

**ILUSTROWANA ENCYKLOPEDJA
TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO**

ILUSTROWANA
ENCYKLOPEDIA
TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO

Z WIELOMA MAPAMI, TABLICAMI
I ILUSTRACJAMI W TEKŚCIE

OPRACOWANA POD REDAKCJĄ
Dra **STANISŁAWA LAMA**

TOM CZWARTY

P—Sh

NAKŁADEM KSIĘGARNI TRZASKI, EVERTA I MICHALSKIEGO
WARSZAWA, KRAKOWSKIE-PRZEDMIEŚCIE NR. 13 GMACH HOTELU EUROPEJSKIEGO

WSZYSTKIE PRAWA ZASTRZEŻONE
TRZASKA, EVERT I MICHALSKI, SP. AKC. WARSZAWA
PRAWA AUTORSKIE NA AMERYKĘ ZASTRZEŻONO NA PODSTAWIE
PROKLAMACJI PREZ. ST. ZJED. AM. PÓŁN. z d. 16/II 1927 (DZ. URZ. RZPL. POL.
NR. 12 z r. 1927)

COPYRIGHT 1928 BY TRZASKA, EVERT & MICHALSKI
PRINTED IN POLAND

Nr. inw. 3515
152

019(03)
16397

CZCIONKAMI Drukarni Narodowej w Krakowie

P

P, 17-a litera alfabetu polskiego; **P**. w technice, symbol siły; **P**. symbol chemiczny pierwiastka fosforu; **P**. w logice, orzeczenie sądu (praedicatum); **p**. w muzyce, piano; **p**. w cytatach, pagina.

Pa, symbol chemiczny pierwiastka protaktynu.

P. a., skrót „pro anno“.

Paasche Hermann, polityk i ekonomista niemiecki, * 1851, † 1925. Jeden z przywódców stron. narodowo-liberalnego. Poseł do parlamentu, 1903—1918 wiceprezydent parlamentu. Napisał m. in.: „Wandlungen in der modernen Volkswirtschaft“.

Pabjanice, m. w pow. łaskim (woj. łódzkie), nad rz. Dobrzanka, 32.000 mieszk.; przemysł włókienniczy, fabr. papieru i wyrobów chemicznych.

Pac, magnacki ród litewski: 1) Krzysztof, od 1658 kanclerz w. litewski, † 1684; zwolennik Michała Wiśniowieckiego, przeciwnik Jana Sobieskiego; 2) Michał, generał, * 1780, † 1835; 1825 senator, 1830 przejściowo naczelny wódz, 1831 dowódca korpusu; 3) Michał Jan, starosta ziołowski, marszałek generalności konfederacji barskiej, * ok. 1730, † po 1780; 1769 na emigracji stanął na czele przedstawicielstwa skonfederowanego narodu; przebywał kolejno w Preszowie, Cieszynie, Awinionie i Strassburgu; 4) Michał Kazimierz, woj. wil., het. w. lit., † 1682; brał udział w wojnach ze Szwedami, w chocimskiej wyprawie Sobieskiego w 1673; 5) Samuel, chorąży lit., † ok. 1622; pułkownik J. K. Chodkiewicza. Odznaczył się w bitwie pod Kircholmem, w wyprawie moskiewskiej i pod Chocimem; 6) Stefan, podskarbi w. litewski, * 1587, † 1640; w młodości zwiedzał obce kraje z królewiczem Władysławem, potem sekretarz królewski, w końcu podskarbi; jego „Obraz dworów europejskich na początku XVII w.“ wydał z rękopisu J. K. Plebański (1854).

Pacák Fryderyk, polityk czeski, * 1846, † 1914; jeden z przywódców stronnictwa liberalnego (Młodoczechów), poseł do sejmu i do parlamentu, przez pewien czas minister w rządzie austriackim.

Pacanów, m-ko w pow. stopnickim (woj. kieleckie), 2.600 mieszk.

Pacca Bartolommeo, kardynał, historyk włoski, * 1756, † 1844; 1801 kardynał, 1806 se-

kreтарь stanu, 1809 uwięziony wraz z Piusem VII-ym, uwolniony 1814; zwolennik wznowienia inkwizycji i przywrócenia zakonu Jezuitów. Napisał: „Memorie“, „Notizie istoriche“.

Pacchioni Antonio, anatom włoski, * 1665, † 1726; ob. Pacchioniego ziarnistości.

Pacchioni'ego ziarnistości, wybujałości pajęczynówki (arachnoidea) kształtu ziaren; powodują tworzenie się zagłębień na wewnętrznej powierzchni kości sklepienia czaszki.

Pach, w myślistwie powonienie psa, inaczej wiatr lub czuch.

Pacheco Francisco, malarz i pisarz hiszpański, * 1571 w Sewilli, † 1654 tamże. W 1618 z ramienia inkwizycji czuwał nad prawowiernością i przyzwoitością dzieł malarskich. Napisał: „El arte de la pintura, su antigüedad y grandezza“ (Sewilla, 1649) i notatki biograficzne „Descripción Retratos auténticos de ilustres y memorables personajes“, w części opublikowane.

Pacher Michael, malarz i rzeźbiarz niemiecki, * ok. 1430, † 1498. Z dzieł: ołtarz św. Wolfganga w Bozen-Gries (1481), ołtarz Ojców Kościoła (Monachjum, 1490). Autorstwo ołtarza św. Wolfganga kwestionuje Stasiak, przypisując tę pracę Witowi Stwoszowi.

Pachino, m. na Sycylii (Włochy pld.), 13.500 mieszk.

Pachitrop, przyrząd, doprowadzający do tablicy rozdzielczej napięcie pewnej ilości akumulatorów. **P**. używane są w celu otrzymywania różnych napięć z tej samej baterji.

Pacholowicki Stanisław, kartograf polski z XVI w.; wykonał dla Stefana Batorego mapę księstwa Połockiego, plany m. Połocka i zamków, zdobytych podczas kampanji pskowskiej (1579).

Pachometr, przyrząd, służący do wyznaczania grubości szkła zwierciadłowego.

Pachomjusz św., założyciel pierwszego klasztoru na wyspie Nilu w Tebaidzie, * 291, † 340. Pamiątka 14 maja.

Pacht, egipska bogini niszczących sił przyrody, wyobrażana najczęściej pod postacią lwicy.

Pacht, dzierzawa, аренда; najem nieruchomości wiejskiej, bydła; w przenośnym znaczeniu cena dzierzawna, czynsz za arendę; **pachciarz**, arendarz, dzierzawca.

Pachuca, stol. stanu Hidalgo w Meksyku wsch. (Am. Płn.), 39.000 mieszk.; kop. srebra i żelaza.

Pachulski Henryk, kompozytor i pianista, * 1859; kształcił się w Warszawie i Moskwie; od 1886 prof. konserwatorium moskiewskiego; napisał suitę na orkiestrę, fantazję na fortepian, sonatę, etiudy, pieśni itd.

Pachwinowa przepuklina, ob. przepuklina pachwinowa.

Pachwinowe gruczoły, glandulae inguinales, skupienie grudek (gruczołów) chłonnych, umiejscowione symetrycznie w każdej połowie ciała w okolicy pachwiny. W gruczołach p. zbierają się naczynia chłonne kończyny dolnej, zewnętrznych narządów płciowych (męskich i kobiecych), ściany brzucha, odbytnicy, a u kobiet — pochwy i macicy (częściowo). Gruczoły p. często ulegają powiększeniu, najczęściej przy zakażeniach zewnętrznych narządów płciowych kiłą lub wrzodem wenerycznym (ulcus molle).

Pachwinowy (ingwinalny) kanał, canalis inguinalis, kanał symetryczny, utworzony przez lejkowaty rozstęp dolnej części mięśni brzucha; u mężczyzny stanowi połączenie między wnętrzem jamy brzusznej a moszną, i zawiera powrózek nasienny (funiculus spermaticus), nerwy i naczynia, idące z tej jamy do worka mosznowego. U kobiet przez kanał pachwinowy przechodzi wiązadło obłe macicy (ligamentum teres uteri).

Pachydermata, gruboskórne, nazwa, używana w dawnej systematyce zoologicznej, obejmująca ssaki o szczególnie grubej skórze, mianowicie tapiry, nosorożce, hipopotamy, świnię, słonie i góraliki.

Pachydermia (greck.), 1) zgrubienie zewnętrznych warstw skóry wskutek przewlekłych zmian zapalnych; 2) p. laryngis, zgrubienie i tworzenie się guzków na strunach głosowych; zdarza się u śpiewaków; 3) cachexie pachydermique, określenie, wprowadzone przez neurologa francuskiego Charcot dla choroby, zwanej obrzękiem śluzakowym (myxoedema).

Pachymeningitis (greck.), zapalenie opony twardej mózgowia, zdarzające się u nałogowych alkoholików.

Pachymeninx (greck.), opona twarda mózgowia.

Pacierz (łac. Pater noster), zbiór modlitw, w szczególności: Ojcze Nasz, Zdrowaś Marja, Wierze, Dziesięcioro przykazań Boskich i inne krótkie modlitwy.

Pacierzowy stos, ob. vertebra.

Pacifc, ang. nazwa Oceanu Wielkiego czyli Spokojnego.

Pacificador (San Francisco de Macoris), stol. prow. P. w rep. i na wyspie San Domingo (Antyle), 5.200 mieszk.

Pacini Filippo, anatom włoski, * 1812, † 1883; wykrył ciała dotykowe (ciałka Pacini'ego), zbadał narządy elektryczne węgorza elektrycznego (*Gymnotus electricus*);

pracował nad zmianami anatomopatologicznymi w jelitach przy choleryze azjatyckiej.

Pacini'ego ciała, corpuscula Pacini, zakończenia obwodowe nerwów czuciowych, w kształcie wydłużonych kolb, zawierających wewnątrz włókno nerwowe; znajdują się w tkance podskórnej i odgrywają rolę narządów dotyku.

Pacino di Bonaguida, malarz florencki z początku XIV w., ze szkoły Giotta. Z prac: „Chrystus w świątyni“ (1311, Akademia florencka, obraz podpisany) i prawdop. poliptyk z Pinakoteki bolońskiej, podpisany fałszywie przez Giotta.

Pacinotti Antonio, fizyk włoski, * 1841, † 1912; wynalazca tzw. pierścienia P.

Pacinotti'ego pierścień, pierścień żelazny, stanowiący rdzeń pierścienia indukcyjnego w dynamo-elektrycznej maszynie Gramme'a; służy do skupiania linii sił pola magnetycznego, a więc do powiększania indukowanej siły elektrobodźczej.

Paciorecznik indyjski, ob. *Canna indica*.

Paciorkiewicz Maurycy Michał, romanista polski, * 1873, † 1927; prof. uniw. w Lublinie; główne prace z dziejów odrodzenia religijnego Francji w XVII w.

Paciorkowiec, łańcuszkowiec, ob. *Streptococcus*.

Pacjent, (łac.), chory, zwracający się po poradę do lekarza.

Pacta conventa. Po śmierci Zygmunta Augusta Polska stała się faktycznie monarchią elekcyjną. Ci, którzy króla wybierali, tj. teoretycznie cała szlachta, stawiali elektowi pewne warunki, określające zawczasu jego władzę. W ten sposób podstawa objęcia tronu i władzy króla była umowa. Pierwsze z rządu bezkrólewie wprowadziło tego rodzaju akty, tzw. artykuły henrykowskie albo henrycjańskie, i pacta conventa. W artykułach zawarto uznanie przez króla pewnych zasadniczych praw ustroju. Mocą tych artykułów król zatwierdził wolną elekcję i swobodę wyznań, zobowiązał się, że bez senatu nie ogłosi wojny, nie zawrze pokoju, bez sejmu zaś nie zwoła pospolitego ruszenia, którego nie będzie dzielił i które zagranicą utrzyma na żołdzie, granic kraju bronić będzie z kwarty swoich dochodów, wreszcie Henryk zobowiązał się trzymać stale przy swym boku, radę z 16-tu senatorów (rezydentów), sejm zwoływać co dwa lata. W razie złamania tych warunków uwalnia naród od posłuszeństwa dla siebie (articulus de non praestanda obediencia). Oprócz tych warunków natury zasadniczej, które od tam każdy elekt przyjmował, Henryk Walezy, a za nim inni wybrańcy narodu, przyjmowali warunki, mające charakter specjalnych zobowiązań elekta, np. dostarczania pomocy pieniężnej dla państwa, zawarcia przymierza, zapłaty długów poprzedniego króla, wychowywania własnym sumptem pewnej ilości młodzieży zagranicą itp. Wyraźny rozdział między artykułami henrycjańskimi i pactami con-

ventami wystąpił za Stefana Batorego. W następnych bezkrólewich wszelkie zobowiązania i ograniczenia władzy królewskiej zamieszczano tylko w pactach, które zawierały całą umowę króla ze szlachtą. Pacta przygotowywał sejm elekcyjny przy każdej elekcji nanowo, jednak pacta późniejsze opierały się na poprzednich i niewiele od nich odbiegały.

Pacuvius Marcus, rzymski poeta tragiczny, * ok. 220 przed Chr., † ok. 130; z utworów jego dochowały się tylko drobne ułamki.

Pacyficzny typ lądów, lądy, których brzeży obramowane są pasmami górskimi, np. lądy nad oceanem Wielkim. Przeciwnieństwem jest typ atlantycki.

Pacyfik, ob. Spokojny ocean.

Pacyfikacja (łac.), uspokojenie, załagodzenie, w szczególności uspokojenie zaburzeń w pewnym kraju, prowincji, mieście; przywrócenie porządku, stłumienie powstania, rewolucji, zaprowadzenie spokoju.

Pacyfizm (łac.). Celem pacyfizmu, jako kierunku politycznego, jest uniemożliwienie wojny przez zapewnienie ludzkości podstaw trwałego pokoju. W założeniu p. leżą pierwiastki natury idealistycznej i racjonalistycznej. Pierwsze posiadają charakter religijny, etyczny i ogólnie humanitarny, drugie należą do dziedziny ekonomiczno-socjalnej. Pozytywne zadanie ruchu pacyfistycznego polega na zastąpieniu między państwowej anarchii przez międzynarodową organizację. Zaczątki pacyfizmu odnieść należy do bardzo dawnych czasów. O konieczności zapewnienia trwałego pokoju pisali m. in. Hugo Grotius, Leibniz, Abbé, St. Pierre, Voltaire, Rousseau, Kant i inni. P., jako ruch społeczno-polityczny we współczesnym tego słowa znaczeniu, datuje się dopiero od XIX w. Bardzo ważnym etapem w rozwoju p. było założenie w 1889 „Union interparlementaire“ (Związku międzyparlamentarnego). W ciągu XIX w. w całym szeregu państw, a przedewszystkiem w St. Zjednoczonych Ameryki Północnej, Anglii i Francji, powstał szereg stowarzyszeń o celach pacyfistycznych. Ponadto, w celu badania zagadnień prawa międzynarodowego, w 1885 powstał „Institut de droit international“ w Brukseli, a następnie „International Law Association“ w Londynie. O postępach organizacji międzynarodowej przed wybuchem wojny światowej, ob. Haskie konwencje pokojowe i Trybunał Międzynarodowy Sprawiedliwości. O ruchu pacyfistycznym po wojnie w Europie, ob. Pan-europa. Do najwybitniejszych przedstawicieli pacyfizmu w okresie do 1914, należeli: Berta Suttner, Victor Hugo, Buisson, Aulard, Garibaldi, Nowikow, Wehberg, Schücking.

Pacześ, przedziwo średniej wartości, stad „paczęsnina“ oznacza grube płótno.

Paczkowski Romuald, prawnik, * 1878; studja we Fryburgu, Berlinie i Wrocławiu; adwokat w Poznaniu; 1920 zastępca prof. prawa cywilnego na Uniw. Poznańskim.

Paczoski Józef, prof. botaniki i fitosocjologii Uniw. Poznańskiego; kierownik rezerwatu przyrodniczego w Puszczy Białowieskiej;

badacz w dziedzinie ekologii i systematyki roślin.

Paczula, rodzaj perfum, otrzymywanych z rośliny *Pogostemon Patchouli*, rosnącej w Indiach wsch.

Paczyna, wiosło do jazdy na głębokiej wodzie, długie, bez okucia.

Padacah, m. w stanie Kentucky (St. Zjedn. Am. Płn.), 25.000 mieszk.

Padaczka, epilepsja, ob. epilepsja.

Padalec, ładun, *Anguis fragilis*, jaszczurka z rodziny Anguillidae; rząd Sauria, gromada Reptilia. Ciało beznożne, węzowato wydłużone, dług. 32—42 cm., gładkie, błyszczące, rozmaicie ubarwione, ciemnoszare, gliniaste lub miedziane, przyczem barwa może być jednolita lub pstra. Na głowie pięć tarcz; łuski, jednolicie wykształcone na całym ciełe, pokrywają się dachówkowato i zachodzą na obie, równomiernie rozwinięte, powieki. Błona bębenkowa zakryta; język krótki, zlekką wycięty. Zamieszkuje całą Europę i Azję Mniejszą, tworząc lokalne odmiany. Pospolity w całej Polsce.

Padalica Tadeusz, ob. Fiszer Zenon.

Padang, port na zach. wybrzeżu wyspy Sumatry (Indie wsch. holend.), 32.000 mieszk.; handel kawą.

Paderborn, m. pow. w Westfalii (Prusy); rej. mindeńska, nad rz. Pader, 32.000 mieszk.; katedra z XI w.; akademja duchowna; przemysł szklany, tytoniowy, jarmarki na wełnę.

Paderewski Ignacy Jan, muzyk, wirtuoz i kompozytor, * 1860; 1917—19 członek Komitetu Narodowego w Paryżu i jego reprezentant w Ameryce; 1919 prezes Rady Ministrów i minister Spraw Zagranicznych. Fundator pomnika grunwaldzkiego w Krakowie, założyciel dziennika warszawskiego „Rzeczpospolita“. Napisał: „Menuet“, „Fantaisie Polonaise“, „Legenda“, operę „Manru“ i in.

Paderewski Zbigniew, doktor medycyny i działacz społeczno-polityczny, * 1861, † 1925; poseł do I-szej Dumy z gubernji piotrkowskiej.

Padilla Juan de, hiszpański bohater narodowy, * 1484; w buncie miast kastylskich przeciwko Karolowi I (V) naczelny wódz armii Comenerosa. Pobity i wzięty do niewoli pod Villalar, stracony 1521.

Padlewski Józef, architekt polski, * 1863 w Odesie; studja w Inst. cywiln. inżynierów i Akad. Szt. P. w Petersburgu. Prof. architektury na politechnice i w Instyt. Technologicznym w Petersburgu. Kierował działem artystycznym przy budowie politechniki petersburskiej w Lesnoje; wykonał gmach Stow. ekonomicznego gwardyjskiego (Petersburg), zabudowania fabryczne w fabryce Lilpopa na Woli (Warszawa).

Padlewski Leon, bakterjolog, * 1870 w Odesie; po ukończeniu Akademji medycznej w Petersburgu delegowany do badania dżumy w Chinach; pracował w Instytucie medycyny doświadczalnej w Petersburgu; 1918 profesor mikrobiologii na uniw. w Ekateri-

nosławił, 1922 prof. bakterjologii na Uniw. Ponańskim; ogłosił szereg rozpraw w języku rosyjskim i polskim.

Padlewski Władysław, działacz patriotyczny, *ok. 1810; uczestniczył w powstaniu 1831 na Ukrainie; w 1863 jeden z przywódców powstania na Ukrainie; wzięty z bronią w reku, rozstrzelany 31. XI. 1863 w Kijowie.

Padlewski Zygmunt, wybitny działacz epoki 1863, syn Władysława, *1835 w Małej Czerniawce na Ukrainie; ukończył Akademię wojskową w Petersburgu, służył w wojsku; w 1861 wziął dymisję i wyjechał do Paryża, potem do Warszawy, gdzie na jesieni 1862 został członkiem Komitetu Centralnego Narodowego i naczelnikiem m. Warszawy. Po wybuchu powstania stanął na jego czele w plockiem i stoczył szereg walk; ujęty 21. IV, rozstrzelany w Płocku 15. V. 1863.

Padniewski Filip, podkanclerzy koronny, biskup krakowski; †1572; pozostała po nim „Wizyta“ czyli opis wizytacji 392 kościołów diecezji krakowskiej.

Padofy, zamknięte zagłębienia, częste zwłaszcza w krajach o skąpych opadach atmosferycznych.

Padova, ob. **Padwa**.

Padovana, ob. **pawana**.

Padovanino, właśc. **Alessandro Varotari**, malarz wenecki, *1590 w Padwie (stad przezwisko), †1650 w Wenecji. Z dzieł: „Gody w Kanie Galilejskiej“ (Akademia, Wenecja), „Męczeństwo św. Jana Ewangelisty“ (kość. San Pietro di Castello), „Triumf Wenery“ (Akademia Carrara w Bergamo), „Judyta“ (Drezno).

Padovano G. Maria albo **Patavini**, albo il **Mosco**, właśc. nazwisko prawdopodobnie **Fabrucci**, architekt i rzeźbiarz włoski, pracował w Polsce od 1530; †1573 w Krakowie. Najśłynniejszym jego dziełem jest atyka Sukiennic w Krakowie (1557), które po pożarze restaurował od 1555. Odznaczył się m. in. jako medalista (medale Zygmunta I, Bony, Zygmunta Augusta i Izabeli 1532). Z pomiędzy wykonanych przezeń grobowców, ważniejsze: Piotra Tomickiego (Kraków, katedra), Jana Chojęńskiego (tamże), hetmana Jana Tarnowskiego (Tarnów, 1564), Barbary Radziwiłłówny (1555) dla katedry wileńskiej i in.

Padre (włosk.), ojciec.

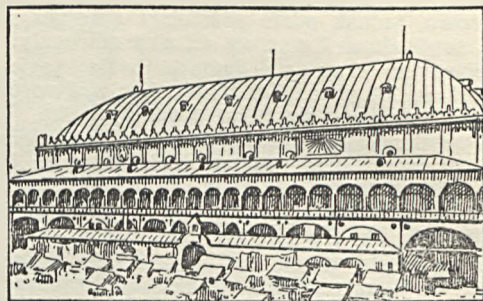
Padre Boemo, ob. **Černohorski Bogusław**.

Padurra Tomasz, autor b. popularnych w swoim czasie piosenek w języku polskim i ukraińskim, *1801, †1871. Uczył się w Winnicy, potem w Liceum Krzemienieckim; przebywał na dworze Wacława Rzewuskiego.

Padus, ob. **Po**.

Padwa (włosk. **Padova**, staroż. **Patavium**), stol. prow. P. w Wenecji (Włochy pń.-wsch.), nad rz. Brentą, 112.000 mieszk.; uniwersytet z 1222 r., katedra; przemysł jedwabniczy. W 452 zniszczona przez Attyłę; w XIII w. w rękach

Ezzelino da Romano, potem do 1406 samodzielną, 1406—1797 pod panowaniem weneckim, 1797—1866 (z przerwą 1805—14) pod rządami austriackimi. Prow. P., 2.141 km², 588.000 mieszkańców.

Pałac Sprawiedliwości w Padwie.

Padwan lub **padwanek**, w języku staropolskim pieśń miłosna.

Padwana (**padovana**), ob. **pawana**.

Padyszach (pers., **pad** = tron, **szach** = król), po polsku król królów, tytuł, używany przez sultanów tureckich.

Paedatrophia, **pedatrophja**, stan ostatecznego wyniszczenia niemowląt: wygląd trupka, rysy twarzy jak u starców, skóra ziemistobłada, raptowne spadki wagi, biegunka. Powodem p. jest ilościowo niedostateczne lub jakościowo nieprawidłowe odżywianie.

Paederastia, **pederastia**, ob. **homoseksualizm**.

Paedogenesis, ob. **pedogeneza**.

Paenios, budowniczy grecki z IV w. przed Chr.; pracował nad ukończeniem świątyni Artemidy w Efezie (323); wspólnie z Daphniseem wniósł Didymeion w Milecie.

Paeonia, **piwonja**, rodzaj roślin z rodziny Ranunculaceae (jaskrowate). Byliny lub podkrzewy pń. strefy umiarkowanej, o korzeniach grubych, bulwiastych, liściach złożonych, kwiatach dużych, barwnych, pojedynczych lub pełnych, stojących pojedynczo na szczycie łodygi lub jej rozgałęziach. Ważniejsze gatunki: *P. officinalis*, p. lekarska (**Rys.**, a. kwiat, b. owoc wraz z nasionami), ze środk. i pńd. Europy; korzenie używane były dawniej przeciw epilepsji; *P. chinensis*, p. chińska, ze wschodniej Azji, w licznych odmianach uprawiany gatunek, o kwiatach wonnych, różnych barw; *P. tenuifolia*, p. wąskolistna, z Kaukazu, charakteryzująca się liśćmi pierzastosięcznymi o nitkowatych odcinkach; *P. arborea* (*P. Moutan*), p. drzewiasta, z Chin i Japonii, wyrasta w krzaki do 2 m. wysok., silnie rozgałęzione, o pędach częściowo zdrew-

Paeonia officinalis.

niałych, kwiatach przeważnie różowych. Kwitnie IV—VI. Rośliny ozdobne, kwiatowe.

Paër Ferdinando, włoski kompozytor operowy, *1771, †1839. Napisał szereg oper, z których najcenniejsza „Leonora“.

Paës Sidonio, polityk portugalski, *1858. Przywódca stron. republikańskiego, 1912—1916 poseł w Berlinie. W grudniu 1917 stanął na czele ruchu rewolucyjnego w Portugalji, w kwietniu 1918 prezydent Republiki, w grudniu 1918 zamordowany.

Paesiello albo **Paisiello Giovanni**, kompozytor włoski, *1741, †1816. Należał do szkoły neapolitańskiej. Najznakomitsza z jego oper jest „Il barbiere de Seviglia“ (1782).

Paestum, greck. **Poseidonia**, miasto w pńd. Włoszech, niedaleko Neapolu; ruiny świątyni rzymskich; świątynia Demetry, druga, poświęcona niewiadomemu bóstwu, przedstawia typ bazyliki i pochodzi z VI w., trzecia świątynia Posejdonu, największa i najlepiej zachowana, zbudowana w poł. V w. przed Chr. Poza świątyniami ślady murów i domostw starożytnego miasta.

Paëz José Antonio, polityk wenezuelski, *1790, †1873; 1830—1835, 1839—1843, 1846—1847, 1861—1863 prezydent Wenezueli.

Paflagonja, łac. **Paphlagonia**, staroż. nazwa krainy w Azji Mniejszej nad m. Czarnem; gł. m. było Sinope.

Pafnucy św., rodem z Egiptu, biskup Tebaidy; pamiątka 11 września.

Pag, włoskie **Pago**, wyspa na Adriatyku, w archipelagu dalmatyńskim (Jugosławia), 275 km², 7.500 mieszk.; gł. m. **Pag**, 4.000 mieszkańców.

Pagaczewski Julian dr., historyk sztuki, *1874 w Krakowie; kustosz Muzeum Narodowego tamże, 1909 docent Uniw. Jagiell.; ogłosił: „Jasełka krakowskie“ (1902), „Baltazar Fontana w Krakowie“ (1908) i inne; wraz z Koperą redagował „Muzeum Polskie“.

Paganii, m. w prow. Salerno (Włochy pńd.), 15.000 mieszk.; hodowla jedwabników, wyroby bawełniane.

Paganini Niccolò, włoski skrzypek, wirtuoz i kompozytor, *1782 w Genui, †1840 w Nizy. Napisał: „24 Caprici per violino solo, dedicati agli artisti“, 2 koncerty Es-dur i H-mol, wariacje: „Le Streghe“, na temat karnawału weneckiego, „Non piu mesta“, „Di tanti palpiti“, „Nel cor piu non mi sento“, kwartety, 24 fugi na fortepian i in.

Pagenstecher Alexander, niemiecki lekarz okulista, *1828, †1879; założył 1857 w Wiesbaden lecznicę dla chorych na oczy; wydawał „Klinische Beobachtungen“, w których ogłosił szereg prac i rozpraw specjalnych.

Pagina, stronica książki; p. **fracta**, karta przelamana wzdłuż na dwie połowy; **pagina**, numeracja kolejna stronic.

Pago, ob. **Pag**.

Pago Pago lub **Pango Pango**, jedyny port w grupie wysp Samoa na wyspie Tutuila.

Pagoda, dom święty w Indjach i wschodniej Azji, schron posągów bóstw, zazwyczaj bogato zdobiony płaskorzeźbami;

w Chinach w kształcie wieży z wielu pięter, oddzielonych wygiętymi daszkami. W Indjach nazwa p. stosuje się do kompleksu

świątyni, pałaców, sanktuarjów, ogrodów, objętych wspólnym murem obwodowym.

Pagorzyna, w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie); kop. nafty, 4 otwory wiertnicze, roczna produkcja 106 cystern ropy.

Pagurus bernhardus, rak samotnik, rak z rodziny Paguridae; podrząd Anomura, rząd Decapoda. Zamieszkuje puste muszle mięczaków, które ochraniają jego miękki odwłok. W symbiozie z tym rakiem żyje ukwiał Adamsia palliata z rodziny Actinidae, osiedlający się na muszli, dzwiganej przez samotnika. P. b. występuje w Atlantyku, morzu Śródziemnym i Niemieckim.

Pagus, nazwa jednostki administracyjnej w Galji, zachowanej w czasach rzymskich; obszar jej odpowiadał później niejednokrotnie terytorjum archidjakoń i był pod względem wielkości bardzo różny.

Pahang, państwo, wchodzące w skład Związkowych Państw Malajskich, na pńw. Malakka, 36.200 km², 117.600 mieszk.; wywóz złota i cyny.

Pahlen Piotr hr., gen. rosyjski, *1777, †1864; w wojnach 1812—13 dowódca dyw. kawalerji, w wojnie tureckiej 1829 d-ca II-go korpusu, w wojnie 1831 brał udział w bitwach pod Grochowem i Ostrofęką oraz w szturmie Woli, jako d-ca I korpusu; w 1835—41 poseł w Paryżu; 1847 gen. insp. kawalerji.

Pahlen Piotr Ludwik hr., gen. rosyjski, *1745, †1826; w 1769 brał udział w wyprawie tureckiej Rumiancowa, 1788 w szturmie Oczakowa. 1790 gubernator Kurlandji. 1801 zorganizował zabójstwo Pawła I.

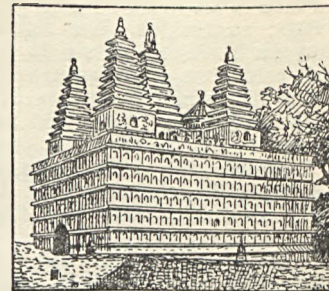
Pal lub **Pei**, szczerp ludu Szan w prow. Junnan (Chiny pńd.), zmieszany z Chińczykami.

Paigu, ob. **Pegu**.

Päijänne, jez. w dep. tawasthuskim (Finlandja), 1.576 km²; ma odpływ przez Kymmeneelf do zat. Fińskiej.

Paileron Edouard, komedjopisarz francuski, *1834, †1899. Komedje: „Świat nudów“, „Iskra“, „Kabotyni“ i in.

Pain Expeller, mieszanka, składająca się z amoniaku, olejku kamforowego, mydła i wyciągu z pieprzu tureckiego (*capsicum annuum*); popularny środek leczniczy, uważa-

Pagoda Wutassu pod Pekinem.

ny za specyfik na wszelkie dolegliwości, przez lekarzy niestosowany.

Paine Thomas, pisarz angielski, * 1737, † 1809; za traktat „The rights of man“ skazany na banicję, udał się do Francji, gdzie został członkiem Konwentu; 1802 pojechał do Ameryki i pozostał tam do końca życia.

Painlevé Paul, francuski matematyk i mąż stanu, * 1863 w Paryżu; prof. matematyki w Sorbonie i na politechnice, od 1900 członek Académie des Sciences; od 1910 deputowany (radyk.-social.), 1915—16 minister oświaty, 1917 min. marynarki, t. r. (od września) prezydent ministrów; 1924 min. w gab. Herriot'a, 1924 i 1925 prezydent min. Autor licznych prac matematycznych.

Paiss (franc.), ob. parowie.

Paisiello Giovanni, ob. Paesiello.

Paisley, m. w hr. Renfrew (Szkocja zach.), 85.000 mieszcz.; kop. węgla i rudy żel., przemysł włókienniczy.

Paiz, w języku staropolskim tarcza metalowa rycerzy konnych.

Pajac (franc. paillasse, włosk. pagliaccio), maska lub figura komiczna we włoskiej i francuskiej krotochwili ludowej. W Polsce nazwa błazna, śmieszka, akrobaty podwórzowego, kłowna cyrkowego lub figurki, zrobionej z drzewa, tektury, względnie innego materiału, wykonywanej ruchy zapomocą stosownego mechanizmu (ob. marionetka).

Pajak, świecznik, żyrandol, wiszący u pulpitu zwykle w środku świetlicy, sali, pokoju bawialnego. Najdawniejsze p. były mosiężne i brązowe, późniejsze — szklane z ozdobami szklanymi.

Pajaki, ob. Tracheata.

Pajdokracja, nazwa rządów ludzi niedojrzałych, młokosów.

Pajęcza opona, ob. arachnoidea i móżgowe opony.

Pajęczaki, ob. Tracheata.

Pajęczyna, ob. Tracheata.

Pajęczyna, w myślistwie sieć, sporządzona z cienkich nici, służąca do łowienia skowronków i innych małych ptaszków.

Pajgert Adam, poeta polski, * 1829, † 1873; gł. utwór „Kadmea“; tłumaczył Byrona, Szekspira, Moore'a, Hugo, Burnsa, Tennysona, Heinego i in.

Pajou Augustin, rzeźbiarz francuski, * 1730, † 1809; biusty portretowe: „M-me Dubarry“ (Luwr), „Descartes“ (Instytut, Paryż), „Turenne“ (Wersal).

Pajuk, służący pokojowy w dworach polskich XVIII w., początkowo u wielkich panów, potem i u szlachty jednowioskowej. Pajucy chodzili w barwie, zastosowanej do tarczy herbowej; nosili żupany długie i delje, ozdobione bogato pętlcami; na wygolonych głowach nosili czapki szpiczaste, owinięte materją, których nie zdejmowali ani w pokojaści, ani w kościele. Dobierano na pajuków parobków wysokich, plebaczystych, z dużemi wosami; wraz z ubiorem wschodnim nadawano im imiona tureckie. Nazwa p. jest pochodzenia

perskiego (pejk, goniec, posłaniec pieszy); w Turcji oznaczano tak pokojowców sułtańskich.

Pajzderska Helena Janina, 1-votc Szolc-Rogozńska, literatka, * 1862; ogłosiła powieści i zbiory nowel: „Narcyzy Ewuni“, „Dla sławy“, „Z dalekich ładów“ (1894), „Ślubna obrączka“ (1913), „Wyżebiana godzina“ (1914) i in.

Pajzderski Nikodem, historyk sztuki, * 1882 w Łęgu w pow. śremskim; dr. fil., konserwator zabytków sztuki i kultury w woj. poznańskim i pomorskim; ogłosił: „Kościół św. Jakóba i dom Długosza w Sandomierzu“ (1907), „Kościół ks. Filipinów w Gostyniu“ (1908), „Ratusz poznański“ (1912), „Zabytki wielkopolskie“ (1913), „Przewodnik po Muzeum w Gołuchowie“ (1913), „Poznań“, monografia artystyczna (1922).

Pajzderski Tomasz, architekt polski, * 1864, † 1908; studja w Charlottenburgu i Paryżu; dzieła ważniejsze: kościoły w Jutrosinie i Mińsku, odnowienie kościoła w Brześciu Kujawskim, gmach Związku Spółek Zarobkowych (Poznań) i in.

Pak-hal, m. port. nad zat. Tonkińską (Chiny pld.), 20.000 mieszcz.; otwarty dla handlu zagranicznego od 1876; wywóz cukru i indygo.

Pakoskie jezioro, ob. Trłąg.

Pakość, m-ko w pow. mogileńskim (woj. poznańskie), przy wypływie Noteci z jez. Trłąg, 3.400 mieszcz.; cukrownia.

Pakt, umowa; ob. pacta conventa.

Paktol (Pactolus), rzeczka w Lidji w Azji Mniejszej, dopływ rz. Hermos; w czasach starożytnych obfitować miała w złoty piasek.

Pakuły, 1) zwinięte kawalczki tkaniny, szerści lub włosia, nakształt zatyczki; 2) krótkie włókna lnu lub konopi, oddzielone przez czesanie od długich.

Palacký Franciszek, uczony czeski, * 1798, † 1876; historyk, długoletni przywódca polityczny i duchowy narodu czeskiego; najwybitniejsze dzieła historyczne: „Historja narodu czeskiego“, „Stare kroniki czeskie“, „Ocena dawnych dziejopisów czeskich“, „Archiwum czeskie“, „Opis królestwa czeskiego“, „Porównanie pomiędzy ustawami cara Stefana Duszana serbskiego i najstarszemi instytucjami prawnymi w Czechach“; z dzieł politycznych: programowe studium polityczne „Idea państwa austriackiego“; testament swój polityczny zostawił w „Ostatnich słowach“.

Palacký Jan, geograf, ekonomista i polityk czeski, * 1830, † 1908; syn Franciszka; prof. geografii porównawczej na uniwersytetach w Pradze i w Lipsku; napisał w języku czeskim, niemieckim i francuskim: „Die Verbreitung der Vögel“, „Die Verbreitung der Fische“, „Wissenschaftliche Geographie“, „Zeměpisné rozšíření zelv“ i in.; założyciel i kierownik kilku banków; odegrał również wybitną rolę w sejmie i parlamencie jako polityk konserwatywny.

Palad (Palladium, Pd), pierwiastek chemiczny, metal o barwie srebrzystej; ciężar atomowy 106,7; temp. topn. 1550°, ciężar właściwy 11,9.

W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwu i czterowartościowy, dając związki typów PdX₂ i PdX₄, łatwo też tworzy związki zespolone; odkryty przez Wollastona w 1803; posiada ograniczone zastosowanie.

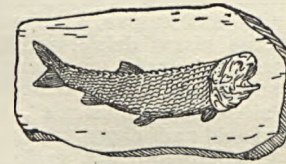
Paladu związku, pochodne metalu paladu, posiadają ograniczone zastosowanie; wśród nich: chlorek p. PdCl₂, siarczan p. PdSO₄ i azotan p. Pd(NO₃)₂.

Paladyn, nazwa, dawana bohaterom z orszaku Karola W., w późniejszych czasach błędnym rycerzom.

Palaeoartctis, paleoarktyczna strefa, w zoogeografii nazwa krainy, obejmującej strefę umiarkowaną Europy i Azji (od północnej granicy zasięgu lasów do Himalajów), północną część Afryki (do Sahary), Arabię, Persję, Beludżystan i Afganistan, a na wschodzie Japonię.

Palaeon squilla, krewetka, rak z rodziny Carididae; podrząd Macrura natantia, rząd Decapoda. Tylko dwie przednie pary odnóży tułowiowych posiadają nożyce. Pospolity w m. Śródziemnym i Niemiec. Jadalny; przy gotowaniu staje się czerwoną, podczas gdy inne gatunki z rodz. Carididae pozostają bezbarwne.

Palaeoblattina donvillei, najstarszy kopalny owad, spokrewniony z karaczanowatami (Blattellidae), znany z resztek skrzydeł, znalezionych w środkowym sylurze.

Palaeoniscus.

Palaeoniscus, ryba kopalna z okresów węglowego i triasowego; najlepiej znany gatunek: P. freieslebeni, znaleziony w okolicy Mansfeldu.

Palaeotherium magnum, zwierzę nieparzystokopytne, wielkości nosorożca, pojawiające się w oligocenie.

Palaeotherium magnum.

Palafity, ob. nawodne osady.

Palafox y Melzi Don José de, gen. i bohater narodowy hiszpański, * 1780, † 1847; obrońca Saragossy; wzięty do niewoli, uwolniony 1813; 1837—1841 generał-kapitan gwardji królewskiej.

Palagruża, ob. Pelagosa.

Palamedea cornuta, zbun rogaty, ptak z rodziny Palamedeidae; podrząd Palamedeae, rząd Anseriformes. Dług. ok. 80 cm; głowa z cienkim rogami na czole; dziób opatrzone woskówką, spłaszczony, szpiczasty; nogi pozbawione błon pławnych, wobec czego pływać nie może. Skrzydła długie, silne, z ostrymi kołkami na zgięciu. Zamieszkuje błotniste lasy Ameryki pld. (Gujana, Wenezuela).

Palamedes, w podaniach greckich syn Naupliusa, fałszywie oskarżony o zdradę przez Odyseusza, ukamienowany pod Tracją przez Greków.

Palander Louis, podróżnik szwedzki, * 1843, † 1920; oficer marynarki; 1878—1879 dowodził wyprawą do bieguna półn.

Palanga, ob. Połaga.

Palankin, lektyka, używana w Indiach i Chinach, dla jednej lub więcej osób.

Palankin.

Palanpur, stol. państwa holdowniczego P. (Indje bryt.), 28.000 mieszcz.; państwo P., 20.719 km², 467.300 mieszcz.

Palant, 1) kij do podbijania małej piłki; 2) nazwa staropolskiej gry w piłkę, polegającej na podbijaniu małej twardej piłki palantem i na wykupywaniu się, czyli biegu przez pole przeciwników, unikając uderzenia piłką.

Palao, ob. Palau.

Palaeonium, rodzaj roślin z rodziny Sapotaceae (sączyńcowate). Drzewa lub krzewy, właściwe okolicom zwrotnikowym. P. oblongifolium (Sumatra), P. Treubii (archipelag Malajski) i inne, dostarczają gutaperki.

Palarik Jan, ksiądz, pisarz dramatyczny i działacz słowacki, * 1822, † 1870; wydawał „Katolické Noviny“; napisał komedje: „Incognito“, „Drotar“, „Smierenie alebo dobrodružstvo pri obžinkoch“ i in.

Palatina, słynna biblioteka heidelberska, obejmująca 500.000 tomów, 1623 wywieziona do Rzymu, 1816 częściowo zwrócona.

Palatoschisis, uranoschisis, rozszczepienie podniebienia, wada rozwojowa, polegająca na niezrośnięciu obu połówek podniebienia, wskutek czego tworzy się luka między jamą ustną a jamą nosową.

Palatum, podniebienie, przegroda między jamą ustną a jamą nosową; w przedniej części składa się u ssaków i u człowieka z dwóch łukowato wygiętych (łuk podniebienny) i łączących się w linię środkowej kości p. (p. twarda, palatum durum); w części tylnej zbudowane jest z mięśni, które, w kształcie ruchomego żagla, zamykają wejście do górnej części gardzieli i jamy nosowej (p. miękkie, palatum molle). Mięśnie p. miękkiego łączą się w linię środkową w wydłużony wyrostek (języczek, uvula).

Palatyn (łac.), w średniowieczu każdy urzędnik dworu cesarskiego. W dawnej Polsce urzędowy tytuł łaciński wojewody brzmiał: „comes palatinus“.

Palatynat (niem. Pfalz), w w. średn. nazwa prow. Rzeszy niem.; od 1620 dzieli się na Palatynat Górny czyli Bawarski (Oberpfalz) i Palatynat Dolny czyli Reński (Rheinpfalz).

Palatynat Górny, ob. Oberpfalz.
Palau (hiszp. Palao, ang. Pelew), archipelag 26 wysp koralowych w Mikronezji, na zach. od Karolinów, 446 km², 4.300 mieszcz.; wywóz kopy; gł. wyspa Babelduab, 300 km². Odkryty w 1543, do 1899 hiszpański, od 1899 do 1919 niem.; od 1922 mandat Japonji z ramienia Ligi Narodów.

Palauan (hiszp. Paragua, ang. Palawan), wyspa w grupie Filipinów, 12.152 km², 50.000

mieszk. (Malajów); uprawa roli, rybołówstwo; gł. m. Puerto Princesa.

Palaung, plemię austroazjatyckie w płn. państwie Szan.

Palaver (portug. palavra), mowa, uroczysta rozmowa z murzynami afrykańskimi.

Palawan, ob. Palauan.

Palazzo Acreide, (storogr. Akrai), m. na Sycylii (Włochy pld.), 15.100 mieszk.; założone 664 przed Chr.

Palcat, nazwa węgierskiego pochodzenia, oznaczająca kij lub pręt, służący do bicia lub zabawy; powszechnie używano palcatów do wprawy w fechtunku, przyczem kij oplatan słońmą. Była to ulubiona zabawa szkolna, także często uprawiana przez młodych zakonników; zczasem przeniosła się i na dwory pańskie.

Palce, *digiti*, końcowe części dłoni i stopy; u przeważnej ilości ssaków występują w liczbie 5 na każdej kończynie; u zwierząt kopytnych ulgają redukcji (4—1). U ptaków dorosłych występują w ilości 4, 3 lub nawet 2, choć w okresie rozwojowym znajdują się zawiązki 5 palców (jak u większości wyższych dorosłych gadów). Płazy posiadają przeważnie 4 p. na przednich, 5 na tylnych kończynach. Każdy palec, z wyjątkiem palca wielkiego dłoni i stopy, składa się z 3 kości, czyli *paliczków* (*phalanges*); palec wielki posiada tylko 2 falangi; u wielorybów, np. u Balaena, ilość falang przekracza 20.

Palczak madagaskarski, ob. *Prosimia e. Palczowski* Paweł, pisarz polityczny, podróznik polski z XVII wieku po Europie, Azji i Afryce; napisał: „*Status Venetorum*“, „*Dyskurs o Kozakach*“, „*Kolenda moskiewska*“ i in.

Palearius Aonjus, wł. Antonio della Paglia, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli myśli reformacyjnej we Włoszech, * ok. 1503, † 1570; oskarżony o herezję, po trzyletnim więzieniu spalony.

Palearktyczna strefa, ob. *palaeartica*.

Palej (lub *Palij*) Semen, przywódca kozaków w ciągu ostatniej ćwierci XVII w.; 1685 dowodził pułkiem w Fastowie z ramienia Sobieskiego; przerzucił się wciąż od Polski do Rosji i zpowrotem; zesłany 1704 przez Moskwę do Jenisejska, potem wrócony dla wyśkanania go przeciw Mazepie, zmarł niebawem.

Paleja, nazwa rosyjskich rękopisów religijnych, zawierających wykład wydarzeń, opisanych w Starym Testamencie, z dodatkami apokryficznymi.

Palembang, stol. prow. P. w płd.-wsch. części wyspy Sumatry (Indje wsch. holend.), 74.000 mieszk. Prowincja P., 139.128 km², 828.000 mieszkańców; w okolicy uprawa ryżu, kawy, pieprzu; źródła naftowe.

Palemon, według opowieści kronikarskich legendarny bohater przedhistoryczny litewski, który miał przybyć do ujścia Niemna na czele drużyny Rzymian i założyć państwo litewskie.

Palencia, stol. prow. P. w Starej Kastylii (Hiszpanja środk.), 16.000 mieszk.; pierwszy uni-

wersytet hiszpański 1209—39 (przeniesiony do Salamanki); siedz. bisk.; wyroby lniane, handel zbożem.

Palenie (chem.), reakcja chemiczna, polegająca na łączeniu się ciał z tlenem, i związana z wydzielaniem energii cieplnej i świetlnej.

Palenie, ruja u zwierząt.

Palenisko gazowe, ob. gazowy piec.

Paleoazjaci, pierwotne ludy Azji płn.-wsch.: Czuczcz, Kamczadale, Ajnowie, Koriacy, Eskimowie syberyjscy, Jukagirzy, Lamuci, Gilacy, Jenisejcy i in. Grupę tę nazywa się dzisiaj często paleosybirską.

Paleocen, najstarszy okres trzeciorzędu.

Paleoetnologia, część etnologii, która zajmuje się nawiązywaniem współczesnych wytworów kultury ludowej do form przedhistorycznych; bywa mieszana z archeologią przedhistoryczną.

Paleogen, ob. *eogen*.

Paleogeografia, dział geologii, zajmujący się odtwarzaniem rozmieszczenia dawnych mórz i lądów na kuli ziemskiej.

Paleografia, nauka o piśmie i jego rozwoju w staroż. i średniowieczu; nauka pomocnicza historii; poza zagadnieniami teoretycznymi ma cel praktyczny: nauczanie odczytywania starych źródeł rękopiśmiennych.

Paleografia muzyczna, naukowa znajomość pisma nutowego, obejmująca głównie neumy i nuty mensuralne, z których wyrobiło się muzyczne pismo dzisiejsze. Największe źródłowe dzieło tej treści, napisane przez Dom André Macquereau, wydali Benedyktyni w Solmes, pt. „*Paléographie musicale*“, dziś niezbeżne przy studjach nad chorałem gregoriańskim.

Paleoklimatologia, nauka o klimatach w dawnych epokach geologicznych.

Paleolit (greck), nazwa, oznaczająca wiek starego kamienia, w odróżnieniu od neolitu czyli wieku młodszego kamienia. P. obejmuje olbrzymi okres czasu od eolitycznego po neolityczny; przypada na geol. okres dyluwjalny, charakteryzujący się fenomenami zlodowaceń; dzieli się na starszy i młodszy. Podczas st. p. używano narzędzi krzemieniennych, sporządzonych z rdzeni i odłupków. Mł. p. cełhuje się narzędziami z wiórów krzemieniennych, z kości i rogu. W st. p. na rasy ludzkie składała się rasa neandertalska i typu Piltdown, odpowiadająca pojęciu *Homo primigenius*. W mł. p. panowały rasy *Homo sapiens* typu Cro-Magnon i Chancelade. W mł. p. pojawiły się najstarsze twory sztuki naturalistycznej, która panowała głównie w Europie zach. i Afryce płn. Od st. p. spotyka się groby ludzkie ze szkieletami w postaci skurczonej.

Paleolog Jakób, unitarianin, * 1520, zginął 1585 na stosie; rektor uniwersytetu w Koloszarze w Siedmiogrodzie; odrzucał część boską, należną Chrystusowi; przebywał za Stefana Batorego w Polsce, gdzie zwalczał radykalnie poglądy arjan w Rakowie.

Paleologowie, ostatnia dynastia cesarstwa bizantyjskiego; założycielem jej był Michał P., 1260 cesarz nicejski, współregent małoletniego Jana IV Laskarysa, którego później ka-

zał oślepić; 1261 cesarz w Konstantynopolu; następcami jego byli: Andronik II, Andronik III, Jan V, Andronik IV, Emanuel II, Jan VI i Konstantyn XI, który zginął w obronie Konstantynopola 1453; druga linja P. panowała 1306—1533 w Montferracie, trzecia rządziła w Morei 1380—1460; zczasem nazwisko to przyswoiło sobie wiele rodzin szlacheckich w Grecji.

Paléologue Maurice, dyplomata francuski, * 1859; 1914—17 ambasador w Rosji; wydał pamiętniki, dotyczące wielkiej wojny.

Paleontogenja, *palaeontogenia*, nauka o rozwoju organizmów kopalnych.

Paleontologia, pomocnicza nauka geologii historycznej, badająca skamieliny i na ich podstawie określająca wiek skał.

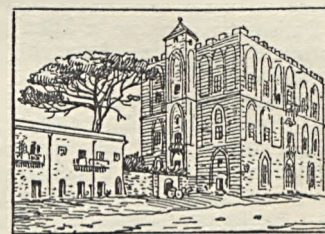
Paleontologia roślin, dział botaniki, badający porządek występowania organizmów roślinnych na ziemi.

Paleotypy, ob. *inkunabuły*.

Paleozoiczna grupa, trzecia grupa w geologii historycznej, dzieląca się na formacje albo systemy: kambryjski, sylurski, dewoński, węglowy i permski.

Paleozoologia, gałąź zoologii i paleontologii, traktująca o zwierzętach wymarłych.

Palermo, staroż. Panormus, m. port. i stol. prow. P., na płn. wybrzeżu Sycylii (Włochy pld.), nad zatoką P.; 400.000 mieszk.; siedz. arcybisk., uniwersytet, pałac król.; przemysł metalurgiczny, obróbka marmurów, wywóz owoców, wina, siarki; miejscowość kuracyjna. Założone przez Fenicjan, później kartażyńskie, od 254 p. Chr. rzymskie, 535—830 po Chr. bizantyjskie, 830—1072 arabskie, 1072 zdobyte

Palermo: pałac z r. 1164 (czasy Normanów).

przez Normanów, zakwitło pod panowaniem Hohenstaufów; w 1282 powstało przeciwko zwierzchności francuskiej (Nieszpory sycylijskie); pod rządami hiszpańskimi siedziba wicekrólów; w 1860 zajęte przez Garibaldię i przyłączone do Włoch.

Palestra, adwokatura, termin, pochodzący od nimfy Palestry, córki Merkurego, uchodzącej za wynalazczynię sporów. W dawnej Polsce palestra stanowiła osobną korporację, w której skład wchodziłi obrońcy przy trybunalech w Piotrkowie, Lublinie i trybunale litewskim. Członkowie p. (mecenasi i patroni) zwali się *palestrantami*.

Palestrant, ob. *palestra*.

Palestrina Giovanni Pierluigi da, najpotężniejszy włoski kompozytor epoki Odrodzenia, * 1525, † 1594; 1555 śpiewak kaplicy sykstyńskiej, następnie przez szereg lat kapelmistrz w kościołach Laterańskim i Santa Maria Maggiore; w 1560 wielkie wrażenie wy-

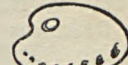
wołały jego *Improperje*; po dostarczeniu kongregacji kardynałów (1564) trzech mszy (słynna „*Missa Papae Marcelli*“) został „*Maestro compositore*“ kapeli papieskiej, a w 1571 dyrygentem chóru watykańskiego w kościele św. Piotra; w historii muzyki P. jest najwybitniejszym przedstawicielem kościelnego stylu a capella.

Palestrinowski styl, styl muzyczny szkoły rzymskiej, wynikły z połączenia cech niderlandzkich z pierwiastkiem włoskim; odznacza się prostotą, nieskazitelną czystością linii melodyjnej, wprowadzeniem pierwiastka harmonicznego, unikaniem melismatów.

Palestyna (arabsk. *Felustin*, hebr. *Erec Israel*), kraina w Azji zach. na płd. od Syrii, siedziba Hebrajczyków, Ziemia Święta (kolebka chrześcijaństwa); obejmuje wąski pas wybrzeża morskiego, dolinę rz. Jordanu i wyżynę od gór Libanu do Synaju, pustynną i nieurodzajną; dzieli się na Galileę na płn., Samarię w środku i Judeę na płd.; uprawa zboża, wina, oliwek, migdałów, fig, tytoniu; z drzew rosą cyprysy, dęby i cedry; chów owiec, kóz, wielbłądów i koni; 28.000 km², 650.000 mieszkańców (80% Arabów); w 1922 było według wyznania ok. 500.000 mahometan, ok. 80.000 chrześcijan, ok. 70.000 żydów; ok. 58.000 żydów są to imigranci z Europy, którzy mają 80 kolonii rolniczych, uniwersytet hebr., i tworzą swą „siedzibę narodową“ (deklaracja min. Balfoura z 2. XI. 1917); władza najwyższą Żydów jest Syjonistyczny Komitet Wykonawczy, a Mahometan — Najwyższa Rada Mahometańska. Chrześcijanie tworzą osobną grupę (przeważnie w Jeruzolimie, Betleem i Nazarecie). Palestyna zamieszkała była w 1600—1200 przed Chr. przez semickich Kanaanitów i należała do Egiptu, w 1200 r. zajęli ją Hebrajczycy, w 70 po Chr. tworzyła rzymską prowincję Judeę, od 636 do 1917 pod panowaniem mahometańskim (w czasie wojen krzyżowych powstało tu chrześc. królestwo Jeruzolimskie, 1099—1187); w 1917—18 zajęta przez wojska sprzymierzone; od 1922 mandat brytyjski Ligi Narodów.

Paleta, płyta, na której malarz rozrabia farby przed ich użyciem. Do malarstwa olejnego używa się p. owalnych lub czworobocznych z otworem na wielki palec lewej ręki, blisko brzegu, aby malarz tą samą ręką mógł, oprócz palety, trzymać i pendzle, wzgl. malsztek; p. wyrabiane są z drzewa orzechowego, klonowego, mahoniowego, gruszkowego, albo z rogu, porcelany, kości słoniowej, szylkretu itd. W malarstwie freskowym używa się p. prostokątnych z ocynkowanej blachy żelaznej, z zagiętymi ku górze krawędziami, aby woda nie mogła spływać. P. z porcelany i metalów używa się głównie do malarstwa akwarelowego i na porcelanie, przyczem posiadają one specjalne wgłębienia do farb. Przenośnie p. oznacza ulubiony dobór kolorów, stosowanych przez artystę lub w danej epoce.

Pálffy Albert, autor węgierski, * 1829, † 1897; pisał opowiadania.

Paleta.

Palghat, m. w Indiach wsch. bryt., w okręgu malabarskim, 44.200 mieszk.; znaczny handel.

Palgrave Francis sir, wł. nazw. Cohen, historyk angielski, * 1788, † 1861; główne dzieło: „History of Normandy and England“ (1851 do 1864).

Palgrave William Gifford, podróżnik angielski, * 1826, † 1888; badacz Arabii, misionarz-jezuita, dyplomata, 1880 generalny konsul bryt. w Syjamie, 1884 w Montevideo; 1862 zbadał Arabię środk. Napisał „Narrative“ (2 t., 1865).

Pali (język), ob. hinduska literatura.

Paliczki, ob. phalanges.

Palikopa, tradycyjn. święto ludowe na Mazowszu wschodnim i Rusi (27 lipca lub 1 sierpnia), podczas którego lud wstrzymuje się od pracy w polu w przekonaniu, że piorun niszczy zbiory pracującym w ten dzień na własnym polu. Na Mazowszu mówi się też o św. Piotrze Palikopie (św. Piotr w okowach, 1 sierpnia).

Pallimpsest, rękopis, wykonany na pergaminie albo papirusie, z którego kart uprzednio usunięto pismo pierwotne (na pergaminie wyškrobane nożem i zagładzone pumeksem, na papirusie wyrównane młotem i powleczone wodą klejową). Zwyczaj, rozpowszechniony we wczesnym średniowieczu (zwłaszcza VII—VIII w.) z powodu drogości materiału piśmiennego; niszczone teksty autorów „pogańskich“ w celu zamieszczenia pism chrześcijańskich. Odczytywanie p. jest bardzo trudne i dokonywa się zazwyczaj z pomocą środków chemicznych.

Palingeneza (greck. pálin — zpowrotem, génesis — narodziny), 1) powrotne narodziny, odrodzenie po śmierci istotnej lub pozornej; 2) w biologii typowy przebieg rozwoju zwierzęcia według zasad reguły biogenetycznej. Zjawisko palingenezy przejawia się np. w występowaniu w rozwoju wszystkich prawie skorupiaków (Crustacea) charakterystycznej larwy nauplius, w jednakowym u wszystkich kręgowców przebiegu tworzenia się kręgosłupa itp.

Palinodja (greck.), powtórzenie śpiewu, również nowa pieśń, będąca odwołaniem treści poprzedniej.

Palinurus, w opowieści Wergiljusza sternik Eneasza, który, zdrzemnąwszy się, wpadł do morza i utonął; stąd nazwa przyłodka w starożytnej Italii.

Palinurus vulgaris, langusta, rak z rodziny Palinuridae z podrzędu Macrura reptantia, rząd Decapoda. Rak duży, dochodzący do 40 cm. długości, barwy czerwono-fioletkowej, która pod wpływem światła słonecznego zmienia się szybko na brunatną. Przednie różki dłuższe od ciała, u nasady uzbrojone kolcami. Pancierz gruby. Cała powierzchnia głowotułowia posiada gęste poszycie kolcami, prócz tego na przodzie tej części ciała dwa silne, duże kolce. Odwłok szeroki, gładki. Forma pospolita w morzu Śródziemnym, spotykana również w wielkich masach na za-

chodnich i północnych wybrzeżach Islandji i Anglii. Jadalny, uważany bywa za przysmak. Larwy, żyjące pelagicznie, są przezroczyste. Poprzednio opisywane były jako oddzielny gatunek Phyllosoma.

Paliński Władysław, artysta dramatyczny, pisarz dramatyczny i publicysta, * 1869, † 1917; od 1881 występował w teatrze „Rozmaitości“; pracował w red. „Kurieria Codziennego“ i „Kur. Warszawskiego“; napisał komedję „W odmiecie“ (1901).

Palisa Johann, astronom austriacki, * 1848, † 1925; 1870 asystent obserwatorium w Wiedniu, 1871 adjunkt obserwatorium w Gandawie, od 1880 do 1920 adjunkt nowozałożonego obserwatorium w Wiedniu; główne prace jego dotyczyły planetoid, których odkrył 28; oprócz tego prowadził obserwacje katalogowe gwiazd. Wykładał astronomię na uniwersytecie wiedeńskim.

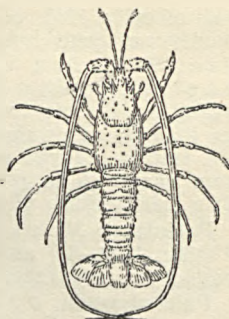
Palisada, ściany ochronne, budowane z belek, u dołu wykopywanych w ziemię, u góry zaokrąglonych. Zazwyczaj ustawiano je dawniej dookoła gródków lub grodzisk na wale, wewnątrz fosy zewnętrznej.

Palisander, drewno z kilku gatunków drzew, sprowadzanych z Ameryki Płd., używane w stolarstwie artystycznym.

Palissy Bernard, francuski ceramik-architekt i teoretyk sztuki, * 1510, † 1589 w Bastylii, gdzie więziony był jako hugonota; wykonywał słynne renesansowe francuskie naczynia fajansowe, ozdobione motywami z życia zwierzęcego i roślinnego; dzieła w zbiorach Luwru, Sèvres i Londynie; stworzył własną teorię sztuki.

Pallitzsch Johann Georg, niemiecki astronom amator, wieśniak, * 1723, † 1788; 1758 pierwszy spostrzegł zbliżającą się wówczas kometa Halley'a; obserwował gwiazdy zmienne.

Paliwo, nazwa techniczna ciał, które, przy spalaniu, tj. łączeniu się z tlenem, wywiązują ciepło, dające się zużytkować technicznie. Rozróżniamy, 1) p. stałe: a) naturalne, antracyt, węgiel kamienny i brunatny, torf, drewno; b) sztuczne, koks, węgiel drzewny, brykiety, półkoks; 2) ciekłe: olej skalny, oleje z mazi, benzyna, alkohol, prasmała; 3) p. gazowe: gaz wielkopieczowy, generatorowo-powietrzny, wodny, silnikowy (mieszany), gaz z koksowni, gaz świetlny, gaz ziemny (naturalny) i inne. Obok tych materiałów opałowych, zawierających węgiel, korzystamy rzadziej z następujących paliw: 1) siarki (na Sycylii) przy fabrykacji kwasu siarkowego, 2) krzemu, manganu, fosforu przy fabrykacji żelaza zlewnego, 3) glinu w metodzie Goldschmidta przy spawaniu metali. War-

Palinurus vulgaris.

Palisada.

tość cieplna lub opałowa paliwa mierzy się ilością ciepła w kalorjach, jaką można otrzymać przez spalenie 1 kg. paliwa stałego lub ciekłego, oraz 1 m³ paliwa gazowego. Różni się wartość opałową górna (wyższą), oznaczoną bezpośrednio w kalorymetrze, oraz dolna (niższą), techniczną. Tę ostatnią oblicza się z poprzedniej, odejmując ciepło, wydzielane przez skroplenie znajdującej się w spalinach pary wodnej. Wartość opałowa obliczyć można ze składu chemicznego z pomocą wzoru Dulong'a. Skład % paliw stałych, obliczony w stosunku do substancji bezwodnej i bez popiołu, jest następujący:

	C	H	O	N	Wartość opałowa
Antracyt	90-95	2-3	2-3	0,1-0,5	8500 kal.
Węgiel kamienny	75-90	4,5-5,5	5-15	1-1,5	7500-8500
Węgiel brunatny	60-70	5-6	20-30	0,5-1,5	6000-7000
Torf	55-60	5,5-6,5	30-40	1-1,5	5000-5400
Drewno	50	6	44	0,3	4500
Koks	97	0,1-0,5	0,8-1,0	0,8-1	7900-8000
Węgiel drzewny z mielerzy	89-93	2-3	3-6	-	6500-7500
Węgiel drzewny z retort	80-83	3-4	10-15	-	

(C, węgiel; H, wodór; O, tlen; N, azot). Paliwo ciekłe. Wartość opałowa produktów z oleju skalnego i oleju z mazi wynosi około 10.000 kal. Mazut jest to odpadek z oleju skalnego kaukaskiego, wrze powyżej 350°. Olej gazowy, składnik oleju skalnego, wrze przy 300°-350°, cięż. własc. 0,83-0,90. Nafta wrze przy 150°-300°, cięż. wł. 0,75 do 0,87. Benzyna wrze od 40°-150°, cięż. wł. 0,65-0,77. Alkohol etylowy, wartość opałowa ok. 6.000. Paliwo gazowe; wartość opałowa zmienia się znacznie w zależności od składu paliwa.

Ciepło spalania 1 m³ ważniejszych gazów:

Wodór na wodę ciekłą	3080 kal.
„ na parę wodną	2790 „
Tlenek węgla na dwutlenek węgla	3050 „
Metan (CH ₄) na CO ₂ i parę wodną	8600 „
Etylen (C ₂ H ₄) „ „ „ „	14300 „
Acetylen (C ₂ H ₂) „ „ „ „	13600 „

Paljatywy, ob. palliativa.

Palk, cieśnina między Cejlonem a Karnatiem (Indje bryt.); połów perel.

Palkovič Jerzy, uczonej i poeta czeski, * 1769, † 1850; twórca idei założenia wielkiej akademii języka i literatury czeskosłowackiej w Bratysławiu, wydawca tygodników „Tatranka“ i „Týdeník“. Ogłosił tom wierszy „Muza ze slovenských hor“ (Muza gór słowackich).

Palladino Eusapia, głośnie w swoim czasie kobiece medium spirytystyczne, rodem z Neapolu, * ok. 1855; 1893-94 uczestniczyła w doświadczeniach warszawskich prof. J. Ochowicza, potem we Włoszech, w Anglii i Ameryce.

Palladio Andrea, architekt włoski, * 1518, † 1580; wywarł ogromny wpływ na rozwój sztuki europejskiej; z dzieł: Wielka Rotunda (Vicenza), Palazzo Chiericati (tamże), bazylika (1549, tamże), teatr olimpijski (tamże);

ukończony przez Scamozzi'ego), kośc. del Redentore (Wenecja, 1576). Plany i elewacje projektów P. wydał jego uczeń Scamozzi w Wenecji, w 4 tomach w 1570, nast. wyd. 1775-83 (Vicenza).

Palladium, ob. palad.

Palladium, według podania czczony posąg bogini Pallas Ateny, wystrugany z drzewa i troskliwie przechowywany na Akropolu trojańskim; według przesvědzenia ludności, od całości i nieznaruszalności tego posągu zależne były losy miasta. W ogólnym znaczeniu nazwa każdej rzeczy, uważanej za świętą i nieznaruszalną.

Pallas, planetoida, odkryta przez Olbers'a w 1802, jedna z największych planetoid; średnica jej, według pomiarów Barnard'a, wynosi 483 km.; podczas najmniejszego oddalenia od ziemi świeci jako gwiazda 7-9 wielkości.

Pallas Gustaw, literat czeski, * 1882; historyk literatury oraz wybitny znawca i tłumacz literatur północnych.

Pallas Peter Simon, podróżnik niemiecki i pierwszy naukowy badacz Syberji, * 1741, † 1811; napisał: „Reisen durch verschiedene Provinzen des Russisch. Reiches“ i in.

Pallas Athene, ob. Atena.

Pallavicini Emilio markiz dalla Priola, gen. włoski, * 1823, † 1901. Walczył jako ochotnik w 1848-49. W 1859 odznaczył się pod San Martino, 1862 wziął do niewoli Garibaldi'ego pod Aspromonte.

Palliativa, paljatywy, środki lecznicze, zmniejszające nieprzyjemne objawy choroby, nie usuwając przyczyny choroby.

Pallium, (łac.), dosłownie płaszcz, palusz, 1) w anatomii opisowej nazwa półkul mózgowych (haemisphaeria), które u małp wyższych i u ludzi jakby płaszczem pokrywają podstawę mózgowia; 2) obszerny płaszcz, noszony przez staroż. Rzymian; 3) w rzymsko-katolickim kościele strój pontyfikalny, przysługujący papieżom i arcybiskupom; 4) ob. Mollusca.

Pall-mall (łac.), częste w Anglii nazwy ulic, przy których znajdowały się domy do gry w piłkę.

Pallotyni (właściwa nazwa: Pia Societas Missionum), kongregacja, założona 1865 przez Wincentego Pallotti (1795-1850) dla misji wśród katolików i pogan.

Palluton Mieczysław ks., biskup żmudzki, * 1834, † 1908; ukończył Akademię duchowną w Petersburgu; kasnodzieja w Kownie, od 1883 biskup.

Palm Aleksandr, literat i dramaturg rosyjski, * 1822, † 1885; za należenie zamłodu do rewolucyjnego kółka tzw. „pietraszewców“, zesłany na Kaukaz; potem urzędnik w Petersburgu; napisał powieści: „Aleksiej Słobodin“ (1873), „Koniec starożytności“ (1874); komedje: „Nasz drug Niekłuzew“ (1880), „Stary barin“ (1878) i in.

Pallium.

Palma, 1) wyspa w grupie wysp Kanaryjskich, 715 km², 42.000 mieszk.; wywóz wina, owoców, migdałów, miodu; jedwabnictwo; gl. m. Santa Cruz; 2) m. port. na wyspie Majorca, stol. prow. wysp Balearskich (Hiszpania), 67.600 mieszk.; siedz. bisk.; wywóz owoców, przemysł szewski.

Palma (łac.), 1) drzewo palmowe; 2) palma manus, dłoń.

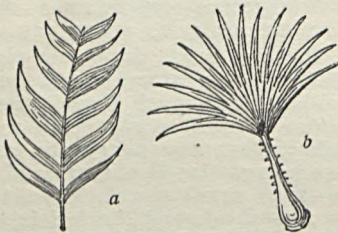
Palma Jacopo, zw. il Giovane, malarz wenecki, * 1544 w Wenecji, † 1628 tamże. Pracował w Urbino, Rzymie i Wenecji. Z dzieł: „Sąd ostateczny“ (pałac Dożów), „Zdobycie Kremony“ (tamże), „N. M. P. w świątyni“ (Drezno), „Św. Sebastjan“ (tamże).

Palma Jacopo, zw. il Vecchio, malarz wenecki, * ok. 1480, † 1528 w Wenecji. Pracował głównie w Wenecji, od 1524 w Bergamo. Z dzieł: „Trzy siostry“ (Drezno), „Leżąca Wenus“ (tamże), „Lukrecja“ (willa Borghese), „Violanta“ (Wiedeń).

Palma di Monteciarlo, m. w prow. Girgenti na Sycylii (Włochy pld.), nad morzem, 14.200 mieszk.; wywóz migdałów.

Palma kokosowa, ob. *Cocos nucifera*.

Palmae, palmy, rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Spadiciflorae (pochwokwiatowe). Należą tu przeważnie rośliny drzewiaste o wysmukłym, prawie zawsze pojedynczym pniu czyli kłodzinie, dorastającej niekiedy 60—70 metrów wysokości. Liście tworzą koronę wierzchołkową i często dochodzą do olbrzymich rozmiarów; są one bądź pierzasto złożone (Rys. a), bądź wachlarzowato-dłoniaste (b), zazwyczaj długoogonkowe. Kwiaty niepozorne, przeważnie jednopłciowe, jednopienne, rzadziej dwupienne, są zebrane w gęste kwiatostany; kwiatostan prosty lub rozgałęziony, o osi-kolbie (spadix) nabrzmiatej, często mięsistej, otoczony jest w czasie rozwoju tęga skórzastą pokrywą (spatha), która przy kwitnieniu pęka. Owoc — jagoda, pestkowiec lub orzech. Palm jest do 1.000 gatunków; rosną na szerokim pasie ziemi z obu stron równika, zwłaszcza w klimacie ciepłym i wilgotnym. Dorzecza Amazonki i Archipelag pld.-azjatycki należą do okolic świata, najbogatszych w przedstawicieli tej rodziny. Palmy są jednymi z najpożyteczniejszych roślin. Ważniejsze rośliny użytkowe z pomiędzy palm: palma kokosowa (*Cocos nucifera*), palma daktylowa (*Phoenix dactylifera*), masłopalma gwinejska (*Elaeïs guineensis*), dostarcza oleju; gatunki trzcinopalmi (*Calamus*) dostarczają trzciny meblowej; sagowiec (*Metroxylon*) dostarcza krup i mąki sago; słońrośl wielko-

Kształt liści palmowych.

owocowa (*Phytelephas macrocarpa*) dostarcza roślinnej kości słoniowej, którą otrzymuje się z twardego bielma jej nasion. Różne gatunki wydzielają, po obcięciu zawiązków na kwiatostany, pewną ilość soku, który po sfermentowaniu daje wino palmowe lub też (*Arenaga saccharifera*) po zgęszczeniu dostarcza cukru.

Palmarum, ob. palmowa niedziela.

Palmas (Las), gl. m. na wyspie Gran Canaria w grupie wysp Kanaryjskich, 70.000 mieszkańców; st. tel. iskrowego.

Palmer Edward Henry, orientalista angielski, * 1840, † 1882, zamordowany na pustyni; od 1871 profesor w Cambridge; 1868—69 i 1869—70 odbył podróż po Arabii; 1882 udał się w podróż do Egiptu; napisał: „The desert of the Exodus“, gramatykę arabską, słownik perski i in.

Palmera archipelag, grupa wysp w Antarktydzie pld.-zach., położona na zach. od ziemi Grahama, spozstrzeżona w 1821 przez amerykańskiego kapitana Palmera.

Palmerston lub Port Darwin, ob. Darwin.

Palmerston Henry John Temple, angielski mąż stanu, * 1784, † 1865; początkowo konserwatysta, potem liberal; 1830—41 i 1846 do 1851 minister spraw zagran., 1855—1858 i 1859—65 premier.

Palmetta, motyw zdobniczy, przypominający kształt liścia palmowego; powstał na Wschodzie, rozwinął się specjalnie w Grecji, gdzie stosowano go do zdobienia fryzów, profilów gzymsowych, jako naszczytki dachów, w malarstwie ściennym, wazowem, w ornamentyce tkanin itp. Do Rzymu przeszedł z Grecji; od czasów Renesansu używany po dziś dzień.

Palmezzano Marco, malarz włoski z XV w. Z obrazów: „Św. Antoni“ (muz. w Forli, 1501), liczne „Madonny“ (w Bolonii, Faenzy, Medjolanie, Monachjum itd.), „Ukrzyżowanie“ (Ufizi, Florencia), „Narodzenie“ (Brera, Medjolan) i in.

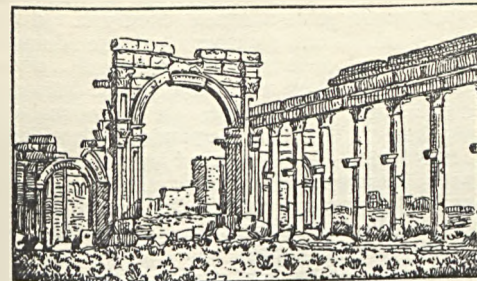
Palmi, m. w prow. Reggio di Calabria (Włochy), nad m. Tyrreńskim, 14.000 mieszk.

Palmidactylla, zrost palców.

Palmieri Luigi, matematyk i astronom włoski, * 1807, † 1896; od 1854 dyrektor obserwatorium meteorologicznego na Wezuwiuszu; napisał „Il Vesuvio“ (1880).

Palmira, 1) dziś Tadmor, duża oaza w pustyni Syryjskiej, na wsch. od m. Horus. Dawne miasto, rezydencja królowej Zenobii w III wieku po Chr. Wspaniałe ruiny świątyni słońca, syryjskiego Baala-Heljosa, dokoła których rozpostarła się dzisiejsza osada z 4.000 mieszkańców. Dobrze zachowane kolumnady, biegnące od łuku triumfalnego na przestrzeni kilku kilometrów aż do granic miasta, ślady bogatej architektury późnorzymskiej. Liczne ruiny domów, teatru, wodociągów, oraz potrzebne wieżące grobowce i grobowce podziemne, ozdobione freskami i zawierające liczne rzeźbione sarkofagi. Na wzgórzu ponad oa-

zą wznoszą się ogromne ruiny twierdzy arabskiej. Przez P. przechodzi ważna droga han-

Główna ulica w Palmirze.

dlowa z nad m. Śródziemnego do Bagdadu, do dzisiaj licznie uczęszczana.

Palmitynowy kwas, związek organiczny, jednonasadowy (nasycony) kwas tłuszczowy, C₁₅H₃₁.COOH, ciało stałe; temp. topn. 62°, temp. wrzenia 215° (przy 15 mm. ciśnienia); w wodzie nierozpuszczalny, trudno w alkoholu i eterze. Jako ester gliceryny stanowi główną część tłuszczów zwierzęcych i roślinnych; otrzymuje się przez zmydlanie tych ostatnich.

Palmotić Junius, poeta dubrownicko-chorwacki, * 1606, † 1657; pisał początkowo po łacinie, potem po chorwacku, pieśni religijne i utwory dramatyczne: „Atalanta“, „Natiechanie Ajača i Ulisa za Ahilovo orwije“, „Elena ugrabljena“, „Lavinia“, „Paolimir“, oraz wielka epopeję religijną w 24 pieśniach pt. „Kristijada“.

Palmowa niedziela, *Palmarum*, niedziela przed Wielkanocą. Nazwa wzięta z opowiadania ewangelicznego o stanie drogi palmami przy wjeździe Chrystusa do Jeruzolimy. W dniu tym odbywa się w kościele katolickim święcenie palm.

Palmowy olej albo oliwa palmowa, tłusty olej, otrzymywany z owoców palmy *Elaeïs guineensis* z Afryki zach.; barwa pomarańczowa, zapach fiołkowy, topi się przy 24—27° C. Ma duże zastosowanie przy fabrykacji mydeł, świec, smarów, a także w farbiarstwie.

Palmy, ob. *Palmae*.

Palmy akademickie, odznaczenie honorowe we Francji, udzielane od 1808 r. za zasługi oświatowe lub polityczne; istnieją dwa stopnie: *officiers d'académie* (wstążeczka) i *officiers de l'instruction publique* (rozetka); otrzymywać je mogą również kobiety.

Palmyra, ob. *Palmira*.

Palnatoki, legendarny korsarz normandzki z X w.

Palolo, ob. *Polychaeta*.

Palomino y Velasco, właśc. Aciscio Antonio, malarz i pisarz hiszpański, zwany hiszpańskim Vasari'm, * 1653, † 1726. Napisał: „El museo pictorico y escala optica“ w trzech częściach; ostatnia pt. „Parnaso español“ zawiera biografie artystów hiszpańskich (1715). Z dzieł

malarskich: freski w la Chartreuse du Paular w Grenadzie (1712) i freski w pałacu Prado.

Palos lub P. de Moguer, port nad zat. Kadyksu w prow. Huelva (Hiszpanja pld.), 2.000 mieszk.; stąd wyruszyła pierwsza wyprawa Kolumba 3. VIII. 1492.

Palowe osady, ob. nawodne osady.

Palpacja (łac.), obmacywanie, dotykanie powierzchni skóry w celu przekonania się o spistości wzgl. wielkości narządów, głębiej leżących; ma szczególne zastosowanie przy badaniu jamy brzusznej.

Palpebrae, powieki, dwie ruchome fałdy, przeznaczone do ochrony oczu przed urazami mechanicznymi, zbyt silnym światłem, kurzem itd., oraz do zwilżania rogówki wydzielina łzową w celu zabezpieczenia jej od zmełnienia. Składają się ze skóry, mięśni poprzecznie prążkowanych, chrząstki, zwanej tarczką (*tarsus*) i ze zmodyfikowanych gruczołów łojowych, zwanych gruczołami Meiboma. Na brzegu p. znajdują się wygięte włoski — rzęsy (*cilia*). U ptaków i gadów, prócz dwóch p. (górnej i dolnej), istnieje jeszcze trzecia na przysrodkowym brzegu oka, zwana migotką (*membrana nicticans*). U ssaków również zaznacza się ślad trzeciej p.

Palpitacja, ob. *palpitatio cordis*.

Palpitatio cordis, palpitacja, kołatanie serca; przyspieszenie czynności serca, zwiększenie ilości uderzeń serca od 100—120 i więcej na minutę. Zdarza się przy chorobach serca organicznych (wadach) lub czynnościowych (nerwica serca). Bezpośrednim powodem p. bywają wzruszenia psychiczne lub wysiłki fizyczne.

Paluch, *hallux*, wielki palec stopy.

Paluchowy objaw (odruch), podeszwowy objaw, ob. Babińskiego objaw.

Paludament (łac.), płaszcz purpurowy wodzów i cesarzy rzymskich.

Paludan-Müller Frederik, poeta duński, * 1809, † 1876. Utwory epiczne, powieści, poemat dydaktyczno-humorystyczny „Adam Homo“.

Paludi Pontine, ob. Pontyjskie błota.

Paludina vivipara, ob. *Gastropoda*.

Paludismus, bagiennica, zimnica; ob. *malarija*.

Palus (łac.), jezioro.

Palus Maeotis, staroż. nazwa morza Azowskiego.

Pałac (łac. *palatium*), budynek, służący w starożytnym Rzymie za siedzibę cesarza, zbudowany na jednym z 7 pagórków Rzymu (*Mons Palatinus*); zczasem nazwa każdego wspaniałego budynku mieszkalnego.

Pałamarka, rodzaj drewnianej rękawicy, używanej w Bułgarii przy zbiórce zboża.

Pałanka (tur.), dawna nazwa małych warowni ziemnych, otoczonych rowem i palisadą. U Kozaków zaporoskich zwano tak kwaterę pułkownika i starszyzny pułkowej.

Pałanka lisowata, *Phalangista vulpina*, ob. *Phalangeridae*.

Pałanki, ob. *Phalangeridae*.

Pałasz, biała broń, pośrednia między mieczem i szablą, zbliżoną raczej do ostatniej, lecz mniej od niej zakrzywiona.

Pałasz albo **poprzecznicza**, skrzydło drewniane u boku statku płaskodennego, zapobiegające jego pochylaniu.

Pałka, ob. **Typha**.

Pałkierz, w dawnym wojsku polskim sygnałista konny, który biciem w kotły dawał sygnały do obrotów wojska lub uderzenia na wroga.

Pałuba, w jęz. staropolskim pniak, kadłub, czasem czapka, zawój z gałganków, wreszcie określenie starej, złej baby lub złego demona w postaci kobiety.

Pałuba albo **tambor**, buda, osłaniająca koło parowca.

Pałuki, ptn. część Wielkopolski, między rz. Welną a Notecią, obejmująca pow. wągrowiecki, zach. część pow. szubińskiego i wsch. część pow. chodzieskiego; obszar ten tworzył za dawnej Rzeczypospolitej pow. kcyński.

Pambuk-Kalesli, ob. **Hierapolis**.

Pamfil św., przełożony szkoły chrześcijańskiej w Cezarei. Położył wielkie zasługi koło ustalenia tekstu biblijnego; † 309. Pamiętka 1 czerwca.

Pamfilja, w starożytności kraina na pld. wybrzeżu Azji Mniejszej, ciągnąca się wąskim pasem w formie półkola między Licją i Cylcją, od ptn. granicząca z Pizydją; główny port Korykos (dzisiejsza Adalja); władali P. kolejno Fenicjanie, Grecy, Macedończycy, Rzymianie, w końcu Turcy.

Pamflet (ang.), pismo ulotne polemiczne, często treści potwarczej.

Pamiers, m. w dep. Ariège (Francja), nad rz. Ariège, 10.000 mieszk.; wyroby wełniane i bawełniane.

Pamięć, właściwość istot, obdarzonych życiem psychicznym, przejawiająca się we wpływie, jaki wywierają dawne doświadczenia i czynności jednostki na jej doświadczenia i czynności późniejsze. Ta właściwość pamięci da się sprowadzić do właściwości kory mózgowej, posiadającej cechę plastyczności, tj. zdolności, polegającej na tem, że podrażnienie kory mózgowej, przechodzące zewnątrz, nie przemija bez śladu, lecz modyfikują ją, złoścąc w niej znaki, które, w jakiś nieznany nam bliżej sposób, zostają przez nią przechowane i przejawiają swe wpływy w czynnościach późniejszych jednostki, o ile ta ma wykonać czynności podobne do tych, jakie już uprzednio wykonywała. Oprócz tych przejawów p., które nazywamy zdobywaniem wprawy, przejawia się p. w zdolności wszelkiego przyswajania sobie materiału „pamięciowego”, wyrażającego się w możliwości późniejszego odtworzenia go (reprodukcji). Ślady, przechowane w korze mózgowej, zostają odnowione, co jest podstawą reprodukcji. To samo zjawisko odnawiania śladów doświadczeń ubiegłych mamy w procesie „rozpoznania”, gdy poznajemy jakąś rzecz lub osobę przy ponownym zetknięciu się z nią, jako już nam znaną. Na wyższym szczeblu rozwoju (u ludzi) wyrazem pa-

mieci jest zdolność odtwarzania wyobrażeń poglądowych, będących echem ubiegłych postrzeżeń, przejawiająca się m. in. w możliwości przypominania sobie zdarzeń ubiegłych. Od tak pojętej p. odróżniają niektórzy badacze zdolność użytkowania doświadczeń, nabytych przez dawniejsze pokolenia przodków, a więc doświadczeń gatunku, przejawiająca się w odruchach i instynktach. W dziedzinie pamięci indywidualnej rozróżnia się p. doraźną, tj. zdolność natychmiastowego odtworzenia treści, z którymi zetknęliśmy się przed chwilą, i p. właściwą, tj. zdolność odtwarzania po upływie krótszej lub dłuższej przerwy. Ze względu na charakter poglądowych treści odtwarzanych, rozróżniamy p. wzrokową, słuchową, węchową, smakową itd. Ze względu na różnice indywidualne, przejawiające się u poszczególnych osób, mówimy o typach pamięciowych: wzrokowym, słuchowym, ruchowym, słuchowo-ruchowym itp. W ostatnich dziesięcioleciach udało się psychologii eksperymentalnej ustalić szereg warunków, od których zależy trwałość przyswajania i zdolność odtwarzania. Oprócz wrodzonej i indywidualnie zmiennej dyspozycji kory mózgowej, stanowiącej o tzw. „dobroci” p., na trwałość przyswajania mają wpływ: uwaga, z jaką przyjmujemy materiał p., ilość powtórzeń, jaką zużyliśmy w celu przyswojenia go sobie (ta ilość rośnie znacznie prędzej od długości ustępu, który ma być zapamiętany), rozłożenie ilości powtórzeń na szereg przedzielonych pauzami seansów (co jest korzystniejsze niż gromadzenie czytań na jednym i tem samym posiedzeniu), sposób przyswajania, uczenie się logiczne (ob. logiczna pamięć), dające lepsze rezultaty, niż uczenie się mechaniczne (ob. mechaniczna pamięć) itp. Znalezione, że p. doraźna rozwija się z wiekiem, że u dzieci jest mniej rozwinięta niż u dorosłych, że zdolność przyswajania sobie materiału p. u dorosłych jest większa niż u dzieci, lecz natomiast trwałość pamięciowa u dzieci jest większa niż u dorosłych. Wzrasta ona do 14 roku życia, a potem powoli słabnie. Ślady pamięciowe czynności złożonych są połączone zapomocą mechanizmu skojarzeniowego, i wszelkie czynniki, wpływające na wzmocnienie śladów, działają również dodatnio i na trwałość samych skojarzeń.

Pamiętniki, opisy wydarzeń, przebytych wrażeń, dokonane dla własnej pamięci lub dla wiadomości innych. P. były zawsze ważnym źródłem dla historii. W starożytnej literaturze greckiej Ksenofont, w rzymskiej Cezar, służy za wzór pamiętnikarzy. Z nowożytnych literatur pamiętnikarstwem odznacza się literatura francuska od XIII w. aż do epoki obecnej. W okresie Ludwików XIII do XVI, rewolucji francuskiej i Napoleona, wzrosła liczba p. do bardzo znacznej ilości. Bogaty zbiór wydano pt.: „Collection des mémoires relatifs à l'histoire de la révolution française” (30 t., Paryż, 1822—1828). W Anglii literatura pamiętnikarska zaczęła się za panowania królowej Elżbiety i była bardzo bogata w XVII w.

w epoce walk wewnętrznych. Najważniejsze p. wydał Guizot pt.: „Collection des mémoires relatifs à la révolution d'Angleterre” (33 t., Paryż 1823). W Polsce p. ukazały się w XVII wieku: Jan Chryzostom Pasek, J. Jerlicz, M. Jemiołowski, E. Otwinowski, J. S. Wydźga, W. Dembołęcki. W XVIII w. liczba p. znacznie wzrosła, do najcenniejszych należą: Kitowicza, Niemcewicza, Karpińskiego, Czackiego, Bukara, Ochockiego, Sagatyńskiego, Kilińskiego, Moszczeńskiego, Ogińskiego, gener. Dąbrowskiego, Zajączka, Kopcia, Sulikowskiego, Migurskiego, Ciecierskiego, Stan. Poniatowskiego i in. Wiele z nich ogłosił Żupański w zbiorowym wydaniu pt. „Pamiętniki z XVIII w.” (Poznań od 1860) i J. I. Kraszewski w „Bibliotece pamiętników i podróży po dawnej Polsce” (Drezno od 1870). W XIX w. do ważniejszych należą p. Rufina Piotrowskiego, E. Felińskiej, F. S. Dmochowskiego, Fr. Kowalskiego, J. Gordona, Wł. Czapnickiego, A. Gillera, Kaj. Suffczyńskiego (Bodzantowicza), A. Koźmiana, L. Potockiego, Jul. Strutyńskiego. W nowszych czasach wydawnictwem p. zajęła się krakowska Akademia Umiejętności. Wojskowy Instytut Wydawniczy w Warszawie wydał 10 t. p. różnych autorów z okresu wielkiej wojny (1914—1918). Do ważniejszych p., jakie ukazały się po w. wojnie, należą: Pawła Popiela, L. Bilińskiego, I. Daszyńskiego. Do rodzaju pamiętników zaliczyć można diarjusze, opisy podróży i wrażeń, przeżyte w obcych krajach, licznie ukazujące się zwłaszcza w okresie wojennym i najnowszej doby, nadto zbiory wydawnictw rozmaitych towarzystw naukowych i akademii obcych i polskich.

Pamir, zwany **Dachem Świata**, wyżyna w Azji środk. pomiędzy górami Ałajskimi na ptn. a Hindukuszem na pld., węzeł licznych łańcuchów górskich, 3.600 m. wys., 82.000 km², o klimacie ostrym, skapej roślinności, zamieszkały przez Kirgizów. Zdobyty częściowo 1893 przez Rosję, reszta należy do Chin i Afganistanu.

Pamisos, ob. **Mesenja**.

Pampa (Gobernación de la), terytorium rep. Argentynskiej (Am. Pld.), obejmuje pampasy, 145.907 km², 120.000 mieszk.; liczne jeziora; stol. Santa Rosa de Toay.

Pampasy (w języku Indian **pampa**, niski kraj), nazwa krain stepowych Ameryki Pld., rozpościerających się od brzegów oceanu Atlantyckiego aż do grzbietów Andów i od Patagonji do lasów Paragwaju i Brazylii.

Pampero, gwałtowny wiatr pld.-zach., wiejący w pampasach.

Pamphilos, malarz grecki z IV w. przed Chr., nauczyciel Apellesa, Pauzjasza i in. malarzy z epoki rozkwitu; z dzieł słynęły: „Bitwa ok. Phlios” i „Ulisses na statku”.

Pampiniformis, wiciowaty (kształt).

Pamplona, 1) stol. prow. Nawarra (Hiszpania ptn.), na l. brzegu rz. Arga, 30.400 mieszk.; siła forteca, siedziba bisk. katedra z XIII w.; handel winem, wyroby skórzone; 2) m. w prowincji Santander w Kolumbji (Am. Ptn.), 20.000 mieszk.

Pan... (greck.), w wyrazach złożonych oznacza powszechny, ogólny, np. panslawizm, pan-germanizm, panamerykanizm.

Pan (greck), w najdawniejszych podaniach greckich arkadyjskie bóstwo górskich pastwisk i lasów, opiekujące się trzodami bydła, kóz i owiec, pasterkami i myśliwymi; wynalazca syringi (syrinx) czyli piszczałki pastuszej. Wyobrażany z kozłymi nogami, brodą i rogami; swem nagłem zjawianiem się w lesie budził strach paniczny, panikę.

Pana flet (syrinx), starożytny instrument muzyczny, złożony z kilku piszczałek, związanych w całość, najprymitywniejsza forma organów. Na flecie Pana (bóg pasterzy) grało się wprost ustami, jak to często przedstawiają malowidła i rzeźby starożytne.

Panaceum (greck.), środek uniwersalny, lek przeciw wszystkim możliwym chorobom. Nazwa pochodzi od mitologicznej Panacei, córki Eskulapa, uosobienia sztuki lekarskiej.

Panainos, rzeźbiarz i malarz grecki z końca V w. przed Chr., brat i współpracownik Fidiasza; pomagał mu przy wykonaniu dekoracji tronu Zeusa w Olimpij; współpracował również z Mikonem przy wykonaniu „Bitwy pod Maratonem”.

Panama (p a n a m a s), tkanina półwełniana o osnowie z trzech nitok bawełnianych i wełnianym wątku, nasładująca plecionkę kapeluszy panamskich z włókien palmowych.

Panama, „Towarzystwo międzyoceanowego kanału P.” („Compagnie Universelle du canal interocéanique”), powstało we Francji w 1881 z kapitałem nom. 300.000.000 fr. Ostatnia emisja 720.000.000, z trudnością zatwierdzona przez Izbę Deputowanych w Paryżu, nie była pokryta. W 1889 Trybunał rozwiązał Tow. P. W 1902 rząd Stanów Zjedn. przejął prawa Tow., indemnizując dotychczasowych wierzyteli Tow. P. Interesy T. P. oparte były na nieuczciwych spekulacjach giełdowych i wciągnęły w wir nie tylko twórców projektu kanału, np. T. Lessepsa, Eiffla i in., lecz także szereg wybitnych deputowanych, urzędników banków i reszce spekulantów. Sprawa T. P. odbiła się głośnie echem w całym świecie, powodując szereg procesów, dając początek wyrażeniu „panama”, oznaczającemu nieuczciwe sprawy, szantaż, wyłudzenie.

Panama, Republica de Panama, republika Ameryki Środkowej nad oceanem Spokojnym i morzem Śródziemnym Amerykańskim, obejmująca przesmyki Panama i San Blas, 86.250 km², 402.000 mieszk.; prze-ważnie górzysta (wulkan Chiriqui, 3.600 m. wys.), klimat wilgotny, gęste lasy; rolnictwo, chów bydła (na sawannach), wywóz bananów, orzechów kokosowych, gumy, kauczuku, kawy, kakao, złota i masy perłowej. Do 1903 prow. Kolumbji, odtąd niezależna republika. Sejm (32 posłów) i prezydent, wybieralni na 4 lata; stolica Panama, 66.800 mieszk.

Panama.

Panamerykanizm, ruch, mający na celu ugruntowanie wspólności interesów państw amerykańskich. Do rozwoju p. w niemalym stopniu przyczyniła się teoria Monroe, której hasło głosi: „Ameryka dla Amerykanów“. P. jest jednym z ważniejszych czynników, zapewniających hegemonię Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej w tej części świata. Poczynając od 1829, odbywają się kongresy panamerykańskie, które w ostatnich czasach stają się coraz częstsze. Szczególnie po wojnie światowej ruch panamerykański silnie się rozwinął przez zawarcie konwencji monetarnych („Pan-American Monetary Convention“), ujednolicienia waluty Ameryki Południowej, oraz „Pan-American Financial Conference“, która się zebrała już dwukrotnie (1915 i 1920) i powzięła specjalnie doniosłe uchwały w sprawach celnych.

Panamski kanał łączy poprzez przesmyk Panamski oc. Spokojny z Atlantykiem; dług. 81,3 km., głęb. 13,7 m., szer. 61 m., czas przejazdu 7—9 godzin. Budowa K. P., rozpoczęta w 1881 przez Ferdynanda Lessepsa, przerwana została w 1889 wskutek wadliwej działalności założonego przez niego tow. akc. „Compagnie Universelle du canal interocéanique“ (skandal panamski), podjęta i niedokończona przez „New Panama Canal Company“, dokończona została przez rząd St. Zj. Am. Płn. w latach 1904—14. Na mocy układu z rep. Panama, St. Zjedn. otrzymały do wiecznego użytku, okupacji i kontroli, pas ziemi ok. 8 km. szer. po obu stronach kanału od jednego oceanu do drugiego. Panama otrzymała 10,000,000 dolarów jednorazowo i otrzymuje na mocy układu corocznie 250,000 dolarów.

Panamski przesmyk, najw. zwężenie łądu w Am. środk., w rep. Panamskiej, szer. 50—190 km.

Panaritium (łac.), ob. zastrzał.

Panasówka, osada leśna w pow. zamojskim (woj. lubelskie), pamiętna bitwą 3. IX. 1863.

Panatenieje, najdawniejsza uroczystość religijno-polityczna Ateńczyków na cześć bogini Ateny; młpniejsze p. obchodzone były corocznie, większe co cztery lata.

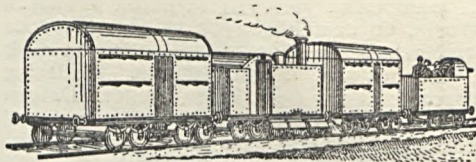
Panay, wyspa w Filipinach, 12,560 km², 744,000 mieszk.; uprawa ryżu, trzciny cukrowej, kakao, manilli; gł. m. Ilo-Ilo, port.

Pancer Feliks, inżynier, * 1798, † 1851; oficer korpusu inżynierów wojsk polskich, prof. budownictwa lądowego i wodnego w Szkole aplikacyjnej wojskowej; od 1838 inspektor generalny dróg i mostów w Król. Polskim, twórca Nowego Zjazdu w Warszawie, zbudowanego 1844—46 według jego projektu; napisał książkę o budowie dróg.

Pancerna blacha, blacha, używana do ochrony przed pociskami; wyrabiana była pierwotnie z kutego żelaza o grubości do 55 cm., obecnie ze stali niklowej i specjalnej stali Kruppa.

Pancerne pociągi, pociągi, wyposażone w opancerzenie parowozy i wagony, i uzbrojone w działka. Parowóz mieści się w nich zazwyczaj w środku pociągu. Wymagają bardzo sta-

rannego maskowania, gdyż w przeciwnym razie łatwo zwracają uwagę przeciwnika i stanowią dla niego bardzo dogodny cel. Znalazły bardzo duże zastosowanie w czasie wojny światowej 1914—18 i wojny polsko-bolszewickiej 1918 do 1920.

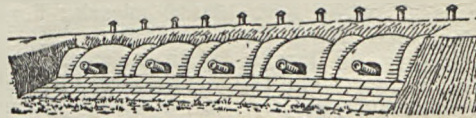
Pociąg pancerny.

Pancerni, w dawnym wojsku polskim chorągwie kawalerii średniozbrojonej, używanej zarówno do uderzenia frontowego jak i do natarcia na bok i tyły przeciwnika. Uzbrojenie ich stanowiła lanca (włócznia), duża strzelba lub łuk z saidakiem, krzywa szabla, pancerz lub koszulka drucziana i lekki hełm lub msiurka. Na Litwie nosili nazwę petyhorców, u nas zwano ich towarzyszymi pancernymi.

Pancernik, linjowy statek wojenny, posiadający opancerzenie przeciwko pociskom artylerji. Próby opancerzenia statków wojennych sięgają XII w. W 1858 Francuzi zbudowali pierwszy właściwy pancernik „La gloire“. Ok. 1860 zjawiała się idea budowania na p. obrotowych wież pancernych dla artylerji. Stopniowo wieże te stały się częścią składową wszystkich p., a obok nich buduje się kazamaty opancerzone dla załogi oraz pocisków. Opancerzenie ze stali niklowej lub stali specjalnej Kruppa osłania albo cały statek, albo część jego, wznoszącą się nad wodą. P. posiadają silne uzbrojenie artyleryjskie, szybkość do 29 w. W ostatnich latach przed wojną światową zaczął powszechnie wchodzić w użycie nowy typ pancerników, tzw. dreadnoughty.

Pancernik sześciopasiasty, ob. Dasypus sexcinctus.

Pancerny fort, bateria zamknięta, wyposażona w 2—6 dział.

Pancerny fort.

Pancerny samochód, samochód, używany w wojnie polowej, posiadający opancerzenie z blachy pancernej, uzbrojony w karabiny maszynowe lub małe działka. Uzależniony jest od stanu dróg i dlatego daje się zastosować nie na każdym terenie. Obecnie zaczynają wchodzić w użycie s. p. z gasienicami na podobieństwo czołgów i zdają się być praktyczniejsze. U nas doświadczenia nad tym typem przeprowadzono w czasie wielkich manewrów na Wołyniu w 1925.

Pancerz, dwie blachy (w dawnej polszczyźnie płaty), osłaniające piersi i plecy, przymo-

cowywane zapomocą rzemyków. Najstarsze p. wykonywano ze skóry, którą następnie naszywano blaszkami metalowymi. Później weszły w użycie p. z blach metalowych, często nader ozdobnych. Najdawniejsze p. metalowe pochodzą z VII w. prz. Chr. z Grecji; później rozpowszechniły się w Italji, Galji i Germanji. Pancerzem zwano u nas również koszulkę drucziana. W wojnie lądowej i morskiej pancerzem nazywają się blachy stalowe, służące jako osłona przed pociskami. Stosuje się je jako tarcze działowe i przy karabinach maszynowych, oraz przy budowie schronów pancernych, na statkach wojennych itd.

Pancerzowce, ob. Malacostraca.

Pančevo (weg. Pancsova), m. w Banacie (Jugosławia), 21,000 mieszk.; przedalnicтво, handel zbożem.

Panchromatyczna klisza, to samo co ortochromatyczna klisza (ob.).

Pancratium, tchlin (ilija morską), rodzaj roślin cebulkowych z rodziny Amaryllidaceae (amaryllowate), właściwych Europie, Azji, Afryce i Ameryce. Rośliny o kwiatach dużych, pięknych i wonnych. Niektóre gatunki, głównie amerykańskie, uprawiane są jako ozdobne. Cebula gatunku P. maritimum używana była w Europie pld. jako środek wymiotny.

Pancreas (greck.), ob. trzustka.

Pancsova, ob. Pančevo.

Poczantra, ob. hinduska literatura.

Panczic Józef, przyrodnik i lekarz serbski, * 1814, † 1888; prof. i rektor Szkoły Głównej w Belgradzie; ogłosił: „Ribe u Srbiji“, „Jestastwenica“ (3 t.), „Plantae serbicae“.

Panczykowski Ludwik, artysta dramatyczny, * 1804, † 1871; od 1825 występował w teatrach warszawskich; znakomity w rolach charakterystycznych; grywał w teatrze Rozmaitości do 1868.

Pandanaceae, pochutnikowate, rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Pandanales (pochutnikowe). Drzewa lub krzewy, często czepne, z korzeniami podpierającymi, właściwe okolicom zwrotnikowym starego świata. Najwięcej znany rodzaj Pandanus.

Pandanales, pochutnikowe, rząd roślin jednoliściennych. Rodziny: Pandanaceae, Sparganiaceae.

Pandanus, pochutnik, rodzaj roślin drzewnych z rodziny Pandanaceae (pochutnikowate), właściwych wybrzeżom Azji pld., Polinezji i Afryki. Rośliny, wyglądem zbliżone do palm, o pniach zaopatrzonych u podstawy w silne korzenie podpierające, np. P. tectorius (Rys.). Niektóre gatunki: P. odoratissimus, P. utilis, dostarczają jadalnych owoców, inne uprawiane są jako rośliny cieplarniane.

Pandanus tectorius.

Pandekta (greck.), łac. Digesta, ob. Digesta i Justynjańska kodyfikacja.

Pandemia (greck.), choroba (najczęściej zakaźna), panująca okresowo na większych przestrzeniach ziemi lub nawet na całej kuli ziemskiej. Przeciwwstawienie: endemia.

Pandemonjum (greck.), zbiorowisko istot nadludzkich, zwłaszcza złych duchów; państwo szatana.

Pander Christian Heinrich, embriolog niemiecki, * 1794, † 1865; badał rozwój jaja kurzego, wyodrębnił 2 listki zarodkowe w rozwijającym się jaju; napisał: „Beiträge zur Entwicklung des Hühnchens im Ei“, „Vergleichende Osteologie“.

Panderma, staroż. Panormus, m. port. w Azji Mniejszej (Turcja), 18,000 mieszk.; tkactwo, wywóz produktów rolniczych.

Pandero, będenek cygańsko-hiszpański, zupełnie podobny do tzw. „tambour de Basque“ czyli tamburino, złożonego z obręczy, skóry naciągniętej i brząkał blaszanych.

Pandharpur, m. w prow. bombajskiej w Indiach wsch. bryt., 32,400 mieszk.; słynna świątynia Wisznu.

Pandion haliaëtus, rybołów, ptak z rodziny Pandionidae; podrząd Accipitres, rząd Falconiformes. Dług. ciała ok. 60 cm.; upierzenie zwierze brunatne, od dołu białe; sześć ciemnych pręg na ogonie. Skoki upierzone tylko u góry; palec skrajny napół zwrotny. Pazury ostre, silnie zakrzywione, pełne, tj. niewyżłobione od spodu. Woskówka i nogi popielato-błękitne, dziób i pazury czarne, tęczówka żółta. Rozprzestrzenienie prawie kosmopolityczne (szczególnie jednak palearktyka i nearktyka). Na zimę odlatuje; u nas przelotny od kwietnia do października. Żyje nad wodami w lesistych okolicach, gnieździ się na wysokich drzewach. Karmi się rybami i z tego powodu szkodliwy dla rybactwa.

Pandora (bandurka), instrument muzyczny w rodzaju mandoliny.

Pandora, według opowieści Hezjoda pierwsza niewiasta, stworzona przez bożka He-fajstosa, którą Zeus zesłał śmiertelnym za karę, gdy Prometeusz skradł ogień z Olimpu; wszyscy bogowie obdarzyli ją swymi darami (pięknością, powabem, dzwięcznym głosem, słowem pochlebnem i przebiegłem itd.), Zeus zaś podarował jej puszkę, w której zawarte były utrapienia i kłopoty wszelkiego rodzaju. Kiedy przez ciekawość otworzyła puszkę, wyleciały z niej na świat wszystkie nieszczęścia.

Pandur, w XVII i XVIII w. nazwa nieregularnych żołnierzy wojska węgierskiego, pochodzących z południowych serbsko-rumuńskich okolic Węgier.

Pandyta (Pundyt), tytuł, nadawany w Indiach wsch. uczyńom, zwłaszcza poświęcającym się studjom religijnym; odpowiada mniej więcej tytułowi doktorskiemu w Europie.

Pandżim, ob. Goa.

Pandznad, ang. Panjnad, l. dopływ rz. Indus (Indje bryt.), powstaje z połączenia rzek Pendżabu.

Panecjusz z Rodosu, ob. filozofja.

Paneczek Jan, budowniczy i rzeźbiarz polski, *1694, †1764. Z prac: restauracja grobowca Janusza Ostrogskiego w katedrze tarnowskiej (1754—64).

Panegiryk, mowa lub pismo pochwalne, mające na celu przedstawienie jakiegoś czynu lub osoby w świetle przesadnym. W starożytnej literaturze greckiej i rzymskiej forma p. była często używana do wysławiania znakomych osobistości; w Polsce w XVII w., zwłaszcza w epoce saskiej, bakałarze, rezydenci, mówcy pogrzebowi itd. stawili swych panów, chlebobawców lub opiekunów w p. o bardzo szumnych i długich dedykacjach, makaronizowanych łacina, drukowanych nieraz na koszt chwalonych przez siebie mecenasów. Obfitość p. skłoniła niektórych badaczy do nazwania tego okresu literatury panegirycznym.

Pánek Augustyn, matematyk czeski, *1843, †1909; profesor politechniki w Pradze.

Panem et circenses (łac.), chleba i igrzysk! Okrzyk ludu rzymskiego za czasów cesarstwa.

Panteizm (gr. pan — wszystko, en — w, teós — bóg); pogląd metafizyczny, według którego świat jest w Bogu. Nazwę stworzył filozof niemiecki Kraus, sam pogląd jednak był już wcześniej rozwijany przez Malebranche'a.

Panetti Domenico, malarz włoski, * ok. 1460, †1511. Z dzieł najważniejsze: „Madonna z dwoma fundatorami” (katedra w Ferrarze), „Zwiastowanie N. M. Panny” (muzeum w Palazzo dei Diamanti, tamże).

Paneuropa, nazwa ruchu ideowego, mającego na celu zrzeszenie na podstawach łączności bądź etnicznej, bądź ekonomicznej, bądź politycznej, wielkich bloków państw w stany zjednoczone Europy. Pierwszym propagatorem tej idei był Polak, J. J. Sosnowski w Ameryce w 1917, następnie hr. Cudenhowe-Callergi w Wiedniu w 1924. Obecnie ruch ten wcielił się w ramy organizacji, obejmującej poszczególne państwa i narody. W 1926 odbył się kongres paneuropejski w Wiedniu przy udziale przedstawicieli 28 narodów. Prezesem honorowym organizacji jest A. Briand; na czele polskiej organizacji stoi A. Lednicki.

Panevėžys, ob. Poniewież.

Panewka, 1) część stalowa przy otworze zapalowym lontowej lub skałkowej broni palnej, służąca do podsypywania prochu, który ma podpalić nabój; 2) łożysko metalowe, w którym obraca się os maszynowy albo transmisyj.

Pangalos Teodor, generał i polityk grecki, *1878; poseł do parlamentu, minister wojny, dowódca wojskowy w Tracji; w styczniu 1926 dokonał zamachu stanu, w kwietniu t. r. wybrany na prezydenta republiki, t. r. obalony przez nową rewolucję.

Pangani albo Ruvu, rz. w Afryce wsch.

bryt., uchodzi do oceanu Indyjskiego pod p. 3.200 mieszk.

Pangenesis (greck.), hipoteza Darwina: wszystkie komórki ustroju zwierzęcego wyodrębniają z siebie cząsteczki, które wędrują, roznoszone przez krew, do komórek rozrodczych, warunkując po zapłodnieniu dziedziczenie cech rodzicielskich. Hipoteza p. przyjęta została z pewnymi modyfikacjami przez Spencera, de Vriesa, Weismanna.

Pangeny, ob. biophory.

Pangeometria (greck.) czyli geometria ogólna, ogół twierdzeń, wspólnych geom. zwykłej (euklidesowej) i geom. nieeuklidesowym, tj. twierdzeń, których dowód nie zależy od pewnika o równoległych. Ob. pewnik o równoległych.

Pangermanizm, ruch, zmierzający do zjednoczenia krajów, zamieszkałych przez Niemców. W obecnej chwili ruch ten utożsamia się z programem politycznym stronnictwa wszechniemieckiego, dążącego do połączenia Niemiec z Austrią i do rewizji granicy z Polską.

Pango Pango, ob. Pago Pago.

Panhellenizm, ruch, zmierzający do stworzenia wielkiego państwa greckiego w granicach, odpowiadających dawnemu cesarstwu bizantyjskiemu; ma na celu zjednoczenie wszystkich Greków, zamieszkałych na półwyspie Bałkańskim i w Azji Mniejszej, i zdobycie dla tego państwa, jako stolicy, Konstantynopola. Ruch ten, pod którego hasłem od pierwszej połowy XIX w. Grecy rozpoczęli walki wyzwolenicze, zwraca się siłą rzeczy wyłącznie przeciwko Turcji.

Panicum, proso, rodzaj traw (Gramineae) rocznych, właściwych strefie międzyzwrotnikowej, rzadszych w strefach umiarkowanych. Cechy charakterystyczne: kwiatostan wiecha, kłoski spłaszczone od strony grzbietowej stoją na wszystkich gałązkach kwiatostanu; 3 plewy, najniższa drobna, niekiedy zmarła, zwykle bez kwiata, wszystkie delikatniejsze od plewek, zamykających owoc. P. milia-ceum, p. zwyczajne (z Indj Wschodnich), o źdźble prostym, 3—7 dm. wysok., mocno włosistym, tak jak obłe pochwy i blaszki liściowe; kwiatostan wiecha rozpięzchła, jednostronnie zwieszona, kłoski bez ości; kwitnie VI—VIII. Ziarniaki jajowate, drobne, lśniące; otrzymuje się z nich kaszę jaglana. Proso jest zbożem, znanem wszystkim narodom słowiańskim, bardzo plenne i niegdyś u nas powszechnie uprawiane. P. altissimum, trawa pastewna okolic zwrotnikowych (Afryka); P. sanguinale, p. krwawe; P. crus galli, p. jednostronne, pospolite chwasty polne i ogrodowe.

Panińskie Skąły, nazwa pasma skałek pod Krakowem, tworzących zakończenie Jury Krakowskiej, pokrytych gęstym lasem; według legendy miały się tu ukryć podczas napadu Tatarów na Kraków panny Norbertanki ze Zwierzynca, w stojącej na ustroniu kapliczce, która zapadła się wraz z nimi w podziemia.

Panika, strach paniczny, ob. Pan.

Panin Nikita hr., rosyjski mąż stanu, *1718, †1783; minister stanu od 1762; 1765 zawarł traktat z Prusami, 1772 przeprowadził układy w sprawie podziału Polski i zawarł traktaty rozbiorowe; 1774 zawarł niezmiernie korzystny dla Rosji traktat z Turcją.

Panin Piotr hr., gen. rosyjski, *1721, †1789; odznaczył się w czasie wojny siedmioletniej; wódz naczelny 2-ej armii w czasie wojny tureckiej, 1770 zdobył Bendery, 1778 stłumił bunt Pugaczewa.

Panini Giovanni Paolo, malarz włoski, *1691, †1764; malarz ruin i fragmentów architektury. Z dzieł: „Wnętrze kośc. św. Piotra w Rzymie” (1730, Luwr), „Koncert”, „Widok placu Navone” (Luwr).

Panipat (ang. Paniput), m. w Pendżabie (Indje bryt. płn.-zach.), 27.000 mieszk.

Panis bene merentium (chleb dobrze zasłużonych), majątki ziemskie, nadawane w dawnej Polsce za zasługi publiczne; majątki te wydzielane były z królewskizn.

Panislamizm, ruch, mający na celu zjednoczenie polityczne wyznawców Mahometa, powstały w drugiej połowie XIX w. i zwrócony przedewszystkiem przeciwko panowaniu Anglii w Azji.

Paniutin Fiedor, gen. rosyjski, *1790, †1861; brał udział w kampanjach 1812—14, w wojnie tureckiej 1829 i wojnie pol.-ros. 1831. W 1846 wkroczył do Krakowa w czasie rozruchów galicyjskich. W 1856 warszawski generał-gubernator wojenny.

Panjinad, ob. Pandznad.

Pankiewicz Eugenjusz, pianista i kompozytor, *1858 w Siedlcach, †1898 w Warszawie; ogłosił wariacje fortepianowe, suitę pieśni ludowych oraz szereg drobniejszych kompozycji.

Pankiewicz Jan, pedagog, *1816, †1899; naucz. matematyki, dyr. gimn., kierownik własnej szkoły średniej w Warszawie; współredaktor „Encyklopedji powszechnej” (wielkiej. 28-tomowej); ogłosił szereg podręczników szkolnych.

Pankiewicz Józef, malarz i grafik polski, *1866 w Warszawie; kształcił się u prof. Gersona, następnie w Paryżu. Malował początkowo pod wpływem Gierymskiego, potem pod wpływem impresjonistów francuskich. Wykonał szereg prac graficznych. W 1911 prof. Akademii w Krakowie, od 1925 kierownik polskiej pracowni artystycznej w Paryżu, pozostającej pod zarządem Akademii Krakowskiej. W Warszawie urządził parokrotnie zbiorowe wystawy.

Pankow, w. w Brandenburgii, od 1920 włączona do Berlina, 60.000 mieszk.

Pankracy, majster mularski z XVI w., z pochodzenia Włoch; wykonał beczkowe sklepienie z lunetami w Sukiennicach po pożarze

Pankracy św., uwięziony w 14-tym r. życia ok. 304 r. Uważany jest za mściciela krzywo-przysięstw. Pamiątka 12 maja.

w 1555.

Panlatynizm, dążenie polityczne do porozu-

mienia się i ew. zjednoczenia wszystkich narodów romańskich.

Panlogizm, pogląd metafizyczny, utożsamiający wszechświat z rozumem. Wszelka rzeczywistość jest szczeblem rozwojowym rozumu. Wybitnym przedstawicielem p. był Hegel.

Panna, gwiazdozbiór; jasna gwiazda α = Spika 1-ej wielkości, ciekawa gwiazda podwójna γ .

Panna Marja, jedna z najstarszych kolonii polskich w Stanach Zjedn., w stanie Teksas, dziś w znacznej mierze zamerykanizowana.

Panneau (franc.), nazwa wszelkiej płaszczyzny architektonicznej, otoczonej ramami, służącej do wykonania na niej płaskorzeźby lub malowidła; również nazwa malowideł dekoracyjnych na ścianach lub meblach.

Pannenkowa Irena, literatka, *1879; studja we Lwowie; liczne artykuły w „Kurjerze Lwowskim”, „Rzeczypospolitej” i „Warszawiance”; osobno ogłosiła: „Myśli o wychowaniu narodowym”, „Irlandzkie memento”, „Punkty Wilsona a Galicja Wschodnia” i in.

Pannonia, w staroż. prow. rzymska, w której skład wchodziły dzisiejsze Węgry, Chorwacja, Sławonia i wsch. prowincje Styrii, Austrii dolnej i płn. Bośni.

Pannus (łac.), Iuszcza, rozrost tkanki bliznowatej i naczyń krwionośnych w rogówce oka; powoduje upośledzenie ostrości wzroku; najczęściej bywa na tle jaglicy (trachoma).

Panny angielskie, zakon żeński, założony 1609 r. przez Marię Ward, zajmujący się głównie wychowaniem dziewcząt oraz pielęgniowaniem chorych.

Panonia, ob. Pannonia.

Panophthalmia, panophthalmitis (greck.), zapalenie całego oka, zapalenie ropne wszystkich błon i przydatków oka; bywa najczęściej na tle ropnych przerzutów przy ogólnym zakażeniu ustroju gronkowcami lub paciorkowcami; prowadzi do zaniku chorej gałki ocznej; często zdarza się na obu oczach.

Panoplia, kompletne uzbrojenie starogreckiego hoplity czyli wojownika pieszego.

Panopolis, ob. Achmim.

Panopticum (greck.), wystawa „wszystkiego”, najczęściej figur woskowych oraz różnego rodzaju zjawisk anormalnych.

Panorama (greck., widok całkowity), obraz w kształcie pełnego walca, w którego środku znajduje się pomieszczenie dla widzów, wynaleziony przez malarza R. Parkera i wystawiony po raz pierwszy w 1787 w Edyμβurgu, udoskonalony w Paryżu przez Prévost'a i in.; w końcu XIX wieku stanowił specjalną gałąź malarstwa. Słynni panoramiści: Detaille, Neuville, L. Braun, A. Werner, Koch, W. Kossak, Jan Styka. Wynalazek p. dał początek innym obrazom tego rodzaju: diorama (ob.); neorama, obraz przedstawiający wewnątrz gmachu z środkowego punktu widzenia, w oświetleniu zmiennem; georama, obraz w kształcie wydrążonego globusa, wewnątrz którego umieszczeni widzowie mogą oglądać lądy, góry itd.; mirjo-

rama, ciągła zmiana obrazów; kosmorama, obrazy, oglądane przez szkła powiększające; pleorama, obraz ciągły okolic nadbrzeżnych, jak się przedstawiają oku podróżującego; cyklorama, obraz w kształcie pasa, wyobrażający brzegi rzek od źródeł do ujścia, albo sceny z dziejów ludzkości w porządku chronologicznym.

Panormitanus, ob. Beccadelli Antonio.

Panormus, 1) ob. Palermo; 2) ob. Pan-derma.

Panorpata, wojsilkowate, nazwa rzędu owadów z zespołu rzędów Lepidopteroidea. Głowa prostopadle ustawiona, przedłużona w ryjek. Narządy gębowe gryzące. Oczy złożone. Człki dość długie, wielocłonowe, szczeciowate. Skrzydła białe, gęsto użyłkowane, nagie lub pokryte rzadkimi włosami; w spoczynku nie fałdują się, lecz układają się poziomo. Larwy gaśnicowate, ładowe, z trzema parami odnóży i gryzaczami przysadkami gębowymi. Poczwarka wolna. Formy dojrzale drapieżne, podobnie jak larwy; żywią się drobniejszymi owadami. Należy tu *Panorpa communis*, wojsilka pospolita. U samca ostatnie segmenty odwłoka są wydłużone i zwężone i przypominają postabdomen niedźwiadków (*Scorpionida*).

Panpsychizm, pogląd metafizyczny, według którego cały wszechświat jest obdarzony życiem duchowym. Wybitnym przedstawicielem p. w czasach nowszych był filozof i psycholog niemiecki, G. T. Fechner, twórca psychofizyki.

Panselino Manuel, malarz bizantyjski z XIII, XIV albo XV w. Przypisują mu najpiękniejsze malowidła ścienne w klasztorze na górze Athos.

Panslawizm, ruch kulturalno-literacki, powstały w początk. XIX w. w Czechach (Hanka, Szafarzik, Kolarz); bardzo szybko stał się ruchem politycznym, mającym na celu walkę wszystkich ludów słowiańskich z obcą przemocą. W Rosji, obok charakteru kulturalnego (Chomiakow, Aksakow i in.), przybrał charakter polityczny; wysunięto tu koncepcję zjednoczenia wszystkich ludów słowiańskich pod panowaniem cesarza rosyjskich (Danilewskij, Dostojewskij, Pobiedonoscew), co zostało przyjęte przez panslawistów czeskich, a odepchnięto od ruchu Polskę: społeczeństwo polskie reprezentowane na zjeździe panslaw. w Pradze 1848, nie wysłało już swych delegatów na zjazd w Moskwie 1867 r. Po wyzwoleniu się Słowian bałkańskich panslawizm rosyjski upadł; został wznowiony w postaci neoslawizmu po wojnie rosyjsko-japońskiej, głównie na tle antagonizmu z Niemcami. W ruchu tym brały udział grupy narodowo-demokratyczne polska i czeska (zjazd w Pradze 1908 r.), które częściowo wzięły hasła neoslawizmu z dążeniem do wyzwolenia narodu czeskiego i polskiego z pod panowania niemieckiego. W czasie wielkiej wojny hasła te zostały wysunięte w manifestie sierpniowym w. ks. Nikołaja Nikołajewicza, upadły jednak wskutek rewolucji rosyjskiej i wyzwolenia się państw słowiań-

skich (Polski, Czech itd.). Dziś panslawizm odradza się poczyną głównie w zakresie kulturalnym.

Panspermia, panspermizm, teoria panspermizmu, hipoteza, podana w 1907 przez fizyko-chemika szwedzkiego Arrhenius'a; zawiązki życia organicznego (drobne, okrągłe kuleczki o średnicy — 0,00016 mm.) krążą w układzie międzyplanetarnym i przenoszone są, dzięki ciśnieniu promieni słonecznych, z jednej planety na drugą, na której dają początek życiu organicznemu, o ile znajdują odpowiednie do rozwoju warunki.

Panspermizm, ob. panspermia.

Panta rhei (greck.), wszystko płynie, zmienia się; zasada filozofa greckiego Heraklita.

Pantagruel, bohater satyrycznego romansu Rabelais'a „Gargantua et P.“, żarłoczny olbrzym; stąd pantagruelizm, nazwa radosnej filozofii pijackiej.

Pantakoina czyli Związek Przyjaciół, tajna organizacja młodzieży w Warszawie 1817—1820. Uczestnicy, aresztowani przez Nowosilcowa w 1822, uwolnieni zostali ostatecznie wyrokiem Rady Administracyjnej, głównie dzięki zrzeczeniu przedstawieniu sprawy przez gen. dyw. Hankego.

Pantaleon św., przyboczny lekarz cesarza Galerjusza Maksymiljana, męczony i ścięty w 305; pamiątka 27 lipca.

Pantaleone, ob. Pantalone.

Pantalia, ob. Kustendil.

Pantalicha, step w zach. części pow. trembowelskiego (woj. tarnopolskie), pomiędzy jarami Seretu i Strypy.

Pantalon (pantaleon), rodzaj klawesynu z czasów Ludwika XIV. Późniejszy klawesyn młotkowy rozwinął się z niego. Nazwa pochodzi od wynalazcy, Pantaleona Hebenstreit.

Pantalone, Pantalone (włosk.), zakonchany starzec w komedii włoskiej.

Pantarka, ob. Numida meleagris.

Panteizm, pogląd filozoficzno-metafizyczny, według którego Bóg, substancja absolutna, jest identyczny ze światem, z bytem. Należy jednak podkreślić, że w tym przypadku świat nie jest rozumiany wyłącznie jako materia. Według p. materia jest jedynie jednym z atrybutów bytu, którego drugim atrybutem jest duch. Dopiero tak rozumiany byt jest dla p. identyczny z Bogiem, który nie jest poza światem, lecz przenika każdą jego cząstkę. Najwspaniałej p. rozwinął Baruch Spinoza w swojej „Etyce“, gdzie Bóg pojęty jest jako byt absolutny, pozbawiony cech osobowości, będących jedynie ograniczeniem bytu. P. rozwijali również Giordano Bruno i Hegel. Sama nazwa „panteizm“ nie pochodzi od Spinozy, lecz najprawdopodobniej od filozofa angielskiego Tolanda (ob.).

Pantelizm, pogląd filozoficzno-metafizyczny, według którego wola jest istotą bytu, będącego jej przejawem. Typowym przedstawicielem p. jest filozof niemiecki A. Schopenhauer.

Pantelleria, włoska wyspa wulkaniczna na morzu Śródziemnym, pomiędzy Sycylią a A-

fryką, 151 km², 9.000 mieszk.; uprawa zbóż, owoce, wywóz bawełny; gł. m. Oppidola.

Panteon, w starożytności świątynia, przeznaczona dla wspólnej czci wszystkich, lub przynajmniej głównych, bogów; najslawniejszy był P. rzymski, zbudowany 25 r. przed Chr., poświęcony głównie Marsowi i Wenerze; P. paryski, przerobiony 1794 z kościoła św. Genowefy (zbud. 1764 r.), jest miejscem wiecznego spoczynku ludzi zasłużonych.

Pantera, *Felis pardus*, ob. *Felis leo*.

Pantikapeum, ob. Kercz.

Pantin, pfn.-wsch. przedmieście Paryża, 36.400 mieszk.; znaczny przemysł.

Pantofelnik, polska nazwa rośliny *Calceolaria* (ob.).

Pantograf, przyrząd kartograficzny, zwiększający lub zmniejszający rysunek.

Pantoja de la Cruz Juan, malarz hiszpański, * 1551, † 1609; malarz nadworny Filipa II-go. Malował przeważnie portrety, z nich ważniejsze: „Filip II“ (Prado), „Portret damy“ (tamże), „Karol V“ (biblioteka w Eskuriale).

Pantomimus, pantomina, przedstawienie sceniczne bez słów, w którym akcja staje się zrozumiała jedynie za pomocą gestów i ruchów ciała. Jako odrębna gałąź sztuki scenicznej p. rozwinęła się w Rzymie za Augusta (Pylades i Batyllos) i rozwijała się do V w., wyobrażając sceny komiczne lub dramatyczne, przeważnie na tematy mitologiczno-erotyczne. W czasach nowożytnych p. złączono z baletem (pierwszy wprowadził to baletmistrz franc. Noverre (* 1727, † 1810). U narodów wschodnich (Persów, Chińczyków) rozpowszechnione są do dziś p. z towarzyszeniem muzyki.

Pantopoda, kikutnice, nazwa gromady stawonogów (Arthropoda). Ciało w stosunku do bardzo długich odnóży jest małe i rozpada się na trzy oddziały: tzw. dziób, segmentowany tułów i szczytkowy, nieczłonkowy odwłok. Odnóży zwykle siedem par. Otwór gębowy leży na końcu dzioba. Narządów oddechowych brak. Rozdzielność płciowa. W rozwoju przechodzą zwykle metamorfozę z larwą *Protonymphon*, posiadającą trzy pary nóg. Zwierzęta wyłącznie morskie, bytujące na glonach i kolonjach hydropolipów. Należą tu rodziny: *Nymphonidae*, *Phoxichilidiidae*, *Ammonotheidae*, *Decolopodidae*, *Colosseidae* i *Pycnogonidae*.

Pantopon, pantoponum, sztucznie otrzymywany środek leczniczy, zawierający składniki czynne opium (makowca), zastępujący morfinę, od której jest mniej trujący.

Pantostat (greck.), aparat do elektryzacji (galwanizacji i faradyzacji) terapeutycznej.

Pantyraska przełęcz, przełęcz w Beskidach wsch., 1.225 m. n. p. m.

Panużąca cecha, ob. Mendla prawa.

Panurg (greck., zdolny do wszystkiego), bohater satyrycznego romansu Rabelais'a „Gargantua et Pantagruel“, przysłowiowy typ czło-

wieka chytrego i przebiegłego, nie cofającego się przed niczem dla zapewnienia sobie korzyści; najbardziej znany jest zwłaszcza epizod z „owcami Panurga“, stosowany do ludzi, bezmyślnie naśladowujących cudze czyny.

Panurus biarmicus, wąsatka, ptak z rodziny Paridae (sikory); podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała ok. 16 cm., ogona ok. 7—9 cm. Dziób żółty, krótki, ze szczytem zlekka łukowato zagiętym. Wierzch głowy popielaty, grzbiet rudawy, boki różowe, spód biały. U samca czarne, zwisające, szerokie wasy i teże barwy pokrywki podogonowe; tęczęwka w oku żółta. Żyje w błotnistych zaroślach trzciny i wierzb nad rzekami i stawami. Gnieździ się na ziemi. Zamieszkuje Syberię, Danię, Holandię, Włochy pfn., rzadka występuje w Niemczech. U nas spotyka się w Małopolsce.

Panuška Jarosław, malarz czeski, * 1872; pejzażysta i malarz nastrojowych ilustracji do bajek ludowych.

Panyrek Duchoslav, lekarz i literat czeski, docent politechniki w Pradze, * 1867. Autor licznych szkiców z dziedziny higieny i propagandy zdrowia, piszący również pod pseudonimem Dr. Jarosław Květ. Napisał kilka utworów beletrystycznych.

Panowski Mieczysław dr., rolnik, * 1865 w Dublanach; prof. szczegółowej hodowli zwierząt na wydziale rolniczo-leśnym Uniw. Poznańskiego; ogłosił: „Wychów bydła mlecznego“ (1902), „Postępy hodowli czerwonogowego bydła polskiego w Galicji zach. i jej metody współczesne“ (1914) i in.

Państwo, ob. państwo współczesne.

Państwo konstytucyjne, ob. państwo współczesne.

Państwo kościelne, ob. kościelne państwo.

Państwo lenne, państwo, które zobowiązało się stać służyć innemu mocarstwu pomocą podczas jego wojen; tym sposobem polityka zagraniczna państw lennych była uzależniona od woli państwa, któremu składały lenno. Typ państwa lennego, często spotykany w historii, dziś właściwie zupełnie zaginął.

Państwo policyjne było formą panującą w zachodniej i środkowej Europie w drugiej połowie XVII w. i w pierwszych dziesiątkach XVIII w. P. p. było tworem oświeconego absolutyzmu. Charakterystyczną cechą tej formy rządzenia była ingerencja do wszystkich dziedzin życia. Na polu ekonomicznym p. p. uprawiało politykę merkantylną, ingerencja opierała się na przymusie; wszechmoc tego czynnika była alfą i omegą rządzenia. Hasłem było uszczęśliwienie obywateli przez jaknajdokładniejsze normowanie objawów ich życia. „Wszystko dla nich lecz bez nich“, mawiali mężowie stanu tego okresu.

Państwo połudzielne lub półsuwerenne, państwo, wykonywujące nad określonymi obszarami szereg praw zwierzchniczych łącznie z innymi państwami, od których obszary te są zależne. W nauce niemieckiej nazywane jest

również fragmentem państwowym. Najpospolitsze typy państw półudzielnich: państwa pod protektoratem i państwa lenne.

Państwo praworządne, w przeciwieństwie do państwa absolutystycznego i policyjnego, jest państwem, które samo siebie wiąże ustawami, czyli, którego działalność jest poddana kontroli zarówno ogółu, jak i każdej poszczególnej jednostki. Państwo takie opiera się na podziale funkcji między poszczególne władze. W p. p. jednostka, czując się pokrzywdzona zarządzeniem władzy administracyjnej, ma drogę otwartą do stwierdzenia legalności tego zarządzenia, bądź przez skargę do sądu zwyczajnego, bądź też do sądów administracyjnych. W niektórych państwach związanie państwa ustawami posuwa się nawet tak daleko, że istnieją specjalne organy, mające za zadanie uchylać ustawy sprzeczne z konstytucją. W Stanach Zjedn. Ameryki Płn. zwykły sąd, przy orzekaniu konkretnej sprawy, władny jest nie stosować się do ustawy, jeśli uzna, że jest ona sprzeczna z konstytucją.

Państwo współczesne. Państwem nazywamy trwałe związki ludzi, na pewnej przestrzeni ziemi stale osiedlonych, pod władzą najwyższą. Władza państwowa nowoczesna charakteryzuje się tem, że posiada samodzielną, niezależną i najwyższą siłę faktyczną. Wszelkie inne związki społeczne, nie wyłączając Kościoła, mogą mieć tylko władzę dyscyplinarną i muszą korzystać z władzy państwowej dla zrealizowania swoich przepisów. Tylko państwo posiada władzę z wierzchniczą, władzę suwerenną, rozporządzając samodzielną siłą przymusową (pewne modyfikacje w ustrojach federacyjnych, jak np. Niemcy, Szwajcaria, Stany Zjednoczone). Państwem konstytucyjnym nazywamy taki ustrój polityczny, w którym społeczeństwo ma stanowczy udział we władzy ustawodawczej, w którym zabezpieczone są prawa wolnościowe i przeprowadzony podział władz. Państwo współczesne jest z reguły państwem konstytucyjnym (wyjątki: Abisynja, Syjam, także Rosja Sowiecka). Udział społeczeństwa we władzy ustawodawczej przejawia się przedewszystkiem w formie parlamentu, który widzimy we wszystkich państwach konstytucyjnych, zarówno w monarchiach jak w republikach. W monarchiach parlament nie ma pełni władzy ustawodawczej, tylko współudział w tej władzy. Wszelki projekt ustawy, uchwalony przez parlament, musi jeszcze uzyskać „sankcję” monarchy, który może jej odmówić, iakolwiek w praktyce zwykle nie czyni tego. W republikach parlament ma pełnię władzy ustawodawczej i stanowi w ten sposób najwyższą władzę państwową. Prezydent republiki nie ma prawa sankcji, tylko najwyższe prawo „veta” zawieszającego, co oznacza, iż dany projekt musi być powtórnie zaakceptowany przez parlament i wówczas staje się ustawą bez względu na wolę prezydenta. W Polsce prezydent nie posiada prawa „veta”. Parla-

menty współczesne są przeważnie dwuizbo-

we, przyczem skład izby wyższej (drugiej) może być oparty na zasadach rozmaitych. Rozróżniamy: 1) typ arystokratyczny, który polega na tem, że izba wyższa składa się głównie z przedstawicieli bogatych rodów ziemiańskich, posiadających ten przywilej bądź dziedzicznie, bądź skutkiem wyboru (Anglja, Szkocja); 2) typ federalny, który polega na tem, że w izbie drugiej reprezentowani są przedstawiciele poszczególnych państw, wchodzących w skład danego związku, i w ten sposób pierwiastek federalny znajduje swój wyraz w ogólnej władzy ustawodawczej (Niemcy, Szwajcaria, Stany Zjednoczone); 3) typ podwójnej integralnej reprezentacji, który zmierza do tego, by izba druga, podobnie jak pierwsza, reprezentowała całą ludność, tylko w nieco odmienny sposób (Francja, Belgja, Polska). Pod względem władzy ustawodawczej w XIX stuleciu dominowała zasada równorzędności obu izb. W obecnym stuleciu jednak, zwłaszcza po wojnie światowej, przeważa tendencja do nadania izbie drugiej mniejszej władzy, aniżeli izbie poselskiej. Następuje to zwykle w ten sposób, że izba druga może wprawdzie powstrzymać na pewien czas projekt ustawodawczy, uchwalony przez izbę poselską, ale w razie ponownego parokrotnego jego uchwalenia przez izbę poselską (Anglja) lub też ponownego uchwalenia większością kwalifikowaną (Polska), decyduje stanowisko izby poselskiej. Prawo wyborcze do izby poselskiej opiera się w państwie współczesnym przeważnie na zasadzie powszechnego, równego, bezpośredniego, tajnego i proporcjonalnego głosowania. W niektórych krajach (Niemcy, Czechosłowacja, Polska) wprowadzono, łącznie z systemem proporcjonalnym, także system „listy państwowej”. Chodzi tu o listy kandydatów, stawiane przez każde stronnictwo nie w granicach poszczególnego okręgu wyborczego, ale dla całego kraju. Wyborcy głosują tylko na listy lokalne, podział zaś mandatów z listy państwowej pomiędzy poszczególne stronnictwa może nastąpić w rozmaity sposób. Przez prawa wolnościowe rozumiemy pewną sferę wolności indywidualnej, nietykalnej dla władzy państwowej, pewien zakres swobody, do którego państwo wkraczać nie mogło (nietykalność osobista, nietykalność mieszkania, ochrona tajemnicy listowej, wolność gospodarcza, wolność sumienia, wolność słowa i prasy, wolność stowarzyszeń i zgromadzeń, wolność narodowa). Idea praw wolnościowych została uzasadniona jeszcze w XVII wieku w doktrynie angielskiego filozofa Johna Locke'a („Dwa traktaty o rządzie”, 1690), który najjaśniej rozwinął myśl przewodnią praw wolnościowych i najsilniej wpłynął na rozwój liberalizmu politycznego. Poszczególne kierunki wolności indywidualnych, nietykalnych dla władzy państwowej, zostały najlepiej zanalizowane przez publicystę francuskiego Benjamina Constant w pierwszej połowie XIX wieku. Prawa wolnościowe znalazły silny wyraz we francuskiej „Deklaracji praw człowieka i obywatela” z 1789 r. W dalszym

rozwoju konstytucjonalizmu zaczęto wprowadzać prawa wolnościowe do samej konstytucji i w ten sposób udzielono im ochrony konstytucyjnej. Ponieważ ustawy konstytucyjne prawie we wszystkich krajach mają wyższość nad ustawami zwykłymi, przeto wprowadzenie praw wolnościowych do ustaw konstytucyjnych stawia w kierunku wolnościowym granice nie tylko dla władzy rządowej (rozporządzeń), ale również dla władzy ustawodawczej (ustaw zwykłych). Zaznaczyć wreszcie należy, iż prawa wolnościowe mogą być w pewnych przypadkach zawieszane, np. na wypadek wojny lub ruchów wewnętrznych. Jedną z podstaw współczesnego państwa konstytucyjnego stanowi zasada podziału władz, rozwinięta przez Montesquieu'go w jego słynnym dziele „Duch praw” (1748). Zasada ta jest niezbędnym warunkiem państwa praworządnego. Chodzi tu o to, by władza ustawodawcza, wykonawcza i sądowa były od siebie oddzielone i mogły się wzajemnie kontrolować i hamować, co jest niezbędne dla zabezpieczenia wolności obywatelskiej. Zasada podziału władz została najlepiej zrealizowana na terenie amerykańskim. Na terenie europejskim zasada ta jest nieco osłabiona przez instytucję „rządów parlamentarnych”. Rządy parlamentarne czyli gabinety we oznaczają rządy, oparte na określonej większości parlamentarnej. Przy rządach parlamentarnych ministrowie są odpowiedzialni przed parlamentem nie tylko w znaczeniu konstytucyjnym (za naruszenie konstytucji lub ustaw zwykłych) ale także w znaczeniu politycznym (za kierunek polityki). Gabinet winien być jednolity, to znaczy, że pomiędzy ministrami powinna istnieć jedność poglądów, odnośnie do zasadniczej linii kierowniczej rządzenia. Gabinet odpowiada solidarnie przed parlamentem, skoro tylko chodzi o akt, dotyczący polityki ogólnej. Oczywiście jest to odpowiedzialność polityczna, pociągająca za sobą dymisję gabinetu, który stracił zaufanie izby, nie zaś proces karny, jak w przypadku odpowiedzialności „konstytucyjnej”. Państwa łączą się niekiedy dla przeprowadzenia wspólnych celów. Obok połączeń, zawieranych dla określonych celów specjalnych (np. unja pocztowa), istnieją również takie połączenia państw, które obejmują całokształt interesów państwowych. Rozróżniamy tu cztery typy zasadnicze: 1) unję personalną, 2) unję realną, 3) związek państw, 4) państwo związkowe. Unja personalna państw polega na przypadkowej wspólności monarchy, np. Holandja i Luksemburg 1815—1890. Unja realna jest połączeniem państw przez zamierzoną prawnie i ustaloną wspólność monarchy, z czem zwykle łączy się wspólność niektórych najważniejszych spraw państwowych i pewnych zarządzających organów. Przykładem była unja austro-węgierska. Związek państw czyli konfederacja jest to stałe połączenie niezależnych państw w celu wspólnej obrony nazewnątrz i zachowania pokoju nawewnątrz. Przykładem Związek Niemiecki 1815—1866. Państwo z wiązk-

we czyli federacja tworzy nowe państwo, stojące ponad państwami, w skład związku wchodzącymi (Niemcy, Szwajcaria, Stany Zjednoczone). Kompetencja jest w ten sposób podzielona, że niektóre, wyraźnie wymienione sprawy, należą do władzy związkowej, inne do władzy państw poszczególnych. Pewna przewaga federacji nad poszczególnymi państwami przejawia się w tem, iż władza ustawodawcza związkowa może zwykle rozszerzać swoją kompetencję (w formie konstytucji przepisanej) bez żadnych ograniczeń. Państwo może być zorganizowane na zasadzie centralizacji, gdy o wszystkich niemal sprawach decyduje centralna władza państwowa lub jej funkcjonariusze (przykładem Rosja przedwojenna), albo na zasadzie autonomii i samorządu, kiedy pewne sprawy są pozostawione samodzielnemu regulowaniu przez lokalne związki terytorjalne (kraj, powiat, gmina) lub korporacyjne (uniwersytety, izby gospodarcze). Autonomia oznacza samodzielne sprawowanie w pewnym zakresie władzy ustawodawczej, samorząd zaś samodzielne sprawowanie władzy administracyjnej w granicach ustaw obowiązujących. Na terenie polskim autonomję posiada tylko województwo śląskie, samorząd zaś posiadają gminy, powiaty, województwa (częściowo) oraz różne korporacje.

Państwo związkowe, ob. federacja i państwo współczesne.

Państwowa Rada Emigracyjna, utworzona rozporządzeniem Rady Ministrów z dn. 8. VII. 1925 (Dz. U. R. P. N. 76, poz. 535, z dn. 31. VII. 1925) jako organ doradczy i opiniodawczy w sprawach: 1) dotyczących polityki emigracyjnej i reemigracyjnej, 2) projektów ustaw w powyższych sprawach, 3) projektów konwencji międzynarodowych w sprawach emigracji, reemigracji i imigracji, 4) udzielania koncesyj na przewóz emigrantów. Składa się z 8 członków, mianowanych na wniosek Dyrekcji Urzędu Emigracyjnego przez Ministra Pracy i Opieki Społecznej, z pośród osób, pracujących teoretycznie lub praktycznie w zakresie emigracji, z 3 przedstawicieli centrali zawodowych organizacji robotniczych, powołanych przez Ministra Pracy i Op. Społ., z 3 przedstawicieli najważniejszych organizacji społecznych, działających w zakresie opieki nad emigrantami, powołanych przez Ministerstwo Pracy i Opieki Społ. z głosem doradczym, przedstawicieli Ministerstwa Przemysłu i Handlu, Reform Rolnych, Spraw wewnętrznych, Spraw zagranicznych, Rolnictwa i Dóbr Państwowych. Nadto przysługuje Ministrowi Pracy i Op. Społ. prawo powoływania każdorazowo, z głosem doradczym do udziału w pracach P. R. E., rzeczoznawców. Przewodniczy Minister Pracy i Op. Społ. Posiedzenia odbywają się nie rzadziej niż 2 razy na miesiąc; na życzenie jednej czwartej członków może być zwołane nadzwyczajne posiedzenie. Prawomocność zebrania uwarunkowana jest obecnością 5 członków. Uchwały zapadają zwykłą większością głosów obecnych. Kadencja

cja członków trwa 3 lata. Obowiązki pełnia członkowie honorowo.

Państwowe godła i barwy. Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. (Dz. Ust. N. 69, poz. 416) określa: herb Rzeczypospolitej Polskiej, pieczęć, barwy narodowe (kolory biały i czerwony w podłużnych pasach równoległych, z których górny — biały, dolny — czerwony), chorągiew Rzeczypospolitej, przysługującą prezydentowi Rzeczypospolitej (chorągiew barwy czerwonej, przytwierdzona do drzewca z herbem Rzeczypospolitej pośrodku), flagę dyplomatyczną, sztandary wojskowe, flagi wojenne lądowe i bandery morskie. Używanie przez instytucje niepaństwowe i osoby prywatne, bez szczególnego zezwolenia ministra Spraw Wewnętrznych, godeł, chorągwi i bander w postaci przepisanej powyższą ustawą, pociąga za sobą odpowiedzialność karną.

Pańszczyzna, obowiązek pracy na ziemiach dworskich, nakładany dawniej na włościan; w Polsce, w miarę wzrostu gospodarki folwarcznej; p. zwiększała się; w 1520 określono ją na 1 dzień w tygodniu z lanu, w XVIII wynosiła przeciętnie 2—4 dni tygodniowo z ćwierci lanu.

Paola, m. w prow. Cosenza (Włochy) nad m. Tyrreńskim, 9.700 mieszk.; wyroby jedwabne, sukiennictwo, wywóz oliwy i wina.

Paoli Pasquale, patriota korsykański, *1726, †1807; przywódca powstania antygenueńskiego 1755 r.; po powrocie 1789, podjął walkę o niepodległość Korsyki w r. 1793, został jednak, pomimo angielskiej pomocy, rozbity i 1795 uciekł do Anglii.

Paon, krakowska kawiarnia, w której zbierała się tzw. „cyganeria artystyczna“; nazwę zawdzięczała namalowanemu przez Mehoffera na drzwiach pokoju, w którym się głównie artyści, literaci, dziennikarze itp. zgromadzali, wizerunkowi białego pawia. Ściany kawiarni zdobyły liczne rysunki i malowidła odwiedzających ją artystów, m. in. kartony, rysowane przez Wyspiańskiego. Okresem największego rozkwitu P. były lata 1898—1900.

Papa, m. w komitacie Veszprém (Węgry zach.), 19.240 mieszk.; zamek, akademja duchowna kościoła reformowanego.

Papa, ob. papież.

Papa dachowa (tekstura smołowcowa), karton papierowy, nasycony smołą i zasypany piaskiem, używany do krycia dachów. Do pokrycia można używać pojedynczej lub podwójnej warstwy papy.

Papadiamantopoulos, ob. Moréas Jean.

Papaina, papajotylna, ferment trawienny, zawarty w liściach i owocach drzewa melonowego (*Carica papaya*); rozkłada substancje białkowe.

Papajotylna, ob. papaina.

Paparon, herb polski: na tarczy w polu błękitnym geś biała na murawie; nad hełmem w koronie szlacheckiej pięć piór strusich białych.

Papaver, m a k, rodzaj roślin z rodziny *Papaveraceae* (makowate). Ziola roczne lub

byliny, sztywno włosiste, z sokiem mlecznym, białym i gorzkim. Liście mają przeważnie pierzasto-dzielne, kwiaty duże, barwne, o kielichu 2 działkowym, rychło opadającym, koronie zazwyczaj 4-płatkowej, licznych pręcikach i znamieniu tarczowatym, złożonym z promienisto ułożonych łatek; owoc-torebka, otwierająca się dziurkami pod szczytem. P. somniferum, m. lekarski (Rys.), o liściach podłużnie jajowatych, niepodzielonych, na brzegu ostro ząbkowanych, nasadą obejmujących łodygę, kwiatach zwykle bladoróżowych lub fioletowych; pochodzi ze wschodu, uprawiany powszechnie w licznych odmianach po polach i ogrodach; dostarcza tłuszczu (z nasion), służącego jako artykuł spożywczy, do fabrykacji pokostu, farb olejnych, tudzież opjum (z soku mlecznego). Niektóre odmiany, szczególnie o kwiatach pełnych, uprawiane są jako rośliny kwiatowe. P. rhoeas, m. polny, o liściach pierzasto-dzielnych, kwiatach szkarłatnych, zwykle z czarną plamą w nasadzie, znamieniu 4—6 promieniowym, pospolity chwast polny i łąkowy; kwiaty „Flores Rhoeados“ używane są w medycynie jako środek rozmięczający i lekko narkotyczny. Również posp., szczególnie na polach piaszczystych. P. argemone, m. piaskowy, o kwiatach drobniejszych niż u poprzedzającego, znamieniu 8—14 promieniowym. Kwitnie V—VIII. P. orientale, m. wschodni (Kaukaz, Persja), bylina o kwiatach wielkich, pojedynczych, jaskrawo szkarłatnych, sadzony często po ogrodach.

Mak lekarski.

Papaveraceae, m a k o w a t e, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rhoadales (makowe). Przeważnie rośliny zielne, często z sokiem mlecznym, o kwiatach z kielichem 2-działkowym, opadającym przed rozwinięciem się kwiatów, koronie 4-płatkowej; owoc — torebka lub niełupka. Ważniejsze rodzaje: *Papaver*, *Chelidonium*, *Fumaria*.

Papaweryna, związek organiczny, $C_{20}H_{21}NO_4$, alkaloid opiumowy; bezbarwne kryształy o temperaturze topn. 147° ; w wodzie nie rozpuszcza się.

Papczyński Stanisław ks., założyciel zakonu Marjanów, *1631, †1701; kaznodzieja i prof. w zakonie Pijarów, wystąpił ze zgromadzenia 1671 r. i, za pozwoleniem papieskim, założył nowy zakon Marjanów (czcicieli Marji Panny); pierwszy klasztor tej reguły powstał w puszczy Korabiewskiej, między Wiskitkami i Mszczonowem.

Papée Fryderyk, historyk polski, *1856; studja we Lwowie i Wiedniu; kustosz biblioteki uniwersyteckiej we Lwowie, 1905 dyrektor Biblioteki Jagiellońskiej; ogłosił: „Wiadomość o archiwach węgierskich“ (1898), „Studja i szkice z czasów Kazimierza Jagiellończyka“ (1907), „Polska i Litwa na przełomie wieków średnich“, „Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka“ (1903), „Historja miasta Lwowa w zarysie“ (1894) i in.

Papée Stefan, literat, *1897; studja na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił: „Sienkiewicz, jako humorysta“ (1921).

Papeete, m. port. i stol. Oceanji franc. na wyspie Tahiti, 3.600 mieszk.; siedziba gubernatora.

Papenburg, m. w rej. pruskiej Osnabrück, w pobliżu wielkich bagien papenburskich, połączone kanałem z m. Ems; 8.850 mieszk.; warsztaty okrętowe.

Paphlagonia, ob. Paflagonja.

Papi Teresa Jadwiga, autorka dla młodzieży, *1843, †1906; od 1871 kierowniczka pensji żeńskiej w Warszawie; ogłosiła pod pseud. „Teresa Jadwiga“ szereg powieści i opowiadań historycznych dla dorastającej młodzieży: „Obrazki dziejowe“, „Z lat minionych“, „Opowiadania cioci Ludmily“, „Kopciuszek“, „Ognisko rodzinne“, „Książę gór i przepaści“, „Walka“, „Gabriela“, „Klementyna“ i in.

Papier, cienki materiał włókienny z krótkich włókien roślinnych, wyrabiany fabrycznie z gałganów, odpadków przędzy, z drzewa mielonego lub zmiekkzonego ługami żrącymi, z celulozy drzewnej, słomy itp. Surowiec rozdabnia się maszynami na drobne włókna, rozgotowuje się, czyści się, odbarwia, rozrabia się dużą ilością wody, a następnie wylewa się na ruchome sito metalowe, gdzie przez odłączenie, wysuszenie lub wyciskanie, włókna traca wodę i spiliśniają się. Zależnie od ostatecznej obróbki rozróżnia się papier ręczny czerpany i maszynowy; pierwszy otrzymuje się przez czerpanie i wykładanie miążgi papierowej na sito, poczem następuje suszenie i satynowanie arkuszy zapomocą pras i wałców; przy wyrobie maszynowego papieru wszystkie czynności wykonywa jedna maszyna, na której wyrabia się nie pojedyncze arkusze, lecz jednolite pasmo, przewijające się na wałkach, jako wstęga bez końca; ze zwojów tych kraje się papier na arkusze. Papier w dzisiejszej postaci został wynaleziony w Chinach i do Europy dostał się dopiero w XII w.; starożytni używali do pisania pergaminu i papirusu. Maszyny papiernicze wynaleziono w końcu XVIII w. W Polsce zastosowano pierwszą maszynę w 1827 r. w Jeziornie. Produkcja i zastosowanie papieru wzrosły ogromnie w ciągu XIX w., a specjalnie XX w.; w ostatnich czasach używa się papieru także do wyrobu nici i tkanin.

Papier maché (franc.), masa, wyrabiana z papieru, z domieszką kleju, krochmalu, gipsu, gliny itp., sprasowana w formach, wysuszona i malowana; używa się do wyrobu pudełek, zabawek itd.

Papiery procentowe, akcje czyli świadectwa udziału w kapitale spółek akcyjnych, i obligacje czyli zobowiązania procentowe.

Papieski Leon, prawnik, *1858, †1917; przez szereg lat podprokurator w Turkiestanie, Kiszyniowie i Odesie, od 1900 adwokat w Warszawie; występował w sprawach karnych; pi-

sywał feljetony w „Gazecie Polskiej“ i artykuły w „Gazecie Sądowej“.

Papieski Zygmunt, malarz rodzajowy, *1852, †1919; kształcił się w Krakowie, Wiedniu i Monachjum; ważniejsze prace: „Nudy“, „Mnich“, „Bańki mydlane“.

Papiestwo. Dzieje p. obejmują następujące okresy: 1) czasy ucisku i prześladowania do Konstancyna W. (313); 2) następne trzy wieki realizowania idei hierarchicznych do śmierci Grzegorza W. (604); patriarcha rzymski uważany był za naczelnego biskupa w świecie chrześcijańskim; 3) okres do śmierci Karola W. (814); hierarchja rzymska uzyskała wpływy wśród ludów germańskich po Łabę, w Anglii i Francji. Darowizna Pepina, potwierdzona przez Karola Wielkiego, była podstawą władzy świeckiej p. i zaczątkiem państwa kościelnego; 4) okres do ces. Henryka III (1046); stanowisko p. uzyskało silną podstawę w tzw. dekretaljach Pseudoizydora. Papież przyjął tytuł „Biskupa kościoła powszechnego“ (*Episcopus ecclesiae universalis*); 5) okres do soboru laterańskiego (1123); ugruntowanie powagi papiestwa, zwycięstwo uniwersalnej idei teokratycznej. Papież stał się nie tylko następcą św. Piotra, lecz i namiestnikiem Chrystusa na ziemi; 6) okres do śmierci Inocentego III (1216); spór między państwem a kościołem za Grzegorza VII o tzw. inwestyturę zakończył się zwycięstwem papieża, który zniósł feudalne prawo inwestytury; papiestwo stanęło u szczytu potęgi; 7) okres do śmierci Bonifacego VIII (1303); walka z cesarstwem Hohenstaufenów; w bulli Unam sanctam z 1302 ogłoszono zasady hegemonii papieskiej nad światem; 8) okres „niewoli babilońskiej“ Kościoła aż do powrotu papieża z Awinjonu do Rzymu w 1377; 9) okres do 1517 obejmuje czasy schizmy papieskiej, soborów dla przeprowadzenia reformy (w Pizie, Konstancji i Bazylei), Renesansu, humanizmu oraz prądów reformacyjnych do chwili wystąpienia Lutra; 10) okres do rewolucji francuskiej (1517—1789); reformacja zachwiała władzę p.; w kilku państwach powstały kościoły reformacyjne, nie uznające idei, na jakich opierało się papiestwo i hierarchja katolicka; papiestwo rozpoczęło walkę o przywrócenie władzy i wzmocnienie swego autorytetu zarówno na polu politycznym, jak i duchownym; rozpoczęło walkę z protestantyzmem; uchwały soboru trydenckiego, rewizja ksiąg liturgicznych i kanonicznych, wprowadzenie indeksu i założenie zakonu Jezuitów. Papiestwo umocniło znowu swe stanowisko religijne, a nieraz skutecznie pośredniczyło w sporach politycznych. Nepotyzm i bezład finansowy za Inocentego X nie podkopaly stanowiska p. W drugiej połowie XVIII w. pojawił się prąd, wywołany przez Oświecenie, który był niebezpiecznym wrogiem p. oraz wpływu Kościoła na państwa i spowodował zniesienie zakonu Jezuitów w 1773; 11) okres do soboru watykańskiego (1870); na początku XIX w. wpływ papiestwa coraz bardziej malał, lecz po 1814 nastąpił okres konkordatów, dzięki którym Kościół uzyskał w poszczególnych pań-

stwach nowe prawa i przywileje; 12) okres od 1870 do chwili obecnej; Wiktor Emanuel zajął w 1860 większą część państwa kościelnego, a 1870 wojska włoskie wkroczyły do Rzymu; odtąd papież jest tylko głową Kościoła; stosunek jego do panujących i zwierzchników państw oparty został na innych podstawach prawa państwowego i międzynarodowego. Władza kościelna, dogmat i teologia Kościoła zależne są od papieża. Sobór watykański nadał nauce o nieomyślności papieża charakter dogmatu. Niebezpieczeństwo, grożące Kościołowi ze strony starokatolicyzmu i modernizmu, zostało zażegnane. Zawarcie kilku nowych konkordatów, walka o wpływy Kościoła we Francji i Meksyku znaczącej najnowszej fazę dziejów papieżstwa.

Papież (greck. Pappas, łac. Papa, ojciec) jako biskup rzymski jest głową Kościoła katolickiego. Genezę władzy biskupów rzymskich tłumaczy dogmatyka katolicka ustanowieniem bożem; Chrystus, mianując św. Piotra opoką Kościoła, i powierzając mu klucz królestwa swego, przelał nań bezpośrednio pełnię władzy nad wiernymi; ponieważ zaś cele Kościoła są wieczne, nie mógł prymat św. Piotra wygasnąć z jego śmiercią, ale naturalnymi następcami apostoła stali się późniejsi biskupi rzymscy. Geneza stanowiska papieża jest teoretyczną podstawą, na której opiera się zasada pełnego zwierzchnictwa biskupów rzymskich nad całym światem chrześcijańskim, nie wyłączając soborów; nie papież od Kościoła, lecz raczej Kościół od papieża otrzymał władzę. Kapłańska władza papieża nie różni się zresztą niczym od władzy innych biskupów, jednakże papież jest wolny w jej wykonywaniu. Jurysdykcja papieża obejmuje najwyższą władzę prawodawczą, sądowną i moc karania; skrepowana jest jedynie prawem bożem. Przedmiotem władzy papieskiej są sprawy kultu (początek ministerii), nauczania (p. magisterii) i rządów (p. regiminis). Jako nauczyciel wiary jest papież nieomyślny, gdy przemawia ex cathedra; zasadę tę ustalił ostatecznie sobór watykański w 1870. Łącząc w swej osobie stanowisko biskupa miasta Rzymu, metropolity prowincji rzymskiej i patriarchy Kościoła zachodniego, uważa się papież za suwerena państwa kościelnego, z którego utratą się nie godzi (ostatnie protesty za pontyfikatu Benedykta XV: Ad Beatissimi, 1914 i Pacem Dei, 1920). Tytułem papieża jest miano namiestnika Chrystusowego, godłem — pastorał prosty, zakończony krzyżem, tiara, złożona z trzech koron, paljusz i strój biały. Wyboru papieża dokonywano w pierwszych okresach chrześcijaństwa na wspólnym zebraniu kleru i ludu rzymskiego. Stefan IV na synodzie rzymskim w 769 wykluczył od udziału laików, Aleksander III w 1179 przekazał prawo wyboru kolegium kardynalskiemu. Konstytucja Vacante Sede Apostolica z 1904 zabrania władcom świeckim mieszać się do wyboru papieża i ustala trzy formy wy-

borów: per inspirationem, tj. przez akklamację wszystkich obecnych na konklawe kardynałów, per compromissum, gdy kardynałowie zdają wybór na 3, 5, 7 ze swego grona, i per scrutinium, tj. przez tajne głosowanie, przyczem konieczna jest większość $\frac{2}{3}$ głosów obecnych.

Papilionaceae, motylkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rosales (rózowce). Ziola, krzewy lub drzewa, rozszechmione w strefach umiarkowanych, rzadsze pod zwrotnikami. Liście skrętoległe, przeważnie z przylistkami, z reguły dłoniasto lub pierzasto złożone, rzadko pojedyncze; kielich z 5 działek, zrosłych w dole; korona „motylkowata” (Rys.); górny płatek

Papilionaceae.

wzniesiony, tworzy żagielek (a), 2 boczne — „skrzydełka” (b), 2 dolne, na szczycie zrosłe — „łódeczkę” (c), ukrywającą pręciki i słupek (d). Pręcików 10, zwykle wszystkie lub 9 zrosłych nitkami w rurkę, wyjątkowo tylko wolne (Gleditschia). Słupek 1 górny, jednokrotny i jednokomorowy. Owoc — strąk. Wielka ta, bo kilka tysięcy gatunków licząca rodzina, obejmuje wiele roślin użytkowych i z tego powodu należy do bardzo ważnych w gospodarstwie ludzkim. Ważniejsze rodzaje: Faba (bób), Lathyrus (łędzian), Lens (soczewica), Lupinus (lubin), Medicago (lucerna), Onobrychis (sparceta), Ornithopus (seradela), Phaseolus (fasola), Pisum (groch). Robinia (robinja — akacja), Trifolium (koniczyna), Vicia (wyka).

Papilla (łac.), brodawka; p. filiformis, fungiformis, foliata, vallata, brodawka nitkowata, grzybowata, liściasta, okolona, nazwy brodawek rozmaitego kształtu na błonie śluzowej języka. P. foliatae i vallatae zawierają kubki smakowe (narządy zmysłu smaku).

Papilla mammae, brodawka sutkowa.

Papilla nervi optici, tarcza nerwu wzrokowego, miejsce wejścia nerwu wzrokowego do siatkówki, okrągła biaława plama na tylnej ścianie gałki ocznej. Tarcza nerwu wzrokowego może być dokładnie obejrzana przy wzniernikowaniu (oftalmoskopii).

Papilloma, brodawczak, nowotwór dobrotniwy; guz rozmaitej wielkości o powierzchni nierównej, drzewkowanej lub kalafiorowatej; występuje najczęściej na skórze, w nosie, krtani, pęcherzu moczowym.

Papin Denis, fizyk francuski, * 1647, † 1710; pracował głównie nad hydrauliką i pneumatyką, wynalazł kociołek Papin'a (ob.).

Papini Giovanni, pisarz włoski, * 1881; założył pisma: „Leonardo” (1902), „La Voce”

PAPIEŻE

- ś. Piotr † 67(?)
 ś. Linus, w. 67, † 76(?)
 ś. Anencletus, w. 79, † 90(?)
 ś. Klemens, w. 90, † 99(?)
 ś. Ewaryst, w. 99, † 107(?)
 ś. Aleksander I, w. 109, † 116(?)
 ś. Sykstus I, w. 116, † 125(?)
 ś. Telesfor, w. 125, † 136(?)
 ś. Hyginus, w. 136, † 140(?)
 ś. Pius I, w. 140, † 154(?)
 ś. Anicetus, w. 154, † 165(?)
 ś. Soter, w. 166, † 176(?)
 ś. Eleuterus, w. 176, † 189.
 ś. Wiktor I, w. 189, † 198.
 ś. Zefirynus, w. 198, † 217.
 ś. Kalikst I, w. 217, † 222.
 [Hipolit, w. 217, † 235].
 ś. Urban I, w. 222, † 230.
 ś. Pontianus, k. 21. VII 230, zrezygnował 28. IX. 235.
 ś. Anterius, k. 21. XI. 235, † 3. I. 236.
 ś. Fabjan, k. 10. I. 236, † 20. I. 250.
 ś. Cornelius, k. 251, † VI. 253.
 [Novatianus, w. 251, do 258(?)].
 ś. Lucjusz, k. 25. IV. 253, † 5. III. 254.
 ś. Stefan I, k. 12. V. 254, † 2. VIII. 257.
 ś. Sykstus II, k. 30. VIII. 257, † 6. VIII. 258.
 ś. Dionizjusz, k. 22. VII. 259, † 26. XII. 268.
 ś. Feliks I, k. 5. I. 269, † 30. XII. 274.
 ś. Eutykhanus, k. 4. I. 275, † 7. XII. 283.
 ś. Kajus, k. 17. XII. 283, † 22. IV. 296.
 ś. Marcellinus, k. 30. VI. 296, † 25. X. 304.
 ś. Marcellin, k. 27. V. 307, † 16. I. 309.
 ś. Euzebjusz, k. 18. IV. 309, † 17. VIII. 309 (lub 310).
 ś. Melchjades, k. 2. VII. 311, † 11. I. 314.
 ś. Sylwester I, k. 31. I. 314, † 31. XII. 335.
 ś. Marek, k. 18. I. 336, † 7. X. 336.
 ś. Juljusz I, k. 6. II. 337, † 12. IV. 352.
 ś. Liberjusz, k. 17. V. 352, † 24. IX. 366.
 [Feliks II, 355–365].
 ś. Damazy, k. 1. X. 366, † 11. XII. 384.
 Ursyn, antypapież, k. 366, usunięty 16. XI. 367.
 ś. Siricjusz, k. XII. 384, † XI. 394.
 ś. Anastazy I, k. 27. XI. 398, † 19. XII. 402.
 ś. Inocenty I, k. 22. XII. 402, † 12. III. 417.
 ś. Zosim, k. 18. III. 417, † 26. XII. 418.
 ś. Bonifacy I, k. 29. XII. 418, † 4. IX. 422.
 Eulaljusz, antyp., k. 29. XII. 418, usun. 3. IV. 419.
 ś. Celestyn I, k. 10. IX. 422, † 27. VII. 432.
 ś. Sykstus III, k. 31. VII. 432, † 19. VIII. 440.
 ś. Leon I Wielki, k. 29. IX. 440, † 10. XI. 461.
 ś. Hilary, k. 19. XI. 461, † 29. II. 463.
 ś. Symplicjusz, k. 3. III. 468, † 10. III. 483.
 ś. Feliks III, k. 13. III. 483, † 1. III. 492.
 ś. Gelazjusz I, k. 1. III. 492, † 21. XI. 496.
 ś. Anastazy II, k. 24. XI. 498, † 19. XI. 498.
 ś. Symmachus, k. 22. XI. 498, † 19. VII. 514.
 Laurentius, antyp., k. 22. XI. 498, usun. 505.
 ś. Hormisdas, k. 20. VII. 514, † 6. VIII. 523.
 ś. Jan I, k. 13. VIII. 523, † 18. V. 526.
 ś. Feliks IV, k. 12. VII. 526, † 22. IX. 530.
 Bonifacy II, k. 22. IX. 530, † 17. X. 532.
 Dioscurosi, antyp. k. 22. IX. 530, † 14. X. t. r.
 Jan II, k. 2. I. 533, † 8. V. 535.
 ś. Agapit I, k. 13. V. 535, † 22. IV. 535.
 ś. Silverius, k. VI. 536, usun. 11. III. 537.
 Vigilius, k. 29. III. 537, † 7. VI. 555.
 Pelagjusz I, k. 16. VI. 555, † 4. III. 560.
 Jan III, k. 17. VII. 560, † 13. VII. 573.
 Benedykt I, k. 2. VI. 574, † 30. VII. 578.
 Pelagjusz II, k. 26. XI. 578, † 7. II. 590.
 ś. Grzegorz I Wielki, k. 3. IX. 590, † 12. III. 604.
 Sabinianus, k. 13. IX. 604, † 22. II. 606.
 Bonifacy III, k. 19. II. 607, † 12. XI. t. r.
 Bonifacy IV, k. 25. VIII. 608, † 8. V. 615.
 ś. Deusdedit (Adeodatus I), k. 19. X. 615, † 8. XI. 618.
 Bonifacy V, k. 23. XII. 619, † 25. X. 625.
 Honorjusz I, k. 27. X. 625, † 12. X. 638.
 Seweryn, k. 28. V. 640, † 2. VIII. t. r.
 Jan IV, k. 24. XII. 640, † 12. X. 642.
 Teodor I, k. 24. XI. 642, † 14. V. 649.
 ś. Marcin I, k. VII. 649, uwieczony i usun. 17. VI. 653.
 ś. Eugenjusz I, k. 10. VIII. 653, † 2. VI. 657.
 ś. Witaljan, k. 30. VII. 657, † 27. I. 672.
 Adeodatus II, k. 11. IV. 672, † 17. VI. 676.
- Domnus, k. 2. XI. 676, † 11. IV. 678.
 ś. Agaton, k. 27. VI. 678, † 10. I. 682.
 ś. Leon II, k. 17. VII. 682, † 3. VII. 683.
 ś. Benedykt II, k. 26. VI. 684, † 8. V. 685.
 Jan V, k. 23. VII. 685, † 2. VIII. 686.
 Conon, k. 21. X. 685, † 21. IX. 687.
 Teodor, antyp., X–XII. 687.
 Paschalis, antyp., 687–692(?)
 ś. Sergjusz, k. 15. XII. 687, † 8. IX. 701.
 Jan VI, k. 30. X. 701, † 11. I. 705.
 Jan VII, k. 1. III. 705, † 18. X. 707.
 Sisinnius, k. 15. I. 708, † 4. II. t. r.
 Konstantyn I, k. 25. III. 708, † 9. IV. 715.
 ś. Grzegorz II, k. 19. V. 715, † 11. II. 731.
 ś. Grzegorz III, k. 18. III. 731, † 10. XII. 741.
 ś. Zachariasz, k. 10. XII. 741, † 22. III. 752.
 Stefan II, wybrany 22. III. 752, † 26. III. t. r.
 Stefan III, k. 26. III. 752, † 26. IV. 757.
 ś. Paweł I, k. 29. V. 757, † 28. VI. 767.
 Konstantyn II, k. 5. VII. 767, usunięty 6. VIII. 768.
 Filip, k. 768, † t. r.
 Stefan IV, k. 768, † 3. II. 772.
 Hadrjan I, k. 9. II. 772, † 26. XII. 795.
 ś. Leon III, k. 27. XII. 795, † 12. VI. 816.
 Stefan V, k. 22. VI. 816, † 24. I. 817.
 ś. Paschalis I, k. 25. I. 817, † 11. II. 824.
 Eugenjusz II, 2. V. 824, † VIII. 827.
 Walentyn, k. VIII. 827, † IX. t. r.
 Grzegorz IV, k. 827, † 844.
 Jan, w. I. 844, † t. r.
 Sergjusz II, k. I. 844, † 27. I. 847.
 ś. Leon IV, k. 10. IV. 847, † 17. VII. 855.
 Benedykt III, k. 6. X. 855, † 17. IV. 858.
 Anastazy, antyp., w. VII. 855, usun. 24. IX. t. r.
 Mikołaj I Wielki, k. 24. IV. 858, † 13. XI. 867.
 Hadrjan II, k. 14. XII. 867, † 14. XII. 872.
 Jan VIII, k. 14. XII. 872, † 16. XII. 882.
 Marcin I, k. 16. XII. 882, † 15. V. 884.
 Hadrjan III, k. 17. V. 884, † IX. 885.
 Stefan VI, k. IX. 885, † IX. 891.
 Formosus, k. 6. X. 891, † 4. IV. 896.
 Bonifacy VI, k. IV. 896, † t. m.
 Stefan VII, k. V. 896, † VIII. 897.
 Romanus, k. VIII. 897, † XI. t. r.
 Teodor II, k. XII. 897, † t. m.
 Jan IX, k. I. 898, † I. 900.
 Benedykt IV, k. 900, † VII. 903.
 Leon V, k. VII. 903, † t. r.
 Chrystofor, k. VII. 903, † IX. t. r.
 Sergjusz III, k. 29. I. 904, † 14. IV. 911.
 Anastazy III, k. IV. 911, † VI. 913.
 Lando, k. VII. 913, † II. 914.
 Jan X, k. III. 914, † V. 928.
 Leon VI, k. V. 928, † XII. t. r.
 Stefan VIII, k. XII. 928, † XI. 931.
 Jan XI, k. II–III. 931, † XII. 935.
 Leon VII, k. 3. I. 936, † 13. VII. 939.
 Stefan IX, k. 14. VII. 939, † X. 942.
 Marcin II, k. 30. X. 942, † III. 945.
 Agapit II, wybrany 945, k. IV, † XII. 955.
 Jan XII, w. 955, k. 16. XII, złożony z tronu 4. XII. 963.
 Leon VIII, w. 4. XII. 963, k. 6. XII, † III. 965.
 Benedykt V, w. V. 964, złożony z tronu VI. 964.
 Jan XIII, w. 965, k. 1. X, † 6. IX. 972.
 Benedykt VI, w. pod koniec r. 972, k. 19. I. 973, † VII. 974.
 Benedykt VII, w. 974, k. X, † przed 7. X. 983.
 Jan XIV, w. pod koniec 983, † 20. VIII. 984.
 Bonifacy VII, w. VI. 974, VII, wygnany, z Konstancji, wrócił w 984, † VII. 985.
 Jan XV, w. 985, k. VIII, † IV. 996.
 Grzegorz V, w. 996, k. 3. V, † II. 999.
 Jan XVI, antyp., w. 997, k. V, usun. III. 998.
 Sylwester II (Gerbert), w. 999, k. IV, † 12. V. 1003.
 Jan XVII (Secco), w. 1003, k. 13. VI, † 7. XII.
 Jan XVIII (Phasianus), w. 1003, k. 25. XII, † VI. 1009.
 Sergjusz IV (Petrus), w. 1009, k. VII, † przed 20. IV. 1012.
 Benedykt VIII (Johannes), w. 1012, k. 20. IV, † 9. IV. 1024.
 Grzegorz, antyp., w. 1012, k. VI, wypędz. w końcu 1012.
 Jan XIX (Romanus), w. 1024, k. IV–V, † 6. XI. 1032.
 Benedykt IV (Theophylactus), w. 1032, k. 12. XI, usunięty 1. 1045; 10. IV, zdobył tiarę i ustąpił ją I. V. 1045 Grzegorzowi VI; zdobył ją ponownie 8. XI. 1047; wypędzony z Rzymu 16. VII. 1048.
 Sylwester antyp., w. około 21. I. 1045, usun. 20. XII. 1046.

Grzegorz VI (Joh. Gratianus), w. 1. V. 1045, rezygnował 20. XII. 1046.
 Klemens II, w. 24. XII. 1046, k. 25. XII. † 9. X. 1047.
 Damazy II (Poppo), w. 25. XII. 1047, k. 17. VII. 1048, † 9. VIII. 1048.
 Leon IX (Bruno Hugonis), w. XII. 1048, k. 12. II. 1049, † 19. IV. 1054.
 Wiktor II, w. IX. 1054, k. 13. IV. 1055, † 28. VII. 1057.
 Stefan X (Fridericus), w. 2. VIII. 1057, k. 3. VIII, † 29. III. 1058.
 Benedykt X (Ioannes), w. i. k. S. IV. 1058, usun. t. r.
 Mikołaj II, w. XII. 1058, k. 24. I. 1059, † 27. VII. 1061.
 Aleksander II (Anselmus), w. 1. X. 1061, † 21. IV. 1073.
 Honorjusz II (Kadal) antyp., w. 28. X. 1061, usunięty 31. V. 1064.
 Grzegorz VII (Hildebrand), w. i. k. 22. IV. 1073, † 25. V. 1085.
 Klemens III (Wibert), antyp., w. 25. VI. 1080, k. 24. III. 1084, † 4. I. 1100.
 Wiktor III (Desiderius), w. 24. V. 1086, k. 9. V. 1087, † 16. IX. 1087.
 Urban II (Odo de Castelione), w. i. k. 12. III. 1088, † 29. VII. 1099.
 Paschalis II (Reinerius), w. 13. VIII. 1099, k. 14. VIII, † 21. I. 1118.
 Teodoryk, antyp., w. i. k. IX. 1110, wypędzony XII. t. r.
 Albert, antyp., w. II. 1102 i usunięty III. t. r.
 Sylwester IV (Magainulf), antyp., w. 18. XI. 1105, usunięty 12. IV. 1111.
 Gelazjusz II (Joh. Caietanus), w. 24. I. 1118, k. 10. III, † 29. I. 1119.
 Grzegorz VIII (Burdyn), antyp., w. i. k. 8. III. 1118, usunięty w r. 1121.
 Kalikst II (Gwido), w. 2. II. 1119, k. 9. II, † XII. 1124.
 Celestyn II (Tebald Buccapeucus), antyp., w. 15. XII. 1124, abd. 16. XII. t. r.
 Honorjusz II (Lambert de Fagniano), w. 16. XII. 1124, k. 21. XII, † 13. II. 1130.
 Inocenty II (Grzegorz Parapeschi), w. 14. II. 1130, k. 23. II, † 24. IX. 1143.
 Anaklet II (Petrus di Frangipanis), antyp., w. 14. II. 1130, k. 23. II, † 25. I. 1138.
 Wiktor IV (Grzegorz), antyp., w. III. 1138, abd. 29. V. 1139.
 Celestyn II (Gwido de Castello), w. 26. IX. 1143, † 8. III. 1144.
 Lucjusz II (Gerardus), w. 1144, k. 12. III, † 15. II. 1145.
 Eugenjusz III (Petr. Bernard), w. 15. II. 1145, k. 18. II, † 8. VII. 1153.
 Anastazy IV (Konr. de Suburra), w. i. k. 12. VII. 1153, † 3. XII. 1154.
 Hadrian IV (Mik. Breakspear), w. 4. XII. 1154, k. 5. XII, † 1. IX. 1159.
 Aleksander III (Roland Bandinellus), w. 7. IX. 1159, k. 20. IX, † 30. VIII. 1181.
 Wiktor IV (Oktawjan), antyp., w. 7. IX. 1159, k. 4. X, † 20. IV. 1164.
 Paschalis III (Gwido Cremensis), antyp., w. 22. IV. 1164, k. 26. IV, † 20. IX. 1168.
 Kalikst III (Joh. Struma), antyp., w. IX. 1168, usunięty 29. VIII. 1178.
 Inocenty III (Laudus Sittinus), antyp., w. 29. IX. 1178, zestany I. 1180.
 Lucjusz III (Ubaldu Allucinguli), w. 1. IX. 1181, k. 6. IX, † 25. XI. 1185.
 Urban III (Uberius Cribellus), w. 25. XI. 1185, k. 1. XII, † 20. X. 1187.
 Grzegorz VIII (Albertus), w. 21. X. 1187, kor. 25. X, † 17. XII. 1187.
 Klemens III (Paulus Sclarus), w. 19. XII. 1187, kor. 20. XII, † 20. III. 1191.
 Celestyn III (Hiacynt Bobo), w. 30. III. 1191, k. 14. IV, † 8. I. 1198.
 Inocenty III (Lotarjusz Senensis), w. 8. I. 1198, k. 22. II, † 16. VII. 1216.
 Honorjusz III (Cencjusz Sabelli), w. 18. VII. 1216, kor. 24. VI, † 18. III. 1227.
 Grzegorz IX (Hugolin d'Anagni), w. 19. III. 1227, kor. 21. III, † 22. VII. 1241.
 Celestyn IV (Gotfryd Castiglione), w. 25. X. 1241, k. 27. X, † 10. XI. 1241.
 Inocenty IV (Synbald Fieschi), w. 25. VI. 1243, k. 28. VI, † 7. XII. 1254.
 Aleksander IV (Rynald Segni), w. 12. XII. 1254, k. 20. XII, † 25. V. 1261.
 Urban IV (Jakób Pantaleon z Troyes), w. 29. VIII. 1261, k. 4. IX, † 2. X. 1264.
 Klemens IV (Gwido Grossus), w. 5. II. 1265, k. 15. II, † 29. XI. 1268.

Grzegorz X (Thedaldus Visconti), w. 1. IX. 1271, kor. 27. III. 1272, † 10. I. 1276.
 Inocenty V (Piotr de Tarentasia), w. 21. I. 1276, k. 22. II, † 22. VI. 1276.
 Hadrian V (Ottobonus Fieschi), w. 11. VII. 1276, † 18. VIII. 1276.
 Jan XXI (Piotr Hispanus), w. 8. IX. 1276, k. 20. IX, † 20. V. 1277.
 Mikołaj III (Jan Gaetano Orsini), w. 25. XI. 1277, k. 26. XII, † 22. VIII. 1280.
 Marcin IV (Szymon Mompitius de Bria), w. 22. II. 1281, k. 23. III, † 28. III. 1285.
 Honorjusz IV (Jakób Sabelli), w. 2. IV. 1285, k. 20. V, † 3. IV. 1287.
 Mikołaj IV (Hieronim Masci), w. 15. II. 1288, k. 22. II, † 4. IV. 1292.
 Celestyn V (Piotr de Murrone), w. 5. VII. 1294, k. 29. VIII, abd. 13. XII. 1294, († 19. V. 1296).
 Bonifacy VIII (Benedykt Caetani), w. 24. XII. 1294, k. 23. I. 1295, † 11. X. 1303.
 Benedykt XI (Mikołaj Boccasini), w. 22. X. 1303, k. 27. X, † 7. VI. 1304.

W Awinionie od roku 1309.

Klemens V (Rajm. Bertrandi de Gotto), w. 5. VI. 1305, † 14. IV. 1314.
 Jan XXII (Jakób Arnaldi Deuza), w. 7. VIII. 1316, k. 5. IX, † 4. XII. 1334.
 Mikołaj V (Piotr de Corbaria), antyp., w. 12. V. 1328, k. 15. V, abd. 25. VI. 1330 († 16. X. 1333).
 Benedykt XII (Jakób Furnarius de Savarduno), w. 1. XII. 1334, k. 20. XII, † 25. IV. 1342.
 Klemens VI, w. 7. V. 1342, k. 19. V, † 6. XII. 1352.
 Inocenty VI (Stefan Alberti), w. 18. XII. 1352, k. 23. XII, † 12. IX. 1362.
 Urban V (Wilhelm Grimoaldi), w. 28. IX. 1362, k. 6. XI, † 19. XII. 1370.
 Grzegorz XI, w. 30. XII. 1370, k. 5. I. 1371, † 27. III. 1378.
 Klemens VII (Robert de Gebennis), w. 20. IX. 1378, k. 31. X, † 16. IX. 1394.
 Benedykt XIII (Piotr de Luna), w. 28. IX. 1394, k. 11. X, pozbawiony tiary przez sobór Konstancjeński 26. VII. 1417 († IX. 1424).

W Rzymie.

Urban VI (Bartłomiej Prignano), w. 8. IV. 1378, k. 18. IV, † 15. X. 1389.
 Bonifacy IX (Piotr Tomacelli), w. 2. XI. 1389, k. 9. XI, † 1. X. 1404.
 Inocenty VII (Kosma Megliorato), w. 17. X. 1404, k. 11. XI, † 6. XI. 1406.
 Grzegorz XII (Anioł Corrarlo), w. 30. XI. 1406, k. 19. XII, pozbawiony tiary przez sobór Pizański 5. VI. 1409, abd. 4. VII. 1415 († 18. X. 1417).

W Pizie.

Aleksander V (Piotr Philargi), w. 26. VI. 1409, k. 7. VII, † 3. V. 1410.
 Jan XXIII (Balt. Cossa), w. 17. V. 1410, k. 25. V, pozbawiony tiary przez sobór Konstancjeński 29. V. 1415 († 22. XI. 1419).

W Rzymie.

Marcin V (Otton Colonna), w. 11. XI. 1417, k. 21. XI, † 20. II. 1431.
 Klemens VIII (Egidjusz de Munion), antyp., w. w 1424, nieuznany, abd. 26. VII. 1429.
 Eugenjusz IV (Gabriel Condolmieri), w. 3. III. 1431, k. 11. III, pozbawiony tiary przez sobór Bazylejski 25. VI. 1439 († 23. II. 1447).
 Feliks V (Amadeusz VIII, ks. Sabaudji), antyp., w. 5. XI. 1439, k. 24. VII. 1440, abd. 7. IV. 1449, († 7. I. 1451).
 Mikołaj V (Tomasz Parentucelli), w. 6. III. 1447, k. 19. III, † 24. III. 1455.
 Kalikst III (Alfons Borgia), w. 8. IV. 1455, k. 20. IV, † 6. VIII. 1458.
 Pius II (Eneaszy Sylwusz Piccolomini), w. 19. VIII. 1458, k. 3. IX, † 14. VII. 1464.
 Paweł II (Piotr Barbo), w. 30. VIII. 1464, kor. 16. IX, † 26. VII. 1471.
 Sykstus IV (Franciszek de la Rovere), w. 10. VIII. 1471, k. 25. VIII, † 12. VIII. 1484.

Inocenty VIII (Jan Bapt. Cybo), w. 29. VIII. 1484, k. 12. IX, † 25. VII. 1492.
 Aleksander VI (Rodryg Lenzuelli-Borgia), w. 11. VIII. 1492, k. 26. VIII, † 18. VIII. 1503.
 Pius III (Franciszek Todeschini), w. 22. IX. 1503, k. 8. X, † 18. X. 1503.
 Juljusz II (Juljan de la Rovere), w. 1. XI. 1503, k. 26. XI, † 21. II. 1533.
 Leon X (Jan Medyceusz), w. 9. III. 1513, k. 19. III, † 1. XII. 1521.
 Hadrian VI (Adrian de Traiecto), w. 9. I. 1522, k. 31. VIII, † 14. IX. 1523.
 Klemens VII (Juljusz Medyceusz), w. 9. XI. 1523, k. 26. XI, † 25. IX. 1534.
 Paweł III (Aleksander Farnese), w. 13. X. 1534, k. 1. XI, † 10. XI. 1549.
 Juljusz III (Jan Marja de Monte), w. 8. II. 1550, k. 22. II, † 22. III. 1555.
 Marceł II (Marceł Cervini), w. 9. IV. 1555, k. 10. IV, † 30. IV. 1555.
 Paweł IV (Jan Piotr Caraffa), w. 23. V. 1555, k. 26. V, † 18. VIII. 1559.
 Pius IV (Jan Anioł Medyceusz), w. 25. XII. 1559, k. 6. I. 1560, † 9. XII. 1565.
 Pius V (Michał Ghislieri), w. 7. I. 1566, k. 17. I, † 1. V. 1572.
 Grzegorz XIII (Hugon Buoncompagni), w. 13. V. 1572, k. 25. V, † 10. IV. 1585.
 Sykstus V (Feliks Peretti), w. 24. IV. 1585, k. 1. V, † 27. VIII. 1590.
 Urban VII (Jan Castagna), w. 15. IX. 1590, † 26. IX. 1590.
 Grzegorz XIV (Mikołaj Sfondrati), w. 5. XII. 1590, k. 8. XII, † 15. X. 1591.
 Inocenty IX (Jan Antoni Fachinetti), w. 29. X. 1591, k. 2. XI, † 30. XII. 1591.
 Klemens VIII (Hipolit Aldobrandini), w. 30. I. 1592, k. 2. II, † 5. III. 1605.
 Leon XI (Aleksander Oktawjan Medyceusz), w. 1. IV. 1605, k. 10. IV, † 27. IV. 1605.
 Paweł V (Kamil Borghese), w. 16. V. 1605, k. 29. V, † 28. I. 1621.
 Grzegorz XV (Aleksander Ludovisi), w. 9. II. 1621, k. 12. II, † 8. VII. 1623.
 Urban VIII (Mateusz Barberini), w. 6. VIII. 1623, k. 29. IX, † 29. VII. 1644.
 Inocenty X (Jan Pamfilii), w. 15. IX. 1644, k. 4. X, † 7. I. 1655.

Aleksander VII (Fabjusz Chigi), w. 7. IV. 1655, k. 28. IV, † 22. V. 1667.
 Klemens IX (Juljusz Rospigliosi), w. 20. VI. 1667, k. 27. VI, † 9. XII. 1669.
 Klemens X (Emil Wawrz. Alfieri), w. 29. IV. 1670, † 22. VII. 1676.
 Inocenty XI (Benedykt Odescałchi), w. 21. IX. 1676, † 12. VIII. 1689.
 Aleksander VIII (Piotr Ottoboni), w. 6. X. 1689, † 1. II. 1691.
 Inocenty XII (Antoni Pignatelli), w. 12. VII. 1691, k. 15. VII, † 27. IX. 1700.
 Klemens XI (Jan Franciszek Albani), w. 23. XI. 1700, k. 18. XII, † 19. III. 1721.
 Inocenty XIII (Michał Anioł Conti), w. 8. V. 1721, k. 18. V, † 7. III. 1724.
 Benedykt XIII (Winc. Mar. Orsini), w. 29. V. 1724, k. 4. VI, † 21. II. 1730.
 Klemens XII (Wawrzyniec Corsini), w. 12. VII. 1730, k. 16. VII, † 6. II. 1740.
 Benedykt XIV (Prosper Wawrzyniec Lambertini), w. 17. VIII. 1740, k. 25. VIII, † 3. V. 1758.
 Klemens XIII (Kar. I Rezzonico), w. 6. VII. 1758, k. 16. VII, † 2. II. 1769.
 Klemens XIV (Jan Antoni Ganganeli), w. 19. V. 1769, k. 4. VI, † 22. IX. 1774.
 Pius VI (Jan Anioł Braschi), w. 15. II. 1775, k. 22. II, † 29. VIII. 1799.
 Pius VII (Grzegorz Barnaba Chiaramonti), w. 14. III. 1800, k. 21. III, † 20. VIII. 1823.
 Leon XII (Annibal della Genga), w. 28. IX. 1823, k. 5. X, † 10. II. 1829.
 Pius VIII (Franc. Ksawery Castiglione), w. 31. III. 1829, k. 5. IV, † 30. XI. 1830.
 Grzegorz XVI (Maur. Capellari), w. 2. II. 1831, k. 6. II, † 1. VI. 1846.
 Pius IX (Jan Marja Mastai-Ferretti), w. 16. VI. 1846, k. 21. VI, † 7. II. 1878.
 Leon XIII (Joaachim Pecci), w. 20. II. 1878, k. 3. III, † 20. VII. 1903.
 Pius X (Józef Sarto), w. 4. VIII. 1903, kor. 9. VIII, † 20. VIII. 1914.
 Benedykt XV (Giacomo della Chiesa), w. 3. IX. 1914, k. 6. IX, † 21. I. 1922.
 Pius XI (Achilles Ratti), w. 6. II. 1922, k. 12. II.

(1908), „Lacerba“ (1913); wydał poezje: „Cento pagine di poesia“ i rozprawę „Storia di Christo“ (1921).

Papinian Leopardus, architekt z XVI w., z pochodzenia Włoch, architekt wojenny za Stefana Batorego.

Papinianus Aemilius, prawnik rzymski, patron skarbu, później prefekt, skazany na śmierć 212 za to, że nie chciał w senacie usprawiedliwić morderstwa, popełnionego przez Karakallę na bracie jego Gecie; najważniejsze prace: „37 Libri quaestionum“ i „19 Libri responsorum“ doszły nas tylko w ułamkach.

Papinka, w dawnej polszczyźnie przysmak, łakocie; stąd papinkowaty, niewieściuch, delikacik.

Papio, ob. Primates.

Papirius Lucius P. Cursor, wódz rzymski w 2-giej wojnie samnickiej (327—304 przed Chr.).

Papirograf, przyrząd do otrzymywania dużej liczby kopii pisma lub rysunków; przez użycie atramentu chemicznego, który wygryza papier, otrzymuje się szablon, służący do odbitek.

Papirologia, dział filologii klasycznej, względnie języków wschodnich, poświęcony opracowywaniu naukowemu, odczytywaniu i badaniu papirusów egipskich.

Papirus, materiał, używany dawniej zamiast papieru, wyrabiany z rośliny *Cyperus papyrus*; najstarsze p. egipskie, zapisane piśmem hieroglificznym, hieratycznym lub de-

Roślina *Cyperus papyrus*, z której wyrabiano papirusy.

motycznym, pochodzą z trzeciego tysiąclecia przed Chr.; najdłuższe zwitki p. mają do 40 m. Znajdowane są na nich niekiedy szczątki nieznanych tekstów klasyków greckich; oprócz egipskich, istnieją również p. greckie, łacińskie, arabskie, perskie, hebrajskie i syryjskie.

Papjusz św., biskup w Hierapolis we Frygji; napisał około 140 r. „Wykłady nauk Pana“, zbiór ustnych podań o nauce i życiu Jezusa (5 tomów). Pamiętka 22 lutego.

Papłoński Jan, pedagog polski, * 1819, † 1885; nauczyciel gimnazjum oraz instytutu

szlacheckiego, potem wizytator; od 1862 dyrektor Instytutu dla głuchoniemych i ociemniałych. Pod kierownictwem P. instytut dorównał najpierwszym tego rodzaju zakładom w Europie. Napisał szereg rozpraw filologicznych, drukowanych w „Czasopiśmie Ministerjum Oświecenia Publicznego”.

Pappas, ob. papież.
Pappataci (papatasi), gorączka p., ostrą gorączkową chorobą zakaźną, której nieznane dotychczas zarazki przenoszone są przez muchówki, zwane *Phlebotomus papatasi*. Objawy choroby; nagle zaczynająca się wysoka gorączka, ból głowy, ból mięśni, zaczerwienienie skóry i spojówek, ogólne osłabienie itp. Czas trwania choroby 3—4 dni. Gorączka p. zdarza się latem; panuje w Dalmacji, Hercegowinie i Istrii; w czasie wojny europejskiej 1914—18 grasowała na froncie rumuńskim i macedońskim.

Pappenheim Gottfried Heinrich hr., generał austriacki, * 1594, † 1632. Zaczął karierę wojskową w Polsce za Zygmunta III, potem przeszedł do służby cesarskiej. W 1620 odznaczył się w bitwie pod Białą Górą; 1623 dowódca pułku kirasjerów (Pappenheimerów); ranny śmiertelnie pod Lützen.

Pappus, uczony aleksandryjski, żył ok. 380; pracował nad geometrią.

Paprocie, ob. *Filicinae*.
Paprocie wodne, dzierzęgi, ob. *Hydropterides*.

Paprocka Marja, literatka, * 1871, † 1896; pod pseud. „Znicz” ogłaszała nowele i powieści, m. in. „Uśmiech życia” (1897).

Paprocki Bartosz, autor dzieł historycznych, genealogicznych i heraldycznych, * ok. 1543, † 1614; napisał: „Herby rycerstwa polskiego”, „Gniazdo cnoty, skąd herby rycerstwa początek swój wzięły”, „Ogród królewski” i in.

Paprocki Franciszek, jezuita, pedagog i historyk, * 1723, † 1790; prof. i prefekt Akademii Wileńskiej; ogłosił: „Domowe wiadomości polskie i W. Ks. Litewskiego” (1763), „Wiadomości o Księstwie Kurlandzkim y Semigalskiem” (1759) i in.; wydawał 1764—71 w Wilnie „Kalendarzyki polityczne”, redagował miesięcznik „Wiadomości Literackie”.

Paprocki Teodor, księgarz i wydawca warszawski, * 1857, † 1895; opracował „Podręcznik księgarski”, wydawał „Wiadomości Bibliograficzne” i „Życie”.

Paprotka, ob. *Polypodium*.
Paprotkowate, ob. *Polypodiaceae*.
Paprotnik, ob. *Pteridophyta*.
Papryka, ob. *Capsicum*.

Paprzyca, herb polski: w polu srebrnym kamień młyński barwy szarej, sztorcem do góry postawiony, z osadą żelazną w środku; u szczytu 8 szczytów w dwóch rzędach.

Paprzysko (paprza), 1) ziemia zgrzebana przez żerujące ptaki; 2) gniazdo kuropatwy.

Papua (Territory of), pdł.-wsch. część Nowej Gwinei, terytorjum bryt., wchodzące w skład

Związku Australijskiego, 234.500 km², 280.000 mieszk. (w tem 1.100 Europejczyków); górnictwo, plantacje, rybołówstwo; stol. Granville.

Papuasi, ludy pod względem rasowym zaliczane do grupy zachodnio-melanezyjskiej, tworzące odrębną grupę językową, zamieszkujące N. Gwineę i Melanezję, o niskiej kulturze; ok. 900.000 głów.

Papugi, ob. *Psittaci*.
Papula (łac.), grudka, nieznaczne, płaskie, spójste wzniesienie skóry, wielkości od łebka szpilki do ziarnka soczewicy. Powstaje wskutek zmian zapalnych lub obrzęku: 1) w samej skórze, 2) w naskórku, 3) w skórze właściwej i w naskórku. Wykwity typu p. bywają przy kile, gruźlicy skóry, liszajach (lichen), wyprysku. Przy kile mogą się umiejscawiać również na błonie śluzowej jamy ustnej i w odbycie.

Papyrus, ob. *papyrus*.
Par excellence (franc.), przede wszystkim, specjalnie.

Par force (franc.), gwałtem, przemocą, siłą. Polowanie p. f., polowanie konne z psami.

Para, w obszernym znaczeniu tego słowa to samo co gaz, bywa jednak rozważana zwykle w związku z cieczą, przez której parowanie powstaje. Rozróżnia się p. nienasycone albo przegrzane i p. nasycone. P. nienasycone egzystują samodzielnie, nie razem z cieczą i, przy dość wysokiej temperaturze zachowują się jak gazy idealne, tzn. stosuje się do nich prawo Boyle-Marriotte’a i prawo Gay-Lussac’a. Im niższa jest ich temperatura albo im większe ciśnienie, tem większe dają odstępstwa od tych praw. Zupełnie inaczej zachowują się pary w obecności cieczy. Pary takie są zawsze nasycone, tzn. że, przy panujących warunkach, w danej przestrzeni nie może znajdować się ani więcej, ani mniej pary; jeżeli wprowadzić za wiele pary, to nadwyżka jej ulega skropleniu, jeżeli wyprowadzić pewną ilość pary, to odpowiednia ilość cieczy wyparuje. W ten sposób ciśnienie albo prężność pary nasyconej jest zależna od temperatury. Dla wody np. przy 0° C. prężność pary nasyconej wynosi 4.58 mm. Hg., przy 100° — 760 mm. Hg., przy 120° — 1089 mm. Hg. Do skroplenia pary nasyconej potrzebna jest zawsze obecność tzw. jąder kondensacji, jak kurz albo jony elektryczne, dookoła których skupiają się cząsteczki pary. Przy naglej kondensacji tworzy się mgła.

Para, rz. w Brazylii ptn. (Am. Pld.), dolny bieg rz. Rio Tocantins, po połączeniu się ze wsch. ramieniem Amazonki wpada do Atlantyku; żeglowna.

Para lub Grão Para, stan Brazylii ptn. (Am. Pld.), 1,250.000 km², 984.000 mieszk. (przeważnie Indian); lasy i sawanny, wywóz kauczuku; stol. Belém.

Para, moneta zdawkowa w Turcji (równa 1/40 piasra) i w Egipcie.

Para sił, dwie siły równe i odwrotnie skierowane, przyłożone do dwóch różnych punk-

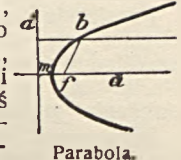
tów ciała. P. sił nie można zastąpić siłą wypadkową. Kilka p. s. daje, jako wypadkowa, nową p. s. P. s. nadaje ciału ruch obrotowy.

Parabanowy kwas, związek organiczny, C₈H₂O₈N₂, pochodna kwasu moczowego, z którego powstaje podczas utleniania; bezbarwne kryształki; w wodzie rozpuszcza się dość trudno.

Parabaza, w starożytnej komedii greckiej przemowa koryfeusza chóru do publiczności, zawierająca przeważnie jakąś wstawkę satyryczno-polityczną.

Parabola (greck.), przypowieść, zestawienie, w nauce retoryki każde porównanie; częściej rozumiemy pod tym wyrazem w mowie i w literaturze opowieść, przeprowadzoną w formie porównania, najczęściej zaczerpniętego z prawdziwego życia, i tem p. różni się od właściwej formy bajki. W p. ważnym pierwiastkiem jest symbol i alegoria o konstrukcji prostej i zwęższej. Wzorem p. literackiej są opowieści w Piśmie św., np. o synu marnotrawnym, o bogaczu nieużyтым i in.

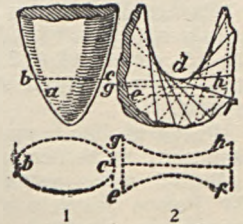
Parabola (greck.), linia krzywa, utworzona przez wszystkie punkty (Rys., b) płaszczyzny, równo oddalone od danej prostej, kierownicy (d) p., i danego punktu, ogniska (f) p. Prosta, przechodząca przez ognisko i prostopadła do kierownicy — oś (a) p.; punkt p., leżący na osi — wierzchołek (m) p. W prostokątnym układzie współrzędnych równanie p. w najprostszym przypadku ma postać: $y^2 = 2px$, gdzie p — odległość ogniska od kierownicy; ogólniej, wykres każdego trójkianu kwadratowego jest p. Ciało, rzucone z dowolnej wysokości poziomo albo ukośnie względem powierzchni ziemi, porusza się po p.

Parabola.

Paraboliczna wydma, ob. *wydma*.

Paraboloida, powierzchnia krzywa, której przekroje z płaszczyzną są parabolami (rys. 1. a, 2. d), elipsami (p. eliptyczna, 1. bc) lub hiperbolami (p. hiperboliczna, 2. e f i g h).

Paraboloida: 1) eliptyczna, 2) hiperboliczna.

Paracelsus Philippus Aureolus Theophrastus von Hohenheim, zwany **Bombastus**, szwajcarski lekarz, chemik i teozof, * 1493, † 1541; zdobył wielki rozgłos jako lekarz, założyciel nowego kierunku chemii, tzw. *iatrochemii*; pracował nad odkryciem specyficznych środków lekarskich; pozostawił wiele dzieł medycznych.

Paracyjan, związek organiczny (CN)_x, polimeron cyjanu, bezpostaciowa masa brunatna; przy wysokiej temperaturze rozpada się na cyjan C₂N₂.

Parada (franc.), 1) obchód uroczysty z pochodem, zwłaszcza wojskowy; 2) w fechtunku odparcie ciosów przeciwnika; 3) nagle wstrzymanie konia.

Paradidymis (greck.), narząd Giraldeś’a, narząd szczątkowy w męskim narządzie rodnym; szaro-białawy wyrostek, przylegający do jądra; znaczenia fizjologicznego nie posiada.

Paradisea apoda, ptak rajski, ob. *Paradiseidae*.

Paradiseidae, ptaki rajskie, rodzina ptaków z podrzędu Oscines, rząd Passeriformes. Należy do niej około 100 gatunków ptaków rozmaitej wielkości, podobnych z budowy ogólnej do krukowatych (*Corvidae*). Dziób często bywa wydłużony i dość silnie zagięty ku dołowi. Skrzydła średniej długości, szósta i siódma lotka najdłuższe; nasada dzioba bez piór szczytniastych. Wybitny dymorfizm płciowy; samce posiadają piękne, jaskrawe upierzenie i ozdobne pióra na różnych częściach ciała, samice są znacznie skromniej zabarwione i pozbawione piór ozdobnych. Rozmieszczenie geograficzne ogranicza się wyłącznie do obszaru Nowej Gwinei, Australji ptn. i wysp sąsiednich, oraz niektórych wysp Moluckich. Należą tu: *Paradisea apoda*, ptak rajski właściwy, zamieszkujący wyspę Aru. Dług. ok. 45 cm.; wierzchołki głowy i kark kremowe, czoło i gardzieli zielone, metalicznie połyskujące, pierś i reszta ciała barwy czekoladowej;

Ptak rajski; a samiec, b samica.

po obu stronach ciała pękł bardzo wydłużonych piór (ok. 60 cm. dług.) barwy pomarańczowo-żółtej, które ptak może rozciągać w formie wachlarza. Dwie środkowe sterówki, zagięte na końcu, dochodzą do 70 cm. dług. i są prawie zupełnie pozbawione chorągiewki. Samica szarobrunatna, bez wszelkich ozdób. *P. raggiana*, pochodząca z Nowej Gwinei, ma pęki piór bocznych krwisto-czerwonego koloru. *Paradisornis rudolphi* z Nowej Gwinei posiada wierzchołki ciała czarno-błękitny, pierś niebieskawo-zieloną, brzuch czarny; głowa czarna z białymi plamami w okolicy oka i brunatno-purpurową plamą na tyle głowy. Pęki piór bocznych ultramarynowego koloru z liljowym odcieniem. Prócz wymienionych, należą tu rodzaje: *Cicinnurus*, *Parotia*, *Pteridophora*, *Lophorhina*, *Epimachus*, *Astrapia*, *Drepanornis* i in.

Paradoks (greck. *pará* — obok, poza, przeciw, i *dóksa* — mniemanie, opinia), twierdzenie, sprzeczne z opinią powszechną; myśl, błyskotliwie sformułowana i wyrażająca pogląd, przeciwstawiający się pogładowi powszechnie przyjętemu.

Paradoksalne czucie (wrażenie) zimna, czucie zimna, wywołane działaniem temperatury

ponad 45° C. na tzw. punkty zimna, będące narządami zmysłu zimna na powierzchni skóry. Nie jest ustalone, czy istnieje odpowiednik p. c. z. w postaci p. c. ciepła.

Paradoksalny, noszący cechę paradoksu; umysł paradoksalny, umysł, mający skłonność do paradoksów. Ob. p a r a d o k s.

Paradoxides, gatunek trylobitów; charakterystyczny dla syluru dolnego jest *P. bohemicus*.

Paradoxides bohemicus.

Paradyż, najwyższa i najtańsza kondygnacja miejsc w teatrze.

Paradyż, jedno z najstarszych opactw Cystersów w Polsce, powstałe w pocz. XIII w. na zach. granicy Wielkopolski; obecnie pow. międzyrzeczki, prow. Grenzmark Posen-Westpreussen (Prusy).

Paradyż Marji, dawny klasztor Kartuzów w woj. Pomorskiem, na zach. od Gdańska, założony w drugiej połowie XIII w. przez Mestwina, księcia pomorskiego.

Paradyża Jakób (z), autor licznych kazań oraz ok. 80-ciu traktatów teologiczno-moralnych i dotyczących reformy Kościoła, * ok. 1402 w Wielkopolsce, † 1464 w Erfurcie. Pisał po łacinie. Początkowo członek zakonu Cystersów, potem Kartuzów; profesor uniwers. w Krakowie.

Paraestesia, ob. mrowienie.

Paraeus, ob. Paré Ambroise.

Parafazja, zaburzenie mowy, polegające na tem, że osobnik, zachowując zdolność płynnego mówienia, popełnia błędy, używając niewłaściwych słów i opuszczając lub przekręcając przedrostki, spójniki itp.

Parafiny, szereg związków organicznych o wzorze ogólnym $C_n H_{2n+2}$. węglowodory nasycone, tłuszczowe; posiadają naogół jednakowe własności chemiczne; z powodu odporności na wpływy różnych odczynników zostały nazwane parafinami, od „parum affinis”, małe pokrewieństwo. Słownictwo p. jest następujące: przynależność węglowodorów do tego szeregu cechuje końcówka „an”, pierwsze cztery mają nazwę: metan, etan, propan i butan, resztę zaś urabiamy z liczebników greckich z dodatkiem powyższej końcówki, np. oktan C_8H_{18} itd. P. występują w przyrodzie w ilościach olbrzymich jako ropa naftowa, ozokeryt, asfalt; posiadają wielkie znaczenie przemysłowe i techniczne (parafina, wazelina, oleje mineralne, nafta itp.).

Parafia, administracyjna jednostka kościelna, do której należy pewna grupa wyznawców. Ustanowienie i określenie p. należy do kompetencji biskupa, w kościele ewangelickim do najwyższej władzy kościelnej. P. ma swój kościół, przy którym proboszcz spełnia obowiązki duszpasterskie.

Parafie polskie w St. Zj. Am. Płn. stały się podstawą i początkiem organizowania się Polaków w tym kraju, dlatego, poza religijnym, mają wielkie znaczenie społeczne i narodowe. Dziś polskich parafij jest tam około tysiąca, niektóre są olbrzymie i posiadają mi-

liony dolarów majątku. Własność realna parafij tych bywa z reguły zapisana hipotecznie na imię miejscowego biskupa, ale dysponują lokalne polskie komitety parafjalne. Przy parafjach istnieją szkoły, towarzystwa oraz instytucje filantropijne, patriotyczne itp. Na podstawie parafjalnej organizacji wytworzyła się czasami wśród Polaków amerykańskich nader silna tendencja łączenia się dla rozlicznych celów socjalnych i narodowych, w czem idą Polacy za nastrojem ogólno-amerykańskim, ucząc się i wzorując na obcych.

Parafować, stronie księgi handlowej oznaczyć numerami kolejnymi, przeciągnąć je sznurkiem, sznur przypiętym do ostatniej strony i pieczęć opatrzyć podpisem.

Parafraza (greck.), 1) omówienie, opisanie; 2) wyraz muzyczny, używany w przypadkach, gdy chodzi o układ pieśni na instrument lub przeniesienie kompozycji z autentycznego instrumentu na jakiś inny. Warunkiem p. jest znaczna ilość zmian tonalnych i rytmicznych, ozdabiających tematy, składające się na całość; w przeciwnym razie stosowniejszy jest wyraz *transkrypcja*.

Parafrenja (greck.), choroba umysłowa, cechująca się urojeniami wielkościowymi lub prześladowczymi, halucynacjami (omamami) słuchowymi, przy równoczesnym nieznacznie otępieniu umysłowym; przebieg przewlekły.

Parageneza, współwystępowanie i współpowstawanie minerałów, czyli zespoły minerałów. Z p. wnioskujemy o sposobach powstawania minerałów, tj. o tych reakcjach chemicznych, zachodzących w ziemi, których wynikiem są minerały.

Paragnejsy, ob. gnejsy.

Paragon (greck.), w dawnej polszczyźnie drogi kamień, zwłaszcza diament „o pięknej wodzie”; obecnie ubieganie się o dorównanie komuś, konkurencja.

Paragonit, jeden z łyszczyków, mianowicie moskowitz sodowy, $H_2NaAl_3Si_3O_{12}$; twardość 2—2,5, ciężar wł. = 2,78. Skupienia podobne do talku, w niektórych utworach alpejskich. Dość rzadki.

Paragraf (łac.), mały ustęp w rozdziale, oznaczany w skróceniu przez znak §, w szczególności ustęp ustawy, umowy, statutu itp. W Polsce przyjęto rozporządzenia dzielić na paragrafy, a ustawy na artykuły.

Paragrafja, zaburzenie zdolności pisania, analogiczne do parafazji w dziedzinie mówienia. Dochodzą tu oprócz tego jeszcze i zaburzenia, przejawiające się w błędnej formie poszczególnych liter.

Paragram (łac.), zmiana znaczenia wyrazu przez dodanie lub przemianę litery; zagadka, powstająca przez opuszczenie lub zmianę pierwszej litery wyrazu.

Paragua, ob. Palauan.

Paraguay, ob. Paragwaj.

Paragwaj, republika w Am. Płd., w dorzeczu rzek Parany i Paragwaju, 253.100 km², 1.000.000 mieszk. (mieszkańców i Indian); wsch. część żywna, zach. stepowa; uprawa zboża,

trzciny cukr., tytoniu, kukurydzy; chów bydła; wielkie lasy; górnictwo (ruda żelazna, miedź); stol. Asuncion. Odkryty przez Hiszpanów i przez nich kolonizowany; od 1608—1768 stanowił komunistyczne państwo pod władzą Jezuitów; od 1811 samodzielne państwo z prezydentem, obieranym na 4 lata, z izbą deputowanych i senatem.

Paragwaj.

Paragwaj, hiszp. Rio Paraguay, pr. dopływ rz. Parany (Am. Płd.), wypływa z Matto Grosso na wyżynie brazylijskiej; przy ujściu do Parany 1.500 m. szer. i 22 m. głęb.; 2.600 km. długość, dorzecze 1.148.000 km²; żeglowny.

Paragwajska herbata, ob. Mate.

Parahyba, dwie rzeki w Brazylii (Am. Płd.), uchodzące do Atlantyku: 1) Rio P. do Sul, w stanie São Paulo, długość 950 km.; 2) Rio P. do Norte, w stanie P., długość 370 km.

Parahyba, stan p. wsch. Brazylii (Am. Płd.), 56.000 km², 961.000 mieszk.; wielkie lasy, rolnictwo, chów bydła; stol. Parahyba, 53.000 mieszk.; wywóz bawełny, cukru, kawy i zbóż.

Parakeratoza (greck.), nieprawidłowe rogowacenie naskórka, tworzenie się uwarstwionych łusek naskórkowych; zdarza się przy łuszczycy (psoriasis).

Parakinesis (greck.), opaczne ruchy, nieumiejętność wykonywania rękami złożonych ruchów (np. zapalenia zapalki, krącenia nożyczkami); objaw, zdarzający się przy organicznych chorobach mózgowia.

Paraklet (greck. paraklétos — wzywany), imię, nadawane Duchowi Świętemu.

Paralaksa, 1) roczna (gwiazd), kąt, pod jakim widać z gwiazdy promień orbity ziemskiej. Kąt równy 1" odpowiada odległości gwiazdy = 3,26 lat świetlnych; jednostka odległości astronomicznych, nazywana „parsec”, skrót słów paralaksa i sekunda; 2) dzienna (słońca, księżyca i planet), kąt, pod jakim widać promień ziemi ze słońca, księżyca lub planet. P. d. jest zmienna, gdyż podczas obrotu dookoła słońca odległość wzajemna ziemi i planet ciągle się zmienia; dla słońca średnia p. d. wynosi 8"8. Jeżeli AB (Rys.) oznacza promień orbity ziemskiej, to paralaksą gwiazdy L' jest kąt AL'B, a paralaksą gwiazdy L — kąt ALB.

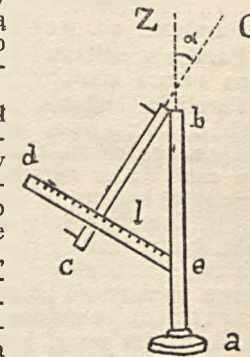
Paralaksa.

Paralaksa pozioma (horyzontalna paralaksa), p. dzienna ciała niebieskiego, kąt pomiędzy prostą, poprowadzoną ze środka ziemi do tego ciała i prostą, poprowadzoną do niego ze stanowiska obserwatora, gdy ciało niebieskie znajduje się na horyzoncie.

Paralaksa widzenia dwuocznego, fakt, polegający na tem, że przedmiot trójwymiarowy, znajdujący się na niezbyt wielkiej odległości od oczu, jest widziany cokolwiek odmiennie każdym okiem, a to z tego powodu, że oko prawe widzi przedmiot ten tak, jak on się przedstawia z prawej strony, podczas gdy oko lewe widzi go tak, jak on się przedstawia z lewej strony. Oba te obrazy wzrokowe,

z których każdy jest płaski, zlewają się, czego wynikiem jest widok trójwymiarowego przedmiotu. Dowodem słuszności tego twierdzenia jest widzenie przy pomocy stereoskopu: gdy umieścić w stereoskopie odpowiednio przygotowaną parę rysunków, różniących się nieznacznie od siebie, tj. tak, aby odpowiadały one widokom przedmiotu dla prawego i lewego oka, to oglądane w stereoskopie wywołują one wrażenie jednego przedmiotu trójwymiarowego.

Paralaktyczny liniał (triquetrum), jeden z najstarszych przyrządów astronomicznych; słup pionowy *ab*, do którego są umocowane dwa liniały, jedna *bc*, opatrzonej w przejrzystości, drugi *de*, opatrzonej w podziałkę. Zaobserwowawszy pewną gwiazdę *G*, odczytywano odległość *l*, zamiast kąta α (odległość zenitalna).

Paralaktyczny liniał.

Paralaktyczny montaż lunet, ob. montaż lunet astronomicznych.

Paraldehyd, związek organiczny ($CH_3.COH$), polimeron aldehydu octowego, ciecz bezbarwna; temp. topn. 12°, temp. wrzenia 124°, ciężar wł. 0,994; w wodzie, alkoholu i eterze łatwo rozpuszczalny. Podczas destylacji z rozcieńczonym kwasem siarkowym przechodzi z powrotem w aldehyd octowy.

Paralelizm w muzyce oznacza równoległość odcinków utworu muzycznego, pozwalającą w danym razie na całkowitą swobodę w łączeniu tych odcinków, bez względu na błędy, jakie mogą stąd powstać (oktawy lub kwinty). Paralelizmem nazywa się niekiedy szeregi równoległych kwint w dawnym organum, lub w dzisiejszych utworach muzycznych, o ile kompozytorowie (np. Puccini) wprowadzają je w pewnych specjalnych celach.

Paralelizm psychofizyczny, zasada teoretyczna psychologii współczesnej, głosząca, że każdemu procesowi psychicznemu towarzyszy proces materialny w mózgu, zwany procesem psychofizycznym, ale nie odwrotnie, tzn., że nie każdemu procesowi materialnemu w mózgu musi towarzyszyć proces psychiczny. Zasada p. p. jest uważana w psychologii za tzw. „hipotezę roboczą”. Zasada ta przeciwstawia się hipotezie „wzajemnego oddziaływania”, tj. pogładowi, przyjmującemu, że procesy materialne w mózgu wywołują procesy psychiczne, i że odwrotnie, procesy psychiczne mogą wywoływać zmiany materialne w organizmie. Jakkolwiek przeprowadzenie zasady p. p. napotykało na poważne trudności teoretyczne, ma ona jednak licznych zwolenników.

Paralelizm walutowy, ob. pieniądź.

Paralipomena (greck.), rzecz pominięta lub opuszczona w księgach, tj. dodatki, uzupełnienia; nazwa 2 ksiąg kronik w Starym Te-

stamencie, obejmujących przeważnie dodatki do ksiąg królewskich.

Paraliż, paralysis, ob. porażenie.

Paralogizm (greck.), błędne rozumowanie, błąd logiczny mimowolny i nieświadomy, w przeciwieństwie do sofistmatu, błędu logicznego umyślnego.

Paralues, parasymphilis, to samo, co *metasymphilis* (ob.).

Paralysis, ob. porażenie.

Paralysis agitans, drżączka porażna, inna nazwa choroby Parkinsona (ob.).

Paralysis bulbaris, *paralysis glosso-labiolaryngea*, porażenie opuszkowe, organiczna choroba nerwowa; stopniowy zanik jąder nerwów, znajdujących się na dnie IV-ej komory (w tzw. opuszczonej mózgowej). Choroba występuje przeważnie po 40-ym roku życia; istota i powody choroby nieznane. Objawy: utrudnienie wymawiania spółgłosek; mowa początkowo niewyraźna, zamazana (*disarthria*), następnie zanika (*anarthria*); zanik mięśni warg, języka, podniebienia, gardzieli, utrudnienie polykania. Śmierć po 1—3 lat (wskutek porażenia ośrodka oddechowego).

Paralysis progressiva, *dementia paralytica*, porażenie postępujące, organiczne zachorzenie mózgowia na tle kiły nabytej lub wrodzonej. Występuje po upływie 6—15 lat po przebyciu kiły (choroba pokilowa); przy kile wrodzonej zdarza się między 9—15 rokiem życia. Prowadzi do znacznego stopnia otępienia umysłowego i zniechęcenia fizycznego, kończącego się śmiercią w 2—3 lat od początku choroby. Objawy: nierówność źrenic, brak oddziaływania ich (zweźniania się) na światło, zacinanie się w mowie, pismo drżące, niepewne, z częstym przepuszczaniem lub przestawianiem liter, drżenie rąk i języka; ze strony psychicznej — otępienie, brak pamięci, urojenia wielkościowe. P. jako jednostka chorobowa, wyodrębniona została przez Bayle'a w 1822.

Paralysis saturnina, ob. ołowiem zatrucie.

Paramagnetyczne ciała, ob. magnetyczna indukcja.

Paramaribo, stol. i gł. port Gujany holend. (Am. Płd.), na l. brzegu rz. Surinam, 50.600 mieszk.; wywóz kakao, cukru i złota.

Parameros lub **Paramos**, 1) nieurodzajne wyżyny górskie w Kastylji i Aragonji (Hiszpanja); 2) obszary górskie w pln. Andach (Am. Płd.), ponad 3.000 m. n. p. m.; chów bydła.

Parametritis (greck.), zapalenie przymacicza (*parametrium*); bywa na tle zakażenia pęcherzowego; prowadzi do nacieczenia w przymaciczu; najczęściej ma przebieg podostry (z gorączką, bólami w miednicy małej). Jako następstwo wytwarzają się zrosty, powodujące nieprawidłowe położenie macicy.

Parametrium (greck.), przymacicze, skupienie luźnej tkanki łącznej, znajdujące się w fałdach otrzewnej z obu stron macicy.

Paramnezja, pewien rodzaj zaburzenia pa-

mięci, polegający na tem, że w zetknięciu się z jakąś sytuacją, zdarzeniem, osobą, widzianymi po raz pierwszy w życiu, odnosimy niekiedy wrażenie, żeśmy już kiedyś znajdowali się w tej sytuacji, jakkolwiek mamy świadomość tego, że w tej sytuacji znajdujemy się po raz pierwszy. To fałszywe odpoznanie, zwane przez Francuzów „*l'impression du déjà vu*“, może trwać niekiedy kilka sekund. Występuje zazwyczaj w stanie zmęczenia i roztargnienia. Pomimo licznych prób wytłumaczenia tego dziwnego zjawiska, nie jest ono dotychczas dostatecznie wyjaśnione.

Paramorfoza, pseudomorfoza, przeobrażenie minerałów, w którym skład chemiczny jest ten sam, co minerału pierwotnego, a tylko budowa atomowa jest inna. Np. kryształy siarki, które powstały w stopie siarki, są to słupy jednoskośne; po pewnym czasie przebywania w temperaturze niskiej mętnieją i stają się paramorfozą siarki rombowej po siarce jednoskośnej. Przeobrażenie w danym przykładzie polega nie na zmianie składu chemicznego, tylko na zmianie budowy atomowej.

Paramos, ob. *Parameros*.

Parana (archipelag), grupa wysp w estuarjum Rio de la Plata; uprawa ryżu, drzewa owocowe.

Parana, stan w Brazylii płd. (Am. Płd.), 175.000 km², 686.000 mieszk. (przeważnie białych, 60.000 Polaków); wyżyny; las, sawany, uprawa zbóż, kukurydzy, bawełny, trzciny cukrowej, ryżu, buraków; przemysł rolniczy, garbarni; gl. bogactwem są lasy; stol. Kurytyba.

Parana, stol. prow. Entre-Rios w Argentynie (Am. Płd.), na l. brzegu rz. P.; 36.000 mieszkańców.

Parana, rzeka w Am. Płd., powstaje z rzek Corumba, São Bartholomeo, Paranahyba i Rio Grande de Minas i, po przyjęciu rz. Paragwaju, nosi dopiero właściwą nazwę; po połączeniu się z rz. Urugwajem tworzy estuarjum Rio de la Plata, 3.560 km. dług., dorzecze 2.880.000 km²; żeglowna.

Paranahyba, rz. w Brazylii, dług. 400 km., razem z rz. Rio Grande tworzy rzekę Parinę.

Parandowski Jan, krytyk literacki, * 1895; studja we Lwowie. Napisał: „Rousseau“, szkic literacko-filozoficzny, „Bolszewizm i bolszewicy w Rosji“, „Antinous w aksamitnym berencie“ (rzecz o Oskarze Wildzie), „Mitologia Greków i Rzymian“ (2 wyd., 1926) i szereg drobniejszych prac.

Paranoia, obłąkanie pierwotne, choroba psychiczna, cechująca się urojeniami wielkościowymi lub przesładowczemi przy całkowicie zachowanym intelekcie. Objawy zaczynają się najczęściej między 30—40 rokiem życia.

Paranoia querulans (greck i łac.), obłądzenie, skłonność chorobowa do procesowania się, uznawania się stale za pokrzywdzonego i obrażonego. Intelekt działa najzupełniej sprawnie. Wyleczenie całkowite bardzo rzadkie.

Paraukuleina (greck.), ob. *pirenina*.

Paraparesis (greck.), niedowład obu kończyn dolnych, objaw organicznych chorób nerwowych, najczęściej chorób rdzenia kręgowego.

Parapet (włosk.), 1) sznur, zabezpieczający człowieka przy wychylaniu się przez otwory okienne; deszczulka pozioma, wprawiona we framugę otworu okiennego; 2) nasyp fortyfikacyjny, osłaniający ukrytego za nim człowieka; 3) p. albo z a s t a w i d l o, poręcz, obiegająca pokład statku ponad wierzchnią częścią burty (klamburta).

Paraphysae (wstawki), bezpłodne strzępki ciała owocowego, znajdujące się pomiędzy workami u workowców (*Ascomycetes*), podstawkami u podstawczaków (*Basidiomycetes*); także nitki wielokomórkowe, stojące pomiędzy organami płciowymi u mchów liściastych (*Musci*).

Paraplegia (greck.), porażenie symetryczne obu kończyn górnych lub dolnych, objaw występujący przy chorobach rdzenia.

Parapodia, ob. *Polychaeta*.

Parapsychiczne objawy, ob. *medjum*.

Parapsychologia, ob. *metapsychika*.

Parapungia, ob. *Leuktra*.

Parasitismus, ob. *pasorzytnictwo*.

Parasitologia, ob. *parazytologia*.

Parasympaticus, *parasympaticus*, układ nerwowy, określenie, wprowadzone przez angielskich badaczy, Gaskell'a i Langley'a; układ nerwów, dochodzących do narządów głowy (oka, języka, ślinianek) oraz do trzew klatki piersiowej i jamy brzusznej. Układ p. jest niezależny od ośrodkowego układu nerwowego (należy do tzw. układu autonomicznego czyli wegetatywnego, tj. roślinnego); odgrywa bardzo ważną rolę w regulacji czynności ruchowej i czuciowej narządów wewnętrznych. Największym nerwem układu p. jest nerw błędny (*nervus vagus*).

Parasympaticzny układ nerwowy, ob. *parasympaticus*.

Paratyphus (greck.), *dur rze k o m y*, ostra choroba zakaźna, wywołwana przez prątki rzekomodurowe trzech typów: A, B i C. P. A. jest chorobą stref gorących, p. B. panuje w Europie; zarazek przenoszony jest przez mięso, kielbasę, mleko, wodę; p. B. przebiega w dwóch postaciach: jedna przypomina czerwonkę, druga — lekką dur brzuszny.

Parawan (franc.), ścianka ruchoma, najczęściej składana z poszczególnych części (skrzydeł), wykonana z lekkiego materiału, służąca do oddzielenia pewnej przestrzeni w mieszkaniu.

Parazytologia, *parasitologia*, nauka o pasorzytach, ich życiu i zwyczajach; *parazytolog*, przyrodnik lub lekarz, zajmujący się parazytologią.

Parcela (od łac. *particula*, cząsteczka), część gruntu, wydzielona z obszaru rolnego lub leśnego.

Parcelacja, sprzedaż większych posiadłości ziemskich w postaci drobnych działek, zwa-

nych parcelami; bywa przymusowa lub dobrowolna. Ob. *reforma rolna*.

Parch, ob. *favus*.

Parcianki, ob. *part*.

Parcival, ob. *Parsifal*.

Parcelina, ob. *Ptelea*.

Parczew, m. w pow. włodawskim (woj. lubelskie), nad rz. Piwnią, 8.000 mieszk.; drobne zakłady przemysłowe.

Parczewska Melanja, literatka i działaczka oświatowa, * ok. 1860, † 1920; czynna w Wielkopolsce i na Śląsku; ogłosiła: „Z przeszłości i teraźniejszości Łużyc“ (1889), „Listy Maszy do Paszy“, szkice z zaboru rosyjskiego pod pseud. B. A. Jer. (1893), „Dworzanin ostatniego Piasta“ (1899) i in.

Parczewski Alfons, prawnik i historyk, * 1850; studja w Szkole Głównej; adwokat przysięgły w Kaliszu, prezes wielu instytucyj w tem mieście, poseł ziemi kaliskiej do 1-ej, 2-ej i 3-ej Dumy rosyjskiej; 1915—1918 prof. prawa kościelnego na Uniw. Warsz. i dziekan wydziału prawnego; 1919 profesor historii prawa kościelnego na Uniw. Stefana Batorego w Wilnie; ogłosił: „Analekta Wielkopolskie“ (1879), „Z dolnych Łużyc“ (1881), „Szczatki kaszubskie w prowincji pomorskiej“ (1896), „Swanty Wid“ (1900), „O zbadaniu granic i liczby ludności polskiej na kresach obszaru etnograficznego polskiego“ (1900), „W sprawie zachodnich granic Polski“ (1919) i in.

Parczewski, 1) Franciszek, dowódca w powstaniu 1863 r.; walczył pod Miłostawiem 1848; w powstaniu styczniowym nac. wojenny pow. kaliskiego, rozbity 22. IV. pod Rudnikami, † 1886 w Gostyniu; 2) Walenty, dowódca w powstaniu 1863 r.; † 1869.

Parczów, w. w pow. opoczyńskim (woj. kieleckie), kop. rudy żelaznej.

Pardibus, ob. *Pardubice*.

Pardo Bazan Emilia hr., pisarka hiszpańska, * 1851, † 1921; profesorka uniwersytetu w Madrycie (1916); powieści, poezje, broszury polityczne.

Pardubice (niem. *Pardubitz*, łac. *Pardibus*), stol. żupy w Czechosłowacji, nad rz. Elbą, 24.000 mieszk.; zamek; cukrownie; handel koźmi.

Pardubitz, ob. *Pardubice*.

Pardwa, ob. *Lagopus lagopus*.

Paré Ambroise, łac. *Paraeus*, chirurg francuski, * 1517, † 1590; wynalazca metody podwiązania naczyń krwionośnych (zakładania tzw. *ligatur*), lekarz przyboczny królów francuskich: Henryka II, Franciszka II, Karola IX i Henryka III.

Parenchyma, miąższ, nazwa tkanki mezenchymatycznej, wypełniającej przestrzeń ciała, zawarte między narządami u robaków płaskich — *Plathelminthes* i mięczaków — *Mollusca*. Stąd też pochodzi nazwa zwierzęta *parenchymatyczne*, nadawana przedstawicielom wymienionych grup zwierzęcych.

Parenteralny (greck.), *pozajelitowy*; *parenteralne* wprowadzanie le-

ków, podawanie środków leczniczych nie przez przewód pokarmowy, ale jako zastrzyki podskórne, domięśniowe lub dożylnie.

Parenthesis, ob. nawias.

Pareński Stanisław, lekarz polski, prof. diagnostyki lekarskiej na Uniwers. Jagiellońskim, *1843, †1913; uczestnik powstania 1863 w oddziale Mossakowskiego; 1884 profesor nadzwyczajny, 1890 profesor rzeczywisty; prace: o zatorach jelit, o zimnicy i inne.

Parerga (greck.), pisma poboczne; drobne, ulotne pisma.

Paresis, niedowład, niekompletne porażenie; osłabienie czynności ruchowej mięśni dowolnych. Przy p., zwykle zachowane są ruchy grubsze, a zanikają ruchy precyzyjne. Powody p.: zmiany w nerwach obwodowych lub w ośrodkach nerwowych (w mózgu, rdzeniu).

Parastezja, paraesthesia, ob. mrowienie.

Parfenja, ob. oda.

Parietales, ściennie, rząd roślin dwuliściennej z podklasy Choripetalae (wolnopłatkowe). Rośliny zielne lub zdrewniałe, o liściach naprzeciwległych lub skrętoległych, zwykle z przylistkami, kwiatach zazwyczaj pięciokrotnych z podwójnym okwiatem; słupek 3-krotny dolny lub górny. Ważniejsze rodziny: Cistaceae, Tamaricaceae, Elatinaceae, Droseraceae, Violaceae.

Parietaria, pomurnik, rodzaj roślin zielnych z rodziny Urticaceae (pokrzywowate), właściwych okolicom ciepłym Europy, Azji, Ameryki i Australji. W Polsce w okolicach Dniestru, Krakowa i w Poznańskim *P. officinalis*, p. lekarski. Przydroża, mury.

Parigi Jules, architekt i rytmnik włoski, †1635. Między in. zbudował pałac Manetti'ch we Florencji.

Paris, ob. Paryż.

Paris, czworolist, rodzaj roślin z rodziny Liliaceae (liljowate). Ziola Europy oraz póln. i środkowej Azji. W Polsce: *P. quadrifolia*, cz. pospolity (Tablica: Rośliny trujące. 11), bylina o kłacu czolgającym się, pędach nadziemnych, 1—4 dm. wysok., o jednym okółku liści, w liczbie zwykle 4-ch, eliptycznie lancetowatych, i jednym kwiecie wierzchołkowym o działkach zielonawo żółtych. Owoc — jagoda niebieskawo-czarna. Kwitnie V. Pospolita w lasach liściastych i zaroślach. Roślina trująca.

Paris Gaston, francuski filolog romanista, *1839, †1903; zajmował się głównie średniowieczem; napisał: „Histoire poétique de Charlemagne“, „Vie de St.-Alexis“, „La poésie du moyen âge“ i in.

Parisienne, pieśń rewolucyjna franc. po rewolucji 1830 r.; słowa Delavigne'a, muzyka Aubert'a. („Peuple français, peuple de braves itd“).

Parjas, 1) członek niskiej, pogardzanej kasty w Indjach; 2) człowiek uciemniony, skrzywdzony.

Park, 1) wielki ogród ozdobny; 2) ob. parki narodowe; 3) w wojsku przepisowo

ustawione działa, wozy z amunicją itd. (np. park artyleryjski).

Park Jordana, park zabaw dla dzieci w Krakowie, założony w 1888 r. przez dra Henryka Jordana, obszaru 17 morgów. Dzieci w oznaczonych godzinach bawią się pod kierownictwem nauczycieli i gymnastyków. Wstęp bezpłatny.

Park Mungo, ang. badacz Sudanu, *1771, †1806; napisał: „Travels in the interior districts of Africa“.

Parkań, ob. Parkany.

Parkany wielki, w dawnej Polsce sieć, używana do większych polowań, tak wielka, że na wóz zaledwie jedna poła zmieścić się mogła; sieć, którą mógł unieść człowiek, używaną na wilki i lisy, zwano *parkan mały*.

Parkany (węg. Parkań), m. pow. w żupie nitrzańkiej (Czechosłowacja), 3.500 mieszk.; pamiętne bitwą Jana Sobieskiego z Turkami w 1683 r.

Parker Gilbert sir, pisarz amerykański, *1862; autor dramatów, nowel i powieści: „The translation of a Savage“, „Pierre and his people“ i in.

Parker, 1) Hyde sir, admirał angielski *1740, †1807; odznaczył się w wojnie amerykańskiej; 1782 blokował porty holenderskie; w 1801, jako dowódca floty na morzu Bałtykiem, zmusił Szwecję do neutralności; 2) William sir, admirał angielski, *1791, †1866; odznaczył się w wojnach z Napoleonem; w 1841 do 1842 kierował działaniami przeciwko Chinom; w 1844—51 głównodowodzący floty śródziemnomorskiej.

Parkhurst, 1) Henry, współczesny astronom amerykański; prace astrofotometryczne; 2) John Adalbert, współczesny astronom amerykański; prace astrofotometryczne, obserwacja gwiazd nowych.

Parki, w mitologii greckiej 3 boginie przeznaczenia: 1) Kłoto snuje nić życia, 2) Lachesis wyznacza los, 3) Atropos (śmierć) przecina nić życia.

Parki narodowe lub parki natury, wielkie przestrzenie ziemi, odznaczające się niezwykłością i pięknnością, pozostające pod ochroną państwa i społeczeństwa. Największe p. n. istnieją w Ameryce; dzielią się na właściwe p. (national parks) i pomniki narodowe (national monuments). Są to pewnego rodzaju rezerwy, które przez jakiś czas zostają pod tem mianem tytułem próby, następnie bywają zmniejszane lub rozszerzane, i wreszcie uchwałą Kongresu stają się parkami n. W 1921 było 19 p. n. o pow. 2,814.500 ha., i 34 pomników n. o pow. 601.658 ha. Najstarszy (1872) i największy (200 mil kw.) w Ameryce i na świecie jest Yellowstone Park. W Polsce są 2 p. n.: Puszcza Białowiecka (600 ha.) i p. n. w Tatrach; obecnie wspólnie z rządem czechosłowackim prowadzone są prace w kierunku utworzenia po obu stronach granicy tatrzańkiej wielkiego p. n.

Parkiet albo *posadzka*, ozdoba podłoga taflowa, wzorzysto ułożona.

Parkinsona choroba, morbus Parkinsonii, paralysis agitans, organiczna

choroba nerwowa, opisana po raz pierwszy w 1817 przez lekarza angielskiego James'a Parkinsona polegająca na stopniowo wzrastającej sztywności mięśni oraz na drżeniu całego ciała; zdarza się u osób starszych; nieuleczalna.

Parkman Francis, historyk amerykański, *1821, †1893; z dzieł: „The Oregon trail“, „The pioneers of France in the New-World“ i in.

Parkosz Jakób, gramatyk polski, †1455; rektor szkoły parafjalnej, potem rektor Akademii Krakowskiej; jeden z pierwszych zajął się gramatyką polską. Prace jego wydał w 1830 Bandtke pt.: „Jacobi Parkosii de Żorawice antiquissimus de orthographia polonica libellus“.

Parkoznawstwo, ob. ogrodnictwo.

Parks, nazwa nadawana wys. dolinom w St. Ziedn. Am. Płn., położonym malowniczo wśród lasów i potoków górskich; z wielu tzw. „Parks“ utworzono później parki natury i rezerwy ochronne.

Parlament, początkowo konferencje, które odbywał król angielski z przedstawicielami stanów. Po przeszczepieniu angielskiego konstytucjonalizmu na kontynent europejski, nazwa ta utożsamia się z przedstawicielstwem narodem czyli z ciałami ustawodawczymi. Przedstawicielstwa stanowe istniały w średniowieczu podobnie jak w Anglii, we wszystkich krajach Europy (francuskie Etats généraux, hiszp. kortezy, sejm Rzeczy w Niemczech itp.). Gdy jednak w państwach kontynentu w walce królów ze stanami pierwsi zwyciężyli, w Anglii dawne stany przekształciły się bezpośrednio w przedstawicielstwo ludowe, a państwo stanowe, oparte na dualizmie, ustąpiło miejsca państwu konstytucyjnemu. Ta różnica w rozwoju historycznym Anglii i reszty Europy zachodniej spowodowana została przez to, że punktem wyjścia ewolucji w Anglii była nadzwyczajnie silna władza królewska (najazd Normanów), i dlatego szlachta feudalna oraz klasa średnia miały jednakowy interes w walce z władzą królewską, którą wszelkimi sposobami starano się ograniczyć, zaś w Europie zachodniej feudalizm wyrósł wśród ogólnego nierządu. W Anglii od najdawniejszych czasów lennicy korony zbierali się przy boku króla, który zasięgał ich rady w ważniejszych sprawach państwa. W ciągu XIII w., zanim połączeni baronowie wywalczyli od Jana bez Ziemi gwarancje, zawarte w Wielkiej Karcie, ustalili się zwyczaj, według którego król, ilekroć zamierzał wydać nowe i ważne postanowienie, musiał najpierw zwołać zebranie prałatów i najprzedniejszych wasali (baronów), czyli tzw. Concilium. W ten sposób Concilium nabrało charakteru ciała doradczego w sprawach ustawodawstwa i sądownictwa. Jednym z czynników, który pchnął monarchizm angielski na tę drogę współdziałania z przedstawicielstwem stanowym w rządach krajem, były trudności, jakie władza królewska napotykała w walce z klerem. W ciągu XIII w. ustalili się zwyczaj zwoływania „Magnum Concilium“ raz lub dwa razy do roku, a pod koniec panowania Edwarda III przyjęto zasadę, że król nie może

swą własną władzą unieważnić statutu, wydanego przez parlament. Ponadto Magnum Concilium miało wyłączne prawo uchwalania subsydjów, żądanych przez króla niezależnie od danin feudalnych. W ten sposób Magnum Concilium wytworzyło jedną część ang. parlamentu, tj. Izbę Lordów. W 1254 po raz pierwszy wezwani zostali do parlamentu w sprawie subsydjów, narówni z prałatami i baronami, rycerze, po dwóch z każdego hrabstwa. To samo powtórzyło się w 1261 i 1262. Do rycerzy z hrabstw następnie przyłączyli się przedstawiciele uprzywilejowanych miast. Stało się to za radą Simona de Montfort, który polecił królowi wezwać ich do parlamentu. Jednakże decydujący precedens upatrują Angliki w parlamencie 1295 r., zwanym wzorowym parlamentem (great and model Parliament). Zgromadzenie 1295 posiadało reprezentację wszystkich stanów. Prawo petycji, przysługujące każdemu członkowi parlamentu, konieczność zezwolenia przedstawicielstwa stanowego na pobieranie subsydjów, pozwoliły stanom w krótkim czasie zdobyć wyłączny wpływ na ustawodawstwo, albowiem uchwalenie subsydjów zaczęło uzależniać od wydania nowych praw. W ten sposób niewiele już brakowało, aby nastąpił prawdziwy podział władzy prawodawczej pomiędzy królem a dwiema izbami. Zamiaś układać swe wnioski w formie petycji, prosić koronę o zredagowanie odpowiedniego prawa, zaczęto wnioskowi nadawać formę projektu prawa czyli billu. Dalsze etapy rozwoju prerogatyw parlamentu angielskiego znajdują wyraz w „Petition of right“ (1628 r.), w „Bill of rights“ (1689 r.). W ten sposób długa i stopniowa ewolucja historyczna w Anglii stworzyła system rządów reprezentacyjnych, który stał się wzorem do naśladowania dla państw kontynentu. Wiek XIX stopniowo rozszerzył koło wyborców i oparł przedstawicielstwo narodu na szerokich podstawach demokratycznych.

Parlament współczesny, ob. państwo współczesne.

Parlamentarjusz, ob. parlamentarz.

Parlamentarne rządy, ob. państwo współczesne.

Parlamentaryzm, system polityczny, oparty na istnieniu rządów parlamentarnych.

Parlamentarz, parlamentarjusz, osoba, którą jedna strona wojująca wysłała do drugiej, z komunikatem lub też dla prowadzenia rokowań, dotyczących np. ogólnego lub lokalnego zawieszenia działań wojennych, wymiany jeńców, pochowania zabitych. Parlamentarz zabiera zwykle ze sobą chorążego z białą chorągwią i trębacza lub dobosza, którzy dają znać o zbliżaniu się misji. Niejednokrotnie towarzyszą mu tłumacz i przewodnik. Te wszystkie osoby są nietykalne. Według konwencji haskiej parlamentarz traci nietykalność w razie stwierdzenia, że skorzystał ze swego stanowiska, aby wywołać lub popełnić akt zdrady w stosunku do strony przeciwnej, względem której zobowiązany jest do pełnej lojalności.

Parlamenty (les parlements), wyższe sądy we Francji przedrewolucyjnej, korzystające z szeregu specjalnych przywilejów. Najpierw powstał parlament paryski, najprawdopodobniej w związku ze zróżnicowaniem rady królewskiej (curia regis), co nastąpiło w XIII w. Atrybucje parlamentu paryskiego określiły dokładnie ordonanse Filipa Pięknego (1302) i Filipa VI (1344). Celem przyspieszenia wymiaru sprawiedliwości, poczynając od XIV wieku, królowie tworzyli nowe parlamenty drogą przekształcania sądów prowincjonalnych. W ten sposób powstały parlamenty w Tuluzie, Grenoblu, Bordeaux, Dijon, Rennes itd. Liczba ich, wraz z paryskim, sięgała 14-stu. Członkowie parlamentu początkowo byli mianowani przez króla, następnie godność ta stała się dziedziczna, stanowiąc w końcu przedmiot alienacji. Członkowie parlamentów tworzyli specjalnego rodzaju szlachtę (noblesse de robe). Najbardziej liczny był parlament paryski. Oprócz prezydentów i przewodniczących izb, liczba jego członków sięgała w XVIII w. 150. Główne zadanie parlamentów polegało na wymiarze sprawiedliwości, zarówno w zakresie sądownictwa cywilnego, jak i karnego. P. w dużej mierze przyczyniły się do wyrwania sądownictwa z rąk panów feudalnych. Drogą tzw. arrêts de règlement parlamenty miały prawo stanowienia ogólnych norm, interpretowania, a nawet uzupełniania istniejących przepisów, i czynienia uwag o dekretych królewskich. Paryski parlament, powstały z dawnej rady królewskiej, posiadał ponadto doniosłe w skutkach prawo rejestracji dekretów królewskich, która to rejestracja pełniła rolę oficjalnego ogłoszenia prawa. Odmowa rejestracji dekretu królewskiego niejednokrotnie doprowadzała do konfliktów z monarchą. Z biegiem czasu parlamenty, szczególnie paryski, nie przestawały na swym pierwotnym zakresie działania, lecz zmierzały do przekształcenia się w ciała polityczne. Temu ruchowi sprzyjało dłuższe niezwoływanie stanów generalnych. Wzmoczenie się konfliktów z panowania Ludwika XV doprowadziło nawet do zniesienia parlamentów (1771), ale Ludwik XVI znów je przywrócił, aby następnie je rozwiązać, a potem znów powołać do życia. U schyłku monarchii parlamenty opierały się wszelkim reformom, które władza królewska, pod naciskiem zbliżającej się rewolucji, zmuszona była wprowadzać. Ostateczny kres organizacji parlamentów jako władzy sądowej, położony został w 1790 r.

Parland Alfred, architekt rosyjski, * 1845, † 1907; zwolennik stylu narodowego; zbudował cerkiew Zmartwychwstania w Petersburgu na miejscu katastrofy 1881 i in.

Parlando, termin muzyczny, oznaczający sposób śpiewania, zbliżony do mowy. Znajduje zastosowanie głównie w recytatywie, ale niemniej i w piosenkach lub kupletach, wymagających niewielkiego nakładu siły głosowej, a natomiast dykcji bardzo wyraźnej. Francuzi nazywają śpiewaczkę takich piosenek „diseuse”, od słowa „dire”, tj. mówić. W muzyce in-

strumentalnej określenie *quasi parlando* wskazuje sposób wykonania odpowiednio akcentowany i swobodny w rytmie.

Parlatorium, rozmównica, izba klasztorna, przeznaczona do rozmów z osobami świeckimi.

Parler Heinrich, budowniczy z XIV w., rodem Niemiec, uważający się za Polaka; w 1391–92 pracował przy budowie katedry w Medjolanie; 1392–1397 wykonywał roboty kamieniarskie w górnych częściach kośc. P. Marji w Krakowie.

Parler Peter, budowniczy niemiecki z Gmünd w Szwabji, * 1333, † ok. 1397 w Pradze; budowniczy katedry w Pradze, kościoła Wszystkich świętych w Hradczynie (tamże), kośc. św. Barbary w Kolinie.

Parma, stol. prow. P. w Emilji (Włochy płn.), 58.000 mieszk.; uniwersytet od 1512, liczne zakłady; przemysł jedwabniczy, księgarski; prow. P., 3.238 km², 340.000 mieszk.; niegdyś ks. suwerenne, od 1545 pod rządami rodu Farnese, w 1731 przeszła w ręce Burbonów hiszpańskich, 1735 — Austrii, 1802 — Francji, 1847 — Karola II Burbona, który abdykował 1849; w 1860 przyłączona do królestwa włoskiego.

Parmeggiano, wł. Francesco Mazzola, malarz włoski, * 1504 w Parmie, † 1540; pracował w Parmie, Rzymie i Bolonii; z dzieł: „Diana i Akteon” (Fontanellato), „Madonna” (pałac Pittich), „Madonna della Rosa” (Dreżno), portrety Kolumba i Vespucci’ego.

Parmelia, tarczownica, rodzaj porostów (Lichenes) o plesze płaskiej, skórkowatej; porastają kamienie, korę drzew. P. parietina, t. ścienna, o plesze barwy żółtawej, pospolita na murach, drewnie (deskach); w czasie systemu kontynentalnego była używana jako surogat chinu przeciw febrze.

Parmelia.

Parmenides z Elei, filozof grecki, przedstawiciel szkoły eleatów, * ok. 515 prz. Chr. Rysem zasadniczym jego filozofii jest racjonalizm. Poglądy swoje wyłożył w poemacie dydaktycznym, z którego pozostało tylko 150 wierszy.

Parmenion, wódz Filipa Maced. i Aleksandra W., skazany przez tegoż na śmierć 330 r. przed Chr.

Parmezan (cacio parmigiano), twardy ser włoski, wyrabiany w Parmie, Lodi, Codogno, używany w stanie tartym do okraszenia zup, makaronu itd.

Parnahyba, rz. w Brazylii płn.-wsch., uchodzi do Atlantyku, 1040 km. dług.; żeglowna.

Parnas (greck. Parnasós), obecnie Liakura, pasmo górskie w prow. Fokis (Grecja), ze szczytem Lykeri 2.459 m. wys.; w staroż. mieściła się tam wyrocznia delicka.

Parnas Jakób Karol, prof. chemii fizjologicznej na Uniw. Lwowskim, * 1884 w Tarnopolu; studia w Berlinie, Strassburgu, Zurychu, Monachium; 1916–1919 wykładał w Warszawie, 1921 prof. we Lwowie; prace: „O natfochionach” (1907), „O energetyce mięśni

gładkich” (1914), „O przemianie cukrów w mięśniach” (1914), „Chemizm oddychania” (1915), „Chemja fizjologiczna”, część I, podręcznik uniwersytecki (1922).

Parnasizm, 1) kierunek poezji francuskiej w drugiej połowie XIX w., zmanifestowany w zbiorze pt.: „Le Parnasse contemporain” (Paryż, 1866). Do najważniejszych zwolenników tego kierunku należeli: J. M. de Heredia, F. Coppée, Catulle Mendès, Sully Prudhomme, A. Lemoyne, G. Lafenestre i in. P. byli przeciwnikami właściwego romantyzmu swych poprzedników i stanowili pośrednie ogniwo między kierunkiem romantycznym a symbolicznym; 2) w przenośni w języku polskim oznacza u pisarza lub mówcy styl górny, pełen poetycznych niespodzianek.

Parnassa, dziewięciornik, rodzaj roślin z rodziny Saxifragaceae (skalnicowate), właściwych płn. umiarkowanej strefie. W Polsce P. palustris, dz. błotny, bylina o łodydze 1–3 dm. wysok., z jednym, tarczowatym obejmującym ją liściem; inne liście w różyczce, sercowato-jajowate; kwiaty pojedynczo na szczytach łodyg, płatki białe; z 10 pręcików — 5 przekształconych na palczasto gruczołowe miodniki. Owoc — torebka jednokomorowa. Kwitnie VI—IX. Pospolita na mokrych łąkach.

Parnassius apollo, ob. Apollo.

Parnawa (est. Pärnu, niem. Pernau), m. portowe nad zat. Ryską w Estonji, 20.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Parnawa, rz. w Estonji, uchodzi do zatoki Ryskiej, dług. 138 km.

Parnell Charles Stewart, działacz irlandzki, * 1846, † 1891; od 1875 członek Izby gmin, przywódca zwolenników Home rule’u, 1879 współzałożyciel irlandzkiej Ligi.

Parnik, miara przędzy, zwykle 20 pasm, czasem więcej (nawet 40 lub 60).

Pärnu, ob. Parnawa.

Parny Evariste Désiré, poeta francuski, * 1753, † 1814; autor swawolnych poezji miłosnych: „Poésies érotiques”, „Les galanteries de la Bible” i in.

Paroch, proboszcz, pleban, zwłaszcza obrządku grecko-katolickiego (unickiego).

Parochiata iura, prawo proboszcza do wykonywania w obrębie parafji pewnych czynności i posług duchownych, z wyłączeniem innych kapłanów, o ile sam proboszcz, przywilej lub odmienny zwyczaj, nie upoważniają ich do pełnienia tych funkcji.

Parochja, probostwo.

Parodia (greck.), naśladowanie poważnego utworu w sposób żartobliwy, z zachowaniem podobieństwa i charakteru, właściwego oryginałowi. W muzyce w XVI stuleciu komponowano parodie, ale termin ten występuje również w poważnym znaczeniu, tzw. bowiem Misa parodia posługiwała się tylko tematem, wziętym z motetu. „Le petit Faust” był słynną parodią Gounodowskiego Fausta.

Paroksyzm, 1) napad, atak; 2) najwyższy stopień czynności wulkanicznej, połączony z eksplozjami.

Parol (franc.), słowo, słowo honoru, hasło.

Parole d'honneur (franc.), słowo honoru.

Parolist, ob. Zygothylum.

Parolistowate, ob. Zygothylaceae.

Paronimy, w gramatyce wyrazy, wprowadzone od wspólnego źródłosłowu.

Paronomazja, figura retoryczna, polegająca na zestawieniu wyrazów o podobnym brzmieniu.

Paronychja (greck.), przynokcica, ostre lub przewlekłe zapalenie brzegu łożyska paznokciowego; zdarza się częściej na palcach rąk, niż nóg; bywa pochodzenia grzybicowego, gruźliczego lub kiłowego (przy kiłie wrodzonej).

Paropamisus, łańcuch górski w Afganistanie płn.-zach. (Azja zach.), stanowiący zachodnie przedłużenie gór Hindukusz; dzieli się na wschodnią grupę Koh-i-Baba (5.486 m. n. p. m.) i mniejsze grupy zachodnie: Tic-Bond-i-Turkestan, Firus-Koh, Sefid-Koh i Siad-Koh; rzeki, spływające z tych gór, nawadniają doliny Turkiestanu.

Paros (obecnie Paro), wyspa grecka na morzu Egejskim, należąca do grupy Cykladów, 209 km², 7.725 mieszk.; gł. m. Parikia. Pierwotnie osiedlona przez Fenicjan, doszła do rozkwitu. Po wojnach perskich dostała się Atenom, później Rzymianom; w 1207 została przyłączona do księstwa Naksos, później jako posag przeszła w ręce rodziny Sommariva, w XV w. należała do rodziny Venier, wreszcie przeszła pod panowanie Turcji. 10 lipca 1651 Weneccjanie zadali pod wyspą P. dotkliwą klęskę Turkom. Po wojnie o niepodległość Grecji przeszła pod panowanie Grecji. W starożytności znana była z białego marmuru, dobywanego w łomach Marpessa. W pobliżu leży wyspa Antiparos, znana z pięknej groty stalaktytowej.

Parosmia (greck.), zaburzenia węchowe: nieodczuwanie pewnych zapachów.

Parostatek, ob. parowiec.

Parotis, przyusznica, gruczoł przyuszny, największa ze ślinianek; znajduje się w bocznej części głowy, tuż przed uchem; wypełnia przestrzeń między uchem a górnym ramieniem szczęki dolnej. Produkuje ślinę bardzo płynną, wodojasną (bez zawartości śluzu). Przewód, wyprowadzający ją, (przewód Stenona) otwiera się w jamie ustnej na wysokości drugiego górnego zęba trzonowego.

Parotitis epidemica, nagminne zapalenie gruczołu przyusznego (przyuszniczy), świnka, choroba zakaźna, bardzo łatwo udzielająca się; cechuje się obrzmieniem i bolesnością jednego lub obu gruczołów przyusznych, utrudnieniem poruszania głową na boki, gorączką; wymaga izolacji chorych. Powikłania: zapalenie jąder (orchitis), zropienie przyuszniczy. Trwanie choroby 10–14 dni.

Parovarium, ob. nadajnik.

Parowa maszyna, ob. maszyna parowa.

Parowania ciepła, ob. ciepło parowania.

Parowanie, zamiana stanu skupienia ciała z ciekłego na lotny. P. tem różni się od wrzenia, że wrzenie odbywa się wewnątrz cieczy, a p. tylko na jej powierzchni. Poza tem, podczas gdy wrzenie odbywa się tylko przy pewnej, dla każdej cieczy określonej temperaturze, tzw. temperaturze wrzenia, parowanie odbywa się przy każdej temperaturze, tem prędzej, im temperatura jest wyższa. Do zamiany cieczy na parę potrzebne jest ciepło. (Ob. ciepło parowania).

Parowanie w fizjologii, perspiracja, transpiracja, ob. perspiratio.

Parowe bielenie, przez Chaptela podany sposób bielenia tkanin. Tkaninę napaja się najpierw ługiem potasowym lub sodowym, poczem wystawia się ją na działanie pary wodnej o znacznej prężności, która łącznie z ługiem rozkłada barwnik roślinny. Bielenie tą metodą trwa ok. 3-ch godzin.

Parowe działo, działo zbudowane w 1813 r. przez Girarda, który próbował zastąpić ciśnienie gazów w łufie ciśnieniem pary. W 1839 r. Perkins próbował je ulepszyć, budując działo p., które miało wyrzucać 420 pocisków na godzinę. W praktyce okazało się bezużyteczne.

Parowie (franc. pairs, ang. peers), członkowie izby wyższej. We Francji w okresie pomiędzy 1814—1848 r. istniała izba wyższa, zwana „chambre des pairs”. Do 1831 godność para była dziedziczna, następnie stała się dożywotnią. W Angji godność para z zasady jest dziedziczna, bywają jednakże również kategorie parostw dożywotnich. Zazwyczaj lordostwo pokrywa się z parostwem, jednakże nie wszyscy parowie szkoccy i irlandzcy są lordami; z drugiej strony lordowie-biskupi i lordowie-sędziowie nie są parami.

Parowiec, parostatek, statek parowy, okręt lub statek, wprowadzany w ruch zapomocą maszyn parowych, poruszających koła, śruby lub turbiny. Już w 1543 roku Hiszpan Blasco de Garay wykonywał próby z łodzią parową; łódź ta była opatrzona w kocioł parowy i w koła z łopatkami, jednakże dokładniejszego opisu brak. Papin podał projekt łodzi parowej, a w 1707 puścił się taką łodzią na rzece Fuldzie z Kassel w kierunku ujścia, ale łódź jego została w drodze zburzona przez niezadowolonych szyprow. W 1719 Dugast próbował zastąpić wiosła kołami, poruszanymi zapomocą pary, a ksiądz Gautier z Luneville przedstawił w 1753 Akademii w Nancy sprawozdanie ze swoich prób nad tem zagadnieniem. Jouffroy robił doświadczenia ze skonstruowaną przez Perier'a łodzią parową, na rzece Doubs i Saonie 1776—1803. Fulton zaproponował ces. Napoleonowi I w 1803 budowę p. dla marynarki państwowej; obrazony odmową, udał się do Stanów Zjedn. Am. Płn. i zorganizował w zatoce Hudsonskiej pierwszą regularną komunikację p. Pierwsza próba zastosowania śruby Archimedesowa do budowy p. wyszła od Francuza Du Quet'a w 1727. Następnie idea zastosowania śruby Archimedesowa wyrażana była wielokrotnie, m. in. przez Panctona w rozprawie „Vie d'Ar-

chimède” (1768) przy opisie statku, nazwanego „Ptérophore”. Próby te, jak i próba Dallery'ego (1803), nie znalazły jednak uznania z powodu błędów konstrukcyjnych. Statki śrubowe budowali później Ressel w Trieście (1829) i Smith w Anglii (1829), dopiero jednak Swzed Ericson podał model odpowiedni.

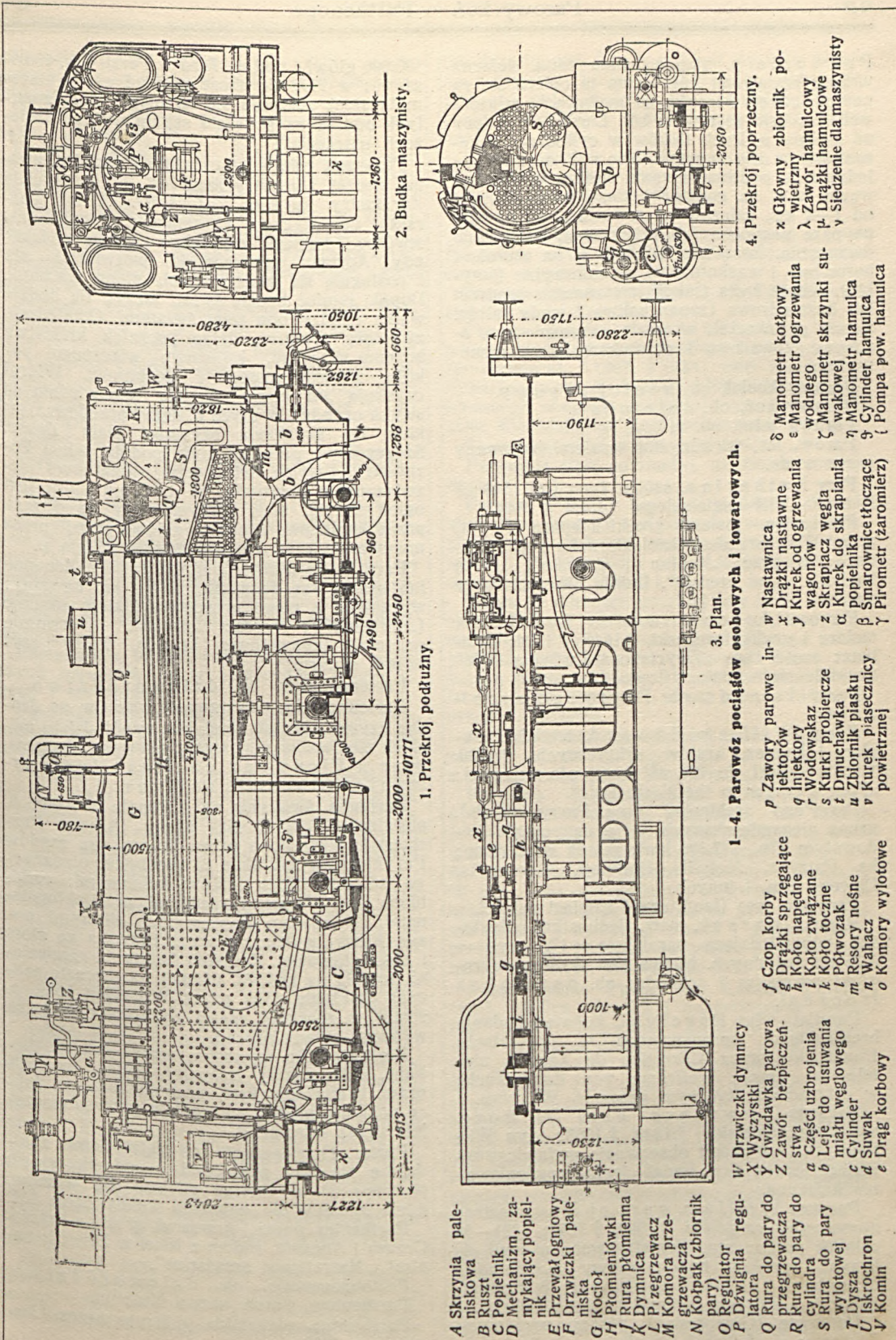
Przegląd postępu w budowie parowców:

Rok	Nazwa statku	Rodzaj
1807	„Clermont“	1-szy parowiec Fultona
1817	„Demalgus“	wojskowy
1819	„Savannah“	oceaniczny
1821	„Aron Mauby“	żelazny
1825	„Entrepris“	do Indjy wsch.
1829	„James Watt“	z maszynami
	„Herkules“	„Compound“
	„Medea“	angielski wojenny morski
1833	„Harry Owen“	z przegrodami szczelnymi
1834	„Rainbow“	żelazny morski
1837/8	„Archimedes“	śrubowiec
1838	„Great Western“	oceanicz. między Anglią i Ameryką
1842	„Dover“	wojenny żelaz.
1844	„Great Britain“	oceaniczny śrubowiec
1877	„Lightning“	(angielski) torpedowiec
1895	„Turbinia“	z turbinami
1904	—	z turbinami
1906	„Dreadnought“	okręt bojowy
1907	„Lusitania“	oceaniczny z turbinami

Parowozownia, kompleks budynków i urządzeń, obejmujący: budynek na pomieszczenie parowozów (właściwa p.), składy opału, żrórowie wodne, pokoje noclegowe i odpoczynkowe dla drużyn parowozowych, składy materiałów; p. większe posiadają także warsztaty pomocnicze.

Parowóz (lokomotywa) posiada następujące główne części: kocioł, maszyna parowa i podwozie. Kocioł leżący, w kształcie walca, z żelaza zlewnego. W tylnej części skrzynia paleniskowa, z której wychodzą płomieniówki, kończące się w dymnicy. Przez dymnicę odchodzi para z cylindrów przy pomocy dyszy, wytwarzając ciąg. Na dymnicę nasadzony jest krótki komin, zaopatrzony w iskrochron. Uzbrojenie kotła: manometr, wodowskaz, kurki probiercze, zawory bezpieczeństwa, urządzenia do zasilania kotła wodą z tendra, gwizdanka parowa, piasecznica i in. Dla ochrony przed utratą ciepła kocioł otoczony jest płaszczem szczelnym. Maszyna parowa, ogólnie tłokowa, choć ostatnio zastosowano i p. turbinowe. Cylinder żeliwny, tłok stalowy, uszczelnienie przy pomocy pierścieni żelaznych. Cylindry umieszcza się poziomo, równoległe do osi p. Rozrząd pary uskutecznia się przy pomocy stawidła kulisowego, uruchomianego przez maszynistę nastawnicą.

PAROWÓZ.

- A Skrzynia paleniskowa
- B Ruszt
- C Popielnik
- D Mechanizm, zamknięty popielnik
- E Przewód ogniowy
- F Drzwiczki paleniska
- G Kocioł
- H Płomieniówki
- I Rura płomienna
- K Dymnica
- L P. zegrzewacz
- M Komora zegrzewacza
- N Kółpak (zbiornik pary)
- O Regulator
- P Dźwignia regulatora
- Q Rura do pary do zegrzewacza
- R Rura do pary do cylindra
- S Rura do pary do wyłotowej
- T Dysza
- U Iskrochron
- V Komin
- W Drzwiczki dymnicy
- X Wyczystki
- Y Gwizdanka parowa
- Z Zawór bezpieczeństwa
- a Części uzbrojenia
- b Leje do usuwania miazgi węglowego
- c Cylinder
- d Suwak
- e Drag korbowy
- f Czop korby
- g Dźwiczki sprężające
- h Koto napędne
- i Koto związane
- k Koto toczne
- l Półtowarz
- m Resory nośne
- n Wahacz
- o Komory wylotowe
- p Zawory parowe iniektory
- q Wodowskaz
- r Kurki probiercze
- s Dmuchałka
- u Zbiornik piasku
- v Kurki piasecznicy powietrznej
- w Nastawnica
- x Dźwiczki odgrzewania wagonów
- y Skrapiacz węgla
- z Kurki do skrapiania popielnika
- aa Smarownice tłoczące
- bb Pirometr (żaromierz)
- cc Manometr kotłowy
- dd Manometr ogrzewania wodnego
- ee Manometr skrzynki suwakowej
- ff Manometr hamulca
- gg Cylindry hamulca
- hh Pompa pow. hamulca
- ii Główny zbiornik powietrzny
- jj Zawór hamulcowy
- kk Dźwiczki dla maszynisty

1—4. Parowóz pociągów osobowych i towarowych.

Podwozie p. stanowi silna rama żelazna wraz z zestawami kół. Rama ta opiera się za pośrednictwem resorów na maźnicach, w które wchodzi osie zestawów kół. Liczba osi zależy od ciężaru p. Ruch tłoków w cylindrach przenosi się na osie napędne, osie zaś toczne służą jedynie do podtrzymywania ciężaru p. Zużycie węgla w p. na godzinę i konia mech. wynosi od 1—2 kg., zależnie od rodzaju p. P. bywają na parę nasyconą lub przegrzaną, jedno- lub dwuprzęzną. Poza tem dzielimy p. na szeroko-, normalno- i wąskotorowe, na adhezyjne (zwykłe), zębate i dla trakcji mieszanej, z tendrem lub beztendrowe (zapas paliwa i wody mieści się na parowozie), wreszcie na pośpieszne, osobowe, towarowe i przetokowe czyli manewrowe.

Parowy kocioł, ob. kocioł parowy.

Parowy koń, ob. dzielność.

Parowy młot, ob. młot.

Parów, jar, wawóz, dół w ziemi, wyrwany przez wodę.

Parr Katharina, szósta żona (od 1543 r.) Henryka VIII angielskiego, * 1509, † 1548.

Parrhasios, malarz grecki z końca IV w. przed Chr., przedstawiciel kierunku realistycznego; z prac: „Kapłan i dziecko“, „Dwaj hoplici“, „Lud ateński“. Dzieła nie zachowały się.

Parrocel Joseph, zw. des Batailles, malarz i grafik francuski, * 1646, † 1704; batalista; część jego „Zwycięstwa Ludwika XIV“ znajduje się w pałacu Inwalidów.

Parry Islands, ob. Parry'ego archipelag.

Parry William Edward, angielski żeglarz i badacz krajów arktycznych, * 1790, † 1855; dotarł do 82° 45' szer. płn.; napisał: „Four voyages to the North Pole“.

Parry'ego archipelag (ang. Parry Islands), grupa niezamieszkałych wysp na oceanie Lodowatym Płn., 147.300 km²; składa się z wysp: ks. Patryka, Melville, Bathurst, Cornwallis, Dewonu Płn. i innych.

Pars pro toto (łac.), część zamiast całości.

Parsec, parsek, astr. jednostka odległości, odpowiadająca paralaksie = 1", czyli = 3.26 lat świetlnych. Nazwa jest skrótem wyrazów: paralaksa i sekunda; ob. paralaksa (roczna).

Parsifal albo **Parcival**, bohater podania bretońskiego, opracowanego w poematach: francuskim przez Chrestien de Troyes, niemieckim przez Wolframa von Eschenbach; w dramacie muzycznym przez R. Wagnera.

Parsons Lawrence, earl of Ross, astronom angielski, * 1840, † 1908; syn Williama P.; prowadził obserwacje mgławic, rozpoczęte przez ojca, badał ciepło promieniowania księżyca.

Parsons William, earl of Ross, astronom-amator angielski, * 1800, † 1867; 1821—34 członek parlamentu. Skonstruował i ustawił olbrzymi teleskop zwierciadłowy „Leviathan“ o średnicy 180 cm. i ogniskowej 17 metrów, zapomocą którego dokonał licznych odkryć.

Parsowie (Gwebrowie), perscy wyznawcy Zoroastra w okolicach Bombaju w Indjach (ok.

100.000 głów) i pod m. Jezd w Persji (ok. 10.000 głów); w 717, nie chcąc przyjąć wiary mahometańskiej, schronili się do Indji; ciała zmarłych oddają na pożarcie sępom w tzw. „Wieżach milczenia“.

Parsyzm, religja starożytnych Persów, zwana inaczej zoroastryzmem od jej założyciela Zaratustry (greck. Zoroaster). P. ma charakter dualistyczny. Ahuramazda, Ormuzd jest stwórcą, bogiem etycznego dobra, podczas gdy Aryman reprezentuje pierwiastek zła i posługuje się pomocnikami, złymi duchami. Dopóki istnieje będzie świat, toczyć się będzie walka między obu temi światami. Ostatecznie zwycięży Ormuzd, dając początek królestwu bożemu na ziemi, królestwu wiecznego pokoju, prawowierności i dostatków. Wierni uzyskują od boga nagrodę odpowiednio do swych czynów. W etyce p. dążył przede wszystkim do uzyskania czystości ciała i duszy. Szczegółowe przepisy etyki podaje zakon Zaratustry. Kult p. był prosty, początkowo niezwiązany z świątynią. W centrum kultu jest ogień święty, stale utrzymywany na ołtarzu przez kapłanów. Z chwilą zajęcia Persji przez mahometańskich Arabów zanikła religja p.

Part, grube płótno domowej roboty, konopne lub lniane, bez domieszki wełny ani bawełny; wyrabiano z niego przede wszystkim spodnie („parcianki“); wyraz „partacz“ pierwotnie oznaczał niewątpliwie krawca, który szył odzież z partu.

Partenogeneza, ob. dzieworództwo.

Partenocarpia, powstawanie owoców na drodze czysto wegetatywnej, bez współdziałania męskich elementów płciowych; zjawisko obserwowane u *Ficus carica*, *Mespilus germanica*, *Cucumis sativus*.

Partenon, świątynia na Akropolu w Atenach, poświęcona czci bogini Ateny (Athene Parthenos); wzniesiona przez Iktinosa za rządów Peryklesa, w kształcie czworoboku, otoczonego ze wszystkich boków kolumnami; ozdobiona była licznymi rzeźbami architektonicznymi; w osobnej kaplicy stał olbrzymi posąg Ateny, wykonany przez Fidiasza ze złota i kości słoniowej. Z czasem świątynia zamieniona została na kościół, później na meczet; podczas oblężenia Aten przez Wenecjan 1687, p. został w znacznej części zniszczony wskutek wybuchu składu prochu.

Partenopejska republika, nazwa (od Parthenope, star. nazwy Neapolu), nadana w 1799 przez Francuzów król. neapolitańskiemu, które po kilku miesiącach zostało zpowrotem zajęte przez Burbonów.

Parter, 1) mieszkanie lub piętro domu, znajdujące się nad piwnicami i pod pierwszym piętrem; 2) w teatrze miejsce dla widzów, gdzie znajduje się najniższa kondygnacja łóż.

Parthenius, poeta i gramatyk grecki z czasów Cezara i Augusta, rodem z Nicei w Bitynii; napisał „Narrationes amatoriae“.

Parthenogenesis, ob. dzieworództwo.

Parthenope, staroż. nazwa Neapolu.

Parthenope, planetoida, odkryta przez Gasparis'a w 1850 r.

Partick, dawniej miasto, od 1912 r. zach. przedmieście m. Glasgow (Szkocja), 67.000 mieszkańców.

Partimento, termin muzyczny, oznaczający basy cyfrowane, tzw. basso continuo.

Partinico, m. w prow. Palermo na Sycylii (Włochy pld.), 22.000 mieszk.; wyroby wełniane; wywóz wina i oliwy.

Partita (muz.), nazwa używana w Niemczech dla suity i z nią równoznaczna.

Partia, ob. stronnictwa polityczne.

Partner (ang.), współnik, towarzysz, zwł. przy grze.

Partowie, w star. mieszkańcy płn.-wsch. Persji, tworzyli od IV w. przed Chr. własne państwo pod dyn. Arsacydów, obejmujące z emie m. Eufratem i Indem, oceanem Indyjskim i m. Kaspijskim. Państwo to zostało rozbite przez króla perskiego Artakserksesa w 226 r. po Chrystusie.

Partus, ob. poród.

Partycypować (łac.), brać udział, uczestniczyć.

Partyjski język, ob. perska literatura.

Partykularyzm (łac.), w znaczeniu politycznym dążność poszczególnych krajów, złączonych w całość państwową, do jaknajwiększej samodzielności, do zachowania odrębności politycznej; kierunek, zmierzający do obrony autonomii; przeciwstawianie się prądom unifikacyjnym.

Partykularz, miejscowość, oddalona od większych ośrodków życia społecznego, politycznego i umysłowego.

Partykuła (łac.), cząstka, odrobina; w gramatyce słowo bez samodzielnego znaczenia, nieodmieniająca się część mowy.

Partytura, termin muzyczny, oznaczający całość utworu orkiestrowego lub chórowego, wypisaną w ten sposób, że dyrygent może ją objąć jednym rzutem oka. Partytura utworu na chór pisana jest zawsze tak, że najniższy głos zajmuje ostatnią od dołu pięciolinię, a najwyższy pierwszą na górze. Często partytura orkiestrowa obejmuje wszystkie instrumenty w następującym porządku, licząc od góry: pikolo i flet, obój i rożek angielski, klarnet i klarnet basowy, fagot i kontrafagot, dwie pary waltorni, trąbki, puzony wraz z tubą, instrumenty perkusyjne, kwintet smyczkowy (skrzypce I i 2-gie, wiola, wiolonczela i kontrabas), a poniżej harfa, fortepian i organy, które zresztą mogą być także umieszczone pomiędzy instrumentami perkusyjnymi a smyczkowymi. Jeżeli do utworu należy jeszcze chór i głosy solowe, to zajmują one przede wszystkim to miejsce. Biegle czytanie partytury należy do zadań obowiązujących kapelmistrza. Pierwsza drukowana partytura wokalna ukazała się w drugiej połowie XVI w.

Partyzan, rodzaj hałabardy, posiadającej, zamiast topora, grot, w kształcie zbliżonym do miecza.

Partyzant, dosł. zwolennik partji; niezorganizowany, ochotniczy wojownik, walczący na własną rękę. Wojna partyzancka, wojna, prowadzona przez nieregularne oddziały

lub przeciw nim. U nas wstąpił się jako świetny partyzant Stefan Czarniecki. Powstanie 1863 r. było ruchem partyzanckim. Z obcych p. jednym z najsłynniejszych był Garibaldi.

Paru, l. dopływ dolnej Amazonki w Gujanie brazył. (Am. Płn.), dług. 975 km.

Parulis, to samo, co fluksja,

Parus, ob. sikory.

Paruszowiec, w. i osada przemysłowa w pow. rybnickim (woj. śląskie), 2.000 mieszk.; walcownie, emaljernie.

Paruzja (greck., przyjsie), przyjsie Zbawiciela na sąd ostateczny.

Parvus (właśc. nazw. Alexander Helphand), socjalistyczny polityk i pisarz rosyjsko-niemiecki, * 1867, † 1924; 1905 zesłany na Syberję, uciekł do Niemiec. Należał do umiarkowanego skrzydła socjalistów niem.; napisał: „Der Klassenkampf des Proletariats“ i in.

Parwenjusz (franc.), dorobkiewicz.

Parycyda (łac. parricida), ojcobójca, matkobójca.

Parylak Piotr, filolog i pedagog, * 1846; studja we Lwowie i Krakowie; naucz. gimnazjalny w Drohobyczu, potem w Stanisławowie; napisał: „O elegjach i odach łacińskich J. Kochanowskiego“ (1880) i in.

Parys, w mitologii greckiej syn króla trojańskiego Priama i Hekuby; rozstrzygnął spór między Herą, Ateną i Afrodytą, przyznając palme piękności tej ostatniej; wywołał wojnę trojańską przez porwanie Heleny z domu Menelaosa; zabił Achilleusa; zmarł z ran, zadanych przez Filoktetesa.

Paryska deklaracja morska, układ międzynarodowy z 1856 r., regulujący szereg kwestyj z zakresu wojennego prawa morskiego.

Paryskie obserwatorium, Obserwatorium Narodowe, założone w latach 1667—1671. Główne narzędzia: reflektor o średnicy 120 cm., refraktor fotograficzny o średnicy 34 cm., refraktor łamany (coudé) o średnicy 60 cm., koło południkowe o średnicy 24 cm. oraz wiele mniejszych. Zakres prac: obserwacje słońca i księżyca, planet i gwiazd, fotografia nieba, gwiazdy podwójne, komety, planety, mgławice, astrofizyka itd.

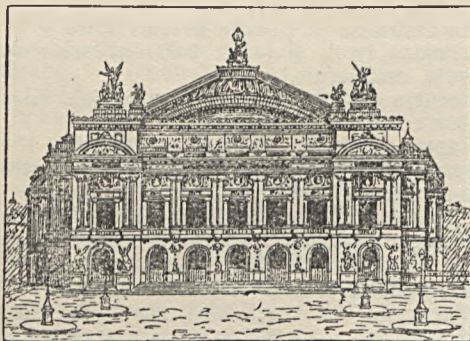
Paryż (franc. Paris, łac. Lutetia Parisiorum), stolica Francji i departamentu Seine, nad rzeką Sekwaną, 2.900.000 mieszkańców; Sekwana dzieli miasto na dwie części: płn. „rive gauche“ i pld. „rive droite“ i tworzy dwie wyspy: St. Louis i Cité; dzielnice w pld. części: Menilmontant, Belleville, Montmartre, Passy, Auteuil i in.; w pld. części: Montagne St. Geneviève, Montsouris, Vaugirad, Grenelle i in.; 20 okręgów (arrondissements); na zach. lasek Buloński (słynny park).

Gł. ognisko kultury europ., przoduje na polu nauki i sztuki. Wspaniałe zabytki architektury: słynna goetycka katedra Notre Dame, Palais de Justice, Louvre (dawny pałac król., obecnie siedziba 18 muzeów, łączący się z parkiem Tuileries), pałac Inwalidów z grobem Napoleona, ra-

Herb miasta Paryża.

tusz, Panteon, Opera, słynna wieża Eiffla (stacja telegr. iskrowego, 300 m. wys.), liczne gmachy naukowe, uniwersytet (Sorbonne z 1150 r.), Collège de France z 1530 r., Ecole des Beaux Arts, Ecole des Langues Orientales Vivantes, akademja wojenna i in., szereg bibliotek ze słynną Bibliothéque Nationale, instytuty naukowe (Institut de France, Instytut Pa-

Wielka Opera w Paryżu.

steura, Instytut Oceaniczny i w. in.); 2.500 ulic, 90.000 domów; komunikacja tramwajowa, samochodowa i kol. podziemna; przemysł galanteryjny i wyrobów luksusowych; gł. ośrodek handlowy. Paryż pierwotnie był siedzibą plemienia celtyckiego Parisii; już w czasach Cezara miał znaczenie jako osada handlowa. Szybciej zaczął wzrastać od w. X; zasłynął od XII w. swym uniwersytetem, stając się ośrodkiem politycznym, kulturalnym i gospodarczym Francji, rozszerzany i upiększany przez poszczególnych królów franc. W 1814 i 1815 był obsadzony przez wojska koalicji antynapoleońskiej. W czasie wojny francusko-niemieckiej był oblegany od 19 września 1870 do 28 stycznia 1871, 1 i 3 marca częściowo zajęty przez wojska niemieckie. Wszystkie rewolucje francuskie (1789, 1830, 1848, 1871) rozpoczynały się w Paryżu i stamtąd na kraj cały się rozszerzały.

Parzenica, 1) forma drewniana, wyrzeźbiona ozdobnie w kształcie serca, służąca na Podhalu do wytłaczania sera; 2) sercowate wysycie kolorową wełną na spodniach góralskich.

Parzenie się, spółkowanie u zwierząt.

Parzydełko, ob. knidoblast.

Parzyste liczby, ob. podzielność.

Parzystokopytne, Artiodactyla, rząd ssaków (Mammalia) z podgromady Monodelphia. Zwierzęta kopytne o parzystej liczbie palców, przy czym najsilniej rozwija się palec trzeci i czwarty. Uzębienie zupełne lub zredukowane (brak kłów i siekaczy górnych); zęby trzonowe bunodontyczne lub selenodontyczne. Obojczyka brak; kości przedramienia i goleni zrastają się zwykle w jedną całość. Pokarm wyłącznie roślinny, z wyjątkiem wszystkożernych świń (Suidae). Należą tu dwa podrzędy: Nonruminantia (nieprzeżuwające) z rodzinami Suidae i Hippopotamidae, oraz Rumi-

nantia (przeżuwające), obejmujące trzy grupy: Tylopoda, Traguloidea i Pecora.

Pas (franc.), krok, zwłaszcza w tańcu.

Pas, nieodzowna część dawnego stroju polskiego, zarówno u szlachty jak i u ludu; noszono pasy rzemienne, wełniane, metalowe, niekiedy z ozdobami i kosztownymi kiamrami; gdy w XVII wieku weszły wśród szlachty w powszechne użycie kontusze, sprowadzono do nich pasy perskie i tureckie; czasem powstały w obrębie Rzeczypospolitej liczne fabryki pasów polskich, wyrabianych z jedwabiu, przetykanego często złotem i srebrnymi nićmi; najslawniejsze z nich były: w Słucku (Mażarskich), w Kobyłce pod Warszawą (Paschalisa) i w Korcu na Wołyniu.

Pasadena, m. w stanie Kalifornji (St. Zjedn. Am. Płn.), 45.500 mieszk.; wywóz owoców.

Pasamonictwo albo szmuklerstwo, wyrób pasów, pasków, frendzli i wszelkiego rodzaju tasiem do ozdoby sukien; cech pasamoników w Krakowie istniał już w 1365; miał wyznaczoną jedną basztę do obrony w razie obłożenia miasta.

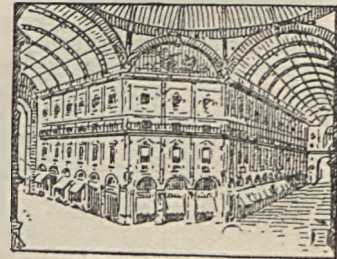
Pasargadae (łac.), persk. Meszed i Murgab, ruiny staroż. stol. państwa perskiego.

Grobowiec w Pasargadae.

Pasaty, stałe wiatry chłodne po obu stronach równika, wiejące w kierunku dośrodkowym, w przeciwieństwie do ośrodkowych antypasatów, wiatrów wilgotnych i ciepłych, wiejących nad pasatami w kierunku biegunów.

Pasaż (franc. passage), 1)

Pasaż.

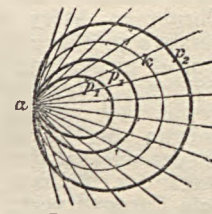
przejście, kryte dachem szklanym, rodzaj galerji, w której po obu stronach znajdują się sklepy; 2) termin muzyczny, oznaczający ruchliwą myśl przejściową, w przeciwstawieniu do tematu, kantyleny lub też figur dźwiękowych, poruszających się na miejscu. P. przebiega przez cały obszar instrumentu albo większą jego część, wskutek czego najczęściej spotykamy się z nim przy instrumentach o szerokim obszarze tonów, jak fortepian lub harfa. Zarówno akord rozdrobiony jak gama diatoniczna lub chromatyczna mogą być podstawą p., ale najczęściej tworzą się p. z kombinacji akordowych i gamowych.

Pascal Blaise, uczony francuski, * 1623, † 1662. Zajmował się głównie fizyką i matematyką. Odznaczał się wielkimi zdolnościami; w 16-ym roku napisał rozprawę o przecięciach stożkowych: „Essai pour les coniques“. Przed 24-tym rokiem życia odkrył prawo

ciśnienia w cieczach i stworzył podstawy rachunku prawdopodobieństwa. Wskutek nie szczęśliwego wypadku, którego ofiarą padł na moście Neuilly, skierował swój umysł w stronę zagadnień filozoficzno-religijnych. W walce pomiędzy Jansenistami a Jezuitami stanął po stronie pierwszych, czego wyrazem są słynne listy o Jezuitach pt. „Les Provinciales“ (polski przekład Boy'a), pełne ironji i ciętej satyry. Najslawniejszym jego dziełem są „Pensées sur la religion“ („Myśli“ w przekładzie Boy'a). Są to uwagi i refleksje pełne głębi, mające mu służyć jako materiał do apologji chrześcijaństwa, której nie zdążył napisać. Przejęty strachem, spowodowanym myślą o nicości człowieka, rzuconego w otchłań nieskończoności świata, którego istoty rozum zgłębić nie może, szukał podpory w religji chrześcijańskiej, co do której prawdziwości stara się przekonać czytelnika, a zdaje się i siebie samego; kładzie nacisk na wartości uczuciowe duszy ludzkiej, w przeciwieństwie do racjonalizmu Descartes'a.

Pascala prawo hydrostatyczne głosi, że w cieczach idealnych ciśnienie jest prostopadłe do każdego przekroju cieczy i rozchodzi się równomiernie we wszystkich kierunkach.

Pascala ślimak, krzywa płaska stopnia czwartego; powstaje przez przeprowadzenie cięciw z jednego punktu (*a*) koła i przez odcinanie na nich z ich punktów końcowych (*k*) równych odcinków, nawewnątrz (*p₁*) i nazewnątrz (*p₂*).

Pascala ślimak.

Pascala twierdzenie: „W sześciokącie, wpisany w stożkach, punkty przecięcia trzech par boków przeciwległych, są punktami jednej linii prostej“ (1640).

Pascendi dominici gregis, encyklika Piusa X z 8 września 1907 r. przeciwko zasadom modernizmu, wydana po dekrete św. Officium Lamentabili z 3 lipca t. r.

Pascha (hebr. pesach), święto żydowskie, ustanowione na pamiątkę wyjścia Żydów z Egiptu, obchodzone 15—21 miesiąca Nisan; zowie się także świętem praśników, spożywanych w okresie świątecznym. W 1-e święto P. ofiarowywano baranka, spożywając jego mięso w czasie świętej uczty rodzinnej, drugiego dnia składano Bogu snop jęczmienia, która to ofiara była początkiem żniw. P. jest nazwą Wielkanocy, specj. niedzieli Wielkanocnej. P. clausum lub Quasimodogeniti, niedziela po Wielkanocy, zamyka oktawę wielkanocną.

Paschalis, imię 2 papieży i 1 antypapieża; 1) P. I św., 817—824, koronował Lotara I na cesarza w 823; 2) P. II, 1099—1118; 3) P. III, 1164, antypapież Aleksandra III, † 1168.

Paschał, wielkanocna świeca woskowa, duża, gruba, używana w Wielką Sobotę i w sobotę przed Zielonemi Świątkami; symbol zmartwychwstania Pańskiego. Na p. mogą być wykonane symboliczne napisy i wizerunki.

Zazwyczaj p., oprawiony w lichtarz, stoi w czasie wielkanocnym w kościele na posadzce przy w. ołtarzu po stronie Ewangelji.

Paschasius Radbertus św., opat klasztoru Corbie w Pikardji ok. 842—852; autor dzieła teologicznego o Sakramencie Ołtarza: „De corpore et sanguine Domini“. Pamiątka 26 kwietnia lub 2 stycznia.

Pas-de-Calais, ob. Kaletańska cieśnina.

Pas-de-Calais, dep. Francji płn., 6.752 km², 990.000 mieszk. (100.000 Polaków); stol. Arras; kop. węgla, przemysł metalurgiczny i rolniczy.

Pasek Jan Chryzostom, pamiętnikarz, * ok. 1630, † 1701; służył w wojsku pod Czarnieckim, z którym odbył kampanje: szwedzka, duńska i moskiewska; następnie gospodarował na roli w rawskim i krakowskim; „Pamiętniki“ jego dają barwny, choć bezpretensjonalny obraz społeczeństwa ówczesnego, odznaczony z humorem i zupełną prostotą; wydane poraz pierwszy 1836, liczne wydania późniejsze.

Paserstwo, przestępstwo, polegające na nabyciu, przyjęciu na przechowanie albo w celu zbycia, cudzego mienia, uzyskanego zapomocą innego przestępstwa (np. przez kradzież, przywłaszczenie).

Pasiaki, wełniane samodziały o wzorze pasiastym, charakterystyczne szczególnie w łowickim, opoczyńskim i rawskim.

Pasić Nikola, ob. Pasicz.

Pasicz (Pasić) Nikola, mąż stanu serbski, * 1846, † 1926; studja techniczne w Belgradzie i Zurychu; 1872 inżynier państwowy; 1878 poseł do skupczyny; 1881 założył radykalne stronnictwo antyaustriackie; 1883 skazany na śmierć za spisek przeciwko Milanowi, uciekł zagranicę; powrócił 1889; burmistrz Belgradu, prezes skupczyny, 1891—92 prezes ministrów, 1893—94 poseł w Petersburgu; 1906—08, 1917—18, 1921—22, 1924—25 prezes gabinetu; bezwzględny wróg Austrii, przedstawiciel idei wielkoserbskiej.

Pasieczna, w. w pow. nadworniańskim (województwo stanisławowskie); kop. nafty, 13 otworów wiertniczych; roczna produkcja 10 cystern.

Pasieka, przestrzeń gruntu, zajęta pod ule oraz wszelkie urządzenia do gospodarki pszczelnej.

Pasikonik zielony, ob. Orthoptera.

Pasiteles, rzeźbiarz grecki z I w. przed Chr., obywatel rzymski. Według Pliniusza wyrzeźbił posąg Jowisza z kości i ze złota dla świątyni, wzniesionej przez Metellusa.

Pasja, namietność.

Pasja (łac. męka), 1) historia cierpień i męki Jezusa według Ewangelistów, czytana w W. tygodniu. Piąta niedziela postu, kończąca okres pamiątkowy 40-dniowego postu Jezusa, nazywa się niedzielą pasyjną; 2) opowiadanie o męce Chrystusa z towarzyszeniem muzyki, śpiewu solowego i chóralnego oraz orkiestry. Jako osobna gałąź oratorjum pojawiła się w XVII w.; pochodzi od misterjów średniowiecznych, a częściowo i od wielkotygodnio-

wych obrzędów liturgicznych, które nakazywały odczytywanie ewangelii według Mateusza, Marka, Łukasza i Jana, w różnych dniach tygodnia. To czytanie, rozdzielone pomiędzy śpiewaków (ewangelista i postacie, występujące w Piśmie Św.) dało początek dramatycznemu stylowi p. Pierwiastek uczuciowy wprowadzono do p. dość wcześnie, bo już u Sagitariusa (1585—1672) spotykamy tego rodzaju utwory. W dziełach Bacha muzyka pasyjna stanęła na najwyższym szczycie doskonałości.

Pasjans (łac. patientia, franc. patience), rodzaj gry w karty, w której jedna osoba rozkłada podług pewnych zasad i obliczeń karty do gry, aby dojść do zamierzonych kombinacji. Gdy kombinacje dochodzą do skutku, mówi się, że p. wychodzi, w przeciwnym razie, że nie wychodzi. Grający może w związku z wyjściem (niewyjściem p.) mieć na myśli pewien cel, odnoszący się do przyszłości; p. wówczas jest rodzajem kabaly.

Pasjonat, człowiek o gwałtownym, namiętnym usposobieniu.

Pasjonści, inaczej Clerici exalceati ss. Crucis et Passionis D. N. Jesu Christi, zgromadzenie kleryków, założone w 1725 przez św. Paolo della Croce w celu szerzenia czi Męki Pańskiej. Pracuje we Włoszech, Belgii, Anglii, Ameryce i in. krajach. Pasjonistki, zgromadzenie żeńskie, zorganizowane w 1771, oddające się kontemplacji religijnej.

Paskarstwo, termin powojenny, oznaczający wyzysk w handlu, polegający na doliczaniu nadmiernych kosztów pośrednictwa.

Paskiewicz Iwan, hr. erywański, ks. warszawski, ros. feldmarszałek, *1782, †1856; walczył zwycięsko 1826—27 z Persją, 1828—29 z Turcją; 26 czerwca 1831 objął dowództwo (opróżnione po śmierci Dybicza) nad armią rosyjską w Polsce; 7 września zajął Warszawę, poczem został mianowany ks. Warszawy i namiestnikiem Królestwa Kongresowego. W 1849 dowodził armią rosyjską na Węgrzech, 1854 — nad Dunajem.

Pasiek, niem. Preussisch Holland, m. pow. w Prusach Wschodnich, 6.000 mieszk.

Pasieka lub **Passarja**, niem. Passarge, rz. w Prusach wschodnich, uchodzi do zat. Świeżej na Bałtyku, dług. 120 km.

Pasma górskie, łańcuchy gór fałdowych, ograniczone dolinami rzecznyimi lub nizinami.

Pasmanteria (franc.), wyrób plecionek; nazwa ogólna wszelkich wyrobów pasamoniczych (ob. pasamonicstwo).

Paso (El), ob. El Paso.

Pasoeroean, ob. Pasuruan.

Pasorzynie krateru, krater drugorzędny, powstałe obok głównego krateru (liczne na Etnie).

Pasorzynictwo, parasitismus; tryb życia, rozpowszechniony wśród licznych przedstawicieli świata zwierzęcego i roślinnego, polegający na tem, że pewne zwierzęta wzgl. rośliny (ectoparasita), bytują na innych zwierzętach wzgl. roślinach, lub też żyją we wnętrzu ich ciała (entoparasita).

Pasorzyny roślinne, rośliny, odżywiające się kosztem żywych organizmów zwierzęcych lub roślinnych. Z roślin niższych do pasorzynów zaliczamy liczne bakterje i grzyby, powodujące choroby zwierząt i roślin. Rośliny kwiatowe pasorzynne dzielimy na: 1) pasorzyny zupełne, np. kanianka (Cuscuta), łuskiewnik (Lathraea), zaraza (Orobancha), pozbawione ciałek zieleni, nieposiadające zdolności wytwarzania materji organicznej; cały pokarm, potrzebny im do życia, czerpią zapomocą ssawek z żywiciela. 2) półpasorzyny, które posiadają całkowitą zdolność przyswajania dzięki obecności w komórkach pędów ciałek zieleni, a z organizmu żywiciela czerpią zapomocą ssawek prawdopodobnie tylko wodę i związki mineralne; należą tu gatunki pszeńca (Melampyrum), świetlika (Euphrasia), szelężnika (Alectorolophus), niektóre trędownikowate (Scrophulariaceae); do półpasorzynów zaliczamy również jemiołę (Viscum).

Pasorzyny zwierzęce, ob. Zooparasita.

Pasowanie rycerzy, zwyczaj średniowieczny nadawania młodzieży praw rycerskich, przy zastosowaniu odpowiedniego ceremonjału, wprowadzony do Polski przez Bolesława Chrobrego, który pragnął w ten sposób rycerstwo polskie zrównać z zachodnim; ceremonjał polegał na tem, że rycerz przyklekał i składał przysięgę przed królem, który opasywał go pasem rycerskim (metalowym), główną oznaką godności rycerza, i płazem miecza uderzał trzykrotnie po ramieniu w imię Boga, św. Michała i św. Jerzego; na zachodzie Europy rycerz taki mógł odtąd nosić honorowe ostrogi i swój herb; rycerz niepasowany nie mógł dawniej nosić ani pierścienia złotego na palcu, ani łańcucha na szyi, ani też używać mosiądzu do rzędu na konia, do ostróg i strzemion.

Pasquini Bernardo, kompozytor włoski, przedstawiciel muzyki rzymskiej, *1637, †1710. Twórca oper i oratorjów. Z muzyki klawesynowej ważne są jego toccata i suity. Przyczynił się do rozwoju sonaty fortepianowej.

Pasquino, ob. paszkwil.

Passacaille (passacaglia), ulubiony taniec Ludwika XIV, i wskutek tego ogólnie przyjęty na dworze królewskim i w salonach francuskich w pierwszej połowie XVIII w. Wykonywali go solowo kawalerowie w sposób bardzo uroczysty w taktie trójdzielnym. Muzyka p., spotykana już w początkach XVII w., ma specjalną formę, polegającą przedewszystkiem na basie stałym (basso ostinato), podobnie jak chaconne lub folia. Kompozycje mistrzów, w tej formie pisane, należą do rzędu warjacji; w suitach zajmowały miejsce ostatniego numeru. Za klasyczne uważane są: p. c-moll Bacha i g-moll Händla.

Passaic, 1) m. w stanie N. Jersey (St. Zjedn. Am. Płn.), 64.000 mieszk. (12.000 Polaków); 2) rzeka w stanie N. Jersey, 160 km. dług., uchodzi do Atlantyku.

Passamezzo, taniec pochodzenia włoskiego, znany już w XVI w., mniej poważny od pany; wnosząc z nazwy passa a mezzo (połowa kroku), musiano go tańczyć w tempie dość śpiesznym.

Passarge, ob. Pasieka.

Passarge Siegfried, niemiecki podróżnik po Airyce i Ameryce Płd., geograf, *1867; autor dzieł: „Physiologische Morphologie“, „Vergleichende Landschaftskunde“ i in.

Passarja, ob. Pasieka.

Passarotti Bartolommeo, malarz boloński, *1530 w Bolonii, †1592 tamże. Pracował przeważnie w Bolonii i należał do szkoły manierystów bolońskich. Z dzieł: „Portrait rodziny“ (Drezno). Wydał zbiór rysunków anatomicznych.

Passarowitz, ob. Pożarevac.

Passau, ob. Passawa.

Passawa, niem. Passau, staroż. Batava Castra, m. okręg. w Bawarii, rej. dolnobawarska, przy ujściu Innu do Dunaju, 20.500 mieszk.; przemysł skórny, porcelanowy, papierniczy; pamiętna zawarciem traktatu ces. Karola V z Maurycem saskim w 1552 r.

Passawski traktat, zawarty 15. VII. 1552 r. między ces. Karolem V a elekt. Maurycem saskim, uwalniał uwięzionych przez cesarza księżąt protestanckich.

Passendorfer Artur, literat, językoznawca, *1864 w Krzeszowicach; studja w Krakowie, Wiedniu i Berlinie; dyr. gimn. we Lwowie; ogłosił: „Polityczna działalność Maurycego Mochnackiego na emigracji“ (1898), „Obraz rozwoju piśmiennictwa polskiego“ (1900), „Błędy językowe młodzieży szkolnej“ (1902), „Słownik ortograficzny“ (1911) i in.

Passe-pied, taniec pochodzenia bretońskiego, żywy, lekki i wesoły, za czasów Ludwika XIV wprowadzony do baletu. Podstawą tańca było krzyżowanie nóg, przy kroku posuwistym i elastycznym ruchu ciała.

Passer domesticus, wróbel domowy, ptak z rodziny Fringillidae; podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ok. 16 cm.; dziób krótki, stożkowaty; upierzenie pstre, szaro-popielate, na grzbiecie z domieszką barwy czarnej i rdzawej. Wpoprzek skrzydeł biała przepaska. U samca wierzch głowy popielaty, po bokach rdzawy, na podgardlu duża czarna plama. Samica od spodu brudno-biaława, podgardle szare. Zamieszkuje Europę, Azję płn. i Afrykę płn.; wprowadzony do Ameryki Płn., ogromnie się tam rozmnożył. Mniejszy od domowego jest wróbel mazurek, P. montanus, dług. ciała ok. 14 cm.; wierzch głowy kasztanowo-czekoladowy, podgardle czarne, na białych policzkach czarne półksiężycowate plamy, na karku biała półobroża, na skrzydłach po dwie białe przepaski; obie płci są jednakowo upierzone. Nie jest tak ściśle związany z osadami ludzkimi jak poprzedni i przebywa głównie w lasach, na polach i łąkach. Zamieszkuje Europę środk. i Azję środk.

Passeriformes, wróblowate, rząd ptaków z grupy Carinatae; podgromada Neornithes. Należą tu ptaki przeważnie

małe, nadrzewne lub naziemne, wysiadkowe. Dziób, w związku z rozmaitem pożywieniem, różnie ukształtowany, lecz zawsze bez woskówki u nasady szczęki górnej. Aparat głosowy i odnośna muskulatura doskonale rozwinięte. Nogi rozmaicie zbudowane, skoczne lub czepne, przyczem trzy palce skierowane są ku przodowi a jeden ku tyłowi; palec tylny posiada umięśnienie, niezależne od muskulatury palców przednich. Rząd wróblowatych obejmuje ok. 5.500 gat. i rozpada się na 4 podrzędy: Subclamatores, Clamatores, Suboscines i Oscines. Luscinią megarhynchą, słowik rdzawy; należy do rodziny Muscicapidae (mucholówki). Przelotny (od końca kwietnia do końca sierpnia). U nas pospolity w Małopolsce zach. Śpiewa gorzej od słowika szarego. L. luscinią, słowik szary; upierzenie z wierzchu i na pierśsiach szare; spód białawy; ogon szaro-rudawy. Dług. ciała ok. 19 cm. Zamieszkuje Europę wsch. i płd.-wsch. oraz Azję zach. U nas pospolity w wilgotnych zaroślach w wschodniej części kraju. Przelotny. Śpiewa bez porównania lepiej od poprzedniego, lecz tylko do końca czerwca. Serinus canaria, kanarek (rodzina Fringillidae); długość ciała ok. 13 cm.; w stanie dzikim (na wyspach Kanaryjskich) upierzenie pstre; z wierzchu oliwkowo-brunatne, czarno i brunatno przegowane, spód zielonawo żółty. W hodowli barwa zmienia się na czysto żółta.

Passiflora, męczennica, rodzaj roślin z rodziny Passifloraceae (męczennicowate). Ziola lub krzewy pnące, właściwe strefom podzwrotnikowym, przeważnie Ameryki. Mają liście pojedyncze lub dłoniasto-złożone, całobrzegie, kwiaty duże i barwne. Owoc — jagoda, dochodząca niekiedy do wielkości melonu (np. u P. quadrangularis), jadalna. P. coerulea, m. niebieska (z Peru), o liściach dłoniasto-złożonych, kwiatach białych z przykoronkiem błękitnym; P. sanguinea (Rys.), kwitnąca krwisto-czerwoną; P. quadrangularis, m. czworogranna (Jamajka), o liściach sercowatych, niepodzielnych, gałązkach 4-o kanciastych, kwiatach purpurowych; P. edulis, m. jadalna (Brazylja), o liściach 3-kłapowych, pilkowanych, kwiatach białych, i inne, uprawiane pospolicie w okolicach ciepłszych, jako rośliny ozdobne (u nas szklarniowe) oraz owocowe.

Passifloraceae, męczennicowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Parietales (ścienne). Ziola lub krzewy stref zwrotnikowych i podzwrotnikowych, o pędach czepnych, rzadziej wijących się. Rodzaje: Adenia, Passiflora.

Passionale (łac.), zbiór opisów śmierci męczenników, uznanych przez Kościół. Z niego powstała księga, zwana Martyrologium.

Passionato (włosk.), wyrażenie muzyczne, oznacza namiętnie.

Passiflora sanguinea.

Passus (łac., krok), starożytna rzymska jednostka długości, równa 1,48 metra. Tysiąc takich jednostek (mille passus) równało się jednej mili rzymskiej.

Passy, przedmieście Paryża, włączone do miasta 1860 r.

Passy Frédéric, polityk francuski, * 1822, † 1912; współzałożyciel związku pacyfistów we Francji, otrzymał 1901 nagrodę Nobla za działalność na polu utrzymania pokoju. Napisał „La guerre et la paix”.

Passy Hippolyte Philibert, ekonomista francuski, * 1793, † 1880. Propagował ideę wolnego handlu. Napisał: „Des systèmes de cultures et de leur influence sur l'économie sociale” i in.

Pasta (łac.), masa gęsta, spoista, powstająca przez zmieszanie danego leku (stałego) z jakimś proszkiem obojętnym (skrobia, glinka, talk) oraz z wazeliną lub lanoliną. Stosowana przeważnie w dermatologii; p. do zębów zawiera kredę (węglan wapnia) oraz olejki eteryczne (przeważnie olejek miętowy); p. Lassara, ob. Lassara pasta; p. wiedeńska, mieszanina lugu potasowego (żrącego) i wapna żrącego (calcium oxydatum, CaO), środek przyżegający, obecnie rzadko stosowany.

Pastele, kredki barwne albo obrazy, rysowane takimi kredkami. P. wyrabia się z mialko utartego proszku (barwnika) z domieszką gumy arabskiej jako spoiwa, z dodaniem odrobiny cukru. Spoiwem może być też wywar z owsa i mleka. Stopień miękkości p. zależy od rodzaju i masy spoiwa. P. bywają trwale i nietrwale, blaknące od światła.

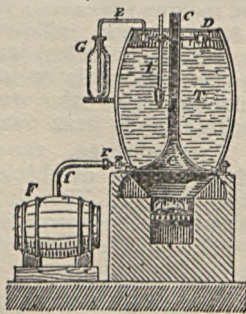
Pastelowo malarstwo, malarstwo wykonywane zapomocą pasteli na specjalnie przygotowanych papierach, skórze zamsowej, pergaminie, materjach, deskach itp.; znane było już w XV albo XVI w.; w XVIII w. stworzyło odrębną gałąź malarstwa w okresie rokoka; najwybitniejsi pasteliści: La Tour, Liotard, Vivien, Rosalba Carriera, R. Mengs. Polacy: Maleszewski, Bakalowicz, Wyczółkowski, Axentowicz. Obrazy p. przechowuje się przeważnie pod szkłem.

Pasterka, msza ranna, jutrznia w noc Bożego Narodzenia.

Pasternak, ob. Pastinaca.

Pasterskie listy, listy św. Pawła, w szczególności 1-y i 2-i list do Tymoteusza i list do Tytusa; podają zasady duszpasterstwa chrześcijańskiego.

Pasteryzacja, wyjałowienie częściowe; wyjałowienie płynów przez kilkukrotne ogrzewanie ich do 60°—90° (metoda, wprowadzona przez Pasteura). Rys. przedstawia przyrząd do p. wina według metody Rossignola (T beczka, napełniona winem; dno

Przyrząd do pasteryzacji.

beczki zastąpiona jest przez kocioł c z wodą, ogrzewaną od spodu; t termometr; C nasadka rury; D przykrywka beczki; E przelew do butelki G; r kurek; i rura odpływowa; F beczka do zbierania wina.

Pasterz różowy, ob. Pastor roseus.

Pasteur Louis, bakterjolog i chemik francuski, * 1822, † 1895; 1849 profesor w Strasburgu, 1854 w Lille, 1867 w Paryżu; od 1889 dyrektor instytutu, nazwanego następnie Instytutem Pasteura. Epokowe prace o fermentacji; zapoczątkował konserwowanie płynnych środków spożywczych (mleka, piwa, wina i in.) przez tzw. pasteryzację (ob.); dostarczył nauce wiele ważnych prac o szczepieniach ochronnych. Napisał m. in.: „Les microbes”, „Sur les maladies virulentes”.

Pasteura Instytut powstał w Paryżu jako prywatna instytucja w 1888 dla dalszego prowadzenia i rozszerzenia prac, dokonanych przez Pasteura. W I. P. są dwa działy: naukowy i praktyczny. Dział naukowy obejmuje: mikrobiologię, chemię biologiczną, fizjologię, fermentację i słodownictwo, mikrobiologię rolniczą i drożdżownictwo, chemię terapeutyczną, mikrobiologię tropikalną, zoologię, chemię fizyczną, selekcję i rozwój roślin; dział praktyczny obejmuje: szczepionki przeciw wściekliznie, toksyny i antytoksyny, przygotowywanie surowic, tuberkuliny i maleiny, wakcynoterapię i reakcję Wassermanna, szpital P. i poradnię. W Polsce podwaliny I. P. założył prof. O. Bujwid, poczem przejął jego zakład dr. Palmirski w 1919; przekształcony w państwowy zakład P. w 1920; w 1921 stał się oddziałem Państwowego Zakładu Epidemiologicznego, a w 1924 oddziałem Państwowego Zakładu Higieny, podlegającego Generalnej Dyrekcji Służby Zdrowia, zawisłej od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Filija I. P. istnieje we Lwowie.

Pasticcio (włosk.), nagromadzenie, mieszanina; w malarstwie naśladowanie manier wielkich mistrzów w ich sposobie komponowania, malowania.

Pasticcio w muzyce, rodzaj opery, często spotykany w XVIII w., polegający na tym, że rozmaite ulubione arie bądź różnych kompozytorów, bądź jednego (ale powyjmowane z różnych jego dzieł), układano w całość, zastosowaną do nowego tekstu, aby ją podać publiczność jako nowość.

Pastilli, ob. pastylki.

Pastinaca, pasternak, rodzaj roślin zielnych z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate), właściwych ptn. umiarkowanej strefie. P. s a t i v a, p. zwyczajny (Rys.), roślina dwuletnia, o korzeniu wrzecionowatym, białym, łodydze 2—10 dm. wysok. ostrokanciastej, bruzdowanej, liściach pojedynczo-pierzastych, o listkach jajowatych, grubo ząbkowanych, baldachach dużych o nierównych szczyptkach. Kwitnie żółcisto-żółto VII—IX; mięsiasty korzeń używany jest na jarzynę. Dziko porasta miedze, łąki.

Pasternak zwyczajny.

Pasto, 1) stol. prow. Narino w Kolumbji (Am. Pld.), 28.000 mieszk.; uniwersytet; tartaki; młyny; w okolicy wulkan P., 4.264 wys., oraz liczne źródła gorące; 2) m. w Ekwadorze (Am. Pld.), 7.000 mieszk.

Pastor (łac., pasterz), tytuł duchownych ewangelickich, głównie luterańskich, zarządzających samodzielnie parafją; to samo co proboszcz.

Pastor aeternus, bulla Leona X z 19. XII. 1516, b. konstytucja Piusa IX, ogłoszona na soborze watykańskim 18 lipca 1870 r.; traktuje o prymacie papieża.

Pastor roseus, pasterz różowy, ptak z rodziny Sturnidae (szpaki); podzrząd Oscines, rząd Passeriformes. Długość ciała ok. 23 cm.; głowa, szyja, skrzydła i ogon czarne z odcieniem zielonym i szafirowym; poza tem upierzenie różowe. Głowa z czubem; szczyt dzioba od nasady zagięty łukowato, zachodzący zlekka na żuchwę. Zamieszkuje obszar śródziemnomorski; do nas zalatuje bardzo rzadko.

Pastor von Camperfelden Ludwig, historyk niemiecki, * 1854; od 1901 dyrektor Instytutu histor. w Wiedniu; główne dzieło: „Geschichte der Päpste seit dem Ausgange des Mittelalters“ (9 t., 1899—1922).

Pastorale, piosenka pasterska lub utwór instrumentalny, naśladujący fujarkę, nastrojony spokojnie i pogodnie, niekiedy smętnie. Rodzaj ten, prawie identyczny z madrygałem, siełanką, idyllą lub villanelłą, znany był oddawna. Już prowansalscy trubadurowie śpiewali piosenki pastoralne, po wprowadzeniu zaś opery (początek XVII w.) rodzaj ten znalazł zastosowanie na scenie i stał się ogólnie lubiany. Nawet w kościelnych utworach XVII i XVIII w., zwłaszcza w oratorjum Bożego Narodzenia, znajdują się ustępy pastoralne.

Pastoralna medycyna, ogół wiadomości lekarskich, potrzebnych duszpasterzowi do wykonywania jego zawodu, bądź to w niesieniu pierwszej pomocy w nagłych wypadkach, bądź też w ocenie moralnej postępów ludzkich.

Pastoralna teologia lub t. pasterska, praktyczna część teologii, która podaje naukowe zasady stosowania wiedzy teologii w praktyce, wykazując, jakie obowiązki ma pełnić duszpasterz, i w jaki sposób winien je wykonywać; obejmuje homiletykę (naukę o sposobach nauczania ludzi przez Słowo Boże), katechetykę (o zasadach nauczania religji), liturgikę (o zasadach odprawiania nabożeństw, mszy św. i sprawowania sakramentów), nau-

kę o karności kościelnej, prawo kościelne oraz duszpasterstwo.

Pastorał (łac. pastorale, laska pasterska), laska u góry zakrecona, oznaka godności biskupiej. Zakręt ma różne ozdoby ze złota i srebra (napisy, wizerunki świętych lub symbole).

Pastorałka, piosenka ludowa, prawie identyczna z kolendą, od której odbiega głównie treścią, zajmującą się przeważnie przedmiotami świeckimi, zaczerpniętą z życia pasterzy. P. nie mają właściwie wstępu do kościoła, podczas gdy kolendy, jako pieśni, opiewające narodziny Chrystusa, są przez kościół uznane. Ks. Mioduszewski, zbieracz kolend, umieścił p. w osobnym zbiorku, wydanym w połowie XIX w.

Pastorjusz Joachim, historyk polski, * 1610 w Głogowie na Śląsku, † 1652; z zawodu lekarz, nauczyciel w Elblągu i Gdańsku; przeszedł z socynjanizmu na wiarę katolicką i został księdzem, nadwornym historjografem i sekretarzem Władysława IV; pisał przeważnie po łacinie: „Florus seu polonicae historiae Epitome nova“ (1641), „Bellum Scythico-Cosacium“ (1652), „De originibus sarmaticis“ (1685), „Acta pacis Olivensis“ (2 t., 1763—66) i in.

Pastrnek Franciszek, uczonek czeski, † 1853; prof. uniwersytetu czeskiego w Pradze, lingwista; autor prac z dziedziny historii języka i literatury starosłowiańskiej, m. in.: „Gramatyki języka starosłowiańskiego”, „Dzieł apostołów słowiańskich Cyryla i Metodego”.

Pastwiska i łąki w rolnictwie polskiem odgrywają poważną rolę. Sprawa p. i l. ujęta jest w ustawę z dn. 18. VI. 1919 o dzierżawie łąk i sprzedaży paszy (Dz. U. Rz. P. N. 50, r. 1919). P. i l. teoretycznie podzielić można na naturalne i sztuczne; w praktyce najczęściej występują w Polsce p. i l. naturalne. Najcenniejsza kategoria pastwisk znajduje się w Karpatach i Małopolsce wsch.

Pastylki (łac.), pastilli, trochisci, okragłe lub podługne tafelki, składające się z gęstej, krzepnącej masy (czekolady, cukru), z dodatkiem jakiegoś leku.

Pasuruan, holend. Pasoeroean, m. port. na ptn.-wsch. wybrzeżu Jawy (Indje wsch.-holend.), 30.000 mieszk.; wywóz cukru.

Pasy klimatyczne, przetrzenie kuli ziemskiej o jednolitych cechach temperatury, opadów, wiatrów itp.; rozróżniamy ich pięć: 1)

Pastwiska i łąki w Polsce.

Obszar	Ogólna powierzchnia pastwisk	w użytkowaniu wspólnem				% ogólnej powierzchni pastwisk
		Grunty orne, użytkowane jako pastwiska	Łąki wypasane	Pastwiska, stare połoniny	Razem	
w hektarach						
W całej Polsce . .	2,528.600	28.999	26,037	912.147	967.183	38,2

pas deszczów zwrotnikowych, 2) pas klimatu suchego, 3) pas umiarkowany, 4) pas chłodny i 5) pas śnieżny.

Pasyjna Niedziela, nazwa 5-tej niedzieli W. Postu; od niesporów tego dnia krzyże w kościołach zakrywane są na znak żaloby fioletowymi zasłonami, zdejmowanymi przy obnżeniu krzyża w W. Piątek.

Pasyjne bractwo, w wiekach średnich we Francji stowarzyszenie obywateli, którzy od Karola XI w 1402 otrzymali dokument, upoważniający ich do przedstawiania widoków pasyjnych. Stowarzyszenie to istniało do XVII wieku. W Polsce Bractwo Meki Pańskiej, założone w 1595 przez Marcina Szyszkowskiego, biskupa krakowskiego, przy kościele Franciszkanów w Krakowie, zatwierdzone zostało przez papieża Klemensa VIII.

Pasyjne widowiska, ob. misterje.

Pasywa majątków lub przedsiębiorstw, obciążenie długami, w przeciwieństwie do aktywów, które oznaczają należności (wierzytelności) jednostki lub przedsiębiorstwa.

Pasywność, bierność, podleganie wpływom, przychodzącym zzewnątrz, w przeciwstawieniu do aktywności, tj. usposobienia lub gotowości do działania samorzutnego, zmysłu inicjatywy.

Pasywny, bierny.

Pasza, tytuł najwyższego urzędnika cywilnego lub wojskowego w Turcji.

Paszalik (tur.), nazwa w Turcji prowincji, rządzonej przez paszę (baszę).

Paszkiewicz Dionizy, starożytnik litewski, właściciel mająk. Bordzie na Żmudzi, † 1831; zebrał szereg pamiątek krajowych w sławnym swoim dębie, zwanym Baublis; ogłosił: „Rozmyślenia wieśniaka rolnika o narodzie i języku litewsko-żmudzki” (1829).

Paszkiewicz Henryk, współczesny historyk polski, * 1896; autor kilku prac, dotyczących XIV w., m. in.: „Polityka ruska Kazimierza W.” (1925).

Paszkiewicz Ludwik Antoni, lekarz, * 1878 w Warszawie; studja w Warszawie i w Berlinie; od 1924 profesor anatomii patologicznej na Uniwersytecie Warszawskim. Prace: „O utrwalaniu i przechowywaniu preparatów anatomicznych z utrzymaniem ich barwy naturalnej”, „W sprawie doświadczalnego wywoływania nowotworów przez drażnienie smółką pogazową”, „Technika sekcji zwłok” z 297 rysunkami.

Paszkot, *Turdus viscivorus*, ptak z rodziny *Muscicapidae*; podrząd *Oscines*, rząd *Passeriformes*. Dziób barwy rogowej, w nasadzie żółtawy. Upierzenie pstrze, wierzch szaro-oliwkowy, spód bladeżółtawy; głowa i kuper oliwkowe; gardziel, pierś i brzuch upstrzone ciemnymi plamami; spód skrzydeł biały. Dług. ciała ok. 30 cm. Pospolity w całej Polsce. Zjadając lepkie owoce jemioli, przyczynia się do jej rozprzestrzeniania.

Paszowski Edward, prawnik, literat i publicysta, * 1863 w Krzemieńcu; studja na uni-

warszawskim; 1887—89 należał do redakcji „Głosu” warsz., 1906—1918 współredaktor „Dziennika Kijowskiego”, 1922 red. „Dziennika Poznańskiego”, potem współprac. „Czasu”; napisał powieści: „Podniebie” (1901), „Jasne wody” (1904), „Dolorosa” (1905), „Rozbitki” (1911).

Paszowski Franciszek, generał, * 1778, † 1856; walczył we Włoszech w wojsku francuskim, od 1807 w polskim; po kampanji 1812 opuścił służbę wojskową i zamieszkał na wsi; ogłosił: „Tadeusz Kościuszko”, „Pomyśły do dziejów Polski” (1840) i in.

Paszowski Józef, wojskowy pedagog polski, * 1787, † 1858; odbył kampanje 1812—1813 i 1830; 1820 pro. artylerji w Korpusie kad. w Kaliszu, 1822 w szkole aplikacyjnej w Warszawie. Napisał niewydane życiorysy generałów polskich: Blumera, Haukego i Sowińskiego, „O metodach nauczania”, „Słów kilka o Sniadeckim” i in.

Paszowski Józef Edmund, tłumacz Szekspira, * 1817, † 1861; ogłosił: „Poezje” (1842) oraz „Dramata Shakespear’a (3 t., 1857—60).

Paszowski Marcin, płodny wierszopis z czasów Zygmunta III; napisał: „Dzieje tureckie i utarczki Kozaków z Tatarami”, „Rozmowa Kozaka Zaporoskiego z perskim gońcem” i wiele innych.

Paszowski Wacław, inżynier-technolog, * 1881; studja w Petersburgu; 1918 prof. żelbetnictwa na Politechnice Warszawskiej; ogłosił szereg prac specjalnych i wykonał wiele konstrukcyj żel.-betonowych; w 1918 był ministrem komunikacji w gabinecie Świeżyńskiego.

Paszkwił, pismo potwarcze, przeważnie anonimowe. Nazwa pochodzi od szewca rzymskiego, Pasquina, który żył w początkach XVI w. i zasłynął złośliwymi szyderstwami. Gdy po jego śmierci w pobliżu jego mieszkania wykopano posąg marmurowy i ustawiono go w mieście, lud rzymski zaczął nalepiać na tym posagu dowcipy i satyry.

Paszowa, w. w pow. łiskim (woj. lwowskie); kopalnia nafty, 18 otworów wiertniczych.

Paszport. Istnieją dwa rodzaje paszportów: 1) p. krajowy czyli dowód osobisty, stwierdzający tożsamość danej osoby przez podanie personalij posiadacza paszportu. Rzplita Polska, podobnie jak większość państw europejskich, nie zna przymusu paszportowego; 2) p. zagraniczny czyli zezwolenie władzy krajowej na opuszczenie granic państwa. Przed wojną światową komunikacja pasażerska pomiędzy poszczególnymi państwami była zupełnie swobodna, tylko surowe przepisy paszportowe charakteryzowały carską Rosję. W okresie wojennym i powojennym większość państw europejskich wprowadziła, i do tej porw w dalszym ciągu utrzymuje, obowiązek wyjednania paszportu zagranicznego, jako niezbędny warunek opuszczenia granic państwa rodzimego. W ostatnich czasach jednakże wzmaga się we wszystkich krajach prąd, dążący do powrotu

do stosunków przedwojennych w sferze zapewnienia zupełnej swobody komunikacji międzynarodowej.

Pasztu, ob. afgański język.

Pasztu (Paszo) czyli Afganie, indoiirański lud wyznania mahometańskiego, głównie naród w Afganistanie; rolnicy, pasterze górscy, wiele plemion koczowniczych; ok. 9 milj. głów, z tego w Afganistanie ok. 4,000,000, a poza granicami A., przeważnie w Indjach, po prawy brzeg rz. Indus, przeszło 5,000,000.

Pasztunka, afgańska nazwa Afganistanu **Paść**, łapka na zwierzęta domowe (myszy i szczury) i na większe (rysy, niedźwiedzie, wilki itd).

Paśnik, drabka, ustawiona w lesie, do zakładania pokarmu dla zwierząt łownych.

PAT, Polska Agencja Telegraficzna (zał. w r. 1918).

Pat, pozycja w szachach, w której król strony, mającej ruch, przy każdym możliwym ruchu wchodzi na miejsce, zaszachowane przez stronę przeciwną.

Páta Józef, uczyony czeski, * 1886; propagator wzajemności słowiańskiej w Czechach, informował społeczeństwo licznymi artykułami i wydawnictwami specjalnymi, przedewszystkiem o rozwoju życia i kultury Serbów łużyckich i Polaków. Redaktor informacyjnego biuletynu „Českołužický věstník”.

Patagium, nazwa błony lotnej u nietoperzy (*Chiroptera*).

Patagonja, wyżyna w Am. Płd., na wsch. od Andów, na płd. od Rio Grande (Argentyna); opada stromo ku Atlantykowi; suchy klimat, nieurodzajna; 637,000 km², 122,000 mieszkańców; wielkie stepy, chów owiec; odkryta w 1519 przez Magelana. Od 1881 dzieli się na część argentyńską z gł. p. Santa Cruz i część chilijską z gł. portem Punta Arenas.

Patagoczyzy lub **Tehuelcze**, ludy, należące do szczepu Indjan Am. Płd., koczownicze, od Rio Negro do cieśniny Magelana, 2,000 głów; gł. zajęcie chów owiec.

Patan, 1) m. w Gudżeracie (Indje bryt.), w prow. bombajskiej, 31,000 mieszk.; 2) m. w Nepalu, 30,000 mieszk.

Patarieni, 1) nazwa kierunku religijnego w płu. Włoszech, który odgrywał ważną rolę w czasie reformy klunjańsko-gregoriańskiej w XI w.; twórcą był diakon medjołański Ariald; celem jego wystąpienia było podniesienie moralnego poziomu kleru przez zwalczanie celibatu i symonii; 2) sekta katarów.

Patavium, ob. Padwa.

Patek Antoni, wojskowy i zegarmistrz, * 1811, † 1877; 1831 podporucznik, potem na emigracji w Genewie założył wspólnie z Czapkiewiczem, również b. wojskowym polskim, znaną fabrykę zegarków.

Patek Stanisław, prawnik i dyplomata, * 1866; studja w Warszawie; obrońca w sprawach karnych, wykreślony 1911 przez władze rosyjskie za działalność polityczną z listy

adwokatów przysięgłych; 1920 minister spraw zagranicznych, 1922 poseł w Tokio, 1926 poseł w Moskwie.

Patelin (franc.), adwokat oszust i obłudnik, główna postać farsy franc. z XI w.

Patella, nadkolanek, rzepka; pięciokątna, spłaszczona kość, znajdująca się w stawie kolanowym (*articulatio genus*), przymocowana do kości udowej (*femur*) i goleniowej (*os cruris*) za pośrednictwem ścięgna mięśnia czworogłowego uda (*musculus quadriceps femoris*).

Patena (łac.), mały płaski talerz ze złota lub srebra, na którym jest hostja; podczas Mszy św. służy do przykrywania kielicha. W kościele ewangelickim leżą na p. opłatki komunijne przed dystrybucją.

Patener Joachim, malarz flamandzki, * ok. 1485, † 1524; przyjaciel Dürera. Z prac: „Chrzest Chrystusa” (Wiedeń), „Odpoczynek w Egipcie” (Prado, Madryt), „Kuszenie św. Antoniego” (Prado).

Patent, świadectwo z ukończenia szkoły.

Patent na wynalazek, dokument urzędowy, stwierdzający przyznanie danej osobie albo firmie wyłącznego prawa korzystania z wynalazku; stanowi formę własności, która przechodzi na inne osoby drogą spadku, aljencji lub darowizny. Udzielenie patentu w Polsce uzależnione jest od Urzędu Patentowego Rz. P., którego siedziba mieści się w Warszawie. Na całym obszarze państwa Polskiego obowiązuje obecnie ustawa z dn. 5. II. 1924 o ochronie wynalazków, wzorów i znaków towarowych (Dz. U., N. 31, poz. 306, z 1924 r.). Ustawa ta opiera się w zasadzie na systemie meldunkowym, który, w przeciwieństwie do systemu niemieckiego i angielskiego, polega na przyznawaniu patentów na odpowiedzialność zgłaszającego się, bez badania jego nowości.

Pater Jean Baptiste, malarz francuski, * 1695, † 1736; uczeń Watteau. Z obrazów: „Rozmowa w parku” (Luwr), „Taniec wśród drzew” (Drezno).

Pater Walter, estetyk angielski, * 1839, † 1894; napisał: „The Renaissance” (1873), „Plato and Platonism” (1893), powieść „Marius the Epicurean” (1885) i in.

Pater familias (łac.), dosł. ojciec rodziny, w dawnym prawie rzymskim był jedynym podmiotem prawa i reprezentantem rodziny nazwaną. Jego władzy (*patria potestas*) poddani byli zarówno wolni członkowie rodziny, opartej na zasadzie rzymskiej, jak i niewolnicy. Dopiero z biegiem czasu nastąpiła stopniowa emancypacja majątkowa wolnych członków rodziny, która przekształciła się na rodzinę, złączoną węzłem krwi.

Pater Hyacinthus, ob. Loyson Charles.

Pater noster (łac.), Ojciec Nasz, początek Modlitwy Pańskiej; w przenośni nagana, reprimanda.

Pater, peccavi (łac.), „Ojciec, zgrzeszyłem”, słowa syna marnotrawnego w przypowieści Chrystusowej (Ewang. Łukasza).

Pat.

Pater Seraphicus, Ojciec Seraficki, ob. Franciszek z Asyżu.

Patara, 1) naczynie płaskie, zaokrąglone od brzegów ku górze, używane u starożytnych Greków i Rzymian do składania ofiar (libacji) przy uroczystościach; 2) ozdobny, duży talerz na podstawie, do ciast lub owoców.

Paterno, m. w prow. Catania na Sycylii (Włochy pld.), 29.000 mieszk.; źródła mineralne.

Paterson, m. w stanie N. Jersey (St. Zjedn. Am. Płn.), 136.000 mieszk. (3.000 Polaków); przemysł włókienniczy i metalurgiczny, jedwabnictwo.

Patetico, termin muzyczny włoski, często używany, wskazuje, iż utwór czy też pewna część jego, mają być traktowane w sposób patetyczny, czyli nastrojony na ton podniosły, wysoki pod względem duchowym. Zwyczajnie, należy to od pewnej powagi i siły akcentów. (Sonata patetyczna Beethovena, Symfonia patetyczna Czajkowskiego).

Patetyczny, nacechowany nastrojem podniosłym.

Patiala, stol. państwka hołdownicza P. w Pendżabie (Indje bryt.), 47.000 mieszk.

Patkul Johann Reinhold, szlachcic inflancki, * 1660; kapitan szwedzki; wygnany z kraju, przebywał od 1698 w Saksonii, gdzie współpracował z Augustem II w planach przyłączenia Inflant do Polski; 1701 pojechał do Rosji; 1705 na rozkaz Augusta II osadzony w Königsteinie. Po pokoju altranszadzkim wydany Karolowi XII, w 1707 stracony za zdradę.

Patmo, ob. Patmos.

Patmos, obecnie Patmo, wyspa na morzu Egejskim w grupie Sporadów, od 1919 grecka; 20 km², 3.700 mieszk.; gł. m. P.; klasztor z XI w.; na wyspie tej przebywał św. Jan.

Patna, stol. prow. Bihar-Orissa (Indje bryt. płn.-wsch.), na pr. brzegu rz. Gangesu, 120.000 mieszk.; uniwersytet; znaczący handel.

Patogeneza (greck.), dział medycyny, zajmujący się warunkami powstawania chorób.

Patognomiczny (greck.), charakterystyczny, typowy dla danej choroby.

Patois (franc.), narzecze prowincjonalne.

Patoka, miód oczyszczony z wosku zapożyczony wygniatań lub wytapiania plastrów.

Patologiczna anatomia, ob. anatomia.

Patologia (greck.), nauka o chorobach, obejmująca w dziale ogólnym: 1) usposobienie do chorób (patologia fizjologiczna), 2) przyczyny chorób (etiologia), 3) powstawanie chorób (patogeneza), 4) oznaki chorobowe (semjotyka). **Patologia szczegółowa** (nosologia) zajmuje się poszczególnymi chorobami, w zależności od ich objawów klinicznych.

Patologia roślin, nauka o chorobach roślin.

Patos (greck. cierpienie, namiętność), intensywny stan uczuciowy, nastrój podniosły.

Patos (Lagoa dos), wielkie jezioro nadbrzeżne (zalew) na wybrzeżu Brazylii pld., 12.000 km².

Patras, stol. nomarchii greckiej Achaia i port

nad zatoką P., 52.000 mieszk.; handel winem, wywóz rodzynek.

Patres (łac.), ojcowie; P. conscripti, senatorzy rzymscy. P. ecclesiae, Ojcowie Kościoła.

Patria potestas, ob. władza ojca rodziny w staroż. Rzymie i pater familias.

Patrimonium Petri (łac.), dziedzictwo św. Piotra, nazwa państwa kościelnego, które było do 1870 pod świecką władzą papieża.

Patritius (Patrizzi) Franciscus, nauczyciel filozofii platońskiej w Ferrarze, nowoplatonik, * 1529 † 1597 w Rzymie; przeciwnik filozofii Arystotelesa. Autor: „Discussiones peripateticae, quibus Aristotelicae philosophiae universae historia etque dogmata cum veterum placitis collatae elegantior Erudite declarantur” (Venetia, 1571—1581).

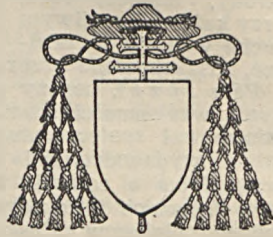
Patrjarcha (greck. patria — ród i archos — starszy), 1) u Żydów zwali się tak praojcowie rodzaju ludzkiego; od Adama do Noego było ich 10; także praojcowie ludu izraelskiego od Abrahama do Józefa;

2) po zburzeniu Jerozolimy przełożony Sanhedrynu, a w Babilonii i Tyberjadzie przełożony szkół; 3) tytuł biskupa weneckiego i lizbońskiego, na Wschodzie zaś konstantynopolitańskiego (ekumenicznego), aleksandryjskiego, jerozolimskiego, antiocheńskiego, serbskiego, rumuńskiego. Rosja miała od 1588—1821 jedenastu patrjarchów.

Patrjarchat, ustrój społeczny, w którym głowami rodzin są mężczyźni. Ob. rodzina.

Patryotyczne Towarzystwo, nazwa nieoficjalna, lecz utarta, tajnej organizacji patryotów polskich, dążących do zrzucenia jarzma zaborców w początkach XIX w. T. P. powstało z przeorganizowanego T. Kosynierów, tajnego związku poznańskiego i Wolnomularstwa Narodowego Warszawskiego. Pierwotnie na czele org. poz. stał Umiński, litewskiej — Oborski, połudn. wsch. województw — Sobański, krakowskiej — Jordan, głównej wojskowej Król. Polsk. — Łukasiński, twórca Wolnomularstwa Narod. Późniejsza ustawa z 5. VI. 1821 rozdzieliła ściślej prowincje i okręgi; celem T. P. było wytrącenie z bierności społeczeństwa polskiego, osobiście wśród wojskowych, pobudzenie go do czynnego patryotyzmu. Członków T. P. było kilkuset. Po aresztowaniu Łukasińskiego 25. X. 1822 i skazaniu go na więzienie oraz oddaniu pod śledztwo i skazaniu innych członków T. P., pozostał Krzyżanowski, jako właściwy organizacyjny czynnik T. P., porozumiewający się kilkakrotnie ze związkami tajnymi rosyjskimi (Półdniozym i Północnym cz. Dekabrystami).

Patrochy, w myślistwie wnętrzości zwierząt ssących i ptaków; stąd patroszyć, wyjmować wnętrzości ze zwierząt.

Godło patrjarchy kościelnego.

Patroklos, u Homera towarzysz broni Achillesa, zabity przez Hektora pod Troją.

Patrokus, planetoida, należąca do grupy planetoid jowiszowych (Nestor i inne) czyli posiadających ruch dzienny, bliski ruchowi Jowisza; odkryta przez Kopffa w 1906.

Patrol, mały oddział żołnierzy (kilku do kilkunastu), wysyłany w celu przetrząśnięcia miejscowości lub przeprowadzenia zwiadu (p. zwiadowczy), ubezpieczenia maszerującego oddziału (p. ubezpieczający) przed niespodzianym zderzeniem się z przeciwnikiem itd. Władniejsze p. wysyła się pod dowództwem oficerów (p. oficerski). W służbie garnizonowej wysyłane są p. rontowe w celu utrzymania porządku wśród załogi. Niekiedy p. wysyłane są w celu nawiazania łączności z sąsiednimi oddziałami lub dowództwem (p. łącznikowe).

Patrologia, ob. Ojcowie Kościoła.

Patron, 1) w starożytnym Rzymie patronatus, oznaczał osobę, która wyzwoliła niewolnika (ob. wyzwoleniec); 2) w b. Kongresówce, w okresie dawnej organizacji sądowej do 1876 r., p. zwali się obrońcy, którzy mogli występować przed sądem apelacyjnym i niższymi instancjami, w przeciwstawieniu do mecenasów, którzy mieli prawo bronić przed wszystkimi sądami, łącznie z sądem kasacyjnym, i adwokatów, którzy występowali tylko przed sądami okręgowymi i sądami pokoju; 3) obecnie termin p. oznacza adwokata, u którego aplikant adwokacki, po odbyciu aplikacji sądowej, odbywa praktykę przed złożeniem egzaminu adwokackiego; 4) w znaczeniu ogólnym każdy opiekun; 5) w Kościele rzymsko-katolickim tytuł świętego, opiekuna pojedynczych osób, stanów, rzemiosł, miast, krajów; 6) ten, kto własnym kosztem wybudował świątynię i obdarzył ją pewnym funduszem.

Patron, wzór, umożliwiający wytworzenie wielkiej ilości takich samych przedmiotów lub kształtów plastycznych. Osobliwie w malarstwie i grafice p., jako wzór, wycięty w trwałym materiale (blacha, drzewo, tektura), odgrywa przy wielokrotnym powtarzaniu samego wzoru ważną rolę. Dla wykonania rysunku lub malowidła przykłada się p. do powierzchni malowanej i pociąga się pendzlem, umocowanym w farbie, tworząc żądany rysunek (malowidło). Dla złożonych rysunków lub malowideł używa się kombinacji wielu p., stosownie do ilości żądanych barw.

Patron, ładunek do broni palnej, ob. nabój strzelniczy.

Patronat, prawo przedstawiania zwierzchnikowi kościoła katolickiego i ewang. kandydata na wakujące beneficjum. Prawo to może przejść na inne osoby, w szczególności na potomków patrona.

Patronat nad wziętymi, organizacja społeczno-dobroczynna, mająca głównie na celu opiekę nad osobnikami, opuszczającymi więzienia, przez dostarczenie im pracy oraz zasiłków na czas, potrzebny do wyszukania odpowiedniego zajęcia.

Patronimicum, nazwa ojcowska, utworzo-

na od ojcowskiego imienia (Wojciech: Wojcieszak, Wojciechowicz), nazwiska lub przerwiska (Radziwiłł: Radziwiłłowicz, Klon: Klonowicz, potem Klonowicz), albo zawodu czy stanowiska (stolarczyk, syn stolarza, wojewoźdic, syn wojewody).

Patrontasz albo ładownica, pas skórzany z kieszonkami na naboje.

Patrycjat miejski, nazwą tą w średniowieczu oraz niemal w całym okresie przed wielką rewolucją francuską obejmowano możne rodziny kupców, bankierów i rzemieślników. W rękę tej klasy spoczywała właściwa władza i sądownictwo w miastach Zachodniej i Środkowej Europy.

Patrycjusze (łac. patricii), w pierwotnym okresie historii starożytnego Rzymu wszyscy obywatele, mający pełnię praw, tj. należący do jednej z kury, „qui patrem scire possunt” (którzy mogli wskazać swoje pochodzenie). Z biegiem czasu p. przekształcili się w arystokrację rodową, która w pierwszym okresie republiki miała wyłączne prawo do zajmowania urzędów duchownych i świeckich. W przeciwstawieniu do p., plebejusze, aczkolwiek wolni i posiadający całkowite prawa w zakresie majątkowym, byli pozbawieni praw politycznych. Geneza ich jest w nauce sporna. W pierwszych latach republiki, zarówno na tle ekonomicznym jak i w celu zdobycia praw politycznych, rozpoczęła się długotrwała walka plebejuszy z patrycjuszami, która w wyniku swym doprowadziła stopniowo do zupełnego zwycięstwa plebejuszy. W ten sposób z czasem zatarły się różnice między temi warstwami.

Patrycy św., ob. Patryk św.

Patryk lub **Patrycy św.**, apostoł i patron Irlandji, * 372 w Szkocji; uprowadzony zamlodu do Irlandji, pisał tam trzody; potem ksiądz, wysłany przez papieża zpowrotem do Irlandji dla głoszenia Ewangelji; założył wiele kościołów, klasztorów i szkół; † ok. 464; pamiątka 17 marca.

Patrymonjalne sądownictwo było wykonywane przez właścicieli posiadłości ziemskich nad ludnością włościańską. W Polsce zaczątki tego sądownictwa tkwią w immunitecie, udzielanym właścicielom ziemskim przy lokacjach na prawie niemieckim, nadto w stopniowym wzroście przywilejów szlacheckich. Sądownictwo to, utrwalone ostatecznie w drugiej poł. XV w., przetrwało do końca istnienia Rzplitej.

Patrystyka, ob. Ojcowie Kościoła.

Patschke Stanisław, inżynier technolog, * 1871, † 1917; studja w Petersburgu; 1915 profesor maszynoznawstwa, następnie termodynamiki technicznej na Politechnice Warszawskiej, 1916 i 1917 rektor; ogłosił: „Zasady termodynamiki” (1912) i in.

Patten George, malarz angielski, * 1801, † 1865; malował portrety i obrazy historyczne; z dzieł: portrety ks. Alberta koburskiego i N. Paganiniego.

Patti Adalina, śpiewaczka, * 1843 w Marylandzie, † 1919; wystąpiła poraz pierwszy 1859 w N. Jorku.

Patyna, naturalna powłoka barwna, tworząca się na kamieniu, szkłe, a zwłaszcza na metalach, wskutek rozkładowego działania powietrza, ziemi lub wody.

Patynowe monety, ob. metal menniczny.

Pau, stol. dep. Basses-Pyrénées (Francja pld.), 37.000 mieszk.; przemysł włókienniczy i skórny; wywóz wina; st. klimatyczna.

Paula św., Rzymianka; po śmierci męża udała się z córką Eustachją za św. Hieronimem do Palestyny i założyła tam trzy klasztory żeńskie; † 404; pamiątka 26 stycznia.

Paul-Boncour Jean, socjalista francuski, * 1873; od 1909 poseł do parlamentu, 1911 min. pracy, od 1924 delegat Francji przy Lidze Narodów.

Pauli Zegota, historyk, bibliograf i etnograf, * 1813, † 1895; kustosz Biblioteki Jagiellońskiej; ogłosił m. in.: „Pieśni ludu polskiego w Galicji“ (1838), „Pieśni ludu ruskiego w Galicji“ (2 t., 1839—40), „Starożytności galicyjskie“, „Pamiętniki o wyprawie chołcimskiej“.

Paulicjanie, sekta chrześcijańska w Armenii w VII—X w.; byli wrogami kultu kościelnego i sakramentów, czci obrazów i świętych. Z Nowego Testamentu uznawali tylko ewangelję św. Łukasza i Jana oraz listy św. Pawła. Przeniesieni do Tracji, walczyli z Grekami. Od nich wywodzi się sekta bogumitów.

Paulin z Noli św., biskup Noli od 409, * 353 w Galji, † 431; po stracie dziecka poświęcił się wyłącznie uczynkom chrześcijańskim; wybudował w Noli kościół św. Feliksa; pamiątka 22 czerwca.

Paulini, 1) zakon św. Pawła, powstał z 3-ch niezależnych od siebie kongregacji reguły św. Augustyna: a) węgierskiej, zorganizowanej w 1250 przez biskupa Euzebjusza z Granu, rozpowszechnionej na Węgrzech, w Austrii, Krocacji, Istrii i Polsce, b) portugalskiej z 1420 i c) francuskiej, założonej na początku XVII w., zniesionej w 1633. Członkowie tej kongregacji zwani są także braćmi śmierci (Frères de la mort), od pozdrowienia: „Memento mori“. Ubiór P. składa się z habitu, kaptura oraz długiego białego płaszcza i szkaplerza. Najstynniejszy klasztor P. w Polsce jest w Częstochowie na Jasnej Górze.

Pauliści, nazwa zgromadzenia kapłanów misyjnych św. Pawła apostoła, zorganizowanego w 1858 w N. Jorku przez redemptorystów pod wodzą Tomasza Heckera. Celem ich jest nawracanie protestantów na katolicyzm. Pełna ich nazwa: Missionary Society of St. Paul the Apostle.

Paulinia, cierniopląt, rodzaj roślin należący do rodziny Sapindaceae (mydleńcowate), właściwych okolicom zwrotnikowym Ameryki. P. cupana z Brazylii dostarcza ze zmiażdżonych nasion pasty „guaranowej“, używanej jako środek przeciw migrenie.

Paulownia, c a r ó w n a, rodzaj roślin drzewnych z rodziny Scrophulariaceae (trędownikowate). P. imperialis (Rys.; a słupek, b

zależnia w przekroju poprzecznym, c owoc, d nasienie wraz ze skrzydełkami, e nasienie w przekroju poprzecznym) z Japonii, Chin; krzew lub drzewo, dorastające 12 m. wysokości, o liściach wielkich, sercowatych, kwiatach okazałych, wonnych, barwy fioletowej, w wielokwiatowych wiechach; owoc — torebka o bardzo drobnych, uskrzydłonych nasionach. Drzewo ozdobne, sadzone po ogrodach.

Paulsen Friedrich, filozof i pedagog niemiecki, prof. uniwersytetu w Berlinie, * 1846, † 1908. Napisał: „System der Ethik“, „Einleitung in die Philosophie“, „Immanuel Kant“, „Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten“ (2 t.), „Das deutsche Bildungswesen“, „Gesammelte pädagogische Abhandlungen“ i in.

Paulus Emilius, wódz rzymski, konsul 219 i 216 przed Chr.; † w bitwie pod Kannami.

Paumotu, ob. Tu a motu.

Pauper (łac. pauper, ubogi), dawniej ubogi uczeń, utrzymujący się z posług kościelnych i jałmużny.

Pauperyzm (łac.), ubóstwo szerokich mas ludności, zjawisko społeczne, wynikające z wadliwej organizacji produkcji i podziału dóbr; pauperyzacja, zubożenie.

Paupopoda, ob. Myriapoda.

Paupopus huxleyi, ob. Myriapoda.

Pau-ting-fu, stol. prow. chińskiej Pe-czi-li, 150.000 mieszk.

Pautsch Fryderyk, malarz polski, * 1876 we Lwowie; kształcił się w Krakowie; maluje sceny z życia Huculów; 1920—25 dyrektor Szkoły przemysłowo-artystycznej w Poznaniu.

Pauza (Pauza po włosku, silence po francusku, Pause po niem.), wyraz pochodzenia greckiego, oznaczający w muzyce przerwę krótszą lub dłuższą, odpowiadający wartościom nut. W dzisiejszej muzyce używamy pauz począwszy od wartości nuty brevis

—, poczem następuje: cała

pół —, ćwierć —, 8-ka —

16-ka —, 32-ka — i jeszcze

mniejsze. Jeżeli zachodzi potrzeba wypauzowania większej ilości taktów, to umieszcza

się liczbę tychże nad kreską, np. —

Przy pauzowaniu całkowitych taktów daje się pauzę całej nuty, bez względu na rodzaj taktu.

Paulownia imperialis.

Pauzanjasz, wódz spartański; odniósł zwycięstwo nad Persami pod Platejami w 479 r. przed Chr., potem starał się z pomocą Persów uzależnić całą Grecję; 467 zamurowany żywcem w świątyni Ateny w Sparcie.

Pauzanjasz, historyk i geograf grecki, ok. 175 r. po Chr.; autor opisu topograficznego Grecji.

Pauzjasz, malarz grecki z IV w. przed Chr.; wykonawca wielkich dekoracyjnych malowideł i plafonów. Stynał z obrazów postaci dziecięcych. Z dzieł: „Kobieta splatająca wieniec“, „Wół ofiarny“.

Pawia, ob. Pawja.

Pavo cristatus, paw z wyczałny, ptak z rodziny Gallidae; podrząd Galliformes. Dług. ciała wraz z ogonem ok. 130 cm.; ogon wielki, płaski, rozciąlny, z silnie rozwiniętymi pokrywkami i charakterystycznymi „pawimi oczkami“ o tęczyowych barwach; głowa niewielka, z czubkiem. Wszystkożerny; lata rzadko i ociężale; biega szybko; trzyma się i gnieździ na ziemi, tylko nocę spędza na drzewach. W stanie dzikim zamieszkuje lasy i dżungle Indyi wschodnich, Cejlonu i Assamu. Obecnie wszędzie hodowany; w Europie znany od czasów Aleksandra Wielkiego. Zbliżonym gatunkiem jest P. muticus, paw kłosoczu b, zamieszkujący półwysep Malajski, Burmę, Kochinchinę i Jawę.

Pavon, preparat leczniczy, podobny do pantoponu, zawierający czynne składniki mawkca (opjum).

Pavor nocturnus (łac.), objaw, zdarzający się u dzieci neuropatycznych: nagłe zrywanie się ze snu z uczuciem silnego leku.

Paw, gwiazdozbiór, gwiazda ziemna *.

Paw, ob. Pavo cristatus.

Pawana (pavane, padovana, padwana), taniec pochodzenia hiszpańskiego, w XVI w. rozpowszechniony na dworze Henryka III i Katarzyny Medycejskiej. Nazwa pochodzi niewątpliwie od pawia, chociaż niektórzy wywieść ją chcą od miasta Padwy. Pierwotna muzyka miała tempo wolne, w takcie dwudzielnym (rytm: ♩); układano ją na obój, wiolę i tamburino.

Paweł, imię 5 papieży: 1) P. I 757—767; 2) P. II, 1464—71; ogłosił krucjatę przeciw Jerezmu z Podjebradu, królowi czeskiemu; 3) P. III, 1534—49, zatwierdził zakon Jezuitów, zreorganizował inkwizycję (w 1542), powierzył Michałowi Aniołowi budowę kościoła św. Piotra; 4) P. IV, 1555—59, założył zakon Teatynów, wprowadził Index librorum prohibitorum; 5) P. V, 1605—21, dokończył budowy kościoła św. Piotra.

Paweł I, cesarz rosyjski, 1797—1801, * 1754; syn Piotra III i Katarzyny II; po objęciu rządów uwolnił więziona w Petersburgu Kościuszkę; 1798 przystąpił do koalicji antyfrancuskiej; wysłał do Włoch Suworowa (1799); 1800 wycofał swe wojska i rozpoczął przygotowania do wojny z Anglią, w trakcie czego został zamordowany 1801.

Paweł św. apostoł, zwany przedtem Saul (Szawel), pochodził z Tarsu w Cylicji, z pokolenia Benjaminowego; kształcił się w Jerozolimie pod kierunkiem Gamaliela w poznaniu prawa i objaśnianiu go; był gorliwym faryzeuszem i zawziętym wrogiem chrześcijan. W czasie podróży do Damaszku w celu prześladowania chrześcijan w cudowny sposób nawrócony w 34 r. Ochrzczony w Damaszku przez Ananiasza, przebywał około trzech lat w pustyni Arabskiej, następnie, uchodząc przed prześladowaniem w Damaszku i w Jerozolimie udał się do Antiochii. W czasie powtórnego pobytu w Jerozolimie przyłączył do grona apostołów. Po powrocie do Antiochii udał się z Barnabą i Janem Markiem w pierwszą podróż misyjną (45—48). Był w Seleucji, na wyspie Cypr, w Pamfilji, Płydyji, Ikonjum, Listrze, Pergu, głosząc ewangelję o Jezusie i organizując kościoły (gminy) chrześcijan. Celem załatwienia sporu o znaczeniu prawa rytualnego dla chrześcijan, pochodzących z pogan, udał się do Jerozolimy, gdzie na tzw. soborze apostołskim (48) sprawę załatwiono naogół po jego myśli. Niebawem przedsięwziął drugą podróż misyjną (48—51) przez Syrię i Cylicję do Likaonji, Frygji, Galacji, Myzji, Troady i Macedonii. Po kilkumiesięcznym pobycie w Antiochii udał się w trzecią podróż (51—52) przez Galację, Frygię i Achaję do Efezu, gdzie pracował przez trzy lata, stąd przez Macedonię do Grecji, a następnie do Jerozolimy. Wskutek spisku żydowskiego na jego życie odesłany do Cezarei, gdzie był przez dwa lata trzymany w więzieniu. Namiestnik Portius Festus posłał go do Rzymu, gdzie dwa lata spędził w łagodnym więzieniu, głosząc ewangelję o Królestwie Bożem. Z tych czasów pochodzą listy do Filipensów, Kolosan, do Filemona i do Efezów. Wypuszczony na wolność, odbył czwartą podróż misyjną do Azji Mniejszej, następnie do Macedonii i na Krete. Po powrocie został ponownie uwięziony i zakuty w okowy. W czasie prześladowania za Nerona poniósł razem z apostołem Piotrem śmierć męczeńską, ścięty mieczem 29 czerwca 64 za miastem, w miejscu zwanem Wody Salwijskie.

Paweł Djacon, mnich kronkarz, * ok. 730, † ok. 800; napisał: „Historia Romana“, „Historia Longobardorum“.

Paweł z Krosna, wierszopis polski, † prawdopodobnie 1517 w Saczu. Kształcił się na uniwersytecie w Gryfji na Pomorzu. Wykładał poetów łacińskich w Akad. Krak. Prace ważniejsze: „Satyra Persjusza i tragedia Seneki“, „Troades“ i „Thyestes“.

Paweł z Samosaty, od 260 biskup antiocheński, w chrystologii zwolennik dynamistycznego nomarchizmu; wznosił dawną naukę, że Jezus był człowiekiem, w którym działał Logos jako siła boża. Potępiony przez trzy sobory w Antiochii (264—269), znalazł przytułek u królowej Zenobii w Palmirze; 272 r. musiał ustąpić przemocy cesarza Aureliana.

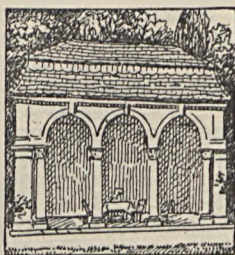
Paweł św. z Tebaidy, pierwszy pustelnik chrześcijański w czasie prześladowania za Decjusza. Pamiątka 15 stycznia.

Pawęski, ob. Skarga Piotr.

Pawęż, duża tarcza drewniana, używana przez piechotę polską w XV i XVI w. Otaczano pawężami czworoboki piechoty, wbijając je ostrym końcem w ziemię i podpierając ramieniem.

Pawężnica, ob. Peltigera

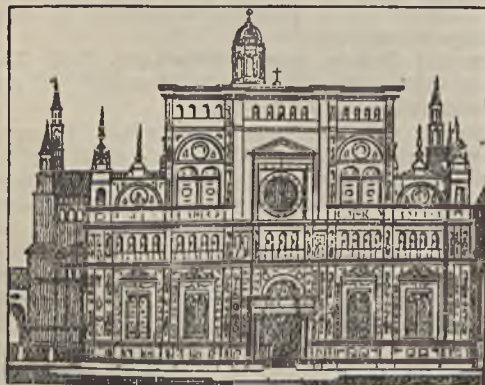
Pawilon, 1) środkowa część lub boczne skrzydło domu; 2) mały, budynek, zwłaszcza w parku lub ogrodzie; 3) na placach wystawowych budynek, obejmujący jakiś dział wystawionych przedmiotów; 4) jeden z budynków, stanowiących całość, np. dziesiąty pawilon w cytadeli warszawskiej; 5) flaga okrętowa.

Pawilon.

Pawiment, w dawnej polszczyźnie nazwa posadzki, zwłaszcza w kościołach i pałacach, wykładanej marmurem lub taflami drzewa.

Pawliński Adolf, historyk, * 1840 w Zgierzu, † 1896; studja w Petersburgu, Dorpacie i Getyndze; docent historii powszechnej w Szkole Głównej, potem prof. uniwersytetu warszawskiego, jednocześnie od 1875 naczelnik Archiwum Głównego Król. Polskiego, uczestnik wielu kongresów międzynarodowych; wraz z Al. Jabłonowskim redaktor wydawnictwa „Źródła dziejowych”, dla których sam opracował: „Dzieje zjednoczenia Ormjan polskich z Kościołem rzymskim w XVI w.”, „Stefan Batory pod Gdańskiem”, „Początki panowania Stefana Batorego”, „Skarbowość w Polsce”, „Stefan Batory jako myśliwy” oraz kilka tomów „Polska w XVI w. pod względem geogr.-statyst. (Wielkopolska i Mazowsze)”; wydał: „Pamiętniki Marcina Matuszewicza”, ogłosił kilka tomów wrażeń z podróży; główne dzieło: „Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich związane” (5 tomów).

Certosa koło Pawji.

Pawliński Józef, lekarz, * 1851 w Zgierzu, † 1925; kształcił się na uniwersytecie warszawskim, a następnie zagranicą; pracował specjalnie w zakresie medycyny wewnętrznej; napisał

wiele prac specj. o chorobach serca i płuc, przełożył na język polski „Chirurgję ogólną” Billrotha.

Pawja (włosk. Pavia), staroż. Ticinum, stol. prow. P. w Lombardji (Włochy Płn.), nad rz. Ticino, 42.000 mieszk.; uniwersytet z 1300 r., siedz. bisk., galerje obrazów; pamiętna zwycięstwem ces. Karola V. nad Franciszkiem I. franc. 24. II. 1525 r.; prow. P., 3336 km², 514.500 mieszkańców.

Pawjan, ob. Cynocephalus.

Pawlewski Bronisław, chemik, * 1852, † 1917; studja w Warszawie; 1877 asystent przy katedrze chemji w Instytucie agronomicznym w Puławach, 1879 na uniwersytecie warszawskim; 1881 przeniósł się do Lwowa; zrazu asystent, 1885 prof. technologii chemicznej na Politechnice; prezes Tow. politechnicznego; prace: „Podręcznik analizy miarowej” (1883), „Sposoby oceniania wartości nafty” (1884), „Wosk ziemny i jego przetwory” (1887), „Technologia nafty i wosku ziemnego” (1891), „Podręcznik analizy chemiczno-technicznej” (2 cz., 1896) i in.

Pawlicki Stefan ks., filozof, * 1839, † 1916; studja we Wrocławiu; 1866–68 wykładał filozofję w Szkole Głównej w Warszawie; potem w Rzymie kapłan Zgromadzenia zmartwychwstańców; 1872 prof. filozofji chrześcijańskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim; przeniesiony 1885 na katedrę zwyczajną filozofji na wydziale filozoficznym; ogłosił: „Historja filozofji greckiej” (1906), „Żywot i dzieła Ernesta Renana” (2 t., 1906), „Historja nowszej filozofji od Kanta” (1907), „Etyka” (1908), „Metafizyka” (1908), „Socjologia” (1909), „Historja filozofji greckiej” i in.

Pawlik Stefan, rolnik-ekonomista, * 1864, † 1926; ostatnio prof. Politechniki Lwowskiej; ogłosił m. in. „Rys dziejów nauki rolnictwa w Polsce” (1921).

Pawlikowska Marja, poetka, córka Wojciecha Kossaka, * 1895 w Krakowie; ogłosiła poezje: „Niebieskie migdały” (1922), „Różowa magia” (1924), „Wachlarz” (1925); utwory sceniczne: „Szofer Archibald” (1926), „Kochanek Sybilli Thompson” (1927).

Pawlikowski Gwalbert, archeolog, * 1792, † 1852; właściciel Medyki, gdzie założył słynny ogród i gdzie zgromadził wielki zbiór rycin i starożytności polskich; napisał: „O rytmikach polskich” (1829) oraz kilka broszur ekonomicznych.

Pawlikowski Jan Gwalbert, literat i polityk, * 1860; studja w Krakowie i Wiedniu; jeden z przywódców stronnictwa dem.-nar. w Polsce południowej; 1891–1905 prof. Akademii rolniczej w Dublinach; ogłosił: „Mistyka Słowackiego” (1909), „O celach i środkach ochrony przyrody” (1920); od 1923 redaktor „Wierchów”.

Pawlikowski Michał, literat, studja we Lwowie, potem w Akademii rolniczej w Dublinach; 1908–1913 wydawał we Lwowie czasopismo „Lamus”; ogłaszał poezje i artykuły pod pseud. M. P., W. T., Wilk i in.; osobno: „Wczorajszy okop” (1921).

Pawlikowski Mieczysław, literat i bibliofil, * 1834, † 1903; pomnożył znacznie bibliotekę w Medyce, przeniesioną do Lwowa; pisywał do krakowskiego „Kraju”, ogłaszał powieści i nowele: „Baczmaha” (1898), „Obrazki i opowiadania” (1904) i in.

Pawlikowski Tadeusz, estetyk i dyrektor teatru, * 1860, † 1915; od 1889 krytyk teatralny „Nowej Reformy”, 1893–99 dyrektor teatru w Krakowie, potem we Lwowie.

Pawliszak Wacław, malarz, * 1866 w Warszawie, † 1904; wykonał mnóstwo rysunków do poezji Słowackiego, „Tysiaca i jednej nocy”, szereg płócien olejnych o tematach przeważnie wschodnich; w zbiorach Zachęty jest jego: „Orzelska w Wilanowie” i „Atak Tatarów”; podczas sprzeczki z rzeźbiarzem Dunińskim został przez niego zastrzelony.

Pawluk, przywódca Kozaków, zbuntowanych 1637 przeciw Polsce; pobity pod Borowicą i Kumejkami, wydany przez towarzyszy broni, stracony w Warszawie 1638.

Pawłodar, m. pow. w gub. semipałatyńskiej, rep. kirgiska (Rosja azjat.), na pr. brzegu rz. Irtysza, 15.000 mieszk.; kop. węgla; znaczny handel.

Pawłograd, m. pow. na Ukrainie, gub. ekaterynosławska, nad rz. Wołczą, 41.000 mieszk.; jarmarki.

Pawłoka, w dawnej polszczyźnie nazwa najcieńszych tkanin z jedwabiu, koloru szkarłatnego.

Pawłow Iwan, fizjolog rosyjski, * 1849, † 1916; od 1890 prof. Akademii wojskowo-lekarskiej w Petersburgu, dyrektor wydziału fizjologicznego w Instytucie medycyny doświadczalnej, 1897 prof. fizjologii tamże; główne prace nad działalnością serca i żołądka; 1904 laureat Nobla.

Pawłowa Anna, współczesna tancerka rosyjska; należała do cesarskiej trupy baletowej w Petersburgu; przedstawicielka klasycznej sztuki tanecznej; po przewrocie bolszewickim mieszka w Londynie.

Pawłowicz, ob. Jabłoński Izydor.

Pawłowicz Edward, literat i malarz, * 1825, † 1909; studja w Akademii med. wileńskiej i w Akad. Sztuk Pięknych w Petersburgu; nauczyciel gimn. w Nowogródku; zesłany po 1863 do Rosji; konserwator Muzeum Lubomirskich we Lwowie; ogłosił szereg prac z dziedziny historii sztuki oraz kilka tomów wspomnień: „Z nad Wilji i Niemna” (1882), „Z podróży po Litwie” (1890), „Nowogródek w XIX wieku” (1902), „Moje wspomnienia z czasów szkolnictwa na Litwie” (1904) i in.

Pawłowicz Marcin, mineralog, * 1789, † 1830; prof. mineralogji na uniw. warszawskim; ogłosił kilka prac specjalnych, wydawał 1829 wraz z Janickim i Lachem Szyrmą „Pamiętnik fizycznych, matematycznych i statystycznych umiejętności”.

Pawłowski, m. w gub. petersburskiej (Rosja płn.), nad rz. Sławianka, 5.000 mieszk.; pałac z XVIII w., do r. 1917 cesarski, park, obserwatorium astronomiczne; letnisko.

Pawłowska Rzeczpospolita, założona 1769 w pow. wileńskim przez ks. Pawła Ksawerego

Brzostowskiego, referendarza lit., który nabywszy dobra Merez, nazwał je Pawłowem i zawarł formalną umowę z poddanyimi, nadając im wolność osobistą i władzę zupełną w obrębie gminy; sejm zatwierdził ustawy tej „rzeczypospolitej” w kwietniu 1791 r.; po upadku Rzplitej 1795, Pawłów przeszedł na własność prywatną; opis tej instytucji zostawił jej założyciel pt. „Pawłów od r. 1767 do 1795 od jednego domowego przyjaciela opisany” (1811).

Pawłowski Antoni, pedagog i pisarz, * 1859; od 1899 dyrektor Akademii handlowej we Lwowie; prace: „Nauka rachunków przemysłowych” (3 t., 1905–6) i in.

Pawłowski Bronisław, historyk, * 1884; studja we Lwowie; pułkownik, kierownik archiwum wojskowego w Warszawie; ogłosił: „Kwestja włościańska w Królestwie Polskiem 1815–1831” (1909), „Lwów w 1809 r.” (1909), nowy przekład wraz z uzupełnieniami „Memoiraju J. J. Pistora o rewolucji polskiej 1794 r.” (1924).

Pawłowski Daniel, teolog, jezuita, * 1626, † 1673; ogłosił po łacinie szereg rozpraw teologicznych, tłumaczonych na jęz. polski, niemiecki i hiszpański.

Pawłowski Krzysztof, podróżnik polski z końca XVI w. po Indjach wsch.

Pawłowski Stanisław, geograf, * 1882; studja w Wiedniu i Lwowie; naucz. gimn., prof. Akademii Handlowej we Lwowie, 1913 docent, 1918 prof. Uniwersytetu we Lwowie, 1919 w Poznaniu; ogłosił: „Temperatura wód płynących w Galicji” (1910), „Niektóre kanały spławne na ziemiach polskich” (1911), „Złodzenie górnej Wisły, górnego Dniestru oraz ich dopływów” (1912), „W sprawie polskiej nomenklatury geograficznej” (1914), „Ze studjów nad złodowaczeniem Czarnohory” (1915), „Geografia Polski” (1917), „Ludność rzymsko-katolicka w polsko-roskiej części Galicji” (1918), „Charakterystyka morfologiczna wybrzeża polskiego” (1922) i in.

Pawłowski Posad, m. w gub. moskiewskiej (Rosja środk.), nad rz. Kłazną, 10.000 mieszkańców; przemysł bawełniany.

Pawłowy przywilej, przepis kanoniczny, który nauka katolicka wyprowadza z zasad, głoszonych przez św. Pawła, a który pozwala na rozwiązywanie małżeństw, zawartych w wyznaniach niechrześcijańskich, o ile jedna strona przeszła na katolicyzm, druga zaś przeszła na wykonanie przepisów wiary. Zastosowanie przywileju pawłowego stanowi jedyny wypadek rozvodu w kościele katolickim; obowiązująca w Kongresówce ustawa małżeńska z 1836 zawiera postanowienia identyczne z przepisami kanonicznymi.

Pawtucket, m. w stanie Rhode Island (St. Zj. Am. Płn.), 64.000 mieszk.; przemysł bawełniany.

Pax, planetoida, odkryta przez Kopffa w 1909 r.

Pax (łac.), pokój.

Pax vobiscum (łac.), pokój z wami.

Paxos (obecnie Paxo), wyspa w archipelagu Jońskim, należy do nomarchii Kerkyra (Korfu), 19 km², 4.100 miesz.

Paxton Joseph sir, architekt angielski, * 1803, † 1865; projektował pałac kryształowy w Londynie.

Payen Anselme, chemik francuski, * 1795, † 1871; prace z zakresu technologii chemicznej; przyczynił się do udoskonalenia fabrykacji cukru buraczanego.

Payer Friedrich, demokratyczny polityk niemiecki, * 1847; 1877—1920 (z przerwami) poseł do parlamentu, 1917—18 zastępca kanclerza Rzeszy.

Payer Julius, kierownik austriackich wypraw arktycznych do Grenlandji i bieguna płn., * 1842, † 1915.

Payne Joseph, pedagog angielski, * 1808, † 1876; popularyzator poglądów pedagogicznych Froebla, Pestalozzi'ego i Jacotot'a. Autor „Lectures on the Science and the Art of Education” i „Lectures on the History of Education with a visit to German Schools”.

Payot Jules, pedagog i filozof francuski, * 1859; dyrektor akademii w Aix, ogłosił: „Education de la volonté” (przekład polski 1905 i 1908), „De la croyance”, „L'Education de la démocratie”, „Cours de moral” (przekład polski 1905) i in.

Paysandu, stol. prow. P. w Urugwaju (Am. Płd.), nad rz. Urugwaj, 26.000 miesz.; rzeźnie.

Pays-Bas, franc. nazwa Holandji.

Paz (La), stol. prow. P. w Boliwii zach. (Am. Płd.), 100.000 miesz. (Ajmarów); siedz. rządu, siedz. bisk., uniwersytet.

Pazardzyk lub **Tatar-Pazardzyk**, m. w Bułgarii, nad rz. Marica, 18.000 miesz.; jarmarki; uprawa ryżu i tytoniu.

Pazdro Zbigniew, prawnik, * 1874; studja we Lwowie i Monachjum; 1909—11 prof. nauk społecznych w Akademii rolniczej w Dublanach, 1911 prof. nauk prawnych na politechnice lwowskiej; ogłosił: „Uczniowie i towarzysze cechów krakowskich” (1900), „Lichwa w świetle ustawodawstwa synodalnego polskiego w wiekach średnich” (1902), „Organizacja i praktyka żydowskich sądów podwojewódzkich” (1903).

Pazdur, ozdoba na szczycie dachu w polskim budownictwie ludowym, w kształcie słupka, zakończonego tulipanem, gwiazdą, słońcem, księżycem lub stylizowaną ludzką postacią; występuje w dachach dwuspadowych i podhalańskich, przeważnie w Polsce południowej i zachodniej.

Pazmany Piotr ks., prymas i literat węgierski, * 1570, † 1637; 1616 arcybiskup Granu, 1629 kardynał; założył kolegium dla młodzieży węgierskiej, zwane Pazmanyum; jako pisarz zaliczany do klasyków węgierskich.

Paznokcie, ob. unguis.

Pazzi, patrycjuszowski ród florencki, po spisku przeciwko Medyceuszom 1478 r. wytopiony.

Paź, młodzieniec szlacheckiego rodu, sprawujący służbę na dworze panujących lub magnatów, szczególnie w epoce rozkwitu rycerstwa.

Pączkowanie, gemmatio, zjawisko rozrodu bezpłciowego (wegetatywnego), polegające na wyodrębnianiu się części organizmu, która rozrasta się szybciej niż inne, i jako pączek (gemma) odłącza się od ciała zwierzęcia macierzystego, przeistaczając się w organizm potomny. U zwierząt kolonjalnych pączki pozostają nadal w związku z ustrojem, który je wyprodukował. Pączkowanie występuje u pierwotniaków i u zwierząt bezkręgowych (np. jamochłonów, robaków, osłoniec).

Pągvice, w dawnej Polsce guzy do zapinania pętlac u kozuchów, szub, ferezycy, żupanów i kontuszów, zbliżone kształtem do owocu wini lub dzikich gruszek.

Pąk, gemma, nierozwinięty ped, stanowiący zakończenie wierzchołkowe łodygi albo początek pędu bocznego. Składa się zawsze ze środkowej, osiowej części, mającej postać stożka i stanowiącej stożek wierzchołkowy, wzrostowy, łodygi oraz okrywających go liści. Należąc do otoczonego bywa p. zazwyczaj przekształconymi w twarde łuski liśćmi, często zlepionymi żywicą (np. u kasztana, topoli), opadającymi przy jego rozwijaniu się. Rozróżniamy: p. wierzchołkowe, tworzące wierzchołek łodygi lub gałęzi, i p. boczne czyli kątowe, powstające zawsze w kątach liści i rozwijające się w gałęzie boczne. Pąk, stanowiący początek pędu wegetatywnego, nazywamy liściowym, będący początkiem kwiatostanu — kwiatowym. Rozwój pąków następuje bądź szybko po ich powstaniu, bądź też pozostają one przez czas dłuższy w stanie spoczynku, jak to widzimy u naszych drzew, których pąki, rozwijające się z wiosną, wytworzone zostały jeszcze latem roku poprzedniego, i u których często przez lata całe się nie rozwijają (pąki śpiące), zachowując jednak zdolność do rozwoju, który może zostać wywołany przez odpowiednie warunki.

Patnik, pielgrzym, wędrowiec, odbywający podróż pieszo w celach religijnych.

Pb, symbol chemiczny pierwiastka ołowiu.

Pchlica wodna, ob. Podura aquatica

Pchły, ob. Siphonaptera

Pchnięcie kula, ćwiczenie lekkoatletyczne: wyrzucenie kuli z wysokości ramienia jedną ręką; kula, rzucona z koła o średnicy 2,135 m., nie może być przeniesiona poza ramię.

Pd, symbol chemiczny pierwiastka paladu.

Peabody, m. w stanie Massachusetts (St. Zj. Am. Płn.), przedmieście m. Salem, 19.600 mieszkańców.

Peabody George, filantrop anglo-amerykański, * 1795, † 1869; bankier londyński; poczynił ogromne zapisy na szkoły, uniwersytety i budowę domów robotniczych w Anglii i Ameryce Płn.

Peace River, dopływ rz. Mackenzie w Kanadzie (Am. Płn.), dług. 1.800 km.

Peak Godwin-Austen, Dapsang, najwyższy szczyt gór Karakorum w Kaszmirze (Azja), 8.610 m. n. p. m.

Peale Charles Wilson, malarz amerykański, * 1741, † 1827; wykonał kilkanaście por-

trętów współczesnych znakomitości, z nich portret Waszyngtona w 1772 (Biblioteka publiczna w Nowym Jorku, kolekcja Lenox'a).

Pean, w poezji greckiej początkowo czterogłosowa pieśń, najczęściej śpiewana ku czci Apollina, poczem uroczysty śpiew przed bitwą i przy wszystkich zdarzeniach wesółych, a zwłaszcza przy uroczystościach.

Peany, kleszczyki do zaciskania tętnic przy operacjach chirurgicznych, ginekologicznych, laryngologicznych itp.

Peary Robert, podróżnik amerykański po Arktydzie, * 1856, † 1920; 1909 dotarł do bieguna płn.; napisał: „Northward over the great ice”, „Nearest the pole”, „The North Pole”.

Peary'ego ziemia, nazwa płn.-wsch. części Grenlandji.

Pebryna, pébrine, epidemiczna choroba jedwabników (Bombyx mori), wywołwana przez sporowca Nosema bombycis; ob. Nosema.

Pecari, ob. Suidae.

Peccatum mortale (łac.), grzech śmiertelny.

Peccatum veniale (łac.), grzech powszedni.

Pechblenda, ob. uraninit.

Pechstein Hermann Max, malarz i grafik niemiecki, * 1881; współzałożyciel drezdeńskiego związku artystycznego „Brücke”; krajobrazy ekspresjonistyczne, mozaiki, malowidła na szkle.

Pečinka Franciszek, malarz-pejzażysta i literat czeski, * 1869, † 1917; poezje po czasopiśmiech oraz tom wierszy „Vlci mák” (Maki polne).

Pecos, l. dopływ Rio Grande del Norte (St. Zjedn. Am. Płn.), dług. 1.200 km.

Pequeur Constant, socjalista francuski, * 1801, † 1887; zwolennik nauki Saint-Simona, autor dzieł: „Théorie nouvelle d'économie sociale et politique” (1842), „La République de Dieu” (1844) i in.

Pécs (niem. Fünfkirchen), gł. m. komitatu Baranya (Węgry płd.), 50.000 miesz.; siedz. bisk.; kop. węgla, handel zbożem, winem, tytoniem.

Pecten, grzebień, nazwa anatomiczna niektórych wyrostków kostnych, kształtem przypominających grzebień (np. p. ossis pubis, grzebień kości łonowej).

Pectoralia, środki wykrztuśne.

Pectoralis (łac.), piersiowy; musculi pectorales, mięśnie piersiowe, nazwa dwóch par mięśni, znajdujących się na przedniej powierzchni klatki piersiowej.

Pectus gallinaceum, klatka piersiowa kurza, cechuje się nadmiernie wysuniętym ku przodowi mostkiem oraz spłaszczeniem i zbliżeniem do siebie żeber; zdarza się u osobników krzywiczych.

Pecunia (łac.), pieniądze, majątek.

Pecz, ob. Ipek.

Peczenga, ob. Petsamo.

Peczenieg, rosyjska nazwa ludu pochodzenia tureckiego, zamiesz. w początkach X w. stepy między Donem i Dunajem; poczynając od 968 P. bezustannie napadali na ziemie rosyjskie; pod koniec XI w., pod naciskiem Po-

łowców, przenieśli się na półwysep Bałkański. **Pecenizyn**, m. pow. (woj. stanisławowski), 6.700 miesz.; rafineria nafty.

Pe-czi-li, 1) zatoka morza Żółtego; 2) dawna nazwa chińskiej prow. Czi-li.

Peczora, rz. w Rosji Płn., uchodzi do zat. Peczorskiej oceanu Lodowatego Płn., wypływa z Uralu; dług. 1603 km.; 2/3 roku zamrznięta.

Peć, ob. Ipek.

Pedagog (greck. paidagogos, od pais, chłopiec, i agein, prowadzić), pierwotnie w Grecji niewolnik, opiekujący się chłopcami od 7 do 18 roku życia. Nie uczył on swego wychowanka, tylko dozorował i odprowadzał do szkoły. Zwykle byli to niewolnicy starzy i słabi. Dziś p. nazywamy nauczycieli w szkole i domu, wychowawców i ludzi, pracujących nad ulepszeniem metod nauczania i wychowywania.

Pedagogika (gr.), nauka o wychowywaniu i nauczaniu. Zadaniem naczelnym p. jest sformułowanie celów, które zapomocą wychowania i nauczania osiągnąć należy. Te cele są normami pedagogicznymi, wobec czego należy zaliczyć p. do nauk normatywnych. Normy pedagogiczne nie są dowolnymi ideałami poszczególnych pedagogów, lecz są wyrazem wielorakich potrzeb jednostek i społeczeństwa, np. gospodarczych, higienicznych, duchowych, narodowych, ogólnoludzkich itp. Naukami pomocniczymi tak pojętej p. są: socjologia, ekonomja polityczna, higiena i etyka. Drugiem doniosłym zadaniem p. jest możliwie wszechstronne poznanie duszy dziecka w celu ustalenia, w jakim wieku poszczególne normy pedagogiczne mogą zostać urzeczywistnione, oraz zastosowania takich metod i sposobów pedagogicznych i dydaktycznych, które byłyby odpowiednie dla duchowego poziomu dziecka.

Pedał (łac. pedes, nogi), 1) przyrząd, stosowany przy instrumentach muzycznych; przy fortepianie służy do przedłużania i ściszenia, przy harfie do podwyższania dźwięków; przy organach — jako dodatkowa klawiatura; przy fisharmonji porusza miechy; 2) część składowa mechanizmu, na którą naciska się noga; np. p. rowerowy.

Pedałowa nuta (muz.), stała nuta basowa, czyli tzw. po niemiecku „Orgelpunkt”. Jestto nuta, leżąca w basie: tonika lub dominanta, posiadające tę właściwość, że zgadzają się harmonicznie z szeregiem akordów zmieniających się tak diatonicznie jak chromatycznie.

Pedant (franc.), człowiek drobiazgowo dokładny.

Pedatrofja, ob. paedatrophia.

Pedel, wozy uniwersytecki lub szkolny.

Pederastja, ob. homoseksualizm.

Pedicellaria, narządy chwytne, powstałe z przekształconych kolców, występujące u jeżowców (Echinoidea), rozgwiazd (Asteroidea) i wężowideł (Ophiuroidea).

Pedicularis, gnidosz, rodzaj roślin z rodziny Scrophulariaceae (trędownikowate). Ziola płn. strefy umiarkowanej, przeważnie okolic górskich. Mają liście pierzasto-dzielne, kwia-

ty żółte, czerwone, z kielichem 3—5-o ząbkowym lub dwuwargowym, koroną dwuwargową, o warzcie górnej helmowej; owoc — torebka, zwykle nieco skośna. Zielone półpasorzyty na korzeniach traw. *P. palustris*, g. błotny, *P. silvatica*, g. rozesłany (Rys.; a kielich, b owoc), pospolite na mokrych łąkach i torfowiskach. Odwar z liści używany był dawniej jako środek przeciw wszom.

Pedicularis silvatica.

Pediculus ob. wszawica.

Pediculus, wesz, rodzaj owadów z rodziny Pediculidae; podrząd Siphunculata (wyszowate), rząd Corrodentia, zespół rzędów Orthopteroidea. Należą tu pasorzyty ludzkie: *Pediculus capitis*, wesz głowowa, i *P. vestimenti*, w. ubraniowa. Wesz głowowa trzyma się między włosami głowy, a przy silnym rozmnożeniu przechodzi na brwi, rzęsy, wasy i brodę. Długość ciała samca ok. 2,5 mm., samicy ok. 3 mm. Skrzydeł brak, ciało silnie spłaszczone; części głowowe klujące, przystosowane do ssania. Odwłok z 9 segmentów, zaokrąglony u samca, wycięty u samicy. Składa ok. 50—60 jaj (gnid), zaopatrzone w wieczkiem, przyleplonych do włosów. Rozwój bez przeobrażeń, dojrzałość płciowa następuje w końcu 2—3 tygodnia. Wesz ubraniowa jest większa od poprzedniej; długość ciała samca ok. 3 mm., samicy ok. 4 mm. Boczne brzegi segmentów odwłoka mniej wyraźne. Żyje w szczelinach bielejzy i ubrania; jaja składa szeregiem ok. 80 sztuk, przylepiając je do włókien tkaniny. Dojrzałość płciowa po 15—18 dniach. Wysysając krew, wywołuje swędzenie i podrażnienie skóry. Bardzo niebezpieczna, jako przenosicielka zarazków tyfusu plamistego (*Typhus exanthematicus*) i powrotnego (*T. recurrens*).

Pedilanthus, rodzaj roślin z rodziny Euphorbiaceae (wilczomleczowate). Podkrzewy Ameryki zwrotnikowej i Indyi Zachodnich. Niektóre gatunki (*P. padifolius*, *P. tithymaloides*) zawierają gryzący sok mleczny, używany do niszczenia brodawek; korzeń działa przeczyszczająco i wzbudza wymioty; używa się zamiast ipecacuanhy.

Pedipalpa, ob. Tracheata.

Pedipalpi, nóżkogłaszczki, nazwa drugiej pary przysadek głowowych u pajęczaków (*Arachnoidea*), zakończone zwykle kolcami lub kleszczami (np. u niedźwiałek — *Scorpionida* i zaleszczotków — *Pseudoscorpionida*). Podstawowe człony nóżkogłaszczek funkcjonują jako żuwaczki. U samców pajaków (*Arachnida*) ostatni, nabrzmiały człon nóżkogłaszczki pełni rolę narządu kopulacyjnego.

Pedjatrja, dział medycyny, zajmujący się chorobami dziecięcymi.

Pedogeneza, **paedogenesis**, młodzięczo-

rodztwo, zjawisko partenogenetycznego rozmnażania się zwierząt, pozostających jeszcze w stadium młodocianem, tj. larw lub poczwerek. Spotyka się np. u muchówek (*Diptera*) z rodzajów *Miastor* i *Chironomus*.

Pedologia, nauka o dziecku, obejmująca wszelkie zagadnienia, dotyczące rozwoju dziecka, a więc zarówno jego anatomię i fizjologię, jak i psychologię; bada zarówno dziecko normalne pod względem fizycznym i duchowym, jak i dziecko anormalne, zarówno niemowlę, jak i młodzież starszą aż do chwili, gdy kończy się okres młodzieńczy (około lat 20) i rozpoczyna okres człowieka dojrzałego. P. nie ma celów pedagogicznych, ale, jako nauka o dziecku, musi być podstawą wszelkiej pedagogiki.

Pedoniczne zwierzęta, zwierzęta, zamieszkujące dno rzek i potoków.

Pedotechnika, pedologia praktyczna, polegająca na praktycznych zastosowaniach pedagogii w życiu dziecka; do p. zaliczyć można pedagogikę, higienę szkolną i pedjatrję (leczenie dzieci).

Pedrell Felipe, hiszpański kompozytor i historyk muzyki, * 1841, † 1922; profesor konserwatorium w Madrycie; twórca narodowej opery hiszpańskiej, odnowiciel muzyki kościelnej; pisał opery, msze, pieśni itp.

Pedro, imię ces. brazylijskich: 1) P. I, * 1798, syn króla portug. Jana VI, od 1822 cesarz Brazylii, abdykował 1831 r., † 1834 jako regent Portugalji; 2) P. II, syn poprzedniego, * 1825, cesarz od 1831 pod regencją, samodzielnie od 1840, obalony przez rewolucję 1889 r., † 1891 w Paryżu.

Pedro, imię królów portugalskich: 1) P. I, 1357—67, * 1320, syn Alfonsa IV, † 1367; 2) P. II, 1863—1706, * 1648, trzeci syn Jana IV, od 1667 regent, † 1706; 3) P. III, 1777—85, drugi syn Jana V, † 1785; 4) P. IV, ob. Pedro I, ces. brazylijski; 5) P. V, 1853—61, * 1837, † 1861.

Pedunculi cerebri, konary mózgowe, część podstawy mózgowia; dwa, rozchodzące się pod kątem, walki białej istoty mózgowej, zawierające ważne drogi ruchowe.

Peebles, stol. hr. P. w Szkocji pld., 5.600 mieszk.; hr. P. albo Tweeddale, 918 km², 15.000 mieszk.; kop. rudy żel. i węgla; chów bydła.

Peekskill, m. w stanie N. Jork (St. Zj. Am. Pln.), nad jez. Hudson; 10.358 mieszk.

Peel sir Robert, angielski mąż stanu, * 1788, † 1850; od 1809 członek Izby Gmin, konserwatysta, 1821—27 i 1828—30 sekr. stanu spr. wewn.; przeprowadził emancypację katolików; 1834—35 i 1841—6 premjer; prowadził politykę wolnego handlu, zmienił prawa zbożowe; przeciwko opozycji konserwatystów założył własną partję centrową (peeliści).

Peele George, dramaturg angielski, * 1558, † 1598; napisał: „The arraignment of Paris“ (1584), „The old wives's tale“ (przed 1595), „David and Bethsaba“ (ok. 1598) i in.

Peene Henryk van, architekt flamandzki, w 1625 sprowadzony do Polski przez ks. Zbarskiego; twórca kaplicy św. Katarzyny Sienieńskiej w kośc. św. Trójcy w Krakowie.

Peers (ang.), ob parowie.

Peganum, rutewnik, rodzaj roślin z rodziny Zygophyllaceae (parolistowate). Ziola o wielkich białych kwiatach, właściwe okolicom nadśródziemnomorskim, środkowej Azji i Ameryce. Nasiona *P. Harmala* (ruta syryjska), z pld. Europy i Wschodu, służą w Turcji za przyprawę korzenną, a po uprażeniu, traktowane kwasem siarkowym, dają czerwony barwnik „harmalinę“.

Pegaz, gwiazdozbiór; gwiazdy α , β , γ Pegaza oraz α Andromedy tworzą duży czworoąt (kwadrat). W gwiazdozbiorze tym w 1925 polski astronom Orkisz odkrył komety.

Pegaz, w mitologii greckiej rumak skrzydłoty, powstały z krwi gorgony Meduzy, której Perseusz uciął głowę; od uderzenia jego kopyta wytrysło na Helikonie źródło Hipokrene; u nowszych poetów uważany za rumaka Muz.

Pegli, miejscowość kuracyjna nadmorska (Włochy), na zachód od Genui, 10.600 mieszkańców; kąpiele morskie.

Pegmatyt, ob. ortoklaz.

Pegnina (greck.), podpuszczka, otrzymywana z błony śluzowej żołądka świń; ścina mleko; ma zastosowanie w dietetyce chorób żołądka.

Pegu (Paigu), kraina w Birmie (Indje bryt.), 24.084 km², 2.011.000 mieszk.; gl. zajęcie uprawa ryżu; stol. P., 14.000 mieszk.; słynna pzlaczana pagoda z relikwiami Buddy.

Pehlewi, ob. irańskie języki i perska literatura.

Pei, ob. Pai.

Pei-czing, ob. Pekin.

Peireskia, rodzaj roślin z rodziny Cactaceae (kaktusowate). Rośliny krzewiaste, właściwe Ameryce Pld., o todygach zdrewniałych, liściach płaskich lub półcylindrycznych, kwiatach białych, żółtych lub różowych. Owoc — jagoda, u niektórych gatunków, np. *P. aculeata*, jadalna. Gatunki P. są używane na podkładki przy rozmnażaniu zapomocą szczepienia niektórych kaktusów (*Epiphyllum*).

Peisker Jan, czeski historyk kultury starosłowiańskiej, * 1851; prof. uniw. w Gracu; prace: „Słowo o zadrudze“ (Rzecz o zadrudze), „Dawniejsze stosunki Słowian z Turkotatarami i Germanami“, „Kto byli przodkowie nasi i co po nich odziedziczyliśmy“ i in.

Pejpus (ros. Czudskoje oзеро), jez. na pograniczu Rosji i Estonji, 3.513 km²; pld. odnoga nosi nazwę jez. Pskowskiego; odpływa przez Narowe.

Pejzaż (franc.), widok.

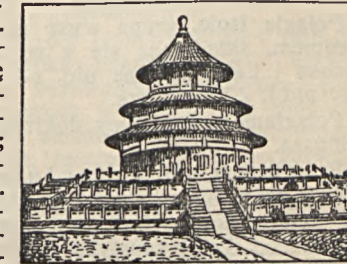
Pejzażowe malarstwo, malarstwo, mające za temat krajobraz. W starożytności p. stosowano przeważnie jako tło dla scen pierwszoplanowych, sztafaż (drzewa, rośliny, kwiaty, architektura, rzeki, góry itp.). P. m. jako samodzielna gałąź malarstwa rozwinęło się od XVII w. Wybitni pejzażyści: J. Ruisdael, Hobbema, J. van Goyen, Cl. G. Lorrain, A. Canale, Canaletto, W. Turner, Constable, Th. Rousseau, Diaz, Corot, Monet, van Gogh; w Polsce J. Szermentowski, Wl. Malecki, A. Gierymski, J. Chelmoński, J. Pankiewicz, L. Wyczółkowski, J. Fałat, W. Skoczylas, M. Rouba, B. Jamontt.

Pekah, król izraelski (735—730 przed Chr.), syn Remaljasza.

Pekalongan, m. na pln. wybrzeżu Jawy (Indje wsch. holend.), 42.000 mieszk.

Pekaf Józef, historyk czeski, * 1870; prace: „Historja spisku Waldsztejna“, „Najstarsza kronika czeska“, „Księga o Kości“, „Biała Góra“, „Z czeskiego frontu“, „Wojna światowa“ i in.

Pekin (chińsk. Pei-czing, w śred. opisach podróży zwany Khanbalik), stol. Chin w prow. Pe-czi-li, 805.000 mieszk. (1910); dzieli się na trzy części: m. cesarskie w środku, m. chińskie na pld. i m. mandżurskie na pln. M. cesarskie zawiera tzw. m. zakazane (pałac cesarski, otoczony czerw. murem), m. mandżurskie — tzw. dzielnicę tatarską i europejską (poselstwa państw); najstarszą częścią jest m. chińskie; olbrzymie pagody, dwa uniwersytety, siedziba władz,

Świątynia nieba w Pekinie.

wielkie parki; przemysł porcelanowy i kolorowych szkieł; okręg stołeczny P., 4.015.000 mieszk.; w VI w. stolica małego państwa tatarskiego, 1267—1409 — władców mongolskich z Karakorum, od 1409—1912 — ces. chińskich; 1860 zajęty przez Anglików, 1900 — przez wielkie mocarstwa europejskie.

Pektoral, tabliczki i krążki ze złota, rzadziej ze srebra lub brązu, zawieszane na piersiach w celach obrzędowych u ludów semickich i w staroż. Egipcie. P. były pokryte modlitwami, znakami apotropajcznymi i wyobrażeniami bóstw, nieraz doskonałymi pod względem artystycznym wykonaniami. Naśladownictwem p. były późniejsze p. rzymskie, tzw. bulle złote, oraz chrześcijańskie szaplerze, krzyżyki i medaliki. Pektoralem nazywano też zegarki do noszenia na piersiach.

Pektoral.

Pektynowe związki, związki węglowodanowe o bardzo złożonej budowie chemicznej, znajdujące się w sokach roślinnych.

Pela, ob. jedwab.

Peladan Josephin, zwany Le Sar, miśtyczny pisarz francuski, * 1859, † 1918; napisał 19-tomową powieść katolicką „La décadence latine“, rozprawy o R. Wagnerze, Piusie X i in.

Pelagia noctiluca, odznaczająca się zdolnością fosforescencji pelagiczna meduza z rodziny Pelagiidae; podrząd Semaestomata, rząd Discophora, podgromada Scyphomedusae, gromada Scyphozoa, podtyp Cnidaria (parzydełkow-

ce), typ *Coel enterata* (jamochłony).

Pelagiczne (głębinowe) osady, osady w głębi oceanów, powstałe w głębokościach większych od 900 m.; składają się ze skorup drobnych żyłatek morskich, pyłu meteorycznego, popiołu wulkanicznego, naniesionego wiatrem, i z kawałków skał, przyniesionych przez lody z okolic polarnych; powierzchnia przez nie zajęta równa się mniej więcej połowie powierzchni całej ziemi.

Pelagiczne zwierzęta, zwierzęta, żyjące na pełnym morzu. Strefa, zamieszkała przez nie, sięga mniej więcej 200 m. głębokości. Przeważnie — zwierzęta litoralne, żyjące w strefie przybrzeżnej.

Pelagie Isole, grupa wysp na morzu Śródziemnym, składająca się z wysp Lampedusa, Linosa i Lampione, na pd. od Sycylii (Włochy pd.), 2.200 mieszk.

Pelagianie, zwolennicy doktryny mnicha Pelagiusza.

Pelagianizm, ob. Pelagjusz.

Pelagjusz, mnich angielski, † po 418. Stojąc na stanowisku wolnej woli, wystąpił przeciw nauce św. Augustyna o grzechu pierworodnym i łasce Bożej; uczył, że człowiek, mimo grzechu pierwszych rodziców, nie utracił możliwości osiągnięcia dobrego, mając te same zdolności, co Adam po stworzeniu. Dzieci nie potrzebują chrztu, śmierć zaś jest przyrodzonym losem ludzkiej istoty. Nauka jego, pelagianizm, zwalczana głównie przez św. Augustyna, została potępiona na soborach afrykańskich. Utrzymywała się jeszcze przez jakiś czas w formie zlagodzonej, jako tzw. semipelagianizm.

Pelagjusz, imię dwóch papieży: 1) P. I, 555—560; 2) P. II, 578—590.

Pelagosa (chorw. Palagruža), grupa włoskich wysep na Adriatyku, do 1919 zaliczana do Dalmacji.

Pelant Karol, dziennikarz czeski, * 1876. † 1925; propagator idei wolnomyślnych oraz amerykanizmu w Czechach.

Pelagomorphae, legion ptaków podgromady Neornithes; obejmuje rzędy: Ciconiiformes, Anseriformes i Falconiformes.

Pelargonium, muszkatel, pelargonja, rodzaj roślin z rodziny Geraniaceae (bodziszkowate). Ziola lub podkrzewy, pochodzące przeważnie z Afryki pd. Mają kwiaty grzbieciste, o kielichu 5-o działkowym; jedna z działek (grzbietowa) przedłuża się w nasadzie w rodzaj ostrogi, zrosłej z szypułką kwiatową; korona 5-o płatkowa, o 2-6ch górnych płatkach silniej rozwiniętych od pozostałych; precyków 10, z których 3 lub 5 płonnych. Liczne gatunki i ich mieszańce są pospolicie uprawiane w licznych odmianach jako ro-

Pelargonja.

śliny ozdobne — kwiatowe, np.: *P. grandiflorum*, *P. zonale* (Rys.: a. owocostan, b. owoc w chwili rozrzucań nasion przez odzielające się od podstawy i skręcające się ku górze owocolistki), *P. peltatum*. Niektóre gat., jak: *P. odoratissimum*, *P. radula*, są uprawiane w Algierze i na pd. Francji dla oleju geranjowego, wydobywanego z liści.

Pelargonja, ob. Pelargonium.

Pelazgowie, jeden z najdawniejszych ludów, zamieszkujących Grecję, rolnicy i hodowcy bydła; uważani za twórców wielu miast warownych i murów cyklopowych.

Pelcl Franciszek Marcin, historyk i literat czeski z epoki odrodzenia narodowego, * 1734, † 1801; dzieła: „Nowa Kronika czeska“, „Pisarze zakonu O. Jezuitów w Czechach, na Morawach i na Śląsku“, „Cesarz Karol IV“, „Życiorys króla Wacława“ i in.

Pelcowizna, dzielnica Warszawy na Pradze.

Pelczar Józef ks., biskup przemyski, * 1842 w Korczyniu, † 1924; studja w Rzymie; 1877 prof. teologii na Uniw. Jagiell.; 1899 mian. biskupem; ogłosił m. in.: „Zarys dziejów kaznodziejstwa w kościele katolickim“ (1896) oraz „Prawo małżeńskie katolickie“ (3 t., 1898).

Pelczarski Władysław, rzeźbiarz polski, † 1891; jako stypendysta Wydziału Krajowego kształcił się w Paryżu; odznaczony w Salonie 1889 (Mention honorable) za grupę marmurową; odebrał sobie życie w parku Saint-Cloud.

Pelé (Mont), wulkan na Martynice (Antyle), 1.550 m. wys.; wskutek wybuchu 8. V. 1903 r. zburzone zostało m. St.-Pierre i zginęło 30.000 mieszk.

Pelecanus onocrotalus, pelikan baba, wielki, o ciężkiej budowie i dużych skrzydłach, ptak z rodziny Pelecanidae; podrząd Steganopodes, rząd Ciconiiformes. Długość znacznie dłuższa od głowy, dług. ok. 40 cm., prosty, płaski, z haczykowatym zagięciem szczęki górnej. Pod dziobem naga, obszerna torba skórna. Nogi krótkie, silne, spięte błoną pławną. Upierzenie białoróżowe z czarnawymi lotkami. Dług. ciała ok. 135 cm., ogona ok. 20 cm. Żywi się rybami. Zamieszkuje Europę pd.-wschodnią, Azję środk. i pd. i Afrykę płn. Podczas przelotów zalatuje rzadko mniej lub więcej licznie do Polski. Znacznie rzadziej zalatuje do nas nieco większy, srebrzysto-biały z popielatym odcieniem i kędzierzawo skróconymi piórami na głowie i karku, *Pelecanus crispus*, pelikan kędzierzawy.

Pelecus cultratus, ciosa, oseledec, ryba z rodziny Cyprinidae (karpioiwate); rząd Ostariophysi, podgromada Teleostei (kostnoszkieletowe). Grzbiet ciemny z stalowo-modrym połyskiem na karku, boki i tęczówka srebrzyste. Ciało wysmukłe, spłaszczone w ostrą krawędź na spodzie brzucha. Otwór gębowy zwrócony ku górze, wcięcie ust prawie pionowe. Pletwy piersiowe długie, mieczowato zaostrome; ogonowa głęboko wcięta, o dłuższym nieco płacie dolnym. Pletwa grzbietowa mała, osadzo-

na nad początkiem długiej podogonowej. Przewodzi życie wędrowne. U nas w Wiśle i Dniestrze.

Pèle-mêle (franc.), mieszanina różnorodnych rzeczy, odpowiada polsk. „groch z kapustą“.

Peleusz, w podaniach greckich syn Eaka (Alakosa), brat Telamona, władca kraju Mirmidonów we Ftyi (Tesalja), małżonek nereidy Tetydy, ojciec Achillesa.

Pelew, ob. Palau.

Pelřimov (niem. Pilgram), miasto w Czechosłowacji, 6.000 mieszk.; liczne zabytki architektury średniowiecznej.

Pelias berus, *Vipera berus*, żmija zygzakowata, gad z rodziny Viperidae; rząd Ophidia (węże), gromada Reptilia (gady). Dług. ciała 60—75 cm. Głowa szeroka, wyraźnie wyodrębniona od tułowia; szczęka górna silnie skrócona z jednym, wewnątrz wydrążonym, zębem jadowym z każdej strony. Żęby te w stanie spoczynku skierowane są ku tyłowi, przy otwartej zaś paszczy zwracają się do przodu. Na głowie trzy tarczki większe, otoczone mniejszymi. Oko, z pionowo ustawioną źrenicą, odgarnia się od górnych tarcz wargowych jednym szeregiem drobnych tarczec. Tarczka nosowa okrągła. Ogon krótki. Ubarwienie ciała nader zmienne. Wierzchołek popielaty, jasnoszary, brunatny lub czarny. Wzdłuż grzbietu przebiega zygzakowata brunatna lub czarna (czasem jednak słabo widoczna) pręga. Z odmian najpopularniejsza var. *chelsea*, żmija ruda, rozpowszechniona na całym obszarze Polski, z ubarwieniem szarem lub brunatnym. W okolicach górzystych najliczniej występuje var. *prester*, żmija czarna. Żmija żeruje głównie w nocy, żywiąc się przeważnie myszami, wobec czego jest bardzo pożyteczna. Człowieka boi się i unika, kąsa tylko wówczas, gdy jest podrażniona, kiedy się ją przypadkowo bosą nastąpi lub dotknie ręką. Działanie jadu bywa rozmaite, zależnie od pory roku oraz wieku, zdrowia i indywidualnych właściwości osoby ukąszonej. Miejsca ukąszonego w żadnym przypadku nie należy wysysać ustami (ze względu na ewentualne ranki na śluzówce jamy ustnej lub zepsute zęby), lecz trzeba mocno przewiązać daną część ciała powyżej miejsca zranionego, aby uniemożliwić szybkie przedostanie się jadu do ogólnego obiegu krwi, i wezwać pomocy lekarza.

Pelida, syn Peleusza, przydomek Achillesa.

Pelligot Eugène Melchior, chemik francuski, * 1811, † 1890; członek Académie des sciences.

Pelikan, ob. Pelecanus.

Pelikan Wacław, prof. i rektor uniwersytetu wileńskiego, * ok. 1780, † 1873; 1817 prof. chirurgii, 1820 anatomji; 1826—1830 rektor za kuratorstwa Nowosilcowa, potem prezes rady lekarskiej w Petersburgu; napisał: „Myologia czyli nauka o muskułach ciała ludzkiego“ i in.

Peliksza Kornel, działacz polityczny, * 1824, † 1872; w organizacji Rządu Narodowego 1863, naczelnik cywilny województwa mińskiego; potem na emigracji.

Peliosis rheumatica, choroba Schönleina, plamica goścowa, purpura, choroba, cechująca się występowaniem krwawych plamek na skórze oraz bólami w stawach.

Péllissier Jean Jacques Aimable, ks. Małakowa, marsz. Francji, gubernator Algieru, * 1794, † 1864; dowódca korpusu, a następnie głównodowodzący w wojnie krymskiej; zdobył redutę Kurhan Małakowski; 1858—59 ambasador w Londynie.

Pelity, pyłowe skały okruczowe, złożone z okruczów i ziarn najdrobniejszych, a więc wszelkie ily, gliny, łupki ilaste, margle i lesy.

Peljom, to samo co kordjeryt (ob.).

Pella, staroż. m. Macedonii (Grecja płn.), miejsce urodzenia Aleksandra W.

Pellagra, rumień lombardzki (włosk. mal rosso), choroba, panująca wśród ludów, żywiących się przeważnie kukurydzą (we Włoszech północnych, w Rumunii, na Bukowinie). Cechuje się zmianami skóry (tworzeniem się wzniesionych, łuszczących się zaczerwienień) oraz zaburzeniami w ośrodkowym układzie nerwowym i w narządach trawiennych.

Pellegrino, zw. Tibaldi, malarz i architekt włoski, * 1527, † 1596; przeróbka wnętrza katedry medjołańskiej, liczne pałace, religijne freski i obrazy.

Pelletan Camille, polityk i publicysta francuski, * 1846, † 1915; współpracownik pism radykalnych, 1881 poseł do parlamentu, 1902—1905 minister wojny; ogłosił: „Questions d'histoire“, „Les guerres de la révolution“ (1884), „De 1815 à nos jours“ (1892) i in.

Pelletan Eugène, polityk i pisarz francuski, * 1813, † 1884; literat, krytyk, 1863 poseł do parlamentu, 1884 senator; ogłosił: „La lampe éteinte“ (1840), „Decadence de la monarchie française“ (1860), „Profession de foi du XIX siècle“ i in.

Pelletier Pierre Joseph, chemik francuski, * 1788, † 1842; badania nad budową chemiczną chininy.

Pelletieryna, środek przeciwko tasiemcom (soliterom); alkaloid, zawarty w korze granatowca właściwego (*Punica granatum*, ob.).

Pellico Silvio, poeta włoski, * 1788, † 1854; nauczyciel domowy w Medjolanie; oskarżony o udział w związkach karbonaryjskich, więziony 1820—30 w Wenecji i na Spielbergu; główne dzieła: tragedia „Francesca da Rimini“ (1818) oraz opis przeżyć więziennych „Le mie prigioni“ (1833).

Pellicula, ob. Protoplazma.

Pelmatozoa, nazwa podtypu szkarłupni — Echinodermata, rozpowszechnione w minionych okresach geologicznych (gromady Cystoidea i Blastoidea), obecnie reprezentowane tylko przez gromadę liljowców — Crinoidea. Charakterystyczną cechą tych zwierząt, w przeciwstawieniu do innych szkarłupni, jest osiadły tryb życia lub występowanie osiadłej czasowo larwy w rozwoju.

Pełnář Józef, czeski lekarz-internista, profesor uniwersytetu w Pradze, * 1872.

Pelobates fuscus, huczek ziemny, płaz z rodziny Pelobatidae; podrząd Phaneroglossa, rząd Anura, gromada Amphibia. Długość ciała ok. 7 cm. Ubarwienie grzbietu zmienne: szaro-żółtawe lub szaro-brunatne, ciemno plamiste, często z czterema podłużnymi pasmami ciemnych plam; środek grzbietu czerwonawy. Brzuch ciemno plamisty lub białawy. Skóra gładka, błyszcząca; brodawki czerwone. Oczy wystające, wypukłe, z pionową źrenicą. Błona bębenkowa niewidoczna, gruczołów zausznych brak. Język na wolnym końcu słabo wycięty. Pięty z ostremi, rogowymi modzelami. Palce nóg tylnych spięte błoną pławną aż do końców. Żeber brak. Tryb życia nocny, dzień przepędza zagrzebany w ziemi, i dlatego jest mało znany wśród szerszego ogółu, jakkolwiek spotyka się w całej Polsce.

Pelomyxa, ob. Rhizopoda.

Pelopidas, wódz tebański, 379 przed Chr. uwolnił Teby od tyranii spartańskiej; 371 wespół z Epaminondasem odniósł zwycięstwo pod Leuktrami; 364 poległ pod Kynoskefale.

Pelopidzi, potomkowie Pelopsa.

Peloponeskie wojny, wojny między Atenami i Spartą o hegemonję w Grecji 431—404 przed Chr.

Peloponez (greck. Peloponnesos), półwysep w pld. Grecji, połączony z nią przesmykiem Korynckim; około 22.200 km², 950.000 mieszk.; w wiekach średnich zwany Morea.

Peloponnesos, ob. Peloponez.

Pelops, według podań greckich syn Tantala, przez ojca zabity i jako potrawa ofiarowany bogom, przez nich do życia przywrócony; przybył do kraju, który od niego wziął nazwę Peloponezu; założyciel igrzysk olimpijskich. Wnukami jego byli Agamemnon i Menelaos (Pelopidzi).

Peloria, kwiaty potwory; zniekształcenie promieniste grzbietobrzuszných kwiatów, np. u Antirrhinum.

Peplin, niekiedy Peplin, m. w pow. tczewskim (woj. pomorskie), nad rz. Wierzyca, 4.000 mieszk.; siedziba bisk. chełmińskiego, katedra, klasztor pocysterski z XIV w.; cukrownia.

Peltier'a zjawisko polega na tem, że prąd elektryczny, płynący w obwodzie, złożonym z różnych metali, wywołuje ochłodzenie albo ogrzanie miejsca spojenia tych metali. Jeżeli mamy dwa miejsca spojenia, to jedno ochładza się, a drugie się ogrzewa. Metal, do którego płynie prąd przez ochłodzone miejsce spojenia, nazywa się dodatnim, metal, z którego prąd płynie — ujemnym. Ilość ciepła, wywołana w ten sposób, jest proporcjonalna do natężenia prądu i zmienia znak z odwróceniem prądu, to znaczy, że ze zmianą kierunku prądu ogrzanie przemienia się w ochłodzenie i odwrotnie. Zjawisko P. jest odwróceniem zjawiska prądu termoelektrycznego i jest jego konieczną konsekwencją z punktu widzenia termodynamiki.

Peltigera, pawężnica, rodzaj porostów (Lichenes) z grupy Ascolichenes, o plesze liściastej. często rozgałęzionej. P. canina (Rys.), pospolita po polanach leśnych, na starych pniach.

Pelveoperitonitis, ob. peritonitis.

Pelvis, ob. miedznica.

Pelvis renalis, u człowieka miedniczka nerkowa, woskawa, Peltigera canina. błoniasty, szerokości 1,5—2 cm., powstający z połączenia tzw. kielichów nerkowych; przewęża się ku dołowi w moczowod.

Pelvoux (Massif du), masyw górski w franc. Alpach Delfinackich, 1.800 km², 4.103 m. wys.; liczne lodowce; szczyt Barre des Ecrins.

Pelwimetr, ob. miednicomierz.

Pelesz Julian ks., biskup przemyski grecko-katolicki, * 1843, † 1896; prof. seminarjum we Lwowie i Przemysłu, 1885 biskup stanisławowski; po śmierci biskupa Stopnickiego przeniesiony do Przemysła; ogłosił „Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart“ (2 t., 1878—80) i in.

Pełka (lub Fulko), arcybiskup gnieźnieński, † 1258; wykłął Konrada, ks. mazowieckiego, za złupienie biskupstwa krakowskiego; pogodził ks. wielkopolskich Bolesława i Przemysława w sporze o spadek ojcowski; zwołał 1233 synod w Sieradzu i 1257 w Łęczycy.

Pełnia księżycy, ob. księżycy fazy.

Pełnik, ob. Trollius.

Pełnoletność. Według obowiązujących na ziemiach polskich kodeksów cywilnych, pełnoletnią jest osoba, która ma ukończonych lat 21. Nabycie pełni praw cywilnych uzależnione jest od dojsicia do tego wieku, który zazwyczaj stanowi warunek wykonywania pewnych praw politycznych, np. u nas czynnego prawa wyborczego do sejmu i ciał komunalnych.

Pełnomocnik (mandatarjusz), osoba, której powierzono wykonanie pewnej czynności (mandatu); ob. pełnomocnictwo.

Pełnomocnictwo (mandat), umowa, której mocą jedna osoba (mocodawca) udziela drugiej osobie (pełnomocnikowi), za jej zgodą, prawa wykonywania jednej lub wielu czynności w jego, tj. mocodawcy imieniu i na jego rzecz. P. może być udzielane ustnie lub piśmiennie; bywa szczególne lub ogólne; pierwsze rozciąga się tylko do czynów, wskazanych w upoważnieniu (pełnomocnictwie), drugie obejmuje wszelkie czyny zarządu. P. z istoty rzeczy jest osobiste, jednakże pełnomocnik może być uprawniony do podstawienia innej osoby na swoje miejsce (zwie to się substytucją, a osoba w ten sposób podstawiona — substytutem). Względem osób trzecich, z którymi pełnomocnik zawarł umowę, odpowiada mocodawca, który winien wykonać umowę, zawartą w granicach pełnomocnictwa. P. ustaje: 1) przez odwołanie pełnomocnika; 2) przez zrze-

czenie się pełnomocnictwa ze strony pełnomocnika; 3) przez śmierć i utratę zdolności pełnomocnika lub mocodawcy. Nowsze kodeksy, w tej liczbie i niemiecki kodeks cywilny (Bürg. Gesetzbuch), w przeciwstawieniu do Kod. Nap. i Kod. cyw. austr., odróżniają umowy zlecenia od zastępstwa.

Peltew, l. dopływ Bugu, wypływa w obrębie Lwowa, dług. 70 km.

Pelzacz, ob. Certhia familiaris.

Pelzakł, ob. Rhizopoda.

Pelzanie toru, ob. migracja toru.

Pemba (arabk. El Huterā), bryt. wyspa korolowa u wsch. wybrzeża Afryki, 960 km², 83.000 mieszk.; klimat niezdrowy (febra); wywóz korzeni; stol. Czaki-Czaki.

Pemberton, m. w hr. Lancaster (Anglia pld-zach.), 20.000 mieszk.; kop. węgla, przemysł włókienniczy.

Pembroke, 1) m. port. i stol. hr. P. w Walji (Anglia zach.), 16.000 mieszk.; doki, budowa okrętów; hr. P., 1.599 km², 92.000 mieszk.; kop. węgla; 2) przedmieście m. Dublina (Irlandja), 29.000 mieszk.

Pemphigus, pęcherzyca, choroba skórna, cechująca się tworzeniem się na skórze większych lub mniejszych pęcherzy (bullae); może mieć przebieg ostry, gorączkowy, szybko przemijający, albo też przewlekły, prowadzący do śmierci w ciągu kilku miesięcy (do jednego roku). Niektóre formy p. przewlekłej prowadzą do odrywania się górnych warstw skóry (pemphigus foliaceus) lub do tworzenia się szaro-brudnych, nierównych, guzowatych wyrosła (pemphigus vegetans). Pemphigus neonatorum (p. noworodków), choroba Leinera, występująca u niemowląt jedno, i dwutygodniowych, wywołwana jest przez zakażenie paciorkowcami. Pęcherze nigdy nie tworzą się na podeszwach i dłoniach. Pemphigus syphiliticus, p. kilowa, tworzenie się pęcherzy na dłoniach i podeszwach u noworodków z kiłą wrodzoną (lues congenita).

Pempowski Ambroży, budowniczy polski z XIV w., budował przełaznie dla mieszczan krakowskich.

Peñas de Europa, najw. szczyt gór Kantabryjskich (Hiszpanja pld.), 665 m. wys.

Penaty (łac. penates), u Rzymian nazwa bóstw, opiekujących się zapasami i sprzętami (penas) domowymi i wogóle całym domem.

Penck Albrecht, geograf i geolog niemiecki, * 1858; morfolog i glaciolog. Napisał: „Die Vergleitscherung der deutschen Alpen“, „Morphologie der Erdoberfläche“, „Die tektonischen Grundzüge Westkleinasiens“ i in.; wydawca „Geographische Abhandlungen“ i „Bibliothek länderkundlicher Handbücher“.

Pendant (franc.), przedmiot, który ma tworzyć z drugim harmonijną całość, podobny do tamtego kształtem i wielkością.

Pendulacyjna teoria, teoria, przyjmująca wahanie się blegunów ziemi. Przesuwaniem się

biegunów usiłuje się wyjaśnić nie tylko zlodowacenie dyluwialne, ale i permokarbońskie.

Pendzłak, ob. Penicillium.

Pendzab, Pandzab (kraj pięciu rzek), ang. Punjab, prow. pld.-zach. Indyj bryt., 256.974 km², 20.700.000 mieszk.; rolnictwo, uprawa zboża, bawełny, trzciny cukrowej, indygo, herbaty; przemysł tkacki, wyrób dywanów; stol. Lahore.

Peneios, dwie rz. w Grecji: 1) P. obecnie Salamoria, przepływa Tessalię i uchodzi do zat. Salonickiej; 2) P., obecnie Verveni, uchodzi do m. Jońskiego.

Penelopa, żona Odyseusza, matka Telemaka, słynna z piękności i cnoty; podczas długiej nieobecności męża, broniąc się przed licznymi zalotnikami, oświadczyła im, że zdecyduje się na wybór małżonka po ukończeniu tkaniny, którą umyślnie pruła co noc, aby przedłużyć termin oczekiwania; wreszcie doczekała się powrotu męża.

Peneplena (prawie równina). Według geografów i geologów amerykańskiego Davisa niszczące siły, działające na powierzchni ziemi, dążą do zniszczenia wszelkich nierówności, a więc przedewszystkiem gór. Ostatecznym wynikiem tej dążności są równiny albo prawie równiny czyli penepleny; p. jest zatem zakończeniem pewnego cyklu rozwojowego.

Penetracja (łac.), przenikanie, przenikliwość, zgłębianie, dociekanie.

Penicaud, rodzina emaljerów francuskich z Limoges w XVI w. Najwybitniejsi: Nardona, wykonywał przeważnie tryptyki; Jean I, emalje, podpisane Johan Penicaud, Johannes Penicaudi, Johan P., * lub inicjałami I. P., bogatsze w barwach od emalii Nardona i często robione ze sztychów (Dürera, Simon'a Vostre'a i in.); Jean II, podpisywał swe emalje: Penicaud junior albo Johannes Penicaudi junior albo P. J. Robił emalje z obrazów flamandzkich i włoskich.

Penicillium, pendzłak, rodzaj grzybków pleśniowych z rodziny Aspergillaceae. P. glaucum (Rys.; obraz mikroskopowy) występuje pospolicie na resztkach organicznych. Tworzy bujną grzybnie białą, która wydaje prostopadłe wielokomórkowe trzonki konidjalne, w górze rozgałęzające się, na których powstają zarodniki (konidja) koloru zielonawoniebieskiego, wskutek czego pleśń, początkowo biała, szybko niebieszczeje. Płóciowo rozmnażają się zapomocą otoczni.

Penin, ob. chloryty.

Penińskie Alpy, pasmo Alp zach.; dzieli się na dwie grupy: Arolla na zach. (Matterhorn, 4.505 m.) i Monte Rosa na wsch. (szczyt Pic Dufour, 4.638 m.) i liczne lodowce.

Penińskie góry (ang. Pennine Chain), łańcuch gór i wyżyn na pograniczu Anglii i Szkocji, biegnących w kierunku południkowym, ok. 700—900 m. wys.

Penis, prącie, członek męski (membrum virile), męski narząd kopolacyjny, z którego pośrednictwem u człowieka i zwie-

Penicillium glaucum.

rząt o zapłodnieniu wewnętrznym, nasienie męskie (sperma) zostaje wprowadzone podczas spółkowania (coitus) do wewnętrznych narządów płciowych kobiety wzgl. samicy. Kształt i budowa prącia są nader rozmaite w różnych grupach zwierzęcych. Wśród kręgowców organ ten istnieje u ryb spodoustych — Sela chii (jako utwór powstały ze zmodyfikowanej częściowo płetwy brzusznej), u gadów — Reptilia (często podwójny), u niektórych ptaków — Aves i u ssaków — Mammalia. U krokodyli, żółwi i niektórych ptaków (struś, kazuar, kaczor, gąsior i łabędź) prącie leży w steku (cloaca) i posiada na stronie grzbietowej podłużną rynienkę, którą spływa nasienie przy spółkowaniu. Przez prącie człowieka i ssaków (z wyjątkiem stekowców — Monotremata) przechodzi wspólny przewód moczopłciowy. Trzon prącia (corpus penis) składa się z silnie rozwiniętej tkanki gąbczastej, złożonej z licznych zatok żylnych, ograniczonych rozciągliwymi, sprężystymi ściankami, i wytwarzającej tzw. ciała jamiste (corpora cavernosa). Górna (grzbietowa) część prącia tworzą dwa większe, wałkowate ciała jamiste prącia (corpora cavernosa penis), dolną stanowi cieńsze ciało jamiste cewki moczowej (corpus cavernosum urethrae), przez które przebiega kanał cewki, zakończony otworem (orificium urethrae externum) na brzusznej stronie tzw. żółędzi prącia (glans penis), tj. rozmaicie ukształtowanej, zazwyczaj grubszej od trzonu prącia, końcowej części ciała jamistego cewki. U mężczyzny stożkowato rozszerzona żółędź zachodzi czapczkowato na przednie końce obu ciał jamistych prącia. Gruby brzeg nasady żółędzi nazywa się koroną żółędzi (corona glandis). Poczynając od rowka pierścieniowego lub założonego (sulcus coronarius s. retroglandularis), sprężysta, łatwo przesuwalna skóra prącia tworzy podwójny fałd, zwany napletkiem (praeputium), otaczający częściowo (u małych chłopców całkowicie) żółędź, z którą się łączy zapomocą wędzidełka napletka (frenulum praeputii). Pomiedzy żółędzią a napletkiem gromadzi się wydzielina, zwana mastką (smegma praeputii). Pod wpływem podniety nerwowej ciała jamiste prącia i cewki ulegają przekrwieniu, przyczem prącie staje się sztywne, dłuższe i bardziej objętościowe. Tego rodzaju powiększenie się i naprężenie narządu (wzwód czyli erekcja prącia) umożliwia wprowadzenie go do pochwy kobiecej lub samczej. U licznych ssaków (Marsupialia, niektóre Cetacea, Carnivora, Pinnipedia, Rodentia, Chiroptera, Prosimia e i niektóre Primates) między ciałami jamistymi znajduje się w przegrodzie prącia (septum penis) utwór kostny (os penis s. os priapi), nadający większą sztywność członkowi kopulacyjnemu.

Penitencja (łac.), 1) zakład karny; system penitencjarny, środki stosowane w więzieniach, celem umoralnienia więźniów; 2) pokuta, kara. Penitencjariusz, kapłan, posiadający prawo rozgrzeszania w specjalnych przypadkach.

Penitencjarja rzymska, Sacra Poenitentiaria, według organizacji Kurji rzymskiej na podstawie konstytucji „Sapientia consilio“ z 29. VI. 1908, należy do jednego z 3 trybunatów (Penitencjarjat, Rota, Sygnatura); jest to urząd, przeznaczony wyłącznie do sądzenia spraw wewnętrznych (fori interni); władz p. nie rozciąga się na wszelkie sprawy sumienia.

Penitent (łac. poena, kara), sprawiadający się grzesznik, skruszony pokutnik, członek bractwa pokutnego.

Penn William, założyciel Pensylwanii, * 1644 w Londynie, † 1718; kwakier, uchodząc przed prześladowaniami religijnymi, udał się do Ameryki, gdzie rząd angielski, wzamian za ojcu jego (admirałowi) należne sumy, odstąpił znaczną połac ziemi nad rz. Delaware; 1681 P. założył tam kolonję Pensylwanję, nadał jej 1683 konstytucję, założył miasto Filadelfję; 1712 odstąpił swe prawo własności koronie angielskiej za 280.000 f. szterl. Napisał: „No cross, no crown“, „Fruits of solitude“.

Pennafortl Rajmund, ob. Rajmund św. **Pennine Chain**, ob. Penińskie góry.

Pennisetum, rodzaj traw (Gramineae) z okolic zwrotnikowych i podzwrotnikowych, przeważnie Afryki. P. americanum (proso muzyńskie, durra), uprawiane w okolicach gorących jako roślina zbożowa. P. Benthamicum porasta stepy wschodniej Afryki, dochodząc do kilku metrów wysokości. Niektóre gatunki, np. P. villosum, uprawiane są jako rośliny ozdobne, mające zastosowanie w bukiciarstwie.

Pensylwanla, ob. Pensylwanja.

Penny, drobna moneta angielska, dwunasta część szylinga; w skröceniu d (łac. dinarius).

Pensacola, m. port. nad zat. Meksykańska, w stanie Floryda (St. Zj. Am. Płn.), 31.000 mieszk.; wywóz drzewa, ryb, bawełny.

Pensum (łac.), zadanie do odrobienia.

Pensylwanja (Pennsylvania), stan St. Zj. Am. Płn., nad Oceanem Atlantyckim, 116.872 km², 8.798.000 mieszk. (375.000 Polaków); rolnictwo, leśnictwo, ogrodnictwo, górnictwo; przemysł metalurgiczny, włókienniczy i chemiczny; stan najwięcej uprzemysłowiony, największe kopalnie węgla; stol. Harrisburg, gł. port Filadelfja; 112.178 km. linii kol. Początkowo kolonizowany przez Szwedów i Holendrów (1638), od 1681 dostał się Anglikom dzięki Williamowi Pennowi.

Pentada (greck.), okres czasu, obejmujący pięć lat.

Pentadactylia, występowanie pięciu palców na przednich i tylnych kończynach u wyższych kręgowców (poczynając od płazów).

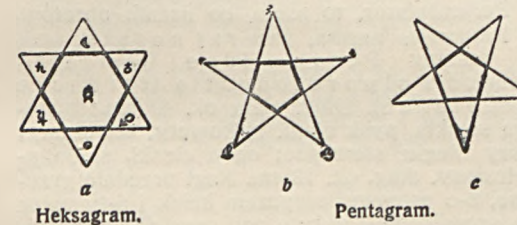
Pentaedr (greck.), pięciościan, bryła geometryczna, ograniczona pięciu ścianami.

Pentagon (greck.), pięciokąt, pięciobok.

Pentagonalny dwudziestoczworoscian, ob. dwudziestoczworoscian.

Pentagonikositetraedr, dwudziestoczworoscian pentagonalny, ob. dwudziestoczteroscian.

Pentagram (greck.), figura geometryczna, powstała z pięcioboku foremnego przez przedłużenie każdego boku aż do punktu przecięcia się, wskutek czego powstają trójkąty równoramienne. Heksagram (Rys., a), utworzony w ten sam sposób z sześcioboku foremnego, jest znakiem kabalistycznym, odgrywającym ważną rolę w okultyzmie i wolnomularskiej symbolice. P. był w starożytności u pytagorejczyków znakiem rozpoznawczym, zastępującym zwykle ich powitanie „hygienein“, „witaj zdrowy“ (głoski początkowe w kątach p.); miał być znakiem, umieszczonym na węgle świątyni Salomona; w mitologii starogermańskiej zwał się nogą czarownicy (Drudenfuss), jednej z wielu drud (Trud), dotyczących kreslony przez lud jako znak, odczyniający uroki złych sił kobiecych. Wiedza tajemna różniła p. prosty (Rys., b), symbol magii białej, wyobrażający postać człowieka, którego głó-

Heksagram.

Pentagram.

wa, ręce i nogi mieszczą się w kątach p. i p. odwrócony (Rys., c), symbol magii czarnej, wyobrażenie szatana, którego koźła głowa, ręce i nogi mieszczą się w kątach p. P. w symbolice wolnomularskiej oznacza mikrokosmos czyli człowieka, podczas gdy heksagram wyobraża makrokosmos, tj. wszechświat.

Pentametr (greck.), wiersz daktyliczny, pięciostopowy, składający się z dwóch części.

Pentan, związek organiczny, C₅H₁₂, węglowodór, należący do szeregu parafin; ciecz bezbarwna o temp. topn. — 131°, temp. wrzenia 36°; ciężar wł. 0.626.

Pentapolis (pięć miast), 1) staroż. nazwa Cyrenajki; 2) nazwa okręgu 5 miast port. na wsch. wybrzeżu płw. Apenińskiego: Ariminum, Pisaurum, Fanum, Ancona i Senogallia.

Pentarchja (greck., rzady pięciu), w publicystyce europejskiej XIX w. nazwa pięciu wielkich mocarstw, Anglii, Francji, Austrii, Prus i Rosji, decydujących przez czas dłuższy o polityce całej Europy.

Pentastemum, pentstemon, w asatka, rodzaj roślin w rodziny Scrophulariaceae (tre-downikowate). Byliny lub krzewy Ameryki Płn. i Meksyku; z powodu pięknych kwiatów uprawiane jako rośliny ozdobne, np. P. ova-

tus, P. Hartwegii, P. heterophyllus.

Pentastomida, ob. Linguatulida.

Pentateuch, Pięcioksiąg, ob. Mojszowe księgi.

Pentathlon, ob. pięciobój.

Pentatonika, w muzyce skala, złożona z samych całych tonów, pozbawiona półtonu; w obrębie oktawy obejmuje 5 całych tonów, skąd pochodzi jej nazwa.

Pentelikon, obecnie Mendeli, pasmo górskie w Atyce (do 1.109 m.) z łomami marmuru (pentelikońskiego).

Pentesilea, w podaniach greckich córka Areasa, królowa amazonek, zabita przez Achilleasa.

Penthièvre, obecnie dep. Morbihan, dawne hrabstwo bretońskie, nadane przez Ludwika XIV w 1697 jego naturalnemu synowi, hr. Tuluzy; obecnie lotnisko nadmorskie.

Pentosuria (greck.), choroba przemiany materji, opisana 1892 przez Jastrowiza; polega na wydzielaniu w moczu arabinozy; istota choroby nieznana.

Pentozany, polisacharydy, znajdujące się w ścianach komórek liści i łodyg, zwłaszcza zdrewniałych.

Pentozy, związki organiczne o wzorze C₅H₁₀O₅, węglowodany, należące do tzw. monosacharydów (monoz). Znane są: arabinosa i ksyloza (obie są aldozami).

Pentriakontan, związek organiczny, C₃₅H₇₂, węglowodór, należący do szeregu parafin; ciało stałe, bezbarwne, temp. topn. 74°, temp. wrzenia 302° (pod ciśnieniem 15 mm.); ciężar wł. 0.783 (74°).

Pentstemon, ob. Pentastemum.

Pentyt, związek organiczny, C₅H₇(OH)₅, alkohol pięciowodorotlenowy; istnieje w kilku postaciach izomerycznych.

Penultima (łac.), przedostatnia sylaba wyrazu.

Penumbra (paene — prawie, umbra — cień), ob. zaćmienia.

Penza, m. gub. w Rosji środk., nad rz. Surą, 83.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny, wyroby skórzan; gub. penzeńska, 38.839 km², 1.745.000 mieszk.

Penzance, m. w hr. Cornwall (Anglja pód-zach.), nad zat. Mounts, 12.100 mieszk.; wywóz miedzi i cyny.

Peoria, m. w stanie Illinois (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Illinois, 76.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny.

Pepe, 1) Florestano, gen. neapolitański, * 1780, † 1851; stłumił rewolucję w król. neapolitańskim 1820; 2) Guglielmo, generał, brat poprz., * 1783, † 1855; w 1820 wódz rewolucji, po jej upadku wygnany; w 1848 bronił Wenecji przeciwko Austrjakom; napisał: „Mémoires du general Guillaume P.“ i in.

Peperomia, pieprzówka, rodzaj roślin zielnych z rodziny Piperaceae, właściwych strefom zwrotnikowym, szczególnie Ameryki. Niektóre odmiany uprawiane są w cieplarniach dla ozdobnych liści.

Pepi, Pepita, imiona zdrobniałe od Józef, Józefina.

Pepin (Pippin), imię wielu mężów, znanych w dziejach państwa frankońskiego, zwłaszcza z rodu Karolingów: 1) P. z Landen, majordom austrazyski Dagoberta I, † 639; 2) P. z Herstallu, wnuk poprz., † 714; 3) P. Mały, wnuk poprzedni, syn Karola Młota, w 741 majordom Neustrii, Burgundji i Prowancji; w 747, rządząc jako ks. Frankonii w imieniu Childe-ryka III, zjednoczył wszystkie ziemie frankońskie; 752 król; ofiarował pap. Stefanowi III egzarchat; † 768 4) P., drugi syn Karola W., * 777, król Longobardów, † 810; 5) P., syn Ludwika Pobożnego, 817 król Akwitani. † 838; 6) P. Młodszy, syn poprz., obwołany królem Akwitani przez przeciwko Karolowi Łysemu, w 864 wydany Karolowi, † w więzieniu.

Pepiniera (franc.), 1) szkółka drzewek; 2) zakład, naukowy, dostarczający fachowców.

Pepita, bryłka złota rodzimego, uwołniona od skały.

Pepin, ob. **Pepilin**.

Peplos (greck.) lub **peplum** (łac.), w staroż. długa wełniana szata kobiet, spięta na ramionach.

Pepłowski Edward, polityk *1880; studja w Instytucie górniczym w Petersburgu; członek N. P. R.; minister pracy i opieki społecznej w gabinecie Skulskiego 1919—20 i w gabinecie Witosa 1920—21.

Pepłowski-Schnür Stanisław, publicysta i pisarz historyczny, *1859, †1900; ogłosił: „Teatr polski we Lwowie” (1889), „Kościuszkowskie czasy” (1895), „Polacy i Węgrzy. opowieść dziejowa z lat 1848—49” (1896), „Jeszcze Polska nie zginęła. historia Legionów polskich” (1897), „Krwawa karta” (1896), „Opowieści historyczne” (1899), „Szkice historyczne” (1900), „Galicjana 1778—1812” (1896), „Obrazy z przeszłości Galicji i Krakowa” (2 t., 1896) i in.

Pepsyna, ob. **fermenty**.

Pepsynogen (propepsyna), proferment pepsyny; substancja, wydzielana przez błonę śluzową żołądka, i przekształcająca się w pepsynę pod wpływem kwasu solnego, zawarte- go w żołądku.

Peptony, złożone związki organiczne, pozostałe z rozkładu białek właściwych (protein).

Pepucjanie, ob. **montanizm**.

Per (łac. i włosk.), przez, na, dla.

Per acclamationem (łac.), jednogłośnie.

Per angusta ad augusta (łac.), przez cierpienia ku triumfowi.

Per anno (łac.), rocznie.

Per aspera ad astra (łac.), przez ciernie do gwiazd (cyt. z Wergiljusza).

Per capita (łac.), pogłównie, od głowy.

Per cassa (włosk.), gotówka.

Per compromissum, ob. **papież**.

Per contante (włosk.), gotówka.

Per conto (włosk.), na rachunek.

Per diem (łac.), dziennie.

Per Dio (włosk.), na Boga.

Per exemplum (łac.), na przykład.

Per fas et nefas (łac.), sposobem godziwym lub niegodziwym.

Per inspirationem, z natchnieniem, ob. **papież**.

Per mandatarium (łac.), przez pełnomocnictwo.

Per mensem (łac.), miesięcznie.

Per obitum (łac.), z powodu śmierci.

Per pedes (łac.), pieszo; **per pedes apostolorum**, pieszo na wzór apostołów.

Per procura, ob. **prokura**.

Per risum multum debes cognoscere stultum (łac.), poznać głupiego po śmiechu jego.

Per scrutinium (łac.), przez tajne głosowanie, ob. **papież**.

Pera, dzielnica handlowa Konstantynopola, na wybrzeżu Złotego Rogu, zamieszkała przez cudzoziemców.

Peraci, perejczycy, sekta gnostyczna grupy ofitów na przelomie II i III w. Wierzyli w Zbawcę, który przyszedł na świat, by przyciągnąć do siebie magnetyczne żywioły niebieskie i dopomóc wiernym do przebycia tego świata i uniknięcia ślepego losu.

Perak, sultanat na półwyspie Malakka, 20.500 km², 500.000 mieszk. (Malajów); wywóz złota, kości słoniowej, cyny, ryżu, korzeni; należy do Związku Państw Malajskich; stolica P.

Perambulator, to samo, co licznik obrotów.

Perameles nasuta, jamraj nosaty, ssak z rodziny Peramelidae (jamraje); podrząd Polyprotodontia (torbacze drapieżne). Dług. ciała ok. 40 cm.; budowa smukła, pysk długi, ryjkowaty, szpiczasty; uszy długie, sterzące; ogon cienki, słabo uwłosiony, dług. ok. 12 cm. Nogi przednie grzebne, 5-o palcowe, przyczem kciuk i 5-ty palec są szczytkowe i ukryte pod sierścią; nogi tylne silne, znacznie dłuższe od przednich, 4-o palcowe, o uwsteczniionych palcach 2-gim i 3-cim. Tryb życia nocny; żywi się podziemnymi częściami roślin, owadami i robakami; żyje w wygrzebanych przez siebie norach. Zamieszkuje Australję i Tasmanję.

Perca fluviatilis, okuń, ryba z rodziny Percidae (okuniowate); rząd Acanthopterygii, podgromada Teleostei (kostnoszkieletowe). Ubarwienie połyskujące, zielonawo-żółte, z 6—9 pręgami barwy śniadej na bokach ciała. Na końcu pierwszej płetwy grzbietowej czarna plama. Promieni w pierwszej pł. grzbietowej 13—15. Ciało wydłużone i ścieśnione. Krawędź przedwiczka ząbkowana, wieczko wydłużone w kolec. Zęby drobne, gęsto w paszczy ustawione. Dług. 25—45 cm. Pospolity w całej Polsce w stawach, jeziorach i niezbyt bystrych rzekach.

Percentyli metoda, metoda wyliczeń statystycznych, stworzona przez uczonego angielskiego Fr. Galtona, mająca zastosowanie w psychologii i psychotechnice. Istota jej polega na tem, że szereguje się wyniki liczbowe, osiągnięte w eksperymencie psychologicznym, dokonany przy pomocy testu, badającego sprawność danej funkcji duchowej u większej

liczby osób (np. stu), według ich wartości wzrastających; percentylem nazwał Galton miejsce porządkowe, zajmowane przez każdą poszczególłą jednostkę w szeregu stu osób. P. pierwszy wyraża sprawność najmniejszą, p. zaś ostatni, setny — największą. W przypadkach, gdy różnice indywidualne sprawności poszczególnych osobników nie są znaczne, można poprzestać na wyliczaniu tzw. decyli, tj. na grupowaniu w jedną klasę po dziesięć p.: decyl pierwszy obejmuje dziesięć pierwszych p. id. Niekiedy znów wystarczy podział na tzw. kwartyle. Metoda p. pozwala na zdanie sobie sprawy ze stanu rozwoju danej funkcji u poszczególnego osobnika w porównaniu z innymi osobnikami danego wieku; pozwala ona również porównywać sprawność danej funkcji u osobników różnego wieku, różnych środowisk, ras itp.

Percepcja (łac. percipio — postrzegam), ob. **postrzeżenie**.

Percepta (łac.), dochód, wpływ pieniędzy.

Perche, kraina we Francji ptn., wchodząca w skład dep. Orne i Eure-et-Loir, w dorzeczu rz. Hulsne; chów koni, tzw. perszeronów, wyrób płótna.

Percy John, chemik angielski, *1817, †1889; profesor metalurgji w Londynie 1851—1879; napisał 4-o tomowy podręcznik metalurgiczny.

Percy Thomas, angielski poeta i historyk literatury, *1729, †1811 jako biskup w Irlandji; wydał zbiór staroangielskich i szkockich pieśni i ballad pt.: „Reliques of ancient English poetry”.

Perceł Dezyderjusz, liberalny, ugodowy w stosunku do Austrii polityk węgierski, *1848; 1887 poseł do parlamentu, 1895—99 węgierski minister spraw wewnętrznych, 1899—1901 i 1903 prezydent parlamentu.

Perceł Maurycy, generał rewolucyjnych wojsk węgierskich, *1811, †1899; 1849—1867 na emigracji; od 1873 prezes ugodowej partji Deaka, generał obrony krajowej.

Perć, stroma ścieżyna górską w Tatrach.

Perdendosi, wyraz w muzyce używany na określenie gubienia czyli zanikania stopniowego tonu.

Perdikkas, wódz Aleksandra W., † w czasie wyprawy do Egiptu 321 r. przed Chr.

Perdix perdix, kuropatwa, ptak z rodziny Gallidae; podrząd Galli, rząd Galliformes. Dług. ciała ok. 30 cm.; upierzenie szare, rdzawo i czarno pręgowane; przód głowy i gardziel rude; szyja popielata, ciemno prążkowana; pierś z podkowiastą, ciemno-brunatną lub prawie czarną plamą. Sterówek 18; ogon krótki, zaokrąglony. Nogi czteropalcowe, bez ostróg i wyrostków. Bardzo pospolita w miejscowościach nizinnych, szczególnie na polach uprawnych; gnieździ się na ziemi, karmi się młodem roślinami, ziarnem, owadami i robakami. Na zimę nie odlatuje.

Père Marin, ob. **Mersenne**.

Pereat (łac.), niech zginie, precz.

Pereat mundus, fiat iustitia (łac.), niechaj

świat zginie, byle sprawiedliwości stało się zadość.

Pereda Antonio, malarz hiszpański, *1599, †1669; malował martwe natury, portrety, obrazy historyczne; z prac: „Sw. Hieronim” (muz. w Prado), „Ecce Homo” (tamże), „Pietà”.

Pereda Don José Maria de, literat hiszpański, *1834, †1906; od 1873 przedstawiciel partji karlistów w parlamencie; liczne powieści i opowiadania: „Escenas montañesas” (1870), „Peñas arriba” (1891) i in.

Peregrinus Proteus, marzytel z II w. po Chr., spalił się dobrowolnie podczas igrzysk olimpijskich 168 r. po Chr.

Peregryn, kaznodzieja i inkwizytor polski z XIV w., rodem ze Śląska; prowincjał dominikański; kazania, przedrukowywane wielokrotnie.

Peregrynacje (łac.), wędrowki, pielgrzymki.

Perehińsko, w. w pow. doliniańskim (woj. stanisławowskie), 6.000 mieszk.; kop. nafty, 2 otwory wiertnicze.

Pereire (Pereira) Jacob Rodrigueuz, twórca nowej metody nauczania głuchoniemych; pochodził z Żydów hiszpańskich, osiadłych we Francji, *1715, †1780; pierwszy uczył głuchoniemych mowy głosowej i wyrażania myśli słowami mówionymi, jednocześnie budził i rozwijał ich inteligencję; dzisiejsze metody nauczania głuchoniemych opierają się na zasadach P.

Perejasław (ros. Perejaslaw), m. pow. na Ukrainie, gub. połtańska, 19.000 mieszk.; fabr. tytoniu; pamiętne ugodą Chmielnickiego z Moskwą w 1664 r.

Perejasław Zaleski, m. pow. w gub. włodzimierskiej (Rosja środk.), nad rz. Trubieżą, 12.500 mieszk.

Perejczycy, ob. **peraci**.

Perekop, tat. Or-Kapu, m. pow. w rep. krymskiej na przesmyku Perekopskim, 5.300 mieszkańców.

Père-Lachaise, cmentarz paryski, ob. **Lachaise François**.

Pereplut, słowiański bożek losu i przypadku, plątający ludzi i rzeczy; ob. **mitologia słowiańska**.

Peresyp, nazwa mierzeli nad m. Czarnem.

Pereświt, pseud. Marcinowskiej Jadwigi.

Péret Raoul, polityk i ekonomista francuski, †1870; 1926 minister skarbu, przewodniczący parlamentu; ogłosił: „Le budget, la population, les dettes et la fortune publique des divers Etats” i in.

Peretiatkowicz Antoni, prawnik, *1884 na Wołyniu; prof. uniwersytetu poznańskiego; wydaje od 1921 czasopismo „Ruch prawniczy, ekonomiczny i sociologiczny”; ogłosił osobno: „Konstytucja turecka na tle porównawczem” (1909), „Literatura encyklopedji i filozofji prawa w latach ostatnich” (1916), „Rousseau’a Umowa społeczna, tłum. z objaśnieniami” (wydanie II, 1920), „Wojna a idea prawa” (wyd. II, 1920), „Prąd nowy w prawoznawstwie” (wyd. III, 1922), „Filozofja społeczna J. J. Rousseau’a” (wyd. II, 1921), „Zarys Encyklope-

dji prawa jako wstęp do nauk prawnych" (1922), „Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej i ważniejsze ustawy polityczne i administracyjne" (wyd. III, 1924), „Państwo współczesne" (wyd. V, 1924), „Encyklopedia prawa obowiązującego w Polsce" (praca zbior., 5 części, 1923—26), „Współczesna encyklopedia polityczna" (1926).

Peretiatkowicz Marjan, architekt, * 1876, † 1916; studia w Instytucie inżynierów cywilnych i w Akademii sztuk pięknych w Petersburgu; prof. planowania miast w wyższej Szkole artystycznej tamże; zbudował wiele gmachów w Petersburgu.

Pereyra Manuel, rzeźbiarz, rodem Portugalczyk, * 1614, † 1667; studiował we Włoszech, pracował w Hiszpanii; z prac najważniejsza: „Sw. Bruno" (rzeźba w drzewie, Chartreuse de Miraflores); szereg posągów w kościołach madryckich.

Perez Galdos Benito, pisarz hiszpański, * 1845, † 1920; autor powieści historycznych i współczesnych oraz dramatów: „Episodios nacionales", „Doña Perfecta", „Gloria", „Alma y vida", „Electra" i in.

Perfall Karl Friedrich, kompozytor niemiecki, * 1824, † 1907; opery: „Sakuntala", „Raïmondin", kantaty i in.

Perfectio (łac.), termin muzyczny, oznaczający w średniowiecznej muzyce mensuralnej wartość nuty trójdzielnej, uważanej za doskonałą, od dwudzielnej, z powodu podobieństwa do Trójcy św.

Perfekcja (łac.), doskonałość.

Perfekcjonisci lub **komuniści biblijni**, sekta purytańska, założona 1831 przez John'a Humphrey Noyes nad rz. Oneida w stanie N. Jorku; próbowała wprowadzać w życie całkowitą wspólnotę rodzinną i majątkową.

Perfektybilizm, pogląd filozoficzny, według którego ludzkość w swym rozwoju stale się doskonali.

Perfidja, przewrotność.

Perfidny (łac.), przewrotny, podstępny, przemierny.

Perforacja (łac.), przedziurawienie, przeświadowanie.

Perforacyjna maszyna, maszyna, służąca do ząbkowania wyrobów z papieru, np. znaczków pocztowych.

Perforatio, perforacja, pęknięcie, przebicie jakiegoś narządu (żołądka, jelit, macicy). P. samoistna, przy zmianach patologicznych w danym narządzie (np. p. żołądka przy wrzodzie; p. wyrostka robaczkowego, przy zapaleniu — *appendicitis*); p. sztuczna, wskutek uszkodzeń podczas zabiegów operacyjnych (np. p. macicy przy próbach poronienia). P. wymaga natychmiastowej interwencji chirurgicznej. P. w położnictwie, ob. w y m ó ż d z e n i e.

Perforator, perforatorium (łac.), narzędzie w kształcie nożyc, stosowane w położnictwie celem przedziurawienia główki dziecka przy operacji wymóżdżenia.

Perfumy, pachnidła, substancje płynne lub

stałe, o miłej woni, wytwarzane syntetycznie lub uzyskiwane przez wyciąganie i wytrawianie olejków eterycznych i tłuszczów wonnych z roślin i zwierząt (ambra, piżmo). Wyciąganie odbywa się zapomocą tłuszczu, który pochłania woń kwiatów, i który służy potem za materiał do otrzymania wyciągu alkoholowego. Wytrawianie polega na rozpuszczaniu zapachów zapomocą chloroformu lub chlorku metylowego; rozpuszczalniki te następnie ulatniają się. Najwięcej p. i najlepsze produkuje Francja.

Pergam lub **Pergamos**, nazwa zamku trojańskiego, stąd niekiedy nazwa całej Troi.

Pergamin, skóra zwierzęca (głównie barania i cielęca), przyrządzana w specjalny sposób, używana niegdyś do pisania i do oprawy książek.

Pergamon, dziś **Bergama** (ob.), w staroż. m. w Myzji (Azja Mniejsza), nad rz. Kaikos, stol. państwa Pergameńskiego, założonego 280 przed Chr. przez Fileterusa; za Attalusa I (241—197) królestwo, za jego następców jedno z potężniejszych państw Azji Mniejszej; za Attalusa III podbite 133 przez Rzymian; o świętości tej stolicy świadczą wykopaliska, wydobyte w latach 1878—86 (w Muzeum berlińskim).

Pergola (włosk.), altana, okryta pnąciami roślinami.

Pergola, m. w prow. Pesaro e Urbino (Włochy), nad rz. Cesano, 9.300 mieszk.

Pergolese Giovanni Battista, kompozytor włoski, * 1710, † 1736; twórca „Stabat Mater", „Salve Regina"; opery: „La serva padrona" i in.

Perham, miejscowość w stanie Minnesota (St. Zj. Am. Płn.), kolonia polska z 550 ludzi.

Peri, w mitologii perskiej istoty eteryczne obojętne płci, piękne i nieśmiertelne, żyjące w kraju czarodziejskim i broniące ludzi przeciwko złym duchom.

Periander, długoletni władca Koryntu (do 585 przed Chr.), jeden z tzw. 7 mędrców Grecji.

Periastron, najbliższy punkt względem gwiazdy głównej, osiągany przez gwiazdę — satelitę podczas jej drogi dookoła gwiazdy głównej.

Peribronchitis (greck.), zapalenie tkanki łącznej, otaczającej oskrzela; występuje najczęściej na tle gruźliczym.

Pericambium, ob. **perycykl**.

Pericarditis (greck.), zapalenie osierdzia, zebranie się płynu zapalnego (surowiczego lub ropnego) w worku osierdziowym; bywa najczęściej przy gościu stawowym. W przypadkach wyzdrowienia prowadzi do wzrostów, utrudniających ruchy serca.

Pericardium, osierdzie, błona w kształcie dwuwarstwowego worka, odziewającego serce i wychodzące z niego naczynia.

Pericarpium, owocnia, ob. **owoc**.

Perichondrium, chrząstka, tkanka, uposażona w naczynia krwionośne i nerwy, okrywająca chrząstki z wyjątkiem miejsc, w których stykają się one z kośćmi, oraz powierzchni stawowych,

Periculum (łac.), niebezpieczeństwo. P. in mora, niebezpieczeństwo w zwłoce, tj. należy działać bezzwłocznie.

Pericystitis (greck.), zapalenie okołopęcherzowe, zropienie tkanki łącznej, otaczającej pęcherz moczowy.

Periderma, oskórnia, tkanki wytwarzane przez phellogen.

Périer Casimir Pierre, bankier i polityk francuski, * 1777, † 1832; minister spraw wewnętrznych, 1831 prezydent ministrów; stłumił rozruchy rewolucyjne w Paryżu i w Lyonie; dopomógł Belgii przeciwko Holandji; odmówił podtrzymania Polaków w ich walce wyzwoleńczej 1831 r.

Perigastritis, proces zapalny w okolicy żołądka, do którego wciągnięta jest ściana żołądka oraz sąsiednie narządy.

Perignon Dominique, marszałek Francji, * 1754, † 1818; jeden z bohaterów armii wschodnio-pirenejskiej i włoskiej; 1808—14 dowódca wojska neapolitańskiego; za Ludwika XVIII par Francji.

Perigonium, okwiat pojedynczy, nierozczłonkowany na kielich i koronę.

Périgord, dawniej hrabstwo we Francji pd-zach., obecnie część dep. Dordogne i dep. Lot-et-Garonne.

Périgueux (Francja), stol. dep. Dordogne, dawna stol. hr. Périgord, 33.000 mieszk.; siedz. bisk., 2 katedry bizant.; wywóz słynnych trufli.

Perilympha, ob. **ucho**.

Perim, bryt. wyspa wulkaniczna w cieśninie Bab-el-Mandeb, na morzu Czerwonym, 13 km², 150 mieszk.; latarnia morska.

Perimetritis (greck.), **pelveoperitonitis**, zapalenie otrzewnej, okrywającej wewnętrzne narządy rodne kobiece (macicę, jajowody); choroba, wywołwana przeważnie przez zakażenie płożowe, rzadziej przez rzęzątkę; objawy: gorączka, ból samoistny i dotykowy w dole brzucha, tworzenie się wysięku w zagłębieniach (fałdach) otrzewnej. Następstwem p. są zrosty, powodujące nienormalne położenia macicy (przemieszczenia ku przodowi lub tyłowi, przegięcia itp.).

Perimetrium, otrzewna, okrywająca macicę.

Perimysium, pochwęka mięśniowa lub omięsna. P. externum, p. m. zewnętrzna (omięsna zewnętrzna), gruba osłona łącznotkankowa, okrywająca od zewnątrz każdy mięsień i rozdzielająca go na pewną ilość wiązek. P. internum, p. m. wewnętrzna (omięsna wewnętrzna) oddziela od siebie pierwotne wiązki mięsne, a w obrębie grubszych wiązek — wiązki drobniejsze.

Perinaeum, krocze, międzykrocze, wąski pasek mięśniowo-skrzyni, znajdujący się między odbytem a zewnętrznymi narządami płciowymi.

Perineurium, otoczka łącznotkankowa nokoło kilku lub kilkunastu włókien nerwowych.

Perino del Vaga, właśc. Piero Buonaccorsi, malarz florencki, * 1499, † 1547. Uczeń Rafaela

la. Współpracował w wykonaniu dekoracyjnych malowideł w Loggiach Watykanu. W Genui wykonał szereg prac dekoracyjnych, m. in. liczne kartony do gobelinów.

Periodontitis (greck.), zapalenie ozębnej, przejście stanu zapalnego z miazgi (pulp) spróchniałych zębów na ozębną; cechuje się bolesnością chorego zęba przy ucisku oraz przy działaniu ciepła.

Periostitis (greck.), zapalenie okostnej, powoduje bolesne obrzęki kości (p. ostra) lub trwałe zgrubienie okostnej (p. przewlekła). Powodem p. ostrej są zmiany zapalne w kościach. P. ostra często umiejscawia się w kościach szczęk (przy próchnicy zębów). P. przewlekła jest przeważnie pochodzenia kiłowego.

Periostium, okostna, włóknista, dwuwarstwowa błona łącznotkankowa, uposażona w liczne naczynia krwionośne i nerwy, okrywająca prawie całą powierzchnię kości i służąca do jej odżywiania i unerwiania. Posiada duże znaczenie przy regeneracji uszkodzonej tkanki kostnej.

Peripatopsis capensis, ob. **Protracheata**.

Periplaneta orientalis, karaczan wschodni, szwab, owad z rodziny Blattidae (karaczanowate); podrząd Blattodea, rząd Oothecaria, zespół rzędów Orthopteroidea. Długość ciała ok. 25 mm.; ubarwienie ciemno-brunatne, prawie czarne. Samce mają błoniaste pokrywy skrzydłowe, krótkie skrzydła drugiej pary i są zdolne do lotu; samice o skrzydłach szczałkowych. Żyje w mieszkaniach, kuchniach, piekarniach i młynach, prowadząc życie nocne. Wszystkożer. Ze względu na wielkość, żarłoczność i drażliwość wypiera żyjącego w podobnych warunkach, mniejszego prusaka — *Phyllodromia germanica*. Pochodzi z Azji, obecnie stał się owadem kosmopolitycznym. Za pośrednictwem komunikacji okrętowej został zawleczony do Europy i innych części świata karaczan amerykański — *Periplaneta americana*, większy od k. w.; pospolity w miastach portowych.

Periplast, ob. **protoplazma**.

Peripneumonia, choroba zakaźna, panująca wśród rogacizny; ropne zapalenie płuc i opłucnej.

Perissodactyla, nieparzystokopytne, nazwa rzędu zwierząt kopytowych (Ungulata) o nieparzystej (wyjątek: tapiry) liczbie palców, przyczem największy i najsilniej rozwinięty jest trzeci palec, na którym przeważnie opiera się cały ciężar ciała (np. u koni); inne palce są słabiej rozwinięte lub zupełnie szczałkowe. Kości przedramienia i łopki wolne (tapir, nosorożec) lub z sobą zrosnięte (koń). Obojczyka brak. Żęby trzonowe lophodontyczne lub selenolophodontyczne. Uzębienie zwykle zupełne (czasem nie posiadają kłów). Sutki u samic umieszczone są w pachwinie. Skóra naga lub uwłosiona. Należą tu rodziny: Tapiridae (tapiry),

Rhinocerotidae (nosorożce) i Equidae (konie).

Peristaltina, glukozyd z kory kruszyny (Cort. Cascarae), brunatny proszek o działaniu przeczyszczającym.

Perithecium, ob. Maczniaki.

Perithelioma, obłoniak, nowotwór, rodzaj naczyńkią złośliwego (angio-sarcoma); powstaje przez zbijanie elementów błony wewnętrznej naczyń.

Peritoneum, otrzewna, błona surowicza, pokrywająca ściany jamy brzusznej, jelita, wątroby, śledzionę, żołądek. Narządy jamy brzusznej, niepokryte p. (nerki, trzustka), noszą nazwę narządów pozaotrzewnych (retro- albo extraperitonealnych).

Peritonitis (greck.), zapalenie otrzewnej, choroba, wywoływana przez bakterie ropotwórcze, prątki gruźlicze, lub nowotwory jamy brzusznej. Przebiegać może: 1) ostro (najczęściej jako powikłanie przy zapaleniu wyrostka robaczkowego lub też przy zakażeniu p. ołowem), z bardzo silnymi bólami i wzdęciami brzucha, napięciem powłok brzusznych, wymiotami, nieoddawaniem kału, wysoką, skaczącą gorączką, małym tętnem; 2) przewlekła (p. gruźlicza lub nowotworowa) ze zbieraniem się zapalnego płynu (wysięku) w jamie brzusznej, z przebiegiem powolnym, kończącym się zwykle śmiercią przy p. nowotworowej, poprawą przy gruźliczej.

Peritricha, ob. Infusoria.

Perityphlitis (greck.), zapalenie otrzewnej w okolicy kostnicy; częste powikłanie przy zapaleniu wyrostka robaczkowego (appendicitis).

Period (greck.), okres, pewien czas, ściśle określony (w historii, astronomii). W medycynie, ob. miesiączka.

Periodyczny układ pierwiastków, ob. okresowy układ pierwiastków.

Perjokowie, w Sparcie grupa ludności wolnej osiedlonej, obowiązanej do służby wojskowej, lecz pozbawionej praw politycznych.

Perkal, tkanina bawełniana gładka o splocie płóciennym, w którym nitki osnowy i wątku przeplatają się w sposób najprostsz; wyrabia się w rozmaitych kolorach i deseniach, wybijanych na specjalnych maszynach drukarskich.

Perkin William Henry, chemik angielski, * 1838, † 1907; liczne prace z chemii organicznej. W 1856 odkrył pierwszy barwnik sztuczny, tzw. moweinę.

Perkoz czubaty, ob. Cnemopygopodes.

Perkun, Perkunas, ob. mitologia słowiańska.

Perkusja (łac.), ob. opukiwanie.

Perkusja w muzyce, uderzenie młotka w fortepianie, działanie języczków w harmonium; ogólnie wszystkie instrumenty muzyczne, dające po uderzeniu albo odgłos bezdźwięczny (bębny, tamburiny, trąbki), albo strojone tony (kołby, dzwony, ksylofon, celesta i inne).

Perkyn, ob. mitologia słowiańska.

Perl Feliks, polityk i publicysta, * 1871 w Warszawie, † 1927; studja w Warszawie i Bernie; członek C. K. socjalno-rewolucyjnej partii „Proletariat“ 1891—92; jeden z założycieli P. P. S.; 1901—1904 redaktor popularnego kwartalnika „Światło“, 1906—1907 i od 1915 do śmierci red. „Robotnika“ i członek C. K. P. P. S.; 1919 poseł na Sejm Ustawodawczy; napisał: „Krótka historia wielkiej rewolucji francuskiej“, „Patriotyzm i socjalizm“, „Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim“, „O bolszewizm i bolszewikach“ i in.

Perliak, cholesteatoma, nowotwór do brotliwy, umiejscawiający się najczęściej w uchu środkowym; ma kształt guzów lub guzków, w przekroju przypominających macicę perłową i zawierających cholesterinę.

Perlas (Las) czyli wyspy Perłowe, grupa 183 wysp na wsch. od rep. Panama, 400 km²; połów perel. Należą do rep. Panama (Am. Srodk.).

Perlbach Max, historyk niemiecki, * 1849, † 1921; znawca historii polskiej, krytyczny badacz źródeł średniowiecznych polskich; m. in. wydał dyplomatarjusz pomorski, regesta pruskie; napisał: „Preussisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters“ (2 cz., 1886).

Perlica, ob. Numida meleagrins.

Perlica, ob. perłowa zaraza.

Perlis, państwo malajskie, protektorat bryt., na zach. wybrzeżu półwyspu Malakka; 790 km², 40.000 mieszk. (Malajów); wywóz ryżu i cyny.

Perlit, skała magmowa, szklivo wulkaniczne (tj. magma szybko zakrzepła, zanim się skryształizowała), popękane szczelinami kulistymi naprzemianległymi, jak liście w główce cebuli; twardość 5,5—6, ciężar właściwy 2,2—2,3. Spotykany w Saksonii, na Węgrzech itd.

Perlustracja (łac.), przepatrywanie, przeglądanie, badanie.

Perłopław perlorodny, ob. Meleagrina margaritifera.

Perłowa esencja, wodny roztwór guaniny, otrzymywany na drodze chemicznej z łusek różnych gatunków ryb, zwłaszcza z rodzajów Alburnus (ukleja) i Clupea (śledź). Używa się do fabrykacji sztucznych perel, wyrabianych ze szkła.

Perłowa kasza, ob. kasza.

Perłowa macica, tęczowo mieniąca się warstwa węglanu wapnia (warstwa perłowa — hypostracum), wytwarzająca się (tuż pod pryzmatyczną warstwą porcelanową) na wewnętrznej, przylegającej do ciała, powierzchni muszli mięczaków. Składa się z licznych falisto ułożonych nader cienkich blaszek wapiennych,

k które dzięki interferencji światła wykazują nawisko iryzacji. Tęczową barwę perel również wywołuje perłowa macica, tworząc ich zewnętrzna powłokę. Większej ilości macicy perłowej dostarcza morskie małże, zwłaszcza Meleagrina margaritifera.

Muszle perłowe.

niez wywołuje perłowa macica, tworząc ich zewnętrzna powłokę. Większej ilości macicy perłowej dostarcza morskie małże, zwłaszcza Meleagrina margaritifera.

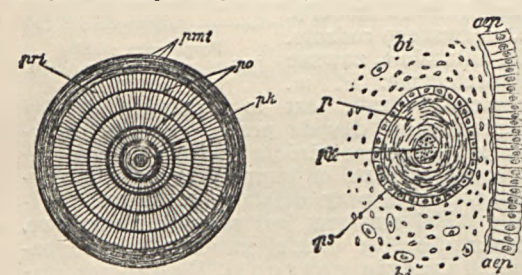
Perłowa sól, ob. halit.

Perłowa zaraza, perlica, gruźlica była rogatego; choroba, cechująca się tworzeniem się gruzełków (perelek) w płucach, na opłucnej, otrzewnej, oponach mózgowych, wymionach. Wywoływana bywa przez specjalną odmianę prątki gruźliczego (tzw. typus bovinus). Mleko krów z perlicą wymion może powodować zakażenie gruźlicą przewodu pokarmowego (gruczołów pozaotrzewnowych) u ludzi.

Perłowe wyspy, 1) ob. Perlas (Las); 2) ob. Tuamotu.

Perłówka, ob. Melica.

Perły, wytwory mięczaków morskich (Meleagrina margaritifera) i słodkowodnych (Margaritana margaritifera), używane jako klejnoty narówni z drogiem kamieniami. Składają się z tego samego materiału co i skorupa mięczaka (tzw. masa lub ma-

Powstawanie i budowa perel.

- pmt hypostracum, warstwa perłowa.
- pri ostracum, warstwa pryzmatyczna.
- po perlostracum, warstwa oskórkowa.
- aep nabłonek powierzchniowy płaszczca (pallium).
- bi tkanka łączna płaszczca.
- ps worek perlotwórczy.
- p perła.
- pk ośrodek (jądro) perły.

lica perłowa), a mianowicie głównie z węglanu wapnia. Ciąta obce i pasorzyty, dostając się do wnętrza skorupy, drażnią organizm mięczaka, którego wydzielnia twardnieje i staje się perłą. P. odznaczają się szczególnym połyskiem „perłowym“ i delikatną grą barw. Barwa p. bywa srebrzysto-biała (najcenniejsze), żółtawa, czarna, różowa, szara itp.; kształt: okrągły (najcenniejsze), gruszkowaty i in. Najwięcej p. poławia się w zatoce Perlskiej, w okolicach Cejlonu i Australii zach. P., poławiane w rzekach Europy, nie posiadają większej wartości.

Perły sztuczne, ob. perłowa esencja.

Perm, m. gub. w Rosji wsch., nad rz. Kama. 74.000 mieszk.; uniwersytet; handel zbożem i drzewem; gub. permska, 332.061 km², 3.464.000 mieszk. (1910); liczne kopaliny (węgiel, sól, platyna, złoto, drogie kamienie, marmury); przemysł metalurgiczny; od 1921 r. z części

zauralskiej utworzona została gub. ekaterynburska, część p. n.-wsch. przyłączona do rep. Baszkirskiej.

Permanencja (łac.), trwałość, stałość, ciągłość trwania; permanentny, stały, trwający nieprzerwanie.

Permanencja nauka twierdzi, że podział łądów i mórz był przez wszystkie okresy ziemi naogół ten sam. Pogląd ten jednakże tylko w części może być słuszny. Permanencję przyjmuje się jedynie dla Grenlandji, Skandynawji, tarczy Kanadyjskiej, Brazylii wschodniej, części północnej oceanu Wielkiego i środkowego Atlantyku.

Permjacy, grupa ludów fińskich, zamieszkująca dorzecze rz. Kamy i Wiatki. Zachowali odrębny język i obyczaje; przeważnie pogaanie. Wśród Permjaków wyróżniają się Wotjacy (421.000) i Zyrganie (258.300).

Permska formacja, piąta formacja ery paleozoicznej, niekiedy ściśle złączona z karbonem, tworząc tzw. permkarbon czyli formację antrakolitową. Flora i fauna nie różnią się naogół od węglowych. W permkarbonie niektóre okolice ziemi miały ulec zlodowaceniu, podobnie jak w dyluwjum.

Permski system, ob. permska formacja.

Permutacja (łac.), przemiana, zamiana, przedstawienie.

Pernambuco, stan Brazylii p. n.-wsch. (Am. Płd.), 130.000 km², 2.155.000 mieszk.; plantacje trzciny cukrowej, bawełny, kakao, kawy, tytoniu; stol. Recife de P.

Pernau, ob. Parnawa.

Pernerstorfer Engelbert, polityk i publicysta austriacki, * 1850, † 1918; zrazu nacjonalista niemiecki, później jeden z przywódców socjalistycznych; 1901 poseł do parlamentu, 1909 i 1912 wiceprezydent parlamentu; autor entuzjastycznej, jednej z pierwszych, recenzji niem. o „Chłopach“ Reymonta.

Pernis apivorus, pszczołojad, ptak z rodziny Falconidae; podrząd Accipitres, rząd Falconiformes. Dług. ciała ok. 65 cm.; upierzenie naogół zmienne, z wierzchu ciemno-brunatne, od spodu białe z ciemnymi plamami. Skrzydła złożone nie sięgają końca ogona; końce sterówek białe. Ogon z trzema ciemnymi pasmami. Nogi krótkie i mocne. Kantar gęsto upierzony. Przelotny; dość pospolity w lesistych miejscowościach; żywi się głównie owadami pszczołowatymi, którym odgryza koniec odwłoka, zawierający żądło.

Peroksydazy, ob. oksygenazy.

Peron, miejsce na stacji, przeznaczone dla ułatwienia wsiadania i wysiadania podróżnych. P. mają od 100 do 300 m. długości, co najmniej 3 m. szerokości. Na większych stacjach p. są zazwyczaj przykryte dachem.

Peronospora, wroślik, rodzaj grzybków pasorzytnicznych, z rodziny Peronosporaceae (wroślowate). P. parasitica, fałszywa rosa maczna krzyżowych, powoduje skracanie się lodyg, łuszczyń, zwijanie się liści. P. vi-

ciae, fałszywa rosa mączna motylkowych, wywołuje plamy, pleśnienie i gnicie liści oraz młodych pędów grochu, bobu, wyki; występuje epidemicznie w latach mokrych. Blisko spokrewniony gatunek, *Plasmopara viticola*, tworzy fałszywą rosę mączną na winorośli, powodując brunatnienie i zasychanie jagód i liści. Choroba ta, zwana „mildew”, jest prawdziwą plagą krajów południowych.

Peronosporaceae, wroślowate, rodzina grzybków z rzędu Oomycetes (łęgnowce). Grzybnia pasorzytuje w tkankach roślin wyższych (ziemniaków, pomidorów), powodując ich obumieranie. Pewne gatunki wywołują w latach dżdżystych gromadnie choroby roślin uprawnych, np. *Phytophthora infestans*.

Perora (łac.), długa, uroczysta przemowa.

Perosi Lorenzo ksiądz, kompozytor włoski, * 1872; 1898—1923 dyrygent chóru kaplicy Sykstyńskiej w Rzymie; napisał oratorium „Mojżesz”, „Stabat Mater”, liczne msze, twory na orkiestrę, fortepian i organy.

Perotinus Magnus, kompozytor francuski, przedstawiciel „ars antiqua” w XIII w. w Paryżu. Opracował dzieło *Magistra Leonina* pt.: „Magnus Liber Organi de Graduali et Antiphonario”, zbiór dwugłosowych kompozycji, który do końca XIII w. był wzorem dla kościelnej i świeckiej muzyki wielogłosowej. Pisał również trzy i czterogłosowe kompozycje (prymitywy polifonii).

Peroutka Emanuel, uczyony czeski, * 1860, † 1912; znawca życia i kultury narodów antycznych, zwłaszcza Greków i Rzymian, tłumacz dzieł filozoficznych Marka Aureliusza („Myśli”) i Platona; autor szeregu studiów z dziedziny historii klasycznej: „Studjum o cesarzu Julianie”, „Historja grecka” i in.

Perow Wasilij, malarz rosyjski, * 1834, † 1882; malował głównie obrazy rodzajowe: „Pogrzeb na wsi”, „Pierwszy mundur”, „Nacuciciel rysunków” i in.

Perowsk, m. w rep. Turkiestańskiej (Rosja środk.-azjat.), 10.000 mieszk.

Perowska Sofja, rewolucjonistka rosyjska, * 1854; wnuczka ministra, córka gubernatora; aresztowana po raz pierwszy 1873, członek partji „Ziemia i Wola”, a później „Narodnej Woli”; uczestniczyła w zamachu na Aleksandra II; powieszona 1881.

Perowskij Wasilij hr., generał rosyjski, * 1794, † 1857; 1833—42 gubernator wojenny orenburski; przedsięwzięcia 1839—40 pierwsza wyprawa do Chiwy; 1851—56 generał-gubernator orenburski; podczas dwóch nowych wypraw na Chiwę (1853 i 1854) rozszerzył znacznie wpływy rosyjskie w Azji Środkowej.

Perowskit, minerał, $CaTiO_3$, pseudoregularny, tytanian wapnia; twardość 5,5, ciężar właściwy 3,95—4,1. Mało rozpowszechniony; ważny w mineralogii z powodu swych własności krystalograficznych, mianowicie pseudosymetrii. Czarny, czasami czerwony lub żółty. Połysk diamentowy. Znajduje się w kontaktach wapieni ze skałami magmowymi.

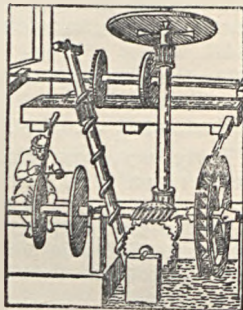
Perpendykularny (łac.), pionowy, prostopadły.

Perpendykuł (łac.), wahadło zegarowe.

Perpetua św., umęczona 202 w Kartaginie wraz ze swą służebnicą Felicją.

Perpetuis temporibus (łac.), na wieczne czasy.

Perpetuum mobile (łac. „wiecznie poruszające się”), maszyna, poruszająca się bez siły zewnętrznej. Rozróżniamy p. m. pierwszego rodzaju i p. m. drugiego rodzaju. P. m. pierwszego rodzaju jest to maszyna, któraby nieprzerwanie wykonywała pracę bez utraty energii. Działanie takiej maszyny jest niemożliwe, przeczy bowiem zasadzie zachowania energii. Maszyna może wykonywać pracę jedynie dzięki dopływowi energii z zewnątrz. Wielu uczonych próbowało skonstruować model p. m. pierwszego rodzaju, ale, naturalnie, zawsze bezskutecznie. P. m. drugiego rodzaju jest to maszyna, któraby nieprzerwanie dawała pracę, czerpiąc energię z dowolnego źródła ciepła o temperaturze nie wyższej od temperatury ciała, odgrywającego rolę przy działaniu maszyny. Działanie takiej maszyny jest również niemożliwe, przeczy bowiem drugiej zasadzie termodynamiki, zasadzie entropji. Dlatego też maszyna parowa musi być zawsze zaopatrzona w kondensator, którego temperatura jest niższa od temperatury kotła. Gdyby p. m. drugiego rodzaju było możliwe, moglibyśmy otrzymać pracę ze źródła ciepła praktycznie nieskończonego, jakim są oceany, skorupa ziemska i atmosfera. Ob. *termodynamika*.

Perpetuum mobile (jeden z dawnych modeli).

Perpignan, stol. dep. Pyrénées-Orientales (Francja pld.), nad rz. Têt, 54.000 mieszk.; siedz. bisk.; wywóz owoców, wina, handel wełną; katedra z 1324 r., uniwersytet 1349—1789.

Perrault Charles, poeta francuski, * 1628, † 1703; autor zbioru bajek „Contes de ma mère l'Oye”, m. in. bajki o Małym Paluszku, o Czerwonym Kapturku, o Kopciuszku.

Perrault Claude, architekt, przyrodnik i literat francuski, * 1613, † 1688; przełożył *Witruwiusza* (1673). Twórca kolumnady Luwru (1666—1670), Obserwatorium paryskiego (1671) i in.

Perrens Francois Tommy, historyk francuski, * 1822, † 1901; dzieła: „Jérôme Savonarole” (1859), „Deux ans de révolution en Italie 1848—49” (1857), „Histoire de Florence” (3 t., 1888—90), „La démocratie en France au moyen âge” (1873) i in.

Perrine Charles Dillon, współczesny astronom amerykański, dyrektor obserwatorium w Kordobie (Argentyna); prace astrofizyczne, obserwacje komet i in.; odkrył kilka komet oraz VI i VII satelitę Jowisza.

Perrine'a kometa, odkryta przez astronoma Perrine'a w 1896; okres obiegu dookoła słońca wynosi około 6 $\frac{1}{2}$ lat.

Perroneau Jean Baptiste, malarz francuski, * 1715, † 1763; portrecista; pracował w Paryżu, od 1756 w Bordeaux, w Lyonie, w Orleanie, w Holandji, Anglii i in.; z prac: portrety: Oudry (Luwr), Laurent'a Cars (tamże); „Człowiek z różą” (Bordeaux).

Perrot Georges, archeolog francuski, * 1832, † 1914; prof. uniwersytetu w Paryżu; ogłosił (wraz z Chipiez'em) „Histoire de l'art dans l'antiquité” (10 t., 1882—1914).

Perrotin Joseph Athanase, astronom francuski, * 1845, † 1904; 1873—79 pracował w obserwatorium w Tuluzie, 1880 dyrektor obserwatorium w Nicei; opracował teorię ruchu planetoidy Vesta; odkrył 6 planetoid.

Persante, ob. *Prońnica*.

Persea, smacznik, rodzaj roślin z rodziny Lauraceae (wawrzynowate). Drzewa lub krzewy okolic zwrotnikowych Ameryki. P. *gratissima*, s. wdzięczna (Meksyk), drzewo o liściach skórzastych, jajowatych, całobrzegich, kwiatach żółtych; owoc — jagoda ciemno-brunatna, wielkości średniej gruszki, o mięsie zielonym, jadalnym. Uprawiana często w okolicach zwrotnikowych jako drzewo owocowe.

Persefona, łac. *Prozerpina*, w mitologii greckiej córka Zeusa i Demetry, porwana przez Plutona; dzieliła z nim władzę nad państwem podziemnym; na prośbę Demetry otrzymała od Zeusa pozwolenie spędzania większej części roku na ziemi; rodzicielka nieszczęśliwego, co wzrasta.

Perseldy, rój meteorów okresowych, maximum około 10—13 sierpnia; radiant położony jest około gwiazdy γ Persei.

Persepolis, pers. Tacht-i-Džemsid, ruiny staroż. stol. Persji, w prow. Farzistan (Persja pld.).

Perserin, ob. *Prizren*.
Perseusz, w podaniach greckich syn Zeusa i Danae; ściął głowę Meduzy, oswobodził Andromedę i poślubił ją.

Perseusz, gwiazdozbiór; liczne gwiazdy podwójne. Dwa bardzo ładne skupienia gwiazd η i χ oraz mniejsze M. 34. Gwiazda zmienna Algol.

Perseusz, ostatni król Macedonii (179—168 przed Chr.), syn i następca Filipa V; pobity przez Rzymian pod Pydną 168, † w rzymskim więzieniu w Alba.

Perseweracja (łac. *perseverare* — posiadać zdolność wytrwania), termin, oznaczający wła-

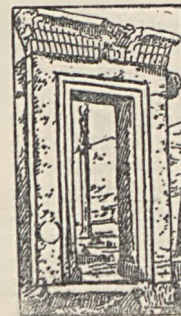
ściwość śladów, pozostałych po doznaniach minionych, głównie zaś postrzeżeń, przejawiająca się w ich tendencji ku ponownemu wyłanianiu się w świadomości w postaci odnośnych wyobrażeń, samorzutnie, bez współdziałania czynników skojarzeniowych. Według G. E. Müllera i Pilzeckera ta tendencja ku p. jest tem silniejsza, im bardziej intensywne było doznanie pierwotne, z im większym udziałem uwagi doszło ono do skutku i im częściej się powtarzało. Tendencja ku p. danego wyobrażenia słabnie z czasem. Na tej tendencji ku p. polega zjawisko natręctwa jakiejś prześladowanej nas melodji, myśli itp., zjawisko nagłego wyłaniania się jakiegoś wspomnienia, które zjawia się „ni stąd ni zowąd”, pomysłu itd. Niektórzy psychologowie jednak są zdania, że zjawiska p. dadzą się sprowadzić do skojarzeń tzw. pośrednich, lecz niezauważonych.

Pershing John Joseph, generał amerykański, * 1860; 1909—13 gubernator Filipinów, dowodził 1916 wyprawą przeciwko Meksykowi, 1917 pierwszą armją Stanów Zjedn. we Francji; 1918 naczelny wódz wojsk amerykańskich na froncie europejskim.

Persigny Jean Gilbert Victor, mąż stanu francuski, * 1808, † 1872; brał udział w wyprawach strassburskiej i bułońskiej Ludwika Napoleona (1836 i 1840); za Napoleona III minister i poseł.

Persius Flaccus Aulus, satyryk rzymski, * 34 po Chr., † 62.

Persja (Mamalik-i-mahruseh-i-Iran), kraj w Azji zachodniej, między morzem Kaspijskim a zatoką Perską, 1,645.000 km², 9.000.000 mieszk. (Persów), 10 gubernatorstw, 33 prowincje; stol. Teheran; wyżynny (ob. Iran), otoczony krwawymi górami; wnętrze zajmują stepy, w oazach na pln. i zach. uprawa pszenicy, bawełny, ryżu, winnej latorośli, tytoniu; chów bydła, koni, owiec i wielbłądów; znaczne bogactwa mineralne (żelazo, miedź, kobalt, węgiel, rudy manganowe, marmur), niewyzyskane; wywóz dywanów, wełny, bawełny, jedwabiu, ryżu; liczne drogi karawanowe w kierunku pln., wzdłuż nich osiedla; sieć kol. nierozwinięta, 54 km. dług. Historia Persji zaczyna się w VI w. prz. Chr. od podbojów Cyrusa, który uzależnił Medów, podbił Babilonię i Azję M.; syn jego, Kambyses, podbił Egipt i Lidję Darjusz Hystaspes (521—485) zajął Trację i Macedonię, nie zdołał jednak podbić Grecji (klęska pod Maratonem wojsk perskich, 490); jego syn, Kserkses I (485—465), stracił flotę pod Salaminą (480). W 331, za Darjusza Kodomana, podbił Persję Aleksander W., potem (od 323) P. przeszła w ręce Seleucydów. W połowie III w. przed Chr. uniezależniła się, rządzona od 227 przed Chr. przez Sassanidów (Artakserkses), zwycięsko opierając się Rzymianom (260 po Chr. klęska ces. Walerjana). W 636 P. została zdobyta przez Omara i musiała przyjąć

Wejście pałacowe w Persepolis.

Perseusz.

Persja.

mahometanizm. Pod władzą kalifów pozostawała do 1258, potem w znacznej części dostała się pod panowanie mongolskie (tatarskie). Czasami świetności był okres Seffeniidów (1502—1722); po przejściowym panowaniu Afganów i okresie podbojów Nadir-Szacha (1736—47) nastąpiła epoka walk wewnętrznych, które umożliwiły Rosji stopniowe odrywanie poszczególnych prowincji (1802 — Gruzji, 1813 pozostałych prowincji na Kaukazie); pokój w Turkmanczaj 1828 stał się podstawą stosunku Rosji do P. do 1921. Od poł. XIX w. rozpoczął się zatarg angielsko-rosyjski o wpływy w P., zakończony w 1907 przeprowadzeniem sfer wpływów. Za panowania Musaffer-ed-dina († 1907) zaprowadzono (1906) konstytucję, usuniętą w 1908 przez Muhammeda-Ali-Szacha; po abdykacji Muhammeda w 1909 został sultaniem syn jego, Ahmed-Szach. W 1917—18 zajęli Persję Anglicy, którzy ustąpili z niej 1920, unikając w ten sposób wojny z Rosją. W lutym 1921 P. zawarła traktat zaczepno-odporny z Rosją. Po detronizacji Ahmeda Szacha, przebywającego od 1921 w Paryżu, władcą Persji został Reza Chan, od 1919 przywódca ruchu narodowo-demokratycznego, poprzednio minister spraw wojskowych, który koronował się 1926.

Perska literatura dzieli się na trzy, jaskrawo odcinające się, działy, stosownie do zmian języka, jakim mówiono w Persji Okres I-y, Persja starożytna od X—IX w. przed Chr. do I w. po Chr., gdy panował język staroperski, oraz jego narzecze, zwane z e n d albo baktryjskie, którym pisana jest Zend-Awesta. Okres II-gi zaczął się po upadku monarchii Seleucydów i stworzeniu nowej monarchii Arsacydów, gdy język staroperski przetrworzył się w średnioperski, zwany p a h l a w i lub p e h l e w i (tj. partyjski). Język ten trwał przez całą epokę Sassanidów aż do 636 po Chr., gdy Arabowie podbili Persję. Okres III-ci, okres upadku religii Zaratustry, rozpowszechnienie się islamizmu i zalew jęz. perskiego przez elementy arabskie; tak powstał język nowoperski, mocno zmieniony w gramatyce i słowniku, ostatecznie sformowany w IX—X w. po Chr., gdy język pehlevi przestał być zrozumiały. Każdemu z tych języków odpowiada inna literatura. Okres staroperski przechował: 1) pomniki dawnych królów perskich, pisane językiem staroperskim, wyryte na tablicach pismem klinowym; pomniki raczej filologiczne, niż literackie; 2) pomnik jedyny w narzeczu, zwanym zend albo baktryjskim — Z e n d - A w e s t a, księga święta starożytnej Persji. Zend-Awesta uchodzi za dzieło Zaratustry (z grecka zw. Zoroaster), który miał żyć za Vistasty w IV w. przed Chr. Zend-Awesta dzieli się na trzy części: 1) V e n d i d a d - S a d e (kosmogonia i dogmatyka), 2) Y a s n a (hymny i modlitwy), 3) V i s p e r e d (liturgia). Do ostatniej części dodawana była K h o r d a - A w e s t a (Mała A.), esencja całości. Zend-Awesta wykląda wiekistą walkę Ducha Złego (Angramainy, później Aryman) oraz Dobrego (Ahuramazda, później Ormuzd lub Oromaz). Kult ognia stanowił zewnętrzną formę tej religii. Okres śred-

nioperski zaczął się właściwie z chwilą podboju Persji przez Aleksandra W. (331 przed Chr.). Aleksander rzekomo spalił księgi święte Persów i dopiero później je z pamięci odbudowano. Sprawie tej oddali się Sassanidzi. Ponieważ język Zend-Awesty przestał być rozumiany, przełożono ją na pehlevi pod nazwą B u n d e h e s z (Fundament), gdzie zresztą wiele jest rzeczy, które w Zend-Aweste zginęły; ułożono też M i n o c h i r e d (Istota mądrości), A r d a W i r a f K a m a k (księga wyprawy A. W. do piekła). Poza tem rycerzopoci zbierali stare podania o bohaterach narodowych, tzw. C h w a t a i n a m a k (księga panów). Istniały też romanse (Zare, Ardeszir) oraz księgi podręczne. (S a d d a r, Z a r d u s z t B a c h r a m), niektóre w języku nowoperskim. Stare legendy opowiadali po dworach, jarmarkach i karczmach wędrowni raposodowie, ale z biegiem czasu język przestał być zrozumiały. Okres IV, od ostatecznego utrwalenia się islamizmu po dzień dzisiejszy. Persja przyjęła wiarę Mahometa; ci, którzy zachowali dawną wiarę pod nazwą gwebrow, ulegli prześladowaniom, kryli się w górach, wreszcie emigrowali do Indji, gdzie do dziś istnieją w okolicach Bombaju w liczbie 100.000, pod nazwą Parsów; księgi święte zachowują w języku pehlevi. Zapanował język nowoperski, zresztą arabski przez długi czas nad nim panował, ale z biegiem czasu władcy perscy postanowili wyzwolić się od przewagi obcych i zaczęli popierać poezję w języku nowoperskim. Pamięć dawnych legend, ani walki dobra ze złem (Iranu z Turonem), nie zginęła. Około 1011 A b d u l - K a s i m - M a n s u r, zwany F i r d u s i (tj. rajski), napisał podług starej C h w a t a i n a m a k olbrzymie epos narodowe S z a c h n a m e h (Księga królów), w którym zebrał wszystkie podania perskie od czasów bajecznych po VIII—IX w. Z innych poetów perskich godni uwagi: O m a r C h a j j a m (XII w.), myśliciel, autor czterowierszy (R u b a j a t); Mostisz-eddin Saadi (XII w.), który ułożył G u l i s t a n czyli Ogród Różany, zbiór przypowieści nauczających; Dżelal ed-din Rumi (ob.). W XIV w. najznakomitszy był H a f i s (ob.), w XV w. Mewlana Dżami, poeta romantyczny (Jussuf i Zulejka, Lella i Medżnun). Liczne są zbiory powieści, czerpane ze źródeł indyjskich i arabskich, np. Neszebi'ego Tutnamah (Księga papugi); Waid Kaszifi nanowo obrobił powieści Bidpaja. Pisano dużo dzieł historycznych i filozoficznych. W XVI w. Feizi († 1595) opiewał światło zupełnie w duchu Zend-Awesty; Abu Fadl pisał czterowiersze, Zulali (* 1616) napisał poemat „Siedem Planet”. Do XVII w. należy Saib z Tabrizu, do XVIII Hallf Isfahani. W XIX w. zasłynął Kaani Habil-ullah (ob.), erotyki pisał książkę Feth Ali Szach († 1834). Ridha Kuli Chan ułożył dzieje literatury perskiej, Muhammed Hassan — „Zwierciadło sto-” — rodzaj historii. Teatr do dziś zachował się na stopniu misterjów: corocznie przez dziesięć dni grają w Persji sztuki o Hassanie i Husseinie, synach Alego (z rodu Mahometa), który jest u szytów głównym świętym. Sa

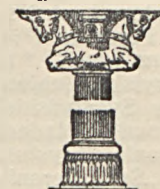
też i sztuki świeckiej, jak „Wezyr z Lenkoranu” oraz „Monsieur Jourdain w Karabag”, przerobiona z tureckiego.

Perska sztuka. Okres Achemeniidów, ruiny pałaców w Pasargadae (Cyrusa), w Suzie i w Persepolis: na tarasie, do którego prowadzą olbrzymie marmurowe schody, szereg pałaców, z których największe — 36 kolumnowy pałac Kserksesa i 100 kolumnowy pałac Artakserksesa II. Budownictwo kamienne, zachowujące jednak formy konstrukcyj drewnianych; tradycje drewnianych budowli Ekbatany i (dawniejsze) Azji Mniejszej; typ pałacu — sala kolumnowa z kolumnowym przedśionkiem; głowice kolumn w kształcie dwóch jednorogów; w opracowaniu poszczególnych form architektonicznych wpływy egipskie i grecko-jońskie; stosowanie cegieł emalowanych i polewanych płaskorzeźb. Pałace zburzone przez Aleksandra W. w 331 r. przed Chr.

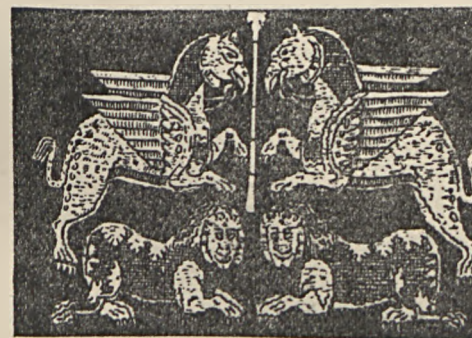
Grobowce z epoki Cyrusa (grób Cyrusa w Pasargadae, grobowiec matki Salomona) w kształcie piramid z siedmiu stopniami, z ustawionymi na szczycie budynkami kamiennymi, w których znajdowały się sarkofagi. Grobowce Achemeniidów, kute w skałach, z rzeźbioną, widoczną nazewnątrż elewacją, w typie frontonu pałacowego (ok. Persepolis grob. Darjusza II, Kserksesa, Artakserksesa I i in.). Okres Seleucydów i Partów: ruiny pałaców w Assurze, grobowiec Antjocha I w Nimrud-Dag. Okres Sassanidów: pałace w Diabekir i Ktesiphonie; stosowanie lekko stożkowatych kopuł i luków, zw. później „arabskimi”; mosty ostrołukowe; wpływy grecko-rzymskie; płaskorzeźby kute w skale, wyobrażające polowania, bitwy, czyny królewskie; rozwój wyrobów ze srebra i jedwabiu. Okres muzułmań-

Statuetka perska.

Kapitel perski.

Jedwabna tkanina perska.

ski: stosowanie luków cebulastych, rozkwit ornamentyki pochodzenia sassanidzkiego, rozwój ceramiki, dywanów i malarstwa minjatury (ob. m u z u ł m a Ń s k a s z t u k a).

Perska zatoka, ptn.-zach. odgałęzienie Ocea-

nu Indyjskiego, oddzielona cieśniną Ormuz, między Persją a Arabią; 975 km. długość, 232.850 km²; połów perel.

Perskie wojny, prowadzone między Persami a Grekami 490—449 przed Chr. Zwycięstwa wodzów greckich, Miltjadesa pod Maratonem, Temistoklesa pod Salaminą, Pauzaniasza pod Plateami, Ksantypa pod Mykale, Kimona nad Eurymedonem i na Cyprze, rozstrzygnęły o wolności Grecji. Pokojem, zawartym z P., wszystkie kolonie greckie w Azji Mn. otrzymały prawo przystąpienia do „Związku Attyckiego”.

Persona grata (łac.), osoba mile widziana, w łaskach.

Personalizm, pogląd filozoficzny, według którego świat składa się z jednostek, obdarzonych świadomością. P. wyznawali: Leibniz, Lotze, Renouvier i in.

Personalja (łac.), zwiezły opis szczegółów życia jakiejś osoby, rodzaj skróconego życiorysu.

Personalna unja, połączenie szeregu państw pod jednym monarchą, będącym jedynym łącznikiem między temi państwami.

Personat (łac.), dygnitarz, ważna, znakomita osoba.

Personel, skład pracowników w biurach, zakładach przemysłowych, handlowych, redakcyjnych itp. instytucjach.

Personifikacja (łac.), uosobienie, przeniesienie cech ludzkich na przedmioty, zwierzęta lub pojęcia abstrakcyjne.

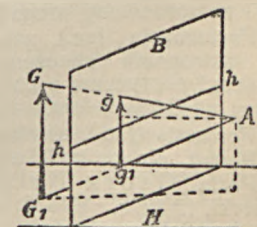

Starożytni Persowie (z tzw. wazy Darjusza).

Persowie, lud aryjski szczepu irańskiego, o wysokiej kulturze, rolniczy, wyznania mahometanizmu.

Persoz Jean François, chemik francuski, * 1805, † 1868; liczne prace z chemii organicznej; napisał: „Introduction à l'étude de la chimie moléculaire”.

Perspektywa (łac. perspicere), płaskie odwzorowanie figury przestrzennej, wykonane według metody rzutu środkowego. Autorem pierwszego dzieła o perspektywie był uczony i architekt włoski Leone Battista Albertini („Della pittura libri tre”, 1436). Dalszy rozwój perspektywy stosowanej i teorii rzutu środkowego zawdzięczamy głównie pracom Dürera („Underweyssonung der Messung etc., 1525), Brook Taylora („Linear

Perspektywa.

perspective", 1715) i J. H. Lambert'a („Freje Perspektive", 1759 i 1774). Rys.: A oko obserwatora, stojącego na płaszczyźnie poziomej H; GG₁ przedmiot oglądany, gg₁ obraz perspektywiczny przedmiotu; obraz ten powstaje z punktów przecięcia promieni widzenia AG, AG₁ z płaszczyzną obrazu B; hh horyzont (na wysokości oka).

Perspiracja, ob. *perspiratio*.

Perspiratio (łac.), perspiracja, parowanie, przewiew; oddawanie wody wraz z solami mineralnymi i szkodliwymi produktami przemiany materii przez powierzchnię ciała. Wydzielana woda (pot) może zbierać się na skórze w postaci kropli (p. *sensibilis*, przewiew widoczny) albo też może parować, nie skraplając się na powierzchni skóry (p. *insensibilis*, przewiew niewidoczny). P. odgrywa ważną rolę przy regulowaniu temperatury ciała.

Perswadować (łac.), przekonywać, dowodzić, namawiać, odradzać.

Persyłaż (franc.), szyderstwo pod osłoną uprzejmości, dworowanie, wyszydzenie.

Perszeron (franc.), ciężki koń pociągowy z rasy, hodowanej we Francji pfn.

Perth, 1) dawna (do 1437) stol. Szkocji, dzisiaj gł. m. hr. P., nad rz. Tay, 33.200 mieszk.; przemysł włókienniczy; 2) stol. Australji zach. port przy ujściu rz. Swan River, 142.000 mieszkańców; uniwersytet.

Perth Amboy, m. port. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Pfn.), 41.700 mieszk. (6.000 Polaków); wywóz węgla.

Perthées Charles de, Francuz, sprowadzony do Polski za Stanisława Augusta, inżynier wojskowy i kartograf, autor atlasu Polski, map topograficznych województw koronnych bez Litwy, map granicznych, mapy hydrograficznej Polski itp.

Perthes Johann Georg Justus, założyciel (1785) słynnego zakładu kartograficznego w Gotha (Niemcy), * 1749, † 1816.

Pertl, budowniczy włoski, sprowadzony w drugiej połowie XVII w. na Litwę przez Jana Kazimierza Sapiechę. Zbudował: pałac Służszków w Wilnie, pałac Sapiechów tamże (obecnie szpital wojskowy), kościół pod wezw. Pana Jezusa OO. Trnitarzy, prawdopodobnie kościół i klasztor Kamedułów w Pozajscy (1662).

Pertinax Publius Helvius, prefekt Rzymu, * 126 po Chr., 192 obwołany cezarem, 193 zamordowany przez pretorianów.

Perturbacja (łac.), zamieszanie, zaburzenie; w astronomji zбочenie ciała niebieskiego z drogi eliptycznej z powodu grawitacji ku innym wielkim ciałom.

Pertussis (łac.), ob. *koklusz*.

Pertyt, ob. *ortoklaz*.

Pertz Georg Heinrich, historyk niemiecki, * 1795, † 1876; założyciel wielkiego wydawnictwa źródeł średniowiecznych pt. „Monumenta Germaniae historica", autor szeregu monografii historycznych.

Peru (Republica del Peru), republika w zachodniej części Ameryki Płd., składająca się

z 23 departamentów, 1.434.296 km², 5.800.000 mieszk. (57% Indian, 30% mieszkańców, 13% białych), stolica Lima; na zachodzie pasmo Andów, wśród nich stepowe wyżyny, tzw. punas, ze stadami alpak, lam, owiec; wybrzeże morskie suche, pustynne na pld., środkowa część posiada w okolicy zatoki Callao większe miasta, pfn. część obfituje w kopalnie nafty; na wsch. nizina górnej Amazonki, pokryta lasami podzwrotnikowymi, zamieszkała przez dzikich Indian. P. jest krajem rolniczym: uprawa zboża, ryżu, bawełny, trzciny cukrowej, kawy, tytoniu, i górnictwem: węgiel, srebro, miedź, nafta, rtęć, żelazo, siarka, wanad; chów bydła, wywóz wełny; przemysł słabo rozwinięty. Dawne państwo Inków ze stol. w Cuzco, w 1531—34 zdobyte dla Hiszpanji przez Pizarra; od 1810—65 walki z Hiszpaniami. Pfn. Peru, od 1819 samodzielna rep. Boliwja, reszta od 1821 samodzielna rep. P.; w 1879 wojna przeciw Chile o złoża saletry; granice z Boliwją ustalone w 1912, z Kolumbią i Ekwadorem nieustalone; terytoria Tacna i Arica zajęte przez Chile, obecnie sporne i drogą plebiscytu będą rozstrzygnięte. Konstytucja z 1920, prezydent obieralny na lat 5, izba deputowanych i senat na lat 5.

Peru.

Perugino Pietro (wł. *Vannucci*), malarz włoski, * 1446, † 1524; głowa szkoły umbryjskiej; najważniejsze dzieła: fresk w kaplicy Sykstyńskiej „Wręczenie kluczy św. Piotrowi", „Madonna" (1493, Florencja), „Opłakiwanie Chrystusa" (1495), „Chrystus Chrystusa" i „Św. Hieronim" (Wiedeń), „Św. Sebastian" (Luwr), „Tobiasz z Archaniołem" (National Gallery).

Perugia (włosk. *Perugia*), stol. prow. P. (Włochy środk.), 73.000 mieszk.; uniwersytet; liczne zabytki architektury; przemysł włókienniczy; źródła siarczane; prow. P., 9.709 km², 715.000 mieszk. W starożytności *Etruria*, jedno z 12 miast związkowych w Etrurji, od 309 przed Chr. rzymskie municypjum.

Peruka, sztuczne pokrycie głowy, zrobione z włosów, w rozmaitych krajach i epokach używane do ozdoby, a również do celów praktycznych (przykrycie łysiny). U wielu niecy-

1
Peruka
allonge.2
Peruka wiazana
à noeuds.3
Peruka
en bourse.

willzowanych i egzotycznych ludów p. używana jest dla wzbudzenia szacunku lub grozy, przywdziewana podczas obrzędów religijnych.

W starożytności była oznaką dostojęstwa u mężczyzn (Egipt, Asyria, Rzym), kobiety używały jej dla ozdoby. W XVII w. była w powszechnym użyciu w Europie aż do początków XIX w., przybierając rozmaite kształty. Ważne znaczenie p. posiada w sztuce teatralnej i w życiu scenicznym (cyrk, maskarady itp.).

Perukarz, 1) rzemieślnik, wyrabiający peruki; 2) w języku łowieckim kozioł o nienormalnych parostkach.

Perukowiec, ob. *Rhus*.

Perun, ob. *mitologia słowiańska*.

Perusia, ob. *Perugia*.

Peruwjański balsam, ob. *Myroxylon*.

Peruwjański prąd morski, zimny prąd na Oceanie Spokojnym, wzdłuż zach. wybrzeży Ameryki Płd., w kierunku pfn.; odgałęzienie wsch. prądu antarktycznego.

Peruzzi Baldassarre, architekt, rzeźbiarz i malarz włoski, * 1481, † 1537; założyciel klasycznej szkoły dekoracyjnej w Sienie; zbudował szereg pałaców, klasztorów, kościołów w Sienie, Bolonji i Rzymie; najśliczniejsze: willa Farnesina w Rzymie i pałac Massimo, tamże (1535); wykonał malowidła plafonu w Stancy Heljodora w Watykanie, freski na kapitole, w Santa Maria della Pace, San Pietro in Montorio i in.

Perwersja, zбочenia płciowe: homoseksualizm, miłość lesbijska, sadyzm, mazochizm, fetyzizm, sodomja.

Peryblema, warstwy komórek stożka wzrostu łodygi lub korzenia u roślin, leżące pomiędzy dermatogeniem i pleromą; dają początek korze pierwotnej.

Perycykl (*pericambium*), o m i a ż d z e, tkanka twórcza u roślin, leżąca pomiędzy endodermą i wiązkami przewodzącymi w korzeniu. Z p. powstają korzenie boczne (z tego powodu nosi także nazwę warstwy korzonkorodnej); w korzeniach starszych wytwarza tkankę korkową.

Perydot (*Peridot*), to samo co oliwin.

Perydotyty, skały magmowe głębinowe. Jednostajnie ziarniste, składające się wyłącznie z oliwiny lub prawie wyłącznie z tego minerału z niewielkim dodatkiem jakiegoś piroksenu, najpowszechniej rombowego. Oliwin ich zupełnie lub prawie zupełnie przeobraził się na serpentyn, tak iż najczęściej należy im się nazwa serpentynów. Wiele skał tego rodzaju zawiera chromit (żelazian chromowy), np. w Azji Mniejszej około Czardy w serpentynie znajdują się smugi chromitu, dochodzące do 70 metrów długości, 25 metrów szerokości i 20 metrów grubości. W serpentynach Uralu znajdują się ziarna platyny rodzimej.

Peryferja, obwód koła lub innej płaszczyzny, zamkniętej linią krzywą; w przenośni oznacza okrąg, zakres, sferę lub powierzchnię jakiegoś ciała.

Perygeum, najbliższy punkt względem ziemi, osłagany przez księżyc na drodze dookoła ziemi.

Peryheljum, punkt przysłoneczny, najbliższy punkt względem słońca, osiągnany przez planety i komety.

Peryklaz, minerał układu regularnego, MgO, tlenek magnezu; twardość 6, ciężar wł. 3,7—3,8; barwy ciemno-zielonej, przezroczysty; spotykany w wapieniach około Neapolu.

Perykles, mąż stanu w staroż. Grecji, * 493, † 429 przed Chr.; działacz demokratyczny o talentach krasomowczym, pozyskał ogromny wpływ w Atenach; od 445 faktyczny dyktator republiki, doprowadził ją do najwyższego stopnia rozkwitu materialnego i duchowego; ukończył budowę portu w Pireus, ozdobił Ateny, zwłaszcza Akropol, wspaniałymi budowlami; odznaczył się również jako wódz.

Perykopa (greck. dział), część Pisma św., czytana i objaśniana podczas nabożeństwa w niedziele i święta.

Perylimfia, *perilympha*, ob. *ucho*.

Perymetr, przyrząd, używany przez fizjologów i psychologów, służący do badania tzw. pola widzenia jednego oka, do badania wrażliwości siatkówki na bodźce świetlne, barwne i na kształty. Jest to metalowy łuk półkolisty, którego położenie może ulegać zmianie, podzielony na stopnie kątowe, przytwierdzony do statywu i umieszczony w pewnej stałej odległości od oka, wpatrującego się nieruchomo przed siebie w środkowy punkt łuku. Na rozmaitych miejscach bocznych obwodu łuku umieszcza się drobne bodźce różnej barwy i formy i żąda się od osoby badanej oznaczenia tych barw i form. W ten sposób można ustalić, że rozmaite boczne okolice siatkówki posiadają niejednakową wrażliwość na barwy; krańcami siatkówki widzimy jedynie barwy neutralne (białą i czarną), boki siatkówki rozróżniają tylko barwy żółtą i niebieską, wszystkie zaś odcienie barw widzimy jedynie środkową okolicą siatkówki.

Perymoriozy, pseudomorfozy, twory mineralogiczne powstałe w ten sposób, że minerał pierwotny pokrył się cienką warstewką mineralu wtórnego, a potem sam uległ rozpuczeniu, powstał więc niejako model pierwotnego kryształu, wewnątrz pusty. P. bywają również wtórnie wypełniane.

Perypatetyczna filozofja (greck. *perypatein*, przechadzać się), filozofja następców i zwolenników filozofa greckiego Arystotelesa, rozwijających jego poglądy. Nazwa pochodzi stąd, że Arystoteles nauczał, przechadzając się ze swymi uczniami.

Perypatetyk, zwolennik filozofji Arystotelesa; ob. *perypatetyczna filozofja*.

Perypetja (greck. *peripeteia* — upadek), nagła odmiana losu w życiu człowieka, bohatera dramatu, powieści, poematu itp.

Perypter, budynek prostokątny, w szczególności świątynia grecka, otoczona ze wszystkich stron kolumnadą.

Peryskop (greck.), rura do patrzenia, przyrząd optyczny w łodziach podwodnych, rzu-

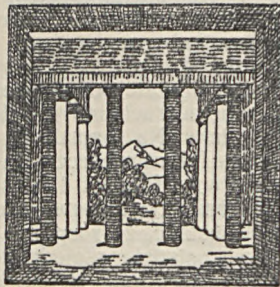

Perypter.

cający widok okolicy na biały ekran wewnątrz statku. Jest to rura stalowa (Rys.) o średnicy 10—20 cm., przedłużana w ten sposób, że koniec górny wystaje nad powierzchnię wody; *a* promień padający; *c* pryzmaty całkowite odbijające; *d*, *e*, *d*₁ — układ optyczny z soczewek i pryzmatów; *b* promień wychodzący.

Perystaltyka (gr.), ruch robaczkowy; kolejne rozszerzanie i zwężanie następujących po sobie odcinków jelit; powoduje przesuwanie mięszi pokarmowej od żołądka ku odbytnicy. Przeciwwstawieniem p. jest ruch antyperystaltyczny (przeciwrobaczkowy), idący od odbytnicy w kierunku do żołądka i zdarzający się przy ostrej niedrożności jelit (ileus).

Perystyl (greck.), w budownictwie wszelkie przejścia lub galerje, otoczone słupami (kolumnami), kolumnada otaczająca dziedzińiec lub budynek, przedsionek z kolumnadą; zapoczątkowany w starożytnej architekturze egipskiej, rozwinął się przede wszystkim w budownictwie greckim i rzymskim.

Perystyl.

Perz, ob. *Triticum*.

Perzyna Ludwik, polski lekarz-zakonnik, * 1742, † 1812; napisał: „Porządek życia w czerstowości” (1793), „Lekarz dla włościan” (1793), „Nauka położna” (1790) i „Anatomja” (1790).

Perzyński Włodzimierz, powieściopisarz i komedjopisarz, * 1878 w Opocznie; ogłosił: „Poezje” (1900), „Lekkomyślna siostra” (1905), „Aszantka” (1906), „Majowe słońce” (1907), „Michalik z P. P. S.” (1910), „Wiosna” (1911), „Miłość, sztuka i pieniądze” (1912), „Wesele Frania”, „Idealisci”, „Dziele Józefa” (1913), „Złoty interes” (1915), „Wróg wojny” (1919), „Raz w życiu” (1925), „Nie było nas, był las” (1926), „Uśmiech losu” (1926).

Pes, ob. *neumy*.

Pes planus, ob. *plaska stopa*.

Pesante, termin muzyczny włoski, wskazujący grę ciężką; najczęściej spotykany w utworach na fortepian.

Pesaro, staroż. *Plsaurum*, stol. prow. *Pesaro*

e Urbino (Włochy środk.), 30.000 mieszcz.; port nad Adriatykiem.

Pesaro e Urbino, prow. w Marchii (Włochy środk.), 2.895 km², 271.000 mieszcz.

Pescadores, ob. *Hokoto*.

Pescara, m. i twierdza w pow. Chieti (Włochy środk.), przy ujściu rz. P. do Adriatyku, 8.500 mieszcz.

Pescara Fernando Francesco d'Avallós, markiz de, wódz hiszpański, * ok. 1490, † 1525; w 1522 zwycięzca pod Bicocca, 1525 po zwycięstwie pod Pawią naczelny wódz Karola V.

Pescennius Niger, wódz rzymski; po zgonie Pertinaxa 193 ogłosił się cesarzem, w 194 przez Septymjusza Sewera zwyciężony i zabity.

Peschel Oskar, geograf niemiecki, * 1826, † 1875; prof. w Lipsku; główne prace: „Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen” (1858), „Völkerkunde” (1874, przekład polski „Nauka o ludach”), „Neue Probleme der vergleichenden Erdkunde” (1870) i in.

Peschiera, m. i twierdza włoska w prow. Verona, przy wypływie rz. Mincio z jeziora Garda, 2.800 mieszcz.

Pescla, m. w prow. Lucca (Włochy środk.), nad rz. P., dopływem Arno, 17.900 mieszcz.

Pesellino Francesco, malarz florencki, * 1422, † 1457; pracował pod wpływem Fra Angelico i Fra Filippo Lippi. Do najlepszych prac należą: „Walka z Goljatem” i „Triumf Dawida”.

Pesello Giuliano di Arrigo, malarz florencki, * 1367, † 1446; z prac: predella z „Historją św. Mikołaja” (muz. Buonarroti), „Pokłon trzech królów” (Montpellier), „Sybilla” (Berlin) i „Ukrzyżowanie” (San Donnino, Florencia).

Peseta, hiszpańska jednostka monetarna = 1 frankowi; od 1871 dzielił się na 100 centesimos; dawniej moneta srebrna, 1/3 piastra.

Peshawar, ob. *Pesaur*.

Pešina Maciej, profesor chorób dziecięcych na uniwersytecie w Pradze, * 1861.

Pesne Antoine, malarz francuski, * 1683 w Paryżu, † 1757 w Berlinie; pracował od 1710 przeważnie dla Fryderyka Wielkiego; wykonał mnóstwo portretów: „Autoportret” (1712, Dreżno), „Chłopak z maską” (tamże).

Peso, dawna moneta hiszpańska, używana od 1497, wprowadzona następnie w państwach Ameryki Południowej z ludnością hiszpańską; obecnie w użyciu tylko w Meksyku, gdzie od 1905 równa się 1/3 dolara północno-amerykańskiego.

Pessarium, maciczny wianek, krążek maciczny, 1) elastyczny kauczukowy przyrząd w kształcie wygiętego pierścienia, stosowany przy nieprawidłowych położeniach lub przy wypadaniu macicy, w celu utrzymywania jej w normalnej pozycji; 2) p. occlusivum, czapeczka osłaniająca przy-

rząd metalowy w kształcie czapeczki, zakładana na część pochwową macicy w celu ochrony kobiety przed zajściem w ciążę.

Pestalozzi Johann Heinrich, pedagog szwajcarski, jeden z największych teoretyków i praktyków pedagogicznych Europy, * 1746 w Zurychu, † 1827 w Brugg; pierwszy oparł, zgodnie z ideami pedagogicznymi J. J. Rousseau'a, wychowanie i nauczanie na zasadach psychologicznych i znajomości duszy dziecka; pierwszy stosował w praktyce i uzasadniał psychologicznie metodę nauczania poglądowego i konieczność oparcia się o doświadczenie zmysłowe dziecka. Uczył poglądowo zarówno arytmetyki, jak i geografii, i wznosił się stopniowo do stosowania pojęć oderwanych. Jednocześnie kładł nacisk na wychowanie fizyczne i moralne; pierwszy domagał się obowiązkowego nauczania powszechnego. Pomysły swoje nie tylko uzasadniał teoretycznie w licznych pismach, lecz przeprowadzał w praktyce jako nauczyciel ludowy i kierownik szkół, przez siebie zakładanych. Wywarł wielki wpływ na rozwój pedagogiki XIX w. Pod jego wpływem rozwijały się poglądy pedagogiczne Fichtego, Herbarta, Froebela i w. in. Napisał m. in. „Lienhardt und Gertrud” (1781—1785), „Ja oder Nein” (1793), „Wie Gertrud ihre Kinder lehrt” (1801) (istnieje przekład polski W. Osterloffa: „Jak Gertruda uczy dzieci swoje”, Warszawa, 1909), „A. B. C. der Anschauung”, „Schwanengesang” (1826) i in.

Pestel Paweł, jeden z kierowników spisku dekabrystów, * 1794; 1815 wstąpił do tajnego związku politycznego; 1821 założył nowy związek, zwany południowym, i stał się jednym z głównych kierowników całego ówczesnego ruchu rewolucyjnego; po wybuchu powstania grudniowego 1825 w Petersburgu aresztowany, 1826 powieszony.

Pestis (łac.), dżuma (ob.).

Pestka owocowa, ob. *owoc*.

Pestkowce (Kernschwarz, Noire de pêche, Noir de Liège), barwniki czarne, pochodzenia roślinnego (bez żywicy), nadające się do malowania olejnego.

Pestkowiec, ob. *owoc*.

Pest-Pillis-Solt-Kiskun (Mała Kumanja), największy komitat na Węgrzech, pomiędzy rz. Dunajem a Cisa, 13.201 km², 1.978.500 mieszcz.; stol. Budapeszt.

Pesymista, zwolennik pesymizmu.

Pesymistyczny, nacechowany pesymizmem.

Pesymizm (łac. *pessimus* — najgorszy), pogląd filozoficzny, twierdzący, że świat, w którym żyjemy, jest najgorszy ze wszystkich możliwych. Pesymistami w tem znaczeniu byli m. in. Artur Schopenhauer i Edward von Hartmann. P. jest przeciwstawieniem *optymizmu*.

Pesaur (ang. *Peshawar*), stol. póln.-zach. Prow. Pogranicznej (Indje bryt.), nad rz. Bara, 94.000 mieszcz.; ważny punkt pograniczny.

Peszka Józef, malarz polski, * 1767 w Krakowie, † tamże 1831; mieszkał przez pewien

czas w Wilnie, w 1800 razem ze Smuglewiczem wezwany został do Petersburga, gdzie zostawił wiele prac; wróciwszy do Krakowa 1815, został profesorem malarstwa na Uniwersytecie Jagiellońskim; malował obrazy historyczne i portrety.

Peszke Józef Emiljan, lekarz polski, wnuk Samuela, * 1845 w Kaliszu, † 1916 w Warszawie; studja w Würzburgu i Wrocławiu; 1877—78 ordynator w Warsz. szpit. Czerwonego Krzyża, następnie oddz. chirurg. w Warsz. Szpitalu dla dzieci; 1884 starszy bibliotekarz Warsz. Towarzystwa Lek. Zajmował się historją medycyny (studja nad historją medycyny w Europie w XVIII i na pocz. XIX wieku; opracowanie historji Warsz. Towarzystwa Lek. — rękopis). Opracował i wydał dzieło Matkowskiego „Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu”.

Peszke Samuel, lekarz wojskowy polski epoki napoleońskiej, Sas z pochodzenia, * 1779, † 1837 w Płocku; 1811 urzędnik zdrowia klasy pierwszej w 10-ym pułku jazdy Księstwa Warszawskiego, w tzw. złotych huzarach Umińskiego; brał udział w bitwach pod Smoleńskiem i Mołajskiem; pod Moskwą dostał się do niewoli rosyjskiej, w której przebywał do 1813; w 1814 osiadł w Płocku, gdzie był lekarzem obwodowym do 1834; pozostawił pracę „Mój pobyt w niewoli rosyjskiej w r. 1812” (po niemiecku).

Peszt, m. nad Dunajem, naprzeciw Budy, nazwa znana od pocz. XII w.; zniszczony 1241; 1526—1686 pod panowaniem tureckim; 1872 połączony z Budą w jedno miasto Budapeszt (ob.).

Pétain Henri Philippe, marszałek Francji, * 1856. W 1915 dowodził 33-ą armją, w 1916 dowódcą armji frontu środkowego (Soisson—Verdun), w 1917—19 głównodowodzący armji francuskiej, 1920 przewodniczący Rady Wojennej. W 1925 kierował operacjami w Maroku.

Petalit (kaster), minerał jednoskośny, $Li_2Al_2Si_2O_{10}$, krzemian glinowo-litowy; twardość 6,5, ciężar wł. 2,4—2,6; bezbarwny, przezroczysty. Wyspa Elba (wspólnie z polluksem), Kanada itd.

Petarda, ładunek prochu, nabity do rodzaju moździerza, używany dawniej do wysadzania bram twierdzy. Obecnie p. wyszły z użycia na wojnie.

Petasites, lepieźnik, rodzaj roślin z rodziny Compositae (złożone). Ziola pń. umiarkowanej strefy. P. officinalis, l. różowy, bylina o liściach sercowato okrągłych, bardzo dużych, nierówno ząbkowanych, spodem szarawo kutnerowatych, pędach kwiatowych do 45 cm. wysok., pokrytych licznymi łuskami, kwiatów czerwonych, zebranych w koszyczki; kwiatostan grono. Kwitnie III—IV, przed rozwojem liści. Pospolity w zaroślach, nad rzekami i potokami.

Petavius (Petau) Dionizy, długoletni profesor filozofji i teologii w Paryżu, * 1583, † 1652; autor licznych dzieł historyczno-dogmatycznych; główne dzieło „Opus de theolo-

gicis dogmatibus" zjednało mu sławę wielkiego uczonego i pierwszego historyka dogmatów.

Petelenz Ignacy, pedagog i polityk, * 1860 w Turce, † 1911 w Krakowie; nauczyciel, potem dyrektor gimn. w Krakowie, w 1901 poseł do parlamentu wiedeńskiego; napisał: „Karol Darwin” (1883), „Podręcznik do nauki zoologii” (1900) i in.

Petelin Jakób, ob. Gallus Jacobus.

Petent (łac.), osoba, która podaje prośbę, petycję, w szczególności osoba, występująca z podaniem do sądu lub urzędu administracyjnego.

Peter Bruno, astronom niemiecki, * 1853, † 1911; od 1876 aż do śmierci pracował w obserwatorium w Lipsku; wyznaczył paralaksy dużej ilości gwiazd.

Peterborough, m. w hr. Northampton (Anglia póln.-wsch.), 35.500 mieszk.; siedziba bisk.; kopalnie węgla.

Peteryment, gatunek wina hiszpańskiego, sprowadzanego niegdyś do Polski kufami.

Peterhead, m. port. w hr. Aberdeen w Szkocji, nad m. Północnym, 13.100 mieszk.

Peterhof, m. pow. w gub. petersburskiej (Rosja póln.), 11.300 mieszk.; pałac barokowy z XVIII w., park nad zatoką Fińska.

Petermann August, geograf niemiecki, * 1822, † 1878; kartograf w Londynie, potem redaktor gotajskich „Mitteilungen aus J. Petthes Geogr. Anstalt”.

Petermanna 1) szczyt, na póln.-wsch. wybrzeżu Grenlandji, 2.500 m. wys.; 2) ziemia, nazwa lądu arktycznego na póln. od ziemi Franciszka Józefa.

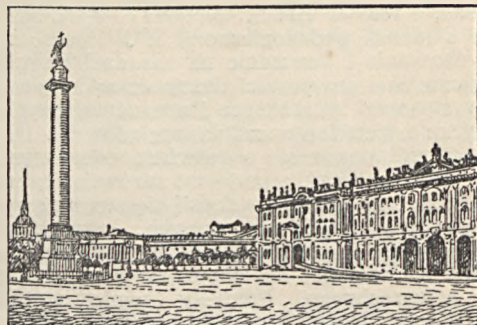
Peters Christian August Friedrich, astronom i geodeta niemiecki, * 1806, † 1880; od 1834 asystent obserwatorium w Hamburgu; 1839 powołany do obserwatorium w Pulkowie, gdzie pozostawał przez 10 lat; 1854 dyrektor obserwatorium w Altonie, po przeniesieniu obserwatorium do Kilonji pozostał tam do śmierci, wykładając astronomię. Badania nad ruchem własnym Syrusza (Królewic, 1851), „Numerus constans nutationis” (Petersburg, 1842) i in.

Peters Christian Friedrich Heinrich, astronom i geodeta niemiecki, * 1813, † 1890. Od 1858 dyrektor obserwatorium w Clinton (Ameryka Póln.); 1861 do 1889 odkrył 48 planetoid.

Peters Karl, założyciel kolonii niem. w Afryce, * 1856, † 1918; od 1884 prezes Tow. kolonizacji niem. w Berlinie, zawarł pierwsze umowy terytorjalne w Afryce Wsch.; 1897 odwołany wskutek okrutnego postępowania z krajowcami; ogłosił m. in.: „Die Gründung von Deutsch-Ostafrika” (1906).

Petersburg, do 1914 ros. Sankt-Pietierburg, później Piotrograd, od 1924 Leningrad, stolica Rosji od 1703—1917, obecnie m. gub. i pow. przy ujściu rz. Newy do zat. Fińskiej, rozłożone na l. brzegu Newy i na wyspach, położonych w jej delcie; w 1920 r. 706.000 mieszk.;

założony przez Piotra W. w 1703; liczne gmachy: pałac Zimowy, Marmurowy, Taurycki (siedziba Dumy do 1916), Ermitaż (muzeum i galeria obrazów), biblioteka, akademja nauk, uniwersytet, politechnika, akademja leśna

Pałac zimowy w Petersburgu i gmach b. admiralicji.

i górnicza, liczne cerkwie, twierdza petropawłowska, 7 dworców kolejowych; przed rewolucją ognisko wielkiego przemysłu (metalurgicznego, tkackiego, fabr. porcelany).

Petersburg, m. port. w stanie Wirginii (St. Zj. Am. Póln.), nad rz. Appomattox, 31.000 mieszkańców; wywóz bawełny i tytoniu.

Petersburska konwencja, umowa, podpisana przez wszystkie mocarstwa europejskie i St. Zj. Am. Póln. w 1868; zabraniała używania w czasie wojny pocisków pękających z broni ręcznej.

Petersen Eilif, malarz norweski, * 1852; studja we Włoszech; po powrocie do kraju maluje pejzaże.

Peterstal, miejscowość kuracyjna w Badenji (Niemcy); źródła, zawierające sole metalu litu; wskazania lecznicze: dna i kamica nerkowa.

Pétervárad, ob. Petrovaradin.

Peterwarden, ob. Petrovaradin.

Petit, w drukarstwie pismo wielkości 8 punktów typograficznych.

Petit Alexis Thérèse, chemik francuski, * 1791, † 1820; wspólnie z P. L. Dulong ogłosił 1819 tzw. prawo Dulong'a i Petit'a. Ob. atomowe ciepło.

Petit Antoine, anatom francuski, * 1718, † 1794; szczególnie zasłużony badaniami nad budową otrzewnej.

Petit de Julleville Louis, francuski historyk literatury, * 1841, † 1900; od 1886 prof. w Sorbonie; napisał: „Histoire du théâtre en France” (5 t., 1880—86), „Histoire de la langue et de la littérature française” (8 t., 1896) i in.

Petit-maitre (franc.), początkowo nazwa partii politycznej w epoce tzw. frondy (1648—1653), później eleganta o śmiesznych, pretensjonalnych manierach.

Petit mal, ob. epilepsja.

Petitio principii, błąd logiczny w dowodzeniu, polegający na tem, że, w celu przeprowa-

dzenia dowodu jakiegoś twierdzenia, posługuje się jako przesłanką twierdzeniem, które nie zostało dowiedzione i samo wymaga dowodu.

Petition of right, petycja o prawa, przedstawiona przez parlament angielski Karłowi I w 1628, zawierała szereg oskarżeń o łamanie praw i nadużycia; przyjęta przez króla, stanowi podstawę angielskiego ustroju konstytucyjnego.

Petits fours (franc.), herbatniki, drobne i suche ciasteczka.

Petkow Dymitr, polityk i publicysta bułgarski, * 1858; pracował kolejno jako robotnik, żołnierz, urzędnik, agitator; występował przeciwko polityce rosyjskiej w Bułgarii; 1884 poseł do Sobranja, 1893 prezes zgromadzenia narodowego, prezydent m. Sofji, minister spraw wewnętrznych, 1905 prezes gabinetu; zamordowany 1907.

Petlura Semen, polityk ukraiński, * 1879 w Połtawie; dziennikarz, po rewolucji 1917 pierwszy ukraiński minister spraw wojsk., od jesieni 1918 stał na czele rewolucji narodowej ukraińskiej na Rusi i walczył z bolszewikami; w 1920 zawarł układ polityczno-wojskowy z marsz. Piłsudskim i przyłączył się do wyprawy kijowskiej; 1921 emigrował do Paryża; 1926 zamordowany tamże.

Pétöfi Sándor (wł. István Petrovics), poeta, największy liryk węgierski, * 1822, † 1849; w powstaniu węgierskim 1848—49 adjutant Bema. Epos narodowy: „János vitéz”, liczne liryki. W polskim tłumaczeniu wyszedł w 1879 „Wybór poezji”.

Petra (greck. skała), star. miasto Nabatejczyków w póln.-zach. Arabii; w 1812 J. L. Burkhart odkrył tu wspaniałe grobowce w skałach.

Petralia, podwójne m. na Sycylii (Włochy pld.); 1) P. soprana (górna), 7.544 mieszk.; 2) P. sottana (dolna), 10.506 mieszkańców.

Petrarca Francesco, poeta włoski i uczoney, jeden z pierwszych humanistów, * 1304 w Arezzo, † 1374 w Arquà; mieszkał przez długi czas w Vaucluse pod Avignonem, wiele podróżował; 1341 uwieńczony laurem poetyckim w Rzymie; jego „Canzoniere” (In vita e in morte di Madonna Laura, I wyd. Wenecja 1470) tłumaczone były na wszystkie języki europejskie.

Petrażycki Leon, prawnik i socjolog, * 1867 w Klinowiczach; studja w Kijowie i Berlinie; 1894 docent, 1899 prof. encyklopedji, historii i filozofji prawa na uniw. petersburskim; poseł do pierwszej Dumy państwowej; 1919 profesor socjologii na Uniw. Warszawskim; ogłosił: „Lehre von Einkommen” (1893), „Bo-

na fides w graždanskim prawie” (1903), „Akcjonierzna kompanja” (1898), „Wwiedzenie w izuczenie prawa i nrawstwiennosti” (1908), „Teorja prawa i gosudarstwa w swiazi z teoriej nrawstwiennosti” (2 t., 1909—11) i in.

Petreni Giovanni Battista albo Pettrini, Petrino, Petryn lub Peryn, mularz krakowski, † 1613. Należał do cechu w Krakowie od 1581. Jeden z najczynniejszych i najbardziej poważanych mistrzów cechu mularskiego, którego był starszym od 1609—11. Wspólnie z Kasprem Arconim zakładał fundamenty pod „Kurzą stopkę” na zamku krakowskim (1601).

Petri Laurentius, brat Olaus, * 1499, † 1573; od 1531 luteranski arcybiskup Upsali; wydał pierwszy przekład Biblii na język szwedzki.

Petri Olaus, reformator szwedzki, * 1493, † 1552; 1531—33 kanclerz Gustawa Wazy; wódz reformacji szwedzkiej, uczeń Lutra i Melanchtona; twórca literatury szwedzkiej. Napisał „Kronikę”, doprowadzoną do 1520.

Petricovia, łac. nazwa Piotrkowa.

Petrijev Wasilij, chemik rosyjski, * 1845, † 1908; profesor uniwersytetu w Odesie; liczne prace z chemii organicznej.

Petřivalský Juliusz, chirurg czeski, profesor uniwersytetu w Pradze, * 1873.

Petrografia, nauka o skałach, o ich składzie, budowie, powstawaniu i przeobrażeniach; posługuje się badaniem mikroskopowym, opartym na znajomości własności krystalograficznych minerałów, skalotwórczych, metodami chemicznymi, mianowicie analizą chemiczną i sposobami sztucznego odtwarzania skał. Jest to nauka zarówno opisowa, jak i doświadczalna.

Petroleum (łac.), nafta.

Petromyzon fluviatilis, ob. Cyclostomata.

Petronela św., panna, uważana przez wielu pisarzy za córkę św. Piotra. Zasłynęła wśród pierwszych chrześcijan czynami miłosierdzia. Kościół obchodzi jej pamiątkę 31 maja.

Petroniewicz Abraham, mąż stanu serbski, * ok. 1790, † 1832; kupiec, 1821 sekretarz deputacji serbskiej w Konstantynopolu, więziony z nią razem lat kilka, po powrocie do Belgradu sekretarz kancelarii książęcej, organizator kraju, wysyłany parokrotnie w misjach dyplomatycznych.

Petronjusz (Cajus Petronius), zw. Arbitr elegantiae, pisarz rzymski, rodem z Massylii, ulubieniec i mistrz ceremonji na dworze Nerona; usunięty z tego stanowiska 67 r. przez współzawodnika, Tigellinusa, przeciął sobie żyły; uchodzi za autora „Uczty Trymalchjona”, obrazu stosunków obyczajowych w ówczesnym Rzymie.

Petropawłowski, 1) m. pow. w obwodzie akmołińskim, rep. Kirgiska (Rosja azj.), nad rz. Iszymem, 38.000 mieszk.; handel zbożem i futrami; 2) m. gub. i port. na Kamczatce (Syrberja wsch.), 1.500 mieszk.

Petra: grobowce.

Petropawłowska kriepest', twierdza w centrum m. Petersburga, na wyspie Zajęcej rz. Newy, zbudowana 1703 przez Piotra W. Więzienie dla skazańców politycznych. Miejsce stracenia 1826 dekabrystów: Pestela, Rylejewa, Murawiewa - Apostoła, Bestużewa-Riumina i Kachowskiego.

Petropolis, m. w stanie Rio de Janeiro w Brazylii wsch. (Am. Płd.), 30.000 mieszk.; stacja klimatyczna.

Petroselinum, pietruszka, rodzaj roślin zielnych z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate). *P. sativum*, p. zwyczajna, roślina dwuletnia o łodydze 5—8 dm. wysok., w górze rozgałęzionej, liściach połyskujących, 2—3-krotnie pierzastych, o łatkach jajowatych, nierówno zębatych, kwiatach żółtych. Owoc jajowaty, wyraźnie z boków spłaszczony. Kwitnie VI—VII. Rośnie dziko w górskich okolicach Europy płd.; uprawiana jako jarzyna.

Petrovaradin, węg. Pétervárad, niem. Peterwardein, m. w Sławonii (Jugosławia), nad Dunajem, 5.700 mieszk., dawniej twierdza; pamiętna zwycięstwem ks. Eugenjusza Sabaudzkiego nad Turkami 1716 r.

Petrowsk, 1) m. pow. w gub. saratowskiej (Rosja wsch.), nad rz. Miedwiedica, 18.700 mieszkańców; 2) m. port. w aut. rep. Dagestańskiej na Kaukazie (Rosja płd.), nad morzem Kaspijskim, 18.000 mieszk.

Petrozawodsk, m. gub. w gub. ołonieckiej; (Rosja Płn.), nad jez. Oneskiem, 18.800 mieszkańców; od 1918 stol. rep. Karelskiej; rep. Karelska 73.970 km², 144.500 mieszk.

Petrunkiewicz I w a n, rosyjski działacz społeczny i polityczny, * 1843; sędzia pokoju; za działalność opozycyjną zsyłany parokrotnie; jako przedstawiciel ziemstwa twerskiego należał 1905 do deputacji, żądającej zwolnienia przedstawicielstwa narodowego; członek partji konstyt.-demokr. („kadetów“), poseł do pierwszej Dumy.

Petrunkiewicz Mich a i l, brat poprz., lekarz ziemski, * 1883, † 1912; poseł do I Dumy państwowej, członek partji kadetów.

Petrus Hispanus, scholastyk, współczesny Tomaszowi z Akwinu, * 1226, † 1277; późniejszy papież Jan XXI, autor podręcznika logiki pt. „Summulae logicae“, w którym po raz pierwszy podaje popularne do dziś dnia nazwy trybów sylogizmu: Barbara, Celarent itd.

Petrus Lombardus, scholastyk, rodem z Lombardji, uczeń Abelarda, 1159—60 biskup Paryża, † 1164; praca „Sententiarum libri IV“, ważna dla rozwoju dogmatyki kościelnej.

Petrus de Vinea, kanclerz Fryderyka II na Sycylii; podejrzany o spisek na życie cesarza, wtrącony do więzienia w Pizie, odebrał sobie życie 1249 r. Pozostawił „Epistolae“ (2 t., 1740).

Petrycki J ó z e f, publicysta i polityk, * 1889 w Brzostku; naucz. szkół średnich, 1919 redaktor „Straży Polskiej“ w Łodzi, 1922 poseł na sejm; ogłosił: „Roman Dmowski“ (1921) i „Dwie u nas w czasie wojny polityki“ (1919).

Petrycy Jan Inocenty, lekarz, profesor i historjograf Akademii Krak., † 1641; obok

licznych prac historycznych, napisał „O wodach w Druzbaku i Łęckowej“.

Petrycy Sebastian z Pilzna, lekarz, filozof i pedagog polski, prof. Akademii Krakowskiej, * 1554 w Pilźnie, † 1626. Tłumacz i komentator pism Arystotelesa: „Ekonomika, tj. rząd domowy“ (Kraków, 1602), „Polityka, tj. rząd w Rzeczypospolitej“ (Kraków, 1605) i „Etyka, tj. jak się każdy ma na świecie rządzić“ (Kraków, 1618). Swoje własne poglądy rozwinął w „Przydatkach“, w które zaopatrzył swoje przekłady. Uważał, że wychowanie może ukształcić według zamierzonego planu duszę dziecka, która daje się formować, jak wosk. Duży nacisk kładł na wychowanie moralne i fizyczne.

Petryfikacja (łac.), 1) skamienienie; ustalenie, utrwalenie (prawa); 2) odkładanie się soli mineralnych w tkankach chorobowo zmienionych.

Petsamo, ros. Peczenka, nazwa Karelii wzdłuż Laplandji fińskiej, 10.150 km², 1.700 mieszk.; wąskie terytorium wzdłuż dawnej granicy rosyjskiej, wraz z częścią półwyspu Rybackiego odstąpione traktatem dorpackim Finlandji w 1921 r. Gł. miasto Petsamo (ros. Peczenka).

Pettenkofer Max, chemik i higienista niemiecki, * 1818, † 1901 śmiercią samobójczą w Monachjum, gdzie 1847—1894 był profesorem; przeprowadził badania naukowe nad opalem, wentylacją, wpływem wód gruntowych na rozprzestrzenianie się cholery, duru brzuszego itp. Pozostawił liczne prace specjalne oraz rozprawy popularne; wydawał czasopisma „Zeitschrift für Biologie“ i „Archiv für Hygiene“.

Pettenkofera reakcja, reakcja chemiczna, pozwalająca wykryć obecność kwasów żółciowych w moczu. Polega na tworzeniu się winiowego zabarwienia po dodaniu do moczu kwasu siarkowego i cukru trzcinowego (w roztworze).

Pettigrew James Bell, fizjolog angielski, * 1834, † 1908; profesor uniwersytetu edyńskiego; praca główna „Animal locomotion“ (w polskim przekładzie „Ruch zwierzęcy“).

Petunia, z a w i e r a t k a, rodzaj roślin z rodziny Solanaceae (psiankowate). Ziola Ameryki Płd., o pędach bądź wzniesionych, bądź ścielących się, o liściach jajowatych, całobrzegich, kwiatach dużych, barwnych, o koronie dzwonkowatej, połałdowanej, 2—4 razy dłuższej od kielicha. *P. violacea*, kwitnąca fioletowo, p. *nyctaginiflora*, kwitnąca białą, oraz liczne mieszańce obu tych gatunków (*P. hybrida*), uprawiane pospolicie jako rośliny ozdobne, kwiatowe.

Petycja (łac.), prośba, podanie.

Petycja o prawa, ob. *Petition of right*.

Petyhorce, średniozbrojna kawaleria litewska, odpowiednik naszych pancernych. Nazwa pochodzi od Tatarów lit., którzy służyli w tych chorągwiach.

Petunia violacea.

Petytoryjny proces, spór o własność nieruchomości, ob. posesoryjny proces.

Petzhold Julius, bibliograf niemiecki, * 1812, † 1891; bibliotekarz królewski w Dreźnie; ogłosił: „Handbuch deutscher Bibliotheken“ (1833), „Katechismus der Bibliothekenlehre“ (1856), „Bibliotheca bibliographica“ (1866) i in.

Petzold Alfons, poeta niemiecki, * 1882, † 1923; wyrobnik; pisał w duchu socjalistycznym poezje, nowele, powieści; napisał autobiografię pt.: „Aus dem Leben und der Werkstätte eines Werdenden“.

Peucedanum, gorysz, rodzaj trwałych roślin zielnych z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate). *P. palustre* (g. błotny), *P. oreoselinum* (g. olszyniec), *P. cervaria* (g. siny), chwasty pospolite po zaroślach, łąkach i lasach.

Peuerbach albo **Purbach Georg**, matematyk niemiecki, * 1423, † 1461; profesor matematyki w Wiedniu.

Peutinger Konrad, niemiecki badacz starożytności, * 1465, † 1547; właściciel rzymskiej mapy dróg wojsk. ces. zach.-rzym., zwanej „Tabula Peutingeriana“ (obecnie w Wiedniu).

Pewnik (aksjomat, zdanie pierwotne lub podstawowe, niekiedy postulat), zdanie, które w danej nauce, zwłaszcza matematycznej, przyjmujemy bez uzasadnienia, uznając je za oczywiste samo przez się. Od układu pewników dowolnej nauki wymaga się, by był on 1) zgodny w sobie czyli niesprzeczny, tj. by wśród konsekwencji, które pociąga, nie było dwóch zdań sprzecznych; 2) zupełny czyli kategoryczny, tj. by wystarczał do udowodnienia lub obalenia dowolnego zdania danej nauki i, by 3) pewniki układu były od siebie niezależne, by żaden nie wynikał z pozostałych.

Pewnik Archimedes w geometrii orzeka, że dla dwóch danych odcinków lub kątów istnieje zawsze taka wielokrotność jednego, która jest większa od drugiego odcinka lub kąta (ob. wielokrotność); analogiczny p. formuluje się w arytmetyce. *Veronese* i *Hilbert* stworzyli niesprzeczne systemy geom., w których p. ten nie obowiązuje, geometrie niearchimedesowe (w systemach tych występują odcinki nieskończenie małe).

Pewnik Dedekinda w geometrii głosi, że żaden przekrój linii prostej nie jest skokiem ani luką (że zatem każdy przekrój jest przekrojem właściwym, wyznacza dokładnie jeden punkt). Analogiczny pewnik formuluje się w arytmetyce w odniesieniu do zbioru liczb rzeczywistych. Pewniki te charakteryzują linię prostą, wzgl. zbiór liczb rzeczywistych, jako zbiory ciągłe. Ob. przekrój (1) i ciałość funkcji.

Pewnik Euklides, ob. pewnik o równoległych.

Pewnik o równoległych lub **pewnik Euklides** (w geometrii) głosi, że przez każdy punkt, nie leżący na prostej, przechodzi tylko jedna prosta, równoległa do danej. P. ten, występujący w odmiennej nieco postaci w „Ele-

mentach“ Euklidesa, wydawał się już starożytnym Grekom niedostatecznie oczywistym; uślowiali oni wyprowadzić ten p. z pozostałych p. geometrii. Badania w tym kierunku trwały poprzez średniowiecze aż do czasów nowszych (*Saccheri* XVII w., *Lambert* XVIII w., *Legendre* i *Gauss* pocz. XIX w.); stanowią one b. ważną kartę w historii geometrii. Dopiero w XIX w. wykazano, że p. ten jest niezależny od pozostałych i że możliwe są niesprzeczne systemy geometr., w których ten p. nie obowiązuje. Systemy takie, geometrie nieeuklidesowe stworzyli *Bolyai* i *Łobaczewski* (przez punkt, nie leżący na prostej, przechodzi dowolnie wiele równoległych do prostej) oraz *Riemann* (przez punkt nie przechodzi ani jedna równoległa; proste równoległe nie istnieją).

Peyer Johann Konrad, lekarz szwajcarski, * 1653, † 1712; wykrył gruźlicy chłonne w ścianie jelit, tzw. gruźki *Peyera*.

Peyotl, *Echinocactus Willcamsi*, rodzaj kaktusa, rosnącego w Meksyku. Środek narkotyczny, wywołujący wizje barwne, czczony przez Indian. Zawiera szereg alkaloidów: anhaloninę, meskalinę, pelotynę, o bliżej niezbadanym działaniu.

Peyron Jean Francois Pierre, malarz i sztycharz francuski, * 1744, † 1814; z dzieł: „Śmierć Seneki“ (1773), „*Curius Dentatus* odrzuca podarki Samnitów“, „Śmierć Sokratesa“ (1789).

Peziza, b e d ł k a k u b k o w a, rodzaj grzybów z rzędu *Discomycetes* (miseczniaki), rodziny *Pezizaceae*, o ciałach owocowych miseczkowatych lub kubkowatych, mięsistych lub skórzastych, przeważnie niewielkiej średnicy; bytują na żywych lub martwych częściach roślin, zwłaszcza na starym drzewie, poczęści też jako grzyby ziemne. *P. tuberosa* (Rys.; a), *P. vesiculosa* (b), *P. aurantia*, *P. leporina*, rosnące na ziemi, gnoju; dochodzą do kilku cm. wysokości; jadalne.

Peziza.

Peziporus, ob. *Psittaci*.

Pezza Michele, ob. *Fra Diavolo*.

Pęcherz, w dermatologii *bulla*, pęcherzyk znacznie większych rozmiarów.

Pęcherz moczowy, ob. moczowy pęcherz.

Pęcherz pławny, ob. *vesica natatoria*.

Pęcherz płodowy, część błon płodowych, leżąca u kobiety i u samic ssaków bezpośrednio nad ujściem szyjki macicznej; podczas porodu służy do łagodnego i stopniowego rozwierania szyjki macicznej. Gdy szyjka maciczna jest dostatecznie rozszerzona, p. płodowy pęka i zawartość błon płodowych (wody płodowe) wylewa się.

Pęcherzowe kamienie, złoży mineralne, powstające w pęcherzu moczowym, utworzone z kwasu moczowego lub jego soli, ze szczawianów wapnia, z fosforanów, z cystyny lub ksantynowy (dwa ostatnie rodzaje kamieni są rzad-

kie); powodują bóle i krwimocz (haematuria).

Pęcherzyca, ob. pemphigus.

Pęcherzyk, w dermatologii vesicula, twór półkuliasty lub spłaszczony, wielkości ziarnka grochu, wypełniony cieczą przezroczystą; posiada cienką, łatwo pękającą powłokę (ścięczały naskórek).

Pęcherzyk nasienny, ob. vesicula seminalis.

Pęcherzyki Graafa, ob. Graafa pęcherzyki.

Pęcherzyki płucne, ob. alveolae.

Pęcina, część nogi końskiej pomiędzy stawem pęcynowym a koroną kopyta. Konie szlachetne mają zwykle pęciny długie, pospolite zaś — krótkie. Kosmyk włosów na tylnej stronie pęciny zowie się szczotką pęcynową.

Pęclawski, ob. Kalinka Walerjan.

Pęczalski Tadeusz, fizyk, *1891 w Kamieńsku; studja w Paryżu; pracował przez lat kilka w St. Zjedn. Am. Płn.; 1920 prof. fizyki teoretycznej na Uniw. Poznańskim; ogłosił szereg rozpraw w jęz. francuskim i angielskim.

Pęczarski Feliks, malarz, daty urodzenia i śmierci nieznanne; ojciec naturalizmu w sztuce polskiej; przebywał w Warszawie 1840—60; obrazy: „Honoratka“, „Szulerzy“ i in.

Pęczek Golla, ob. Golla pęczek.

Pęczek Gowersa, ob. Gowersa pęczek.

Pęd, ilość ruchu, w dynamice iloczyn z masy poruszającego się ciała przez jego prędkość. W przypadku ruchu jednostajnie przyspieszonego różnica pędów ciała poruszającego się, w dwóch różnych momentach czasu, równa się pędowi; pędem nazywa się iloczyn z siły przez czas jej działania. Zależność powyższa (prawo pędu i popędu) jest wynikiem drugiej zasady dynamicznej Newtona.

Pęd (cornus), termin wspólny dla lodgy i osadzonych na niej liści. Obok korzenia pęd stanowi najważniejszy narząd roślin wyższych; służy przedewszystkiem do wytwarzania substancji organicznych, potrzebnych roślinie do życia, oraz do rozprowadzania tych substancji, a także i wody, dostarczanej przez korzenie, po całym organizmie. Oprócz tych głównych czynności pęd może spełniać szereg innych zadań, i wtedy oczywiście musi się odpowiednio przekształcić. Do przekształconych pędów zaliczamy: 1) wasy, służące jako narządy czepne; 2) ciernie, mające za zadanie obronę przed szkodnikami zwierzęcymi; 3) pędy spichlerzowe, służące do nagromadzenia i przechowywania pokarmów; pędy te mogą tworzyć się ponad ziemią (np. kalarepa) lub też pod jej powierzchnią; wówczas noszą nazwę pędów podziemnych (np. bulwa, cebula, kłacz); 4) pędy służące do rozmnażania się roślin, które to zadanie spełniają tzw. rozmnożki, rozłogi, kwiaty. Stosownie do kształtów i zdolności wzrastania rozróżniamy: pędy wydłużone, o wzroście nieograniczonym i długich międzywęzłach, oraz pędy skrócone, krótkie, szybko kończące swój rozwój, o bardzo krótkich międzywęzłach.

Pędnie, koła, służące do przenoszenia siły popędowej; mogą mieć gładki brzeg i wówczas służą do przenoszenia siły popędowej za pomocą pasów skórzanych lub gurtowych — lub też brzeg rowkowany (tzw. koła linowe) a wówczas zamiast pasów używa się lin przeważnie stalowych.

Pędzenie roślin, zabiegi, mające na celu przerwanie okresu spoczynkowego i zmuszenie roślin do wcześniejszego rozwoju; uskuteczniamy to najrozmaitszymi sposobami: działaniem par eteru (eteryzacja) na rośliny, zanurzeniem roślin do ciepłej wody (ciepłe kąpiele) lub przez proste wstawianie roślin, uprzednio znajdujących się w zwykłych warunkach snu zimowego, do budynków ciepłych. Zabiegi powyższe znajdują szerokie zastosowanie w ogrodnictwie ozdobnym.

Pęk promieni, w geom. zbiór wszystkich prostych, przechodzących przez dany punkt. Pęk płaszczyzn, zbiór wszystkich płaszczyzn, przechodzących przez daną prostą.

Peppek, 1) ob. umbilicus; 2) równianka z ostatniej garści zboża, przystrojona w kwiaty i przepasana wstążką, ofiarowywana w darze panu (Mazowsze i Wielkopolska); 3) nazwa uroczystości dożynkowej po wręczeniu „pępka“ (Wielkopolska).

Pępownina, sznurek pępkowy, funiculus umbilicalis, powrózek miękki, dość gruby, silnie skrecony, idący od pępka płodu do łożyska (placenta), za którego pośrednictwem łączy się z macicą. P. składa się z galaretowatej tkanki łącznej (galareta Whartona), w której przebiegają naczynia krwionośne (naczynia pępkowe): dwie żyły i jedna tętnica. W tętnicy pępkowej płynie krew od płodu do łożyska, skąd wraca przez żyły pępkowe, zaopatrzone w tlen i substancje odżywcze. Odpada na 5—6 dzień po urodzeniu się dziecka.

Pętlica, zakończenie toru tramwajowego w formie pętlicy, aby wagony, powracając, nie jechały tyłem.

Pętlica, ob. looping.

Pętówka, babiënica, Alytes obstetricans, płaz z rodziny Discoglossidae; podrząd Phaneroglossa, rząd Anura (płazy bezogonowe). Dług. ciała ok. 5 cm. Ubarwienie grzbietu brązowe lub zielonawo-szare, ciemno plamkowane; brzuch biały albo żółtawy, gęsto nakrapiany. Powierzchnia skóry szorstka, z niewyraźnymi brodawkami. Gruczoły przyuszne długie, waskie. Język gruby, niewyrzuczalny, zaokrąglony na wolnym końcu. Błona bebenkowa dobrze wykształcona. Żrenica oczna pionowo-szparywata. Szczeka górna uzębiona. Przednie kręgi opatrzone żebrami. Błony pławne krótkie. Samce owijają sobie około tylnych kończyn sznurawaty skrzek, złożony przez samice, i zarzucają się w wilgotnej ziemi na okres 8—12 dni, dopóki zarodek w jajach nie osiągnie pewnego stopnia rozwoju; następnie wchodzi do wody i tu odbywa się wylęganie kijanek. Samice nigdy nie idą do wody. Zamieszkuje Europę zach. (Hiszpanję, Francję, Włochy, Płn.

i Niemcy zach.); u nas dotychczas niestwierdzona.

Pfäfers, wieś w kantonie St. Gallen (Szwajcaria), nad rzeką Tamina, 685 m. n. p. m.; ciepłe kąpiele naturalne (37° C), znane i używane od XIII w. przeciw chorobom reumatycznym, kobiecym i skórny.

Pfalz, ob. Palatynat.

Pfeffer Wilhelm, botanik niemiecki, *1845, †1920; w 1871 docent w Marburgu, 1873 profesor botaniki w Bonn, 1877 w Bazylei, 1878 w Tubindze, 1887 w Lipsku. Pierwsze jego prace tyczyły się mchów, następnie zajął się fizjologią roślin i w tym przedmiocie ogłosił liczne prace podstawowe: „Die periodischen Bewegungen der Blattorgane“ (1875), „Osmotische Untersuchungen“ (1877, 2 wyd., 1921), „Über chemotaktische Bewegungen“ (1888), „Handbuch der Pflanzenphysiologie“ (2 tomy, 1897—1904) i in.

Pfeiffer Richard, bakterjolog niemiecki, *1858; w 1887 asystent prof. Kocha, od 1899 profesor w Królewcu, od 1909 we Wrocławiu; odkrył bakterję influenzy, specjalne surowice uodporniające, prowadził badania naukowe nad cholera; wydał: „Mikrophotogr. Atlas der Bakterienkunde“, „Enzyklopädie der Hygiene“.

Pfeiffera bakterje, drobnoustroje chorobotwórcze, wywołujące influenzę (grype); bardzo drobne, nieruchome prątki, wykryte 1890 przez P. Znajdują się w wydzielinie noso-gardłowej osób chorych na grype.

Pfennig (niem.), ob. fenig.

Piltzner Hans, kompozytor niemiecki, najwybitniejszy z epigonów stylu wagnerowskiego, *1869. Do najcenniejszych dzieł jego należą: „Der arme Heinrich“, „Die Rose vom Liebesgarten“, „Palestrina“.

Pflzer Gustaw, niemiecki poeta i krytyk literacki, *1807, †1890; poezje, biografje (Lutra, Uhlanda, Rückerta).

Pfleger-Moravský Gustaw, literat czeski, *1833, †1875; pierwszy sięgnął po tematy społeczne do sfery robotniczej, do środowiska walk proletariatu z kapitalizmem: „Pan Vyšňský“, „Ztracený život“, „Z malého světa“, „Paní fabrikantová“; napisał również kilka dramatów historycznych: „Della Rosa“, „Bolesław Ryszawy“ i in., oraz komedyi: „Telegram“, „Ona mnie kocha“, „Kapitola I, II, III“.

Pfleiderer Otto, teolog protestancki, prof. uniwersytetu w Berlinie, *1839, †1908; napisał: „Geschichte der Religionsphilosophie“, „Die Entstehung des Christentums“, „Der Paulinismus“ i in.

Pflüger Eduard, fizjolog niemiecki, *1829, †1910; od 1859 profesor w Bonn; w 1868 założył „Archiv für die gesamte Physiologie“; napisał: „Physiologie des Elektrotonus“, „Über den elementaren Bau des Nervensystems“ i in.

Pflugk-Hartung Julius von, historyk niemiecki, *1848, †1919; napisał: „Napoleon“ (2 t., 1900—1), „Die Bullen der Päpste bis Ende des 12. Jahrh.“ (1901) i in.; wydał 6-tomową „Weltgeschichte“ (1907—10).

Pforzheim, m. pow. w Badenji (Niemcy), nad rz. Enz, 74.000 mieszk.; zamek; wyroby jubilerskie, chemiczne.

Phacelia, rodzaj roślin zielnych z rodziny Hydrophyllaceae, właściwych przeważnie Ameryce Płn. P. tanacetifolia, uprawiana jako roślina pszczelna.

Phacochoerus africanus, guziec afrykański, ssak z rodziny Suidae (świnie); podrząd Nonruminantia, rząd Artiodactyla. Dług. ciała wraz z ogonem ok. 2 m.; wysok. ok. 75 cm. Głowa bardzo duża; pysk silnie wydłużony, szeroki i płaski, z brodawkami sterzącymi naroślami pod okiem i na policzkach z każdej strony. Kły szczęki dolnej słabo rozwinięte, górne zaś dochodzą do 50 cm. długości. Uszy niewielkie. Skóra na szyi i na grzbiecie pokryta długimi, twardymi, szczylniastymi włosami, poza tem prawie zupełnie naga. Wielkie kły szczęki górnej są jednakowo rozwinięte u obu płci. Ogon z pęczkiem włosów na końcu. Zamieszkuje małe stada wschodnią (Abisynją) i częściowo środkową Afrykę. Żywi się głównie korzeniami roślin. Gatunek pokrewny, P. aethiopicus, różni się grubszymi, bardziej wygiętymi kłami, zwisającymi brodawkami podocznymi, szerszą grzywą na grzbiecie i znacznie szerszą resztą ciała. Zamieszkuje Afrykę południową.

Phaedrus, ob. Fedrus.

Phaeodaria, ob. Radiolaria.

Phaeophyta, brunatnice, typ roślin; należą tu przeważnie wodorosty morskie, które szczytu rozwoju dosięgają w oceanach zimniejszych. W ukształtowaniu ich plechy panuje niezwykła różnorodność; najprostszy przedstawiciel (np. Ectocarpus) posiadają plechę postaci rozgałęzionych lub nierozgałęzionych nitek, złożonych z pojedynczych rzędów komórek; poza tem spotykamy formy z plechą wielokomórkową, walcowatą lub wstęgowatą, bogato rozgałęzioną, której morfologiczna i anatomiczna budowa jest często dość znacznie różniczkowana. Najwyżej rozwinięte brunatnice spotykamy w rodzinach Laminariaceae i Fucales. Komórki brunatnic posiadają chromatofory, zawierające brunatny barwnik, który tym wodorostom nadaje żółte lub ciemno-brunatne zabarwienie. Rozmnażają się bezpłciowo zapomocą pływów — zoospor (rzędy Phaeosporales i Laminariales), płciowo — zapomocą urzęsnionych gamet (rzędy Phaeosporales) lub dużych kulistych jaj i drobnych urzęsnionych plemników (rzędy Laminariales, Fucales). Rozmaite Laminariaceae i Fucales ze swego popiołu dostarczają jodu, dawniej otrzymywano z nich i sodę.

Phaëthon aetherus, faeton powietrzny, ptak z rodziny Phaëthontidae; podrząd Steganopodes, rząd Ciconiiformes. Dług. ciała ok. 1 m. Dziób długi, lekko zagięty, na brzegach piłkowany. Skrzydła szpiczaste, długie (sterówki ok. 50 cm.), o wielkim (ok. 1 m.) siągu, doskonale nadające się do długich przelotów nad pełnym morzem. Karimi się rybami i głowonogami, które chwytają.

rzucając się na nie z góry. Gnieździ się na samotnych wyspach. Samica podczas legu składa tylko jedno jajo. Zamieszkuje Atlantyk i północną strefę oceanu Spokojnego.

Phagedaenicus, fagedeniczny (ob.)

Phagocyty, ob. fagocytoza.

Phalacrocorax carbo, kormoran czarny, kruk morski; ptak z rodziny Phalacrocoracidae; podrząd Steganopodes, rząd Ciconiiformes. Długość ciała ok. 90 cm. Upierzenie czarne, zielono połyskujące; grzbiet brunatno-brązowy; pióra czarno obrzeżone; sterówek 14; przód głowy z białą półkolistą pręgą, przebiegającą pod dziobem od oka do oka. Naga część przodu głowy i podbródek żółto-pomarańczowe z zielonymi plamami. Tęczówka zielona. Dziób czarny, równy długości głowy, prosty; szczeka górna na końcu haczykowato zagięta. Tył głowy z niewielkim czubkiem. Nogi czarne, krótkie, mocne, osadzone daleko ku tyłowi. Palce długie, spięte błoną pławną; palec skrajny najdłuższy. Rozprzestrzenienie kosmopolityczne (cała prawie Europa, Azja środk. i półn., Afryka i Ameryka Płn.). Żyje nad brzegami mórz i wód słodkich. Pływa i nurkuje doskonale; gnieździ się na drzewach lub na skałach; szkodliwy dla rybołówstwa. W Chinach używany w stanie oswojonym do łowienia ryb. W Polsce zjawia się dość często; w większych ilościach spotyka się na wybrzeżu bałtyckim.

Phalangeridae, pałanki, nazwa rodziny ssaków z podrzędu Diprotodontia; rząd Marsupialia (torbacze). Do rodziny tej należą torbacze o wysmukłym ciele, pięciopalcowych, jednakowych kończynach, i długim, chwytym ogonie, prowadzące nocny tryb życia i przebywające prawie wyłącznie na drzewach. Należą tu: 1) *Phalanger maculatus*, kuskus; długość ciała wraz z ogonem ok. 110 cm.; ogon chwytyny, nagi na końcu, ok. 48 cm. długość. Ubarwienie zmienne; przód głowy jaskrawo-żółty, spód ciała biały. Na grzbiecie wielkie, nieregularne w zarysie, jaskrawo-rude, brunatne lub czarne plamy, zachodzące na zewnętrzną stronę nóg. Szerść nader gęsta, falista, jedwabisto miękka. Zamieszkuje wyspy Australji, na wschód od Celebesu do płn. Australji i Nowej Gwinei. Żywi się liśćmi i soczystymi owocami; dzień przespia w dziuplach drzewnych. 2) *Phalanga vulpina*, pałanka lisowata; długość ciała ok. 60 cm. Tułów wydłużony, szyja krótka; pysk krótki, zaokrąglony; wargi górna głęboko rozcięta. Uszy stojące, zaokrąglone. Podeszwy stóp gładkie; wielkie palce nóg tylnych z płaskimi paznokciami, poza tem wszystkie palce uzbrojone sierpowato zakrzywionymi pazurami. Wielki palec nóg tylnych jest zwrotny, co ułatwia zwierzęciu obejmowanie gałęzi. Grzbiet i ogon czarne; spód żółtawy, na szyi i piersiach rdzawo-rudy. Uszy wewnątrz nagie. Ogon długi (ok. 45 cm.), puszysty, chwytyny. Zamieszkuje Australję i Tasmanję. Tryb życia nocny; żywi się głównie liśćmi i owocami, lecz zjada również owady, małe ptaki i jaja ptasie. 3) *Petaurus tapanos*, lotopa-

łanka wielka; długość ciała ok. 50 cm. Głowa mała, pysk krótki, zaokrąglony. Między przednimi a tylnymi kończynami napięty fałd skórny, służący do lotu spadochronowego. Uszy szerokie, pokryte gęstą sierścią. Oczy bardzo duże. Palce z mocnymi, zagiętymi pazurami. Pysk, podbródek i łapy czarne; brzuch, podgardle i pierś białe; ogon czarny, jaśniejszy u nasady, żółtawy od spodu. Wierzchołek ciała brunatno-czarny. Ogon długi, puszysty, ok. 50 cm. długość. Zamieszkuje Australję. Do rodziny Phalangeridae należą prócz tego rodzaje: *Trichosurus*, *Tarsipes*, *Phascogale* i in.

Phalanges, paliczki, człony kostne, tworzące palce rąk i nóg. Każdy z palców posiada u człowieka po 3 p., z wyjątkiem palca wielkiego, posiadającego tylko 2 p.

Phalangida, ob. Opilionea.

Phalanx, ob. falanga.

Phalaris, morgan, rodzaj traw (Gramineae). *P. arundinacea*, m. trzinowata, trwała, od 1—3 m. wysok., z podziemnymi rozłogami, o liściach szerokich, wieszce wydłużonej, rozpięchłej, 1—2 dm. dług., często czerwonej. Kwitnie VI. Pospolita po rowach, moczarach, brzegach wód. Odmiany o liściach ze smugami białymi, żółtymi lub czerwawymi, uprawiane są jako rośliny ozdobne pod nazwą trawy hiszpańskiej. *P. canariensis*, m. kanaryjska (Rys. a kłosek), o wieszce krótkiej, kłosokształtnej, pochodzi z Europy; dostarcza ziarna, używanego na paszę dla kanarków, i z tego powodu uprawiana w Maroku i we Flandrii.

Phalaris canariensis.

Phallus, członek męski, 1) w embriologii nieparzysty wzgórek płciowy, występujący u obu płci zarodków człowieka i ssaków, łącznie z tzw. fałdami płciowymi (Plicae genitales) i wałkami płciowymi (Tori genitales), jako jednakowe dla obu płci zawiązki zewnętrznych narządów płciowych, które dopiero później różnicują się w dwóch odmiennych kierunkach. **Phallus** (wzgórek płciowy) rozwija się u samca w prącie, penis, u samicy w lechtaczkę, clitoris. Parzyste fałdy płciowe przekształcają się u samca w ciało jamiste cewki moczowej (corpora cavernosa urethrae), u samicy w małe wargi sromowe (labia minora pudendi). Z wałków płciowych powstaje u samca moszna, scrotum, u samicy wielkie wargi sromowe (labia majora pudendi), otaczające wejście do pochwy; 2) atrybut bogów: Pana, Priapa i Hermesa. Duże figury p. były noszone na obchodach dionizyjskich, małe zaś amulety, wykonywane z brązu, bursztynu i drogich kamieni, były w starożytności noszone jako środki apotropaiczne, zwłaszcza przeciw urokom. W starożytnym Egipcie bogowie płodności byli przedstawiani w świątyniach zawsze z obnażonym p. We wczesnym średniowieczu chrześcijańscy obrazoburcy tłukli te wyo-

brażenia, aby usunąć publiczną obrazę moralności.

Phallus, sromotnik, sromnik, rodzaj grzybów z podklasy Basidiomycetes, rodziny Phallaceae (sromniki). Z naszych grzybów należy tu *P. impudicus*, s. bezwstydnny; ciało owocowe, początkowo jajowate, później składa się z dużego, wałkowatego, białego trzonka i dzwinkowatego kapelusza, na którym rozwijają się zarodniki. Przy dojrzewaniu zarodników owocnik rozpyływa się w śluz, wydający zapach nieprzyjemny; zżęcone nim muchy pożerają go, a z nim i zarodniki, które tym sposobem roznoszą się. Spotyka się dość rzadko. Grzyb niejadowity.

Phallusia mamillata, ob. Tunicata.

Phanerogamae (Anthophyta), jawnopłciowe (kwiatowe), typ roślin, obejmujący rośliny, tworzące kwiaty, złożone z reguły z prekików, słupków i okwiatu. Pyłek zapładnia za pomocą łagiewki zalążek, z którego powstaje nasienie (stad określenie nasienne, Spermatophyta), rozmnażające rośliny. Jawnopłciowe rozpadają się na dwie gromady, różniące się bardzo pod względem całej budowy: 1) *Gymnospermae*, nagozalążkowe, oraz 2) *Angiospermae*, okrytozalążkowe.

Phaneroglossa, ob. bezogonowe.

Phanoriotikos, ob. Acheron.

Phapes (Columbae), gołębie; podrząd ptaków z rzędu Charadriiformes, obejmujący roślinożerne, średniej wielkości ptaki wysiadkowe z wielkim wołem, krótkim i prostym dziobem, wzdętym na końcu, opatrzonym u nasady miękką woskówką. Skrzydła dość długie, ostre i silne, przystosowane do wytrwałego lotu. Nogi stosunkowo krótkie, słabe. Należy tu pięć rodzin: *Dididae*, *Didunculidae*, *Geotrygonidae*, *Columbidae* i *Carpophagidae*. Na szczególną uwagę zasługują: 1) *Didus ineptus*, dront dodo; niezgrabny i ociężały ptak (długość ciała ok. 80 cm.) ze zmarniałymi skrzydłami i ogonem. Upierzenie szare, brunatne od spodu, z białymi łotkami i ogonem. Dziób dłuższy od głowy, haczykowato zagięty. Przód głowy nagi. Ptak ten zamieszkiwał do końca XVII w. dużemi stadami wyspę Maurycego. Jeszcze w czasie Vasco de Gamy widywali go Europejczycy, później został zupełnie wytępiony; dziś znane są tylko nieliczne jego szkielety, znajdujące się w muzeach oraz rysunki z końca XVII w. 2) Również wyginał zupełnie *Pezophaps solitarius*, dront samotny, większy nieco od poprzedniego, niezdolny do lotu, biało upierzony z czarnymi końcami skrzydeł i ogona. Jeszcze w w. XVIII zamieszkiwał on samotnie wyspę Bourbon. 3) Jedyny żyjący przedstawiciel rodzaju *Didunculidae*, *Didunculus strigirostris*, *Manu-mea*, gołąb samoński, odznacza się silnie haczykowato zagiętą górną częścią dzioba i dwoma żąbkami na części dolnej. Barwa skrzydeł, ogona i grzbietu czerwono-brunatna, głowa i szyja czarne z stalowo-zielonkawym

połyskiem; spód ciała czarny. Okolica oka i nogi czerwone. Długość ok. 33 cm. Gatunek wymierający, zamieszkuje wyłącznie wyspę Samoa. 4) *Goura coronata*, gołąb czubaty, koroniec uwieczniony, z rodziny *Geotrygonidae*, posiada wielki, rozwijalny czub z piór na głowie. Upierzenie błękitnoszare, na skrzydłach częściowo kasztanowato-brunatne i białe. Ogon dorównywa prawie długość skrzydeł. Długość ciała ok. 75 cm. Zamieszkuje zachodnią część Nowej Gwinei. 5) *Caloenas nicobarica*, grzywiasty gołąb nikobarski (rodz. *Geotrygonidae*), odznacza się charakterystyczną brodawką kulistą u nasady dzioba i grzywą z piór na szyi. Upierzenie metalicznie mieniące się, z przewagą barwy zielonej i błękitnej. Zamieszkuje Nikobary, wyspy Sundzkie, Moluckie, Bismarka i Nowa Gwinea. Z rodziny *Columbidae* należą tu: *Columba palumbus*, gołąb grzywacz; długość ok. 43 cm. Upierzenie modrawo-popielate z wielką plamą po bokach szyi, połyskującym karkiem i białym brzegiem skrzydeł. Tęczówka żółta. Dziób w nasadzie czerwony; nogi fioletowo-czerwone. Pospolity w całej Polsce, lecz nieliczny. Na zimę odlatuje. *C. oenas*, g. sinia; długość ok. 32 cm. Upierzenie podobne do poprzedniego, lecz szyja z przodu różowawa, z tyłu zielono połyskująca. Woskówka czerwonawa z białym nalotem. Dziób żółtawy; nogi ciemno-czerwone. Tęczówka ciemno-brunatna. Pospolity w całym kraju. Na zimę odlatuje. *Columba livia*, g. skalny; długość ok. 34 cm. Upierzenie błękitno-szare; szyja zielono połyskująca. Na skrzydłach dwie czarne pręgi. Dolne pióra pokrywowe skrzydeł białe. Ogon tępy, czarny. Dziób czarny, u nasady niebieski. Tęczówka żółta. W stanie dzikim zamieszkuje głównie okolice śródziemnomorskie. Od niego wyprowadzają się nader liczne rasy gołębia domowego. — *Turtur turtur*, turkawka; długość ok. 30 cm. Głowa mała z cienkim dziobem. Skrzydła rdzawo- i czarnopstrzone; na karku dwie białe obrzeżone czarne plamy. Koniec zaokrąglonego ogona biały. Bardzo pospolita w całym kraju; na zimę odlatuje. *Turtur risorius*, syno-garlica; długość ok. 31 cm. Zamieszkuje stepowe okolice Afryki płn. i zach. oraz Indje i Azję zach.

Pharos, latarnia morska na wyspie Ph. (obecnie półwysep) w porcie Aleksandrii (Egipt), zbudowana w 279 przed Chr. (jeden z siedmiu cudów świata), zburzona przez trzęsienie ziemi w XIV w. (ruiny).

Pharyngitis (greck.), nieżyt gardzieli, choroba przebiegająca ostro (p. acuta), z zaczerwienieniem gardzieli, uczuciem drapania, bolesnością przyłykanu, lub przewlekłe (p. chronica): 1) z nadmiernym wydzielaniem śluzu i tworzeniem się różowawych guzków na śluzówce gardzieli (p. granulosa), 2) z uczuciem suchości i drapania w gardzieli (zanik śluzówki gardzieli, p. sicca), zupełnie bez wydzielania śluzu. P. chronica zdarza się u nałogowych palaczy, alkoholi-

ków oraz u ludzi, zmuszonych zawodowo do długotrwałego mówienia (np. nauczycieli).

Pharynx, ob. gardziel.

Phascalomyidae, ob. Marsupialia.

Phascalomys ursinus, wombat, ssak z rodziny Phascalomyidae; podrząd Diprotodontia, rząd Marsupialia (torbacze). Dług. ciała ok. 1 m. Budowa ciężka i krepka; głowa gruba na krótkiej szyi, nogi krótkie, grube, powykrecane, 5-o palcowe; palce częściowo zrosnięte, opatrzone silnymi, zagiętymi pazurami. Uzębienie przypomina gryzonia; wszystkie zęby bezkorzeniowe; siekacze wielkie, dółkowate, kłów brak. Ogon mały, szczytkowy. Tryb życia nocny; dzień przysypia w wygrzebanych norach; karmi się roślinami. Zamieszkuje górskie i nizinne lasy Tasmanji.

Phaseolus, fasola, rodzaj roślin z rodziny Papilionaceae (motylkowate); ziola o pędach przeważnie wijących się, liściach dużych, trójlistkowych, listkach z przylistkami w nasadzie. *P. vulgaris*, f. zwykła, pochodzi z Ameryki; pędy ma bądź wijące się (fasola tyczna) lub wznoszące się w górę, 30–60 cm. wysok., bądź niewijące się (fasola piechota), kwiatostan skąpokwiatowy, krótszy od wspierającego go liścia; kwiaty zwykle duże, strąki gładkie. Kwitnie VI–IX. Powszechnie uprawiana w bardzo wielu odmianach, roślina warzywna; strąki i nasiona używane na jarzynę. *P. multiflorus*, f. wielokwiatowa, z Ameryki Płd., o pędach wijących się, do 4 m. wysok., kwiatach czerwonych, rzadziej białych, zebranych w wielokwiatowe grona, dłuższe od wspierającego je liścia, strąki szorstkie; kwitnie VI–IX. Uprawiana na pokarm lub dla ozdoby.

Phasianus pictus, bażant złocisty, ptak z rodziny Gallidae; podrząd Galli, rząd Galliformes. Dług. ciała ok. 85 cm. Dziób mocny, średniej wielkości; szczeka górna haczykowato zakrzywiona. Wybitny dymorfizm płciowy. Samiec bardzo pięknie upierzony, z czubem i kołnierzem z piór na szyi. Pochodzi z Chin; często hodowany. *Ph. colchicus*, bażant wyczałny; dług. ok. 80 cm. Wierzch białawo nakrapiany, głowa i wierzch szyi zielonawo-niebieskie, piersi, brzuch i dolna część szyi rdzawo-kasztanowate z czarnymi plamami, fioletowo połyskujące; tył czerwono-rdzawy. Ogon oliwkowo-szary, czarno plamisty. Wokoło oczu czerwona lub żółtawa naga przestrzeń. Samica brunatnoszara z ciemnymi plamkami i kreskami. Zamieszkuje dziko Kaukaz i Azję zach. W Europie znajduje się w stanie oswojonym od czasów rzymskich. Łatwo dziczeje.

Phasmodea, straszki, nazwa rzędu owadów z zespołu rzędów Orthopteroidea. Ciało silnie wydłużone, przętkowate lub listkowate; skrzydeł często brak. Głowa duża, zestawiona ruchomo z przedtułowiem. Nogi kroczone, przyczem przednie silnie wydłużone i przekształcone w chwytne. Przeobrażenia nie przechodzą. Roślinożerne. Odnóża

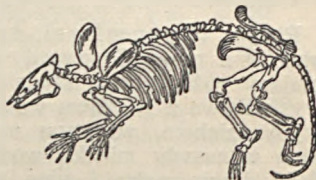
się ubarwieniem, doskonale przystosowanem do barwy otoczenia. Przeważnie formy zwrotnikowe i podzwrotnikowe. Nieliczne gatunki w strefie śródziemnomorskiej. Należą tu: *Bacillus rossii*, pręcik; ciało wątekowato wydłużone, nogi cienkie; bardzo długie. Czułki grube, paciorkowate, krótsze od śródtułowia. Obie poci bezskrzydłe; barwa szara. Dług. ciała ok. 10 cm. u samicy, ok. 6 cm. u samców. Przeważa u nich rozród partenogenetyczny. Europa południowa i Afryka płn. *Phyllium siccifolium* i *Ph. pulchrifolium*, liściec; oba gatunki zamieszkują obszar indo-malajski. Ciało silnie splecione, żywo zielono zabarwione, do złudzenia przypomina liście roślin wśród których żyją te owady. *Dixippus morosus*, ciało patykowato wydłużone; skrzydeł brak; zewnętrznie zupełnie przypomina gałązkę; często hodowany przez amatorów.

Phazania, ob. Fezan.

Phelloderma, ogół komórek, wytwarzanych do wewnątrz przez phellogen. Komórki phelldermy przyczyniają się do szybszego wzrostu kory, rozciąganej wtórnym przyrostem pnia.

Phellogen, tkanka twórcza, korkorodna, powstaje z komórek skórki lub tkanek podskórnych. Wytwarza nazewną korek, a wewnątrz phellderme.

Phenacodus primaevus, pierwszy przedstawiciel zwierząt kopytnych, znany w paleogenie. Miał wielkość tapira, długi ogon i pięciopalcowe odnóża.

Phenacodus primaevus.

Phidias, ob. Fidjasz.

Philadelphia, ob. Filadelfja.

Philadelphia, jaśminek, rodzaj roślin z rodziny Saxifragaceae (skalnicowate). Białe kwitnące krzewy o liściach naprzemianległych, właściwe płn. strefie umiarkowanej. *P. coronarius*, j. wonny (Rys.), pochodzi z Azji; krzew 1,5–2,5 m. wysok., o liściach eliptycznych, zaokrąglonych, drobno ząbkowanych, kwiatach dość dużych, białych i wonnych, zebranych w wiechy; kwitnie V–VI. *P. microphyllus* (Kolorado), *P. grandiflorus* (Karoliny) oraz cały szereg innych gatunków, sadzonych często po ogrodach, jako krzewy ozdobne.

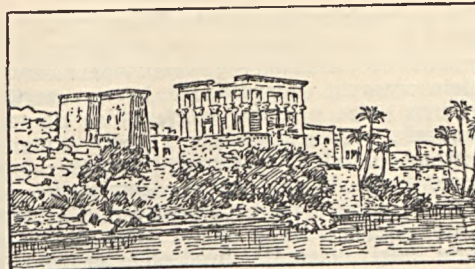

Philadelphia coronarius.

Philae (Pi-lak), staroż. nazwa wyspy na Nilu (Egipt Górny); ruiny świątyni bogini Izdydy.

Philippeville, m. port. w Algierji (Afryka płn.), nad zat. Stora, 34.000 mieszk.

Philippine Islands, Filipińskie wyspy (ob.).

Świątynia Izdydy w Philae.

Philippovich von Philippsberg Eugen, ekonomista niemiecki * 1858, † 1917; 1885 profesor we Freiburgu, 1893 w Wiedniu; napisał: „Grundriss der politischen Oekonomie” i in.

Phillips Charles, współczesny pisarz amerykański, który z misją „Czerwonego Krzyża” amerykańskiego zwiedził Polskę i opisał ją w obszernym dziele „The New Poland” (Nowa Polska).

Phillips Stephen, poeta angielski, * 1868, † 1915. Napisał: „Christ in Hades”, dramaty: „Paolo and Francesca”, „Herod”, „Ulysses”.

Philodendron, rodzaj roślin z rodziny Araceae (obrazkowate). Wielkolistne krzewy o pędach wspinających się i długich korzeniach powietrznych, pochodzące z Ameryki zwrotnikowej; uprawiane są jako rośliny ozdobne, cieplarniane lub pokojowe, np. *P. bipinnatifidum*, *P. grandifolium*, *P. pertusum*.

Philodina, ob. Rotatoria.

Philon, architekt grecki z IV w. przed Chr., budowniczy arsenału w Pirejach. Pracował również nad projektem elewacji Telesterionu w Eleusis.

Philon z Bizancjum, autor w 1870 odkrytego dzieła o prasie pneumatycznej i hydraulicznej; żył ok. 230 przed Chr.; zachowała się też IV i V księga jego dzieła o mechanice.

Philoropolitanus, ob. Eckius Walenty.

Philtrum, rynienka wargowa, rowkowate wgłębienie, pionowo przebiegające pośrodku wargi górnej (labium superius), od podstawy przegrody nosowej do guzka wargi górnej (tuberculum labii superioris).

Phlebotastia (greck.), rozszerzenie żył.

Phlebitis, thrombophlebitis (greck.), zapalenie żyły, choroba, wywołwana przez drobnoustroje ropotwórcze, które przenikają do żył bądź z otoczenia, bądź z oddalonych ognisk ropnych, i powodują uszkodzenie wewnętrznej warstwy (intima) ściany żyłnej. Na uszkodzonej ściance tworzą się zakrzepy (thrombus). P. umiejscawia się przeważnie na kończynach dolnych (udo, podudzie); powoduje gorączkę, bolesny obrzęk, zacerwienie, rozszerzenie żył poniżej miejsca zakrzepu. Niebezpieczne, często śmiertelne jest odrywanie się kawałków zakrzepu i przenoszenie ich drogą naczyń żylnych do płuc (tzw. zator, embolia).

Phlebotomy (greck.), kamienie żyłne, twory okrągłe, twarde, uwarstwione, wielko-

ści ziarenka grochu; leżą w świetle żył; są to zakrzepy, przepojone solami wapniowymi.

Phlegmasia, alba dolens, bolesny obrzęk uda u położnic; jedna z postaci zakażenia pępowego: tworzenie się zakażonych zakrzepów w żyłach udowej (thrombophlebitis venae femoralis).

Phlegmone (greck.), ropowica (ob.).

Phleum, brzanka, rodzaj traw (Gramineae) płn. strefy umiarkowanej, o wieże kłosokształtnej, zbitej, plewach ostrych lub ościastych, plewkach bezostnych. *P. pratense*, b. pastwana, tymotka (Rys.), żdźbła do 1,5 m. wysok., wiecha długa, naga, cienka, zielona. Niezbyt długotrwała, tworzy darni kępiastą, dość gęstą; kwitnie VII. Należy do traw największej u nas rozpowszechnionych; dobra pastwana

Phleum pratense.

Phlox, płomyk, rodzaj roślin z rodziny Polemoniaceae (wielositolowate).

Ziola, byliny z Ameryki płn., powszechnie uprawiane w licznych odmianach po ogrodach dla pięknych, barwnych i wonnych kwiatów, np. *P. Drummondii* (Rys.), roczny, *P. paniculata*, *P. diraricata*.

Phlox Drummondii.

Phlyctaena (greck.), przyszczyk, drobne guzkowate wzniesienie na skórze lub śluzówce; conjunctivitis phlyctenulosa, przyszczykowy nieżyt spojówek: tworzenie się drobnych, bielejących przyszczyków na spojówce (oraz rogówce) oka; choroba oczu, bardzo częsta u dzieci, dotkniętych zółzami (scrophulosis).

Phoca vitulina, Nerpa, pies morski, ciele morskie, ssak z rodziny Phocidae (foki właściwe); rząd Pinnipedia (pletwonogie). Dług. ciała ok. 2 m., przyczem samice są zwykle większe od samców; waga dochodzi do 75 kg. Ubarwienie zmienne, zwykle żółtawo-szare, z brunatnymi lub czarnawymi plamami. Spód ciała żółtawo-biały, brunatnawo-plamisty. Naokoło oka jaśniejsza opaska. Zamieszkuje północne wybrzeża Atlantyku i morza arktyczne, aż do Grenlandji i Szpicbergu, morze Niemieckie i zachodnią część Bałtyku. Na południe dochodzi do Portugalji. Blisko spokrewniona rasa żyje w północnych strefach Oceanu Spokojnego. Czasami foka ta zachodzi nawet w górę rzek. Okres parzenia się przypada w jesieni. Żywi się rybami. Łatwo się oswaja, jest bardzo pojętna i uczy się rozmaitych sztuk, dzięki czemu spotyka się ją w cyrkach. Dostarcza tłuszczu i skóry, używanej na wyrób tornistrów itp.

Phocaena, planetoida, odkryta przez Chacornac'a w 1853.

Phocaena phocaena, morświn, ssak z rodziny Delphinidae; podrząd Odontoceti, rząd Cetacea (wieloryby). Dług. ciała ok. 150–200 cm. Wierzch ciemno-brunat-

ny lub czarny, z odcieniem zielonym wzgl. fioletowym; spód biały. Pletwy piersiowe osadzone wysoko po bokach ciała; płetwa grzbietowa niska. W obu szczękach po 20—24 jednakowych zębów z każdej strony. Nozdrza łączą się w jeden wspólny otwór półksiężycowatego kształtu. Zamieszkuje dużymi stadami wybrzeża morza Niemieckiego, Bałtyku oraz innych mórz; często wkracza do rzek, np. do Renu i Elby. Karmi się rybami, zwłaszcza śledziami. Dostarcza tranu i jadalnego mięsa; skórę używa się do wielu wyrobów.

Phocidae, foki właściwe, rodzina ssaków z rzędu Pinnipedia (pletwonogie). Odnazniają się uwłosionymi podeszwami i brakiem uszu zewnętrznych. Na łądzie poruszają się w podskokach: nogi tylne skierowane ku tyłowi, nie są przystosowane do chodzenia. Należą tu: 1) *Cystophora cristata*, foka kapturkowata; długość ciała dochodzi u samców do 2,5 m. Dorosłe samce posiadają na głowie skórne worki powietrzne, komunikujące się z jamą nosową. Worki te, po wypełnieniu powietrzem, mogą nabrzmiwać w postaci balonu o średnicy 20×25 cm. Zamieszkuje morza arktyczne, morze Białe, północne części Atlantyku, okolice Szpicbergu i Grenlandji. Młode dochodzą nawet do wysp Wielkiej Brytanji. 2) *Macrorhinus leoninus*, słoń morski, trąbnik; dług. ciała u samców dochodzi do 5—7 m., waga do 3000 kg., samice są o połowę mniejsze. U samców pysk zakończony krótkim ryjem (30—40 cm.), który się może wyciągać i nabrzmiwać, stając się dwa razy dłuższy. Zamieszkuje większymi zbiorowiskami ocean Antarktyczny. Żywi się rybami i mięczakami. Dostarcza tranu, tłuszczu (duże zwierzę daje do 800 kg. tłuszczu) i skóry. Do rodziny tej należą również: *Phoca vitulina* (ob.), *Monachus albiventer*, *Halichoerus grypus*, *Erignathus barbatus*, *Pagophoca groenlandica*, *Pusa hispida* i in.

Phocomella (greck.), pletwowatość kończyn, niedokształcenie rozwojowe, polegające na niewytwarzaniu się kości ramienia i przedramienia, wzgl. kości uda i podudzia, wskutek czego dłonie lub stopy zaczynają się bezpośrednio w pasie barkowym, wzgl. miednicowym; *phocomelus*, osobnik, dotknięty p.

Phoebe, dziesiąty satelita Saturna, odkryty drogą fotograficzną przez W. H. Pickeringa 16 sierpnia 1898. Odległość = 214 równikowych promieni Saturna, obrót gwiazdowy 550^d 10^h 43^m; wielkość gwiazdowa 16—17; średnica 200 km.

Phoebus, ob. Feb.

Phoenicopter roseus, Flamingo, czerwona, ptak z rodziny Phoenicopteridae (czerwonaki); podrząd Phoenicopterii, rząd Ciconiiformes. Dług. ciała ok. 125 cm. (z nogami ok. 180 cm.). Szyja nader długa i cienka. Dziób różowy, mocny, nieco dłuższy od głowy, spłaszczony i czarno zabarwiony na końcu, prosty, gruby i pokryty

skórą w nasadzie; w części środkowej mocno zaigłoty wdół pod kątem rozwartym. Brzegi dzioba opatrzone blaszkami rogowymi. Nogi nadzwyczajnie wysokie, szczudłowate, barwy czerwonej; trzy palce przednie spięte błoną pławną. Upierzenie różowe, wierzch i spód skrzydeł czerwony (u młodych ciemno-plamisty); lotki czarne. Ogon krótki, prosty. Zamieszkuje towarzysko okolice m. Śródziemnego, Czarnego i Kaspijskiego, Afrykę płn. i Azję Mniejszą. Długie nogi ułatwiają brodenie w wodach przybrzeżnych, szyja doskonale przystosowana do wydobywania pożywienia z mulu. Język czerwonaświatły uchodził za przysmak w starożytności. Jedyny dotychczas okaz tego ptaka został zabity w Polsce w sierpniu 1914 w Walewicach pod Łowiczem.

Phoenix, daktylowiec, rodzaj palm (Palmae), właściwych okolicom zwrotnikowym i podzwrotnikowym Afryki i Azji. Mają kłodzinę wysoką, liście długie, pierzasto-łożone, zebrane pękiem u wierzchołka; kwiaty dwupienne, rozdzielnopłciowe, zebrane w gęste i rozgałęzione kwiatostany, wyrastające z kątów dolnych liści i zwisające wdół; owoc (daktyl) jest jagodą jednosienną, o nasieniu twardym, podługnym, z wyraźną bruzdą. Najważniejszym gatunkiem jest *P. dactylifera*, (Rys.) d. zwyczajny, powszechnie uprawiany w licznych odmianach w Afryce płn., Azji zach., Kalifornji, a nawet w Europie pld.; dostarcza owoców, będących jednym z podstawowych pokarmów mieszkańców Afryki płn., Arabji i Persji. *P. silvestris* (Azja pld.-zach.) dostarcza soku, z którego otrzymuje się wino palmowe i cukier. Gatunki: *P. farinifera*, *P. Jubaei* inne, są uprawiane jako rośliny ozdobne.

Phoenix, grupa 8-iu bryt. wysp koralowych na oceanie Spokojnym, pod 2° 30' i 21° 30' szer. pld., a 171°—173° 30' dług. zach.; 42 km², 59 mieszk.; pokłady guano.

Phoenix, stol. stanu Arizona (St. Zjedn. Am. Płn.), nad Rio Salado, 29.000 mieszk. (7.000 Polaków); wywóz produktów rolniczych.

Phokis, ob. Focyda.

Pholadidae, ob. Heterodonta.

Pholas dactylus, ob. Heterodonta.

Phorminx, ob. forminks.

Phormium, rodzaj roślin zielnych z rodziny Liliaceae (liljowate). *Ph. tenax*, len nowozelandzki (Nowa Zelandja), bylina o kwiatach żółtych, liściach lancetowatych, często do 1 m. dług., twardych, z których otrzymuje się giętkie, mocne i trwałe włókno, używane do wyrobu tkanin. U nas często uprawiany jako roślina ozdobna.

Phosphaturia (greck.), ob. fosfaturja.

Phosphit, organiczny związek fosforu, otrzymywany z nasion oleistych. Biały proszek

Phoenix dactylifera.

o kwaskowatym smaku, zawiera około 20% fosforu w połączeniu organicznym. Wzmacnia i hartuje system nerwowy.

Phoxinus laevis, strzelba, ryba z rodziny Cyprinidae (karpioiwate); rząd Ostariophysi, podgromada Teleostei (kostnoszkieletowe). Ciało wrzecionowate, obłe; dług. 6—11 cm. Pysk tępy, usta małe. Linja naboczna przerywana, zanikająca ku tyłowi. Ubarwienie nader zmienne, naogół zielono-oliwkowe, połyskujące, czasem prawie czarne. Podgardle czerwone; brzuch srebrzysto połyskujący. Łuski bardzo drobne. Zamieszkuje gromadnie rzeczki i strumienie górskie i podgórskie, dochodząc do 2.000 m. n. p. n. Występuje często w towarzystwie pstrąga, *Salmo fario*.

Phragmites communis, trzcina pospolita, trawa (rodz. Gramineae) trwała o kłacu czołgającym się, źdźbło grubym, do 4 m. wysok., liściach na palec szerokiach, sztywnych, sino-zielonych; kwiatostan — wiecha zwieszona, wielka. Kwitnie VII—VIII. Pospolita w płn. strefie umiark. po brzegach wód stojących, na polach i łąkach o podglebiu nieprzepuszczalnym. Źdźbła są używane jako podkład do tynkowania wapnem budowlu drewnianych, wyrobu mat itp.

Phrenocardia (greck.), nerwica, choroba, opisana po raz pierwszy przez Herza, następnie przez Erba (1906); cechuje się bólem w okolicy serca, zaburzeniami w oddychaniu oraz biciem serca. Powodem p. są nieprawidłowości w życiu płciowym (stosunki przerywane, coitus interruptus, środki ochronne przeciw zaiściu w ciąży itp.).

Phryganea striata, ob. Trichoptera.

Phrygia, ob. Frygja.

Phthirus pubis, ob. mendoweska.

Phtisicus (greck.), suchotniczy, gruźlicy, skłonny do gruźlicy; *habitus p.*, *habitus asthenicus*, typ gruźlicy; charakterystyczna budowa osobników, uosobionych do gruźlicy: klatka piersiowa długa, wąska; kąt międzyżebrowy ostry; łopatki odstające; mięśnie wiotkie; pozycja półzgięta (z głową, zwisającą ku dołowi przy chodzeniu).

Phtisiologia (greck.), nauka o suchotach płucnych.

Phtisis (greck.), suchoty, wyniszczenie; *p. pulmonum*, gruźlica płuc.

Phtisis florida, ob. galopujące suchoty.

Phtisophobia (greck.), przesadna obawa przed zarażeniem się suchotami.

Phycomycetes, pleśniaki, podklasa grzybów właściwych (Eumycetes). Należą tu grzyby b. drobne, niekiedy gołem okiem niedostrzegalne, żyjące roztoczowo w wodzie lub powietrzu na rozkładających się substancjach organicznych, poczęści pasorzytujące w tkankach roślin wyższych lub owadów. Charakteryzują się grzybnią nitkowatą, silnie rozgałęzioną, jednokomórkową, tj. niewykazującą żadnych ścian poprzecznych do chwili wytwarza-

nia organów rozrodczych. Rozmnażanie bezpłciowe odbywa się zapomocą zarodników, wytwarzanych w zarodniach, lub konidij; obok bezpłciowych, u większości pleśniaków tworzą się zarodniki płciowe (oospory, zygospori), powstające ze zlania się komórek płciowych.

Phyllocactus, rodzaj kaktusów (Cactaceae), rosnących na gałęziach drzew w Ameryce zwrotnikowej; liści nie wykształcają, zamiast nich rozwijają pędy liściokształtne (phylocladia); kwiaty duże, barwy czerwonej. *P. Ackermanii* (Rys.), *P. phyllanthoides* są często uprawiane jako rośliny ozdobne pokojowe lub szklarniowe.

Phyllocactus Ackermanii.

Phyllocladium, gałęziak liściasty, pęd spleaszczony, o ograniczonym wzroście, wybitnie podobny do liści.

Phyllodium, liściak, ogonek liściowy, spleaszczony nakształt blaszki i spełniający jej rolę.

Phyllostromia germanica, prusak, persak, owad z rodziny Phyllostromiidae; podrząd Blattoidea, rząd Oothecaria, zespół rządów Orthopteroidea. Dług. ciała ok. 14 mm. Ubarwienie brudno-żółtawe, głowa brunatna. Skrzydła nieco dłuższe od odwłoka. Wszystkożerny. Zamieszkuje mieszkania ludzkie, kuchnie, piekarnie itp., rzadka spotyka się w stanie wolnym w lasach. Gatunek kosmopolityczny, lecz w wielu miejscach prawie zupełnie wyparty przez większego i bardziej żarłocznego karaczana wschodniego, *Periplaneta orientalis*.

Phyllopora, liścionogi, nazwa rzędu skorupiaków (Crustacea) z podgromady Entomostraca. Ciało wydłużone lub spleaszczone z boków. Segmentacja wyraźna lub słabo zaznaczona. Odnóża, służące do pływania, blaszkowato rozszerzone, ilość segmentów z odnóżami waha się od 11 do 39, segmenty bez odnóży w ilości 6—14. Odnóża tułowio-we z wyrostkami u nasady exopoditów, w postaci woreczków skrzelowych, służących do oddychania. Ciało bez okryw, lub też pokryte płaską tarczą, wzgl. dwuklapową skorupą. Zuwaczki bez głaszczków; szczęki szczątkowe, w ilości jednej lub dwóch par. Przednie czułki słabo wykształcone, natomiast druga para, zwykle silnie rozwinięta, służy do pływania. Jako narządy wydalnicze występują gruczoły skorupkowe. Oczy typu fasetkowego. Przeważnie rozdzielnopłciowe. Jaja letwiego. Przeważnie partenogenetycznie, znie mowe ulegają zapłodnieniu. Często występuje zmiana pokoleń i zmienność sezonowa. W przeważającej większości formy słodkowodne. Obejmują dwa podrzędy: *Euphyllopoda* i *Cladocera*. Podrząd *Euphyllopoda* zawiera formy o wielkiej ilości segmentów, z 10 do 30 i więcej odnóżami, służącymi do pływania. Dwie pary szczękonoży; ciało zwykle

okryte skorupą. Jaja są zdolne do rozwoju dopiero po wyschnięciu zbiornika wodnego, w którym żyły te zwierzęta. Należą tu rodz.: Branchipodidae, Apodidae i Estheriidae. Z licznych przedstawicieli zasługują na uwagę: Branchipus stagnalis, z adychra, częsta w wodach roztopów wiosennych; Branchinecta paludosa, występująca w Polsce tylko w Dwoistym Stawie w Tatrach; Artemia salina, w słonych jeziorach; Apus cancriformis i Lepidurus productus, przekopnice; pozatem Estheria tetracera i Limnadia lenticularis, występujące często masowo w zbiornikach wysychających.

Phylloscopus trochilus, piecuszek, ptak z rodziny Muscicapidae; podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Długość ciała ok. 13 cm. Upierzenie z wierzchu oliwkowo-szare, od dołu brudno-białe, żółto-kreskowane na piersi i szyi. Nad okiem przedbiega długa, wąska pręga biało-żółtawa. Dziób prosty, krótszy od głowy, z szpiczastymi piórami u nasady. Nogi średniej wielkości, szaro-żółtawe, z mocno łukowato wygiętymi pazurami na krótkich palcach. Ogon słabo widlasto wycięty. Skrzydła szpiczaste. Pospolity w całej Polsce, pozatem w całej Europie. Pożyteczny, na zimę odlatuje.

Phyllosoma, ob. Palinurus.

Phylloxera vastatrix, filoksera, owad z rodziny Phylloxeridae; zespół rodzin Aphididea, podrząd Homoptera, rząd Rhynchota. Niezmiernie szkodliwy pasorzyt winorośli, pochodzący z Ameryki Płn., zawleczony do Europy w połowie XIX w. W tym czasie zniszczył kompletnie olbrzymie plantacje w winnicach francuskich i niemieckich. Dopiero szczegółowe poznanie biologii szkodnika umożliwiło jego zwalczanie, w szczególności przez wprowadzenie do hodowli pewnych odpornych odmian winorośli. Ciało odznacza się krępą budową, krótkimi odnóżami i 3-członowymi czułkami; u osobników uskrzydłych skrzydła w stanie spoczynku leżą płasko ponad odwłokiem; przeważają jednak owady bezskrzydłe. Jelito tylne ślepo zakończone, filoksera nie wydalą kału. Z zapłodnionych, przezimowanych jaj wylęgają się na wiosnę bezskrzydła samice, zw. fundatrix, wytwarzająca na dolnej stronie liści galasówkowate nabrzmienia, do których składa wielką ilość niezapłodnionych jaj, z których powstają partenogenetyczne pokolenia — Gallaecolae. G. mogą wytworzyć również partenogenetycznie kilka nowych generacji potomstwa. Ku jesieni powstają z nich tzw. radicolae, wędrujące pod ziemię i osiedlające się na korzeniach. Są one szczególnie niebezpieczne dla krzewów i winorośli, ponieważ powodują zniekształcenia i zamieranie korzeni, doprowadzające stopniowo do śmierci całej rośliny. Niektóre radicolae przezimowują. Jeszcze na jesieni, z reguły, powstają larwy (nymphae), przekształcające się w uskrzydłone samice — alatae s. sexuparae.

G. składają dwójakiego rodzaju jaja na nadziemnych pędach krzewu winnego. Z tych jaj wylęgają się pokolenie sexuales, przyczem samce powstają z jaj mniejszych, samice z jaj o większych rozmiarach. Po kopulacji samice tego pokolenia składają jaja (zapłodnione) zimujące. Tego rodzaju skomplikowany cykl rozwojowy odbywa się głównie na amerykańskich krzewach winorośli. Według badań Grassi'ego i jego współpracowników, cykl ten ulega uproszczeniu w Europie, a mianowicie osiągają przewagę pokolenia podziemne, żerujące na korzeniach, tj. radicolae i cały rozród jest wyłącznie partenogenetyczny.

Physalia, ob. Siphonophora.

Physalis, miechunka, rodzaj roślin z rodziny Solanaceae (psiankowate). Zioła roczne lub byliny, pochodzące przeważnie z okolic gorących Ameryki. W Polsce dziko: P. Alkekengi, m. rozdęta, bylina do 1 m. wysok., o liściach jajowatych, całobrzegich, rzadziej zatokowo ząbkowanych, kwiatach dzwonkowatych, brudno-białych, zwisłych; kielich w czasie owocowania silnie powiększony, rozdęty, w górze zamknięty, czerwony (Rys.: a kielich, b kielich w przekroju podłużnym — widoczna jagoda); owoc — jagoda pomarańczowa, wielkości wiśni. Kwitnie V—VI. Niektóre gat. sadzone są jako rośliny ozdobne, np. P. Franchetti (Japonia), odróżniająca się od poprzedniej kielichem większym i silniejszym wzrostem. Jagody P. edulis są w Peru oraz w innych krajach Ameryki Płd. ulubionym owocem.

Physalis Alkekengi.

Physeter macrocephalus (catodon), kaszalot, olbrotowiec, ssak z rodziny Physeteridae (olbrotowce); podrząd Odontoceti, rząd Cetacea (wieloryby). Długość ciała samców 20—30 m., samice mniejszej o połowę. Waga dochodzi do 150.000 kg. Po wielorybie grenlandzkiej (Balaena mysticetus) oraz Balaenoptera physalus, największe z obecnie żyjących zwierząt. Głowa gruba, zajmująca trzecią część ciała, w części przedniej wypełniona białą, płynną masą tłuszczową, zwaną spermacetem albo olbrotem. Szczeka górna bezzębna, dolna z licznymi stożkowatymi zębami. Nozdrza rozdzielone, mieszczą się na przednim końcu wierzchołka głowy. Płetwa grzbietowa niska. Zamieszkuje umiarkowaną strefę oceanu Wielkiego i Atlantyckiego. Odznacza się wielką siłą, śmiałością i drapieżnością; żywi się przeważnie głowonogami i rybami, napada jednak nawet na wieloryby. Dostarcza spermacetu, ambry i tranu.

Physiologia, ob. Fizjologia.

Physostigma, rodzaj pnączy z rodziny Papilionaceae (motylkowate), właściwych okolicom zwrotnikowym. Ph. venenosum (Afryka zachod.), roślina podobna do fasoli; z trują-

cych naslon, mających zastosowanie w medycynie („Semen Calabar“, „Semen Physostigmatis“), otrzymuje się alkaloid fizostygmine.

Phytelephas, rodzaj palm (Palmae), właściwych Ameryce zwrotnikowej. Mają liście pierzastodzielne, pnie niskie, do 2 m. wysok., (P. macrocarpa), lub pozbawione pnia (P. microcarpa). Twarde białe nasion używane jest pod nazwą roślinnej kości słoniowej do wyrobów galanteryjnych.

Phyteuma, zerwa, rodzaj roślin z rodziny Campanulaceae (dzwonkowate). Zioła, właściwie Europy i Azji, o kwiatach zebranych w główki lub kłosa. P. orbiculare, z główkowatą, kwiaty ciemno-niebieskie w kulistawych główkach, P. spicatum, z kłosowa (Rys.: a kwiat, kwiaty zielonawo-białe, kwiatostan kłosokształny; kwitną V—VII. Łąki, lasy, rzadziej skały i hale górskie. Liście i mięsiste korzenie obu gat. używane są na jarzynę.

Phyteuma spicatum.

Phytina, ob. fityna.

Phytolacca, szkarłatka, rodzaj roślin z rodziny Phytolaccaceae (szkarłatkowate). Byliny lub podkrzewy z okolic gorących Azji, Afryki i Ameryki. Ph. decandra, sz. zwyczajna, bylina do 2 m. wysok., o łodygach grubych, gałęziach, czerwono zabarwionych, liściach jajowatych (czerwieniejących w jesieni), kwiatach drobnych, białych, w gronach. Pochodzi z Ameryki Płn., w stanie dziczyliwym rośnie w okolicach nadśródziemnomorskich. Uprawiana jako roślina ozdobna; sok z purpurowo-czarnych jagód jest używany pod nazwą kermesu do zabarwiania win i wyrobów cukierniczych. Pędy i liście P. esculenta (Ameryka Płd.) jądane są jako jarzyna.

Phytolaccaceae, szkarłatkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Centrospermae (śródołżne). Zioła, rzadziej rośliny drzewne, okolic zwrotnikowych i podzwrotnikowych, o liściach naprzemianległych, całobrzegich, kwiatach drobnych, zebranych w grona; ważniejsze rodzaje: Phytolacca, Peltiveria.

Phytomonery, ob. Monery.

Phytoparasyta, pasorzyty zwierzęce, bytujące na roślinach; przeciwstawienie: Zooparasyta.

Phytophthora, zaraza, rodzaj grzybków z rodziny Peronosporaceae. P. infestans, z ziemniaczana, zawleczona do Europy około 1830 z Ameryki, powoduje chorobę ziemniaków. Nitki grzybni rozrastają się w przestrzeniach międzykomórkowych łodyg, liści i kłębów, zapuszczając do komórek krótkie ssawki i powodując powstawanie brunatnych plam na tych organach oraz ich gnicie. Rozmnaża się zapomocą zarodników, powstających w większej liczbie jako utwory owalne, na długich, rozgałęzionych trzonkach zarodniowych, wyrastających zazwyczaj na spodniej stronie liści ze szparek oddechowych. Trzonki te, wi-

dziane gołem okiem, przedstawiają się jako biała pleśń wokół czarnych plam na liściach i łatach. Zarodnik, kielkując w wodzie (kroplach rosy), wydaje gruszkowate pływki o 2-ch biczykach; w powietrzu cały zarodnik wyrasta w nitkę grzybni. Każda pływka, zarodnik, dostawszy się na ziemniak, rozwija się w grzybnię, która rozrasta się w tkankach, powodując miejscowe ich obumieranie.

Pi (II) litera grecka, odpowiadająca literze p.; w matematyce stosunek obwodu koła do średnicy = 3,14159..., obliczony przez matematyka holenderskiego Ludolfa Keulena († 1610) z dokładnością do 35 cyfr dziesiętnej, oznacza się literą (II) (t. zw. ludolfina).

Pia causa (łac.), cel dobroczynny.

Pia desideria (łac.), pobożne, niedające się spełnić, życzenia.

Pia fraus (łac.), pobożny podstęp.

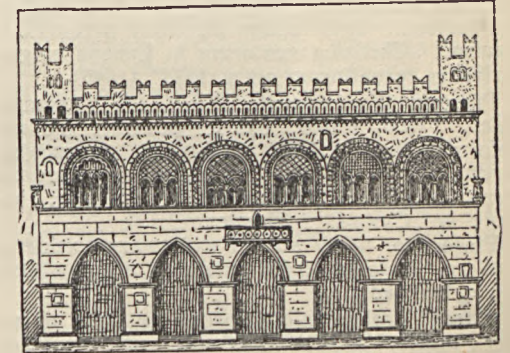
Pia mater, ob. mózgowe opony.

Pia Societas Missionum (łac.), cb. Pallotyńi.

Piacere, wyraz włoski, wskazujący w muzyce, iż wykonawca może się kierować upodobaniem (a piacere) własnem.

Piacevole, wyraz włoski, wskazujący traktowanie frazy muzycznej z wdziękiem.

Placenza, w staroż. Placentia, stol. prow. P. w Emilji (Włochy płn.), 44.000 mieszk.; twierdza, zabytki architektury renes. (liczne pałace); prow. P., 2.471 km², 267.000 mieszk.; zał.

Ratusz w Placencji.

przez Rzymian 219 przed Chr.; w w. śr. należała do różnych rodów szlacheckich, od 1545 wraz z Parmą do rodu Farnese.

Piana (niem. Peene), rz. w Pomeranii zach. (Prusy), łączy się przy ujściu z Odra, dług. 110 km.

Pianino, odmiana fortepianu, bardzo dziś rozpowszechniona. Struny pianina umocowane są w kierunku pionowym, aby instrument można było ustawić przy ścianie. Podobny kształt miały w przeszłości tzw. claviceterium i Giraffen-Klavier.

Pianka morska, ob. sepjolit.

Piano (włosk.), cicho, delikatnie; termin, stosowany w muzyce; pianissimo, bardzo cicho; pianissimo quanto possibile, najciszej.

Pianola, przyrząd mechaniczny, tak skonstruowany, że wprowadziwszy go w ruch,

otrzymujemy wykonanie utworu muzycznego stosownie do płyty nutowej, włożonej do wnętrza. Aparat taki przymocowuje się do fortepianu lub do harmonjum i porusza pedałami, regulując równocześnie siłę prawą ręką, a tempo lewą ręką. Chociaż jest to przyrząd automatyczny, jednak posługującemu się nim, muzykalność jest konieczną potrzebą.

Pianosa (włosk.), wyspa na m. Tyrreńskim, na pld.-zach. w Elby, 10 km², ok. 800 mieszk.; żyzna.

Piasawa, włókna otrzymywane z liści palm *Attalea funifera* (Brazylja) oraz *Raphia rinfiera* (Am. zwrotn. i Afryka zach.). Włókna giętkie, matowe, dług. do 1 m., grub. 0,8—2,5 mm., używane są do wyrobu plecionek, lin, mioteł, szczotek przy maszynach, do zamiatania ulic itp.

Piasecki Eugenjusz dr., teoretyk wychowania fizycznego, * 1872 we Lwowie; studia we Lwowie, Krakowie i zagranicą; 1909 docent higieny szkolnej na Uniwersytecie Lwowskim; 1919 prof. teorii wychowania fizycznego na Uniwersytecie Poznańskim; od 1920 redaktor „Wychowania Fizycznego”; prace: „Dzieje wychowania fizycznego”, „Zabawy i gry ruchowe” i in.

Piasecki Juljusz, ob. Kallas-Kornutówna Aniela.

Piasecki Paweł, historyk, * 1578, † 1649; studia w Krakowie i Rzymie; kanonik poznański, sekretarz króla Zygmunta III, 1627 biskup kamieniecki, 1640 chełmski, 1644 przemyski; napisał: „Chronica gestorum in Europa singulariorum recentiorum ad a. 1636” (1645).

Piasecki Wojciech, aktor scen warszawskich, * 1803, † 1839; był do pewnego stopnia reformatorem techniki aktorskiej, zarzucając dawny patos tragiki francuskiej, a wnosząc bezpośredniość i realizm; z ról głównych: *Rodryg* w „Cydzie” i *Hamlet*.

Piaseczno, m. w pow. i woj. warszawskim, nad rz. Jeziorą, 5.600 mieszk.; wyroby stalowe; lotnisko.

Piasek, drobne, niepołączone ze sobą okruszki minerałów. W piaskach, najpospoliciej spotykanych, przeważa kwarc, znane są jednak piaski, w których występuje znaczna ilość innych minerałów, np. granatu, glaukonitu, magnetytu, kalcytu i in. Wśród ziarn p. zdarzają się również skupienia kilku minerałów, będących fragmentami skały, z której powstał piasek. Piaski złoconośne, piaski z domieszką złota. Piaski, najczęściej spotykane w pln. Polsce, powstały wskutek wietrzenia skał skandynawskich i fińskich, inne w środkowej i południowej części Polski, ze skał miejscowych, np. ze zwietrzania piaskowców karpaccich, granitów, kwarcytów tatrzańskich itd. Ze względu na wielkość okruszków różniamy p. drobno i grubo ziarnisty. Wielkość i kształt ziarn zawdzięczają piaski obróbce, której doznają wskutek transportu przez wodę lub przez wiatr. Ziarna, które nie podlegały obróbce, są ostrokanciaste, zaś te, które jej podlegały, są mniej lub więcej zaokrąglone. P. jest niezmiernie na kuli ziem-

skiej rozpowszechniony. Nagromadzenia (złoża) piasku powstają jako osady przybrzeżne, morskie, jeziorowe, rzeczne i eoliczne (wietrzne). Utwory piaszczyste eoliczne występują w obrębie pustyń (typy wydym pustynnych, barchany itd.) oraz na wybrzeżach morza i innych terenach, gdzie istnieją obszary piasków lotnych. Najczęstszym utworem eolicznym w tym ostatnim przypadku są wydmy, tzw. paraboliczne, powstające wśród walki piasku z roślinnością.

Piasek zwalowy, ob. *morena*.

Piaskowiec, skały okruszowe, składające się z ziarenek kwarcu, nie większych od ziarna grochu, nie mniejszych od ziarna gorczycy. Ziarenka te bywają zupełnie zaokrąglone, bywają też ostrokanciaste. Są one w piaskowcach zlepione spoiwem gliniastym (piaskowce ilaste), kalcytorem (piaskowce wapienne), dolomitorem (p. dolomitowe), kwarcem (wtedy już piaskowiec nosi nazwę kwarcytu). Bywają też piaskowce, w których ziarna zlepione są glaukonitem albo tlenkiem żelazowym, a nawet fosforanami wapnia, ale te są rzadkie. Oprócz lepiszcza czyli spoiwa, które wymieniamy w nazwie piaskowca, podajemy nieraz w niej nazwę minerału, o ile piaskowiec go zawiera oprócz kwarcu w ilości znaczniejszej, a więc istnieją p. *luszczkowe*, *skaleniove* itp. Piaskowce są cennym materiałem budowlanym; z nich również robi się kamienie młyńskie oraz kręgi i oselki do ostrzenia narzędzi stalowych. Najpiękniejsze piaskowce ma Polska w okolicach Szydłowca i Trembowli.

Piaskowiec, *Calidris arenaria*, ptak z rodziny *Charadriidae*; podrząd *Limicolae*, rząd *Charadriiformes*. Długość ciała ok. 18 cm. Dziób nieco dłuższy od głowy, w nasadzie zlekka zgrubiał, walcowaty, prosty, ze szczytem zaokrąglonym przy nasadzie i spłaszczonym na środku. Upierzenie zmienne; w porze godowej wierzch ciała upstrzony barwami: brunatną, rudą i białą; w jesieni przyjmuje barwę popielatą. Piersi i spód białe. Młode wyróżniają się czarnem i białym upstrzeniem grzbietu i wierzchu głowy. U nas spotyka się na wybrzeżu bałtyckim, poza tem sporadycznie zalatuje w głąb kraju.

Piast, według najstarszej kroniki polskiej Galla-Anonima, protoplasta dynastji książęcej w Polsce, ojciec Ziemowita, który był ks. po Popielu; nazwa niewyjaśniona (według T. Wojciechowskiego — piastun, paedagogus, odpowiadający majordomowi frankofiskiemu; według A. Brücknera — przezwisko: P. = tłuczek). Legenda o Piaście (cudowne rozmnożenie jądła, gościnność i nagroda za nią) mogła przywędrować z zachodu (Geisler) i ulec pewnym modyfikacjom lokalnym. Dynastia Piastów, których protoplastą historycznym jest Mieszko I, rozdzieliła się w 1138 na kilka gałęzi: śląska (od Władysława II) wygasła 1675 r., wielkopolska — 1296 (Przemysław II), małopolsko-kujawska — 1370 (Kazimierz W.), mazowiecka — 1526.

Piast, Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”, organizacja polityczna zamożniejszych wło-

ścian, powstała w 1912 w Galicji po rozłamie w P. S. L., jako opozycja przeciw polityce Stapińskiego. W pierwszym Sejmie (Konstytucyjnym) popierało przeważnie lewicę i Józefa Piłsudskiego, w drugim Sejmie idzie razem z prawicą, co spowodowało opuszczenie stronnictwa przez grupę radykalną (Dąbskiego). Po przewrocie 12—14 maja 1926 zajmuje stanowisko niezdecydowane. Przywódcą stronnictwa jest Wincenty Witos; główny organ „Piast”, wychodzący w Krakowie.

Piasta, część środkowa koła u wozu, w której umocowane są szprychy i przez którą przechodzi oś.

Piast, moneta srebrna hiszpańska, zwana niekiedy *peso duro*; dzieliła się na 20 reali miedzianych; istniały również p. włoskie i tureckie (= 40 para), srebrne i złote.

Piaszczak, ob. *Psamma*.

Piasnica, rz. pograniczna między Polską a Niemcami, uchodzi do Bałtyku, przepływa jez. Żarnowieckie.

Piatigorsk, m. pow. w obw. terskim (Kaukaz pln.), nad rz. Podkumkiem, 35.000 mieszk.; gorące źródła siarczane, zakłady kąpielowe.

Piatra, m. pow. w okręgu Neamtu w Mołdawji (Rumunja), nad rz. Bystrycą, 19.300 mieszkańców; wywóz drzewa.

Piatti, włoska nazwa instrumentu muzycznego, tzw. żelów czyli talerzy blaszanych, wydających charakterystyczny chrzęst tłuczonego szkła. Uderzane bywają jednocześnie z wielkim bębmem; gdy chodzi o uderzenie osobne pisze się „Piatti solo”.

Piauh, stan w Brazylji wsch. (Am. Pld.), nazwany od rz. P. (pr. dopływ Parnahyby, dług. 550 km.), 240.000 km², 609.000 mieszk.; sawanny, nieliczne plantacje trzciny cukr., bawełny, kawy, manjoku; wywóz skór i siarki; stol. Therezina.

Piave, rz. w krainie Venezia Euganea (Włochy pln.-wsch.), dług. 213 km., uchodzi do Adriatyku; teren zaciętych walk włosko-aust. w 1917—18.

Piazetta Giovanni Battista, malarz włoski, * 1682, † 1754. Z dzieł: „Ścięcie św. Jana” (Padwa), „Dawid z głową Goljata” (Drezno), „Św. Dominik w chwale” (S-ti Giovanni e Paolo w Wenecji). Malował też sceny realistyczne.

Piazza (włosk.), plac.

Piazzi Giuseppe, astronom włoski, * 1746, † 1826; studjował filozofję i teologję w Turynie i Rzymie; profesor matematyki w Akademji w Palermo; 1817 naczelny dyrektor obserwatorjów w Palermo i Neapolu. W 1801 odkrył pierwszą planetoidę Ceres. Jedną z najważniejszych prac P. był katalog, zawierający ponad 7500 gwiazd: „Praecip. stellarum inerrantium positiones med. etc. ex observ. 1792—1813” (Palermo, 1814).

Piątek Wielki, ostatni piątek przed Wielkanocą, pamiętkowy dzień śmierci Jezusa.

Piątkowski Henryk, malarz i krytyk polski, * 1853 w Kijowie; kształcił się w Warszawie, Monachjum i Paryżu; pracuje w kilku czasopiśmiech jako krytyk artystyczny. Wydał „Polskie współczesne malarstwo”. Maluje o-

brazy rodzajowe („Skandal w hotelu”), wykonał szereg główek kobiecych i portretów: Mickiewicza, J. Matuszewskiego, M. Gierymskiego i in.

Piątkowski Wiktor, prawnik i publicysta, * 1841, † 1909; prokurator i sędzia, potem adwokat, czynny w publicystyce warszawskiej; 1888 założyciel i dyrektor Szkoły dramatycznej przy Tow. muzycznym.

Pic de l'Etendard, ob. *Etendard* (*Pic de l'*).

Pic de Ger, ob. *Ger* (*Pic de*).

Pic du Midi, ob. *Midi* (*Pic du*).

Pič Josef Ladislav, archeolog czeski, * 1847, † 1911; jeden z ostatnich obrońców fałszyfikatów, znanych pod nazwą „Rękopisy Kralowodworski i Zielonogórski”; dzieła: „Starożytności ziemi czeskiej”, „Archeologiczne badania w Czechach środkowych”, „Przegląd archeologii czeskiej” i in. Redagował czasopismo naukowe „Zabytki archeologiczne” („Památky archeologické”).

Pica pica, ob. *Corvidae*.

Picadores (hiszp.), jeźdźcy hiszpańscy, podczas walk byków ubrzeni w piki.

Picard Charles Emile, matematyk francuski, * 1856; profesor Sorbony, autor cennych prac z dziedziny analizy matematycznej. Główne dzieło „Traité d'analyse” (3 t., 1901 do 1909).

Picard Jean, astronom francuski, * 1620, † 1682; jeden z najlepszych ówczesnych obserwatorów, uczeń Gassendi'ego; 1666 członek Akademji Francuskiej, wówczas założonej; 1669 przeprowadził pierwsze pomiary stopnia południka ziemskiego. W 1671 jeździł do Tychona Brahe; 1679 założył rocznik astronomiczny pt.: „Connaissance des temps”. Napisał: „Mesure de la terre” (Paris, 1671), „Voyage d'Uranibourg” (Paris, 1680) i in.

Picard Louis Benoit, komedjopisarz francuski, * 1769, † 1828; napisał „Petite ville” i in.

Picardie, ob. *Pikardja*.

Picariae, *Scansores* (tażące), nazwa rzędu ptaków z grupy *Fibulatores*. Wobec prawie wyłącznie nadrzewnego trybu życia, nogi i pazury doskonale przystosowane do łazenia po drzewach, budowa ich jednak jest nader urozmaicona. Dziób bardzo zmienny co do kształtu i wielkości. Woskówki zawsze brak. Czaszka typu schizognatycznego, desmognatycznego lub aegitognatycznego. Skrzydła rozmaicie ukształtowane. Ilość piór ogonowych bardzo niewielka (8—10). Gruczoł kuprowy nagi lub upierzony. Należą tu rodziny: *Musophagidae*, *Cuculidae*, *Rhamphastidae*, *Capitonidae*, *Bucconidae*, *Galbulidae*, *Indicatoridae*, *Picidae*, *Coliidae* i *Trogonidae*.

Picasso Pablo, malarz hiszpański, * 1881 w Maladze; główny przedstawiciel kubizmu w sztuce.

Piccadilly, ulica w Londynie, przy której znajdują się liczne miejsca rozrywki.

Piccard Leon, malarz polski, * 1843, † ok. 1910; obrazy historyczne: „Konrad Wallenrod”, „Samuel Zborowski w więzieniu” i in.;

przez szereg lat rysownik w piśmie humorystycznym „Djabel”.

Piccini Niccolo, kompozytor szkoły neapolitańskiej, * 1728, † 1800. W 1776 sprowadzony przez Marję Antonię z Włoch do Francji, stanął na czele partii piccinistów, zwalczających Glucka. Zasłużył się w historii rozwoju opery „buffa”, zamienił wielką arję „da capo” na proste „rondo”.

Piccolo (włosk.), mały; chłopak, usługujący w kawiarni, restauracji, dodany do pomocy kelnerowi.

Piccolo, mały flet, notowany w tej samej wysokości co flet wielki, ale brzmiący o oktawę wyżej. Ma głos cienki, niezmiernie doniosły, przebijający się przez wszystkie instrumenty. Określenie piccolo (mały) bywa stosowane zresztą i do innych instrumentów, np. violino piccolo, skrzypce w małych rozmiarach, violoncello piccolo, mały format wiolonczeli, wynaleziona przez J. S. Bacha i nazwanej viola pomposa. Zwyczajny oboj bywa niekiedy nazywany również oboe piccolo.

Piccolomini, stary ród włoski, 1) Aeneas Sylvius, od 1458 papież Pius II; 2) Octavio, ks. Amalfi, * 1599, † 1656; wódz cesarski w wojnie 30-letniej.

Picea, świerk, rodzaj drzew iglastych (Coniferae), z rodziny Abietinae (jodłowate), rozpowszechnionych w płn. pasie strefy umiark. Cechy charakterystyczne: igły zimotrwałe, wyrastające na pędach wydłużonych, pojedynczo-skrętolegle; szyszki dojrzałe, wdół zwisłe, opadają w całości. *P. excelsa*, ś. pospolity, drzewo o pniu pionowym, koronie wysoko stożkowatej, ku szczytowi zaostrzonej; kora brązowo-czerwona, płytko pękająca, szpilki od gałęzi odstające ku górze i bokom, ostro zakończone, kłujące, w przekroju czworoboczne lub trójkątne; szyszki duże (do 16 cm. długości), o łuskach skórzastych, dość twardych; szczyt łuski tępo ścięty, nieregularnie zabkowany. Drzewo lasów górskich Europy i Azji (w Polsce w reglu górnym w Karpatach oraz na niżu w części pld. i płn.); rośnie na najpłytszych nawet glebach, do czego usposobiony jest płytkim zakorzenieniem, rozwija się korzystnie na jałowych glebach, jeśli tylko mają odpowiedni stopień wilgoci, znosi długotrwałe ocienienie. Dostarcza żywicy, terpentyny; drewno świerkowe jest smolne, lśniące i miękkie, od jodłowego trwalsze; używa się do budowl, do wyrobu celulozy, papieru; kora używana była do garbowania. Niektóre gatunki oboje są sadzone po ogrodach i parkach jako drzewa ozdobne, np.: *P. pungens* (Ameryka Płn., Góry Skaliste), szpilki na młodych pędach najczęściej srebrno-sine, sztywne i grube, ustawione prostopadle do osi gałęzi i odstające od nich na wszystkie strony, szyszki 4—6 cm. dług., o łuskach miękkich, na szczycie ściętych i nierówno zabkowanych. *P. Engelmani* (drzewo jak poprzednie z Gór Skalistych Am. Płn.), — szpilki cięszce, niż u poprzedniego i bardziej przylegające do gałęzi. *P. orientalis* (świerk azjatycki z gór Taurus i Kaukazu); szpilki

żywo zielone, połyskujące, bardzo krótkie (5—10 mm.), przytulone do gałęzi; szyszki wydłużone, 5—8 cm. dług., ku końcowi zwolna stożkowato zwężone. *P. alba* (z Am. Płn.), szpilki sino zielone, 20 mm. dług., odstające; szyszki zamłodu zielone, później brązowe, 3—6 cm. dług., po dojrzaniu w tymże roku opadają. *P. nigra* (Am. Płn.), szpilki cięszce niż u poprzedniego i znacznie krótsze (7—12 mm.), młode gałązki omszone; szyszki zamłodu ciemno-fioletowe, później brązowo-czerwone, 2,5—3 cm. dług. (przypominają szyszki modrzewiu). *P. omorica*, ś. serbski (półwysp Bałkański); szpilki tępe, wydatnie spłaszczone, szyszki jajowate, 4—6 cm. dług., brązowe, o łuskach szeroko zaokrąglonych, twarde. *P. sitchensis* (zach. części Am. Płn.), szpilki bardzo wąskie, sztywne, nadzwyczaj ostre i kłujące, szyszki żółto-brązowe, o miękkich, na końcu nierówno postrzępionych łuskach nasiennych. Świerk ten oraz *P. alba* spotykają się u nas w kulturze leśnej, zwłaszcza na Pomorzu i w Pozańskiem.

Pichegru Charles, gen. francuski, * 1761; 1795 stłumił powstanie jakobinów, planował rewolucję na rzecz Burbonów; deportowany do Kajenny, uciekł 1798 do Anglii; aresztowany po powrocie do Paryża 1804, † uduszony w więzieniu.

Pichincha, 1) prow. Ekwadoru (Am. Płd.), w Andach, 23.402 km², 205.000 mieszk.; stol. Quito; 2) wulkan w prow. P., na zachód od Quito, pięć wierzchołków, najw. 4.787 m.

Pichler Adolf, uczony i poeta niemiecki, * 1819, † 1900; od 1867 profesor mineralogii w Innsbrucku; napisał: „Gedichte”, „Hymnen” i in.

Pichler Johann, sztycharz i portrecista wiedeński, * 1734, † 1791; wykonał m. in. portret Stanisława Augusta według obrazu Lampliego.

Pichler Karoline, powieściopisarka niemiecka, * 1769, † 1843; napisała: „Agathokles”, „Denkwürdigkeiten”, „Ausgewählte Erzählungen” i in.

Pichon Stephan, francuski mąż stanu, * 1857; 1906—11, 1913—14, 1917—20 min. spr. zagranicznych.

Pichor Stanisław, malarz polski, * 1875, † 1923; kształcił się początkowo w Konserwatorium warszawskim, następnie w krakowskiej Akademii Szt. Pięk.; wystawił cykl portretów profesorów Konserwatorium krakowskiego.

Picidae, dzięcioły, nazwa rodziny ptaków z podrzędu Pici; rząd Coraciiformes. Ptaki średniej wielkości i krepiej budowy; dziób prosty, mocny, na końcu dłukowaty. Nozdrza osłonięte szczeciowatymi piórkami. Woskówki brak. Język długi, wysuwalny, pokryty rogowymi haczykami. Upierzenie pstre, często bardzo jaskrawe. Ogon, złożony z nader sztywnych sterówek, służy do podpierania się przy lażeniu po drzewach. Żywią się prawie wyłącznie owadami, które wydostają z pod kory przy pomocy dzioba. Bardzo pożyteczne. Rozmieszczenie kosmopolityczne, z wyjątkiem

Australji i Madagaskaru. Rodzina Picidae obejmuje około 450 gatunków, należących do 50 rodzajów. Należą tu: *Picus martius*, dzięcioł czarny; dług. ciała ok. 49 cm. Upierzenie czarne; cały wierzch głowy u samca i okolica ciemieniowa u samicy jaskrawo czerwona. Ogon długi, wąski. Dziób dłuższy od głowy, popielaty z białą nasadą. Dość pospolity. *Dendrocopos major*, dz. duży; dług. ciała ok. 25 cm., upierzenie czarne, skrzydła czarne, białe upstrzone. U samców czerwony pasek na tyle głowy. Spód biały z czerwonym podbrzuszem. Bardzo pospolity. *D. medius*, dz. średni; dług. ciała ok. 22 cm.; upierzenie z wierzchu czarne, szyja i piersi białe, skrzydła czarne, białe upstrzone; boki czarno kreskowane, spód różowy; pospolity. *Dryobates minor hortorum*, dzięciołek, dzięcioł mały; dług. ciała ok. 16 cm., grzbiet biały, czarno pręgowany, poza tem z wierzchu czarny; skrzydła czarne, białe upstrzone. Spód biały, czarno upstrzony na bokach. Wierzch głowy u samca czerwony, u samicy biały; pospolity. *Gecinuscus canus*, dz. zielonosiwy; dług. ciała ok. 30 cm., grzbiet zielony, skrzydła oliwkowo-zielone; kuper zielonawo-żółty; spód zielonkawo-popielaty, głowa popielata, z czerwonym czołem u samców; pospolity. *G. viridis*, dz. zielony, dług. ciała ok. 35 cm.; upierzenie z wierzchu zielone, od spodu popielato-zielone; kuper żółty. Wierzch głowy czerwony, okolica oczu czarna; pospolity. Poza tem rodzaje: *Picoides*, *Melanerpes*, *Tyrax* i inne.

Pick Arnold, neurolog i psychjatra, prof. niemieckiego uniwersytetu w Pradze, autor prac neurologicznych, * 1851.

Pickel, ob. *Celtes Konrad*.

Pickering Edward Charles, astronom amerykański, * 1846, † 1919; od 1876 profesor i dyrektor Obserwatorium Harvardzkiego. Nadzwyczaj liczne prace z zakresu fotometrii oraz astrospektroskopji, poczytywane za klasyczne.

Pickering William Henry, współczesny astronom amerykański, badacz ruchu i powietrzni planet i ich satelitów, planetoid etc. Odkrył dwa satelity Saturna: *Themis* i *Phoebe*.

Pickowski Adam, murarz i kamieniarz polski z XVI w., jeden z założycieli cechu mularskiego we Lwowie w 1572.

Pickwick, bohater powieści Dickensa „Pickwick Papers”.

Pico (hiszp.), szczyt.

Pico, jedna z wysp Azorskich, 447 km², 25.000 mieszk.; wulkan *P. Alto*, 2.320 m.

Pico de Mirandola, ob. *Mirandola*.

Pico de Teyde, wulkan na wyspie Teneryfie, 3.710 m.; wybuch w 1909 r.

Picrasma excelsa, gorzknia jamańska, roślina z rodz. *Simarubaceae*; dostarcza surowca *lignum Quassiae*. Zawiera goryczkę pikrasminę.

Pictavium, ob. *Poitiers*.

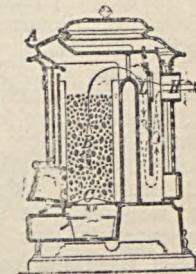
Picus, ob. *Picidae*.

Piec, pierwotny był ogniskiem, obstawionem kamieniami tak, że można było nad pło-

mieniem ustawiać naczynia z potrawami. Spotyka się piece tego rodzaju w domach mieszkalnych od neolitu do okresu rzymskiego. Postępem było ułożenie na obstawie kamiennych płyt kamiennych, na których, po rozgrzaniu, pieczono placki i chleb. W celu łatwiejszego ogrzania płyty wykonywano ją z gliny, a dla zamknięcia rozgrzanego powietrza, ułatwiającego wypiek chleba bez przewracania go, nakrywano płytę kopułką, ulepioną z gliny. P. kopułkowe służyły jako piece piekarskie i jako p. garnarskie i były znane od okr. neolitycznego w Europie pd.-wsch. W średniowieczu podniesiono piec do wysokości stołu i połączono z kuchnią. Wówczas też pojawił się system kominów, odprowadzających dym. W polskiej chałupie p. stoi zawsze w kącie, między ścianą odsienną, a tylną; jest to zwykle piec piekarski, połączony z piecem do ogrzewania i gotowania. Kotła używają tylko nasi górale i Kaszubi. Konstrukcję współczesnego pieca kaflowego i żelaznego podają załączone rysunki.

Piec kaflowy

Piec żelazny.

Piec chemiczny, gwiazdozbiór, ob. gwiazdozbiory (tabl.).

Piec fryszerski, ob. *fryszerska*.

Piechocki Stefan, adwokat i polityk, * 1883; studja w Berlinie i Getyndze; adwokat w Poznaniu; 1919 szef wydziału sądownictwa i administracji Nacz. Rady Ludowej tamże, 1920 dyrektor depart. spraw wewn. Min. b. Dzielnicy Pruskiej, 1922 poseł na sejm, 1925—1926 minister sprawiedliwości w gabinecie Skrzyńskiego.

Piechota (infanterja), rodzaj broni, walczący i odbywający marsze zasadniczo w szyku pieszym; stanowi główną broń każdego wojska, gdyż tylko ona jest zdolna do zajęcia i utrzymania terenu. Taniósć i łatwość jej uzbrojenia i organizacji wpływa na to, że jest w każdym wojsku bronią najliczniejszą. P. używana jest od czasów najdawniejszej starożytności. U Greków i Rzymian dzieliła się na ciężką linjową, walczącą bronią białą, i lekką, walczącą bronią miotającą (łuk, proca). P. lekka była używana do przygotowania gradem pocisków natarcia, wykonywanego przez piechotę linjową (hoplitów i peltastów u Greków, legionistów u Rzymian). W wiekach średnich, dzięki rozwojowi jazdy rycerskiej, piechota prawie całkowicie zanikła. Odzyskała znaczenie dopiero dzięki zwycięstwom p. szwajcarskiej nad niemieckiem ry-

cerstwem. W XVI w., dzięki zaznajomieniu się z autorami starożytnymi, przeprowadzono w Niderlandach reformę piechoty, szykując ją w 10—12 szeregów i umieszczając pomiędzy jednolitemi oddziałami pikinierów oddziały muszkietierów (ilość tych stale wzrastała). Dalszy postęp w taktyce p. stanowiła szwedzka brygada Gustawa Adolfa. Wynalezienie w końcu XVII w. bagnetu pozwoliło na jednolite uzbrojenie całej p., a wzrastająca szybkostrzelność broni zmniejszyła głębokość szyków do 3—2 szeregów. W XVIII w. piechota walczyła w płytkich długich liniach. Rewolucja francuska wprowadziła szyk rozproszony, w którym walczyła ogniem część p., podpierana z tyłu zwartymi kolumnami, przeznaczonymi do natarcia bagnetem. Wynalezienie broni odtłocowej, a później magazynowej, coraz bardziej zmuszało do stosowania szyków rozproszonych i zaniku kolumny, jako formacji bojowej. Wojna rosyjsko-japońska wykazała zupełną niemożność stosowania tej ostatniej. Wynalezienie kulomiotów spowodowało dalsze zmiany przez przydział kompanij kulomiotów do pułków i batalionów p. Na wojnę światową p. wyszła wyłącznie w szykach rozproszonych, walcząc w liniach tyraljerskich. Doświadczenia tej wojny spowodowały nową zmianę, tworząc, jako jednostki walczące, grupy bojowe, skupiające się dookoła ręcznych kulomiotów. Obecna taktyka p. polega na walce tych drobnych oddziałów przy ich wzajemnym wspomaganiu się ogniem krzyżowym i jaknajstarym wyszukiwaniu terenu.

Piechota wybraniecka, ob. wybraniecy.

Piechowski Wojciech, malarz polski, * 1846, † 1911; kształcił się w warszawskiej Szkole Rys. i w Monachjum; malował sceny ludowe lub też sceny z życia prowincjonalnego partycularza: „Oczepiny“, „Toast weselny“, „Chore dziecko“, „Z wjatykiem“, „Rezurekcja“.

Piecuch, ob. domowy.

Piecuszek, ob. Phylloscopus.

Pieczara, ob. gróta i jaskinie.

Pieczarka, ob. Psalliota.

Pieczeniarsz, darmożjad, człowiek, żyjący na cudzy koszt.

Pieczętarz, 1) osoba wyrabiająca pieczęcie, wyrzynająca znaki na przedmiotach; 2) w dawnej Polsce kanclerz i podkanclerzy; nazwa pochodzi od czynności, przywiązanej do ich urzędów, polegającej na wyciskaniu znaku (herbu) na pieczęciach, którymi były zaopatrzone dokumenty.

Piedestał (łac. pes, noga), podnózek, podstawa pod jakiś przedmiot; w sztuce plastycznej: podstawa pod rzeźbę wolno stojącą; w przenośni wysoki poziom moralny jakiejś osoby.

Piedfort, moneta, której waga jest większa od przepisanej dla tego gatunku w ordynacji menniczej. Monety tego rodzaju spotykamy we wszystkich krajach; wśród gdańskich i innych trojaków, bitych w Polsce, mamy sztuk takich kilka, przeważnie z czasów Augusta III.

Pięgi, ephelides, plamki brunatno-żółte wielkości łebka od szpilki, występujące na

skórze twarzy, rąk, ramion i szyi. Powstają wskutek nagromadzenia się barwnika w głębszych warstwach naskórka. Występują przeważnie okresowo (najczęściej latem); zdarzają się częściej u osób jasnowłosych.

Pięgza, ob. Sylvia.

Piekarski Edward, podróżnik, badacz języków syberyjskich, * 1858; studja w Charkowie; spędził 25 lat na zesłaniu w okręgu jakuckim, gdzie opracował „Słownik języka jakuckiego“ (1 zeszyt, 1899); napisał zeszyt prac o Jakutach i Tunguzach.

Piekarski Florjan, malarz polski, * 1866, † 1918 w Warszawie; kształcił się w Warszawie i Krakowie. Wykonał szereg artystycznie ujętych typów ludowych, przeważnie z okolic Sieradza, które w barwnych reprodukcjach miały wielkie powodzenie.

Piekarski Michał, sprawca zamachu na Zygmunta III, dziedzic wsi Bieńkowice w sandomierskiem; zamłodu chorował umysłowo; 1620 przy wejściu do kościoła św. Jana w Warszawie ugodził króla dwukrotnie czekaniem w głowę, za co został ukarany śmiercią.

Piekarski Witold, publicysta i rysownik, * 1857 w Smoleńsku, † 1909 w Bukareszcie; za udział w ruchu socjalistycznym w Warszawie musiał uciekać za kordon; przez 2 lata więziony w Krakowie, osiadł potem w Bułgarii, gdzie założył kolejno 3 pisma: „Viesniki“ (humor.), „Glas“ i „Narodna Wola“ (dzienniki); wydalony w 1887, udał się do Rumunii i tam zajął się sztuką ludową i działalnością społeczną.

Piekarski Władysław, budowniczy polski z XVI w., budował przeważnie dla mieszczan krakowskich.

Piekary Wielkie, w. i osada przemysłowa w pow. świętochłowickim (woj. śląskie), 9.500 mieszk., kościół z obrazem N. P. Marii, słynącym cudami; kop. rudy żel.

Piekielna maszyna, przyrząd, przeznaczony do powodowania wybuchu przy pomocy ukrytego mechanizmu zegarowego; wogóle większy przyrząd morderczy, używany do zamachów. Jedną z pierwszych m. p. była zastosowana przez Zamoyskiego w 1582 w czasie oblężenia Pskowa. Słynna jest maszyna, użyta do zamachu na Napoleona I w 1800 r.

Piekło, miejsce pobytu dusz, które po śmierci ciała skazane zostały na wieczne męki i nie mają nadziei uzyskania zbawienia. W znaczeniu ściślejszym p., według nauki Kościoła katolickiego, jest trojakiego rodzaju: p. potępionych (infernus damnatorum), p. dusz karanych przez pewien czas (czyściec, purgatorium) i p. dusz sprawiedliwych, zmarłych przed przyjściem Chrystusa (limbus infantium non renatorum i limbus patrum).

Piekosiński Franciszek Ksawery, historyk, * 1844, † 1906; prof. historii prawa polskiego na Uniwersytecie krakowskim; ogłosił szereg prac i przyczynków źródłowych, m. in.: „O monecie i stopie menniczej w Polsce w XIV i XV w.“ (1878), „O powstawaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich i jego pierwotnym ustroju“ (1881), „O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu“, „Ludność

wieśniacza w Polsce w dobie piastowskiej“ (1896), „Rycerstwo polskie wieków średnich“ (3 t., 1896—1901), „Heraldyka polska wieków średnich“ (1899); nadto opracował: „Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława“ (2 t.), „Kodeks dyplomatyczny małopolski“ (2 t.), „Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa“ (2 t.), „Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa“ (1885); redaktor „Herolda polskiego“ 1896—97 i 1905—06.

Pielesz, herb polski: w polu czerwonym dwa miecze na krzyż złożone, rękojeściami w dół a klingami do góry zwrócone; w hełmie trzy pióra strusie.

Pielesze, gniazda i kryjówki dzikiego zwierza; gniazda drapieżnych ptaków; w przenośni ognisko domowe, dom ojczysty.

Pielgrzan, ob. Ravenala.

Pielgrzym (łac. peregrinus, obcy, cudzoziemski), człowiek, wędrujący do miejsc świętych, pątnik.

„Pielgrzym“, jedno z pierwszych pism polskich w Stanach Zjedn. Am. Płn., założ. 1872 w Chicago przez Jana Barzyńskiego. Po dwóch latach przekształcił się w „Polską gazetę Katolicką“, która do lat ostatnich wychodziła w Chicago.

Pielgrzymowice, w. i osada przemysłowa w pow. pszczyńskim (woj. śląskie), 2.500 mieszkańców.

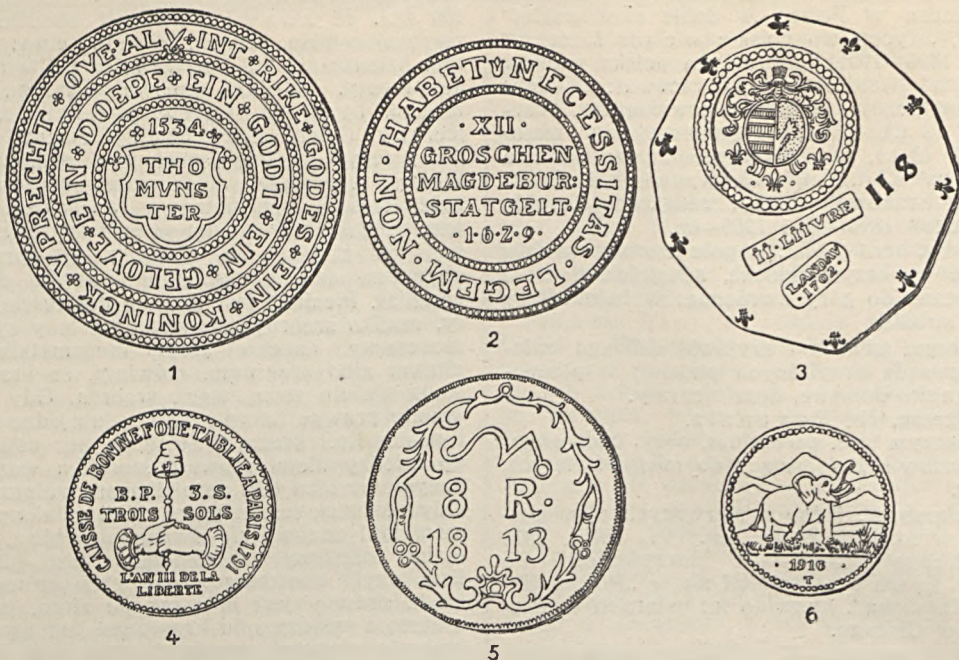
Pielgrzymowski Eljasz, pisarz W. Ks. Litewskiego za Zygmunta III, † 1611; 1600 sekretarz poselstwa Lwa Sapiehy do Moskwy; zostawił diariusz, wydany 1846: „Poselstwo Lwa Sapiehy w roku 1600 do Moskwy“.

Piemont, włosk. Piemonte, kraina we Włoszech płn.-zach., zamknięta od zach. i płn. Alpami zach., od płd. Apeninami; dzieli się na 4 prow., łącznie 29.367 km², 3.509.000 mieszk.; uprawa roli (zboże, kukurydza, ryż, winnice, kasztany jadalne, drzewa morwowe), hodowla jedwabników; przemysł metalurgiczny i tkacki; stol. Turyn. P. odegrał ważną rolę w zjednoczeniu Włoch; następca tronu włosk. nosi nazwę ks. Piemontu.

Pieniądz, ob. kweryulant.

Pieniądz, dobro, służące za powszechnego pośrednika wymiany w danym społeczeństwie. W społeczeństwach pierwotnych służą zań różne dobra, ogólnie przyjmowane dzięki swej powszechnej pożądalności, jak muszle, skóry, bydło itp. Stopniowo zostały one wyparte przez kruszce szlachetne: miedź, srebro, złoto. W obecnych czasach do wyplat międzynarodowych używa się tylko złota, podczas gdy wewnątrz krajów nieraz zastępuje się je lub uzupełnia papierem, czasem srebrem. Głównymi funkcjami pieniądza są: pośredniczenie w wymianie, mierzenie wartości, zwalnianie od zobowiązań i przechowywanie wartości. Z punktu widzenia prawnego rozróżniamy właściwy pieniądz, czyli pieniądz prawny lub obiegowy, mający pełną i nieograniczoną moc zwalniania od zobowiązań, oraz pieniądz zdawkowy, czyli bilon, służący do drobnych wyplat, mający ograniczoną moc prawną zwalniania od zobowiązań (w Polsce np. do

100 zł.). P. zdawkowy jest obecnie zwyczaj z niklu, brązu, miedzi, srebra; wartość kruszców w nim jest mniejsza od nominalnej kwoty, na jaką opiewa. Czasem, lecz rzadko, bywa on, wbrew swej istocie, papierowy (bilety zdawkowe). Pieniądz obiegowy czyli prawny musi być pełnowartościowy, tj. posiadać ściśle ustawową zawartość kruszców szlachetnego; warunkiem tego jest wolność bicia monet w mennicy państwowej dla każdego, z dostarczonego przezeń złota, za drobną opłatą lub nawet darmo (Anglia). Pieniądz jest obecnie najczęściej złoty, rzadko srebrny; nazywamy wtedy system monetarny danego kraju monometalizmem złotym albo srebrnym, mówimy, że kraj posiada walutę złotą, wzgl. srebrną. Gdy dwie waluty prawne (złoto i srebro, lub jedno z nich i papier itp.) krążą obok siebie bez ustalonego między nimi prawnie stosunku wartości, nazywamy stan taki paralelizmem walutowym. Gdy stosunek jest między nimi ustalony, system taki nazywa się dwuwalutowością. Specjalną odmianą tej ostatniej jest bimetalizm czyli dwukruszcowość, przy której pieniądz prawny jest bity tak ze złota, jak ze srebra, a między obu kruszcami jest ustalony prawnie stosunek wartości przy zachowaniu wolności bicia. Gdy w systemie tym kursują monety prawne z obu kruszców, lecz zniesiona jest wolność bicia jednego z nich, nazywamy taki bimetalizm ułomnym; tak było przed wojną światową w krajach Unji Łacińskiej (Francji, Belgii, Szwajcarii, Włoszech i in.). Pieniądzem prawnym mogą też być bilety bankowe, wypuszczane przez banki emisyjne, o ile im państwo nada kurs prawny, tj. pełną moc zwalniania od zobowiązań, co jest połączone z zastrzeżeniem wymiennalności ich każdej chwili na żądanie na pieniądz kruszcowy lub kruszec. Stanowią one tzw. pieniądz kredytowy. O ile bilety bankowe przestają być z jakichkolwiek przyczyn wymiennalne na kruszec, to mogą zachować ustawową moc zwalniania od zobowiązań wskutek nadania im przez państwo tzw. kursu przymusowego, tj. obowiązku ich przyjmowania. Stanowią one wtedy właściwy pieniądz papierowy. Pieniądz papierowy o kursie przymusowym, emitowany przez państwo, nazywa się biletem państwowym. Szczególny przypadek bankowego pieniądza papierowego stanowi waluta tzw. oparta o złoto, cz. dewizowa (gold-exchange standard), gdy bilety bankowe są jedynym prawnym pieniądzem, a są niewymiennalne na kruszec w stosunkach wewnętrznych, podczas gdy bank emisyjny jest obowiązany utrzymywać kurs na pewnej stałej wielkości, parytetie, i czyni to, dostarczając dewiz cz. weksli i przekazów, opiewających na zagraniczne waluty, dla wyplat zagranicznych. System taki panuje w Polsce, w której prawnym pieniądzem jest złoty, równający się 0,3226 gr. złota 90-tej próby, lecz monety kruszcowe nie są wybijane i nie kursują, a narazie jedynym pieniądzem prawnym są bilety Banku Polskiego, opiewające na złote, utrzymywane na pewnym kursie w stosunku do obcych walut

1. Pieniądz „Królestwa Munster“ z r. 1534. 2. Moneta z czasów wojny trzydziestoletniej, Magdeburg 1629. 3. Moneta obłężnicza m. Landau z r. 1702. 4. Moneta z czasów rewolucji francuskiej, Paryż 1791. 5. Moneta powstańców meksykańskich przeciw Hiszpanii, Meksyk 1813. 6. Tabora, 15 rupii, 1916.

zapomocą kupna i sprzedaży dewiz w kraju i zagranicą.

Pieniądz zastępczy, pieniądz, wypuszczany w obieg przez nieuprawnione w zasadzie do tego instytucje, w razie braku waluty obiegowej; głównie bity i emitowany w czasie wojen, w miastach oblężonych (ob. monety oblężnicze), często ograniczony do pewnego terenu (np. miasta, fabryki); może być metalowy lub też wypuszczony jako papierowy bilet zdawkowy. Pierwsze p. z. pochodzą z r. 1534, papierowe bilety z r. 1572. W czasie wielkiej wojny 1914—1918 na pograniczach, względnie w ośrodkach przemysłowych, wypuszczano p. z.; największą ilość wypuścił Niemcy (400 miast i firm przemysłowych), następnie Belgja (350), Polska (150), Holandia 40 itd. (ob. tablica).

Pieniądze papierowe dzielimy na dwa rodzaje: 1) asygnaty i 2) pieniądze papierowe, oparte na depozycie złotym. Asygnaty (od assignare — przekazywać), bilety skarbowe (przekazy), wydawane przezważnie w XVIII i na początku XIX wieku przez państwowe urzędy skarbowe z przymusowym obiegiem pieniężnym w wysokości kwoty, wydrukowanej na każdej asygnacie. Ponieważ skarb w dawnych czasach nie miał depozytów kruszcowych, waluta asygnaty opierała się na obietnicy zapłacenia sumy. We Francji podczas wielkiej rewolucji, na początku, gdy asygnat było mało, były chętnie przyjmowane, w miarę jednak powiększania się emisji, gdy, z powodu braku kasy z zapasem kruszcu do zamiany biletów na monetę brzęczącą, ludność traciła zaufanie do asy-

gnat, rząd był zmuszony nakazywać przyjmowanie asygnat pod karą więzienia. To zarządzenie spowodowało zupełny upadek wartości papierowych biletów skarbowych i ruinę wielu rodzin. Pieniądze papierowe są to znaki pieniężne, wydawane przez banki emisyjne na podstawie depozytu złotego w naturze lub w walutach złotych zagranicznych, których wartość międzynarodowa równa się kruszcowi złotemu. Przy dzisiejszych zawrotnych ilościach pieniędzy nie można stałe przetrzymać metalowych monet: 1-o z powodu ciężaru, 2-o z powodu, że kruszec, będący w obiegu, ulega stopniowemu zużyciu i stałe traci na wadze, 3-o z powodu trudności ciągłego przeliczania lub ważenia pieniędzy; dlatego też zastępstwo metalu przez pieniądz papierowy jest ogólnie przyjęte, jednak pod warunkiem, że papier w każdej chwili może być zamieniony na kruszec, zgodnie z wartością kruszcu, wydrukowaną na papierowym pieniądzu. Aby ten warunek opinia całego świata uważała za pewnik, trzeba, żeby: 1-o w kraju była uregulowana waluta, opierająca się na bilansie czynnym; 2-o ilość długu w postaci pieniędzy papierowych i bilonu była stała w pewnym, z góry określonym, procentowym stosunku do złota lub walorów złotych, przedstawiających nietykalny fundusz gwarancyjny skarbu państwa, najmniej 100 : 33 $\frac{1}{3}$. Pieniądz papierowy, odpowiadający tym warunkom, bywa zagranicą chętniej przyjmowany od złota. Naodwrot, pieniądz papierowy, którego pokrycie kruszcowe nie odpowiada warunkom powyższym, jest tylko surogatem pieniądza; mając utrudniony obieg międzynarodowy, traci

1 „Towarzystwo kopalni i dróg żelaznych“ w Otawi (dawn. Niemiecka Afryka połudn.-zachodnia): 1917, 10 marek; 2. „Stowarzyszenie spożywcze“ w Trieście: 1910, 10 centymów; 3. miasto Timisoara w Rumunii (dawn. Temesvár, Węgry): 1919, 20 filerów; 4. miasto Comines we Francji: 1914, 1 frank; 5. „Powiatowa Kasa komunalna“ w Wejherowie (Polska): 1920, 20 marek; 6. „Niemiecki Bank Wschodnio-afrykański“ w Daressalam: 1915, 1 rupia; 7. bon jednej z armij roś. (Rosja pñ.-zach.): 1919, 10 rubli; 8. gmina Lierneux (Belgia): 1915, 1 frank; 9. Zakłady przemysłowe „Schlick-Nicholson“ w Budapeszcie: 1919, 1 korona; 10. miasto Amsterdam: 1914, 1 gulden; 11. „Kasa Oszczędności“ w Loun (Czechosłowacja): 1914, 1 korona; 12. Przedzalnia bawełny w Wazie (Finlandja): 1918, 25 pennia.

stałe na wartości i powoduje albo inflację, albo zupełną pauperyzację społeczeństwa, które się tym pieniądzem posługuje. Tak było we Francji za czasów Ludwika XV (pieniądze papierowe Law'a), w Austrii podczas wojen napoleońskich, w Polsce w 1794 po załamaniu się powstania Kościuszkowskiego.

Pieniądze papierowe w dawnej Polsce. 8. VI. 1794 r. ustanowione zostały bilety skarbowe, z których wpływ miał zasilić kasy. Pewność zwrotu kapitału asygnaty Rząd Narodowy poręczał hipotekami dóbr i innymi dochodami, ale ponieważ już 4 listopada 1794 generał rosyjski Suworow zajął Pragę, a 9 listopada i Warszawę, Rząd Narodowy upadł i bilety skarbowe straciły zupełnie swą wartość. Bilety skarbowe zostały wydrukowane w odcinkach po 1, 5, 10, 25, 50, 100, 500 i 1000 złotych, oraz zdawkowe bilety (bilon papierowy) wartości 5 gr., 10 gr. i 4 złotych. Dzisiaj stanowią one pamiątki z tych czasów. Najrzadsze są bilety jednozłotowe, następnie bilety po 500 i 1000 złotych; pozostałe są pospolite.

Pieniażek, star. rodzina polska herbu Odrowąż.

Pieniażek Przemysław, lekarz polski, prof. laryngologii na Uniwersytecie Jagiellońskim, * 1850 w Warszawie, † 1916 w Krakowie; studja w Krakowie i Wiedniu; 1879 docent, 1888 prof. nadzwyczajny, 1892 prof. zwyczajny. W 1894 założył pierwszą polską klinikę laryngologiczną w Krakowie. Najważniejsze prace: „Laryngologia oraz choroby krtani i tchawicy“ (1887), pierwszy polski podręcznik laryngologii, oraz „Die Verengerungen der Luftwege“ (1901).

Pienik, ob. Skoczek pienik.

Pieniny, pasmo skał wapiennych nad Dunajcem w górnym jego biegu i na wsch. ku dolinie Popradu, ok. 2.000 km²; fantastyczne skały (Trzy Korony 982 m., Sokolica 704 m. wys.), słynny z malowniczości przełom Dunajca poniżej Czorsztyna.

Pieno, włoski wyraz muzyczny, oznaczający pełnię, np. organo-pieno równa się grze wszystkimi rejestrami. A voce piena znaczy śpiewać pełnym głosem, w przeciwieństwie do mezza voce — półgłosem.

Pień, ob. truncus.

Pień, w naukach mineralogicznych niekształtna masa skalna, od której odgałęziają się żyły skalne; bardzo pospolita forma głębinyowych skał magmowych.

Pieńkowski Adolf, przyrodnik i działacz patriotyczny, * 1835, † 1867; nauczyciel gimn. w Warszawie, 1863 członek organizacji miejskiej, przez czas dłuższy naczelnik policji powstańczej; na emigracji we Francji zajmował się chemją.

Pieńkowski Ignacy, współczesny malarz polski, * 1876; kształcił się w Krakowie, Monachium i Paryżu. W 1909 powołany na profesora Warsz. Szkoły Sztuk Pięknych, w parę lat potem otrzymał także stanowisko w krak. Akademii. Ważniejsze prace: „Portret własny“, „Willa w Tivoli“, szereg por-

trętów i studjów pejzażowych ze stron nadbużańskich. W 1925 zbiorowa wystawa w Brazylii.

Pieńkowski Karol, poeta i literat, * ok. 1836, † 1877; studja w Petersburgu; po 1863 zamieszkał we Lwowie; powieści: „Garbusek“, „Pamiętniki młodej kobiety“; dramaty: „Idealni“, „O zmroku“, „Wybranka“ i in.

Pieńkowski Stanisław, poeta i publicysta, * 1872; współpracownik wielu pism; poezje, krytyki literackie, teatralne i malarskie; oddzielnie wydał „Maski życia“.

Pieńkowski Stefan, fizyk polski, * 1883; od 1920 prof. Uniw. Warszawskiego; 1925—26 rektor; prace z zakresu wyładowań elektrycznych, spektroskopii i fluorescencji.

Pieprz, ob. Piper.

Pieprz turecki, ob. Capsicum annuum.

Pieprznik jadalny, ob. Cantharellus cibarius.

Pieprzoad, ob. Rhamphastidae.

Pieprzowate, ob. Piperaceae.

Pieprzowe, ob. Piperales.

Pieprzowe Góry, nazwa krawędzi wyżyny sandomierskiej, opadającej stromo ku Wiśle między Sandomierzem a Zawichostem.

Pieprzówka, ob. Peperomia.

Pieprzyca, ob. Lepidium.

Pierce Franklin, 14-ty prezydent St. Zi. Am. Płn., 1853—57; * 1804, † 1869; adwokat.

Pieris brassicae, bielonek kapustnik, motyl z rodz. Pieridae; grupa Rhopalocera, podrząd Frenatae, rząd Lepidoptera. Ubarwienie białe z czarnymi plamami na skrzydłach. Występuje w dwóch pokoleniach: osobniki wiosenne są mniejsze niż letnie. Samice składają jaja na liściach roślin krzyżowych, zwłaszcza kapusty. Gąsienice wywołują, przy masowych pojawach, znaczne szkody w ogrodach warzywnych. Zwalczanie trudne.

Pierling Paweł, jezuita, historyk rosyjsko-francuski, * 1840 w Petersburgu; pracował głównie nad dziejami stosunków Rosji z Rzymem; ogłosił m. in.: „Bathory et Possevino, documents inédits sur les rapports du Saint-Siège avec les Slaves“ (1887).

Piernacz, rodzaj buławy żel. albo srebrnej, używanej przez starszyznę zaporoską jako godło władzy, lub dawanej zamiast listu żelaznego; różnił się tem od buławy, że, zamiast pełnej kuli, zakończony był kilku (4—6) piórami metalowemi.

Pierné Gabriel, kompozytor francuski, * 1863; z utworów: „La croisande des enfants“, „La fille de Tabarin“, „La coupe enchantée“.

Piero della Francesca albo de Franceschi, malarz włoski, * 1416, † 1492. Odznaczał się wybitnym talentem dekoracyjnym, jeden z pierwszych stosował w obrazach oświetlenie skupione albo sztuczne. Freski w kościele San Francesco w Arezzo: „Legenda Krzyża św.“ według J. Voragine'a; „Chrzest Chrystusa“ (National Gallery), portret Federigo de Montefeltro i Battista Sforza

(Uffizi, Florencia), „Zmartwychwstanie“, „Herkules“ (kol. Gardnera w Ameryce).

Piero di Cosimo, malarz florencki, * 1462, † 1521. Dzieła: „Śmierć Praksydy“ (National Gallery), „Wenus i Mars“ (Berlin), „Simonetta Vespucci“ (muz. w Chantilly), „Madonna ze Świętymi“ (w przytułku degli Innocenti, Florencia).

Piero di Giovanni Tedesco albo **Teutonico**, rzeźbiarz włoski z końca XIV w., z pochodzenia Niemiec. Pracował w Santa Maria del Fiore i w Orvieto. Do niego prawdopodobnie należą prawie wszystkie rzeźby w elewacji katedry we Florencji.

Pierpaolo delle Masegne, ob. **Jacobello i Pierpaolo**.

Pierre, stol. Dakoty Płn. (St. Zjedn. Am. Płn.), 3.200 mieszk.

Pierre Paul, ob. **Prud'hon Pierre**.

Pierrefonds, w. w dep. Oise (Francja płn.), źródła żelazisto-siarczane; starożytny zamek feudalny, od którego cesarzowa Eugenia (wdowa po Napoleonie III) i syn jej Ludwik Napoleon przybrali nazwisko hrabiny i hrabiego de P.

Pierrot (Piotruś, z franc. Pierre — Piotr), komiczna postać teatru francuskiego, połączenie arlekina i pulcinella.

Piersioplawka, ob. **Sirenia**.

Piersłowa klatka, ob. **klatka**.

Piersłowe choroby, **płucne choroby**.

Piersłowe mięśnie, ob. **musculi pectorales**.

Piers, ob. **thorax**.

Pierścienice, **Annelides**; nazwa typu zwierząt z działu **Protostomia**. Budowa przeważnie homonomicznie metameryczna. Ciało dwubocznie symetryczne, robakowato wydłużone. Z reguły wewnętrzna metamerja zaznacza się i na zewnątrz. Wyjątek stanowią pijawki (**Hirudinea**), u których na jeden segment przypada więcej niż jeden pierścień zewnętrzny i **Echiuroidea**, u których metamerja jest wtórnie uwsteczniiona. Wtórna jama ciała (**coeloma**) przeważnie (wyjątek **Echiuroidea**) dobrze rozwinięta, złożona z parzystych worków **coelomatycznych**, u typowych przedstawicieli podzielona przegrodami (**dissepimenta**) międzysegmentalnymi na oddzielne komory, w których mieszczą się narządy wydzielnicze — **nephridia** (organy segmentalne) i gruczoły płciowe. Układ nerwowy składa się z mózgu (**ganglion cerebrale**), obrączki okołoprzetykowej oraz podwójnego pnia nerwowego, tworzącego w każdym segmencie (na stronie brzusznej) węzeł nerwowy. Układ krwionośny zamknięty, złożony z kurczliwego naczynia grzbietowego i brzuszego, połączonych ze sobą naczyniami bocznymi. Specjalne narządy oddechowe (skrzela **parapodjalne**) występują tylko u niektórych pierścienic. Istnieje również oddychanie skórne. Na bokach segmentów tułowiowych u **Proto-**

Pierrot.

chaeta i **Polychaeta** znajdują się proste, nierozczłonkowane nóżki (**parapodia**), zaopatrzone w pęczki licznych szczecinek. U **Oligochaeta** parapodjów brak, nieliczne zaś szczecinki leżą w zagłębieniach wora skóromięśniowego. Narządy zmysłowe dobrze wykształcone. **Polychaeta** i **Echiuroidea** są przeważnie rozdzielnopłciowe. **Oligochaeta** i **Hirudinea** hermafrodytyczne. U tych ostatnich rozwój jest bezpośredni. **Polychaeta** i **Echiuroidea** przechodzą metamorfozę z larwą **trochophora** (ob.). P. dzieli się na 5 gromad: 1) **Archannelida** z przedstawicielami **Polygordius** i **Protodrilus**, 2) **Chaetopoda** — szczeciogoni, obejmując 3 rzędy: **Protochaeta**, **Polychaeta** i **Oligochaeta**; 3) **Hirudinea**, pijawki; 4) **Gephyrea chaetifera** (**Echiuroidea**) i 5) **Gephyrea achaeta** (**Sipunculoidea**).

Pierścienowe łożysko, ob. **Placentalia**.
Pierścienowe mgławice, mgławice, mające kształt pierścienia. Typ ten jest b. rzadki, znany zaledwie kilka m. p., wśród których najciekawsza jest w konstelacji Lutni.

Pierścienowy mikrometr, jedna z dawniejszych konstrukcyj mikrometru. Umieściwszy w płaszczyźnie ogniskowej unieruchomionej lunety pierścien, obserwujemy momenty przejść przezeń gwiazdy zarówno badanej, jak i gwiazdy znanej, skąd wyznaczamy pozycje pierwszej na mocy ich różnic wznoszeń prostych i deklinacji (te ostatnie muszą być mniejsze od średnicy pierścienia).

Pierścien, kółko metalowe, ozdobione drogiemi kamieniami, do noszenia na palcu. P., w których znajduje się pieczętka, wryta bezpośrednio na jego powierzchni, lub na wstawionym kamieniu, zwie się **sygnetem**. P. posiadał w odległej starożytności znaczenie symboliczne związania człowieka z jakimś stanem lub drugą osobą i odgrywał ważną rolę w rozlicznych kultach i obrzędach. W Egipcie i na wschodzie znany był p. z pieczęcią, w Rzymie był godłem dostojności rodowej i społecznej. Chrześcijanie miewali p. z literami **A i I** (monogram Chrystusa) lub ze słowem „**Ichtys**“ (ryba). W Kościele katol. p. wraz z pastorałem należy do głównych oznak jurysdykcji duchownej. Kardynałom papież przy kreowaniu daje p. złoty, oznaczony swym herbem.

Pierścien, 1) kolczata obroza psia (naszyjnik); 2) chropowata obrączka u dołu pnia rogów jelenia, inaczej róża.

Pierścien rybaka, pierścien złoty z wyobrażeniem Św. Piotra, stojącego w łodzi i zanurzającego sieci, oraz z wrytem imieniem panującego papieża; służy do pieczętowania brewe papieskich; z chwilą śmierci papieża kruszy się go w celu zapobieżenia nadużyciom.

Pierwiastek, 1) p. stopnia **b** z liczby **a** jest liczbą **c**, spełniającą warunek: $c^b = a$; piszemy wówczas: $c = \sqrt[b]{a}$ i liczbę **a** nazywamy liczbą **podpierwiastkową**, a **b** — **wykładnikiem pierwiastka**; pierwiastek stopnia drugiego i trzeciego nazywamy odpowiednio p.

kwadratowym i **sześciennym**; 2) pierwiastek równania, ob. **równanie**.

Pierwiastka, ob. **primipara**.

Pierwiastki chemiczne, ciała, posiadające własności fizyczne i chemiczne, niepodobne do własności, które posiadają inne ciała. Pojęcie p. ch., uważanego przez chemję dawniejszą za niedopuszczalny, uległo zmianie od czasu odkrycia radu. Dzisiaj wiemy, że niektóre p. mogą w pewnych warunkach przechodzić w inne. Pojęcie p. ch. nie ma więc dzisiaj zupełnie określonego znaczenia.

Pierwiastki promieniotwórcze, pierwiastki chemiczne, posiadające własność wysyłania promieni. Ob. **promieniotwórczość**.

Pierwiastkowanie, działanie, polegające na wyznaczaniu wartości pierwiastka z danej liczby. Pierwiastkowanie wraz z logarytmowaniem są działaniami odwrotnymi względem potęgowania ($(\sqrt[b]{a})^b = a$); istnienie dwóch działań odwrotnych tłumaczy się tem, że potęgowaniu nie przysługuje własność przemienności (ob. **logarytmowanie**, **potęgowanie**, **przemienność**).

Pierwioska, ob. **Primula**.

Pierwiosnkowate, ob. **Primulaceae**.

Pierwiosnkowe, ob. **Primulales**.

Pierwoptak, ob. **Archaeopteryx**.

Pierworodny grzech, ob. **grzech**.

Pierworodztwo, ob. **dziedzictwo**, **majorat**, **primogenitura**.

Pierworódka, ob. **primipara**.

Pierwoszcze, ob. **protoplasma**.

Pierwotne jakości (**primary qualities**), według filozofa angielskiego **Locke'a** własności przedmiotów zewnętrznych, które, jakkolwiek są dostępne naszemu poznaniu zmysłowemu, naprawdę przysługują tym przedmiotom obiektywnie i są od tych przedmiotów nieodłączne. Należą do nich: wielkość, kształt, nieprzenikliwość, liczba, położenie, ruch i spoczynek. Dlatego też **Locke** uważa te własności naszych przedmiotów zmysłowych za wierną kopję własności przedmiotów, w przeciwieństwie do tzw. wtórnych jakości zmysłowych (**secondary qualities**), które, będąc pochodzenia subiektywnego, nie odzwierciedlają realnych własności przedmiotów. Do tych ostatnich jakości należą: barwa, ton, zapach, smak, ciepło, zimno itp. Rozróżnienie to, przypisywane powszechnie **Locke'owi**, pochodzi właściwie od filozofów wcześniejszych, a mianowicie od **Galileusza**, **Hobbes'a** i **Descartes'a**.

Pierwotne pojęcia, pierwotne wyrazy, pierwotne zdania, ob. **pojęcie pierwotne**, **wyraz pierwotny**, **pewnik**.

Pierwotniaki, ob. **Protozoa**.

Pierwowiję, ob. **Myriapoda**.

Pierwsza kwadra, ob. **księżycyca fazy**.

Pierwsze liczby, ob. **podzielność**.

Pierzyd, nazwa **Muz**, pochodząca od krainy w pld. Macedonji, **Pierji**, na płn. i wsch. zboczach **Olimpu**.

Pierzaste marszczki, ob. **marszczki pierzaste**.

Pies, ob. **psy**.

Pies latający, ob. **Pteropus celaeno**.

Pies liptowski, gatunek psa, strzegącego owiec, pasących się w **Tatrach**.

Pies mały, gwiazdozbiór, najjaśniejsza gwiazda $\alpha =$ **Procyon** (odległość od ziemi 10 lat świetl.), 1-ej wielkości, gwiazda (14) potrójna.

Pies morski, ob. **Phoca vitulina**.

Pies myśliwski, w ogólnem pojęciu każdy pies, używany do różnego rodzaju łowów i polowań. W dawnej i dzisiejszej Polsce p. m. ma różne nazwy, zależne od gatunku, rasy, cechy, kształtu, barwy, głosu i usług specjalnych; stąd nazwy: **aporter**, **bałamut**, **brytan**, **bydlarz**, **chart**, **chwytaj**, **cygan**, **daks**, **farbotrop**, **gończak**, **gordon**, **gryfon**, **hałas**, **jamnik**, **kudłarz**, **kuropatwiarz**, **kusy**, **kruczek**, **legawiec**, **leniwy**, **lisiarz**, **łajka**, **łgarz**, **łowca**, **medelan**, **melamp**, **milczek**, **mistrz**, **molos**, **naśladnik**, **ogar**, **pijawka**, **pod sokoli**, **pointer**, **przejemca**, **pokurcz**, **retriever**, **setter**, **sokół**, **szukaj**, **tropowiec**, **wilczar**, **wyżeł**, **zapaśnik** itd.

Pies wielki, gwiazdozbiór, najjaśniejsza gwiazda naszego nieba $\alpha =$ **Syrjusz**, odległa od nas o 9 lat świetlnych, podwójna; satelita 10-tej wielkości, okrążający główną gwiazdę w ciągu blisko 50 lat.

Pies workowaty, ob. **Thylacynus cynocephalus**.

Piesek ziemny, to samo, co **chomik**; ob. **Cricetus frumentarius**.

Piesiec, ob. **Canis lagopus**.

Pieski, w myślistwie części w denkowem żelazie, przytrzymujące rozwarte chwaty.

Pieskowa Skąta, zamek w dolinie **Prądnika** (kanjon ojcowski), w pow. olkuskim (woj. kieleckie), zbudowany przez **Kazimierza Wielkiego**; letnisko.

Piešťany, ob. **Piszczany**.

Piestrzenica, ob. **Helvella**.

Pieszchowow Aleksiej, publicysta rosyjski, * 1867; współpracownik pism liberalnych, aresztowany wielokrotnie; jeden z założycieli partji socjalistów ludowych; ogłosił osobno: „**K woprosu ob inteligencji**“ (1906), „**Agrarnaja problema**“ (1907) i in.

Pieszkw Aleksiej, ob. **Gorkij Maksim**.

Pieśń, poezja liryczna z podkładem muzycznym, o jednakowej budowie zwrotek, przeważnie śpiewanych na tę samą melodię; pieśni mogą być świeckie i kościelne, artystyczne i ludowe. Najwybitniejsze p. art.: **Schubert**, **Schumann**, z polskich kompozytorów: **Moniuszko**, **Komorowski**, **Gall**, **Maszyński** i **Niewiadomski**.

Pieśń ludowa, pieśń, przez lud śpiewana, przekazywana tradycyjnie z ust do ust, wskutek tego podlegająca ciągłym zmianom, bez imiennego autora i ustalonego tekstu, z natury rzeczy prosta; prymitywizm pomysłu, konstrukcji i opisu nadaje jej urok, odczuwany silnie zwłaszcza w okresie romantyzmu. Geneza pieśni jest najrozmaitsza; wieki składały się na jej dzisiejszy zasób. Prócz prastarych pieśni pogańskich, dziś już tylko szcztatkowo w związku z obrzędami dochowanych, mamy tu wyraźne oddziaływanie kościelnej pieśni

średniowiecznej, liryki świeckiej późniejszych wieków; obok pieśni rodzimych mamy dużo wątków wędrownych, znanych w całej Europie i rozpowszechnianych przez wędrownych śpiewaków dawnych czasów. P. l. dzielimy na: I. Obrzędowe, określone co do miejsca, czasu i osób, w związku z akcją obrzędową. Najwięcej tu rzeczy starych. Pieśni obrzędowe dzielimy na: 1) rodzinne, wśród których zwłaszcza weselne tworzą bardzo bogatą grupę; 2) doroczne, śpiewane przy godach i zapustach, świętach wiosennych, Wielkanocy, Zielonych Świątkach, sobótce itd. II. Powszechne, które może śpiewać ktokolwiek w każdym miejscu i czasie; tutaj mamy dużo tematów wędrownych, wspólnych szeregowi narodów. Wyróżniamy: 1) dumy (ballady), oparte na wątku powieściowym, najczęściej tragicznym; 2) miłosne i zalotne; duży wpływ wywarł tu swawolny erotyk szlachecki; 3) komiczne, częściowo rodzime, częściowo kosmopolityczne; 4) rodzinne (nowsze pochodzenia), skargi na pożyce małżeńskie, dołę sierocą; 5) okolicznościowe, krótkie piosenki, na oczekaniu układane (krakowiaki itd.); 6) kołysanki i pieśni dziecięce, proste i bardzo konserwatywne. III. Zawodowe, wśród nich u nas ciekawsze: 1) pasterskie; 2) flisackie; 3) myśliwskie (dużo wpływów obcych); 4) żołnierskie, z rozmaitych wieków; pieśni rycerskie z XVI w., potem nawarstwienia z czasów kościuszkowskich i napoleońskich, tudzież różnych wojen w służbie zaborczej (wyraźny wpływ czeski i ruski); z pośród nowszych p. ż., odrębny typ tworzą p., oparte na motywach legionowych (1914—21); 5) rzemieślnicze, mało rozwinięte; 6) dziadowskie, o tematach religijnych, czasem wędrownych, moralizatorskich; dużo wspomnień historycznych, związanych z wypadkami, poruszającymi opinię religijną (zdobycie Kamieńca, wojny szwedzkie, odsiecz Wiednia); 7) złodziejskie itd. Wskutek swej ruchliwości pieśń wędruje łatwo z miejsca na miejsce, stąd też zasób pieśni w poszczególnych terytorjach polskich jest dość podobny; pewną odrębną fizjonomią ma tylko pieśń na pograniczu polsko-ruskim, na góralszczyźnie i na Śląsku. Bardzo silnie oddziaływała pieśń polska na sąsiadów, zwłaszcza na ludność litewską, ruską i słowacką, a sama niejedno bierze z zagranicy, zwłaszcza z Niemiec, za których pośrednictwem przychodzą do Polski wszelkie wątki wędrowne. Największe zasługi na polu zbierania pieśni położyli u nas Wacław Zaleski, Żegota Pauli, Zygmunt Gloger i Oskar Kolberg.

Pieśń nad pieśniami, utwór świeckiej liryki hebrajskiej z VIII w. przed Chr., niesłusznie przypisywany królowi Salomonowi; składa się z cyklu pieśni erotycznych.

Pieśń o Nibelungach (Nibelungowie), niemiecka epopeja bohatera Zygryda, zabiegającego o względy burgundzkiej Krymhildy, jego zamordowanie i zemstę Krymhildy; P. o

N. posłużyła za temat do opery R. Wagnera i wielu dramatów.

Pietà (włosk.), pobożność, miłosierdzie. Od XIV w. wyobrażenie Matki Boskiej, trzymającej na łonie głowę umęczonego Chrystusa.

Pietarsaari (szwedzk. Jakobstad), m. w Finlandji, nad zat. Botnicką, 7.200 mieszk.

Pietas Julia, ob. Pola.

Pieter van der Faes, ob. Lely Peter.

Pietermaritzburg, stol. Natalu (Unja Płd. Afryki), 34.700 mieszk., handel wełną.

Pietkiewicz Antoni; powieściopisarz (pseud. Adam Pług), * 1824, † 1903; 1858—62 kierownik szkoły męskiej w Żytomierzu; za udział w organizacji powstańczej wysłany do Owruca, potem nauczyciel domowy na Podolu; od 1875 kierownik literacki „Kłósów”, po ich zamknięciu 1890 redaktor „Kurjera Warszawskiego”; ogłosił kilka zbiorów poezji; „Rodzinny zagon”, 3 t., 1854; poemat zaściankowy „Srocza” (1869); powieści: „Oficjalista” (3 t., 1873), „Bakalarze” (1875) i in.

Pietkiewicz Apolinary, meteorolog, * 1829, † 1891; ogłosił: „Meteorologia” (1872) i szereg rozpraw w „Pamiętniku Fizjograficznym”; „Zmienność temperatury rocznej w Warszawie”, „O wiatrach w Warszawie”, „Stosunek opadów atmosferycznych w Warszawie” i in.

Pietkiewicz Michał, emigrant, † 1834 w Paryżu; ppor. 7-go pułku piechoty, po 1831 na emigracji; napisał: „La Lithuanie et sa dernière insurrection” (Bruksela, 1832).

Pietkiewicz Walerjan, prof. prawa rzymskiego na Uniw. Wileńskim, * 1805, † 1843; 1831 poseł słucki na sejm rewolucyjny warszawski, na emigracji wybitny członek „Młodej Polski”, inspektor kolonii rolnej w Mettray.

Pietkiewicz Zenon, ekonomista i publicysta, * 1862 w Pruszyńcu w pow. rzeczycyckim; studja prawne na Uniw. Warsz.; przez czas długi współpracownik „Prawdy”; 1899 redaktor „Ekonomisty”; ogłosił szereg nowel, prac etnograficznych: „Lud Polesia litewskiego” (1884—85), „Szkice społeczne” (1890), „Z naszych stosunków ekonomicznych” (1904), „Siły i środki ludu naszego” (1905), „Zrzeszenia wiejskie” (1907) i in.

Pietkiewicz Zygmunt, literat i publicysta, * 1859; studja na Uniw. Warszawskim; 1889 do 1906 współpracownik „Prawdy”; 1906 współredaktor „Głosu Kijowskiego”; pisał nowele; powieść: „Na łukach słońca” (1911).

Pieterperzia, m. na Sycylii, 11.900 mieszk.; niegdyś twierdza normandzka; handel siarką i pokłady gipsu.

Pietrasanta, m. w prow. Lucca (Włochy środk.), 19.900 mieszk.; kop. rtęci.

Pietraszewski Ignacy, orientalista, * 1797 w Biskupcu na Warmji, † 1869; studja w Wilnie i Petersburgu; kolejno dragoman, sekretarz poselstwa, konsul rosyjski w Konstantynopolu, Smyrnie itd.; 1844 docent i prof. języków wschodnich na Uniw. berlińskim, przez czas jakiś urzędnik poselstwa pruskiego w Persji; ogłosił: „Nowy przekład dziejów tureckich, dotyczących historii polskiej” (1846), „Dziesięcioletnia podróż po Wschodzie” (1872) i in.

Pietraszewskij Michaił, polityk i agitator socjalistyczny rosyjski, * 1819; założył w Petersburgu jedno z pierwszych kółek socjalistycznych, do którego należał i Dostojewskij; skazany 1849 na katorgę, † 1867 na Syberji.

Pietro di Martino da Milano albo **da Como**, rzeźbiarz włoski z XV w., należał do szkoły Donatella; z prac: łuk triumfalny w Neapolu (1473), biust Ferdynanda Aragońskiego (Luwv), medale, z których jeden wyobraża artystę z żoną.

Pietrograd, ob. Petersburg.

Pietrowskoje, ob. Buturlinowka.

Pietrusiński Ludwik, literat i prawnik, * 1803 we Lwowie, † 1865 w Warszawie; redaktor „Dziennika powszechnego” i członek warszawskiego departamentu senatu; napisał: „Podróże, przejażdżki i przechadzki po Europie” (2 t., 1843), „Wspomnienia z Wenecji itd.” (2 t., 1845).

Pietruszczyński Zygmunt, prof. gospodarstwa rolnego na Uniw. Poznańskim, * 1886 w Puławach; ogłosił: „Wyniki prac i doświadczeń stacji doświadczalnej w Bejsagole” (1913), „Nawożenie azotem z uwzględnieniem nawozów sztucznych” i in.

Pietruszka, ob. Petroselinum.

Pietrzycki Jan, poeta i literat, * 1880 w Tarnowie; studja na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił: „Poezje” (1901), „Refleksje światła” (1905), „Tłumaczenia Anakreonta” (1908), „Tłumaczenia Safony” (1908), „Pan Brzeżan” (1909), „Dzwon umarłych” (1914), „O marmurowym Bogu” (1920) i in.

Pietyróg, herb polski: w polu błękitnym trzy złote trójkąty tak z sobą powiązane, że tworzą pięć kątów; na najwyższym z nich lilja biała; w hełmie trzy pióra strusie.

Pietyzm (fac.), kierunek religijny w kościołach ewangelickich, który był reakcją przeciwko jednostronnemu konfesjonalizmowi; dążył do osiągnięcia żywej, aktywnej pobożności w życiu każdego chrześcijanina (praxis pietatis) i zorganizowania prawdziwych chrześcijan z pośród mnóstwa ochrzczonych, lecz niewierzących, chcąc w ten sposób uniezależnić się od wpływów kościoła; kładąc nacisk na subiektywną stronę życia religijnego, przychylił się do rozbudzenia wielkiej gorliwości religijnej. Właściwą odczyną p. były Niderlandy w XVII—XVIII w. W Niemczech ten kierunek szerzył F. J. Spener, który, pod wpływem Jana Arndta i J. Labadie, pragnął odnowić życie religijne i wprowadzić w czyn zasadę ewangelicką o powszechnym kapłaństwie. W tym celu założył w Frankfurcie n. M., później w Dreźnie i Berlinie, tzw. Collegia pietatis, tzn. zgromadzenia religijne, które rozpatrywały Pismo św. i miały przyczynić się do ożywienia chrześcijaństwa. Zasady swe o reformie życia religijno-kościelnego wypowiedział w dziele „Pia desideria” (1675). Ważnym ośrodkiem p. był od 1686 uniwersytet lipski, gdzie młodzi docenci utworzyli koło pietystyczne. Pod wpływem Spenera i Francke’go rozwinęły się 2 najważniejsze odłamy p.: zbór braci lub hernhutów i p. wir-

temberski. P. oddziałował dodatnio na teologię, ożywił życie religijne w obozie ewangelickim, wydał bardzo bogatą literaturę bibliistyczną i religijno-mityczną, oraz przyczynił się do obudzenia dobroczynności.

Pieve di Cadore, m. w prow. Belluno (Włochy), nad rz. Piave, 3.200 mieszk.; kopalnie rudy żel. i ołowiu; miejsce urodzenia Tycjana.

Piewcow Michaił, astronom i podróżnik rosyjski, następca Przewalskiego w kierownictwie wyprawą (1889—1891) do Turkiestanu i Tybetu. Dzieło: „Opredzielenje geograficzeskoj sziroty po sootwietstwiujuszczim wysotam dwuch zwiezd” (1887).

Piewiki, ob. Cicadidae.

Piezoelektryczność, elektryczność, powstająca przy ścisnieniu wielu kryształów. Kryształ, poddany ciśnieniu elektryzuje się na jednym końcu dodatnio, a na drugim ujemnie. Teorię p. podali Voigt i Riecke.

Piezometr, przyrząd, służący do wyznaczania ściśliwości cieczy, wynaleziony przez Oersted’a, udoskonalony w 1847 przez Régnault, który poczynił zapomocą niego liczne pomiary. Składa się z naczynia szklanego, zakończonego u dołu wąską rurką. Naczynie i rurkę napełnia się badaną cieczą, poczem wstawia dolnym otwartym końcem do naczynia z rtęcią. Cały ten przyrząd umieszcza się w naczyniu, napełnionem wodą, na którą z zewnątrz wywiera się ciśnienie, mierzone zapomocą manometru, umieszczonego również w wodzie. Zmniejszenie się objętości cieczy, poddanej ciśnieniu, mierzy się wysokością słupka rtęci, wepchniętego do rurki.

Pięciobój nowoczesny, zawody sportowe, wskrzeszone przez prezesa Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego, bar. P. Coubertin, na wzór klasycznego pięcioboju greckiego (pentathlon), przystosowane do dzisiejszych warunków i form życia. Składają się nań: strzelanie pojedynkowe z pistoletów na odległość 25 m., pływanie na 300 m. stylem dowolnym, szermierka na szpady, jazda konna w terenie 5.000 m. i bieg na przelaj 4.000 metrów. Po raz pierwszy wprowadzony w Sztokholmie na olimpiadzie 1912 r. Celem sportowym p. now. jest wytworzenie typu, wszechstronnie wykształconego i rozwiniętego fizycznie, sportowca, przez połączenie najróżnorodniejszych gałęzi ćwiczeń. Mistrzowie olimpijscy: Lilliehöök (Szwecja, 1912), Dyrssen (Szwecja, 1920), Lindman (Szwecja, 1920).

Pięcioksiąg Mojżesza, ob. Mojżeszowe księgi.

Pięciopalcowość, ob. pentadaktylizm.

Pięciornik, ob. Potentilla.

Pięciu poległych. Po nabożeństwie w kościele Karmelitów na Lesznie w Warszawie 27 lutego 1861 uformował się pochód, na który rzucili się Czerkiesi, bijąc nahajkami i rozpędzając idących; jednocześnie na Krakowskim Przedmieściu szedł kondukt pogrzebowy urzędnika Łempickiego. Stojący na ulicy dla utrzymania porządku z rotą piechoty niżowskiego pułku generał Zabłocki, widząc tłum, rozkazał strzelać. Od kul padli trupem: Adam-

kiewicz, wyrobnik, Michał Arciszewski, uczeń gimnazjalny, Karol Brendel, rzemieślnik, Marcełi Karczewski, ziemianin z sieradzkiego, Zdzisław Rutkowski, ziemianin z Zaszowic z radomskiej. Oprócz nich dużo osób zostało ranionych. Lud warszawski maczał we krwi poległych ręce i, żegnając się, przysięgał zemstę. Nastąpiło powszechne bratanie się stanów i zapanował podniosły nastrój religijno-patriotyczny. Wskutek nacisku opinii i wobec groźnej postawy tłumów, ówczesny namiestnik rosyjski w Warszawie, ks. Górczakow, zezwolił deputacji obywatelskiej, do której należeli: Bayer, dr. Chałubiński, Hiszpański, Kenig, Piotrowski, Rosen, ks. Stecki, Szlenkier, na uroczysty pogrzeb 28. II. 1861, przy równoczesnym usunięciu wojska i policji.

Pięciu Stawów Polskich dolina, dolina w Tatrach Wys., 7,5 km. dług., od płn. otoczona Świnicą, Zawratem, Kozim Wierchem, od pld. Lipitowskiemi Murami i Miedzianem, bardzo dzika; nazwa pochodzi od pięciu stawów (najw. Wielki Staw, 1.669 m. wys., 33 ha, głęb. 78 m).

Piękno, własność przedmiotu, której mocą wzbudza on w nas stan upodobania estetycznego i wprawia w tzw. kontemplację estetyczną. Estetyka współczesna przyjmuje naogół, że p. nie jest wyłącznie obiektywną własnością przedmiotu, lecz zależy w znacznej mierze od tkwiących w naszej psychice warunków subiektywnych, których rozważaniem zajmuje się estetyka psychologiczna. W tym też sensie można powiedzieć, że przedmiot staje się piękny dopiero wtenczas, gdy te warunki subiektywne zostały spełnione. Dla Kanta pięknem jest jedynie to, co się podoba bezinteresownie i bezpośrednio, jako „ogląd”, tj. bez udziału pojęć. Według licznych estetyków współczesnych przedmiot nabiera cech p. wówczas, gdy się weń wczuwamy, tj. gdy wyraża on wewnętrzne życie duchowe, które weń sami wkładamy. Od tak pojętego p. w obszernej tego słowa znaczeniu odróżnia wielu estetyków p. w znaczeniu węższym, jako jedną z kategorii estetycznych. Przedmioty w tym znaczeniu piękne są nacechowane wewnętrzną harmonią, proporcją i miarą, i wzbudzają w nas uczucia pogodne, radosne, zabarwione przyjemnie, np. muzyka Mozarta, obrazy Rafała itp. Inne kategorie estetyczne stanowią: tragizm, wzniosłość, komizm itd.

Pięstówka, niemiecka gra w dużą piłkę, podobiana pięścią ponad sznur.

Pięściarz, bokser, zapaśnik w walce na pięści.

Pięta, ob. piętowa kość.

Piętak Leonard, prawnik, * 1841 w Przemysłu, † 1909 w Wiedniu; studja na Uniw. Lwowskim; 1870 prof. prawa handlowego i wekslowego oraz prawa rzymskiego we Lwowie; 1893 poseł do parlamentu wiedeńskiego, 1899 wiceprezydent izby poselskiej, 1900—1907 minister dla Galicji; napisał: „Prawo spadkowe rzymskie“ (2 t., 1882—88) i in.

Piętna ścięgniście, ob. ścięgniście piętna.

Piętno, cecha, znak, znamię.

Piętnowanie, praktykowane dawniej w sadownictwie odbijanie na ciele skazańców specjalnych znaków, zazwyczaj przy pomocy rozpalonego żelaza; zniesione ostatecznie we wszystkich krajach cywilizowanych w połowie XIX w.

Piętowa kość, pięta, calcaneus, u człowieka największa z kości stopy (stępu); kość wydłużona, znajdująca się w tylnej części stopy; służy jako jeden z punktów oparcia kończyny dolnej w pozycji stojącej. Poza tem jest miejscem przyczepu ścięgna mięśnia trójgłowego łydki (tzw. ścięgna Achillesa).

Piffero, włoska nazwa fujarki pastuszej, od której pochodzi nazwa pifferato dla grającego na tym instrumencie.

Pigadasi, ob. Asoka.

Pigafetta Antonio, podróżnik włoski, * 1491, † 1534; autor opisu podróży Magelana dookoła ziemi.

Pigalle Jean Baptiste, rzeźbiarz francuski, * 1714, † 1785; wykonał szereg posągów do ogrodów i zamku w Crécy dla Mme Pompadour; pomniki w Notre Dame i kościele św. Tomasz w Strassburgu.

Pigmaljon, mityczny król Cypru; wyrzeźbił z kości słoniowej posąg dziewczicy, którą nazwał Galateą i w której zakochał się; na jego prośbę Afrodyta ożywiła posąg i P. poślubił Galateę. Sztuka i literatura wielokrotnie korzystała z tego tematu (Sofokles, J. J. Rousseau; malowidła Girodet'a, rzeźba Falconet'a i in.).

Pigmeje, plemiona karłowate o skórze żółtej lub brunatnej, włosach wełnistych, twarzach małpich, wzrostu najwyżej do 1,45 m., pozostające na najniższym stopniu kultury, żyjące w Afryce środkowej, w Melanezji i na wyspach Sundzkich; uprawiają pierwotny zawód łowiecki.

Pigmenty, barwniki w ustroju ludzkim lub zwierzęcym, znajdujące się w skórze, w siatkówce oka, w nadnerczach, we włosach. Zadaniem p. w skórze jest m. in. ochrona przed promieniami słonecznymi.

Pigoń Stanisław, historyk literatury, * 1885; prof. literatury polskiej na Uniw. Stefana Batorego w Wilnie. 1927 rektor tegoż uniwersytetu; prace: „O Księgach narodu i pielgrzymstwa polskiego“ (1911), „Do podstaw wychowania narodowego“ (1917), „Z epoki Mickiewicza, studja i szkice“ (1922), „Głosy z przed wieku, szkice z dziejów procesu filareckiego“ (1924) i in.; wydał w opracowaniu krytycznym utwory A. Mickiewicza, A. Towiańskiego i S. Goszczyńskiego.

Pigułki, ob. pilulae.

Pigułowiec, ob. Scarabaeus sacer.

Pigwa, Cydonia, rodzaj roślin z rodziny Rosaceae (różowate). Krzewy lub niewysokie drzewa z Europy pld. i Wschodu. C. vulgaris, p. pospolita, krzew lub małe drzewo, o pedach bezbrzoznych, młodych gałązkach kutnerowo owłosionych, liściach krótkoogonkowych, jajowatych, z wierzchu ciemnozielonych, od spodu filcowatych, całobrzegich, kwiatach biało-różowych, osadzonych pojedynczo

na szczytach pędów; owoc duży, gruszkowaty, barwy żółtej, pokryty kutnerem, silnie aromatyczny. Kwitnie V. Pochodzi z Azji, sadzona w ogrodach jako krzew ozdobny i owocowy. C. japonica (Chaenomeles japon.), p. japońska, krzew do 3 m. wysok., o gałązkach kolczastych, liściach odwrotnie jajowatych, ostro piłkowanych, nagich, z wierzchu ciemnozielonych i połyskujących, kwiatach purpurowych lub różowych, zebranych po 2—6 w baldaszki; owoc nagły, z obu stron spleciony, kulisty, zielonawy. Kwitnie IV—V. Pochodzi z Chin i Japonii, w ogrodach często sadzona jako krzew ozdobny.

Pihkva, estońska nazwa m. Pskowa.

Pijacki obłąd, ob. delirium (tremens).

Pijarzy albo Zgromadzenie szkół pobożnych (Ordo clericorum regularium pauperum Matris Dei scholarum piarum), członkowie zgromadzenia zakonnego, założonego 1607 w Rzymie przez św. Józefa Kalasantego; oprócz trzech zwykłych ślubów zakonnych: ubóstwa, czystości i posłuszeństwa, składają jeszcze czwarty: bezpłatnego nauczania młodzieży. W Polsce pierwszy klasztor P. założył Władysław IV w Warszawie 1642 r.; w 1662 powstała osobna prowincja polska; ogółem liczone w Polsce 16 kolegiów; wśród członków zgromadzenia najznakomitszym był ks. Stanisław Konarski.

Pijawka, w myśliwiec rodzaj psa bardzo zajętego, używanego do polowania na dziki.

Pijawka końska, ob. Hirudinea.

Pijawka ładowa, ob. Hirudinea.

Pijawka lekarska, ob. Hirudinea.

Pijawki, ob. Hirudinea.

Pik, kolor w kartach.

Pik Franciszek (F. Mirandola), poeta, krytyk i tłumacz polski, * 1871 w Krośnie; studja filozoficzne w Krakowie, Heidelbergu, Berlinie, Paryżu. Wydał: „Liber tristium“, „Liryki“, „Tropy“ i in. Mnóstwo tłumaczeń.

Pika, rodzaj lancy, składającej się z długiego drzewca, zakończonego metalowym grotem. P. używana była jako broń piechoty do walki wręcz. Lance rosyjskich kozaków nosiły również nazwę p.

Pika, tkanina bawełniana z deseniem wypukłym, używana do wyrobu kamizelek, spodnic, kap itp.

Pikantny (franc.), korzenny, pieprzny, ostry (smak); zaostrzający ciekawości, drastyczny.

Pikardja, franc. Picardie, dawna prow. Francji pñ.-wsch., obejmująca teraźniejszy depart. Somme oraz części dep. Aisne, Oise i Pas-de-Calais; uprawa roli, chów bydła, rybołówstwo; liczne miejscowości kąpielowe; stol. Amiens. Zajęta przez Filipa Augusta w 1185, przyłączona do Francji w 1477.

Pikardyjska tercja, interwał, wnoszący do tonacji minorowej zakończenie majorowe, i nie tylko zakończenie ostateczne całego utworu, jak to u J. S. Bacha nieraz spotykamy, lecz nawet pewnych jego części. Tercja ta wielka, pojawiała się bardzo często, szczególnie w pierwszej połowie XVII w. Pytanie, dla-

czego J. J. Rousseau nazwał ją pikardyjską pozostała dotąd niewyjaśniona.

Pike's Peak, szczyt w Rocky Mountains w Colorado (St. Zj. Am. Płn.), 4.301 m. n. p. m.

Pikieta, 1) nazwa, dawana dawniej niedużemu oddziałowi, wystawianemu w celu ubezpieczenia obozujących lub maszerujących oddziałów; 2) gra w karty na dwie osoby z 32 kartami.

Pikiniarz, dawniej żołnierz pieszy, uzbrojony w pikę. Jego uzbrojenie ochronne stanowiły hełm i pancerz blaszany. Oddziały p. przeznaczone były do walki wręcz; po ich bokach stali muszkietery, którzy, w razie zderzenia się z przeciwnikiem, kryli się za pikinierami. Niekiedy (u Szwajcarów i lancknechtów) zwarte czworoboki p. otoczone były muszkietierami, bronionymi przez cały las wysuniętych przez nich pik.

Pikle, ostre przyprawy roślinne, marynowane w occie.

Pikling, gatunek śledzia wędzonego.

Piknik (franc.), zabawa towarzyska składkowa.

Piknometr, przyrząd do wyznaczania ciężarów właściwych. Flaszeczka szklana dokładnie skalibrowana, o ściśle oznaczonej objętości. Przez ważenie p. pustego, p. napełnionego cieczą badaną i p. napełnionego wodą destylowaną, oblicza się stosunek ciężaru cieczy w objętości p. do ciężaru wody w tej samej objętości, a więc ciężar właściwy badanej cieczy. P. nadaje się również do wyznaczania ciężarów właściwych ciał stałych. Ciężary właściwe ciał, znalezione przy temperaturze pokojowej, należy sprowadzić do temperatury 4° C.

Pikolina, związek organiczny, C₅H₄N.CH₃, metylowa pochodna pirydyny; istnieje w trzech postaciach izomerycznych α-p., ciecz o temp. wrz. 129°, β-p., ciecz o temp. wrzenia 144°, oraz γ-p., ciecz o temp. wrzenia 142°.

Pikrolimenit, pikrotytanit, minerał (Fe, Mg)TiO₃, ilmenit, zawierający magnez.

Pikrotoksyna, rybitrutka, związek organiczny C₃₀H₃₄O₁₃; bezbarwne kryształki o wybitnym smaku gorzkim, temp. topn. 200°. Występuje w roślinach Anamirta cocculus, Aconispermum cocculus i in.; silna trucizna.

Pikrotytanit, ob. pikroilmenit.

Pikrynlany, sole kwasu pikrynowego; są mniej trwałe od wolnego kwasu pikrynowego; bardzo łatwo wybuchają. Powodem samorzutnych wybuchów amunicji artyleryjskiej może być rozkład pikrynianu żelazawego, tworzącego się w granatach.

Pikrynowy kwas, trójnitrofenol, OH.C₆H₂(NO₂)₃; związek organiczny; żółte kryształki o smaku gorzkim, temp. topn. 122°; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze. Otrzymuje się przez nitrowanie fenolu; wykryto w r. 1771; ma zastosowanie jako żółty barwnik oraz jako ciało wybuchowe (mellnit).

Pikryty, skały, odmiana perydotytów (ob.).

Piktowie, pierwotna ludność wysp brytyj-

skich przed osiedleniem się Celtów; przetrwała do VII w. po Chr.

Pikulina, mały flet (flauto piccolo); ob. piccolo.

Pikulski Gaudenty, pisarz historyczny, zakonnik-reformat, †1763 we Lwowie; ogłosił: „Sukces świata czyli historia uniwersalna, zaczawszy od stworzenia świata aż do teraźniejszego czasu“ (1763), „Złość żydowska przeciwko Bogu i bliźniemu, na objaśnienie talmudystów“ (1758) i in.

Pilastr lub **pilaster** (franc.), w budownictwie nazwa słupa, wpuszczzonego połowa lub większą częścią swej powierzchni w mur dla wzmocnienia tego muru lub dla dekoracji.

Pilasy, ob. Plichta.

Pilat Roman, historyk literatury, *1846 we Lwowie, †1906; 1871 docent, 1874 prof. historii literatury polskiej na Uniw. Lwowskim; prace: „O literaturze politycznej Sejmu czteroletniego“ (1872), „Pieśń Bogarodzica“ (1879), „Początek publicystyki literackiej w Polsce“ (1883), „O autografiach Mickiewicza“ (1892); wykłady uniwersyteckie: „Historia literatury polskiej“ (od 1908).

Pilat Stanisław, pedagog i literat, *1802, †1866; 1831 wzięty do niewoli i zesłany na Kaukaz, powrócił 1835 do Lwowa; ogłosił dramaty historyczne: „Strusiowie“ i „Zofia Morstynówna“ oraz „Ustęp z pamiętników z czasów niewoli na Kaukazie“.

Pilat Tadeusz, ekonomista i statystyk, *1844 w Gumniskach pod Tarnowem, †1923; 1869 docent, 1872 prof. nauki administracji i statyki na Uniw. Lwowskim, od 1877 poseł na sejm krajowy; zorganizował 1873 we Lwowie krajowe Biuro Statystyczne i był jego kierownikiem do 1920; ogłosił w „Wiadomościach statystycznych“ szereg rozpraw z zakresu organizacji kredytowych, ustroju własności ziemskiej i samorządu gminnego w b. Galicji oraz „Podręcznik statystyki Galicji“ (1900).

Pilat Władysław, ekonomista i socjolog, *1857 we Lwowie, †1908; studja na Uniw. Lwowsk.; od 1881 urzędnik prokuratorji skarbu we Lwowie, 1889 docent, potem prof. ekonomji społecznej i prawa handlowego i wekslowego na Politechnice Lwowskiej, 1890 docent na Uniw. Lwowskim; prace: „Kongresy międzynarodowe karne i ich znaczenie“ (1881), „Środki państwowe przeciw pijaństwu“ (1882), „Nowy zarys socjologii“ (1885), „O renie gruntowej“ (1889), „Józef Supiński“ (1893), „O nowoczesnej socjologii“ (razem z Wit. Lassota, 1903), „Socjologia sztuki“ (1907).

Pilat, masyw skalny w grupie Alp Berneńskich (2.132 m. wys.); kolej zębata; w pobliżu jez. P., gdzie, według legendy miejscowej, zatopione być miały zwłoki Poncjusza Pilata.

Pilatus Pontius (Pilāt), rzymski prokurator w Judei 26—36; wydał na Chrystusa wyrok śmierci, według Ewangelji wbrew swej woli, a pod naciskiem Żydów; znienawidzony za despotyzm przez Żydów i na ich żądanie odwołany.

Pilaw (pers.), wschodnia potrawa z baraniny z ryżem.

Pilawa, herb polski: w polu błękitnym półtrzecia krzyża białego; w hełmie pięć piór strusich.

Pilawce, wieś na Podolu, pamiętna sromotną ucieczką 1648 r. pospolitego ruszenia (z 3 regimentarzami na czele) przed wojskami kozacko-tatarskimi.

Pilcha, to samo, co koszatka; ob. Myoxus glis.

Pilchard, ob. Clupea.

Pilchowski Dawid ks., tłumacz i pedagog, *1735, †1802; jezuita, naucz., wizytator szkół, prof. Akademii Wileńskiej, 1795 biskup-sufagan wileński.

Pilcomayo, pr. dopływ rz. Paragwaj, (Am. Pld.), dług. 1.100 km., żeglowny.

Pilecki Antoni, prawnik i literat, *1853 w Dobrzyniu nad Drwęcą, †1921 w Warszawie; studja na Uniw. Warszawskim; adwokat, redaktor „Opiekuna domowego“, „Antraktu“, „Rocznika literackiego“; ogłosił kilka zbiorów poezji oraz rozprawy i studja: „Ustęp z dziejów cywilizacji żydowskiej“, „Kobiety poetki“, „Pesymizm w utworach poetek naszych“ i in.

Pilecki Tytus, malarz polski, *1843, †około 1900; kształcił się w Dreźnie i Monachjum. Namalował obraz „Goplana“, wielokrotnie reprodukowany, szereg portretów.

Pilgram, ob. Pelgrimov.

Pilica, l. dopływ Wisły, wypływa w Jurze krakowskiej, dług. 313 km.

Pilica, m-ko w pow. olkuskim (woj. kieleckie), u źródeł rz. Pilicy, 7.500 mieszk.; zamek.

Pilichowski Leopold, współczesny malarz polski, *1869; kształcił się w Warszawie, Monachjum, Paryżu. Mieszkał przez długi czas w Łodzi. Ważniejsze prace: „Robotnik“, „Nocturne“ oraz sceny z życia Żydów.

Pilidium, swobodnie pływająca larwa, występująca w rozwoju wstężniaków; ob. Nemertini.

Piliński Adam, paleograf, *1810, †1887; wynalazł sposób chemicznego odtwarzania drzeworytów, rycin i druków; wydał kilka utworów literatury dawnej.

Piliński Tadeusz, historyk, *1837 w Tarnowcu, †1867; studja w Krakowie, Bonn i Getyndze; uczestnik powstania 1863; ogłosił: „Bezkrólewie po Zygmuncie Augustie i elekcja króla Henryka“ (1872).

Pillati Gustaw, syn Ksawerego, malarz polski, *1874; kształcił się w krakowskiej Akademii; prace: „Dziadek i wnuczka“, „Rekruci“ i in. W ostatnich latach wystawia przeważnie widoki górskie i sceny rodzajowe z Podkarpacia.

Pillati Henryk, malarz polski, *1832 w Warszawie, †tamże 1894; kształcił się w Warszawie i Paryżu. Ważniejsze prace: „Berek pod Kockiem“, „Sobieski pod Wiedniem“, „Targ na konie“, „Obrońca Częstochowy“. Wykonał wiele ilustracji do czasopism („Kłosa“, „Tygodnika Ilustrowanego“).

Pillati Ksawery, malarz, *1843, †1910;

kształcił się w warszawskiej Szk. Szt. Piękn. i w Monachjum. Osiedliwszy się w Warszawie, poświęcił się prawie wyłącznie ilustracji.

Pillau, ob. Piława.

Pilnik, hartowana sztaba stalowa, płaska, kanciasta, okrągła lub półokrągła z powierzchnią płaską, ostro ponacinana, służąca do ściernia lub gładzenia twardych materiałów.

Pilnitz, wieś w Saksonii, pamiętna pilnicą konwencją, zawartą 25—27. VIII. 1791 między ces. Leopoldem II i Fryderykiem Wilhelmem II w celu wspólnej akcji przeciwko Francji.

Pilocarpus, rodzaj roślin z rodziny Rutaceae (rutowate); krzewy o dużych, nieparzystopierzastych liściach, właściwie wschodniej Brazylii. P. sebloanus, P. microphyllus, P. spicatus i inne dostarczają liści „Folia Jaborandi“, zawierających pilokarpinę i używanych jako środek moczopędny i napotny.

Pilokarpina, związek organiczny, C₁₁H₁₆N₂O₂, alkaloid pirydynowy; ciecz oleista o odczynie alkalicznym. Występuje w roślinie Pilocarpus. Używana jest w lecznictwie w postaci soli, np. chlorowodorek (pilocarpinum hydrochloricum).

Pilolit, minerał, H₂Al₂Si₆O₁₆ · 2Mg(OH)₂ · 4H₂O mało rozpowszechniony, znany w Miękinii pod Krakowem.

Pilon Germain, rzeźbiarz francuski, *1535 w Paryżu, †1590. Ulubiony rzeźbiarz Katarzyny Medici; dzieła: „Mater dolorosa“ (marмур, w kościele Saint Paul w Paryżu, 1585), grobowce Birague'a i Walentyna Baliani (po 1584, Luwr), biusty Henryka III (Luwr), Karola IX (kol. Wallace), Jana de Morvillier (Orlean), monumentalny kominek (Luwr) i in.

Pilot, 1) sternik, kierujący samolotem wzgl. balonem; 2) ob. retman.

Piloty Karl von, historyczny malarz niemiecki, *1826, †1886. Z dzieł: „Seni przed zwłokami Wallensteina“ (1856), „Śmierć Aleksandra“, „Galileusz w więzieniu“.

Pilsen, ob. Pilzno.

Pilśni, materiał gęsty, zbity, otrzymywany z włókien wełny przez spleatanie z pomocą ogrzewania lub ugniatania; używa się na kapelusze, podeszwy, wory do filtrowania itp. Do wyrobu pilśni kapeluszniczej używa się przeważnie szerści zajęczej i króliczej.

Pilź Erasm, publicysta i polityk, *1851; studja w Warszawie i Petersburgu; 1879 założył „Nowiny“ warszawskie; 1882—1905 redaktor i wydawca „Kraju“ petersburskiego, potem dyr. Biura pracy społecznej w Warszawie; 1919 poseł polski w Pradze, potem wice-minister spraw zagranicznych; ogłosił m. in.: „O chwili obecnej“ (1898), „Nasza młodzież“ (1901), „Nasze stronnictwa skrajne“ (1902), „Polityka rosyjska w Polsce“ (1908).

Pilz Jan, lekarz-psychjatra, *1870; prof. psychjatrij i neuropatologii na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił: „O porażeniach czucia“, „Schematy do oznaczenia unerwienia skóry“ i in.

Pilulae, pigułki, małe kulki (wagi 0,1—0,2 gr.), utworzone z jakiegokolwiek spójstej gęstej masy (massa pilularum) z dodatkiem leku (stałego lub półpłynnego). Massa pilularum składa się najczęściej z lukrecji (radix et succus liquiritiae), z mieszaniny gumy arabskiej z gliceryną albo też z mydła (sapo medicinalis) z dodatkiem alkoholu. P. nadają się do łatwego przełykania; przy leżeniu nie psują się.

Pilularia, galuska, rodzaj paproci wodnych z rodz. Marsiliaceae (marsylje). W Europie: P. globulifera, g. kulecznica, bylina o lodydze czołgającej się na dnie płytkich wód, liściach nitkowatych, zamłodu skręconych w pastorał, bardzo delikatnych; z nasady liści wyrastają, na krótkich szypułkach, 4-0 komorowe zbiorniki zarodnikowe (sporokarpia). Mokradła, brzegi stawów.

Pilum (łac.), ciężka włócznia rzymska z grotem żelaznym ok. 1 m. dług. i z długiem, u dołu okutem, drzewcem. Używała tej broni piechota rzymska, która otwierała bój.

Pilzno, m. pow. (woj. krakowskie), na l. brzegu rz. Wisłoki, 3.500 mieszk.

Pilzno, czesk. Plzen, niem. Pilsen, stol. żupy w Czechosłowacji, nad rz. Mzą, 88.500 mieszkańców; kościół z XIII w.; słynne browary; fabr. dział (Skoda), wyroby metalowe, instrumenty muzyczne; kopalnie węgla, kaolin.

Piła, listwa żelazna lub stalowa, zazębiona na jednej z dwóch dłuższych krawędzi; służy do piłowania, tarcia, rozrzynania drzewa, metali, kości, kamieni; może być poruszana siłą ludzką lub mechanicznie. P. bywają proste, działające przez poruszanie się w dwóch kierunkach przeciwnych; kołowe, obracające się dookoła swej osi; wstęgowe, w których p. przesuwa się sposobem ciągłym (jak pas bez końca). Drobne p. nazywają się laubzegi. P. walcowate lub wklęsłe służą do wycinania płyt okrągłych. Żęby p. mają różną postać, zależnie od materiału i celu, do którego p. jest przeznaczona. Wielkie p. poruszane działaniem wody lub pary, zwą się tartakami. P. do tarcia kamieni są zwykle bez zębów, działają za pośrednictwem dodawanego ostrego piasku i podlewania wodą.

Piła (niem. Schneidmühl), m. i stol. prow. Grenzmark Posen-Westpreussen (Prusy), nad rz. Głda, 32.500 mieszk.; wyroby włókiennicze, handel zbożem. Miejsce urodzenia Stanisława Staszycza.

Piła, ob. Pristis pectinatus.

Piła kostna, ob. kostna piła.

Pilat, ob. Pilatus Pontius.

Piława, niem. Pillau, m. w Prusach Wschodnich, pow. rybacki; port morski i twierdza, 6.700 mieszk.; latarnia morska; szkoła marynarzy; kąpiele morskie.

Piłka, lekka, odskakująca kula do gry i zabawy, różnej wielkości. z gumy, celuloиду, skóry, wełny; pełna lub dęta.

Piłka koszykowa (basket ball), piłka do gry, składająca się z gumowego pecherza i skórzanej opony ze szwami, zwróconemi nazewnatrz; obwód 75—80 cm., waga 550—650 gr.; gra po-

lega na walce dwóch drużyn, złożonych z 5-ciu graczy każda, o wrzucenie rękami piłki do kosza przeciwników.

Piłka latająca (volley ball), siatkowa dłońka, obwód 65—70 cm., waga 220—270 gr.; nazwa gry, w której dwie drużyny, po 6-u graczy każda, odbijają piłkę rękami ponad siatkę tak, aby upadła na pole przeciwników.

Piłka nożna (football), gra sportowa, wprowadzona przez Anglików w XIX w., polegająca na rozgrywaniu spotkań (mecze) między dwiema drużynami, po 11 graczy każda. Zwycięza drużyna, która zdobędzie więcej goli (gola). Gol: wprowadzenie piłki do bramki przeciwnika, bronionej przez bramkarza, osłoniętej z boków i z tyłu siatki, zatrzymującą piłkę w razie celnego strzału. Drużyny składają się z bramkarza, dwóch obrońców, trzech pomocników i ataku: lewego i prawego skrzydłowego, lewego i prawego łącznika i środka ataku. Piłkę odbija się nogami, głową itp., za dotknięcie ręką przeciwnik strzela rzutem karnym lub wolny. Gra trwa dwa razy po 45 min. z 10 minutową przerwą. Najwyżej stoi w Anglii, Austrii i Ameryce Płd. Największą rewją światową piłki nożnej był turniej, rozegrany w ramach VIII Olimpiady w 1924 w Paryżu przy udziale 22 narodów Europy, Ameryki, Azji. Polska w 1927 posiadała dwa związki piłki nożnej: Polski Związek Piłki Nożnej w Krakowie, kluby, A., B. i C. klasowe plus Cracovia, i Polska Liga Piłki Nożnej w Warszawie.

Piłka wodna, gra pływacka o zasadach podobnych do footballu.

Pilsudski Bronisław, etnograf, * 1866, † 1918; studja na Uniw. petersburskim; oskarżony o udział w spisku na życie Aleksandra III 1887, skazany na 15 lat ciężkich robót, zesłany na Sachalin. Na osiedleniu studiować zaczął życie i język Ainów i Gilaków; 1899 osiadł we Władywostoku jako kustosz tamtejszego muzeum; 1903 odbył wyprawę naukową wraz z W. Sieroszewskim na wyspę Hokkaido w Japonii dla zbadania życia Ainów tamtejszych; 1906 powrócił do kraju; przebywał odąd głównie w Krakowie i na Podhalu; 1911 przewodniczący sekcji ludoznawczej przy Towarzystwie Tatrzańskim; ogłosił szereg rozpraw i studiów o Ainach i Gilakach.

Pilsudski Józef, b. Naczelnik Państwa, pierwszy Marszałek Polski, * 1867; relegowany z Uniwersytetu charkowskiego z powodu udziału w rozruchach studenckich, powrócił do Wilna; za działalność w kołach socjalistycznych 1888 zesłany na Syberję, skąd wrócił 1892; za należenie do P. P. S. 1900 aresztowany, uciekł 1901 z więzienia w Petersburgu i zamieszkał w Krakowie. 1904 wyjechał do Japonii. W czasie rewolucji 1905 organizował grupy bojowe P. P. S. Od 1908 zaczął tworzyć w Galicji „Strzelca”, który stał się wzorem dla innych organizacji wojskowych niepodległościowych. Po wybuchu wojny światowej z oddziałem strzelców przeszedł do Królestwa Kongr. (6. VIII. 1914 r.), tworząc kadre dla I legjonu, mającego stać się zaczątkiem

wojska niepodległej Polski. Walczył w kieleckim, radomskim, na Podhalu, Wołyniu, 26-go września 1916, nie mogąc otrzymać od rządów austr. i niem. zadowalniającej gwarancji, podał się do dymisji i oddał się pracy konspiracyjnej w Polskiej Organizacji Wojsk. (P.O.W.). Od 10. I. do 24. VI. 1917 szef depart. wojsk. Tymcz. Rady Stanu. 22 lipca 1917 aresztowany przez generała-gubernatora warsz. i internowany w Magdeburgu. Po powrocie w pocz. listopada 1918 do Warszawy został Naczelnikiem Państwa i Naczelnym Wodzem. W 1919 rozpoczął akcję wojskową, mającą na celu odzyskanie Wilna, przyłączył je do Polski wraz ze znaczną częścią ziem białoruskich. W 1920, w przymierzu z wojskami ukraińskimi Petlury, wyruszył na Kijów (maj); pod naporem wojsk bolszewickich musiał rozpocząć odwrot. Po wycofaniu wojsk na linię Wisły podjął ofensywę (sierpień), wstrzymując wojska bolszewickie i rozbijając je kilkakrotnie. Po wyborach do sejmu 1922 nie przyjął proponowanej kandydatury na Prezydenta Rzplitej i w 1923 usunął się do życia prywatnego, pisząc wspomnienia („Moje pierwsze boje”, „Rok 1920” i in.). Po upadku gabinetu Aleksandra Skrzyńskiego, kiedy premierem został W. Witos, wyruszył z wojskiem na Warszawę (12. V. 1926), zajął ją, a po dymisji prez. Wojciechowskiego i W. Witosy został ministrem spraw wojskowych w I-ym gabinecie Bartla. Wybrany przez Zgromadzenie Narodowe 31. V. znaczną większością na prezydenta Rzplitej, nie przyjął kandydatury i, po obiorze prez. I. Mościckiego, pozostał nadal ministrem spraw wojskowych w II-gim gabinecie Bartla i przewodniczącym Rady Wojennej, jako desygnowany na wypadek wojny Wódz Naczelnym. Po upadku III gabinetu Bartla, prezydent ministrów i minister spraw wojskowych.

Piment (angielski pieprz, angielskie ziele), drobne, okrągłe, brunatne owoce drzewa *Pimenta officinalis* (Ameryka Płd. i Indie Zach.), zebrane przed dojrzewaniem i wysuszone, zawierają oleiki eteryczne; używane jako przyprawa kuchenna.

Pimpinella, biedrzyca, roślina z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate). Ziółna roczna lub bylina, rosnące po łąkach, zarostach, lasach liściastych w Europie i na Wschodzie. W Polsce pospolitsze: *P. saxifraga*, b. mniejszy, bylina o lodydze 3—5 dm. wysokości, obłej, liściach pojedynczo (rzadko podwójnie) pierzastych, o 3—6 parach listków, kwiatach białych. Kwitnie VI—IX. Suche zbrocza, lasy przydroża. *P. major*, b. wielki, bylina, dorastająca 1 m. wysok., o lodydze kańciastej, gąszczastej, liściach pojedynczo pierzastych, o 2—4 parach skośnie jajowatych listków, kwiatach białych lub różowych. Kwitnie VI—VIII. Łąki, moczary, zarosła, lasy liściaste. Korzeń obu gatunków ma zastosowanie w medycynie jako „*Radix Pimpinellae*”. *P. anisum*, b. anyż, ziele roczne, o lodydze 15—20 cm. wysok., owłosionej, górą rozgałęzionej, liściach dolnych okrągławo nerkowatych, ząbkowanych, średnich, 3—5-cio

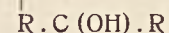
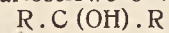
dzielnych, o listkach jajowatych, górnych 2—3-krotnie pierzasto siecznych, o odcinkach lancetowatych; kwitnie biało w VII—VIII. Uprawiany niekiedy po ogrodach dla aromatycznych nasion.

Pina, pr. dopływ Jasioldy, dług. 87 km., łączy się z kanałem Królewskim.

Pinaki (franc.), mała budowla w kształcie stożkowatym albo piramidalnym, którą się wznosi na skarpach, na szczycie, na narożnikach, ażeby przez obciążenie muru uzyskać większą statyczność; często pokrywany ornamentem. Charakterystyczny dla budownictwa greckiego; rozkwit od XII—XVI w.

Pinakoid, to samo, co dwuścian (ob.).

Pinakony, związki organiczne, glikole = alkohole dwuwartościowe o wzorze ogólnym:

Pinakoteka (greck.), w Propilejach ateńskich sala, a u star. Rzymian miejsce przy wejściu do atrium, ozdobione malowidłami; w nowszych czasach zbiór obrazów (np. w Monachium).

Pinang, ob. Pulo Pinang i Georgetown.

Pinar del Rio, stol. prow. P. na wyspie Kuby (Antyle), 48.000 mieszk.; plantacje tytoniu.

Pinasa, 1) wąski, długi, lekki statek żaglowy; 2) szalupa dla oficerów sztabowych.

Pince-nez (franc.), rodzaj okularowy, zaopatrzonych rączką, celem przytrymywania.

Pinceta, metalowe szczypczyki, używane przez chirurgów przy operacjach i opatrunkach do trzymania gazy lub waty, przez przyrodników zaś przy preparowaniu anatomicznym.

Pinceta.

Pinchbeak, ob. mosiądz.

Pincio (Monte), najdalej na północ wysunięte wzgórze z siedmiu pagórków Rzymu; w staroż. Pincius mons z ogrodami Lukullusa; obecnie mieści się tu piękny park, założony 1809—14, oraz Villa Medici.

Pindar, liryk grecki, * 522 przed Chr. w Tebach, † prawdopodobnie 448 w Argos; pisał hymny, dytamy, pieśni (epinkje) na cześć zwycięzcom na wielkich igrzyskach narodowych; liczne wydania i przekłady.

Pindos, dawna nazwa pasma górskiego między Tesalią a Epiroem, ok. 2.500 m. wys.

Pine Robert Edge, malarz amerykański, * 1742 w Londynie, † 1790 w Filadelfii. Malował obrazy historyczne i portrety, m. in. Waszyngtona Gates'a, Carroll'a, barona Steubena.

Pinega, pr. dopływ Dźwiny, dług. 520 km.

Pinelli Bartolomeo, sztycharz włoski, * 1781, † 1835. Wykonywał sztychy z obrazów mistrzów włoskich, serje kostjumów starożytnych i współczesnych, karykatury, ilustracje. Malował pejzaże z okolic Tivoli.

Pinen, związek organiczny, należący do grupy terpenów wielopierścieniowych, $C_{10}H_{16}$; ciecz o przyjemnym zapachu, temp. wrzenia 156°, ciężar własc. 0,858. Istnieje w trzech po-

stacjach izomerycznych: prawy, lewy i racemiczny.

Pinero Arthur, pisarz i aktor angielski, * 1855. Napisał realistyczne sztuki dramatyczne: „The second Mrs. Tanqueray”, „The profligate” i in.

Pinerolo, m. okręgowe w Piemontcie w prow. turyńskiej (Włochy płn.-zach), 19.300 mieszk.; wyroby jedwabne i bawełniane, handel winem.

Ping-jang, m. w Korei płn., nad rz. Ta-tong, 58.650 mieszk.; pamiętne zwycięstwem Japończyków nad Chińczykami 1894.

Ping-pong (ang.), gra, rodzaj małego lawn-tennisu, w który się grywa na bilardzie lub na stole.

Pingré Alexandre Gui, astronom francuski, * 1711, † 1796; w 1760 obserwował przejście Wenus przez tarczę słoneczną; napisał „Cométographie” (Paryż, 1783—84, 2 tomy).

Pinguente, m. w Istrii (Włochy płn.-wsch.), u źródła rz. Quieto, 17.000 mieszk.

Pinguicula, tłuścioz, rodzaj roślin z rodziny Lentibulariaceae (pływaczowate). Rośliny lądowe lub błotne płn. strefy. u-

miarkowanej Mają liście zebrane w różyczkę, całobrzegie o zawiniętym brzegu, z wierzchu z maleńkimi gruczołami, kwiaty grzebniaste z ostrogą. W Polsce na torfowiskach: *P. vulgaris*, t. pospolity (rys.), kwitnący niebieskofioletowo w V—VI, oraz *P. alpina*, t. alpejski, kwitnący żółtawo-biało w V—VIII. Rośliny owadożerne; owady, pełznące po liściach, są przez nie odcinane i trawione wydzielającymi się gruczołami sokami.

Pinguicula vulgaris.

Pingwin, ob. Impennes.

Pinheiro Chagas Manuel Joaquim, literat portugalski, * 1842, † 1895; prof. literatury w Lizbonie; 1883—86 min. marynarki i kolonii; napisał poematy: „Poema da Mocidade”, „Anjo do Lar”, dramaty, powieści, poza tem „Historia de Portugal” i in.

Pini Tadeusz, krytyk i historyk literatury, * 1872 we Lwowie; studja we Lwowie; wydał osobno: „Studjum nad genezą Irydona” (1899), „Dwaj poeci filozofowie” (1900), „Henryk Sienkiewicz” (1901), „Nasza współczesna poezja” (1902), „O przyszłe drogi literatury polskiej” (1916); ogłosił wydania zbiorowe pism A. Mickiewicza, Z. Krasińskiego i J. Stowackiego.

Pinicola enucleator, łuskowiec, ptak z rodziny Fringillidae, podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała ok. 22 cm. Dziób krótki, gruby; koniec szczęki haczykowato wdotł zagięty. Upierzenie zmienne, zależnie od płci i wieku. Samiec różowoczerwony; skrzydła i ogon czarno-brunatne. Pióra na skrzydłach z czerwono-białym obrzeżeniem. Brzuch i kuper szare. Ubarwienie samic szare z dodatkiem oliwkowo-żółtej barwy na szyi i piersiach. Młode samce podobne do samic, lecz bardziej jaskrawo żółte. Zamieszkuje płn. Skandynawję, płn. Rosję i Syberję. Dość często spotyka się w Prusach

Wschodnich. Do Polski zalatuje tylko sporadycznie.

Piniński Leon, polityk, prawnik, pisarz-estetyk, * 1857 we Lwowie; studia we Lwowie; 1886 docent, 1891 prof. prawa rzymskiego na Uniw. Lwowski; 1888—98 poseł do parlamentu wiedeńskiego, 1898—1903 namiestnik Galicji, 1903—18 członek austriackiej Izby panów; ogłosił: „Pojęcie i granice prawa własności“ (1900), „Ewolucja i moda w pojmowaniu piękna“ (1908), „Przechadzka po muzeach madryckich“ (1908), „Pod wrażeniem Rozmyślań Marka Aurelega“ (1911), „Piękno miast i zabytki przeszłości“ (1912), „Muzyka jako czynnik kultury“ (1913), „Etyka Dantego w Boskiej Komedii“ (1922), „Shakespeare, wrażenia i szkice z twórczości poety“ (t. I i II, 1924) i in.

Pinja, ob. **Pinus**.

Pinka, dwu- lub trzymasztowy statek o rufie zaokrąglonej, pospolity na morzu Śródziemnym.

Pinkowa sól, chlorocynjan amonowy (NH₄)₂SnCl₆, związek nieorganiczny; bezbarwna kryształki; rozpuszcza się w wodzie; ma zastosowanie jako zapaśwa w farbiarstwie.

Pinna, pletwa, nazwa przydatków ciała, służących jako narządy ruchu u ryb i innych kręgowców, żyjących w wodzie. U ryb wyróżnia się pletwy nieparzyste i parzyste. Te ostatnie odpowiadają kończynom czworonogów (Tetrapoda) i składają się z pletw piersiowych: pinnae thoracicae, p. pectorales (odpowiadające kończynom przednim) i z p. brzusznych: p. abdominales, p. ventrales (kończyny tylne). Nieparzystymi są pletwy: grzbietowa (p. dorsalis), ogonowa (p. caudalis) i odbytowa (p. analis). U ssaków kończyny często mają charakter pletwowaty, np. u Pinnipedia. U niektórych mięczaków (Heteropoda, Pteropoda) skrzydłowe przedłużenia nogi określa się również jako pletwy.

Pinnipedia, pletwonogie; nazwa rzędu ssaków (Mammalia), z podgromady Monodelphia. Morskie (nieliczne gatunki mogą wchodzić do wody rzecznej lub jeziornej) ssaki o ciele grubym, nieco spłaszczonym, wrzecionowato zwężającym się ku tyłowi i porośniętym krótką lecz gęstą sierścią. Głowa mała, wyraźnie odsiegniona od krótkiej, ruchomej szyi (różnica od wielorybów — Cetacea). Kończyny krótkie, płaskie, pletwowate z palcami spiętymi błoną i zakończone mniej lub więcej wyraźnymi pazurami. Wargi grube z różnej długości wąsowatymi szczecinami. Ogon krótki, płaski (w odróżnieniu od wielorybów nigdy nie posiada pletwowatego kształtu). Oczy duże; nozdrza i uszy zamknięte; muszli usznej przeważnie brak (wyjątek Otariidae). Pod skórą mają grubą warstwę tłuszczu, zabezpieczającą ciało od utraty temperatury. Sutki na brzuchu. Uzębienie potężne, typu drapieżnego. Zęby trojaki; zmiana ich następuje jeszcze w życiu płodowym (różnica od drapieżnych — Carnivora). Siekacze małe i zwykle wcześniej wypadają; kły słabiej

rozwinęte niż u drapieżców (z wyjątkiem morsów, u których kły górne rosną stale i dosięgają potężnych rozmiarów); trzonowe są wszystkie jednakowe, ostrościskowane. Samce mają os penis w prąciu. Wszystkie pletwonogie doskonale pływają i nurkują, na lądzie są niezaradne i poruszają się niedość. Trzymają się zwykle gromadnie; na ląd wychodzą w okresie rozrodu i dla odpoczynku. Zamieszkują morza (oraz duże jeziora, np. Bajkał) strefy zimnej i umiarkowanej; trzymają się w pobliżu wybrzeży, lecz często odbywają dalekie wędrówki. Żywią się rybami, mięczakami i glonami morskimi. Rząd Pinnipedia obejmuje rodziny: Otariidae — uchatki; Odobaenidae (Trichechidae) — morsy; Phocidae — fok.

Pinos (Isla de), wyspa na pld. wybrzeżu Kuby (Antyle), 2.180 km², 3.500 mieszk.; kop. marmuru, wywóz owoców; stol. Nueva Gerona.

Pint, ang. jednostka objętości, 1/8 galona = 0,568 litra.

Pinta (franc. pinte), dawna kwarta franc., jednostka objętości = 0,93 litra.

Pinto Mendez, żeglarz portugalski, * 1509, † 1583; rzekomo pierwszy odwiedził Japonię (1542 r.). Napisał: „Perigrinacao“.

Pinturicchio Bernardino, właśc. **Betti**, malarz włoski, * 1455 prawdopodobnie w Perugia, † 1513 w Sienie. Wykonał słynne malowidła w apartamentach Borgii w Rzymie, obrazy historyczne, Libreria katedry sienieńskiej, szereg obrazów religijnych, z nich „Madonna z dzieciątkiem“ (katedra w San Severino) i portrety.

Pinus, sosna, rodzaj drzew i krzewów iglastych (Coniferae), z rodziny Abietineae (jodłowate), o pędach dwojakich: pędy wydłużone, okryte liśćmi łuskowatymi, nikłymi; skrócone, otulone u podstawy łuskami, dźwigają 2—5 liści szpilkowatych, zielonych, zimotrwałych. Kwiaty męskie w kłosach w części dolnej pędów wydłużonych, kwiaty żeńskie na szczytach młodych pędów tworzą szyszki, dojrzewające w 2-gim lub 3-im roku. Szyszki opadają całe. Należy tu ok. 70 gatunków, rosnących w pln. strefie umiarkow. oraz strefie podbiegunowej. W Polsce dziko: *P. silvestris*, s. zwyczajna, drzewo, rzadziej krzew, o pniu pionowym, korze na starszych gałęziach i w górnej części pnia czerwonożółtej, luszczącej się w łuski papierowo cienkie; kora w dolnej części pnia gruba, wielobocznie popękana; igły na pędach skróconych po 2, ostro zakończone, kolące, 4—5 cm. dług., sinozielone; szyszki stożkowate, pojedynczo stojące, jasnobrunatne. Jedno z najpospolitszych i najważniejszych drzew europejskich (rośnie także i w Azji pln.); znosi gleby ubogie w pokarmy, płaszczyste, rzadziej spotyka się na skałach i torfowiskach. Dostarcza drewna budowlanego, opałowego, smoły, terpentyny, kalafonii; długie i proste pnie sosnowe cenione są jako drzewa masztowe. *P. murgus*, kosodrzew, krzew płozący się, o korze ciennej, szpilkach ciemnozielonych, tępo zakończonych;

szyszki drobne, siedzące na b. krótkiej szypule, prosto odstające, symetryczne, o szczyście tarczy ciemno obrzeżonym. Tworzy w górach europejskich, ponad górną granicą lasów, gęste zarośla; w Polsce występuje w Tatrach. Podobna do gatunku poprzedniego jest *P. uncinata*, s. błotna; różni się szyszkami niesymetrycznymi oraz tarczami łusek szyszkowych piramidalnie wzniesionymi i wdół odgiętymi. Torfowiska (na Podhalu) oraz wydmy (Hel). *P. cembra*, limba, drzewo o pniu do 20 m. wysok., korze długo niepekającej, srebrzysto-szarej, później szaro-brunatnej, cienko luszczącej się, koronie nisko zbiegającej, piramidalnej; pędy jednoroczne pokryte kutnerem, na pędach skróconych po 5 szpilek; szyszki szeroko jajowate, sino oszronione, o łuskach szerokich i płaskich. Nasiona duże (do 1 cm. dług.), bez skrzydełek, w grubej łupinie zamknięte, jadalne (cedrowe orzeszki). Drzewo wysokogórskie: Alpy, Karpaty, Syberja, niekiedy sadzone w parkach. Z gatunków obcych na uwagę zasługują: *P. strobus*, s. wejmuta czyli amerykańska, drzewo, mające na pędach skróconych po 5 cienkich szpilek, korę gładką, szyszki dojrzale czekoladowo-brunatne, do 15 cm. dług., około 3 cm. szerok., lekko wygięte, z cienkimi i płaskimi łuskami. Pochodzi z Ameryki pln.-wsch., w Polsce często sadzona w parkach, nieraz do wprowadzania do kultury leśnej. *P. laricio (nigra)*, s. czarna, różni się od sosny zwyczajnej dłuższymi, ciemnozielonymi szpilkami, szyszkami większymi (4—8 cm. dł., 3 cm. grub.) oraz korą prawie czarną. Pochodzi z pld. Europy, u nas często sadzona w parkach i w lasach na glebach suchych, płytkich i skalistych. *P. banksiana*, s. Banka, drzewo o koronie wąskiej, pędach skróconych, 2-szpilkowych, szpilkach krótkich, żółtawozielonych, sierpowato wygiętych; szyszki niesymetryczne, szczytem ku górze przegięte. Pochodzi z pln. części Am. Pln., u nas sadzona często po lasach, na b. jałowych glebach. *P. rigida*, s. smolowa, drzewo, mające po 3 szpilki na pędach skróconych, szyszki, z kolczastym wyrostem na tarczy, skupione w grupy okółkowe. Pochodzi z Ameryki pln.-wsch., sadzona tu i ówdzie w parkach. Charakterystyczna, ze względu na rozpostarty (parasolowaty) kształt korony, jest *P. pinea*, pinja, drzewo okolic nadśroziemnomorskich, o pędach skróconych, 2-u szpilkowych; szpilki długie (12—20 cm.), szyszki duże (10—15 cm. dług.), jajowatego kształtu. Nasiona duże, o łupinie grubej, pokrytej fioletowatym nalotem, są jadalne (piniolę).

Pinxit (Iac.), malował, wyraz, poprzedzający zazwyczaj podpis malarza na obrazie; skrót: pinx.

Pińczów, m. pow. (woj. kieleckie), nad rz. Nida, 7.700 mieszk.; niegdyś istniał tu zamek.

Pińsk, m. pow. (woj. poleskie), nad rz. Piną, do 1921 stol. woj., która, po spaleniu się P., przeniesiono do Brzeźcia n./B.; 23.500 mieszk.; dwie przystanie; fabryki dychty, fornirów, zapalek, tartaki. Niegdyś stolica odrębnego księ-

stwa, w XIII w. pod władzą książąt litewskich, od 1320 Narymunta Gedyminowicza; 1519 należał do Bony. Prawo magdeburskie od 1581.

Piola Józef, budowniczy z XVIII w., pracował w Polsce jako architekt królewski. Wspólnie z J. Bellotim projektował kośc. OO. Paulinów w Warszawie, wybudowany w 1717.

Piolun, ob. *Artemisia Absinthium*.

Piombino, m. port w prow. Piza (Włochy środk.), naprzeciwko wyspy Elby, 19.700 mieszkańców; niegdyś stol. księstwa P. (360 km²).

Piombo Sebastiano del, właściwie **Luciani**, malarz włoski, * 1485 w Wenecji, † 1547 w Rzymie. Od 1511 rozwijał się pod wpływem Michała Anioła. Z prac: freski w willi Farnesina w Rzymie, „Metamorfozy“, „Polifem“, „Fornarina“ (Berlin), „Wskrzeszenie Św. Łazarza“ (National Gallery, Londyn), „Madonna“ (Neapol), portrety papieży Hadryana VI i Klemensa VII (Neapol), „Człowiek z brodą“ (pałac Pittich).

Pion, przyrząd do ustanawiania kierunku pionowego; ciężarek, zawieszony na nici, której drugi koniec trzyma się w ręku albo zawieszka. Kierunek sznurka jest kierunkiem pionowym.

Pionek jedna z 16-tu figur szachowych; w przenośni człowiek, będący narzędziem w czyich rękach lub człowiek, zajmujący podrzędne stanowisko.

Pjong-jang, ang. Pyong-yang, jap. Hei-dzōpu, port na zach. wybrzeżu Korei, 86.500 mieszkańców.

Pionierzy, 1) dawna nazwa oddziałów saperkich w wojsku (budowa mostów, sypanie szanów itd.); 2) w puszczech Ameryki osadnicy, trzebiący lasy dziewicze; stąd w przenośni ludzie, torujący innym drogi, krzewiciele postępu, oświaty i cywilizacji.

Piorun, wyładowanie elektryczności pomędzy dwiema chmurami albo chmurą i ziemią, przy dostatecznie wielkiej różnicy potencjałów. P. jest to iskra elektryczna o znacznej długości, dochodzącej do kilku kilometrów. Według obliczeń Riecke'go podczas uderzenia p. wyładowuje się 50—100 kulonów elektryczności. Natężenie prądu w p. oblicza Pockels na 8.600 do 20.000 amperów. P. ma formy bardzo rozmaite. Najczęstsza forma jest p. linjowy, który jest bardzo nieregularny (ale nigdy zygakowatą) długą iskrawą elektryczną. Dostatecznie częste są p. płaskie, które są wyładowaniami elektryczności na wielkich przestrzeniach. Rządzą znacznie formą są p. kuliste, których istota dotychczas nie jest znana.

Piorunem rażenie, objawy: na skórze oparzenia smugowate 2-go i 3-go stopnia, wybroczki oraz tzw. figury piorunowe (figury Lichtenberga), czerwono-brunatne rozgałęziające się smugi; utrata przytomności, oddech charczący, tętno łatwo uciskalne. Śmierć (41% przypadków) następuje bezpośrednio po rażeniu przez piorun. W wypadkach nie śmiertelnych, przytomność stopniowo powraca, przejściowo zjawiają się

drgawki lub porażenia, niekiedy białkomocz i biegunki. Rażeniu przez piorun ulega średnio corocznie około 4.000 ludzi na obszarze całej kuli ziemskiej.

Pioruniany, sole kwasu piorunowego, ob. rtęci piorunian, srebra piorunian.

Piorunochron, urządzenie, służące do ochrony budowli przed zniszczeniem od pioruna, skonstruowane przez Franklina w 1753. Jest to pręt metalowy, wystający ponad budowlę i połączony metalicznie z płytą metalową, wpuszczoną w ziemię. Uderzający piorun obiera sobie drogę do ziemi przez piorunochron wskutek jego małego oporu elektrycznego. Chroniące działanie piorunochronu ogranicza się jednak do stożka, który ma wierzchołek na szpicu piorunochronu i kąt wierzchołkowy 45°. Dlatego też piorunochronom nadaje się często kształt siatki, otaczającej budowlę.

Piorunowy kwas, związek organiczny, CN.OH, bardzo nietrwały, lotny, silnie trujący, o zapachu, przypominającym cyjanowodor. Znany głównie jako połączenie ze srebrem i rtęcią (ob. rtęci piorunian i srebra piorunian).

Piotr, imię ces. brazylijskich i królów portugalskich, ob. Pedro.

Piotr, imię cesarza rosyjskich: 1) P. I Wielki (1682—1725), twórca potęgi Rosji, syn Aleksieja, * 1672, † 1725; od 1682—96 panował nominalnie wspólnie ze swym bratem Iwanem; zorganizował na wzór zach.-europejski armię, zaczął tworzyć flotę; 1696 zajął Azow. W czasie wojny Północnej pobity 1700 przez Karola XII pod Narwą; 1703 założył Petersburg; 1709 pobił Karola XII pod Poltawą; pokojem fryztydzkim otrzymał Liflandję i Estonję; 1721 przyjął tytuł imperatora Rosji. Mieszając się do polityki wewnętrznej Polski, zmusił sejm (niemy) 1717 do zmniejszenia armii do 24.000 ludzi, zarazem uzależnił od zgody Rosji zmiany w ustroju Polski; syna swego Aleksieja skazał 1718 na śmierć; 2) P. II, wnuk poprz. (1727 do 1730), syn Aleksieja; 3) P. III, wnuk Piotra I w linii żeńskiej, ks. Holstein-Gottorp, * 1728; 1745 ożeniony z Zofią, ks. Anhalt-Zerbst (późn. Katarzyną II), objął tron 1762 po śmierci ces. Elżbiety; zawarł pokój z Fryderykiem II; 1762 stracony z tronu przez Katarzynę i zamordowany przez Orłowa.

Piotr, imię królów aragońskich: 1) P. I (1094—1104), zdobył 1096 Huesca; 2) P. II (1196—1213); 3) P. III (1276—85), 1282 poparł Nieszpory Sycylijskie; został królem Sycylii; 4) P. IV (1336—87).

Piotr, imię książąt czarogórskich: 1) P. I Pietrowicz Niegusz (1781—1830), brał udział w wojnie Rosji i Austrii z Turcją 1788—91, pobił Kara-Mahmuda Paszę 1796; 2) P. II Pietrowicz Niegusz (1830—51), * 1813, † 1851.

Piotr, król węgierski, syn doży weneckiego Orseoliego i Gizeli, siostry Stefana św., panował 1038—41, wygnany, wrócił 1044, opierając się na pomocy ces. Henryka III; 1046 uwięziony i oślepiony.

Piotr I, król Serbji, * 1844, † 1921; syn Ale-

ksandra Karadzordzewicza; walczył w armji francuskiej przeciw Niemcom 1870—71, po zamordowaniu króla Aleksandra 1903 proklamowany królem. Dążył do złączenia z Serbją Bośni i krajów połudn.-słow. Austro-Węgier. W 1915 musiał opuścić Serbję, wrócił 1918; od listopada 1918 król państwa Jugosłowiańskiego.

Piotr św., apostoł, właściwie Symon, syn Jonasza, rybak z miasta Betsaidy. Powołany przez Jezusa, został Jego uczniem, pełnym wiary i miłości, żywym w słowie i czynie. Często występował w imieniu apostołów. Jezus dał mu symboliczne miano Kefa, tzn. opoka, na której będzie zbudowany Kościół niespożyty. W czasie męki, będąc w pałacu arcykapłana, trzy razy zaparł się swego Pana, czego potem szczerze i gorzko żałował. Po Wniebowstąpieniu Jezusa począł gorliwie szerzyć ewangelję, pracując głównie wśród Żydów, z którymi żył wedle ich obyczajów. Działał w Jerozolimie, Samarii, Judei, Antiochii, gdzie założył kościół; według późniejszej tradycji w Poncie, Galacji, Bitynii, Kapadocji, w Azji prokonsularnej, później w Rzymie, gdzie według tradycji miał pracować przez 25 lat. W czasie prześladowania chrześcijan za Nerona uwięziony wraz z Pawłem, zginął śmiercią męczeńską przez ukrzyżowanie, podług podania głową nadół, w l. 64—68. Kościół rzymsko-katolicki uważa P. za pierwszego biskupa Rzymu a według Ewangelji św. Mateusza 16, 17—19, za widzialną głowę Kościoła; następcami Piotra są Papieże. Kościół obchodzi pamiątkę śmierci Piotra i Pawła 29 czerwca. Oprócz tego pamiątkami dniami są: 18 stycznia, 22 lutego i 1 sierpnia. Nad grobem św. Piotra wznosi się kopuła św. Piotra.

Piotr z Alkantary św., członek zakonu Franciszkanów, * 1499 w m-ku Alkantara w Hiszpanii, † 1562; znakomity kaznodzieja; ostatnie lata spędził w samotnym klasztorze na umartwieniach cielesnych; napisał dwa dzieła: „O modlitwie umysłowej“ i „O pokoju duszy“; pamiątka 19 października.

Piotr z Amiens, zwany Pustelnikiem, przewodził pierwszej wyprawie krzyżowej na Wschód i brał udział w wyprawie Gottfryda z Bouillonu do Palestyny. Po zajęciu Jerozolimy 1099 został jej namiestnikiem.

Piotr Celestyn św. (właśc. nazwisko de Moron), założyciel zakonu Celestynów; obrany 1294 papieżem pod imieniem Celestyna V, złożył tegoż roku godność; † 1296.

Piotr Damjan św., kardynał, biskup Ostii, * 1007, † 1071. Zasłużył się na polu kościelnym przez podniesienie powagi papieżstwa, reformę klasztorów i zwalczanie nadużyć duchowieństwa. Kościół obchodzi jego pamiątkę 23 lutego.

Piotr Galatinus, franciszkanin, znawca języków wschodnich, † ok. 1539

Piotr Nolasco (z Nola), założyciel zakonu de Mercede, zajmującego się wykupem niewolników, * 1188, † 1256. Pamiątka 31 stycznia.

Piotr Okrutny, król Kastylji i Leonu (1350

do 1369), * 1334, syn Alfonsa XI; wygnany przez swego brata przyrodniego Henryka, powrócił dzięki pomocy angielskiej, 1369 pobity i zabity przez Henryka w bitwie pod Montiel.

Piotr z Werony św., zwany także P. z Medjolanu, dominikanin, * 1205; wstąpił się wymową kościelną i nawracaniem niewiernych; po 1232 inkwizytora w Medjolanie i innych miastach włoskich; zamordowany 1252; pamiątka 29 kwietnia.

Piotra św. kongregacje: 1) kongregacja P. św., założona 1825 przez H. F. de Lamennis dla obrony Kościoła; 2) Bracia św. P. w okowach, kongregacja, założona 1839 w Marsylii; 3) Siostry św. P., kongr., założ. 1861 na Cejlonie.

Piotra św. listy, dwa listy powszechnie, zawarte w Nowym Testamencie, przypisywane św. Piotrowi.

Piotra św. pisma apokryficzne: 1) Dzieje św. P.; 2) Ewangelja św. P.; 3) Apokalipsa św. P.; 4) kerygma P.

Piotrkowcy Jędrzej, drukarz i prawnik, * 1595, † 1645; syn drukarza krakowskiego, prowadził po ojcu zakład, wydając piękne książki; 1631—40 prezydent magistratu krakowskiego, poseł na sejmy; ogłosił: „Constitutiones et Statuta Regni Poloniae in Comitibus sancita ab a. 1550 ad a. 1637“ (1637 i 1643) i in.

Piotrków, zwany dawniej Trybunalskim, m. pow. (woj. łódzkie), 40.000 mieszk.; stary gród z XIII w., miejsce obrad sejmów kor., od 1578 trybunałów; zamek Kazimierza W., 7 kościołów; przedziałnie wełny, fabr. maszyn i narzędzi rolniczych.

Piotrków, zwany Kujawskim lub Żydowskim, m-ko w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), 1.300 mieszk.

Piotrowin, właśc. Piotr z Janiszewa Strzemińczyk, legendarny rycerz, pochodzący ze wsi Piotrowin (ob.), wskrzeszony przez biskupa krakowskiego, Stanisława Szczepanowskiego, dla zaświadczenia o prawdzie na sądach Bolesława Śmiałego.

Piotrowin, w. w pow. janowskim (woj. lubelskie), nad Wisłą, z kościołem i starożytną kaplicą na miejscu, gdzie miał być pochowany rycerz Piotr z Janiszewa Strzemińczyk.

Piotrowski Aleksander, psychiatra, * 1878 w Berlinie; dr. med. i filozofji; 1921—22 docent psychiatrii i chorób nerwowych; dyrektor zakładu psychiatrycznego w Dziekanec pod Gnieznem. Autor licznych rozpraw z neurologii i psychiatrii. Wydał „Psychiatria kliniczna“, podręcznik dla lekarzy i studentów.

Piotrowski Antoni, malarz polski, * 1853, † 1924 w Warszawie; kształcił się u prof. Gersona w Warszawie, następnie w Monachium i w Krakowie; w 1925 pośmiertna wystawa w Zachęcie; ważniejsze prace: „Pochód rekrutów“, cykl obrazów z wojny serbsko-bułgarskiej, „Nimfy i Satyry“, portrety ks. Aleksandra batemberskiego, ks. Ferdynanda rumuńskiego; szereg ilustracji w czasopismach polskich.

Piotrowski Eligjusz, prawnik, pisarz historyczny, 1803, † 1863; ziemianin z Wołynia,

wychowaniec liceum w Krzemieńcu; prezes izby cywilnej wołyńskiej; ogłosił: „Rzecz o patronach“, „Sumarjusz królewskizyn w całej Koronie Polskiej“ (1862), „Dzieje Kijowskizyn“.

Piotrowski Gracjan, kaznodzieja, satyryk, * 1735, † 1785; prof. szkół pijarskich, współpracownik „Monitora Warszawskiego“; główne dzieło: „Satyr przeciw zdaniom i zgorzleniom wieku naszego“ (Warszawa 1773).

Piotrowski Gustaw, fizjolog, * 1833 w Tarnowie, † 1884; profesor fizjologii i mikroskopji na Uniwersytecie Jagiellońskim, czynny członek Akademii Umiejętności; pozostawił kilka prac specjalnych, m. in. „Fizjologia ludzka w zarysie“ (1865).

Piotrowski Jan, inżynier, * 1885; studja w Moskwie; 1913 prof. miernictwa na politechnice w Tomsku; 1923 prof. miernictwa na Politechnice Warszawskiej.

Piotrowski Józef, działacz w powstaniu 1863 r., * 1836 w Płocku; urzędnik, czynny od pierwszych prób organizacji narodowej 1861, komisarz cywilny wojew. augustowskiego, latem 1863 naczelnik m. Warszawy, aresztowany w październiku, powieszony w listopadzie 1863.

Piotrowski Maksymilian, malarz polski, * 1813 w Bydgoszczy, † 1875 w Królewcu; kształcił się w Berlinie; był profesorem w Królewcu; ważniejsze prace: „Wanda“, „Ludwik XV i pani Pompadour“, „Flisacy“ itd.; w 1925 roku, w pięćdziesiątą rocznicę zgonu, urządzono w Bydgoszczy wystawę prac zapomnianego prawie zupełnie artysty.

Piotrowski Nikodem, adwokat polsko-amerykański, prezes polskiego towarzystwa ubezpieczeń od ognia „Great Lakes Fire Ins. Co.“; był skarbnikiem m. Chicago, prezesem „Zjednoczenia Polskiego“ oraz skarbnikiem „Wydziału Narodowego“ w okresie Wielkiej Wojny.

Piotrowski Rufin, pamiętnikarz, * 1806, † 1872; służył 1831 w wojsku, potem na emigracji we Francji; 1843 wrócił do kraju jako emisariusz; ujęty i zesłany na katorgę, uciekł do Francji i przygody swe opisał w „Pamiętniku“ (3 t., Poznań, 1860; przekłady na wiele języków).

Piotrowski Stanisław, ekonomista i publicysta, * 1849, † 1919; wychowaniec Szkoły Główniej; ogłosił: „Wywłaszczenie przedsiębiorcy“ (1906), „Dykatura proletariatu“ (1907), „Strajk mularski“ (1909), „Teoria wartości Marxa“, „Syndykaty przemysłowe“ i in.

Piotrowski Wacław, muzykolog, * 1876; prof. Państwowego Konserwatorium Muzycznego, docent uniw., dyrektor Szkoły muzycznej w Poznaniu; ogłosił: „Ueber Tonerzeugung auf der Geige“ (1912), „Logik der Harmoniefolge in der neueren Schule“ (1913), „Die Königsberger Gelegenheitskomponisten nach Heinrich Alberts Tode“ (1920) i in.

Piotrowski Zygmunt, działacz polityczny i społeczny, * 1891; studja na Uniw. Jagiellońskim; członek P. P. S.; 1912—1921 na emigracji w Stanach Zjednoczonych Ameryki Płn.;

od 1922 poseł na Sejm, sekretarz klubu sejmowego P. P. S.; ogłosił: „Dziesięć lat pracy (1908—1918) Polskiego Uniwersytetu Ludowego w Chicago“ (1919).

Piou-piou, popularna nazwa żołnierzy we Francji, używana od czasów Napoleona I.

Piórko, ob. nasienie.

Pióro, herb polski: w polu czerwonym i u szczytu pióro strusie.

Pipa americana, pipal surynamski, grzbietoród; płaz z rodziny Pipidae; podrząd Aglossa, rząd Anura, gromada Amphibia. Ciało niezgrabne, szerokie, silnie splaszczone, głowa trójkątna, zlewająca się z tułowiem. Kończyny przednie słabe i cienkie, o czterech długich palcach; tylne silne, o pięciu palcach, spiętych błoną pławną. Języka brak, szczęki pozbawione zębów. Po obu stronach szczęki górnej zwieszają się krótkie fałdy skórne. Ubarwienie obu płci żółtawoczarne wzgl. brązowe; spód jaśniejszy. Skóra na grzbiecie samicy silnie pomarszczona i pokryta pęcherzykowatymi wybujałościami, w których noszą one jaja i larwy podczas całego okresu rozwoju młodych. Długość ciała samicy ok. 20 cm., samce nieco mniejsze. Zamieszkują mokrzary lasów Gujany i Brazylii.

Pipa americana

Pipak, zgrubienie skóry lub guz na wyrostku skokowym u koni, powstający skutkiem mechanicznego uderzenia o ścianę lub słup w stajni.

Piper, pieprz, rodzaj roślin z rodziny Piperaceae (pieprzowate). Ziola lub krzewy, często o łodygach pnących, okolic zwrotnikowych i podzwrotnikowych. *P. nigrum*, p. zwyczajny, najwybitniejszy przedstawiciel rodzaju, pochodzi z archipelagu Malajskiego, obecnie powszechnie uprawiany w okolicach zwrotnikowych; krzew pnący, do 4 m. wysoki; owoce — jagody czerwone wielkości grochu, zebrane w stanie niedojrzałym, wysuszone, dają pieprz czarny, a po usunięciu zewnętrznej okrywy owocowej — pieprz biały; używane jako przyprawy korzenne oraz w medycynie („Fructus piperis nigris“). Owocostany kłosokształtne gatunków *P. longum* (arch. Malajski) oraz *P. officinarum* (wyspy Sundzkie), zebrane w stanie niedojrzałym, pod nazwą pieprzu długiego są używane podobnie jak owoce gatunku poprzedniego. Z liści gatunków *P. betle*, *P. methysticum* (arch. Malajski), wyrabiany jest tzw. betel, używany przez krajowców do żucia. Liście *P. angustifolium* (Ameryka Płd.), jako „Folia Matico“, oraz owoce *P. cubeba* (Azja zwrotnikowa), pod nazwą Kubeby, „Cubebae“, mają zastosowanie w medycynie.

Piperaceae, pieprzowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Piperales (pieprzowate). Ziola, krzewy, rzadziej drzewa stref podzwrotnikowych, o liściach całobrzegich, skrętoległych, rzadziej okółkowych, kwiatach niepozornych, zebranych w grona lub kłosy;

owoc jagoda. Ważniejsze rodzaje: *Piper*, *Peperomia*.

Piperales, pieprzowe, rząd roślin dwuliściennych. Cechy charakterystyczne: kwiaty bez okwiatu, jedno lub obupłciowe, 10 pręcików, słupki jednokomorowe z jednym, środkowym, prostym zalążkiem. Ważniejsza rodzina: *Piperaceae* (pieprzowate).

Piperazyna, związek organiczny, $C_4H_{10}N_2$, bezbarwne w wodzie rozpuszczalne kryształki, temp. topn. 104°, temp. wrzenia 146°; ma własność rozpuszczania złągów kwasu moczowego; zastosowanie przy dnie i kamicy nerkowej.

Piperonal (heliotropina), związek organiczny, $CH_2O_2 \cdot C_6H_5 \cdot COH$, ciało stałe o zapachu heliotropu; temp. topn. 37°, temp. wrzenia 263°. Posiada zastosowanie w perfumerji.

Piperydyna, związek organiczny, $C_5H_{10}NH$, pochodna pirydyny, ciecz bezbarwna o zapachu pieprzu, temp. topn. 9°, temp. wrzenia 108°; ciężar wł. 0,859; ma własności zasadowe; jest częścią składową piperyny.

Piperyna, związek organiczny, $C_{17}H_{15}O_3N$, ciało stałe o temp. topn. 128°; znajduje się w pieprzu.

Pipeta, przyrząd, służący do odmierzenia pewnej, ściśle określonej ilości cieczy. W najprostszej postaci jest to rurka szklana, zwężona u dołu, pośrodku rozszerzona i opatrzona jedną lub dwiema kreskami.

Pippi Giulio, ob. Giulio Romano.

Pippich Karol, literat czeski, * 1849, † 1921; utwory dramatyczne: „Z czeskiej zagrody“, „W życiu publicznym“, „Świat zasad“ i in., bardzo popularne na scenach teatrów ludowych.

Pippin, ob. Pepin.

Piqure (franc.), nakłucie; p. diabétique, „nakłucie cukrowe“, zjawianie się cukru w moczu po nakłuciu doświadczałemu dna czwartej komory mózgowej (doświadczenia fizjologa francuskiego Claude Bernard'a, * 1813, † 1878).

Pira, włosk. nazwa instrumentu muzycznego, podobnego do kobzy.

Piractwo (łac.), akt gwałtu, podjęty na pełnym morzu przez jeden okręt w stosunku do drugiego. Okręt piracki wraz z załogą nie ma prawa do ochrony państwa ojczystego. Każde państwo może taki okręt zniszczyć lub zabrać, a załogę jego ukarać śmiercią. Towary, zrabowane i znalezione na okręcie pirackim, zwraca się właścicielom.

Piram i Tisbe, według starożytnej opowieści babilońska para miłośna, której żalosne losy brane były niejednokrotnie za temat przez autorów; gdy Tisbe stawiała się pierwsza na umówioną schadzkę za murami miasta, przestraszona przez łwicę uciekła, pozostawiając swą zasłonę rozdarta; przybyły później Piram, w przeświadczeniu, że jego ukochana pożarta została przez dzikie zwierzęta, odebrał sobie życie, gdy zaś nadeszła Tisbe, z rozpaczcy popelniała również samobójstwo.

Piramida, ob. ostrosłup.

Piramidalny (piramidowy) czworościan, ob. triakistetraedr.

Piramidon, dwumetyloaminoantipiryna ($C_{11}H_{11}ON_2$), związek organiczny, pochodna pyrazolu; ciało krystaliczne o temp. topn. 108°; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze. Ma zastosowanie w lecznictwie jako środek przeciwbólowy i przeciwnerwobólowy.

Piramidowe drogi, ob. tractus pyramidalis.

Piramidy, budowle z olbrzymich bloków kamiennych, rzadziej z cegły, w starożytnym Egipcie o kwadratowej podstawie i trójkątnych ścianach, schodzących się w jednym punkcie wierzchołkowym. Ogólna liczba p. egipskich dochodzi do 80, ciągną się w pasie do 30 km. szerokości; najliczniejsze są na zach. brzegu Nilu w Dolnym Egipcie od Kairu do Fajum. Do najsławniejszych i najdawniejszych (2000 lat przed Chr.) należą p. faraona Cheopsa (podstawa 233 m. szer., 146 m. wys., obecnie 222 m. szer., 137 wys.) i p. faraona Chefrena (podstawa 215 m. szer., 138 m. wys., obecnie 210 m. szer., 136 m. wys.). Oprócz Egiptu spotykamy p. w Egiptopji i u starożytnych ludów czerwono-skórych Ameryki. P. egipskie służyły jako groby królewskiej rodziny.

Piramowicz Grzegorz, ks. pijar, pedagog polski i reformator szkolnictwa, sekretarz Komisji Edukacyjnej, * 1735 we Lwowie, † 1801 w Międzyrzeczu. Początkowo wykladał filozofję moralną w kolegium nazareńskim w Rzymie, później filozofję w kolegium jezuickim we Lwowie. Twórca ustaw Komisji Edukacyjnej. Swoje poglądy pedagogiczne zawarł w mowach sprawozdawczych z czynności Towarzystwa do ksiąg elementarnych (wyd. we Lwowie, 1894), w Projekcie Ustaw Komisji Edukacyjnej i w książce pt. „O powinnościach nauczyciela“ (Warszawa, 1788). Jego poglądy pedagogiczne nacechowane są dbałością o to, by szkoła wychowywała pożytecznych obywateli kraju; przeciwnik bezpłodnej metody pamięciowej, zwolennik uczenia „na rozum“ oraz metody poglądowej. Znać na nim wpływy Pestalozzi'ego.

Pirandello Luigi, współczesny dramaturg włoski, * 1867; dzieła: „Sześć postaci scenicznych w poszukiwaniu autora“, „Każdy ma swoją prawdę“, „Odzież tych, którzy są nadszy“, „Henryk IV“ i in.; sztuki jego grywane są obecnie i modne na całym świecie; pisał oprócz tego powieści, nowele i poezje; założyciel i dyrektor „Teatro d'Arte“ w Rzymie.

Piranesi Giambattista, rytownik włoski, * ok. 1720 w Wenecji, † 1778; serje, sztychów: „Vedute“, „Antichità“, „Architettura“, „Trovei“, „Więzienia fantastyczne“

Pirano, m. port. w prow. Venezia Giulia w Istrii (Włochy płn.-wsch.), nad zat. P., 15.350 mieszk.; winnice; kąpiele błotne słone.

Pirargryt, minerał, $Ag_2Sb_2S_5$, dwutrygonalny, hemimorfny. Połysk metalicznodiamentowy; barwa karmazynowoczerwona; twardość = 2—2,5, ciężar wł. = 5,75—5,85. Rozpowszech-

niony w żyłach kruszców srebra. Obficie występuje w Chaniarcillo (około Copiapo w Chile) oraz w Meksyku i w Nowadzie w różnych miejscach. W niewielkich ilościach w Czechach i Saksonii.

Pirat, rozbójnik morski, korsarz.

Pireneje (franc. Pyrenées, hiszp. Pirineos), łańcuch górski, zbudowany ze skał krystalicznych i kredowych, odcinający półwysep Pirenejski od Europy, dług. 450 km., 55.380 km²; część środkowa najwyższa (Maladetta 3.404 m.), niedostępna, małe lodowce, liczne gorące źródła mineralne; zach. i wschodnia część posiadają przełęcze, przez które prowadzi drogi bite i kolejowe; liczne jeziora i doliny typu lodowcowego, rzeki atlantyckie: Adour i Garonne, śródziemnomorskie: Ebro, Gallego i Segre. P. stanowią granicę polityczną i językową hiszp.-franc.; w zach. części zamieszkałe są przez Basków; w środk. części znajduje się republika Andora; stoki płn. gęsto zaludnione przez ludność franc.; liczne miejscowości klimatyczne i turystyczne (Lourdes, miejsce pielgrzymek); stoki płd., słabo zaludnione, przechodzą w stepy aragońskie; chów bydła, kóz i owiec.

Pirenejski pokój, zawarty 1659 r. między Francją i Hiszpanią, oddawał część Niderlandów Francji.

Pirenejski półwysep, zwany także Iberyjskim, pld.-zach. półw. Europy, oddzielony Pirenejami, 583.000 km², 26.000.000 mieszk.; wnętrze zajmuje wyżyna (700 m. wys.), zw. Meseta, o charakterze stepowym, przecięta pasmami gór Kastyljskich i Sierra Morena i otoczona krawędziami gór, na płn. Kantabryjskimi, będącymi przedłużeniem Pirenejów, a na pld.-wsch. pasmem Sierra Nevada. Klimat wewnątrz kraju suchy, na nizinach nadmorskich oceaniczny i śródziemnomorski; rolnictwo kwitnie tylko na obszarach sztucznie nawadnianych, tzw. huertas; na obszarach stepowych, tzw. campos, chów bydła i owiec. Bogactwa mineralne: węgiel, rudy żel., ołów, miedź, wielkie pokłady rtęci, srebro, lignit, alabaster, marmur. Półwysep P. zamieszkiwały ludy Iberów, później Celtowie, Fenicjanie, Kartagińczycy, Grecy, wkońcu Rzymianie, którzy kraj ten silnie zromanizowali. W wiekach średnich nastąpiły najazdy Wandalów, Wizygotów i Arabów, ludność jest więc romańska z domieszką germańskiej, arabskiej i berberyjskiej; pozostałości ludności iberyjskiej stanowią Baskowie, reszta stanowi trzy grupy: portugalską, katalońską i hiszpańską. Dwa państwa: Portugalia, 5.800.000 mieszk., Hiszpanja 20.900.000 mieszk. (300.000 Basków); ogólny poziom kulturalny niski (60% analfabetów).

Pirenina, paranutkleina, ciało białkowe, z którego wytworzone są niektóre jaderka komórek roślinnych lub zwierzęcych; posiada powinowactwo do barwników kwasnych; jest oporna na działanie czynników chemicznych (lugi, trypsina).

Pirenne Henri, historyk belgijski, * 1862; prof. w Gandawie; prace: „Bibliographie de

l'histoire belgeque" (2 wyd., 1902), „Histoire de Belgique" (4 t.), i in.

Pirheljometr, ogólna nazwa przyrządów, służących do wyznaczenia natężenia promieniowania słonecznego, tzw. stałej słonecznej. Przy p. Pouillet'a zastosowany jest kalorymetr wodny, którego ścianka, wystawiona na działanie promieni słonecznych, jest poczerzona, w celu pochłaniania energii promieniowej.

Pires M a r c o, architekt portugalski z XVI w., twórca klasztoru w Santa Cruz (1518), jednego z najpiękniejszych dzieł architektonicznych swego czasu.

Pireus (greck. Peiraieus), m. w nomarchii atyckiej (Grecja), port morski Aten, 133.500 mieszkańców; założony przez Temistoklesa, zniszczony przez Sullę w 86 przed Chr., zaniedbany w wiekach średnich, odbudowany w 1835 roku.

Piriattyn, m. pow. w gub. połtawskiej na Ukrainie, nad rz. Udajem, 11.300 mieszk.; handel zbożem.

Pirke A b o t, hebrajskie sentencje ojców synagogi; część IV działu miszny.

Pirmasens, m. w Palatynacie bawarskim (Niemcy), 40.000 mieszk.; wyrób obuwia, fabrykacja skór.

Pirna, m. pow. w okręgu drezdeńskim (Saksonja), nad rz. Elbą, 19.000 mieszk.; wyroby chemiczne, warsztaty bud. statków; łomy piaskowca.

Pirner M a k s, malarz czeski, profesor Akademii sztuk pięknych w Pradze, * 1854, † 1924.

Pirochlor, minerał regularny; piękne purpurowe kryształy w sienitach oleolitowych gór Ilmeńskich i Skandynawii. Twardość = 5, ciężar wł. = 4,2—4,4. Skład chemiczny bardzo zawily. Jest to złożony fluorotytanoniobian toru, ceru, wapnia i sodu; p. z Norwegii zawiera także uran.

Pirochrołt, minerał, wodzian manganowy, Mn(OH)₂, układu heksagonalnego. Twardość 2,5.

Piroelektryczność, zjawisko, polegające na tem, że turmalin i niektóre inne kryształy otrzymują przez nagrzanie powierzchniowe ładunki elektryczne. Jeden koniec kryształu łąduje się dodatnio (tzw. koniec analogiczny), drugi — ujemnie (koniec antylogiczny). Odwrotnością zjawiska p. jest tzw. elektropiryzm, tj. ogrzewanie albo oziębianie się kryształu, umieszczonego w polu elektrycznym. Zjawisko p. zostało podobno odkryte przez polskiego lekarza wojskowego Dauma (wiadomość z 1707 r.). Pierwszy Canton (1759) opisał je naukowo, następnie pracowali nad nim: Hauy, Brewster, H a n k e l, K u n d t, R i e c k e, K a m e r l i n g h O n n e s (1913).

Pirofilit, minerał, H₂Al₂Si₄O₁₂, symetryczności dokładnie nieoznaczonej, przypuszczalnie rombowej lub też jednoskośny; twardość 1, ciężar właściwy 2,8—2,9. Skupienia pręcikowe, promieniste lub blankowe. Miękki, łagodny w dotknięciu. Występuje w rozpadlinach granitowych Luksemburgu, na Uralu (Berezowsk), w Szwecji, Brazylii itd.

Pirogow N i k o ł a j, chirurg rosyjski, * 1810, † 1881; w 1841 profesor chirurgii i anatomii patologicznej w Petersburgu; w 1850 kurator okręgu naukowego odeskiego, następnie kijowskiego; w 1859 lekarz naczelny armii rosyjskiej w czasie wojny krymskiej; 1877—1878 naczelny chirurg wojsk rosyjskich, operujących w Turcji. Napisał: „Klinische Chirurgie“, „Woprosy žizni“, „Naczała wojennopolewej chirurgii“ i in. P i r o g o w a o p e r a c j a, amputacja stopy z zachowaniem pięty.

Pirokekseny, wielka grupa minerałów, bardzo ważnych w składzie i w budowie powłoki ziemskiej, jako istotna część składowa bardzo wielu skał magmowych. Są to kryształy mieszane (mieszanki równopostaciowe czyli izomorficzne) metakrzemianów metali dwuwartościowych (Ca Si O₃, Mg Si O₃, Fe Si O₃, Mn Si O₃ itp.) z dwoma rodzajami glino- i żelazokrzemianów, mianowicie: Mg Al₂ Si O₆, Ca Fe₂ Si O₆ i Na₂ Al₂ Si₄ O₁₂, Na₂ Fe₂ Si₄ O₁₂. Jedne pirokekseny są rombowe, drugie jednoskośne, trzecie trójskośne, ale wszystkich kryształy są postaciami do siebie zbliżone i wszystkie mają łupliwość pryzmatyczną pod kątem prawie prostym. Są to minerały dość twarde (tw. ok. 6) i dość ciężkie (ciężar wł. od 3 do 3,5). Barwy są zielonej lub brunatnej różnych odcieni, zależnie od składu. Występują w bardzo różnorodnych skałach magmowych i w łupkach krystalicznych. Najważniejsze pirokekseny: bronzyt, onstatyt, hypersten, augit, diopsyd, akmit.

Pirola, gruszyca, rodzaj roślin z rodziny Pirolaceae (gruszyczkowate). Byliny ptn. strefy, umiark. o liściach zimotrwałych, skórzastych, kształtu jajowatego, zebranych zazwyczaj w różyczkę przyziemną, kwiatach osadzonych na szypułkach pojedynczo, lub w gronach. P. minor, gr. mniejsza (Rys.: a kwiat); P. rotundifolia, g. okrągłolistna; P. chlorantha, g. zielonawa; P. secundata, g. jednostronna P. uniflora, g. jednokwiatowa, pospolita w lasach, zwłaszcza iglastych; kwitną białą, zielono lub różowo w V—VII.

Pirolaceae (Monotropaceae), gruszyczkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Bicornes (dwurożne). Rośliny zielne o liściach zimotrwałych, lub bezzieleniowe rozroczce, właściwe ptn. umiarkowanej strefie. Rodzaje: Pirola, Chimaphila, Monotropa.

Piroluzyt, minerał, Mn O₂, bezpostaciowy rodzimy dwutlenek manganu. Twardość 2½. Ciężar właściwy 4,8. Kolor ciemny, stalowoszary. Zwykły produkt rozkładu minerałów, zawierających mangan. Saksonja, Westfalja, Turynia, Czechy, Francja, Ameryka Północna.

Pirometr, ogólna nazwa przyrządów, używanych do mierzenia wysokich temperatur; niektóre p. oparte są na zjawisku wzrostu oporu elektrycznego przewodników ze wzrostem temperatury (bolometr); inne, p. optyczne, na określeniu promieniowania ciał

Pirola minor.

ła nagrzanego. Istnieją również p., zapomoca których określa się temperaturę przez doprowadzanie do wrzenia pewnych trudnowraczych cieczy, lub do topnienia pewnych ciał stałych; temperatura użytych przytem ciał i ciał stałych musi być dokładnie znana.

Piromorfit, minerał jednopostaciowy z apatylem, chloroortofosforan ołowiu, 3[Pb₃(PO₄)₂].Pb Cl₂. Często w pięknych kryształach; heksagonalny. Twardość 3½. Ciężar właściwy 6,9. Barwy zielonej, żółtej lub czerwonej. Jako utwór wtórny towarzyszy galenitowi.

Pirop, ob. granaty.

Pirosfera, ognisto-płynne wnętrze ziemi, przeciwstawienie do twardej skorupy ziemi, litosfery. Grubość litosfery, złożonej przezwadanie z tenków krzemu i glinu, nazwanej dlatego Sal (Si i Al), wynosi około 100 km. Litosfera pływa niejako na półpłynnej masie, zwanej „Sima“, dlatego że najważniejszą rolę w niej odgrywają krzem i magnez (Si i Mg). Miąższość Simy obliczają na 1.000 km., gęstość 3,4 gr/cm³. Pod Simą znajduje się Grofesima i Ferride o łącznej grubości 1.200 km. Gęstość Ferride wynosi około 6,0. Samo wnętrze ziemi zwane jest Nife, gdyż złożone jest z żelaza (Fe) i niklu (Ni). Gęstość waha się około 9,0. Przejście od poprzedniej warstwy do Nify tworzy Nifesima. Miąższość Nife łącznie z Nifesimą wynosi 3.900 km. Niektórzy przyjmują, że jądro ziemi, tzn. głębsze wnętrze ziemi, musi być w stanie stałym z powodu olbrzymiego ciśnienia, na jakie jest wystawione, inni znów sądzą, że jądro ziemi jest gazowe.

Pirot, m. pow. w Serbii (Jugosławia), nad rz. Niszawą, 10.750 mieszk.; twierdza; wyrób kilimów.

Pirotechnika, stosowanie ciepła w technice; zajmuje się procesami zapalania, ogrzewania, topienia, rozżarzania, gotowania, suszenia itd. W znaczeniu ściślejszem, umiejętność przyrządzania ogni sztucznych.

Pirotyn, minerał składu nieokreślonego, gdyż jest zespoleniem mechanicznochemicznym siarczku żelaza FeS z siarką tak, iż skład jego wyraża się stosunkami, bliskimi do wzoru ogólnego Fe_n S_{n+1}. Heksagonalny. Kryształy rzadkie. Twardość 3,5—4,5, ciężar wł. 4,5—4,6. Zwykle występuje w masach nieforemnych, ziarnistych. W ilościach większych zdarza się w skałach starych w postaci soczewic. Rozproszony w wielu innych skałach. W niewielkich ilościach towarzyszy minerałom krzeczowym.

Pirquet'a odczyn, odczyn tuberkulinowy; zastrzyknięcie tuberkuliny w miąższ skóry wywołuje u osobników z gruźlicą jawną lub utajoną powstawanie zaczerwienionego guzka. U osób niegruźliczych guzek taki nie powstaje. Odczyn P. ma częste zastosowanie w celach rozpoznawczych, szczególnie u dzieci.

Pirquet'a system odżywiania, metoda odżywiania, podana przez pediatrę wiedeńskiego, prof. Pirquet'a, w 1917. Jako jednostkę zasadniczą P. przyjmuje 1 nem (wartość odżywcza 1 gr. mleka o zawartości 3,7% tłuszczu

i 1,7% białka; 1 nem = 667 małych kalorii). Wartość odżywcza innych pokarmów P. również wyraża w nemach. Aby określić zapotrzebowanie pokarmowe ustroju (w nemach), P. określa wysokość osobnika badanego w pozycji siedzącej (odległość od ciemienia do kości ogonowej) i wysokość tę podnosi do kwadratu. Tak otrzymaną liczbę mnoży się jeszcze przez współczynnik, wahający się między 0,3—1. Według metody tej, np. mężczyzna dorosły o wysokości siedzącej = 90 cm., potrzebuje minimum 90² × 0,3 = 2430 nem (= gr. mleka); maximum 90² × 1 = 8100 nem; optimum 90² × 0,5 = 4050 nem. Metoda P. znajduje zastosowanie w licznych klinikach dziecięcych.

Piruet (franc.), w tańcu szybki obrót na jednej nodze; w sztuce jazdy konnej szybki przerzut konia w miejscu tak, aby koń, oparty na tylnych nogach, obrócił się dookoła siebie.

Piruet.

Pirus, grusza, rodzaj roślin z rodziny Rosaceae (rózowate). Drzewa i krzewy, cierniste lub bezbronne (odmiany szlachetne) ptn. strefy umiarkowanej. Mają liście pojedyncze, drobno piłkowane, kwiaty zebrane w skąpokwiatowe podbaldachy; owoc — pestkowiec mięsisty, 5-io komorowy, o komorach 1—2-u ziarnowych, powstający zwykle z 5-ciu owocolisków, zrosniętych z mięsniacem przy dojrzywaniu dnem kwiatowem; w miąższu owocni komórki kamienne. P. communis, g. pospolita, drzewo 6—18 m. wys., w stanie dzikim (tzw. ulegalki) cierniste, o koronie piramidalnej, liściach jajowatych, drobno piłkowanych, połyskujących, kwiatach białych, zebranych w kwiatostany (2) 6—9-io kwiatowe; owoc stożkowaty lub prawie kulisty. Kwitnie IV—V. Rośnie dziko w lasach liściastych, zwłaszcza często na miedzach i przy drogach. Przez hodowlę otrzymano mnóstwo odmian, powszechnie sadzonych po ogrodach owocowych.

Pirydyna, związek organiczny o budowie pierścieniowej, C₅H₅N, ciecz bezbarwna o wstrętnej woni, temp. topn. 42°, temp. wrzenia 116°, ciężar wł. 1.0033 (0°); miesza się w każdym stosunku z wodą i alkoholem. Rozczyny p. posiadają odczyn zasadowy; tworzy z kwasami sole. P. otrzymujemy ze smoły pogazowej oraz oleju Dippeł'a. Stosowana do denaturacji alkoholu etylowego i w technice.

Piryty, minerał FeS₂, regularny, o postaciach charakterystycznych z powodu tego, że albo są to sześciiany, mające prostopadłe kreskowanie na dwóch ścianach przyległych, albo są to połączenia sześcianu i dwunastościanu pentagonalnego lub same dwunastościany pentagonalne. Twardość 6—6,5, ciężar wł. 4,9—5,2. Minerał bardzo rozpowszechniony. Występuje nie tylko w żyłach, ale i w wielu skałach. Często tworzy wielkie pokłady samostne, w których stale towarzyszy mu

kwarc. Znajduje się we wszystkich utworach geologicznych od najstarszych do najmłodszych. Używany do wyrobu kwasu siarkowego. Największe kopalnie w Hiszpanii, w pobliżu Minas de Riotinto.

Pisa, ob. Pissa.

Pisa, ob. Piza.

Pisanello Antonio, właściwie **Pisano Antonio**, malarz florencki, * ok. 1380, † 1451. Freski jego prawie wszystkie zaginęły. Z obrazów: „Św. Eustachy na polowaniu“ (National Gallery, Londyn), „Św. Antoni“ i „Św. Jerzy“ (tamże), portrety: „Lionello d'Este“ (Bergamo) i „Księżniczka d'Este“ (Luwr); kolekcja rysunków, szkiców i portretów w Cabinet des Estampes w Paryżu. Był również znakomitym medaljerem. Najpiękniejsze medale z wizerunkami Malatesty, Lionello d'Este, Cecylii Gonzaga.

Pisanki, jaja barwione w rozmaity sposób na święta wielkanocne: a) malowanki lub kraszanki, tj. jaja malowane na jeden kolor, względnie pstrokate; b) pisanki, ozdobione rysunkiem linjowym w dwóch lub więcej barwach, przyczem powstają białe linie wskutek pisania woskiem; c) rysowanki, które powstają przez wydrapywanie deseni na malowanym jajku zapomocą jakiegoś ostrego narzędzia.

Pisano Antonio, ob. **Pisanello Antonio**.

Pisano Giovanni, architekt i rzeźbiarz włoski, * ok. 1240, † po 1321. Twórca Campo Santo w Pizie (1283) i fasady katedry Sieneńskiej (1298); liczne posągi Madon i rzeźbione ambony.

Pisano Niccolo albo Nicolas, rzeźbiarz włoski, * ok. 1206, † 1278; twórca najpiękniejszych pomników średniowiecznej rzeźby włoskiej. Do arcydzieł P. należą: ambona w katedrze w Pizie (przed 1260), ambona w katedrze w Sienie (1266–1268), rzeźby portalu katedry w Lucca i rzeźby wodotrysku w Perugii.

Pisarew Dimitrij, krytyk rosyjski, * 1840, † 1868 (utonął w morzu). Studia na uniwersytecie moskiewskim. Od 1862–1866 przesiedziały w twierdzy Petropawłowskiej za śmiałe artykuły społeczno-polityczne. Zbiór pism wyszedł w 8 tomach. Wpływowi P. uległo pokolenie 1860 i 70 lat.

Pisarski skurcz, mogigraphia, skurcz mięśni, zginających palce, uniemożliwiający trzymanie pióra w ręku; nerwica, występująca niekiedy u ludzi, zmuszonych do długotrwałego pisania.

Pisarz hipoteczny, na zasadzie ustaw hipotecznych, obowiązujących w b. Kongresówce oraz w województwach wschodnich, urzędnik, kierujący kancelarią hipoteczną. Nie jest on urzędnikiem państwowym w ścisłym tego słowa znaczeniu, a stanowisko prawne jego w jednym względzie zawiera wiele cech podobieństwa do stanowiska notariusza, aczkolwiek czynność jego ograniczają się jedynie do prowadzenia kancelarii hipotecznej i pieczy nad archiwum ksiąg wieczystych. Istnieją dwie ka-

tegorie p. h.: przy sądach okręgowych i przy sądach pokoju.

Pisarz polny, w XVI i XVII w. w Polsce urzędnik wojskowy, prowadzący ewidencję wojska, przeprowadzający zakup koni i lustrację strat oraz często wypłatę żołdu. Do niego należało przeprowadzanie lustracji oddziałów (sprawozdanie dla skarbu co kwartał). Pisarzy polnych było dwóch: koronny i litewski.

Pisarz wojskowy w wojsku zaporoskim był szefem kancelarii wojskowej; redagował i podpisywał specjalną formułą całą korespondencję. Godność ta posiadała u Zaporozców b. wysokie znaczenie.

Pisaurum, ob. **Pesaro**.

Pisces, ob. ryby.

Piscina (łac.), miejsce w zakrystji, służące do mycia naczyń świętych i prania bielizny kościelnej.

Pisek, m. pow. w żupie budziejowickiej (Czechosłowacja), nad rz. Otawą, 15.700 mieszk.; fabr. maszyn, papieru i tytoniu.

Pisia, pr. dopływ Bzury, dług. 43 km.

Pisiemskij Aleksiej, powieściopisarz rosyjski, * 1820, † 1881. Napisał: „Bogaty narzeczony“, „Tysiąc dusz“, „Gorzki los“, „Ludzie roku czterdziestego“, „Masoni“ i in.

Pisino, niem. Mitterburg, gł. m. Istrii w prow. Venezia Giulia (Włochy pń.-wsch.), 17.500 mieszk.

Piskor Tadeusz, gen. brygady, * 1889; szef sztabu gen., ogłosił: „Wyprawa wileńska“ (1919), „Gra wojenna“ (1919), „System trójdzielny w organizacji wyższych jednostek wojskowych“ (1919), „Działania dywizji kawalerji na Ukrainie od 20. IV. do 20. VI. 1920 r.“ (1926).

Piskorz, ob. **Cobitis fossilis**.

Piskozub-Brzeg Adam, ob. **Brzeg Adam**.

Pismo, zbiór znaków, odpowiadających całym wyrazom lub pojedynczym dźwiękom, i służących do utrwalania wyrazów i zdań. Początek p. sięga czasów przedhistorycznych; najdawniejsze znane zabytki mają charakter obrazowy czyli ideograficzny (pismo starożytnych Azteków lub staro-chińskie); hieroglify, używane w Egipcie i niektórych krajach sąsiednich, tworzą przejście od pisma obrazowego do dźwiękowego, które z kolei dzieli się na p. zgłoskowe (np. japońskie) i głoskowe, odtwarzające pojedyncze dźwięki i przez to najdokładniejsze; ważniejsze rodzaje pisma głoskowego są: klinowe, sanskryckie, kufickie, hebrajskie, arabskie, fenickie, później greckie, łacińskie, staro-słowiańskie, gotyckie itd. Charakterystyczny jest podział różnych rodzajów pisma, stosownie do kierunku stawianych znaków: pismo meksykańskie idzie z dołu do góry w kolumnach pionowych, chińskie i japońskie również w kolumnach, ale z góry na dół, pismo klinowe, jak i wszystkie pisma plemienia jafeckiego, idzie od ręki lewej ku prawej, gdy narody semickie piszą od prawej ku lewej; starożytni Grecy pisali zrazu wiersz pierwszy od lewej ku prawej, zaś wiersz następny od pra-

wej ku lewej, i dopiero później przyjęli sposób, obecnie powszechny w Europie.

Pismo maszynowe i maszyny do pisania, ob. **Sholes**.

Pismo święte, ob. **Biblia**.

Piso, przydomek plebejskiego rodu Kalpurnjuszów w star. Rzymie; 1) **Lucius Calpurnius P. Caesonius**, teść J. Cezara, konsul w 58 przed Chr.; 2) **Lucius Calpurnius**, zw. **Frugi**, trybun ludowy w 149 r. przed Chr., przeprowadził pierwszą ustawę przeciwko zdzierstwu i wymuszaniu.

Pissa lub **Pisa**, pr. dopływ Narwi, dług. 90 km.

Pissarro Camille, malarz francuski, * 1830, † 1903. Przedstawiciel impresjonizmu. Z prac: „Portret Cézanne'a“, „Kapiące się“ (1896), „Zbiór jabłek“ (1886) i inne. Pozostawił liczne serie obrazów pastelowych, gwaszów, akwarel, akwafort i litografii.

Pistacia, pistacja, rodzaj roślin drzewnych z rodziny Anacardiaceae (nanerczowate).

P. vera, drzewo pistacjowe (**Rys.**), 6–9 m. wysok., o liściach nieparzysto pierzastych. Pochodzi z Syrii, sadzone w okolicach morza Śródziemnego dla jadalnych pestkowców, zwanych pistacjami. Rozpowszechnione w okolicach nadśródziemnomorskich: **P. lentiscus**, **p. lentyszek** (p. mastyksowa) oraz **P. terebinthus**, p. terpentynowa, dostarczają mastyksu, druga terpentyny cypryjskiej „**Terebinthia cypria**“ (z Chio).

Pistacia vera.

Pistia stratiotes.

Pistia, rodzaj roślin z rodziny Araceae (obrazkowate). Rośliny wodne okolic zwrotnikowych. **P. stratiotes** (**Rys.**), uprawiana niekiedy w akwarjach jako roślina ozdobna.

Pistlo Sofia (greck. = wiara i mądrość), księga gnostyczna w przekładzie koptijskim z III w., opublikowana po raz pierwszy w 1851.

Pistoja, m. w Toskanji, prow. Florencji (Włochy środk.), 67.500 mieszk.; wyroby żelazne, instrumenty muzyczne; pamiętne klęską i śmiercią Katyliny 62 r. po Chr.

Pistol, moneta złota hiszpańska, bita od 1537; z początku nieforemna, dopiero od 1730 okrągła; odpowiadała w owym czasie wartości 5 talarów.

Pistolet, krótka ręczna broń palna (nazwa od miasta Pistoja). P. wszedł w użycie w XIV w. i był ulubioną bronią rajtarów niemieckich, którzy wytworzyli nawet specjalną taktykę p. Obecnie nazwę p. nosi krótka broń palna, nie posiadająca bębena rewolwerowego. Obok jednostrzałowych pistoletów (używanych do pojedynków) lub tarczowych precyzyjnych, używanych na zawodach, w użyciu są p. samoczynne magazynowe, wyzyskujące do pomownego ładowania siłę odrzutu. Z tych najbardziej znane: Browninga, Mausera, Parabellum, Sauera itd. Używane w wojsku, jako

broń oficerska, w niektórych wojskach przez grenadierów.

Piston, 1) w instrumentach muzycznych klapka lub wentyl, zamykający otwór; 2) ob. **kapiszon**.

Pisuerga, pr. dopływ rz. Duero w Hiszpanji, dług. 235 km.

Pisum, groch, roślina z rodziny Papilionaceae (motylkowate). Ziola roczne, właściwe okolicom nadśródziemnomorskim i Azji zachodniej, o pedach czepnych, liściach parzysto pierzastych, zakończonych wąsem, przylistkach silnie rozwiniętych; owoc — strąk wielonasienny. Cechę rodzajową stanowi słupek o szyjce płaskiej, z otwartą rynienką na grzbiecie, po przeciwnej stronie owłosionej. Rozróżniamy 2 gatunki grochu: **P. sativum**, g. zwyczajny (siewny), uprawiany powszechnie w licznych odmianach; ma ziarna okrągłe, gładkie lub pomarszczone, żółte lub zielone, luźno osadzone w strąkach, listki o brzegach całych, przylistki bez płam, kwiaty białe. Rzadziej uprawiany jest **P. arvense**, g. błękitnopurpurowy (polny), z listkami o brzegach powykrawanych, przylistkach purpurowo-płamistych, kwiatach o żagielku barwy niebieskiej, skrzydełkach purpurowych; nasiona barwy szarzielonej lub brunatnej, pokryte ciemnymi punktami, są spłaszczone lub wklęsłe wskutek gęstego osadzenia w strąkach.

Piszczalka, instrument muzyczny, którego działanie polega na drganiach słupa powietrza. P. bywają wargowe i języczkowe, otwarte i kryte. P. wargowa jest to rura drewniana lub metalowa, posiadająca w bliskości końca, do którego wdmuchuje się powietrze, szczelinę, obok której znajduje się klin, czyli tzw. wargę, odbijająca wdmuchiwaną powietrze. Wskutek kolejnych zgęszczeń i rozrzedzeń powietrza przy wardzie oraz wskutek odbijania się powietrza od końca p. powstają w niej fale stojące. W p. języczkowych zamiast wargi znajduje się blaszka metalowa, języczek, wprawiany w drganie przez dmuchanie i wywołujący falowanie słupa powietrza w p. Długość fali głosowej zasadniczego tonu p. otwartej jest dwa razy większa, niż długość rury p. Dlatego p. kryte wydają przy tej samej długości rury tony o oktawę niższe, niż p. otwarte. P. mają zastosowanie w instrumentach dętych, przede wszystkim w organach. Lud polski używa piszczałek pojedynczych lub podwójnych, zwanych na Podhalu „dubeltowem“.

Piszczany, słow. Pieštany, węg. Pöstyen, m. pow. w żupie bratisławskiej (Czechosłowacja), nad rz. Wagiem, 9.500 mieszk.; źródła siarczane, radioaktywne (57–64 C.).

Piszczel, ob. **tibia**.

Piszczel, rodzaj prymitywnej strzelby o długiej lufie, używanej w XVI i XVII w., zwłaszcza przez kozaków zaporoskich.

Piszczelowa kość, ob. **goleń**.

Pitagoras (Pythagoras), filozof i matematyk grecki z VI w. przed Chr., rodem z wyspy Sa-

Piszczalka wargowa.

mos. Miał nauczać w Krotonie w Kalabrii, nad morzem Jońskim. Był głową szkoły pitagorejczyków, którzy tworzyli coś w rodzaju tajemnej sekty religijnej o surowym statucie. Odbił podróż do Egiptu, gdzie się nauczył od kapłanów matematyki i poznał prawdy, dostępne tylko wtajemniczonym. Na starość musiał z powodu swych poglądów arystokratycznych uciekać do Metapontu, gdzie zmarł. Pisma jego zaginęły już w starożytności tak, że o jego poglądach filozoficznych wnioskować należy z nauk pitagorejczyków. P. przypisywane jest odkrycie zależności liczbowej pomiędzy bokami trójkąta prostokątnego. Oprócz matematyki pitagorejczycy zajmowali się przyrodoznawstwem; znane im były stosunki liczbowe, odpowiadające długości strun, wydających tony harmonijne, nauzcali o obrocie ziemi naokoło jej osi i po ekliptyce, rozumieli wagę sformułowań matematycznych dla poznania praw wszechświata i nauzcali, że istota bytu są liczby. P. pierwszy nazwał wszechświat kosmosem, tj. ładem, porządkiem. Pitagorejczycy wierzyli w preegzystencję, metempsychozę i nauzcali monoteizmu.

Pitass Jan ks., kapłan i organizator Polonii amerykańskiej, proboszcz największej parafii polskiej w Buffalo, założyciel dziennika „Polak w Ameryce“; † 1910.

Pitaval François Goyot de, prawnik francuski, * 1673, † 1743; adwokat w Lyon; wydawca „Causes célèbres“ (20 t., 1734).

Pitcairn, bryt. wyspa na oceanie Spokojnym, na pld. od wysp Tuamotu (Polinezja), 5 km², 140 mieszk.; chów drobiu, wywóz ananasów, kawy, melonów, pomarańcz, trzciny cukr. Odkryta w 1767 r.

Pitea, rz. w Szwecji ptn., dług. 340 km., uchodzi do zatoki Botnickiej.

Pithecanthropus erectus, małpolud, istota, której resztki znaleziono koło Trinil na Jawie; uważany był pierwotnie za ogniwo, łączące małpę z człowiekiem, ponieważ jednak warstwy z Trinil, w których znaleziono resztki, okazały się dyluwialne a nie, jak pierwotnie utrzymywano, trzeciorzędowe, hipoteza ta upadła, gdyż oddzielenie gałęzi, z której się rozwinął człowiek, miało nastąpić już w trzeciorzędzie.

Pitja albo **Pytia**, ob. Delfy.

Pitot, ob. **Pitot'a rura**.

Pitot'a rura, rurka szklana, na obu końcach otwarta, u spodu zwężona i poziomo zagięta, zwrócona dolnym otworem przeciwko prądowi wody bieżącej; wysokość słupa wody, podniesionego w ramieniu pionowym, jest miarą szybkości wody. Wynalazek architekta francuskiego Henri Pitota, * 1695, † 1771. Na tej zasadzie oparty jest hydrometr czyli przyrząd do pomiaru szybkości wody, zwany pitotem.

Pitschen, ob. **Byczyna**.

Pitt, nazwisko angielskich mężów stanu: 1) **William**, hr. Chatham, zw. P. Starszy, * 1708; od 1735 deput. w Izbie Gmin, konserwatywa; 1756—57 sekr. stanu do spr. zagr., kierował polityką Anglii w czasie wojny 7-letniej; powtórnie minister 1766—68; † 1778; 2) **Wil-**

liam, Młodszy, syn poprz., * 1759; 1782 kanclerz skarbu, 1783—1801 minister; podniósł morską i kolonialną potęgę Anglii, 1800 połączył Irlandię z W. Brytanią; przeciwnik rewolucji franc. i Napoleona; powtórnie na czele rządu od 1804; † 1806.

Pittakos, jeden z siedmiu mędrców greckich, rodem z Mytileny, którą uwolnił z pod władzy tyranów i w której rządził w przeciągu dziesięciu lat; * ok. 650 przed Chr., † 569.

Pittnerová Vlasta, powieściopisarka czeńska, * 1858, † 1926; najlepsze są jej utwory, czerpane z życia ludu wiejskiego i małych miasteczek prowincjonalnych wokolicy Żdziańskich Gór.

Pittsburg, 1) m. w stanie Pensylwania (St. Zj. Am. Pln.), nad rz. Ohio, 588.200 mieszkańców (35.000 Polaków); w pobliżu pokłady węgla, rudy żel. i nafty; ośrodek przemysłu metalurgicznego, odlewnie żelaza, stali, fabr. armat; dwa uniwersytety, słynny instytut Carnegie'go; 2) m. w stanie Kansas (St. Zjedn. Am. Pln.), 18.100 mieszk.; kop. węgla.

Pittsfield, m. w stanie Massachusetts (St. Zjedn. Am. Pln.), 41.800 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Pittston, m. w stanie Pensylwania (St. Zj. Am. Pln.), nad rz. Suskehanna, 18.400 mieszk.; kopalnie antracytu.

Pitycyt, „kurze lajno“, minerał bezpostaciowy, brunatny, produkt wietrzenia minerałów, zawierających arsen i żelazo; składa się z mieszaniny arsenianu i siarczanu żelaza; ciężar wł. 2,3—2,5.

Pitymys, ob. **Muridae**.

Pityriasis, łupież, łuszczenie się drobnutkie skóry na głowie lub ciele. P. simplex, łupież z wykły, choroba przypuszczalnie bakteryjna; umiejscawia się na skórze owłosionej, prowadzi do wyłysienia. Pityriasis versicolor, ł. potny, choroba, wywołwana przez grzybki (grzybica); tworzenie się na skórze nieowłosionej brązowych rozległych plam.

Pityuzy, dawna nazwa, obecnie nieużywana, wysp Ibiza i Formentera, wchodzących w skład Balearów.

Piura, stol. dep. P. w Peru ptn. (Am. Pld.), najstarsze miasto w kraju; 12.000 mieszk.

Plus, imię 11 papieży: 1) P. I św., ok. 140—154; 2) P. II, 1458—64, przedtem Aeneas Sylvius Piccolomini, * 1405; 1442 doradca ces. Fryderyka III, 1456 kardynał; zręczny dyplomata, humanista, historyk; 3) P. III, siostrzeniec poprz., był papieżem zaledwie przez 1 miesiąc 1503 r.; 4) P. IV, 1559—65; 5) P. V św., 1566—72; 6) P. VI, 1775—99; * 1717; protestował przeciwko reformom Józefa II, internowany przez Francuzów 1798 r.; † 1799; 7) P. VII, 1800—23, * 1742; 1804 koronował Napoleona I na cesarza Francuzów, utracił 1809 państwo kościelne na rzecz Napoleona, którego obłożył klątwą, 1809—14 więziony w Savona i Fontainebleau, 1814 wrócił do Rzymu, wznowił zakon Jezuitów i inkwizycję; † 1823; 8) P. VIII, 1829—30; 9) P. IX, 1846—78, poprzednio hr. Mastai-Feretti, * 1792; 1848

uciekl z powodu rewolucji do Gaëty, 1850 powrócił; protektor Jezuitów; 1859—60 utracił dwie trzecie swego państwa, 1870 także resztę z Rzymem, w którym uważał się za więźnia; 1854 ogłosił dogmat Niepokalanego Pojęcia, 1870 zwołał sobór watykański, który wprowadził dogmat nieomylności papieskiej; 10) P. X, 1903—14 (Giuseppe Sarto), * 1835, † 1914; 11) P. XI, poprz. Achille Ratti, * 1857; przez dłuższy czas pracował w bibliotece ambrozjańskiej w Medjolanie, potem dyr. biblioteki watykańskiej, 1918 nuncjusz w Polsce, w okresie plebiscytów w katolicki komisarz na G. Śląsku; 1921 arcybiskup Medjolanu i kardynał, od 6. II. 1922 pa-

Godło Piusa XI.

Piuska (od im. Pius), czapeczka księża, pokrywająca tonsurę.

Piowski Jan Feliks, malarz i grafik polski, * 1794, † 1859; kształcił się w malarstwie u Richtera, w szycharstwie w Wiedniu. W 1844 profesor pejzażu w Warsz. Szkole Szt. Pięknych. Był pierwszym w Polsce litografem. Wydał dwa albumy: „Kram Malowniczy“ i „Album Cynkograficzne“. Sztycyował „Wnętrze arsenału“, portrety znakomitych ludzi oraz typy charakterystyczne. Kierownik artystyczny założonego wówczas „Tygodnika Ilustrowanego“.

Piwniczna, m-ko w pow. nowosądeckim (woj. krakowskie), nad rz. Popradem, 3.600 mieszk.; lotnisko, źródła wody alkaliczno-żelazistej.

Piwniczny, zarządzający piwnicą na dworach panów i książąt; niegdyś godność tytułarna w W. Ks. Litewskim, znana już w XVI w., utrzymana do 1794.

Piwo, napój, otrzymywany zapomocą fermentacji alkoholowej ze słoju, chmielu, drożdży i wody. Po należytem oczyszczeniu i namoczeniu ziarna, przeznaczonego na słód (głównie jęczmienia), rozkłada się je na podłodze słodowni warstwami po 12—15 cm., od czasu do czasu przegarnia i ziarna zaczynają kiełkować. Gdy kiełki dojdą do 0,7 cm. długości, przerywa się kiełkowanie i suszy ziarno przez ogrzanie. Zależnie od stopnia ogrzania otrzymuje się słód jasny albo ciemny. Ze słoju, zmieszanego na grubo śrut, przez rozrobienie go w wodzie przy odpowiedniej temperaturze, otrzymuje się brzeczke piwną. Woda wylugowuje ze słoju wszystkie rozpuszczalne ciała i umożliwia tzw. enzymom zamianę skrobi na dekstrynę i cukier. Po oddzieleniu części płynnych od tzw. wysłodzin dodaje się do płynnej brzeczki chmielu i gotuje, a następnie studzi się i poddaje fermentacji przy pomocy odpowiednich grzybków drożdżowych. W znacznej mierze od jakości drożdży zależy smak p. Pod wpływem drożdży część dekstryny i cukrów zamienia się na alkohol, przy czym wytwarza się kwas węglowy, który nasyca p. Gatunki p. różnią się od siebie zawartością tzw. ekstraktu i alkoholu, jak również

sposobem fermentacji. Zwykle p. (leżak) zawiera 3—5% alkoholu, jest to p. lekkie, dość nietrwałe; p. angielskie, bardzo trwałe i ciężkie, zawiera 5—7% alkoholu i 7—10% ekstraktu; monachijskie ciemne, bogate w ekstrakt, mało alkoholu; pilzneńskie jasne zawiera mało ekstraktu, natomiast jest silniej chmielone, aromatyczne.

Piwonia, ob. **Paeonia**.

Piwarstwo, gałąź przemysłu spożywczego, zajmująca się wyrobem piwa. Przemysł p. związany jest z rolnictwem, jako odbiorca jęczmienia, chmielu, ma również znaczenie, jako dostawca paszy, wytwarzanej przy wyrobie piwa w formie produktów ubocznych, mianowicie wysłodzin i kiełków. Ośrodkiem przemysłu p. w Polsce są woj. śląskie, krakowskie i poznańskie oraz m. Warszawa. Przedsiębiorstw, stojących na wysokim poziomie pod względem technicznym, jest ok. 10%, na średnim około 25%. Na mocy obowiązującej od 1. I. 1925 ustawy z d. 12. VI. 1924 o opodatkowaniu piwa (Dz. U. Rz. P. Nr. 65 z 1924) istnieje jednolity podatek od piwa, wyrobionego na obszarze państwa polskiego, wprowadzonego z zagranicy i z W. M. Gdańska. Podatek ten pobierany jest w dwóch postaciach: od wyrobu i od spożycia. Na wyprodukowanie 1 hl. piwa liczy się przeciętnie 21 kg. jęczmienia i 300 gr. chmielu. Przemysł p. zgrupowany jest w trzech związkach, nie obejmujących jednak wszystkich browarów. W b. zaborze rosyjskim istnieje Związek Właścicieli Browarów w Warszawie, liczący 82 członków; w b. zaborze austriackim Małopolski Związek Ochrony Browarów w Krakowie; w b. zaborze pruskim — Związek Browarów na Polskę Zachodnią w Poznaniu. Te trzy związki utworzyły „Centralny Związek Przemysłu Piwowarskiego Rzplitej Polskiej“.

Pixavon, preparat formalinowo-dziegciowy. W sprzedaży znajduje się jako gęsty roztwór miedlany, barwy ciemno-brunatnej, o zapachu dziegci; środek antyseptyczny do mycia głowy.

Piza (włosk. Pisa, star. Julia Pisana), stol. prow. P. w Toskanji (Włochy środk.), nad rz. Arno, 67.800 mieszk.; siedziba arcybisk., uniwersytet z 1338; liczne zabytki architektury, katedra z XII w., słynna wieża pochyła; prow. P., 3.044 km², 352.000 mieszk. W średniowieczu P. była potężną republiką morską; 1509 ujarzmiona przez Florencję, 1860 przyłączona wraz z Toskanją do królestwa włoskiego.

Pizarro Francisco, zdobywca Peru, * ok. 1478; 1532 pobił wojska peruwiańskie, wziął do niewoli inkasa Atahuapę, 1533 zdobył Cuzco, 1535 założył Ciudad de los Reyes (późn. Lima); zamordowany 1541.

Pizydja, w staroż. kraina w Azji Mniejszej, na ptn. od Pamfilji, na zach. od Cylicji, na pld.-wsch. od Frygii; dziś część wilajetu tureckiego Konia.

Pizystrat (greck. Peisistratos), tyran ateński, * ok. 605 przed Chr., w 560 zdobył władzę; powakroć wypędzany, od 538 utrzymał się aż do

śmierci (528) przy władzy, którą po nim objął jego synowie Hiparch i Hipjasz.

Pizzicato (włosk.), gra na skrzypcach zapożyczona z czyszczenia strun palcami.

Pizzighetone, forteca w prowincji Cremona we Włoszech, położona po obu stronach rzeki Addy; 700 mieszcz.

Piżama lub **pidżama**, z indyjsk. „puyiama”, narodowy strój kobiecy w Hindostanie, składający się ze spodni i rodzaju kaftanika, obecnie przyjęty powszechnie z wahającymi się ustawicznie odchyleniami mody, jako negliż męski i kobiecy.

Piżmo, ob. *moschus*.

Piżmoszczur, **szczur piżmowy**, ob. *Fiber zibethicus*.

Piżmowa świnią, ob. *Dicotyles (labiatus)*.

Piżmowiec, *Moschus moschiferus*, ob. *Cervus*.

Piżmowy szczur, ob. *Fiber zibethicus*.

P. K. O., ob. *Pocztowa Kasa Oszczędności*.

Place de Grève, ob. *Grève*.

Placenta, **łożysko**, 1) u roślin kwiatowych miejsce przymocowania jednego lub więcej zalążków; 2) u kobiet i łożyskowców (*Placentalia*) swoiście zbudowana tkanka, obfitująca w naczyń krwionośną, znajdująca się w macicy ciężarnej i przeznaczona do połączenia płodu z matką. Od p. do płodu idzie tzw. sznur pępowinowy. Dzięki p. odbywa się oddychanie i odżywianie płodu. Tworzenie się łożyska u kobiety przypada na szósty tydzień ciąży; ob. *Placentalia*.

Placenta praevia, **łożysko przodujące**, nieprawidłowe umiejscowienie łożyska w dolnej części trzonu macicy tuż nad ujściem szyjki macicznej; powoduje krwotoki w końcowych miesiącach ciąży (8-ym—9-ym) oraz podczas porodu. Podczas porodu może być powodem śmierci matki i dziecka z powodu przedwczesnego odklejenia się łożyska.

Placentalia, **Monodelphia**, **łożyskowce**; nazwa żyworodnych (*vivipara*) ssaków (*Mammalia*), u których podczas rozwoju jajo płodowe, umiejscowione w macicy, pozostaje z nią w ścisłym związku, dzięki zrośnięciu się zmodyfikowanej kosmówki (*chorion*) z słuźówką maciczną w swoisty narząd, zwany łożyskiem (*placenta*). Zadaniem ł. jest pośredniczenie w dostarczaniu substancji pokarmowych i wymiana gazów pomiędzy płodem a ciałem matczynym. łożyskowce charakteryzują się poza tem posiadaniem nieparzystej pochwy (*vagina*) i macicy (*uterus*), brakiem torby (*marsupium*) i kości torebnych (*ossa marsupialia*), oraz zmianą uzębienia w obrębie siekaczy, kłów i zębów trzonowych. Należy tu człowiek i wszystkie ssaki z wyjątkiem stekowców (*Monotremata*) i torbaczy (*Marsupialia*), tworzących odrębną grupę bezłożyskowców — *Aplacentalia*. Zależnie od budowy łożyska rozróżnia się *Placentalia a deciduata*, pozbawione błony doczesnej (*decidua*), i *P. deciduata*, z błoną doczesną, ulegającą zniszczeniu przy porodzie. W pierwszym

przypadku kosmki chorionu, luźnie zrośnięte ze słuźówką macicy, oddzielają się od niej podczas porodu; w drugim, kosmki tak silnie przyrastają do ścianek macicy, że błona słuźowa tej ostatniej zostaje przy porodzie uszkodzona. W obrębie bezdnoczesnowców (*P. a deciduata*) rozróżnia się zwierzęta, posiadające łożysko rozproszone (*semiplacenta diffusa*), mianowicie *Cetacea*, *Perissodactyla* i *Nonruminantia*, oraz zwierzęta o łożysku wielokrotnym (*semiplacenta multiplex*) — *Ruminantia*. Doczesnowce (*Placentalia deciduata*) mają łożysko bądź poprzęgowe czyli pierścieniowe (*placenta zonaria*), występujące u *Carnivora*, i łoż. krążkowe (*plac. discoidalis*), rozpowszechnione u *Insectivora*, *Rodentia*, *Chiroptera* i *Primates* wraz z człowiekiem.

Placenta, ob. *Piacenza*.

Placet (*lac.*), dosł. podoba się; termin używany dla oznaczenia zezwolenia.

Placet sub conditio (*lac.*), przyjęte pod warunkiem, warunkowo.

Placetum regium (*lac.*), zezwolenie monarchy na ogłoszenie i wykonywanie rozporządzeń papieskich.

Placid, architekt polski z XVIII w.; z prac: elewacja kośc. OO. Pijarów w Krakowie w 1759 (obecnie OO. Bonifratrów), projekty kośc. OO. Misjonarzy na Stradomiu w Krakowie (1719—1728), kościoła w Kozienicach i kaplicy przy zamku królewskim w Warszawie.

Placidia Galla, córka rzymskiego cesarza Teodozjusza I, żona króla wizygockiego Ataulfa, od 425 r. regentka cesarstwa; † 450.

Placówka, oddział w sile od 1 drużyny bojowej do plutonu, wystawiony w służbie czat w celu ubezpieczenia spoczywających. P. ustawi się na ważnych przejściach, w punktach dogodnych do obserwowania przeciwnika. P. wystawiają w celu obserwacji własnego ubezpieczenia czujki, które, w razie potrzeby, wspierają ogniem, również jak i zaatakowane sąsiednie p. W razie naporu nieprzyjaciela cofają się one na linję oporu czat. Zadaniem p. jest zawiadamianie dowódcy czat o nadchodzącym nieprzyjacielu i obserwowanie przedpola, a w razie potrzeby stawianie oporu.

Placyd św., patrycjusz rzymski, 541 opat w Mesynie, 546 zamordowany przez piratów; pamiątka 11 lipca.

Plafon, 1) w architekturze sufit, ozdoby ornamentami, stiukami, profilowaniem itp. W epoce Odrodzenia rozpowszechnione były p. z kasetonami, powstałymi z przecinania się belek stropowych; 2) w malarstwie szerokie płaszczyzny stropów lub powierzchni sklepień, pokryte malowidłami. Malarstwo p. wytworzyło specjalną umiejętność stosowania perspektywy, obliczonej na patrzenie z dołu ku górze; zasłynęli na tem polu: Mantegna, Corregio, Tintoretto, Tiepolo.

Plaga (*lac.*), klęska, kara, dopust Boży, cios, nieszczęście, utrapienie.

Plagalne gamy, w muzyce kościelnej śred-

niowiecznej, szeregi tonów, których tonika nie była najniższym ich tonem, lecz leżała w środku i była zarazem toniką gamy autentycznej czyli pierwotnej. Jeżeli zatem autentyczna gama dorycka rozpoczynała się od *d* i kończyła na *d*, to jej plagalna (pochodna) poruszała się między dwoma tonami *a* (np. *a—a'*) i kończyła na *d*. W ten sposób układały się i dalsze gamy frygijska i hipofrygijska, lidyjska i hipolidyjska, miksolidyjska i hipomiksolidyjska, plagalnemi były zatem 2-ga, 4-ta, 6-ta i 8-ma tonacja kościelna.

Plagalne zakończenie, w muzyce nazwa dla połączenia IV-go stopnia z I-szym, jeżeli np. w C-dur ostatni akord toniczny *c-e-g-c* poprzez dzimy akordem *f-a-c-f*. Zdarza się często, że czwarty stopień może być zastąpiony innym, np II-gim (w przewrocie); charakter plagalnego zakończenia leży głównie w tem, że akord toniczny nie jest poprzedzony V-ym, tj. dominantowym akordem.

Plagi egipskie, klęski, zesłane na Egipt przez Jehowę za karę, iż faraon Meneftach II lub Amenefis ok. 1325 przed Chr., nie chciał usłuchać próśb Mojżesza i nie pozwolił ludowi izraelskiemu wyjść napuszczone dla złozenia ofiary. P. e. w Biblii uważano za cuda Boże (*praeter naturam*). P. zjawiały się i znikwały w czasie oznaczonym przez Jehowę i spadały na cały Egipt; ziemia Gessen doświadczyła tylko trzech pierwszych plag, od innych była wolna. Trwały do 9-ciu tygodni, od połowy lutego do połowy kwietnia (Nizan); 1) woda w Nilu przemieniła się w krew i stała się niezdatna do picia (*Exod. VII, 21*); 2) zjawienie się żab w nadzwyczajnej ilości (*Exod. VIII, 19*); 3) zjawienie się niezwyklej mszy owadów (*mszyc. moskitów*); 4) zjawienie się mnóstwa much wszelkiego rodzaju; 5) pomór na bydło (*Exod. IX, 3*); 6) wrzody na ludziach i bydłe; 7) gromy i grad tak wielki, jakiego do tej epoki nie było w Egipcie (*Sap. XVI, 16—19*), zabijający ludzi i zwierzęta; 8) szarańcza w niebywałej ilości; 9) ciemności straszliwe, przez trzy dni trwające (*Exod. X, 22—23*); 10) śmierć pierworodnych ludzi i zwierząt (*Exod. XII, 12*) o północy z 14-go na 15-ty Nizan.

Plagiat (*lac.*), termin, oznaczający kradzież naukową, literacką lub artystyczną, przywłaszczenie cudzych pomysłów lub odkryć i podanie ich za własne.

Plagioklasy czyli skalenie sodowo-wapniowe, trójskośne, wielokrotnie bliźniaczo zrosłe kryształy mieszane albitu, tj. skalenia sodowego, $NaAlSi_3O_8$ i anortytu, tj. skalenia wapniowego, $CaAl_2Si_2O_8$. Jeżeli cząsteczkę albitu wyrazimy wzorem $NaAlSi_3O_8$ i symbolem Ab, a anortyt, wyżej podany, symb. An, to plagioklasy są ciągłym szeregiem ogniw od Ab do An, przyczem ognia te nazywamy:

Ab, albit

od Ab do AbsAn, oligoklasy

od AbsAn, do AbAn, andezyny

od AbAn, do AbAns, labratory

od AbAns do An, bytownity

An, anortyt.

Plagjoklasy, podobnie jak inne skalenie, są bardzo ważnymi minerałami skałotwórczymi; są one istotną częścią składową diorytów kwarcowych i bezkwarcowych, łupków krystalicznych oraz skał wylewnych (andezytów i bazaltów).

Plaidoyer (*franc.*), mowa obrończa adwokata przed sądem.

Plain-chant (*franc.*), ob. *figura*.

Plainfield, m. w stanie N. Jersey (St. Zj. Am. Ptn.), 27.700 mieszcz.

Plainpalais, przedmieście Genewy (Szwajcaria), 36.000 mieszcz.

Plaisanterie, nazwa utworu muzycznego, spotykana w francuskich suitach XVIII wieku. Charakter lekki, żartobliwy, w rodzaju późniejszego scherza.

Plajta (*żarg.*), podstępne bankructwo.

Plakat, ogłoszenie firmowe, afisz teatralny, widowiskowy, wykonany artystycznie w celach reklamowych, techniką litograficzną lub drukarską z oryginałów. Malarstwo p. powstało we Francji w końcu XIX w. i rozpowszechniło się szybko na całym świecie, zwłaszcza w Ameryce. Wybitni artyści p.: (Francja) J. Chéret, E. Grasset, H. de Toulouse-Lautrec, Forain, A. Willette, Steinlen, Czech A. Mucha; (Belgia) B. Mignot, Privat, Livemont, F. Toussaint, H. Meunier; (Anglia) D. Hardy, W. Nicholson; (Niemcy) F. Keller, Th. Heine, E. Orlik, J. Klinger; w Polsce: J. Mehoffer, F. Ruszczyk (p. secesyjny), T. Gronowski, J. Sosnkowski, H. Stażewski, E. Bartłomiejczyk, H. Czerny (p. nowoczesny).

Plakiety (*franc.*), małe, najczęściej prostokątne płytki, rzeźbione z drzewa lub metalu, służące jako ozdoby sprzętów, ołtarzy, świeczników, kałamarzy etc., wyobrażające zazwyczaj sceny z mitologii, historii rzymskiej, Kościoła chrześcijańskiego itp.; rozpowszechnione we Włoszech w XV i XVI w. W czasach nowszych francuscy medaljerzy (Chaplin, Roty i in.) rozwinęli p. w samodzielna gałąź sztuki, zastępując niemi medale.

Plamica, ob. *Purpura*.

Plamica goścowa, ob. *pelliosis rheumatica*.

Plamisty dur, ob. *dur osutkowy*.

Plamka ślepa, ob. *Mariotte'a ślepa plamka*.

Plamka zarodkowa, ob. *macula germinativa*.

Plamka żółta, ob. *macula lutea*.

Plamy słoneczne, ob. *słoneczne plamy*.

Plan (*lac.*), projekt, szkic, zarys jakiejś pracy; zmniejszony rysunek miejscowości lub budynku; planem nazywamy także mapę w b. dużej podziale 1:10.000 i większe; przecięcie poziome; plan sytuacyjny, rozkład rozmieszczenia budynków lub przedmiotów w stosunku do widza.

Plan mobilizacyjny, ob. *mobilizacja*.

Plan operacyjny przewiduje, poza postawieniem określonych zadań podległym oddziałom wojsk. oraz wytknięciem ogólnego kierunku

i celu działań, zgromadzenie odpowiednich środków i sposób zaopatrzenia wojska w amunicję i żywność. Buduje się go na podstawie skrupulatnego badania położenia własnego i przeciwnika, rozważania ważniejszych możliwości i sprawdzenia ich przy pomocy rozpoznania. Przy układaniu p. o. zarówno negatywne, jak pozytywne meldunki rozpoznania mają ogromne znaczenie.

Plan wojny polega na dokładnym przestudowaniu możliwości wojennych i przygotowaniu odpowiednio do tego planów mobilizacyjnych, koncentracji oraz pierwszych zamierzeń operacyjnych. Musi on zmierzać do osiągnięcia pewnego celu strategicznego. Plan w. może przewidywać mniej lub więcej dokładnie warunki, w jakich mogą rozegrać się pierwsze starcia. Dalej wskazuje on tylko ogólny kierunek, w jakim powinny rozwijać się działania. Stanowi on z reguły tajemnicę wojenną. Często od odpowiedniego zbudowania planu wojny zależy jej losy. Nie może to być jednak plan sztywny i musi umożliwiać łatwą jego przebudowę. W 1914 r. Niemcom udało się z wielkim trudem zmienić swój plan po jego załamaniu się nad Marną, podczas gdy wadliwy lecz giętki plan Francuzów z łatwością został dostosowany odrazu do nowych warunków.

Planar, typ doskonałego obiektywu fotograficznego, składającego się z kilku soczewek. P. jest prawie zupełnie wolny od aberacji sferycznej, chromatycznej i astygmatycznej.

Planck Max, fizyk niemiecki * 1858; od 1889 profesor fizyki teoretycznej w Berlinie; w 1918 otrzymał nagrodę Nobla; twórca teorii kwantów, podanej w jego „Vorlesungen über die Theorie der Wärmestrahlung“ (Lipsk, 1906); podał prawo promieniowania cieplnego, zgodne z doświadczeniem; ogłosił liczne prace o ciepłe właściwym par nasyconych, o teorii termodynamicznej roztworów rozrzedzonych, ciśnieniu osmotycznym itd. Poza tem wydał oddzielnie: „Vorlesungen über die Thermodynamik“ i „Die neue Mechanik“.

Plancka stała, stała uniwersalna, wprowadzona do fizyki przez M. Plancka w jego teorii kwantów (ob.). Kwant energii (e) chłanianej, według wzoru: $e = h \cdot \nu$; stała $h =$ częstotliwość drgań (ν) fal, wysłanej lub pochłanianej, według wzoru: $e = h \cdot \nu$. stała $h = 6,5,10^{-27}$ erg. sek.

Plandeka, płótno nieprzemakalne do przykrywania towarów.

Plane, l. dopływ Haweli w rej. pozdamskiej w Prusach, dług. 60 km., ujście poniżej Brandenbura.

Planetarne mgławice, mgławice, mające kształt okrągłej tarczy.

Planetoidy, ob. asteroidy.

Planety, ciała niebieskie, posiadające większą od komet i meteorów, gęstość i masę, krążące dookoła słońca i nie wydające naogół własnego światła. P. można podzielić na mniejsze: Merkury, Wenus, Ziemia i Mars, oraz większe: Jowisz, Saturn, Uran i Neptun. Między temi grupami zachodzi wyraźna różnica w ich sta-

nie fizycznym. Oprócz tego w położeniu ich względem ziemi rozróżniamy planety dolne (Merkury i Wenus) i planety górne (Mars, Jowisz, Saturn, Uran i Neptun).

Planigloby (łac.), mapy geograficzne półkuli ziemi lub nieba.

Planimetr, przyrząd do mechanicznego obliczania powierzchni figury płaskiej. P. biegunowy kompensacyjny Coradi'ego (istnieje też kilka innych), składa się z dwóch ramion: biegunowego, którego koniec umieszcza się nieruchomo na rysunku, i wodzącego, zaopatrzonego w ostrze do oprowadzania obrotu mierzonej figury. Z ramieniem wodzącym połączone jest kółko całkujące. Z liczby obrotów tego kółka oblicza się wielkość mierzonej powierzchni. P. ma duże zastosowanie w miernictwie.

Planimetria czyli geometria płaszczyzny, dział geom. (zwłaszcza elementarnej), dotyczący własności figur geometrycznych płaskich. Ob. figura geometryczna, geometria.

Plankton, plancton, określenie wszystkich, wolno unoszących się w wodzie, organizmów zwierzęcych (Zooplankton) i roślinnych (Phytoplankton), poruszanych ruchem i prądem wody, wzgl. w nieznanym tylko stopniu posiadających ruchy własne. Przeciwstawia się im organizmy, które mocą własnych aktywnych poruszeń umiatają się od ruchów wody, tworząc tzw. nekton, wzgl. przytwierdzone do dna — benthos. Rozróżnia się plankton morski (haloplankton) i słodkowodny (limnoplankton). Na plankton morski składa się plankton oceaniczny, holoplankton, związany z otwartym morzem, i plankton nerytyczny (meroplankton), występujący przy brzegu. Ze względu na występowanie w różnych głębokościach rozróżnia się plankton pelagiczny, unoszący się na powierzchni wody, i strefowy, przywiązany do różnych, określonych głębokości. Plankton wód słodkich (limnoplankton) tworzy heloplankton (jeziora i stawy) i potamoplankton (rzeki i strumienie). Stanowisko pośrednie, pomiędzy planktonem morza i wód słodkich, zajmuje hypchalmyroplankton wód wysłodzonych lub z niewielką zawartością soli. Ze względu na wielkość dzieli się cały zespół tych organizmów na macro- i microplankton. Formy pośrednie tworzą mesoplankton. Wśród mikroplanktonu wyodrębnia się nannoplankton, który tworzą tak małe organizmy, że przechodzą przez oczka najęstszych siatek planktonowych. Otrzymuje się go dopiero przez centrifugowanie wody. Tem niemniej nannoplankton stanowi ilościowo przeważający składnik całości planktonu. Organizmy planktoniczne, należące do różnych grup systematycznych, są doskonale przystosowane do biernego unoszenia się w wodzie, dzięki specjalnym cechom swej budowy. Należą tu różne glony, Dinoflagellata, Radiolaria, Siphonophora, meduzy, Sagittae, Crustacea), liczne robaki,

Heteropoda, Pteropoda, Tunicata i cały szereg wolno pływających larw.

Planocyty, ob. mezenchyma.

Planorbis corneus, ob. Gastropoda.

Planquette Robert, kompozytor francuski, * 1848, † 1903; opera: „Dzwony kornewilskie“ (1877).

Plansza, 1) płyta metalowa lub drewniana, przeznaczona do rytownictwa; 2) odbitka rytownicza.

Planta, stopa; planta pedis, podszwa.

Plantacja (łac. planta, roślina), 1) obszar gruntu, użyty pod uprawę roślin; 2) sadzenie i uprawa roślin.

Plantacje przydrożne w większości ziem polskich są w stadium początkowego rozwoju. Przed wojną istniały w b. zaborze pruskim. W 1921 r. ogłoszona została ustawa o przepisach porządkowych na drogach publicznych (Dz. U. Rz. P. Nr. 89 z r. 1921), nakazująca wzdłuż wszystkich dróg publicznych, państwowych, wojewódzkich, powiatowych i gminnych, sadzić i utrzymywać rzędy drzew, o ile możliwości owocowych. Stan p. p. najlepszy jest w woj. poznańskim i pomorskim, oraz w zachodnich powiatach b. Król. Kongresowego. Drogi wysadzone są tam głównie jabłoniami i czereśniami.

Plantagenet, przydomek dynastji angielskiej 1154—1485.

Plantago, b a b k a, rodzaj roślin z rodziny Plantaginaceae (babkowate). Byliny rozpow szechnione na całej kuli ziemskiej, przeważnie jednak poza zwrotnikami. W Polsce pospolitsze: P. major, b. zwyczajna, liście szeroko jajowate, 3—7 nerwowe, ściągnięte w dość długi, wyraźny ogonek, szypułka kwiatostanu obła, tak długa jak liście, nitki precików białe; P. media, b. średnia, liście eliptyczne, 5—9 nerwowe, z obu stron krótko owłosione, o ogonku krótkim i niewyraźnym, szypułka kwiatowa dłuższa od liści, nitki precików fioletowe; P. lanceolata, b. lancetowata, liście lancetowate, szypułka kwiatowa bruzdowana; P. ramosa (P. arenaria), b. gałęzista, o lodydze ulistnionej, zwykle gałęzistej, liściach naprzeciwległych, równowąskich. Kwitną: od V do IX. Łąki, pastwiska, przydroża.

Plantator, rolnik, hodujący na większą skalę rośliny użytkowe.

Plantin Cristophe, drukarz, * 1514 w Saint-Avertin pod Tours, † 1589 w Antwerpii;

zakończył w Antwerpii, Lejdzie i Paryżu drukarnie, które, zwłaszcza pierwsza, zyskały rozgłos dzięki licznym i pięknym drukom („Biblia polyglotta“, 1569—72); drukarnia ta pozostawała następnie w rodzinie siostrzeńca jego, Moretusa; 1876 zakupiona przez zarząd m. Antwerpii wraz z istniejącymi przy niej zbiorami (Muzeum Plantin-Moretus).

Planty krakowskie. W 1806 wiedeńska kancelaria nadworna przysłała zarządowi guber-

Plantago media.

Znak drukarni Plantin'a.

najnemu rozkaz cesarza austriackiego Franciszka II, zburzenia starodawnych murów fortyfikacyjnych Krakowa, rzekomo ze względów zdrowotnych. Po utworzeniu Rzpl. Krakowskiej, Senat Rządzący w 1820 przyjął wniosek prezesa hr. S. Wodzickiego o urządzeniu ogrodów naokoło miasta na miejscu dawnych fortyfikacji; wykonanie powierzono Komitetowi Ekonomicznemu. Twórcą planów i pomiarów był F. Radwański, senator Rzpl. Krakowskiej, dr. fil., inżynier i prof. Uniwersytetu Jag., a pomocnikiem jego A. Florckiewicz. Do powstania plant przyczynił się najwydatniej Florjan Straszewski, twórca fundacji i kuratorium opiekuńczego krak. (1830), wybieranego przez naczelnika rządu (pierwotnie prezes Senatu, później namiestnik Galicji). Po F. Straszewskim kuratorami byli: F. Weżyk, L. Straszewski, T. Żebrowski. Około poł. XIX w., na miejscu dawnych domków i lepierek, sąsiadujących z dawnymi fortyfikacjami Krakowa, wyrósł szereg ogrodów publicznych i prywatnych, łączących się prawie z p. i tworzących jakby jeden park. Od 1870 prof. dr. A. Kremer i K. Szwarz porządkowali poszczególne partie p.; za kuratorjum prof. dr. M. Straszewskiego, B. Małecki, powołany na kierownika p. miejskich, przeistoczył w ciągu lat 30 w piękny ogród, obszaru 70 morgów. Główny zarząd p. spoczywa w rękach komisji, złożonej z prezydenta miasta, jako przewodniczącego, kuratora fundacji F. Straszewskiego i 15 członków Rady miejskiej. Organem wykonawczym jest Komitet gospodarczy wraz z inspektorem ogrodnictwa miejskiego.

Planula, swobodnie pływająca dwuwarstwowa larwa, występująca w rozwoju jamochłonów Coelenterata i gąbek Porifera.

Planuloidea, nader proste organizmy zwierzęce o ciele, złożonym z jednej tylko warstwy orzęszonego nabłonka, otaczającego zespół kilku, wzgl. jedną tylko większą komórkę środkową; zewnętrznie przypominają stadium moruli tkankowców. Systematyczne stanowisko nieustalone. Niektórzy badacze uważają je za odrębną gromadę parzydełkowców (Cnidaria), inni widzą w nich formy pośrednie pomiędzy pierwotniakami (Protozoa), należące do podkrólestwa Mesozoa (dwuwarstwowce). Istnieje też pogląd, że są to tkankowce zdegenerowane i mocno zmienione pod wpływem pasorzytnictwa. Należą tu gromady Rhombozoa (Dicyemida) i Plasmodiogenea (Orthonectida). Wszystkie Plasmodiogenea są pasorzytami morskich robaków i szkarłupni; tylko Salinella salve, należąca do Rhombozoa, jest formą wolno żyjącą.

Plaques muqueuses, wykwity na błonach śluzowych (jamy ustnej, narządów płciowych kobiecych, odbytnicy) przy kile II-go okresu; niewielkie owalne nacieczenia powierzchniowe, pokryte szarawym nalotem. Zawierają krętki

kiłowe, wydzielina ich może więc przenosić kiłę (przy całowaniu się, używaniu tych samych, źle wymytych naczyń do jedzenia lub picia itp.).

Plasma, ob. protoplazma.

Plasma sanguinis, ob. krew.

Plasmodiogenea, ob. Planuloidea.

Plasmodiophora, rodzaj grzybków pasorzytnicznych z rodziny Plasmodiophoraceae. P. brassicae wywołuje tzw. kiłę kapuściana, chorobę, objawiającą się pojawieniem się wzdęć, narośli na korzeniach kapusty i innych roślin krzyżowych; zarażona rozsada kapusty gnije.

Plasmodium, ob. Myxomycetes.

Plasmodium malariae, ob. malaria.

Plasmodroma, nazwa obszernego działu pierwotniaków, obejmującego wiciowce — Flagellata, korzeniowców — Rhizopoda i sporowce — Sporozoa. Przeciwstawienie — Ciliophora. Ob. Protozoa.

Plasmodium viticola, ob. Peronospora.

Plasmosomy, ob. nucleolus.

Plasomy, ob. biophory.

Plasson, hipotetyczny „praśluz” twórczy, z którego według E. Haeckela miały się utworzyć najprostsze istoty żywe — monery (ob.).

Plaster, emplastrum, kawałek płótna lub muślinu, wysmarowany jakąkolwiek kleistą lepką masą, przeznaczony do naklejania na skórę. Masa, z której zrobione są p., składa się z żywicy (emplastrum adhaesivum), z kauczuku (collempastrum) albo ze związków ołowiowych (p. lecznicze, emplastrum cerussae, emplastrum lithargyri).

Plastosomy, ob. mitochondria.

Plastron, ob. żółwie.

Plastron, 1) w dawnych pancierzach żelazna blacha kirysu; 2) miękki napierśnik dla ochrony piersi przy nauce fechtunku; 3) krawat z szerokim płatem.

Plastyczne operacje, operacje, mające na celu usunięcie zniekształceń zewnętrznych (blizn, ubytków skórnych itp.).

Plastyczność, własność ciała, polegająca na zachowaniu odkształcenia po ustaniu działania siły odkształcającej. Własność odwrotna do sprężystości.

Plastyka (greck.), sztuka odtwarzania postaci i przedmiotów w ich kształtach naturalnych przy pomocy materiałów miękkich (głina, воск) lub twardych (marmur); uwypuklanie kształtów; sztuki plastyczne, sztuki piękne: architektura, rzeźba, malarstwo, rysownictwo.

Plastylina, masa plastyczna nieschnąca, składająca się z gliny, tlenku cynku, krochmalu, siarki, wosku i oliwy. Masa ta, różnie zabarwiona, służy jako materiał do modelowania.

Plastyka, ob. nucleus.

Plata (La), m. port. i stol. prow. Buenos Aires w Argentynie (Am. Pld.), 91.000 mieszk.; uniwersytet, muzeum, wielkie ogrody i parki.

Plata (Rio de la), ogromne estuarium rzek Urugwaj i Parana, 320 km. dług., 200 km. szer.

ważna droga komunikacyjna; jedyny znaczniejszy port Montevideo.

Platalea leucorodia, warzęcha, ptak z rodziny Ibisidae; podrząd Ciconiidae, rząd Ciconiiformes. Dług. ciała ok. 80 cm., wysok. ok. 1 m. Dziób prosty, w nasadzie dość gruby, dalej zwężony, na końcu łopatkowato rozszerzony i zaokrąglony. Upierzenie białe, na piersiach żółtaworude. Na głowie gęsty czub z żółtawych piór. Zamieszkuje towarzysko bagniste tereny i wilgotne zarośla nadrzeczne w Europie, Azji i Afryce. W Polsce zjawia się bardzo rzadko, przeważnie na przelotach i w czasach wylewów letnich. Gnieździ się na drzewach lub na trawiastych kępcach wśród bagien. Żywi się żabami, drobnymi rybami, owadami itp.

Platan, ob. Platanus.

Platanista gangetica, indyjski delfin rzeczny, ssak z rodziny Platanistidae; podrząd Odontoceti, rząd Cetacea (wieloryby). Głowa wyraźnie wyodrębniona od tułowia. Obie szczęki z licznymi zębami. Płetwy przednich kończyn szerokie. Zamieszkuje rzekę Ganges w Indiach.

Platanthera, podkolan, rodzaj roślin z rodziny Orchidaceae (storczykowate). W Polsce: P. bifolia, p. biały, o łodydze 20—50 cm. wysok., zwykle z dwoma odziomkowymi jajowatymi liśćmi, kwiatach białych, wonnych, z warzką zaopatrzoną w długi, równowąską ostrogę. Kwitnie V—VII. Polany, zarośla, widne lasy.

Platanus, platan, rodzaj roślin z rodziny Platanaceae (platanowate). Drzewa o pniach pokrytych korą jasnoszarą, płatami odpadającą, liściach skrotolętych, klapowanych, kwiatach drobnych, zielonawych, zebranych w kuliste główki, osadzone na długich szypułkach; kwiaty męskie i żeńskie w odrębnych kwiatostanach. Owoc wielokrotny, złożony z kanciastych orzeszków. P. orientalis, p. wschodni, o liściach wyraźnie 5-cio klapowych, klapach nieco dłuższych niż szerokich; pochodzi z Azji zachodniej i pld. wsch. Europy; sadzony dość często po parkach i alejach. Rzadziej sadzony P. occidentalis, p. zachodni (Rys.: a. kwiatostan żeński, b. pojedynczy kwiat żeński, c. orzeszek, d. owoc) z ptn. Ameryki, o liściach 3-y klapowych, klapach szerszych niż długich.

Platan zachodni.

Platea, staroż. m. w Beocji, pamiętne zwycięstwem Greków nad Persami w 479 r. przed Chr.; obecnie ruiny obok wsi Kokla.

Plateau, najwyższy poziom obszaru równinnego, niezniszczony erozją rzek, bezpośrednio działająca.

Plateau Joseph Antoine, fizyk belgijski, * 1801, † 1883; pracował głównie nad zja-

wiskami molekularnymi w cieczach; napisał: „Statique expérimentale et théorique des liquides soumis aux seules forces moléculaires”; wykonał słynne doświadczenie Plateau'a.

Plateau'a doświadczenie. Kropla oliwy, zawieszona w mieszaninie wody i spirytusu, przybiera postać kulistą. Przez kroplę taką przesuwają się drut i, obracając drut dokoła osi podłużnej, wprowadza się ją w ruch obrotowy. Kropla przybiera wtedy kształt spłaszczonego elipsoidu, poczem, przy zwiększonej prędkości katowej, zamienia się w pierścień, wirujący dokoła osi. Doświadczenie to służy do uwidocznienia spłaszczenia ciał niebieskich i powstania pierścienia Saturna.

Platen-Hallermund August hr., poeta niemiecki, * 1796, † 1835; napisał: „Die Abassiden” (epos), „Verhängnisvolle Gabel”, „Der romantische Ödipus” (dramaty) i in.

Plater-Broel Adam, archeolog i przyrodnik polski, * 1790, † 1862; napisał: „Rzut oka na skład geognostyczny Inflant” (1832), „O dawnych grobach i starożytnościach, odkrytych w Inflantach Polskich” (po polsku i po niemiecku, 1848), „Spis zwierząt ssących, ptaków i ryb krajowych” (1852), „Opisanie hydrograficzno-statystyczne Dżwiny Zachodniej oraz ryb w niej żyjących” (1861) i in.

Plater-Broel Kazimierz Konstanty, mąż stanu i pisarz polski, * 1748, † 1807; członek Rady Nieustającej 1766—83, ostatni podkanclerzy litewski; napisał: „O banku narodowym w Polsce”, „Kosmopolita do narodu polskiego”, „Quelque chose concernant la souveraineté du Roi...” i in.

Plater-Broel Konstanty, architekt polski, * 1828, † 1886; studja w Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. Z prac: kaplica w Hrycowie (pow. zaslowski), projekt restauracji Sukiennic w Krakowie (I nagroda); liczne artykuły w „Annales d'Architecture”.

Plater-Broel Leon, powstaniec, * 1838; na czele garści powstańców rozbił w 1863 oddział żołnierzy rosyjskich pod Krasławiem; ujęty i powieszony t. r.

Plater-Broel Ludwik, leśnik i geograf, * 1774, † 1846; 1807—11 inspektor lasów rządowych na Litwie i Rusi, 1816 generalny dyrektor dóbr i lasów rządowych w Królestwie Polskim, prezes rady politechnicznej, senator-kasztelan; napisał: „Rzecz o gospodarstwie leśnym” (1807), „Opisanie historyczno-statystyczne W. Ks. Poznańskiego” (1846) i in.

Plater-Broel Stanisław, badacz historii i geograf, brat Ludwika, * 1784, † 1851; major artylerji wojsk polskich; napisał: „Geografia wschodniej części Europy czyli opis krajów przez wieloraki narody słowiańskie zamieszkałych” (1825), „Atlas historique de la Pologne...” (1827), „Mała encyklopedia polska” (2 t., Leszno, 1839—47) i in.

Plater-Broel Władysław, założyciel Muzeum rapperswylskiego, * 1806, † 1889; służył w wojsku, po 1831 na emigracji; wydawał 1833 do 1836 w Paryżu dziennik „Le Polonais”; potem osiadł w Szwajcarii, gdzie własnym kosztem i wysiłkiem założył 1868 Muzeum w Rap-

perswylu; napisał: „Coup d'oeil sur la situation de l'église catholique en Pologne”.

Plater-Broel Włodzimirz, zbieracz pamiętek historycznych, * 1831, † 1906; napisał: „Zbiór pamiętników do dziejów polskich” (4 t., 1858—59).

Plateresk (hiszp.), nazwa stylu późno-gotyckiego i zarazem wczesno-renesansowego w Hiszpanji, powstałego z maurytańskich i antycznych elementów, wywołującego wrażenie migotliwości; właściwy wyrobom złotniczym, rozpowszechniony również w budownictwie kościołów i pałaców.

Platerowane wyroby, przedmioty, wyrabiane z metalu tańszego i pokryte mechanicznie cienką warstwą cenniejszego; zastosowanie nowego srebra i wynalazek galwanicznego srebrozenia i złączenia prawie całkowicie wyparły dawny sposób platerowania, polegający na łączeniu w ogniu podłoża metalowego z blaskami metali droższych.

Platerówna Emilia, uczestniczka powstania 1830—31 r., * 1806, † 1831; walczyła na Litwie; była kapitanem 25 p. piechoty.

Platforma (franc.), 1) dach płaski; 2) miejsce zrównane i wywyższone; 3) wagon towarowy nieprzykryty.

Platforma polityczna, program, ogół zasad danego stronnictwa.

Plathelminthes, Platydes, płazińce, robaki płaskie; grupa robaków o ciele silnie spłaszczonym i mniej lub więcej wydłużonym. Ciało jednolite lub członkowane. Przewody wydzielnicze ułożone symetrycznie. Jajka ciała często uwsteczniła. Układ krwionośny rozwinięty tylko u Nemertini. Narządy płciowe skomplikowane; przeważnie rozdzielnopłciowe. Obejmują cztery rzędy: Turbellaria — wirki, Trematodes — przywry, Cestodes — taśmce i Nemertini — nemertyny (wstężniaki).

Platon, filozof grecki, pierwszy twórca rozległego systemu filozoficznego, * 427 przed Chr. w Atenach, † 347; uczeń Sokratesa, przez którego usta wygłaszał swe poglądy w dialogach filozoficznych. Założył w Atenach szkołę filozoficzną, Akademię, w której nauczał. Znaczący wpływ eleatów i pitagorejczyków. Poznanie zmysłowe jest niepewne i błędne, a świat zmysłowy to złudny pozór, nie zaś byt istotny, który jest niezmienny i może być poznany jedynie przez myślenie pojęciowe. Jak tego uczyli już Parmenides i Sokrates. Ujęte w myśleniu pojęciem bytu prawdziwe, to niemienne, wieczne i niematerialne istoty natury duchowej, które P. nazywa ideami. Świat zmysłowy, w którym żyjemy, jest tylko niedoskonałą kopją owego doskonałego i wyższego, ponadzmysłowego świata idealnego. W tym świecie idealnym panuje hierarchja idei, a najwyższą jest idea dobra. Pośrednikiem pomiędzy światem zmysłowym a światem idealnym jest nieśmiertelna ludzka dusza, która, zanim została zamknięta w ciele, przebywała w świecie nadzmysłowym, gdzie oglądała idee; później stykając się z rzeczami ziemskimi

przypomina jej uprzedni pobyt w świecie idealnym, do którego tęskni. Wszelka prawdziwa wiedza jest więc przypomnianiem tego, z czym stykaliśmy się w preegzystencji. Tęsknota za światem idealnym przejawia się w erosie, w miłości, która od stopnia najniższego, miłości zmysłowej, wznosi się, po coraz wyższych szczeblach, aż do stopnia miłości idealnej (tzw. miłości platońskiej), której przedmiotem jest świat idei. Jak w hierarchii idei dobro zajmuje miejsce naczelné, tak samo w duszy najwyższą władzą jest rozum. Rozum winien sprawować rządy w dobrze urządzonym państwie, któremu powinni rządzić filozofowie. Z tego idealnie urządzonego państwa usuwa P. sztukę, ponieważ, będąc naśladownictwem świata zmysłowego, daje ona kopję kopii. Poglądy swe rozwinął P. w szeregu dialogów, odznaczających się niedoścignioną formą artystyczną. Do najważniejszych jego pism należą: „Kriton“, „Protagoras“, „Gorgiasz“, „Faidros“, „Uczta“, „Fidon“, „Rzeczpospolita“, „Filebos“, „Apologia Sokratesa“. Niektóre zostały przełożone na język polski przez Wł. Witwickiego. P. wywarł wielki wpływ na ukształtowanie się filozofii europejskiej. Jego system jest prototypem filozofii idealistycznej.

Platon św., * 734, † 813; od 770 opat klasztoru na Olimpie w Grecji, 782—794 przełożony monasteru Sakudjon; więziony przez cesarza Konstantyna za niepotwierdzenie jego cudzołownego małżeństwa z Teodotą; pamiątka 19 marca.

Platoniczna miłość, ob. **Platon**.

Platonizm, filozofia Platona, ob. **Platon**.

Platoński rok, okres czasu, wynoszący ok. 25800 lat, podczas którego oś ziemską, pod wpływem precesji, wykonywa pełny obrót.

Plattdeutsch (niem.), dialekt ludowy, używany na obszarach niziny póln.-niemieckiej od rz. Renu po zat. Kurońską, różniący się dość znacznie od języka niemieckiego, używanego w piśmiennictwie, tzw. *Hochdeutsch*.

Platte River, ob. **Nebraska**.

Plattensee, ob. **Balaton**.

Platyna (platinum, Pt.), pierwiastek chemiczny, metal szarobiaławy, miękki i bardzo ciągliwy; ciężar atomowy 195,2, temp. topn. 1780°, ciężar wł. 21,48. Pod względem chemicznym podobna jest do żelaza; w związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwu, trój- i czterowartościowy, tworząc związki typów PtX₂, PtX₃ i PtX₄; daje wielką ilość związków zespolonych. Ze względu na odporność na działanie odczynników chemicznych stosowana jest do wyrobu różnorodnych naczyń laboratoryjnych, szczególnie zaś w stopie z irydem (10%). W przyrodzie znajduje się głównie w stanie rodzimym; większej części p. przed wojną dostarczała Rosja. Odkryta została przez Scalger'a w 1558.

Platynotypia, metoda otrzymywania odbitek fotograficznych na papierze, nasyconym solami platyny.

Platynowa czerń, subtelnie rozdrobniona platyna metaliczna; otrzymuje się przez reduk-

cję roztworu kwasu chloroplatynowego; używana jest jako katalizator; ze względu na dużą powierzchnię jest bardziej czynna od platynowej gąbki.

Platynowa gąbka, rozrobiona platyna metaliczna, powstająca przy prażeniu chloroplatynianu amonowego (NH₄)₂PtCl₆; służy jako katalizator.

Platynowce, platynowe metale, nazwa ogólna pierwiastków: rutenu (Ru), rodum (Rh), paladu (Pd), osmu (Os), irydu (Ir) i platyny (Pt). W przyrodzie zwykle występują razem: z boczna Uralu (Rosja), Ameryka Południowa, Kalifornia, Australia i Borneo.

Platynowe metale, ob. **platynowce**.

Platyny związki, pochodne metalu platyny; przeważnie używany jest kwas chloroplatynowy H₂PtCl₆, oraz jego sole: amonowa, potasowa i in.

Platyparea pocilloptera, szparagówka, mucha szparagowa, owad z rodziny Trypetidae; podrząd Cyclorapha, rząd Diptera (dwuskrzydłe). Groźny szkodnik w plantacjach szparagów. Dług. ciała ok. 8 mm. Skrzydła szeroko zaokrąglone, z ciemną zygzakowatą plamą. Brzgi segmentów odwłokowych białe. Lata od końca kwietnia do początków lipca. Samica składa jaja pomiędzy łuskowate liście na młodych pędach szparagów. Wylęgnięte larwy drążą chodniki w pedzie, posuwając się w kierunku korzeni. Opadnięte przez szparagówkę pędy więdną i gniją; starsze rośliny więdną i usychają. Przepoczwarczenie odbywa się w lodgach podziemnych lub bezpośrednio w ziemi. Poczwarki przezimowują.

Platypsillus castoris, maleńki, ślepy, silnie spłaszczony chrząszcz z rodz. Platypsillidae (podrząd Polyphaga), pasorzytujący na bobrach (*Castor fiber*).

Platyrrhina, ob. **Primates**.

Plauen im Vogtland, m. pow. w okręgu Zwickau (Saksonja), nad rz. Białą Elstera, 105.000 mieszcz.; przemysł włókienniczy, wyrób koronek, fabr. maszyn i samochodów.

Plautus Titus Maccius, komediopisarz rzymski, * około 250 przed Chr., † 184; 20 utworów komediowych; jego wpływ na komedię europejską zdecydował nie tylko o jej „komiczności“ czyli dążeniu do efektu humorystycznego, ale też i o znaczeniu słowa „komiczny“ w naszych pojęciach nowoczesnych. Przekłady polskie (9 sztuk): J. Wolfram (1873 i 1891), ks. A. Kantecki (1875), J. S. Kraszewski (1888). Najnowsze, pióra G. Przychockiego, wychodzą w Bibliotece Narodowej (dotychczas: „Bracia“, 1924; „Kupiec“, 1927). Monografia: G. Przychocki „Plautus“ (Kraków, 1925).

Plazma (minerał), ob. **chalcedon**.

Plazma, ob. **protoplazma**.

Plazmatyczne komórki, komórki, występujące w tkankach z przewlekłymi zmianami zapalnymi, najczęściej kilowcami. Cechują się ładrem, łącząc na obwodzie komórki.

Plazmodesmy, cienkie nici plazmy, przebiegające przez kanaliki w błonach komórek ro-

ślinnych i łączące protoplasty sąsiednich komórek.

Plazmodjum, ob. **Myxomycetes**.

Plazmogamia, plasmogamia wzgl. plasmogamia, zjawisko, spotykane u niektórych pierwotniaków (np. u Amoebina, Heliozoa i Foraminifera), polegające na czasowym zespoleniu się ciał plazmatycznych dwóch lub kilku osobników, przyczem jądra poszczególnych komórek nie przyjmują udziału w tym procesie i zachowują swoją indywidualność. Przeciwwstawienie — **karjogamia** podczas kopulacji.

Plazmogonia, termin wprowadzony przez Haeckel'a, mający określać sposób powstawania istot żywych z substancji organicznej, niezależnie od organizmu rodzicielskiego. Nowsze badania stwierdziły, że w obecnych warunkach nie ma istoty żywej, która mogła powstawać drogą samoródtwa.

Plazmolliza, zjawisko kurczenia się i odstawiania plazmy od błon komórkowych, wskutek umieszczenia komórki w roztworze (np. 1—2% roztw. saletry) o koncentracji silniejszej, niż koncentracja soku komórkowego. P. tłumaczy się zjawiskami osmotycznymi.

Plazmon, wyodrębniony sernik (kazeina) mleka krowiego; biały, w wodzie łatwo rozpuszczalny proszek; środek odżywczy, szeroko stosowany w dietetyce niemowląt.

Plaża, płaskie, piaszczyste wybrzeże morskie, łagodnie spadające ku morzu.

Plasawica, taniec św. Wita, ob. **chorea**.

Plaskowski Romuald, lekarz psychiatra, * 1821, † 1896; kształcił się w Dorpacie; ordynator w szpitalu dla obłąkanych i docent w Akademii Medyko-chirurg., w Szkole Głównej i na uniwersytecie warsz.; napisał wiele rozpraw specjalnych i dzieło „Psychiatria“ (1868).

Pleasant Island, ob. **Nauru**.

Pleban, ob. **proboszcz**.

Plebanja, 1) urząd plebana; 2) dom i grunt, należący do plebana w ciągu jego urzędowania.

Plebański Jan Kazimierz, historyk, * 1831, † 1897; studja na uniwersytecie wrocławskim i berlińskim; 1862 prof. historii powszechnej w Szkole Głównej, potem rolnik, od 1880 redaktor „Biblioteki Warszawskiej“ i współredaktor „Encyklopedii wychowawczej“; napisał: „Obraz dworów europejskich na początku XVII w.“, skreślony przez Stefana Paca (1854), „O pedagogicznym znaczeniu nauk klasycznych“ (1876) i in.

Plebejusze, ob. **plebs** i **patrycjusze**. **Plebejcyt** (łac.), głosowanie ludowe, mające na celu zdecydowanie, czy większość ludności pewnego terytorium pragnie należeć do danego państwa; p. rozstrzyga więc o tem, które z państw, roszcujących sobie pretensje do danego terytorium, ma za sobą poparcie większości ludności. P. jest urzędowaniem na zasadzie samostanowienia narodów, hasła, wysuniętego przez wielką rewolucję francuską. W XIX w. zasada p. była zastosowana przy przyłączeniu Sabaudji i Nicei do Francji w 1860 oraz przy zjednoczeniu król. włoskiego. W wy-

niku głosowania ludności Rzymu 2. X. 1870 państwo kościelne przestało istnieć i Rzym został przyłączony do król. włoskiego. Na wielką skalę zasada plebiscytu była stosowana przez traktaty, zawarte po zakończeniu wojny światowej. Do popularności tego hasła w dużej mierze przyczynił się program pokojowy prezydenta Wilsona oraz rewolucja rosyjska. Plebiscyt rozstrzygnął losy: Górnego Śląska, części Prus Wschodnich, północnego Szlezewiku, okręgów Eupen i Malmedy. Również sprawa zagłębia Sary ostatecznie rozstrzygnięta została przez plebiscyt.

Plebs, plebejusze, w starożytnym Rzymie obywatela poza patrycjuszami; pod względem cywilnym byli równouprawnieni z patrycjuszami, natomiast prawa polityczne zdobyli sobie po długich walkach (w 366 przed Chr.), poczem nazywano p. tych, którzy nie należeli ani do stanu senatorskiego, ani do rycerskiego. W wiekach średnich klasę narodu niewolną i obciążoną podatkami nazywano *miseria plebs contribuens*.

Plecak, worek płócienny z szelkami do noszenia na plecach.

Plecha, ob. **Thallus**.

Plechanow Georgij, socjalista rosyjski, * 1857, † 1918; członek „Ziemli i Woli“ (1878) i „Czornawa Pieriedieła“ (1789); w 1881 wyemigrował zagranicę. Został socjalistą, założył 1883 grupę „Oswobodzenie truda“. Redagował socjalno-demokr. „Iskre“, napisał szereg dzieł ekonomicznych i popularnych, był jednym z wybitniejszych teoretyków rosyjskiego socjalizmu. W 1917 powrócił do Rosji; bolszewizmowi ostro się przeciwstawiał. Ważniejsze prace: „Socjalizm i polityczeskaja borba“, „Naszi raznoglasja“, „Ruskij raboczij w rewolucyjnomo dwizeniu“, „Za dwadcać let“, „K woprosu o razwitiu monisticzskawo wzglada na istoriju“.

Plechorośle, ob. **Thallophyta**.

Plecoptera, oz. **widelnicowate**.

Plecotus auritus, uszak, gacek wielkouch; ssak z rodziny Vespertilionidae; podrząd Microchiroptera, rząd Chiroptera (nietoperze). Dług. ciała ok. 4,5 cm., ogona 4 cm., rozpiętość błon lotnych ok. 25 cm. Wierzch ciała błyszczący, brunatny; spód jaśniejszy. Samice i młode ciemniej ubarwione niż dorosłe samce. Uszy wielkie, prawie długości ciała (ok. 3,5 cm.), podstawa sięgają poniżej kąta ust. Patagium szerokie i stosunkowo krótkie. Zamieszkuje całą palearktykę; w górach zachodzi do 1800 m. n. p. m. U nas należy do dość pospolitych nietoperzy. Dzień i okres snu zimowego spędza w pustych budynkach, wieżach, na poddaszach, w piwnicach itp., rzadziej w dziuplach drzewnych. Z kryjówek wylatuje dopiero późnym wieczorem.

Plectranthus, rodzaj roślin z rodziny Labiatae (wargowe). P. *fruticosus*, krzew do 1 m. wysok., o liściach sercowatych, kwiatów niebieskich, zebranych w grona; trzymany jest niekiedy w pokojach dla silnego zapachu, mającego odpędzać mole.

Plectrophenax nivalis, śnieguła, ptak z rodziny Fringillidae (Iuszczyki); podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Długość ciała ok. 17 cm. Brzęgi szczęk zlekka zakłesłe; pazur palca tylnego wydłużony, równy mu długością. Dziób czarny, w zimie żółknie. Grzbiet, końce skrzydeł, sterówki środkowe oraz środkowe pióra ogonowe czarne, poza tem upierzenie białe. Zamieszkuje płn. Skandynawję, płn. Finlandję, płn. Rosję, płn. Syberję, Grenlandję i daleko na północ wysunięte obszary Ameryki Płn. Do nas przylatuje tylko rzadko w zimie, szczególnie podczas zim bardziej śnieżnych i mroźnych.

Plegatis falcinellus, ibis kasztanowaty, ptak z rodziny Ibisidae; podrząd Ciconiidae, rząd Ciconiiformes. Długość ciała ok. 60 cm. Dziób długi, łukowato zgięty. Oczy opasane nagim pierścieniem; kantar nagie. Upierzenie brązowokasztanowate; grzbiet ciemnozielony, metalicznie mieniący się. Zamieszkuje Europę pd. i dalej na wschód aż do Chin, poza tem Indję, Afrykę, Australję i wschodnie stany Ameryki Płn. Do Polski zalatuje bardzo rzadko.

Plehwę Wiaczesław Konstantinowicz, rosyjski mąż stanu, *1846; 1902 minister spraw wewn.; zwolennik zniweczenia autonomii Finlandji i zupełnego zruszczenia tego kraju, łamał zasadnicze prawa finlandzkie; tępił i prześladował wszelkie przejawy wolnej myśli w społeczeństwie, w prasie, w ziemiach; zamordowany w Petersburgu 1904.

Plein-air (franc.), sposób malowania w pełnym świetle.

Plein pouvoir (franc.), pełnomocnictwo, wolna ręka w przeprowadzeniu danej sprawy.

Pleistocen, inaczej dyluwjum (ob.).

Plejada, nazwa 7-miu poetów aleksandryjskich w III w. po Chr.: Sofianes z Syrakuz, Lykofron z Chalkidy, Aleksander z Etolji, Dionizjaes z Tarsu, Homerus z Bizancji, Soziteus z Aleksandrii, Filiskus z Korkyry; również grupa poetów francuskich z XVI w.: Ronsard, du Bellay, Baif, Belleau, Dorat, Jodelle i Thyard.

Plejady, 1) skupienia gwiazd, znajdujące się w gwiazdozbiornie Byka. Okiem nieuzbrojonym widać 7—8 gwiazd. Skupienie to w gwarze ludowej nosi nazwę „Babek”; 2) w podaniach greckich siedem córek Atlasa i Plejony (Maja, Tajgete, Alcjone, Elektra, Kelaino, Sterope i Merope), po śmierci przemienione w gwiazdy i umieszczone przez Zeusa na niebie.

Plekno (czeski. Plešne jezero), jezioro na Szumawie w Czechosłowacji, 1.090 m. n. p. m., pod szczytem góry Plešný (1.378 m.).

Plektron, sztabka z drzewa, metalu, kości słoniowej lub sztydkretu, która służyła do uderzania w struny starożytnej kitarę. Bywa i dziś używana przy mandolinie.

Plemię, ród, rodzaj, potomstwo, szczerp, rasa, przychówek; ob. pokolenie.

Plemnica, ob. anteridium i sperma.

Plemniki, ob. spermatozoa.

Plemnioszki, ob. spermatofozy.

Plenary (łac.), pełny; plenarne posiedzenie, walne posiedzenie z udziałem wszystkich członków danego towarzystwa lub zespołu. Ustawowo w statutach poszczególnych towarzystw bywa przewidziane, przy jakiej minimalnej ilości członków można uważać dane posiedzenie za plenarne, czyli kiedy jest plenum.

Plener Ernst, polityk austriacki, *1841, †1923; od 1873 członek parlamentu, 1893—95 minister skarbu; napisał „Erinnerungen“ (3 t. 1911—21), „F. Lassalle“ (1883), „Die englische Fabrikgesetzgebung“ (1871) i in.

Plenipotenci miejscy. Na zasadzie konstytucji 3-go maja 1791 do Izby Poselskiej na 225 posłów wchodziło 21 przedstawicieli miast, wybieranych przez zgromadzenia wydziałowe. Plenipotenci miejscy nie mieli głosu decydującego i mogli przemawiać tylko w sprawach miejskich.

Plenipotencja, upoważnienie, dowód pisemny zawarcia umowy, pełnomocnictwo.

Plenkiewicz Roman, literat i pedagog polski, *1833 w Skorczowie, †1910 w Warszawie; sekretarz redakcji „Encyklopedji Wychowawczej”, której został później redaktorem. Ważniejsze prace: „Uwagi nad dziełami, odnoszącymi się do wykładu języka polskiego”, „Opis miasta Piotrkowa”, „Z dziedziny pedagogiki”, „Jan Kochanowski podług najnowszych opracowań”, „Słowo wstępne do historii literatury polskiej”, „Goethe”, „Kształcenie młodzieży” („Biblioteka dzieł wyborowych”), „Monografia szkoły handlowej im. L. Kronenberga“ (1900).

Plenum, ob. plenarny.

Plenus venter non studet libenter (łac.), pełny brzuch nie ma ochoty do pracy umysłowej.

Pleochroizm, wielobarwność, własność niektórych kryształów, polegająca na ich rozmaitych barwach, zależnie od kierunku padania światła. Przypadkiem szczególnym jest dychroizm czyli dwubarwność.

Pleocytoza (grecki.), zwiększenie ilości limfocytów w płynie mózgowo-rdzeniowym; zdarza się przy kile i chorobach pokoiowych układu nerwowego oraz przy gruźliczym zapaleniu opon mózgowo-rdzeniowych.

Pleomorfizm, wielopostaciowość; ob. polimorfizm.

Pleonast, ob. spinel.

Pleonazm, figura retoryczna, polegająca na większym doborze słów, niż potrzeba dla jasności rzeczy, np. sędziwy starzec.

Pleorama, ob. panorama.

Pleroma, w bot. walec środkowy, warstwa komórek, leżących w środku stożka wzrostu łodygi i korzenia; daje początek walcowi osiowemu.

Pleromorfozy, utwory mineralne, powstałe w ten sposób, że minerał pierwotny rozpuścił się, a pozostała po nim próżnia, o postaci jego kryształu, wypełnił minerał inny, który wydzielił się w tej próżni.

Plesiosaurus, gad morski z okresu jurajskiego. Dochodził do 10 m. długości; do gatunku P. należy także Elasmosaurus o dłuższej szyi (rys.)

Plesiosaurus: Elasmosaurus

Plešne jezero, ob. Plekno.

Pless, ob. Pszczyna.

Plesymetr (grecki.), pukadło, słupek z materiału elastycznego (drzewa, kauczuku, kości słoniowej), używany jako rezonator przy opukiwaniu klatki piersiowej lub jamy brzusznej. Użycie p. wprowadzone zostało w 1841 przez Piorre'a.

Pleszczejew Aleksiej, poeta rosyjski, *1825, †1893; aresztowany w 1849, zesłany w głąb Rosji na lat 8; przetłumaczył dużo poezji Heinego, Hebbła i in., pozostawił zbiór poezji dla dzieci, pt. „Pierwiosnek”.

Pleszczyński Adolf ks., etnograf i pisarz religijny, *1841; proboszcz w Miedzyrzeczu, potem w Maciejowicach; prace: „Bojarzy międzyrzeczy”, „Rys statystyczno-histeryczny Międzyrzecza”, „Dzieje Akademji rzymsko-katolickiej w Warszawie” i in.

Pleszew, m. pow. (woj. poznańskie), 8.100 mieszk.; fabr. maszyn roln., mebli, powozów, wyrobów papierowych, marmolady i konserw.

Pleszka, ob. Rutililla phaenicura.

Pleśniaki, ob. Phycomyces.

Pleśniawki, ob. Oidium i Soor.

Pleśnica, ob. Aspergillus herbariorum.

Pleśń, nazwa, nadawana pospolicie grzybnii pleśniaków; także termin polski grzybka Mucor (ob.).

Plethora (grecki.), pełnokrwistość; p. vera, pełnokrwistość prawdziwa; rzeczywiste zwiększenie bezwzględnej ilości krwi (bez zmiany stosunku między osoczem krwi a krwinkami); p. serosa czyli hydraemica, zwiększenie ilości osocza krwi; zdarza się przy chorobach nerkowych.

Plettenberg Walter, 1494—1535 mistrz zakonu rycerskiego w Inflantach, †1535; pobił dwukrotnie Rosjan 1501 i 1502.

Pletysmograf, przyrząd, używany do badań fizjologicznych i psychologicznych, który umożliwia automatyczne rejestrowanie periodycznie zmieniającej się, pod wpływem działalności serca, objętości kończyn, np. przedramienia; w psychologii służy do badania związku pomiędzy przejawami cielesnymi a uczuciami. Twórcą p. był psycholog duński Alfred Lehmann.

Pletwa, pletwa, ob. pinna.

Pleura, ob. oplucna.

Pleuritis (grecki.), zapalenie oplucnej, odkładanie się złożeń włókienka na oplucnej lub też zbieranie się płynu zapalnego (surowiczego, ropnego lub krwawego) w jamie oplucnej. P. bywa najczęściej na tle gruźli-

czem (90%), poza tem jako powikłanie przy zapaleniach lub ranach płuc (najczęściej z wysiękiem ropnym).

Pleuronectes platessa, fląderka, ryba z rodziny Pleuronectidae; rząd Ananthopterygii, podgromada Teleostei (kostnoszkieletowe). Długość 40—90 cm., szerokość do 30 cm. Ciało osobników dorosłych niesymetryczne, bocznie silnie spłaszczone, pokryte zamiast łusek kolczastymi brodawkami. Strona górna (prawy, rzadziej lewy bok ciała) oliwkowo- lub brunatnoszara, żółto plamkowana; ryba ta posiada jednak zdolność zmiany ubarwienia, zależnie od rodzaju podłoża. Strona dolna (zazwyczaj lewa) pozbawiona pigmentu. Płetwa grzbietowa ciągnie się wzdłuż całej długości grzbietu, podogonowa przebiega wzdłuż brzucha; płetwy parzyste niewielkie, zwykle nierówne. Para oczu mięsiste, wskutek przesunięcia, na stronie górnej. Pęcherza pławnego brak. Odbyt mocno przesunięty ku przodowi ciała. Młode są zupełnie symetryczne, z oczami po obu bokach głowy, dopiero w miarę dalszego wzrostu stają się niesymetryczne. Prowadzi życie mało ruchliwe, zagrzebując się w mule, lub pełzając po dnie, zawsze na jednym boku; pływa bardzo niedołężnie. Poławiana w dużych ilościach w morzu Północnym i w Bałtyku. Pokrewna P. flesus, flądra, przebywa chętnie w ulściach i często zachodzi daleko wgórę rzek, np. Elby i Wisły. Prócz tego inne gatunki, np. P. limanda, P. microcephalus.

Pleuropneumonia (grecki.), inna nazwa płatowego zapalenia płuc (pneumonia crouposa).

Pleurosigma, rodzaj glonów z typu Zygozofyta (sprzężnice), klasy Diatomeae (okrzemki); żyją w wodach słodkich lub morzach. Pewne gatunki, np. P. angulatum, dzięki niezmiernie delikatnemu wyrzeźbieniu powierzchni błon skrzemieniających, mają zastosowanie jako przedmioty próbne do sprawdzania dobroci obiektów mikroskopowych.

Pleven, ob. Plewna.

Plewińska Zofja, malarka polska, *1887 w Warszawie; kształciła się w Warszawie i w Paryżu. W 1914 brała czynny udział w tworzeniu legionów Piłsudskiego. Wystawia ilustracje do bajek, projekty do witraży, rysunki ze wspomnień wojennych. W 1911 nagroda w Zachęcie za obraz „Kozłę”; zbiorowa wystawa w Warszawie w 1923.

Plewna (bułg. Pleven), m. okręg. w Bułgarii, 27.800 mieszk.; pamiętna obroną wojsk tureckich przeciw Rosjanom w 1877.

Plewocce, ob. Glumiflorae.

Plewy, ob. Glumiflorae.

Plexus, splot, szczególnie splot nerwowy, połączenie kilku lub kilkunastu nerwów; p. brachialis, splot ramienny, zawiera nerwy kończyny górnej; p. lumbalis, splot lędźwiowy i p. sacralis, splot krzyżowy, dwa sploty, łączące się w jeden p. lumbosacralis, zawierają nerwy kończyny dolnej.

Plica, ob. neумы.

Plica polonica (fac.), ob. kołtun.

Plicae genitales, ob. phallus.

Plicae palmatae, ob. marszczki piezaste.

Plicae ventriculares, ob. głosowe struny.

Plichta, 1) przód statku, przedni pomost dla załogi; 2) inaczej pilasy, wspólna izba i sypialnia załogi pod pokładem statku.

Plichta Andrzej, sekretarz Rządu Narodowego w 1831, *1797, †1866; studja na uniwersytecie warszawskim; sekretarz Rady Stanu; uczestnik spisku Łukasiewskiego, więziony 1826—29 u Karmelitów w Warszawie i w twierdzy Petropawłowskiej w Petersburgu; 1830 sekretarz Rady Najwyższej, potem Rządu Narodowego; na emigracji zaufany pomocnik księcia Adama Czartoryskiego, współzałożyciel i sekretarz Tow. literackiego; napisał „Wspomnienia o towarzystwach tajnych w Polsce”.

Plinusz, Caius Plinius Secundus, 1) Starszy, uczony rzymski, *23, †79 przy wybuchu Wezuwjusza; autor dzieł z rozmaitych zakresów, zwłaszcza z przyrody, historii i wojskowości. Najważniejsze: „Historia naturalis” w 37 księgach, zawierająca wyciągi z ok. 500 autorów greckich i rzymskich; 2) Młodszy, siostrzeniec poprz., *62, † ok. 113; autor „Panegyryku” na cześć Trajana i 9 ksiąg listów, pisanych w celu opublikowania ich. Zachowana również korespondencja z Trajanem, traktująca także sprawę chrześcijan.

Pliocen, najmłodszy okres trzeciorzędu; wyróżnia się przez osuszenie wielkich części Europy, która przyjęła w przybliżeniu postać dzisiejszą. Powstały: cieśń Gibraltarska i m. Czerwone, wskutek zapadnięcia. Bosfor i cieśnina Dardaneelska przedstawiały rzeki lądowe. Południowo-wschodnia Europa zajęta była przez wielkie jezioro półsłone. Żył: Di-notherium, Mastodont, Blunoceros. Flora podobna była do dzisiejszej. Palmy znikły z Europy środkowej.

Plisy, regularne fałdy sukni kobiecej, rodzaj taśmy ze skośnego materiału, bramującej suknie.

Plisza, myśliwska nazwa miejsca, w którym siedzi zając.

Pliszka biała, Motacilla alba, ptak z rodziny Motacillidae (pliszki); podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Długość ciała ok. 20 cm. Budowa smukła; dziób prosty, szczupły, nieco krótszy od głowy. Ogon równy długości ciała. Nogi smukłe; pazur kciuka krótki, łukowato zgięty. Tył głowy i przód szyi czarne; czoło, boki głowy i spód ciała białe; wierzch popielaty. Zamieszkuje Europę oraz Azję środk. i zach. U nas bardzo pospolita wszędzie, zwłaszcza w pobliżu wody. Przelotna (od poł. III. do poł. X.). Gnieździ się w dziuplach, zarostach itp. Żywi się owadami; bardzo pożyteczna.

Plješevica, pasmo górskie w Karście chorwackim, 1.650 m. wys.

Plocamium, rodzaj glonów morskich z typu Rhodophyta (krasnorosty), klasy Florideae, o plesze drobno pierzasto-rozgałęzionej, barwy szkarłatnej. *P. coccineum* (Rys.), pospolita w morzu Bałtyckim.

Ploesci, gł. m. pow. Prahova (Rumunja), 54.400 mieszk.; rafinerie naft; znaczny handel.

Plomba, 1) substancja, oporna względem czynników chemicznych i termicznych (złoto, amalgamaty, cement; porcelana itp.), używana do zapewniania luk i ubytków w chorych, spróchniałych zębach; 2) ołowiana pieczęć na towarach, również znak fabryczny.

Plombières-les-Bains, miejscowość kuracyjna w dep. Vosges (Francja), 2.000 mieszk.; wody mineralne siarczano-żelazisto-sodowe; wskazania lecznicze: choroby żołądka, dna, gościec stawowy.

Plombowanie zębów, zakładanie plomb. Przed plombowaniem usuwa się wszystkie chorobowo zmienione (spróchniałe) części zęba (borowanie), usuwa się chorą miąższ zębową (pulpę), jamę zębową odkaża się (karbolem, związkami arsenowemi, trójkrezolem itp.) oraz wysusza (ograniczeniem powietrzem i wacikami).

Plomby z gliny, zamykające osznurowanie mumii w sarkofagach egipskich, pochodzą z 3300 przed Chr.; około 300 prz. Chr. wyparte zostały przez plomby ołowiane.

Plon, zbiór, sprzęt z pola, na którym uprawia się jakąś roślinę użytkową. W języku ludowym znaczy właściwie kwiat zboża, stanowiący zawiązek ziarna.

Ploss Heinrich, antropolog niemiecki, *1819, †1885; napisał „Das Weib in der Natur- und Völkerkunde”, „Das Kind...” i in.

Plotyn (Plotinos), filozof grecki, twórca tzw. neoplatonizmu, *ok. 204 po Chr. w Lykopolis w Egipcie, †270; kształcił się w Aleksandrii, od 243 nauczał w Rzymie; przejął od Platona myśl o przeciwstawieniu świata zmysłowego światu nadzmysłowemu, lecz rozwinął ją w sposób oryginalny. Tylko byt pomyślany jest bytem prawdziwym. Jest on prajednością, bóstwem i najwyższym dobrem, wszystko o-garnia i wszystko poprzedza. Ten byt najwyższy tworzy w swej dobroci wszystko, co istnieje, drogą emanacji. Rozum, dusza, materia są kolejnymi wpływami (emanacją) bóstwa. Im dalej od boskiego źródła, tem mniej doskonale są te wytwory. Najniższą emanacją jest materia, siedlisko zła i ciemnoty. Ale na tych wszystkich emanacjach jest odblask boskości, w rozmaitym stopniu. Poznając byt realny, poznajemy bóstwo. Filozofia łączy się tu więc z religią. Człowiek poznaje bóstwo w akcie ekstazy, jednocząc i zlewając się z niem w stanie kontemplacji mistycznej. Poznanie bytu prawdziwego jest jednocześnie aktem religijnym. P. wywarł swemi poglądami znaczny wpływ na rozwój myśli religijno-filozoficznej pogańskiej, przeciwstawiając ją religii chrześcijańskiej, którą zwalczał. Dzieła jego zosta-

Plocamium coccineum.

ły wydane przez Porfirjusza w sześciu „Enneadach”.

Pluciński Leon, ziemianin z ks. Poznańskie-go, *1875; od 1919—1921 podsekretarz stanu w Ministerstwie byleży dzielnicy pruskiej, od 1921—23 Komisarz Generalny Rzeczypospolitej Polskiej w Gdańsku, od 1922 poseł na sejm, od 1925 wicemarszałek sejmu.

Pluciński Tadeusz, architekt polski, *1883 w Odesie; studja w Szkole sztuki pięknych w Odesie i Akad. szt. pięk. w Petersburgu; od 1923 wykładał na uniwersytecie w Niżnim Nowogrodzie, obecnie na Politechnice w Warszawie.

Plücker Julius, matematyk i fizyk niemiecki, *1801, †1868. Ogłosił ważne prace z zakresu geometrii analitycznej; pierwszy zauważył wpływ pola magnetycznego na wyładowania w rurkach katodowych (1858).

Pludry, szerokie bufiaste spodnie stroju niemieckiego (Plüdderhose); w XVII w. zaczęły rozpowszechnić się w Polsce pod wpływem wojskowych cudzoziemskiego autoramentu. Wraz z pludrami przyszedł do Polski zwyczaj zapinania spodni na guziki (dotychczas wiązano je na sznur) i noszenia kieszeni. Wyraz pluder do dziś dnia jest oznaczeniem żartobliwym i pogardliwym Niemca.

Plujka, ob. Muscidae.

Plumbaginaceae, z awciąg owate, rodziny roślin dwuliściennych z rzędu Plumbaginales (zawciągowe). Zioła lub krzewy, właściwe pobrzeżom morza Śródziemnego oraz słonym stepom Azji. Ważniejsze rodzaje: *Plumbago*, *Armeria*, *Limonium*.

Plumbum, ob. ołów.

Pluralis (fac.), w gramatyce liczba mnoga.

Pluralis majestaticus, stosowanie liczby mnogiej zamiast pojedynczej, używane przez panujących: m. y, zamiast ja.

Pluralizm (fac. plus, więcej), pogląd metafizyczno-filozoficzny, według którego byt składa się z większej liczby substancji; przeciwstawia się kierunkowi monistycznemu i dualistycznemu. Reprezentantem p. w filozofii nowożytnej jest m. in. Leibniz, w filozofii współczesnej psycholog amerykański William James.

Pluralność (fac.), wielokrotność, ob. prawo wyborcze.

Plurimum facere et minimum ipso de se loqui (fac.), dużo czynić, a jaknajmniej o sobie mówić.

Plus (fac.), więcej; w matematyce znak dodawania +.

Plus catholique que le pape (franc.), bardziej katolicki niż sam papież; zbyt gorliwy.

Plus de confiance que de connaissance (franc.), więcej poufałości niż znajomości.

Plusk, ogon ryby i bobra. W dawnej Pol-

Plumbago europea (a kwiat).

sce plusk bobra należał do wielkich przysmaków postnych.

Pluskolec, ob. Hydroceres.

Pluskwa domowa, ob. Cimex i Heteroptera.

Pluskwiaki, ob. Rhynchota.

Pluskwy morskie, ob. Halobates.

Pluskwy wodne, ob. Hydroceres.

Plusz, tkanina, podobna do aksamitu, lecz pośledniejszego gatunku i z dłuższym włosem, wyrabiana z jedwabiu, bawełny lub wełny; używa się przeważnie do pokrywania mebli.

Pluszcz, ob. Cinclus cinclus.

Plutarch, pisarz grecki z epoki cesarstwa rzymskiego, historyk i filozof, * ok. 46, † ok. 120 po Chr.; Z przeszło 200 dzieł zachowała się mniej więcej połowa. Najważniejsze: 46 życiorysów porównawczych sławnych Greków i Rzymian i zbiór 83 rozpraw z zakresu historii, literatury, polityki, fizyki, filozofii, zwłaszcza etyki i religii pod tytułem „Ethica” (Moralia).

Pluteus, dwubocznie symetryczna, swobodnie pływająca larwa, występująca w rozwoju jeżowców, Echinoidea, i węzowideł, Ophiuroidea.

Plutokracja (greck.), rządy ludzi bogatych, arystokracja pieniężna.

Pluton, w mitologii greckiej bóg państwa podziemnego, brat Zeusa i Posejdona, małżonek Persefony.

Pluton, pododdział kompanii i szwadronu. Przy obecnej organizacji kompania składa się w Polsce z 3 p., we Francji z 4 p. (sekcji); p. składa się z kilku drużyn bojowych (u nas z 4, we Francji z 3 — na stopie wojennej). W czasach Fryderyka W. batalion dzielił się podczas bitwy na kilka plutonów (stąd ogień plutonowy). Przed wojną światową p. stanowił najniższą jednostkę bojową, obecnie stanowisko to zajęła drużyna bojowa. P. z reguły dowodzi oficer, w praktyce często starszy podoficer.

Plutonizm, błędny pogląd, według którego wszystkie skały, a więc również wapień, piasek i in., powstały jako magma. Pogląd ten odrzuca osadowe powstanie niektórych skał. Zwolennicy plutonizmu zowią się plutonistami.

Plutos, w mitologii greckiej bóg bogactwa, przedstawiany zazwyczaj w postaci ślepego lub chłopcę z rogami obfitości.

Pluviose, piąty miesiąc w rewolucyjnym kalendarzu francuskim (od 20 stycznia do 18 lutego).

Pluwialny okres, okres równoczesny z epoką lodową, kiedy w niektórych obszarach, niepodległych zlodowaceni, panował wilgotniejszy niż dzisiaj klimat, którego skutki są widoczne. Np. na Saharze liczne suche doliny świadczą o dawnym bogactwie wód.

Pluwjometr, ob. deszczomierz.

Plwocina, ob. flegma.

Plymouth, 1) m. port. w hr. Devon (Anglia pld.) nad estuarjum rz. Tamar, 210.000 mieszk.; wielki port wojenny, ołbrzymie doki, znaczny

handel; 2) stol. wyspy Montserrat (Antyle bryt.), 1.800 mieszk.

Plzen, ob. Pilzno.

„**Plzeňské listy**“, niegdyś największy z prowincjonalnych dzienników czeskich, założony w 1864 r. pt. „Plzeňské Noviny“, zreorganizowany w 1912, jako „Český Denník“; pismo, występujące w obronie polityki nar.-demokr. w Czechach i wybitnie polonofilskie.

Plachta, chustka płócienna, także wełniak; na Ukrainie zwie się tak kawał tkaniny wełnianej w kratki, czasem z wyszyciami w tych kratkach, noszony przez kobiety ztyłu, podobnie jak zapaska.

Płacik płucny, ob. pulmones.

Płaczki, kobiety, najmowane niegdyś specjalnie do opłakiwania zmarłego.

Płaska kapucynka, *Cebus capucinus* (ob.).

Płanetnik, chmurnik, w wierzeniach ludu słowiańskiego duch, posiadający moc ściągania chmur gradowych i deszczowych.

Płaska stopa, *pes planus*, deformacja stopy, polegająca na zaniku lub zmniejszeniu się jej sklepienia. Stopa p. często łączy się ze stopą koszlawą (zbaczającą nazewnątr, *pes plano-valgus*). Powody powstawania stopy p.: wrodzone (1%), urazowe (5%), statyczne (90% u osobników młodych, szczeg. z krzywicą, narażonych na długotrwałe stanie: u piekarzy, kelnerów itp.), porażenne (po przebyciu tzw. porażenia dziecięcego). Objawy: chód ciężki, łatwe meczenie się, skurcze mięśni łydek.

Płaski, leżący na płaszczyźnie. Ob. figura geometryczna.

Płaskie kości, ob. kości.

Płaskie robaki, ob. *Plathelminthes*.

Płaskonos, ob. *Spatula clypeata*.

Płaskorzeźba (franc. bas-relief), rzeźba wypukła, wykonana na jakiejś płaszczyźnie, zespolona organicznie z tą płaszczyzną.

Płaszcz (*pallium*), ob. *Mollusca*.

Płaszczka, ob. *Raja*.

Płaszczowina, w geologii rozległe siedło tak nasunięte, że utraciło łączność z macierzystą skałą. Leży często na młodszych od siebie skałach.

Płaszczyzna, figura geometryczna (powierzchnia), zawierająca każdą prostą, z którą ma dwa punkty wspólne; niekiedy wyraz „płaszczyzna“ bywa przyjmowany za wyraz pierwotny geometrii (ob. wyraz pierwotny). zasadnicze własności p.: 1) przez każde trzy punkty, nie leżące na jednej prostej, przechodzi jedna tylko p.; 2) każda prosta, leżąca na p., dzieli ją na dwie części, zw. półpłaszczyznami; 3) dwie p., które mają punkt wspólny, mają też prostą wspólną. Płaszczyzny przecinające się, takie, które mają prostą wspólną, p. równoległe, nie przecinające się, p. prostopadłe, tworzące przy przecięciu kąty (dwuscienne) proste. Prosta albo leży na p., albo przebija p. (ma z p. 1 punkt wspólny).

albo jest równoległa do p. (nie ma z p. punktu wspólnego).

Płaszczyzna odbicia, płaszczyzna, która dzieli utwór geometryczny lub fizyczny na dwie części symetryczne i symetrycznie leżące, tj. mające się do siebie nawzajem tak, jak się ma przedmiot i jego obraz optyczny w zwierciadle płaskim. W utworze fizycznym, w kryształach, wszystkie zjawiska fizyczne po jednej i po drugiej stronie płaszczyzny odbicia zachodzą symetrycznie.

Płaszczyzna podstawowa, w krytalografii ściana kryształu, odmienna pod względem zachodzących na niej zjawisk fizycznych od ścian innych tego kryształu, prostopadła do osi jedynej w tym kryształach, a więc ściana, zamykająca słup sześcioboczny, nazywa się płaszczyzną podstawową. Jeżeli na kryształach są dwie takie płaszczyzny sobie równoległe a fizycznie równe, to stanowią one osobną formę krytalograficzną: dwusieczną podstawowy.

Płaszczyzna polaryzacji, ob. polaryzacja światła.

Płaszczyzna symetrii, ob. płaszczyzna odbicia.

Płaszczyzna ściśle styczna (w geom.), graniczne położenie płaszczyzny, przesuniętej przez trzy punkty krzywej (skośnej wogóle), gdy jeden z nich jest punktem stałym, a dwa pozostałe są punktami zmiennymi, posiadającymi wspólne położenie graniczne w pierwszym punkcie krzywej.

Płaszczyzny wycinalne, cząstki ścian kryształów, na bardzo mały kąt odchyłone od położenia całej ściany; na wielu mianowicie kryształach ściany z pozoru tylko są płaszczyznami, często zdarza się, że są to np. bardzo płaskie piramidy. Charakter płaszczyzn wycinalnych jest niejasny i przyczyny ich powstawania nieznane.

Płatnerstwo, ob. mieczownicy.

Płatnerz, w dawnej Polsce rękodzielnik, wyrabiający pancerze, szyszaki, wisiorki, tarcze, całe żelazne rynsztunki na jeźdźca i konia, itp. obronne przybory rycerskie.

Płatnik, oficer, zajmujący się z urzędu wyplatami w danym oddziale (oficer kasowy).

Płatow Matwiej, ataman kozaków dońskich, *1751, †1818; wstąpił się w latach 1805—07 i 1812—14, jako znakomity partyzant w wojnach z Napoleonem.

Płatowiec, aeroplan, samolot silnikowy w odróżnieniu od samolotu bezsilnikowego, szybowca. W zależności od przeznaczenia płatowce noszą nazwy: bojowych, pościgowych, niszczycielskich itp.

Płatowy, ob. łobarny.

Płaty, ob. łobi.

Pławik, w rybołówstwie korek, pióro gęsie lub drowienko, przywiązane do sznura wędkę, pływające stale na powierzchni wody i wskazujące rybakowi, kiedy wędkę z ryba ciągnąć należy.

Pławikonik, ob. *Hippocampus hippocampus*.

Płazy, *Amphibia*, gromada bezowodniowców (*Anamnia*, podtyp kręgowców — *Vertebrata*), wykazująca pierwsze zaczątki przejścia od życia wodnego do stałego bytowania w wilgotnym środowisku na lądzie. Głowa wyraźnie wyodrębniona od tułowia. Kończyny przednie zawsze 4-o palczaste, tylne mają 5 palców, zwykle spiętych błoną pławną. W niektórych przypadkach kończyny ulegają uwstecznięciu, brak ich również w początkowych okresach metamorfozy (kijanki). Skóra przeważnie naga, rzadka opatrzona skostnieniami (*Gymnophiona* i wymarłe *Stegocephala*), zwilżana wydzieliną licznych gruczołów śluzowych; zawiera mniej lub więcej obficie barwne chromatofory. Czaszka, skostniała tylko częściowo (brak przytem *basioccipitale* i *supraoccipitale*), łączy się nieruchomo z kręgosłupem przy pomocy dwóch kłykci potylicznych (*condyli occipitales*). Zebra krótkie (tylko u *Stegocephala* połączone z mostkiem), szczątkowe u *Anura*. Ostatnim nerwem mózgu jest n. błędny (n. *vagus*). Nozdrza zewnętrzne (*nares*) komunikują się z jamą gębową za pośrednictwem nozdrzy wewnętrznych (*choanae*). Żęby stożkowate, homodontyczne, stale zastępowane przez nowe (ropuchy — *Bufo* i *Bombina*, bezzębne). Język przyrośnięty z przodu, wyrzucalny. Kręgi ogonowe zróżnione u *Anura* w *os coccygis*. Mostek (*sternum*) posiada tzw. *episternum*. Formy dorosłe oddychają skrzelami (*Perennibranchiata*) lub płucami (*Caducibranchiata*). Oddychanie polega na przełykaniu powietrza, wciągniętego (przy zamkniętym otworze gębowym) przez nozdrza. Larwy żyją przeważnie w wodzie i oddychają skrzelami. Prócz narządów oddechowych w procesie tym uczestniczy naga powierzchnia skóry. U *Salamandridae* oddychanie wyłącznie skórne. Lewe płuco ulega częściowemu zanikowi u *Gymnophiona*. Pod skórą mieszczą się duże przestrzenie (worki) limfatyczne. Serce z dwóch przedsionków i jednej komory. Brak *conus arteriosus*. *Vena cava inferior* nieparzysta. Erytrocyty owalne, uposażone w jądro. Nerka zachowuje stan *pronephros* i łączy się u samców z jądrem. Przewód Müllera pełni u samic rolę jajowodu i uchodzi do kloaki; u samców ulega zanikowi. Przewód Wolffa u samic służy prócz tego do wyrowadzania nasienia. Pęcherz moczowy powstaje przez wypuklenie brzusznej ścianki steku (*cloaca*). Zapłodnienie zewnętrzne; narządów spółkowania brak. W rozwoju przechodzą metamorfozę (larwa — kijanka); brak owdni i omoczn. Larwy początkowo pozbawione kończyn i opatrzone silnie rozwiniętym ogonem pławnym. Gromada płazów obejmuje trzy rzędy: *Gymnophiona*, płazy beznogie; *Urodela*, płazy ogoniaste; *Anura*, płazy bezogonowe. Prócz tego należy tu kopalny rząd *Stegocephala*.

la, płazy opancerzone, o ciele pokrytym kostnymi tarczami.

Płazy beznogie, ob. *Gymnophiona*.

Płazy bezogonowe, ob. bezogonowe.

Płazy ogoniaste, ob. *Urodela*.

Płci determinacja, ob. zapłodnienie.

Płci dziedziczenie, ob. zapłodnienie.

Płci powstawanie, ob. zapłodnienie.

Płci predestynacja, ob. zapłodnienie.

Płciowa dojrzałość, ob. pubertas.

Płciowa dwupostaciowość, ob. dymorfizm.

Płciowe cechy wtórne, ob. wtórne cechy płciowe.

Płciowe chromozomy, ob. zapłodnienie.

Płciowe elementy, płciowe produkty, określenie ogólne komórek, produkowanych przez gonady, tj. plemników i jaj.

Płciowe gruczoły, gonady, narządy, produkujące komórki płciowe; u płci męskiej jądra (*testes*), u żeńskiej jajniki (*ovaria*).

Płciowe jądro, nazwa mniejszego jądra — *micronucleus*, uczestniczącego w procesie konjugacji u wymoczków (*Ciliata*).

Płciowe narządy u człowieka, ob. narządy rodny kobiecy i narząd rodny męski.

Płciowe narządy zwierząt, ob. *tractus genitalis*.

Płciowe osobniki, ob. wielokształtność i zmiana pokoleń.

Płciowe rozmnażanie, ob. rozród.

Płciowe zboczenia, ob. zboczenia płciowe.

Płciowy dobór, ob. *selectio sexualis*.

Płciowy dymorfizm, ob. dymorfizm.

Płciowy rozród, ob. rozród.

Płciowy wżgórek, ob. *phallus*.

Pteć, 1) (*sexus*), pojęcie, określające zespół cech, według których różni się u zwierząt lub roślin osobniki żeńskie i męskie. Cechy obu płci tego samego gatunku wyrażają się w dymorfizmie płciowym, tj. w cechach płciowych pierwszorzędnych i drugo- względnie trzeciorzędnych. Podział płci i cech płciowych w wielu przypadkach jest bardzo trudny do przeprowadzenia; 2) barwa skóry, cera.

Pteso, na Kresach Wschodnich nazwa miejsc, porośniętych szuwarami, ulubionych żerowisk dzikich kaczek.

Ptesznice, ob. *Cladocera*.

Ptesznik, ob. *Pulicaria*.

Płetwa, ob. *pinna*.

Płetwolyoty, ob. *Exocoetus*.

Płetwonogie, ob. *Pinnipedia*.

Płetwonóg workowaty, *Chironectes minimus*, ssak z rodziny *Didelphidae* (*dydelfy*); podrząd *Polyprotodontia*, rząd *Marsupialia* (*torbaczce*). Dług. ciała ok. 30 cm.; zewnętrznie przypomina nieco szczura. Nogi 5-o palcowe, palce nóg tylnych spięte błoną pławną. Ogon ok. 25 cm. dług., łuskowaty, niechwytny. Żyje się rybami i rakami; zamieszkuje brzegi

rzek w Gujanie. Jedyne przedstawiciel torbaczy, przystosowany do przebywania w wodzie.

Płetwowatość kończyn, ob. phocomelia. **Płoch**, część warsztatu tkackiego, rama, w której znajduje się rodzaj grzeblenia, złożonego z delikatnych zębów, zwanych tresciami; przez nie przechodzą nitki osnowy.

Płock, m. pow. (woj. warszawskie), na pr. brzegu Wisły, 27.700 mieszk.; stary gród; grób Władysława Hermana, katedra biskupia, muzeum i biblioteka; fabr. maszyn i narzędzi rolniczych, handel zbożem; biskupstwo, założone w końcu XI w.; od 1138 stolica księstwa mazowieckiego; w XIV w. za Kazimierza W. przejściowo przyłączony do Korony, na stałe 1495 r.; potem stolica województwa płockiego (8 powiatów).

Płodność, zdolność zapłodnienia samicy przez samca. Płodność w różnych grupach zwierzęcych jest bardzo różna. Ogólnie przyjmuje się, że większą płodnością odznaczają się zwierzęta, które mają mniejsze szanse wychowania potomstwa (np. pasorzyty, które składają miliony jaj), w przeciwieństwie do silnych, dobrze uzbrojonych zwierząt.

Płodowe błony, ob. błony płodowe.

Płodowe wody, ob. błony płodowe.

Płodozmian, system gospodarstwa rolnego, polegający na kolejnym następstwie uprawianych ziemiopłodów w przeciągu określonego szeregu lat.

Płodno spędzanie, ob. spędzanie płodu.

Płodzenie, ob. rozród.

Płomienisty gotyk, ob. flamboyant.

Płomień, rozżarzona masa gazowa, której warstwa zewnętrzna ma wysoką temperaturę; w obrębie tej warstwy zachodzi łączenie się dopływającego gazu z tlenem otaczającej go atmosfery.

Płomień śpiewający, płomień, wydający tony; otrzymuje się przez umieszczenie palnika gazowego w rurze, otwartej z obu stron. Wskutek ogrzewania się, powietrze w rurze unosi się ku górze i oziębiając się u jej górnego końca, opada zpowrotem itd. W ten sposób dopływ gazu zwiększa się lub zmniejsza, i płomień naprzemian rośnie i maleje. Drgania płomienia są źródłem fal stojących w rurze, która działa jak piszczałka. P. śpiewający odkryty został przez Higgiosa w 1777.

Płomyk, ob. Phlox.

Płonica, ob. scarlatina.

Płonka, ob. Malus.

Płonnik, ob. Polytrichum.

Płonność, ob. sterilitas.

Płońsk, m. pow. (woj. warszawskie), nad rz. Płonką, 9.300 mieszk.; fabr. maszyn i narzędzi rolniczych.

Płoński Michał, malarz i rysownik, *1783 w Warszawie, †1812; kształcił się w Kopenhadze i Amsterdamie, przebywał przez jakiś czas w Paryżu; 1810 wrócił do Warszawy, wpadł w nędzę i dostał pomieszania zmysłów. Największy zbiór jego prac znajdował

się w galerii książąt Radziwiłłów w Nieborowie.

Płoskirów, ros. Proskurow, m. pow., gub. podolska (Ukraina), nad rz. Bohem, 40.600 mieszk. (25% rz.-kat., 53% żydów); cukrownia.

Płotki, rodzaj sieci, używanych do chwytania kuropatw.

Płowce, 1) w. w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), pamiętna zwycięstwem Władysława Łokietka nad Krzyżakami 27. VI. 1331 r.; 2) w. w pow. sanockim (woj. lwowskie), kopalnia nafty, 1 otwór wiertniczy.

Płoz, 1) dźwignia dwuramienna, stosowana do aeroplanów; służy jako oparcie aeroplanu w spoczynku i przy lądowaniu; 2) jedna z dwóch podstaw, kształtu wielkich łyżw drewnianych, tzw. bosych, lub podkutych żelazem, na których osadzone są sanie; 3) deska gruba, trójkątna, na której osadzone jest lemiesz pługa; 4) choroba krwi, polegająca na stwardnieniu wymion, po jej ocaleniu.

Płód, foetus, nazwa zarodka ludzkiego w okresie od 2-go miesiąca ciąży do chwili urodzenia się (ob. embryon).

Płótno, tkanina z lnu lub konopi; p. może być czyste, tj. wyrabiane z samego lnu lub konopi, albo mieszane z włóknami bawełny, i wtedy p. zwie się półbawełniane. Gorsze gatunki p. nazywają się p. irlandzkim. P. surowe jest to p. niebielone. P. żaglowe wyrabiane jest z grubej przedzy konopnej. P., wyrabiane na warsztatach ręcznych po wsiach, zwie się domowym. P. znane było w odległej starożytności. Zastosowanie maszyny do przędzenia lnu i wyrobu p. wprowadził Philippe Girard.

Płuc choroby mogą być zapalne i nowotworowe. Zapalne bywają ostre: zapalenie płuc płatowe lub płacikowe, ropnie płuc, zgorzel płuc (gangraena pulmonum); przewlekłe: gruźlica płuc, rzedzma płuc, kiła płuc (choroba rzadka). Nowotwory pierwotne płuc (raki lub mięsaki) zdarzają się bardzo rzadko, częściej zdarzają się nowotwory przerzutowe lub nowotwory (raki), wychodzące ze śluzówki oskrzeli. Jakikolwiek nowotwór, umiejscawiający się w płucach, prowadzi do szybkiego zejścia śmiertelnego.

Płuc zapalenie, (pneumonia), choroba ostra, wywołwana przez drobnoustroje (najczęściej prątki Fraenkla lub Friedlaendera, również przez paciorkowce, gronkowce, prątki grypy, duru itp.). Przebiega w dwóch postaciach: 1) jako tzw. p. crouposa, zapalenie płuc płatowe, z kluciem w boku, dreszczami wstrząsającymi, nagłym początkiem, gorączką o typie stałym do 39°—40°, płwociną rdzawą, dusznością. Objawy te trwają 7—13 dni, poczem, wśród silnych potów, następuje spadek gorączki (kryzys) i powrót do zdrowia. P. crouposa zawsze przebiega z zajęciem opłucnej, stąd nazwa pleuro-pneumonia; 2) jako tzw. broncho-pneumonia, zapalenie płuc płacikowe, nieżytowe lub odoskrzelowe; dołącza się często do nieżyty oskrzeli, grypy, duru brzuszego, krztuśca; jest częstym następ-

stwem narkozy eterowej. Zaczyna się często stopniowo, bez klucia w boku i dreszczów wstrząsających. Trwać może całymi tygodniami, a nawet miesiącami; bardzo niebezpieczna u małych dzieci i starców.

Płuca, ob. pulmones.

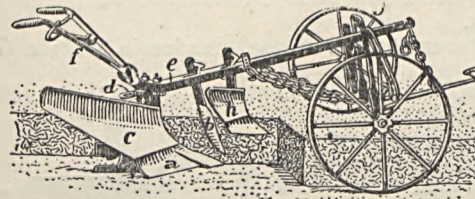
Płucne krążenie, ob. krwi obieg.

Płucne ziele, ob. Pulmonaria.

Płucodyszne, ob. Pulmonata.

Płudy, letnisko w pow. i woj. warszawskim.

Pług, narzędzie do uprawy roli; praca każdego pługa polega na podcięciu skiby, jej odwróceniu i pokruszeniu; jednocześnie pług miesza z sobą różne warstwy, wystawiając głębsze na działanie atmosfery, i przykrywając resztki roślinne. Główne składowe części pługa są: lemiesz (a), odkładnica (c), słupnica (d), grządziel (e), cepigi (f). Lemiesz i odkładnica są najistotniejszymi czę-

Pług.

ściami pługa; lemiesz kraje skibę pionowo i poziomo (musi przeto posiadać krawędzie ostre) i podnosi ją na sobie; dalsze jej podniesienie, pokruszenie i odwrócenie odbywa się na odkładnicy; forma odkładnicy bywa rozmaita: w lekkich ziemiach używają odkładnic krótkich, mało wygiętych i ustawionych dość spadzisto, są to odkładnice ruchadłowe; w bardzo zwięzłych glebach używane są pługi o odkładnicy długiej i śrubowato skreconej, tzw. odkładnicy skombinowanej; słupnica, grządziel, cepigi, są to albo części pomocnicze, służące do kierowania pługiem, albo łączniki, niezbędne do połączenia w jedną silną budowę poszczególnych części pługa. Oprócz wyżej wymienionych części, niezbędnych dla każdego pługa, w niektórych razach dodawane są jeszcze: krój i przedpłużek. Krój, nóż, trzusto (b) odcina skibę w kierunku pionowym i ułatwia w ten sposób jej oderwanie się od reszty pola. Przedpłużek (h) ma wygląd miniaturowego korpusu płuźnego, przymocowanego do grządzieli przed krojem; używa się go przy głębokiej orce lub przy oraniu pół zadarnionych. Rozróżniamy p. bezkoleśne (najprostszy i najstarszy typ), składające się z wyżej opisanych części, i p. koleśne, których grządziel opiera się na przodku (g), zwanym także koleśnicą. Zależnie od ilości korpusów płuźnych, pługi możemy podzielić na jedno, dwu, trój i wieloskibowe. Poza temi, powszechnie znanymi pługami, spotykane są tzw. p. obracalne, mogące odrzucać skiby raz w prawo, drugi raz w lewo; mają

one albo jeden korpus płuźny, dający się przedstawiać raz na prawą, drugi raz na lewą stronę grządzieli, albo też posiadają dwa korpusy, z których jeden podniesiony jest do góry, gdy drugi pracuje. W ostatnich latach wprowadzono do uprawy roli p. parowe, poruszane przez lokomobile; są to dwa wieloskibowce, w ten sposób połączone na jednej ramie, że, gdy jeden komplet orze, drugi wzniesiony jest do góry; używa się również p., ciągniętych przez traktory (ciągówki). P. rozwinał się z motyki, którą zastąpiła gałąź drzewa, ciągnięta za jeden koniec, podczas gdy drugi koniec, zagięty hakowato, przął skiby. Od tak prymitywnego narzędzia rozwinęła się w jednym kierunku socha, w drugim zaś radło, wyposażone okuciem (lemieszem) kamiennym, rogowym lub metalowym. Sochy i radła były używane już w neolicie. Pług właściwy rozpowszechnił się dopiero w okresie cesarstwa rzymskiego w Italii.

Pług Adam, ob. Pietkiewicz Antoni.

Płyn, nazwa ogólna, obejmująca ciecz i gazy, w odróżnieniu od ciała stałego; płyny mają nieznaczne tarcie wewnętrzne, podczas gdy tarcie wewnętrzne ciał stałych jest niezmiernie wielkie. Pod znacznym ciśnieniem ciała stałe zachowują się jak płyny (płynne wnętrze ziemi).

Płyn Burowa, ob. liquor.

Płyn Hayema, ob. Hayema płyn.

Płyn mózgowordzeniowy, ob. liquor cerebrospinalis.

Płyn nasienny, ob. sperma.

Płyn owodni, ob. błony płodowe.

Płyn wodny, ob. humor aquaeus.

Płynne kryształy, ob. kryształy płynne.

Płyta, w pojęciu geologicznym obszar na skale krystalicznej, który nie uległ sfałdowaniu, np. p. czarnomorska, podolska, wielkorozyjska itd.

Płytki madreporowa, ob. madreporowe siatko.

Płytki płaskorównoległa, warstwa, załamująca światło, ograniczona dwiema równoległymi do siebie płaszczyznami. P. p. nie zmienia kierunku promienia świetlnego, ale przesuwają go równolegle. Przesunięcie to jest tem większe, im grubsza jest p., im większy jest jej współczynnik załamania i im większy jest kąt padania promienia.

Płytki Bizzozery, płytki krwi, trombocyty, składnik morfotyczny krwi ludzkiej i zwierzęcej; twory bezbarwne, eliptyczne lub okrągławe, wielkości średnicy 0.002—0.003 mm. Ilość ich u człowieka wynosi około 300.000 w 1 mm³ krwi. Wykryte 1882 przez Bizzozero; odgrywają ważną rolę przy krzepnięciu krwi.

Płytki krwi, ob. płytki Bizzozery.

Pływacz, ob. Utricularia.

Pływaczowate, ob. Lentibulariaceae.

Pływak żółtozreżek, ob. Dytiscidae.

Pływaki, ob. Dytiscidae.

Pływalia, miejsce do nauki pływania; szkoła pływania; łazienka na rzece; basen do pływania.

Pływanie, sport pływacki, uprawiany od najdawniejszych czasów; obejmuje zawody olimpijskie: 100 m., 400 m., 1.500 m. stylem dowolnym, 100 m. nawznak, 200 m. na piersiach, 4×100 i 200 m. stylem dowolnym, skoki z wieży zwykle, kombinowane, z trampoliny. W zawodach oddzielne starty męskie i kobiece. Od pierwszej olimpiady, wskrzeszonej w 1896 w Atenach, szeregami nowych zawodów, sport pływacki rozwija się bardzo szybko, poprawiając ciągle swe rekordy. Od olimpiady 1924 zaznacza się stosowanie czteronożnego cawla (styl pływacki) przez panów i panie, również i w pływaniu nawznak. Używany dawniej do czystych sprintów, zaczyna być stosowany w najdłuższych biegach. Najwyżej stoi pływactwo w Ameryce Płn., reprezentowane przez wielokrotnego rekordzistę J. Weismuellera, syna emigrantów wiedeńskich. Dorównywał mu Arne Borg, Szwed, i Charlton, 17-letni Australijczyk. W większości krajów o wysokim poziomie pływackim istnieją zimowe pływalnie kryte z ogrzewaną wodą. Wiedeń posiada 20 miejskich zakładów. Jedną z największych na świecie jest pływalia na przedmieściu Paryża, czteropiętrowa, z trybunami na 5.000 miejsc. Koszt budowy w 1924 — 1.500.000 fr. Basen ma 500 m. długości i 20 m. szerokości, głębokość od strony skoczni 5 m., z przeciwniej 1 m. Posiada 6 torów po 3 m. szer. Start o 50 cm. ponad poziomem wody. Pływactwo polskie stoi na niskim poziomie. Amerykanki osiągają daleko lepsze czasy od naszych męskich rekordów.

Pływanie ciał, zjawisko, polegające na unoszeniu się ciał stałych (lub innych cieczy) w cieczach. Według zasady Archimidesa (ob. Archimedes a zasada), ciało pływa na cieczy, jeżeli jego średnia gęstość jest mniejsza od średniej gęstości cieczy, tonie przy stonku odrotnym, a unosi się wewnątrz cieczy, jeżeli średnie gęstości są sobie równe.

Pływik, ob. Nauplius.

Pnącza, rośliny o pędach długich i wiotkich, wznoszących się w górę po uchwytnych podporach, jakie na drodze wzrostu spotykają; jedne z nich owijają się dokoła podpory, przylegając do niej szczelnie (chmiel, fasola), inne wznoszą się ku górze przy pomocy korzeni przybyszowych (bluszcz) lub wąsów (dziki wino, groch).

Pneuma (greck., tchnienie), według filozofii stoików dusza wszechświata, istota bóstwa.

Pneumatoliza, powstawanie minerałów przez współdziałanie gazów, wydobywających się z kraterów wulkanicznych albo wogóle z magmy (ob.). Najważniejszym procesem pneumatycznym jest współdziałanie różnych połączeń chloru lub fluoru i metali z przegrzaną parą wodną. Piękne kryształy różnych minerałów, obficie pokrywające powierzchnię skał,

np. w kraterze Wezuwiusza, powstały drogą pneumatolizy.

Pneumatometr (greck.), przyrząd do badania siły mięśni oddechowych.

Pneumatophor, dzwon pławny, napełniony powietrzem, występujący zazwyczaj na wierzchołku kolonij rurkopławów (Siphonophora) i umożliwiającą unoszenie się kolonij na powierzchni wody morskiej.

Pneumatycy, ob. montanizm.

Pneumatyczna chemia, kierunek chemii, stworzony przez van Helmont'a; p. ch. zajmowała się badaniem gazów. Van Helmont pierwszy odróżnił kilka rodzajów gazów, gdyż przedtem uważano, że istnieje tylko jeden rodzaj ciał gazowych czyli „cieczy sprężystych”, mianowicie powietrze.

Pneumatyczna poczta, urządzenie w wielkich miastach do przesyłania listów w specjalnych wagonikach, popychanych siłą zgęszczonego powietrza przez rury, znajdujące się pod ziemią.

Pneumatyczna wanna, urządzenie, służące do zbierania gazów.

Do naczynia z wodą (rtęcią) zanurza się dolnym otwartym końcem rury, napełnioną również wodą (rtęcią). Przez zagiętą rurkę wpuszcza się do tej rury gaz, wskutek czego woda (rtęć) w rurze opada, a nad nią zbiera się gaz.

Pneumatyczne krzesiwo, ob. krzesiwo.

Pneumatyczne pompy, ob. pompy powietrzne.

Pneumatyczne przyrządy, przyrządy, służące do przechowywania albo do zastosowywania gazów.

Pneumatyk, obręcz gumowa na kołach pojazdu, składająca się z wierzchniej opony oraz kieszki do napełniania powietrzem.

Pneumobacillus Friedlaenderi, ob. Friedlaendera bakterie.

Pneumococcus Fraenckeli, Diplococcus pneumoniae, ob. Fraenkla bakterie.

Pneumoconiosis, ob. pylica płuc.

Pneumograf, przyrząd, używany do badań naukowych w fizjologii i psychologii, służący do automatycznego rejestrowania, w postaci krzywych, zmian oddechowych.

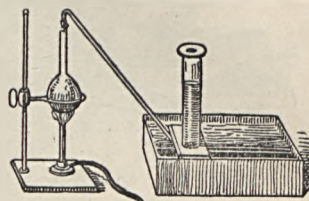
Pneumonia (greck.), ob. płuc zapalenie.

Pneumorrhagia (greck.), krwotok płucny.

Pneumothorax (greck.), ob. odma piersiowa.

Pniów, w. w pow. nadworniańskim (woj. stanisławowski), 5.300 mieszk.; niegdyś warzelnie soli, obecnie kopalnia ropy, 2 otwory wiertnicze.

Pnom-penh, stol. Kambodży (Indochiny francuskie), nad rz. Mekong; 88.000 mieszk.; handel bawełną, wywóz skór.

Pneumatyczna wanna.

Pnyx, w starożytnych Atenach plac, położony na zachód od Akropolis, na którym odbywały się zgromadzenia ludu.

Po, symbol chemiczny pierwiastka polona.

Po, staroż. Padus, największa rz. we Włoszech, 670 km. dług.; wypływa w Alpach zachodnich, uchodzi do Adriatyku delta 7-mio ramienna, utworzoną razem z rzekami Adyga, Reno i Mezzano; główne ramie delty nazywa się Po della Maestra; od Turynu żeglowny. Główne dopływy z pr. strony: Tanaro, Trebia, Ardar, Parma, Stecchia; z l. strony: Dora Riparia, Dora Baltea, Ticino, Lambro, Adda, Oglio i Mincio.

Poa, wyklina, wiechlina, rodzaj traw (Gramineae) o wieśze rozpiętkowej, od dołu silniej rozgałęzionej, i o gałązkach dłuższych, niż na wierzchołku, kłóskach jajowatych, bezostnych, 3-y lub wielokwiatowych, pojedynczo na długich szypułkach osadzonych. P. pratensis, w. łąkowa (rys.), P. trivialis, w. zwyczajna, P. nemoralis, w. gajowa, jedna z najpospolitszych, a zarazem najlepszych traw pastewnych trwałych. P. annua, w. roczna, niska, bo za ledwie do 30 cm. wysokości wyrastająca trawa, nader pospolita po brzegach dróg, rowów, miedz.

Poalei Sion (hebr.), robotniczy Syjon, nazwa socjalistycznego odłamu syjonistów.

Pobereże, nazwa pld. części woj. bractawskiego, późniejszej gub. podolskiej; było pograniczem Rzeczypospolitej Polskiej i obszarów turecko-tatarskich.

Pobiedonoscew Konstantin, ros. mąż stanu, * 1827, † 1907; 1880—1905 oberprokurator synodu; namiętny przeciwnik zach.-europejskich instytucji społecznych i politycznych (przedstawicielstwa narodowego, sądów przyśięgłych, wolności prasy itp.) w Rosji; jemu zawdzięcza Rosja reakcyjne kierunki rządów końca XIX w. Prześladował i tępił unitów w Polsce.

Pobłocki Gustaw ks., językoznawca i badacz dziejów Pomorza, * 1840, † 1915; ogłosił: „Słownik kaszubski z dodatkiem idjotyzmów chełmińskich i kociewskich” (1887), „Zapiski o języku i stanie religijno-obyczajowym Mazurów wschodnio-pruskich” (1897) oraz życiorys i rozprawę z dziejów Kościoła na Pomorzu.

Poborca, urzędnik, zbierający pobory, podatki, daniny, czynsze itp.

Poborzanie, drobna szlachta, osiadła w borach i na piaskach w okolicy Mławy, w dawnej ziemi zawkrzyńskiej; ludność ta, bez wykształcenia, o niskiej kulturze gospodarczej i zawadjacka, jest przedmiotem szyderstw okolicy.

Pobóg, herb polski: w polu błękitnym podkowa srebrna, na niej krzyż złoty kawalerski; u szczytu chart z obrozą i smyczą na szyi.

Pobóg Henryk, ob. Kallenbach Józef.

Pobratymstwo, w dawnym prawie polskim

akt prawny, stwarzający między obcymi osobami stosunki prawne rodzeństwa. Zwyczaj stwarzania takiego sztucznego pokrewieństwa był dawniej szczególnie rozpowszechniony wśród żołnierzy. Akt ten związany był z szeregiem formalności świeckich i duchownych, oraz z wymianą imion i podarunków. Stosunek pobratymstwa, tworzący przeskodę do małżeństwa i zobowiązujący do wzajemnej pomocy, mógł być zawarty na zawsze lub, co miało najczęściej miejsce, na rok.

Pobudka, sygnał poranny na trąbce lub bębnie, budzący żołnierzy i wzywający ich do czynności porządkowych.

Pobudka działania, ob. motyw.

Pobudniki, to samo, co hormony.

Pocenie się, ob. pot.

Pochewka mięśniowa, ob. perimysium.

Pochłanianie (absorbacja), wnikanie pary lub gazu do wnętrza ciała stałego lub ciekłego; p. można uważać za specjalny przypadek rozpuszczania. P. w ciałach stałych nazywa się okluzją, jeżeli gaz przenika do głębi, a adsorbacją (ob.), jeżeli pochłanianie tylko powierzchnia ciała. Według prawa Henry'ego masa pochłoniętego gazu jest proporcjonalna do ciśnienia, przy którym p. się odbywa.

Pochłanianie (absorbacja) światła, zjawisko, polegające na znikaniu światła wewnątrz ciała. Ciała przezroczyste nie pochłaniają światła, ciała nieprzezroczyste pochłaniają światło padające. Ciało idealnie pochłaniające nazywa się ciałem doskonałym (bezwzględnie) czarnym. Światło, złożone z rozmaitych barw, ulega tzw. p. selektywnej, przy którym tylko niektóre barwy ulegają p. Barwa ciała przezroczystego zależy od tych promieni, które nie ulegają p. Zdolnością absorbacyjną ciała nazywa się stosunek pochłoniętej energii świetlnej do całkowitej energii świetlnej, padającej na ciało. P. podlega nie tylko światłu, ale wogóle energja promienista, np. cieplna. Ob. Kirchhoffa prawa.

Pochodna lub funkcja pochodna, w matematyce stosunku dwóch przyrostów: przyrostu funkcji i przyrostu zmiennej niezależnej, gdy ten ostatni dąży do zera. Symbolicznie: $\lim_{x \rightarrow x} \frac{f(x) - f(x)}{x - x} = f'(x)$ lub też $= \frac{df(x)}{dx}$. Można się

również wyrazić, że p. jest miarą szybkości zmiany funkcji; stąd zastosowanie p. przy badaniu funkcji zmiennej rzeczywistej (gdy funkcja rośnie, p. jest naogół dodatnia, gdy maleje — ujemna; gdy funkcja osiąga maximum lub minimum, p. jest równa 0). Inne zastosowania znajduje pojęcie p. w geometrii, np. przy wyprowadzaniu stycznych do krzywych, oraz w fizyce teoretycznej, gdzie przy pomocy p. definiuje się podstawowe pojęcia i formuluje najważniejsze prawa; np. prędkość punktu w danym momencie określa się jako p. drogi, rozważanej jako funkcja czasu. Funkcja (jednej zmiennej), która posiada p., nazywa się funkcją różniczkowalną. P. danej

Wieżchlina łąkowa.

funkcji, uważana za funkcję tego samego argumentu, może z kolei sama posiadać pochodną, tzw. p. 2-go rzędu; analogicznie mówi się o p. 3-go i wyższych rzędów. P. funkcji dwóch lub kilku zmiennych względem jednej z tych zmiennych — p. cząstkowa.

Pochodne gamy, ob. plagalne gamy.

Pochodne komórki, ob. rozród.

Pochodnia, szczapa drzewa łatwo palnego (topolowego, olszowego) z końcem, owiniętym pakułami, nasyconym olejem, żywicą, smołą itp.; p. wyrabia się również z samych tylko pakułów konopnych lub płótna, nasyconego smołą. P. używane są do oświetlania i przy obzędach (pogrzebach, pochodach).

Pochutnik, ob. Pandanus.

Pochutnikowate, ob. Pandanaceae.

Pochutnikowe, ob. Pandanales.

Pochwa (anatom.), ob. vagina.

Pochwa, powłoka, ochraniająca przedmioty; najczęściej oznacza pokrowiec, wykonywany z rozmaitych materiałów (drzewo, skóra, metal), na broń sieczną; p. niejednokrotnie były dziełami sztuki i kunsztu płatnerskiego, cyzelerskiego, grawerskiego, złotniczego i jubilerskiego. Do słynnych p. należy projekt p. sztyletu, rysowany przez H. Holbeina, wyobrażający przedstawicieli rozmaitych stanów w tańcu ze śmiercią, obecnie w zbiorach Akademii Budownictwa w Berlinie (kopia współczesna w Bazylei).

Pochwałski Kazimierz, portrecista polski, * 1855; studja w Krakowie i Monachjum; 1893 profesor Akademii wiedeńskiej; wykonał wiele portretów wybitnych osobistości, m. in. Franciszka Józefa (zakupiony do miejskiej galerii w Wiedniu).

Pochwica, ob. waginismus.

Pochwist, domniemane bóstwo burzy i wiatrów, które miało odbierać cześć w czasach pogańskich w Polsce i na Rusi.

Pochwy przedślonek, ob. vestibulum vaginae.

Pociąg składa się z parowozu i szeregu wagonów, sprzężonych w pewnym określonym porządku, mających obsługę, i zaopatrzonych w przyrządy sygnałowe i inne, niezbędne podczas ruchu. P. dzieli się na stałe (kursujące codziennie) i niestałe (dodatkowe, kursujące według przewidzianego rozkładu jazdy, lecz nie codziennie, a tylko w miarę potrzeby; nadzwyczajne, kursujące według osobnego rozkładu jazdy; służbowe, kursujące ze względów służbowych, ew. bez rozkładu jazdy). Podług przeznaczenia p. dzieli się na poczpieszne, osobowe komunikacji bezpośredniej, osobowe lokalne, mieszane, wojskowe, towarowe poczpieszne, towarowe, służbowe (robocze, ratownicze itp.). Według tejże kolejności określa się ważność i pierwszeństwo pociągów, z wyjątkiem pociągów służbowych, których kolejność zależy od ważności ich przeznaczenia. P. oznacza się numerami według takiego systemu, że numer wskazuje kategorię pociągu, linie, po której dasy pociąg kursuje, i kierunek.

Poclecha Michał, malarz polski, * 1852

w Wieliczce, † 1908 w Krakowie; kształcił się w Krakowie i Monachjum; malował przeważnie akwarelę krajobrazy i sceny ludowe.

Pociej Adam Hipacy, biskup włodzimierski obrz. wsch., * 1541, † 1613; brał czynny udział w przeprowadzeniu unji brzeskiej 1595 r.; od 1600 metropolita kijowski.

Pociot, naciot, nazwa ludowa na określenie męża ciotki.

Pocisk, wszelkie ciało, rzucane przy pomocy ręki lub przyrządu: kamień, strzały, kule itd. Właściwości ruchu pocisku bada nauka, zwana balistyką.

Poco, włosk. mało, trochę; w muzyce poco largo, niebardzo szeroko; poco forte, niebardzo silnie; un pocchetto, bardzo mało; poco a poco diminuendo, zmniejszać się potroszę (stopniowo).

Począjów (Nowy), m-ko w pow. krzemienieckim (woj. wołyńskie), 2.500 miesz.; słynny kościół i klasztor z końca XVIII w., zamieniony w 1833 na cerkiew prawosławna.

Poczdami, niem. Potsdam, stol. prow. brandenburskiej (Prusy) i rej. P., na wyspie, utworzonej przez rz. Hawelę i jez. Hawelskie, 58.500 miesz.; do 1918 rezydencja królów pruskich; stary zamek i szereg nowych (Sanssouci, Pałac Nowy i Pałac Marmurowy, Charlottenhof), obserwatorium meteorologiczne, instytut geodezyjny i astronomiczno-fizyczny, mauzoleum królów pruskich; znaczny przemysł; rej. poczdamska, 19.837 km², 1.213.000 miesz.

Poczdamskie obserwatorium, obserwatorium astrofizyczne, założone w 1874. Główne narzędzia: refraktor podwójny fotograficzny o średnicy obiektywu 80 cm., wizualny 50 cm., oraz kilka mniejszych. Zakres prac: astrospektroskopja, obserwacje planet, komet, mgławic, prędkości radialne gwiazd, pomiary temperatury słońca i gwiazd itd.

Poczęstne, zaprosiny do karczmy, obowiązujące przy ludowych obrzędach rodzinnych i domowych.

Poczobut-Odlanicki Marcin, astronom, * 1728, † 1810; nauki w Grodnie i Wilnie u Jezuitów, do których potem wstąpił; 1761—64 studja matematyczne i astronomiczne zagranicą; profesor Akademii wileńskiej, współzałożyciel obserwatorium astronomicznego w Wilnie, redaktor „Gazety Wileńskiej”, 1780 rektor Akademii; z polecenia Komisji Edukacyjnej przeprowadził reformę szkół na Litwie; 1808 wstąpił znów do zgromadzenia Jezuitów w Dyneburgu; ogłosił: „Cahier des observations astronomiques faites à l'Observatoire royal de Vilno en 1773” (1777), „Observationes ad determinandam positionem 16 stellarum, equibus constellatio Vitellii Poniatoviani formatur” (1785) i in.

Poczta, dział administracji państwowej, w którego wyłącznym zarządzie znajduje się przyjmowanie, przewożenie i dostarczanie korespondencji, przesyłek pocztowych oraz przekazów pieniężnych, nadchodzących i wysyłanych. Pierwsze ślady urzędzeń p. spotykamy w starożytnej Persji; od morza Egejskiego do

Suzy było za panowania król. Cyrusa i Dariusza 111 stacyj, w dawnej Grecji niektóre państwa utrzymywały szybkobiegaczy. W starożytnym Rzymie za cesarza Augusta zaprowadzono stałą pocztę (cursus publicus) między Azją a Italią. W czasach Karola W. poszczególne prowincje były połączone stałą komunikacją wozową. We Francji Ludwik XI założył państwową instytucję posłańców. W Niemczech Krzyżacy wprowadzili pocztę w 1276. Nowożytna p. została zorganizowana przez ks. Franciszka Turn Taxisa między Brukselą a Wiedniem w 1516. W Anglii p. kenna sięga XIV w. W XVIII w. była przewilejem królewskim, w 1840 (R. Hill) zaprowadzone zostały do listów znaczki (marki). W p. osobowych były i są gdziekolwiek używane rozmaite rodzaje wozów (karjolki, dyliżanse itp) do stałej komunikacji i do jednorazowych nadzwyczajnych wypadków (ekstrapocztę). W Rosji do czasów przedwojennych używano w wielu okolicach, gdzie nie było kolei, do stałego przewozu osób p. konnej (wózki, powozy, zaprzężone końmi), zaprowadzonej po raz pierwszy za cara Piotra Wielkiego. Słynne były zaprzężone w trójkę koni małe wózki, „kibitki”, do przewożenia papierów urzędowych i więźniów. Po wprowadzeniu kolei żelaznych, rozwój p. wszedł na nowe tory. Współczesny wagon p. (ambulans) jest wędrującym urzędem p., odbywającym kursy stałe pomiędzy określonymi punktami; czas podróży wyzyskuje się na sortowanie i wiązanie korespondencji. W podobny sposób zostają wyzyskane kursy parostatków morskich i rzecznych; poza temi sposobami, p. przewożona jest zapomocą posłańców konnych, rowerów, motocyklów, autobusów, samolotów i gołębi. W niektórych miastach większych istnieją tzw. p. pneumatyczne. Z dodatkowych czynności p. największe rozpowszechnienie mają: wkładki oszczędnościowe, pośrednictwo w obrocie pieniężnym zapomocą przekazów pieniężnych, czeków, bonów p., akredytyw, zleceń p., odpowiadających bankowym czynnościom „inkasa”; wysyłanie przesyłek za pobraniem; zastępstwo Kas skarbowych (przyjmowanie podatków, wypłata poborów, przyjmowanie ubezpieczeń itd.); penumerata czasopism i ułatwienie w masowych przesyłkach zapomocą opłat ryczałtowych. W 1912 istniało na całej kuli ziemskiej 282.780 urzędów p.; korespondencji (listów, kartek, opasek i in.) przesłano przeszło 31 miliardów sztuk; obrót przesyłek wartościowych wyniósł ok. 77.000.000 sztuk, wartości przeszło 94 miliardów franków; przekazów pieniężnych 734.000.000 sztuk, na kwotę przeszło 36 miliardów franków. Łącznie z urządzeniami telefonicznymi i telegraficznymi rządowymi, czynności p.-e zatrudniały 1.300.000 pracowników różnych kategorii.

Poczta lotnicza zajmuje się przewozem przesyłek i listów zapomocą samolotów na kursujących liniach lotniczych. W Polsce w 1925—26 przewieziono wogóle 158.252 kg. bagażu na 3

istniejących liniach lotniczych. Ob. lotnictwo.

Poczta polowa, organizowana przez odpowiednie władze wojskowe, obsługuje strefę działań wojska podczas wojny lub znaczących ćwiczeń wojskowych, na podstawie specjalnych przepisów.

Poczta w Polsce. Najdawniejsze urządzenia p. sięgają panowania Bolesława Chrobrego, który pierwszy postanowił, ażeby wszystkie miasta, później i wsie, dostarczały koni lub pieszych do rozwożenia poleceń władzy. Stałe dostarczanie podwód nastąpiło w 1564 za Zygmunta Augusta, który utrzymywał nadto stałą p. między Polską a krajami zagranicznymi. Stefan Batory w 1583 określił warunki wznowionej dzierżawy p. rodzinie Montelupich i wyznaczył jednakowe opłaty dla listów prywatnych, niezależnie od odległości, co stanowiło treść późniejszej reformy R. Hilla. Odtąd każdy prawie monarcha wprowadzał pewne ulepszenia p.; największe zasługi na polu rozwoju p. położył Stanisław August ustawami z 1766—67. W 1796 wprowadzone zostały sztafety, ekstrapocztę, kurjery i listonosze, w 1808 dyliżanse. Po rozbiorach urządzenia p. w zaborze pruskim i austriackim weszły w skład ogólnej organizacji państw zaborczych. Samodzielna organizacja poczta posiadała w Księstwie Warszawskim. W czasach Królestwa Kongres. znacznie ulepszone urządzenia p. (Dz. Praw, T. III, s. 297). P. istniała w składzie Komisji do spraw wewnętrznych, jako instytucja niezależna od p. ogólnorosyjskiej do 1830. Od 1850 rząd rosyjski zaczął kasować odrębność p. w Królestwie Kongresowem. W 1858 p. odzyskała samodzielność z zastosowaniem języka polskiego i znajdowała się pod zarządem Namiestnika Rady Administracyjnej. W 1860 były wydane pierwsze polskie znaczki p. i książka przepisów. W 1866 nastąpiło znowu włączenie do ogólnego zarządu p. w Rosji. W 1884 uskuteczniło połączenie dotychczas oddzielnych zarządów poczt i telegr. rosyjskich pod nazwą Głównego Zarządu poczt i telegr., wchodzącego w skład Minist. spraw wewn. W 1885 rozpoczęło się, dla zatarcia granic Królestwa Kongr., łączenie urzędów miejscowych i tworzenie okręgów p.-telegr. Samodzielność p. odrodziła się w 1918 za czasów Rady Regencyjnej, urzędy p. podlegały jednak rządowi okupacyjnym, niemieckiemu w Warszawie i austriackiemu w Lublinie. Po wypędzeniu okupantów 18. XI. 1918. powstało Ministerstwo Poczt i Telegrafów, obejmujące kolejno do 1920 zarząd p. na ziemiach Rzplitej Polskiej w granicach traktatowych. Stan sieci p. w b. zaborze rosyjskim obejmował 417 placówek poczt.-telegr. w b. zaborze austr. 1400, w b. zaborze pruskim 1702. W 1926 na całym obszarze państwa polskiego było 3.994 placówek poczt.-telegr. Ilość ich ciągle wzrasta. Obszar administracji poczt. i telegr. dzieli się na 8 okręgów, na których czele stoją Dyrekcje poczt. i telegr. w Bydgoszczy, Krakowie

Lublinie, Lwowie, Poznaniu, Wilnie, Warszawie oraz Inspektorat Poczty i Telegrafów w Katowicach. W Wolnem M. Gdańsku utrzymuje Polska własną dyrekcję pocztową i telegraficzną, zawiadującą polskimi biurami pocztowo-telegraficznymi w tem mieście, z prawami p. morskiej. Min. P. i Tel. dzieli się na 3 departamenty: ogólny, prawny i techniczny. Departamenty dzielą się na 11 wydziałów; osobny wydział jest dla spraw radja. Kontrola dochodów z opłat p., teleg. i telef. zajmuje się Izba Kontroli Rachunkowej P. i Tel. w Bydgoszczy. Organizacja Minist. P. i Tel. w Polsce obecnie opiera się na ustawie z 3. VI. 1924 o pocztach, telegrafach i telefonach (Dz. U. R. P. Nr. 58, poz. 584 z 1924) i na Rozporządzeniu Prezydenta Rzplitej z 19. I. 1927 w sprawie ustanowienia Minist. P. i Tel.

Pocztmistrz, dawny tytuł osoby, zarządzającej pocztą.

Pocztowa Kasa Oszczędności, w skróceniu P. K. O., została powołana do życia w Państwie Polskiem przez Dekret Naczelnika Państwa (lut. 1919). W myśl rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 27. IV. 1924 r. (Dz. Ust. Nr. 55, poz. 545), P. K. O. jest instytucją państwową, uposażoną w odrębną osobowość prawną. Zadaniem jej jest: 1) przyjmowanie wkładów oszczędnościowych na oprocentowanie, 2) przekazowy obrót czekowy, 3) wykonywanie zleceń członków P. K. O. w zakresie inkasa weksli, frachtów i innych należności, 4) współdziałanie przy emisji pożyczek państwowych i komunalnych, 5) udzielanie pożyczek krótkoterminowych. Siedziba centrali P. K. O. jest Warszawa. Pierwsze pocztowe kasy oszczędności powstały w Anglii w drugiej połowie XIX w., skąd przedostały się na kontynent i szczególnie rozwinęły się w Niemczech.

Pocztowa Konwencja, układ międzypaństwowy w zakresie międzynarodowej działalności poczty. Projekt P. K. międzynarodowej winien być uchwalony na międzynarodowym kongresie pocztowym, ratyfikowany zaś przez rządy poszczególnych państw, będących członkami Międzynarodowego Związku Pocztowego.

Pocztowa mila, miara długości, używana dawniej przez urzędy pocztowe, równająca się najczęściej mili geograficznej.

Pocztowa ordynacja, zbiór przepisów, wydawanych na podstawie ustawy o poczcie, określających sposób, drogę i formalności prawne odnośnie do czynności poczt., zachowywane tak przez urzędy pocztowe, jako też przez korzystających z urządzeń pocztowych.

Pocztowa tajemnica, nienaruszalność zamkniętej przez nadawcę korespondencji, powierzonej poczcie, wyjątkowo uchylana przez specjalne ustawy w poszczególnych państwach. W Polsce p. t. listów i in. przesyłek pocztowych, telegramów i rozmów telefonicznych jest określona konstytucją i ustawą z 3. VI. 1924 o pocztach, teleg. i telef., art. 15, tak co do czynności poczty rządowej, jak również co do koncesjonariuszy prywatnych

urządzeń telegraficznych i telefonicznych, przeznaczonych do powszechnego użytku. Za naruszenie t. p. uważa się zatrzymanie, przeglądanie, zajęcie i otwieranie przesyłek pocztowych i telegraficznych, oraz udzielanie wiadomości o przesyłkach pocztowych i korespondencji telegraficznej i telefonicznej osobom trzecim. Uszkodzone przesyłki poczt., z wyjątkiem listów zamkniętych, jako też przesyłki pocztowe niedoreczalne, mogą być otwarte przez urzędy pocztowe w trybie, przewidzianym ordynacją pocztową. Odnośnie do korespondencji zagranicznej, p. t. obowiązuje zasada stosunku wzajemności. Przesyłki pocztowe, nadawane w stanie otwartym, nie korzystają z ochrony t. p., nie uwalnia to atoli poczty od zachowania tajemnicy tej korespondencji wobec osób prywatnych.

Pocztowa taryfa, określenie wysokości opłat pocztowych, obowiązujących wewnątrz państwa, jako też w stosunku do zagranicy; zatem taryfy dzielą się na krajowe (wewnętrzne) i zagraniczne (zewnętrzne); ustalenie taryfy stanowi jedno z najważniejszych zadań administracji poczty, ponieważ od należytego wypełnienia tej czynności, zwanej „taryfikowaniem“, zależy budżet oraz rozwój poczty; układanie taryf w Polsce było szczególnie zawiłą i trudną sprawą w okresie inflacji waluty markowej.

Pocztowe należności, opłaty za przesyłanie korespondencji i przesyłek zapomocą poczty. N. p. telegraficzne i telefoniczne z tytułu nieuiszczonych lub częściowo uiszczonych opłat pocztowych, telegraficznych i telefonicznych, ściągane być mogą w Polsce według ustawy z 3. VI. 1924 o poczt., teleg. i telef., art. 20, w drodze administracyjnej, podobnie jak należności skarbowe. Od opłat pocztowych są wolne: służbowe przesyłki poczt., teleg. oraz rozmowy telefoniczne władz, urzędów i organów poczt., teleg. i telef.; przesyłki dotyczące jeńców wojskowych i osób internowanych, jakoteż przesyłki, przeznaczone dla tych osób, lub przez nie wysyłane w granicach, ustalonych międzynarodową umową pocztową; przesyłki poczty polowej (ob.) w granicach, określonych przepisami dla poczty polowej. Opłaty pocztowe za zwykłe i polecane przesyłki listowe innych władz i urzędów państwowych, jak również opłaty pocztowe za zwykłe i polecane przesyłki listowe władz i urzędów samorządowych, nadawane przy wykonywaniu poruczonego zakresu działania, są uiszczane ryczałtem, przez zwierzchnie państwowe władze centralne. Wysokość ryczałtu ustala minister Przemysłu i Handlu.

Pocztowe opłaty. Wpływy zarządu poczty składają się z opłat: 1) pocztowych, 2) telegraficznych i 3) telefonicznych. Opłaty mogą być uiszczane w gotówce lub w znaczkach pocztowych, pozatem osobny rodzaj stanowią opłaty gazetowe. Opłaty za radiotelegramy wchodzą w zakres opłat za telegramy. W nomenklaturze opłat pocztowych uтары się nazwy: „frankowanie“ i „portowanie“. Frankowanie oznacza opłatę, uiszczoną zgó-

ry gotówką lub znaczkami pocztowymi; przez portowanie rozumiemy wyznaczenie za daną przesyłkę określonej kwoty pieniężnej.

Pocztowe Związki Polskie. Związek Pracowników Poczty, Teleg. i Telef. Rzpl. Polsk., założony w 1919, ma na celu podniesienie intelektualne i materialne ogółu pocztowców, oraz obronę ich interesów społecznych. Obejmuje cały obszar Polski. Zarząd w Warszawie. Członków 17.000. Podobne cele ma Związek Niższych Funkcjonariuszy Pocztowych. Nadto istnieją: Tow. Czynnej Pomocy Pracowników Poczty, Teleg. i Telef. Rzplitej Polskiej z siedzibą we Lwowie, udzielające wsparć i zapomóg w razie choroby, zubożenia (bez winy własnej) i śmierci członków. Główna działalność na terenie województw połudn. Z zakresu współdziałni: Tow. Zaliczkowe Urzędników Pocztow. we Lwowie, Współdziałca Kasa Pożyczkowo-Oszczędnościowa Pracowników Poczty w Warszawie, Kooperatywa Budowlana Pracowników Pocztowych w Warszawie.

Pocztowy, w dawnej Polsce nazwa żołnierza, nie szlachcica, służącego w jeździe polskiego autoramentu. Szlachcic obowiązany był służyć osobiście lub przez zastępcę; w pierwszym przypadku zaciąga się wraz z pocztowym, w drugim stawał za siebie dwóch pocztowych.

Pocztowy gołąb, specjalna rasa gołębi (kilka odmian), o rozmaitej budowie i barwie upierzenia. Do najwięcej typowych należą trzy odmiany: gołąb antwerpski, spokrewniony z dragoonem i karjerem, lejdejski (leodyjski) i brukselski. G. p. służył za posłańca już w odległej starożytności; wspominają o tem Biblia i Homer. Gołąb dziki stał się ptakiem domowym w V w. przed Chr. w Grecji, dokąd dostał się z Azji wraz z kultem Astarty, stąd gołąb był ptakiem, utrzymywanym przy świątyniach Afrodyty; przez Sycylię przybył do Rzymu i rozpowszechnił się w całej Europie. W średnich wiekach używano gołębia jako posłańca miłości; ważną rolę odgrywał gołąb w służbie pocztowej podczas wojen sukcesyjnych we Flandrii w XVI w. W Anglii zwróconą baczna uwagę na g. p. w XVIII w. W 1839 rząd belgijski wydał ustawę o ochronie g. p.; utworzyło się wówczas „Zrzeszenie hodowców g. w Belgii“. Niemcy prowadzą racjonalną hodowlę g. p. od 1849 sprowadzając zarodowe sztuki z Belgii i Holandji. G. p. oddały w nowszyj czasach usługi Francuzom podczas oblężenia Paryża w 1870. Niemcy wprowadzili pocztę gołębią w wojsku, za ich przykładem poszli Francuzi od 1878. G. p. przynosiły nietylko listy, lecz i nieco cięższe przedmioty. W ostatnich czasach dr. Neubronner, lekarz niemiecki, dokonał udatne próby z przyczepionym do g. aparatem fotograficznym, który wykonywał automatycznie zdjęcia okolic (ciężar 70 gr., na odległość 100—150 km.). W szybkości lotu g. p. należy rozróżnić 2 pojęcia: własną szybkość lotu g. oraz szybkość lotu g. w połączeniu z szybkością wiatru, już to dodatnio, już to ujemnie dzia-

lającą. Przy locie na wielką przestrzeń, 100—160 km., przeciętna własna szybkość (tj. gdy powietrze jest zupełnie spokojne) najlepszych g. p. wedl. obliczeń Zieglera wynosi 1100—1500 m. na minutę, czyli 66—90 km. na godzinę. Przy pomyślnym wietrze dobre g. robią 1.950 m. na minutę, przy niepomyślnym wietrze 500—800 m. Oprócz wiatru przeszkadzają lotowi g. p. inne zjawiska meteorologiczne: mgła, chmury, opady atmosferyczne. G. p. wskutek stosownej hodowli i treningu wydoskonalają swój wzrok i zmysł orientacyjny. Depeszę przesyła się przez g. p. w ten sposób, że skręca się ją i wsuwa do piórka gęśiego 4—6 cm. dług., otwór jego zalepia się i przywiązuje się je do piór nad lub pod ogonem zapomocą woskowanej nitki, lub cienkiego drucika. G. wojskowe posiadają obrączki ze specjalnymi znakami i napisami, wciągnięte są do rejestrów, gdzie każdy g. p. posiada swą kartę rodową. Istnieją odpowiednie metody tresury i hodowli g. p. urządzone są wystawy, wydawane są pisma i podręczniki, oraz organizują się związki i zrzeszenia hodowców g. p. Poza sportowami celami, g. p. jest wskutek doświadczeń wielkiej wojny, ptakiem używanym obecnie dla celów wojskowych we wszystkich niemał armjach. W Polsce istnieje Tow. Hodowców g. krajowych we Lwowie, nadto sprawami racjonalnego chowu i użytku g. p. zajmuje się redakcja „Hodowli Drobiu“ we Lwowie i Tow. Ornitologiczne w Poznaniu.

Pocztowy przymus. Idea regalii pocztowej, jako wyłącznego prawa państwa, wyłoniła się w końcu XVI w.; później uzupełniła się pojęciem, że poczta stanowi nietylko prawo państwa lecz i jego obowiązek, zatem państwo musi dbać o rozwój poczty dla dobra społecznego. Pierwszy monopol pocztowy i ustawa pocztowa ogłoszone były przez elektora pruskiego Fryderyka Wilhelma w 1646 i 1684. W Polsce ustawa z 3. VI. 1924 (Dz. U. R. P., Nr. 58 z 1924) „o poczcie, telegrafii i telefonii“ w artykułach 1, 2, 3, wyszczególnia istotę i prawo wyłączności państwowej utrzymywania i eksploatacji poczt, telegrafu i telefonów. Prawo wyłączności państwowej co do poczty obejmuje w szczególności przyjmowanie, przesyłanie i doręczanie listów i kart pocztowych, czasopism i wydawnictw; postanowienie to dotyczy także tego rodzaju przesyłek, pochodzących z zagranicy. Za naruszenie tego prawa przewidziane są stosowne kary, również podlegają karze sprzedający znaczki i płacone druki pocztowe, telegraficzne i telefoniczne po cenie wyższej od nominalnej; w Polsce określa to ustawa z d. 3. VI. 1924 o telegraf. i telef., art. 2 a) b) i dalsze oraz art. 29.

Pocztowy znaczek, ob. znaczek pocztowy.

Pocztowy Związek Powszechny, ob. Powszechny Związek Pocztowy.

Pocztyljon, woźnica pocztowy lub jego pomocnik, używany przy przewożeniu (przenoszeniu) pocztą osób, korespondencji i przesyłek pocztowych.

Poczucie, świadomość jakiegokolwiek stanu rzeczy, który przy pewnym wysiłku mógłby (choć niezawsze) zostać wyrażony w formie sądu stwierdzającego lub wartościującego, nie występująca jednak w postaci wyraźnej i jasno sformułowanych myśli, lecz w formie raczej uczuciowej. Jest to, mówiąc ogólnie, dana w formie uczuciowej „świadomość, że...“ Mówimy np. o poczuciu przyzwoitości, taktu, sprawiedliwości, o poczuciu słuszności zarzutów, czy argumentów itd. Języki niemiecki i francuski nie posiadają poza terminem „Gefühl“ i „sentiment“, oznaczających właściwie uczucie, specjalnych terminów dla oznaczenia poczucia.

Poczucie obowiązku, ob. obowiązek.

Poczwarzka, ob. Pupa.

Poczytalność, rozporządzanie pełnią władz umysłowych, jako przeciwstawienie niepoczytalności (ob.).

Podagra, ob. dna.

Podanie, opowieść ludowa, związana z pewną ściśle określoną osobą lub z pewną lokalną tradycją historyczną, mająca wogóle pewien charakter rzeczywistości.

Podarek poranny i poślubny. Zwyczaj dawania podarków porannych istniał w dawnej Polsce w rodzinach szlacheckich. Otrzymywała go żona po nocy poślubnej, o ile była dziewicą, jako wynagrodzenie za utratę dziewictwa (praetium virginitatis). Podarki poślubne (donum nuptiale), jako wyraz szczególnej miłości męża ku żonie, dawano corocznie lub jednorazowo w pieniądzu albo innych przedmiotach.

Podarium wzgl. podium, naukowa nazwa tzw. „nogi“ u mięczaków (Mollusca).

Podatki, przymusowe świadczenia, nakładane przez państwo lub publiczne instytucje samorządowe na społeczeństwo, niezależne od wzajemnych świadczeń i usług publicznych. W systemie dochodów publicznych daniny publ. tj. podatki, cla i opłaty, w państwie nowożytnym zajmują miejsce najważniejsze. W państwie średniowiecznym i stanowym podatki były tylko nadzwyczajnym, posiłkowym źródłem dochodów państwa. W państwie zaś współczesnym inne źródła mają charakter posiłkowy. Podatnikami (kontrybuentami) nazywają się osoby, powołane do ponoszenia podatków. Ważniejsze rodzaje i podziały podatków: 1) p. bezpośrednie i pośrednie; pierwsze nakładane są wprost na podatników, na ich majątek, części majątku i dochody, z których mają być uiszczone; p. pośrednie są to podatki, nałożone na ceny przedmiotów majątkowych i towarów nabywanych i pozbywanych, lub na produkcję i sprzedaż towarów, przeznaczonych do obrotu. W skarbowości polskiej należą do p. bezpośrednich: p. gruntowe, p. od nieruchomości miejskich i niektórych wiejskich (rodzajem podatku gruntowego było dawne „lanowe“, pobierane od łana uprawianej ziemi), p. przemysłowy, p. dochodowy; do podatków pośrednich: p. od wina, piwa, cukru, drożdży, akcyzowe opłaty patentowe; 2) podatki osobiste i rzeczowe: p. osobi-

ste nakładane są wprost na osoby podatników, na ich dochód lub majątek, p. rzeczowe zaś obciążają grunta, domy, kapitały i przedsiębiorstwa; 3) podatki zwyczajne i nadzwyczajne, zależnie od tego, czy są pobierane stale dla zaspokojenia zwyczajnych potrzeb skarbowych, czy też pobiera się je tylko w pewnym okresie na zaspokojenie nadzwyczajnych potrzeb. Podatkami nadzwyczajnymi w Polsce są obecnie: danina lasowa i p. majątkowy; 4) podatki niezmiennie czyli nieruchomości i zmienne czyli ruchome, zależnie od tego, czy stopa podatku jest stała lub zmienna; 5) podatki kwotowe i repartycyjne, zależnie od tego, czy mają z góry oznaczoną stopę, na której podstawie wymierza się kwotę podatku, czy też tylko ogólna suma, wybrać się mająca z pewnych przedmiotów zapomocą repartycji na poszczególne terytoria lub na pewne grupy podatników (tzw. kontyngenty). Związki samorządowe pobierają dochody swe z podatków w trojaki formie: 1) jako podatki samoistne, 2) jako dodatki do podatków państwowych, 3) w drodze udziału samorządu w podatkach państwowych. Zasada sprawiedliwości podatkowej opiera się na tem, że wysokość podatków winna stosować się do siły podatkowej, czyli tzw. możności płacenia, i w tej sile podatników powinna mieć swoją ostateczną granicę.

Podazotowy kwas, związek nieorganiczny. $H_2N_2O_2$, biała masa b. nietrwała, wybuchająca przy ogrzewaniu; kwas bardzo słaby.

Podazotowy tlenek, podtlenek azotowy, ob. gaz rozwesalający.

Podaż, zaofiarowanie dóbr (towarów i pracy) na rynku, jako przeciwstawienie popytowi, czyli zapotrzebowaniu tychże dóbr. W myśl podstawowego prawa ekonomii politycznej, ceny towarów i pracy kształtują się na podstawie prawa podaży i popytu.

Podbiał, ob. Tussilago.

Podbiałek alpejski, ob. Homogyne alpina.

Podbiegunowe lub **Polarne kraje**, obszary, położone dookoła biegunów płn. i pld. Obszary dookoła bieguna płn., zwane Arktydą, położone na płn. od 66° szer. płn., obejmują w Europie — Laponię, Nową Ziemię, płn. wybrzeża Rosji, Ziemię Franciszka Józefa, archipelag Szpicbergu i wyspę Niedźwiedzia; w Azji — płn. wybrzeża Syberji, wyspy Nowo-Syberyjskie, ziemię Mikołaja II, wyspę Wrangla i inne; do amerykańskich krajów należą Grenlandja, płn. krańce Ameryki Płn. z archipelagiem Arktycznym. Obszary dookoła bieguna pld. zwa się Antarktydą (ob.). Obszary te, pokryte wiecznymi lodami, a tylko częściowo mchami, porostami i krzewami czyli tundra, są jeszcze niezbadane i są terenem wypraw podbiegunowych.

Podbielski Theophil von, generał pruski, * 1814, † 1879. W 1870—71 kwatermistrz generalny. Od 1872 inspektor artylerji.

Podbrzusze, ob. hypogastrium.

Podchloryny bezwodnik, związek nieorga-

niczny, Cl_2O , gaz barwy żółtoczerwonej; temperatura wrzenia 5°; bardzo nietrwały, łatwo rozpada się, przyczem wybuchą; w wodzie dobrze rozpuszczalny, tworzy roztwór kwasu podchlorynowego.

Podchloryny kwas, związek nieorganiczny $HOCl$, znany jako roztwór rozcieńczony; bardzo nietrwały; ze względu na łatwość utraty tlenu silny środek utleniający.

Podchloryny, sole kwasu podchlorynowego, trwalsze od roztworu wolnego kwasu; posiadają silne własności utleniające.

Podchorążówka czyli **Szkoła podchorążych**, za czasów Królestwa Kongresowego szkoła, przygotowująca na stanowiska oficerskie. W tych czasach w Warszawie były dwie P.: piechoty i jazdy. Po odbudowie państwa polskiego powstała P. pierwotnie w Ostrowiu, później w Warszawie, przygotowująca kandydatów na oficerów. Obecnie, przeniesiona w połowie 1926 z powrotem do Ostrowia, jest jednolitą dla wszystkich broni i przygotowuje kandydatów do szkół oficerskich broni.

Podchorąży, pierwotnie w wojsku polskiem zastępca chorążego, noszący chorągiew, następnie uczeń szkoły podchorążych. W 1918 podchorążym był również absolwent tej szkoły, aspirant na oficera; korzystał on z praw towarzyskich oficerskich, lecz w służbie zajmował stanowisko podoficera. 29 listopada 1830 podchorążowie wstawili się zamachem na Belweder pod dowództwem Piotra Wysockiego. Zamach ten był hasłem do powstania.

Podciąg, mocna drewniana, żelazna lub żelbetowa belka stropowa, na której opierają się belki drugorzędne. P. bywa niekiedy wsparty na słupach.

Podcienie, w architekturze nazwa części zewnętrznej budynku, który jest ocieniony przedłużeniem okapu, opartego na słupach; w budynkach o znaczniejszej wysokości dach związany jest z zewnętrznym licem muru.

Podcieniowy dom, typ budynku, którego ściana szczytowa posiada portyk, wsparty na drewnianych słupach i osłaniający wejście, umieszczone w ścianie szczytowej; występuje szczególnie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Pomorzu; również i na Mazowszu.

Podczaszy, początkowo pomocnik i zastępca cześnika, później wyższy od niego w gradacji urzędów dworskich; w dawnej Polsce szedł po stolniku a przed królem wielkim; było ich dwóch: p. wielki koronny i p. wielki litewski.

Podczaszyński Bolesław, architekt polski, * 1824 w Wilnie, † 1876; studja w Paryżu; od 1846 profesor rysunku architektonicznego i perspektywy w warsz. Szkole Szt. Pięk.; ważniejsze prace: fontanna główna, tarasy i werandy przy pałacu w Wilanowie (1856), przebudowa auli amfiteatru i prosektorjum, Szkoły głównej (1865, Warszawa), pałac w Czaplach Wielkich, przebudowa pałacu Kazimierzowskiego (1870, Warszawa) i obserwatorium astronomicznego (1872, tamże) i in.

Podczaszyński Jan, budowniczy polski, † ok. 1800; nadworny budowniczy ks. Radziwił-

łów w Żyrmunach, gdzie m. in. zbudował kościół parafjalny (1788).

Podczaszyński Karol, architekt polski, * 1790, † 1860; studja w Wilnie i Petersburgu. Od 1816 wykładał architekturę na Uniwersytecie w Wilnie, ponadto miał dozór nad gmachami wileńskiego okręgu naukowego do 1833; dzieła: kościół ewang.-reformowany w Wilnie (1835), portyk kolumnowy przy kościele Św. Jana (1827, tamże), dwór w Jaszunach (1828), projekt pomnika Hieronima Stojnowskiego w kości. Św. Jana (Wilno) i in. Wydał szereg prac z zakresu architektury: „Dzieje budownictwa“ (1856), „Początki architektury...“ (3 t., 1828—57), Nomenklatura architektoniczna“ (Warszawa, I wyd. 1843, II wyd. 1854) i in.

Podczaszyński Michał, literat, * 1797, † 1835; założyciel „Dziennika Warszawskiego“ (1825), współpracownik „Gazety Polskiej“ (1827). W Paryżu redaktor „Pamiętnika Emigracji polskiej“. Przyjaciel Mochnackiego.

Podczerwone (infra czerwone) promienie, część widma, niewidzialna dla oka, leżąca poza jego czerwonym końcem. P. p. mają działalność cieplną, ale ani nie drażnią siatkówki oka, ani nie mają działania chemicznego. Do badania tej części widma używa się zwykle bolometrów lub ogniw termoelektrycznych. Dla p. p. przezroczystą jest sól kuchenna i fluoryt. Najdłuższe, poznane dotychczas p. p., mają długość fali, równą ok. 60 μ . (Rubens). Ob. widmo.

Poddaństwo czyli przynależność państwa lub obywatelstwo, ob. obywatelstwo państwowe.

Poddaństwo chłopów polskich, ob. chłopci.

Poddasze, ob. dach.

Poddzierzawa, ob. podnajem.

Podębrady, m. pow. w żupie Hradec Králové (Czechosłowacja), nad rz. Elbą, 6.000 mieszk.; zamek, miejsce urodzenia króla czeskiego Jerzego Podiebrada.

Podęźrzon, ob. Botrychium lunaria.

Podencephalus, anomalia w rozwoju mózgu, powstająca dzięki częściowemu brakowi sklepienia czaszki, wobec czego mózg ulega mniejszemu lub większemu uwypukleniu ponad czaszkę.

Podernia Kazimierz, archeolog i literat, * 1843 w Inflantach Polskich, † 1910; sekretarz Deputacji szlacheckiej w Wilnie; napisał: „O rodzie Chreptowiczów“, „Ze skarbców kościołów wileńskich i trockich“ (1899) i in.

Podest, pomost między kondygnacjami schodów.

Podestà, we Włoszech naczelny przedstawiciel władzy w mieście (burmistrz, prezydent).

Podeszwa, planta pedis, dolna powłoczka stopy; składa się z kilku grup mięśniowych, oddzielonych od skóry silnym rozścięgnem (aponeurosis plantaris).

Podeszwa, ob. Solea.

Podeszwywy objaw, paluchowy objaw, ob. Babińskiego objaw.

Podfosforany, sole kwasu podfosforowego. **Podfosforowy kwas**, związek nieorganiczny, H_3PO_2 , ciało krystaliczne, o temp. topn. 17.4°.

kwas jednozasadowy; posiada własności silnie redukujące, łatwo utlenia się na kwas fosforawy.

Podfosforowy kwas, związek nieorganiczny, H_2PO_3 , ciało krystaliczne, o temp. topn. 55° ; nietrwały, w roztworach rozkłada się na kwas fosforowy i fosforawy.

Podfosforyny, sole kwasu podfosforowego.

Podgardlica, ob. w ołe.

Podgwieźnik, ob. galęźnik.

Podgorica, m. w Czarnogórze (Jugosławja), nad rz. Moraczą, 10.000 mieszk., twierdza; w pobliżu ruin rzymskich m. Diokleji.

Podgorzelec, ob. Tadzorna tadzorna.

Podgórski Stanisław, malarz polski, *1882 w Kałuszu (Małopolska); kształcił się w Krakowie. Maluje przeważnie krajobrazy i widoki morskie.

Podgórz, m. na l. brzegu Wisły w pow. toruńskim (woj. pomorskie), 3.300 mieszk.; tworzy przedmieście Torunia.

Podgórze, 1) od 1919 przedmieście m. Krakowa, na pr. brzegu Wisły (w 1910 miało 25.000 mieszkańców); fabryki wyrobów metalowych, garbarnie; kąpiele siarczane. Założone przez rząd austriacki (pod nazwą Josefstadt), 2) ob. Pogórze.

Podgórze Kłodzkie cz. Grzebień Czeski, łańcuch górski, tworzący południowo-zachodnią część czworoboku gór Kłodzkich (część Sudetów). Najwyższy punkt (Seefeld) 1111 m.

Podgrodzie Spiskie (słow. Podhradie Spisckie, węg. Szepes Váralya), m. na Spiszu w żupie liprowsko-spiskiej w Słowacji (Czechosłowacja), 3.700 mieszk.; jedno z najstarszych miast spiskich, wchodzących w skład Rzplitej Polskiej do 1773; ratusz z XVI w., ruiny zamku Spiskiego.

Podhacze, w rybactwie głębina wodna, gdzie zwykle gromadzą się ryby przed tarłem, wychodząc stąd rano i wieczorem na miejsca płytkie, celem złożenia ikry.

Podhajce, m. pow. (woj. tarnopolskie), 5.000 mieszk.; fabr. maszyny i narzędzi rolniczych. Pamiętne obroną Jana Sobieskiego w 1667 i pokojem z Tatarami.

Podhalanie, ob. górale.

Podhalańskie dywizje, dywizje strzelców pieszych, przysposobione specjalnie do walki górskiej.

Podhale, kotlina, rozciągająca się pomiędzy pasmem Beskidów zach. (Gorcami) od płn. a Tatrami na pld., 700—1.000 m. wys. (najwyższe wzniesienie Gubałówka 1.189 m.); nieurodzajna, kamienista, zamieszkała przez górali; gł. ośrodki: Nowy Targ i Zakopane.

Podharcemistrz, drugi stopień instruktorski w harcerstwie.

Podhorce, w. w pow. złoczowski (woj. tarnopolskie), 2.100 mieszk.; wspaniały zamek z XVII w., liczne zbiory sztuki i pamiątek historycznych.

Podhradie Spisckie, ob. Podgrodzie Spiskie.

Podiceps cristatus, ob. Cnemopygopodes.

Podiebrad Jerzy, ob. Jerzy Podiebrad.

Podjastrzębi, pies myśliwski, który staje do ptaków, kiedy się poluje z jastrzębiem.

Podjavotinská Ludmila, literatka słowacka, *1872; tłumaczka z literatury południowo-słowiańskich; poezje: „Z wiosny życia“, powieści: „Kobieta“, „W niewoli“, „Błąd“ i in.

Podjazd, oddział kawalerii (od plutonu do szwadronu), wysyłany na rozpoznanie lub zwady.

Podjęzykowy nerw, ob. hypoglossus (nervus).

Podjum, wzniesienie w kształcie stopnia; estrada.

Podkamień, 1) m-ko w pow. brodzkim (woj. tarnopolskie), 3.000 mieszk.; barokowy klasztor Dominikanów z XVII w.; 2) m-ko w pow. rohatyńskim (woj. stanisławowskie), 1.500 mieszkańców; zamek Starzeńskich.

Podkanclerzy, zastępca kanclerza w Rzeczypospolitej Polskiej, piastował tzw. małą pieczęć; ostatnim p. koronnym był Wojciech Skarszewski (mianowany przez Targowicę 1792), litewskim — Kazimierz Konstanty Plater.

Podkarpacka Ruś, ob. Ruś Podkarpacka.

Podkład, belka poprzeczna, drewniana albo żelazna (rzadko żelbetowa), stanowiąca podporę dla szyn kolejowych. P. służy poza tem do utrzymania szyn w jednakowej odległości i przenosi nacisk kół pociągu na torowisko.

Podkładka (dziejek), w ogrodnictwie rośliny, które są uszlachetniane przez szczepienie lub oczkowanie. Podkładka wpływa na silniejszy lub słabszy wzrost drzewa, a w związku z tem na wcześniejszą lub późniejszą plodność, wielkość owocu, długowieczność drzew itp.

Podkolan, ob. Platanthera.

Podkomorzy, w pierwszym okresie historii Polski (XII—XIII w.) zastępca wojewody; główna jego funkcja polegała na kontroli nad zarządem dóbr książęcych; z biegiem czasu stał się urzędnikiem ziemskim; urząd ten był honorowy i w hierarchii zajmował jedno z pierwszych miejsc. Do zakresu jego działania należał wymiar sprawiedliwości w sprawach granicznych (sąd podkomorski).

Podkoniuszy (łac. vicepraefectus stabuli), pierwotnie namiestnik koniuszego, dozorca stajni książąt i królów z rodu Piasta; czasem godność tytułarna, porzucona dość prędko w Koronie, utrzymana do 1794 w W. Ks. Litewskim.

Podkowa, ochrona, wyrabiana z rozmaitych materiałów, przytwierdzana do kopyt, niekiedy do racic zwierząt pociągowych. Najczęściej jest to kawałek żelaza, przytwierdzany zapomocą specjalnego rodzaju gwoździ (hufnagli) do kopyt końskich. Stosownie do przeznaczenia, zwyczaju i kształtu (najpopularniejsze są półkoliste lub koliste), p. mają różne nazwy techniczne. Wyrabianie p. i przytwierdzanie ich do kopyta końskiego, czyli kucie koni sta-

nowi oddzielny przedmiot nauki weterynarii. W ostatnich czasach, w związku z nowoczesną techniką budowy dróg (betonowych), zaczęto używać do kopyt końskich p. gumowych.

Podkowiec, ob. Rhinolophus.

Podkowiński Władysław, malarz polski, *1866 w Warszawie, †1894. Kształcił się w Warszawie u prof. Gersona, następnie w Petersburgu. Po wyjeździe do Paryża zaczął tworzyć pod wrażeniem impresjonistów francuskich. Dzieła: „Kobiety grające w bilard“, „Latarnik paryski“. Otrzymałszy się z obcych wpływów, namalował słynny „Szał“, „Marsz pogrzebowy“, „Ironię“ i in.

Podkoziółek, zwyczaj powszechny w Wielkopolsce, obchodzony w ostatni wtorek miesopustny; młodzież gromadzi się w karczmie i tańczy za pieniądze dziewcząt. Na stole stoi figurka „podkoziółka“, wystrugana z drzewa lub bruku, przedstawiająca postać meską. Jest to przeżytek dawnego pogańskiego obrzędu o wyrażnych cechach fallicznych.

Podlaha Antoni, historyk czeski, biskup kapituły świętowitskiej w Pradze, *1865; wydał: „Zbiór źródłowych tekstów do historii kościelnej czeskiej wieku XVII i XVIII“, „Dzieje archidiecezji praskiej od końca wieku XVII do pierwszych lat wieku XIX“ i in. Redaguje „Ogólnokształcącą bibliotekę katolicką“ oraz „Czeski słownik teologiczny“.

Podlasie, niegdyś kraj Jadźwingów, który od XIV w. należał do Litwy, 1569 przyłączony do Korony; pamiętne przesładowaniem unitów przez rząd rosyjski 1872—75; kraina na wsch. od Mazowsza, 200 m. wys. przecięta dolnym biegiem Bugu na dwie części: pld., zwaną wzniesieniem łukowskim i płn. — wzniesieniem białostockim ze słynną puszcza białowieską i kompleksem bagien nadbiebrzańskich; gleba gdzieniegdzie urodzajna (plamista); ludność polska (drobna szlachta mazurska); w płn. części okręg przemysłowy tkacki (Białystok).

Podległość, ob. półudzielność.

Podlewski Piotr Wincenty, ksiądz, nauczyciel szkolny na Litwie, *1804, †1873; wydał: „Gramatyka języka polskiego“, „Człowiek postępowy“ i in.

Podlipny Jan, polityk czeski, prezes Czeskiej Gminy Sokolskiej, długoletni prezydent miasta Pragi, *1848, †1914.

Podlipská Zofja, powieściopisarka czeska, *1833, †1897; działaczka na polu filantropji, ruchu kobiecego i kultury etycznej wogóle. Powieści: „Na ziemi ojczystej“ (Na domości puđe), „Nalžovský“, „Dwa rodowody“, „Perla Szumawy“ i in.

Podłodowski Stanisław, mówca sejmowy z Zygmunta Augusta; występował na sejmach 1547 i 1548 przeciwko małżeństwu króla z Barbarą Radziwiłłówną; mowy jego ogłosił Mecherzyński.

Podloty, młode dzikie kaczk.

Podłoże, ob. substratum.

Podmiot, 1) w gramatyce i logice ta część zdania, w której wyrażamy to, o czym w zdaniu jest mowa, tj to, o czym coś twierdzimy

albo zaprzeczamy; np. w zdaniu: „róża pachnie“, termin róża jest p.; 2) w psychologii: p. psychologiczny, podścielisko procesów i stanów duchowych; wyraża się w tem, że odnosimy zawsze przemijające i zmienne procesy i stany duchowe do jakiejś jednostki, osobowości, która je „posiada“, względnie której owe stany są przejawami. Żaden stan psychiczny nie występuje jako coś izolowanego, anonimowego, nieprzynależnego do nikogo, lecz jako stan „czyjśkolwiek“. P. psychologiczny jest owem „ja“, które doznaje, myśli, czuje, pragnie i działa. Dawniejsza psychologia utożsamiała p. z duszą, jako podścieliskiem procesów duchowych, przypisując jej takie własności, jak prostotę, tożsamość z samą sobą i niezmiennosc w czasie. Obecna psychologia natomiast skłonna jest utożsamiać p. z jednością świadomości; 3) p. psychofizyczny, podłoże cielesno-materiałne procesów psychicznych jednostki, tj. w pierwszym rzędzie jej układ nerwowy; 4) w filozofii: p. teoretyczno-poznawczy, korelat przedmiotu, świata, który jest dany właśnie poznającemu p. W tem znaczeniu niema p. bez przedmiotu i, odwrotnie, ten stosunek p. do przedmiotu jest podstawowy i elementarny, przeto nie da się bliżej zdefiniować. W średniowiecznej filozofii pojęcie p. (subjectum) miało znaczenie wprost odwrotne do obecnego: oznaczało ono podścielisko bytu obiektywnego, a więc coś, co obecnie byłoby nazwane przedmiotem.

Podmiotowość (subiektywność), taka właściwość sądu, poglądu, sposobu reagowania, odczuwania i wogóle wszelkiej czynności psychicznej, w której przejawia się jej zależność od osobistych cech jednostki, zabarwiającej indywidualnie i zniekształcającej, gdy chodzi o poznanie przedmiotu, obiektywny stan rzeczy. Tak np. p. cechuje takie jakości zmysłowe, jak barwy, tony, zapachy, smaki, ponieważ nie są one obiektywnym odzwierciedleniem rzeczywistości, lecz zależą od właściwości naszych narządów zmysłowych i układu nerwowego; p. cechuje również wszelki sąd, będący wyrazem zgóry powziętej opinji, upodobań, uczuć i przesądów jednostki.

Podmokły (niem. Bodenbach), m. przemysłowe na pr. brzegu Elby (Czechosłowacja), 15.000 mieszk. Naprzeciwko, na l. brzegu Elby, miasto Děčín (niem. Tetschen) z okazałym zamkiem.

Podnajem, umowa, której mocą najmobioreca ze swej strony wypuszcza w najem osobie trzeciej wynajętą przez niego rzecz, np. lokal. Typowym przykładem podnajmu jest umowa z sublokatorem. Podobnie sprawa przedstawia się z poddzierżawcą (subdzierżawca).

Podnawka, ob. Echenis remora.

Podniebienie, ob. palatum.

Podniebienne migdałki, ob. migdałki.

Podniecające środki, ob. excitantia.

Podniecenie, 1) spotęgowana pobudliwość w kierunku reakcji ruchowych, której towarzyszy w świadomości pewien swoisty stan niepokoju, będący jednym z rodzajów tzw. czuć (wrażień) ustrojowych; 2) według Wilhel-

ma Wundta jedna z trzech par uczuć, które przyjmuje on w swej teorii „trójwymiarowości“ uczuć. Drugim członem tej pary ma być przeciwieństwo p., zwane przez niego niekiedy uspokojeniem, niekiedy przygnębieniem (depresja), niekiedy znów zahamowaniem. Inne „wymiaru“ uczuć mają, według Wundta, stanowić przyjemność i przykrość oraz napięcie i odprężenie. Uczucie p. wywołują, według Wundta, np. barwy jaskrawe, jak czerwona itp., uczucie uspokojenia zaś — niebieska. Według wszelkiego prawdopodobieństwa owo uczucie p. nie jest swoistym elementem uczuciowym, lecz jedynie pewnym rodzajem czuć (wrażen) ustrojowych, towarzyszących uczuciom przyjemności, względnie przykrości.

Podniesienie, część Mszy św. po konsekracji, gdy kapłan wznosi hostię i kielich; zwyczaj istniejący od XI w.

Podnieta, 1) czynnik, pobudzający do wzmożonego działania lub reagowania w dziedzinie fizjologicznej lub psychicznej, np.: pochwała w roli podniety do pracy itp.; 2) przyczyna fizyczna, powodująca, przez oddziaływanie ra narządy zmysłowe, występowanie wrażenia (czucia) zmysłowego; np. podnieta, wwołująca czucia słuchowe, są drgania fal powietrza itp. W znaczeniu drugim termin p. jest identyczny z terminem bodziec (stimulus).

Podnormalna (w geom.), odcinek, wyznaczony na osi odciętych przez normalną do krzywej i rzędną punktu styczności.

Podobieństwo (w geom.), jedno-jednoznaczna odpowiedniość dwóch figur, podlegająca prawu zachowania wartości stosunku każdej pary odcinków, przy przejściu od jednej figury do drugiej. Podobieństwo jest szczególnym przypadkiem odpowiedniości jednokreślnej (homograficznej).

Podoboj, ob. kaliśnik.

Podocarpus, zatrzałin, rodzaj drzew iglastych (Coniferae) z rodziny Taxaceae, rozpowszechniony w licznych gatunkach w Azji wschodniej, w lasach górskich okolic zwrotnikowych oraz w pld. strefie umiarkowanej. P. Thunbergi (Kaplandja) dostarcza twardego i wytrzymałego drewna.

Pododcinek, w wojsk. część odcinka pewnego oddziału, przydzielona jego pododdziałowi.

Podoficer, niższy dowódca (szeregowy). Stopnie szarż podoficerskich są następujące: sierżant (w kawalerji wachmistrz), plutonowy i kapral. Podoficerowie mają bezpośredni nadzór nad życiem i zachowaniem się żołnierzy i są zarazem ich instruktorami. Dowodzą oni drużynami bojowymi, względnie plutonami w razie braku oficera. Podoficerowie funkcjami pełnią pewne, specjalnie im przydzielone, funkcje administracyjne, kancelaryjne, względnie gospodarcze. Dziela się na zawodowych (dla tych wymagane jest ukończenie szkoły podoficerskiej) i rezerwowych. Służbę podoficerów zawodowych oraz ich prawa regulują regulaminy i pragmatyka podoficerska.

Podolacy (konserwatyści podolscy), odłam

stronictwa konserwatywnego w Galicji, mniej ugodowy względem Austrii, niż stańczycy.

Podole, wyżyna, najwyższa część płyty Czarnomorskiej, 200—477 m. wys., opadająca ku pld. do Dniestru i tworząc od pln. strumą krawędź pod postacią Gologór, Woroniaków i wzgórz Krzemienieckich; z pln.-zach. ku pld.-wsch. przecina ją pasmo wapiennych Miodoborów, zwanych także Toutrami (pozostałość rafy koralowej z epoki morza trzecieorzędowego). Charakterystyką krajobrazu podolskiego są głębokie jary, wertepy (lejkowate zapadlika) i kurhany; gleba czarnoziemna (pszenica, kukurydza, buraki cukrowe, sady); pod względem politycznym część Podola po Zbrucz należy do Polski, jako część woj. tarnopolskiego (ok. 6.000 km.²), a reszta, ok. 34.311 km.² i ok. 3.000.000 mieszkańców (ok. 10% Polaków) należy do Ukrainy Sowieckiej ze stol. w Winnicy. P., leżąc na szlaku dawnych najeżdów tatarskich, kozackich i in., posiada liczne zamki i grody obronne.

Podolecki Jan Kanty, publicysta, † 1855; po 1831 spiskowiec, czynny w przygotowaniach do powstania 1846; po upadku rewolucji 1848 osiadł w Londynie, gdzie wraz z Darszem i Worcellem tworzył triumwirat Centralizacji Tow. Demokratycznego; pisywał poezje, potem rozprawy i artykuły w „Demokracie Polskiej“; osobno „Słowa prawdy dla ludu polskiego“ (1848).

Podolit, ob. fosforyty.

Podolsk, m. pow. w gub. moskiewskiej (Rosja środk.), 12.200 mieszcz.

Podophrya, ob. Suctoria.

Podophyllum, rodzaj roślin z rodziny Berberidaceae (berberysowate); zioła trwałe z Azji wschod., pln. okolic Indji Wschod., Ameryki Pln. P. peltatum (Amer. pln.), bylina o kwiatkach białych, rozwijających się pojedynczo na wierzchołkach łodyg, i dużych dionastodzielnych liściach; owoce jadalne („May apple“); korzenie, łodygi i liście zawierają w soku trujący związek „podophyllinum“, mający zastosowanie w medycynie (środek czyszczący).

Podoski Gabrijel Jan, arcybiskup gnieźnieński i prymas, * 1719, † 1777; 1759 referendarz w. koronny, zausznik Rosjan, Intrygował w okresie konfederacji radomskiej (1767); 1767 arcyb. gnieźnieński.

Podoski Roman, inżynier, * 1873; studja w Zurychu; kierował budową nowych linii tramwajowych w Zurychu, opracowuje projekty elektryfikacji kolei głównych w Polsce; 1924 docent kolejnictwa elektrycznego na Politechnice Warszawskiej; ogłosił: „Tramwaje i koleje elektryczne“ (2 t., 1922).

Podpaska mosznowa, ob. suspensorium.

Podpierwiastkowa liczba, ob. pierwiastek.

Podporucznik, pierwszy stopień oficerski.

Podprogowe bodźce, termin, używany w psychofizyce dla oznaczenia bodźców, których natężenie jest poniżej tzw. progu.

Podpułkownik, stopień oficera starszego (sztabowego), wyższy od majora, lecz niższy

od pułkownika; ppłk. najczęściej bywa zastępcą dowódcy pułku.

Podpuszczka, ob. lab.

Podrażnienie, proces fizjologiczny, spowodowany przez oddziaływanie bodźca fizycznego na jakikolwiek narząd, ew. na nerwy i układ nerwowy.

Podrinje, pow. w pln.-zach. Serbji (Jugostawia), 3.551 km.², 242.000 mieszcz.; stol. Šabac.

Podroziec, ob. Arion.

Podróże geograficzne, ob. geografia (Tabl. podróży i odkryć).

Podróżniczek, Cyanecula leucocyanina, ptak z rodziny Muscicapidae; podgad. Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała ok. 15 cm. Upierzenie z wierzchu ciemnoszare, spód biały. Ogon rdzawy w nasadzie, na końcu z ciemnobrunatnym szerokim pasem. Prząd szyi u samca błękitny, z białą, wzgl. rudą plamą na środku; na pierśslach rdzawa opaska; prząd szyi samicy biały, czarno okolony. Zamieszkuje całą Europę, Afrykę pln. i całą prawie Azję. U nas naogół pospolity w całym kraju, zwłaszcza w miejscowościach błotnistych i wilgotnych zarostach. Gnieździ się na ziemi. Przelotny (od początku kwietnia do początku września).

Podróżnik, ob. Cichorium Intybus.

Podrybek, jedno lub dwuletni losos.

Podrygawka, sieć do chwytania kurapatw.

Podrywka, czworoboczna sieć rybacka, rozpięta na końcach dwóch skrzyżowanych pałków, zawieszonych w punkcie skrzyżowania na długim drążku, który służy do zanurzania i wyciągania sieci z wody.

Podrząd, ob. ordo.

Podrzeń, ob. Blechnum.

Podsądny czyli oskarżony, osoba, połączona do odpowiedzialności karno-sądowej.

Podsekretarz stanu, ob. wiceminister.

Podsedek, w dawnej Polsce zastępca sędziego ziemskiego.

Podsiarkowy kwas, ob. hydrosiarkowy kwas.

Podsienie, ganek na słupach wzdłuż ściany domu przed sienią, zwany również podcieniem; w późniejszych czasach weranda.

Podskarbiowie w Polsce. Urząd podskarbiego był jednym z najważniejszych w dawnej Polsce, odpowiadał mniej więcej współczesnemu urzędowi ministra skarbu. Dokładne określenie obowiązków podskarbi nastąpiło za panowania Aleksandra. W myśl tego prawa podskarbi wielki koronny winien był czuwać nad biciem monety, zarządzać dochodami i wydatkami, zdawać sprawę na Sejmie ze stanu skarbu, czuwać nad klejnotami królewskimi. Jako minister, podskarbi wielki koronny był członkiem senatu. Zastępca podskarbiego wielki był podskarbi nadworny, który stałe przebywał na dworze królewskim, a w razie śmierci podskarbiego wielkiego zwykle obejmował jego urząd. W początkach panowania Zygmunta I zostało odłączone od funkcji podskarbiego wielkiego, szafowanie pieniędzmi na potrzeby dwo-

ru, i poddane wyłącznie poskarbiemu nadwornemu. W 1563 r. utworzono osobny skarbowy, gdyż przechowywano go w Rawie, z wyłącznym przeznaczeniem na potrzeby państwowe; od 1582 nastąpił wyraźny rozdział osobistego skarbcza królewskiego od skarbcza państwowego. Pierwszym zarządcą podskarbi nadworny. Kontrolę nad skarbem, a zwłaszcza nad szafowaniem pieniędzmi z podatników, wykonywał sejm, który od 1613 w tym celu wybierał osobną komisję, zbierającą się w Radomiu i noszącą razwę Trybunału skarbowego radomskiego. Podobnie, jak w Polsce i z takim samym zakresem, powstały na Litwie za Zygmunta Augusta urzędy podskarbi. Po utworzeniu Rady Nieustającej (1774) na czele departamentu skarbowego stanął podskarbi wielki.

Podskarbiówki, zraczki metalowe, bite przezwaznie w miedzi, mające na av. herb i dewizę podskarbiego, a na rev. rok i nazwisko. Medaliki te służyły zapewne za markę wejściową do mennicy albo za liczman rozrachunkowy. Tego rodzaju żetony, po niemiecku „Rechenpfennig“, były w użyciu przeważnie w Niemczech i Czechach, skąd przeszły i do nas.

Podskórce, ob. Tela subcutanea.

Podsłuch, mały oddział, wystawiany w służbie ubezpieczenia w miejscu ukrytem, mający wyłącznie obserwować przeciwnika. P. złożone z kilku ludzi, umieszczone są w pobliżu dróg, które może przeciągać nieprzyjaciel. Żołnierzom na p. nie wolno strzelać, palić ognia i tytoniu, ani rozmawiać. Podsluchy, po wykonaniu zadania (w razie stwierdzenia przeciwnika), powracają do oddziału wysyłającego, nie czekając na zmianę lub rozkaz.

Podsokoli, dawny pies myśliwski, ułożony do polowań z sokolem.

Podstarosta lub **podstarości**, namiestnik starosty, w Wielkopolsce zwany surrogatorem; po dworach wiejskich wódarz lub karbowy, zastępca ekonomy.

Podstawa, ob. basis.

Podstawa czaszy, ostrosłupa, graniastosłupa, stożka, walca, trapezu, ob. czasza itd.

Podstawa działań (operacyjna), obszar kraju, z którego armja czerpie wszystkie zasoby podczas wojny. W obecnych czasach właściwą podstawę stanowi cały kraj, związany z terenem działań liniami kolejowymi, często jednak zachodzi potrzeba utworzenia bliższej p. dz.

Podstawa erozyjna, poziom morza przy ujściu rzeki lub poziom rzeki przy ujściu dopływu.

Podstawa geodezyjna, linja, służąca za podstawę triangulacji, wymierzona dokładnie w terenie.

Podstawa współrzędnych, ob. układ współrzędnych.

Podstawczaki, ob. Basidiomycetes.

Podstawek, w skrzypcach cienka deseczka,

prozek, znajdujący się pośrodku skrzypiec w celu podtrzymywania strun.

Podstawienie, subrogacja, jeden z rodzajów wygaśnięcia zobowiązania przez odwołanie, polegające na zmianie osoby dłużnika; np. A jest wierzycielem B, przyczem w pewnym momencie zgadza się zwolnić z długu B pod warunkiem, że dług ten zostanie zaspokojony przez osobę C.

Podstawki, ob. Basidia.

Podstawowa płaszczyzna, ob. płaszczyzna podstawowa.

Podstoli w dawnej Polsce urzędnik nadworny, należący do królewskiego stołu; istnieli p. koronni, litewscy i nadworni. Ostatnim p. koronnym był Józef Karsza.

Podstyczna (w geom.), odcinek, wyznaczony na osi odciętych przez styczną do krzywej i rzędną punktu styczności.

Podsypka, tłuczeń kamienny, żwir lub piasek, w którym spoczywają podkłady kolejowe. P. służy do odwodnienia toru oraz uczynienia go możliwie sprężystym.

Podścielisko, to, co stanowi podłoże jakiegś cechy, wzgl. czynności i procesu. Ob. substancja i stroma.

Podśluzówka, ob. Submucosa.

Podświadome procesy, termin, wprowadzony przez współczesnego psychologa i psychopatologa francuskiego, Pierre Janet'a, dla oznaczenia szeregu zjawisk, odbiegających od normy i polegających na odszczepianiu się pewnych procesów psychicznych od „ja“ osobnika, który, wskutek nadmiernej wąskości świadomości, nie jest w stanie objąć jednocześnie uwagą wszystkich treści i procesów, odbywających się w nim. U podstawy p. leży, według Janet'a, osłabienie u osobnika zdolności syntezy. Wskutek tego owe „odszczepione“ procesy pędzą żywot jakby na własną rękę, a „ja“ osobnika nic o nich nie wie i ich istnienia się nie domyśla. Te procesy nie są, według Janet'a, pozbawione charakteru procesów świadomych, nie są to procesy nieświadome, odbywające się poza świadomością, „w głębinach nieświadomości“, lecz są jedynie poza kontrolą i wiedzą „ja“, które u osób normalnych, dzięki większemu zakresowi ich uwagi, nie dopuszcza do tzw. dysocjacji. Najczęściej występuje ta dysocjacja w wypadkach hysterji i przejawiać się może w rozmaitej formie, mianowicie w częściowej katalepsji, w piśmie automatycznym, w tzw. anestezjach systematycznych (negatywnych halucyracjach) itp. Niekiedy procesy p. mogą się tak dalece usystematyzować, że kształtuje się rodzaj drugiego „ja“, do którego są one odnoszone i o którym „ja“ pierwsze, normalne, nic nie wie, ponieważ nastąpiła dysocjacja. Niekiedy popularyzatorzy operują p. p. nienaukowo, rozszerzając je i wypaczając, oraz przypisując im udziałowi najróżnorodniejsze czynności, jak procesy natchnienia, genialne odkrycia itp. Jest to niczem nieuzasadniona przesada, za którą Janet nie jest odpowiedzialny.

Podświadomość, właściwość, cechująca procesy podświadome.

Podtlenek węgla, związek organiczny, C₂O₂; gaz trujący o bardzo przykryj woni; skrapla się w ciecz wrzącą w temp. 7°; łatwo ulega polimeryzacji.

Podtlenki, niższe tlenki pierwiastków chemicznych.

Podudzie, ob. kończyny.

Podura aquatica, pchlica wodna, owad z rodziny Poduridae; podrząd Arthropleona, rząd Collembola (skoczogonki). Dług. ciała ok. 1 mm. Kształt walcowaty, ubarwienie rdzawobrunatne lub fioleto-czarne. Łusek brak. Widelki skoczne długie, obcęgowato wygięte. Bardzo rozpowszechniona (zwłaszcza na wiosnę) i niekiedy masowo występująca na brzegach zarosniętych zbiorników wodnych. Zamieszkuje Europę i Amerykę Płn.

Poduszka, ob. łożysko.

Podwiązanie naczyń, ob. ligatura.

Podwika, 1) zawój z lekkiej materji, używany obok czepca przez kobiety staropolskie, jako domowy ubiór głowy; w XVII w. zastąpił go kwef jedwabny, bogato zdobiony; 2) żartobliwa nazwa kobiety.

Podwoda, wóz włościański z zaprzęgiem końskim (lub bez), dostarczany na mocy powinności prawnej do rozporządzenia władzy. W dawnej Polsce zwyczaj dawania p. ustalono prawem 1564 r.

Podwodna łódź, statek, który może, przez nabranie wody zapomocą odpowiedniej konstrukcji klap, zanurzać się pod wodę i następnie, przy pomocy sterów i maszyn, wykonywać ruchy pod powierzchnią wody. Próby pływania pod wodą były już robione w starożytności. W 1624 Cornelis van Drebbel (Holender) przepłynął Tamizę w ł. p. swego systemu; następnie pojawiło się wiele projektów, po większej części niezrealizowanych. Pierwsze próby ł. p., zwanej „Tortois“, cz. żółw (pomysłu Amerykanina de Bushenell'a, 1776), atakowania nieprzyjacielskich statków wojennych (angielskich) były bezskuteczne; to samo odnosi się do prób: Beaugenet'a i Valmer'a (1780) i Caster'a (1796). Fulton (1796) dwukrotnie przedstawiał rządowi francuskiemu swój projekt ł. p.; Bonaparte, jako pierwszy konsul, projekt urzeczywistnił. Ł. p. zbudowana przez Fultona w fabryce braci Perrier, zatonała koło d'Isigny w czasie podróży do Cherburga. W 1850 Bawarczyk Bauer konstruował ł. p. „Brandtaucher“, próby jednak nie udały się; analogiczne konstrukcje angielskie Palmerstone'a i Scott Russel'a również nie dały rezultatu. Po opuszczeniu Niemiec, Bauer udał się do Rosji i tam, przyjęty na służbę rządową, zbudował ł. p., nazwaną „Djabel Morski“. W 1863 Francuz komandor Bourgois i inżynier Ch. Brun zbudowali ł. p. „Le Plongeur“. Stosowany był na niej popęd mechaniczny dla napędu śruby (motor poruszany sprężonym powietrzem), podział na przedziały wodoszczelne. W 1862—1864 powstała ameryk. ł. p. „David“ według planów Mac-Clintoc'a, Hunley'a

i Watson'a. W 1877 Polak, inżynier Drzewiecki, zbudował pierwszą ł. p. o napędzie elektrycznym, opatrzoną peryskopem. W 1884 Szwed Nordenfeld skonstruował ł. p. o mocy 100 koni mech. i sprzedał swój patent firmie angielskiej Vickers'a, która wybudowała dla Rosji ł. p. o poj. 230 tonn. W 1896 francuskie Ministerstwo Marynarki określiło pewne warunki dla ł. p. W tym roku zostały przyjęte projekty ł. p.: Ramazattiego, Mangasa, Laubefa i aparat torpedowy inż. Drzewieckiego; również w tym czasie wprowadzono użycie motorów spalinowych do napędu śrub. Rok ten był epokowy w rozwoju ł. p. Nastąpił szybki postęp w technice budowania ł. p. Stany Zjednoczone Am. Płn. zbudowały ł. p. o pojemn. 1100/1500 tonn. W Anglii wybudowano łodzie kieżonki podwodne typu „M“, uzbrojone w armaty 305 mm. W 1916 Niemcy przeprowadzili próby z ł. p. handlową „Deutschland“ o pojemności 1700/2100 tonn, szybkości 11 mil na powierzchni i 8 mil pod pow. wody, która odbyła podróż z Kilonji do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Następnie powstała tego typu ł. p. „Bremen“. Niemcy przystosowali te ł. do celów wojennych, uzbrajając je w 2 armaty 150 mm. i w 6 rur torpedowych, i dając ł. nazwy: „U-151“ i „U-157“. Po wypowiedzeniu wojny przez Stany Zj., Niemcy wybudowali ł. p. jeszcze większych rozmiarów: „U-135“ i „U-138“, o pojemności 1750/2450 tonn, i szybkości 17 mil. Obecnie buduje się we Francji 4 kieżonki podw. po 3000 tonn pojemn. 7 ł. p. o pojemn. 1500 t. typu „Requin“; szybkość ich jest 30 km. na godz. (pod wodą do 20 km. na godz.), uzbrojone są w 10 aparatów torpedowych i 1 działko 35 cm., 16 torped; 30 dni mogą płynąć bez zapasów. Ogólnie flota francuska ł. p. składać się będzie z 67 ł. p. Polska buduje obecnie pierwsze swe ł. p. w stocznjach francuskich. W razie zatorięcia ł. p. praktykuje się kilka wypróbowanych środków; do najnowszych należy zastosowanie pływających bojów, połączonych liną z kadłubem ł. p. Do bojów przymocowany jest również kabel telefoniczny z aparatem, umożliwiającym prowadzenie rozmowy z załogą zatoniętej ł. p. Dla sygnalizacji w nocy boje mogą być zaopatrzone w latarnie elektryczne. Zanieczyszczone powietrze wewnątrz ł. p. oczyszcza argielski aparat „Ozonator“.

Podwojenie sześciannu, słynne zadanie geometryczne, polegające na wykreśleniu krawędzi sześciannu o objętości dwa razy większej, niż sześciann dary. Już starożytni Grecy (Hipokrates, Plato) włożyli wiele bezskutecznych wysiłków w rozwiązanie tego zadania, pobudzeni podobno w tym kierunku przez wyrocznie z Delos (stąd nazwa: zadanie delijskie). W XIII w. wykazano, że zadanie to nie daje się rozwiązać przy użyciu tylko linjału i cyrki. Konstrukcję tę można wykonać przy pomocy specjalnych przyrządów, np. mesolabium (ob.).

Podwołoczyska, m. w pow. skałackim (woj. tarnopolskie), nad rz. Zbruczem, 5.600 mieszk.; urząd celny, komora graniczna.

Podwozie, spodnia część wagonu lub innego pojazdu, składająca się z ramy oraz osi i kół. Na p. spoczywa pudło (w samochodzie tzw. karoserja) i ew. inne części, jak kocioł, motor itp.

Podwójka, strzelba myśliwska.

Podwójna fuga, w muzyce nazwa fugi o 2-ch tematach.

Podwójna macica, ob. uterus duplex.

Podwójne obywatelstwo, ob. obywatelstwo państwowe.

Podwójne potwory, ob. teratologia.

Podwójne załamanie światła, ob. załamywanie się światła.

Podwójnego podziału stosunek, ob. dwustosunek.

Podwójny bemol (♭♭), znak muzyczny, obniżający dźwięk o cały ton.

Podwójny chór, połączenie dwóch kompletów chórowych.

Podwysocki Klemens, poeta i tłumacz, * 1832, † 1904; utwory poetyckie: „Irena“, „Miłosz Kobylcz“, „Soroka“, „Z nad Bohu“ i szereg przekładów z V. Hugo: „Straszny rok“, „Legenda wielkości“, „Hernani“ i in.

Podwysocki Konstancy, literat i bibliofil, * ok. 1810, † 1868; pisywał do „Athenaeum“, ogłosił powieść „Pan Dezydery“ (1843) oraz przekłady pamiętników Krecztnikowa i Engelhardta; zostawił zbiory sztychów, rękopisów i ksiąg rzadkich.

Podwyższenie Krzyża Św., ob. krzyż.

Podymne, podatek, pobierany w dawnej Polsce od nieruchomości; podstawą obliczenia była ilość kominów.

Podzamcze Orawskie, ob. Orawskie Zamki.

Podział, partitio, ob. rozród.

Podział logiczny, czynność wyszczególniania wszystkich gatunków, tworzących jeden rodzaj, dokonywana ze względu na jakąś cechę, zw. zasadą podziału (fundamentum divisionis). P. prawidłowy logicznie winien być dokonany na podstawie tylko jednej zasady; wówczas unikamy tzw. podziału krzyżującego się. Gatunki, tworzące człony p., winny się wzajemnie wyłączać i stanowić pojęcia względem siebie współzależne, zespół zaś gatunków — składać się na cały rodzaj.

Podział władz, ob. państwo współczesne.

Podziałka (s k a l a), w kartografji liczba, wyrażająca stosunek wymiarów linjowych mapy do wymiarów linjowych przedstawionego na niej terenu, czyli podająca wielkość graficznego zmniejszenia danego terenu na mapie; np. 1:300.000 znaczy, że 1 cm. na mapie odpowiada 3 km. terenu.

Podzielność liczby a przez liczbę b zachodzi wtedy, gdy ich stosunek $\frac{a}{b}$ jest liczbą całkowitą. Analogicznie określa się podzielność odcinków lub innych wielkości. W związku z pojęciem p., dzielimy liczby całkowite na parzyste — podzielne przez 2 i nieparzyste — niepodzielne przez 2. Wyróżniamy liczby pierwsze — podzielne tylko przez 1 i przez sie-

bie same, np. 1, 2, 3. Już Euklides wykazał, że liczb pierwszych jest nieskończenie wiele; co do metody ich wyznaczania, ob. sito Eratostenesa. Liczby naturalne, nie będące liczbami pierwszymi, liczby złożone, dają się rozłożyć na czynniki pierwsze (ob. rozkład na czynniki). Teoria p. i pojęć pokrewnych: liczb pierwszych, największego wspólnego dzielnika, najmniejszej wspólnej wielokrotnej, stanowi ważny dział teorii liczb.

Podziemne koleje (metro), koleje miejskie, mające na celu szybką komunikację osobową między oddalonymi punktami wielkich miast. P. k. dzielimy na poduliczne płytkie, głębsze o tunelu sklepionym i rurowe (na dużej głębokości). Typ p. k. podulicznych jest najdogodniejszy dla pasażerów, gdyż perony znajdują się niegłęboko pod ulicą; budowa tania, lecz uzależniona od szerokości ulicy. Budowa k. p. głębszych oraz rurowych jest droższa, lecz zupełnie niezależna od kierunku ulic. P. k. budowane są jako dwutorowe; trakcja elektryczna. Najważniejszą zaletą p. k. jest niezależność ich od ruchu ulicznego.

Podziomek, ob. domowy.

Podżebrze, ob. hipochondrium.

Poe Edgar Allan, poeta amerykański, * 1809, † 1849; autor fantastycznych nowel, opowiadań i poezji: „Kruk“, „Przygody Pyma“ i in., które zdobyły rozgłos światowy i pobudziły do tworzenia szereg naśladowców.

Pocillopoda, ob. Xiphosura.

Poel lub **Pöhl**, wyspa na Bałtyku, należąca do rep. Meklemburg-Szwerin (Niemcy), 37 km², 2.000 mieszk.

Poëphagus grunniens, Yak, jak, ssak z podrodziny Bovinae; rodzina Bovidae, podrząd Ruminantia (przeżuwające), rząd Artiodactyla (parzystokopytne). Dług. ciała ok. 350 cm., wys. ok. 190 cm. Budowa bardzo silna, tułów wydłużony, nogi niskie. Czoło krótkie, wypukłe; rogi wielkie, rozchodzące się na boki i skierowane nieco w dół, przytwierdzone do czaszki daleko ku tyłowi. Szerść nadzwyczajnie gęsta i długa, jedwabista, spadająca na boki ciała, prawie zupełnie czarna (u oswojonych bywa i biała). Ogon (dług. ok. 75 cm.) z wielką kitą długich włosów na końcu. Zamieszkuje wyżyny i góry Tybetu w stanie dzikim, jest jednak na wielką skalę hodowany jako zwierzę juczne i do jazdy. Poza to dostarcza mleka, mięsa i skóry.

Poetyka (greck.), teoria poezji, część estetyki, traktująca o poezji.

Poezja (greck.), twórczość pisarska; dzieli się na trzy główne działy: lirykę, epikę i dramat.

Poezja dramatyczna, ob. dramat.

Poezja epiczna, ob. epos.

Poezja liryczna, ob. liryka.

Poganin (łac.), oddający część bałwanom, niechrześcijanin.

Pogezania, średniow. nazwa części Prus Wschodnich, między Warmją a Pomeranją.

Pogendorff Johann Christian, fizyk

niemiecki, * 1796, † 1877; pracował głównie nad elektrodynamiką. Od 1824 redagował „Annalen der Physik und Chemie“.

Pogendorffa metoda mierzenia skręceń drutu polega na tym, że do drutu przyczepia się małe lusterko, naprzeciwko którego umieszcza się skalę milimetrową. Przez lunetkę obserwuje się obraz skali w lusterku. Po skręceniu widać w lusterku obraz innej podziałki skali, niż przed skręceniem. Z odległości obu podziałek na skali i odległości skali od lusterka można obliczyć kąt skręcenia. Metoda ta ma ważne zastosowanie do galwanometrów lusterkowych, w których kąt skręcenia jest proporcjonalny do natężenia prądu w galwanometrze, co daje możliwość dokładnego mierzenia słabych prądów.

Poglądowa metoda, nauczanie p., nauczanie, opierające się na materiale konkretnym, apelujące do zmysłów, nawiązujące do postrzeżeń dziecka.

Poglądowy, przemawiający do zmysłów, konkretny, oparty na materiale postrzeżeniowym. Przeciwstawieniem pojęcia p. jest pojęcie niep., pojęciowy, oderwany.

Pogłówny, podatek w dawnej Polsce, wymierzany od głowy. Istniało specjalne p. szlacheckie, nieszlacheckie i żydowskie. Na całą ludność p. nałożono raz jeden w 1520 r. W 1764 p. żydowskie określono na 2 złote od głowy, a na pierwszym sejmie rozbiorowym podwyższono je do 3 złotych. P. szlacheckie po raz drugi zjawilo się w 1669 i odtąd dość często było uchwalane przez sejmy; stałym podatkiem p. było dopiero od 1717 pod nazwą subsidium charitativum, gdyż starano się unikać nazwy p. jako obraźliwej dla szlachty.

Pogoda, stan atmosfery w danym miejscu i w danym czasie, zależny od wielu czynników meteorologicznych.

Pogodin Aleksandr, filolog i publicysta rosyjski, * 1872; prof. filologii słowiańskiej na uniw. warszawskim, potem bibliotekarz w Petersburgu i następnie prof. uniw. charkowskiego; ogłosił: „Osnownoj kurs obszczago jazykoznanja“ (1897), „Wilenskiej uczebnyj okrug“ (1901), „Adam Mickiewicz, żiżń i twórczość“ (2 t., 1912), „Lekcji po istorii polskoj literatury“ (1913) i in.

Pogodin Michail, historyk i dziennikarz rosyjski, panslawista, * 1800, † 1875; od 1826 do 1844 profesor uniw. moskiewskiego. Główna praca: „Izsledowanja, lekcji i zamieczanja“. Redagował „Moskowskij Wiestnik“ i „Moskwitianin“.

Pogoń, herb Litwy: w polu czerwonem lub błękitnem rycerz na koniu w pełnym biegu, trzymający szablę podniesioną lub przebijający smoka dzidą; u szczytu trzy pióra pawie lub mitra książęca.

Pogorzele, m-ko w pow. koźmińskim (woj. poznańskie), 1.100 mieszk.

Pogorzelski Witold, matematyk, * 1895; studja w Nancy i Paryżu; 1920 docent, 1923 prof. matematyki na Politechnice Warszawskiej; wykłada również od 1921 fizykę matema-

tyczną na Uniwersytecie Warszawskim; ogłosił szereg prac z tej dziedziny.

Pogotowie, wogóle stan gotowości. W służbie garnizonowej jest to część oddziału lub warty, gotowa w każdej chwili do pełnienia służby lub do wyruszenia; żołnierzom p. nie wolno spać. P. w wojnie pozycyjnej — oddziały, gotowe do zajęcia stanowisk w razie alarmu, lub też przeznaczone do dania pierwszej pomocy oddziałom zaatakowanym. P. marszowe ogłaszane jest, jeżeli spodziewany jest wymsarz; nie wolno wtedy wydać się z oddziału, i wszystko ma być gotowe do niezwłocznego wymarszu.

Pogotowie Ratunkowe, instytucja społeczna, mająca na celu niesienie natychmiastowej pomocy lekarskiej w nagłych wypadkach.

Pogórze lub **Podgórze**, nazwa płn. stoków Beskidów, opadających stopniowo ku nizinie Nadwiślańskiej, zbudowanych z piaskowców, łwów i łupków, od 300—400 m. n. p. m.; urodzajne, pokryte lesem; liczne kopaliny (nafta, wosk, gaz ziemny, sól kamienna i potasowa, źródła mineralne); gęsta sieć kolejowa.

Pograbski Andrzej, kartograf polski, † 1602; autor mapy Polski, wydanej w Wenecji w 1570.

Pogrobowiec, dziecko urodzone po śmierci ojca. W Polsce król Przemysław, w Czechach król Władysław, mieli przydomek P.

Pogrom, 1) rozbicie przeciwnika wojennego; 2) masowe rzezie i grabieże, np. wzajemne tępienia się ormiańsko-tatarskie w Turcji, p. Żydów w Kiszyniewie 1905—6 itp.

Pogrzeb, czynność chowania (grzebania) zmarłych, połączona z obrzędami religijnymi, praktykowanymi przy tym akcie.

Pöhlmann Robert, historyk niemiecki, * 1852, † 1914; napisał: „Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt“ (2 t.), „Aus Altertum und Gegenwart“ (2 t.) i in.

Pohulanka, 1) zach. przedmieście m. Wilna; 2) dzielnica m. Lwowa; 3) zakład kąpielowy i kumysowy na płn. zach. od Dyneburga (Łotwa).

Poikilogonja, wielokształtność, występująca u owadów w różnych okresach życia larwalnego.

Poikilotermja, poikilothermia, ciepłozmiennosc, zależność temperatury ciała od temperatury otoczenia; zwierzętami poikilotermicznymi są ryby, płazy i gady. Przeciwstawienie: homoiotermja, wzgl. monotermja, ciepłotałość.

Polu (franc.), owłosiony, nazwa nadana żołnierzom francuskim w czasie wojny światowej.

Poincaré Henri, astronom-teoretyk i matematyk francuski, * 1854, † 1912; 1881 profesor Uniwersytetu w Paryżu; od 1887 członek Akademii Umiejętności, oprócz tego członek 22 akademii oraz doktor honorowy 8 uniwersytetów. Prace jego dotyczyły między in. zagadnienia równowagi obracającego się ciała płynnego (1885), a także zagadnienia trzech ciał (1889). Dzieła astronomiczne: „Méthodes

nouvelles de la mécanique céleste“ (1892 do 1899), „Leçons de la mécanique céleste“ (1905—1910), „Leçons sur les hypothèses cosmogoniques“ (1911). Otrzymał nagrodę imienia króla Oskara II za pracę konkursową: „Sur le problème des trois corps et les équations linéaires“ (1889).

Poincaré Raymond, francuski mąż stanu, * 1860; adwokat; od 1887 deput., 1893—1895 minister ośw., 1894—95 i 1906 minister finansów, 1912 prez. ministrów i min. spraw zagr., 1913—20 prezydent republiki, 1922—24 prez. ministrów i min. spr. zagr., 1926, po upadku gab. Herriot'a, prez. ministrów; od 1909 członek, od 1920 prezes Akademii Francuskiej; napisał: „Idées contemporaines“, „Histoire politique“ i in.

Poinsot Louis, matematyk francuski, * 1777, † 1859; profesor analizy matematycznej w paryskiej szkole politechnicznej (1809—1816), autor podstawowych dzieł z dziedziny mechaniki teoretycznej („Éléments de statique“, 1803), mechaniki nieba i geometrii położenia.

Point (franc.), kropka, punkt; przy grze jednostką do obliczania straty i zysku; p. d'a pui, punkt oparcia; p. d'honneur, punkt honoru; p. de vue, punkt widzenia.

Point Danger, ob. Danger.

Point-de-Galle, ob. Galle.

Point de rêveries! (franc.), żadnych marzeń! słynne oświadczenie cara Aleksandra II w 1856 w Warszawie, w przemówieniu do przedstawicieli społeczeństwa polskiego.

Point vital, ob. węzeł życia.

Pointe (franc.), ostrze, jądro dowcipu.

Pointe-à-Pitre, m. port. na zach. wybrzeżu wyspy Gwadelupy (Antyle franc.), 27.700 mieszkańców; zniszczone trzęsieniem ziemi w 1843 r.; gł. ośrodek handlowy.

Pointe-des-Galets, gł. port franc. wyspy Réunion (Afryka wsch.).

Pointe-sèche, technika rytownicza, ob. sucha igła.

Pointer, gatunek psa angielskiego o krótkiej sierści.

Pointyllizm (franc.), w mal. maniera punktowana, rodzaj malarstwa impresjonistycznego, układającego na obrazie farby czyste, niemieszane, sposobem „mozaikowym“. Przedstawiciele: Signac, Seurat, w Polsce — Jarosz.

Poiré Emanuel, ob. Caran d'Ache.

Poiseuille'a prawo, ob. tarcie.

Poisson Siméon Denis, matematyk francuski, * 1781, † 1842, od 1816 profesor mechaniki teoretycznej na uniwersytecie paryskim; ogłosił szereg dzieł z dziedziny mechaniki nieba i fizyki matematycznej.

Poissy, m. w dep. Seine-et-Oise (Francja środk.), nad Sekwaną, w pobliżu St.-Germain, 8.700 mieszk.

Poitiers, staroż. Pictavium, dawna stol. prowincji Poitou, obecnie stol. dep. Vienne (Francja zach.), nad rz. Clain, 41.300 mieszk.; siedz.

bisk.; winnice, garbarnie; pamiętne zwycięstwem Karola Młota nad Arabami w 733 r. i Anglików nad Francuzami w 1356 r.

Poitou, dawna prow. Francji zach., pomiędzy masywem centralnym a Atlantykiem, obejmuje obecnie dep. Vienne, Deux-Sèvres i Vendée i składa się z dwóch części: Górnego i Dolnego P.; stol. Poitiers; dawniej zamieszkała przez lud celtycki Piktonów; uprawa roli, chów bydła (sery). 1154—1259 i 1360—71 angielska, od 1416 przyłączona do Francji.

Pojata, córka legendarnego Kiernusa, księcia Litwy pogańskiej; słynąć miała z piękności i wdzięków; czczona podobno po zgonie, jako bogini.

Pojedynek, walka pomiędzy dwoma przeciwnikami, tj. wymiana uderzeń białą bronią lub strzałów z broni palnej, bez względu na to, czy wymiana odbyła się rzeczywiście, czy tylko miała się odbyć. W tym znaczeniu walka nastąpiła, chociażby wystrzelił tylko jeden z przeciwników, a drugi nie zdążył tego uczynić. Walka powinna być umówiona między stronami, ponieważ wzajemne niebezpieczeństwo, któremu podlegają pojedynkujący się, stanowi jeden z warunków odrębnego ustawowego traktowania p. Bywają trzy rodzaje p.: a) do pierwszej krwi, b) do niezdolności jednego z przeciwników do walki, c) na śmierć. Kodeksy karne, obowiązujące na ziemiach polskich, odnoszą się do p., jako do przestępstwa, stanowiącego sui generis zamach na życie lub nietykalność fizyczną człowieka, jednakże liczą się z historycznym i społecznym znaczeniem p., jako uznanego aktu rozprawy honorowej. Przepisy karne, dotyczące p., zawarte są w art. 481 K. K. Ros., § 201 K. K. niem. i 159 Ust. Karn. austr. P. a m e r y k a ũ s k i m nazywa się p., w którym o życiu i śmierci przeciwników lub o nadaniu jednemu z nich w jakikolwiek sposób widocznej przewagi podczas walki, decyduje los, np. pojedynek, nakazujący przeciwnikowi, wyciągającemu los, popełnienie samobójstwa, lub w którym los rozstrzyga, który z przeciwników posługiwać się będzie bronią nabita, a który nienabita itp.

Pojedynek, dzik 3—4-letni, odłączony od stada.

Pojedyńska, strzelba o jednej lufie.

Pojezierze Litewskie, najdalej na wsch. wysunięta część płyty Bałtyckiej, zwane także Pojezierzem Litewsko-Białoruskim albo Poj. Wileńskim, pomiędzy Niemnem a Dźwiną; liczne wzgórza morenowe, najw. wzniesienia: wzgórze Mińskie 343 m. wys., wzgórze Nowogródzkie 324 m., góry Ponarskie ok. 197 m.; liczne jeziora (najw. Narocz, Dryświaty); rzeka Święta oddziela poj. wileńskie od pojez. żmudzkiego.

Pojezierze Mazurskie, zwane także Pojez. Pruskim, rozciąga się pomiędzy dolną Wisłą i dolnym Niemnem, przecięte pasmem wzgórz morenowych, które dochodzą do najw. wys. na dwóch przeciwległych krańcach, koło Tannen-

berga 313 m. i koło Gołdapi 321 m.; liczne jeziora (najw. Śniardwy i Mamry), ważny dział wodny, gleba nieurodzajna, duże lasy (puszcza Jańsborska, Myszyniecka i in.); z powodu malowniczego krajobrazu wzgórze P. M. noszą nazwę „Szwajcarii Mazurskiej”; ludność stanowią przeważnie Mazurzy.

Pojezierze Pomorskie, część płyty Bałtyckiej pomiędzy dolną Odrą i Wisłą, dochodząca w Wieżycy do 331 m. wys.; P. P. przecina pasmo wzgórz morenowych Kościersko-Kartuskich, zwanych wskutek malowniczego położenia „Szwajcarią Kaszubską”; liczne jeziora (Wdzydze, Raduńskie i in.); ku płn. tworzy P. P. liczne garby, zwane kępami (Pucka, Oksywska, Orłowska); w pld. części kraina piaszczysta z puszcza Tucholska.

Pojezierze Pruskie, ob. Pojezierze Mazurskie.

Pojęcie, ustalone znaczenie słowa. W każdym p. rozróżniamy treść i zakres. Treścią p. jest zespół cech. stanowiących przedmiot, który dane słowo ma na myśli, zakres zaś p. stanowi całokształt przedmiotów, do których dane słowo się odnosi. Ze względu na treść, p. mogą być konkretne albo oderwane (abstrakcyjne), ze względu zaś na zakres — jednostkowe albo ogólne. Treść i zakres p. znajdują się w stosunku odwrotnie proporcjonalnym: im treść p. jest bogatsza, tem jego zakres jest szczuplejszy i odwrotnie. Ze względu na stosunki pomiędzy zakresami, p. mogą być nadrzędne, podporządkowane, współrzędne, krzyżujące się, pokrywające się wzajemnie i rozbieżne. Ze względu na stosunki treści, p. mogą być zgodne i sprzeczne. Treść pojęcia rozwijamy i utrwalamy w definicji czyli określeniu, jego zaś zakres — w podziale logicznym.

Pojęcie konkretne, ob. oderwane pojęcie.

Pojęcie pierwotne (podstawowe, niezdefiniowane), pojęcie oznaczone przez wyraz pierwotny.

Pokarmowy przewód, ob. tractus intestinalis.

Poklat, opona płócienna, rozpinana nad pokładem statku, celem zabezpieczenia go przed słońcem lub deszczem.

Pokłaskwa, ob. Pratincola rubetra.

Pokład, ob. stratum.

Pokład, w dawnym prawie polskim nazwa umowy, której mocą powierzano pewnej osobie do przechowania rzeczy ruchome albo nieruchome. Osoba, przyjmująca rzeczy na przechowanie, zwała się pokładnikiem.

Pokład, górna część statku, stały pomost z bali lub blach żelaznych między burtami okrętu.

Pokładanie, kastracja, wycięcie jąder u zwierząt domowych.

Pokładelko, ob. Terebrum.

Pokładziny, termin dawnego prawa polskiego, oznaczający chwilę fizycznego spełnienia małżeństwa (copula carnalis). Moment ten

miał doniosłe znaczenie prawne, albowiem wówczas dopiero mąż, względnie jego spadkobiercy, zyskiwali prawo do posagu, żona zaś do wiana, a oboje małżonkowie do zapisu dożywocia. Z tą chwilą córka wychodziła z pod władzy ojca, a żona otrzymywała od męża podarki.

Pokolenie lub generacja, 1) potomstwo, pochodzące od jednego przodka, ród, szczep, dom, dynastia, rodzina, linia rodowa; 2) ogół ludzi, urodzonych i żyjących w jednej i tej samej epoce, lub też okres życia ludzkiego jednej generacji, obliczany przeciętnie na lat 30.

Pokolenie bezpłciowe, ob. zmiana pokoleń.

Pokolenie płciowe, ob. zmiana pokoleń.

Pokoleń zmiana, ob. zmiana pokoleń.

Pokora, herb polski: w polu błękitnym podkowa, ocelami wdół zwrócona; przez nią wpoprzek klucz położony; u szczytu trzy pióra strusie.

Pokorný Rudolf, poeta czeski i gorący słowianofil, * 1853, † 1887; tłumacz poezji polskich, zwłaszcza Bohdana Zaleskiego. Napisał: „Z wiosennych pól”, „Pod niebem czeskim”, „Z gór”, „Ojczyźnie i wolności”, „Martwa ziemia” i in.

Pokos, ilość trawy lub zboża, ścięta za jednym cięciem kosy lub sierpa i położona na łanie.

Pokosty, ciecz oleiste, łatwo wysychające, używane głównie do pokrywania powierzchni przedmiotów drewnianych, metalowych itp., na których tworzą twardą, połyskującą powłokę, chroniącą od wpływów atmosferycznych i wilgoci; otrzymują się przez dłuższe gotowanie oleju lnianego, konopnego i in., niekiedy z dodatkiem tzw. sykatywów, tj. ciał przyspieszających schnięcie olejów (tlenki manganu, ołowiu itp.); mają obszerne zastosowanie przy wyrobieniu farb olejnych.

Pokot, w myślistwie zwierzyzna ubita na polowaniu, inaczej rozkład.

Pokój, układ pomiędzy państwami wojującymi, kończący stan wojny między nimi.

Pokój boży, ob. treuga Dei.

Pokrewieństwo, związek między osobami, pochodzącymi od wspólnego przodka. Przodkowie i potomkowie, z których pierwszy stanowi linię wstępną, a drudzy linię zstępną, są spokrewnieni ze sobą w linii prostej, wszyscy inni krewni — w linii bocznej. Obliczenie stopnia pokrewieństwa w linii prostej oznacza się przez liczbę urodzeń, jaka dzieli jedną osobę od drugiej. Istnieją dwa systemy obliczenia pokrewieństwa w linii bocznej: 1) cywilny (rzymski), który bierze za podstawę liczbę urodzeń pomiędzy dwiema osobami, i 2) kanoniczny, według którego o pokrewieństwie decyduje najwyższa liczba urodzeń, jaka dzieli dane osoby od wspólnego przodka (linia dłuższa); np. według systemu cywilnego osoba D jest spokrewniona z osobą C w trzecim stopniu (Rys.), a według systemu kanonicznego tylko w drugim stopniu. Kwestja ustalenia pokrewieństwa odgrywa bardzo ważną rolę

w prawie opiekuńczym, w prawie procesowym itp. Ustawodawstwa, nieuznające pokrewieństwa między ojcem a dzieckiem nieślubnym, liczą się jednakże z pokrewieństwem naturalnym.

Pokrowsk, m. pow. w gub. saratowskiej (Rosja wsch.), 30.000 mieszcz.; w 1924 stol. rep. Niemców Nadwołżańskich.

Pokrycie metalowe, ob. banknoty i polityka emisyjna.

Pokrzewka, ob. Sylvia.

Pokrzyk, ob. Atropa.

Pokrzywa, ob. Urtica.

Pokrzywka, urticaria, ob. bąbel.

Pokrzywolate, ob. Urticaceae.

Pokrzywowe, ob. Urticales.

Pokucie, kraina w Polsce, odgraniczona na pld. pasmem Czarnohory, na płn. doliną Dniestru, na wsch. Bukowiną; przecięta rz. Czereмосzem, urodzajna i malownicza; stol. Kołomyja; nazwa pochodzi prawdopodobnie od m-k-a Kutu, leżącego nad rz. Czereмосzem.

Pokucie, kąt w izbie naprzeciwko drzwi; u Rosjan i Rusinów kąt ten jest miejscem najpocześniejszym; w czasach pogańskich stawiano tam posądkę bogów, obecnie zaś odprawia się tam obrzędy rodzinne.

Pokuć, ob. domowy.

Pokurcz, pies myśliwski, używany do polowania na dziki i wilki, pochodzący ze skrzyżowania charta z kundlem.

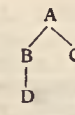
Pokuta, jeden z 7-miu sakramentów Kościoła katolickiego, przez który ci wszyscy, którzy pełnili grzechy po chrzcie, mogą uzyskać, mocą kapłańskiego rozgrzeszenia, odpuszczenie. Warunkiem tego jest dobrowolne wyznanie grzechów; żal za grzechy, szczerze postanowienie niepopelniania ich więcej i chęć zadośćuczynienia Bogu i bliźnim.

Pokutnicze zakony, zakony, których członkowie zobowiązują się do wprowadzania chrześcijan upadłych na drogę pokuty i przestrzegają praktyk pokutniczych, np. Augustianie pustelnicy, Conservatorio di S. Croce della penitenza z 1615, pokutnicy od św. Jana Chrzciela.

Pokutyński Filip, architekt polski, * 1829 w Warszawie, † 1879 w Krakowie; od 1856 profesor budownictwa w krakowskim Instytucie Technicznym. Z prac: Akademia Umiejętności (1864, Kraków), kościoły Panien Szarytek, św. Szymona i Judy na Kleparzu (tamże), pałac Potulickich (później Ogińskich, tamże), bank hipoteczny we Lwowie. Wydał: „Kościoły krakowskie” (1864, Kraków, 3 zes.), „Szczegóły konstrukcji stolarskich przy budowach...” (1870—72, Lwów) i in.

Pokwitanie, pubertas, okres rozwoju i dojrzewania płciowego u dziewcząt (w wieku 13—15 lat w naszym klimacie, u semitek nieco wcześniej); cechuje się rozpoczęciem miesiączkowania, zmianą kształtów zewnętrznych (zaokrągleniem i rozwojem piersi), owłosieniem zewnętrznych narządów płciowych.

Pokwitowanie, dowód odbioru należności lub towaru.

Pöl, ob. Poel.

Pol Wincenty, poeta i geograf, * 1807 w Lublinie, † 1872 w Krakowie; studja we Lwowie; 1830 zastępca lektora języka i literatury niemieckiej na Uniw. wileńskim, 1831 podchorąży ułanów litewskich; 1832 na emigracji w Lipsku i Dreźnie, 1836 osiadł w sarnockim; 1850—53 prof. geografii na Uniw. Jagiellońskim, potem mieszkał przeważnie we Lwowie; utwory: zbiór poezyj: „Pieśni Janusza“ (Paryż, 1833, wyd. II, Lwów, 1863), „Wachmistrz Dorosz na Litwie“ (1854), „Historja szewca Jana Killńskiego“ (1843), „Pieśń o ziemi naszej“ (1843), „Obrazy z życia i podróży“ (1846), „Przygody JP. Benedykta Winnickiego“ (1840), „Obrazy“ (1845), „Siedem psalmów pokutnych“ (1849), „Zasługi Długosza pod względem geografji“ (1852), „Północny wschód Europy pod względem natury“ (1851), „Rzut oka na północne stoki Karpat“ (1851), „Czarna krowka, legenda“ (1854), „Senatorska zgoda“ (1854), „Sejmik w Sądowej Wiszni“ (1855), „Mohort“, rapsod rycerski (1855), „Z podróży po burzy“ (1856), „Wit Stwoszc“ (1857), „Stryjanka“ (1861), „Pachole hetmańskie“ (1862), „Z wyprawy wiedeńskiej“ (1865), „Pieśń o domu naszym“ (1866), „Pamiętnik do literatury polskiej XIX wieku“ (1866), „Sześć prelekcji o muzyce kościelnej“ (1865), „Legendy o św. Janie Kantym“ (1868), „Powódź“ (1868), „Obrazy z życia i natury“ (2 t., 1869—71), „Historyczny obszar Polski“ (1869), „Rok myśliwca“ (1870), „Pan starosta Książki“ (1873); wyd. zbiorowe „Dzieła wierszem i prozą“ (10 t., 1875—78).

Pol de Mont, właściwie Pol y d o o r d e M o n t Karel Marie, poeta flamandzki, * 1857; profesor literatury w Antwerpii; napisał poezje „Jan van Beers“, „Losse schetsen uit de letterkundige geschiedenis van onzen tijd“ i in.

Pol, staroż. Pietas Julia, chorw. Puła, m. port. w Istrii (Włochy pń.-wsch.), nad Adriatykiem, 50.000 mieszcz.; przed 1918 gł. port wojenny austriacki; doki, warsztaty okrętowe, st. teleg. bez drutu; liczne zabytki z czasów rzymskich.

Pol, de Lena lub Lena, m. w prow. Owiedo (Hiszpanja), 12.200 mieszcz.

Pol, lodowe, płaskie, ruchome tafle lodu topniejącego i pękającego w lecie w okolicach podbiegunowych, wędrujące wraz z górami lodowymi, niebezpieczne dla żeglugi.

Polacy na obczyźnie. Według obliczeń z 1924 Polaków poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej jest około 7 milionów. W St. Zjednoczonych Am. Płn. 3 miliony, w Niemczech 1,300,000, we Francji 500,000, w Rosji 1,000,000; w Ameryce Połudn. 200,000; na Litwie ok. 200,000; na Łotwie 52,000, w Kanadzie 200,000, w Rumunii 45,000. Organizacja wychodźstwa polskiego w Stanach Zjedn. Am. Płn. opiera się głównie na parafjach polskich. Istnieje 800 parafij oraz organizacji typu Bratniej Pomocy, opartych na zasadzie wzajemnego ubezpieczenia. Największą organizacją jest Związek Narodowy Polski (165,000 członków);

ubezpieczenia członków wynoszą 7,500,000 dol. Liczba członków wszystkich organizacji polskich dosięga 920,000. Podstawą organizacji wychodźczej są stowarzyszenia lokalne, parafjalne lub gminne, na nich opierają się organizacje federacyjne. Wychodźstwo polskie wydaje 107 pism i utrzymuje 550 szkół parafjalnych, w których kształcił się 250,000 dzieci czyli ok. 50% ogólnej ilości dzieci polskich w wieku szkolnym; wychodźstwo zachowało z Polską łączność gosp.; w 1923 przysłało z Ameryki Płn. przekazów na sumę około 25,000,000 dol. W Kanadzie istnieje 29 szkół z dziećmi polskimi; w Brazylii wychodźstwo polskie skupione jest w 3 stanach płn. (Parana, Rio Grande de Soul, St. Catharina); miejscowych stowarzyszeń oświatowych jest 127. W 1924 uczyło się 5,359 dzieci; pism periodycznych jest 6. W Argentynie jest 15,000 Polaków, głównie w stanie Missione; 14 czyteln. 1 pismo periodyczne, 2 szkoły. Polacy we Francji pochodzą przeważnie z warstw górniczych i rolniczych; częściowo są to robotnicy z Nadrenji i Westfalji. Ok. 5,000 robotników jest zrzeszonych w miejscowych towarzystwach zawodowych, oświatowych, sportowych, śpiewających, które związane są w związki centralne: „Związek robotników polskich we Francji“ i „Sokol“. Przedstawiciele tych związków tworzą Naczelny Kom. Wykonawczy. Poza tem istnieje „Związek Towarzystw Polskich“ we wschodniej Francji, luźno związany z poprzednimi organizacjami. W ostatnich czasach syndykaty francuskie utworzyły polskie sekcje (liczba członków Polaków nieustalona). Z nauki języka polskiego korzystało 7,000 dzieci z pośród 30,000 w wieku szkolnym. Czasopism 7. W Niemczech, na terenie nieprzyjętym bezpośrednio do granic Rzeczypospolitej Polskiej, ilość Polaków wynosi 300,000 głów; są to głównie robotnicy sezonowi w Nadrenji, Saksonji, Brandenburgii i w części Górnej Śląska, należącej do państwa niemieckiego; organizacje: „Związek Polaków w Niemczech“, „Zjednoczenie Zawodowe Polskie“, „Polskie Towarzystwo Oświatowe“, ogniskujące wszystkie miejscowe towarzystwa tego rodzaju, 23 Tow. Sokółów, 8 czasopism. W Czechach 50,000 Polaków, 17 centralnych organizacji, obejmujących obszary, sąsiadujące ze Śląskiem Cieszyńskim. W Rumunii istnieje 15 instytucji społecznych, 14 czyteln. polskich. W Danji istnieje wzorowa organizacja wychodźcza.

Polacy w Kongresie St. Am. Płn. Do najwyższego, obok Senatu, ciała rządzącego i prawodawczego Republiki Północno-Amerykańskiej, Polacy długo dostać się nie mogli, mimo znacznej liczby głosujących obywateli polskich. Jednak od dziesięciu mniej więcej lat posłada już Polonja amerykańska swych przedstawicieli w Kongresie w Waszyngtonie; pierwszym z nich był adwokat Jan Kleczka z Milwaukee, po nim Stanisław Kunz z Chicago, obecnie zasiada jeszcze w Kongresie Jan Sosnowski z Detroit.

Polackówna Helena, historyczka, * 1884 we Lwowie; studja we Lwowie; od 1917 archi-

warjuszka Archiwum Ziemińskiego we Lwowie; ogłosiła: „Materiały do heraldyki polskiej“ (1909), „Liber Chamorum“ (1910), „Szlachta na Siewierze Biskupim w latach 1442—1780“ (1914).

Polak Anzelm, ob. Anzelm Polak.

Polak Józef, lekarz, * 1857 w Równem; studja w Warszawie; inicjator i założyciel Tow. Higienicznego, redaktor „Zdrowia“, autor wielu książek popularnych z zakresu medycyny; studjum: „O szczęśliwości“.

Polak Marcin, ob. Marcin Polak.

Polak Milota Zdivad, poeta czeski z epoki odrodzenia narodowego, * 1788, † 1856; utwory: wielki poemat liryczny „Vznešenost přírody“ (Majestat natury), „Cesta do Italie“ i in.

„Polak w Ameryce“, dziennik polski, wychodzący w Buffalo, założony przez ks. J. Pitasa w 1887.

Polana, w. w pow. liskim (woj. lwowski); kopalnia nafty, 9 otworów wiertniczych.

Poland, angielska nazwa Polski.

„Poland (The)“, miesięcznik ilustrowany, wychodzący w N. Jorku; rozwinął się z pisma „Free Poland“; użyteczny informator o Polsce.

Polanie, 1) szczerp lechicki w Wielkopolsce, dał nazwę Polsce; 2) szczerp wschodnio-słowiański nad Dnieprem.

Polanowo, w. w gub. smoleńskiej (Rosja zach.), nad rz. Polanówka, pamiętna traktatem, zawartym przez Władysława IV z carem Michałem 27. V. 1634, którego mocą Polska uzyskała ziemie: smoleńską, siewierską i czernihowską oraz zrzczenie się praw Rosji do Inflant i Estonji.

Polanowski Aleksander, pułkownik polski; 1667 r. towarzyszył Sobieskiemu w wyprawie podhajeckiej, brał udział prawie we wszystkich, prócz wiedeńskiej, wyprawach tego króla; bardzo popularny u szlachty, która wysunęła jego kandydaturę na króla w czasie wyboru Wiśniowieckiego.

Polarna gwiazda, najjaśniejsza gwiazda biegunowa, znajdująca się niedaleko bieguna; g. p. północna jest α Ursae minoris, zaś południową σ Octantis 6-tej wielkości.

Polarna zorza, zjawisko świecenia górnych warstw atmosfery. Zjawisko to tłumaczy się w ten sposób, że lawiny elektronów, wychodzące ze słońca, w polu magnetycznym ziemi przebiegają drogi spiralne, a pobudzając atomy atmosfery do świecenia, wywołują zjawisko z. p. Z. p. zwykle bywa widoczna w pobliżu biegunów, skąd pochodzi jej nazwa.

Polarne kraje, ob. podbiegunowe kraje.

Polarymetr, przyrząd optyczny, służący do mierzenia kąta skrzywienia płaszczyzny polaryzacji; ob. polaryzacyjne przyrządy.

Polaryzacja dielektryczna, ob. dielektryczna polaryzacja.

Polaryzacja galwaniczna, ob. ogniwo elektryczne (galwaniczne).

Polaryzacja światła, niezmiernie ważne zjawisko optyczne, polegające na tem, że drgania

poprzeczne ruchu falowego promienia światła leżą w jednej płaszczyźnie, w której położony jest promień. W świetle niespolaryzowanym albo naturalnym drgania te leżą we wszystkich możliwych płaszczyznach, przecinających się wzdluz promienia. Płaszczyzna, prostopadła do płaszczyzny drgań promienia spolaryzowanego, nazywa się płaszczyzną polaryzacji. P. światła, odkryta przez Malusa w 1808, dowodzi, że światło polega na poprzecznym ruchu falowym, w przypadku bowiem fal podłużnych p. jest niemożliwa. Światło naturalne zamienia się na spolaryzowane przez: 1) odbicie, 2) załamanie zwykłe, 3) załamanie podwójne. Jeżeli kąt padania promienia naturalnego na zwierciadło ma pewną określoną wielkość, zależną od materiału zwierciadła, promień odbity jest spolaryzowany. Taki kąt padania nazywa się kątem polaryzacji. Według prawa Brewstera (1815) styczna kąta padania równa się spoczynnikowi załamania materiału zwierciadła. Promień załamany w ośrodku przezroczystym jest również spolaryzowany częściowo. Najkompletniejsza polaryzacja promienia załamane go ma miejsce w tym przypadku, jeżeli kąt padania promienia naturalnego na granicę dwóch ośrodków równy jest kątowi polaryzacji. Wreszcie światło spolaryzowane otrzymuje się przez podwójne załamanie w kryształach, przyczem płaszczyzny polaryzacji obu spolaryzowanych promieni załamanych, zwyczajnego i nadzwyczajnego, są do siebie wzajemnie prostopadłe. Ważnym zjawiskiem jest skrzywienie płaszczyzny polaryzacji. Niektóre ciała przezroczyste (ciała optycznie czynne) mają własność skrzywania o pewien kąt płaszczyzny polaryzacji przechodzącego przez nie promienia spolaryzowanego. Do ciał tych należą: kwarc, roztwór cukru i inne. Kąt skrzywienia płaszczyzny polaryzacji światła jednobarwnego w roztworach jest proporcjonalny do zawartości procentowej ciała rozpuszczonego w roztworze i do długości drogi, którą promień światła przebiega w roztworze. Zależność ta daje możność wyznaczania zawartości procentowej cukru w roztworze zapomocą mierzenia kąta skrzywienia płaszczyzny polaryzacji. Polaryzacji ulegają również fale elektryczne.

Polaryzacji kąt, ob. polaryzacja światła.

Polaryzacji płaszczyzna, ob. polaryzacja światła.

Polaryzacyjne przyrządy, przyrządy, służące do otrzymywania i badania światła spolaryzowanego. Najczęściej używane przyrządy polaryzacyjne składają się zasadniczo z dwóch pryzmatów Nicol'a, z których jeden, zw. polaryzatorem, polaryzuje światło naturalne, a drugi, analizator, służy do badania światła spolaryzowanego. Jeżeli polaryzator i analizator ustawione są tak, żeby ich przekroje główne były do siebie równoległe, wtedy światło, spolaryzowane przez polaryzator, przechodzi przez analizator; jeżeli zaś przekroje główne tworzą z sobą kąt prosty,

światło przez analizator nie przechodzi. Specjalnym przypadkiem przyrządu polaryzacyjnego jest *sacharymetr*, który składa się z dwóch pryzmatów Nicol'a i umieszczonej pomiędzy nimi rurki metalowej, zamkniętej z obu stron płaskimi szybkami szklanymi. Jeżeli oba pryzmaty ustawione są do siebie równolegle, pole widzenia analizatora jest jasne. Do rurki nalewa się roztworu cukru, który skręca płaszczyznę polaryzacji promienia spolaryzowanego; wtedy pole widzenia analizatora zaciemnia się i, dla rozjaśnienia go, trzeba analizator przekreślić o ten sam kąt dokola jego osi podłużnej. Przez mierzenie kąta skręcenia analizatora można w ten sposób wyznaczyć zawartość procentową cukru. Należy przytem posługiwać się światłem jednobarwnym. Istnieją również przyrządy polaryzacyjne, zbudowane na zasadzie polaryzacji przez odbicie. Ob. *polaryzacja światła*.

Polaryzator, ob. *polaryzacyjne przyrządy*.

Polatucha, ob. *Sciuropterus ruscus*.

Poldery (holend. Polders), sztucznie osuszone bagniste wybrzeża morskie Holandji i Niemiec pń.-zach., otoczone tamami obronnymi przed zalaniem.

Pole lub miara pola, liczba, podporządkowana wielokątowi, kołu lub dowolnemu obszarowi (płaskiemu) i wyrażająca stosunek jego do wielokąta, przyjętego za jednostkę pola, najczęściej do kwadratu, którego bok jest jednostką długości. Za praktyczną jednostkę pola przyjmuje się zazwyczaj kwadrat o boku równym metrowi lub centymetrowi (metr lub centymetr kwadratowy, m² lub cm²). Pole kwadratu = a², gdzie a — długość boku; pole prostokąta = a · b, gdzie a i b — długości dwóch sąsiednich boków; pole trójkąta = 1/2 a · h, gdzie a — długość dow. boku, zaś h — długość wysokości, poprowadzonej do tego boku; pole koła = π r², gdzie r — długość promienia; co do liczby π, ob. *okrąg*.

Pole elektryczne, ob. *elektryczne pole*.

Pole grawitacji, ciężkości, ob. *ciężkości pole*.

Pole magnetyczne, ob. *magnetyczne pole*.

Pole Marsowe, ob. *Campus Martius*.

Pole rażenia, strefa w której padają pociski.

Pole siły, obszar, w którym istnieje działanie pewnej siły. W każdym punkcie p. siły wielkość i kierunek siły przedstawione są zapomocą odpowiedniego wektora.

Pole śmierci, strefa, w której tory pocisków (kul) nie unoszą się wyżej, niż wysokość celu; dzięki temu w p. ś. skuteczność ognia jest największa.

Pole widzenia, zespół punktów w przestrzeni, które mogą być objęte jednocześnie jednym okiem lub dwuocznym, gdy oczy są w spokoju, wzgl. przy ruchach gałek ocznych, ew. głowy. Najmniejszy zakres stanowi p. w. jednego oka w spokoju. Bada się je przy po-

mocy perymetru. Znalezione, że p. w. jednego oka, przy wzroku skierowanym nawprost, wynosi: ku górze około 50°, ku dołowi 65°, nazewnatrż 85°, nawewnatrż 55°. P. w. obydwu oczu pokrywają się częściowo. Badanie p. w. przyrządów optycznych jest ważnym działem dioptryki.

Polemarchos, ob. *archontowie*.

Polemnia, (greck.), spór, toczony słowem lub pismem, zwłaszcza polityczny i literacki.

Polemoniaceae, wielosilowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Tubiflorae (rurkokwiatowe). Przeważnie rośliny zielne strefy pozazwrotnikowych, głównie Ameryka Płn. Ważniejsze rodzaje: *Polemonium*, *Phlox*, *Cobaea*.

Polemonium, wielosil, rodzaj roślin z rodziny Polemoniaceae (wielosilowate). P. *coeruleum*, w. błękitny, bylina o łodydze wzniesionej, 2—10 dm. wysok., liściach skrętoległych, długoogonkowych, nieparzysto-pierzastych, kwiatach fioletowych lub białych, zebranych w szczytowe wiechy; kwitnie VI—VII. Rozpowszechniony po mokrych łąkach, zarostach, brzegach potoków; nieraz dla ozdoby kwiatów uprawiany w ogrodach.

Polen, niem. nazwa Polski.

Polenta, włoska potrawa z maki kukurydzanej.

Polenz Wilhelm, powieściopisarz niemiecki, * 1861, † 1903; liczne powieści z życia prowincjonalnego: „Die Sühne“ (1890), „Der Pfarrer von Breitendorf“ (1893) itd.; „Gesammelte Werke“ (10 t., 1909).

Polerowanie, wygładzanie jakiegoś przedmiotu aż do nadania mu polysku; równoznaczne jest przy wyrobach metalowych, kamiennych i kościach, ze szlifowaniem, przy wyrobach stolarskich jest wtórną czynnością politurowania.

Polesie, kotlina, zajmująca obszar 100.000 km², najdalej na wsch. wysunięta część składowa Pasa Wielkich Dolin w dorzeczu rzeki Prypeci, pokryta bagnami i trzęsawiskami (hały), porośniętymi łązami i wikliną; miejsca suchsze (ostrowy), nadające się do uprawy roli, są zamieszkałe przez Poleszcuków (pod względem kulturalnym mieszanina pierwiastków białoruskich i małoruskich); od 1872 zaczęta kanalizacja tego terenu, oddała na użytek kultury łąkowej znaczne obszary; obecnie rząd polski zamierza na wielką skalę przeprowadzić odwodnienie P. Pod względem politycznym część wsch. należy do Białorusi sowieckiej, część zach. stanowi wojew. poleskie, 42.278 km², 879.925 mieszcz.; stol. do 1922 był Pińsk, obecnie Brześć n/B.

Polewa, masa szklista, bezbarwna lub zabarwiona, którą pokrywa się wyroby gliniane i metalowe w celu nadania im polysku i trwałości; mieszanina feldspatu, kwarcu, tlenków cyny i ołowiu, glinki itp.

Poleżajew Aleksandr, poeta rosyjski, * 1810, † 1838; za napisanie żartobliwego poematu „Saszka“ oddany przez Nikołaja I w 1826 „w żołdactwo“; za samowolne opuszczenie wojska przesiedział rok w więzieniu, zakuty w kajdany; autor poezji lirycznych.

Poliandria (greck.), wielomęstwo, małżeństwo jednej kobiety z kilkoma mężczyznami, dość rozpowszechnione w starożytności; dziś istnieje tylko wśród niektórych ludów pierwotnych.

Polianit, minerał tetragonalny, dwutlenek manganu MnO₂. Twardość 6—6,5, ciężar wł. 4,8—5,1. Czechy, Saksonja itd.

Poliargiryt, minerał regularny, siarczek srebrowoantymonawy, 12Ag₂S.Sb₂As₂; twardość 2,5, ciężar wł. 7,0. Szwarcwald.

Polibazyt, minerał (Ag, Cu)₂(Sb, As)S₄, rombowy. Blask metaliczny, barwa żelazowoczar-na. Twardość 2. Ciężar właściwy 6,1. W żyłach kruszców srebra w Saksonji, w Czechach, w Meksyku.

Polibjusz (Polybios), historyk grecki, * ok. 201 przed Chr. w Megalopolis w Arkadii, † ok. 116; napisał dzieje powszechne „Historia“, obejmujące lata 220—146 przed Chr. w 40 księgach, z których tylko 6 w całości oraz kilka w urwykach doszło do naszych czasów.

Polichromizm, to samo co *pleochromizm* (ob.).

Polichromja, wielobarwność. Do XVIII w. (Egipt, Grecja, średniowiecze, Renesans) architekturę i rzeźbę polichromowano. W XVIII w. i XIX w. zarzucono polichromję pod wpływem fałszywego komentowania (Winckelmann) zabytków sztuki starożytnej, wypławiła ich barwy. W końcu XIX w. i obecnie robione są próby wznowienia p. przez stosowanie różnobarwnych materiałów (Simart, Pradier, Clésinger, Klinger) albo przez pokrywanie rzeźb kolorami (Śleńdziński, Dunikowski).

Policja (greck.). Pojęcie i istota policji w rozmaitych czasach przybierały różne postacie. W okresie Odrodzenia pod mianem tem rozumiano całą administrację państwową, z biegiem czasu jednak z zakresu p. stopniowo poczęto wyodrębnić poszczególne dziedziny: wymiar sprawiedliwości, oświatę, skarbowość, wojsko, kolejnictwo, pocztę itp. Współczesne pojęcie sprowadza zadanie p. do utrzymywania porządku, spokoju i bezpieczeństwa publicznego. Na tem polega prewencyjne działanie p. (policja bezpieczeństwa, dozór policyjny). P. kryminalna walczy z przestępstwami, a p. polityczna z tzw. przestępstwami politycznymi, wymierzona przeciwko ustrojowi państwa i jego bezpieczeństwu zewnętrznemu. Do walki z nierządem powołana jest p. obyczajowa. Utrzymaniem porządku ulicznego, a w szczególności regulowaniem ruchu kołowego i pieszego, zajmuje się p. uliczna. Podobne zadanie w kierunku utrzymania porządku na rzekach ma p. rzeczna. P. budowlana czuwa nad utrzymaniem bezpieczeństwa budynków.

Policja kobieca w Polsce. W związku z uchwałami komisji doradczej przy Lidze Narodów i 6-go międzynarodowego kongresu do zwalczania handlu kobietami i dziećmi w Gracach 18—20. IX. 1924. Polski Komitet walki z handlem kobietami i dziećmi wystosował do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych memorandum w sprawie utworzenia P. k., której zadaniem byłaby

interwencja w wypadkach przestępstw przeciwko kobietom i dzieciom, oraz w wypadkach przestępczości u kobiet i dzieci. Na skutek tego memoriału Minist. Spraw Wewn. wydało rekrępt, mocą którego Główna Komenda Policji Państw. przystąpiła 15. IV. 1925 do zorganizowania specjalnych kursów dla funkcjonariuszek p. k.

Policja morska. Każde z większych państw morskich wypracowało swe własne prawo morskie, które określa również charakter jego policji morskiej. Państwo polskie, z chwilą przejścia brzegu morskiego od Rzeszy Niemieckiej 10. II. 1920, kierowało się w swych zarządzeniach prawem, jakie na tem wybrzeżu obowiązywało, zmieniając je stopniowo własnymi uchwałami; dlatego w zakresie naszego prawa m. mają obecnie zastosowanie ustawy niemieckie i ustawy państwa polskiego. Dla przestrzegania wykonywania ustaw i rozporządzeń zostały utworzone 2 rodzaje policji morskiej: 1) p. portowa i żeglugaowa, na mocy rozporządzenia Ministerstwa Przemysłu i Handlu z 3. XI. 1922 i 2) p. rybacka, na mocy rozporządzenia wykonawczego Ministra b. dzielnicy pruskiej z 18. VI. 1921 i z 17. XII. 1922. Policja portowa w najwyższej instancji zależy od Ministerstwa Przemysłu i Handlu, policja rybacka od Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych (Wydział Rybackiego, obecnie Referatu Rybackiego przy Wydziale Produkcji Zwierzęcej M. R. i D. P.). W charakterze inspektora rybacko-morskiego występuje morską Urząd Rybacki w Wejherowie, jako władza zwierzchnia p. m. P. m. stanowią dozorczy i bocmani, sprawujący swe czynności zapomocą kutrów i specjalnych łodzi: „Delfin“ i „Tryton“. Kary za przekroczenia wymierzane są w drodze administracyjnej.

Polidaktylia, polidaktylizm, ob. *polydaktylia*.

Polidemonizm (greck.), wiara w istnienie wielu demonów; według niektórych uczonych poprzedzała politeizm.

Polidoro Caldara da Caravaggio, ob. *Caldara*.

Polidoro Veneziano, zw. *Polidoro di Paolo di Lanzano*, malarz włoski, * 1515, † 1565. Z prac: „Madonna ze św. Magdaleną i patrycjuszem weneckim“ (Drezno). „Zaręczyny św. Katarzyny“ (tamże).

Polidymit, minerał regularny, Ni₂Si₂. Twardość 4,5, ciężar wł. 4,8.

Polidypsja (greck.), nadmierne pragnienie, wypijanie nadmiernej ilości płynów; objaw, często spotykany przy cukrzycy.

Poli'ego pęcherz, ob. *układ ambulatoryjny*.

Polifem, syn Posejdon, olbrzym jednooki, najslawniejszy z Cyklopów.

Polifiletizm, w biologii nazwa teorii, tłumaczącej pochodzenie organizmów zwierzęcych i roślinnych nie od jednej lecz od kilku form pierwotnych.

Polifonia (greck.), wielodźwięczność w sensie samolstnego współdziałania głosów, w przeciwieństwie do homofonii, tj. przewagi jednej

głównej melodji. Styl polifoniczny jest warunkiem niezbędnym każdej większej kompozycji symfonicznej i kameralnej.

Poligamja, forma współżycia płciowego jednego osobnika z kilkoma osobnikami płci odmiennej; w ścisłym znaczeniu oznacza poligynję, tj. współżycie jednego samca z kilkoma samicami względnie poliandrię, tj. współżycie jednej samicy z kilkoma samcami (w świecie zwierzęcym znacznie rzadziej spotykana). Poligamicznie (w sensie poligynji) żyją wśród ssaków pletwonogie (Pinnipedia) i wiele z pośród kopytnych (Ungulata), wśród ptaków większość kurawatych (Galli).

Poliglobulja, zwiększenie ilości czerwonych ciałek krwi, ob. *polycythemia*.

Poliglota (greck.), człowiek, władający wieloma językami.

Poligloty (greck.), biblie wielojęzyczne, w których, obok tekstu oryginalnego, pomieszczone są jego przekłady. Do najważniejszych należą: 1) kompleteńska (od m. Complutum) z 1522; 2) antwerpska z 1569—1572; 3) paryska z 1629—1646; 4) londyńska z 1657; 5) bielefeldzka z 1846.

Polignac Melchior de, dyplomata franc., * 1661, † 1742; kardynał-arcybiskup, wzmiankowany często w dziejach Polski.

Polygon (greck. wielobok), w fortyfikacji wielokąt, stanowiący podstawę twierdzy. System polygonalny w fortyfikacji polega na narysieniu, składającym się wyłącznie z linii prostych; został przeprowadzony do doskonałości w XVIII wieku przez Montalemberta. Obecnie nazwę p. nosi również obszar, przeznaczony do ćwiczeń artylerji w strzelaniu. W miernictwie oznacza szereg punktów, wyznaczonych w terenie i na planie i połączonych liniami prostymi. P. stanowi podstawę wielu robót mierniczych.

Poligrafja (greck.), nauka pisanja za pomocą tajemnych, umówionych, cyfrowanych znaków, i czytanie takiego pisma zapomocą umówionego klucza.

Poligynja, ob. *poligamja*.

Polihalit, mineral $2CaSO_4 \cdot K_2Mg(SO_4)_2 \cdot 2H_2O$. W kryształach wyraźnych nieznan. Ziarnisty. Twardość 3,5, ciężar wł. 2,7—2,8. W Stasfurcie jest istotną częścią składową tzw. piętka polihalitowego. W salinach alpejskich pospolity w dolnych częściach. Około Stebnika w Małopolsce.

Polihistor (greck.), człowiek, posiadający liczne i rozległe wiadomości z najróżnorodniejszych dziedzin wiedzy.

Polihymnja, jedna z 9 muz, wynalazczyni liiry, poezji lirycznej i muzyki.

Polikarp św., biskup Smyrny; poniósł śmierć męczeńską w 155 lub 156. Z listów P. pozostał tylko list do Filipensów. Kościół obchodził jego pamiętkę 26 stycznia.

Poliklet, rzeźbiarz grecki z V w. przed Chr. W okresie peryklesowskim, obok Fidjasa, główny przedstawiciel rzeźby doryckiej; stworzył typ idealny normalnej postaci ludzkiej, współmiernej architekturze doryckiej.

Prace zachowały się w kopcach, z nich najznakomitsze: „Doryphoros“ (Ncapol), „Diadumenos“ (Ateny), „Amazonka“ (Londyn i muzeum w Watykanie).

Poliklinika (greck.), klinika miejska, zarazem praktyczny zakład naukowy dla studentów medycyny.

Polikrates, tyran wyspy Samos w 2 poł. VI w. przed Chr.; uczynił z wyspy tej ośrodek potęgi morskiej; schwytyany podstępem przez satrapę perskiego Oroetesasa i zabity; o jego szczęściu, skarbach i przygodzie z pierścieniem pisał Herodot (za nim Schiller w poemacie: „Der Ring des Polykrates“).

Poliksena, córka Priama i Hekuby, zabita na grobie Achilleasa przez Neoptolemosa.

Polimastja (greck.), nieprawidłowość rozwojowa, polegająca na tworzeniu się nadliczbowych brodawek sutkowych.

Polimeryzacja, zjawisko, występujące głównie w chemii związków organicznych; połączenie dwóch lub kilku cząsteczek związku w nowy związek, z którego można otrzymać pierwotny.

Polimorfizm, 1) wielokształtność osobników zwierzęcych, należących do tego samego gatunku. Zazwyczaj bywa wywołany przystosowaniem się osobników do różnych funkcji (np. u *Siphonophora*, termitów itd.). P. pozostaje również w silnej łączności ze sposobem rozmnażania się, i to przeważnie w przypadkach, gdy mamy do czynienia z przemiana pokoleń, zwłaszcza u *Coelenterata* (*Siphonophora*). Również występowanie kilku różnych postaciowo samic wśród niektórych gatunków motyli (np. *Papilio merope*) bywa określane jako polimorfizm. Znane są także przypadki występowania polimorficznych samców; 2) w mineralogji, ob. *kryształizacja*.

Polinezja, część Oceanji, obejmująca wyspy na Oceanie Spokojnym, między Hawajskimi a N. Zelandją i Australją; (mniej więcej między 180° dług. wsch., a 109° dług. zach.); należą tu wyspy: Samoa, Tonga, Markizy, Cook'a, Ellice, Phoenix, Tokelau, Paumotu, Tubuai, Hawaj, Tahiti, Sporady środk. Polinezji, Wyspa Wielkanocna, ogółem 27.000 km², 304.000 mieszcz.; wulkaniczne i koralowe; banany, drzewo chlebowe, palma kokosowa.

Polinezyjczycy, ludność Polinezji, pokrewna Malajczykom, o skórze żółtej lub brunatnej, włosach ciemnych, gładkich lub falistych, grubych wargach, wystających kościach policzkowych, kulturalnie wyższa od innych mieszkańców Oceanji, chrześcijańska, szybko wymierająca; ok. 200 tys. głów; ogrodnicy, rybacy i żelaznicy; dawniej ludźcy.

Poliński Aleksander, krytyk i historyk muzyki, * 1845, † 1916; kształcił się w Warszawie; sprawozdawca muzyczny kilku czasopism warszawskich, od 1905 prof. historii muzyki polskiej w Konserwatorium warszawskim; napisał: „Pieśń Bogarodzica pod względem muzycznym“ (1903), „Dzieje muzyki polskiej“ (1907), „Stanisław Moniuszko“ (1913), „F. Chopin“ (1914) i in.

Poliński Michał Pełka, matematyk i bibliograf, * 1784, † 1848; prof. matematyki stosowanej na Uniwersytecie Wileńskim; ogłosił: „O geodezji“ (1810), „Początki trygonometrii płaskiej“ (3 wyd., 1828), zostawił w rękopiśmie „Spis książek od wprowadzenia druku aż do naszych czasów, wyszłych z drukarni, które istniały lub istnieją w okręgu naukowym białoruskim“.

Polioencephalitis (greck.), zapalenie istoty szarej mózgowia, choroba, cechująca się najcięższymi zmianami anatomopatologicznymi (wybroczynkami) w okolicy tzw. szarych jąder mózgowia; prawie zawsze śmiertelna; zdarza się u nalogowych alkoholików oraz w przebiegu chorób zakaźnych.

Pollomyelitis (greck.), zapalenie substancji szarej rdzenia kręgowego.

Poliozy (wielosacharydy), związki organiczne, cukry, zbudowane z trzech lub więcej cząsteczek hektoz, np. rafinoza, manneotetroza. Wyższe p. są to ciała bezpostaciowe i niesłodkie, np. krochmal.

Polip, ob. *polypus*.

Polisa (franc.), dowód ubezpieczenia, wydany przez towarzystwa asekuracyjne.

„**Polish Freedom** (The)“, pismo angielskie, poświęcone sprawie polskiej; wychodziło w okresie wielkiej wojny przez czas stosunkowo niedługi w San Francisco (St. Zj. Am. Płn.).

Polispermja, *polyspermia*, zjawisko zapłodnienia, przy którym do komórki jajowej wnika więcej niż jeden plemnik. Normalnie polispermja zdarza się rzadko, np. przy zapłodnieniu, bardzo bogatych w żółtko jaj ryb spodustych (*Selachii*) i niektórych gadów (*Reptilia*). I w tych jednak przypadkach w procesie właściwego zapłodnienia uczestniczy jeden tylko plemnik, którego główka zlewa się z jądrem jaja; pozostałe plemniki ulegają zanikowi. W pewnych warunkach patologicznych polispermja może się zdarzyć u zwierząt, u których normalnie przenika do jaj jeden plemnik. P. może być osiągnięta sztucznie na drodze eksperymentalnej, np. u szkarłupni (*Echinodermata*).

Poliszynel, ob. *marionetka*.

Politechnika, dosłownie zbiór wiadomości o sztukach i rzemiosłach, opartych na naukach ścisłych. Szkołami politechnicznymi lub prosto politechnikami zowią się wyższe zakłady naukowe, kształcące inżynierów różnych gałęzi techniki. Pierwsza politechnika powstała w Paryżu w 1794, dalej w Pradze 1806, w Wiedniu 1815 itd. W Polsce w 1862—1863 istniał przez kilka tylko miesięcy Instytut politechniczny w Puławach; następnie P. Lwowska (najstarsza, założona w 1877), p. warszawska (1898), p. gdańska (z językiem wykładowym niemieckim).

Polltelizm (greck.), wielobóstwo, przeciwieństwo monotelizmu czyli wiary w jedynego Boga.

Polizianus Angelus (Angelo Poliziano), filozof, filolog i poeta włoski, * 1454, † 1494.

Wykładał we Florencji o pismach Arystotelesa, tłumaczył „Enchiridion“ Epikteta, „Charmides“ Platona.

Politonność, ob. *modulacja*.

Politura, płyn, utworzony ze zmieszania szelaku ze spirytusem; używany dla nadania połysku przedmiotom, wyrabianym z drzewa.

Polityczne przestępstwo, ob. *przestępstwo polityczne*.

Polityka (greck. polis, miasto lub państwo), dosłownie oznacza całokształt rzeczy, dotyczących państwa, w ścisłym znaczeniu określa bądź pewną gałąź wiedzy, bądź pewną metodę działania dla osiągnięcia pewnych celów. P., jako nauka, traktował Arystoteles; była to nauka o państwie. Podobne znaczenie przypisywali p. jeszcze w połowie XIX w. niektórzy, przeważnie niemieccy, uczeni (Roscher, Bluntschli, Holtzendorff i inni). Dziś p., w znaczeniu nauki, rozszerzyła się na cały szereg odrębnych dyscyplin: prawo państwowe, prawo administracyjne, skarbowość itd. Pod wyrazem p. powszechnie rozumie się metodę, zapomożą której bądź państwo, bądź grupy, mające wpływ na państwo, osiągają swój cel. Państwo prowadzi cały szereg polityk: p. handlową, celną, skarbową itd. Przedwzrostkiem p. dzieli się na zagraniczną i wewnętrzną. Niezależnie od tego, grupy, mające wpływ na państwo, a więc w pierwszym rzędzie stronnictwa parlamentarne (inaczej polityczne), prowadzą także swoją p. i mają swoje programy polityczne, tj. mają pewne metody działania, skierowane ku zrealizowaniu, zapomożą państwa, pewnych postulatów.

Polityka dewizowa, ob. *polityka emisyjna*.

Polityka dyskontowa, ob. *polityka emisyjna*.

Polityka emisyjna. Termin ten jest używany w różnych znaczeniach dla określenia ogółu środków, stosowanych przy emisji pieniądza i papierów wartościowych wszelkiego rodzaju. W ścisłym znaczeniu używa się go dla oznaczenia sposobów, używanych przez banki emisyjne, mające przywilej emisji biletów bankowych cz. banknotów, dla oddziaływania na wartość tych ostatnich, przyczem zasadniczo chodzi o utrzymanie ich w równowartości z pieniądzem kruszcowym, na jaki opiewają, względnie o utrzymanie stałości ich wartości, jeśli banknoty są niewymienne na kruszec. Emisja biletów bankowych przez banki rozpowszechniła się od XVIII w. Z początku była ona nieregulowana przez państwo i dostępna dla każdego banku. Z chwilą jednak, gdy papier ten rozpowszechnił się jako środek płatniczy, pojawiły się nadużycia, które skłoniły państwa w XIX w. do ograniczenia prawa emisji, uzależniając je od specjalnego przywileju, zwykle w pewnej mierze odpłatnego, wzamian za co państwa nadają tym biletom tzw. kurs prawny. W związku z tem ogranicza się liczbę banków emisyjnych, zazwyczaj obecnie do jednego, stwa-

rzając monopol emisji. Bank taki najczęściej jest prywatny, lecz pod silną kontrolą państwa. Rzadziej się zdarza, by był instytucją państwową. Równolegle państwa przeprowadzają reglamentację emisji, tj. uzależnienie jej wysokości od szeregu warunków, wśród których główne znaczenie posiada tzw. pokrycie. Za pokrycie emisji biletów bankowych służy zazwyczaj złoto; w niektórych bankach do niego wlicza się dewizy, opiewające na waluty pełnowartościowe złote lub, w ograniczonej ilości, srebro. Systemy pokrycia mogą być rozmaite. Najważniejsze z nich są następujące: 1) zasada pełnego pokrycia biletów złotem; stosuje ją Bank Angielski, który tylko ściśle określona suma (obecnie 19,75 milionów f. st.) może emitować bez pokrycia, a reszta musi posiadać równowartość w złocie, znajdującym się w skarbcach Banku; 2) zasada stosunkowego pokrycia, według której obiegające banknoty muszą być w pewnej części pokryte rezerwą kruszcową lub dewizową, a w reszcie swej krótkoterminowymi pewnymi weksłami, warrantami itp. Stosowana jest ona obecnie przez większość banków emisyjnych, przyczem do pokrycia wlicza się czasem w ograniczonej ilości papiery państwowe, a do pokrywanych kwot, poza obiegami banknotów, również i przyjęte wkłady (Stany Zjednoczone A. P.). System stosunkowego pokrycia obowiązuje również Bank Polski. Musi on posiadać 30% pokrycia w złocie w kraju i zagranicą, w dewizach i walutach o stałej wartości, w depozytach zagranicą oraz w srebrze, jednak nie wyżej 5%. Reszta obiegających biletów winna być pokryta krótkoterminowymi weksłami kupieckimi i warrantami, przyczem 6-0 miesięczne weksle rolnicze dopuszczone są w 20% portfeli. Przy spadku pokrycia kruszcowego do 30% i niżej, odpowiednio podwyższa się płacony państwu podatek emisyjny oraz stopę dyskontową Banku; 3) zasada ustalania maximum emisji biletów bez ustalenia wysokości pokrycia, która obowiązuje Bank Francuski; mimo to bank ten zawsze pilnował się, by posiadać znaczne pokrycie. Celem zagwarantowania wymiennalności banknotów i możliwości regulowania ich obiegu przez banki emisyjne, obowiązuje te ostatnie prawne lub faktycznie zasady udzielania tylko kredytów krótkoterminowych na cele obrotu już istniejących dóbr, a więc eskontowania tylko weksli tzw. kupieckich, pochodzących z rzeczywistych, dokonanych transakcji. Udzielanie kredytów długoterminowych i tzw. finansowych jest w zasadzie wyłączone, co najwyżej dopuszczalne w granicach funduszy, zebranych nie drogą emisji biletów bankowych. Zmiany w wysokości pokrycia kruszcowego są dla banku emisyjnego wskazówka, czy bilans płatniczy kraju jest korzystny, czy ujemny oraz czy w związku z tem poziom cen jest w kraju niższy od światowego, czy też wyższy. Bank broni się przed odplywem swych rezerw przez podnoszenie stopy dyskontowej od przyjmowanych weksli; wywołuje to dopływ lokat zagranicznych do kraju oraz zmniejsza eskont, a przez to i obieg bank-

notów, co, przez utrudnienie warunków pracy kupców i przemysłowców, obniża poziom cen w kraju, powiększa eksport i wywołuje napływ kruszcza do banku. Odwrotnie znów bank powstrzymuje nadmierny i zbyt liczny napływ kruszcza do jego kas, zapomocą obniżki stopy dyskontowej. Stosowanie tych środków nazywa się polityką dyskontową. W pewnych okolicznościach zmiany stopy dyskontowej nie są pożądane. Wtedy banki emisyjne stosują ograniczanie udzielanych kredytów, zmniejszają eskont weksli, przez co zmniejszają obieg banknotów, osiągając ten sam cel, co polityką dyskontową. Nazywa się to systemem restrykcji kredytowych. Środki powyższe uzupełniane są nieraz skutecznie, szczególnie przy niewymiennalności banknotów na kruszec, tzw. polityką dewizową, tj. sprzedażą i zakupem dewiz po pewnym stałym kursie, celem utrzymania kursu krajowego pieniądza na stałym poziomie, oraz szeregiem innych sposobów, jak wywozem złota, reglamentacją obrotu dewizami i obrotu towarowego z zagranicą itp.

Polityka handlowa. Przez politykę handlową należy rozumieć ogół norm i środków, stosowanych przez państwo odnośnie do handlu w związku z wykonywaniem przez nie opieki nad interesami gospodarczymi kraju. Polityka handlowa dzieli się na politykę handlową wewnętrzną oraz politykę handlową zewnętrzną. Podział ten o tyle jest uzasadniony, że czuwanie i popieranie interesów, objętych zadaniami polityki handlowej, wymagają oddziaływania zarówno na handel wewnętrzny, jak i zagraniczny. Rola państwa w wewnętrznej polityce handlowej przedewszystkiem wyraża się w ujęciu w normy prawne wszelkich czynności handlowych, przez co zapewnia ono sobie decydujący wpływ na kształtowanie się handlu wewnętrznego. Przez wydanie całego szeregu przepisów o obowiązkowym prowadzeniu ksiąg handlowych, o obowiązku rejestrowania firm oraz wszelkich zmian w stosunkach firmy zachodzących itp., państwo umożliwia utrwalenie się w handlu norm prawno-administracyjnych, zapewniających istnienie obrotu handlowego, opartego o porządek prawny. Według ustawodawstwa, obowiązującego we wszystkich krajach kulturalnych, wykonywanie handlu jest wolne. Ograniczenia jego są uzasadnione jedynie względami na moralność, bezpieczeństwo mienia i zdrowia publicznego oraz w pewnych przypadkach, względami polityki socjalnej. Ustawodawstwo handlowe oraz ustawa przemysłowa obejmuje całokształt przepisów, regulujących wszelkie czynności handlowe oraz wszelkie rodzaje handlu. A więc objęty jest niemi zarówno handel stały, jak i handel obrotowy, działalność kupców podróżujących; regulują one stanowisko kobiety w handlu, zawierają przepisy o firmie, o rejestrze handlowym, o układaniu bilansów, o nieuczciwej konkurencji itp. Cały szereg przepisów o charakterze administracyjno-prawnym reguluje, z punktu widzenia bezpieczeństwa i zdrowia publicznego, handel poszczególnymi artykułami. Zadaniem z granicznej polityki handlowej jest popieranie i obro-

na interesów obywateli państwa w stosunkach z zagranicą. Od najdawniejszych czasów politykę tę znamionuje przedewszystkiem dążenie do zapewnienia interesom gospodarczym kraju w stosunkach z zagranicą jaknajwiększych korzyści gospodarczych. Tzw. kierunek merkantylistyczny w polityce handlowej cel ten usiłował osiągnąć nie zapomocą stosowania tych lub innych opłat celnych (przywózowych, wywózowych i przewozowych), lecz wprost zapomocą bezpośrednich zakazów przywozu, wywozu i przewozu. W współczesnej polityce handlowej zakazy te odgrywają rolę jedynie pomocniczą, wtórną, na pierwszy plan natomiast wysuwają się cła przywózowe. Przez cła należy rozumieć opłatę, którą trzeba uiścić od towarów, wymienionych w ustawie, przy przechodzeniu granicy danego kraju. Podczas gdy do połowy XIX w. różniono cła przywózowe (pobierane przy przywozie towarów do kraju), wywózowe (przy wywozie) i przewózowe (przy przewozie przez terytorjum, zamknięte granicą celną), obecnie stosowane są prawie jedynie cła przywózowe. Przy ustanowieniu tych cel państwo może mieć na celu albo konieczność przysporzenia dochodów skarbowi państwa, albo też względy wyłącznie gospodarcze, mianowicie podniesienie gospodarstwa społecznego. W pierwszym przypadku cła noszą nazwę cel skarbowych (fiskalnych), w drugim, cel gospodarczych. Te ostatnie dzielimy na cła wyrownawcze, gdy chodzi o wyrównanie ciężarów publicznych (podatki, opłaty itp.), ponoszonych przez produkcję krajową, z ciężarami, spoczywającymi na produkcji zagranicznej, oraz na cła ochronne, mające na celu ochronę produkcji krajowej przed obcą konkurencją. W pierwszym więc przypadku chodzi o zrównanie pod względem ciężarów producenta zagranicznego z producentem krajowym, w drugim — o zapewnienie temu ostatniemu zbytu jego wyrobów na rynku krajowym. Cła ochronne dzielą się na cła wyrownawcze, których zadaniem jest przyczynienie się do powstania nowych gałęzi produkcji, które dotąd w kraju nie istniały oraz na cła opiekuńcze, broniące produkcji krajowej, już istniejącej, przed obcą konkurencją. Cła ustanawiane są albo na podstawie ustawy, którą stanowi wydana przez państwo taryfa celna, albo na podstawie układów międzynarodowych czyli tzw. traktatów handlowych. Wysokość opłaty celnej ustala się albo w zależności od wartości towaru i wtedy noszą one nazwę cel wartościowych, lub też na podstawie ich wagi, miary, ilości itp. i wtedy nazywają się one cłami specyficznymi. Obecnie najczęściej stosowane są cła specyficzne. Bardzo doniosłym czynnikiem w polityce handlowej są traktaty handlowe. Są one zawierane między poszczególnymi państwami i mają na celu regulowanie całokształtu stosunków gospodarczych między dwoma państwami. Obok traktatów handlowych państwa zawierają między sobą konwencje gospodarcze, dotyczące jednak pewnych tylko spraw (np. o prawach obywa-

teli, kolejowe, tranzytowe itp.). Wspólną cechą traktatów handlowych jest stosowanie tzw. klauzuli największego uprzywilejowania, na której mocy państwa, zawierające traktat, korzystają z wszelkich ułatwień, przyznanych jakimukolwiek państwu trzeciemu, czy to już poprzednio, czy w czasie późniejszym. Zasada równouprawnienia (parytetowa) przewiduje korzystanie z takich samych praw przez obywateli strony przeciwnej, z jakich korzystają obywatele krajowi (np. w zakresie uprawiania przemysłu i handlu, pod względem pomocy prawnej, opodatkowania, nabywania ruchomości i nieruchomości itp.). Specjalnie w zakresie celnym strony udzielają sobie wzajemnie zniżek, przyczem ma tutaj zastosowanie klauzula największego uprzywilejowania. Niektóre jednak państwa (St. Zj. Am. Płn.) klauzulę tę ograniczają jedynie do ulg i zniżek celnych, przyznanych innym państwom przed zawarciem danego traktatu (a więc pro praeterito), w przeciwnieństwie do państw europejskich, które przyznają również ulgi i zniżki celne, jakie udzielone zostaną w przyszłości (pro futuro). Zarówno w pierwszym jak i w drugim przypadku poza taryfą generalną (autonomiczną) powstaje taryfa konwencyjna, zawierająca stawki niższe od taryfy generalnej. We Francji jednak i Hiszpanii obowiązuje zupełnie odrębny system, gdyż w tych krajach istnieje obok taryfy generalnej, stanowiącej taryfę maksymalną, taryfa minim., określająca najniższe opłaty celne, jakie przy pertrakcjach wolno jest stronie przeciwnej przyznawać. Zniżki celne oznaczone są w procentach różnic między taryfą generalną (maksymalną) a minimalną. System reglamentacji handlu zagranicznego, jaki upowszechnił się wszędzie w Europie, w czasach powojennych spowodował wiele zmian w traktatach handlowych, wprowadzając do nich postanowienia o kontyngentach. Zapomocą tajnych klauzul państwa zapewniają sobie wzajemnie wolny obrót pewną ograniczoną ilością towarów, których wywóz, względnie przywóz, jest wzbroniony lub ograniczony. Zezwolenia na obrót temi towarami są udzielane tylko stronie, z którą traktat się zawiera, z wyłączeniem strony trzeciej.

Polityka kryminalna, nauka, której celem jest stworzenie systemu środków walki z przestępstwem. Wskazania kryminalno-polityczne są dwojakie: prewencja (zapobieganie przestępczości) i celowe ukształtowanie represji w postaci kary lub innych typów reakcji społecznej. Znaczna część przestępców przychodzi na świat ze skłonnościami zbrodniczymi, dlatego polityka kryminalna wielkie znaczenie przypisuje dziedziczności i środkom, uniemożliwiającym pozostawianie potomstwa przez ludzi, dziedzicznie obciążonych skłonnościami zbrodniczymi. Opierając się na bogaty materiał statystyczny, p. k. wypowiedziała walkę przestępczości nieletnich, stawiając, jako zasadę postępowania, zapobieganie zdziżeniu zaniedbanej młodzieży, z której szeregowych wychodzą przestępcy. P. k. wyciąga jaknajdalej idące konsekwencje z rozróżnienia przestępcy przy-

padkowego od przestępcy nałogowego (recydywisty). Bardzo doniosłe znaczenie dla p. k. posiada opieka nad uwolnionymi z więzień, a w szczególności dostarczanie im pracy. Z całym szeregami postulatów p. k. zwracać się musi do ustawodawstwa socjalnego, a więc do polityki socjalnej w ścisłym tego słowa znaczeniu. Statystyka angielska wykazuje, jak dodatnie rezultaty osiąga dobra p. k. w połączeniu z dobrą ogólną polityką socjalną.

Polityka prawna, inaczej polityka ustawodawcza, nauka, mająca na celu postęp i ustawiczne udoskonalanie porządku prawnego, drogą naukowego opracowywania odnośnych problemów prawnych. Istota zagadnień prawno-politycznych sprowadza się do badania rezultatów, jakie wywołać muszą określone przepisy prawne w życiu gospodarczym, społecznym, rodzinnym, państwowym, międzynarodowym itp., oraz wykazywania, jakich rezultatów należy oczekiwać przy wprowadzaniu oznaczonych norm prawnych.

Polityka społeczna. Przez politykę społeczną należy rozumieć postępowanie odnośnych władz o charakterze publiczno-prawnym, mające na celu możliwie jaknajwiększe powiększenie dobrobytu klasy pracującej. Z p. s. w ścisłym tego słowa znaczeniu wiąże się polityka płac, polityka ochrony praw robotnika, polityka nauczania, polityka agrarna, kredytowa itp. Jednym z głównych zadań polityki społecznej jest odpowiednie ustosunkowanie się państwa do akcji robotników, mającej na celu, drogą organizowania się, osiągnięcie jaknajwiększej poprawy ich bytu i przedewszystkiem warunków pracy. Łączenie się w organizacje zawodowe ma na celu wzmocnienie sił klasy robotniczej w walce z pracodawcami, gdy chodzi o żądania poprawy bytu robotników. Ustawodawca przez długi czas wahał się z przyznaniem robotnikom tego prawa, obecnie zaś w o l n o ś ć z r z e s z a n i a się robotników, tzw. prawo koalicji, jest wszędzie uznane za konieczne uzupełnienie wolności umowy o pracę. Dotyczy to zarówno przejściowego zrzeszania się, jak i tworzenia stałych organizacji (Trade-Uniony, syndykaty zawodowe we Francji, związki zawodowe, tzw. w Niemczech — Gewerkschaftvereine itp.). Związek daje możliwość robotnikom przeciwstawienia się warunkom, stawianym przez pracodawców, i porzucenia pracy, o ile ich żądaniom nie czyni się zadość. Rozporządzając funduszami na wypadek bezrobocia, związek pozwala robotnikom przetrwać czas pozostawania bez pracy i uchyla niebezpieczeństwo poddania się woli pracodawcy. Istnienie związków zawodowych sprawia, że pracodawca umawia się o warunki pracy nie indywidualnie z poszczególnymi robotnikami, lecz ze wszystkimi (u m o w y z b i o r o w e). W razie niemożności dojścia do porozumienia z pracodawcą co do warunków pracy, robotnicy ogłaszają strajk, oznaczający zaprzestanie pracy. Jest on wtedy skuteczny, o ile jest zbiorowy i gdy obejmuje wszystkich robotników, zatrudnionych w fabryce. Przeciwnieństwem

strajku jest l o k a u t, tj. utworzenie związku lub porozumienia się pracodawców, celem osiągnięcia niższej płacy lub równoczesnego zamknięcia fabryk. Strajkom i lokautom usiłuje się zapobiec przez utworzenie instytucji ugody i rozjemstwa. Instytucje te istnieją we wszystkich prawie krajach kulturalnych i działalność ich okazuje się bardzo skuteczna. Instytucja rozjemstwa istnieje również w Polsce. Różnica między ugodą a rozjemstwem polega na tem, że kiedy przy ugodzie strony nie zobowiązują się do niczego i, w razie niedojścia jej do skutku, rozchodzą się, przy rozjemstwie musi nastąpić jakieś rozwiązanie. Najważniejszą dziedziną polityki społecznej są ubezpieczenia społeczne. Ich zadanie polega na przyznaniu robotnikom prawa do wynagrodzenia za straty materialne, zaszłe wypadkowo. Obecnie niemal we wszystkich krajach kulturalnych zaprowadzone są przymusowe ubezpieczenia na wypadek choroby, od nieszczęśliwych wypadków przy pracy i na wypadek niezdolności do pracy, oraz starości. Państwo, sprawujące pieczę nad interesami klasy robotniczej, reguluje w drodze ustawodawczej wszystkie kwestje, związane z wykonywaniem pracy przez robotnika. Jego działalność ustawodawcza w tym zakresie obejmuje najem do pracy (ochrona przed wyczerpaniem robotnika, niekiedy zabezpieczająca płacę minimalną), przepisy o czasie pracy, ochronę pracy młodocianych i kobiet oraz bezpieczeństwo i warunki higieniczne pracy. Co się tyczy najmu pracy, odnośne ustawy określają, kiedy winna odbywać się wypłata zarobków, kiedy i w jakich warunkach może nastąpić rozwiązanie umowy, kiedy mogą być nakładane kary na robotnika za wadliwą pracę itp. Nad należytem stosowaniem przepisów prawa czuwa specjalny organ, który w Polsce nosi nazwę Inspekcji pracy. Ustawodawstwo o czasie pracy ustanawia maksymalną ilość godzin na dobę i na tydzień, jaką wolno zatrudniać robotników. Na przedłużenie czasu pracy wymagane jest zezwolenie specjalnych organów. Odnośne ustawodawstwo, dotyczące pracy młodocianych i kobiet, zawiera przepisy co do długości pracy, co do odpoczynku nocnego, co do wykonywania obowiązków szkolnego, co do robót, wzbudzonych młodocianym i kobietom itp. Zapewnienie bezpieczeństwa pracy i warunków higienicznych osiąga się przez ustanowienie odpowiedniego nadzoru nad bezpieczeństwem pracy i ustanowienie odpowiednich przepisów, gwarantujących higienę warunków pracy.

Polityka ustawodawcza, ob. polityka prawna.

Politurja (greck.), wydzielenie nadmiernej ilości moczu (niekiedy do 8—10 litrów na dobę); zdarza się przy cukrzycy (diabetes mellitus), przy moczówce prostej (diabetes insipidus), przy przewlekłych zapaleniach nerek lub przy miażdżycy (arteriosklerozie) tętnic nerkowych.

Polivka Jerzy, uczonec czeski, * 1858; profesor języków i literatur słowiańskich na uni-

wersytecie w Pradze; dzieła: „Kronika o Bruncwiku w literaturze czeskiej“, studjum „O bajkach czeskiej“ i in. Z badań nad literaturą polską powstała monografia „Mikołaj Rej z Nagłowic“. Redaguje „Przegląd etnograficzny“ (Národopisný Věstník československý).

Polje (serbsk.), żyzne doliny w terenach kraśowych wapiennych, powstałe przez zapadanie się zwietrzałych grot i tuneli podziemnych.

Polk James Knox, 11-ty prezydent Stan. Zjedn. Am. Płn. 1845—49, * 1795, † 1849.

Polka, taniec wirowy na 2/4, pochodzenia czeskiego, umiarkowany w ruchu, znacznie powolniejszy od galopki. Nazwa nie ma nic wspólnego z tancami polskimi, gdyż bierze swój początek ze słowa czeskiego, oznaczającego połowę (taktu całego). P. pojawiła się około 1830 r. i szybko rozpowszechniła się w całej Europie.

Polkowski Ignacy ks., historyk, * 1833, † 1888; proboszcz w Łaznowie, po 1883 w Lubostroniu w Poznańskim, 1878 bibliotekarz kapituły krakowskiej; napisał: „Groby i pamiątki polskie w Rzymie“ (1870), „Żywot Mikołaja Kopernika“ (1873), „Kopernikiana czyli materiały do pism i życia M. K.“ (2 t., 1873) i in.

Polkowski Józef, malarz, * 1820, † 1895; malował obrazy z życia ludu; w Tyg. Illustr. rysował portrety i widoki świątyń i miast.

Pollak Józef, literat, * 1882 w Krakowie; napisał nowele „Konkury“, tragedję „Tadeusz Rejtan“, powieści „Figle Amora“, „Sen o miłości“, „Nad topielą“, „Ślepcy“, rozprawę „Postulaty szkoły średniej“.

Pollak Roman, historyk literatury, * 1886; studia na Uniw. Jagiellońskim; naucz. w Orłowej na Śląsku, 1919 naucz. gimn. w Poznaniu, 1922 docent historii literatury polskiej na Uniw. Poznańskim, od 1924 prof. literatury polskiej na uniw. w Rzymie; ogłosił: „Wyprawa skautów polskich przez Orawę na Spisz“ (1918), „Studia nad Gofredem“ (1920) i in.

Pollex, ob. kciuk.

Poluks, ob. Dioskurowie.

Polnisch Wartenberg, ob. Syców.

Polo, sport, polegający na rozgrywaniu spotkań między dwiema drużynami jeźdźców, które, przy pomocy drażków z łopatkami, oddają strzały do bramek małą kulką drewnianą; w Europie środkowej i wschodniej prawie nieznanymi, uprawiani w krajach zachodnich i Ameryce. Każdy zawodnik musi rozporządzać kilku własnymi końmi i odpowiednią służbą stajenną. Konie do polo używa się specjalnych, małych, szybkich, zwrotnych, zwanych polo-poney. Gra wymaga od koni ciągłych krótkich i urywanych galopów, gwałtownych zahamowań, nagłych zwrotów. Niszcza się one szybko, pomimo że w jednym meczu dopuszczalna jest zmiana siedmiu. W Hiszpanji, Francji i Anglii oddają się grze w polo koła najwyższej arystokracji rodowej. P. najwyżej stoi w Argentynie i St. Zjedn. Am. Płn., uprawiany przez tamtejszych milionerów. Dzięki wyrobieniu fizycznemu przez

boks, piłkę nożną, biegi lekkoatletyczne Amerykanie biją bezapelacyjnie drużyny europejskie. Wyniki spotkań na olimpiadzie paryskiej 1924: 1) Argentyna — 4 zwycięstwa, stosunek bramek 46 : 13; 2) St. Zjedn. — 3 zwycięstwa, stos. bram. 43 : 11; 3) Anglia — 2 zwyc., stos. bram. 32 : 24; 4) Hiszpanja — 1 zwycięstwo, stos. bram. 21 : 42; 5) Francja — 0 zwycięstw, stos. bram. 7 : 58.

Polo Marco, podróżnik po Japonji, Chinach i Indjach, * 1254 w Wenecji, † 1323; dzieła jego doczekały się ok. 100 wydań i znane były Kolumbowi.

Polo poney, ob. polo.

Pologne, franc. nazwa Polski.

„Pologne Littérale“, miesięcznik literacko-artystyczny, wydawany od 1926 w Warszawie w języku francuskim i niemieckim pod redakcją dra M. Grydzewskiego; charakter propagandowy.

Polon (Polonium, Rad F), pierwiastek promieniotwórczy, ciężar atomowy 210,0 (obliczony). Symbol chemiczny Po. Pod względem własności chemicznych podobny jest do teluru. P. był pierwszym odkrytym pierwiastkiem promieniotwórczym; odkrycia tego dokonali małżonkowie Curie w 1898. Własności promieniotwórcze p., ob. promieniotwórcze pierwiastki (tablica).

Polonez, taniec w takcie trzywierzciowym, o ruchu posuwistym, bardzo umiarkowanym, wprowadzony według podania na dworzec Henryka III, w celu przedstawienia mu parami najwyższych dygnitarzy państwa wraz z ich małżonkami podczas pierwszego przyjęcia. Ma wiele wspólnego z uroczystą pawaną XVI w. i jednocześnie z bołarem o tym samym rytmie

, tylko żywszym w tempie.

Bardzo charakterystyczne jest zakończenie, w którym z dwóch taktów trzywierzciowych robią się trzy takty dwuwierzciowe, przyczem ostatnia nuta pada na słabą część taktu, co i w innych wypadkach nazywane bywa polskiem zakończeniem (polnischer Schluss). Muzyka poloneza zajęła w literaturze sztuki wysokie miejsce dzięki tego rodzaju kompozycjom Chopina, którego polonez A-dur ogólnie jest uważany za wzór typu ryckiego. Literacki polonez w początkach XIX w. miał popularnego przedstawiciela w osobie ks. Ogińskiego (Les Adieux). Podobne pisali później Kurpiński i Moniuszko (polonez z „Hrabiny“). Tzw. Pollacca jest również polonezem, ale nazwę tę noszą zazwyczaj utwory obcych kompozytorów, posiadające formę tę samą przy duchu odmiennym; pisali je Hummel, Weber, Liszt i inni. W XVIII w. pisał polonezy w podobnym stylu J. Schobert, z pochodzenia Ślązak.

Polonia, lac. i włosk. nazwa Polski.

Polonia, jedna ze starszych osad polskich w stanie Wisconsin (St. Zjedn. Am. Płn.), założona 1858.

„Polonia“, dziennik w Katowicach, założony przez W. Korfańskiego w r. 1924; w poglądach zbliżony do Chrześcijańskiej demokracji.

„Polonia“, tygodnik polski, jeden ze starszych w Chicago (St. Zj. Am. Pln.), założony w 1906, redagowany początkowo przez dra K. Wachtla. Wychodzi do dziś.

Polonia Restituta, ob. order polski.

Polonium, ob. polon.

Polonus, ob. Marcin Polak.

Polowanie, łowy na wszelką zwierzynę, inaczej pole, np. pole czarne oznacza polowanie na dziki, pole krase — na jelenie kraśne, pole legawe — z psem legawym na lotną wodną zwierzynę. Rozróżniamy następujące rodzaje polowań: 1) wielkie, na grubego zwierza, 2) małe, na drobną zwierzynę, 3) na luzaka, tj. pojedynczo bez towarzysza, 4) na prozonego, tj. na zająca, który w zimie podchodzi pod wieś, 5) na ślepo, tj. na niedźwiedzie, wilki, dziki, bez otropienia poprzedniego, 6) na wabia, gdy myśliwy w ukryciu nasładowie głosy ptaków lub zwierząt, by je zwać do siebie, 7) na zasiadkę, gdy myśliwy zasiada rankiem lub nad wieczorem i, ukryty, wypatruje zwierzynę, wychodzącą z lasu na żer, 8) nocne, tj. przy świetle księżyca, 9) par force, gdy myśliwi konno gonią tak długo wytopione zwierzę, dopóki ze zmęczenia nie padnie ono ofiarą ścigających je psów, 10) w kotły, tj. strzelanie do zwierzyny otoczonej i zamkniętej w kole, 11) czeskie tj. ława, gdy myśliwi, rozstawieni w jedną linię, idąc przed siebie, przeskakują teren.

Polownik, w dawnej Polsce nazwa zarządzającego chartami w polu w czasie łowów.

Polówna Helena, malarka polska, *1894 w Łodzi; kształciła się w Kijowie; od 1919 pracuje w Warszawie, maluje portrety i kompozycje figuralne; wystawia od 1922 r.; prowadzi własną pracownię klimów i taktwa.

Polska, rządowa nazwa: Rzeczpospolita Polska (łac. i włosk. Polonia, franc. Pologne, ang. Poland, niem. Polen, ros. Polesa, lit. Lenkija, tur. Lechistan, jap. Porando). Położenie, obszar, granice. Polska leży w środku Europy; z tego położenia środkowego czyli centralnego wynikają przede wszystkim korzyści handlowe, gdyż P., leżąc w Bramie Karpacko-Bałtyckiej, jest wybornym traktem handlowym, łączącym Europę zach. ze wsch.; natomiast pod względem bezpieczeństwa i obronności położenie środkowe Polski jest mniej dogodne, gdyż tak na zachodzie, jak i na wschodzie, posiada granice otwarte, niezabezpieczone, jak świadczy o tem dobitnie cała historia Polski przedrozbiorowej (walki ze światem germańskim: „Drang nach Osten“, i z najezdnikami rosyjskim). Na południu opiera się P. o łuk Karpat, który tworzy na przestrzeni 600 km. (w linii powietrznej) granicę naturalną z Czechosłowacją i Rumunją, na płu. sięga do Bałtyku wąskim pasem na zach. od ujścia Wisły, podczas gdy na dłuższej przestrzeni tego odcinka styka się z Prusami Wschodnimi, a na płu. wsch. z Litwą, tworząc granicę otwartą. Na zach. P., leżąc w Bramie Karpacko-Bałtyckiej (600 km. szer.), a na wsch. w Bramie Bałtycko-Czarnomorskiej (1.300 km. szer.), ma granice otwarte na zach. z Niemcami a na

wsch. z Rosją, wykazując jedynie silne różnice pod względem budowy i rzeźby Europy zach. i wsch., i tworząc w ten sposób krainę przejściową na tym ostatnim i zarazem najdogodniejszym pomoście Eurazji (zweźenie bowiem Europy, licząc od zat. Gdańskiej do m. Czarnego w linii pow. 1.300 km., nie posiada żadnych łańcuchów górskich tak, jak w Europie zach., gdyż łuk Karpat wygina się ku pld. wsch., a pomostowość ziem polskich uwydatnia i podnosi jeszcze systemat rzeczny przez liczne połączenia kanałów dorzecza morza Bałtyckiego i Czarnego). Polska w XVII w. zajmowała obszar 1.000.000 km², po traktacie andruszowskim w 1667 zmniejszony do 751.000 km², obecnie na podstawie traktatu wersalskiego z 29. VI. 1919, traktatu ryskiego z 18.

Tablica I.
Obszar i podział administracyjny (stan z 1925 r.)

Województwo	Obszar w km ²	Powiatów	Miast	Gmin
białostockie . . .	32 637	13	48	184
kieleckie . . .	25 736	16	38	310
krakowskie . . .	17 448	24	52	1 914*
lubelskie . . .	31 160	19	32	281
łwowskie . . .	27 024	28	61	2 199*
łódzkie . . .	19 034	14	44	233
nowogrodzkie . . .	23 046	7	16	96
poleskie . . .	42 278	10	27	118
pomorskie . . .	16 386	20	31	1 355*
poznańskie . . .	26 603	37	118	3 044*
śląskie . . .	4 234	11	18	413*
stanisławowskie . . .	18 368	16	28	900*
tarnopolskie . . .	16 240	17	35	1 082*
warszawskie . . .	29 310	23	58	295
wileńskie . . .	28 409	8	14	103
wołyńskie . . .	30 294	10	31	95
m. Warszawa . . .	121	—	—	—
Ogółem Polska . . .	388 328**	273	652	12 614

* Uwaga: Gmina jednostkowa, w reszcie województw gmina zbiorowa.
** według ostatnich obliczeń.

III. 1921 i postanowień dodatkowych — 388.328 km² (ob. tabl. I), nie licząc obszaru W. M. Gdańska 1.920 km², jest zatem szóstym co do wielkości państwem w Europie (ob. tabl. II). Granice P. przedrozbiorowej z 1772 opierały się

Tablica II.
Porównanie wielkości sześciu największych państw w Europie.

1	Rosja	4 600 000 km ²
2	Francja	550 986 "
3	Hiszpanja	497 811 "
4	Niemcy	474 347 "
5	Szwecja	448 460 "
6	Polska	388 328 "

na pld. o Karpaty, na płu. o Bałtyk; zach. granica pokrywała się mniej więcej z dzisiejszą, z małymi odchyleniami na płu.-zach. i pld.-zach., natomiast granica wsch. była zawsze

Wykonana w Zakł. Kartogr. GEA Warszawa

płynna i w ciągu wieków ulegała dość częstym i poważnym odchyleniom. Ustalenie zatem granic polskich po wojnie światowej napotykało na duże trudności na forum międzynarodowym wskutek tych właśnie przyczyn, jak również i z braku wyraźnych granic etnograficznych, zwłaszcza na wsch., gdzie żywioły polski, ruski i białoruski, silnie ze sobą pomieszane, tworzą zwartymi grupami daleko w głąb wciskające się impregnacje narodowościowe i językowe. Ogólna długość granic P. wynosi ok. 5.500 km. (w tem granica morska 101 km.: od rz. Piaśnicy do Helu 61 km., od latarni morskiej na Helu w linii prostej do Kolibek 40 km.); w szczególności: granica z Niemcami 1912,2 km (w tem z Prusami Wsch. 607,2 km., z Grn. Śląskiem 329,3 km.), z Czechosłowacją 920 km., z Rumunją 388 km., z Rosją 1.407 km., z Łotwą 93 km. i z Litwą 521 km.; granica z W. M. Gdańskiem od Kolibek do punktu zetknięcia się z Prusami Wsch. 149,5 km. (Granica polsko-ros. i polsko-ros. wyznaczona i obliczona na podstawie pomiarów, dokonanych w terenie, reszta granic na podstawie obliczenia na mapach 1:75.000 i 1:100.000). Ukształtowanie powierzchni. Polskę można podzielić na 3 krainy: I. Łańcuch gór Karpackich z Pogórzem Karpackim; II. Pas wyżyn południowych i III. Niż Polski z pasem wyżyn płn., obejmujący 1/3 całego obszaru. I. W łańcuchu Karpat, młodych gór, wypiętrzonych w okresie trzeciorzędowym, tworzących naszą granicę pld. od źródeł rz. Ostrawicy, dopływu Odry, do rz. Białego Czeremosza, dopływu Prutu, różnic należy: 1) krystaliczny trzon tatrzański czyli Tatry (z licznymi jeziorami pochodzenia lodowcowego, np. Morskie Oko i in., najwyższy szczyt Garluch 2.663 m. wys., w Tatrach Polskich Rysy 2.503 m. wys.; 2) pas wapiennych skalic (Pieniny ze słynnym wylomem Dunajca) i 3) właściwe pasmo Karpat fliszowych czyli Beskidów, zbudowanych z piaskowca; w Beskidach zach. najwyższe szczyty Babia Góra 1.725 m., Piłsko 1.557 m., Turbacz 1.311 m., Barania Góra 1.214 m.; w Beskidach wsch. pasma: Bieszczadów, Gorganów ze szczytem Siwulą 1.818 m. i Czarnohory ze szczytem Howerlą 2.058 m. wys.; liczne przełęcz (jabłonowska, tylicka, dukielska, lupkowska, użocka, pantyrska, zw. przełęczą Legionów, jabłonica) tworzą dogodnie przejścia z płn. na pld. U półn. Beskidów rozciąga się ku płn. Pogórze albo Podgórze, pokryte lesem, urodzajne i obfitujące w bogactwa mineralne (kop. nafty, wosku i gazów ziemnych, sól kamienna i potasowa, liczne źródła mineralne). Pomiedzy Karpatami a Pasem wyżyn południowych znajduje się rów tektoniczny, wypełniony osadami dyluwialnymi, obejmujący niziny: Śląską, Nadwiślańską albo Sandomierską i Nadniestrzańską. II. Pas wyżyn południowych obejmuje: A) na zach. wyżynę śląsko-małopolską od Odry do Wisły i B) wyżyny wsch., tzw. Płyte Czarnomorską od Wisły do Dniepru. A) Wyżyna śląsko-małopolska, o budowie urozmaiconej, obejmuje: 1) Pogórze Śląskie, 300 m. n. p. m. (najwyższe wzniesienie góra św. Anny 385

m.), gleba piaszczysta (pustynia błędowska, największy w Polsce obszar piaszczysty, 32 km²), wielkie bogactwa miner. (węgiel, ruda żel., cynk, ołów) i 2) wyżynę małopolską, obejmującą: a) Pasma Jury Krakowskiej, zw. także Grzbieciem Krakowsko-Czestochowskim, zbudowane z wapieni, 400—500 m. wys. (najwyższe Podzamcze pod Ogródzieńcem 504 m. i inne: Jasna Góra, Rabsztyn, Olsztyn, Tyniec, Wawel z zamkami obronnymi, Krzemionki, Sikornik z Kopcem Kościuszki); rzeki wyżłobiły w wapieniach małowiczne doliny erozyjne: słynna dolina Prądnika (kanjon Ojcowski) ze stromymi skałami i grotami (Pieskowa Skała i grotka Łokietka), liczne wapienniki i pokłady rudy żel.; b) kotlinę Nidy, 300 m. wys., pokrytą lesem, żyzną, pokłady siarki, źródła siarczane i c) wyżynę kielecko-sandomierską, która w płn. części przecinają łańcuchy wzgórz, wytworzonych w epoce paleozoicznej; główne pasmo Łysogóry lub Góry Świętokrzyskie (najwyższy szczyt Łysica 619 m. wys.); szczyty tworzą rumowiska zwietrzałych kwarcytów, zwane gołoborzem: pld. części zajmuje wyżyna sandomierska, o glebie lesowej, bardzo urodzajnej, tzw. popielatka; wyżyna kielecko-sandomierska obfituje w minerały (ruda żel., miedź, marmury, glina porcelanowa itp.). B) Płyta Czarnomorska, zbudowana z granitowej podstawy i leżących na niej utworów trzeciorzędowych, margli, kredy i in., ma układ spokojny, jednostajny i charakterem swym przypomina budowę płyty wsch.; obejmuje: 1) Wyżynę Lubelską w dorzeczu rz. Wieprza od Wisły do Buga, 300 m. wys., zbudowaną z margli, o glebie lesowej (tzw. borowiny, w pld.-zach. części czarnoziem), pokłady kredy; 2) Roztocze, dział wodny, 414 m. wys., zwany także Grzbieciem Tomaszowsko-Lwowskim, łączący wyżynę Lubelską z Podolem; 3) Wyżynę Podola, 400 m. wys., równinę, opadającą stromo ku pld. i ku płn., gdzie tworzy stromą krawędź pod nazwą Gołogór, Woroniałów i Wzgórz Krzemienieckich; z płn.-zach. ku pld.-wsch. przecina ją pasmo wapiennych Miodoborów (pozostałość rafy koralowej morza trzeciorzędowego); gleba czarnoziemna, brak kopalin (występują jedynie piaskowce i fosforyty); charakterystyką krajobrazu podolskiego są liczne jary, wertepy (lejkowate zapadliśka) i kurhany; i 4) Wyżynę Wołyńską, przejściową krainę, noszącą na pld. cechy wyżyny podolskiej, na północy cechy nizinnej Polesia. III. Niż Polski obejmuje: A) środkową bródę czyli Pas Wielkich Dolin, B) Pas wyżyn północnych czyli Pojezierze i C) Pas nizin nadmorskich wraz z żuławami. Na obszar ten najsilniej oddziaływały wpływy epoki lodowcowej w postaci osadów polodowcowych czyli moren (glin, żwirów i piasków) i jezior polodowcowych. A) Pas Wielkich Dolin obejmuje: 1) błotnistą i lesistą kotlinę Polesia, 100—150 m. wys., w dorzeczu rz. Prypeci, obejmująca największy kompleks bagien w Europie, tzw. „Błota pińskie“; 2) nizinę Podlasia, 150—200 m. wys., przeciętą dolnym biegiem rz. Bugu na część pld.

czyli wzniesienie łukowskie i część płn., wzniesienie białostockie, ze słynną puszcza Białowieską i kompleksem bagien nadbiebrzańskich; 3) nizinę Mazowiecką, przedzieloną Wisłą na a) Mazowsze wyższe, prawobrzeżne, na zach. urodzajne, na wsch. lesiste (puszcza Kurpiowska) i b) niższe lewobrzeżne, dzielące się na wzniesienie gostyńskie o żyznych glebach, tzw. bielicach i skierniewicko-łódzkie, silnie uprzemysłowione (przemysł włókienniczy); 4) nizinę Wielkopolską z dwiema pradolinami Wisły: Toruńsko-Eberswaldzką, wzdłuż Noteci i dolnej Warty i Warszawsko-Berlińska, wzdłuż Bzury, Neru, Warty i Odry; trzecia bardzo krótka, dolina Baryczy przechodzi na nizinę śląską. Między temi dolinami zamknięte są dwa obszary międziodolne, wypełnione osadami lodowcowymi (moreny czołowe); nizina 100 m. wys., gleby gliniaste i piaszczyste, mniej urodzajne, jednakowoż wskutek wysokiej kultury rolnej bardzo wydajne. B) Pas wyżyn północnych tworzy Pojezierze: wyżyna, pochodzenia lodowcowego, powstała z osadów morenowych; liczne wały i garby zamknęły w sobie wielkie masy jezior, a przełomy Wisły i Niemna dzielą to pojezierze na 1) Pomorskie, 2) Mazurskie i 3) Litewsko-Białoruskie, zwane także Wileńskiem. 1) Pojezierze Pomorskie, między dolną Odrą a Wisłą leżące, znajduje się prawie w całości na terytorjum państwa niemieckiego; natomiast wschodnia część, należąca do Polski, nosi nazwę Pojezierza kaszubskiego, które przecinają z płd.-zach. ku płn.-wsch. wzgórza Kościersko-Kartuskie (najwyż-

Tablica III.

Rozmiar i głębokość ważniejszych jezior w Polsce.

Jeziora	Obszar w km ²	Głęb. w m.
Narocz	82,4	18,5
Dryświaty	41	53
Gopło	36,5	15,7
Drywiaty	35,5	18
Świtęż poleska	27	79
Wygonoskie	26	6
Wigry	24	44
Wdzydze	14	55
Charzykowskie	14	30
Powidzkie	12	40
Pakoskie	8	16
Wielki Staw w Tatrach	0,33	78
Morskie Oko	0,30	54

sze wzniesienie Wieżyca 331 m.); ta część pojezierza z powodu malowniczego krajobrazu nosi nazwę Szwajcarii Kaszubskiej; najbardziej ku północy wysunięte garby nad morzem noszą nazwę Kęp (Orłowska, Oksywska, Pucka i in.); 2) Pojezierze Mazurskie od Wisły do Niemna, leżące poza granicami Polski, przecina również z zachodu na wschód pasmo wzgórz (najwyższe wzniesienie na krańcach; grunwaldzkie 313 m. wys. na zach. i czeskie 309 m. na wsch.); ogromna obfitość rzek i jezior (najw. jez. Mamry i Śniard-

wy); z powodu malowniczego krajobrazu nosi nazwę Szwajcarii Mazurskiej; 3) Pojezierze Litewsko-Białoruskie od Niemna do Dźwiny, zwane także Wileńskiem, obejmuje w części środk. krainę jezior (Dryświaty, Drywiaty, Narocz i inne), w płd.-wsch. części pasma wzgórz (najw. wzgórze Mińskie, 343 m.), wśród nich malownicze erozyjne wzgórza, tzw. góry Ponarskie pod Wilnem. C) Na płn. od pojezierza rozciąga się nizina nadbałtycka, 50 m. wys., obejmująca płaskie, piaszczyste wybrzeża Bałtyku z mierzajami (Hel) i b. urodzajną krainę żuław w delcie Wisły. Bałtyk, o charakterze morza śródziemnego, prawie zupełnie zamkniętego, o małym zasoleniu (8‰), śr. głęb. 55 m., śr. temp. 4°, w lecie 18°, ma duże znaczenie dla gospodarczego rozwoju Polski. Rzeki i jeziora. Sieć rzeczna Polski ma budowę asymetryczną (przewaga dopływów prawobrzeżnych nad lewobrzeżnymi), wskutek czego dorzecza zbliżone są do siebie, co ułatwiło połączenie ich siecią kanałów (Kanał Królewski, Ogińskiego, Augustowski i Bydgoski). Podział powierzchni kraju według dorzeczy przedstawia się następująco:

Dorzecze Wisły	160.875 km ²
" Dniepru	65.063 "
" Niemna	57.167 "
" Odry	46.030 "
" Dniestru	41.165 "
" Dźwiny	11.044 "
" Dunaju	5.290 "
" drobnych dopływów bałtyckich	1.694 "
Razem	388.328 km ²

Rzeki podzielić można na nizinne (Niemen, Prypeć), wyżynne, płynące głębokimi jarami (rzeki na Podolu, l. dopływy Dniestru) i górskie (pr. dopływy Wisły i Dniestru), przeważa jednak typ rzek górsko-nizinnych (Wisła, Odra, Dniestr). Najważniejszą rzeką jest Wisła: dług. 1.068 km., wypływa z pod Baraniej Góry na wysokości 900 m., uchodzi deltą (odnogi Nogat i Leniwka) do Bałtyku; charakteryzuje ją zmienność koryta (tworzenie się licznych ławic, mielizn i łach), niejednostajny stan wody, dwukrotne wylewy w ciągu roku i nieuregulowanie brzegów (uregulowany tylko dolny bieg od Torunia). Jeziora w Polsce są przeważnie pochodzenia lodowcowego, morenowego lub strumieniowego. Występują głównie na Pojezierzu, w Tatrach, następnie w Pasie Wielkich Dolin, brak ich w Pasie wyżyn południowych (ob. tabl. III.). Bagna i błota występują na Polesiu (12.000 km²), poza tem nad Narwią, Biebrzą, Bzurą, Notecią, Obrą, Baryczą i Dniestrem (błota samborskie). Klimat przejściowy i zmienny, na zach. i w środku oceaniczny, na wsch. kontynentalny, silne różnice temperatur (na zach. śr. temp. roczna 8°, amplituda 20°, na wsch. 6,8° i 24,4°, ilość opadów atmosferycznych 500 mm. rocznie w Pasie Wielkich Dolin, 800 mm. na Pogórzu Karpackim, 1100 mm. w górach, zmniejsza się w kierunku od zach. na wsch.; wiatry przeważnie zachodnie wilgot-

1

2

3

4

5

6

7

8

1. Jura wielicko-krakowska; 2. Ojców z ruinami zamku; 3. Lysogóry pod Nową Słupią; 4. Dunajec w Pieninach; 5. Karpaty Wschodnie (Prut w Tatarowie); 6. Jary Dniestru w okolicy Uściczka; 7. Niemen w okolicy Grodna; 8. Typowy krajobraz z Polesia.

(Fot. ze zbiorów Pol. Tow. Krajoznawczego w Warszawie).

Tablica IV.

Ludność Polski według narodowości w poszczególnych województwach. (Stan z 1921 r.).

Województwo	Ludność ogółem	Polaków	%	Rusiniów %	Białorusin. %	Żydów %	Niemców %	Innych %
m. St. Warszawa	936 046	677 700	72,4	—	—	26,9	0,1	0,6
białostockie	1 303 437	1 004 400	76,9	0,5	8,3	12,5	0,3	0,4
kieleckie	2 535 730	2 314 300	91,3	—	—	8,5	0,1	0,1
krakowskie	1 990 399	1 854 700	93,1	2,4	—	3,9	0,5	0,1
lubelskie	2 087 907	1 782 200	85,4	2,7	0,1	10,9	0,5	0,4
lwowskie	2 718 000	1 538 000	56,6	35,8	—	7,0	0,5	0,1
łódzkie	2 250 530	1 873 600	83,2	—	—	12,0	4,6	0,2
nowogródzkie	822 106	444 800	54,0	—	37,8	6,8	—	1,4
poleskie	879 925	214 200	24,3	17,7	42,6	10,4	0,1	4,9
pomorskie	939 495	757 800	81,0	—	—	—	18,5	0,5
poznańskie	1 974 057	1 636 300	83,1	—	—	0,1	16,5	0,3
śląskie	1 125 528	793 800	71,5	—	—	0,5	27,8	0,2
stanisławowskie	1 348 580	292 600	22,2	69,8	—	6,8	1,2	—
tarnopolskie	1 428 520	642 500	45,0	50,0	—	4,8	0,2	—
warszawskie	2 112 406	1 898 100	89,8	—	—	7,7	2,2	0,3
wileńskie	983 659	563 500	57,4	—	25,4	8,2	—	9,0
wotyńskie	1 437 907	240 900	16,8	68,4	—	10,6	1,7	2,5
wojsko	318 452	285 800	89,8	0,2	0,3	1,8	0,2	7,7
Polska	27 192 674	18 814 200	69,2	14,3	3,9	7,8	3,8	1,0

ne, na pld.-wsch. suche. Szata roślinna i świat zwierzęcy wykazują również cechy przejściowe. Flora bałtycka na pld. i w środk. Polsce, północna na pld.-wsch., czarnomorska na pld.-wsch. i górską w Karpatach i Tatrach; na piaskach lasy sosnowe, na wilgotnych obszarach lasy liściaste (buk, olcha, dąb), w górach lasy iglaste (jodły, świerki, modrzewie); gdzieniegdzie spotyka się cisę; zabytkiem flory przedlodowcowej jest występująca w Tatrach limba, a pozostałością dawnych wielkich borów i puszczy są wielkie lasy na pld.-wsch. (puszcza białowieska). Świat zwierzęcy: fauna bałtycka i czarnomorska. Wskutek trzebienia lasów rzadkie okazy zaniżających bobrów, losi i t. p.; jako przedstawiciele fauny przedlodowcowej: świstaki i kozice w Tatrach, susły i dropie na wyżynie czarnomorskiej; fauna rybna bałtycka: ryby

łososiorowate; czarnomorska: jesiotrowate. Ludność. Polska liczy 27,192.674 mieszk. według spisu z 1921 (nie licząc repatriantów, ob. tabl. V), w tem Polaków 69,2%, Rusinów 14,3%, Żydów 7,8%, Białorusinów 3,9%, Niemców 3,8%, Litwinów 0,3%, reszta Rosjan, Czechów i in. (ob. Tabl. IV). Polacy zamieszkują zwartą masą województwa zach. i środk., Rusini pld.-wschodnie, w reszcie województw wsch. i pld.-wsch. Ludność polska pomieszana jest z ruską i białoruską; Żydzi, porożrzucani na całym obszarze Polski, mieszkają przeważnie w miastach (Warszawa 26%), w woj. środk. pld. i wsch., najmniej w zach. (0,1% w woj. poznańskim i pomorskim); Białorusini nie tworzą nigdzie większości absolutnej, a tylko w jednym woj. poleskim mają większość względną (42%), natomiast poważniejszą mniejszość w woj. nowogródzkim (37,8%) i wileń-

Tablica V.

Polska emigracja, reemigracja, repatriacja.

Rok	Emigracja		Reemigracja		Repatriacja
	kontynentalna	zamorska	kontynentalna	zamorska	
1918*	—	4 629	—	6 261	82 952
1919	804	5 901	—	26 328	286 350
1920	14 183	74 121	—	50 205	86 037
1921	8 851	107 449	—	11 116	482 320
1922	31 373	38 716	—	5 925	278 750
1923	72 020	55 401	—	52 082	34 574
1924	52 082	22 511	—	16 629	13 748
1925	42 769	38 449	8 231	4 101	—
1926	117.136	49 457	17 131	—	—

* uwzględnione 2 ostatnie miesiące.

skiem (25%); Niemcy zamieszkują w większych skupieniach woj. śląskie (27,8%), pomorskie (18,5%) i poznańskie (16,5%); wskutek przeprowadzanej opcji odpływa stopniowo ludność niemiecka do swej ojczyzny. Litwini, w liczbie 72.000 głów, zamieszkują części pow. święciańskiego i trockiego w woj. wileńskim, poza tem drobne skupienia litewskie spotyka się w pow. trockim woj. nowogrodzkiego. Ogółem tworzą 5,6% ludności woj. wileńskiego i 1,2% woj. nowogrodzkiego. Pod względem wyznania 63,9% ludności jest wyznania rzymsko-kat., 11,2% gr.-kat. (unicy), 10,5% mojżesz., 10,5% gr.-wsch. (prawosł.), 3,7% ewang., 0,2% in. Kościół rzymsko-kat., na podstawie konkordatu, zawartego 10. II. 1925 r. ze Stolicą Apostolską, przedstawia następującą organizację hierarchii: I. Obrządek łaciński: 1) prow. gnieźnieńsko-poznańska: arcybisk. gnieźn.-pozn., diecezje: chełmińska i włocławska; 2) prow. warszawska: arcybisk. warszawskie, diecezje: plocka, sandomierska, lubelska, podlaska i łódzka; 3) prow. lwowska: arcybisk. lwowskie, diecezje: przemyska i lueka; 4) prow. krakowska: arcybisk. krakowskie, diecezje: tarnowska, kielecka, częstochowska i śląska; 5) prow. wileńska: arcybiskupstwo wileńskie, diecezje: iomżyńska, i pińska. II. Obrządek grecko-rusiński: prow. lwowska, arcybisk. lwowskie, diecezje przemyska i stanisławowska. III. obrządek ormiański: arcybisk. lwowskie. Ludność polska poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej dzieli się na ludność zamieszkującą ziemie Polski etnograficznej i dawnej historycznej i na ludność, emigrującą do innych krajów Europy i Ameryki (ob. Polacy na obczyźnie). Część tej ludności jako reemigranci wraca do kraju, a repatriacja w latach 1918—24 powiększyła liczbę ludności P. o przeszło 1,250.000 głów (ob. tabl. V, emigracja, reemigracja, repatriacja). Gęstość zaludnienia Rzeczypospolitej Polskiej: 70 głów na 1 km²; najgęściej zaludnione jest wojew. śląskie (265 na 1 km²), następnie łódzkie (118 na 1 km²), gęsto zaludnione woj. krakowskie (114) i kieleckie (100), natomiast mniej gęsto woj. wsch. (ok. 40), najsłabiej woj. poleskie (20 na 1 km²). Z rolnictwa żyje 65% ludności, z przemysłu i górnictwa 14%, z handlu 7%, inne zawody ok. 14%; większość ludności mieszka po wsiach, ludność miejska tworzy większe skupienia w środk. i pld.-zach. Polsce; 7 miast ponad 100.000, 7 ponad 50.000, 25 ponad 25.000, 88 ponad 10.000 mieszcz. (ob. tabl. VI); przyrost naturalny znaczny (roczn. 16 na 1.000 mieszcz.), duża przewyżka urodzeń nad skonałmi. Oświata w woj. środk., zach i pld. wysoko rozwinięta, na wsch. czyni duże postępy, analfabetyzm wśród rekrutów 29%, we wsiach przeciętnie 38%; ob. 1) Polskie szkolnictwo powszechne, 2) polskie szkolnictwo średnie ogólnokształcące, 3) polskie szkolnictwo wyższe, 4) szkoły zawodowe. Czasopism było (stan z 1926): 1771 (polskich 1.439). Rolnictwo jest głównym zajęciem ludności (64,3%); na role przypada 48,6% obszaru, łąki i pa-

Tablica VI.
Miasta w Polsce z ludn. ponad 20.000 mieszcz.
(w cyfrach okrągłych stan z 1921 r.).

Miasto	Ilość mieszcz.	Miasto	Ilość mieszcz.
Warszawa (1926)	1 015 500	Równe	30 500
Łódź	452 100	Pabjanice	29 600
Lwów	219 300	Brześć n/B.	29 500
Poznań	184 800	Zawiercie	29 400
Kraków	183 700	Tomaszów	
Wilno	129 000	Rawski	28 200
Katowice*	104 900	Będzin	28 100
Lublin	94 400	Płock	27 700
Bydgoszcz	87 600	Stryj	27 400
Sosnowiec	86 500	Drohobycz	26 700
Częstochowa	80 400	Nowy Sącz	26 200
Białystok	80 000	Gniezno	25 900
Król. Huta	74 800	Rzeszów	24 900
Radom	61 500	Inowrocław	24 300
Przemysł	48 000	Pińsk	23 500
Stanisławów	44 700	Chełm	23 200
Kalisz	44 600	Świętochłowice	23 200
Kielce	44 300	Hajduki Wielkie (w.)	22 700
Piotrków	41 100	Bogucice (w.)	22 200
Kołomyja	41 100	Łomża	22 000
Włocławek	40 260	Żużel	22 000
Dąbrowa Górna	39 800	Toruń	21 300
Toruń	39 400	Zgierz	21 100
Tarnów	35 400	Kowel	20 800
Grudziądz	33 800	Jarosław	20 200
Grodno	34 700	Ruda (w.)	20 100
Tarnopol	30 900	Bielsko	20 000
Siedlce	30 700		

* po przyłączeniu w 1925 r. okolicznych gmin.

stwiska 16,9%, lasy 24,1%, inne grunty i nieużytki 10,4% (ob. tabl. VII); w pld. Polsce przeważają grunty lesowe i czarnoziemne, w środk. i pld. piaszczyste i gliniaste; największej rolniczej, wskutek wysokiej kultury rolnej, jest woj. poznańskie; gl. produktem jest żyto, gdyż pod względem produkcji zajmuje P. trzecie miejsce w Europie (tabl. VIII). Hodowla zwierząt dom. (stan z 1921 w cyfrach okrągłych); 3,280.600 koni, 7,897.400 sztuk bydła, 2,563.600 owiec i kóz, 5,174.700 sztuk nierogacizny. Rybołówstwo na Bałtyku w stadium rozwoju, w 1925 połów wyniosł 15.000 q.; rybaków 1105. Lasy. Przed rozbiorem Polska należała do najlepiej zalesionych krajów Europy (40% całego obszaru), jednak trzebień lasów dokonane przez zaborców, a zwłaszcza ostatnia wojna światowa dokonała licznych spustoszeń w tym kierunku, tak, że z ogólnego obszaru dzisiejszej Polski przypada na lasy 24,1%. Podział obszaru lasów według gatunków drzew przedstawia się następująco: sosna — 66,2%, świerk — 9,5%, jodła — 6,5%, olcha — 5,5%, dąb — 4,3%, brzoza — 3,3%, jesion — 2,0%, buk — 1,9%, grab — 0,8%. Lasy zajmują ogółem (stan z 1921): 7,879.000 ha, w tem 2,603.000 ha lasy państwowe, 5,276.000 prywatne (z tego 4,010.000 kościelne i 85.000 ha samorządowe i inne publiczne). Polska jest krajem własności małorolnej;

Lwów: Kościół św. Elżbiety

Lwów: Katedra św. Jura

Lwów: Kaplica Boimów

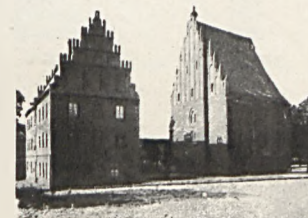
Lwów: Pomnik Sobieskiego

[Lwów: Fragment „Ossolineum”

Poznań: Gmach opery

Poznań: Kościół P. Marji

Poznań: Ratusz

Wilno: Działka Gmachu Reprezentacyjnego.

Wilno: Ostra Brama

Wilno: Katedra

Wilno: Kościół św. Anny

(Fot. 1, 3, 4, 5, 6, 7 i 8 ze zbiorów Pol. Tow. Krajozn.; fot. 2 Dr. Kleina; fot. 9, 10, 11 i 12 Al. Szynclera).

Tablice: a) Kraków i b) Warszawa ob. w odpowiednich miejscach alfabety).

Tablica VII.
Polska pod względem użycia ziemi.

Województwo	Obszar w ha	W odsetkach całego obszaru				
		ziemia orna	łąki	pastwiska	lasy	Inne grunty i nieużytki
białostockie	2 946 500	44,8	10,4	7,8	25,2	11,8
kieleckie	2 483 300	54,5	6,2	6,9	24,1	8,3
krakowskie	1 686 400	52,5	7,2	11,5	23,9	4,9
lubelskie	2 963 700	54,8	9,9	6,7	21,0	7,6
lwowskie	2 023 300	48,4	11,7	9,5	25,7	4,7
łódzkie	1 779 600	65,6	7,3	5,6	13,5	8,0
nowogródzkie	2 289 200	42,7	11,0	5,4	28,9	12,0
poleskie	4 136 800	27,2	14,3	6,8	30,5	21,2
pomorskie	1 633 200	56,5	6,1	5,2	22,5	9,7
poznańskie	2 657 900	65,7	7,7	2,6	18,1	5,9
śląskie	427 500	45,9	7,5	5,7	33,8	7,1
stańsławowskie	1 836 500	31,5	16,5	12,2	34,9	4,9
tarnopolskie	1 624 200	63,3	8,3	4,7	17,4	6,3
warszawskie	2 776 600	66,0	6,8	7,5	11,8	7,9
wileńskie	2 732 100	39,6	12,7	5,6	25,9	16,2
wołyńskie	2 985 500	39,0	11,9	4,6	29,7	14,8
Polska	37 661 300	48,6	10,2	6,7	24,1	10,4

Tablica VIII.
Produkcja rolna w Polsce w porównaniu z innymi państwami.

Ziemliopłody	Rok	Pszenica		Żyto		Jęczmień		Owies		Ziemniaki		Buraki	
		ogółem w tys. q.	z 1 ha w q.	ogółem w tys. q.	z 1 ha w q.	ogółem w tys. q.	z 1 ha w q.	ogółem w tys. q.	z 1 ha w q.	ogółem w tys. q.	z 1 ha w q.	ogółem w tys. q.	z 1 ha w q.
Polska	1911/1913	17.280	12.6	57.340	11.3	15.850	12.0	28.130	10.3	233.450	103.5	—	—
	1922	11.533	11.1	50.135	11.0	12.968	11.3	25.056	10.5	332.190	152.0	26.714	244
	1923	13.536	13.3	59.624	12.8	16.555	13.8	35.224	14.0	264.942	116.0	25.746	189
	1924*	8.844	8.2	36.548	8.3	12.081	9.9	24.120	9.3	268.695	115.3	32.108	197
	1925	15.730	14.4	65.385	13.3	16.773	13.7	33.115	12.8	291.061	123.2	36.872	214
Czechosłowacja	1925	10.698	17.3	14.758	17.4	12.455	18.0	13.044	15.6	74.966	117.3	90.748	295.2
Dania	1925	2.653	33.1	3.492	16.3	7.963	26.4	9.556	21.5	13.109	173.9	12.090	320.9
Francja	1925	90.042	16.0	11.091	12.8	10.267	14.7	47.458	13.6	151.950	103.8	47.990	245.7
Niemcy	1925	32.173	20.7	80.629	17.1	25.991	21.2	55.845	16.2	417.184	148.5	103.259	246.2

* Rok wielkiego nieurodzaju.

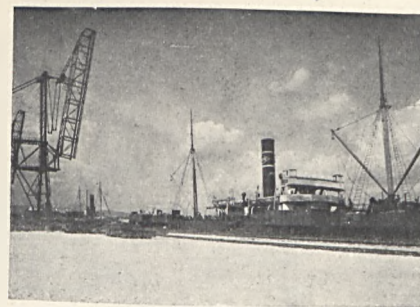
Tablica IX.
Górnictwo i hutnictwo w Polsce (stan z 1925 r.) w porównaniu z innymi państwami.

Produkt	Polska			Rosja	Czacho- Słowacja	Francja	Niemcy	Anglja	St. Zjedn. Am. Półn.
	Kopalnie czynne, pie- ce, huty	Robotnicy w tys.	Produkcja w tys. tonn						
Węgiel kam.	90	168.4	29.100	17.600	12.800	63.300	75.700	248.400	530.800
Koks	9	1.9	1.000	1.400	2.000	3.100	26.800	13.000	9.700
Ruda żelazna	12	1.9	200	900	1.200	35.800	4.500	11.200	63.100
Żelazo-surówka*	11	—	360	1.300	1.300	8.500	2.600	6.300	37.400
Stal*	28	32.9	800	1.900	1.500	7.400	4.800	7.500	44.900
Ruda cynkowa	8	—	311	—	—	—	—	—	—
Cynk-metal	16	11.4	114	1.5	6	70	41	39	5.6
Ołów-metal	—	—	27.4	—	—	20	67	5	707
			(w tem srebra 15 tonn)						
Ropa naftowa	Szyby	Robotnicy w tys.	Produkcja w tys. tonn	Rosja	Rumu- nja	Indje holend.	Meksyk	St. Zjedn. Am. Półn.	
	2.328	9.1	811.9	7.857	2.330	3.143	16.143	107.979	
Gaz ziemny	137	—	535 mil. m ³	—	—	—	—	—	
Rafinerje	27	5.4	647.8 przero- bionej ropy	Benzyny 56.000 tonn	Nafty 202.000 tonn	Oljów gaz. 116.000 tonn	Smarów 128.000 tonn	Parafiny 33.000 tonn	
Nawozy sztuczne	zakłady 52	—	515	fosforowe 220.700 tonn	azotowe 106.800 tonn	fosfor-azotowe 7.700 tonn	potasowe 179.200 tonn	mieszane 600 tonn	

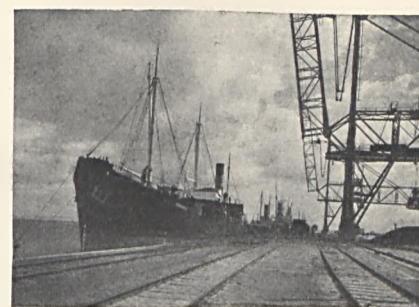
* Produkcja żelaza i stali w stosunku do wydobytej rudy dlatego tak duża, że przetwarza się wielkie ilości rudy zagran.

wielka własność (powyżej 50 ha) zajmowała (stan z 1921) 14,202.900 ha czyli ok. 37% obszaru rolnego, z tego 10,490.000 ha (przeszło 19.000 majątków) należało do własności pryw. (27%), a 3,712.900 ha (9,6%) do państwowej (w tem 361.000 ha do kościelnej); własność mała (poniżej 50 ha), 24,646.200 ha (ok. 63% obszaru). Własność mała, gospodarstw 3,075.700 (w tem poniżej 2 ha — 931.300, od 2 do 5 ha — 991.000, od 5 do 20 ha — 1,076.900, powyżej 20 ha — 76.500). W lat. 1919—24 rozparcelowano 6.886 majątków o obszarze 608.219 ha (w tem przez osoby pryw. 4.123 maj. o obszarze 182.400 ha). Bogactwa naturalne. Na pierwszym miejscu postawić należy węgiel, naftę i rudy; polskie zagłębie węglowe zajmuje przestrzeń ok. 4.000 km², głębokość pokładów sięga przeszło 2.000 m., grubość do 22 metrów, pojemność pokładów, licząc 1000 m. wgłęb. 60 miliardów ton; ropa naftowa występuje na Podkarpaciu od Dunajca do źródeł Prutu, gł. okręgi ropodajne: okolice Gorlic i Grybowa, następnie Borysław i Tustanowice, gł. ognisko przemysłu naftowego; oprócz nafty występuje wosk i gaz ziemny; rudy żel. występują na dwóch obszarach: w płycie śląsko-krakowskiej i na wyżynie kieleckiej w postaci limonitu i sferysyderytu; poza tem na całym obszarze ruda darniowa; ruda cynkowa na Górnym Śląsku i wyżynie kieleckiej w postaci galmanu i blendy cynkowej; ruda ołowiana głównie na Górnym Śląsku, częściowo w Jurze Krakowskiej i wyżynie kielecko-sandomierskiej w postaci galeny; poza tem srebro i miedź, niegdyś eksploatowane, dziś w małej ilości, srebro na Górnym Śląsku, miedź w okolicy Kielc; sól kamienna w Wieliczce i Bochni, warzelnie soli na Kujawach, sole potasowe (sylwin i kainit) we wsch. części Podkarpacia w Kałuszu i Stebniku; poza tem występują na ziemiach polskich siarka, wapień, gips, glina ogniotrwała i porcelanowa oraz kamienie budowlane: kolorowe piaskowce i marmury na wyżynie śląsko-malopolskiej, granity w Tatrach. Liczne źródła mineralne: solanki (Ciechocinek, Inowrocław, Busk, Rabka, Morszyn, Druskieniki), szczyawy (Krynica, Szczawnica, Żegiestów, Rymanów, Iwnicz), siarczane (Truskawiec, Niemirów, Swoszowice) i in. Górnictwo i hutnictwo. (Stan z 1925). Produkcja węgla wynosiła w 1913 40,700.000 tonn, w 1923 — 36,098.000 tonn; pod względem produkcji P. zajmuje czwarte miejsce w Europie; produkcja nafty w porównaniu z okresem przedwojennym w 1913 1,113.700 tonn, zmniejszyła się poważnie i wynosiła w 1925 — 811.900 tonn (szczegółową produkcję węgla, nafty, rudy żelaznej, cynkowej, ołowianej, soli kam. i nawozów sztucznych, ob. tabl. IX). Przemysł fabryczny. Na pierwszym miejscu stół (stan z 1926) przemysł rolniczy: a) cukrownictwo: 70 cukrowni, produkcja roczna 525.500 tonn; b) gorzelnictwo: 1351 gorzelni z produkcją 626.000 hl.; c) browarnictwo: 268 browarów, 1,666.000 hl.; d) młynarstwo, rozwinięte szczególnie w woj. poznańskim; e) przemysł drzewny: tartaki, fabryki mebli, posadzek, zakła-

dy stolarskie; f) przemysł papierniczy: 48 fabryk, 7,242 robotników, z produkcją 74.459 tonn papieru i 46.479 tonn celulozy; g) przemysł tytoniowy: 21 fabryk rządowych, 11.659 robotników, z produkcją 24.104 tonn tytoniu i 7.824.800.000 sztuk papierosów (stan z 1925). 2) Przemysł przetworów świata mineralnego: a) przemysł metalurgiczny: fabryki żelaza i odlewnie stali, fabryki broni, parowozów, wagonów, samolotów, samochodów, maszyn i narzędzi rolniczych, motorów, kotłów parowych, silników itp.; główne ośrodki: okrąg śląsko-malopolski, poznański i warszawski; b) przemysł wapienniczy, 85 zakładów z produkcją 579.200 tonn i cementowy, 15 zakładów z produkcją 528.800 tonn; c) przemysł ceramiczny i szklany; d) przemysł chemiczny: fabryki sody, mydła, świec, farb, nawozów sztucznych i wyrobów kosmetycznych (Warszawa); główny ośrodek chemicznego przemysłu: Górny Śląsk. 3) Przemysł przetworów świata zwierzęcego: a) przemysł włókienniczy, przerabiający zarówno surowce zwierzęce (wełna i jedwab), jak i roślinne (bawełna, len, juta itp.); główne ogniska: okrąg łódzki, częstochowski, bielsko-krakowski i białoostocki, poczęści i warszawski; 856 tkalni i przędzalni (420 wełnianych, 307 bawełnianych, 16 jedwabnych, 6 lnianych, 4 jutowych, 103 mieszanych itp.), z tego na okrąg łódzki przeszło 620 i około 112.000 robotników; liczba czynnych wrzecion i krosien (stan z 1924): w przemyśle wełnianym: wrzecion 857.100, krosien 17.500; w bawełnianym: wrzecion 1,465.000, krosien 45.800. Ogółem robotników w przemyśle włókienniczym pozostaje przemysł konfekcyjny i galanteryjny, rozwinięty po większych miastach, szczególnie w Warszawie; b) garbarstwo, 377 garbarń. Ogółem we wszystkich gałęziach przemysłu jest zakładów przemysłowych 25.093 (w tem nieczynnych z końcem 1925, 3.567) i 443.600 robotników (stan na 1. I. 1926; uwzględniono przemysły: mineralny, metalowy, chemiczny, włókienniczy, papierowy, skórzany, drzewny, spożywczy, odzieżowy, budowlany, poligraficzny, woda i elektryczność). Handel. Handel wewnętrzny rozwija się coraz więcej, wskutek postępującej rozbudowy sieci dróg bitych i kolej.; ważną rolę w handlu wewnętrznym odgrywają doroczne targi wschodnie we Lwowie i targi poznańskie. Handel zagraniczny przedstawiał się następująco (stan z 1926): przywóz 1.549,376.000 zł., wywóz 2.252,945.000 zł. (ob. tabl. X). Wartość przywiezionych towarów wynosiła: 30,5% wyrobów włókienniczych, 19,3% produktów spożywczych, 10,2% zwierzęcych, 7,9% rud i wyrobów metalowych, 6,4% maszyn i aparatów, 4,6% odzieży i konfekcji, 3,3% przetworów chemicznych, 2,6% środków komunikacji, 1,8% przyrządów elektrotechnicznych, 1,3% instrumentów, aparatów precyzyjnych i przyrządów naukowo-szkolnych, 1,1% papieru itd.; wywiezionych: 27,1% węgla, ropy itp., 24% produktów spożywczych, 13,3% wyrobów

1

2

3

4

5

6

7

8

1. i 2. Fragmenty portu w Gdyni; 3. Port rybacki w Gdyni; 4. Naprawa łodzi rybackich w Gdyni; 5. Jar pod Oksywią; 6. Port na Helu; 7. Uliczka na Helu; 8. Widok Oksywia.
(Fot. H. Poddębski; ze zbiorów Pol. Tow. Krajoznawczego w Warszawie).

Tablica X.
Handel zagraniczny w latach 1923—1926.

T o w a r y	P r z y w ó z				W y w ó z			
	1923	1924	1925	1926	1923	1924	1925	1926
Wartość w tysiącach złotych								
Zwierzęta żywe	1.737	7.474	1.228	958	1521	46.876	111.560	112.872
Produkty spożywcze	129.949	252.184	414.766	217.769	101.405	292.665	342.160	595.719
Surowce i półfabrykaty	468.747	472.860	515.872	757.103	659.914	583.557	630.824	1.233.797
Wyroby gotowe	515.996	745.679	732.675	569.447	432.670	342.750	311.930	309.956
Złoto, srebro, monety	—	423	1.058	2.621	—	15	22	68
Towar zbiorowy	58	11	11	1.478	77	2	29	533
Ogółem	1.116.482	1.478.631	1.665.610	1.549.376	1.195.587	1.265.865	1.396.525	2.252.945

Tablica XI.
Ważniejsze artykuły przywozu i wywozu w r. 1926.

Przywóz z zagranic	Wartość w tys. złotych	Wywóz za granicę	Wartość w tys. złotych
Bawełna	270.359	Węgiel	446.454
Wełna	119.859	Metale i wyroby metalowe	240.103
Skóry surowe i gotowe	80.751	Półfabrykaty drzewa	194.907
Wyroby metalowe	77.948	Zboże i mąka	169.284
Tłuszcze techniczne	57.619	Cynk	150.783
Przędza	53.564	Cukier	142.834
Tkanny	50.541	Drzewo surowe	130.749
Rudy	49.396	Przetwory ropy	79.542
Papier i wyroby z papieru	40.551	Pasza dla zwierząt	48.639
Tłuszcze jadalne	40.109	Przędza	46.216
Ryby	37.199	Tkany bawełniane	41.483
Tytuń	36.393	Nasiona	37.651
Kawa	29.593	Wazelina i parafina	34.769
Juta	23.249	Ołów	22.426
Nawozy sztuczne	23.182	Smary	16.519
Ubrania i trykoty	21.040	Skóry surowe i gotowe	13.799
Materiały budowlane	17.948	Tkany wełniane	13.667
Zboże i mąka	16.648	Smółka, terpentyna i t. p.	11.488
Herbata	14.667	Len	11.145
Futra gotowe i surowe	10.544	Chmiel	10.087
Kakao i czekolada	9.850	Wyroby z drzewa	9.827

Tablica XII.
Dochody i wydatki Państwa w latach 1925—1926.

Dochody	1925	1926	Wydatki	1925	1926
	w milionach złotych			w milionach złotych	
Administracja:	1033·7	1106·7	Administracja:	1838·3	1841·5
Podatki bezpośrednie (bez podatku majątkowego)	362·7	463·8	Władze naczelne*	16·7	16·1
Podatki pośrednie	107·5	137·6	Sprawy zagraniczne	26·1	41·7
Cło	284·7	189·6	Sprawy wojskowe	675·2	584·3
Opłaty stemplowe	114·2	127·1	Sprawy wewnętrzne	199·3	169·5
Inne dochody	164·6	188·6	Skarb	132·5	93·9
Przedsiębiorstwa	61·2	110·1	Sprawiedliwość	84·0	79·6
Monopole	400·2	578·1	Oświata i Wyznania	309·1	278·2
Dochody nadzwyczajne:	243·3	110·8	Roboty Publiczne	71·3	90·2
Podatek majątkowy	59·6	62·9	Praca i Opieka Społeczna	51·1	79·8
10% podatek do danin publ.	—	23·1	Inne ministerstwa	65·1	75·3
Inne dochody	183·7	24·8	Emerytury	60·3	77·0
			Renty inwalidzkie i t. p.	106·2	110·7
			Długi państwowe	41·4	145·2
			Przedsiębiorstwa	38·9	10·6
			Monopole	—	—
Ogółem	1738·4	1905·7	Ogółem	1877·2	1852·1

* Władze naczelne obejmują wydatki: Prezydenta Państwa, Sejmu i Senatu, Kontroli Państwa i Prezydium Rady Ministrów.

U w a g a: Tablice I, IV, VIII, IX, X, XI i XII sporządzone są na podstawie „Tablic Statystycznych Polski” Dr. Ignacego Weinfeldta (wyd. piąte, 1925 i 1926).

włókienniczych, 11,3% rud i metali, 10,8% produktów drzewnych, 3,7% zwierząt, 2,3% roślin, 1,8% produktów zwierzęcych, 0,9% chemicznych, 0,7% odzieży i konfekcji itd. (ob. tabl. XI). Przywóz towarów rozkłada się na poszczególne państwa: 34,3% z Niemiec, 12% ze Stanów Zjedn. Ameryki Północnej, 11,7% z Austrii, 7,5% z Anglii, 5% z Czechosłowacji, 5% z Francji, 0,3% z Rosji itd.; wywóz: 42,4% do Niemiec, 10,5% do Anglii, 10% do Austrii, 8% do Czechosłowacji, 6% do Rumunii, 4% do Francji, 1% do Rosji, reszta do innych krajów w małych procentach. Komunikacje: a) koleje: sieć kolejowa rozwinięta równomiernie, zach. woj. najlepiej uposażone (na 100 km² przypada 9,8 km. kol.), pld. woj. 6 km.; środk. woj. 2,3 km., najgorzej we wsch. i pld.-wsch. woj. Długość linii kol. 17.052 km. (stan z 1926), 191.600 pracowników, dług. państw. kolejek wąskotorowych 2.456 km.; tabor kolejowy 5.213 parowozów, 11.541 wagonów osobowych, 126.114 towarowych. b) Drogi bite: 44.000 (w tem 16.400 państwowych), nierównomiernie rozłożone, w woj. zach. na 100 km² przypada 26 km. dróg bitych, w pld. 23, w środk. 7, we wsch. i pld.-wsch., 0,6 km. c) Drogi wodne: 16.125 km. dług., w tem rzeki i kanały żeglowne 6.685 km., Wiśła łącznie z dopływami 5.522 km. dróg wodnych, żeglowna na przestrzeni 930 km., uregulowana i dostępna dla większych statków dopiero od Torunia; wskutek tego cztery ważne kanały: Królewski, Bydgoski, Ogińskiego i Augustowski nie mają większego znaczenia. d) Żegluga napowietrzna: 7 linii: Warszawa—Praga Czeska, Warszawa—Gdańsk, Warszawa—Łódź—Poznań, Warszawa—Lwów, Warszawa—Kraków, Kraków—Lwów i Kraków—Wiedeń. Urzędy pocztowe, ob. poczta w Polsce; dług. linii telegraficznych 47.630 km., liczba stacji telegr. 3.930, liczba telefonów międzynarodowych 2.317; dług. linii telefonicznych 62.000 km. Radiotelegrafia: radiostacje pocztowe — transatlantycka w Warszawie o zasięgu 12.000 km. i zwyczajna 1.300 km.; w Poznaniu 1.300 km., w Grudziądzu 1.500 km., w Krakowie 870 km.; radiostacje nadawcze: Warszawa o dług. fali 1111, Kraków 422, Poznań 247,9, Lwów 270,3, Wilno 243,4, Gdańsk 272,7; w budowie stacja nad. w Katowicach. Flota handlowa w stadium rozwoju. Ustrój państwowy: Republika demokratyczna. Podstawa konstytucyjna z 17. III 1921, której mocą zwierzchnia władza należy do narodu, którego organami są: a) w zakresie ustawodawstwa — sejm (444 posłów) i senat (111 senatorów); b) w zakresie władzy wykonawczej — Prezydent Rzeczypospolitej (wybierany na 7 lat) i Rada Ministrów, odpowiedzialna przed Sejmem i c) w zakresie wymiaru sprawiedliwości — niezależne sądy. Pod względem administracyjnym P. dzieli się na 16 województw i st. m. Warszawę (ob. Polski ustrój władz administracyjnych i tabl. I). W W. M. Gdańsku ma P. zastrzeżone specjalne prawa.

Polska Agencja Telegraficzna (P. A. T.), przedsiębiorstwo państwowe (zał. w r. 1918), będące odrębną jednostką gospodarczą, opartą na samowystarczalności; dostarcza prasie informacyjnej w rozsyłanych kilka razy dziennie biuletynach, zawierających telegraficzny materiał informacyjny z całego świata, oraz komunikaty oficjalne rządu. P. A. T. posiada własnych korespondentów we wszystkich większych państwach oraz własne oddziały (prócz centrali w Warszawie) w Bydgoszczy, Gdańsku, Katowicach, Krakowie, Lwowie, Łodzi, Poznaniu, Toruniu i Wilnie. P. A. T. podlega prezesowi Rady Ministrów.

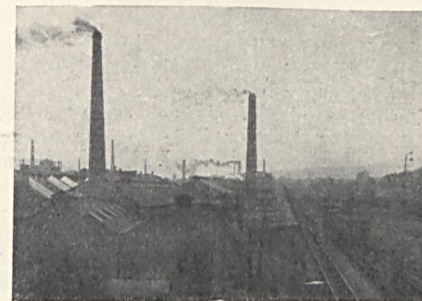
Polska Akademia Umiejętności, ob. Akademia Krakowska.

Polska armia we Francji. W końcowym okresie wojny światowej Polski Komitet Narodowy w Paryżu, wraz z Polską Radą Narodową i Polskim Wydziałem Nar. w Ameryce, postanowił poprzeć dążenia polityczne narodu polskiego czynem zbrojnym, skonsolidowanym ze sprawą koalicji, walczącej z mocarstwami centralnymi. Z tej myśli zrodziła się armia polska we Francji, którą organizowano w Ameryce wśród Polonii amerykańskiej przy udziale i pomocy organizacji tamtejszych. Właściwą inicjatywę w tym kierunku podjął por. wojsk ameryk. Wincenty Skarzyński, członek „Sokoła“ amerykańskiego, i przy pomocy pułk. Wiliama Pric'a oraz rządu kanadyjskiego, zorganizował, wraz z pułk. A. D. La Pan'em w Toronto (Quebec) i C. R. Yong'em, pierwszą szkołę dla oficerów Polaków. Stworzono szereg biur rekrutacyjnych. Rządy Stanów Zjedn. i Kanady wyznaczyły obozy koncentracyjne i szkolące ochotników, których przewożono do Francji i wysyłano na linię bojową. Armją tą we Francji dowodził gen. Józef Haller. Polonia amerykańska dostarczyła dziewięć dziesiątych żołnierza, dała wszystkie środki materialne, potrzebne zaopatrzenia itp., i o tej armii swej pamiętała troskliwie. Armia ta z Francji przewieziona zastała do Polski; w okresie najazdu bolszewickiego resztki jej odwieziono z powrotem do Ameryki.

Polska filozofja. Początki kultury filozoficznej w Polsce zapowiadały się świetnie w związku z rozkwitem nauk w Akademii Krakowskiej. Trafiliśmy na erę humanizmu w Europie. Dzieła naszych humanistów (jak np. Mateusza z Krakowa, Jakóba Górskiego, Jana ze Stobnicy, Adama Burskiego, Michała z Bystrzykowa, Sebastjana Petrycego), pisane przeważnie po łacinie, stały na wysokości ówczesnej międzynarodowej nauki. Komentowano na nowo odkrytego Arystotelesa i opracowywano głównie kwestje logiczne. W dziedzinie filozofii społecznej i nauki o państwie święcą znane z historii literatury polskiej nazwiska, jak Jana Ostroroga, Frycza-Modrzewskiego, Stanisława Orzechowskiego. Okres następny stoi pod znakiem reakcji katolickiej w Polsce. Jezuici, sprowadzeni w 1654, rychło opanowali szkolnictwo. Na przeciąg blisko dwóch wieków zapanowała w filozofii schola-

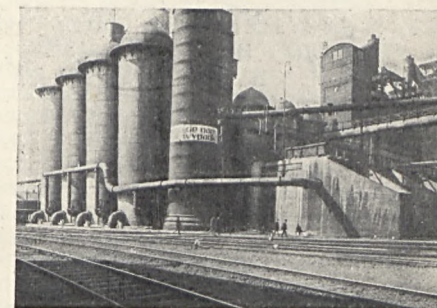
1

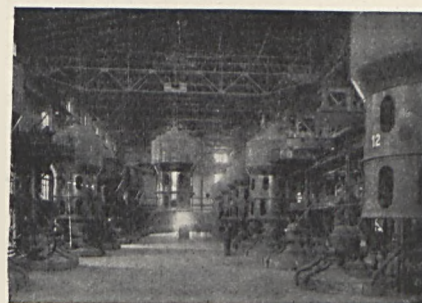
2

3

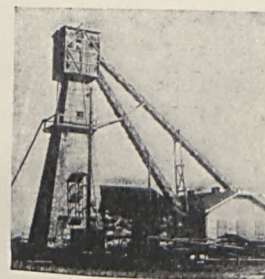
4

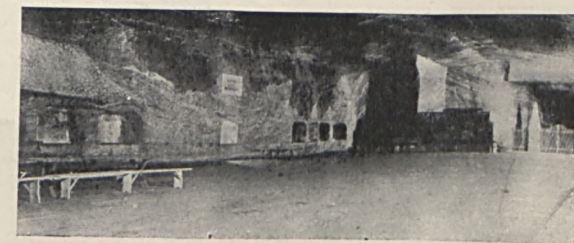
5

6

7

8

1. Kopalnia węgla „Kleofas“ w Katowicach; 2. Widok ogólny fabryk w Bielsku; 3. Widok ogólny Królewskiej Huty; 4. Huta żelaza w Nowym Bytomiu; 5. Sala amonjakowa w Chorzowie; 6. Fabryka wyrobów tekstylnych Scheiblera w Łodzi; 7. Szyb naftowy w Borystawiu; 8. Komora im. H. Sienkiewicza w salinach w Wieliczce. — (Fotogr. ze zbiorów Pol. Tow. Krajoznawczego w Warszawie).

styka. Z pośród pisarzy tego okresu wymienić wszakże należy Marcina Smigleckiego (1550—1619), którego dwutomowy wykład logiki ceniono wielce we Francji i Anglii. W okresie tym nie miały do Polski wstępu współczesne zachodnie idee Bacona z Werulamu, Kartezjusza, Spinozy, Leibniza, Hume'a, Locke'a. Gdy zaś drzwi się otwały w drugiej połowie 18-go. wieku (wskutek upadku Jezuitów i wstrząsu sumień wobec grozy utraty samodzielnego bytu politycznego), dostała się polska myśl filozoficzna pod wpływ panującego wówczas niemieckiego leibnizjanizmu i francuskiego sensualizmu i materializmu. Kazimierz Narbutt (1738—1807) wydał podręcznik logiki w duchu Wolffa, kontynuatora Leibniza. Komisja edukacyjna zalecała w szkołach nieświeżny podręcznik logiki Condillaca, ograniczała wykład filozofii w szkołach i powierzyła go matematykom. W duchu sensualizmu opracował logikę Petrycy Przechycki (1750 do 1817). Sztandar empiryzmu podniósł Jan Śniadecki (1756—1830), zwalczając zarówno jednostronny sensualizm jak i krytyczną filozofię Kanta. Samodzielną próbę poglądu na świat dał Hugo Kołłątaj w swem dziele „Porządek fizyczno-moralny“ (1810). Zwolennikami filozofii Kanta w Polsce byli: Jędrzej Śniadecki (1768—1838), Józef Marja Hoene-Wroński (1778—1853) w początkach swej działalności piśmienniczej, dalej Józef Kalasanty Szaniawski (1764—1843), Feliks Jaroński (1777—1827), Anioł Dowgird (1776—1835). Zanim jednak umysłowość polska mogła przyswoić sobie i przetrwać zasady krytycznej filozofii, została olśniona śmiałością syntezami niemieckiego transcendentnego idealizmu. Do przyjęcia tego idealizmu przyczyniły się liczne po 1831 studia Polaków w Niemczech, a nade wszystko konieczność polityczna ograniczenia się do kultury myśli politycznej i uczucia. To też — mimo, że idealistyczny, abstrakcyjny sposób myślenia nie odpowiadał umysłowości polskiej tak, jak np. niemieckiej — nastąpił rozkwit naszej filozofii, a nawet próby do wytworzenia na gruncie spekulacji idealistycznej oryginalnej filozofii narodowej. Zaznaczyć też trzeba, że nigdy, ani przedtem ani potem, nie było tak ścisłego kontaktu między twórczością filozoficzną w Polsce, a duchowymi potrzebami społeczeństwa i aspiracjami narodowymi. Wzięty filozoficzne umysły w Polsce swój rozpęd z idealizmu i romantyzmu niemieckiego, ale łączyły się z nim, nie mogąc pozostać konsekwentnie w sferze czystych operacji myślowych. I tak J. M. Hoene-Wroński przetwarza wnet idealizm w mesjanizm, Józef Gołuchowski (1797—1858) znajduje w objawach woli jedność myśli i rzeczywistości a poznanie intuicyjne Schellinga przekształca na poznanie przez miłość, Józef Kremer (1806—1875) uzupełnia heglowską ideę absolutną — absolutną osobowością czyli Bogiem, Bronisław Trentowski (1808 do 1869) reformował heglowską naukę o kategoriach i rzuca światło myśli o wychowaniu narodowym Chowanna, Karol Libelt (1807—75) uzupełnia abstrakcyjne schematy Trentowskie-

go czynnikami wyobraźni i woli, August Cieszkowski (1814—1894) dochodzi do filozofii czynu i dziejów ludzkości („Ojciec Nasz“), Towiański (1800—1878) rozwija ideę ofiary i wywierania decydującego wpływu na Mickiewicza i Słowackiego. Następny okres filozofii polskiej stanowi reakcją wobec spekulacji i wobec idealizmu, romantyzmu i mistycyzmu, a nawrót do organicznej pracy społecznej i ekonomicznej oraz do zajęcia się naukami i teorią poznania naukowego. Ten okres chodzenia po ziemi, okres skromnych ale trwałych przyczynków filozoficznych, prób stworzenia filozofii naukowej — trwa dotychczas; można go nazwać okresem pozytywizmu. Rzecznikiem filozofii dla użytku w działalności praktycznej jest Aleksander Tyszyński (1811—1880). Jako zwolennik pozytywizmu Comte'a zaznaczył się Franciszek Krupiński (1836—1898). Dążność do syntezy idealizmu i realizmu, racjonalizmu i empiryzmu, cechuje dzieła Henryka Struvego, Maurycego Straszewskiego, Aleksandra Raciborskiego i Aleksandra Skórskiego. Teorią wiedzy naukowej zajęli się: Marjan Massonius, Adam Mahrburg, Władysław M. Kozłowski, Władysław Biegański, Józefa Kodisowa. Studja nad logiką — obecnie w kierunku logistyki skierowane — prowadzą: Kazimierz Twardowski, Jan Łukasiewicz, Stanisław Leśniewski, Tadeusz Kotarbiński, Benedykt Bornstein, Tad. Czeczowski, Kazim. Ajdukiewicz. Psychologia zawdzięcza wiele takim, europejskiego znaczenia, pracownikom jak Edward Abramowski, Julian Ochorowicz, Wład. Dawid, Wład. Heinrich, J. Segal, Wład. Witwicki, Stefan Błachowski, J. Joteykówna. Na polu historii filozofii czynni są: Stefan Pawlicki, Henryk Struve, Adam Zieleńczyk, Władysław Tatarkiewicz, St. Waśnik, Witold Rubczyński, Ignacy Myślicki. Przedstawicielem spirytualizmu jest Wincenty Lutosławski, a humanizm i pragmatyzm rozwija Florjan Znaniecki. Znaczna ilość pisarzy filozoficznych spowodowała zawiązanie się w Warszawie, Lwowie, Krakowie i Poznaniu Towarzystw filozoficznych, dalej organizowanie się zjazdów oraz powstanie trzech czasopism: „Przeglądu Filozoficznego“ (założonego w Warszawie w r. 1907 przez Władysława Werybę), „Ruchu Filozoficznego“ (założonego we Lwowie w r. 1908 przez Kazim. Twardowskiego) i „Kwartalnika Filozoficznego“ (założonego w Krakowie w r. 1922 przez Władysława Heinricha). Nadto rozwija się żywa działalność pedagogiczna na polu przedmiotów filozoficznych, wskutek utworzenia w tym celu dwudziestu kilku katedr na polskich uniwersytetach.

Polska historia. P. powstała ze związku kilku plemion słowiańskich, osiadłych w dorzeczach Wisły, Warty i Odry; rządzona była początkowo przez ustrój rodowy i wiece, następnie przez władzę książęcą, sięgającą czasów legendarnych dynastji Piastów. Do historii weszła P. w 2-jej poł. X. w., gdy Mieszko I przyjął w 966 r., wraz z całym narodem, chrześcijaństwo od Czechów. Zagrożony napadami

Niemców, Mieszko złożył hołd cesarzowi Ottonowi I, wchodząc przez to w poczet książąt europejskich. Nie zaprzestał jednak wojować z Niemcami, a podbojem Śląska i Pomorza rozszerzył i wzmocnił swoje państwo. Syn jego, Bolesław Chrobry, dażył do zjednoczenia wszystkich plemion słowiańskich pod swoim berłem i w 1025 koronował się w Gnieźnie jako król polski. Głównym zadaniem polityki polskiej w tym czasie była walka z Niemcami, zaprowadzenie chrześcijaństwa wśród sąsiednich Słowian, narzucenie zwierzchnictwa Rusi i umocnienie niezależnego, mocarstwowego stanowiska własnego. W tym okresie stany nie były jeszcze zróżniczkowane, władza królewska była absolutna, państwo stanowiło własność panującego. To też Bolesław Krzywousty podzielił kraj między synów, ustanawiając senjorat, zwierzchnictwo najstarszego z rodu. Od 1138 do 1306 trwał w Polsce ten okres dzielnicowy. Państwo rozdrobnione, szarpane walkami książąt o tron krakowski, uległo jeszcze od 1241 kilkakrotnym najazdom Tatarów, którzy kraj spustoszyli doszczętnie. Polska straciła swe stanowisko mocarstwowe oraz zwierzchnictwo nad Pomorzem, Zaodrzeniem i Rusią. Na Kujawach usadowił się zakon krzyżacki, zagrażając swą, ciągle wzrastającą, potęgą. W okresie dzielnicowym różniczkowały się stany na możnowładczo-szlachecki, mieszczański i włościański, przyczem, wobec słabości poszczególnych książąt, możnowładztwo zyskało przeważne wpływy. Sprowadzeni dla zaludnienia kraju koloniści obcy osiedli w miastach na prawie niemieckim, tworząc, zwłaszcza na Śląsku i w Wielkopolsce, silny żywioł mieszczański niemiecki. Dawni wolni kmiecie obracani byli w poddanych. W 1306 Władysław Łokietek złączył rozbite dzielnice, lecz stracił Śląsk, hołdujący cesarzowi niemieckiemu, i Mazowsze, rządzone przez oddzielnych książąt. Pomorze zagarnęli Krzyżacy. Koronacja Łokietka w Krakowie 1320 i zwycięstwo nad Krzyżakami pod Płowcami rozpoczęły nowy, pomyślny okres w dziejach Polski. Ostatni z Piastów, Kazimierz Wielki, zawarł przymierze z Węgrami, a nie mając syna, przekazał tron dynastji Andegaweńskiej, panującej na Węgrzech, za co uzyskał Ruś Czerwoną. Statutem Wiślickim 1347 Kazimierz nadał krajowi prawa polskie, zreorganizował sądownictwo, urzędy, wojsko, budował miasta, nadając im rozliczne przywileje, otaczał opieką włościan; w 1364 założył Akademię w Krakowie. Podczas krótkiego panowania Ludwika Węgierskiego nastąpił zasadniczy zwrot w ustroju politycznym Polski: wzamian za przyznanie prawa do tronu polskiego córkom tego króla, otrzymał cały stan szlachecki przywilej koszycki 1374, ograniczający władzę królewską. Odtąd możnowładztwo wybierało monarchę. Tak powołano na tron polski, po zaciętej walce stronnictw, córkę Ludwika, Jadwigę, odrzucając starszą jej siostrę Marię. Taksamo, za wpływem możnowładców i dostojników duchownych, zerwane zostało małżeństwo Jadwigi

z Księciem Wilhelmem Rakuskim, a zawarty związek z Litwą, której księżę, Władysław Jagiełło, poślubił 1386 Jadwigę, przyłączając Litwę do Polski i zakładając nową dynastję Jagiellonów. Litwa przyjęła chrześcijaństwo, przyczem nadano szlachcie litewskiej wolność osobistą i sądownictwo na wzór polski. Polska zyskała ogromne ziemie litewskie, a oba kraje mogły wspólnymi siłami przeciwstawić się zakonowi krzyżackiemu, który napadał Litwinów pod pozorem nawracania ich na wiarę chrześcijańską. W 1387 przyłączono do Polski oderwaną przez Ludwika Węgierskiego Ruś Czerwoną. W 1401 Polacy i Litwini zawarli pierwszą formalną unję, jako naród z narodem. Po śmierci Jadwigi, która czczona przez Polaków, uważana za świętą, zmarła po piętnastu latach panowania, panowie polscy dokonali po raz wtóry wyboru Jagiełły na króla, przyznając prawa do tronu jego dzieciom. W 1410 odniosła Polska walne zwycięstwo nad zakonem krzyżackim pod Grunwaldem. Zwycięstwa tego nie wykorzystano dostatecznie, pozostawiono bowiem zakon w jego siedzibie na Pomorzu, po tęga jego jednak została złamana. Wkrótce po wojnie krzyżackiej zawarto powtórna, ściślejszą unję z Litwą 1413 w Horodle. Za panowania Władysława Jagiełły możnowładztwo zyskało potwierdzenie i znaczne rozszerzenie przywilejów koszyckich oraz przywilej „Neminem captivabimus“, duchowieństwo zaś wpływ przemożny, król bowiem, świeżo nawrócony chrześcijanin, opierał się na klerze dla umocnienia swego stanowiska wewnątrz państwa i w stosunku do Rzymu i cesarstwa. Pod koniec panowania Jagiełły cały ster polityki polskiej objął biskup, późniejszy kardynał, Zbigniew Oleśnicki. Pomimo uprzedniego przyznania przez szlachtę prawa do tronu potomkom Jagiełły, odbyła się po śmierci tego króla formalna elekcja syna jego, Władysława, na tron polski. Odtąd elekcje stały się prawem zwyczajowym, wymaganem przez samych panujących. Aby rozszerzyć wpływy polskie na wschód i rozgromić Turcję, przeprowadził Oleśnicki wybór Władysława na tron węgierski. Jako król Węgier wypowiedział Władysław wojnę Turcji. Wojna ta, początkowo zwycięska, zakończyła się 1444 klęską pod Warną, w której zginął król, nazwany od tej bitwy Warneńczykiem. Od wstąpienia w 1447 na tron polski brata jego, Kazimierza Jagiellończyka, rozpoczął się okres nowej potęgi i rozwoju państwa polskiego. Stany pruskie na zagarnięcie przez Krzyżaków Pomorza zwróciły się o przyłączenie ich do Polski, co zostało dokonane 1466 pokojem toruńskim, zawartym po trzynastoletniej wojnie z zakonem. Pomorze zachodnie z Gdańskiem, ziemia chełmińska i Warmja zostały włączone do Polski, Pomorze wschodnie zatrzymał wielki mistrz zakonu krzyżackiego, uznając się lennikiem Polski. Państwo polskie zyskało przez tę wojnę ujście Wisły i dostęp do morza Bałtyckiego. Zasada rozciągnięcia władzy od Bałtyku do morza Czarnego stała się linią wytyczną polityki Ja-

giellonów. Polska stała w tym czasie bezpośrednio do walki z Turcją o porty czarnomorskie, lecz utraciła je i została czasowo odcięta od morza Czarnego. Znaczenie Polski wobec Europy wzrosło w tym czasie przez osadzenie najstarszego syna królewskiego, Władysława, na tronie Czech i Węgier. W polityce wewnętrznej okres ten stanowił dla Polski czas powstania konstytucji i zaczątków parlamentaryzmu. Niezadowolony z przewagi możnowładztwa ogół szlachty wymógł na królu Statuta nieszwawskie 1454, stanowiące, że bez zezwolenia zjazdu szlacheckiego, tj. sejmiku, król nie może powołać pospol. ruszenia ani wydać nowej konstytucji. Wkrótce z sejmików powstały sejmy walne, decydujące łącznie z królem o losach państwa. Za sprawą też całego już ogółu szlacheckiego wybrany został królem syn Kazimierza, Jan Olbracht, za którego panowania szlachta zyskała przez Statuta piotrkowskie 1496 nowe przywileje, ograniczające prawa mieszczan i chłopów. W tym czasie powstał nowy zaborczy sąsiad Polski na Wschodzie — Moskwa, z którą państwo polskie prowadziło szereg wojen, zakończonych utratą Smoleńska. Zagrożony przez Moskwę i Turcję Zygmunt I zbliżył się do Austrii, zrzekając się na rzecz Habsburgów praw Jagiellonów do Czech i Węgier. Po wygaśnięciu rodu Piastów mazowieckich wcielono 1526 do Polski Mazowsze. Za panowania ostatniego z Jagiellonów, Zygmunta Augusta, rozszerzyła się w Polsce reformacja, nie wywołując jednak wojen domowych. Ogół narodu nie przyjął reformacji, nie przyszło do utworzenia kościoła narodowego, ale liczni inowiercy byli równouprawnieni z katolikami, panowała tolerancja, a dysputy i propaganda religijna obu stron wywołały ożywiony ruch umysłowy. Rozwinęła się nauka i literatura, pozostająca pod wpływem Odrodzenia i humanizmu. Okres ten nazwano złotym wiekiem Polski. Dla zabezpieczenia całości państwa, wobec przewidywanego wygaśnięcia dynastji, zawarto z Litwą 1569 Unję lubelską, na zasadzie połączenia dwóch, wolnych z wolnym równych z równym, narodów. Od wygaśnięcia Jagiellonów rozpoczyna się w Polsce okres królów elekcyjnych. Po śmierci Zygmu. Augusta 1572 rozpoczęło się bezkrólewie, lecz zupełnie inne od poprzednich, które pełne były zamieszek i wojen. Porządek panował wzorowy, obowiązki króla sprawował interrex, prymas Uchański. Porządek elekcji został już przedtem ułożony, była to elekcja viritum, w której każdy szlachcic miał prawo głosu. W 1573 wybrano na polu elekcyjnym pod Warszawą Henryka Walezjusza, który musiał zaprzysiąc „pacta conventa”; odtąd zaprzysięgał je każdy panujący. Gdy Henryk Walezjusz uciekł po kilku miesiącach, wybrano księcia siedmiogrodzkiego Stefana Batorego. Był to ostatni w Polsce monarcha silnej ręki. Pokonał opierający mu się Gdańsk, po zwycięskiej wojnie z Moskwą wcielił do Polski Inflanty 1581. Dążył do ograniczenia przewagi szlachty, karząc śmiercią opornych, jak Samuela Zborow-

skiego, zorganizował Trybunały Sądowe i planował, w sojuszu z Moskwą, pogrom Turcji. Zmarł podczas przygotowań do tej wojny 1586. Nowa elekcja powołała na tron polski dynastję spokrewnionych z Jagiellonami Wazów, królów szwedzkich. Panowanie ich rozpoczęło okres stopniowego upadku Polski. Państwo, pozornie jeszcze potężne, zaczęło załamywać się w polityce zarówno zagranicznej, jak i wewnętrznej. Prowadziło długie wojny, albo ponosząc klęski, albo nie umiejąc wykorzystać zwycięstw. Usunięty za nietolerancję religijną z tronu szwedzkiego Zygmunt III, wywołał kilkadziesiąt lat trwającą wojnę ze Szwecją, w której Polska straciła 1629 Inflanty. Planowana unja z Moskwą nie doszła do skutku, pomimo zajęcia przez hetmana Żółkiewskiego stolicy carów i powołania syna królewskiego na tron moskiewski. Polska zyskała tylko Smoleńsk, Nowogród Siewierski i Czernihów. Nie umiano też zabezpieczyć granic południowo-wschodnich, które ciągle szarpałi Tatarzy. Szlachta, obawiając się, aby król przy pomocy wojska nie wprowadził monarchji absolutnej, nie dopuszczała do powiększenia siły zbrojnej, to też, wyruszywszy ze szczupłą garstką żołnierza, hetman Żółkiewski doznał ciężkiej porażki od Turków pod Cecorą 1620 i zginął w tej bitwie. W kraju upadła oświata, zaczęła się nietolerancja. Zawarto 1596 Unję brzeską z kościołem ruskim, ale wystąpili przeciw niej odrazu dyzunicy, wywołując zamieszki. Głównie zaś gnębił Polskę przerost praw szlachty, którą bezskutecznie gromił Skarga za prywatę i brak patriotyzmu, i która po raz pierwszy w dziejach Polski podniosła, rokoszem Zebrzydowskiego, otwarty bunt przeciw królowi. Za panowania dwóch ostatnich Wazów, Władysława IV i Jana Kazimierza, spadły na kraj wojny kozackie. Kozacy, osiedli na krańcach Rzeczypospolitej, na Sycy, wywoływali napadami na Turcję wojny, zażądali od Władysława IV licznych przywilejów, wreszcie 1647, pod wodzą Bohdana Chmielnickiego, wystąpili zbrojnie przeciw Polsce, wspomagani przez Tatarów. Pobili wojska królewskie pod Żółtymi Wodami i Korsuniem, zajęli całą Ruś Czerwoną, niszcząc ją ogniem i mieczem; pokonani pod Beresteczkiem poddali się Rosji, która zajęła Litwę i Ukrainę. W tym samym czasie wkroczyli do Polski Szwedzi, zalewając cały kraj i zmuszając Jana Kazimierza do ucieczki. Dopiero obrona Częstochowy podniosła zapał w narodzie i rozpoczęła okres walki z najeźdźcami, w której wziął udział cały naród, zarówno wojsko pod wodzą Czarnieckiego, jak mieszczaństwo i lud. Po kilkuletnich walkach Szwedzi ustąpili z Polski, zawierając 1660 pokój w Oliwie, którym król polski zrzekł się praw do tronu szwedzkiego, a Polska odzyskała tylko małą część Inflant z Dźwińskiem; wzamian za pomoc w wojnie ze Szwedami, Polska zwołała elektora brandenburskiego od składania hołdu, tracąc tem lenne księstwo pruskie. Kraj wyniszczony był wojnami, przemysł i handel upadł zupełnie

wskutek ograniczenia praw mieszczan przez szlachtę. Stan ten doszedł w tym okresie do zupełnej anarchii. Szlachta zrywała sejmy przez liberum veto, nie płaciła podatków, nie chciała utrzymywać wojska, a gdy bezpotomny Jan Kazimierz chciał przeprowadzić za życia wybór swego następcy w osobie ks. d'Enghien, szlachta w obronie „złotej wolności” wolnej elekcji podniosła znów, pod wodzą J. Lubomirskiego, rokosz, po którym król zrzekł się tronu. W obawie, aby dynasta obcy nie zaprowadził monarchii absolutnej, dokonano, po abdykacji Jana Kazimierza, wyboru „Piasta”, Michała Wiśniowieckiego, syna wstawnego w wojnach kozackich Jeremiego Wiśniowieckiego. Za panowania tego króla, niedołężnego i chorego, trwały ciągle zamieszki i konfederacje szlachty, podczas których Turcy wkroczyli w granice państwa, zmuszając Polskę do zawarcia upokarzającego traktatu w Buczaczu, którym oddano Ukrainę Kozakom, a Podole z Kamieńcem Turkom. Dopiero zwycięstwo hetmana Sobieskiego pod Chocimem 1673 unicestwiło ten układ. Wybrany na tron po śmierci Wiśniowieckiego Jan III Sobieski podniósł chwilowo potęgę Polski zwycięstwami nad Turcją. Dażył on, jak i Batory, do pogromu tego państwa. Odrzucił proponowany mu przez Francję sojusz przeciw Austrii i wystąpił w obronie tej ostatniej, dając 1683 na odsiecz oblężonego przez Turków Wiednia, który oswobodził. Gorliwa religijnie szlachta, dumna z nadawanej Polsce nazwy „przedmurza chrześcijaństwa”, nie opierała się tej wojnie. Zwycięstwo pod Wiedniem rozstrawiło imię Polski i zadało cios potężne tureckiej, nie przyniosło jednak Polsce bezpośrednich korzyści. Sobieski pragnął odzyskać Kamieniec i podbić Wołoszczyznę; wzamian za pomoc w tej wojnie odstąpiono nawet Moskwie Kijów. Pomocy tej Moskwa nie dała, a Kamieniec odzyskała Rzeczpospolita dopiero po śmierci Jana III pokojem karłowickim 1699. Od tego czasu zmienił się zasadniczo stosunek Polski do Turcji. Przez cały wiek XVI i XVII Rzeczpospolita wstrzymywała nawałę turecką i, broniąc granic własnych, broniła Europy przed zalewem muzułmańskim. W XVIII w. Turcja osłabiona, zagrożona przez Austrię a głównie Moskwę, której potęga wyrosła w tym czasie stała się sojuszniczką Polski, także przez Moskwę zagrożonej. W okresie od 1698 do 1764 zapanowała w Polsce zupełna anarchia. Łączność z kulturą zachodnią, tak świetnie podtrzymywana w XV i XVI w., zerwała się, oświata i piśmiennictwo upadły, szkoły, utrzymywane przez zakony, szerzyły nietolerancję i fanatyzm. Lud był uciskany i ciemny, szlachta również prawie ciemna, upajała się złotą wolnością, prawem elekcji i liberum veto, idąc sama na pasku możnowładców, zrywając Sejmy za pieniądze, często pochodzące od Rosji i Prus. Nastąpił zanik patriotyzmu i rozumu politycznego. Ustaliła się opinia, że Polska „nierządem stoi i stać będzie” a, nie mieszając się do spraw Europy i nie zaczepiając nikogo, sama uniknie napaści. Dwaj królowie z dynastji Saskiej, August II i III, prowa-

dzili intrygi z Rosją, Austrią i Prusami, planując już rozbiór Polski. Za Augusta II Rzeczpospolita wciągnięta została przez Rosję do wojny ze Szwecją. Gdy Karol XII, pobiwszy Piotra Wielkiego, zajął Polskę i zdeponował króla, Polacy, pod naciskiem Szwedów, wybrali na tron Stanisława Leszczyńskiego, po klęsce zaś Karola XII, zadanej mu przez Rosję pod Połtawą 1709, przyjęli z powrotem Augusta II, pomimo, że Leszczyński był rozumnym, kochającym kraj monarchą, i zyskał sobie sympatię. Po powrocie Augusta II Polska stała się zupełnie zależna od Rosji. Pod wpływem Piotra Wielkiego uchwalono na Sejmie w 1717 ograniczenie wojska polskiego do 18 tysięcy ludzi. Był to właściwie już koniec niepodległości. Gdy po śmierci Augusta II wybrano ponownie Leszczyńskiego, postawie Austrii, Prus i Rosji oświadczyli, że państwa ich nie dopuszczają go do tronu; wojska rosyjskie wyparły króla z kraju. W obronie Leszczyńskiego wystąpiła Francja, stając do wojny z Austrią, lecz w wojnie tej, zwanej polską wojną sukcesyjną, państwo polskie nie wzięło wcale udziału. Na miejsce Leszczyńskiego wybrano Augusta III, za którego panowania Rzeczpospolita stała się, podczas wojny siedmioletniej, podstawa operacyjną wojsk rosyjskich przeciw Prusom, znosząc rekwizycje, gwałty i bezprawia obu stron wojujących, chociaż sama wojny nie prowadziła. Dopiero w połowie XVIII w. rozpoczęły się próby reform. Potężna rodzina Czartoryskich, zwana Familją, zdołała na Sejmie konwokacyjnym 1773 przeprowadzić reorganizację sejmików, skarbu i wojska i, opierając się na pomocy Rosji, wprowadziła na tron Stanisława Augusta Poniatowskiego. Król ten dążył do podniesienia oświaty i kultury, położył nawet na tem polu wielkie zasługi, ale chwiejny politycznie, ulegał Rosji, pozwalając jej posłowi Repninowi rządzić w Polsce i intrygować przeciwko sobie. Repnin podburzył szlachtę do Konfederacji radomskiej 1767, a potem zesłał konfederatów na Syberję. Zorganizowana przeciw Rosji Konfederacja barska, upadła 1771. Rosja, Prusy i Austrija postanowiły rozbiór państwa, szarpanego niezgodą i ogółocznego z wojska. Prusy oderwały od Polski Warmję i Pomorze z wyjątkiem Gdańska i Torunia. Rosja — Białoruś i Inflanty. Austrija — Ruś Czerwoną i część Małopolski. Stanisław August, w obawie detronizacji, zgodził się na rozbiór, a Sejm, pomimo oporu nielicznych patriotów, jak Rejtan, zatwierdził ten akt 1773. Wreszcie ocknęła się szlachta. Postanowiono zreformować ustrój państwa. Zwolano na zasadzie konfederacji, bez prawa liberum veto, Sejm czteroletni, który w 1791 uchwalił konstytucję 3 maja, znosząc elekcyjność tronu, liberum veto, nadając równouprawnienie mieszczańskiemu i powiększając liczbę wojska do 100 tysięcy. W czasie Sejmu Wielkiego rozwinęło się piśmiennictwo; Staszic, Kollataj, Niemcewicz ogłaszali swe prace, zakwitła pod protektorem króla literatura; Komisja Edukacyjna, pierwsze w Europie ministerstwo oświaty, podniosła szkolnictwo. Nie starczyło jednak czasu

na dokończenie zbawiennych reform. Przeciwko konstytucji 3 maja wystąpiła konfederacja targowicka, wkroczyły do Polski popierające targowiczan wojska rosyjskie, a gdy, pomimo pomyślnych walk pod Zieleńcami i Dubienką, król przystąpił do Targowicy, zwolano pod presją Rosji Sejm do Grodna, i Sejm ten zatwierdził drugi rozbiór Polski 1793. Ukrainę, Podole i Wołyń oddano Rosji, Wielkopolskę i część Mazowsza Prusom. Podniesione 1794 w Krakowie pod wodzą Tadeusza Kościuszki powstanie, w którym wzięli udział i chłopci, zachęcani obiecującym im wolność manifestem polanieckim, zwycięskie początkowo w bitwach pod Racławicami i Warszawą, upadło po klęsce maciejowickiej, w której Kościuszko dostał się do niewoli. W 1795 dokonano trzeciego rozbioru Polski. Warszawę zabrały Prusy, Kraków — Austrija, Wilno — Rosja. Stanisław August został wywieziony do Petersburga, gdzie wkrótce umarł. Historia Polski pod zaborami jest początkowo jednym szeregiem walk o odzyskanie niepodległości. Legiony, związane przez Henryka Dąbrowskiego we Włoszech 1797, stanęły po stronie Napoleona I, który, pobivszy Prusy, utworzył 1806 na terenie zaboru pruskiego Księstwo Warszawskie, powiększone 1809 po wojnie z Austrią, przyłączeniem części zaboru austriackiego z Krakowem. Księstwo Warszawskie otrzymało konstytucję i administrację na wzór francuski i panującego w osobie Fryderyka Augusta Saskiego. Gdy Napoleon poniósł 1812 klęskę w wojnie z Rosją, Księstwo Warszawskie upadło, a wódz wojsk polskich, ks. Józef Poniatowski, zginął w walce z Francją z Rosją, Austrią i Prusami, pod Lipskiem 1813. Na kongresie Wiedeńskim 1815 nastąpiło nowe przegrupowanie zaborów: Prusy zabrały Wielkopolskę pod nazwą W. Ks. Poznańskiego, Austrija część Małopolski i Galicję zachodnią prócz Krakowa, który do 1846 istniał jako rzeczpospolita niezależna, Rosja Mazowsze, Podlasie i część Małopolski. W zaborze rosyjskim zostało utworzone pod berłem Aleksandra I Królestwo Konstytucyjne z Sejmem i wojskiem polskim. Ograniczenie konstytucji, ucisk, represje w. ks. Konstantego, namiestnika w Królestwie, ciągle szpiegostwa i prześladowanie młodzieży wywołały rewolucję listopadową 1830. Powstanie, rozpoczęte przez szkołę podchorążych, odniosło szereg zwycięstw, upadło jednak po roku wskutek niedoświadczenia wodzów i rządu. Car Mikołaj I zniósł konstytucję i odtąd aż do 1914 Królestwo było terenem wynaradawiania, prześladowań religijnych i politycznych. Ośrodkiem polskości stała się emigracja w Paryżu, która zabiegała o interwencję państw na rzecz Polski i organizowała powstania w zaborach. W okresie wiosny ludów 1848 Mierosławski stanął na czele powstania w Poznańskim, wybuchły rozruchy w Krakowie. Polacy walczyli we wszystkich rewolucjach europejskich przeciwko despotyzmowi rządów po stronie narodów, dążących do niepodległości, jak, na Węgrzech i we Włoszech. Na emigracji rozwinęła się literatura romantyczna. Mickiewicz, Słowacki i Krasiński

podniecali zapał patriotyczny, budząc współczucie dla doli wygnańców. Utrwalił się przytem w poezji i przekonaniach mesjanizm, tj. idea, że Polska cierpi za wolność i wyzwolenie ludów, jak Chrystus cierpiał na krzyżu za ludzkość. Różne było w tym czasie położenie Polaków w trzech zaborach. Austrija prowadziła do 1866 politykę przeciwpolską. Z chwilą wprowadzenia konstytucji 1867, Galicja otrzymała sejm i samorząd oraz własnego ministra. Koło polskie, jako jedna z największych grup parlamentarnych, zajęło w Wiedniu poważne stanowisko. W Galicji rozwinęła się oświata. Gorszy był stan gospodarczy, zwłaszcza małorolnych. W Wielkim Księstwie Poznańskim stosunki były początkowo znośne. Włościanie, uwolnieni 1823, byli zamożni i oświeceni, Poznań stał się ośrodkiem życia umysłowego, rozwinęły się liczne stowarzyszenia ekonomiczne i społeczne. Dopiero od 1862, od czasu objęcia rządów Niemiec przez Bismarka, rozpoczął się ucisk. Powstało przeproskowskie tow. „Hakata”, rząd gwałcił konstytucję, wywłaszczał Polaków z ziemi i zabraniał używania języka polskiego na zebraniach publicznych. Najgorzej było w zaborze rosyjskim. Pomimo usiłowań Wielopolskiego doprowadzenia do ugody z Rosją i zyskania od niej ulg, wybuchło 1863 powstanie partyzanckie. Nie mając wojska, Rząd Narodowy liczył tylko na rozbudzenie ducha i wywołanie interwencji państw zagranicznych, która zawiodła; szczupłe partie powstańcze zostały rozbite przez Rosjan, a gdy ostatni dyktator, Romuald Traugutt, zginął na szubienicy, powstanie upadło, zakończone straszliwymi represjami, zwłaszcza na Litwie, gdzie Murawjew zyskał sobie przydomek „wieszateła”. Odtąd Królestwo było w prawdziwej niewoli. Zaczęły się prześladowania religijne, zwłaszcza unitów (rzeź w Krozach), zaprowadzono język rosyjski we wszystkich wystąpieniach publicznych, gnębiono młodzież w szkołach. Utrzymywano celowo ciemnotę wśród włościan, którzy, uwłaszczeni przez Aleksandra II, zachowywali się obojętnie dla sprawy narodowej. Za najmniejszą nieprawomyślność w stosunku do rządu, za nauczanie ludu, więziono i zsyłano na Syberję tysiące osób. Wobec braku nadziei wznowienia walki zbrojnej i uzyskania niepodległości, powstał w Polsce pozytywizm, kierunek uznający zasadę pracy organicznej, podniesienia przez przemysł i handel dobrobytu i oświaty w kraju. Najwybitniejsi pisarze: Świętochowski, Prus, Sienkiewicz, hołdowali tej idei. Pomimo represji wszystkie stronnictwa, a również młodzież i kobiety, prowadziły oświatę wśród ludu. Gdy w Rosji ostabionej po wojnie japońskiej wybuchła 1905 rewolucja, rozpoczęły się i w Polsce strajki robotnicze i włościańskie, zamachy na policję, żandarmerję i napady na kasy rządowe. Car rosyjski Mikołaj II, uląkszy się rewolucji, nadał konstytucję, która objęła i Królestwo. Konstytucja ta jednak była przeważnie na papierze. Liczba posłów polskich do Dumy, początkowo większa, została ograniczona do 10.

tak, że Koło polskie nie mogło w Dumie wywierać żadnego wpływu. Rozwinęły się tylko niektóre instytucje oświatowe i społeczne, jak Macierz Szkolna i Kółka rolnicze, prasa zwolniona została od cenzury prewencyjnej. Poza tem zaszedł jeden bardzo korzystny objaw: rozwinął się ruch ludowy, włościanie przestali być żywiołem obojętnym. Biorąc udział w Kółkach rolniczych, kształcąc się w szkołach gospodarczych, wybierając posłów, zainteresowani w życiu społecznym, stali się żywotną częścią narodu. Po 1908, po uspokojeniu rewolucji, zapanowała w Rosji reakcja, która odbiła się w Królestwie szeregiem procesów politycznych przeciw działaczom społecznym, wysyłanym na Syberję lub traconym. Zamknięto Macierz Szkolną, wywalczono strajkiem młodzieży szkoły polskie pozbawione zostały praw. W 1912 rząd oderwał od Królestwa ziemię Chełmską, wcielając ją do Rosji. Pomimo tych represyj, z chwilą wybuchu wojny światowej 1914, znaczna część opinii w Królestwie stanęła po stronie sojuszu z Rosją w nadziei, że ta, pobawiając Prusy i Austrię, połączy rozbite dzielnice polskie, a przewagą ich i wpływem państw koalicji zmuszona zostanie do uznania praw Polski, która utworzyłaby federację z Rosją. Podtrzymał tę nadzieję manifest naczelnego wodza wojsk rosyjskich, w. ks. Mikołaja, powołujący Polaków „w imię dawnych tradycji” do walki z Niemcami, potomkami Krzyżaków. Inne zupełnie przekonania panowały w Galicji. Rzucano tam hasło bezwzględnej walki z Rosją, do której, jako korpus posiłkowy armii austriackiej, stanęły legiony pod wodzą Józefa Piłsudskiego. Naczelny Komitet Narodowy uważany był za tymczasowy rząd. Poznańskie zachowało się na razie biernie. Gdy Niemcy, zajmując Królestwo, wydali 1916 proklamację niepodległości Polski, Polacy, zachowując wielką wstrzeźliwość w stosunku do okupantów, stanęli do pracy organizacji państwowej. Utworzono 1917 Tymczasową Radę Stanu, zorganizowano wyższe uczelnie w Warszawie, szkolnictwo i sądownictwo cywilne. Stosunki z okupantami były, pomimo pozorów przymierza, stale napięte. Większość legionistów odmówiła przysięgi na wierność Niemcom, za co rząd niemiecki internował opornych i uwięził Piłsudskiego w Magdeburgu. W tym czasie wybuchła w Rosji rewolucja, i rząd republikański proklamował również niepodległość Polski. Po przystąpieniu Ameryki do koalicji, prezydent Stan. Zjedn., Wilson, ogłosił 14 punktów zasad przyszłego pokoju, w których, jako podstawowy warunek tego pokoju, postawił niepodległość Polski z dostępem do morza. Wobec tych konjunktur opinii wszechświatowej i zaszłych w tym czasie niepowodzeń wojennych Niemiec, Królestwo zajęło stanowisko wyczekujące. Polacy, nie mogąc walczyć niezależnie, nie stanęli po stronie żadnego ze swych ciemiężców. Z chwilą zawarcia przez państwa centralne pokoju brzeskiego z Rosją 1918, rozpoczęły się w Królestwie i Galicji ostre demonstracje przeciw okupantom. Część legio-

nów, dawna II brygada, przebiła się do Rosji, aby tam połączyć się z generałem Dowbór-Muśnickim, który zorganizował kilkudziesięciotysięczny korpus polski. Dowódca legionów, Józef Haller, przedostał się ze swymi wojskami na Murmań, a stamtąd do Francji. Tam, gdy rządy Koalicji ogłosiły w Wersalu utworzenie niepodległego państwa polskiego, zorganizowano korpus polski. Jednocześnie utworzył się w Paryżu Komitet Narodowy pod przewodnictwem Romana Dmowskiego, uważany przez koalicję za rząd polski. W Warszawie powstała, na miejsce Tymcz. Rady Stanu, Rada Regencyjna, organizowano ministerja, wyczekując tylko końca okupacji. Gdy zwyciężone Niemcy wycofały 11 listopada 1918 wojska z Polski, powrócił do Warszawy uwolniony z Magdeburga Józef Piłsudski. Wtedy Rada Regencyjna rozwiązała się, składając władzę w ręce Piłsudskiego, jako Naczelnika państwa. Polska odzyskała niepodległość po 123 latach niewoli. Ob.: 1) historia, tablica chronologia historyczna, 2) Polska, 3) wojny polskie.

„Polska Gazeta Lekarska”, dawniej „Gazeta Lekarska”, „Przegląd Lekarski” oraz „Czasopismo Lekarskie” i „Lwowski Tygodnik Lekarski” (wydawnictwo zbiorowe), tygodnik, założony w 1922. Główny komitet redakcyjny we Lwowie; komitety miejscowe w Warszawie, Krakowie i Łodzi.

Polska Konstytucja, ob. Konstytucje polskie.

Polska Kontrola Państwowa. W myśl art. 9 konstytucji z dn. 17 marca 1921 r. do kontroli całej administracji państwowej pod względem finansowym, badania zamknięć rachunków państwa, przedstawiania corocznie sejmowi wniosku o udzielenie lub odmówienie Rządowi absolutorium, jest powołana Najwyższa Izba Kontroli, oparta na zasadzie kolegialności i niezależności sędziowskiej jej członków. Organizację Najwyższej Izby Kontroli i sposób jej działania określa ustawa z 3. VI. 1921 r. (Dz. Ust. N. 51, poz. 314). Prezes Najwyższej Izby Kontroli zajmuje stanowisko równorzędne ministrowi, nie wchodzi jednak w skład Rady Ministrów; za sprawowanie swego urzędu i za podległych mu urzędników jest odpowiedzialny bezpośrednio przed Sejmem. Okręgowych izb kontroli istnieje 8, a mianowicie: w Warszawie, Kielcach, Brześciu n/Bugiem, Wilnie, Krakowie, Lwowie, Poznaniu i Katowicach. Izba okręgowa kontroluje urzędy miejscowe, podległe ministerstwu. Kontrola państwowa wykonywa: 1) kontrolę faktyczną i 2) kontrolę zastępczą. Kontrola faktyczna obejmuje: badanie umów i wszelkich zobowiązań, rewizję kas, rachunkowości, rewizję składów, magazynów, inwentarzy i woźole majątku państwowego oraz sprawdzanie na miejscu wszelkich robót i dostaw z punktu widzenia celowości i pod względem gospodarczym. Kontrola zastępcza polega na sprawdzaniu rachunków pod względem formal-

nym, cyfrowym i co do istoty dokonanych czynności.

Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa (w skróceniu P. K. K. P.) powołana została do życia przez rozporządzenie niem. Gen. Gub. z dnia 9. XII. 1916 r., jako instytucja, emitująca banknoty polskie. Na zasadzie ustawy z dn. 7. XII. 1918 r. (Dz. Pr. Nr. 19 poz. 56 z 1918) P. K. K. P. stała się jedyną emisyjną instytucją bankową Państwa Polskiego, kasą centralną urzędów państwowych i miejscem przechowywania depozytów, znajdujących się pod opieką państwa. Początkowa emisja biletów oznaczona została na sumę 500,000.000 Mk., następnie ustawami kwota ta została wielokrotnie podwyższona. W związku z utworzeniem Banku Polskiego (28. IV. 1924), P. K. K. P. uległa likwidacji i, na podstawie specjalnego układu między rządem a władzami tegoż Banku, Bank Polski przejął aktywa i pasywa b. P. K. K. P.

Polska literatura (1000—1920). Literatura polska była, w swym odległym początku i z górą dziewięciowiekowym rozwojem, odgałęzieniem literatury zachodniej, chrześcijańskiej, uniwersalnej, którego językiem była niegdyś łacina, potem, w miarę odchylenia się od uniwersalizmu, polszczyzna. Stanowiła zatem jakby ciąg dalszy literatury antyku, którego kult znamionuje wieki średnie, a w wyższym stopniu Renesans i barok. Wieki średnie, jako pierwsza epoka literatury, opierały się już o antyk, jak dowodzi znajomość u nas Owidjusza, Persjusza, Stacjusza, Terencjusza, Boecjusza, wreszcie Sallustjusza i Marcjana Capelli. Odziedziczyły one po antyku i pierwszych wiekach chrześcijaństwa pewne rodzaje literackie, które uprawiali, jak legendy o świętych, roznieśli i kroniki, poezję łacińską, wreszcie traktaty filozoficzne, moralne i polityczne, najmniej kazania, które, pod wpływem scholastyki zmieniły się w rodzaj traktatu i odpychały osłonością i formalizmem. Widzimy u nas najpierw legendy męczeńskie o św. Wojciechu i św. Stanisławie, które zawierają pewne myśli polityczne. Ascetyzm franciszkański przyniósł następnie legendy o św. Kindze, Salomei, Jolancie, Jadwidze. Po krótkiej przerwie, za czasów reformacyjnych, legenda objęła znów panowanie za reakcji katolickiej i stanowiła główny pokarm narodu, przynajmniej do początku przyszłego wieku. Kronika spełniała rolę legendy i okazywała, dzięki Anonimowi, zwanemu Gallusem, i Wincentemu Kadłubkowi, sporo artyzmu. Zmniejszył się ten artyzm u Janka z Czarnkowa, by zaznaczyć się znowu u Jana Długosza, który szukał związku przyczynowego między wypadkami i wypowiadał się w sposób bliski swemu wzorowi, Lwjużowi. Za wczesnego renesansu pojawiła się nadto biografia świecka na wzór Swetonjusza, która przyświecała Kallimachowi w jego charakterystyce Grzegorza z Sanoka. Poezja łacińska średniowieczna, jako oparta o tzw. metryki, czyli przepisy tworzenia wierszy

a nie o wzory, wykazała mało postępu. Więcej interesująca była poezja polska, rozmaita w formie i przeważnie religijna. Mimo bezmienności średniowiecznej, rozlała się twórczość tego rodzaju szeroko, choć nie śpiewano w kościele w języku narodowym, a raczej w obozie, na wojnie, w procesjach. Traktaty polityczne Pawła Włodkowica, Jana Ostoroga, Henryka z Góry, zapowiadały bogaty rozwój literatury politycznej; rozwiązywały już teraz zagadnienie znaczenia międzynarodowego, jak suwerenność państw narodowych wobec uniwersalnych potęg papieżstwa i cesarstwa. Pojawiły się zaś w epoce, gdy państwo Jagiellonów osiągnęło najwyższy szczyt politycznego rozwoju. Renesans rozwijał dalej kronikę, w której można było wyróżnić kronikę uniwersalną Marcina Bielskiego, kronikę narodową Marcina Kromera, kronikę współczesnych wypadków Górnickiego, Orzechowskiego, Orzelskiego, biografję świecką Hozjusza, Orzechowskiego. Reszki, Heidensteina. Wysoko wybujała teraz moralistyka z Mikołajem Rejem na czele. Włączyła się ona często z literaturą polityczną, jak wskazuje choćby Andrzej Frycz z Modrzewa. Objął on po raz pierwszy całokształt życia, by w każdym kierunku dawać wskazania i włączać nadto swe wywody z dążeniami o charakterze wyznaniowym i protestanckim. Do walki z nim stanął Hozjusz, jako przywódca obozu katolickiego. Z jego ducha wypłynęła bujna polemika katolicka, która zwalczała polemistów luterskich, jak Glicner, kalwińskich, jak Niemolewski, arjańskich, jak Moskorzowski. O niego oparł się święty rozkwit kaznodziejstwa, który szedł o lepsze z kaznodziejstwem protestanckim, i dał Wujka, Powodowskiego, wreszcie polemistę, hagiografa i kaznodzieję Piotra Skargę. Literatura polityczna i religijna rozbiła się na odłamy wedle wyznania, z którego pochodził dany pisarz. Świetnie wyróżniała się od średniowiecznego formalizmu i przyziemnego punktu widzenia poezja łacińska, potem polska. Zrazu konwencjonalna i nieindywidualna, znalazła ona w Janie Kochanowskim prawdziwego liryka, mistrza elegji, trenu, ody, wreszcie nieprześcignionego tłumacza psalmów. Bezpośredniość uczucia, harmonja treści i formy, poetyczność stylu, nie powtórzyły się odąd w poezji polskiej w tym stopniu, aż do czasów romantyzmu. Barok wyobrażał tylko odbicie Renesansu i był ubogi w większe talenty. Wszystkie literackie rodzaje renesansu znaczyły się w nim dalej. Kronika objawiała niekiedy dużo wyrazistości w charakterystyce u Plaseckiego, pamiętnikarstwo, dzieki Paskowi, zdobyło się na barwny obraz czasu. Ale inteligencji Heidensteina nie miał żaden z kronikarzy. Wśród statystów Andrzej Maksymilian Fredro pochłagał formą aforystyczną, ale i raził anarchizmem szlacheckim. Stanisław Heraklusz Lubomirski celował szczerością, smakiem, pogardą powierzchowności, ale odtrącał pesymizmem. Upadło, zabite conceptem, kaznodziejstwo, choć niekiedy i w niem

znać było potępienie anarchii i upadku obyczajów. W poezji szukało się wzorów włoskich i albo pragnęło się im nadać, albo rozbijało się na fraszki i facje. Te ostatnie udawały się w ogromnej ilości Wacł. Potockiemu, który wyrażał polski, szlachecki, odrebny pogląd na świat i był pełen sarmackiej tężyzny i niewybredności. Wirtuozyja i błyskotliwość Andrzeja Morsztyna zapowiadały erotyzm i finezję rokoka. Za rokoka uwydatnił się powolny postęp myśli politycznej od anarchii do organizacji. Ale dopiero Stanisław Hieronim Konarski porzucił półśrodki i dał początek politycznej odbudowie państwa piórami Wybickiego, Staszica i Kollataja. Pod działaniem hasel francuskich radykalizowała się literatura w kierunku zrównania stanów, polepszenia losu włościan, nawet zniesienia ustroju monarchicznego. W poezji ujawniły się wpływy angielskie za pośrednictwem francuskich, a francuskie przenikały wszędzie i budziły zamiłowanie do teatru. Dzięki niemu rozwijała się pod znakiem Molière'a komedia; pod znakiem Corneille'a i Woltera tragedia. Konwencjonalna, retoryczna, pozbawiona historycznego kolorytu, tragedia pseudoklasyczna ustąpiła komedii, w której dar obserwacji, żywy dialog, szczery dowcip stworzyły, już przed Fredrą, szereg dzieł o wybitnej wartości, jak zwłaszcza komedje Zabłockiego. Satyra w Naruszewiczu, bajka w Krasickim, sielanka w Książce, poemat dydaktyczny w Trembeckim znalazły mistrzów niepoślednich. Ignacy Krasicki uprawiał nadto poemat heroikomiczny, epopeję klasyczną, wreszcie romans. Zyskał powodzenie głównie w tym ostatnim dla zdrowego realizmu, mądrej myśli obywatelskiej, prostoty stylu, którego próżno szukać było u poetów, chcących, jak np. Książka, wprowadzić styl czuły, a w istocie sztuczny, wysłony, zmanjerowany. Idylizm rokoka wyraził się naturalniej tylko u Karpińskiego, a przechował, w stanie szczerkowym, u Brodzińskiego i młodego Mickiewicza. Po rozbiorach dokonano się najpierw przejście do porządku nad galanterią rokoka. Nowe pokolenie zaczęło wyraźnie być gorętsze od racjonalistów przeszłego wieku, a wzmagały się wpływy angielski w osjanizmie, walterscotyzmie, byronizmie, odwrócił twórczość od rzeczywistości, wiodąc w kraj fantazji. W historii, która ruszyła naprzód dzięki Naruszewiczowi, jako zwolennikowi metody Woltera, zaznaczył się wpływ Lelewela, który upatrywał nadludzkie sprężyny w dziejach, uznawał providencjalizm, zwracał umysły do ogarnienia całości dziejów, choć nie lekceważał i dziejów narodowych. Mickiewiczowi torował drogę Niemcewicz swą anglomanją, gdy znów Fredro, jako komedjopisarz w duchu pseudoklasycznym, podniósł z kurzu przeszłości sprawy ludzkie, nasycił je przepyszny barwami życia, objawił humor niezrównany i niewyczerpany. To był ostatni pseudoklasyk, gdy Feliński, jako tragiczny, dający tylko retorykę tyrańcy i potoczność wiersza, blednie wobec wielkości tragicznej Słowackiego. Romantyzm

wywodził się sam z tęsknoty za tem, co wybiega poza ziemskość i współczesność. W istocie kochał człowieka, chciał, jak i pokolenie poprzednie, uszczęśliwienia człowieka. Usiłował wniknąć w przeszłość narodu nie dla celów sztuki, ale dla znalezienia tam wartości, które sam wyznawał. Nie był sztuką dla sztuki, ale sztuką dla idei. Z geniusza jednostki wyszedł, by pójść potem różnymi drogami do jednego celu. Od metafizyki, fantastyki, ludowości, przerzucił się romantyzm u Adama Mickiewicza do twórczości raczej klasycznej i realistycznej, co widać i u Juliusza Słowackiego, który, jako tragiczny z instynktu, usiłował stworzyć epopeję w duchu renesansowym i nakreślić dzieje jednostki ludzkiej pod pozorami historyczności, jednostki raz buntującej się przeciw Bogu, raz zmierzającej do wewnętrznego uszeregowania i ujarzwienia. Zygmunta Krasicki uzupełnił trójcę, której nie wystarczyła rzeczywistość obecna. Gdy klęski wojen napoleońskich i powstania listopadowego groziły zatruć ducha narodu, przewyciężył on wraz z Mickiewiczem i Słowackim pesymizm i wysunął myśl o Chrystusowej roli narodu. Jeżeli w jego pierwszych dziełach pesymizm był rozstrzygający, optymizm następnych, utwierdzając wartość jednostki, narodu i ludzkości, utwierdzał też wartość Polski. Jeżeli romantyzm rozwinął w pełni skrzydła na emigracji we Francji, to w kraju, skrepowanym cenzurą zaborców, krzewiły się tymczasem studia naukowe nad przeszłością, czasopiśmiennictwo, przedstawiające różne kierunki polityczne, społeczne i religijne, powieść, skłonna raczej do realizmu lub historyzmu. W poezji zachwycała wielu gawęda starszlachecka Pola i Syrokomli, choć najwyższą z pewnością poszybował, w prozaicznej gawędzie i wielkiej historycznej kompozycji Henryk Rzewuski, oraz niezły dramaturg i komedjopisarz, a nadewszystko głęboki analityk dusz i znawca szlacheckiego środowiska, Józef Korzeniowski. Jeżeli poeci typu Pola lub Syrokomli, a jeszcze bardziej Ujejskiego, Romanowskiego, Lenartowicza, Łuszczewskiej, nie dorównywali skalą talentu mniejszym emigracyjnym poetom, jak Goszczyński lub Zaleski, to znów długo musiał ustępować Rzewuskiemu i Korzeniowskiemu Józef Ignacy Kraszewski. W epoce, kiedy życie literackie Warszawy prawie zamarło, hołdował on niby romantyzmowi, potem, próbując się w różnych rodzajach i kierunkach, ogarnął bystrym wzrokiem wszystkie warstwy społeczne, choć jednolitego kierunku nie utrzymał i chwiał się w swych poglądach do końca. Jako romansopisarz historyczny dawał niekiedy momenty pełne życia, choć tu musiał niebawem współzawodniczyć z Zygmuntem Kaczkowskim, który, potępiając romantyczny indywidualizm, dał typ niezależnego i wzorowego szlachcica, przeciwstawiony Soplicy Rzewuskiego a może i Mickiewicza. W epoce realizmu próbował Kaczkowski przeciwstawiać się Henrykowi Sienkiewiczowi. Pewne znacze-

nie odyskiwała i poezja, gdyż nie zasklepiła się odąd na obce wpływy ze znaczną szkodą dla postępu treści i formy. Zbliżyła się i ona do realizmu i odtwarzała swe pomysły cierpliwie, misternie i z wykończeniem zadziwiającem. Tak przedstawiała się u Felicjana Faleńskiego, który nie nakładał nigdy koturnów nie nastrojał się byronicznie, unikał wywnętrzeń i był zawsze zrównoważony i cichy. Zdaniem epoki poezja musi odbijać wiernie rzeczywistość, pracować nad spełnieniem programu pracy organicznej. Tego zdania nie posłuchał ani Faleński, ani Ad. Asnyk, który również ukrył się w swej poezji, choć włożył w nią siebie ze swemi goryczami, marzeniami i sceptycyzmem pokolenia pozytywnego. Im dalej w lata, tem bardziej rozwieliła się u niego prozaiczna prostota, by nie ośmiewać ani kolorytem ani rytmem. Poetką o pożądaną przedmiotowość, liryzmie, zdolności odtwarzania scen z życia powszedniego była Marja Konopnicka. W rzeczach większych słaba i wielomówna, promienieje Konopnicka rzewnością uczucia w drobnych lirykach ludowych o szczególnym blasku i melodji. Wobec niezaprzeczonego, ale mało żywiołowego artyzmu Asnyka lub rzewnej wirtuozyi Konopnickiej, błady twory poetów niewątpliwie uczonych, jak Szujski lub Bełcikowski, ale uzdolnionych bardziej jako historycy i krytycy, a nie dramaturgowie historyczni, bez intuicji psychologicznej i stylu poetyckiego. Jeżeli kiedykolwiek krytyka literacka miała u nas znaczenie, to teraz, gdy, nie wdając się w spekulacje Mochnackiego lub Tyszyńskiego, wnikała w indywidualności twórcze. Szła tu mniej za płytkim i błyskotliwym Siemińskim, a więcej za dobrym psychologiem i wytwornym estetą Julianem Klaczko, od którego pochodzi Stanisław Tarnowski, mierny erudyta ale doskonały eseista i stylista. Piotr Chmielowski, jako jego przeciwieństwo, poszedł w ślady gruntownego i systematycznego Tyszyńskiego, choć nie naśladował go w jego technicznych heglizm historyczoficznych spekulacjach. Najwięcej czytelników zdobywała powieść społeczna Zacharjasiewicza, humorystyczna Lama, wreszcie Elizy Orzeszkowej i B. Prusa. Orzeszkowa wypowiadała wyraźnie dążność pozytywną. Dbała mniej o erotyzm, a więcej o tendencję, ale i ona liczyła się z rzeczywistością, wnikała w dusze współczesne, wyróżniała przedziwnie środowiska społeczne, pociągała poezją stylu. Rzecznikiem spraw społecznych był i Prus, niezrównany w obrazach rodzajowych, umiejący zdobyć się i na wielką całość o przepyszny kolorycie historycznym i pełnej optymizmu ideowości. Przeszłości się nie zaparł, a współczesność odczuwał gorąco Sienkiewicz. Dzięki niemu proza przejęła od poezji powagę, serdeczność, poetyczny kąć widzenia. Nie poezja, ale proza Renesansu stała się najwyższym kształtem estetycznym czasu, poprawiając realizm, uszlachetniając naturalizm, panując nad impresjonalizmem. W nowelach nikt nie umiał się tak ograniczyć, a jednocześnie tyle powiedzieć,

w trylogii historycznej tak podkopać pesymizm, ogarniający ducha polskiego, w romansie psychologicznym taką rozwinąć analizę i tak subtelny styl. Jak ludzie, tak obrazy udawały się Sienkiewiczowi mistrzowsko, gdyż, myśląc obrazami, czarując zmianą tonu, olśniewając kontrastami, był człowiekiem w pełni i zrawcą rzeczywistości. Modernizm pogłębił znajomość rzeczywistości i pokazywał ludzi bardziej od wewnątrz. Zwrócił się do dziedziny podświadomości, nie gardził metafizyką, niekiedy wracał jakby do wierzeń romantycznych. Wrażliwość spostrzegawcza i technika artystyczna naturalistów, jak Sieroszewski lub Zapolska, nie są mu obce. Począta się kultem symbolistów, który, wraz z Przesmyckim, wyznaje Kazimierz Tetmajer. Ale jego liryka słabości, znużenie rozstroju, wywoływały nastroje, lecz nie umiały ujawnić myśli. Potrzeba było nowych ludzi, którzy, jak Stanisław Przybyszewski, umieli powiedzieć, jak niegdyś romantycy, że sztuka jest odtworzeniem tego, co jest wieczne, niezależne od zmian i przypadkowości, niezawisłe od czasu ani od przestrzeni, a więc odtworzeniem istoty duszy we wszystkich jej przejawach, niezależnie od tego, czy są złe, brzydkie lub piękne. Sztuka jest bowiem celem sama w sobie i odbiciem absolutu duszy, tej potęgi osobistej, kroczącej od jednej wieczności do drugiej, a ogarnionem wielkimi nieznanem. Obok Przybyszewskiego, który tworzył szczególnie dobre dramaty, wysuwa się Jan Kasprówicz, potężny siłą swego liryzmu, uczestniczący twórczo w szeregu faz literatury, uwieczniającej w cudownych symbolach upadki i wloty ducha ludzkiego. Jeżeli Słowacki wznosił się już do wyżyn tragizmu antyku, Kasprówicz, wychowany na wzór Kochanowskiego i Mickiewicza, był tragicznym nie tyle w tragedji, ile w liryce o momentach dramatycznych, świadomych dysonansach, nastrojowej wizyjności, rytmie swobodnym, wzbierającym raz burzliwym nurtem, raz szereg rozlewną i powolną. I Miciński ujmował w mity najgłębsze przeżycia jednostki, narodu, ludzkości. Ale istotnych dzieł sztuki, poza drobnymi lirykami, nie dał. Natomiast Stefan Żeromski, mimo głębokiego pesymizmu, dał szereg arcydzieł, przepojonych raz niespotkanem dotąd poczuciem przeszłości, raz niezrównanym odczuciem przyrody, raz utopijną ale szlachetną ideologią. Wszystkie epoki odczuwał, ale najmocniej interesował się współczesną Polską. Antykiem bardziej od Kasprówicza był przeniknięty Stan. Wyspiański. Wchłoniawszy w siebie wpływy naturalizmu, znał on rzeczywistość, choć działał wizjami. Fatalista, żądał przecież walki z losem. Marzyciel, uwielbiał czyn, szukając w każdym z bohaterów winy tragicznej, wskazywał ją w szeregu postaci dziejowych i w społeczeństwie współczesnym. Zapatrzonej w Polskę, jak wielcy romantycy, spełnił i ideał dramatu, o którym tylko marzył Mickiewicz. Instynktem scenicznym dorównał Słowackiemu, choć

PRZEGLĄD CHRONOLOGICZNY LITERATURY POLSKIEJ

- Wiek X. Rocznik Wielkopolski.
Wiek XI. Passio S. Adalberti Martyris.
1110—1113 Kronika Gallusa.
1122—1136 Rocznik Świętokrzyski.
Ok. 1206 Kronika Kadłubka.
Rocznik Krakowski.
Kronika Dzierżwy. } zabytki powstałe w XIII w.
Marcina Polaka.
Pieśni łacińskie o św. Stanisławie.
Modlitwy codzienne — najdawn. zabytek piśm. polskiego.
Kronika Wielkopolska.
Wiek XIV. Statut Wiślicki. 1347.
Pieśni o Albercie, wójcie krakowskim. — Kronika Janka z Czarnkowa. — Kazania Świętokrzyskie. — Pieśń Bogarodzica. — Psalterz Florjański. — Kazania Gnieźnieńskie. — Żywot św. Błażeja.
- 1418 Tractatus de ordine Cruciferum — Pawła Włodkowica.
1420 Wiersz o bitwie pod Grunwaldem.
1430 Tractatus de Sacramentis — Mikołaja z Błonia. Utwory poetyckie — Adama Świnki.
1445 Traktat o ortografii polskiej — Parkosza.
1455—1480 Historia Polski — Długosza.
Ok. 1474 Kalendarz na r. 1474 (pierwszy znany druk krakowski).
1478 De vita et moribus Gregorii Sanocensis Kalimacho.
1488 Pieśń o Bożym umęczeniu — Ładysława z Gielniowa.
1491 Pierwsze druki starostwiankie w Krakowie. Biblia królowej Zofii. Psalterz Puławski. Modlitewnik Nawojki. Legenda o św. Aleksym. Hymn o Duchu Świętym. Dialog mistrza ze śmiercią. Skarga umierającego. Pieśń o zabiciu Tenczyńskiego. Pieśń o chlebowym stole. Rozmyślenia o żywocie P. Jezusa. Historia Trzech Króli. } zabytki powstałe w ciągu XV w.
- 1506 Pierwodruk pieśni Bogarodzica.
1512 Opis peregrynacji Anzelma Polaka do Ziemi Św.
Ok. 1514 Ogródek duszy — Biernata z Lublina. Powieść o papieżu Urbanie.
1517 Tractatus de duabus Sarmatiis — Miechowity.
1518 Ortiographia — Zaborowskiego.
Oratio ad Caesarem Maximilianum — Erazma Ciołka.
1519 Chronica Polonorum — Miechowity.
1521 Rozmowy Salomona z Marchołem — Jana z Koszyczek.
Wydanie Kroniki Miechowity.
Ok. 1522 Ezop — Biernata.
1529 De nostrorum temporum calamitatibus — Dantyszka.
1534 Herbarz cz. Zielnik — Falimierza.
1535 Gadki — Andrzejka z Kobyłina.
Żywoty filozofów — Marcina Bielskiego.
1538 Jonas propheta — Dantyszka.
Querella Republicae Regni Pol. } Janickiego.
1542 Tristium liber I
1543 De revolutionibus orbium coelestium — Kopernika.
Fidelis subditus } Orzechowskiego.
Turcyki
De poena homicidii, Frycza Modrzewskiego.
Krótka Rozprawa } M. Reja.
Catechismus
- 1544 Wyznanie wiary chrześcijańskiej — Seklucjana.
1545 Żywot Józefów — Reja.
Napomnienie polskie ku zgodzie — St. Łaskiego.
Ok. 1546 Psalterz Dawidów — Reja.
1547 Catechismus — Seklucjana.
Pieśni Duchowne
1551 Kronika wszystkiego świata — M. Bielskiego.
Testament nowy i ortografia — Murzynowskiego.
De republica emendanda — Modrzewskiego.
1553 Leges seu Statuta — Przytuskiego.
Confessio fidei — Hozjusza.
1554 De republica emendanda (zupelne bazylejskie wyd.) Modrzewskiego.
- 1555 De origine et rebus gestis Polonorum — Kromera
1557 Postylla — Reja.
Komedia Justyna i Konstancji — M. Bielskiego.
Statuta — Herburt.
1558 Wizerunek — Reja.
De expresso Dei verbo — Hozjusza.
Pieśń o Potopie — J. Kochanowskiego.
Psałterz Dawidów — Lubelczyka.
1561 Biblia — Leopoldy.
O śmierci J. Tarnowskiego — Kochanowskiego
1562 Zwierzyniec — Reja.
1563 Dyalog ok. egzekucji — Orzechowskiego.
Biblia Brzeska.
1564 Quincunx — Orzechowskiego.
Zgoda, Satyr, Zuzanna, Czego chcesz od nas Panie — Kochanowskiego.
1565 Apocalypsis — Reja.
Ziemianin — Orzechowskiego.
1566 Dworzani — Górnickiego.
1568 Zwierciadło (Żywot człowieka poczciwego) — Reja.
1569 Sprawa rycerska — Paprockiego.
Proporzec — Kochanowskiego.
1570 Historia o kszężciu finlandzkim — Kromera.
1573 Postylla — Wujka.
1574 Goniec cnoty — Strykowski.
1576 Koło rycerskie — Paprockiego.
1577 O jedności Kościoła Bożego — Skargi.
Polonia — Kromera.
1578 Odprawa posłów greckich (przedstaw.) — Kochanowskiego.
Epistolae illustrium virorum — Karnkowskiego.
Dyas Zamechska, Kochanowskiego.
Sarmatae Europae descriptio — Strykowski.
Psałterz Dawidów — Kochanowskiego.
1579 Żywoty Świętych — Skargi.
1580 Treny, Lyricorum libellus, Pieśni i Kochanow-trzy, De expugnacione Polottei. } skiego.
Postylla — Grzegorza z Żarnowca.
Biblia Ostrogska.
1582 Kronika litewska — Strykowski.
1583 Epinicion — Epithalamion.
Jezda do Moskwy. } Kochanow-skiego.
1584 Epitalamjum na wesele K. Radzi-wiła.
- Elegiarum libri IV, Foricoenia.
Roxolania — Klonowicza.
Herby rycerstwa polskiego — Paprockiego.
1585 Zale nagrobne — Klonowicza.
1586 Sen majowy, Sejm niewieści — M. Bielskiego.
1587 Victoria deorum — Klonowicza.
Rozmowa nowych proroków — M. Bielskiego.
Wróżki — Kochanowskiego.
Custus Joseph — Szymonowicza.
1589 O Czechu i Lechu. } Kochanowskiego.
1590 Fragmenta.
1595 Nowy Testament — Wujka.
Flis — Klonowicza.
Kazania na niedziele i święta — Skargi.
1597 Kronika polska — J. Bielskiego.
Synod Brzeski — Skargi.
Pożar — Klonowicza.
Kazania Sejmowe — Skargi.
1599 Biblia — Wujka.
1600 Babie koło — Grochowskiego.
Worek Judaszów — Klonowicza.
1601 Rytmy — Sępa Szarzyńskiego.
1605 Katechizm — Rakowski.
Światowa rozkosz — Hier. Morsztyna.
1609 Wzywianie do pokuty — Skargi.
1611 Annales — Orzechowskiego.
1614 Sielanki — Szymonowicza.
1616 Rozmowa o elekcji — Górnickiego.
1618 Goffred — Piotra Kochanowskiego.
Pentesilea — Szymonowicza.
Myślistwo z ogary — Ostroroga.
1623 Kazania obozowe — Birkowskiego.
1624 Demon Socratis — Górnickiego.
1628 De claris oratoribus Sarmatae — Starowolskiego.
1632 Lyrica — Sarblewskiego.
Prawy rycerz — Starowolskiego.
1637 Dzieje w Koronie — Górnickiego.
Z chłopca król — Baryki.

- 1641 Rozmowa plebana z ziemianinem — Ł. Opaliń-skiego.
Orbis Polonus — Okolskiego.
1645 Reformacja obyczajów polskich — Starowolskiego.
1647 Selenographia — Heweliusza.
Kanika — A. Morsztyna.
1648 Polonia defensa — Ł. Opalińskiego.
1648—55 Utwory młodzieńcze — W. Potockiego.
1649 Władysław IV — Twardowskiego.
1650 Satyry — Ł. Opalińskiego.
Droga do zupełnej wolności — Górnickiego.
Antypasty małżeńskie — H. Morsztyna.
1652 Lament utrapionej matki — Starowolskiego.
Slawonia reformata — Węgierskiego.
Gestorum Populi Poloni } Fredry.
sub Henrico Valesio }
1654 Roksolanki — Szym. Zimorowicza.
1655 Philomachia — H. Morsztyna.
1658 Przystawia mów potocznych — Fredry.
1660 Analecta mathematica — Kochańskiego.
1661 Merkurjusz polski (pierwsze czasopismo polskie).
Pieśń w ucisku — Morsztyna.
Ok. 1661 Poeta — Ł. Opalińskiego.
Lutnia, Psyche — A. Morsztyna.
1663 Sielanki — J. B. Zimorowicza.
1664 Monita politico-moralia — Fredry.
Kamień, świadectwa, Różaniec — Kochowskiego.
1669—72 Wojna Chocimska — W. Potockiego.
1673 Zwycięstwo na polach Chocimskich — R. Le-zczyński.
Classicum nieśmiertelnej stawy — S. Leszczyński.
1674 Niepróżnujące próżnowanie. } Kochowskiego.
Fraszki.
Początek — Potockiego.
Sławna wiktoria — Zb. Morsztyna.
1681 Ogród panieński — Kochowskiego.
1683 Klimaktery
1684 Pieśni Wiednia wybawionego } Kochowskiego.
1689 Psyche, Cyd — Morsztyna.
1691 Pamiętniki — Paska.
1695 Psalmodyja polska — Kochowskiego.
1696 Poczet herbów — W. Potockiego.
1709 Epistolae historico-familiares — Załuskiego.
1724 Elegiarum libri III — Konarskiego.
1726 Historia Telemaka — J. St. Jabłonowskiego.
1728 Pamiętniki — E. Otwinowskiego.
1728—43 Korona Polska — Niesieckiego.
1730 Skrupuł bez skrupułu — J. St. Jabłonowskiego.
Vir consilii — A. M. Fredry.
1732 Volumina legum } Konarskiego.
1733 Epistolae familiares }
Rozmowa ziemianina z sąsiadem }
1741 Historia polska — Lengnicka.
1742—46 Ius publicum Regni Pol. — Lengnicka.
1745 Pamiętne uprowadzenie — St. W. Jabłonowskiego.
Nowe Ateny — B. Chmielowskiego.
1746 Propositiones philosophicae ex physica recen-torium — A. Wiśniewskiego.
1747 Jovialitates — W. Potockiego.
1748 De vera eloquentia, Ant. Malczewskiego.
L'Empire des Sarmates, J. A. Jabłonowskiego.
1749 Głos wolny — Leszczyńskiego.
Reponse au discours — Leszczyńskiego.
1752 Zbiór rymów — Drużbackiej.
Bibliotheca poetarum polonorum — Załuskiego.
De lingua polonica colloquium — Bohomolca.
1753 Ordinationes — Konarskiego.
Anatomia Rzplitej — Garczyńskiego.
1755 Komedje szkolne — Bohomolca.
1756 Tragedja Epaminondy — Konarskiego.
Kazanie w Berdyczowie — Krasickiego.
1758 Zólkiewski } W. Rzewuskiego.
1759 Natret }
1760 O skutecznym rad sposobie — Konarskiego.
Zabawki wierszem } W. Rzewuskiego.
Dziwak }
1761 Historia Star. i Now. Testamentu — Leszczyń-skiego.
Mowy i listy — W. Rzewuskiego.
1763 Rozrywki uczesne — Bohomolca.
Myśli na myśl — Konarskiego.
1764 Rozpoczęcie wyd. klasyków polskich złotego wieku przez Bohomolca.
Oeuvres du philosophe bien faisant — Leszczyń-skiego.
- 1764 Kazanie koronacyjne — Krasickiego.
Zbiór dziejopisów polskich — Bohomolca.
1765 Założenie „Monitora“.
1766 Dzieje Król. Polskiego — Albertrandego.
Małżeństwo z kalendarza — Bohomolca.
1767 Komedje na teatrum — Bohomolca.
De arte bene cogitandi } Konarskiego.
Opera lyrica }
Biblioteka historyków — Załuskiego.
Rozmowy dwóch kawalerów — Konarskiego.
1769 Historia Eufraty — Drużbackiej.
1770—77 Zabawy przyjemne i pożyteczne — Albertran-dyego i Naruszewicza.
Nędza uszczęśliwiona — Bohomolca.
1771 De religione honestorum hominum — Konarskiego.
1772 Chudy literat — Naruszewicza.
1773 Organy — Węgierskiego.
1774 Założenie „Gazety Warszawskiej“.
1775 Życie Jana Zamojskiego — Bohomolca.
Na ruinie jezuitów, Naruszewicza.
Myszeis, Krasickiego.
1776 Doświadczyńskiego przypadki — Krasickiego.
Listy — Węgierskiego.
Bajki — Książna.
1778 Monachomachja } Krasickiego
Historja }
Głos umarłych — Naruszewicza.
Pan Podstoli cz. I, Krasickiego.
1779 Satyry, Bajki — Krasickiego.
Listy krytyczne — Piramowicza.
Erotyki — Książna.
Zygmunt August — Wybickiego.
1780 Wojna Chocimska
Antimonachomachia } Krasickiego.
Listy, Solenizant }
Łgarz, Statysta }
Balik gospodarski, Zabłockiego.
Historja Narodu Polskiego — Naruszewicza.
Zabawki wierszem — Karpńskiego.
Syn marnotrawny — Trembeckiego.
1781 Doktor Lubelski } Zabłockiego.
Dziewczyna sędzią }
Fircyk w zwałach }
Złota szlafmyca }
Zabobonnik }
Carmina — Książna.
Historja K. Chodkiewicza — Naruszewicza.
O nauk matematycznych początku — J. Śniade-ckiego.
1782 Listy Doświadczyńskiego — Czartoryskiego.
Zabawki wierszem i prozą — Karpńskiego.
1783 Ustawy Komisji Edukacji Narodowej.
Rachunek algebraiczny — Śniadeckiego.
1784 Pan Podstoli cz. II. } Krasickiego.
Wiersze różne X. B. W. }
Sarmatyzm (wyst.) — Zabłockiego.
Prawo cywilne narodu polsk. — Ostrowskiego.
1785 Uwagi nad życiem J. Zamojskiego — Staszica.
Elementarz dla szkół parafjalnych — Piramowicza.
1786 Listy i pisma różne X. B. W. — Krasickiego.
Pani Podczaszna — Krajewskiego.
1787 Tauryka — Naruszewicza.
Poezje — Książna.
Władysław pod Warną — Niemcewicz.
1788 Sztuka rymotwórcza — Dmochowskiego.
Powinność nauczyciela — Piramowicza.
O podanych polskich — A. Zamojskiego.
1789 Organy — Krasickiego.
Myśl polityczna dla Polski — A. Zamojskiego.
O sukcesji tronu — Sew. Rzewuskiego.
1790 Prawo polit. narodu polskiego — Kołłątaja.
Powrót poła — Niemcewicz.
Przestrogi dla Polski — Staszica.
Bolesław III — Karpńskiego.
Odezwa obywatela — A. Krasickiego.
Co się też dzieje w Ojczyźnie naszej } Kołłątaja
Uwagi nad piśmem S. Rzewuskiego }
Ostatnia przestroga dla Polski }
O formie rządu republ. myśli — Ad. Rzewuskiego.
1791 Dumy — Niemcewicz.
Założ. Gazety Narodowej i Obcej.
Przemowa do wojska — Piramowicza.
Katechizm Narodowy.
1792 Kazimierz Wielki — Niemcewicz.
Głos przy założeniu kamienia węgielnego — Naru-szewicza.

- 1791 Pieśni nabożne — Karpińskiego.
Satyry polityczne — Zabłockiego.
Pamflety polityczne — Niemcewicza.
- 1793 O ustanowieniu i upadku Konstytucji 3 maja — Kołłątaja, Potockich i Dmochowskiego
Wiosna — Niemcewicza.
- 1794 Krakowiacy i Górale (przedst.) — Bogusławskiego.
Powieść o kamienicy narożnej — Krasickiego.
Kalendarz obywatelski — Krasickiego.
- 1795 Świątynia Sybilli — Woronicza.
Bard polski — A. Czartoryskiego.
- 1797 Zale Sarmaty, Karpińskiego.
Pieśń legionów: („Jeszcze Polska nie zginęła”) — Wybickiego.
- 1799 O niepewności zdań i nauk na doświadczeniu fundowanych — J. Śniadeckiego.
- 1800 O litewskich i polskich prawach — Czackiego.
1802 Kołłątaja program zbierania rzeczy ludowych.
1805 Hymn do Boga — Woronicza.
1806 Zofjówka — Trembeckiego.
1807 Słownik języka polskiego — Lindego.
1808 Uwagi nad ks. Warszawskim — Kołłątaja.
1809 Pamiętnik warszawski — Ościńskiego.
1811 Barbara — Felińskiego.
Listy litewskie — Niemcewicza.
- 1814 Historia literatury polskiej — Bentkowskiego.
1815 O ziemiopłodzie Karpatów — Staszica.
Historia drukarni krakowskich — Bandtkiego.
Pan Nowina — Niemcewicza.
O sztuce u dawnych, O wymowie i stylu — St. Potockiego.
Listy o języku polskim — J. Śniadeckiego.
Historyka — Lelewela.
Założenie Dziennika Wileńskiego (p. Kontryma).
Tygodnika Wileńskiego (p. Lelewela).
Pamiętnika Warsz. (p. Bentkowskiego).
- 1816 Śpiewy historyczne — Niemcewicza.
Malwina — ks. Wirtemberskiej.
Dzieła — Staszica.
Boże coś Polskę — Felińskiego.
Wiadomości brukowe.
Pisma — Felińskiego.
Ludgarda (przedst.) — Kropińskiego.
Do Dafny o poezji — Brodzińskiego.
- 1817 Jan Kochanowski w Czarnym Lesie — Niemcewicza.
Bajki i powieści — Krasickiego.
Intryga na prędcie (przedst.) — Fredry.
Mieszko, Pani Anieia — Mickiewicza.
Dzieje starożytne — Lelewela.
- 1818 Pielgrzym w Dobromilu — Czartoryskiej.
Założenie Tygodnika polskiego i zagranicznego, (p. Kicińskiego).
O klasycyzmie i romantyzmie — Brodzińskiego.
Zima miejska — Mickiewicza.
Oda do Flomatów — Mickiewicza.
- 1819 O pismach klasycznych i romantycznych — J. Śniadeckiego.
Pamiętnik po dobrej matce — Tańskiej.
Uwagi nad Jagiellonidą — Mickiewicza.
Żywila, Karylla — Mickiewicza.
Warcaby, To lubię — Mickiewicza.
Oldyna, Pieśni Madagaskaru — Brodzińskiego.
O filozofii — Jana Śniadeckiego.
Pieśń Filaretów — Mickiewicza.
- 1820 Dykjonarz poetów — Juszyńskiego.
Wesław — Brodzińskiego.
Oda do młodości (pis.) — Mickiewicza.
Myśli o dążeniu polskiej literatury — Brodzińskiego.
- 1821 Krakowiacy i Górale — J. N. Kamińskiego.
Pan Geldhab (po raz pierwszy grany) — Fredry.
Założenie Kurjera Warszawskiego.
Romantyczność (pis.) — Mickiewicza.
- 1822 Barbara Radziwiłłówna — Weżyka.
Bolesław Śmiały — Weżyka.
Mickiewicz objaśnienia do Zofjówki.
Do Lelewela — Weżyka.
Ballady i Romanse — A. Mickiewicz.
O poezji romantycznej — A. Mickiewicz.
Pierwsze utwory druk. — Odyńca.
Zrzedność i przekora (przedstaw.) — Fredry.
Maż i Zona — Fredry.
- 1823 Grażyna i Dziadów cz. II i IV — Mickiewicza.
1824 Bajki — Jachowicza.
Ballady — Witwickiego.
- 1924 Dwór w Lipinach — Brodzińskiego.
Noc w Zofjówce — Goszczyńskiego.
Historja Narodu Polskiego t. I — Naruszewicza.
- 1825 Jan z Tęczyna — Niemcewicza.
Mochnacki zakłada Dziennik Warszawski (organ romantyków).
O duchu i źródłach poezji w Polsce — Mochnackiego.
Dziennik Franciszki Krasieńskiej — Tańskiej.
Marja — Ant. Malczewskiego.
Poezje — Odyńca.
Damy i huzary — Fredry.
Ostatnia przechadzka — Goszczyńskiego.
- 1826 Sonety — Mickiewicza.
Pojata — Bernatowicza.
Odlutki i poeta (przedst.) — Fredry.
Próby dramatyczne — Korzeniowskiego.
Komedje — Fredry.
Pan starosta — Skarbka.
Gazeta Polska (1826—1831).
Dzieła — E. Słowackiego.
- 1827 Podole — Gosławskiego.
Oda do młodości (druk.) — Mickiewicza.
- 1828 Konrad Wallenrod — Mickiewicza.
Grób rodziny Reichstaldów — Krasieńskiego.
Poezje — Gosławskiego.
Zamek Kaniowski — Goszczyńskiego.
Myśli o literaturze polskiej — Mochnackiego.
Loi théologique du hasard — Hoene-Wrońskiego
Farys (pis.) — Mickiewicza.
- 1829 O krytykach i recenzentach warsz. — Mickiewicza.
Kurjer Polski (1829—1831).
Listy do klasyków i romantyków — Morawskiego.
Izora — Odyńca.
Poezje — Chodźki.
Sen Elżb. Piłeckiej — Krasieńskiego.
Kurs poezji, Piękna kobieta — Korzeniowskiego.
1830 Piosnki sielskie, Poezje Biblijne — Witwickiego.
Pisma rozmaite: („O krytyce”, „O egzaltacji”, „O entuzjazmie”) — Brodzińskiego.
Recenzenci i estetycy — Brodzińskiego.
Mnich — Korzeniowskiego.
Hugo — J. Słowackiego.
Ziemiaństwo polskie (koniec) — Koźmiana.
Pierwsze utwory — J. I. Kraszewskiego.
Ułomek z dawn. rękopisu słow. — Koźmiana.
Mściwy karzeł, Teodoro król bórów, On, Starosta Wilczek, Władysław Herman i dwór jego — Z. Krasieńskiego.
Lud polski — Gołębiewskiego.
Przystawia narodowe — Wójcickiego.
O literaturze polskiej w XIX w. — Mochnackiego.
Hymn do Bogarodzicy — Słowackiego.
Oda do wolności — Słowackiego.
- 1831 Kulik Polaków — Słowackiego.
Pieśń legionu litewsko-ruskiego — Słowackiego.
Nowosilcow w Wilnie — Lelewela.
Pan Walery — Kraszewskiego.
O narodowości Polaków — Brodzińskiego.
Jus Polonicum — Bandtkiego.
Pobudka — Goszczyńskiego.
Artykuły polityczne — Mochnackiego.
Prodrome du Messianisme — Hoene-Wrońskiego.
- 1832 Reduta Ordon (pis.) — Mickiewicza.
Dziadów cz. III (pis.) — Mickiewicza.
Poezje — Słowackiego.
Księgi pielgrzymstwa i Narodu polskiego — Mickiewicza.
Dziennik podróży do Tatrów (pis.) — Goszczyńskiego.
- 1833 Poezje (Lambro, Godzina myśli) — Słowackiego.
Dziady cz. III (wyd.) — Mickiewicza.
Poezje — Garczyńskiego.
Pieśni Janusza — W. Pola.
Poezje utwora polskiego — Gosławskiego.
Pieśni pielgrzyma polskiego — Gaszyńskiego.
Gastoń — Krasieńskiego.
Śluby panieńskie (przedst.) — Fredry.
Pan Jowialski (przedst.) — Fredry.
- 1834 Agay-Han, Nieboska komedja — Krasieńskiego.
Kordian — Słowackiego.
Pan Tadeusz — Mickiewicza.
Poezje Litwina — Goreckiego.
Powstanie Narodu Polskiego — Mochnackiego.
Pisma Auxerskie — Mochnackiego.
Sobótka — Goszczyńskiego.

- 1834 Zemsta (przedst.) — Fredry.
O poezji narodowej — Grabowskiego.
- 1835 Giau Bajrona w tłum. — Mickiewicza.
Dożywocie (przedst.) — Fredry.
Pocklanie do braci wygnańców (pis.) — Brodzińskiego.
- 1836 Pamiętniki (ogłoszone drukiem) — Paska.
Irydjon — Krasieńskiego.
Starosta Kaniowski — Grozy.
Złota дума — Zaleskiego.
Pisma rozmaite — Mochnackiego.
Les Confédérés de Bar, Jacques Jasieński — Mickiewicz.
Pieśni ludu Białochrobatów — Wójcickiego.
Domek mojego dziadka — Chodźki.
- 1837 Powieści kozackie — Czajkowskiego.
Literatura i krytyka — Grabowskiego.
Kiechdy — Wójcickiego.
Wieczory pielgrzyma — Witwickiego.
Piosnki wieśniacze — Czeczota.
Grundlage der universellen Philosophie — Trentowskiego.
Tragedje — J. M. Fredry.
- 1838 Prolegomena zur Historiosophie — Cieszkowskiego.
Poezje — Zaleskiego.
Wernyhora — Czajkowskiego.
Anheill — Słowackiego.
Pisma — Goszczyńskiego.
Pieśni ludu polskiego w Galicji — Z. Paulego.
Poezje — Kraszewskiego.
- 1839 Ziemiaństwo polskie (wyd.) — Koźmiana.
Poema Piasta Dantyszka — Słowackiego.
Balladyna — Słowackiego.
Potrzeba zbaraska — Zaleskiego.
Kirdzali — Czajkowskiego.
Pamiętniki Soplicy — Rzewuskiego.
Trzy poem. („Wacław”, „Ojciec zadżumionych”, „W Szwajcarii”) — Słowackiego.
Trzy struny — Goszczyńskiego.
Poeta i świat — Kraszewskiego.
Moje wspomnienia — Jełowickiego.
Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawie dawstwie Słowian — Maciejowskiego.
1840 Obrazy litewskie — Ign. Chodźki.
Stefan Czarniecki — Czajkowskiego.
Trzy myśli Ligenzy — Krasieńskiego.
Historja literatury polskiej — Wiszniewskiego.
Stare gawędy i obrazy — Wójcickiego.
Gawędy — Czajkowskiego.
Poezje — E. Wasilewskiego.
Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy — Kraszewskiego.
Mazepa — Słowackiego.
Lilla Weneda — Słowackiego.
Grób Agamemnona — Słowackiego.
Przygodki Winnickiego — W. Pola.
Pisma — Jędrz. Śniadeckiego.
Pamiętniki Kitowicza i Wybickiego, wyd. Raczyński.
Powieści — Skarbka.
- 1841 Pierwsze utwory (druk.) — Cypr Norwida.
Założenie Biblioteki Warszawskiej.
Pierwsze ramoty Wilkońskiego.
Pierwsze utwory Lenartowicza.
Athenaeum (1841—1852) — Kraszewskiego.
mieszanie obyczajowe — Rzewuskiego.
Duch od stepu — Zaleskiego.
Hetman Ukrainy, Koszowaty — Czajkowskiego.
Ukraińcy, Wruczanie — Czajkowskiego.
Biesiada — Towiańskiego.
Noc letnia — Krasieńskiego.
Beniowski — Słowackiego.
Szatan i kobieta — Kraszewskiego.
Szczęście poety — Żmichowskiej.
Niekóre poezje — Czajkowskiego.
- 1842 Król zamczyska — Goszczyńskiego.
Chowanna — Trentowskiego.
Kirgiz — Zielińskiego.
Pieśni ludu polskiego — O. Kolberga.
Karpaccy górale — Korzeniowskiego.
Obrazy z życia i podróży — Kraszewskiego.
Tak mi Boże dopomóż — Słowackiego.
Polska i Ruś — Maciejowskiego.
- 1843 Przedświt — Krasieńskiego.
Pieśń o ziemi naszej — Pola.
Książę Marek — Słowackiego.
- 1843 Listy z Krakowa — Kremera.
Kurs literatury słowiańskiej — Mickiewicz.
Żydy — Korzeniowskiego.
Mindowe — Kraszewskiego.
Stosunek filozofii do cybernetyki — Trentowskiego.
O odwadze cywilnej — Libelta.
- 1844 Pierwsze gawędy — Syrokomli.
Panna męzatka (przedst.) — Korzeniowskiego.
Pamiętniki kwestarza — Ig. Chodźki.
Pierwsze utwory — Ujejskiego.
O miłości Ojczyzny — Libelta.
Poezje — Siemieńskiego.
Considerations (Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej) — Lelewela.
Książę niezłomny, Sen srebrny — Słowackiego.
Salomej — Słowackiego.
- 1845 Listopad — Rzewuskiego.
Psalmy przyszości — Krasieńskiego.
Pamiętniki Segłasa — Skarbka.
Witołdowe boje — Kraszewskiego.
Filozofia i krytyka — Libelta.
Słowo o poświęceniu — Goszczyńskiego.
Powstanie Narodu Polskiego — Mierostawskiego.
Demonomanja — Trentowskiego.
Wieczory pod lipą — Siemieńskiego.
Ramoty i ramotki — Wilkońskiego.
Przegląd poznański (J. Koźmiana).
Pierwsze utwory — Kaczkowskiego.
Wolne chwile Gabryeli — Żmichowskiej.
Jan Kochanowski w Czarnolesie — Hofmanowej.
Poezje — Czajkowskiego.
- 1846 Obrazy z życia i podróży — Pola.
Spekulant — Korzeniowskiego.
Poganka — Żmichowskiej.
Pamiętniki nieznanego — Kraszewskiego.
Zygmuntowskie czasy — Słowackiego.
Do księcia Adama Czartoryskiego — Słowackiego.
Pieśni Salomona — Ujejskiego.
Poezje — G. Zielińskiego.
Polska wieków średnich — Lelewela.
- 1847 Król Duch — Słowackiego.
Maraton, Skargi Jeremiego — Ujejskiego.
Messianisme — Hoene-Wrońskiego.
Pogląd na ogół dziejów Polski — Szajnochy.
Wizerunki duszy narodowej — Trentowskiego.
Kollokacja — Korzeniowskiego.
Zamek krakowski — Rzewuskiego.
Do Emigracji, o potrzebie idei — Słowackiego.
Wigilja św. Jana — Pietkiewicza (Pługa).
- 1848 Ojciec nasz — Cieszkowskiego.
Przedburza polityczna — Trentowskiego.
Wigilja, Jeszcze słowo — C. Norwida.
Wędrowni oryginał — Korzeniowskiego.
Do Autora Trzech Psalmów — Słowackiego.
Psalmy przyszości — Krasieńskiego.
Kwiaty bez woni — Ujejskiego.
Głos brata — Juliusza Słowackiego.
Polska ziemia — Lenartowicza.
Założenie „Czasu” krakowskiego.
- 1849 O powinności kobiet — Hoffmanowej.
Tribunes de peuples — Mickiewicz.
Bolesław Chrobry, Pierwsze urodzenie się Polski — Szajnochy.
System umnicwa — Libelta.
Felicyta — Odyńca.
Pieśni społecznej cztery stron — Norwida.
Powieści i opowiadania — Korzeniowskiego.
Emeryt — Korzeniowskiego.
Zwiędłe liście — Ujejskiego.
Die deutschen Hegemonen — Klaczki.
Pisma pośmiertne — Hoffmanowej.
Pisma Pomniejszych — Libelta.
Wykład systematycznej filozofii — Kremera.
- 1850 Chłopi arystokracji — Anczyca.
Jerzy Lubomirski — Szajnochy.
Litwa za Witolda — Kraszewskiego.
Historja prawa polskiego — Bandtkiego.
Mowa polska — St. Koźmiana.
Ukraina dawna i teraźniejsza — Grabowskiego.
Wstęp krytyczny do dziejów Polski — Bielowskiego.
- 1851 Dworzec mojego dziadka — Morawskiego.
Bitwa o Chorańkę — Z. Kaczkowskiego.
Pisma — Rzewuskiego.
Piśmiennictwo polskie — Maciejowskiego.

- 1851 Dzieje literatury w Polsce — Syrokomli.
Promethidion, Zwolon — C. Norwida.
Resurrecturis — Krasieńskiego.
Założenie „Dziennika Warszawskiego”.
O urządzeniu stosunków rolniczych w Polsce — T. Potockiego.
- 1852 Sen — Krasieńskiego.
Podania litewskie (serja I) — Ig. Chodźki.
Melodie biblijne — Ujejskiego.
Rycerz Lizdejko — Rzewuskiego.
Swaty na Rusi, Murdelio — Kaczkowskiego.
Założenie „Dziennika Literackiego” Lwowskiego.
Wąsy i peruka — Korzeniowskiego.
- 1853 Tadeusz Bezimienny — Korzeniowskiego.
Listy z podróży po Włoszech — Gaszyńskiego.
Garbaty — Korzeniowskiego.
Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim — Kalinki.
Wspomnienia z podróży do Syberji — Feliskiej.
Znakomici meżowie polscy w XVIII w. — Bartoszewicza.
- 1854 Gawędy i rymy ulotne — Syrokomli.
Urodzony Jan Dębóróg — Syrokomli.
Chata za wsią — Kraszewskiego.
Bracia ślubni, Dziwożona — Kaczkowskiego.
Kobowianie — Anczyca.
Zaporozec — Rzewuskiego.
Senatorska zgoda — Pola.
Improwizacje i poezje — Deotymy.
Wieczornice — Siemińskiego.
Szkice historyczne — Szajnochy.
Rozbiory i krytyki — Tyszyńskiego.
List żelazny — Mateckiego.
Święcone — L. Potockiego.
Zagon rodzinny — Pługa.
- 1855 Kęs chleba, Margier — Syrokomli.
Sejmik jen. woj. ruskiego — Pola.
Grochowy wieniec — Mateckiego.
Śpiewak z oazy — Romanowskiego.
Djabel — Kraszewskiego.
Flisacy — Anczyca.
Propédeutique Messianique — Hoene-Wrońskiego.
Jadwiga i Jagiełło — Szajnochy.
Mohort — Pola.
Powieść bez tytułu — Kraszewskiego.
Lirenka, Zachwycenie Błogostawiona — Lenartowicza.
- 1856 Kłopoty starego komendanta — Wilczyńskiego.
Dwa światy — Kraszewskiego.
Pamiętniki wódczy — Jeża.
Opowiadania i krajobrazy — Padalicy (Fisza).
Historia wymowy w Polsce — Mecherzyńskiego.
Dzieje panowania Augusta II — Jarochońskiego.
Z podróży po burzy — Pola.
Stepy — Zielińskiego.
Chałka w lesie, Wielki Czwartek, Hrabia na Wątorach, Zgon — Syrokomli.
Acerna — Zielińskiego.
Czarnoksiężnik Twardowski — Zielińskiego.
- 1857 Hymny bóleści — Kraszewskiego.
Kozaczyzna w Turcji — M. Czajkowskiego.
Pieśni ludu polskiego — Kolberga.
Krewni — Korzeniowskiego.
Wit Stwosż — Pola.
Janko Cmentarnik — Syrokomli.
Gładjatorowie — Lenartowicza.
- 1858 Stefan Czarniecki — Kozmiana.
Lechicki początek Polski — Szajnochy.
Grób Nieczujki, Sodalis Maria — Kaczkowskiego.
nus, Anuncjata — Krasieńskiego.
Ułamek z Głosy Sw. Teresy — Krasieńskiego.
Boża czeladka — Kraszewskiego.
Ułaz, Kasper Karliński — Syrokomli.
Barbara Radziwiłłówna — Odyńca.
Poezje — Lenartowicza.
O sztuce — C. Norwida.
- 1859 Bitwa Racławicka — Lenartowicza.
Garstka piasku, Autodafé — C. Norwida.
Szaraczek i karmazyn — Wal. Łozińskiego.
Podróż do Włoch — K. Kremera.
Metamorfozy — Kraszewskiego.
Nowa lirenka — Lenartowicza.
Zaklęty dwór — W. Łozińskiego.
Wincenty Wilczek — L. Potockiego.
Katechizm nierycerski — Klaczki.
Dzierzanowski, Halszka z Ostroga — Szujskiego.
- 1859 Polska w pieśni — Deotymy.
Stella Fornarina, Szkolne czasy — Syrokomli.
Dęboroga — Kraszewskiego.
Wieczory wołyńskie — Kraszewskiego.
Handzia Zahornicka — Jeża.
Encyklopedia Powszechna — Orgelbranda.
Założenie „Tygodnika Ilustrowanego”.
- 1860 Caprea i Roma — Kraszewskiego.
Niedokończony Poemat (wyd.) — Krasieńskiego.
Szandor Kowacz — Jeża.
Opowiadanie o Janie III — Szajnochy.
Listy z pod Lwowa — Ujejskiego.
Złote kajdany — Korzeniowskiego.
Odstępcy — Klaczki.
Kartki z podróży, Miód kasztański, Jasełka — Kraszewskiego.
Dzieje Księstwa Warszawskiego — Skarbka.
- 1861 Stryjenka — Pola.
Rozbitek — Kaczkowskiego.
Dziewczę z Sącza — Romanowskiego.
Jerzy Lubomirski — Odyńca.
O Juljuszu Słowackim — C. Norwida.
Historia literatury polskiej — Bartoszewicza.
Pisma — Gabrieli Zmichowskiej.
- 1862 Tyrteusz — Anczyca.
Le poète Anonyme de la Pologne — Klaczki.
Święty Jan — Zacharysiewicza.
Pachole hetmańskie — Pola.
Anglja i Polska — St. Kozmiana.
Dzieje Polski — Szujskiego.
Kobieta w Polsce — Kaczkowskiego.
Szkoła polska gospodarstwa społecznego — Supińskiego.
Poezje ostatniej godziny — Syrokomli.
- 1863 Poezje — Norwida.
Gramatyka języka polskiego — Mateckiego.
Jerzy Lubomirski — Szujskiego.
- 1864 Monumenta Poloniae historica (rozpoczęcie wydawn. p. Bielowskiego).
Opowiadania mazowieckiego lirnika — Lenartowicza.
- 1865 Z wyprawy wiedeńskiej — Pola.
Niewola i Fulminant — C. Norwida.
Lud (rozpocz. wydawn. p. Kolberga).
Dwa lata dziejów naszych — Szajnochy.
- 1866 Obrazek z lat głodowych — E. Orzeszkowej.
Rzym za Nerona — Kraszewskiego.
Poezje — Ujejskiego.
Pieśń o domu naszym — Pola.
Juljusz Słowacki — Mateckiego.
„Przegląd Tygodniowy” założony.
- 1867 Historia powstania 1863 — A. Gillera.
Podróż więźnia etapami do Syberji — A. Gillera.
Encyklika obłożonego — C. Norwida.
- 1868 Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta — Klaczki.
- 1869 Teka Stańczyka.
Panna Emilia — J. Lama.
Gałązka heliotropu — Asnyka.
Poezje — Ely’ego (Asnyka).
Pierwsze utwory H. Sienkiewicza w „Przeglądzie Tyg.” i „Tyg. Ilustr.”.
Obrazy z życia i natury — Pola.
Rzecz o wolności słowa, — C. Norwida.
Zborowscy — Szujskiego.
- 1870 Uskoki — Jeża.
Ze starych zbroic, Album włoskie — Lenartowicza.
Rok myśliwca — Pola.
Koroniarz w Galicji — J. Lama.
Rys dziejów porozbiorowych — T. Morawskiego.
Rozpoczęcie wyd. Bibliografji polskiej — K. Estreichera.
- 1871 Błyszczące nędze — Bałuckiego.
My i Wy — Świętochowskiego.
- 1872 Dzieje Narodu Polskiego — T. Morawskiego.
Naręczona Harambaszy — Jeża.
Pan Graba — Orzeszkowej.
Na marne, Humoreski, Z teki Worszyły — Sienkiewicza.
Radcy pana radcy, Pracowici — Bałuckiego.
próżniacy — Ochorowicza.
Pogląd na filozofję pozytywną — Ochorowicza.
Założenie „Niw”.
- 1873 Polska z czasów trzech rozbiorów — Kraszewskiego.
Marta — Orzeszkowej.

- 1873 Kopernik — Szujskiego.
Hrabina Cosel — Kraszewskiego.
Marcowy kawaler — Bliźnińskiego.
Głowy do pożyty — J. Lama.
Geneza fantazji — Chmielowskiego.
Poezje — Gomulickiego.
- 1874 Morituri — Kraszewskiego.
Poezje — Bałuckiego.
Cola Rienzi — Asnyka.
Resurrecturi — Kraszewskiego.
Eli Makower — Orzeszkowej.
Listy z podróży — Odyńca.
Niewinni — Świętochowskiego.
Les deux chanceliers — Klaczki.
Zyd — Asnyka.
Stary sługa — Sienkiewicza.
Poezje — Sowińskiego.
Brliń, Z siedmioletniej wojny — Kraszewskiego.
Pawieński rozpoczyna wydawn. „Zróżel Dziejowych”.
- 1875 Wizerunki polskie — Tyszyńskiego.
Byle wyżej — Bałuckiego.
- 1876 Stara baśń — Kraszewskiego.
Na rozdrożu — Deotymy.
Ojciec Makary — Świętochowskiego.
Założenie „Ateneum”.
Romantyzm i jego skutki — Krupińskiego.
Fiana, Listy z podróży — Sienkiewicza.
Połączana młodzież — Bałuckiego.
Idealisci — J. Lama.
Maryna Mniszchówna — Szujskiego.
- 1877 Żywe słowa Jeremiego — Ujejskiego.
Pan Damazy (przedst.) — Bliźnińskiego.
Pierwsze utwory (druk.) — Konopnickiej.
Szkice węglem — Sienkiewicza.
Meir Ezołowicz — Orzeszkowej.
Kiejstut — Asnyka.
Piękna — Świętochowskiego.
- 1879 Przygoda Stasia — Prusa.
Dzieje Polski — Bobrzyńskiego.
Z pamiętnika nauczyciela poznańskiego — Sienkiewicza.
- 1880 Dziwne kariery — J. Lama.
Sylwek cmentarnik, Widma — Orzeszkowej.
Antelka, Katarynka, Michałko — Prusa.
Odrodzenie i reformacja w Polsce — Szujskiego.
Sejm czteroletni — Kalinki.
Rozpoczęcie wydawn. Słownika Geograficznego p. Sulimierskiego.
Jagoda mazowieckich lasów — Lenartowicza.
Długosz i Kallimach — Szujskiego.
Literacki i polityczny spadek po Wielopolskim — Spasowicza.
- 1881 Historia polskiej ksiąg dwanaście — Szujskiego.
Niewola tatarska — Sienkiewicza.
- 1881 Pod błachą, Kunigas — Kraszewskiego.
Pisma — Prusa.
Causeries florentines — Klaczki.
Rymy narodowe — Lenartowicza.
Z burzliwej chwili — Jeża.
Kościuszkę pod Racławicami — Anczyca.
Poezje, Z przeszłości — Konopnickiej.
Założenie „Prawdy”.
Zarys literatury polskiej z ostatnich lat 16-tu — Chmielowskiego.
Grube ryby, Pańskie dziady — Bałuckiego.
Na jedną kartę — Sienkiewicza.
Studia nie z natury — Spasowicza.
- 1882 Za chlebem, Przez Step, Bartek Zwycięzca, Latarnik — Sienkiewicza.
Wskazania polityczne — Świętochowskiego.
Założenie „Kraju” petersburskiego.
Założenie „Słowa”.
Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta — Korzona.
- 1883 Tekę Nieczui — Kaczkowskiego.
Ogniem i mieczem — Sienkiewicza.
Kamizelka, Grzechy wielkim — Prusa.
Dom otwarty — Bałuckiego.
- 1884 Omyłka — Prusa.
Wrażenia z podróży — Konopnickiej.
Geś i gąski — Bałuckiego.
Nowele — Dygasieńskiego.
- 1885 Płacówka, Szkice i Obrazki — Prusa.
- Srul z Lubartowa — Szymańskiego.
Mickiewicz jako kolorysta — Witkiewicza.
- 1886 Potop — Sienkiewicza.
Abraham Kitaj — Kaczkowskiego.
Szkice — Szymańskiego.
Imagina — Konopnickiej.
Adam Mickiewicz — Chmielowskiego.
Założenie „Głosu”.
- 1887 Pan Wołodyjowski — Sienkiewicza.
Lalka — Prusa.
Nad Niemnem — Orzeszkowej.
Dewajitis — Rodziewiczówny.
- 1888 Cham — Orzeszkowej.
Cztery nowele — Konopnickiej.
Bracia Lerche — Asnyka.
Rządy sejmikowe — Pawińskiego.
Nędra Galicji — Szczepanowskiego.
- 1889 Poezje — Kasprowicza.
Obrachtwi rycerze — Kaczkowskiego.
Rycerz chrześcijański — Jeża.
- 1890 Moi znajomi — Konopnickiej.
Czcziciel potęgi — Orzeszkowej.
Branki w jasyrze — Deotymy.
- 1891 Bez dogmatu — Sienkiewicza.
Poezje — Tetmajera.
Z chłopskiego zagonu, Chrystus — Kasprowicza.
Emancypantki — Prusa.
Szuka i krytyka u nas, Na przełęczu — Witkiewicza.
Bene nati — Orzeszkowej.
Świat się kończy — Kasprowicza.
- 1892 Listy z Afryki — Sienkiewicza.
Wasi ujawie — Kaczkowskiego.
Dwa bieguny — Orzeszkowej.
Śmierć — Dąbrowskiego.
- 1893 Na drodze — Konopnickiej.
Kiliński — Bałuckiego.
Rodzina Połanieckich — Sienkiewicza.
Rome et la Renaissance — Klaczki.
- 1894 Anima lachrymans, Bunt Napierskiego — Kasprowicza.
Na kresach lasów — Sieroszewskiego.
Quo Vadis (—1896) — Sienkiewicza.
Sejmiki ziemskie — Pawińskiego.
- 1895 Rozdzióbią nas kruki wrony — Żeromskiego.
Faraon — Prusa.
Polonia irredenta — Niemojewskiego.
Sen Jermaka — Konopnickiej.
Australczyk — Orzeszkowej.
- 1896 Komedjantka — Reymonta.
Pieśń przzerwana, Melancholicy — Orzeszkowej.
- 1897 Założenie „Życia” w Krakowie.
Idea polska — Szczepanowskiego.
Fermenty — Reymonta.
Pamiętniki — Felińskiego.
Legenda, Meleager — Wyspiańskiego.
Krzyżacy (—1900) — Sienkiewicza.
Linje i dźwięki, Nowele — Konopnickiej.
Na jasnym brzegu — Sienkiewicza.
- 1898 Warszawiarka (przedst.) — Wyspiańskiego.
Szyfrowe prace — Żeromskiego.
Ziemia obiecana — Reymonta.
Żywy i myśli Zygmunta Podfilipskiego — Weysenhoffa.
Krzak dzikiej róży — Kasprowicza.
Ludzie i rzeczy — Konopnickiej.
- 1899 Confiteor, Nad morzem, Dzieci szatana — Przybyszewskiego.
Protesilas i Laodamia — Wyspiańskiego.
Lelelew, Kłątwa — Sienkiewicza.
Zaczarowane koło — Rydla.
- 1900 Na drogach duszy — Przybyszewskiego.
Ludzie bezdomni — Żeromskiego.
Legion — Wyspiańskiego.
Rapsody o Bolesławie Śmiałym i Kazimierzu Wielkim — Konopnickiej.
Przez gębę — Konopnickiej.
Argonauci — Orzeszkowej.
Ochtań — Tetmajera.
- 1901 Ginącemu światu i Miłość — J. Kasprowicza.
Italia — Konopnickiej.
Słowacki i nowa sztuka — Matuszewskiego.

- Sny o potęgę — L. Staffa.
Homo sapiens, Po drodze, w Malstromie — St. Przybyszewskiego.
Latorośle, 12 lat w kraju Jakutów — Sieroszewskiego.
Sprawa Dołęgi — Weysenhoffa.
Wesele — St. Wyspiańskiego.
- 1902 Dzieje literatury polskiej — A. Brücknera.
Piśmiennictwo polskie ostatnich lat dwudziestu — W. Feldmana.
Moja pieśń wieczorna — J. Kasprówicza.
Małpie zwierciadło — A. Nowaczyńskiego.
W Roztokach — W. Orkana.
Złote runo — Przybyszewskiego.
Przed świtem, Pewnego dnia, Sprawiedliwie — Wł. St. Reymonta.
Utworky dramatyczne — L. Rydia.
- 1903 Próchno — W. Berenta.
St. Wyspiański — St. Brzozowskiego.
Dzieje krytyki literackiej w Polsce — P. Chmielowskiego.
Myśli nowoczesnego Polaka — R. Dmowskiego.
Współczesna literatura polska — W. Feldmana.
Pałuba — K. Irzykowskiego.
Twórczość i twórcy — I. Matuszewskiego.
Z pamiętnika — Wł. St. Reymonta.
Na Skalmem Podhalu — K. Tetmajera.
Juljusz Słowacki — I. Tretliaka.
Wyzwolenie — St. Wyspiańskiego.
- 1904 Popioły, Aryman mści się — St. Żeromskiego.
Akropolis, Noc listopadowa — St. Wyspiańskiego.
Z. Krasieński — J. Kallenbacha.
Syn marnotrawny — J. Weysenhoffa.
Synowie ziemi — St. Przybyszewskiego.
Chłopi — Wł. St. Reymonta.
Małżeństwo — W. Sieroszewskiego.
Eros i Psyche — Żutawskiego.
- 1905 Echa Leśne — St. Żeromskiego.
Pan policmajster Tagiejew, Sezonowa miłość — G. Zapolskiej.
O Hamlecie — St. Wyspiańskiego.
Uczta Herodyady — I. Kasprówicza.
Smocze gniazdo — A. Nowaczyńskiego.
Odwieczna pieśń — St. Przybyszewskiego.
Współczesna krytyka literacka — W. Feldmana.
Stuletnia walka narodu polskiego o niepodległość — B. Limanowskiego.
Ptakom niebieskim — L. Staffa.
- 1906 Powieść o Udałym Walgierzu — St. Żeromskiego.
Na polu chwały — H. Sienkiewicza.
Godzina — Staffa.
O bohaterskim koniu i walącym się domu — J. Kasprówicza.
Książę Patiomkin — T. Micińskiego.
- 1907 Skąka, Powrót Odysa, Sędziowie — St. Wyspiańskiego.
Połów gwiazd — K. Makuszyńskiego.
Dzieje języka polskiego — A. Brücknera.
Jaskółka — G. Daniłowskiego.
Moralność pani Dulskiej — G. Zapolskiej.
- 1908 Dzieje Grzechu i Duma o Hetmanie — St. Żeromskiego.
Ludzie podziemni — A. Struga.
Monsalwat — A. Górskiego.
Gałąź kwitnąca — L. Staffa.
- 1909 Róża — St. Żeromskiego.
Muzyka Słowackiego — J. G. Pawlikowskiego.
Rzeczy wesołe — K. Makuszyńskiego.
St. Wyspiański — A. Grzymały Siedleckiego.
- 1910 Dzieje jednego pocisku — A. Struga.
Nietota — I. Micińskiego.
Fryderyk Wielki — A. Nowaczyńskiego.
Dzieci — B. Prusa.
Romantyczne historie — K. Makuszyńskiego.
Uśmiechy godzin — L. Staffa.
Unja — J. Weysenhoffa.
Wiry — H. Sienkiewicza.
Pan Balcer w Brazylii — M. Konopnickiej.
- 1911 Niezguta — J. Kaden-Bandrowskiego.
Ozimina — W. Berenta.
Soból i panna — J. Weysenhoffa.
Chwile — J. Kasprówicza.
- Cyganeria Warszawska — A. Nowaczyńskiego.
Uroda życia — St. Żeromskiego.
Polska literatura współczesna — A. Potockiego.
W cieniu miecza — L. Staffa.
- 1912 Proch — J. Kaden-Bandrowskiego.
Marja Magdalena — G. Daniłowskiego.
Ikarowe loty — J. K. Hłakowiczówny.
Drzewiej — Wł. Orkana.
Wampir — Wł. St. Reymonta.
Panna Maliszewska, Ich czworo — G. Zapolskiej.
Słówka — Boya-Zeleńskiego.
- 1913 Laguna Morta — E. Ligockiego.
Judasz z Kariothu — K. H. Rostworowskiego.
Zygmunt August — L. Rydia.
Wierna rzeka — St. Żeromskiego.
Gromada — G. Weysenhoffa.
- 1914 Łabędź i Lira — L. Staffa.
Drygałowie — A. Świętochowskiego.
- 1915 Ostatnie słowa — St. Witkiewicza.
- 1916 Księga ubogich — J. Kasprówicza.
Sambra i Moza — E. Ligockiego.
Beniowski — W. Sieroszewskiego.
Siew dołi — L. Staffa.
Nawracanie Judasza, Zamieć — St. Żeromskiego.
- 1917 Chimera — A. Struga.
Trzy struny — J. K. Hłakowiczówny.
Krzyk — St. Przybyszewskiego.
Kaligula — K. H. Rostworowskiego.
Ocean — W. Sieroszewskiego.
- 1918 Żywe kamienie — W. Berenta.
Ku czemu Polska szła — A. Górskiego.
Tęcza też i krwi — L. Staffa.
Czyhanie na Boga — J. Tuwima.
U Księżnej Pani — St. Wasylewskiego.
- 1919 Łuk — J. Kaden-Bandrowskiego.
Oktostychy — J. Iwaszkiewicza.
J. Słowacki — J. Klenera.
Charitas — St. Żeromskiego.
Wino miłości — L. Staffa.
Na dworze króla Stasia — St. Wasylewskiego.
Wiosna i wino — K. Wierzyńskiego.
Imagines, Tematy chińskie — E. Żegadłowicza.
Ponad śnieg — St. Żeromskiego.
- 1920 Hrabia Emil — Z. R. Nałkowskiej.
Lato leśnych ludzi — M. Rodziewiczówny.
Ścieżki polne i Potudnica — L. Staffa.
Sokrates tańczący — J. Tuwima.
O miłości romantycznej — St. Wasylewskiego.
Karmazynowy poemat — J. Lechonia.
Ballady — E. Żegadłowicza.
- 1921 Pieniądz — A. Struga.
Siódma Jesień — J. Tuwima.
Cudno i ziemia cudńska — Weysenhoffa.
Biała rękawiczka — St. Żeromskiego.
- 1922 Matki — J. Dąbrowskiego.
Mogiła nieznanego żołnierza — A. Struga.
Śmierć Feniksa — I. K. Hłakowiczówny.
Wiatr od morza — St. Żeromskiego.
Księga miłości — J. Kasprówicza.
Drzwi zamknięte — T. Rittnera.
Żywiąc się w locie — L. Staffa.
- 1923 Romans Teresy Hennert — Z. Nałkowskiej.
Ducissa Kunegundis — St. Wasylewskiego.
Klasztor i kobieta — J. Kaden-Bandrowskiego.
Turoń — St. Żeromskiego.
- 1924 Międzymorze — St. Żeromskiego.
Droga na Wschód — A. Stonimskiego.
Przymierze serc, Wakacje moich dzieci — J. Kaden-Bandrowskiego.
Nawiedzeni, Przyjdź Królestwo Twoje — E. Żegadłowicza.
Przedwiośnie — St. Żeromskiego.
- 1925 Miasto mojej matki — J. Kaden-Bandrowskiego.
Kasydy — J. Iwaszkiewicza.
- 1926 Mój świat — J. Kasprówicza.
Słowa we krwi — J. Tuwima.
W cieniu zapomnianej olszyny — J. Kaden-Bandrowskiego.
Z dalekiej podróży — A. Stonimskiego.
Religia hellenizmu — T. Zielińskiego.

nie posiadał jego rozmaitości uzdolnień. Nie mógł z nim iść w porównanie ani Żuławski, dialektyk bez szczerzej poezji, ani Nowaczyński, temperament ogromny, ale irerujący tylko w pewnych momentach, ani inni. Leopold Staff, mimo daru poetyckiego patrzenia na świat, jest mało żywy i wyrazisty, a inni, mimo sporego talentu, stanowią raczej wartości przelotne. Pochodzą często od tamtych, jak w powieści Weysenhoff od Sienkiewicza lub Daniłowski od Żeromskiego. Wielkim talentem odznaczają się krytycy epoki, jak Brzozowski, znakomity analityk współczesnych objawów życia i literatury, jak Matuszewski, głęboki znawca piękna symbolistów, jak Górski, Kołaczkowski i in. Po Żeromskim dźwierz niezaprzeczenie berło w powieści Juljusz Kaden-Bandrowski. Jeżeli upatruje się w nim zdolność symbolicznego widzenia rzeczywistości powszedniej, to tem wskazuje się na jego swoisty dar widzenia rzeczy i szybkie orientowanie się w zamęcie faktów. Poezje czasów wojny światowej nie dały nic bardziej trwałego. Ekspresjonizm, mający chwytać czytającą wizję uczucia w barwach zasadniczych, nie jest właściwie nowością, przeszedł też bez dnia literaturze czegoś wieczystego, jak i futurizm lub formizm. Z teorii wyłamują się talenty, których podstawą jest prostota i szczerść, a nie dziwaczność i perwersyjność. O żadnym z nich nie da się jednak jeszcze wypowiedzieć określonego zdania. Na czoło wysuwają się: Tuwim, Żegadłowicz i Hłakowiczówna. Są w nich wszystkich możliwości, które okaże przyszłość.

Polska muzyka. Początki muzycznej kultury w Polsce, dające się historycznie uchwycić, opierają się na gruncie śpiewu liturgicznego Kościoła rzymskiego. Obok powszechnie obowiązującego chorału gregoriańskiego, znaczenie szczególne miały dla Polski historie i sekwencje o świętych polskich. Najdawniejszą pewnie była historia utworzona ku czci św. Wojciecha, której antyfora „Per merita sancti Adalberti” pojawiła się jako tenor w kompozycjach polifonicznych XVI w. Podobną rolę odegrała także antyfora „Ortus de Polonia Stanislaus” z historii o św. Stanisławie. Do dzisiaj przetrwał hymn do św. Stanisława „Gaudete mater Polonia”, pochodzący pewnie z XIII wieku. Istnieją także prastare historie o św. Jadwidze Śląskiej i św. Kindze. Kościół polski posiadał radto kilka sekwencji o świętych polskich. Jedynym znanym nam (z Długosza) autorem polskim łacińskich sekwencji był Jan Kępa († 1346). Z utworów jego zachowała się sekwencja do N. P. Marii „Salve salutis ianua”. Niektóre sekwencje tłumaczono na język polski i umieszczano w księgach liturgicznych. Na tem podłożu wyrosła polska pieśń religijna. Najstarszym jej zabytkiem jest „Bogurodzica dziewica”. Pierwsza strofka jej, z melodią podobną do sekwencji „Ave virgo regia”, pochodzi może jeszcze z końca XIII w. Później powstała druga strofka „Twego dzieła krzyciela”, do

której, w sposób niedoskonały, zastosowano motywy pierwszej. Część trzecia pieśni stanowi dalsze cztery strofki o melodji własnej, emancypującej się od form gregoriańskich. Następnych 8 strofok pięciowerszowych posiada melodię wybitnie ludową. Z XIV w. pochodzi pieśni: „Wszego świata wszystkim lud”, „Chrystus zmartwychwstał”, „Przez Twe święte zmartwychwstanie” i „Wesoły nam dziś dzień nastal”. W XV w. mnożyły się pieśni jednogłosowe na różne uroczystości kościelne, melodji ich jednak przeważnie nie znamy. Wcześniej, gdyż jeszcze w pierwszej połowie XV w. zaczęła się kultura muzyki artystycznej w Polsce. Z rękopisu nr. 52 Biblioteki Krasieńskich w Warszawie dało się odtworzyć stan jej na dworze królewskim za panowania Władysława Jagiełły. Wystąpił tam pierwszy znany nam kompozytor polski, Mikołaj z Radomia, autor sześciu utworów różnego rodzaju, mianowicie: Magnificat, Gloria i Credo na trzy głosy wokalne, hymnu panegirycznego na cześć drugiego syna Władysława Jagiełły Kazimierza (ale nie Jagiellończyka), jednego Gloria w formie monodycznej z akompaniamentem i jednej kompozycji na zespół instrumentalny, złożony z trzech głosów. Mikołaj z Radomia stał się wyrazicielem współczesnego stylu muzyki włoskiej w sztuce polskiej. Kompozycje mistrzów włoskich tej epoki, jak Ant. Zacharii i Ciconii, znano i pewnie wykonywano na Wawelu. Zresztą posiadamy z XV w. bardzo mało pomników muzyki polskiej i nieliczne wiadomości o jej stanie. Do pierwszych należy trygłosowa kompozycja pieśni do św. Stanisława „Chwała tobie gospodzirze” z połowy tego stulecia (zachowana w rękopisie Bibl. Kórnickiej), do drugich świadectwo wykształcenia kompozytora niemieckiego, Henryka Finka, na dworze Kazimierza Jagiellończyka. W pierwszej połowie XVI w. zaczął się ruch muzyczny w Polsce znacznie ożywić. Pierwszą osobistością kompozytorską tych czasów był Mikołaj z Krakowa, autor szeregu utworów kościelnych w stylu polifonicznym trzeciej szkoły niderlandzkiej, preludjów organowych, madrygału do polskiego tekstu (Aleć nademną Wenus) i tańców, zachowanych w tabulaturach organowych Jana z Lublina, kanonika reg. w Kraśniku (1540) i klasztoru św. Ducha w Krakowie (1548). Obok niego działał, jako wydawca popularnych podręczników teoretycznych i kompozytor, Sebastian Felsztyński. Na 1543 przypada fundacja kapeli Rorantystów przez Zygmunta Staroego przy kaplicy zygmuntońskiej w katedrze na Wawelu. Dzieje tej kapeli, której członkami zostawali wybitni muzycy, są ściśle związane z historją kościelnej muzyki polskiej. Obok niej zaczęła świetnie rozwijać się nadworna kapela królewska. Pierwszą sławą jej był Wacław Szamotulski (1529—72), autor znakomych motetów, drukowanych w wydawnictwach zbiorowych Montana i Neubera w Norymburdze w 1554 i 1563, Lamentacyj (Kraków, 1553) i pieśni (drukowanych między

1550—1560 w Krakowie). Drugim świętym kompozytorem i organistą Zygmunta Augusta był Marcin Lwowczyk, autor „Missa Paschalis”. Na czasy te przypada także twórczość Krzysztofa Borka, Marcina Wardeckiego i Tomasza Szadka. W 1580 ukazało się bezcenne, ze względu na wartość artystyczną, dzieło Mikołaja Gomółki, mianowicie 150 Psalmów do słów Jara Kochanowskiego (w Krakowie, w drukarni Łazarzowej). Pod niezmiernie skromną formą kryją się tu skarby inwencji (70 psalmów wydał dr. J. Reiss, Kraków, 1922—26). Z ówczesnych lutnistów polskich zasłynął najpierw Wojc. Długoraj, którego utwory drukował I. Bésard, w wydawnictwie „Thesaurus musicus” w 1603, potem Jakób Polak († w Paryżu, 1605), którego Sauval (1724) nazwał „le plus excellent joueur de luth de son siècle”. (Kompozycje J. Polaka zamieszczano w licznych tabulaturach współczesnych). Pośród zrakomych kompozytorów włoskich w kapeli Zygmunta III (Luca Marenzio, Pacelli etc.) wybił się talent Andrzeja Staniczewskiego. Pamiętny dla historii muzyki polskiej był 1611 r., w którym Mikołaj Zieleński wydał w Wenecji „Offertoria totius anni” (na 7 lub 8 głosów w dwóch chórach) i „Communiones totius anni” w stylu koncertowym na różne zespoły (obie części z akompaniamentem 1 lub 2 organów), z Magnificat 12-to głosowym. Potężne dzieło Zielińskiego, obejmujące ponad 100 wielkich i różnorodnych utworów, i mogące się mierzyć z najgłośniejszymi kompozycjami tych czasów, zaczęło w Polsce nową epokę muzyki wokálně-instrumentalnej. Do stylu tego należały kompozycje Wojc. Dęboleckiego: „Benedictio mensae” z 1616 i „Completorium Romanum” z 1618. Po 1620 kapela królewska w Warszawie liczyła coraz więcej polskich muzyków, z których upamiętnili się przede wszystkim: Adam Jarzębski, autor 28 kanzon i koncertów na małe zespoły instrumentalne (instrumenty smyczkowe, dęte i basso continuo), zachowanych w rękopisie z 1627, Marcin Mielczewski, po którym pozostało około 40 motetów, koncertów wokalnych, mszy kompletnych i części mszalnych w drukach i rękopisach (główny okres twórczości 1630—1660), Bartłomiej Pekieli, który 1632—1633 był członkiem tej kapeli, 1643 jej wicekapelmistrzem (obok Marca Scacchi’ego), 1649—57 kapelmistrzem, ostatnich zaś kilkanaście lat życia (1670—72) spędził jako dyrygent kapeli katedralnej w Krakowie i tworzył msze, motety i kantaty na sola, chór i orkiestrę „Audite mortales”, we współczesnych sobie formach i charakterze, oraz tańce lutniowe (40 odnalazł X. Peicht). W drugiej połowie XVII wieku był szereg poważnych kompozytorów: Jacek Różycki (od 1657 kapelmistrz królewski), S. S. Szarzyński, autor aryj koncertowych, mszy, hymnów, sonaty da camera na 2 skrzypiec i continuo, Andrzej Paszkiewicz, G. G. Górczycki, kapelmistrz katedralny w Krakowie, którego twór-

czość 1690—1734 obejmuje msze, hymny, antyfony itp. Pomimo uprawiania muzyki w katedrach i klasztorach polskich i coraz intensywniejszej kultury muzyki instrumentalnej i operowej w rezydencjach magnatów polskich, XVIII wiek nie wydał ani jednego wybitnego kompozytora polskiego. „Ojcem opery polskiej” został 1778 Maciej Kamiński, z tytułu wykonanej w Warszawie operetki „Nędza uszczęśliwiona”. Powstanie opery polskiej poprzedziła dość długa epoka kultury włoskiej muzyki dramatycznej w Polsce, szczególnie w Warszawie, za panowania obu Augustów saskich. Pierwszą próbą operetki ludowej (Singspiel), z życia polskiego zaczerpniętej, była „Agatka” ks. Macieja Radziwiłła z muzyką J. D. Hollanda, wykonana w Nieświeżu 1784. W 1794 wystawił Wojciech Bogusławski w Warszawie swój wodewil „Krakowiacy i Górale” z muzyką Jara Stefani’ego. Sztuka ta pojawiła się w zmienionej nieco formie i z muzyką K. Kurpińskiego w 1816, ażeby już przetrwać do naszych czasów. Głównym dostawcą opery polskiej od 1800 do 1810 był Józef Elsner. Opery Elsnera i jego następcy na stanowisku dyrektora opery w Warszawie, Karola Kurpińskiego, są odpowiednikami włoskiej opera buffa i opera seria, wreszcie niemieckiego Singspielu. Do epoki tej należą także sławne polonezy ks. M. K. Ogińskiego. Fryderyk Chopin wystąpił na widownię jako kompozytor w 1817. Twórczość jego stała się genialnym wyrazem polskiego ducha narodowego w muzyce, w niedoścignych pod względem ujęcia motywów ludowych Mazurkach i Polonezach, będących poematami ra cześć Polski triumfującej i cierpiącej. Genialny pianista, stał się Chopin twórcą nowego stylu muzyki fortepianowej, najdoskonalszym przedstawicielem romantyzmu w muzyce. Historia muzyki nie zna drugiego kompozytora o tej skali oryginalności w inwencji co Chopin. Sztuka Chopina wpłynęła w decydujący sposób na rozwój muzyki współczesnej mu i późniejszej generacji (Schumann, Liszt, Wagner, nie mówiąc o niezliczonym szeregu naśladowców). Samorodność geniuszu Chopina stwierdzają nie tylko stworzone przez niego formy, jak ballada, ale i wszystkie formy przejęte, które z gruntu odnowił, przekształcił, powołał do nieznanych im przedtem zadań artystycznych, jak: etjudy, scherza, preludja, impromptu, soraty, nokturny, a nawet tańce zagraniczne (przewszystkiem walece). Współczesnymi Chopina na widowni dzieł muzyki polskiej byli: Karol Józef Lipiński, Franciszek Mirecki (1701—1863), którego kilka oper w stylu, przypominającym Mercadante’go, wystawiono na scenach włoskich, Tomasz Nidecki (1800—1852), od 1841 dyrektor opery warszawskiej, Józef Nowakowski (1800—1865), uczeń Elsnera, autor licznych pieśni, Ignacy Feliks Dobrzyński, Wojciech Sowiński (1803—1880), autor oratorium „Św. Wojciech”, 2 oper, utworów kameralnych, wydawca „Słownika muzyków polskich” (po francusku i po polsku), Józef

Brzowski (1805—1888), Napoleon Wysocki, Oskar Kolberg (1814—1890), twórca dzieła: „Lud, zwyczaje, przysłowa, obrzędy z pieśniami, muzyką i tańcami” w kilkudziesięciu tomach, autor opery „Król pasterzy” (1858) i utworów fortepianowych, Edward Wolff (1816—90), autor ponad 300 utworów, przeważnie fortepianowych, w stylu wirtuozyjnym, z licznymi reminiscencjami z Chopina. Stanisław Moniuszko podniósł pieśniarstwo polskie i operę do wysokiego poziomu artystycznego. Przejściowe znaczenie, przy znacznej niekiedy popularności, mieli w XIX w. następujący kompozytorowie: Ign. M. Komorowski (1824—57), Antoni Kątski (1817—99), Emanuel Kania (1827—1887), Teodor Einert, Ferdynand Dulcken, Stanisław Duriecki, Adam Münchheimer (1830—1904), Ludwik Grosman, Aleksander Zarzycki (1834—1895), Władysław Zieleński, Henryk Wieniawski, jeden z najznakomitszych w XIX w. skrzypków, Zygmunt Noskowski, znakomity nauczyciel kompozycji. Następnie Henryk Jarecki (1846—1918), Piotr Maszyński, Jan Gall (1856—1912), Stanisław Niewiadomski, Roman Stańkowski (1860—1925), Mieczysław Sołtys (* 1863), autor oratorium „Słuby Jara Kazimierza” i kilku oper; muzykę religijną reprezentuje w tej epoce ks. dr. Józef Surzyński (1851—1918). Nowsze kierunki w muzyce polskiej zaczęły zapowiadać kompozycje Juliusza Zarębskiego (1854—1885), Ignacy J. Paderewski, Zygmunt Stojowski (* 1869) i Henryk Melcer, wykazali w twórczości swej poważne ideały artystyczne i nie mniej poważną technikę. W tym samym szeregu kompozytorów stoja: Emil Młynarski, Henryk Opieński, Witold Maliszewski, Felician Szpolski, Feliks Nowowiejski, Piotr Rytel, Bolesław Wallek-Walewski, Tadeusz Joteyko, Adam Wieniawski, Juliusz Wertheim, Ignacy Friedman, Stanisław Lipski i in. Na pocz. XX w. zaczęli zwracać na siebie uwagę: Mieczysław Karłowicz, Ludomir Różycki, Grzegorz Fitelberg, który po kilku śmiało rzuconych kompozycjach, oddał się wyłącznie zawodowi kapelmistrzowskiemu. Z szeregu kompozytorów „młodej Polski” wybił się Karol Szymanowski. Po tych najbardziej znanych i uznanych, wymienić należy jeszcze: Eugenjusza Morawskiego, Michała L. Rogowskiego, Apolliniego Szelute, Lucjana Kamińskiego, Adama Sołtysa, Witolda Friemana. Do młodszej generacji należą: Tadeusz Jarecki, laureat P. Ak. Umiejętności za kwartet smyczkowy op. 16., nagrodzony i wydany w Ameryce, Aleksander Tansman, autor wszelkich form muzycznych, Czesław Marek, pianista i kompozytor, i in.

Polska organizacja ministerstw, ob. tablica, s. 395—398.

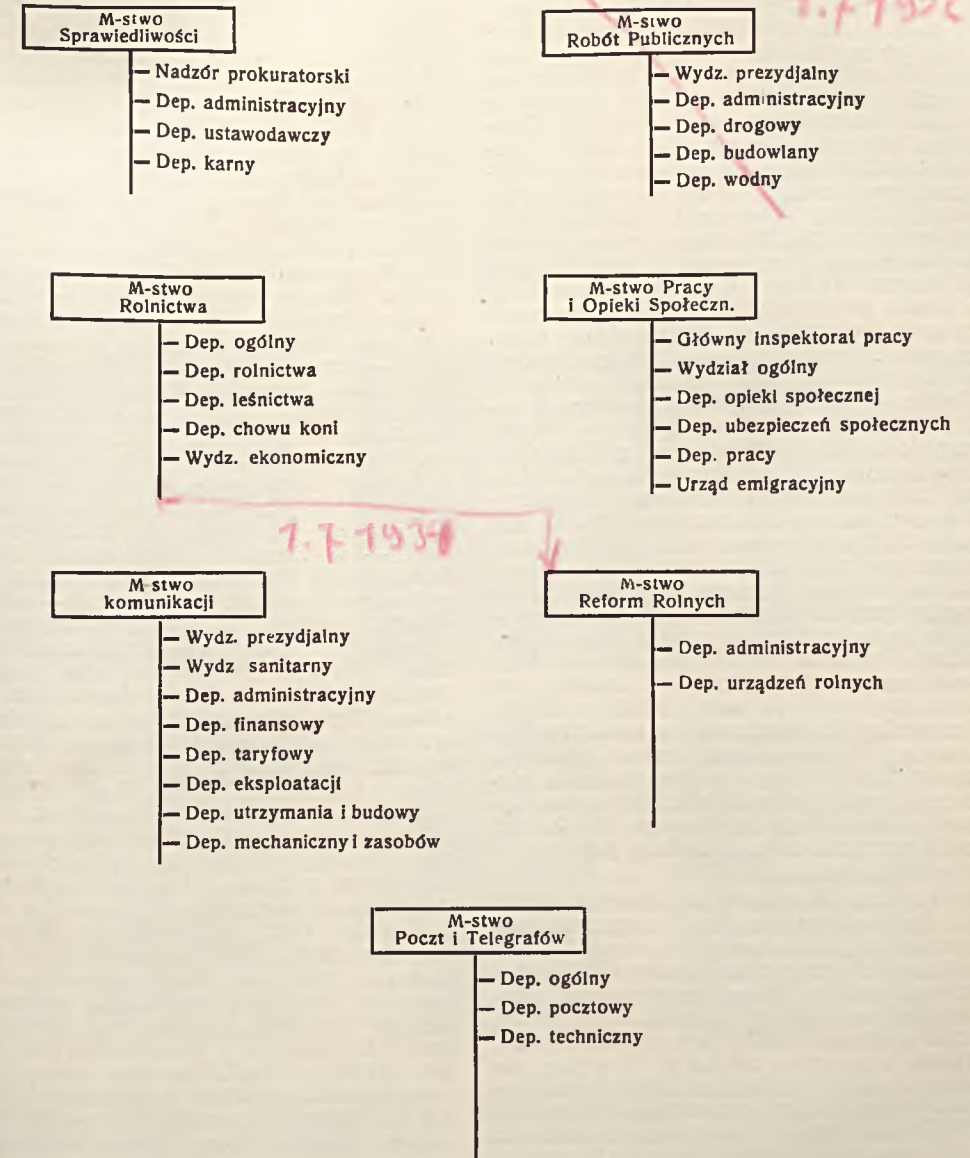
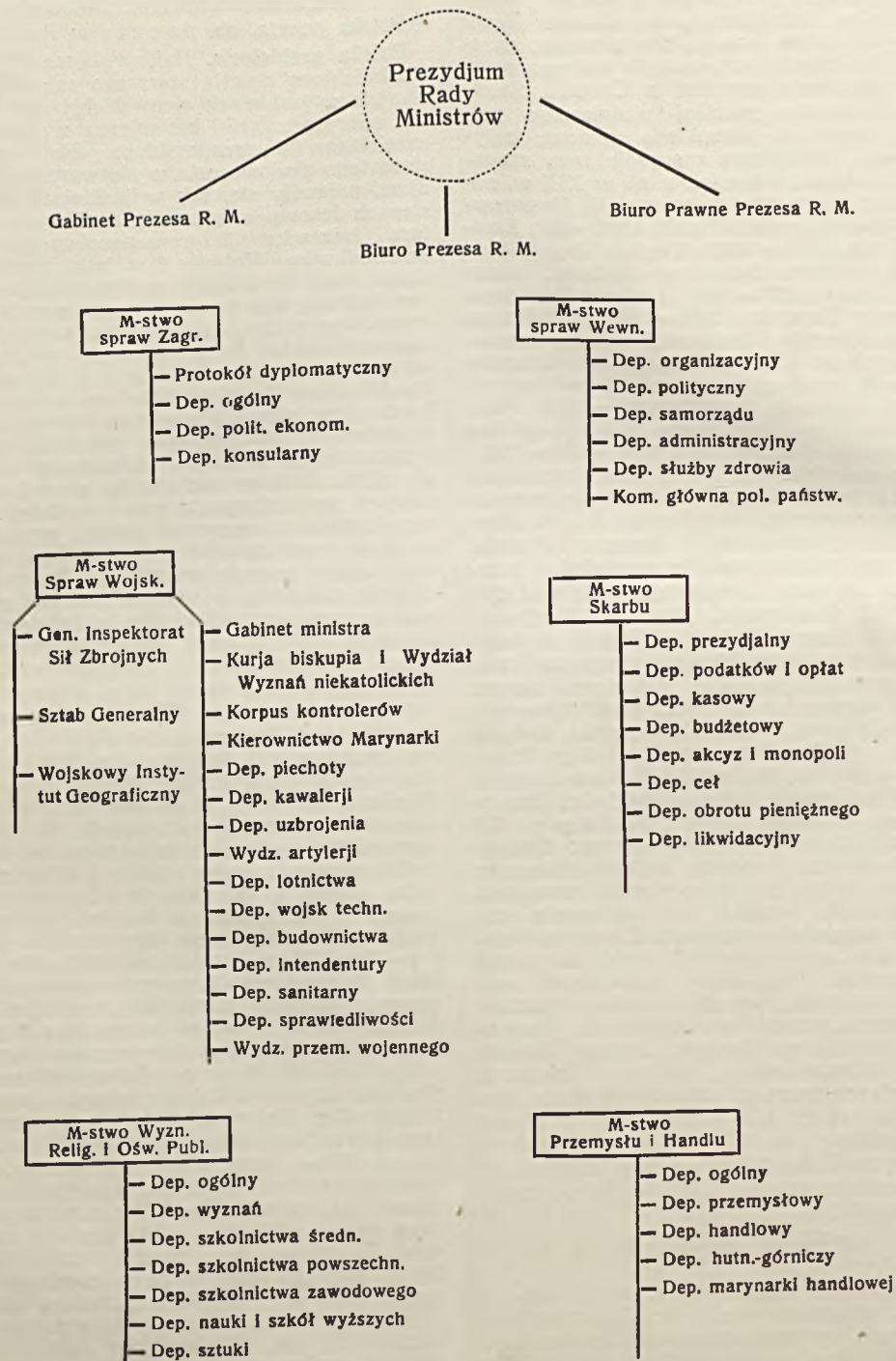
Polska Partja Socjalistyczna, stronnictwo polityczne, utworzone w r. 1892; obok programu społecznego, wysunęło postulat niepodległości. W latach 1904—5 miało charakter rewolucyjny; w 1905 nastąpił rozłam na „frakcję rewolucyjną P. P. S.” (o charakterze bojowym) i „le-

wicę P. P. S.” (dążąca do autonomji Polski, potępiająca jednak terror). W wyborach 1922 stronnictwo P. P. S. uzyskało 41 mandatów do Sejmu i 7 do Senatu. Organem stronnictwa jest dziennik warszawski pt. „Robotnik”.

Polska poczta, ob. poczta w Polsce.

Polska prehistorja. Najdawniejsze ślady życia ludzkiego sięgają starszego paleolitu, mianowicie w jaskiniach krzemienia i nad Przemszą odkryto zabytki krzemienne z okr. późno-azelskiego i mustierskiego. Po maximum czwartego zlodowacenia w pierwszym jego stadium, pojawiły się, tak w jaskiniach jak i na stepach lesowych, gromady myśliwców z kulturą oriniacką i wczesnosolutrejską (np. w Gródku na Wołyniu i w jask. Jerzmanowskiej). Ludy te ustąpiły pod powrotnym naporem lodowca skandynawskiego, a z zach. przybyły nowe zastępy myśliwców z kulturą wczesnomagdaleńską. Po ostatecznym cofnięciu się lodowców na północ, przybyły z pld.-wsch. do Polski grupy łowców z kulturą późnomagdaleńską, tzw. chwalibogowicka, zaś od zachodu zaczęły się wdzierać ludy z kulturą azyjską i tardenuaską. W okr. ancylusowym nasunęła się od pln. kultura maglemoska, a w okr. litorinowym, postępujący od wsch., osadnicy z kulturą kampańska opanowali okolice, wyposażone w złoże krzemienia. W mł. epoce kam. w neolicie, oprócz rozwoju przemysłów kampańskich, daje się zauważyć wejście od pld. kultur z ceramiką wstęgową, od pln.-zach. kultur megalitycznych, od pld.-wsch. kultur z cer. grzebleniową, od pld.-wsch. kultur z ceramiką malowaną. Z końcem neolitu zajęły duże obszary Polski ludy z cer. sznurowa. W epoce bronzu (2000 do 800 przed Chr.) rozwijały się kultury późneolityczne z kulturą unietycką, która stanowi etap rozwojowy kultury łużyckiej, oraz w pln. Wielkopolsce trwali aż do 1600 przed Chr. epigonowie kultury megalitycznej. Na Polesiu rozwinęły się mieszane kultury ceram. sznurowej i grzebleniowej w swoistą kulturę z ceramiką pasmową. Na Pokucie i Podole weszły zastępy kimmeryjskie z Węgier. Kultura łużycka zyskiwała zwolna obszary aż po Bałtyk i po Bug. W st. okr. żelaza (800—500 przed Chr.) kultura łużycka zaczęła się cofać przed naporem kultury germańskiej z grobami kam. skrzynkowymi, z urnami twarzewymi i im pokrewnymi, zdobywając równocześnie terytorja wschodnie. Od pld.-wsch. rozszerzali swe posiadłości Scytowie, którzy wyparli Kimmerów z nad gór. Dniestr, ułatwiając opanowanie tego terytorjum kulturze łużyckiej. W mł. okr. żelaza (500—1 przed Chr.) na Śląsk i do Małopolski wdarli się Celtowie, a germańskie plemiona Bastarnów i Wandarów rozszerzyły terytorja swego władania po Karpaty i aż na Podole. Z końcem tego okresu przybyli przez Bałtyk na Pomorze jeszcze Burgundowie, chowający spalone szczątki zmarłych w grobach jamowych. Z początkiem naszej ery opanowali Pomorze i pln. Wielkopolskę Goci, których cechują groby szkieletowe. Wyparli oni ku zach. Burgundów i ku pld. Wandarów. W II w. po Chr. przeszli Goci nad morze Czarne przez

POLSKA ORGANIZACJA MINISTERSTW.

Celem uzupełnienia niniejszej tablicy należy zauważyć, że:

- 1) przy Prezesle Rady Ministrów istnieją: Polska Agencja Telegraficzna, Zarząd drukarni państwowych, „Monitor Polski”, Najwyższa Komisja Dyscyplinarna, oraz budżetowo do Prez. R. Min. włączone są: Najw. Trybunał administracyjny i Trybunał kompetencyjny.
- 2) Ministrowi Spraw Wewnętrznych podlegają: Główny Urząd statystyczny, Korpus Ochrony Pogranicza.
- 3) Ministrowi Skarbu: banki państwowe (Gosp. krajow., Rolny i Pocz. Kasa Oszcz.), Prokuratorja Generalna, Mennica, Państwowe Zakłady Graficzne, Urząd Pożyczek, Urząd Kontroli Ubezpieczeń.
- 4) Ministrowi Sprawiedliwości: Komisja Kodyfikacyjna, redakcja Dziennika Ustaw.
- 5) Ministrowi Przemysłu i Handlu: Państw. Instytut Geologiczny, Urząd Patentowy, Główny Urząd Miar, Główny Urząd Probierczy.
- 6) Ministrowi Pracy i opieki społecznej: Fundusz bezrobocia, Główny Urząd Ubezpieczeń Społecznych.
- 7) Ministrowi Reform Rolnych: Komisja Odwoławcza dla spraw osadnictwa, Główna Komisja Ziemska.

Prusy Wsch. i Polesie, zostawiając swe dzierżawy nad Wisłą Gepidom. W okr. cesarstwa rzymskiego (w. I—IV) dokonał się, pod wpływem gockim, rozwój ludów bałtyckich i przesunięcie ich posiadłości od Niemna aż po dolną Wisłę. W tych też czasach, pod wpływem organizacji gockiej wzrosła w moc i znaczenie plemiona słowiańskie w swej kolebce na Polesiu i nad górnym Dnieprem. Kiedy w 375 Hunowie zadali bolesny cios państwu pontyjskiemu gockiemu i zmusili Gotów do wędrówki na Węgry i Balkany, wówczas ziemie Polski objęły w posiadanie Słowianie, dzieląc się na grupę wschodnią i zachodnią. Z Węgier wtargnęli jeszcze nieliczni Gotowie na pld. ziemie Polski, zostawiając m. in. bogato wyposażony grób wojownika w Jakuszowicach (pow. pińczowski). Zróżniczkowanie plemienne szczepów słowiańskich dokonało się w VI—IX w. Bodźca do silnej organizacji szczepowej dodali Słowianom germańscy wikingowie, wdzierający się w celach rabunkowych z Skandynawji na kontynent, sięgając daleko w głąb drogami rzeczny. Normañscy kupcy zaopatrywali w okr. wczesnohistorycznym (IX—XII w.) kraje nadbałtyckie we wschodnie wyroby i monety srebrne, nabywane na jarmarkach chazarzskich nad Wołgą. Szczepy wsch.-słowiańskie używały grobów kurhanowych nieciałopalnych, u zachodnich znów przyjął się zwyczaj układania grobów szkieletowych w rzędach. Znamieniem słowiańskości tych grobów jest ulubiona, zwłaszcza na zach., ozdoba w kształcie zausznicy kablączkowej z esowatym zakończeniem. Liczne z tych czasów grodziska stanowiły linie obronne na pograniczach plemiennych, tudzież ośrodki administracyjne, dostosowane do ustroju grodowego. Około nich poczęły wyrastać miasta, będące już tworem czasów historycznych.

Polska Rada Narodowa w Ameryce, instytucja polsko-amerykańska, zorganizowana w pierwszym okresie wojny światowej w celu współpracy z ojczyzną nad dziełem odbudowy Państwa Polskiego. Przez organizację tę przepłynęły miljonowe dary na rzecz ofiar wojny, na cele polityki polskiej, propagandy polskiej zagranicą i na armię polską w Ameryce, potem we Francji. Polska Rada Narodowa wydawała przez szereg lat czasopismo „Free Poland” (Wolna Polska), w którym irformowała świat anglo-amerykański o prawach i pragnieniach narodu polskiego. Prezesem P. R. N. przez czas dłuższy był St. Adamkiewicz, sekretarzem Dr. K. Wachtl. Po zorganizowaniu się Polskiego Wydziału Narodowego w Ameryce, P. R. N. zjednoczyła w nim swoje prace.

Polska sztuka. Architektura. Bud. pierwotne: budownictwo drewniane mieszkalne (osady nad wodami, nad moczarami) i obronne (grody, okolone rowem). Budowle wznoszono na palach lub na izbicach (skrzyniach zatapiających). Świątynie dawne — przestrzeń ograniczona głazami albo drzewami; w miarę zmniejszania się wymiarów otrzymywały pokrycie; na Pomorzu świątynie (kontyny) z drzewa, łączonego czasem z kamieniem lub gliną (kosz-

nice). Z rozpowszechnieniem się chrześcijaństwa w X w. wpływy z Bizancjum (i Armenji) oraz z Zach. przez Czechy, Morawy i Słowaczną. Pierwsze kościołki pod wezwaniem św. Klemensa, założone przez Cyryla i Metodego w Dzierzgowie, Łędzinach, Czerniku, Wieliczce, Rzepienniku. Okres bizantyjsko-romański (X—XII w.): kościół centralny kopułowy św. Feliksa Adaukta na Wawelu (966) i katedra tamże, kościół na Ostrowiu w Lednicy, klasztor Benedyktynów (X w.), Tyniec, krypty w Mogilnie (XI w.) i św. Leonarda na Wawelu (1058—XII w.). W drugiej poł. XI w. — kościół Cystersów w Łądzie. Budownictwo kościelne różnych typów: katedry — w Lednicy, katedra krakowska (dwa chóry), w Kruszwicy i Płocku (bazylika z jednym chórem); kolegiaty — tum pod Łęczycą, w Opatowie (2 wieże, empora, brak prezbiterjum); kościoły parafialne miejskie — kość. N. M. Panny w Inowrocławiu na Kujawach, kość. w Gieble, kość. św. Prokopa w Strzelnie (jeden z pierwszych, w których użyto cegły); kościoły parafialne wiejskie (apsyda prostokątna lub półkolistą, z wieżą lub bez niej przy ścianie zachodniej) — w Żarnowie, Prandocinie; kościołki jednonawowe (na ptn. Polski z granitu polnego i wapieni, na pld. z piaskowca) — w Krobi, Gieczu, Kotłowie, Lubieńcu, Kościelcu. Najdawniejsza konstrukcja — kolebka na prostokacie, sklepienie krzyżowe jako przecięcie dwóch kolebek nad chórem kapłańskim, nawa główna kryta stropem drewnianym, sklepienie krzyżowe na pasach granitowych (Strzelno); w kość. trójnawowych nawy boczne przesklepione (Czerwińsk). Na Rusi Czerwonej, i Litwie bud. typu wschodniego (bud. centralne) i wschodnio-zachodniego (kojarzenie typu dośrodkowego z łacińską bazyliką): kość. św. Stanisława w Haliczu (dawniej cerkiew św. Pantalemona), cerkwie w Złoczowie, w Koloży ok. Grodna (XII), św. Trójcy w Wilnie (XII w.), Bazylikańska ok. Czortkowa, w Czystosłowie ok. Tarnopola, w Drohobyczu, w Łeńkowcach. W XII w. działalność zakonu Cystersów (wpływ francuski), po reformie św. Bernarda: kościoły w Brzeźnicy (1121), w Łądzie (1145), w Mogile (według wzoru z Clairvaux: kościół, claustrium i dom opata). W poł. XII w. Cystersi wprowadzili stosowanie łuku ostrego, gurtów, żeber. Miasta średniowieczne polskie o układzie regularnym: centrum — plac targowy. z rozchodzącymi się ulicami prostymi — okolone staniem ogrodzeniem (murem, nasypem itp.), z bramami wjezdnymi; założenie miast: Chełmna (1232), Srody, Lwowa (1259; obecnie śródmieście z 1352), Poznania, Warszawy (1289 r. gród kasztelański), Wielunia (ok. 1350 r.). Okres gotycki (XIII—XV w.). W XIII w. okres przejściowy: rozpowszechnienie wtku ceglanego (zakon Dominikanów), ciosu i cegły (Franciszkanie), ustalenie typu kościołów z wydłużonym prezbiterjum. Na przełomie XIII—XIV w. — watek: cegła, pasy i służki ciosowe, później kamień w glicach, ościeżach, filarach, cokółkach. W XIV w. cios służył do zdobnictwa.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

1. Z tryptyku N. P. Marji Bolesnej w Katedrze krakowskiej; w. XV. 2. Z tryptyku w Oikuzie: Narodziny N. P. Marji; w. XV—XVI. 3. Z tryptyku w Bodzentynie: Szczegół z predelli, przedstawiającej członków rodu Chrystusowego; w. XV—XVI. 4. Zdjęcie z krzyża. Miedzioryt Wita Stwosza; w. XV. 5. Antependium haftowane krakow. Katedry Chrystus zwleka szatę i przed ukrzyżowaniem rodaje ją żołnierzom; pocz. XVI w. 6. Z kodeksu Baltazara Behema w bibliotece Jagiellońskiej. Ludwisarze; w. XVI. 7. Z modlitewnika Zygmunta I w British Museum w Londynie; w. XVI. 8. Maliśkiewicz: Adoracja Ukrzyżowanego Chrystusa. Kraków, Muzeum Narodowe; w. XVII. 9. B. Lubieniecki: Przekupień dżliczynny. Kraków, Wawel; w. XVII. 10. T. Koniec: Alegoria fortuny. Warszawa, Muzeum Narodowe; w. XVIII. 11. J. P. Norblin: Przedstawienie teatralne w Łazienkach. Własność prywatna; w. XVIII.

W okresie tym stopniowo wprowadzał się system żebrowy w sklepieniach, powstały skarpy, wydłużają okna, tworzą kopniki i gzymсы okapowe, zabezpieczające mur od deszczu, w oknach stosował się maswerk, ułatwiający oszklenie. Kościoły Dominikanów w Mogile pod Krakowem, w Sulejowie, św. Jakóba w Sandomierzu (watek ceglany, łuk ostry, brak skarp nazewnątrz, lizeny, brak witraży); Franciszkanie w XIV—XV w. wznoszą klasztory i kościoły z prezbiterjum prostokątnem, nawą pojedynczą, rzadko z wieżą. Powstała szkoła krakowska: charakterystyczne odsunięcie naw bocznych na szerokość skarpy nawy głównej (przekrój filarów z wyrostkiem w kierunku nawy bocznej); katedra krakowska (gotycka), kość. św. Katarzyny, Marjański (od VIII w.), Dominikański, Bożego Ciała w Krakowie, katedra w Gnieźnie. W gotyckich kościołach polskich unikano stosowania zewnętrznych łuków przypornych, charakterystycznych dla Zachodu; zachowano podział romański na nawy przednie i prezbiterjum, rozdzielone przez ścianę szczytową z wyprutą arkadą, „tęczą“, często z belką i krzyżem; brak zakrystji (XIV w.). Główne typy bud. kościelnych: 1) katedry (zazwyczaj z dwiema wieżami) — poznańska, gnieźnieńska (XIV w.), wrocławska (XIV w.), wrocławska; 2) wielkie parafialne kościoły (długie prezbiterjum, często dłuższe od nawy) — kościoły krakowskie: Marjański, Dominikanów, Bożego Ciała; 3) kościoły małomiejskie i wiejskie jednonawowe (Szydłów) lub dwunawowe, z filarem lub filarami na osi kościoła (kościół w Stopnicy, Lublinie, Wiślicy, Skotnikach, kaplica w kość. św. Katarzyny w Krakowie), lub z planem krzyża greckiego (Gosławice), z apsydami przeważnie czworokątnymi; 4) kościoły ceglano-kamienne, wiatowe: fara w Bieczu, Sandomierzu, katedra we Lwowie, św. Jana w Warszawie (założona 1261, uk. 1370); 5) gotyk ceglany, rozpowszechniony na północy i zachodzie Polski (prostota w planie, budowle jedno lub trzynawowe, prezbiterjum często nieoddzielone od naw, układ wiatowy, t. zn. nawy o jednakowej wysokości): kościoły w Chojnicach, Gębicach, Śremie, N. M. Panny w Poznaniu, świątynia kowieńska, św. Anny w Wilnie, fara w Bydgoszczy, kość. w Kleczkowie, N. M. Panny w Toruniu, w Szydłowcu, Jeżawie i w. in. W XV w. stosowano żebra fałszywe, sklepienia w kształcie lejów. Dzwonnice kształtowano zazwyczaj w formie czworoboku, przechodzącego w ośmłobok, często stawiano je oddzielnie, np. w Warszawie dzwonnica kość. N. M. Panny z XV w. Fortyfikacje w epoce gotyckiej. W XIII i XIV w. inkastellacja (fortyfikowanie) kościołów za Konrada Mazowieckiego: kość. w Gieble, św. Prokopa w Strzelnie i in.; inkastellacja budowli — mur Konrada, łączący katedrę krakowską z kość. św. Feliksa Adaukta na Wawelu, 1241. Zamki na wzgórzach — w Wołku (XIV w.), Koszkowie, Mirowie, zamek litżycki: wieże okrągłe (Bedzin), kwadratowe (Szamotuły, XV w.) i wielokątne (Bolesławice, XIV w.); zamki na krawędziach pla-

skowizy, o założeniu regularnem: Czersk, Płock, Ujazdów, Ciechanów, Gołończ; baszty zamkowe i miejskie zaopatrywano w drewniane hurdyce, obronne przejścia (np. wieża Garbarska w Krakowie), wykusze (brama Florjańska, tamże), oblanki albo drogi straży na murach, machikuly; w bramach umieszczano „brony“, pomosty zwodzone, przed bramą „barbakany“ (Kraków). Budowano kościoły i klasztory obronne — Jasna Góra, Ptkanów, kość. w Brochowie (po XVI w.). Na wschodzie Litwy cerkwie z basztami (Supraśl, Synkowicze, Małomożejki), zameczki mieszkalne (Dębno, XV w.). Domy miejskie, wąskie od ulicy, z oknami gęsto rozstawionymi, często zdwojonemi, z wykuszami, z podcieniami od ulicy; ratusze: dawny krakowski, dawny poznański z wieżami, toruński, w Sandomierzu, Włocławku (typ niemiecki); Sukiennice (np. krakowskie, z XIV w., połączone w jedno cztery bloki), szpitale (Kraków), bursy (św. Barbary w Krakowie, Uniwersytetu Jagiellońskiego XV w.); wodociągi w rurach drewnianych. Okres Renesansu (XV—XVI w.). W XV wpływy wczesnego Renesansu włoskiego. Na przełomie XV—XVI w. ukształtował się Renesans polski, zwłaszcza w epoce zygmuntońskiej (wpływy włoskie). Charakterystyczne dla epoki budowle świeckie. Współpracownictwo wybitnych artystów włoskich. Przebudowa Wawelu (od 1500): Franciszek Murator, Franciszek Lori, Bartłomiej Berecci, Benedykt Sandomierzanin (wieża Piotrkowska, 1526). Z pośród architektów Polaków wyróżnili się: Gabrjel Stoński (pałac Biskupi i Tenczyńskich), Tomasz Lwoczyk i Tomasz Mularz (zamek Niepołomicki). Budowa kaplicy Zygmuntońskiej na Wawelu (1530, projekt Berecciego) ze sklepem grobowym, pierwszym w Polsce. W XVI w. mało budowano kościołów, jak w Raciążku ok. Ciechocinka, w Zielonej Dąbrowie, w Broku, w Ciekosynie na Mazowszu, wznoszono natomiast kaplice kopułowe, na planie kwadratowym, oraz kościółki na wzór kaplic: przebudowa kaplic katedry na Wawelu (z wyjątkiem tzw. Kaplicy Batorego), w kościołach krakowskich, m. in. kaplica Różańcowa przy kość. Dominikanów, kapl. w kość. Bożego Ciała, kaplica w kość. farnym w Kościelcu (Jan Baptysta Quadro z Lugano), w kość. św. Wojciecha w Krakowie, we Lwowie kaplice Boimów i Kampanów. Grobowce architektoniczne ze skośną płytą i pomnikiem w niszy: na Wawelu — grobowce Olbrachta, biskupa Konarskiego, bisk. Tomickiego (1535, Jan Marja Padovano), bisk. Zebrzydowskich, bisk. Padniewskiego (1575, Jan Michałowicz z Urzędowa); w końcu XVI w. dążność do bogactwa barokowego i ujęcia malarskiego (różnobarwne materiały) — grobowiec Batorego (1595, Guzzi), Monteluppich w kość. N. M. P. w Krakowie, rodziny Firlejów w Belżcu i in. Za przykładem królewskim budują magnaci: Szydłowiecki Krzysztof w Opatowie, Samborzu, Korczyni, Gostyniu, Łukowie, Szydłowiecki Mikołaj w Szydłowcu, również Kmitowie, Bonarowie i in. Powstają rezydencje królewskie w Niepołomicach, Piotrkowie, Lublinie, Wilnie,

lży. W zamkach renesansowych stosują wygodne schody, posadzki, kominki kamienne bogato rzeźbione, stropy zdobne skrzyńcami, wypełnionymi rozetami lub rzeźbą figuralną (izba poselska na Wawelu), ściany wykładano drzewem. W drugiej poł. XVI w. wielkie rezydencje królewskie lub możnowładców: zamek krakowski, płocki, tenczyński, w Baranowie (1602), Krasiczynie; przepych w planie i wyglądzie. Zamki grodowe, starościskie z wieżą, „turma” — w Lipowcu, Chęcinach, Będzinie; zameczki podgórskie z zabudowaniami folwarcznymi w obrębie murów — w Wołku; zamki z horodniami (lepiankami na każdy dwór szlachecki lub wieś), w Łucku z 300 horodniami, klasztor Jasnogórski, w Sokalu, Leżajsku, Owruclu, Chęcinach, Ogrodzieńcu, Olesku; na równinach zamki z bastionami, beluardami i fortyfikacjami ziemnymi — w Ujeździe, Krzyżtopór, zamek Zbarski, Okopy św. Trójcy (generał Łącki, 1692). Domostwa szlacheckie obronne z okopem i basztą strażniczą (Szymbork, Majkowiec); typ dworu: kompozycja przestrzalnowa z dwiema basztami na rogach. W miastach wąskie parcelki łączono i tworzone podwórza i fasady bogate z wspinałkami portalami — domy dzielnic staromiejskiej w Warszawie, dom Górków w Poznaniu (arch. G. Słoński), często z podcieniami (Tarnów, Krosno); łamana linia dachów zakładanych poprzecznie do murów, maskowano ścianą, attyką, z otworem pośrodku na rynnę lub garlacz (tzw. attyka polska) — sposób znany przed 1550; attyki, podzielone na framugi, często ozdobne, stanowią charakterystyczną cechę budowl polskich renesansowych, ratuszów — w Poznaniu (przebudowany przez J. B. Quadro), Pabjanicach, Szydłowcu, Sandomierzu i in.), Sukiennic (Kraków, przebudowa J. M. Padovano, 1557), zamków (w Świeżu, Krasiczynie, Baranowie i in.), synagog (w Bełzie, Żółkwi, Krakowie, Starogardzie i in.). Okres baroku (XVII w.). Wpływy włoskie i niderlandzkie przez Gdańsk, w końcu wieku niemieckie; rozkwit w poł. XVII w., następnie upadek z powodu wojen. Od czasów Batoiego kościelna architektura jezuicka, gmachy szkolne, szpitalne. Przeróbka kościołów w całym kraju, ozdabianie barokowe. Dla nowych świątyń za wzór służył kościół Il Gesu Vignoli w Rzymie; wznoszono kościoły centralne o kształcie owalnym lub wielobocznym albo krzyża z kopułą centralną, sytuowano malowniczo gmachy, akcentowano głównie fasadę. Z nowowzniesionych kościołów ważniejsze: kościół ŚŚ. Piotra i Pawła w Krakowie (1619), w Białanach pod Warszawą (1700), Bernardynów, Piłarów i Sakramentek w Warszawie, Piłarów w Łowiczu, Bonifratrów i Bernardynów w Krakowie i in. Bogate ozdoby sztukatorskie, materiały wielobarwne, stiuki, bogactwo dekoracyjnych form, putti etc. (prace Fontanów, rzeźby Peretti i Galli w kościele św. Piotra w Wilnie). Kościołki małomiejskie i wiejskie drewniane; na zachodzie mur pruski, na wschodzie szalowanie; wieże i sygnaturki za-

kończone baniasto; stropy polichromowane. Zamki z cours d'honneurs'ami (Krzyżtopór). Po katastrofach wojennych w końcu XVII w. ponowny rozwój architektury od czasów Sobieskiego: Wilanów, dwór w Sosnowicy, pałac Wielopolskich w Krakowie i in. Okres rokoka, saski (I poł. XVIII w.), Pracują architektki saski: Pöppelmann (pałac saski w Warszawie), Longuelune, I. F. Knöbel (restauracja zamku w Grodnie), Knöffel (pałac Brühla), I. Fontana, D. J. Jauch, Krubsacius. G. Chiaveri (zamek król. w Warszawie). Siedziby magnackie luksusowe (w Warszawie, m. in. pałace Brühlów, arcybisk. przy ul. Miodowej, Czartoryskich, Radziwiłłów, Chylińskich etc.). Za Stanisława Augusta uspokojenie form architektonicznych, powstaje styl Stanisława Augusta; najwybitniejsi architektki: Dominik Merlini (Łazienki królewskie, pałac Krasińskich, pałac w Jabłonie, Natolin). J. Kammsetzer (współpracownik Merliniego), Efraim Schröger z Torunia (fasada kościel. Karmelitów i pałac Teppera w Warszawie), Szymon Bogumił Zug (kościół ewangelicko-augsburski w Warszawie, 1779). Rozwój architektury ogrodowej (dekorowanie dziełami malarstwa i rzeźby): Jan Chrystian Schuch (regulacja ogrodu Łazienkowskiego, ogrodu w Młocinach), Zofjówka Potockiego pod Humanem (koniec XVIII wieku). Po 1780 powstaje klasycyzm w Wilnie: Wawrzyniec Gucewicz (katedra od 1777, ratusz, pałac biskupi 1792), Jakób Kubicki (pałac Belwederski w Warszawie, pałace w Białaczewie, Bejskach, Igołomi i in.), Stanisław Zawadzki (koszary Ujazdowskie w Warszawie 1784, pałac Frascati tamże). Klasycyzm w XIX. Piotr Aigner (fasada kościel. Bernardynów w Warszawie, pałac Namiestnikowski 1819, kościół św. Aleksandra, przed przebudową — mennica); Antoni Corazzi, twórca Warszawy monumentalnej z czasów Królestwa Kongresowego, wznosił gmach Pałacu Staszyca (1820), Ministerstwa Skarbu, Banku Polskiego (z Gayem, 1830), Teatr Wielki (z A. Schuchem, 1833); Gay Jan Jakób (magazyn zbożowy przy ujściu Narwi do Wisły); Humbert Szczepan (bud. w Krakowie). W poł. XIX w. romantycy: A. Gołowski, Idźkowski (przebudowa katedry św. Jana w Warszawie), K. Kremer (bud. w Krakowie), K. Knaus, Lucjan Wyganowski (pracował we Francji), Karol Podczaszyński; neorenesansista Henryk Marconi (Dworzec Wiedeński, 1844, Hotel Europejski, 1856, dom Tow. Kredytowego Ziemińskiego, 1856); eklektycy klasycyzujący: Władysław Hirszel, Karol Podczaszyński i in. W II-ej poł. XIX w. historyzm architektoniczny, eklektydyzm, Jan Heurich († 1887), Józef Huss, Władysław Marconi, Dziekoński, Szyller; we Lwowie — Teodor Talowski, Zacharjasiewicz; w Poznaniu — T. C. Lanci, Z. Gorgolewski, Tomasz Pajzderski. W XX w. wpływ secesji (Anglia, Wiedeń) i tworzenie „stylu Polskiego”, opartego na tradycjach drewnianego budownictwa ludowego i dworów szlacheckich z XVIII i XIX w.; Mokłowski Kazimierz i Stanisław Witkiewicz propagują „styl

J. Kossak: Przejście Lisowczyków przez Ren

J. Kossak: Pod Samossierą

A. Grottger: Znak

J. Matejko: Fragment z „Rejtana

St. Wyspiański: Charitas

L. Wyczółkowski: Z teki Lubelskiej.

J. Chełmoński: Trójka

J. Małczewski: Artysta i Chimera

J. Małczewski: Derwid

W. Skoczylas: Wianki

L. Słędziński: Z Sycylii

zakopiański". „Styl polski“ rozwijał Gałęzowski, R. Świerczyński, Polkowski, Macura i in. Po wojnie światowej restauracja zabytkowych gmachów przez A. Szyszko-Bohusza (Wawel) i M. Lalewicza (Bank Polski, pałac Namiestnikowski w Warszawie i in). Na polu architektury monumentalnej pracują: Marjan Lalewicz, Adolf Szyszko-Bohusz, Czesław Przybylski, Karol Jankowski, Adam Ballensteadt, Tadeusz Tołwiński, Romuald Gutt, Witold Minkiewicz, Klimczak i in. Pod wpływem nowych prądów konstruktywistycznych (Corbusier): L. Niemojewski, Brukalski, B. Pniewski, J. Dobrzyńska i in. Rzeźba o kres romański (do XIII w.). Rzeźba związana z kultem chrześcijańskim, przeważnie w związku z architekturą. Rzeźbiono portale (Czerwińsk, Wrocław, kość. klasztorny w Zwierzyńcu), głowice, zdobniki o charakterze roślinnym albo figuralnym. Głównie kute w granicie, słupy (kapł. św. Barbary w Strzelnie). Nagrobki (Pakoślawa w kość. w Jędrzejowie 1319, Wład. Pobożnego w kość. OO. Franciszkanów w Krakowie), rzeźby w tympanonach, tablice erekcyjne (Wysocice, Strzelno, Wrocław), studnie (w Goluchowie), chrzcielnice, słupy drogowe (Kopin) i in. Rozwój odlewnictwa i złotnictwa: drzwi brązowe w katedrze gnieźnieńskiej (XII), naczynia kościelne: 2 kielichy z Trzemeszna, relikwiarz św. Eufemii, kielich ks. Konrada Mazowieckiego (niello), pióro pastorału w kat. wrocławskiej, relikwiarz z kość. w Objezierzu z blach miedzianych złożonych (pocz. XIII w.); chrzcielnica w Rudzie pod Wieluniem. W okresie gotyckim (XIII—XV w.) rozwój rzeźby architektonicznej; zdobiono posagami i figurkami przedstonki świątyń, odrzwia, chóry, okna. Rozpowszechnione umieszczanie tablic erekcyjnych (Radłów 1337, Wiślica, Sienna 1431, Lubraniec 1497, Gniezno 1480). Grobowce pod baldachami (w Wrocławiu Henryka IV Probusa, w Krakowie Władysława Łokietka, Władysława Jagiełły). Twórczość rzeźbiarska Wita Stwosza (grobowiec Kazimierza Jagiellończyka, ołtarz Marjański i in.) i syna jego Stanisława Stwosza (tryptyk w Wieniawie); w związku z nimi rozkwit snycerstwa. Rozpowszechnienie tryptyków w Pławnie, Domoślavicach, Szydłowcu, Stawiszynie, w Krakowie: kość. św. Mikołaja, św. Katarzyny, kapł. św. Krzyża i kapł. Czartoryskich na Wawelu; w Książnicach Wielkich, Żywcu, Bierdzianach na Śląsku. Nagrobki brązowe, płyty: Kallimacha (prac. P. Vischera), Piotra Kmity, Piotra Salomona w Krakowie. Stalle rzeźbione, np. w katedrze tarnowskiej, kość. w Bieczu, i in. Rozkwit emaljerstwa, złotnictwa (monstrancje, relikwiarze), ludwisarstwa (dzwony). Okres Renesansu (XVI w.). Zastąpienie wpływu Niemiec (Norymberga) na rzeźbę w końcu XV w. przez wpływ Włoch. Grobowiec Olbrachta, posąg Zygmunta Starego w katedrze na Wawelu (Jan Marja Padovano), rzeźby kapł. Zyguntowskiej, grobowiec bisk. Tomickiego (J. M. Padovano), baldachim nad grobowcem Jagiełły (Berecci i pomocnicy).

Jan Michałowicz z Urzędowa rzeźbił pomnik F. Padniewskiego (1575, katedra na Wawelu). Grobowiec bisk. Andrzeja Zebrzydowskiego (tamże, z alabastru). W Gnieźnie — grobowiec Jana Łaskiego (Jan z Florencji), w Poznaniu grobowce bisk. S. Branickiego, bisk. A. Czarnkowskiego, rodziny Górków. W Krakowie, Poznaniu i Gnieźnie grobowce przeważnie z marmuru czarnego lub różowego, we Lwowie z kamienia lub alabastru. We Lwowie pracują rzeźbiarze: Henryk Horst, J. Pfister, Jakób Trwały, Jan Biały, Jan Dorski. W Wilnie nagrobki bisk. Olszańskiego i Wojciecha Gasztolda (katedra, marm. czerwony, szwedzki); w Warszawie grobowiec ks. Mazowieckich (katedra, pocz. XVI w.), grobowce braci Wolskich (tamże, poł. XVI w.), Stanisława Warszyckiego. Wysoki rozwój rzeźby zdobniczej, architektonicznej (kapł. Zyguntowska w Katedrze krakowskiej). W końcu stulecia degeneracja Odrodzenia polskiego, dążność do bogactwa i malowniczości. Pomnik St. Batorego, 1595 (Gucci), grobowiec Montellupich (kość. Marjański w Krakowie). W okresie baroku (XVII w.) rozwój rzeźby dekoracyjnej, robót sztukatorskich, stosowanie materiałów różnobarwnych (rzeźby Perettiego i Galli'ego w kość. św. Piotra w Wilnie, prace Fontanów i in.). W okresie rokoka (I-a poł. XVIII w.) dekorowano rzeźbami parki i ogrody, gromadzono wiele dzieł pierwszorzędnych, przeważnie artystów obcych. Z początkiem klasycyzmu w II-ej poł. XVIII w., za Stanisława Augusta, pracują: słynny Le Brun, Pink, Staggi, Monaldi, Righi, Hoffert, sztukator Graaf i in. W XIX w.: klasycyzm Tatarski, romantyk Kazimierz Witold Ostrowski, Oleszczyński; romantycy akademizujący: Rygiel, Błotnicki, Daum, W. Brodzki, M. Guyski, A. Madeyski, A. Kurzawa, Wojtowicz, T. Berger, P. Weloński, Wasilkowski, Chmieliński, Lewandowski; impresjoniści: K. Laszcza, Puszet; secesjoniści: K. Szymanowski, Biegas, Dunikowski, Wiwulski. Poza tem pracują obecnie: Szczepkowski, Wittig, Breyer, Jakubowski, Lepła, Pelczarski, Z. Pronaszko; klasycy: H. Kuna i L. Ślodziński. Malarstwo. Okres bizantyjsko-romański (X—XIII w.). Malarstwo minjatur: inicjałów, zdobników, przeważnie obcego pochodzenia (niemieckiego): liturgia Mieszka II (1027); księgi liturgiczne, zdobione przez Benedyktynów z Leodjum; wpływy Nadrenji: Ewangeljarz XII w., Gniezno, kalendarz Sacramentarium XI w. (biblj. Zamojskich w Warszawie), i Czech: Ewangeljarz Emeramski (kon. XI w.), mszał św. Wojciecha (XI w., Gniezno); Kodeks Złoty (XI w., Kraków), Kodeks Płocki, wykonany na miejscu (29 minjatur). W I-ej poł. XIII w. minjatury pod wpływem Cystersów (niemieckim): księga Ośmiu Proroków (Petersburg), psalterz Trzebnicki (Wrocław), Graduał Klarysek (Kraków), oraz pod wpływem dawnego typu: „Mowy OO. Kościoła“ (Płock), kalendarz krakowski (najstarszy, Kraków) i in. W związku z działalnością Cystersów rozwija się malarstwo ścienne (polichromja, kompozycje religijne). Zachowały się ślady polichromii w Jędrzejowie i Sulejowie (poł. XIII w., wpływ fran-

cuski). Pojawiają się obrazy stalugowe treści religijnej, pod silnym wpływem Bizancjum (obraz mozaikowy w klasztorze Franciszkanów w Krakowie). Okres gotycki (XIV—XV w.). Rozwój malarstwa minjaturowego w Polsce pod wpływem dworu papieskiego w Awinionie: Ewangeljusz Krakowski (XIV w.); „Legenda o św. Jadwidze“ (1353, Mikołaj Pruzia w Lubieniu); pełen realizmu Antyfonarz opata tynieckiego Mściława (1409, Przybysław z Krakowa); Kodeks biblioteki katedry Płockiej (1365, Świętosław z Wilcewa); Speculum miris Wilhelmi Duranti (1430, Andrzej z Żarnowa); Modlitewnik Wł. Warneńczyka z portretem Zbigniewa Oleśnickiego i in. Z końcem XIV w. zaznaczyła się dążność do plastycznego ujmowania przedmiotów: Graduał Łęczyski (1467, Mikołaj i Setesza, obecnie w Petersburgu), Antyfonarz Katedry krakowskiej (Piotr Postawa z Proszowic). W końcu XIV w. zwiększenie się wpływów flamandzkich w malarstwie minjatur: portrety, sceny rodzajowe, pejzaż w tle, martwe natury itp. Malarstwo ściennie XIV w. również pod wpływem Francji i Włoch, często za czeskim pośrednictwem. Technika farbami, zmieszaniem z wodą wapienną, na zwilżonym wodą murze (fresk al secco). Od czasów Kazimierza Wielkiego liczne malowidła, przeważnie w budowach kościelnych. Pozostały ślady i resztki malowideł z końca XIV w. w Katedrze na Wawelu, w Niepołomicach. Wiślicy, w Czochowie (sceny z życia N. M. Panny i Męki Pańskiej, farby klejowe), w Gnieźnie w kośc. św. Jana, w Toruniu w kośc. św. Jana (ok. 1370, „Ofiara Chrystusa“), w Przyczynie Górnej (XV w.), w kośc. zamkowym w Malborku (1344), Kwidzynie (1390); malowidła z życia św. Augustyna w kośc. OO. Augustynów w Krakowie, w krużgankach klasztoru OO. Franciszkanów tamże (XV w.) i in.; malowidła zewnętrzne na ścianach, wykonane techniką enkaustyczną, w kośc. św. Krzyża w Krakowie, w Opatowie (mal. klejowe); polichromie kośc. w Dębnie pod Nowym Targiem (XV—XVI w.). Od czasów Jagielly rozpowszechnia się malarstwo ruskie, wyk. techniką fresku prawdziwego (farbami mineralnymi na świeżej zaprawie), zachowane w katedrze w Sandomierzu (XIV—XV w.), w kapł. Świętokrzyskiej w Katedrze na Wawelu (1470), w kapł. św. Trójcy w Lublinie (1415, wyk. Andrzej). Rozwój malarstwa stalugowego; obrazy treści religijnej, technika temperowa na pokładzie kredowym. Wizerunki Najświętszej Marii Panny w Trzemesznie (XIV w.), w kośc. Bożego Ciała w Krakowie (XIV—XV w.); sceny ukrzyżowań (np. z Korzenny w muz. Narodowym w Krakowie i obrazy pokrewne), obrazy nagrobne: obraz z Ruszczy, Wierzbiety z Branic, z wizerunkiem fundatora. Pojawienie się tryptyków; wpływy kolońskie; stosowanie tła złoczonego, tłoczonego, dążenie do okazałości. Tryptyk z Wołowca pod Gorlicami; tryptyk z Tuchowa (ok. 1460, Kraków) i jego grupa (obraz św. Stanisława u Franciszkanów w Krakowie); tryptyk z kośc. farnego w Grudziądzu (fragmenty w Malborku). W drugiej połowie XV w. zapanowuje dążność do idea-

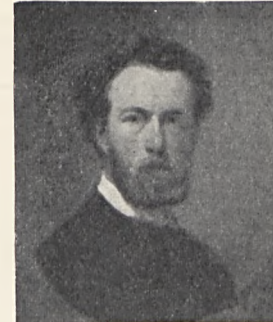
lizmu, nastrojowości i dążność do realizmu: tryptyki ze Szczepanowa (ok. 1470), z Dobczyc, z Szańca (kon. XV w., własność E. Wittiga); wizerunki Najśw. Marii Panny z tryptyków w Skrzyszowie, Moszczenicy, Przydonicy, obraz z Cerekwi ok. Bochni (Tarnów) i in.; sceny z legendy o św. Katarzynie Aleksandryjskiej z tryptyku w kośc. w Międzyrzeczu na Górnym Śląsku; tryptyk z Tymowy (Kraków). W II-ej poł. XV w. wpływ niemiecki (naturalizm, ekspresja, anegdotalizm, rodzajowość); obrazy z tryptyku z kośc. Dominikanów w Krakowie (przemalowane w pocz. XIX w.). Obrazy z pracowni krakowskiej (tryptyk w katedrze na Wawelu w kapł. św. Trójcy z 1467, obrazy z kośc. św. Katarzyny i in.) z odtworzeniem wnętrza architektonicznych, pejzażu w głębi. Działalność Wita Stwosza i Jana Polaka (mal. w Monachjum od 1488—1529). W końcu XV i pocz. XVI w. kierunki idealistyczny i realistyczny połączyły się ze sobą; wpływ Wita Stwosza na dzieła ważniejsze: tryptyk z Lignicy Murowanej, obraz N. Marii Panny z Nowosielc pod Przeworskim, pentaptyk z Wielkiego Książa (wyk. Adam z Lublina), w Kościanie, Szydłowcu; wielki tryptyk z Bodzentyna (pocz. XVI w.). Malarstwo ruskie pod wpływem działalności nadwornego malarza Jakóba Wężyka z Litwy. Okres Renesansu (XVI wiek). Rozkwit malarstwa minjaturowego za Olbrachta i Zygmunta I; zlanie się wpływów flamandzkich i włoskich z tradycjami szkoły krakowskiej. Działalność Tomka i Stanisława Krakowianina („Graduał kr. Jana Olbrachta“, 1496) oraz jego szkoły: Pontyfikał Erazma Ciołka (sceny z życia duchowieństwa, ok. 1502), słynny Kodeks Baltazara Behema (sceny z życia cechów, pocz. XVI w.), mszał Erazma Ciołka (w Anglii), modlitewniki Zygmunta I, Bony, kanclerza Krz. Szydłowieckiego i in. Rozwój w minjaturach portretowego malarstwa. Iluminacyjne szkoły klasztorów: Dominikanów, Augustjanów, Bernardynów w Krakowie. Wpływ minjatur na malarstwo ściennie, zwłaszcza szkoły Stan. Krakowianina (freski w klasztorze Franciszkanów w Krakowie, w klasztorze Cystersów w Mogile i in.). Dekoracja zamku wawelskiego pod kierunkiem Hansa Dürera, przy współpracy Dyonizego Stuby; polichromie zamku niepołomiczkiego (Mikołaj, 1529), lubelskiego (Błażej, 1525), kościołów drewnianych w Krużlowej, Libuszy, Jeleśni, Szydłowcu i in. W drugiej poł. XVI w. freski w Katedrze krakowskiej, w zamku warszawskim, ratuszu poznańskim; pojawiają się sgraffita (Kraków, Symbark); malowidła ściennie we dworach (Jeźów), kośc. w Binarowej, Polskiej Dąbrówce, w Królowej Wyżnej, Olszówce, Moszczenicy i in. W dziedzinie malarstwa stalugowego w I-ej poł. XVI w. szereg sprowadzonych do kraju obcych malarzy: G. Singer, J. Gossaert, Mabuse, Drossen, Lentz z Kitzingen, Hans Kulmbach i Hans Dürer (nadworny od 1529—38). Obrazy malowano olejno na drzewie, na cienkiej zaprawie kredowej. Miejscowi artyści pod wpływem Stanisława

A. Brodowski: Portret wł.

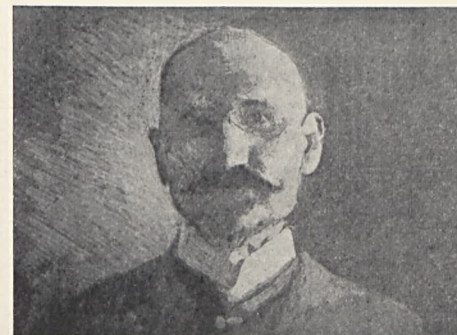
J. Simmler: Portret

H. Rodakowski: Portret wł.

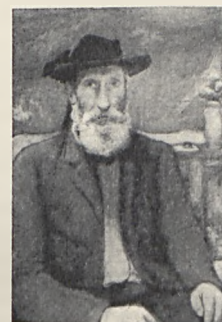
St. Lenc: Portret

L. Wyczółkowski: Autoportret

T. Axentowicz: Portret kobiety

W. Ślewiński: Portret wł.

J. Mehoffer: Portret księdza

K. Krzyżanowski: Port. Stońskiego

E. Żak: Pijak

T. Niesiołowski: Portret

W. Wąsowicz: Portret zbiorowy

Krakowianina malują obrazy religijne („Anna Samotrzcza“, Kraków; „Zmartwychwstanie“, kość. św. Barbary, Kraków) i portrety (Zygmunta I). Portrety Marcina Kobera z Wrocławia (np. Batorego w domu Misionarzy na Stradomiu w Krakowie); portret Benedykta z Koźmiana (jeden z najstarszych, Uniwersytet Jagielloński) i in. Okres baroka (XVII w.). U schyłku XVI w. wzmagają się wpływy weneckie w malarstwie cechowym: obrazy szeroko malowane, poprawność rysunku. Zygmunt III, miłośnik i amator, kupował i zakładał kolekcje obrazów (magnaci go w tem naśladowali), sprowadzał obcych artystów, popierał miejscowych. W owym czasie pracowali: Kober, Jakób Troschel, Mertens i jego szkoła (Jakób Tonken, Maciek Kiernen z Piaseczna, Piotr v. Enden, Jan Fischerl, Franc. v. der Ville); znakomity Tomasz Dolabella (od 1600) wprowadza technikę baroku włoskiego; jego uczniowie i pomocnicy: O. Wenanty, Zacharjusz Dzwonkowski, Vagioli z Werony, A. Nozeni (rodem z Krakowa), Wawrzyniec Cieszyński i in.; Francuz Stephane de la Hire (koniec XVI w.); w Warszawie pracowali: Wojciech Borzymowski, Adam Bartł. Ankiel i in., we Lwowie Hanusz Fonnes (1605), Ławrycz, Mikołaj Petrachnowicz; w klasztorach Kamedulów Piotr z Oświęcimia, w Zamościu Jan Kasiński, poza tem Marcin Proszowski, Maliśkiewicz; na obczyźnie: Marcin Teofil, zwany Polakiem (w Trydencie, Insbruku); minjaturzyści: Maciej Znin, karmelita ks. Stanisław „Stolcensis“. Władysław IV popiera Flamandów: Piotr Danckerts de Ry, J. van der Baan, Daniel Frecherus, Justus Egmont; Niemców: Bartłomiej Stroebel z Wrocławia; gdańszczanie: Jerzy Schultz, Bartłomiej Milwitz, Salomon Wagner; Polacy: Krzysztof Trentkowski, Jan Tretko, Franciszek Witanowski (Nieśwież), Jan Chryzostom Proszowski (nadworny malarz Jana Kazimierza), Franciszek Lekszycycki, Baszkowski, Wolfowicz. W końcu XVII w.: Del Bene (freski w kaplicy św. Kazimierza w Wilnie), Dankwart, Altomonte, Rugender, Jan Gothard Berghof, Za Jana III wpływy francuskie: Desportes (od 1695 do 1697), Jan Aleks. Tretko, Jerzy Eleuter, Siemigonowski, Szymonowicz, Jan Miliński i in.; założenie szkoły malarskiej w Wilanowie. Bogdan i Krzysztof Lubienieccy (mal. w Holandji). Okres rokoka (XVIII w.). Za dynastji saskiej pracowali Francuzi: Louis de Silvestre, S. de Mirys; Polacy: Szymon Czechowicz (założył pierwszą prywatną szkołę malarstwa), Tadeusz Konicz, Andrzej Radwański, Antoni Gruszecki, Białorusin Borowski; rozkwit malarstwa minjatur na kości słoniowej (od 1720) gwaszem lub akwarelami. Za Stanisława Augusta: Marcell Bacciarelli i jego szkoła; portreciści: Jan Chrzyciel Lampi Józef Grassi, Per Krafft, Kammsetzer, Louis Marteau, Canaletto; minjaturzyści: Wincenty de Lesseur-Leszzerowicz (* w Warszawie), Karol Bechon, Józef Kosiński, Aleksander Kucharski (we Francji), dekorator Plersch, Zygmunt Vogel. Na przełomie XVIII—XIX w. Jan

Piotr de la Gourdaine i jego uczniowie: Michał Płoński, Aleksander Orłowski, A. Oborski; batalista Michał Stachowicz. Klasycyści początku XIX w.: Franciszek Smuglewicz. Józef Peszka, Kazimierz Wojniakowski, Jan Rustem i szkoła malarska w Wilnie; Antoni i Józef Brodowscy, Antoni Blank, Aleks. Kolkular, Wojciech Stattler, M. Piotrowski. W połowie XIX w.: idealisci Rafał Hadziewicz i Józef Buchbinder, romantyk Al. Michałowski; realisci: Feliks Piwarski, Kotsis, January Suchodolski; malarze obrazów historycznych i akademizujący: Aleksander Lesser, Leopold Löffler, J. Simmler, H. Siemiradzki, Wojciech Gerson, Artur Grottger, Leon Kapliński, Henryk Rodakowski, Jan Matejko; szkoła wileńska: Jan Damel, Śliczeń, Szemesz, Walenty Wańkowicz, Rusieccy; Juliusz Kossak, Teofil Kwiatkowski, C. K. Norwid, P. Szynkler, Ign. Gierdziejewski, Franc. Kostrzewski, H. Pillati; pejzażyści: Płonczyński, J. Głowacki, M. Zaleski, Schuppé, Józef Szeremętowski, Wład. Aleks. Malecki. W końcu XIX w.: Józef Brandt, Maks. i Aleks. Gierymscy, W. Pruszkowski, Stan. Witkiewicz, Józef Chelmoński, A. Wierusz-Kowalski, St. Wolski, J. Konopacki, S. Bohusz-Siestrzeńcewicz, Wojc. Kossak. Na przełomie XIX—XX w. i m p r e s j o n i s t y: Wł. Podkowiński, J. Pankiewicz, W. Weiss; związani z secesją członkowie T-wa „Sztuka“ w Krakowie: Jacek Malczewski, Leon Wyczółkowski, Julian Fałat, Jan Stanisławski, Stanisław Wyspiański, Józef Mehoffer, Ruszczyk. Sichulski, Pautsch; w Warszawie: Konrad Krzyżanowski; pejzażyści: Kowalewski, Ziomek, Filipkiewicz, Kamocki, Stanisław i Józef Czajkowsky, Apolonjusz Kędzierski, Rapacki, Lasocki i in.; Pieńkowski, Kramsztyk, Pruszkowski, Wygrzywalski; formiści: Andrzej i Zbigniew Pronaszowie, R. Witkowski, Mierzejewski, Niesiołowski; eksperymentatorzy: Stażewski, Szczuka, Wł. Strzebiński; stylizatorzy: Skoczylas, Stryjeńska, Roguski, Lam, Zak, Borowski, Rzecki; klasycy: Slendziński i szkoła „wileńska“; Wacław Wąsowicz; karykaturzyści: Głowacki, Czermański.

„Polska Zbrojna“, dziennik warszawski, założony w r. 1921 przez ppłk. Remigiusza Kwiatkowskiego; następnie wydawany przez grono oficerów, zbliżonych do marszałka Józefa Piłsudskiego.

Polski budżet, ob. prawo skarbowe Rzeczypospolitej Polskiej oraz Polska, tabl. XII.

Polski Grzebień, przełęcz w głównym paśmie Tatr Wysokich, 2,208 m. n. p. m.

Polski język. Język polski, wraz z innymi językami słowiańskimi, należy do wielkiej rodziny języków indoeuropejskich czyli arjo-europejskich. W rodzinie językowej słowiańskiej należy do grupy zachodnio-słowiańskiej, w której obrębie znów jest członem podgrupy lechickiej, obejmującej języki: polski (w ciasnym tego słowa znaczeniu), pomorski (resztki jego: kaszubski i słowiński) oraz zaginiony połabski. W ten sposób ze stanu prairdoeuropejskiego

wyłonił się stan językowy, pomijając stopnie przejściowe, prasłowiański; z tego zaś ostatniego, poprzez przejściowe stadia prazachodnio-słowiańskie i pralechickie — prapolski. Jedną z najbardziej istotnych cech jednostki języków lechickich są losy dźwięków e, ě, ě, ě (zglaskotwórczego r miękkiego), druga zaś — utrzymanie, w przeciwieństwie nietylko do innych języków zachodnio-słowiańskich, prasłowiańskich nosówek. Pod względem cech językowych terytorjum językowe pomorskie stanowi ognio pośrednie pomiędzy połabskim a polskim, bliżej wszakże łącząc się (co najmniej resztkami swemi ze wschodniej polaci) z polskim terytorjum językowym. Zwarte terytorjum dialektyczne polskie mieści się w obrębie granic państwa polskiego, z wyjątkiem kilku miejsc na północy, zachodzie i południo-zachodzie, gdzie przekracza owe granice, wchodząc w obręb państw sąsiednich: niemieckiego i czeskosłowackiego, mianowicie: 1) na północy południowa polać Prus Wschodnich do linii od Goldapi (Goldap) na wschodzie, do Rawy na zachodzie (terytorjum mazursko-pruskie); 2) na zachodzie w granice państwa niemieckiego wkraczają następujące terytoria polskie: południowo-wschodni kąp pow. bytowskiego (Bytowo, niem. Bittow), zachodnia część pow. złotowskiego (Złotowo-Głupczyn, niem. Flatow), zachodnia część pow. babimońskiego (Babimost, niem. Bomst), wsch. pas pow. namysłowskiego (Śląsk Średni) oraz cała wschodnia połowa Śląska Górnego; okolice Chojnic w obrębie państwa polskiego są językowo niemieckie; 3) w obrębie państwa czesko-słowackiego: wschodni pas Śląska Cieszyńskiego (Czeskiego), okolice Czacy, dorzeczcie Białej Orawy oraz część Spiszu; 4) na wschodnim południu i wschodzie granica między terytorjum dialektycznym polskim a małopolskim (ukraińskim) przebiega już w obrębie państwa polskiego: od mniej-więcej Piwnicznej nad Popradem przez Sanok, stąd po Sanie do Radymna i dalej, mimo Tomaszowa Lubelskiego, między Wisłokiem a Bugiem linia falista mniej-więcej do Sejnu na północy; 5) w okolicach Sejnu spotyka się terytorjum dialektyczne polskie z litewskim; linia graniczna przebiega na póln. od Suwałk i skręca na zach. do Prus. Wschodn. (ku Goldapi). Zwarte terytorjum dialektyczne ściśle polskie (poza słowińsko-kaszubskim), ze względu na cały szereg właściwości, przede wszystkim fonetycznych, rozpada się na szereg mniejszych; są to terytoria gwarowe: wielkopolskie, kujawskie, przejściowe chełmińsko-mazowieckie (inaczej lubawsko-ostrołęcko-warmińskie), mazowieckie, małopolskie i śląskie. Znamienną cechą dialektów: mazowieckiego, z wyjątkiem małego skrawka na póln.-wschodzie, małopolskiego, z wyjątkiem obszarów na południowo-wschodzie (obszar górny i środkowy blegu Wierza oraz łączący się z nim obszar między Wisłokiem i Sanem), oraz części północnej śląskiego, jest mazurzenie, tj. zastępowanie dźwięków sz, ż, cz, dż dźwiękami s, z, c, dz, np. zyto zam. żyto, cas zam.

cz a s itp. Język ogólnopolski mówiony, inaczej kulturalny z jego odmianą literacką, powstał niewątpliwie na podłożu gwarowym wielkopolskim. Następnie, z przeniesieniem się centrum życia państwowego i kulturalnego na terytorjum dialektyczne małopolskie (zachodnie), podstawa języka kulturalnego została rozszerzona przez wpływ miejscowe, przeważnie leksykalne, ulegając już następnie mniej znacznym wpływom innych terytorjów dialektycznych, głównie przez współdziałanie w piśmiennictwie ludzi, pochodzących z różnych terytorjów. Jako wybitniejszy wpływ zaznaczyć należy wpływ pisarzy z ziem etnograficznie ruskich; zaczątki tego wpływu mamy już w XVI w.; najsilniejszym okazał się wpływ ten w XIX w. W ten sposób wytworzył się w toku dziejów język ogólnopolski, nietylko w tem znaczeniu, że służył ogółowi po polsku mówiących, lecz również, że wsiąkały weń elementy wszystkich prawie terytorjów, w większym lub mniejszym stopniu. Współczesny język ogólnopolski, mówiony na całym terytorjum państwowym, wykazuje pewną różnorodność, przede wszystkim w zależności od podłoża dialektycznego w wymowie, następnie w słownictwie. Cechy te zowią prowincjonalnymi. Rozróżniamy ich tyle (zresztą różnice nie są znaczne, szczególnie w porównaniu z prowincjonalnymi cechami innych języków, zajmujących większe obszary), ile mamy większych centrów życia kulturalnego, np. Warszawa, Kraków, Poznań; poza tem na terytorjach dialektycznych obcych: Lwów, Wilno. Na tych ostatnich obszarach mowa ludu polskiego jest właściwie odmianą mowy ogólnie mówionej (wyjątek poniekąd stanowią większe wyspy polskie). Od najdawniejszych czasów język polski, jak zresztą i każdy inny, ulegał wpływom języków obcych, czy to języków ludów sąsiadujących, czy to drogą kolonizacji na ziemiach polskich, czy wreszcie drogą „książkową” oraz przez warstwy wyższe, drogą obcowania kulturalnego; czy wreszcie w XIX w. również i drogą wpływów politycznych. Najdawniejszym źródłem do dziejów historycznych języka polskiego jest bulla Innocentego II z 1136, zawierająca przeszło 400 raz w poddanych oraz posiadłości, należących do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Zabytek ten wszakże dostarcza danych prawie wyłącznie do strony dźwiękowej języka (również nieco do strony słotwórczej). Najdawniejszym tekstem polskim (dość zresztą ułamkowym) są Kazania Świętokrzyskie z połowy XVI w., odzwierciedlające wszakże język, dzięki swej archaiczności, raczej z końca XIII w. Następnym z kolei zabytkiem XIV w. jest obszerny Psalterz Florjański. Na XV w. przypada już znacznie więcej źródeł do poznania języka polskiego. Język polski średniowieczny (z nieustaloną, chaotyczną pisownią) od nowopolskiego (w szerokim tego słowa znaczeniu) dzieli epokę przejściową od poł. XV do poł. XVI w., kiedy ubywają dość szybko cechy języka średniowiecznego, a ustalają się normy języka piśmienniczego nowopolskiego. Do ustalenia norm ortograficznych (jak zresztą i je-

zyka) przyczynił się wynalazek druku; do wyrobienia zaś języka — ruch umysłowy, spowodowany reformacją religijną. Po dobie upadku kultury języka w epoce reakcji katolickiej, XIX w. zaznacza się, wraz ze zmianą poglądów społecznych wogóle oraz poglądów naukowych na język ludowy, zbliżeniem się języka literackiego ku gwarom ludowym przez obfitsze czerpanie z zasobów gwarowych.

Polski Komitet Narodowy, ob. Komitet Narodowy.

Polski Komitet Walki z handlem kobietami i dziećmi, utworzony 14. II. 1923, powstał na wniosek Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej z inicjatywy dra Chodźki, byłego ministra Zdrowia Publ. Organizacją zajęły się: Tow. Eugeniczne, Tow. Ochrony Kobiet (katolickie, protestanckie i żydowskie); członkami są instytucje społeczne o pokrewnych celach, przedstawiciele rządu (Ministerstwa Pracy i Op. Społ., b. Min. Zdrowia Publ., Min. Spraw Wewn., Urzędu Emigracyjnego), oraz przedstawiciele Sejmu i Senatu. W łonie komitetu działają sekcje: organizacyjna, emigracyjna, misyj dworcowych, propagandy i prasy, zwalczania nierządu i pornografii, oraz finansowa. Komitet wysyła w porozumieniu z Urzędem Emigracyjnym konwojentki na statkach i w pociągach przy transportach wychodźczych i zajmuje się misjami dworcowymi na terenie Rzpi. Polskiej, którei albo kieruje bezpośrednio, albo wspomaga czynnie i finansowo wraz z rządem, mianowicie tam, gdzie pozostają one pod zarządem specjalnych towarzystw społecznych. Misje dworcowe istnieją w Krakowie, Poznaniu, Lwowie, Katowicach, Krotoszynie, Warszawie (na wszystkich dworcach); w organizacji: w Bielsku, Bydgoszczy, Zbąszyniu. W 1925 udzielono pomocy 6.210 kobietom. Polski komitet bierze udział w międzynarodowych konferencjach i kongresach w sprawie handlu żywym towarem, wchodząc jako członek do Komitetu międzynarodowego, i jest w stałym kontakcie z Biurem Centralnym komitetów narodowych w Londynie, powstałym 1. VIII. 1900 r., jak również z Komisją doradcą przy Lidze Narodów w Genewie.

Polski konstytucjonalizm i parlamentaryzm. I. Okres przedrozbiorowy. Sejm polski składał się z senatu i izby poselskiej. Geneza tych dwóch elementów składowych parlamentaryzmu polskiego przedstawia się zgoła odrębnie. Wpływ moźnowładztwa na bieg spraw państwowych już w najdawniejszych czasach znalazł wyraz w zjazdach (wiecach) poszczególnych ziem, następnie w zjazdach całej prowincji, i wreszcie w zjazdach walnych. Na zjazdy te, celem osiągnięcia rady, król zwoływał początkowo najprzedniejszych urzędników ziemskich, biskupów, a niekiedy i niższych urzędników (podkomorznych, sędziów). W zjazdach tych ponadto brali udział najwyżsi urzędnicy nadworni, tzw. ministrowie. Król, prawnie niezwiązany żadnymi przepisami, przed powzięciem ważniejszej decyzji stale zwoływał naradę. Poczynając od XV w. Władysław Jagiello

z rozmaitych względów zaczął odwoływać się do całej szlachty. Na powstanie izby poselskiej wielki wpływ wywarła instytucja wieców sądowych. Już w XV w., obok wiecu ściśle sądowego, powstał sejmik, jako zebranie całej szlachty województwa dla załatwiania spraw dzielnic. Przewodnictwo w tego rodzaju sejmiku należało do wojewody, jako najwyższego dygnitarza ziemskiego. W ten sposób rozwinęły się sejmiki naprzód w Wielkopolsce, a później w innych dzielnicach państwa. Kiedy przyłączano do Polski nowe terytoria, wprowadzano i w nich te instytucje. Znaczenie sejmików wzmacniała kwestja podatkowa. Szlachta, w myśl przywileju koszyckiego (1374), nie była obowiązana do płacenia podatków poza 2 groszami z łanu, jeśli zaś miała płacić coś ponadto, to musiała na to wyrazić zgodę. Zgoda ta zapadała na sejmikach, jako na zebraniach, których uchwały obowiązywały ogół szlachty danej dzielnicy. Sejm więc, początkowo złożony tylko z wyższych urzędników (późniejszy senat), wraz z sejmikami zaczął wytworzać jedno ciało. W drugiej połowie XV w. sejmiki porozumiewały się już z sejmem i między sobą przez posłów, których z pośród siebie wysyłały. Z czasem wytworzył się zwyczaj, iż sejmiki stałe wysyłały swoich posłów na zjazdy prowincjonalne, a od 1493 na sejm generalny czyli zjazd całego państwa. Ten rok należy uważać za datę powstania sejmu, złożonego z senatu i izby poselskiej. Odtąd do senatu wchodziło tylko: prymas, arcybiskupi, biskupi, wojewodowie, kasztelanowie i ministrowie. Zjazdy prowincjonalne przez to nie zagięły. Przed każdym sejmem posłowie i senatorowie poszczególnych prowincji zbierali się razem (w Wielkopolsce w Kole, w Małopolsce w Korczynie, na Rusi Czerwonej w Sądowej Wiszni), i stąd dopiero, po naradach, udawali się na sejm. Początkowo województwa wysyłały tylko po 2 posłów, z biegiem czasu jednak objawiło się wyraźne dążenie sejmików do powiększenia liczby owych przedstawicieli. Posłowie byli tylko reprezentantami poszczególnych sejmików, krępowani przez udzielone im polecenia czyli instrukcje, zwykle ustne. W sprawach podatkowych miast królowie początkowo porozumiewali się z ważniejszymi z pośród nich bezpośrednio, poza sejmem. Dla ułatwienia tego porozumiewania ważniejsze miasta zaczęły wysyłać swoich reprezentantów na sejmy. Stan ten nie trwał jednak długo. W większości przypadków posłowie miast, nawet krakowscy, byli w sejmie nieobecni. W ten sposób izba poselska stała się wyłącznie przedstawicielstwem interesów stanu szlacheckiego, gdyż z duchowieństwem w sprawach podatkowych król porozumiewał się na osobnych zjazdach, zwanych synodami. Uchwały sejmu ograniczały się do spraw, dotyczących wyłącznie interesów szlachty. Konstytucja „nihil novi” z 1505 w istocie rzeczyniczej nowego nie wprowadziła, usankcjonowała tylko stan, wytworzony już faktycznie; ściśle rozgraniczenie między kompetencjami ustawodawczymi króla i sejmu do czasu kon-

stytucji 3-go Maja wogóle nie było przeprowadzone. Król pozostał ustawodawcą we wszystkich sprawach, które szlachta nie interesowała, np. co do organizacji miast i ludności żydowskiej, stosunku do księstw lennych. Dla obrad sejmów początkowo nie było stałych miejsc ani ściśle określonego czasu. W XV w. najczęściej sejmy zbierały się w Piotrkowie. Od czasu unii lubelskiej (1569) oznaczano jako miejsce zbierania się sejmów Warszawę, dopiero konstytucja z 1673 nakazała co trzeci sejm zwoływać do Grodna. Natomiast sejmy konwokacyjne i elekcyjne zbierały się stale w Warszawie, a koronacyjne w Krakowie, z wyjątkiem ostatniego, który również odbył się w Warszawie. W myśl artykułów henrycjańskich, sejm miał się zbierać co dwa lata na sesję zwyczajną (sejm ordynaryjny), która trwała 6 tygodni. Poza tem król mógł zwołać sejm w każdym czasie na sesję nadzwyczajną (sejm extraordinaryjny). Liczba senatorów stale wzrastała; na początku XV w. było ich 73, w końcu tego stulecia już 87, w 1569 — 140, w XVII w. — 150. Również zmienna była liczba posłów: w 1569 — 162, na początku XVII wieku — 172, za Sasów — 182. Pierwszym senatorem duchownym był prymas, drugim arcybiskup lwowski. Pierwszym senatorem świeckim był kasztelan krakowski, dalej szli wojewodowie: krakowski, poznański, wileński, sandomierski, kasztelan wileński, a potem zostali. Z ministrów do senatu wchodził: marszałek wielki koronny oraz litewski, marszałkowie nadworni, kanclerz i podkanclerzy oraz podskarbiowie koronny i litewski. Natomiast nie weszli do senatu podskarbiowie nadworni ani hetmani, gdyż ustalenie ich funkcji nastąpiło dopiero w XVI wieku, gdy senat już był instytucją zamkniętą. W senacie przewodniczył bądź król osobiście, bądź marszałek wielki koronny. Izba poselska wybierała sama marszałka. Prace sejmów rozpoczynały się od nabożeństwa, następnie, po wyborze marszałka przez izbę poselską, ten witał króla w imieniu sejmów. Następnym aktem była odpowiedź króla przez usta kanclerza, poczem następowało ucałowanie ręki królewskiej przez posłów. Na tem kończyła się strona formalna otwarcia sesji. Z kolei rzeczy kanclerz przedstawiał powody, dla których sejm został zwołany, poczem następowały tzw. wota senatorskie, wreszcie właściwe obrady w rozłączonych izbach, przyczem co pewien czas miały miejsce wspólne narady senatu z izbą poselską, a uchwały zapadały za zgodą obydwu izb i króla. Z istoty polskiego sejmów, stanowiącego zgromadzenie przedstawicieli poszczególnych sejmików, wynikało, że uchwały mogły zapaść tylko jednomyślnie. W XVI w. wysoki stopień oświaty i potężny duch patriotyczny sprawiały, że o tę jednomyślność nie było trudno, ale później zaburzenie skutki liberum veto nie dały na siebie długo czekać. Jeden poseł nie tylko nie dopuszczał do uchwały, za którą wypowiadała się olbrzymia większość, ale moglem być zerwać cały sejm, albowiem wszystkie uchwały sejmów stanowiły

niezerwalną całość. W tym stanie rzeczy zasadnicze zmiany przeprowadziła konstytucja z 1718; odtąd liberum veto mogło wprowadzić unicestwić pewną uchwałę, przeciw której ją założono, ale nie mogło unieważnić poprzednich uchwał tego samego sejmów. Niezależnie od tego, na zasadzie tej konstytucji, uchwały sejmowe podzielone zostały na dwie kategorie: materje jurydyczne i ekonomiczne, nie wymagające jednomyślności, i „materiae status“ (kwestje konstytucyjne), w stosunku do których jednomyślność została utrzymana. Konstytucja 3-go Maja zniósła jednomyślność i wszystkie sprawy miały być rozstrzygane przez Sejm większością głosów. Posłowie przestali być reprezentantami poszczególnych sejmików i stali się przedstawicielami całego narodu. Sejm czyli stany skonfederowane, jak poprzednio, w myśl ustawy majowej, dzielił się na izbę poselską i senatorską pod prezydencją króla. Senatowi przysługiwał, w stosunku do uchwał w sprawach nie dotyczących praw fundamentalnych, rodzaj weta zawieszającego, mającego ten skutek, że uchwała, niepotwierdzona przez senat, nie zyskiwała mocy prawnej do następnego sejmów zwyczajnego, który winien był po raz wtóry powziąć uchwałę w poprzedniej redakcji. Król miał w senacie dwa głosy. Izba poselska, w myśl konstytucji, składała się z 204 przedstawicieli, wybranych na sejmikach, i z 21 (później 24) plenipotentów miejskich, senat zaś z 132 senatorów. Sejm, zwołany na sesję ordynaryjną (zwyczajną) co 2 lata, miał być stale gotowy do zebrania się w nagłych potrzebach na sesję nadzwyczajną. Odpowiedzialność parlamentarna ministrów znalazła w konstytucji majowej wyraz w tem, iż w razie większości 2/3 wotów sekretary obu izb połączonych, żądających odwołania ministrów, bądź ze straży, bądź z urzędu, król winien był natychmiast poddać się tej woli. Ministrów sędził sąd sejmowy. II. Księstwo Warszawskie. W myśl Konstytucji z 1807 r. sejm główny składał się z dwóch izb: senatorskiej i poselskiej. Izba pierwsza składała się pierwotnie z 18 członków, a po przyłączeniu części zaboru austriackiego (1810) z 30 członków, w tem 10 biskupów, 10 wojewodów i 10 kasztelanów. Godność senatorów była dożywotnią. Izba poselska składała się pierwotnie z 100 członków, po 1810 r. z 166 członków, w tem 100 przedstawicieli, wybranych na sejmikach szlacheckich, 66 na zgromadzeniach gminnych. Członkowie izby poselskiej wybierani byli na 9 lat; skład izby odnawiał się w trzeciej części co trzy lata. Sejm zbierał się co dwa lata na przeciąg 15 dni. Do zakresu działania sejmów należało prawodawstwo w sprawach skarbowych, mienicznych, w zakresie ustawodawstwa cywilnego i kryminalnego. III. Królestwo Kongresowe. Na zasadzie konstytucji z 1815 r. sejm składał się również z dwóch izb. Senat składał się z książąt krwi, biskupów, wojewodów i kasztelanów, mianowanych przez króla dożywotnio. Liczba senatorów nie mogła przekraczać połowy liczby posłów i deputowanych.

Izba poselska składała się z 128 członków, w tem z 77 posłów, wybranych na sejmikach szlacheckich, i 51 deputowanych od gmin, wybranych na lat 6, z których trzecia część ustępować miała co dwa lata. Sejm na sesję zwyczajną zbierał się co dwa lata na dni 30. Inicjatywa ustawodawcza zastrzeżona była wyłącznie dla króla. Niezależnie od ustawodawstwa, do sejmów należało uchwalanie budżetu i prawo kontroli rządu, wszakże ministrowie nie byli odpowiedzialni przed sejmem, lecz ten miał prawo przedstawiania królowi raportu o stanie kraju. IV. Po odzyskaniu niepodległości. W myśl art. 2 konstytucji z 17. III. 1921, organami Narodu w zakresie ustawodawstwa są Sejm i Senat. Liczba senatorów odpowiada czwartej części ilości posłów, która w pierwszym Sejmie, zwołanym na podstawie konstytucji, wynosiła 444. Posłowie pochodzą z powszechnych, równych, bezpośrednich, tajnych i proporcjonalnych wyborów, podobnie senatorowie, z tą różnicą, że cenzus wieku jest wyższy, a okręgi wyborcze większe. Niema ustawy bez zgody Sejmów, wyrażonej w sposób regulaminowo ustalony. Każdy projekt ustawy, przez Sejm uchwalony, winien być przekazany Senatowi do rozpatrzenia. Jeżeli Senat nie podnieśli w ciągu 30 dni od doręczenia mu uchwalonego projektu żadnych przeciwko niemu zarzutów, prezydent Rzeczypospolitej zarządza ogłoszenie ustawy. Jeżeli Senat postanowi projekt, uchwalony przez Sejm, zmienić lub odrzucić, powinien zapowiedzieć to sejmowi w ciągu powyższych 30 dni, a najdalej w ciągu następnych dni 30 zwrócić Sejmowi z proponowanymi zmianami. Jeżeli Sejm, zmiany przez Senat proponowane, uchwali zwykłą większością, albo odrzuci większością ^{11/10} głosujących, Prezydent Rzeczypospolitej zarządza ogłoszenie ustawy w brzmieniu, ustalonym ponowną uchwałą Sejmów. W myśl art. 4 konstytucji, ustawa państwowa określa budżet Państwa na rok następny, a na zasadzie art. 6 ustalenie stanu liczebnego wojska i zezwolenie na coroczny pobór rekruta może nastąpić jedynie w drodze ustawodawczej. Sejm winien być zwołany na pierwsze posiedzenie w trzeci wtorek po dniu wyborów i corocznie najpóźniej w październiku na sesję zwyczajną, celem uchwalenia budżetu, stanu liczebnego i poboru wojska oraz innych spraw bieżących. Rada ministrów i każdy minister z osobą ustępują na żądanie Sejmów (art. 58 konst.).

Polski korytarz, część Polski pomiędzy Rzeszą Niemiecką, Morzem Bałtyckim, W. M. Gdańskiem i Prusami Wschod., obejmująca północną część woj. pomorskiego, tj. powiaty: pucki, wejherowski, kartuski, kościerski, tczewski, gniewski, starogardzki i chojnicki; obszar ok. 7.555 km², dotyka do morza na przestrzeni 137 km., wraz z Gdańskiem wynosi ok. 9.475 km² z ok. 202 km. wybrzeża morskiego. Granice Polski na tej przestrzeni zostały ustanowione w traktacie wersalskim z dn. 28. VI. 1919. Pomiędzy najbardziej na zach. wysuniętym punktem W. M. Gdańska a granicą niemiecką, przestrzeń ziemi, należą-

cej do Rzpl. Polskiej, posiada szerokość ok. 43 km.; pomiędzy najdalej na zachód wysuniętym punktem granicy wsch. Prus i wschodnią granicą Niemiec, szerokość przestrzeni, należącej do państwa Polskiego, wynosi ok. 85 km.

Polski Kościół Narodowy powstał w Ameryce jako reakcja katolickiej ludności polskiej przeciw wynaradawiającej akcji biskupów obcych. Kierownikiem tego ruchu, zaprowadzającego liturgję w języku polskim i nieuznającego papieża, jest biskup Hodur. W Polsce P. K. N. zaczął się rozwijać w czasie wielkiej wojny (biskup Fr. Bończak). Część tego kościoła, pod przewodem ks. Andrzeja Huszny, połączyła się w 1926 z prawosławiem.

Polski przemysł ludowy. Za p. l. uważa ustawą z d. 31. VII. 1924 r. (Dz. U. Rz. P. Nr. 80 z r. 1924) wytwarzanie przedmiotów użytkowych i zdobniczych o cechach etnicznych, z własnych lub nabytych surowców, we własnych warsztatach pracy, o ile wytwarzanie to odbywa się samodzielnie, przy pomocy członków rodziny, bądź dziennych najemników. P. l. świadczy o stopniu kultury ludu danej okolicy. Pierwotnie p. l. zaspakajał swą produkcją wszelkie potrzeby; wskutek powstania wielkiego p. l. fabrycznego wiele gałęzi p. l. musiało zniknąć lub zmniejszyć swą wytwórczość. W Polsce niektóre działy p. l. wyrosły do ogromnych rozmiarów, przerodziwszy się gdzieś indziej na p. normalny, np. w koszykarstwie i tkactwie. W wielu przypadkach zaciera się granica między p. l. a rzemiosłami i p. normalnym, np. w p. kamieniarskim, ceglarskim, kowalskim, rymarskim. We wszystkich gałęziach p. l. w Polsce pracuje, sporadycznie, sezonowo, lub stale ok. 2.000.000 osób. Liczba dni roboczych wynosi rocznie ok. 20.000.000, wartość produkcji sięga wysokości 1.000.000.000 zł. Ze stanowiska użyteczności i zastosowania p. l. można podzielić na wytwarzanie przedmiotów 1) użytkowych i 2) artystycznych. Obie te gałęzie częstokroć się łączą. Można również przyjąć za podstawę rozgraniczeń rodzaj stosowanych surowców oraz specyficzne cechy wytwarzania, zależne od półfabrykatów. Półfabrykaty takie, jak np. przędza, płótno, sukno, filc, szkło, farby itp. dają podstawę specjalnym p. wyższego typu, które nazwać można złożonemi. P. kamieniarski (zagiębie doczytycko-myślenickie) liczy ok. 300 warsztatów, zatrudnia sezonowo ok. 1000 ludzi. Ilość uruchomionych kamieniołomów wynosi na Podkarpaciu ok. 6.000, zatrudniając ok. 20.000 ludzi. Rzeźbiarstwo kamieniarskie ludowe jest tam rozwinięte w 32 zakładach, obrabia rocznie ok. 150 m³ kamienia, w całych Karpatach ok. 1.000 warsztatów, zużywających ok. 3.500 m³ surowca. Ceglarnictwem i strycharstwem zajętych jest ok. 60.000 ludzi. Osad p. garncarskiego jest ogółem ok. 600, zatrudniających sezonowo ok. 15.000 wytwórców. P. garncarski jest gdzieś indziej zorganizowany we współdzielnie. Z działy metalowego, ślusarstwo rozwinięte jest najwyżej w pow. krakowskim, ok. 700 zorganizowanych pracowników; wędrownych druciarzy ok. 200. Przemysł betoniarzki

obejmuje w całym kraju ok. 2.500 warsztatów, zatrudniających ok. 15.000 ludzi, pracujących łącznie ok. 1.300.000 dni w roku. Niektóre gałęzie p. l. osiągnęły wysoki stopień doskonałości technicznej, a przez swój odrębny narodowy charakter weszły w dziedzinę sztuk pięknych, ciesząc się pokupem zagranicznym; dotyczy to w znacznym stopniu wyrobów z drewna p. drzewnego, tkactwa i ceramiki. P. ciesielski zatrudnia sezonowo ok. 100.000 pracowników. Ilość stolarzy, zatrudnionych w p. l., wynosi ok. 10.000. Gdzieniedzie osiedla (Małopolska) produkują na większą skalę i na masowy zbył. Warsztatów bednarskich jest ok. 6.000, zatrudniających ok. 12.000 osób. Zabawkarstwo wraz z galanterią drzewną przechodzi w fazę p. fabrycznego. Wikliniarstwo polskie zajmuje pierwsze miejsce w Europie. P. koszykarski przetrwał się coraz częściej w p. fabryczny; ogółem w Polsce jest ok. 54.000 koszykarzy zawodowych i 60.000 ludowych. P. drobno-roślinny zatrudnia do 20.000 osób, p. lniano-konopiarny ok. 1.000.000 osób, p. szewski zatrudnia ok. 50.000 warsztatów i 70.000 ludzi. P. włókienniczy można podzielić na przedziałnictwo, tkactwo, kilimkarstwo, krawiectwo, koronkarstwo, hafciarstwo, guzikarstwo, kapełusznictwo itd. P. l. włókienniczy należy u ludu polskiego do najbardziej rozwiniętych p. Ustawa z 31. VI. 1924 przewiduje utworzenie przy Ministerstwie Przemysłu i Handlu specjalnego organu doradczego: Komitetu Popierania P. L.; w jego skład wchodzi przedstawiciele Min. P. i H., Rolnictwa i D. P., Skarbu oraz delegaci organizacji i instytucji, mających na celu popieranie p. l. Do najważniejszych instytucji tego typu należą: Tow. Popierania P. L. w Warszawie; Patronat Rękodziel i Drobno P. przy Wydziale Samorz. we Lwowie; Pomorskie Tow. Popier. P. L. w Kościecznie; Tow. Pop. P. L. w Wilnie. Towarzystwa te utrzymują stałych instruktorów objazdowych oraz prowadzą szkoły instruktorskie i zawodowe.

Polski teatr, ob. teatr.

Polski urząd administracyjny. W myśl art. 65 Konstytucji z 17 marca 1921 Państwo Polskie podzielone jest w drodze ustawodawczej na województwa, powiaty i gminy miejskie i wiejskie, które są równocześnie jednostkami samorządu terytorjalnego. Organizacja naszej administracji państwowej opiera się na dekoncentracji, która polega na pozostawieniu miejscowym władzom administracyjnym możliwości załatwiania spraw i decydowania, niezależnie od władz wyższych, w granicach przepisów ustawy. Konstytucja nakazuje, aby organy administracyjne państwowe w poszczególnych jednostkach terytorjalnych były zespolone, w miarę możliwości, w jednym urzędzie pod jednym zwierzchnikiem. Rzeczpospolita składa się z 16 województw (ob. Polska, tabl. I i IV), oraz miasta stoł. Warszawy, tworzącego oddzielny okrąg administracyjny, na którego czele stoi Komisarz Rządu, pełniący równocześnie obowiązki wojewody i starosty i podlegający bezpośrednio

władzom centralnym. Podstawą ustroju państw, władz administracyjnych w b. zab. ros. jest ustawa z 2. VIII. 1919. (Dz. Ust. Nr. 65, poz. 395, i rozp. Rady Min. z 28. VIII. 1919. Dz. Ust. N. 72, poz. 426). Na czele województwa stoi wojewoda, mianowany przez Prezydenta Rzplitej (IV lub III st. służby), który pod względem personalnym podlega ministrowi Spraw Wewnętrznych, a służbowo właściwym ministrom. Wojewoda jest przedstawicielem rządu centralnego, sprawującym z jego ramienia władzę państwową; jako odpowiedzialny wykonawca zleceń poszczególnych ministrów jest zwierzchnikiem władz i urzędów, które mu podlegają. Do zakresu działania wojewody należą wszelkie sprawy administracji państwowej, z wyjątkiem spraw, przekazanych administracji wojskowej, sądowej, skarbowej, szkolnej, kolejowej, pocztowo-telegraficznej, sprawiedliwości, urzędów ziemskich oraz administracji górniczej. W b. zab. austr. urząd władz wojewódzkich jest identyczny z ustrojem w b. zab. ros. Województwa małopolskie zorganizowane zostały przez ustawę z 3. XII. 1920 (Dz. Ust. Nr. 117, poz. 764) i rozp. Rady Ministrów z dn. 14 marca 1920 (Dz. Ust. N. 39, poz. 234). Inaczej jest w Wielkopolsce, gdzie na zasadzie ust. z dn. 1. VIII. 1919 (Dz. Ust. Nr. 64, poz. 385) wojewódzie przysługują atrybucje naczelnych prezesów prowincji i prezesów rejencji, a urzędowi wojewódzkim — atrybucje rejencji obwodowej. O województwie śląskim, które w organizacji administracji Rzplitej zajmuje specjalne położenie, ob. Śląsk. Województwa dzielą się na powiaty, których liczba na całym terenie Rzeczypospolitej wynosi 273. Na czele władz powiatowych (starostwa) stoi starosta, mianowany przez ministra Spraw Wewnętrznych. Jest on przedstawicielem władzy państwowej w powiecie. Zakres działania starosty jest podobnie określony, jak zakres działania wojewody w województwie.

Polski urząd władz samorządowych. Konstytucja z 17 marca 1921 przewiduje organizację samorządu w szerokim znaczeniu: 1) terytorjalnym, 2) mniejszości narodowych, 3) wyznaniowym i 4) gospodarczym. W myśl art. 3 Konstytucji, Rzplita, opierając swój urząd na zasadzie szerokiego samorządu terytorjalnego, przekazuje przedstawicielstwom tego samorządu właściwy zakres ustawodawstwa, włączając w dziedzinie administracji, kultury i gospodarstwa, który zostaje bliżej określony ustawami państwowymi. Województwa, powiaty i gminy, będące jednostkami administracji państwowej, są, według postulatów konstytucji, zarazem jednostkami samorządu terytorjalnego. Dotychczas nie zostały wydane jednolite ustawy o samorządzie terytorjalnym, i dlatego urząd władz samorządowych w poszczególnych dzielnicach Rzplitej w obecnej chwili wykazuje jeszcze wielką różnorodność. W Małopolsce i Wielkopolsce obowiązują w tym względzie ustawy państw zaborczych, przystosowane do warunków polskich. W b. zab. ros. urząd gminy wiejskiej z małymi modyfi-

kacjami opiera się na przepisach rosyjskich, natomiast samorząd powiatowy i miejski normują przepisy polskie z 1919. W ten sposób w b. zab. ros. jednostkami samorządu terytorjalnego są gminy i powiaty. Samorząd wojewódzki dotychczas nie został powołany do życia. W b. Galicji, poza gminami i powiatami, istnieje jeszcze Tymczasowy Wydział Samorządowy, który przejął zakres działania dawnego Wydziału Krajowego, będącego wydziałem wykonawczym b. sejmiku krajowego. W województwach poznańskim i pomorskim organami samorządu wojewódzkiego są: sejmik wojewódzki, wydział krajowy i starosta krajowy. Inne, w konstytucji przewidziane, rodzaje samorządu dotychczas nie zostały jednolicie unormowane; istnieją tylko częściowo na podstawie dawnych przepisów. W szczególności nie został powołany do życia samorząd gospodarczy, bardzo szeroko zakrojony przez konstytucję, która w art. 68 przewiduje powołanie samorządu gospodarczego dla poszczególnych dziedzin życia gospodarczego, a mianowicie: izb rolniczych, handlowych, przemysłowych, rzemieślniczych, pracy najemnej i innych, połączonych w Naczelną Izbę Gospodarczą Rzeczypospolitej.

Polski Wydział Narodowy w Ameryce, instytucja obywatelsko-patriotyczna polsko-amerykańska, stworzona w okresie wojny światowej, głównie staraniem J. I. Paderewskiego, który w niej zespółił obóz ludowo-religijny z narodowo-liberalnym, skierowując je ku współpracy z Polskim Komitetem w Paryżu. Polski Wydział Narodowy subwencjonował wszelkie prace Komitetu paryskiego, wydawnictwa propagandystyczne, wspierał organizację armii polskiej we Francji itp. Na czele Wydziału Nar. stał Jan Smulski.

„Polskie Archiwum Medycyny Wewnętrznej”, organ Towarzystwa Internistów Polskich, założony w Warszawie 1923 przez prof. Antoniego Gluzińskiego. Redaktor doc. Władysław Janowski.

Polskie barwy narodowe, ob. państwowe godła i barwy.

Polskie biblioteki, ob. biblioteki (polskie).

Polskie biblioteki w Ameryce, ob. biblioteki polskie w Ameryce.

Polskie czasopisma, ob. czasopisma.

Polskie drukarstwo, ob. drukarstwo.

Polskie księgarstwo, ob. 1) księgarstwo oraz 2) wydawcy i nakładcy polscy.

Polskie legiony, ob. legiony polskie.

Polskie muzea, ob. muzeum.

Polskie ordery, ob. ordery polskie.

Polskie plemiona, U zarania dziejów polskich mamy do czynienia z kilku zasadniczymi grupami plemennymi, które do dziś dnia są podstawą odrębności etnograficznej poszczególnych dzielnic. Są to grupy: wielkopolska, małopolska, śląska, sieradzka i łęczycka. Geniusz państwowy pierwszych Piastów złączył te grupy w całość polityczną, która dała podstawę dalszego rozwoju państwowego i narodowego. Tracąc teren na zachodzie, zwłaszcza na Ślą-

sku, postępowała Polska w kierunku północnym, polonizując słowiańskie grupy pomorskie, a zarazem wciągając w swój organizm polityczny odrębne pierwotnie Mazowsze. Grupy plemienne działały się, często zależnie od granic administracyjnych lub diecezjalnych, częściowo zaś zależnie od warunków antropogeograficznych (grupy Górali i Puszczaków) lub społecznych. Ugrupowania etniczne ludności polskiej przedstawia tabl. (ob. str. 423 i 424). Pominięto tu szereg drobniejszych grup, jak również liczne grupy pochodzenia obcego, osiadłe wśród rdzennej ludności polskiej.

Polskie sądownictwo. Organizacja sądownictwa w każdej dzielnicy Rzplitej opiera się dotychczas na innych podstawach. W byłym zaborze rosyjskim istnieje tzw. sądownictwo pokojowe i ogólne. Do sądów pokoju należą drobniejsze sprawy cywilne (do 1000 zł.), a w sprawach karnych ulegają rozpoznaniu przestępstwa w pierwszej części, zagrożone grzywną lub aresztem, oraz niektóre przestępstwa, zagrożone więzieniem. Od sądu pokoju służy apelacja (odwołanie) do sądu okręgowego, jako instancji odwoławczej, która zastępuje dawny Zjazd sędziów pokoju. Od wyroku sądu okręgowego, jako pierwszej instancji, przysługuje skarga apelacyjna do sądu apelacyjnego. Sady pokoju w zasadzie wyrokują w składzie jednego sędziego, aczkolwiek sędziowie pokoju nieprawidłowo obowiązani są wyrokować przy udziale dwóch ławników. Sady okręgowe w sprawach cywilnych i karnych mniej skomplikowanych, w ustawach ściśle określonych, wyrokują w składzie jednego sędziego; normalnym kompletem jest komplet trzech sędziów. Sąd apelacyjny wyrokuje zawsze w składzie trzech sędziów. Od wyroków sądów okręgowych, jako drugiej instancji, i sądów apelacyjnych przysługuje skarga do Sądu Najwyższego, który, w stosunku do b. zab. ros., jest instancją kasacyjną. W b. zab. pruskim sądami pierwszej instancji są sądy powiatowe oraz, w sprawach mniej ważnych, sędziowie pokoju, tudzież sądy okręgowe. Instancjami apelacyjnymi są sądy okręgowe (od wyroków sądów powiatowych i sędziów pokoju) oraz sądy apelacyjne. Sady powiatowe i pokoju rozstrzygają jednostkowo, sądy okręgowe bądź jednostkowo, bądź kolegialnie w składzie trzech sędziów. Trzecią instancją dla b. zab. pruskiego jest Sąd Najwyższy w Warszawie, który, w stosunku do spraw sądowych, z tej dziedziny pochodzących, ma charakter instancji rewizyjnej i załazkowej. W b. dzielnicy austriackiej sądami pierwszej instancji są sądy powiatowe i okręgowe, instancjami apelacyjnymi są sądy okręgowe i apelacyjne. Wymiar sprawiedliwości w sądach powiatowych wykonywa zawsze jeden sędzia, sądy okręgowe zaś wyrokują bądź w składzie jednego, bądź trzech sędziów; sądy apelacyjne zawsze w składzie trzech sędziów. Zakres działalności sądów powiatowych i okręgowych określają przepisy, dotyczące właściwości. Sąd Najwyższy w stosunku do spraw b. zab. austr. jest również instancją rewizyjną.

UGRUPOWANIE ETNOGRAFICZNE LUDNOŚCI POLSKIEJ.

Grupy zasadnicze	Grupy terytorjalne	Mniejsze grupy terytorjalne	Grupy, oparte na kolonizacji leśnej	Grupy, oparte na różnicach społecznych
Małopolskie	Krakowiacy	Krakowiacy właściwi Proszowiaci Skalmierzanie Pichacze Skawiniacy Podgórzanie Nadrabianie		
	Sandomierzanie	Sandomierzanie właściwi Tarnowiaci [wi Pilznacy	Lasowiacy Borowiacy	
	Górale	Lachy sądeckie Kliszczacy Podhalanie Babiogórcy		
Ślązacy	(dolinni)	Lachy śląskie Bytomiaci Opolanie		
	(górcy)	Górale czadeccy Górale śląscy właściwi Wałasi		
Sieradzanie Łęczycanie				
Wielkopolskie	Wielkopolskie właściwi	Poznaniacy Wielkopolskie północni Kaliszacy Krajniacy	Leśniaki Mazurzy wieleńscy	
	Kujawiacy		Borowiacy	
Pomorzenie	Słowińcy			
	Kaszubi	Kabatkowie Rynacy Kaszubi północni Kaszubi południowi		
	(grupy pośrednie)	Kociewiaci Chełmińscy Dobrzyńscy Lubawiaci Malborkanie Warmjacy	Borowiacy tucholscy Lasacy [scy	
Mazurzy	Mazurzy właściwi Mazurzy wschod. Mazurzy pruscy		Poborzanie Kurpie	Księżacy Iowicy
Grupy kresowe wschodnie	Podlasiacy Lublincy Rzeszowiaci Wilniacy			Bojarzy

Organizacja Sądu Najwyższego, jednego dla całej Rzplitej, opiera się na dekreście z dn. 8. II. 1919 (Dz. Pr., poz. 199). W myśl tego dekretu Sąd Najwyższy składa się z izb, których liczba wynosi obecnie cztery: pierwsza cywilna dla b. zab. ros., druga karna dla b. zab. ros. i dwie pozostałe dla b. zaborów austriackiego i pruskiego z oddzielnymi seratami do spraw karnych i cywilnych. Sąd Najwyższy wyrokuje bądź w zwyczajnym komplecie, bądź w komplecie całej izby lub w pełnym zgromadzeniu. Na czele każdej izby stoi prezes, z których jeden jest pierwszym prezesem. Na całym terenie Państwa Polskiego sądów apelacyjnych jest 8, z siedzibami w Warszawie, Wilnie, Lublinie, Lwowie, Krakowie, Katowicach, Poznaniu i Toruniu. Liczba sądów okręgowych wynosi 51. Mimo że art. 83 Konstytucji zawiera kategorię nakaz, aby do orzekania o zbrodniach, zagrożonych cięższymi karami, i o przestępstwach politycznych były powołane sądy przysięgłych, ustawodawca nasz nie wydał dotychczas przepisów, określających organizację tych sądów. W obecnej chwili sądy przysięgłych działają jedynie na terenie Małopolski.

Polskie sądownictwo administracyjne. W myśl art. 73 Konst., do orzekania o legalności aktów administr. w zakresie administracji tak rządowej, jak i samorządowej, osobna ustawa powoła sądownictwo administracyjne, oparte w swej organizacji na współdziałaniu czynników obywatelskiego i sędziowskiego, z Najwyższym Trybunałem Administracyjnym na czele. W wykonaniu tego postarowienia utworzony został na mocy ustawy z dn. 3. VIII. 1922 (Dz. Ust. Nr. 67, poz. 600) jeden dla całej Rzplitej Najwyższy Trybunał Administracyjny z siedzibą w Warszawie. Do kompetencji jego należy orzekanie o legalności zarządzeń i orzeczeń organów administracji rządowej i samorządowej. Trybunał dzieli się na izby; na czele każdej izby stoi prezes, z których jeden jest pierwszym prezesem. W b. zaborach rosyjskim i austriackim dotychczas nie zostały uruchomione sądy administracyjne niższych instancji, natomiast w województwach poznańskim, pomorskim i na Górnym Śląsku istnieją, na podstawie przepisów pruskich, sądy administracyjne przy władzach 2-iej instancji, noszące nazwy wojewódzkich sądów administracyjnych.

Polskie Stronnictwo Ludowe, ob. Piast.

Polskie szkolnictwo powszechne. Szkoła powszechna oznacza zakład wychowawczy, przeznaczony dla dzieci obywateli wszystkich warstw, bez względu na ich pozycję socjalną; w ściślejszym znaczeniu wyrazu, do szkoły powszechnej winny uczęszczać obowiązkowo wszystkie dzieci w wieku szkolnym. W Polsce właściwej szkoły powszechnej niema, aczkolwiek istnieje powszechny obowiązek szkolny (przymus szkolny, nauczanie powszechne, art. 118 Konstytucji). Wszystkie jednak szkoły początkowe w Polsce noszą nazwę szkół powszechnych. Nazwa ta jest uzasadniona

tem, że każde dziecko w wieku szkolnym musi przejść przynajmniej program 7-mio letniej nauki, ustalonej przez Ministerstwo W. R. i O. P., a nadto dążeniem społeczeństwa i tendencją władz szkolnych do wprowadzenia w życie postulatu prawdziwej szkoły powszechnej (nie ludowej ani stanowej). Dekretem Naczelnika Państwa z dnia 7 lutego 1919 roku ustalono obowiązek szkolny na lat 7, tj. od 7 do 14 roku życia. Dzieci w tym wieku uczęszczają nie tylko do szkół tzw. powszechnych (początkowych), ale mogą przerabiać program szkoły powszechnej lub rozszerzony, bądź w szkołach prywatnych, bądź w domu za zezwoleniem władzy szkolnej, albo też w niższych klasach szkół średnich. Dotąd nie został jeszcze w pełni zrealizowany obowiązek powszechnego nauczania. Na ok. 3,500,000 dzieci w wieku szkolnym znajduje się poza szkołą jeszcze 400,000. Nadmienić wypada, że liczba dzieci w wieku szkolnym stale będzie wzrastała aż do roku 1934/35, kiedy osiągnie cyfrę 5,200,000, stanowiącą normalny kontyngent Polski przy obecnej jej liczbie ludności. Różnica liczebna dzieci pomiędzy kontyngentem normalnym a stanem dzisiejszym jest wynikiem zmniejszenia się liczby urodzeń w czasie wielkiej wojny. Szkół powszechnych w Polsce jest obecnie 26,507. W liczbie tej znajdują się wszystkie szkoły powszechne bez względu na stopień organizacyjny, tzn. zarówno jedno-, dwu-, jak i siedmioklasowe; ilustruje to najlepiej tabelka według najnowszych danych (ob. str. 427 i 428). Nadto istnieje klas równoległych 6,576 oraz szkół eksponowanych w Małopolsce 409. W tabeli znajdujemy także jedną szkołę 8-mio i czternaście 9-cio klasowych; są to specjalne typy przejściowe od wydziałowych do powszechnych. Szkoły wydziałowe dawnego typu zachowały się jeszcze w poznańskim i na Pomorzu; mają one program nieco rozszerzony, zwłaszcza w kierunku zajęć praktycznych. Jeśli każdą kategorię szkół wyrazimy liczbami względniemi i przeprowadzimy podział na miasto i wieś, to otrzymamy:

Na 100 szkół	w mieście	we wsi
jednoklasowych	1,07%	98,93%
dwuklasowych	1,60%	98,40%
trzyklasowych	3,56%	96,44%
czteroklasowych	15,28%	84,72%
pięcioklasowych	29,42%	70,58%
sześcioklasowych	48,41%	51,59%
siedmioklasowych	75,29%	24,71%

Z liczby 3,100,420 dzieci korzysta ze szkoły 1-klasowej 28,30%, 2-klasowej 18,65%, 3-klasowej 9,55%, 4-klasowej 7,04%, 5-klasowej 4,75%, 6-klasowej 4,95%, 7-klasowej 26,76%. W liczbach względnych wypada na 100 dzieci w 1-klasowej szkole w mieście 0,99%, we wsi 99,01%, w 2-klasowej w mieście 1,45%, we wsi 98,54%, w 3-klasowej w mieście 3,09%, we wsi 96,91%, w 4-klasowej w mieście 12,02%, we wsi 87,98%, w 5-klasowej w mieście 29,10%, we wsi 70,81%, w 6-klasowej w mieście 48,25%, we wsi 51,75%, w 7-klasowej w mieście 74,91%, we wsi 25,09%. W dzisiejszym więc stanie rzeczy

Rodzaj szkoły	Okrąg szkolny											Razem
	białosto-cki	poleski	krakowski	lwowski	lubelski	łódzki	pomorski	warszaw-ski	poznański	wileński	wotyński	
	I l o ś ć s z k o ł											
1-klasowe	1675	868	333	2040	1182	1398	708	3147	1667	851	841	14710
2- " "	385	188	411	1075	539	366	454	946	697	286	220	5567
3- " "	83	48	402	389	273	128	160	259	146	48	41	1977
4- " "	53	26	201	398	156	78	43	130	82	41	23	1231
5- " "	40	12	127	172	70	40	17	67	83	25	13	666
6- " "	33	10	51	130	55	30	10	27	51	10	6	413
7- " "	52	25	204	330	188	385	55	399	129	36	66	1869
8- " "			1									1
9- " "			14									14
3-kl. wydz.							5					5
4- " "							12		1			13
5- " "							4		1			5
6- " "							5		31			36
Ogółem	2321	1177	1744	4534	2463	2425	1473	4975	2888	1297	1210	26507

olbrzymia większość szkół powszechnych, to szkoły nisko zorganizowane, o 1,2 i 3-ich izbach lekcyjnych (i tyłuż silach nauczycielskich), o 7-letnim programie nauczania. Wysiłki władz szkolnych idą w kierunku likwidowania tych szkół drogą komasacji, łączenia ich w szkoły wyżej zorganizowane, tj. 5-cio i 6-cio, a przede wszystkim siedmioklasowe. Dopiero 7-kl., siedmioletnia szkoła powszechna, posiadająca odpowiednią ilość sił nauczycielskich, nowoczesny gmach i potrzebne pomoce naukowe, odpowie należycie wymaganiom; niestety, takich szkół (jak widać z podanych wyżej zestawień) mamy jeszcze stosunkowo niewiele, aczkolwiek liczba ich z każdym rokiem się

zwiększa, przy jednoczesnym zmniejszaniu się liczby szkół nisko zorganizowanych. Stwierdzić wypada, iż podnoszenie się poziomu szkolnictwa powszechnego idzie w znacznej mierze w parze z akcją budowy szkół; dotychczas fundusze na budowę szkół preliminowane są w wysokości minimalnej, z powodu trudności finansowych państwa, społeczeństwa zaś i gminy wiejskie nie wykazują jeszcze zrozumienia potrzeby budowy szkół. Dla całokształtu informacyj o szkolnictwie powszechnym dodać należy nieco szczegółów o nauczycielstwie i władzach szkolnych. Liczbę nauczycieli szkół powszechnych, według stanu z I-iej połowy roku 1927, wskazuje tabl.:

Charakter służbowy	Stopień służbowy	Okrąg szkolny											Razem
		kielecki	poleski	krakowski	lwowski	lubelski	łódzki	pomorski	warszaw-ski	poznański	wileński	wotyński	
Nauczyc.	V	—	—	32	18	—	—	—	—	—	—	—	50
"	VI	—	—	70	95	2	—	4	5	41	—	7	224
"	VII	61	3	1075	2613	111	340	306	776	711	20	74	6090
"	VIII	170	73	1419	3658	205	472	198	1125	606	60	144	8130
"	IX	680	164	1690	3331	1001	1417	536	3060	812	200	308	13199
"	X	2492	1091	1468	2178	3577	3303	1247	6864	2901	1095	1169	27385
"	XI	698	649	649	6	404	268	791	609	929	745	394	6142
Ogółem		4101	1980	6403	11899	5300	5800	3082	12439	6000	2120	2096	61220*)

*) w tem 90 etatów dla naucz. delegowanych do szkół polskich zagranicę

Od 1 września 1927 liczba ta zwiększyła się o tysiąc. Bezpośrednią władzą szkolną dla szkół powszechnych i nauczycieli tych szkół jest na terenie powiatu inspektor szkolny; władza II instancji jest Kur. Okr. Szkolnego, obejmujące przeważnie obszar województwa, a w niektórych przypadkach obszar paru województw; władzą III instancji (najwyższej) jest Ministerstwo W. R. i O. P. Inspektoratów szkolnych

jest w Polsce 262, a kuratorów 12. Obecnie władze szkolne przygotowują projekt nowego ustroju szkolnego w Polsce. Nowy ustrój szkolny opierać się ma o zasady szkoły powszechnej i jednolitej tzn., że podstawą systemu szkolnego będzie 7-letnia, 7-klasowa szkoła powszechna, obowiązująca dzieci wszystkich obywateli (szkoła demokratyczna), a na programie tej szkoły oparty będzie program szkół zawo-

dowych i szkół średnich 4-o lub 5-cio letnich. Dzisiejsze 8-klasowe gimnazjum nie będzie w nowym ustroju uznane, pozostając przez czas dłuższy jako forma przejściowa.

Polskie szkolnictwo średnie ogólnokształcące. Szkolnictwo średnie ogólnokształcące w chwili powstania Państwa Polskiego znajdowało się w innym położeniu w każdej dzielnicy. W byłym zaborze austriackim istniały 8-klasowe gimnazja i 7-mio klasowe szkoły realne, wszystkie przeznaczone tylko dla młodzieży męskiej. Po przejściu przez Państwo Polskie, szkoły te, w których udzielano nauki w języku polskim, zachowały swe budynki, tych samych kierowników, to samo grono nauczycielskie i tych samych uczniów. W byłym zaborze pruskim istniały także w dostatecznej mierze gimnazja państwowe 9-cio klasowe i wyższe szkoły realne, przeznaczone wyłącznie dla młodzieży męskiej. Państwo Polskie przejęło budynki i pomoce naukowe. Po wprowadzeniu języka polskiego w tych szkołach, jako języka nauczania, zmienili się częściowo uczniowie, a z nauczycieli, pracujących w szkołach państwowych, pozostała zaledwie nieznaczna część. Miejsce nauczycieli, którzy wyemigrowali do Niemiec, zajęły siły nauczycielskie przeważnie z byłego zaboru austriackiego. W byłym zaborze rosyjskim były 8-klasowe gimnazja męskie, 7-mio klasowe gimnazja żeńskie, 7-mio klasowe szkoły realne męskie i 7-mio klasowe szkoły handlowe męskie. Obok tych szkół państwowych istniała gęsta sieć szkół polskich prywatnych. W czasie wojny wywieziono akta szkół państwowych do Rosji, przesiedlono personel tych szkół do miast w cesarstwie, budynki państwowe zajęły władze okupacyjne na cele administracji. Z chwilą powstania Państwa Polskiego tylko mała część budynków odzyskano na cele szkolne; całe szkolnictwo państwowe oparło się na prywatnej szkole polskiej. Znaczna część tych szkół została upaństwowiona, przy równoczesnym przejściu przez Państwo lokalni, pomocy szkolnych i personelu nauczycielskiego. Państwo Polskie przejęło także kilka szkół średnich, założonych przez zarząd wojskowy generał-gubernatorstwa lubelskiego. Wreszcie otwarto szereg szkół państwowych nowych. Nauczycielami w tych szkołach stali się byli nauczyciele szkół prywatnych oraz nauczyciele z byłego zaboru austriackiego. Zadaniem nowej polskiej administracji państwowej było stworzenie jednolitej sieci szkolnej. Dokonano tego przez uzupełnienie szkolnictwa średniego w byłym zaborze austriackim i pruskim szkołami państwowymi dla dziewcząt, oraz stwarzając cały szereg szkół państwowych na terenie byłego zaboru rosyjskiego. Sieć szkół średnich państwowych nie jest jeszcze ostatecznie wykończona. Stały temu na przeszkodzie względy budżetowe, nakazujące jaknajwiększą ogólność w przejmowaniu nowych organizacji przez Państwo. Zwłaszcza w zaborze rosyjskim ilość szkół prywatnych, wyręczających Państwo w zadaniach kształcenia obywateli, jest jeszcze bardzo znaczna. Najważniejszym zadaniem

władz szkolnych w zakresie szkolnictwa średniego ogólnokształcącego od chwili wskazania Państwa w 1918 musiała być praca nad stworzeniem jednolitego programu tych szkół. W nowym programie, którego pierwsze wydanie ukazało się już w 1919, a drugie, nieco zmodyfikowane, w 1921, zwrócono przede wszystkim uwagę na stworzenie tzw. podstawy wychowawczej względnie dydaktycznej, szkoły średniej ogólnokształcącej (gimnazjum), przeciwstawiając się w ten sposób panującemu od 1919—1921 rozproszonemu i pozbawionemu myśli przewodniej planowi znacznej części szkół średnich na ziemiach polskich. Gimnazjum dzisiejsze jest szkołą ośmioklasową tak zorganizowaną, że na wspólnej trzyklasowej podbudowie, odpowiadającej na ogół wyższemu klasom szkoły powszechnej, czyli na tzw. gimnazjum niższym klasy I, II, III), opiera się 5-cio letnie gimnazjum wyższe (klasy IV, V, VI, VII i VIII). Gimnazjum wyższe różniczkuje się na typy. Zasadniczo istnieją trzy typy gimnazjum: 1) matematyczno-przyrodniczy, 2) humanistyczny i 3) klasyczny. We wszystkich typach zwrócono uwagę na przedmioty ojcyste, zwłaszcza na język polski, typy zaś poszczególne wyodrębniają przedmioty tzw. podstawy dydaktycznej. W typie pierwszym są to: matematyka, fizyka z kosmografią, chemia i przyrodznawstwo. W typie humanistycznym podstawę dydaktyczną stanowią: język polski, łaciński, język obcy nowożytny i historia. W typie klasycznym podstawą dydaktyczną czyli ośrodkiem nauczania są: język łaciński, jęz. grecki i kultura klasyczna. W każdym z tych typów przedmioty podstawy dydaktycznej są wyposażone w większą ilość godzin, aby nauczyciel mógł zastosować najlepsze metody nauczania. Myślą przewodnią programów było, aby plan każdego typu szkoły średniej ogólnokształcącej stanowił organicznie związaną całość o wyraźnej fizjonomii, celem uwzględnienia przede wszystkim różnych rodzajów uzdolnień i kierunków zamiłowań młodzieży. Programy ministerjalne są obowiązujące dla gimnazjów państwowych. Szkoły prywatne mogą dążyć innymi drogami do osiągnięcia właściwych celów szkoły średniej, te cele jednak muszą być osiągnięte, i tego władze szkolne wymagają, o ile szkoła prywatna chce uzyskać prawa szkół państwowych. We wszystkich szkołach średnich obowiązuje nauka rysunków, śpiewu oraz robót ręcznych. Wychowanie fizyczne znajduje wyraz w nauczaniu ćwiczeń cieleśnych, w grach i zabawach, hucach szkolnych i przysposobieniu wojskowym. Nauka religii jest na mocy art. 120 Konstytucji obowiązująca w szkołach, utrzymywanych i subsydiowanych przez Państwo i samorządy. Poza normalną nauką w szkole, młodzież szkolna ma możliwość kształcenia się jeszcze w poszczególnych kółkach naukowych, może pielegnować sporty. Do życia obywatelskiego przygotowują młodzież w wielu szkołach gminy szkolne. Ważnym czynnikiem wychowawczym jest także harcerstwo. Wszystkie organizacje uczniow-

skie są zawisłe od rady pedagogicznej i dyrektora. Studium gimnazjalne kończy się egzaminem dojrzałości. Młodzież, uczęszczająca do szkół państwowych i prywatnych z pełnymi i niepełnymi prawami szkół państwowych, zdaje egzamin dojrzałości zwyczajny. Młodzież, uczęszczająca do szkół prywatnych, posiadających niepełne prawa z zastrzeżeniem, zdaje egzamin rozszerzony. Świadectwo dojrzałości można uzyskać również, uczęszczając do szkoły prywatnej bez praw, lub ucząc się prywatnie, po złożeniu egzaminu dojrzałości dla eksternów. Odzywająca się po wojnie w całej Europie kwestia rewizji ustroju szkolnictwa średniego, znalazła oddźwięk także i w Polsce. Istnieje dążenie do oparcia szkoły średniej na pełnej siedmioklasowej szkole powszechnej. Szkołami średnimi kierują dyrektorzy, w szkołach państwowych mianowani na wniosek kuratora przez ministra, w szkołach prywatnych zatwierdzani na tem stanowisku przez kuratora. Nauczyciele szkół państwowych podlegają wspólnej dla wszystkich pracowników państwowych ustawie uposażeniowej i emerytalnej, posiadają natomiast własną ustawę o stosunkach służbowych nauczycieli z dnia 1 lipca 1926. Stosownie do posiadanych kwalifikacji, lat pracy i uprawnień, dzielą się nauczyciele na stałych, tymczasowych i kontraktowych. Nauczyciele szkół prywatnych są zatwierdzani na swych stanowiskach przez kuratora, stosunek ich do właściciela szkoły oparty jest na umowie. Oprócz dyrektora i nauczycieli wchodzi w skład rady pedagogicznej lekarze szkolni. Ponadto w wielu szkołach pracują także i dentyści szkolni. Praca wychowawcza w każdej klasie skupia się w osobie jednego nauczyciela, który zwie się wychowawcą. Sprawa kwalifikacji nauczycielskich została uregulowana ustawą z dnia 26 września 1922. Ustawa ta postanawia, że w terminie do końca 1928 każdy z nauczycieli musi posiadać kwalifikacje nauczycielskie. W okresie przejściowym mogą uzyskać zezwolenie na nauczanie w szkołach średnich kandydaci, będący w toku studiów, jednakże na okres nie więcej, niż czterech lat. Ustawa ta dała możliwość uzyskania dyplomów nauczycielskich nauczycielom, dłużej w szkolnictwie pracującym i odpowiadającym pewnym wymaganiom. Ustawa ta obowiązuje zarówno w szkolnictwie państwowym jak i prywatnym. Istniejące w wielu szkołach koła rodzicielskie działały w ścisłym porozumieniu z radą pedagogiczną i dyrektorem zakładu. Celem ich jest zajęcie się przede wszystkim opieką pozaszkolną nad młodzieżą. Pierwszą instancją dla szkół średnich jest Kuratorium Okręgu Szkolnego, drugą instancją Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Departament Szkolnictwa Średniego). Bezpośredni nadzór naukowo-wychowawczy nad szkołami sprawują wizytatorzy okręgowi. Wskazówek metodycznych udzielają nauczycielom specjaliści instruktorzy fachowi. Ministerstwo W. R. i O. P. ma możliwość przekonania się o poziomie szkół za pośrednictwem wizytatorów ministerjalnych. Na 799 szkół średnich ogólnokształcących są

obecnie 272 szkoły państwowe. Reszta szkół (527) jest utrzymywana przez samorządy, instytucje społeczne lub osoby prywatne. Szkoły te są koncesjonowane przez Państwo i mogą otrzymać prawa szkół państwowych, o ile stan wychowania i nauczania w nich odpowiada wymaganiom władz szkolnych. Szkolnictwo prywatne utrzymuje się z opłat rodziców za naukę dzieci oraz z subwencji, udzielanych niekiedy przez samorządy lub instytucje społeczne. Państwo zwraca w pewnej wysokości opłaty szkolne pracownikom państwowym za dzieci ich, kształcące się w szkołach prywatnych, posiadających prawa szkół państwowych. Nauka w szkołach państwowych jest w zasadzie bezpłatna, rodzice ponoszą jednakże pewne ciężary na rzecz szkoły. Z opłat tych pokrywane są wydatki rzeczowe szkół państwowych. Z ogólnej liczby 799 szkół jest 319 zakładów męskich, 249 żeńskich, 231 koedukacyjnych. Kształcą się w nich około 138.000 chłopców oraz około 81.000 dziewcząt. We wszystkich prawie szkołach średnich państwowych językiem nauczania jest język polski, z następującymi wyjątkami: w Toruniu istnieje gimnazjum z niemieckim językiem nauczania, na terenie byłego zaboru austriackiego 6 szkół średnich z językiem ukraińskim i 2 z oddziałami ukraińskimi. Istnieją także szkoły prywatne z niepełnym językiem nauczania: 15 szkół ukraińskich, 29 niemieckich, 4 białoruskie, 10 rosyjskich, 2 litewskie, 7 żydowskich (żargonowych), 18 hebrajskich i 2 francuskie. Budżet szkolnictwa średniego państwowego na rok 1927/28 zamykał się kwotą 24,775.988 zł. i wykazywał następujące stanowiska w służbie państwowej: 257 dyrektorów, 4.523 nauczycieli, 770 woźnych. W kwocie powyższej nie mieszczą się wydatki na potrzeby rzeczowe, pokrywane pozabudżetowo z taks. Wydatki te służą przeważnie na wyposażenie szkoły w pomoce naukowe, w pracownię (przyrodniczą, fizyczną, chemiczną, geograficzną i inne) i w zaopatrzenie bibliotek szkolnych uczniowskich i nauczycielskich.

Polskie szkolnictwo wyższe. Szkoły akademickie w Polsce są to instytucje, poświęcone twórczości naukowej i nauczaniu na szczeblu najwyższym, tj. kształceniu prawników, lekarzy, nauczycieli, inżynierów, księży. Warunkiem wstępu do tych szkół jest złożenie egzaminu dojrzałości w szkołach średnich ogólnokształcących czyli gimnazjach. Cechą charakterystyczną szkół akademickich jest porównaniu ze szkolnictwem średnim jest samorząd akademicki, wolność akademicka i sposób nauczania. Samorząd czyli autonomia polega na swobodzie profesorów pod względem treści wykładanego działu nauk, dalej na swobodnym wyborze nowych profesorów przez grona profesorskie oraz na znacznej niezależności władz akademickich w zarządzie majątkami, należącymi do szkoły, i w urządzaniu stosunków wewnętrznych w szkole. Wolność akademicka polega na swobodnym wyborze studentów, na znacznej samodzielności w uczeniu się oraz na wolności słowa i stowarzyszenia się na terenie uniwersyteckim. Szkolnictwo aka-

demickie było w odnowionej Polsce pierwsze, jakie zostało należycie rozbudowane, na podstawie ustawy z 13 lipca 1920 (Dz. U. Nr. 72). Dzieli się ono na uniwersytety z kilkoma wydziałami, na politechniki oraz na wyższe szkoły specjalne. 1) Uniwersytet Jagielloński w Krakowie posiada wydziały: teologiczny — 163 studentów (w r. szk. 1926/7), prawny — 1518 studentów, lekarski — 537 studentów, filozoficzny — 3163 studentów, rolniczy — 169 studentów, farmaceutyczny — 156 studentów. Razem w r. szk. 1926/27 — 5706 studentów. Ilość profesorów wynosi 126; 2) Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie składa się z wydziałów: teologicznego (99 stud.), prawnego (2007 stud.), lekarskiego (779 stud.), humanistycznego (2506 stud.), matematyczno-przyrodniczego (1072 stud.). Razem w r. szk. 1926/7 studentów — 6.463, profesorów — 101; 3) Uniwersytet Warszawski posiada wydział teologii katolickiej, zorganizowany jako wyższe studium dla wyświęconych już duchownych (55 studentów), wydział teologii ewangelickiej (58 stud.), studium teologii prawosławnej (127 studentów), prawny (2467 stud.), lekarski (1113 stud.), filozoficzny (4715 stud.), który od r. 1927/8 rozpada się na wydział humanistyczny i matematyczno-przyrodniczy, farmaceutyczny (279 stud.) i studium weterynaryjne (233 stud.). W r. szk. 1926/7 było 126 profesorów i 9047 studentów; 4) Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie składa się z wydziału teologicznego (130 stud.), prawnego (765 stud.), lekarskiego (596 st.), humanistycznego (501 st.), matematyczno-przyrodniczego (418 st.), sztuk pięknych (127 st.), studium rolniczego (93 st.), oddziału farmaceutycznego (176 st.). Razem w r. szk. 1926/7 było 2806 studentów i 96 profesorów; 5) Uniwersytet Poznański miał w r. szk. 1926/7 na wydziale prawnym 1350 studentów, na wydziale lekarskim — 616, na wydziale rolniczo-leśnym — 334, na wydziale humanistycznym — 715, na wydziale matematyczno-przyrodniczym — 607. Razem 3.622 studentów i 114 profesorów; 6) Politechnika Warszawska rozpada się na wydziały: inżynierii lądowej (807 st.), inżynierii wodnej (304 st.), mechaniki (618 st.), elektrotechnicznej (787 st.), chemii (543 st.), architektury (539 st.) i geodezyjny (169 st.). Razem w r. szk. 1926/7 było 3.767 studentów i 67 profesorów; 7) Politechnika Lwowska ma wydziały: inżynierii lądowej i wodnej (410 st.), architektoniczny (133 st.), chemiczny (336 st.), mechaniczny (702 st.), rolniczo-leśny, utworzony z dawnej Akademii rolniczej w Dublanach (350 st.), ogólny, przeznaczony dla kształcenia nauczycieli w szkołach średnich zawodowych (178 st.). Razem w r. szk. 1926/7 było 2109 studentów i 65 profesorów; 8) Akademia Górnicza w Krakowie posiada dwa wydziały: górniczy (373 st.) i hutniczy (120 st.) oraz 25 profesorów; 9) Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie składa się z wydziałów: rolniczego (303 st.), leśnego (345 st.) i ogrodniczego (189 st.). Razem w r. szk. 1926/7 było 837 studentów i 25 profesorów; 10) Akademia Medycyny Wetery-

naryjnej we Lwowie posiada w r. szk. 1926/7 385 studentów i 14 profesorów; 11) Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie składa się z wydziału malarstwa (132 st.), rzeźby (23 st.) i architektury (56 st.), który jednak ma być zniesiony. Razem w r. szk. 1926/7 — 211 studentów i 16 profesorów; 12) Państwowy Instytut Dentystyczny w Warszawie liczył w r. szk. 1926/27 358 studentów i 4 profesorów. Wymienione szkoły akademickie są państwowe. Prócz nich mamy akademickie szkolnictwo prywatne i społeczne. Należy tutaj Wyższa Szkoła Handlowa w Warszawie z 1496 studentami, Wyższa Szkoła dla handlu zagranicznego we Lwowie z 199 studentami, Wolna Wszechnica w Warszawie z 707 studentami i Uniwersytet Lubelski (katolicki) z 350 studentami. Nadto organizują się: Wyższa Szkoła Handlowa w Poznaniu i Studium Handlowe w Krakowie.

Polskie szkoły początek swój zawdzięczają duchowieństwu niemieckiemu i czeskiemu, przybyłemu celem nawracania pogan, i powstały już w XI w. (szkoła w Gnieźnie). W początkach XI w. sprowadzeni do Polski Benedyktyni zajmowali się nauczaniem, zakładając szkoły klasztorne dla przysposobienia młodzieży do stanu duchownego. W XIII w., wraz ze sprowadzonymi kolonistami niemieckimi, powstały pierwsze szkoły miejskie i farnie. Szkoły takie istniały w XIV w. w Poznaniu, Krakowie, Warszawie, Lublinie, Łęczycy, Sandomierzu. Szkołami opiekowało się duchowieństwo, jednak szkoły miejskie zaczęły się z pod wpływu duchownego uwalniać, ponieważ w przeciwieństwie do szkół parafjalnych, miały cel praktyczny i, prócz łaciny, uczono w nich czytać, pisać i rachować w języku polskim i niemieckim. Scholastyk katedralny udzielał tylko nauczycielom wskazówek i pilnował nauki łaciny i katechizmu. Wyższy stopień nauczania stanowiły szkoły katedralne i klasztorne, dzielące się na trivium (gramatyka, retoryka i dialektyka) i quadrivium (arytmetyka, astrologia, muzyka). Prócz tego uczono katechizmu i pisma świętego. Pierwszą szkołą wyższą była Akademia Krakowska, założona przez Kazimierza Wielkiego. Akademia jednak rozwijała się bardzo słabo i dopiero od czasów Władysława Jagiełły, urządzona na wzór akademii praskiej, stała się sławną w całej Europie i rozwijała się przez cały XV i XVI w., grupując studentów z całej Europy i mając świetnych profesorów. Potem pogrążyła się w scholastyce i zaczęła upadać. Od XVI w. szkolnictwo objęli Jezuici, którzy wpadli w rutynę i werbalizm. Władysław IV, widząc szkodliwość ich systemu nauczania, sprowadził do Polski Pijarów, którzy stosowali inny system wychowawczy. Właściwa reforma szkolnictwa datuje się od Stanisława Kordeckiego, który zreformował szkoły pijarskie, a za tym przykładem poszli i Jezuici. Wreszcie oddano szkolnictwo pod zarząd Komisji Edukacyjnej i uznano je za instytucję państwową. Akademia Krakowska i Wileńska otrzymały nową organizację. Towarzystwo ksiąg elementarnych ogłaszało konkursy na najlepiej napi-

sane podręczniki, dając za to ragrody. Po 1794, pomimo klęsk politycznych, szkolnictwo rozwijało się nadal. W 1818 powstał uniwersytet warszawski. W 1830 Warszawa posiadała uniwersytet, 3 szkoły wojewódzkie (licea), szkołę politechniczną, agronomiczną, konserwatorium muzyczne i 67 szkół elementarnych. Po 1840, po zamknięciu uniwersytetu, powstały kursy pedagogiczne i szereg szkół specjalnych. W 1861, pod kierunkiem margrabiego Wielopolskiego, szkolnictwo zostało zupełnie zreorganizowane. Liczba szkół została zwiększona. W 1873 wprowadzono po raz pierwszy do szkół, jako język wykładowy, język rosyjski. W 1869 Szkoła Główna została przekształcona na uniwersytet rosyjski. Wskutek wprowadzenia wykładowego języka rosyjskiego powstało po 1873 dużo szkół prywatnych, które były przez rząd rosyjski prześladowane, i pewne prawa uzyskiwały dopiero po 1905. Stan obecny, ob.: 1) polskie szkolnictwo powszechne, 2) polskie szkolnictwo średnie ogólnokształcące, 3) polskie szkolnictwo wyższe.

Polskie Towarzystwo Krajoznawcze powstało z inicjatywy Komisji Przyrodniczej, istniejącej od 1884 przy Tow. Ogrodniczym Warszawskim; zalegalizowane 9. XI. 1906, posiada 37 oddziałów prowincjonalnych; liczba członków dochodzi do normy przedwojennej, przeszło 4.000 (w 1913 było członków 5.722); poza tem posiada 7 muzeów krajoznawczych o charakterze regionalnym i 5 specjalnych bibliotek krajoznawczych na prowincji. Największą i jedyną w Polsce bibliotekę tego rodzaju posiada oddział warszawski, 5.000 dzieł, nadto 25.000 przeźroczyc z dziedziny geografii, krajoznawstwa, religii, historii (sztuki), przemysłu, górnictwa, higieny, bajek itd. Zbiory fotograficzne warszawskiego oddziału liczą 6.000 klisz i 10.000 odbitek; istnieje nadto bogaty katalog kartkowy ilustracji P. Tow. K., oraz kilkadziesiątlatni katalog kartkowy bibliografii krajoznawczej. P. T. K. buduje i zakłada domy wycieczkowe, schroniska, gospody noclegowe i prowadzi działalność wydawniczą w działach literatury przewodnikowej, monograficznej, historyczno-statystycznej. W dziedzinie popularyzatorskiej urzędza pogadanki i odczyty; do 1926 urządzonych było 1.902 odczytów i 2.320 wycieczek. Poza tem P. T. K. było powierzone zajęcie się „Komisją zajęć pozaszkolnych i Wychowania Fizycznego, Komitetu Obywatelskiego m. stoł. Warszawy”. Organami P. T. K. są: „Ziemia” (Warszawa), od 1919 jako dalszy ciąg Roczników Tow., i „Orli Lot” (Kraków). W 1912 został przekazany przez redaktora Br. Znatowicza wydawany od 1907 „Pamiętnik Fizyograficzny”; P. T. K. wydało 1912 do 1918 t. XXI—XXIV, w 1918 ustąpiło dalsze prowadzenie tegoż Tow. Naukowemu Warszawskiemu.

Polskie Towarzystwo Pedjatryczne założone zostało 27. II. 1918 w Warszawie z inicjatywy dra Ludwika Andersa. Oddziały w Łodzi, Lwowie i Wilnie. T-wo zorganizowało dwa zjazdy pedjatryczne (w Warszawie 1922 i w Poznaniu

1924). Organem Towarzystwa jest dwumiesięcznik „Pedjatria Polska”.

Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, pierwszy polski związek turystyczny, założony 1873 z inicjatywy emerytowanego kpt. Feliksa Pławińskiego przez L. Eichorna, prof. dra Janotę, M. Kęszyckiego, hr. M. Reya, J. Szalaya i ks. J. Sapieżynę. W pierwszych latach istnienia posiadało około 400 członków, obecnie 8.000 w 18 oddziałach: w Warszawie, Lwowie, Poznaniu, Wilnie, Katowicach, Zakopanem, Nowym Sączu, N. Targu, Cieszynie, Żywcu, Stanisławowie, Kołomyi, Tarnowie, Łodzi, Kielcach, Jarosławiu, Szczawnicy, Krakowie, gdzie mieści się zarząd główny, poza tem 3 sekcje: sekcja ochrony Tatr, sekcja narciarska, sekcja turystyczna (Zakopane). Zarząd składa się z 22 osób, prezes inż. J. Czerwiński. Oddziały posiadają swoje schroniska w Tatrach, które im się opiekują: zakopiański — schronisko przy Pięciu Stawach, w dol. Chochołowskiej, na Pysznej; krakowski — 2 schr. przy Morskiem Oku (nowe i stare), warszawski — schr. na Hali Gasienicowej, górnośląski — schr. na Przystopiu pod Barania Góra, żywiecki — schr. na Babiej Górze, nowotarski — schr. na Turbaczu (Gorce), nowosądecki — schr. pod Jaworzyną (koło Krynicy), lwowski — schr. na Jalu (za Osmotoda w Gorganach), stanisławowski — schr. pod Chomiakiem (Gorgany), kołomyjski — schr. w Worochcie (Dworek Czarnohorski). Zarząd główny posiada w Zakopanem Dworzec Tatrzański z restauracją, halą noclegową, czytelnią, sekretariatami sekcji oddz. zakopiańskiego oraz schronisko w dol. Roztoki; wydaje „Przegląd Turystyczny”. Sekcja turystyczna wydaje „Taternika”, oddział lwowski — „Wierchy”, rocznik poświęcony Tatrom. Dla potrzeb turystyki i celów naukowych istnieje przy Dworcu Tatrzańskim w Zakopanem stacja meteorologiczna, wydająca codziennie biuletyny o stanie pogody w Tatrach i na Podhalu.

Polskie ubiory. Polska, z przyjęciem chrześcijaństwa wchodząc do rodziny narodów Zachodu, w ogólnych liniach ulegała zmianom, jakie zachodziły z biegiem wieków w kształtowaniu się kultury europejskiej. Ubiór, jeden z wykładników kultury zachodn. i połudn. Europy, w wiekach średnich nosił cechy starożytnego Rzymu, co przedewszystkiem w tej epoce uwidoczniło się w stroju liturgicznym Kościoła katolickiego, zachowującym ten charakter z pewnymi zmianami po dziś dzień; cesarskie, królewskie i dworskie szaty dostosowywały się do tych romańskich tradycji. Ostrołuk wyciska piętno na ubiorze, wytworza się forma stroju obcisła, kanciasta; wojny krzyżowe wprowadzają pierwiastki bizantyjsko-wschodnie. Od XV w. zaczynają się wpływy Odrodzenia włoskiego, opiętość średniowieczna znika, przechodzi w bufiastość, ostre kończyny zastąpione zostają szerokimi. W XVI w. ustala się typ hiszpańskiego kostjumu na dworze Ludwika XIII, narzucony w swej stylizowanej formie przez Ludwika XIV ówczesnemu cywilizowanemu światu. Z epoką Regencji francuskiej (rocail'u) wchodził w użycie frak wy-

tworzony z zagiętych pól dawnego stroju męskiego, i inne zasadnicze pierwiastki nowożytnego ubioru. Wszystkie owe główne fazy, przez które przechodził kostjum narodów cywilizowanej Europy, odbiły się na stroju polskim. Pozostały się jednak pierwiastki narodowe i wytworzyły zupełnie oryginalny ubiór polski, który, obok węgierskiego, zachował się w całej Europie jedynie w Polsce, jako strój uroczysty i reprezentacyjny. Niektóre cechy narodowe tkwiły w pierwiastkach stroju pralechickiego, barwnego, bogato zdobnego w wyszycia, podbijanego futrem; niektóre szczegóły przetrwały po dziś dzień u naszego ludu i tam szukać należy treści swoistego u. gdyż strój pod wpływem różnych prądów zmieniały tylko warstwy wyższe (dwór, magnaci, rycerstwo i szlachta, mieszczaństwo), natomiast szerokie masy ludu rolnego ubierały się przez wieki bez znacznych zmian. Zasadniczymi częściami tego u. by-

Epoka wieków średnich (1228—1333): magnaci (wedł. J. Matejki).

ła koszula i spodnie płócienne; koszula bywała albo wsuwana do spodni (w zachodnich okolicach P.), albo wyrzucana na wierzch (we wschodnich okolicach). Na nogach rodzaj skórzanego obuwia (kierpce), przytwierdzonego rzemieniami do kostki, lub łapcie z łyka wzgl. kory (we wschodnich okolicach). Jednym z najbardziej charakterystycznych szczegółów lechickiego u. był pas rzemienny (krakowskie, Podkarpacie, Taty), zazwyczaj szeroki, ozdabiany nabijaniami metalowymi. Od zimna chronił kożuch długi z rękawami lub krótki bez rękawów (serdak). Klimat Polski wymagał ubrań ciepłych, stąd przestronność, fałdistość, długość kroju wierzchnich szat (dclje, hazuki, kopieniaki cz. okopienia, burki, opończe i in.), zamilowanie i zbytek w futrach od barana do sobola. Zresztą w ubiorach ludu p. były i są znaczne odchylenia od zasadniczych form, panowała różnorodność kroju i barwy, różnice pierwotne pogłębione obecnie zostały wiekowymi przejściami. W stroju p. czasem zaczęły oddziaływać wpływy postronne, zachodnie i wschodnie; pierwsze dostawały się przez stosunki dyplomatyczne (poselstwa, zjazdy), naukowe i handlowe oraz podróże do krajów obcych, drugie działały stale przez Ormian p. i bezpośrednie zetknięcie się ze Wscho-

dem wskutek wojen turecko-tatarskich, nadto wskutek ożywionych stosunków handlowych z bliższym i dalszym Wschodem. Modę do P. wprowadzał: król, magnat, student i żołnierz-szlachcic, jedyny, po magnacie, bywalec na

Epoka wieków średnich (1228—1333): szlachta (wedł. J. Matejki).

szerokim świecie. Najbardziej widocznym etapem w historii u. p. był przełom XI i XVI w. Po zwycięstwie nad Tatarami pod Łopuszną (1512) Polacy zmienili swój strój całkowicie, zarzucając ciasne szaty i długie, w kędziory zawijane lub w warkocze splecione włosy. Mniej więcej od 1575 zaczęto podgalać głowy dookoła, zwyczaj szlacheckiej elegancji, ustalony zupełnie w XVII w. Wpływy Włoch górują w kulturze epoki zygmunto-wskiej, przywiezione z Boną. Rakuszanek wprowadzają tradycje stroju hiszpańskiego Karola V., Wazowie modę szwedzką, Francuzki: Marja Ludwika i Marja Kazimiera — modę francuską, która zwłaszcza w stroju kobiecym utrzymuje się aż do obecnych czasów. Jan III był ostatnim przedstawicielem sarmacko-wschodniego obyczaju w ubiorze i broni męskiej. Wiek XVIII jest epoką, w której ustalił się kanon szlacheckiego u. p. Panowanie Stanisława Augusta, wzorującego się na Wersalu Ludwika XIV, wprowadza wszechwładną francuszczyznę. Zresztą, w pewnych epokach bywały gwałtowne i częste zmiany, jak za Zygmunta III, gdy z powodu wypadków politycznych

Epoka wieków średnich (1228—1333): mieszczaństwo (wedł. J. Matejki).

i wojen (wyprawy Lisowczyków, kampania Czarnieckiego, najazd Szwedów), w przeciagu 10 lat mody ulegały 3-krotnym fluktuacjom. Wskutek tych wpływów obcych wprowadzona została obca i zagadkowa obecnie w wielu przy-

padkach terminologia w kostjumologii, wywołująca często bałamutne wyjaśnienia, ponieważ jedna i ta sama część u. miała niejednokrotnie kilka odmiennych nazw, a wskutek szybkości

Epoka Odrodzenia (1548–1586): magnaci
(wedł. J. Matejki).

zmian mody używano starych nazw, służących do oznaczania nowych strojów (zwłaszcza w w. XVIII). Do zasadniczych części narodowego u. p. u mężczyzn należała szuba, delja, kontusz, ferezja, żupan, czapka, pas. Szuba była to szata przestronna, długa, rękawy rozszerzone do przesady lub, przeciwnie, zwężone u dłoni, krój zachodni. Delja, kontusz, ferezja były również szatami zwierzchniemi, wszystkie podbijane futrem. Delja (teleja), później (XVIII w.) zwana bekieszą (czuja), jest zupełnie oryginalną częścią u. p., pierwotnie bez rękawów, spinała się ciasno pod szyją i była niejako płaszczem, pokrywającym kostjum pokojowy. Kontusza nigdy prawie nie wkładano pod delję, był bowiem, tak samo jak ona, szatą wierzchnią, i nie miał pierwotnie wylotów, tej formy, jaka ustaliła się w w. XVIII, a dochowała się po dziś dzień; wyloty powstały z przeproczenia rękawa, żeby pokazać właściwy (bogatszy zazwyczaj) materiał pod spodem; ten szczegół stroju przechodził na zach. Europy wiele faz. Kontusz z zamkniętymi rękawami zwał się czechmanem. Kontusz od 1776 przyjęto w Polsce jako mundur województw z odpowiednimi barwami; karmazyno-

Epoka Odrodzenia (1548–1586): szlachta
(wedł. J. Matejki).

wą barwę miały wojew.: czernichowskie, łęczyskie, mińskie, sieradzkie, smoleńskie; ponsowa; lubelskie, nowogrodzkie, rawskie, trockie, żmudzkie; granatowa; brzeskie, kijowskie, mścisław-

skie, wieluńskie, włocławskie; niebieską: Inflanty; błękitną: sandomierskie; szafirową: bractawskie, kaliskie, Mazowsze, płockie, podlaskie, poznańskie; zieloną: wolińskie, ziemia Chełmska; żółtą: podolskie. Województwa, używające barwy jednakowej, miały różnice w kolorze żupana, wylotów i w przetykaniu różnokolorowym jedwabiem szlif, bądź złotych, bądź srebrnych, noszonych wedle stosownych przepisów na jednym lub obu ramionach. Ferezja, zwana w XVIII w. kierezją, różniła się od szuby, była obcisłsza i zrobiona do „stanu”, długa do połowy golenia, niekiedy do kostek, podbita i obramowana nazewnątrz futrem; od połowy XVII w. zdobyły ją sute szamerowania, tzw.: „potrzeby” i „pętlce”. Żupan był suknią pokojową, pozostawał na osobie po zdjęciu szuby, delji lub ferezji, bywał długi, niekiedy dłuższy od szat wierzchnich, z pod których wystawał wąskim rąbkiem; jeśli nie był najkosztowniejsza, to w każdym razie najświetniejsza w doborze materiału: (jedwab, złotogłów, tańin, adamaszek, aksamit) i najżywsza w kolorze częścią stroju męskiego. Zwyczajny

Epoka Odrodzenia (1548–1586): mieszczenie
(wedł. J. Matejki).

nakryciem głowy była czapka. Fantastyczne birety, kapelusze, czepece męskie (tkane złotem i perłami) nie weszły na stałe do kostjumu szlacheckiego; czepece używane były tylko w najwyższych kołach dworskich w XVI w. Czapka p. przechodziła liczne odmiany, od nieco zwężonego u góry kołpaka z zausznicami z czasów Jagiellonów, aż do magierki Batorego i do malowniczej, prędko zarzuconej, czubatej „kuczmy” z pierwszej połowy XVII w., zawsze zachowała jednak typ pośredni i była cała z futra lub z tzw. „opuszka” z rysia, bobra lub sobola (zwłaszcza przy stroju uroczystym). Czapka rogata (rogatywka), używana (w rozmaitych odmianach) przez lud, wchodzi do stroju męskiego (szlachty i mieszczaństwa) i ustala się jako „konfederatka” w XVIII w. Spodnie mało się różniły od dzisiejszych, przykryte całkowicie, pierwotnie nie odgrywały roli; zawiązywano je na pasek jedwabny, tzw. „uczkor”, przeciągany pod zakładkę w spodniach, zawiązując w węzeł, zakończony chwastem. Pasy były pierwotnie rzemieńne i kruszcowe. W XVII w. wchodzi w użytek i stają się nieodzowną częścią szlacheckiego stroju pasy perskie, stambulskie, kaszmirskie, sakiewskie tj. chińskie, tkane złotem, i jedwabne, wyrugowane w XVIII w. przez

lite pasy krajowego wyrobu (śluckie, krakowskie, kobyłeckie, koreckie, grodzieńskie, gdańskie itd.). Buty nosił w XVI w. tylko szlachcic lub wojak, do stroju pańskiego służyły trzewiki lub półbuty z barwnego kordybanu, dopiero w XVIII w. buty (kolorowe) stały się zasadniczą częścią stroju szlacheckiego. Skórnice i baczmagi, kowane buty, zakrzywione i wysokie, używane były do konnej jazdy. W kobiecym stroju, w epoce rozwoju prądów Odrodzenia, do najcharakterystyczniejszych szczegółów należały: giezło (koszula) z kryzą (lub bryzą), wykonana z płótna, batystu, jedwabiu, zdobna w koronki, tocznica (tkanka, cz. siatka z perłami na głowie), chomla (bramka, przepasująca czoło), na głowie czapka, kołpak, biret (z piórami), zawój, czepec. Zawój (podwika), obok czepeca, przybierał rozmaite formy; czasem zastąpił go jedwabny kwef; nazwa ta obejmowała początkowo cały strój głowy i włosów, tj. nakrycie

Epoka XVIII w. (1697–1795): magnaci
(wedł. J. Matejki).

i fryzurę, następnie samo tylko okrycie; w XVIII w., wyszedłszy raczej nazwą, niż rzeczą, z mody, jest określenie poważnego stroju głowy matron p. Do XVII w. kobiety używały czapek i szaperonów (z franc. chaperon), różnych co do formy i materiału, stosownie do pory roku. Panny nosiły więcej na głowie, ubrane były w kształciki tj. gorsety (bez rękawów), z odkryciem giezła (czehla) na piersiach; wychodzące rękawy od koszuli spięte były u dłoni. Suknie niewieście sięgały albo do samej szyi (pod gardło), albo do połowy piersi (opadłe), ukazując bieliznę. W połowie XVII w. nastąpił przewrót w stroju p. kobiety; wraz z modą francuską, szyja (gors) zostaje odsłonięta. W epoce Stanisława Augusta zaznacza się powrót na krótko do rodzimych pierwiastków; wchodzi w użycie: ħupki bez rękawów, podbijane kosztownymi futrami (zwały się kozakinami), i kołpaki aksamitne z opuszką (sobolowa), o dnie szpiczastem (lejkowatym), zakończonym chwastem koloru ħupki. Do stroju kobiecego należały nieodzowne ozdoby ze złota, srebra i drogich klejnotów, przedewszystkiem: korona (diadem, mitra), bramka, tocznica, kanak (z włoskiego „canacca”), składający się ze sznurów pereł, obojczyki cz. gargiele (z wł. „gargiere”), manele (bransolety), noszenia cz. pontaly, tj. luźne klejnoty, ferety, małe złote

przedmioty rozmaitego kształtu, wysadzone drogiemi kamieniami, przytwierdzone na sukni na piersiach, rękawach i kołnierzu. Męski strój p. również skrzył się od klejnotów, zwłaszcza na

Epoka XVIII w. (1697–1795): szlachta
(wedł. J. Matejki).

pierwotnych pasach kruszcowych. Drogie kamienie bywały wprawiane we wszelkiego rodzaju spinki, guziki, charakterystyczną była szkofia, zw. także zekierem, tzn. agrafa, przytrzymująca kitę z piór na kołpaku. Do ozdób męskich należał łańcuch na szyi (złoty), spadający na piersi, zakończony klejnotem, medalem z wyobrażeniem twarzy lub cyfry króla, emblematem religijnym; łańcuch taki pierwotnie był odróżnieniem wysokich godności (dworskich, państwowych), później stracił to znaczenie i stał się zwykłą ozdobą stroju (XVII wiek). Strój męski podnosił w Polsce przepych i bogactwo broni, nigdzie w Europie do tego stopnia niespotykane. Do najważniejszych rodzajów broni należał koncerz, pałasz, szabla (karabela), szyszak, przyłbica, półzbroica, tarcza, sąjdek, buława i buzdygan, te ostatnie wyrabiane w rozmaitych kształtach i z rozmaitych materiałów (metali), pierwotnie jako oznaka hierarchii wojskowej, później jako szczegół rycersko-szlacheckiego stroju. Materiały na suknie męskie i kobiece, jeśli chodziło o tkaniny jedwabne, były przeważnie pochodze-

Epoka XVIII w. (1697–1795): mieszczenie
(wedł. J. Matejki).

nia włoskiego lub wschodniego. Najdroższymi materiałami były tkaniny złotolite, tzw. altembassy (włosk. alto-basso) cz. złotogłów (z pod złota przebiegał zawsze jakiś zasadniczy ton), aksamitne, adamaszkowe, zwane także kamchami, atłasy, tabiny (tj. materje jedwabne zw. morowemi, od mieniących się nitki zwane także

„w wodę“), brokaty, telety. Materiały były często przetykane srebrem i złotem; kolory żywe, wzory efektownie stylizowane, później mitygują się nieco (barwa brzoskwińowa, barszczowa, kaparowa, rozmarynowa); pozostaje charakterystyczny karmazyn. W XVII w. wchodzi w modę kolor czarny, wprowadzony we Francji przez Ludwika XIII, w Polsce przez Zygmunta Augusta. Żupan męski i suknia niewieścia, uszyte z prawdziwego złotogłowiu, były zbyt drogie, aby ulegały kaprysom mody, dlatego przechodziły w pokolenia w spadku lub drogą kupna. Garderoba codzienna i podrożna była wełniana, używano do niej czamotłów i rozmaitego rodzaju sukna, z których najdroższy był niderlandzki falendysz (fein-hollendisch); kir i karazja służyły do ubiorów uboższej szlachty, do barwy czeladnej i żołnierskiej. Do nieodzownych części bogatszego stroju kobiecego należały koronki i hafty. Futrem podbite były zarówno kobiece jak i męskie szaty. Najdroższe futra (sobolowe) szły z targów p. w Lublinie i w Poznaniu na Zachód. W u. p., zwłaszcza strojnym (magnatów, rycerstwa-szlachty i mieszczaństwa), uderzał niepomiarowy zbytek, nietamowany, jak gdzieindziej w Europie, specjalnymi zakazami i ustawami przeciwbzytkowemi (leges sumptuariae); jedynie w miastach uchwalano niekiedy wilkierze, mające na celu ograniczenie zbytku w strojach.

Polskie władze centralne. Ministrowie tworzą Radę Ministrów pod przewodnictwem Prezesa Rady Ministrów. W myśl Konstytucji ponoszą ministrowie solidarnie i oddzielnie, każdy w swoim zakresie, odpowiedzialność za działania w urzędzie, i to zarówno za zgodność tej działalności z Konstytucją i innymi ustawami, jak i za kierunek swej polityki. Ministerstw, poza Prezesem Rady Ministrów, posiada Polska obecnie 13, a mianowicie: 1) Minist. Spraw Wewnętrznych; 2) Ministerstwo Spraw Zagranicznych; 3) Ministerstwo Spraw Wojskowych; 4) Ministerstwo Sprawiedliwości; 5) Ministerstwo Skarbu; 6) Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; 7) Ministerstwo Przemysłu i handlu; 8) Ministerstwo Rolnictwa; 9) Ministerstwo Robót Publiczn.; 10) Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej; 11) Ministerstwo Reform Rolnych; 12) Ministerstwo Komunikacji; 13) Ministerstwo Poczty i Telegrafów. Ministerstwa dzielą się na departamenty, a departamenty na wydziały. Ob. tablica: polska organizacja ministerstw.

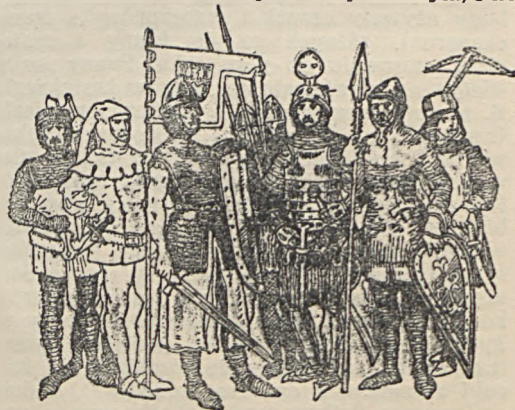
Polskie władze skarbowe, ob. prawo skarbowe Rzeczypospolitej Polskiej.

Polskie władze wojskowe. W organizacji siły zbrojnej należy odróżnić podział na jednostki taktyczne (pułki, brygady i dywizje) od podziału administracyjnego. W organizacji władz wojskowych jednostką administracyjną jest Okrag Korpusowy, na którego czele stoi dowódca Okr. Korp. Okręgów tych jest dziesięć, które w kolejnym porządku są następujące: Warszawa, Lublin, Grodno, Łódź, Kraków,

Lwów, Poznań, Toruń, Brześć nad Bugiem i Przemyśl. Powiatowe Komendy Uzupelnień załatwiają wszelkie sprawy, związane z poborem rekruta, z wcieleniem do rezerwy, i prowadzą stałą kontrolę nad wszystkimi, którzy, w razie ogłoszenia mobilizacji, zostają wcieleni do siły zbrojnej. W zasadzie Pow. Kom. Uzupelnień istnieje w każdym powiecie administracyjnym, jednak zdarza się, że jedna P. K. U. w praktyce obejmuje kilka powiatów. Przy każdym Dow. Okr. Korp. istnieje Wojskowy Sąd Okręgowy, a przy dowództwach dywizji — Sady Rejonowe.

Polskie wojny, ob. wojny polskie.

Polskie wojsko. Początki w. p. i rodowe pospolite ruszenie. Początki wojska polskiego sięgają czasów, poprzedzających konsolidację państwa polskiego, kiedy cała ludność męska każdego szczepu, zdolna do władania bronią, występowała w razie potrzeby wojennej pod dowództwem swoich władz rodowych i szczepowych. Było to pospolite ruszenie, zwoływane w miarę konieczności, a zwoływano je przy pomocy wici. Po powstaniu władzy książęcej, książę zaczął dążyć do uporządkowania pospolitego r. i większego jego usprawnienia. Poważną reformę w tym zakresie przypisują Ziemowitowi, który miał wprowadzić w p. r. ustrój dziesiętny, ograniczając ilość występujących w razie wyprawy wojów, lecz podnosząc ich wartość bojową. Rzekomo, w myśl jego reformy, każdego 9 członków rodu miało swym kosztem uzbroić i wyekwipować 10-go, który pełnił za nich posługę wojenną. Pierwotne uzbrojenie wojów polskich było nader prymitywne; uzbrojenie ochronne stanowiły drewniane tarcze (szyty), kołpaki i, w wyjątkowych przypadkach, części metaliczne zbroi; uzbrojenie zaczepne — włócznie, maczugi, topory, łuki, zrzadka miecze. Walczono zasadniczo w szyku rozproszonym, o ile

Epoka wieków średnich (1228—1333): rycerstwo (wedł. J. Matejki).

teren dawał możliwość zaskoczenia z ukrycia, w wyjątkowych przypadkach, gdy wypadało stawać w otwartym polu, w zwartych pieszych gromadach. Kawaleria na razie nie istniała. Epoka rycerstwa. Okres drużyny książęcej. Pierwsze dokładniejsze wiadomości

o dr. ks. posiadamy dopiero z czasów Mieszka I, jakkolwiek niewątpliwie istniała ona już za jego poprzedników. Był to oddział na żołdzie i utrzymaniu książęcem, składający się w znacznej ilości z cudzoziemców, zasadniczo konny i dobrze uzbrojony. Będąc stałym wojskiem, dr. ks. stanowiła jądro armji, dokoła którego w razie wojny skupiały się oddziały rodowego pospolitego ruszenia. Za Chrobrego dr. znacznie pomnożono. Jednocześnie zostało zreformowane p. r. Podstawę reformy stanowił ustrój grodowy. P. r. zostało zorganizowane dokoła grodów, będących ośrodkami władzy administracyjnej i wojskowej, dzięki czemu zaczął ginać ustrój rodowy p. r., przekształcając się w ustrój ziemski. P. r. opola było powoływane przez kasztelana, który prowadził je na punkt zborny do wojewody, a następnie na miejsce, wskazane przez księcia. Tu dokonywała się systemem 10-tnym organizacja wojska. Wyższe jednostki taktyczne nosiły nazwę „pułku“ (legio). Jednocześnie nastąpiło zróżniczkowanie wojska na ciężkozbrojnych (pancerników — loricati) i lekkozbrojnych (szytowników — clipeati). Ks. za posługę wojenną często nadawał ziemię na własność. Stąd stopniowo wytworzyła się warstwa społeczna rycerska, która przyjęła z pewnym opóźnieniem zwyczaj i uzbrojenie rycerstwa zachodniego. Obok dr. ks. nierzadko występowały również dr. dostojników duchownych i świeckich. Okres pospolitego ruszenia rycerskiego. Po śmierci Bolesława Krzywoustego, dzięki rozdrobnieniu państwa na szereg ksiąstewek, ks. nie byli w stanie utrzymać tak licznej, jak dawniej, dr. ks. Jednocześnie, dzięki podniesieniu powagi ks., co raz to większe znaczenie zyskiwało rycerstwo, które stanowiło zasadnicze jądro zbieranego w czasie wojen p. r. Teoretycznie było ono ogólnostanowe, gdyż każdy właściciel ziemski miał wyruszać na wyprawę zbrojną i ludno, z odpowiednim zapasem żywności, a obok ziemian mieli występować również i przedstawiciele miast; w praktyce jednak nabierało ono coraz bardziej cech p. r. szlachecko-rycerskiego. Co do sposobu formowania oddziałów p. r., to nawet po Statucie Wiślickim Kazimierza Wielkiego nadal ścierały się ze sobą dwie zasady: rodowa i ziemska. Co do używanych szyków i sposobów walki, było to wojsko typowo rycerskie, w której części składające się z kawalerji ryc., posiadające znikomy tylko odsetek piechoty. Początki wojska zaciężnego. Najwyższy rozkвіт p. r. przypada na okres wyprawy grunwaldzkiej. Po klęsce chojnickiej, dzięki temu, że p. r. stało się raczej zjazdem sejmikującej szlachty niż siłą zbrojną, królowie zaczęli prowadzić wojnę żołnierzem zaciężnym, zacięganym tylko na okres wojny, czy to kosztem królewskim, czy też doraźnie uchwalonych na wojnę podatków. Gros wojska stanowiła jazda. Dzielila się ona na ciężką — kopijnicza, uzbrojona w miecze i kopie, okryta całkowitemi zbrojami, i lżejszą — strzelczą, zbrojoną w łuki lub kusze, okryta drucianami ko-

szulkami, względnie przybraną w półbrojek. Szykowała się ona dosyć płytko i walczyła zasadniczo bronią białą, wyzyskując zapęd swych koni. Około 1500 r. zjawily się u nas oddziały lekkiej jazdy husarskiej, która przekształcała się szybko w jazdę najcięższą. Równolegle w XVI i XVII w. jazda strzelcza przekształcała się w tzw. pancernych. Miejsce husarii, jako jazdy lekkiej, zajęła jazda wołoska i tatarska, zupełnie pozbawiona uzbrojenia ochronnego i przeznaczona do służby rozpo-

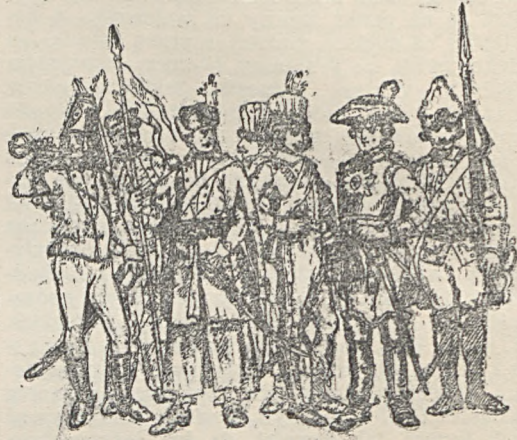

Epoka Odrodzenia (1576—1632): rycerstwo (wedł. J. Matejki).

znawczej i ubezpieczeniowej. Nieliczna piechota składała się pierwotnie z kuszników i pawężników, następnie miejsce kusz zajęły rusznice. Już w XVI w. pawężnicy ustąpili miejsca kopijnikom-pikiniernom. Piechota polska szykowała się pierwotnie w czworoboki, liczące do 500 ludzi, stopniowo jednak przyjęła szyk płytki, 10-cio szeregowy. W bitwie odgrywała ona rolę broni pomocniczej w stosunku do jazdy. Zarówno p. jak i j. nie tworzyły większych jednostek. Jedyną jednostką taktyczną i administracyjną była rota czyli chorągiew, licząca z reguły ok. 200 ludzi. P. i j. polska były reformowane w swoisty sposób, będący przeżytkiem średniowiecza, tzw. systemem towarzyskim. Polegał on na tem, że król czy hetman dawał rotmistrzowi list przypowiedni na zaciąg pewnej ilości żołnierzy. Ten dobierał sobie tzw. towarzyszy, którzy z kolei przyprowadzali pacholków, tzw. poczet. System ten pozwalał na staranny dobór żołnierzy, uniemożliwiał jednak należyty rozwój organów administracyjnych i dowództwa (korp. oficerski i podoficerski). W razie potrzeby, z chorągwi tworzone doraźnie do wykonania pewnych zadań taktycznych lub operacyjnych, jednostki wyższe, pułki, po wykonaniu zadania jednak powracano do dawnej organizacji chorągwiowej. Artylerja pierwotnie nie wchodziła w skład wojska, tworzyła ona cech puszkarzy (od czasów Zygmunta I). Na czele wojska zaciężnego stał hetman, początkowo wyznaczany na czas wyprawy, następnie dożywotni. Posiadał on nad wojskiem całkowitą władzę administracyjną i sądową, oraz sprawował dowództwo. Próby utworzenia wojska stałego: kwarta. Stałe niebezpieczeństwo tatarskie zmusiło w czasach Jana Olbrachta do utrzymywania

na kresach wschodnich stałego acz nielicznego wojska, tzw. obrony potocznej. W 1569 Zygmunt August przeznaczył na nie stały budżet z 1/4 części dochodów królewskich; odtąd wojsko to nosiło nazwę kwarcianego. Dalsze próby organizacyjne. P. wybraniecka. Wojsko dymowe i powiatowe. Brak piechoty próbował nadrobić Stef. Batory, tworząc piechotę wybraniecką (ob. wybraniecy). W XVII w. zdarzały się wypadki, że szlachta nie chcąc płacić podatków na wojnę, podejmowała się wystawiania gotowych oddziałów żołnierza powiatowego. Innej znów próby dokonano, powołując z pewnej ilości dymów żołnierza, tzw. dymowego. Autorament cudzoziemski. Ze względu na niechęć szlachty do służby w plechocie, niezadko wypadło załączać oddziały cudzoziemskie. W 1632, chcąc radykalnie rozwiązać zagadnienie piechoty, Władysł. IV wprowadził piechotę autoramentu cudzoziemskiego. Składała się ona z chłopów polskich, załączanych systemem werbunkowym. Walczyła na modłę niemiecką (później szwedzką), językiem komendy był j. niemiecki. Doniosła reforma przypada na jego czasy w dziedziczeniu artylerji. Oddał on na jej utrzymanie 1/4 dochodów król. (nowa kwarta) i stworzył urząd starszego nad armatą (później generał art.), odpowiadający urzędowi inspektora art. Artylerja z cechu zamieniła się w rodzaj broni. Komp. ut. Dziełki ustawicznym wojnom, toczonym w połowie XVII w., oddziały kwarciane zły się z oddziałami, powoływaniemi doraźnie (z reguły na 3 kwartały) w tzw. kompucie. Sejmy określały odtąd liczebność wojska oraz konieczne na jego utrzymanie podatki, dążyły jednak stałe do zmniejszenia jego liczebności, ze względu na ciężary podatkowe oraz z obawy, aby król, opierając się na niem, nie próbował ująć w swe ręce władzy absolutnej. Upadek wojskowości p. Okres saski był zupełnym upadkiem naszego wojska, zwłaszcza polskiego autoramentu. Pewną wartość zachował jedynie autorament cudzoziemski. Próby dźwignięcia wojska p. W 1717 Sejm uchwalił stały etat wojska, wymierzony nader skąpo (18.000, gdy sąsiedzi mieli przeciętnie 200.000). Jednocześnie jazda została na stałe zorganizowana w pułki. Od 1775 władzę nad wojskiem sprawował departament wojskowy. Etaty wojskowe zostały podniesione (na papierze) do 30.000. Z innych reform należy zanotować przemianowanie husarii i pancernych w kawalerję narodową, chorągwi zaś lekkich w pułki straży przedniej. J., formowana systemem towarzyskim, była w tych czasach zupełnym przykładem i przedstawiała małą wartość. Dużo pracy włożono natomiast w wyćwiczenie piechoty (w 1777 otrzymała ona nowy regulamin polski). Również dużo zrobiono w dziedzinie artylerji (zasługa gen art. Ałojzego Brühla). Sejm czteroletni oddał władzę wojskową w ręce Komisji Wojsk. Obojga Narodów, przy której dużą rolę odgrywała królewska kancelarja wojskowa z gen. Komarzewskim na czele. Uchwalono jednocześnie podniesienie liczebno-

ści wojska do 100.000. Pierwotnie próbowano ograniczyć się do werbunku, później ustanowiono pobór rekruta pruskim systemem kantonalnym, ilość jego wymierzono jednak zbyt skąpo, tak że podczas wojny 1792 r. liczebność wojska doszła zaledwie do 69.000. Na skutek przegranej wojny, po drugim rozbiórce (1793), Polska musiała zredukować swe wojsko do liczby 15.000, co stało się hasłem powstania Kościuszkowskiego. Wojsko powstania Kościuszkowskiego. Kościuszko stworzył wojsko regularne według etatu 100.000. W celu wykonania zadanja wymierzył on pobór bardzo intensywnie (1 żołnierz p. z 5 dymów; 1 j. z 50 dymów). Tworzył on poza tem milicję, w której służyli ci, co się nie mieścili w ramach wojska regularnego, oraz mężczy-

Epoka XVIII w.: wojsko (wedł. J. Matejki).

źni w wieku 18—28 lat. Tworzyli oni po mładszych baony mlejskie. Wreszcie wszyscy, nie objęci poprzednimi kategorjami, tworzyli popospolite ruszenie (wiek 18—40 lat). W ten sposób udało się wystawić masę, liczącą około 150.000 ludzi. Ze względu na brak broni palnej w p., trzy szeregi otrzymały kosy, a kawalerja oddała piechocie swe karabiny i wzamian została uzbrojona w lance. Legiony i wojsko Ks. Warszawskiego. Następny etap stanowiły legiony polskie (ob. legiony polskie). W 1807 na rozkaz Napoleona, Dąbrowski przystąpił do tworzenia wojska narodowego, biorąc za podstawę przyjęte przez Kościuszkę normy, które wypadło jednak nieco obniżyć. Prócz tego powołano szlacheckie p. r. (liczące ok. 6.000). Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego, na czele departamentu stanął ks. Józef Poniatowski. Wojsko dzieliło się na trzy legje (dywizje). Pobór przeprowadzony był systemem francuskiej konskrypcji. W 1811 utworzono trzecią dywizję, załogującą w Gdańsku. Były przyjęte regulaminy francuskie. W 1812 oddziały Księstwa Warszawskiego tworzyły V korpus wielkiej armji. W 1813 ks. Józef potrafił doprowadzić liczebność swego wojska do 145.000. Wojsko Król. Kongresowego. W tym okresie wojsko liczyło 30.000 i dzieliło się na

gwardję król. oraz wojsko linjowe. Regulaminy były wzorowane na rosyjskich. W. Ks. Konstanty, naczelny wódz tego wojska, postawił jego wyćwiczenie na bardzo wysokim poziomie, opierając je jednak na pruskim „drilu”. W celu uzupełnienia korpusu oficerskiego zostały utworzone szkoły podchorążych p. i j., zimowe kursy art. oraz szkoła aplikacyjna, przygotowująca of. kwatermistrzostwa. Wojsko powstania 1830—31 oparte było na wręcz fałszywej zasadzie nie mieszania wojska starego z nowym, dzięki czemu stare pułki wyczerpały się szybko, młode zaś nie posiadały należytego wyszkolenia. Niemniej żołnierz wykazał w czasie wojny duże bohaterstwo i poświęcenie. Wojsko powstania 1863 stanowiło właściwie ruchawkę. Nie posiadało ono jednolitej organizacji i mocno cierpiało na braki w uzbrojeniu. Poszczególne partie organizowały się według własnych zasad, a działania ich nie były skoordynowane jedną wspólną wolą, to też pomimo całego bohaterstwa nie mogło być mowy o uzyskaniu wojskowego powodzenia. Próby przeprowadzenia jednolitej organizacji dokonał Romuald Traugutt, niedługo przed swem aresztowaniem. Była ona już jednak spóźniona. Wojsko p. wojny światowej. W początkach XX w. Józef Piłsudski zapoczątkował w Galicji przygotowywanie polskiej siły zbrojnej na wypadek wojny. Były to związki strzeleckie, pochodzące od dawnych zw. walki czynnej. Ze związków tych oraz z drużyn strzeleckich, tworzonych przez organizacje prawicowe na początku wojny światowej, powstały legiony polskie (ob.). W 1916 władze niemieckie przystąpiły do tworzenia tzw. polskiej siły zbrojnej. Ochotnik szedł jednak niechętnie, wobec czego udało się utworzyć zaledwie kilka pułków. W Rosji z legionu puławskiego, z inicjatywy Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego (Naczelny), w 1917—18 powstały I, II i III polskie korpusy. W 1918 we Francji przystąpiono do utworzenia armji polskiej pod dowództwem gen. J. Hallera. Wojsko Polski w skrzyszczonyj. Związek w. p. po wypędzeniu Niemców utworzyła polska siła zbrojna, dookoła której skupiły się organizacje P. O. W. i Dowborczyków oraz byłych legionistów. Uzupełnienie wojska początkowo przeprowadzano w drodze poboru ochotników, następnie w 1919 sejm ustawodawczy uchwalił pobór. W tym samym roku, zorganizowane w poznańskim przez gen. Dowbora-Muśnickiego wojsko wielkopolskie oraz armja Hallera przybyły do kraju i zły się z wojskiem, tworzonem w Rzeczypospolitej. Początkowo przyjęte były regulaminy niemieckie, następnie stopniowo opracowano własne, wzorowane na franc. Przy wyszkoleniu wojska ogromne zasługi położyła wojskowa Misja Francuska. Stopniowo zostały utworzone również wszystkie władze wojskowe z Ministerstwem Wojny, Sztabem Generalnym i Generalnym Inspektorem Siły Zbrojnej na czele.

Polskie Związki Pocztowe, ob. **Pocztowe Związki Polskie**.

Polucja, pollutio, zmaza nocna, wy-

pliw nasienia u mężczyzn, płciowo dojrzałych; zdarza się przeważnie podczas snu; zjawisko fizjologiczne, występujące podczas abstynencji od stosunków płciowych. Zbyt częste p. (co noc lub kilka razy w ciągu jednej nocy) lub p., występujące we dnie przy oddawaniu moczu lub stolca, zdarzają się u neurasteników.

Polybius, ob. **Polibjusz**.

Polycarpiceae, wielooowockowe, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Chori-petalae (wolnopłatkowe). Rośliny zielne lub zdrewniałe, o kwiecie różnionym na kielich i koronę, rzadziej pojedynczym, listkach okwiatu ułożonych skrętolegle, pręcikach licznych; słupków 1—8, zwykle wolnych, zazwyczaj górnych. Należą tu rodziny: Aristolochiaceae, Anonaceae, Berberidaceae, Ceratophyllaceae, Cephalotaceae, Lauraceae, Magnoliaceae, Menispermaceae, Myricaceae, Nepenthaceae, Nymphaeaceae, Ranunculaceae, Rafflesiaceae, Sarracenaceae.

Polycelis, ob. **Tricladida**.

Polychaeta, wieloszczety, rząd, prawie wyłącznie morskich, pierścienic (Annelida) z podgromady Chaetopoda (szczecionogi). Szczecinki liczne, umieszczone pęczkami na prostych, nierozczłonkowanych nóżkach (parapodia). Głowa opatrzona w liczne przysadki (czułki, głaszczki itp.). Narządy oddechowe w postaci skrzel, osadzonych na parapodjach. Układ krwionośny zamknięty. Narządy wydzielnicze — nefrydja, segmentalnie ułożone. Przeważnie rozdzielnopłciowe. Przechodzą skomplikowaną metamorfozę z larwą trochophora. Tylko nieliczne gatunki spotykają się w wodzie słodkiej, np. Troglochaetus beranecki. Obejmują dwa podrzędy: Errantia i Sedentaria. Należą tu rodziny: Aphroditidae, Amphinomidae, Alciopidae, Tomopteridae, Syllidae, Nereidae, Ariciidae, Eunicidae, Glyceridae, Chaetopteridae, Arenicolidae, Capitellidae, Ctenodrilidae, Maldanidae, Hermeleididae, Terebellidae, Myzostomidae, Sabellidae etc. Zasluguja na uwagę: Eunice viridis, palolo, zamieszkująca rafa koralowe na wyspach Samoa. Ciało składa się z dwóch, różnie ukształtowanych odcinków. Tynny odcinek, zawierający gonady, odrywa się od reszty ciała w okresie dojrzewania produktów płciowych i prowadzi życie pelagiczne, jako tzw. forma epitokalna. Olbrzymie ilości takich osobników zostają polawiane przez krajowców, uważających je za przysmak. Hermione hystrix, gatunek o nader gęsto ułożonych pęczkach długich, mieniących się szczecinek. Poza tem rodzaj Arenicola, żyjący w piasku. Nereis, z licznymi wolnożyłacami, nader drapieżnymi gatunkami. Serpula, prowadząca życie osiadłe w rurkach wapiennych, lub na powierzchni muszel mięczaków.

Polychromatophilia, zdolność patologicznych form czerwonych ciałek krwi do równoczesne-

go barwienia się barwnikami kwaśnymi i zasadowymi; objaw, występujący przy niedokrewności (anemja).

Polycythaemia (greck.), zwiększenie ilości czerwonych ciałek krwi (w 1 mm³ do 8—10 milionów). Objawy: zaczerwienienie skóry, skłonność do krwawień, powiększenie śledziony (bardzo często), powiększenie ciśnienia krwi. Istota choroby nieznaną.

Polydactylia, wielopalcowość, występowanie nadliczbowych palców u zwierząt i człowieka. P. powstaje dzięki rozszczepieniu się (dactyloschisis) embrionalnego zaczątku pojedynczego palca, przyczem u niektórych zwierząt może być osiągnięta sztucznie na drodze eksperymentalnej. W pewnych przypadkach może być uważana za cechę nawrotną (atawistyczną) do wielopromienistej kończyny niższych kręgowców. Ilość nadliczbowych palców bywa różna, u człowieka najczęściej zdarza się sześciopalcowość (hexadactylia), przekazująca się dziedzicznie.

Polydoor de Mont, ob. Pol de Mont.

Polygala, krzyżownica, rodzaj roślin z rodziny Polygalaceae (krzyżownicowate); zioła trwałe lub drzewa stref zwrotnikowych i umiarkowanych, przeważnie Ameryki. Swojskie: *P. vulgaris*, k. zwyczajna (Rys.: a — przekrój podłużny kwiatu), o łodydze wzniesionej lub płożącej się, 7—20 cm. wysok., liściach lancetowatych, kwiatach niebieskich; *P. amara*, k. gorzka, o licznych łodyżkach 5—10 cm. dług., kwiatach zwykle mniej intensywnie zabarwionych. Pospolicie spotykane na łąkach, kwitną V—VII. *P. senega* (Ameryka Płn.) dostarcza korzeni „Radix Senegae”, używanych jako środek wykrztuśny, a także przeciw ukąszeniom węży jadowitych; w tymże celu używana jest *P. serpentaria*, k. węzowa (Afryka płd.).

Polygala vulgaris.

Polygalaceae, krzyżownicowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Therales (terpentynowe). Zioła, krzewy lub drzewa stref umiarkowanych i zwrotnikowych, o liściach pojedynczych, całobrzegich, naprzemianległych, kwiatach grzbietobrzusnych z kielichem 5-działkowym (dwie boczne działki, duże i barwne, powiększają się po przekwitnięciu), koroną 3-płatkową (z nich dolny — czułenkowaty); pręcików 8, zrosłych nitkami w rurkę, słupek jeden, 2-krotny i 2-komorowy. Owoc, 2-nasienna spłaszczona torebka.

Polyglobulia (greck.), ob. poliglobulia. **Polygnot** (wł. Polygnotos), malarz grecki z V w. przed Chrystusem, głowa helleńskiej szkoły malarstwa monumentalnego. Z dzieł: freski w Delfach („Wzięcie Troi”, „Odyseusz w podziemi”, freski w sanktuarium w Tepsji, „Odyseusz mordujący zalotników” w świątyni Ateny w Platejach (ok. 475). Malowidła nie zachowały się.

wały się. Poznajemy je z kopii w malarstwie waz.

Polygonaceae, rdestowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Polygonales (rdestowe). Przeważnie byliny, rozpowszechnione na całej kuli ziemskiej, głównie jednak w płn. strefie umiarkowanej, o łodygach obłych, zwykle w węzłach zgrubiałych, liściach skrętoległych, przylistkach zrosłych w długą, tutekowaną pochwę, obejmującą łodygę; kwiaty z okwiatem pojedynczym; owoc — orzeszek 2—3 kanciasty. Ważniejsze rodzaje: *Fagopyrum*, *Polygonum*, *Rheum*, *Rumex*.

Polygonatum, kokoryczka, roślina z rodziny Liliaceae (liliowate); byliny północnej strefy umiarkowanej, o kłączach podziemnych, czołgających się, tworzących pędy nadziemne; kwiaty białe (podobne do kwiatów konwalii) z działkami zrosniętymi w rurę dzwonkową lub wałeczkowatą; owoc — jagoda, po dojrzewaniu zwykle barwy stalowo lub niebiesko czarnej. *P. officinale*, k. lekarska (Rys.: a — pęd kwitnący, b — kłącze z okrągłymi piętami po opadłych pędach, c — jagody); *P. multiflorum*, k. wielokwiatowa; kwitną V—VI; pospolite w cięśnitych lasach i zaroślach.

Polygonatum officinale.

Polygonum, rdest, rodzaj roślin z rodziny Polygonaceae (rdestowate). Zioła roczne lub byliny, rozpowszechnione na całej kuli ziemskiej. *P. aviculare*, r. ptasi (Rys. 1: a. kwiat, b. okrywa owocowa, c. owoc), ziele roczne o łodydze płożącej się, do 50 cm. dług., listkach drobnych, eliptycznych; należy do najpospolitszych naszych chwastów, wyrasta wszędzie: na łąkach, w ogrodach, przy drogach, murach, podwórzach, ulicach. Kwitnie VI—X. Roślina lekarska, dostarcza

Polygonum.

„Herba Polygoni”; *P. bistorta*, r. węzownik (Rys. 2; a. kwiat, b. kwiat w przekroju podłużnym, c. owoc), bylina o kłączu grubym, wygiętem, łodydze 30—100 cm. wysok., nierozgałęzionej, zakończonej wałeczkowatym kwiatostanem; liście z wierzchu zielone, od spodu szarawe — dolne jajowato-lancetowate, ogonkowe, górne siedzące, lancetowate. Kwitnie różowo VII—VIII. Pospolite na łąkach. Roślina pszczelna. *P. hydroper*, r. ostrogorki, ziele roczne, o łodydze położonej lub wyprostowanej, liściach lancetowatych,

długo zaostzonych, kwiatach o okwiecie białawym lub różowawym, zebranych w luźne, zwisające na szczycie kwiatostany. Roślina ostrogorkiego smaku; kwitnie VII—IX. Rowy, zarośla, przychacia. *P. persicaria*, r. plamisty, roczny, o łodydze wyprostowanej lub położonej, do 1 m. dług., liściach jajowato-lancetowatych, często czarno plamistych, kwiatostanach gęstych, wyprostowanych. Kwitnie VII—X. Pospolity po rowach, przydrożach, ogrodach. *P. tinctorium*, r. farbiarski (Chiny), dostarcza niebieskiego barwnika indygo, z tego powodu uprawiany przeważnie w Chinach i Japonii. Niektóre gatunki, np.: *P. cuspidatum* (Japonia), *P. sachalinense* (Sachalin), *P. Sieboldi* — byliny, dochodzące kilku metrów wysokości, są sadzone jako rośliny ozdobne.

Polygordius, ob. pierścienice.

Polymella, występowanie nadliczbowych kończyn w pasie barkowym lub miednicowym u zwierząt i człowieka. U niższych kręgowców p. może być wywołane eksperymentalnie przez uszkodzenie kończyn larwalnych.

Polymorphismus, ob. polimorfizm.

Polyneuritis (greck.), ob. nerwu zapalnicie.

Polyorchidia, nadliczbowość jąder (testes), np. występowanie trzech jąder (triorchidia) w worku mosznowym u mężczyzn i koni.

Polyphagia (greck.), nadmierny apetyt, spożywanie nadmiernej ilości pokarmów; objaw, często spotykany przy cukrzycy.

Polyпно̄ (greck.), przyspieszenie oddechu, zwiększenie ilości oddechów na minutę (w normie 15—16 u ludzi dorosłych); zdarza się przy pracy fizycznej lub przy gorączce (p. thermica).

Polyodiaceae, paprotkowate, rodzina paproci właściwych (Filices), rozpowszechniona na całej kuli ziemskiej; należy tu większość naszych swoich paproci, np. *Aspidium*, *Asplenium*, *Blechnum*, *Polyodium*, *Pteridium*.

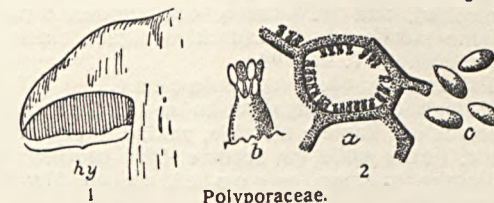
Polyodium, paprotka, rodzaj paproci z rodziny Polyodiaceae (paprotkowate). Cechy charakterystyczne: kupki (sori) okrągłe, pozabawione ostnki, rozłożone głęboko, nie na brzegu liścia. Liczne gatunki o rozmaitym pokroju liści, rozpowszechnione na całej kuli ziemskiej. W Polsce: *P. vulgare*, p. zwyczajna (Rys.), o kłączu czołgającym się, słodkiem, na grzbiecie w 2 szeregi ulistnionem, liściach długoogonkowych, pojedynczo-pierzastych, wycinanych, zimotrwałych; pospolita w lasach liściastych u stóp starych drzew, na skałach.

Polyodium vulgare.

Polyporaceae, żagwiowate, rodzina grzybów podstawczaków (Basidiomycetes), z rzędu obłoczników (Hymenomycetes). Należą tu grzyby o owocnikach kapeluszkowatych lub kopytowatych, najczęściej twardych, drzewiastych lub korkowatych, rzadziej miękkich

i soczystych, siedzących lub osadzonych na trzonach; podstawki z zarodnikami, tworzące tzw. obłoczkę (hymenium), rozwijają się w ogromnej większości przypadków na dolnej stronie owocników, pokrywając wewnętrzną powierzchnię rozmaicie ukształtowanych kanałków. (Rys. 1: przekrój owocnika, *hy* — warstwa kanałków; 2: a. przekrój poprzeczny ka-

Polyporaceae.

nalików z osadzonemi na ściankach bocznych podstawkami zarodnikonośnymi, b. podstawka, c. zarodniki (silnie powiększone). Należą tu rodzaje: *Boletus*, *Merulius*, *Polyporus*.

Polyporus, ob. huba.

Polypoitas, polyposis (greck.), tworzenie się polipów (uklei) na błonie śluzowej żołądka, jelit lub macicy. Tło schorzenia nowotworowe lub zapalne (kwestia nierozstrzygnięta).

Polyprotodontia, ob. Marsupialia.

Polyptychon (greck.), starodawna księga, składająca się z więcej niż trzech tablic; p. ecclesiasticum, spis majątków kościelnych.

Polypus (Octopus) vulgaris, ośmiornica, mięczak z rodziny Polypodidae; rząd Octopoda, podgromada Dibranchiata, gromada Cephalopoda (głownogi). Muszla szczątkowa. Osiem ramion prawie jednakowej długości. Przyssawki w dwóch rzędach, bez pierścienia chitynowego. Ciało krótkie, zaokrąglone. Trzecie ramię z prawej strony funkcjonuje jako hectocotylus. Żyje między kamieniami i w szczelinach skalnych; żywi się głównie krabami. Zamieszkuje Atlantyk i morze Śródziemne.

Polypus, polip, uklej, guz rozmaitej wielkości, uszypułowany (cecha charakterystyczna), pochodzenia zapalnego lub nowotworowego (nowotwór dobrotliwy). Umiejscawia się na błonie śluzowej jamy nosowej, żołądka, jelit, macicy.

Polyserositis, równoczesne zapalenie wszystkich prawie błon surowiczych (opłucnej, otrzewnej, osierdzia). Choroba, najczęściej występująca na tle gruźlicy, rzadziej na tle zakażenia gościcowego (reumatycznego).

Polystomum integerrimum ob. Trematodes.

Polythamia, ob. Thalamophora.

Polytrichum, płonnik, rodzaj mchów liściastych (Musci) z rodziny Polytrichaceae, rzędu Bryales. *P. commune*, p. pospolity, jeden z większych i pospolitszych mchów naszych torfowisk, chum rośnie zwykle gromadnie; posiada pędy nierozgałęzione, do 1 dm. wysok., gęsto ulistnione, liście drobne, skrętoległe; plemnie i rodnie powstają na wierzchołkach pędów róż-

nych roślin (Rys.: *a* osobnik żeński z szypułkami zarodnikonośnymi, *b* osobnik męski).

Połabianie, szczerp Słowian zachodnich, mieszkający niegdyś między dolną Odrą a Łabą czyli Elbą; należeli do tego szczepu: Serbowie Łużyccy, Wilcy, Obotrzyci; w X—XII w. zostali przez Niemców wypięceni.

Połaniec, m-ko w pow. sandomierskim (województwo kieleckie), nad rz. Czarna, 4,500 mieszk.; pamiętne manifestem Kościuszki o ulgach dla ludu wiejskiego 7. V. 1794 r.

Połatowate, ob. *Loganiaceae*.

Poługa, (lit. Palanga), m-ko na Litwie, nad m. Bałtyckim, kąpiele morskie, zakład kąpielowy, teatr, liczne wille (w sezonie 4.000 osób).

Połcha, to samo, co popielica, ob. *Myoxus glis*.

Połczyński-Janta Leon, ziemianin, prawnik i polityk, * 1867 w Wysoce na Pomorzu; studia w Krakowie, Berlinie i Paryżu; patron kółek włościańskich na Pomorzu, wydawca „Gazety Gdańskiej” (1898—1905) i „Kłósów” (1900—1919); 1919—1921 wiceminister b. dzielnicy pruskiej, od 1922 senator, prezes senackiego klubu chrześcijańsko-narodowego.

Połock, m. pow. w gub. witebskiej (Rosja zach.), nad rz. Dźwina, 16.000 mieszk.; niegdyś kolegiata jezuicka, istniejąca w 1812—1820 r. Stary gród, zajęty w 980 przez Włodzimierza Wielkiego; w XI—XII w. stolica udzielnego państwa; w pocz. XIII w. pod parowaniem Litwy; 1563 zdobyty przez Iwana Groźnego, 1579 odebrany przez Stefana Batorego, 1773 przyłączony do Rosji.

Położowe zakażenie, ob. *processus puerperalis*.

Połoniny, miejsca lyse, pozbawione lasów, lub tereny trawiaste ponad górną granicą lasów na Czarnohorze i w Beskidach, odpowiadające halom tatrzańskim.

Połonka, m-ko w pow. baranowickim (województwo podkarpackie), nad rz. Połonka, 500 mieszk.; pamiętne zwycięstwem Stefana Czarnieckiego nad wojskami moskiewskimi 27. VI. 1660 r.

Połonno, m-ko w pow. zwiahelskim, gub. wołyńska (Ukraina), nad rz. Chomorem, 8.000 mieszk.

Połonkij Jakow, poeta rosyjski, * 1820, † 1898; ogłosił kilka zbiorów poezji: „Stichotworenja”, „Kuzniecziy-muzykant” i in., dramaty i opowiadania proza.

Połota, herb polski: w polu czerwonym ręka przeszyta strzałą i trzymająca pochodnię gojącą; u szczytu dwie wieże, połączone z sobą, z chorągiewkami, powiewającymi z okien.

Połowcy lub **Kumanowie**, lud szczepu turkomańskiego, który przybył w XI w. z poza Wołgi do Europy i zajął rozległe stepy na płn. od m. Czarnego aż po Karpaty Siedmiogrodzkie; 1223 po bitwie nad Kalką podbity przez Tatarów; część ich przeniosła się 1239 do Węgier pld. (W. i M. Kumanja) i czasami zmadziaryzowała się zupełnie.

Położ, ob. *Zamenis*.

Położenie nawrotne, ob. *pronatio*.

Położenie odwrotne, ob. *supinatio*.

Położna, akuszerka, ob. akuszer.

Położnica, kobieta znajdująca się w położu. **Położnictwo**, **położnicza sztuka**, *ars obstetrica*, akuszerja, nauka o ciąży, porodzie i położu.

Położnik, ob. akuszer.

Położ, ob. *puerperium*.

Połatawa, m. gub. na Ukrainie (Rosja pld.), nad rz. Worskłą, 76.300 mieszk.; handel zbożem; pamiętne zwycięstwem Rosjan nad wojskami Karola XII, 8. VII. 1709. Gub. poławaska, 38,729 km², 2,474.000 mieszk.

Połatina, dawna moneta srebrna rosyjska, wartości 50 kop. czyli pół rubla.

Połatrack, do 1918 Aschabad (ob.).

Połuński Aleksander, kasztelan nowogrodzki, który miał powierzony sobie zarząd Inflant i bronił ich dzielnie przez 5 lat. Odznaczony się w 1560 pod Wanden, w 1569 zdobył Istdord; 1577 wzięty pod Wolmarem do niewoli, zmarł w niej.

Połuński Aleksander Hilary, pułk. litewski, marszałek W. Ks. Lit., † 1679; odznaczył się w czasie wojny szwedzkiej, zwłaszcza w 1656 pod Warszawą, pod Prostkami i 1657 pod Tykocinem. Brał udział w wyprawie przeciw Rakoczemu.

Połuńbotok Paweł, ataman nakażny kozaków po śmierci Skoropadskiego; osadzony przez Piotra W. w twierdzy Petropawłowskiej w Petersburgu, † tamże 1728.

Południca, zwana też **przypołudnicą**, demoniczna postać ludu polskiego i sąsiednich Słowian zachodnich; jest to potworna wielka kobieta biała ubrana, ukazująca się w upalne dni w południe, wyrządzająca szkody w płanach. Jest to przypuszczalnie uosobienie zjawisk atmosferycznych (wir powietrza); godzina południowa jest godziną duchów; starożytny „daemon meridianus” był też groźny dla ludzi, pracujących w polu.

Południe (astr.), moment górnej kulminacji słońca rzeczywistego lub średniego (p. rzeczywiste lub średnie).

Południk, w astr. wielkie koło na niebie, opasujące ziemię w ten sposób, że przechodzi przez oba bieguny i przez zenit miejsca obserwacji na powierzchni ziemi. Południki przecinają na globie (p. geogr.) równik prostopadle co każdy jego stopień kołowy; jest ich 360. Położ południka ziemskiego dzieli się na 180 części, zwanych stopniami południk., które to stopnie wskutek spłaszczenia ziemi są na biegunach większe niż przy równiku; jeden stopień południka dla szerok. geograf. 0° wynosi 110.5638 km., a dla szerok. 90° — 111.6798 km. Południki wraz z równoleżnikami tworzą na globusie siatkę geograficzną. Szerokość geograficzną liczy się po 90° na północ i południe od równika. Sieć południków służy do określenia długości geograf., a ponieważ wszystkie p. są sobie równe, zachodzi potrzeba wybrania jednego, tzw. pierwszego południka. W staroż. pierwszy p. przeprowadzony przez Ptolemeusza, przechodził przez wyspy Kanaryjskie, Arabowie wyznaczyli p., przechodzący przez Bagdad, później, po odkryciu drogi do Indji, wyznaczono p., przechodzący przez

przyładek Teneryjski, i w końcu przez długi czas uważano za pierwszy p., przechodzący przez wyspę Ferro. W nowszych czasach i obecnie powszechnie za pierwszy uważa się p., przechodzący przez Greenwich pod Londynem (Anglja).

Południki magnetyczne, kierunki na powierzchni ziemi, zgodne w każdym punkcie z kierunkiem podłużnej osi igły deklinacyjnej. P. magnetyczne odbiegają od p. geograficznych o kąty, zwane deklinacją magnetyczną, różne dla różnych miejsc na ziemi.

Południkowe koło, luneta, umocowana na osi prostopadłej do południka miejsca obserwacji. P. k. jest najbardziej dokładnym przyrządem służącym do wyznaczania pozycji absolutnej ciał niebieskich; w tym celu jest zaopatrzone łożami z b. dokładną podziałką oraz mikrometrem okularowym.

Południowo-Zachodni Kraj, (do 1918) urzędowa nazwa ros. trzech gub. na Rusi pld.: kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej, ogółem 165.000 km², 12.515.000 mieszk.

Południowy kanał (franc. Canal du Midi lub Canal de Languedoc), łączy przez rz. Garonnę Atlantyk z morzem Śródziemnym; 237 km. długości; 65 śluz; zbudowany w II. poł. XVII w.

Pomakowie, Bułgarzy wyznania mahometańskiego, zam. w górach Rodopskich, Macedonii i okręgu Plewna; ok. 21.000 głów.

Pomarańcza, ob. *Citrus*.

Pomarańczowa rzeka, błędna polska nazwa rz. *Oranje*.

Pomarański Stefan, historyk, * 1893; studia w Warszawie; napisał „Ze wspomnień Piłsudczyka: lista strat” (1915), „Pamiętniki Dekańskiego o powstaniu styczniowym w Zamojszczyźnie” (1919), „Pierwsza wojna polska 1918—20” (1920) i in.; był red. i wyd. pierwszego pisma regionalnego „Teki Zamojska”.

Pombal Sebastião José de Carvalho e Mello, hr. i marg., mąż stanu portugalski, * 1699, † 1782; 1756—74 prezes ministrów, 1759 wypędził Jezuitów.

Pomerania, ob. *Pomorze*.

Pomerania (niem. Pommern), prow. w rep. pruskiej, rozciągająca się wzdłuż Bałtyku po obu stronach dolnej Odry; obejmuje część niziny płn.-niemieckiej i część pojezierza pomorskiego; rolnicza, znaczny przemysł, liczne kąpiele morskie; stol. Szczecin; dzieli się na trzy rejencje: szczecińska, koszalińska i sztralundzka; 30.131 km², 1.787.200 mieszk. P. w X. w. zamieszkała była przeważnie przez ludy słowiańskie, później została skolonizowana przez Niemców.

Pomereja, nazwa skrawka ziemi na l. brzegu Wisły, zagarniętego w wiekach średnich przez Krzyżaków, później tworzącego prow. Prus Królewskich; od 1920 płn.-zach. część woj. pomorskiego.

Pomezania, średniowieczna nazwa okolic położonych na prawym brzegu dolnej Wisły, od Grudziądza do Elbląga.

Pomian, herb polski: w polu złotem łeb żubra czarny z rogami, przez który przechodzi

miecz z wystającą rękojeścią i ostrym końcem; w hełmie u szczytu ręka zbrojna z mieczem.

Pomian Wacław, ob. Komierowski Jan.

Pomianowski Karol, inżynier, * 1874; studia we Lwowie; 1913 prof. Politechniki Lwowskiej; 1919 prof. budownictwa wodnego na Politechnice Warszawskiej; 1901—1911 projektował kanalizację Lwowa i rozpoczął jej budowę, 1922—1925 — kanalizację Wielkiej Warszawy.

Pomiar triangulacyjny, pomiar geodezyjny, wykonany metodą triangulacji, ob. *triangulacja*.

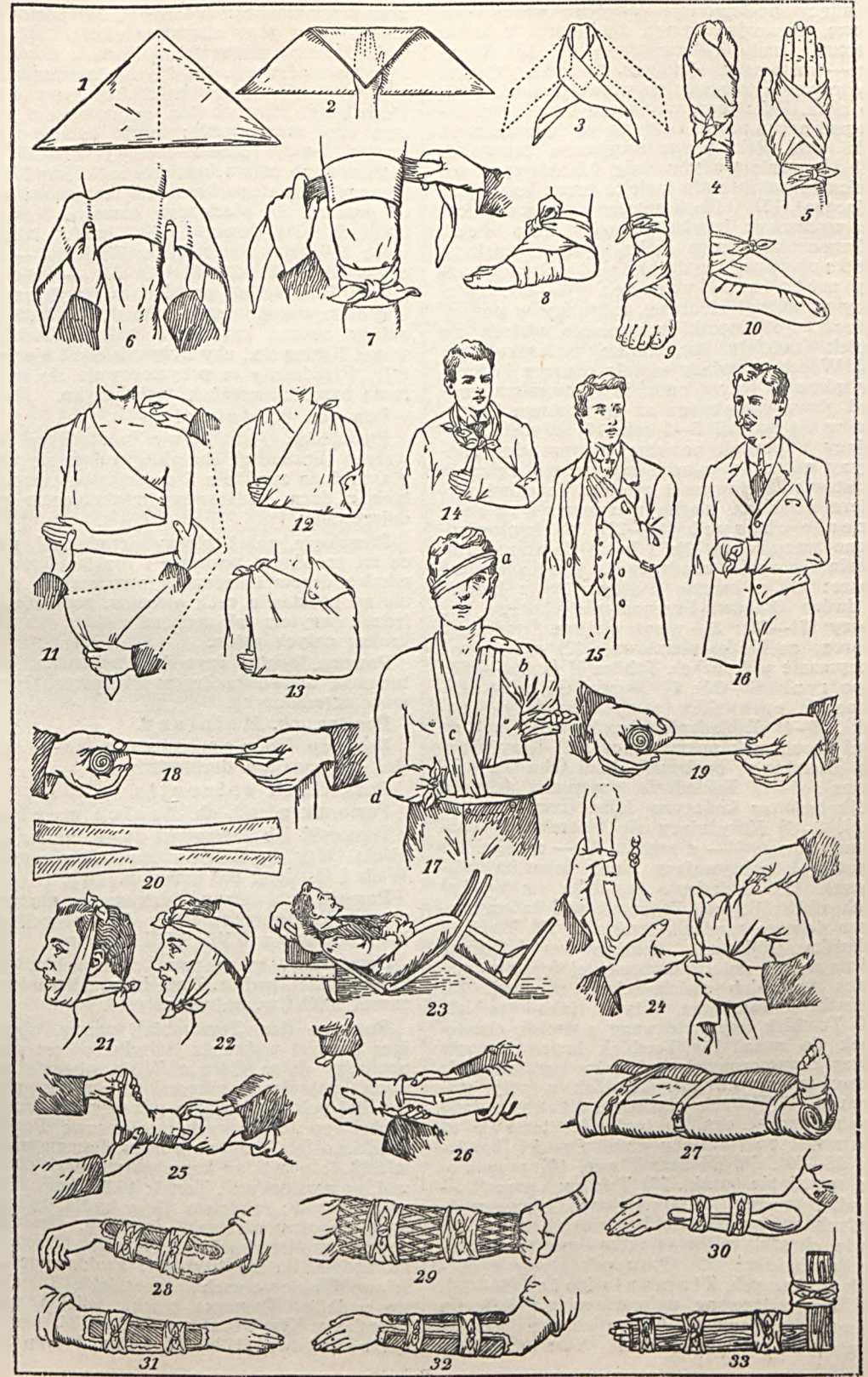
Pomidor, ob. *Solanum lycopersicum*.

Pomigliano d'Arco, m. w prow. neapolitańskiej (Włochy pld.), na płn. od Nezuwjusza, 11.200 mieszk.

Pommern, ob. *Pomerania*.

Pomnik lub **monument** (łac. *monumentum*), dzieło, wykonane wzgl. wzniesione (zbudowane) dla upamiętnienia osoby lub wypadku dziejowego; w szerszym znaczeniu nazwa p. obejmuje: pamiątki, zabytek, szczyłek czegoś ważnego, dzieło (sztuki lub literatury), stwierdzające w sposób wiekopomny wielkość osoby, czynu, zdarzenia, okresu czasu. W popularnym znaczeniu p. utożsamiany jest z pojęciem posagu.

Pomoc w nagłych wypadkach. Tablica I. (str. 459—460). Krwotoki (1—6). 1) Krwotok z ran przedramienia: a) krwotok żylny (krew ciemno-czerwona „żylna” wypływa powoli); b) krwotok tętniczy (krew jasna, żywo czerwona „tętnicza” tryska strumieniem na odległość). Krwotoki tętnicze w razie niezatamowania grożą śmiercią ze skrwawienia się. 2) Opaska, pokrywająca przy krwawiącej ranie zgięcia łokciowego. 3) Uciskanie tętnicy ramieniowej przy krwotoku (tętnicznym) z przedramienia (3 palce przyciskają silnie tętnicę ramieniową do kości — po wewnętrznej stronie ramienia). 4) Uciskanie tętnicy udowej przez podwiązanie chustką tamuje krwotok (tętniczny) z podudzia. Zamiast chustki używać można elastycznych szelek, pasków, wężów gumowych lub zacisku Esmarcha, które trzymać wolno najwyżej 1—1½ godz. 5) Zakładanie opatrunku (opaski pokrywającej) na ranę przedramienia (rany nie należy dotykać rękami). 6) Opatrunek pokrywający (opaska) na palec. Ciało obce w oku (7—8). 7) Odwinięcie powieki dolnej. Usuwanie rogiem czystej chusteczki ciała obcego z worka spojówkowego. 8) Odwinięcie powieki górnej przy pomocy cienkiego, długiego pręcika. Rażenie prądem elektrycznym. 9) Ratujący ciągnie porażonego za ubranie, starając się odłączyć go od przewodnika. Należy strzec się dotknięcia ręką nieokrytą (bez rękawiczek gumowych) drutu przewodnika lub ciała ratowanego. Oparzenie (10—11). 10) Gaszenie ognia przez okrycie płonącego kołdrą. 11) 2-gi stopień oparzenia (na przedramieniu). Zасыpywanie pecherzy środkami odkażającymi. Utonięcie (12—17). 12) Ratujący i tonący — na znak.

Ratujący podtrzymuje tonącego oburącz za głowę, zwracając uwagę, by głowa tonącego sterzała nad powierzchnią wody. 13) Tonący — na wznak. Ratujący, na boku prawym, podtrzymuje tonącego na prawej połowie swego ciała. Ręka lewa ratującego ujmie tonącego pod pachę prawą i trzyma go za nadgarstek ręki lewej. Ręka prawa ratującego jest wolna. 14) Usuwanie wody z dróg oddechowych topielca (przewieszenie topielca przez kolano ratującego). 15) Oddech sztuczny przez rytmiczne wyciąganie języka (sposób Laborde'a). Równocześnie druga osoba wywiera ucisk na klatkę piersiową (wydech). Oddech sztuczny metodą Silvestre'a (16—17). Ratujący w pozycji kłęzącej, ratowany w pozycji leżącej. Pod łopatkę ratowanego wkłada się wałek (zwinięty koc, kurtkę, poduszkę itp.). 16) Wdech. Ratujący ujmie oburącz kończyny górne za łokcie, unosi je równomiernie ponad głowę ratowanego aż do poziomu i trzyma w tej pozycji 2—3 sek. 17) Wydech. Ratujący z pozycji poziomej doprowadza kończyny górne do tułowia ratowanego, zgina je w stawie łokciowym i zgietymi łokciami wywiera ucisk na klatkę piersiową. Przeniesienie chorych (18—22). 18) Improwizowane szczytło (z kija i buta) do transportowania chorych chodzących. Improwizowane nosze: 19) z krzesła i drąga, 20) z krzesła i dwóch drągów. Przeniesienie chorego bez noszy (21—22): 21) nieprawidłowe (trzymanie chorego za klatkę piersiową); 22) prawidłowe (trzymanie pod pachę). Tablica II (s. 461—462). Opatrunki (1—22). 1) Chustka trójkątna, używana do opatrunków zamiast bandażu (opasek). 2—4) Zakładanie chustki trójkątnej na dłoń (opatrunek pokrywający). 5) Krzyżujący się (ósemkowy) opatrunek dłoni (chustka trójkątna). 6—7) Zakładanie opatrunku (chustki trójkątnej) na kończynę dolną (tzw. „krawatka“). 8—9) Krzyżujący się (ósemkowy) opatrunek stopy: 8) — z przodu, 9) — z boku. 10) Opatrunek pokrywający stopy (chustka trójkątna). 11) Zakładanie temblaka (mitella) z chustki trójkątnej. Zaginanie pod kątem prostym dolnego ramienia temblaka. 12) Temblak (chustka trójkątna), założony na kończynę górną w celu unieruchomienia jej (przy złamaniach kości lub wznicieniach stawów). 13) Chustka czworokątna, użyta, jako temblak. 14) Temblak improwizowany z dwóch chusteczek do nosa. 15) Temblak improwizowany przez przymocowanie rękawów agrałkami do klapy marynarki. 16). Temblak z polny marynarki. 17) Użycie chustek trójkątnych, jako opatrunku: a) oka, b) barku, c) temblak, d) opatrunku pokrywający dłoń. Opaski (bandaże, 18—20). 18) Nieprawidłowe, 19) prawidłowe rozwijanie opaski. 20) Tak zw. „proca“, — bandaż, rozcięty na obu końcach, używany do małych opatrunków na brodzie lub nosie. 21) Dwie chustki trójkątne, jako opatrunek brody (podbródka). 22) Opatrunek głowy z chustek trójkątnych. Złamanie kości (23—33). 23) Improwizowane unieruchomienie kończyn dolnych za pomocą przewróconego krzesła i pochyło ustawionej deski. Stosowane jest

przy złamaniu kości biodrowej. 24) Zdejmowanie rękawów przy złamaniach kości ramiennej. (Naprzód zdejmuje się ubranie z kończyny nieuszkodzonej). 25—26) Zdejmowanie ubrania przy złamaniach kości kończyny dolnej (podudzia). Przy obuwiu sznurowanym przecina się sznurowadła; przy butach z cholewami lepiej rozciąć cholewy, 27—33). Improwizowane unieruchomienie kończyn: 27) zapomocą zwiniętego koca, 28) zapomocą noża od papieru, 29) plecionego kosza od kwiatów, 30) łyżki, 31) deseczki, 32) „łupek“ tekturowych, 33) szyn tekturowych; 27) i 29) — kończyna dolna, 28) 30) 31) 32) 33) — kończyna górna. Wszystkie przedmioty, wybrane do improwizowanego unieruchomienia kończyn, należy owinąć kawałkami wełny, chustkami, watą, ligniną itp., aby były miękkie i nie uwiierały. Przedmioty te przymocowuje się za pomocą bandażu, wstążek, tasiemek itp.

Pomocne, ob. **dziakło**.

Pomoideae, jabłkowe, podrodzina różowatych (Rosaceae), charakteryzująca się zalążnią, złożoną zwykle z 5 owocolistków, zrośniętą z dnem kwiatowem, mięśniejącą przy dojrzewaniu.

Pomologia, gałąź wiedzy ogrodniczej, mająca za przedmiot poznanie i rozklasyfikowanie odmian drzew i krzewów owocowych, głównie na podstawie cech owoców, posilując się jednak przytem tak cechami pedów, jak i pokrojem całych roślin.

Pomona, bogini rzymska, małżonka Wertumnusa, opiekunka drzew owocowych i krzewów ogrodniczych.

Pomona, ob. **Mainland**.

Pomorcy lub **pomorjanie**, sekta rosyjska, nie uznająca duchowieństwa.

Pomorek, ob. **epizootja**.

Pomornik górski, ob. **Arnica montana**.

Pomorski lub **Odrzański zalew**, zalew przy ujściu Odry do Bałtyku, zamknięty wyspami Wolin i Usedom; 800 km², 5 m. głęb.

Pomort, drewniany instrument muzyczny w rodzaju fagota, należący do kategorii obójów, używany w XVI i XVII stuleciu.

Pomorzan, m. w pow. zborowskim (woj. tarnopolskie), nad rz. Złotą Lipą, 3.500 mieszk.; zamek z XVI w., ratusz gotycki.

Pomorze (łac. Pomerania), nazwa, obejmująca dawniej wybrzeża Bałtyku, potem obszar pomiędzy dolną Odrą a Wisłą, obecnie część wsch. pojezierza pomorskiego w granicach Rzplitej polskiej, nosząca nazwę pojezierza kaszubskiego (część zach. nosi nazwę Pomorza pruskiego lub Pomeranii, niem. Pommern); zamieszkałe przez lud kaszubski; tworzy obecnie woj. pomorskie; stol. Toruń; 16.386 km², 939.500 mieszkańców; rolnictwo, chów bydła, rybołówstwo, znaczny przemysł drzewny. Uzależnione przez Mieszka I i Bolesława Chrobrego, usamodzielniało się 1030—34; sołdowane częściowo (Pomorze zach., szczecińskie) i częściowo podbite (Pomorze wsch., polskie) przez Bolesława Krzywoustego 1113—1124, przyjęło chrześcijaństwo (1124—27, Otton, biskup bam-

berski). W 1181 ks. zach.-pomorski złożył hołd lenny ces. Fryderykowi I, zrywając w ten sposób związek z Polską. Jednocześnie namiestnicy książąt polskich na Pomorzu pol. zyskali władzę książęcą i od 1227 (Świętopełk) uniezależnili się od Polski. W 1295 wróciło do Polski, lecz już w 1308 zostało zajęte przez Krzyżaków. Polska odzyskała ten kraj, jako tzw. Prusy Królewskie (Krzyżacka Pomerelia) 1466, i utrzymała go do 1772, kiedy przeszedł w ręce pruskie.

Pomost, rodzaj podłogi, zbitej z desek lub sporządzonej z innego materiału, ułożonej poziomo i służącej do chodzenia lub układania na niej przedmiotów (np. wagi dziesiętnej).

Pompa dyfuzyjna, ob. **pompy powietrzne**.

Pompa molekularna, ob. **pompy powietrzne**.

Pompa pneumatyczna, gwiazdozbiór, ob. **gwiazdozbiory**, tabl.

Pompador Jeanne Antoinette Poisson, markiza, kochanka Ludwika XV, * 1721, † 1764; wywierała wielki wpływ na rządy państwa.

Pompej, m., niegdyś liczące 20.000 mieszk.; położone w Kampanii, nad zatoką Neapolitańską.

Pompej.

ską, u stóp Wezuwiusza, zniszczone w 63 r. po Chr. przez trzęsienie ziemi, w 79 r. zasypane przez wybuch Wezuwiusza razem z sąsiednimi m. Stabiae i Herculaneum. Wykopaliska z końca XVIII w i z pocz. XIX w., które objęły 3/5 całego miasta (forum, bazylikę, świątynię Apolina, Jowisza i in., hale targowe, koszary gladiatorów, łaźnię, amfiteatr na 20.000 osób itp.), trwają nadal i mają dla archeologii i historii ogromne znaczenie, ujawniając urządzenia i sposób życia staroż. Rzymian.

Pompejusz (Pompeius) Festus, ob. **Festus**.

Pompejusz Gnejus Magnus, wódz rzymski, * 106 przed Chr., stronnik Sulli. W 71 zakończył wojnę niewolników, w 63 r. wojnę z Mityrdatem. W 60 wszedł do triumwiratu z Cezarem i Krassusem. W 49 walczył przeciwko Cezarowi, 48 pobity przezeń pod Pharsalos, uciekł do Egiptu, gdzie został 48 r. zamordowany.

Pompejusz Trogus, historyk rzymski, współczesny Liwuszowi; napisał „Historiae Philippicae“, ksiąg 44 (hist. powsz., zachowane wyciągi, b. popularne w średniowieczu).

Pomponatius Petrus (Pomponazzi), filozof włoski, * 1462, † 1525. W wykładach swoich i pismach zbijał doktrynę filozofa arab-

skiego Averroësa, nie godził się z Tomaszem z Akwinu w sprawie nieśmiertelności duszy, którą uważał za śmiertelną. Wszelkie myślenie związane jest według niego z konkretnymi poglądami wyobrażeniami, które pochodzą od postrzeżeń, związanych z organami cielesnymi. Cnota jest niezależna od wiary w nieśmiertelność duszy, przejawia się w postaci najczystszej, gdy wolna jest od myśli o nagrodzie i karze. By móc wygłaszać podobne poglądy, P. wyznawał średniowieczną doktrynę o podwójnej prawdzie, tj. prawdziwej filozoficznej i prawdziwie teologicznej.

Pompy parowe, ob. **pompy wodne**.

Pompy powietrzne (pneumatyczne), przyrządy, służące do rozrzedzania albo zgęszczania powietrza lub innego gazu w rezerwuarach. W pierwszym przypadku nazywają się p. rozrzedzającymi, w drugim p. zgęszczającymi. Najdawniejszym typem p. powietrznej jest p. tłokowa, wynaleziona przez Ottona Guericke w 1650. Jest ona skonstruowana podobnie do p. wodnej (ob. **pompy wodne**). Ruch tłoka powoduje stopniowe usuwanie gazu ze zbiornika i wyprowadzanie go do powietrza atmosferycznego, albo też wtlaczanie powietrza atmosferycznego do zbiornika. Pompa tłokowa zaopatrzona być może w wentyle albo w krany. Rozrzedzenie gazu zapomocą p. tłokowej może być doprowadzone do ok. 1 mm. Hg. ciśnienia. Dalszemu rozrzedzeniu przeszkadza tzw. przestrzeń szkodliwa pomiędzy tłokiem i dnem cylindra, w której pozostaje zawsze trochę gazu. W technice i nauce używane są obecnie prawie wyłącznie rozrzedzające p. rtęciowe, z których pierwsza skonstruowana była przez Geisslera w 1854. Działanie jej polega na tem, że w rurce szklanej wywołuje się próżnię Torricelli'ego przez obniżenie poziomu zawartej w niej rtęci, i z próżnią tą łączy się zbiornik, z którego ma być wypompowany gaz. W ten sposób gaz w zbiorniku rozrzedza się. Wtedy zamyka się zapomocą kranu połączenie pomiędzy zbiornikiem i rurką, tę ostatnią łączy się z powietrzem atmosferycznym i wypycha z niej powietrze przez podniesienie poziomu rtęci. Manipulację tę powtarza się wiele razy. P. ta była wielokrotnie ulepszana. P. Sprengla oparta jest na tem, że wąski strumień rtęci porywa ze sobą otaczający gaz. Jeszcze lepsza w działaniu jest obrotowa p. rtęciowa, zbudowana przez Gaede'go w 1905. W pompie tej obraca się bęben porcelanowy ze spiralnymi ścianami, zanurzony w kąpielu rtęciowej. Wskutek obrotu powietrze wypychane jest nazewnątrz przez wąskie kanały bębna. Również przez Gaede'go w 1912 zbudowana została tzw. p. molekularna (bez rtęci), której działanie polega na mechanicznym usuwaniu powietrza przez wirowanie walca metalowego w wąskim łożysku. Innym typem p. powietrznej jest tzw. p. dyfuzyjna. skonstruowana również przez Gaede'go. Ostatnie dwa typy pomp dają rozrzedzenie poniżej 0,00001 mm. Hg.

Pompy rozrzedzające, ob. pompy powietrzne.

Pompy rtęciowe, ob. pompy powietrzne.

Pompy ssące, ob. pompy wodne.

Pompy tłoczące, ob. pompy wodne.

Pompy wodne, przyrządy, służące do wyciągania wody (lub innej cieczy) z głębi albo do wtłaczania jej do rezerwuaru. W pierwszym przypadku pompy nazywają się ssące, w drugim — tłoczące. P. ssąca składa się w zasadzie z wąskiej rury, zanurzonej w wodzie, i połączonego z nią cylindra, w którym umieszczony jest tłok. Ponad tłokiem cylinder połączony jest z rurą odprowadzającą. Cylinder u dołu zaopatrzony jest w wentyl, otwierający się ku górze i wpuszczający wodę do cylindra podczas ruchu tłoka ku górze. Podczas spuszczenia tłoka wentyl ten zamyka się i nie pozwala wodzie wypłynąć zpowrotem, natomiast otwiera się wentyl tłoka, i woda przez otwór w tłoku dostaje się ponad tłok. Za następnym podniesieniem tłoka woda znowu dostaje się dolną rurą do cylindra, a woda z górnej części cylindra wylewa się przez rurę odpływową. W p. tłoczącej tłok nie ma otworu. Podczas obniżania woda zostaje wciągnięta w szeroką rurę boczną, zaopatrzoną u dolnego wylotu w wentyl, nieprzepuszczający jej zpowrotem. Rura boczna połączona jest z rezerwuarem, do którego woda ma być wtłoczona. Połączeniem p. ssącej z p. tłoczącą jest p. ssąco-tłocząca, której zastosowaniem jest p. strażacka. Tłok poruszany bywa ręcznie zapomocą dźwigni, parą w p. parowych, albo zapomocą motorów elektrycznych (elektropompy). W praktyce odległość najwyższego położenia tłoka p. ssącej ponad poziom wody w rezerwuarze nie powinna być większa, niż 8—9 m., ponieważ teoretyczna granica 10 m., z powodu strat, nie może być osiągnięta. Niemożność podniesienia wody zapomocą p. na wysokość większą doprowadziła Torricelli'ego (1643) do odkrycia ciśnienia powietrza. Pierwsza p. ssąca zbudował podobno Ktezybjuś (120 r. przed Chr.).

Pompy zgęszczające, ob. pompy powietrzne.

Pomrów, ob. Pulmonata.

Pomrównica, to samo, co lancetnik (Branchiostoma lanceolatum), ob. lancetnik.

Pomum Adami, ob. prominentia laryngea.

Pomurnik, ob. Parietaria.

Pomurnik, ob. Tichodroma muraria.

Pomyk, sieć, rozciągnięta na kablaku, służąca do chwywania ptaków.

Ponape, najważn. wyspa w grupie japońskich Karolinów Wschodnich na oceanie Spokojnym, 340 km², 7.000 mieszk.; stol. P.

Ponarskie Góry, wał moren czołowych na pojezierzu Litewskim, na pld.-zachód od Wilna, 197 m. wys.; bardzo malownicze; pamiętne bitwy wojsk polskich z rosyjskimi 19. VI. 1831.

Ponce, m. port. na pld. wybrzeżu wyspy

Porto-Rico (W. Antyle), 41.600 mieszk.: znaczny handel.

Ponce de León Fray Luis, liryk hiszpański, * 1527, † 1591; augustjanin, profesor teologii w Salamance; poezje wydane po raz pierwszy w Madrycie 1631.

Ponce de León Juan, towarzysz Kolumba w jego drugiej podróży, odkrywca półwyspu Florydy w 1513.

Poncelet Jean Victor, matematyk i inżynier francuski, * 1788, † 1867; uczeń Monge'a i jeden z najwybitniejszych wychowanków paryskiej Ecole Polytechnique. Główne dzieło P.: „Traité des propriétés projectives des figures“ (1822) jest podstawową pracą w dziedzinie geometrii rzutowej.

Poncet de Sandon Bronisław, profesor leśnictwa na Politechnice ryskiej, * 1861, † 1915; prace z dziedziny leśnictwa w jęz. ros.: „Obieg wód w przyrodzie i gospodarka wodna“ (Petersburg, 1899, i Mitawa). „Rola światła w lesie i jego znaczenie dla leśnictwa“ (Ryga, 1914) i in.

Poncet de Sandon Wacław, pisarz polski, † 1877; studia filologiczne w Charkowie; powieści: „Strach ma wielkie oczy“, „Historja o kapitalnem głupstwie kandydata filozofji“ i in.

Poncho, rodzaj płaszcza, używanego w Ameryce Srodk. i Pld.; składa się z czworokątnej sztuki tkaniny, w której środku znajduje się otwór do przesuwania głowy.

Poncjian św., papież, zasiadał przez lat 5 na tronie po papieżu Urbanie I, miał być wygnany na Sycylię i tam zabity kijami; pamiętka 19 listopada.

Poncz, napój, przyrządzony z wody, herbaty, araku, soku cytrynowego i cukru.

Pond, funt holenderski = 1 kg.

Pond John, astronom angielski, * 1767, † 1836; przez czas dłuższy astronom i kierownik warsztatów zakładów optycznych Truoghton'a; w latach 1811—35 astronom królewski w Greenwich. Prace głównie z astronomji stelarnej, katalogi fundamentalne.

Ponderabilia (fac.), ciała ważkie; przeciwieństwo: imponderabilia.

Ponderomotoryczne działanie, działanie, polegające na wywoływaniu ruchu mas; posiada je więc przedewszystkiem siła ciężkości, następnie siła Coulomb'a magnesów i ciał, naładowanych elektrycznie, oraz prądy elektryczne.

Pondichéry, ob. Pondiszeri.

Pondiszeri (franc. Pondichéry), franc. posiadłość na pld.-wsch. wybrzeżu Indyj, 291 km², 170.900 mieszk.; wywóz ryżu, bawełny, oleju; stol. P., 48.900 mieszk.; siedziba gubernatora.

Pondoland, terytorjum w kraju Przylądkowym (Unja Pld. Afryki), nad oc. Indyjskim, 10.147 km², 234.300 mieszk.; stol. St. Johns.

Ponente (włosk.), zachód słońca; zachód; przeciwstawienie do Levante — wschód.

Ponętowski Jan, opat, pisarz polityczny z XVI w., radca z łęczyckiego; ogłosił: „Sejm walny koronny lubelski 1569 r., wierszem opisany“,

„Interregnum to jest królestwo bez króla, jako u nas teraz w Polsce lata Bożego 1572“ i in.

Poniatowska Krystyna, uczona kobieta z XVII w., głośna z przepowiedni i objawień, * 1620; córka Juljana, pastora ewangelickiego; pisała dzieła łacińskie, zmarła 1644.

Poniatowski Józef ks., marszałek napoleoński, narodowy bohater polski, * 1762 w Warszawie. Rozpoczął zawód wojskowy w Austrii. Ranny przy szturmie Galaczu podczas wojny z Turcją. W 1789 objął dowództwo dywizji ukraińskiej. W czasie wojny 1792 dowodził armją południową. Po zawarciu pokoju opuścił służbę. Za powstania kościuszkowskiego brał udział w obronie Warszawy. Za księstwa warszawskiego minister wojny. Zwycięski wódz w kampanji 1809. W kampanji 1812 dowódca V korpusu w. armji; odznaczył się w bitwie pod Mołajskiem. W czasie odwrotu wyprowadził wszystkie działa i sztandary. Pomimo propozycji partji rosyjskiej pozostał wierny Napoleonowi i zorganizował na nowo armję księstwa warsz. W kampanji 1813 odznaczył się pod Lützen: 19. X. t. r. broniąc odwrotu wielkiej armji pod Lipskiem, jako marszałek Francji; zginął w nurtach Elstery. Uważany jest za wcielenie honoru polskiego żołnierza. Znanie jest jego powiedzenie: „Bóg mi powierzył honor Polaków, Bogu go tylko oddam“.

Poniatowski Józef Michał ks., kompozytor, * 1816 w Rzymie, † 1873 w Londynie; kształcił się we Florencji; napisał opery: „Giovanni di Procida“ (wystawiona we Florencji), „Don Desiderio“, „Pierre de Médicis“, „Gelvina“ i in.; poseł Toskanji w Paryżu, senator francuski.

Poniatowski Juljusz, polityk, * 1886 w Petersburgu; studia agronomiczne w Krakowie i Pradze; 1914—15 w Legionach Piłsudskiego; 1915—17 wiceprezes Wydziału Narodowego w Lublinie; w listopadzie 1918 minister rolnictwa w Rządzie Lubelskim; członek stronnictwa „Wyzwolenie“, poseł na sejm ustawodawczy, wybrany ponownie 1922; 1920 do 1921 minister rolnictwa i dóbr państwowych w gabinecie Witosa; od 1922 wicemarszałek sejmu.

Poniatowski: 1) Stanisław, stronnik Stanisława Leszczyńskiego, * 1676; 1728—33 regimentarz gen., 1731 wojewoda mazowiecki, 1752 kasztelan krakowski, † 1762; 2) Stanisław August, król polski (ob.); 3) Kazimierz, brat poprz., * 1721, † 1800; znany z zatargu z Adamem Tarło; 4) Stanisław, syn poprz., * 1755, † 1833; podskarbi wielki litewski, generał armji koronnej, marszałek lzby pos. 1780; 5) Michał Jerzy, brat króla. * 1736, † 1794; biskup płocki, członek Komisji Edukacyjnej, 1784 arcybiskup gnieźnieński; znenawidzony z powodu polityki filorosyjskiej, † nagle w czasie powstania warszawskiego; 6) Andrzej, brat poprzedniego, 1756 książę Rzeszy niemieckiej, † 1773.

Poniatowski Stanisław, etnolog, * 1884; profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej, kierownik zakładu etnologii warszawskiego Tow.

Nauk.; ogłosił w kraju i zagranicą szereg prac naukowych z zakresu antropologii i etnologii.

Ponlec, m-ko w pow. gostyńskim (woj. poznańskie), 2.500 mieszk.

Poniewież (lit. Panevėžys), m. pow. na Litwie, nad rz. Niewiżą, 17.000 mieszk.; młyny, wyroby garncarskie.

Ponik, rodzaj sidsła, używanego na ptaki.

Ponikowski Antoni, inżynier, działacz społeczny, mąż stanu, * 1878; studia w Warszawie; 1916 prof. miernictwa na politechnice Warszawskiej, 1921 i 1923 rektor; 1918 i 1921 do 1922 prezydent ministrów i minister Wyznań Relig. i Oświec. Publicznego.

Poniński Adam, podskarbi wielki koronny; wraz z Podoskim jurgeltnik Rosji, intrygant, przeprowadził wbrew opozycji Tad. Rejtana skonfederowanie sejmu rozbiorowego 1773; marszałek koronny konfederacji; po zniesieniu zakonu Jezuitów członek komisji likwidacyjnej, sprzeniewierzył znaczne sumy. Otrzymał tytuł książe. 1789 oddany pod sąd sejmowy, 1790 skazany na banicję i utratę czci, rehabilitowany przez konfederację targowicką; † 1798.

Ponor, wylot korytarza podziemnego w formacjach krasowych, przez który odpływa woda, zalewająca na wiosnę polje.

Ponowa, pierwszy dzień po świeżo upadłym śniegu, na którym znać doskonale tropy zwierząt.

Pons Jean Louis, astronom francuski, * 1761, † 1831; do 1813 adjunkt obserwatorium w Marsylii; 1825 dyrektor obserwatorium we Florencji. Odkrył kometę okresową, nazwaną jego imieniem.

Pons Varolli, most Varola, część mózgowia, ob. Varola most.

Pons'a kometa, odkryta przez astronoma Pons'a w 1812; okres obiegu dookoła słońca ok. 72 lat. Ostatni raz przechodziła przez periheljum i była obserwowana w 1884.

Ponsard François, poeta dramatyczny francuski, * 1814, † 1867. Przeciwnik romantyzmu. Utwory: „Lukrecja“, „Honor i pieniądz“, „Karolina Corday“ i in.

Pont (fac. Pontus), staroż. kraina w Azji Mniejszej, na pln. wybrzeżu morza Czarnego.

Ponta Delgada, m. port. i okręg. na wyspie San Miguel w grupie Azorów, 17.000 mieszk.

Pontafel, ob. Pontebba.

Pontał, klejnoty rozmaitej formy, najczęściej drobniaki misternej roboty złotniczej, przedstawiające symboliczne figurki (orta, feniksa itd.), noszone przez polskie panie w XVI—XVIII w., znane też pod nazwą noszenia.

Pont-à-Mousson, m. w Lotaryngji, depart. Meurthe-et-Moselle (Francja wsch.), nad Mozela, 14.000 mieszk.; huty żel., przemysł włókienniczy.

Pontarlier, m. w dep. Doubs (Francja wsch.), nad rz. Doubs, 9.500 mieszk.; zegarmistrzostwo, wyrób serów.

Pontchartrain Lake, jez. słone w stanie Luizjana (St. Zjedn. Am. Pln.), dług. 64 km., szer. do 40 km., głęb. do 6 m.

Pontebba, gmina w prow. Udine, dawna st. graniczna włosko-austr., 2.600 mieszk.; na-

przeciwko dawnej granicznej st. kol. austriackiej, Pontafel (w Karyntji).

Pontecorvo, m. w prow. Caserta (Włochy pld.), 11.400 mieszk.; księstwo P. wraz z tytułem nadane było 1806 przez Napoleona gen. Bernadotte, który nosił tytuł ks. P.

Pontedera, m. w prow. pizańskiej (Włochy środk.), przy ujściu rz. Era do Arno, 12.500 mieszk.

Pontefract, m. w hr. York (Anglja), 16.800 mieszk.

Pontvedra, stol. prow. P. i port w Galicji (Hiszpanja pln.-zach.), 25.000 mieszk.; wyrób konserw rybnych.

Pontiac, m. w stanie Michigán (St. Zjedn. Am. Pln.), 34.300 mieszk.; wywóz zboża i wełny.

Pontianak, gł. m. zach. Borneo holend., nad rz. Landak, 20.000 mieszk.; wywóz kawy, pola ryżowe i trzciny cukr.

Ponticello, wyraz włoski, oznaczający część składową każdego instrumentu smyczkowego, zwana u nas mostek.

Pontifex, u dawnych Rzymian kapłan, członek kolegium kapłanów; przełożony kolegium, zwany p. maximus, miał nadto pieczę nad westalkami, obowiązany był prowadzić stale kronikę wydarzeń (Annales maximii) oraz pilnować układu kalendarza rzymskiego.

Pontifex maximus (łac.), najwyższy kapłan w dawnym Rzymie, dziś tytuł, nadawany papieżom.

Pontificale Romanum (łac.), księga liturgiczna, zawierająca przepisy, modlitwy i ceremonie, odprawiane przez biskupa.

Pontificalia, władza kapłańska, przysługująca wyłącznie biskupom; obejmuje szafarstwo sakramentu kapłaństwa i bierzmowania.

Pontius Paul, rytownik flamandzki, *1603, †1658; pozostawił liczne sztchy z obrazów van Dyck'a w albumie „Icones principum virorum“ i z obrazów Rubensa. Do najznakomitszych sztchów należą: portret Elżbiety de Bourbon i portret Rubensa.

Pontius Pilatus, ob. Pilatus Pontius.

Pontivy, m. w dep. Morbihan (Francja zach.), nad rz. Blavet, 9.400 mieszk.; za cesarstwa nosiło nazwę Napoléonville.

Pontoise, m. w dep. Seine-et-Oise (Francja środk.), nad rz. Oise, 9.000 mieszk.; kościół gotycki St. Maclou z XII i XVI w.

Pontón, duża łódź, używana do budowy mostów pontonowych (na mosto-łodziach), budowanych przez ustawienie obok siebie takich łodzi i rzućnię na nich pomostu. Pierwszy most tego rodzaju w Polsce był zbudowany w 1410 pod Czerwińskiem w czasie wyprawy grunwaldzkiej. **Pontónierzy**, oddziały saperów, zajmujące się budową mostów pontonowych. Po raz pierwszy oddziały te zjawyły się u nas za Baterego w 1579, w czasie wyprawy połockiej.

Pontoppidan Henrik, powieściopisarz duński, *1857; maluje życie duńskich włóścian i mieszczaństwa; powieści: „Skyer“, „Muld“, „Der forjoettede Land“, „Lykke Per“ i in.; w 1917 otrzymał wraz z Gjellerup'em nagrodę Nobla.

Pontormo, właściwie Jacopo Carrucci, malarz florencki, *1494, †1557; prace: „Starec“ (muz. Pittich), „Hipolit Medici“ (tamże), „Rytownik“ (Luwr), „Andrea del Sarto“ (Berlin), „Nawiedzenie Najśw. Marii Panny“ (Anunziata w Florencji) i in.

Pontremoli, m. w prow. Massa e Carrara (Włochy środk.), w Apeninach, nad rz. Magra, 14.400 mieszk.; siedz. biskupa.

Pontresina, wieś w kantonie Gryzonów (Szwajcaria), 1.802 m. n. p. m., 734 mieszk.; uzdrowisko dla chorych płucnych.

Pontus, ob. Pont.

Pontus Euxinus, ob. Czarne morze.

Pontyfikalna msza, uroczysta msza, odprawiana przez biskupa w asystencji kleru wyższego i niższego.

Pontyjskie błota (włosk. Paludi Pontine), pas nadbrzeżny w prow. rzymskiej (Włochy środk.), tworzący wielkie bagna, w 1/4 osuszone.

Pontyjskie wyspy (włosk. Isole Pontine), archipelag wulk. wysp. na morzu Tyrreńskim (Włochy zach.); rybołówstwo, winnice, wywóz soli; najw. wyspa Ponza; ogółem 5.000 mieszk.; 7,7 km² obszaru.

Pontypridd, m. w hr. Glamorgan w Walji (Anglja zach.), nad rz. Taff, 47.200 mieszk.; kop. węgla i rudy żel., huty.

Pony (ang.), rasa małych koni w niektórych krajach Europy zach.

Ponza, najw. wyspa w grupie Pontyjskich wysp.

Poobrazy albo powidoki, następcze czucia wzrokowe, ob. następcze czucia (wrażenia) zmysłowe.

Poole, m. port. w hr. Dorset (Anglja pld.), 44.000 mieszk.; budowa okrętów, połów ostryg.

Poona, ob. Puna.

Pop (greck. pappas, ojciec), nazwa duchownych w kościele prawosławnym; protopop lub protojerej, wyższy stopień kapłański.

Popayan, stol. dep. Cauca w Kolumbji (Am. Pld.), 19.000 mieszk.; uniwersytet; handel produktami rolniczymi.

Pope Alexander, poeta angielski, *1688, †1744; napisał epos komiczny „Rape of the lock“, studia literackie wierszem „Essay on criticism“, „Essay on man“, satyryczny poemat „Dunciad“, satyry, listy poetyckie, poematy dydaktyczne. Tłumacz Homera.

Popelina, lekka tkanina jedwabna lub półjedwabna z wątkiem bawełnianym lub chesankowym; odznacza się silnym połyskiem.

Poperinghe, m. w prow. Flandrii Zach. (Belgia), 11.300 mieszk., uprawa chmielu, wyroby wełniane.

Popert Hermann, radyk. polityk i pisarz niemiecki, *1871. Wydawał pismo „Vortrupp“; napisał: „Helmut Harring“, „Tagebuch eines Sehenden 1914—19“ i in. Zwolennik pacyfizmu.

Popęd, tendencja ku działaniu w pewnym kierunku, spowodowana uczuciem nieprzyjemnym, której celem jest usunięcie tego uczucia. Stanowi nieprzyjemnemu towarzyszka pier-

wotnie rozmaite, często nieskoordynowane, ruchy pochodzenia odruchowego, wykonywane na ślepo. Gdy przypadkowo wynik tych ruchów zostanie uwieczniony powodzeniem, tj. gdy stan przykry zostanie usunięty, jego zaś miejsce zajmie stan przyjemny, spowodowany osiągnięciem przedmiotu, sprawiającego tę przyjemność, wytwarza się z czasem coraz silniejsze skojarzenie pomiędzy pierwotnym stanem nieprzyjemnym a szeregiem ruchów, które mogą go usunąć, tak, że później pojawienie się stanu nieprzyjemnego powoduje dalsze ogniewa czynności już bez pierwotnych prób i niepowodzeń. Działanie takie nosi nazwę popęduwego. Niemowle np., czując przykrość, spowodowaną głodem, krzyczy i wykonywa rozmaite ruchy głowy, ust, tułowia i kończyn tak długo, dopóki matka nie podsunie mu pod usta piersi albo flaszki, którą dziecko chwytą i zaspakają głód, usuwając przykrość i osiągając przyjemność. W miarę powtarzania się tej czynności, coraz większe znaczenie zdobywa sobie w działaniu popędem zabarwione przyjemnie wyobrażenie wyniku ostatecznego, który w ten sposób staje się celem p. Wówczas p. przechodzi w pożądanie. Psychologia rozróżnia rozmaite rodzaje p.: p. ku zaspakajaniu głodu, p. płciowy, p. towarzyski, p. ku zabawie itp. Działanie popędowe cechuje pewna prostolinijność i brak hamulców w postaci kontrmotywów, powściągu, namysłu i rozwa-

gi.

Popęd w dynamice, ob. pęd.

Popęd płciowy, ob. libido sexualis.

Popędowe działanie, ob. popęd.

Popiel, legendarny książę gnieźnieński; według kroniki Galla-Anonima miał po nim panować syn Piasta, Ziemowit.

Popiel Antoni, rzeźbiarz polski, *1865; kształcił się w Krakowie i Wiedniu; twórca kolumny Mickiewicza we Lwowie, biustu Ujejskiego, pomnika Mickiewicza w Krynicy i in.

Popiel Jan, publicysta obozu zachowawczego, *1835, †1911; studia w Akademii wojskowo-inżynierskiej w Wiedniu; oficer wojsk papieskich; walczył w powstaniu jako „Chościakiewicz“; pisywał do „Przeglądu Polskiego“, „Czasu“ i „Słowa“ warszawskiego.

Popiel Karol, polityk, *1887; studia na Uniwersytecie Lwowskim; od 1920 poseł na Sejm; prezes klubu parlamentarnego N. P. R., redaktor „Głosu Robotnika“ w Toruniu.

Popiel Paweł, polityk i publicysta obozu zachowawczego, *1807, †1891; poseł na Sejm galicyjski; jeden z założycieli „Czasu“, członek grupy „Stańczyków“; prócz rozpraw publicystycznych i życiorysów, napisał „Powstanie i upadek konstytucji 3-go maja według dokumentów oryginalnych“ (1891) oraz „Pisma“ (2 t., 1893).

Popiel Paweł, filolog, *1837, †1910; prof. Szkoły Głównej; współpracownik „Czasu“ i „Przeglądu Polskiego“; przełożył „Iljadę“ (1880) oraz „Satyry i listy“ Horacego (1903).

Popiel Tadeusz, malarz polski, *1863; kształcił się w Krakowie, Wiedniu i Monachjum. Obrazy treści historycznej: „Urjel Akosta“,

„Neron“, „Mojżesz“, obraz rodzajowy „Po burzy“ itd., polichromja w kościele świętej Katarzyny w Petersburgu, ołtarz w kaplicy polskiej świętego Antoniego w Padwie i in.

Popiel Tadeusz, rzeźbiarz polski, †1912 we Lwowie; twórca pomnika Kościuszki w Waszyngtonie.

Popiel Teofil Wincenty Chościak ks., arcybiskup warszawski, *1825, †1913; studia w seminarjum w Kielcach, potem w Akademii rzymskiej; prof. semin. kieleckiego, 1862 rektor Akademii duchownej w Warszawie, 1863 biskup w Płocku, 1869 zesłany do Nowogrodu, 1875 biskup kujawsko-kaliski, 1883 arcybiskup-metropolita warszawski; napisał „Pamiętniki“ z lat 1862—1875 (2 t., 1915).

Popiel-Swiecka Romana, artystka dramatyczna, †1878. Występowała początkowo na scenie lwowskiej, potem na scenie warszawskiej, w rolach „pierwszej naiwnej“, charakterystycznych i dramatycznych.

Popiele, w. w pow. drohobyckim (woj. lwowskie), kopalnie nafty, 16 otworów wiertniczych, produkcja 11 cystern rocznie.

Popielec, środa popielcowa, nazwa, pochodząca od popiołu święconego, którym Kościół posypuje głowy wiernych; początek wielkiego postu.

Popielewskie jezioro, ob. Trzemeszeńskie jezioro.

Popielica, ob. Myoxus glis.

Popielski Leon, farmakolog, *1866, †1920; studia na uniw. i w Akad. wojskowo-lekarskiej w Petersburgu; dr. med., kierownik laboratorium bakterjologicznego w Moskwie, 1905 prof. farmakologii i farmakognozji na Uniw. Lwowskim; ogłosił szereg prac z zakresu fizjologii i farmakologii.

Popioły wulkaniczne, drobne krople lawy, rozbitej wyrwywającymi się z niej gazami podczas wybuchu. Ten pył wulkaniczny zbiera się nieraz nad kraterami wulkanicznymi w postaci olbrzymiej chmury, i spada w wielkich ilościach na stoki wulkanu, a najdrobniejszy pył unosi się długo w atmosferze.

Popiół zwierzęcy, pozostałość mineralna po spalaniu tkanek lub narządów zwierzęcych. W skład p. z. wchodzi następujące pierwiastki chemiczne: chlor, sól, potas, wapń, magnez, fosfor, siarka, mangan, żelazo; u niektórych tylko zwierząt dochodzą: krzem, cynk, lit, miedź, arsen, jod, wanad.

Popliński Antoni, pisarz i pedagog, *1797, †1868; bibliotekarz bibl. Raczyńskich w Poznaniu; współred., wraz z Józ. Łukaszewiczem. „Tyg. Literackiego“ i „Orełownika Naukowego“; autor licznych podręczników szkolnych.

Popliński Jan, pisarz, *1796, †1839; nauczyciel literatury i języka polskiego w gimn. w Lesznie, inicjator i redaktor tyg.: „Przyjaciel Ludu“; ogłosił: „Wybór bajek polskich“ (1830), „Wypisy nowe polskie“ (2 cz., 3 wyd., 1841) i in.

Popłot, ob. Echites.

Popławski Antoni ksiądz, pijar, nauczyciel w szkołach pijarskich, *1739, †1786; rektor

i organizator założonego w 1780 semin. nauczycielskiego przy Akad. Krakowskiej; złożył w Komisji Edukacyjnej projekt reformy szkolnictwa, pt.: „O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej. Projekt prześwietnej Komisji edukacji narodowej Korony polskiej i w. ks. Litewskiego w marcu 1774 r. podany“ (str. 184). Z projektu tego korzystał Piramowicz przy układaniu Ustaw Komisji Edukacyjnej.

Popławski August, ziemianin, finansista i polityk, * 1879; studja w Warszawie i Heidelbergu; wiceprezes Stow. Ziemian, 1918 członek i sekretarz Rady Stanu, 1924—25 wiceminister skarbu; przez lat kilka wydawca miesięcznika „Sfinks“; praca: „Kredyt ziemski w Prusach i Królestwie Polskiem“ (1917).

Popławski Jan Ludwik, publicysta i polityk, * 1854, † 1908; studja na uniw. warszawskim; 1878 zesłany do gub. wiatkowskiej; 1887—94 współredaktor, wraz z J. K. Potockim, tygodn. „Głos“; więziony przez rok w cytadeli warszawskiej, potem zamieszkał we Lwowie; jeden z założycieli i kierowników Ligi Narodowej; naczelny publicysta pism obozu demokratyczno-narodowego: „Przeglądu Wszechpolskiego“, „Polaka“, „Wieku XX“, „Słowa Polskiego“, od 1905 w Warszawie — „Gońca“ i „Gazety Polskiej“; osobno wydał „Szkice literackie i naukowe“ i in.

Popławy, płu.-wsch. przedmieście m. Wilna. **Popłoch**, ob. Onopordon.

Popłód, secundina, nazwa zbiorowa łożyska (placenta) i błon płodowych; wydała się w tzw. trzecim okresie porodowym.

Popo, dwa m. port. w Dahomeju na Wybrzeżu Niewolników (Afryka zach. franc.): P. Grand i P. Petit; wywóz bawełny.

Popocatepetl, wulkan w Meksyku (Am. Płn.). 5.452 m. wys., od 1920 czynny (wybuchy w 1921 i 1925).

Popolari (włosk.), ludowcy, nazwa katolickiej partii ludowej włoskiej (Partito popolare italiano), stronnictwa demokratycznego, pozostającego w opozycji do faszystów. Przywódca ksiądz Luigi Sturzo.

Popołogowa gorączka, ob. processus puerperalis.

Popowski Józef, polityk i publicysta, * 1841, † 1910; czynny w organizacji powstania 1863 na Ukrainie, zesłany do ciężkich robót na Syberję, powrócił 1875 i osiadł w Austrii; poseł do parlamentu wiedeńskiego, członek delegacji parlamentu austriackiego, wybitny znawca spraw wojskowych; ogłosił: „Przyczyny i skutki nierządu w Polsce“ (1876, pod pseudonimem Eug. Nowiny), „Pisma wojskowe i polityczne“ (1885), „Polityka wschodnia Austro-Węgier“ (1887), „Antagonizm angielsko-rosyjski w Indiach Wschodnich w Azji“ (1891).

Popowski Stefan, współczesny malarz polski, * 1870; kształcił się w Warsz. Szk. Rys., następnie w Petersburgu i Monachjum. Pejzaże: „Noc księżycowa“, „Wiatrak“ i in. Pisuje artykuły z dziedziny sztuki do pism warszawskich.

Popowszczyzna, sekta rosyjska, posiadająca

duchownych, wyświęconych po wyrzeczeniu się przez nich herezji nikonjańskiej; powstała ok. 1666 i zjednała sobie wielu zwolenników na wschodzie Rosji i na Syberji.

Poppea Sabina, okrutna i wyuzdana żona Nerona, † 65 po Chr.

Pöppelmann Matthias Daniel, architekt niemiecki, * 1662, † 1736. Architekt elektorów saskich, twórca zabudowań pałacu Zwinger w Dreźnie. Pracował w Polsce od 1697 do 1718. Wykonał tutaj wiele projektów architektonicznych i pomiarów budowli, z których ważniejsze: projekty przebudowy pałaców: Saskiego, Błękitnego i Potockich w Warszawie, plan nowego zamku królewskiego w Grodnie, projekt tarasów, mających łączyć Ujazdów z Łazienkami, liczne plany pałaców i budowli królewskich w Czerniakowie, Boguszycah, Gdańsku, Oczakowie itd. Plany te znajdują się obecnie w państwowym tajnym archiwum w Dreźnie.

Popper Joseph (pseud. Lynkeus), niemiecki pisarz filozoficzny, * 1838, † 1921; z zawodu inżynier; napisał: „Das Recht zu leben und die Pflicht zu sterben“, „Phantasien eines Realisten“ i in.

Poprad, pr. dopływ Dunajca, wypływa na pld. zboczach Tatr Wys. na Spiszu, przebiega się przez łańcuch Beskidów na stronę płu., 154 km. dług.; tworzy dziką i bardzo malowniczą dolinę.

Poprad, m. na Spiszu w Słowacji (Czechosłowacja), nad rz. Popradem, u pld.-wsch. podnóża Tatr, 675 m. n. p. m., 2.900 miesz.; letnisko, muzeum karpackie; do 1772 jedno z trzydziestu miast spiskich, należących do Polski.

Popradzki Staw, staw na pld. stokach Tatr Wys., w dolinie Mięgoszowieckiej, 1.513 m. n. p. m., 21 ha, głęb. 16 m.; wypływa z niego potok Krupa, który wraz z potokiem Hinczowym tworzy rz. Poprad.

Poprawca, ogar, który prędzej od innych wynajduje po świeżym tropie ukrytego zwierza.

Poprąg (poprag), pas rzemienny lub parciały, którym przypasane jest siodło do konia.

Poprzecznicza, ob. pałasz.

Poprzecznik (antecedens), ob. następnik.

Populacja (łac. populatio), zbiór osobników, należących do różnych genotypów, które mogą się różnić nie tylko składem genetycznym, lecz i wyglądem.

Populares, ob. optimates.

Popularność (łac. popularitas), u starożytnych Rzymian postępowanie polityków, zmierzające do jednania sobie przychylności ludu; polegało na nadzwyczajnej uprzejmości i szczodrości, stąd p. oznacza wogóle rozgłos wśród szerokich mas, wziętość.

Popularny koncert, produkcja muzyki klasycznej, dawana w celu jej rozpowszechnienia, uwzględniająca stopień wykształcenia publiczności.

Popularyzacja, uprzystępnienie wyników wiedzy szerokiemu ogółowi; popularyzator, uczyony, który szerzy naukę w sposób, dostępny dla szerokich mas.

1. Nymphenburg: „Wiosna“ (ok. 1740). 2. Chiny: waza z porcelany „zielonej“ (okres Khang-hi, 1662—1722). 3. Chelsea: waza w stylu rokoko (ok. 1750). 4. Wiedeń: waza ozdobiona kwiatami (ok. 1750). 5. Meissen: grupa z epoki krynolin (ok. 1740; Joh. Joach. Kändler). 6. Berlin: Wenus (ok. 1765; Friedr. Elias Meyer). 7. Sevres: talerz (1780). 8. C. M. Hutschenreuther w Hohenbergu: waza (XX w.).

Populus (łac. lud), termin łaciński do oznaczenia narodu i ludu; stąd oficjalna nazwa *populus romanus*.

Populus, topola, rodzaj drzew liściastych z rodziny Salicaceae (wierzbowe), o liściach długoogonkowych, w zarysie trójkątnych, jajowatych lub sercowatych, kwiatach dwupienych, zebranych w kotki, objęte w nasadzie kubkowatym wyrostkiem; kwiaty męskie z licznymi pręcikami, przysadki kwiatowe porożcinate. Należą tu prawie wyłącznie mieszkańcy płn. umiarkowanej strefy. Ważniejsze gatunki: *P. alba*, t. biała, białodrzew, drzewo b. wyniosłe (do 30 m. wys.), o liściach okrągławo sercowatych, wrębnych lub klapowanych, pod spodem pokrytych białym kutnerem. *P. tremula*, t. osika, osiczyna, o liściach nagich, jajowatych, tępo i nierówno ząbkowanych; dzięki długim a wątlwym, spłaszczonym ogonkom liściowym, liście prawie zawsze poruszają się. *P. nigra*, t. czarna, o liściach jajowato rombownych, wąsko zaokrąglonych, dłuższych niż szerokich. *P. italica*, t. włoska, forma mutacyjna poprzedniego gatunku, o koronie wąsko kolumnowej. *P. canadensis*, t. kanadyjska (z Ameryki płn.), charakteryzująca się młode mi gałązkami kanciastymi, liśćmi trójkątnymi. *P. balsamifera*, t. balsamiczna (Ameryka), o liściach eliptyczno zaokrąglonych, pod spodem białawych, z wierzchu połyskujących, zamłodu lepkich i pachnących. Drewno topolowe białe, miękkie, niepaczące się, jest używane na wyroby stolarskie i snycerskie, a także do wyrobu gontów, klepek na beczki i zapalek.

Popyt, zapotrzebowanie, pokup, odbył na towar.

Poquelin Jean Baptiste, ob. Molière.

Poradnie, podatek od ilości radeł, znany już w Polsce piastowskiej, opłacany później tylko przez kmieci z posiadanych przez nich gruntów ornych.

Poradnie zawodowe, ob. psychotechnika.

Poraj, herb polski: w polu czerwonym róża biała o pięciu listkach; w hełmie taka sama róża.

Porando, japońska nazwa Polski.

Porankiewicz Władysław, malarz polski, * 1883 w Warszawie, † 1923; kształcił się w Krakowie i Paryżu. Malował sceny rodzajowe, uprawiał także grafikę.

Porażenie (paraliż), paralysis, bezwład, zniesienie całkowite ruchów dowolnych (p. ruchowe — paralysis motoria) lub uczucia (p. uczuciowe, paralysis sensoria). P. ruchowym dotknięte być mogą całe kończyny, poszczególne grupy mięśniowe, albo nawet pojedyncze mięśnie. B. często zdarza się porażenie połowy ciała (p. połowicze, hemiplegja). P. spowodowane bywają przez zmiany chorobowe w korze mózgowej (wylewy krwawe, ropnie, guzy), w rdzeniu kręgowym lub w nerwach obwodowych (neuritis). Również przerwanie dróg łączących korę mózgową z rdzeniem kręgowym, powoduje p. P. ruchowe bywają dwóch typów: 1) p. wiotkie: kończyny porażone wiszą bezwładnie i nie stawiają oporu przy biernym poruszaniu

ich, mięśnie wyrodniają i zanikają; 2) p. spastyczne: kończyny (porażone) stawiają silny opór przy biernym poruszaniu ich, mięśnie nie wyrodniają i nie ulegają zanikowi. Przy p. spastycznych władza w kończynach porażonych stopniowo powraca.

Porażenie opuszkowe, ob. paralysis bulbaris.

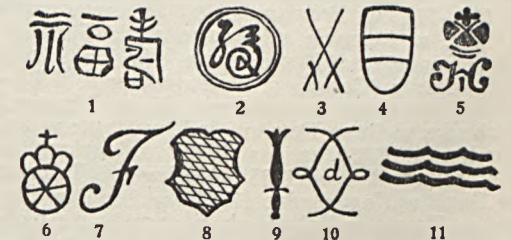
Porażenie połowicze, ob. hemiplegja.

Porażenie postępujące, ob. paralysis progressiva.

Porażenie rzekome Parrot'a, ob. pseudo-paralysis Parrot.

Porażenie wstępujące, ob. Landry'ego choroba.

Porcelana, staropolsk. farfura, najdelikatniejszy wyrób ceramiczny, dzieli się na p. twardą i miękką. P. twarda (prawdziwa) jest przeświecająca, biała, w odtamie muszlowa i drobnoziarnista; wyrabia się z kaolinu i feldspatu, działającego jako topnik, z dodaniem niekiedy kwarcu, kredy lub gipsu; z materiałów tych tworzy się masa porcelanowa w stanie suchym, ciastowatym albo ciekłym, z której na kółku garncarskim albo z pomocą form i szablonów kształtuje się naczynia i figurki; po wysuszeniu ich, względnie wypaleniu, pokrywa się je patyną przez zanurzenie w rozrobionej z wodą glazurze (również z masy porcelanowej z dodatkiem topników) i wypala w temperaturze ponad 1200° w specjalnych piecach, umieszczając wyroby w puszkach z gliny ogniotrwałej (kacelach) dla zapobieżenia zanieczyszczeniu wyrobów dymem i popiołem. P. miękka francuska nie zawiera kaolinu, jest masą szklistą (niezupełnie stopionym krzemianem ziemno-alkalicznym); patynuje się polewą ołowianą. P. miękka angielska otrzymuje się z kaolinu z Kornwalji, tzw. cornish-stone (zwietrzały pegmatyt), krzemienia, popiołu kostnego lub fosforanu wapnia; patyna z po-

Marki porcelany: 1. chińska; 2. japońska; 3. miśnieńska (meisseńska); 4. wiedeńska; 5. petersburska; 6. Höchst; 7. Fürstenberg; 8. Nymphenburg; 9. berlińska; 10. sewrska; 11. kopenhaska.

lewy, składającej się z cornish-stone, kredy, krzemienia, boraksu i tlenku ołowiu. P. Se-gera (wyroby berlińskie od 1888) otrzymuje się z gliny plastycznej, kaolinu, kwarcu i feldspatu. P. paryjska (parjan), niepolewana, barwy żółtawej, o składzie podobnym do p. angielskiej. P. Karrera, bielsza od poprzedniej. Maluje się na p. szklami, zabarwionymi tlenkami metali z dodaniem topników; pod polewą stosuje się tlenki metali, wytrzyma-jące wysoką temperaturę (farby ognio-);

ulatniające się w ogniu tlenki (farby muflowe) nakłada się na polewę i wypala w muflach. Złoci się p. złotem metalicznym, straconem z roztworu w wodzie królewskiej, przyczem jako topnik stosuje się zasadowy azotan bizmutu; blask otrzymuje się przez polerowanie po wypaleniu w muflach. Ojczyzną p. są Chiny, gdzie znano ją w czasach b. odległych; wyroby chińskie odznaczają się czystością materiału i świetnym polyskiem emalii; słynne wyroby z XI w. fabryki King-te-tszu; rozkwit p. chińskiej przypada ok. 1426 (dynastia Ming, panowanie ces. Sianen'a); naczynia w kształcie cylindrycznym lub lekko falistym, swobodnie pokrywane barwnymi kompozycjami. Najlepszą japońską p. wyrabiano w prowincjach Kontani i Kioto; koreańskie p. oliwkowe wyrabiano przeważnie w kształcie dyń, z nakrywkami w kształcie lotosu z siedzącą kaczką lub małpką. Ze wschodnich p. wyróżniają się perskie, odznaczające się metalicznym szkliwem. Z Chin i Japonii p. przywieziono do Europy w końcu XV w. (nazwa od portugalskiego porcella-muszla). Pierwsze p. europejskie wyrabiano we Włoszech w XVI w.; fabryka w Ferrarze, „Medici“ we Florencji (ornamentyka wschodnia, glina ciemnowa, patyna przepuszczająca); w końcu XVII w. powstały fabryki we Francji: w Saint-Cloud, w Strassburgu i liczne fabryki pod Paryżem. P. o twardej glazurze pierwsza wyrabiała Saksonja (wynalazca Böttger, alchemik króla polskiego Augusta II), fabryka w Meissen (Miśnia) od 1707 (p. z białą patyną). Odtąd umiejętność wyrobu porcelany rozpowszechniała się szybko; powstały fabryki w Wiedniu (pocz. XVIII w.), w Höchst (1740, upaństwowiona od 1762), w Nymphenburgu (1747), słynna manufaktura w Sévres (1756, wynalazek wielobarwnej ogniotrwałej patyny; od 1780 wyrabiała duże naczynia, w końcu XVIII w. malowane obrazy na p.), w Berlinie, w Baden (1753—78), w Frankenthal (1755), w Fuldzie (1780), w licznych miejscowościach Turynii, skąd umiejętność przeniosła się do Czech i Śląska; w Campo di Monte (Neapol, 1736—1821, porcelana przezroczysta), w Hiszpanii (fabryka w Buen Retiro i in.), w Rosji: w Petersburgu (1756 za ces. Elżbiety, rozkwit za Katarzyny II i w 1825), Moskwie i Twerze; w Danii w Kopenhadze (1754), w Anglii w Stoke on Trent; w Polsce, ob. porcelana polska.

Porcelana polska. Pierwsza fabryka porcelany w Polsce, założona przez księcia Józefa Czartoryskiego, powstała w Korcu na Wołyniu w 1789. Dyrektorem był Franciszek Mezer i jego brat Michał. Malowali tam porcelanę artyści Sobiński, Chomicki, Gajewski, Bluman, z Sévres przybyły Mérault. W cztery lata po założeniu fabryka dorównywała saskiej i sewskiej. Miała cechy wybitne stylu Ludwika XVI, potem cechy stanisławowskie. Malowidło minjaturowe przedstawiało zamki lub krajobrazy wołyńskie; często ornament grecki. Czasem okazy koreckie imitowały angielskie Derby z gałkami modrzewia. Kształty naśladowały

zagraniczne wzory, potem przyjęły charakter swojski. Wazy, urny, czary, dzbany, zastawy stołowe. Znakiem fabrycznym był napis „Korzec“ lub oko Opatrzności. Początkowo był tylko napis, potem oko, następnie oko z promieniami i oko z napisem. Napisy polskie, ku końcowi rosyjskie, często z dodaniem roku. Marki koloru szafirowego, czerwonego, czarnego, niekiedy złote. Od 1831 świetność Korca zaczęła gasnąć. W Baranówce nad Stuczą, w majątku Adama Lubomirskiego, Michał Mezer założył w 1805 fabrykę porcelany. Wytwarzała ona ozdobne zastawy, niekiedy zwierzęta. Znaki: początkowo trzy gwiazdki, potem napis „Baranówka“, później napis i gwiazdki, wreszcie napis rosyjski i orzeł z dwiema głowami. Ku końcowi 1833 fabryka przestała istnieć. W Warszawie istniała fabryka Belwederska. Założył ją Stanisław August. Wytwarzano przeważnie wazy o ornamentach chińskim lub japońskim, koloru błękitnego, brązowego, czerwonego i zielonego, z pozłotą o żółtawym odcieniu. Wytwarzano też talerze dużych rozmiarów. Fabryka ta tylko do końca XVIII w. miała jako markę duże B. niebieskie lub czerwone. W Tomaszowie Lubelskim istniała fabryka porcelany, założona przez ordynata Zamoyskiego i Mezera w 1795. Wytwarzała porcelanę z kwiatami, czasem z minjaturami. Znakiem fabrycznym był herb Jelita (trzy włócznie) z podpisem „Tomaszów“ i rok 1806, 1808. Trwała do 1815. W pobliskim Lubartowie wytwarzano również fajanse, koloru czarnego i czerwonego. W Ćmielowie, w opatowskiem, Jacek hr. Małachowski założył fabrykę porcelany 1804. Wyrabiano tam także kafle, czasem figury, bardzo rzadkie. Fabryka istniała przez cały XIX w. W Horodnicy, niedaleko Korca, Lubomirscy założyli fabrykę porcelany w pocz. XIX w. P. ich miała często kolor brązowy i zielone kwiaty. W Słucku i Wilnie Ignacy Ceyzik założył 1818 fabrykę fajansów. Kolory czerwony i czarny. Ozdobne wazoniki i talerze: Marka: Ign. Ceyzik, Słuck lub Wilno. Ceyzik wkrótce został wysłany na Syberję, i tam również fabrykował fajanse. W Grodnie Antoni Tyzenhauz, podskarbi w. kor., założył fabrykę fajansów w końcu XVIII w. W Nieborowie, ziemi warszawskiej, Radziwiłłowie założyli fabrykę majolik w 1880. Wzory przeważnie włoskie. Wazy, dzbany, czary, talerze. Marka: litera N stylizowana, w środku R; kolor marki niebieski i czarny. W Telechanach, w Pińszczyźnie, Ogińscy założyli w końcu XVIII w. fabrykę fajansów. Wazy białe i zielone, na nich kwiaty w płaskorzeźbie lub nakładane. Znak: Comte Ogiński. W Kole, na Kujawach, istniała fabryka, założona na pocz. XIX w. przez Freudenreicha. Marka: Freudenreich in Kolo. Poza tem istniały fabryki starej porcelany polskiej w Zawichoście, Boszowicach, Jedlni, Staszowie, Kunowie, Denkowie, Sławsku, Pakaniewie, Lubyczy, Rytwinach, Ilży, Glińsku, Romanowie, Żytomierzu, Baraszach, Bielotynie, Siemiatyczach, Włocławku, Warszycy, Bodzechowie, Gromadziach.

1. Frankenthal: „Sen zakłócony“ (ok 1769). 2. Höchst: „Sylvia i Amyntas“ (Joh. Pet. Melchjor; ok. 1770). 3. Kopenhaga (Bing & Gröndahl): waza (F. Garde, XX w.). 4. Petersburg: waza (okres Katarzyny II, 1762—1796). 5. Volkstedt: waza (ok. 1770). 6. Miśnia: talerz (ok. 1750). 7. Gera: imbryk do herbaty (ok. 1780). 8. Ph. Rosenthal & Co.: „Taniec koreański“ (Holzer-Defanti, XX w.). 9. Kopenhaga (Manufaktura kr.): „Księżniczka z bajki“ (G. Henning, XX w.). 10. Nymphenburg: „Pierrot z pierrotką“ (Josef Wackerle, XX w.).

ZNAKI (MARKI) NA PORCELANACH I FAJANSACH POLSKICH.

Fig.: 1. Znak fabryki Warszawskiej, ciemnoczerwony, niekiedy czarny.

Fig.: 2, 4, 5. Z. f. Koreckiej, szafirowy, czerwony lub czarny, niekiedy złoty, mal. na polewie, tylko szafirowe mal. pod polewą; również wciskany, wiele warjantów; po r. 1815 napis w jęz. rosyjskim.

Fig.: 6, 7, 8. Znaki f. Tomaszowskiej, rozmaite, niekiedy wyciskane.

Fig.: 9, 10, 11, 12, 13, 14. Z. f. Baranowieckiej, czerwony, czarny, niekiedy niebieski, mal. na polewie.

Fig.: 15, 16, 17. Z. f. Horodnickiej; pierwotnie ponad napisem: „Horodnica” 5 początkowych głosek nazwisk właściciela (tj.: Potocka, Sanguszkowa, Lubomirska, Potocka, Rzyszczewska),

później sam napis: „Horodnica”, barwy szarej mal. pod polewą, potem napis rosyjski.

Fig.: 18, 19, 20. Z. f. Cmielowskiej, barwnie drukowany i wciskany. Od r. 1850—1870, C. M. (tj.: Cmielowska Manufaktura), lub F. P. C. (tj.: Fabryka Porcelany Cmielowskiej), lub C. M., później: miecz z 4 półksiężycami przy jelicach.

Fig.: 21. Z. f. Staszowieckiej, wyciskany.

Fig.: 22. Z. f. Telechańskiej, C. O. (tj.: Comte Ogiński).

Fig.: 23. Z. f. Lubartowskiej, wyciskany, czasem w obwódce.

Fig.: 24. Z. f. Glińskiej, wyciskany.

Fig.: 25. Z. f. Siedliskiej, wyciskany.

Porcelanka, ob. *Nemophila*.

Porcia, córka Katona z Utyki, małżonka Brutusa; po przegranej pod Filipi 42 r. przed Chr. odebrała sobie życie.

Porcja żywnościowa, racja żywności, wydawana żołnierzowi na jeden dzień. P. rezerwowa albo żelazna, racja, pozostająca w zapasie na wszelki przypadek; może być użytkowana tylko za pozwoleniem władz wyższych i musi być uzupełniona przy pierwszej możliwości. P. wzmocniona, racja zwiększona, wydawana wtedy, gdy spodziewany jest większy wysiłek fizyczny.

Porcjanio Konstanty, lekarz, * 1793. † 1841; prof. terapii ogólnej na uniw. wileńskim, potem w Akad. med.-chir. tamże; liczne rozprawy w pismach lekarskich.

Porcus babirusa, ob. *Babirusa*.

Pordenone, m. okręg. w prow. Udine (Włochy pñ.), 16.200 mieszk.; wywóz wina; przemysł bawełniany.

Pordenone Giovanni Antonio da, zw. również *Sicinio*, *Sacchis* albo *Corticelli*, malarz włoski, * 1483 w Pordenone, † 1539 w Ferrarze; prace: cykl fresków z życia Chrystusa (kości. San Salvatore w Castel Colalto), sceny pasyjne w katedrze w Cremonie, „Św. Wawrzyniec Giustiniani ze świętymi“ (Akademja, Wenecja), „Gloryfikacja św. Marka“ (katedra w Pordenone).

Porencephalia (greck.), porowatość mózgowia, zaburzenie rozwojowe, polegające na powstawaniu w korze mózgowej luk lub wgłębień; prowadzi do stałych porażań mięśniowych, może być powodem niedorozwoju umysłowego.

Porenut, ob. mitologia słowiańska.

Porewit, ob. mitologia słowiańska.

Poręba, w. w pow. będzińskim (woj. kielecki); kop. węgla brunatnego, fabr. odlewów żelaznych, warsztaty mechaniczne.

Poręba, wyrębana przestrzeń lasu.

Porębianie, ob. górale.

Porębowicz Edward, filolog-romanista, * 1862 w Warszawie; studja na Uniw. wiedeńskim; 1897 docent, 1900 prof. filologii romańskiej na Uniw. Lwowskim; przekłady: „Don Juan“ Byrona (1885), dramaty Calderona de la Barca (1887), „Wybór pism“ Leopardiego (1887), antologia prowansalska „Wybór poezji trubadurów“ (1887), „Boska Komedia“ Dante'a (1899—1906); studja i prace: „Historja literatury włoskiej XVI—XVIII w., francuskiej, hiszpańskiej, portugalskiej“ (w „Dziejach liter. powszech. Bibl. najceln. utworów), monografia „Dante“ (1906), „Św. Franciszek z Assyżu“ (1899), „Studia do dziejów literatury średniowiecznej“ (1904) i in.

Porębski Stanisław, kartograf polski z XVI w., autor mapy ks. oświęcimskiego i zatorskiego.

Poręczenie, rękojmia, poręka, umowa, której mocą jedna osoba, zwana poręczycielem, zaciąga względem wierzyciela zobowiązanie wykonania umowy głównej na wypadek niewykonania jej przez dłużnika. Umowa ta ma charakter zależny od zo-

bowiązania głównego, które zabezpiecza. Jeśli zobowiązanie główne jest nieważne, to i p. pozbawione jest mocy prawnej. Wszelkie umowy mogą być poręczane. Poręczenie może się odnosić zarówno do całości, jak i do części zobowiązania, nie powinno natomiast być udzielane na sumę wyższą ani ustanawiane na warunkach uciążliwych, niż zobowiązanie główne, i w przeciwnym razie zostaje zmniejszone do zakresu i granic zobowiązania głównego.

Poręka, ob. poręczenie.

Porękawicze, wynagrodzenie, płacone przy sprzedaży przez nabywcę sprzedawcy lub innym osobom za specjalne trudy, poniesione przy dojeździe do skutku transakcji. Z reguły porękawicze wypłaca się żonie lub innym krewnym, pośredniczącym przy sprzedaży. Wynagrodzenie to zwyczajowo jest przyjęte i w obecnych czasach. Dawne prawo polskie w niektórych ustawach XVIII w. oznaczało je na 1% lub więcej. Przy sprzedaży koni z uzdą stajennemu płacono tzw. odzudne, analogicznie przy sprzedaży bydła rogatego tzw. rogowe.

Porfir, skała wybuchowa, zawierająca w wnętrzu szkliste kryształy mineralne.

Porfirogeneta (greck.), urodzony na purpurze, tytuł synów cesarskich w Bizancjum.

Porfirowa budowa, ob. skały porfirowe.

Porfiryty, skały, mające skład chemiczny i mineralogiczny taki sam, jak andezyty. Różnią się od nich tylko znaczniejszym stopniem rozkładu wtórnego, budową wyraźniej porfirową i całym pozorem, więcej przypominającym skały głębinowe, niż wylewne.

Pori, fińska nazwa m. Björneborg (ob.).

Porifera, ob. Spongiaria.

Porlomanja (greck.), przymusowy popęd do odbywania dalekich a bezcelowych podróży; zdarza się przy padaczce (epilepsja).

Pornografja (greck.), pisma i obrazy treści lubieżnej. Przechowywanie w celu sprzedaży, sprzedawanie, wystawianie publiczne lub inne rozpowszechnianie utworów lub wizerunków świadomie bezwstydnym, stanowi przestępstwo przeciwko moralności publicznej.

Pornokracja (greck.), okres panoszenia się nierządu; czasy, w których kobiety rozpustne wywierają znaczny wpływ na bieg spraw publicznych.

Porohy, ob. katarakty.

Poronia, herb polski: w polu czerwonym lilja biała, przewiązana w środku, z obu stron po jednej białej róży; w helmie trzy pióra strusie.

Poronienie, ob. abortus.

Poronin, w. na Podhalu, w pobliżu Zakopanego, 743 m. n. p. m., w pow. nowotarskim (woj. krakowskie), 1.200 mieszk.; letnisko pięknie położone z widokiem na Tatry.

Poronna forma choroby, choroba, zwykle ostra zakaźna, nagle samoistnie przerywająca się, zanim objawy jej doszły do najwyższego nasilenia; choroba o złagodnym przebiegu.

Poronne leczenie, leczenie aborcyjne, leczenie, mające na celu natychmiastowe

przerwanie wszystkich objawów chorobowych zaraz na początku choroby; stosowane przy kile, rzeżączce, zimmicy.

Porosa, w myślistwie ślad, który zwierz zostawia po sobie na trawie, ścierając z niej poranną rosę.

Porostnica, ob. *Marchantia*.

Porosty, ob. *Lichenes*.

Porosty podstawkowe, ob. *Hymenolichenes*.

Porowatość, własność ciał stałych, polegająca na tem, że ciała te mają zawsze drobne przestrzenie, wypełnione materją obcą, najczęściej powietrzem lub wodą. Jeżeli przestrzenie te są gołym okiem niedostrzegalne, nazywają się porami. Jeżeli do pustej kuli ze złota nalać wody do pełna, a następnie uderzyć z zewnątrz młotkiem, woda przedostanie się przez pory złota i wystąpi na zewnętrznej powierzchni kuli w postaci delikatnej rosy (doświadczenie akademików florenckich z 1661). P. tłumaczy się przez istnienie w ciałach stałych kompleksów cząsteczek, pomiędzy którymi pozostają przestrzenie puste. W cieczach i w gazach, posiadających cząsteczki bardziej ruchliwe, por niema; rolę por odgrywają tu stonkowo wielkie przestrzenie międzycząsteczkowe.

Porowatość mózgowia, ob. *porencephalia*.

Porozów, m-ko w pow. wołkowyskim (woj. białostockie), 1.800 mieszk.

Porozumienie w prawie międzynarodowem, ob. przymierze.

Porozé, rogi jelenia.

Poród, *partus*, czynność fizjologiczna, mająca na celu wydalanie płodu wraz z jego błonami z macicy ciężarnej. U kobiety p. czasowy występuje w 40 tygodniu (10 miesiącu księżycowym) ciąży. P. niewczesny (*partus immaturus*) — między 16-tym a 28-tym tygodniem ciąży. P. przedwczesny (*partus praematurus*) — między 28-ym a 30-tym tygodniem ciąży. Siła czynna, wydająca płód z macicy, są skurcze mięśni macicy (bóle porodowe). W przebiegu p. odróżnić można 3 okresy: 1) okres przygotowawczy (okres rozszerzania dróg porodowych, szczególnie szyjki macicznej); 2) okres wydalania płodu (w końcu tego okresu rodzi się dziecko); 3) okres popłodowy czyli łożyskowy (okres wydalania łożyska i błon płodowych). Czas trwania p. w pierwiastki 12—24 godzin, u wieloródki 6—10 godzin.

Poród w czepku, urodzenie się dziecka, okrytego błonami płodowemi, czego normalnie nie bywa. Według przesądów ludowych poród w czepku rokuje wielkie szczęście w życiu nowonarodzonego.

Poród w trumnie, p. pośmiertny, wydalanie obumarłego płodu po śmierci matki w czasie porodu lub późniejszych okresów ciąży. Powodem p. w trumnie bywa stężenie pośmiertne mięśni gładkich macicy ciężarnej.

Porównywanie, czynność zestawiania dwóch przedmiotów w akcie uwagi, dokonywanego

w tym celu, aby ustalić cechy wspólne ew. różne obu tych przedmiotów. Dzięki p. ustalamy takie stosunki pomiędzy dwoma przedmiotami, jak równość, podobieństwo, różnica itp. P. może się odbywać albo w ten sposób, że obydwa przedmioty dane są w świadomości jednocześnie, albo też kolejno. Wynik p. wyrażamy w sadach: równy, podobny, różny itd.

Porpecyt, minerał; złoto rodzime, zawierające palad (do 10%) i srebro (do 4%). Występuje w Brazylii.

Porphyrio caeruleus, modrzyk, ptak z rodziny *Rallidae*; podrząd *Calamicolae*, rząd *Cursores*. Dług. ciała ok. 47 cm. Dziób mocny, wysoki, jaskrawo czerwony. Upierzenie ultramarynowo i indygowo niebieskie. Oczy żółto okolone. Ciemię jaskrawo czerwone. Nogi czerwonożółte. Zamieszkuje błotniste okolice Włoch, Hiszpanji, Portugalji, Afryki pñ.-zach. i Palestyny. W starożytności hodowany przez Rzymian i Greków w pobliżu świątyni.

Porphyrophora polonica, ob. *Coccidae*.

Porpita mediterranea, ob. *Siphonophora*.

Porpora Niccolò, kompozytor włoski, * 1686, † 1766. Napisał wiele cennych oper, z których najważniejsze: „Basilio“, „Adelaida“, „Berenice“, 6 oratoriów, msze, kantaty, sonaty kameralne. Założył szkołę śpiewu, z której wyszło wielu wybitnych artystów włoskich.

Porquerolles, największa z wysp Hyères (Francja pñ.) na m. Śródziemnym, dług 8 km., szer. 2 km., 300 mieszk.; ufortyfikowana.

Porsanger Fiord, zatoka m. Lodowatego Pñ. na pñ. wybrzeżu Norwegii, na wsch. od Nordkapu, dług. 135 km., szer. 11—12 km.

Porsenna, król etruski z Clusium; 507 przed Chr. oblegał Rzym, który spustoszył. Wiąże się z nim legenda o Mucjuszu Scewoli.

Porsgrund, m. portowe w okręgu Bratsberg (Norwegia), nad Skienselv, 4.900 mieszk.

Port, wklęsłość brzegu morskiego, służąca za schronisko statkom; p. naturalny tworzą zatoki lub ujścia rzek (estuarja); p. sztuczny powstaje wysiłkiem ludzkim przez zbudowanie mola, tam, grobel. Port musi mieć połączenia z komunikacją lądową lub wodną (rzeki, kanały). Istnieją porty zewnętrzne i wewnętrzne; zależnie od obrotu w milionach tonn: główne (ponad 10 milj. tonn), 9 nad Atlantykiem i 1 na zach. wybrzeżu Oceanu Spokojnego, wielkie (3—10 milj. tonn), 27 nad Atlantykiem i jego odnogami, 8 nad Oceanem Spokojnym i 6 nad Oceanem Indyjskim, średnie (1—3 milj. tonn), wreszcie małe, poniżej 1 milj. tonn. Naturalnym portem Polski jest Gdańsk, sztucznym — Gdynia.

Port - Adelaide, m. port. nad zatoką św. Wincentego w Australji pñ., 30.000 mieszk.

Port Arthur, 1) ang. nazwa Portu Artura; 2) m. w stanie Teksas (St. Zjedn. Am. Pñ.), 22.300 mieszk.; 3) m. w prow. Ontario (Kanada) nad jez. Górnm, 14.500 mieszk.; handel zbożem, przemysł drzewny, budowa okrętów.

Port Artura (ang. Port Arthur, jap. Riojun), m. i port wojenny na półw. Liao-tung w Man-

dżurji pld.; port wybudowany w 1880, zdobyty 1894 przez Japończyków, 1898 wydzierżawiony przez Chiny Rosji na 25 lat; obleżony przez Japończyków w lutym 1904, poddał się 2. I. 1905; na podstawie pokoju w Portsmouth (1905) przeszedł w ręce japońskie.

Port-au-Prince, stol. rep. Haiti na wyspie Haiti (W. Antyle), 120.000 mieszk.; siedz. bisk., uniwersytet; znaczny handel, wywóz kawy, kakao, drzewa mahoniowego.

Port Bourbon, ob. Mahébourg.

Port Darwin, ob. Palmerston.

Port de France, ob. Numea.

Port Elisabeth, m. portowe w kraju Przylądkowym (Unja Pld. Afryki), nad zatoką Algoa na oceanie Indyjskim, 46.000 mieszk.; znaczny handel, wywóz wełny; w okolicy kop. złota i diamentów.

Port Glasgow, m. port. w hr. Renfrew (Szkocja zach.), 21.000 mieszk.; doki, warsztaty okretowe, rafinerje cukru.

Port Huron, m. w stanie Michigan (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. St. Clair, 26.000 mieszk.; wywóz drzewa, rafinerje nafty.

Port Jackson, zatoka w N. Pld. Walji (Australia pld.-wsch.); nad zatoką m. Sydney.

Port Louis, stol. wyspy bryt. Mauritius, 39.300 mieszk.; wywóz cukru.

Port Mahon, ob. Mahon.

Port Moresby albo **Granville**, port i stol. terytorjum Papua w bryt. N. Gwinei, 1.000 mieszk.; siedziba władz rządowych, stacja telegrafu bez drutu.

Port Natal, ob. Durban.

Port of Spain, hiszp. Puerto d'España, m. port. i stol. wyspy Trinidad (Antyle bryt.), nad zatoką Paria, 70.200 mieszk.; piękny ogród botaniczny.

Port Royal, silnie umocniony port na Jamajce, gł. stacja angielskiej floty wojennej w Indjach Zachodnich.

Port-Royal-des-Champs, klasztor Cystersek pod Wersalem (Francja), zał. 1204; w XVII w. centrum ruchu jansenistycznego, 1709—10 zburzony; miejsce przebywania Pascal'a, Racine'a i in.

Port Said, m. port. i gub. w Dolnym Egipcie (Afryka pld.-wsch.), 91.000 mieszk.; położone u wjazdu do kanału Suezkiego.

Port Sudan, m. port. nad morzem Czerwonym (Afryka pld.-wsch.), 4.650 mieszk.; wywóz produktów Sudanu Anglo-Egipskiego.

Port Swettenham, najw. port Związku Państw Malajskich na pld.-wsch. wybrzeżu półwyspu Malakka; wywóz gumy.

Port Victoria, stol. i port wyspy Mahé w Sezczelach, 15.000 mieszk.

Porta, Wysoka P., określenie rezydencji sultanów tureckich i stol. tureckiego rządu.

Porta Giacommo della, architekt i rzeźbiarz włoski, * ok. 1539, † 1604. Współz. z Vignolą twórca zasad umiarkowanego baroku. Z prac: loggia w pałacu Farnese (Rzym), elewacja kość. Saint Louis des Français (1589), S-ta Caterina de Funari (1563), ukształtowanie ogrodów willi Aldobrandini. Z rzeźb: grobo-

wiec rodziców Klemensa VII w kaplicy Aldobrandini w S-ta Maria de la Minerve.

Porta Giambattista della, lekarz włoski, * 1538, † 1615. Pierwszy opisał ciemnię optyczną (camera obscura), opatrzoną soczewką. Wydał „Magia naturalis“ (Neapol, 1589).

Porta Guglielmo della, rzeźbiarz włoski, * ok. 1510, † ok. 1577. Wykonał dla katedry genueńskiej szereg rzeźb. Jego arcydziełem jest grobowiec Pawła III w chórze kość. św. Piotra.

Porta Hungarica (łac. brama węgierska), przełom Dunaju w Małych Karpatach.

Portal, w arch. monumentalne wejście do gmachu, występujące zeń lub wgłębione, przeważnie bogato zdobione. Rozwój p. w okresie romańskim i gotyku polegał na równoległym rozczłonkowaniu architektonicznym obramienia otworu wejściowego.

Portalegre, stol. okręgu P. w prow. Alentejo (Portugalia), 12.000 mieszk.; siedz. bisk.

Portaluipi Antonio Maria, pedagog włoski, * 1713, † 1791. Przybył do Warszawy w 1750; przez 40 lat nauczyciel teatyńskiego Collegium Nobilium. Od 1774 spowiednik Stanisława Augusta.

Portamento, wyraz włoski, oznaczający przenoszenie jednego tonu na drugi; wyższy stopień legata, możliwy tylko przy śpiewie i instrumentach smyczkowych. Może wywoływać efekt doskonały, nadużyty jednak staje się jedną z najgorszych manier.

Portativ, łacińska nazwa małych przenośnych organów.

Portato, włoski wyraz muzyczny, bynajmniej nie jednoznaczny z „portamento“, gdyż nakazuje traktować śpiew szeroko, bez łączenia jednakże tonów ze sobą.

Porte-chaise (franc.), lektyka.

Porter, odmiana ciemnego piwa angielskiego; przygotowuje się z mieszaniny siodu jasnego i ciemnego z dodatkiem karmelu słodowego.

Portici, m. port. i miejscowość kąpielowa w prow. neapolitańskiej w pobliżu Neapolu (Włochy pld.), 17.000 mieszk.; pałac król.; pod P. leży zasypane starożytne m. Herculanium.

Portio vaginalis uteri, ob. vagina.

Portiuncula, 1) nazwa kościołka pod Asyżem, nadana przez św. Franciszka; 2) nazwa odpustu zupełnego, jak można było pierwotnie otrzymać 2 sierpnia w tym kościołku; przywilej ten został nadany kościołom zakonów franciszkańskich, a później i innym kościołom.

Portland, wapień oolityczny i iły malmu górnej jury.

Portland, 1) wyspa w hr. Dorset (Anglia pld.) z m. P., 13.000 mieszk.; kamieniołomy wapienia, wyrób cementu portlandzkiego; 2) m. w stanie Maine (St. Zjedn. Am. Płn.), 69.200 mieszk.; port nad Atlantykiem; 3) m. w stanie Oregon (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Willamette, 258.300 mieszk.; wywóz zboża, młyny.

Portlandzki cement, ob. cement.

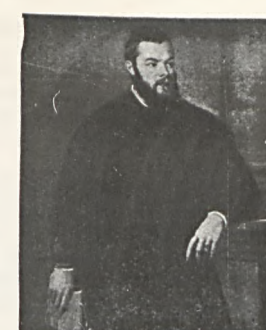
Porto albo **Oporto**, m. okręgu P. w Portugalji, nad ujściem rz. Douro do Atlantyku, 204.000 mieszk.; do 1074 stol. Portugalji; siedz. bisk., katedra z XII w., cytadela; przemysł

1. Rafael (włosk.): Papież Juliusz II (ok. 1512, Florencja).

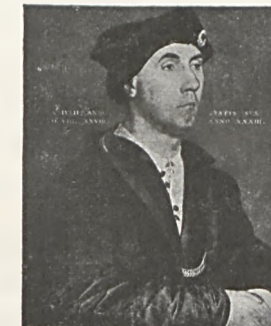
2. Bronzino (włosk.): Wielka ks. Eleonora z Toskany (ok. 1555; Florencja).

3. Tycjan (włosk.): Historyk Varchi (około 1550; Wiedeń).

4. Dürer (niem.): Jacob Muffel (r. 1526; Berlin).

5. Holbein mł. (niem.): Sir Richard Southwell (1536; Florencja).

6. Velazquez (hiszp.): Filip IV (ok. 1665—60; Londyn).

7. Rubens (flam.): Żona arysty Hel. Fourment (ok. 1634; Haga).

8. Rembrandt (hol.): Autoportret (ok. 1634; Haga).

9. A. van Dyck (flam.): Anna Wake (1628; Haga).

10. Fr. Hals st. (hol.): Tyman Orsdorp (1656; Berlin).

11. Rigaud (franc.): Ludwik XIV 1710; Paryż).

12. A. Graff (niem.): G. E. Lessing (1771; Berlin).

włókienniczy i jedwabniczy, wyrób maszyn; wywóz słynnych win (rocznie 300.000 hl.).

Porto Alegre, stol. stanu Rio Grande do Sul (Brazylja pl.), 179.300 mieszk.; znaczny handel, wywóz herva mate, tytoniu, produktów zbożowych i mięsnych.

Porto Empedocle, ob. Girgenti.

Porto franco, port wolny czyli taki, w którym nie są pobierane opłaty celne od towarów, dowiezionych z krajów obcych.

Porto Maurizio, stol. prow. P. M. w Ligurji (Włochy pln.-zach.), 9.000 mieszk.; kąpiele morskie; po przyłączeniu sąsiedniego m. Oneglia i 9 gmin, utworzono w 1924 m. Imperia.

Porto Novo, m. port. i stol. franc. kol. Dahomej (Afryka zach. franc.), 20.000 mieszk.

Porto Praia, stol. wysp Zielonego Przylądka (Afryka zach.), m. port. na wyspie Sãothiago, 21.000 mieszk.

Portoferraio, gł. m. i port na wyspie Elbie w prow. Livorno (Włochy), 9.600 mieszk.; rybołówstwo, kopalnie rud żel., wywóz soli; od 5. V. 1814 do 26. II. 1815 miejsce pobytu Napoleona I w willi San Martino.

Portofolio (włosk.), portfel, zbiór aktów dyplomatycznych.

Portorico (hiszp. Puerto Rico), wyspa na morzu Śródziemnym Amerykańskim, w grupie W. Antylów, 9.314 km², 1.300.000 mieszk. (mieszkańcy tubylczych Aruaków z Hiszpanami tzw. Jivaros, 62%, reszta murzyni i mulaci); górzysta, lasy, sawanny; uprawa roli, chów bydła; kop. miedzi, rud żel. i ołow.; przemysł (cukrownie, fabr. cygar); wywóz kawy, cukru, owoców i tytoniu (cygara i papierosy); stol. San Juan; odkryta 1493 przez Kolumba; do 1898 pod panowaniem hiszpańskim, 1898 odstąpiona Stanom Zj. Am. Płn.; 1917 otrzymała amerykańskie prawa obywatelskie i autonomję z gubernatorem, mianowanym przez prezydenta St. Zjedn., na czele.

Portorose, miejscowość kąpielowa nad Adryatykiem (Włochy).

Portret (konterfekt), obraz lub rzeźba, przedstawiająca celowo daną osobę; p. pojawił się w III w. przed Chr. w Egipcie, jako wizerunek faraonów i kapłanów, potem innych dygnitarzy świeckich. Trudniej dają się zidentyfikować p. w Assyrii i Babilonii. Wspaniale p. pozostawiła sztuka archaiczna w Grecji, zwłaszcza w rzeźbie. Od tego czasu portret stanowi stały przedmiot sztuk plastycznych w całym świecie starożytnym. Po okresie średniowiecza, w którym p. prawie nie był uprawiany, rozwój p. jako samodzielnej gałęzi sztuki, datuje się od czasów włoskiego Odrodzenia, dochodząc do najwyższego rozkwitu w XVII i XVIII w. W związku z powstaniem impresjonizmu w końcu XIX w. p. upada.

Portretowe malarstwo, malarstwo, mające za zadanie wyobrażenie danych postaci z zachowaniem ich cech podobieństwa oraz indywidualnego charakteru, wymagające więc specjalnych zdolności od malarzy-portrecistów. Podlegając pod względem formalnym wszystkim innym warunkom kształtowania plastycznego, zachowuje cechy stylowe epok, w których się

rozwiła. Najwybitniejsi portreciści: XV w. (Renesans wczesny) — Clouet, H. Memling, J. v. Eyck, P. della Francesca, D. Veneziano, V. Cattaena; XVI w. (Renesans) — Rafael, Leonardo da Vinci, Tycjan, Moretto, Bronzino, H. Holbein mł., A. Dürer, L. Cranach, B. v. Orley; XVII w. (barok) — G. Reni, Velasquez, P. P. Rubens, A. v. Dyck, Rembrand, Fr. Hals, B. van der Helst, Mierevelt; XVIII w. (barok i rokoko) — H. Rigaud, A. Pesne, Q. de la Tour, Ang. Kauffmann, J. Kupetzky, A. Graff, L. de Silvestre, J. Reynolds, Th. Gainsborough, G. Romney, D. Lewickij; XIX w. — J. L. David, J. B. Isabey, Ingres, Th. Lawrence, G. Hoppner, H. Raeburn, J. Millais, L. Bonnat, Ch. Chaplin, H. Regnault, E. Carrière, E. Carolus-Duvan, W. Leibl, F. Lenbach, H. Herkomer, J. Sargent, J. Whistler, Briullow, G. Wereniskiöld, Blanc, J. Brodowski, J. Matejko, Simmler, H. Rodakowski; XX w. W. Sierow, J. Mehoffler, W. Weiss, L. Slendziński.

Portsmouth, 1) m. port. na wyspie Portsea w hr. Hampshire (Anglja płd.), 247.400 mieszk.; składa się z portu wojennego P., portu handlowego Portsea i miejscowości kąpielowej Southsea; wielkie doki, arsenał artyl.; 2) m. w stanie Ohio (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Ohio, 33.000 mieszk.; 3) m. port. w stanie Wirginji (St. Zj. Am. Płn.), nad ujściem rz. James, 54.400 mieszk.

Portugalczycy, naród romański, potomkowie iberyjskich Luzytanów, pomieszanych z Celtami, Kartagińczykami, Rzymianami, Germanami, Arabami, Francuzami, Żydami i Cyganami. Zastępneli od XV w. jako żeglarze i podróżnicy; założyli w XVI w. wielkie kolonie w Azji i Afryce, zajęli w Ameryce Płd. Brazylję; kolonie te częściowo utracili.

Portugalja, Republica Portuguesa (do 1910 królestwo), republika na zach. półwyspu Pirenejskiego, położona nad Atlantykiem; obejmuje zach. terasy pirenejskiej masyty, w płn. części łańcuch gór Serra da Estralla (1990 m. wys.); wybrzeża nizinne, błotniste, 88.740 km², 5.800.000 mieszkańców; stol. Lizbona; uprawa roli (zboża i kukurydzy) dużo łąk (23% obszaru zajmują role, 40% łąki i pastwiska, 8% lasy, 7% winnice); chów bydła, rybołówstwo (połów sardynek), nieznaczny przemysł (fabr. korków, przedziałnie wełny, garbarnie, wyroby ozdobne); wydobywanie soli; wywóz owoców, wina, jedwabiu, korków, sardynek; 3.293 km.

dług. linii kolej., 9.431 km. linii telegr., 9.107 okrętów o łącznej pojemności 20.000.000 tonn. Kolonie w Afryce: Afryka wsch. portug., Wyspy Zielonego przylądka, Gwinea, wyspa Principe, św. Tomasz, Angola; w Azji: Goa, Timor, Makao i Damao; ogółem 2.429.350 km², 7.200.000 mieszk. Dawniej P. posiadała wielkie

Portugalja.

obszary kolonialne w Indiach wsch. i w pld. Ameryce (Brazylja). Pierwotnie przez Rzymian zwana Luzytania, w VII w. zajęta przez Arabów, w 1139 oswobodzona przez Alfonsa I burgundzkiego, pierwszego króla portugalskiego; następca jego, Sancho I (1185—1211) rozszerzył granice państwa, ustalone przez Alfonsa III († 1279). W 1383 wygasta linja burgundzka, potem panowała nieprawa gałąź. W XV w., za panowania Henryka Zeglarka, zaczął się rozwój kolonialny Portugalji; za Jana II (1481—95) odkryto Przylądek Dobrej Nadziei, za Emanuela I (1495—1521) P. umocniła się w Indiach W. i stała się pierwszorzędną potęgą handlowo-morską. Po wygaśnięciu dynastji w 1580 P. zdobył Filip II hiszpański; niezależność odzyskała P. w 1640 (tron portugalski objął Jan IV, potomek z bocznej linji starej dynastji); P. utraciła posiadłości w Indiach na rzecz Holandji. Państwo w XVII i XVIII w. stopniowo upadało (w 1807 okupowane przez wojska francuskie); w 1822 uniezależniła się Brazylja. W 1826 otrzymała P. z rąk Pedra (ces. brazylijsk.) konstytucję (Carta de lei); szereg reform przeprowadził Ludwik I (1861—89). W 1908 został zamordowany król Karol I, tron objął Manuel II, obalony 1910 przez rewolucję, która ustanowiła republikę; konstytucję uchwalono w 1911 (senat i izba deputowanych; prezydent rep. obierany na 4 lata). W czasie wielkiej wojny P. (od 1916) stanęła po stronie koalicji. Po wojnie kilkakrotnie zamachy stanu i rewolucje.

Portugalska literatura początkowo była niemal identyczna z hiszpańską. Obfita była twórczość ludowa, tzw. *cancioneiros*, podobna do romanera hiszpańskiego; liczne liryki oraz pieśni epickie, opiewające czyny Cyda i Rolanda na wzór hiszpański i prowansalski. Król Diniz w XIV w. zebrał niemal cały komplet tej bezimiennej poezji. Oprócz tego stara l. p. posiada księgi religijne i kroniki klasztorne. W XV i XVI w. ciągle jeszcze Portugalczycy pisali po portugalsku i po hiszpańsku (zresztą i Hiszpanie pisali również w obu językach). Najgodniejsi uwagi z tych dwujęzycznych autorów są: Vasco de Lobeira, Sa de Miranda i Gil Vincente. Pierwszy z nich był autorem sławnego romansu rycerskiego „Amadis de Gaula”, prawzoru wszystkich romansów rycerskich średniowiecza aż do Don Kiszota, który był ich parodią. Amadis, zwany też „Portugalczyk zakochany”, upowszechnił się raczej w przeróbce hiszpańskiej, bardzo obszernej, i słynął w świecie jako romans hiszpański. Dopiero ostatnia krytyka wykazała (Lope Vieira) portugalskie pochodzenie Amadisa. Sa de Miranda, liryk miłosny i bohaterski; Gil Vincente, praojciec teatru zarówno portugalskiego, jak hiszpańskiego. Pierwszym poetą, który wyłącznie pisał po portugalsku, był Antonio Ferreira (1528—69), autor tragedji „Inez de Castro”. Współczesny mu poeta Luiz de Camões (ob.). W roku śmierci Camõensa Portugalja została podbita przez Hiszpanów i aż do 1640 była prowincją hiszpań-

ską. Nigdy już odtąd nie wydała pisarza o znaczeniu wszechświatowym, jak Camões. Cały niemal XVII i XVIII w. był bezpłodny, dopiero w XIX w. przebudziła się literatura. Powstał rodzaj romantyzmu o zabarwieniu specjalnym. Wskrzesicielem poezji portugalskiej był J. B. de Almeida-Garret (1799—1854), autor poematów „Camões” i „Adorinda”, naśladowca starych romansów i poezji ludowej. Alexandro de Carvalho e Aranjo (1810—77), oprócz poezji i powieści historycznych, pisał rzeczy polityczne: „Głos proroka”. Za romantyzmem przyszedł mistycyzm; najgłośniejszy był w pierwszej połowie XIX w. Martinez, który między innymi oddziaływał na Mickiewicza. Tzw. martineizm szerzył się w całej Europie. Inni pisarze tego okresu: L. Aug. Palmeirim (1823), 80masz Ribeiro, autor poematu „Dom Jayme”. Fr. Gomez de Amorim (* 1827), dramaturg i powieściopisarz („Ludzie baśni”, „Ojczyzna”). Moderniści. Poezi: Jan de Dens, Eugenio de Castro („Królowa Belkis”). Jan de Castro, Oliveira, Nobe, Quirino de Santos. Romans: Herculano, da Silva († 1877), C. Branco († 1890), José Leal, Andrade Corvo, Chagas, Queiroz († 1900) i in. Dramat: Amorim, Serpa, Biester, Schwalbach, Caldeira, Mesquita, Duntas (* 1876). Rebello da Silva napisał wielką „Historję Portugalji”. Osobną gałąź l. p. stanowi piśmiennictwo Brazylji, która w 1822 oderwała się od metropolji i stworzyła państwo samodzielne. Powstała tam oryginalna poezja portugalska, uprawiana głównie przez Kreolów. Manuel Porto Alegre, autor liryk „Braziliana” oraz poematu epickiego „Krzysztof Kolumb”. Ant. Gonzales Diaz pisał tragedje: „Boabdil”, „Lenora de Mendoza” z dziejów Brazylji. Mellos Moraes opracował „Legendy czerwonoskórych”, a zwłaszcza ludu Guarani. Romero i Crespo piszą modernistycznie. L. p. jest niezmiernie płodna i obfita.

Portugał, ob. monety polskie.

Portuguesa, stan Wenezueli zach. (Am. Pld.), 15.200 km², 52.600 mieszk.; stol. Guanare.

Portulaca, portulaka, roślina z rodziny Portulacaceae (portulakowate); zioła, przeważnie stref zwrotnikowych i podzwrotnikowych. P. oleracea, p. pospolita, roślina warzywna, niekiedy zdziczała, ma łodygi płozące się, obficie rozgałęzione, liście mięsiste, łopatkowe, zazwyczaj naprzeciwległe, kwiaty drobne, żółte; kwitnie VI—IX. P. grandiflora, p. wielkokwiatowa (z Brazylji), o kwiatach okazałych, różnej barwy, często pełnych; uprawiana w wielu odmianach jako roślina ozdobna.

Portulacaceae, portulakowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Centrospermae (śródlżone). Zioła lub krzewy o liściach mięsistych, właściwe głównie Ameryce Pld.

Portulaka, ob. Portulaca.

Portulakowate, ob. Portulacaceae.

Portulany, mapy morskie, w wiekach średnich używane przez Włochów, Hiszpanów, Ka-

1. T. Gainsborough († 1788, angl.): Ks. Devonshire.

2. Gros (franc.): Bonaparte pod Arcole (1796; Wersal).

3. J. Reynolds († 1792; angl.): Hr. Lavinia Spencer.

4. Ingres (franc.): M-r Bertin (1832; Paryż, Luwr).

5. Jos. Stieler († 1858; niem.): Lola Montez (Monachjum).

6. E. Delacroix (franc.): Autoportret (1829; Paryż, Luwr).

7. Bonnat (franc.): Thiers (1877; Wersal).

8. Rayski (niem.): Konsul Schletter (1845; Lipsk).

9. Lenbach (niem.): ks. Bismarck (1894; Lipsk).

10. Werenskiold (norw.): Geolog Helland (1885).

11. Whistler († 1903, amer.): Thomas Carlyle (Glasgow).

12. M. Liebermann: Fr. Neumann (1909; Berlin).

talończyków; bardzo dokładne w rysunku brzegów i oznaczeniu odległości; najslynniejsza jest mapa katalońska z 1375.

Portwein, słodka odmiana wina portugalskiego, zawierająca dużo garbnika i sporo alkoholu (16—17%); ma tę właściwość, że przy dłuższem leżeniu osadza część barwnika na ścianach butelki.

Portyk, galerja otwarta, której strop wspiera się na słupach lub kolumnach, czasem z arkadami.

Porubstwo, w jęz. staropolskim nierząd, cudzołóstwo.

Porucznik, drugi stopień oficerski, zazwyczaj oficer kompanijny (d-ca plutonu) lub szwadronowy, w czasie wojny często d-ca kompanii. W dawnym wojsku polskim p. nazywano oficera, któremu hetman polecał dowództwo pewnego oddziału (niekiedy całego skrzydła lub kolumny); w okresie obieralnych rotmistrzów właściwy d-ca chorągwi.

Porus, król Pendżabu w Indjach, rezydujący w Sapta-Sindhava, pobity i wzięty do niewoli przez Aleksandra Wielkiego 327 przed Chr.; na zapytanie, jak chciałby być traktowany, odparł: „jak król“, co tak podobało się zwycięzcy, że pozostawił go na tronie w charakterze hołdownika.

Porus genitalis, otwór płciowy, za którego pośrednictwem u licznych zwierząt uchodzą nazewnierz końcowe odcinki płciowych przewodów wyprowadzających.

Poruseństwo chochołowskie, ob. **Chochołów**.

Porwanie, przestępstwo, polegające na owładnięciu osoby przemocą, uprowadzenie jej z domu, w szczególności z domu rodzicielskiego, np. porwanie dziecka, porwanie nieletniej w celach rozpusty, porwanie kobiety niezamężnej w celu zawarcia bez jej zgody związku małżeńskiego.

Pory, ob. **porowatość**.

Pory, *Allium porrum*, roślina z rodziny Liliaceae (liljowate), pochodzi z płd. Europy; odznacza się cebulą podłużną, mało wydatną, łodygą 4—9 dm. dł., liśćmi płaskimi, podłużnie lancetowatymi, szerokimi. Kwitnie różowo VI—VII. Roślina warzywna.

Pory potne, otworki na powierzchni rogowej naskórka (*epidermis*), którymi uchodzą nazewnierz przewody wyprowadzające gruczołów potnych (*glandulae sudoriparae*).

Pory roku, ob. **rok**.

Poryblin, ob. *Isoetes*.

Porybliny, ob. *Isoëtinae*.

Poryck, m. w pow. włodzimierskim (woj. wołyńskie), 2.100 mieszk.; miejsce urodz. 1765 r. Tadeusza Czackiego, który zgromadził tu słynną bibliotekę.

Porządek dzienny, wykaz spraw, które mają być rozpatrywane na danem posiedzeniu sejmku, zgromadzenia politycznego, konferencji międzynarodowej itp.; porządek dzienny posiedzeń sejmku polskiego ustalany bywa przez jego marszałka i przedstawiany sejmowi do zatwierdzenia na plenum; przedmiotem obrad mogą być tylko sprawy, pomieszczone na po-

rządki dziennym, inne zaś o tyle, o ile nikt z posłów temu się nie sprzeciwi.

Porządki architektoniczne, właściwości stylu, ujawniające się w kształtach kolumn i spoczywającego na nich belkowania. Istnieje pięć p. a. Trzy greckie: dorycki, joński i koryncki; etruski, zwany przez Rzymian toskańskim, oraz rzymski czyli złożony. P. a. greckie wzięły nazwy od szczepów greckich, u których powstały. Najstarszy jest p. dorycki, który powstał we właściwej Grecji i którego początków należy szukać w budownictwie egipskim. Kolumnę p. doryckiego cechują: brak bazy, niewielka liczba szerokich żłobków, kapitel oddzielony jednym lub kilku paskami. architrav gładki i wysoki, fryz ozdobiony tryglifami i metopami. P. dorycki odznacza się prostotą i mocą. P. joński powstał w kolonjach greckich w Azji Mniejszej. Kolumna p. jońskiego składa się z bazy, słupa i kapitelu i jest w ogólności lżejsza i smuklejsza od doryckiej. Baza ozdobna, większa liczba żłobków, kapitel niższy, ozdobiony wolutami. Fryz oddzielony od architravu trzema ławeczkami, oraz gzyms, ozdobiony żabkami lub medaljonami, charakteryzują p. joński. P. koryncki, najmłodszy, jest zarazem najbogatszy z greckich p. a. Kolumna koryncka składa się z bazy i zakończona jest listewką, na której spoczywa wysoki kapitel, ozdobiony dwoma szeregami liści akantowych oraz 8 wolutami większemi i 8 mniejszemi. Belkowanie p. k. było początkowo jońskie, później w połączeniu z doryckiem. P. toskański wykształcił się w północnych Włoszech u Etrusków równocześnie z p. greckimi. P. toskański jest nadzwyczaj prosty: kolumna bez ozdób, kapitel i baza bez załamów. P. rzymski czyli złożony powstał z połączenia p. jońskiego z korynckim, od którego różni się wprowadzeniem do kapitelu wolut jońskich. Proste belkowanie greckie zastąpili Rzymianie sklepieniami.

Porzecze, ob. **Druskieniki**.

Porzecza, ob. **Ribes**.

Porzeziński Wiktor Jan, doktor językoznawstwa, *1870; do 1921 prof. językoznawstwa na uniwersytecie moskiewskim, od 1922 na Uniw. Warszawskim; szereg prac w zakresie językoznawstwa ogólnego, gramatyki historycznej języków bałtyckich i słowiańskich oraz ogólnej gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich.

Posada Górna, w. w pow. sanockim (woj. lwowskie); kop. nafty, 5 otworów wiertniczych.

Posada Olchowska, w. w pow. sanockim (woj. lwowskie), pod Sanokiem, fabr. wagonów.

Posadnik, w dawnej Rusi namiestnik księcia, w Nowogrodzie i Pskowie prezydent miasta, naczelnik rzeczypospolitej, wybierany przez ogół ludności.

Posadowa, w. w pow. grybowskiem (woj. krakowskie), kopalnia nafty, 1 otwór wiertniczy.

Posadowo, w. w pow. nowotomyskim (woj. poznańskie), pałac Łackich ze zbiorami broni staropolskiej, cenne archiwum.

Posadzaj, w ptasznictwie ptak nieśpiewający, wystawiany w tzw. pólku ptaszniczym na przynętę dla innych ptaków.

Posadzka, ob. parkiet.

Posag, ob. prawo małżeńskie.

Posaniacy, koloniści leśni z puszczy sandomierskiej, za Stanisława Augusta przeniesieni do puszczy Kozienickiej w Ziemi Radomskiej.

Posag, ob. pomnik.

Poseidonia, ob. Paestum.

Posejdon, ob. Neptun.

Poselstwo zagraniczne (legacja) i **posłowie zagraniczni**. Należy odróżnić posłów stałych, którzy stale reprezentują dane państwo w obcym kraju, od posłów niestałych, wysyłanych dla załatwienia pewnej sprawy, np. zawarcia określonej umowy, asystowania przy uroczystościach itp. Posłów niestałych nazywa się obecnie posłami w misji nadzwyczajnej (en mission extraordinaire). W myśl postanowień wiedeńskich z 1815 r. i akwizygrzańskich z 1818 r. istnieją 4 rangi posłów zagranicznych: 1) do pierwszej należą ambasadorowie, legaci i nuncjusze papiescy. Tylko ci posłowie mają charakter reprezentacyjny, tj. są przedstawicielami nie tylko swych krajów, lecz również władców. Ambasadorów wysyłają wielkie mocarstwa i niektóre inne państwa, którym prawo to przyznane zostało drogą zwyczajną. Polska, poczynając od 1924, posiada ambasadorów w Paryżu i przy Watykanie; 2) drugą klasę posłów stanowią właściwi posłowie, zwani posłami nadzwyczajnymi i ministrami pełnomocnymi (envoyés extraordinaires et ministres plénipotentiaires); 3) do trzeciej klasy należą ministrowie rezydenci (ministres residents); 4) czwarta klasa obejmuje tzw. *chargés d'affaires*, którzy, w przeciwieństwie do poprzednich trzech klas, są uwierzytelnieni nie przy głowie państwa, lecz przy ministrze spraw zagranicznych. Misja ich ma charakter tymczasowy; zwykle wysyła się ich po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych, przerwanym przez wypadki wojenne. Poseł wyższej klasy ma pierwszeństwo przed posłem klasy niższej. Przed nominacją posła zagranicznego rządu, w myśl ustalonych zwyczajów, zasięgają zgody obcego państwa odnośnie osoby kandydata. Wyrażenie zgody oznacza się terminem *agrément*. Wszyscy posłowie zagraniczni, akredytowani w danym państwie, tworzą korpus dyplomatyczny, na którego czele stoi dziekan korpusu dyplomatycznego. Do pomocy w sprawowaniu swych funkcji p. z. posiadają szereg urzędników (sekretarz poselstwa, radcowie legacyjni, attachés), którzy tworzą personel poselstwa w ścisłym tego słowa znaczeniu. Zarówno poseł, jak członkowie poselstwa oraz gmach poselstwa, są nietykalne (ob. *eksterytorjalność*). Przywilej zakrajowości posła i członków poselstwa polega na tem, że osoby te nie podlegają władzom państwa,

w którym przebywają, tj. organom państwa i prawu miejscowemu, lecz poddani są jurysdykcji własnego państwa.

Posel na Sejm, ob. Sejm.

Posesja (łac.), nieruchomości, plac.

Posesjonat (łac.), posiadacz własności gruntowej, obywatel ziemski.

Posesor (łac.), posiadacz.

Posesoryjny proces, spór sądowy, odnoszący się do stanu posiadania nieruchomości w razie jego naruszenia przez drugą osobę. Przeciwnieństwem tego procesu jest spór o własność, czyli proces petytoryjny. W pierwszym procesie wystarcza udowodnienie faktu posiadania przed jego zakłóceniem, w drugim zaś nieodzowne jest wykazanie tytułu prawnego.

Posiadanie, stan faktyczny, polegający na władaniu rzeczą w sposób wyłączny z mocą wykonywania aktów użytkowania i korzystania z niej tak, jak to przysługuje właścicielowi. P., będąc stanem faktycznym, wywiera bardzo doniosłe skutki prawne, polegające: 1) na ochronie prawnej stanu posiadania na zasadzie domniemania, że posiadacz jest właścicielem rzeczy. Ochrona ta uskutecznia się drogą tzw. skarg posesoryjnych, datujących się jeszcze z czasów rzymskich; 2) na nabywaniu owoców, które wydaje rzecz; owoce te stają się własnością posiadacza w dobrej wierze; 3) posiadanie prowadzi do nabycia własności samej rzeczy drogą zasiedzenia, tj. przedawnienia nabywczego.

Posiadłości kolonjalne, obszary, odległe od krajów macierzystych, znajdujące się w prawo-państwowej od nich zależności rozmaitego stopnia (kolonie, dominja, protektoraty); ob. Europa (tablica: kolonie i posiadłości państw europejskich).

Posidonius, filozof stoicki i geograf grecki, * 135 przed Chr. w Apamei w Syrii, † 60 w Rzymie; przewodniczył szkole w Rodos; z pism jego pozostały tylko ułamki.

Posiewnica, ob. gęgawa.

Posilipo, wzgórze poch. wulkanicznego na póln.-zach. od Neapolu, nad zatoką, dług. 6 km., zabudowane domkami wiejskimi, tworzącymi przedmieście N., ze słynną już w staroż. grota „Grotta di P.“ (tunel. 689 m. dług.) i z nową grota „Grotta nuova di P.“

Posiłki (wojsk.), w języku potocznym oddziały, przybywające na pomoc; w ścisłym znaczeniu odwód, którego zadaniem jest wzmocnienie linii walczącej, uzupełnienie jej strat, lecz który nie jest przeznaczony do wykonywania manewru. P. kompanijne w ostatniej fazie natarcia (szturm) wkraczają w linię walczącą.

Postonek pospolity, ob. *Helianthemum vulgare*.

Posłowie nadzwyczajni, ob. poselstwo zagraniczne.

Posłowie zagraniczni, ob. poselstwo zagraniczne.

Posłuszeństwo, poddanie się woli innego człowieka; p. kanoniczne, zobowiązanie, składane przez duchownych, co do posłuszeń-

stwa względem zwierzchnika; p. zakonne, jeden z trzech ślubów, składanych przez osoby, wstępujące do zakonu.

Posner Stanisław, prawnik i polityk, * 1869; studja na uniwersytetach warszawskim i berlińskim; członek P. P. S.; 1902—1905 redaktor „Ogniwa“, 1922 senator; napisał: „Prawo a życie“ (1900), „Nauki społeczne w szkole wyższej“ (1905), „Liga Narodów“ (1925) i in.

Posocznica, zakażenie krwi, sepsis, septicaemia, ostra gorączkowa choroba, wywołana przez obecność we krwi bakterii lub ich jadów. Bakteriami, wywołującymi p., są przeważnie łańcuszkowce lub gronkowce, rzadziej prątki okrężnicy lub dwoinki zapalenia płuc.

Posoka, ichor, ciemny, gęsty, cuchnący płyn, powstający przez działanie bakterii gnilnych na tkanki.

Pospolite ruszenie, w dawnej Polsce obowiązek szlachty do służby wojskowej na wypadek wojny; na posp. ruszeniu opierała się cała niemal siła wojskowa Rzplitej; ob. polskie wojsko.

Posruck, nazwa południowo-wschodnich od Alp Noryckich.

Possevino Antonio, jezuita, dyplomata papieski, * 1534 w Mantui, † 1611; wybitny kaznodzieja; posłował zrazu do Szwecji; podczas wojny polsko-moskiewskiej 1581, na skutek prośby Iwana Groźnego, wysłany jako legat papieski do Polski, skłonił Stefana Batorego do ustępstw i zawarcia pokoju 15. I. 1582 w Kieverowej Horce; gdy zawiadła nadzieja połączenia kościoła prawosławnego z łańskim, powrócił do Włoch; napisał: „Soldato Christiano“ (3 wyd. 1604), „Moscovia“ (1586) i in.

Possibile, wyraz włoski, oznaczający w muz. krańcowy stopień napięcia dynamicznego lub agogicznego, np. forte possibile znaczy z największą siłą możliwą, pianissimo possibile — jak można najciszej, presto possibile — z możliwie największą szybkością itp.

Post, zupełne lub częściowe powstrzymanie się od jada. Przepisy kanoniczne kościoła katolickiego rozróżniają post naturalny (zupełny), który obowiązuje tylko przed komunią, i kościelny (częściowy); ten ostatni może być nieścisły, polegający na powstrzymaniu się wyłącznie od jada mięsnego, lub ścisły, ograniczający przyjmowanie większej ilości jada do jednego razu w ciągu doby.

Post coenam (łac.), dosłownie po uczcie, za późno.

Post factum (łac.), po dokonanej czynności.

Post festum (łac.), dosłownie po święcie, za późno.

Post hoc, ergo propter hoc (łac.), po tem a więc wskutek tego; nazwa błędu rozumowania, polegającego na tem, że jedno zjawisko, poprzedzające inne zjawisko, uważa się za przyczynę tego zjawiska, np. gdy uważa się ukazanie się komety za przyczynę klęski, przypadkowo potem następującej.

Postaciowość, cecha, przysługująca postaci, ob. postać.

Postać, w psychologii termin techniczny dla oznaczenia tej właściwości treści poglądowo-wzmysłowych, która nie zależy od sumy zawartych w nich elementów czuciowych (wrażeńiowych), lecz jest funkcją całości układu bodźców. Typową postacią jest melodia, która nie jest tylko sumą kolejno następujących po sobie dźwięków. Dowodem tego może służyć fakt, że, przetransportowana do innej tonacji, melodia pozostaje tą samą, pomimo, że poszczególne tony są inne. Postaciami są w tym sensie: wrażenie ruchu widzianego, rytmy, kontury linii figury, kształty itp. Najprostszymi przypadkami postaci są postrzeżenia plam barwnych na tle i związane z tem odróżnianie figury od tła. Psychologia dzisiejsza przyjmuje, że postrzeżenie p. jest pierwotniejsze od czuć (wrażeń) zmysłowych, które, jako surowy materiał postrzeżeń, są jedynie własnym produktem analizy psychologicznej, oraz że u podstawy postrzeżenia p. leżą prawdopodobnie swoiste fizjologiczne procesy centralne w korze mózgowej o charakterze postaciowym. Teoria „postaci“ jest reakcją przeciwko kierunkowi atomistycznemu w psychologii.

Postaw, ob. sukno.

Postawka Leon ks., pamiętnikarz, * 1839; studja w Rzymie; wikary w Miechowie; po 1863 emigrant; od 1905 rektor Misji polskiej w Paryżu; napisał: „Pamiętniki, obejmujące okres 1863 do 1908“ (2 t., Paryż 1910).

Postawy, m-ko w pow. duniłowickim (woj. wileńskie), nad rz. Miadziółka, 1.000 mieszk.

Postdatowanie, umieszczenie na dokumencie daty późniejszej od tej, jaka była w chwili sporządzenia go. Przeciwnieństwem tej czynności jest *antydatowanie*, tj. podawanie daty wcześniejszej.

Poste-restante (franc.), przesyłki pocztowe, nie posyłane według adresu, lecz odbierane w urzędzie pocztowym osobiście przez adresata.

Posterunek, jeden albo kilku żołnierzy, postawionych w określonym miejscu w celu ubezpieczenia, ochrony pewnych obiektów wojskowych lub obserwacji przeciwnika (posterunek obserwacyjny).

Postęp arytmetyczny, ciąg liczb, w którym różnica dwóch kolejnych wyrazów jest liczbą stałą; liczba ta, różnica p. a. (ob. ciąg). Przykład: 1, 3, 5, ... — ciąg, utworzony przez kolejne liczby nieparzyste; różnica jest liczba 2.

Postęp geometryczny, ciąg liczb, w którym iloraz dwóch kolejnych wyrazów jest liczbą stałą; liczba ta, iloraz p. g. (ob. ciąg). Przykład: 1, 3, 9, 27, ...; ilorazem jest liczba 3.

Postępowanie sądowe. Wszczęcie i prowadzenie procesu sądowego może być oparte bądź na inicjatywie sądu, bądź na woli stron. W pierwszym przypadku ma się do czynienia z zasadą inkwizycyjną postępowania sądowego, w drugim zaś przypadku z zasadą skargową czyli kontradyktoryjną. Zasada inkwizycyjna była zasadą panującą w dawnym procesie

karnym i do dnia dzisiejszego nie przestała w postępowaniu karnym odgrywać nader ważnej roli, natomiast proces cywilny w zasadzie oparty jest na podstawach skargowości. Wszakże w ostatniej dobie, pod wpływem prądów społecznych, zasada kontradiktoryjności uległa częściowemu podważeniu. Ob. prawo procesowe karne i cywilne.

Postojna (niem. Adelsberg), m. pow. w Krajinie (Jugosławia), nad rz. Poik, 4.000 mieszk.; słynna grota stalaktytowa 14 km. dług., elektr. oświetl., kolejka.

Postoły, wśród ludu nadbużańskiego nazwa obuwia z kory lipowej.

Postój, w mowie potocznej zatrzymanie się lub odpoczynek w drodze; w języku wojskowym odpoczynek oddziałów po odbytych marszu lub walce. Rozróżnia się trzy typy postojów, w zależności od zakwaterowania wojska w miejscowościach zamieszkałych lub pod gołem niebem: kwatery, biwaki kwatunkowe i biwaki. W pierwszym przypadku wszystkie oddziały rozłożone są po mieszkaniach w miejscowościach zamieszkałych; w drugim część oddziałów kwatkuje w budynkach, reszta rozkłada się biwakiem; w trzecim cały oddział rozłożony jest pod gołem niebem lub w namiotach poza budynkami.

Postponować (fac.), lekceważyć, upośledzać, pomiać kimś.

Postrzał, ob. lumbago.

Postrzeżenie zmysłowe, percepcja, ujęcie w bezpośrednim doświadczeniu zmysłowym przedmiotów świata otaczającego. Każdorazowo i zmienny wygląd przedmiotu zewnętrznego stanowi treść postrzeżenia, które jest zjawiskiem psychologicznym nadzwyczajnie złożonym. W skład postrzeżeń zmysłowych wchodzi: 1) składniki bodźcowe, tj. surowy materiał zmysłowy, pochodzący z oddziaływania bodźców fizycznych na narządy zmysłowe (poszczególne barwy, szmery, tony, zapachy, smaki, ciepło, zimno itd.). Są to tzw. czucia czyli wrażenia zmysłowe, które nie występują nigdy w stanie izolowanym i samodzielnie; nie są one czemś pierwotnym, z czego miałoby się dopiero tworzyć, lecz są raczej czemś wtórnym, produktem analizy psychologicznej p.; 2) poglądowo i bezpośrednio dane momenty przestrzenne i czasowe; np. widok kałamarza na stole jest rozciągnięty; widzę kałamarz w tem a nie innym miejscu, w tej a nie innej odległości, jako przedmiot tych właśnie rozmiarów i objętości itp.; 3) postać całości, która nie da się sprowadzić do sumy czuć zmysłowych. Do postaciowych momentów p. należy również ruch, o ile jest postrzegany bezpośrednio i zmysłowo, np. ruch sekundnika na zegarze; 4) stosunki, o ile są dane poglądowo, np. głośniejszość jakiegoś tonu, następującego po innym, cichszym, różnica w długości dwóch linii, znajdujących się obok siebie, rozjaśnienie się lub ściemnienie światła itp.; 5) składniki, pochodzące z osadu po naszych doświadczeniach ubiegłych, które pozostawiły w nas ślady pamięciowe. Te ślady pamięciowe uzupełniają i wzbogacają, a niekiedy

nawet i przekształcają treść naszych doświadczeń obecnych. Np. razem z widokiem aksamitu dana jest nam bezpośrednio jego gładkość i miękkość, która nie jest jakością widzialną lecz treścią dotykającą; jest to uzupełnienie danych wzrokowych pierwiastkami pamięciowymi, pozostałymi po dawnych wrażeniach dotykowych, które, wskutek dawnych skojarzeń, odzywają w nas na nowo i uzupełniają składniki zmysłowe p. To współdziałanie osadu doświadczeń ubiegłych sprawia, że rozumiemy słowa, zwrócone do nas, i że rozpoznajemy przedmioty otaczające nas. Łączenie się bezpośrednich danych zmysłowych z osadem doświadczeń ubiegłych i kształtowanie przezeń owych składników bodźcowych nazwano percepcją.

Postrzyżyny, w dawnej Polsce uroczysty akt, polegający na ścięciu włosów chłopcu. P., połączone zazwyczaj z nadaniem lub zmianą imienia, odbywały się na granicy między wiekiem dziecięcym a chłopcim. Akt ten, sięgający czasów pogańskich, był również stosowany przy przysposobieniu. Z biegiem czasu p. straciły swe doniosłe pierwotne znaczenie i zachowały się jedynie jako akt o charakterze obyczajowym.

Postscriptum (fac.), dopisek do listu. Skrót: P. S.

Postulat (fac. postulo, wymagam), 1) zdanie, formułujące jakieś żądanie; 2) twierdzenie, które winno być uznane za prawdziwe ze względu na to, że stanowi założenie konieczne jakichś innych twierdzeń prawdziwych, lecz które nie może zostać bezpośrednio dowiedzione.

Postylen, ob. Piszczany.

Postylla (fac.), wykład tekstu perykopy czyli ustępu Pisma Świętego. W Polsce znane były p. ks. J. Wujka, M. Reja, Grzegorza z Żarnowca i in.

Posurowicza choroba, choroba, występująca po wielokrotnym, rzadziej jednorazowym, zastrzyknięciu surowicy leczniczej (przeciwbloniczej, przeciwtyfzowej). Cechuje się wznieśnięciem temperatury (do 38°), bólami w stawach, wysypką o typie płonicy lub odrowym, pokrzywką, obrzękami. Wystąpić może nawet wtedy, jeżeli jedno zastrzyknięcie surowicy oddziela od drugiego okres przeszło półroczny.

Posybilisci (fac.), zwolennicy rzeczy możliwych; we Francji umiarkowany odłam stronnictwa socjalistycznego.

Poszakowski Jan ks., jezuita, † 1755; prof. teologii i historii kościelnej w Akademii Wileńskiej; pierwszy w Polsce wydawca kalendarzy politycznych (1737—41 i 1746).

Poszlaka, ślad, trop, pozór. W znaczeniu prawnokarnym — okoliczność, upoważniająca przypuszczenie o winie posadzonego o spełnienie przestępstwa; domniemanie winy.

Poszółtań, m-ko na Litwie w pow. rosieńskim, nad rz. Szałtoną; 6 km. od Rosień.

Poszukiwacz, ob. celownica.

Poszukiwacz komet, ob. komet poszukiwacz.

Pościg (wojsk.), pędzenie przed sobą rozbitego przeciwnika i niedopuszczanie go do uporządkowania się i stawiania zorganizowanego

oporu. Wieki średnie nie знаły pościgu; kilkudniowy odpoczynek Polaków na polu bitwy po Grunwaldzie pozwolił Krzyżakom zorganizowanie obrony Malborka. Wieki nowe oceniają w pełni znaczenie p.: p. po zwycięstwie kircholmskim doprowadził do zupełnego zniszczenia armii szwedzkiej; p. po bitwach pod Jeną i Auerstaedt spowodował zupełne rozprzeżenie armii pruskiej; pościg po bitwie warszawskiej 1920 doprowadził do zdemoralizowania armii rosyjskiej.

Pośladki, nates, fałd półokrągły, utworzony z tłuszczu, znajdujący się na tylnej powierzchni ciała poniżej kości krzyżowej a powyżej uda.

Pośmiertne stężenie, ob. rigor mortis.

Pośpiech Paweł ks., działacz społeczny na Śląsku, * 1878, † 1922; studja w Wrocławiu; 1913 nabył „Gazetę Ludową” w Katowicach i prowadził ją do 1920; 1912—18 poseł do parlamentu niemieckiego; zasiadał też w Sejmie ustawodawczym w Warszawie.

Pośrednictwo pracy, funkcja społeczna, polegająca na kierowaniu odpowiednich kandydatów, poszukujących pracy, do warsztatu pracy, który zgłosił zapotrzebowanie na siłę roboczą. Obecnie istnieją następujące rodzaje p.p.: publiczne (państwowe i komunalne), społeczne, uprawiane przez organizacje zawodowe pracodawców, pracowników lub instytucje dobroczynne, i zarobkowe, czyli prowadzone przez specjalnych pośredników w celach zarobkowych. Publiczne p. p., jako utrzymywane przez państwo lub gminę, jest bezpłatne, inne rodzaje pośrednictwa pobierają od poszukujących pracy odpowiednią opłatę. Nowoczesne ustawodawstwo w tej dziedzinie dąży do likwidacji zarobkowego pośrednictwa i pozostawienia publicznego p. p. przy współdziałaniu przedstawicieli pracodawców i pracowników.

Poświata, przestrzeń świecąca, otaczająca katodę w rurkach Geisslera podczas przejścia wyładowań elektrycznych przez gaz rozrzedzony. P. oddzielona jest od światła dodatniego, wychodzącego z anody, ciemną przestrzenią. Obszar i kształt p. zależy od stopnia rozrzedzenia gazu; p. jest najjaśniejsza przy rozrzedzeniu 0,1 mm Hg—1 mm Hg. Przy rozrzedzeniach większych, poniżej 0,01 mm Hg, występują promienie katodowe, a p. nie ma określonego kształtu, tylko otacza katodę światłem rozproszonym. Barwa p. zależy, między innymi, od rodzaju gazu w rurce.

Poświłtnik, ob. Scarabaeus sacer.

Pot, sudor, wydzielina gruczołów potnych (glandulae sudoriparae), płyn bezbarwny, wodnisty, o smaku słonym lub gorzkawo-słonym, o oddziaływaniu, zazwyczaj kwaśnym. Ciężar wł. = 1,010—1,012. Zawiera chlorki, siarczany, fosforany, mocznik, kwas moczowy, kreatyninę. Najważniejszym bodźcem fizjologicznym do wydzielania p. (pocenia się) jest ciepło.

Pot (franc.), garniec, dawna miara objętości, we Francji = 1,8626 l., w Szwajcarii = 1,5 l., w Danii i Norwegii = 0,93 l.

Pot-au-feu, franc. potrawa narodowa; zupa mięsna z jarzynami i chlebem pszennym.

Potain'a aparat, przyrząd do wypuszczania płynu (wysięku, przesięku) z jamy płucnej.

Potamochoerus, ob. Suidae.

Potamogeton, rdzestnica, rodzaj trwałych roślin wodnych z rodziny Potamogetonaceae (rdzestnicowate); rozliczne gatunki są szeroko rozpowszechnione na całej kuli ziemskiej, w wodach stojących i bieżących. Pospolitsze: P. natans, r. pływająca, o wszystkich liściach długoogonkowych, zanurzonych, wstęgowato obłych, bez blaszek, pływających. P. gramineus, r. trawiasta, o liściach zanurzonych, siedzących, wąsko lancetowatych, ostrobrzeźnych, pływających, skórzastych, jajowatych, na długich ogonkach. P. crispus, r. kędzierzawa, o wszystkich liściach zanurzonych, równowąskich, bezogonkowych, na brzegu falistych.

Potamogetonaceae, rdzestnicowate, rodzina roślin jednoliściennych z rzędu Helobiae (bagienne). Rośliny wód stojących lub słonych, całkowicie lub częściowo w wodzie pogrążone. Należą tu rodzaje: Potamogeton, Ruppia, Zannichellia, Zostera.

Potamografia, ob. potamologia.

Potamologia albo potamografia, część hydrografii, traktująca o rzekach.

Potamoplancton, ob. plankton.

Potapenko Ignatij, pisarz rosyjski, * 1856; pisał powieści i dramaty; niezwykle płodny.

Potarz, w ptasznictwie długi sznur, prowadzący od sieci aż do ukrytego ptasznika; za pociągnięciem p. sieć rozstawiona zamyka się.

Potas (Kalium), pierwiastek chemiczny; ciężar atomowy 39,10; metal o barwie srebrzystej, temp. topn. 62°5, temp. wrzenia 720°, ciężar wł. = 0,862. Należy do pierwszej grupy układu okresowego i we wszystkich związkach chemicznych występuje jako pierwiastek jednowartościowy, tworząc związki typu KX; chemicznie bardzo czynny, łączy się gwałtownie z wieloma pierwiastkami. W przyrodzie szeroko rozpowszechniony; wielkie złoża soli potasowych znajdują się pod Stassfurtem (Niemcy), około Kałusza (Małopolska). W stanie czystym otrzymano po raz pierwszy przez Davy'ego w 1807.

Potasowe związki, pochodne metalu potasu, posiadają wielkie znaczenie; zasługują na specjalne wyróżnienie: węglan (potasz) K₂CO₃, jodek KJ, bromek KBr, wodorotlenek KOH, azotan KNO₃, cyjanek KCN.

Potasu azotan, związek nieorganiczny KNO₃; bezbarwne kryształki, temp. topn. 340°; łatwo rozpuszcza się w wodzie. Stosuje się głównie do wyrobu prochu strzelniczego.

Potasu bromek, związek nieorganiczny KBr; bezbarwne kryształki o smaku słonym, temp. topn. 745°; łatwo rozpuszcza się w wodzie. Stosowany jest w fotografii i lecznictwie.

Potasu chloran, związek nieorganiczny KClO₃; bezbarwne kryształki, temp. topn. ok. 360°; rozpuszcza się w wodzie. Stosowany jest w lecznictwie, do wyrobu ogni sztucznych, zapalek itd.

Potasu chlorek, związek nieorganiczny KCl; znajduje się w stanie czystym w okolicach Stassfurtu jako minerał sylwin; ciało krystaliczne, rozpuszczalne w wodzie; temp. topnienia ok. 780°.

Potasu cyjanek, związek nieorganiczny KCN, bezbarwne kryształki; łatwo rozpuszcza się w wodzie; bardzo silnie trujący. Znaczne ilości c. p. używane są do wyciągania złota z rud (Transvaal).

Potasu jodek, ob. jodek potasu.

Potasu wodorotlenek (potasz żrący), związek nieorganiczny KOH; ciało krystaliczne, bezwodny topi się w 360°; nadzwyczaj łatwo rozpuszcza się w wodzie. Stosowany jest do wyrobu mydła mazistego.

Potasz, węglan potasowy, K_2CO_3 , związek nieorganiczny, bezbarwne kryształki, rozpuszczające się na powietrzu; stosowany jest w mydlarstwie i przy wyrobie szkła.

Potchefstroom, dawn. Vrijburg, m. w Transvaalu, nad Mooi River, dopływem Vaalu, 9.800 mieszk.

Potemkin, ob. Potiomkin.

Potencja (łac. potentia), siła, potęga, możliwość; 1) u mężczyzn zdolność do spółkowania (potentia coeundi) i do zapłodnienia (p. generandi); 2) u kobiet zdolność do spółkowania (p. coeundi), do zajęcia w ciążę (p. concipiendi) i do donoszenia dziecka (p. gestandi). Przeciwstawienie — impotencja, niemoc płciowa.

Potencjał elektryczny, ob. elektryczny potencjał.

Potencjał grawitacji, ob. ciężkości pole.

Potencjał magnetyczny, ob. magnetyczne pole.

Potencjał pola sił, funkcja współrzędnych przestrzennych, której pierwszą pochodną jest siła, działająca w danym punkcie pola, wzięta ze znakiem ujemnym. Zależnie od rodzaju pola, rozróżniamy p. grawitacji, elektryczny (elektrostatyczny) i magnetyczny. P. jest w treści swojej identyczny z energią potencjalną. P. przewodnika, naładowanego elektrycznie, mierzy się pracą, potrzebną do odsunięcia jednostki naboju dodatniego od powierzchni przewodnika do nieskończoności. Różnica potencjałów nazywa się napięciem. Napięcie wytwarza się zawsze tam, gdzie działa siła elektrodobdźcza, rozdziela ją naboje elektryczne, np. w miejscach zetknięcia przewodników z elektrolitami albo przy zetknięciu dwóch przewodników. Wielkość napięcia jest miarą siły elektrodobdźczej.

Potencjalna energia, ob. energia.

Potencjalna nieskończoność, ob. nieskończoność.

Potencjonalny, znajdujący się w stanie możliwości przejawiania się rzeczywistego, w sprzyjających po temu warunkach.

Potentat, władza, człowiek potężny.

Potentia coeundi, ob. potencja.

Potentia generandi, ob. potencja.

Potentilla, pięciornik, roślina z rodziny Rosaceae (rózowate). Ziola trwałe, rzadziej krzewy ptn. strefy umiark. Należy tu około 150 gatunków; w Polsce pospolitsze: *P. anserina*, p. gęsi, pędy płoczące się, liście przerywano pierzaste, spodem obficie srebrzysto owłosione, kwiaty żółte; *P. reptans*, p. położony, pędy płoczące się, liście dłoniasto dzielne, 3—7 listkowe, kwiaty żółte; *P. argentea*, p. srebrny, łodyga łukowato wznosząca się, kosmata, liście 5 dzielne, spodem kutnerem okryte, kwiaty drobne, żółte; *P. silvestris*, p. kurzyślak (Rys.: a kwiat), pędy wzniesione, liście pojedyncze, szeroko sercowato nerkowane, 5 klapowe kwiaty żółte; *P. aernaria*, p. piaskowy, liście 3—5 dzielne, obustronnie szaro-filcowo owłosione, kwiaty żółte; *P. alba*, p. biały, biało kwitnący, o pędach wiotkich, podnoszących się, z nielicznymi, 3-dzielnymi, spodem białawymi liśćmi. Niektóre gatunki obecne są sadzone w ogrodach jako rośliny ozdobne, np. *P. atrosanguinea* (Neapol), kwitnący ciemno-czerwono, *P. fruticosa* (Syberja, Kaukaz), żółto kwitnący.

Potentilla silvestris.

Potenza, stol. prow. P. we Włoszech pld., 166 km. od Neapolu, 220 km. od Brindisi, 18.600 mieszk. Odbudowana po wielkim trzęsieniu ziemi 1857. Prow. P., 9.384 km², 467.800 mieszkańców.

Potestas magisteril, ob. papież.

Potestas ministeril, ob. papież.

Potęga danej liczby *a* przy naturalnym wykładniku *b* — iloczyn *b* czynników, z których każdy jest równy *a*, np. $a^3 = a.a.a$. Określenie to stosuje się tylko w przypadku, gdy *b* jest liczbą naturalną; pojęcie p. rozszerza się na inne wykładniki w ten sposób, by zostały zachowane zasadnicze prawa potęgowania: $a^b + c = a^b . a^c$ i $(a^b)^c = a^{bc}$; *a* — zasada p.; wykładnik *b* nazywa się inaczej stopniem p.; a^3 — druga p. czyli kwadrat liczby *a*; a^3 — trzecia p. czyli sześćdziesiątka liczby *a* (uzasadnienia tych nazw szukać należy we wzorach na pole kwadratu i objętość sześciangu; ob. pole, objętość). Funkcja $y = a^x$ — funkcja wykładnicza.

Potęgowanie albo „podnoszenie do potęgi”, działanie, polegające na wyznaczaniu wartości potęgi (ob. potęga).

Potęgowanie szereg, ob. szereg.

Pothenoł'a zadanie, ob. zadanie miernicze, w którym chodzi o oznaczenie położenia punktu, gdy znane są kąty, utworzone przez proste, łączące ten punkt z trzema innymi, których położenie jest znane. Zadanie to w 1692 rozwiązał Pothenoł, lecz wcześniej, w 1617, Snellius.

Poti (tur Kala-Fasz), m. port. w Gruzji na Kaukazie, nad m. Czarnym, 20.750 mieszk.; dawna twierdza turecka.

Potidea, kolonia koryncka w Macedonji pld., zniszczona przez Filipa II w 356 przed Chr.

Potio (łac.), dosłownie napój; p. Riverii, środek orzeźwiający, stosowany dawniej przy chorobach gorączkowych i niestrawności: roztwór kwasu cytrynowego (4 cz.) i węglanu sodu (9 cz.) w 190 cz. wody.

Potłomkin Grigorij, książę Taurycki, feldmarszałek rosyjski, * 1739, † 1791; kochanek Katarzyny II; przez szereg lat kierownik polityki rosyjskiej wewnętrznej i zagranicznej; 1784 zajął Krym, 1789 zdobył Oczaków.

Potłorek Oskar, gen. austriacki, * 1853, † 1914; od 1911 wielkorządca Bośni i Hercegowiny; 1914 dowódca wojsk austriackich w Serbji.

Potkański Florenty, pijar, * 1711, † 1749; nauczyciel w rozmaitych kolegiach, potem prefekt Collegium Nobilium w Warszawie; napisał: „Kazania na niektóre święta”, „Varia carmina tam polonica quam latina” i in.

Potkański Karol, historyk, * 1862, † 1907; studja w Krakowie; 1901 profesor historii powszechnej na Uniwersytecie Jagiellońskim; prace: „Zagrodowa szlachta i władcze rycerstwo w województwie krakowskim w XV i XVI wieku” (1888), „O pierwotnym osadnictwie w Polsce” (1889), „Postrzyżyny u Słowian i Germanów” (1895), „Kraków przed Piastami” (1898), „Lachowie i Lechici” (1897), „Studja nad XIV wiekiem” (1899—1905), „Studja nad osadnictwem Polski w wiekach średnich” (1895—1906), „Pisma pośmiertne” (2 t., 1922—3).

Potne (potowe) gruczoly, glandulae sudoriparae, gruczoly, znajdujące się w tkance podskórnej i produkujące pot. Mają kształt zwiniętych w kłębek cewek. Istnieją na całej prawie powierzchni ciała ludzkiego (z wyjątkiem czerwieni warg, żołądki oraz wewnętrznej blaszki napletka). Najobficiej występują na dłoniach, na podszewkach, w pachwinach, pod pachami, na twarzy oraz na czole.

Potocka Anna z Tyszkiewiczów, 2-0 v. Wasowiczowa, pamiętnikarka, * 1776, † 1867 w Paryżu; zostawiła „Mémoires”, wyd. przez Kaz. Stryjeńskiego (1897) oraz w przekładzie polskim (1898).

Potocka Delfina z Komarów, * 1807 w Murowanach Kuryłowcach na Podolu, † 1877; wydana młodo za Mieczysława Potockiego z Tułczyzna, po rozstaniu się z nim zamieszkała zagranicą, gdzie stała się przyjaciółką i powiernicą Z. Krasieńskiego; pod wpływem tego stosunku powstał „Przedświt”.

Potocka Klaudyna z Działyńskich, * 1802 w Kórniku, † 1836 w Genewie; poświęcała się w 1831 pielęgnowaniu rannych i chorych.

Potocki, 1) Jan, wojew. braclawski, w czasie rokoszki Zebrzydowskiego stronnik Zygmunta III, † 1611; 2) Mikołaj, hetman polny kor. i kasztelan krak.; pod Korsuniem dostał się do niewoli kozackiej (1648), † 1651; 3) Stanisław Rewera, wojew. krak. i hetman w. kor., * 1579, † 1667; odniósł zwycięstwo pod Ochmatowem (1655) i Cudnowem (1660); 4) Szczesny Kazimierz, kasztelan krak. i hetman w. kor., † 1702; 5) Józef, od 1735 hetman w. kor., zwolennik

Stanisława Leszczyńskiego po śmierci Augusta II; od 1738 głowa domu Potockich (stron. patriot.), † 1751; 6) Michał, brat poprz., stron. Leszczyńskiego, † 1750; 7) Teodor, arcybiskup gnieźn., * 1664, † 1738; głowa stronnictwa Leszczyńskiego, kierownik polityki partji Potockich; 8) Ignacy, * 1741; członek Komisji Edukacyjnej, prezes Tow. element. do układania książek szkolnych; od 1778 marszałek Rady Nieust., rozwinął bardzo energiczną działalność na Sejmie 4-letnim; jeden z głównych twórców Konstytucji 3 Maja; 1794 członek Rady Narodowej, † 1809; 9) Stanisław Kostka, mąż stanu, * 1752, † 1821; brat poprz.; poseł i działacz w czasie Sejmu 4-letn., 1792 generał artylerji kor., 1807 senator, potem prezes Rady Stanu i minister, dyrektor Izby Edukacyjnej; po 1815 minister wyznań i oświecenia, 1818 prezes senatu, dymisjon. 1820; 10) Franciszek Saleczi, wojewoda kijowski, przeciwnik Stanisława Augusta Poniatowskiego, † 1772; 11) Stanisław Szczesny, syn poprz., * 1752, † 1805; 1789 generał artylerji kor., marszałek konfederacji targowickiej 1792 i jeden z jej twórców, 1797 generał rosyjski; 12) Jan, historyk i etnograf, * 1761, † 1815; badał m. in. dzieje pierwotne Słowiańszczyzny; 13) Andrzej, * 1861; 1895—7 członek austr. Izby dep., 1903 namiestnik Galicji, 1908 zamordowany we Lwowie przez studenta (ukraińca) Siczyńskiego.

Potocki Antoni, literat i krytyk, * 1867 w Kojdanowie; studja w Paryżu; ogłosił: „Martosia i wuj”, nowele (1899), „Szkice i wrażenia literackie” (1903), „Marja Konopnicka” (1902), „Stanisław Wyspiański” (1902), „Portret i krajobraz angielski”, „Polska literatura współczesna” (2 t., 1911), monografię „Arthur Grotter” i in.

Potocki Józef K., publicysta, * 1854; redaktor „Głosu” (warsz.); 1894 uwięziony i zesłany; pisywał głównie pod pseudonimem Marjana Bohusza; tłumaczył Spencera, Sully'ego, Taylora, Ribot'a i in.; 1897 ogłosił bezimiennie „Listy do księcia Uchtomskiego”; przepadł bez wieści.

Potocki Józef, podróżnik i polityk, * 1862, † 1922; 1906 poseł do Dumy rosyjskiej; napisał: „Notatki myśliwskie z Indji” (1891), „Notatki myśliwskie z Dalekiego Wschodu” (2 t., 1896), „Notatki myśliwskie z Afryki i Somali” (1897).

Potocki Leon, literat i pamiętnikarz, * 1799, † 1864; 1828 szambelan dworu Królestwa Polskiego, później urzędnik okręgu naukowego warszawskiego; ogłosił, przeważnie pod pseudonimem Bonawentury z Kochanowa: „Wspomnienie o Kownie” (1854), „Szkice towarzyskiego życia miasta Warszawy” (1854), „Wincenty Wilczek i pięciu jego synów” (1859), „Pamiętniki Kamertona” (4 t., 1869), „Urywek ze wspomnień pierwszej mojej młodości” (1876) i in.

Potocki Stanisław, gen. polski, * 1778; brał udział w powstaniu kościuszkowskim; za ks. warsz. adiutant ks. Józefa Poniatowskiego; odznaczył się 1809 pod Zamościem i Sandomierzem. Zabity 29. XI. 1830.

Potocki Tomasz, ekonomista i publicysta, członek Komitetu Towarzystwa Rolniczego w Król. Polskiem, * 1809, † 1861; pisywał jako Adam Krzysztopor; prace: „O urządzeniu stosunków rolniczych w Polsce“ (1858), „Poranki karlsbadzkie“ (1858) i in.

Potocki Wacław z Potoka, pisarz i poeta, * ok. 1625, † ok. 1696; uczestnik wojen z Kozakami, potem rolnik na Podgórzu Karpackim; napisał: „Poczet herbów“ (1696), „Argenida“ (1697), „Iovialitates“ (1747), „Syloret“ (1697), „Smutna przygoda i śmierć nadojnej Wirginii dziewicy rzymskiej“ (1777); poematy historyczne: „Wojna Chocimska“ (1860, wyd. jako utwór Andrzeja Lipskiego), „Mercurjusz nocny“ (1889), „Dwa nieznanne poemata: Zgoda, Do żalostnej Korony Polskiej po traktatach tureckich“ (1889).

Potoczek Jan, działacz społeczny i polityczny, * 1858; drobny rolnik; 1891—1907 i 1911—18 poseł do parlamentu wiedeńskiego, 1919 poseł na Sejm ustawodawczy; prezes stronnictwa katolicko-narodowego; wydawca tygodnika „Lud katolicki“.

Potok, połączenie kilku strug lub strumieni; w obszarach pustynnych powstają w porze deszczowej potoki czasowe.

Potok, w pow. krośnieńskim (woj. lwowski); kopalnia ropy, 104 otwory wiertnicze, produkcja roczna 884 cysterny.

Potok Złoty, m-ko w pow. buczackim (woj. tarnopolskie), 3.200 mieszk., ruiny zamku Potockich z XVII w.

Potomac, rz. we wschodniej części St. Zjedn. Am. Płn., wypływa w Alleghanach, płynie wazowem i, tworząc liczne wodospady, uchodzi do Atlantyku; długość 640 km.

Potomne komórki, ob. rozród.

Potop, według podania biblijnego wielki zalew ziemi, zesłany przez Boga za czasów Noego dla wyniszczenia grzesznego pokolenia ludzi; pod względem naukowym powódź, która skutkiem trzęsienia ziemi i cyklonu na zatoce perskiej, dotknęła nizinę Mezopotamii w dorzeczu Eufratu i Tygrysu.

Potosi, 1) stol. prow. P. w Boliwji (Am. Płd.), 29.800 mieszk.; dawniej obfite kopalnie srebra, obecnie porzucone; 2) ob. San Luis Potosi.

Potpourri, utwór muzyczny, w którym wiele różnych tematów ujętych jest w jedną całość.

Potrąca, drugi sprzęt siana w jednym roku z tej samej łąki.

Potrącenie czyli kompensacja, sposób wygaśnięcia zobowiązania, polegający na tem, że, gdy dwie osoby wzajemnie są dłużnikami jedna drugiej, oba długi umarzają się do najwyższej wspólnej wysokości. Np. A. jest dłużnikiem B. z pewnego tytułu do wysokości 200 złotych, a B. jest dłużnikiem A. do wysokości 100 złotych z innego tytułu. Wówczas oba długi umarzają się do 100 zł. i dług A. względem B. wynosi tylko 100 zł. Obrachunki pomiędzy wielkimi bankami uskutecznią się nie przez wpłaty gotówkowe, lecz drogą potrąceń, dokonywanych przez tzw. izby obrachunkowe (Clearinghouse).

Potrucie, pozgonne, w myślistwie: 1) krótki sygnał na trąbce, oznaczający uбиcie zwierzyny; 2) przyjęcie, urządzone z racji ubitej zwierzyny, gdzie pija jej „pozgonne“.

Potrząsk, samotrzask, klatka, której drzewiczki same natychmiast się zamykają, gdy ptak w nią wejdzie.

Potrzeba, w dawnej polszczyźnie wojna, wyprawa wojenna.

Potrzeszcz, *Emberiza schoeniclus*, ob. *Emberiza citrinella*.

Potsdam, ob. Poczdam.

Pott Parsival, lekarz angielski, * 1713, † 1788; wstąpił się opisem gruźlicy kręgow, zwanej od niego chorobą Potta (*malum Pottii*).

Potta choroba, ob. *malum Pottii*.

Potter Paulus, malarz holenderski, animalista, * 1625, † 1654; dzieła: „Przeładająca się krowa“ (Haga), „Spoczywające stado“ (1652, Drezno), „Konie przed oberżą“ (1647, Luwr), „Ferma“ (Ermitaż), „Pies“ (Ermitaż).

Pottsville, m. w stanie Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.), 21.800 mieszk.; kop. węgla i rudy żel.

Potus (lac.), nadużywanie alkoholu.

Potwarz, świadomie niesłuszne zarzucanie komuś czynów, niezgodnych z wymaganiami honoru.

Potworniak, teratoma, nowotwór mieszan, powstający w życiu płodowym, złożony z różnych tkanek rozmaitego pochodzenia genetycznego. Tkanki te układem swym przypominają budowę pewnych narządów ustroju (przewodu pokarmowego, skóry wraz z jej przydatkami, tzw. torbielami skórzastymi, układu nerwowego itp.); najczęściej umiejscawiają się w jajnikach, jądrach, okolicy krzyża, płucach.

Potworowski Gustaw, działacz społeczny, * 1800, † 1860; oficer z 1831; poseł na sejmy pruskie; 1848 prezes Komitetu Narodowego, prezes Ligi Polskiej w poznańskim.

Potwór, ob. monstrum, teratologia, teratogenja.

Potyczka albo **utarczka**, zbrojne starcie drobnych oddziałów, nie wywierające zasadniczego wpływu na przebieg działań wojennych.

Potylica, tylna część czaszki; potyliczna kość, *os occipitale*, kość zlewna wygięta, od zewnątrz płasko-wypukła; tworzy zamknięcie jamy czaszkowej od tyłu; od dołu zawiera wielki otwór (*foramen occipitale magnum*), łączący jamę czaszkową z kanałem kręgowym.

Potylcyn Aleksiej, chemik rosyjski, * 1845, † 1905; 1881-83 profesor chemii w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego (Puławy), 1883-1895 na uniwersytecie warszawskim, 1895-1900 dyrektor Inst. Gosp. Wiejskiego. Prace o powinowactwie chemicznym, roztworach i termochemii.

Potylcz, m-ko w pow. rawskim (woj. lwowski), 3.400 mieszk.; kop. węgla brunatnego.

Potylczny miesiąc, ob. epicranium.

Poughkeepsie, m. w stanie N. Jorku (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. Hudson, 35.000 mieszk. (1.500 Polaków).

Pouillet Claude, fizyk francuski, * 1791, † 1868; wydał doskonałe podręczniki fizyki i meteorologii.

Pour le mérite (franc.), za zasługę; order pruski, wprowadzony 1740, zniesiony 1919.

Pour le roi de Prusse (franc.), dosłownie „dla króla pruskiego“; w przenośni trud, poniesiony dla cudzej korzyści.

Pour passer le temps (franc.), dla przepędzenia czasu.

Pourbus Frans Młodszy, syn Fransa starszego, malarz flamandzki, * 1570, † 1622; portrecista. Z prac: „Portret Henryka IV“ (Luwr), „Portret Marji Medici“ (1610, tamże), „Portret Anny Austriackiej“ (Prado i kol. Rothau'a).

Pourbus Frans Starszy, malarz flamandzki, * 1545, † 1581; ważniejsze dzieła: „Chrystus wśród doktorów“ (Gandawa), „Portret mężczyzny“ (Wiedeń), „Portret“ (Bruksela), „Mężczyzna z kielichem“ (1575, Brunświk).

Pourbus Pieter, malarz flamandzki, * ok. 1510, † 1584; malował przeważnie obrazy religijne. Z prac: „Sąd ostateczny“ (Brugge, muz.), „Portret Jana Van der Gheenste“ (Bruksela), „Adrian de Buck“ (Brugge).

Pourparler (franc.), układy, rokowania, porozumiewanie się.

Pourpoint (franc.), kaftan męski, do pasa sięgający, noszony we Francji od XIII do XVII wieku.

Pourtalès Friedrich hr., dyplomata niemiecki, * 1853; 1907-14 ambasador w Petersburgu; ogłosił: „Am Scheidewege zwischen Krieg und Frieden“ (1919).

Poussin Nicolas, malarz francuski, * 1594, † 1665; twórca francuskiej szkoły klasycznej monumentalnego malarstwa. Dzieła: „Pasterze arkadyjscy“ (Luwr), „Polifem“ (Ermitaż), „Cztery pory roku“ (1664, Luwr), „Apollo i Dafnis“ (Luwr) i in.

Povoa de Varzim, m. port. w prow. Minho (Portugalia), 12.600 mieszk.; kąpiele morskie.

Powaga rzeczy osądzonej, ob. wyrok.

Powalski Jan, ob. Nitschowa Aniela.

Powała, 1) strop drewniany, pułap, sufit; 2) glina ubita na pułapie, aby w izbie było ciepło.

Powązki, dzielnica m. Warszawy w płn.-zach. części; główny cmentarz i obóz wojskowy.

Powelit, minerał, molibdenian wapnia, $CaMoO_4$; tetragonalny; barwy zielonkawej.

Powiat, jednostka w podziale administracyjno-terytorjalnym państwa; ob. Polski ustroj administracyjny.

Powidła, 1) rodzaj konfitur ze śliwek; 2) ob. *electuarium*.

Powidok, ob. następne czucia (wrażenia) zmysłowe.

Powidok pozytywny, ob. następne czucia (wrażenia) zmysłowe.

Powidoki dopełniające, czucia barw dopełniających, powstające bez udziału bodźca zewnętrznego, jako skutek uprzedniego podrażnienia siatkówki. Ob. następne czucia (wrażenia) zmysłowe.

Powidz, m. w pow. wtkowskim (woj. poznański), 1.250 mieszk.

Powidzkie jezioro, jezioro w pow. wtkowskim (woj. poznański), największe jez. po Gopie w Wielkopolsce, 12 km², 40 m. głęb.

Powieki, ob. *palpebrae*.

Powieki kurcz, ob. *blepharospasmus*.

Powieki opadnięte, ob. *ptosis*.

Powierzchnia bryły, ob. bryły. Pow. boczna i całkowita graniastosłupa, ostrosłupa, stożka, walca, ob. graniastosłupa itd. W geometrii analitycznej; zbiór punktów, których współrzędne czynią zadość jednemu równaniu o trzech niewiadomych; równanie to — równanie pow. Niekiedy powierzchnia tyleż co miara powierzchni, np. pow. kuli: $4\pi r^2$, gdzie r — długość promienia, zaś π — ob. okrąg.

Powierzchnia obrotowa, ob. obrotowy ruch ciała.

Powieszenie, rodzaj śmierci gwałtownej, spowodowany przez ucisk pętli na szyjne narządy oddechowe, o ile siła, zaciskająca pętlę, jest ciężar zwisającego ciała. Powody śmierci przy p.: 1) zniesienie dostępu powietrza do płuc; 2) ucisk na naczynia krwionośne i nerwy szyi. Utrata przytomności następuje prawie natychmiastowo (po 5-ciu sekundach).

Powieść, dłuższe opowiadanie prozą o jednej akcji głównej i dokładnie zakreślonych jej konturach, lub o szeregu akcji, epizodów i postaci pobocznych, stanowiących tło; w XIX w. najpopularniejsza forma pisarska. P. może być: historyczna, współczesna, fantastyczna, egzotyczna, sensacyjna, komiczna, z tezą naukową, społeczną itd.

Powietrza skład chemiczny. Suche powietrze zawiera następujące składniki o wartości stałej:

Azot	78,00%
Tlen	20,99
Argon	0,94
Dwutlenek węgla	0,03
Wodór	0,01
Neon	0,0012
Hel	0,0004
Krypton	0,000005
Ksenon	0,0000006

Oprócz tego w p. znajdują się składniki o ilości zmiennej, np.: para wodna, azotan amonu, siarkowodor itd.

Powietrze albo **atmosfera**, powłoka z mieszaniny gazów, otaczająca kulę ziemską; c. wł. 0,00129; ob. **atmosfera**.

Powietrze ciekłe pierwsi otrzymali Olszewski i Wróblewski w Krakowie w 1883; p. c.

wrze przy normalnem ciśnieniu przy -191°C. ; c. wł. = 0,995. Obecnie otrzymuje się p. c. za pomocą maszyny Lindego.

Powietrze morowe, mór, ob. d. ż. u. m. a.

Powietrzna kąpiel, zabieg przyrodoleczniczy, polegający na używaniu przez większą część doby (w ciepłej porze roku) jaknajprzewietniejszego odzienia, i na ćwiczeniach na otwartem powietrzu bez odzieży w celu hartowania się.

Powietrzne drogi, ob. oddechowe drogi.

Powietrzne korzenie, ob. radix.

Powietrzne poduszki, poduszki gumowe, wypełnione powietrzem, używane w celu zapobiegania odleżynom.

Powietrzny termometr, ob. termometr.

Powiększające szkło, ob. soczewka.

Powiększające zwierciadło, ob. zwierciadło.

Powiększenie lunety, ob. powiększenie mikroskopu prostego.

Powiększenie mikroskopu prostego (lupy), stosunek kąta widzenia obrazu do kąta widzenia, pod którym widzielibyśmy przedmiot, gdyby był na tej samej odległości, co obraz. P. to jest tem większe, im mniejsza jest odległość ogniskowa soczewki i im bliżej niej umieścimy oko. P. mikroskopu złożonego równo jest iloczynowi z powiększeń obiektywu i okularu. P. lunety nazywa się stosunek kąta widzenia obrazu do kąta widzenia przedmiotu, oglądanego gołym okiem; stosunek ten równy jest stosunkowi odległości ogniskowej obiektywu do odległości ogniskowej okularu.

Powiększenie mikroskopu złożonego, ob. powiększenie mikroskopu prostego.

Powięź, fascia, cieńsza lub grubsza warstwa tkanki łącznej włóknistej, otaczająca poszczególne mięśnie lub całe grupy mięśniowe.

Powinowactwo, związek, zachodzący między jednym małżonkiem a krewnymi drugiego małżonka. Krewni jednego małżonka są z drugim małżonkiem w takim samym stopniu i linii spowinowaceni, jak z tamtym spokrewnieni. Ustalenie stopnia powinowactwa odgrywa rolę w prawie małżeńskim, jako przeszkoda do zawarcia związku małżeńskiego (ob. impedimenta), oraz w prawie procesowem (ekscępcje co do badania świadków, spowinowaconych ze stroną).

Powinowactwo (łac. affinitas), termin geometryczny, wprowadzony przez Eulera (1748) dla oznaczenia tych przekształceń jednokreślnych (ob. homografia), w których zachowana zostaje równoległość prostych.

Powinowactwo chemiczne, zdolność pierwiastków chemiczn. do łączenia się w związki. Ten sam pierwiastek może mieć większe p. ch. do jednego pierwiastka, niż do innego.

Powodowa skarga, ob. powództwo.

Powodowski Hieronim ks., teolog i kanonista, * 1543, † 1613; kanonik krakowski, sekretarz królewski; pisał katechizmy i ka-

zania przeciwko różnowiercom, które zjednały mu miano „Młota kacerczów“.

Powojnik, ob. Clematis.

Powojowate, ob. Convolvulaceae.

Powonienia narząd i wrażenia (czucia). Właściwym narządem jest mała część błony śluzowej o barwie brunatno-żółtawej, wyścielająca najwyższą ściankę muszli nosowej i znajdującą się w możliwie wielkiej odległości od otworów w nosie. Zawiera komórki węchowe i tam też kończy się nerw węchowy. Przez wdychanie powietrza nosem, cząstki substancji woniejącej drażnią ową błonę śluzową. Bódcami węchowymi są minimalne cząsteczki substancji woniejącej, znajdujące się w stanie gazowym, które się od niej odrywają i wraz z powietrzem dostają się do narządu. Zmysł p. nie jest zmysłem na odległość, jak wzrok i słuch, lecz zmysłem na kontakt bezpośredni. Nie wszystkie czucia zmysłowe, które zazwyczaj przypisujemy p., należą do czuć węchowych. Zapachy ostre, klujące, palące (amoniak, chlor, kamfora) są czuciami dotykowemi; odpowiednie substancje drażnią nerw trójdzielny (trigeminus). Do dziedziny smaku należą tzw. zapachy smakujące, np. słodki zapach chloroformu, gorzki — eteru, kwaśny — kwasu siarkowego itp. Po znieczuleniu zmysłu smaku giną owe „zapachy“. Liczba właściwych czuć węchowych jest niezmiernie wielka. Zapachy do siebie podobne, zlewając się, tworzą większą jednolitość niż zapachy niepodobne. Odpowiedni dobór substancji woniejących może wywołać wrażenie zapachu zupełnie prostego i nowego, np. zapach heliotropu otrzymać można z odpowiedniej kombinacji wanilii, róż, kwiatu pomarańczowego, ambrozji i migdałów. Niektóre zapachy zmieszane unicestwiają się wzajemnie (np. kauczuk i wosk). Jest to tzw. kompensacja zapachów. O ile przez pewien przeciąg czasu wdychamy tę samą substancję woniejącą, to wrażliwość nasza na dany zapach słabnie coraz bardziej, aż wreszcie wrażenie węchowe zanika. Jest to tzw. adaptacja węchowa. Rola biologiczna zmysłu p. polega na tem, że umożliwia nam wypróbowywanie powietrza, jakie wdychamy, i unikanie w ten sposób zatrucia gazami; służy on również (szczególnie u zwierząt) do wypróbowywania pokarmów. U człowieka ważną jego rolą biologiczną jest pobudzanie apetytu. Wartość poznawcza czuć węchowych jest bardzo mała, to też zazwyczaj zalicza się zmysł p. do zmysłów niższych. Teorii fizjologicznej czuć węchowych nie posiadamy. Wrażliwość węchową mierzymy olfaktometrem.

Powód, ob. powództwo.

Powództwo czyli skarga powodowa, podanie, wniesione do sądu w sprawie cywilnej. Przedmiotem powództwa jest bądź żądanie zasądzenia pewnej kwoty, bądź wykonania przyjętego zobowiązania lub ustalenia pewnego stosunku prawnego. Osoba, wnosząca powództwo, zwie się powodem; osoba, przeciwko której powództwo jest skierowane — pozwany.

Powództwo cywilne w sprawie karnej, ob. proces karny.

Powój, ob. Convolvulaceae.

Powstania, walki ludów o niepodległość polityczną i wolność narodową. Ważniejsze powstania narodu polskiego były następujące: 1) powstanie Kościuszkowskie 1794 (ob. Kościuszko); 2) powstanie listopadowe 1830 i 1831; 3) powstanie galicyjskie 1846; 4) rewolucja 1848; 5) powstanie styczniowe 1863. Ob. walki Polski o niepodległość.

Powstanie Państwa Polskiego (odzyskanie niepodległości). Restytucja państwowości polskiej obejmuje trzy procesy: 1) emancypację dzielnic polskich z pod władzy zaborcy; 2) unifikację dzielnic w jeden organizm państwowy i 3) uznanie międzynarodowe granic Państwa Polskiego. I. Królestwo Kongresowe. Za datę ostatecznego oswoobodzenia Królestwa Kongresowego z pod władzy okupantów przyjęć należy dzień 11 listopada 1918 (ob. okupacja Królestwa Kongresowego, Rada Stanu podczas okupacji, Rada Regencyjna). II. Galicja. W związku z rozpadaniem się monarchii austriacko-węgierskiej, posłowie polscy do parlamentu wiedeńskiego na zwołaniu, odbytem w Krakowie 31 października 1918 powołał do życia Polską Komisję Likwidacyjną. Komisja ta faktycznie objęła władzę w Krakowie 3. XI. 1918. a w ciągu następných dni w pozostałych miejscowościach Galicji Zachodniej; wskutek rewolty ukraińskiej władza jej nie rozciągała się na Galicję Wschodnią. We Lwowie w pierwszych dniach listopada 1918 powstał Tymczasowy Komitet Rządzący. Po pertraktacjach rządu warszawskiego z kierownikami stronnictw politycznych Galicji, 10. I. 1919 dokonany został pierwszy akt unifikacyjny przez powołanie do życia Komisji Rządzącej dla Galicji, Śląska Cieszyńskiego oraz Górnej Orawy i Spisza. Komisja, złożona z 48 przedstawicieli kraju, była organem rządu centralnego. Władza jej miała charakter ustawodawczy i kontrolujący. Na czele władzy wykonawczej stał wybrany przez Komisję wydział wykonawczy pod przewodnictwem Komisarza Generalnego. Sprawy polityki zagranicznej i dowództwa wojskowego oraz administracji wojskowej wyjęte zostały z pod kompetencji Komisji. Poszczególne działy administracji miały stopniowo przechodzić pod bezpośredni zarząd rządu centralnego. Komisja Rządząca działała niedługo i zadania, zakreślone w statucie, nie wykonała. Na jej miejsce 7. III. 1919 powołany został Generalny Delegat Rządu, który posiadał dwojaki zakres działania: 1) w dziedzinie administracji politycznej przekazano mu uprawnienia, które przysługiwały dawniej namiestnikowi Galicji i 2) ogólne kierownictwo oraz kontrolę nieprzejętych przez rząd centralny działów administracji. Ustawą z 30. I. 1920 został zniesiony Sejm byłego Królestwa Galicji i Lodomeryi oraz W. Ks. Krakowskiego i Wydział Krajowy, którego kompetencje do czasu zaprowadzenia jednolitej organizacji samorządu przeszły na Tymczasowy Wydział Samorzą-

dowy. Ustawą z 3. XII. 1920 zaprowadzony został w Galicji ustrój wojewódzki i tem samem zniesiono urząd Delegata Rządowego. III. Śląsk Cieszyński. W momencie rozpadania się monarchii habsburskiej, na Śląsku Cieszyńskim powstała Rada Naczelna Księstwa Cieszyńskiego (30. X. 1918). Rada ta powołała do życia tymcz. rząd krajowy w Bielsku o kompetencji dotychczasowego rządu krajowego w Opawie. Po inwazji czeskiej w styczniu 1919, na Śląsku Cieszyńskim przeprowadzona została tymczasowa linja demarkacyjna między obszarem polskim i czeskim na mocy umowy z 3. II. 1919. Następnie zdecydowano przeprowadzić plebiscyt, i w związku z tem na całym spornym obszarze objęła Międzysojusznica Komisja Plebiscytowa. Do plebiscytu nie doszło, i granica polsko-czeska wytknięta została decyzją konferencji ambasadorów z 28. VII. 1920, poczem Komisja Międzysojusznica złożyła swą władzę w ręce przedstawicieli odnośnych rządów. IV. Zabor pruski. Pod wpływem wypadków w Niemczech posłowie polscy do parlamentu niemieckiego i sejmu pruskiego utworzyli Komitet, który początkowo współdziałał z radami żołnierskimi. Rady żołnierskie, utworzone po wybuchu rewolucji, stanęły na stanowisku zgody z ludnością polską i nie przeszkadzały jej w sprawach stanowienia o sobie, licząc się z utratą Poznańskiego na rzecz Państwa Polskiego. Na dzień 3 grudnia 1918 zwołany został sejm dzielnicowy, powstały z wyborów powszechnych całej ludności polskiej, poczynając od 20 roku życia. Sejm ten wyłonił Naczelną Radę Ludową i Komisarjat Ludowy, oraz przystąpił do energicznego organizowania społeczeństwa. Dalsze wypadki polityczne rozszerzyły zadania organizacji społeczno-politycznej, jaką początkowo była Naczelna Rada Ludowa, albowiem wskutek starcia pomiędzy strażą, która powołana została w międzyczasie do życia, a radami żołnierskimi, doszło do rozbrojenia wojsk niemieckich i objęcia faktycznej władzy (27. XII. 1918) z początku w Poznaniu, a stopniowo i w innych miejscowościach. W ten sposób Naczelna Rada Ludowa stała się faktycznym rządem dzielnicowym na obszarze, stanowiącym w obecnej chwili pokaźną część województwa poznańskiego. Ruch emancypacyjny chwilowo nie objął Pomorza i Śląska Górnego. Po ratyfikacji traktatu wersalskiego przystąpiono do zorganizowania dwóch województw: poznańskiego i pomorskiego, a cały odzyskany obszar zajęty został przez wojska polskie w styczniu 1920. Niezależnie od władz wojewódzkich (ust. z dn. 1. VIII. 1919) powstało Ministerstwo byłej dzielnicy pruskiej. Minister byłej dzielnicy pruskiej otrzymał rozległą władzę w zakresie administracji. Władza rozciągała się początkowo na wszystkie dziedziny, z wyjątkiem spraw zagranicznych, wojskowości i celnictwa. Główne zadanie ministerstwa polegało na przygotowaniu stopniowego przejmowania poszczególnych agend administracji pod bezpośredni zarząd władzy centralnej. Organizacja ministerstwa byłej dzielnicy pru-

skiej została tak skonstruowana, że poszczególne departamenty odpowiadały właściwym ministerstwom warszawskim, do których, w miarę przechodzenia administracji, były wcielane. Ostateczna likwidacja ministerstwa b. dziel. pruskiej nastąpiła w pierwszej połowie 1922. V. Ziemię Wschodnią, Ziemię, położone na wschód od 5 województw Kongresówki i okręgu białostockiego, stanowiły przedmiot dwuletniej wojny z Rosją sowiecką. Na ziemiach tych jeszcze w czasie trwania działań wojennych zorganizowano zarząd cywilny, działający na podstawie przyjętych norm prawa międzynarodowego o okupacji. Zarząd ten początkowo nosił nazwę Zarządu Cywilnego Ziemi Wschodnich, z Komisarzem Generalnym na czele, następnie wyodrębniono z niego Zarząd Cywilny Ziemi Wołyń i Fron'tu Podolskiego, a wreszcie w 1920 utworzono jednolitą administrację, nazwaną Tymczasowym Zarządem Terenów Przyfrontowych i Etapowych. Stan ten przetrwał do ratyfikacji traktatu preliminaryjnego, podpisanego w Rydze. W związku z ratyfikacją tego traktatu i po wydaniu ustawy z dn. 4. II. 1921 o uregulowaniu stosunków prawnych na Ziemiach Wschodnich, utworzono 3 województwa. Okrąg wileński stanowiąc przejściowo tzw. Litwę Środkową i wcielony został do Państwa Polskiego dopiero w 1922. Proces uznawania granic Państwa Polskiego przechodził następujące etapy: 1) oświadczenie Rady Najwyższej z d. 8. XII. 1919, ustanawiające tzw. linię Curzona (pięć województw Kongresówki + okręg białostocki, jako tymczasową granicę Państwa Polskiego); 2) 10. I. 1920 wymiana dokumentów ratyfikacyjnych traktatu wersalskiego i objęcie władzy nad Pomorzem i Poznańskiem; 3) uchwała konferencji ambasadorów z dn. 28. VI. 1920 o przyznaniu Polsce części Śląska Cieszyńskiego; 4) dn. 12. i 15. VIII. 1920 przyznanie Polsce części Warmii i okręgu mazurskiego; 5) 2. XI. 1920 ratyfikacja traktatu ryskiego i wcielenie do Państwa Polskiego Ziemi Wschodnich; 6) 20. X. 1921 przyznanie Polsce części Górnego Śląska; 7) uchwała konferencji ambasadorów z dn. 15. III. 1923, uznająca wschodnią granicę Państwa Polskiego; 8) zniesienie pasa neutralnego polsko-litewskiego i wyznaczenie przez konferencję ambasadorów linii granicznej, nieuznanej dotychczas przez Litwę.

Powszechnie głosowanie, ob. prawo wyborcze.

Powszechny Kościół, nazwa Kościoła, jako ustanowionego przez Chrystusa dla wszystkich narodów, w przeciwieństwie do tzw. Kościołów narodowych.

Powszechny sobór, ob. sobory.

Powszechny Związek Poczty (Union postale universelle) założony został 1878 na miejsce powstałego 1874 Ogólnego Związku pocztowego (Union générale des postes). Należą do niego niemal wszystkie państwa cywilizowane. Siedziba w Bernie. Prawa P. Z. P. podlegają stopniowym zmianom drogą coraz to nowych konwencji zbiorowych państw, do

niego należących; ostatnia konwencja podpisana była w Madrycie 1920.

Poynter Edward sir, malarz angielski. * 1836, † 1919; od 1896 prezes Akademii w Londynie, przez długie lata najmodniejszy portrecista towarzystwa londyńskiego.

Poza (franc.), postawa, mina.

Pozajelitowy, ob. parenteralny.

Pozaotrzewne narządy, ob. peritoneum.

Pozaumysłowy, będący poza granicami świadomości, nie będący jej treścią, mający być od świadomości niezależny i samodzielny.

Pozdrowienie Anielskie, modlitwa, składająca się z trzech części: 1) słów Archanioła Gabriela, 2) słów św. Elżbiety i 3) modlitwy Kościoła.

Pozer (franc.), człowiek udający, chcący zwrócić na siebie uwagę.

Pozew, akt sądowy, wzywający urządzenie pozwanego na sprawę w oznaczonym terminie.

Pozgonne, ob. potrupie.

Poziom magnetyczny, ob. magnetyczne pole.

Poziom morza (niwelacyjny), średnia wysokość zwierciadła wody morza lub oceanu, zbędna przez dokładne pomiary wahań zwierciadła na wybrzeżu. Poziomy mórz zależą od kształtu globu ziemskiego, siły ciężkości, siły odśrodkowej, prądów itp. i różnią się między sobą; m. Śródziemne jest wyższe od m. Północnego o 76 cm., m. Północne pod Amsterdamem od Bałtyku pod Gdańskiem o 1,55 m. Średnią arytmetyczną obserwacji zapomocą wodowskazów morskich przyjmuje się za stałą, porównawczy poziom dla określenia położenia pionowego punktów w danym kraju, tj. ich wysokości bezwzględnej. Wynika z tego, że, zależnie od różnych poziomów morza, mapy topograficzne różnych państw posiadają odmienne punkty wysokości. Polska nie ma dotąd ustalonego punktu zerowego poziomu Bałtyku. Najbliższy wodowskaz morski znajduje się w Nowym Porcie w W. M. Gdańsku.

Poziom wodonośny, warstwa wody na podłożu nieprzepuszczalnym w skałach krasowych, znajdująca się poniżej wody zaskórnej w warstwach wyższych.

Poziomica, linia krzywa, zaznaczająca na mapie punkty, położone na tej samej wysokości n. p. m.

Poziomka pospolita, ob. *Fragaria vesca*.

Poziomnica, to samo co libela (ob.).

Poznania teoria, podstawowy dział filozofii teoretycznej, którego zadaniem jest ustalenie istoty nauki oraz poznania naukowego, jego pochodzenia, warunków jego powszechności i ważności, jego przedmiotu, możliwości i granic. Co się tyczy zagadnienia istoty oraz pochodzenia poznania, to rozróżnić można w teorii poznania następujące zasadnicze kierunki: 1) racjonalizm, według którego źródłem p. jest myślenie, samo zaś poznanie jest niezależne od doświadczenia. Wybitnymi przedstawicielami tego kierunku są: Płaton, Descartes, Leibniz i in.; 2) empi-

ryzm, według którego źródłem poznania jest doświadczenie, i niema poznania, niezależnego od doświadczenia. Wybitnymi przedstawicielami tego kierunku są: Locke, Hume, J. S. Mill i in.; 3) sensualizm, według którego jedynym źródłem poznania są zmysły, właściwie wrażenia zmysłowe (Condillac); 4) krytycyzm w ścisłym znaczeniu tego słowa, taki, jak go rozwinął Kant (ob. krytycyzm). Co się tyczy zagadnienia ważności i powszechności poznania, to rozróżnić można kierunki następujące: 1) krytycyzm kantowski, według którego sądy naukowe posiadają ważność i powszechność jedynie w granicach doświadczenia; 2) sceptycyzm, według którego powszechna ważność poznania podawana jest w wątpliwość (Pyrrhon, Montaigne, Charron, Bayle); 3) relatywizm, według którego poznanie jest względne i zależne od podmiotu poznającego (Protagoras i sofisci); 4) pragmatyzm, według którego ważność i powszechność poznania polega jedynie na jego wartości biologicznej i pożytku praktycznym (Peirce, Schiller, James). Zewzględnia przedmiot i granice poznania rozróżnić można kierunki następujące: 1) naiwny realizm, według którego świat jest taki, jaki się nam przedstawia w poznaniu zmysłowym; 2) krytyczny realizm, według którego istnieje niezależny od podmiotu świat, który nauka poznaje dzięki myślowemu opracowaniu doświadczenia (Wundt, Külpe); 3) solipsyzm, według którego świat dany jest jednostce poznającej wyłącznie, jako jej treść psychiczna, tak, że nie można dowieść ani istnienia świata niezależnego od jednostki, ani też istnienia realnego innych jednostek (Schuppe, Schubert-Soldern); 4) idealizm transcendentálny, którego twórcą i głównym przedstawicielem jest Kant: nie fakty, dane w postrzeżeniu, wyznaczają poznanie, lecz odwrotnie, poznanie wyznacza to, co ma być uznane za fakt. Warunki aprioryczne możliwego doświadczenia są warunkami możliwości przedmiotów doświadczenia; 5) fenomenalizm, według którego przedmiotem poznania nie jest byt sam w sobie, który jest niepoznawalny, lecz jedynie zjawiska (Kant i nowokantystyści); 6) pozytywizm, według którego przedmiotem poznania jest jedynie to, co jest dane w doświadczeniu, wszelkie zaś spekulacje, dotyczące istnienia świata transcendentálnego, są nienaukowe (Hume, Mill, Auguste Comte, Laas i in.). Niektóre z tych kierunków mają wiele wspólności, np. empiryzm ma dużo wspólnego z fenomenalizmem i pozytywizmem.

Poznanie, 1) jedna z trzech klas zjawisk duchowych, dzięki którym dane nam są przedmioty wogóle, a przedmioty świata zewnętrznego w szczególności. W tem znaczeniu przeciwstawiamy zjawiska poznawcze, jako noszące charakter przedmiotowy, zjawiskom uczuciowym, noszącym charakter subiektywny stanów. Do tak pojętego p. należą więc po-

strzeżenia, wyobrażenia, pojęcia, sądy, pierwiastki czuciowe (wrażeniowe) i wyobrażeniowe oraz takie procesy, jak kojarzenie, odtwarzanie, odpoznanie, fantazjowanie, przypominanie, porównywanie, myślenie itp.; 2) p. w znaczeniu „odpoznanie”, jako świadomość tego, że przedmiot, napotykanym w danej chwili, jest identyczny z przedmiotem, napotykanym poprzednio, np. gdy „poznaję” w człowieku, przechodzącym ulicą, swego przyjaciela; 3) p. w znaczeniu ujęcia myślowo-pojęciowego świata realnego, oraz obiektywnego odwzorowania go w sądach naukowych, roszcujących sobie pretensję do powszechności, jako prawdziwych (p. naukowe); 4) treść zdania, zawierającego w naszem przeświadczeniu prawdziwą myśl, zgodną z rzeczywistością (w przeciwieństwie do błędu, będącego zaprzeczeniem).

Poznań, m. pow. i woj. nad rz. Wartą, jedno z najstarszych miast w Polsce, 184.800 mieszk.; (stan z 31. I. 1925); wiele zabytków z dawnych czasów: tzw. gródek Przemysława z ruinami dawnego zamku, katedra ze złotą kaplicą, barokowy kościół, ratusz z XVI w.; z budowli nowszych, wzniesionych pod zaborem pruskim: zamek w stylu romańskim, uniwersytet, teatr, Muzeum Wielkopolskie, muzeum im. Mielżyńskich; pięknie zabudowane przedmieścia, liczne instytucje naukowe i społeczne; fabr. wagonów, maszyn roln., odlewnie żelaza i stali, fabr. tytoniu, zapalek; woj. poznańskie 26.603 km², 1.974.000 mieszk.; 37 powiatów, 118 miast, 3.033 szkół powszechn., 53 szkół średn. P. w X w. był stolicą państwa Mieszka I i pierwszego biskupa w Polsce, w stuleciach następnich stolica księstwa dzielnicowego wielkopolskiego (łącznie z Kaliszem i Gnieznem), w XIII w. ks. poznańskiego (do 1925), następnie stol. województwa. Zajęty przez Prusy 1793, oswobodzony 1918 (grudzień). Jako miasto, lokowany na prawie niemieckim, 1252.

Poznańskie ily, ily tłuste, barwy siwej, jasno-czerwono, zielono lub fioletowo upstrzone. Przypisuje się im wiek plioceński. Wyróżniają się zupełnym brakiem wszelkich resztek roślinnych i zwierzęcych. Powszechnie są w poznańskim, gdzie tworzą jego najwyższe wyniosłości.

Poznańskie obserwatorium, założone 1922; główne narzędzie: refraktor Steinheila o średnicy 162 mm., oraz narzędzia mniejsze. Zakres prac: planetoidy i astronomia teoretyczna.

Poznańskie Wielkie Księstwo, część Rzeczypospolitej Polskiej, która w 1815 weszła w skład Prus. Początkowo na czele Wielkiego Księstwa Poznańskiego stał namiestnik króla pruskiego (Antoni ks. Radziwiłł); 1823 nastąpiło uwłaszczenie chłopów; 1824 zebrał się pierwszy sejm krajowy, następnie 1830 i 1837; od 1832, po skasowaniu namiestnictwa, prezesem został Flotwell, który rozpoczął germanizację W. Ks.; 1848 wybuchła rewolucja pod dow. L. Mierosławskiego; wojska powstańcze, pobite zapomocą podstępem, rozproszyły się. Od 1861 prześladowanie języka polskiego, zwiększone w okresie „Kulturkampfu”.

W 1886 utworzono komisję kolonizacyjną, która do 1912 nabyła ok. 420.000 ha ziemi. W 1901 wytoczono słynny proces wrzesiński w sprawie bicia przez nauczycieli dzieci, nie chcących uczyć się religii po niemiecku. W grudniu 1918 wybuchło powstanie, które doprowadziło do wyparcia Niemców; traktat wersalski przyłączył całe niemal W. Ks. do Rzpltej Polskiej.

Pozorna śmierć, stan, w którym wszystkie czynności życiowe zredukowane są do minimum (czynność serca, oddech i czucie prawie zniesione, temperatura ciała równa się temperaturze otoczenia); zdarza się przy utonięciu, zmarznięciu, zacinaniu itp. Odpowiedni ratunek (oddech sztuczny, środki wzmacniające działalność serca) może przywrócić do życia człowieka, będącego w stanie śmierci pozornej.

Pozostałość magnetyczna, ob. histereza.

Pozowanie, służenie za model malarzowi lub rzeźbiarzowi; również służenie za przedmiot fotografowany.

Pozosony, ob. Bratislava.

Pozwany, ob. powództwo, proces cywilny.

Pozycja (astr.), położenie gwiazdy na niebie; pozycyiny kąt, kąt pomiędzy wielkim kołem na niebie, przechodzącym przez dwa dane punkty, a kołem deklinacji jednego z tych punktów.

Pozycja, w nowoczesnym znaczeniu szereg umocnionych stanowisk, tworzących pewien kompleks obronny. P. składa się zazwyczaj z kilku linii umocnień, rozłożonych wgłęb i stanowiących same w sobie łańcuch, dostosowanych do terenu i wzajemnie ostrzeliwujących się ośrodków lub punktów oporu. Część p., na której zamierzamy stawiać zasadniczy opór, nazywa się p. głównego oporu. W dawniejszym znaczeniu p. oznaczała wogóle stanowisko; stąd zajęcie przez baterję stanowiska nazywano jej wyjazdem na pozycję.

Pozycyjna wojna, ob. wojna pozycyjna.

Pozytyw, obraz fotograficzny, odbity z negatywu, na którym światła i cienie odpowiadają światłom i cieniom przedmiotu fotografowanego. P. odbija się zwykle na papierze światłoczułym, poczem utrwała się. P., odbity na szkle przezroczystym, nazywa się diapozytywem.

Pozytywa, ob. manual.

Pozytywista, zwolennik pozytywizmu.

Pozytywizm, kierunek filozoficzny, którego początki sięgają XVIII w. (Dawid Hume), a nawet XVII wieku (Francis Bacon), rozwinięty i ugruntowany przez filozofa francuskiego, Augusta Comte'a, wytwór filozofii angielskiej i francuskiej. Według pozytywizmu, filozofia i wogóle wszelka nauka winna ograniczyć się wyłącznie do tego, co jest „pozytywne”, tj. do tego, co jest dane w doświadczeniu, poza które nie wolno jej wychodzić pod groźbą utracenia charakteru naukowego; religia i spekulacja metafizyczna nie mają racji bytu. Nienaukowe są pytania o ostateczną przyczynę świata i o jego cel ostateczny. Zadaniem nauki jest

wykrywanie prawidłowości świata zjawisk w postaci praw przyrody. Poznanie ich daje człowiekowi możliwość wpływania na bieg zjawisk i wyzyskania ich w celu racjonalnego kształtowania życia (savoir pour prévoir) na podstawie przewidywania. P. jest według Comte'a ostatnią fazą rozwoju ludzkości, której fazami pierwszymi były: teologiczna i metafizyczna. P. jest kierunkiem wybitnie anty-metafizycznym. Filozofia ogranicza się dłań do teorii nauki i teorii poznania z jednej strony, do systematyzowania wyników nauk poszczególnych — z drugiej. U Comte'a p. posiada wyraźną tendencję do regulowania życia społecznego przez wpływanie nań. Wybitnymi przedstawicielami p. w Anglii byli J. S. Mill i Herbert Spencer, w Niemczech bliskimi p. są neokantyści, jako przeciwnicy metafizyki (E. Laas i E. Mach). P. odbił się również głośnie echem w Polsce, szczególnie w Warszawie, jako reakcja przeciw romantyzmowi, pod wpływem klęski powstania 1863. Wyraził się on w hasła tzw. pracy organicznej. Do jego zwolenników należeli: Krupiński, Dygasiński, Świętochowski i in. Pokrewną p. była również filozofia Ad. Mahrburga, wyraźnie anty-metafizyczna.

Pozytywka, rodzaj małej katarynki, samogrającej za nakręceniem, umieszczonej w pudełkach albo w zegarach.

Pozytywny, dodatni, twierdzący, potwierdzający.

Pozytywny ruch wybrzeża, podnoszenie się poziomu morza, wskutek czego ląd zostaje zalany.

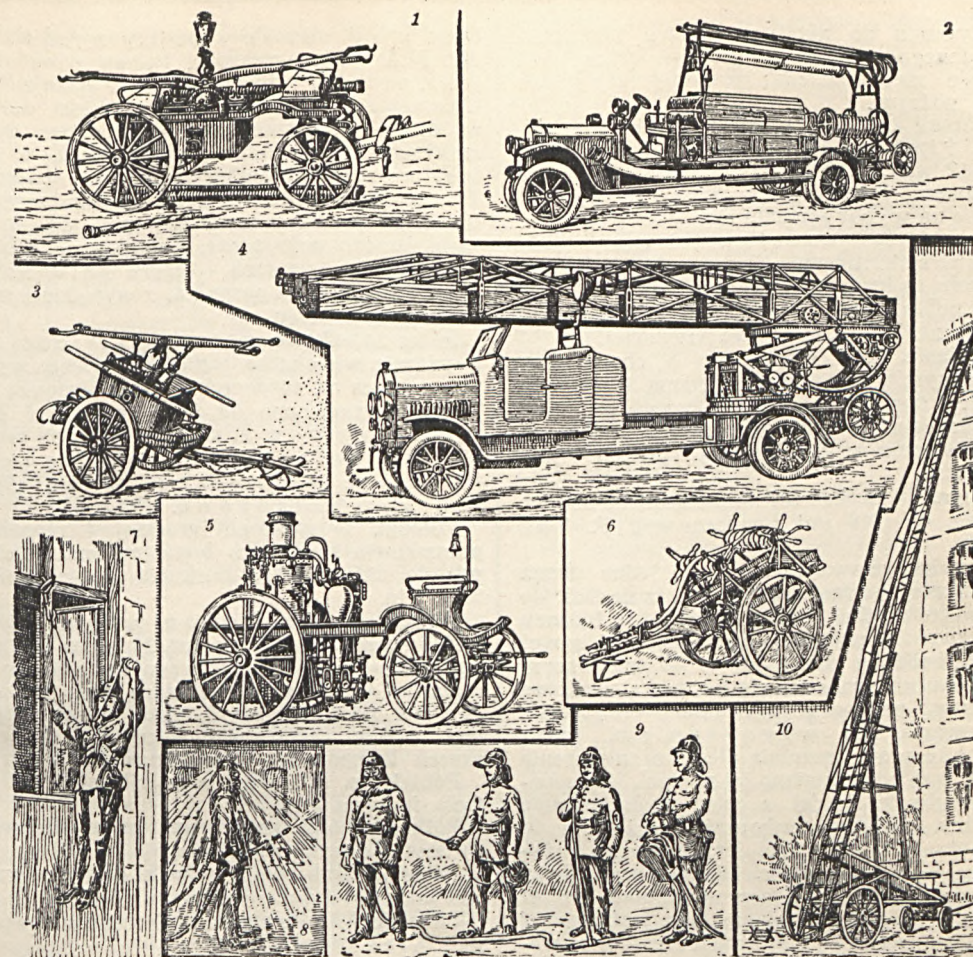
Pozzo Andrea d. l. ksiądz, jezuita, malarz i architekt włoski. * 1642, † 1709; prace: plafon w kościele San Ignazio w Rzymie, dekoracja dla Theatrum sacrum (dla S. Ignazio, tamże), chór i ołtarz św. Alojzego Gonzagi w tymże kościele, ołtarz św. Ignacego w kośc. Gesu w Rzymie. Napisał: „Perspectiva pictorum et architectorum” (1693—1700).

Pozzo di Borgo Karol Andrej, dyplomata rosyjski, * 1764 na Korsyce, † 1842 w Paryżu; od 1802 w służbie rosyjskiej; 1812 skłonił Bernadotte'a do przejścia na stronę sprzymierzonych; zażarty wróg Napoleona; 1815 ambasador ros. w Paryżu, 1834 w Londynie.

Pozzuoli (rzymsk. Puteoli), m. okręg. nad zatoką P. w prow. neapolitańskiej (Włochy pld.), 28.200 mieszk.; siedz. bisk., ruiny staroż.; wywóz wina.

Požarevac (niem. Passarowitz), m. pow. w Serbji (Jugosławja), nad Dunajem. 13.600 mieszk.; pamiętne podpisaniem 21. VII. 1718 traktatu między Turcją a Wenecją i ces. Karolem VI.

Požarnictwo, jako zagadnienie obrony przed klęską pożaru, interesowało ludzkość od najdawniejszych czasów. Już w staroż. Rzymie znano sikawki do gaszenia pożarów. W wiekach średnich samorządy miejskie wydały szereg stosownych zarządzeń i organizowały tzw. „porządki ogniowe”, regulując walkę z pożarami. W XVIII w. istniała w Warszawie straż pożarna. Organizacja walki z pożarami, oparta na porządkach ogniowych, a polegająca na

1. Sikawka na wozie. 2. Sikawka z pompą motorową na automobilu. 3. Sikawka ręczna na wózku dwukołowym. 4. Drabiny pożarnicze na automobilu (pozycja w czasie jazdy). 5. Sikawka parowa. 6. Wózek do przewożenia węży gumowych wzgl. parcyjnych. 7. Strażak na linie, zaopatrzonej w hamulec. 8. Aparat ochronny przed płomieniami i gazami. 9. Sposoby dostarczania strażakom powietrza zapomocą miecha. 10. Drabina mechaniczna.

Zniszczenia, dokonane przez pożary w zabudowaniach w Polsce w okresie 1922—1926 r.

Obszar	Ilość budynków na obszarze województw	Ilość budynków, które spłonęły w ciągu 1922—1926	% rocznie spalonych budynków	Straż obsługuje średnio km ²	Pożar niszczy średnio budynków	Zdarzyło się pożarów	Razem	
							Spłonęło budynków ogółem w 1925	% ogólnej ilości budynków
Średnio ogółem (na terenie województw: poleskiego, lubelskiego, nowogródzkiego, wołyńskiego, biłostockiego, kieleckiego, warszawskiego, wileńskiego, łódzkiego, tarnopolskiego, lwowskiego, stanisławowskiego, krakowskiego).	9298000	37417	0,9	71	41	202	28879	3,1

powoływaniu do akcji wszystkich mieszkańców danego miejsca, z biegiem czasu okazała się nieodpowiednia; powstały zawodowe straże pożarne.

Pożarskiej Dmitrij książę, wódz rosyjski, * 1578, † 1641; od 1608 wojewoda w Zariajsku; 1611—12 walczył z wojskiem polskim i wraz z Minimem wyparł je z Moskwy; wpłynął głównie na wybór Michała Romanowa na cara.

Pożaryski Mieczysław, inżynier, * 1875; studja w Petersburgu i Darmstacie; 1899 prof. w szkole technicznej w Warszawie, 1902 asystent politechniki, 1919 prof. elektrotechniki ogólnej na Politechnice Warszawskiej.

Pożądanie, stan psychiczny o charakterze dążeńiowym, pokrewny popędowi i różniący się odeń tem, że zabarwione uczuciowo wyobrażenie celu, na który skierowane jest dążenie, występuje w świadomości wyraźnie i jednoznacznie.

Pożega, m. w Sławonii (Jugosławja), nad rz. Orłjawa, do 1919 stol. komitatu węg. P., 7.000 mieszk.

Pożyczka, umowa, której mocą jedna strona daje drugiej pewną rzecz na zużycie lub do czasowego użytku pod warunkiem, że biorący rzecz zwróci bądź taką samą ilość tej samej rzeczy, bądź tę samą rzecz. W pierwszym przypadku umowa zwie się pożyczką właściwą lub wprost pożyczką, w drugim — pożyczką do używania lub wygodzenia. Przez zużycie prawo rozumie nie tylko zniszczenie rzeczy, względnie zmianę jej postaci, lecz również wyzbycie się jej, a więc wydatkowanie pieniędzy, sprzedaż ruchomości. Pożyczka do używania pozostaje właścicielem rzeczy. Przy pożyczce właściwej biorący rzecz staje się jej właścicielem, a obowiązkiem jego jest zwrócić pożyczoną rzecz w tym samym gatunku, według wagi, miary i liczby. Z natury rzeczy wynika, że pożyczka właściwa odnosi się tylko do rzeczy, które mogą być gatunkowo oznaczone, albowiem rodzaj nigdy nie ginie. Pożyczka właściwa jest zazwyczaj oprocentowana, bez względu na to, czy przedmiotem jej jest pieniądz, czy też ruchomość. Specjalne znaczenie dla życia gospodarczego posiadają pożyczki długoterminowe, udzielane przez zakłady kredytowe, emitujące obligacje (u nas Bank Gospodarstwa Krajowego i towarzystwa kredytowe). Zamiana pożyczki o wyższym oprocentowaniu na pożyczkę o niższym procentie i odwrotnie, lub pożyczki krótkoterminowej na długoterminową, zwie się konwersją.

Pożywienie, pokarmy, niezbędne do życia ustroju. W skład p. ludzi wchodzić winny: woda, sole mineralne, białka, węglowodany, tłuszcze oraz tzw. czynniki dodatkowe (witaminy). Jednostronna dieta, a zwłaszcza brak witamin prowadzi do chorób (beri-beri, gnilec, pellagra, prawdopodobnie krzywica itp.).

Pódzka, *Athene noctua*, ptak z rodziny Strigidae (sowy); podrząd Striges, rząd Coraciiformes. Dług. ciała ok. 25 cm. Dziób bardzo krótki, żółty. Głowa mała; szlara niezupełna, z piór nierównej długości; pęczków piór nad uszami brak. Oczy żółte.

Ogon krótki, niewiele wystający z pod skrzydeł. Nogi słabo upierzone. Barwa z wierzchu szara, od spodu biaława w ciemne duże plamy. Upierzenie stosunkowo gładkie. Widzi dobrze w dzień, polowanie zaczyna jeszcze przed zmierzchem. Gnieździ się w dziuplach, w starych murach, kominach i szczelinach skalnych. Trzyma się sąsiedztwa ludzi i rzadko spotyka się w miejscach niezamieszkałych, np. w lasach. Bardzo pożyteczna. Zamieszkuje Europę środk. i pód., Azję zach. i Afrykę pód. W Polsce przeważnie bardzo pospolita, z wyjątkiem pód.-wsch. części kraju.

Półka żołądkowa, *areae gastricae*, nieregularnie wielokątne, mniej lub więcej wyraźne, miejsca na powierzchni błony śluzowej żołądka, odgraniczone od siebie płytkimi brózdami. Pomiedzy p. ż. na dnie licznych zagłębień, zw. dołeczkami żołądkowymi (*foveolae gastricae*), znajdują ujście gruczoły żołądkowe.

Półbogi, w mitologii greckiej i rzymskiej potomkowie bogów lub bogiń ze śmiertelnikami; do nich należą: Herkules, Kastor i Poluks i in.

Półczyński-Janta Roman, polityk, * 1849, † 1916; ziemianin; przez lat 20 poseł do parlamentu berlińskiego z okręgu kartuskiego na Pomorzu i generalny sekretarz Koła Polskiego; pod pseudonimem Romana Bończy pisywał oceny artystyczne i krytyki, stworzył szereg kompozycji fortepianowych i pieśni.

Półdziałko, w dawnej artylerji polskiej mała 6-cio funtowa armata.

Półhak, krótka broń palna, powstała przez skrócenie dawnej hakownicy.

Półkózic, herb polski: w polu czerwonym łeb ośli szary; w hełmie u szczytu pół kozy.

Półkózic Aleksander, ob. Niewiarowski Aleksander.

Półksiężyc albo *demi-lune* (franc.), zewnętrzne działo fortyfikacyjne, przeznaczone do osłony przeciwskarpy oraz fosy.

Półksiężycowata kość, ob. napięstek.

Półkule, ob. planigłoby.

Półkule mózgowe, ob. mózg.

Północ (astr.), moment dolnej kulminacji słońca rzeczywistego lub średniego (p. rzeczywista lub średnia).

Północna wojna toczyła się 1700—21 między Szwecją (Karol XII) z jednej, a Polską, Rosją, Saksonją i Danją z drugiej strony. Zakończona 1720 (pokój z Rosją w Nystadzie, 1721).

Północne morze (niem. Nordsee), zwane niekiedy Niemieckim, położone między Wielką Brytanią a Danją i Norwegią, ma 571.910 km²; przeciętna głęb. 94 m., na pód.-wsch. wzdłuż wybrzeża Norwegii 260—809 m.

Północno-Zachodni Kraj, do 1918 urzędowa nazwa 6 gubernij Litwy i Białorusi, odłączonych od Polski po 1795 (wileńska, grodzieńska kowieńska, mińska, mohylewska i witebska), ogółem 304.356 km², 12.950.000 mieszk.

Północno-Zachodnia Prowincja Pograniczna (ang. North-West Frontier Province), prow. w pód.-zach. Indiach bryt., 42.646 km², 2.247.696 mieszk. (mahometan).

Północno-Zachodnie Terytorja (ang. North-West Territories), terytorja, obejmujące pód. część Kanady (Am. Pód.), 3,217.200 km², 18.480 mieszk.

Północny Związek Niemiecki, utworzony 1866 przez Prusy i pod ich hegemonją z państw Niemiec północnych, istniał do 1871, tj. do utworzenia cesarstwa niemieckiego.

Półpasiec, herpes zoster, choroba skóry, polegająca na tworzeniu się pęcherzyków, wypełnionych, wzdłuż przebiegu gałązek lub pni nerwowych, treścią przezroczystą. Tworzeniu się pęcherzyków towarzyszą bóle. Istota choroby nieznaną; wykrywano zmiany patologiczne w zwojach kręgowych (ganglia spinalia).

Półpasorzyty, ob. pasorzyty roślinne.

Półpełny kął, ob. kął.

Półplaszczyzna, ob. plaszczyzna.

Półpokrywe, ob. Hemiptera.

Półpostaciowość, ob. hemiedrja.

Półpoście, środa po trzeciej niedzieli Wielkiego Postu.

Półprosta, każda z dwóch części, na które dzieli prostą leżący na niej punkt. Punkt ten — początek półprostej. Ob. prosta.

Półprzeźreni, każda z dwóch części przeźreni, na jakie ją dzieli plaszczyzna.

Półszlachetne kamienie, ob. drogie kamienie.

Półściennność, ob. hemiedrja.

Półton, w muzyce odległość dwóch tonów, bezpośrednio sąsiadujących ze sobą; różnicąmi p. diatoniczny, gdy dwa tony znajdują się na różnych stopniach gamy; i chromatyczny, jeżeli są one zmianą tego samego stopnia gamy, np. c, cis.

Półtorak, moneta srebrna bilonowa ze srebra 6-tej próby, wybijana w Polsce w XVII w. Na aw. są herby państwa i tytuł panującego, a na rev. jabłko królewskie oraz napisy. Prusy i Szwecja wybijały tę monetę w olbrzymich ilościach w celach spekulacyjnych i wwozili do Polski. Współcześni twierdzą, że w ten sposób Polskę więcej wyniszczyły, niż długoletnią wojną, ponieważ za zły bilon zagraniczny wywozili pełnowartościowe talary i dukaty.

Półtorówki, ob. deski.

Półdzielność czyli podległość może być albo wasalstwem albo protektoratem. Wasalstwo stawia na pierwszym planie obowiązki, do których przedewszystkiem należy pomoc wojenna i składanie daniny. W przypadku drugim wysuwa się na czoło obowiązek państwa zwierzchniczego sprawowania opieki nad państwem podległym. Protektorat jest zjawiskiem bardzo rozpowszechnionem w życiu mocarstw kolonialnych, które w ten sposób poddają swym wpływom politycznym i ekonomicznym ludy, stojące na niższym stopniu rozwoju kultury. Państwo półdzielne (podległe) ma tylko niektóre prawa, przeważnie w dziedzinie niepolitycznej; w innych

sprawach zastępuje je państwo zwierzchnicze. Podległość pod postacią protektoratu przypomina opiekę prawa prywatnego. Podległość jest stanem przejściowym; z biegiem czasu zamienia się w niezawisłość lub kończy aneksją. Według umowy berlińskiej z 1878, Bułgaria była księstwem autonomicznym i daniacem, pozostającym pod zwierzchnictwem Turcji, a w 1908 uzyskała pełną niezawisłość. W myśl postanowień traktatu wiedeńskiego z 1815, Rzeczpospolita Krakowska pozostawała pod protektoratem Rosji, Austrii i Prus; 6 listopada 1846 mocarstwa opiekuńcze postanowiły znieść protektorat i oddać Kraków Austrii. Wolne m. Gdańsk, utworzone przez traktat wersalski, pozostaje pod protektoratem Ligi Narodów. Tunis od 1881 korzysta z protektoratu Francji, która protektorat nad Marokkiem uzyskała w 1912. Pod protektoratem Anglii pozostaje Egipt od końca 1914.

Półwysep, obszar lądu, wysunięty w morze lub w jezioro.

Pr, symbol chemiczny pierwiastka praeodymu.

Praborgne, francuska nazwa Zermattu, wsi i szczytu w szwajcarskim kantonie Vaud.

Prabuty (niem. Riesenburg), m. w Prusach Wschodnich, pow. suski, rej. kwidzyńska, nad rz. Liwną; 5.000 mieszk.; cukrownia.

Praca. 1) W mechanicz. p. nazywa się iloczyn z siły przez drogę, przebyta przez ciało wskutek działania tej siły, jeżeli kierunek drogi zgodny jest z kierunkiem siły. Jeżeli te oba kierunki tworzą ze sobą pewien kął, powyższy iloczyn należy jeszcze pomnożyć przez cosinus kąta. W ten sposób, jeżeli niema ruchu, p. równa jest zeru. Teoretyczną jednostką p. jest erg; praca, wykonana przez siłę jednej dyny wzdłuż drogi jednego centymetra. Tysiąc ergów nazywa się kiloerg, milion ergów — megaerg. Praktyczną jednostką p. jest kilogramometr: praca, wykonana przez siłę jednego kilograma wzdłuż drogi jednego metra; 1 kgm. = 981 megaergów. W przypadku siły, równoległej do drogi, p. można przedstawić graficznie, jako pole prostokąta, którego boki równają się odpowiednio sile i drodze przebytej. Wykonywanie pracy połączone jest zawsze ze stratą energii, i wielkość pracy wykonanej równa się stracie energii. Stąd wymiar pracy jest taki sam, jak wymiar energii: [L²MT⁻²]. 2) Wytwórcza działalność człowieka. Historia pracy jest z jednej strony historią rozwoju narzędzi, tj. techniki, z drugiej historią rozwoju organizacji gospodarczych. Historia techniki idzie od maczugi, poprzez wynalazek ognia, przyswajania zwierząt i siewu, do maszyny parowej, maszyny elektrycznej, aeroplanu, radio itd. Historia organizacji idzie od pierwotnej hordy, gdzie wszyscy są do siebie podobni i wszyscy robią to samo do coraz wyższych form. Cechą rozwoju jest prawo podziału pracy, które funkcjonuje w ten sposób, że grupy wyspecjalizowane, które jednak utrzymują ze sobą pewien związek. Naogół pierwsze wyodrębniają się kasty: duchowna

i rycerska, jako narządy kierownicze i obronne organizmu społecznego. Z kolei władza różniczkuje się na duchowną i świecką, rycerstwo — na ziemiaństwo i wojsko. Rzemiosła organizują się w kasty (Indje) lub cechy (europejskie średniowiecze). Ewolucja organizacji pracy rolnej jest niesłychanie skomplikowana: idzie mniej więcej od pierwotnej wspólnoty, przez pierwotnego wolnego kmiecia do poddaństwa, aby wreszcie przybrać postać wolnego drobnego właściciela. Obok tego powstaje wielki majątek ziemski, gospodarowany przez p. najemną. W przemyśle na pierwszy plan wysuwa się fabryka o popędzie motorowym, korzystająca z p. najemnej. W obecnych warunkach p. dzieli się na samodzielną (drobny rolnik, drobny kupiec, rzemieślnik), najemną (funkcjonariusz państwowy i prywatny, robotnik fabryczny i wolny), na kierowniczą (dyrektor fabryki lub banku, administrator majątku ziemskiego), wykonawczą (pracownicy różnych stopni), wykwalifikowaną (opartą na pewnej ściślejszej specjalności), niewykwalifikowaną (uzdolnioną do wykonywania najprostszych funkcji), ręczną (dokonywaną zapomocą narzędzi, poruszanych ręką), maszynową (dokonywaną zapomocą maszyny, poruszanych mechanicznie), fizyczną (wymagającą przeważnie napięcia mięśniowego), umysłową (wymagającą przeważnie działania komórek mózgu). W metodzie pracy dokonywuje się w ostatnich czasach przewrót, oparty z jednej strony na oszczędności i celowości ruchów (Tylor), z drugiej na przystosowaniu rodzaju pracy do wrodzonych, indywidualnych zdolności (travail attractant Fourier'a, Münsterberger, psychotechnika).

Praca chałupnicza ob. chałupnictwo. chałupnik.

Prachaticze, m. w pld.-zach. Czechach, 4.100 mieszk.; bogate w zabytki architektury średniowiecznej, zwane z tego powodu „Czeska Norymberga“.

Pracoblora, ob. najem.

Pracodawca, ob. najem.

Pracz, ob. Procyonidae.

Pradéd, czeska nazwa szczytu Dziadek (ob.).

Pradier Jean Jacques, zw. James, rzeźbiarz francuski. * 1792, † 1852; z prac: „Centaur i bachantki“ (muz. w Rouen), „Biust Ludwika XVIII“, „Psyche“ (Luwr), „Trzy gracie“, posąg „Industrie“ w gmachu giełdy (Paryż), posągi „Komedji lekkiej“ i „Komedji poważnej“.

Pradilla Francisco, malarz hiszpański, * 1848, † 1921; malował obrazy historyczne: „Kapitulacja Granady“, „Jeanne la Folle“ (Muzeum sztuki współczesnej w Madrycie) i in.

Prado (łac. pratum, łąka), nazwa parków w miastach hiszpańskich; Museo del P., Muzeum Narodowe ze zbiorami dzieł sztuki w Madrycie.

Pradoliny, doliny, powstałe w okresie tajania lodowca skandynawskiego, jako rynny od-

plywowe wód roztopowych lodowca. Najwięcej znane: pradolina Baryczy, Warszawsko-berlińska, Toruńsko-eberswaldzka, Pomorska.

Pradt Dominique de ksiądz, publicysta i dyplomata francuski, * 1759, † 1837; wielki jałmużnik za Napoleona, 1809 arcybiskup Malines, 1812 poseł w Warszawie; napisał „Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812“ (1815, 9 wydań) i in.

Praecarium, ob. prekarja.

Praecoxitas, przedwczesna dojrzałość płciowa.

Praefectus, ob. prefekt.

Praelacteales dentes, ob. zęby.

Praelati, ob. prałat.

Praemissa (łac.), ob. przesłanka.

Praemolares dentes, ob. zęby.

Praemortalis, przedśmiertny.

Praeputium, napletek; fałd skórny, okrywający żołędź członka męskiego u mężczyzn i ssaków. W okresie embrjonalnego rozwoju powstaje na przednim obwodzie guzka płciowego i w dalszym ciągu rozrasta się u samców jako p. penis ponad żołędź, gdy u samic tworzy niewielki fałd skórny na lechtaczce, p. clitoridis. W skórze wewnętrznej warstwy napletka znajdują się nieliczne zmarniałe gruczoły łojowe, zwane gruczołami napletkowymi.

Praesent Hans, geograf niemiecki, * 1888; opracował dział antropogeografii w dziele „Handbuch von Polen“, wyd. pod red. Wunderlicha.

Praesepe, skupienie gwiazd w gwiazdozbiore Raka.

Praespermady, ob. spermatogeneza.

Praesumptio iuris (łac.), ob. domniemanie.

Praetor, ob. magistratus.

Praga, dzielnica m. Warszawy, do 1791 samoistne m. na pr. brzegu Wisły, z przedmieściami: Kamionek, Targówek, Pelcowizna, Michałów (Szmulowizna) i Grochów; liczne fabryki, dwa wielkie parki (Praski 30 ha i Skaryszewski 45 ha); pamiętna zburzeniem i rzezią 4. XI. 1794 przez wojska rosyjskie pod wodzą Suworowa.

Praga (czes. Praha), stol. republiki Czechosłowackiej, po obu brzegach rz. Wławy, 676.500 mieszk.; liczne zabytki architektury średniowiecznej: królewski zamek na Hradczynie i katedra św. Wita z XIV w. z kaplicą św. Wacława i grobami królów czeskich, gotycki kościół św. Jerzego z XII w.; szereg pałaców (Rudolfinum, Carolinum i Clementinum), Muz. Narodowe, teatr itd.; Akademia Nauki i Sztuki, 2 uniwersytety (czeski i niemiecki), 2 politechniki, akademja szt. pięknych; przemysł metalurgiczny, fabr. samochodów, przemysł włókienniczy, wyrobny szklane; znaczny handel, doroczne targi. P. była siedzibą czeskich Przemysłowców; odegrała ważną rolę w czasie wojen religijnych; wydarzenia praskie z 23. V. 1618 rozpoczęły wojnę 30-letnią; pamiętna bitwa pod Białą Górą

w 1620 i pokojem praskim 23. VIII. 1866, który zakończył wojnę prusko-niemiecką.

„Prager Presse“, dziennik czeski, wydawany w jęz. niemieckim, poświęcający wiele uwagi sprawom słowiańskim, a w pierwszym rzędzie polskim. Założony po przewrocie politycznym w 1919, jako półoficjalny organ rządu czeskosłowackiego.

Prageba, ob. prostoma.

Pragmatyczna sankcja, ustawa państwowa, nieulegająca naruszeniu, np. francuska z 1438, ograniczająca władzę papieską, austriacka Karola V z 1713, rozszerzająca prawa dziedziczenia na żeńskich potomków Habsburgów.

Pragmatyzm, kierunek filozoficzny, odnoszący się głównie do zagadnień z dziedziny teorii poznania i dotyczący przede wszystkim zagadnienia kryterium prawdy oraz stosunku myśli do życia praktycznego. Kierunek ten powstał w Ameryce. Twórcami jego są Charles Peirce (1877) oraz William James, który systematycznie rozwinął zasady p. w książce pt.: „Pragmatyzm“ (przekład polski Wł. M. Kozłowski). Główną ideą p. jest twierdzenie, że najważniejszym celem myślenia teoretycznego jest wyznaczenie kierunku praktycznemu działaniu człowieka. Myślenie pojęte jest jako instrument działania, i ta jego rola biologiczna wysunięta jest na pierwszy plan. Zagadnienia, których rozwiązanie jest bez znaczenia dla praktyki, nie są zagadnieniami istotnymi i winny być usunięte.

Pragnienie, nieprzyjemne uczucie suchości w jamie ustnej, przelęku, gardle, powstające przy długotrwałym nieprzyjmowaniu napojów.

Pragerie (franc.), powstanie szlachty franc. w 1440 przeciw król. Karolowi VII; nazwa, zapożyczona z czasów wojen husyckich w Pradze (1419).

Praha, ob. Praga.

Prahova, l. dopływ Jalomity w Rumunii; w dorzeczu P. leży powiat P. (4.664 km.², 307.300 mieszk.) ze stol. Ploësci.

Praia, ob. Porto Praia.

Prairial (franc., łąkowy), dziewiąty miesiąc w rewolucyjnym kalendarzu francuskim.

Prajelito, jelito pierwotne, proenteron, kielichowate zagłębienie, wysłane nabłonkiem, istniejące we wczesnych stadiach rozwojowych zwierząt (w okresie gastrulii); na stałe pozostaje np. u jamochłonów, u innych zwierząt zanika.

Prakryty, ob. hinduski język.

Praksynoskop, ob. stroboskop.

Praksyteles, rzeźbiarz grecki z IV w. Dzieła: „Afrodyta knidyjska“ (marm., Watykan), „Satyr“ (360—350, marmur, Drezno), „Apollo Sauroktonos“ (marmur, Watykan), „Hermes“ (oryginał, odnaleziony w 1877 w Olimpij, marmur). „Satyr odpoczywający“ (marmur, Kapitol). Wywarł olbrzymi wpływ na współczesną sztukę hellenicką.

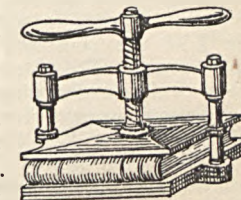
Prałat, wyższa godność w kościele rzymskokatolickim. P. dzielą się na posiadających pewną jurysdykcję i na honorowych. Specjalną klasę stanowią p. kurji rzymskiej, zarówno

rzeczywści (praelati curiae, monsignori), jak i honorowi. Oprócz nich są p. przełożeni klasztorów, generałowie zakonów, członkowie kapituł katedralnych i przełożeni kolegiat. Tzw. praelati nullius sc. dioeceseos są to opaci lub proboszczowie kolegiaty, pełniący jurysdykcję nad terytorjum, wyłączonem z diecezji.

Prałat-kanonik, ob. kanonik.

Prantl Karl, botanik niemiecki, * 1849, † 1893; od 1876 profesor w Aschaffenburgu, od 1889 profesor i dyrektor ogrodu botanicznego we Wrocławiu. Napisał: „Lehrbuch der Botanik“ (1891), „Untersuchungen zur Morphologie der Gefäßkryptogamen“ (1875 i 1881), wraz z Englerem „Die natürlichen Pflanzenfamilien“ (1887) i in.

Prasa (tłocznia), przyrząd do ściskania przedmiotów, stosowany w technice do rozmaitych celów i odpowiednio konstruowany. Istnieją p. do ściskania siana, bawełny itp., do gładzenia papieru, do wybijania stempli i monet, do oddzielania cieczy od ciał stałych (np. wyciskanie oleju), do nadawania pożądanym kształtów przedmiotom (np. wyrób cegieł), do drukowania (ob. p. drukarskie), do spajania itd. Do pras, których działanie opiera się na zasadach mechaniki ciał stałych, należą: p. drażkowe, oparte na zasadzie dźwigni, p. ekscentryczne (mechaniczne), p. klinowe, używane jedynie do wyciskania oleju (nacisk otrzymuje się przez wbijanie klinów między worki z nasionami), wreszcie p. śrubowe, częściej stosowane, których działanie polega na tem, że obracająca się śruba wywiera wskutek swego ruchu postępowego nacisk na płytę, a płyta ta przenosi nacisk na przedmiot ściskany (ob. rysunek: p. do kopjowania). Na zasadach mechaniki ciał ciekłych działają: p. hydrostatyczna i p. hydrauliczna. Istnieją też p., w których ściskanie wywołane jest przez zagęszczenie powietrza nad danym przedmiotem, lub rozrzedzenie powietrza pod nim.

Prasa do kopjowania.

Prasa drukarska offsetowa rotacyjna, ob. offsetowy druk.

Prasa gadzinowa, ob. gadzinowy fundusz.

Prasa periodyczna, pisma periodyczne, gazety, dzienniki, dziennikarstwo. Gazety znane były już w starożytności. W Egipcie za Tutmusa III istniała gazeta urzędowa. W Rzymie starożytnym była gazeta (acta diurna), pisana na desce. W średniowieczu sprzedawano w XV w. na Rialto w Wenecji różne wiadomości pisane, tzw. fogli d'avis. Przepisywaczy tych awiz zwano scrittori d'avis. W 2-iej poł. XV w. zjawiała się pisana gazeta („Ordinari Zeytung“), obfita w treść informacyjną i wydawana przez niemiecki dom handlowy Fuggerów. Słowo „Zeytung“ (nowina) pojawiło się znacząco

nie wcześniej, ok. 1331 nad dolnym Renem. Słowo „Gazzeta“ ma pochodzić od pieniążka, którym na Rialto płacono za zbiór nowin pisanych. Początek gazetecie nowożytnej dały listy handlowe i prywatne, rozpowszechniane w średniowieczu, jako środek informacji i agitaacji. Wynalazek druku, a następnie rozwój techniczny w zakresie fabrykacji papieru i postęp w życiu politycznym, złożyły się na powstanie prasy nowożytnej. Najstarszą gazetę drukowaną znamy z 1457 (Norimberga). Pierwszy tygodnik drukowany ukazał się w 1605 we Flandrii. W 1660 zjawiał się pierwszy dziennik „Leipziger Zeitung“. Regularna prasa powstała w 2-jej poł. XVII w. Pierwsze pismo w Ameryce zostało założone 1690 pt.: „Publics Occurrences“ w Bostonie. Codzienna prasa polityczna powstała w Anglii w okresie od 1710 do 1830. Najstarsze pisma rządowe i dworskie, to gazety pisane: w Egipcie, w Rzymie acta diurna, w Chinach „King Pao“ (założone w IX w. po Chr.), „Notizie Scritte“ (wydawane przez rząd wenecki w 2-jej połowie XVI w.); „Gazette de France“, założona 1631 przez Th. Renaudot'a, była pierwszym drukowanym pismem rządowym. Pierwsza gazeta opozycyjna zjawiała się w 2-giej poł. XVII w. w Anglii pt. „The weekly packet of advice from Rome“. Przekupstwo prasy zapoczątkował pod dyktando Walpole w Anglii w pierwszej poł. XVIII w. Prasa rewolucyjna i partyjna powstała w okresie Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Zjawiał się wtedy na łamach prasy styl rewolucyjny (Mirabeau, Robespierre i inni). Pierwsze ogłoszenie ukazało się w gazecie w 1649 w angielskim „Impartial Intelligencer“. Sprawozdania sądowe zjawiały się po raz pierwszy w 1746 w piśmie Fieldinga „Coventgarden Journal“. W 1715 „Boyers Register“ zaczął zamieszczać sprawozdania z parlamentu. Były one bardzo skąpe i bez nazwisk; parlament był wrogo usposobiony względem ogłaszania sprawozdań. Wszystkie szczegóły z posiedzeń parlamentu, o ile je można było zebrać z ustnych relacji członków, zaczęła zamieszczać za Jerzego III „London Evening Post“, najstarsza gazeta wieczorna (1727). Szybkie, dokładne sprawozdania na drugi dzień wprowadził Woodfall w „Morning Chronicle“ w 2-jej poł. XVII w. Polegały one na niezwykłej pamięci Woodfall'a, bo do 1807 niewolno było w parlamencie robić notatkę. Satyra w gazetach. Herodot wzmiankuje już o dzienniku satyrycznym, wydawanym przeciwko faraonom. W czasach nowożytnych najstarszą gazetą satyryczno-humorystyczną jest angielski „Mercurius Rusticus“ (zał. w XVII w.). Rysunek satyryczny i karykaturę wprowadził do gazet w 1718 Read w Anglii. Nowożytna p. naukowa została zapoczątkowana przez D. le Galle, który w 1665 zaczął wydawać „Journal des Savants“. Pionierem krytyki teatralnej w gazetach był Woodfall. Drukowanie nowel obyczajowych w gazetach zapoczątkował Steel w „The Tatler“ (1709). Feljeton zja-

wiał się uprzednio oddzielnie (Pascal, Voltaire). W postaci odcinka wprowadził go do gazety Geoffroy w 1800 w „Journal des Débats“. Dodatek literacki do dziennika zainicjował V. Hugo w postaci „Conservateur littéraire“ (1819—1821) do „Conservateur'a“, wyd. przez Chateaubriand'a. Romans do czasopism wprowadził przegląd „Revue de Paris“ (1829). Romans fantastyczny wprowadził do gazety Defoe, który Robinsona Crusoe drukował w „London Post“. Romans kryminalny rozpoczął Gaboriau (w „Le Soleil“). Publicystyka jest obecnie związana z gazetą. Początkowo utwory publicystyczne ukazywały się oddzielnie. Formy publicystyki: mowa pisana (Izokrates, Demostenes), list (Cycero, Aretino, Swift, satyryczne „Listy Sukiennika“, Junius w „Public Advertiser“, Klaczko „Die deutschen Hegemonen“, list otwarty do G. Gervinusa 1849, list otw. Oswalda Balzera do St. Mommsena 1897, list Hen. Sienkiewicza do Wilhelma II). W Rosji w szóstym dziesiątku XIX w. rozwinęła się forma beletrystyczna, przeważnie satyryczna: Sałtykow-Szczedrin, Pisarew, Lejkin; w Polsce: J. St. Lam. Na łamach prasy znajduje obecnie często miejsce pamflet a nawet paszkwil. Pierwotnie pamflety i paszkwile wychodziły w ulotkach. Biora początek w starożytnej Grecji i Rzymie (Libelli famosi). Posługiwał się pamfletem C. Gracchus, Cycero, Varron, Pompeusz. Nowożytny pamflet zainicjował w dziennikarstwie Filip Francis, drukując słynne „Listy Juniusa“ w „Public Advertiser“ (1768—72). Słynni pamfletyści XIX w.: P. L. Carrier, Louis de Cormenin, Th. Carlyle, gen. La Marmora, Leon Bloy, współcześnie w Niemczech Harden, we Francji Leon Daudet, w Anglii B. Shaw, Chesterton, w Polsce A. Niemojewski, Avanti (Grzeg. Glass) i A. Nowaczyński. Twórcą paszkwili jest Aretino, zarazem twórca reklamy, humbugu i interviewu. Prasa brukowa powstała w okresie Restauracji we Francji. Prasa tajna, nielegalna, powstała w Anglii za Karola II w drugiej połowie XVII w. Pierwsza polska gazeta tajna w 2-jej poł. XIX w. wyszła w Warszawie 1 sierpnia 1861 pt.: „Strażnica“. Wybitni pracownicy polskiej prasy tajnej: Al. Krajewski, Agaton Giller, Edw. Siwiński. W czasie wojny europejskiej wychodziła, w okupowanej przez Niemców Belgii, słynna gazeta tajna „La libre Belgique“. W 1916 powstało drugie tajne pismo belgijskie „Vlamsche Leeuw“, drukowane po flamandzku. Na pierwszej stronie tej gazety widniało zawiadomienie: Na sprzedaż wszędzie i nigdzie. Adres redakcji i koman-dantur, Bruksela, tuż nad drukarnią „La Libre Belgique“. Najstarszą gazetą socjalistyczną jest „Le Globe“ (1824), polską gazetą socjalistyczną najstarszą jest „Równość“ (I numer w Genewie 1. X. 1879). w kraju „Proletariat“ (I numer 15 września 1883). Pierwszy tajny numer „Robotnika“ wyszedł 12 lipca 1894. Pierwszym pismem robotniczym, mającym wpływ na klasę robotniczą i licznych współpracowników, było „Atelier“ we Francji 1840. W czasie wojny europejskiej Niemcy zainicjowali

i rozpowszechnili gazety dla żołnierzy (Feld-presse). Prasa więźniów: „Głos więźnia“, wydawany w X-ym pawilonie cytadeli warszawskiej, organ „więźniów socjalistów polskich“, redagowany przez Filipinę Płaskowicką i Józefa Pławińskiego; wyszedł 16. I. 1879. Kapitał do prasy wtargnął 1843, gdy połączyły się konkurujące z sobą „Rheinische Ztg.“ i „Kölnische Ztg.“ Następnie rozwinął system kapitalizacji prasy bankier Mirés, skupując po 1859 dzienniki paryskie, dając impuls do powstania prasy rewolwerowej. „Żółta prasa“ otrzymała swą nazwę od amerykańskiego „The World“, który dawał ilustracje farbą żółtą. Ponieważ „The World“ jest pismem sensacyjnym, ten typ zaczęto nazywać żółtą prasą (w żargonie nowojorskim słowo „yellow“ znaczy również niski, pospolity). W Polsce „czerwona prasa“ wzięła nazwę od pism sensacyjnych „Kurier Czerwony“ (Warszawa) i „Ilustrowany Kurjer Codzienny“ (Kraków). Dzienniki tanie zapoczątkowały w 1835 Dutacq, wydawca „Siècle'a“, i Girardin, wyd. „La Presse“. Thackeray powołał do życia 1858 tani miesięcznik „Cornhill Magazine“. Obecnie prasa jest skapitalizowana i zmonopolizowana: w Niemczech Mosse, Ullstein są właścicielami wielu gazet; dziennikarski koncern Hugenerga obejmuje przeszło 1200 gazet; amerykański trust Hearsta kolportuje dużą ilość dzienników; największy trust dziennikarski świata należy do braci Berry, którzy opanowali większą część dziennikarstwa angielskiego. Upaństwowienie prasy nowożytnej zostało po raz pierwszy zastosowane przez Napoleona I. W 1810 dziennik „Journal de l'Empire“ i „Journal de Paris“ stały się własnością rządu. Majątek każdego pisma podzielono na 24 akcje, z czego po osiem akcji oddano do rozporządzenia policji a po 16 do rozporządzenia Napoleona. Cenzura wprowadziła bulla papieża Leona X z dn. 5 maja 1515. Cenzura gazet — 1572 papież Pius V; bulla przeciwko pisarzom gazet — Grzegorz XIII. Pierwszy przykład świeckiej cenzury dziennikarskiej w Ferrarze w stosunku do prognostyków (giudici) 1455—1575. Prawo z 28 germinala IV r. (17. III. 1795) po raz pierwszy wymagało podpisu autora pod artykułem. Prawo z 17. V. 1819 wprowadzało we Francji nomenklaturę i wyszczególnienie przestępstw prasowych. Prawo z 9. VI. 1819 wprowadzało, zamiast zezwolenia na wydawanie, deklarację o wydawaniu gazety. Prawo z 1822 wprowadziło proces o tendencję. Ostatni wyrok represyjny w Anglii, skazujący dwóch dziennikarzy na deportację, wydany był w 1848. Specjalne informacje z zagranicy w postaci korespondencji regularnych wprowadził pierwszy „Times“ w 1807. Dziennik plakatowy powstał w 1886 w Wiedniu. „Journal parlé“ istnieje w miastach chińskich (Pekin) na rogach ulic: lektor obwieszcza i wyjaśnia wiadomości. „Journal parlé“ pisany („Procopé“) powstał 1893 w dzielnicy łacińskiej Paryża przy współudziale P. Verlaine'a, J. Moreas'a i in. Największym dziennikiem był, założony 1840 w Bo-

stonie „Universal Recorder“ (3 łokcie szer. i 2½ długości). Tajne pismo rewolucyjne „Naprzód“ (1863), wychodzące w Krakowie pod red. St. Tarnowskiego i J. Szujskiego, stworzyło osobliwość: gazetę, która nie wyszła. Pierwsze cztery numery nie wyszły wogóle i nie istniały w żadnej postaci graficznej. Przy końcu 1926 założony został w Paryżu „Głos Murzynów“, redagowany w języku francuskim, poświęcony obronie praw ludzi rasy czarnej. Pierwszą kobietą dziennikarzem była P. de Meulan. Współpracowniczką „Le Publiciste“ (pierwsze dziesięciolecie XIX w.). Z inicjatywy Dickensa powstała w Anglii kasa wsparcia dla dziennikarzy („News-paper Found). Tzw. „Skrzynkę do listów“ wprowadził do gazety pierwszy Schletter w „Staatsanzeigen“ (1783 do 1794). Kursy giełdowe w dzienniku pierwszy zaczął ogłaszać „New York Herald“, począwszy od 14. V. 1835. Wycinki dziennikarskie (biblioteka z 400 tom.), robione ze wszystkich większych gazet Europy i Ameryki a dotyczące wielkiej wojny, zostały ofiarowane przez J. Rockefellera nowojorskiej Historical Society. Około 30.000 wycinków znajduje się w Warszawskim Tow. Liter. i Dziennikarzy (ofiara p. M. Bol. Brzostowskiego). Międzynarodowa organizacja prasy: „Union internationale des Associations de Presse“ z sekretariatem przed wojną w Paryżu, po wojnie — w Genewie, przy Lidze Narodów. Agencje prasowe: Reuters Cy (Wielka Brytania, pld.-zach. i pld.-wsch. Europa), Havas (Francja i kolonie. Europa pld.-zach., Am. Pld.) Wolff (obecnie Continental-Telegraphen-Compagnie, Niemcy, środk., pld. i wsch. Europa), Stefani (Włochy), Ritzau (Kopenhaga). Telegr.-Korespondenzbureau (Wiedeń), P. A. T. (Warszawa), Associated Press (Ameryka). Stosunek państwa do prasy może być dwojaki: władza administracyjna cenzuruje czasopismo albo przed jego rozpowszechnieniem (system cenzury prewencyjnej), albo kontrola państwa ma charakter następczy (system cenzury represyjnej). Współczesne ustawodawstwa w zasadzie oparte są na tym drugim systemie, stosując względem winnych naruszenia obowiązujących przepisów, kary pozbawienia wolności i grzywny oraz zajęcie i konfiskatę czasopism. Natomiast w czasie stanu wyjątkowego lub wojny, kontrola prasy przez państwo opiera się na cenzurze prewencyjnej. W zakresie ustawodawstwa prasowego obowiązują w Polsce: 1) Rozporządzenie Prezydenta Rzplitej z dn. 10. V. 1927 o prawie prasowym (Dz. Ust. N. 45, poz. 398) i 2) Rozporządzenie Prezydenta z dn. 10. V. 1927, dotyczące przepisów o rozpowszechnianiu nieprawdziwych wiadomości i zniewag (Dz. Ust. N. 45, poz. 399). W myśl pierwszego z wymienionych rozporządzeń, prasa jest wolna i podlega tylko ograniczeniom, przewidzianym w tem rozporządzeniu oraz w ustawach karnych. Wszelkie druki można rozpowszechniać niezwłocznie po dostarczeniu egzemplarzy obowiązkowych właściwej władzy administracyjnej. Redaktorem odpowiedzialnym czasopisma

nie może być poseł na Sejm Rzplitej, członek Senatu, oraz poseł na sejm śląski. Orzecznictwo w sprawach prasowych należy wyłącznie do sądów. W przypadkach, w których należy lub można zarządzić konfiskatę druku, władza administracyjna I instancji, prokurator lub sąd mogą zarządzić zajęcie druku. Do zatwierdzenia zajęcia jest właściwy sąd okręgowy. Zajęcie ustaje, jeśli je sąd uchylił lub nie wyda orzeczenia zatwierdzającego w ciągu 14 dni od zarządzenia zajęcia. Sąd ma prawo zawiesić czasopismo na przeciąg do 3-ich lat.

Prasa polska w Kanadzie jest uboga; pierwsze pismo, „Głos Kanadyjski” w Winnipeg, powstało w 1900; późniejsze są: „Echo Kanadyjskie”, „Gazeta Polska”, „Prawda”, „Czas” i „Gazeta Katolicka”. We wschodniej Kanadzie, w Toronto, wychodzi tygodnik „Nowe Życie”.

Prasa polska w Stanach Zj. Ameryki Płn. Początki prasy polskiej w Ameryce sięgają czasów powstania 1863, w którym to roku założono w N. Jorku „Echo z Polski”, które wnet upadło. W 1870 powstał „Orzeł Polski” w Stanie Missouri. Dziś polska prasa w St. Zjedn. liczy przeszło 120 pism, w tem kilkanaście dzienników; posiada ok. miliona czytelników.

Prąsek Justyn, historyk czeski, * 1853, † 1925; prace: „Ateny”, „Historia starożytnych narodów Wschodu”, „Dzieje Grecji”, „Babilonia kolebką historii”, „Kambyzes i tradycja starożytna” i in.

Prąsek Wincenty, czeski filolog i historyk, * 1843, † 1912; napisał: „Vlastivida slezská”; wydawał „Selský archiv” (Archiwum włościańskie), zbiór przyczynków do studjów historii stanu włościańskiego.

Praseodimium, ob. **prazeodym**.

Prasy drukarskie (tłocznie), maszyny do odbijania na papierze formy z czcionek przez nacisk. Zachowany został rysunek p. d. z pocz. XVI w. Była to p. bardzo prymitywna, nacisk osiągało się przez dokręcanie śruby. Takie p. przetrwały prawie do końca XVIII w. W 1772 Haas w Bazylei wprowadził do p. d. różne ulepszenia, w 1800 Stuhope zbudował pierwszą prasę, wykonaną całkowicie z żelaza, a w 1817 Clymer zastosował zamiast śruby układ drążków, stosowany później w p. d. różnych systemów. Dziś p. d. ręczne prawie nie mają zastosowania. Zastąpienie one zostały przez p. ośpieszne (wartkotłocznie), wynalezione przez Königa i Bauera w 1810 i stale potem ulepszone. Prasy te same automatycznie nakładają farbę na czcionki, przesuwają i składają arkusze zadrukowane. Po wprowadzeniu stereotypji zbudowano p. ośpieszne rotacyjne (wirujące), drukujące do 100.000 arkuszy na godzinę. W p. rotacyjnej zdejmują się z czcionek stereotypowe odlewy, nawięte na walec maszyny, który obraca się, naciskając na walec z czernidłem. Stereotypy odbijają się na papierze, przesuwanym się pod walcem. P. te także przecinają papier na arkusze i składają arkusze zadrukowane. Istnieją małe p. ośpieszne do druku biletów

wizytowych, etykiet itp. Odpowiednio zmodyfikowane p. służą do druków różnobarwnych, do fototypji, litografji i cynkotypji. Do udoskonalenia p. d. przyczynił się głównie obrzymi rozwój pism periodycznych.

Praszczeta, kara wojskowa w wojskach cudzoziemskiego autoramentu w dawnej Polsce, stosowana także w wojskach zaborczych jeszcze w drugiej połowie XIX w. Skazaniec obnażony przechodził pomiędzy dwoma rzędami uzbrojonych w pręty żołnierzy, którzy go bili.

Praszka, m. w pow. wieluńskim (woj. łódzkie), nad rz. Prosną; 4.500 mieszk.; kopalnia rudy żel.

Pratchawce, ob. **Protracheata**.

Prater (włosk. prato, łąka), park w Wiedniu, niegdyś zwierzyniec cesarski, 719 ha obszaru, częściowo dostosowany do potrzeb zabaw ludowych.

Pratincola rubetra, poklaskwa, ptak z rodziny Muscipidae (mucholówka); podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Długość ciała ok. 14 cm. Upierzenie brązowe, czarno i płocho upstrzone; spód rudawy; brwi i dwie plamy na skrzydłach białe; ogon w nasadzie biały, na końcu brązowy. Dziób i nogi czarne. Zamieszkuje całą Europę, Afrykę płn. i Azję Mniejszą. U nas bardzo pospolita. Gniewdzi się na łąkach, wprost na ziemi. Przelotna (od połowy kwietnia do początku września).

Prato, m. w Toskanji, prow. florencka (Włochy środk.), 56.700 mieszk.; katedra z XII w.; przemysł włókienniczy, fabr. maszyn.

Pratulin, w. w pow. konstantynowski (woj. lubelskie), nad rz. Bugiem; pamiętna rzeźnią unitów 24. I. 1874.

Prauss Ksawery, działacz polityczny i społeczny, * 1874, † 1925; studja w instytucie górniczym w Petersburgu; członek P. P. S. 1918—19 minister Oświecenia Publ. w gabinecie Moraczewskiego, 1922 senator.

Praust, ob. **Pruszcz**.

Prausta, ob. **prostoma**.

Pravaza szpryca, szpryca szklana z tłokiem nie wyjmującym się, wprowadzona do użytku przez lekarza francuskiego Ch. G. Pravaz'a (* 1791, † 1853).

„Právo lidu”, dziennik stronnictwa socjal-demokratycznego w Czechosłowacji, założony w 1897 r.

Prawa człowieka, ogół praw przyrodzonych, uznanych jako podstawa prawa publicznego w 1776 przez Kongres Stanów Zjednoczonych Am. Płn. i w 1789 przez francuskie Zgromadzenie Narodowe, które je wcieliło jako „Droits de l'homme” do konstytucji franc. 3. VI. 1791. Również „Charte” Ludwika XVIII z 4. VI. 1814 i prawa z 1848 były oparte na pr. czł.

Prawa wolnościowe, ob. **państwo o wspólczesne**.

Prawa zbożowe, ob. **corn-laws**.

Prawda Frantisek, ob. **Hlinka Wojciech**.

Prawda, odwzorowanie w myśli przedmiotowego stanu rzeczy zapomocą pojęć, wyra-

żone w formie sądu. Prawda oczywista, nie wymagająca udowodnienia i nie mogąca być udowodniona, nosi nazwę pewnika (aksjomatu). Prawda, będąca odwzorowaniem stanu rzeczy obiektywnego, ustalona zapomocą obserwacji i eksperymentu, jest prawdą empiryczną.

Prawda ruska, najdawniejszy pomnik prawodawstwa ruskiego, w najstarszej swej postaci sięgający czasów Włodzimierza W.; red. II pochodzi z czasów Jarosława III, z połowy XII w.; najlepsze wydania: Siergiejewicza (1900) i Götza (1910).

Prawdopodobieństwo, właściwość sądu, wyrażającego stan rzeczy, który ma więcej szans urzeczywistnienia się, niż nieurzeczywistnienia. Mogą istnieć rozmaite stopnie p., których badaniem zajmuje się rachunek prawdopodobieństwa. Prawdopodobieństwo zdarzenia, w myśl klasycznej definicji Laplace'a stosunek liczby przypadków, sprzyjających zdarzeniu, do liczby wszelkich możliwych przypadków (przy założeniu, że wszystkie przypadki możliwe są jednakowo możliwe). Niektórzy matematycy chcą użnać wyraz „prawdopodobieństwo” za wyraz pierwotny teorii prawdopodobieństwa (ob. wyraz pierwotny, teoria prawdopodobieństwa).

Prawdopodobny, mający większe lub mniejsze szanse urzeczywistnienia się.

Prawdzic, herb polski: w polu niebieskiem z zamurkiem czerwonego pół lwa złotego z kołem żelaznym w łapach; w helmie u szczytu takiż lew.

Prawdzicki Spirydjon, pseudonim Zygmunta Krasińskiego.

Prawdziwość, właściwość sądu prawdziwego.

Prawdziwy sąd, sąd, którego treść jest zgodna z obiektywnym stanem rzeczy.

Prawdziwych Polaków Towarzystwo, tajny związek patriotyczny, powstały w 1814 pod kierunkiem 2 oficerów inżynierji: Ignacego Prądzyńskiego i Klemensa Kołaczkowskiego, oraz Gustawa Małachowskiego; nowostępujący musiał przyrzec spełnienie warunków, z których pierwszym było pozostanie zawsze i wszędzie dobrym i prawdziwym Polakiem. Związkowi nosili pierścień biały z amarantową emalią, trzy punkty wewnątrz pierścienia oznaczały liczbę zobowiązań. T. P. P. zostało zwinione po Kongresie Wiedeńskim w 1815.

Prawka, prawa lufa strzelby.

Prawka, ob. **Lippia**.

Prawna osoba, ob. **osoba prawna**.

Prawo, Termin ten ma dwojakie znaczenie: przedmiotowe (obiektywne) i podmiotowe (subiektywne). Przez prawo w pierwszym znaczeniu rozumie się wytwór kultury, obejmujący normy, których zadaniem jest regulowanie wzajemnych stosunków między ludźmi oraz organizacjami, przez jednostki stworzonymi. Zadanie swe p. spełnia przez zakazy i nakazy. Treść p. zależy od etycznych, ekonomicznych i społecznych pojęć twórców prawa, w szczególności zaś od poglądu na za-

sadnicze zagadnienie, o ile jednostkę należy ograniczyć ze względu na dobro ogółu, a ogół ze względu na dobro jednostki. Cechą prawideł prawnych jest w ogólności możliwość ich przymusowego wykonywania. Jeśli pominąć prawo międzynarodowe i kościelne, których charakter jest zupełnie specyficzny, to powiedzić można, że w prawie jednolita wola państwa rozkazuje wszystkim, gdy w dziedzinie obyczajów rozkazuje wszyscy każdej poszczególnej jednostce, a w dziedzinie moralności każdy tylko samemu sobie. Prawo w znaczeniu porządku prawnego przeciwstawić należy p. subiektywne, tj. uprawnienie czyli interes, doznający ochrony przez porządek prawny. P. subiektywne daje jednostce możność działania w granicach, przez p. obiektywne określonych. Każdy stosunek prawny ma charakter dwustronny: p. z jednej strony koniecznie odpowiadać musi obowiązek drugiej strony. Najdonioślejsza różnica między normami prawnymi a normami moralnymi polega na tem, że te ostatnie mają wyłącznie charakter jednostronny. P. w znaczeniu przedmiotowym dzieli się na dwa wielkie działy: p. publiczne i p. prywatne. Do p. publicznego zalicza się te przepisy, które mają głównie na względzie korzyść ogółu, np. państwowe, administracyjne, karne, procesowe. P. prywatne obejmuje te przepisy, które wydane zostały ze względu na interes jednostki: p. majątkowe, rodzinne, handlowe itp. Każdy z tych wielkich działów różniczuje się na poddziały. P. publiczne: na prawo państwowe w obszerne tego słowa znaczeniu (ius publicum civitatum, ius publicum alicuius civitatis) oraz p. międzynarodowe (ius inter civitates, ius inter gentes). Do pierwszego należy prawo konstytucyjne, administracyjne, skarbowe, procesowe itp. Najważniejsze działy p. prywatnego stanowią: p. cywilne i handlowe. W rozwoju historycznym granice między p. publicznym i prywatnym nie dają się ściśle określić i ulegają ustawicznemu zmianom. Rozwój p. w ostatniej dobie cechuje przewaga elementu publicznego (socializacja prawa). Ze względu na źródła powstania p. dzieli się na zwyczajowe i pisane. W pierwotnych okresach przeważało p. zwyczajowe, obecnie zaś odgrywa ono rolę drugorzędna, ustąpiwszy miejsca p. pisane mu czyli ustawowemu. P. pozytywne nazywa się p., obowiązujące w danym czasie lub państwie. W tem znaczeniu mówi się o p. pozytywnem małżeńskim, o p. cywilnem polskiem itp.

Prawo abolicji, ob. **prawo łaski**.

Prawo administracyjne. Działalność państwa, nie będąca ani ustawodawstwem ani sądownictwem, jest administracją w najobszerniejszym tego słowa znaczeniu. Stąd prawo administracyjne stanowi ogół przepisów, określających organizację i działalność publiczną państwa. P. administracyjne stanowi część p. publicznego. Do prawa administracyjnego w ścisłym znaczeniu nie należą przepisy, dotyczące administracji siły zbrojnej, skarbowości, spraw

zgranicznych, ustroju sądownictwa. P. administracyjne obejmuje systemat przepisów, zapomocą których państwo tworzy warunki wszechstronnego rozwoju społeczeństwa. P. administracyjne jest tworem nowych czasów, albowiem w państwie absolutnym nie było miejsca dla norm p. administracyjnego, ponieważ działalność państwa nie była ograniczona żadnymi przepisami; dopiero państwo praworządne stworzyło prawa jednostki w stosunku do administracji państwowej, kontrole nad administracją państwową jednostka wykonywa bądź za pośrednictwem sądów zwyczajnych (Anglia), bądź zapomocą specjalnego aparatu w postaci sądownictwa administracyjnego (Polska, Francja, Niemcy). W zakresie prawa administracyjnego na terenie Rzeczypospolitej obowiązują przepisy zaborcze oraz polskie, a na terytorjum Kongresówki ponadto przepisy polskie z przed 1871.

Prawo autorskie. Przedmiotem prawa autorskiego jest każdy przejaw działalności duchowej człowieka, noszący cechy osobistej twórczości pod postacią żywego słowa, pisma i druku, rysunku, barwy, bryły, dźwięku, mimiki, rytmiki itp. Do dóbr, chronionych przez to prawo, należy tedy cały obszar produkcji literackiej i naukowej (własność literacka), kompozycje muzyczne, dzieła z zakresu wszystkich sztuk graficznych i plastycznych, utwory sztuki mimicznej, produkcje kinematograficzne. Na terytorjum Rzeczypospolitej prawo autorskie zostało skodyfikowane w ustawie z dn. 29 marca 1926. (Dz. Ust. Nr. 48 poz. 286).

Prawo Avogadra, ob. Avogadra prawo.

Prawo azylu, ob. jus asyli.

Prawo bicia monety przysługiwało dawniej władzy naczelnej w kraju lub mieście, tj. królowi, księciu, hrabiemu, biskupowi, lub w wolnych miastach magistratowi miasta itp. W Polsce wyłączne prawo bicia monety miał król, dopiero po śmierci Zygmunta III prawo bicia monet przeszło na państwo. Król, a następnie państwo, ciągnęło z prawa tego znaczne zyski na pokrycie utrzymania urzędników skarbowych i dworskich.

Prawo biogenetyczne, ob. biogenetyczne prawo.

Prawo Charles'a, to samo, co Gay-Lussac'a prawo (ob.).

Prawo Coulomb'a, ob. elektryczność.

Prawo cywilne obejmuje przepisy, mające na celu regulowanie stosunków rodzinnych i majątkowych jednostki. Według dawnego systemu, zapożyczonego z prawa rzymskiego a przyjętego również przez Kodeks Napoleona, p. c. dzieliło się na trzy zasadnicze działy: pierwszy dotyczył osób, ich stanu cywilnego i rodzinnego, drugi rzeczy, a trzeci sposobów nabycia i utraty własności. Współczesna nauka, a za nią również współczesne kodyfikacje (np. niemiecka i szwajcarska), przeprowadzają dokładniejszy podział, rozróżniając następujące działy: 1) prawo osobowe, 2) prawo rzeczowe, 3) prawo obligacyjne (o zobowiązaniach), 4) prawo rodzinne osobowe, 5) prawo rodzinne

majątkowe oraz 6) prawo spadkowe. 1) **Prawo osobowe** zajmuje się osobą jako taką, jej zamieszkaniem, zdolnością, imieniem, nazwiskiem. 2) **Prawo rzeczowe** obejmuje ogół przepisów, dotyczących rodzaju rzeczy (ruchome i nieruchome, zmysłowe, niezmysłowe), prawa własności, użytkowania, używania, służebności (serwituty). Z tym działem ściśle związane jest prawo hipoteczne, mające specjalnie za zadanie rozciąganie kontroli nad własnością nieruchomości i innymi prawami rzeczowymi, do nieruchomości przywiązaniem. Ten dział obejmuje również prawo górnicze w części, posiadającej charakter przepisów prawa prywatnego (pozostała część należy do prawa admin.), oraz prawo autorskie, zajmujące się ochroną własności literackiej i artystycznej. 3) **Prawo obligacyjne** zawiera przepisy, dotyczące sposobów powstania i wygaśnięcia zobowiązań. 4) **Prawo rodzinne osobowe** obejmuje przepisy, dotyczące stosunków rodzinnych, a mianowicie małżeństwa, pokrewieństwa, powinowactwa, przysposobienia, opieki. 5) **Prawo rodzinne majątkowe** zajmuje się prawami i obowiązkami natury majątkowej, wypływającymi z tych stosunków. 6) **Prawo spadkowe** zawiera normy, dotyczące sposobów przejścia majątku z powodu śmierci. Każda z czterech dziedzin, wchodzących w skład Państwa Polskiego, rządzi się odrębnym ustawodawstwem cywilnym, a mianowicie w b. Królestwie Kongresowym obowiązują: 1) druga księga Kodeksu Napoleona w całości oraz trzecia z wyjątkiem tytułów, dotyczących umowy przedślubnej oraz prawa o hipotekach i przywilejach; 2) Kodeks Cywilny Polski z 1825 (prawo osobowe); 3) Prawo małżeńskie z 1836; 4) Prawo hipoteczne z 1818 i 1825. Województwa wschodnie: tom X cz. I Zbioru Praw („Sworda zakonow“) b. Ces. Ros. wraz ze zmianami i uzupełnieniami ustawodawstwa polskiego (prawo hipoteczne Kongresówki). Małopolska i Śląsk Cieszyński: Kodeks Cywilny Austriacki (Allgemeines Oester. Zivilgesetzbuch) z 1811 z późniejszymi zmianami. Ponadto na terenie Spisza i Orawy w zakresie spadkobrania i prawa małżeńskiego obowiązują przepisy prawa węgierskiego. Były zabór pruski: Kodeks Cywilny Niemiecki (Bürgerliches Gesetzbuch — w skróceniu B. G. B., z 1896, obowiązujący od 1900).

Prawo czekowe. Różnica między weksem a czekiem polega na tem, że czek jest środkiem zapłaty, a weksel narzędziem kredytu. Na zasadzie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 14 listopada 1924 (Dz. Ust. Nr. 100 poz. 927) na całym terytorjum Państwa Polskiego, poczynając od 1 stycznia 1925, obowiązuje jednolite prawo czekowe. W myśl prawa polskiego czek winien zawierać: umieszczoną w tekście nazwę czek, nazwisko osoby, która ma zapłacić (trasata), podpis wystawcy, bezwarunkowe polecenie zapłaty oznaczonej sumy pieniężnej, wskazanie miejsca i daty wystawienia czeku. Wystawienie czeku, bez posiadania dostatecznego pokrycia pociąga odpowiedzialność majątkową.

a ponadto grozi wystawcy odpowiedzialnością karną. Ekonomiczne znaczenie czeku polega na tem, że stanowi on surogat pieniądza. Obrót czekowy najbardziej rozpowszechniony jest w Anglii i St. Zjedn. Ameryki Płn. W Anglii w okresie przedwojennym 92% wszystkich wypląt dokonywano czekami.

Prawo Daltona, ob. Daltona prawo.

Prawo Drapera, ob. Drapera prawo.

Prawo Dulong'a i Petit'a, ob. atomowe ciepło.

Prawo dyskrecjonalne, ob. dyskrecjonalne prawo.

Prawo działania mas (chem.), głosi, że stosunek iloczynu ze stężeń poszczególnych ciał reagujących przez iloczyn ze stężeń produktów reakcji pozostaje wielkością stałą (prawo Guldberga i Waaga).

Prawo Gay-Lussac'a, ob. Gay-Lussac'a prawo.

Prawo handlowe w obszernem znaczeniu obejmuje ogół przepisów, regulujących bądź w drodze prawa pisanego, bądź zwyczajów, wszelkie stosunki, dotyczące życia handlowego. W tym szerokim zakresie składa się z prawa handlowego publicznego (ustawodawstwo, dotyczące izb handlowo-przemysłowych, bankowości itp.), prawa handlowego międzynarodowego, prawa handlowego karnego (odpowiedzialność za bankructwo) oraz prawa handlowego prywatnego, czyli właściwego prawa handlowego. P. h. w ścisłym znaczeniu ma za zadanie normowanie tych stosunków życiowych, które bądź ze względu na osoby (kupcy, przemysłowcy), bądź ze względu na czynności (giełdowe, wekslowe) mają charakter handlowy. P. handlowe stanowi ten dział prawa prywatnego, gdzie, nawet w obecnym okresie, stosowanie prawa zwyczajowego, ze względu na swoistość stosunków, odbywa się w bardzo szerokim zakresie. Stosunek prawa cywilnego do handlowego polega na tem, że prawo cywilne obowiązuje w stosunkach handlowych o tyle, o ile specjalne przepisy p. h. nie wykluczają stosowania konkretnej normy prawa cywilnego. Stosunek poszczególnych ustawodawstw do p. h. jest trójakiego rodzaju: 1) jedne uznają niezbędność istnienia p. h., oddzielnie i niezależnie skodyfikowanego od prawa cywilnego (Niemcy, Austria); 2) drugie nie znają oddzielnych kodeksów handlowych, lecz poszczególne działy prawa handlowego regulują w oddzielnych ustawach (ustawodawstwo anglo-saskie i skandynawskie); 3) trzecia grupa nie odłącza ustawodawstwa handl. od prawa cywilnego (Szwajcaria). Najważniejsze działy p. h. dotyczą: 1) pojęcia handlującego (kupca), personelu handlowego, prokurentów, agentów handlowych i giełdowych; 2) spółek; 3) firmy i rejestru handlowego; 4) ksiąg handlowych; 5) poszczególnych umów handlowych, np. kupna-sprzedaży, komisji, asekuracji, umowy przewozu itp.; 6) prawa wekslowego i czekowego; 7) upadłości; 8) ochrony znaków towarowych i wynalazków; 9) jurysdykcji handlowej. Na ziemiach polskich obecnie obowiązują cztery ustawa-

dawstwa handlowe: 1) była Kongresówka — kodeks handlowy francuski z 1807 ze zmianami, dotyczącymi prawa o spółkach z ograniczoną odpowiedzialnością, rejestru firmowego i innemi; 2) województwa wschodnie — ros. Ustaw Torgowyj, t. XI cz. 2 Zbioru Praw, niektóre przepisy w tomie X cz. 4; 3) Małopolska — Powszechny Austriacki Kodeks Handlowy (Allgemeines Handelsgesetzbuch) z 1862 z późniejszymi uzupełnieniami; 4) były zabór pruski — Niemiecki Kodeks Handlowy (Handelsgesetzbuch) z 1897 z późniejszymi uzupełnieniami. Ponadto na całym terenie Rzeczypospolitej obowiązują jednolite ustawy, dotyczące prawa patentowego, prawa wekslowego i czekowego oraz nieuczciwej konkurencji.

Prawo kanoniczne oznacza zarówno prawo, dotyczące kościoła, jak i prawo, stworzone przez kościół. Każdy kościół ma swoje odrębne prawo, skąd podział na prawo kościelne katolickie, protestanckie i prawosławne. Poglądy nauki katolickiej i protestanckiej na istotę kościoła zasadniczo różnią się między sobą, dlatego inny zgoła charakter posiada prawo kościelne katolickie niż protestanckie. W ciągu długich wieków Kościół katolicki uważał, że porządek prawny, przez niego stworzony, winien mieć pierwszeństwo przed porządkiem prawnym państwa. Pogląd ten, między innymi, znalazł wyraz zarówno w Zwierciadle Szwabskiem (Schwabenspiegel), jak i w bulli papieża Bonifacego VIII z 1302 „Unam Sanctam“. W średniowieczu p. k. obejmowało wszelkie dziedziny życia, dopiero z biegiem czasu państwo stopniowo pozbawiło Kościół ingerencji w zakresie stosunków, nie związanych ze sprawami natury duchownej. Prawo, stworzone przez Kościół katolicki, zwie się inaczej prawem kanonicznym. Kanon (greck.) oznacza normę kościelną i jako taki był przeciwstawiany w średniowieczu normie prawa państwowego „lex“. Tem się tłumaczy, że w średniowieczu prawo dzielono na cywilne, pochodzące od władzy państwowej (ius civile) i kanoniczne. Według współczesnych kanonistów przedmiotem prawa kanonicznego jest to wszystko, co w jakikolwiek sposób odnosi się do celu nadprzyrodzonego; a więc wszystkie sprawy duchowe i te, które się z nimi łączą, sprawy materialne zaś tylko o tyle, o ile cel Kościoła tego wymaga. Z powyższego wynika, że normy prawa kanonicznego dotyczą ustroju Kościoła (organizacji władz hierarchicznych, granic i zakresu sądownictwa kościelnego, instytucji małżeństwa itp.). Papież jest najwyższym prawodawcą Kościoła katolickiego. Do zakresu jego władzy należy wydawanie ustaw, dotyczących zarówno całego Kościoła (prawo powszechne), jak i poszczególnych prowincji kościelnych (prawo partykularne). Kodyfikacja prawa kanonicznego w średniowieczu rozpoczęła się od prac prywatnych. Gracjan, mnich z Bolonii, dał początek złotemu okresowi prawa kościelnego przez tzw. Decretum Gratiani pomiędzy 1139 a 1150. Po ogłoszeniu kompilacji praca ustawodawcza nie ustawała.

Mnogość nowych zbiorów, pozostających ze sobą w sprzeczności, skłoniła papieża Grzegorza IX do przygotowania autentycznego zbioru, ogłoszonego w 1234 (Liber extra). jako uzupełnienie pracy Gracjana. Papież Bonifacy VIII w 1298 ogłosił nową kompilację, która stanowiła dalszy ciąg pracy kodyfikacyjnej Grzegorza IX (Liber sextus). Papież Jan XXII dokończył pracy, rozpoczętej przez Klemensa V, przez ogłoszenie tzw. Clementinae (1317). Zbiór wymienionych wyżej części, tj. prac Gracjana, Grzegorza IX, Bonifacego VIII, Klemensa V i Jana XXII, oznaczano w średniowieczu wspólną nazwą „Corpus iuris canonici”, jako przeciwstawienie kodyfikacji Justyniańskiej (Corpus iuris civilis). Zbiór ten posiadał moc obowiązującą do ostatnich czasów, albowiem dopiero praca kodyfikatorska, rozpoczęta przez Piusa X, doprowadziła do ogłoszenia 27. V. 1917 „Codex iuris canonici” z mocą od 19 maja 1918. Nowy kodeks pod względem układu odpowiada porządkowi, przyjętemu przez najnowsze kodyfikacje, i składa się z 25 ksiąg, zatytułowanych: normae generales de personis, de rebus, de processibus, de delictis et penis. Ogółem kodeks liczy 2414 kanonów. Stosunek państwa współczesnego do prawa kanonicznego jest dwojaki: przy rozdziale Kościoła od państwa to ostatnie nie uznaje zupełnie prawa kościelnego, przy systemie przeciwnym ukształtowania się stosunku państwa do Kościoła, uznanie prawa kanonicznego przez państwo znajduje wyraz w zawarciu konkordatu. W myśl art. 114 konstytucji z 17 marca 1921 Kościół rzymsko-katolicki w Polsce rządzi się własnymi prawami. Stosunek państwa do Kościoła został określony przez układ ze Stolicą Apostolską. Ob. konkordat.

Prawo karne stanowi ogół przepisów, obowiązujących w danej grupie społecznej, określających zastosowanie kary (lub innych typów reakcji społecznej) do sprawców czynów, uznanych za karygodne. W państwie nowożytnym największe znaczenie posiada państwowe prawo karne; inaczej rzecz przedstawiała się w stanowym ustroju średniowiecza, np. w dawnej Polsce obok państwowego prawa karnego istniało prawo karne miast, prawo karne kościelne, prawo karne patrymonjalne itp. Większość państw nowożytnych przy normowaniu zjawisk życia przestępczego przeprowadza różniczenie między ludnością cywilną a osobami, należącymi do siły zbrojnej. Zbliżonem pod względem charakteru do prawa karnego wojsk jest prawo karne dyscyplinarne. To ostatnie odnosi się wyłącznie do przestępstw, stanowiących naruszenie obowiązków służbowych. Przepisy karne mają trojaki charakter: 1) pierwsza kategoria podaje kwalifikacje (pozytywne i negatywne), jakie mają mieć osoby, aby mogły stać się podmiotami przestępstwa, np. wiek, obłąkanie wykluczają odpowiedzialność karną; 2) drugą kategorię norm stanowią przepisy, wydane dla sędziego, jako wskazówki stosowania wymiaru kary (okoliczności łagodzące, obciążające, zbieg przestępstw itp.);

3) trzecią grupę stanowią przepisy, podające stany faktyczne, których wywołanie pociąga za sobą represję karną. Ta ostatnia kategoria przepisów zawiera wyliczenie stanów faktycznych, które pozostają pod ochroną prawną. Przepisy te składają się z dwóch części: dyspozycji (opis faktycznego stanu czynu karygodnego) i sankcji (kary, która grozi w razie naruszenia danego dobra społecznego). Przepisy pierwszych dwóch kategorii wraz z przepisami, dotyczącymi stanów faktycznych, powtarzających się przy rozmaitych przestępstwach (usiłowanie, przygotowanie współudział itp.), ustawodawca grupuje w części ogólnej prawa (kodeksu) karnego, natomiast trzecią kategorię przepisów karnych — w tak zwanej części szczegółowej. W obecnej chwili (poza ustawami specjalnymi polskimi) na terenie Rzeczypospolitej obowiązują trzy ustawodawstwa karne: 1) były zabór rosyjski — Kodeks Karny Rosyjski z 1903 ze zmianami, zawartymi w przepisach przechodniczych z 1917; 2) były zabór austriacki — Ustawa Karne z 1852 oraz szereg ustaw uzupełniających; 3) były zabór niemiecki — Kodeks karny Rzeszy Niemieckiej z 1871. Kryminalistyka jest pojęciem szerszym od p. k., gdyż obejmuje wszystkie nauki, dotyczące badania przestępstwa i walki z niem.

Prawo kątów stałych w kryształach polega na stwierdzeniu, że wzajemne nachylenie ścian we wszystkich kryształach jednej substancji jest stałe i charakterystyczne dla tej substancji, pomimo, że kryształy jej mają różny pokrój i pozór.

Prawo kierunków równych, stwierdzenie, że w kryształach kierunki równe, tj. takie, w których wszystkie własności kryształu są jednakowe, nie są bezładne, lecz zawsze leżą symetrycznie. Konsekwentne wysnuenie wszystkich wniosków z tego prawa prowadzi do teoretycznej możliwości istnienia tylko trzydziestu dwóch rodzajów symetryczności krystalograficznej, co obserwacja i doświadczenie potwierdzają; nie znamy kryształów, których rodzaj symetryczności nie odpowiadałby żadnemu z trzydziestu dwóch rodzajów, wydedukowanych z prawa kierunków równych.

Prawo Kirchhoffa, ob. emisyjna zdolność.

Prawo koalicji, swoboda zrzeszania się, tzn. tworzenia związków celem poprawy warunków pracy, w szczególności warunków płacy przez pracobiorców (ob. strejk).

Prawo kościelne, ob. prawo kanoniczne.

Prawo lenne, ogół norm, dotyczących wzajemnych praw i obowiązków suwerena i wasala w okresie panowania systemu feudalnego. (Ob. feudalizm i lenno). Wszystkie ziemie, nadane na prawie lenna, ustosunkowane były jakby w kształcie drabiny, przeważnie były one jednocześnie zależne w stosunku do seniora czyli suwerena wyższego rzędu, a panujące w stosunku do wasala niższego rzędu. Na zasadach lennych dawane były

prócz ziemi stanowiska, dochody i prawa, renty, dziesięciny kościelne itp. Pierwszym obowiązkiem wasala było uznanie swej zależności od suwerena i złożenie mu przysięgi wierności osobistej. Ten akt hołdu znajdował wyraz w tem, że wasal padał przed suwerenem na kolana, kładł ręce swoje w jego ręce i ogłaszał się za jego „człowieka”. Darowizna lenna czyli inwestytura wyrażała się w postaci symbolicznego wtręcenia rękawiczek, proporca lub laski. Wasal obowiązany był do udzielania rady seniorowi i dawania mu pomocy zbrojnej oraz dochowania tajemnicy, jeśli ta została mu powierzona. Każdy wasal mógł być sądzony tylko przez równych sobie. Oprócz stałych danin, wasal obowiązany był do uiszczania specjalnych opłat w razie, gdy jego senior udawał się na dwór cesarski lub na wyprawy, oraz gdy pasował swego syna na rycerza, wydawał córkę za mąż, lub gdy dostawał się do niewoli i potrzebne były fundusze na jego wykup. Ponadto wasal obowiązany był do udzielenia w każdej chwili seniorowi postoju w swych dobrach. Suweren ze swej strony obowiązany był otaczać wasala opieką. Prawo lenne było prawem zwyczajowym, zmiennem co do treści w zależności od czasu i miejsca. Okoliczność, że prawo to oparte było wyłącznie na przymusie, sprawiała, że wasalowie byli posłuszni, dopóki seniorowie rozporządzali dostateczną siłą. W Polsce ustroju feudalnego w zachodnio-europejskim znaczeniu wogóle nie było, więc systemat prawa lennego wogóle nie mógł się wytworzyć. Natomiast szereg księstw pozostawało z Państwem Polskiem w stosunku lennym. Przejściowo taki był charakter Mołdawii, następnie tzw. Prus Książęcych, Księstwa Kurlandji i Semigalii. W 1525 ostatni wielki mistrz krzyżacki Albrecht za zgodą Zygmunta I objął tzw. Prusy Książęce w lenno, jako książę świecki. W myśl rzeczonoego aktu, lenno to miało przechodzić po Albrechcie na jego męskich potomków, a gdyby zaś ich nie było, na braci Albrechta, względnie potomków tych ostatnich (linja anspachska Hohenzollernów). W razie jednak wymarcia tej linji księstwo miało przypaść Polsce. Wszakże Zygmunt August w 1563 dopuścił linję brandenburską Hohenzollernów (tzw. elektorską) do wspólnego uczestnictwa w holdzie, wzamian za co uznał jej prawa na wypadek wygaśnięcia linji anspachskiej. Prawa Hohenzollernów brandenburskich ostatecznie uznane zostały w 1611, a odkąd ta linja objęła rządy w Prusach, zależność od Korony stała się nominalna, aż w końcu na zasadzie traktatu welawskiego w 1657 zupełnie wygasła. Księstwo Kurlandji i Semigalii stało się lennikiem Polski i Litwy w 1569 i pozostało nim do upadku Rzplitej. Po wymarciu rodu Kettlera, księstwo to winno było złączyć się z Polską, oddane jednak zostało jako lenno Bironowi i jego męskim potomkom. Zarówno książę pruski jak i kurlandzki, poza daninami i pomocą zbrojną, obowiązani byli w stosunku do króla polskiego do posłuszeństwa i hołdu.

Prawo Lenza, ob. indukcyjny prąd.

Prawo laski, uprawnienie, przysługujące głowie państwa (monarsze lub prezydentowi), polegające na możliwości łagodzenia lub zupełnego uchylania kar, prawomocnie orzeczonych przez sądy. Od prawa laski należy odróżnić prawo abolicji, przysługujące monarcho- absolutnym, mocą którego władza monarsza mogło być wstrzymane lub zupełnie uchylone wszelkie postępowanie karne przed wyrzeczeniem kary. W myśl art. 41 naszej konstytucji, prawo darowania i łagodzenia kary oraz darowania skutków zasądzenia karno-sądowego, w poszczególnych przypadkach przysługuje Prezydentowi Rzeczypospolitej. Prezydent nie może stosować tego prawa do ministrów, zasądzonych wskutek postawienia ich w stan oskarżenia przez Sejm.

Prawo magdeburskie, ob. osadnictwo na prawie niemieckim w dawnej Polsce.

Prawo małżeńskie, jeden z działów prawa cywilnego, obejmujący ogół przepisów, dotyczących zawarcia i rozwiązania małżeństwa, separacji od stołu i łoża (na czas ograniczony i nieograniczony) oraz praw i obowiązków, wynikających z zawarcia małżeństwa. Stosunki, wynikające z faktu zawarcia małżeństwa, mają charakter bądź osobisty, bądź majątkowy; stąd podział na prawo małżeńskie osobowe i prawo małżeńskie majątkowe. P. małżeńskie osobowe. Przez długie wieki Kościół katolicki był wszechwładny w dziedzinie prawa małżeńskiego; do niego należała wyłączna jurysdykcja matrymonjalna, a ponadto wykonywał on w tym zakresie władzę ustawodawczą. Ta wszechwładza Kościoła doszła do najwyższego punktu w okresie średniowiecza. Reakcja w kierunku ingerencji władzy państwowej rozpoczęła się w okresie Reformacji, a Wielka Rewolucja Francuska unicestwiła całkowicie w zachodniej Europie wszechwładzę Kościoła w tej dziedzinie. Ustawodawstwa współczesne instytucję małżeństwa opierają bądź na zasadzie wyznaniowej, bądź widzą w małżeństwie wyłącznie stosunek cywilno-prawny. Francja, Belgja, Szwajcarja, Niemcy, b. zabór pruski, Holandia, Węgry, Włochy i większość republik południowo-amerykańskich uznają obowiązkowość ślubów cywilnych i wyłączają jakąkolwiek ingerencję Kościoła w zakresie stosunków małżeńskich. Ustawodawstwa Austrii, państw skandynawskich, Stanów Zjedn. Ameryki Północnej dopuszczają ślub cywilny, zezwalając nupturjentom bądź na wybór przez nich formy zawarcia małżeństwa, bądź też odnoszą się do ślubu cywilnego, jako do warunkowej formy zawarcia związku małżeńskiego. Obowiązkowość ślubów religijnych wymagana jest przez ustawodawstwa: polskie prawo małżeńskie z 1836, obowiązujące na terenie byłej Kongresówki, X Tom. cz. I Zb. Praw byłego Ces. Ros. (województwa wschodnie), oraz większość ustawodawstw państw bałkańskich. W Austrii ustawa z 25. V. 1868 zaprowadziła dopuszczalność warunkowego zawarcia małżeństwa przed władzami świeckimi, która to forma ma miejsce wówczas, gdy

właściwy duchowny odmówi ogłoszenia zapowiedzi z powodu, którego państwowe ustawodawstwo małżeńskie nie uznaje jako przeszko-
dę do zawarcia małżeństwa. Ustawa austriacka z 9. IV. 1870 unormowała małżeństwa bezwyznaniowych, przepisując dla nich, jako normalny, ślub przed władzami świeckimi. Niezależnie od charakteru małżeństwa (cywilne czy religijne), między poszczególnymi krajami zachodzą poważne różnice co do jurysdykcji w kwestjach matrymonjalnych. W niektórych państwach, np. w Austrii (również w byłym zaborze austriackim), mimo oparcia instytucji małżeństwa w zasadzie na podstawach wyznaniowych, jurysdykcja matrymonjalna należy do sądów cywilnych. W byłym zaborze rosyjskim w sprawach małżeńskich głównych wyznań chrześcijańskich, odnośnie ważności i rozwiązania małżeństwa tudzież separacji, rozstrzygają sady duchowne; jurysdykcja sądów cywilnych odnosi się tylko do skutków cywilnych małżeństwa oraz dotyczy wszystkich spraw matrymonjalnych innych wyznań, a przedewszystkiem wyznań niechrześcijańskich. Prawo małżeńskie majątkowe reguluje dwa zasadnicze problemy, a mianowicie: w jaki sposób unormować udział żony w ponoszeniu ciężarów małżeńskich i jak unormować rozdział majątków małżonków w razie rozwiązania małżeństwa. Prawo małżeńskie majątkowe dzieli się na dwa działy: 1) dotyczy rzędu ustawowego i 2) rządów umownych. Współczesne kodyfikacje stoją na stanowisku swobody zawierania umów majątkowych małżeńskich, zwanych intercyzami, i tylko wówczas, gdy taka umowa nie została zawarta, wchodzi w rachubę ustawowe normy, dotyczące stosunków majątkowych. Wszystkie kodeksy, obowiązujące na ziemiach polskich, wymagają aktu notarialnego do sporządzenia umowy majątkowej między małżonkami, wszakże, gdy prawodawstwo Kongresówki, za wzorem prawa francuskiego, dopuszcza tylko zawarcie takiej umowy przed ślubem, prawodawstwa germańskie (austriackie i niemieckie) dopuszczają tę umowę zarówno przed, jak i po zawarciu małżeństwa. Z najbardziej rozpowszechnionych systemów majątkowo-małżeńskich wymienić należy: 1) system wspólności, 2) system separacji, 3) system posagowy czyli dotalny, 4) system wspólności zarządu lub połączenia dóbr, 5) system francuski. Przy ustroju wspólności, abstrahując od poszczególnych typów, majątek obu małżonków w mniejszym lub większym zakresie stanowi wspólną własność, przyczem zarząd nad nim sprawuje mąż, i do niego należą pożytki. System separacji dóbr odznacza się tem, że majątek żony nie podlega mężowi. System posagowy jest odmianą separacji dóbr z tą różnicą, że żona przynosi mężowi posag, z którego owoce pobiera mąż. W systemie połączenia dóbr mąż ma zarząd i użytkowanie majątku żony. Na terenie byłej Kongresówki ustawowym (legalnym) rządem majątkowym jest separacja dóbr. Postanowienia Kodeksu Cyw. Polskiego z 1825 w tej mierze w wielu punktach uległy zmianom na

korzyść żony przez nowelę z dnia 1 lipca 1921 (Dz. Ust. Nr. 64 poz. 397). W byłym zaborze pruskim legalnym jest system, zbliżony do pruskim legalnym jest system, zbliżony do austriackim ustawowym rządem jest system separacji dóbr, przyczem każdy z małżonków zachowuje swoją własność i swój zarobek, jednakże, póki żona nie sprzeciwi się, służy mężowi zarząd majątkiem żony. Podobnie rzecz przedstawia się w województwach wschodnich. Pod rządami X Tomu Zbioru Praw mąż faktycznie rozporządza majątkiem żony, z wyjątkiem nieruchomości i papierów wartościowych. Poza systemem ustawowym, kodeksy, obowiązujące na ziemiach polskich, podają zasadnicze typy systemów umownych, które strony, z większymi lub mniejszymi zmianami, mogą przyjąć za podstawę umów majątkowych

Prawo miecza, ob. jus gladii.

Prawo międzynarodowe, ściślej mówiąc prawo międzypaństwowe, obejmuje ogół reguł prawnych, które określają wzajemnie prawa i obowiązki państw, należących do społeczności prawa międzynarodowego. Społeczność p. m. ma granice, zakreślone wspólnym prawnym przekonaniem, które polega na wspólności kultury i interesów. Charakteryzują ją regularne stosunki na stopie równouprawnienia. Społeczność ta, w przeciwieństwie do społeczności państwowej, opiera się na zasadzie stowarzyszenia się, a nie na zasadzie podporządkowania. Mimo to normy p. m. przez przeważającą większość uczonych uważane są za rzeczywiste normy prawne, albowiem wiążą one państwa, wchodzące w skład społeczności międzynarodowej. Dwa są źródła p. m.: zwyczaj i umowa międzynarodowa. Zwyczaj w stosunkach międzynarodowych odgrywa nader ważną rolę. Rozwój zmierza w tym kierunku, by czynności, podejmowane z kurtuazji, przekształcały się stopniowo w obowiązki o charakterze prawnym. P. m. umowne szczególnie rozwijać zaczęło się dopiero w XIX w. Najważniejszymi etapami rozwoju p. m. były następujące zdarzenia historyczne: pokój westfalski (1648), który stworzył właściwą wspólnotę państw chrześcijańskich Europy bez różnicy wyznania, traktat wiedeński (1815), pokój paryski (1856), konwencja genewska (1868), dwie konferencje pokojowe w Hadze, poświęcone sprawom wojny i pokoju (1899 i 1907). Silny rozwój p. m. nastąpił zwłaszcza po zakończeniu wojny światowej 1914—18 przez powołanie do życia Ligi Narodów i Międzynarodowego Biura Pracy. Najważniejsze działy p. m. dotyczą: podmiotów prawa międzynarodowego, pokojowej administracji wspólnych interesów, załatwiania sporów bez uciekania się do wojny (arbitraż), uregulowania praw wojny (międzynarodowe prawo wojenne) lądowej i morskiej. Według dawniej przyjętych podziałów systemat p. m. zazwyczaj dzieliło na dwa działy: prawo pokoju i prawo wojny.

Prawo międzynarodowe prywatne. Żywy obrót pomiędzy poszczególnymi państwami o-

raz, stosunki handlowe obywateli jednej organizacji państwowej z jednostkami, pochodzącymi z innych krajów, z jednej strony, a rozbieżność prawodawstw z drugiej strony, przyczyniły się do stworzenia specjalnej nauki o zbiegu lub konflikcie ustaw rozmaitych państw (teoria statutowa) czyli naukę o miejscowych granicach norm prawnych. Międzynarodowe p. prywatne, mimo swej nazwy, jest prawem państwowem, albowiem państwo tworzy je celem regulowania konfliktów prawnych, na jakie napotyka jego obywateli. Tego rodzaju normy mogą stać się przedmiotem zobowiązań międzynarodowych; np. haskie konwencje o międzynarodowym prawie prywatnem, zawarte 1902, dotyczą: 1) zawierania małżeństw, 2) rozwodów i separacji, 3) opieki (1905), 4) skutków małżeństwa, 5) ubezwłasnowolnienia, 6) procesu cywilnego. M. p. p. wskazuje odpowiednie prawo, gdy prawny stan rzeczy posiada cechę obca, gdyż wówczas powstaje pytanie, czy zastosować prawo krajowe, czy też obce, np. umowa zawarta zagranicą, małżeństwo między Polakiem a Francuzką, zawarte w Niemczech, ujawnienie przestępstwa, dokonanego na terytorjum innego państwa itp. M. p. p. w zasadzie obejmuje tyle działów, ile ich jest w prawie krajowem, a więc istnieje międzynarodowe prawo cywilne, handlowe, procesowe, karne itp. W Polsce, z uwagi na rozbieżność ustawodawstwa poszczególnych dzielnic, rozstrzyganie konfliktów prawnych między odnośnymi ustawami odgrywa szczególnie doniosłą rolę. Normy te tworzą tzw. prawo międzypaństwowe. Odnośnie do m. p. p. obowiązują u nas ustawa z dn. 2. VIII. 1926 (Dz. Ust. Nr. 101, poz. 581); konflikty między ustawodawstwami poszczególnych dzielnic rozstrzyga ustawa z tego samego dnia (Dz. Ust. Nr. 101, poz. 580).

Prawo momentów statycznych, ob. dźwignia.

Prawo naczyń połączonych, ob. naczynia połączone.

Prawo natury, zasadnicze ujmowanie pojęcia, istoty, podstawy i celu prawa przyrodzonego, właściwego człowiekowi w zaraniu jego bytu, później przekształcone w historyczne formuły prawnicze. W XIX w. nauka, która przejęła te kwestje, zwała się filozofją prawa. P. n. nazywają się również popularnie pewne zasady, przyjęte przez niektóre teorie w fizyce.

Prawo odcinków wymiernych w kryształach jest stwierdzeniem, że różne ściany każdego kryształu, dostatecznie rozpostarte, od każdej krawędzi tego kryształu, dostatecznie wydłużonej, odcinają odcinki, które mają miarę wspólną, tj. których stosunek możemy wyrazić stosunkiem liczb całych.

Prawo Ohma, ob. Ohma prawo.

Prawo oktaw, ob. okresowy układ pierwiastków chemicznych.

Prawo opcji, ob. opcja.

Prawo opiekuńcze, część prawa cywilnego, obejmująca ogół przepisów, dotyczących pie-

czy i zarządu nad majątkiem osób niezdolnych do czynności prawnych, t. j. małoletnich i ubezwłasnowolnionych. Opieka nad małoletnim ma miejsce tylko w razie ustania władzy rodzicielskiej przez śmierć rodziców lub ich ubezwłasnowolnienie. Poszczególne ustawodawstwa w rozmaity sposób określają sposoby powołania i zakres władzy opiekuńczej oraz kompetencje organów sądowo-nadzorczych. W szczególności prawo francuskie, a za niem Kodeks Cywilny Polski, obowiązujący na terenie b. Kongresówki, władze nadzorcza powierza radzie rodzinnej, złożonej z 6 członków z sędzią pokoju, jako przewodniczącym, natomiast prawodawstwa typu niemieckiego nadzór ten oddają organom sądowym (sądy opiekuńcze). W zasadzie zarząd majątkiem nieletniego, względnie ubezwłasnowolnionego, należy do opiekuna, który dla skuteczności pewnych aktów winien uzyskać uprzednio zgodę rady rodzinnej, bądź sadu (sprzedaż nieruchomości, zawarcie układu pojednawczego).

Prawo państwowe obejmuje ogół przepisów, dotyczących ustroju państwa, jako podmiotu praw zwierzchniczych. W znaczeniu ogólnem p. p. obejmuje zarówno prawo administracyjne, jak część prawa procesowego (przepisy, dotyczące organizacji władzy sądowej). W ściśle znaczeniu p. p. utożsamia się z prawem konstytucyjnym. Przedmiotem tego ważnego działu prawa publicznego jest organizacja państwa w stanie spoczynku, zaś prawo administracyjne zajmuje się państwem w stanie dynamicznym. Prawo konstytucyjne ustanawia ogólne zasady, według których organy państwa mają działać. Każde państwo posiada swoje odrębne p. p. Poszczególne p. p., obowiązujące w pewnym okresie czasu, różnią się między sobą w sposób bardziej widoczny i istotny, niż systematy prawa prywatnego poszczególnych państw. Z istoty p. p. wynika jego zmienność. Poza p. p. poszczególnych państw istnieje ogólne p. p., czyli nauka o państwie, która zajmuje się powstaniem państwa, jego celem, istotą i przeobrażeniami w rozwoju historycznym. W ten sposób nauka ta stanowi nieodzowny materiał dla zrozumienia poszczególnych przepisów i urzędzeń konkretnego, pozytywnego prawa państwowego; ob. konstytucja, państwo współczesne.

Prawo pasów, ob. kryształy.

Prawo patronatu, ogół przywilejów i obowiązków, przysługujących fundatorom kościołów, kaplic lub beneficjów oraz ich następcom Instytucja patronatu istnieje w Kościele katolickim, jako zabytek historyczny; nowy kodeks prawa kanonicznego nie pozwala na tworzenie nowych p. Prawo kanoniczne różni p. rzeczowe, których posiadanie związane jest z posiadaniem pewnego majątku, osobowe, dziedziczne, przechodzące na wszystkich spadkobierców, rodzinne, przechodzące tylko na członków rodu, kościelne, związane z piastowaniem godności kościelnej, i świeckie. Patronom przysługuje prawo prezentowania duchownych oraz

liczne przywileje natury honorowej; obowiązkiem ich jest łożenie na naprawę kościołów i uzupełnianie dochodów, o ile są niewystarczające.

Prawo pięści, inaczej **prawa siły**, tkwiące w pierwotnych instynktach człowieka poczucie prawa, nadawanego wyłącznie dzięki przewadze fizycznej.

Prawo polskie w okresie przedrozbiorowym. Prawo prywatne polskie przez cały ciąg swego istnienia aż do upadku Państwa Polskiego było przedewszystkiem prawem zwyczajowym, gdyż ustawodawstwo w tym zakresie odgrywało nader nikłą rolę. Wszystkie ustawy, pierwotnie redagowane w języku łacińskim, nosiły nazwę *statutów*, poczynając zaś od 1550 zaczęto je pisać w języku polskim i odtąd nazywano je *konstytucjami*. Kazimierz Wielki, wraz z innymi reformami, przystąpił również do uporządkowania ustawodawstwa; pracy tej dokonał przez wydanie zbioru ówczesnego prawa zwyczajowego, odnoszącego się zarówno do prawa prywatnego jak i kryminalnego, oraz do postępowania sądowego. W ten sposób powstał *Statut Wiślicki* (1347) jako zbiór praw, pierwotnie tylko dla Małopolski. Wielkopolska początkowo rządziła się własnym statutem, ale już na początku XV w. różnice między obydwojma prawodawstwami zatarły się całkowicie. Dla poznania średniowiecznego prawa polskiego bardzo ważne znaczenie posiadają: 1) księgi sądowe, których pierwszy ślad datuje się w 1322; 2) dekryty zjazdów sądowych i 3) uchwały zjazdów ziemskich. Na początku XVI w. Aleksander I zlecił kanclerzowi Janowi Łaskiemu przeprowadzenie uporządkowania ustawodawstwa. W rezultacie tej pracy wydany został *Statut Łaskiego* (1505), zatwierdzony przez uchwałę sejmiku radomskiego. W skład tego zbioru weszły wszystkie akty ustawodawcze. Wszakże od początku zdawano sobie sprawę, że zbiór ten nie obejmuje całego prawa, i dlatego król, przysyłając egzemplarze statutu do poszczególnych dzielnic, polecił na pustych stronkach spisać prawo zwyczajowe. Dzieło Łaskiego, według pierwotnych zamierzeń, miało być tylko wstępem do pracy kodyfikacyjnej, zakreślonej na szeroką miarę. Na sejmie 1522 polecono wojewodom zebranie całego prawa zwyczajowego, aby na podstawie tego materiału i w związku ze statutami stworzyć zbiór prawa prywatnego i publicznego. Wkrótce jednak stwierdzono, że praca ta nie będzie mogła być wykonana, i dlatego w 1532 postanowiono ograniczyć się do zbioru jedynie prawa sądowego, t. j. prawa prywatnego, kryminalnego i postępowania sądowego czyli przepisów, będących w życiu sądów. W wyniku tego komisja, złożona z 6 członków, opracowała zbiór, zwany *Korekturą Taszyckiego*. Projekt Taszyckiego nie uzyskał sankcji sejmiku. W zbiorze tym wyraźnie przeciwstawiono prawo polityczne prawu sądowemu. Od tego czasu podział ten przyjęty został w nauce polskiego prawa. Za panowania Zygmunta Augusta dokonane zostały dwa zbiory praw: Jakuba Przyłuskiego

zbiór systematyczny i Jana Herburta z Felstyńca — alfabetyczny. Obydwa zbiory, napisane w języku łacińskim, były pracami prywatnymi i powagi urzędowej nie nabyły, wszakże zbiór Herburta uzyskał powagę sądową. W 1570 zbiór Herburta przetłumaczony został na język polski. W 1589 myśl o kodyfikacji znów odżyła, lecz dożądanego rezultatu nie została doprowadzona. Za Zygmunta III wydany został prywatny zbiór Januszewskiego. Inne późniejsze zbiory nie nabrały większego znaczenia. Dopiero w 1732 Stanisław Konarski i Józef Załuski przystąpili do zbioru, obejmującego całość prawa polskiego od statutu Wiślickiego do ich czasów. Zbiór ten, znany pod nazwą *Volumenta Legum*, dokończony przez O. O. Pijarów w 1782, składa się z 8 tomów i zawiera następującą treść: T. I. rozpoczyna się od statutu Wiślickiego i kończy się na 1548. T. II. obejmuje okres czasu od 1550—1609. T. III. obejmuje konstytucje od 1610—40. T. IV. zawiera uchwały sejmowe od 1641—68. T. V. obejmuje uchwały sejmowe od 1669—97. T. VI. rozpoczyna się 1697 i zawiera uchwały sejmowe, powzięte za panowania Augusta II. W tym tomie pomieszczone zostały pakta i przywileje Księstwa Kurlandzkiego oraz *Korektura Pruska*. T. VII i VIII obejmują uchwały sejmowe z okresu konfederacji po śmierci Augusta III i z okresu panowania Stanisława Augusta do 1780. Do *Volumenta Legum* istnieją rejestra, zwane *Inwentarzami*. W ten sposób *Volumenta Legum*, poza uchwałami sejmowymi z 1782, 1784, 1786 oraz Sejmu Czteroletniego, zawierają pełny zbiór prawa polskiego w historycznym jego rozwoju. W 1776, na polecenie sejmiku, b. kanclerz Andrzej Zamojski przy współpracy Chreptowicza i Wybickiego przystąpił do pracy kodyfikacyjnej, dążąc do uporządkowania stanu prawnego i kreśląc plan reformy w duchu ówczesnych oświeconych idei. Po 4 letnich wysiłkach gotowy projekt został przedstawiony sejmowi do zatwierdzenia. Sejm, wszakże, nie zgadzając się z jego postępowaniem zasadami, odrzucił go. Z praw partykularnych — **zbiór prawa mazowieckiego** dokonany został przez Piotra Goryńskiego w 1541 i do 1576, tj. do momentu unifikacji, posiadał duże praktyczne znaczenie. W Prusach Królewskich w 1598 *Korektura Pruska* rozciągnęła prawa i przywileje, przynależne szlachcie polskiej, na szlachtę osiadłą w tej prowincji. Najpomyślniej praca kodyfikacyjna przedstawiała się na Litwie. W 1529 wydany został pierwszy zbiór, obejmujący całość przepisów, obowiązujących w tej części państwa. Zbiór ten naogół zawierał wiele niekorzystnych postanowień dla szlachty i dlatego, ze wzmoczeniem się jej wpływów, został zmieniony na sejmach 1564—66 (II Statut Litewski). Po kilku latach zaszła znów potrzeba rewizji tego statutu, co ostatecznie dokonane zostało na sejmie koronacyjnym 1588 (III Statut Litewski). To ostatnie wydanie statutu, pierwotnie w języku ruskim, w 1616 przetłumaczone zostało na polski, i w tej postaci obowiązywało do upadku Rzeczypospolitej i w

okresie porobiorowym do 1840, a w małym zakresie zachowało moc obowiązującą w województwach wschodnich do ostatnich czasów. Ze względu na treść odróżniano w dawnej Polsce prawo pospolite (*ius commune terrestris*) od prawa szczegółowego (*ius speciale*). To ostatnie było dwóch rodzajów: obce i zawodowe. Prawa obce należały bądź do grupy praw zachodnio-europejskich, bądź wschodnio-europejskich. Prawo niemieckie obowiązywało w miastach i wsiach, na prawie niemieckim osadzanych. Prawo kościelne obowiązywało w sądach kościelnych i odnosiło się do wszystkich spraw, związanych z życiem religijnym. Prawo rzymskie miało charakter posiłkowy. Z grupy praw zawodowych wymienić należy: prawo lenne, prawo wojenne, prawo bartne, młynarskie, owczarskie itp.

Prawo procesowe karne i cywilne czyli **postępowanie sądowe**. P. p. obejmuje ogół przepisów, dotyczących praw i obowiązków stron i sądu w postępowaniu bądź przed sądem karnym, bądź przed sądem cywilnym. W historii procesu karnego można rozróżnić trzy okresy: 1) początkowo proces karny widział w przestępstwie tylko naruszenie interesów prywatnej osoby poszkodowanej. W takim stanie rzeczy wniesienie skargi karnej zależało wyłącznie od tego, czy poszkodowany miał dość odwagi, aby zdobyć się na wszczęcie sprawy, wskutek czego wiele przestępstw pozostawało bez kary; 2) w drugiej fazie potężniejszą władzą państwową przyjęła zasada ścigania przestępstw z urzędu, ale władza w tym względzie oddana została sędziemu. Przy tym systemie sędzia mógł występować przeciw przestępcy z własnej inicjatywy, nie czekając na skargę poszkodowanego. W tym okresie w rękach sędziego ześrodkowywały się dwa zadania: wyznaczenie podejrzanego o przestępstwo i zbadanie podejrzenia (proces inkwizycyjny). Połączenie w jednej osobie działalności agenta śledczego i sędziego wywołującego doprowadzić musi do tego, że stroniczość stanowiska oskarżyciela całkowicie przesłoni bezstronność stanowiska sędziego; w ostatnim (3) okresie ściganie przestępcy w dalszym ciągu pozostaje atrybucją państwa, odbywa się jednak nie w drodze oskarżenia przez sędziego, lecz przez oskarżyciela publicznego w osobie prokuratora. Czynnikiem, który spowodował przejście od 1-go okresu do 2-giego, była myśl zabezpieczenia państwa przed przestępca, czynnikiem zaś przejścia od 2-giego okresu do 3-ciego była idea zabezpieczenia przed państwem niewinnie oskarżonego. Zasadą procesu karnego. Z natury współczesnego procesu karnego wynika, że tylko w wyjątkowych przypadkach poszkodowany, w mniejszym lub większym zakresie, ma wpływ na wszczęcie postępowania sądowego lub na umorzenie wszczętego procesu. Z zasady dochodzenie karne rozpoczyna się z urzędu (zasada oficjalności). Stronami procesu karnego są z jednej strony oskarżyciel (prokurator, oskarżyciel prywatny), z drugiej zaś oskarżony. Jakkolwiek współczesny proces karny oparty

jest na zasadzie skargowości, która polega na tem, że sąd z własnej inicjatywy nie ściga przestępców, to jednak sędziemu karnemu przysługuje prawo zarządzania pewnych dochodzeń bez wniosku stron, a ponadto sąd karny nie jest zupełnie skrepowany wnioskami stron. Współczesna rozprawa karna opiera się na zasadzie bezpośredniości i ustności, w przeciwieństwie do pośredniości i piśmienności dawnego procesu. Dlatego cały materiał dowodowy winien być sądowi przedstawiony ustnie, odczytywanie zaś zeznań świadków, przesłuchanych poprzednio, stanowi wyjątek w postępowaniu przed pierwszą instancją. Charakterystyczną cechą współczesnego procesu jest jawność i to w dwojakim znaczeniu: w stosunku do stron oraz do publiczności. Jawność w pierwszym znaczeniu polega na tem, że bez udziału stron, względnie bez ich wezwania, sąd z zasady nie rozpoznaje sprawy (wyjątek — posiedzenia gospodarze, mające charakter przygotowawczy). Jawność w drugim znaczeniu jest gwarancją natury publiczno-prawnej i sprowadza się do społecznej kontroli sądu. Tylko w wyjątkowych przypadkach współczesne ustawy procesowe odstępają od jawności rozprawy głównej. Przypadki te podzielić można na dwie kategorie, stosownie do tego, czy odnoszą się do charakteru sprawy, czy też do charakteru osób, względem których jawność ma być wykluczona. Współczesny proces znamionuje równość stron. Wymienione wyżej zasady, a mianowicie: ustność, bezpośredniość, jawność i równość charakteryzują zarówno proces karny, jak i cywilny. Natomiast zasada skargowości jest przeprowadzona w procesie cywilnym konsekwentniej, niż w procesie karnym. Sąd cywilny bez wniosku stron nie tylko nie wszczyna żadnej sprawy, lecz w zasadzie nie przeprowadza z własnej inicjatywy żadnej czynności. W ostatnich jednak czasach względy socjalno-polityczne skłoniły liczne prawodawstwa do obdarzenia sędziego cywilnego czynniejszą rolą. Dowodem tego jest austr. proced. cyw. z 1896, nowela do proced. niem. i nowela do proced. ros. Zasada procesu cywilnego jest, że sędzia nie ma prawa wyjść poza żądania stron. Druga podstawowa różnica między procesem karnym i cywilnym zasadza się na tem, że celem procesu karnego jest ustalenie prawdy materialnej (istotnego stanu rzeczy), tymczasem proces cywilny zadowala się prawdą formalną, choćby ona pozostawała w sprzeczności z rzeczywistością; stąd przyznanie w procesie cywilnym kończy spór na korzyść powoda, gdy przyznanie się do winy przez oskarżonego, jeśli nie jest zgodne z okolicznościami sprawy, zupełnie nie decyduje o skazaniu. Na terytorium Państwa Polskiego w zakresie procedury karnej obowiązują następujące ustawy: w byłym zaborze rosyjskim ustawa z 1864, w byłym zaborze austriackim ustawa z 1873, w byłym zaborze pruskim niemiecka ustawa z 1877; w zakresie procedury cywilnej: w byłym zaborze rosyjskim ust. z 1864 z późniejszymi zmianami, w b. zaborze austriackim ustawa

z 1896 i w byłym zaborze pruskim ustawa niemiecka z 1877 wraz z nowelą z 1907.

Prawo przegonu bydła, ob. służebności.

Prawo psychofizyczne, ob. psychofizyczne prawo.

Prawo Quetelet'a, ob. Quetelet'a prawo.

Prawo Raoult'a, ob. Raoult'a prawo.

Prawo retraktu, ob. retrakt.

Prawo rosyjskie. Kilkakrotne próby kodyfikacji rosyjskiego ustawodawstwa w końcu XVIII i na początku XIX w. nie doprowadziły do pożądanego rezultatu. Mikołaj I, dążąc do uporządkowania stanu prawnego swego państwa, zaniechał myśli o kodyfikacji i postanowił ograniczyć się do przeprowadzenia pracy systematyzującej. W tym celu w 1826 powołana została specjalna komisja (II oddział osobistej kancelarii cesarskiej), w której główną rolę odgrywał Speranskij. Komisja ta po sześćdziesięciu latach wydała pełny zbiór rosyjskiego ustawodawstwa (Polnoje sobranie zakonienij), a następnie ułożyła całe obowiązujące w owym czasie rosyjskie prawo według określonego zgóry systemu w 15 tomach, tworząc zbiór praw Imperjum Rosyjskiego (Swod Zakonow). Zbiór ten został opublikowany w 1833 z mocą obowiązującą od 1 stycznia 1835. Zgodnie z planem Speranskiego co rok miały być wydawane uzupełnienia zbioru, uwzględniające zaszłe zmiany, a co 10 lat winno było następować nowe wydanie pełnego zbioru. Drugie wydanie istotnie ogłoszono po 10 latach, t. j. w 1842, natomiast trzecie wydanie pojawiło się z 5 letnim opóźnieniem (1857). W następstwie wydawano tylko poszczególne tomy w odstępach nieregularnych. Ostatnie wydanie zbioru praw pochodzi z 1913. W 1892 dodano do zbioru nowy 16-ty tom. Ustawodawstwo rosyjskie odznacza się wielką kazuistyką, która tłumaczy się tem, że przed reformą sądową z 1864 sędziowie rosyjscy pozbawieni byli prawa interpretowania ustaw, i dlatego sędzia musiał znaleźć w ustawie odpowiedź na każde pytanie. Potrzeby życiowe wymagały tedy od ustawodawcy stałych uzupełnień i wyjaśnień, dlatego też liczne postanowienia rosyjskiego prawa są zaopatrzone uwagami. Poszczególne tomy zbioru praw zawierają następującą treść: t. I — ustawy zasadnicze, dotyczące stanowiska cesarza i ustroju władz naczelných; t. II — przepisy, dotyczące ustroju władz gubernjalnych; t. III — przepisy o służbie cywilnej; t. IV — przepisy, dotyczące obowiązków (powinności) obywateli, ustawę o powinności wojskowej i ziemskiej; t. V dotyczy podatków bezpośrednich; t. VI — ustawodawstwa celnego; t. VII — ustawow. monetarnego i górniczego; t. VIII — ustawy lasowej i zawiera przepisy, dotyczące zarządu dóbr państwowych; t. IX — prawo o stanch; t. X — prawo cywilne i graniczne; t. XI — ustawodawstwo, dotyczące wyznań, oświecenia publicznego, prawo handlowe i przemysłowe, przepisy, dotyczące kredytu; t. XII — ustawodawstwo, dotyczące komunikacji, poczty i te-

legrafów, prawo budowlane; t. XIII — przepisy aprowizacyjne; t. XIV — ustawodawstwo prasowe, przepisy, dotyczące stowarzyszeń i pracy; t. XV — prawo karne materialne; t. XVI — postępowanie sądowe cywilne i karne oraz ustrój sądowy. Niezależnie od Zbioru Praw, za panowania Mikołaja I nastąpiła systematyzacja przepisów, dotyczących organizacji armii (XVIII ksiąg); w 1870 rozpoczęto pracę nad systematyzacją przepisów, dotyczących organizacji marynarki wojennej. W 1910 ukończono pracę nad projektem nowego kodeksu cywilnego. Wydawnictwo, odpowiadające naszemu dziennikowi ustaw, nosiło w Rosji nazwę „Sobranja zakonienij i rozporazhenij prawitelstwa“.

Prawo rzymskie. Znaczenie prawa rzymskiego w historii prawa polega na tem, że Rzymianie pierwsi w świecie starożytnym potrafili w jasny sposób wyodrębnić normy prawne z dziedziny religii i moralności przez stopniowy rozwój wolności umów, pojęcia własności, swobody rozporządzania na wypadek śmierci oraz stworzenie całego systemu ochrony posiadania (interdicta). P. rz. rozwinęło wszystkie najważniejsze instytucje prawa prywatnego, przystosowując je do potrzeb obrotu. Dlatego mówiąc o znaczeniu prawa rzymskiego, ma się zawsze na myśli rozwój prawa prywatnego. Dzięki wielkiemu zmysłowi praktycznemu oraz ścisłości myślenia Rzymian, podstawowe pojęcia prawa rzymskiego, obligacyjnego i spadkowego od czasów rzymskich nie uległy wielkim zmianom. W historii prawa rzymskiego dadzą się wyodrębnić cztery wyraźne okresy: 1) od najdawniejszych czasów do Lex duodecim tabularum (ob. dwunastu tablic prawo); 2) od prawa XII tablic do końca Rzeczypospolitej; 3) od ustanowienia cesarstwa do Konstantyna Wielkiego; 4) od Konstantyna W. do Justyniana (ob. Justyniańska kodyfikacja). W ten sposób rozwój p. rz. rozciąga się na przestrzeń tysiąclecia. Z prawa, regulującego stosunki pierwotnej gospodarki rolnej jednego miasta, p. rz. z biegiem czasu przekształciło się w prawo, regulujące obrót całego imperjum rzymskiego. Dwie zasadnicze cechy charakteryzują instytucje p. rz. w dobie jego największego rozkwitu: indywidualizm i uniwersalizm. Stałe przystosowywanie się do potrzeb życia zawodzieca p. rz. instytucji pretorów, którzy przez swe *actiones* uzupełnili i poprawili surowość prawa pisanego (*ius praetorium introductum est adiuvandi, supplendi, corrigendi iuris civilis gratia*). Do doskonałości systematyki i konstrukcji prawa rzymskiego przyczynili się znakomicie przedstawiciele nauki, z których przedewszystkiem wymienić należy Celusa, Gajusa, Papiniana i Ulpiana. Wielkie zalety prawa rzymskiego wpłynęły na to, że w końcu średniowiecza, mimo upadku imperjum rzymskiego, prawo to odżyło i stało się prawem obowiązującym w wielu państwach Europy Zachodniej i Środkowej. Na terytorjum Rzeszy Niemieckiej miało moc posiłkowa aż do uzyskania mocy przez „Bürg. Gesetzbuch“, tj. do 1900. To zjawisko odrodzenia p. rz. znane

jest w historii pod nazwą recepcji prawa rzymskiego.

Prawo skarbowe Rzeczypospolitej Polskiej. Według konstytucji polskiej z 17. III. 1921, władza ustawodawcza w zakresie skarbowości Rzeczypospolitej Polskiej, jak i w innych dziedzinach, są sejm z senatem. Według art. 4. gospodarka państwowa musi być prowadzona na podstawie budżetu, uchwalonego w drodze ustawy przez sejm i senat. Preliminarz budżetu winien być przedłożony przez rząd nie później, niż na 5 miesięcy przed rozpoczęciem roku budżetowego, który obecnie zaczyna się od 1. IV i trwa do 31. III. O ile do początku roku budżetowego budżet nie zostanie uchwalony, staje się ustawą projekt rządowy budżetu. Według art. 6 zaciągnięcie pożyczki państwowej, zbycie, zamiana i obciążenie nieruchomości majątku państwowego, nałożenie podatków i opłat publicznych, ustanowienie ceł i monopolów, ustalenie systemu monetarnego, jakoteż przyjęcie gwarancji finansowej przez państwo, może nastąpić tylko w drodze ustawy, przy czem wnioski i projekty ustaw, pociągające za sobą wydatki ze skarbu państwa, muszą podawać sposób ich pokrycia (art. 10). Ustawa konstytucyjna z 2. VIII. 1926 dopuszcza wydawanie rozporządzeń z mocą ustawy przez Prezydenta Rzeczypospolitej, w razie konieczności w okresie między rozwiązaniem sejmu i senatu a zebraniem się nowych izb. Zakres tych rozporządzeń w dziedzinie skarbowości jest jednak bardzo ograniczony, nie mogą się bowiem tyczyć przedmiotów, wyżej wymienionych (art. 4 i 6 konst.), ani parlamentarnej kontroli długów, ani umów handlowych. Także na podstawie ustawy z 2. VIII. 1926, w czasie do zebrania się nowego sejmu z końcem 1927, Prezydent Rzplitej ma prawo wydawać rozporządzenia z mocą ustawy, których zakres w dziedzinie skarbowości jest nieco szerszy od poprzednich. Władzę wykonawczą w zakresie skarbowości sprawuje odpowiedzialny minister skarbu; zastępują go podsekretarze stanu (wiceministrowie. 1—3) w powierzonym im zakresie działania. Wykonują swą władzę za pomocą Ministerstwa Skarbu, które dzieli się obecnie na 7 departamentów. Władzą drugiej instancji są izby skarbowe, których dotąd istnieje 13, łącznie z Wydziałem Skarbowym woj. śląskiego. Z rezerwy obejmują one terytorjalnie obszar województwa; wyjątek stanowią izby lwowska i brzeska. Władzami I instancji są zasadniczo w powiatach: 1) urzędy skarbowe podatków i opłat, 2) urzędy akcyz i monopolu wraz z działającą w łączności z nimi kontrolą skarbową z inspektorami na czele, 3) kasy skarbowe. Cała ta organizacja nie obejmuje ceł, które administrują w II instancji dyrekcje ceł (5 oraz inspektorat w Gdańsku) z przydanym im korpusem straży celnej, a w I instancji urzędy celne, rozrzucone przeważnie wzdłuż granicy państwa. Bezpośrednio ministrowi, wzgl. Ministerstwu, podlegają dyrekcje monopolów, mennica, Generalna Prokuratorja R. P., Państwowy Urząd Kontroli Ubezpieczeń itd. Organizację władz skarbowych

uzupełnia przewidziana przez konstytucję Najwyższa Izba Kontroli Państwa, która, przy pomocy okręgowych izb kontroli, ma obowiązek badania faktycznego gospodarki oraz sprawdzania następczo rachunkowości poszczególnych urzędów i przedsiębiorstw państwowych. Najwyższy Trybunał Administracyjny jest powołany do orzekania o legalności zarządzeń i orzeczeń, wydanych przez ostatnie instancje władz skarbowych. Przewidziana przez konstytucję, a wyłoniona przez władze ustawodawcze, Komisja Kontroli Długów Państwa wykonywa kontrolę w dziedzinie obciążenia państwa; jest ona obowiązana przynajmniej raz na rok składać sejmowi sprawozdanie ze swoich czynności wraz z odpowiednimi wnioskami oraz półrocznie ogłaszać w Monitorze Polskim wykaz stanu wszystkich długów i gwarancji finansowych państwa. Preliminarz budżetowy przedkłada izbom min. skarbu na podstawie uchwały Rady Ministr. Od 1923 preliminarz podzielony jest na 3 grupy: administracja, przedsiębiorstwa państwowe, monopole; każda z nich rozróżnia część zwyczajną i nadzwyczajną i dzieli się na działy, rozdziały, paragrafy i pozycje. Grupa I jest budżetowa brutto, II i III w ogólnym zestawieniu netto. Preliminarz poprzedza projekt ustawy skarbowej, zawierający uprawnienia i obowiązki ministra skarbu w dziedzinie wykonania budżetu (pozwolenie na przesuwanie pewnych pozycji, tzw. *virements*, sposób pokrycia deficytów, użycia nadwyżek itp.). Od 1924 minister skarbu jest obowiązany tą ustawą otwierać poszczególnym ministerstwom kredyty na każdy miesiąc oddzielnie, kierując się wpływami poprzednich miesięcy. Po stanii się budżetu ustawą, asygnują kredyty odnośnie ministerstwa resortowe za pośrednictwem Centralnej Księgowości Ministerstwa Skarbu. Są one wypłacane przez Centralną Kasę Państwową, albo przez poszczególne urzędy kasowe na podstawie zleceń Izby Skarbowych. Po skończeniu roku budżetowego rząd winien według konstytucji przedstawić zamknięcie rachunkowe sejmowi, senatowi oraz Najwyższej Izbie Kontroli. Ta ostatnia ma w ciągu 6 miesięcy przedstawić sprawozdanie o niem izbom z wnioskiem udzielania rządowi absolutorjum, lub nie. Wydatki administracyjne wynosiły w 1926 1.841.531 tys. zł. Przed wojną wydatki admin. rządów zaborczych w trzech dzielnicach (bez kolei, przedsiębiorstw i poczty) wynosiły około 800 milionów fr. zł. Wydatki na wojsko wynosiły w 1926 32%, na oświatę 15% wyd. administracyjnych. Obciążenie na rzecz państwa wynosi około 16 do 20%, wraz z obciążeniem na rzecz samorządów do 25% dochodu narodowego, który oblicza się na 6,6 do 10 miliardów złotych parytetowych. Odpowiada to obciążeniu w państwach zagranicznych, lecz wobec stosunkowo znacznie mniejszego dochodu stanowi to w Polsce obciążenie, ogólnie uważane za duże. Przed wojną wynosiło ono około 10% na rzecz państwa, a razem z samorządami do 12,5%. Dochody Rzeczypospolitej płyną: 1) z danin publicznych, 2) z monopolu skarbowych, 3)

z przedsiębiorstw państwowych, 4) z dochodów administracyjnych, tj. opłat administracyjnych, dochodów z majątków rolnych i mniejszych przedsiębiorstw, udziału w dochodach woj. śląskiego; uzupełniają je dochody z pożyczek oraz do połowy 1926 z emisji bilonu i biletów zdawkowych. W 1926 rozkładały się one w sposób następujący: daniny publiczne 1.028.971 tys., monopole — 578.078 tys., przedś. państwowe 109.666 tys., doch. administr., emisja etc. 188.572 tys. zł. Wśród danin publicznych należy rozróżnić podatki bezpośrednie, pośrednie i opłaty. System podatków bezpośrednich obejmuje: 1) podatek gruntowy, odmiennie zorganizowany w każdej dzielnicy, połączony z regresją i progresją, powiększająca znacznie jego ciężar dla wielkiej własności, 2) podatek budynkowy, obciążający nieruchomości, głównie miejskie, zależnie od pobieranego z nich komornego, 3) specjalny podatek od lokali, płacony przez lokatorów na rozbudowę miast i zakwaterowanie wojska, 4) podatek przemysłowy, składający się z opłaty patentowej za wykupywane corocznie świadectwa przemysłowe, oraz z podatku od obrotu przedsiębiorstwa (zasadniczo 2%), 5) podatek od kapitałów i rent, tj. od dochodów z nich. 6) podatek dochodowy, mający w Polsce charakter uzupełniający poprzednie podatki, zwane przychodami, obciążający ogólne dochody, wynoszące powyżej minimum egzystencji (1500 zł.), o stopie progresywnej 2—40% dla osób fizycznych i spadków nieobjętych, a 2—25% dla osób prawnych; osobno opłaca się ten podatek od uposażeń służbowych i dochodu z najmniej pracy; jest on płatny w drodze potrącania, a stopa podatkowa wynosi 1,5—25%. Do podatków bezpośrednich należy doliczyć jeszcze nadzwyczajne podatki: daninę lasową oraz podatek majątkowy, uchwalony w 1923 na przeprowadzenie reformy walutowej; jest on jednorazowy i miał być ściągnięty w wysokości 1 miljarda złotych w zlocie w ciągu 3 lat; do końca 1926 dał tylko 30% tej kwoty. Podatki pośrednie dotychczas, mimo silnego (trzykrotnego) w porównaniu ze stanem przedwojennym wzrostu podatków bezpośrednich, stanowią główną podstawę dochodów Rzplitej, przyczem w ich rozwoju zaakcentowana jest dążność do nadawania im formy monopolów skarbowych. W formie akcyzy opodatkowane są: cukier, piwo, wino i miód (obok tego istnieje też specjalny podatek patentowy od ich wyrobu i sprzedaży), oleje mineralne, drożdże, kwas octowy i zapalniki. Monopole skarbowe obejmują: sprzedaż spirytusu i czystych wódek negatunkowych (wyrób wódek gatunkowych opłaca specjalny podatek patentowy), sprzedaż tytoniu ze sprzedażą i wyrobem papierosów, cygar i tabaki, handel solą (w b. zaborze austriackim także produkcję), wyrób i sprzedaż zapalek, wyrób i sprzedaż sacharyny. Do podatków pośrednich zaliczyć należy również cła przywozowe oraz istniejące w ograniczonym zakresie cła (opłaty) wywozowe. Opłaty skarbowe w pojęciu polskiego ustawodawstwa skarbowego obejmują wielki dział opłat

stemplowych, zunifikowanych w całej Polsce, niezupełnie dotąd zunifikowany podatek spadkowy i od darowizn (progresywne, zależnie od stopnia pokrewieństwa i wielkości nabywanego majątku), podatek od kart do gry, opłaty sądowe i szereg opłat administracyjnych. Ostatnie źródło dochodów państwa stanowią majątki i przedsiębiorstwa państwowe, do których do 1923 dopłacało się, a które po 1923 dają bardzo nikłe, nieproporcjonalnie małe dochody. Najważniejszymi z owych przedsiębiorstw są poczty i telegraf oraz loteria państwowa; z innych: koleje, domy rolne i leśne, przedsiębiorstwa górnicze, hutnicze i chemiczne oraz banki państwowe. Do 1926 wszystkie lata zamykały się deficytami budżetowymi, coraz się zmniejszającymi. Pokrywano je pożyczkami wewnętrznymi i zagranicznymi oraz emisją, naprzd marek, następnie bilonu i biletów zdawkowych złotych. Stan długów Rzeczypospolitej Polskiej jest jednak wskutek deprecjacji marki polskiej bodaj najniższy w Europie, wynosząc na głowę około 70 fr. zł. Długi te, przełiczone na franki złote, wynosiły dnia 1. VII. 1926: wewnętrzne około 205 milionów, zagraniczne emisyjne — 346 milionów, wobec rządów i instytucyj zagranicznych, ratunkowe i sukcesyjne po Austro-Węgrzech — 1.470 milionów, razem około 2041 milionów.

Prawo spadkowe obejmuje systemat przepisów, dotyczących sposobów i warunków przejścia majątku osoby zmarłej na rzecz jednej lub kilku osób żyjących. Spadkiem zwie się majątek, który w drodze sukcesji, tj. dziedziczenia, przechodzi na jedną lub więcej osób żyjących. Osoba, pozostawiająca spadek, nazywa się spadkodawcą, osoba zaś, na której rzecz spadek przechodzi, spadkobiercą albo sukcesorem. Dziedziczenie opiera się bądź na ustawie, bądź na wyraźnej woli spadkodawcy, wyrażonej w testamentie, lub specjalnej umowie, znanej niektórym ustawodawstwom. Przy systemie dziedziczenia ustawowego zstępni, tj. dzieci, wnuki itp., wyłączają wszystkich innych krewnych (wstępnych i bocznych). Większość prawodawstw współczesnych uznaje prawo dziedziczenia pozostałego przy życiu współmałżonka łącznie z zstępniemi. P. s. dzieci nieślubnych są zazwyczaj mniejsze, niż dzieci ślubnych. Ustawowy system dziedziczenia ma zastosowanie tylko w braku testamentu lub umowy spadkowej. Jednakże, przy pełnej wolności rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci, prawo chroni zstępnych i wstępnych, ewent. i współmałżonka, ustanawiając tzw. część nierozrządzalną czyli zachówek. Ta część nierozrządzalna, inaczej zwana częścią obowiązkową, bez względu na rozciągłość postanowień testamentowych, względnie darowizn, przysięść musi dzieciom (wnukom), a w braku zstępnych — wstępnym. Testamentem zwie się akt, którego mocą testator rozporządza całością lub częścią swego majątku na czas, gdy już żyć nie będzie. Testament może ulec odwołaniu przez następnego testament, względnie przez inne rozporządze-

nie woli testatora, wykonane za jego życia. Kodeks Napoleona zna trzy rodzaje testamentów (art. 867 K. N. i następne): 1) testament własnoręczny, 2) testament publiczny czyli notarialny i 3) testament mistyczny. Podobne typy testamentów znane są prawu niemieckiemu (§ 2231 i następne. B. G. B.). Według prawa austriackiego testament można sporządzić poza sądem lub przed sądem, pisemnie lub ustnie. Testament piśmienny może być sporządzany przy świadkach lub bez nich (§ 577 i następne. austr. ust. cyw.).

Prawo symetryczności, ob. symetryczności prawo.

Prawo Titusa, ob. Bodego szereg.

Prawo Webera, ob. psychofizyczne prawo.

Prawo wekslowe. W społecznym ustawodawstwie wekslowem istnieją dwa zasadnicze typy weksla: francuski i niemiecki z odmianą anglosaską. Do połowy XIX w. panowały wszechwładnie idee prawa wekslowego francuskiego, następnie na pierwszy plan wysunęły się koncepcje niemieckie w tej dziedzinie; datuje to się od ogłoszenia powszechnego prawa wekslowego niemieckiego (1867). W myśl pojęć francuskich, które znalazły wyraz w kodeksie handl. z 1807, weksel jest wynikiem umowy, dlatego nieodzownym warunkiem jest, aby w tekście jego została wskazana waluta, przyczem obiegowość weksla nie wypływa z jego natury, lecz z odnośnej wzmianki, pomieszczonej w treści samego weksla. Prawo niemieckie, pod wpływem wymagań życiowych, stworzyło nową teorię, która posłużyła za podstawę dla projektu jednostajnego prawa wekslowego, zredagowanego w wyniku konferencji międzynarodowych z 1910 i 1912. Według teorii niemieckiej weksel jest zobowiązaniem abstrakcyjnym, niezależnym od czynności prawnej i przyczyny, która go zrodziła, przyczem jego obiegowość wynika z samej natury. Do grupy francuskiej należą następujące ustawodawstwa: Francji, Hiszpanji, Belgii, Holandji, Serbji, Turcji, Grecji, Meksyku, Brazylii, Boliwji, Argentyny. Grupa niemiecka obejmuje Niemcy, Austrię, Węgry, państwa skandynawskie, Włochy, Szwajcarię, Rumunję, Portugalję, Bułgarię, Peru, Wenezuelę, Japonię; odłam anglosaski: Anglię i Stany Zjednoczone Ameryki Płn. Prawodawstwo wekslowe typu angielskiego odznacza się brakiem formalizmu i stosowaniem w szerokim zakresie zasad słuszności. Na zasadzie rozporządzenia Prezydenta Rzplitej z dn. 21 listopada 1924 (Dz. Ust. Nr. 100, poz. 926), poczynając od 1 stycznia 1925 na całym terytorjum Państwa Polskiego obowiązuje jednolite prawo wekslowe, oparte na tzw. regulaminie haskim, uchwalonym na konferencjach międzynarodowych w 1910 i 1912. W myśl rzeczowego prawa istnieją dwa rodzaje weksli: trasowane i własne. Weksel trasowany winien zawierać nazwę „weksel” w samym tekście dokumentu, polecenie bezwarunkowe zapłacenia oznaczonej sumy pieniężnej, nazwisko osoby, która ma zapłacić (trasata),

oznaczenie miejsca płatności, nazwisko osoby, na której rzecz lub na której zlecenie zapłata ma być dokonana, oznaczenie daty i miejsca wystawienia weksla, podpis wystawcy. Weksel własny tem się różni od trasowanego, że jego wystawca nie poleca osobie trzeciej dokonania zapłaty, ale sam się zobowiązuje do tej zapłaty. Prawo polskie należy do grupy niemieckiego ustawodawstwa wekslowego.

Prawo wojenne, całokształt przepisów międzynarodowych, dotyczących prowadzenia wojny i mających głównie na celu uczynienie jej bardziej humanitarną, np. zakaz prowadzenia wojny gazowej, stosowania kul wybuchowych, przepisy, regulujące stosunek do ludności i mienia prywatnego itd. (ob. haskie konwencje pokojowe).

Prawo wyborcze stanowi ważną część prawa państwowego, którego przedmiotem jest określanie systemu wyborów do parlamentu. Prawo wyborcze czynne określa warunki, którym odpowiadać winni wyborcy, a prawo wyborcze bierne warunki tych, którzy mogą być wybrani na członków ciał ustawodawczych. System prawa wyborczego opiera się może na następujących zasadach: 1) powszechność w przeciwieństwie do prawa wyborczego, opartego na cenzusie majątkowym, naukowym lub innym, czyli na przyznaniu prawa wyborczego tylko pewnym kategoriom obywateli. Powszechność p. w. ma znaczenie względne, albowiem nawet przy zasadzie powszechności prawo dopuszcza do udziału w wyborach tylko obywateli, którzy doszli do pewnego wieku. W obecnej chwili poważna ilość ustawodawstw pozbawia kobiety prawa głosowania. Zazwyczaj wojskowi w czynnej służbie nie korzystają z czynnego prawa wyborczego; 2) równość prawa wyborczego polega na tem, że każdy uprawniony do głosowania ma tylko jeden głos. W przeciwieństwie do zasady równości, pluralność nadaje pewnym kategoriom obywateli po kilka głosów, w zależności od stanu rodzinnego (żonaty), wykształcenia, majątku itp.; 3) jawność p. w. należy przeciwstawić tajemności głosowania, która stanowi konieczną gwarancję niezależności wyborów, jako ochrona przed naciskiem rządu lub innych czynników; 4) bezpośredniość głosowania polega na tem, że obywatele wybierają wprost członków parlamentu, gdy przy systemie pośredniości wybory są dwu lub więcej stopniowe, tj. członkowie ciała ustawodawczego są wybierani przez specjalne kolegia, które pochodzą z wyborów ogółu obywateli; 5) stosunkowość czyli proporcjonalność głosowania ma na celu zapewnienie reprezentacji głosom mniejszości przez stworzenie tzw. głosowania na listy. Ilość głosów, oddanych na wszystkie listy, ulega stosunkowemu podziałowi, w zależności od ilości głosów, oddanych na poszczególne listy. Dla systemu wyborczego bardzo ważne znaczenie posiada podział państwa na okręgi wyborcze (geografia wyborcza). Przez odpowiednie łączenie okręgów

miejskich z wiejskimi można osiągnąć inny wynik wyborów, niż przez tworzenie małych okręgów o jednolitej strukturze społecznej lub narodowościowej.

Prawodawstwo czyli **ustawodawstwo**, ogół przepisów, obowiązujących w danym państwie (w tem znaczeniu mówi się o prawodawstwie polskiem, francuskim itp.) lub w pewnej dziedzinie (np. prawodawstwo cywilne, handlowe, karne). Organ państwowy, powołany do pracy prawodawczej (ustawodawczej) nazywa się parlamentem lub ciałem prawodawczym (corps législatif).

Prawodawstwo robotnicze czyli **prawodawstwo społeczne** ma na celu ochronę interesów klasy pracującej, w szczególności zaś obejmuje przepisy, dotyczące warunków i czasu pracy, wysokości płacy, zabezpieczenia w razie choroby i nieszcześliwego wypadku. Prawodawstwo to zrodziło się w początkach ubiegłego stulecia w Anglii; początkowo odnosiło się tylko do robotników fabrycznych, następnie dopiero rozciągnięte zostało na rzemiosła, handel, komunikację i częściowo na rolnictwo. P. r., będące z charakteru swych przepisów w przeważnej mierze częścią prawa administracyjnego, rozwija się w trzech odrębnych kierunkach. Pierwsza grupa przepisów ma za zadanie określenie warunków, w jakich praca winna się odbywać, zarówno pod względem sanitarnym, jak i technicznym (przepisy o kotłach, transmisjach, halach maszyn itp.). Druga grupa przepisów zajmuje się umową pracy, w szczególności zaś długością dnia roboczego (maksymalna ilość godzin pracy), płacą robotniczą oraz zatargami, jakie na tle wysokości wynagrodzenia za pracę pomiędzy kapitałem a robotnikami wynikają. Do tej grupy należą również przepisy, zakazujące wypłacania robotnikom wynagrodzenia w naturze. Trzecia grupa zajmuje się ubezpieczeniem socjalnym. Prawo angielskie z 1802 ograniczało pracę nocną małoletnich, zatrudnionych w przemyśle włókienniczym, do 12 godzin na dobę. Był to wielki krok naprzód w ówczesnych warunkach pracy. Prawo francuskie z 1848 określiło, jako maksymalną ilość godzin na dobę, 12 godz. W obecnej chwili maksymalny dzień roboczy w większości państw wynosi 8 godzin. W stosunku do wysokości płacy prawodawstwo australijskie jeszcze w okresie przedwojennym określiło minimum wynagrodzenia. **Prawodawstwo socjalne** w Polsce. W zakresie pierwszej grupy przepisów, poza odnośnymi dyktandami ustawami przemysłowymi, na terenie b. zab. ros. obowiązuje dekret z d. 3. I. 1919 o inspekcji pracy (Dz. Pr. N. 5, poz. 90), w b. dzielnicy austr. — ust. z d. 2. III. 1920 (Dz. Ust. N. 23, poz. 125), w b. zab. pruskim — rozp. Rady Ministrów z d. 16. X. 1922 (Dz. Ust. N. 96, poz. 885). W drugiej grupie przepisów doniosłe znaczenie posiada ustawa z dnia 18. XII. 1919 (Dz. Ust. N. 2 z 1921, poz. 7) o czasie pracy w przemyśle i handlu. Zasadniczo czas pracy we wszystkich przedsiębiorstwach przemysłowych, han-

dlowych, komunikacyjnych oraz innych, na zysk obliczonych, wynosi, bez wliczenia przerw odpoczynkowych, 8 godzin na dobę, w sobotę 6 godzin. W kwestji zakazu pracy nocnej kobiet Polska przystąpiła do konwencji berneńskiej z 1906 (Dz. Ust. N. 19 z 1922, poz. 158). Ustawa z dnia 2 lipca 1924 normuje pracę kobiet i młodocianych robotników w przemyśle (Dz. Ust. N. 65, poz. 64). Przyimowanie do pracy dzieci poniżej lat 15 jest wzbronione i podlega karze. Do tej samej grupy przepisów odnosi się ustawa z d. 16. V. 1922 o urlopach dla pracowników, zatrudnionych w przemyśle i handlu, oraz ust. z dn. 1. VIII. 1919 o załatwianiu zatargów zbiorowych pomiędzy pracodawcami a pracownikami rolnymi (Dz. Ust. N. 65, poz. 394).

Prawodawstwo socjalne, ob. **prawodawstwo robotnicze**.

Praworządność, rzędy państwa, oparte na prawie.

Prawosławny kościół, ob. **greckowschodni kościół**.

Prawosław ogrodowy, malwa, *Althaea rosea*, roślina z rodziny Malvaceae (ślazowate); pochodzi z Syrii. Roślina trwała, hodowana powszechnie jako dwuletnia, gdyż w latach następnych słabo kwitnie. W pierwszym roku tworzy tylko pęki liści przykorzeniowych, w roku następnym wydaje wysokie (do 3 m.) pędy kwiatonośne, pokryte gęsto kwiatami, osadzonemi na krótkich szypułkach. Kwiaty są umieszczone po 1 lub 2 w kątach liści i mogą być pojedyncze lub pełne; barwy ich są najrozmaitsze, od jasnych: różowej, cielistej, aż do czarnopurpurowych.

Prawosław ogrodowy (malwa).

Praz, ob. **kwarc**.

Prazem, ob. **kwarc**.

Prazeodym (Praseodimium), pierwiastek chemiczny, należący do tzw. „ziem rzadkich”; ciężar atomowy 140,9; metal o temp. topn. 940°; ciężar właściwy 6,5. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek trój i czterowartościowy, dając związki typów PrX₃ i PrX₄. Odkryty jako „dydyum”, oddzielony od neodymu przez Auera von Welsbacha w 1885.

Prażak Albert, literat czeski, * 1880; historyk literatury, profesor uniwersytetu w Bratysławie. Liczne prace krytyczne.

Prażenie, w technice, wypalanie rud i innych materiałów z dostępem powietrza, odbywające się w piecach płomiennych lub stosach. Przy p. części lotne zostają wydzielone, a części palne utlenione dzięki dostępowi tlenu powietrza.

Prażmowska Teresa z **Wysockich**, literatka, * 1842, † 1912; nauczycielka, zesłana 1903 do Odessy, potem do Archangielska; ogłosiła powieści: „Nie w porę” (1871), „Serce” (1896), „Romans gąski” (1903), „Na wyraj” (1906) i in.

Prażmowski Adam, fizyk i astronom, * 1825, † 1885; 1862—3 prof. fizyki w Szkole Głównej; emigrował po 1863; prowadził w Paryżu zakład optyczno-mechaniczny; ogłosił „Nateżenie siły magnetycznej w Warszawie” (1848) i in.

Prażmowski Marjan, artysta dramatyczny, * 1853; napisał fantazję czarodziejską „Święto ognia” (1902) z muzyką Z. Noskowskiego.

Prażmowski Mikołaj, arcybiskup gnieźnieński, * 1617, † 1673; 1658 kanclerz kor.; podpisał traktat oliwski 1660; stronnik partji francuskiej; ściągął na siebie nienawiść szlachty, przez konfederację gołąbską odsadzony od czci i majątku (po rozwiązaniu konfederacji wyroku nie egzekwowano).

Prażmowski Władysław (Belina), pułkownik, jeden z twórców kawalerji polskiej; * 1888; studja na Politechnice Lwowskiej; przed wielką wojną czynny członek Związków Strzeleckich; 2. VIII. 1914 przekroczył na czele tzw. „pierwszej siódemki” granicę austriacko-rosyjską i wszedł do Jędrzejowa; później dowódca I-go p. ułanów leg. w brygadzie Piłsudskiego; 1917 odmówił złożenia przysięgi władzom okupacyjnym; w niepodległej Polsce dowódca bryg. kaw.; 1919 zdobył Wilno; 1921 wystąpił z wojska i osiadł na roli.

Prażcie, ob. **penis**.

Prąd elektryczny, ob. **elektryczny prąd**.

Prąd indukcyjny, ob. **indukcyjny prąd**.

Prąd nasycony, ob. **jonizacja gazów**.

Prądem elektrycznym rażenie, zetknięcie się z obu biegunami instalacji prądu, lub z jednym biegunem przy równoczesnym zetknięciu się (bez izolacji) z ziemią; wywołac może oparzenia, bóle, przejściową utratę przytomności, śmierć.

Prądnicą, wszelka maszyna, dająca prąd elektryczny. Ob. **dynamomaszyna**.

Prądnik, l. dopływ Wisły, tworzy słynny kanjon ojcowski, dług. 27 km.; połów pstrągów.

Prądnik, zwany także **Prudnik**, niem. Neustadt, m. pow. na Śląsku pruskim, rej. opolska, nad rz. Prądnikiem, 16.000 mieszk.; fabr. płótna.

Prądy morskie można porównać z rzekami, pod wpływem wiatrów i różnicy w gęstości wody przepływającymi morza i oceany w kierunku kolistym, pozostawiającymi w środkach powierzchnię spokojną. Zależnie od wiatrów, obrotu ziemi, gęstości wody i konfiguracji ziemi mamy prądy równikowe ciepłe oraz polarne zimne, prądy górne i dolne. Najbardziej znane i najwięcej oddziaływające na klimat lądów są prądy równikowe, płynące ze wschodu na zachód, prąd zatokowy (Golfstrom) i prądy polarne, arktyczny i antarktyczny; obok tych głównych gałęzi rzek morskich istnieje wielka ilość prądów lokalnych.

Prądy wirowe, ob. **Foucault'a prądy**. **Prądyński Edward**, literat i prawnik, * 1838, † 1895; studja prawne w Paryżu; 1863 zesłany na Syberję, po powrocie osiadł w maj. Woli Wiązowej; napisał „O prawach kobiecy” (1875).

Prądyński Ignacy, gen. wojsk polskich,

wybitny strategik, * 1792, † 1850; studja w Szkole Inżynierów w Warszawie; czynny przy fortyfikowaniu Modlina, uczestniczył w kampanjach 1809 i 1812—13; wykładał 1819—20 strategię i fortyfikację polową, od 1824 budował kanał Augustowski, 1831 mianowany przez Skrzyneckiego kwatermistrzem generalnym, wystąpił 16. VI. t. r. z oskarżeniem przeciwko nieudolnemu wodzowi; po upadku powstania wysłany do Gatczyzny, opisał z rozkazu Mikołaja I kampanję 1831 („Pamiętnik hist.-wojskowy o wojnie polsko-rosyjskiej w 1831”, przekład z francuskiego, 2 wyd. 1898); napisał nadto: „Czterej ostatni wodzowie przed sądem historii” (1865), „Pamiętniki” (4 t., wydał J. Moszyński w oprac. Bronisława Gembarzewskiego).

Prątki, ob. **bakterje chorobotwórcze**.

Prątniczki, ob. **pręcikowie**.

Prątnik, ob. **Bryum**.

Prędadzicy, ludzie, którzy mieli żyć przed biblijnym Adamem.

Prędbule (franc.), wstęp do umowy, w szczególności do umowy o znaczeniu międzynarodowym, zawierający cel układu oraz nazwiska pełnomocników stron kontraktujących.

Prędbulum, to samo, co **preludjum**.

Preanger, prow. na zach. Jawie (Indje wsch. holend.), 20.429 km², 2.200.000 mieszk.; stol. Bandung; plantacje kawy, ryżu i trzciny cukrowej.

Preanimizm, nazwa wierzeń i praktyk czarodziejskich, poprzedzających wszelką religję.

Préault Antoine Auguste, rzeźbiarz francuski, * 1809, † 1879. Z dzieł: „L'Ondine”, kolosalna płaskorzeźba „Królowa Lata”, „Krucyfik” (kości. Saint Gervais, Paryż), biusty Lesage'a, Marivaux, Diderot'a, posągi św. Gerwazego i Protazego (kości. Saint Gervais, Paryż) i in.

Prebenda (łac.), część dochodów, przypadająca na kanonika kapituły kolegiackiej lub katedralnej. Obecnie znaczy to samo, co **beneficjum**.

Precedencja, prawo pierwszeństwa, poprzednictwo. Kwestje, dotyczące p. odgrywają bardzo wielką rolę w stosunkach wzajemnych dyplomatów.

Precedens (łac.), w znaczeniu prawnym i obyczajowym wypadek, poprzedzający inny, mogący służyć za podstawę naśladowania, względnie za wzór przy rozstrzygnięciu podobnego konfliktu. P. odgrywają wielką rolę w tworzeniu się prawa zwyczajowego i w ustalaniu orzecznictwa sądowego.

Preceptor (łac.), nauczyciel.

Precesja księżycowo-słoneczna (lunisolarna), ruch osi obrotu ziemi, powstający wskutek perturbacji, powodowanych przez księżyc i słońce. Ruch ten, odbywający się w kierunku przeciwnym kierunkowi obiegu ziemi dookoła słońca, sprawia, że oś ziemską w ciągu około 26000 lat opisuje powierzchnię stożkową o rozwarciu 23,5°, zaś punkt wiosenny przesuwają się wzdłuż ekliptyki z przed-

kością roczną około 50' 3" na zachód. Zjawisko p. odkryte zostało w II wieku przed Chr. przez Hipparcha przez porównanie własnych jego obserwacji z obserwacjami Arystylla i Timocharisa (około 300 r. przed Chr.). Wskutek p. gwiazda biegunowa północna zbliżyła się do bieguna od czasów Hipparcha o 11° i zbliżyła się doń najwięcej około 2100 r. (0,5°), poczem zacznie się oddalać od bieguna. Po upływie 12 wieków biegun północny będzie się znajdował w pobliżu gwiazdozbioru Lutni, i wtedy α Lyrae = Vega uchodzić będzie za najjaśniejszą gwiazdę okolicy biegunowej.

Precesja ogólna, łączne oddziaływanie precesji księżycowo-słonecznej i planetarnej.

Precesja planetarna, niewielka składowa ruchu precesyjnego osi ziemskiej, wywołana zakłóceniami planet.

Precypitacja (łac.), strącanie, odczyn biologiczny, polegający na własności surowicy krwi zwierzęcej tworzenia stratu (precypitatu) z obcogatunkowymi substancjami białkowymi, o ile te substancje uprzednio zostały wstrzyknięte danemu zwierzęciu. Odczyn precypitacyjny mają zastosowanie w biologii przy określaniu systematycznego pokrewieństwa między zwierzętami wzgl. roślinami, i w medycynie sądowej dla rozpoznawania obecności krwi ludzkiej w podejrzanych śladach krwawych.

Precypityny, ciała o budowie bliżej nieznannej, powodujące precypitację, wykryte przez Krausa i Bordeta.

Precyzja (franc.), dokładność, staranność.

Precyzyjny, dokładny, drobiazgowy, punktualny.

Predacyt, minerał, kalcyt, zawierający niewielkie ilości brucytu, $Mg(OH)_2$. Występuje w Tyrolu.

Predella (włosk.), przednia część podstawy ołtarza w kościele katolickim, zazwyczaj zdobna symbolicznymi dekoracjami.

Predestynacja (łac.), przeznaczenie, treść wierzenia metafizyczno-religijnego, według którego los człowieka, niezależnie od współdziałania i uczynków, jest zgóry wyznaczony.

Predestynacja płci, ob. zapłodnienie.

Predmost, m. na Morawach (Czechosłowacja), dostarczyło niezwykle bogatych stanowisk z mł. paleolitu, mianowicie z okresu orniackiego i solutrejskiego. Na osobną wzmiankę zasługują stylizowane figury zwierzęce w rysunkach i rzeźbach z kości słoniowej oraz liczne szkielety ludzkie, wykazujące pewne cechy rasy neandertalskiej.

Predominacja (łac.), przewaga, górowanie.

Predykant (łac.), kaznodzieja.

Predelekacja (łac.), szczególne upodobanie do czegoś lub kogoś.

Pre dyspozycja (łac.), usposobienie wrodzone, wrodzona skłonność do czegośkolwiek, np. do pewnej określonej choroby, do pewnego nastroju itp. P. przeciwstawiamy dyspozycję, nabytą w toku życia.

Preegzystencja, istnienie realne duszy przed pobytem na ziemi. Doktrynę p. napotyamy w rozmaitych systemach religijnych i metafizycznych, np. w buddyzmie, u pitagorejczyków, u Platona itp.

Prefacja (łac.), wstęp do modlitw kanonu po ofiarowaniu we Mszy św., zmieniający się podług świąt roku kościelnego.

Prefekt (łac. praefectus), 1) w starożytnym Rzymie urzędnik, sprawujący bardzo rozmaite funkcje: a) praefectus annonae zarządzał sprawami aprowizacji, b) praefectus vigiliam miał dozór nad pożarnictwem, c) praefectus urbi ześrodkowywał w swych rękach całą władzę administracyjną i sądową w Rzymie i Konstantynopolu w drugiej połowie okresu monarchicznego, d) praefectus praetorio stał na czele okręgu administracyjnego, których było cztery, a mianowicie dwa w zachodniej części państwa: Italia z Afryką i Galja z Hiszpanią, oraz dwa we wschodniej części: Tracja z Małą Azją i Egiptem oraz Ilirja (półwysep Bałkański); naczelnik gwardii cesarskiej zwał się również praefectus praetorio; 2) ob. departament; 3) katecheta, duchowny, wykładający naukę religii w szkołach.

Prefekt apostolski, duchowny, stojący na czele misji w początkowym okresie jej istnienia; uprawnienia p. a. są identyczne z uprawnieniami wikariuszów apostolskich.

Preferans, rodzaj gry w karty, w której rozstrzyga liczba wziętek.

Prefiks (łac.), w gram. przedrostek, przybranka.

Preformacji teoria, teoria embriologiczna, według której w jajku zapłodnionym lub w plemniku znajduje się całkowicie ukształtowany zarodek zwierzęcy ze wszystkimi narządami, znacznie pomniejszonymi. Teoria p. panowała w XVII i XVIII w. Zwolennikami jej byli: Swammerdam, Malpighi, Spallanzani, Bonnet, Réaumur i Albrecht Haller.

Pregel, ob. Pregola.

Preglacyjny okres (przedlodowcowy okres), czas, poprzedzający dobę lodową, stosunkowo ciepły okres dyluwialny.

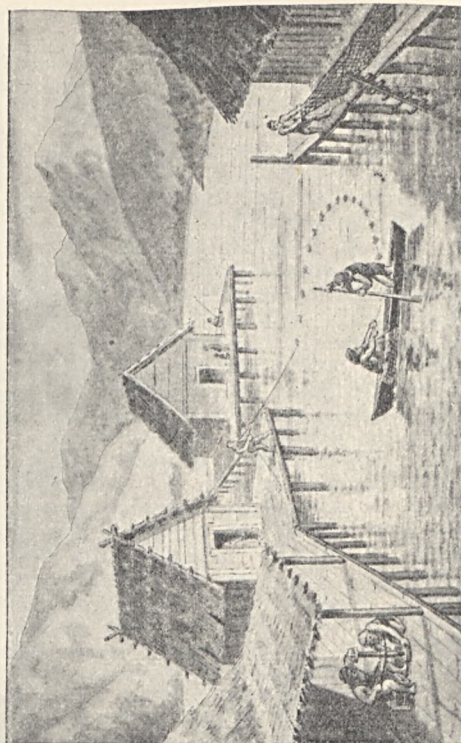
Pregola (niem. Pregel), rz. w Prusach wsch., powstaje z połączenia Węgorapii, Rominty i Wystruci, dług. 127 km (z Węgorapią 296 km.), uchodzi do zalewu Wiślanego; przed ujściem rozgałęzia się i ku płn. uchodzi drugim ramieniem, zw. Dejma, do zalewu Kurowskiego.

Prehistorja Europy. Czasy przedhistoryczne zaczynają się z chwili wystąpienia człowieka na widownię dziejową, jako istoty posługującej się w życiu codziennym narzędziem, przedłużającym i wzmacniającym oraz udoskonającym jego naturalne organy, zwłaszcza rękę. Czasy przedhist. kończą się zaś z chwilą pojawienia się dokumentów pisanych, wprowadzających już w czasy historyczne. Niema dotąd pewności, czy pochodzące z okr. trzeciorzędowego krzemienie, tzw. eolity, są rzeczywiście najstarszymi narzędziami ludzkimi. Pewnych zabytków rak ludzkich dostarczają warstwy dyluwialne, zarówno zwirowiska rzeczne, jakoteż w jaskiniach i w glinach lesowych. Starsza epoka kamien-

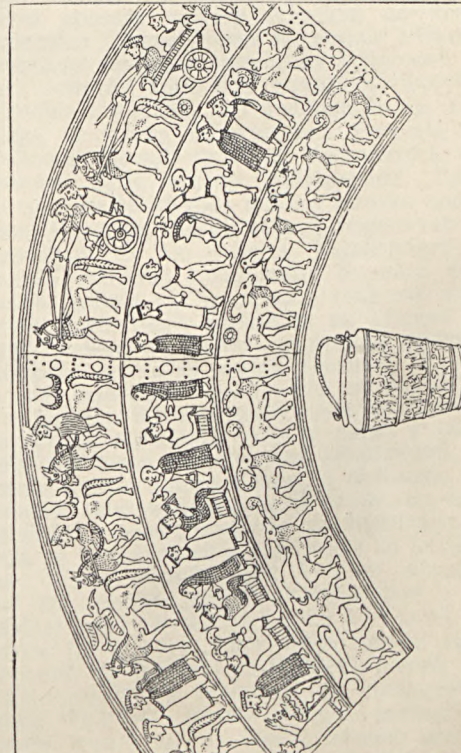
PREHISTORIA I

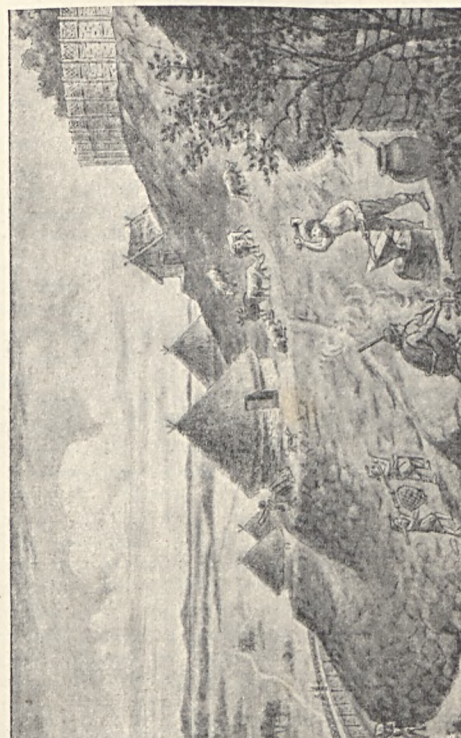
1. Życie jaskiniowców w starszej epoce kamiennej (w paleolicie).

2. Osada pałowa na jeziorze alpejskim z młodszej epoki kamiennej (z neolitu).

3. Sceny z życia bogów i ludzi, wykute na ścianie wiadra brązowego z m. Watsch w Krainie z starszego okresu żelaza (z okr. halszackiego).

4. Fortyfikacja i wieś celticka z młodszej epoki żelaza (z okr. lateńskiego).

na (tzw. paleolit) jest reprezentowana w starszej fazie przez narzędzia, wykonywane z rdzeni i odłupków krzemiennych, które odpowiadają okresom: szelskiemu, aszelskiemu i mustierskiemu. W młodszym paleolicie, mianowicie w okresach: oriniackim, solutrejskim i magdaleńskim wytwarzano przeważnie narzędzia z wiórów krzemiennych, z kości i rogu; pojawiła się też wówczas sztuka figuralna, w postaci rzeźb i malowideł. Niektóre kultury paleolityczne rozwijały się dalej po okr. dyluwialnym czwartorzędu i tworzyły grupy kultur epipaleolitycznych, jak azylskiej, tardenuaskiej i maglemoskiej. Równocześnie w tym okresie mezolitycznym zjawiały się kultury protoneolityczne, zwłaszcza grupy kampińskiej, której znane są już siekiery krzemienne. W młodszej epoce kamiennej (tzw. neolicie) rozszerzyły się w Europie kultury, biorące w części początek z kultur mezolitycznych. W krajach skandynawskich zapanowały kultury megalityczne, w krajach naddunajskich kultury z ceramiką wstęgowa, na płn.-wsch. Europy kultury z ceramiką grzebleniową, na zachodzie zaś kultury północno-afrykańskie i iberyjskie. Siekiery krzemienne były gładzone, ceramika lepiąca w ręku miała ustalone cechy ornamentalne, stylowe; osadnictwo i rolnictwo wraz z hodowlą bydła rozpowszechniły się zwolna na ogromnych przestrzeniach. Typ domów mieszkalnych obejmował ziemianki i budowle słupowe. Na jeziorach szwajcarskich zamieszkiwano osady palowe. Broń stanowiły topory kamienne z przewierconym otworem, sztylety krzemienne i kościane oraz łuk z strzałami, zakończonymi w grociki krzemienne. Groby zawierały szkielety przeważnie w pozycji skurczonej i dodatki w postaci naczyń, narzędzi, broni i ozdób, dawane zmarłym na życie pośmiertne. W epoce brązu zmienił się zwolna rytuał pogrzebowy, mianowicie przeważały groby ciałopalne, ze spalonemi resztkami zwłok, zsypanemi do popielnic. Wyroby brązowe były importowane z pld.-wschodu i przyjęły się niemal we wszystkich krajach europejskich, począwszy od 2000 przed Chr. Główne ośrodki przemysłu brązowniczego tworzyły kraje, posiadające rudy miedzi i cyny, a mianowicie: Kaukaz, Węgry, kraje alpejskie, iberyjskie i brytyjskie. Ważne centrum przemysłu tego tworzyły też kraje skandynawskie, dokąd wwożono surowiec wzmian za bursztyn. W tym czasie wyróżniło się w E. sześć głównych kręgów kulturowych, mianowicie: w płn. E. krąg kultur germańskich, w krajach naddunajsko-nadreńskich krąg celtycki, od Łaby na wschód po Wisłę i w krajach sudeckich krąg kultury tzw. łużyckiej, na Węgrzech i w krajach bałkańskich krąg tracki, w krajach alpejskich i płn.-włoskich krąg iliryski, w Grecji zaś i pld. Włoszech rozszerzyła się kultura micenska; w wschodniej Europie można jeszcze wyróżnić krąg kultur fińskich i bałtyjskich. Broń i narzędzia brązowe były odlewane w formach płaskich i skrzyniowych, naczynia brązowe wykuwano z blachy. Rozpowszechniły

się też wyroby złote drogą handlu z południa i ze wschodu. Koniec epoki brązu w różnych krajach zaznaczył się w różnym czasie, mniej-więcej jednak około 1000 przed Chr. Znajomość wyrobów żelaznych w starszym okręsie żel. rozszerzyła się również z pld.-wsch., i zwolna produkty żelazne wyparły z użycia brązowe. Stosunki etniczne, znane z epoki brązu, zmieniły się o tyle, że kultury germańskie dotarły do dolnego Renu i do dolnej Wisły, celtyckie opanowały Francję i Pireneje, oraz na wschód dotarły do krajów austriackich, kultura łużycka znów, ustępując od płn. Germanom, opanowała wsch. ziemie Polski. Grecję zajęły szczepy greckie od północy, we Włoszech pojawili się Etruskowie, a do E. wsch. wdarły się ludy irańskie, zwłaszcza Scytowie. Najwspanialej rozwinął się pod względem przemysłowym krąg iliryski, reprezentowany przez zabytki w m. Hallstatt w Salzkammergucie, skąd poszła nazwa starszego okresu żelaza, jako okresu halsztackiego. W krajach alpejskich odżył obrządek grzebalny obok ciałopalenia, liczne zaś stosunki handlowe łączyły E. środkową z południem. Znaczne udoskonalenia zyskała broń zaczepna i odporna, jak miecze żelazne, helmy i pancerze brązowe, które należą jednak do rzadkości. Największy rozkwit i najszerza ekspansja Celtów, aż po Atlantyk na zach., zaś przez Węgry i Bałkany aż nad m. Czarne i do Anatolji na wsch., a na pld. do Włoch, dokonała się w mł. okr. żelaza, zw. okr. lateńskim (od m. La Tène w Szwajcarii), trwającym od 500 do 1 przed Chr. W tym też czasie Germanowie przeszli przez obszary kultury łużyckiej do krajów sudeckich i przez Polskę na Podole i Ukrainę, roznosząc wszędzie swe cechy kulturowe. Kultura celtycka stała pod wyraźnym wpływem południa i wschodu, co uwidoczniło się zwłaszcza w sztuce dekoracyjnej. Podczas, gdy Celtowie chowali zmarłych niespalonych, Germanów dalej cechuje ciałopalenie. Upadła w tym czasie wysoka kultura etruska pod rządzi Rzymian, którzy poczęli rozszerzać swe prowincje do Alp i dalej. Najsilniejsza ekspansja militarna i kulturalna Rzymian do E. środk. odbyła się w czasach rozkwitu cesarstwa rzymskiego, zwłaszcza za Trajana i za jego następców. Rubieże prowincji rzymskich dosięgły wówczas wgląd Germanji i Galijs, a na wschodzie oparły się o łuk Karpat i o Dniestr. Silne oddziaływanie cywilizacyjne prowincji rzymskich szły w parze z podbojami i licznymi ekspedycjami handlowymi. Złamana została potęga Celtów, a ekspansja Germanów skierowała się ku E. wsch., co najdoskonalszy wyraz znalazło w wędrowce Götów ze Skandynawji przez Polskę aż na Ukrainę. Napór Hunnów nad Pontem zdruzgotał w 375 możne państwo Ostrogockie i rozpoczął okres wielkich wędrowek ludów (IV—VI w.). Goci ustąpili przed nawałą azjatów na Węgry i na Bałkany, podbili Włochy i władali w Hiszpanji. To pociągnęło za sobą wędrowki innych plemion germańskich, które trwały do VI wieku, poczem nastąpiło

uspokojenie i okres organizacji wewnętrznej państw nowopowstałych. W okresie późno-rzymskim wystąpili na arenę dziejową Słowianie, którzy zawdzięczając swą silną organizację plemienną Gotom, zdolali szybko opanować z swych siedzib w górnym dorzeczu Dniepru i Prypeci olbrzymie terytoria aż poza Łabę, korzystając z zamieszek w czasie wędrówek ludów. Od VIII w. rozpoczęła się organizacja państw słowiańskich, w obliczu groźnego niemieckiego „Drang nach Osten”.

Preissig Wojciech, malarz i grawer czeski, * 1873; ilustrator szeregu wydawnictw literatury współczesnej.

Preissová Gabrijela, powieściopisarka czeska, * 1862; powieści: „Szkice ze Słowaczyny”, „Idały”, „Opowieści”, „Opowieści korutańskie” i in.; dramaty: „Gazdina voba” (Gazdźina na wiare), „Jeji pastorkyňa” (Jej pasierbica) i in.

Prejudycjum (łac.), szkoda, strata, odpowiedzialność.

Prejudyk (łac.), 1) wyrok sądowy, miarodajny dla następnych wyroków, wydawanych w podobnych sprawach; 2) szkodliwe następstwa, wynikające dla strony, która nie dopełniła jakiejś przepisanej czynności prawnej.

Prek-Borek Stefan, uczestnik powstania 1863; ziemianin, współpracownik „Łowca”, * 1831, † 1908.

Prekarja (łac. praecarium), dobra, nadane na prośbę na pewien okres z prawem odwołania.

Prekluzja (łac.), ostateczny termin dla uskutecznienia pewnych czynności prawnych, np. wniesienia skargi, apelacji, z którego upływem następuje utrata praw.

Prekonizacja (łac.), część postępowania przy przekazywaniu władzy biskupiej; uroczyste zatwierdzenie papieskie, udzielone biskupowi wybranemu lub mianowanemu, poprzedzone podwójnym badaniem aktu wyboru w tzw. procesie informacyjnym stanowczym. Przekazanie urzędu biskupa kończy się uroczystą intronizacją.

Prekursor (łac.), zwiastun.

Prel Karł du, ob. Du Prel Karł.

Prelegent (łac.), wykładający, wygłaszający prelekcje.

Prelekcja (łac.), wykład, odczyt publiczny.

Preliminarz budżetowy państwa, projekt budżetu, który rząd wnosi do parlamentu; po przyjęciu go przez ciała ustawodawcze z większymi lub mniejszymi zmianami, staje się ustawą skarbową.

Preludjum czyli prelud., po polsku przegrywka a raczej przedgrywka, rodzaj wstępu do utworu muzycznego, najrozmaiciej przez kompozytorów pojmowanego. Styl kontrpunktyczny, harmoniczny lub homofoniczny, bywa tu stosowany ze swobodą jaknajwiększą pod warunkiem, że preludjum nigdy pewnych rozmiarów nie przekroczy, jakkolwiek i pod tym względem zdarzają się wyjątki. Słynne preludja Bacha są związane z fugami (48) i stanowią razem dzieło pt. „Das wohltemperirte Klavier”, natomiast preludja Chopina (24) skomponowane są w formie krótkich,

melodyjnych utworów, ozdobionych po większej części bardzo bogato pasażowymi ornamentami, i istnieją same dla siebie. Głównym ich celem zdaje się być wytworzenie nastroju zapomocą krótkich, nieraz 16-to taktowych (prelud. A-dur), myśli muzycznych. Chopin w swych preludjach jest zupełnie oryginalnym twórcą tej formy; niektóre z nich, jak Preludjum Des-dur (op. 28, nr. 15), D-moll (op. 28, nr. 24) lub Preludjum Cis-moll (op. 45), równają się rozmiarami nokturnom.

Premedytacja (łac.), termin prawa karnego, oznaczający zamiar przemyślany czyli rozmyślny, oparty na szczegółowym rozważeniu okoliczności czynu, warunków i skutków przedsiębranego przestępstwa oraz środków, prowadzących do jego dokonania. Z pośród kodeksów, obowiązujących na ziemiach polskich, kwestją premedytacji zajmują się kod. karn. niem. i ust. karn. austr., natomiast kod. karn. ros. nie zawiera w tym względzie żadnych postanowień, wychodząc z założenia, że ustalenie nateżenia złego zamiaru przestępcy winno podlegać w każdym konkretnym przypadku jedynie ocenie sądu wyrokującego. W innych kodeksach premedytacja uważana jest za okoliczność, potęgującą karalność przestępstwa.

Premja (łac.), opłata, pobierana od ubezpieczonych przez towarzystwa asekuracyjne.

Premjer, ob. prezes Rady Ministrów.

Premjera (franc.), pierwsze przedstawienie.

Premjować, wynagradzać, przyznawać nagrodę.

Premjówka, pożyczka premjowa, bilet pożyczki państwowej, dającej, jako premjum, widoki wygranej przy losowaniu.

Premjum, dodatkowa nagroda, bezpłatny dodatek.

Premonstranci, ob. Norbertanie.

Przemysł (Przemysł), mityczna postać dziejów czeskich, małżonek księżny Libuszy, powołany przez nią na tron wprost od pluga; założyciel pierwszej dynastji czeskiej Przemysłidów (Przemysłowci), wygasłej ze śmiercią Wacława III w 1306.

Przemysł Otokar (Przemysł Otokar), imię dwóch królów czeskich: 1) P. O. I, 1197—1230; 2) P. O. II, 1253—78; jeden z najśłynniejszych królów czeskich, poległy w boju przeciw Rudolfowi Habsburskiemu na Morawskim Polu.

Premit, minerał, jeden z zeolitów, H₂Ca₂Al₂Si₃O₁₂, rombowy, twardość 6—7, ciężar wł. 2,8—3. Drobne żyłki w diorycie kwarcowym (tzw. granicie tatrzańskim) w Tatrach Wysokich (szczyt Mięguszwiecki).

Prenumerata, przedpłata na pismo lub dzieło.

Prenzlau, m. pow. w Brandenburgji (Prusy), rej. poczdamska, nad rz. Uecker, 19.650 mieszkańców; przemysł metalurgiczny, wyrób margaryny, cukrownie.

Preoceaniczna era, okres bezwodny, najstarszy okres ziemi, charakterystyczny przez brak wody w stanie płynnym; era abiotyczna.

Preopinant (łac.), pierwszy mówca, występujący z wnioskiem.

Preparacja (łac.), przygotowanie.

Preparacyjna lupa, p. mikroskop, specjalnego typu lupa, zaopatrzona w podstawki do opierania rąk, wzgl. mikroskop o dużym polu widzenia; używana, jako przyrząd pomocniczy w technice mikroskopowej do preparowania, dysekcji itp. obiektów zoologicznych i botanicznych, przy pomocy cienkich igieł i innych narzędzi.

Preparat (łac.), 1) związek chemiczny lub farmakologiczny, pochodzenia mineralnego, roślinnego oraz zwierzęcego, albo też związek syntetycznie wytworzony; 2) p. anatomiczny, ob. anatomiczne preparaty; 3) p. mikroskopowy, ob. mikroskopowe preparaty.

Preparować (łac.), przygotowywać preparaty anatomiczne, zoologiczne, botaniczne, chemiczne, farmakologiczne itp.

Preponderancja (łac.), przewaga.

Prepotencja (łac.), przemożność, nadmiar mocy, siły, wielkości.

Prepozyt (łac.), 1) prałat-archidiacon, proboszcz kolegiaty, przełożony niektórych klasztorów, zastępujący właściwego zwierzchnika; 2) osoba świecka, należąca do dozoru kościelnego, parafialnego.

Preradović Petar, poeta serbsko-chorwacki. * 1813, † 1872; generał austriacki; napisał „Cvjetje” (1846), „Nove pjesme” (1851).

Prerafaelityzm, kierunek w sztukach plastycznych, powstały w Anglii ok. 1850 (zrzeszenie „bractwa prerafaelitów”, P. R. B.), opierający swą twórczość na malarstwie włoskim XV w. (przed Rafaelcem), dążący do odrodzenia rzemiosł artystycznych, na wzór późnego średniowiecza. Przedstawiciele: Dante Gabriel Rossetti, Burne Jones, H. Hunt, Watts, M. Brown, J. G. Millais, William Morris, Walter Crane.

Prerau, ob. Pferov.

Prerje (franc.), bezdrzewne równiny Ameryki Płn.

Prerogatywa (łac.), szczególny wzgląd, pierwszeństwo, przywilej, prawo, dające wyjątkowe ulgi, np. p. wojskowe, podatkowe itp.

Pferov, niem. Prerau, m. pow. w żupie olomunieckiej na Morawach (Czechosłowacja), nad rz. Beczwa, 21.500 mieszk.; fabr. maszyn, cukrownie, przemysł włókienniczy; niegdyś siedziba króla czeskiego Macieja Korwina.

Presber Rudolf, pisarz niemiecki, * 1868; napisał: „Die bunte Kuh”, „Mein Bruder Benjamin”, „Der silberne Kranich” i in.

Presbifrenja (greck.), choroba umysłowa, występująca w wieku starszym, cechująca się zaburzeniami w sferze pamięci oraz konfabulacjami, tj. opowiadaniem zmyślonych historii w celu wypełnienia luk pamięci; w krótkim czasie prowadzi do stopienia umysłowego.

Presblopja, ob. dalekowzroczność.

Presbytis, ob. Primates.

Prescott William Hickling, historyk amerykański, * 1796, † 1859; napisał: „History

of the reign of Ferdinand and Isabella” (1838), „History of the conquest of Mexico” (1843) i „History of the conquest of Peru” (1847).

Presidios, nazwa hiszp. obszarów wybrzeży Marokka płn. (Afryka płn.-zach.), do których należą wyspy Alhucemas i Chafarinas, Ceuta, Melilla i in.; 213 km², 57.000 mieszk.

Presja (łac.), nacisk, przymus.

Preskrypcja (łac.), termin, używany w prawie na określenie przedawnienia.

Presl Jan Świętopelk, uczony czeski, * 1791, † 1849; prof. uniw. w Pradze; organizator studjów naukowych; napisał: „Flora Czechica”, „Rostlinář” (Zielnik), „Všeobecný rostlinopis” (Botanika ogólna), „Chemja doświadczalna”, „Technologia ogólna i specjalna” i in.

Prešov, ob. Preszów.

Pressburg, ob. Bratislava.

Pressus, ob. neумы.

Prestige (franc.), dosłownie kuglarstwo, w przenośni urok, czar, nimb, aureola.

Presto (włosk.), w muz. szybko; prestissimo, bardzo szybko.

Preston, m. port. w hr. Lancaster (Anglia płn.-zach.), nad rz. Ribble, 117.500 mieszk.; przemysł bawełniany.

Prestydygator (franc.), kuglarz.

Preszern Franciszek, poeta słoweński, * 1800, † 1849; adwokat w Kranji; pisał utwory liryczne, sonety, satyry i epigramaty; ogłosił zbiór poezji (1847).

Preszów, słow. Prešov, węg. Eperies, m. w żupie koszyckiej w Słowacji (Czechosłowacja), nad rz. Torysa, 18.000 mieszk.; kłanle, handel zbożem i bydłem.

Pretekst (łac.), pozór, zmyślona pobudka.

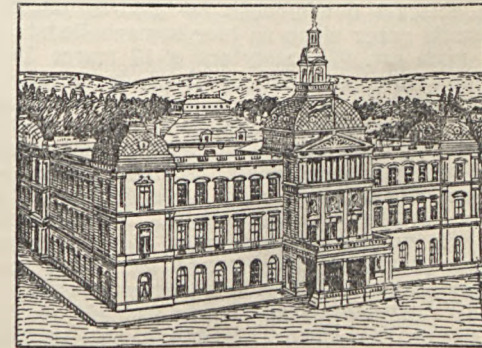
Pretendent (łac.), człowiek, ubiegający się o coś, roszczący sobie do czegoś pretensje, np. do tronu.

Pretensja (łac.), uroszczenie, żal słuszny lub niesłuszny.

Pretensjonalność (łac.), wymuszoność, przesada, nienaturalność.

Preti Mattia, ob. Calabrese.

Pretor (łac. praetor), ob. magistratus.

Pretorja. Siedziba rządu.

Pretorja, stol. Transvaalu (Unja Płd. Afryki), siedz. władz, 75.000 mieszk.; nowożytnie zabudowane m.

Pretorjanie, gwardja cesarzy rzymskich; na czele p. stał praefectus praetorio.

Preuss Hugo, niemiecki prawnik i polityk demokratyczny, * 1860, † 1925; 1918—19 min. spraw wewnętrznych; poseł do sejmiku pruskiego; autor projektu konstytucji Republiki niemieckiej, uchwalonej 1919 w Weimarze.

Prussen, ob. Prusy.

Preussisch Eylau, ob. Iława Pruska.

Preussisch Friedland, ob. Frydland Pruski.

Preussisch Holland, ob. Pastęk.

Preussisch Stargard, ob. Starogard.

Preveza, stol. nomarchii P. (Grecja), nad zat. Arta, port; 7.000 mieszk.

Prévost d'Exiles Antoine François ksiądz, powieściopisarz francuski, * 1697, † 1763; autor słynnej powieści „Manon Lescaut“.

Prévost Marcel, powieściopisarz i autor dramatyczny francuski, * 1862; napisał: „Les demi-vierges“, „Les vierges fortes“, „L'autonne d'une femme“ i in.

Prévost Louis Constant, geolog francuski, * 1787, † 1856; od 1848 członek Akademii Nauk; podał teorię dynamicznej równowagi temperatur.

Prévost'a teoria dynamicznej równowagi temperatur głosi, że wszystkie ciała promieniują energię cieplną we wszystkie strony, a nie tylko, jak przypuszczano poprzednio, ciała o wyższej temperaturze w kierunku ciał o temperaturze niższej. Ciało cieplejsze wysyła więcej energii, niż odbiera od otoczenia, ciało zimniejsze — odwrotnie. Równowaga następuje wtedy, kiedy ilość energii, wypromieniowywanej przez ciało w pewnym przedziale czasu, równa jest ilości energii, odbieranej od otoczenia w tym czasie.

Prewazykacja (łac.), wykroczenie przeciwko obowiązkowi urzędu, sprzeniewierzenie.

Prewencyjny areszt, czyli areszt zapobiegawczy polega na pozbawieniu wolności oskarżonego przed zapadnięciem wyroku prawomocnego. Przeważnie do aresztu tego uciekają się władze sądowe przy wszczęciu śledztwa wstępnego, celem uniemożliwienia ucieczki obwinionego, względnie oddziaływania przez niego na bieg samego śledztwa. W myśl art. 97 konstytucji z 17 marca 1921 ograniczenie wolności osobistej dopuszczalne jest tylko w wypadkach prawem przepisanych i na podstawie polecenia władz sądowych. O ileby polecenie sądowe nie mogło być wydane natychmiast, powinno być doręczone najpóźniej w ciągu 48 godzin z podaniem przyczyn aresztowania. Aresztowani, którym w ciągu tego terminu nie podano na piśmie rozporządzenia władz sądowych, zawierającego wyjaśnienie przyczyn aresztowania, odzyskują niezwłocznie wolność.

Preyer William Thierry, fizjolog niemiecki, * 1841, † 1897; jeden z twórców naukowej psychologii dziecka. Główne dzieło: „Die Seele des Kindes“.

Prezbiter (greck. starszy), 1) przełożony gmin (kościół) w pierwotnym chrześcijań-

stwie, biskup lub kapłan; 2) obecnie kapłan; 3) w kościele ewangelickim b. zaboru austr. członek kolegium kościelnego; 4) ob. prezbiterjanie.

Prezbiterjanie, grupa angielsko-szkockiego kierunku purytańskiego, nieznająca episkopalnej organizacji kościoła anglikańskiego, lecz urząd starszych (tzw. prezbiterów), w obrzędach i ustroju kościelnym trzymająca się wzorów kalwińskich i niezależna od państwa. Zorganizowani w poszczególnych zborach, utworzyli w połowie XIX w. samolśny kościół w Anglii, Szkocji, Irlandii i dominjach. Od 1877 złączone są wszystkie kościoły w tzw. Aliansie prezbiterjan, obejmującym przeszło 30 milj. chrześcijan wyznania reformowanego.

Prezbiterjum (greck.), 1) pierwotnie nazwa senatu duchownego, złożonego z diakonów i kapłanów; 2) część kościoła, w której znajduje się wielki ołtarz, przeznaczona tylko dla kapłanów, zwykle oddzielona od reszty kościoła balustradą.

Prezbiterstwo, ob. kolegium kościelne.

Prezencja (łac.), 1) okazały, imponujący wygląd; 2) przytomność umysłu.

Prezent (franc.), podarunek.

Prezenta (łac.), przedstawianie biskupowi do zatwierdzenia kandydata na wakujące beneficjum.

Prezentować (franc.), przedstawiać, wręczać.

Prezentowanie broni, chwyt broni, używany w celu oddania honorów wyższemu dowódcy.

Prezerwatwa, condom, kondom, cieniutka, walcowata blonka, zrobiona z gumy lub pęcherza rybiego, używana przez mężczyzn przy stosunku płciowym w celu ochrony przed zarażeniem się, wzgl. w celu zabezpieczenia kobiety przed zajściem w ciążę.

Prezes, tytuł kierownika instytucji rządowej, samorządowej lub prywatnej, np. p. sądu okręgowego, p. izby skarbowej, p. rady miejskiej, p. Towarzystwa Dobroczynności, p. Zarządu spółki akcyjnej.

Prezes Rady Ministrów czyli premier, minister, prezydujący Radzie Ministrów i właściwy kierownik całego rządu. W państwach rządzonych parlamentarnie, upadek premiera powoduje upadek całego gabinetu. P. R. M. może jednocześnie piastować jedną z tek. W myśl naszej konstytucji każdy akt rządowy Prezydenta Rzeczypospolitej wymaga obowiązkowo kontrasygnaty P. R. M. Od czasu przywrócenia państwowości polskiej, nie licząc gabinetów Kucharzewskiego, Steczkowskiego i Świerzyńskiego za czasów Rady Regencyjnej, premierami byli w następującej kolejności: Moraczewski, Paderewski, Skulski, Wł. Grabski, Witos, Ponikowski, Art. Śliwiński, Nowak, Sikorski, Witos, Wł. Grabski, Skrzyński, Witos, Bartel, Piłsudski.

Prezumpcja (łac. praesumptio), ob. domniemanie.

Prezydent (łac.), przewodniczący, naczelnik rzeczypospolitej, burmistrz miasta.

Prezydent Rzeczypospolitej, szef władzy wykonawczej w państwach republikańskich,

wybierany bądź przez ciała ustawodawcze (Francja, Polska, Czechosłowacja), bądź przez cały naród (Niemcy) lub przez specjalne zgromadzenia (Stany Zj. Am. Płn.). W myśl naszej konstytucji z 17 marca 1921 prezydenta Rzeczypospolitej wybierają na lat siedem bezwzględna większością głosów sejm i senat, połączona w Zgromadzenie Narodowe. Jeżeli p. Rzeczypospolitej nie może sprawować urzędu oraz w razie opróżnienia urzędu p. wskutek jego śmierci, zrzeczenia się lub innej przyczyny, zastępuje go marszałek sejmiku, P. Rzeczypospolitej sprawuje władzę wykonawczą przez odpowiedzialnych przed sejmem ministrów i podległych im urzędników; p. Rz. podpisuje ustawy wraz z odpowiednimi ministrami i zarządza ich ogłoszenie w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej. Każdy akt rządowy p. wymaga dla swej ważności podpisu prezesa Rady Ministrów i właściwego ministra, którzy przez kontrasygnację aktu biorą zań odpowiedzialność przed sejmem. Prezydent Rzeczypospolitej mianuje i odwołuje prezesa Rady ministrów, na jego wniosek mianuje i odwołuje ministrów, a na wniosek Rady Ministrów obsadza urzędy cywilne i wojskowe, zastrzeżone w ustawach. P. Rzeczypospolitej jest naczelnym zwierzchnikiem sił zbrojnych państwa, nie może jednak sprawować naczelnego dowództwa w czasie wojny; przysługuje mu prawo darowywania i łagodzenia kar, prawomocnie orzeczonych; reprezentuje państwo na zewnątrz, przyjmuje przedstawicieli dyplomatycznych państw obcych i wysyła przedstawicieli Państwa Polskiego do państw obcych; może wypowiedzieć wojnę i zawrzeć pokój tylko za uprzednią zgodą sejmiku. Za czynności urzędowe nie jest odpowiedzialny ani parlamentarnie ani cywilnie. Za zdradę kraju, pogwałcenie konstytucji lub przestępstwa karne może być pociągnięty do odpowiedzialności tylko przez sejm, uchwała, powzięta większością $\frac{2}{3}$ głosów, przy obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów. Sprawę rozpatruje i wyrok wydaje Trybunał Stanu. Z chwilą postawienia w stan oskarżenia przed Trybunałem Stanu p. jest zawieszony w urzędowaniu. Przed objęciem urzędu p. Rzeczypospolitej składa w Zgromadzeniu Narodowym przysięgę, której tekst zawarty jest w art. 54 konstytucji. P. nie może piastować żadnego innego urzędu ani należeć do składu sejmiku i senatu. Organami przybocznymi p. są: kancelarja cywilna i wojskowa; na czele pierwszej stoi szef kancelarji cywilnej, na czele drugiej generalny adjutant prezydenta Rzeczypospolitej. Pierwszy prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, Gabriel Narutowicz, wybrany został przez Zgromadzenie Narodowe 9. XII. 1922, przysięgę złożył 11. XII. 1922. Stanisław Wojciechowski wybrany i zaprzysiężony był 20 grudnia 1922, Józef Piłsudski, wybrany 31 maja 1926, wyboru nie przyjął. 1 czerwca 1926 wybrany został prof. Ignacy Mościcki, który złożył przysięgę 4 czerwca 1926.

Pręcik, ob. *Bacillus rossi*, *Phasmoda*.

Pręciki, w anatomii oka zakończenia najzewnętrzniejszej (zwróconej w kierunku naczyńówki) warstwy komórek siatkówki (retina). Im bliżej obwodu oka, tem więcej znajduje się tam komórek pręcikowych. W p. znajduje się barwnik, wrażliwy na światło, tzw. purpura wzrokowa (rhodopsyna), która, wystawiona na działanie promieni świetlnych, blaknie i rozkłada się, natomiast odbudowuje się w ciemności i nabiera zpowrotem barwy purpurowej. Według teorii Parinaud i von Kriesa, p. są aparatem, umożliwiającym nam widzenie o zmierzchu barw neutralnych, podczas gdy zakończenia innego rodzaju, charakterystyczne dla innych komórek tej samej warstwy siatkówki, tzw. czopki, są aparatem, umożliwiającym nam widzenie we dnie.

Pręcikowie (androcoem), zbiór narządów męskich (pręcików) w kwiecie roślin jawno-płciowych (Phanerogamae). Normalnie wykształcony pręcik (stamen) roślin okrytozłazkowych (Angiospermae) składa się z nitki (filamentum) i pylnika (anthera); pręciki nagonasiennych (Gymnospermae) mają postać łusek lub tarcz, na których dolnej stronie zwisają jednoworeczkowe pylniki; pylnik składa się zazwyczaj z 2 połówek (theca), połączonych ze sobą i z nitką zapomocą łącznika (connectivum); w każdej połowie znajdują się 2 komory pyłkowe, w których wytwarza się odprędkowanie się od przegrody komorowej kłap, rozdzielających woreczki pyłkowe, a następnie przez odchylenie się szczytów kłap od siebie. Pręciki mogą się zrastać bądź nitkami, np. u słazów, bądź pylnikami, np. u złożonych. Pręciki bezpłodne, nie wykształcające pylników, zwiemy pręcikami (staminodja). Co do swego pochodzenia, pręciki, tak jak inne części kwiatu, są przekształconymi liśćmi. Liczba pręcików w kwiatach bywa bardzo rozmaita, stała jednak dla pewnych grup roślin. Cechę tę przyjął K. Linneusz za podstawę dla swej klasyfikacji roślin.

Prędkość ciała albo punktu, poruszającego się ruchem jednostajnym, jest to stosunek drogi, przebytej przez ciało, do czasu, w ciągu którego ta droga została przebyta; liczbowo więc p. przy ruchu jednostajnym równa jest drodze, przebytej w jednostce czasu. Przy ruchu zmiennym p. równa jest granicy, do której dąży stosunek drogi do czasu przy nieskończonym ich zmniejszaniu. P. jest wektorem, posiada bowiem wartość bezwzględną oraz kierunek. Przy ruchu krzywoliniowym kierunku p. jest zmienny i zgodny w każdym punkcie drogi z kierunkiem stycznym do drogi. Wymiar p.: [L T⁻¹]. P. dodaje się zgodnie z ogólnymi prawidłami dodawania wektorów (ob. tabl. prędkości, str. 579).

Prędkość katowa, ob. obrotowy ruch ciała.

Prędkość radjalna, ob. radjalna prędkość.

Tablica prędkości.

człowiek pieszy (średnio)	160 cm/sek
wiatr zwykły "	320 "
koń w galopie "	500 "
pociąg pośpieszny "	1700 "
burza "	3500 "
głos w powietrzu "	33000 "
pocisk armatni (średnio)	80000 "
ziemia w ruchu dookoła słońca	3000000 "
światło "	3.10 ¹⁰ "

Pręgieryz, słup katowski, do którego przywiązywano winowajców, skazanych na hańbę publiczną.

Pręt, polska miara długości; zawiera 7¹/₂ łokcia czyli 15 stóp czyli 4,22 m.; 300 prętów kwadratowych czyni 1 mórg.

Prętowiec, to samo co *Pluteus* (ob.).

Prężność pary albo gazu, to samo, co ciśnienie. Wskutek tego, że cząsteczki ciał lotnych nie wywierają na siebie wzajemnie żadnych sił (gazy idealne), ciała te mają dążność do nieskończonego rozprężania się. Siły występują tylko podczas wzajemnego zderzania się cząsteczek albo uderzania ich o ścianki naczyń. Stosunek tej siły do powierzchni nazywa się ciśnieniem albo prężnością gazu albo pary. Prężność mierzy się w jednostkach bezwzględnych dyną przez centymetr kwadratowy ($\frac{\text{dyn.}}{\text{cm}^2}$). Do doświadczalnego wyznaczania prężności par i gazów służą manometry.

Prężynka, rodzaj klatki-samolówki na jarzabki.

Prjam, w podaniach greckich król Troi, syn Laomedona, małżonek Hekuby, ojciec Hektora, Parysa i in., ogółem 50 synów; zabity przy zdobyciu Troi przez Neoptolemosa.

Priap, w podaniach greckich syn Bachusa i Wenery, bóstwo, używające ogrody i pola; jako bóstwo płodności przedstawiany był z nadzwyczajnej wielkości członkiem męskim.

Priapismus, priapizm, stan długotrwałej erekcji członka męskiego, często połączonej z odczuwaniem bólu; zdarza się niekiedy przy urazach rdzenia kręgowego lub przy organicznych chorobach nerwowych. Nazwa p. pochodzi od Priapa, greckiego boga płodności.

Priapulul, ob. *Sipunculoidea*.

Přibram, m. pow. w żupie praskiej (Czechosłowacja), 11.800 mieszk.; słynna akademja górnicza; w pobliżu kopalnie srebra, ołowiu, cynku i niklu.

Přibram Alfred Francis, historyk austriacki, * 1859; od 1894 prof. w Wiedniu; napisał: „Oesterreich u. Brandenburg 1685—1700“ (2 t., 1884—5), „Engl.-Oesterr. Staatsverträge“ (2 t., 1907—13); wydał szereg materiałów historycznych, odnoszących się do okresu przed wielką wojną.

Přibylow Islands, ob. *Přibylowa wyspy*.

Priceburg, gmina w stanie Pensylwanii (St. Zj. Am. Płn.); kolonia polska ok. 2.000 ludzi.

Priego de Cordoba, m. okręg. w Andaluzji (Hiszpanja płd.), 17.000 mieszk.; przemysł jedwabniczy; wywóz wina.

Priessnitz Vinzenz, agronom, założyciel nowoczesnej hydroterapii, * 1799, † 1851; założył w Gräfenbergu na Śląsku pierwszy zakład wodoleczniczy, który wkrótce pozyskał wielki rozgłos; od P. pochodzi nazwa „přyzniz“.

Priestley Joseph, przyrodnik i teolog angielski, * 1733, † 1804; w filozofii wyznawał poglądy, który sam charakteryzował jako materialistyczny; istotą materji jest, według niego, siła przyciągająca i odpychająca, atomy są punktami sił; nieprzenikliwość nie jest istotą materji, lecz własnością zmysłową, skutkiem działania istoty materji na zmysły. Psychologię sprowadza P. do fizjologii układu nerwowego. Główne dzieło: „Disquisitions on Matter and Spirit“ (Londyn, 1777). W 1774 odkrył tlen.

Přieur Barthélemy, rzeźbiarz francuski, * ok. 1540, † 1611; z prac: posagi „Pokoju“, „Sprawiedliwości“, „Dostatku“ (część grobowca serca A. de Montmorency, 1573), grobowiec konetabla de Montmorency, szereg rzeźb dekoracyjnych w Fontainebleau („Diana z sarną“) i w Saint Cloud.

Přikryl Andrzej, literat czeski, * 1860; piśze w rodzinnym dialekcie hanackim (z okolic Přostějova i Olomuńca w Środkowych Morawach).

Přilep, m. w Macedonji serbskiej (Jugosławia), 7.000 mieszk.; jarmarki na zboże i tytuń.

Přiluki, ob. *Přyluki*.

Prim, primo (prym), w muzyce rozmaite pierwszeństwa. Przy granju czteroręcznym na fortepianie, prym i sekund (primo, secondo) oznaczają dwóch grających: po prawej stronie (wiolin) i po lewej (bas). W orkiestrze pomiędzy smyczkowymi instrumentami prym wiodą pierwsze skrzypce, sekund — drugie. Tempo primo wskazuje powrót do pierwotnej szybkości, określonej na początku utworu.

Prim Juan hr. Reus, markiz de los Castillejos, generał i mąż stanu hiszpański, * 1814, † 1870 wskutek zamachu; 1866 dał hasło do powstania; 1868 minister wojny, 1869 prezydent ministrów.

Prima, pierwszy ton (stopień) gamy. Jako interwał harmoniczny jest równoznaczna z unisonem tylko w tym razie, jeżeli przedstawia odległość 0 (zero) czyli jest primą czystą, np. c—c. Primą zwiększoną nazywamy c—cis, a więc odległość 1/2 tonu do góry, p. zmniejszoną — c—ces, 1/2 tonu na dół. Prima zwiększona i zmniejszona dają tzw. półtony chromatyczne, w odróżnieniu od diatonicznych, np. h—c lub c—des.

Prima (łac.), pierwsza; pierwsza klasa w szkołach; pierwsza postawa w fechtunku; pierwszy głos w chórze; najlepszy gatunek towaru itd.

Prima aprilis, pierwszy kwietnia; zwyczaj wzajemnego zwodzenia się w tym dniu, obcego

(zachodniego) pochodzenia; w Polsce znany od XVI w.

Prima ballerina (włosk.), pierwsza tancerka.

Prima caritas ab ego (łac.), każdy jest miłosierny przede wszystkim w stosunku do siebie samego.

Prima nota (włosk.), w buchalterji dziennik podręczny.

Prima volta (włosk.), w muz. powrót do pierwszej części utworu. Napis taki pojawia się zawsze w towarzystwie klamry, obejmującej takt lub kilka taktów przejścia. Należy do tego i podwójna linijka taktowa.

Prima weksel, ob. *weksel*.

Primates, naczelnie, nazwa grupy łożyskowców (placentalia deciduata) z podgromady Monodelphia. Należą tu ssaki następne (plantigrada) o najwyższej organizacji, zwłaszcza pod względem intelektualnym, dzięki potężnemu rozwojowi i zróżniczkowaniu półkul mózgowych. Oczodoły skierowane ku przodowi i zwykle całkowicie zamknięte od tyłu. Zawsze posiadają obojczyki (claviculae). Kończyny pięciopalcowe, chwytne; wielki palec zwykle zwrotny. Palce przeważnie z paznokciami, rzadziej z pazurami. Żęby trzonowe bunodontyczne; zmiana uzębienia zupełna. Żołądek nierozczłonkowany. Jelito ślepe (coecum) istnieje. Macica dwurożna (uterus bicornis) lub pojedyncza (ut. simplex). Łożysko krążkowe (placenta discoidalis). 2 sutki (mammary) na piersiach. U samców zachodzi zstępowanie jąder (descensus testicularum), stałe pozostających w mosznie (scrotum). Dziela się na 3 podrzędy: 1) *Platyrrhina*, małpy szerokonose, 2) *Catarrhinae*, małpy wąskonose, 3) *Anthropinae*, człowiek. W niektórych systemach zoologicznych grupa *Primates* obejmuje 3 rzędy: *Presimiae*, *Simiae* (= *Platyrrhina* + *Catarrhinae*) i *Bimana* (= *Anthropinae*). 1) *Platyrrhinae*, małpy szerokonose, małpy Nowego Świata; mniejsze i słabsze od wąskonosych. Chrzastkowa przegroda nosowa szeroka, nozdrza skierowane na boki. Żębów przedtrzonowych (praemolares) po 3, trzonowych (molares) po 2 (*Hapalidae*) lub po 3 (*Cebidae*) z każdej strony w obu szczękach. Zewnętrzny kostny przewodu słuchowego brak, jak również torebek policzkowych i nagniotków pośladowych. Wszystkie palce z paznokciami (*Cebidae*), wzgl. tylko kciuk z paznokciem, pozostałe zaś zakończone pazurami (*Hapalidae*). Paluch kończyny przedniej mniej zwrotny niż wielki palec tylny (*Cebidae*), czasem go brak zupełnie. U *Hapalidae* paluch nie jest zwrotny. Wszystkie posiadają ogon, zwisły i niechwytny u *Hapalidae*, spiralnie skręcony w zwykłe chwytne u *Cebidae*. *Platyrrhina*, obejmujące 2 rodziny, *Hapalidae* (matołki) i *Cebidae* (ogonatki), zamieszkują wyłącznie kontynent amerykański. *Hapalidae*

są to małe zwierzęta o smukłym ciele, okrągłej głowie z owłosionymi uszami, krótkim pyłkiem, oraz długim, puszystym, niechwytnym ogonem. Należą tu np. *Callithrix* (*Hapale*) *jacchus*, *Uistiti*; długość ciała ok. 25 cm., ogona 35 cm.; uszy pedzelkowato uwłosione; zamieszkuje wschodnią Brazylię; często przywożona do Europy. *Leontocebus rosalia*, małpeczka złota, długość ciała ok. 30 cm., ogona 40 cm., posiada obfita grzywę; zamieszkuje Brazylię wraz z pokrewną *L. leoninus*. W Kolumbji żyje *L. oedipus*. Wszystkie prowadzą życie nardzewne, przypominając postaciami i obyczajami wiewiórki. Żywią się pokarmem roślinnym, owadami i pajakami. Rodzina *Cebidae* obejmuje 4 podrodziny: *Aotinae*, *Pitheciinae*, *Alouattinae* i *Cebinae*. Z bardzo licznych gatunków należą tu np.: *Aotes trivirgatus*, zamieszkująca lasy Gujany i Peru; tryb życia nocny, dzień przespia w dziuplach; pokarm jej składa się z owoców, owadów i jaj ptasich. *Callicebus personatus*, *Saguassu*, żyje małymi stadami w lasach brazylijskich; mięso jadalne i bardzo cenione. *Pithecia satanas*, czuprynek szatan; długość ciała ok. 55 cm., ogon puszysty, niechwytny, ok. 50 cm. długość. Włosy na głowie równo rozczesane na dwie strony, twarz okolona dużą, wystająca broda. Dzień przespia, żeruje o zmierzchu. Zamieszkuje rodzinami lasy peruwjańskie w dorzeczu Amazonki i Orinoko. *Cacajao melanocephalus*, *cacajao*, czuprynek czarnogłowy, zamieszkuje Brazylię płn.-zachodnią, *Alouatta seniculus*, wyjec rudy, największa z małp szerokonosych, długość ciała ok. 65 cm.; budowa krępa; samce z brodą na twarzy; ogon nagi przy końcu od strony spodniej, chwytne, długość ok. 70 cm. Żyją towarzysko rodzinami w błotnistych wilgotnych lasach wschodniej Ameryki Płn., zwłaszcza w pobliżu rzek. Rankami i wieczorami ogłaszają wyją wszystkie razem. Donośny głos ich wzmacnia specjalny organ rezonansowy w krtani. Przebywają prawie wyłącznie na drzewach, żywiąc się liśćmi i owocami. Łagodne i oziębate; łatwo się oswajają. Skóra ceniona jako futro, mięso jadalne. Pokrewnym jest *Mycetes niger*, wyjec czarny, karaja, zamieszkujący wilgotne lasy Paragwaju i zach. Brazylii. Samice rodzaju *Mycetes* mają wielkie wargi sromne (*labia maiora pudendi*) rozwinięte silniej niż u kobiety. Małpy z podrodziny *Cebinae* stoją najwyżej pod względem intelektualnym z pośród wszystkich innych szerokonosych. Z licznych przedstawicieli należą tu: *Saimiri sciureus*, *saimiri*; długość ciała ok. 30 cm.; kończyny przednie nieco krótsze od tylnych; ogon nawpół chwytne, długość ok. 50 cm. Bojaźliwa lecz daje się oswajać i hodować w mieszkaniu. Zamieszkuje gromadkami lasy Brazylii płn. i Gujany. *Cebus capucinus*, plaksa kapucynka; długość ok. 45 cm.; czoło pomarszczone; włosy na głowie kapturkowato ułożone; ogon uwłosiony do

końca, niezbyt chwytny. Odznacza się płaczącym głosem, podobnie jak inne gatunki rodzaju *Cebus*. Zamieszkuje gromadnie lasy Gujany, Wenezueli i Peru. Pojętna i łatwo oswaja się. *Cebus fatuellus*, płaksa rogata, zamieszkująca wschodnią Brazylię, posiada włosy na głowie ułożone w kształcie rożków. *Lagothrix lagothricha*, żyjąca w Brazylii i Gujanie, odznacza się nader miękkim, wełnistym uwłosieniem. *Ateles nasicus*, czepiak koata; ogon długi, chwytny, głowa mała, twarz bez brody; wielki palec kikutowaty lub zmarniały. Zamieszkują lasy Gujany i Brazylii. Zabijane dla futra i jadalnego mięsa. 2) *Catarrhinae*, małpy wąskonose, małpy Starego Świata. Przegrada nosowa wąska, nozdrza skierowane ku przodowi i dołowi. Zębów 32 (jak u człowieka), w każdej połowie szczęk po 2 tylko zęby przedtrzonowe (*praemolares*). Zewnętrzny kostny przewód słuchowy wykształcony (podobnie jak u człowieka). Wiele gatunków posiada torebki policzkowe w postaci woreczków po bokach jamy gębowej. Wszystkie palce z paznokciami. Ogon różnej długości, ale nigdy chwytny; często brak zupełny widocznego ogona. U licznych przedstawicieli występują na nagich pośladkach jaskrawo zabarwione nagniotki pośladowe. Wszystkie *Catarrhinae* żyją na ziemi, zamieszkując obszary Starego Świata. Obejmują rodziny: *Cercopithecidae* (koczkodany), *Hylobatidae* (gibony) i *Anthropomorphidae* (małpy człekokształtne). *Cercopithecidae* odznaczają się wąskim mostkiem (*sternum*), krótszemi od tylnych przednimi kończynami i posiadaniem nagniotków pośladowych. Torebki policzkowe przeważnie istnieją. Z nielicznymi wyjątkami afrykańskie. Należą tu: *Cercopithecus sabaes*, kotowiec zielony, koczkodan, dług. ciała ok. 50 cm., ogon tej samej długości, bez kiści. Paluch kończyny przedniej wyraźnie rozwinięty. Twarz czarna z pomarańczowym zarostem, uwłosienie strony grzbietowej ciemno zielonobrunatne, spód białawożółty. Wielkie torebki policzkowe i nagniotki pośladowe. Żyją gromadami na drzewach w lasach Afryki zach. Wyrządzają znaczne szkody na polach i w plantacjach sorga lub kukurydzy. Pokrewne gatunki: *C. aethiops* i *C. pygerythrus* zamieszkują Abisynię, *C. diana* — Liberję, *Simia inuus* (= *Inuus ecaudatus*), magot, małpa turecka (*m. berberyjska*); dług. ciała ok. 75 cm.; ogona brak. Zamieszkuje skaliste tereny Afryki płn., w nielicznych okazach żyje na skałach Gibraltaru (jedyna małpa europejska). Pojętna i łatwo się oswaja, wobec czego należy do najpospolitszych małp, trzymanyh w cyrkach i menażerjach. *S. rhesus*, markat, pochodzi z Indyi,zczona przez Hindusów, podobnie jak święta małpa *Pithecius sinicus*, malbruk. *P. fascicularis*, szeroko rozpowszechniona na wyspach Sundzkich; ten sam obszar zamieszkuje maskar-

nik lub makak, *Macacus cynomolgus*, często spotykany w menażerjach; *Nemestrinus nemestrinus* z wysp Sundzkich, używana przez krajowców do pomocy przy obrywaniu i zbieraniu orzechów kokosowych. *Nasalis larvatus*, nosacz maskara; dług. ciała ok. 70 cm., ogona 80 cm., starsze osobniki, zwłaszcza samce, posiadają wielki, wydłużony i ruchliwy nos. Zamieszkuje lasy na Borneo. *Cynopithecus niger* i *C. maurus*, o bardzo krótkim ogonie, zamieszkują Celebes. Liczny rodzaj *Papio*, pawian, obejmuje duże, krępe, silnie zbudowane małpy o wydłużonym, tępo ściętym pysku, podobnym do psiego. Uzębienie silne, kły duże, wystające. Nagniotki pośladowe duże, jaskrawo zabarwione; nogi krótkie, mocne; ogon rozmaitej długości. Bardzo pojętne i zmysłne, ale zuchwałe, zło i zażarte. Niektóre gatunki urządzają gromadne najścia na plantacje, wyrządzając znaczne szkody. Zamieszkują skaliste okolice Afryki, niektóre żyją w Indjach. Należą tu: *Papio hamadryas*, hamadrijan, czczony przez starożytnych Egipcjan i często wspomniany przez greckich i rzymskich historyków; zamieszkuje Abisynię i Erytreę. *P. papio*, gatunek marokański. *P. cynocephalus* z Afryki wschodniej, łatwy do tresowania i często pokazywany w menażerjach. *Mandrillus sphinx*, mandryl, dług. ciała ok. 1 m.; ogon bardzo krótki; twarz pobródźzona i, podobnie jak nagie pośladowki, niezmiernie jaskrawo ubarwiona. Bardzo silny, zuchwały i okrutny; młode dają się oswajać; Afryka (Wybrzeże Złote). *Presbytis entellus*, hulman, czczony w Indjach, podobnie jak *P. auratus* na Jawie. Oba odznaczają się brakiem torebek policzkowych i posiadają trójdzielny żołądek. Gatunki afrykańskiego rodzaju *Colobus*, np. *C. abyssinicus*, odznaczają się jaskrawym ubarwieniem, potężnym jedwabistym uwłosieniem i szczałkowymi wielkimi palcami. Przedstawiciele rodziny *Hylobatidae* (gibony), mają szeroki mostek i nader długie przednie kończyny, prócz tego odznaczają się brakiem ogona i torebek policzkowych. Nagniotki pośladowe niewielkie. Wszystkie zamieszkują górzyste tereny leśne obszaru indo-malajskiego. Przebywają głównie na drzewach, ale chodzą też i po ziemi, posługując się do tego tylnymi kończynami i machając dla równowagi przednimi. Należą tu: *Hylobates lar*, lar, gibon biało-brody, dochodzący do 90 cm. dług.; zamieszkuje Indochiny; *H. syndactylus*, g. zrosłopalcy, siamang; 2 i 3 palec kończyny przedniej zrosnięte ze sobą na pewnej przestrzeni. Doniosłość głosu wzmacnia aparat rezonansowy na krtani. Pospolity w lasach Sumatry. Pokrewny gatunek, *H. leuciscus*, wauwau, żyje w Indochinach i na wyspach Sundzkich. Rodzina *Anthropomorphidae* (= *Pongidae*) obejmuje tzw. małpy człekokształtne. Odznaczają się one brakiem ogona, torebek policzkowych i wyraźnych nagniotków pośladowych. Mostek szeroki. Cza-

szka z łukami nadbrownymi. Przednie kończyny znacznie dłuższe od tylnych. Kość krzyżowa (*os sacrum*) złożona z 5 zrosniętych kręgów. Skóra prącia (*penis*) na dość znacznej przestrzeni przyrośnięta do skóry brzucha (różnica od *Anthropinae*). Wielkie wargi sromne (*labia maiora pudendi*) słabo rozwinięte. Małpy człekokształtne, chodząc przybierają postawę skośną, opierając się zewnętrzna krawędzią stóp i podpierając ciało na przednich kończynach, których palce zginają w kułak. Należą tu: *Pongo pygmaeus*, *Orang-Utan*, orangutan (orangutan); wysokość do 140 cm. Głowa stożkowato zaostrzona; twarz szeroka; nos płaski; wargi pomarszczone, grube; uszy i oczy małe. Samce mają zwykle brodę i są znacznie większe od samic. Włosy gęste, długie, zwłaszcza na bokach ciała, ciemno rude lub brunatnoczerwone. Twarz naga, miedzianoczysta. Przednie kończyny sięgają do kostek. Zamieszkują bagniste lasy na wyspach Borneo i Sumatrze. Przebywają głównie na drzewach, sporządzając sobie szałas z gałęzi i wyściełając je liśćmi. Żywią się młodei roślinami i owocami. *Pansatyrus* (= *Anthropopithecus*, *Troglodytes*, *Simia*), szympan czarny; dochodzi do 150 cm. wysok. Czaszka płasko kulista; nos mały, spłaszczony; usta wielkie o waskich, silnie wysuniętych wargach. Uszy duże, odstające. Z wyrazu twarzy najbardziej podobny do człowieka. W postawie stojącej, kończyny przednie sięgają trochę poniżej kolan. Uwłosienie rzadkie, czarne lub matowo rudobrunatne. Chodzi na wszystkich czterech kończynach, złożywysy palce rąk w kułak. Żyje rodzinami i gromadami na drzewach i buduje sobie wielkie gniazda, zabezpieczające od deszczu. Żywi się owocami, orzechami, pędami i korzeniami roślin. Zamieszkuje podzwrotnikowe lasy Afryki (Kamerun, Gwinea Dolna i Górna i in.). Odznacza się wielką inteligencją i łagodnym charakterem. Często przywożony do Europy. Pokrewnym jest *P. leucopymnus*, szympan gwinejski. *Gorilla gorilla*, *Mpungu*, goryl; największa i najsilniejsza z małp człekokształtnych, dochodząca do 2 m. wysok. (samce). Barki szerokie, kark bardzo mocny; nos płaski, szeroki, wargi grube; uszy niewielkie; oczy małe, przykryte gęstymi, zwisłymi brwiami. Uzębienie mocne, z silnymi, wystającymi kłami. Kończyny przednie, szerokie i grube, sięgają nieco poza kolana. Uwłosienie ciemne brunatnoczarniawe lub pło-we. Samice, znacznie mniejsze od samców, oraz młode, śpią na drzewach w gnieździe; samce śpią na ziemi, opierając się o pień drzewny. Bardzo dzikie, podrażnione napadają na człowieka. Żywią się owocami i pędami roślin. Zamieszkują parami lub pojedynczo lasy Afryki zach. 3) *Anthropinae* (*Bimana*), ludzie. Najwybitniejsze różnice od małp, posiadając sprawę intelektu i mowy artykułowanej, dotyczą wyprostowanej postawy przy chodzeniu i daleko posuniętego różnicowania przednich i tylnych kończyn. Nogi zatraciły charakter chwytny (dzię-

ki krótkości palców), stały się mniej ruchliwe, lecz mają stosunkowo znacznie potężniejszą muskulaturę. Ogromny rozwój czaszki mózgowej (*cranium cerebrale*) w stosunku do części twarzowej (*cr. viscerale*). Stałszy rozwój kłówi, w związku z tem, brak diastemy. Zanik uwłosienia na bardzo znacznej powierzchni ciała. Czy wszyscy, obecnie żyjący ludzie należą do jednego tylko gatunku *Homo sapiens*, odznaczającego się tylko wielką zmiennością rasową, czy też rodzaj *Homo* zawiera większą ilość gatunków — jest jeszcze rzeczą sporną. Za pierwszą możliwością przemawia fakt płodności przy krzyżowaniu się przedstawicieli różnych ras, drugą uzasadniają wielkie różnice w całokształcie cech morfologicznych i ich wybitna stałość.

Prima vista (włosk.), czytanie nut muzycznych na pierwszy rzut oka. Polega zarówno na zdolności szybkiego orientowania się, jak i na wprawie; jest tak u śpiewaka jak u instrumentalisty bardzo pożądane.

Primidl, w rewolucyjnym kalendarzu francuskim pierwszy dzień dekady.

Primipara, pierwiastka, pierworódka, kobieta rodząca po raz pierwszy; przeciwstawienie: wieloródka, multipara.

Primo (łac.), po pierwsze.

Primo de Rivera, generał i polityk hiszpański, * 1870; uczestnik walk marokańskich; 1917 senator, od września 1923, po wojskowym zamachu stanu i rozwiązaniu parlamentu, faktyczny dyktator kraju; od grudnia 1925 prezes rządu cywilnego.

Primo gradu (łac.), pierwszego rzędu.

Primo impetu (łac.), za pierwszym popełdmem.

Primo intuitu (łac.), za pierwszym wejrzeniem.

Primo loco (łac.), na pierwszym miejscu.

Primo voto (łac.), pierwszego ślubu.

Primogenitura, pierworództwo, obdziedzictwo.

Primogenitus, pierworodny.

Primolano, ufortyfikowana wieś we Włoszech w dolinie rz. Brenty, do 1918 na granicy austriackiej.

Primrose League, angielski związek konserwatywny, założony 1883 przez lorda Randolpha Churchilla.

Primula, pierwiosnka, roślina z rodziny *Primulaceae* (pierwiosnkowate). Byliny, właściwe okolicom górzystym Europy i Azji, o liściach zebranych w różyczkę przyziemną, kwiatach barwnych, pojedynczych, w baldachowatych kwiatostanach. Pospolite swojskie gatunki: *P. elatior*, p. wzniosła; kwiaty o koronie jasnożółtej z pomarańczowym pierścieniem w gardzieli; kwitnie III—IV; widne lasy, zarośla, łąki. *P. officinalis*, p. lekarska; kwiaty ciemnożółte z pomarańczowymi plamkami w gardzieli; kwitnie IV—VI; łąki, zarośla, słoneczne wzgórza. W Tatrach i Pieninach na skałach wapieniach *P. auricula* (p. lyszczak), 5—25 cm.

wys., o liściach okrągławo lub podługnie przewrotnie jajowatych, kwiatach wonnych; kwitnie IV—VI. Niektóre gatunki obcokrajowe są powszechnie uprawiane jako rośliny ozdobne pokojowe, np.: *P. sinensis* (Chiny), o liściach dużych, długogonkowych, okrągławo nerkowatych, kłapowanych i ząbkowanych, kwiatach białych lub różowych, niekiedy pełnych, o kielichu pęcherzowato rozdętym; *P. obconica* (płn-wsch. Azja), o liściach sercowato podługowatych, kwiatach fioletowych. Liście obu powyższych gatunków pokryte są gruczołowatymi włoskami, których wydzielina wywołuje u niektórych osób zapalenie skóry.

Primula auricula.

Primulaceae, pierwiosnkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Primulales. Zioła, rzadziej krzewy, rozpowszechnione na całej kuli ziemskiej, głównie jednak na półkuli północnej. Liście zazwyczaj pojedyncze, najczęściej w różyczce, kwiaty o koronie lejkowatej lub dzwoniczowej. Ważniejsze rodzaje: *Anagalis*, *Cyclamen*, *Hottonia*, *Lysimachia*, *Primula*.

Primulales, pierwiosnkowe, rząd roślin dwuliściennych. Cechy charakterystyczne: kwiaty zrosłopłatkowe, promieniste, zazwyczaj 5-cio krotne; pręcików tyleż co płatków, którym są nadległe; słupek górny, jednokomorowy, z łożyskiem środkowym i dennem; owoc — torebka. Należą tu rodziny: *Myrsinaceae*, *Primulaceae*, *Theophrastaceae*.

Primum mobile, według teorii geocentrycznej sfera gwiazd stałych.

Primum non nocere (łac.), przedewszystkiem nie szkodzić — podstawowa zasada medycyny praktycznej.

Prince Albert Land czyli Ziemia Księcia Alberta, nazwa płn. części wielkiej wyspy w Ameryce arktycznej, na płn. od zatoki Koronacji.

Prince Edward Island, ob. Księcia Edwarda wyspa.

Prince Edward Islands, ob. Księcia Edwarda wyspy.

Prince of Wales Island, ob. Pulo Pinang.

Prince of Wales Land czyli Ziemia Księcia Walii, wyspa w Ameryce arktycznej, odkryta 1819 przez Parry'ego.

Prince Patrick Island czyli wyspa Księcia Patryka, leży w Ameryce arktycznej pod 120° dług. zach. i 76° szer. płn.

Princeps (łac.), pierwszy. W Rzymie od 28 przed Chr., kiedy Oktawian otrzymał tytuł princeps senatus, jako pierwszy senator, pojęcie p. łączono z pojęciem władzy, należnej cesarzowi, stąd też władzę tego ostatniego określa się nazwą pryncypatu.

Princeton, m. w stanie N. Jersey (St. Zjedn. Am. Płn.), 4.000 mieszk.; „Princeton-College“, uniwersytet z 1746.

Principa, w organach najdawniejsze i najważniejsze pieszczalki wargowe otwarte, zbudowane na wzór fletu, 8, 16 lub nawet 32 sto-

powe, o głosie normalnym, silnym i zdrowym. Mniejsze ulane są z cyny, większe sporządzane bywają z drzewa.

Principaliter (łac.), głównie, przedewszystkiem.

Principe, wulkaniczna wyspa w zatoce Gwinejskiej (Afryka zach. portug.), 151 km², 5.000 mieszk. (murzynów), klimat niezdrowy (śpiączka); plantacje kakao; stol. São Antão.

Principis obsta (łac.), opieraj się początkom, zapobiegaj (z Owidjusza „Remedia amoris“).

Principium (łac.), zasada główna.

Principium dimidium totus (łac.), początek jest połową całości.

Pringsheim Nathanael, botanik niemiecki, * 1823, † 1894; w 1864 profesor botaniki w Jenie, w 1868 w Berlinie. Wykrył chloroform u roślin niższych i zbadał funkcję chlorofyllu. Ogłosił: „Untersuchungen über den Bau und die Bildung der Pflanzenzellen“ (1854), „Über die Befruchtung und Keimung der Algen“ (1855) i in. Od 1857 wydawał: „Jahrbücher für wissensch. Botanik“.

Prinkipo (tur. Papa Adassi), najw. z wysp Książęcych, na morzu Marmara.

Prins metal, ob. mosiądz.

Prior (łac.), pierwszy, wyższy, przełożony, opat, przeor.

Prior tempore potior iure (łac.), pierwszy co do czasu ma lepsze prawo.

Priori, ob. a priori.

Priorytet (łac.), pierwszeństwo.

Priscianus, gramatyk łaciński z Cezarei w Maurytanji, żył ok. 500 po Chr.; główne dzieło: „Institutiones Grammaticae“ w 18 ks.

Priština, m. w Macedonji serbskiej (Jugosławia), na Kosowem Polu, 18.200 mieszk.; uprawa wina.

Pristis pectinatus, piła, ryba z rodziny Pristidae; podrząd Batoidei, rząd Plagiostomi, podgromada Elasmobranchii, gromada Pisces. Ciało podługne, z przodu ścięzione; górna część pyska (rostrum) silnie wydłużona w kształcie płaskiej listwy, opatrzonej z każdej strony na bokach szeregiem dużych i mocnych klinowatych zębów skórných, nadających tej części ciała kształt piły. Szczeliny skrzeliowych pięć; pletwy odbytovej brak. Skóra bardzo szorstka, brązowawoszara, na spodzie ciała jaśniejsza. Wyrostek piłowaty służy do obrony i wygrzebywania z mułu lub piasku dennego pokarmu, składającego się z robaków i mięczaków. Zamieszkuje Atlantyk i Morze Śródziemne.

Pritchard Charles, astronom angielski, * 1808, † 1893; 1870 profesor astronomji w Oxfordzie, gdzie założył obserwatorium, którego był dyrektorem aż do śmierci; jeden z pierwszych zastosował fotografię do pomiarów astronomicznych; określił średnicę księżycy oraz jego librację; wyznaczył fotograficznie paralaksy gwiazd; wynikiem prac fotometrycznych było dzieło pt.: „Uranometria Nova Oxoniensis“.

Prittwitz und Gaffron Max von, gen. pruski, * 1848, † 1917; 1914 dowódca armji w Pru-

sach Wschodnich; pobity 23. VIII. 1914, pozbawiony dowództwa.

Privas, stol. dep. Ardèche (Francja pld.), 7.300 mieszk.; wywóz jedwabiu i wina.

Privatim (łac.), poufnie, sekretnie.

Privatissime (łac.), najpoufniej, w najściślej-szem gronie. **Privatissimum**, wykład uniwersytecki dla ściśłego grona słuchaczy.

Privilegium (łac.), przywilej.

Privilegium competentiae, ob. kler.

Privilegium fori, ob. kler.

Privilegium immunitatis, ob. kler.

Privoz, ob. Przywóz.

Privy council (ang.), tajna rada. Od najdawniejszych czasów w Anglii przy boku króla znajdowała się rada, której zdania zasięgał w ważnych sprawach państwowych. Obecnie rada tajna składa się z nieograniczonej liczby członków. Z urzędu należą do niej księżęta krwi królewskiej, członkowie gabinetu, przewodniczący (speaker) izby gmin, lord prezydent, dwaj arcybiskupi, biskup londyński, kilku sędziów sądu najwyższego, tudzież szereg wyższych urzędników. Atrybucje tajnej rady mają wyłącznie charakter doradczy; w pełnym składzie wogóle nie jest zwoływana.

Prix courant (franc.), cennik.

Prix fixe (franc.), cena stała.

Prix Montyon, ob. Montyon Jean Baptiste.

Prizren (tur. Perserin), m. w Macedonji serbskiej (Jugosławia), 21.250 mieszk.; siedz. arcybisk. rz.-kat. i metropolity wsch.; dawna stol. królów serbskich; uprawa tytoniu i wina; garbarnia.

Prnjavor, m. okręg. w Bośni (Jugosławia), 2.000 mieszk.; w pobliżu liczne kolonie polskie (3.400 osadników).

Pro (łac.), za, dla. **Pro et contra**, za i przeciw.

Pro aequo et bono (łac.), jako słuszne i dobre.

Pro anno (łac.), rocznie.

Pro aris et focis (łac.), za ołtarze i ogniska domowe.

Pro domo sua (łac.), we własnej sprawie, we własnej obronie.

Pro ecclesia et pontifice (łac.), za kościół i papieża; dewiza orderu kościelnego, ustanowionej przez papieża Leona XIII w dzień 50-lecia jego kapłaństwa.

Pro fide, rege et lege (łac.), za wiarę, króla i prawo; dewiza orderu Orła Białego.

Pro forma (łac.), dla pozorów, dla przyzwyczajenia.

Pro futuro (łac.), na przyszłość.

Pro honore domus (łac.), dla honoru domu.

Pro libito (łac.), dowolnie.

Pro memoria (łac.), dla pamięci.

Pro mille (łac.), od tysiąca, za tysiąc (‰).

Pro mortuo (łac.), za umarłego.

Pro patria (łac.), za ojczyznę, dla ojczyzny.

Pro primo (łac.), najpierw, po pierwsze.

Pro publico bono (łac.), dla dobra publicznego.

Pro secundo (łac.), po drugie.

Pro studio et labore (łac.), za staranność i pracę.

Pro tertio (łac.), po trzecie.

Pro ultimo (łac.), na dzień ostatni.

Proatlas, ob. Vertebra.

Probabilizm, pogląd, według którego twierdzenia, przez nas wygłaszane, są jedynie prawdopodobne.

Probieryczy kamień, ob. lidy t.

Probiernia, urząd skarbowy, założony w celu pilnowania dobroci wyrobów ze złota i srebra. Rezultaty prób, o ile przedmiot wykazał właściwą dobroć kruszcu, urząd oznacza specjalnym stemplem na wypróbowanym przedmiocie.

Probierycz, ob. kryterjum.

Probiologia, teoretyczna nauka o zjawiskach fizycznych i chemicznych, prowadzących do ożywienia pierwotnej materji nieorganicznej.

Problemat (greck.), zagadnienie naukowe.

Problematyczne sądy, ob. modalność sądu.

Problematyczny, wątpliwy.

Proboscidea, trąbowce czyli słonie, nazwa rzędu ssaków (Mammalia) z podgromady Monodelphia. Wielkie zwierzęta o ciężkiej budowie, grubem i stosunkowo krótkim ciele, z nosem wydłużonym w długą, ruchomą i chwytłą trąbę (proboscis), na której końcu znajdują się nozdrza oraz chwytne, palcowate wyrostki. Nogi 5-0 palcowe; palce zrosnięte ze sobą i zakończone kopytami. Czaszka wysoka, nabrzmiała wskutek obecności obszernych jam w kościach czolowych i ciemieniowych; jama wewnętrzna czaszki stosunkowo niewielka. Obojczyka brak. Uzębienie niezupełne. Siekacze górne, pozabawione korzeni, rosną stale, wystają z pyska i mogą dochodzić znacznej długości jako tzw. „kły“. W dolnej szczęce brak zarówno siekaczy jak i kłów. Zęby trzonowe wielkie, utworzone z poprzecznych blaszek, spojonych cementem. Funkcjonuje zawsze tylko jeden zęb trzonowy w każdej szczęce i z każdej strony; w miarę zużywania się tego zęba, stopniowo zastępuje go następny, wyrastający za nim, aż do ostatniego, tj. szóstego zęba trzonowego. Skóra gruba, prawie zupełnie naga, ogon średniej długości, zakończony kiścią szczeciniowatych włosów. Sutki umieszczone na piersi. Jądra u samców pozostają w jamie ciała. Macica podwójna (uterus duplex). Zwierzęta roślinożerne. Należy tu jedna tylko (nie wliczając form wymarłych) rodzina Elephantidae — słonie, z rodzajami Elephant i Loxodonta.

Proboscis, trąba u zwierząt, np. u słoni i tapirów; ryj u świń.

Probostwo, ob. proboszcz.

Proboszcz, pleban, osoba, piastująca władzę duszpasterską nad wiernymi okręgu, zwanego parafią. Władza proboszcza dotyczy tylko forum internum, tj. dziedziny stosunków duchowych. Jako duszpasterz winien p. odprawić mszę za parafjan co niedzielę i święto; jako nauczyciel jest zasadniczo katechetą we wszystkich szkołach; z tytułu stanowiska

urzędnika stanu cywilnego winien prowadzić książki chrztu, małżeństw i zgonów. Rozróżnia się: probostwa aktualne, tj. sprawowane przez kapłanów; habitualne, będące w posiadaniu prawnych osób kościelnych, np. zakonów; lokalne, związane z terytorium; personalne, np. wojskowe. Prawo mianowania i zwalniania proboszczów należy do biskupa.

Probówka, ob. epruwetka.

Probus (łac.), uczciwy, pobożny.

Probus Marcus Aurelius, cesarz rzymski 276—282; * 232, zabyty 282.

Proca, rodzaj najdawniejszej broni młotającej, składającej się ze sznurka lub rzemienia, na który nakładano kamień i wyrzucano go następnie, nadając p. ruch kołowy. P. miały odznaczać się nadzwyczajną celnością. Procarz, żołnierz uzbrojony w p.; w starożytności oddziały piechoty lekkiej zwano proczarnami.

Procajłowicz Antoni, współczesny malarz polski, * 1876; kształcił się w Krakowie i Florencji. Wykonał wiele polichromii, między innymi malowidła ściennie w kościele św. Marcina w Poznaniu; prace graficzne, zwłaszcza z zakresu zdobnictwa książkowego.

Proceder, 1) zajęcie, sposób zarobkowania, rzemiosło, profesja; 2) sposób postępowania, tryb załatwiania pewnej sprawy.

Procedura karna i cywilna czyli postępowanie sądowe karne i cywilne, ogół przepisów, odnoszących się do postępowania przed sądem cywilnym względnie karnym; w szczególności proc. cyw. i karn. normują prawa i obowiązki stron procesowych oraz zakres działania sądu (ob. prawo procesowe karne i cywilne).

Procenty czyli odsetki w znaczeniu arytmetycznym odpowiadają liczbie jednostek za każdą setkę (znak %), np. 5% zarobku, tj. zarobek pięciu jednostek za każde 100 jednostek obrotu. Jako termin prawny p. służy do określenia wynagrodzenia za korzystanie z cudzego kapitału, względnie z cudzych rzeczy wypożyczonych i rodzajowo określonych. Szczególne znaczenie posiada stopa procentowa od kapitału. Stopa procentowa od kapitału oznacza sumę procentu, płaconego od 100 za jeden rok. Procent składany jest to procent od procentu (anacetyzm). P. bywa dwóch rodzajów: umowny i prawny. P. umowny w obecnej chwili (sierpień 1927) nie powinien w Polsce przekraczać 15% (w okresie przedwojennym wynosił 12%), gdyż inaczej staje się lichwą. P. prawny jest to określona przez ustawę wysokość stopy procentowej, mająca zastosowanie wtedy, gdy p. się należy, lecz stopa jego nie została oznaczona, np. przy wekslach odsetki prawne biegną od daty terminu zapłaty; według Kodeksu Napoleona % prawny, poza wyjątkami, wymienionymi w poszczególnych przepisach, biegnie od dnia skargi sądowej. W obecnej chwili stopa procentu prawnego wynosi u nas 10%.

Proces, 1) przebieg zjawiska w czasie; o ile dany p. może również przebiegać w kierunku

odwrotnym do pierwotnego, wówczas nosi nazwę p. odwracalnego, o ile zaś nie — nieodwracalnego; 2) sprawa sądowa.

Proces cywilny. Osoba, występująca ze skargą do sądu cywilnego zwie się powodem, osoba zaś, przeciwko której skarga jest skierowana, pozwanym, sama zaś skarga zwie się powództwem lub skargą powodową. Legitymacja procesowa oznacza zdolność do występowania przed sądem. Przedmiotem procesu cywilnego jest poszukiwanie pewnej sumy pieniężnej, wydanie określonej rzeczy ruchomej lub nieruchomości, ustalenie, rozwiązanie i unieważnienie stosunku prawnego. O historii, istocie i zasadach procesu cywilnego, ob. prawo procesowe karne i cywilne.

Proces karny. Stronami procesu karnego są: oskarżyciel, którym może być albo prokurator, tj. oskarżyciel publiczny, albo oskarżyciel prywatny, i oskarżony, czyli podsądny lub obwiniony. Niektóre prawodawstwa, np. obowiązujące w b. zaborze rosyjskim, lub prawo francuskie, pozwalają na łączenie p. k. z cywilnym przez dochodzenie szkód i strat, powstałych z powodu przestępstwa. Skarga tego rodzaju zwie się powództwem cywilnym w procesie karnym. W ten sposób powód cywilny staje się dodatkową stroną procesu, działającą po stronie oskarżenia. O historii, istocie i zasadach procesu karnego, ob. prawo procesowe karne i cywilne.

Procès verbal (franc.), protokół.

Procesja (łac.), uroczysty pochód religijny w Kościele katolickim ze śpiewami i muzyką, celem oddania czci Bogu i świętym, złożenia dziękczynienia lub uzyskania łaski. P. są zwyczajne, odbywane w pewne dni, i nadzwyczajne, w pewnych przypadkach, np. w czasie wojny, głodu, zarazy itp.

Processus, w anatomii nazwa różnego rodzaju wyrostków, lub wyniosłości na powierzchni kości, służących do przymocowania mięśni.

Processus articularis, ob. vertebra.

Processus coracoideus, ob. scapula.

Processus costarius, ob. vertebra.

Processus lateralis, ob. vertebra.

Processus puerperalis, febris puerperalis, płożowe zakażenie, popłożowa gorączka, choroba ostra gorączkowa, powstająca wskutek zakażenia bakteriami ropotwórczymi (gronkowcami, łańcuszkowcami) wewnątrznych narządów rodnych kobiecych; doprowadzić może do zmian miejscowych w narządach rodnych: zapalenia słuźówki macicy (endometritis); zapalenia jajowodów i jajników, ograniczonego zapalenia otrzewnej (perimetritis), zapalenia przymacicy (parametritis), może również wywołać zmiany ogólne: ropnicę (pyaemia), lub posocznicę (sepsis); często wywołuje również zapalenie żył (thrombophlebitis).

Processus spinosus, ob. vertebra.

Processus transversus, ob. vertebra.

Processus vermiliformis, wyrostek robaczkowy, ob. ślepe jelito.

Processus zygomaticus, ob. zygomaticum.

Proch bezdymny, nitroceluloza (bawełna strzelnicza), otrzymywana w postaci mniejszych lub większych ziarenek przez rozpuszczenie nitrocelulozy w acetonie i następnie odparowanie; nie ma własności miazdzących, które posiada nitroceluloza, i z tego powodu nadaje się do wyrzucania pocisków z broni palnej.

Proch hawerski, gruby proch strzelniczy.

Proch herkulesowy, dynamit, używany w Ameryce, zawierający saletrę i węgiel magnezowy.

Proch kurkowy, proch, używany przez strzelających do kurka.

Proch Nissera, materiał wybuchowy, złożony z nadchloranu potasu.

Proch strzelniczy, mieszanina 75% azotanu potasowego (KNO₃), 14% węgla drzewnego oraz 10% siarki; oprócz tego zawiera około 1% wody.

Prochaska Antoni, historyk polski, * 1852; studiuje we Lwowie i Wiedniu; kierownik Archiwum Ziemińskiego we Lwowie; prace: „Zjazd monarchów w Łucku 1429 r.“ (1874), „Ostatnie lata Witolda“ (1882), „Szkice historyczne z XV w.“ (1884), „Materiały archiwalne z Metryki litewskiej 1348—1607“ (1890), „Król Władysław Jagiełło“ (2 t., 1908), „Dzieje Witolda, W. Księcia Litwy“ (1914), „Lwów i szlachta“ (1913), „Hetman S. Żółkiewski“ (1927) i in.

Procházka Arnošt, literat czeski, * 1869, † 1925; założyciel i długoletni redaktor miesięcznika „Moderní revue“, jeden z przywódców dekadentyzmu czeskiego, krytyk literatury i sztuki. Napisał: „Droga piękna“ (Cesta krásy), „Medytacje“, „Krytyki czeskie“, „Gawędy z księgami, obrazami i ludźmi“, „Polemiki“, „Na marginesie epoki“ i in.

Procházka Franciszek S., poeta czeski, * 1861; utwory: „Pieśń o czynie“, „Na urodzajnej glebie“, „Pioruny w górach“, „Król Jeczminek“, „Piosenki Hradczańskie“, „Piosenka syna kowalowego“, „Czarny orzeł“ i in.; wydawca antologii: „Czeska lira“ i „Czeska epika“.

Prochloryt, ob. chloryty.

Prochorion, ob. zona pellucida.

Prochownia, magazyn o specjalnych urządzeniach, zabezpieczających przed wybuchem, przeznaczony do przechowywania prochu. P. budowane są zazwyczaj w pewnej odległości od miast i zaopatrzone są w piorunochrony.

Prochownica, w dawnej Polsce róg do przechowywania prochu, który nosił każdy myśliwy na łowach.

Prochownik Abraham, według podań żydów polskich mądry kupiec żydowski, wybrany królem po śmierci Popiela, który rzekł się następnym tronu na rzecz Piasta. Podanie powstało najprawdopodobniej za czasów elekcyjnych.

Prochowy spisek, spisek, uknuty w 1605 przez kilku członków partii katolickiej w Anglii, celem wysadzenia w powietrze Jakóba I i parlamentu; wskutek wykrycia spelził na niczem.

Procida, wulkaniczna wyspa na morzu Tyr-

reńskim w prow. neapolitańskiej (Włochy pld.), 4 km², 13.900 mieszk.; wywóz jedwabiu, owoców, ryb i win; gl. m. i port Sanzio Catolico.

Proclama, ob. godło.

Procoeliczny kręż, ob. vertebra.

Proctitis (greck.), zapałenie odbytnicy, choroba, powstająca na tle zakażenia bakteriami ropnemi, na tle kiły lub rzeżączki. Objawy w okresie ostrym: silne parcie, bolesność przy oddawaniu stolca, w kale śluz lub krew; w okresie przewlekłym: uczucie parcia i swędzenia w odbytnicy. P. doprowadzić może do tworzenia się owrzodzeń w odbytnicy.

Proctodaemum, ob. stomodaemum.

Procul ex oculis, procul ex mente (łac.), daleko od oczu, daleko od myśli (co z oczu, to z myśli).

Procul negotiis (łac.), zdala od zajęć swoich.

Procyon lotor, ob. Procyonidae.

Procyonidae, szopy, nazwa rodziny ssaków z podrzędu Arctoidea; rząd Carnivora. Zwierzęta nastopne (plantigrada), średniej wielkości i krępej budowy, opatrzone długim ogonem. Żeby krajać małe. Jelita ślepego (coecum) brak. Należy tu: *Procyon lotor*, szop, pracz tawarzyski; długość ciała ok. 65 cm. Głowa szeroka, pysk wąski, szpiczasty. Nogi wysokie o cienkich palcach. Szerść bardzo gęsta. Żywi się głównie owocami i ptasiemi jajami. Ma zwyczaj przepłukiwania w wodzie pokarmu przed jego spożyciem. Oswaja się bardzo łatwo i bywa trzymany w domach. Dostarcza jadalnego mięsa i dobrego futra. Zamieszkuje lasy Ameryki Płn. Inne gatunki: *Ailurus fulgens*, panda, żyje w Himalajach; dostarcza cennego futra. *Potos flavus*, zamieszkuje Amerykę Płd., podobnie jak *ostronos* — *Nasua socialis*.

Prodest cautela plus quam postremo querela (łac.), pożyteczniej jest być ostrożnym, niż później narzekać.

Prodigium (łac.), cud, rzecz zdumiewająca, nadzwyczajne zjawisko.

Prodromus (łac.), 1) przedsiónek; 2) słowo wstępne, przedmowa.

Producent (łac.), wytwórca.

Productus, kopalny, paleozoiczny ramienionóg z gromady Brachiopoda (ramienionogi); bardzo nierówno wykształcone połowy muszli; większa silnie wypukłona, mniejsza płaska i opatrzona pustymi rurkami; występuje już w dewonie, najczęściej w wapieniu węglowym.

Productus longispinus.

Produkcja (łac.), 1) wytwarzanie dóbr, wytwórczość; 2) przedstawienie, widowisko.

Produkcyjność, wydajność.

Produkt (łac.), wyrób, plód, wytwór.

Proenteron (greck.), ob. prajelito.

Profan (łac.), niewtajemniczony, nieobeznany.

Profanacja (łac.), zbezczerzenie miejsca świętego lub rzeczy świętej.

Profaza, prophasis, okres przygotowania się komórki do podziału. Podczas profazy odbywa się zazwyczaj formowanie chromosomów i ich rozszczepianie podłużne.

Proferenty, zymogeny, substancje macierzyste, z których powstają fermenty; związki chemiczne, bliżej niezbadane, same przez się nieczynne, ale przekształcające się w fermenty (zaczynny) pod wpływem jakichkolwiek czynników chemicznych lub biologicznych; należą tu np. pepsynogen, trypsynogen.

Profesja, 1) akt, którego mocą wierny zostaje przyjęty do zakonu; p. skuteczną się przez złożenie ślubów, które mogą być uroczyście i wówczas powodują rodzaj śmierci cywilnej (profes przestaje być podmiotem praw majątkowych), albo pojedyncze, których skutkiem jest jedynie niezdolność do powiększenia majątku własną pracą. Forma składanych ślubów zależy od charakteru zakonu. Profesję wieczystą poprzedzać musi profesja czasowa (trzyletnia), profesję czasową — okres próby, postulat i nowicjat; 2) zawód, rzemiosło, zajęcie.

Profesjonalny, zawodowy, np. profesjonalna szkoła, szkoła zawodowa.

Profesor (łac.), nauczyciel w wyższym zakładzie naukowym.

Profession de foi (franc.), wyznanie wiary.

Profil, widok danego przedmiotu z boku; kontur, okalający przedmiot w tym widoku;

Profile. Fragment z portretu rodziny Vespuccich (Ghirlandajo, Florencja, kość. Ognissanti).

w mal. — kontur twarzy, widzianej z boku; w arch. i technice — rysunek przekroju poprzecznego, stosowany do takich części budynku wzgl. maszyny, które w rysunku z przodu nie tłumaczyłyby się jasno.

Profil geologiczny, przekrój poprzeczny lub podłużny budowy i rzeźby terenu.

Profilaktyka (greck.), zapobieganie chorobom.

Profit (franc.), pożytek, zysk.

Profos, dawniej oficer policyjny, mający nadzór nad porządkiem w obozie wojskowym. Urząd p. znany był w XVI w. w Polsce. Niemieccy lancknechi posiadali p. pułkowych.

Profuzja (franc.), obfitość.

Progenitura (łac.), potomstwo.

Progenja (greck.), nadmierne uwypuklenie szczył dolnej.

Progi lodowcowe, poprzeczne wzniesienia skały, zamykające lub przecinające bieg lodowca.

Progi rzeczne, skały, przecinające w poprzek koryto rzeki, tworzące w miarę odporności stopnie, np. porohy na Dnieprze.

Proglotyda, ob. proglottis.

Proglottis, proglotyda, oddzielny człon ciała tasiemców (Cestodes), zawierający obojnacze narządy płciowe. Dojrzałe proglotydy mogą się odrywać od tasiemca i wykonywać samodzielne ruchy.

Prognatyzm, ob. ortognatyzm.

Prognozyk (greck.), przepowiednia, oznaka, wróżba.

Prognoza (greck.), prognosis, rokowanie, spodziewany przebieg, np. danej choroby; prognoza pogody, określenie na możliwie najkrótszy okres czasu (zazwyczaj jedną dobę), na podstawie zmian barometrycznych, tj. wysokiego lub niskiego ciśnienia atmosfery, zmian meteorologicznych, deszczu, wiatru, chłodu, ciepła.

Progoneata, ob. Myriapoda.

Program (greck.), zapowiedź działalności; wyszczególnienie przedmiotów nauki szkolnej, części składowych koncertu lub widowiska; wykład zasad politycznych stronnictwa.

Programowa muzyka zasadniczo ma intencję przedstawiania tonami jakiegoś przejęcia wewnętrznego lub zewnętrznego w ten sposób, że słuchacz dorozumiewa się tego bez pomocy żywego albo drukowanego słowa. Dla pewności jednakże kompozytorzy tego rodzaju utworów, np. Berlioz i Liszt, chętnie dodawali program, literacko przedstawiony i na koncertowych zapowiedziach publiczności podawany. W innych przypadkach tkwi on już w samym tytule. Granice programowości utworu nie są zbyt ściśle. Symfonie Pastoralną jedni uważają za muzykę programową, inni za absolutną, tj. za utwór, niezależny od wszelkich intencji, z góry narzuconych słuchaczowi. Muzyka programowa znana była już w XV w.

Progres (łac.), postęp.

Progresiści (łac.), postępowcy. W Hiszpanji i Portugalji stron. radykalne, we Francji umiarkowani republikanie.

Progresja, następstwo tonów tak melodyczne, jak harmoniczne, powtarzające wiernie pewną frazę według porządku diatonicznego lub chromatycznego.

Progreso, gł. port na półwyspie Jukatán (Meksyk pld.-wsch.), 5.200 mieszk.; wywóz agawy.

Progresywna mutacja, ob. mutacja.

Prohibicja, zakaz; prohibicja alkohowa, zakaz produkcji i sprzedaży alkoholu.

Prohibicyjne cło, ob. cło.

Projekcja (łac.), termin, używany w psychologii dla oznaczenia likwidacji w przestrzeni zewnętrznej zespołu bodźców fizycznych w akcie postrzeżenia zmysłowego. Tak rozumiana p. opiera się na błędnym psychologicznie założeniu, że wywołane bodźcami fizycznymi zespoły czuć zmysłowych (wrażeń) występują pierwotnie nie w przestrzeni zewnętrznej, lecz „w nas“.

Projekcja, w geom., ob. rzut.

Projekcyjna lampa, to samo co latarnia czarnoksięska (ob.).

Projekcyjne włókna, włókna rzutowe, włókna nerwowe, łączące dwa oddalone od siebie punkty ośrodkowego układu nerwowego, np. korę mózgową i rdzeń kręgowy, rdzeń kręgowy i rdzeń przedłużony.

Projekt (łac.), zamiar, pomysł, pierwszy plan, szkic, model.

Prokesch-Osten Anton hr., dyplomata austr., *1795, †1876; 1849—52 poseł w Berlinie; napisał: „Erinnerungen aus Aegypten und Kleinasien“ (1829—31) i in.

Proklamacja (łac.), wezwanie do narodu lub pewnej jego warstwy, zmierzające do wywarcia określonego wpływu na opinię publiczną.

Proklos, grecki filozof ze szkoły neoplatonickiej w Aleksandriji; autor komentarzy do Platona, *421, †485.

Prokocim, w. w pow. podgórskim (woj. krakowskie), 2.100 mieszk.; łomy gipsu i alabastru.

Prokofiew Sergiej, współczesny kompozytor rosyjski, *1891; utwory: opery, sonaty, koncerty fortepianowe, koncert skrzypcowy, szereg utworów na fortepian i in.

Prokonsul (łac. proconsul). Zarząd prowincji w starożytnym Rzymie sprawowali konsulowie i pretorowie jako proconsules i praetores; urzędników tych, skupiających w swych rękach pełnię władzy wojskowej, administracyjnej i sądowej, wysyłał Senat do terytoriów, zdobytych na nieprzyjaciela.

Prokop św., patron czeski w X w.; kościół obchodzi jego pamiętkę 4 lipca.

Prokop Holy, jeden z naczelników dowódców czeskich wojsk husyckich; zwyciężył wojska krzyżackie koło Ustí 1426 i pod Tachowem 1427; zginął w bitwie pod Lipanami 1434.

Prokopiusz z Cezarei, kronikarz bizantyjski z VI w. po Chr., autor dziejów wojen Justyniana z Persami, Wandalami i Gotami (ok. 550).

Prokrustes (greck., wyprężający), przydomek rozbójnika Damastes z Attyki, który schwytane ofiary przywiązywał do łoża tortur, skracając lub rozciągając ich ciała wedle miary tego łoża; uśmiercił go Tezeusz na tem samym łożu.

Prokseneta (łac.), faktor, pośrednik, stręczyciel.

Proksenetyzm (łac.), faktorstwo, rajfurstwo, stręczycielstwo.

Prokura, nieograniczone pełnomocnictwo handlowe, którego mocą osoba, obdarzona prokurą (prokurent), zastępuje mocodawcę i ma prawo wykonywania wszystkich czynności dotyczących danego przedsiębiorstwa oraz podpisywania firmy „per procura“. Jedyne ograniczenie ustawowe prokurenta polega na niemożności zbywania i obciążania nieruchomości w braku specjalnego w tym względzie upoważnienia. W zakresie uprawnień prokurenta wchodzi wszystkie bez wyjątku czynności handlowe, a mianowicie: najem personelu, zawieranie wszelkich umów w imieniu firmy, prowadzenie spraw sądowych. Prokura winna

być wniesiona do rejestru handlowego. Z natury rzeczy p. jest pełnomocnictwem nieograniczonem, a wszelkie ograniczenia, zawarte w umowie pomiędzy właścicielem przedsiębiorstwa a prokurentem, nie są zdolne wywrzeć jakichkolwiek skutków w stosunku do osób trzecich. Prokura nie gaśnie ze śmiercią mocodawcy.

Prokurator i prokuratura (łac.). Dosłownie prokurator oznacza każdego zastępcę procesowego, w znaczeniu ścisłym, oskarżyciela publicznego. Instytucja prokuratury jest pochodzenia francuskiego. Związkiem jej byli w połowie XIV w. tzw. prokuratorzy królewscy (procureurs du roi). W skład prokuratury (we Francji instytucja ta obecnie nosi nazwę ministère public) wchodzi wszyscy prokuratorzy i podprokuratorzy, urzędujący przy sądach rozmaitych stopni. Stanowisko prawne oraz zakres uprawnień i obowiązków prokuratury są odmiennie uregulowane w poszczególnych dzielnicach Rzeczypospolitej. Szczegółowe przepisy w tym względzie zawierają odnośne ustawy postępowania karnego. Naczelne zadanie prokuratury polega na ściganiu przestępstw i oddawaniu ich sprawców w ręce wymiaru sprawiedliwości przez sporządzanie aktu oskarżenia, względnie wniosku oskarżającego. W zależności od ustawodawstwa dzielnicowego p. ma większe lub mniejsze uprawnienia przy prowadzeniu śledztwa wstępnego. W procesie karnym prokurator, będąc stroną, jest przedstawicielem interesu państwa. Z powyższego wynika, że prokurator w równej mierze powinien starać się o wyprowadzenie na jaw okoliczności, przemawiających przeciw, jak i na korzyść oskarżonego, albowiem dobro wymiaru sprawiedliwości wymaga, aby każdy oskarżony osądzony został sprawiedliwie. W przeciwstawieniu do ustawodawstwa, obowiązującego w byłej dzielnicy rosyjskiej i pruskiej, procedura austriacka stanowi, że zrzeczenie się przez prokuratora oskarżenia powoduje wydanie przez sąd wyroku uniewinniającego (zasada skargowości), tymczasem w myśl pozostałych ustawodawstw sąd nie jest związany wnioskiem uniewinniającym prokuratora, zgłoszonym na rozprawie głównej. Organizacja prokuratury we wszystkich trzech dzielnicach oparta jest na zasadach hierarchii. Wszyscy prokuratorzy i podprokuratorzy powiązani są między sobą węzłami jedności, tzn. tworzą jedno ciało, przyczem prokurator niższego stopnia ma nad sobą prokuratora wyższego stopnia, któremu podlega. Zasada niepodzielności prokuratury znajduje wyraz w tem, że uprawnienia, które ustawa przyznaje organowi, występującemu w danej sprawie w charakterze oskarżyciela publicznego, są zawsze jednakowe bez względu na to, czy tym organem jest prokurator wyższego, czy też niższego rzędu. Stosunek prokuratora do państwa opiera się na zasadzie legalności. W myśl tej zasady prokurator ma obowiązek ścigania wszystkich przestępstw, które mają być dochodzone z urzędu bez żadnego względu na pytanie, czy ściganie któregośkolwiek

przestępstwa wydać się może celowe z punktu widzenia polityki kryminalnej. Naczelnym prokuratorem Rzeczypospolitej Polskiej jest minister Sprawiedliwości. Przy Sądzie Najwyższym urzęduje pewna ilość prokuratorów i podprokuratorów, z których jeden zajmuje stanowisko pierwszego prokuratora. Poza tem przy każdym sądzie apelacyjnym i okręgowym urzęduje prokurator z odpowiednią liczbą podprokuratorów.

Prokuratura Gener. Rzeczypospolitej Polskiej powołana została do życia przez dekret Naczelnika Państwa z dnia 7. II. 1919, następnie jej byt prawny unormowany został przez ustawę z dnia 31. VII. 1919 (Dz. Ust. Nr. 65 poz. 390). Obecnie zakres działania tego urzędu określa rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9. XII. 1924 (Dz. Ust. Nr. 107 poz. 967). Prok. Gen. jest powołana do wykonywania obrony prawnej oraz zastępstwa prawnego prawnym i prywatnym i publicznych interesów państwa; podlega ministrowi Skarbu, jest więc kancelarią adwokacką państwa i do zakresu jej działania należy: wyłączne i jedyne zastępstwo skarbu państwa przed sądami prawa prywatnego, a przed sądami prawa publicznego i w postępowaniu karnym na wniosek władz administracyjnych wydawanie, na wezwanie władz państwowych, opinii prawnych w sprawach, dotyczących majątkowych i publicznych interesów państwa oraz udzielanie porady prawnej i współdziałanie w sporządzaniu aktów prawnych, dotyczących praw i interesów państwa. Na czele prok. gen. stoi prezes, siedzibą główną jest Warszawa; oddziały w Krakowie, Lwowie i Poznaniu oraz delegatury w Wilnie, Katowicach i Gdańsku. Zakres działania terytorjalnych oddziałów i delegatur pokrywa się mniej więcej z okręgami sądów apelacyjnych, jednakże oddział poznański obejmuje sąd apelacyjny w Poznaniu i Toruniu, a delegat gdański współdziała w obronie interesów majątkowych skarbu państwa tylko na terenie W. M. Gdańska. Od początku istnienia prok. gen. na czele jej stoi dr. Stanisław Bukowiecki.

Prokuratura, ob. prokurator i prokuratura.

Prokurent, ob. prokura.

Prokurować (łac.), dostarczać.

Prolabium (łac.), czerwony brzeg warg.

Prolacja, ob. prolatio.

Prolapsus (łac.), wypadnięcie przez otwory naturalne jakiegoś narządu, normalnie znajdującego się wewnątrz ustroju, najczęściej odbytnicy (p. recti), wzgl. narządów rodnych kobiecych (macicy, p. uteri).

Prolatio (łac.), w średniowiecznej muzyce mensuralnej wzajemny stosunek nut, który w owych czasach ujednostajniony nie był, gdyż nuta w niektórych przypadkach dzieliła się na dwie równe jak dziś, a w innych na trzy. W pierwszym przypadku nazywało się to prolatio minor, w drugim prolatio maior.

Prolegomena, wstęp, przedmowa, uwagi wstępne.

Proles (łac.), potomstwo.

Prolepsis, figura retoryczna, polegająca na przytoczeniu i odparciu oczekiwanego zarzutu.

Proletariat. Nazwa pochodzi od łac. proletarius, który oznaczał obywatela w państwie rzymskim (według tzw. reformy serwiońskiej), należącego do najniższej klasy społecznej, tj. nieposiadającego własności ziemskiej wartości 12.500 asów. Prawo proletariuszy do obywatelstwa rzymskiego opierało się na ich pochodzeniu od obywateli rzymskich. W znaczeniu obecnym p. oznacza tych, którzy nie posiadają żadnej własności (zwłaszcza narzędzi pracy) i własną pracą muszą zarabiać na swe utrzymanie. W państwie rzymskim (jak i w państwach greckich) proletaryzacja ludności postępowała bardzo szybko, zwłaszcza wskutek kryzysów finansowych i rolniczych. Niejednokrotnie utrzymywani przez państwo. Wieki średnie utrzymali p. w dużych ilościach, w starszych kulturalnie krajach, społeczeństwa młodsze (germańskie i słowiańskie) znały początkowo tylko p. wiejski, mający pewne cechy odrębne w porównaniu z p. miejskim, występującym w Europie południowej i zachodniej. Pod koniec XVIII w. (w Europie zach.) i na początku XIX, w związku z uwolnieniem włościan od zależności poddańczej oraz procesem tworzenia się wielkiej własności ziemskiej (jak np. w Anglii), występuje objaw pauperyzacji i proletaryzacji ludności wiejskiej, która opuszcza swą ziemię i przenosi się do miast, przyciągana tam zarobkiem, jaki daje praca w rozwijających się w tym czasie, wskutek wynalazków technicznych, przedsiębiorstwach przemysłowych. Znaczny napływ sił robotniczych do miast wpływał na zniesienie podaży pracy, co pociągało za sobą zmniejszanie płac, które niejednokrotnie nie pozwalały na minimum utrzymania. Na tem tle wyrosła kwestja robotnicza, która z kolei wytworzyła szereg teorii i doktryn społeczno-ekonomicznych.

Proletariat, 1) zw. mały, wł. P. P. S. Proletariat, partja, powstała 1900, jako secesja z P. P. S. pod wodzą Ludwika Kulczyckiego. Nieliczna grupka, propagująca terror, żądająca federacji zaboru rosyjskiego z Rosją; 2) tzw. wielki, socjalno-rewolucyjna partja, założona 1822; pierwsza polska organizacja socjalistyczna, która zwracała się do masy robotniczej, działalnością swą ogarniając najważniejsze ośrodki przemysłowe w Królestwie Polskim. Organem p. było pismo „Proletariat”, którego ukazało się tylko 5 numerów; od 1844 zaczęły wychodzić zagranicą „Walka klas”, miesięcznik teoretyczny i popularniejszy „Przedświt”. W 1866 rząd rosyjski powiesił czterech członków partji, między innymi Stanisława Kunickiego. Dalsze areztowania położyły kres działalności Proletariatu w 1866.

Proliferacja (łac.), bujanie; wzmożone rozmnażanie się tkanek. Największą zdolnością proliferacyjną (poza tkankami zarodkowymi) obdarzone są tkanki nowotworowe.

Prolog (greck.), przedmowa, wstęp poetycki. W dramacie pierwsza, zazwyczaj krótka część,

ukazująca środowisko, w którym rozgrywać się będzie akcja i zaznaczająca ogólnie jej punkt wyjścia.

Prolongacja, prolongata (łac.), przedłużenie, zwłaszcza terminu płatności.

Prolongement (franc.), przyrząd, umożliwiający w harmonjum zatrzymanie pewnego klawisza w pozycji, wywołanej przyciśnięciem, dzięki czemu dźwięk może trwać dłużej, stosownie do potrzeby.

Pröls Robert, uczyony niemiecki, * 1821, † 1906; napisał: „Geschichte des neuern Dramas”, „Heinrich Heine” i in.

Prom, szeroki i płaski statek do przewożenia ludzi, była i wozów przez rzekę. P. poruszane są wiosłami albo przeciągane na linach ręcznie lub maszynowo.

Promachos (greck.), szermierz, przodujący innym.

Prome, m. okręg. w Birmie Dolnej (Indje bryt.), nad rz. Irawadi, 28.000 mieszk.; złota pagoda, miejsce pielgrzymek.

Promenada (franc.), przechadzka; droga, przeznaczona i używana na przechadzki.

Promesa, 1) dokument, którego mocą ten, kto go wydał, zobowiązuje się wypłacić posiadaczowi wygraną, jaka padnie na oznaczony los loteryjny lub na oznaczony kupon pożyczki premjowej; 2) świadectwo tymczasowe na akcje, nadające prawo do wymiany na akcje rzeczywiste po ukończeniu emisji.

Prometeizm, bunt, na wzór Prometeusza, w obronie praw ludzkości; dążność do obalenia złych potęg świata.

Prometeusz, w podaniach greckich syn Japetosa i Klimeny, brat Atlasa i Epimeteusza, ojciec Deukaljona, wynalazca rozmaitych kunsztów; wykradł na użytek ludzi ogień z nieba, za co Zeus kazał go przykuć do skały Kaukazu, gdzie sęp szarpał mu wciąż wątrobę, od czego dopiero Herakles go uwolnił; później przypisywać mu zaczęto stworzenie pierwszych ludzi z gliny i wody; naogół mity greckie uważają go za przedstawiciela rwącego się wciąż naprzód ducha ludzkiego (prometeizm). Z trylogji Eschilosa, opartej na tym temacie, pozostała tragedia „Prometeusz w okowach”.

Prometheomys, ob. Muridae.

Promienica, actinomycosis, przewlekła choroba skóry, mięśni, śluzówek, kości, stawów oraz narządów wewnętrznych, wywołana przez grzybek promienicy; cechuje się powstawaniem ropni i przetok, z których wydziela się ropa, zawierająca oddzielne drobne ziarenka. Każde ziarenko, badane mikroskopowo, składa się w środku ze splecionych, promienisto ułożonych nici, na obwodzie zaś z otworów kolbowatych; są to kolonie grzybka p. Najczęstsze umiejscowienie p.: twarz, szyja, kości szczęk. Zażarcie p. następuje przez branie do ust źdźbła zbóż, zawierających butujące na nich grzybki.

Promienice, ob. Radiolaria.

Promieniczny grzybek (Actinomyces), grzybek, należący do rodziny Cladothrix; pasorzytuje na różnych zbożach, głównie na jęczmie-

niu, i z nich przedostaje się do ustroju zwierzęcego i ludzkiego, wywołując chorobę promienicę (actinomycosis).

Promienie Becquerel'a, ob. promieniotwórczość.

Promienie kanalikowe, ob. kanalikowe promienie.

Promienie katodowe, ob. katodowe promienie.

Promienie konwekcyjne, ob. konwekcja.

Promienie korpuskularne (cząsteczkowe), ob. promieniotwórczość.

Promienie Lenarda, ob. Lenarda promienie.

Promienie pozafioletowe (ultrafioletowe), p. pozafioletkowe; promienie w niewidocznej dla oka części widma; cechują się nieznaczną długością fali (0,4—0,3 μ ; $\mu = \frac{1}{1000}$ mm.), a zato znaczną ilością drgań (powyżej 400 biljonów na sekundę). Posiadają wybitne działanie chemiczne (przyspieszają reakcje). Pod względem leczniczym przyspieszają rozpad tkanek, patologicznie zmienionych, zmniejszają siłę odpornościowe ustroju. P. pozafioletowe sztucznych źródeł światła używane są dla celów leczniczych; ob. aktynoterapia.

Promieniec, ob. aktynoterapia.

Promieniotwórcze pierwiastki, pierwiastki, wysyłające promienie α β i γ (ob. promieniotwórczość). Wysłanie promieni materialnych (α) wymaga przyłączenia hipotezy o zmienności atomu, i że nowopowstały atom posiadać powinien inne właściwości fizyko-chemiczne, niż atom macierzysty, co zostało stwierdzone. Badania fizyko-chemiczne pierw. prom. pozwoliły wykryć dwa bardzo ważne prawa, które obejmują zmiany fizyko-chemiczne podczas przemian promieniotwórczych: 1) prawo Soddy'ego (1911) brzmi: jeżeli pierw. prom., należący do grupy n-jej układu okresowego, podlega α -przemianie czyli wysyła atom helu o dwóch ładunkach dodatnich, to zamienia się w nowy pierwiastek, należący do (n—2)-ej grupy (grupę zerową przyjmujemy jednocześnie za grupę ósmą); 2) prawo Soddy'ego i Fajansa (1913) brzmi: jeżeli pierw. prom., należący do grupy n-jej układu okresowego, podlega β -przemianie czyli wysyła jeden elektron, to zamienia się w nowy pierwiastek, należący do (n+1)-ej grupy układu okresowego. Prawa te pozwalają przewidzieć zgóry własności analityczne pierw. prom. i, co stąd wynika, ich izolowanie. Zważywszy, że pierw. prom., podlegając β -przemianie, nie zmieniają ciężaru atomowego, mamy do czynienia z bardzo ciekawym zjawiskiem, tzw. izobaria. Badania procentowej zawartości różnych produktów rozpadu w naturalnych minerałach promieniotwórczych przy uwzględnieniu stałych rozpadu dają możliwość określania wieku tych minerałów, a stąd trwania okresów geologicznych. Promieniotwórcze pierw. mają również poważne zastosowanie w medycynie współczesnej. W tablicy, podanej na str. 605—606, zestawione są ważniejsze dane, zaczerpnięte z tablicy międzynarodowej z 1923.

Tablica pierwiastków promieniotwórczych oraz ich niektórych główniejszych stałych.

T	θ	Nazwa pierwiastka	Symbol	Ciążar atomowy	Liczba atomowa	Izotop	Rodzaj promieni
Szereg uranowo-Radowy							
4,67.10 ⁹ lat	6,75.10 ⁹ lat	Uran I	U I	238	92	U	α
24,6 dni	35,5 dni	Uran X ₁	U X ₁	234	90	Th	β
1,15 min.	1,65 min.	Uran X ₂	U X ₂	234	91	Pa	β (γ)
2.10 ⁶ lat	3.10 ⁶ lat	Uran II	U II	234	92	U	α
6,9.10 ⁴ lat	10 ⁵ lat	Ion	Io	230	90	Th	α
1690 lat	2440 lat	Rad	Ra	226	88	Ra	α (β + γ)
3,85 dni	5,55 dni	Radon	Rn	222	86	Rn	α
3,0 min.	4,32 min.	Rad A	Ra A	218	84	Po	α
26,8 min.	38,7 min.	Rad B	Ra B	214	82	Pb	β γ
19,5 min.	28,1 min.	1) Rad C	Ra C	214	83	Bi	99,97% β i γ
10 ⁻⁶ sek.	10 ⁻⁶ sek.	Rad C ₁	Ra C ₁	214	84	Po	α
16,5 lat	23,8 lat	Rad D	Ra D	210	82	Pb	(β i γ)
5,0 dni	7,2 dni	Rad E	Ra E	210	83	Bi	β
136 dni	196 dni	Rad F (Polon)	Ra F (Po)	210	84	Po	α (γ)
.....	Rad Ω ₁ (ołów)	Ra Ω ₁ (Pb ₂₀₈)	206	82	Pb
.....	Rad C	Ra C	214	83	Bi	0,03% α
1,4 min.	2,0 min.	Rad C ₂	Ra C ₂	210	81	Tl	β
.....	Rad Ω ₂ (hipotetyczny)	Ra Ω ₂	210	82	Pb
Szereg aktywny							
1,04 dni	1,5 dni	Uran ?	U Y	?	92	U	α
1,2.10 ⁴ lat	1,7.10 ⁴ lat	2) Uran Y	U Y	?	90	Th	β
20 lat	28,8 lat	3) Protoaktywny	Pa	?	91	Pa	α
19,5 dni	28,1 dni	Aktywny	Ac	?	89	Ac	(β) ?
11,4 dni	16,4 dni	Radioaktywny	Rd Ac	?	90	Th	α (β)
3,9 sek.	5,6 sek.	Aktywny X	Ac X	?	88	Ra	α
2,0.10 ⁻³ sek.	2,9.10 ⁻³ sek.	Aktywny	An	?	86	Rn	α
36,1 min.	52,1 min.	Aktywny A	Ac A	?	84	Po	α
2,15 min.	3,10 min.	Aktywny B	Ac B	?	82	Pb	(β i γ)
4,71 min.	6,83 min.	Aktywny C	Ac C	?	83	Bi	α
.....	Aktywny C ₂	Ac C ₂	?	81	Tl	(β i γ)
.....	Aktywny Ω ₂ (hipotetyczny)	Ac Ω	?	82	Pb
Szereg Torowy							
1,31.10 ¹⁰ lat	1,89.10 ¹⁰ lat	Tor	Th	232	90	Th	α
6,7 lat	9,67 lat	Mezotor I	Ms Th I	228	88	Ra	(β) ?
6,2 godz.	8,9 godz.	Mezotor II	Ms Th II	228	89	Ac	β i γ
2,02 lat	2,91 lat	Radiotor	Rd Th	228	90	Th	α (β)
3,64 dni	5,25 dni	Tor X	Th X	224	88	Ra	α
54 sek.	78 sek.	Toron	Tn	220	86	Rn	α
0,14 sek.	0,20 sek.	Tor A	Th A	216	84	Po	α
10,6 godz.	15,3 godz.	Tor B	Th B	212	82	Pb	β
60 min.	87 min.	1) Tor C	Th C	212	83	Bi	65% β
10 ⁻¹¹ sek.	10 ⁻¹¹ sek.	Tor C ₁	Th C ₁	212	84	Po	α
.....	Tor Ω ₁ (ołów)	Th Ω ₁ (Pb ₂₀₈)	208	86	Pb
.....	Tor C	Th C	212	83	Bi	35% α
.....	Tor C ₂	Th C ₂	208	81	Tl	β i γ
.....	Tor Ω ₂ (ołów)	Th Ω ₂ (Pb ₂₀₈)	208	82	Pb
.....	Potas	K	39,10	19	K	β
.....	Rubid	Rb	85,5	37	Rb	β

U w a g i: T — okres półtrwania; θ — średni okres trwania atomów promieniotwórczych. Rodzaj promieni: znak () oznacza, że promieniowanie jest względnie słabe.
 1) Rad C podlega rozpadowi podwójnemu: 99,97% atomów przemienia się w rad C₁ z wydzielaniem β promieni; 0,03% wysyłając α promienie, przechodzi w Rad C₂. 2) Uran Y jest pierwszym znanym członem szeregu aktywny, pochodzi od uranu I lub II. 3) Nowa substancja, nazwana uran Z, izotop protoaktywny, towarzyszy uranowi w minimalnych ilościach; T = 6-7 godz.; promieniowanie β. 4) Tor C podlega rozpadowi podwójnemu: 65% atomów ulega przemianom, wysyłając promienie β, w tor C₁; 35% wysyłając promienie α, przemienia się w tor C₂.

Promieniotwórczość (radioaktywność, radioczynność), własność niektórych pierwiastków chemicznych, polegająca na wysyłaniu pewnych promieni, podobnych do promieni kanalikowych, katodowych i roentgenowskich. W 1896 Becquerel stwierdził, że związki pierwiastka uranu wysyłają promienie, przenikające przez materię i działające na kliszę fotograficzną. W 1898 małżonkowie Curie odkryli nowe pierwiastki promieniotwórcze, polon i rad; w 1898 C. G. Schmidt stwierdził p. toru; w 1899 Debierne odkrył aktywn. Następnie Rutherford stwierdził, że rad, tor i aktywn wytwarzają promieniotwórczy gaz, nazwany przez niego „emanacją“. W 1905 J. J. Thomson stwierdził p. potasu i rubidu. Promienie, wysyłane przez pierw. prom., dzielą się na trzy grupy zasadnicze: 1) promienie α; są to atomy helu, posiadające podwójny elementarny nabój elektryczny. W zależności od tego, jaki pierw. prom. je wysyła, posiadają różną prędkość, od 13.700 $\frac{km}{sek}$ (uran I) do 20.000 $\frac{km}{sek}$ (tor C₁); przenikliwość tych promieni jest dość słaba, i kilkucentymetrowa warstwa powietrza zatrzymuje je całkowicie; najbardziej przenikliwe są promienie toru C₁ — 8,16 cm. powietrza (przy 0° i 760 mm. ciśnienia). W polu magnetycznym i elektrycznym dają one odchylenie nieznaczne, odpowiadające ładunkowi dodatniemu; są one analogiczne do promieni kanalikowych; 2) promienie β; są to elektrony, posiadające pojedynczy ujemny nabój elektryczny; prędkość ich jest b. wielka, od 78.000 $\frac{km}{sek}$ (Tor C) do 297.000 $\frac{km}{sek}$ (Tor C₂); przenikliwość ich jest silniejsza niż prom. α; są analogiczne do promieni katodowych; w polu magnetycznym i elektrycznym odchylają się znacznie w kierunku, odpowiadającym naboju ujemnemu; 3) promienie γ, impulsy elektromagnetyczne, nie posiadające ani masy ani naboju i nie ulegające odchyleniu w polu magnetycznym i elektrycznym. Prędkość ich równa się prędkości światła. Przenikają przez materię w stopniu b. znacznym; najbardziej przenikliwe są promienie γ aktywny C₂ (do 1,8 cm. ołowiu). Tym trzem rodzajom promieni towarzyszą promienie δ, zbliżone do promieni β, wywoływane przez promienie α, padające na różne ciała; przenikliwość ich jest słabsza od przenikliwości promieni β. Badanie tych wszystkich promieni oparte jest na metodach: czernienia kliszy fotograficznej, przenikania przez materię, jonizowania powietrza (rozbrajania elektrometru), odchylenia ich w polu magnetycznym i elektrycznym, wywołowania fosforescencji. Ta ostatnia metoda stosuje się najlepiej do promieni α, ponieważ każda cząsteczka, uderzając o ekran fosforyzujący, daje oddzielne iskrzenie, scyntylację, co daje możliwość liczenia cząsteczek α. Promienie te są częściowo pochłaniane przez samo ciało promieniotwórcze, wskutek czego energia ich zamienia się na energię cieplną. Ciała promieniotwórcze mają więc zawsze temperaturę nieco wyższą od temperatury otoczenia. Liczne badania, z których pierwsze przeprowadzili Rutherford

i Soddy (1902), wykazały, że wszystkie trzy rodzaje promieni pochodzą z samorzutnego rozpadu atomów ciał promieniotwórczych. Atomy tych ciał są w stanie równowagi chwiejnej, i zakłócenie tej równowagi sprawia ich rozpad, połączony z wyrzucaniem części składowych atomu, cząsteczek α i elektronów. Wpływać na te przyczyny, zakłócające równowagę, nie umiemy, wskutek czego nie możemy zmieniać procesu rozpadu. Po rozpadzie pozostaje reszta atomowa, która jest nowym atomem, a więc atomem nowego pierwiastka. W ten sposób została obalona dotychczasowa zasada trwałości atomów pierwiastków chemicznych; zastąpiła ją zasada przemian pierwiastków. Produkt rozpadu, wysyłając z kolei promienie korpuskularne (α i β) rozpada się również i daje następny pierwiastek itd., póki nie utworzy się ciało o atomach w równowadze stałej, nie ulegające dalszemu rozpadowi. Tak tworzy się szereg pierwiastków, z których każdy następny pochodzi z rozpadu poprzedniego. Znany dwa takie szeregi, z których każdy ma inny pierwiastek wyjściowy, a mianowicie szereg uranu, do którego należy szereg radowy, i szereg toru; szereg aktywny jest rozgałęzieniem szeregu uranowego; pierwiastkiem końcowym obu szeregów jest ołów. Przez wyrzucenie cząsteczki α ciężar atomowy zmniejsza się o 4 jednostki; tak np. przez ośmiokrotne wyrzucenie cząsteczki α z atomu uranu, którego ciężar atomowy wynosi 238,2, powstaje atom ołowiu, o ciężarze atomowym ok. 206,2, o $8 \times 4 = 32$ leższy od atomu uranu. Wielkością, charakterystyczną dla prędkości rozpadu danego pierwiastka, jest tzw. stała rozpadu, wyrażająca w ułamku masy pierwiastka pierwotnego ilość tego pierwiastka, ulegającą rozpadowi w ciągu jednostki czasu. Ze stałej tej oblicza się tzw. okres połowicznego rozpadu (zaniku), tzn. czas, w którego w ciągu połowa masy pierwiastka ulega rozpadowi. Przez wielokrotne wysyłanie cząsteczek α i elektronów, np. przez wysyłanie jednej cząsteczki α i dwóch elektronów, powstaje, zgodnie z prawami Fajansa i Soddy'ego (ob. promieniotwórcze pierwiastki), nowy pierwiastek, różniący się od wyjściowego ciężarem atomowym, ale zajmujący to samo miejsce w układzie okresowym. Takie pierwiastki nazywają się izotopami. Wszystkie izotopy, grupujące się na jednym miejscu układu okresowego, nazywają się plejadą.
Promieniowa kość, ob. radius.
Promieniowanie, ob. promienista energia, emisja.
Promieniowanie słoneczne, mierzone zapomocą przyrządów aktynometrycznych, określa się jako ilość ciepła, otrzymywana od słońca na powierzchni ziemi w ciągu jednostki czasu na obszarze 1 cm². Ilość ta mierzy się kalorjami (1 kaloria — ciepło, potrzebne do ogrzania 1 gr. wody o 1° C.). Gdyby nie było atmosfery, zatrzymującej część promieni słonecznych, natężenie energii przy kierunku prostym wynosiłoby 1,93 kaloryj na minutę.

Promieniowce, ob. **Radiata**.

Promienista energia, energia, wysyłana w postaci fal elektromagnetycznych. Poszczególne rodzaje: energia świetlna, cieplna i ściśle elektromagnetyczna, różniące się od siebie tylko długością fal wysyłanych.

Promienista materja, dawniejsza nazwa promieni katodowych, stworzona przez Crookes'a w mniemaniu, że promienie katodowe są czwartym stanem skupienia materji.

Promienista symetria, ob. **symetria**.

Promień (w geometrii), 1) ob. pęk promieni, wiązka promieni; 2) p. koła, kuli, okręgu, ob. koło, kula, okrąg. Nieraz p. znaczy długość p.; 3) p. krzywizny, ważne pojęcie z geometrii różniczkowej — długość p. okręgu, ściśle styczniowego do danej krzywej w danym punkcie (ob. styczna).

Promień światła, kierunek rozchodzenia się światła. Ogólnie promieniem jakiegokolwiek ruchu falowego nazywa się prosta, prostopadła do czoła fali.

Promień wodzący (radius vector), odcinek prostej, łączący punkt stały z punktem ruchomym.

Promień zwyczajny i promień nadzwyczajny, ob. **optyka kryształów**.

Prominentia laryngea, „pomum Adama“, wyniosłość krtańowa, „jabłko Adama“, wyniosłość podskórna, zaznaczająca się na szyi u mężczyzn dorosłych i odpowiadająca głębokiemu wcięciu tarczowemu górnemu (incisura thyreoidea superior) chrząstki tarczowatej (cartilago thyreoidea) krtań. Kąt, utworzony przez dwie płytki, tworzące chrząstkę tarczowatą, wynosi u dorosłych mężczyzn ok. 90°, podczas gdy u dorosłych kobiet dochodzi do 120°; wobec tego wyniosłość krtańowa u kobiet nie zaznacza się nazewnątr.

Promiscuité (franc.), bezładna mieszanina; bezładne stosunki płciowe.

Promissa cadunt in debitum (łac.), przyrzeczenie jest długiem.

Promitoza, promitosis, typ podziału mitotycznego u pierwotniaków (Protozoa), w których proces tworzenia się chromosomów przypada na okres metafazy.

Promocja (łac.), posuwanie kogoś naprzód, mianowanie, przyznawanie godności (np. tytułu doktorskiego); 2) w szkołach przesuwanie uczniów z klasy niższej do wyższej.

Promontorium (łac.), dosł. wzgórek, przylądek; nazwa kąta, tworzącego się na przedniej powierzchni kręgosłupa, między ostatnim kręgiem lędźwiowym a kością krzyżową.

Promorfologia, promorphologia, nauka o kształtach zewnętrznych i o zasadniczych, podstawowych typach budowy ciała zwierzęcego.

Promotor (łac.), projektodawca; prof. uniwersytetu, promujący doktoranta.

Promować (łac.), popierać, posuwać kogoś na wyższą godność, na wyższy stopień.

Promulgacja czyli publikacja ustaw i rozporządzeń ministerjalnych polega na ogłoszeniu, tj. podaniu ich do powszechnej wiadomości. W dawnych czasach odbywało się to przez wciąganie do specjalnych ksiąg, rejestrowanie przez organy sądowe (np. we Francji przez parlamenty). W państwach współczesnych przepis prawny zyskuje moc dopiero przez ogłoszenie go w Dzienniku Praw. W myśl artykułu 44 naszej konstytucji, Prezydent Rzplitej podpisuje ustawy wraz z odpowiednimi ministrami, i zarządza ich ogłoszenie w Dzienniku Ustaw. Przepisy, dotyczące wydawania Dziennika Ustaw Rzplitej, zamieszczone są w ustawie z 31 lipca 1919 (Dz. U. Nr. 66, poz. 44). Każda ustawa zawiera zazwyczaj wzmiankę o tem, od jakiej daty zaczyna obowiązywać, w braku zaś takiej klauzuli nabiera mocy obowiązującej w 14-y dzień opublikowania jej w dzienniku ustaw.

Promyk Kazimierz, pseudonim Konrada Prószyńskiego.

Pronaszk Andrzej, malarz i rzeźbiarz polski, *1889 w Derebczynie; kształcił się w Krakowie i Monachjum; członek założyciel grupy Formistów; z dzieł: „Faun“ (Poznań), pomnik Mickiewicza (Wilno).

Pronaszk Zbigniew, brat poprz., malarz polski, *1887 w Derebczynie; studja w Krakowie i Monachjum, czł. zał. grupy Formistów; kier. artystyczny teatru Bogusławskiego (1925—6); z dzieł: „Autoportret“, „Portret żony“ (Zbiory państwowe).

Pronatio, położenie nawrotne, położenie ręki, przy którym górny koniec kości promieniowej (radius) obraca się dookoła swej osi, dolny zaś dookoła kości łokciowej (ulna), krzyżując się z nią i umiejscawiając po jej stronie wewnętrznej, przyczem strona grzbietowa ręki zwraca się ku przodowi (przy ręce zwisającej), wzgl. ku górze (przy ręce poziomo wzniesionej). Ob. **supinatio**.

Pronephros, ob. **układ wydalniczy**.

Pronla, pr. dopływ Soży, w dorzeczu Dniepru, dług. 160 km; częściowo splawny.

Pronotarjusz (łac.), jeden z 12 starszych urzędników kancelarii papieża (cancellaria apostolica), do których prerogatyw należy poświadczanie dokumentów papieskich.

Pronucleus (masculinus wzgl. femininus), ob. **zapłodnienie**.

Pronunciamento (hiszp., wezwanie), w krajach z ludnością hiszpańską nazwa odezw, skierowanych przeciwko rządowi lub ustrojowi państwowemu.

Pronuncjacja (łac.), wymowa, sposób wymawiania.

Prony'ego hamulec, przyrząd do wyznaczania dzielności motorów. Zasadniczą część stanowią kleszcze drewniane, które zakłada się na wał motoru i zaciska śrubami. Z kleszczami połączony jest sztywno drążek poziomy. Podczas obrotu wała drążek byłby, wskutek tarcia wała o kleszcze, razem z kleszczami poruszany, np. do góry. Odpowiednie obciążenie drążka sprawia, że pozostaje w położeniu poziomym, pod-

czas, gdy wał obraca się w kleszczach. Z długości drążka, jego obciążenia i liczby obrotów wała na jedną sekundę można obliczyć dzielność motoru.

Propaganda (łac.), rozpowszechnianie, szerzenie, krzewienie zasad, myśli, poglądów, przekonań.

Propagatio, rozród, rozmnażanie się.

Propagatorium, ogólna nazwa układu narządów, przeznaczonych do rozrodu.

Propagatywne komórki, komórki rozrodcze; męskie — plemniki (spermatozoa) i żeńskie — jaja (ova).

Propan, związek organiczny C_3H_8 , węglowodór nasycony, należący do grupy parafin; gaz bezbarwny, temp. topn. ok. 195°, temp. wrzenia 45°, ciężar wł. 0,536.

Propargilowe związki, związki organiczne, zawierające potrójne wiązanie (grupe $\equiv CH$).

Propedeutyka (greck.), wprowadzenie, wstęp do jakiegokolwiek dziedziny wiedzy.

Propeller, śmigło drewniane o krzywych powierzchniach, w samolotach, balonach sterowych, łodziach ślizgowych i saniach motorowych. P., wprawiony w szybki ruch obrotowy przez silnik, daje siłę, poruszającą aparat wprzód, podobnie, jak śruba w statkach wodnych. Pracę p. porównać można do pracy korkociąga, który przy zakręceniu posuwa się wzdłuż swej osi.

Propepsyna, ob. **pepsynogen**.

Propercjusz Sextus Aurelius, poeta rzymski z epoki Augusta, *49 przed Chr., † ok. 16 przed Chr.; pisał elegje, w których głównie opiewał swą miłość do Cynthji.

Prophasis, ob. **profaza**.

Propidon, szczepionka prof. Delbet'a, hodowla buljonowa gronkowców (Staphylococci). Środek leczniczy, stosowany jako zastrzyki domięśniowe przy zakażeniach ropnych.

Propileje, nazwa portyku, tworzącego w starożytnej Grecji wejście do świątyni; po obu stronach głównej kolumnady mieściły się komnaty; najwspanialsze p., zbudowane według planu Mnesiklesa, prowadziły do Akropolu w Atenach.

Propinacja, w dawnej Polsce monopol sprzedaży wódki w drobnych ilościach.

Propithecus diadema, ob. **Prosimia e**.

Propjonowy kwas, związek organiczny, nasycony kwas tłuszczowy, C_2H_5COOH ; ciecz bezbarwna o ostrej woni; temp. topn. — 22°, temp. wrzenia 141°, ciężar wł. 0,9985 (14°).

Proponować (łac.), podsuwać, poddawać myśl, pomysł, projekt, projektować.

Propontis, staroż. nazwa morza Marmara.

Proporcja, proporcja geometryczna zachodzi między 4-ma liczbami a, b, c, d , wtedy, gdy stosunek pierwszych dwóch liczb jest równy stosunkowi dwóch następnych — $a:b=c:d$ (np. liczby 8, 4, 6, 3 tworzą proporcję); a i d — wyrazy skrajne, b i c — wyrazy średnie; czwarta proporcjonalna, taka liczba, która, wraz z 3-ma danymi, tworzy proporcję. Niekiedy rozważa się obok p. geom., p. arytmetyczna; zachodzi ona między 4-ma liczbami

mi wtedy, gdy różnica pierwszych dwóch liczb jest równa różnicy dwóch następnych — $a-b=c-d$. Analogicznie określa się p. między odcinkami i innymi wielkościami. Zależność funkcjonalna $y=ax$ (gdzie a — liczba dana), zależność wprost proporcjonalna, gdyż dowolne dwie wartości argumentu tworzą proporcję z odpowiadającymi wartościami funkcji. Zależność funkcjonalna $y=\frac{a}{x}$, zależność odwrotnie proporcjonalna.

Proporcjonalność głosowania, ob. **prawo wyborcze**.

Proporzec, chorągiew wojenna, sztandar, flaga polska o barwach narodowych; w środku znajduje się duży krzyż w formie Krzyża Walecznych; połowa tego krzyża, umieszczona na górnym białym pasie, jest czerwona, druga połowa, na pasie czerwonym — biała. Pośrodku krzyża (w sercu) ręka z mieczem (pozostałość dawnej bandery polskiej).

Propositio maior, przesłanka większa, ob. **maior terminus**.

Propositio minor, przesłanka mniejsza, ob. **minor terminus**.

Proposta (łac.), w muz. głos, rozpoczynający kanon; temat, w przeciwstawieniu do naśladowanego go głosu czyli odpowiedzi (risposta).

Propozycja (łac.), wniosek, przedłożenie.

Propria auctoritate (łac.), własną władzą.

Propria causa (łac.), we własnej sprawie.

Propria laus sordet (łac.), przysłowie łacińskie: własna pochwała śmierdzi.

Propria manu (łac.), własnoręcznie (skrót m. p. lub p. m.).

Proprio motu (łac.), z własnego natchnienia.

Propulsja, propulsio, nadmierne pochylenie tułowia ku przodowi; objaw, występujący w chorobie Parkinsona lub przy pseudoparkinsonizmie.

Propyl, jednowartościowa grupa atomowa. C_3H_7 , rodnik propanu.

Propylen, związek organiczny C_3H_6 , węglowodór nlenasycony, należący do grupy olefin; gaz bezbarwny o temp. wrzenia —48°.

Propylowy alkohol, związek organiczny, C_3H_7OH , istnieje w dwóch postaciach izomerycznych: 1) normalny p. a., ciecz o temp. wrzenia 97°, cięż. wł. 0,804; 2) izo — p. a., ciecz o temp. wrzenia 81°, cięż. wł. 0,789.

Prorektor, (łac.), zastępca rektora, którym bywa zwykle rektor po skończonej kadencji.

Prorocy, mężowie, którzy z natchnienia bożego wieszczili przyszłość ludu wybranego i świata, byli mówcami i kaznodziejami, tłumacząc wolę Boga i głosząc jego prawdy. Dzieje proroczą izraelskiego obejmują czasy od Mojżesza do Malachjasza; należy rozróżnić okres starszych proroków-mówców i okres późniejszy proro-

Prorok Ezechiel.

ków-literatów. W pierwszym zasługują na uwagę Samuel, Eljasz i Elizeusz. Mieli oni swoje szkoły, w których ich zwolennicy kształcili się w słowie, historii św., śpiewie, poezji religijnej. Mieszkałi razem, zwykle w miejscach świętych. Z drugiego okresu mamy większe i mniejsze dzieła proroków: a) tzw. większych: Izajasza, Jeremiasza, Ezechjela i Daniela, b) tzw. mniejszych: Ozeasza, Joela, Amosa, Abdjasza, Jonasza, Micheasza, Nahuma, Hababuka, Sofonjasza, Aggeusza, Zachariasza i Malachjasza.

Prorogacja (łac.), przedłużenie terminu, odroczenie.

Proscenium (łac. przedscena), w teatrze starożytnym grecko-rzymskim miejsce przed właściwą sceną, oddzielone od niej kotarą; w nowożytnym teatrze przednią część sceny, między kurtyną a orkiestrą.

Prosektor (łac.), anatom lub lekarz, zajmujący się wykonywaniem sekcji zwłok w celach naukowych lub sądowo-lekarskich.

Prosektorium (łac.), sala, w której wykonywane są sekcje zwłok.

Prosię ziemne, ob. *Orycteropus capensis*.

Prosimiae, małpiatki, małpozwierze; nazwa rzędu ssaków (*Mammalia*) z podgromady *Monodelphia*. Małe lub średniej wielkości zwierzęta, przypominające pod pewnymi względami małpy. Mózg stosunkowo słabiej rozwinięty niż u małp. Czaszka okrągła z silnie wystającą, gęsto uwłosioną, częścią twarzową. Oczodoły otwarte od tyłu, tj. nie oddzielone od dołów skroniowych. Uzębienie zupełne, heterodontyczne, odmienne od małpiego i zbliżone do typu owadożernych (*Insectivora*); ilość zębów rozmaita w różnych rodzinach. Kończyny pięciopalczaste, chwytne, przyczem tylne są dłuższe od przednich. Palce przeważnie z paznokciami; drugi palec kończyn tylnych zawsze opatrzony pazurem, który często występuje i na trzecim palcu tejże pary kończyn. U *Chiromys* wszystkie palce na obu kończynach, z wyjątkiem palucha (*hallux*), są zakończone pazurami. Ciało smukłej budowy, pokryte gęstą, miękką, często welnistą sierścią. Uszy duże; oczy skierowane ku przodowi, wielkie (największe stosunkowo z pośród wszystkich ssaków), przystosowane do nocnego trybu życia. Ogon rozmaicie wykształcony i różnej długości, lecz nigdy nie bywa chwytany. Macica dwurożna (*uterus bicornis*). Cewka moczowa (*urethra*) u samicy zawsze przechodzi przez lechtaczkę (*clitoris*). Łożysko rozproszone (*semiplacenta diffusa*) lub (*u Tarsius*) krążkowe (*placenta discoidalis*). Sutki (*mammae*) na piersiach i brzuchu. Prawie wyłącznie zwierzęta nocne, doskonale przystosowane do życia na drzewach, lecz różniące się od małp powolnością i małą ruchliwością. Żywią się owocami, owadami i małymi kręgowcami. Zamieszkują lasiste, wyłącznie zwrotnikowe obszary Starego Świata, przedewszystkiem Madagaskar, potem Afrykę środk. i Azję pld. Rząd P. obejmuje rodziny *Tarsiidae* (wy-

raki), *Lemuridae* (lemury, maki), *Indrisidae*, *Chiromyidae* (palczaki), *Galagidae* (latoperze) i *Lorisiidae*. Należą tu: *Tarsius spectrum*, wyrak upiór, z rodziny *Tarsiidae*. Dług. ciała ok. 18 cm. Głowa okrągła z małymi wąskimi pyskiem, szyja bardzo krótka. Uszy duże, odstające. Oczy olbrzymie, dochodzące do 1,5 cm. średn., kończyny tylne znacznie dłuższe od przednich, przyczem koński stępu (*calcaneus* i *naviculare*) są szczególnie wydłużone; tego rodzaju budowa umożliwia zwierzęciu skoki na znaczną odległość (ok. 1 m.). Palce długie, zakończone szerokości, mięsistymi podszczętkami w kształcie przyłg; drugi i trzeci palec kończyn tylnych opatrzony pazurem. Ogon długi (ok. 25 cm.), krótko uwłosiony z kiścią włosów na końcu. U samicy dwie pary sutek (na piersiach i brzuchu). Żywi się owadami (które łapie w skoku), robakami i jaszczurkami. Łatwo się daje oswajać. Żyje licznymi gromadkami w lasach wysp Sundzkich (Sumatra, Borneo, Banka). Do rodz. *Lemuridae* należą małpiatki, odznaczające się tem, że pośrodku między siekaczami górnej szczęki znajduje się przerwa. Pysk wydłużony, szpiczasty. Oczy i uszy stosunkowo niewielkie. Ciało pokryte miękką, welnistą sierścią. Tylne kończyny dłuższe od przednich, przyczem tylko palec wskazujący jest opatrzony pazurem. Ogon dłuższy od ciała. Wszystkie są zwierzętami nocnymi. Żywią się owocami i owadami. Zamieszkują lasy na Madagaskarze. Z licznych gatunków zasługują na uwagę: *Lemur vari*, *vari*, dochodzący do 40 cm. dług., o nadzwyczaj puszystej, białej, czarno plamistej sierści i długim (ok. 50 cm.) puszystym ogonie. *Lemur catta*, *katta*, dług. ciała ok. 35 cm., sierść welnista, szara lub rdzawo czerwona. Ogon długi (ok. 50 cm.), czarno i białob obrączkowany. *L. macaco*, *makako*, odznaczający się dymorfizmem płciowym w ubarwieniu: samiec zupełnie czarny, samica rdzawo brunatna, z białymi policzkami, kończynami i ogonem. *Hapalemur griseus*, żywi się prawie wyłącznie liśćmi bambusa. Poza ten rodzaj: *Cheirogaleus*, *Microcebus* itp. U przedstawicieli rodzaju *Indrisidae* palce na nogach tylnych są połączone skórą. Najbardziej znanym jest *Indris brevicaudatus*, indrys krótkoogonowy, *babakoto*, żyjący na Madagaskarze. Dług. ciała ok. 85 cm. Oczy i uszy małe, te ostatnie ukryte w gęstej czarnej sierści; spód ciała i kończyny brunatno czarne. Ogon bardzo krótki. W stanie oswojonym jest używany do polowania na ptaki. Zbliżonym do poprzedniego jest *Propithecus diademata*, *safaki*, również pochodzący z Madagaskaru. Do rodziny *Chiromyidae* należy tylko jeden gatunek *Chiromys (Daubentonia) madagascariensis*, palczak madagaskarski. Uzębienie odmienne od innych małpiatek, zbliżone do typu gryzoni, ponieważ duże, dłułkowane siekacze są pozbawione korzeni i stale narastają.

W szczęce dolnej brak przednich trzonowych, kłów niema wcale. Kończyny przednie i tylne prawie jednakowej długości. Palce bardzo cienkie i długie, wszystkie zakończone pazurami; tylko paluch kończyn tylnych jest opatrzony paznokciem. Cztery palec kończyn przednich jest najdłuższy, trzeci zaś jest niezmiernie cienki i służy do wyciągania owadów ze szczelin, oraz wydrążania rdzenia z bambusów i trzciny cukrowej, służącego mu obok owadów za pokarm. Dług. ciała dochodzi do 50 cm. Głowa szeroka, z dużymi, słabo uwłosionymi uszami. Oczy stosunkowo niewielkie. Całe ciało pokryte gęstą, ciemno brązową sierścią. Ogon puszysty, ok. 50 cm. dług. Samica posiada jedną parę sutek. Odnacza się nader powolnymi i ociężałymi ruchami. Nadzwyczajnie czuły na światło; tryb życia nocny. Zamieszkuje lasy Madagaskaru. Rodzina *Galagidae* obejmuje małpiatki, u których kończyny tylne są znacznie dłuższe od przednich, a stęp (*tarsus*) ulega znacznemu wydłużeniu. Należy tu *Galago senegalensis*, *galago senegalski*, dochodzący do 20 cm. dług. Budowa smukła; głowa duża, okrągła, z wielkimi uszami. Ogon ok. 25 cm. dług. Szerść krótka, gęsta, jedwabista, czerwono-żółta. Zamieszkuje płn. zachód Afryki środkowej. Przedstawiciele rodziny *Lorisiidae* odznaczają się przednimi i tylnymi kończynami prawie jednej długości. Palec wskazujący szpiczasty. Ogona brak lub krótki. Należy tu: *Loris (Stenops) tardigradus*, *lori*, leniuch wysmukły. Dług. ciała ok. 25 cm. Kończyny cienkie i długie, palce na końcu przyługowato rozszerzone. Oczy wielkie, bardzo do siebie zbliżone. Pysk krótki, szpiczasty. Szerść krótka, miękka, błyszcząca, żółtobrunatna. Bardzo powolny i ociężały; tryb życia nocny. Zamieszkuje Cejlon i południe Hindostanu. Do tejże rodziny należą: *Nycticebus coucang* z wysp Sundzkich, *Perodicticus potto* i *Arctocebus calabarensis* z płn.-zach. części Afryki środkowej.

Prosit (łac.), na zdrowie.

Proskrybent (łac.), wygnaniec, wywołaniec.

Proskrypcja (łac.), w starożytnym Rzymie kara, wymierzana nieraz przez nowych władców na przeciwnikach politycznych, polegająca na publicznym wypisaniu nazwiska winnego na tablicy i wyjęciu go z pod prawa, poczem każdy mógł go zabić bezkarnie; później niekiedy — wygnanie z kraju.

Proskurow, ob. *Płoskirów*.

Prozna, l. dopływ Warty, dług. 217 km.; na małej przestrzeni tworzy granicę polsko-niemiecką.

Proso, ob. *Panicum*.

Prosobranchia, przodoskrzelne, nazwa rzędu mięczaków (*Mollusca*) z podgromady *Streptoneura*; gromada *Gastropoda* (brzuchonogi). Układ nerwowy wykazuje chiasmoneurję. Skrzela (u większości gatunków istnieje tylko jedno) leżą z przodu serca. Muszla silnie rozwinięta. Przeważnie rozdzielnopłciowe. Prawie wyłącznie

morskie. Dzielią się na dwa podrzędy: *Diotocardia* i *Monotocardia*. Należą tu rodzaje: *Haliotis*, *Fissurella*, *Turbo*, *Trochus*, *Neritina*, *Patella*, *Murex*, *Cypraea*, *Paludina* i w. in.

Prosownica, ob. *Milium*.

Prośówka, gruzlicza prośówkowa, tworzenie się we wszystkich narządach ustroju drobnych, wielkości prosa, guzków gruzliczych (gruzelków). P. wywoływana bywa rozsiańaniem prątków gruzliczych po całym ustroju. Przebiega wśród wysokiej gorączki. Prowadzi do śmierci w ciągu 2—4 tygodni od początku choroby.

Prospekt (łac.), program, zapowiedź szczegółowa, ogłoszenie mającego się ukazać dzieła, reklama miejsca kąpielowego itp.

Prosper św., zwany *Akwitańskim* od miejsca urodzenia, teolog, sekretarz papieża Leona I, uczeń i przyjaciel św. Augustyna, † po 463; napisał kilka prac teologicznych i poemat „*De ingratis*“.

Prosperować (łac.), rozwijać się, żyć w powodzeniu.

Prossnitz, ob. *Prostějov*.

Prosta lub linja prosta, w myśli określenia Euklidesa, linja, leżąca w jednakowy sposób względem swoich punktów. Matematycy współcześni przyjmują zwykle wyraz „prosta“ za jeden z wyr. pierwotnych geometrii (ob. wyraz pierwotny). Zasadnicze własności p.: 1) przez dowolne dwa różne punkty przechodzi jedna tylko p.; 2) między dwoma punktami prostej leży dowolnie wiele innych punktów; 3) każdy punkt na p. dzieli się na dwie części, tzw. półproste. Proste przecinające się, takie, które mają 1 punkt wspólny; p. równoległe, leżące na jednej płaszczyźnie i nieprzecinające się; p. skośne czyli wchrowate, nie leżące na jednej płaszczyźnie; p. prostopadłe, tworzące przy przecięciu kąty proste. W prostokątnym układzie współrzędnych równanie prostej jest równaniem 1-go stopnia o 2-ch niewiadomych: $a \cdot x + b \cdot y = c$, gdzie a , b i c — liczby dane.

Prostata, gruczoł krokowy, stercz, gruczoł, otaczający początkową część cewki moczowej u mężczyzn i samców ssaków, leżący na dnie miednicy małej, poniżej pęcherza. Sekrecyjny płyn jego (płyn sterczowy) miesza się z nasieniem, utrzymując plemniki przy życiu. W szerszym znaczeniu nabrzmienia gruczołowe przewodów nasiennych (*vas deferens*) u *Cephalopoda*, a także i dodatkowe gruczoły kanałów nasiennych u innych bezkręgowych.

Prostatectomia, operacyjne usunięcie gruczołu krokowego (*prostata*); operacja, dokonywana albo drogą przez powłoki brzuszne i pęcherz moczowy (tzw. *sectio alta*), albo też od strony kroczu (*perineum*).

Prostějov (niem. *Prossnitz*), m. pow. w żupie olomunieckiej na Morawach (Czechosłowacja), 31.000 mieszk.; przemysł włókienniczy, wyrób obuwia; handel jęczmieniem.

Prostki (niem. *Prostken*), w. na Mazowszu Pruskim (Prusy Wsch.), rej. olsztyńska,

1.700 mieszk.; pamiętna zwycięstwem wojsk polskich na Szwedami 8. X. 1656.

Prostokąt, równoległobok, którego wszystkie kąty są proste. Pole prostokąta, ob. pole.

Prostokątny rzut, trójkąt, układ spórzędnych, ob. rzut itd.

Prostolinjowy ruch, ob. ruch.

Prostoma, blastoporus, prausta, prąga, otwór prowadzący do prajelity (archenteron) u zarodków twardokców (Metazoa), znajdujących się w stadium gastruli.

Prostopadłościan, równoległościan, którego wszystkie ściany są prostokątami.

Prostopadłość prostych, płaszczyzn, ob. prosta, płaszczyzna.

Prostoskrzydłe, ob. Orthoptera, Orthopteroidea.

Prostownica (elektryczny wentyl), przyrząd, służący do zamiany prądu przemiennego na prąd stały. P. Graetza (1897) oparta jest na zjawisku, polegającym na tym, że prąd elektryczny nie przechodzi przez wodę zakwaszoną (ściślej przechodzi w stopniu bardzo nieznanym), jeżeli anoda zrobiona jest z glinu. Zjawisko to tłumaczy się w ten sposób, że tien, wydzielający się w tym przypadku na glinie, tworzy wokół anody warstwę izolującą. Jeżeli woltometr, którego jedną elektrodę stanowi glin, włączyć w obwód prądu przemiennego, prąd będzie przechodził tylko w jednym kierunku i od elektrod odbierać można prąd stały.

Prostracja, prostratio, upadek sił fizycznych i moralnych; niechęć do życia; nadmierne osłabienie.

Prostujące mięśnie, ob. extensores.

Prosty graniasłup, kąt, ostrosłup, stożek, walec, ob. graniasłup itd.

Prosty ruch, ob. ruch w utworach muzycznych.

Prostyl, świątynia antyczna, zdobiona kolumnami tylko od przodu; typ rozpowszechniony w Rzymie.

Prostytucja (łac.), nierząd, uprawiany zawodowo przez kobiety. Od czasów najdawniejszych w Fenicji, Asyrii, Babilonie, Egipcie, p. uprawiana była jako kult bogini miłości (Melitty, Astarty, Istar, Anality). W Grecji, za czasów Solona, istniały specjalne domy dla kobiet, zajmujących się p. (heter); kobiety te obłożone były podatkiem. W Rzymie również p. była bardzo rozpowszechniona, szczególnie za cesarów. W średniowieczu walkę z p. podejmowało wielu królów i cesarzy. W XIII w. istniał we Francji specjalny urząd do nadzoru nad prostytutkami. W krajach pozaeuropejskich p. istnieje na szeroka skalę (gejsze w Japonii, sprzedawczynie kwiatów w Chinach, tancerki-badajery w Indjach i Egipcie).

W państwach europejskich p. bardzo jest rozpowszechniona. Główne powody: wyzyskiwanie pracy kobiecej i trudne warunki życiowe w wielkich miastach, czasem niechęć niektórych kobiet do pracy. Pewna część kobiet, zajmujących się p., należy do osobników zwyrodniałych, moralnie lub psychicznie upośledzonych lub chorych na niefomanję. Srodki,

mające na celu zwalczanie p., ułatwienie otrzymania pracy kobietom, urządzenie domów poprawy dla kobiet upadłych, uświadamianie społeczne kobiet itp. Srodki, mające na celu ochronę zdrowia fizycznego i moralnego obywateli: reglamentacja prostytutek oraz dozór sanitarno-policyjny nad ich zdrowotnością (choroby weneryczne) i zachowaniem się.

Prostytutka (łac.), kobieta, oddająca się za pieniądze, nierządnicą.

Prosylogizm, sylogizm, którego wniosek stanowi większą przesłankę innego sylogizmu.

Proszek, pulvis, substancja stała w miarłej (rozdrobnionej) postaci. W medycynie proszki stosowane są do użytku zewnętrznego (p. do zębów, pudry) lub wewnętrznego (sproszkowane leki).

Proszowice, m. w pow. miechowski (woj. kielecki), nad rz. Szreniawą, 3.300 mieszk.; słynna z urodzajności okoliczna „ziemia proszowska“.

Prośnica (niem. Persante), rz. w Pomeranii (Prusy), uchodzi do Bałtyku, dług. 165 km.

Proświnnikowe, ob. Hibisceae.

Protagon, substancja organiczna, krystaliczny biały proszek, otrzymany przez Liebreicha z mózgu ludzi, ssaków i ptaków; zawiera azot i fosfor. Według nowszych badań p. nie jest określonym związkiem chemicznym, lecz bardzo złożoną mieszaniną.

Protagonista (greck.), 1) pierwszy aktor w greckim dramacie; 2) człowiek najwybitniejszy, kierujący w swoim zawodzie.

Protagoras, ob. filozofia.

Protaminy, ciała białkowe zasadowe o budowie prostszej od innych białek; należą do grupy protein czyli białek właściwych.

Protamoeba, nazwa, nadana przez E. Hekela rodzajowi ameb, nie posiadających jakoby jądra komórkowego (nucleus). W rzeczywistości organizmy te nie istnieją.

Protandria, proterandria, 1) w bot. przedprątność, ob. dichogamia; 2) w zoologii wcześniejsze dojrzewanie męskich komórek rozrodczych u zwierząt hermafrodytycznych, przyczem jaja rozwijają się dopiero w czas jakiś po wyprodukowaniu plemników; ob. protogynja.

Protanopia, jedna z odmian daltonizmu, ślepotą na barwy czerwoną i zieloną.

Protar, dawniejsza nazwa na określenie anastygmatu (ob.).

Protargol (argentum proteicum), związek organiczny, połączenie srebra z białkiem; delikatny żółtawobrunatny, łatwo w wodzie rozpuszczalny proszek; środek odkażający, stosowany przy leczeniu rzeżączki.

Protaszewicz Ignacy, malarz polski, * 1876, † 1919 w Moskwie; kształcił się w Krakowie i Rzymie. Zamieszkał od 1902 w Warszawie, gdzie zasłynął jako karykaturzysta, rysunki te jednak rzadko były wystawiane. Wystawiał krajobrazy z dużym poczuciem kolorystycznym. Jako poddany austriacki w 1914 zesłany do Rosji. W 1919 w Warszawie wystawa pośmiertna portretów, krajobrazów, karykatur.

Protazy i Gerwazy święci, ob. Gerwazy i Protazy.

Proteaceae, owelkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Proteales. Drzewa lub krzewy właściwe Australji, Afryce pld. oraz Ameryce Pld., o liściach trwałych, skórzastych, naprzemianległych, bez przylistków, kwiatach zazwyczaj obupłciowych, o okwiecie pojedynczym, zebranych w główki lub kłosy. Ważniejsze rodzaje: Banksia, Grevillea, Hakea, Leucadendron, Protea.

Proteales, owelkowate, rząd roślin dwuliściennych z jedną tylko rodziną Proteaceae.

Proteować (łac.), opiekować się, popierać.

Proteidy, ciała białkowe, zbliżone do białek właściwych; połączenia białek z innymi b. skomplikowanymi związkami organicznymi (ob. białka).

Proteinoterapia (greck.), metoda lecznicza, polegająca na zastrzykiwaniu roztworów substancji białkowych (mleka wyjadowionego, białek roślinnych itp.). Zastrzyknięcie powoduje dreszcze i wznesienie temp. niekiedy do 40°, ale równocześnie wzmacnia siły obronne organizmu do walki z drobnoustrojami chorobotwórczymi.

Proteiny, ob. białka.

Protekcja (łac.), poparcie, względy, łaska.

Protekcjonizm, kierunek, dążący do ochrony (protekcji) produkcji danego kraju przed konkurencją zagraniczną. Ochrona ta polega bądź na zupełnym zakazie wwozu towarów cudzoziemskich, bądź też na nakładaniu na nie wysokich opłat wwozowych (cel). Na wielką skalę protekcjonizm został zapoczątkowany we Francji przez ministra Colbert'a (w XVII wieku). Protekcjonizm nosił wówczas nazwę merkantylizmu (ob.). W końcu XVIII i pierwszej połowie XIX w. szkoła liberalna (Adam Smith, J. B. Say, Ricardo, Bastiat, J. St. Mill), wystawiając postulat wolnego handlu, podważała teoretyczne podstawy protekcjonizmu. W końcu XIX w. protekcjonizm znacznie rozszerzył się, zwłaszcza od 1879, gdy Niemcy, w obronie swego rolnictwa, nałożyły wysokie cła wwozowe na zagraniczne produkty rolne. Po wojnie światowej państwa europejskie prowadzą naogół politykę protekcjonistyczną, łagodzoną przez traktaty handlowe.

Protekyjne cło, ob. cło.

Protektorat, ob. półdzielność.

Proteles cristatus, ob. Viverridae.

Proteoliza (greck.), rozkład substancji białkowych pod wpływem czynników (fermentów).

Protest, protestacja, zaprzeczenie, sprzeciw, przeciwstawienie się, opozycja.

Protest weksla, akt, sporządzony przez powołany do tego organ (sąd, notariusz, urząd pocztowy), stwierdzający odmowę zapłaty weksla przez dłużnika, mimo przedstawienia go w przepisany przez ustawę terminie.

Protestacja, (łac.), oświadczenie się przeciwko czemuś, wystąpienie przeciwko czemuś.

Protestanci, nazwa ewangelików, pochodząca od protestu, założonego na drugim sejmie w Spirze w 1529 przeciwko uchwałom większo-

ści, dotyczącym zakazu reformy kościelnej. Później nazwa ta objęła wszystkich zwolenników zasad reformacji, która uznaje tylko Pismo św. za jedyną powagę w sprawach wiary (zasada formalna) i uczy, że usprawiedliwienie człowieka jest z wiary, a nie dzięki ludzkim zasługom i jakimkolwiek pośrednictwom (zasada materialna). Nazwa p. oznacza w Niemczech obóz liberalnych, postępowych ewangelików (od 1863), podczas gdy wyznawców Kalwina i Lutera od 1817, tj. unji w Niemczech, poczęto nazywać ewangelikami.

Protestantyzm (łac.), nazwa głównego odłamu kościoła chrześcijańskiego, który, wskutek reformacji, w XVI w. odłączył się od Kościoła.

Proteus, odmieniec, bakterja o kształcie niewielkich łaseczników, zmiennej wielkości, z długimi pokręconymi rzęskami; bytuje na gnijącym mięsie; może powodować długotrwałe zapalenia jelit lub pęcherza (enteritis, cystitis).

Proteus anguineus, proteusz, odmieniec jaskiniowy, płaz z rodziny Proteidae; rząd Urodela (płazy ogoniaste), gromada Amphibia (płazy). Dług. 20—30 cm. Ciało walcowate, silnie wydłużone; głowa płaska, dość szeroka, pysk długi, tępo ścięty, zakończony dwoma podłużnymi nozdrzami. Oczy widoczne tylko u młodych, w postaci drobnych czarnych punkci-
ków, u zwierząt dorosłych zupełnie ukryte pod skórą. Rogówki, komór ocznych i ciała szklonego brak. Szczęki drobno uzębione. Zęby podniebienne (na vomer i os palatinum) ułożone w dwóch szeregach. Język złożony z tkanki łącznej i śluzówki, mięśni nie zawiera. Po bokach szyi trzy pary jasno czerwonych, krzaczkowatych skrzeli, pozostających u zwierzęcia przez całe życie. Dwie szpary skrzelowo z każdej strony. Długie, workowate płuca umożliwiają oddychanie poza środowiskiem wodnym. Nogi krótkie, cienkie, odstające; przednie zakończone trzema, tylnie dwoma palcami. Skóra delikatna, miejscami przeświecająca, żółtawo biała, cielisto lub mięsno różowa, z nader licznymi otworami gruczołów śluzowych. Ogon pławny krótki, z boków ściętniony, szerszy i cieńszy u samców. Młode mają oczy lepiej wykształcone niż dorosłe i odznaczają się brakiem tylnych kończyn. Odmieniec żyje w podziemnych wodach krasowych Jugosławii (Kraina, Dalmacja, Hercegowina) i Istrii. Zbliżone formy zamieszkują wody jaskiniowe w wschodnich Stanach Zjednoczonych Ameryki Płn. i w Kanadzie.

Proteusz, w podaniach greckich starzec morski, wróżbita, pasący cielecia neptunowe czyli foki morskie i mający dar przybierania różnych postaci.

Proteza (greck.), aparat, zastępujący utraczone narządy (kończyny, oczy, szczęki, zęby). P. wyrabiane są z drzewa, metalu, kauczuku, złota (sztuczne szczęki).

Protistologia, gałąź nauk biologicznych, traktująca o budowie, rozwoju i przejawach życiowych niższych utworów roślinnych (Protophyta) i pierwotniaków (Protozoa).

Protoakty, ob. akty, pierwiastki promieniotwórcze (tablica).

Protocyesis, pierwsza ciąża u kobiety.

Protoewangelja (greck.), pierwsza dobra wieść o Chrystusie (Mesjaszu), zawarta w I Mojż. 3, ww. 14 i 15.

Protogynia, 1) w bot. przedślupność, ob. dichogamia; 2) w zool. wcześniejsze dojrzewanie żeńskich komórek rozrodczych u zwierząt hermafrodytycznych, przyczem plemniki rozwijają się dopiero po wyprodukowaniu komórek jajowych; ob. protandria.

Protogerej, ob. pop.

Protokół, dokument, spisany przez właściwego urzędnika; polega bądź na spisaniu zeznań świadków lub stron, bądź na opisie pewnego zdarzenia, przebiegu posiedzenia. Bywają p. sądowne, administracyjne, dyplomatyczne i in.

Protokół dyplomatyczny, wydział Ministerstwa Spraw Zagranicznych, do którego kompetencji należą sprawy ceremoniału, etykiety, praw i przywilejów poselstw i posłów, akredytowanych przy rządzie danego państwa. P. d. załatwia sprawy audyencyj dyplom., przygotowuje listy uwierzytelniające i listy odwoławcze, do zakresu jego działania należy również opiniowanie w sprawach, dotyczących przyjmowania orderów obcych oraz nadawanie orderów polskich obywatelom zagranicznym. Na czele p. d. stoi szef protokołu.

Protoneima, spletek, ob. Musci.

Protonolityczne kultury, kultury, wyprzedzające kultury neolityczne i należące do tego samego cyklu kulturowego. Najwybitniejsze są tzw. kampańskie, znające użycie prymitywnej niegładzonej siekiery krzemiennej.

Protonephridium, ob. układ wydzielnicy.

Protonymphon, ob. Pantopoda.

Protophyta, ob. Metaphyta.

Protoplasta (greck.), założyciel rodu.

Protoplazma, protoplasma, plazma, cytoplazma, pierwoszcze, zaródź, substancja zasadnicza komórek roślinnych i zwierzęcych, materialne podścielisko wszelkich zjawisk życiowych. W związku z różnorodnymi czynnościami życiowymi posiada budowę bardzo skomplikowaną. Oglądana pod mikroskopem przedstawia się zazwyczaj jako substancja przejrzysta, półpłynna, śluzowata, o strukturze ziarnistej, włóknistej lub piankowatej; nierozpuszczalna w wodzie. Bardzo często w części obwodowej komórki protoplazma ma charakter szklisty (hyaloplasma), w części wewnętrznej natomiast składa się z szeregu ziarenek (granula), które mogą występować w tak wielkiej masie, że czynią tę część nieprzezroczystą. Protoplazma może różnicować się na zewnętrzną (ectoplasma) i wewnętrzną (endoplasma). Zewnętrzna część ektoplazmy może nadto zmieniać się w elastyczną, stwardniałą warstwę (u Protozoa). Jest to tzw. pellicula albo periplast. P. jest pojęciem czysto morfologicznym, a nie ciałem chemicznie ściśle określonym. Nie posiada stałych cech fizykochemicznych, lecz należy ją rozumieć raczej jako mieszaninę różnych pod względem chemicznym

ciał, połączonych ze sobą w nadzwyczajnie skomplikowany sposób. Składa się z substancji koloidalnych, przeważnie ciał białkowych (głównie z tzw. nukleoalbumin i nukleoproteidów) lipidów, białek złożonych węglowodanów, fermentów, soli mineralnych i wody. Nazwę protoplazma nadał w roku 1846 botanik niemiecki H. v. Mohl całej żywej treści komórki.

Protopop, ob. pop.

Protoprezbiter (greck.), duchowny, zarządzający kilku parafiami.

Protopterus, ob. Dipnoi.

Protostomia, ob. Zygoneura.

Prototyp, (greck.), typ pierwotny, pierwotwór.

Protozoa, pierwotniaki, nazwa wielkiej grupy zwierząt jednokomórkowych, u których cytoplazma, zawierająca jedno lub wiele jąder, wykazuje mniej lub więcej daleko posunięte zróżnicowanie na tzw. organoidy (organelle), służące do wykonywania różnych czynności fizjologicznych. Rozród bezpłciowy przez podział; występowanie koniugacji. Rozród płciowy związany z kopolacją gamet. Typ pierwotniaków rozpada się na dwa podtypy: Plasmodroma i Ciliophora. Do pierwszego należą gromady: Mastigophora (wiciowce), Rhizopoda (korzenionózki) i Sporozoa (sporowce); podtyp Ciliophora zawiera dwie gromady: Ciliata (wymocзки) i Suctoria (wymocзки ssące).

Protozoologia, dział zoologii, poświęcony badaniom budowy, rozwoju i przejawów życiowych pierwotniaków (Protozoa).

Protracheata, Onychophora, prachawce, niewielka gromada zwierząt, stanowiących ogniwo, łączące pierścienice (Annelida) ze stawonogami (Arthropoda). Obecność tchawek i niektóre inne szczegóły wskazują na ich przynależność do stawonogów tchawkodysznych (Tracheata). Za pokrewieństwem z pierścienicami przemawia obecność wora skórno-mięśniowego, narządów segmentalnych i przysadek, podobnych do parapodjów, lecz zakończonych dwoma pazurkami. Oddychają przy pomocy nierozgałęzionych tchawek. Przysadki głowowe składają się z pary czulków, dwóch par szczęk i pary brodawek ustnych. System nerwowy złożony ze zwoju nadprzelykowego i dwóch podłużnych pni nerwowych, połączonych poprzecznie spoidłami. Wtórna jama ciała silnie zredukowana. Rozdzielnopłciowe. Obejmują jedną rodzinę Peripatidae. Należą tu: Peripatus edwardsi (Gujana), Peripatoides novaezealandiae (Nowa Zelandja), Peripatus capensis (Afryka pld.), oraz rodzaj Ooperipatus.

Protuberancje, ob. słońce.

Protura, pierwogony, nazwa rzędu owadów z podgromady Anamerentoma (niepełnoczłonowce). Należą tu nader drobne (1/2—2 mm.), bezskrzydłe owady, wyługające się z jaj z niekompletną liczbą segmentów odwłokowych, która dopiero podczas

dalszego rozwoju (pozarodkowego) uzupełnia się do dwunastu. Ciało smukłe, silnie wydłużone. Segmenty tułowia niezróżnione. Narządy gębowe ukryte w głowie, wysuwalne, typu gryzącego. Oczu i czulków brak. Przechłinek brak, lub występują na tułowiu w ilości dwóch par. Oddychają głównie całą powierzchnią skóry, okrytej delikatną chityną. Pierwsze trzy segmenty odwłokowe opatrzone szczytkowymi kończynami. Żyją wśród mchów, pod korą drzew, w próchnicy i t. p. Żywią się resztkami organicznymi. Ważniejsze rodzaje: Akerentomon i Eosentomon.

Protus, pierwsza tonacja kościelna, tzw. dorycka: d, e, f, g, h, c, d.

Proudhon Pierre Joseph, socjalista francuski, teoretyk anarchizmu, * 1809, † 1865; zecer, później kupiec, 1848 redaktor dziennika i członek Zgromadzenia Narodowego; szukał rozwiązania kwestji społecznej w drodze upaństwowienia renty gruntowej; parokrotnie uciekać musiał do Szwajcarii; napisał: „Système des contradictions économiques ou la philosophie de la misère”, „Quest-ce que la propriété?”, „Confessions d'un révolutionnaire” i in.

Proust Marcel, powieściopisarz francuski, * 1871, † 1922; napisał serię powieści autobiograficznych „A la recherche du temps perdu”, „Pastiches et mélanges”, „Les plaisirs et les jours”.

Provence, ob. Prowancja.

Proventriculus, ob. ventriculus.

Proverbium (łac.), proverbe (franc.), przysłowie.

Providence, stol. stanu Rhode Island (St. Zj. Am. Pn.), port nad zatoką Narrangasett, 237.600 mieszk. (2.250 Polaków); przemysł metalurgiczny, jubilerstwo, wyroby kauczukowe; handel morski.

Providentia est melior penitentia (łac.), przeczność jest lepsza od pokuty; odpowiednie polskie przysłowie: „strzeżonego Pan Bóg strzeże”.

Providentissimus Deus, encyklika papieża Leona XIII z 1894 o studium Biblii.

Prowancja (franc. Provence), dawna prow. w pld.-wsch. Francji nad morzem Śródziemnym, 22.000 km², obejmuje obecnie dep. Basses Alpes, Var i Bouches du Rhône; roślinność na pln. uboga, na pld. i w pasie nadbrzeżnym bogata: palmy, agawy, oliwki, wawrzyny, owoce południowe; wiele miejscowości klimatycznych. Ludność prowansalska mówi odrębnym dialektem, który jest przejściem z franc. do katalońskiego i pln.-włoskiego. P. była od 122 przed Chr. prowincją rzymską (Provincia Gallia), od czego wzięła nazwę Prowancji; później tworzyła część składową państwa burgundzkiego, od 1481 państwa francuskiego.

Prowansalska literatura kwitła we Francji południowej (Prowancji), gdzie używany był język, zwany langue d'oc, różny od francuskiego. Prowancja była kolebką trubadurów oraz sztuki rytmicznej; najważniejszy rodzaj pieśni nazywał się son albo sonet, sama

zaś sztuka rymotwórcza nosiła nazwę gay saber (wesola nauka), przedmiotem jej było opiewanie miłości. Na dworze królowej Nawarry powstał dwór miłości (cours d'amor), na którym rozważano różne problemy, związane z tą sprawą, i trubadurów układali rymem wnioski dworu miłosnego. Bywały też turnieje poetyckie, zwane jeux floraux (igrzyska kwiatowe). Pieśni były różne: sirventes, tenzony (w dialogu), pastorelle, balaty, alby, serenaty; pieśń żalobna nazywała się planch. Poezja trubadurów zaczęła się w XI—XII w. i trwała do początków XIV wieku. Pierwsi trubadurzy: książę Guilhem de Poitiers, Cercalmont, którego tylko nazwisko jest znane, Marcabrun († 1150), opiewał znikomości świata; Pons de Capdohl opiewał wojny krzyżowe; Bernart de Ventadour (1145—95) tworzył erotyki; Raimbaut d'Orange († 1173) wymieniał liczne pieśni z Beatrycją de Dic. W południowej Francji był to okres panowania herezji: katarzy, gnostycy, bogumiły (bougres), waldensi, albigenski graszowali po całym kraju. Dla katolickiej Francji północnej stało się to motywem wojny krzyżowej; ostatecznie północ zwyciężyła południe, wytepiła sztukę trubadurów i język prowansalski, który aż do XIX w. milczał niemal całkowicie. Tymczasem jednak życie kwitło na południu; tworzyli: mnich Montauban, Raimbaut de Baqueiras, Peire Vidal, Bertrand de Born, Arnaut Daniel (około 1180), Guilhem de Cabestanh († około 1220), Peirot, Faidit († 1216), Adalbert de Sesteron (1220), słynny raczej jako muzyk. W Tuluzie w owym czasie wprowadzono inkwizycję. Trubadurów śpiewali jużto w obronie papieża (P. Cardinal), jużto przeciw niemu (Miraval, Pegulhau, Figueiras, Lesperon). Po upadku albigensów już niedługo trwała poezja prowansalska. Jeszcze w 1333 założyli mieszczanie Tuluzie towarzystwo „Siedmiu trubadurów”. Pisano też romanse: Boëci, Girart de Roussillon, Roman de Jaufré, Aigar et Marin, Dansel et Beton, Eledus et Serena i Flamenço. Tworzono również nowe, encyklopedje, pieśni religijne, dzieła prawne i teoretyczne, dzieła o poezji (Los razos de trobar, Los leys d'amors). Od poł. XVII w. językiem igrzysk kwiatowych był francuski. Dopiero w połowie XIX w. Jacques Boë, zwany Jasmín, zaczął nanowo tworzyć po prowansalsku wiersze humorystyczne, zwane Pa pillotes. Po nim J. Roumanille rozpoczął nową literaturę prowansalską. Od jego wystąpienia w 1847 wyszło tej nowej literatury 3.500 z górą dzieł. Pisarzy była już spora grupa, która przezwala się félibres (tj. ludzie wolni). Od 1844 zaczęli wydawać Armana provençau (almanach prow.). Z poetów felibrów najznakomitsi są: Théodore Aubanel (* 1829), który napisał „Venus d'Arles”, „Jabłko granatowe” i in.; Frédéric Mistral, powieściopisarz. Z młodszych felibrów: Paul Arène, Berluç Pérussis, Joseph Roux, Auguste Fourès i Alexandrine Brémond-Gautier.

Prowencja (łac.), pochodzenie.

Prowent (łac.), dochód z gospodarstwa wlejskiego.

Prowentowy pisarz, oficjalista, utrzymujący kontrolę dochodu rocznego z gospodarstwa wiejskiego.

Prowidencja (łac.), opatrność; **providencjonalny**, opatrnościowy.

Prowincja (łac. provincia), 1) w starożytnym Rzymie początkowo sfera działań wojennych, wyznaczana przez Senat dla poszczególnego konsula. Z biegiem czasu terminem tym objęto zdobyte terytoria, uważane za własność narodu rzymskiego, a pozostające, według ówczesnych pojęć prawnych, tylko w czasowym władaniu miejscowej ludności; 2) we współczesnej terminologii nazwa ta oznacza jednostkę terytorjum administracyjnego, np. Prusy składają się z szeregu prowincji, które są jednocześnie jednostkami samorządowymi; 3) każde miasto, nie będące stolicą.

Prowincja kościelna, okrag, złożony z kilku diecezji, teren władzy metropolity.

Prowincjał, przełożony prowincji zakonnej, wybierany przez przełożonych klasztornych.

Prowincje klimatyczne, obszary powierzchni kuli ziemskiej o jednolitych cechach temperatury, opadów, wiatrów itp. w obrębie pasów klimatycznych; różniamy ich jedenaście: 1) gorącą i wilgotną, 2) gorącą i suchą (sawanny), 3) stepową, 4) pustynną, 5) ciepłą o suchej ziemi, 6) ciepłą o suchym lecie, 7) umiarkowaną i wilgotną, 8) chłodną o ziemi wilgotnej, 9) chłodną o ziemi suchej, 10) śnieżną (tundry) i 11) wiecznego mrozu.

Prowincje Środkowe (ang. Central Provinces), jedna z prow. Indji bryt. środk., 212.643 km², 11.000.000 mieszk.

Prowincjonalizm, 1) językowy zwrot lub wyrażenie, nie przyjęte w języku literackim, używane tylko w pewnej okolicy; 2) ciasnota pojęć i nieumiejętność zachowania się w warunkach życia wielkomięjskiego.

Prowizja, wynagrodzenie agenta i komisarza. W charakterze komisarzów prowizję pobierają banki za wykonywanie zleceń swych klientów, np. kupna akcji, zagranicznej waluty itp.

Prowizja kanoniczna, akt, którego mocą właściwy zwierzchnik kościelny przelewa władzę, związaną z objęciem urzędu kościelnego, Prow. kan. stanowi jedyny ważny tytuł posiadania władzy. Jest ona wolna, gdy zwierzchnik przy jej nadawaniu nie jest skrupowany niczyją wolą, konieczna, gdy jest ograniczony w wyznaczaniu osób, nabywających prawo do beneficjum.

Prowizor, tytuł, jaki otrzymywali farmaceuci, kończący kursy farmaceutyczne na uniwersytetach rosyjskich.

Prowizorium, (łac.), tymczasowy stan lub układ spraw, tymczasowego zarządzenia; tymczasowe pozostawienie kogoś przy używaniu rzeczy cudzej.

Prowizorium budżetowe. W państwach konstytucyjnych zdarzyć się może, iż wskutek nieuchwalenia budżetu państwowego we właściwym czasie cała administracja musiałaby sta-

nąć natychmiast. W takich przypadkach praktyka skarbowa ucieka się do tzw. prowizorjów budżetowych. Prowizorium budżetowe jest to uchwalony budżet na przeciąg miesiąca lub paru miesięcy. Wobec tego, że pierwszym prawidłowym budżetem, uchwalonym w przepisany terminie, był po odzyskaniu niepodległości przez Państwo Polskie budżet na rok 1927/28, to z konieczności w poprzednich latach cała gospodarka państwowa oparta była wyłącznie na prowizorjach.

Prowizoryczny, tymczasowy.

Prowjant, żywność dla wojska; **zaprowjantowanie**, zaopatrzenie w żywność.

Prowokacja (łac.), podstępna zaczepka, umyślnie wywoływanie objawów niezadowolenia, buntu lub rewolucji.

Proximus est sibi quisque (łac.), każdy jest sobie najbliższy (odp. przysłowie polskie: bliższa koszula ciału, niż suknia).

Proza (łac.), zwykła mowa niewierszowana; w przenośni — szara rzeczywistość, powszedniość.

Prozajczny (łac.), pisany prozą; niepoetyczny, powszedni.

Prozajik (łac.), piszący prozą.

Prozapja (łac.), ród; przodkowie.

Prozelici (greck.), poganie, którzy przyjęli mozaizm, tzw. pr. sprawiedliwości, którzy zobowiązali się do przestrzegania przepisów Prawa Mojżeszowego, i p. bramy, którzy oddawali cześć Bogu i przestrzegali przepisów noachickich. Dziś nazwa p. oznacza chrześcijan, którzy zmieniają wyznanie.

Prozelityzm (greck.), żarliwość w nawracaniu.

Prozenchyma, tkanka roślinna, składająca się z komórek w jednym kierunku bardziej wydłużonych, kształtu wrzecionowatego lub włókniściego, o grubych błonach.

Prozerpina, ob. Persefona.

Prozerpina, planetoida, odkryta przez Lutera w 1853.

Prozodja, miara wiersza, polegająca na długości i krótkości zgłosek; w muzyce wokalnej powinna być ściśle zachowywana, ludowe pieśni wykazują jednakże liczne przeciw temu wykrócenia, spowodowane tem, że kompozytor nie uwzględnił dostatecznie akcentów prozodycznych i na silne części taktu daje nieakcentowane zgłoski wiersza lub odwrotnie. Ucho włoskie jest niezmiernie na błędy tego rodzaju wrażliwe, dlatego nie spotykamy ich ani w oryginalnych tekstach, ani w przekładach; podobną staranność znajdujemy i w utworach niemieckich, znacznie zaś mniej u dawniejszych kompozytorów francuskich (Gounod, Thomas) lub polskich. Przykład z Moniuszkowskiej Halki: „Dziewczyno moja!”, z akcentami na ostatnie zgłoski obu wyrazów, znany jest ogólnie i ma na swe usprawiedliwienie jedynie ludowy charakter pieśni. Nowsze utwory polskie są wolne od tych błędów, pierwszym zaś naszym pieśniarzem, który z wielką ścisłością traktował prozodję, był Jan Gall.

Prozopalgja (greck.), *tic douloureux* (franc.), bolesny skurcz mięśni twarzy wskutek nerwobólki nerwu trójdzielnego (neuralgia nervi trigemini).

Prozopopeja (greck.), inaczej personifikacja, uosobienie; w literaturze przenoszenie znamion ludzkich na zwierzęta lub przedmioty.

Prozor Karol, obożny w. litewski, * 1759, † 1841; stronnik konstytucji 3 maja, przez Kościuszkę mianowany 1794 generałem na Ukrainie, 1812 członek Rządu tymczasowego na Litwie.

Próba Rivalty, ob. Rivalty próba.

Próchnica, humus, produkt rozkładu w glebie ciał organicznych zwierzęcego i roślinnego pochodzenia; powstaje przy współdziałaniu tych samych czynników, jakie sprzyjają każdemu procesowi rozkładowemu wogóle, a więc procesów życiowych mikroorganizmów gleby, wilgoci, ciepła, wolnego dostępu powietrza itp. P. jest to ciało złożone (bez określonego składu chemicznego), bezpostaciowe, ciemno zabarwione. Mieszając się z cząstkami gleby, czyni ją zdolniejszą do zatrzymywania wilgoci, spulchnia gleby związane, spaja (przez swą wilgotność) lekkie; wogóle przyczynia się do zwiększenia urodzajności gleby, ulepszając jej fizyczne własności oraz przyczyniając się do rozmnażania mikroorganizmów, które do życia potrzebują węglowodanów, zawartych w szczątkach organicznych.

Próchnicki Zdzisław, prawnik i polityk, * 1875 we Lwowie; studja na uniwersytecie lwowskim; dr. praw, urzędnik Prokuratorji Skarbu, od 1918 dyrektor oddziału hipotecznego Ziemskiego Banku Kredytowego, 1919—1922 prof. Uniw. i Politechniki Lwowskiej; ogłosił: „Konstytucja austriacka” (1902), „Polska współczesna” (wraz z Bujakiem, Pazdrą i Sobieskim (1924).

Próchnienie, tak nazywamy rozkład materji organicznych, odbywający się na sucho, prawie bez udziału wody, i w utrudnionym przystępie powietrza. Wynikiem jego jest tak zwane próchno. Próchnieniu ulegają wszystkie ciała organiczne, najlepiej rozkład tego rodzaju daje się obserwować na drzewie.

Próchno, produkt próchnienia, najczęściej produkt rozkładu tkanki drzewnej, wywołany bądź przez grzyby: *Polyporus fomentarius*, *P. annosus*, *Agaricus melleus* (grzybni powoduje zjawisko świecenia się próchna) i wiele innych, bądź przez bakterje, a również przez procesy dotychczas bliżej niezbadane.

Próg, 1) w budownictwie wzniesiona ponad poziom dolna część otworu drzwiowego. Pralechickie wycyzaje, utrzymujące się dotychczas u ludu polskiego i innych narodów słowiańskich, otaczają p. domowy, będący symbolem całego domu, pieczołowitością (przybijanie podkowy) i łączą z p. szeregi przysłów; 2) w kolejnictwie kawałki drzewa, ułożone w pewnych odstępach na torze; stosownie obrobione, częstokroć nasiąknięte (impregno-

wane) cieczami przeciwnilnemi, służą do przymocowywania szyn kolejowych.

Próg bodźca, **podniety**, **wrażliwość**, natężenie bodźca fizycznego, który, działając na narząd zmysłowy, wystarcza do wywołania najslabszego, tj. ledwo dostrzegalnego uczucia (wrażenia) zmysłowego. Ustalenie owego minimum jest jednym z zadań psychofizyki. P. bodźca dla tonów jest niejednakowy w rozmaitych punktach skali tonów. Według nader pomysłowych i złożonych eksperymentów fizyka niemieckiego M. Wiena, p. bodźca dla tonu o czterystu drganiach na sekundę w najmniejszej odległości od błony bębenkowej ucha, wynosi 0,00000000016 erg. na sekundę na 1 cm², każde zaś poszczególne drganie wykonywa na powierzchni błony bębenkowej pracę, równą podniesieniu 1 1/2 milionowej mg. na wysokość jednej milionowej milimetra. Dla światła p. bodźca równa się energii, potrzebnej do podniesienia jednego miligrama na wysokość czterech stutysięcznych milimetra. Dla zmysłu ucisku (dotyku) wynosi ten próg w miejscach niewłosionych (np. na dłoni) około 0,18 gr. na powierzchnię, wynoszącą 1/2 mm². Ustalenie p. podniety pozwala mierzyć wrażliwość zmysłową danej osoby. Wrażliwość ta jest odwrotnie proporcjonalna do wielkości prądu, czyli jest tem mniejsza, im próg jest większy.

Prószniński Konrad (pseudonim Kazimierz Promyk), pedagog i działacz oświatowy, * 1851 w Mińsku Litewskim, † 1908 w Warszawie. Napisał: „Elementarz dla samouków”, uznany powszechnie za jeden z najlepszych, „Czytelność a nieczytelność narodu. O nauczaniu kilkorakiemi sposobami Promyka z dokładnem wskazaniem, jak zapomocą obrazów w godzinę lub półtorej nauczyć rzesze nieczytelnych” (1907), „Obrazkowa nauka czytania i pisanja” w 3 częściach i w. in. Redaktor założonej przez siebie „Gazety Świątecznej”.

Prószniński Marcei, pedagog i polityk, * 1881; naucz. gimn. we Lwowie, redaktor „Przewodnika Organizacji narodowych”, 1922 poseł na sejm; prace: „Monografia powiatu lwowskiego”, „Statystyka szkolnictwa ludowego we Wschodniej Małopolsce” i in.

Prószniński Tadeusz, działacz oświatowy i polityk, syn Konrada (ob.), * 1873, † 1925; studja w instytucie agronomicznym w Puławach; po zgonie ojca objął redakcję „Gazety Świątecznej”; 1922 poseł na sejm.

Próżnia, przestrzeń niezapełniona materją. Próżni zupełnej w naturze nie znamy, przypuszczamy bowiem, że w przestrzeni wszechświata znajdują się cząsteczki gazów, a sztucznie, zapomocą najdoskonalszych nawet pomp, nie możemy ze zbiornika usunąć całkowicie znajdującego się w nim powietrza. Najwyższe osiągnięte rozrzedzenie powietrza wynosi ok. 0,000001 mm. Hg., jednakże mierzenie tak niskich ciśnień nie jest dokładne. Dla wytłumaczenia przenoszenia się przez p. fal świetlnych, fizyka wprowadziła hipotezę *eteru* (ob.), wypełniającego wszechświat. Obecnie hipoteza ta została zmodyfikowana przez Einsteina

w jego teorii względności. Próżnia Toricellego, przestrzeń nad poziomem rtęci w barometrze.

Próżniowa rurka, naczynie, najczęściej szklane, napełnione silnie rozrzedzonym powietrzem albo innym gazem. Rurek p. używa się najczęściej do doświadczzeń nad wyładowaniami elektryczności w gazach rozrzedzonych.

Prudencja (łac.), roztropność.

Prudentius Aurelius Clemens, poeta i pisarz rzymsko-chrześcijański, * ok. 348 w Calagurris w Hiszpanii, † 410; uważany za najwybitniejszego poetę chrześcijańskiego swoich czasów („chrześcijański Horacy”); napisał: „Liber Cathemerinon”, „Liber Peristephanon”, „Psychomachia”.

Pruderja (franc.), fałszywa skromność, przesadna wstydlivość.

Prud'homme (franc.), dosł. człowiek uczciwy, prawy; członek sądu przemysłowego we Francji. **Conseil des prud'hommes**, przemysłowe sądy we Francji, złożone z przedsiębiorców i robotników dla polubownego załatwiania zatargów między pracownikami i pracodawcami; istnieją tylko w ośrodkach przemysłowych.

Prudhomme Sully, ob. **Sully Prudhomme**.

Prud'hon Pierre, zw. **Pierre-Paul**, malarz francuski, * 1758, † 1823; dzieła: „La Justice et la Vengeance poursuivant le Crime” (Luwr), „L'Enlèvement de Psyché”, „L'Assomption” i in.

Prudnik, ob. **Prądnik**.

Prunela (franc.), nazwa tkaniny wełnianej, używanej do wyrobu lekkiego obuwia damskiego.

Prunella modularis, pokrzywnica, ptak z rodziny Prunellidae; podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Długość ciała ok. 14 cm. Dziób prosty, krótszy od głowy, koniec szczęki zlekka zagięty. W kątach ust szczytowa piórka. Upierzenie z wierzchu brudnawo i rdzawo pstre, boki szaro i brudnawo upstrzone; spód popielaty z białem. Głowa popielata. Skok pokryty tarczka. Ogon słabo widelkowaty. Zarośla krzewiaste i ogrody. Pospolita na przelotach (od marca do września); niektóre osobniki przetrzymują.

Prunus, śliwa, rodzaj roślin z rodziny Rosaceae (rózowate), podklasy Prunoideae (śliwowe). Należą tu znane a ważne drzewa owocowe pestkowe: *P. cerasus*, wiśnia, drzewo (rzadziej krzew) do 6 m. wys., o pniu gładkim, konarach odstających, gałązkach zwieszających się, liściach jajowatych, gładkich, podwójnie piłkowane-karbowanych, kwiatach białych, zebranych w baldachy; owoc zwykle ciemnoczerwony (wiśniowy), pestka kulista; kwitnie IV—V. Pochodzi z Azji, powszechnie uprawiana, głównie w 2-ch formach: *P. acidula*, szklówka, owoce z sokiem bezbarwnym, i *P. austera*, w. czarna, owoce z sokiem czerwonym. *P. avium*, czereśnia, drzewo do 10 m. wys., gałęzie ku górze skierowane, liście odwrotnie jajowate, zastrzone, podwójnie karbowano-piłkowane, nieco

chropawe, spodem owłosione, ogonek liściowy z 1—2 gruczołami czerwawymi, kwiaty białe, zebrane w baldachy; owoc kulisty, u form dzikich drobny i czerwony, u form ogrodowych duży, czerwony lub żółty. Kwitnie IV—V. Z odmian ogrodowych zasługują na uwagę: tzw. trześnia (var. Juliana, hort) z owocem wielkim, sercowatym, miękkim i soczystym, oraz tzw. właściwa czereśnia (var. duracina hort) z owocami o miąższu tęgim. *P. domestica*, ś. domowa (węgiarka), drzewo lub krzew prawie beczernisty, o liściach eliptycznych, karbowano-piłkowanych, spodem miętko owłosionych, kwiatach białych, zwykle po 2 osadzone; owoc podługowaty, zwisający, zwykle oszroniony i ciemnofioletowy, pestka płaska, na końcu zastrzona. Kwitnie IV. Pochodzi z Azji. *P. insiticia*, ś. lubaszka, drzewo, częściej krzew, gałązki miętko owłosione, niekiedy cierniste, liście i kwiat jak u gat. poprzedniego; owoc ciemnofioletowy (odmiana z ow. żółtym — var. syriaca — mirabella), kulisty, pestka zaokrąglona. Kwitnie IV—V. Pochodzi z Europy pdw. wsch., b. często sadzona w sadach w różnych odmianach, np. renklody (p. italica), o owocach dużych, kulistych lub podługowatych, fioletowych lub zielonych. *O. Armeniaca*, morela, drzewo lub krzew; gałązki nieuzbrojone, liście jajowate, zastrzone, podwójnie piłkowane, kwiaty różowe, prawie bezszypułkowe, pojedynczo lub po 2 osadzone; owoc kulisty, atlasowo krótko owłosiony, z podługną brzdą na powierzchni, pestka prawie gładka. Kwitnie IV. Pochodzi z Azji (Armenia); sadzona po ogrodach, szczególnie na pd. Polski (Zaleszczyki). *P. persica*, brzoskwinia, niewielkie drzewo lub krzew o gałązkach purpurowo czerwonych, liściach lancetowatych, ostro piłkowanych, kwiatach różowych, pojedynczo lub po 2 osadzone; owoc kulisty, z wyraźną brzdą, odkryty delikatnym puszkim; pestka głęboko powyżłabiana. Kwitnie IV. Pochodzi z Chin, Persji, uprawiana, jak i gat. poprzedni, przeważnie w Europie pd. *P. communis* (Amygdalus comm.), migdał, drzewo lub krzew, do 7—9 m. wys., liście lancetowate, drobno piłkowane, kwiaty białe, cieliste lub różowe, często pełne, osadzone pojedynczo lub po 2 na b. krótkich szypułkach; owoc żółtoszary, gęsto owłosiony, podługno jajowaty, pestka twarda, na pow. chropawa, zawiera zwykle 1 tylko nasienie (migdał). Kwitnie III—IV. Pochodzi z Azji Mniejszej, dziś powszechnie uprawiany w okolicach nadśroziemnomorskich w 2 głównie formach: m. gorzki (var. amara), nasiona posiadają smak gorzki i zapach kwasu pruskiego, i m. słodki (var. dulcis), o nasionach smaku słodkiego, prawie bez zapachu. Z nasion obu form otrzymuje się olejek migdałowy, „oleum Amygdalarum”. Z gatunków, nie uprawianych jako drzewa owocowe, na uwagę zasługują: *P. spinosa*, tar-nina, krzew do 3 m. wysok., rozgałęziony i ciernisty, o liściach podługno eliptycznych, piłkowanych, kwiatach białych, pojedynczo na

krótkich szypułkach osadzonych, wcześniej przed liśćmi rozwijających się, owocach kulistych, sinych, ciernikich; kwitnie IV—V; pospolita po miedzach, na brzegach lasów. *P. padus*, czeremcha, krzew lub drzewo do 8 m. wys., oliściach podługno jajowatych, podwójnie piłkowanych, gładkich, kwiatach białych, silnie pachnących, zebranych w listczokwiatowe grona, stojące na szczytach ulistnionych gałęzi; owoc drobny, kulisty, czarny. Kwitnie IV—V. Sadzona po parkach, dziko rośnie w wilgotnych lasach. *P. mahaleb*, ś. wonna (antypka); a owoce.

P. mahaleb śliwa wonna (antypka); a owoce.

P. mahaleb, ś. wonna (antypka), krzew 1,5—3 m. wys., o liściach jajowato kolistych, karbowano-piłkowanych, nagich, siniozielonych, wonnych kwiatach białych, zebranych w krótkie grona; owoc czarny, drobny. Pochodzi z Europy pd. u nas uprawiana jako krzew ozdobny oraz na podkładki dla wiśni, czereśni i śliw. *P. laurocerasus*, laurowiśnia, krzew o liściach eliptycznych, gładkich, skórzanych, zimotrwałych, o woni gorzkich migdałów (wskutek obecności kwasu pruskiego), kwiatach białych w gronach. Pochodzi z Azji Mniejszej i półwyspu Bałkańskiego, uprawiana jako krzew ozdobny, u nas w szklarniach.

Prurigo Hebrae (łac.), świerzbiączka, choroba skórna wieku dziecięcego, opisana po raz pierwszy przez dermatologa wiedeńskiego Hebra (* 1816, † 1880). Tworzenie się, zwykle na wyprostowanej powierzchni kończyn, małych, twardawych, silnie swędzących guzków. Drapanie guzków tych powoduje liczne zdercia naskórka, następnie zaś w okolicy guzków wytwarza się, wskutek stałego drażnienia, zgrubienie skóry i naskórka (lichenificatio). Choroba zaczyna się przeważnie w 2-gim roku życia. Nieuleczalna.

Pruritus (łac.), świad, choroba ustrojowa, polegająca na nieustannym silnym swędzeniu skóry; zdarza się u osób starszych (p. senilis), u osób z chorobami przemiany materji (cukrzyca, dna), oraz niekiedy podczas ciąży. Swędzenie przy p. ogarniać może całe ciało albo tylko niektóre miejsca (najczęściej narządy płciowe zewnętrzne lub okolice odbytu).

Prus, herb polski o trzech odmianach. *P. I*: w polu czerwonym półtora krzyża białego, w hełmie ręka zbrojna, w łokciu zgięta, z mieczem do góry wzniesionym; *P. II*: w polu czerwonym dwie kosy białe, ostrzami do siebie zwrócone i związane u spodu przepaską złotą; między skrzyżowanymi końcami kos półtora krzyża, jak w *P. I* i także u szczytu ręka zbrojna; *P. III* vel *Nagody*: w polu czerwonym z prawej strony biała kosa, cieńszym końcem zwrócona wdół, z lewej półtora krzyża; u szczytu noga zbrojna, zgięta w kolanie.

Prus Bolesław, ob. **Głowacki Aleksander**.

Prusacy albo **Prusowie**, lud pochodzenia bałtycko-litewskiego, zamieszkały niegdyś na wschód od Wisły; składał się z szeregu większych grup (Galindowie, Sudawowie, Sasini i in.), podbity i wytepiiony przez Zakon krzyżacki, sprowadzony przez Konrada Mazowieckiego (1233—83). Nazwa ludu pozostała w nazwie kraju, a od 1701 — państwa brandenburskiego, do którego należały Prusy od 1618.

Prusak, ob. *Phyllodromia germanica*.

Prusias, królowie Bitynji: *P. I*, 228—186 przed Chr.; *P. II*, 186—149 przed Chr.

Prusinowski Aleksy ks., kaznodzieja i pisarz religijny, * 1819, † 1872; studja na uniwersytecie berlińskim; 1847 kaznodzieja w Poznaniu; wydawał tam 1848—49 pismo ludowe „Wielkopolanin”, 1849—50, „Wiarus”; od 1853 proboszcz w Grodzisku Wielk., redagował tam od 1860 „Tygodnik katolicki”; napisał: „Kazania i mowy żałobne” (1853—56), „O języku polskim w W. Ks. Poznańskim” (1861).

Pruski błękit, ob. **błękit pruski**.

Pruski język wraz z litewskim i lotewskim należał do grupy języków letyckich lub bałtyckich. Wymarł całkowicie w pocz. XVIII w. pod naciskiem niemieckim. Pewna część Niemców przybrała sobie imię wymarłego ludu Prusów i nazwała się *Preussen*, *Borussi*. Jedyne pomniki tego języka jest słowniczek prusko-niemiecki z XV w. oraz przekład katechizmu Lutra z 1561. Wszystkie materiały języka pruskiego zebrał F. Nesselman w swym „Thesaurus linguae Prussicae” (1873).

Pruski kwas, ob. **cjanowodór**.

Prusowie, ob. **Prusacy**.

Prustyt, minerał, Ag₂AsS₃, dwutrygonalny. Polysk diamentowy. Przezroczysty lub przeświecający. Barwa karmazynowo-czerwona. Twardość 2,25. Ciężar właściwy 5,5—5,6. Występuje w żyłach minerałów, zawierających srebro, a także z minerałami arsenowymi; Czechy, Badenia, Albania, Chile, Meksyk, Peru, Nowada.

Prusy (niem. *Preussen*), najw. republika związkowa Rzeszy niemieckiej, 294.768 km². 36.100.000 mieszk.; 13 prowincji (w tem marchja poznańsko-pruska, utworzona z obszarów odciętych od Poznańskiego i Prus zach., tzw. *Grenzmark Posen-Westpreussen*); stol. Berlin; obejmuje nizinę pł.-niemiecką (zach. część pokryta bagnami i torfowiskami, wsch. część moreną denną i czołową, z licznymi jeziorami), dobrze nawodniona (Ren, Ems, Wezera, Elba, Odra); ludność jednolita, niemiecka, tylko na pd-wsch. w Górnym Śląsku i w Prusach Wsch. mieszka około 1.000.000 Polaków; gęstość zaludnienia 115 na 1 km². 66% wyznania ewangelickiego, 33% katolicko. Oświata: brak analfabetów, 13 uniwersytetów, 4 politechniki, 5 akademij sztuk pięknych, 2 akademje górnicze. Rolnictwo: 57% ziemi ornej, 17,6% łąsów, 24,1% łąk i pastwisk, 1,1% ogrodów, 0,1% winnic; uprawa zbóż, kartofli, buraków cukrowych, wina (nad Renem i Mozela), znaczny chów bydła i rybołówstwo; bo-

gactwa naturalne: węgiel kamienny w Nadrenji, Westfalji i na Górnym Śląsku, ruda żelazna, cynkowa i ołowiana, miedź, sól kamienna, sole potasowe (słynne stassfurckie), liczne źródła mineralne (w Nadrenji i na Śląsku); przemysł bardzo rozwinięty, główne ośrodki przemysłu metalurgicznego: reńsko-westfalski i górno-śląski (fabr. maszyn, wagonów, parowozów, automobilów, samolotów, broni), wielkie warsztaty okrętowe w Szczecinie, Elblagu i Kilonji; przemysł włókienniczy (bawełniany w Nadrenji i Śląsku, wełniany w Akwizgranie i Łużycach, lniany w Bielefeld i na Śląsku, jedwabny w Crefeld i Eberfeld-Barmen); wyrób instrumentów optycznych i muzycznych, fabr. porcelany (w Saksonji), szkła (w Hanowerze, Saksonji i na Śląsku); 163.500 zakładów przemysłowych, 1.800.000 robotników. Handel bardzo ożywiony. Liczne żeglowne rzeki i dogodne porty rzeczne (Berlin, Duisburg-Ruhrort, Magdeburg, Frankfurt nad Menem, Wroclaw, Kilonja, Brema, Szczecin, Królewiec i in.); dług. linii kol. 35.960 km., wąskotorowych 9.500 km. Po przegranej wojnie światowej P. utraciły Poznańskie, Pomorze i Górny Śląsk na rzecz Polski, ptn. Szlezwiąg na rzecz Danji, Eupen-Malmedy na rzecz Belgii. — Historia. Państwo pruskie wyrosło z marchii brandenburskiej, którą w 1417 otrzymali Hohenzollernowie (elektor Fryderyk I, 1417—40) i rozszerzyli stopniowo swe posiadłości (Uckermark, Nowa Marchja). W 1618 otrzymał Jan Zygmunt (1608—19) z rąk Zygmunta III księstwo pruskie (poprzednio ks. pr. był Albrecht. 1525—68, b. wielki mistrz zakonu krzyżackiego, i syn jego Albrecht Fryderyk, 1568—1618, Hohenzollernowie). Po wojnie 30-letniej polityka Fryderyka Wilhelma (1640—88), zwanego Wielkim Elektorem, doprowadziła do przyłączenia części Pomorza zach., bisk. kamińskiego i in. posiadłości w Niemczech. Na mocy traktatu welawsko-bydgoskiego 1657 uzyskał zrzeczenie się Rzplitej Polskiej praw do Prus, otrzymując w ten sposób pełne prawa suwerenne. Syn Fryderyka Wilhelma koronował się 1701 na króla pruskiego. Finansową i wojskową potęgę Prus ugruntował Fryderyk Wilhelm I (1713—40); syn jego, Fryderyk II Wilhelm (1740—86) uczynił Prusy wielkim mocarstwem, zdobywając 1742 na Austrii Śląsk, 1772 Prusy Królewskie i tzw. okrag nadnoteci; 1793 i 1795 za Fryderyka Wilh. II (1786—1797) zajęto Wielkopolskę, Mazowsze, łęczycie i sieradzkie. Wojny napoleońskie (Jena, Auerstädt) rozbiły potęgę państwa pruskiego, które na podstawie traktatu w Tylży 1807 musiało oddać znaczną część zdobyczy polskich. Udział w wojnie 1813—15 i zwycięstwo nad Napoleonem wzniosły znów Prusy do rzędu pierwszej potęgi europejskiej; terytorjalnie zwiększyły się Prusy po 1815 o Wielkopolskę, część palatynatu reńskiego, Saksonji i Pomorza zaodrzańskie. Rewolucja 1848 zmusiła Fryderyka Wilhelma IV do nadania konstytucji (1850). Panowanie Wilhelma I (1861—88) stanowi epokę w dziejach Prus i Niemiec: polityka Bismar-

ka (od 1862) doprowadziła do obalenia hegemonii Austrii, rozbitcia i osłabienia Francji, ustanowienia (1871) cesarstwa niemieckiego, w którym Prusy objęły hegemonię (król pruski został dziedzicznym cesarzem). Potęga polityczna stała się bodźcem do rozwoju szowinizmu, który wyraził się w walce z polskością, jaką podjął Bismarck od 1886 (Komisja kolonizacyjna). To był najważniejszy dział w polityce ścisłe pruskiej; poza tem rozwój P. w tym okresie związany był całkowicie z dziejami cesarstwa, zarówno za Wilhelma I, jak i Wilhelma II (1888—1918). W 1918 P. zostały republiką, zorganizowaną na podstawie konstytucji z 1920. Landtag (sejm krajowy) składa się z deputowanych, wybieranych zapomocą proporcjonalnych wyborów w stosunku 1 na 40 tys. oddanych głosów; wybiera prezesa ministrów i ministrów. Rada Państwa składa się z delegatów 13 prowincji pruskich.

Prusy Królewskie, ob. Prusy Zachodnie.

Prusy Książęce, ob. Prusy Wschodnie.

Prusy Wschodnie lub **Książęce** (niem. Ostpreussen), najdalej na ptn.-wsch. wysunięta prow. rep. pruskiej, odgraniczona od Niemiec Prusami Zach., należącymi do Polski, 38.510 km²; obejmuje pojezierze mazurskie i część niziny nadbałtyckiej; z zach. na wsch. przecina ją łańcuch wzgórz morenowych z krańcowymi wzniesieniami grunwaldzkimi na zach. (313 m.) i szeskiemi na wsch. (309 m.); malownicze krajobrazy, tzw. Szwajcaria mazurska, liczne jeziora (najw. Mamry i Śniardwy), wielkie lasy (puszcza jańsborska, 964 km²); uprawa roli (głównie żyta), chów bydła i koni, znaczne rybołówstwo; ludność 2.229.000 miesz. (312.000 Polaków); Polacy zamieszkują powiaty południowe i zach., przeważnie w rej. olsztyńskiej, obejmującej znaczną część Mazowsza pruskiego i Warmji. Prusy Wschodnie zamieszkiwała dawniej ludność polska zwartą masą na pojezierzu, część nizinną zamieszkiwali Prusowie. Po bitwie pod Grunwaldem w 1410, obszar ten, pod nazwą Prus książęcych, był lennem księstwem Polski (pokój toruński 1466), a Malbork, Elbląg, Warmja i ziemie kwidzyńska i chełmińska włączone zostały do Polski. Po rozbiorach Prusy wsch. i zach. stanowiły jedną prowincję, i dopiero od 1878 przywrócono dawny podział na Prusy Wschodnie i Zachodnie. Traktatem wersalskim z Prus Wschodnich przyłączono do Polski tylko nieznaczną część okręgu działdowskiego z miastem, z właściwego Mazowsza pruskiego i kilku powiatów Prus zach. utworzono obszar plebiscytowy; wskutek gwałtów i nadużyć przy plebiscycie 11. VII. 1920, dokonanych przez Niemców, zaledwie kilka wsi przypadło Polsce. Obszar Prus Wsch. podzielony jest na 4 rejencje: królewiecką, gabińską, kwidzyńską i olsztyńską; stol. Królewiec.

Prusy Zachodnie lub **Królewskie** (niem. Westpreussen) obejmowały zabór pruski z 1772, czyli dawne woj. pomorskie, malborskie i chełmińskie; nazwa ta utrzymała się do 1824, w którym to roku Prusy Wschodnie

Ludność polska w odsetkach na Mazowszu Pruskim w rej. olsztyńskiej.

Powiaty	Ludność w 1862 r.	w 1910 r.
jańsborski	82,4	66,8
lecki (Lec)	64,5	32,1
łecki (Etk)	78,7	49,1
niborski	82,6	62,4
olsztyński	73,9	60,5
ostródzki	63,3	40,1
szczeciński	87,8	69,0
żądzborski	74,8	46,9
olecki*)	57,9	43,9

*) Pow. olecki należy do rej. gabińskiej.

i Zachodnie połączone zostały w jedną prowincję Prus. Kiedy w 1878 dokonano podziału na P. Wsch. i P. Zach., dzieliły się te ostatnie na 2 rejencje: gdańską i kwidzyńską, 25.554 km², 1.703.500 miesz. (według fałszywej statystyki pruskiej miało być tylko 602.250 Polaków, tj. 35%). Traktatem wersalskim przyznano Polsce z tego obszaru 15.864 km² i 964.700 miesz. (obecnie znaczna część woj. pomorskiego), W. M. Gdańsk otrzymało 1.914 km², następnie 2.429 km² z 159.172 miesz. po nieudanym plebiscycie utworzyło rej. kwidzyńską, przyłączoną do Prus Wsch., a na zach. powiat walecki i część pow. złotowskiego i człuchowskiego przyłączono do nowej prowincji, tzw. Marchji Poznańsko-Pruskiej (Grenzmark Posen-Westpreussen, 7.723 km², 324.800 miesz.).

Pruszkowa Seweryna, ob. Duchńska i Seweryna.

Pruszcz (niem. Praust), w. na obszarze W. M. Gdańska, 3.200 miesz.; kościół gotycki z XIV w.; cukrownia, kilka fabryk.

Pruszcz Piotr Jacek, historyk i biograf, * 1605 w Tucholi, † 1668; napisał: „Forteca monarchów i całego Królestwa Polskiego duchowna“ (1662), „Klejnoty stołeczne miasta Krakowa albo Kościoły i co w nich jest widzenia godnego i znacznego, krótko opisane“ (1647) i in.

Pruszkowski Józef ks., dziejopis unji na Podlasiu, * 1837 w Białej Podlaskiej, † 1925 w Lublinie; studja w Akademii duchownej w Warszawie; sekretarz biskupa podlaskiego i prof. seminarjum duchownego w Janowie do 1863, potem dziekan podlaski, prałat, prof. seminarjum w Lublinie; ogłosił pod pseud. P. J. K. Podlasiak prace: „Janów Biskupi Podlaski“ (1897), „Leśna na Podlasiu“ (1897), „Kodeń Sapiechów, jego kościoły i starożytny obraz Matki Bożej“ (1898), „Martyrologium czyli męczeństwo Unji na Podlasiu“ (2 t., 1905—17) oraz pod własnym nazwiskiem: „Najświętsza Marja Matka Boża“ (3 t., 1906—10).

Pruszkowski Tadeusz, współczesny malarz, * 1887; kształcił się w Warszawskiej Szk. Szt. P.; 1923 profesor w Warsz. Szk. Szt. Pięk., prowadzi również wakacyjny kurs pleinairowy w Kazimierzu nad Wisłą.

Pruszkowski Witold, malarz, * 1846 w Odesie, † 1896 w Budapeszcie; kształcił się w Monachjum i Krakowie; mieszkał we wsi Mników pod Krakowem. Obrazy: „Anhell“,

„Płanetnik“, „Kwietna Niedziela“, „Gwiazda spadająca“, „Spowiedź Madeja“, „Ofiarowanie korony Piastów“ i in.

Pruszków, m. w pow. i woj. warszawskim, 15.000 miesz.; wielka elektrownia, warsztaty kolejowe, fabr. obrabiarek i tasiem gumowych, fabr. ołówków.

Pruszyński Andrzej, rzeźbiarz, * 1836 w Warszawie, † 1895; kształcił się w Warsz. Szk. Szt. Pięk., następnie w Rzymie. Wykonał wiele artystycznych pomników i medalionów sławnych ludzi. Najpopularniejsza jego praca: postać Chrystusa przed kościołem Ś-go Krzyża w Warszawie.

Pruszyński Czesław hr., dyplomata, * 1890; 1918 pierwszy przedstawiciel dyplomatyczny Polski w Belgradzie; w charakterze delegata rządu polskiego brał udział w Kongresie Pokoju w Paryżu; od 1919 poseł nadzwyczajny i minister pełnomocny w Norwegji, a następnie w Brazylii.

Pruszyński Jan, lekarz, * 1861, † 1918; studja w Warszawie, Krakowie i Bernie szwajc.; 1887 asystent przy klinice terapeutycznej uniwersytetu warszawskiego, 1900 ordynator warszawskiego szpitala św. Rocha, 1908 docent terapii ogólnej na uniw. lwowskim. Długoletni redaktor „Warszawskiej Gazety Lekarskiej“ oraz „Odczytów klinicznych“. Zostawił szereg prac oryginalnych i tłumaczonych.

Prut, l. dopływ Dunaju, wypływa z Beskidów Wschodnich z pod Czarnohory, tworzy malowniczą dolinę (od Worochty przez Jaremcze do Delatyna), dług 828 km.; najw. dopływ w Polsce Czeremosz.

Prutz Hans, historyk niemiecki, * 1843; od 1877—1902 prof. historii na uniw. w Królewcu; dzieła: „Kaiser Friedrich I“ (1871—74, 3 t.), „Quellenbeiträge zur Geschichte der Kreuzzüge“ (1876), „Kulturgeschichte der Kreuzzüge“ (1883), „Preuss. Geschichte“ (4 t., 1899—1903), „Die geistl. Ritterorden“ (1907) i in.

Prużana, m. pow. (woj. poleskie), nad rz. Muchawcem, 6.300 miesz.

Prybyłowa wyspy (ang. Pribilof lub Pribylow Islands), grupa 3 wysp wulkanicznych: św. Jerzego, św. Pawła i Wydr Morskich, na morzu Berynga; należą do terytorjum St. Zj. Am. Ptn.; rybołówstwo, niegdyś połów fok; odkryte przez ros. żeglarza Prybyłowa w 1768.

Prycza (niem.), tapczan żołnierski lub więzienny, ława zbita z kilku desek.

Pryliński Tomasz, architekt, * 1847, † 1895; kształcił się w Monachjum i w Zurychu. Od 1872 pracował przeważnie w Krakowie. Z prac: restauracja domu Jana Matejki (Kraków), restauracja Sukiennic (1879, tamże), budowa zakładu dla nieuleczalnych (1890, tamże), dom kasyna wojskowego (tamże), restauracja katedry przemyskiej i in.

Pryłuki (ros. Прилуки), m. pow. na Ukrainie w gub. połtawskiej, nad rz. Udaj, 31.200 mieszkańców.

Prym (łac.), pierwszeństwo; ob. prim, primo.

Prymarja (łac.), pierwsza msza poranna. **Prymarjusz** (łac.), to samo co ordynator (ob.).

Prymas (łac.), pierwotnie biskup stolicy pewnej prowincji, tytuł urzędowy wikariuszów papieskich, później arcybiskup danego kraju, będący naczelnikiem kościoła tego kraju. Tytuł p. jest honorowy. W Polsce p. jest arcybiskup gnieźnieński. W dawnej Rzplitej zajmował on wybitne stanowisko polityczne i duchowne. W Anglii arcybiskup z Canterbury jest p. państwa, a arcybiskup Yorku — p. Anglii; w Szwecji p. jest arcybiskup Upsali.

Prymat, pierwszeństwo; nazwa używana dawniej na oznaczenie wysokiej godności kościelnej i papieżstwa.

Prymicja (łac.), pierwsza msza nowowyswieconego kapłana.

Prymitywiści, nazwa artystów malarzy z epoki quattrocento, czerpiących natchnienie wprost z natury i oddających je środkami prostymi, nieudokonalonemi.

Prymitywny (łac.), prosty, pierwotny.

Pryncypat, ob. *princeps*.

Prypeć, pr. dopływ Dniepru, bagnista rzeka na Polesiu wśród bagien pińskich, dług. 810 km.; spławna od Pińska; łączy dorzecze Wisły i Dniepru Kanalem Królewskim, a dorzecze Niemna i Dniepru Kanalem Ogińskiego; najważniejsze dopływy, pr.: Turja, Stochód, Horyń ze Stuczą, Uborć, Usz; l.: Jasiolda, Cna, Łań, Stucz (poleska) i Ptycz.

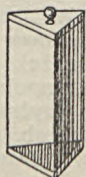
Pryskacz, ob. *Toxotes jaculator*.

Pryskawka, ob. *Spiraculum*.

Pryszczyk, ob. *Phlyctaena*.

Prytanelon (greck.), w starożytnych miastach greckich budowla, gdzie odbywało się zgromadzenie Wielkiej Rady (50-ciu prytańców).

Pryzmat (greck.), 1) ob. *graniastosłup*; 2) w znaczeniu optycznym ośrodek załamujący światło, ograniczony dwiema płaszczyznami (pł. łamiące), przecinającymi się wzdłuż linii prostej, zwanej krawędzią łamiącą. Kąt między płaszczyznami nazywa się kątem łamiącym, płaszczyzna, prostopadła do krawędzi łamiącej — przecięciem głównym. Kąt pomiędzy kierunkiem promienia światła, padającego na p., i kierunkiem promienia, wychodzącego z p., nazywa się *odchyleniem promienia*. Odchylenie jest tem większe, im większy jest kąt łamiący, im większy jest współczynnik załamania pryzmatu i im większy jest kąt padania promienia. Przy symetrycznym biegu promieni wchodzącego i wychodzącego z pryzmatu odchylenie ma minimum: najmniejsze odchylenie. Z kąta najmniejszego odchylenia i kąta łamiącego wyznaczyć można współczynnik załamania materiału, z którego zrobiony jest pryzmat (rys. przedstawia p. do badania współczynnika załamania cieczy). Światło złożone, przechodząc przez p., rozszczepia się na barwy skądowe. W ten sposób powstaje widmo. Odpowiednia kombinacja dwóch lub wielu p. z różnych gatunków szkła rozszczepia światło, ale go nie załamuje — p. *à vision directe*. P. mają zastosowanie do wielu przyrządów optycznych: *peryskop*, *dale-*

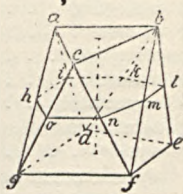

Pryzmat do cieczy.

komierz (telemetr), lornetki przyrządy matematyczne i in. P. służyć może również do zmiany kierunku promieni wskutek całkowitego odbicia o wewnętrzną płaszczyznę ściany pryzmatu.

Pryzmat Nicola, ob. *Nicola pryzmat*. **Pryzmat obiektywowy**, ob. *obiektywowy pryzmat*.

Pryzmatoid, bryła geometryczna o krawędziach prostych i ścianach płaskich lub krzywych, której wierzchołki położone są na dwóch płaszczyznach równoległych. Poszczególne przypadki p. s. są: *graniastosłup* i *ostrosłup*. Rys. wyobraża p. ścięty

Pryzmatoid ścięty.

abc i *defg* podstawy p.; *hiklmno* przekrój poprzeczny (łac., jednakowo oddalony od podstaw.

Pryzmatyn, *kornerupin*, minerał, margarycjany (glinokrzemian) magnezu, $MgAl_2Si_2O_6$, rzadko zdarzający się w niektórych łupkach krystalicznych. Żółtawobrunatny, przezroczysty; twardość 6—7; ciężar wł. 3,34.

Przanowski Stefan, inżynier, * 1876; ukończył politechnikę w Karlsruhe; od 1915 pracował w Centr. Komitecie Obywatelskim; minister aprowizacji w pierwszym gabinecie Kucharzewskiego 1918, minister przemysłu i handlu w gabinecie Witosy 1920—21.

Przasnysz, m. pow. (woj. warszawskie), nad rz. Węgiarka, 6.400 mieszk.

Prządka, kobieta zajmująca się przędzeniem.

Prządka pierścienica, ob. *Malacosoma neustria*.

Prządka wędrowna, ob. *Thaumatopea processionea*.

Prządki, tradycyjne zebrania młodzieży wiejskiej w porze zimowej, zaczynające się zazwyczaj w dzień św. Katarzyny (25 listopada), trwające do zapust. Dziewczęta prześpiewując pieśni, żartując; wieczorem przychodzą parobcy i zaczyna się zabawa. Dziś zwyczaj ten, niegdyś powszechny, należy do rzadkości.

Prządkówki, ob. *Bombycidae*.

Przebendowski Jan Jerzy, podskarbi w. kor., * 1638, † 1729; przekupny i ambitny, popierał po śmierci Jana Sobieskiego, syna jego, Jakóba, potem Fryderyka Augusta saskiego (Augusta II).

Przebiśnięg ob. *Galanthus*.

Przeborski Antoni Bonifacy, matematyk, * 1871 w Choroszy na Ukrainie; prof. mechaniki teoretycznej na Uniw. Warszawskim; wykłada również na Politechnice Warszawskiej matematykę (na wydziale architektury) i mechanikę techniczną (na wydziale chemii); ogłosił szereg rozpraw w języku rosyjskim, francuskim i polskim, m. in. „Rachunek wariacyjny“ (t. I, cz. 1).

Przechłodzenie, zjawisko, polegające na obniżeniu temperatury cieczy poniżej jej punktu zamarzania, np. temperaturę wody można przy normalnym ciśnieniu obniżyć do kilku stopni poniżej 0° C., jeżeli unikać przytem wszelkich

wstrząśnień. Lekkie wstrząśnienie albo wrzucenie jakiegoś, drobnego chociażby, ziarenka powoduje nagłe zamarznięcie wody przechłodzonej. P. udaje się najlepiej w próżni i w małych naczyniach. Przechłodzić można również parę poniżej jej punktu skraplania.

Przechodność, własność stosunku, polegająca na spełnieniu warunku: jeżeli pewien przedmiot jest w rozważanym stosunku do drugiego, a drugi do trzeciego, to i pierwszy pozostaje w tym stosunku do trzeciego. Np. w arytmetyce równość i mniejszość są stosunkami przechodniemi. W dziedzinie geometrii przykładem stosunku przechodniego jest równoległość prostych.

Przeziągnięcie, połączenie się dwóch rzek głównych lub dopływów, należących do różnych dorzeczy. Istnieją przeziągnięcia stałe (Amazonka i Orinoko) lub czasowe podczas wyższego poziomu wód (Bug i Prypeć przez kanał Muchawiecki).

Przezięcia stożkowe, linie krzywe, otrzymane jako przecięcia płaskie nieograniczonej powierzchni stożka kołowego (prostego, albo pochylego). P. s. są to elipsy i okręgi, hiperbole, parabole, w szczególnych zaś przypadkach — układy dwóch prostych, proste i pojedyncze punkty. Elipsy, hiperbole i parabole można również zdefiniować jako krzywe, utworzone przez wszystkie punkty płaszczyzny, których stosunek odległości od danego punktu — ogniska — i danej prostej — kierownicy — jest stały (elipsy i hiperbole posiadają dwie kierownice i dwa ogniska); stosunek ten, n. imość *r* od krzywej, jest dla el. mniejszy od 1, dla hip. większy od 1, dla par. równy 1. W geom. analitycznej dowodzi się, że p. s. są to wykresy w prostokątnym układzie współrzędnych dowolnych równań 2-go stopnia o 2-ch niewiadomych, tj. równań kształtu: $a.x^2 + b.x.y + c.y^2 + d.x + e.y + f = 0$, gdzie a, b, c, d, e i f — liczby dane. P. s. badali już starożytni Grecy (Menechmus i Apoloniusz); zainteresowanie do p. s. wzrosło znacznie od chwili, gdy Kepler i Newton wykryli, że krzywe te są torami ruchów ciał niebieskich — planet i komet. Dziś teoria p. s. jest najbardziej rozwiniętym działem geometrii analitycznej płaszczyzny.

Przecięcie główne, ob. *pryzmat*.

Przecięcie zbiorów, zwłaszcza figur geometrycznych, to samo, co iloczyn zbiorów (ob. *iloczyn*).

Przeciwnogruźlicze Towarzystwo Warszawskie, towarzystwo, założone w 1906 z inicjatywy prof. A. Sokołowskiego, mające na celu zwalczanie gruźlicy: a) przez otwieranie sanatoriów dla ubogich suchotników, b) przez zakładanie przychodni przeciwnogruźliczych, c) przez organizowanie odczytów popularnych, wydawnictw itp., d) przez otwieranie kursów dla pielęgniarzek przeciwnogruźliczych. Od czasu odzyskania niepodległości Polski, działalność T. P. znacznie się ożywiła.

Przeciwiądy, *antytoksyny*, substancje odtruwające, powstające w ustrojach żywych po wprowadzeniu jądów (toksyn) pochodzenia roślinnego (a b r y n a, r y c y n a), zwie-

rzęcego (jad wężów) lub bakteryjnego (błonica, tężec); tworzą z jadami nieszkodliwe dla ustroju połączenia. Największa ilość p. gromadzi się w surowicy krwi. Wykrycie p. w 1893 przez Behringa wykorzystane zostało w celach leczniczych (zastrzykiwanie surowic, zawierających p., przy błonicy lub tężcu).

Przeciwnatarcie albo *kontratak*, zorganizowane natarcie, mające na celu powstrzymanie rozwijającego się natarcia przeciwnika; bywa skierowane na czoło kierunku natarcia przeciwnika, zazwyczaj na jego boki lub tyły. Bardzo często plan obrony przewiduje już zgóry zasadnicze kierunki i sposób wykonania p. Z reguły jest ono wykonywane przez oddziały, stojące w odwodzie.

Przeciwnie liczby, ob. *suma*.

Przeciwnie pojęcia (terminy), pojęcia, z których jedno stanowi przeciwieństwo drugiego, tj. największą różnicę w obrębie przedmiotów tej samej kategorii, kontrast, np. pojęcia: biały — czarny, piękno — brzydota itp. są to w stosunku do siebie p. przeciwnie. P. przeciwnie nazywamy jeszcze inaczej *przeciwnymi*. P. przeciwnych nie należy mieszać z pojęciami w stosunku do siebie sprzecznymi.

Przeciwnie sądy, takie dwa sądy wspólne, z których jeden jest zaprzeczeniem drugiego, np. „wszyscy ludzie są śmiertelni“ i „żaden człowiek nie jest śmiertelny“.

Przeciwpismo, umowa tajna, uchylająca między stronami kontraktującymi skutki umowy ujawnionej nazewnątr. Zgodnie z intencją stron, z tych czy innych powodów, rzeczona umowa nie ma być wogóle podana do publicznej wiadomości, względnie zawarcie jej do pewnego terminu ma być utrzymane w tajemnicy.

Przeciwprostokątna, bok trójkąta prostokątnego, leżący naprzeciwko kąta prostego (ob. *trójkąt*).

Przeciwstawne pojęcia, ob. *przeciwnie pojęcia*.

Przeciwuderzenie, samorzutne uderzenie zaatakowanych oddziałów, mające na celu powstrzymanie natarcia przeciwnika.

Przeclawski Józef, literat i publicysta polsko-rosyjski, * 1801, † 1880; wydawał i redagował w Petersburgu 1836—56 „Tygodnik petersburski“, ogłaszał pod pseud. Cyprynusa w czasopiśmiech rosyjskich „Kalejdoskop wspomnianij“, dotyczący przeważnie dziejów Litwy z pierwszej ćwierci XIX w., oraz postaci polskich w życiu petersburskim.

Przecukrzenie krwi, ob. *hyperglykemia*.

Przeczający sąd, sąd, w którym odmawiamy słuszności sądowi twierdzącemu, w którym dajemy wyraz przeświadczeniu, że stosunek pomiędzy orzeczeniem a podmiotem, sformułowany w odnośnym sądzie twierdzącym (S jest P), jest ujęty fałszywie, że należy wyłączyć zakres podmiotu z zakresu orzeczenia. Schemat sądu przeczącego: S nie jest P. S. p. mogą być ogólne i szczegółowe. S. p. jest ogólny, gdy zakres, w jakim wzięty jest podmiot, obejmuje całą klasę odnośnych przedmiotów (za-

dne S. nie jest P.); s. p. jest szczegółowy, gdy zakres podmiotu stanowi jedynie część klasy.

Przeczenie, odmawianie słuszności sądowi twierdzącemu, uważanie za błędny stosunek orzeczenia do podmiotu w sądzie twierdzącym.

Przecucie, przewidywanie, odgadywanie mających nastąpić zdarzeń.

Przeczulica skórna, ob. hiperestezja.

Przeciwszczające środki, cathartica, leki, wywołujące częste wypróżnienia. Dzielą się na: 1) aperitiva, leki, doprowadzające wypróżnienia do normalnej częstości, nie zmieniające jednak wyglądu ani spistości stolca: rabarbar, senes, aloes; 2) laxantia i purgantia, leki, wywołujące częste stolce papkowate lub półpłynne: olej rycynowy, kalomel, sól gorzka, sól Glauberska; 3) drastica, najsilniej działające, wywołujące stolce płynne (wodniste); często powodują koliki lub bolesne parcie: kolokwinta, jalapa, podofillina. Środki p. szczególnie ważną rolę odgrywały w medycynie średniowiecznej.

Przedawnienie, w znaczeniu ogólnym wpływ czasu, powodujący zmianę w stosunkach prawnych. W prawie cywilnym p. stanowi sposób nabycia lub utraty praw rzeczowych i obligacyjnych i bywa dwóch odmiennych typów: 1) p. nadawcze czyli zasiedzenie, pociągające za sobą nabycie własności rzeczy przez sam fakt posiadania jej w ciągu okresu czasu, wymaganego przez prawo pozytywne; 2) p. umarzające, którego wynikiem jest zgaśnięcie zobowiązania, jeśli wierzyciel nie domagał się wykonania go w ciągu określonego czasu. Długość czasokresu, konieczna dla powstania p., zależy od charakteru zobowiązania. Celem instytutu przedawnienia w prawie prywatnym jest zapewnienie bezpieczeństwa obrotu. W prawie karnym p. bywa trzech rodzajów: 1) p. dochodzenia karnego, polegające na tem, że po upływie pewnego czasu od dnia spełnienia przestępstwa nie może być wogóle wszczęte dochodzenie karne przeciwko domniemanemu sprawcy; 2) p. postępowania karnego, polegające na tem, że po upływie pewnego czasu, w którego ciągu nie spełniono żadnych czynności sądowych w danej sprawie, rozpoczęte postępowanie karne winno ulec umorzeniu; 3) p. wyroku czyli kary ma miejsce wtedy, gdy wyrok, po upływie pewnego czasu od jego uprawomocnienia się, nie może być wykonany.

Przedaż, przedawca, terminy dawnego prawa polskiego, oznaczające sprzedaż, sprzedawcę.

Przedbieg, w sporcie bieg wstępny, kwalifikujący do biegu decydującego.

Przedbórz, m. w pow. koneckim (woj. kielecki), nad rz. Pilicą, 6.000 mieszk.; fabr. zabawek, wyroby galanteryjne.

Przedecz, m. w pow. włocławskim (woj. warszawskie), nad jez. Przedeckim, 3.000 mieszk.

Przedgotowie, caput succedaneum, obrzęk tej części ciała noworodka, która w czasie porodu była przodująca; najczęściej umiejscawia się na prawej kości ciemieniowej; znika na 3—4 ty dzień po urodzeniu. Brak p.

zdarza się przy porodzie szybko przebiegającym, tzw. porodzie ulicznym.

Przedlodowcowy okres, ob. preglacjalny okres.

Przedmiar, wyznaczenie ilości materiałów i robocizny danej budowy; służy do obliczenia kosztorysu.

Przedmieście, zabudowania, niekiedy całe dzielnice, leżące za rogatką miejską.

Przedmiot, ob. obiekt.

Przedmiot działań wojennych, cel, na który skierowane są działania pewnego oddziału lub całego wojska. Zasadniczo przedmiotem działań jest żywa siła przeciwnika (jego wojsko), o której zniszczenie chodzi. W niektórych przypadkach przedmiotem działań jest miejscowość, którą dany oddział ma opanować, zasadniczo jednak punkty terenowe, jako przedmioty działań, mają znaczenie jedynie pomocnicze, i opanowanie ich służy tylko albo do sparalizowania akcji przeciwnika, albo ma ułatwić zniszczenie jego żywej siły.

Przedmiotowość, ob. obiektywność.

Przedmiotowy, ob. obiektywny.

Przedmoście, rodzaj umocnienia, którego zadaniem jest obrona przepraw. Obecnie stanowi niekiedy cały system umocnień, obejmujących dosyć znaczny obszar. W 1920 p. warszawskie odegrało doniosłą rolę, powstrzymując z frontu ofensywę rosyjską i umożliwiając manewr z nad Wieprza.

Przedpiersie, nasyp ziemny, stanowiący osłonę przed ogniem przeciwnika i zarazem ułatwiający prowadzenie ognia karabinowego.

Przedpłatą, ob. abonament.

Przedpłupek, ob. pług.

Przedpole, część pola, znajdująca się przed własnymi oddziałami lub umocnieniami.

Przedprątność, ob. dichogamja.

Przedramię, antibrachium, część kończyny górnej, znajdująca się między kością ramieniową a kością dłoni (ręki); składa się u człowieka z dwóch kości: łokciowej (ulna) i promieniowej czyli sprychowej (radius).

Przedroście, ob. Pteridophyta.

Przedślonek, 1) rodzaj wewnętrznej przedpokojowej w dworkach staropolskich, utworzonego z przedniej części sieni; część ta, odgradzona od sieni i tworząca zamkniętą całość, służyła do osłonięcia drzwi wchodowych do izb mieszkalnych; 2) przystawka, nakryta daszkiem, przed głównymi drzwiami budynku.

Przedślonek pochwy, ob. vestibulum vaginae.

Przesłonek serca, ob. serce.

Przedślupność, ob. dichogamja.

Przedstawienie, w psychologii termin, używany przez niektórych uczonych dla oznaczenia wszelkiej treści psychicznej, należącej do dziedziny poznawczej, w której uświadamiamy sobie jakiś przedmiot. W tem znaczeniu termin ten obejmuje postrzeżenia, wyobrażenia, pojęcia z wyłączeniem sądów, które psychologowie, posługujący się tym terminem, przeciwstawiają przedstawieniom. Termin p. odpowiada niem. Vorstellung. Tak pojęte p. mogą być

konkretne i oderwane, poglądowe i niepoglądowe (pojęcia oderwane), jednostkowe i ogólne itd.

Przedślubna umowa, ob. intercyza.

Przedstawiona harmonia, pojęcie, odgrywające dużą rolę w systemie filozoficznym Leibniza i oznaczające harmonję, panującą pomiędzy poszczególnymi substancjami, zwanymi monadami, a substancją, stworzoną przez Boga. Ta p. h. tłumaczy Leibniz, w jaki sposób możliwa jest zgodność i harmonja powszechna w świecie pomimo, iż każda monada jest odrębnym światem, nie mającym „okien“.

Przedział, zbiór wszystkich liczb (rzeczywistych), zawartych między dwiema liczbami *a* i *b*, tzn. większych lub równych liczbie *a* i jednocześnie mniejszych lub równych liczbie *b* (w przypadku pierwszym *b* jest maximum p.).

„Przegląd Lekarski“, organ urzędowy oddziału nauk przyrodniczych i lekarskich Krakowskiego T-wa Naukowego, założony 1862 przez prof. Bryka, Dietla, Majera i Skobla. W następstwie organ T-wa lekarzy galicyjskich, związku lekarzy i przyrodników polskich w Petersburgu, Tow. lekarzy polskich w Kijowie, Chicago i Detroit. Przeszedł wychodzić w 1921.

Przeglębienie dolin powstaje przez posuwanie się lodowca dnem doliny; po stopieniu lodowca w przeglębiach tworzą się jeziora, tamowane progiem skalnym.

Przeгон czyli prawo przegonu bydła, ob. służebności.

Przegonia, herb polski: w polu czerwonym dwa półksiężycy, barkami do siebie zwrócone, między niemi miecz z rękojeścią do góry; u szczytu pół smoka skrzydlatego, z którego paszczy wybucha płomień; w płomieniu tym widać księżycy i miecz.

Przegorzan, ob. Echinops.

Przegrywka (przedgrywka), ob. preludjum.

Przegrzanie, zjawisko, polegające na doprowadzeniu temperatury cieczy powyżej jej punktu wrzenia. Np. wodę, pozbawioną zupełnie powietrza, można przy odpowiednim ciśnieniu ogrzać powyżej 100° C. Wprowadzenie chociażby drobnego pęcherzyka powietrza wprowadza wodę przegrzaną w gwałtowne wrzenie.

Przegub (techn.), połączenie dwóch prętów tak wykonane, że oba pręty mogą obracać się względem siebie. P. używa się przy konstrukcjach mostów, dachów i in.

Przejścia planet przez tarczę słoneczną możliwe są tylko w przypadku planet wewnętrznych, Merkurego i Wenus. P. takie, zwłaszcza Wenus, służy do wyznaczania paralaksy słonecznej na mocy obserwacji, dokonywanych z dwóch, możliwie odległych od siebie, punktów na ziemi. Zjawiska te są dość rzadkie, szczególnie p. Wenus. P. Merkurego zachodzą w odstępach czasu od 10 do 13 lat. Ostatnie przejścia Merkurego miały miejsce 7 listopada 1914 i 7 maja 1924. Najbliższe przejście przypada na 10. XI. 1927 i maj 1937. P. Wenus

w kolejnych odstępach czasu: 105.5, 8, 121.5 i 8 lat. Ostatnie było w 1882, następne będą: 8. VI. 2004, 6. VI. 2012, 11. XII. 2117, 9. XII. 2125.

Przejście północno-wschodnie i północno-zachodnie. Od XVI w. Anglicy i Holendrzy szukali krótszej drogi do Indji i Chin przez opłynięcie płn. wybrzeży Azji (przejście płn.-wsch.) i dookoła płn. wybrzeży Ameryki (przejście płn.-zach.). Dróg tych szukały już w XVI w. wyprawy Cabot'a, Davis'a, Hudson'a, Baffin'a lecz dopiero w XIX w. Mac Clure (1853) i Amundsen (1903) przepłynęły przez Kanał ks. Walji i cieśninę Melville'a i znaleźli przejście północno-zachodnie. Natomiast przejście północno-wschodnie, dookoła płn. wybrzeży Azji, przepłynął z zachodu na wschód pierwszy Nordenskiöld 1878, ze wschodu na zachód Wilkickij 1905. Oba przejścia, tak płn.-wsch., jak i płn.-zach., nie mają praktycznego znaczenia dla handlu i żeglugi; większe znaczenie mieć mogą jedynie przy badaniu krajów polarnych.

Przejściowe tony, tony, nie należące do harmonji, padające na słabą część taktu i łączące dwa tony harmoniczne. W melodji np. czteronutowej c-d-e-g, nuta d jest przejściowa, gdyż całość należy najwidoczniej do trójdzwięku c-e-g. Gdyby d padało na pierwszą część taktu, to nazwalibyśmy je nutą zamienną.

Przejsiowy instrument, narzędzie astr. przejściowe, służy do wyznaczania poprawek czasu; ob. montaż lunet astronomicznych.

Przekaz, dokument, zawierający polecenie dla osoby trzeciej wypłacenia określonej sumy osobie, wymienionej przez przekazującego. P. ma pewne podobieństwo do weksła ciągnionego i do czeku. Najpospolitsze są p. wystawiane przez bank lub bankiera jednej miejscowości, na bank lub bankiera innej miejscowości. Do tego samego celu służą przekazy pocztowe. Szczególnie rozpowszechnione są obecnie przekazy na Pocztową Kasę Oszczędności.

Przekątne (linje), linje diagonalne, przekątne, w planimetrii linje proste, łączące wierzchołki wieloboku, nie leżące na jednym boku; w stereometrii p. są to linje proste, łączące wierzchołki wielościanów, nie leżące na jednej ścianie. Płaszczyzną przekątną nazywa się płaszczyzna, przesunięta przez którekolwiek trzy wierzchołki wielościanu, nie leżące na jednej ścianie.

Przekładanka, jazda na łyżwach wokoło przez krzyżowanie, przekładanie jednej nogi przed drugą.

Przekop (wykop), wcięcie się w ziemię przy robotach ziemnych.

Przekopnica, ob. Phyllopora.

Przekrój, 1) tego rodzaju podział dowolnego zbioru liczb (rzeczywistych) na dwie części, iż każda liczba 1-ej części jest mniejsza od każdej liczby 2-ej części. Analogicznie określa się p. dowolnego zbioru punktów na linii prostej (zamiast „jest mniejsza“ — „leży na lewo od“). Jeżeli w 1-ej części niema liczby największej, zaś w 2-ej — najmniejszej, to

p. nazywa się; luka; jeśli w 1-ej części istnieje liczba największa i w 2-ej — najmniejsza, to taki p. nazywa się; skok; p., który nie jest ani luką ani skokiem — p. właściwy. O liczbie, która nie jest mniejsza od żadnej liczby 1-ej części i nie jest większa od żadnej liczby 2-ej części, mówi się, że jest wyznaczona przez p. lub że leży na przekroju. Pojęcie p., wprowadzone przez Dedekinda, odgrywa bardzo ważną rolę w analizie, zwłaszcza przy ugruntowaniu pojęcia ciągłości i liczby niewymiernej; 2) p. dwóch zbiorów, to samo co iloczyn (ob. iloczyn), przecięcie zbiorów, zwłaszcza przecięcie dowolnej figury geometrycznej z płaszczyzną.

Przekrwienie, ob. hiperemia.

Przekształcenie, jedno z ważniejszych pojęć w geometrii. Jeżeli każdemu punktowi pewnej figury geometrycznej (lub ogólniej elementowi pewnego zbioru), podporządkowany jest ściśle określony punkt przestrzemi (względnie element innego zbioru), to podporządkowanie takie jest przekształceniem (jednoznacznie), zaś figura utworzona przez wszystkie punkty podporządkowane — figura przekształcona. P. wzajemnie jednoznaczne (odwzajemnie-jednoznaczne, jedno-jednoznaczne), gdy różnym punktom figury danej odpowiadają różne punkty figury przekształconej. P. ciągłe, gdy dostatecznie bliskim punktom figury danej odpowiadają dowolnie bliskie punkty figury przekształconej, p. wzajemnie ciągłe (odwzajemnie-ciągłe), gdy i naodwrot bliskim punktom figury przekształconej odpowiadają bliskie punkty figury danej. P. euklidesowe lub p. przez ruch, gdy odległość dowolnych punktów figury danej jest równa odległości odpowiadających punktów figury przekształconej. Zasadnicze rodzaje p. przez ruch — p. przez obrót, przesunięcie i symetrię; każde inne p. przez ruch można otrzymać jako wynik kilku przesunięć zasadniczych. Przy ruchu ciała sztywnych każde położenie ciała jest euklidesowem przekształceniem położenia pierwotnego. Inne p., spotykane w geometrii: inwersja, p. jednokładne, homograficzne (jednokreślne), rzutowe (ob. rzut).

Przekształcenie dźwiękowe, ob. mowa.

Przekształcenie symetryczne, ob. kryształ.

Przekwitanie, menopausis, menopauza, to samo co climacterium (ob.).

Przelew, ob. cesja.

Przelewowy jaz, ob. jaz.

Przeleczalność zbioru, ob. zbiór.

Przelot, ob. Anthyllis.

Przelotność linii kolejowej, zdolność przepuszczenia określonej liczby pociągów na dobę, wymagana przy największym możliwym rozwoju ruchu. O p. linii stanowi p. odcinka, na którym przebieg pociągu od stacji do stacji tam i zpowrotem wymaga najdłuższego czasu.

Przełamanie frontu, jeden ze sposobów prowadzenia walki, polegający na szukaniu rozstrzygnięcia nie przy pomocy oddziaływania na boki ugrupowania przeciwnika, lecz na

zgrupowaniu poważnych środków na pewnym punkcie jego frontu, a następnie na ich użyciu do jego przebicia. W ten sposób rozdziela się front przeciwnika na dwie grupy, które z trudnością tylko mogą się wspierać, wytwarza się dwie wewnętrzne flanki, na które oddziaływanie jest łatwe. P. f., o ile jest umiejętnie wyzyskane, z łatwością dezorganizuje tyłowe urządzenia przeciwnika.

Przełącznik, ob. komutator.

Przełęcz, ob. dolina.

Przełom, ob. dolina.

Przełyk, ob. oesophagus.

Przemankowa Paweł (z), biskup krakowski od 1266, †1296; intrygował i spiskował przeciw Bolesławowi Wstydliwemu i Leszkowi Czarnemu.

Przemarsz, przejście, przepływ wojska; p. dzienny, odległość, robiona przez wojsko w ciągu dnia; dla piechoty normalny p. wynosi około 25 km.

Przemet, w. w pow. wolsztyńskim (woj. poznańskie), nad jez. Przemęciem (758 ha, 5 m. głęb.), niegdyś m-ko; najpiękniejszy w Wielkopolsce kościół pocysterski.

Przemiana materii, jedna z podstawowych własności istot organicznych; całokształt zjawisk chemicznych, odbywających się w ustrojach żywych (roślinnych i zwierzęcych): synteza niezbędnych związków chemicznych z podanych pokarmów i wydalanie związków szkodliwych; choroby przemiany materii, choroby, wywoływane przez nieodpowiednie lub niedostateczne spożytkowywanie zużytych pokarmów: cukrzyca, dna (arthritis urica), otyłość.

Przemiana pokoleń u roślin, zjawisko kolejnego występowania dwóch, naprzemian zmieniających się, pokoleń: płciowego (gametofitu), posiadającego organy płciowe, oraz bezpłciowego (sporofitu), wytwarzającego zarodniki. Dwa te pokolenia określa dziś nietyle charakterem organów rozmnażania, ile liczbą chromosomów, zawartych w jądrach komórkowych. Gametofit posiada x chromosomów, sporofit zaś 2x, gdzie x odpowiada haploidalnej liczbie chromosomów danego gatunku. Zjawisko p. p. obejmuje całe państwo roślinne, począwszy od plechorośli do roślin kwiatowych włącznie. U mszaków i paprotników, które stanowią wybitny przykład prawidłowej p. p., pokolenie płciowe, powstałe z kielkującego zarodnika, rozwija rodnie i plemnice; z komórki jajowej, znajdującej się wewnątrz rodnia, powstaje, wskutek zapłodnienia przez spermatozoidy, wytwarzane w plemniach, drugie pokolenie, którego przeznaczeniem jest wydawanie zarodników. U mszaków właściwa roślina stanowi haploidalne pokolenie płciowe, a osadzona na nim puszka zarodnikowa przedstawi pokolenie bezpłciowe; u paprotników gametofit przedstawia drobną roślinkę plechową, zwaną przedroślem (prothallium), sporofit zaś okazała właściwą roślinę, posiadającą korzeń i łodygę, pokrytą zielonymi liśćmi.

Przemiana pokoleń u zwierząt, ob. zmianna pokoleń.

Przemiany znaczeniowe, ob. mowa.

Przemienienie Pańskie, uroczystość kościelna, ustanowiona na pamiątkę cudownego ukazania się Jezusa trzem uczniom, obchodzona 6 sierpnia.

Przemienność dodawania, mnożenia, własności, polegająca na tem, że wynik dodawania wzgl. mnożenia nie zależy od porządku składników wzgl. czynników ($a+b=b+a$, $a \cdot b=b \cdot a$). Analogicznie określa się p. dowolnego działania matematycznego.

Przemsza, 1) Biała, l. dopływ Czarnej P., dług. 59 km.; 2) Czarna, ob. Czarna Przemsza.

Przemysł można określić jako mechaniczną wytwórczość przetwórczą. Każdy zakład przemysłowy przetwarza surowiec, osiągnięty przez rolnictwo, leśnictwo, górnictwo, rybołówstwo lub myślistwo, i przetwarza go w sposób mechaniczny, tj. zapomocą motoru, poruszanego siłą parową, elektryczną, siłą wybuchową ropy, niekiedy wiatrem, wodą albo kombinacją kilku sił, np. wody i elektryczności, w żadnym przypadku nie ręką ludzką. Wytwórczość przetwórcza, kierowana ręką ludzką, jest bądź rzemiosłem, gdy wytwórca pracuje na własny rachunek i własnymi ręcznymi narzędziami, bądź chałupnictwem, gdy wytwórca pracuje na rachunek przedsiębiorcy, który dostarcza mu surowca i odbiera za umówioną opłatą całą wykończoną produkcję. Przemysł w ścisłym tego słowa znaczeniu rozwinął się na początku XIX w., gdy powstała poruszana siłą pary fabryka. Zwiastunem fabryki była tzw. manufaktura, tj. zebranie ludzi, pracujących w jednym lokalu, pod jednym kierownictwem, na rachunek przedsiębiorcy; manufaktury brakowało jednak motoru mechanicznego, co jest cechą charakterystyczną fabryki. Erę przemysłową otworzyły epokowe wynalazki: maszyny parowej Watta (1768), warsztatu mechanicznego do przedzenia Arkwright'a (1769), warsztatu mechanicznego tkackiego Jacquard'a (1808) i pierwszej lokomotywy na pierwszej linii kolejowej Liverpool-Manchester Stefensona (1830). Wiek XIX był wiekiem pary. Wiek XX rozpoczął się jako wiek elektryczności; w ostatnich czasach powstał szereg motorów wybuchowych: benzynowych, naftowych itd., które postać przemysłu znacznie modyfikują. Przemysł, oprócz wynalazków technicznych, wymaga nagromadzenia znacznych ilości kapitału w gotówce, szukającego lokaty. Głównym źródłem tego nagromadzenia są zyski handlowe. Dlatego pierwszym uprzemysłowionym krajem stała się Anglia, która na początku XIX w., zwłaszcza po upadku Napoleona I, została największą potęgą handlową i kolonialną świata. Drugą potęgą przemysłową była Francja, której rozwój pod tym względem dosięgnął szczytu za Napoleona III. Uprzemysłowienie Niemiec datuje się od wojny francusko-pruskiej (1871). Uprzemysłowienie St. Zj. Am. Płn. datuje także od ostatniej ćwierci zeszłego wieku, a nabiera niesłychanego rozpędu, który wyprzedza Europę, dopiero od końca wielkiej wojny (1918), gdy lwia część wszechświatowego kapitału znalazła się na rynku amerykańskim. W Polsce okresem manufaktury, wyprze-

dzającym wielki przemysł, było panowanie Stanisława Augusta; okres przemysłowy na terenie Kongresówki rozpoczął rząd Królestwa (Staszyc, Lubiński, Lubecki), który to rozwój w drugiej połowie XIX w., dzięki sprzyjającym naogół warunkom ekonomicznym, przybrał szybkie tempo (rozrost Łodzi, Zagłębie Dąbrowskie, Sosnowiec). Organizacja przemysłu początkowo była przeważnie indywidualna: właściciel fabryki był zazwyczaj jej kierownikiem oraz posiadaczem włożonego w nią kapitału. Typ towarzystwa akcyjnego, w którym własność jest podzielona na znaczną ilość właścicieli akcyj, wyodrębnia posiadaczy kapitału od kierownika. Jeszcze dalej w tym samym kierunku idą tzw. trusty i kartele, które mają tendencję do ogarnięcia pod jednym kierownictwem całej masy przedsiębiorstw, niekiedy położonych w rozmaitych krajach. Główne działy przemysłu: włókienniczy, a więc tkactwo, przedziałnictwo; farblerstwo; p. metalurgiczny; ogromny dział stanowi p. spożywczy, ściśle związany z rolnictwem: cukrownie, gorzelnie, krochmalnie, fabryki konserw, win, browarnictwo, młynarstwo itd.; p. drzewny obejmuje tartaki, fabryki mebli, poniekąd papiernictwo, fabryki celulozy itp.; p. garbarski obejmuje przerób skór i wyrób przedmiotów skórzanych. Cały szereg działów pracy ludzkiej stoi niejako na granicy rzemiosła i przemysłu, przeważnie przechodząc od rzemiosła do przemysłu; tu należą: hafciarstwo, krawiectwo, introligatorstwo, fabryki kajetów, piekarstwo, cukiernictwo, szewstwo itd.

Przemysław, imię książąt wielkopolskich: 1) P. I, syn Władysława Odonicza, * ok. 1220; musiał zdobywać księstwo wielkopolskie na książętach śląskich po podziale z bratem Bolesławem Pobożnym; panował w Poznaniu; † 1257; 2) P. II, syn poprz., * 1257; początkowo panował razem z Bolesławem Pobożnym, od 1279 sam; 1290, wyznaczony na następcę w ks. krakowskim przez Henryka Probusa, wyruszył do Małopolski; wycofał się wobec wystąpienia Wacława Czeskiego; 1295 przyłączył do Wielkopolski Pomorze; 26 czerwca 1295 koronował się na króla Polski, 8 lutego 1296 zamordowany w Rogoźnie przez Nałęczów i Zarebów, spiskujących z margrabią brandenburskimi.

Przemysły, m. pow. (woj. łwowskie), nad rz. Sanem, 48.000 miesz.; stary gród, resztki zamku Kazimierza Wielkiego, park miejski siedziba bisk. rzym.-kat. i greck.-kat.; dwa muzea; fabr. wyrobów metalowych, odlewnie dzwonów, fabr. luster; do 1915 silna twierdza, zdobyta 22. III. 1915 przez Rosjan, odebrana przez Austrjaków 3. VII. 1915.

Przemysły, ob. Pšemysl.

Przemysły Ottokar, ob. Przemysły Ottokar.

Przemysłnictwo, przestępstwo, polegające na przeprowadzaniu towarów przez granicę państwa, wbrew przepisom celnym.

Przenikliwość, zdolność umysłu ludzkiego, polegająca na szybkim i jasnym ujmowaniu zawiłych sytuacji i związków myślowych.

Przenikliwość magnetyczna, ob. magnetyczna indukcja.

Przenoszenie uczuć, proces psychiczny, polegający na tem, że jakiś przedmiot, sam przez się początkowo obojętny, staje się dla nas przyjemny lub przykry tylko dlatego, że występował w towarzystwie innego przedmiotu przyjemnego lub przykrego. Uczucie przyjemności lub przykrości, zabarwiające ten ostatni, przechodzi na pierwszy, który nabiera zabarwienia uczuciowego i posiada je nawet wówczas, gdy występuje w świadomości sam, bez towarzystwa drugiego, któremu zawdzięcza zabarwienie uczuciowe. P. u. zachodzi również i wówczas, gdy jakiś przedmiot jest podobny do drugiego, zabarwionego uczuciowo. Na tem polegają niekiedy sympatie i antypatie od pierwszego wejścia.

Przenośnia, ob. metafora.

Przeobrażenie, metamorphosis, metamorfoza, w zoologii rozwój pośredni, który tem różni się od bezpośredniego, że wykłute z jaja młode nie posiadają wyglądu dorosłych zwierząt, lecz jako larwy przebiegają szereg stopni rozwojowych, w czasie których różnią się od dojrzałych płciowo osobników brakiem albo obecnością pewnych organów. P. całkowite, m. completa, jest wtedy, gdy stan dojrzałego zwierzęcia (imago) poprzedza kilka stadiów larwalnych: np. rozwój motyla z gąsienicy i poczwarki. P. niecałkowite, m. incompleta, jest rodzajem przeobrażenia, w czasie którego z larwy, bez obecności stadij spoczynkowego poczwarki, na drodze linienia wychodzi dojrzałe zwierzę.

Przeor (łac.), tytuł przełożonego klasztoru w niektórych zakonach; **przeorysza**, przełożona zakonów żeńskich.

Przepajanie, ob. impregnacja.

Przepęka, ob. Momordica.

Przepiórka, ob. Coturnix coturnix.

Przeplawka, w gospodarstwie rybnym urządzenie w formie drewnianego lub murowanego koryta (łotoki), ułatwiające rybom przebywanie wysokich pręskód.

Przeptyw kolumny, w wojsk. czas trwania przemarszu kolumny przez pewien punkt.

Przepona, diaphragma, mięsień, oddzielający u ssaków jamę klatki piersiowej od jamy brzusznej; ma kształt kopuły, wpukłonej ku wnętrzu klatki piersiowej, posiada otwory, przez które przechodzą narządy, idące z klatki piersiowej ku jamie brzusznej lub z jamy brzusznej do klatki piersiowej (żyła czecha dolna, główny przewód chłonny, przełyk, tętnica główna, pnie nerwowe). Czynność p. — współdziałanie z ruchami oddechowymi klatki piersiowej.

Przepuklina, ruptura, hernia, zmiana patologiczna w położeniu narządów jamy brzusznej; wchodzenie narządów tych (najczęściej jelit lub sieci) do uprzednio wytworzonego uwypuklenia otrzewnej (tzw. worek przepuklinowy). Worki p. wraz z narządami w nich zawartymi mogą tworzyć się albo wewnątrz jamy brzusznej (tzw. p. wewnętrzne), albo też mogą wysuwać się pod skórę powłok brzusznych (p. zewne-

trzne: w okolicy pępka, p. pępkowa; jader do pachwiny, p. pachwinowa; w okolicy uda, p. udowa). Predyspozycja do tworzenia się p. sa: wiotkość mięśni powłok brzusznych i istnienie fizjologicznych luk w powłokach (w okolicy uda i pachwiny). P. pachwinowe zdarzają się częściej u mężczyzn, udowe u kobiet.

Przepuklina mózgowa, ob. encephalocela.

Przepuklina pachwinowa, p. inguinalna, hernia inguinalis, wysunięcie się narządów jamy brzusznej (jelit, sieci itp.) przez kanał pachwinowy do worka mosznowego, warg sromowych (tzw. p. skośna) lub pod skórę brzucha (p. prosta). Każda p. p. przy wysiłkach fizycznych, nagłym kaszlu itp. grozić może uwięzieniem czyli inkarceracją, tj. niemożnością odprowadzenia zpowrotem do jamy brzusznej narządów, wysuniętych przez powłoki brzuszne.

Przepust, mały mostek o rozpiętości do 3—4 m. nad małym potokiem lub ściekiem. Dziś najczęściej buduje się p. betonowe lub żelazo-betonowe; mogą być sklepione lub otwarte; p. otwarte wykonane są tak, że na przyczółkach kamiennych leżą belki drewniane lub żelazne.

Przepyszlin, ob. Gardenia.

Przerębla, otwór, wybitny na zamarzniętej rzece lub stawie dla dostępu powietrza, potrzebnego rybom do oddychania.

Przerębski Jan, arcybiskup gnieźnieński, * 1514. † 1562; od 1552 podkanclerzy w. kor., 1557 biskup chełmski, 1559 arcybiskup gnieźnieński; 1561 zwołał w Warszawie synod, na którym St. Orzechowski pojednał się z Kościołem.

Przerost, ob. hipertrofia.

Przerośl, m-ko w pow. suwalskim (woj. białostockie), nad jeziorem Kościelnem, 26 km. od Suwałk, 750 mieszk.

Przerowa, herb polski: w polu czerwonym kopja z proporcem złotym, koniec proporca zwinięty na kopję wół złamaną; w hełmie trzy czerwone pióra strusie.

Przerwywacz, interruptor, przyrząd do zamykania i otwierania prądu elektr. Jeżeli przerwanie i zamknięcie prądu odbywa się perjodycznie i automatycznie, p. nazywa się perjodyczny, w innych przypadkach nazywa się wyłącznikiem. Najważniejsze typy p. perjodycznego: 1) p. młoteczkowy, 2) p. turbinowy, 3) „Rotax“, 4) p. elektrolityczny. P. młoteczkowy Neefa działa w ten sposób, że, po wzbudzeniu prądu w cewce indukcyjnej, zostaje przyciągnięty do namagnesowanego chwilowo rdzenia żelaznego cewki i przerywa prąd w obwodzie pierwszorzędnej cewki. Dzięki temu rdzeń odmagnesowuje się, p. zostaje odciągnięty przez sprężynę i znowu zamyka obwód. W ten sposób p. Neefa perjodycznie otwiera i zamyka obwód pierwszorzędny, dzięki czemu w obwodzie wtórnym powstają prądy indukcyjne; 2) p. turbinowy działa w ten sposób, że rtec w naczyniu, w którym obraca się miesza-
dło,

podnosi się wskutek działania siły odśrodkowej. Rtec ta wytryskuje przez wąską rurkę i strumień jej, przerywany mechanicznie, tworzy perjodycznie przerywane połączenie w obwodzie pierwszorzędnej cewki; 3) p. „Rotax“ jest często używanym typem p. turbinowego, opartego na nieco odmiernej zasadzie; 4) p. elektrolityczny typu Wehnelta jest to naczynie, napełnione kwasem siarkowym 20%. W kwasie zanurzone są dwie elektrody: jedna w postaci płyty ołowianej, druga w postaci drutu platynowego, którego tylko koniec styka się z kwasem, a część pozostała ukryta jest w rurce porcelanowej. Płytę ołowianą łączy się z ujemnym, a drut platynowy z dodatnim biegunem obwodu. Po zamknięciu obwodu otrzymuje się prąd przerywany perjodycznie, co tłumaczy się tem, że tlen, wydzielający się z kwasu siarkowego wskutek elektrolizy, powleka na krótką chwilę, przed wydostaniem się nazewnątrz, koniec drutu platynowego i przerywa w ten sposób obwód. Zapomocą p. Wehnelta można otrzymać do 2000 przerw na sekundę.

Przerwywające skały, ob. skały przerywające.

Przerzut (med.), metastasis, ob. metastaza.

Przesąd, 1) fałszywe mniemanie, powzięte zgóry, tj. przed zbadaniem stanu rzeczy, do którego się to mniemanie odnosi; 2) zabobon.

Przesiek, transsudatum, płyn niezapalny, gromadzący się w jamach ciała (opłucnej, otrzewnej, osierdziu) przy chorobach serca lub nerek; płyn jasny, przezroczysty, o małym ciężarze wł. i małej zawartości białka.

Przesilenie, ob. kryzys.

Przeskrzydlenie (wojsk.), wyciągnięcie własnego skrzydła, tak, aby było dłuższe od skrzydła przeciwnika.

Przesłanka, praemissa, każdy z dwóch sądów w syllogizmie, z których wyprowadza się nowy sąd, zwany wnioskiem. P., zawierająca orzeczenie wniosku (M jest P), nosi nazwę większej (ob. major propositio), p. zaś, zawierająca podmiot wniosku (S jest M), nosi nazwę mniejszej (ob. minor propositio).

Przesław, m-ko w pow. mieleckim (woj. krakowskie), nad rz. Wisłoką, 900 mieszk.; pałac renesansowy Rejów ze zbrojownią i pamiętkami historycznymi.

Przesmycki Zenon (pseud. Miriam), poeta, krytyk i esteta, * 1861 w Radziniu; studja na Uniw. Warszawskim; 1887—88 redaktor tygodnika „Życie“, 1901—07 miesięcznika „Chimera“; ogłosił zbiór poezji „Z czary młodości“ (1894), studja artystyczne i literackie „Pro arte“ (1914), przekłady pism Zeyera, Maeterlincka, oraz zbiór „U poetów“ (1922); wydał 4 tomy „Pism zebranych“ Norwida; 1919 minister Kultury i Sztuki w gabinecie Paderewskiego.

Przesmyk, wąski pas lądu, łączący ze sobą dwa terytoria, kraje lub części świata, np. przesmyk Sueski lub Panamski.

Przesmyk (przełaz, przechód), miejsce niedostrzegalne w gąszczach, bagnach, siłwach itp., którem zwierz ostrożnie wychodzi ze zdobyczą i którem powraca do swej kryjówki. W tych miejscach czatują myśliwi.

Przesokla, ob. Mamma.

Przeszalenie, ob. sublimacja.

Przepięty liczbę, ob. liczb.

Przepięty rok, rok przybyszowy, mający 366 dni, a w lutym dni 29; powtarza się co 4 lata; ob. kalendarz.

Przepięstwo, czyn, zakazany przez ustawę pod groźbą kary. Działanie przestępne wyrażać się może zarówno w czynie, jak i w bezczynności. Należy rozróżniać trzy zasadnicze typy stosunku przestępstwa do grupy społecznej: 1) p. skierowane jest przeciwko silniejszemu członkowi grupy; 2) p. narusza normy, wydane przez bóstwo; 3) p. sprzeciwia się interesom społeczności. Przepięstwem w pierwszej fazie rozwoju jest wszystko, co sprzeciwia się interesowi naczelnika grupy społecznej, jego rodziny lub wogóle klasy rządzącej. Interes ten jest bardzo szeroko pojęty. W następnym okresie rozwoju każde naruszenie sakralnych nakazów i zakazów jest przepięstwem i odwrotnie, każdy czyn, uznany za karygodny, jest tem samem naruszeniem (obrazą) bóstwa. Faza trzecia charakteryzuje się powstaniem nieznanego dotychczas abstrakcyjnego pojęcia: dobra publicznego, wspólnego wszystkim. Tradycyjnie większość kodeksów współczesnych dzieli przepięstwa w zależności od sankcji karnej, na trzy grupy: zbrodnie, występki i wykroczenia; pierwsze są zagrożone karą śmierci lub ciężkim więzieniem, drugie — więzieniem i twierdzą, trzecie — aresztem lub grzywną. Według inicjatywy ścigania, przepięstwa dzielą się na: 1) prywatno-skargowe, zastrzeżone zasadniczo skardze osoby zainteresowanej; 2) ścigane na wniosek; 3) ścigane z urzędu. Przy przepięstwach prywatno-skargowych pokrzywdzony (poszkodowany, oskarżyciel prywatny) jest panem sytuacji (procesu). Społeczeństwo nie jest zainteresowane w ściganiu przestępcy i poszkodowany, nawet po złożeniu skargi, może od niej odstąpić. Do tej grupy należą m. in.: kradzieże i sprzeniewierzenia rodzinne, przepięstwa przeciwko czci, cudzołóstwo, lekkie obrażenie cielesne itp. Przy p., ściganych na wniosek, pokrzywdzony ma prawo inicjatywy, lecz nie jest gospodarzem procesu, tzn., że z chwilą, gdy postawił wniosek ścigania, państwo nie pyta się, czy on życzy sobie dalszego procesu. Państwo uważa tylko za niestosowne bez inicjatywy zainteresowanej jednostki, wdrażać postępowanie karne, ale z chwilą, gdy jednostka z tą inicjatywą wystąpiła, sprawiedliwości musi być uczynione zadość. Do tej kategorii p. należą m. in.: rozmaitego rodzaju stany faktyczne czynów lubieżnych, zniewaga słowna przedstawiciela obcego państwa, kwalifikowane uwiedzenie itp. Zbliżone do grupy przepięstw, ściganych na wniosek, są p. ścigane z upoważnienia (Kod. Karny Niem.). Państwo przygotowuje niezbędny materiał do wdrożenia postępowania ka-

nego, lecz wszczęcie sprawy uzależnia od zezwolenia pokrzywdzonego. W całym szeregu ustawodawstw śledzić można stopniową ewolucję od skargi prywatnej, poprzez przestępstwa, ścigane na wniosek i z upoważnienia, do zupełnego upaństwowienia ścigania danego przestępstwa.

Przestępstwo polityczne, zamach, wymierzony przeciwko porządkowi prawnemu, zwrócony wprost przeciw istnieniu i organizacji państwa. Przestępstwa te obejmują zakres czynów, stanowiących w rozwoju historycznym najwcześniej przedmiot karnej represji państwa. Pojęcie, zakres i stany faktyczne oraz karalność tej kategorii przestępstw zależne są od formy ustroju państwowego. Okres ustroju monarchicznego i samowładztwa utożsamiał interes państwa z interesem panującego. W poszczególnych stanach faktycznych przestępstw politycznych spotkać można następujące czyny, będące zamachami: na był państwa, jego całość, urząd lub poszczególne jego elementy, stanowisko zewnętrzne i stosunek do innych państw, swobodę wykonywania praw publicznych, przysługujących obywatelom, prawidłowość funkcjonowania organizmu państwowego. Przestępstwa polityczne są zagrożone najsurowszymi karami, jako godzące w podstawy bytu państwowego. W obowiązujących na ziemiach polskich kodeksach, Kod. Kar. Ros. zajmuje się temi przestępstwami w art. 99 i następn., Kod. Karn. Niem. w § 80 i nast. oraz Ust. Karn. Austr. w § 58 i nast. W myśl art. 83 konstytucji z 17. III. 1921 do orzekania o przestępstwach politycznych mają być powołane sądy przysięgłych.

Przestrzał, herb polski: w polu czerwonym miecz obosieczny ostrzem do góry zwrócony, przeszyty strzałą; w hełmie trzy pióra strusie.

Przestrzeni postrzeżenie, ujmowanie konkretne i bezpośrednie przestrzeni zapomocą myślowych, w odróżnieniu od ujęcia przestrzeni jedynie w pojęciu, jak to czynią matematycy i przyrodnicy. Przedmiotem konkretnego p. p. jest przestrzeń, dana poglądom w trzech wymiarach, jako szerokość, wysokość i głębokość (odległość). Przestrzeń ta, w odróżnieniu od realnej, będącej przedmiotem badań przyrodnika, i idealnej, będącej przedmiotem badań matematyka, jest zawsze ograniczona, nigdy zaś nie jest nieskończona. Nie pokrywa się z przestrzenią realną, o czym świadczą chociażby różne złudzenia perspektywiczne, złudzenia pod względem wielkości, formy, odległości itp. Jako treść postrzeżenia konkretnego dana jest przestrzeń bezpośrednio jedynie myślowo wzroku i ucisku (dotyku). Treści czuciowe, odbierane zmysłami powonienia, słuchu itd., nie noszą bezpośrednio charakteru przestrzennego. Treści wzrokowe i dotykowe dane nam są jako rozciągłe i zajmujące miejsce (lokalizacja przestrzenna), posiadające formę (postaci przestrzenne figur, rozpoznawanych wzrokiem i dotykiem); oprócz tego ujmujemy bezpośrednio wzrokiem odległości (widzenie głębi i bryłowatość przedmiotów) oraz rozmaite kierunki w przestrzeni (górze, dół, na prawo, na lewo).

Oddawna toczą się spory w psychologii, czy przestrzenny charakter postrzeżeń wzrokowych i dotykowych jest psychologicznie pierwotny, tj. czy przestrzenność jest taką samą własnością elementarną treści wzrokowych i dotykowych, jak np. barwa i jakość tonu, czy też ta przestrzenność jest produktem czynników empirycznych, wynikiem doświadczenia, które nadaje przestrzenny charakter treściom, pierwotnie tej własności pozbawionym. Pierwszy pogląd nosi nazwę natywizmu, drugi zaś empiryzmu. Według natywizmu treści wzrokowe i dotykowe od pierwszych chwil życia noszą charakter rozciągły, odległości zaś widzimy naprawdę poglądomo, gdy tymczasem empiryzm twierdzi, że wskutek stapiania się, łączenia się treści psychicznych, pierwotnie nierozciągłych, na mocy jakiejś syntezy postrzeżenia pierwotne nierozciągłe nabierają cech przestrzennych. Ten pogląd rozwijali szczególnie filozofowie i psychologowie angielscy, jak np. A. Bain i in. W Niemczech przedstawicielami tak krańcowo pojętego empiryzmu byli Hermann Lotze i Wilhelm Wundt. Według empiryzmu umiarkowanego, rozciągłość jest dana nam bezpośrednio, natomiast nie widzimy naprawdę bryłowatości i odległości, lecz ją jedynie oceniamy na podstawie doświadczenia. Dziś empiryzm krańcowy nikt już nie broni, albowiem niepodobna zrozumieć, jakim cudem z treści nierozciągłych może powstać coś, co posiada cechę rozciągłości. Co się zaś tyczy widzenia bryłowatości i odległości, to na podstawie danych eksperymentalnych, które zawiązujemy głównie Ewaldowi Heringowi, ustalono fakt, że bryłowatość i odległość widzimy naprawdę bezpośrednio na mocy tzw. paralaksy dwuocznego widzenia (ob. paralaksy), tak że i tu zwyciężył pogląd natywistyczny. Stwierdzono jednak również, że bezpośrednie widzenie odległości ma swoje granice: gdy chodzi o odległości większe, to nie widzimy ich naprawdę, lecz je jedynie oceniamy na podstawie kryteriów empirycznych. Tutaj widzimy względne uprawnienie empiryzmu. Temi kryteriami empirycznymi są m. in.: wielkość pozorna przedmiotów, zależnie od ich realnej odległości, tzw. perspektywa powietrzna, tj. fakt, polegający na tem, że barwy przedmiotów dalekich są bardziej zamglone i kontury mniej wyraźne; przecinanie się konturów wskutek tego, że przedmioty, znajdujące się dalej, są częściowo zasłonięte przez przedmioty bliższe itd. Zasadniczą słuszność tezy natywizmu udowadniają również doświadczenia ze stereoskopami. Doskonałość ujmowania form przestrzennych wzrokiem bada się m. in. zapomocą ustalania tzw. ostrości wzroku, subtelność zaś tzw. zmysłu przestrzennego skóry badamy zapomocą ustalania tzw. progu przestrzennego skóry.

Przestrzenie Fontany, ob. Fontany przestrzenne.

Przestrzenna figura geometryczna, ob. figura geometryczna

Przestrzenna sieć, ob. sieć przestrzenna.

Przestrzeń (w psych.), ob. przestrzeni postrzeżenie.

Przestrzeń geometryczna, zbiór wszystkich punktów P. euklidesowa, w przeciwstawieniu do nieeuklidesowej, ta, w której obowiązuje system geometrii, stworzony przez Euklidesa, a w szczególności pewnik o równoległych. Twory przestrzenne (lub geometryczne), części przestrzeni, figury geometryczne.

Przestrzeń martwa (wojsk.), przestrzeń przez którą pociski (kule) nie przechodzą wcale lub przechodzą na wysokości, przewyższającej wysokość celu. Posuwanie się oddziałów w p. m. jest zupełnie bezpieczne, to też przy budowie umocnień należy je rozkładać tak, aby było jak najmniej p. m.

Przestrzeń szkodliwa, ob. pompy powietrzne.

Przesunięcia przygotowane, w mech. teor. nieskończenie małe przesunięcia ciała sztywnego, zgodnie z warunkami, w których to ciało znajduje się. Statyczna zasada p. p. (albo pracy przygotowanej) głosi, że w przypadku równowagi praca przygotowana, tj. suma z iloczynów sił i p. p., jest równa zeru. Zamiast tego można powiedzieć: energia potencjalna ciała jest albo wielkością stałą albo posiada maximum lub minimum w porównaniu ze wszystkimi innymi stanami ciała. Tym trzem przypadkom odpowiadają trzy rodzaje równowagi: obojętna, chwiejna i stała. Ob. równowaga.

Przesunięcie, tego rodzaju ruch ciała sztywnego lub figury geometrycznej, przy którym wszystkie punkty zakreślają w danym odstępie czasu odcinki równe i równoległe.

Przesuwnica, ruchomy odcinek toru kolejowego; służy do połączenia torów równoległych i ma szerokie zastosowanie w parowozowniach, warsztatach itp. Gdy pojazd wjeżdża na p., przesuwa się ją (napęd mechaniczny) w kierunku prostopadłym aż do toru, na który pojazd ma być przeprowadzony.

Przeszczepianie, ob. transplantacja.

Przeszkoda sztuczna lub **naturalna** odgrywa w sztuce wojennej ogromną rolę, powstrzymując posuwanie się nieprzyjaciela i zmuszając go do dużej straty czasu przy jej przebywaniu, a często i przysparzając strat. P. sztuczne w fortyfikacji używane są w celu zmuszenia atakującego do powolnego przebywania mocno ostrzeliwanej przestrzeni. Do najczęściej używanych należą: zasieki, p. z drutu kolczastego, wilcze doły i pola minowe, tj. przestrzenie podminowane. W wojnie morskiej pola minowe odgrywają ogromną rolę, utrudniając posuwanie się okrętów i zadając marynarce przeciwnika wielkie straty w razie najechania jej okrętów na minę.

Prześcigła, ob. Mauritia.

Prześladowanie chrześcijan, ob. chrześcijaństwo.

Przeświadczanie, subiektywne poczucie słuszności twierdzeń, które się wygłasza, nie-

zawsze idące w parze z obiektywną prawdziwością danych sądów.

Przeświecające ciała, ciała przezroczyste, rozpraszające światło.

Przetacznik, ob. Veronica.

Przetarg, ob. aukcja.

Przetehlinki, ob. lenticellae, stigmata.

Przetoka, fistuła, fistuła, twór patologiczny w postaci wąskiego kanalika, łączącego powierzchnię ciała (skórę) z głębiej leżącymi tkankami (kośćmi, mięśniami, błonami śluzowymi); p. goją się bardzo opornie; przeważnie bywają na tle gruźlicy, umiejscawiają się najczęściej w okolicy odbytu (fistula ani); p. kałowa (fistula stercoralis), otwór lub kanał, łączący wnętrze jelit z ścianą brzuszna; powstaje na tle gruźlicy lub nowotworów jelit. Przez utworzoną p. wydalany zostaje kał.

Przetrwaliak, ob. Sclerotium.

Przetrzymanie (niem. Vorhalt), w muzyce przecignięcie tonu konsonującego z słabej części na mocną, w celu uzyskania na mocnej dysonansu, rozwiązującego się następnie na słabej. Przetrzymanie nazywamy także opóźnieniem; rozróżniamy przetrzymania z dołu i z góry, w najwyższym średnim lub najniższym głosie, pojedyncze i podwójne.

Przetwornica albo **transformator**, przyrząd, służący do zamiany prądu o niskim napięciu i wielkim natężeniu na prąd o małym natężeniu ale wysokim napięciu. P. składa się z dwóch obwodów solenoidalnych, wewnętrznych i zewnętrznego, nawiniętych na rdzeń z miękkiego żelaza. Przez obwód wewnętrzny (pierwotny, pierwszorzędny) z grubego drutu o niewielkiej liczbie zwojów przechodzi silny prąd elektryczny o niskim napięciu, stały i perjodycznie przerywany albo przemienny. W obwodzie zewnętrznym (wtórnym) z cienkiego drutu o wielkiej liczbie zwojów powstaje w obu przypadkach słaby prąd przemienny o wysokim napięciu.

Przewalsk, ob. Karakoł.

Przewalskiego koń, ob. Equus caballus.

Przewalskij **Nikołaj**, generał-major rosyjski, *1839, †1888; podróżnik po Azji środkowej, dokąd odbył cztery wyprawy; podczas ostatniej † w Karakoł.

Przewał, w gospodarstwie stawowym otwór w grobli, umożliwiający odpływ nadmiaru wody, zgromadzonej w stawie po silnych ulewach.

Przewężenia Ranvier'a, charakterystyczne przerwy w osłonce myelinowej, powtarzające się w pewnych odstępach od siebie, wzdłuż włókien nerwowych rdzennych.

Przewiertnikowate, ob. Caprifoliaceae.

Przewiew widoczny i niewidoczny, ob. perspiratio.

Przewłekte zapalenie wstęrdzia, ob. endocarditis.

Przewodnictwo właściwe, ob. przewodniki elektryczności.

Przewodniki ciepła, ciała, mające tę właściwość, że ciepło, udzielone jednemu miejscu

danego ciała, rozchodzi się po całym cieple. Przeciwności stanowią nieprzewodniki albo złe przewodniki ciepła. Do p. należą przede wszystkim metale, do nieprzewodników szkło, ebonit, wełna, bawełna. Pomiedzy temi dwiema klasami znajdują się p. pośrednie, jak drzewo. Naogół przewodnictwo ciepłe idzie w parze z przewodnictwem elektrycznym. Przewodnictwo ciepłe zależy jest w pewnej mierze od temperatury. P. używane są do wyrównywania różnicy temperatur, a złe p. do podtrzymywania tych różnic (ubranie ludzkie). Ciecze są naogół złymi p. ciepła. Do najlepszych należy woda. Gazy są jeszcze gorsze od cieczy p. ciepła; z teorii wynika, że przewodnictwo gazów wzrasta z temperaturą, jednakże brak pewnych doświadczeń w tym względzie. Od przewodnictwa ciepłego, przy którym niema przesunięć warstw ciała, należy odróżnić konwekcję cieplną.

Przewodnik elektryczności, ciała, posiadające tę własność, że elektryczność, wzbudzona w jednym miejscu danego ciała, rozchodzi się po całym cieple. Potencjał w każdym punkcie powierzchni jest przytem ten sam. Przeciwności do p. są nieprzewodniki elektryczności albo izolatory. P. są przede wszystkim metale, nieprzewodnikami: ebonit, siarka i in. Każdy p. ma pewien opór elektryczny, który jest odwrotnie proporcjonalny do jego przekroju i wprost proporcjonalny do jego długości i pewnej stałej, zależnej od rodzaju przewodnika, zwanej oporem właściwym. Odwrotność oporu właściwego nazywa się przewodnictwem właściwym. Największe przewodnictwo właściwe z metali mają: złoto, srebro i miedź, dlatego też miedź używana jest zwykle przy instalacjach elektrycznych. Przewodnictwo danego p. zależy jest od temperatury; dla metali albo tzw. p. pierwszej klasy, przewodnictwo maleje ze wzrostem temperatury, a przy zerze bezwzględnej powinno być nieskończone wielkie (opór właściwy równy zeru). O wiele mniejszą zależność przewodnictwa od temperatury wykazują stopy metali, jak manganin, konstantan, używane dzięki tej własności do konstrukcji wzorców oporu elektrycznego. Poza tem przewodnictwo metali zależy jest od wielu innych czynników, np. od ciśnienia albo stopnia wzbudzenia magnetycznego (bismut). Niektóre izolatory stają się p. w wysokiej temperaturze (szkło). Przewodnictwo właściwe elektrolitów albo p. drugiej klasy wzrasta ze wzrostem temperatury. Ciecze, jak oleje, gliceryna, są doskonałymi izolatorami; należy do nich również woda zupełnie czysta, ale nieznaczne chociażby zakwaszenie czyni z niej elektrolit. Elektrolity posiadają maximum przewodnictwa przy pewnej określonej koncentracji. Gazy stają się p. dopiero przez czynniki jonizujące, jak naświetlanie światłem ultrafioletowym albo silne nagrzanie. Natężenie prądu w gazach zależy jest od ruchliwości jonów. Prawo Ohma, mające zastosowanie dla p. pierwszej i drugiej klasy, nie stosuje się do gazów. Do

gazów przewodzących należy również płomień. Od przewodnictwa, przy którym niema ruchu materji, należy odróżnić konwekcję elektryczną.

Przewody półkolisty, ob. ucho.

Przeworsk, m. pow. (woj. lwowskie), 3.400 mieszk.; pałac Lubomirskich ze zbiorami sztuki; wielka cukrownia.

Przewozowe cło, ob. cło.

Przewód Botalla, ob. Botalla przewod.

Przewód Müllera, ob. Mülleri ductus.

Przewód nasienny, ob. vas deferens.

Przewód oddechowy, ob. oddechowe drogi.

Przewód pokarmowy, ob. tractus intestinalis.

Przewód Stenona, ob. parotis.

Przewód Wolffia, ob. Wolffii ductus.

Przewód żółciowy, ob. choledochus.

Przewoński Edward, literat i dziennikarz, * 1851, † 1895; studja na Uniw. Warszawskim i w Szkole rolniczej w Żabikowie; współpracownik „Opiekuna domowego” i „Nowin”; napisał: „Krytyka literacka we Francji”.

Przeziernik osowiec, ob. Trochilium apiforme.

Przeziębienie, zachorzenie, powstające wskutek działania niskiej temperatury atmosfery na ustrój ludzki lub zwierzęcy. Istota p. nie jest dotychczas dostatecznie wyjaśniona; prawdopodobnie działa tu zmniejszenie, pod wpływem zimna, odporności ustroju na działanie bakterji. Zachorzenia, wywoływane przez p.: gościec stawowy lub mięśniowy, zapalenie gardzieli, angina i in.

Przezmian, to samo co bezmian (ob.).

Przezmianki, halteres, kółkowate utwory, osadzone na krótszej lub dłuższej szypułce, będące pozostałością zredukowanych skrzydeł (przeważnie tylnych) u niektórych owadów, zwłaszcza u muchówek (Diptera). Przezmianki, jako narządy szczątkowe, nie odgrywają, zdaje się, większej roli w mechanizmie lotu odnośnych owadów.

Przeznaczenie, ob. predestynacja.

Przezrocze, ob. diapozyty.

Przezroczyste ciała, ogólnie ciała, przepuszczające światło. Przypadkami granicznymi byłyby ciała zupełnie p. i ciała zupełnie nieprzezroczyste. Ciał takich w naturze nie znamy, np. metale, w grubszych warstwach nieprzezroczyste, są przezroczyste w bardzo cienkich płytkach; z drugiej strony grube warstwy wody i niektórych gazów zatrzymują część światła. Naogół ciała posiadają różną przezroczystość dla różnych barw; np. szkło czerwone przepuszcza światło czerwone, a resztę pochłania — pochłanianie selektywne. Ciała mogą być również p. albo nieprzezroczyste dla promieni cieplnych. Ciała p. nazywają się w tym przypadku diatermiczne (sól kuchenna), a ciała nieprze-

zroczyste — adiatermiczne (lód). Również dla fal elektrycznych znamy ciała p. i ciała nieprzezroczyste. Przewodniki elektryczności (np. tafla metalowa, ustawiona na drzewie fal elektrycznych) fal tych nie przepuszczają, natomiast izolatory, jak ebonit, siarka, są dla fal elektrycznych przezroczyste.

Przezroczystość, ob. przezroczyste ciała.

Przeżuwające, ob. Ruminantia.

Przeżywanie, ob. ruminatio.

Przeżycie, 1) termin, używany w psychologii dla oznaczenia wszelkich treści, stanów i procesów duchowych, należących zarówno do dziedziny poznawczej, jak i dziedziny uczuciowej i woli. W tem znaczeniu wyraz ten jest równoznaczny z wyrazami: doznanie, treść, stan, proces świadomości, proces psychiczny, doświadczenie subiektywne itp.; 2) przebieg psychiczny o silnym zabarwieniu wgluszeniowym, który pozostawił trwałe i głębokie ślady w psychice.

Przeździecki Aleksander, literat, historyk i mecenas nauki; * 1814, † 1871; studja w Liceum Krzemienieckim i uniw. berlińskim; napisał: „Podole, Wołyń, Ukraina, obrazy miejsc i czasów” (2 t., 1841), „Wiadomości bibliograficzne o rękopisach polskich po bibliotekach i archiwach zagranicznych” (1850), „O Polakach w Bolonii i Padwie” (1852), „Ślady Bolesławów polskich po obcych krajach” (1853), „Życie domowe Jadwigi i Jagielly” (1854), „Jagiellonki” (4 t., 1870); wydał wspólnie z M. Grabowskim i M. Malinowskim „Źródła do dziejów polskich” (2 t., 1843—44), z Edw. Rastawieckim „Wzory sztuki średniowiecznej z epoki odrodzenia w dawnej Polsce” (3 serie, 1853—62), z J. Koźmianem „Vetere monumenta Poloniae et Lithuaniae” Theinera (2 t., 1860—61); własnym nakładem i staraniem wydał wszystkie dzieła Długosza w oryg. łac. i przekładzie polskim.

Przeździecki Henryk, ksiądz, biskup podlaski, * 1873; studja w Akad. Duch. w Petersburgu; prof. Seminarjum Duch. w Warszawie, 1910 proboszcz w Łodzi; wydawał tyg. chrześcijańsko-demokratyczny „Przewodnik katolicki”; 1917 członek Tymczasowej Rady Stanu, 1918 mianowany biskupem.

Przeździecki Rajnold, * 1884; autor monografji w jęz. franc., pt. „Varsovie” (1925).

Przędza, nitki z włókien roślinnych lub włosów zwierzęcych, używane do wyrobu tkanin, a także nici, sznurów i lin. W zależności od użytego materiału rozróżniamy p. lnianą, wełnianą, bawełnianą, konopną, jedwabną i inne, jak p. z sierści koziej, z włókien orzechów itp. Rozmaite p. różnią się barwą, blaskiem i wytrzymałością. Włókna zwierzęce są specjalnie higroskopijne. Drzewnik we włóknach roślinnych czyni je kruchymi i dlatego bywa usuwany przez bielienie lub innymi metodami.

Przędzalnia, warsztat lub maszyna do wyrobu przędzy, poruszana zapomocą wody, pary, elektryczności; z danego materiału wyrabia się zazwyczaj nitkę grubą, luźną, mało lub wcale

nieskręconą, tzn. przedprzędzę, która w dalszym okresie zostaje wyciągnięta, ścięta i skręcona we właściwą przędzę. Oczyszczanie materiału, służącego do przędzy, odbywa się w przyrządach czesalniczych, tzw. wilkach. Pierwszą maszynę do przędzenia wynalazł R. Hargreaves, była ona poruszana siłą ludzką; dopiero w 1769 p. Arkwrighta i Kappa, polegająca na użyciu walców, była poruszana siłą wodną; tzw.: mule Cramptona (1775) polegały na automatycznym zbliżaniu lub oddalaniu się wrzecion od walców. Odtań następuje szereg udoskonaleń w konstrukcji p. Przemysł przędzalniczy najwięcej rozwinął się w Anglii, St. Zj. Am. Płn., Francji, Szwajcarii, Belgii, Czechach i niektórych prowincjach Niemiec. W Polsce ośrodkiem maszynowego przemysłu p.-czego jest Łódź.

Przedziwo, materiał roślinny lub zwierzęcy, używany do wyrobu przędzy.

Przęstka, ob. Hippuris.

Przodek, przodkowie, czyli rodzic, rodzice, w znaczeniu najogólniejszem wszystkie te osoby, od których dana jednostka pochodzi. Pojęcie to jest równoznaczne z pojęciem wstępnych (ob. wstępni).

Przodek działowy, przednia część zaprzęgu, od którego przy strzelaniu działu zostaje odłączone (odprzodkowane). P. d. posiada iaszczyk amunicyjny oraz siedzenie dla obsługi.

Przodoskrzelne, ob. Prosobranchia.

Przodownik, 1) najniższy stopień instruktorski w harcerstwie; 2) stopień służbowy, wprowadzony do polskiej policji państwowej 24. VII. 1919 (Dz. U., Nr. 61); nazwa przejęta została z organizacji sportowych; 2) stopień przodownik, odpowiadający sierżantowi linjowemu, i starszy p., odpowiadający sierżantowi sztabowemu. P. poruczona jest opieka bezpośrednia nad pewną, ściśle oznaczoną przestrzenią (dzielnica, odcinkiem).

Przosna, herb polski: w polu błękitnem lew złoty z paszczą rozwartą i wyciągniętym językiem; za nim trzy wieże; w helmie pięć piór strusich.

Przyborowski Józef, archeolog i bibliotekarz, * 1823, † 1896; studja na uniw. wrocławskim; 1863—69 bibliotekarz i lektor języka polskiego w Szkole Głównej, potem dyr. biblioteki Zamojskich w Warszawie; 1874—82 redagował „Wiadomości archeologiczne”; przygotował wydanie pomnikowe dzieł Jana Kochanowskiego; napisał: „Wiadomości o życiu i pismach Jana Kochanowskiego” (1857), „Wycieczki archeologiczne po prawym brzegu Wisły” (1874), „O psalterzu puławskim” (1880), „Kilka uwag o numizmatyce średniowiecznej polskiej” (1884) i in.

Przyborowski Walerj, historyk i literat, * 1845, † 1913; ukończył Szkołę Główną; redagował pisma: „Kurtjer Codzienny”, „Echo” i „Chwilę”; główne prace: „Historja dwóch lat” (5 t., 1895), „Dzieje 1863 r.” (5 t., 1897—1909) i „Ostatnie chwile powstania styczniowego” (4 t., 1887—88); napisał szereg powieści: „Życie za marzenie”, „Na partykularzu”,

„Rubin wezyrski“, „Panna chorążanka“ i in., oraz opowiadania historyczne dla młodzieży: „Bitwa pod Raszynem“, „Król Krak i królowa Wanda“, „Myszy króla Popiela“, „Lelum-Polelum“, „Szwedzi w Warszawie“, „Grom maciejowicki“, „Szwolężer Stach“, „Było to pod Jeną“, „Reduta Woli“ i in.

Przybylski Czesław, architekt, * 1880; studja w Warszawie i Paryżu; 1914 prof. projektowania monumentalnego na Politechnice Warszawskiej; zbudował m. in. Teatr Polski, Państwową Szkołę Higieny, przebudował Teatr Narodowy i Ministerstwo Spraw Wojskowych w Warszawie.

Przybylski Jacek, tłumacz i wierszopis, * 1756, † 1819; nauczyciel, od 1785 bibliotekarz i prof. Akademii Krakowskiej; przełożył: Miltona „Raj utracony“ (1791) i „Raj odzyskany“ (1792), Camoënsa „Luzjady“ (1790), Wergilijusza „Eneidę“ (1811) i „Georgiki“, Homera „Iljadę“ (1813) i „Odyseję“ (1813) i in.

Przybylski Wacław, działacz z 1863 r., * 1828, † 1872; współpracownik „Kurjera Wileńskiego“ i pism warszawskich; w 1863 sekretarz do spraw Litwy w Rządzie Narodowym, przez czas jakiś naczelnik miasta Warszawy, kierownik wydziału prasowego, od listopada komisarz nadzwyczajny we Lwowie; potem na emigracji w Paryżu.

Przybylski Zygmunt, komedjopisarz, * 1856, † 1909; napisał ok. 50 komedji, m. in.: „Wicek i Wacek“, „Dwór we Władkowicach“, „Dzierżawca z Olesiowa“, „Fotografja Jedrusia“; 1893—96 dyrektor teatru we Lwowie.

Przybylski-Nowina Wacław, malarz, * 1870; kształcił się w Warszawie, Krakowie, Wiedniu i Monachjum; maluje sceny rodzajowe, symboliczne („Polonia“, „Szopen“) i reminiscencje, związane z ostatnią wojną.

Przybyłko-Potocka Marja, aktorka, * 1871; zaślubiła literata Antoniego Potockiego; występowała w Łodzi, potem w Krakowie; 1900—1911 artystka teatru „Rozmaitości“, od 1913 Teatru Polskiego w Warszawie.

Przybyszew, m. w pow. grójeckim (woj. warszawskie), nad rz. Pilicą, 1.700 mieszczk.

Przybyszewski Stanisław, poeta, dramaturg, powieściopisarz, * 1868 w Łojewie na Kujawach; początkowo pisał po niemiecku („Vigilien“, „Totenmesse“); 1894 objął redakcję krakowskiego „Życia“, skupiając plejadę młodych pisarzy. W manifestie poetyckim „Confiteor“ rzucił hasło nowej sztuki, występując przeciwko pozytywizmowi i naturalizmowi, nawiązując do romantyzmu i mistycyzmu. Dzieła: „Taniec miłości i śmierci“ (1901), „Matka“ (1902), „Śnieg“ (1903), „Gody życia“ (1910), „Homo sapiens“ (1899—1901), „Synowie ziemi“ (1904), „Mocny człowiek“ (1912), „Szlakiem duszy polskiej“ (1918), „Moi współcześni“ (1926) i in.

Przybyszowe korzenie, ob. r a d i x.

Przybytek Stanisław, lekarz i chemik, * 1851 w Mińsku, † 1927; studja fizyko-matematyczne w Petersburgu; 1889 prof. nadzwyczajny, 1902 zwyczajny farmakologii i chemji farmaceutycznej w Wojskowej Akademii Lekar-

skiej w Petersburgu; 1923 prof. honorowy Uniwersytetu Warszawskiego, od 1924 do śmierci prof. nadzwyczajny katedry badania środków spożywczych na Uniw. Warszawskim. Prace z dziedziny chemji i badania środków spożywczych.

Przychocki Gustaw, filolog, * 1884 w Gromniku w woj. krakowskim; studja w Wiedniu, Krakowie, Berlinie, Paryżu i Oksfordzie; były profesor tyt. Uniwersytetu Jagiellońskiego, obecnie profesor filologii klasycznej na Uniwersytecie Warszawskim; napisał: „Accessus Ovidiani“ (1911), „De Gregorii Nazianzeni epistulis“ (1912), „Co to jest filologia klasyczna?“ (1919), „Grób Owidjusza w Polsce“ (1920), „Ovidius Graecus“ (1921), „Plautus“ monografia (1925) i in. Tłumacz Plauta.

Przychodnie przeciwgruźlicze, bezpłatne ambulatorja, udzielające pomocy lekarskiej (we Francji i materjalnej) chorym gruźliczym i ich rodzinom. Polskie p. p. zorganizowane są na wzór francuskich „Dispensaires pour les tuberculeux“, zapoczątkowanych przez prof. Calmette'a w Lille.

Przyciąganie, siła, działająca pomiędzy dwoma ciałami, na której skutek każde z tych ciał ma przyspieszenie, skierowane ku ciału drugiemu, o ile ciała te, lub jedno z nich, może się poruszać.

Przyczepek pęcherzykowy Morgagni'ego, ob. Morgagni appendix vesiculus.

Przyczótek, końcowa podpora mostu, na której opiera się konstrukcja górna mostu i która zarazem ogranicza nasyp ziemny, przytkający do mostu. Części boczne przyczółka, których zadaniem jest wyłącznie podtrzymanie nasypu, nazywamy skrzydłami.

Przyczyna, zespół niezbędnych warunków, przy których zachodzi jakieś zjawisko, pozostające zawsze w stosunku do przyczyny jej skutkiem. Przyczyna zawsze poprzedza skutek, który następuje po przyczynie. W życiu potocznie uważa się niejednokrotnie za przyczynę warunek, który bezpośrednio powoduje wystąpienie zjawiska, będącego skutkiem; np. uważa się naciśnięcie cyngla za przyczynę wystrzału. Tymczasem jest to raczej ostateczny powód wystrzału, a nie p. wystarczająca, gdyż, aby wystrzał mógł nastąpić, niezbędne są oprócz tego i inne jeszcze warunki, np. obecność prochu, jego suchość i in. Przypuszczano dawniej, że skutek wpływa na przyczynę, jak wniosek z przesłanek, że więc stosunek pomiędzy p. a skutkiem jest stosunkiem logicznym, racjonalnym. Od czasu krytyki Hume'a filozofowie przychylają się do poglądu, według którego stosunek p. do skutku jest stosunkiem czysto empirycznym, tj. że jedynie stwierdzić możemy doświadczalnie, że ilekroć wystąpi odpowiedni zespół warunków (a), tylekroć pociąga on za sobą skutek (b), ale że w tem „pociąganiu“ niema nic z racjonalnego stosunku wynikania logicznego, wobec którego mamy wewnętrzne przeświadczenie, że wynik wypływa z logiczną koniecznością z przesłanek. Arystoteles roz-

różniał cztery rodzaje przyczyn: materjalną, formalną, działającą i celową. P. materjalna jest to, z czego dana rzecz jest zrobiona; p. formalna jest to, według czego dana rzecz została ukształtowana, jej wzór, typ; p. działająca jest to, dzięki czemu dana rzecz jest tem, czem jest, innemi słowy — siła, która ją kształtuje; p. celową wreszcie jest to, czem się dana rzecz stanie, jej cel.

Przyczynowości zasada, zasada, głosząca, że wszelkie zjawisko w przyrodzie ma swoją przyczynę. Zasada p. jest postulatem, na którym opierają się nauki empiryczne.

Przydacznia, ob. Tridaczna gigas.

Przydatki maciczne, adnexa, nazwa gineologiczna jajników i jajowodów.

Przydawka włosowata, adventitia capillaris, delikatna osłonka z gwiazdzistych komórek, okrywająca nazewnątrz ścianki naczyń włosowatych (kapilarów).

Przyjaciół, herb polski: w polu błękitnym serce ludzkie na misie, strzałą przeszyte; u szczytu pięć piór strusich. Herbu tego jest ogółem siedem odmian.

Przyjacielskie wyspy, ob. Tonga wyspy.

Przyjadrze, ob. epididymis.

Przyjemność, pierwiastek psychiczny życia uczuciowego, nie dający się ująć w ramy definicji logicznej, którego właściwość znana jest każdemu z jego doświadczenia wewnętrznego. Jest to stan, który odczuwamy, gdy odychamy świeżem, czystem powietrzem, gdy słyszymy akord harmonijny, gdy zaspakajamy głód i pragnienie, gdy się urzeczywistniają nasze życzenia itp. Biologicznie p. jest naogół subiektywnym wyrazem tego, że bodźce, które ją wywołują, jako też odnośne procesy fizjologiczne, są dla organizmu w danej chwili pożyteczne. Organizm zwierzęcy, i w znacznej mierze także ludzki, posiada instynktowną tendencję do przyswajania tego, co sprawia p., która w ten sposób jest regulatorem działania. P., będąc stanem uczuciowym, jest, podobnie jak i przykrość, wyrazem tego, jak nam jest na duszy, gdy stykamy się z rozmaitemi przedmiotami; p. jest podstawą czynności wartościowania, przekładania pewnych rzeczy nad inne, lecz nie jest środkiem poznania świata. Niema do dziś dnia zgody pomiędzy psychologami co do zagadnienia, czy w dziedzinie uczuć przyjemnych zachodzą różnice jakościowe, czy też jedynie różnice stopnia i ilości, innemi słowy, czy poszczególne rodzaje p. wykazują zasadnicze, istotne różnice, czy też pomiędzy różnymi rodzajami p. niema żadnych różnic istotnych.

Przykopy, rowy, służące w wojnie pozycyjnej i fortecznej do podsuwania się pod umocnienia przeciwnika.

Przykrość, jeden z dwóch pierwiastków życia uczuciowego (drugim jest przyjemność), który niedostępny jest definicji, lecz którego charakter znany jest każdemu z doświadczenia wewnętrznego. Jest to stan, którego do-

świadczamy, doznając np. bólu fizycznego (którego nie należy utożsamiać z przykrością, przez ten ból sprawianą), gdy oddychamy zepsutem powietrzem, gdy słyszymy tony dysharmonijne, gdy doznajemy głodu lub pragnienia, gdy rozpaczamy po stracie bliskiej nam osoby itp. Biologicznie p. jest naogół subiektywnym echem tego, że bodźce, które ją wywołują, wzgl. procesy w organizmie, które jej towarzyszą, są dla organizmu w danej chwili szkodliwe i że należy je usunąć. Organizm posiada instynktowną tendencję do unikania tego, co sprawia p., która jest w ten sposób regulatorem działania. P. jest, podobnie jak i przyjemność, wyrazem tego, jak nam jest na duszy, gdy stykamy się z rozmaitemi przedmiotami, i jest dlatego podstawą czynności wartościowania, a więc tego, że przypisujemy mniejszą wartość jednym przedmiotom w porównaniu z innymi. W sprawie przykrości, podobnie jak i przyjemności, walczą ze sobą dwa odmiennie poglądy: według jednego przykrość zawsze jest jakościowo ta sama, niezależnie od sytuacji i bodźców, którym towarzyszy, i różnice pomiędzy różnymi jej rodzajami się jedynie różnicami stopnia; według drugiego poglądu istnieją jakościowo różne odcienie p. Większość psychologów jest zdania, że wszelkie różnice w uczuciach p. są jedynie różnicami stopnia. Elementarnym uczuciom p. towarzyszą charakterystyczne zmiany ośrodka i pulsu. Znalaziono, że naogół puls staje się szybszy i słabszy, objętość kończyn zmniejszona, oddech wolniejszy i głębszy.

Przykrywka, mała rybacka sieć czworoboczna, napięta na skrzyżowanych pałkach, używana do połowu nocą przy świetle łuczycywa.

Przykurcz, kontraktura, nieprawidłowe zbliżenie końców dwóch przyległych kości wskutek zmian patologicznych (pozapalnych) w stawach lub wskutek zwiększenia napięcia mięśni, poruszających dane kości. P. mięśniowe bywają na tle histerycznym (p. przemijające, czyli tzw. p. czynne) lub też na tle organicznych chorób nerwowych (p. trwałe, czyli tzw. p. biernie).

Przykwiatki, liście, znajdujące się u podstawy kwiatów; bywają zielone lub różnobarwne.

Przyładek, niewielki występ ładu, wysuwający się ponad linię brzegu w morze.

Przyładek Dobrej Nadziei (ang. Cape of Good Hope), przyładek w Kraju Przyładkowym (Unja Płd. Afryki); nazwa, nadana przez portugalskiego podróżnika Diaz'a.

Przyładek Północny, ob. Nordkap.

Przyładkowy Kraj, Kaplandia (ang. Province of the Cape of Good Hope lub Cape Province), do 1795 posiadłość holenderska, oddat brytyjska, w Afryce płd., obejmująca także kraj Beczuanów i Pondoland; od 1910 tworzy prow. Unji Afryki Płd., 717.313 km², 2.783.000 mieszk. (25% Europejczyków, reszta murzyni) Bantu i Beczuana, Hotentoci i Buszmeni); chów bydła i owiec (9.200.000 szt. bydła, 1.000.000 koni, 31.700.000 owiec, 8.500.000 kóz

oraz 268.000 strusi); kopalnie diamentów, miedzi i węgla; wywóz złota, diamentów, piór strusich, skór, wełny; stol. Capetov, port Elisabeth; długi kol. 6.850 km.

Przyleganie (adhezja), opór, który stawiają dwa ciała zetknięte ze sobą, przeciwko ich rozerwaniu. Opór ten jest tem większy, im większa jest powierzchnia zetknięcia, poza tem zależny jest od rodzaju obu ciał. Przy pomiarach p. należy wyeliminować działanie ciśnienia powietrza, tzn. doświadczenia wykonywać w próżni. Na p. wpływa w znacznym stopniu charakter powierzchni: ich czystość, gładkość, suchość itd. P. jest przeważnie znacznie słabsze od spójności, nawet w przypadkach silnego p., jak w cieczach klejących, do których należą: glina, klej, wosk i in. W poszczególnych przypadkach p. przeważa nad spójnością; robimy z tego użytek przy pisaniu ołówkiem na papierze albo kredą na tablicy.

Przyległe katy, ob. kąt.

Przyłga, ob. pulvillus.

Przylistki, bractea, organy, stojące u nasady liści; bywają rozmaicie wykształcone: bądź w postaci utworów liściokształtnych, zaopatrzonych w chlorofil i przeznaczonych do pracy asymilacyjnej, np. u grochu, bądź w postaci kalców, celem ochrony rośliny przed szkodnikami zwierzęcymi, np. gleditschia.

Przyłot, czas powrotu przelotnego ptactwa z ciepłych krajów.

Przyłżeńce, ob. Thysanoptera.

Przyłbica, ruchoma zasłona u helmu, w razie potrzeby opuszczana na twarz.

Przyłęcki Stanisław, historyk, * 1805, † 1868; kolejno kustosz biblioteki Ossolińskich we Lwowie, kierownik zbiorów Pawlikowskiego w Medyce, redaktor roczników Tow. Agronomicznego we Lwowie, od 1863 bibliotekarz w Wilanowie; prace: „Pamiętniki o Koniecpolskich” (1842), „Ukraińskie sprawy” (1842), „Dziennik przybycia i bytności Stanisława Augusta w Puławach r. 1777” (1865), „Instrukcja Jana Sobieskiego, ojca króla Jana III-go, synom do cudzych krajów jadącym 1645 r.” (1865) i in.

Przyłuski Leon ks., arcybiskup gnieźnieńsko-poznański, * 1789, † 1865; studja teologiczne na uniwersytetach wrocławskim i w Rzymie; po śmierci arcybiskupa Dunina administrator diecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej, 1844 wybrany, 1845 wyświęcony na arcybiskupa; uporządkował hierarchję kościelną, odnowił kilka gmachów historycznych.

Przymacizce, ob. parametrium.

Przymierze, sojusz, umowa między dwoma lub większą ilością państw, zobowiązująca do pomocy wojskowej w razie rozpoczęcia wojny odpornej. Od przymierza porozumienie różni się tem, że nie przewiduje pomocy wojskowej. Członkowie porozumienia zachowują swobodę decyzji na wypadek konfliktu zbrojnego. Porozumienie ogranicza się do uzgodnienia polityki zagranicznej. Równowaga polityczna państw europejskich przed wojną światową opierała się na trzech sojuszach: 1) trójprzymierzu, początkowo dwuprzymierzu

Niemiec i Austro-Węgier, zawartem na podstawie umowy z 1879, do której przystąpiły Włochy w 1883; 2) dwuprzymierzu francusko-rosyjskim, zawartem w 1891 i 3) porozumieniu między Anglią, Francją a Rosją. Polskę łączyła umowa sojuszu z Francją (1921) i Rumunją (1921) oraz porozumienia z Estonią, Finlandją i Łotwą (1922).

Przymiot, syphilis, ob. kiła.

Przymiotno, ob. Erigeron.

Przymusowy kurs, ob. pieniądz.

Przynależność państwowa, ob. obywatelstwo państwowe.

Przynęta, przedmiot, mający zwabiać ryby do zastawionych sieci, wędek itp.

Przynokcica, ob. paronychja.

Przypadek, zdarzenie, którego nie potrafimy włączyć w spłot przyczyn, zdarzenie to warunkujących. Scharakteryzowanie zdarzenia jako p. jest oznaką jedynie naszej subiektywnej nieznamości jego przyczyn oraz okoliczności, w jakich powstaje; nauka bowiem nowoczesna, której postulatem jest przeświadczenie, że wszystko, co istnieje, jest warunkowane przyczynowo, nie może uznać prawdziwych, obiektywnych przypadków, tj. zdarzeń, nie mających naprawdę przyczyn.

Przypkowski Samuel, socynjanin, pisarz teologiczny, * 1592, † 1670; kształcił się zagranicą, gdzie przyjął protestantyzm; po powrocie sekretarz Władysława IV; przebywał potem w Holandji, wreszcie w Prusach, gdzie został sekretarzem elektora brandenburskiego; ogłosił m. in.: „De pace et concordia ecclesiae” (1628), „De Christianorum summo bono” (1636), „Braterska declaratio na niebraterskie napomnienie” (1646), „Vita Fausti Socini” (1636).

Przyptyw i odpływ, dwa zjawiska, stale powtarzające się co 6 godzin 12½ minut na większości oceanów i mórz otwartych pod wpływem przyciągania księżycy i słońca (2½ raza słabiej) na ziemię. Na dobę przypadają zatem dwa przyptywy i dwa odpływy, lecz ze względu nadwyżki 50 minut, o różnych godzinach. Wysokość najmniejsza (½ m.) na środku morza, największa na wybrzeżach; na Bałtyku p. i o. jest prawie niedostrzegalny, w zatoce Fundy w Am. Płn. dochodzi do 15 m. Przyptyw wstrzymuje przy ujściu biegi rzek i tworzy wały wody, posuwające się w górę rzek.

Przypołudnik, ob. Mesembryanthemum.

Przypominanie, proces psychiczny, polegający na odtwarzaniu wyobrażeń, które są (albo mają być) echem naszych ubiegłych doznań. Niekiedy ta reprodukcja wyobrażenia nasuwa się sama przez się, tj. bez naszego zamiaru albo wysiłku, drogą prostego mechanizmu kojarzeniowego, niekiedy zaś poprzedzona jest zamiarem z naszej strony, namysłem, szukaniem, posilkowaniem się szeregiem wyobrażeń, będących jakby punktem wyjścia, który ma nas doprowadzić do poszukiwanego wyobrażenia. Kryteriami subiektywnymi tego, że odtworzone wyobrażenie jest

istotnie echem naszego ubiegłego doznania, mogą być: poczucie znajomości i swojskości, towarzyszące odtworzonemu wyobrażeniu, żywość i wyrażność wyobrażenia, bogactwo szczegółów, szybkość, z jaką się ono nasuwa, momenty refleksji, np. stwierdzenie zgodności wyobrażonego zdarzenia z innymi, co do których posiadamy niezłomną pewność, że towarzyszyły danemu zdarzeniu, świadomość, żeśmy często to zdarzenie opisywali jako nasze osobiste wspomnienie itp. Ta pewność subiektywna niezawsze jednak musi iść w parze z jego obiektywną wiernością, czego dowodem są nieumyślne fałszywe zeznania świadków w sądzie, złożone pod przysięgą. Co się tyczy teorii przypominania, to najbardziej prawdopodobnym jest przypuszczenie, sprzeczające zjawisko p. do bezpośredniego odpoznanania czyli rozpoznawania (ob.) i towarzyszącego mu poczucia znajomości, zabarwionego przyjemnym i uspakajającym nastrojem; podłożem obiektywnym tego aktu rozpoznawania jest prawdopodobnie centralne pobudzenie śladów dawnych, znajomych wrażeń, odpowiadających wspomnieniu.

Przypon, w wędkarstwie część, łącząca sznur z przynętą, 1½—2 m. długi, sporządzona z trzech skręconych białych nitów jedwabnych albo z cienkiego drutu stalowego.

Przypowiednie listy, w dawnej Polsce rozkazy królewskie lub sejmowe, których mocą bądź zbrojne roty używane były do stawiania pod chorągiew Rzeczypospolitej, bądź też rozpisywany był nowy zaciąg.

Przypowieści, księga kanoniczna Starego Testamentu, która, w formie przysłów, przypowieści, porównań i sentencji moralnych, zachęca do ćwiczenia się w mądrości i bojaźni bożej. Tradycja żydowska i chrześcijańska przypisują tę księgę Salomonowi.

Przyprostokątna, bok trójkąta prostokątnego, leżący na jednym z ramion kąta prostego; ob. trójkąt.

Przyroda, ob. natura (punkty 1—6).

Przyrodnie rodzeństwo, ob. rodzeństwo przyrodnie.

Przyrodolecznictwo, to samo co fizjoterapia (ob.).

Przyrodznawstwo, określenie tzw. opisowych nauk przyrodniczych, to jest tych nauk, które zajmują się badaniem własności i zmian zjawisk materii martwej i żywej na ziemi.

Przyrów, m-ko w pow. częstochowskim (woj. kieleckie), nad rz. Wiercica, 4.300 mieszkańców.

Przysadka mózgowa, hypophys cerebri, niewielki narząd gruczołowy, u człowieka wielkości fasoli, znajdujący się na podstawie czaszki w specjalnym zagłębieniu kostnym (tzw. siodełku tureckim, sella turcica). Należy do gruczołów wydzielania wewnętrznego; składa się z dwóch płatów: przedniego większego i tylnego mniejszego, łączącego się ku górze z mózgiem. Nadmierna czynność płata przedniego prowadzi do choroby, zwanej a kromegalia (ob.), zmniejszona czynność — do wzrostu karlego. Zaburzenia

czynności płata tylnego powodują: 1) niedorozwój narządów płciowych z równoczesnym otłuszczeniem (dystrophia adiposogenitalis); 2) moczołwkę prostą (diabetes insipidus). Z części tylnej p. wyodrębniono środek farmakologiczny, wzmagający skurcze mięśni gładkich macicy i stosowany w położnictwie, pituitrynę.

Przysiecki Feliks, poeta i publicysta, * 1883; studja we Lwowie; napisał zbiór poezji „Śpiew w ciemnościach” (1921).

Przysiek, 1) wąska siekiera o długim stylisku, służąca równocześnie za łaskę; 2) przegroda w stodole, gdzie składają zboże lub zsypują ziarno, inaczej sások.

Przysięga, uroczyste zeznanie, przyrzeczenie z wezwaniem Boga na świadectwo, np. przysięga świadka w procesie sądowym, przysięga urzędniczą państwową przed objęciem funkcji urzędowych.

Przysięgły, ob. sąd przysięgłych.

Przysłowie, krótkie zdanie, często w formie rymowanej, zawierające czasami jakąś sentencję lub maksymę, czasem służące tylko do ubarwienia języka, tradycyjnie powtarzane. Niedługo przysłowia służyły, dzięki zaletom mnemotechnicznemu swej formy, do przekazywania pamięciowego zasad zachowania się, norm prawnych itd.; zawierały w krótkiej formie „mądrość narodów”, często bardzo zbanalizowaną; z czasem stały się coraz bardziej środkiem ekspresji językowej. W zasobie dzisiejszym przysłów polskich mamy do czynienia z przysłowiami, wywodzącymi się z biblii, ze starożytności klasycznej, z ojców Kościoła, ze sławnych pisarzy światowych, oraz przysłowiami rodzimymi, najczęściej nawiązującymi do życia ziemiańskiego, zajęć gospodarskich, myślistwa, jazdy konnej, życia towarzyskiego, zabaw, a także wierzeń i przesądów. W świetle przysłów, które są żywą pozostałością dawnej kultury, staje nam przeszłość nasza, zwłaszcza zaś jej życie codzienne, w jasnym świetle. Przysłowia miały oddawna zastosowanie w szkołach; podstawą były tu najczęściej przysłowia łacińskie. „Moralia” Wacława Potockiego z drugiej połowy XVII w. są przykładem obróbki wierszowanej przysłów dla pouczania i moralizowania. Przysłowiami rodzimymi zajął się pierwszy Salomon Rysiński, wydając „Przypowieści polskie” (pierwsze wydanie 1618), potem Grzegorz Knapski: „Adagia Polonica” (1632), Andrzej Maksymilian Fredro: „Przysłowia mów potocznych” (1659). Liczne zbiory opracował i w układzie systematycznym podał Samuel Adalberg w ogromnej „Księdze przysłów polskich” (Warszawa, 1889—1894). Największe zasługi na polu objaśniania przysłów położył Aleksander Brückner, największą bibliotekę, poświęconą przysłowiom (paremiologiczną) zebrał Ignacy Bernstejn w Warszawie (znajduje się dziś przy Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie; katalog obejmuje dwa tomy drukowane).

Przysposobienie czyli adopcja, akt prawny, wytwarzający między dwiema osobami,

ty. przypodobającym (adoptującym) i przypodobionym (adoptowanym), sztuczne pokrewieństwo. W przeciwieństwie do prawa rzymskiego, większość prawodawstw współczesnych stanowi, że p. nie powoduje zmiany rodziny, gdyż przypodobiony z jednej strony zachowuje swe prawa i obowiązki względem właściwej rodziny, z drugiej strony nie wchodzi w żaden stosunek prywatno-prawny z krewnymi przypodobającego. Kod. Cyw. Polski, obowiązujący na terenie b. Kongresów, zna ponadto p. testamentowe. Akt p. winien być zeznany w formie notarialnej lub w postaci układu sądowego. Wszystkie prawodawstwa na ziemiach polskich wymagają zatwierdzenia tego aktu przez sąd, a Kod. Cyw. Polski uważa nawet za ostateczny dopiero wyrok Sądu Apelacyjnego. Koniecznymi warunkami dla ważności zwykłego p., według kodeksów obowiązujących na ziemiach polskich, jest po stronie przypodobającego pewien wiek: K. C. P. i K. C. N. — 50 lat, K. C. Austriacki — 40 lat, Tom X obow. na ziemiach wschodnich — 30 lat; ponadto prawo wymaga różnicy wieku pomiędzy przypodobającym a przypodobionym, która poza K. C. P., określającym ten warunek na 15 lat, w pozostałych prawodawstwach wynosi 18 lat. Przypodobający nie może mieć własnych dzieci. Według Kod. Cyw. Polsk., przypodobiony winien być pełnoletni, według innych prawodawstw warunek ten nie jest konieczny. W razie p. wyznaczonego oraz przy p. własnych dzieci nieślubnych, prawo, obowiązujące w b. Kongresówce, dopuszcza znaczne złagodzenie zwykłych warunków adopcji. Wedle wszystkich kodeksów na ziemiach polskich skutki p. polegają na zmianie nazwiska adoptowanego i na powstaniu wzajemnego stosunku alimentacyjnego. Przypodobiony dziedziczy po przypodobającym, lecz nie naodwrot.

Przypodobienie wojskowe ma za zadanie przygotowanie cywilnego społeczeństwa do tych ćwiczeń, których może zażądać odeń państwo w razie wojny. W węższym znaczeniu obejmuje ono przygotowanie młodzieży do służby wojskowej. Polega ono na zapoznaniu jej z bronią (przedewszystkiem sport strzelecki), z podstawowymi pojęciami o służbie wojskowej oraz na podniesieniu stanu fizycznego młodzieży, aby uczynić ją zdolną do wyężonego wysiłku w służbie wojskowej. W tym celu w wyższych klasach (6 i 7) szkół wprowadzone są u nas hufce szkolne przypodobienia wojskowego, kierowane przez fachowych instruktorów; z drugiej strony pracują w tym samym kierunku stowarzyszenia prywatne, bądź mające na celu wyłącznie przypodobienie wojskowe (Związki strzeleckie), bądź też zajmujące się niem obok innych zadań (Sokół itp.); towarzystwa te w zakresie przypodobienia wojskowego kierowane są przez instruktorów z ramienia M. S. Wojsk. Zarówno hufce szkolne, jak towarzystwa, otrzymują pomoc od M. S. Wojsk. i korzystają z terenów ćwiczebnych oraz sprzętu wojskowego. Ogólne kierownictwo przypodobienia wojskowego spoczywa w ręku Państwowego

Urzędu Przypodobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego.

Przystanek, stacja kolejowa, na której pociągi zatrzymują się tylko dla wsiadania i wsiadania podróżnych, ale na której ruchu towarowego niema.

Przystań, port, miejsce nad brzegiem morza lub rzeki, urządzone odpowiednio dla statków wodnych; p. bywają naturalne i sztuczne, pierwsze z nich osłonięte są od wiatrów wyspami, przylądkami lub skałami, drugie wykopane są specjalnie do tego celu; p. rzeczne służą głównie do osłony statków od przyborów wody i od lodów.

Przystański Stanisław, pedagog, * 1820, † 1887; 1842 profesor gimnazjalny, od 1848 profesor Instytutu szlacheckiego, od 1859 dyrektor Instytutu gospodarstwa wiejskiego i leśnictwa w Marymoncie. W 1862 wice-dyrektor wydziału oświecenia w Komisji rządowej wyznań religijnych i oświecenia publicznego, potem profesor fizyki w Szkole Głównej w Warszawie, a po zamknięciu Szkoły Głównej prof. uniwersytetu warszawskiego. Przez jakiś czas redagował „Encyklopedję pedagogiczną”. Napisał szereg artykułów treści naukowej, wydał „Początki trygonometrii”, „Wykład początków fizyki doświadczalnej”.

Przystawania oś, ob. oś przystawiania.
Przystawianie lub kongruencja, 1) dwóch figur geometrycznych zachodzi wtedy, gdy jedną z nich można nałożyć na drugą przy pomocy ruchu (przekształcić w drugą przez ruch). W geometrii elementarnej przyjmuje się nieraz przystawianie odcinków i kątów jako pojęcia pierwotne, zaś przystawianie innych figur sprowadza się do przystawiania odcinków i kątów, np. dwa trójkąty przystają, gdy boki i kąty jednego odpowiednio przystają do boków i kątów drugiego. Figury przystające nazywa się nieraz równymi. Znak przystawiania: „≅”; 2) dwóch liczb a i b według modułu m kongruencji m zachodzi wtedy, gdy różnica liczb a i b ($a-b$) jest podzielna przez m , np. 13 i 7 przystają według modułu 3, symbolicznie $13 \equiv 7 \pmod{3}$. Teoria kongruencji stanowi dział teorii liczb; wykazuje wiele analogii z teorią równań w algebrze.

Przystoleństwo, w mowie staropolskiej przywoitość obyczajowa, dobre wychowanie.

Przystosowanie, zmiany w budowie anatomicznej i w czynnościach fizjologicznych istot żywych, zależne od zmian warunków bytu tych istot. Na znaczenie p. w biologii zwrócił pierwszy uwagę Darwin w 1859.

Przysucha, m-ko w pow. opoczyńskim (woj. kieleckie), nad rz. Wiązownią, 4.000 mieszk.; pokłady rudy żel., wielki piec.

Przyswojenie, ob. asymilacja.

Przyszychowski Kazimierz, malarz polski, * 1836, † ok. 1917; kształcił się w Petersburgu i Monachjum. Mieszkał przeważnie w Odesie, malował typy ludu ukraińskiego.

Przyspieszenie przy ruchu prostoliniowym przyspieszonym jest to granica, do której dąży stosunek przyrostu prędkości do czasu, w którego ciągu ten przyrost został dokonany, przy

nieskończonym zmniejszaniu przyrostu prędkości i czasu. Przy ruchu krzywoliniowym, oprócz p. stycznego do drogi, występuje p. dośrodkowe, skierowane ku środkowi krzywizny drogi i równe ilorazowi z kwadratu prędkości przez promień krzywizny. Wymiar p.: [L.T.⁻²].

Przyspieszenie ciężkości, p., z jakim ciała swobodnie w próżni spadają na ziemię. P. ciężkości jest dla wszystkich ciał jednakowe i zależy od wysokości miejsca i od jego szerokości geograficznej. Oznacza się zwykle literą g ; g wynosi na powierzchni morza: na równiku $978,1 \frac{\text{cm}}{\text{sek}^2}$, na biegunie $983,2 \frac{\text{cm}}{\text{sek}^2}$, pod 45° szerokości geograficznej $980,6 \frac{\text{cm}}{\text{sek}^2}$, w Warszawie $981,23 \frac{\text{cm}}{\text{sek}^2}$.

Przyspieszenie katowe, przy ruchu krzywoliniowym granica, do której dąży stosunek przyrostu prędkości katowej do czasu, w którego ciągu ten przyrost został dokonany, przy nieskończonym zmniejszeniu przyrostu prędkości katowej i czasu. Wymiar p. katowego: [T.⁻²].

Przytarczycy, przytarczyczne gruczoły, glandulae parathyreoideae, dwie pary drobnych, u człowieka wielkości soczewicy, gruczołów, znajdujących się na tylnej powierzchni gruczołu tarczowego (glandula thyreoidea). Wykryte w 1881 przez Sandströma. Regulują przemianę mineralną ustroju. Zachorzenie p. powoduje chorobę, zwaną tężyczką (tetania).

Przytulja łakowa, ob. Galium mollugo.

Przytyk, m-ko w pow. radomskim (woj. kieleckie), nad rz. Radomką, 4.300 mieszk.

Przyusznica, ob. parotis.

Przyusznicy zapalenie, świnka, ob. parotitis.

Przywianek, w dawnej Polsce dobrowolny zapis żonie ze strony męża; gdy panna, idąc za mąż, nie miała „oprawy” czyli posagu, prawo wyznaczało jej pewną sumę z majątku męża lub dożywocie na pewnej części jego majątku, które zwało się zawięciem.

Przywidzkie jez. (niem. Mariensee), jezioro na obszarze W. M. Gdańska, 8 km. dług., 1 km. szer.

Przywilej (łac.), termin prawny, posiadający kilka znaczeń: 1) p., jako prawo specjalne, dotyczące pewnej osoby lub całego stanu, zawiera zwolnienie od ciężarów publicznych, może ograniczać te ciężary lub nadawać danej osobie lub całemu stanowi szereg specjalnych uprawnień. Do tego rodzaju należy p. koszycki z 1374 i wszystkie następne, nadane szlachcie polskiej. Państwo średniowieczne, oparte na organizacji stanowej, gwarantowało każdemu ze stanów specjalne p.; 2) w postępowaniu egzekucyjnym oznacza prawo pierwszeństwa pewnej kategorii wierzycieli do zaspokojenia swych pretensyj przed innymi wierzycielami. W tem znaczeniu p. posiada Skarb Państwa odnośnie sum, należnych za podatki, również właściciel nieruchomości z tytułu komornego ma przywilej na rzeczach, stanowiących umeblowanie lokalu, wypuszczonego w najem;

3) niejednokrotnie termin p. używany jest do oznaczenia prawa do wynalazku czyli patentu.

Przywilej kościelny, prawo prywatne, którego mocą wierny lub osoba moralna otrzymuje od zwierzchnika kościelnego trwałą łaskę wbrew lub mimo obowiązujących przepisów kanonicznych. P. można uzyskać wprost od przełożonego kościelnego mocą zwyczaju, przez przedawnienie i przez komunikację, czyli rozciągnięcie z jednej osoby na inne.

Przywileje: koszycki, krakowski, korczyński, czerwiński, jedlneński, nieszawski, mielnicki, ob. szlachta polska.

Przywłaszczenie mienia, przestępstwo, polegające na uczynieniu przez sprawcę z mienia cudzego swojej własności, obejmuje zatem każde bezprawne rozporządzenie cudzem mieniem ruchomym w granicach prawa własności, jeżeli ze strony subiektywnej działaniu temu towarzyszy wola sprawcy postępowania z cudzem mieniem jak z własnym. Wszystkie formy takiego działania można sprowadzić do zatrzymania przez sprawcę cudzego mienia, tj. nieoddania go właścicielowi, jeżeli taki obowiązek istnieje, albo zużycia, roztrwonienia cudzego mienia, którego w ten sposób sprawca nie może już zwrócić właścicielowi. Kwalifikowane przywłaszczenie stanowi tzw. sprzeniewierzenie czyli przywłaszczenie rzeczy powierzonych sprawcy przez jej właściciela. Niezależnie przeto od cech przestępstwa, właściwych zwyktemu przywłaszczeniu, sprzeniewierzenie ponadto zawiera cechy nadużycia zaufania.

Przywozowe cło, ob. cło.

Przywóz (czes. Přivoz, niem Oderfurt), m. w pow. i w żupie morawsko-ostrowskiej (Czechosłowacja), nad rz. Odrą, 17.300 mieszk.; wyroby metalowe, chemiczne.

Przywry, ob. Trematodes.

Przyzwyczajenie, ob. nawyknienie.

P. S., ob. postscriptum.

Psallota campestris, pieczarka, gatunek grzybów z rodziny Agaricaceae (bedłkowate), o owocniku kapeluszuowatym, białym, półkolistym wypukłym, pokrytym od strony dolnej promienisto rozchodzącymi się, pierwotnie białymi, później brunatnoczarnymi, nierównej długości blaszkami (lamellae), okrytymi zamłodu oponą, z której później zostaje tylko kołnierzy błoniasty na trzonie. Trzon mięsisty, w nasadzie zgrubiały. Jadalna. Jedyny grzyb, dający się sztucznie hodować; w stanie dzikim trafia się latem i jesienią po pastwiskach końskich, koło stajen, przy skrzyniach inspekcyjnych, w sadach i ogrodach.

Psalm (greck.), pieśni religijne ludu izraelskiego; wśród nich zastępują na uwagę szczególnie psalmy prorockie, mesjaniczne (2. 15. 21. 44. 68. 71. 109 w Wulgacie) i tzw. pokutne, odmawiane w czasie Wielkiego Postu (6. 31. 37. 50. 101. 129 i 142 w Wulgacie, w tekście hebr. i przekładach ewangel.: 6. 32. 38. 51. 102. 130. 143). P. gradualne, p., odmawiane przez zakony i kapituły w śróde Wielkiego Postu. Pierwszą formą kościelnego psalmu była Antyfona czyli śpiew chóru zamienny. Później weszły w użycie i inne ple-

śni (np. nieszporne), deklamowane na jednej nucie (psalmodjowanie), ozdabiane stosownie do swego charakteru koloraturami lub prowadzone melodycznie. W późniejszych czasach dodawano do nich tzw. Organum (XII w.). Ars nova wprowadziła komponowanie nowych melodii do tekstu psalmów, jako solowe śpiewy z tow. instrumentów. W XVI w. komponowano je a capella czterogłosowo. Szkoła rzymska doprowadziła tę sztukę do 24-o głosowości i wyżej jeszcze. Następnie przydawano im akompanjament orkiestralny, a w najnowszych czasach, tj. w XIX i XX w., powstają psalmy na sola, chóry, organy i orkiestrę, tworzące, dzięki kompozytorom, jak Mendelssohn, Brahms, Kiel, Liszt i in., bogata literaturę. Polska muzyka posiada zbiór psalmów Gomółki „Melodje na psalterz Kochanowskiego“.

Psalmy Dawida, ob. hebrajska literatura.

Psalmy Salomona, księga pseudepigraficzna, odzwierciedlająca pobożność faryzejską, około 64 po Chr. Zachowała się w języku greckim.

Psalterium, ob. księgi.

Psalterjon, instrument średniowieczny w kształcie trapezu, zbliżony do harfy.

Psalterz (greck.), zbiór psalmów, księga kanoniczna Starego Testamentu lub też księga liturgiczna, mieszcząca w sobie psalmy, ułożone podług godzin kanonicznych i dni tygodnia. P. w tem znaczeniu jest częścią brewjara. P. biblijny dzieli się na 5 części i zawiera: hymny, modlitwy błagalne i dziękczynne, pieśni religijne w ścislem tego słowa znaczeniu. Autorami są: Dawid (74 psalmy, w Wulgacie 88); Salomon (2 p.), Mojżesz (1 p.), Asaf (12 p.), Heman, Etan, Jedutun, synowie Koraha (11 p.). W tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej Dawid uchodził za autora wszystkich psalmów.

Psamity, skały okruchowe, których ziarna są mniejsze od grochu ale większe od ziarn, które nazwalibyśmy pyłem, a więc wszelkie piaski, piaskowce, szarogłazy itp.

Psametyk, imię faraonów egipskich; P. I, 663—610 prz. Chr., uwolnił Egipt od panowania asyryjskiego; P. III, za którego panowania Egipt został podbity przez Persów (525 przed Chr.).

Psamomma (greck.), piaseczak, nowotwór na oponie twardej (dura mater) mózgowia; zawiera złogi wapienne, które przy dotyku przypominają ziarnka piasku.

Psefity, nazwa, używana na oznaczenie skał okruchowych grubego ziarna; do psefitów zaliczamy wszystkie żwiry itp. zespoły, które są za grube na to, aby mogły zasługiwać na nazwę piasku albo piaskowca.

Pseud..., **pseudo...** (greck.), na początku wyrazów oznacza fałszywy, nieprawdziwy, niby, rzekomy.

Pseudarthrosis (greck.), staw rzekomy, nieprawidłowa, stale istniejąca ruchomość kości w miejscu, w którym normalnie istnieć powinna zbita tkanka kostna; bywa wrodzona lub nabyta (po złamaniach kości, szczególnie po złamaniach, wywołanych przez broń palną).

Pseudepigrafy (greck.), pisma żydowskie, zbliżone do apokryfów, wypowiadające myśli okresu od 150 przed Chr. do 150 po Chr. pod znanymi imionami Starego Testamentu.

Pseudobrukite, minerał $2\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot 3\text{TiO}_2$, tytanian żelazowy, barwy ciemno brunatnej do czarnej; Wezuwjuż, Norwegja.

Pseudogamja, **monolepsis**, zjawisko, obserwowane przy eksperymentalnem krzyżowaniu przedstawicieli dwóch różnych gatunków, wzgl. rodzajów, przy którym samica, zaplemniona obcą gatunkowo (wzgl. rodzajowo) sperma, wydaje potomstwo, posiadające cechy wyłącznie tylko gatunku matczynego. P. tłumaczy się tem, że plemnik, wnikaący do komórki jajowej, nie uczestniczy faktycznie w akcie zapłodnienia (amphimixis), lecz jest tylko czynnikiem, pobudzającym i umożliwiającym partenogenetyczny rozwój jaja.

Pseudohermafrodytyzm, ob. hermafrodytyzm.

Pseudojonon, związek organiczny, $\text{C}_{12}\text{H}_{20}\text{O}$; ob. jonon.

Pseudokrup (greck.), dławiec rzekomy, napad silnej duszności, występujący niekiedy w przebiegu odry lub u dzieci neuropatycznych; powodem jest obrzmienie śluzówki krtań.

Pseudoleukaemia (greck.), białaczka rzekoma, powiększenie gruczołów chłonnych i śledziony bez zmian charakterystycznych we krwi.

Pseudologia phantastica, skłonność do opowiadania fantastycznych kłamliwych historii; zdarza się najczęściej przy histerji.

Pseudomalachit (fosforochalcyt), minerał $\text{Cu}_2(\text{PO}_4)_2 \cdot 3\text{Cu}(\text{OH})_2$, zasadowy fosforan miedziowy; tworzy skupienia promienisto-skorupowe. Twardość 5. ciężar wł. 4.1—4.3; Ural, Rheinbreitbach, Cornwallis.

Pseudomorfozy, fałszywe kryształy, minerały, mające pozór kryształów jednego minerału, a skład chemiczny innego. Powstają przez bardzo powolnie odbywające się przeistoczenia chemiczne: kryształy, pod działaniem bardzo rozcieńczonych roztwów wodnych, tak powolnie traci jakąś swą część składową a zyskuje inną, że kształt jego się zachowuje. P. są ciałami wielkiej doniosłości naukowej, bo po ich kształcie poznajemy, jakim minerałem były, a po składzie chemicznym czem są; na zasadzie więc p. wnioskujemy o chemicznych przeobrażeniach, zachodzących w mineralnych utworach ziemskich.

Pseudomucyna, ciało białkowe, tworzące z wodą śluzowate, ciągnące się roztwory. W odróżnieniu od mucyny prawdziwej, p. nie strąca się z kwasem octowym. Występuje w torbielach jajnikowych.

Pseudonavicella, nazwa 10deczkowatych wzgl. wrzecionowatych zarodników gregaryn (Gregarinida), przypominających kształtem gatunki okrzemek (Diatomaceae) z rodzaju Navicula.

Pseudonim (greck.), nazwisko zmyślone, przybrane przez pisarza, aktora, członka tajnego stowarzyszenia politycznego itp.

Pseudoparalysis Parroti, porażenie rzekome Parrot'a, niemożność poruszania kością ramieniową lub udową u niemowląt z kiłą wrodzoną. Powodem unieruchomienia kości ramieniowej lub udowej jest oddzielenie nasad ich od trzonów (zmiana, charakterystyczna dla kily wrodzonej).

Pseudopodia, nibynóżki, wypustki protoplazmatyczne, powstające w dowolnem miejscu na powierzchni ciała u licznych pierwotniaków, zwłaszcza korzenionózek (Rhizopoda), i otwornic (Foraminifera); warunkują ruch ameboidalny (pelzokowaty) i pośredniczą przy pobieraniu pokarmu. Pod względem kształtu wyróżniają się p. łobosa, nib. płatowate, p. filosa, n. nitkowate i p. reticulosa, n. siatkowate, o siatkowato rozgałęzionych nitkach plazmatycznych, często mających wygląd systemu korzeniowego. U słonecznic (Heliozoa), p. posiadają delikatne włókienka osiowe i noszą nazwę axopodia.

Pseudopus pallasii (Ophisaurus apus), żółtopuzik, gad z rodziny Anguillidae; rząd Sauria, gromada Reptilia. Ciało walcowate, węzowato wydłużone, na bokach nieco spłaszczone, pokryte romboidalnymi łuskami. Długość około 1 m., z czego ok. połowa przypada na ostro zakończony ogon. Głowa o czworokątym zarysie, wyraźnie wyodrębniona od tułowia, w okolicy pyska zlewką wydłużoną, pokrytą tarczками. Wzdłuż ciała przebiega wyraźna brzoza. Przednich kończyn brak, tylne szczątkowe, w postaci niewyraźnych wyrostków. Otwory uszne małe, szparkowate. Ubarwienie strony górnej brudno czerwonobrunatne, spód brudnocielisty. Zamieszkuje pld.-wsch. Europę i Azję Mniejszą.

Pseudoscorpionida, zaleszczotki, nazwa rzędu pajęczaków z gromady Arachnidea. Zewnętrznie przypominają nieco niedźwiadki, Scorpionida, lecz różnią się od nich brakiem zaodwłoka (postabdomen), kolca i gruczołu jadowego. Głowotułów (cephalothorax) jednolity, wzgl. podzielony na trzy części przy pomocy dwóch poprzecznych brzd. Odwłok (abdomen) szeroki, płaski, złożony z 11 segmentów. Przysadki żełwe zakończone kleszczami. Oddychają tchawkami. Posiadają gruczoły przedne. Żyją w mchu, pod kamieniami, opadłymi liśćmi, pod korą drzew, w starych książkach (biblioteki, archiwa), zniszczonych tapetach itp. Obejmują jedną rodzinę Chernetidae. Pospolite gatunki: Chelifer cancrioides, Chiridium museorum, Obisium museorum.

Pseudotabes (greck. i łac.), rzekomy wiarządzenia; objawy, przypominające wiarządzenia, wywołane przez zmiany zapalne w nerwach obwodowych (polineuritis), a nie w szlakach rdzeniowych, jak przy wiarządzeniu prawdziwym.

Pseudotsuga, rodzaj drzew iglastych (Coniferae) z rodz. Abietaceae (jodłowate). P. douglasi, drzewo olbrzymich rozmiarów

(do 100 m. wysok.), o igłach wiecznie zielonych, miękkich, dość długich i cienkich, barwy zielonej, bardzo żywicznych, szyszkach zwisłych, po dojrzeniu nie rozpadających się, 5—8 cm. dług.; łuski okrywające dłuższe od nasiennych, na końcu potrójnie ząbione, luźno przylegające, nie odgięte. Pochodzi z Kalifornji, wybrzeży oceanu Spokojnego; w Polsce sadzona jest od lat kilkadziesiąt w lasach, parkach, zwłaszcza w Poznańskim i na Pomorzu. Nieco rzadziej spotyka się w kulturach P. glauca, mająca szpilki siniozielone, szyszki krótsze (5—7 cm.), łuski okrywające znacznie dłuższe od nasiennych, w połowie załamane i zupełnie wtył odgięte.

Psi kleszcz, ob. Ixodes ricinus.

Psia Grota (włosk. Grotta del Cane), grota na obszarze Wezuwjuż, w pobliżu Neapolu; duża ilość dwutlenku węgla zalega warstwą, mającą 80 cm. grubości, dno groty i jest zaobciana dla stworzeń.

Psianka, ob. Solanum.

Psiankowate, ob. Solanaceae.

Psiarnia, specjalne zabudowanie dla trzymania większej ilości psów.

Psiarskie, podatek w dawnej Posce, który opłacała każda wieś, o ile nie podejmowała łowców i nie żywiła psów i sokołów.

Psiarz, nazwa dawnych łowczych dworskich, urządzających polowania książęce i mających pieczę nad sforami ogarów.

Psidium, roślina z rodziny Myrtaceae (mirtowate); drzewa lub krzewy stref podzwrotnikowych, głównie Ameryki. Gatunki: P. guajava, o owocach kształtu drobnych gruszek lub jabłek, oraz P. cattleyanum, o owocach czarnopurpurowych, wielkości śliwki; uprawiane są powszechnie w licznych odmianach w okolicach zwrotnikowych jako drzewa owocowe.

Psie Pole (niem. Hundsfeld), m-ko na Śląsku pruskim w pow. oleśnickim, rej. wrocławska, nad rz. Widawą, 1000 mieszk.; pamiętne klęską wojsk niemieckich w walce z Bolesławem Krzywoustym 1109.

Psiloritis, ob. Ida.

Psilura monacha, ob. Liparis monacha.

Psiol, l. dopływ Dniepru, na Ukrainie, długość 681 km.

Psittaci, papugi, nazwa rzędu ptaków. Ptaki średniej wielkości, o silnej budowie ciała. Dziób bardzo mocny, krótki i gruby, opatrzonej woskówką u nasady. Górna szczęka silnie hakowato zakrzywiona i ruchomo (stawowato) złączona z kością czółową. Język gruby, mięsisty. Mostek z silnie rozwiniętym wyrostkiem środkowym. Nogi krótkie, mocne; dwa palce skierowane ku przodowi, dwa ku tyłowi. Pazury ostre, łukowato zgięte. Skrzydła silne, dość długie i ostre. Upierzenie przeważnie bardzo jaskrawe. Prawie wyłącznie roślinożerne. Doskonale przystosowane do nadrzewnego trybu życia, większość posługuje się przy łażeniu po drzewach nie tylko nogami lecz i dziobem. Na ziemi poruszają się przeważnie bardzo niezręcznie. Wszystkie papugi

są gniazdownikami z wyjątkiem papugi ziemnej, *Pezoporus terrestris*, znoszącej jaja wprost na powierzchni ziemi. Odznaczają się wysokim rozwojem władz umysłowych, dużą zmyślnością oraz wielką towarzyskością. Zamieszkują wszystkie części świata z wyjątkiem Europy, trzymając się prawie wyłącznie lasów pasa międzyzwrotnikowego. Rząd Psittacii obejmuje osiem rodzin: *Nestoridae*, *Loriidae*, *Cyclopsittacidae*, *Nasiternidae*, *Cacatuidae*, *Stringopidae*, *Platycercidae* i *Psittacidae*. Na uwagę zasługują: 1. *Nestor notabilis*, kea; długość ciała ok. 50 cm.; upierzenie oliwkowozielone, oddzielne pióra czarno obrzeżone. Zamieszkuje wysokogórskie tereny Nowej Zelandji. Prócz zwykłego pożywienia, tj. owoców, korzeni, owadów itp., papuga ta żywi się mięsem; napada na irzody owiec, wydziera im wełnę, a dostawszy się do ciała, wyrwa kawałkami mięso, tłuszcz i wnętrzności. Wobec szkód, wyrządzanych wśród owiec, jest silnie tępiąca. 2. *Nasiterna pygmaea*, papużeczka karliczka, z rodziny *Nasiternidae*, obejmującej najmniejsze z papug. Długość ciała ok. 10 cm. Wierzch głowy żółtawy, policzki czerwone, spód u samców czerwony, u samic zielony. Zamieszkuje płn. zachód Nowej Gwincei. 3. *Lophochroa galericita*, kakadū żółtoczuba, długość ok. 50 cm., upierzenie białe, z jasno żółtym czubem na głowie. Zamieszkuje Australję. 4. *Callocephalon galeatum*, kakadū hełmiasta, długość ok. 35 cm., upierzenie szare, czub rozpięchły, u samców głowa czerwona. Zamieszkuje Australję pld. 5. *Stringops habroptilus*, kakapo; długość ok. 60 cm., upierzenie oliwkowozielonkawe, brązowo i żółtawo prążkowane, spód żółtawy. Różni się od wszystkich papug szczątkowym wyrostkiem mostkowym, miękkim pierzem, charakterystycznym dla ptaków nocnych, i upierzoną szłąrą dookoła oczu, dzięki czemu przypomina z wyglądu sowę. Dzień spędza w norze, wygrzebanej pod wystającymi korzeniami drzew, żeruje w nocy. Skrzydłami prawie się nie posługuje i przebywa zwykle na ziemi. Żyje w Nowej Zelandji. 6. *Palaeornis torquatus*, papuga obroźna, długość ok. 42 cm.; upierzenie zielone, tył głowy błękitnawy, policzki czarno obrzeżone, dziób czerwony, różowa obroźna na karku. Żyje w Indjach. 7. *Ara araurana*, ara błękitna, długość ok. 80 cm., wierzch błękitny, spód żółty, czoło zielonkawe. Zamieszkuje Panamę, Gujanę i obszar Amazonki. 8. *Ara macao*, arakanga, długość ok. 90 cm., upierzenie szkarłatnoczerwone, skrzydła żółtoniebieskie. Ameryka Środkowa. Liczne inne rodzaje: *Trichoglossus*, *Lorius*, *Cacatua*, *Calopsittacus*, *Psittacus*, *Psittacula*, *Electus*, *Amazona*, *Melopsittacus*, *Agapornis* itp.

Psittacosis (łac.), choroba zakaźna papug, która może być przeniesiona na ludzi. Wywoływana bywa przez zakaźne łańcuszkowcami (*Streptococci*).

Psittacus erithacus, jako, papuga czerwonoogonowa, p. popielata, ptak z rodz. *Psittacidae*; rząd *Psittaci*. Długość ciała ok. 38 cm., upierzenie popielate, ogon krótki, szkarłatnoczerwony. Najpojętniejsza ze wszystkich papug, łatwo uczy się naśladować mowę ludzką. Zamieszkuje Afrykę zach. i środk.

Pskowskie jezioro, pld. odnoga jez. Pejpus, na pograniczu Rosji i Estonji, ograniczona wąskim przesmykiem, 734 km².

Psków (est. Pihkva), m. gub. w Rosji zach., nad rz. Wielikaja, 30.000 mieszk.; jedno z najstarszych miast Rosji, do 1510 republika; fabryki skór.

Psodymus, zjawisko złożonej potworności, polegające na zrośnięciu się dwóch osobników okolicą łędźwiowa, przyczem istnieje jedna wspólna para kończyn tylnych.

Psoriasis, *luszczycyca*, nieprawidłowe rogowacenie skóry, tworzenie się uwarstwionych łusek, szczególnie na łokciach i kolanach, rzadziej na głowie. Choroba bardzo uporczywa.

Pstrąg górski, p. źródłany, *Salmo fario*, forella, ryba z rodziny *Salmonidae* (*ososiowate*); rząd *Malacopterygii*, podgromada *Teleostei* (*kostnoszkieletowe*). Pysk krótki, tępy; wycięcie ust wkracza pod oko. Kość lemieszowa (*vomer*) długa, z jednym poprzecznym szeregiem zębów na przedniej części i dwoma podłużnymi na trzonie. Ciało nieco bocznie ściętnione (długość ok. 20—30 cm.). Ubarwienie z wierzchu jasno lub ciemno oliwkowe, ciemno plamkowane; boki żółtawe, metalicznie połyskujące, z czerwonymi plamkami. Osiały; bardzo liczny w górzystych okolicach Karpat, w źródłiskach dorzecza Prutu, Dniestru i Wisły. Ob. *Salmonidae*.

Pstrokoński Józef, lekarz polski, ordynator oddziału chorób skórnych i wenerycznych w szpitalu Św. Łazarza w Warszawie, * 1870, † 1913; do 1909 prosektor przy katedrze anatomji patologicznej uniw. warsz.; pozostawił kilka prac specjalnych, z których najważniejsza: „Zapalenie rzeżączkowe ostre ucha środkowego“.

Pstrokoński Maciej, biskup kujawski. * 1553, † 1609; kanclerz koronny 1606—1608.

Pstrokoński Stanisław, współczesny malarz polski * 1871; kształcił się w Warszawie, Rzymie i Paryżu; osiadł we Francji; maluje portrety, studia aktów kobiecych oraz stylizowane obrazy rodzajowe. Wystawia w Paryżu, Krakowie i Warszawie (od 1900); obraz jego: „Różowa wstążka“ został zakupiony do zbiorów Zachęty.

Psy, ob. *Canidae*.

Psy domowe, *Canis familiaris*, najstarsze zwierzęta domowe człowieka. Znane w znacznej liczbie ras, rozmaitej wielkości, ubarwienia, owłosienia i instynktów. Pochodzenie nie jest dokładnie wyjaśnione. Prawdopodobnie psy domowe pochodzą od kilku dzikich gatunków: wilka, lisa, szakala. Z liczy-

nych ras zasługują na uwagę: dogi, buldogi, mopsy, psy z góry św. Bernarda, wyżły, legawce, jamniki, brytany, charty, pudle, setery, psy owczarskie, dobermany, szpice, wilczury, pinczery, fox-terrier'y i wiele innych. Niektóre rasy psów, zwłaszcza myśliwskie, znane już były w starożytnym Egipcie; psy owczarskie wyprowadza się z czasów epoki brązu.

Psy gończe, gwiazdozbiór, liczne gwiazdy podwójne, wśród nich najjaśniejsza α (12); znana mgławica spiralna M 51.

Psychastenja (greck.), pojęcie, wprowadzone przez lekarzy francuskich Janet'a i Raymond'a; stan wrodzonej mniejszej wartości psychicznej: łatwa zmiana nastroju, brak stałości charakteru, łatwe poddawanie się wpływowi innych osób.

Psyche (greck.), dusza; technicznie, w podaniach greckich wcielone w kochankę Erosa, przedstawiana pod postacią dziewczęcia ze skrzydłami motyli albo w postaci motyla.

Psyche, planetoida, odkryta przez Gasparisa w 1852.

Psychiczne zjawisko, ob. *psychiczny proces*.

Psychiczny proces, psychiczne zjawisko, wszelki proces lub zjawisko, będące momentem składowym indywidualnego doświadczenia subiektywnego, wchodzące w skład naszych doznań i przeżyć. Wobec tego, że nasze doświadczenia subiektywne albo doznania są bądź natury poznawczej, bądź natury uczuciowej, bądź woli, zjawiska psychiczne należą do jednej z tych kategorii albo, co bywa najczęściej, do dwóch lub wszystkich trzech naraz, ponieważ konkretne zjawisko psychiczne jest czemś bardzo złożonym; np. w skład takiego zjawiska psychicznego, jakim jest życzenie lub pożądanie, wchodzi moment poznawczo-przedmiotowy: będzie nim postrzeżenie, wyobrażenie czy myśl o przedmiocie, który jest celem naszych pożądań; moment uczuciowy: będzie nim uczucie przykrości, wywołane brakiem przedmiotu, którego pożądamy, i ew. uczucie przyjemności, którą antycypujemy i której spodziewamy się, gdy nasze pożądanie będzie zaspokojone; wreszcie moment woli, mianowicie samo pożądanie. Zjawisko psychiczne nosi charakter przebiegu, procesu, wydarzenia, tzn. nie posiada cech jakiejś stałej, niezmienniej rzeczy, lecz przebiega w czasie, ulegając ciągłym zmianom i przekształceniom, rozwija się, dochodzi do kulminacyjnego punktu, słabnie i wreszcie zanika, ustępując dyskretnie miejsca

Psyche u Hery (Rafaël, Farnesina).

innemu procesowi, by nigdy już więcej nie powrócić w tej samej, co poprzednio, postaci. Ten przebiegowo-wydarzeniowy charakter zjawisk psychicznych czyni tak bardzo trudną ich obserwację, która najczęściej jest możliwa dopiero wówczas, gdy proces już przeminał, tj. z pamięci. Zakres zjawisk, które mamy prawo zaliczyć do psychicznych, jest tak rozległy, jak nasze doświadczenie indywidualne: wszelki moment doświadczenia naszego, rozpatrywany jako moment subiektywny, doznaniowy, zależny od nas, jako od jednostki psychofizycznej, jest tem samem zjawiskiem psychicznem.

Psychika, całokształt wrodzonych i nabytych dyspozycji psychicznych (intelektualnych, uczuciowych i woli) danej jednostki, urobionych przez warunki, w jakich ta jednostka żyła i rozwijała się i, co za tem idzie, przez jej doświadczenia i przeżycia ubiegłe.

Psychjatra (greck.), lekarz, zajmujący się psychjatrją.

Psychjatrja (greck.), nauka o rozpoznawaniu i leczeniu chorób umysłowych. Historia p. datuje się od czasu powstania we Francji specjalnych zakładów dla chorych umysłowo (Pinel, 1789). Następnie lekarz francuski Esquirol (* 1772, † 1840) zapoczątkował metodykę p. (metoda opisywania objawów chorobowych. statystyka p.). Metoda opisowa p. zyskała licznych zwolenników w Niemczech (Zeller, Krafft-Ebbing, Kraepelin). Ostatnio zaczyna się coraz bardziej wyodrębniać w p. metoda analityczna, nie ograniczająca się do opisywania, lecz starająca się głębiej wnikać w istotę chorób umysłowych (Wernicke, Janet, Freud).

Psychoanaliza, metoda psychoterapeutyczna leczenia rozmaitych neuroz i psychoz (chorób umysłowych), zapoczątkowana przez lekarza wiedeńskiego Breuera, rozwinięta i udoskonalona przez prof. wiedeńskiego S. Freuda, który stworzył nader złożony system teoretyczno-psychologiczny, odbiegający daleko od koncepcji psychologii klasycznej i dotyczący całokształtu życia psychicznego, a służący mu za teoretyczną podstawę metody psychoanalitycznej. Podstawową zasadą p. jest twierdzenie, że procesy świadomości stanowią tylko część, a to nie najważniejszą, naszej psychiki. Istota naszej psychiki — to nieświadome tendencje, instynkty i popędy, które Freud dzieli na dwie grupy: na popędy jaźniowe, egoistyczne (*Ichtriebe*), i popędy seksualne, które pojmuje bardzo szeroko i które nazywa „libido“. Te zakorzenione w nas popędy, tkwiące w głębinach nieświadomości, sięgają swymi początkami przeszłości gatunku ludzkiego i naszej indywidualnej przeszłości, szczególnie naszego najwcześniejszego dzieciństwa. Nasze „ja“ świadome, cywilizowane, produkt wychowania moralnego, religijnego, społecznego, stara się nie dopuścić ich do głosu, pomimo, że starają się one wydstać na światło dzienne świadomości, żądne zaspokojenia, nie bacząc na żadne względy. Wytwarza się mechanizm tłumienia i „wypierania“ tych tendencji anarchistycznych w głębinie nieświadomości. Na granicy

tych dwóch dziedzin psychiki czuwa „cenzura”, bacząc, by owe libido nie przekroczyło progu świadomości. Szczególnie wyparcia podlegają charakterystyczne, według Freuda, dla wczesnego dzieciństwa perwersje seksualne różnego rodzaju oraz uczucia zazdrości, skierowane ku ojcu ze strony chłopca, pałającego żądzą ku matce (tzw. kompleks Edypa), i ze strony córki ku matce. Te silne, wzruszeniowo zabarwione zespolo wyobrażeń, zwane kompleksami, wypierane władzą cenzury, nurtują w głębinach psychiki ludzkiej i są powodem różnorodnych zaburzeń psychicznych, źródłem neuroz i psychoz oraz towarzyszących im niezadko zaburzeń organicznych. Te zaburzenia psychiczne to neurastenja, neuroza lękowa, histeryja, fobie, schizofrenja, paranoja itd. Zaburzenia zaś organiczne, to tylko „chyttrze” usymbolizowane urzeczywistnienie owych nieświadomych tendencji seksualnych, które w tem przebraniu zmyliły czujność cenzury i wydotania się z ciemnicy nieświadomości na świat, są marzenia sennie, będące, według Freuda, zawsze zrealizowaniem wypartych popędów seksualnych, zmienionych nie do poznania na pierwszy rzut oka wskutek różnych umyślnych przekształceń, jak dramatyzowanie, tzw. zgęszczanie, symbolika, zresztą, według Freuda, bardzo prawidłowa, do której zrozumienia prowadzi klucz w rodzaju sennika egipskiego (np. laska, wąż, drzewo itp. we śnie oznaczają męskie organy płciowe itp.). Jeszcze jedną drogą są rozmaitego rodzaju lapsus linguae, mimowolne dowcipy, tici itp. Przy leczeniu chodzi o to, by do takiego chorobotwórczego kompleksu dotrzeć, uchwyć jego istotną treść, wydobyć na światło dzienne świadomości chorego, który zetknie się z nim oko w oko, „odreaguje” go, ewentualnie potępi i uzna niemożność spełnienia zawartego w nim życzenia ze względu na jego absurdalny charakter; następnie popęd ten za sprawą lekarza ulegnie „uwzniośnieniu” (sublimacja) przez skierowanie go ku wyższemu celom społecznym, co przy unormowaniu płciowego życia chorego sprowadzi jego wyzdrowienie. Metoda psychoanalityczna polega więc na wyszukiwaniu kompleksu i umiętnym interpretowaniu go, oraz na doprowadzaniu chorego do „odreagowania” go. Droga do tego prowadzi przez polecenie choremu wypowiadania wszystkiego, co mu przyjdzie do głowy, oddania się swobodnym skojarzeniom, które, prędzej czy później, mają doprowadzić do wykrycia kompleksu i jego interpretacji. Wielce przytem pomocna, według Freuda, jest psychoanaliza marzeń sennych. Ograniczony pierwotnie do wyjaśniania neuroz i psychoz, system Freuda rości sobie obecnie pretensje do tego, by stać się podwaliną nauk humanistycznych, jak etnografii, historii sztuki, estetyki, religioznawstwa itd. Psychoanaliza liczy wielu entuzjastycznych wielbicieli, którym jej przeciwnicy zarzucają brak krytycyzmu. Zarzuca się jej m. in. pewną mitologję w traktowaniu życia psychicznego, polegającą na robieniu z tendencji psychicznych jakichś

istot („cenzura”, „nieświadomość”), doszukiwania się wszędzie pierwiastka seksualnego („panerotyzm”), przesadną rolę, przypisywaną „libido”, jako czynnikowi chorobotwórczemu, naciągana symbolikę snów, podawana jest w wątpliwą jej wartość leczniczą itp.

Psychofizjologia, dział psychologii, zajmujący się badaniem procesów materialnych w układzie nerwowym, które stanowią podłoże procesów i zjawisk psychicznych; zadaniem p. jest danię teorii fizjologicznej uwagi, uczuć, pamięci, czuć (wrażeń) zmysłowych itp. W tym sensie p. jest nietylko uprawnionym, lecz i niezbędnym działem psychologii. Przedmiotem krytyki p. staje się dopiero wtedy, gdy rości sobie pretensje do tego, by ją uważano za całkowitą psychologję, której zadania sprowadza jedynie do badania podścieliska fizjologicznego procesów psychicznych. Tak pojęta p., jako kierunek, nie zaś jako dział psychologii wogóle, jest wielce jednostronna, ponieważ nie uwzględnia ważnych zagadnień psychologji opisowej, bez których rozwiązania hipotezy p. nie będą miały dostatecznego oparcia.

Psychofizyczne metody, metody badania, używane w psychofizyce w celu rozwiązania jej zagadnień. Można rozróżnić trzy metody zasadnicze: 1) metodę sporządzania, polegającą na tem, że osoba badana, tj. ta, nad którą dokonywamy eksperymentu, sama sporządza bodziec poszukiwany, tj. tak długo go zmienia, dopóki nie odpowie on wymaganiom, postawionym przez eksperymentatora, np. sporządza na oko linię o długości, równej innej danej linii; 2) metodę granic, polegającą na tem, że eksperymentator dopóty zmienia wielkość bodźca, stopniowo i w jednakowych odstępach, aż osiągnie bodziec o poszukiwanem natężeniu, który wywoła w osobie badanej to właśnie wrażenie, o którego ustalenie chodzi. To stopniowe zmienianie bodźca może być jego zwiększaniem albo zmniejszaniem; mówimy wówczas o postępowaniu wstępującem albo zstępującem; 3) metodę stałych bodźców, polegającą na tem, że eksperymentator przygotowuje uprzednio szereg par bodźców, przyczem na każdą parę składa się jeden bodziec powtarzający się w każdej parze, i bodziec w każdej parze inny; np. pary ciężarów: 100 gr.—105 gr.; 100 gr.—110 gr.; 100 gr.—115 gr. itd. Eksperymentator poleca osobie badanej porównać dwa ciężary, należące do każdej pary, większą ilość razy (np. 20 razy), dając przytem pary nie w porządku kolejnym, lecz na chybił trafił, notuje wszystkie odpowiedzi osoby badanej i następnie wylicza na podstawie specjalnego wzoru tę wielkość bodźca, która odpowiada postawionemu zagadnieniu i która właśnie była poszukiwana. Każda z tych metod może być stosowana do rozwiązania każdego z zagadnień psychofizycznych. Najmniej cenna jest metoda sporządzania, najwięcej zalet posiada metoda stałych bodźców.

Psychofizyczne prawo, in. prawo Webera, prawo, wyrażające stosunek, zachodzący pomiędzy zmianą natężenia (przyrostem, wzgl. zmniejszeniem) bodźca fizycznego z jednej

strony, a odnośną zmianą natężenia uczucia (wrażenia) zmysłowego z drugiej. Pierwsze eksperymenty, prowadzące do jego wykrycia, wykonał E. K. Weber w 1834, prawo zaś w jego brzmieniu ostatecznem i ogólnem sformułował G. T. Fechner, opierając się na nielicznej masie eksperymentów własnych, i nazwał je prawem Webera. Głosi ono, że, im większy jest bodziec pierwotny, wywołujący uczucie o pewnem natężeniu, tem większy musi być przyrost bodźca, by móc zauważyć ledwo dostrzegalny przyrost w natężeniu uczucia. Jeżeli np. przy ciężarze 100 gramowym wystarczy już przyrost 5 gr., by zauważyć subiektywny przyrost, to przy ciężarze 500 gr. potrzeba będzie przynajmniej przyrostu, wynoszącego 25 gr., by również zauważyć ledwo dostrzegalny przyrost uczucia itd. Ten niezbędny do zauważenia przyrostu uczucia bodźca jest proporcjonalny do bodźca pierwotnego. Stosunek tych wielkości stanowi tzw. względny próg różnicy, który jest więc wielkością stałą w obrębie średnich wartości na skali bodźców. Jest on rozmaity dla rozmaitych dziedzin czuć zmysłowych. Gdybyśmy chcieli utworzyć szereg czuć, różniących się ledwo dostrzegalnie ze względu na natężenie, to odpowiedni szereg bodźców musiałby tworzyć postęp geometryczny; o ileby zaś przyjął, jak to uczynił Fechner, że różnice ledwo dostrzegalne pomiędzy każdą parą sąsiadujących ze sobą czuć są jednakowe, to moglibyśmy ten szereg wzrastających czuć uważać za postęp arytmetyczny. Wówczas prawo brzmiałoby: gdy bodźce rosną w postępie geometrycznym, uczucia rosną w postępie arytmetycznym; albo inaczej: uczucia wzrastają jak logarytmy odpowiednich bodźców. Prawidłowość jednak tych ostatnich sformułowań podawana jest w wątpliwą przez wielu psychologów.

Psychofizyczny paralelizm, ob. paralelizm psychofizyczny.

Psychofizyczny proces, wszelki proces fizjologiczny w mózgu (proces nerwowy), towarzyszący lub odpowiadający procesowi psychicznemu. Badaniem procesów p. zajmuje się psychofizjologia.

Psychofizyka, nazwa użyta po raz pierwszy przez fizyka, psychologa i filozofa niemieckiego G. T. Fechnera, dla oznaczenia tego działu psychologii, który zajmuje się badaniem związków i stosunków, zachodzących pomiędzy zjawiskami fizycznymi z jednej strony, a psychicznymi z drugiej. Fechner rozróżniał dwie części p.: 1) p. zewnętrzną, badającą stosunki, zachodzące pomiędzy działaniem bodźców fizycznych i ich zmianami, a uczuciami (wrażeniami) zmysłowymi i ich zmianami, przez zmiany bodźców wywołanymi; 2) p. wewnętrzną, badającą wogóle stosunki, zachodzące pomiędzy zjawiskami psychicznymi a towarzyszącymi im procesami w układzie nerwowym (to, co obecnie nazywamy psychofizjologją). Obecnie przez p. rozumie się jedynie ten dział psychologii, który zajmuje się ustaleniem stosunków, zachodzących pomiędzy bodźcami fizycznymi a uczuciami, sformułowanych o ile możności ma-

tematycznie, a więc to, co Fechner nazywał p. zewnętrzną. Główne zagadnienia tak pojętej p. są następujące: 1) ustalenie liczbowe tzw. progu podnięty albo progu wrażliwości dla rozmaitych dziedzin zmysłowych; 2) ustalenie liczbowe tzw. progu różnicy albo progu czułości dla rozmaitych dziedzin zmysłowych. Szczególnie doniosłem było wykrycie przez Webera i Fechnera tzw. prawa psychofizycznego; 3) ustalenie pary bodźców, wydających się równoważnymi, np. dwóch par punktów w różnych miejscach skóry, których podrażnienie wywołuje wrażenie jednakowych odstępów; 4) ustalenie liczbowe dwóch różnic pomiędzy bodźcami, wydających się równymi, np. gdy do dwóch bodźców A i B poszukujemy trzeciego bodźca C, aby różnica pomiędzy wrażeniami, wywołanymi przez bodźce A i B wydawała się równą różnicy pomiędzy wrażeniami, wywołanymi przez bodźce B i C. W celu rozwiązania tych zagadnień wypracowano szereg specjalnych metod badania, zw. psychofizycznymi metodami (ob.).

Psychogalwaniczny odruch, odruch, wykryty przez fizjologa rosyjskiego Tarchanowa: jeżeli przepuszczać przez ciało ludzkie słaby prąd elektryczny i w pewnej chwili wywołać wzruszenie psychiczne (przez wywołanie jakiegoś uczuciowo zabarwionego wyobrażenia), to stwierdza się zapomocą galwanometru wzmoczenie natężenia prądu. Badanie odruchów psychogalwanicznych stosowane jest w psychologii doświadczalnej, jako jedna z metod badania „wzruszeniowości”.

Psychogeneza, dział psychologii, którego zadaniem jest badanie rozwoju psychicznego człowieka i zwierzęcia oraz kolejnych faz i praw, rządzących tym rozwojem. Szczególnie ważny jest punkt widzenia psychogenetyczny w rozważaniach, dotyczących psychologii dziecka, które na każdym kroku dostarcza dużo cennego materiału w tym kierunku. Jako przykłady zagadnień p. służyć mogą zagadnienia takie, jak rozwój mowy, myślenia pojęciowego, życia uczuciowego, ewolucja psychiki ludzkiej wogóle i in.

Psychogeniczny, psychogeny, psychorodny, psychopochodny, zależny od czynników psychicznych lub przez czynniki te wywoływany.

Psychografja, termin, użyty po raz pierwszy w 1908 niemal jednocześnie przez przyrodnika niemieckiego Wilhelma Ostwalda oraz przez psychologa niemieckiego Baade'go dla oznaczenia metody badania psychologicznego poszczególnych jednostek, mającego na celu, w odróżnieniu od biografji, sporządzenie listy różnorodnych właściwości, cech, skłonności, zdolności zarówno wrodzonych, jak nabytych, charakteryzujących daną jednostkę. P. ma cele zarówno teoretyczne jak i praktyczne. Teoretycznym jej celem jest zebranie wielostronnego konkretnego materiału psychologicznego, na którego podstawie będzie można głębiej wniknąć w strukturę psychiczną indywidualności wogóle i poznać zasady współlistnienia i wykluczania się poszczególnych stron indywidual-

ności. Dalszym celem p. jest przygotowanie materiału psychologicznego dla biografii oraz dostarczenie jej psychologicznych punktów widzenia. Celem praktycznym p. jest dostarczenie materiału psychologicznego dla diagnostyki tym wszystkim, których zadaniem, jak np. lekarza, nauczyciela, sędziego, jest wpływanie na jednostkę. Lista, wyszczególniająca punkty widzenia dla p., nazywa się **schematem psychograficznym**, osiągnięty zaś gotowy wynik badań psychograficznych nosi nazwę **psychogramu**. Stern odróżnia psychogram pełny i częściowy. O pełnym psychogramie mówimy wówczas, gdy wyszczególniono możliwie wszechstronnie rozmaite strony danej jednostki, psychogram zaś częściowy ogranicza się do wyszczególnienia niektórych tylko cech i ich grup, co może np. być niezbędne dla nauczyciela albo psychiatry. Możliwie pełny psychogram romantyka niemieckiego E. T. A. Hoffmanna ogłosił Margis, psychogramy częściowe — Heymans, Toulouse (studja o Zoli i matematyku Poincaré'm) i in.

Psychogram, ob. **psychografia**.

Psychologizm, kierunek filozoficzny, usiłujący sprowadzić zagadnienia filozofii, np. logiki, etyki, estetyki oraz innych nauk, jak filozofia prawa, socjologia itp. do zagadnień wyłącznie natury psychologicznej, uważający tem samem wspomniane nauki za działające, względnie zastosowania psychologii. P. jest wynikiem przeoczenia obiektywnego charakteru pewnego rodzaju faktów (np. norm prawnych, aksjomatów logicznych itp.), co powoduje także ich traktowanie, jakgdyby były one wyłącznie przeżyciami subiektywnymi. Będąc nieusprawiedliwionem uroszczeniem, p. przyczynia się do zatarcia granic pomiędzy psychologią a innymi, związanymi z nią, naukami.

Psychologia (greck. psyché — dusza), dosłownie nauka o duszy. Wyraz p. został po raz pierwszy użyty w 1590 przez R. Gocleniusa, profesora w Marburgu (w Hesji) oraz jego ucznia Casmana, autora dzieła „Psychologia anthropologica“ (1594). Dawniej określano p. jako naukę o duszy. Określenie to zostało jednak zarzucone, ponieważ p. dzisiejsza jest nauką empiryczną, tj. badającą fakty, dane w doświadczeniu. Ten charakter empiryczny p. powinien przejawiać się w definicji i dlatego dawna definicja p. musi ustąpić miejsca innej, lepiej odzwierciedlającej charakter współczesnych zagadnień psychologicznych. P., jako nauka empiryczna, bada takie fakty, jak radość, smutek, wahanie się, postanowienie, wspomnienie, marzenie, namyślanie się, rozumowanie, przyjemność, przykrość, postrzeżenie otoczenia, działanie itp. Zespół tych zjawisk nazwać można doświadczeniem subiektywnym; to też p. można określić jako naukę o doświadczeniu subiektywnem, badaniem w jego zależności od osobnika doświadczającego. Te poszczególne postaci doświadczeń subiektywnych nazywamy jeszcze inaczej zjawiskami psychicznymi (duchowymi) lub zjawiskami świadomości, wobec czego można również określić p., jako naukę o zjawiskach psychicznych albo o zjawiskach

świadomości. Zadaniem tak pojętej p. jest opis, analiza, wyjaśnienie przyczynowe tych zjawisk, a również wykrycie warunków, od których one zależą, oraz praw, które niemi rządzą. Materiału empirycznego do badań dostarczają nam nasze własne doświadczenia subiektywne, doświadczenia subiektywne innych osób, zachowanie się ludzi oraz obiektywne wytwory ich psychiki, np. dzieła sztuki, pomniki cywilizacji, religia, język, obyczaje itp. Materiały te są nam dostępne dzięki obserwacji naszych własnych stanów psychicznych (samobserwacje, introspekcja), oraz dzięki obserwacji zewnętrznych przejawów stanów psychicznych innych osób, tj. ich ruchów, gestów, słów, mimiki itp. W dzisiejszej p., obok zwykłej obserwacji, doniosłą rolę odgrywa metoda eksperymentalna, która stosowana jest z wielkim powodzeniem. Psychologia dzisiejsza jest dziedziną bardzo rozległą, obejmującą szereg działów. Dzieli się na: I. psychologię teoretyczną albo czystą, dążącą jedynie do poznania wszechstronnego faktów, oraz II. psychologię stosowaną albo psychotechnikę, której celem jest zastosowanie i użytkowanie p. teoretycznej w rozmaitych dziedzinach życia praktycznego. Psychologia teoretyczna ze swej strony dzieli się na: 1) p. normalną, badającą psychikę jednostek normalnych pod względem psychicznym, i 2) na p. patologiczną albo patopsychologię, badającą psychikę jednostek psychicznie anormalnych. P. normalna dzieli się na indywidualną, badającą z rozmaitych punktów widzenia psychikę o tyle, o ile ona przejawia się w doświadczeniu indywidualnem, i na kolektywno-społeczną, badającą psychikę, przejawiającą się w grupie społecznej albo w jej wytworach obiektywnych, jak język, prawo, religia, sztuka itp. Psychologia indywidualna dzieli się znowu na: a) p. człowieka i b) p. zwierząt wraz z p. porównawczo-genetyczną. Wreszcie psychologia człowieka dzieli się na: α) p. ogólną, badającą psychikę człowieka, jako przedstawiciela gatunku Homo sapiens, z pominięciem różnic rasy, płci, wieku, różnic indywidualnych itp.; celem tak pojętej p. jest danie ogólnego opisu i analizy procesów psychicznych, np. badanie istoty wrażeń, wyobrażeń, pamięci itd. oraz wykrycie ogólnych praw życia psychicznego; β) p. różniczkową, operującą pojęciem typu psychicznego, której zadaniem jest badanie tych odmian typowych psychiki, które psychologia ogólna celowo pomija. Taką odmianę, obejmującą pewną grupę jednostek, podobnych psychologicznie pod pewnym względem, nazywamy typem; mogą to być typy rasowe lub narodowe (p. człowieka białego, murzyna, Francuza, Polaka itp.), może chodzić o p. mężczyzny i kobiety, dziecka i człowieka dorosłego, flegmatyka czy sangwinika, wzrokowca czy słuchowca itd.; p. różniczkowa jest uzupełnieniem ogólnej; γ) tzw. psychografię (ob.). Ze względu na wielce złożony charakter procesów psychicznych, na niezmierną trudność ich obserwacji, na różnorodne związki z filozofią,

na poglądy filozoficzne, które wycisnęły swe piętno na poszczególnych psychologach, psychologia nowoczesna nie posiada jednolitego oblicza. Wspomniane взгляды sprawiły, że w psychologii zaznacza się szereg rozbieżnych tendencji i kierunków, zależnie od różnic, jakie się dadzą zauważyć w poglądach na rozmaite kwestie zasadnicze. Niektóre z tych przeciwieństw mają już obecnie znaczenie historyczne, inne występują wyraźnie i w chwili obecnej. Np. ze względu na zagadnienie, jaka strona psychiki dominuje w życiu duchowym i jest d'lań typowa, rozróżniamy intelektualizm, kładący nacisk na procesy poznawcze, intelektualne (Herbart), i woluntaryzm, dla którego pierwotnymi i typowymi przebiegami psychicznymi są procesy woli (Schopenhauer, Maine de Biran, Wundt). Ze względu na pytanie, czy wszystkie procesy psychiczne dadzą się sprowadzić do jednego typu dynamizmu, czy też nie, odróżniamy asocjacionizm, dla którego jedynym mechanizmem, rządzącym życiem psychicznym, jest mechanizm skojarzeniowy (Hume, James Mill, J. St. Mill, Bain, Taine, Ziehen i in.), oraz różne odmiany kierunków, zwalczających go, m. in. apercepcjonizm (Wundt). Ze względu na zagadnienie, czy konkretne zjawiska psychiczne dadzą się sprowadzić do tzw. pierwiastków psychicznych, które, na podobieństwo atomów, byłyby czemś pierwotnem, zjawiska zaś złożone ich pochodną sumą, czy też wprost przeciwnie — zjawiska złożone są czemś pierwotnem, co się nie da bez reszty sprowadzić do elementów, będących jedynie abstrakcyjnym produktem analizy, rozróżniamy p. atomistyczną (asocjacioniści Herbart i in.) i p. postaciową (Krüger, Wertheimer, Köhler, Rubin i in.). Ze względu na pytanie, czy całokształt życia psychicznego da się sprowadzić wyłącznie do szeregu procesów i zjawisk, tzw. treści o charakterze aktualnym, czy też należy przyjąć jeszcze obok nich tzw. akty albo funkcje psychiczne, posiadające charakter aktywny i kierowniczy, rozróżniamy p. zjawiskową albo p. treści (Ebbinghaus, G. E. Müller i in.) i psychologię funkcjonalną (Brentano, Külpe, Stumpf, Stout). Niektórzy psychologowie współcześni, głównie amerykańscy (Watson i in.), podają w wątpliwość, czy psychologia bada wogóle psychikę i procesy świadomości. Według nich p. jest raczej rodzajem fizjologii i bada jedynie zachowanie się (the behaviour) istot żyjących, o ile ono się przejawia w reakcjach duchowych, wywołanych bodźcami zewnętrznymi, istnienie zaś świadomości jest dla tych psychologów problematyczne. Kierunek ten nosi nazwę behaviouryzmu i jako taki przeciwstawia się wszystkim wymienionym powyżej; w Europie ma bardzo nielicznych zwolenników (Bechtierew, Piéron). Wobec tego, że życie psychiczne jest nierozdzielnie związane z budową i funkcjonowaniem organizmu cielesnego, podlegającego działaniu bodźców otoczenia fizycznego, naukami pomocniczymi w stosunku do psychologii są: fizyka,

jako informująca nas o charakterze bodźców, działających na narządy zmysłowe, oraz o ich stosunku do wywołanych przez nie zjawisk psychicznych (np. czuć albo wrażeń zmysłowych); chemia, pozwalająca nam ustalić skład chemiczny bodźców takich, jak substancje wniejące, oraz zbadać wpływ zmian chemicznych w organizmie na zmiany w psychice (np. wydzielanie wewnętrzne); anatomja, a przede wszystkim fizjologia, głównie narządów zmysłowych i układu nerwowego, w którym odbywają się procesy psychofizyczne. Psychologia wchodzi w najbliższą styczność z biologią, jako ogólną nauką o życiu, której jest częścią, p. zaliczyć więc należy do grupy nauk przyrodniczych. Dzięki procesom psychicznym powstają takie obiektywne wytwory ducha ludzkiego, jak sztuka, język, religia, moralność, nauka itp. Nauki, zajmujące się badaniem tych różnorodnych wytworów psychiki, noszą nazwę nauk humanistycznych, z którymi psychologia znajduje się w jaknajściślejszym związku; jest w stosunku do nich nauką pomocniczą, a często nawet ich podstawą, to też można ją w tym zakresie, w jakim przyczynia się do naukowego zrozumienia wytworów psychiki ludzkiej, zaliczyć również i do nauk humanistycznych. Psychologia jest więc łącznikiem między naukami o przyrodzie a naukami o duchu. Początków p. naukowej doszukiwać należy się w starożytnej Grecji. Cenne uwagi psychologiczne napotykałyśmy już w dialogach Platona, który daje podział duszy na „części“, i który wspomina o prawach kojarzenia, lecz wykładu systematycznego p. u niego nie znajdujemy, ponieważ jego główna uwaga skierowana była na zagadnienia metafizyczne i etyczne. Dopiero u jego ucznia Arystotelesa znajdujemy pierwszy systematyczny wykład p., będący, jak i inne pisma Arystotelesa, kanonem dla następnych stuleci. W wykładzie tym, pt. *περί ψυχής* (o duszy), nawiązuje on do swych ogólnych poglądów filozoficznych, uważając duszę za formę ciała (entelechia), obok tego jednak omawia, z podziwu godną jasnością, przenikliwością i gruntownością, szereg poszczególnych zagadnień, np. klasyfikację procesów duchowych, wrażenia zmysłowe, pamięć; znane mu są prawa kojarzenia i, co godniejsze uwagi, wysuwa na pierwszy plan biologiczny punkt widzenia. Nic aż do czasów nowożytnych nie może w tej dziedzinie iść w zawody z systemem psychologicznym Arystotelesa. Prawdziwe postępy w rozwoju psychologii dają się zauważyć dopiero w XVII w. z chwilą, gdy, dzięki potężnemu rozwojowi nauk przyrodniczych, opartemu na założeniu, że przyrodą rządzą niezłomne prawa, zaczęto żywić to samo przeświadczenie w stosunku do świata zjawisk psychicznych. Szczególne zasługi na tem polu położyli Hobbes i Spinoza, wyznawcy determinizmu w dziedzinie psychicznej. Dalszym krokiem naprzód w rozwoju psychologii było pojawienie się „Szkicu o rozumie ludzkim“ (1690) Johna Locke'a. Zmysł empiryczny cechuje również i George'a Berkeley'a, który swem dziełem pt. „New Theory of Vision“ (1709) zapoczątkował w sposób zupeł-

nie nowoczesny omawianie zagadnienia widzenia przestrzeni. Jego krytyka poglądów Locke'a posunęła naprzód teorię abstrakcji. Kulminacyjnym punktem w rozwoju i ugruntowaniu psychologii, jako nauki empirycznej, jest działalność Dawida Hume'a, właściwego twórcy psychologii asocjacyjnej. W tym samym mniej więcej kierunku szły usiłowania sensualistów francuskich, głównie Condillac'a. Znacznie mniejszą rolę w rozwoju psychologii odegrały przedsięwzięte niemal jednocześnie próby ugruntowania psychologii empirycznej (tzw. *Erfahrungsseelenkunde*) w Niemczech; nie wychodziły one poza opisową stronę, samo zaś wyjaśnienie zjawisk przez powoływanie się na przeróżne „władze duszy“ było cofnięciem się, w zestawieniu z rezultatami, osiągniętymi przez psychologię angielską. Znaczniejszą rolę odegrał wprowadzony przez M. Mendelssohna i przyjęty później przez Kanta i in. podział zjawisk psychicznych na trzy kategorie (poznania, uczucia i woli), co równało się uznaniu swoistości życia uczuciowego. Do psychologów niemieckich z początku XIX w., którzy wywarli wpływ na rozwój psychologii naukowej, należy Herbart z jego krytyką teorii władz duszy i z oryginalną próbą stworzenia matematycznej teorii mechaniki przedstawię; ta ostatnia próba była coby chybiona, ale historycznie ważna z tego względu, że dała początek ujmowaniu liczbom zjawisk psychicznych, stosowanemu przez psychofizykę i współczesną psychologię eksperymentalną. Najważniejszy okres w rozwoju p. przypada na XIX w. Szczególnie dobroczynny wpływ wywarły nauki biologiczne, głównie postępy fizjologii zmysłów i idea ewolucji, rozwinięta przez Spencera i Darwina. Wkroczenie metody eksperymentalnej do psychologii zmieniło z gruntu jej oblicze: nadało jej charakter ścisłej nauki przyrodniczej, przyczyniło się znacznie do zdobycia wielkiego zasobu faktów i pozwoliło ustalić prawidłowości w przebiegu zjawisk. Szczególnie doniosłym wynikiem stosowania metody eksperymentalnej było sformułowanie przez Fechnera prawa Webera oraz obmyślenie klasycznych metod psychofizycznych. Wykryto istnienie nieznanych dotychczas zmysłów (mięśniowego i równowagi), a jednocześnie rozszerzano coraz bardziej zakres zagadnień, które próbowano wyjaśnić na drodze eksperymentu. Szczególnie płodnymi były badania, do których impuls dało znane astronomom zjawisko tzw. „równania osobistego“. Doprowadziły one do pomiarów czasu trwania zjawisk psychicznych, reakcji różnego rodzaju, uwagi, oraz do analizy procesów woli. W 1879 W. Wundt stworzył pierwsze laboratorium psychologii eksperymentalnej w Lipsku, które stało się wzorem dla instytutów psychologicznych innych krajów. Pierwotnie stosowano metodę eksperymentalną do zjawisk względnie prostych. W 1885 H. Ebbinghaus rozszerzył sferę eksperymentu na dziedzinę pamięci, później A. Lehmann badał eksperymentalnie dziedzinę uczuć, a z początkiem XX w. zostały zdobyte dla metody eksperymentalnej takie procesy wyższe, jak myślenie i fantazja (Binet, Marbe,

Bühler i in.). Rozwijająca się w XX w. psychotechnika jest ostatnim etapem rozwojowym psychologii eksperymentalnej. (Metoda eksperymentalna ujęła również w karby niezmiernie trudną i delikatną czynność samoobserwacji, czem przyczyniła się do postępu tego działu psychologii, który jest podstawą nauk humanistycznych). Poza metodą eksperymentalną pomyślny wpływ na rozwój psychologii i patologii mózgu w ostatnich dziesięcioleciach XIX w., szczególnie odkrycie ośrodka mowy w mózgu przez badacza francuskiego Broca, oraz sfery ruchowej w korze mózgowej przez Fritscha i Hitziga. Odkrycia te, w związku z postępiami patologii mózgu i psychiatrii, przyczyniły się bardzo do uświadomienia sobie faktu, że pozornie proste procesy psychiczne (np. mówienia, rozumienia słów itd.) zależą od niezmiernie złożonych czynników. W ten sposób patologia mózgu i psychiatria są potężną dźwignią subtelniejszej analizy psychologicznej. W tem wyzyskaniu danych patologicznych dla wyświecenia normalnego życia psychicznego celują badacze francuscy: Taine, Ribot, Janet i in.

Psychometria, dział psychologii eksperymentalnej, w którym wykonywa się pomiary różnego rodzaju, pozwalające na sformułowanie wyników w postaci liczb. Do p. zaliczyć można psychofizykę, mierzenie czasów reakcji różnego rodzaju, szybkości procesów psychicznych itp. Wobec tego, że dzisiejsza psychologia eksperymentalna dąży, o ile to możliwe, do liczbowego sformułowania wszelkich zjawisk i prawidłowości życia psychicznego, p. sięga niemal tak daleko, jak sięga zakres eksperymentu ilościowego, mierzenia i liczenia w psychologii. Nazwa ta wychodzi powoli z użycia.

Psychomotoryczne ośrodki, ruchowe ośrodki mózgowia, część mózgowia, zarządzająca dowolnymi ruchami mięśni (kończyn, tułowia, twarzy). Ośrodki p. znajdują się w przedniej części kory mózgowej.

Psychoneuroza, *psychoneurosis*, nerwica psychogenna, zaburzenia w czynności układu nerwowego, wywołwane przez czynniki psychiczne. Przykładem p. jest histerya.

Psychopata, człowiek, dotknięty anomaliami psychicznymi.

Psychopatia, choroba umysłowa bez bliższego określenia; *sexualis*, zбочenie płciowe (sadyzm, mazochizm, ekshibicjonizm, fetyszizm, homoseksualizm itp.), pojęcie, wprowadzone przez psychiatrę niemieckiego Krafft-Ebbinga.

Psychopatologia, dział psychologii, zajmujący się badaniem anomalii życia psychicznego.

Psychosensoryczne ośrodki, czuciowe ośrodki mózgowia, część mózgowia, w której lokalizują się ośrodki, umożliwiające odczuwanie wrażeń zewnętrznych (zmysłowych): bólu, temperatury, dotyku, słuchu, wzroku. U ludzi i małp wyższych ośrodki p.

mieszczą się w tylnych częściach kory mózgowej.

Psychosis, ob. obłąkanie.

Psychotechnika, psychologia w zastosowaniu do życia praktycznego. Termin p. pochodzi od psychologów niemieckich, H. Münsterberga i W. Sterna, którzy użyli go niemal jednocześnie. Zastosowania psychologii w życiu praktycznym mogą być bardzo różnorodne, wszelka bowiem czynność człowieka posiada stronę psychiczną, nawet najgrubsza praca fizyczna wyrobnika, co się przejawia choćby w tem, że wymaga ona pewnego stopnia uwagi, wprawy, organizacji, że zależy od usposobienia, że na jej wydajność wpływa sposób wzięcia się do rzeczy, stopień zmęczenia itp. Zadaniem p. jest wyzyskanie danych psychologii naukowej dla celów praktycznych, np. zwiększenia wydajności pracy przez stworzenie takich warunków, któreby, wpływając na stronę psychiczną pracownika, umożliwiły osiągnięcie pożądanego wyniku. W tym sensie pedagogika, oparta na psychologii i dająca wskazówki, jakie metody należy stosować w wychowaniu i nauczaniu dzieci, jest również działem p. P. może znaleźć zastosowanie w handlu (np. p. reklamy, mająca na celu ustalenie warunków, od których zależy skuteczność reklamy, tj. osiągnięcie maksymalnego wpływu na kupującego), w przemyśle (organizacja pracy), biurowości, wojsku itp., tj. wszędzie, gdzie czynnikiem, biorącym udział w osiąganiu jakichkolwiek wyników, jest psychika człowieka. Pierwsze próby p. przedsięwziął inżynier amerykański Taylor, który w 1911 ogłosił wyniki swoich eksperymentów, mających na celu zwiększenie wydajności pracy robotników, zajętych ciężką pracą fizyczną. Pomyślne wyniki Taylora i jego uczniów zwróciły na siebie uwagę, i tzw. „taylorizm“ dał później początek całej nowej dziedzinie p., która obecnie rozrosła się i zyskała wielkie znaczenie. Doniosłą rolę odegrały tu również badania Münsterberga nad zdatnością do zawodów telefonistki i motorniczego tramwajowego, dokonane w Ameryce, które zapoczątkowały inną wielką dziedzinę p. Niemałą również rolę odegrały poradnie zawodowe, mające na celu udzielanie porad w sprawie wyboru zawodu młodzieży, kończącej szkoły powszechne. Pierwsza taka poradnia powstała w Bostonie w 1908. Szczególnie wojna światowa, podczas której narody walczące musiały wyczerzyć i zmobilizować wszystkie siły, nasunęła szereg zagadnień praktycznych, po których rozstrzygnięciu zwrócono się do psychologii eksperymentalnej (wyzyskanie badań akustyki psychologicznej nad umiejscawianiem dźwięków w celu ustalenia kierunku i odległości baterji nieprzyjacielskich na podstawie wrażenia z huku armat; selekcja kandydatów na lotników i sferów wojskowych samochodów ciężarowych; próby inteligencji, dokonane na rekrutach armji amerykańskiej w celu racjonalnego przydziału według zdolności itp.). Ciężka sytuacja ekonomiczna powojenna zmusiła do zaprowadzenia psychologicznie racjonalnej organizacji pracy i selekcji pracowników, w celu zwiększenia wy-

dajności tej pracy. Przy wielkich zakładach przemysłowych na Zachodzie powstają specjalne laboratoria psychotechniczne, poświęcone naukowemu opracowaniu zagadnień, nasuwanych przez wymagania praktyczne danego zawodu. Można rozróżnić trzy główne zagadnienia p.: 1) zagadnienia psychologiczne organizacji pracy w najszerszym tego słowa znaczeniu; dotyczą one zarówno organizacji ruchów, potrzebnych do wykonywania danego zawodu, naukowego ustalania kolejności ruchów, obiecujących zwiększenie wydajności pracy, jak i najbardziej celowej organizacji pauz wypoczynkowych i dnia roboczego, oraz konstrukcji najbardziej odpowiednich narzędzi pracy i takiego ich rozmieszczenia, by pracujący tracił jaknajmniej czasu i energii. Tak np. w jednej z angielskich fabryk maszyn tkackich, dzięki systematycznym studjom nad znalezieniem najodpowiedniejszych miejsc dla narzędzi i części maszyn, które należało zmontować, wydajność pracy montera wzrosła o 266%; 2) zagadnienie selekcji, tj. doboru jednostek, najlepiej nadających się do danego zawodu, tzw. zagadnienie zdatności. Pomyślne rozstrzygnięcie tego zagadnienia leży w interesie przedsiębiorcy (może być nim równie dobrze fabrykant jak i urząd państwowy, pragnący mieć jaknajzdolniejszych urzędników). Selekcji tej dokonywa się w ten sposób, że kandydatów, zgłaszających się na wakujące stanowisko, poddaje się odpowiednio dobranym próbom psychologicznym zdolności, aby wybrać tych, którzy najlepiej wywiązali się z tych prób, zwanych *testami*. Aby takie próby były miarodajne, należy dbać o to, by zadania psychologiczne, stawiane kandydatom, odpowiadały możliwie dokładnie tym czynnościom, jakim później będą oni mieli sprostać; 3) zagadnienie *poradnictwa zawodowego*, tj. doradzania kandydatom, nie wiedzącym do jakiej pracy najlepiej się nadają, zawodu, odpowiadającego ich uzdolnieniom. Pomyślne rozstrzygnięcie tego zagadnienia leży w interesie poszukującego pracy. W zagadnieniu zdatności szuka się zdolności, potrzebnych do danego zawodu, tu zaś poszukuje się odpowiedniego zawodu dla danych uzdolnień. I tu również poddaje się kandydata wszechstronnym próbom psychologicznym przy pomocy odpowiednich testów. Zadanie badacza jest bardzo odpowiedzialne, ponieważ jego decyzja może wpłynąć na dalsze losy życiowe kandydata. To też zajmowanie się psychotechniką wymaga gruntownego przygotowania naukowo-psychologicznego.

Psychoterapia, metoda lecznicza, polegająca na wpływaniu na psychikę chorego zapomocą takich sposobów, jak perswazja, sugestja, hipnoza, psychoanaliza itp.

Psychowitalizm, ob. witalizm.

Psychoza, *psychosis*, 1) w pojęciu ogólnym choroba umysłowa; 2) ob. obłąkanie.

Psychofiliczne zwierzęta wodne, zwierzęta zimnowodne; nazwa stenotermicznych zwierząt wodnych, znajdujących od-

powiednie dla siebie warunki bytowania jedynie w wodach o stałe niskiej temperaturze. Należą tu: 1) zwierzęta, pojawiające się dopiero podczas zimy, 2) zamieszkujejące zimne źródła, strumienie górskie i zbiorniki wodne okolic podbiegunowych, 3) formy głębinowe. Przeciwnie: termofiliczne zwierzęta wodne (ob.).

Psychrometr August'a, przyrząd, służący do wyznaczania wilgotności powietrza. Składa się z dwóch jednakowych i uzgodnionych termometrów, z których jeden wskazuje temperaturę powietrza otaczającego; zbiornik rtęci drugiego owinięty jest szmatką, której koniec zanurzony jest w wodzie. Woda z wilgotnej szmatki paruje i odbiera ciepło termometrowi, który wskutek tego wskazuje temperaturę niższą, niż termometr suchy. Z różnicy temperatur obu termometrów, przy pomocy pewnego wzoru eksperymentalnego, obliczyć można wilgotność powietrza.

Psychometria (greck.), dział higieny, zajmujący się określeniem względnej wilgotności powietrza.

Psylomelan, minerał bezpostaciowy, mieszanina wodnego dwutlenku manganu z różnymi związkami baru, potasu, miedzi i in., w ilościach niewielkich. Twardość 5,5—6,0, ciężar wł. 4,0—4,3. Czarne, groniaste, twarde skupienia. Towarzyszy piroluzytowi. Psylomelan ziemisty nazywa się w ad. Westfalja, Szwarzwald, Belgja.

Psytacyzm (greck. psittakos — papuga), paupzenie, posługiwanie się słowami, których znaczenia się nie rozumie.

Pszczelnictwo. Dawna nazwa „bartnictwo”, po przeniesieniu pszczół z leśnych barci do uli, ustawionych w ogrodach, została zmieniona na pszczelnictwo, a ludzi, zajmujących się hodowlą pszczół, nazywamy pszczelarzami, zamiast dawnej nazwy „bartnik”. Pszczelnictwo w Polsce stanowi ważną gałąź gospodarstwa rolnego. Obecnie mamy około 1.000.000 pni pszczelich, wypada więc 1 ul na 30 ha ogólnej przestrzeni. W całej Polsce mamy około 10.000.000 ha gruntów, dających pszczolom zbiory (poła orne, łąki, pastwiska, niektóre ogrody, lasy). Ogólna wydajność pasiek w Polsce nie przekracza 10 kg. z ula, przeciętnie 8 kg. Po przejściu wszystkich pasiek na gospodarke w ulach rozbiornych, dostosowanych do naszego klimatu, wydajność miodu może być dwukrotnie większa. Pszczoły przynoszą nam korzyść nie tylko przez produkowanie miodu i wosku, ale również dzięki zapładnianiu roślin uprawnych. Właściciele sadów w Stanach Zjednoczonych obecnie tak cenią usługi pszczół przy zapładnianiu drzew owocowych, że wynajmują pasieki na czas kwitnienia drzew owocowych. Obliczają tam, iż pszczoły jednego ula o 100 dolarów zwiększają urodzaj w sadzie. Wpływ umoralniający pszczół na ludzi polega na przykładzie pracy społecznej. Z tym dodatnim oddziaływaniem pszczół na ludzi liczą się rządy państw. Nasze Ministerstwo komunikacji wzoruje się na austriackich i niemieckich zarządach kolejow-

wych i dokłada starań, aby pracownicy kolejowi zajmowali się hodowlą pszczół. W tym celu mamy specjalnie urządzone woz kolejowy do pokazów pszczelniczych, w którym instruktorzy pszczelnictwa w różnych dzielnicach Polski urządzają pogadanki i pokazy pszczelnicze. Na Wszchłowskińskiej Wystawie Pszczelnictwa w Pradze w 1917 polski wóz pszczelniczy wzbudził wielkie zainteresowanie i został nagrodzony dyplomem czeskiego Ministerstwa Roln. Pod względem dochodowości pasiek poszczególne dzielnice Polski różnią się bardzo między sobą. Do najwięcej miodnych zalicza się województwa: wołyńskie, tarnopolskie, lwowskie i część lubelskiego. Tam istnieje obecnie wiele pasiek przemysłowych, do 1.000 pni pszczół liczących. Najwięcej miodu dostarcza powiat krzemieniecki, rojów pszczelich znajduje się tam więcej, niż w niektórych województwach, jak poleskie, nowogródzkie, krakowskie; wydajność miodu z ula przekracza tam często 50 kg. Poniżej podajemy wykaz pni pszczelich w poszczególnych województwach, według jednodniowego spisu z dn. 30. IX. 1921.

Woj.	Ule		
	ramowe	zwykłe	razem
Woj. warszawskie	33.062	32.327	65.389
„ łódzkie	22.451	22.169	44.620
„ kieleckie	28.895	20.545	49.440
„ lubelskie	65.512	22.177	87.689
„ nowogrodzkie	7.600	14.090	21.690
„ wileńskie	4.436	6.221	10.657
„ poleskie	4.698	15.433	20.131
„ białostockie	21.752	15.198	36.950
„ wołyńskie	31.436	41.642	73.078
„ poznańskie	46.834	35.407	82.241
„ pomorskie	13.714	23.451	37.165
„ krakowskie	19.936	12.232	32.168
„ lwowskie	40.993	16.772	57.765
„ stanisławowskie	24.930	3.581	28.511
„ tarnopolskie	77.946	5.814	83.760
Śląsk Cieszyński	2.274	912	3.186
Razem	446.469	287.971	734.440

Spis jednodniowy nie obejmował Górnego Śląska, gdzie było w tym czasie około 5.000 pni, i powiatów Wilno—Troki, Oszmiana, Święciany, woj. wileńskiego. W niektórych województwach, jak pomorskie i warszawskie, jest znacznie mniejsza liczba pni pszczelich, pomimo mniejszej miododajności; tłumaczy się to większym zainteresowaniem do pszczelnictwa i obznajomością z zasadami racjonalnej gospodarki pasiecznej. W tych województwach pasieki są bardzo liczne, lecz małe, więcej amatorskie. Miód wyprodukowany bywa używany na własne potrzeby. Handel miodem u nas nie jest uregulowany, przechodzi przez wielu pośredników, zanim dostanie go spożywcę, wskutek czego ulega często zafalszowaniu. W ostatnich czasach zawiązało się kilka spółdzielni pszczelniczych, jak „Barć” w Warszawie i „Pszczola” we Lwowie, które mają na celu dostarczenie miodu wprost od producentów. Pszczelarze polscy organizują się powoli w towarzystwa powiatowe, które łączą się w większe zwią-

ki, obejmujące jedno lub kilka województw, te zaś związki tworzą centralny związek pszczelniczy, pod nazwą Naczelny Związek Towarzystw Pszczelniczych. Organem N. Z. T. P. jest pismo „Pszczelnictwo Polskie”. Tablica (str. 693—694). 1. Ul bezdenek słomiany, używany w bezleśnych okolicach kraju. 2. Ul ramowy dostępny z boku, spotykany w niektórych pasiekach b. zaboru pruskiego. 3. Ul nadstawkowy, wzorowany na systemie amerykańskim. 4. Koszyk rojowy, służący do zbierania rojów, wyszłych z uli. 5. Siatki, zabezpieczające twarz od użądleń pszczelich. 6. Słoneczna topiarka wosku. 7. Krata odgrodowa, którą oddziela się magazyn miodny od gniazda w ulu (przez wycięte otwory w kracie matka nie może przejść do części ula, przeznaczonych na składanie miodu, i nanieść tam jajeczki); obecnie krata taka ma bardzo niewielkie zastosowanie w gospodarce pasiecznej. 8. Miodarka (wirówka, centryfuga); włożone tu plasty z miodem, po parominutowym obracaniu, opróżnione są z miodu. 9. Przyrządek do przyklejania plastrów sztucznej węzy do ramek. 10 i 11. Gwoździiki odstępowe, zapewniające odpowiedni odstęp między ramkami. 12. Łapka na trutnie. 13. Czapeczka do chwytania matki lub przykrywania mateczników, jeżeli chcemy wychowaną w nich matkę zabezpieczyć od zakłócenia przez inną matkę. 14. Klaczkę do zamykania matki. 15. Widelki do odklepienia miodu, posytego w komórkach przykrywkami z wosku. 16. Nóż pasieczny do krajania plastrów i odklepienia miodu, jak poprzednim narzędziem. 17. Sikawki do kroplenia wodą osiadłych na drzewie rojów, lub przy ściąganiu uciekającego roju. 18. Kociubka do wygarniania śmieci z dna ula. 19. Podkurzacz fajkowy do podkurzania pszczół przy przeglądaniu gniazda w ulu. 20. Balonik turyngski do odkarmiania pszczół syropem z cukru lub sytą miodową. 21. Szczypce do wyciągania ramek z uli, dostępnych z boku (jak 2.).

Pszczoła, *Apis mellifica*, owad, należąca do rodz. Apidae, rząd Hymenoptera (błonkowie); żyje społecznie w gniazdach. Cały zespół społeczny składa się z płodnej samicy (królowa, matka), z pewnej liczby samców (trutnie) i bardzo licznych bezpłodnych samic (robotnice), spełniających w gnieździe rolę żywicieli, pielęgniarów, czyścicieli itd. Podział pracy nadzwyczajnie rozwinięty. Samce żyją krótko, wiodąc beczynny żywot. Służą tylko do zapłodnienia królowej, która znosi jaja. Robotnice zapomocą specjalnie przystosowanych narządów na odnożach, zbierają nektar, budują plasty z wosku i spełniają wiele innych czynności. W związku z życiem społecznym instynkty psychiczne silnie rozwinięte. Długość życia robotnicy nie przekracza 6 tygodni; królowa żyje do 5 lat. W ulu przebywa zazwyczaj około 60.000 osobników. Na krótko przed wylęgnięciem się młodej matki, stara królowa opuszcza wraz z pewną liczbą robotnic ul i zakłada nowe państwo (rój pszczół). Młoda królowa udaje się z trutniami na wylot weselny, w czasie któ-

rego w powietrzu zostaje zapłodniona. Potem królowa wraca do ula, gdzie trudni się składaniem jaj, trutnie natomiast zostają zabijane przez robotnice. Królowa zapłodniona, zatrzymuje całą zawartość nasienia w tzw. receptaculum seminis; przy składaniu jaj reguluje dopływ nasienia do nich, wskutek czego jedne jaja zostają zaplemnione, inne pozostają niezaplemnione. Z pierwszych wylęgają się samiczki, z niezaplemnionych samce. Z predysponowanych na samiczki jajek, o ile zostaną włożone do większych komór plastra i larwy z nich wylęte są lepiej odżywiane, powstaje królowa, w innym przypadku robotnica. P. jest hodowana na wielką skalę przez człowieka dla miodu i wosku.

Pszczołojad, ob. *Pernis apivorus*.

Pszczołki, niemieckie Hohenstein, w. na obszarze W. M. Gdańska, węzł. st. kol., 990 mieszkańców.

Pszczyna (niem. Pless), m. pow. (woj. śląskie), nad rz. Pszczynką, 5.500 mieszk.; zamek ks. Pszczyńskich, park; stolica b. księstwa, 1765—1847 w rękach domu Anhalt-Cöthen, potem hr. Hochberg.

Pszemica, ob. *Triticum*.

Pszemicki Andrzej, inżynier, * 1869; studja w Petersburgu; naczelny inżynier przebudowy mostów w Petersburgu; zbudował most pałacowy na Newie; 1921 prof. budowy mostów w Politechnice Warszawskiej.

Pszemiec, ob. *Melampyrum*.

Pszonka Stanisław, organizator rzeczypospolitej Babińskiej (ob. Babińska rzeczpospolita).

Pt, symbol chemiczny pierwiastka platyny.

P. T., skrót *praemisso* tytułu, z umieszczeniem u góry tytułem; również plenum tytułu, z pełnym tytułem.

Ptah, bóstwo egipskie, twórca świata, czczony w mieście Memfis.

Ptak rajski, gwiazdozbiór, ob. gwiazdozbiory (tabl.).

Ptaki, Aves, gromada owodniowców (Amniota) z podtypu Vertebrata (kręgowce). Ze względu na wiele cech wspólnych z gadami (Reptilia), ptaki tworzą wraz z nimi odrębną grupę Sauropsida, jakkolwiek różnią się od gadów stałą temperaturą ciała, specjalnymi wyrostkami naskórka, piórami, przednimi kończynami, przekształconymi w skrzydła i prócz tego znacznym różnicowaniem i wydłużeniem części szyjowej kręgosłupa oraz swoistym zakończeniem głowy—dziobem. Szkielet kostny; kości przeważnie pneumatyczne, tj. wypełnione wewnątrz powietrzem (co zmniejsza ciężar ptaka i ułatwia lot). Czaszka zestawiona z kręgosłupem przy pomocy jednego kłykcia potylicznego (*condylus occipitalis*). Ilość kręgów szyjowych zmienna (od 8 do 25); posiadają zębra szczytkowe. Ostatnie kręgi piersiowe, lędźwiowe, krzyżowe i przednie ogonowe zrosnięte ze sobą i wraz z kością biodrową (*os ilium*) tworzą tzw. *synsacrum*. Ostatnie kręgi kości ogonowej zrastają się w py-

gostyl, służący do przytwierdzenia piór ogonowych. Zębra piersiowe (od 7 do 12) składają się z 2-ch odcinków; górne odcinki zaopatrzone są w tzw. wyrostki haczykowe (procesus uncinati), dolne zrastają się (przy pomocy ossa sternocostalia) z mostkiem w mocną klatkę piersiową (*thorax*). Mostek (sternum) posiada z przodu (nie zawsze), mniej lub więcej silnie rozwinięty grzebień (*carina, crista sterni*) do przyczepu mięśni piersiowych, służących do lotu. Łopatka (*scapula*) skierowana ku tyłowi i wydłużona, czasem silnie rozszerzona lub wreszcie zrosnięta z kością krczą. Kości krcze (*ossa coracoidea*) silnie rozwinięte. Obojczyki (*claviculae*) zrosnięte w tzw. widelki (*furcula*); brak ich jednak u niektórych ptaków. Kości miednicy ściśle zrosnięte, biodrowa wchodzi w skład *synsacrum*. Dwie kości napaśtka I rzędu (*carpalia I*) zachowane; reszta, zrosnięta z kośćmi dłoni (*metacarpalia*), tworzy dwie długie kości, na których są osadzone szczytkowe trzy palce. Kość piszczelowa (*fibula*) uwsteczniła, goleniowa (*tibia*) zrosnięta z kośćmi stępu I rzędu (*tarsalia I*) w tzw. *tibiotarsus*; kości stępu II rzędu (*tarsalia II*) zlewają się razem ze zrosniętymi kośćmi stopy (*metatarsalia*) w tzw. *tarsometatarsus*. Pierwszy palec składa się z 2-ch paliczków (*phalanges digitorum*), drugi z trzech, trzeci z czterech, czwarty z pięciu. Skóra (*epidermis et corium*) słabo wykształcona i naogół pozbawiona gruczołów. U niektórych ptaków, zwłaszcza wodnych, istnieje pod nasadą ogona gruczoł kuprowy (*glandula uropygii*); tłusta jego wydzielina służy do smarowania piór, które stają się nieprzemakalne. Pióra, okrywające ciało, są utworami homologicznymi do łusek gadów. Współczesne ptaki zębów nie posiadają. Szczęki pokryte są dziobem pochodzenia skórnego, który często ma w nasadzie miękką, bogato unerwioną skórę, zw. *woskówką*; poza tem dziób bywa rozmaicie wykształcony, zależnie od pokarmu i trybu życia. W okolicy dzioba (np. na *woskówce*) mieszczą się narządy dotyku. Węch rozwinięty słabo, w przeciwstawieniu do wzroku i sluchu. Przelik tworzy u wielu ptaków tzw. *wole* (*ingluvies*), w którym gromadzi się i rozmiękcza pokarm. Za przelikiem leży żołądek gruczołowy o cienkich ściankach, komunikujący się z żołądkiem mięsistym, wysłanym twardym, zrogowaciałym oskórkiem (*cuticula*). Między jelitem środkowym i tylnym mieszczą się zwykle ślepe wyrostki (*coeca*). Pęcherz żółciowy (*vesica fellea*) często brak. Oddychanie płucne; oskrzela stoja w związku również z tzw. *workami* powietrznymi (jednym nieparzystym workiem pod widelkowym, dwa szyjowe, dwie pary piersiowych i dwa brzuszne). Worki te komunikują się w wielu miejscach z wnętrzem kości pneumatycznych. Serce duże, z dwóch komór i dwóch przedsionków; prawa komora obszerniejsza. Tylko prawy łuk aorty rozwinięty. Nerki typu *mesonephros*; pęcherz mo-

czowego brak, moczowody uchodzą do steku (*cloaca*). Rozdzielnopłciowe. Dymorfizm płciowy często bardzo znaczny. Jądra (*testes*) leżą w okolicy nerek. Nasieniowody otwierają się do steku. Zewnętrznych narządów spółkowania większość ptaków nie posiada zupełnie. Funkcjonuje tylko lewy jajnik (*ovarium*) normalnie rozwinięty. W środkowej części jajowodu (*oviductus*) jaja powlekają się warstwą białka, w części końcowej (macicznej) wytwarza się zwapniała skorupa. Zapłodnienie odbywa się wewnątrz jajowodu, wkrótce zaś potem jajo zostaje zniesione. Okres wysiadki (przyczem ogrzewa jaja bądź samica, bądź oboje rodzice, bądź wreszcie tylko samiec) bardzo różny u różnych gatunków. Miłość macierzyńska rozwinięta nader wysoko. Tryb życia różnorodny i urozmaicony. Liczne gatunki żyją stale w określonych okolicach (ptaki osiadłe), inne zaś odbywają sezonowe wędrówki (przeloty) nieraz do krajów bardzo odległych. Gromada ptaków obejmuje dwie podgromady *Archaeornithes* (formy wymarłe, np. *Archaeopteryx*) i *Neornithes*.

Ptaki rajskie, ob. *Paradisaeidae*.

Ptasznik, myśliwy, zastawiający sieci i sidła na ptaki.

Ptaszycki Jan, matematyk, * 1854, † 1912; studja w Petersburgu; od 1882 profesor na wydziale matematycznym uniw. petersburskiego.

Ptaszycki Stanisław, historyk, * 1853; studja na uniw. petersburskim; 1879 prof. seminarjum duchownego rzym.-kat. w Petersburgu. 1884—87 metrykant Metryki litewskiej, 1896 docent filologii słowiańskiej na uniw. petersburskim, 1914 prof. literatury rosyjskiej w Akademii duchownej rzym.-kat. w Petersburgu; 1918 prof. nauk pomocniczych historii i literatury na Uniw. Lubelskim, dyrektor archiwum państwowego tamże, 1926 naczelny dyrektor archiwów państwowych polskich; wydał „Kodeks Olszewski”, tom 1-szy „Encyklopedii nauk pomocniczych historii i literatury polskiej” (1922); liczne prace specjalne.

Ptaszyniec, ob. *Ornithopus*.

Ptaszyniec (*fugilert*), gaik, w którym chowają i lapią ptaki.

Ptaszynka, nazwa dawnej strzelby, której używano do strzelania małych ptaszków.

Ptaśnik Jan, historyk, * 1876; studja na Uniw. Jagiellońskim; członek ekspedycji rzymskiej Akad. Umiejętności, 1907 docent, 1910 prof. historii kultury polskiej i zachodnio-europejskiej na Uniw. Jagiellońskim, 1919 prof. historii powszechnej średniowiecznej na Uniw. Lwowskim, 1922 redaktor „Kwartalnika Historycznego”; prace: „Obrazki z przeszłości Krakowa” (2 t., 1902—03), „Handel m. Krakowa” (1910), „Dagome index” (1911), „Monumenta Poloniae Vaticana” (3 t., 1913—14), „Studia nad patrycjatem krakowskim wieków średnich” (1915), „Miasta w Polsce” (1922), „Monumenta Poloniae typographica” (1922) i in.

Ptelea trifoliata, parczelina, roślina z rodziny *Rutaceae* (rutowate), krzew

z Am. Płn., o liściach 3-listkowych, listkach lancetowatych, płytko, odległe i nierówno piłkowane lub prawie całobrzegich, kwiatach niepozornych, zielonobiałych, w baldaszkogronach; owoce — okrągłe skrzydłaki z szeroką siatkowatą unerwioną błoną (podobne do skrzydłaków wiązu). Krzew ozdobny.

Pteranodon, ob. Pterosauria.

Pteridium, orlica, rodzaj paproci (Filices) z rodziny Polypodiaceae (paprotkowate), o liściach 3—4 krotnie pierzastych, kupkach (sori) równowaskich, umieszczonych na brzegach liści, okrytych od zewnątrz zagiętym brzegiem blaszki; zawijki brak lub szczytkowa. *P. aquilinum*, o. pospolita, bylina o kłęczu grubym, czolgającym, zakończonym jednym liściem, do 2 m. wysok., osadzonym na długim ogonku; blaszka liściowa w zarysie trójkątna, 3-krotnie pierzasta. Na skóźnie przeciętym ogonku dostrz. c. można wiązki przewodzące, ułożone w kształt dwugłowego orła. Pospolita zwłaszcza w lasach sosnowych.

Pteridium aquilinum.

Pteridophyta, paprotniki, podgromada Archegoniatae (rodniowce); stanowią najwyższą uorganizowaną grupę roślin skrytopłciowych. Podobnie jak mszaki, rozwijają się w dwóch naprzemian zmieniających się pokoleniach: pokolenie płciowe (gametofit) występuje w postaci tzw. przedrośla, wykształcającego się bądź w formie spłaszczonej plechy, przytwierdzonej do podłoża zapomocą włośników, bądź w formie bulwkowatych ciątek, bądź wreszcie w formie rozgałęzionych nici (przedrośle nie osiąga znacznej wielkości, u poszczególnych paproci dochodzi najwyżej do kilku centymetrów długości). Na przedroślu powstają organy płciowe, tj. plemniki i rodnie; plemniki wytwarzają liczne, przeważnie śrubowato skręcone, wiele lub dwurzęse plemniki, rodnie zaś tylko po jednej komórce jajowej. Zapłodnienie możliwe jest tylko w wodzie. Po zapłodnieniu komórki jajowej przez plemniki rozwija się z niej pokolenie bezpłciowe (sporofit). Pokolenie bezpłciowe jest u paprotników, z powodu rozczłonkowania zewnętrzne-go i budowy wewnętrznej, rośliną wysoce zróżnicowaną, z łodygą, liśćmi i korzeniami; pędy i korzenie posiadają dobrze wykształcone wiązki przewodzące (z tego też powodu paprotniki są także nazywane roślinami skrytopłciowemi-naczyniowemi). Na liściach, w rzadkich tylko przypadkach u nasady liści, powstają zarodniki (drogą bezpłciową) w swoistych zbiornikach, zwanych zarodnikami (sporangia); liście, na których znajdują się zarodnie, zowią się zarodniolisciami (sporophylla). U większości paprotników zarodniki mają jednakowe własności; po wykiełkowaniu wydają przedrośla z plemniami i rodniami, są to paprotniki jednozarodnikowe (isosporae); w pewnych jednak grupach u tzw. paprotników różnozarodnikowych (heterosporae) mamy zarodniki różnionne na: zarodniki większe (macrospora), po-

wstające w zarodniach większych (macrosporangium) i dające przy kiełkowaniu przedrośla żeńskie (z rodniami), oraz zarodniki mniejsze (microspora), powstające w zarodniach mniejszych (microsporangium) i wytwarzające przedrośla męskie (z plemniami). Paprotniki dzielą się na klasy: Psilophytinae, Licopodiinae, Psilotinae, Equisetinae, Isoetinae, Filicinae, Cycadofilicinae, Sellaginellinae (widłaki).

Pterocarpus, sandalin, rodzaj roślin z rodziny Papilionaceae (motyłkowate). Drzewo okolic zwrotnikowych, o liściach nieparzysto-pierzastych, kwiatach zebranych w grona, strąkach okrągłych, wkoło uskrzydłonych, 1—3 nasiennych. *P. santalinus*, s. czerwony (Azja zwrotn.), dostarcza czerwonego drewna sandałowego. *P. marsupium* (Indje Wsch.) dostarcza soku, stosowanego w lecznictwie, jako tzw. Kino malabaricum (K. amboinense).

Pterodactylus, najwybitniejszy przedstawiciel gadów latających w jurze, częsty w wapieniu litograficznym w Solnhofen.

Pteropoda, skrzydłonogi, nazwa rzędu mięczaków (Mollusca) z gromady Gastropoda (brzuchonogi). Głowa słabo wyodrębniona, czułki i oczy zredukowane. Charakteryzują się płatkowatymi wyrostkami (parapodia), rozwiniętymi na bokach nogi i służącymi do pływania. Wylącznie morskie, tryb życia pelagiczny. Obejmują trzy podrzędy: Thecosomata, Pseudothecosomata i Gymnosomata.

Pteropodowy muł, muł głębinowy, podobny do globigerinowego, składający się przeważnie ze szczątków pteropodów.

Pteropus *celaeo*, kalong, rudawka jadalna, pies latający, ssak z rodziny Pteropodidae; podrząd Megachiroptera, rząd Chiroptera (nietoperze). Dług. ciała ok. 40 cm.; siąg błon lotnych ok. 150 cm. Głowa szpiczasta o psim wyglądzie. Uszy stosunkowo niewielkie. Pierwszy i drugi palec kończyn przednich opatrzony pazurem. Ogona brak. Tryb życia nocny; gromadnie odwiedzają ogrody owocowe, wyrządzając tam znaczne szkody. Dzień spędzają uśpione, zawieszając się na drzewach głową w dół i okrywając ciało błoną lotną. Zamieszkują dużymi stadami lasy archipelagu Malajskiego. Mięso jadane przez krajowców.

Pterosauria: Pterodactylus.

Pterosauria, rząd gadów latających, które żyły w jurze i kredzie. Gady te, wielkości średniego ptaka, miały wydłużoną głowę i szcze-

ki uzębione. Kości kończyn i kręgi były pneumatyczne. Kończyny przednie czteropalcowe miały trzy palce opatrzone pazurami, a do czwartego, bardzo wydłużonego, przyczepiała się błona lotna, dochodząca do tułowia. Kończyny tylne były czteropalcowe. Największe gady latające żyły w kredzie Ameryki Płn., gdzie bezżebny Pteranodon miał rozwarżone skrzydła 7 metrów. Rys. przedstawia przedstawiciela P., zw. Pterodactylus.

Pterygium (greck.), skrzydlik, choroba oczu; tworzenie się na spojówce trójkątnej fałdy, wstępującej na rogówkę, często upośledzającej ostrość wzroku.

Pterygopodium, swoisty narząd spółkowania u samców ryb spodoustych (Selachii), powstały drogą wyodrębnienia się i przekształcenia pewnej części płetwy brzusznej.

Pterygotus, skorupiak kopalny, zwierzę. dochodzące do 2 m. dług. *P. anglicus*, z formacji dewońskiej, tzw. Old red sandstone (stary czerwony piaskowiec); pierwszą parę nóg ma opatrzoną kleszczami, ostatnią płetwami.

Pterygotus anglicus.

Ptinus fur, pustosz. maleńki chrząszcz z rodziny Ptinidae, sp. tykany często jako szkodnik w zbiorach przyrodniczych, zwłaszcza botanicznych (w zielnikach).

Ptolemaeus Claudius, filozof i astronom grecki ok. 150 po Chr. w Aleksandrii; autor podstawowego dzieła geograficznego pt.: „Geografike Hyphegesis” i pierwszego dzieła astronomicznego pt.: „Almagest” (ἡμετέριον Σύνταξις), w którym dał teorię epicyklów dla układu geocentrycznego. „Almagest” zawiera również katalog 1028 gwiazd, zaobserwowanych głównie przez Hipparcha.

Ptolemeusz, ob. Ptolemaeus.

Ptolemeusza układ wszechświata. Według P. ziemia zajmuje we wszechświecie miejsce centralne; pozorne ruchy gwiazd i planet P. uważał za rzeczywiste, odbywające się dookoła ziemi (ob. epicykle); koncepcja ta przetrwała ok. 15 wieków; obalona przez Kopernika.

Ptolemeusze, nazwa macedońskich władców Egiptu: 1) P. I Lagi, wódz Aleksandra W., od 323 przed Chr. namiestnik, od 306 król Egiptu; † 283; 2) P. II, syn poprz., 285—247, założyciel muzeum i biblioteki w Aleksandrii; 3) P. III, 247—222, zdobywca Mezopotamii, Babilonii, Persji, Medji; 4) P. IV, 222—204; 5) P. V, 204—181; 6) P. VI, 181—146; 7) P. VII, 146; 8) P. VIII, 170—121; 9) P. IX, 121—119; 10) P. X, 116—107 i 88—81; 11) P. XI, 107—88; 12) P. XII, † 81; na nim wygasła legalna linja P.; nielegalna linja wymarła w 30 przed Chr. (Kleopatra).

Ptomalny, związki organiczne (dwuaminy i inne), wytwarzające się podczas gnicia mięsa, silnie trujące (ob. kadaweryna, putrescyna).

Ptosis palpebrae superioris, opadnięcie powieki górnej i niemożność uniesienia jej ku

górze; objaw organicznych chorób mózgowia. **Ptyalina**, ferment, znajdujący się w ślinie ludzkiej; rozkłada skrobię (krochmal) i przemienia ją w cukier słodowy (maltozę); działa przy odczynie alkalicznym lub obojętnym.

Ptyalismus (greck.), ślinotok, nadmierne wydzielanie śliny; zdarza się przy chorobach jamy ustnej, przy zatruciu rtęcią, przy mdłościach; poza tem u histeryczek i osób chorych umysłowo.

Ptycz, l. dopływ Prypeci w gub. mińskiej, Białoruś (Rosja zach.), dług. 400 km.; częściowo żeglowna, rybna.

Ptyśma, płwocina; ob. flegma.

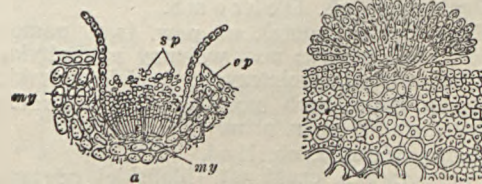
Pubertas (łac.), dojrzałość płciowa, okres tworzenia się tzw. wtórnych i trzeciorzędnych cech płciowych; powiększanie się zewnętrznych narządów płciowych, uwłosienie pod pachami i w okolicy narządów płciowych, miesiączkowanie u dziewcząt, polucje u chłopców, zmiana głosu i ogólnego wyglądu. P. w naszym klimacie przypada między 14—16 rokiem życia u dziewcząt, w 15—17 u chłopców. *P. r. a. e. c. o. x.*, przedwczesna dojrzałość płciowa, nie-raz u dzieci 3—4 letnich, spowodowana przez nowotwory nadnerczy.

Pubes, regio publica, łono, okolica ciała w pobliżu zewnętrznych narządów płciowych.

Publikanie, dzierżawcy podatków pośrednich w dawnym państwie rzymskim.

Puccini *Giacom*o, kompozytor włoski, * 1858, † 1924; opery: „Tosca”, „La Bohème”, „Madame Butterfly”, „Manon Lescaut”, „Dziwczę złotego zachodu”, „La Rondine”; tryptyk, składający się z 3-ch jednoaktówek: „Il tabaro”, „Suor Angelica” i „Gianni Schicchi”.

Puccinia, rdza, rodzaj grzybków podstawczaków (Basidiomycetes) z rzędu Uredinales (rdzawnikowate); grzybki paraszytnicze; grzybnia rozrasta się w tkankach całej rośliny, wydając zarodniki na powierzchni łądy i liści; skupienia tych zarodników tworzą smużki i kreski, widoczne gołym okiem. Z rodzaju tego najważniejsze są rdze zbożowe, które występują zresztą i na różnych gatunkach dzikich traw, porastających miedze i łąki. *P. graminis*, rdza linjowa, tworzy na liściach i pochewkach liściowych z początku pomarańczowe zarodniki letnie — uredospory, później czarne zarodniki jesienne — teleutospory (rys.: b przekrój liścia pszenicy z teleu-

Puccinia.

tosporami) w postaci długich do 1 cm. kresk; aecidia — zarodniki wiosenne, barwy pomarańczowej, wiosną na liściach berberysu (rys.: a, przekrój liścia berberysu z ognikiem, aecidium; ep skórka liścia, sp acidio-

spory, *my* grzybnią), od którego zarażają się trawy zbożowe. Występuje na wszystkich zbożach. *P. coronata*, r. wieńcowa, na owsie i pokrewnych dzikich trawach. Teleutospory, opatrzone u szczytu wyrostkami, tworzącymi rodzaj korony (stąd jej nazwa), występują w postaci krótkich plamek tylko na dolnej powierzchni liści. *Aecidia* występują na *Rhamnus* (szaklak). Z innych gatunków na uwagę zasługują: *P. allii*, rdza na cebuli, porach, czosnku; *P. asparagi*, r. szparagowa; *P. helianthi*, r. słonecznikowa.

Pucek (albo **Pacek**) **Domini**k, budowniczy polski z XVIII w. Wykonał plany pomiarowe rynku krakowskiego (1770), części katedry tamże; nawy bocznej i północnej, wieży zegarowej, trzech kaplic i izb kapitularnych; zaczął odbudowę kościoła św. Krzyża na Łysej Górze (1781).

Pucelle (franc.), dziewczica, w szczeg. Dziewica Orleańska.

Puch ptasi tworzą drobne piórka o trzonku bardzo cienkim i o chorągiewce, której włoski nie są ze sobą połączone. Ze względu na swą lekkość i sprężystość używany jest do pościeli.

Puch roślinny, włoski, pokrywające różne organy wielu roślin nasiennych.

Puchalski Grzegorz, skrzypek i kompozytor, * 1823; od 1842 koncertował w Warszawie, od 1855 skrzypek orkiestry teatru Wielkiego; wydał wiele utworów fortepianowych i wokalnie-religijnych.

Puchała, herb polski: w polu błękitnym na podkowie, barkiem do góry, półtrzcica krzyża złotego; w hełmie trzy pióra strusie.

Pucheryt, minerał, wanadymian bizmutu, $BiVO_4$; rombowy; twardość 4, ciężar wł. 6.25. Schneeberg.

Puchlina brzuszna, ob. ascites.

Puchlina wodna stawu, ob. hydrarthrosis.

Puchmajer Antoni Jarosław, literat czeski, * 1769, † 1820; wyznawca idei zjednoczenia słowiańskiego. Ogłosił szereg rokoko-wych liryków erotycznych („Fiołki” i in.) oraz bajek, wzorowanych na twórczości współczesnych bajkopisarzy polskich. Patriotyczne ody jego („Do Żyżki”, „Do języka czeskiego” i in.) są pierwszym przejawem uświadomienia narodowego.

Puchowiec, ob. Ochroma.

Puck (niem. Putzig), m. pow. (woj. pomorskie), 2.500 mieszk.; port wojenny na Bałtyku; fabryki narzędzi rolniczych; kąpiele morskie.

Pucka Kepa, garb morenowy na wybrzeżu bałtyckim, 69 m. n. p. m.

Pucka mierzewa, ob. Hel.

Pucka zatoka, część zat. Gdańskiej, odgraniczona od Bałtyku Helem, 30 m. głęb.

Pückler-Muskau Hermann, książę, pisarz niemiecki, * 1785, † 1871; odbywał liczne podróże po Europie i Afryce; napisał: „Briete eines Verstorbenen”, „Semilasso in Afrika”, „Briefwechsel und Tagebücher” i in.

Pud, rosyjska jednostka ciężaru, zawierająca

40 funtów = 16,38 kg.; 10 pudów stanowiło 1 berkowiec.

Pudding (ang.), budyń, potrawa z mąki, makaronu, mięsa, z różnymi przyprawami, jak cukier, rodzynki (*P l u m - p u d d i n g*), gotowana w specjalnej formie zamkniętej.

Pudel (*Canis familiaris extrarius genuinus*), pies bardzo pojętny i łagodny; odznacza się ścisłą budową ciała i włosiem welnistym.

Pudel.

Pudenda, zewnętrzne narządy płciowe.

Puder, środek kosmetyczny, w proszku lub kawałku, składający się zazwyczaj z krochmalu, talku, węgla magnezowego, ewent. z domieszką lycopodium, kwasu bornego, salicylowego i in.

Pudlingowanie, proces odwęglania surowca w celu otrzymania żelaza kutego; polega na stapianiu surowca na warstwie zasadowego krzemianu żelazowego oraz tlenków żelaza; zawarte w surowcu fosfor i krzem łączą się z tlenkiem żelaza, węgiel zaś ulatnia się jako dwutlenek węgla.

Pudlak, dawna miara bartna, zawierająca 4 garnce miodu.

Pudło (w myślistwie), ob. mydło.

Pudłowski Aleksander, wierszopis, † ok. 1588, popularny w swoim czasie autor „Fraszek” i poematu „Dydo do Eneasza”. Członek Rzeczypospolitej Babińskiej.

Pudłowski Stanisław, matematyk i fizyk, † 1645. Ciekawe jego prace matematyczne dochowały się w jednym z rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej.

Pudsey, m. w hr. York (Anglia), 14.300 mieszkańców; przemysł wełniany.

Puebla, stol. stanu P. w Meksyku środk. (Am. Płn.), nad rz. Atoyac, 96.000 mieszk.; siedz. bisk., katedra; znaczny przemysł i handel; stan P., 31.616 km², 1.092.460 mieszk.; górnictwo.

Pueblo, m. w stanie Kolorado, nad rz. Arkansas (St. Zjedn. Am. Płn.), 43.000 mieszk.; przemysł metalurgiczny.

Pueblo, cztery grupy Indian: Tanjo, Juni, Stopi i Keresowie, zamieszkujący stany N. Meksyk i Arizona (St. Zj. Am. Płn.), różniące się językowo, lecz tworzące całość kulturalną; wyznania rzymsko-katolickiego z zachowaniem wierzeń pogańskich; rolnicy, tkacze, garncarze i koszykarze. Mieszkają tarasami na zboczach gór w mieszkaniach, wykutych często w skałach; żyją w gminach autonomicznych.

Pueblo Nuevo del Mar, m. port. w prow. Walencja (Hiszpanja wsch.), 14.500 mieszk.; kąpiele morskie.

Puella (łac.), dziewczyna.

Puella publica (łac.), nierządnicą, prostytutką.

Puer (łac.), chłopiec.

Puerpera (łac.), położnica.

Puerperium, połóg, okres fizjologiczny w życiu kobiety, występujący po urodzeniu dziecka i przeznaczony na zmiany wsteczne (inwolucję) w wewnętrznych narządach rodnych. Cechuje się zmniejszaniem wielkości macicy, powiększonej w czasie ciąży i porodu oraz wypływaniem z narządów rodnych tzw. odcichów; trwa ok. 6-ciu tygodni od chwili porodu.

Puerto Barrios, m. port. w Gwatemali, nad zat. Honduras, połączone linią kolejową z m. San José nad oc. Spokojnym.

Puerto Cabello, ufortyfikowane m. portowe nad morzem Karaibskim w stanie Carabobo w Wenezueli (Am. Płd.), 14.100 mieszk.

Puerto de Santa Maria, m. okręg. w prow. Kadyks (Hiszp. płd.), 20.200 mieszk.; wywóz owoców, wina i likierów.

Puerto d'España, ob. Port of Spain.

Puerto Mexico, ob. Coatzacoalcos.

Puerto Montt, stol. prow. Llanquihue w Chile płd. (Am. Płd.), nad oceanem Spokojnym, 5.000 mieszk.; st. teleg. bez drutu.

Puerto Plata, gł. port w rep. San Domingo (W. Antyle), 26.000 mieszk.

Puerto Principe, m. na Kubie, obecna nazwa m. Camaguey.

Puerto Real, m. w prow. Kadyks (Hiszpanja płd.), nad zat. Portales, 12.000 mieszk., saliny.

Puertoviejo, stol. prow. Manabi w Ekwadorze (Am. Płd.), 10.000 mieszk.

Pufendorf Samuel von, niemiecki prawnik i filozof prawa, * 1632, † 1694. Napisał pod pseud. Severinus de Monzambano dzieła: „De statu imperii Germanicae” (1667), „De iure naturae et gentium” (Londyn, 1672), „De officio hominis et civis” (Londyn, 1673). Główną zasługą P. jest systematyczny wykład doktryny o prawie naturalnem.

Puffke Emma z Kurowskich, literatka, * 1818 w Poznaniu, † 1890; współpracowniczka wielu pism poznańskich; ogłosiła szereg powieści ludowych.

Puffke Kazimierz, publicysta, * 1854, † 1921 w Warszawie; 1887—94 pracował w redakcji „Gazety Warszawskiej”, potem w „Słowie”; 1908—1919 redaktor „Dziennika Poznańskiego”.

Puffke Marjan, malarz polski, * 1888, † 1925; malował przeważnie krajobrazy. Wystawa pośmiertna w Tow. Zachęty we wrześniu 1925.

Pugaczew Jemieljan, kozak doński, * 1726; w 1773 wystąpił jako cesarz Piotr III i zajął znaczną część Powołża; rozbity 1774, skazany na śmierć i rozczwartowany w Moskwie 10. I. 1775.

Pugaczewsk, do 1920 Nikolajewsk, m. pow. w gub. samarskiej (Rosja wsch.), nad rz. W. Irgisem, 24.000 mieszk.

Puguet Pierre, rzeźbiarz francuski, * 1622, † 1694; tworzył grupy barokowe, m. in. „Perseusz, uwalniający Andromedę” (Luwr), „Milon z Krotony, walczący ze lwem” (Luwr).

Puguet Sound, zat. na płn. krańcu stanu Wa-

szington (St. Zj. Am. Płn.), 6.000 km², liczne porty (Seattle, Tacoma).

Pugilat, walka na pięści, znana w dawnej Grecji.

Pugin Augustus Welby Northmore, architekt angielski, * 1812 w Londynie, † 1852 w Ramsgate; zbudował wiele gmachów w stylu gotyckim.

Puginał, długi, obosieczny nóż, noszony w pochwie u pasa.

Puhacz, ob. Bubobubo.

Puhar, duży ozdoby kielich do wina lub miodu z metalu lub ze szkła. W Polsce były używane na dworach królów, magnatów i szlachty, zwłaszcza od XVI w.; w epoce saskiej, z powodu znacznej wielkości, zwaly się półgarncówkami. Na p. z kryształu bywały artystycznie wytrawiane rysunki i stosowne maksymy. P. bez podstawy zwaly się kulawkami niestawianemi lub bezdenkami, dlatego, że kto wziął taki p. do ręki, musiał go wychylić, ponieważ p. nie mógł stać. P. cechowe zwaly się wilkomami.

Puhar, gwiazdozbiór, ob. gwiazdozbiory (tabl.).

Puhrbach Jan albo **Juhrbach**, budowniczy krzyżacki (1392—1396), sprowadzony z Malborka przez W. ks. Annę, żonę Witolda; budował kościół św. Anny w Wilnie.

Puiseux Pierre Henri, współczesny astronom francuski, * 1855; łącznie z M. Loewy'm wydał atlas fotograficzny księżycy.

Puja, **pujka**, w gwarze kaszubskiej nazwa kotki.

Pukadło, ob. plesymetr.

Pukapuka, ob. Danger.

Pukawka, w myślistwie pogardliwa nazwa na określenie złej strzelby.

Puklerz, ob. tarcza.

Puklerznik, *Chlamydomorphus truncatus*, ssak z rodziny Dasypodidae (pancerniki); rząd Xenarthra, podgromada Monodelphia. Wierzech ciała wzdłuż grzbietu okryty pancerzem, zachodzącym nieco na boki i złożonym z licznych szeregów gętych, skórzasto rogowatych tarczek; boki porośnięte długą, miękką sierścią. Długość ciała ok. 13 cm. Tułów od tyłu ścięty prostopadłe; ogon krótki, ok. 4 cm. długi, podwinięty. Uszu zewnętrznych brak; oczy bardzo małe. Palce z mocnymi pazurami. Żyje w norach, wygrzebanych w ziemi, podobnie jak kret. Zamieszkuje zach. Argentynę.

Puła, ob. Pola.

Pularda, wykastrowana tuczona kura.

Pulcava z Hradenina Pílibk, kronikarz czeski, † 1380.

Pulcherja św. (Aella Augusta), wnuczka cesarza Teodozjusza W., * 399, † 453; w 414 r. objęła rządy w Bizancjum w imieniu swego młodszego brata, Teodozjusza II; po jego zgonie 450 obwołana cesarzową, przyczyniła się do zwołania soborów ekumenicznych w Efezie i Chalcedonie; zwalczała nestorianizm; pamiętka 10 września.

Pulcinello, ob. marionetka.

Pulegon, związek organiczny, $C_{10}H_{16}O$, keton, należący do grupy terpenów; ciecz o zapachu miętowym, temp. wrzenia 222° ; główna część składowa olejku rośliny *Pulegium vulgare*.

Pulex irritans, ob. *Siphonaptera*.

Pulicaria, plesznik, rodzaj roślin z rodziny Compositae (złożone). Przeważnie zioła, żółto kwitnące, z okolic nadśródziemnomorskich. Korzenie i pędy *P. dysenterica* (z płd. Europy, płn. Afryki) używane były w lecznictwie przeciw dyzenterji.

Pulmo (łac.), płuco, ob. *pulmones*.

Pulmonaria, miodunka, rodzaj roślin zielnych z rodziny Boraginaceae (szorstkolistne). *P. officinalis*, m. plamista (Rys.: a kwiat), bylina szorstko owłosiona, o lodydze 1—3 dm. wysok., liściach zazwyczaj biało-żółtych, odziomkowych, o blaszce szeroko jajowatej, lodygowych, obejmujących nasadę lodygi; kwitnie purpurowoniebiesko III—IV. Lasy, zarosła. Korzenie i liście używane były w lecznictwie, jako środek przeciw chorobom płucnym (płucne ziele).

Pulmonaria officinalis.

Pulmonata, płucodyszne, podrząd ślimaków (Gastropoda). Ślimaki, żyjące na lądzie i w wodzie. Jama płaszczowa nie posiada właściwych skrzeli, opatrzona jest natomiast respiracyjną siecią naczyniową; określa się ją jako płuco. Budowa ciała asymetryczna. Serce o jednym przedsionku, prawie zawsze leżącym przed komorą. P. są hermafrodytami. Budowa narządów płciowych skomplikowana. Rozwój bezpośredni. P. zawierają dwa podrzędy: Basommatophora i Stylommatophora. Typowymi przedstawicielami pierwszej grupy są: *Limnea*, *Planorbis*, drugiej grupy: *Helix*, *Limax*, *Pomrów*. *Pomrów* jest ślimakiem nagim, bez skorupki, której resztki istnieją w formie wewnętrznej płytki.

Pulmones, płuca, organy oddechowe kręgowców, oddychających powietrzem. Powstają u zarodka z dwudzielnego wyrostka jelita głowowego i pozostają w związku z przelykiem przez krtani (larynx) i tchawicę (trachea). Płuca są homologiemi worków pływanych u ryb, u Amphibia przedstawiają się jako dwa proste worki, napełnione powietrzem, do których dochodzą naczynia krwionośne. Przez wytworzenie przedziałów (u większości Reptilia), początkowo jednolita przestrzeń płuc zostaje podzielona na małe odcinki z przegrodami; przez bardzo silny przyrost tych przedziałów otrzymuje się w końcu obraz skomplikowanej, gąbczastej (alveolarnej) budowy płuca ptaków i ssaków. Dalsza komplikacja polega na wytwarzaniu się (zwłaszcza u ssaków) płacików płucnych (lobuli pulmonales), wzgl. większych płatów płucnych (lobi pulmonales). W przenośnym znaczeniu płuca określają przestrzenie oddechowe, napełnione powietrzem u niektórych ślimaków (*Pulmonata*) i rurki oddechowe (tracheae) u wielu pajęczaków (*Arachnoidea*).

Pulo Kondor (franc. Poulo-Condor), archipelag na morzu Pld.-Chińskim, naprzeciwko ujścia rz. Mekong; należy do franc. Indochin; najw. wyspa P. K., 44,5 km²; plantacje bananowe, palmy kokosowe.

Pulo Pinang (Prince of Wales Island), albo Wyspa Księcia Walji, wyspa na zach. od półwyspu Malajskiego, 278 km², 124.000 mieszk.; główne m. Georgetown; wyspa wchodzi w skład bryt. kol. Straits Settlements.

Pulpa (łac.), miazga; 1) p. dentis, miazga zębowa, delikatna, miękka tkanka łączna, wypełniająca jamę zębową; obfituje w nerwy i naczynia krwionośne; 2) w botanice, farmakologii, farmacji itp. miazga owocowa, miękkisz owoców.

Pulpitis (greck.), zapalenie miazgi zębowej; przekrwienie i obrzęk miazgi, względnie zbieranie się ropy w miazdze zębów spróchniałych; cechuje się bólami, występującymi w nocy, nie dającym się ściśle zlokalizować, oraz bolesnością chorego zęba przy działaniu niskiej temperatury, np. przy przyjmowaniu chłodnych napojów.

Puls, pulsus, ob. *tętno*.

Pulsacja, pulsatio, tętnienie. P. naczyń obwodowych jest dowodem mładości tętnic (*arteriosclerosis*) lub wady zastawek tętnicy głównej.

Pulsatilla, sasanka, rodzaj roślin zielnych z rodziny Ranunculaceae (jaskrowate). Cechy charakterystyczne: lodyga kwiatowa z 3-liściowym okółkiem postrzępionych liści w pewnej odległości od kwiatu, poza tem bezlistna; liści okwiatu 5—8, dużych i barwnych, odpadających. Pospolitsze w Polsce: *P. vernalis*, s. wiosenna; kwiaty wyprostowane, szeroko rozwarte, wewnątrz białe, z zewnątrz fioletowe; tylko w podgórszych okolicach. *P. patens*, s. dzwonkowata, z kwiatów do poprzedniej podobna; kwiaty ukazują się przed liśćmi; słoneczne wzgórza. *P. pratensis*, s. łąkowa, kwiaty zwieszane, liście okwiatu dzwonkowato stulone, na końcach odwinęte, jasno fioletowe; suche wzgórza. Wszystkie gatunki są nieco jadowite. Kwitną III, IV—VI.

Pulsometr, przyrząd do podnoszenia cieczy przez bezpośrednie działanie ciśnienia pary, rodzaj pompy bez tłoków, zbudowany przez Halla w New-Yorku w 1871. P. posiada prostą budowę, zajmuje mało miejsca, jest wprawiany w ruch przez połączenie z jakimkolwiek kotłem parowym, pracuje jednak bardzo wolno i dlatego stosowany jest przeważnie tylko w urządzeniach czasowych (osuszanie kopalni, zaopatrywanie parowozów w wodę itp.).

Pulszky Ferencz, patriota i pisarz węgierski, * 1814, † 1897; 1839 członek sejmu węgierskiego, 1848 podsekretarz stanu w ministerjum spraw wewn., potem dyr. Muzeum Narodowego w Peszcie; ogłosił: „Myśli o filozofji dziejów węgierskich”, kilka powieści, opisy podróży i wspomnienia z życia; cenne prace archeologiczne.

Pulu Dżawa, ob. *Jawa*.

Pulvillus, przyłga, przydatki czepne bańkowatego kształtu, występujące pomiędzy pa-

zurkami na ostatnim członie stopy (*tarsus*) licznych owadów. Przyłgi służą do poruszania się po gładkich powierzchniach.

Pulvinarium (łac.), poduszka, na którą podczas mszy św. kładzie się mszał.

Pulvis, ob. *proszek*.

Pulvis Doveri, *pulvis Ipecacuanhae opiatus*, ob. *Dovera proszek*.

Pulvis es et in pulverem reverteris (łac.), *prochem jesteś i w proch się obrócisz*.

Pulvis et umbra sumus (łac.), *prochem i cieniem jesteśmy*.

Pulweryzator, ob. *rozpylacz*.

Putaski, nazwa kilku hrabstw i osad w St. Zjedn. Am. Płn., nadana na cześć Kazimierza Pułaskiego, bohatera walk o niepodległość St. Zjedn.

Pułaski, ród szlachecki polski: 1) Józef, starosta warecki, * 1704, † 1769; twórca konfederacji barskiej i jej regimentarz, po pierwszych klęskach odsunięty od władzy; 2) Franciszek Ksawery, syn poprz., konfederat barski, * ok. 1745, † pod Łomazami 1769; 3) Kazimierz, brat poprz., * ok. 1747; konfederat barski; w styczniu 1771 bronił Częstochowy; współnik próby porwania Stan. Augusta (listopad 1771); po upadku konfederacji wyjechał do Ameryki Płn. (1777), gdzie wziął udział w walce o niepodległość St. Zjednoczonych; † w bitwie pod Savannah 1779; 4) Antoni, hetman polny kor., brat poprz., * ok. 1750; konfederat barski, dostał się do niewoli rosyjskiej; 1792 przystąpił do konfederacji targowickiej i został generał-majorem; † do 1815.

Pułaski Franciszek, historyk, * 1875; od 1910 pracował w zarządzie biblioteki Krajskiej w Warszawie; założył „Przegląd historyczny”; od 1908 sekretarz generalny Towarzystwa Naukowego, 1917 prezes stronnictwa pracy narodowej na Rusi, 1918 marszałek Rady Stanu w Warszawie, 1919 dyrektor Biura prac kongresowych, 1921 chargé d'affaires w Charkowie na Ukrainie Sowieckiej. Ogłosił: „Najdawniejsze druki brzeskie”, „Spory o bibliotekę i zapis Świdzińskiego” (1909), „Źródła do poselstwa J. Gnińskiego do Turcji 1677—78” (3 t., 1913) i in.

Putaski Kazimierz, badacz dziejów Podola, * 1846, † 1926; ogłosił: „Szkice i poszukiwania historyczne” (4 t.), „Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy” (1911) i in.

Puławy (za czasów rosyjskich przezwane Nową Aleksandrją), m. pow. (woj. lubelskie), na pr. brzegu Wisły, 8.600 mieszk.; pałac Czartoryskich z bogatą biblioteką; Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach (filja w Bydgoszczy; Państwowy Naukowy Instytut Rolniczy w Bydgoszczy, któremu podlega Morskie Laboratorium Rybackie na Helu).

Pułjanowski Bronisław, lekarz polski, adjunkt rentgenologii na Uniw. Warsz., * 1881, † 1925. Kierownik szpitala w Zagłębiu Dąbrowskim, gdzie zorganizował jedną z pierw-

szych w kraju pracowni rentgenologicznych. W Warszawie zorganizował pracownię rentgenologiczną w szpitalu Ujazdowskim oraz w Szpitalu św. Ducha.

Pułk, jednostka wojskowa, stanowiąca pewną całość gospodarczą, organizacyjną i taktyczną; dzieli się na bataljony (piechota), dywizjony (artylerja) i szwadrony (kawalerja). Z reguły pułkiem dowodzi pułkownik. W dawnej polszczyźnie pułkiem zwano oddział, składający się z kilku chorągwi, przeznaczony do przeprowadzania pewnej akcji. W XVI w. podział wojska na pułki miał miejsce na polu walki. W początku XVII w. zaczęto tworzyć p. na przeciąg całej kampanji; w skład takiego p. wchodziło po kilka chorągwi husarskich, pancernych i lekkich; stanowił on w tym czasie tylko jednostkę taktyczną.

Pułk nadwiślańskiej piechoty, ob. *nadwiślańska legja*.

Pułk piechoty, ob. *bataljon*.

Pułkownik, najwyższy stopień oficera starszego (sztabowego), z reguły dowódca pułku.

Pułkowo, miejscowość w pow. i gub. petersburskiej, 17 km. na płd. od Petersburga; słynne obserwatorium astronomiczne; na mapach rosyjskich długość geograficzna obliczana jest od południka, przechodzącego przez P.

Pułkowskie obserwatorium, główne rosyjskie obserwatorium, założone w 1835 w Pułkowie pod Petersburgiem. Pierwszym dyrektorem był W. Struwe. Posiada następujące większe narzędzia: refraktor o średnicy 75 cm. (objektyw A. Clarka, montaż Repsolda), refraktor o średnicy 37,5 cm. (Merza), oprócz tego wielką ilość mniejszych instrumentów. Zakres prac: katalogi gwiazd, gwiazdy podwójne, obserwacje planet i satelitów, astrofotometria i astrospektroskopia. Posiada dwie filje: w Nikołajewie i Simeizie (Krym).

Pułusk, m. pow. (woj. warszawskie), nad rz. Narwią, 14.000 mieszk.; przystań; fabr. masyzyn i narzędzi rolniczych.

Puma, *Felis concolor*, ob. *Felis leo*.

Pumeks, masa skalna dziurkowata wskutek rozdzęcia gazami i parą wodną i z tego powodu tak lekka, że pływa na powierzchni wody. Szczególnie pomyslnym warunkiem powstania p. jest zetknięcie się magmy z wodą, np. w czasie wybuchów podmorskich lub wylania się lawy do morza. P. jest cennym materiałem szlifierskim i polerowniczym.

Puna (ang. Poona), m. w Dekanie, prow. bombajska (Indje bryt.), 176.700 mieszk.; jedwabnictwo, wyroby srebrne i złote.

Punas, wyżyny o zimnym klimacie w Peru i Boliwji (Am. Płd.), 4.000 m. n. p. m.; pokryte trawami.

Punctio (łac.), ob. *punkcja*.

Punctio lumbalis, ob. *łędźwiowe nakiucie*.

Punctum caecum, ślepy punkt, to samo, co ślepa plamka, ob. *Mariotte'a ślepa plamka*.

Punctum ossificationis, ob. osyfikacja.

Pundyta, ob. pandyta.

Punica, granatowiec, roślina z rodziny *Punicaceae* (granatowcowate). Niewielkie drzewa lub krzewy, właściwie Afryce płn., Azji Mniejszej, Armenii, Persji. P. granatum, g. właściwy, drzewo 5–8 m. wys., o liściach drobnych, pojedynczych, lancetowatych, całobrzękich, kwiatach dużych szkarłatnych, pojedynczo lub po 2–3 w kątach liści osadzonych; owoc duży, kulisty, jagodowy, wielokomórkowy i wielonasienny, okryty skórką skórzastą. Pochodzi ze Wschodu; powszechnie uprawiany w okolicach nadbrzeżnych i w wielonasiennych, odkrytych wódzianych jako drzewo owocowe. Kora z pnia lub korzeni (*cortex Granati*) używana jest w medycynie jako środek przeciw tasiemcowi. Formy o kwiatach pełnych uprawiane są jako rośliny ozdobne.

Punicaceae, granatowcowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu *Myrtales* (mirtowe). Należy tu jeden tylko rodzaj *Punica*.

Punickie wojny, trzy wojny, toczone przez Rzymian z Kartaginy; I-a wojna punicka (264 do 241 przed Chr.) wybuchła na tle zatargu w sprawie sycylijskiej; Rzymianie odnieśli zwycięstwo morskie u przylądka Mylae w 260 i u wysp Egackich 241; Kartagina straciła Sycylię. II-a wojna (218–201) zaczęła się zwycięstwami Hamilkara w Italii (nad jez. Trazymeńskim i pod Kannami) lecz w rezultacie skończyła się klęską Kartaginy pod Zama (202) i złamaniem potęgi morskiej Kartaginy; III-a wojna (148–146), po bohaterkiej obronie Kartaginy, zakończyła się jej całkowitem zburzeniem.

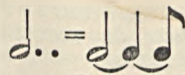
Punjab, ob. *Pendźab*.

Punkcikł izowe, ob. *izowy narząd*.

Punkcja, punctio, nakłucie, zabieg, mający na celu wydobycie zawartości z jam ciała: opłucnej (p. pleuralna), otrzewnej (p. brzuszna), osierdziowej (p. osierdzia), stawowej, z kanału mózgo-rdzeniowego (p. lumbalis, nakłucie lędźwiowe), z naczyń żylnych (*venaepunctio*). P. wykonywane są w celach rozpoznawczych lub leczniczych.

Punkt, twór geometryczny bezwymiarowy; p. określa Euklides, twórca naukowej geometrii, jako coś, co nie ma części. Matematycy współcześni przyjmują najczęściej wyraz „punkt” za wyraz pierwotny geometrii. P. skupienia figury geometr., taki p., że każda kula, której jest on środkiem, zawiera dowolnie wiele punktów danej figury; jest to jedno z zasadniczych pojęć teorii mnogości (punktowych) i topologii, które umożliwia bardzo ogólną klasyfikację twórców przestrzennych.

Punkt (kropka), 1) nad nutą umieszczony, wskazuje dźwięk oderwany, krótki czyli tzw. *staccato*. Obok nuty po prawej stronie jest przedłużeniem teje nuty o połowę wartości. Cała nuta z punktem równa się zatem trzem półnutom, półnuta z punktem — trzem ćwierciom itd. Przy dwóch punktach obok nuty drugi powiększa ją o połowę pierwszego pun-

ktu. W dawnej muzyce mensuralnej p. miał rozmaite znaczenia, umieszczony w kole \odot , oznaczał trójdzielność nuty *semibrevis*, tj. całej; 2) znak przestankowy, oznaczający koniec myśli zasadniczej; 3) w arytmetyce znak mnożenia.

Punkt opatrunkowy, w wojsk. posterunek sanitarny, wysuwany przez kompanię sanitarną w celu udzielania pierwszej pomocy rannym w czasie walki.

Punkt oporu, w wojsk. umocnienie, przeznaczone do stawiania oporu nacierającemu; p. o. budowane są często dookoła zamieszkałych miejscowości, lasków itd., i często są otaczane przeszkodami sztucznymi. Powinny posiadać dobry obstrzał i wiązać się ogniem pomiędzy sobą. Wysunięte p. o. zmuszają nacierającego do przedwczesnego rozwijania się, i przez to narażają go na straty oraz zwalnają tempo jego poruszania się naprzód.

Punkt osyfikacyjny, ob. *osyfikacja*.

Punkt panujący, w wojsk. miejsce w terenie, znajdujące się wyżej od innych, górujące nad nimi, a przez to posiadające większe pole widzenia i lepszy obstrzał.

Punkt przyłożenia siły, punkt w ciele, na który działa siła. Punkt ten można przenosić w ciele sztywnym wzdłuż kierunku działania siły, bez zmiany jej działania. Prawidło to jest często stosowane w statyce i w dynamice.

Punkt ślepy, ob. *Mariotte'a ślepa plamka*.

Punkt wiosenny, ob. *wiosenny punkt*.

Punkt zborny, w wojsk. miejsce, w którym mają się zbierać żołnierze (ranni, maruderzy, chorzy). W miarę zebrania się odpowiedniej ich ilości, zostają odsyłani w głąb kraju lub na front.

Punktacja, umowa przedwstępna, stanowiąca przyrzeczenie zawarcia w przyszłości umowy ostatecznej. Zazwyczaj strony spisują p. w razie niemożności natychmiastowego sporządzenia właściwej umowy, lub gdy uważają za wskazane odroczenie terminu zawarcia ostatecznej transakcji. Najczęściej spisuje się p. przy sprzedaży nieruchomości, przy zawieraniu umów najmu, spółki itp. W p. zazwyczaj zastrzega się karę wadjalną na wypadek niedotrzymania przez którąkolwiek ze stron warunków przedwstępnej umowy.

Punktalne szkła, typ szkła okularowych, przygotowywanych przez firmę K. Zeissa w Jenie, mających tę własność, że widzenie boczne jest przez nie równie doskonałe, jak widzenie wprost, dzięki czemu ruchy głowy przy patrzeniu na boki są zbyteczne.

Punktowany miedzioryt, ob. *miedziorytnictwo*.

Punkty przesilenia letniego i zimowego, ob. *ekliptyka*.

Punkty wewnętrzne (mat.), ob. *odcinek*.

Puno, stol. prow. P. w Peru (Am. Płd.), nad jez. Titicaca, 3.824 m. n. p. m., 6.000 miesz.

Punta Arenas, 1) urzędowa nazwa *Villa de Punta*, m. na pld. wybrzeżu Patagonii, nad

cieśnina Magelana, stol. terytorjum *Magellanes* (Chile), 23.000 mieszk.; forteca, znaczny handel, rybołówstwo; 2) gł. port wywozowy rep. *Costarica* (Am. Środkowa), nad oceanem Spokojnym, 23.800 mieszkańców; wywóz kawy.

Pupa, poczwarka, charakterystyczne stadium larwalne owadów, przechodzących całkowite przeobrażenie (ow. holometaboliczne), w czasie którego następuje ostateczne przekształcenie larwy w dojrzałego owada (imago). W stanie poczwarki owad nie pobiera wcale pokarmu. Ruchy ciała są ograniczone, względnie całkowicie wstrzymane. W okresie tym właściwe organy larwalne zostają na drodze histolizy zniszczone i zastąpione przez organy definitywne, powstające ze specjalnych komórek (tarczki imaginalne). Ogólnie wyróżnia się poczwarki wolne (p. libera), u których odnóża odstają od ciała (*Coleoptera*, *Hymenoptera*, *Aphaniptera*, wiele z pośród *Neuroptera* i *Diptera*); poczwarki przykryte (p. obtecta), u których odnóża są zapomocą masy kitowej wraz z ciałem zlepione (*Lepidoptera*). Poczwarka beczułkowata (p. *coarctata*) nazywa się poczwarką wolną, otoczoną kokonem (u *Muscidae*).

Pupila (fac.), wychowaniec; pozostający pod opieką.

Pupilarne papiery, papiery publiczne, w których może być lokowana gotówka, stanowiąca własność nieletnich. Do takich papierów należą: pożyczki państwowe, komunalne, listy zastawne towarzystw kredytowych itp.

Pupilla, żrenica, ob. *oko*.

Pupilla libertatis (fac.), żrenica wolności, nazwa w dawnej Polsce przywileju *liberum veto*.

Pur sang (franc.), czystej krwi.

Purany, ob. *hinduska literatura*.

Purbach Georg, ob. *Peuerbach*.

Purcell Henry, angielski kompozytor operowy, * 1658, † 1695; pisał ody, kantaty, ósmiogłosowe „*Te Deum*” ku czci św. Cecylii. Opery P. posiadają przeważnie formę przejściową od dawnego typu do opery we właściwym znaczeniu: „*Dido and Aeneas*” (1680) i „*King Arthur*”; liczne kompozycje organowe i kameralne.

Purchawka, ob. *Lycoperdon*.

Purchawki, ob. *Gasteromycetes*.

Purée, papka, rzadka marmelada z jarzyn lub owoców, przetarta przez sito.

Purgantia (fac.), środki przeczyszczające w rodzaju oleju rycynowego, kalomelu, soli gorzkiej lub Glauberskiej; wywołują stolce papkowate lub półpłynne.

Purgatorium (fac.), czyszciec (ob.).

Purgen (fac.), syntetyczny środek przeczyszczający; zawiera fenoltaleinę.

Purl, m. w prow. bengalskiej (Indje bryt.), 49.350 mieszk.; miejsce pielgrzymek (100.000 pątników rocznie).

Purificatio (fac.), puryfikacja, oczyszczenie; oczyszczenie kielicha po komunii kapłana podczas mszy św.

Purificatorium (fac.), ręczniczek do wycierania kielicha i rąk kapłana podczas mszy św.

Purim, purym, święto żydowskie, przypa-

dające na 14-ty albo 15-ty dzień miesiąca Adar (mniej więcej w lutym), na pamiątkę wyratowania Żydów przez Mardocheusza i Esterę od zagłady, przygotowanej przez Hamana. Święto P. poprzedza post; podczas nabożeństwa w synagodze czyta się księgę Ester.

Puris omnia pura (fac.), dla czystych wszystko jest czyste.

Purkyně (Purkynje) Jan Ewangelista, fizjolog czeski, współpracownik Goethego i Al. Humboldta, * 1787, † 1869; dokonał szeregu odkryć optycznych, neurologicznych i biologicznych. Założyciel popularnego czasopisma naukowego „*Ziva*” i „*Czasopisma lekarzy czeskich*”. Znawca poezji światowej, a przede wszystkim klasycznej. Tłumaczył utwory Goethego, Schillera, Torquata Tassa i in.

Purkyně Karol, malarz czeski, * 1834, † 1868; malował portrety i martwe natury.

Purkyněgo pęcherzyk, to samo, co *pęcherzyk zarodkowy* (*vesicula germinativa*), tj. jądro (*nucleus*) komórki jajowej.

Purkyněgo zjawisko, fakt, wykryty przez Purkyněgo, polegający na przesunięciu względnych jasności barw, widzianych o zmroku: podczas gdy w świetle dziennym widmowa barwa żółta jest najjaśniejsza, barwa zaś czerwona jest jaśniejsza od niebieskiej, o zmroku najjaśniejszą wydaje się barwa zielona, czerwona zaś staje się ciemniejsza od niebieskiej. Zjawisko to posiada duże znaczenie teoretyczne przy wyjaśnianiu procesu widzenia.

Purpura, żółtawa wydzielina morskich mięczaków z rodzaju *Murex* (np. *M. brandaris*, *M. trunculus*), przybierająca pod wpływem światła intensywną barwę purpurową. Była na wielką skalę używana w starożytności jako cenny i trwały barwnik, używany do tkanin. Obecnie zastąpiły purpurę różne barwniki sztuczne.

Purpura (fac.), plamica krwotoczna, choroba, cechująca się, obok nieznacznych zaburzeń ogólnych (brak łaknienia, wzniesienie temperatury, ból głowy itp.), występowaniem krwawych plamek (wybroczyn) na skórze i śluzówkach. Bardzo często dołączają się krwotoki z nosa, ust, odbytu (choroba *Werlhofa*) lub bóle stawowe (p. czyli *pelliosis rheumatica*). Powodem choroby *Werlhofa* jest zmniejszenie krzepliwości krwi. Powód p. *rheumatica* bliżej niezany; prawdopodobnie pochodzenie toksyczno-zakaźne.

Purpura wzrokowa, ob. *pręciki*.

Purpurat (fac.), kardynał.

Purulentus (fac.), ropny.

Purus, pr. dopływ Amazonki (Am. Płd.), dług. 3.100 km.; żeglowny.

Puryfikacja (fac.), ob. *purificatio*.

Puryna, związek organiczny, $C_5H_4N_4$, należący do grupy kwasu moczowego; ciało stałe o temp. topn. 216°; rozpuszcza się w wodzie i alkoholu. Ważniejszą rolę odgrywają pochodne p., np.: ksantyna, teobromina, kofeina, guanina i in.

Purysta (franc.), osoba, pilnie strzegąca prawideł i obyczajów; osoba, zachowująca czystość językową, nieraz w sposób przesadny.

Purytanie, nazwa kierunku reformacyjnego w Anglii, zwróconego przeciw absolutystycznym tendencjom królestwa od czasów Elżbiety i przeciw kościołowi państwowemu. P. dążyli do „czystej“ (ang. pure) formy kościoła, którą początkowo upatrywali w dziedzinie liturgii, później zaś w ustroju prawnym, przyczem brali za wzór pierwotne chrześcijaństwo, a bibliji przyznawali bezwzględny autorytet. W organizacji kładli nacisk na moment polityczno-demokratyczny; życie religijno-etyczne cechowała powaga, karność, asceza i niechęć do zabaw. W 1689 uzyskali prawo swobodnego działania. Należeli do grupy tzw. nonkonformistów lub dysydentów.

Puryzm (franc.), przesadna prostolinijność postępowania, surowe przestrzeganie prawideł; przestrzeganie czystości języka.

Pus (łac.), ob. ropy.

Pusch Jerzy Bogumił, geolog, * 1791, † 1846; studja w Akad. Górniczej we Freiburgu i na uniw. lipskim; 1816 asesor głównej dyrekcji górniczej w Król. Polskim oraz prof. chemii i hutnictwa w Szkole Górniczej w Kielcach; ogłosił w języku niemieckim i w przekładach polskich: „Krótki rys geognostyczny Polski i Karpat północnych czyli opisane zewnętrzne ukształcenia i zewnętrzne składu tego kraju“ (1830), „Nowe przyczynki do geognozji Polski“.

Pusey Edward, teolog angielski, * 1800, † 1882; przywódca grupy w kościele anglikańskim, która dążyła do unii z Rzymem na podstawie Tridentinum z pominięciem kultu Marii, czystości, odpustu i in.

Pustaki, bloki betonowe, wewnątrz puste, o ściankach 3—5 cm. grub., używane do budowy ścian domów itp. Istnieją różne systemy p.

Pustelnik, w. w pow. i woj. warszawskim; odlewnia dzwonów, garbarnia.

Pustelnik, ob. Decapoda.

Pustertal, dolina górską w pld. Tyrolu, 100 km. dług.; od 1919 w najważniejszej części na terytorjum Włoch.

Pustomyty, w. w pow. i woj. lwowskim; źródła siarczane, zakład kąpielowy.

Pustosz, ob. Pinnus fur.

Pustowójtówna Henryka, działaczka patriotyczna, * 1838, † 1881; córka wojskowego rosyjskiego i matki Polki, czynna w okresie manifestacji w Lublinie; zesłana w końcu 1861, zbiegła zagranicę; w powstaniu adiutant Langiewiczza; na emigracji w Paryżu otworzyła pracownię kwiatów sztucznych; 1873 zaślubiła dra Lewenharda.

Pustula (łac.), krostka, pecherzykowate wzniesienie naskórka, wypełnione ropą; wykwit, charakterystyczny dla wielu chorób skórnych (kiły III-go okresu, wyprysku, egzemy, impetigo i in.); p. maligna, karbunkul.

Pustulka, ob. Cerchneis tinnuncula.

Pustynia, przestrzeń bez roślinności, wysuszona stalemi wiatrami, nadającymi jej rzeźbę. Pas pustyni pld. sięga od Gobi w Azji wsch. poprzez Tybet, Turkestan, Iran i Arabję do Sahary w Afryce pld.; pas pustyni pld. sięga od Kalahari w Afryce pld. przez Australję środk.

do piasków argentyńskich w Am. Pld. Rozróżniamy pustynie piaszczyste (z ozami), kamieniste, żwirowe i gliniaste. Charakterystycznymi wiatrami pustynnami są samumy i trąby powietrzne, połączone z burzami piaszczystymi.

Pustynnik, ob. Syrrhaptis paradoxus.

Puszcza, ob. las.

Puszcza białowieska, ob. Białowieska puszcza.

Puszczanie krwi, ob. krwi upust.

Puszczyk, ob. Syrnium aluco.

Puszczykowo, w. w pow. i woj. poznańskim, w pobliżu Poznania, nad rz. Wartą; letnisko mieszkańców Poznania.

Puszet Ludwik, rzeźbiarz, * 1877 w Krakowie; studja w Szk. Szt. Pięknych tamże; wystawia studja zwierząt, pisuje rozprawy z dziedziny sztuk plastycznych.

Puszka, pierwotny termin, używany na określenie działa.

Puszka Pandory, ob. Pandora.

Puszka rogowa, ob. ungula.

Puszkarz, rzemieślnik, zatrudniony przy wyrobie broni palnej, zwłaszcza dział. Puszkarstwo, rzemiosło, trudniące się wyrobem dział. W dawnej Polsce zwano również puszkarzami artylerzystów, obeznanych z celowaniem z dział oraz wyrobem kul działowych i prochów. Puszkarz w wojskowy u kuzaków zapor. miał zarząd nad artylerją, przechowywał proch, olów i kule działowe; pod jego rozkazami była również kula puszkarnia, w której trzymano zbrodniarzy.

Puszkini Aleksandr, znakomity poeta rosyjski, * 1799 w Moskwie, † 1837. Pochodził ze starej rodziny szlacheckiej. Otrzymał staranne wychowanie, wszedł na służbę do kolegium spraw zagranicznych w Petersburgu. Za zbyt swobodnie pisane poezje skazany na wyjazd ze stolicy, przebywał w Besarabji i na Krymie, gdzie studiował obce języki i autorów zagranicznych, zwłaszcza Byrona, który wywarł na niego wielki wpływ. Po objęciu tronu przez Mikołaja I, otrzymał pozwolenie powrotu i w 1826 wstąpił ponownie do służby rządowej. Umarł wskutek rany, otrzymanej w pojedynku z oficerem gwardji Dantem Heckerem; najważniejsze utwory: „Ruslan i Ludmila“ (1820), „Kaukaski niewolnik“ (1821), „Fontanna Bachezseraju“ (1822), „Bracia rozbójnicy“ (1822), „Jewgenij Onegin“ (1823 do 1831), „Cyganie“ (1824), „Hr. Nullin“ (1825), „Połtawa“ (1829), „Angelo“ (1830), „Borys Godunow“ (1831); nowele, pisane prozą i wydawane pod pseud. Iwana Bielkina; powieści: „Dama Pikowa“ (1834), „Córka kapitana“ (1833); z prac historycznych: „Historja buntu Pugaczewa“ (1834).

Puszcza (węg.), step na równinie węgierskiej.

Puśłisko, rzemień, na którym wisi strzemie u siodła.

Putamen (łac.), łupina, nazwa jednego z szarych jąder wewnętrznych mózgowia.

Puteaux, zach. przedmieście Paryża (Francja), na l. brzegu Sekwany. 33.500 mieszk.; fabr. maszyn, broni, przemysł włókienniczy.

Puteoli, ob. Pozzuoli.

Putlitz Gustav Heinrich, pisarz niemiecki, * 1821, † 1890; dyrektor teatru nadwornego w Karlsruhe; autor komedji („Miecz Damoklesa“), wspomnień teatralnych, nowel i powieści.

Putna, pr. dopływ rz. Seretu w Mołdawji (Rumunia); stąd wzięta została nazwa powiatu P., 3.249 km² 151.300 mieszk.; stol. Focșani.

Putnik Radomir, generał serbski, * 1842, † 1917; 1903 szef sztabu generalnego; organizator armji serbskiej, brał czynny udział w wojnie bałkańskiej 1912—13 przeciw Turkom; w wojnie światowej głównodowodzący armji serbskiej; 1924 powstrzymał ofensywę wojsk austr.-węg.

Putorius erminea, gronostaj, ob. Mustelidae.

Putorius foetidus, tchórz, ob. Mustelidae.

Putorius lutreola, norka, ssak z rodziny Mustelidae; podrząd Arctoidea, rząd Carnivora. Dług. ciała ok. 35 cm. Szerść nader gęsta, błyszcząca, z wierzchu ciemnobrunatna, czasem nieco rudawa. Spód jaśniejszy, szarobrunatny, okolica pyska i koniec ogona (dług. około 15 cm.) czarniawe, broda i brzegi wargi górnej białe. Palce spięte silną błoną pławną. Uszy szerokie lecz krótkie, prawie ukryte w szerści. Zamieszkuje głównie Europę wsch. (do Kaukazu), w Rosji naogół jeszcze pospolita i liczna; brak jej na wschodzie Francji, w Niemczech zach. i w Szwajcarii. W Polsce spotyka się już rzadko. Żyje w wilgotnych zaroślach, w lasach, w miejscowościach bagnistych i nad brzegami górskich potoków. Z obyczajów przypomina nieco wydrę. Tryb życia nocny; doskonale pływa i nurkuje, potrafi nawet wchodzić na drzewa. Karmi się żabami, rybami, rakami, mięczakami i innymi zwierzętami wdneml. Dostarcza ładnego i cenionego futra.

Putorius vulgaris, ob. Mustelidae.

Putridus (łac.), gnijący, gnilny.

Putrescyna, związek organiczny, H₂N.CH₂(CH₂)₂.CH₂NH₂, dwuamina, należąca do tzw. ptomain (ob.) silnie trująca.

Putridus (łac.), gnijący, gnilny.

Puttkamerowa Marja z Wereszczaków, zwana w życiu domowem Marylą, żona Wawrzyńca P., rówieśnica zabaw i pierwsza miłość Adama Mickiewicza, uwieczniona w „Balladach i Romansach“ i „Dziadach“.

Putumayo, ob. Ica.

Putyfar, wysoki urzędnik na dworze faraona w Egipcie; podług Genesis (XXXIX, 7—23), kupiwszy od kupców medjanickich Józefa, syna Jakubowego, zrobił go przełożonym swego domu i majątności; później jednak, wskutek fałszywego oskarżenia swej żony, której Józef nie chciał być powolny w grzechu cudzołóstwa, wtrącił go do więzienia. Za wytłumaczenie snów faraona Józef został z więzienia uwolniony i mianowany pierwszym po faraonie dygnitarzem egipskim.

Putz Leo, malarz niemiecki, * 1869; prof. w Monachjum; portrecista.

Putzlg. ob. Puck.

Puvís de Chavannes Pierre Cécile, malarz francuski, * 1824 w Lionie, † 1898 w Paryżu; uczeń A. Scheffera i Couture'a, rozwinął własny monumentalny styl, który był epokowym dla ówczesnego malarstwa. Z dzieł: „Praca“ (1863), freski z żywota św. Genowefy w Panteonie paryskim (1898), mal. ścienne w Sorbonie (1889), w ratuszu paryskim (1893), „Biedny rybak“ (muz. Luksemburskie), „Jesień“ (muz. w Lionie).

Puy, franc. nazwa szczytów górskich i wygasłych wulkanów we Francji środk.

Puy (Lo), stol. dep. Haute-Loire (Francja), 21.000 mieszk.; katedra z XII w.; wyrób koronek, pończosznictwo.

Puy-de-Dôme, 1) dep. Francji środk., 8.016 km², 490.500 mieszk.; stol. Clermont-Ferrand; 2) grupa gór wulkanicznych w Owernji (Francja środk.); najważniejszy Puy-de-Dôme, 1.468 m. wys.

Puzdro, puzderko, 1) nazwa szkatułki, skrzynki z przegródkami i wklęsłościami, nierzadko posiadającej skrytki; często używana w dawnej Polsce do podróży; 2) nazwa ludowa kagańca z łożyny, zakładanego krowom na pysk, aby pasąc się, nie wchodziły w szkodę.

Puzon (inaczej trombon), instrument muzyczny dęty blaszany, większy od waltorni i trąbki, obszarem dźwięku odpowiadający głosom: basowemu, tenorowemu i altowemu, skąd pochodzą trzy jego odmiany. Dawniej używano dla nich trzech kluczy, dziś piszemy je wszystkie w kluczu basowym: dwa wyższe na górnej pięciolinii, basowy zaś puzon razem z tubą na dolnej. Notuje się, jak gdyby były strojone w c. Istnieją puzony pistonowe i cugowe. Instrument o mechanizmie pistonowym, w użyciu łatwiejszy, nie wydaje tonu tak jędrnego jak instrument cugowy, trudny, bo polegający na przesuwaniu (skracaniu i wydłużaniu) rury. Skalę puzonu w użyciu praktycznym można oznaczyć na C-c². Puzon nie nadaje się do ruchów szybkich, dlatego powierza mu się frazy poważne, ciężkie. Brzmia one w forte imponująco, a w piano solennie i mistycznie. Siła jednego puzonu równa się sile dwóch waltorni, co przy orkiestrowaniu musi być brane pod uwagę. Poza tem puzony łączą się zazwyczaj z trąbkami, będącemi niejako ich dalszym ciągiem.

Puzyna Jan, książę na Kozielsku, książę biskup krakowski, * 1842 w Gwoźdźcu, † 1911 w Krakowie; dr. praw, początkowo urzędnik skarbowy, 1878 ksiądz, 1886 biskup-sufragan lwowski, 1894 biskup krakowski, 1900 kardynał; podczas conclave po zgonie papieża Leona XIII wniósł w imieniu Austrii veto przeciw wyborowi na papieża kardynała Rampolli; 1909 zabronił przewiezienia na Wawel zwłok Juliusza Słowackiego.

Puzyna Juliana, matematyk, * 1856; studja we Lwowie i w Berlinie; 1885 docent, 1889 prof. matematyki na Uniw. Lwowskim, 1904 rektor tamże; ogłosił „Teorię funkcji analitycznych“ oraz szereg rozpraw specjalnych.

Puzynianka Irena, działaczka społeczna, * 1881; posłanka na sejm od 1922, należąca

Związku Lud.-Nar.; przewodnicząca „Narodowej Organizacji Kobiet“.

Puzynina Gabriela z Güntherów, literatka, * 1815, † 1869; ogłosiła dwa zbiorki poezji: „W imię Boże“ (1843), „Dalej w świat“ (1845) oraz „Pisma prozą i wierszem“ (2 t., 1856); pozostawiła w rękopisie ciekawe pamiętniki.

Puzyrewskij Aleksandr, generał i pisarz wojskowy rosyjski, * 1845, † 1904; pomocnik głównodowodzącego wojskami okręgu warszawskiego; ogłosił: „Polsko-ruska wojna 1831 g.“ (1886, przekład polski 1888).

Pxt., skrót pinxit (łac.), namalował; podpis malarza na obrazie.

Pyæmia (greck.), ropnica, zakażenie ropne, tworzenie się ropni we wszystkich prawie narządach ustroju, szczególnie w wątrobie, nerkach, w mięśniu sercowym, na zastawkach serca, w skórze; choroba, wywołwana przez drobnoustroje ropotwórcze (gronkowce, rzadziej paciorkowce). Najczęstszym powodem p. są zakażenia drobnoustrojami ropnymi kobiecych narządów płciowych (przy porodzie, poronieniu), rzadsze powody — zakażenia dróg moczowych lub żółciowych, angina, zapalenie ropne ucha środkowego.

Pyarthrosis (greck.), nagromadzenie ropy w jamie stawowej.

Pyat Felix, pisarz i rewolucjonista francuski, * 1810, † 1889; adwokat w Paryżu, dziennikarz, pisarz dramatyczny, przedstawiciel skrajnej lewicy w Zgromadzeniu Narodowym 1848—49; emigrował do Szwajcarii i Londynu; 1871 członek Komuny, redaktor dziennika „Vengeur“; po zwycięstwie wojsk wersalskich przez lat 10 na emigracji w Anglii; powrócił 1881 do Paryża.

Pydna, obecnie Kitros, w staroż. m. w Macedonii, pamiętne zwycięstwem Rzymian nad królem macedońskim Perseuszem w 168 r. prz. Chr.

Pyelitis (greck.), zapalenie miedniczek nerkowych, choroba, bardzo częsta u dzieci (dziewczynek), wywołwana przez zakażenie prątkiem okrężnicy (*Bacillus coli*). U dorosłych najczęstszym powodem p. jest kamica nerkowa (nephrolithiasis). Objawy w okresie ostrym: silne bóle w okolicy nerek, wysoka temperatura, w moczu ropa (leukocyty w dużej ilości) i bakterie; w okresie przewlekłym — podgorączka, bladeść cery, w moczu leukocyty.

Pyelocystitis (greck.), równoczesne zapalenie pecherza moczowego i miedniczek nerkowych (ob. pyelitis i cystitis).

Pyelografia (greck.), metoda rozpoznawcza, wprowadzona do medycyny w 1906 przez Voelcker'a; zastrzykiwanie do moczowodów roztworów kollargolu lub bromku sodowego w celu uwydatnienia przebiegu moczowodów i miedniczek nerkowych dla fotografii promieniami Roentgena.

Pyelogram (greck.), zdjęcie rentgenowskie miedniczek nerkowych, dokonane przy pomocy metody pyelograficznej.

Pyelonephritis (greck.), równoczesne zapalenie nerek i miedniczek nerkowych; cecha cha-

rakterystyczna: występowanie w moczu, obok złączonych komórek nabłonków nerkowych i tzw. wałeczków (cylindry), znacznej ilości leukocytów. Choroba o przebiegu przewlekłym.

Pygmalionismus (greck.), zboczenie, polegające na pociągu do obcowania płciowego z posagami, wzgl. do niszczenia pociągających płciowo dzieł sztuki.

Pygomelus, potwór, opatrzony nadliczbowymi kończynami dolnymi.

Pygopodes, ob. *Cnemidophorus*.

Pygopus lepidopus, pletwonóg, gad z rodziny Pygopodidae; rząd Sauria, gromada Reptilia. Ciało węzowato wydłużone, ok. 50—60 cm. dług., z czego dwie trzecie przypadają na ogon. Głowa wydłużona, szpiczasta, z wierzchu pokryta tarczami, od dołu łuskami. Ubarwienie z wierzchu szare lub brunatnomiedziane, spód szary, gardziel biała. Przednich kończyn brak, tylne szczątkowe, spłaszczone, pletwowatego kształtu, pokryte łuskami. Żyją zagrzebane w mule; zamieszkują strefę australijską.

Pygostyl, nazwa kręgów ogonowych, zrosniętych w jednolitą kość u ptaków.

Pykniczny typ, ob. typy budowy ciała ludzkiego.

Pyknik, ob. typy budowy ciała ludzkiego.

Pyknosis (greck.), zagęszczenie jądra komórkowego, jeden z objawów obumierania komórki roślinnej lub zwierzęcej.

Pykon, kaszubska nazwa węgorka.

Pyllades, według podań greckich siostrzeniec Agamemnona, wierny przyjaciel Orestesa, którego siostrę Elektrę poślubił.

Pyllenic popollity, ob. *Berteroa incana*.

Pylica kamienlarska, ob. *chalicosis*.

Pylica płuc, pneumoconiosis, przewlekła choroba płuc, powodowana przez gromadzenie się w nich pyłu: węglowego (anthracosis), żelaznego (siderosis), kamiennego (chalicosis, pyłu z substancji organicznych (tytaniu, maki itp.); choroba zawodowa osób, zmuszonych do pracy w atmosferze pyłu i kurzu (robotników w kopalniach węgla i żelaza, kominarzy, palaczy okrętowych i fabrycznych, robotników w fabrykach grafitu, papierosów, tkaczy, tapicerów, młynarzy, piekarzy). Objawy: długotrwały męczący kaszel, przewlekły nieżyt oskrzeli.

Pylica węglowa, ob. anthracosis.

Pylnik, ob. pręcikowie.

Pyliny, budowle w kształcie wieży, krótkościęte, czworoboczne, ozdabiające główne wejście świątyni egipskich.

Pylorospasmus (greck.), skurcz odźwiernika, zwiększenie napięcia mięśniówki (okrężnej) odźwiernika, nie przepuszczające treści pokarmowej z żołądka do jelit (dwunastnicy); bywa na tle nerwowym; zdarza się u niemowląt. Objawy: uporczywe wymioty wkrótce po przyjęciu pokarmów.

Pylorus, ob. odźwiernik.

Pylos, ob. Navarino.

Pył kosmiczny, ob. kosmiczny pył.

Pyłek, produkt, wytwarzany w komorach pyłkowych pręcików u roślin jawnopłciowych (Phanerogamae); odpowiada zarodnikom małym (microspora) roślin skrytopłciowych (Cryptogamae). Ziarna pyłkowe przedstawiają się zazwyczaj jako ciała kuliste lub elipsoidalne, otoczone błoną, w której możemy wyróżnić dwie warstwy: zewnętrzną, tzw. exinę, skutylinowaną i ozdobioną na powierzchni górnej najrozmaitszymi rzeźbieniami w postaci kolców, listewek itp. (ułatwiają one przyczepianie się pyłku do znamion słupków), oraz wewnętrzną — intinę, cienką, złożoną z obfitującego w ciało pektynowe błonnika. Zawartość ziarna pyłkowego składa się z 2 komórek: większej — wegetatywnej, wytwarzającej przy kiełkowaniu pyłku tzw. łagiewkę, oraz mniejszej — generatywnej, spoczywającej w postaci wrzecionowatego utworu obok jądra wegetatywnego, a przy kiełkowaniu pyłku rozpadającej się na 2 jądra generatywne.

Pyłki krwi, haemokonia, niezmiernie drobne, silnie załamujące światło ciała, zawieszony w osoczu krwi i wykazujące charakterystyczne, drżące ruchy taneczne (ruchy Browna). Prawdopodobnie są to produkty rozpadu komórkowych składników krwi.

Pyocyaneus (greck.), *Bacillus p.*, lasecznik ropy błękitnej; male, nieruchome pałeczki, bytujące na ciałach gnijących; w hodowlach wydzielają dwa barwniki: niebiesko-błękitny (pyocyaninę) i zielony; niekiedy są powodem długotrwałych ropień (ropa barwy błękitnej o charakterystycznym aromatycznym zapachu).

Pyocyanina (greck.), barwnik błękitny, wydzielany przez hodowlę laseczniaka ropy błękitnej (*Bacillus pyocyaneus*).

Pyonephrosis (greck.), roponeczce, nagromadzenie ropy w miedniczce nerkowej; gromadząca się ropa wskutek ucisku powoduje zanik miąższu nerkowego. P. zdarza się przy kamicy nerkowej (nephrolithiasis) oraz przy ropnych lub gruźliczych zmianach w nerce. Objaw charakterystyczny: uporczywa obecność ropy w moczu.

Pyong-yang, ob. Pjong-ian.

Pyopneumothorax (greck.), równoczesne nagromadzenie się powietrza i ropy w jamie opłucnej; zdarza się przy gruźlicy płuc; niekiedy powstaje jako powikłanie przy sztucznej (lecniczej) odmie piersiowej (pneumothorax artificialis).

Pyorrhoea alveolaris (greck. i lac.), ropotok zębodołowy, gromadzenie się ropy w jamkach zębodołowych, rozluźnianie się oębnej i, wskutek tego, chwieianie się i wypadanie zębów. Choroba przewlekła, najczęściej powodowana przez kamień zębowy.

Pyosalpinx (greck.), ropniak jajowodu, nagromadzenie się ropy w jajowodzie; cierpienie przewlekłe jajnika (ovarium) kobiecego, najczęstiej na tle rzeżączki, rzadziej na tle zakażenia populowego.

Pyothorax, to samo co empyema.

Pypin Aleksandr, rosyjski historyk literatury, * 1834, † 1904; 1860—62 prof. uniwer-

sytetu petersburskiego; ogłosił: „Oczek literaturnej historii starinnych powieści i skazok russkich“ (1857), „Obzor historii sławianskich literatur“ (1865), „Obszczestwiennoje dżwienie w Rossii pri Aleksandrie I“ (2 wyd., 1885), „Istoria russkoj etnografii“ (4 t., 1890—1892) i in.

Pyramos, ob. Dżihan.

Pyrazol, związek organiczny, $C_3H_4N_2$, heterocykliczny; ciało krystaliczne, temp. topn. 70°, temp. wrzenia 187°; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze. Ważne są pochodne p., np.: antipiryna, salipiryna, piramidon.

Pyrazololum phenyldimethylcum, ob. antipiryna.

Pyrenées, ob. Pireneje.

Pyrenées (Basses), ob. Basses-Pyrenées.

Pyrenées (Hautes), dep. Francji pld., 4,534 km², 186.000 mieszk.; stolica Tarbes.

Pyrenées (Orientales), dep. Francji pld., 4,145 km², 217.500 mieszk.; stol. Perpignan.

Pyrenol, środek przeciwgorączkowy; mieszanina benzoesu sodowego, kwasu salicylowego i tymolu; biały, krystaliczny, w wodzie łatwo rozpuszczalny proszek.

Pyrenomycetes, jądrazaki, rząd grzybów właściwych (Eumycetes) z podklasy Ascomycetes (workowce). Jądrazaki charakteryzują się dzbankowatą postacią ciał owocowych — otoczni (perithecia), wyrastających albo bezpośrednio z grzybni, albo wokół otoczni; dla ich ochrony grzybnia tworzy zbitą tkankę strzępkową w postaci tzw. podkładki (stroma), mającej kształt półkulisty lub poduszczkowaty; prócz otoczni, w celu rozmnażania, wytwarzają konidja. P. tworzą najobszerniejszą grupę grzybów, liczącą kilka tysięcy rodzajów; nie rosną nigdy na gołej ziemi, lecz na różnych organach roślin obumarłych lub żywych; w ostatnim przypadku powodują choroby rośliny. Ważniejsze rodzaje: *Claviceps*, *Nectria*, *Venturia*.

Pyrexia (greck.), gorączka.

Pyrgos, m. w nomarchii elidzkiej (Grecja), 13,250 mieszk.; winnice.

Pyrmont, do 1918 ks. w Rzeszy niemieckiej, obecnie część prow. hanowerskiej (Prusy); gł. m. P. nad rz. Emmer, 3,000 mieszk.; liczne źródła mineralne.

Pyrofosforany, sole kwasu pyrofosforowego, dają dwa szeregi soli dwu i cztero podstawowe: $R_2H_2P_2O_7$ i RP_2O_7 .

Pyrofosforowy kwas, związek nieorganiczny, $H_4P_2O_7$; bezbarwne kryształki o temp. topn. 65°; mocny kwas czterozasadowy; b. łatwo rozpuszcza się w wodzie.

Pyrogallol, $C_6H_3(OH)_3$, związek organiczny, fenol trójwartościowy; ciało krystaliczne; temp. topn. 132°, temp. wrzenia 293°, ciężar wł. 1,463; łatwo rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze. Alkaliczne roztwory p. pochłaniają tlen, dzięki czemu mają zastosowanie przy analizie gazów; p. ma zastosowanie również jako wywoływacz przy fotografii, oraz w medycynie.

Pyrogronowy kwas, związek organiczny, $CH_3CO_2C_2H_5$, najprostszy ketonokwas; ciec

bezbarna o ostrym zapachu; temp. topn. 90°, temp. wrzenia 165°; miesza się z wodą, alkoholem i eterem w każdym stosunku.

Pyrokatechina, dwuoksybenzol (orto), $C_6H_4(OH)_2$, związek organiczny, fenol dwuwartościowy; ciało krystaliczne; temp. topn. 140°; temp. wrzenia 245°; łatwo rozpuszcza się w wodzie, eterze i alkoholu; stosuje się jako wywoływacz przy fotografii.

Pyrol, związek organiczny heterocykliczny, C_4H_5N , ciecz bezbarwna, temp. wrzenia 131°. Pochodne p. odgrywają wielką rolę w świecie roślinnym i zwierzęcym, gdyż chlorofil i hemoglobina są pochodniami pyrołu. P. otrzymujemy z oleju Dippela.

Pyromanja (greck.), rodzaj obłąkania, polegający na popędzie do podpalania.

Pyrophobia, chorobliwa obawa ognia; pożaru.

Pyrosiarczany, sole kwasu pyrosiarkowego.

Pyrosiarkowy kwas, dwusiarkowy kwas, związek nieorganiczny, $H_2S_2O_7$, ciało krystaliczne o temp. topn. 35°; rozpuszczony w wodzie przechodzi w kwas siarkowy. Otrzymuje się przez rozpuszczenie bezwodnika siarkowego (SO_3) w kwasie siarkowym (H_2SO_4).

Pyrosomata, ognice, nazwa rzędu pelagicznych żachw z podgromady Ascidiacea (gromada Acopa, podtyp Tunicata, osłonice). Żyją w swobodnie pływających kolonjach. Otwory gębowy i odbytowy leżą na przeciwległych biegunach ciała. Posiadają własność wydawania silnego światła (stad nazwa). Rozwój złożony, związany ze zmianą pokoleń; rozmnażanie bezpłciowe odbywa się drogą pączkowania. Należy tu jedna tylko rodzina Pyrosomatidae z jedynym rodzajem Pyrosoma. Najbardziej znanym gatunkiem jest Pyrosoma atlanticum.

Pyrowicz Ludwik, rzeźbiarz, *1859, †1910; kształcił się w Akademii Sztuk Pięknych w Rzymie; wykonał rzeźby: „Niewolnicy“, „Transteweranki“ i wiele medalionów.

Pyrowicz Stanisław, prawnik i publicysta, *1846 w Płocku, †1916 w Warszawie; studja w Szkole Głównej; adwokat w Płocku, 1898 w Warszawie; ogłaszał w czasopiśmie warszawskich liczne studja ekonomiczne i społeczne.

Pyrrhacorax pyrrhacorax, wronka alpejska, ptak z rodziny Corvidae (kruki); podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała ok. 40 cm. Dziób krótszy od głowy, zlekka zakrzywiony, szczupły, czerwony. Upierzenie czarne, zielonawo lub niebieskawo połyskujące. Skrzydła długie, szpiczaste. Ogon zaokrąglony. Nogi czerwone. Zamieszkuje góryste tereny Alp szwajcarskich, bawarskich i austriackich, pozatem Anglię, Irlandję, Hebrjdy, wyspy Kanaryjskie, Kaukaz, Ural, Azję Mniejszą, Himalaje, Atlas i Abisynję. Gnieździł się w szczelinach skalnych; żywi się owadami, drobnymi kręgowcami i padliną. Pokrewnym gatunkiem jest P. graculus, wronczyk żółtodzioby; upierzenie matowo czarne, dziób żółty, nogi ja-

sno czerwone. Dług. ok. 38 cm. Zamieszkuje Alpy, Apeniny, Pireneje, Balkan, Kaukaz, Himalaje i Azję Mniejszą.

Pyrrhcoris apterus, kowal bezskrzydły, owad z rodziny Pyrrhcoridae; zespół rodzin Geocores, podrząd Hemiptera, rząd Rhynchota (pluskwiaki). Ubarwienie pokrywi i brzegów ciała czerwone, poza tem ciało czarne. Bardzo pospolity pluskwiak, pojawiający się niekiedy masowo u podstaw pni drzewnych w ogrodach, przy drogach i pod murami domostw.

Pyrrhon z Elldy, filozof grecki, *360, †270 przed Chr.; twórca radykalnego sceptycyzmu, tj. kierunku, zaprzeczającego możliwości osiągnięcia pewnej wiedzy; zarówno doświadczenie zmysłowe, jak i pojęcia są zwodnicze, a każdemu twierdzeniu można przeciwstawić twierdzenie przeciwne, równie prawdopodobne; to też mędrzec wniósł się powstrzymać od wydawania sądów. Nauka jego nosi miano pyrrhonizmu.

Pyrrhula pyrrhula (P. coccinea), gil, ptak z rodz. Fringillidae; podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała 16—18 cm. Dziób bardzo krótki i gruby; górna szczęka na końcu zakrzywiona. Upierzenie u obu płci odmienne; samiec z wierzchu popielaty, od spodu czerwono-popielaty; poza tem u obu płci wierzch głowy, podbródek, skrzydła i ogon czarno ubarwione; na skrzydłach biała przepaska. Zamieszkuje Skandynawję, Łotwę, Estonję, Prusy wschodnie, Rosję płn. i Syberję. Na zimę przylatuje do nas. Żywi się głównie owocami jarzębiny, berberysu etc.

Pyrrus, ob. Neoptolemos.

Pyrrus, król Epiru na przełomie IV i III w. przed Chr.; walczył z Rzymianami w Italji pld. 280 i 279 pod Asculum, gdzie zwyciężył, ale sam poniósł olbrzymie straty (pyrrusowe zwycięstwo); w 275 poniósł klęskę pod Benewentem i opuścił Italję; †272.

Pyskowice (niem. Peiskretscham), m. na Śląsku pruskim, w rej. opolskiej, 5,700 mieszkańców; cukrownia, wyrobny tytoniowe.

Pyszogłówa, ob. Monarda.

Pyteasz z Marsylji, geograf i podróżnik grecki z IV w. przed Chr.; opływając Europę, dotarł do Islandji (Ultima Thule).

Pytel, mechanicznie poruszany worek z delikatnej tkaniny, przez który przesiewa się mękę mieloną w młyne.

Pythagoras, ob. Pitagoras.

Python, pyton, wąż z rodziny Pythonidae; gromada Ophidia, rząd Squamata, podrząd Reptilia. Posiada resztki tylnych kończyn; niejadowity. Znane są liczne gatunki pytona, największy z nich P. reticularis, dochodzi do 10 m. dług., o czarnym siateczkowatym rysunku na grzbiecie. Występuje przeważnie na wyspach Malajskich.

Pytja, ob. Delfy. Pyton.

Pyton, ob. Python.

Pyton, w greckiej mitologii smok, którego Apollo zabił swemi strzałami koło świątyni w Delfach; stąd miejsce to nazwane zostało

Pytho, jako poświęcone bogowi Pythosowi, a świątynia z wyrocznią otrzymała nazwę pytyjskiej, kapłanka zaś, przepowiadająca przyszłość, Pytją. Koło świątyni odbywały się co 5 lat igrzyska pytyjskie na cześć Apollina od 590 przed Chr., w rozmaitych odmianach.

Pyuria (greck.), obecność ropy w moczu; zdarza się przy zapaleniach cewki moczowej,

pecherza moczowego, miedniczek nerkowych (pyelitis), roponerczu (pyonephrosis) oraz przy ropnych lub gruźliczych zmianach w nerkach. Mocz przy p. jest mętny; przy stanie powstaje w nim biały osad, złożony z leukocytów (ciałek ropnych).

Pyzdry, m. w pow. słupeckim (woj. łódzkie), nad rz. Wartą, 4,600 miesz.

Q

Q, głoska alfabetu łacińskiego oraz wielkości alfabetów zachodnio-europejskich, wymawiana w jęz. łac. jak kw, we francuskim jak k, w polskim i innych słowiańskich nie istnieje; Q. s. na receptach znaczy quantum satis (ile trzeba); w miarach powierzchni q. = kwadrat (np. q. m. = metr kwadratowy); w miarach wag q. = kwintal czyli centnar metryczny.

Qalyubija, ob. Kaljubija.

Qena, ob. Kene.

Quadragesima (łac.), nazwa okresu roku kościelnego od 1-ej niedzieli W. Postu do 5-czwartku wzgl. do 5-ej niedzieli W. Postu.

Quadrans, 1) w starożytnym Rzymie moneta miedziana = 1/4 asa; 2) dawna waga lekarska = 3 uncjom.

Quadratum incusum, ob. monety greckie.

Quadriceps, musculus q. femoris, mięsień czworogłowy uda, mocny mięsień na przedniej powierzchni kości udowej; prostuje kończynę dolną w stawie kolanowym.

Quadriga (kwadryga), dwukolny wóz bojowy grecki i rzymski, zaprzężony w czwórkę koni, biegnących obok siebie; używany do wyścigów na arenach cyrkowych.

Quadrigratus, denar starorzyski z wyobrażeniem czterokonnego zaprzęgu.

Quadrivium, w średniowieczu nazwa całości nauk, stanowiących wyższy stopień wykształcenia szkolnego dla tych, którzy przebyli trivium; naukami temi były: muzyka, arytmetyka, geometria i astronomia.

Quadrumana, czwororękie, niesłuszna nazwa małpiatki i małp, uposażonych w kończyny chwytne.

Quadrupeda, czworonożne, ob. Tetrapoda.

Quaestio facti (łac.), ob. kwestja.

Quaestio iuris (łac.), ob. kwestja.

Quaestio perpetua (łac.), ob. kwestja.

Quagga, Equus quagga, nazwa hotentocka dzikiego konia z Afryki pld., brunatnego, z białym podbrzuszem i szarobiałymi pręgami na łbie, wielkości kuca, w drugiej połowie XIX w. dość pospolitego na równinach afrykańskich, dziś już wytopione.

Quaglio, rodzina artystów niemieckich pochodzenia włoskiego: 1) Giulio, † ok. 1720,

zostawił piękne freski w Wiedniu i katedrze lublańskiej; 2) Giovanni, *1772, †1813; prof. w Monachjum, architekt; 3) Domenico, *1786, †1837, malarz perspektywiczny; prace: „Sammlung merkwürdiger Gebäude des Mittelalters in Deutschland“ (2 t., 1810), „Denkmäler der Baukunst des Mittelalters in Bayern“ (1816).

Qual (franc.), obmurowane wybrzeże.

Qual d'Orsay, ulica nad Sekwaną w Paryżu, przy którym stoi gmach ministerstwa spraw zagranicznych.

Quaker, ob. Kwakrowie.

Qualis artifex pereo! (łac.), jakiż artysta głnie w mojej osobie; słowa przypisywane umierającemu Neronowi.

Qualis rex, talis grex (łac.), jaki król, taki lud (jaki pan, taki sługa).

Qualis vita et mors ita (łac.), jakie życie, taka śmierć.

Quam parva sapientia regitur mundus (łac.), z jak niewielką mądrością można rządzić światem.

Quand même (franc.), bądź co bądź, w każdym razie, pomimo wszystko.

Quandt Johann Gottlob, niemiecki historyk sztuki, *1787, †1859; napisał „Vorträge über Ästhetik“ (1844) i in.

Quanta cura, encyklika Piusa IX, wydana 1864 wraz z Syllabusem, potępiająca 16 błędnych zdań w nauce o Kościele i jego prawach.

Quantité négligeable (franc.), liczba, wielkość, nie zasługująca na uwzględnienie; rzecz, którą można pominąć.

Quantum (łac.), ilość.

Quantum satis (łac.), ilość dostateczna, ile trzeba (na receptach).

Quanza, ob. Kuanza.

Quarken, nazwa dwóch cieśnin w zatoce Botnickiej na Bałtyku.

Quarnero, płn.-wsch. część morza Adriatyckiego, między Istrią a Kroacją, z zatoką Fiume.

Quartana, malaria q. febris q., czwartaczka, zimnica (malarja) z napadami gorączkowymi co czwarty dzień, wywołwana przez Plasmodium malariae.

Quarter, angielska miara zboża (imperial quarter); dzieli się na 64 galony = 290,79 litra; miara długości = 1/4 jarda = 0,2386 m.; moneta w Ameryce Płn. = 1/4 dolara.

Quartidi, w rewolucyjnym kalendarzu francuskim czwarty dzień dekady.

Quartier Latin (franc.), dzielnica łacińska, dzielnica paryska na lewym brzegu Sekwany, w której znajdują się wyższe zakłady naukowe; licznie zamieszkiwana przez studentów i artystów.

Quasi, termin muzyczny, używany w celu określenia pewnego podobieństwa bez całkowitej tożsamości, np. quasi minuetto — niby menuet; w innych przypadkach znaczy prawie, np. quasi presto — prawie szybko.

Quasimodo, jeden z bohaterów powieści V. Hugo „Notre Dame de Paris”.

Quasimodo, pseudonim Artura Górskiego.

Quasimodogeniti (łac.), pierwsza niedziela po Wielkanocy. Nazwa pochodzi od pierwszych słów introitu we mszy.

Quassia, gorzknia (kwasja), rodzaj roślin z rodziny Simarubaceae (biegunecznikowate), z jednym tylko gatunkiem *Q. amara*, g. lekarska. Jest to krzew lub niewysokie drzewo o liściach nieparzysto-pierzasto złożonych, kwiatach szkarłatnych, zebranych w grona; owoc pestkowiec. Pochodzi z Surinamu (Gujana holenderska), uprawiana w Gujanie, Brazylii i Indiach zach. Dostarcza kory i drewna gorzkiego „cortex et lignum Quassiae Surinamensis”, mających zastosowanie w garbarstwie, medycynie (stosowane jako środek, wzmagający łaknienie) oraz w ogrodnictwie przy zwalczaniu owadów szkodliwych (spryskiwanie roślin wyciągiem wodnym wiórków kwasji). Analogiczne zastosowanie ma drewno rośliny *Picrasma excelsa* (drzewo archipelagu Malajskiego), które w handlu spotykamy pod nazwą „lignum Quassiae Jamaicense”.

Quatembri, *quatuor tempora* (łac.), trzy dni surowego postu (w środę, piątek i sobotę) w Kościele katolickim, obchodzonego na początku każdego kwartału.

Quatrefages de Bréau Armand de, zoolog i antropolog francuski, * 1810, † 1892; od 1850 prof. w Paryżu; napisał: „Souvenirs d'un naturaliste” (2 t., 1854), „L'espèce humaine” (1877), „Histoire générale des races humaines” (2 t., 1886—89) i in.

Quatremère de Quincy Antoine Chrysostome, archeolog francuski, * 1755, † 1849; napisał: „Considérations sur les arts du dessin en France” (1790), „Dictionnaire d'architecture” (1788 do 1796), „Histoire de la vie et des ouvrages des plus célèbres architects du XI-e au XIII-e siècle”, „Histoire de la vie et des ouvrages de Michel-Ange” i in.

Quattrocento, włoska nazwa XV-go wieku.

Quatuor tchèque (te), międzynarodowa nazwa czeskiego kwartetu kameralnego, założonego 1892; pierwsi w skład jego weszli Hoffmann, Suk, Nedbal i Berger; skład obecny: Hoffmann, Suk, Herold, Zelenka.

Quatuor tempora, ob. *quatembri*.

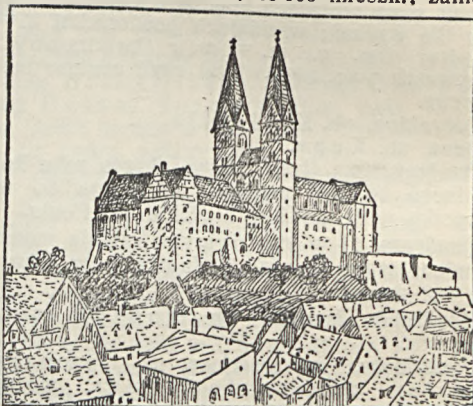
Quebec, 1) prow. Kanady wsch., 1,830.600 km², 2,500.000 mieszk. (5.100 Polaków); nizinna,

lesista; rolnictwo, uprawa drzew owocowych, wielkie lasy; chów bydła, wyroby wełniane, skórzane, rybołówstwo; stol. Quebec, najw. m. Montreal; 2) stol. pr. Q. w Kanadzie, nad rz. Sw. Wawrzyńca; 95.000 mieszk.; uniwersytet; wyroby skórzane, gl. ośrodek handlu zbożem, bydłem i drzewem.

Quebracho, *kwebracho*, nazwa drewna, otrzymywanego z rośliny *Sinopsis Lorentzii* (Indje Zach.); drzewo to, bardzo twarde, czerwono-brunatnej barwy, ma zastosowanie w garbarstwie. Kora (*cortex*) Quebracho, mająca zastosowanie w medycynie jako środek przeciw astmie, otrzymywana jest z rośliny *Aspidosperma Quebracho blanco* (Argentyna).

Quechua, ob. *Keczua*.

Quedlinburg, m. pow. w prow. Saksonji pruskiej, rej. magdeburgska, 26.000 mieszk.; zamek

Quedlinburg: Zamek.

z kościołem z X w. i z grobem króla Henryka I; wyroby sukiennicze, żelazne; ogrodnictwo.

Queen Anna style, styl królowej Anny, barok angielski z początku XVIII w.

Queen Charlotte Islands, ob. Królowej Szarloty wyspy.

Queen Elizabeth style, styl królowej Elżbiety, wczesny renesans w Anglii.

Queen Mary Land, ob. Królowej Marji ziemia.

Queen Maud Range, ob. Królowej Maud góry.

Queen's County, hr. w prow. Leinster (Irlandja wsch.), 1,719 km², 54.400 mieszk.; stol. Maryborough.

Queensland, prow. Australji wsch., 1,736.500 km², 757.650 mieszk.; na pld.-wsch. górzysta, klimat podzwrotnikowy; rolnictwo (uprawa kukurydzy, trzciny cukrowej, bananów, ananasów), wielkie łąki, chów owiec (17,000.000 szt.) i bydła rogatego (7,000.000); kopalnie złota, węgla, srebra; rybołówstwo, połów perel; stol. Brisbane. Q. był początkowo kolonią karną; od 1859 oddzielony od Nowej Pld. Walji, od 1901 wchodzi w skład Związku Austr.

Queis (polsk. Kwissa), l. dopływ Bobrawy na Śląsku dolnym, dług. 105 km.

Quellinus Artus starszy, rzeźbiarz flamandzki, * 1609, † 1668; ozdobił ratusz w Amsterdamie wielu posagami i płaskorzeźbami.

Quellinus Erasmus, malarz flamandzki, * 1607, † 1678; liczne obrazy w kościołach Belgii i Francji północnej; z dzieł: „Odpoczynek w Egipcie” (Gandawa, Saint-Sauveur), „Sw. Roch” (Antwerpja, Saint Jacques).

Quellinus Jan Erasmus, syn poprz., malarz flamandzki, * 1634, † 1715; malarz nadworny cesarza niemieckiego; malował wielkie sceny dekoracyjne, z nich: „Koronacja Karola V” (Wiedeń), piętnaście plafonów w pałacu wiedeńskim.

Quelpart, japońska wyspa na pld. od Korei (Azja wsch.), 1,850 km², 134.000 mieszk.; gl. m. Moggun (Tsze-dziu), 55.000 mieszk.

Quem Deus perdere vult, demorat prius (łac.), kogo Bóg chce zgubić, temu pierwem rozum odbiera.

Quem di diligunt, adolescens moritur, (łac.), ukochani przez bogów, umierają młodo.

Quem di odere, paedagogum fecere (łac.), kogo bogowie znienawidzili, tego uczynili pedagogiem.

Quental Anthero de, poeta portugalski, * 1842, † 1891 (samobójczo); główne dzieło „Os sonetos completos” (1886).

Quérard Joseph Marie, bibliograf francuski, * 1797, † 1865; ogłosił: „La France littéraire” (10 t., 1827—42), „La littérature française contemporaine 1827—40” (6 t., 1841—54), „Les supercheries littéraires dévoilées” (5 t., 1845—46) i in.

Quercus, *dąb*, rodzaj roślin drzewnych z rodziny *Fagaceae* (bukowate). Cechy charakterystyczne: kwiaty żeńskie w otwartej miseczce, drewniejącej z czasem i nie pękającej, kwiatostany męskie w baziowatych, przerywanych kwiatostanach; owoc — jajowaty orzeszek (zw. posp. żołędzia), osadzony pojedynczo w pokrytej łuskami miseczce; liście zawsze skrótoległe. Należy tu ok. 300 gatunków, właściwych przeważnie płn. strefie umiarkowanej. W naszych lasach dęby stanowią najwspanialsze drzewa o silnym pnii i potężnym rozgałęzieniu; niektóre gatunki, w warunkach korzystnych, dochodzą do 1000 lat wieku; rosnąc gromadnie, tworzą tzw. dąbrowy. Pospolitsze w Polsce: *Q. robur* (*pedunculata*), d. szypułkowy, drzewo 35—40 m. wysok. o liściach w zarysie odwrotnie jajowatych, nierówno zatokowo wrębnych, krótkoogonkowych, szypułkach żołędzi 3—8 cm. dług. *Q. sessiliflora* (*sessilis*), d. bezszypułkowy, drzewo wyniosłe, naogół radsze od poprzedniego, o liściach w zarysie eliptycznych, zatokowo wrębnych, klinowato zbiegających w ogonek, który jest nieco dłuższy (do 2 cm. dług.) niż u gat. poprzedniego; żołędzie na bardzo krótkich szypułkach. W ogrodach spotykamy często hodowane formy obu powyższych gatunków, o charakterystycznej postaci korony lub barwie liścia: f. *pendula* (forma płacząca); f. *fastigiata* (f. piramidalna), f. *atripurpurea* (forma o liściach purpurowych) itp. Kora obu powyższych gatunków zawiera dużo garbnika i z tego

powodu używana jest do garbowania skór oraz w lecnictwie. Ścisłego drewna używa się do budowl (szczególnie budowli podwodnych, gdyż w wodzie nie psuje się, ale twarzenie i przybiera czarną barwę, jak heban), w stolarstwie, na podkłady kolejowe. Żołędzie są dobrą paszą dla trzody chlewnej. Z gat. obcych na uwagę zasługują: *Q. suber*, d. korkowy (cokolice nadsródziennomorskie, głównie Alger), o liściach wiecznie zielonych, sercowato podługowatych, ząbkowanych, pniach pokrytych grubą, gąbczastą i sprężystą korą, która używana jest do wyrobu korków. W tym celu odrywa się ją od pnia płatami; pień w ciągu 8—10 lat pokrywa się nową warstwą kory, którą się na nowo w ten sam sposób zbiera. *Q. tinctoria*, d. farbiarski (Ameryka Płn.), dostarczający kory, znanej w handlu pod nazwą kwercytronu, z której przygotowuje się barwniki żółte; znajduje zastosowanie przeważnie przy barwieniu bawełny, mniejsze przy barwieniu wełny. Różne gatunki, szczególnie *Q. infectoria*, dostarczają produktu, znanego pod nazwą galasu, dębianek (utworów kształtu kulistego, powstających na liściach pod wpływem ukłuciu owadu *Cynips tinctoria*, który tam składa jajka), używanych do wyrobu atramentu, barwników i do garbowania. Niektóre gatunki, szczególnie gatunki północno-amerykańskie, np. *Q. rubra*, *Q. palustris*, *Q. coccinea*, są sadzone po ogrodach jako drzewa ozdobne.

Quercus cortex, kora dębowa, zawiera garbniki; działa ściągająco (*adstringens*); stosowana była w odwarze jako dodatek do kąpieli przy wypryskach u niemowląt, lub jako lewatywy przy zapaleniach jelita grubego.

Quercy, kraina we Francji pld.-zach., obecnie dep. Lot i Tarn-et-Garonne; stol. Cahors.

Querétaro, stol. stanu Q. w Meksyku środk. 33.000 mieszk.; miejsce rozstrzelania ces. Maksymiljana w 1867; stan Q., 11.638 km², 243.500 mieszk.; bogactwa mineralne (srebro, opale).

Querini Angelo Maria, uczoney włoski, biskup Brescii, kardynał, bibliotekarz Watykanu, * 1680, † 1759; prace: „De monastica Italiae historia conscribenda” (1717), „Primordia Corcyrae” (1725), „Specimen variae literaturae, quae in urbe Brixiana florebat” (2 t. 1739) i in.

Quesnay François, lekarz i ekonomista francuski, * 1694, † 1774; chirurg przyboczny Ludwika XV, jeden z twórców fizjokratyzmu; dzieła: „La physiocratie” (6 t., 1768), „Eléments de la philosophie rurale” (1768); „Oeuvres économiques et philosophiques” (1888).

Quesnay de Beaurepaire Jules, prawnik i literat francuski, * 1838, † 1923; prokurator generalny sądu kasacyjnego w Paryżu; pod pseud. Jules de Glouvet i Lucie Herpin napisał powieści: „Le forestier”, „Marle Fougère”, „Aventuriers célèbres” i in.

Quesnel François, malarz francuski, * 1543 w Anglii, † 1619; nadworny malarz króla Henryka III we Francji; z nielicznych prac zachowanych: „Plan Paryża”.

Quesnel Pasquier, oratorjanin francuski, * 1634, † 1719; autor wielu dzieł treści religij-

nej i ascetycznej w duchu jansenistów. Sto jedno zdanie z jego dzieł potępiła bulla „Unigenitus“ Klemensa XI w 1713.

Quesnoy François de, ob. **Duquesnoy François**.

Queste, skała gipsowa w południowym Harcu; u stóp wieś Q. z figurą Rolanda.

Quet Jean Antoine, chemik francuski, * 1810, † 1884; wynalazł acetylen.

Quetelet Lambert Adolphe Jacques, astronom, meteorolog, geofizyk i matematyk belgijski, * 1796, † 1874; profesor Atheneum w Brukseli i członek belgijskiej Akademii Umiejętności. Główne dzieło: „Sur l'homme et le développement de ses facultés“ (1835); prace z dziedziny statystyki i wyższej geometrii.

Quetelet'a prawo statystyczne głosi, że, jeżeli w zbiorowisku dostatecznie licznym, a przytem jednolitem (tego samego „typu“, np. wśród rekrutów, a więc osobników tej samej płci i wieku), weźmiemy pod uwagę wartość liczbowa pewnej dostępnej mierzeniu cechy (np. wzrostu), podzielimy pod względem miary tej cechy wszystkie osobniki na klasy („przedziały“) tak, by do każdej klasy zaliczone były osobniki, których miara mieści się w określonych granicach, jednakowo (np. o 2 cm.) odległych od siebie w każdej klasie, następnie klasy te ułożymy w szereg, zaczynając od najniższej, wreszcie ułożymy w drugi szereg „liczebności“ czyli „częstotliwości“ (tj. liczby osobników w różnych klasach), odpowiadające kolejno po sobie następującym klasom szeregu pierwszego, to okaże się wówczas, że w szeregu drugim, przedstawiającym liczebności następujących po sobie klas, liczebności te będą mniej więcej odpowiadały pod względem rozmieszczenia i stosunkowej wartości liczbowej współczynnikiem rozwiniętego dwumianu Newtona: $(a + b)^n$, gdzie n jest całkowite, dodatnie i dostatecznie wielkie.

Quetta, ob. **Kwetta**.

Quetzalpeque, m. w San Salvador, 15.800 mieszk. (1916); 7. VI. 1917 całkowicie zburzone przez trzęsienie ziemi.

Queue (franc.), ogon; szereg ludzi, kolejka, np. przed kasą teatralną.

Quevedo y Villegas Don Francisco de, poeta hiszpański, * 1580, † 1645; autor głośnych satyr „Sueños y discursos“ (1627), powieści „Gran Tucano“, „El Buscon“ i in.

Quezaltenango, m. w rep. Guatemala, (Am. Środk.), 29.000 mieszk.; źródła gorące.

Qui altari servit, ex altari vivit (łac.), kto służy ołtarzowi, ten z ołtarza żyje.

Qui amat periculum, peribit in illo (łac.), kto kocha niebezpieczeństwo, od niego zginie.

Qui bene amat, bene castigat (łac.), kto kocha prawdziwie, ten karze surowo; zasada dawnego wychowania.

Qui bene purgat, bene curat (łac.), zasada lekarzy średniowiecznych: ten dobrze leczy, kto dobrze daje na przeczyszczenie.

Qui cantat, bis orat (łac.), kto śpiewa, ten modli się podwójnie.

Qui condidit, habet ius tollendi (łac.), kto dał, ma prawo odebrać.

Qui gladio ferit, gladio perit (łac.), kto mieczem wojuje, ten od miecza ginie.

Qui nimium probat, nihil probat (łac.), kto dowodzi za wiele, ten niczego nie dowodzi.

Qui pro quo (łac.), jedno zamiast drugiego; nieporozumienie.

Qui s'excuse, s'accuse (franc.), kto się usprawiedliwia, ten się oskarża.

Qui tacet, consentire videtur (łac.), kto milczy, zezwala.

Qui vive (franc.), kto tam? okrzyk straży.

Qui vivra, verra (franc.), kto dożyje, zobaczy.

Quid leges sine moribus? (łac.), cóż warte prawa bez obyczajów? (Horacy).

Quid novi? (łac.), co nowego?

Quidde Ludwig, historyk i polityk niemiecki, * 1858; założyciel i wydawca „Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“; od 1907 poseł do sejmiku bawarskiego; 1919 członek Zgromadzenia Nar. niem., czynny zwłaszcza w ruchu pacyfistycznym; ogłosił: „Caligula“ (1894), „Zur Organisation der parlamentarischen Union“ (1911), „Völkerbund und Demokratie“ (1922) i in.; 1927 nagr. pokoj. Nobla.

Quidquid agis, prudenter agas et respice finem (łac.), cokolwiek czynisz, czyń to rozumnie i myśl o wyniku.

Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi (łac.), co królowie w szaleństwie zawiną, to się na ludzie skrupi (Horacy).

Quieto, włoskie określenie muzyczne gry spokojnej.

Quillisma, ob. **neumy**.

Quillaia, mydłowiec (mydłowiec), rodzaj roślin z rodz. Rosaceae (rózowate); wysokie drzewa o liściach wiecznie zielonych, skórzastych, krótkoogonkowych, naprzemiennieległych, kwiatach zebranych w wierzchołkowe dwudzielne wierzchołki; owoc — torebka wielonasienna. Kora „cortex Quillaiae“ gatunku *Q. saponaria* (Ameryka Płd.), zawierająca saponinę, w stanie sproszkowanym tworzy w wodzie obfitą pianę; używa się jej pod nazwą kory panamskiej do mycia, prania. W medycynie znajduje zastosowanie jako silny środek wykrztuśny.

Quimper, stol. dep. Finistère w Bretanii (Francja zach.), nad rz. Odet, 19.400 mieszk.; port rybacki; katedra z XIII—XV w.

Quinarus, moneta starorzimska = 1/2 denara.

Quincey Thomas, ob. **De Quincey Thomas**.

Quincke Georg, fizyk niemiecki, * 1834, † 1924; do 1872 prof. w Würzburgu, 1875—1907 w Heidelbergu. Podał metodę mierzenia długości fal głosowych metodą interferencji (choroba Quincke'go), pracował nad polaryzacją eliptyczną światła, nad magnetyzmem cieczy, nad zjawiskami włoskowatości itd.

Quincke'go choroba, Q. obrzęk, choroba rzadka: okresowo występujące obrzęki, umiejscawiające się na skórze lub śluzówkach, samolnie przemijające, lecz ze skłonnością do nawrotów. Choroba Q. zdarza się częściej u mężczyzn niż u kobiet; może przebiegać

śmiertelnie, o ile obrzęki umiejscowia się na śluzówce krtni. Istota choroby nieznaną.

Quincke'go zabieg, punctio lumbalis, ob. **łędźwiowe nakłucie**.

Quincy, 1) m. w stanie Illinois (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Mississippi, 36.000 mieszk.; fabr. wagonów; 2) m. port. w stanie Massachusetts (St. Zjedn. Am. Płn.), 47.600 mieszk.

Quinet Edgar, poeta, uczony i publicysta francuski, * 1803, † 1875; uczestnik wyprawy naukowej do Grecji; od 1842 prof. języków i literatur południowo-europejskich w Collège de France, gdzie wraz z Mickiewiczem i Michelet'em stanowił słynny triumwirat; uwolniony 1848 za głoszenie zasad rewolucyjnych, czynny w rewolucji lutowej 1848, potem na emigracji do 1870; ogłosił: „Du génie des religions“ (1842), „La révolution“ (2 t., 1865), „Histoire de mes idées“ (1860), „L'Esprit nouveau“ (1874) i in.

Quinkunx (łac. quincunx), pięć dwunastych całości; moneta rzymska = 5 uncjom czyli 5/12 asa, oznaczana w formie - - -; później układ symbolu przeniesiony na sztyk bojowy rzymski w kształcie:

* * * * *
* * * * *
* * * * *

Quinquagesima (łac.), pięćdziesiątnica, niedziela przed środą popielcową.

Quintal, kwintal, miara wagi = centnarowi; quintal metryczny, centnar metryczny lub podwójny = 100 kg.

Quintana Don Manuel José, prawnik, senator i poeta hiszpański, * 1772, † 1857; uwieczniony 1855; ogłosił: „Vidas de Españoles celebres“ (3 t., 1807—33), „Poesias selectas castellanias“ (3 t., 1808) i in.

Quintana Roo, stan Meksyku płd., na płw. Jukatán, 49.909 km², 11.000 mieszk.; stol. Santa Cruz de Bravo.

Quinten-Zirkel, ob. **kołokwint**.

Quintidi (łac.), w rewolucyjnym kalendarzu francuskim piąty dzień dekady.

Quintilianus, ob. **Kwintylijan**.

Quintola, w muzyce nazwa grupy, złożonej z pięciu nut.

Quinton, małe skrzypce, używane we Francji jeszcze w XVIII w., później przez zwykłe skrzypce zupełnie usunięte.

Quintus (łac.), piąty.

Quirinale, ob. **Kwirynał**.

Quis Ladislav, literat czeski, * 1846, † 1916; kontynuator tradycji poetycznych Jana Nerudy. Z poezji najwybitniejsze: „Ballady“, „Třešně“ (Czereśnie), „Hloupij Honza“ (Głupi Jasiak), „Z ruchu“, „Pisničky“ (Piosenki), „Epigramy“ i in. Tłumaczył poezje Goethego, Schillera, Kleista, Kolcowa oraz ballady starszokockie.

Quito, stol. rep. Ekwador (Am. Płd.), 80.000 mieszk.; katedra, uniwersytet, obserwatorium sejsmograficzne; przemysł włókienniczy, wyrobry złotnicze.

Quittah (ang.), Kitta, m. na Wybrzeżu Złotem w Afryce zach. bryt., nad laguną; 4.000 mieszk.

Quo modo (łac.), w jaki sposób?

Quo vadis, Domine? (łac.), dokąd idziesz, Panie? według podania zapytanie, z jakim miał się zwrócić apostoł Piotr do Jezusa Chrystusa, gdy, uciekając z Rzymu przed prześladowaniem, spotkał na Via Appia Jezusa, idącego w stronę Rzymu z krzyżem na ramieniu; „Quo vadis“, tytuł znanej powieści H. Sienkiewicza.

Quod erat demonstrandum (łac.), co było do wykazania. Zwykle zamknięcie wywodów matematyka greckiego Euklidesa w przekładzie łacińskim.

Quod licet Iovi, non licet bovi (łac.), co wolno Jowiszowi, nie wolno wołowi; cytata z Seneki.

Quodlibet (łac.), co się podoba, zazwyczaj zbiór dowolnie pozbieranych ustępów z rozmaitych kompozycji muzycznych.

Quos ego! (łac.), ja was!.. pogróżka Naptuna z „Eneidy“ Wergiljusza.

Quot capita, tot sensus (łac.), ile głów, tyle rozumów.

Quotidiana, swoista forma malarji (zimnicy), charakteryzująca się atakami gorączki, powtarzającymi się codziennie. Polega na wielokrotnym, skombinowanym zarażeniu się zarzkami trzeciacki (Plasmodium vivax) i czwartacki (Pl. malariae).

Quousque tandem? (łac.), dokądże tego będzie? początek mowy Cicerona przeciw Katylinie.

R

R, 18 litera alfabetu polskiego; R. greckie P, w czasach wczesnochrześcijańskich godło górne w monogramie Chrystusa; w skróceniu łac. oznaczała: Roma, Rex itd.; na receptach R znaczy recipe (bierz); przy oznaczaniu stopnia temperatury — skrót: Réamur'a.

Ra, symbol chemiczny pierwiastka radu.
Rá (po koptyjsku Rē), nazwa egipskiego boga słońca, najstarszego i najwyższego ze

wszystkich bogów; cześć oddawano mu głównie w Heliopolis.

Raab, ob. **Györ**.

Raab, ob. **Raba**.

Raabe Joseph Ludwig, matematyk niemiecki, * 1801, † 1859; prof. politechniki w Zurychu; pracował nad analizą wyższą. Pozostawił wiele prac z tego zakresu.

Raabe Wilhelm (pseud. Jacob Corvinus), powieściopisarz niemiecki, * 1831, † 1910; powieści: „Der Schüdderump“, „Der Hungerpastor“, „Abu Telfan“ i in.

Raba, pr. dopływ Wisły, wypływa z pod Górców w Beskidach zach., dług. 138 km.

Raba, niem. Raab, pr. dopływ Dunaju na Węgrzech, dług. 256 km.; żeglowny.

Rabanty, sznury do przywiązywania żagla z boku do masztu.

Rabarbar, ob. Rheum.

Rabat, m. port. nad Atlantykiem i stolica franc. Marokka, 29.600 mieszk.; wyrób dywanów, wywóz skór.

Rabat, ustępstwo od ceny towarów, przyznane kupującemu przez sprzedającego; rabatowa sprzedaż, sprzedaż z ustępstwem.

Rabaty, 1) nazwa wąskich grządek kwiatów w ogrodach; 2) w mundurach wojskowych wyłogi, barwy odmiennej od koloru munduru.

Rabaud Henri Benjamin, kompozytor francuski, przedstawiciel „Młodej Francji“, * 1873; napisał opery, symfonie, oratorium „Job“.

Rabaul, gł. m. na wyspie Now. Brytanji; st. telegr. iskr.

Rabaut de Saint-Etienne Jean Paul, francuski pastor kalwiński, członek Zgromadzenia Prawodawczego i Konwentu, żyrondysta; autor dzieł historycznych i politycznych, * 1743 w Nîmes, zgilotynowany w Paryżu 1793.

Rabbi albo **rabin** (hebr. mistrz, nauczyciel), tytuł, nadawany przez żydów biegłym w zakonie oraz przełożonym gmin żydowskich.

Rabdomancja, odgadywanie zapomocą różdżki, gdzie znajdują się źródła, kopalnie, skarby.

Rabelais François, satyryk francuski, * ok. 1495, † 1553; mnich benedyktyński, lekarz, od 1551 proboszcz w Meudon. Napisał słynny romans satyryczny „Gargantua i Pantagruel“.

Rabiec, gatunek krogulca, układanego dawniej do polowania.

Rables (lac.), lyssa, ob. wścieklizna.

Rabln, ob. rabbi.

Rabindranath Tagore, poeta i filozof hinduski, * 1861 w Kalkucie; zwiedził 1921 Europę; pisze powieści, dramaty, opowiadania; przeważnie w języku bengalskim; dał się poznać w Europie ok. 1910, gdy sam przetłumaczył na angielski język swoje utwory: „Gitanjali“, „Ogrodnik“; 1913 otrzymał literacką nagrodę Nobla.

Rabisch Ambroży, budowniczy polski z XV w.; razem z Joachimem Granem wykończył katedrę lwowską w 1481.

Rabka, w. i zdrojowisko w pow. myślenickim (woj. krakowskie), nad rz. Raba, 1.750 mieszk.; źródła mineralne, solanki jodo-bromowe, zakład leczniczy, park; 3.000 osób w sezonie.

Rabska Zuzanna z Krausharów, literatka, * 1884 w Warszawie; ogłosiła „Zanim

światła pogasną“, „Dogaressa“, „Minjatura“, „Italia i wiosna“ i in.; szereg książek dla młodzieży.

Rabski Władysław, publicysta i polityk, * 1863, † 1925; studja na uniwersytecie berlińskim; od 1895 redaktor „Przeglądu Poznańskiego“, 1897 osiadł w Warszawie; współpracownik „Wieku“, potem „Kurjera Warszawskiego“; ogłosił dramaty: „Asceta“ (1893) i „Zwycięzcy“ (1895); 1922 poseł do sejmu.

Rabsztyn w. w pow. olkuskim (woj. kielecki), ruiny zamku.

Rabulista (lac.), kręta, matacz.

Rabulistyka (lac.), wykrętne tłumaczenie przepisów prawa; biegłość w wynajdywaniu kruczków prawnych i sposobów wykrętne tłumaczenia prawa.

Rabunek czyli **rozbój**, przestępstwo, polegające na zabraniu cudzego mienia w celu przywłaszczenia zapomocą gwałtu, gdy zwykła kradzież ogranicza się jedynie do zaboru cudzej rzeczy. W myśl wszystkich kodeksów, obowiązujących na ziemiach Rzeczypospolitej, przestępstwo to zagrożone jest surową represją.

Rabunkowa gospodarka, tj. gospodarka, niszcząca substancję majątkową określonej jednostki gospodarczej przez prowadzenie jej do ruiny. W tem znaczeniu mówi się o gospodarce rabunkowej państwa, gminy, fabryki, majątku ziemskiego itp. Ten, kto dla osiągnięcia doraźnych zysków zużywa kapitał przedsiębiorstwa, prowadzi rabunkową gospodarkę.

Rabuś, w myślistwie rodzaj charta, którego używają kłusownicy, polując w nocy.

Raby, pstry, różnobarwne.

Raca, ob. rakiet.

Racalmuto, m. w prow. Girgenti na Sycylii (Włochy pld.), 14.300 mieszk.; kop. siarki, rtęci i soli.

Racan Honoré de Bueil margr. de, poeta francuski, * 1589, † 1670; ogłosił „Bergeries“, „Stances sur la retraite“ i in.

Racconigi, m. w prow. Cuneo (Włochy pln.), nad rz. Małą, 9.500 mieszk.; zamek królewski.

Race-boat (ang.), łódź wyścigowa.

Racemat (chem.), optycznie nieczynnny; nazwa mieszaniny jednakowej ilości dwóch optycznie czynnych odmian związku chemicznego, skracających płaszczyznę polaryzacji w kierunkach przeciwnych. Nazwa pochodzi od kwasu gronowego, „acidum racemicum“, na którym to zjawisko zauważono po raz pierwszy.

Racemiczne związki, ob. racemat.

Rachel, młodsza córka Labana, żona patriarchy Jakóba, matka Józefa i Beniamina.

Rachel Elise (właśc. Rachel Félix), artystka dramatyczna francuska, * 1821, † 1858; od 1837 w Théâtre Français, głównie w klasycznych tragediach francuskich.

Rachialgia (greck.), bóle w kręgosłupie; najczęściej bywa u neurasteników, poza tem zdarza się przy miażdżycy tętnicy głównej (aorty) piersiowej lub brzusznej.

Rachischisis (**rhachischisis**) (greck.), rozszczepienie kręgosłupa, nieprawidłowość rozwojowa, polegająca na niezrośnięciu się poprzecznym kręgów na całej długości lub na przestrzeni tylko kilku kręgów kręgosłupa. W miejscach niezkształconych zaznacza się również niezrośnięcie skóry, wskutek czego widoczny jest rdzeń kręgowy wraz z błonami (oponami). R., zajmująca cały kręgosłup (r. totalis), przebiega zwykle wraz z innymi niezkształceniami ciała (brakiem kończyn, wodogłowiem itp.) i prowadzi do śmierci w ciągu paru dni po urodzeniu. R. częściowa (r. partialis), zwana inaczej spina bifida aperta, do śmierci nie prowadzi i daje się operacyjnie usunąć.

Rachitis (greck.), ob. krzywica.

Rachmaninow Siergiej, kompozytor rosyjski, * 1873; wychowaniec konserwatorów w Petersburgu i Moskwie, pianista, 1903 prof. instytutu w Moskwie, potem zamieszkał w Dreźnie; ogłosił symfonie, 3 koncerty fortepianowe, poematy symfoniczne i in.

Rachunek, wykonanie pewnego działania matematycznego, zwłaszcza arytmetycznego.

Rachunek bieżący (włosk. conto-corrente), umowa, polegająca na tem, że strony otwierają sobie wzajemnie kredyt i zamiast poszczególnych obliczeń z dokonywanych transakcji, płacą od razu tę sumę, która przypadnie jednemu z nich przy zakończeniu obliczenia (saldo). Charakterystyczne cechy umowy rachunku bieżącego polegają na tem, że obie strony posiadają względem siebie wzajemne roszczenia, kredytuując się wzajemnie; przy rachunku otwartym strona wnosi wkład do banku pod warunkiem częściowego czerpania zeń zapomocą czeków. Przy rachunku „on call“ bank otwiera kredyt jedynie do wysokości zabezpieczenia. Umowa rachunku bieżącego pozwala na poszukiwanie tylko salda. Każde roszczenie, wchodzące w skład rachunku bieżącego, podlega odnowieniu i zatracą swą samodzielność. Ustawa, umowa lub zwyczaj rozmaicie określają terminy wyprowadzania salda, np. co kwartał, co pół roku lub co rok. Saldo ulega oprocentowaniu.

Rachunek całkowity, dział analizy matematycznej, w którym ustala się pojęcie całki, bada zasadnicze własności tego pojęcia i podaje metody wyznaczania całek (całkowania); ob. całka. R. c. powstał w XVII w. Za twórcę jego uważa się Jana Bernoulli'ego; rozwinął się znacznie w XIX i XX w. dzięki pracom Riemana, Darboux i Lebesgue'a. R. c. posiada duże znaczenie dla wielu innych działów matematyki (teoria równań różniczkowych i całkowych, teoria funkcji, rachunek warjacyjny, geometria różniczkowa) oraz dla fizyki teoretycznej.

Rachunek korelacyjny, ob. korelacyjny rachunek.

Rachunek różniczkowy, dział analizy matematycznej, w którym bada się podstawowe własności pochodnych, ustala metody

wyznaczania pochodnych (różniczkowania) i podaje niektóre zastosowania pojęcia pochodnej do badania funkcji. Rachunek różniczkowy stworzyli w XVII w. Newton i Leibniz dla potrzeb mechaniki i geometrii. Był to moment zwrotny w rozwoju nowożytnej matematyki, aczkolwiek bowiem r. r. sam się znacznie nie rozwinął, stanowiąc względnie zamkniętą całość, jednak na gruncie jego powstał szereg nowych działów analizy (rachunek całkowity, teoria równań różniczkowych, teoria funkcji analitycznych), a nawet geometrii (geometria różniczkowa). Ogromny wpływ wywarł nadto r. r. na rozwój fizyki teoretycznej.

Rachunek warjacyjny, dział analizy matematycznej, który bada zagadnienia, związane z istnieniem i wyznaczaniem maximów i minimów funkcji. Do r. w. należy np. twierdzenie, w myśl którego z pośród wszystkich brył o danej objętości (czyniących zadość pewnym warunkom) kula posiada najmniejszą powierzchnię. R. w. zaczął się rozwijać w XVIII w. (Euler, Lagrange, Jacobi), pogłębiony został w XIX w. (Weierstrass).

Rachunkowość, ob. buchalterja.

Raciaz, m-ko w pow. sierpeckim (woj. warszawskie), nad rz. Raciaznicą, 4.500 mieszk.

Raciazek, m-ko w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), 5 km. od Nieszawy, 1.100 mieszkańców; ruiny zamku biskupów kujawskich.

Raciborski Adam, lekarz, * 1809, † 1871 w Paryżu; studja w Warszawie i w Paryżu, gdzie był kierownikiem kliniki w Akademii medycznej; prace specjalne w jęz. francuskim i polskim.

Raciborski Aleksander, filozof, * 1845; studja we Lwowie, Paryżu i Wiedniu; zrazu rolnik, 1877—83 poseł na sejm krajowy, 1885 docent, 1891 prof. filozofii na Uniw. Lwowskim, 1895 ustąpił i osiadł na wsi; wiceprezes Tow. gospod. poseł na sejmy; prace: „Etyka Spinozy krytycznie rozebrana i z tegoczesnym materializmem zestawiona“ (1882), „Podstawy teorii poznania w systemie logiki dedukcyjnej i indukcyjnej J. St. Mill'a“ (2 t., 1886), „Przedmiot i podział filozofii“ (1887), „Przyrodnicze podstawy naszych sądów estetycznych“ (1888), „Ogólny zarys systemu filozofii“ (1892), „Podręcznik do historii filozofii“ (1901).

Raciborski Marjan, botanik, * 1863 w Brzozowej pod Cmielowem, † 1917 w Zakopanem; studja w Krakowie, Wrocławiu, Münster, Bonn, Strassburgu, Tubindze i Monachjum. W 1896 wyjechał na Jawę, celem przeprowadzenia badań nad jawańskimi paprotkami. W 1900 opuścił Jawę, by objąć katedrę botaniki w Akademii Rolniczej w Dublanach. Od 1903 tytułarny profesor botaniki na Uniw. Lwowskim. W 1912 objął katedrę i kierownictwo ogrodu botanicznego Uniw. Krakowskiego.

Raciborz (niem. Ratibor), m. pow. na Górnym Śląsku pruskim, rej. opolska, na l. brzegu rz. Odry, 37.000 mieszk.; zamek piastowski; przemysł maszynowy i chemiczny; od

1288—1532 stol. dawnego księstwa raciborskiego.

Racica, ob. ungula.

Racine, m. port. nad jez. Michigan w stanie Wisconsin (St. Zj. Am. Płn.), 58.600 mieszkańców (5.000 Polaków); wyrób maszyn rolniczych, handel drzewem.

Racine Jean Baptiste, klasycysta dramaturg francuski, *1639, †1699. Nieporównany stylistą. Jego dzieła dotąd stanowią, obok komedij Moliere, żelazny kapitał największych, reprezentatywnych teatrów francuskich. Tragedje: „Andromaque”, „Britannicus”, „Mitrédane”, „Iphigénie”, „Phédre”, „Bérénice”, „Athalie”.

Racja (łac. ratio, rozum), 1) sąd, będący założeniem jakiegoś innego sądu, wynikającego zeń. We wszelkiem dowodzeniu logicznym twierdzenie, którego dowodzimy, wypływa z innych, które stanowią jego racje. Sąd zaś, wypływający z założeń, nazywamy w stosunku do racji wynikiem albo następstwem. Niektórzy filozofowie rozróżniają r. realną, równoczesną z przyczyną, i r. logiczną (rację właściwą); 2) potocznie słuszność, np. mieć rację.

Racji dostatecznej zasada (principium rationis sufficientis), sformułowana przez Leibniza zasada, która brzmi: żadna rzecz nie dzieje się bez racji, dla której ma się dział właśnie ona, a nie co innego.

Racjonalistyczny, odnoszący się do racjonalizmu, nacechowany racjonalizmem.

Racjonalizm, 1) kierunek filozoficzny z zakresu teorii poznania, według którego źródłem poznania jest rozum, myślenie, z którego można, niezależnie od doświadczenia, wyprowadzić poznanie świata i prawa nim rządzące. R. reprezentują filozofowie szkoły eleatów, Platon, Descartes, Spinoza, Leibniz, Hegel i w swoistej formie Kant. Przeciwstawieniem tak pojętego r. jest empiryzm; 2) rozumowe i przyrodniczo-naukowe objaśnianie zjawisk cudownych. W tym sensie mówimy np. o r. wieku oświecenia. Przeciwnieństwo tak pojętego r. — romantyzm, mistycyzm.

Racjonalna psychologia (spekulatorywna), psychologia, dedukująca swoje twierdzenia z aprioryczno-metafizycznych założeń o istocie duszy, jej niematerialności itp. R. p. jest przeciwieństwem psychologii naukowej, empirycznej, opartej na doświadczeniu.

Racjonalny, zgodny z wymaganiami rozumu, logiki; rozsądny.

Racjonal, napierśnik, noszony podczas sprawowania sądów przez arcykapłanów żydowskich; ozdobiony był 12 drogimi kamieniami, na których wypisane było 12 pokoleń izraelskich; na dwóch kamieniach był napis Urim i Umiriam (nauka i prawda).

Racławce, w. w pow. miechowski (woj. kielecki), pamiętna zwycięską bitwą Kościuszki z Rosjanami 4. IV. 1794.

Racot, w. w pow. kościański (woj. poznański), pałace z XVIII w., wzniesiony przez Jabłonowskich, obecnie upaństwowiony; dobra państwowe.

Raczarnia, staw, w którym sztucznie hoduje się raki.

„**Racze oczy**“, ob. lapides cancrosum.

Raczki Franciszek, historyk serbsko-chorwacki, *1829; studja w Wiedniu; prof. w seminarjum duchownym w Senj; poseł na sejm chorwacki; prezes południowo-słowiańskiej Akademii Nauk; z licznych prac najważniejsza: „Vjek i djelovanje sv. Cyrila i Methoda, slovienskih apostolov“ (2 t., 1857—59).

Rackiewicz Władysław, *1885; studja w Dorpacie; adwokat w Mińsku Litewskim; 1917 założyciel Związku Polaków Wojskowych, 1920—21 delegat Rządu w Wilnie; 1921—24 wojewoda nowogródzki, 1921 oraz 1925—26 minister spraw wewnętrznych, 1926 wojewoda wileński.

Raczyński Aleksander, malarz, *1822, †1889; kształcił się we Lwowie, Wiedniu i Monachium; pejzaże, rysunki humorystyczne, obrazy rodzajowe.

Raczyński Aleksander, działacz polityczny i społeczny, *1872; studja na uniwersytecie wiedeńskim i w Akademii Rolniczej tamże; adwokat we Lwowie, potem ziemianin; 1920 prezes Krajowego Urzędu Odbudowy, od czerwca do października 1926 minister rolnictwa i dóbr państwowych.

Raczyński Atanazy, zbieracz dzieł sztuki, brat Edwarda, *1788, †1874; w 1853 założył galerję, słynną zwłaszcza z dzieł sztuki hiszpańskiej. Wydał: „Les arts en Portugal“ (1846), „Histoire de l'art moderne en Allemagne“ (Paryż, 1836).

Raczyński Edward, mecenas nauki i sztuki, *1787, †1845; działacz na polu podniesienia kultury w W. Ks. Pozn., położył wielkie zasługi jako zbieracz i wydawca materiałów historycznych oraz dzieł literatury polskiej; stworzył ważne ognisko kultury przez darowanie miastu swej bogatej biblioteki. Ufundował grobowce Mieszka I i Bolesława Chrobrego w Katedrze poznańskiej.

Raczyński Ignacy, arcybiskup gnieźnieński, *1741, †1823; początkowo jezuita, 1793 biskup poznański, 1802 arcybiskup; 1818 złożył tę godność i zamieszkał w Rzymie; ogłosił „Kazania o zbytkach“ (1782).

Raczyński Jerzy, architekt, *1892; kształcił się w Charlottenburgu i Warszawie; od 1921 kierownik działu pomiarów w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Pracuje nad zastosowaniem fotogrametrii do celów pomiaru architektonicznego.

Raczyński Józef, działacz polityczny, *1874; studja na Uniw. Jagiellońskim; minister lub kierownik min. rolnictwa w kolejnych gabinetach Witosa, Ponikowskiego, Słwińskiego, Nowaka, Sikorskiego i Grabskiego od 1921 do 1923.

Raczyński Kazimierz, generał wielkopolski, *1729, †1824; marszałek nadworny koronny, członek konfederacji targowickiej; opracował zbiór dokumentów Wielkopolski, wydany (1840) przez wnuka jego, Edwarda („Codex diplomaticus Majoris Poloniae“).

Raczyński Roger, działacz polityczny i społeczny, *1819, †1864 w Paryżu; pisał wiele w języku francuskim.

Rad (Radium), pierwiastek chemiczny promieniotwórczy, ciężar atomowy 226.0; metal srebrzysty o temperaturze topn. 700°; Pod względem chemicznym analog baru, we wszystkich związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwuwartościowy, dając związki typu RaX₂. Sole r. są mniej rozpuszczalne od odpowiednich soli baru. Odkryty przez małż. Piotra i Marię ze Skłodowskich Curie w 1896. Główniejszymi źródłami radu są minerały uranowe, np. blenda smolista w ilości 325 mg. radu na 1 tonnę zawartego uranu. W lecznictwie stosowany jest najczęściej bromek: RaBr₂. Sole radowe używane są: 1) do iniekcji lub picia (w roztworze), 2) jako substancja stała w rurkach szklanych z otoczkami metalowymi ze srebra, platyny, miedzi, mosiądzu, glinu. Rurki te, owinięte w kauczuk, jedwab, bawełnę lub wełnę, wprowadzane są wgłęb chorych tkanek, gdzie promienie rozpoczynają swe działanie. Promieniami czynnymi są promienie γ i Promienie γ, podobnie jak Röntgenowskie. niszczą tkanki szybko rozmnażające się (nowotworowe). Rurki radowe stosowane są najczęściej przy nowotworach złośliwych (rakach) szyjki macicznej. Ob. promieniotwórcze pierwiastki, promieniotwórczość.

Rada Administracyjna w okresie Królestwa Kongresowego była częścią Rady Stanu. W skład R. A. wchodził: namiestnik, ministrowie i osoby specjalnie przez monarchę powołane. Początkowo R. A. posiadała charakter wyłącznie opiniodawczy. Do zakresu jej działania należało badanie spisów, które miały być następnie przedmiotem obrad Rady Stanu, rozstrzyganie o rzeczach, które przekraczały władzę poszczególnych ministrów. Atrybucje R. A. uległy daleko idącej zmianie od 1826: nie zamianowano nowego namiestnika po śmierci poprzedniego, i przelano jego dotychczasowe prawa na R. A. W ten sposób z ciała doradczego R. A. zmieniła się na najwyższą władzę rządową w Królestwie; w tym charakterze przetrwała do powstania listopadowego. Po 1831 kompetencje jej zostały ograniczone. Ostatecznie zniesiona w 1867.

Rada Administracyjna Międzynarodowej Organizacji Pracy, ob. Międzynarodowa Organizacja Pracy.

Rada familijna, organ instytucji prawnej, zwanej opieką; winna być zwołana bezwzględnie po śmierci jednego z rodziców nieletniego oraz w razie uznania osoby za ubezwłasnowolnioną.

Rada Miejska, ob. samorząd miejski.

Rada Ministrów, ob. ministrowie i ministerstwa w Polsce.

Rada Nieustająca, instytucja, utworzona u schyłku istnienia Rzplitej (1775). W skład jej wchodził: król, 18 senatorów i 18 członków stanu rycerskiego. Urzędowanie ich trwało 2 lata, tj. przez czas kadencji sejmów. Rada dzieliła się na 5 departamentów; interesów cudzo-

ziemskich, policji czyli dobrego porządku, wojskowy, sprawiedliwości i skarbowy. Na czele każdego departamentu stał jeden z ministrów, wybrany do rady (kanclerz, marszałek, hetman, drugi kanclerz i podskarbi). Król miał w radzie dwa głosy i musiał się do uchwał rady stosować. Z istoty swej R. N. stanowiła władzę wykonawczą sejmowi, obok tego do niej należały sprawy dyplomatyczne. Rada formalnie zajęła miejsce senatorów-rezydentów, których usunięto, jednakże funkcje jej były obszerniejsze, gdyż faktycznie stała się najwyższą władzą administracyjną. Ustrój jej jednak nie pozwolił wpłynąć dodatnio na stan spraw państwowych. Zniesiona w początkach 1789.

Rada Obrony Państwa, ciało, obradujące nad zagadnieniami obrony państwa, dotyczącymi wszystkich ważniejszych gałęzi życia państwowego. W skład jej wchodziły zazwyczaj ministrowie, reprezentujący odpowiednie gałęzie tego życia oraz wyżsi wojskowi. R. O. P. powstała w Polsce na zasadzie ustawy z dn. 1. VII. 1920 i przetrwała do zakończenia wojny z Rosją sowiecką. Przewodniczącym jej był Naczelnik Państwa, a w skład jej wchodził: marszałek Sejmu Ustaw., dziesięciu posłów, 3 członków rządu, 3 przedstawiciele wojskowości. Do zakresu działania Rady ustawa zaliczała: 1) decydowanie we wszystkich sprawach, związanych z prowadzeniem wojny, oraz zawarciem pokoju; 2) wydawanie w tych sprawach rozporządzeń i zarządzeń.

Rada Ochrony Przyrody, rada państwowa ustanowiona na podstawie rozp. Rady Ministrów z dn. 10. VI. 1925; składa się z 15—25 osób, powołanych przez ministra W. R. i O. P. z pomiędzy przyrodników, malarzy, architektów i innych osób, które w dziedzinie o. p. wykazują gorliwość i uzdolnienie. Kadencja R. O. P. trwa lat 6. Na posiedzenia R. O. P. zapraszani bywają przedstawiciele ministerstw: Spr. Wewn., Wojsk., Rolnictwa i Dóbr Państwowych, Robót Publ. i Reform Roln., wyznaczani przez właściwych ministrów, oraz rzeczoznawcy.

Rada Opieki Społecznej, powołana na mocy ustawy z dn. 18. II. 1926, składa się z przedstawicieli województw, miast, sejmików i instytucji społecznych, delegatów ministerstw: Sprawiedliwości, Wyznań R. i O. Publ., Skarbu, Pracy i Op. Sp., Państw. Dyrekcji Zdrowia.

Rada Państwa. Zakres kompetencji instytucji, noszącej tę nazwę, w odnośnych państwach przedstawia się w sposób b. rozmaity. 1) Rada Państwa (Reichsrat) w monarchii austriackiej była nazwą parlamentu, który składał się z izby panów i izby deputowanych; 2) w Niemczech, na zasadzie konstytucji z 11. VIII. 1919, Rada Państwa (Reichsrat) sprawuje podobne funkcje, jakie z czasów cesarstwa należały do Rady Związkowej, aczkolwiek nie ucieleśnia w sobie suwerenności Rzeszy. R. P. reprezentuje poszczególne rządy związkowe i pruskie związki prowincjonalne. Organ ten ma szeroki zakres władzy w zakresie ustawodawstwa (inicjatywa, veto zawieszające, prawo zażądania głosowania ludowego). Ponad-

to R. P. współdziała w wydawaniu rozporządzeń oraz przyjmuje udział w administracji Rzeszy, przyczem rząd Rzeszy zobowiązany jest do składania jej sprawozdań ze swej polityki. 3) Rada Państwa w Rosji powołana została do życia w 1810, częściowo zreformowana w 1842. W ciągu swego istnienia do 1906 była organem doradczo-prawodawczym. Ważniejsze ustawy były opracowywane w jej imieniu w postaci tzw. zdań Rady Państwa. Rada Państwa dzieliła się na 4 departamenty (prawodawczy, spraw wojsk., cywilnych i duchown., oraz ekonomii politycznej). Poza tem przy Radzie Państwa funkcjonował szereg instytucji czasowych lub stałych, w rodzaju wydziału kodyfikacyjnego, komitetu do spraw Królestwa Polskiego itp. Od 1906 Rada Państwa stała się izbą wyższą rosyjskiego parlamentu, pochodzącą w połowie z nominacji, a w połowie z wyborów kurjalnych. Przy R. P. pozostały dwa departamenty i dwa wydziały, które składały się z członków nominowanych przez cesarza. Do kompetencji departamentów należało rozpoznawanie sprawozdań kasowych ministra skarbu i banków państwowych, rozstrzyganie sporów między ministrem skarbu a kontrolerem państwa; do kompetencji wydziałów należały sprawy o wywłaszczenie, koncesje na koleje żelazne itp.

Rada Pięciuset (Conseil des Cinq-Cents), zgromadzenie polityczne, złożone z 500 członków, które wraz z Radą starszych (Conseil des Anciens) stanowiło ciało prawodawcze Republiki francuskiej, ustanowione przez konstytucję z III roku (1795), rozwiązane 18 brumaire'a VIII r. (9. XII. 1799).

Rada Prawnicza powołana została do życia w Polsce na zasadzie rozporządzenia Prezydenta Rzplitej z dn. 12 sierpnia 1926 (Dz. Ust. N. 83, poz. 466), które następnie częściowo zmienione zostało przez rozporządzenie z dn. 23 marca 1927 (Dz. Ust. N. 29, poz. 234). Rada prawnicza składa się z radców zwyczajnych, nadzwyczajnych oraz referentów. Prezesem Rady Prawniczej jest minister sprawiedliwości, który wyznacza w swoim zastępstwie wiceprezesa i przewodniczących obrad z pomiędzy radców zwyczajnych Rady Prawniczej. Rada Prawnicza udziela na żądanie rządu opinii o projektach ustaw i rozporządzeń. Minister, w którego zakresie działalności opracowano projekt ustawy lub rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej, może przekazać go Radzie Prawniczej, jeśli uważa za potrzebne zasięgnąć opinii co do zgodności projektu z konstytucją lub całokształtem obowiązującego ustawodawstwa, pod względem techniki ustawodawczej. Przekazania projektu Radzie Prawniczej może zażądać również prezes Rady Ministrów lub w porozumieniu z nim minister sprawiedliwości, bądź też Rada Ministrów. Opinia Rady Prawniczej nie jest dla Rady Ministrów wiążąca. Rada Prawnicza opinuje w komisjach stałych lub nadzwyczajnych. Komisjami stałymi Rady Prawn. są: komisja redakcyjna, komisja administracji ogólnej, komisja administracji gospodarczej, komisja administracji samorządowej, komisja prawa

cywilnego, komisja prawa karnego i komisja prawa skarbowego.

Rada Regencyjna. Na zasadzie patentu general-gubernatorów warszawskiego i lubelskiego z dn. 12. IX. 1917 o władzy państwowej w Królestwie Polskiem, najwyższa władza, aż do jej objęcia przez króla lub regenta, oddana została Radzie Regencyjnej z zastrzeżeniem stanowiska mocarstw okupacyjnych. R. R., po złożeniu przysięgi 27. X. 1917 objęła w uroczysty sposób władzę. W skład jej wchodził: arcybiskup warszawski Kakowski, prezydent m. Warszawy ks. Zdzisław Lubomirski i ziemianin Józef Ostrowski. R. R. powołała pierwszy rząd polski z Janem Kucharzewskim, jako prezydentem, na czele, a następnie ustanowiła Radę Stanu. Władza R. R. poza przekazaniem jej agendami administracji szkolnej i sądowej, miała znaczenie raczej teoretyczne, czego dowodem była sprawa traktatu brzeskiego i dalsze wypadki polityczne. W związku z sytuacją państw centralnych, wywołaną klęskami na froncie zachodnim. R. R. 7. X. 1918 wydała orędzie do narodu, proklamując hasło Polski zjednoczonej i niepodległej, oraz powołanie do życia rządu narodowego; 2. X. 1918 objęła zwierzchnią władzę nad wojskiem. Po powrocie Piłsudskiego z Magdeburga 11. XI. 1918, przekazała mu władzę wojskową i naczelne dowództwo, a 14. XI. całą władzę.

Rada Spółdzielcza, powstała w 1921, składa się w 1/3 części z przedstawicieli ministerstw i w 2/3 z przedstawicieli wielkich związków spółdzielczych. Wydaje opinie o wszystkich sprawach, dotyczących spółdzielczości. W ramach ustawy spółdzielczej ma moc uchwalodawczą.

Rada Stanu we Francji (Conseil d'Etat) powołana została do życia przez Napoleona I-go, i w tym charakterze z pewnemi przerwami przetrwała do chwili obecnej. Ustrój jej opiera się na prawie z 1872, uzupełnionem 1879. Składa się z radców zwyczajnych i nadzwyczajnych, referendarzy i audytorów. Prezyduje w R. S. minister sprawiedliwości, a w razie jego nieobecności, wiceprezes. Atrybucje Rady Stanu: sądowo-administracyjne, administracyjno-nadzorcze i opiniodawczo-prawodawcze.

Rada Stanu w Polsce, 1) za Księstwa Warszawskiego: według konstytucji na czele Rady Stanu w zasadzie stał król, faktycznie jednak przewodniczył prezes R. St., mianowany przez króla. Początkowo w skład jej wchodził tylko ministrowie oraz, jako organ pomocniczy, referendarze; następnie mianowano radców, których liczba, po przyłączeniu Galicji, wzrosła do 12. Do Rady Stanu należało przygotowywanie projektów ustawodawczych, funkcje sądowo-administracyjne oraz rozstrzyganie sporów kompetencyjnych między organami administracyjnymi a władzami sądowymi. Ponadto R. St. posiadała atrybucje kontrolne odnośnie stanu kraju i jego administracji i była sądem kasacyjnym; 2) za Królestwa Kongresowego Rada Stanu

dzieliła się na radę administracyjną i ogólne zebranie; nazwa Rady Stanu używana była na określenie ogólnego zebrania. W skład ogólnego zebrania wchodził: namiestnik królewski, ministrowie, 10 radców stanu, radcowie nadzwyczajni, prezes izby obrachunkowej, niektórzy członkowie najwyższego trybunału, prokurator generalny oraz referendarze. Kompetencją swą Rada Stanu Królestwa Kongresowego przypominała swą poprzedniczkę z czasów Księstwa Warszawskiego, jednakże odpadło sądownictwo administracyjne oraz sądownictwo kasacyjne; Rada Stanu Królestwa Kongresowego, mimo zmian jej kompetencji i przerw w działalności (1841—61), przetrwała do 1867; 3) w okresie wojny światowej 1914—1918: w związku z proklamacją państw centralnych z dn. 5. XI. 1926 o niepodległości Polski, general-gubernatorowie warszawski i lubelski wydali 6. XII. rozporządzenie, którego mocą, do czasu ustanowienia Rady Stanu na podstawie wyborów, powołana została z nominacji Tymczasowa Rada Stanu, składająca się z 25 członków, w tem 15 mianowanych z b. okupacji niemieckiej i 10 z b. okupacji austriackiej. Na czele Tymczasowej Rady Stanu stał marszałek koronny, którym został Wacław Niemojowski, ziemianin z kaliskiego, a jego zastępcą prof. Józef Mikułowski-Pomorski. Tymcz. Rada Stanu zebrała się 14. I. 1917; weszli do niej przedstawiciele stronnictw aktywistycznych. Polsk. Partii Socj. oraz Józef Piłsudski. Tymczasowa Rada Stanu miała stanowić zaczątek przyszłego rządu narodowego, władzy żadnej jednak nie otrzymała; posiadała wyłącznie charakter opiniodawczy, przyczem w najważniejszych kwestiach okupacji wcale nie liczyli się z jej opinią. Główne jej zadanie polegało na pracy przygotowawczej do przejęcia agend administracji oraz na opracowaniu projektu konstytucji i ordynacji wyborczej. Tymczasowa Rada Stanu wyłoniła następujące departamenty: spraw wewnętrznych, politycznych, skarbu, sprawiedliwości, oświaty, gospodarstwa krajowego oraz komisję wojskową. W związku z zatargiem na tle wojska (odmowa przysięgi) z Tymcz. Rady Stanu wystąpił Piłsudski i przedstawiciele lewicy, a w dalszym rozwoju tego konfliktu zgłosili dymisję pozostali członkowie (26. VIII. 1917). Przed ustąpieniem Tymcz. R. St. wybrała kandydatów do Rady Regencyjnej oraz wyłoniła komisję przejściową, która w sierpniu i wrześniu przejęła od okupantów wymiar sprawiedliwości i administrację szkolną. Z wybitniejszych działaczy do Tymcz. Rady Stanu należeli: St. Bukowiecki, L. Grendyszyński, Dzierzbicki, S. Dziewulski, M. Lempicki, K. Natanson, Kunicki, W. Roztworowski i A. Sliwiński. W myśl patentu z dnia 12 września 1917 Rada Regencyjna wydała 4 lutego 1918 ustawę o Radzie Stanu Królestwa Polskiego. Rada Stanu składała się z 110 członków, a mianowicie: 12 członków wirylistów (9 przedstawicieli duchowieństwa, 2 rektorów wyższych uczelni i prezesa Sądu Naj-

wyższego), 55 członków, powołanych drogą wyborów pośrednich przez rady miejskie i sejmiki powiatowe, oraz 43 członków, mianowanych przez Radę Regencyjną. Marszałkiem Rady Stanu został Kazim. Pułaski. W myśl ustawy z dnia 4 lutego 1918, Rada Stanu stanowiła rodzaj parlamentu; miała współdziałać w ustawodawstwach, winna była uchwalić budżet oraz przysługiwała jej kontrola nad działaniem rządu. W praktyce działalność R. St. była minimalna. Rozwiązanie jej nastąpiło przez orędzie z dn. 7. X. 1918.

Rada Starszych (Conseil des Anciens), zgromadzenie polityczne Republ. francuskiej, złożone z 250 członków, ustanowione przez konstytucję z III r. (1795), powołane do opinjowania o prawach, wydawanych przez Radę Pięciuset, rozwiązane 18 brumaire'a VIII r. (9. XI. 1799).

Rada Wojenna, zebranie wyższych oficerów na naradę w ważnych sprawach wojskowych, niekiedy stałe, funkcjonujące przez cały czas wojny, niekiedy zaś sporadyczne, gdy dowódca zwołuje radę dla rozpatrzenia zgóry określonej sprawy.

Rada zarządu kościelnego, ob. Fabrica ecclesiae.

Radamantus (Rhadamantos), w podaniach greckich syn Zeusa i Europy, brat Minosa, wraz z nim i Eakiem sędzia dusz zmarłych w Hadesie.

Radaune, ob. Radunia.

Radauti, ob. Radowce.

Radawiecki Andrzej, kaznodzieja, dominikanin, przeor, potem prowincjał zakonu, † 1634 w Krakowie; ogłosił drukiem trzy kazania.

Radca legacyjny, urzędnik poselstwa, najwyższego stopnia hierarchicznego po pośle.

Radca prawny, ob. jursy konsult.

Radcliffe, m. w hr. Lancaster (Anglia ptn. zach.), 25.000 mieszk.; kop. węgla, przemysł bawełniany.

Radeau Rodolphe, astronom francuski, * 1835, † 1911; 1897 członek Paryskiej Akademii. 1899 — Biura Długości; pracował nad zagadnieniem trzech ciał, teorią księżycą, refrakcją etc.; główne dzieło: tablice księżycy, opracowane według teorii Delaunay'a.

Radeberg, m. w okręgu drezdeńskim w Saksonji (Niemcy). 13.000 mieszk.; zamek; wyroby szklane i emaljowane.

Radecki, 1) Mateusz, socynjanin, * 1540 w Gdańsku, pastor w Rakowie, † tamże 1614; napisał „Epistolae ad F. Socinum et And. Woidovium“ (1584—1598) i in.; 2) Walenty, syn poprż., arjanin, † 1630 w Siedmiogrodzie; superintendent kościołów swego wyznania; prace teologiczne.

Radecznicza, w. w pow. zamojskim (woj. lubelskie), kościół i dawny klasztor Bernardynów z XVII w., zamieniony w 1869 na cerkiew prawosławna, obecnie przywrócony; w klasztorze gimnazjum.

Radegast, bóg wojny u Słowian zach.; główna jego świątynia była w Retrze w Meklemburgu.

Radein (Bad), zdrojowisko w Styrii (Austria); szcawa alkaliczna z dużą zawartością soli sodu (Na) i litu (Li). Wskazanie lecznicze — dna.

Radek Karol (poprzednio Sobelsohn), komunista polsko-rosyjski, *1885; dziennikarz socjalistyczny polski, od 1908 niemiecki, jeden z założycieli grupy Spartakusa, działacz podczas przewrotu bolszewickiego w Rosji, czynny w agitacji komunistycznej w Niemczech; ogłosił pod pseudonimem Parabellum: „Die Entwicklung der Weltrevolution 1920“, „In den Reihen der deutschen Revolution 1909—19“ (1921) i in.

Radetzky Joseph Wenzel hr., feldmarszałek austriacki, *1766, †1858; brał udział w wojnach napoleońskich, odznaczył się pod Wagram (1809); przyczynił się do reorganizacji armii austriackiej; 1834 wprowadził jesienne manewry, podniósł poziom wyszkolenia taktycznego; 1848 dowódca armii lombardzkiej; zwycięzca pod Custozzą 25. VII. 1848 i Novara 23. III. 1849; odzyskał dla Austrii Wenecję; od 1857 gen.-gub. Lombardii i Wenecji.

Redevormwald, m. w Nadrenji (Prusy), rej. düsseldorfskiej, 11.100 mieszk.; przedsiębiorstwo, wyrobienie i żelazne.

Radhošť, przez turystów licznie odwiedzana góra w Beskidach morawskich w Czechosłowacji, 1130 m. n. p. m.; pod szczytem lotnisko Pustevný (1080 m.).

Radiata, promieniowce, nazwa, nieużywana obecnie, sztucznej, zbiorowej jednostki systematycznej, wprowadzonej do zoologii przez Cuviera, obejmującej wszystkie zwierzęta o promienistej (monaksonicznej) budowie ciała. Cuvier i Lamarck zaliczali do promieniowców szkarłupnie (Echinodermata), gąbki (Spongiaria), parzydełkowce (Cnidaria), liczne robaki płaskie (Plathelminthes), oraz wymocзки (Infusoria). C. Th. v. Siebold zatrzymał w obrębie Radiata tylko szkarłupnie i jamochłony (Coelenterata = Spongiaria + Cnidaria). Od czasów R. Leuckarta (1848), jednostka ta została całkowicie wykreślona z systematyki zoologicznej.

Radicolae, ob. Phylloxera vastatrix.

Radiola, lenek, roślina z rodziny Linaceae (Inowate). W Polsce R. linoides, l. stożarn, rośnie na miejscach piaszczystych, wilgotnych, niekiedy między zbożem. Roślina drobna, 2—6 cm. wysok., o lodydze widlasto rozgałęzionej, liściach jajowatych, naprzeciwległych, kwiatach licznych, drobnych, białych. Kwitnie VII—VIII.

Radiolaria, promienice, wyłącznie morskie Rhizopoda, charakteryzujące się tem, że część ich protoplazmy otoczona jest wewnętrzną membraną, tzw. capsula centralis. Zawiera ona jedno albo liczne jądra. Na zewnątrz od niej leży tzw. extracapsularna protoplazma, z której promieniste odchodzą pseudopodia. Posiada liczne wodniczki. Może być ponadto otoczona galaretowatą substancją. Membrana warstwy centralnej mo-

że posiadać liczne otwory (Porulosa) albo nieliczne, względnie jeden otwór (Osculosa). Większość R. tworzy delikatny szkielecik, przeważnie krzemionkowy. Szkielety te, opadając na dno, tworzą tzw. muł promienicowy, pokrywający wielką część dna morskiego. Do Porulosa należą Spumellaria i Acanthana; do Osculosa należą Nasselaria i Phaeodaria.

Radiszczew Aleksandr, postępowy pisarz rosyjski, *1749; urzędnik w departamencie celnym; ogłosił 1790 „Putieszestwie iz Pieterburga w Moskwu“, w którym odmalował jaskrawy obraz smutnego położenia ludu oraz nadużyć i samowoli administracji; za dzieło to zesłany na Syberję, uwolniony po zgonie Katarzyny, otrul się 1802 wobec groźby ponownego zesłania za opracowanie zbyt liberalnego projektu kodeksu cywilnego.

Radlum, ob. rad.

Radius (łac.), promień.

Radius (łac.), kość promieniowa, kość szprychowa, długa rurowata kość, wchodząca wraz z kością łokciową (ulna) w skład przedramienia (antibrachium).

Radix, korzeń, organ roślinny, służący zazwyczaj do pobierania wody z solami mineralnymi z podłoża, oraz do przytwierdzenia doń roślin. Od lodyg, do których mogą być powierzchnie podobne, różnią się szeregiem ważnych cech: 1) niema na nich nigdy liści, pąków ani śladów (blizn), jakie tego rodzaju organy po opadnięciu zwykle pozostawiają; 2) choć rosną również zapomocą stożka wzrostu, ten jednak nie zajmuje samego wierzchołka, lecz jest pokryty osobnym, właściwym tylko korzeniom, utworem, tzw. czapeczką (daje się ona odróżnić tylko na przekrojach podłużnych i przy silniejszym powiększeniu), która chroni delikatny stożek wzrostu od uszkodzenia przy przeciskaniu się korzeni pomiędzy cząstkami gleby; powyżej stożka wzrostu korzeń pokryty jest wyrostkami komórek skórkowych, tzw. włosnikami; 3) sposób rozgałęzienia jest u korzenia zupełnie inny niż u lodygi; zaczątki korzeni bocznych nie tworzą się na stożku wzrostu głównego korzenia, lecz dopiero w pewnej odeń odległości; nie tworzą się przytem, jak zaczątki bocznych pędów, przez miejscowe rozrastanie zewnętrznej części organu, lecz powstają z tkanek głębiej leżących (z perycyklu). Postać korzeni jest daleko mniej zmienna niż postać lodyg i liści. Rozróżniamy: korzeń główny, stanowiący przedłużenie lodygi i kierujący się pionowo w głąb ziemi, oraz korzenie boczne czyli pochodne, będące jego rozgałęzieniem i rosnące zwykle w kierunku poziomym lub skośnym; bywają one także rozgałęzione. U wielu roślin (trawy, rośliny cebulkowe) korzeń główny zanika po wykiełkowaniu, natomiast z podstawy pędu wyrastają nowe korzenie, zwykle po kilka razem; takie korzenie nazywamy wiązkowymi. Pewne rośliny wydają, oprócz korzeni zwykłych, jeszcze korzenie z pędów; korzenie te noszą nazwę przybyszowych. Jeśli korzenie przybyszowe zwieszają się z pędów

w powietrzu, nazywamy je powietrznymi; tego rodzaju korzenie spotykamy u wielu roślin zwrotnikowych, np. u filodendronu (Monstera deliciosa), storczyków nadrzewnych. U roślin błotnych spotykamy niekiedy tzw. korzenie oddechowe; wznoszą się one do góry nad powierzchnię wody i dostarczają powietrza zanurzonym pod wodą częściom rośliny. Niekiedy korzenie służą do przechowywania materiałów zapasowych; wówczas przyjmują rozmaite kształty, np. korzeń główny grubieje kulisto, jak u rzepy, brukwi — korzenie rzepowate, albo jest więcej wydłużony, stożkowaty, jak u marchwi, buraka, — korzenie marchwiste albo wrzecionowate. Jeśli korzenie wiązkowe grubieją kulisto, np. u dahlji, nazywamy je bulwiastymi. Znacznie zmienionymi korzeniami są tzw. ssawki (haustoria), zapomocą których pasorzyty kwiatowe (Cuscuta, Orobanche) łączą się z ciałem żywiciela i czerpią z niego pokarm.

Radix Colombo, ob. Colombo.

Radix Levistici, ob. Levisticum officinale.

Radix Pimpinellae, ob. Pimpinella.

Radjalna prędkość, prędkość gwiazd lub innych ciał niebieskich w kierunku promienia widzenia. R. p. możemy wyznaczyć, mierząc przesunięcia prążków widmowych i stosując zasadę Dopplera.

Radjan (greck.), łuk okręgu, którego długość równa się długości promienia, względnie kąta środkowego, odpowiadający takiemu łukowi. Ze względów teoretycznych przyjmuje się często radjan za jednostkę miary łuków lub kątów. R. równa się w przybliżeniu 57°. Kąt prosty posiada $\frac{\pi}{2}$ radjanu.

Radjant, punkt na niebie, w którym zbiegają się kierunki pozornych dróg meteorów. Wyznaczenie położenia radjantu ważne jest dla badań nad ruchem meteorów względem ziemi oraz położeniem ich orbit. R. niektórych rojów meteorowych niezawsze zachowuje swoje położenie na niebie, lecz ulega mniejszym lub większym zmianom.

Radjator, ciało promieniujące; ob. grzejnik.

Radjo (od łacińskiego słowa radius — promień), ogólna nazwa komunikacji bezdrutowej, a więc radjotelegrafii i radjotelefonii, a także stacji nadawczych i odbiorników.

Radjoaktywność, radjoczynność, ob. promieniotwórczość.

Radjochemja, dział chemii, traktujący o własnościach chemicznych pierwiastków promieniotwórczych.

Radjofońja, ob. broadcasting.

Radjofońja w Polsce jest oddana w ręce prywatnego przedsiębiorstwa „Polskie Radjo“, spółki akcyjnej z 40% udziałem rządu. Na podstawie koncesji „P.R.“ posiada wyłączne prawo budowy radjostacji nadawczych na całym obszarze Rz. Polskiej oraz użytkowania

tych stacji na zasadach wyluszczonej w koncesji. Inauguracja pierwszego polskiego broadcasting (warszawskiego) odbyła się 18. IV. 1926. P. R. oprócz centralnej (od 1927 o mocy w antenie 200 kw.) stacji warszawskiej, posiada stacje: poznańską, krakowską, katowicką i wileńską.

Radjogonjometr, urządzenie do określania kierunku, w którym znajduje się radjostacja nadawcza.

Radjografja (greck.), sporządzanie zdjęć przy pomocy promieni Röntgena.

Radjogram, 1) zdjęcie, dokonane zapomocą promieni Röntgena; 2) doniesienie, przesłane zapomocą telegrafu bez drutu.

Radjokomunikacja, komunikacja zapomocą telegrafu i telefonu bez drutu (ob. radjotelegrafja i radjotelefonja). Początki radjokomunikacji sięgają lat 1886—88, tj. klasycznych doświadczeń Hertza. Od tego czasu cały szereg fizyków zajmował się r. (Thomson, Hughes, Branly, Tesla, Popow). Jednakże za datę powstania r. należy uważać rok 1897, kiedy Marconi, twórca radjotelegrafii, przeprowadzał swe słynne doświadczenia. W 1898 Braun dokonał epokowego wynalazku: zastosował do wysyłania fal obwód zamknięty, sprzężony indukcyjnie z anteną. Niemiecka firma „Siemens i Halske“ zastosowała ten wynalazek, a w Anglii „Towarzystwo Marconiego“, zbudowało w 1900 pierwszą wielką radjostację w Poldhu. Sygnały tej stacji odbierał Marconi w 1902 w Kap Breton w Ameryce. W 1903 Poulsen zastosował, zamiast dotąd używanych drgań tłumionych, drgania nietłumione, jakie daje łuk świetlny. W tym samym roku powstało w Niemczech towarzystwo „Telefunken“, które wiele dla r. zdziałało. W Ameryce w 1905 zastosowano odbiór słuchowy w radjotelegrafii zamiast odbioru pisemnego. W r. 1906 pojawiły się detektory kryształkowe i powstał system iskier gaszonych (Wiena). W 1911 wprowadzono generatory prądów szybkozmiennych czyli prądnic wielkiej częstotliwości (Goldschmidt). W prądnicach tych można częstotliwość drgań zwiększać kilkakrotnie, zwłaszcza w połączeniu ze specjalnego rodzaju transformatorem. Pozwoliło to zwiększyć energię promieniowaną i zasięg radjostacji. W latach 1911—14 powstały liczne wiekie radjostacje. Wprowadzono np. r. między Nauen (Niemcy) i Sayville (Ameryka), z której Niemcy korzystali w czasie wielkiej wojny. Rozwój radjotelefonii do 1914 przedstawiał się gorzej, niż radjotelegrafii. Udawały się rozmowy radjotelegraficzne na odległościach 320, 550, nawet 700 km., lecz nie udało się stworzyć stałej komunikacji, nadającej się do celów praktycznych. Ogromne zastosowanie znalazła r. w czasie wojny światowej na frontach, na okrętach, w samolotach, w łodziach podwodnych. Wynalazki lampy elektronowej, wysyłaczy i odbiorników kierunkowych, anteny ramowej itp. stanowią przełomowe momenty w r. Radjostacje nadawczo-odbiorcze (wysyłanie fal zapomocą

fonu, nie mogą przenosić się na odbiornik i być tam przekształcane na drgania membrany telefonu. Dla usunięcia tej przeszkody wynaleziono cały szereg wysyłaczy fal nietłumionych. Pierwszym był wynalazek Duddella (1899) i Poulsena (1903), którzy zamiast iskiernika zastosowali luk elektryczny, włączony do obwodu kondensatora i samoindukcji. Drugim, epokowym dla radjotelefonii wynalazkiem, była lampa elektronowa (katodowa) Liebena (1911) i L. de Foresta. Jest to rurka katodowa, opatrzona siatką, umieszczoną pomiędzy anodą i katodą, która może przyspieszać i wstrzymywać elektrony, wysyłane przez rozżarzoną katodę, zależnie od znaku napięcia, jaki posiada. Jeżeli pomiędzy siatkę i katodę włączyć samoindukcję, sprzężoną z samoindukcją obwodu drgającego, drgania w tych dwóch obwodach wzmacniają się wzajemnie, dzięki czemu otrzymuje się drgania nietłumione, wzbudzające także drgania w antenie. Do wysyłania fal nietłumionych służą w dzisiejszej radjotechnice maszyny elektryczne (prądnicę) różnych systemów: Alexanderson'a, Goldschmidta, Dorniga, dające prąd zmienny o wysokiej częstotliwości, potrzebnej dla radjotelefonii i radjotelegrafii. Odbiorniki fal dzielą się na odbiorniki, przystosowane do odbioru piśmennego (radjotelegrafja) i do odbioru ze słuchu (radjotelefonja i radjotelegrafja). Do pierwszego stosuje się aparat Morse'go, odbierający od 600 znaków na minutę, lub aparat czcionkowy Siemens'a, odbierający do 1200 znaków na minutę. Do drugiego przy radjotelefonii stosuje się detektor (ujawniacz) kryształkowy albo lampowy, a przy radjotelegrafii zmodyfikowany detektor lampowy. Detektor kryształkowy jest to ogniwo termoelektryczne, które daje prądy elektryczne jednokierunkowe przy odbiorze fal elektromagnetycznych. Składa się on ze stykających się ze sobą, metalu i półprzewodnika kryształowego (piryt, karborund). Detektor taki włączony jest w obwód odbiornika, składającego się poza tem z anteny, cewki samoindukcyjnej, kondensatora i telefonu. Samoindukcję cewki można zmieniać dowolnie, dostrajając w ten sposób obwód odbiornika do rezonancji z wysyłaczem fal. Zamiast zmiennej samoindukcji używa się również kondensatorów o zmiennej pojemności. Jako detektor fal może służyć również lampa elektronowa. Działanie jej w obwodzie odbiornika polega na tem, że siatka otrzymuje napięcie, zmieniające się w rytmie otrzymywanych fal, wskutek czego osłabia lub wzmacnia prąd anodowy (prąd pomiędzy katodą i anodą), a zmiany te wywołują drgania płyty membrany w telefonie. Lampa elektronowa służy jednocześnie jako wzmacniacz, gdyż nieznaczne zmiany napięcia w obwodzie siatki powodują silne zmiany prądu anodowego. Jeżeli głos odbiera jedna lub kilka osób, jako telefonu używa się słuchawek, nakładanych na uszy, jeżeli głos ma słyszeć większa liczba osób, używa się głośników, podobnych do tub gramofono-

wych. Do wysyłania fal służą wysokie anteny rozmaitego kształtu, do odbioru zaś największe zastosowanie znalazły anteny ramowe, które mogą być umieszczone w pokoju. Specjalne kształty anten nadają się do wysyłania kierunkowego, wysyłającego energię przeważnie w jednym kierunku. Również ważne jest kierunkowe odbieranie fal; antena ramowa nadaje się do tego celu, przyjmując fale, przybliżające w kierunku jej płaszczyzny, a nie reagując na fale, których kierunek jest prostopadły do tej płaszczyzny. Rys. (str. 754) wyobraża urządzenie tego rodzaju Tow. „Telefunken“.

Radjotelegram, ob. radjogram.

Radko-Dimitrjew, generał rosyjski, z pochodzenia Bułgar; przeszedł do służby rosyjskiej; 1914 zdobył Przemyśl, 1915 naczelny wódz nad dolną Dźwiną, rozstrzelany w marcu 1919 przez bolszewików.

Rádł Emanuel, filozof czeski, * 1873; napisał: „Historja teoryj ewolucyjnych w biologiji wieku XX-go“, „Nauki romantyczne“, „Studja naukowe i filozoficzne“, „Religia i polityka“ i in.

Radlin, w. w pow. rybnickim (woj. śląskie), 5.100 mieszk.; osada przemysłowa.

Radlińska Helena (pseud. H. Orsza), współczesna działaczka społeczna; wydała: „Z dziejów narodu“, „Na ziemi polskiej przed wielu laty“, „O nauczaniu historii polskiej w szkole powszechnej“, „Praca oświatowa“, „W sprawie dokształcania nauczycieli szkół powszechnych“, „Kółkaj jako wychowawca“ i in.

Radliński Ignacy, orientalista, * 1843. † 1920; studja na uniw. kijowskim; ogłosił: „Król Assur-banipal i jego biblioteka“ (1877), „Poezja dydaktyczna hebrajska“ (1877), „Język asyryjski w rodzinie języków semickich“ (1880), „Pierwsza karta historii religij“ (1883), „Literatura babilońsko-asyryjska, hebrajska i perska“, „Przeszłość w teraźniejszości“ (1901), „Prorocy hebrajscy wobec krytyki i dziejów“ (1904), „Apokryfy judaistyczno-chrześcijańskie“ (1905), „Dzieje jednego Boga“ (1905), „Dzieje jednego z synów bożych“ (1908), „Spinoza“ (1910), „Jezus, Brahma, Spinoza. Rzecz historyczno-społeczna“ (1912), „Modernizm i myśl wolna“ (1912) i in.

Radliński Zygmunt, dr. med., * 1874; od 1921 profesor chirurgji i kierownik kliniki chirurgicznej na Uniwersytecie Warszawskim, przedtem docent chirurgji na Uniwersytecie Krakowskim.

Radnorshire, hr. w Walji pld. (Anglja zach.), górzyste i ubogie, chów owiec; 1219 km², 23.500 mieszk.; stol. Presteigne.

Radolin Hugo ks., hr. Radoliński, dyplomata niemiecki, ziemczony Polak, * 1841 w Poznaniu, † 1917 w Jarocinie; 1888 otrzymał tytuł książęcy; 1892 ambasador niemiecki w Konstantynopolu; 1895 w Petersburgu; 1901 do 1910 w Paryżu.

Radom, m. pow. (woj. kieleckie), nad rz. Mleczną, dopływem Radomki, 62.000 mieszk.;

stary gród, 3 kośc.; odlewnie żelaza, fabr. maszyn, mebli giętych, obuwia, liczne garbarnie.

Radomirka, ob. Giełczew.

Radomka, l. dopływ Wisły, wypływa w pow. koneckim, dług. 98 km.

Radomska konfederacja generalna, zawiązana 23. VI. 1767 w Radomiu pod laską Karola Radziwiłła, zwracała się pod hasłem „przywrocenia swobód republikańskich“ przeciwko reformom, projektowanym przez stronnictwo Czartoryskich. Wyrosła w części z konserwatywnego szlacheckiego, w części z niechęci do Czartoryskich i króla za ich wiązanie się z Rosją, stała się jednak sama powolnym narzędziem w rękach posła rosyjskiego Repnina. Pod jego to presją konfederacji pertraktowali z protegowanymi przez carową Katarzynę dydydentami, uznali ją za gwarantkę ustaw Rzplitej, przystali na limity sejmu oraz opracowanie praw kardynałnych (w duchu reakcyjnym) przez delegacje sejmu pod osobistym nadzorem Repnina. Jednym z głównych działaczy był ks. Gbrjela Podoski, referendarz kor., później gubras. Jako reakcja przeciw konfederacji, oraz opozycja przeciw gwałtom Rosji, powstała konfederacja, zawiązana w Barze.

Radomsko, za rządów rosyjskich zw. od 1857 Noworadomsk, m. pow. (woj. łódzkie), nad rz. Radomką, 19.000 mieszk.; przemysł metalowy, fabr. mebli giętych, fornirow.

Radomyśl, m. pow. w gub. kijowskiej na Ukrainie, nad rz. Teterowem, 16.400 mieszk.; handel zbożem i bydłem.

Radomyśl nad Sanem, m-ko w pow. tarnobrzesckim (woj. krakowskie), 1.300 mieszk.

Radomyśl Wielki, m-ko w pow. mieleckim (woj. krakowskie), 2.500 mieszk.

Radonvilliers Claude François Lysarde de, gramatyk i pedagog francuski, twórca nowej metody nauki języków, polegającej na posługiwaniu się samym tylko tekstem w języku obcym i jego dosłownym tłumaczeniu, bez posilkowania się słownikiem i gramatyką, * 1709 w Paryżu. Napisał: „De la manière d'apprendre les langues“ (1768).

Radosławow Wasil, mąż stanu bułgarski, * 1856; adwokat, od 1884 wielokrotnie minister, 1913—1918 prezes ministrów; zwolennik przymierza z państwami centralnymi.

Radoszkowice, m. w pow. wilejskim (woj. wilejskie), nad rz. Wiązynką, 2.500 mieszk.

Radoszyce, m-ko w pow. koneckim (woj. kieleckie), wyrób bryczek i powozów.

Radość, osada pod Warszawą, lotnisko.

Radowce, rum. Radauti, m. pow. na Bukowinie (Rumunja), 16.600 mieszk. (około 400 Polaków); szkoła rolnicza, stadnina rządowa, handel zbożem i bydłem.

Radowitz, 1) Joseph Maria von, generał i mąż stanu pruski, konserwatysta, * 1797, † 1853; 2) Joseph, syn poprz., poseł niemiecki w Konstantynopolu i Madrycie (1892—1908), * 1839, † 1912.

Radowy Instytut (Instytut dla Curieterapij w Krakowie), założony w 1922 z inicjatywy Witolda Łaszczynskiego oraz grona profeso-

rów uniwersytetu i lekarzy, posiada największą ilość radu w Polsce. Rozszerza swą działalność na całą Polskę celem zwalczania raka.

Radu emanacja, ob. emanacje.

Radula, płytka chitynowa albo konchiolino-wa, należąca do aparatu zębno-wielu mięczaków (Amphineura, Gastropoda, Cephalopoda), opatrzona licznymi, regularnie w podłużne i poprzeczne rzędy, ułożonemi ząbkami.

Radunia (niem. Radaune), l. dopływ Motławy, dług. 95 km.

Raduńskie (jezioro), w pow. kartuskim (woj. pcmorskie), 10 km², 40 m. głęb.

Radwan, herb polski; w polu czerwonym chorągiew złota kościelna o trzech polach, z frendlami u dołu; na wierzchu jej krzyż; w helmie trzy pióra strusie.

Radwan Wacław, malarz polski, * 1869, † 1920; kształcił się w Krakowie i Monachjum. Malował przeważnie portrety i studia głów kobiecych.

Radwański Feliks, architekt, * 1756, † 1826; profesor mechaniki na Uniwersytecie Jagiellońskim; zbudował: Collegium physicum w Krakowie, obserwatorium astronomiczne (tamże, wedl. planów St. Zawadzkiego, 1791); napisał m. in.: „Obrona Florjańskiej Bramy przeciw zamachom na iey zburzenie wymierzonym“.

Radwański Feliks, architekt, * 1789 w Krakowie, † 1861. Oficer artylerji i inżynierji wojsk polskich, budowniczy okręgowy Krakowa, do 1833 prof. wydziału sztuk pięknych na Uniw. Jagiellońskim; podług jego projektu i pod jego kierunkiem został usypany kopiec Kościuszki; wydał: „Nauka budownictwa“ (Kraków, 1844), „Zdanie sprawy o polychromji Architektury starożytniej...“ i in.

Radwański Jędrzej, fizyk, * 1800 w Tyńcu, † 1860; nauczyciel szkół średnich; ogłosił „Zasady fizyki“, „Początki fizyki“ i in.

Rady ewangeliczne, wskazania moralne Ewangelji, zalecane wiernym; katechizm rzymsko-katolicki zalicza do nich: dozwolną czystość, dobrowolne ubóstwo i zupełne posłuszeństwo.

Radycallizm, w życiu politycznym dążenie do gruntownego przekształcenia danych stosunków w myśl przyjętej i wyznawanej zasady (względnie poglądu politycznego) aż do jej ostatecznych konsekwencji, bez ustępstw i kompromisów.

Radyczna operacja, doszczętna operacja, usunięcie całkowite chorego narządu lub chorej tkanki.

Radycyzm, według kroniki Nestora jedno z plemion słowiańskich pochodzenia lechickiego, podobnie, jak i sąsiedzi ich Wiatycze, zamieszkałe nad rz. Sożą, lewym dopływem Dniepru w okolicach Homla.

Radymiński Marcin, dziejopis Akad. Krakowskiej, * 1610; prof. i dziekan wydziału filozof., delegat Akad. na sejm 1661; oprócz kilku pism drukowanych zostawił obfite materiały rękopiśmienne.

Radymno, m. w pow. jarosławskim (woj. lwowski), nad rz. Sanem, 2.000 mieszk.; wyrób sieci, powroźnictwo.

Radziechów, m. pow. (woj. tarnopolskie), 4.400 mieszk.

Radziejowice, w. w pow. błońskim (woj. warszawskie), pałac z XVII w., park.

Radziejowski Hieronim, podkanclerzy kor., *1632; skazany za zbrodnie obrazy majestatu na infamję i banicję w 1652, schronił się do Szwecji, którą umacniał w zamiarze wszczęcia wojny z Polską. W 1655 r. odegrał wybitną rolę, nakłaniając szlachtę polską do zdrady i uznania królem Karola Gustawa; †1666 w Konstantynopolu, dokąd wysłano go w poselstwie po darowanie mu winy w 1662.

Radziejowski Michał, maż stanu, *1645 w Radziejowicach; 1685 kanclerz, od 1686 kardynał, od 1687 prymas, pozbawiony tej godności w 1704 za akcję w celu zrzucenia z tronu Augusta II; †1705 w Gdańsku.

Radziejowski Stanisław, malarz, *1863; kształcił się w Krakowie i Monachjum; malował dużo scen wiejskich oraz obrazów fantastycznych, zaczerpniętych z podań i bajek ludowych: „Południca”, „Duch Grajek” i in.

Radziejów, m. w pow. niezawskim (woj. warszawskie), 3.200 mieszk.

Radziowski-Eliasz, ob. Eliasz-Radziowski.

Radziłów, m-ko w pow. szczuczyńskim (woj. białostockie) nad rz. Wissą, 2.000 mieszk.

Radziwiłłski Zygmunt Luba, historyk i archeolog, *1843; studja prawne na uniwersytecie kijowskim; ogłosił m. in.: „Poszukiwania archeologiczne w pow. ostrogskim” (1877), „Kniaziowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypcią, Dnieprem, Siniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni” (współz z Waclawem Rulikowskim, nieukończone, 1880), „Materiały do historii obłężenia i obrony Lwowa w 1672” (1884), „Archiwum XX. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie” (współz z Bronisławem Gorczykiem i in., 4 t.), „Monografia XX. Sanguszków” (2 t., 1906—1913) i in.

Radziłków, w. w pow. tarnogórskim (woj. śląskie), 11.000 mieszk.; kop. węgla, rudy żel. i cynku (galmanu).

Radziłowski Bronisław, chemik, *1837 w Warszawie, †1914 we Lwowie; studja w Moskwie i Gandawie; 1863 członek organizacji narodowej, komisarz wojew. augustowskiego; 1870 prof. chemii w instytucie chemicznym w Krakowie, 1872 na Uniw. Lwowskim, ustąpił 1910; prezes Tow. przyrodników polskich we Lwowie, od 1876 redaktor „Kosmosu”; prace: „Badania nad fosforencją ciał organicznych” (1879), „Źródła mineralne w Polsce” (1910) i in.

Radziłowski Franciszek, pisarz historyczny, *1817, †1885; naucz. w Krasławiu. urzędnik w Petersburgu, bibliotekarz w Wiśniowcu; ogłosił: „Wiadomość historyczna o Jezuitach na Białorusi i b. połockiej akademii” (3 t.) i „Wiadomość historyczno-statystyczna

o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych” (1875).

Radziłowski Henryk, ekonomista, *1873, †1923; studja prawne, polityczne i ekonomiczne; prof. ekonomii politycznej w Wyższej Szkole Rolniczej w Warszawie; 1919 poseł na sejm ustawodawczy, 1922 na sejm; prace: „Skarb i organizacja władz finansowych w Królestwie Polskim”, „Piotr Steinkeller”, „Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim”, „Bank Polski”, „Podręcznik ekonomii politycznej”.

Radziłowski Idzi ks., organizator Uniwersytetu Lubelskiego, *1871, †1922; ukończył Akademię Duchowną w Petersburgu, potem studia na uniw. w Lowanium; 1908 regens seminarjum we Włocławku, współzałożyciel pisma: „Ateneum kapłańskie”, 1914 rektor Akademii Duchownej w Petersburgu; stworzył 1918 uniw. katolicki w Lublinie, pozyskawszy na ten cel hojną ofiarę.

Radziłowski Ignacy, inżynier technolog, *1869; studja w Warszawie i Petersburgu; 1915 prof. wodociągów i kanalizacji miast oraz hydrauliki na Politechnice Warszawskiej, 1919 rektor; czynny w wielu dziedzinach pracy społecznej; ogłosił m. in.: „Hydraulika”.

Radziwiłka, krótka, opięta kurtka myśliwska, od nazwiska Radziwiłł.

Radziwiłł Albrycht Stanisław, w. kanclerz litewski, *1595, †1656; pozostawił „Dyjarjusz łaciński, obejmujący l. 1632—55”, wydany na przeł. XVIII w. przez E. Raczyńskiego w przekładzie polskim pod zmienionym tytułem.

Radziwiłł Dominik, ordynat nieświeski, wystawił 1812 pułk jazdy i walczył na jego czele pod Napoleonem; †1813 wskutek otrzymanej w czasie odwrotu z Moskwy kontuzji.

Radziwiłł Ferdynand, ordynat na Antoninie, *1834; 1874—1918 poseł do parlamentu niemieckiego; długoletni prezes Koła Polskiego w Berlinie; członek Izby panów w Berlinie; 1919 poseł do sejmiku ustawodawczego na mocy dawnego mandatu poselskiego do parlamentu niemieckiego; ze starszeństwa przewodniczył na pierwszym posiedzeniu sejmiku ustawodawczego; †1926.

Radziwiłł Franciszek, działacz polityczny, *1878 w Rzymie; studja w Szwajcarii; 1915 nac. milicji miejskiej w Warszawie, 1917 członek Tymcz. Rady Stanu, 1918 dyr. komisji wojskowej w gabinecie Steczkowskiego.

Radziwiłł Janusz, hetman w. lit., *1612, †1655. W czasie wojen z Chmielnickim oczyścił Litwę z najazdników. W 1654 walczył niepomysłnie z Moskwą i Kozakami. W czasie najazdu Szwedów przeszedł na ich stronę w Kiejdanach 1655.

Radziwiłł Janusz, ordynat na Olyce, działacz polityczny, *1880 w Berlinie; 1918 dyrektor dep. spraw polit. w gabinetach Steczkowskiego i Kucharzewskiego; kierownik stronnictwa prawicy narodowej.

Radziwiłł Jerzy (Zwycięzca), hetman polny litewski, *1480, †1541. Przyczynił się do

zwycięstwa pod Orszą 1508. Zwycięzki w 30 bitwach, nosił przydomek Zwycięzcy lub Herkulesa litewskiego.

Radziwiłł Karol Stanisław (Panie Kochanku), hetman w. lit., *1734 w Nieświeżu, †1790. Posiadał ogromną fortunę; utrzymywał własne wojsko (10.000). Przeciwnik Czartoryskich, musiał wyemigrować do Turcji. Po powrocie marszałek konfederacji radomskiej; stronnik konfederacji barskiej. Podał Rosjanom Nieśwież i wyemigrował ponownie. Wrócił do kraju dzięki protekcji Katarzyny II i marnotrawił fortunę, ciesząc się dużą popularnością.

Radziwiłł Krzysztof, hetman w. lit., syn Pioruna, *1585, †1640. Nauczyciel sztuki wojennej Władysława IV. Walczył z Gustawem Adolfem w Inflantach. Przyczynił się znakomicie do odsieczy Smoleńska w 1633.

Radziwiłł Krzysztof (Piorun), wojewoda wileński, kanclerz i hetman w. lit., *1547, †1603; brał udział we wszystkich kampaniach Batorego; 1601 wraz z Chodkiewiczem rozbił Szwedów pod Kokenhuza.

Radziwiłł Krzysztof (Sierotka), marszałek nadworny lit., *1549, †1616; 1579 marsz. w. lit.; ranny przy obleżeniu Połocka; 1570 nawrócił się z kalwinizmu na katolicyzm; 1582—84 odbył pielgrzymkę do Ziemi Świętej; 1586 kasztelan trocki, 1590 wojew. trocki, 1604 wojew. wileński. Drukarnię w Nieświeżu darował Akademii Wileńskiej; współpracował w dziele unji kościoła wschodniego z katolickim; 1856 ustanowił ordynację dóbr Radziwiłłów; protektor kartografii polskiej, wydał mapę Litwy Tomasza Makowskiego.

Radziwiłł Michał, generał polski, *1778, †1850. Walczył w powstaniu kościuszkowskim; 1807 pułkownik; po upadku Napoleona wrócił do kraju jako generał; 1830, po złożeniu dyktatury przez Chłopcickiego, naczelny wódz, lecz tylko nominalny; po Grochowie złożył tę godność. Po zdobyciu Warszawy mieszkał w Rosji do 1836, następnie przeniósł się do Drezna.

Radziwiłł Mikołaj, wojew. wileński i kanclerz litewski 1494—1507, zw. Amor Poloniae; gorliwy obrońca unji Litwy z Polską; †1522.

Radziwiłł Mikołaj (Czarny), brat stryjeczny Mikołaja Rudego, *1515 w Nieświeżu, †1565 w Wilnie; 1546 marszałek w. księcia lit., 1549 wojew. trocki, 1551—64 wojewoda i kanclerz litewski. Używany do misyj dyplomatycznych, przywiózł z jednej z nich (1547) dla rodu swego od ces. Karola V tytuł księcia Rzeszy, potwierdzony na sejmie 1549. Prowadził układy z Zakonem Kawalerów Mieczowych w sprawie sekularyzacji i stosunku lennego do Polski. Gorliwy obrońca reformacji, kalwin; własnym sumptem wydrukował Biblię w Brześciu.

Radziwiłł Mikołaj (Rudy), wojew. wil., hetman w. i kanclerz litewski, *1512, †1588. Szwagier Zygmunta Augusta; 1561 odznaczył się w Inflantach, 1562 w okolicach Smoleńska oraz w czasie wojen Batorego z Moskwą.

Radziwiłł Stanisław, w. 12-ty ordynat na

Dawidgródka, *1880 w Berlinie; porucznik pruski, potem rosyjski, w końcu rotmistrz kawalerii polskiej, adjutant naczelnego wodza, poległ 28. IV. 1920 w bitwie pod Malinem na Ukrainie.

Radziwiłłowa Urszula Franciszka z Wiśniowieckich, literatka, *1705, †1753; wystawiała sztuki dramatyczne w teatrze nieświeskim; napisała: „O obowiązkach żołnierza chrześcijańskiego” (1748), „Komedie i tragedje” (1754).

Radziwiłłowicz Rafał, lekarz-psychjatra, *1860 w Petersburgu; studja w Dorpacie; 1891—1905 ordynator szpitala w Tworkach. 1908 prof. psychologii na wyższych kursach pedagogicznych dla kobiet w Warszawie; docent psychiatrii na Uniw. Warszawskim; działacz społeczny, kooperatysta; ogłosił: „Zagadnienia psychologii”, „Myśli o myśleniu” i in.

Radziwiłłowicz, m. w pow. krzemienieckim (woj. wołyńskie), 4.300 mieszk.

Radziwiłłówna Barbara, ob. Barbara Radziwiłłówna.

Radziwiłłówna Eliza, młodzieńcza miłość cesarza niemieckiego Wilhelma I, córka ks. Antoniego Henryka i Ludwiki, ks. pruskiej, *1803, †1834.

Radzymin, m. pow. (woj. warszawskie), 4.200 mieszk.; pamiętne zwycięską bitwą z bolszewikami 11—14. VIII. 1920; wielki pomnik na polach bitwy, odsłonięty 9. X. 1927.

Radzyń, m. pow. (woj. lubelskie), nad rz. Białka, 4.900 mieszk.; pałac z XVIII w., dawniej Potockich, obecnie schronisko dla inwalidów wojennych; warsztaty mechaniczne.

Radża (ang. rajah), tytuł księcia tubylczych w Indiach bryt.; stąd maharadża, wielki książę.

Radzpuć, grupa etniczna pochodzenia hinduskiego, dawniej kasta wojowników, wyznania bramińskiego. ok. 10.000.000 głów; obecnie rolnicy i posiadacze majątków ziemskich.

Radzputana (ang. Rajputana), kraina w pń. zach. Indiach bryt., obejmująca 21 państw holdowniczych, tworzących Agencję R. (R. Agency), 330.324 km², 9.857.000 mieszk.; uprawa pszenicy, bawełny, opium, chów owiec; najw. m. Dżajpur.

Raeburn Henry, malarz szkocki, *1756 w Stockbridge, †1823 w Edyngurgu; portrecista i miniaturzysta; ok. 600 portretów, m. in. Walter Scott'a, Hume'a, Mrs. Scott Moncrieff.

Raetia, ob. Recja.

Rafa, skała, powstała wskutek nagromadzenia się szkieletów wapiennych koralu. Korale, żyjące w kolonjach, tworzą rozgałęzione krzaki, zwane koralowiną. Przy brzegach mórz podzwrotnikowych (korale bowiem wymagają temperatury conajmniej 20° C. i niewiększej głębokości niż 40 m.) wytwarzają, razem z innymi zwierzętami i roślinami rafotwórczymi, rozległe zarośla, zwane rafami koralowymi. Z biegiem czasu rafa zmienia się w jednolitą skałę, zwaną wapieniem koralowym. Rozróżniamy: 1) rafa przybrzeżne, 2) rafa barjerowe, biegnące w znacznym oddaleniu od brzegów, 3) rafa o kolistym kształcie, zwane atolami. Najwięk-

sza rafa koralowa (barierowa, 2.000 km. długości) ciągnie się wzdłuż brzegów płn.-wsch. Australji.

Rafa Korolowa Wielka, ob. Barrier Reef (Great).

Rafael, jeden z siedmiu aniołów; Kościół katolicki czci go jako patrona słabych i podróżnych; pamiętka 24 października.

Rafaël, ob. Raffaello Santi.

Rafałtowa, w. w pow. nadworniańskim (woj. stanisławowskie), lotnisko u stóp Gorganów w Beskidach wschodnich; pamiętna walkami Legionów Polskich podczas Wielkiej wojny.

Rafałski Julian, przyrodnik i leśnik, *1879 w Warszawie; studia na Uniw. Warszawskim i w Instytucie leśnym w Petersburgu, 1920 inspektor lasów państwowych w Poznaniu, 1922 prof. inżynierji leśnej i budownictwa leśnego; ogłosił: „Własny port polski na Bałtyku“ (1921), „Wewnętrzne drogi wodne a las“ (1922).

Rafał z Proszowic błogosławiony, syn garnarza, *1454 w Proszowicach, †1535 w Warcie; ukończył Akademię Krakowską; gwardjan Bernardynów w Krakowie, potem w Wilnie. Odznaczał się życiem nabożnym i świątobliwym.

Raff Joachim, kompozytor niemiecki, *1822; dyr. konserwatorium w Frankfurcie nad Menem, †tamże 1882; napisał 10 symfonij, opery, suity, uwertury, pieśni, kantaty itd.

Raffaelli Jean François, malarz, rytownik i rysownik francuski, *1850, †1923. Wznowił technikę barwnych sztychów (pejzaże), wynalazł trwałe farby, tzw. kredki Raffaelli'ego; należał do impresjonistów. Z dzieł: „U rekonescencja“, portrety Clemenceau i Goncourtów.

Raffaell'no del Garbo (właśc. Capponi-Carli), malarz florencki, *1466, †1524. Z dzieł: „Zmartwychwstanie Chrystusa“, „Ukoronowanie N. M. Panny“.

Raffaello Santi (Rafael), malarz i architekt włoski, *1483 w Urbino, †1520 w Rzymie; uczeń swego ojca Giovanni S., pomocnik P. Perugini w Perugji; we Florencji rozwinął się pod wpływem dzieł Leonarda da Vinci i Fra Bartolommeo, oraz w Rzymie pod wpływem Michała Anioła. Pracował w Perugji, Urbino, Sienie, Florencji, od 1508 w Rzymie. Czołowy przedstawiciel wzniosłego renesansu. Z dzieł: „Spozalizio“ (1504, gal. Brera w Medjolanie), „Madonna del Granduca“ (1505, Pitti, Florencja), „Złożenie do grobu“ (gal. Borghese, Rzym), freski w stancach Watykanu (Dysputa, Szkoła Ateńska) i plafony w willi Farnesina, „Madonna Sykstyńska“ (Drezno), „Madonna della Sedia“ (Pitti, Florencja), portret Leona X (Watykan), „Przemienienie Pańskie“ (Watykan), karton „Polów cudowny“. Jako architekt kierował budową kościoła św. Piotra po Bramancie; wykonał szereg projektów pałaców.

Raffenel Anne J. Baptiste, podróżnik francuski, *1809, †1858; w l. 1826—42 odbył podróże do wszystkich części świata jako urzędnik marynarki francuskiej; napisał: „Voya-

ge de l'Afrique occidentale“ (1846), „Nouveau voyage dans le pays des Negres“ (1856); 1856 gubernator Madagaskaru.

Raffet Denis Auguste Marie, grafik i malarz francuski, *1804, †1860; batalista. Wykonywał akwarele, rysunki, litografie, drzeworyty, akwaforty. Z dzieł: „Pobudka“, cykl rycin z „Podróży do Krymu“, „Obłężenie Antwerpii“, „Attention! L'Empereur a l'oeil sur nous“.

Rafflesia, bukietnica, roślina z rodziny Rafflesiaceae (bukietnicowate). Niezielone pasorzyty, bytujące w korzeniach i łodygach roślin drzewiastych (przeważnie na rodzaju Cissus) w okolicach zwrotnikowych starego świata (wyspy: Jawa, Sumatra, Borneo, Filipiny). Wychodzi z pod kory i nad ziemię tylko wówczas, gdy ma zakwitnąć. Kwiaty (Rys.), dochodzące niekiedy olbrzymich rozmiarów (u gat. R. Arnoldii do 1 m. średnicy), o okwiecie mięsistym, barwy ceglano-czerwonej, wydają wstrętą woń gnijącej padliny. Gatunki: R. Arnoldii (Sumatra), R. Patma, R. Rochussenii (Jawa).

Rafflesia Arnoldii.

Rafflesiaceae, bukietnicowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Polycarpicae (wielooowcokowe). Niezielone pasorzyty o cieple wegetatywnym w postaci nitkowatej plechy, rozrastającej się pod korą korzeni i łodyg roślin porażonych. Pąki kwiatowe, powstające na plesze, rozrywają korę swego żywiciela, rosną i rozwijają się nad ziemią. Ważniejsze rodzaje: Cytinus (Europa pld., Afryka), Pilostyles (Ameryka, Afryka, Azja Mniejsza), Rafflesia (Archipelag Malajski).

Rafidy (Raphidae), pęczki igielkowatych, równoułożonych kryształków szczawianu wapnia. Występują w komórkach roślin jednoliściennych.

Rafinada cukrowa, ob. cukrownictwo.

Rafinerja, zakład przemysłowy dla oczyszczania produktów, np. r. nafty, spirytusu, metali szlachetnych.

Rafinerja nafty, zakład przemysłowy, w którym dokonywa się oczyszczanie czyli rafinowanie nafty. Nafta, otrzymana przez samą tylko destylację, nie może być używana do palenia, gdyż pali się kopącym płomieniem, posiada niski punkt zapalności i zawiera różne domieszki szkodliwe. W tym celu n. szamy naftę z kwasem siarkowym, który wiąże obce domieszki. Oddzieloną naftę od kwasu przemymamy następnie rozwozem ładu i wodą. Tak oczyszczona nafta posiada jaśniejszą barwę, mniej odrażającą woń, mniejszy ciężar właściwy i pali się równym, jasnym płomieniem. Mieszanie nafty z kwasem siarkowym, które winno być jaknajdokładniejsze, wykonywa się ręcznie w otwartych kadziach, zapomocą mieszadeł mechanicznych w kadziach zamkniętych lub zapomocą włączania powietrza w tzw. agitatorach.

Rafinoza (melitrioza), związek organiczny $C_{12}H_{22}O_{11} + 5H_2O$; należy do grupy węglo-

wodanów, polioz; ciało krystaliczne, temp. topnienia 87° (z rozkładem); łatwo rozpuszcza się w wodzie; nie posiada smaku słodkiego; występuje w burakach cukrowych.

Rafja, ob. Raphia.

Rafla, sieć rybacka w kształcie walca z otworami u obu końców.

Ragady, ob. rhagades.

Ragaz, m. w kantonie St.-Gallen w Szwajcarii, przy ujściu Taminy do Renu, 521 m. n. p. m., 2.083 mieszk.; kąpiele mineralne, cieplica obojętna (38° C.), radioaktywna.

Raglan Fitzroy James Henry Somerset lord, feldmarszałek angielski, *1788, †1855; odznaczył się w Hiszpanji, na Bałkanach i na Krymie; od niego pochodzi nazwa zarzutki, zwięzającej się u spodu.

Ragneta (niem. Ragnit), m. pow. w Prusach Wschodnich, rej. gabińska, nad rz. Niemnem. 6.800 mieszk.; przemysł żelazny, handel drzewem.

Ragnit, ob. Ragneta.

Ragout (franc.), potrawa z krajanych cienko kawałków mięsa w ostrym sosie.

Raguza (Ragusa), 1) m. na Sycylii w prow. syrakuzńskiej, składa się z dwóch części: R. Superiore, 37.543 mieszk., i R. Inferiore, 9.235 mieszk.; winnice, fabryki mebli; 2) ob. Dubrownik.

Rahab, nierządnicą z Jerycho, która przyjęła do domu swego dwóch szpiegów Jozuego i ułatwiła im ucieczkę.

Rahoza Michał, pierwszy metropolita unicki, arcybiskup kijowski, archimandryta słucki, 1590 wyświęcony na metropolitę; przyjął Unję brzeską z kościołem rzymskim; †1599.

Raiatea, jedna z Wysp Towarzystwa na oceanie Spokojnym, 194 km², 2.500 mieszk.

Raiolini Francesco, ob. Francia Francesco.

Raiffelsen Friedrich Wilhelm, pisarz i działacz społeczny niemiecki, *1818, †1888; burmistrz Heddendorfu; założyciel i teoretyk kas pożyczkowo-oszczędnościowych, noszących jego nazwisko; napisał: „Die Darlehnskassenvereine“ (1923, IV wyd.) i in.

Raiffelsena kasy ob. kooperacja.

Raikes Robert, twórca szkoły niedzielnej („father of the Sunday school“), *1735 w Gloucester, †1811; założyciel pierwszej takiej szkoły w 1780, w której sam nauczał dzieci czytania i katechizmu; w 1785 założono wskutek jego propagandy Towarzystwo szkoły niedzielnej w Londynie, dzięki któremu idea ta rozpowszechniła się początkowo w Anglii, a później w Europie i Ameryce.

Raimondi Marco Antonio, sztycharz włoski, *1475 w Bolonji, †1534; rytował przeważnie z dzieł k...aela.

Raimund Ferdinand, popularny aktor i autor dramatyczny austriacki, *1790, †1836; pisał baśnie sceniczne: „Der Bauer als Millionär“, „Verschwender“ i in.

Raimundus Lullus, ob. Lullus Raimundus.

Rainaldi Girolamo, architekt rzymski, *1570, †1655; wybitny reprezentant budownictwa barokowego.

Raincy (Le), m. w dep. Seine-et-Oise (Francja środk.). 9.400 mieszk.; przedzalnica.

Rainer, 1) arcyksiążę austriacki, *1783, †1853 w Tyrolu; wicekról królestwa lombardzko-weneckiego 1818—1848; 2) arcyksiążę austriacki, *1827 w Medjolanie, †1913 w Wiedniu; 1861 do 1865 prezes gabinetu; mecenas nauki.

Rainer Wacław Wawrzyniec, malarz czeski, *1689, †1743; obrazy w kościołach i starych pałacach szlacheckich w Pradze.

Rais Karol W., powieściopisarz czeski, *1859, †1926; twórca szeregu realistycznych powieści z życia wsi czeskiej na podgórzu karłonoskim: „Patrioci z zapadłego kąta“ (Zapadli vlastenci), „Na ordynacji“ (Výminkári), „Zbrodnia Kaliby“, „Ojciec Bezoušek“, „Zachód“, „Na lepszym“ i in.

Raj (hebr. Eden), ogród, według Biblii, 1) miejsce pobytu pierwszych rodziców, położone w Azji, w południowej Mezopotamji; 2) miejsce zaziemskie, gdzie przebywały dusze wiernych, oczekujących zbawienia. U chrześcijan stan błogiej społeczności wybranych z Bogiem.

Raja, płaszczka, rodzaj ryb z rodziny Rajidae; podrząd Batoidei, rząd Plagiostomi, podgromada Elasmobranchii. Ciało silnie spłaszczone; płetwy piersiowe bardzo duże, płasko rozszerzone na boki, ciągną się od okolicy pyska (od rostrum) do płetw brzusznych, wobec czego ogólny zarys ciała ma kształt romboidalny. Płetwy brzuszne rozdzielone na dwa nierówne płaty. Płetwy ogonowa i odbytowa słabo rozwinięte lub zupełnie uwsteczniłone. Ogon długi, zaopatrzony w słabe narządy elektryczne. Szczeliny skrzelowe i nozdrza mieszczą się na stronie brzusznej, oczy i przysadki na grzbietowej. Skóra szorstka, pokryta kolczastymi zębami skórnymi, szczególnie potężnie rozwiniętymi na grzbiecie. Ryby te poruszają się przy pomocy falistych ruchów płetw piersiowych. Należą tu: Raja batis, żyjąca w Atlantyku, morzu Śródziemnym, Północnym i Bałtyku; dostarcza dobrego mięsa; R. clavata i in.

Rajah, 1) ob. radża; 2) w Turcji nazwa ludności niemahometańskiej.

Rajca, członek rady miejskiej.

Rajcza, stacja klimatyczna podgórska w pow. żywieckim (woj. krakowskie), 502 m. n. p. m.; sanatorium wojskowe.

Rajewski Jan, matematyk, *1857, †1906; studia we Lwowie; 1890 prof. Wyższej Szkoły Przemysłowej w Krakowie; 1900 prof. matematyki na Uniw. Lwowskim; ogłosił szereg rozpraw specjalnych.

Rajewskij Michail, panslawista rosyjski, *1811; kapelan prawosławny przy ambasadzie rosyjskiej w Wiedniu, później biskup. Propagator idei panslawizmu wśród Słowian austriackich; ogłosił szereg prac w jęz. rosyjskim, francuskim i niemieckim o Słowianach pld. i zach. i o Kościele Wschodnim.

Rajgras, ob. Lolium.

Rajgród, m. w pow. szczuczyńskim (woj. białostockie), nad jez. Rajgrodzkiem (15 km²), 2.200 mieszk.

Rajlic Jovan, pisarz serbski, * 1726; naucz. w Nowym Sadzie, potem archimandryta w klasztorze kowilskim, † 1801; ogłosił m. in.: „Istoria raznych sławenskich narodow, naipaczje Bołgar, Chorwatow i Serbow“ (4 t., 1794—95).

Rajmund św., zwany Nonnatus, z zakonu Mercedariuszów, kardynał, * 1204, † 1240; gorliwie zajmował się wyzwoleniem niewolników chrześcijańskich z rąk niewiernych. Pamiętka 31 sierpnia.

Rajmund św. (de Pennaforti), * 1175 w Katalonji, † 1275; dominikanin, słynny ze swych mów przeciwko Maurom; ogłosił: „Decretalium Gregorii P. IX Lib. V“ oraz „Summa de poenitentia et matrimonio“; pamiętka 23 stycznia.

Rajputana, ob. Radżputana.

Rajskie, w. w pow. liskim (woj. lwowskie), nad rz. Sanem; kopalnia nafty.

Rajskie ptaki, ob. Paradiseidae.

Rajszyna (niem.), deszczułka w kształcie litery T, używana jako przyrząd pomocniczy przy konstrukcjach geometrycznych.

Rajtarzy (niem.), dawna polska jazda ciężka, ubrana i uzbrojona z niemiecka; zastąpiła ją w XVIII w. dragoni.

Rajtszula (niem.), ujeżdżalnia.

Rak, gwiazdozbiór; gwiazdy podwójne i wielokrotne (5); skupienie gwiazd „Praesepe“, widoczne okiem nieuzbrojonym; wielkie i jasne skupienie M 67.

Rak, carcinoma, cancer, nowotwór złośliwy, zbudowany z atypowej tkanki nabłonkowej, obdarzony nieograniczoną prawie siłą wzrostu, wrasta językami w otaczające tkanki, daje przerzuty (metastazy) drogą naczyń chłonnych w oddalonych narządach, prowadzi wreszcie do wyniszczenia ustroju, dzięki wydzielanym przez siebie jadom. R. ma kształt guzów płaskich lub kalafiorowatych, o powierzchni często nierównej, o spoiściści rozmaitej (twardej, miękkiej, galaretowatej), o zabarwieniu również rozmaitem. Łatwo ulegają rozpadowi i tworzą owrzodzenia głębokie, kraterowate. Z powierzchni owrzodzeń wydziela się często białawy płyn o słodkawo-mdłym zapachu (tzw. mleko rakowe). R. występują przeważnie u ludzi starszych (po 40—50 roku życia); u kobiet zdarza się nieco częściej niż u mężczyzn (stosunek 1,5:1). Umiejscawiać się mogą wszędzie, gdzie istnieją tkanki nabłonkowe lub ich resztki zarodkowe. U kobiet najczęściej umiejscawiają się w gruczole piersiowym i w macicy, u mężczyzn w przewodzie pokarmowym i na wardze dolnej. Powody powstawania r. są zupełnie nieznane. Przypisują pewne znaczenie stałym podrażnieniom tkanek przez czynniki mechaniczne, chemiczne lub termiczne. Teorie pasorzytniczego powstawania r., jak również i najnowsza, podana w 1925 przez badaczy angielskich Gye i Barnarda, nie mają ścisłego poparcia naukowego. Mimo wielu badań nie stwierdzono z całkowitą pewnością, czy r. jest dziedziczny. R. nawet po operacji dawać może nawroty w miejscach operowanych.

Rak w puszkarstwie: 1) gdy broń palna ma lufy zgryzione wewnątrz rdza, mówimy, że „strzelba ma raka“; 2) grajcarek na końcu stempla do strzelby, służący do wykręcania naboju.

Rak rzeczny, Potamobius astacus, skorupiak z rodziny Potamobiidae; podrząd Macrura reptantia, rząd Decapoda, gromada Malacostraca. Ciało złożone z głowotułowia (cephalothorax), okrytego od strony grzbietowej tarczowatym pancerzem, oraz z odwłoka (abdomen), rozczłonkowanego na 7 segmentów, z których ostatni (telson), silnie spłaszczony, tworzy wraz z blaszkowatymi odnóżami segmentu przedostatniego silną wachlarzowatą pletwę. Oczy osadzone na ruchomych słupkach. Z dwóch par czułków (antennae) pierwsze są krótkie, rozdzielone, drugie pojedyncze i silnie wydłużone. Uzbrojenie głowy składa się z pary żuwaczek (mandibulae), 2 par szczęk (maxillae) i 3 par szczękonoży (maxillipedes). Z pięciu par nóg, służących do lokomocji, nogi pierwszej pary są największe i uposażone w wielkie i mocne kleszcze (chelae), służące do przytrzymywania zdobyczy i do obrony. Do nóg krocnych są przytwierdzone blaszkowate skrzela, ukryte pod bocznymi częściami pancerza, prócz tego u nasady nóg piątej pary (u samców) wzgl. trzeciej (u samic) mieszczą się otwory płciowe. Odnóża odwłokowe (pleopoda) są drobne, widelkowato rozszczepione, przyczem u samicy na 1 segm. są szczątkowe, u samców zaś odnóża 1 i 2 segm. funkcjonują jako narządy spółkowania. Rozwój prosty; świeżo wylęgnięte młode stosunkowo niewiele różnią się od osobników dorosłych. Jaja, znoszone przez samice są przytwierdzone do odnóży odwłokowych. Ciągłość wzrostu jest umożliwiona przez linienie, występujące raz do roku. Rak rzeczny zamieszkuje rzeki, potoki, stawy itp. w całej prawie środkowej i zachodniej Europie (z wyjątkiem Hiszpanji i Anglii). Tereny górskie, zwłaszcza alpejskie, zamieszkuje Potam. torrentium. W Europie wsch. występuje Potam. Leptodactylus, który jednak coraz więcej posuwa się ku zachodowi, wypierając raka rzeczny. Czwartym gatunkiem jest Potam. pallipes, rozpowszechniony w Anglii, Irlandji, Hiszpanji, we Włoszech i na półw. Bałkańskim, występuje jednak i we Francji. W sztucznych hodowlach rak często podlega epidemicznej chorobie — dżumie raczej, wywoływanej przez bakterię Bacillus pestis astaci. Szczególnie wrażliwym jest Potam. astacus, podczas gdy gatunek P. leptodactylus jest bardziej odporny.

Rak samotnik, ob. Pagurus bernhardus.

Rak wodny, zgorzel policzka u dzieci, ob. noma.

Raka zwalczania Komitet Polski, organizacja lekarska, mająca na celu walkę z rakiem i innymi nowotworami złośliwymi, powstała

w 1906, jako sekcja przy Warszawskim Tow. Higienicznym, w 1921 jako niezależna instytucja. Celem komitetu jest otwieranie i utrzymywanie zakładów leczniczych i pracowni naukowych, przeznaczonych do rozpoznawania raka, popularyzowanie wśród ogółu wszelkich zdobyczy nauki w sprawie zwalczania nowotworów, prowadzenie statystyki nowotworów, wydawanie prac naukowych i pism dotyczących nowotworów i walki z nimi. Siedzibą Komitetu jest Warszawa. Działalność Komitetu obejmuje całe Państwo Polskie.

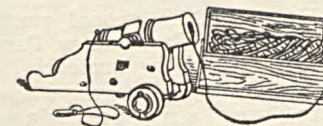
Rakieta, rodzaj łopatkki, złożonej z rączki i ramki, kształtu owalnego, z siatką ze skręconych strun; służy do odbijania piłki w grze w tenisa.

Rakieta tenisowa.

Rakieta albo raka, ognie sztuczne, używane na uroczystościach, do celów wojskowych i in. (podpalanie budynków, oświetlanie przedpola, sygnalizacja).

Składa się z papierowej lub blaszanej tubki, napełnionej materiałem palnym. Wyrzucona w powietrze ze specjalnego przyrządu lub pistoletu, pali się jaskrawo, pozostawiając za sobą smugę światła. Rys. przedstawia moździerz do wyrzucania rakiet z uwiązaną linką, służącą do ratowania rozbitków i tonących.

Moździerz do wyrzucania rakiet linowej.

Rakietnicy (wojsk.), oddziały, przeznaczone do wyrzucania rakiet tzw. kongrewskich, służących do zapalania budynków lub zwalczania kawalerji; oddały w tym kierunku poważne usługi przy odparciu szarży kawalerji rosyjskiej w bitwie grochowskiej.

Rakiewicz Wincenty, architekt polski, * 1834, † 1899. Z prac: kościół w Opinogórze, cyrk przy ul. Ordynackiej w Warszawie (1882), przeróbka gmachu przy kość. OO. Bernardynów na Muzeum (Warszawa), oficyna pałacu Krasińskich (Warszawa).

Rakiewiczowa Aleksandra z Ładnowskich, artystka dramatyczna, * 1840, † 1898; od 1858 występowała na scenie warszawskiej, głównie w rolach tragicznych.

Rakiura, ob. Stewart Island.

Rakoczego marsz, utwór muzyczny niewiadomego kompozytora, grywany w armji Franciszka II Rakoczego; zczasem narodowy hymn węgierski, śpiewany i grany zwłaszcza w latach 1848—49.

Rakoczy, ród książąt Siedmiogrodu: 1) Zygmunt, wielkorządca Siedmiogrodu, wybrany 1607 księciem; 2) Jerzy I, 1631—1648, * 1591, † 1648; 3) Jerzy II (1648—1660), * 1615; 1657 pomagał Szwecji przeciw Polsce, znechęcony nadzieją rozbioru (traktat w Radnot 1656), zmuszony do kapitulacji, później rozbity do reszty przez Tatarów i zrzucony z tronu przez Portę; † 1660 z ran pod W. Waradynem; 4) Franciszek II, wnuk poprzedniego, * 1676; stanął 1703 na czele powstania węgierskiego, wspie-

rany przez magnatów polskich; 1705 obwołany zwierzchnikiem Węgier, 1707 księciem Siedmiogrodu; za jego sprawą Węgry proklamowały swą niepodległość; 1711 musiał uchodzić z Węgier wobec pokoju z Austrią; † 1735 w Radoste.

Rakonlewie, m. w pow. wolsztyńskim (woj. poznańskie), 2.000 mieszk.

Rakous Wojciech (wl. Oesterreicher), literat czeski, * 1862; autor szkiców realistycznych z życia żydów na prowincji: „Wojkowanie i ich sąsiedzi“ („Vojkovičti a prespolni“) i in.

Rakovac Dragutin Karol, pisarz chorwacki, * 1813, † 1854 w Zagrzebiu; poeta i działacz narodowy, współzałożyciel Muzeum Narodowego.

Rakovnik, miasto w Czechach zachodnich, 9.000 mieszk. W okolicy uprawa chmielu.

Rakowe perty, „ciała perłowe“, twory owalne lub okrągłe, zrogowaciałe w środku; występują w rakach skóry. Dają się łatwo stwierdzić przy badaniu mikroskopem. Są dowodem stosunkowo nieznacznej złośliwości raków skórnych.

Rakowicz Daniel, pedagog polski, † 1876; redaktor „Szkół“. Ogłosił wiele artykułów pedagogicznych, wydał elementarz polski „Nauka czytania i pisanja“, od 1850—70 wydawał kilkadziesiąt razy.

Rakowlecki Ignacy, filolog i archeolog, * 1782, † 1839; kurator szkół obwodowych, potem rejent w Warszawie; ogłosił: „O stanie cywilnym dawnych Słowian“, „Prawda Ruska“ (2 t., 1820—28) i in.

Rakowski Chrystjan, komunista rumuńsko-rosyjski, * 1873 w Rumunji; lekarz, 1919 przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych na Ukrainie, 1923—25 delegat rosyjski w Londynie, 1925—27 ambasador w Paryżu.

Rakowski Kazimierz, literat i działacz społeczny, * 1874 w Piotrkowie; studja w Berlinie; za pracę narodową na Śląsku odbył 3 lata więzienia pruskiego, potem był czynny w ruchu społeczno-chrześcijańskim w Warszawie; dyrektor Kasy Pożyczkowej, redaktor tygodnika „Sztandar“; ogłosił m. in.: „Powstanie poznańskie w 1848 r.“ (1900), „Dzieje Wielkiego Księstwa Poznańskiego“ (1904), „Trzy lata w więzieniu pruskim“ (1905).

Raków, 1) m-ko w pow. opatowskim (woj. lubelskie), nad rzeką Czarną, siedziba Arjan, („Ateny sarmackie“), założona w 1569. Miał od 1575 drukarnię, od 1602 szkołę arjańską, do której uczęszczali synowie najznakomitszych rodzin. W Rakowie został wydany katechizm arjański. Tam odbywały się corocznie synody generalne. W 1638 szkoła została zamknięta, na miejscu zboru arjańskiego stanął kościół katolicki; 2) m. w pow. stołpeckim (woj. nowogródzkie), nad rz. Isłoczą, 3.400 mieszk.; 3) w pow. częstochowskim (woj. kieleckie), nad rz. Wartą; kop. rudy żel., huty żelazne (2.800 robotników).

Rakszawa, w. w pow. łancuckim (woj. lwowskie), 4.150 mieszk.; szkoła sukiennicza, fabr. sukna.

Rakusy, używana dawniej w Polsce nazwa Austrii, podobno od ludu germańskiego Rakatów; stąd „dom rakuski“, „rakuszanki“ (księżniczki austriackie).

Rakwere, ob. Wesenberg.

Raleigh, stol. stanu Karoliny Płn. (St. Zł. Am. Płn.), 27.100 mieszk.; wywóz bawełny, handel tytaniem.

Raleigh sir Walter, admirał angielski, * 1552; 1584 założył pierwszą kolonię angielską w Ameryce Płn.; walczył z Niderlandami i Hiszpanią; obwiniony o udział w spisku na Jakóba I, w 1603—15 przebywał w więzieniu. Po uwolnieniu podjął nową wyprawę do Ameryki (Gujany), wskutek jej niepowodzenia oddany pod sąd i stracony 1618; napisał: „Discovery of Guiana“ i „History of the World“.

Rallentando (włosk.), w muzyce oznacza „zwalnianie“.

Rallus aquaticus, wodnik, ptak z rodziny Rallidae; rząd Gruiformes. Dług. ciała ok. 30 cm. Dziób prosty, znacznie dłuższy od głowy; upierzenie zwierzczone oliwkowe, czarnawo upstrzone, spód popielaty, czarno i białą przegrywany na bokach. Ogon krótki, nie wystający z pod skrzydeł. Nogi silne o długich palcach; palec środkowy bez pazura. Zamieszkuje całą prawie Europę i Azję płn. W Polsce wszędzie dość pospolity. Gnieździ się na trawiastych kępach, w gęsto zarośniętych błotach i zaroślach nadbrzeżnych. Przeważnie odlatuje na zimę, spędzając u nas czas od marca do października, dość duża ilość zostaje jednak na stałe i zimuje. Mięso nie jest smaczne.

Rama, w mitologii hinduskiej siódme wcielenie boga Wisznu; dzieje R. opisane są w Rāmājanie.

Ramadan lub **Ramazan** (arab.), dziewiąty miesiąc kalendarza mahometańskiego, miesiąc postu, zakończony świętem Bajramu.

Rāmājana, ob. hinduska literatura.

Ramban lub **Nachmanides** (ob.).

Rambaud Alfred, historyk francuski, * 1842, † 1905; prof. w Nancy, potem w Paryżu, członek Akademii; ogłosił: „L'empire grec au X siècle“ (2 t., 1873—74), „La domination française en Allemagne“ (2 t., 1873—1874), „Histoire de la Russie“ (1878), „Histoire de la civilisation française“ (2 t., 1885—87), wraz z Lavissem „Histoire générale du IV siècle à nos jours“ (12 t., 1893—1901) i in.

Rambouillet, m. okręg. w dep. Seine-et-Oise (Francja), 6.500 mieszk.; dawny zamek król. z parkiem (obecnie miejsce polowań prezydenta Republ.).

Rameau Jean Philippe, kompozytor francuski, ostatni przedstawiciel muzyki klasycznej, * 1683, † 1764; z oper najśliczniejsza: „Castor et Pollux“, z baletów najlepszy „Les Indes galantes“. Swoją system harmonii wyłożył R. w pismach: „Génération harmonique“, „Demonstration du principe de l'harmonie“, „Traité d'harmonie reduite à ses principes naturels“.

Ramée Louise de la, ob. Ouida.

Rámek Rudolph, polityk austriacki, * 1881; adwokat w Wiedniu; przedstawiciel obozu chrześcijańsko-społecznego, 1919 członek Zgromadzenia Narodowego, 1921 minister spraw wew., 1924 kanclerz związkowy.

Ramenghi Bartolommeo, ob. Bagnacavallo.

Ramesseum, grobowiec w Tebach na zachodnim brzegu Nilu; składa się z szeregu, częściowo tylko zachowanych, budynków świątynnych. Na wewnętrznym dziedzińcu leży kolosalny posąg Ramzesa z sjenitu, 75,5 m. wys. Ściany hipostylu zdobia płaskorzeźby, sławiące zwycięskie boje Ramzesa.

Rameswaram, wyspa w bryt. Indjach Wsch., między półwyspem Indostanem a Cejlonem, 137 km², 20.000 mieszk.; świątynia Sziwy; gł. m. Pambam.

Ramey Claude, rzeźbiarz francuski, * 1754, † 1838. Wykonał rzeźby dekoracyjne dla Senatu i Panteonu w Paryżu; rzeźby jego znajdują się w muzeach Wersalu i Dijon.

Ramię, włókno, otrzymywane z łodyg rośliny Boehmeria nivea (Azja wsch.); jest cienkie i mocne, o połysku jedwabistym; nadaje się do wyrobu wielu tkanin, począwszy od płótna, aż do pluszu i aksamitu.

Ramienica, ob. Chara fragilis.

Ramieniec, ob. semafor.

Ramienionogi, ob. Brachiopoda.

Ramię, kość ramieniowa, humerus, długa, rurowata kość, stanowiąca górną część kończyny górnej. Zbudowana jest ze zbitych tkanek kostnej. Od góry, przy pomocy kulistego wypuklenia (tzw. główki) łączy się ze stawem barkowym, od dołu tworzy z kośćmi przedramienia staw łokciowy.

Ramię bezwładności (w mech.) równa się pierwiastkowi kwadratowemu z momentu bezwładności ciała, podzielonego przez jego masę. Stąd wynika, że skoro wyobrazimy sobie, że cała masa ciała jest skupiona w punkcie, położonym od osi obrotu w odległości, równej ramieniu bezwładności, natenczas moment bezwładności punktu będzie równoważny momentowi bezwładności ciała.

Ramię siły (w mech.), najkrótsza odległość kierunku działania siły od osi obrotu. R. siły, pomnożone przez siłę, stanowi moment siły. R. pary sił, najkrótsza odległość między prostymi, wyznaczającymi kierunek sił, tworzących parę. R. pary, pomnożone przez jedną z sił, stanowi moment pary.

Ramiona kąta, ob. kąta.

Ramleh (Er-R.), m. w Palestynie, na drodze z Jafy do Jerozolimy, 5.000 mieszk.; przed wyprawami krzyżowymi kwitnący gród.

Ramler Karl Wilhelm, pisarz niemiecki, * 1725, † 1798. Ody, kantaty.

Rammelsberg Karl Friedrich, chemik i mineralog niemiecki, * 1813, † 1899; profesor uniwersytetu berlińskiego. Liczne prace z mineralogii, krystalografii i chemii nieorganicznej.

Rammelsbergit, minerał, NiAs, rombowy, barwy białej; blask metaliczny. Twardość 5,5, ciężar właściwy 7,1—7,2. Schneeberg.

Ramogen, preparat odżywczy: zgrzeszczona śmietanka z dodatkiem cukru trzcinowego; środek leczniczy, stosowany w dietetyce niemowląt.

Ramolino Maria Letycja, ob. Bonaparte.

Ramolitto (łac.), rozmiękanie tkanek, rozpuszczanie się tkanek ustrojowych i przekształcanie się ich w półpłynną masę; spowodowane bywa przez niedostateczne odżywianie tkanek wskutek zaburzeń w krążeniu (zatory lub zakrzepy w tętnicach lub ich rozgałęzieniach); najczęściej spotykane jest w mózgowiu lub w mięśni sercowym.

Ramon y Cajal Santiago, współczesny neurolog hiszpański, * 1852; prace z dziedziny histologii nerwów; twórcza teorii neuronów; 1881 profesor w Walencji, od 1892 — w Madrycie. 1906 nagroda Nobla.

Ramorino Girolamo, gen. włosko-polski, * 1792 w Genui; brał udział w wojnach napoleońskich, 1821 dowodził w czasie powstania w Piemontie, 1830 wstąpił do wojska polskiego; w sierpniu 1831 dowodził oddzielnym korpusem, skierowanym przeciwko Rosenowi i nie powrócił, pomimo rozkazów, do stolicy. Po upadku Warszawy przeszedł granicę austriacką. Oskarżony za to o zdradę, udał się do Francji, walczył 1833—1834 w Hiszpanii. W 1849 dowodził 5 dywizją sardyńską, lecz działał opieszale i umożliwił Austrii zdobycie Piemontu; rozstrzelany 1849 w Turynie za niesubordynację.

Ramota, utwór literacki bez wartości. „Ramoty i ramotki“, nowele Wilkońskiego.

Ramotowski Konstanty, dowódca w powstaniu 1863 r., * 1812, † 1888 w Paryżu; podporucznik z 1831, potem emigrant we Francji; walczył 1863 w Łomżyńskiem, jako „Wawer“, w randze pułkownika.

Rampa (franc.), równia pochyła w formie sztucznego nasypu, służąca do ułatwiania wjazdu wozów.

Rampolla Mariano marchese del Tindaro, dyplomata papieski, * 1843, † 1913; 1882 arcybiskup Heraklei i nuncjusz w Madrycie, 1887—1903 kardynał i sekretarz stanu papieża Leona XIII; przedstawiciel polityki frankofilskiej; 1903 nie wybrany na papieża skutkiem opozycji Austro-Węgier.

Rampur, państwo holdownicze w prow. Agra-Oudh (Indje bryt. płn.), 453.600 mieszk.; uprawa trzciny cukr. i bawełny; stol. R., 73.200 mieszk.

Ramsay Allan, malarz szkocki, portrecista, * 1713, † 1784. Założył razem z kolegami akademię w Edyburgu. Od 1767 malarz nadworny króla Jerzego III.

Ramsay Andrew Crombie, geolog angielski, * 1814, † 1891; napisał „Old glaciers of New Wales and Switzerland“, „Geological map of British isles“ i in.

Ramsay William, fizyko-chemik angielski, * 1852 w Glasgow, † 1916 w Londynie. Odkrył

pierwiastki chemiczne: neon (1889), argon (1895) z Rayleigh'em, krypton i ksenon (1898). Wykrył (1903) z Soddy'm, że hel jest produktem rozpadu radu; liczne prace z dziedziny promieniotwórczości; 1904 nagroda Nobla za chemię.

Ramsbottom, m. w hr. Lancaster (Anglia), nad rz. Irwell, 15.400 mieszk.; przemysł bawełniany i żelazny.

Ramsden Jesse, optyk angielski, * 1735, † 1800; udoskonalił i wynalazł wiele przyrządów fizycznych.

Ramsdena okular, ob. okular.

Ramsgate, m. port. w hr. Kent (Anglia płd.-wsch.), 36.600 mieszk.; kąpiele morskie, połów ryb, budowa okrętów.

Ramutt, herb polski: w polu czerwonym pięć róż białych; u szczytu pawie ogon.

Ramutt Stefan, etnograf, * 1859, † 1913 w Krakowie; główne prace: „Słownik języka pomorskiego“ oraz „Statystyka ludności kaszubskiej“ (1899).

Ramus (łac.), gałąź, gałązka; w anatomii rozgałęzienia kości lub pnia naczyniowego wzgl. nerwowego.

Ramus Petrus (Pierre de la Ramée), filozof francuski, * 1515, † 1572 (zamordowany w Noc św. Bartłomieja jako kalwinista). Nauczał w Paryżu oraz przez jakiś czas w Niemczech (w Heidelbergu). Przeciwstawiał logice Arystotelesa swoją własną, której układ przetrwał do czasów nowożytnych (o pojęciu, definicji, sędzie, wniosku i metodzie). Główniejsze dzieła: „Animadversiones in dialecticam Aristotelis“ (Paryż, 1534), „Scholarum physica“ (1565), „Scholarum metaphys.“ (1566), „Institutiones dialecticae“ (1569).

Ramzes, imię faraonów egipskich; najznakomitszy R. II, 1348—1281 przed Chr., rozszerzył granice państwa, wznosił świetne budowle i kanały; R. III, około 1200 przed Chr. Następca — Ramessydzi.

Ran gojenie, proces biologiczny, mający na celu usunięcie ubytków tkankowych, powstałych wskutek ran. R. niezakażone, o brzegach do siebie zbliżonych (r. chirurgiczne, r. cięte) goją się przez początkowe sklejenie i następne zrośnięcie brzegów (rychłozrost, gojenie per primam intentionem); R. zakażone, r. ziejące, r. ze znacznymi ubytkami tkankowymi (r. tluczne) goją się przez początkowe oddzielenie (wyeliminowanie) wszystkich tkanek martwych lub niezdolnych do życia, a następnie przez wypełnianie się drobnymi, czerwonymi, łatwo krwawiącymi ziarnistymi wniesieniami (ziarnina, tkanka granulacyjna) — gojenie się przez ziarninowanie (per secundam intentionem). Trzecim typem gojenia r. jest gojenie pod strupem. Ostateczną pozostałością ran, niezależnie od sposobu gojenia, są blizny, mniej lub więcej rozległe.

Rana, vulnus, przerwanie ciągłości tkanek, wywołane przez czynniki mechaniczne (urazy narzędziami tępeymi, ostrymi, kończy-

stemi, bronią palną), termiczne (oparzenia) lub chemiczne (kwasy lub ługi żrące). Ze względu na narzędzia, zadające r., oraz na ukształtowanie się brzegów i dna, r. dzieli się na r. tłuczone (zadane narzędziami tępe: młotkiem, łaską, kamieniem itp.), cięte (zadane narzędziami ostre: brzytwą, nożem itp.), r. a b a n e (zadane narzędziami ostre, długimi, ciężkimi: siekiera, tasakiem, pałaszem), klute (narzędzia kończyste: bagnet), postrzałowe (broń palna). Specjalny rodzaj r. stanowią r. k a s a n e. Powikłaniami ran mogą być: krwotok, zakażenie przyranne drobnoustrojami ropotwórczymi, tężec (tetanus), wścieklizna (przy r. kasanych), posocznica (sepsis).

Rana, żaba, rodzaj płazów z rodziny Ranidae; podrząd PhanoGLOSSA, rząd Anura, gromada Amphibia. Górna szczęka uzębiona. Błona bębnowa bardzo wyraźna. Gruczołów zausznych brak. Język rozwidlony na wolnym końcu, wąski i długi, wyrzucalny. Palce nóg tylnych spięte błoną pławną. Skóra przeważnie zupełnie gładka. Z gatunków krajowych należą tu: *Rana esculenta*, żaba wodna, ż. jadalna. Dług. ciała ok. 10 cm. Samce posiadają pęcherze rezonancyjne w okolicy kąta ust, nabrzmiwiający podczas rzekotania. Ubarwienie grzbietu zielone lub oliwkowo-zielone, spód biały, ciemno plamkowany; przedudzie krótsze od stopy. Pospolita w całym kraju. *R. arvalis*, żaba ostronosa, ż. moczarowa. Ubarwienie grzbietu brązowe lub szare, spód biały lub żółtawo-biały, bez plam. Pysk mocno zaokrąglony. Dług. ok. 6 cm., żyje w całej Polsce, ale dość rzadka. *R. temporaria*, żaba płowa, ż. trawna. Dług. ok. 8 cm. Ubarwienie grzbietu zmienne, szaro-żółte lub brązowe, spód żółty lub brązowy, plamisty. W okolicy skroni brązowa plama. Pysk krótki, tępo zaokrąglony. Bardzo pospolita w całym kraju. *R. agilis*, ż. zwinna. Dług. ok. 8 cm.; pysk długi, zaokrąglony, kończyny tylne półtora raza dłuższe od tułowia. Ubarwienie grzbietu zmienne, czarno-brązowe, szare lub żółtoczerwone. Spód biały lub żółtawy, bez plam. Od końca pyska przez nozdrza przebiega ciemna plama. Rozpowszechniona w kraju, ale rzadka. Prócz rodziny Ranidae, w Polsce występują przedstawiciele rodzin: Bufonidae — ropuchy, Pelobatidae — huczki (ob. Pelobates), Discoglossidae — ropuszki i Hylidae — żabki drzewne. Do tej ostatniej należy u nas tylko jeden gatunek *Hyla arborea* (viridis), rzekotka zielona, dochodząca do 5 cm. dł. Palce spięte błonami i opatrzone przylgami. Oczy silnie wystające. Ubarwienie zielone, brzuch biały. Pospolita prawie w całym kraju.

Ranatra, żaziga, topielnica, pluskwiak z rodziny Nepidae, rząd Rhynchota, podrząd Hemiptera. Ciało wałkowato wydłużone. Przednie nogi silne i chwytne, środkowe i tylne kroczone, zdatne jednak do pływania. Pokrywy ograniczone błoną. Na końcu

odwłoka długa rurka oddechowa, złożona z dwóch przylegających do siebie, rynienek. Pospolity u nas gatunek *R. linearis* żyje w mulistych wodach stojących.

Ranavalona Manjaka III, ostatnia królowa Madagaskaru, *1862; objęła tron 1883 po Ranavalona II, zdeponowana po zajęciu Madagaskaru przez Francuzów 1895.

Rancagua, stol. prow. O'Higgins w Chile środk. (Am. Pld.), 10.400 mieszk.; fabr. zapalek, młyny.

Rancé Dominique Armand Jean le Bouthillier, ksiądz, założyciel zakonu trapistów, *1626; od 1660 oddał się życiu ascetycznemu w klasztorze La Trappe; † tamże 1700.

Randa Antoni, prawnik czeski, prof. uniwersytetu w Pradze, *1834, †1914; były minister w rządzie austriackim. Autor szeregu dzieł prawnych.

Randanit, minerał, jedna z odmian bezpostaciowej krzemionki SiO₂. Czechy, Francja.

Randazzo, m. na Sycylii, nad rz. Alcantara, o 15 km. od Etny, 13.700 mieszk.; handel winem i oliwą.

Randers, m. w Jutlandji (Danja), nad fiordem R., 31.000 mieszk.; przemysł tkacki, wyrob rękawiczek; rybołówstwo.

Randon Jacques Louis hr de, marszałek Francji, *1795, †1891; odznaczył się w bitwie pod Waterloo; od 1851 gen.-gub. Algierji; w 1859 szef sztabu armii włoskiej, 1860—67 minister wojny.

Rangabé (Rhangawis) Alexander Rizos, mąż stanu, uczonec i pisarz grecki, *1810 w Konstantynopolu, †1892 w Atenach; 1856—59 min. spr. zagr. i prezes gabinetu, 1875—1887 w służbie dyplomatycznej. Pisał nowele, poezje liryczne, dramaty, prace archeologiczne.

Rangifer tarandus, renifer, ob. Cervus.

Rangoni Claudio, biskup Reggio, nuncjusz apostolski w Polsce za Zygmunta III, 1590—1607.

Rangoon, ob. Rangun.

Rangun (ang. Rangoon), stol. Birmy i port (Indje bryt.), nad rz. R., dopływem Irawadi, 339.500 mieszk. (dużo Chińczyków); muzeum, ogród zoologiczny, zabytki buddyjskie; wywóz ryżu, bawełny, drzewa tekowego i ropy.

Ranit, minerał grupy natrolitu, HNa₂Al₃Si₃O₁₂ + 3H₂O, zawiera tlenek wapnia CaO (do 5%). Heksagonalny.

Raniuszek, Aegithalus (Acredula) caudata, ptak z rodziny Paridae; podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała ok. 15 cm. Dziób bardzo krótki, łukowato zgięty na szczycie. Upierzenie zwierzchu czarne, boki czerwone, głowa i spód białe. Ogon schodkowo wycięty, ok. 10 cm. dł. Zamieszkuje całą Europę i Azję płn. U nas częsty w lasach liściastych i zarosłach, pospolity w zimie.

Rank Józef, pisarz czeski, *1833, †1912; autor bardzo rozpowszechnionego słownika niemieckiego i w. in.

Ranke Johannes, fizjolog i antropolog niemiecki, *1836, †1916; profesor w Monachium; wiele prac z dziedziny fizjologii i antropologii.

Ranke Leopold von, historyk niemiecki, *1795, †1886; stworzył nowoczesną szkołę hist. w Niemczech (Waitz, Duncker, Sybel i in.); dzieła: „Deutsche Geschichte im Zeitalter d. Reformation“, „Franz. Gesch., vornehmlich im XVI u. XVII Jahrh.“, „Englische Geschichte im XVI und XVII Jahrh.“, „Zwölf Bücher preuss. Gesch.“, „Weltgeschichte“, „Die röm. Päpste in den letzten 4 Jahrh.“ i in.

Rankine William, inżynier i fizyk angielski, *1820, †1872; prof. inżynierji i mechaniki w Glasgow; prace z teorii ciepła.

Rankovce, w. w Słowacji (Czechosłowacja), na pń.-wsch. od Koszyc; źródła słone, zakład kąpielowy; jedyny w Europie gejzer (35 m. wys.).

Ranula (łac.), torbiel podjęzykowa, twór niewielki, kulisty, wypełniony cieczą przezroczystą; znajduje się na dnie jamy ustnej tuż koło tzw. wędzidełka języka (frenulum linguae). Powstaje z odsnurowanych zrazików gruczołu podjęzykowego. Powoduje nieznaczne utrudnienia przy mówieniu i przełykaniu.

Ranunculaceae, jaskrowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Polycarpicae (wieloołkowce), rozpowszechniona na całej kuli ziemskiej, głównie jednak na półkuli pń. Należą tu zioła (zazwyczaj wieloletnie), rzadziej rośliny zdrewniałe, o nader różnym wyglądzie, zwykle ładowe, rzadziej wodne, często trujące albo narkotyczne. Cechy charakterystyczne: liście skrętoległe, często podzielone, kwiaty obupłciowe, o okwiecie różnicowanym na kielich i koronę lub pojedynczym, licznych pręcikach; słupków jeden lub wiele, wolnych lub zrosłych, o oddzielonych znamionach, względnie sztykach; owoc — mieszek, niełupka lub jagoda. Pospolite rodzaje: Aconitum, Adonis, Anemone, Aquilegia, Caltha, Delphinium, Paeonia, Ranunculus, Trollius.

Ranunculus, jaskier, roślina z rodziny Ranunculaceae (jaskrowate). Zioła roczne lub byliny, zwykle rośliny ładowe, rzadziej wodne, o kwiatach białych lub żółtych, pięciopłatkowych i pięciopłatkowych, liściach najczęściej rozmaicie wcinanych, rzadko niepodzielonych i całobrzegich. W Polsce pospolitsze: *R. acer*, j. pstry, bylina 30—90 cm. wysok., o łodydze wielokwiatowej, kwiatach żółtych, liściach dłoniasto-dzielnym. Kwitnie V—VIII. Łąki, zarośla. *R. lanuginosus*, j. kosmaty, rosnący w ciemnych lasach, różni się od poprzedniego długimi i odstającymi włoskami na łodygach i liściach. *R. repens*, j. rozslany, odna-

Ranunculus acer; a prze-krój kwiatu, b owocostan.

cza się rozłogami, ścieląciami się po ziemi, liśćmi prawie równowąskimi; kwitnie VI—VII. Wilgotne lasy i łąki. *R. bulbosus*, j. bulwkowy, o nasadzie łodygi cebulkowato zgrubiałej; rośnie na suchych łąkach i wzgórzach. *R. sceleratus*, j. jadowity, gatunek roczny, o łodydze dętej, liściach dolnych dłoniasto-dzielnym i wcinano karbowanym, górnych trójdzielnym, kwiatach drobnych, o płatkach bladeżółtych, odwiniętych działkach. Kwitnie V—VIII. Miejsca wilgotne. *R. arvensis*, j. odłogowy, roczny lub dwuletni, wyróżnia się wielkimi owockami, pokrytymi haczykowatymi kolcami. Kwitnie V—VII. Wilgotne role. *R. lingua*, j. wielki, rośnie w wodach, o łodydze tęgiej, prosto wzniesionej, dętej, wielokwiatowej, liściach lancetowatych. Kwitnie VI—VIII. Największy z naszych gatunków, gdyż niekiedy dorasta 1,50 m. wys. *R. flammula*, j. pałacy, do poprzedniego podobny, lecz znacznie mniejszy (2—5 dm.); pospolity na moczarach. W ogrodach sadzą niekiedy *R. asiaticus*, j. azjatycki, pochodzący ze Wschodu; kwiaty duże, piękne, pojedyncze lub pełne, białe, żółte, czerwone.

Ranvier Louis Antoine, histolog francuski, *1835, †1922; od 1875 prof. w Lyonie; badania nad budową mikroskopową układu nerwowego.

Ranvier'a wcięcia, *R. przewężenia*, przerwy, występujące w neurilemmie (osłonce Schwanna) włókien nerwowych; dają się łatwo stwierdzić pod mikroskopem.

Ranz des vaches (franc.), pieśń ludowa szwajcarska (po niemiecku Kuhreigen), uważana za narodową.

Ranituch, 1) długa chustka, noszona w XVI i XVII w. przez kobiety ze stanu szlacheckiego i mieszczańskiego; od XVIII w. tylko przez wieśniaczki; 2) ręcznik lub szal, używany podczas ludowych obrzędów weselnych.

Raoult François Marie, chemik francuski, *1830, †1901; przeprowadził badania nad przężnością par i podał metodę oznaczania ciężarów cząsteczkowych ciał rozpuszczonych.

Raoult'a prawo głosi, że względne obniżenie przężności pary roztworu jest wprost proporcjonalne do jego stężenia.

Rapa lub **Oparo**, najw. wyspa w archipelagu franc. Tubuai (Polinezja wsch.), 42 km², 170 mieszk.; wywóz kawy, bananów; port Ahurai.

Rapa, u ludu koń ciemnej maści, kary.

Rapacki Józef, malarz polski, syn Wincetego, *1870 w Warszawie; kształcił się u prof. Gersona, potem w Krakowie i Monachium; maluje przeważnie krajobrazy; zajmuje się również litografią; obrazy: „Dzieci robotnika“, „Wrzosowisko“, „Łan zboża“, „Roztopiony wosnek“ i in.

Rapacki Marian, kooperatysta, *1884 w Sieradzu; dyrektor Związku Spółdzielni Spożywców Rzeczypospolitej Polskiej; prof. koc-

peracji w Wyższej Szkole Handlowej; redaktor czasopism spółdzielczych: „Siła“, „Rzeczpospolita Spółdzielcza“, „Społem“ i „Spółnota“.

Rapacki Wincenty, artysta dramatyczny i literat, * 1840; studja w Szkole Dramatycznej w Warszawie; od 1869 w teatrze Rozmaitości w Warszawie, jeden z głównych filarów trupy dramatycznej tego teatru; ogłosił szereg dramatów: „Wit Stwosz“ (1874), „Pro honore domus“ (1880) i in., powieści: „Grzechy królewskie“ (2 t., 1866), „Hanza“ (1890) i in.; † 1924.

Rapallo, m. port. nad morzem Liguryjskiem w prow. genueńskiej (Włochy), 12.000 mieszk.; stacja klimatyczna zimowa; tu został zawarty 12. XI. 1920 traktat między Włochami a Jugosławią w kwestji Adriatyku, a 16. IV. 1922 traktat handlowy między Niemcami a Rosją, obejmujący tajne klauzule wojskowe.

Rapanui, ob. Wielkanocna Wyspa.

Rapcie, paski z taśmy lub sznurków do szabli i karabli polskiej.

Raphanus, rzodkiew, roślina z rodziny Cruciferae (krzyżowe). Ziola roczne lub byliny, właściwe Europie i Azji. *R. raphanistrum*, rz. polna, świrzepa, łopucha; roślina roczna, 30—40 cm. wys., cała szorstko owłosiona, o liściach lirowatych, kwiatach bladżółtych (czasem białych), często z fiołkowymi nerwami; owoc — łuszczyna przewężasta, zakończona długą prostą szyjką. Kwitnie V—VI. Wyrasta nieraz w wielkiej obfitości na polach piaszczystych, wśród zbóż, na ugorach. *R. sativus*, rz. zwyczajna (z Chin), roślina roczna lub dwuletnia, 40—60 cm. wys., o kwiatach lilijowych lub białych, z fioletową nerwicą na płatkach. Kwitnie V—VI. Roślina warzywna, uprawiana głównie w 2-ch odmianach: *R. s. niger*, rz. czarna, murzynka, oraz *R. s. radicula*, rzodkiewka. Jadalna jest zgrubiała i mięsista; część podłicieniowa łądzygi ma smak ostry.

Raphe, szew, 1) widoczna na dojrzałych nasionach, powstałych z zalążków odwróconych, linja zrośnięcia się sznureczka z zewnętrzna osłonką; 2) ślad zrostu dwóch, symetrycznie ułożonych, części jakiegokolwiek narządu, znajdujący się zwykle w środkowej płaszczyźnie ciała; np. r. palati, szew podniebienia, r. pharyngis, sz. gardłowy, r. scroti, sz. mosznowy, r. penis, sz. prącia itp.

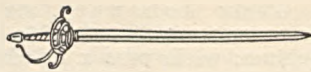
Raphia (włosk.), palma iglasta, rodzaj palm (Palmae) okolic zwrotnikowych Afryki i Ameryki; o niskich kłózdinach, liściach długich (12—20 m.), pierzasto złożonych, o ogonkach liściowych pokrytych kolcami. *R. vinifera* (Afryka zach.) dostarcza wina palmowego oraz włókien „piassava“. Z liści *R. Rufia* (Afryka wsch., Madagaskar) otrzymywane są włókna, znane pod nazwą rafii.

Raphidae, ob. rafidy.

Rapidamente (włosk.), w muzyce oznacza: szybko.

Rapier, długa wąska szpada o obosiecznej

klindze, nadającej się do pchnięć i cięć. Kosz obok rękojeści posiada półkulę z obrożami, w których może się uwikłać broń przeciwnika.

Rapier.

Rapontyka, ob. *Oenothera*.

Raport, meldunek, składany zazwyczaj w przepisanej formie i najczęściej w określonym terminie; r. karny, w wojsk. meldowanie się u dowódcy na jego rozkaz w celu wytłumaczenia się lub otrzymania kary dyscyplinarnej za wykroczenie.

Rapp, moneta szwajcarska, niegdyś wybijana z głową kruką; odpowiadała $\frac{1}{100}$ franka czyli centymowi.

Rapp Jean, generał francuski, * 1771, † 1821; brał udział w wojnach napoleońskich; odznaczony pod Marengo i Austerlitz; w 1813—14 obrońca Gdańska. Pozostawił „Mémoires“.

Rappaport Emil Stanisław, prawnik i publicysta, * 1877 w Warszawie; studja w Warszawie i Neuchâtel, adwokat, członek komitetu red. „Gazety Sadowej“, czł. Komisji Kodyfikacyjnej, sędzia Sądu Najw.; ogłosił: „Radykalizm u nas i u obcych“ (1908), „Państwo i prawo“ (1909), „Rys zasad prawa karnego materialnego w świetle ustaw karnych, tymczasowo obowiązujących“ (1920) i in.

Rapperswil, m. w kantonie St. Gallen (Szwajcaria), nad jez. Zuryskim, 4.200 mieszk.; stary zamek, od 1869 siedziba Muzeum Narodowego Polskiego.

Rapsodia, w muzyce utwór o epicznym, baladowym nastroju, pod względem formy identyczny z fantazją. Literatura fortepianowa posiada kompozycje tego rodzaju Brahmsa i Liszta.

Rapsodowie (greck.), odtwórcy dzieł epickich w starożytnej Grecji, szczególnie podczas świąt ludowych i igrzysk. Występowali w wieńcu na głowie i z wysoką laską w ręku, kolejno, przyłączając swe partie do partyj poprzedników.

Raptatores, drapieżne, nazwa sztucznej jednostki systematycznej, używana dawniej w ornitologii dla drapieżnych ptaków, tzw. dziennych (Diurni) i nocnych (Nocturni). W obecnym układzie naturalnym odpowiadają R. ptaki sokołowate (Falconiformes) i sowy (Striges).

Raptularz, dawna nazwa książek bruljonowych, służących do notowania wiadomości różnego rodzaju.

Raptus (łac.), stan chorobowy nagłego zamroczenia świadomości z uczuciem silnego lęku i ze skłonnością do czynów gwałtownych, niebezpiecznych dla otoczenia lub dla samego chorego (dążność do samobójstwa). Zdarza się przy melancholji (r. melancholicus).

Raptus puellae (łac.), wprowadzenie dziewczycy.

Rara avis (łac.), rzadki ptak; w przenośni coś niezwykłego.

Rarańcze, w. na Bukowinie (Rumunia), 5.000 mieszk. (104 Polaków); szkoła polska; pamięt-

na walkami legionów polskich w czasie wojny światowej.

Rarotonga, gł. wyspa w archipelagu Cook'a na Oceanie Spokojnym, 81 km², 2.500 mieszkańców.

Raroznik, 1) dawniej myśliwy, polujący z rorogiem; 2) hodowca sokołów-rarogów.

Raróg, ob. białożór.

Ras, nazwa szczytu lub przyłądka w Afryce pln.-wsch.

Ras Daszan, najw. szczyt w Abisynji (Afryka wsch.), 4.620 m. n. p. m.

Rasa, zbiór osobników zwierzęcych lub roślinnych, należących do jednego gatunku i odznaczających się zupełnie określoną zmiennością. Cechy rasowe są stale przekazywane dziedzicznie, osobniki zaś, należące do danej rasy, są płodne przy krzyżowaniu między sobą. Ścisła definicja rasy, podobnie jak defin. gatunku (species), jest trudna do przeprowadzenia; ob. rasy ludzkie.

Raseiniai, ob. Rosienie.

Rašín Alojzy, polityk i ekonomista czeski, pierwszy minister skarbu i organizator finansów Republiki Czechosłowackiej, * 1867, † 1923.

Rask Rasmus Kristian, językoznawca duński, * 1787, † 1832; prof. języków wchodnich w Kopenhadze, twórca filologii skandynawskiej; główne dzieło: „Undersøgelse om det gamle nordiske Sprogs Oprindelse“ (1817).

Raskolnicy, sekciarze prawosławni, odstępcy od kościoła urzędowego w Rosji z powodu przeprowadzenia przez patriarchę Nikona ksiąg liturgicznych w XVII w.; zwolennicy dawnych tekstów i obrzędów, otrzymali nazwę staro-wierców, staroobrzędowców lub raskolników.

Rasmussen Knud, podróżnik i pisarz duński, * 1879; uczęszczał od 1902 w wielu wyprawach na Grenlandję; ogłosił: „Nye Maanesker“, „Eskimo Folk Tales“ i in.

Rasores, grzebiące, nazwa, używana jako synonim dla podrzędu Galli (ptaki kurowate).

Raspail François Vincent, przyrodnik i gorący republikanin francuski, * 1794, † 1878; redaktor dziennika „L'ami du peuple“, prezes klubu Przyjaciół Ludu, czynny zwłaszcza podczas rewolucyj 1830 i 1848; liczne prace naukowe, m. in. „Histoire naturelle de la maladie et de la santé chez les végétaux et les animaux“ (3 t., 1839—43).

Raspit, minerał, wolframian ołowiu. PbWO₃, jednoskośny; przezroczysty, barwy żółtawej. Australia.

Rasputin Grigorij, awanturnik i „cudotwórca“ rosyjski, * 1872 w rodzinie chłopskiej w pobliżu Tobolska, miał należeć do sekty „chłystów“; 1910 przybył do Petersburga, gdzie niebawem zaczął wywierać wielki wpływ na cesarzową Aleksandrę i stał się wybitną postacią na dworze carskim; zamordowany 16. XII. 1916 przez ks. Jusupowa i Puryszkiewiczza.

Rastaquouere (franc.), cudzoziemiec, żyjący wystawnie; oszust, niebieski ptak.

Rastatt, m. w Badeni (Niemcy), nad rz. Murg, 12.200 mieszk.; zamek; fabr. koronek, tytanu, przemysł żelazny; pamiętne zawarciem traktatu między Austrią a Francją 7. III. 1714 i kongresem pokojowym między Francją a Niemcami 1797—99.

Rastawiecki Edward baron, historyk, archeolog i historyk sztuki, * 1805, † 1874; ukończył Uniwersytet Warszawski; ziemianin, zbieracz zabytków; ogłosił m. in.: „Mapografia dawnej Polski“ (1846), „Słownik malarzów polskich“ (3 t., 1856—57), „Wzory sztuki średniowiecznej z epoki odrodzenia w dawnej Polsce“ (wyd. wespół z Al. Przędzieckim), „Słownik rytowników polskich, tudzież obcych w Polsce osiadłych“ (1886).

Rastembork (niem. Rastenburg, dawn. Raścibórz), m. pow. na Mazowszu pruskim (Prusy Wsch.), rej. królewiecka, nad rz. Guber, 13.300 mieszk.; odlewnie żelaza, garbarnie, cukrownia.

Rastenburg, ob. Rastembork.

Rastisław, książę wielkomorawski od 846; sprowadził 864 ze Wschodu apostołów chrześcijaństwa, Konstantego i Metodego; zwycięsko walczył z Niemcami; † 870.

Rastrelli Bartolomeo hr., architekt rosyjski, Włoch z pochodzenia, * 1700, † 1771; krzewiciel architektury barokowej w Rosji; z budowlami ważniejsze: cerkiew klasztoru „Smolnego“ (Petersburg), cerkiew Św. Andrzeja (Kijów), Zimowy pałac w Petersburgu (1762), wielki pałac w Carskim Siole (1756).

Rasy ludzkie, antropolog, rozpatrujący człowieka z punktu widzenia jego budowy fizycznej oraz badający zjawiska biologiczne, dotyczące całej grupy ludzkiej, jako też zachodzące w jej obrębie, przystępując do rozkasyfikowania tej grupy, znajduje się w tem samym położeniu co i zoolog-systematyk, który stara się określić stosunki pokrewieństwa i hierarchii w zakresie którejkolwiek grupy zwierzęcej. Stąd też i metody, stosowane przez antropologa, muszą być zasadniczo te same lub co najmniej analogiczne do metod, używanych przez zoologów. Zadanie antropologa jest może trudniejsze, ponieważ w grupie ludzkiej, poza biologicznymi, zachodzi cały szereg zjawisk społecznych, które niejednokrotnie ogromnie komplikują i zacieraają obraz wzajemnych stosunków, w jakich się znajdują poszczególne grupy ludzkie. Podstawy klasyfikacji zoologicznej, a raczej klasyfikacji wogóle w obrębie nauk biologicznych, nie są, szczególnie jeśli chodzi o definicje dla grup poniżej pojęcia gatunku, dotychczas ustalone, a nawet są sporne i w ostatnich czasach żywo dyskutowane. Już samo pojęcie gatunku, które interesuje antropologa ze względu na zagadnienie, czem jest grupa ludzka jako całość w ramach ogólnej klasyfikacji zoologicznej — jednym gatunkiem czy też zespołem kilku gatunków — oraz czeni były grupy ludzkie przedhistoryczne — odrębnymi gatunkami czy też „rasami“, — nie jest do dziś dnia dokładnie zdefiniowane. Kryterjum czysto morfologiczne, a więc podobieństwo pewnej liczby osobników z pun-

ktu widzenia poszczególnych cech, na którym dawniej głównie opierali się systematycy, tak bardzo się dziś zmieniło, a raczej wymaga tytułu omówień w związku z rozwojem nauk biologicznych (nauki o dziedziczności przede wszystkim), iż w praktyce nie może już samodzielnie służyć za podstawę do ujmowania i określania gatunków. Jako podstawa w tym kierunku, poza próbami oparcia się przy definiowaniu pojęcia gatunku na kryterium cytologicznym, które przynajmniej narazie nie dało rezultatów wystarczających, wysuwane jest obecnie kryterium fizjologiczno-biologiczne. Powstało ono z rozwinięcia dawniejszego tzw. kryterium fizjologicznego, według którego za należące do jednego gatunku uznac powinniśmy np. te grupy zwierząt, których przedstawiciele, krzyżując się między sobą, dają płodne potomstwo. Okazało się jednak, iż w warunkach specjalnych, do pewnego stopnia nienormalnych, w jakich znajdują się np. zwierzęta hodowane przez człowieka, otrzymać można potomstwo, krzyżując niewatpliwie skądinąd gatunki. Wobec tego zasadę podaną powyżej uzupełniono w ten sposób, iż jako jeden gatunek rozpatrywane mogą być te formy, które w życiu na swobodzie, w warunkach normalnych, łączą się pomiędzy sobą i dają płodne potomstwo. Przy wyodrębnianiu wszakże gatunków na podstawie kryterium fizjologiczno-biologicznego natrafiamy na pewne odchylenia od tej zasady; odchylenia te jednak są tak nieliczne, że z wysuwanych dotychczas kryteriów dla definiowania gatunków, wyżej podane jest najlepsze. Z chwilą przyjęcia tego rodzaju interpretacji pojęcia gatunku, antropolog dojdzie musi koniecznie do dwóch następujących wniosków: 1) wszystkie współczesne grupy ludzkie należą do jednego gatunku, zwanego *Homo sapiens*; 2) wobec niemożności stwierdzenia, na podstawie znanych nam faktów, stosunków wzajemnych pomiędzy wymarłymi już grupami przedhistorycznymi (np. grupą neandertalską z okresu paleolitycznego, ujmowaną przez niektórych jako odrębny gatunek pod nazwą *Homo primigenius*, a przodkami obecnie żyjącego *Homo sapiens*), kwestia uznania grup wspomnianych jako odrębnych gatunków, bądź też jako odrębne rasy tylko, pozostaje narazie otwarta. Przechodząc do pojęcia rasy, jako podkategorji gatunków, należy stwierdzić, że trudności, napotkane przy definicji pojęcia gatunku, wzrastają ogromnie, gdy chodzi o sprecyzowanie, jakie grupy osobników, zawartych w obrębie gatunku, nazywać można rasami. Trudności te są specjalnie bardzo poważne, gdy przystępujemy do wyodrębniania ras wśród form kulturalnych, hodowanych przez człowieka w warunkach domestykacji, w których to warunkach znajduje się obecnie również i człowiek. Wszystkie kryteria, wysuwane jako podstawy do ujęcia zagadnienia rasy, a więc kryterium morfologiczne, cytologiczne, genetyczne itd., zawodzą najprawdopodobniej (po części przynajmniej) dlatego, iż materiał, wśród którego poszczególne rasy chcielibyśmy wyodrębnić, nie jest jeszcze,

z punktu widzenia stosowanego kryterium, należy opracowany. Ilość zato definicji pojęcia rasy, jeśli się nawet ograniczymy tylko do pojęcia ras ludzkich, jest ogromna, przy czym wspólną im wszystkim cechą jest chęć oparcia się na istotnych cechach „rasowych” — cechach dziedzicznych. Cechy te, występując w swoim zespole, charakterystycznym dla poszczególnych grup, uprawniałyby do wyodrębnienia ich jako poszczególnych ras ludzkich. Żadna jednak z podanych dotychczas definicji ras nie jest ani dostatecznie ścisła ani dostatecznie wyczerpująca, aby służyć ku temu za podstawę w praktyce. Najlepszymi są definicje, podane przez Topinarda (1888): „Les races sont les types héréditaires”, oraz Grossegue (1900): „Unter einer Rasse versteht die Anthropologie eine grössere Gruppe von Menschen, welche durch den hereditären Gemeinbesitz eines bestimmten angeborenen körperlichen und geistigen Habitus untereinander verbunden und von anderen derartigen Gruppen getrennt sind”. Topinard uzupełnia jeszcze swoją definicję przez zdanie: „Le type est un semblable de caractères distinctifs”; nie ułatwia nam to jednak bynajmniej w praktyce rozgraniczenia typów pomiędzy sobą, przy oparciu się na definicjach podanych powyżej. Przyczyną tego jest fakt, że jakkolwiek rozumiemy, iż przez słowa „type” lub „Habitus” należy pojmować właśnie pewien zespół cech dziedzicznych, to nie wiadomo, ani ile tego rodzaju cech trzeba wziąć pod uwagę (jedna ani dwie cechy nie dadzą nam wrażenia pewnego Habitus), aby szereg osobników zaliczyć do jednej rasy, względnie rozdzielić na kilka, ani też nie jesteśmy często w możności zdecydować, które cechy należy tu przedewszystkiem wysunąć. Przy dzisiejszym stanie nauki nie wiemy w wielu przypadkach, czy jakaś cecha jest dziedziczna, a jeśli nawet i wiemy, to brak nam często wiadomości, w jaki sposób dziedziczy się ona, czy i w jaki sposób zależne jest jej występowanie od współistnienia innych cech, od wpływu warunków otoczenia, momentów natury społecznej, płci nawet itd. Badania nad temi i podobnymi zagadnieniami stanowią jedno z głównych zainteresowań antropologii współczesnej, dotychczas jednak zaledwie niewielka część cech antropologicznych, i to w sposób niewystarczający, zbadana jest w tym kierunku. Prace, dotyczące tych zagadnień, są w toku, i nie wiemy jak prędko, opierając się na ich wynikach, pokusić się będzie można o rozwiązanie zagadnienia rasy w obrębie gatunku człowieka oraz zagadnień pokrewnych, jak powstawanie ras, wymieranie ich, klasyfikacja itd. Antropologowie od czasów Blumenbacha i Linneusza podają najrozmaitsze systemy klasyfikacji ras ludzkich. Najczęściej ujmowali oni (np. Deniker) jako rasy pewne grupy, wyróżniające się szeregiem cech antropologicznych, często dobrze zaobserwowanych, ale które stanowiły przedewszystkiem jednostki językowe lub kulturalne. Skut-

kiem tego powstało pomieszanie pojęć: rasa, lud, naród, grupa językowa. Dziś jeszcze spotykamy takie wyrażenia jak: rasa germańska, rasa aryjska itd., które są oczywiście absurdem, gdyż mówić możemy jedynie o germańskich i aryjskich językach lub ludach, ale bynajmniej nie o rasach. Dziś dla prowizorycznego rozklasyfikowania elementów, wchodzących w skład gatunku *Homo*, możnaby oprzeć się na tych cechach, które wykazują duże różnice co do procentowego ich występowania na poszczególnych terytorjach, tzw. cechach genotypowych, które, jak to wykazują badania, są najczęściej cechami dziedzicznymi. Cechami takimi, jak się okazało, są cechy pigmentacyjne (kolor oczu, włosów, skóry), kształt włosów, kształt czaszki i poszczególnych części twarzy, przedewszystkiem nosa, proporcja ciała, do pewnego stopnia wzrost itd. Na podstawie otrzymanych w ten sposób grup lokalnych, wobec niemożliwości ustalenia ich wzajemnych stosunków, wyodrębnić można jedynie większe jednostki terytorjalne, posiadające do pewnego stopnia swoistą strukturę antropologiczną. Opisując i charakteryzując te grupy, jesteśmy już w obrębie antropografii i nie poruszamy drażliwej kwestji stosunków genetycznych i hierarchji. Fischer dokonał (1923) próby takiego ujęcia. Wyróżnia on 7 jakby wielkich okręgów albo stref antropologicznych, a mianowicie:

- 1) europejsko-przednio-azjatycko-śroziemnomorska
- 2) afrykańska
- 3) wyspowo-azjatycka
 - a) warstwy weddyjskie i negryckie
 - b) warstwy malajskie
 - c) Indje
- 4) australijsko-pacyficzna
- 5) wschodnio-środkowo-północno-azjatycka
- 6) amerykańska
- 7) arktyczna.

Opisując szereg grup lokalnych, znajdujących się w obrębie tych okręgów, Fischer daje nam przegląd różnorodnych grup ludzkich, pozostawiając otwartą sprawę opracowania stosunków ich pokrewieństwa i hierarchji.

Raszi (Rabbi Salomo ben Isak), zwany także Jarchi, egzegeta żydowski, którego szkoła była ośrodkiem studiów talmudycznych w pñ. Francji, * 1040, † 1105. Autor dotąd wśród Żydów czytanych komentarzy Biblii i Talmudu.

Raszka, rudzik, *Erithacus rubecula*, ptak z rodziny *Muscicapidae*, podrząd *Oscines*, rząd *Passeriformes*. Długość ciała ok. 15 cm. Upierzenie barwy oliwkowej, przód głowy i piersi rudopomarańczowe u obu płci, spód biały. Ogon na końcu równo ścięty. Przelotna od końca marca do października, niektóre osobniki przezimują. U nas pospolita wszędzie na brzegach lasów i w wilgotnych zaroślach. Gnieździ się na ziemi. Żywi się larwami owadów i robakami. Pożyteczna.

Raszka Jan, rzeźbiarz polski, * 1871; kształcił się w Wiedniu; wykonał wiele portretów,

plakiet, medali i rzeźb dekoracyjnych; prof. w Szkole Przemysłu Artystycznego w Krakowie.

Raszyn, w. w pow. i woj. warszawskim, 11 km. od Warszawy, pamiętna zwycięstwem ks. Józefa Poniatowskiego nad Austriakami pod wodzą arcyksięcia Ferdynanda 19. IV. 1809.

Rata (lac.), częściowa zapłata długu, należność opłacana periodycznie w pewnych terminach.

Ratafja (włosk.), rodzaj likieru lub wódki słodkiej, zaprawianej sokiem świeżych jagód i aromatyzowanej zapomocą korzeni.

Rataj, parobek dworski, pozostający na ordynacji i trudniący się głównie uprawą roli.

Rataj Maciej, marszałek sejmu, * 1884; studja we Lwowie; nauczyciel gimnazjalny, redaktor „Gazety Zamojskiej”, członek P. S. L. „Piast”, poseł na Sejm Ustawodawczy; od lipca 1920 do września 1921 minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; 1922 wybrany ponownie posłem i powołany na marszałka sejmu.

Ratajski Cyryl, prawnik, adwokat, * 1875; 1921—24 prezydent m. Poznania, 1921—25 minister Spraw Wewnętrznych.

Ratanhiaie tinctura, nalewka, otrzymywana z korzenia krzewu *Krameria triandra* (rodz. *Papilionaceae*; Kordyljery); zawiera garbniki; stosowana jest do smarowania działel przy zapaleniach.

Rathenau Walther, elektrotechnik, ekonomista i polityk niemiecki, * 1867 w Berlinie; 1921 minister odbudowy, 1922 minister spraw zagranicznych; zamordowany 24. VI. 1922 w Berlinie przez nacjonalistów.

Rathenow, m. pow. w Brandenburgji (Prusy), rej. poczdamska, nad rz. Hawelą, 24.900 mieszk.; fabr. maszyn i instrumentów optycznych.

Rathke Bernhard, współczesny chemik niemiecki, * 1840; profesor uniwersytetu w Marburgu; prace z zakresu chemji fizycznej; napisał „Über die Prinzipien der Thermochemie” (Halle, 1881).

Rathkei ductus, przewód Rathke'go (M. H. Rathke, zoolog niemiecki, * 1793, † 1860), nazwa szczytkowego przewodu Müllera, występującego u samców płazów (*Amphibia*) i u niektórych owodniowców (*Amniota*).

Rätsel-Canon, zagadkowy kanon, ob. kanon.

Ratibor, ob. Raciborz.

Ratingen, m. w Nadrenji (Prusy), rej. düsseldorfskiej, 14.850 mieszk.; przemysł metalurgiczny.

Ratitae (= *Cursores*), bezgrzebieniowce, biegusy, w dawnej systematyce ornitologicznej nazwa jednostki, obejmującej ptaki, pozbawione grzebienia na mostku (*carina sterni*), niezdolne do lotu, lecz szybko biegające, dzięki potężnemu rozwojowi nóg. Zaliczano tu rodziny: *Struthionidae*, *Rheidae*, *Casuaridae*, *Apterygidae*, *Diornithidae* i *Aepyor-*

nithidae. Przeciwwstawienie — Carinatae, grzebieniowce.

Ratke Wolfgang (Ratichius), językoznawca i pedagog niemiecki, * 1571, † 1635; propagował nauczanie w języku ojczystym, zalecał uczyć dzieci czytania i pisania jednocześnie, był przeciwnikiem werbalizmu i zwolennikiem nauczania pogładowego; jeden z pierwszych rzeczników upaństwowienia szkoły. Napisał „Wolfgangi Ratichii in methodum linguarum generalis introductio“ (1615).

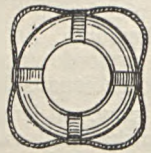
Ratler, gatunek psa.

Ratramnus albo **Bertramus**, benedyktyn z Corbie (Francja pñ.), † po 868; autor wielu dzieł, m. in.: „O Ciele i Krwi Pana“, w którym przedstawił naukę o uduchowionem i rzeczywiście obecnem ciele Jezusa w Eucharystji.

Rattazi Urbano, mąż stanu włoski, * 1808, † 1873; adwokat, deputowany, 1848 min. oświaty, potem sprawiedliwości i spraw wewnętrznych, 1862 prezes gabinetu, od 1867 przywódca opozycji.

Ratuld, herb polski: w polu czerwonym pół pierścienia złotego z krzyżem w środku; w helmie trzy pióra strusie.

Ratunkowy pas, pierścień korkowy, służący do rzucania go tonącym w celu ratunku; wielkość r. p. jest tak obliczona, że unosi on na wodzie ciężar człowieka. W nocy r. p. zaopatrzone są światłami, niegasnącymi w wodzie.

Ratunkowy pas.

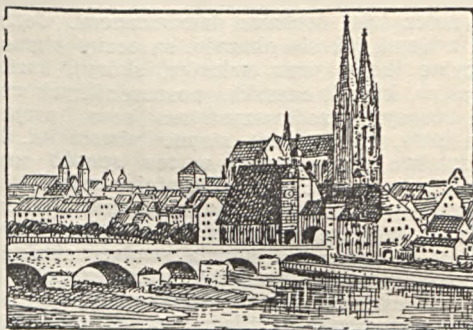

Ratusz (niem.), staropolska wietnica, lub wietnica, budynek, w którym mieści się zarząd miasta (magistrat), odbywa swe posiedzenia rada miejska i pomieszczony bywa areszt miejski. Budowa okazałych r. zaczęła się w epoce średniowiecznej wraz z rozwojem miast. W Polsce pozostało kilka starodawnych r.: w Poznaniu, Krakowie, Sandomierzu i in.

Ratyfikacja (lac.), potwierdzenie umowy, w szczególności przyjęcie do wykonania umowy, zawartej przez osobę nieupoważnioną. Specjalne znaczenie termin ten posiada w prawie międzynarodowym. Umowy międzynarodowe wymagają zatwierdzenia właściwych organów państwowych; dlatego delegaci danego państwa, upoważnieni do rokowań, podpisują początkowo tylko projekt umowy. W monarchji uprawnienia ratyfikacyjne należą do głowy państwa, w republice do prezydenta i parlamentu. W myśl art. 49 naszej konstytucji, umowy handlowe i celne, umowy, które stale obciążają państwo pod względem finansowym albo zawierają przepisy prawne, umowy, które wprowadzają zmianę granic państwa, a również przymierza, wymagają zgody sejmu. Sama r. nie nadaje jeszcze umowie międzynarodowej mocy wiążącej, jako akt o charakterze jednostronnym. Zawarcie umowy

następuje dopiero z chwilą wymiany dokumentów ratyfikacyjnych. Jeśli jest wielu kontrahentów, nie wymienia się dokumentów ratyfikacyjnych, lecz składa się je u jednej strony; wówczas złożenie jest równoznaczne z wymianą. Wymianę lub złożenie dokumentów ratyfikacyjnych stwierdza się protokołem.

Ratyzbona (niem. Regensburg), m. pow. i stol. rej. Górn. Palatynatu (Bawaria), na brzegu Dunaju, 52.500 mieszk.; jedno z najstarszych miast niem., gotycka katedra, ratusz,

Ratyzbona, katedra.

(1663—1806 siedziba sejmu Rzeszy niemieck.), liczne zabytki; fabr. maszyn, tytoniu, ołówków, mydła, handel zbożem, drzewem i naftą; port rzeczny; w pobliżu Walhalla, panteon niemiecki (zbud. 1830—42).

Ratzel Friedrich, geograf niemiecki, * 1844, † 1904; twórca antropogeografii i autor dzieł: „Antropogeographie“ (2 t., 1882—91), „Völkerkunde“ (2 t., 1894—95) i in.

Rau Wilhelm, przemysłowiec i filantrop polski, * 1825; nabył 1853 wraz ze St. Lilpopen fabrykę wyrobów żelaznych i narzędzi rolniczych Evansów w Warszawie i przerobił ją na wielki zakład przemysłowy, założył kilka cukrowni na Ukrainie i Tow. Metalurg. Dnieprowskie; † 1899 we Frankfurcie nad Menem, zapisując znaczny kapitał na fundację „Ogródków dziecięcych“ w Warszawie.

Raubszyc (niem.), kłusownik.

Rauch Christian, rzeźbiarz niemiecki, * 1777, † 1857; neoklasyk; wykonał szereg pomników i posągów: Schanhorsta, Bülowa, Gneisenau, Blüchera i in., pomnik Fryderyka Wielkiego w Berlinie, pomnik Aug. Herm. Francke w Halle i in.

Rauch Frédéric, filozof i psycholog francuski, * 1861, † 1909; napisał m. in.: „De la méthode dans la psychologie des sentiments“.

Rauchinger Henryk współczesny rysownik polski, pracuje w Wiedniu: „Śmierć sybira“ (Muzeum Narodowe w Krakowie), karton do tkaniny Szczepanika „Apoteoza Fr. Józefa“.

Rauhe Alb albo **Schwäbische Alb**, część szwabskiej Jury, do 907 m. wys.; liczne zamki.

Raum Roch Jan, lekarz polski i chirurg, * 1854 w Warszawie, † 1918; studja w Berlinie; pozostawił liczne prace oryginalne i tłumaczone.

Raumer Friedrich, historyk niemiecki, * 1781, † 1873; prof. we Wrocławiu, od 1819 w Berlinie; prace: „Geschichte Europas seit Ende des 15. Jahrhunderts“ (1832—50), „Geschichte der Hohenstaufen“ (6 t., 1823—25) i in.

Raumo, m. port. w dep. Abo-Björneborg (Finlandja), nad zat. Botnicką, 5.400 mieszk.

Raupach Ernst, pisarz sceniczny niemiecki, * 1784, † 1852; autor popularnych w swoim czasie dramatów i komedji.

Rausch (niem.), okres nadmiernej wesołości i ruchliwości przy upiciu się napojami wyskokowemi; r. eterowy lub chloroformowy, powierzchowne (krótkotrwałe) uspienie eterem lub chloroformem, stosowane przy drobnych zabiegach chirurgicznych.

Rauscher Ulrich, polityk i dyplomata niemiecki, * 1884; prawnik i dziennikarz, od 1922 poseł w Warszawie.

Raut, 1) przyjęcie wieczorne bez tańców; 2) diament szlifowany w ścianki z jednej tylko strony.

Rautenstrauchowa Łucja z ks. Gedrojców, literatka i pamiętnikarka, * 1798 w Warszawie, † 1886; napisała: „Moje wspomnienia o Francji“ (1829), „Ostatnia podróż do Francji“ (1841), „Miasta, góry i doliny“ (5 t., 1844), „W Alpach i za Alpami“ (3 t., 1849).

Ravallac François, zabójca Henryka IV, króla francuskiego, * 1578; w 1610 zaszyłował króla, za co został rozszarpany końmi.

Ravel Maurice, kompozytor francuski, przedstawiciel nowoczesnego kierunku w muzyce, * 1875; z utworów fortepianowych: „Jeux d'eaux“, „Miroirs“, „Tombeau de Couperin“, „Gaspard de la nuit“; z utworów orkiestralnych: symfonia „Daphne et Chloe“, „Rapsodie espagnole“, opera komiczna „L'heure espagnole“; szereg pieśni „Histoire naturelle“.

Ravenala, pielgrzan, rodzaj roślin z rodziny Musaceae (bananowate), o liściach wielkich, długoogonkowych, wachlarzowato ułożonych. *R. madagascariensis* (Rys), pospolita na Madagaskarze; w jej pochwach liściowych zbiera się woda deszczowa, która po przebicciu nasady ogonka liściowego tak obficie wypływa, że strudzeni wędrowcy mogą nią ugasić pragnienie (stąd nazwa w drzewo podróżnika). Liści używają mieszkańcy na pokrycia dachów, z nasion wyciskają olej.

Ravenala madagascariensis.

Ravenna, ob. Rawenna.

Ravensburg, m. pow. w Wirtembergji (Niemcy), 16.800 mieszk.; przemysł włókienniczy, wyrób maszyn, młyny, papiernie.

Ravvivando il tempo, w muzyce: ożywiająca się.

Rawa Mazowiecka, m. pow. (woj. warszawskie), nad rz. Rawką, 8.000 mieszk.; młyny, garbarnie.

Rawa Ruska, m. pow. (woj. lwowskie), 10.450 mieszk.

Rawalpindi, m. okręg. w Pendżabie (Indje bryt.), 97.500 mieszk.; garnizon i kwatera zimowa pñ. armji ind.

Rawelina, zewnętrzne działo bastionu w kształcie strzałczanu lub lunety.

Rawenna (włosk. Ravenna), stol. Emilji i prow. R. (Włochy pñ.), 72.000 mieszk.; siedziba arcybiskupa; zabytki starożytności, pałac i grób Teodoryka, muzeum, zbiory Dantego; przemysł jedwabniczy, wyroby szklane, młyny, uprawa wina; jedno z najstarszych miast Włoch, od 404 siedziba cesarzy zach.-rzymskich, później królów ostrogockich; od 754 papieska, 1218—1441 w posiadaniu różnych możnych rodów, do 1508 wenecka, później znowu papieska do 1860.

Rawicz, m. pow. (woj. poznańskie), 9.000 mieszk.; fabr. powrozów, szcotek i pendzli, garbarnia.

Rawicz, herb polski: w polu złotym panna z koroną na głowie, siedząca na czarnym niedźwiedziu, okryta długą suknią do kostek, bez rękawów; nagięte ręce trzyma podniesione w górę; w helmie nad koroną, między dwoma rogami jeleniami, pół niedźwiedzia, w prawej łapie trzymającego róg.

Rawicz Władysław, działacz patriotyczny, * 1830; syn bankiera z Warszawy; w organizacji powstańczej naczelnik wojew. podlaskiego, powieszony w Siedlcach 22. XI. 1863.

Rawicz Wł., pseudonim Wacława Berenta. **Rawka**, pr. dopływ Bzury, dług. 82 km.; pamiętna długotrwała walka pozycyjna między wojskami niem. a ros. od 18. XII. 1914 do 10. II. 1915.

Rawlison Henry Creswicke sir, archeolog angielski, * 1810, † 1895 w Londynie; odcyfrował pismo klinowe babilońskie i starożytności; ogłosił: „The cuneiform inscriptions of Western Asia“ (5 t., 1861—84) i in.

Rawtenstall, m. w hr. Lancaster (Anglia pñ.-zach.), 28.400 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Rayet Georges, astrofizyk francuski, * 1839, † 1906. Odkrył w 1867 jednocześnie z C. Wolfem gwiazdy nieznanego wówczas typu w konstelacji Łabędzia, nazwane gwiazdami Wolfa-Rayet'a; 1874 prof. uniw. w Marsylii; 1876 w Bordeaux, gdzie wybudował nowe obserwatorium; pracował nad fotograficzną mapą nieba.

Rayleigh John William Strutt, fizyk angielski, * 1842, † 1919; prof. fizyki teoretycznej w Londynie; przeprowadził liczne badania w dziedzinie akustyki, optyki i elektryczności. Odkrył wraz z Ramsayem pierwiastek chemiczny argon (1895); 1904 nagroda Nobla.

Rayman Bogusław, uczyony czeski, * 1852, † 1910; chemik i filozof-materiałista; redaktor czasopisma przyrodniczego „Živa“.

Raymond du Temple, budowniczy francuski z XIV w.; piastował urząd kierownika budowy

królewskich i budowy kośc. Notre-Dame w Paryżu między 1363 a 1404.

Raynal Guillaume Thomas François, pisarz francuski, * 1713, † 1796 w Paryżu; przyjaciel Diderota, Helvetiusa, Holbacha; główne dzieło: „Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les Deux-Indes“.

Raynaud'a choroba, gangraena symetryczna, zgorzel sucha obu kończyn dolnych lub górnych; choroba rzadka, na tle nerwowym, spowodowana przez skurcze naczyń. Zdarza się u ludzi młodych (20—35 lat). Najczęściej umiejscawia się na palcach stóp lub rąk. Objawy: początkowo odrętwienie i błądzość palców równocześnie na obu stopach lub dłońiach, następnie sinica, stopniowo przechodząca w zabarwienie czarne (zgorzel). Części palców, uległe zgorzeli, odpadają; istota choroby dokładnie nie zbadana.

Rayski Ferdinand von, malarz niemiecki, * 1806, † 1890; pracował przeważnie w Dreźnie jako portrecista; z dzieł: „Portret siostry artysty“ (Drezno), „Portret męski“ (tamże).

Rayski-Kletlicz Konstanty, malarz polski, * 1868, † 1924; kształcił się w Warszawie, w Krakowie i zagranicą; malował typy ludowe; zajmował się grafiką, urządził odczyty z dziedziny sztuki, pisywał artykuły.

Razań, ob. R i a z a ń.

Razgrad, m. w okręgu ruszczyckim (Bułgaria), nad rz. Beli Łom, 14.700 mieszk.; winnice.

Razin Steńka, Kozak doński, wódz powstania Kozaków i chłopów 1669—71; hasłem R. było obalenie władzy panów i urzędników oraz zaprowadzenie równości kozackiej w całej Rosji; bunt szerzył się z nad Donu, wzdłuż Wołgi, poprzez Astrachań, Saratow, Samarę, Penzę aż po Nowogród i Moskwę. Pobity pod Symbirskiem, R. został wkrótce schwytany i ścięty 1671 w gródku Kagalnickim.

Razumowski Aleksiej hr., feldmarszałek rosyjski, * 1709, † 1771; syn Kozaka rejestrowego; morganatyczny mąż cesarzowej Elżbiety.

Razus Marcin, poeta słowacki, * 1886; działacz polityczny i narodowy słowacki; ogłosił poezje: „Z cichych i burzliwych chwil“, „To jest wojna“, „Oj, kraju drogi.“ i in.

Razzia (arab.), nazwa wypraw łupieskich w Berberji, przedsięwziętych przeciw nieprzyjaciółom lub plemionom nieposłusznym; rabunek, rzeź; oblawa na włóczęgów.

Rażno, jez. w pow. rzeżyckim (Łotwa), 50 km²; odpływ stanowi rz. Rzeżyca; bardzo rybne.

Rączka, w dawnej Polsce miara miodu przasnego (w plastrach i patoce), obejmująca 10³/₄ garnca.

Rącznik, ob. R i c i n u s.

Rącznikowy kwas, ob. r y c y n o w y k w a s.

Rb, symbol chemiczny pierwiastka rubidu.

Rdest, ob. P o l y g o n u m.

Rdestnica, ob. P o t a m o g e t o n.

Rdestnicowate, ob. P o t a m o g e t o n a c e a e.

Rdestowate, ob. P o l y g o n a c e a e.

Rdestowe, ob. P o l y g o n a c e a e.

Rdza, zasadowy tlenek żelaza, 2Fe₂O₃Fe(OH)₃, którym powleka się żelazo w powietrzu wilgotnym. Ob. rdzewienie żelaza.

Rdza zbożowa, ob. P u c c i n i a.

Rdzawka, błoto, moczar pokryty wodą koloru rdzawego.

Rdzenia choroby, szereg organicznych chorób nerwowych, których zmiany anatomiczne zlokalizowane są w rdzeniu kręgowym lub przedłużonym. Przebieg mają przeważnie przewlekły; prowadzą do porażenia mięśniowych (wiotkich lub spastycznych), szczególnie w kończynach dolnych, do utrudnienia lub całkowitej niemożności chodzenia, do zaburzeń w oddawaniu moczu i kału i do zaburzeń czuciowych (przeuczulice — parestezje, znieśnienie lub osłabienie czucia). Przy lokalizacji zmian w rdzeniu przedłużonym występują objawy porażenia opuszkowego. Do chorób rdzenia należą: w i a d r d z e n i a (tabes dorsalis), jamistość rdzenia (syringomyelia), choroby kiłowe rdzenia (myelitis luetica), zapalenie istoty szarej rdzenia (polyomyelitis acuta anterior — choroba Heine-Medin'a) i in.

Rdzennik, to samo co myelina, substancja złożona z lecytyny, tłuszczów i protagonu tworząca osłonkę rdzennych włókien nerwowych.

Rdzeń, w elektromagnesie żelazo, wypełniająca wnętrze solenoidu. Namagnesowanie, indukowane w rdzeniu, wzmacnia wydatnie pole magnetyczne solenoidu.

Rdzeń kręgowy, mlecz pacierzowy, medulla spinalis, myelencephalon, część ośrodkowego układu nerwowego, zawarta w jamie kanału kręgowego (canalis columnae vertebralis). Ku górze przechodzi w rdzeń przedłużony. Składa się 1) z leżącej na obwodzie tzw. substancji białej (tj. włókien nerwowych, idących od mózgowia w dół lub też w kierunku odwrotnym, tj. z rdzenia ku mózgowiu) i 2) z leżącej w centrum tzw. substancji (istoty) szarej (tj. zbioru komórek nerwowych). Istota szara ma w przekroju kształt motyla; pośrodku zawiera jamę (canalis centralis). Z rdzenia kręgowego wychodzi u człowieka 31 par nerwów (tzw. nerwy kręgowy, nervi spinales). Nerwy te, ze względu na swą czynność, są nerwami mieszanymi (czuciowo-ruchowymi). R. k. jest narządem ośrodkowym, który zawiera liczne ośrodki odruchowe, i stanowi przewodnik, łączący narządy obwodowe ciała (mięśnie, gruczoły, skórę) z mózgiem.

Rdzeń przedłużony, medulla oblongata, ob. m ó z g.

Rdzeń straży przedniej (wojsk.), oddział główny straży przedniej.

Rdzeń twierdzy, wewnętrzne umocnienia twierdzy, leżące poza pasmem fortów i broniające samego miasta.

Rdzewienie żelaza, pokrywanie się żelaza rdzą (ob.) na wilgotnym powietrzu. R. prowadzi do zupełnego zniszczenia żelaza; dla ochro-

ny od rdzy żelazo pokrywa się warstwą metalu, nie zmieniających się na powietrzu (cynk, nikiel), tłuszczem, emalją i in.

Re, symbol chemiczny pierwiastka renu.

Ré, ob. R a ń.

Ré, D, w muzyce oznacza drugi stopień gamy C.

Ré (Ile de), wyspa nadbrzeżna na Atlantyku, należąca do dep. Charente-Inférieure, 24 km. dług., 3—6 km. szer., 15.000 mieszk.; winnice, połów ostryg.

Re galantuomo (włosk.), przydomek króla włoskiego Wiktora Emanuela.

Rea (Rhea), w podaniach greckich córka Uranosa i Gai, żona Chronosa, matka Zeusa; bóstwo, uosabiające naturę, czczona specjalnie na Krecie.

Rea Silvia, w podaniach rzymskich córka Numitora, matka Romulusa i Remusa.

Reade Charles, powieściopisarz angielski, * 1814, † 1884; utwory: „Peg Woffington“ (z życia artystów teatralnych), „A terrible temptation“, „Put yourself in his place“, powieść historyczna z czasów odrodzenia w Niemczech „The cloister and the hearth“ (1861).

Reading, 1) m. w hr. Berks (Anglia pld.), nad rz. Kennet, 92.300 mieszk.; wyroby tkackie, garbarnie; 2) m. w stanie Pensylwanji (St. Zj. Am. Ptn.), 107.800 mieszk. (7.000 Polaków); akademija; przemysł żelazny i włókienniczy, papiernia.

Reading Daniel, polityk angielski pochodzenia żydowskiego, * 1860; prawnik, członek partii liberalnej w parlamencie; 1914 członek izby lordów, 1921—1925 wicekról Indji.

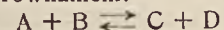
Reagens (łac.), w chem.: odczynnik.

Reagonit, g i s m o n d y n, minerał, CaAl₂Si₂O₈·3H₂O; napózór tetragonalny; przezroczyste, najczęściej półkuliste skupienia, pod względem krystalograficznym niedokładnie zbadane; Wezuwjuś, Schiftenberg pod Giessen.

Reakcja (łac.), przeciwdziałanie, oddziaływanie, będące, skutkiem działania poprzedzającego, odpowiedzią na nie; np. w fizjologii albo psychologii: r. ruchowa organizmu na działanie bodźca zewnętrznego.

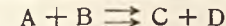
Reakcja w polityce, dążenie do przywrócenia dawniejszego stanu rzeczy, względnie do zahamowania postępu w życiu społecznym, w dziedzinie państwowej lub kościelnej. Wyrażenie r. weszło w użycie w XIX w., zwłaszcza po 1848.

Reakcje chemiczne (przemiany chemiczne). Rozróżniamy dwa zasadnicze typy r. ch., mianowicie r. odwracalne i nieodwracalne. Odwracalne r. ch. zachodzą wtedy, gdy substraty reakcji (substancje wyjściowe) tworzą nowe ciała (produkty reakcji), te zaś mogą ponownie reagować, tworząc substraty reakcji; mówimy wtedy, że r. ch. przebiega w dwóch kierunkach i oznaczamy ten typ równaniem:

Nieodwracalne r. ch. przebiegają tyl-

ko w jednym kierunku, produkty ich ponownie nie reagują; oznaczamy je równaniem:

Szybkość r. ch. zależy od początkowego stężenia substratów oraz od temperatury i ośrodka, w którym r. ch. przebiega. Oprócz tego r. ch. można podzielić na: 1) normalne, o ile substraty i produkty reakcji nie wywierają wpływu na charakter przebiegu r. ch., 2) autokatalityczne, o ile zachodzi dodatnie lub ujemne działanie substratów i produktów, oraz 3) katalityczne, które przebiegają przy obecności tzw. katalizatorów (ob. kataliza).

Reakcje odwracalne, reakcje chemiczne z przebiegiem w dwóch kierunkach (ob. reakcje chemiczne).

Reakcji czas, w psychologii czas, upływający od chwili, w której bodziec fizyczny zaczyna działać na narząd zmysłowy, aż do chwili, w której reagujemy na ten bodziec umówionym zgóry ruchem. Można mierzyć ten czas z dokładnością do jednej tysięcznej sekundy (jednej sigmy, σ) zapomocą tzw. chronoskopu Hippa, puszczanego w ruch zapomocą prądu elektrycznego. Psychologia rozróżnia reakcje proste i złożone. O reakcji prostej mówimy wtedy, gdy w międzyczasie nie odbywają się żadne inne procesy psychiczne, oprócz dostarczenia bodźca i reagowania nań ruchem. Wszelkie inne reakcje, którym towarzyszy np. namysł, wybór, wahanie itp., nazywamy złożonymi; reakcje proste trwają krócej niż złożone; reakcje proste mogą być dwojakiego rodzaju: czuciowe i mięśniowe. O reakcji czuciowej mówimy wtedy, gdy uwaga skierowana jest głównie na sam bodziec, który ma spowodować reakcję; w reakcji zaś mięśniowej cała uwaga skierowana jest na jaknajśpieszniejsze wykonanie ruchu. Reakcja mięśniowa trwa krócej, niż czuciowa. Zależnie od tego, na jaki zmysł bodziec działa, czas reakcji jest inny; np. czuciowa reakcja na światło wynosi 290 σ , mięśniowa zaś — 180 σ ; czuciowa reakcja na dźwięk — 225 σ , mięśniowa — 120 σ , czuciowa reakcja na dotyk — 210 σ , mięśniowa — 105 σ . Mierzenie czasu reakcji posiada, oprócz znaczenia teoretycznego, również i znaczenie praktyczne, szczególnie w psychotechnice (ob.).

Real, do 1870 srebrna moneta hiszpańska = ¹/₂₀ duro czyli piasra hiszpańskiego.

Realgar, minerał, As₂S₃, jednoskośny; barwa czerwona, połysk diamentowy, twardość 1,5—2; ciężar właściwy 3,4—3,6. Węgry, Czechy.

Realista, człowiek, wyznający zasady realizmu.

Realistyczny, odnoszący się do realizmu, w duchu realizmu, hołdujący realizmowi bądź w filozofji, bądź w sztuce.

Realiszi, stronnictwo konserwatywne polskie, założone w b. zaborze rosyjskim w 1905; zajmowali stanowisko ugodowe względem Rosji; podczas okupacji niemieckiej Królestwa Kongresowego należeli do Koła Międzypartyjnego.

Realizm (łac. res = rzecz), 1) kierunek w teorii poznania, przyjmujący istnienie niezależnego od nas świata zewnętrznego. R. naiwny, ob. naiwny realizm; realizm krytyczny przyjmuje istnienie świata obiektywnego takiego, jak on się przedstawia refleksji filozoficznej, opartej na wynikach nauk ścisłych; 2) kierunek logiczno-metafizyczny, powstały w wiekach średnich pod wpływem filozofii Platona i Arystotelesa, odnoszący się do zagadnienia pojęć ogólnych, a właściwie odpowiadających im przedmiotów, tzw. uniwersaliów, tj. bytów ogólnych. Według realizmu pojęciom ogólnym (np. człowiek, trójkąt itp.) odpowiadają byty ogólne (np. trójkąta wogóle), istniejące realnie. Realizm średniowieczny występował w dwóch postaciach: jako realizm skrajny, nawiązujący do koncepcji Platona o realnym bytowaniu idei, istniejących jako wzory rzeczy poszczególnych (universalia ante rem — byty ogólne istnieją jeszcze przed rzeczami), oraz jako realizm umiarkowany, nawiązujący do koncepcji Arystotelesa, według którego w każdej poszczególniej rzeczy tkwi jej istota, wspólna wszystkim rzeczom tej samej kategorii (universalia in re — byty ogólne istnieją w rzeczach poszczególnych). Kościół popierał, ze względu na dogmat Trójcy świętej, realizm umiarkowany. Z realizmem tym walczył nominalizm i konceptualizm; 3) w sztuce kierunek artystyczny, dla którego źródłem i punktem ciężkości twórczości artystycznej jest natura w obszernym znaczeniu tego słowa, tj. świat realny, zarówno fizyczny jak i psychiczny, który artysta winien odtwarzać, nie naśladować jednak, jak tego pragnie naturalizm, tej rzeczywistości w sposób niewolniczy, lecz modyfikując ją, potęgając, stylizując i przekształcając. Tak rozumiany r. przeciwstawia się artystycznemu idealizmowi, symbolizmowi itp. kierunkom.

Realna definicja, określenie, w którym wyjaśniamy istotne cechy pojęcia, ew. odpowiadającego mu przedmiotu, w przeciwieństwie do definicji nominalnej, w której wyjaśniamy znaczenie słowa, terminu.

Realne nauki, nauki, których przedmioty posiadają istnienie realne w świecie rzeczywistym, np. nauki przyrodnicze i in., w przeciwieństwie do nauk „idealnych”, np. matematyki, której przedmioty posiadają istnienie idealne (np. idealne koło).

Realne szkoły średnie, zakłady naukowe, odpowiadające gimnazjom, z tą różnicą, że podstawą kształcenia młodzieży nie są języki starożytne, ale matematyka, chemia, nauki przyrodnicze, języki nowożytne i rysunki techniczne. Sz. r. ma za zadanie przygotowanie młodzieży bezpośrednio do różnych zawodów, jak handlu, przemysłu. Najwcześniej sz. r. rozwinęły się w Prusach. We Francji szkoły takie powstały pod nazwą Écoles secondaires supérieures. W Królestwie Polskim pierwsza szkoła realna otwarta została w 1842.

Realność, rzeczywistość, w przeciwstawieniu

do złudzenia, pozoru; coś, u czego podstawy znajduje się byt obiektywny, od nas niezależny.

Realny, rzeczywisty.

Reasekuracja (łac.), ubezpieczenie się towarzystwa asekuracyjnego w innych towarzystwach asekuracyjnych przed możliwymi stratami, jakie to przedsiębiorstwo w związku z zawartymi umowami mogłoby ponieść.

Reasumcja (łac.), wznowienie, np. ponowne rozpatrzenie poprzedniej uchwały.

Réaumur René Antoine Ferchault, fizyk francuski, *1683, †1757; z nazwiskiem jego związana jest skala termometryczna, aczkolwiek w dziedzinie termometrii prace R. były nieudatne; zajmował się również zoologią i ogłosił historię naturalną owadów.

Réaumur skala termometryczna (R), temperatura zamarzania wody oznaczona jest liczbą 0, wrzenia wody — 80 (pod normalnym ciśnieniem atmosferycznym).

Rebek, średniowieczny instrument smyczkowy, rozpowszechniony w Hiszpanji i Francji pld., pochodzenia prawdopodobnie arabskiego. Znano go pod bardzo licznymi nazwami: rebeka, ribeka, rubeka, ribeba, ribella, po hiszpańsku rabe, po arabsku rebab, erbeb. Dał początek skrzypcom.

Rebeka, żona Izaaka, matka Ezawy i Jakóba.

Rebelja (łac.), rokosz, bunt, powstanie.

Reboul Jean, poeta francuski, *1796, †1864; piekarz z zawodu; ogłosił „Poésies“ (5 wydań), poemat biblijny „Le dernier jour“, trzy tragedje i in.

Rebus (łac.), rodzaj zagadki, w której wyrażona jest treść zapomocą obrazków, znaków, głosek itd.; pierwsze rebusy w Polsce, układane w języku łacińskim, dochowały się z końca XVI w.

Rebus sic stantibus, zasada prawa, zwłaszcza międzynarodowego, głosząca, że umowy międzynarodowe obowiązują strony tylko przy istnieniu takich warunków faktycznych, jakie były w chwili ich zawierania.

Récamier Jeanne Françoise Julie, z domu Bernard, piękna i inteligentna Francuska, żona bankiera, *1777, †1849; prowadziła za konsulatą słynny towarzyski salon w Paryżu, wywierając wpływ na życie polityczne i literackie.

Recenty, 1) współczesne utwory geologiczne: osady morskie i rzeczne, moreny lodowcowe, gleby, piaskowce itp.; 2) zwierzęta i rośliny, żyjące w czasach obecnych, w przeciwstawieniu do form wymarłych (kopalnych).

Recenzent, ob. recenzja.

Recenzja (łac.), sprawozdanie, wyraz przyjęty w dziennikarstwie, oznaczający sprawozdanie z dzieła literackiego lub artystycznego. Autor takiego sprawozdania: recenzent.

Recepcja (łac.), przyjęcie.

Recepcja prawa rzymskiego, ob. prawo rzymskie.

Recepta (łac.), piśmienne zlecenie wydania leku z apteki; do zapisywania recept upoważnieni są tylko dyplomowani lekarze.

Receptaculum, 1) u roślin kwiatowych osadnik (dno kwiatowe), rozszerzona część łodygi czyli szypułki kwiatu, na której są osadzone jego organy; 2) u paprotników poduszczkowato uwypuklona zewnętrzna warstwa tkanek liściowych, na których osadzone są zarodnie.

Receptaculum seminis, woreczek nasienny, pęcherzykowaty albo workowaty organ u samiczek wielu robaków, mięczaków i stawonogów, służący jako zbiornik dla wprowadzonego przez samca nasienia.

Receptariusz (łac.), książka do zapisywania recept w szpitalach, sanatorjach, izbach chorych itp.

Receptor (łac.), chwytnik, pojęcie, wprowadzone przez biochemika niemieckiego Ehrlicha (*1854, †1915); specjalne ugrupowanie w komórce żywej, tzw. łańcuch boczny, przeznaczony do łączenia się z substancjami odżywczymi lub z jadami, mającymi powinowactwo do danych komórek. Z chwilą zajęcia r. przez jad, komórka wytwarza nowe r. (łańcuchy boczne). R., wytwarzane ponad normę, odrywają się od komórki i krążą we krwi, gdzie łączą się z cząsteczkami jadu w związku, nieszkodliwej dla komórek ustrojowych. R., krążące we krwi, noszą miano przeciwciał lub niweczników. Teoria r. tłumaczy sposoby walki ustroju z chorobami zakaźnymi (jadami bakteryjnymi).

Receptywność (łac. recipio — odbieram), dosł. odbiorczość; zdolność odbierania wrażeń zewnętrznych, podlegania bodźcom i wogóle wpływom zewnętrznym. W pojęciu r. mieści się moment bierności, w przeciwstawieniu do aktywności, samorzutności, samodzielnego działania.

Receptywny, odbiorczy, podlegający bierno, w przeciwstawieniu do aktywny, samorzutny.

Reces (łac.), w dawnym prawie polskim odstąpienie od procesu czyli jego zaniechanie; w życiu politycznym nazywano tak odłożenie jakiegoś przedmiotu narady do następnego sejmku.

Recesja morza, cofanie się morza skutkiem podnoszenia się lądu lub pogłębienia się dna morskiego; recesja lodowca następuje skutkiem topnienia.

Recessus (łac.), zagłębienie, nazwa, często stosowana w anatomii opisowej.

Recesyw, w genetyce osobnik, posiadający cechę ustępującą (recesywną).

Recesywna cecha, ob. Mendla prawa.

Rechabici, sekta, żyjąca w namiotach na wzór nomadów i unikająca życia osiadłego i kultury rolników. Wystąpiła na widowie w IX w. przed Chr.

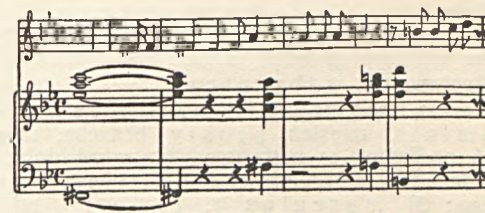
Rechniewski Tadeusz, działacz socjalistyczny, *1862, †1916; studja prawne w Petersburgu; członek „Proletariatu“, skazany 1886 na 14 lat katorgi; od 1905 w Warszawie, członek lewicy P. P. S., redaktor tygodników: „Wiedza“, „Nowe życie“, „Światło“ i „Kuznia“; prezes uniwersytetu ludowego.

Rechtanie, głos, który wydaje dzik.

Recife de Pernambuco, stol. stanu Pernambuco w Brazylii wsch. (Am. Pld.), 239.000 mieszk.; handel bawelną, cukrem i tytuniem.

Recital (ang.), koncertowa produkcja solisty, zajmująca cały wieczór.

Recitativo (włosk.), w muzyce operowej lub oratoryjnej ustęp przez pół śpiewany, przez pół mówiony, nie objęty ani ścisłą miarą rytmiczną ani określonem tempem, z którego to powodu bywa pisany swobodnie i z pominię-

Recitativo ujęte w takty.

ciem linijek taktowych. Forma taka, śpiewu solowego ma swoje uzasadnienie w tekście, który, o ile opowiada lub informuje słuchacza, o tyle wymaga przewagi słowa nad dźwiękiem, w przeciwieństwie do tzw. arii, będącej momentem uczuciowym i wymagającej melodji.

Recja (łac. Raetia), w staroż. kraj, obejmujący dzisiejszy kanton gryzoński (Szwajcaria), Tyrol i Alpy Bawarskie, zamieszkiwany przez Retów, podbity w 15 r. przez Rzymian i zamieniony w prow. rzymską Raetia.

Recke Elisabeth, poetka niemiecka, *1756, †1833; napisała: „Nachricht von Cagliostro“, „Geistliche Lieder“ i in.

Recke Ernest, poeta duński, *1848; dramaty i utwory liryczne.

Recklinghausen, 1) m. pow. w Westfalji (Prusy), rej. münsterska, 60.600 mieszk.; zamek; przemysł tkacki, metalurgiczny, kop. węgla; 2) osada górnicza w pobliżu, 42.800 mieszk.

Recklinghausen Friedrich von, anatomopatolog niemiecki, *1833, †1910; profesor w Strassburgu; badania nad mechanizmem powstawania zapalenia oraz nad tzw. chorobą R-a.

Recklinghausena choroba, cierpienie układowe: tworzenie się guzków (włókników) wzdłuż przebiegu pni i gałązek nerwowych; choroba rzadka. Najczęstsze umiejscowienie na kończynach górnych.

Recknitz, rz. w rep. Meklemburg-Szwerin, dług. 82 km., wpada do Bałtyku.

Reclam Anton, księgarz-wydawca w Lipsku, *1807, †1896; założyciel taniego wydawnictwa „Universalbibliothek“, które w latach 1867—1925 puściło w świat 6.600 tomików z literatury niemieckiej i zagranicznej.

Reclus Elisée, geograf francuski, *1830, †1905; za udział w komunie paryskiej 1871 skazany na banicję; od 1894 prof. w Bru-

kseli, gdzie założył Institut géographique; napisał: „La terre“, „L'homme et la terre“, „Les volcans de la terre“, „Nouvelle géographie universelle“.

Reclusi, ob. inclusi.

Recoaro, m. w prow. włoskiej Vicenza, nad rz. Agno, 6.700 mieszk.; kąpiele żelaziste.

Rectigradatio, termin, używany w biologii i paleontologii, oznaczający powstawanie, podczas rozwoju rodowego organizmów, nowych cech, wzgl. nowych właściwości, lub też tworzenie się nowego, nie istniejącego dotąd narządu.

Rector Magnificus, tytuł rektora uniwersytetu.

Rectum, ob. odbytnica.

Rectus (łac.), prosty. 1) musculus r. abdominis, mięsień prosty brzucha, mięsień podłużny, symetryczny, idący od dolnego brzegu klatki piersiowej do spojenia łonowego; 2) musculus r. femoris, mięsień prosty uda, wchodzi w skład mięśnia czworogłowego uda (musculus quadriceps femoris, ob. quadriceps); kurcząc się, prostuje podudzie; 3) musculi recti oculi, mięśnie proste oka, grupa 4 mięśni, powodujących ruchy gałki ocznej ku górze, dółowi, środkowi lub bokowi; porażenie jednego z tych mięśni prowadzi do zezu i do widzenia zdwojonego (diplopia).

Recurrentis (łac.), powracający, powrotny, 1) nervus r., gałązka nerwu błędnego (nervus vagus), dochodzi do mięśni krtań, przechodząc po stronie lewej pod łukiem tętnicy głównej, po stronie prawej pod tętnicą podobojczykową (arteria subclavia). Porażenia nerwu r., najczęściej na tle tętniaka (aneurysma) tętnicy głównej, prowadzą do chrypki lub całkowitej utraty głosu; 2) typhus r., dur powrotny, gorączka powrotna, ostra choroba zakaźna, wywołana przez krętki *Treponema recurrentis*. Cechuje się wysoką temperaturą o typie stałym (40°—41°), silnymi bólami głowy i tydek, powiększeniem śledziony, brudno-żółtawym zabarwieniem skóry. Objawy trwają 5—7 dni, poczem wśród silnych potów następuje spadek gorączki; po upływie 5—10 dni zaczyna się nowy napad. Ilość powtarzających się napadów 3—4. Przenoszą t.r. wszy (*Pediculus vestimentis* i *P. capitis*). Śmiertelność 2—3%.

Recurvirostra avocetta, szablodziób, ptak z rodziny Charadriidae, podrząd Limicolae, rząd Charadriiformes. Odnacza się długim, spłaszczonym dziobem, od polowy w górę zagięty. Nogi długie, cienkie, wysoko podkaszane, czteropalcowe; palce przednie spięte błoną, głęboko wycięta. Przebywa nad brzegami mórz i rzek. Biega szybko, brodzi po miazgach, wylapując owady i robaki wodne. Zamieszkuje Europę, Azję, Afrykę. W Polsce zjawia się bardzo rzadko.

Recydywa (łac. recidivus, popadający ponownie w ten sam błąd). 1) popełnianie ponownie tego samego przestępstwa; 2) ponow-

ne zapadnięcie na tę samą chorobę (ob. nawrót).

Recydywista (łac.), pojęcie prawa karnego, oznaczające przestępcę, ponownie popełniającego ten sam rodzaj przestępstwa, za który poprzednio odcierpiał już karę. Recydywa wpływa na wzmocnienie represji karnej.

Red River, 1) rz. w Kanadzie, tzw. R. R. of the North, wpada do jez. Winnipeg, dług. 1.200 km., żeglowna; 2) pr. dopływ rz. Mississippi, tzw. R. R. of the South, dług. 1.920 km.

Redakcja (łac.), 1) układ dzieła z zakresu piśmiennictwa wogóle (literatury); 2) grupa osób, kierujących treścią wydawnictwa; 3) lokal takiego kierownictwa.

Redaktor (łac.), kierownik czasopisma lub dzieła zbiorowego.

Redan, ob. dwuramiennik.

Redcliffe wicehr. de, dyplomata angielski, ob. Stratford de Redcliffe.

Redde Caesar quae sunt Caesaris et quae sunt Dei Deo (łac.), oddaj cesarzowi, co cesarza, a Bogu, co boskie Ewang. św. Łuk. XX, 22—25).

Redde quod debes (łac.), oddaj coś winien.

Redditch, m. w hr. Worcester (Anglia), 16.250 mieszk.; fabryki igieł.

Redemptoryści (łac. Redemptor, Odkupiciel), zakon religijny, założony 1749 przez św. Alfonsa Marię Liguori'ego, zwany też zgromadzeniem Liguorystów; w Warszawie osadził ich przy kościele św. Benona w końcu XVIII w. Jan Klemens Hofbauer; ubiór ich jest czarny, na podobieństwo Jezuitów.

Reden. Podział karbonu (węgla) produktywnego w Polsce oparto na środkowej grupie warstw, bogatej w węgiel, zwany reden, dzieląc go na warstwy nadredenowe, redenowe i podredenowe.

Redivivus (łac.), zmartwychwstały.

Redje, ob. Trematodes.

Redlich Henryk, sztycharz polski. * 1840 w Łasku, † 1889 w Berlinie; kształcił się w Warsz. Szkole Sztuk Pięknych, w Dreźnie i Monachjum. Wykonał wiele miedziorytów, które jako premje T. Z. S. P. rozeszły się po całym kraju; niektóre („Kazanie Skargi“, „Unja Lubelska“) znajdują się w galerjach zagranicznych.

Redmond, 1) John Edward, polityk irlandzki, * 1851, † 1918; adwokat w Londynie, od 1881 członek izby niższej, od 1891 przywódca narodowej frakcji irlandzkiej; 2) William Archer, syn popr., * 1885; 1911 do 1918 członek parlamentu; po zgonie ojca powołany na kierownika narodowców irlandzkich.

Redon Odilon, malarz i grafik francuski, * 1842, † 1916; do najlepszych prac jego zaliczają się „Kwiaty“, wykonane przeważnie pastelami.

Redowa, taniec czeski, rodzaj polki, zwany także rejdowaczka-polka, tańczony na 3/4; istnieje także rejdowak szybki na 3/4.

Redressement (franc.), „wyprostowanie“; r. forcé (franc.), operacja chirurgiczna wy-

prostowywania siłą nieprawidłowo ustawionych kości kończyn lub kręgosłupa, obecnie mało stosowana z powodu swej brutalności.

Reductio ad absurdum (łac.), ob. redukcja do absurdu.

Reduit (franc.), ob. śródszaniec.

Redukcja, 1) wyrażenie muzyczne, oznaczające przeróbkę partytury o dużej obsadzie instrumentów na mniejszą; 2) rozumowanie, w którym dla danych następstw szukamy racyi. Rozumowanie redukcyjne jest bądź tłumaczeniem, bądź wnioskowaniem; 3) w chemii odlenianie, proces odwrotny do utleniania.

Redukcja do absurdu (reductio ad absurdum), dowód pośredni: przyjmuje się, że wniosek, będący twierdzeniem, którego słuszności pragniemy dowieść, jest fałszywy, że więc sąd sprzeczny z owym twierdzeniem jest słuszny. Z jawnej niedorzeczności, jaka zawarta jest w tem przypuszczeniu i z niedorzeczności konsekwencji, jaka zeń płynie, przekonywamy się o słuszności naszego pierwotnego twierdzenia.

Redukcja figur sylogizmu do figury pierwszej. Arystoteles uważał pierwszą figurę sylogizmu, mającą postać

M jest P
S jest M
S jest P

za najbar-

dziej doskonałą, ponieważ jest ona najbardziej przejrzysta i oczywista oraz najczęściej używana. Figura ta ma cztery tryby, nazwane w średnich wiekach: 1) Barbara, Celarent, 3) Darii, 4) Ferio. Trzy zaś inne figury z ich trybami (figury ostatniej, tj. czwartej, Arystoteles nie znał), uważane są za niedoskonałe; można je sprowadzić do jednego z trybów figury pierwszej przez dokonanie odpowiednich przekształceń. Początkowe litery nazw tych trybów wskazują tryb figury pierwszej, do którego dany tryb jednej z trzech figur pozostałych można sprowadzić, np. tryb figury czwartej „Camenes“ do trybu „Celarent“, tryb figury trzeciej „Bokardo“ do „Barbara“ itd. Niektóre spółgłoski, składające się na nazwy tych trybów (np. m. p. s. k.), wskazują, jakich czynności należy dokonać z właściwymi przesłankami, aby przekształcić dany tryb we właściwy tryb figury pierwszej. Również sylogizmy hipotetyczne (warunkowe) można sprowadzić do sylogizmów kategorycznych.

Redukcyjny cyrkiel, cyrkiel z ramionami przedłużonymi poza oś obrotu, dająca się dowolnie przesunąć i utwierdzać zapomocą specjalnej śrubki; daje możliwość oznaczania długości i kreślenia łuków proporcjonalnie zwiększonych lub zmniejszonych.

Redukcyjny podział, swoisty podział jądra komórkowego w komórkach rozrodczych, mający na celu zmniejszenie do połowy ilości chromosomów; odbywa się przy tzw. dojrzewaniu (meiosis) plemników lub jaj (spermiogenesisi wzgl. oogenesisi).

Redukt, ob. dukt.

Reduplikacja (łac.), podwojenie.

Reduta, 1) samodzielne dzieło fortyfikacyjne, nie posiadające kątów cofniętych, opatrzone wałem, fosą, pewną ilością dział i posiadające własną załogę; 2) teatr, założony przez J. Osterwę w Warszawie (1925 przeniesiony do Wilna).

Redwitz Oskar, poeta niemiecki, * 1823, † 1891. Poemat epicki „Amaranth“, dramaty, powieści.

Redyi, nazwa milicji w wojsku tureckim, odpowiadająca landwehrze pruskiej.

Redyskonto, ob. kredyt.

Reel, taniec żywy w taktie dwudzielnym, tańczony parami w tempie szybkim. Ojczyzną jego jest Anglia, Szkocja, Irlandja i Danja.

Reemigracja, powrót emigrantów do ojczyzny.

Refektarz, obszerna izba w klasztorach, służąca za salę jadalną oraz miejsce wspólnych zebrań i narad.

Refektarzyk, w myśliwie skrzynka, zawierająca śniadanie, zabierane na polowanie.

Referat (łac.), piśmienne opracowanie lub piśmienne sprawozdanie, dotyczące pewnej kwestji.

Referencja (łac.), świadectwo, rekomendacja, powołanie się na kogoś, polecenie.

Referendarz. W 1507 utworzono w Polsce urząd referendarzy w liczbie dwóch (jeden świecki, drugi duchowny), którzy głównie pomagali królom w wykonywaniu sądownictwa. W XVII w. referendarze brali udział w sądach królewskich jako referenci, następnie stali się samodzielnymi sędziami w sprawach, dotyczących włóścian królewskich, brali również udział w sądach asesorskich, którym przewodniczył kanclerz. Obecnie tytuł referendarza przysługuje urzędnikowi I kategorii (tj. z wyższym wykształceniem) VIII i VII stopnia, pełniącemu funkcje referenta.

Referendum, prawo narodu do decydowania w sprawach państwowych przez powszechne głosowanie. Nazwa referendum sięga XVI w.; powstanie samej instytucji wywołane zostało stosunkiem pewnych kantonów do ówczesnego Związku Szwajcarskiego. Członkowie zjazdów konfederacji działali na podstawie instrukcji swych kantonów a, gdy obradowano nad sprawami nie objętymi przez te instrukcje oraz we wszystkich przypadkach szczególnej wagi, musieli się zwracać do swych rządów po specjalne wskazówki; nazywano to delegacją z poleceniem wzięcia udziału ad audiendum et referendum. Obecnie we wszystkich kantonach, z wyjątkiem Fryburga, istnieje w tej czy innej formie obowiązek zwracania się do ludu w sprawie ostatecznego przyjęcia poważniejszych projektów prawodawczych. W kantonach z instytucjami reprezentacyjnymi, w przeciwstawieniu do form bezpośredniej demokracji, ustawy są poddawane pod głosowanie ludowe tylko wówczas, gdy domaga się tego pewna liczba obywateli; jest to tzw. referendum warunkowe. Do konstytucji Związku Szwajcarskiego referendum warunkowe wprowadzono w 1874. W sprawach,

dotyczących zmiany konstytucji, istnieje r. obowiązkowe. Odnosnie zmiany konstytucji, również większość stanów Ameryki Północnej zażądać musi głosowania ludowego, jednakże termin r. nie jest tam w użyciu. Według konstytucji Rzeszy Niemieckiej z 11 sierpnia 1919, prezydent Rzeszy może być złożony z urzędu przez głosowanie ludowe (Volksabstimmung); również w razie zatargu między parlamentem a Radą Związkową w kwestiach ustawodawczych, rozstrzyga ostatecznie głosowanie ludowe (Volksentscheid). Także konstytucje poszczególnych państw niemieckich niektóre kwestje pozostawiają decyzji głosowania ludowego, np. w ten sposób była rozstrzygnięta sprawa odszkodowania za skonfiskowane dobra rodziny cesarskiej. Praktyka szwajcarska wykazała, że r. w większości przypadków przyczynia się do odrzucenia postępowych projektów ustawodawczych.

Referent, 1) osoba, przedstawiająca jakiegoś gronu opracowaną przez siebie kwestię; 2) urzędnik, któremu powierzono załatwianie (referowanie) spraw pewnego działu.

Refleks, ob. odruch.

Refleksja (łac. *animus reflecto* — zwracam umysł w innym, w przeciwnym kierunku, wstecz); rozmyślanie, medytacja. U *L. o c k e a* r. oznacza tzw. „postrzeżenie wewnętrzne”, świadomość własnych przeżyć umysłowych.

Refleksyjność, skłonność do medytacji, usposobienie do snucia refleksyj.

Reflektor, 1) ob. *luneta*; 2) zwierciadło wklęsłe, służące do odbijania promieni świetlnych, pochodzących z jakiegoś źródła światła. R. odgrywają pomocniczą rolę przy oświetleniu, np. r. przy latarniach samochodowych.

Reforma (łac.), przekształcenie, zmiana, poprawa, zaprowadzenie ulepszeń, udoskonalenie, np. reforma administracji, sądownictwa.

Reforma rolna. W znaczeniu najszerszym pojęcie reformy rolnej obejmuje ogół przepisów, dotyczących przebudowy gospodarstw wiejskich, tj. norm, odnoszących się do określenia maximum i minimum władania, do parcelacji i sposobów jej przeprowadzenia, meljoracji, komasacji, uregulowania kwestii serwitutów itd. Szczególnego znaczenia nabrała sprawa rolna po zakończeniu wojny światowej (1918) w nowopowstałych państwach. Zagadnienie to wysunęło się również na czoło w pracach polskiego sejmu i rządu. Najważniejszymi etapami rozwoju ustawodawstwa w tej dziedzinie były: uchwała sejmu ustawodawczego z dn. 10 lipca 1919 w przedmiocie zasad reformy rolnej, ustawa z dn. 15 lipca 1920 oraz obecnie obowiązująca ustawa z dn. 28. XII. 1925 (Dz. Ust. Nr. 1, poz. 1 z 1926). Dla przeprowadzenia reformy rolnej ustawodawstwo nasze stworzyło specjalny aparat administracyjny, złożony z urzędów i komisji ziemskich z ministerstwem Reform Rolnych, Główną Komisją Ziemską i Państw. Bankiem Rolnym na czele. Ustawa z dn. 28. XII. 1925 program przebudowy gospodarstwa wiejskiego określa w sposób następujący: „Przeprowadzenie nowego ustroju obejmuje: a) tworzenie nowych samodzielnych gospodarstw rol-

nych; b) powiększenie istniejących karłowatych gospodarstw do rozmiaru samodzielnych; c) tworzenie gospodarstw drobnych dla produkcji ogrodniczo-warzywniczej; d) tworzenie kolonii i ogródków robotniczych, urzędniczych itp.; e) zabezpieczenie odpowiednich terenów dla szkół rolniczych i ognisk kultury rolniczej i ogrodniczej”. Na cele reformy rolnej będą obowiązkowo parcelowane, z wyłączeniem lasów, stanowiących przedmiot racjonalnej gospodarki leśnej, tudzież wód, użytkowanych dla rybołówstwa lub przemysłu: 1) grunta, stanowiące własność skarbu Państwa; 2) majątki tzw. martwej ręki; 3) grunta, przewyższające maximum władania, tj. nieruchomości ziemskie, położone w okręgach przemysłowych i podmiejskich, przewyższające 60 ha, na pozostałym zaś obszarze 180 ha, z wyjątkiem województw wschodnich, gdzie maximum władania w niektórych przypadkach wynosi 300 ha. Do wyżej wymienionych norm nie wlicza się: sadów, dróg, terenów zabudowanych, jak również obszarów leśnych i wód. Obszar rocznej parcelacji winien wynosić minimum 200.000 ha.; w razie gdy dobrowolna parcelacja nie dostarczy tej przestrzeni, następuje przewłaszczenie w trybie parcelacji przymusowej.

Reformaci, zakon reguły św. Franciszka, ostrzejszy od Bernardynów, założony w pocz. XVI w. przez św. Piotra z Alkantary; w Polsce mieli przeszło 30 klasztorów.

Reformacja (łac.), ruch religijny w XVI w., z którego powstał kościół luteranski i reformowany. Wywołała go potrzeba reformy Kościoła „w głowie i członkach”, której się domagały sobory XV w.; w niemalym stopniu przyczynił się do niego renesans i humanizm. Przygotowała go działalność religijna Piotra Waldusa ok. 1170, Jana Wycliffe'a w 2-iej poł. XIV w. w Anglii, Jana Husa i jego zwolenników w Czechach w XV w., Savonaroli we Włoszech. Datą powstania R. jest 31 października 1517, w którym to dniu Luter przybił na drzwiach kościoła zamkowego w Wittenbergu 95 tez przeciwko odpustom. Dzięki poparci elektora Fryderyka Mądrego zyskał Luter dużo zwolenników, szczególnie wśród szlachty. W 3 dziełach określił w 1520 zasady R. na polu religijnym, oświatowym, politycznym i kościelnym. W tym samym roku zerwał z Rzymem, w następnym zaś bronił swych zasad na sejmie w Wormacji. Warunki społeczne i polityczne sprzyjały rozwojowi R. w poszczególnych państwach i miastach. Pod względem religijnym R. dążyła do uniezależnienia wierzącego od kapłana; stosunek religijny do Boga i zbawienie oparła na wierze, źródło wiary i nauki upatrywała w Biblii, odrzucając tradycję. Równocześnie od 1519 rozpoczął Ulrich Zwingli dzieło R. w Zurychu, zaś francuska Szwajcaria miała swego reformatora w osobie Jana Kalwina. Ważniejsze daty z dziejów Reformacji: 1529 protest stanów ewangelickich przeciw uchwale sejmu w Spirze; 25 czerwca 1530 odczytanie konfesji augsburskiej; 1532 powstanie związku szmalkandzkiego dla obrony R.; 1546 śmierć

Lutra; 1555 pokój religijny w Augsburgu, przyznający stanom prawo R.; 1648 pokój westfalski, który ustalił prawny byt R. R. w duchu Lutra rozszerzyła się w Niemczech, w krajach skandynawskich, bałtyckich, częściowo także w Polsce, podczas gdy kierunek, reprezentowany przez Zwingli'ego i Kalwina, zwyciężył w Szwajcarii, Francji, Holandji, płd. Niemczech, na Węgrzech, w Polsce, Czechach, Anglii i Szkocji.

Reformacja w Polsce. Początki ruchu reformacyjnego w Polsce sięgają czasów bezpośrednio po wystąpieniu Lutra w Wittenbergu w 1517. Niebawem ruch ten rozwijać się zaczął w licznych śródwiśkach Wielkopolski, Małopolski, na Mazowszu oraz w Prusach Książęcych, skąd oddziaływać zaczął również na Litwę. Te pierwsze początki pozostawały w zależności od Wittenberga, coraz silniej wszakże uwydatniały się wpływy Melanctona, Kalwina, potęgując niktę dotychczas w Polsce wpływy Zwingli'ego. Gdy w 1548 do Polski przybyli bracia czescy i gdy pod wpływem braci morawskich, a następnie prądów, nurtujących we Włoszech północnych, w Polsce działalność swą rozwinęli nowochrześcijcy oraz antytrynitarze, stworzyło to już w pierwszej połowie panowania Zygmunta Augusta wielką obfitość najrozmaitszych kierunków Reformacji. Prócz tego istniał już, wyrosły na tradycjach polskich, kierunek, reprezentowany przede wszystkim przez Frycza Modrzewskiego, który zmierzał do przebudowy raczej ustroju kościelnego i zapewnienia Kościołowi polskiemu większej samodzielności. W ugodzie Sandomierskiej z 1570, zawartej pomiędzy kierunkami helweckim, wittenberskim oraz braćmi czeskimi, doszło do zjednoczenia ruchu r., ale jednocześnie do ostatecznego przypięczętowania datującego się od 1565 rozłamu pomiędzy właściwym ruchem r. a anabaptystami i antytrynitarami, których, znanych pod nazwą „Kościoła mniejszego” oraz potem „braci polskich”, usiłował następnie zorganizować Faustus Socyn (ob. *Socyn Faustus*). Rozkwit socynianizmu sprawił, że przeciwko niemu przede wszystkim wystąpił do walki Kościół katolicki. Socynianie wyłączeni zostali z słynnej „Rozmowy Przyjacielskiej” w Toruniu w 1645, a przedtem jeszcze (1638), wyrokiem sejmowym skazano na zburzenie główną siedzibę ich, Raków. Uchwałą sejmową z 1658 socynianie zmuszeni zostali do opuszczenia Polski, przyczem jako ostateczny termin wyznaczono im dzień 10 lipca 1660. Zwolennicy właściwego kierunku r. również odczuwali ciężar położenia swego już za Zygmunta III. Wobec braku głębszego podłoża religijnego w ruchu r. w Polsce, spowodowało to już wówczas liczne odstępstwa od zasad Reformacji. Niemniej jednak ewangelicy stanowili jeszcze element wpływowy w Polsce; Władysław IV zamierzał doprowadzić do pojednania ewangelików z katolicyzmem. Zwolniona w tym celu „Rozmowa Przyjacielska” w Toruniu nie doprowadziła do celu. „Rozmowa” była ostatniem wybitniejszym wydarzeniem w dziejach R. w Polsce. Po wyłączeniu socynjan przystąpiono do ogranicze-

nia praw ewangelików, których liczba kurczyła się coraz bardziej, zwłaszcza gdy w 1669 zabronione zostało przechodzenie z katolicyzmu na ewangelicyzm. Za Augusta II zabroniono ewangelikom wznoszenia nowych kościołów, ograniczono prawo odprawiania nabożeństw, na sejmie grodzieńskim 1718 usunięto ostatniego posła, ewangelika, Piotrowskiego, ograniczając polityczne prawa ewangelików. Zbory ewangeliczne, w małej wprawdzie liczbie, przetrwały ten okres, a za panowania Stanisława Augusta przywrócono ewangelikom prawa.

Reformatskij *Siergiej* *Nikołajewicz*, współczesny chemik rosyjski, profesor uniw. kijowskiego. Prace z chemii organicznej; napisał podręcznik „Naczelny kurs organicznej chemii” (Kijów, 1913, 2 wydanie).

Reformizm, odmiana socjalizmu, więcej umiarkowany kierunek od klasycznego (ortodoksyjnego) socjalizmu, ściśle na doktrynie Marksa opartego. Nazwa reformizmu używana jest we Francji; głównymi reprezentantami tego kierunku byli Millerand i Fournière. W Niemczech reformizmowi odpowiada rewizjonizm (ob.).

Reformowany Kościół, ob. ewangelicki Kościół.

Refracta dosis (łac.), ob. *doza*.

Refrain (franc.), ob. *refren*.

Refrakcja, ob. załamywanie światła.

Refrakcja astronomiczna, kąt, o który odchyła się promień świetlny, idący od ciała niebieskiego, od swego pierwotnego kierunku, wskutek załamywania się w atmosferze ziemskiej. Z powodu niejednorodności atmosfery, załamanie nie jest prostoliniowe, wzrasta w miarę zbliżania się do powierzchni ziemi, zależne jest od temperatury, ciśnienia i wilgotności atmosfery, a także od położenia gwiazdy względem horyzontu; im bliżej gwiazda znajduje się horyzontu, tem r. jest większa.

Refrakcja oka, podstawowe pojęcie optyki: stosunek siły łamiwej oka do położenia siatkówki. Przy prawidłowej, podstawowej r. promienie świetlne równoległe (tj. idące z odległości = lub > 6 m.), po załamaniu się w ośrodkach przejrzystych oka, skupiają się na siatkówce. Przy r. nieprawidłowej (wadach r.) promienie równoległe skupiają się przed siatkówką (*krótkowzroczność*, *miopia*) lub też za nią (*dalekowzroczność*, *hipermetropja*). Wady r. wyróżniewa się przez odpowiednie szkła optyczne.

Refraktometr, przyrząd do wyznaczania współczynnika załamania.

Refraktor, ob. *luneta*.

Refren (franc. *refrain*), zwrotka, powtarzająca się w utworze muzycznym, w jednostajnej lub mało zmienionej formie.

Refrzygerator, oziębiacz, rozmaite urządzenia, służące do oziębiania.

Refugium (łac.), obwarowane schronisko dla obrony ludności przed nadciągającym wrogiem, najczęściej warownię, odpowiadające grodziskom, ufortyfikowane systemem wałów i rowów. Wznoszone były przez Rzymian

w czasie walk z Germanami i Celtami, którzy również posługiwali się podobnymi umocnieniami, niejednokrotnie wzmocnieniami murami, zasiekami i palisadami. Do tego samego celu służyły naturalne i sztuczne jaskinie i lochy, tudzież trudne do przejść bagna i torfowiska.

Rega, rz. w Pomeranii pruskiej, dług. 188 km., wpada do Bałtyku.

Regalbuto, m. na Sycylii (Włochy pld.), nad rz. Salso, 13.000 mieszk.; pokłady siarki, gipsu i soli kamiennej.

Regale lub **regalja**, termin, obejmujący dwa pojęcia: regalja maiora i regalja minora. Pierwsze pojęcie oznacza prawa, zastrzeżone władzy zwierzchniczej jako takiej, tj. stanowiące istotę władzy (wybijanie monety), drugie zaś — prawa natury prywatnej, które państwo zachowuje wyłącznie dla siebie w celach fiskalnych. W tem ostatniem znaczeniu regalja w skarbowości państwowej średniowiecza stanowiły ważną pozycję dochodów korony. Rozpowszechnieniu ich sprzyjała okoliczność, że dla ustanowienia regalij nie była wymagana zgoda stanów. W ten sposób we wszystkich państwach powstały regalja królewskie do wnętrza ziemi. W skarbowości r. zajmują miejsce pośrednie między dochodami z dóbr państwowych a wpływami ze źródeł podatkowych. Do najważniejszych regalij należą: poczta, telegraf, r. górnicze. W licznych przypadkach pojęcie r. pokrywa się z pojęciem monopolu skarbowego. Współczesna nauka skarbowości nie uważa r. za samoistne źródło dochodów państwa.

Regalja, ob. **regale**.

Regal (regal), instrument przenośny w rodzaju małych organków, w dawnych czasach stosowany podobnie, jak dzisiaj harmonjum. **Regamey Guillaume**, malarz francuski, * 1837, † 1875; batalista; ilustrował wojnę francusko-pruska z 1870: „Kirasjerzy w szynku“ (muz. Luksemburskie), „Batterie de tambours des grenadiers de la garde“ (muzeum w Pau).

Regaty (włosk.), pierwotnie nazwa wyścigów w łódkach na kanałach Wenecji; obecnie miano wszelkich wyścigów na wodzie.

Regelacja, ob. **krzepnięcie**.

Regen, l. dopływ Dunaju, dług. 165 km.; wypływa z Czeskiego Lasu.

Regencja, instytucja prawa państwowego, której mocą sprawowanie zwierzchniej władzy państwowej w ustroju monarchicznym w okresie, gdy monarcha z jakiegokolwiek powodu sam nie jest w możności jej wykonywać, przechodzi na osobę bądź przewidzianą w prawie danej dynastji, bądź wyznaczoną przez powołany do tego organ w każdym konkretnym przypadku. Osoba ta zowie się **regentem**. Niemożność sprawowania przez monarchę władzy wywołana może być najmniejszymi przyczynami: małoletnością następcy tronu, chorobą umysłową monarchy, niewola, śmiercią bez pozostawienia potomstwa itp.

Regeneracja, **neomorphosis** (łac.), odradzanie się, proces odradzania się straconych

przez organizm części i całych organów z materiału komórkowego, znajdującego się w organizmie. Rozróżnia się r. fizjologiczną, tj. ciągłe wytwarzanie normalnie traconych przez organizm części, np. linienie włosów, piór, skóry itp., i r. reformatywna, tj. wytwarzanie całości straconych albo eksperymentalnie wyciętych części, np. regeneracja kończyny u salamandry. W tym ostatnim przypadku rozróżnia się jeszcze tzw. morphallaxis, kiedy regeneracja powstaje dzięki przekształceniom istniejących części, i właściwą regenerację albo epimorfozę, kiedy wytworzenie straconych części odbywa się przez wytworzenie nowego materiału.

Regenerator, urządzenie pomocnicze przy paleniskach dla paliw gazowych, służące do uzyskania lepszego efektu palenia. Ciepło spalin zostaje zużyte w r. dla podgrzania powietrza i gazu przed zapaleniem.

Regens, przełożony zakładu naukowego dla duchownych lub nowicjatu.

Regensburg, ob. **Ratyżbona**.

Regent, ob. **regencja**.

Reger Max, kompozytor niemiecki, * 1873, † 1916. Od 1907 prof. konserwatorium w Lipsku, następnie nadworny dyrektor muzyki w Mannheimie. Z licznych dzieł ważniejsze: cykle minjatur („Aus meinem Tagebuch“), warjacje i fuga na temat Bacha, warjacje na temat Beethovena, sonaty, kwartety, serenady.

Reger Tadeusz, publicysta i działacz polityczny, * 1872; studja w Krakowie; redaktor „Robotnika Śląskiego“, 1907 i 1911 poseł do parlamentu wiedeńskiego, od 1914 w Legionach Polskich; 1919 i 1922 poseł na sejmy (P.P.S.).

Regestra, w dawnej Polsce księgi sądowe, do których wpisywano pozwy w formie zapisek, podających nazwisko powoda i pozwanego i króciutką wzmiankę, charakterystyczną dla sprawy.

Regestrowi Kozacy ustanowieni zostali z Kozaków niżowych, Zaporozców, uchwałą sejmu 1589. Miano spisać Kozaków w rejestr, poddać władzy hetmana oraz wziąć ich na żołd państwa. Wywołało to bunt Kozaków (1593 Kosińskiego, 1596 Nalewajki i Łobody), które nie pozwoliły na zrealizowanie konstytucji 1589. Dopiero w 1617 i 1619 ustalono ilość K. r. i wysokość żołdu. Sejm 1638 zmniejszył liczbę K. r. i oddał ich pod władzę komisarza, wyznaczonego przez sejm, znosząc atamana z wyboru. Ugoda zborowska 1649 z Chmielnikiem ustalała liczbę K. r. na 40.000, ugoda w Białej Cerkwi 1651 na 20.000, ugoda w Hadziaczu 1658 na 30.000; po 1661 nie słycać więcej o K. r.

Reggio di Calabria (w staroż. Rhegium), stol. prow. R. di C. (Włochy pld.), nad zatoką Mesyńska, 59.500 mieszk.; zabytki rzymskie: winnice, rybołówstwo, wyroby jedwabne; zburzona przez trzęsienie ziemi w 1908.

Reggio nell' Emilia, stol. prow. R. nell' Emilia (Włochy pln.), 82.900 mieszk.; siedz. bisk., katedra; wyroby jedwabne, cementownie; w pobliżu Canossa.

Regiment, dawniej to samo, co dzisiejszy pułk; regimentami nazywano w Polsce tylko oddziały autoramentu cudzoziemskiego, w odróżnieniu od pułków kozackich lub autoramentu polskiego. Regiment oznaczał również władzę wojskową, dowództwo.

Regimentarz, od XVII w. tymczasowy zastępca hetmana w dawnej Polsce.

Regina (łac.), królowa.

Regina, stol. prow. Saskaczewan w Kanadzie (Am. Płn.), 40.000 mieszk.; młyny.

Regio (łac.) okolica, 1) w anatomii okolica ciała, np. ok. łopatkowa (r. scapularis); 2) w zoogeografii nazwa większego obszaru ziemi, odznaczającego się charakterystyczną, sobie właściwą fauną. Niższą jednostką tworzy **subregio**.

Regio lumbalis, ob. **lędźwie**.

Regio publica, ob. **pubes**.

Regiomontanus, właśc. **Johann Müller**, astronom niemiecki, * 1436, † 1476; uczeń i przyjaciel Purbacha. Osiadłszy w 1471 w Norimberdze, założył tam obserwatorium, drukarnię i warsztaty, oddając się obserwacjom i wydając różne prace, m. in. efemerydę słońca, księżyca i planet; w 1475 był wezwany do Rzymu przez Sykstusa IV w celu zreformowania kalendarza; prace przygotowawcze przerwała przedwczesna śmierć. Kilka prac jego wydano pośmiertnie, m. in. „Epitome“ do Almagestu i „Trygonometrię“.

Régis Pierre Silvain, filozof francuski, * 1632, † 1707; zwolennik **Descartes'a**, okazjonista. Napisał: „Cours entier de la philosophie“ (1690).

Regionalizm (franc.), ruch, dążący do ożywienia życia prowincjonalnego i przeciwstawiający się koncentrowaniu wszystkich instytucji, wybitnych jednostek itd. w stolicy.

Reglamentacja (łac.), regulowanie czyjejkolwiek działalności w myśl obowiązujących przepisów prawnych. R. **prostytutek**, dozór sanitarno-policyjny nad prostytutkami. Przeciw r. **prostytutek** podnoszą się ostatnimi czasy protesty, szczególnie ze strony amerykańskiej działaczki społecznej **Józefy Buttler**.

Regle, wzgórze lesiste u podnóża Tatr, do 1500 m. wys., porośnięte lasami szpilkowemi.

Regnard Jean François, komedjopisarz francuski, * 1655, † 1709. Utwory: „Gracze“, „Roztargniony“, „Uniwersalny spadkobierca“ i in.

Regnault Henri Victor, chemik i fizyk francuski, * 1810, † 1898; klasyczne badania nad ciepłem właściwym pierwiastków; liczne prace z chemii organicznej i nieorganicznej.

Regnault Henri, malarz francuski, syn poprzedniego, * 1843, † 1871. Z dzieł: „Portret konny generała Prim'a“ (Luwr), „Salome“ (kolekcja Knoedler), „Judyta, zabijająca Holoferesa“ (muz. w Marsylii). Zabity podczas wojny francusko-pruskiej.

Regnault Jean Baptiste, malarz francuski, * 1754, † 1829; z dzieł: „Edukacja Achillea“ (Luwr), olbrzymie „Zdjęcie z krzyża“ (Luwr), „Trzy gracze“ (tamże).

Régnier Mathurin, poeta francuski, * 1573, † 1613; autor satyr, pełnych werwy i obrazowości.

Regnier, 1) **Mikołaj**, lekarz, lotaryńczyk, sprowadzony przez biskupa Massalskiego do Uniwersytetu Wileńskiego, w którym wykładał chirurgję i anatomję, † 1800 w Wilnie; 2) **Anicety**, syn poprz., lekarz, † 1878 w Wilnie; zesłany 1846 do katorgi; zajmował się również historią.

Regnum (łac.), państwo, królestwo.

Regres (łac.), zwrotne rozszczenie, które z mocy prawa lub umowy przysługuje jednej osobie przeciwko drugiej i obejmuje bądź żądanie zwrotu dokonanej zapłaty, bądź skutki odpowiedzialności za niedotrzymanie rękojmi prawnej lub umownej. Pomiedzy innymi regres przysługuje współdłużnikowi solidarnemu, który zapłacił cały dług; poręczyciel ma regres przeciwko głównemu dłużnikowi o zwrot uiszczonyj należności.

Regresja (łac.), cofanie się; ustępowanie objawów chorobowych.

Regula fidel (łac.), prawidła wiary, najwęższe ujęcie zasad wiary.

Regulacja biologiczna, dążenie ustrojów żywych do odzyskania fizjologicznej równowagi, naruszonej w jakiegokolwiek sposób, oraz zdolność do unieszkodliwiania wszystkich czynników szkodliwych, grozących życiu lub zdrowiu danego ustroju; wyrazem zdolności r. ustroju są: 1) choroby (jako ogólny odczyn ustroju na czynniki chorobotwórcze); 2) zapalenia (jako miejscowy odczyn na czynniki szkodliwe); 3) nabyta odporność (immunitas) jako zabezpieczenie na przyszłość przed niektórymi czynnikami chorobotwórczymi (bakteriami i ich jadami).

Regulacja ciepła, zdolność wyższych kręgowców ciepłostajłych, (homioiotermycznych), ptaków i ssaków, do utrzymywania temperatury ciała na jednym poziomie, niezależnym od temperatury otoczenia. R. ciepła działać może sprawnie: 1) dzięki przystosowywaniu się przemiany materji do temperatury otoczenia (tzw. regulacja chemiczna ciepła); 2) dzięki regulowaniu utraty ciepła przez parowanie (r. fizyczna ciepła). Gdy temperatura otoczenia przekroczy 33° C., ustaje r. chemiczna. R. ciepła jest bardzo złożonym procesem ustrojowym, regulowanym przez czynność ośrodkowego układu nerwowego. Ośrodki r. ciepła znajdują się w 3-iej komorze mózgowej.

Regulacja rzek ma na celu ujednostajnienie koryta i warunków odpływu oraz zmniejszenie rumowiska, unoszonego przez wodę. Osiąga się to przez: 1) zabudowanie dzikich potoków i miejsc, gdzie tworzy się rumowisko; 2) ujednostajnienie ilości wody przez budowę zbiorników powodziowych; 3) ujednostajnienie przekroju podłużnego i poprzecznego rzeki przez nadanie regularnych form korytu (właściwa regulacja). Roboty regulacyjne prowadzi się w celach meljoracyjnych, dla obrony przed powodzią i dla celów komunikacyjnych (dla wytworzenia koryta, potrzebnego

dla żeglugi i splawu). Zabudowanie dzikich potoków uskutecznia się przy pomocy zapor drewnianych lub kamiennych, które mają powstrzymać toczące się rumowisko. Regulacja właściwa polega na ujęciu rzeki w tamy regulacyjne równoległe lub prostopadłe do kierunku ruchu wody. Najlepsze rezultaty daje system mieszany, w którym tamy równoległe stosuje się tylko w łukach wklęsłych i częściowo w prostych. W rzekach górskich dają najlepszy rezultat tamy równoległe. Tamy buduje się z kamienia (w rzekach górskich), czasem w połączeniu z drzewem oraz z faszyn (w małych rzekach nizinnych). Faszyny są to wiązki jednolitych prostych gałęzi długości 3—4 m. i średnicy około 0,3 m., powiązane wtkami z młodej wikliny lub leszczyny. Najlepszy materiał: wiklina (wierzba krzaczasta), pod wodę także wierzba, olcha, topola, leszczyna, świerk. Regulacja dla żeglugi polegać może: 1) na ulepszeniu samego nurtu przez usunięcie resztek pali, pni, skał podwodnych, przekopywanie mielizn, zmianę kierunku nurtu, 2) na uregulowaniu przejść między krzywiznami, 3) na systematycznym ujęciu rzeki w budowlę regulacyjną. Ochronę przed powodzią uzyskuje się częściowo przez regulację właściwą, w całości jednak tylko przez budowę zbiorników tzw. retencyjnych, które ujednostajniają odpływ. Ostatcznym środkiem ochrony przed powodzią są obwałowania ziemne, które jednak niezawsze można wykonać.

Regulacyjne jaja, opisane w 1892 przez biologa niemieckiego Hansa Driescha jaja niektórych jomochłonów, jeżowców, żachw i płazów. Jeżeli jaja te, po zapłodnieniu w okresie bródkowania (tj. podziału na 2, 4, 8 itd. komórek pochodnych), rozdzielić na poszczególne komórki pochodne, to z każdej komórki pochodnej wyrosnie cały zarodek, tylko odpowiednio (proporcjonalnie) mniejszy. Ze strunowców (Chordata) jaja r. posiada lancetnik (*Branchiostoma lanceolatum*).

Regulamin, system rozkazów, wskazówek i zakazów, obowiązujących w danej instytucji, np. r. więzienny, szpitalny itp.

Regulaminny wojskowy, przepisy, regulujące ściśle przebieg służby: polowej, wewnętrznej, garnizonowej itd., oraz samo wyszkolenie żołnierzy.

Regularia, rząd jeżowców (*Echinoidea*), jeżowce o regularnych okrągłych skorupkach, o budowie pięciopromiennej, o pięciu równych ambulacrach, o otworze gębowym i odbytowym na przeciwległych biegunach skorupki.

Regularne kryształy, ob. kryształy.

Regularni kanonicy laterańscy, zgromadzenie zakonne, założone przez papieża Leona św. przy kościele św. Jana Laterańskiego w Rzymie; strój — biała sutanna; w Polsce istniało kilka klasztorów, między innymi w Krakowie, Wilnie, Czerwińsku.

Regularni klerycy, nazwa duchownych zakonnych w przeciwieństwie do duchownych świeckich.

Regulator, przyrząd, służący do usuwania niejednostajności w ruchu maszyn. R. odśrodkowy Watta składa się z czterech sztabek, tworzących czworobok i mogących zmieniać pochylenie względem siebie. Dwie górne sztabki dźwigają kule metalowe, dwie dolne są przytwierdzone do obrączki, mogącej ślizgać się wzdłuż osi pionowej. Gdy koło rozpędowe szybko się obraca, kule wirujące wraz z niem regulatorem oddalają się wskutek bezwładności od osi i podnoszą w ten sposób obrączkę, która zamyka wówczas kran w rurze, przyprowadzającej parę z kotła.

Regulatywny, wyznaczający kierunek.

Regulice, w. w pow. chrzanowskim (woj. krakowski); łomy porfiru.

Regulina, łagodny środek przeczyszczający: agar-agar z dodatkiem 25% wyciągu z szkalaku amerykańskiego (*extractum cascarae sagrae*).

Regulini Galassi, grobowiec etruski w staroż. Caere w prow. rzymskiej, odkryty w 1836 przez prałata Regulini i generała Galassi; długi sklepiony korytarz z szeregiem odgalezień bocznych. W komorach grobowych bogate zabytki, zwłaszcza naczynia brązowe, ozdoby złote i srebrne oraz wazy greckie z IX—X w. przed Chr.

Regulówka, głębokie (na 40, 60, 80 cm.) ręczne przekopanie roli.

Regulski Jan, medalier i rzeźbiarz polski. * 1760 w lubelskim, † 1807; kształcił się dzięki poparciu Ignacego i Stanisława Potockich w kraju i we Włoszech; od 1788 pracował na dworze Stanisława Augusta; wykonał wiele wizerunków na onyksie, chalcedonie i in.; 1792 inspektor mennicy warszawskiej; 1796 do śmierci w Berlinie.

Regulus, najjaśniejsza gwiazda gwiazdozbioru Lwa.

Regulus Marcus Atilius, wódz rzymski, zwycięzca nad Kartagińczykami w I wojnie punickiej, w bitwie morskiej pod Eknomos. oraz w Afryce 256; pobity 255; zmarł w niewoli.

Regulus cristatus, mysikrólik, ptak z rodziny Regulidae; podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ciała ok. 10 cm. Dziób krótki, upierzenie zwierzchu szaro-zielonawe, przez środek głowy przebiega żółta smuga, czarno obwiedziona. Zamieszkuje całą Europę i Azję płn. i środk. U nas bardzo pospolity w lasach iglastych; w zimie zalatuje do ogrodów. Bardzo pożyteczny, ponieważ oczyszcza drzewa z owadów. Gniazda buduje w iglastych drzewostanach, wplatając je między igły gałązek. Rzadszym od poprzedniego jest *R. ignicapillus*, zniczek; wielkość ta sama, upierzenie zwierzchu oliwkowo-zielone; smuga, przechodząca środkiem głowy, jaskrawo pomarańczowa, czarno obwiedziona. Przez oko przebiega ciemna smuga.

Reguła (łac. regere — rządzić), prawo postępowania; twierdzenie ogólne, obowiązujące w przeważnej liczbie wypadków, dopuszczające jednak wyjątki („niema reguły bez wyjątków“).

Reguła Dovego, ob. Dovego reguła.

Reguła faz, ob. faz reguła.

Reguła Lutra, wskazówka Marcina Lutra, określająca ilość stosunków płciowych w małżeństwie do 2—3 razy w tygodniu.

Reguła oktawy, schemat muzyczny, służący do wypełniania dźwiękami harmonicznymi basów, nie opatrzonych cyframi, albo do harmonizowania melodii (oczywiście w szczupłych granicach). Wziąwszy skalę tonów basowych w obrębie oktawy na I stopień, damy trójdłglos toniczny na II akord sekstowy (VII-go stopnia), na III również sekstowy (I-go stopnia), na IV trójdłglos subdominantowy (lub $\frac{3}{4}$ II-go), na V trójdłglos dominantowy (lub $\frac{3}{4}$ I-go), na VI sekstowy (IV-go st.), na VII sekstowy (V-go st.), na VIII trójdłglos toniczny.

Reguła zakonna, zbiór przepisów, określających życie i postępowanie zakonników, uložony przez założyciela zakonu lub biskupa.

Regurgitatio (łac.), powrót niewielkich ilości spożytego pokarmu z żołądka do jamy ustnej; w odróżnieniu od wymiotów, przy r. nie występują mdłości. R. jest aktem fizjologicznym przy nadmiernym przepełnieniu żołądka; r. bez przepełnienia żołądka zdarza się u osób neuropatycznych.

Rehabeam, syn Salomona, król judzki 933—917 przed Chr.

Rehabilitacja (łac.), przywrócenie niewinnie skazanego do czci i praw.

Reháková Anna, literatka czeska, * 1850; nowe „Kobieta i życie“ i in.

Rehman Antoni, geograf, geobotanik i podróżnik polski, * 1840, † 1917; prof. Uniwersytetu Lwowskiego; autor dzieł geogr. o Polsce i Afryce płn.

Rehmke Johannes, współczesny filozof niemiecki, jeden z przedstawicieli tzw. filozofii immanentnej, * 1848; 1885 profesor filozofii na uniwersytecie w Gryfji; napisał: „Die Seele des Menschen“, „Lehrbuch der allgemeinen Psychologie“ i in.

Reich Leon, prawnik i polityk żydowski w Polsce, * 1879; studja we Lwowie i w Paryżu; adwokat we Lwowie, członek zarządu wykonawczego organizacji sjonistycznej; 1922 poseł na sejm; ogłosił: „La question des minorités nationales en Europe Orientale“ (1919) i „Żydowska delegacja pokojowa w Paryżu“ (1921).

Reichard Paul, podróżnik niemiecki, * 1854; napisał „Deutsch-Ostafrika“ i in.

Reichel Jan Jakób, medalier polski, † 1799 w Warszawie; pracował za Stanisława Augusta, następcą medaljera Holzhausera.

Reichenau, wyspa na jez. Zeller czyli Dolnem Bodeńskim (Badenja), 4 km², 2.000 mieszk.; opactwo Benedyktynów z 724, obecnie ruiny.

Reichenbach, l. dopływ Aaru w kantonie berneńskim (Szwajcaria); słynny wodospad 300 m. wys.

Reichenbach, 1) R. in Schlesien, ob. Rychbach; 2) R. im Vogtland, m. w Saksonji, 27.000 mieszk.; przemysł włókienniczy, maszyny, fabr. mebli.

Reichenbach Georg von, mechanik niemiecki, * 1772, † 1826; wraz z I. v. Utzschneidem

derem i Fraunhoferem założył zakład mechaniczno-optyczny.

Reichenberg, ob. Liberec.

Reichenhall (Bad), m. w rej. górno-bawarskiej (Niemcy), nad rz. Saalach, 7.150 mieszk.; źródła słone (16 solanek), zakład kąpielowy.

Reicher Michał, współczesny antropolog, prof. anatomii opisowej na Uniwersytecie Wileńskim, uprzednio (od 1915) asystent przy zakł. anatomii na Uniwersytecie Warszawskim.

Reichshofen, m. w Alzacji, dep. Bas-Rhin (Francja wsch.), 3.000 mieszk.; przemysł żelazny; pamiętne bitwą franc.-niem. 6. VIII. 1870.

Reichsland, do 1806 niem. nazwa urzędowa wszystkich ziem do państwa niemieckiego należących, od 1871 do 1918 Alzacji i Lotaryngii.

Reichstadt, m. w Czechach płn. (Czechosłowacja), 1.800 mieszk.; lotnisko; niegdyś posiadłość syna Napoleona I., ks. Reichstadtu.

Reichstadtu książę, ob. Napoleon II.

Reichstag, niemiecka nazwa parlamentu; do 1806 zgromadzenie stanów (zwoływane od 1663 do Regensburga), od 1871 parlament niemiecki z siedzibą w Berlinie, pochodzący z wyborów pięcioprzymiotnikowych.

Reichswehra, pozostawiona Niemcom według traktatu wersalskiego siła zbrojna (artykuły 173—213); składa się z ochotników, zaciąganych na dłuższe terminy (wojsko zawodowe); ilość wojska niemieckiego przewyższa jednak znacznie liczbę, określoną przez traktat, gdyż Niemcy mają duży zapas ukrytych żołnierzy w różnych organizacjach wojskowych; na czele Reichswehry stoi specjalny minister.

Reid albo raid, ob. zagon.

Reid Thomas, filozof angielski, twórca tzw. szkockiej szkoły, będącej filozofią „zdrowego rozumu“ (the common sense), * 1710, † 1796. Początkowo kaznodzieja, potem profesor filozofii w Aberdeen, później filozofii moralnej w Glasgow. Filozofia R. jest reakcją przeciwko sceptycyzmowi Davida Hume'a, która według R. prowadzi do zgubnych konsekwencji, a mianowicie do zburzenia nauki, religii, cnoty i zdrowego rozsądku. Filozofia R. przez długi czas panowała na uniwersytetach Szkocji i Anglii. Ważniejsze dzieła: „Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense“ (1764), „Essays on the Intellectual Powers of Mind“ (1785) i „Essays on the Active Powers of Mind“ (1788).

Reide Mayne, powieściopisarz angielski, * 1818, † 1883; autor powieści indyjskich, bardzo popularnych, zwłaszcza wśród młodzieży.

Reiff Adolf, drukarz polski w Paryżu, * 1832, † 1902; po 1863 na emigracji; jeden z założycieli Tow. pracujących Polaków w Paryżu; wydawał tam przez ćwierć wieku pod różnymi tytułami organ emigracji („Kurjer Paryski“, „Kurjer Polski w Paryżu“, „Wolne Słowo Polskie“, „Wolny Głos Polski“, „Goniec Polski“).

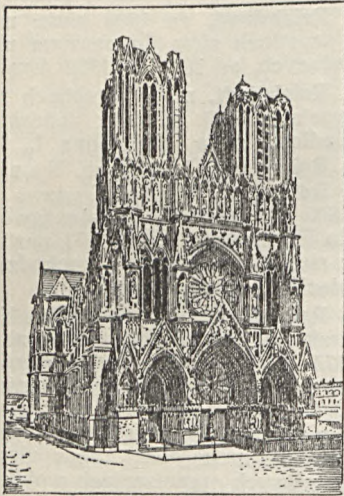
Reil Johann Christian, anatom i lekarz niemiecki, * 1759, † 1813; prof. w Halli

i Berlinie; badacz anatomji i fizjologii mózgu i nerwów.

Reil'a wyspa, insula Reili, płat mózgu, ukryty pod płatem skroniowym i przez to niewidoczny na powierzchni kory mózgowej. Uszkodzenia wyspy R. (wylewy krwawe, nowotwory), powodują zaburzenia mowy, zwane parafazją.

Reimarus Hermann Samuel, filozof niemiecki, *1694, †1768; przedstawiciel pozytywnej doktryny deizmu. W swojej „Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes” poddał literaturę biblijną krytyce historycznej, przyrodniczej i moralnej. Pisma jego długo były uważane za skuteczną broń w walce z materializmem i spinozizmem.

Reims, m. okręg w Szampanji, depart. Marne (Francja wsch.), nad rz. Vesle, niegdyś miasto koronacyjne królów francuskich; 79.660 mieszk.; siedziba arcybiskupa, słynna katedra (zniszczona przez Niemców podczas wojny światów.); wyroby lniane, wywóz wina szampańskiego.

Reims: katedra.

Rein Wilhelm, niemiecki teoretyk pedagogiki, *1847. Zwolennik i kontynuator pedagogiki Herbart'a i Zillera. Autor dzieła pt. „Die Pädagogik in systematischer Darstellung” (1906); redaktor „Enzyklopedisches Handbuch der Pädagogik”, przeziakniętego duchem Herbart'a; razem z Picklem i Schellerem wydawca dzieła pt. „Theorie und Praxis des Volksschulunterrichts nach Herbartschen Grundsätzen” (8 t.).

Reina Adelaida Archipelago (de la), ob. Królowej Adelajdy archipelag.

Reinach Joseph, polityk francuski, *1856, †1921; sekretarz Gambetty; od 1889 poseł do parlamentu; przyczynił się do rewizji procesu Dreyfusa.

Reinach Salomon, filolog i archeolog francuski, brat poprz., *1858; prof. Szkoły Normalnej w Paryżu, dyr. Muz. staroż. narodowych w St. Germain-en-Laye; ogłosił m. in.: „Manuel de philologie classique” (2 t., 1884), „Traité d'épigraphie grecque” (1885), „Recherches archéologiques en Tunisie en 1883—84” (1886) i in.

Reinach Théodore, brat poprzednich, polityk i historyk, *1860; napisał „Histoire des Israélites” (1885) i in.

Reinaud Joseph Toussaint, orientalista francuski, *1795, †1867; kierownik Szkoły języków wschodnich w Paryżu; ogłosił: „Extraits des historiens arabes relatifs aux guerres des croisades” (1829), „Relations des voyages faits par les Arabes et Persans dans l'Inde et à la Chine” (2 t., 1854) i in.

Reine Margot, ob. Małgorzata de Valois.

Reineke Fuchs albo **Reinke Vos**, epos zwierzęce niemieckie, opierające się na dawnych podaniach germańskich (pierwszy druk w Lubece 1498).

Reinerz, ob. Duszniki.

Reinfekcja, reinfectio, powtórne zakażenie się chorobą zakaźną w jakiś czas po przebyciu jej.

Reinhardt Max, artysta dramatyczny niemiecki i dyrektor teatru, *1873; współzałożyciel teatru Małego w Berlinie, 1903 dyrektor Nowego, potem innych; wywarł duży wpływ na rozwój sztuki scenicznego.

Reinhold Erasmus, astronom i matematyk niemiecki, *1511, †1553; zwolennik układu słonecznego Kopernika; ogłosił tablice planet pt.: „Prutenicae tabulae coelestium motuum” (1551).

Reinhold Henryk, romanista, *1883 w Lublinie; studja w Krakowie i Paryżu; ogłosił m. in.: „Flovie et Blancheflor, étude de litt. comparée” (1906), „Dialekt franko-włoskich poematów XIII w.” (1912).

Reinhold Karl Leonhard, filozof niemiecki, *1758, †1823; 1787 prof. w Jenie, 1793 w Kilonji; popularyzator Kanta; dzieło podstawowe: „Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens” (1789).

Reinickendorf, w. włączona od 1920 r. do Berlina, 41.300 mieszk.

Reiniekcja, reiniectio, powtórne zastryknięcie (najczęściej surowicy).

Reinschmidt-Kuczalska, ob. Kuczalska-Reinschmidt Paulina Marja.

Reis (w liczbie pojed. rei lub real), drobna moneta portugalska i brazylijska, bita tylko w sztukach wyższej wartości (od 5 reisów); przeważnie używane są milreisy = 1.000 reisom.

Reis Philipp, fizyk niemiecki, *1834, †1874; zbudował pierwszy telefon (1860).

Reiske Johann Jakob, filolog niemiecki, *1716, †1774; znawca języka greckiego i arabskiego, wydawca wielu dzieł autorów greckich. Poczynione przez niego uzupełnienia tekstów oraz komentarze, mają podstawowe znaczenie dla późniejszej nauki.

Reiss Józef, teoretyk i historyk muzyki, *1879; 1901 nauczyciel gimnazjalny, 1922 docent teorii muzyki na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił m. in.: „Melodie psalmowe Mikołaja Gomółki” (1922), „Historja muzyki w zarysie” (1920), „Przyczynki do dziejów muzyki w Polsce” (1923), „Encyklopedia muzyki” (1924).

Reiss Wilhelm, geolog i podróżnik niemiecki, *1838, †1908; zbadał wyspy Azorskie, Kanaryjskie, Madere, Grecję, Amerykę Płd. i in.; opisał Amerykę Płd.

Reiss Władysław, prof. chorób skórnych i wenerycznych na Uniw. Jagiellońskim, *1866 we Lwowie, †1916 w Krakowie; studja w Krakowie, Wiedniu, Wrocławiu, Paryżu i Londynie. Założył Krak. T-wo Dermatologiczne (1903). Zostawił liczne prace z dziedziny fizjologii i anatomji skóry, leczenia rzeźączki itp.

Reiter Marian, pedagog i literat, *1874; prace: „Chronologia listów Adama Mickiewicza” (1903), „Stanisław Staszic” (1906), przekład „Rozmyślań” Marka Aureliusza (1913).

Reitzenhain, w. w Saksonji (Niemcy), na granicy czesko-słowackiej, 776 m. n. p. m., 850 mieszk.; tartaki; miejscowość kuracyjna.

Reitzenheim Józef Alojzy, literat, *1812 w Krakowie, †1883 we Lwowie; walczył w 1831, na emigracji zaprzyjaźnił się z J. Slowackim; wrócił czasem do kraju; ogłosił: „Gallcja, pamiętnik” (1845), „La Pologne et la Russie” (1856), „Les monuments polonais à Paris” (1860—62), „Juljusz Słowacki” (Paryż, 1862) i in.

Reitzenstein Franziska, powieściopisarka niemiecka, *1834; pisała pod pseudonimem Fr. von Nemensdorf; wydała: „Unter den Ruinen” (1861), „Moderne Gesellschaft” (1863), „La Stella” (1863), „Doge und Papsi” (1865), „Allein in der Welt” (1868), „Unter den Waffen” (1869), „Ritter unserer Zeit” (1873), „Gebt Raum” (1880) i in.

Reiz Friedrich Wolfgang, filolog niemiecki, *1733, †1790; prof. poetyki i wymowy w Lipsku; napisał: „De temporibus et modis verbi graeci et latini” (1766), „De prosodia graecae accentus inclinatione” (1791); Wydał „Poetykę” i „Retorykę” Arystotelesa, Herodota i in.

Rej Mikołaj, znakomity pisarz, właściwy twórca kierunku narodowego w literaturze polskiej, *ok. 1505 w Żurawnie nad Dniestrem, †1569; kształcił się w szkołach w Krakowie i na dworach Tęczyńskich i Sieniawskich; mieszkał głównie w Nagłowicach pod Jędrzejowem; założył miasteczko Rejowiec w chełmskiem; utwory: „Krótka rozprawa między trzema osobami: Panem, Wójtem i Plebanem”, dialog satyryczno-obyczajowy (1543), „Żywot Józefa, rozdzielony w rozmowach person” (1545), „Postylla polska” (1556), „Wizerunek własny człowieka poczciwego” (1558), „Zwierzynek, w którym rozmaitych stanów, ludzi, zwierząt... kształty, przypadki i obyczaje są wypisane” (1562), „Zwierciadło albo kształt, w którym każdy stan może się snadnie swym sprawom przypatrzeć” (1567—68), „Figliki”, przekłady Apokalipsy (1565) i „Psalterza Dawidowego”.

Reja albo **łęcina**, poprzeczne drewno na maszcie do przycepienia żagli.

Réjane Gabrielle (właściwie Réju), francuska artystka dramatyczna, *1857, †1920; 1875 wystąpiła po raz pierwszy w Vaudeville. od 1906 dyrektorka własnego teatru w Paryżu.

Rejchan Alojzy, malarz polski, *1808, †1861; kształcił się u swego ojca Józefa

w Wiedniu i we Włoszech; portrecista; z dzieł: portrety p. Anieli Aszpergerowej (Muzeum Narodowe, Kraków), Aleks. hr. Fredry, Karola Lipińskiego (muz. im. Lubomirskich we Lwowie), dr. Karola Marcinkowskiego (Poznań).

Rejchan Józef, malarz polski, *1762, †1822; portrecista.

Rejchan Stanisław, ilustrator polski, *1858 we Lwowie, †1919; kształcił się w Wiedniu i Paryżu. Umieszczał swoje prace w czasopiśmie francuskich, angielskich, niemieckich i polskich. Wykonał plafon i proscenjum w teatrze lwowskim.

Reichman Bronisław, przyrodnik, *1848 w Warszawie; studja w Szkole Głównej; ogłosił szereg wspomnień z podróży do Syberji oraz prac z dziedziny przyrodoznawstwa, m. in. „Teoria Darwina” (1869), „Jędrzej Sniadecki i Darwin” (1874), „Z dalekiego Wschodu” (1881).

Rejent, ob. notariusz.

Rejestr (register), w organach szereg piszczałek, wydających tony o pewnym analogicznym charakterze, do których otwierania służy guzik rejestrowy z odpowiednim napisem (organ y). Rejestracja jest czynnością grającego na organach, w razie jednak trudniejszych, skomplikowanych zadań, może się nią zajmować pomocniczo ktoś inny. W każdym razie ma wielkie znaczenie, równa się bowiem orkiestracji, gdyż wnosi do gry organowej pożądaną różnorodność barw dźwiękowych. Nowsze urządzenia elektryczne znacznie ułatwiają posługiwanie się rejestrami. W głosach ludzkich istnieją także, według terminologii naukowej, rejestry: piersiowy, średnicowy i górny czyli „z głowy”. Łatwość intonowania w pewnym określonym położeniu, właściwa głosom wyższym lub niższym, zależy od rozmiarów wiaładeł, większych u niskich głosów (bas i alt), mniejszych u wysokich (tenor, sopran). Charakter dźwięku zmienia się ponadto skutkiem współdziałania pewnych organów jak krtań, podniebienie, przewody nosowe, zęby i usta. Wyrażenie „z głowy” pochodzi stąd, że śpiewak, chcąc wydać ton wysoki nie krzykliwy, musi falę głosową skierować ku górze. Rejestr tzw. piersiowy posługuje się rezonansem łąki piersiowej.

Rejestr handlowy albo **firmowy**, księga publiczna, prowadzona przez organy państwowe, mająca na celu ujawnienie ściśle oznaczonych przez prawo aktów i faktów, dotyczących przedsiębiorstw handlowych. W zasadzie każdy kupiec lub spółka handlowa obowiązane są zawiadomić właściwy w danym państwie urząd o wszystkich faktach, podlegających rejestracji. Rejestr jest księgą jawną, każdemu wolno ją przeglądać; zawiera dane, dotyczące imienia i nazwiska kupca, prawa żon kupców odnośnie rządu majątkowego, firmy przedsiębiorstwa, charakteru prawnego spółki, kapitału zakładowego, uprawnień zarządu, nazwisk prokurentów itp. Rejestr handlowy w niektórych państwach prowadzi sądy (Polska, Niemcy, Austria), w innych wła-

dze administracyjne (państwa skandynawskie). Wielkie znaczenie rejestru handlowego polega na utrwaleniu bezpieczeństwa obrotu handlowego.

Rejestr karny, wykaz odbytych kar. Każda kara, z wyjątkiem kar za drobne wykroczenia, ulega wciągnięciu do rejestru karnego, prowadzonego przez władzę administracyjną. W ten sposób państwo prowadzi kontrolę nad karalnością obywateli.

Rejon warowny, w wojsk. szereg umocnień, związanych ze sobą i stanowiących poważną zaporę na drodze ewentualnego posuwania się przeciwnika. Jeden z takich typowych rejonów stanowią przed wojną światową rejon warowny Metz-Strassburg-Thionville.

Réjouissance, francuska nazwa dla lekkich i wesółych utworów muzycznych, używana w dawnych suitach.

Rejowiec, m-ko w pow. chełmskim (woj. lubelskie), 2.500 mieszk.; węzł. st. kol.; cukrownia, cementownia.

Rejtan (Reyten, Reuten) Tadeusz, członek konfederacji barskiej; odznaczył się niezłomnym oporem, stawianym na sejmie 1773 planom partii rosyjskiej (na posiedzeniach 19—22 kwietnia); oponował przeciwko zawarciu konfederacji i uznaniu Ponińskiego marszałkiem; wreszcie 21 kwietnia, aby nie dopuścić do nakazanego przez Ponińskiego rozejścia się sejmu, ciałem swym zagroził wyjście z sali; po rozbirore popadł w obłąkanie i odebrał sobie życie 1780; umieścił go Matejko w obrazie swym pt.: „Rejtan”.

Rejterada, odwrót, ucieczka; rejterować, uciekać, czynić odwrót.

Rek, ob. drażek.

Reka, rz. w Krasie (Kraina), płynie 30 km. pod ziemią; słynne wodospady; wpada do zatoki Triesteńskiej.

Rekalencencja, zjawisko, polegające na tem, że stygnące żelazo lub stal ogrzewają się samorzutnie w pobliżu 770° C.; tłumaczy się wywiązywaniem się ciepła wskutek zmian w budowie cząsteczek.

Rekapitulacja (łac.), powtórzenie w ogólnych zarysach myśli uprzednio wypowiedzianych.

Rekapitulacji teorii, to samo co biogenetyczne prawo (ob.).

Rekin, ob. *Carcharias melanopterus*.

Reklamacja (łac.), zażalenie z powodu naruszonego prawa, upomnienie się o wyrządzoną krzywdę, w szczególności żądanie zwrotu rzeczy przypadkowo utraconych, nieprawnie zabranych; w stosunkach handlowych zażalenie o niedokładność w rachunkach; w innym znaczeniu r. równoznaczna jest z zażaleniem na rozporządzenie władzy, np. reklamacja kolejowa.

Reklewski Wincenty, poeta, * 1785; walczył 1809 pod Raszynem i Sandomierzem, potem podpułk. korpusu inżynierów, ranny pod Możajskiem, † 1812 w Moskwie; ogłosił „Pienia wiejskie” (1811).

Rekognicja (łac.), poznanie, rozpoznanie.

Rekognoskować (łac.), prowadzić rozpoznanie.

Rekombinacja, ob. jonizacja gazów.

Rekompensata (łac.), odszkodowanie, wyrównanie przez jedną osobę strat, poniesionych przez inną osobę.

Rekoncyljacja (łac.), oczyszczenie, przywrócenie świętości miejsc św. (kościół, kaplica, cmentarzy), sprofanowanych grzesznymi czynami.

Rekonesans, termin, używany dawniej, obecnie wywiad lub podjazd.

Rekonwalescencja (łac.), okres powrotu do zdrowia po przebyciu długotrwałej choroby.

Rekonwalescent (łac.), ozdrowieniec.

Rekordy sportowe, najlepsze wyniki, osiągnięte na oficjalnych zawodach, lub ustanawiane, według przyjętych przepisów, w obecności wymaganej ilości sędziów. Istnieją rekordy klas, klubów, okręgów, państw i świata. Ważniejsze rekordy światowe: kolarstwo — start z rozbiegu (bez prowadzenia), 100 m., 5.4 s. L. Hourlier, Paryż, 1912; 500 m. 32.8 s. O. Egg, Medjolan 1917; 1000 m. 1 m. 8 s. O. Egg, Medjolan 1917. (Z prowadzeniem) 200 m. 11.0 s. E. Demangel, 1906, 500 m. 29.6 s. M. Lombard, Paryż, 1897. 1 km. 1 m. 3.6 s. J. S. Johnson, Paryż, 1896. Start z miejsca, bez prowadzenia, 100 m. 9.2 s. S. Norel, Paryż 1922; 200 m. 16.4 s. S. Norel, Paryż 1922; 500 m. 37 s., Grognei, Buenos Ayres, 1902; 1 km. 1 m. 13.8 s. O. Egg, Paryż 1923; 5 km. 6 m. 41.4 s. O. Egg, Florencia 1917; 10 km. 13 m. 40.8 s. O. Egg, Paryż 1914; 50 km. 1 g. 12 m. 30.2 s. A. Rousseau 1922; 100 km. 2 g. 30 m. 39.4 s. A. Rousseau, 1922; 500 km. 16 g. 42 m. 6.2 s. R. Weise, Zehledorf, 1913. Rekordy za motorem: 1 km. 1:4.2 s., V. Linart, 1920; 5 km. 4:7.8 s. H. Fossier, 1921; 10 km. 7:38.2 s. V. Linart, 1924; 50 km. 37 m. 36.4 s. L. Vanderstift, 1921. Rek. polskie: (start z rozbiegu) 200 m. Jan Łazarski (Kraków) — 12.4 s. 1924; 400 m. ten sam 25.8 s. 1924; 1000 m. Lange Józef 1 m. 13.8 s., 1923; 3 km. Fr. Szymczyk, 4 m. 14 s. 1922; 4 km. (z miejsca), rekord drużynowy 5 m. 9 s. (Szymczyk, Podgórski, Lange, Oksitycz) lepszy od rekordu olimpijskiego (1924) o 2.4 s. Lawn-Tenis, rekordów niema. Jako mistrzostwo świata uznaje Międzyn. Fed. D. T. zawody o puchar Davisa, rozpoczęte w 1900. Składają się z czterech gier pojedynczych panów i jednej podwójnej panów. Walczy się w dwóch grupach, europejskiej i amerykańskiej, których zwycięzcy stają do półfinału, zaś jego zwycięzca do finału z mistrzem poprzedniego roku. Puchar zdobywały kolejno: w 1900—1902 St. Zjedn., 1903—06 Anglja, 1907—8 Australja, 1909 St. Zjedn., 1910—11 Australja, 1912 Anglja, 1903 St. Zjedn., 1914 Australja, 1915—18 nierozegrany, 1919 Australja, 1920—25 Stany Zjedn., 1926 Francja. Mistrz. Polski 1923 Zdz. Menda (L. T. Ł. Lwów), mistrz. pań W. Richterówna, 1924 A. Förster (A. Z. S. Poznań) i W. Richterówna; 1925—26 Czwetwertyński (L. T. Klub), i Richterówna. Lekka atletyka, rek. mężczyzn światowe: 100 m. 10.4 s. W. Paddock St. Zjedn. 1921, 200 m. 21.2 s., ten sam; 400 m. 47.6 s. E. Liddel, Anglja, 1924;

800 m. 1 m. 5:6 s. J. Meredith St. Zjedn. 1916; 1500 m. 3 m. 52:6 s. P. Nurmi, Finlandja 1924; 2000 m. 5 m. 26:4 s., 3000 m. 8 m. 28:6 s., 5000 m. 14:28:2 s., wszystkie P. Nurmi, Finlandja; 10.000 m. W. Ritota, 30 m. 23:2 s. Finlandja; 15.000 m. 47 m. 18:6 J. Bouin, Francja; 20 km. 1 g. 7 m. 11:2 s. A. Stenroos, Finlandja; 25 km. 1 g. 25 m. 20 s. T. Kolehmainen Finlandja; 30 km. 1 g. 47 m. 13:4 s. ten sam; 1 godzina J. Bouin 19:022 km. Francja; 2 g. 33:057 km. H. Green, Anglja; sztafety: 4 × 100, 41 s. St. Zjedn. 1924; 800 m. 1 m. 27 s. St. Zjedn. 1919; 1600 m. 3 m. s. St. Zjedn. 1924; 6 km. 16 m. 40:2 s. Szwecja, 1919; biegi z płotkami: 110 m. 14:8 s. J. Thompson, Kanada 1920; 200 m. 24:6 s. H. Hillman, St. Zj. 1904; 400 m. 53:8 s. Petersen, Szwecja; skoki: wżwyż z miejsca 167 cm. L. Goehring St. Zjedn. 1913; z rozbiegiem 2:07, Osborn, St. Zjedn. 1925; wdał z miejsca. 347:6 cm. R. Ewry, St. Zjedn. 1904; z rozbiegiem 7:896, Hubbard St. Zjedn. 1925; trójskok 1552:5 cm. A. Winter, Australja, 1924; o tyczce 421 cm. K. Hoff, Norwegja, 1923; rzuty: kulą 15:544 m. R. Rose, St. Zjedn. 1909; oburącz 28:003 m. ten sam 1912; młotem 57 m. 771 mm. D. Ryan St. Zjedn. 1913; dyskiem 50:29 m. Hastrauft St. Zjedn. 1925; oburącz 90:13 m. E. Niklander, Finlandja 1913; oszczepem 66:10 m. J. Nyrra, Finlandja 1919; oburącz 114:20 m. Y. Haekner, Szwecja, 1917; dziesięciobój 7:710:775 pkt. H. Osborne St. Zjedn. 1922; łyżwiarstwo: 500 m. 43:6 s.; 1000 m. 1 m. 31:6 s.; 1500 m. 2 m. 17:4 s.; 10000 m. 17 m. 22:6 s., wszystkie O. Mathiesen, Norwegja; 5000 m. 8 m. 26:5 s. H. Stroem, Norwegja; rek. polskie: 500 m. Z. Michałowicz 46:6 s. 1909; 1000 m. 1 m. 49:8 s. J. Papius; 1500 m. L. Jucewicz 2 m. 42:6 s. 1924; 500 m. W. Kuchar, 9 m. 16,6 s., 1924; 10 km. L. Jucewicz 20 m. 40 sek., 1924; narciarstwo rek. światowy D. Carlsen, Norwegja, skok 70 m., 1927; rek. polski: J. Lankosz 1927 — 49 m., pływanie: rek. światowy, styl dowolny 100 m. 57,4 s.; 200 m. 2.15,6 s.; 300 m. 3.53,2 s., wszystkie J. Weissmüller, St. Zjedn.; 400 m. 4.54,7 s.; 500 m. 6.19,7 s.; 1000 m. 14.00,3 s., wszystkie A. Borg, Szwecja; styl klasyczny 100 m. 1.15,9 s.; 200 m. 2.50,4 s.; 400 m. 6.05 s.; 500 m. 7.40,8 s., wszystkie E. Rademacher, Niemcy. Panie: styl dowolny: 100 m. 1.12,2 s., M. Wehselau, St. Zj., 1924; 200 m. 2.45,2 s., 400 m. 5.53,2 s.; 500 m. 7.22,2 s.; wszystkie G. Ederle, St. Zjedn. 1923; 300 m. H. Wainwright, St. Zjedn., 1925; 1500 m. 25.6,6 s., H. Wainwright; styl klas. 100 m. 1.,34,4 s. D. Hart, Anglja, 1912; 200 m. 3.20,2 s. E. Murray, Niemcy, 1925; 400 m. 7.42,2 s. Van den Bogaest, Belgja, 1922; rek. polskie, panowie: 100 m. 1.16,8 s. W. Kuncewicz; 200 m. 3.15,1 s. K. Dette; 400 m. 7.02,4 s., K. Dette; 500 m. 9.54,3 s. J. Ritterman; 1000 m. 20.06,7 s., 1500 m. 30.31,7 s. J. Ritterman; styl klas 100 m. 1.28 s., 200 m. 3.15,1 s., 400 m. 7.02,4 s. K. Dette; panie styl dow. 100 m. 1.50,5 s., 200 m. 4.16,6 s., 400 m. 8.53,7 s., 500 m. 12.08,4 s., 1000 m. 25.36,2 s., 1500 m. 36 m. 55,7 s., wszystkie O. Schreiberówna, Jutrzenka. Rugby, mistrzostwo świata nieoficjalne po-

siada drużyna All Blacks (Nowa Zelandja). W 1924 w 28 meczach z Anglja i Francja wszystkie wygrała ze stosunkiem bramek 651:98. Strzelanie z dowolnie długiej broni na 300 m. w pozycji stojącej George, Francja, 1914, 348 pkt. (maks. 400), kłęczącej — Staheli, Szwajcaria, 1911, 365 pkt. (maks. 400), leżącej — Stokes, St. Zjedn., 1924, 383 pkt. (maks. 400). Strzelanie z pistoletu na 50 m. V. Ansbrock, Belgja, 540 pkt. (maks. 600), 1912. Rekordy w wioślarstwie nie istnieją z powodu dużego wpływu fali, wiatru, prądu na wyniki. Żeglarsstwo, najważniejsze zawody o puchar Francji, odbywane od 1891 i o puchar Ameryki od 1851. Charakter międzynarodowy mają zawody o puchar „De la voile de Paris”, ufundowany w 1898.

Rekreacja (łac. recreor, odnawiam się, odświeżam się), rozrywka, wypoczynek, przerwa pomiędzy lekcjami w szkole w celu wypoczynku.

Rekrut (franc.), żołnierz świeżo zaciągnięty do służby wojskowej.

Rektańskie starostwo niegrodowe położone było w pow. rzeczycskim, woj. mińskiego; obejmowało wieś Rekę z okolicą; od 1720 posiadali je: Dąbrowski, Hornowscy, Indyccy, Koziczowie, a od 1748 Michał Piasecki, obózny nowogródzki; w 1772 R. s. przeszło pod panowanie rosyjskie.

Rektascencja, ob. gwiazd spółrzędne.

Rektor (łac. rector), rządca, w czasach rzymskich namiestnik, później zwierzchnik zgromadzenia zakonnego; przełożony uniwersytetu, politechniki i in. szkół wyższych, wybierany z pośród profesorów.

Rektyfikacja, ob. destylacja.

Rektyfikator, przyrząd destylacyjny.

Rekuperacja (łac.), odzyskanie, odebranie, ponowne nabycie.

Rekurs (łac.), odwołanie od niższej instancji sądowej lub administracyjnej do wyższej.

Rekwirent (łac.), termin dzisiaj mało używany, w dawnej polszczyźnie urzędnik śledczy.

Rekwizycja (łac.), żądanie jednej władzy od drugiej udzielenia pomocy lub poparcia; w szczególności termin ten służy do oznaczenia wezwania, które wystosowuje jeden sąd do drugiego celem skutecznego pewnych czynności na terenie jego właściwości, np. zbadaia świadków, przeprowadzenia wizji itp.

Rekwizycja wojenna, żądanie przymusowych świadczeń na terenie działań wojennych na potrzeby armji. Przedmiotem rekwizycji może być wszystko, co jest potrzebne dla wojska w jego operacjach wojennych, a mianowicie: środki żywności, pasza dla zwierząt, środki lokomocji itp. Rekwizycja jest prawem wyłączenia. Według zasad konwencji haskiej świadczenia rekwizycyjne muszą odpowiadać zasobom kraju, być żądane z nakazu komendanta miejscowości zajętej i mają być zapłacone w miarę możności gotówką, względnie wystawieniem odpowiedniego kwitu, który winien zostać zapłacony po zakończeniu wojny. W myśl postanowień prawa haskiego

obowiązek zapłacenia za świadczenia wojenne obciąża okupanta.

Rekwizyty, nazwa przedmiotów pomocniczych, używanych do przedstawień scenicznych.

Relacja (łac. relatio, odniesienie), 1) stosunek, zachodzący pomiędzy przedmiotami; 2) jeden z punktów widzenia, z których logika rozpatruje sady, a mianowicie punkt widzenia, dotyczący sposobu, w jaki przypisujemy orzeczenie podmiotowi. Z punktu widzenia r. sady dzielimy na kategorię albo bezwarunkowe, hipotetyczne albo warunkowe, tj. takie, gdzie przypisujemy orzeczenie podmiotowi z zastrzeżeniem (forma: „jeżeli A jest B, to E jest D”), dyzjunktywne albo rozjemcze (forma: „A jest albo B albo C”); 3) doniesienie, sprawozdanie, świadectwo, raport; 4) powinowactwo.

Relacyjny sejmik, w dawnej Polsce sejmik prowincjonalny, odbywany po sejmie, na którym poseł zdawał sprawozdanie (relację) z tego, co zaszło na sejmie.

Relats, przenośnik, przyrząd elektromagnetyczny, wynaleziony przez Wheatstone'a, służący do wprowadzania w ruch odbiorczego aparatu telegraficznego zapomocą baterji miejscowej.

Relaksacja, opóźnienie sprężyste, stopniowe zanikanie napięć, wywołanych przez odkształcenia sprężyste ciał. Czas relaksacji wynosi przeważnie ułamek sekundy, niekiedy jednak trwa znacznie dłużej.

Relata refero (łac.), opowiadam tylko o tem, co sam słyszałem.

Relatywistyczna teoria, ob. w z g l ę d n o ś c i teoria.

Relatywistyczna zasada, ob. w z g l ę d n o ś c i zasada.

Relatywizm, kierunek filozoficzny, według którego zarówno wartości logiczno-poznawcze, jak też i etyczne oraz estetyczne, noszą charakter względny. Wszelkiego rodzaju subiektywizm i sceptycyzm są w ten sposób rozmaitemi postaciami r.

Relatywny, względny, uwarunkowany, warunkowy, w przeciwieństwie do „bezwarunkowy, bezwzględny, absolutny”, np. prawda względna jest to prawda, która obowiązuje z zastrzeżeniami. Dla niektórych filozofów względność prawdy polega na tem, że obowiązuje jedynie istoty ludzkie, jako uwarunkowana strukturą umysłu ludzkiego. Inni idą dalej, twierdząc, że względny charakter prawdy ogranicza jej ważność jedynie do pewnej epoki, stanu cywilizacji, z którą treść jej jest związana. Wreszcie niektórzy posuwają się do twierdzenia, że względny charakter prawdy polega na tem, że obowiązuje ona tylko tę osobę, która ją uznaje. Filozof francuski Auguste Comte twierdził, że „wszystko jest względne, oto jedyna zasada bezwzględna”. Względny charakter prawdy podkreślają sofiści, sceptycy itp. W ten sposób twierdzi się często, że względna jest nie tylko prawda, ale i wartości oraz zasady etyczne i estetyczne, zależnie od stopnia kultury i cywilizacji, warunków subiektywnych, jak stopień rozwoju umysłowego, upodobań, wrażliwości itp. czynników.

Relegacja (łac.), usunięcie, wydalenie; w szczególności termin ten używany jest dla oznaczenia usunięcia słuchacza z wyższej uczelni.

Relidziński Józef, poeta i literat. * 1886 w Kielcach; studja w Krakowie i Lwowie; ogłosił: „Wielki inkwizytor”, poemat dramatyczny (1906), „Szkice teozoficzne” (1907), „Poezje” (1908), „Gałąź cyprysu” (1922) i in.

Relief (franc.), robota wypukła, termin używany w rzeźbiarstwie dla określenia figury, motywu lub zdobnika, uwypuklającego się na danym tle. Dzieli się na: bas-relief — płaskorzeźba płaska (kształty zaledwie odstają od tła), haut-relief — płaskorzeźba wypukła (kształty odstają prawie całkowicie od tła) i pełny relief — rzeźba „okrągła” (kształt izolowany od tła i możliwy do oglądania ze wszystkich stron).

Religijność, pobożność, oddawanie czci, należnej istocie najwyższej, Bogu.

Religioso (włosk.), wyrażenie muzyczne: ze skupieniem, z nabożeństwem.

Religia (łac. religere, relegere — wewnątrznie skupić się, rozważać, według innych religare — nawiązać lub reeligere — ponownie wybrać), w znaczeniu podmiotowym (religijność) usposobienie stałe, skłaniające człowieka do przyjęcia prawdy o Bogu i spełniania obowiązków względem Boga jako Stwórcy i Pana wszechrzeczy; w znaczeniu przedmiotowym zbiór prawd, przepisów moralnych i aktów kultu, odnoszących się do stosunku człowieka z Bogiem. Religja ogarnia całą naturę ludzką, bo nie tylko każe rozumowi poznać prawdę Bożą, ale także nakazuje woli, aby stosowała w życiu prawo boże; żąda nie tylko od ducha aktów wewnętrznych kultu, ale także od ciała praktyk zewnętrznych. Niedostateczne więc i zbyt jednostronne są różne określenia religii, uważające ją tylko za wytwór rozumu (Hegel, Fichte, Pfleiderer), woli (Kant, Paulsen, James, Bergson, Tolstoj) lub uczucia (Schleiermacher, Jacobi, modernisci). Religja jest przyrodzona, o ile obejmuje prawdy, poznane naturalnym światłem rozumu, oraz nadprzyrodzona, obejmująca prawdy od Boga objawione. Ci, co nie uznają objawienia nadprzyrodzonego, uważają, że religia drogą naturalnej ewolucji przechodziła różne stopnie rozwoju, począwszy od magji, szamanizmu i totemizmu, poprzez fetyszizm, animizm, politeizm, sabeizm, dualizm i henoteizm aż do monoteizmu (Tylor). Większość jednak uczonych odrzuca te teorie, powołując się na fakt, historycznie stwierdzony, że zarówno u ludów najbardziej dzikich i pierwotnych, jak również u najstarszych narodów cywilizowanych, spotykamy ślady monoteizmu. Co więcej, prawie wszystkie religie wywodzą swoje pochodzenie bezpośrednio z nieba drogą jakiegoś objawienia. Religja jest zjawiskiem powszechnym i tak dawnym, jak człowiek. Spotyka się ją we wszystkich wiekach i u wszystkich ludów. Prawdziwość religii zależy od jej prawdy o istnieniu jednego Boga, Pana i Stwórcy wszechrzeczy, i o sposobie Jego poznania i uczczenia. Religie, nie uznające jednego

Boga ani objawienia, wyznają wielobóstwo (politeizm), jak np. religie dawnych narodów indogermańskich (Rzymian, Greków, Germanów i Słowian), oraz semickich z wyjątkiem Izraelitów (Asyryjczycy, Babilończycy, Syryjczycy, Fenicjanie itp.), lub też utożsamiają Boga z wszechświatem (monizm, panteizm), jak buddyzm, braminizm, szintoizm, konfucjonizm, wyznawane głównie przez Chińczyków, Hinduosów i Japończyków. Religie, uznające jednego Boga, Pana i Stwórcę wszechrzeczy, nazywają się monoteistycznymi. Do nich należą: judaizm, mahometanizm i chrześcijaństwo. Z tych judaizm i chrześcijaństwo uznają objawienie nadprzyrodzone, jako sposób doskonałego poznania Boga. Według prawdopodobnych obliczeń obecnych, na 1537 milionów ludzi ma być około 549,5 milionów chrześcijan, żydów 15 milj., mahometan 210 milj., braministów 220 milj., buddystów 130 milj., konfucjonistów 245 milj., szintoistów 50 milj., innych religij i pogan ok. 100 milj.

Reliktowa fauna i flora, rośliny i zwierzęta dawnych okresów (przeważnie lodowcowego), które przetrwały do dnia dzisiejszego, wzgl. przystosowały się do zmienionych warunków bytowania, np. do klimatu obecnego.

Reliktowe jeziora, jeziora powstałe przez odcięcie zatok morskich od morza otwartego materiałem rzeczynym, lub pozostałe po recesji morskiej, ze stopniowo wysiadającą się wodą.

Relikwiarz, skrzynekczka, krzyż wewnątrz wydrążony itp., służący do przechowywania relikwii; często bogato ozdobiony, bywa wyrabiany z drzewa, szkła, metali szlachetnych.

Relikwie (łac.), szczątki ciała lub przedmioty, mające związek z Chrystusem lub świętymi. R. są także wszystkie rzeczy, które miały styczność z właścicielami relikwiami. W kościele katolickim r. przysługuje cześć.

Remak Robert, lekarz niemiecki, * 1815, † 1865; prof. anatomji i neurologji w Berlinie; badacz fizjologii komórek nerwowych; pierwszy stosował elektroterapię przy porażeniach mięśniowych.

Remanencja magnetyczna, pozostałość magnetyczna, ob. histereza.

Remanent (łac.), pozostałość.

Rembang, m. port. i rezyd. na wybrzeżu Jawy (Indje wsch. holend.), 10.000 mieszk.; wywóz kawy, ryżu, drzewa tekowego.

Rembertów, osada pod Warszawą, obóz wojskowy, centralny poligon artyleryjski; lotnisko.

Rembieliński Rajmund, prawnik, * 1775, † 1841; wychowaniec korpusu kadetów w Warszawie; 1809 prezes izby administracyjnej departamentu łomżyńskiego, potem prefekt departamentu płockiego, prezes komisji województwa mazowieckiego, 1820 marszałek sejmowy.

Rembowski Aleksander, historyk, * 1847, † 1906; studja w Szkole Głównej i w Heidelbergu; redaktor „Biblioteki umiejętności praw-

nych” oraz 1891—92 „Niwę”; ogłosił: „Stanisław Leszczyński jako statysta” (1878), „Jan Ostroróg i jego memoriał o naprawie Rzeczypospolitej wobec historii prawa i nauki politycznej” (1884) i in.

Rembowski Jan, malarz polski, * 1879, † 1923. Kształcił się w Krakowie, początkowo w rzeźbie, później w malarstwie u Wyspiańskiego; wykonał mnóstwo portretów stylizowanych, przeważnie rysunków lekkobarwnych, typów górali i kompozycji figuralnych; tematy czerpał przeważnie z życia górali.

Rembrandt, właściwie Rembrandt Harmensz van Rijn albo Ryn, malarz i sztycharz holenderski, * 1606 w Lejdzie, † 1669 w Amsterdamie; od 1631 pracował w Amsterdamie, gdzie wywarł obrzymi wpływ na współczesne malarstwo i miał licznych uczniów; mistrz światłocienia. Pozostawił przeszło 500 obrazów, 275 szkiców i ok. 1500 rysunków. Z dzieł słynne: „Straż nocna” (Amsterdam), portret „Saskia” (Cassel), „Danae” (Petersburg), „Ostatnia wieczerza” (Luwr), „Oblubienica żydowska” (Drezno), liczne autoportrety, „Syndycy” (Amsterdam), „Lekcja anatomji” (tamże).

Remedia lenitiva, ob. lenitiva.

Remedios, m. na wyspie Kubie (Antyle), 15.000 mieszk.

Remedium, 1) środek leczniczy, środek prawny; 2) w mennicach dozwolone odstępstwo od wagi i próby monet.

Remiges, ob. lotki.

Remigjusz św., biskup Reims, * 437, † ok. 532; obok Marcina z Tours i biskupa Dionizego z Paryża patron Francji. Święto 1 października.

Remington Philo, technik amerykański, * 1816, † 1891; wynalazca specjalnego typu karabinów i maszyn do pisania.

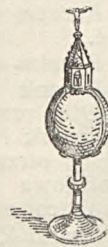
Reminiscencja, wspomnienie; wyraz ten stosuje się głównie w tych przypadkach, gdy treść wspomnienia, nasuwającego się samo przez się, nie jest przez nas rozpoznana jako echo naszych dawnych przeżyć i doświadczeń, lecz jest traktowana jako coś nowego, jako oryginalny wytwór naszej własnej twórczości; do r. zaliczać np. należy nieświadome popielnianie plagiatów literackich, muzycznych itp.

Remiremont, m. w dep. Wogezów (Francja wsch.) nad rz. Mozela, 11.000 mieszk.; wyroby jedwabne i skórzan.

Remis (franc.) w szachach gra nierozstrzygnięta.

Remisja, remissio, czasowe ustąpienie objawów chorobowych, czasowe zatrzymanie się choroby; często zdarza się w przebiegu chorób umysłowych, szczególnie przy psychozie maniako-depresyjnej i przy porażeniu postępującym.

Remitent, ob. weksel.

Relikwiarz.

Remis.

Remitująca gorączka, febris remittens, gorączka z wlniająca, gorączka o wariacjach dziennych, przewyższających 1 stopień; bywa przy gruźlicy płuc, durze brzuszonym (w 3-im tygodniu choroby) oraz przy zakażeniach ropnych.

Remiza, 1) wozownia, skład powozów lub samochodów do wynajęcia, miejsce przechowywania wagonów tramwajowych, lokomotyw itd.; 2) schronisko dla zwierzyny łownej, zarosłe krzakami, cierniem itp., położone w miejscu zacisznym.

Remonstranci, ob. arminjanie.

Remonstrancja (łac.), przeciwstawianie swego twierdzenia innemu, odmowa wywodów, perswadowanie, tłumaczenie.

Remonta (franc.), konie, nabyte do wojska.

Remontoir (franc.), zegarek z przyrządem do nakręcania bez kluczyka.

Remplissage, w muzyce wypełnienie; voix de r., głosy wypełniające.

Remscheid, m. pow. w Nadrenji (Prusy), rej. düsseldorfiska, 72.600 mieszk.; ratusz; przemysł żelazny, wyrób drobnych narzędzi żel. i stalowych.

Remsen Ira, chemik amerykański, * 1846; 1876 prof. chemii w Baltimore; autor wielu prac i podręczników.

Remuneracja (łac.), jednorazowe wynagrodzenie, zapłata, odszkodowanie.

Remus, brat Romulusa (ob.).

Rémusat Charles François, pisarz i liberalny polityk francuski, * 1797, † 1875; min. spraw wewn. w gabinecie Thiersa 1840, 1871—1873 min. spraw zewnętrznych; autor pism filozoficznych i historycznych, m. in. „L'Angleterre au XVIII-e siècle“ (2 t., 1856).

Rémusat Claire Elisabeth de, z domu Vergennes, francuska autorka pedagogiczna, * 1780, † 1823; napisała „Essai sur l'éducation des femmes“ (wyd. dopiero po jej śmierci w 1824); dama dworu ces. Józefiny.

Rémusat Jean Pierre, orientalista francuski, * 1788 w Paryżu, † 1832; prof. w Collège de France; główne dzieło: „Eléments de la grammaire chinoise“ (1822).

Ren, to samo co renifer (ob. Cervus).

Ren (Rhenium), pierwiastek chemiczny, odkryty przez W. Noddacka, I. Tache'a i O. Berga w 1925 (ob. okresowy układ pierwiastków chemicznych).

Ren (łac. Rhenus, franc. Rhin, niem. Rhein), gł. rz. Europy zach., wypływa jako kilka potoków z Alp szwajcarskich, przepływa jez. Bodenskie i do Bazylei tworzy granicę szwajc. niem., od Bazylei płynie niziną górno-reńską, przebiega następnie przez góry łupkowe (malownicze brzegi) i poniżej granicy holenderskiej dzieli się na 2 ramiona: lewe Waal wpada do morza Północnego, prawe dzieli się na kilka odnóg (Stary Ren, Nieuwe Yjssel, Lick i in.) i wpada do zatoki Zuidersee i do Morza Północnego; 1320 km. dług., żeglowny, jednostajny wodostan dzięki lodowcom; od 1919 umiędzynarodowiony. Jedna z najważniejszych arterii

komunikacyjnych zach. Europy; liczne kanały, zapomożą których połączony jest z Mozą, Dunajem i in. Pod Szafuzą tworzy wodospad szer. 115 m. i głęb. 24 m.

Ren (łac.), nerka.

Ren cysticus, ob. nerka torbielowata.

Ren mobilis, nerka wędrująca, nerka przemieszczona ze swego normalnego położenia i przesunięta ku dołowi; zdarza się przeważnie u kobiet, szczególnie po wielu porodach. W 85% przypadków opuszczeniu ulega nerka prawa. Objawy: bóle przy wysiłkach, niekiedy bóle napadowe z mdłościami, odbijaniem i wymiotami.

Renaix (flam. Ronsse), m. w prow. Flandrii wsch. (Belgia), 22.300 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Renan Ernest, filolog, historyk, orientalista i filozof francuski, * 1823, † 1892; studja w paryskim seminarjum duchownym St.-Sulpice, gdzie się przygotowywał do stanu kapłańskiego. Jako profesor w Collège de France, wstawił się dziełami, dotyczącymi początków chrześcijaństwa: „Les origines du christianisme“. Najśłynniejszą jego książką jest „Vie de Jésus“ (przekład polski Andrzeja Niemojewskiego pt. „Życie Jezusa“). Oprócz tego napisał „L'avenir de la science“, „Souvenirs d'enfance et de jeunesse“ i in.

Renata Cecylja, ob. Cecylja Renata.

Renatus Cartesius, ob. Descartes René.

Renatus d'Anjou, ob. René I.

Renault Louis, prawnik francuski, * 1843, † 1918; prof. prawa narodów w Paryżu, pełnomocnik Francji na pierwszej konferencji haskiej; otrzymał 1907 wraz z Moneta nagrodę pokojową Nobla; główne dzieło „Traité de droit commercial“ (7 t., 1889—97).

Rencki Roman, lekarz, * 1867; od 1907 prof. medycyny wewnętrznej na Uniw. Lwowskim i dyrektor uniw. kliniki chorób wewnętrznych tamże.

Rendez-vous (franc.), umówione spotkanie, schadзка.

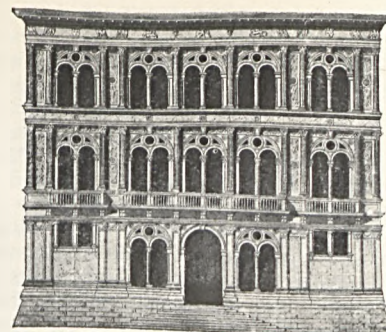
Rendsburg, m. port. w rej. szlzwickiej (Prusy), nad rz. Eider, 15.700 mieszk.; warsztaty okrętowe, stalownia.

René I (Renatus d'Anjou), zwany Dobrym, hr. Prowancji, * 1409 w Angers, † 1480 w Aix; tytularny król Neapolu; 1442 odstąpił Neapol Alfonsowi Aragońskiemu; dzięki żonie Izabeli dostał Lotaryngię. Poeta i pisarz, mecenas literatury i sztuki.

Renegat (łac.), zaprzaniec, odstępca.

Renes (łac.), ob. nerki.

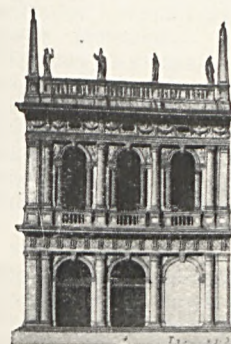
Renesans, (włosk. rinascimento), odrodzenie, wyrażenie, przyjęte od połowy XIX w. dla oznaczenia okresu historii kultury XIV—XVI w. Kultura R. rozwijała się przedewszystkiem we Włoszech, rozszerzając się następnie na całą środkową i zachodnią Europę. Oparty o formy grecko-rzymskie, R. stworzył nowe pojęcia indywidualizmu, entuzjazmu, radości życia, realizmu, ogarniające całokształt roz-

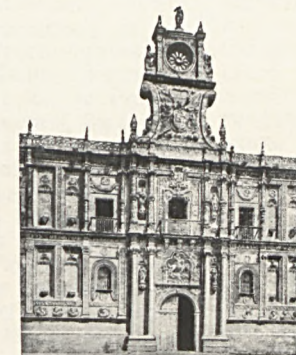
1

2

3

4

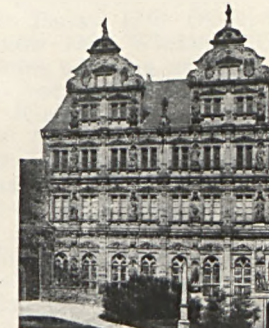
5

6

8

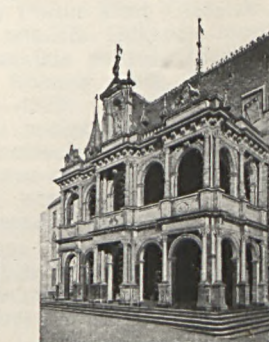
7

9

10

11

1. Pałac Vendraminich w Wenecji (koniec XV w.).
2. Dziedziniec, kolumnowy w pałacu Saulich, koło Genui (XV w.).
3. Dawna biblioteka św. Marka w Wenecji (rozpoczęta w 1536).
4. Klasztor św. Marka w León (Hiszpanja, XVI w.).
5. Pawilon zegarowy w Luwrze (Paryż, rozpoczęty w 1624).
6. Schody w zamku w Blois (XVI w.).
7. Budowla Fryderykowska w zamku heidelberskim (1556—1559).
8. Kościół św. Piotra w Rzymie (1506—1629).
9. Schody w ratuszu w Görlitz (1537).
10. Ratusz w Bremie (po przebudowie w 1602—1612).
11. Krużganek w ratuszu w Kolonii (1569—1571).

woju myśli i działań ludzkich tej epoki. Bezpośrednimi przyczynami przekształcenia pojęć i zmiany stosunków było przybycie do Włoch uczonych greckich (Manuel Chrysoloras, Teodor Gaza, Gemistes Plato i in.) po zdobyciu Konstantynopola przez Turków (1453), zetknięcie się Wschodu i Zachodu na Soborze Florenckim oraz dalekie podróże i odkrycia lądów, co spowodowało rewizję pojęć średniowiecznych, zagłębienie się w klasycyzmie grecko-lacińskim, wysunięcie istoty człowieka na pierwsze miejsce jako jednostki, godnej uwagi tak ze strony wewnętrznej, jak i zewnętrznej. Przewrót w literaturze i sztuce oraz obyczajowości, rozwój nauk, odkrycia i wynalazki pociągnęły za sobą zmianę stosunków społeczno-prawnych. We Włoszech występują: Dante, Petrarca, Boccaccio, T. Tasso, Aretino i in.; w Polsce: Grzegorz z Sanoka, Filip Buonaccorsi, Jan Ostroń, Klemens Janicki, Biernat z Lublina, M. Rej z Nagłowic, Marcin Bielski, Stanisław Orzechowski, Łukasz Górnicki, Jan Kochanowski, Mikołaj Sęp Szarzyński, Piotr Skarga Pawęski. Architektura Renesansu rozwinęła się we Włoszech w 2 ogniskach: w Florencji (Arnolfo di Cambio, Giotto budowniczy Campanilli, Andrea Orcagna bud. Loggia dei Lanzi, Filippo Brunelleschi bud. kopuły St. Maria del Fiore, Benedetto de Majano, Cronaca, L. B. Alberti), i w Rzymie (Guliano da Majano, Guliano i Antonio da San Gallo, Bramante bud. kośc. św. Piotra, Baldassare Peruzzi). Ze szkoły rzymskiej wyszli: Michał Anioł, Vignola, Giacomo della Porta, w Wenecji bracia Lombardi, Sansovino, Palladio, Scamozzi. W Polsce przyczynił się do wytworzenia odrębnego rodzaju polskiej architektury renesansowej Bartłomiej Florentczyk (Berecci) (1519—1530), Santi Gucci, Jan Michałowicz z Urzędowa i in. We Francji — J. Bullant, P. Lescot, F. Delorme. W rzeźbie osiągnął formy doskonałego realizmu w twórczości florenckich artystów (Donatello, L. Ghiberti, A. Verocchio, rodzina Robbiów) i francuskich (Jean Goujon, Germain Pilon, P. Bontemps, Prieur, Jean Cousin, Jean de Boulogne). Malarstwo monumentalne i stalgowe, portret, krajobraz często upiękuszony wyobrażeniami architektury perspektywicznej. We Włoszech powstały liczne szkoły malarckie, wydające niepospolitych mistrzów (Giotto, Massacio, Paolo Ucello, Antonio de Ferrare, Piero della Francesca, Fra Angelico da Fiesole, Andrea Mantegna, Domenico Ghirlandaio, Fra Filippo i Filippino Lippi, Sandro Boticelli, Lucca Signorelli, Lorenzo Costa, Antonio de Pollajuolo, Perugino, Rafael, Michał Anioł, J. B. Alberti, Leonardo da Vinci, Tyccjan, Coreggio, Andrea del Sarto i in.) We Francji: Fouquet, w Niderlandach: van Eyckowie, Memling. Szkoły niemieckie: saska (Lucas Cranach st.), kolońska, frankońska (Dürer, Schöngauer, Wohlgemuth, Dierick Bouts, Grünewald i in.), bazylejska (Hans Baldung Grien, Holbein) i in. Zjawily się nowe gałęzie rytownictwa (na miedzi), coraz więcej udoskonalane

(akwaforta), przemysł artystyczny zatrudniał rzesze znakomitych twórców. W Polsce malarstwo freskowe religijne i świeckie wykształciło szereg szkół cechowych, z których najważniejsza krakowska. Przemysł artystyczny wielostronny, zwłaszcza w dziedzinach snycerstwa, złotnictwa, płatnerstwa, sukienictwa i in. Rozwój wiedzy w epoce r. polegał nie na scholastyce ubiegłych wieków, lecz na doświadczeniu i obserwacji przyrody (Tycho, Brache, Kepler); w religii spory i dysputy kończyły się odszczepieństwem i powstaniem nowych kościołów (Luter, Kalwin, Melancton, Reuchlin, Zwingli). Ożywiony ruch religijny wywołał konieczność używania języka popularnego, dlatego ukazały się tłumaczenia Pisma św. na języki narodowe (w Polsce — ks. Wujek, w Niemczech — Luter, w Anglii — Wycliffe). W filozofii Arystotelesa zastąpił Platon, wytworzyły się nowe systemy (Descartes), głoszone przez wszechstronnych myślicieli i uczonych (Roger Bacon, L. B. Alberti, Leonardo da Vinci), oparte na wiedzy starożytnych: neoplatoński, kabalistyczny (Pico de Mirandola, Agrippa de Nettesheim, Campanella, Paracelsus), racjonalistyczny, panteistyczno-spirytualistyczny (Giordano Bruno) i in. W polityce zwyciężyła teza rządzenia nie według ideału królestwa Chrystusowego, lecz na podstawie praw siły fizycznej (Fryderyk Hohenstauffen, Machiavelli). Rozwój nauk szedł równoległe z rozwojem wyższych uczelni (Sorbona 1200, Padwa 1235, Oksford 1241, Praga 1348, Kraków 1364, Wiedeń 1365, Heidelberg 1367). Nowe odkrycia naukowe i wynalazki szybko rozpowszechniały się za pomocą druku (Gutenberg — Norymberga, Schoensperger — Augsburg, Alde Manuce — Wenecja, Bawar — Kraków, Richet i Rieben — Bazylea i in.). Mecenasostwo sztuk i nauk na dworach panujących (Medici — Florencja, Aragonowie — Neapol, Sforzowie — Medjolan, d'Estowie — Ferrara, Habsburgowie — Karol V, Maksymiljan I, Jagiellonowie — Zygmunt I i Zygmunt August, Maciej Korwin — Węgry). Gromadzenie zbiorów (biblioteki, galerie obrazów i rzeźb) naśladują możni (w Polsce kard. Oleśnicki, kanc. Szydłowiecki) i szlachta. Odkrycie nieznanych kontynentów i wielkie podróże (Jan z Kolna 1476, Krzysztof Kolumb 1492, Balboa 1513, Magalhaes 1519—1522) otworzyły nowe drogi handlowe, co pociągnęło za sobą upadek rycerstwa, wysunięcie się mieszczaństwa, polityczne i prawno-państwowe reformy; wynalazek prochu przyczynił się do zmiany w taktyce i strategicznej wojennej.

Renety, odmiana jabłek zimowych, średniej wielkości, twardych, o smaku słodko kwaskowatym, aromatycznym, o skórce mniej lub więcej ordzawionej i szorstkiej.

Renfrew, stol. hr. R. w Szkocji pld.-zach., 14.150 mieszk.; przedziałnictwo.

Reni Guido, ob. Guido Reni.

Renifer, ob. Cervus.

Renklody, ob. Prunus.

Rennenkampf Paweł, generał rosyjski, * 1854 w Estonji; uczestniczył w wojnie japońskiej i światowej; 1914 pobity w Prusach Wschodnich, 1915 gubernator Petersburga, 1916 dowódca frontu północnego, 1918 rozstrzelany przez bolszewików w Taganrogu.

Renner Karol, polityk austriacki, * 1871; dyrektor biblioteki w Wiedniu, członek parlamentu austriackiego, socjalista, od list. 1918 do czerwca 1920 kanclerz republiki; napisał: „Selbstbestimmungsrecht der Nationen“ (1918), „Oesterreichs Erneuerung“ (1919) i in.

Rennes, dawna stol. Bretanii, obecnie stol. dep. Ille-et-Vilaine (Francja zach.), nad rz. Vilaine, 82.250 mieszk.; siedziba arcybisk. i uniwersytet; arsenał; wyrób maszyn, wywóz lnu, skór i produktów rolniczych.

Reno, pr. dopływ rz. Po w Emilji (Włochy pn.-wsch.), dług. 180 km.

Renoir Auguste, malarz francuski, * 1841, † 1919; impresjonista; malował obrazy z życia Paryża i okolic, Prowancji i Algieru: „Łoża“, „Przy pianinie“, „Śniadanie“, „Portret J. Samary“.

Renoma, rozgłos, dobra opinia, wziętość.

Renouvier Charles Bernard, filozof francuski, * 1815, † 1903; przedstawiciel neokantyzmu francuskiego, który rozwinął w sposób niezmiernie oryginalny i głęboki. Wywarł znaczny wpływ na rozwój filozofii francuskiej. Główne dzieła: „Essais de critique générale“ (1854—1869), „Classification systématique des doctrines philosophiques“ (1885), „La nouvelle Monadologie“ (1901), „Les dilemmes de la métaphysique“ (1901), „Uchronie (l'Utopie dans l'Histoire)“ (1901) i w. in.

Renowacja (łac.), odnowienie.

Renowy okres, w geologii najmłodszy okres dyluwjum, charakterystyczny przez pojawienie się rena (Rangifer).

Renta (łac.), dochód z ziemi, kapitałów, akcyj, papierów państwowych. Według Seniora renta jest „wszelkie nadzwyczajne wynagrodzenie za nadzwyczajne zdolności ciała lub umysłu“. Ekonomiści ostatniej doby (Leroy-Beaulieu, Marschall, Clark i in.) przyjmują to rozciągle znaczenie renty jako różnicę pomiędzy lepiej a gorzej sytuowanymi wartościami, np. pomiędzy ceną placu w śródmieściu i ceną takiego samego placu na przedmieściu, pomiędzy dochodami dobrze i źle zmontowanej fabryki, a nawet pomiędzy głosem bardzo utalentowanego i mniej utalentowanego śpiewaka.

Renta dożywotnia, ob. k r e d y t.

Renta gruntowa, dochód z gruntu. Najstłyniejsza, już przebrzmiała teoria renty, sformułowana przez Ricarda, głosi: wybierano do uprawy początkowo grunta najlepsze, w miarę zaś wzrostu ludności rozpoczynano uprawę również na gruntach gorszych, na których koszty produkcji są wyższe. Właściciele gruntów urodzajnych podwyższają ceny płodów rolnych do kosztów uprawy na ziemi gorszej, zwiększając tem samem rentę gruntową. Renta z każdego gruntu równa się zatem różnicy między kosztami produkcji na tym gruncie

a kosztami produkcji tych samych produktów na gruncie najgorszym. Teoria monopoliczna, której twórcą jest A. Smith, wychodzi z założenia, że, ponieważ ziemia jest ograniczona zarówno pod względem ilości, jak również jakości, przeto renta gruntowa stanowi zysk z monopolicznego posiadania części tej ograniczonej ilości. Niektórzy ekonomiści (Mill, George) uznając, że istnienie renty nie jest uzasadnione, żądają nacjonalizacji ziemi.

Renta wieczysta, ob. k r e d y t.

Rentjer (franc.), kapitalista, żyjący z dochodu od kapitałów, z renty.

Rentowe dobra, grunt nabyty nie za pełny szacunek wartości, lecz z obowiązkiem spłacania poprzedniemu właścicielowi renty. Ten sposób nabywania ziemi wprowadzono w Prusach w 1886 (prawo z 1890 i 1891). Forma, stosowana przeważnie przez państwo przy odstępowaniu dóbr państwowych bezrolnym.

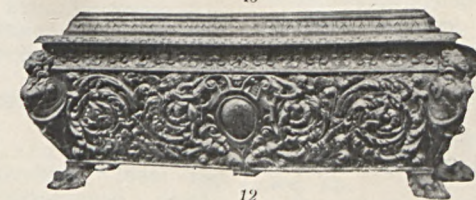
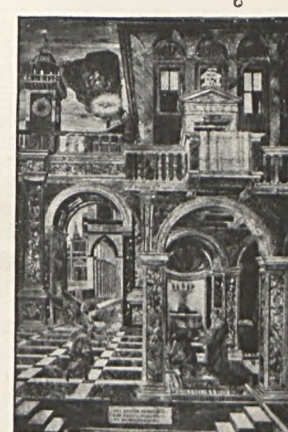
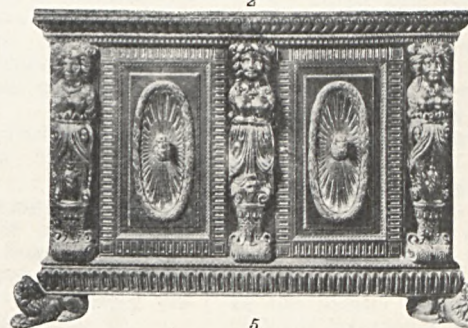
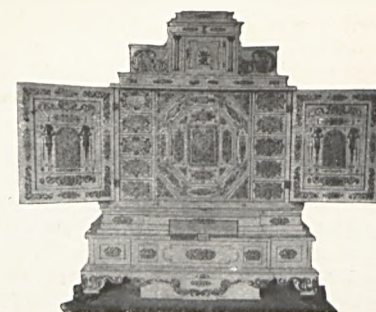
Renuncjacja (łac.), zrzeczenie się, zaniechanie.

Reńska Liga zawiązała się za sprawą Mazarini'ego 14 sierpnia 1658, pod protektorem Ludwika XIV, dla czuwania nad dochowaniem traktatu westfalskiego przeciwko ces. Leopoldowi I. Należeli do niej: elektorowie Kolonii, Trewiru i Moguncji, ks. Bawarii, Brunświku i Hesji, królowie Danji i Szwecji. Rozwiązana 1667.

Reński złoty, dawna jednostka monetarna w krajach niemieckich, dzieliła się niegdyś na 60 krajcarów po 4 fenigi; późniejszy zł. r. austriacki = 100 centom; w 1890 zamiast zł. r. wprowadzona została w Austrii, jako jednostka monetarna, korona = połowie złotego reńskiego.

Reński związek powstał 12 lipca 1806 w Paryżu; 16 książąt zachodnio- i południowo-niemieckich wystąpiło z Rzeszy i przyjęło protektorat Napoleona I; przyczyniło się to do upadku cesarstwa rzymsko-niemieckiego i zrzeczenia się przez Ferdynanda II tytułu cesarza niemieckiego 6 sierpnia 1806. Reński Związek przetrwał do 1813.

Reńskie wina, w szerokim znaczeniu, gatunki win, wyprodukowane nad brzegami Renu i jego dorzeczu, zatem w dolinach Mozeli, Saary, Aaru; w ściślejszym znaczeniu wina, wyprodukowane w okolicach, leżących nad samym R.; do r. w. tego rodzaju należą gatunki, pochodzące z Rheingau, z Reńskiej Hessji i Palatynatu. Są to po większej części wina białe, odznaczające się właściwym kwaskowatym smakiem. Do najprzedniejszych gatunków zaliczają się wina: Rudesheim, Johannisberg, Steinberg, Markobrun, Geisenheim, Winkel, Voltras, Rauenthal, Östlich, Eltville, Asmannshausen. Wina w Reńskiej Hessji hodowane są na przestrzeni od Wormacji do Bingen. Są to przeważnie wina białe, rzadziej czerwone, podobne do win z Rheingau, lecz nieco łagodniejsze. Najcenniejsze marki tego wina: Liebfrauenmilch, Guntersblumer, Oppenheimer, Niersteiner, Nackenheimer, Bodenheimer, Laubenheimer, Schar-

1. Moździerz brązowy (Hans Daurnhauser, XVI w.; Monachjum). 2. Szafka z kości słoniowej (wykonana przez Christoph'a Angermeier'a, emalowana przez Dawida Attemstetter'a, ok. 1630; Monachjum). 3. Włoski dzwonek brązowy (Brescia, XV w.). 4. Lipska Biblia (Elias Geyer i Hans Reinhart mł., 1597; Lipsk). 5. Włoski kredens z drzewa orzechowego (ok. 1550; Poggio a Cajano). 6. Francuska płaskorzeźba w drzewie (XVI w.; Paryż). 7. Krzesła włoskie (ok. 1600; Monachjum). 8. Zegar (wyrób augsburski, XVII w.; Wiedeń). 9. Intarsja włoska (ok. 1500; Perugia). 10. Talerz majolikowy (ok. 1579; Gubbio). 11. Dzbanek, tzw. „Hirschvogelkrug“ (garniarz Breuning, fr. XVI w.). 12. Włoska trumna z drzewa orzechowego (koniec XVI w.). 13. Włoska waza majolikowa (XV w.; Paryż).

lachberger, Gau-Algesheimer, Ober-Ingelheimer (czerwone).

Reobatometr, przyrząd do mierzenia siły i kierunku prądów morskich.

Reorganizacja, zmiana ustroju czyli reforma (ob.).

Reostat, drut metalowy (najczęściej z matalu, którego opór elektryczny jest niezależny od temperatury), włączany jako opór do obwodu elektrycznego; zapomocą przesuwanego kontaktu reguluje się długość włączonego drutu, i w ten sposób wielkość włączonego oporu.

Reparacje, odszkodowanie, wynagrodzenie wyrządzonych strat. W okresie powojennym termin, używany do oznaczenia obowiązku odszkodowawczego, nałożonego na Niemców przez traktat wersalski 28 czerwca 1919 na rzecz Francji i Belgii, tytułem wynagrodzenia strat ludności cywilnej.

Repartycja (łac.), rozdział, rozłożenie w odpowiednim stosunku podatków, opłat, zysków, strat itp.

Repatrycja, powrót do ojczyzny. Termin ten znalazł zastosowanie u nas w okresie powojennym, gdy wielkie rzesze ludności polskiej, zmuszone do czasowego pobytu w Rosji wskutek ewakuacji w 1914—15, zaczęły powracać do kraju (ob. Polska, tabl. V).

Repatryjant (łac.), osoba, powracająca do kraju, po długoletnim pobycie zagranicą (ob. repatriacja).

Reper, stały punkt o znanej wysokości nad poziomem morza, utrwalony w terenie. Jest to wkopany w ziemię słupek betonowy, kamienny lub żelazny, a w miastach bolec żelazny, wmurowany w cokół domu. Do r. nawiązuje się wykonywane w terenie pomiary.

Repercussa, w muzyce średniowiecza powtórzenie tego samego tonu dwu- lub trzykrotne, w piśmie neumowem bivirga lub trivirga. W teorii muzyki kościelnej ton, najczęściej powtarzany w melodji, czyli późniejsza dominanta. Nie był to jednakże V-ty stopień gamy, jak w dzisiejszym systemie, lecz dla 1. 4. 6. tonacji kościelnej ton a, dla 2-jej — f, dla 3-jej — h, później dla 3-jej, dla 5-jej i 8-jej — c¹, dla 7-jej — d¹.

Reperkusja w fudze, przeprowadzenie tematu głównego przez tonacje pokrewne, stosownie do reguły.

Repertorium (łac.), skorowidz, wykaz, księga do zapisywania interesów i aktów.

Repertuar (franc.), spis utworów dramatycznych lub operowych, przeznaczonych do wystawienia, lub wystawionych przez kierownictwo teatru.

Repetitio est mater studiorum (łac.), powtórzenie jest matką wiedzy.

Repetier, ob. zegar, strzelba.

Repin Ilja, malarz rosyjski, * 1844; malował obrazy rodzajowe, historyczne i portrety, m. in.: „Burlacy na Woldze“, „Procesja w gubernji kurskiej“, „Carewna Zofja“, „Iwan Groźny z synem Iwanem“ (1885), „Zaporożcy“ i in.

Replika (łac.), 1) odpowiedź na zarzuty; w języku sądowym powtórne przemówienie

strony, zawierające odpowiedź na przemówienie przeciwnika; trzecie przemówienie zowie się duplika; 2) w muzyce powtórzenie; senza replica, bez powtórzenia.

Repnin Nikołaj, poseł rosyjski w Warszawie od 1763, * 1734, † 1801; z ramienia Katarzyny prowadził akcję w sprawie dysydentów; wymógł na konfederacji radomskiej uznanie carowej gwarantką praw polskich i dopuścił się gwałtu porwania i wywiezienia 4 posłów z opozycji do Kalugi (1768); 1769—74 walczył w Turcji; 1791 odniósł zwycięstwo pod Maczynem, doprowadzając do pokoju z Turcją, za co został gen. feldmarszałkiem; 1792 gen. gubernator inflancki i estoński.

Repos (franc.), w muzyce wypoczynek, pauza.

Repositio, ob. repozycja.

Repozycja, repositio, odprowadzenie, nastawienie, zabieg chirurgiczny, stosowany przy zwłknięciach.

Represalja (łac.), pojęcie prawa międzynarodowego, oznaczające działanie bezprawne jednego państwa, jako odwet wywołany uprzedzeniem bezprawnym postępowaniem drugiego państwa. Represalja tem się różni od retorsji, że ten ostatni środek stanowi wyłącznie naruszenie interesów obcego państwa, nie będąc sam przez się działaniem bezprawnym, tymczasem represalja narusza normy prawne. Według zasad, przyjętych przez prawo międzynarodowe, nie każde naruszenie prawa międzynarodowego uprawnia do zastosowania represalji. Przedewszystkiem dane państwo winno zażądać zadośćuczynienia za złamanie prawa, i dopiero w razie odmowy uprawnione jest do zarządzenia odwetu. Czyn odwetowy pod względem swego natężenia winien mniej więcej odpowiadać bezprawiu strony przeciwnej (zasada stosunkowości). Istnienie instytutu represalji w prawie międzynarodowym znajduje uzasadnienie w braku organizacji sądownictwa międzynarodowego, mogącego położyć kres każdemu sporowi międzypaństwowemu. Szerokie zastosowanie represalja znajdują w prawie wojny lądowej i morskiej.

Represje (łac.), surowe środki; ucisk, mający poskromić jakiś ruch polityczny, społeczny itd.

Represyjna cenzura, cenzura pism i wszelkich druków, uskuteczniiana przez właściwe organy po ukazaniu się pisma względnie druku. Przeciwstawieniem tego systemu jest cenzura prewencyjna, tzn. przedwstępna, nie zezwalająca na ukazanie się drukowanego słowa bez zezwolenia władz państwowych.

Reprezentacja (łac.), przedstawicielstwo, np. zastępstwo osoby prawnej, reprezentacja firmy handlowej, przedsiębiorstwa przemysłowego, reprezentacja gminy, korporacji zawodowej itp.

Reprezentacyjny rząd lub **system**, rząd, oparty na przedstawicielstwie ludowem czyli system parlamentarny, przeciwieństwo rządów nieodpowiedzialnych przed parlamentem lub tzw. systemu demokracji bezpośredniej.

Reprobacja (łac.), wykluczenie grzesznika od życia w szczęściu wiekuistym, potępienie.

Reprodukcja (łac. re — zpowrotem, na nowo i produco — stwarzam, odtwarzanie; 1) w psychologii proces ponownego występowania w świadomości czuć (wrażeń) zmysłowych i postrzeżeń, które wpływają w postaci wyobrażeń poglądowych dzięki śladom, jakie w nas pozostały po uprzednio doznanych czuciach i postrzeżeniach, stanowiących w ten sposób podłoże reprodukcji. Ten proces reprodukcji odbywa się na podstawie mechanizmu skojarzeniowego (ob. kojarzenie): treść, znajdująca się w danej chwili w świadomości i nosząca nazwę motywu reprodukcji, ma tendencję do reprodukcji innej, która kiedyś już z nią była skojarzona. Zachodzi kwestia sporna, czy wszystkie formy reprodukcji wyobrażeń dadzą się sprowadzić do mechanizmu skojarzenia na podstawie uprzedniego współlistnienia (styczności). Dotyczy to szczególnie odtwarzania treści podobnych, które posiadają również tendencję do wzajemnego wywoływania się. Niektóre z tych przypadków reprodukcji wyobrażeń podobnych dadzą się z łatwością podciągnąć pod tanto prawo, lecz prawdopodobnie nie wszystkie. Różne formy reprodukcji można poklasyfikować ze względu na ich stosunek treściowy do ich motywów odtwórczych. W und t np. dzieli reprodukcje na zewnętrzne, wyrażające jedynie stosunek współdziałania, i na wewnętrzne, gdy pomiędzy motywem odtwórczym a reprodukcją zachodzą jakieś stosunki logiczne (np. przyczyny i skutku, podporządkowania, podobieństwa itp.). Czas, wpływający od chwili ukazania się w świadomości motywu reprodukcji aż do wystąpienia w świadomości wyobrażenia odtworzonego, można mierzyć z dokładnością do jednej tysięcznej sekundy („sigmy“ σ), za pomocą bardzo subtelnego zegara, zw. chronoskopem Hippa; z chwila, gdy motyw odtwórczy ukazuje się osobie badanej jako bodziec wzrokowy ew. słuchowy, poruszone prądem elektrycznym wskazówki chronoskopu zostają puszczane w ruch, który ustaje z chwilą, gdy osoba, nad którą dokonywa się eksperymentu, reaguje jakimś słowem, będącym wyrazem reprodukcji. Znalezione, że czas reprodukcji zależy od bardzo wielu różnych i zmiennych czynników, że u dorosłych jest znacznie krótszy, niż u dzieci. Prawdopodobnie jednak bywała przypadki, gdy reprodukcja odbywa się bez udziału motywu odtwórczego, gdy więc nie jest ona oparta na mechanizmie skojarzeniowym, lecz zawdzięcza swoje powstanie tendencji, jaką posiada samo podłoże reprodukcji do ponownego ukazania się w świadomości. Tendencję tę nazwano perseweracją. Do procesu reprodukcji da się sprowadzić szereg zjawisk psychicznych, np. recytowanie wyuczonego napamięć wiersza, wszelkie przypominanie sobie ubiegłych zdarzeń, rozpoznawanie itp.; 2) odtwarzanie, powielanie droga drukarską tekstu, obrazu, odbitki fotograficznej itp. Zależnie od rodzaju techniki reprodukcyjnej, r. są cynkograficzne, offsetowe, światłodrukowe i in.; 3) odbitka pisma, ryciny, obrazu itp.

Reprimenda (franc.), upomnienie, nagana.
Repryza, ripresa, powtórzenie pewnej części utworu muzycznego, oznaczone podwójnymi linijkami taktowymi i kropkami dla oszczędzenia miejsca. Jeżeli powtórzenie zawiera zmiany, to nie można posługiwać się żadnym skróceniem, tylko całą repryzę ze zmianami trzeba wypisać. Różnica taka zachodzi w szczególności między dawną a nową sonatą, w której bardzo rzadko spotykamy repryzę bez zmian.
Reptilia, gady, nazwa gromady owodniowców (Amniota). Należą tu kręgowce, bardzo różnorodne co do zewnętrznej postaci, wykazujące podobieństwo z jednej strony do płazów (Amphibia), z drugiej zaś mające wiele cech wspólnych z ptakami (Aves), z którymi też bywają łączone w jedną grupę gadokształtnych (Sauropsida). Gady, podobnie jak płazy, mają zmienną ciepłotę krwi, należą jednak do typowych zwierząt lądowych (nieliczne stosunkowo formy wtórnie przystosowały się do życia w wodzie), oddychających przez całe życie wyłącznie płucami. Oddychanie skórne niemożliwe, dzięki silnemu rozwojowi rogowej warstwy skóry (stratum corneum). Ciało pokryte kręgowcami, wzgl. kostnymi utworami, tworzącymi różnego rodzaju łuski lub tarcze. Warstwa rogowa może być w całości zrzucona podczas okresów linienia. Skóra, prawie zupełnie pozbawiona gruczołów, zawiera liczne chromatofory pigmentowe. Szkielet zupełnie skostniały, odznacza się u poszczególnych przedstawicieli wielką różnorodnością budowy. Ilość kręgów ulega znacznym wahantom, dochodząc np. u węży do 400. Czaszka zestawia się z kręgosłupem przy pomocy jednego tylko wyrostka kłykciowego (processus condyloideus). Pierwsze dwa kręgi różnicowane na dźwigiacz (atlas) i krąg zwrotny (epistropheus). Z wyjątkiem bezzębnych żółwi, gady posiadają stożkowate, przeważnie jednakowe zęby, przymocowane zwykle (wyjątek krokodyl) nietylko do szczęk, lecz także do kości podniebieniowych i skrzydłowych. U wielu węży i u jaszczórki Holodermia istnieje, prócz zębów zwykłych, zęby jadowe, wyposażone w bruzdę lub kanał, połączony z gruczołem jadowym. Kończyny w ilości dwóch par, lub zredukowane do jednej tylko pary, często zupełnie szczątkowe. Brak ich u węży i niektórych jaszczurek; czynności ruchowe spełnia wówczas samo ciało. Pod względem rozwoju mózgu gady przeważają nad płazami, jest on jednak o wiele słabiej rozwinięty niż mózg ptaków. Oczy są dobrze wykształcone i posiadają u większości górną i dolną powiekę, ta ostatnia często bywa zupełnie przezroczysta i zrasta się z górną. Niektóre gady (np. Hatteria) mają na ciemieniu czaszki tzw. trzecie, czyli ciemieniowe oko, przesłonięte przezroczystą skórą. Serce składa się z dwóch, całkowicie od siebie oddzielonych przedsionków i z dwóch komór o niepełnej przegrodzie; całkowita przegroda międzykomorowa istnieje tylko u krokodyli. Funkcję narządów wydzielniczych pełnią typowe nerki

(metanephros). Wszystkie gady są rozdzielnopłciowe. Do wyprowadzania produktów płciowych służą przewody Wolffa (nasieniowody) i Müllera (jajowody), uchodzące, podobnie jak moczowody, do steku. Samce posiadają zewnętrzną narząd kopulacyjną (parzyste u jaszczurek i węży), zdolne do erekcji. Zapłodnienie odbywa się wewnątrz ciała samicy. Większość gadów jest jajorodna, niektóre zaś węże i jaszczurki rodzą żywe potomstwo. Jaja obfitują w żółtko i są pokryte błoniastą lub zwapniałą skorupą. W stanie zarodkowym występuje owodnia i omocznia. W porównaniu z minionymi okresami geologicznymi, gady są obecnie znacznie słabiej reprezentowane. Gromada R. dzieli się na rzędy: Rhynchocephalia, Sauria, Ophidia, Chelonia i Crocodilia.

Republica de Costa Rica, ob. Costa Rica.

Republica de Panama, ob. Panama.

Republica del Peru, ob. Peru.

Republica Mexicana, ob. Meksyk.

Republican River, l. dopływ rz. Kansas w dorzeczu Missouri (St. Zjedn. Am. Płn.), dług. 850 km.

Republika, ob. Rzeczpospolita.

Republika Austriacka, ob. Austria.

Republika Československá, ob. Czechosłowacja.

„**Republika Československá**“, dziennik czeski półoficjalny; założony w 1919.

Repudium (łac.), odtrącenie, odepchnięcie od siebie.

Repulsja (łac.), odpychanie, odrzucanie; wstręt.

Repulsywna siła, siła odpychająca.

Reputacja (łac.), opinia ogółu o danej osobie.

Requena, m. okręg. w prow. Walencji (Hiszpania wsch.), 16.250 mieszk.; wywóz jedwabiu, wina i owoców.

Requiem (łac. requies = spój), uroczysta msza żałobna, odprawiana w Kościele rzymskokatol., zaczynająca się od słów: Requiem aeternam dona ei Domine. W muzyce msza, składająca się z następujących części: Introitus, Kyrie, Graduale (w tem Dies irae), Offertorium, Sanctus i Benedictus, Agnus Dei, Lux aeterna. Brak tu zatem dwóch części: Gloria i Credo. Literatura muzyczna posiada wspaniałe utwory w tym dziale, począwszy od ścisłe kościelnych utworów Palestriny, Scarlatti'ego, Tomelle'go, Hasse'go, aż do Mozarta i Cherubini'ego lub Berlioz'a i Verdi'ego, których dzieła wykonywane bywają i na koncertach.

Requiescat in pace (łac.), niech odpoczywa w spokoju.

Rerich Nikołaj, malarz rosyjski, * 1874; członek Tow. „Mir Iskusstwa“; obrazy z epoki kamiennej i starodawnej Rosji; z dzieł: „Mag“, „Okrąg Waregów“, „Car Saltan“.

Rerum novarum (łac.), encyklika Leona XIII; ob. encyklika, chrześcijańsko-społeczny ruch.

Res (łac.), rzecz.

Res communis (łac.), wspólne dobro.

Res facta (łac., rzecz wypracowana), w muzyce nazwa utworów szczegółowo wykończonych, w przeciwieństwie do tych, które pozostawiano albo natchnieniu śpiewaka, jak się to działo w XIII w., gdy kwitły improwizowane dyskanty (avista — ex tempore), lub w XVII i XVIII w., gdy grający otrzymywał bardzo często tylko bas cyfrowany, według którego realizował zamiary i wskazówki kompozytora.

Res humanae instabiles sunt (łac.), rzeczy ludzkie są niestale.

Res iudicata pro veritate habetur (łac.), zasada prawna, polegająca na tem, że sprawa, osądzona ostatecznie, uważana jest za osądzoną sprawiedliwie i, że wyrok, nie podlegając naruszeniu, obowiązuje zarówno władze jak i strony.

Res nullius (łac.), rzecz niczyja.

Res sacra miser (łac.), ubóstwo jest rzeczą świętą.

Rescius, ob. Reszka Stanisław.

Reseda, rezeda, roślina z rodziny Resedaceae (rezedowate). Ważniejsze gatunki: R. odorata, r. wonna (Rys. 1), pochodzi z Afryki płn., powszechnie zasiewana w licznych od-

Reseda odorata;
a kwiatostan.

Reseda luteola;
a kwiat, b owoc.

mianach po ogrodach dla miłej woni kwiatów. R. luteola, r. żółtawa (Europa środk. i płd., w Polsce dziedzicząca), roślina dwuletnia o łodydze 6—10 dm. wysok., sztywno wzniesionej, liśćmi lancetowatymi, całobrzegich, kwiatach drobnych, żółtych, w bardzo długich, wąskich, gęstych gronach (Rys. 2). Kwitnie V—IX. Zawiera żółty barwnik (luteoline), używany do barwienia jedwabiu i bawełny; z tego powodu uprawiana szczególnie we Francji i Anglii.

Resedaceae, rezedowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rhodales (makowe). Ziola lub podkrzewy, właściwe przeważnie okolicom nadbrzeżnymomorskim, o liściach naprzemianległych, pierzastodzielnych lub 3-wrębnych, często całobrzegich, lancetowatych, kwiatach drobnych, grzbietobrzusznym, w gęstych gronach lub kłosach. Kielich 4—6 działkowy. Płatków tyle co działek; płatek przynajmniej częściowo wycięty. Pręcików 3 lub wiele. Słupek 3—4 krotny, 1-komorowy. Owoc — torebka jednokomorowa, wielosienna.

Resekcja (łac. resectio), wycięcie, operacja chirurgiczna usunięcia chorego narządu (kości, stawu, części jelit itd.).

Reservatio mentalis (łac.), zastrzeżenie, dokonane w myślach, ograniczające, a nawet nie-

kiedy wypaczające sens tego, co zostało wypowiedziane głośno.

Residua post abortum (łac.), resztki błon płodowych lub łożyska, które pozostają niekiedy w jamie macicy po poronieniu; są powodem krwawień z macicy; wymagają interwencji lekarskiej.

Residua post pleuritidem, zrosty opłucnowe, pozostające po przebyciu wysiękowego zapalenia opłucnej (pleuritis exsudativa).

Residium (łac.), w psychologii to, co pozostaje w umyśle (ew. w mózgu) z ubiegłych przeżyć, osad ubiegłych doświadczeń, będący podłożem, które umożliwia przyszłą reprodukcję.

Resina (łac.), ob. żywica.

Resistencia, stol. terytorjum Chaco w Argentynie (Am. Płd.), 8.400 mieszk.

Resistentia, ob. oporność.

Resita, w. w Siedmiogrodzie (Rumunia), 13.500 mieszk.; kopalnie węgla, żelaza, miedzi, przemysł metalurgiczny.

Reskrypt (łac.), rozporządzenie, zarządzenie, orzeczenie władzy państwowej. Prawo kanoniczne rozróżnia reskrypty: a) justitiae i gratiae, tj. rozstrzygane drogą sądową i pozasądową, b) wydane in forma gratio-sa i commissoria, tj. takie, których wykonanie pozostawione jest osobom zainteresowanym, oraz takie, które wymagają egzekucji zwierzchnika. Prawo wydawania reskryptu przysługuje papieżowi, biskupom, wikariuszom gener. i wyższym przełożonym zakonów.

Resolutio (łac.), dosłownie rozpuszczanie się; końcowy okres płatowego (krupowego) zapalenia płuc (pneumonia crouposa); cechuje się rozmiękaniem i rozpuszczaniem się złożeń włókniaka (fibryny) w pęcherzykach płucnych; oznacza początek zdrowienia; przypada zwykle na 7—9 dzień od początku choroby (równocześnie ze spadkiem gorączki).

Resor, sprężyna spiralna lub płaska, część podwozia pojazdu, na której spoczywa pudło. Zadaniem r. jest niweczenie wstrząśnięć i uderzeń, jakim podlega pojazd w czasie ruchu.

Resorbacja, resorptio, wchłanianie, wsysanie. 1) przechodzenie rozpuszczonych (płynnych) pokarmów z przewodu pokarmowego do krwi (woda, sole, białka, węglowodany) lub limfy (tłuszcze); odbywa się przeważnie w jelitach cienkich. Jelita grube wchłaniają tylko wodę i sole. Żołądek posiada słabą zdolność r.; 2) r. leków odbywa się może z przewodu pokarmowego, powierzchni skóry (maść, kwas salicylowy), z tkanki podskórnej lub mięśniowej (przy wstrzykiwaniach podskórnych lub domięśniowych), ze śluzówki jelita grubego (lewatywy, czopki) lub ze śluzówki jamy ustnej (nikotyna); 3) r. wytworów patologicznych odbywa się przy pomocy białych ciałek krwi (r. nacieków, ciał obcych itp.) lub też śródbłonek (endotelium np. r. wysięków w opłucnej, otrzewnej, osierdziu).

Resorbentia (łac.), środki lecznicze, wzmagające wchłanianie (wsysanie, resorbację) wytworów zapalnych lub pozapalnych (wysię-

ków, zrostów). Do r. należą: związki jodowe (jodyna, jodek potasu — KJ), związki ręciowe, ichtjol i jego pochodne (thiol, tumenol); poza tem kąpiele gorące, szczególnie solankowe lub borowinowe, nasiadówki, diatermia. R. szczególnie często stosowane są przy chorobach narządów rodnych kobiecych.

Resorptio, ob. resorbacja.

Resort (łac.), zakres władzy, kompetencja urzędu lub instytucji; w tem znaczeniu przeciwstawia się ministra resortowego, który stoi na czele ministerstwa, ministrowi bez teki, który nie ma specjalnego zakresu władzy.

Resortowy minister, ob. resort.

Respective (łac.), względnie, odnośnie.

Respekt (łac.), szacunek, poważanie; siedzieć u kogo na respekcie, ob. rezydent.

Respektowa panna, osoba z rodziny szlacheckiej, wzięta na stałe do dworu wiejskiego i pomagająca pani domu w gospodarstwie.

Respicere finem (łac.), patrz końca.

Respicjent (łac.), w administracji austr. najniższy urzędnik, strażnik skarbowy.

Respicjusz św., męczennik w Bitynji w czasach Decjusza; święto 10 listopada.

Respiracja, respiratio, ob. oddychanie, oddech.

Respiration (franc.), wyraz, używany w ćwiczeniach przy nauce śpiewu, wskazujący oddech; bywa zastąpiony przecinkiem, odpowiednio nad nutami umieszczony.

Respirator, przyrząd do ochrony dróg oddechowych przed wdychaniem szkodliwych gazów lub kurzu; stosuje się w fabrykach, w laboratoriach chemicznych, w górnictwie i pożarnictwie oraz w maskach przeciwgazowych.

Responsorium (łac.), odpowiedź, śpiewana solowo lub chóralnie z akompaniamentem organów lub bez, na śpiew duchownego przy ołtarzu. Niekiedy r. bywa śpiewem solowym, bogato ozdobionym ornamentami wokalnymi. Księga, zawierająca odpowiedzi, nazywa się responsoriał.

Responsum (łac.), respons, odpowiedź. **Ressel Joseph**, technik austriacki, * 1793, † 1857; wynalazca śruby okrętowej.

Restauracja, odnowienie, przywrócenie, 1) odnowienie dzieł sztuki, które ucierpiały wskutek wieku, warunków atmosferycznych itp.; 2) przywrócenie do władzy dawnej dynastji; 3) jadalnia.

Restauracja Burbonów, okres dziejów Francji od powrotu Burbonów na tron 1814 do ich upadku 1830. Rozróżnia się tzw. I Restaurację od maja 1814 do marca 1815 (panowanie Ludwika XVIII) i II R. od lipca 1815 do lipca 1830 (panowanie Ludwika XVIII i Karola X).

Restauracja Stuartów w Anglii, powrót na tron Karola II 1660, po śmierci Cromwella.

Restif de La Bretonne Nicolas Edm e, pisarz francuski, * 1734, † 1806; autor swawolnych powieści: „Paysan perversi“, „Monsieur Nicolas“ i in.

Restitutio ad integrum (łac.), powrót do normy, powrót do dawnego stanu, wyzdrowienie.

Restrictio (łac.), wyraz muzyczny, oznaczający zwięźenie tematów w przeprowadzeniu fugi.

Restrykcja (łac. restrictio), ograniczenie, zastrzeżenie.

Restytucja (łac. restitutio), oddanie, przywrócenie, zwrot, przywrócenie do poprzedniego stanu. W prawie procesowym restytucja terminu, przywrócenie utraconego terminu do apelacji, kasacji itp.

Restytucja, w biologii takie procesy w obrębie regeneracji, przy których zachodzą daleko idące zmiany w odróżnicowaniu tkanek w związku z regeneracją utraconych części. Np.: czułek hydry, oderwany z częścią okolicy gębowej, regeneruje w całości nową hydrę. W tym przypadku wyspecjalizowana część tkanki czułka zmieniona być musi do zupełnie innych celów przyszłego ciała hydry.

Restytucyjne sądy w dawnej Polsce stworzyła w Małopolsce i Wielkopolsce Elżbieta Węgierska w 1372, kiedy panowie żądali zwrotu ziem rzekomo „minus iustae“ zabranych im przez Kazimierza W. (prawdopodobnie dlatego, że nie mogli wylegitymować się z prawa własności).

Résumé (franc.), krótkie streszczenie obszernej rozprawy, dyskusji itp.

Resurrecturi (łac.), mający zmartwychwstać.

Resursa, klub, stowarzyszenie w celu wspólnego spędzania chwil wolnych, posiadające zazwyczaj własny lokal, zwany również resursą.

Reszel (niem. Rössel), m. pow. na Warmii w Prusach Wschodnich (Niemcy), rej. olsztyńska, 4.000 mieszk.; zamek z XIV w.

Reszid (franc. Rosette), m. w Egipcie dolnym, nad zach. ramieniem Nilu, 16.800 mieszk.

Reszka Stanisław (łac. Rescius), teolog i dyplomata polski, * 1543; profesor Akademii Krakowskiej; towarzyszył, jako sekretarz, Hozjuszowi na sobór trydencki; był potem poselstwem do Paryża; sekretarz przyboczny Henryka Walezego, potem Stefana Batorego; posłował kilkakrotnie do Rzymu, Wenecji, Neapolu, gdzie zmarł; ogłosił m. in.: „De Stanisla Hosii vita“ (1587), „De rebus gestis Stephani I“ (1582).

Reszke, 1) Edward, śpiewak, * 1856 w Warszawie; artysta operowy; od 1907 nauczyciel śpiewu, wkońcu ziemianin i hodowca koni, † 1917; 2) Jan, również śpiewak, brat popr., * 1853 w Warszawie; debiutował w Londynie 1875; zaangażowany 1876 do Paryża; śpiewał również w Warszawie; † 1925.

Reszt, stol. prow. Gilan w Persji płn.-zach., 42.000 mieszk.; gł. ośrodek handlu surowym jedwabiem.

Reszta, pozostałość. W matematyce dla uzyskania reszty od podzielenia liczby *a* przez

liczbę *b*, wyznaczamy iloraz całkowity tych liczb — *c*, i następnie odejmujemy od *a* iloczyn *b.c*.

Reszyd-Basza, turecki mąż stanu, * 1802 w Konstantynopolu, † 1858 tamże; sześciokrotnie sprawował urząd wezyra; niechętny Rosji, starał się zbliżyć Turcję do mocarstw zachodnich.

Rete (łac.), sieć, siatka, 1) r. Malpighii, stratum Malpighii, głębsza niezrogowaciała warstwa naskórka w skórze ludzkiej lub zwierzęcej; 2) r. mirabile, cudowna siatka, nazwa, wprowadzona przez dawnych anatomów; łączenie się tętnicznych naczyń włoskowatych w większe naczynia tętnicze (zamiast w żyłne); istnieje u ludzi tylko w nerkach (w tzw. kłębkach nerkowych, glomeruli Malpighii); w państwie zwierzęcem r. mirabile spotyka się częściej, np. w pęcherzu pławnym u ryb, w tętnicy dogłowej u zwierząt przeżuwających i in.

Retencja (łac., retentio), zatrzymanie; retentio urinae, ob. moczu zatrzymanie.

Retencji prawo, prawo, przysługujące wierzycielowi, polega na możliwości odmowy zwrotu rzeczy, będącej w posiadaniu wierzyciela a stanowiącej własność dłużnika, w przypadku, gdy ten ostatni nie płaci długu, nie bacząc na to, że rzecz nie została oddana wierzycielowi w zastaw.

Rethel Alfred, malarz hist. i rytownik niemiecki, * 1816, † 1859; freski z życia Karola Wielkiego w ratuszu w Akwizgranie, drzeworyty „Przejście Hannibala przez Alpy“ (1844) i cykl „Tantec śmierci“.

Reticularis (łac.), siateczkowy, siateczkowaty.

Reticulum (łac.), czepiec, część żołądka u zwierząt przeżuwających (Ruminantia).

Retikulina, ciało białkowe, składnik tkanki łącznej siateczkowej; rozpuszcza się w ługach, nie rozpuszcza się w wodzie, alkoholu, eterze, kwasach mineralnych; oporna na trawienie pepsyną i trypsyną.

Retimo lub **Rethymon**, stol. nomarchii na ptn. wybrzeżu Krety, 7.700 mieszk.; port.

Retina, siatkówka, ob. oko.

Retinitis (łac.), zapalenie siatkówki, choroba oczu, występująca przy kile, miążdżycy tętnic, zapaleniu nerek, cukrzycy, białaczce; czasami tte choroby nie daje się wykryć. Cechuje się tworzeniem białawych (r. albuminurica przy chorobach nerek), krwawych lub barwnikowych plam na siatkówce. Powodować może niewyraźne widzenie („przez mgłę“), ślepotę na niektóre barwy oraz tzw. kurzą ślepotę; daje się łatwo stwierdzić przy wzornikowaniu.

Retman, 1) ob. flis; 2) r. albo pilot, żeglarz, obejmujący kierownictwo okrętu w zastępstwie kapitana.

Retor (łac.), mówca, krasomówca.

Reto-Romanie, ob. Retowie.

Retorsja czyli odwet, 1) w prawie karnem: w przypadkach, kiedy między czynem, stano-

Respirator:
1. do ochrony przed gazami;
2. do ochrony przed kurzem.

wiacym prowokacje, a sprowokowanem przezeń przestępstwem, zachodzi pewna równowaga, sprawca, spowodowany przez prowokacje do odpowiedzi na nią działaniem przestępnym, może być zupełnie uwolniony od kary. Większość prawodawstw karnych stosuje retorsję przy uszkodzeniach cielesnych (z wyjątkiem ciężkich) oraz przy zniewagach; 2) w prawie międzynarodowym niejednokrotnie zdarza się, że pewne państwo, nie mogąc uzyskać swym żądaniem ze strony drugiego mocarstwa, ucieka się do odwetu, ujmując się za swymi poddanymi, krzywdzonymi przez to ostatnie państwo, które w stosunku do nich wydaje dokuczliwe przepisy. Szczególnie często retorsja w stosunkach międzynarodowych stosowana jest w dziedzinie paszportowej i celnej. Retorsja celna lub wojna celna polega na obłożeniu wysokimi cłami produktów, importowanych z innego państwa, jako odwet za wysokie cła, nakładane przez to państwo na towary, pochodzące z danego kraju.

Retorta, naczynie, używane w pracowniach chemicznych do destylacji.

Retorta.

Retoryka (greck.), sztuka wymowy, również ogół praw i przepisów stylu prozaicznego, niegdyś jeden z głównych przedmiotów nauki w szkołach. Zaczątków retoryki ludów europejskich należy szukać w Grecji. Arystoteles przypisuje pierwszy traktat o retoryce pitagorejczykowi Empedoklesowi. Słuszniej będzie przypisać pierwszą teorię retoryki uczniowi jego, Koraksowi, który pierwszy zdefiniował retorykę jako „pracownicę przekonania” oraz wprowadził podział mowy na: 1) wstęp, 2) określenie tematu (katakstasis), 3) rozwinięcie, 4) dowód zasadniczy lub polemiczny (agon), 5) zbiecie ostateczne argumentów strony przeciwniej i 6) zakończenie. Celem mówcy nie jest osiągnięcie prawdy, lecz prawdopodobieństwa. Ta teza zbliżyła młodocianą retorykę do sofistyk. Protagoras z jej pomocą usiłował tezy słabe uczynić mocnymi; Gorgiasz, wprowadziwszy do swej przemowy, którą wygłosił jako poseł do Aten, cały arsenał znanych potem retoryce figur (tj. antytez, anafor itp.) i tropów, wywołał entuzjazm słuchaczy. Obaj sofisci są więc protagonistami retoryki, przede wszystkim Gorgiasz, którego styl stał się typem mowy przepadnie ozdoby. Retoryka zyskiwała zwolenników, ale i wrogów; do tych zaliczał się sąd ateński (areopag), a w gronie filozofów — Sokrates i Platon. Przeciwnicy widzieli niebezpieczeństwo w tem, że sprawiedliwość społeczna może ucierpieć, gdy na usługach krzywdy stanie umiejętność pięknej obrony i przekonywania. Zwolennicy twierdzili, że retoryka ćwiczy mowę, jak gimnastyka ciało. Lizjasz był przedstawicielem doskonałej prostoty w mowie i wzorem kierunku, zwanego później attycyzmem. Łagodniejszy styl wprowadził Izokrates. Przez prowadzenie szkoły wymowy wywarł kolosalny

wpływ na późniejszych mówców, przede wszystkim na Demostenesa i Eschinesa. Szkoła ta miała teoretyczny podkład w dziele Arystotelesa „o sztuce retoryki”, który podkreślił jej powszechny charakter i starał się wykazać, jakimi środkami ma mówca wpływać na słuchaczy, jak swą mowę budować, opierając się na znajomości ludzkiej duszy. Odnośnie do tej tezy powstały dwa kierunki: 1) attycki (wzorowany na Lizjaszu) widział podstawę w formie, wytworzonej przez wielkich mówców ateńskich, i poza ich prostotę wyjść nie chciał; 2) azjański (przedstawiciele tego kierunku pochodzili z Azji Mniejszej) lubował się we wspaniałych kontrastach i coraz bardziej wyszukanych ozdobach. Kierunek pośredni, najwięcej potrzebom życia odpowiadający, kwitł na wyspie Rodos w szkole, założonej jeszcze przez Eschinesa. Rzym zapoznał się z retoryką grecką jeszcze przed wojnami punickimi. Attycyzm był wówczas słaby, azjanizm górował i dlatego trybun ludu rzymskiego Grakchus był mówcą w typie azjańskim. Reakcja starorzyska w osobie Katona zwalczała azjanizm, Scypjonowie go popierali, i choć senat wydał dekret, wypędzający z Rzymu filozofów i mówców greckich oraz nauczycieli wymowy, zwycięstwo retoryki nad starorzyską prostotą („rem tene, verba sequentur” — myśl o temacie, słowa same przyjdą” — mawiał Kato) było zupełne. W latach 86—82 przed Chr. ukazała się pierwsza rzymska teoria wymowy, tzw. „pismo do Herenjusza”, nieznanego autora. Cicero, dzięki swemu poczuciu należytej miary, hołdował kierunkowi rodyjskiemu. Piękny ten, pełen umiarkowania i powagi styl, panował blisko przez cały wiek, zwłaszcza, że Cicero podał teorię wymowy w kilku dziełach retorycznych. Sięgnięcie do wzorów starorzyskich w następnej epoce umiłowania przeszłości rodzimej, stworzyło kierunek, łączący starorzyskie elementy z pierwowzorami retoryki greckiej (Lizjasz, Izokrates) i dało tzw. wymowę klasyczną. W epoce rozkwitu cesarstwa rzymskiego (I w. po Chr.) republikańska wolność już nie mogła ożywiać wymowy, która przeszła do szkół i na teren popisów prywatnych, nie straciła jednak na popularności. Pojawili się wybitni teoretycy kierunku klasycznego, jak Kwintyljan (ob.). Tematy mów i ćwiczeń retorycznych musiały być sztucznie wymyślane. Niepohamowana fantazja tworzyła sensoryjne tematy dla wprawek w mowie oskarżycielskiej lub obronnej. Dalszy rozwój tych tematów stworzył romans europejski. Azjanizm już tu wielce się przyczynił, on też objął dziedzictwo po epoce klasycyzmu. Obok romansu wykształcił jeszcze „perłę stylu” — sentencję, która miała zdumiewać słuchacza swą trafnością; na tej sentencji wzorował się mistrz sentencji nowożytnej, Nietzsche. Na szeroka skalę uprawiano opisy miejsc, sytuacji itp. Prostota językowa Nowego Testamentu odsuwała pierwotnych chrześcijan od retoryki. Siła przekonująca pierwszych apostołów nie płynęła z umiejętności przekonywania, lecz z wielkości rzeczy samej. Szybko jednak obudziła się myśl, że

krasomówstwo może stać na usługach wiary chrześcijańskiej. Głosił to w pewnym stopniu św. Augustyn, a szczególnie Grzegorz Nazjazeński. Odtąd retoryka stopniowo zaczęła wchodzić do homiletyki i rozkwitła na tym terenie w IV i V w. po Chr. Górował początkowo azjanizm, a nawet odmiana jego, zwana afrykańską łaciną (Tertuljan). Stopniowo jednak azjanizm ograniczył się do Bizancjum, a Zachód usiłował iść śladami Arystotelesa, Cicerona i Kwintyljana. Retoryka, na równi z arytmetyką, gramatyką, logiką, geometrią, astronomią i muzyką, weszła w skład tzw. siedmiu „artes” szkół chrześcijańskich, a nawet uniwersytetów, i wraz z innymi gałęziami wiedzy przeżyła okres upadku w epoce średniowiecza. Wskrzeszenie starożytności w epoce Renesansu odrodziło retorykę i poddało ją na pewien czas wszechwładnemu wpływowi Cicerona; klasycyzm odrodził się w formie tak przesadnej, że znalazł potępienie u Erazma z Rotterdamu w dialogu „Ciceronianus”. Powoli zdobywał pole azjanizm; rozwój jego uwydatnił się później w tzw. style *précieux*. Sentencja azjańska zamieniła się na „pointe” francuską. Potem zjawił się jeszcze dziwniejszy „style alambiqué” (przepojony sentymentalizmem), a wreszcie „gongoryzm”, stworzony przez Hiszpana Gongora (początek XVII w.), którego styl był podobny do stylu Gorgiasza. Nową teorię retoryki stworzył Fénelon (ob.). Szła ona śladami Cicerona. Od czasu Fénelona retoryka wróciła do właściwego łożyska i stała się teorią prozy.

Retowie, inaczej **Reto-Romanie** lub **Ladynowie**, lud pochodzenia romańskiego, zmieszany czasem z celyckimi Windelikami, później z Ostrogotami i Longobardami; zamieszkuje dzisiaj w niewielkiej liczbie (ok. 40 tys.) środek i wschód kantonu Gryzonów w Szwajcarii, częściowo i Tyrol; istnieje szufla literatura reto-romańska; od 1905 wychodzi czasopismo: „L'amik di Ladins”.

Retrakcja, *retractio*, ściągnięcie, skurczenie się, zmniejszenie objętości, zbliżowanie tkanki; proces anatomopatologiczny, będący skutkiem zmian zapalnych w danej tkance; r. szczytu płucnego przy gruźlicy tego szczytu, kliniczne wyleczenie się z gruźlicy; nie daje żadnych objawów chorobowych.

Retrakt, prawo retraktu, wpływało z prawa bliższości i oznaczało dawniej prawo krewnych do odkupu dóbr rodowych, sprzedanych bez ich zgody.

Retro (łac.), napowrót, wstecz; w muzyce pochod tonów w kierunku odwrotnym.

Retro sathanas! (łac.), precz szatanie!

Retrefleksja (łac. *retroflexio*), tyłozgięcie, wadliwe ustawienie macicy, przy którym trzon macicy (*corpus uteri*) opada ku tyłowi (na dno miednicy małej), szyjka zaś maciczna (*collum uteri*) pozostaje na miejscu; powoduje bóle krzyża, bóle przy miesiączkowaniu, ogólne neurasteniczne niedomaganie.

Retrogressywna mutacja, ob. *mutacja*.

Retroperitonealis, pozaotrzewnowy; narządami r. w jamie brzusznej są: trzustka, nerki, moczowody, pęcherz moczowy i jelito proste.

Retropharyngeus, pozagardłowy, ztyłu od gardzieli (*pharynx*) leżący.

Retropulsio (łac.), padanie lub chwianie się ku tyłowi przy lekkim popchnięciu tułowia w tym kierunku, jeden z objawów choroby Parkinsona i chorób rzekomoparkinsonowskich (po nagminnym zapaleniu mózgowia — *encephalitis epidemica* czyli *lethargica*).

Retrospekcja (łac.), dosł. spoglądanie poza siebie, wstecz; uprzytomnienie sobie tego, co minęło. Samoobserwacja w psychologii jest w znacznej mierze r., o ile chodzi o obserwowanie przeżyć, których treść nie może zostać uchwycona w tym samym momencie, gdy ich doświadczamy. Ob. *introspekcja*.

Retrospektywna wystawa, wystawa dzieł sztuki lub wyrobów przemysłu, pochodzących z różnych czasów lub pewnej epoki, ułożonych w porządku chronologicznym, dającym obraz rozwoju sztuki lub przemysłu danego okresu lub narodu.

Retroversio (łac.), tyłopochylenie; r. uteri, tyłopochylenie macicy, nieprawidłowe położenie macicy; odchylenie dna macicy (*fundus uteri*) ku tyłowi (ku kości krzyżowej), a szyjki macicznej (*collum uteri*) ku przodowi (ku spojeniu łonowemu), i wskutek tego zmiana normalnego kierunku osi macicznej. Objawy chorobowe, jak przy *retroflexji*.

Rettel Leonard, literat polski, * 1811, † 1885; belwederczyk; emigrant, zwolennik zasad Towiańskiego; korespondent z Paryża do pism warszawskich; tłumaczył z hiszpańskiego, osobno ogłosił „Cyryl i Metody” (1871).

Rettinger Mieczysław, literat, * 1890; studja we Lwowie; ogłosił: „Notatki o pozytywistach” (1913), „Wśród współczesnych liryków polskich” (1914).

Retusz (franc. *retouche*), poprawka, zrobiona pendzlem, ołówkiem lub kredką miejsc, wytartych w rysunku lub zepsutych w obrazie; poprawka rylcem na płycie rytowniczej; w fotografii wszelkie poprawki tuszem na kliszy fotograficznej.

Retuszer, poprawiający, cieniujący i wykończający zapomocą ołówka albo pendzelka niedokładne szczegóły kliszy fotograficznej.

Retyckie Alpy, pasmo gór w Alpach wsch. pomiędzy przełęczami Splügen i Brenner; dzieli się na Alpy Oberhalbstein i Alpy Silvretta na płn., grupę Bernina i Alpy Oetztaleskie w środku, a na pld. Alpy Adamello i Ortler (pasmo najwyższe Bernina, 4.052 m. wys.).

Retyckie piętro, w geologii najgłębszy trias, alpejski, złożony z wapieni i łupków.

Retyk Joachim, ob. *Rhaeticus Georg Joachim*.

Retykularna tkanka, *adenoidalna tkanka*, tkanka siateczkowata, tkanka łącz-

na, składająca się z siateczki delikatnych, nierozgałęziających się włókienek, między które znajdują się białe ciałka krwi (limfocyty); z tkanki r. zbudowane są gruczoły (grudki) chłonne, migdałki, śledziona i grasica.

Retz Jean François Paul de Gondy, kardynał, polityk i pisarz francuski, * 1613 w Montmirail, † 1679 w Paryżu; jeden z przywódców Frondy; więziony przez Mazarini'ego w Bastylji; autor „Mémoires“.

Retzius Anders, przyrodnik szwedzki, * 1796, † 1860; zajmował się etnografią i anatomią, szczeg. anatomią mózgu.

Reuchlin Johannes (z grecka Capnio), humanista niemiecki, * 1455, † 1522; pod wpływem Marsiliusa Ficinusy i Pico de Mirandola stał się wyznawcą neoplatonizmu i kabały. Napisał „De arte cabbalistica“, „Epistolae obscurorum virorum“ i in. Doskonały znawca języków klasycznych i hebrajskiego; uratował od spalania na stosie pozakanoniczne księgi hebrajskie, które zamierzali zniszczyć Dominikanie w Kolonii; swoją działalnością przygotował reformację.

Reuleaux Franz, inżynier niemiecki, * 1829, † 1905; ogłosił „Theoretische Kinematik“ i in.

Reumann Mikołaj, leśnik polski, * 1801, † 1858; współpracownik warszawskiego „Sylwana“; wydał: „O naturze torfu i jego użyciu gospodarczym“ (1841) oraz „Gospodarstwo łowieckie z historią starożytną łowiectwa polskiego“ (1845).

Reumatyzm (greck.), *rheumatismus*, gościec; 1) r. stawowy, ob. gościec stawowy, 2) r. mięśniowy, gościec mięśniowy; silne bóle mięśniowe zwykle z podwyższeniem temperatury, najczęściej spowodowane przez czynniki termiczne („przeziębienie“).

Réunion (Ile de la), wulkaniczna wyspa na oceanie Indyjskim w grupie Maskarenów, posiadłość franc., 1.979 km², 173.000 mieszk.; górzysta i wulkaniczna, klimat ciepły, uprawa trzciny cukrowej, tytoniu, kawy i wanilji; stol. Saint-Denis, gł. port Point-des-Galets; długość linii kol. 156 km.

Reus, m. w Katalonji, prow. Taragona (Hiszpania pół-wsch.), 27.000 mieszk.; przemysł włókienniczy, fabr. maszyn, wyroby skórzan, wywóz wina.

Reuss, pr. dopływ rz. Aar w Szwajcarii, przepływa jez. Czterech Kantonów, dług. 146 km.

Reuss, część rep. Turyngji (Niemcy), do 1918 dwa małe księstwa Rzeszy niemieckiej, 1.143 km², 212.000 mieszk.; znaczny przemysł metalurgiczny, przędzalnictwo, wyroby wełniane i bawełniane; stol. obu dawnych księstw: Greiz i Gera.

Reutellen, nazwa przemysłu eolitycznego, nadana przez prof. A. Rutot'a od m. Reutel w Belgii.

Reuter Christian, pisarz niemiecki, * 1665, † ok. 1712; napisał humorystyczny romans podróżniczy „Schelmuffsky“ i in.

Reuter Fritz, powieściopisarz niemiecki, * 1810, † 1874; 1833 skazany na śmierć z powodu udziału w ruchu rewolucyjnym; 1840 ułaskawiony; powieści, pisane przeważnie w dialekcie dolno-niemieckim.

Reuter Paul, założyciel wielkiej agencji telegraficznej 1849 w Akwizgranie, przeniesionej 1851 do Londynu; * 1816, † 1899.

Reutern Michail, minister skarbu rosyjski 1861—78, * 1820, † 1890; pierwszy ogłaszał preliminarze budżetowe; zrównoważył budżet, a nawet zrobił go czynnym, zaprowadzając akcyzę od wódki; 1882 szef gabinetu.

Reutlingen, m. pow. w Szwarcwaldzie w Wirtembergii (Niemcy), nad rz. Echaz, 28.900 mieszkańców; got. kościół; przemysł metalurgiczny, skórzany, włókienniczy; kapiela siarczane.

Reutt Gustaw, adjutant Langiewicza 1863 r., pamiętnikarz, * 1841 w Mosarzu na Litwie; studja na uniwersytecie w Moskwie; jeden z przywódców młodzieży w okresie 1861—63, po powstaniu na emigracji, w końcu inżynier wydziału krajowego we Lwowie, † tamże 1902; ogłosił swoje wspomnienia w księdze zbiorowej „Z nad Dźwiny“.

Reventlow Ernst, skrajnie nacjonalistyczny publicysta i polityk niemiecki, * 1869; przeciwnik Anglii; w czasie wojny zwolennik daleko sięgających aneksyj; 1924 poseł do parlamentu. Jeden z przywódców szowinistycznego stronnictwa narodowych socjalistów.

Reverendissimus (łac.), najprzewielebniejszy, najczcigodniejszy, tytuł dawany prałatom.

Reverendus (łac.), czcigodny, tytuł duchownych angielskich.

Revers (łac.), strona monety z napisem, wymienającym jej wartość.

Reversio, rewersja, odwrócenie, odwrotny przebieg jakiegoś zjawiska fizjologicznego w warunkach patologicznych, np. znacznie spadek wagi przy podawaniu nadmiernej ilości pokarmu u niemowląt z ciężkimi zaburzeniami w trawieniu i przyswajaniu.

Review (ang.), przegląd; tytuł wielu angielskich pism periodycznych.

Revilla Gigedo, grupa wulkanicznych wysp na Oceanie Spokojnym, należąca do stanu Colima (Meksyk), 800 km², niezamieszka; najw. wyspa Socorro; wywóz szyldkretu.

Revuca (węg. Nagy-Röcze), m. pow. w żupie liptowsko-spiskiej (Czechosłowacja), 13.400 mieszkańców.

Revue (franc.), przegląd, 1) tytuł wielu czasopism francuskich; 2) widowisko w teatryku, oparte zwykle na satyrze.

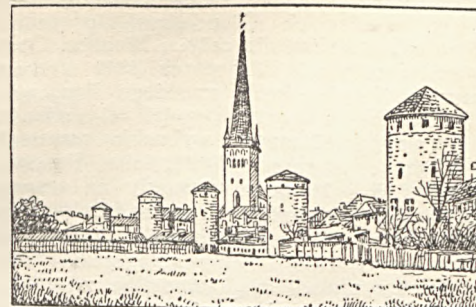
„**Revue de Deux Mondes**“ (Przegląd dwóch światów), tytuł dwutygodnika francuskiego, założonego w 1831.

Revakynacja, ob. ospy szczepienie.

Rewakowicz Henryk, polityk demokratyczny i publicysta, * 1836, † 1907 we Lwowie; długoletni redaktor „Kurierza Lwowskiego“.

Rewel (est. Tallin, niem. Reval, ros. Koływan), stolica Estonii, port nad zat. Fińska,

115.000 mieszk.; ratusz z XIV w., katedra z XIII w.; przemysł włókienniczy, fabr. maszyn, meli, papiernie, znaczny handel.

Rewel: Kościół św. Olafa i mury forteczne.

Rewerenda, długi żupan; później także suknia, noszona przez księży, niegdyś również przez medyków i bakałarzy.

Rewers (łac.), ob. oblig.

Rewersyjne wahadło (odwracalne), wynalezione przez Katera (1818), służy do obliczania wielkości przyspieszenia ziemskiego; składa się z pręta, opatrzonego dwoma ciężarami, umieszczonymi na jego końcach i dającymi się wzdłuż niego przesuwac; dwa pryzmaty, których ostrza są ku sobie zwrócone, służą kolejno jako osie wahan. Przez przesuwanie ciężarów można zrównać dokładnie okresy wahań względem obu osi. Odległość ostrzy równa się wtedy zredukowanej długości wahadła.

Rewieński Stanisław, dziennikarz i pisarz myśliwski, * 1842, † 1907; pisywał do „Gazety Rolniczej“, „Korespondenta“ i do „Encyklopedii Rolniczej“. Wydał: „Pies“ (1893), „Przewodnik dla myśliwych“ (1903), „Królestwo zwierząt“ podług Brehma.

Rewindykacja (łac.), odzyskanie utraconego mienia; skarga rewindykacyjna, żądanie zwrotu rzeczy zabranej.

Rewir, 1) okrąg, obwód, dzielnica, np. rewir policyjny, sądowy, kolejowy itp.; 2) dzielnica lasu pod względem administracyjnym, gospodarczym lub łowieckim; 3) rewir rybacki, przetrzeń wód, tworząca rybacką jednostkę gospodarczą.

Rewizja (łac.), termin, posiadający szereg znaczeń: 1) przeglądanie, sprawdzanie, zmiana układu, np. w ustawodawstwie; 2) powtórne rozpoznanie wyroku sądowego, celem sprawdzenia ustaleń faktycznych i prawnych (ob. sądy i sądownictwo); 3) przeszukiwanie mieszkania przez władze sądowo-śledcze lub policyjne celem odszukania śladów lub dowodów przestępstwa; 4) przeglądanie rzeczy na komorze celem odnalezienia przedmiotów, podlegających opłacie celnej (r. celna); 5) w drukarstwie ostatnia korekta.

Rewizjonizm, kierunek umiarkowanego socjalizmu, wyrosły z krytyki (rewizji) marksizmu, dokonanej przez Edwarda Bernsteina w dziele „Die Voraussetzungen des Sozialismus“ (1899); r. opiera się na zasadzie ewolucji i dąży do

naprawy bytu klasy robotniczej w ramach istniejącego ustroju społecznego.

Rewja (franc.), przegląd wojsk, połączony najczęściej z defiladą. Zazwyczaj r. odbywają się w czasie uroczystości wojskowych (święta narodowe lub wojskowe itp.).

Rewkowsky Zygmunt, matematyk i ekonomista, * 1807, † 1893 w Wilnie; prof. rachunku prawdopodobieństwa na uniwersytecie wileńskim; zesłany na Kaukaz; potem inżynier wojskowy; ogłosił: „Początki ekonomii politycznej“ (1887) i in.

Rewokacja (łac.), odwołanie.

Rewoliński Teofil, lekarz i numizmatyk, * 1821 w Rawie, † 1899; inspektor lekarski gub. augustowskiej, potem radomskiej; od 1883 wyd. „Gazety Radomskiej“; ogłosił: „Katalog medali religijnych, odnoszących się do kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski“ (1887, z tabl.).

Rewolucja, przewrót, gwałtowna zmiana ustroju państwowego lub społecznego.

Rewolucja angielska, ob. angielska rewolucja.

Rewolucja lipcowa 1830 we Francji była protestem przeciwko pogwałceniu konstytucji przez Karola X. Reakcyjne ministerstwo Polignac'a skłoniło króla do wydania 26. VII. 5 ordonansów, które: 1) unieważniały ostatnie (opozycyjne) wybory do Izby, 2) zmieniły samowolnie ordynację wyborczą na korzyść wielkich właścicieli ziemskich, 3) zaprowadzały bardzo surową cenzurę. Wywołało to wybuch powstania w Paryżu; trzydniowe walki na barykadach dały zwycięstwo ludowi nad wojskami królewskimi (27, 28, 29 lipca 1830). Karol cofnął ordonanse i dał dymisję Polignac'owi; wkrótce abdykował na rzecz wnuka swego ks. Bordeaux i uciekł do Anglii. Królem wybrano członka młodszej linii Burbonów, Ludwika Filipa ks. Orleańskiego, dając mu tytuł „króla Francuzów“ (nie Francji) i wprowadzając zmiany do konstytucji: pozostawienie izbom inicjatywy prawodawczej oraz obniżenie cenzusu wyborczego, co podważyło liczbę wyborców. R. lipcowa wywarła wpływ na inne kraje Europy. Powodzenie jej przyczyniło się do wybuchu powstania w Belgii. Chodziło tu o zerwanie sztucznego związku Belgii z Holandją (jednolite królestwo Niderlandzkie, utworzone 1815 przez Kongres Wiedeński) i zrzućenie reakcyjnych rządów panowania niderlandzkiego. Pierwsza powstała 25 sierpnia Bruksela. W nocy z 26 na 27 sierpnia wyparto wojska królewskie. Zwołano do Brukseli Zgromadzenie Narodowe ogłosiło 18. XI. niepodległość Belgii, która uzyskała sankcję mocarstw Europy na kongresie w Londynie w styczniu 1831. Stworzono monarchię o bardzo liberalnej konstytucji (luty 1831). W Polsce rewolucja lipcowa francuska przyspieszyła wybuch powstania listopadowego. W Niemczech wiadomość o rewolucji lipcowej wywołała ruchy na północy: w Brunświku (wygnanie i zmiana księcia, reforma konst.), w Hesse, Cassel i Hannoverze (ref. konstytucji),

w Saksonii (nadanie konstytucji). We Włoszech w 1831 wybuchły rozruchy w Modenie, Parmie i Państwie Kościelnym, stłumione przez wojska austriackie. Mazzini utworzył tajną organizację spiskową, zwaną „Młode Włochy”. W Anglii rewolucja lipcowa wywarła tak silne wrażenie, że zdawało się, że i tu dojdzie do wybuchu na tle walki stronnictw o reformę parlamentarną. Skończyło się na zmianach gabinetu i uchwaleniu 1832 reformy parlamentarnej, która zwiększała liczbę wyborców. Ob. walki Polski o niepodległość.

Rewolucja lutowa 1848. Podłożem rewolucji 1848 we Francji było niezadowolenie z konserwatywnych i przekupnych rządów za Ludwika Filipa: opozycja parlamentarna przeciwko ministerstwu Guizot'a oraz przeniesienie tej opozycji przez republikanów (jak Ledru-Rollin i inni) do szerokich warstw społeczeństwa w formie agitacji na rzecz reformy wyborczej. Rewolucja 1830 obniżeniem cenzusu wyborczego dała triumf zamożnemu mieszczaństwu. Teraz żądano dalszej demokracji, a mianowicie rozszerzenia prawa wyborczego na niższe warstwy ludności. Stan czwarty upomniał się o prawa polityczne. Agitacja za reformą odbywała się m. in. na bankietach, urządzanych od lipca 1847 w stolicy i na prowincji. Zakaz odbycia bankietu 22. II. w Paryżu wywołał demonstrację ludową na ulicach w dn. 22 i 23. II. z wnoszeniem barykad, grabieżą sklepów z bronią, żądaniem reformy i obalenia min. Guizot'a 23. II. król dał dymisję Guizot'owi ku radości ulicy. Tegoż dnia wieczorem w starciu z demonstrantami padła salwa wojska do tłumu. Nazajutrz 24. II. wzburzony tłum ruszył na pałac królewski. Ludwik Filip zrzekł się tronu na rzecz wnuka (hr. Paryża) i uciekł z Paryża. Wyloniono Rząd Tymczasowy, który ogłosił Francję republiką 24. II. 1848. Ludwikowi Blanc powierzono dostarczenie pracy robotnikom przez państwo w myśl tezy Blanc'a „prawa do pracy”. Zorganizowane w tym celu roboty publiczne („warsztaty narodowe”) pochłonięły olbrzymie sumy, co wywołało niezadowolenie umiarkowanie-republikańskiego Zgromadzenia Narodowego. Gdy 20 czerwca zamknięto warsztaty, robotnicy porwali za brcń, ale próbę nowego przewrotu zламаł gen. Cavaignac (ogłoszony dyktatorem) w 4-dniowej walce, najkrwawszej z toczonej dotąd na ulicach Paryża (23—26 czerwca). Było to zwycięstwo burżuazji nad proletariatem, ale zarazem cios, zadany idei republiki, która stała się niepopularna w narodzie. 10 grudnia 1848 prezydentem wybrano Ludwika Napoleona, dając mu pełnię władzy wykonawczej. Echem r. lutowej była w Niemczech tzw. r. m a r c o w a, która obeszła wszystkie stolice księstw niemieckich; żądano wolności prasy, zmiany ministerstw, gdziegdzie konstytucji, zniesienia poddaństwa itp. Nowem było hasło Zjednoczenia Niemiec. Zwolano do Frankfurtu nad Menem (31 marca) ogólnoniemiecki parlament przedwstępny (Vorparlament), zastąpiony (18 maja) przez Zgromadzenie Narodowe, które miało opracować

nowy ustrój państwowy dla Niemiec; 29 czerwca Zgromadzenie wybrało namiestnikiem arcyksięcia austriackiego Jana; na miejsce Zjazdu przedstawicieli rządów poszczególnych państw niemieckich (Bundestag), utworzono ogólne ministerstwa dla całych Niemiec. Opracowano konstytucję, 28 marca 1849 wybrano cesarzem Niemiec króla pruskiego Fryderyka Wilhelma W., który nie przyjął tej godności. W Austrii 13 marca wybuchło powstanie w Wiedniu; wygnano Metternicha. Ponowne rozruchy 15 i 26 maja wymogły na cesarzu Ferdynandzie I zwołanie Zgromadzenia Ustawodawczego dla wypracowania konstytucji ogólnoaustriackiej. Ostry antagonizm narodowościowy ułatwił rządowi walkę z rewolucją. Reakcja przeciwko r. 1848 rozpoczęła się właśnie w Austrii; 12—17 czerwca gen. Windischgrätz stłumił powstanie w Czechach, zbombardowawszy Pragę, i 31 października zdobył szturmem Wiedeń przy pomocy Chorwatów pod wodzą bana Jellačića, broniący przez generała polskiego Bema. Ten sam los spotkał Lwów 1 listopada. Sejm przeniesiono 22 listopada do Kromieryża na Morawach i rozwiązano 7 marca 1849; 2 grudnia 1848 cesarz Ferdynand zrzekł się tronu na rzecz swego synowca Franciszka Józefa. Okrojano konstytucję, którą zresztą wkrótce zniesiono. Przeciwno powstaniu węgierskiemu (kwiecień 1848) rząd austriacki wygrywał nienawiść Słowian, popierając dążenia narodowościowe Chorwatów i korzystając z ich pomocy zbrojnej przeciw Węgrom. Węgry ogłosiły się republiką; Kossuth został dyktatorem; na czele wojsk stali Polacy: generał Bem i Dembiński. Węgry: Görgey i Klapka. Gen. austriacki Windischgrätz nie mógł złamać sił powstania, dopiero pomoc Rosji (pod wodzą hr. Paskiewicza) sprowadziła kleskę gen. Bema pod Hermannstadt, Dembińskiego pod Szörek (5. VIII) i Temeszwarem i kapitulację gen. Görgey pod Vilagos 13. VIII. 1849. Nastąpiły surowe represje i sprowadzenie Węgier do roli prowincji cesarsko-austriackiej. W Prusach 13. III. rozpoczęły się demonstracje w Berlinie, które przeszły w krwawą walkę uliczną 15, 16 i 18. III. Król wycofał wojsko z miasta, ogłosił amnestję dla powstańców i obiecał konstytucję oraz zwołanie Zgromadzenia Ustawodawczego. W listopadzie nastąpiła reakcja; król nakazał przenieść Zgromadzenie Narodowe do Brandenburga; 10. XI wojsko wróciło do Berlina; ogłoszono stan oblężenia, rozbrojono milicję ludową i gwardję narodową; 5 grudnia król rozwiązał Zgromadzenie Narodowe i okrojował konstytucję (zaprowadzoną dopiero 21. I. 1850) z systemem dwuizbowym i z jawnym dwustopniowym prawem wyborczym, dającym przewagę zamożnym klasom społecznym. We Włoszech brak jednomyślności rozbił siły ogólnego powstania. Partja demokratyczna („Młode Włochy” Mazzini'ego) stworzyła aż 2 republiki: 1) w Wenecji 17. III. 1848 z prezydentem Danielem Maninem na czele, 2) w Rzymie 9. II. 1849, ale nie pomogła królowi Sardynji Karolowi Albertowi, który pod-

jął w Lombardji walkę z panowaniem austriackim; pobity przez gen. Radetzky'ego pod Custozzą (25. VII) i Nowarą (23. III. 1849), Karol Albert zrzekł się tronu na rzecz syna swego Wiktora Emanuela II, który zawarł pokój z Austrią 6. VIII. 1849, zwróciwszy jej Lombardję. W sierpniu 1849 Radetzky podbił i odzyskał dla Austrii Wenecję, bronią przez Garibaldi'ego. Republikański Rzym zdobyli po 2 mies. oblężenia Francuzi (lipiec 1849), przywracając władzę papieską. (Pius IX wrócił dopiero w 1850). Sycylię pokonał w kwietniu 1849 gen. Filangieri i zmusił do powrotu pod panowanie Burbonów. Ob. walki Polski o niepodległość.

Rewolucja pałacowa, gwałtowne pozbawienie władzy panującego lub osób, będących u steru rządów, dokonane przez intrygi dworskie, bez zmiany formy rządu.

Rewolucja rosyjska 1905, 1917. ob. Rosja.

Rewolucja Wielka. Wielka rewolucja 1789 we Francji była protestem przeciwko absolutyzmowi i przeciwko jaskrawej nierówności społecznej, wynikłej z przeżytych już praw feudalnych oraz uprzywilejowania arystokracji, szlachty i duchowieństwa kosztem chłopów i stanu trzeciego. Grunt do rewolucji przygotowała literatura filozoficzna i polityczna XVIII w., próby reform ministrów Turgot'a i Necker'a oraz hasło i przygotowania do wznowienia Stanów Generalnych (nie zwołanych od 1614). Stany gen., otwarte 5 maja 1789 za sprawą stanu trzeciego ogłosiły się 17 czerwca Zgromadzeniem Narodowym; 14 lipca lud paryski opanował twierdzę (znienawidzone więzienie) Bastylję i zburzył ją; 4 sierpnia Zgromadzenie Narodowe, zwane już Konstytuanta, wniosło prawa feudalne, zastępując je bezstanową równością obywatelską; ogłosiło (w sierpniu) Deklarację praw człowieka i obywatela, i wypracowawszy 1791 konstytucję, rozwiązało się 30. IX., ustępując miejsca Zgromadzeniu Prawodawczemu. Zgrom. Praw. wraz z lewicowem ministerjum Zyrondyistów zmusiło Ludwika XVI do wojny z Austrią 1792, co było początkiem długich wojen rewolucyjnych, a kiedy próbował uciec zagranicę, pozbawiono go 10. VIII tronu. Opracowanie nowego ustroju Francji powierzono nadzwyczajnemu zgromadzeniu, zw. Konwentem, który 22. IX. ogłosił Francję republiką. Ludwika skazano na śmierć i zgilotynowano 21. I. 1793. Wywołało to zawzięcie się wielkiej koalicji europejskiej przeciw Francji i groźbę inwazji. W obawie przed niebezpieczeństwem zewnętrznym i wewnętrznym za sprawą stronnictwa Góry zaprowadzono rządy terroru, oddając władzę wykonawczą Komitetowi Ocalenia publicznego i tworząc Trybunał Rewolucyjny. Krwawą dyktaturę Robespierre'a obalono 9 thermidore'a (27. VII) 1794. Z upadkiem terroru, podniosły głowę żywoły reakcyjne. Konstytucja III roku (1795) oddała rządy w ręce Dyktatora. Zwycięskie kampanje wojenne w Niemczech i Włoszech 1796 oraz w Egipcie 1798, wysunęły na czoło Napoleona Bonaparte, który, wykorzystując swą popular-

ność, ogłosił się 18 brumaire'a (9. XI) 1799 pierwszym konsulem, a 1804 — cesarzem.

Rewolucyjny kalendarz, ob. kalendarz rewolucji francuskiej.

Rewolucyjny trybunał, utworzony we Francji 11 marca 1793 na wniosek Dantona dla sądzenia wrogów rewolucji, stał się głównym narzędziem terroru. Zniesiony 23 maja 1795.

Rewolwer, rodzaj krótkiej ręcznej broni palnej, pozwalającej na dosyć szybkie oddawanie strzałów jeden po drugim. Pierwotnie r. posiadał po kilka luf, obracających się dookoła osi; czasem zastąpiono je jedną lufą, do której obracający się dookoła osi bębenek podsuwał naboje. Obecnie r. wychodzą z użycia w wojsku, zaczynają je zastępować pistolety samoczynne (automatyczne), wyszukujące do ponownego ładowania siłę odrzutu.

Rewolwerowe działo, działo, zbudowane na tej samej zasadzie co rewolwer, używane w XIX w.; obecnie wyszło z użycia.

Rex (łac.), król.

Rex catholicus (łac.), król katolicki, tytuł honorowy Ferdynanda Aragońskiego i Izabeli Kastylskiej, nadany im przez pap. Aleksandra VI-go w 1496.

Rex christianissimus (łac.), tytuł królów francuskich od wieków średnich do 1830.

Rex fidelissimus (łac.), najwierniejszy król, tytuł honorowy królów portugalskich, nadany im przez papieża Benedykta XIV w 1748.

Reykjavik, stol. i port król. Islandji, 16.000 mieszk.; uniwersytet; rybołówstwo.

Reyman Edmund Jan, kooperatysta i pedagog polski, * 1885 w Warszawie; studja w Warszawie; kolejno prof. w Wyższej Szkole Handlowej, sekretarz Komisji współdzielczej, współredaktor „Przeglądu Współdzielczego”; w 1915 z gronem kolegów z Lipska powołał do życia Szkołę Nauk Politycznych, której odtąd jest dyrektorem.

Reymont Władysław St., powieściopisarz, * 1868 w Kobielach Wielkich w piotrkowskim, † 1925; ogłosił: „Pielgrzymka do Jasnej Góry” (1894), „Komediantka” (1896), „Spotkanie” (1897), „Fermenty” (1897), „Ziemia obiecana” (1898), „Lili” (1899), „W pierwszej noc” (1900), „Przed świtem” (1902), „Z pamiętnika” (1903), „Chłopi” (4 t., 1904—9), „Marzyciel”, „Wampir” (1912), „Z ziemi Chełmskiej” (1906), „Na krawędzi”, „Rok 1794”, trylogia historyczna: I. „Ostatni sejm Rzeczypospolitej” (1913), II. „Nil desperandum”, III. „Insurrekcja”, „Za frontem” (1919); nagroda Nobla 1924.

Reynolds Joshua sir, malarz angielski, * 1723 w Plympton, † 1792 w Londynie; w 1768 pierwszy prezes Akademii Królewskiej; od 1784 pierwszy malarz nadworny; główne dzieła: „Autoportret”, „Samuel Johnson”, „Księżna Devonshire z córeczką”, „Miss Siddons, jako muza tragedji”, szereg portretów dziecięcych.

Reyzner Mieczysław, malarz polski, * 1864 we Lwowie; kształcił się w Wiedniu,

Monachjum i Paryżu; prace: „Karczma sanocka“, „Szwabi przy piwie“, „Umizgi“, „Modlitwa“ itd.

Rezeda, ob. *R e s e d a*.

Rezedowate, ob. *R e s e d a c e a e*.

Rezek Antoni, historyk czeski, prof. uniwersytetu w Pradze; przez kilka lat minister w rządzie byłej Austrii, *1853, †1909; dzieła: „Dzieje narodowego ruchu religijnego w Czechach od czasu ogłoszenia patentu tolerancyjnego“ (fragment), „Historia nowoczesna Czech i Moraw“, „Wybór i koronacja Ferdynanda I na króla czeskiego“ i in.

Rezekne, ob. *R z e ż y c a*.

Rezerwa, 1) żołnierze i oficerowie, pozostający w czasie pokoju poza wojskiem i powoływani w tym czasie na ćwiczenia po odbyciu przepisanego okresu w szeregach, w czasie wojny zaś wcielani do oddziałów (rezerwiści). Żołnierze rezerwy dostarczają materiału nie tylko na rozbudowę istniejących pułków, lecz również do tworzenia nowych jednostek rezerwowych w czasie wojny; 2) termin używany dawniej na określenie pojęcia odvodu.

Rezerwat (łac.), w życiu kościelnym, 1) prawo obsadzania pewnych urzędów kościelnych, przysługujące papieżowi, uregulowane przez konkordaty; 2) prawo, przysługujące biskupom, jako to: bierzmowanie, przyrzadzanie olejów św., ordynacja i degradacja duchownych, poświęcanie kościołów, miejsc świętych i in.; 3) przewinienia, z których rozgrzeszyć może wyższa władza kościelna.

Rezerwaty, obszary ochronne ze względu na ich ludność (dla Indian w Am. Płn., „ajmaki“ na Syberji) lub ich przyrodę (parki natury, parki narodowe); te ostatnie istnieją w Polsce, np. w Tatrach i puszczy Białowiejskiej. Ob. *p a r k i n a r o d o w e*.

Rezerwowy fundusz, kapitał w przedsiębiorstwach handlowych i przemysłowych, odkładany na pokrycie możliwych strat; odlicza się go zazwyczaj od czystego zysku.

Rezerwuar, zbiornik do przechowywania wody, gazów itd.

Reznicek Emil, kompozytor austriacki, *1861; dyrygent opery warszawskiej 1907—1909; napisał operę „Donna Diana“ i in.

Ręzińček Wacław, literat i dziennikarz czeski, *1861, †1924; wydał kilkadziesiąt tomów powieści historycznych.

Rezolucja (łac.), postanowienie, uchwała, w szczególności decyzja sądów lub władzy administracyjnej.

Rezon (franc.), pewność siebie, śmiałość; *r e z o n o w a ć*, rozumować, krytykować.

Rezonancja, **rezonans**, oddźwięk. powstawanie w układzie drgań swobodnych pod wpływem siły zewnętrznej. Następuje wtedy, gdy siła zewnętrzna drga w tym samym rytmie, w którym układ sam przez się jest skłonny do drgania. Wówczas działanie siły zewnętrznej, nie napotykając przeszkody, rozwija się w pełni; amplituda drgań zwiększa się stale i, gdyby nie sprzeciwiały się opory tarcia, układ mógłby się rozedrgać bezmiernie.

Jeden człowiek uderzeniami, wymierzaniem w stosownych chwilach, może wprawić w znaczne wahania olbrzymi dzwon. Wagon może na resorach drgać niebezpiecznie, gdy uderzenia o końce szyn przypadają w pewnym stałym odstępnie, równym okresowi drgań własnych resorów. Obok rezonansowi w zjawiskach mechanicznych znane są również akustyczne i elektromagnetyczne przypadki r. Rozmaite sprężyste płyty, struny, niekiedy nawet popolite kieliszki lub dzwonki odzywają się nagle, gdy w ich sąsiedztwie przebiega fala głosowa o odpowiedniej częstości. Zjawisko r. wyzyskuje się w muzyce przez opatrywanie instrumentów w pudła rezonancyjne dla zwiększenia natężenia tonów (fortepian, harfa i in.). W obwodach elektrycznych (rezonatorach) amplitudy drgań indukowanych rozrastają się nadzwyczajnie, o ile drgania własne odbywają się w okresie, zgodnym z okresem fal elektromagnetycznych wzbudzających (ekscytatora). Na zjawisku r. elektromagnetycznej oparta jest budowa radjotelefonów i radjotelegrafów. R. elektromagnetyczna odgrywa również wielką rolę w teorii promieniowania i pochłaniania światła.

Rezonancja wielokrotna, zjawisko odkryte przez *Sarasin'a i de la Rive'a*, polegające na tem, że rezonator elektromagnetyczny dobrze odpowiada również i na taki ekscytator, do którego nie jest dokładnie dostrojony.

Rezonansowa teoria słyszenia Helmholtza, teoria, której celem jest danie wyjaśnienia zagadnień, związanych z odbieraniem dźwięku (wrażeń) słuchowych. Jak wiadomo, tzw. błona podstawowa (membrana basilaris), znajdująca się w ślimaku ucha wewnętrznego, na której spoczywa tzw. narząd Corti'ego, składa się z ok. dwudziestu tysięcy napiętych i wzajemnie od siebie niezależnych, tj. mogących wykonywać ruchy niezależnie jedno od drugiego, włókien, o stale wzrastającej długości, przy mikroskopijnych rozmiarach: włókna najkrótsze mają 0,047 mm. długości, włókna zaś najdłuższe 0,49 mm. Fale dźwiękowe, drażniące narząd słuchowy, wprawiają w drganie owe włókna błony podstawowej. Teoria Helmholtza przypuszcza, że zjawiska wrażeń dźwiękowych dadzą się podciągnąć pod fakt rezonansu, którego istota polega na tem, że jeżeli jakieś ciało, np. struna fortepianowa, zostanie wprawiona w drganie, to znajdująca się w sąsiedztwie jej inna napięta struna (np. skrzypcową albo drugiego fortepianu), nastrojona na taką samą częstość drgań, będzie z nią współdrgała. Takie ciało, współdrgające z drugim, nosi nazwę rezonatora. Według teorii Helmholtza napięte włókna błony podstawowej są właśnie takimi rezonatorami; jest to jakgdyby mikroskopijny fortepianek w uchu, którego struny odpowiadają na te częstości drgań, przychodzących z zewnątrz, na które same są, zależnie od swej długości, nastrojone. Pobudzenie każdego włókna błony podstawowej jest wysyłane zapomocą odrębnego włókna nerwowego dalej do mózgu. W ten sposób tłumaczy Helmholtz słyszenie poszczególnych to-

nów. O ile zaś do ucha dochodzi fala dźwiękowa złożona (np. wywołana jednocześnie drganiem trzech strun, co zachodzi przy akordzie), to wówczas owe włókna-rezonatory rozkładają ją na fale proste, przyczem każde z nich wyławia sobie tę falę, na której długość jest nastrojone, drgając każde oddzielnie i wysyłając oddzielnie pobudzenia do mózgu. Tem właśnie tłumaczy się zdolność, jaką posiada nasze ucho do analizowania dźwięków złożonych i wyróżniania poszczególnych tonów w akordzie. Teoria Helmholtza tłumaczy również w sposób zadowalający zjawiska patologiczne głuchoty częściowej, przy której chory nie słyszy niektórych tonów, zachowując wrażliwość na inne: odnośne grupy włókien błony podstawowej uległy chorobie. Niektórzy krytycy teorii rezonansowej Helmholtza podają w wątpliwość jego założenie, że każde włókno pomimo tak drobnych rozmiarów, drga oddzielnie. Jednak teoria ta, ze względu na to, że tłumaczy zadowalająco fakty podstawowe, ma bardzo licznych zwolenników.

Rezonator Helmholtza.

Rezonator, urządzenie, w którym występują zjawiska rezonancji. R. akustyczny Helmholtza (Rys.), jest to kula, napelniona powietrzem, nastrojona (dzięki swojej wielkości) na odpowiedni ton muzyczny.

Rezorcyna, 1,3 — dwuoksybenzol (meta), $C_6H_4(OH)_2$, związek organiczny, fenol dwuwartościowy; ciało krystaliczne, temp. topn. 112°; temp. wrzenia 277°; łatwo rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze; posiada zdolności redukujące; ma zastosowanie w fotografii i lecznictwie.

Rezorcynowy błękit, ob. *l a k m o i d*.

Rezurekcja (łac.), wskrzeszenie; uroczystość kościelna, ustanowiona na pamiątkę Zmartwychwstania Chrystusa, w czasie której kapłan wśród śpiewów wynosi N. Sakrament z grobu, poczem następuje procesja ze stosownymi pieśniami, w końcu zaś odprawia się jutrznię.

Rezurekcyjniści, kongregacja zmartwychwstańców, założona w 1836.

Rezydencja, 1) stolica, miejsce zamieszkania głowy rządu; 2) okazała siedziba wielkopańska, dwór, pałac.

Rezydent (łac. residens, franc. résident), początkowo termin, oznaczający agenta dyplomatycznego wogóle. W myśl postanowień protokołu akwizgrańskiego z 1818 ministrowie rezydenci stanowią w hierarchii dyplomatycznej stopień pośredni między ministrem pełnomocnym a chargé d'affaire. Rezydenci francuscy, ustanowieni byli w Warszawie na mocy konwencji w Dreźnie 22. VI. 1807 (bez bliższego określenia stanowiska prawnego) i byli narzędziem bezpośredniego wpływu Francji na sprawę Księstwa Warszawskiego oraz źródłem jej informacji o Polsce.

Rezydent, *r e z y d e n t k a*, w dawnej Polsce ubogi szlachcic wzgl. szlachcianka, przebywa-

jący stale w domu magnata lub zamożnego szlachcica i żyjący z ich łaski, inaczej siedzący u nich na respekcie.

Reżyser (franc.), pracownik teatralny lub kinematograficzny, którego zadaniem jest dać utworowi dramatycznemu oprawę sceniczną, czuwać nad opracowaniem ról przez aktorów, nad dekoracjami, strojami, efektami świetlnymi i nad stworzeniem z tego wszystkiego całości.

Rezyński Jerzy, pamiętnikarz, *1803, †1899 w Irlandji; kapitan wojsk polskich, po 1831 na emigracji w Anglii; wykładał tam naukę fortyfikacji, drukował dużo prac literackich w języku angielskim; 1908 Wład. Chodźkiewicz ogłosił jego wspomnienia: „Moja wujeczka 1825—31“.

Rędzina, ob. *m a d a*.

Ręka, w mowie potocznej nazwa ludzkiej kończyny górnej; w anatomii opisowej: *m a n u s* — dłoń.

Rękawka, obchód ludowy, urządany pod Krakowem w trzecim dniu świąt Wielkanocnych na mogile Krakusa; polega na rzucaniu z niej tłumowi bułek, chleba, pierników, jabłek, orzechów, jaj itd. Jest to prawdopodobnie pamiątka śmierci Krakusa, rodzaj stypy, obchodzonej za czasów pogańskich powszechnie na wiosnę, w chwilach budzenia się przyrody ze snu zimowego.

Rękodajny, dworzani u wielkich panów w dawnej Polsce, dopomagający im w miarę potrzeby przy wsiedaniu na koń lub do powozu.

Rękodzielnictwo, ob. *r z e m i o ś l o*.

Rękojeść, trzonek, rączka, za którą bierze się broń lub narzędzie.

Rękojmia, ob. *p o r o c z e n i e*.

Rękopis, ob. *m a n u s k r y p t*.

Rępacz, ludowa nazwa derkacza.

Ręże, część sieci, zwanej brodnia, używanej dawniej na bobry.

Rgiel, ob. *m i t o l o g i a s ł o w i a ń s k a*.

Rh, symbol chemiczny pierwiastka rodu.

Rhabditi, 1) nicienie z rodziny Anguillulidae. Przewód pokarmowy posiada dwa nabrzmienia. Otwór gębowy bez ząbków chitynowych. Niektóre gatunki żyją w mokrej ziemi, inne jako pasożyty zwierzęce albo roślinne; 2) nazwa płciowej generacji wielu nicieni, które żyją wolno jako rozdzielnopłciowe, w odróżnieniu od następnej generacji hermafrodytycznej, prowadzącej tryb życia pasorzytniczey.

Rhabdomyoma (greck.), mięśniak poręczny, prądkowany, nowotwór dobrotliwy, zbudowany z tkanki mięsnej poręcznej prądkowanej. Umiejscawia się w nerkach, jądrze, pecherzu moczowym, macicy. Stosunkowo łatwo ulega zwyrodnieniu złośliwemu.

Rhachischisis, ob. *r a c h i s c h i s i s*.

Rhadamantos, ob. *R a d a m a n t u s*.

Rhaeticus Georg Joachim, astronom i matematyk niemiecki, *1514, †1576; uczeń Kopernika; Kopernik powierzył mu swój rękopis

pis wiekopomnego dzieła „De revolutionibus“, odstąpił następnie Ossianowi. Napisał: „Narratio prima de libris revolutionum Copernici“ (Gdańsk, 1540), rodzaj sprawozdania o nowych wówczas teoriach Kopernika.

Rhaetikon, grupa górskich w Alpach retyckich, 2.969 m. wysok.

Rhagades (greck.), ragady, podługowate (szczelinowate) pęknięcia skóry, bardzo bolesne przy dotknięciu. Umiejęcawiają się zwykle koło otworów naturalnych ciała; poza tem częste są u kobiet karmiących na brodawce sutkowej. Promienisto ułożone r. w okolicy ust u niemowląt są jednym z objawów kiły wrodzonej.

Rhalls Demetrius, grecki mąż stanu, * 1841, † 1921; prawnik; szef gabinetu w latach 1897, 1905, 1909, 1920.

Rhamnaceae, szakłakowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rhamnales (szakłakowe). Drzewa lub krzewy, rzadziej rośliny zielne lub pnącza, właściwie przeważnie okolicom podzwrotnikowym. Ważniejsze rodzaje: *Rhamnus*, *Frangula*, *Colletia*.

Rhamnales, szakłakowe, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Choripetalae (wolnopłatkowe). Przeważnie rośliny drzewne o liściach prostych lub złożonych, kwiatach niepozornych, promienistych, cztero- lub pięciokrotnych; dno kwiatowe zwykle z tarczka (discus); pręciki w liczbie płatków i do nich naprzeciwległe. Rodziny: *Rhamnaceae*, *Vitaceae*.

Rhamnus, szakłak, roślina z rodziny Rhamnaceae (szakłakowate). Krzewy lub niewysokie drzewa, właściwe płu. umiarkowanej strefie. *R. cathartica*, sz. pospolity (Europa, Azja, Afryka płu.), krzew do 3 m. wysok., o gałązkach gładkich, brunatnych, ciernistych, liściach jajowatych, drobno piłkowanych, naprzeciwległych, kwiatach 4-krotnych, drobnych, zielonawych; wskutek częściowego zaniku 1 płci w kwiatach, krzewy częściowo dwupienne. Kwitnie V—VI. Pospolity; lasy, zarosła. Drewno, barwy czerwono-brunatnej, jest używane w tokarstwie; owoce „Fructus Rhamni catharticae“ mają zastosowanie w medycynie jako środek przeczyszczający. Owoce, liście oraz kora różnych gatunków szakłaku, np. *R. cathartica*, *R. infectoria*, sz. farbierskiego (Europa płu.), dostarczają barwników (żółtego, pomarańczowego i oliwkowego), mających zastosowanie przy barwieniu i drukowaniu bawełny.

Rhamphastidae, pieprzojady, nazwa rodziny ptaków z podrzędu Pici; rząd *Coraciiformes*. Dość duże ptaki o jaskrawym, pstrem upierzeniu. Główne tło ubarwienia nadaje barwa czarna, obok której występuje biała, czerwona, zielona, żółta i pomarańczowa. Dziób bardzo wielki, znacznie dłuższy od głowy, bocznie ścięziony, ząbkowany po brzegach, bardzo lekki dzięki gąbczastej budowie i licznym śródtkankowym przestrzeniom powietrznym. Skrzydła zaokrąglone, ogon dość krótki. Nogi chwytne, przystosowane do życia nadrzewnego. Gnieźdzą się w dziuplach, ży-

wią się przeważnie owocami, ale pożerają także owady i drobne kręgowce. Zamieszkują wyłącznie Amerykę zwrotnikową. Należą tu rodzaje: *Rhamphastos*, *Tukan*; *Aulacorhynchus*; *Andigena*; *Pteroglossus*, *pieprzojad*; *Selenidera*.

Rhapis, rodzaj niskich, krzaczkowatych palm (*Palmae*), właściwych Azji wsch. *R. flabelliformis* (Rys.) pochodzi z Japonii i Chin płu., dorasta zaledwie do 2 m. wysok.; dostarcza materiału na laski; hodowana jako roślina ozdobna.

Rhea, ob. Rea.
Rhea, według oddalenia piąty satelita Saturna, odkryty przez Cassini'ego 23. XII. 1672. Odległość 8,72 promieni równikowych Saturna; obrót gwiazdowy 4^d 12^h 25^m 12^s. 2; wielkość gwiazdowa 11 średnica = 1225 km.

Rhea americana, struś amerykański, *nandu*, ptak z rodziny Rheidae; rząd Rheae. Wielkie ptaki (1,25—1,5 m), z postaci podobne do strusi, o szczałkowatych, ale wyraźnych skrzydłach i ogonie, upierzeniu miękkim, ale nie włosistym. Nie posiadają zdolności lotu. Dziób szeroki, płaski. Głowa i szyja upierzone. Nogi trójpalczaste, zakończone pazurami. Szkielet o delikatnej budowie, mało pneumatyczny. Nogi wysokie, zdadne do bardzo szybkiego biegu. Struś amerykański karmi się trawą, ziarnem, jagodami; zjada także owady. Żyje gromadnie i poligamicznie. Samiec zajmuje się wysiadywaniem jaj i pielęgnowaniem potomstwa. Zamieszkuje pampasy płu.-amerykańskie, między Atlantykiem a Kordyljerami, zwłaszcza koło La Platy.

Rhein, ob. 1) Ren; 2) Ryn.
Rheine, m. w Westfalii (Prusy), rej. münsterska, nad rz. Ems, 15.600 mieszk.; przemysł bawełniany; saliny i kąpiele słone.

Rheinpaltz, Palatynat Dolny, tworzy na l. brzegu Renu rejencję Bawarii, 5.928 km², 956.000 mieszk.; obejmuje dolinę górnego Renu z pogórzem Hardtu; stol. Speyer.

Rhenium, ob. ren.

Rheotaxis (greck.), poruszanie się w kierunku prądu cieczy (r. dodatnia) lub też w kierunku przeciwnym prądowi (r. ujemna), zjawisko fizjologiczne, nader rozpowszechnione w świecie roślinnym i zwierzęcym. Dzięki np. r. ujemnej (ruchowi, w kierunku przeciwnym prądowi, migawek, wyściełających słuzówkę macicy i jajowodów), plemniki ssaków przedostać się mogą przy kopulacji do światła wewnętrznych narządów rodnych żeńskich (tj. do macicy i jajowodów).

Rheum, rabarbar, roślina z rodziny Polygonaceae (rdostowate). Ziola trwałe, pochodzące z Azji wsch., o liściach bardzo dużych, tęgich, pojedynczych, niekiedy kłapowatych, dłoniasto unerwionych, kwiatach żółtawych w wielkie, wyprostowane kiściasie kwiatostany; owoc — trójkątna niełupka. *Rh. off-*

Rhaps flabelliformis.

ficinale (Rys.; a. część kwiatostanu, b. część owocostanu, c. kwiat, d. owoc) z Tybetu; *R. palmatum*, z Chin zach., dostarcza kłaczy „Rhizoma Rhei“, z których preparaty używane są w medycynie jako środki przeczyszczające. Niektóre gaunki rabarbaru, zwłaszcza *R. rhaponticum*, są uprawiane w ogrodach dla mięsistych ogonków liściowych, używanych na kompoty i jarzynę.

Rheumatismus articulorum, ob. gościec stawowy.
Rheydt, m. pow. Nadrenji (Prusy), rej. düsseldorfska, nad rz. Niers. 43.000 mieszk.; przemysł włókienniczy, żelazny, wyrób kabli.

Rhin, ob. Ren.
Rhin Bas, dep. Francji wsch., 4.786 km², 652.000 mieszk.; obejmuje płu. część Alzacji; stol. Strassburg.

Rhin Haut, dep. Francji wsch., 3.508 km², 469.000 mieszk.; obejmuje płu. część Alzacji; stol. Colmar.

Rhina Squatina, ob. anioł morski.

Rhinanthus (*Alectorolophus*), szelężnik, roślina z rodziny Scrophulariaceae (trędownikowate). Ziola roczne płu. umiark. strefy; półpasorzyty, bytujące na korzeniach innych roślin. Mają kielich rozdęty, z boków spłaszczony, 4-ząbkowy, koronę znacznie od kielicha dłuższą, o górnej wardze z boków ścięzionej. Owoc — torebka okrągława, talarkowato spłaszczona. W Polsce pospolite są 2 gat.: *R. (A) maior*, sz. większy — korona żółta o ząbkach wargi górnej zwykle fioletowych, oraz *R. (A) minor*, sz. mniejszy (Rys.), kwiaty ma od poprzedniego o połowę mniejsze; podobnej barwy, lecz o ząbkach wargi górnej zwykle białawych. Kwitną od V—VI. Łąki, pola.

Rhinencephalon (greck.), *lobus olfactorius*, płat węchowy mózgowia, znajduje się na podstawie mózgu; u ludzi rozwinięty jest nieznacznie, ulega natomiast znacznemu rozwojowi u zwierząt, obdarzonych silnym powonieniem.

Rhinitis (greck.), ob. nieżyt nosa.
Rhinocerotidae, nosorożce, rodzina ssaków z rzędu Perissodactyla. Zwierzęta wielkie, niezgrabne, ciężkie, o bardzo grubej skórze, często przez fałdy na kilka tarcz podzielonej. Uwłosienia brak, względnie bardzo słabe. Na kości nosowej jeden albo dwa duże, jeden za drugim stojące rogi (wytwór epidermy). Ogony niezbyt długie. Kończyny krótkie, grube, zakończone trzema kopytami. Środkowy palec nieco większy od dwu skrajnych, ale wszystkie trzy dostają do ziemi. Uzębienie niezupełne, kłów brak; siekacze w znacznej liczbie, małe, często wypadają w młodym wieku. Żęby trzonowe lophodontyczne; przedni

Rheum officinale.

Rhinanthus minor.

wcześnie zanika. Warga górna z ruchomym palcowatym wyrostkiem. Żyją samotnie, albo w małych stadach, w bagnistych, bogatych w wodę okolicach. Żywią się wyłącznie pokarmem roślinnym. Naogół spokojne, ociężałe, nie napadają samorzutnie, zacepienie, mogą być niebezpieczne z powodu wielkiej siły. Należy tu *R. sondaicus*, płu. Azja aż do Jawy; *R. unicornis* (*indicus*) o dłu. 3 m. + 60 cm. ogon, o wadze przeszło 2.000 kg., Indie Wschodnie i Chiny południowe. Oba posiadają po jednym rogu; *Dicerorhinus sumatrensis*, Sumatra, Borneo; *Dicerorhinus bicornis*, Afryka centralna, i inne jeszcze gatunki o dwóch rogach.

Rhinolalia (greck.), nosowy odcień mowy; skutek braku rezonansu ze strony jamy nosowej, wypełnionej gęstą wydzieliną (przy ostrych nieżytych nosa); najbardziej jest charakterystyczna przy wymawianiu liter m, n, i, g.

Rhinolity (greck.), kamienie nosowe, twory twarde rozmaitej wielkości i rozmaitego kształtu o powierzchni bądź gładkiej, bądź też szorstkiej, nierównej; powstają: 1) przy przedostaniu się do jamy nosowej ciał obcych (guzików, drobnych monet, pestek itp.) i następnym impregnowaniu tych ciał solami wapniowymi, pochodzącymi z wydzieliny nosowej; 2) przy długotrwałym wdychaniu drobno rozpylonych cząstek, które osiadają w jamie nosowej (np. u robotników w cementowniach); powodują stałe nieżyty nosa oraz niszczą słuzówkę jamy nosowej.

Rhinologia (greck.), rynologia, nauka o chorobach nosa.

Rhinolophus, podkowiec, nazwa rodzaju ssaków z rodz. *Rhinolophidae*; podrząd *Microchiroptera*, rząd *Chiroptera* (niecierperze). Nozdrza okolone podkowiastym wyrostkiem skórny. Wyrostka przedusznego brak. W Polsce spotyka się *R. hipposideros*, podkowiec mały, dochodzący do 4 cm. dłu. ogona ok. 3 cm. Ubarwienie czerwono-popielate. W Europie płu. pospolitym jest p. duży, *R. ferrum equinum*, mający 6 cm. dłu. i błony lotne 34 cm. rozpiętości.

Rhinophyma (greck.), choroba skórna; tworzenie się zasinionych bulwiastych zgrubień na skórze nosa. Zdarza się u mężczyzn częściej niż u kobiet. Powoduje znaczne zeszpecenie twarzy. Wywoływana jest najczęściej przez nadmierne używanie alkoholu, rzadziej przez przewlekłe cierpienia żołądkowo-jelitowe.

Rhinoplastyka (greck.), operacje chirurgiczne, mające za zadanie wytworzenie sztucznego nosa przy wrodzonych lub nabytych zniekształceniach tego narządu. Istnieją 3 metody r.: indyjska (przeszczepianie płata skórno-go z czoła), włoska (przeszczepianie płata z ramienia; ramię zostaje czasowo przybandżowane do głowy); francuska (przeszczepianie płatów z bocznych części twarzy).

Rhinoscleroma (greck.), twardziel, choroba zakaźna przewlekła, atakująca górne drogi oddechowe (nos, krtani, tchawicę); powoduje

guzowate, nie wrzodzące, zgrubienia zaatakowanych śluzówek. Przy umiejscowieniu w tchawicy doprowadzić może do śmierci z uduszenia. Wywoływana jest przez małe, krótkie, nieruchome laseczniki, wykryte w 1882 przez von Frischa; panuje endemicznie w Małopolsce, na Śląsku, w Rosji pld., w Prusach, w Ameryce srodk. i we Włoszech. Zakażenie odbywa się bezpośrednio z człowieka na człowieka.

Rhinoskop, ob. rynoskop.

Rhinton, syn gancarza z Syrakuz (w III w. przed Chr.), mieszkał stale w Tarencie. Dawną komedię przetworzył w tzw. „hilarotragedia”, tj. dramatyczną przeróbkę mitu, nieopozbawioną elementów komizmu. Z dzieł posiadamy drobne fragmenty.

Rhizopoda, wiszelina, kaktusy (rodzina Cactaceae), rosnące przeważnie jako narosty (epifity) w okolicach gorący h Ameryki Środkowej i Pld., rzadziej w Afryce. Są to krzewy z pędami zwisającymi, obłemi, bądź też płaskimi lub kanciastymi, o licznych członach, pokrytych pęczkami szczecinek, rzadziej kolców. Kwiaty mają dzwonkowate, białe, żółte lub czerwone. Owocem jest wielonasienna jagoda barwy białej lub czerwonej. Niektóre gat. hodowane są w szklarniach, np. *R. salicornioides*, *R. paradoxa* (Rys.), *R. pachyptera* i in.

Rhizopoda paradoxa.

Rhizocephala, nazwa podrzędu skorupiaków z grupy Cirripedia. Wskutek życia pasorzytniczego budowa ciała uwsteczniona. Ciało przedstawia się workowato, jest nierozczłonkowane, bez odnóży, posiada długą, cienką płytkę podstawową, na której wyrastają długie, korzonkowate rozwidlane wyrostki, które wnikają do ciała gospodarza i oplatają wewnętrzne jego organy. Za ich pomocą pasorzyt wyciąga z gospodarza soki odżywcze. Skorupka workowata, o wąskim, zamkniętym otworze. Jelita brak. Obojniaki; prócz tego występują karłowate, odmiennie zbudowane samce. Pasorzytują na odwłoku u raków z grupy Decapoda. Z przedstawicieli tej grupy najciekawszą formą jest *Sacculina carcini*, żyjąca na odwłoku u *Carcinus maenas* i innych krabów. Charakterystyczną jej larwą jest cypris, która przytwierdza się do pancerzyka młodego kraba. Po przytwierdzeniu larwie odpada tułów. Z pewnej grupy komórek wytwarzają się wyrostki i wnikają do wnętrza gospodarza. W tym stadium pasorzyt przedstawia się jako konglomerat komórek (*S. interna*), niczem nie przypominający raka. Wędruje po całym ciele gospodarza, osadza się pod jeliem i wyrostkami swymi oplata całe ciało. Po 20 miesiącach wychodzi nazewnątrz (*S. externa*) i sadowi się na brzusznej stronie kraba.

Rhizoma (greck.), kłącze, łodyga podziemna, korzeniak.

Rhizomorpha, grzybnia różnych grzybów, głównie z rzędu Hymenomycetes (obłoczniki), tworząca silnie rozgałęzione brunatne lub

czarniawe pasy pomiędzy drewnem a korą w pniach starych drzew.

Rhizophora, srożypląt, rodzaj roślin drzewnych z rodziny Rhizophoraceae (srożyplątowate). *R. mangle*, drzewo nadmorskie z gorących stron Ameryki, rośnie na bagnistych pobrzeżach i wznosi się nad poziom wody zapomocą olbrzymich widlasto rozgałęzionych korzeni przybyszowych. Owoce (*a*) tego

Rhizophora mangle.

drzewa po dojrzewaniu nie opadają, lecz zarodek, w nasieniu ich zawarty, rozwija się dalej i kiełkuje, wypuszczając długi przesłona na pół metra korzeń, w wiszącym na drzewie owocu. Oderwane przez wiatr zarodki wpadają w muł, zagłębiając się w nim swoim ciężarem, poczem zakorzeniają się i rozwijają się w nowe drzewa. Gatunki: *R. mucronata*, *R. conjugata* tworzą zarośla mangrowe na pobrzeżach wysp oceanu Indyjskiego. Korę drzew rodzaju *R.* znajduje zastosowanie w garbiarstwie.

Rhizophoraceae, srożyplątowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Myrtales (mirtowe). Drzewa lub krzewy, właściwe wybrzeżom okolic zwrotnikowych i podzwrotnikowych.

Rhizopoda, korzenionózki, nazwa gromady pierwotniaków (Protozoa) z grupy Plasmodroma. Należą tu formy nagie lub uposażone w osłony; często spotykają się różnego rodzaju utwory szkieletalne. Ruch odbywa się za pośrednictwem pseudopodjów, które jednocześnie służą do pobierania pokarmu. Prawie zawsze (wyjątek: formy morskie i pasorzytnicze) istnieją wodniczki (vacuolae) tętniące: **Rhizopoda** obejmują pięć rzędów: 1) Amoebina, pelzaki (rodzaje: Amoeba, Entamoeba, Pelomyxa, Vahlkampffia, Craigia, Councilmania etc.); 2) Foraminifera, otwornice (rodzaje: Arcella, Diffugia, Hyalosphena, Centropyxis, Euglypha, Gromia, Miliola, Orbulina, Polystomella, Globigerina, Nummulites, Nodosaria, Triloculina, Peneroplis, Textularia, Rotalia, Hastigerina i w. in.); 3) Heliozoa, słonecznice (rodzaje: Actinophrys, Camptonema, Actinosphaerium, Heterophrys, Raphidiophrys, Acanthocystis, Wagnarella, Clathrulina etc.); 4) Radiolaria, promienice (rodzaje: Collozoum, Thallassicolla, Acanthometra, Li-

tholophus, Aulacantha i w. in.); 5) Mycetozoa, śluzowce (rodzaje: Fuligo, Physarum, Didymium, Stemonitis, Cribraria, Licea, Lycogala, Arcyria, Margarita etc.).

Rhizotrogus aestivus, ob. Lamellicornia.

Rhode Paweł ks., biskup polsko-amerykański, *1870 w Wejherowie na Pomorzu; 1879 wyjechał do Ameryki Płn., ukończył kolegium polskie w Chicago i seminarjum duchowne, 1897 proboszcz parafii św. Michała w Chicago, 1908 mianowany pierwszym biskupem polskim w Stanach Zjednoczonych Am. Płn.

Rhode Island, stan St. Zjedn. Am. Płn. nad Atlantykiem, 3.233 km², 604.400 mieszk. (11.000 Polaków); rybołówstwo, przemysł włókienniczy, wyroby jubilerskie; stol. Providence.

Rhodes Cecil, finansista (król diamentów) i polityk angielski, *1853, †1902; bezwzględny bojownik interesów imperjalizmu angielskiego w Afryce pld. Założyciel i dyrektor kompanji handlowej południowo-afryk. dla eksploatacji Transwalu; pierwszy minister Kapslandji 1890—1896; odkrył i zdobył nowe obszary w górnym biegu rzeki Zambezi (Rodezja), przyczynił się do wybuchu wojny z Boerami (1899—1903), dążąc do zagarnięcia Transwalu dla połączenia płn. i pld. posiadłości ang. w jedną całość.

Rhodesia, ob. Rodezja.

Rhodesus amarus, ob. Cyprinidae.

Rhododendron, różanecznik, roślina z rodziny Ericaceae (wrzosowate); krzewy właściwe przeważnie okolicom górskim Azji pld.-wschodniej, Europy, Ameryki Płn., o liściach skrętoległych, częstokroć trwałych, kwiatach dużych, o koronie dzwonkowej lub lejkowatej. W Polsce dziko: *R. flavum* (*Azalea pontica*), r. żółty, do 1—2,5 m. wysok., o liściach podługowato lancetowatych, kwiatach żółtych, gruczołowato owłosionych. Kwitnie V. Lasy na Wołyniu. *R. Kotschyi*, r. wschodnio-karpacki, do 1 m. wysok., o liściach skórzastych, eliptyczno jajowatych, kwiatach purpurowych, zewnątrz i wewnątrz gęsto owłosionych. Kwitnie V—VI. Karpaty Wsch. (pasmo czarnohorskie), w krainie kosodrzewu. Niektóre gatunki: *R. ferrugineum*, r. rdzawy (Alpy), *R. arboreum*, r. drzewiasty (Himalaje), *R. maximum*, r. wielki (Ameryka Płn.), *R. dahuricum* (Altaj do Kamczatki) oraz mieszane powyższych gatunków, np. *R. cunnighamii* (*maximum* × *arboreum*). *R. praecox* (*dahuricum* × *ciliatum*) i inne, hodowane są jako krzewy ozdobne.

Rhodophyceae albo **Rhodophyta**, krasnorosty, typ roślin skrytopłciowych (Cryptogamae). Są to prawie wyłącznie wielokomórkowe wodorosty morskie. Plecha krasnorostów przedstawia wielką różnorodność: formy najprostsze składają się z rozgałęzionych nici, złożonych z jednego rzędu komórek (np. *Callithamnion*), liczne formy posiadają plechę wstęgowatą, często bogato rozgałęzioną, niekiedy rozczłonkowaną na utwory, mające

kształt liści, łodyg i korzeni (*Gigartina mamilliosa*, *Polyzonia elegans*). Niektóre rodzaje (*Lithothamnion*, *Corallina*) odznaczają się masowym odkładaniem w błonach komórkowych węglanu wapnia, co nadaje tym wodorostom wielkie podobieństwo do koralu. Krasnorosty bywają przeważnie czerwonej, fioletowej, czarno-brunatnej barwy dzięki swoistemu barwnikowi, tzw. fikoerytrynie, która występuje obok barwnika zielonego w chromatoforach tych roślin. Rozmnażają się k.: bezpłciowo, zapomocą zarodników, lub droga płciową, przez zapłodnienie elementu żeńskiego (jaja), wytwarzanego w legni (*carpogonium*) elementem męskim (ciałkiem plemnikowym — *spermatium*), powstającym w plemni, zwanej tu *spermatangium*. K. dzielą się na 2 klasy: *Bangiales* i *Floridales*.

Rhodos, ob. *Rodos*.

Rhoeadales, makowe, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Choripetalae (wolnopłatkowe). Zwykle rośliny zielne, o liściach skrętoległych bez przylistków, kwiatach promienistych lub grzbiecistych, z podwójnym okwiatem; okółki okwiatu 2—4 (rzadko 5)-krotne; słupek 2-wielokrotny, jednokomorowy lub z wtórnymi fałszywymi przegrodami; zwykle górny; załączki na ścianach owocolistków. Ważniejsze rodziny: *Papaveraceae*, *Cruciferae*, *Resedaceae*.

Rhombencephalon (greck.), z mózgowie, część mózgowia, w której skład wchodzi: most Varola, mózdzek i rdzeń przedłużony.

Rhomboideus musculus, mięsień równoległoboczny, 2 pary mięśni, idących u człowieka od przyśrodkowego brzegu łopatki do górnych kręgów piersiowych; kurcząc się, pociągają łopatkę ku górze i ku środkowi.

Rhonda (do 1877 Ystradyfodwg), m. w hr. Glamorgan w Walji (Anglja zach.), 162.700 mieszk.; kop. węgla; przemysł metalurgiczny.

Rhône, ob. Rodan.

Rhône, dep. Francji pld.-wsch., 2.859 km², 957.000 mieszk.; stol. Lyon; przemysł metalurgiczny i jedwabniczy.

Rhopalocera, pałkorożne, motyle, należące do jednej z grup podrzędu Frenatae. Ciało ich jest wysmukłe, czułki na końcach maczugowato zgrubiałe. Skrzydła w pozycji siedzącej podniesione w górę, wskutek tego ciemniejsza, spodnia strona przykrywa silnie ubarwioną grzbietową stronę skrzydeł. Frenulum uwstecznione. Gąsienice przeważnie uzbrojone kolcami. Grupa ta zawiera rodziny: *Papilionidae*, *Pieridae*, *Lycaenidae*, *Nymphalidae* i w. in.

Rhus, sumak (perukowiec), roślina z rodziny Anacardiaceae (nanerczowate). Drzewa lub krzewy o liściach złożonych, właściwie strefom zwrotnikowym i podzwrotnikowym oraz okolicom cieplejszym stref umiarkowanych. W Polsce w ogrodach i parkach: *R. typhina*, s. odurzający (Ameryka Północna), krzew do 7 m. wysok., o liściach nieparzysto-pierzastych, złożonych z 11—15

podłużnie lancetowatych, piłkowanych listków; kwiaty żółtawe, w wiechach. Kwitnie VI—VII. *R. toxicodendron*, s. jadowity (Rys.; a. kwiat męski, b. żeński), krzew rozestany lub pnący się, do 2,5 m. dług., o liściach 3 listkowych, kwiatach zielonawych, w wiechach. Pochodzi z Ameryki Płn.; zawiera szczególną truciznę lotną, wywołującą zapalenie skóry u człowieka, który dotknie się liści tej rośliny lub tylko w jej sąsiedztwie przez czas dłuższy przebywa. Obfitujące w garbniki liście i owoce gat. *R. coriaria*, s. garbarskiego (okolicie nadśródziemnomorskie), używane są do garbowania i barwienia (przy wyprawie safjanów). *R. succedanea*, s. dyniasty (Japonia, Chiny), wydaje gatunek wosku roślinnego.

Rhus toxicodendron

Rhynchocephalia, nazwa rzędu gadów. Ciało tych zwierząt jest jaszczurkowato wydłużone, posiada na grzbiecie grzebień z bocznie ułożonych tarczec. Ogon z trzema rzędnymi wielkimi garbowatymi tarczec. Quadratum nieruchomo połączone z czaszką. Na skroni dwa kostne łuki, połączone ze sobą. Istnieją zębra brzuszne; ponadto niektóre z żeber posiadają haczykowate wyrostki. Kręgi po obu stronach wydrążone (amphicoeliczne). Oczy duże, o pionowych źrenicach; prócz tego posiadają tzw. trzecie oko ciemieniowe. Organów kopulacyjnych brak. Otwór kloakalny poprzeczny. Grupa ta, liczna w triasie i w jurze, obecnie posiada tylko jednego przedstawiciela, *Sphenodon punctatum*, żyjącego na małych wyspach w pobliżu Nowej Zelandji.

Rhynchota, pluskwiaki, nazwa rzędu owadów. Należą tu owady, posiadające poczonkowany, z dolnej wargi powstały ryjek ssący (rostrum) i narządy pyszczkowe klujące. Przedtułowie duże i z reguły wolne. Skrzydła czasem zanikają zupełnie, u niektórych gatunków pozbawione ich są tylko samice, rzadziej spotykane są tylko o dwóch skrzydłach, albowiem z reguły posiadają cztery. W tym przypadku albo przednie są u nasady stwardniałe, zaś tylna para w całości błonkowata (Hemiptera), albo obie pary są jednakowo rozwinięte (Homoptera). Odnóża przystosowane do chodzenia, u niektórych jednak służą do pływania, u innych do skakania. Hemiptera posiadają u śródtułowiu gruczoły, wydzielające sekret o niemiłej woni. Ujście ich znajduje się między 2 a 3 parą odnóży. Rhynchota przy pomocy swego ssąco-klującego aparatu gębowego wysysają soki z roślin i zwierząt. Wiele z nich, ze względu na masowe występowanie, wyrządza wielkie szkody, zwłaszcza na młodych roślinach; liczne wytwarzają galasówkowate narośla; niektóre żyją jako pasorzyty zwierząt. W rozwoju rzadko występuje całkowita metamorfoza. Wyklułe młode larwy posiadają kształt ciała i sposób życia dorosłych owadów, brak im jednak

skrzydeł, które otrzymują dopiero w ciągu wylinek.

Rhytina stelleri, ob. Sirenia.

Riabuszkin Andrej, malarz rosyjski. *1861, †1904; obrazy historyczne i rodzajowe; z nich: „Jada“ (1901, Petersburg), „Moskiewskie kobiety i dziewczęta XVII w. w cerkwi“ (1901, gal. Tretjakowa, Moskwa).

Riad, stol. państwa Wahabitów (Nedżd) w Arabji środk. ok. 20.000 mieszk.

Rialto (Ponte di), most na Canale Grande w Wenecji, wzniesiony 1588—91, dług. 48 metrów, szerokości 22 m., rozp. łuku 27,7 m.

Rianzarès książę (właśc. Ferdynand Munoz), mąż Krystyny, królowej hiszpańskiej, *1810, zaśl. 1833, †1873; pochodził z ludu.

Riasy (hiszp. rias), skalisty, stromy, poszarpany brzeg morski, np. na wybrzeżach płn. Hiszpanji, Bretanii, Dalmacji, o lejkowatych i głębokich ujściach rzek.

Riau lub **Riouw**, grupa wysp holenderskich na płn. od Sumatry, na płd. od Malakki; wraz z wyspami: Bintang, Karimon, Anamba, Tambelan i Natuna razem 8.176 km², wespół z państwem Indragiri i Kwanten na wsch. wybrzeżu Sumatry tworzą okręg rezydencyjny R. — 42.420 km², 115.200 mieszk.; stol. R. na wyspie Bintang.

Riazań (Razań), m. gub. w Rosji środk., nad rz. Trubieżą, 41.500 mieszk.; 24 cerkwie. handel zbożem i bydłem.

Riażsk, m. pow. w gub. riazańskiej (Rosja wsch.), 13.800 mieszk.

Ribalta, 1) Francisco de, malarz hiszpański, *ok. 1551, †1628; z dzieł: „Ostatnia wieczerza“ (Walencja); 2) Juan de, malarz hiszpański, *1597 w Walencji, †1628 tamże; syn i uczeń Fr. de R. Z dzieł: „Ukrzyżowanie“ (muz. w Walencji).

Ribattuta (włosk.), nazwa muzycznej figury, będącej początkiem trylu; polega na tem, że dwie nuty, niższa i wyższa (sąsiednia), powtarzają się coraz prędzej, aż przechodzą w szybkość trylu.

Ribeiro Diego, kartograf portugalski z XVI wieku, autor 2 map ziemi z 1529.

Ribeiro Tomas Antonio, poeta liryczny i mąż stanu portugalski, *1831, †1901; kilkakrotnie minister; 1895—96 poseł w Brazylii.

Ribera Jusepe de (zw. Spagnoletto), malarz hiszpański, *1588, †1652 w Neapolu; pracował przeważnie jako szef szkoły w Neapolu; dzieła: „Męczeństwo św. Bartłomieja“ (powtarzane wielokrotnie; muzea w Barcelonie, w Grenobli, w Pałacu Pittich, w Dreźnie), „Męczeństwo św. Wawrzyńca“, „Sw. Marja Egipcjanka“, „Drabina św. Jakóba“, „Diogenes z latarnią“; liczne akwaforty. Wywarł ogromny wpływ na współczesne malarstwo.

Ribes, porzeczka, roślina z rodziny Saxifragaceae (skalnicowate). Krzewy płn. umiarkowanej strefy, o pędach bezbrzońnych lub kolczastych, liściach pojedynczych,

skrętoległych, kwiatach w gronach; owoc — jagoda. Ważniejsze gatunki: *R. rubrum*, p. czerwona (Europa zach.), krzew bezbrzońny, 1—2 m. wys., o liściach 3—5 klapowych, kwiatach żółtych lub czerwonych. Kwitnie IV. Owoce czerwony lub (rzadziej) żółtawy, kwaśny. Krzew owocowy, powszechnie uprawiany po sadach, niekiedy zdziczały (lasy, zarośla). *R. nigrum*, p. czarna (Europa), krzew bezbrzońny, 1—2 m. wysok., liście duże 3—5 klapowe, wstępnej woni, jagody czarne, słodkawe. Kwitnie IV—V. Lasy zarośla, zwłaszcza wilgotne. *R. grossularia*, agrest (Europa), krzew ciernisty, 0,5—1,5 m. wysok., o liściach skórkowatych, okrągłych, 3—5 klapowych (pod nasadami liści duże, pojedyncze lub 3-dzielne kolce), kwiatach białawych lub czerwonych, zebranych w krótkie (1—3 kwiatowe), zwiste grona; owoc kulisty lub eliptyczny, zwisty, zielony, żółtawy lub czerwony, gruczołowato owłosiony, słodki. Kwitnie IV. Krzew owocowy. Niektóre gat., szczególnie gat. płn.-amerykańskie, np. *R. aureum*, p. złota, *R. sanguineum*, p. krwista, są sadzone jako krzewy ozdobne.

Ribot Alexandre, polityk francuski, *1842; adwokat w Paryżu; 1876 członek izby deputowanych, 1890—92 minister spraw zagranicznych, 1892—93 oraz od stycznia do października 1895 prezes ministrów, †1923 w Paryżu.

Ribot Théodule, malarz i sztycharz francuski, *1823, †1891. Z dzieł: „Męczeństwo św. Sebastjana“ (1865, Muz. Luksemburskie), „Dobry samarytanin“ (1870, tamże), „Jezus pomiędzy faryzeuszami“ (tamże).

Ribot Théodule Armand, psycholog francuski, pionier psychologii doświadczalnej we Francji, *1839, †1916. Profesor w Collège de France, redaktor „Revue Philosophique“, autor licznych dzieł z różnych dziedzin psychologii: „Les maladies de la mémoire“, „Les maladies de la volonté“, „Psychologie de l'attention“, „Psychologie des sentiments“, „La logique des sentiments“, „Essai sur l'imagination créatrice“ i in. (Przekłady polskie: „Psychologia uczuć“, „Logika uczuć“, „Choroby woli“ i in.).

Ricard Gustave, malarz francuski, *1823, †1872. Z dzieł: „Madame Sabatier“ (1850), „Portret d'Heilbuth'a“ (Luwr), „Portret P. de Musset'a“ (tamże).

Ricardo Dawid, ekonomista angielski, *1772 w Londynie, †1823 tamże; z zawodu makler giełdowy. W 1817 wydał „Zasady ekonomii politycznej“. W 1821 utworzył pierwszy na świecie klub ekonomii politycznej. Twórca teorii wartości, wychodzącej z założenia, że wymienna wartość przedmiotów, które mogą być w dowolnej ilości wytwarzane, zależy od ilości pracy, koniecznej do ich wytworzenia. Zwrócił uwagę na kwestię podziału dóbr, podczas gdy poprzednicy jego zajmowali się prawie wyłącznie kwestią produkcji dóbr. Jego teoria płacy, różniąca cenę naturalną i rynkową pracy (cena naturalna pracy jest to cena, która dostarcza robotnikom w ogól-

ności środków do wyżywienia się i utrzymania gatunku bez przyrostu i bez zmniejszania się; wraz ze wzrostem cen i środków żywności musi wzrastać cena naturalna pracy; gdy płaca, czyli cena rynkowa pracy przewyższa cenę naturalną, ludność robotnicza rozrasta się, wskutek zaś wzmogonej podaży płaca spada), została później ujęta przez Lassalle'a w tzw. spiżowe prawo płacy. Ricardo był zwolennikiem wolnego handlu. W kwestji monetarnej był twórcą tzw. teorii ilościowej pieniądza. Jego prawo renty gruntowej, ob. renta gruntowa.

Riccati Jacopo, matematyk włoski, *1676, †1754; ważne prace z teorii równań różniczkowych (równanie R.).

Ricci Lorenzo, ostatni generał Jezuitów przed zniesieniem tego zakonu, *1703, †1775; od 1758 generał, 1773—75 więziony w zamku św. Anioła; na propozycję reformy zakonu miał odpowiedzieć dumnie: „Sint ut sunt, aut non sint“.

Ricci Marco, malarz wenecki, *1679, †1729; pejzażyista. Wykonał malowidła dekoracyjne w pałacu Schoenbrunn w Wiedniu i w Hampton Court (pod Londynem); z dzieł: „Pius V ze świętymi i aniołami“ (kości. OO. Jezuitów, Wenecja), „Krajobraz ze św. Hieronimem“ (Drezno).

Ricci Matteo, jezuita włoski z XVI w.; zwiedził Chiny w przebraniu mnicha buddyjskiego.

Ricci Sebastiano, malarz wenecki, *1659 albo 1660, †1734. Z dzieł: „Wniebowstąpienie Chrystusa“ (1702, Drezno), „Kapłan przy ołtarzu“ (tamże).

Ricciaceae, ob. Hepaticae.

Riccioli Giovanni Battista, astronom włoski, *1598, †1671; nauczyciel w Kolegium jezuitskim w Bolonii; przeciwnik poglądów Kopernika; napisał dzieło „Almagestum novum“ (1651).

Ricercar (włosk.), nazwa muzycznych kompozycji instrumentalnych, wzorowanych na wokalnych motetach. Zdarzają się już w początkach XVI w. przy utworach na lutnię, później jednoznacznie z fantazją i kaprysem (capriccio), a w końcu nawet z kunsztownie opracowaną fugą, ponieważ w początkach nie szukano jednolitości motywów, później zaś wprowadzono ją przez ograniczenie tematów fugi. Nazwa ricercar (także ricercata) pochodzi od słowa „poszukiwać“.

Richardia, ob. Zantedeschia.

Richards Theodore William, chemik amerykański, *1868; zakres prac: określanie i poprawianie ciężarów atomowych pierwiastków chemicznych. W 1914 otrzymał nagrodę Nobla.

Richardson Henry Hobson, architekt amerykański, *1838, †1888; pracował nad stworzeniem odrębnego stylu w budownictwie amerykańskim; wybudował kościół św. Trójcy w Bostonie (1877); przyczynił się do wytworzenia typu współczesnego domu amerykańskiego.

Richardson Samuel, powieściopisarz angielski, * 1689, † 1761; powieści: „Pamelo“, „Clarissa“, „Sir Charles Grandison“.

Richarz Franz, fizyk niemiecki, * 1860, † 1920; prof. w Gryfji, 1905 w Marburgu; wyznaczył stałą grawitacji, badał promienie Roentgena, kondensację pary przez jony, elektryczne i magnetyczne siły atomów i in.

Riche Jean Baptiste, chemik francuski, * 1829, † 1908; profesor uniwersytetu w Paryżu; prace z zakresu chemii farmaceutycznej.

Richelieu Armand Emmanuel du Plessis ks. de, * 1766, † 1822; emigrował 1789; agent Burbonów 1792—93; 1803 gubernator Odessy; po powrocie do Francji z Burbonami stał na czele gabinetu 1815—18 i 1820 do 1821.

Richelieu Armand Jean du Plessis ks. de, * 1585, † 1642 w Paryżu; deputowany od duchowieństwa do Stanów Generalnych 1614; od 1622 kardynał; 1624—42 pierwszy i wszechpotężny minister Ludwika XIII; utrwalił system absolutyzmu we Francji. W dążeniu do siły i potęgi państwa usiłował zmniejszyć znaczenie polityczne szlachty; (wojna 1625—28; wzięcie twierdzy la Rochelle); zwalczał organizację hugonotów, jako państwo w państwie, zabezpieczając im jednak tolerancję religijną (edykt laski 1629); umacniał centralizację w administracji, sądownictwie, nawet w literaturze; założył Akademię Franc. W polityce zewnętrznej dążył do osłabienia Habsburgów, wyzyskując zreszczenie wojnę 30-letnią oraz walcząc szczęśliwie z Hiszpanią.

Richepin Jean, poeta francuski, * 1849 w Algierze, † 1926; członek Akademii Francuskiej; za utwór „Chanson des gueux“ (1876) wtrącony do więzienia; napisał prócz tego „Les blasphèmes“ (1884), dramaty wierszowane, powieści i in.

Richer Jean, astronom francuski, † 1696; w latach 1671—73 jeździł do Cayenne w celu wyznaczenia paralaksy słońca; w podróży tej wyznaczył zależność długości wahadła sekundowego od szerokości geograficznej, a więc zmniejszanie się siły ciężkości w kierunku ku równikowi.

Richet Charles, fizjolog francuski, * 1850, prof. w Paryżu, członek Akademii; ogłosił: „Dictionnaire de physiologie“ (1895—1907), „L'anaphylaxie“ (1911); czynny również na polu literackim i jako pacyfista („Les guerres et la paix“ 1900 i in.); otrzymał w 1913 nagrodę lekarską Nobla.

Richmond, m. w hr. Surrey (Anglia pld-wsch.), zach. przedmieście Londynu, nad Tamizą, 35.700 mieszk.; dawny pałac król., park; letnisko.

Richmond, 1) stol. stanu Wirginia (St. Zi. Am. Płn.), nad James River, 171.600 mieszk.; uniwersytet; wywóz tytoniu; 2) m. w stanie Indiana (St. Zjedn. Am. Płn.), 26.800 mieszk.; wyrób mebli.

Richtenberg Heinrich Reffle von, wielki mistrz krzyżacki od stycznia 1470 do lutego 1477.

Richter Bohdan, sinolog polski, * 1892; docent Uniw. Warszawskiego.

Richter Eugen, polityk niemiecki, * 1838, † 1906; od 1871 poseł na sejm pruski, przywódca partii postępowej, później wolnomyślniej; zwalczał Bismarcka; 1885 założył „Freisinnige Zeitung“.

Richter Jean Paul Friedrich, ob. Jean Paul.

Richter Victor von, chemik rosyjsko-niemiecki, * 1841, † 1891; 1812 profesor Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego w Nowo-Aleksandrii (Puławy), 1875 docent, 1879 profesor uniwersytetu we Wrocławiu. Liczne prace z zakresu chemii organicznej; wydał kilka podręczników chemii.

Richthofen Ferdinand, geograf i geolog niemiecki, * 1833, † 1905; profesor uniwersytetów w Bonn, Lipsku i Berlinie; badacz Chin, autor 5-tomowego dzieła z atlasem pt. „China“.

Ricimer, wódz i faktyczny władca państwa zach.-rzymskiego w latach 454—472.

Ricini oleum, oleum palmae Christi, olej rycynowy lub rącznikowy; płyn gęsty, oleisty, bezbarwny lub słabo-żółty, o odrażającym smaku i zapachu; otrzymuje się przez wyciskanie nasion rącznika (*Ricinus communis*); działa przeczyszczająco nie powodując bólów.

Ricinus, rącznik (kleszczowina), roślina z rodziny Euphorbiaceae (wilczomlecwowate). *R. communis* (Rys., a część kwiatostanu, b kwiat męski, c kwiat żeński), wysoki krzew Indyj Wsch. i Afryki zwrotnikowej, w naszym klimacie, gdzie jest hodowany dla ozdoby, roślina jednoroczna. Wzrost wyniosły, liście długoogonkowe, dłoniastodzielne. Z nasion o łupinie skropiastej, pokrytej plamami, z białym mięsistym wyrostkiem, wyciska się na zimno olej rycynowy „oleum Ricini“.

Rickert Heinrich, filozof niemiecki, jeden z głównych przedstawicieli tzw. badeńskiej szkoły filozoficznej, idealista, * 1863; 1894 profesor filozofii na uniwersytecie we Freiburgu w Bryzgowii, od 1916 w Heidelbergu. W dziele „Über die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung“ dowodzi swoistego charakteru historii i wogóle nauk humanistycznych, które posiadają się metoda odmienną od metod nauk przyrodniczych, nie dążą do wykrycia praw, i których pojęciem centralnym jest pojęcie wartości; napisał oprócz tego: „Der Gegenstand der Erkenntnis“, „Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft“ i w. in.

Ricinus communis.

Rickettsia provazeki, drobnoustrój (przypuszczalnie należąca do bakteryj), prawdopodobnie wywołująca dur osutkowy (plamisty); bytuje w jelicie wszy (*Pediculus vestimenti*), odkryty i zbadany został przez Rocha da Limę i przez niego nazwany na cześć dwóch uczonych, Rickettsa i Provazeka, którzy padli ofiarą badań nad tym zarazkiem.

Ricord Philippe, lekarz francuski, * 1800, † 1889 w Paryżu; syfilidolog; epokowe studia nad kiłą i rzeżączką. Dzieło jego „Listy o chorobie kiłowej“ przetłumaczono na język polski; twórca metody leczenia kiły zapomocą preparatów rtęciowo-jodowych, tzw. „Pigułek Ricorda“.

Rieger Bohuš, czeski historyk prawa, * 1857, † 1907; napisał: „Nasz rozwój konstytucyjny od 1848 r.“, „Dzieje konstytucyjne Austrii“, „Administracja krajowa w Czechach“ i in.

Rieger Franciszek Ladisław, literat i polityk czeski, * 1818, † 1903. Od początku ery konstytucyjnej w Austrii do 1891 organizator życia narodowego i kulturalnego; świetny mówca parlamentarny. Inicjator budowy Teatru Narodowego, założyciel i współpracownik wielkiej encyklopedii czeskiej „Slovník naučný“; napisał: „Stowianie austriacy i Węgrzy“, „Czechy, kraj i lud“, „Mowy parlamentarne“ i in.

Riegl Alois, austriacki historyk sztuki, * 1858, † 1905; 1894 profesor uniw. wiedeńskiego; dzieła: „Koptische Kunst“ (1843), „Stilfragen“ (1893), „Die spätromische Kunstindustrie“ (1901) i in.

Riehl Alois, filozof niemiecki, przedstawiciel neokantyzmu, * 1844, † 1924; od 1905 prof. filozofii na uniw. berlińskim; dzieła: „Der philosophische Kritizismus“, „Friedrich Nietzsche“ i in., oraz liczne artykuły w czasopismach filozoficznych.

Riemann Bernhard, matematyk niemiecki, * 1826, † 1886; od 1859 prof. w Getyndze; napisał szereg prac z zakresu analizy, topologii i podstaw geometrii (całka R., geometria R., powierzchnie R.).

Riemann Hugo, niemiecki teoretyk i historyk muzyki, * 1849; 1878 docent, 1901 prof. muzykologii na uniw. lipskim, † tamże 1919; ogłosił m. in.: „Musik-Lexikon“ (9 wyd., 1919), „Geschichte der Musik seit Beethoven“ (1901), „Handbuch der Musikgeschichte“ (1904—13).

Riemenschneider Tilman, rzeźbiarz i snycerz niemiecki, * 1468, † 1531; główne dzieła: nagrobki biskupa Rudolfa von Scharenberg w katedrze würzburskiej, cesarza Henryka II i jego małżonki w katedrze bamberskiej, ołtarz snycerski w Rothenburgu i in.

Rienzi (Rienzo) Cola di (tj. Mikołaj syn Wawrzyńca), trybun ludu rzymskiego, człowiek niskiego pochodzenia; marzyciel, któremu się roilo przywrócenie Rzymowi dawnej republikańskiej świetności, * 1313, † 1354; w 1347 wyzyskał rozruchy przeciwko baronom, obwołał się trybunem ludu, pochwylił ster władzy,

a papież mianował go rektorem; naraził się jednak wkrótce zarówno kurji, jak ludowi, i uciekł 1348 do pustelni w Abruzzach; 1350 wzięty przez Karola IV. W 1354, gdy papież Inocenty, chcąc użyć go do uspokojenia Rzymu, wysłał go tam jako senatora, zamordowany przez nowy wybuch powstania.

Riepin Ilija, malarz rosyjski, ob. Repin.

Riesa, m. w Saksonii, w okr. dreźnieńskim, na l. brzegu Elby, 15.100 mieszk.; przemysł żelazny; port rzeczny.

Riesenburg, ob. Prabuty.

Riesener Jean Henri, meblarz francuski, * 1735, † 1806; wykonywał wspaniałe meble, zdobione brązem i inkrustacjami, w końcu panowania Ludwika XV i za Ludwika XVI; dzieła jego: sekretarzyki, komody, stoły etc., znajdują się w pałacach Luwru, Wersalu, Fontainebleau, Chantilly, w muzeum South Kensington, kol. Wallace i in.

Riesengebirge, ob. Olbrzymie Góry.

Riess Peter, fizyk niemiecki, * 1805, † 1883; wykonał badania nad elektrycznością, wzbudzaną przez tarcie; zbudował przyrząd, zwany termometrem elektrycznym, służący do mierzenia ciepła, powstającego wskutek wyładowań elektrycznych.

Riesser Jakob, polityk i finansista niemiecki, * 1853; adwokat, dyrektor banku, prezydent Hansabundu, 1916 poseł do parlamentu; członek stronnictwa narodowo-liberalnego, obecnie „Deutsche Volkspartei“.

Rieti, m. w Umbrii, prow. Perugia (Włochy środk.), 17.500 mieszk.; siedziba bisk.; jedwabnictwo, wywóz wina, źródła mineralne.

Rietschel Ernst, rzeźbiarz niemiecki, * 1804, † 1861; dzieła: „Pietà“, pomnik Lessinga, grupa „Goethe i Schiller“, pomnik Lutra.

Rietschel Siegfried, historyk niemiecki, * 1871, † 1912; prace: „Markt u. Stadt“, „Die german. Hundertschaft“ i in.

Rif lub Atlas Niski, szereg łańcuchów górskich w Maroku płn., ciągnących się wzdłuż m. Śródziemnego, 600 m. przeciętnej wys.; kraina niedostępna, pokryta pastwiskami, gdzieś w lasy cedrowe i dębowe; mieszkańcy Berberyjczycy Rifenowie, prawie niezależni, wystąpili w 1925 pod wodzą sultana Abd-el-Krima do walki z Hiszpanami i Francuzami.

Rigas Konstantinos, poeta i patriota grecki, * 1757; dążył do oswobodzenia Grecji z pod jarzma tureckiego i starał się zjednać dla tej akcji Napoleona I. W przejeździe przez Anglię aresztowany i wydany Turkom, stracony w Belgradzie 1798. Utworzył pieśń wojenna „Hós pote, pallékaria“, liczne pieśni patriotyczne, przekład Marsyljanki.

Rigaud Hyacinthe (właśc. Rigau Y Ros), malarz francuski, * 1659, † 1743; portrety: matki Bossuet'a, J. F. P. de Créqui, Ludwika XIV, kardynała de Polignac.

Rigaudon (franc.), taniec francuski w takcie całym, pochodzenia prowansalskiego. Rozpoczyna się charakterystyczną odbitką na

czwartą ćwierć taktu, kończy na trzeciej. Najczęściej składa się z trzech reprzyz ósmiotaktowych; trzecia powinna być położona w niższej oktawie, aby tem jaśniej występowały tamte. W rytmie przeważają nuty ćwiercioowe; ogólny charakter tańca ma być wesoły.

Righi Augusto, fizyk włoski, *1850, †1920; prace z dziedziny magnetyzmu i elektryczności.

Rigi, góra w Szwajcarii na pograniczu kantonów Schwyz i Lucerny, między jez. Czterech Kantonów i Zug, 1,800 m. wys.; 3 kolejki żebate, hotele.

Rigiditas nuchae, sztywność karku, jeden z objawów zapalenia opon mózgowych (meningitis).

Rigollot, ob. synapizm.

Rigor (łac.), dosł. karność; w fizjologii i neurologii napięcie mięśniowe, opór mięśni przy próbach wykonywania ruchów biernych. R. mięśniowy wzrasta przy niektórych organicznych chorobach nerwowych (np. przy porażeniu połowiczem w mięśniach porażonej połowy ciała, przy tzw. stwardnieniu wielogniskowym i in.).

Rigor mortis (łac.), stężenie pośmiertne, jedna z pewnych oznak śmierci: zeszywnienie mięśni, zjawiające się w zwłokach w 6—10 godzin po śmierci i trwające średnio do 70 godzin. Zaczyna się zazwyczaj w mięśniach górnej połowy ciała (mięśnie żwacze, mięśnie karku, kończyny górne) i stopniowo przechodzi na mięśnie kończyn dolnych (tzw. typ zstępujący). Stężeniu pośmiertnemu ulega także mięsień sercowy. R. m. najsilniej jest wyrażony u osób, zmarłych podczas drgawek, przy rażeniu prądem elektrycznym, otruciu strychniną lub chloroformem, przy skrważeniu się. U osób, zmarłych na choroby zakaźne lub wyniszczonych, r. m. jest słabo zaznaczony. Istotą r. m. jest prawdopodobnie pęcznienie składników białkowych mięśni (kolidów) pod wpływem tworzącego się w mięśniach i nie ulegającego dalszemu utlenianiu kwasu mlecznego.

Rigore (con), **rigoroso**, w muzyce, trzymanie się ścisłe taktu.

Rigsdaler, dawny talar duński; od 1813 dzielił się na 6 marek, w 1854 oznaczono jego wartość na 2 korony, 1875 wycofano zupełnie z obiegu.

Rigveda (sanskrit.), najstarszy poemat w literaturze staroindyjskiej, napisany na 2.500 przed Chr.; składa się z 10 ksiąg i 1.017 hymnów; treść religijna.

Rijswijk (Ryswijk), w. w pobliżu Hagi (płd. Holandji), 5.600 mieszk.; pamiętna zawarciem traktatu pokojowego 20. IX. 1697 między Ludwikiem XIV a koalicją.

Riksdaler, dawny talar szwedzki; od 1856 dzielił się na 100 öre i odpowiadał późniejszej koronie; 1881 wycofany z obiegu.

Rila Planina (tureck. Rilodagh), granitowy masyw górski w grupie gór Rodope, do 2.700 m. wys.; na płd. stokach klasztor św. Jana.

Rilasciando, w muzyce — zwalnając.

Rilke Rainer Maria, poeta niemiecki, *1875, †1926; sekretarz Rodina, przyjaciel Francji; wiersze liryczne, poemat prozą „Die Weise von Liebe und Tod des Kornets Christoph Rilke”, „Geschichten vom lieben Gott”, nowele i monografie.

Rima (łac.), szpara, szczelina; r. glottidis, szczelina głosowa w krtni, przestrzeń, zawarta między brzegami obu strun głosowych prawdziwych (plicae vocales).

Rima pudenti, szpara łonowa w sromie niewieścim, między obiema wargami więzami.

Rimbaud Arthur, poeta francuski, *1854, †1891; przedstawiciel symbolizmu i dekadentyzmu, przyciał Verlaine'a: „Oeuvres” (3 t., 1898).

Rimbombante (włosk.), wyrażenie muzyczne: hucznie, brzmiało.

Rimini, m. port. w Emilji, prow. Forli (Włochy płn.), 51.000 mieszk.; siedziba bisk., katedra, zabytki staroż.; budowa okrętów, kapiele morskie.

Rimnicu-Sarat, m. pow. na Wołoszczyźnie (Rumunja), nad rz. Rymnikiem, 14.700 mieszk.

Rimskij-Korsakow Nikołaj, kompozytor rosyjski, *1844, †1908; marynarz, potem profesor w konserwatorium petersburskim; jeden z głównych przedstawicieli tzw. szkoły Młodej Rosji; pisał utwory kameralne i fortepianowe, opery, pieśni i in.

Rinaldi Antonio, budown. włoski, *1709, †1790; pracował w Rosji za czasów ces. Elżbiety; z dzieł: barokowe Górki do jazdy saneczkami w Oranienbaumie, pałac Marmurowy w Petersburgu (1768).

Rinforzando (włosk.), wyraz muzyczny, oznaczający wzmocnienie siły.

Ringer'a płyn, roztwór o składzie chemicznym i ciśnieniu osmotycznym zbliżonym do osocza krwi. Zawiera na 1 l. wody destylowanej 0,1 gr. kwaśnego węgla sodu (NaHCO₃), 0,1 gr. chlorku wapnia (CaCl₂), 0,075 gr. chlorku potasu (KCl) i 8 gr. chlorku sodu (NaCl). R.-Locke'a płyn, roztwór R. z dodatkiem 1 gr. cukru gronowego. Roztwory R. i R.-Locke'a stosowane są: 1) w zoologii i fizjologii przy doświadczeniach nad wyosobnionymi narządami zwierzęcymi i niektórymi pasorzytami; 2) w klinice przy znacznych utratkach krwi lub płynów tkankowych (wyczerpujące wymioty, długotrwałe biegunki).

Rio, w jęz. hiszp. i port. rzeka; również skrót nazwy Rio de Janeiro.

Rio Branco, l. dopływ Rio Negro w brazylijskim stanie Amazonas; wypływa z Serra Parima, ujście ma powyżej Carvoiero, dług. 1.340 km.

Rio Cuarto, m. w prow. Cordoba w Argentynie (Am. Płd.), 13.800 mieszk.; uprawa drzew owocowych.

Rio de Janeiro, stan płd. Brazylii (Am. Płd.), 70.000 km², 1.560.000 mieszk.; plantacje kawy, trzciny cukrowej i bawełny; stol. Nictheroy.

Rio de Janeiro (skrót Rio), stol. Brazylii, nad zatoką R. d. J., 1,158.000 mieszk.; siedziba arcybisk., uniwersytet, akademja sztuk pięknych, liczne szkoły i muzea, wielki ogród botaniczny; znaczny przemysł i handel, wielki port, wywóz kawy; zatoka R. d. J., słynna z malowniczości, 429 km², 31 m. głęb.

Rio de la Plata, ob. Plata (Rio de la).
Rio del Campo, gł. rz. w Kamerunie płd. (Afryka zach. franc.), żeglowna w dolnym biegu.

Rio del Fuerte, ob. Fuerte.

Rio de Oro, posiadłość hiszp. na płn.-zach. wybrzeżu Afryki, 189.540 km², 130.000 mieszk. (Arabów i Berberów); stol. Villa Cisneros; pasterstwo, chów owiec, kóz i wielbłądów, rybołówstwo.

Rio Grande del Norte, rz. graniczna pomiędzy Meksykiem a St. Zjedn. Am. Płn., wypływa z Kolorado, wpada do zatoki Meksykańskiej, dług. 2.500 km., płynie licznymi kanjonomi.

Rio Grande de Santiago (Lerma Rio), (Am. Płn.), wpada do oceanu Spokojnego, liczne wodospady.

Rio Grande do Norte, stan Brazylii płn.-wsch. (Am. Płd.), 60.000 km², 537.000 mieszk.; stol. Natal; wywóz cukru, bawełny, tytoniu handel bydłem.

Rio Grande do Sul, stan Brazylii płd. (Am. Płd.), 240.000 km², 2,183.000 mieszk.; zdrowy klimat, uprawa roli, na wyżynach chów bydła; stol. Porto Alegre, gł. port R. G. d. S., 25.000 mieszk.

Rio Muni, w ścisłym znaczeniu Gwinea hiszp. posiadłość hiszp. w Afryce zach. na płn. od zat. Corisco i wpadającej do niej rz. R. M.; od 1904 część składowa Gwinei hiszp. w znaczeniu szerszym, 25.700 km², 139.000 mieszk.; stol. Bata.

Rio Negro, ob. Negro (Rio).

Rio Negro, 1) terytorjum Argentyny (Am. Płd.), 206.687 km², 47.700 mieszk., gł. m. Viedma; 2) prow. Urugwaju (Am. Płd.), 8.471 km², 39.000 mieszk.; stol. Fray Bentos.

Rio Paraguay, ob. Paragwaj.

Rio Salado, ob. Salado (Rio).

Rio São Francisco, najw. rzeka we wsch. Brazylii (Am. Płd.), wpada do oceanu Atlantyckiego, 2.890 km. dług., częściowo słowna.

Rio Verde, m. w prow. San Luis Potóri w Meksyku środk., 30.000 mieszk.

Riobamba, stol. prow. Chimborazo w Ekwadorze (Am. Płd.), 18.000 mieszk., w 1797 zburzone przez trzęsienie ziemi.

Rioja (La), stol. prow. R. w Argentynie (Am. Płd.), 8.300 mieszk.; prow. R. obfituje w kopalnie srebra, miedzi i niklu, 89.498 km², 84.500 mieszk.

Rioja (La), kraina w Hiszpanji płn., w prow. Logroño.

Rioja Francisco de, klasyczny liryk hiszp., *1600 w Sewilli; inkwizytor, potem dyr.

Rio de Janeiro.

biblij. król., †1659 w Madrycie; zbiorowe wydanie poezyj 1867.

Riolan Jean, anatom francuski, *1580, †1650; prof. uniwersytetu paryskiego; przeciwnik Harvey'a; badania nad budową oka i jego narządów pomocniczych (gruczołów łzowych).

Riolan'a mięsień, musculus subtarsalis Riolani, część mięśnia okrężnego oczodołu (musculus orbicularis orbitae), leżąca w wolnym brzegu obu powiek. Od reszty mięśnia okrężnego mięsień R. oddzielony jest nasadami rżes.

Riom, m. w dep. Puy-de-Dôme (Francja), 10.600 mieszk., przemysł włókienniczy.

Rion, rzeka na Kaukazie, wpada w pobliżu m. Poti do m. Czarnego, dług. 340 km., żeglowna.

Rios (Los), prow. Ekwadoru (Am. Płd.), 32.800 mieszk.; stol. Babahoyo.

Riotinto (Minas de), m. w Andaluzji w prow. Huelva (Hiszpanja płd.), 11.600 mieszk.; ośrodek górniczy, najbogatsze na ziemi kopalnie miedzi (roczna produkcja 35.000 tonn).

Ríp, góra w Czechach na Połabiu, 460 m. n. p. m.; według podania miejsce, gdzie zatrzymał się legendarny Czech, kiedy sprowadził lud swój do kraju.

Riparia rupestris, ob. Hirundinidae.

Ripieno (włosk.), pełno, w przeciwieństwie do „solo”, wyraz używany w muzyce tam, gdzie w miejsce solisty mają wstąpić wszystkie instrumenty; stąd ripienista, skrzypek, który w zespole gra jednocześnie z innymi; głos ripienowy, głos zdwajający, wypełniający.

Ripresa (włosk.), w muz. powtórzenie, ob. reprzyza.

R. I. S. A., Romani Imperii semper auctor, tytuł cesarzy rzymsko-niemieckich.

Risca, m. w hr. Monmouth (Anglja), 16.700 mieszk.; kop. węgla i rudy żelaznej.

Risentito, w muzyce: z uczuciem.

Risoluto, wyrażenie muzyczne: z energją, ze stanowczością.

Risonante, wyrażenie muzyczne: dźwięcznie.

Risorgimento (włosk.), odrodzenie, okres w dziejach Włoch od ok. 1840, prowadzący do obalenia panowania austriackiego w poszczególnych krainach włoskich.

Risorius musculus, mięsień śmiechowy, niestały mięsień twarzy ludzkiej, biegnący poziomo w okolicy kąta ust (angulus oris); kurcząc się, powoduje występowanie na twarzy charakterystycznych dołków (przy śmiechu). Opisany został po raz pierwszy przez anatoma włoskiego Santorini'ego (*1681, †1737).

Risotto, narodowa potrawa włoska, złożona z ryżu i różnych dodatków.

Risposta (włosk.), wyraz muzyczny, oznaczający w fuźce odpowiedź drugiego głosu na prostopę czyli temat pierwszego głosu.

Ristenpart Friedrich Wilhelm, astronom niemiecki, *1868, †1913; 1908 dyrektor

obserwatorium narodowego w Santiago w Chili; inicjator dzieła „Geschichte des Fixsternhimmels“, wyd. pod kierunkiem Auwersa przez Akademię Berlińską.

Ristić Jovan, mąż stanu serbski, * 1830, † 1899; prezydent ministr. 1872—73, 1876—80 i 1887 (od VI do XII); 1889—93 członek regencji; od 1880 przywódca partii liberalnej.

Ristori Adelaida, artystka dramatyczna włoska, * 1822, † 1906; tragiczka; 1847 zaślubiła margrabię del Grillo; ogłosiła „Ricordi e studi artistici“ (1887).

Risum teneatis, amici? (łac., z Horacego), czy śmiech powstrzymacie, przyjaciele?

Risus sardonius, sardoniczny śmiech, wyras twardy, przypominający śmiech, przy patologicznych skurczach mięśni mimicznych twarzy. Bywa przy tężcu (tetanus); nazwa pochodzi od ziela trującego Sardo a herba, którym otrucie powodować ma objawy r. sardonius.

Risz, w geologii zlodowacenie; w dyluwjum uległy Alpy czterokrotnemu zlodowaceni; poszczególne zlodowacenia noszą nazwy: 1) Günz, 2) Mindel, 3) Risz, 4) Würm.

Ritardando (włosk.), wyraz muzyczny, oznaczający opóźnienie, zazwyczaj niesłusznie nie odróżniany od ritenuto i rallentando; ritenuto oznacza dłuższe zatrzymywanie jednej lub więcej nut, rallentando zmniejszenie szybkości tempa, zaś ritardando wskazuje opóźnienie wejścia pewnej nuty, do czego nie jest potrzebne przedłużenie nuty, poprzedniej, tylko raczej pauza, nadliczbowo wprowadzona.

Ritenuto (włosk.), wyraz muzyczny, wskazujący przedłużanie wartości nut pewnej grupy, frazy czy też dłuższego okresu, przez co nie wstrzymuje się jeszcze ogólnego tempa, gdyż zazwyczaj po ritenuto pojawia się a tempo, wskazujące powrót do miarowego ruchu.

Ritornello (włosk.), w wokalnej muzyce średniowiecznej druga część pieśni, kilkakrotnie powtarzana, czyli refren; występowała zarówno w madrygalach dawnych mistrzów, jak i w ludowych włoskich trotollach, pochodzących z jeszcze dawniejszych czasów. Tę samą nazwę nosiły w XVII w. przygrywki instrumentalne w środku kompozycji wokalnych.

Ritschel Wacław, budowniczy polski, * 1794, † 1872; od 1824 prof. budownictwa na Uniwersytecie Warszawskim; z prac: przebudowa pałacu Kazimierzowskiego w Warszawie.

Ritschl Albrecht, niemiecki teolog ewangelicki, historyk i dogmatyk, * 1822, † 1889; założyciel tzw. szkoły Ritschla, która usuwała z teologii metafizykę i mistykę, opierając wiarę na historycznym objawieniu Jezusa.

Ritschl Friedrich Wilhelm, filolog niemiecki, * 1806, † 1876; prof. filologii we Wrocławiu, w Bonn i w Lipsku; podstawowe dzieło: „Parerga zu Plautus und Terentius“; prace nad łaciną archaiczną.

Rittendorf Władysław Karol, budowniczy

czy polski, * 1821 w Nowem Mieście nad Pilicą, † 1898 w Warszawie; od 1854 do 1894 budowniczy teatrów rządowych w Warszawie; z prac: przebudowa teatru Rozmaitości w 1884.

Ritter Johann Wilhelm, elektrochemik niemiecki, * 1776, † 1810; odkrył, że szereg napięć metali jest identyczny z szeregiem metali, ustawionym według ich łatwości utleniania.

Ritter Karl, geograf niemiecki, * 1779, † 1859; twórca geografii porównawczej i antropogeografii; główne dzieło: „Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und Geschichte des Menschen“ (24 t., nieskończone).

Ritter Moritz, historyk niemiecki, * 1840, † 1923; 1873—1911 prof. w Bonn; prace: „Deutsche Gesch. im Zeitalter der Gegenreformation...“; „Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft“ i in.

Rittner Edward, prawnik i polityk, * 1845, † 1899; studja we Lwowie; 1874—1886 prof. prawa kanonicznego tamże; 1895 min. oświaty. 1896 minister dla Galicji; ogłosił: „Prawy kościelne katolickie“ (2 t., 1877—79). „Śluby cywilne w historycznym rozwoju“ (1879) i in.

Rittner Tadeusz (pseud. Czaszka Tadeusz), powieściopisarz i dramaturg, * 1873, † 1921; napisał: „W małym domku“ (1904), „Don Juan“, „Przebudzenie“ (1905), „W obcym mieście“ (1912), „Duchy w mieście“ (1920), „Między nocą a brzaskiem“ (1921), „Maszyna“, „Głupi Jakób“, „Człowiek z budki suflera“, „Wilki w nocy“, „Lato“, „Czerwony bukiet“, „Ogród młodości“, „Most“, „Dzwi zamknięte“.

Riu-kiu (chińsk. Liu-kiu), japoński łańcuch wysp pomiędzy Formozą a wyspami Japońskimi, przeszło 1.200 km. dług., 2.400 km², 571.600 mieszk.; częściowo wulkaniczny; najw. wyspy Okinawa i Okoszima.

Riva, m. pow. i stacja klimatyczna zimowa nad Jez. Garda w prow. Venezia Tridentina (Włochy ptn.), 9.200 mieszk.; jedwabnictwo.

Riva-Rocci'ego aparat, aparat rtęciowy do mierzenia ciśnienia krwi w tętnicach; składa się z manometru, z rurki gumowej z balonem oraz z szerokiego mankieta gumowego. nakładanego na ramię i wypełnianego wpompowywanym weń powietrzem; ciśnienie w chwili, gdy znika tętno w tętnicy promieniowej, odczytuje się na dołączonej skali w mm. Hg (rtęci).

Rivalty próba, próba, pozwalająca odróżnić wsięki (płyny zapalne) od przesięków (płynów niezapalnych). Do naczynia, zawierającego bardzo rozcieńczony kwas octowy, dodajemy kroplami badany płyn. W razie wsięku białko ścina się w postaci białych obłoczków.

Rive-de-Gier, m. w dep. Loire (Francja środk.), 15.700 mieszk.; kop. węgla, przemysł metalurgiczny, huty szklane.

Rivera, prow. w Urugwaju, 9.829 km², 48.350 mieszk.

Riveril potlo, ob. potio.

Riverso, w muzyce: odwrotnie.

Riviera, nazwa malowniczego wybrzeża nad zatoką genueską; dzieli się na R. di Po-

nente od Nicei do Genui i R. di Levante od Genui do Spezji; liczne miejscowości klimatyczne. R. Istrijska, pas wybrzeża Istrii nad m. Adriatykiem z miejscowościami Abacja, Lowrana i in.

Rivolgimento (włosk.), odwrócenie głosu w podwójnym kontrapunkcie, tj. przełożenie głosu dolnego do góry i odwrotnie.

Rivoli, 1) m. w prow. turyńskiej (Włochy ptn.-zach.), 8.000 mieszk.; 2) w. w prow. Werona (Włochy ptn.-wsch.), pamiętna zwycięstwem Napoleona nad wojskami austriackimi w 1797.

Rivoli Józef, leśnik, * 1838; 1863—76 nadleśniczy w Kórniku; 1876—77 wydawał w Poznaniu „Przegląd leśniczy“; 1919 prof. honorowy geografii leśnictwa i ogólnej hodowli lasu na Uniwersytecie Poznańskim; praca: „Badania nad wpływem klimatu na wzrost i rozmieszczenie niektórych drzew europejskich“ (1921).

Rivoli Paulina, śpiewaczka i artystka opery warszawskiej w latach 1842—1860 („Halka“, „Zydówka“ i in), † 1881 w Warszawie.

Rizi Francisco, malarz hiszpański, * 1608, † 1685; malował wielkie kompozycje religijne, freski, dekoracje sceniczne, obrazy historyczne, portrety.

Rizi Fray Juan, brat poprz., malarz hiszpański, * 1595, † 1675; obrazy religijne: „Św. Benedykt odpowiadający mszę“ i in.

Rizzio David, właściwie Riccio, muzyk, powiernik królowej szkockiej Marji Stuart, rodem z Turynu, od 1564 śpiewak w kapeli nadwornej; zamordowany 1566 w Hollywoodhouse z rozkazu małżonka królowej, Darnleya.

Rizzo Antonio, architekt i rzeźbiarz włoski, ok. * 1430, † po 1498; pierwszy przedstawiciel Renesansu w Wenecji, twórca wielkich schodów w pałacu dożów oraz szeregu grobowców i rzeźb.

Rjeka, ob. Fiume.

Rn, symbol chemiczny emanacji radu (radonu).

Road Town, stol. i jedyne m. na bryt. Wyspach Dziewiczych (Antyle). 460 mieszk.

Roanne, m. okręg. w dep. Loire (Francja środk.), nad rz. Loarą, 37.800 mieszk.; kop. węgla, przemysł bawełniany.

Roanoke, 1) rz. w stanach Wirginji i Karoliny (St. Zj. Am. Ptn.), dług. 400 km.; 2) m. w stanie Wirginji (St. Zjedn. Am. Ptn.), 50.800 mieszkańców; kop. rudy żel., fabr. maszyn.

Robaczek świętojański, ob. Lampyrus.

Robak medyński lub gwinejski, ob. nitkowce.

Robaki, ob. Scolecida, Vermes.

Robaki pasorzytnicze znane są wśród Plathelminthes (Trematodes, przywry i Cestodes, tasiemce), Aschelminthes (Nematodes, nicienie, częściowo w stanie młodym Nematophora, i Acanthocephala) i Annelides (niektóre pijawki przystosowane do czasowego zewnętrznego życia pasorzytniczego). Z tych grup dla człowieka niebezpieczne są przywry, tasiemce i nicienie. Z pośród przywr u czło-

wieka znajdowane były: Fasciola hepatica, żyjąca normalnie w przewodach żółciowych wątroby u trawożernych ssaków. U człowieka rzadziej spotykana. W wielkich ilościach występująca, może być bardzo niebezpieczna. Rozwój: z jaja wychodzi larwa miracidium, pływa wolno w wodzie, potem wnika aktywnie do ślimaka Limnaeus truncatulus (L. minutus). W gospodarzu przejściowym miracidium przekształca się w tzw. sporocystę, a w niej rozwijają się ze specjalnych komórek redje (5—8 sztuk). Redje opuszczają ślimaki i zapomocą posiadanej ogonki pływają w wodzie. W końcu otorbijają się (incystują) i osiadają na przybrzeżnych roślinach. Zjedzone przez bydło, ewentualnie przez człowieka, osowadniają się z cyst i dają do kanałów żółciowych wątroby. Dicrocoelium lanceolatum pasorzytuje u tych samych gospodarzy w przewodach żółciowych wątroby. Ze względu na małe rozmiary występuje w większych ilościach, a przez to jest niebezpieczniejsza. Gospodarzami przejściowymi są mięczaki (Arion, Limax, także Helix, Paludina). Paragonimus vestermani żyje w płucach kota, tygrysa, psa, świni i człowieka. Rozpowszechniony w wschodniej Azji. Opisthorchis felinus żyje w pęcherzyku i przewodach żółciowych. Często spotykany u ludzi, zwłaszcza w Rosji; ponadto znajduje się u kota, rzadziej u psa i lisa. Rozwój dokładnie nieznan. Clonorchis sinensis często spotykany w Chinach u ludzi; 3%—4% dzieci bywa niem zarażonych; żyje w przewodach żółciowych. Pokrewna forma Clonorchis endemicus żyje jak i poprzednia w przewodach żółciowych i w wątrobie. W Japonii znajdowano 60% dzieci zarażonych. Gospodarzami przejściowymi są ryby słodkowodne. Heterophyes heterophyes, spotykany często w jelitach u ludzi w Egipcie, nie wywołuje specjalnych zachorzeń. Schistosomum haematobium jest pasorzytem krwi i przebywa w żyłach dolnej części ciała. W większej ilości bardzo niebezpieczny, wywołuje chorobę, zwaną bilharziosis. Gospodarzem pośrednim jest ślimak Bullinus. Powstałe cerkarje aktywnie wnikały przez skórę do krwi człowieka. Rozwój, odkryty w czasie wojny światowej, tłumaczy, dlaczego największy procent zarażonych ludzi to rolnicy, pracujący nad Nilem. Na wyspach Wschodnio-Indyjskich żyje we krwi ludzkiej pokrewna forma Schistosomum japonicum. Gastrodiscus hominis, w jelicie ślepiem i grubym u ludzi w Indjach, nie jest pasorzytem niebezpiecznym. Wśród tasiemców zasługują na uwagę: Dibothriocephalus latius, przebywający w jelicie cienkim u człowieka, spotykany bywa również u psa i kota. Całkowity rozwój jego został niedawno odkryty (1918), w czym główne zasługi położył K. Janicki, który ustalił, że wylęgająca się jaja, urzędzona larwa wolnożyjąca, tzw. oncosphaera, zostaje zjedzona przez planktonicznego raczka (Cyclops, Diaptomus), w którym przekształca się w tzw. procercoid. Raczek zostaje wraz

z pasorzytem zjedzony przez rybę słodkowodną (szczupak, okoń, miętuz, pstrąg, łosoś i in.); oswobodzony pasorzyt przebija ściankę jelita i, przekształcając się w drugą formę larwalną (plerocercoid), usadawia się w wątrobie, śledzionie i w mięśniach ryby. Przeniesienie plerocercoidu, przez zjedzenie zarażonej ryby, do ostatecznego gospodarza, powoduje silny wzrost ostatecznej formy tasiecmca tzw. strobili. Rzadziej spotykanymi u człowieka tasiecmcami są *Diplogonoporus grandis* (Japonia), *D. brauni* (Rumunia), żyjące w jelicie. Częstsze natomiast są *Sparganum mansoni* i *Davainea madagascariensis*. *Dypilidium caninum* żyje w jelicie, częściej bywa spotykany u dzieci niż u dorosłych. Larwa jego, cysticercoid, znajdującą jest we wszach (*Trichodectes canis*), w pchłach psa (*Ctenocephalus canis*) i w pchłach ludzkich (*Pulex irritans*). *Hymenolepis nana*, z jelita, wywołuje ciężkie zachorzenia, zwłaszcza u dzieci: brak apetytu, bóle brzucha, brak oddechu, różnego rodzaju zaburzenia nerwowe, a nawet przy większej infekcji epilepsję. Gospodarz przejściowy nieznan. Rzadziej spotykana u ludzi pokrewna forma *H. diminuta* również z jelita, posiada stadja larwalne, żyjące w motylach i ich larwach (*Asopia farinalis*), w prostoskrzydłych (*Anisolabis annulipes*) i u chrząszczy (*Akis spinosa*). W Ameryce mogą być gospodarzami przejściowymi jeszcze inne owady. *Taenia solium*, żyje w dorosłym stanie wyłącznie w jelicie cienkim u człowieka. Przynależne stadium rozwojowe, węgier, *Cysticercus cellulosae*, żyje w tkance mięsnej, a także i w innych organach świni, ponadto u dzika, owcy, sarny i człowieka. *C. cellulosae*, dostawszy się — przez zjedzenie niedostatecznie ugotowanego mięsa świńskiego — do jelita człowieka, przyczepia się główką do ścian jelita i rozrasta się do 2—3 m. długości. Zasięg geograficzny *T. solium* pokrywa się z zasięgiem geograficznym świni, a częstość zarażenia u ludzi w tych krajach jest większa, gdzie spożyte mięsa świńskiego jest większe. Zastosowanie racjonalnego zwalczania pasorzyta przez kontrolę mięsa świńskiego przyczynia się skutecznie do obniżenia procentu zarażenia. Znacznie niebezpieczniejszą od dojrzałego tasiecmca jest larwa jego, *Cysticercus cellulosae*, występująca również u ludzi, a'bowiem nie ma organu, w którymby nie był znaleziony węgier. Najczęściej spotykany był w mózgu, jako tzw. *C. racemosus*, nadto w płucach, sercu, oczach, mięśniach, wątrobie itd. Ilość węgrów wahać się może od kilku do kilku tysięcy egzemplarzy w jednym osobniku. Zależnie od miejsca zaatakowania pasorzytem, wywoływane mogą być najrozmaitszego rodzaju choroby. Zarażenie się ludzi *C. cellul.* następuje przez połknięcie wolnopływającej larwy, przy picu nieoczyszczonej wody, w czasie kąpieli, przy spożywaniu jarzyn, przez muchy, lub bezpośrednio w miejscach ustępowych itd. Drugim, często i wyłącznie u ludzi spotykanym w stanie dojrzałym, pasorzytem jelitowym jest *Taenia*

saginata. Żywicielem pośrednim jest bydło domowe, u którego żyje larwa, zwana *Cysticercus bovis*. *T. saginata* jest najczęstszym pasorzytem człowieka zarówno na Wschodzie jak i na Zachodzie. Znacznie rzadziej występuje u ludzi węgier bydłocy, *Cysticercus bovis*. *Taenia echinococcus*, najmniejszy tasiecmiec (2,5—6 mm.) zwierząt ssących, żyjący w jelicie cienkim u psa, wilka, szakala, zwykle w większej liczbie; u człowieka występuje tylko jako stadium larwalne, zw. *Echinococcus polymorphus*, usadawiające się w różnych organach (przeważnie wątroba i płuca) u najrozmaitszych ssaków, a przede wszystkim u owcy, bydła, świni i człowieka. Człowiek zaraża się przede wszystkim od psa przy głaskaniu, przez lizanie rąk i twarzy itp. Tą drogą jaja tasiecmca dostają się na ręce, stąd do ust i jelita, a oswobodzona larwa wędruje do odpowiednich organów. Wywołuje bardzo ciężkie zachorzenia, a pokrewna forma, *Echinococcus alveolaris*, sprządza niejednokrotnie śmierć. Nicienie: *Rhabditis pellio* została znaleziona kilkakrotnie w pochwie u kobiet. *Strongyloides stercoralis* żyje jako forma pasorzytnicza w dwunastnicy i w jelicie cienkim u człowieka w Azji Wschodniej, Ameryce, Afryce (Egipt) i w Europie. Nicień ten wnika głęboko w śluzówkę, gdzie znajduje schronienie i gdzie składa jaja. Powstałe z tej generacji młode są rozdzielnopłciowe i prowadzą tryb życia wolny. Następna generacja, znów pasorzytnicza, jest hermafrodytyczna. Zarażenie może się odbywać wprost, per os, częściej jednak wnika pasorzyt aktywnie przez skórę, a potem wędruje do jelita, podobnie jak *Ancylostomum* (ob. niżej). *Dracunculus medinensis* i *Filaria bancrofti* (ob. nitkowce), *Eustrongylus gigas*, właściwym gospodarzem jest pies i wilk; spotyka się go jednak również u bydła, koni, wyjątkowo u człowieka. *Trichinella spiralis* (*Trichine spiralis*) w dojrzałym stanie żyje w jelicie cienkim człowieka i ssaków (mysz, świni, pies, lis, kot i in.); potomstwo nie opuszcza jednak gospodarza, lecz wędruje ku mięśniom, gdzie się incystuje. Stąd też różni się trychinę tzw. jelitową i mięśniową. Embriony rozwijają się w macicy samicy, żywe opuszczają macicę i dostają się do jelita. Trychyna jelitowa rozwija się z trychiny mięśniowej. Zarażenie człowieka najczęściej ma miejsce przez zjedzenie zarażonego mięsa świńskiego. Otoczona cystą młoda trychyna mięśniowa, dostawszy się do jelita, zrzuca otaczającą ją torebkę, rośnie i dojrzewa płciowo. Następuje zapłodnienie. Samec gina, zaś zapłodnione samice przebijają się przez śluzówkę jelita, dają do przestrzeni limfatycznych, gdzie wydają potomstwo (do 10.000 młodych). Młode larwy dostają się aktywnie albo też biernie do układu krwionośnego, tą drogą rozchodzą się po całym ciele i ostatecznie wnika do mięśni poprzecznie prążkowanych. W mięśniach wyrastają na trychinę mięśniową. Mięśnie reagują na obecność pasorzyta, degenerują i wytwarzają wokół pasorzyta

torebkę cytrynowatego kształtu. W tym stanie trychyna może żyć przez długie lata (u ludzi 25—30 lat, u świni 11 lat), dopóki nie dostanie się do jelita. Dla człowieka praktycznie najniebezpieczniejsza, jako gospodarz trychiny mięśniowej, jest świnią. Źródłem zarażenia świni jest zarażone trychinami mięso innych świń lub myszy, które nierzadko świnię zjadają. Trychyna jelitowa wywołuje zaburzenia przewodu pokarmowego, gorączkę (forma tyfusowa); trychyna mięśniowa bóle mięśni, stawów i gorączkę. *Ancylostomum duodenale* i zbliżony *Necator americanus* żyją w jelicie cienkim, zagrzebując się w śluzówkę. Żywią się krwią i wywołują wskutek tego ciężką anemię (*ancylostomiasis*). *Ancylostomum duodenale* rozpowszechniony jest na całej ziemi, we wszystkich strefach, *Nec. amer.* ograniczony jest do Ameryki i Afryki centralnej. *Anc. duod.* jest specyficznym pasorzytem człowieka. Samica składa jaja, które wychodzą wraz z kałem nazewnątrz. Młode żyją w wodzie i w wilgotnych miejscach. Tam w ciągu kilku dni dorastają do 1 mm. W tym stanie, otoczona wylinką, której nie zrzucą, może przetrwać kilka miesięcy, czekając na gospodarza. Zarażenie następuje albo wprost przez usta np. przy picu wody, albo też, i to przede wszystkim, aktywnie przez skórę. Tą drogą dostają się do układu krwionośnego, następnie do prawej komory serca, dalej do płuc, tchawicy, przełyku, w końcu do jelita. W czasie wędrówki linieją i rosną, stając się w końcu wykształconymi *Ancyl.* Oba pasorzyty bardzo niebezpieczne, rozpowszechnione zwłaszcza wśród górników i robotników tunelowych. W Stanach Zjednoczonych *Necator*, rozpowszechniony zwłaszcza wśród murzynów, powoduje śmierć setek tysięcy ludzi rocznie. *Ascaris lumbricoides*, pasorzytuja w jelicie cienkim, wywołuje gorączkę i zachorzenia nerwowe, ale nie jest zbyt niebezpieczna. Jaja, wydzielane nazewnątrz dopiero po 30—40 dniach, zdolne są do zainfekowania. Jajko jeszcze po 5 latach zdolne jest zarażać człowieka. Człowiek najczęściej zaraża się, zjadając jaja wraz z jarzynami lub owocami, leżącymi na ziemi. W jelicie robak wychodzi ze skorupki przebija jelito, dostaje się do naczyń krwionośnych, stąd do prawej komory serca i płuc. W płucach w ciągu 10 dni wyrasta do dziesięciokrotnej wielkości i dalej idzie do tchawicy i przełyku. Dopiero po tej wędrówce zdolny jest do dalszego życia w jelicie i rozrodu. *Oxyuris vermicularis* (ob.). Z pozostałych innych nicieni, żyjących u człowieka, znane są ponadto: *Metastrongylus*, *Trichostrongylus vitrinus* (jelito; Egipt), *Oesophagostomum brumpti*, *Oesophagostomum stephanostomum*, *Physaloptera caucasica* i in.

Robbia Andrea della, rzeźbiarz florencki, *1437, †1528; wykonywał przeważnie rzeźby z terrakoty, pokrytej emalją lub polewą; z dzieł: płaskorzeźby w kościele de la Verna (1479), w katedrze w Prato (1489), w loggii San Paolo we Florencji, w Loggia de-

gli Innocenti, liczne „Madonny“ w muzeach w Londynie, Berlinie, Paryżu.

Robbia Girolamo della, rzeźbiarz, emaljer i architekt florencki, *1488 w Florencji, †1566 w Paryżu; syn i uczeń Andrea R.; zbudował zamek w Madrycie i ozdobił go emaljonowaną ceramiką; z dzieł: statua leżąca do pomnika Henryka II (1564).

Robbia Luca della, rzeźbiarz florencki, *1399, †1482; uczeń Donatella; rzeźby z brązu i marmuru; wynalazca techniki barwne glazurowanych rzeźb z gliny wypalanej; dzieła: kazalnica katedry florenckiej z 10 płaskorzeźbami muzykujących dzieci (obecnie w muz. katedralnym).

Robenhausen, m. na jez. Pfäffiker (Szwajcaria); 1856 odkrył tu J. Messikomer osadę palową nawodną z mł. epoki kamiennej. Od m. R. nadał G. de Mortillet neolitowi nazwę *Robenhausien*, która przyjęta się tylko we Francji.

Robert św., *1018, †1110; Benedyktyn, przeor klasztoru pod Troyes, założył opactwo Cystersów pod Dijon; pamiątką 7 czerwca.

Robert, 1) protoplasta dynastji Kapetyngów, †866; 2) R. Ma dr y albo P o b o ż n y, syn Hugona Kapeta, 988 współregent ojca, 996—1031 król franc., †1031.

Robert, imię królów szkockich, 1) R. I Bruce (1306—28), walczył o niepodległość Szkocji i odniósł świetne zwycięstwo nad Anglikami pod Bannockburn 1317; †1329; 2) R. II (1371 do 1396), pierwszy król szkocki z rodu Stuartów; objął tron po swym wuju Dawidzie Bruce, synu R. I; 3) R. III (1396—1406), syn R. II, chory umysłowo.

Robert Andegaweński, król Neapolu (1309—43), syn Karola II; popierał papieża, wysuwając się na czoło Gwelfów w akcji przeciwko ces. Henrykowi VII, potem ces. Ludwikowi bawarskiemu; †1343.

Robert Djabeł, książę Normandji, objął tron 1028 po starszym bracie Ryszardzie III, którego miał zgładzić przy pomocy trucizny; słynął z okrucieństw; dreńczony wyrzutami sumienia, udał się, jako pielgrzym, do Ziemi Świętej; †1035 w drodze powrotnej w Nicel, sam podobno otruty przez służbę; tron po nim objął syn naturalny, Wilhelm Zdobywca.

Robert Guiscard, ob. *Guiscard Robert*.

Robert Hubert, malarz francuski, *1733, †1808; malował widoki architektoniczne: „La Maison Carrée w Nimes“ i in.

Robert Karl, archeolog niemiecki, *1850, †1922; prace: „Archäol. Märchen“ (1886). „Die antiken Sarkophagreliefs“ (2 t., 1890—1919), „Studien zur Ilias“ (1901), „Oidipus“ (2 t., 1915) i in.

Robert Léopold, malarz francuski, *1794, †1835; pracował przeważnie we Włoszech; dzieła: „Uroczystość Madonny del Arco pod Neapolem“, „Żniwiarze“ i in.

Robert-Fleury Joseph Nicolas, malarz francuski, *1797, †1890; malował obrazy hi-

storyczne; 1864 dyrektor Szkoły Sztuk Pięk., 1865 dyrektor Akademii Francuskiej w Rzymie; obrazy: „Galileusz przed trybunałem inkwizycji”, „Krzysztof Kolumb przyjęty przez Ferdynanda i Izabelę”.

Roberti Ercole, malarz włoski, * 1450, † 1496; wspólnie z Cosimo Tura i Francesco Cosca założyciel szkoły ferrarskiej; obrazy: „Chrystus pojmany”, freski w kaplicy Garganelli (w Bolonii) i in.

Roberts Isaac, astrofizyk angielski, * 1829, † 1904; zastąpił fotografiami mgławic i skupień gwiazdnych, otrzymanymi przy pomocy dużego reflektora; dwa atlasy: „Photographs of Stars, Star-Clusters and Nebulae”.

Robertson Douglas Argyll, neurolog angielski, prof. w Edyburgu, * 1837, † 1909; **Robertsona objaw**, nieoddziaływanie źrenicy na światło, niezwiązanie się źrenicy przy nagłym oświetleniu oka, objaw wad rdzenia, porażenia postępującego lub kłby mózgowia.

Robertson William, duchowny szkocki, historyk, * 1721, † 1793; dzieła: „A history of Scotland during the reigns of queen Mary and James the sixth”, „The history of Charles V of Germany” i „A history of America”.

Roberval'a waga (od nazwiska matematyka francuskiego R. * 1602, † 1675), waga, używana w handlu; składa się z dwóch, opartych na ostrzach dragów, ruchomo ze sobą połączonych zapomocą pretów pionowych. Na obu końcach górnego draga znajdują się szalki.

Robespierre Maximilien, rewolucjonista francuski, adwokat, * 1758 w Arras; 1789 członek Zgromadzenia Narodowego, od 1792 przywódca Góry w Konwencie i klubu jakobinów, od 1793 przewodniczący Komitetu Ocalenia Publicznego; zwolennik terroru, mnóstwo swych towarzyszy, m. in. Danton'a, skazał na śmierć. Oskarżony o dążenia dyktatorskie, w 1794 uwięziony i zgilotynowany.

Robin Charles Philippe, biolog francuski, * 1821, † 1885; profesor w Paryżu; opisał złoże organiczne, tworzące się w pęcherzykach nasiennych (vesiculae seminales).

Robin Hood, ludowy bohater angielski; miał żyć za panowania Ryszarda I (ok. 1200) i występować jako obrońca uciśnionego ludu przeciwko tyranstwu szlachty feudalnej.

Robinet Jean Baptiste, filozof francuski, * 1735, † 1820; w swoim dziele głównym pt. „De la nature” (4 t., Amsterdam, 1761), oraz w piśmie: „Considérations philosophiques de la gradation naturelle des formes de l'être, ou des essais de la nature qui apprend à faire l'homme” (Amsterdam, 1767), przeprowadza myśl o stopniowej ewolucji istot, odbywającej się szczeblami, oraz uznaje jednolitą, twórczą przyczynę w przyrodzie, nie ujmując jej jednak antropomorficznie; poprzednik Schellinga.

Robinia, grochodrzew, roślina z rodziny Papilionaceae (motylkowate). Drzewa lub okazy krzewy Ameryki Północnej, o liściach nieparzysto pierzastych, przyliskach ciemnych, kwiatach zebranych w zwisłe grona. *R. pseudoacacia*, robinja, fałszywa akacja

(Rys.; a. kwiat, b. strąk, c. nasienie), drzewo do 20 m. wysok., o brunatnej, spękanej korze, lśniących, czerwono-brunatnych gałązkach, eliptycznych listkach i białych, wonnych kwiatach. Kwitnie V—VI.

Często sadzona w licznych odmianach (np. akacja kulista) po parkach, wzdłuż dróg. Drewno barwy żółtej używane do robót stolarskich, w kółdzieństwie. W czasie kwitnienia daje dużo pożywienia pszczołom, które z niej zbierają miód biały wyborowego smaku i zapachu. Rzadziej sadzona jest *R. hispida*, r. różowa (Ameryka Płn.), podobna do poprzedniej, lecz odznaczająca się brakiem cierni i pięknymi różowymi, bezwonnymi kwiatami, zebranymi w duże grona o szypułkach kosmatych.

Robinson Crusoe, bohater powieści Defoe'go pod tym tytułem. Pierwowzorem R. był marynarz Selkirk, który żył samotnie na wyspie Juan Fernandez na Oceanie Spokojnym 1704 do 1709.

Robinson Edward, badacz amerykański Egiptu, Syrii i Palestyny, * 1794, † 1863.

Robinsona wyspa, ob. Juan Fernandez.

Roborantia (łac.), lek. środki wzmocniające: wzmagają łaknienie (goryczki; cortex chinae, tinctura amara i in), zwiększają przyswajanie (związki arsenu, żelaza, fosforu).

Roborat (łac.), preparat odżywczy; białozółtawy, w wodzie pęczniący proszek, otrzymywany z ziarn kukurydzy, ryżu i pszenicy.

Robotnicza kwestia, zespół zagadnień, związanych z bytem klasy robotniczej: prawodawstwo robotnicze, robotnicze instytucje itp.

Robotnicze instytucje, instytucje, zorganizowane przeważnie przez robotników, przeznaczone dla robotników: związki zawodowe, kooperatywy, kasy chorych, kasy emerytalne, ogródki robotnicze, kluby robotnicze, domy ludowe.

Robotnicze prawodawstwo obejmuje: a) przepisy, regulujące czas i warunki pracy robotników (dzieci, kobiet, pełnoletnich mężczyzn) w przemyśle, b) przepisy, normujące stosunek robotnika do pracodawcy, c) przepisy, regulujące lub powołujące do życia instytucje dla dobra klasy robotniczej powstałe. a) Pierwszym prawem, regulującym warunki pracy (prawodawstwo ochrony pracy), było wydane w 1802 w Anglii (prawo o ochronie zdrowia i moralności uczniów w fabrykach bawełnianych i wełnianych). Do najstarszych i ważniejszych praw tego rodzaju należą: angielskie prawo 1831, regulujące wysokość płac, ang. prawo 1844, ograniczające czas pracy kobiet, i franc. prawo 1844, ograniczające czas pracy dorosłych do 12-tu godzin. Później prawodawstwo ochrony pracy we wszystkich swoich dziedzinach (praca dzieci, kobiet, brze-

Robinia pseudoacacia.

mienność, cięża, czas pracy, warunki higieniczne, urządzenia ochronne, praca nocna, substancje szkodliwe dla zdrowia) rozrosło się znacznie we wszystkich krajach. Powstało też w 1900 międzynarodowe półurzędowe Towarzystwo Prawnej Ochrony Pracy, którego funkcje przeszły obecnie na Międzynarodowe Biuro Pracy, znajdujące się w Genewie i powołane do życia na zasadzie traktatu wersalskiego. Główne zadanie, jakie stawia sobie w tej chwili Międzynar. Biuro Pracy, to ośmiogodzinny dzień pracy we wszystkich krajach. b) Dopóki robotnicy i pracodawcy sami lub za pośrednictwem swych organizacji regulują swe stosunki, prawo nie ingeruje. Jednak już angielskie prawo z 1831 reguluje wysokość zarobków: sądy pracy są instytucjami urzędowymi, a wyroki ich mają moc obowiązującą. Niekiedy państwo daje sankcje umowom zbiorowym. Najdalej w tym kierunku idącym jest prawo z 1896, wprowadzone w stanie Victoria w Australii, na którego mocy rząd określa minimum zarobku robotnika. c) Prawodawca sankcjonuje instytucje robotnicze, a więc przyznaje im prawo strajku (angielskie prawo 1825, francuskie 1864, rosyjskie 1905), pozwala na zakładanie związków zawodowych (Anglia 1871, Francja 1884, Rosja 1905), zatwierdza kooperatywy i stowarzyszenia kulturalno-oświatowe, przeznaczone wyłącznie lub częściowo dla ludności robotniczej. Prawodawca sam tworzy instytucje, dobro klasy robotniczej mające na celu, jak inspekcję fabryczną (Anglia 1833) i ubezpieczenia robotnicze.

Robotnik, osoba, wykonywująca pracę w cudzym warsztacie, cudzemi narzędziami i na cudzy rachunek, otrzymująca za to płacę.

Roboty katorżne, ob. katorga.

Roboty publiczne, określenie, stosowane do budowy dróg, kolei żelaznych, osuszania bagien, regulacji rzek, brukowania i niwelowania ulic, do stawiania gmachów publicznych, gdy prace te podejmowane są przez władze państwowe lub komunalne. Niekiedy państwo organizuje roboty publiczne dla zatrudnienia bezrobotnych. Próby takie robiła Francja w 1848, Polska w 1919. W państwach europejskich istnieją ministerstwa robót publicznych. W Polsce największych robót publicznych dokonano w drugiej połowie panowania Stanisława Augusta, oraz w czasie Królestwa Kongresowego.

Roboty ręczne, rodzaj robót, wykonywanych najczęściej przez kobiety, mających cele praktyczne (szycie, roboty na drutach itd.), wzgl. artystyczne (koronki, hafty itd.), ob. tablica.

Robron (franc. robe ronde), dawna nazwa sukni kobiecej z tak gestej i sztywnej materii, że spódnice, postawione na podłodze, utrzymać się mogły w tej pozycji.

Roburyt, ob. lukstyt.

Robusti Giacomo, zw. Tintoretto, ob. Tintoretto.

Roca (Cabo da), przylądek zach. Portugalii, najwięcej na zach. wysunięty punkt Europy; latarnia morska.

Rocella, rodzaj porostów (Lichenes), bytu-
jących głównie na skałach nadbrzeżnych w okolicach ciepłych (morze Śródziemne, ocean Atlantycki). Niektóre gatunki o znacznej zawartości kwasów porostowych, np. *R. tinctoria* (Rys.; a część plechy), *R. fucoides*, *R. Montagnei*, są używane do wytwarzania barwników: orselji i lakmusu.

Roch, herb polski: w polu czerwonym biała czyli wieża; w hełmie także wieża.

Roch św., * 1295, † 1327 w Montpellier; zajmował się pielęgniowaniem chorych. Święto 16 sierpnia.

Roch Nicolas Sébastien, ob. Chamfort.

Rocho, stol. prow. w Urugwaju (Am. Płd.), 12.000 mieszk.

Rochdale, m. w hr. Lancaster (Anglia płn.-zach.), 90.800 mieszk.; kop. węgla; wielki przemysł włókienniczy; tu powstało w 1844 pierwsze stow. spożywcze.

Rochebroun François, dowódca w powstaniu 1863, Francuz; zorganizował oddział „żuawów śmierci”, bił się dzielnie pod Miechowem i Grochowiskami.

Rochefort Victor Henri, publicysta i polityk francuski, * 1830, † 1913; urzędnik, potem współpracownik „Figaro”, od 1868 redaktor „La Lanterne”, organu wybitnie radykalnego; 1870 więziony, po upadku cesarstwa minister bez teki, 1871 za sympatię do Komuny deportowany do Nowej Kaledonii, skąd po roku uciekł i osiadł w Londynie; 1880 po amnestii wrócił do Paryża, redagował dalej „La Lanterne”, był członkiem izby deputowanych, założył dziennik radykalny „L'Intransigeant”; osobno ogłosił: „De Nouméa en Europe” (1877), „Les aventures de ma vie” (5 t., 1896).

Rochefort-sur-Mer, m. port. i okręg. w dep. Charente-Inférieure (Francja), nad rz. Charente, 26.000 mieszk.; port wojenny i handlowy, doki; pamięć poddaniem się Napoleona Anglikom w 1815.

Rochefoucauld, ob. La Rochefoucauld François.

Rochegrosse Georges, malarz francuski, * 1859; obrazy historyczne: „Andromacha”, „Koniec Babilonu”, „Le Chevalier aux fleurs”; ilustrował „Salammbô” Flaubert'a.

Rochelle (La), stol. dep. Charente-Inférieure (Francja zach.) i port nad oceanem Atlantyckim, 30.400 mieszk.; siedziba bisk.; znaczny przemysł i handel morski; niegdyś silna twierdza; od 1554 ostoja kalwinizmu, w czasie wojen kalwińskich zdobyta przez Richelieu'go na hugonotach 28. X. 1628.

Rochester, 1) m. w hr. Kent (Anglia płd.-wsch.), nad rz. Medway, 31.300 mieszk.; katedra z XI w., port morski; połów ostrzeg; 2) m. w stanie N. Jorku (St. Zjedn. Am. Płn.) nad rz. Genesee i kanałem Erie, 296.000 mieszk. (9.500 Polaków); uniwersytet; młyny, znaczny przemysł, wyrób aparatów fotograficznych.

Roche-sur-Yon (Le), stol. dep. Vendée (Francja zach.), nad rz. Yon, 15.000 mieszk.

Rocella tinctoria.

Rochici, zgromadzenie zakonne, założone w Wilnie 1713 przez biskupa Konstantego Brzostowskiego przy szpitalu św. Rocha; na płaszczy mieli wyobrażenie trupiej głowy na znak pamięci o śmierci i powinności grzebania umarłych.

Rochow Friedrich Eberhard von, pedagog niemiecki, * 1734, † 1805; specjalne zasługi położył na polu szkolnictwa ludowego; na nim wzorował się później pruski minister oświecenia Zedlitz.

Rochwist, nazwa dawnej uroczystości ludowej na Śląsku w pobliżu Wrocławia: ze świętem pierwszego dnia Zielonych Świątek parobcy, pasący konie, wyjeżdżali nad jezioro Próchnik i rozpoczęli gonitwę; zwycięzca w biegu zostawał królem, ostatni — rochwistem; w drodze powrotnej do wsi rochwist musiał bawić króla i śmieszyć całe zgromadzenie.

Rock Island, m. w stanie Illinois (St. Zjedn. Am. Ptn.), 19.500 mieszk.; przemysł włókienniczy, fabr. maszyn rolniczych.

Rock River, l. dopływ Missisipi (St. Zjedn. Am. Ptn.), dług. 528 km., częściowo żeglowny.

Rockefeller John Davison, przemysłowiec północno-amerykański, * 1839; założył Standard-Oil-Works w Cleveland i 1872 połączył je ze Standard-Oil-Company;łożył wielkie sumy na cele publiczne, m. in. na uniwersytet w Chicago; 1901 założył instytut swego nazwiska w Nowym Jorku dla badań w dziedzinie medycyny i biologii. Stworzył tzw. Fundację R., popierając badania biologiczne i lekarskie na całym świecie; ogłosił swoje pamiętniki (przekład polski 1910).

Rockford, m. w stanie Illinois (St. Zjedn. Am. Ptn.), nad Rock River, 65.600 mieszk.; wyrób maszyn rolniczych, młyny, przemysł włókienniczy.

Rockhampton, m. w Queensland (Australia wsch.) nad Fitzroy River, 21.000 mieszk.; górnictwo (złoto, węgiel).

Rocky Mountains, ob. Skaliste Góry.

Roco (franc. rauque), w muzyce: szorstko.

Roczniki (łac. Annales, stąd nazwa *Annały*), zbiór krótkich zapisków o najważniejszych wypadkach, zaszłych w danym roku; wywodzą się z zapisków marginesowych lub interlinearnych, pomieszczanych obok dat rocznych na tablicach paschalnych (tj. podających datę Wielkanocy), dotyczących ważnych faktów, których pamięć chcieli utrwalic.

Ród (Rhodium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy = 102,9. metal barwy srebrzystej, temp. topn. ok. 2000°; w związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwu-, trój- i czterowartościowy, tworząc związki typów RhX_2 , RhX_3 i RhX_4 ; łatwo tworzy związki zespolone. Odkryty przez Wollastona w 1804.

Rod Edouard, literat francuski, * 1857, † 1910; prof. literatury porównawczej na uniwersytecie genewskim; pisał powieści, m. in.: „La vie privée de Michel Teissier”; liczne studia literackie: „Essai sur Goethe”, „R. Wagner” i in.

Roda Roda Alexander, pisarz-humorysta niemiecko-austriacki, * 1872; oficer austriacki. Opowiadania humorystyczne z życia wojskowego, komedje, wiersze humorystyczne, piosenki kabaretowe.

Rodakowski Henryk, malarz polski, * 1823 we Lwowie, † 1899 w Krakowie; kształcił się w Wiedniu i Paryżu. Malował sceny historyczne: „Wojna kokosza”, „Hr. Wilczek błaga Sobieskiego o pomoc dla Wiednia” i in.; portret generała Dembińskiego, matki artysty, Działyńskiego, Wodzińskiej i in.

Rodał, u żydów nazwa pięcioksięgu Mojżesza, pisanego zwykle na pergaminie i związanego na dwóch z obu stron przymocowanych walcach; poszczególne rozdziały R. odczytywane są w synagogach i domach modlitwy trzy razy na tydzień.

Rodan (franc. Rhône, staroż. Rhodanus), rz. w Szwajcarii i Francji; wypływa z pod lodowca R. w Alpach w Kantonie Wallis i wpada do m. Śródziemnego; dług. 782 km., dorzecze 98.900 km², żeglowna od m. Le Parc; dopływy: l. Drause, Arve, Fier, Isère, Drôme i Durance; pr. Avençon, Saône, Ardèche i Gard; kanały: R. — Ren, Burgundzki z Sekwana i Środkowy z Loara.

Rodanek allilu, związek organiczny, CNS. C_6H_5 ; ciało ciekłe o ostrym zapachu, temp. wrzenia 161°; ciężar wł. 1.056; rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze. Znajduje się w nasionach gorczyicy białej i czarnej (*Sinapis alba*, *S. nigra*).

Rodanki, sole kwasu rodanowego; zasługują na uwagę rodanki: potasu KCNS; amonu $(NH_4)CNS$, ciało krystaliczne, bardzo łatwo rozpuszczalne w wodzie.

Rodanowy kwas (tiocyjanowy kwas), związek organiczny, HCNS, pochodna cyjanu; ciało krystaliczne, temp. topn. 5°; z wodą miesza się w każdym stosunku; w stanie bezwodnym szybko ulega polimeryzacji.

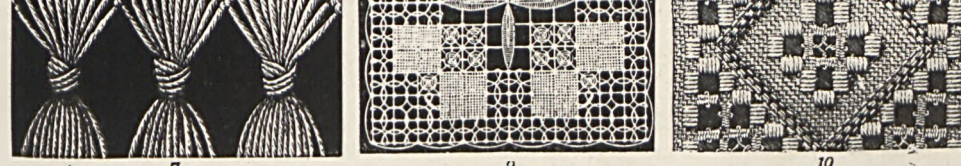
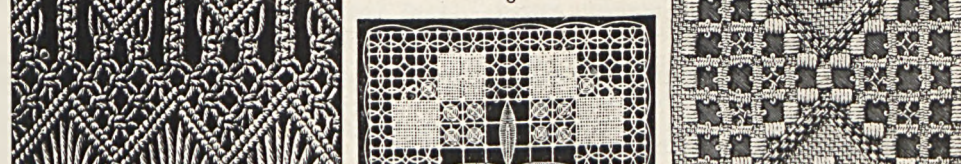
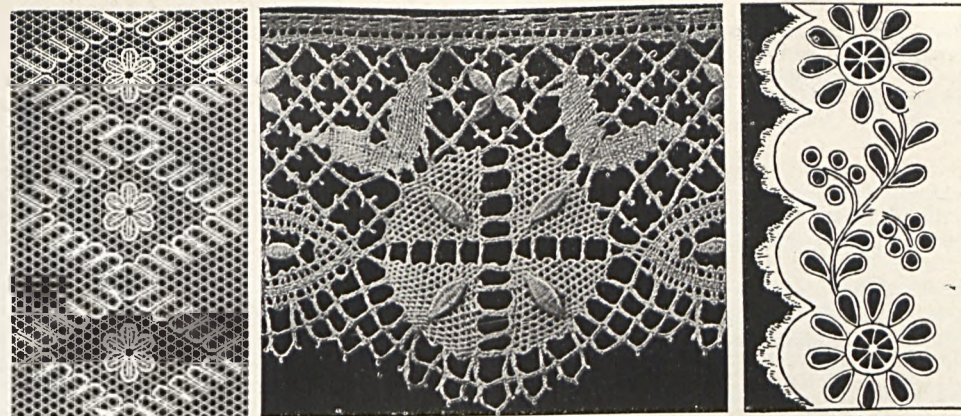
Rodbertus Karl, ekonomista niemiecki, * 1805, † 1875; dzieła: „Zur Beleuchtung der sozialen Frage”, „Der Normalarbeitstag”, „Die Handelskrisen” i in.

Rode Pierre, kompozytor francuski, skrzypek-wirtuoz, * 1774, † 1830; napisał koncerty i „Caprices”.

Rodenbach Georges, poeta belgijsko-francuski, * 1855, † 1898; napisał poezje: „La Belgique” (1880), „La régne du silence” (1891); powieści: „Bruges la morte” (1892), „La vocation” (1895).

Rodenberg Julius, pisarz niemiecki, * 1831, † 1914; poezje, powieści, opisy podróży, pamiętniki; wydawca miesięcznika „Deutsche Rundschau”.

Rodentia, gryzonie, nazwa rzędu ssaków (Mammalia) z podgromady Monodelphia. Należą tu zwierzęta przeważnie małe lub średniej wielkości, o postaci bardzo różnorodnej. Najważniejszą cechą gryzoni jest ich charakterystyczne uzębienie. Siekaczce są długie, łukowato zagięte i dłułowato zastrzone; ze względu na brak korzeni rosną one przez całe życie, wobec czego gryzonie zmuszone są do gryzienia twardych przedmiotów.

1. Koronka tiulowa (wzór przetykany igłą). 2. Koronka klockowa (wzory sznurkowe, siateczkowe i plecionka). 3. Haft biały, angielski (azurowy). 4. Koronka iglicowa, t. zw. „friwolitka”. 5. Koronka szydełkowa z piótkami. 6. Koronka drutowa. 7. Robota wiazana (arabsk. „Mahzamec”). 8. Duński haft na płótnie. 9. Koronka siateczkowa. 10. Merezka. 11. Haft Richelieu (wycinany). 12. Koronka polnt lace (tasiemkowa).

w celu ścierania ciągle narastających siekaczy. Ilość zębów trzonowych jest zmienna, są one płaskie, poprzecznie sęczkowane lub faldowane. Budowa ich stoi w związku z ruchem żuchwy, która podczas żucia porusza się zawsze w kierunku od tyłu ku przodowi, a nie na boki, jak u większości ssaków. Kłów brak zupełny; na ich miejscu znajduje się duża przerwa (diastema) między siekaczami a trzonowami. Palce w ilości pięciu, zakończone pazurami na wszystkich kończynach. U wielu istnieje w pasie barkowym obojczyk (clavicula), nadający większą ruchomość przednim kończykom, które często są używane do podnoszenia pokarmu do pyska. Narządy zmysłowe rozwinięte stosunkowo słabo, jak również władze psychiczne, wobec czego gryzonie odznaczają się bardzo niewielką pojętnością. Pod względem obyczajów i sposobu życia wykazują ogromną różnorodność. Wszystkie są roślinożerne, liczne jednak gatunki należą do wszystkożernych. Ze względu na rodzaj pokarmu i wielką mnożność gryzonie należą do najszkodliwszych dla człowieka ssaków. Pod względem systematycznym rząd ten rozpada się na dwa podrzędy: 1) Duplicidentata; należą tu gryzonie, posiadające w górnej szczęce dwa małe nadliczbowe siekacze, stojące w tyle poza siekaczami zwykłymi. Do podrzędu tego należą rodzaje: Ochotona, Lepus, Cuniculus. 2) Simplicidentata; w górnej szczęce brak nadliczbowych siekaczy. Należy tu większość gryzoni, np. rodzaje Sciurus, Marmotta, Caster, Muscardinus, Alactaga, Mus, Lemmus, Hystrix, Cavia etc.

Roderyk (Rodrigus), ostatni król wizegoicki w Hiszpanii, 710—711; pokonany przez Arabów pod Xeres de la Frontera, utonął w czasie ucieczki 711.

Rodez, stol. dep. Aveyron (Francja), 15.400 mieszk.; kop. węgla, przemysł żelazny.

Rodezja (ang. Rhodesia), bryt. kraina wyżynna w Afryce pld., przedzielona przez rz. Zambezi na R. Płn. (Northern Rhodesia) i R. Płd. (Southern Rhodesia), razem 1.138.450 km². 1.831.000 mieszk. R. Płn., 932.000 mieszk. (3.700 białych), stepowa, klimat zwrotnikowy, kopaliny: złoto, miedź; uprawa tytoniu i bawełny; stol. Livingstone. R. Płd., 880.000 mieszk. (33.500 białych), sawanny, żyzna gleba, rolnictwo, chów bydła, bogactwa mineralne (złoto, węgiel, diamenty), stol. Salisbury.

Rodiczew Fiedor, polityk rosyjski, * 1856; prawnik, liberalny działacz społeczny w ziemstwie twerskiem, adwokat przysięgły w Petersburgu, wybitny mówca w I-ej Dumie, jeden z twórców partii konstytucyjno-demokratycznej (kadetów).

Rodin Auguste, rzeźbiarz francuski, * 1840 w Paryżu, † 1917 w Meudon; najwybitniejszy przedstawiciel rzeźby impresjonistycznej; dzieła: „Myśliciel” (przed Pantconem), „Mieszczanie z Calais”, „Pomnik Balzac’a”, „L’homme qui marche”; biusty portretowe: I. P. Laurens’a, Wiktora Hugo, A. Proust’a, Rochefort’a i in.; pozostawił szereg rysunków; napisał dzieło o katedrach, z własnymi ilustracjami.

Rodinal, alkaliczny roztwór para-aminofenolu, stosowany jako wywoływacz w fotografii.

Rodjanice albo Sudjenice, w demonologii słowiańskiej duchy dobre i złe, towarzyszące człowiekowi od urodzenia.

Rodne narządy, genitalia, ob. narząd rodny kobiecy, narząd rodny męski.

Rodnia, ob. archegonium.

Rodniańskie Alpy, część Karpat wsch., płn. krawędź Karpat siedmiogrodzkich, 40 km. dł., do 2.300 m. wys.; najwyższy szczyt Verfu Pietrosu (Skalisty Wierzh), 2.305 m. wys.

Rodniki, jednowartościowe grupy atomów, nie istniejące w stanie wolnym, które wyprawdzamy z różnych szeregów węglowodanów, np.: z szeregu C_nH_{2n+2} — metyl, etyl itp.

Rodniowce (Archegoniatae), według Wettsteina gromada roślin z typu Cormophyta (osio-we). Odróżniają się od plechorośli swoistą budową organów płciowych: plemni i rodni (antheridium i archegonium). Obok rozmnażania płciowego występuje powszechnie u rodniowców rozmnażanie bezpłciowe zapomocą jednokomórkowych zarodników. Oba sposoby rozmnażania występują naprzemiennie w 2-ich różnych pokoleniach (przemiana pokoleń). Rodniowce dzielą się na dwie podgromady: Bryophyta (mszaki) i Pteridophyta (paprotniki).

Rodochrozyt, to samo co dialogit (ob.).

Rodoć, pseudonim Biernackiego Mikołaja (ob.).

Rodonit, minerał, jeden z piroksenów trójskońskich: metakrzemian manganu MnSiO₃; barwy różowej, czerwonej lub szarej; twardość 5—5,5, ciężar wł. 3,5—3,6. Hiszpanja, Ural, Ameryka Północna.

Rodope albo Rodopskie góry, zwane obecnie Despoto — Planina, pasmo zbudowane z granitów i gnejsów, w Tracji (Bułgaria pld.); najwyższe wzniesienie Mus-Alla, 2.930 m. i Rilo Dagh, 2.673 m. wys.

Rodopsyna (greck.), czerwien wzrokowa, barwnik, wykryty w przeciekach siatkówki w 1876 przez fizjologa niemieckiego Bolla; rozpuszcza się w kwasach żółciowych i ich solach; w siatkówce rozkłada się szybko pod wpływem światła, w ciemności na nowo się odtwarza; prawdopodobnie odgrywa rolę przy przystosowywaniu się (adaptacji) oka do słabych stopni oświetlenia.

Rodos lub Rhodos, włoska wyspa na morzu Egejskiem. 1460 km², 36.500 mieszk. (27.500 Greków, 6.000 Turków); górzysta, winnice, rodzyńki, owoce pld.; stol. R. Wyspa R. była kol. fenicka, potem dorycka, od 170 przed Chr. rzymską; 1309—1522 siedziba zakonu Joannitów, do 1912 posiadłość turecka.

Rodosto (tur. Tekirdagh), m. w Turcji nad morzem Marmara (Turcja), 19.000 mieszk.

Rodowód, ob. genealogia, drzewo genealogiczne.

Rodrigo, ob. Cyd.

Rodriguez, najbardziej na wschód wysunięta wyspa w grupie bryt. Maskarenów na oceanie

Indyjskim, 110 km², 6.700 mieszk.; rolnictwo i rybołówstwo; gl. m. i port Maturin.

Rodriguez Ventura, architekt hiszpański, * 1717, † 1785; wykonał liczne projekty gmachów, kościołów (w Santa Fé, Silos, Oviedo, Maladze, Burgos, Saragocie), pałaców (w Madrycie), wodotrysków (na promenadzie w Prato).

Rodrigus, ob. **Roderyk**.

Rodyjscy rycerze, ob. **Joannici**.

Rodyjski kolos, ob. **kolos**.

Rodzaj (łac. *genus*), 1) w logice pojęcie, któremu podporządkowane są inne, stanowiące jego gatunki (species), np. pojęcie drzewa jest rodzajem w stosunku do pojęć dębu, buku, kasztanu itd. Pojęcie, będące rodzajem w stosunku do podporządkowanych mu pojęć, jest jednocześnie gatunkiem w stosunku do innego, które jest w stosunku do niego nadrzędne: np. pojęcie drzewa jest gatunkiem w stosunku do pojęcia rośliny. Rodzaj bezpośrednio nadrzędny w stosunku do gatunku nosi nazwę rodzaju najbliższego (genus proximum), rodzaj zaś, który sam nie może już być podporządkowany żadnemu wyższemu, tj. który sam nie może być gatunkiem, nosi nazwę rodzaju najwyższego (summum genus). Pod względem treści rodzaj, jako pojęcie bardziej ogólne od gatunku, jest odeń uboższy o jedną albo szereg cech. Cecha ta, względnie cechy, stanowią tzw. różnicę gatunkową (*differentia specifica*); 2) w systematyce zoologicznej i botanicznej nazwa jednostki systematycznej, obejmującej jeden lub wiele zbliżonych do siebie gatunków (*species*). Rodzaj może obejmować niższe jednostki, zwane podrodzajem (*subgenus*).

Rodzajowe malarstwo, malarstwo, uprawiające tematy z życia codziennego, scen ludowych itp.

Rodzeństwo przyrodnie, rodzeństwo, mające tylko jednego wspólnego rodzica.

Rodzianko Michał, polityk rosyjski, * 1859, † 1924; prezes ziemstwa ekaterynosławskiego, poseł do 3-ej i 4-ej Dumy, należał do przywódców partii październikowców; prezes 4-ej Dumy oraz rewolucyjnego Komitetu Dumy 1917.

Rodziewiczówna Marja, powieściopisarka, * 1863 na Zmudzi; powieści: „Straszny dziadunio“ (1886), „Dewajtis“ (1887), „Między ustami i brzegiem pułahu“ (1888), „Kwiat lotosu“ (1889), „Ona“ (1890), „Szary proch“ (1890), „Błękitni“ (1890), „Obrazki“ (1891), „Hrywda“ (1892), „Arima vilis“ (1893), „Na fali“ (1894), „Jaskółczym szlakiem“ (1894), „Na wyżynach“ (1896), „Jerychonka“ (1895), „Klejnot“ (1897), „Nieoswojone ptaki“ (1904), „Magnat“ (1901), „Wrzoso“ (1902), „Był i będą“ (1908), „Pożary i zgłiszczka“ (1907), „Z głuszy“, „Barcikowscy“ (1918), „Lato leśnych ludzi“ (1920).

Rodzime metale, metale występujące w przyrodzie w stanie wolnym; znane są następujące m. r.: złoto, platynowce, srebro, rtęć, miedź, żelazo (pochodzenia kosmicznego), cyna, ołów, arsen, antymon, bizmut.

Rodzina. Pojęcie rodziny w rozwoju histo-

rycznym ulegało zasadniczym zmianom, wynikającym stąd, że pierwszy okres bytowania oparty był na wspólnocie matki (matrjachatu), a dopiero potem nastąpił okres patrjarchatu. Rodzina rzymska w klasycznym okresie opierała się na podporządkowaniu się władzy ojca rodziny; była to więc rodzina agnacka. Dopiero prawo justyniańskie usankcjonowało zasady wspólności krwi (pokrewieństwa), jako podstawy organizacji rodzinnej (zasada kognacka). Przez rodzinę w szerokim tego słowa znaczeniu rozumie się wspólnych rodziców z wszystkimi ich potomkami, natomiast rodzina w ścisłym znaczeniu składa się z małżonków i znajdujących się pod ich władzą dzieci.

Rodziny św. Akademia w Chicago, jedyna średnia szkoła polska dla dziewcząt w Chicago, prowadzona przez Zgromadzenie SS. Nazaretanek; posiada kursy wyższe, uprawiające uczenie do wstępu na uniwersytet.

Rodzynki, suszone jagody różnych gatunków winogron, używane jako dodatek do pieczywa słodkiego, również do wyrobu słodkich win.

Roebing Johann August, inżynier niemiecki, * 1806, † 1869; zbudował most nad Niagarą i in.

Roederer Pierre Louis, mąż stanu i pisarz francuski, * 1754 w Metz, † 1835; członek Zgromadzenia Narodowego, później stronnik Bonapartego; wyniesiony przez Napoleona na wysokie godności; prace: „Esprit de la révolution de 1789...“ i in.

Roélas Juan de les, malarz hiszpański, * 1559, † 1625; mistrz szkoły sewilskiej w epoce przejściowej z XVI na XVII w.; obrazy i kompozycje: „Życie Madonny“, „Męczeństwo św. Andrzeja“, „Śmierć św. Izydora“ i in.

Roemer Ferdinand, mineralog i geolog niemiecki, * 1818, † 1891; napisał wraz z Bronnem „Lethala geognostica“.

Roepell Richard, historyk niemiecki, * 1808 w Gdańsku, † 1893 w Wrocławiu; prof. w Halli i Wrocławiu (1841); 1850 członek parlamentu erfurckiego, 1861—63, 1868—76 sejm pruski, 1877 izby panów; 1859—84 radny miasta Wrocławia. Napisał: „Geschichte Polens“ (1841), „Polen um die Mitte d. 18 Jahrh.“ (1876), „Das Interregnum. Wahl und Krönung von St. August Poniatowski“ (1892) i in.

Roermond, m. w prow. Limburg (Holandia), przy ujściu rz. Roer do Mozy, 14.000 mieszk.; wyroby wełniane, bawełniane i papierne.

Roeskilde (Roskilde), m. na wyspie Zealandji (Danja), nad fiordem R., 17.700 mieszk.; do 1443 stolica; najpiękniejsza katedra w Danji, z XIII w. z grobowcami królów; 1658 pokój między Danją a Szwecją.

Rogacz, w języku łowieckim nazwa jelenia samca.

Rogala, herb polski: na tarczy dwudzielnej w polu prawem białym róg jeleni czerwony, w lewym czerwonym róg bawoli szary; w helmie dwa takież rogi.

Rogala Wojciech, geolog współczesny, prof. Uniwersytetu Lwowskiego. Liczne prace specjalne.

Rogaland, okrag w pld.-zach. Norwegii, 9.147 km², 166.100 mieszk.; stol. Stavanger.

Rogalin, w. w pow. śremskim (woj. poznańskie), pałac Raczyńskich ze wspinałami zbiorami i galerią obrazów.

Rogaliński Józef, matematyk i fizyk, * 1728, † 1802; jezuita, nauczyciel szkół, kierownik obserwatorium w Poznaniu; ogłosił: „Doświadczenia skutków rzeczy pod zmysły podpadających“ (5 t., 1764—67), „O sztuce budowniczej na swoje porządki podzielonej“ (1764) i in.

Rogalski Leon, pisarz historyczny, * 1806 w Wilnie, † 1878 w Warszawie; studja na Uniw. Wileńskim; 1835 sekretarz Rady Wychowania Publicznego w Warszawie; ogłosił: „Dzieje Krzyżaków“ (1846), „Dzieje Jana III Sobieskiego“ (1847) i in.

Rogatka, zapora ruchoma przy wjeździe do miasta oraz na mostach i komorach granicznych.

Rogatywka, to samo co konfederatka (ob.).

Roger, imię władców Sycylii, 1) R. I, hr. Sycylii, najmłodszy syn Tankreda de Hauteville, 1061—87 zdobył Sycylię, 1090 Malte; † 1101 w Kalabrii; 2) R. II, syn poprzedniego, władca Sycylii od 1101; koronował się na króla Sycylii 1130; 1127 zajął Apulję i Kalabrię, którą 1139 wzięł w lenno z rąk Inocentego II. Walcząc z ces. bizantyjskim spustoszył 1146 Dalmację, Epir i Grecję, zdobył Korfu i wkroczył 1147 do Afryki; † 1154 w Palermo. Córka R. II, Konstancja, wydana za Henryka VI, wniosła Sycylię Hohenstaufenom.

Roger Juliusz, lekarz i etnograf, od 1838 nadworny lekarz księcia na Raciborzu; ogłosił zbiór „Pieśni ludu polskiego na Górnym Śląsku“ (1863); † 1865 w Rudach.

Roger van der Weyden, malarz niderlandzki, ob. **Weyden**.

Rogera choroba, wrodzona wada serca: istnienie luki w przegrodzie międzykomorowej serca. Nie zagraża życiu.

Rogi, w. w pow. krośnieńskim (woj. lwowskie), kopalnia nafty, 6 otworów wiertn., roczna produkcja 143 cysterny.

Rogi mleczne, nowo odrastające rogi jelenia aż do czasu ich czyszczenia czyli wycierania mchu.

Rogier Charles, belgijski mąż stanu, * 1800, † 1885 w Brukseli; jeden z wodzów powstania 1830 r. i członek rządu tymczasowego 1830—32; w parlamencie przywódca stronnictwa liberalnego; 1847—52 i 1857—61 min. spr. wewn.; 1861—68 min. spraw zagr.

Rogiński Antoni, inżynier, * 1875; studja w Charkowie; 1908 prof. termodynamiki, 1922 prof. urządzeń maszynowych na Politechnice Warszawskiej.

Rogiński Roman, partyzant 1863 r., pamiętnikarz, * 1840, † 1915 w Sieniawie na Ukrainie; czynny w organizacji przedpowstańczej; komisarz woj. podlaskiego, głośny ze swej wypra-

wy zbrojnej w głąb Polesia; wzięty do niewoli, zesłany do katorgi, 1894 powrócił do kraju; ogłosił „Z pamiętnika Romana“ (1897).

Rogi albo Rgieł, ob. **mitologia słowiańska**.

Rognieda, żona w. księcia kijowskiego Włodzimierza, córka ks. połockiego, † ok. 1000 r. w Izaławiu, dokąd ją zesłano za usiłowanie zabicia męża.

Rogojski Józef, chemik, * 1818, † 1896; prof. chemii w Instytucie Rolniczym w Marymoncie; ogłosił „Chemja rolnicza“ i in.

Rogosz Józef, literat, * 1844, † 1896; 1869 współred. „Dziennika Polskiego“, 1874 red. „Tygodnia“; ogłosił tom poezji: „Ciernie“ (1863), powieści: „Ostatni karmazyn“, „Dzisiejsi bohaterowie“ (2 t.), „Motory życia“ (2 t.), „W smiertelnych zapasach“ (2 t.), „W plekie galicyjskim“, „Na dziejowym przełomie“ (4 t.), „Grabarze“ (2 t.), „Marzyciele“ (3 t.), „Kaleidoskop“ (2 t.) i in.

Rogoszówna Zoja, autorka wielu książek dla dzieci, † 1921; ogłosiła: „Pisklęta“ (1910), „Dziecinny dwór“ (1911), „Srocza kaszkę warzyla“, „Dzień pana majstra“ i in.

Rogowa warstwa, stratum corneum, zewnętrzna część naskórka u ludzi i ssaków, składa się z obumarłych komórek nabłonkowych, stanowi właściwą ochronę przed rozmaitemi czynnikami szkodliwymi (termicznymi, chemicznymi itp.).

Rogowe, ob. **porękawiczne**.
Rogowicz Jakób, lekarz polski, * 1839, † 1896; współpracownik „Kroniki lekarskiej“, redaktor „Medycyny“, wydawca „Przeglądu rocznego piśmiennictwa lekarskiego polskiego“; prace specjalne.

Rogowicz Wacław, literat, * 1879 w Warszawie; studja w Warszawie i Paryżu; ogłosił: „Zocha“, powieść (1902), „Hedda“, poemat (1903), „Rywalki“, nowele (1915) i in.; przekłady z Villiers de l'Isle Adam'a, Flaubert'a, Mereżkowskiego i Wilde'a.

Rogowiec, ob. **kwarc chaledon**.

Rogownica, ob. **Cerastium**.

Rogowski Ludomir Michał, kompozytor, * 1881 w Lublinie; napisał opery: „Tamara“ i „Wielkie zmartwienie małej Ondyny“, balety: „Człowiek z księżycą“, „Bajka“, „Kupała“, liczne prace symfoniczne („Suita białoruska“ i in.) oraz kameralne (na fortepian, skrzypce, śpiew itd.).

Rogowski Maciej, konfederat barski, rotmistrz, bić się miał następnie za wolność amerykańską pod dowództwem Waszyngtona, † 1828; Konst. Gaszyński ogłosił jego „Reszty pamiętników“ (1847), których autentyczność jest kwestjonowana.

Rogoziński-Szolc Stefan, podróżnik po Afryce, * 1860 w Kaliszu, † 1896; ukończył szkołę marynarki w Petersburgu; odbył podróż do Indji, jako urzędnik floty rosyjskiej; 1882 zorganizował wyprawę polską do zachodnich wybrzeży Afryki środkowej; przebywał przez czas dłuższy w Kamerunie i na wyspie Fernando-Po; ogłosił: „Wyprawa St. Sz.-Rog.“

Zegluga wzdłuż brzegów zachodniej Afryki na lgrze „Lucja-Malgorzata“ 1882—1883“ (1886).

Rogozińskie jezioro lub **Rogoźno**, jezioro w pow. obornickim (woj. poznańskie), 136 ha, 6 m. głęb.

Rogoża, mata pleciona z sitowia, lya wyczonego lub wogóle z łądy roślinnych. Wyroby ludowe tego rodzaju w wielu krajach na Południu i Wschodzie odznaczają się wielką oryginalnością i smakiem artystycznym.

Rogożowate, ob. *Typhaceae*.

Rogoźno, m-ko nad rz. Wełną w pow. obornickim (woj. poznańskie), 5.500 mieszk.; fabryka maszyn młyńskich i mebli; pamiętne zamordowaniem Przemysła II przez margrabiów brandenburskich w 1295.

Rogoźno, ob. Rogozińskie jezioro.

Rogówka, *cornea*, ob. oko.

Rogówka, część nogi konia pod kolanem, niepokryta sierścią.

Rogówka, używana w XVIII w. nazwa krynolin czyli spódnic z płótna, rozpiętych na trzech obręczach z rogu wielorybiego.

Rogówki stożkowatość, ob. *keratococcus*.

Rogóyski Bronisław, współczesny architekt polski; kształcił się we Lwowie; zbudował w Warszawie: „Klub Wioślarzy“ (1901), dom firmy „Gebethner i Wolf“ (1906), gmach centrali telefonów i szereg domów dochodowych.

Roguski Władysław, malarz polski, * 1890; kształcił się w Warszawie i Krakowie; członek założyciel grupy warszawskiej „Formistów“ (1920); maluje kompozycje i obrazy treści religijnej, nawiązując do tradycji sztuki ludowej.

Rohacze, dwa szczyty w Tatrach zach.: Wielki (2.126 m. wys.) i Mały (2.072 m. wys.).

Rohaczew, m. pow. w gub. homelskiej (Białoruś), nad Dnieprem, 10.000 mieszk.

Rohan, stary ród francuski, pochodzący od książąt Bretanii: 1) **Henri**, książę de, * 1579, † 1638, przywódca hugonotów za Ludwika XIII; pisarz polit. i wojsk; wódz armii francuskiej 1635—7; ranny śmiertelnie w bitwie pod Reinfelden 1638; 2) **Louis René Edouard** książę de, kardynał i arcybiskup strassburski, * 1734, † 1803; 1772 poseł francuski w Wiedniu; zamieszany w sprawę o naszyjnik królowej Marii Ludwiki.

Rohatyn, m. pow. (woj. stanisławowskie), nad rz. Gniłą Lipa, 7.800 mieszk.

Rohatyna, dawna nazwa wólczeni pięciolokciowej z rogiem u tulejki czyli nasady ostrza.

Rohitsch Sauerbrunn, miejscowość kuracyjna w Styrii, źródła mineralne o temperaturze 9—11° C., zawierające szczawy żelaziste.

Rohlf Christian, malarz niemiecki, * 1849; studja w Akademii Wejmarskiej; pejzaże olejne i pastelowe; impresjonista. Z dzieł: „Wieża Patrokla w Soest“.

Rohlf Gerhard, podróżnik, i odkrywca

niemiecki w Afryce płn., * 1831, † 1896; napisał: „Reise durch Marokko“, „Quer durch Afrika“, „Kufra“ i in.

Röhr Jan, spiskowiec i działacz polityczny polski, * 1815 w Czarniejowie w Poznańskim, † 1877 w Gdańsku; studja we Wrocławiu i Berlinie; 1846 naczelnym emisariuszem na Litwie, schwytany, otrzymał 1500 kijów i 12 lat katorgi na Syberji; powrócił 1859, osiadł w Gdańsku; 1863 komisarz Rządu Narodowego na Prusy Wschodnie; więziony w Berlinie.

Rohrbacher René François, francuski historyk kościoła, * 1789, † 1856 w Paryżu; główne dzieło: „Histoire universelle de l'église catholique“.

Roi-Soleil (franc.), król-słońce, przydomek Ludwika XIV.

Rojzius Ruiz Piotr, prawnik i pisarz łac.-polski, rodem z Hiszpanji, wychowawiec szkół włoskich, od 1542 prof. prawa cywilnego w Akad. Krakowskiej, potem kanonik i kustosz katedralny wileński, † 1571 w Wiedniu; pozostawił wiele pism w jęz. łacińskim treści religijnej i historycznej.

Rojaliści (franc.), w dawnej Polsce zw. regalistami, stronnicy władzy królewskiej. We Francji r. zwano podczas wojen religijnych stronników Henryka IV w odróżnieniu od stronników Ligi, a podczas W. Rewolucji stronników Burbonów, w przeciwieństwie do republikanów, później także i do bonapartyistów.

Rojas-Zorrilla Francisco, dramaturg hiszpański, * 1607, data śmierci nieznana; napisał: „Del Rey abajo ninguno ó Garcia del Castañar“, „Casarse por vengarse“, „Don Diego de noche“ i in.

Rojnik, ob. *Sempervivum*.

Rojst, błotniste zarośla, trzęsawiska.

Rok, 1) **z w r o t n i k o w y**, odstęp czasu pomiędzy dwoma kolejnymi przejściami słońca średniego przez punkt porównania wiosennego dnia z nocą = 365.24220 dni średnich; 2) **g w i a z d o w y**, odstęp czasu, po którym słońce powraca do tego samego punktu na ekliptyce (względem gwiazd) = 365.25636 dn. śr.; 3) **anomalistyczny**, odstęp czasu pomiędzy dwoma kolejnymi przejściami ziemi przez punkt przysłoneczny = 365.25964 dn. śr.; 4) **gregorjański** (nowy styl) = 365.24250 dn. śr.; 5) **juljański** (stary styl) = 365.2500 dn. śr. R. dzieli się na cztery pory: wiosnę, lato, jesień i zimę; na półkuli płn.: lato od 21-go czerwca, zima od 21-go grudnia, jesień od 23-go września i wiosna od 21-go marca; pierwsze dwie daty odpowiadają przesileniom (stanowiskom), letniemu i zimowemu, drugie dwie daty — punktom równonocy jesiennej i wiosennej. Lato na półkuli płn. odpowiada ziemie na półkuli pld., jesień na półkuli płn. — wiosnie na półkuli pld. i odwrotnie. W ciągu roku zmienia się wysokość południowa słońca, zmienne jest więc jego działanie w danym miejscu: najbardziej słońce ogrzewa powierzchnię ziemi w lecie, gdy góruje ono najwyżej, a najmniej w zimie, gdy góruje najniżej.

Rok jubileuszowy, ob. jubileuszowy rok.

Rok kościelny, okres kalendarzowy, poświęcony rozważaniu i upamiętnieniu dzieł zbawienia, celem uświęcenia życia wiernych; dzieli się na następujące okresy: 1) Bożego Narodzenia (od 1 niedzieli adwentowej do popielca); 2) Wielkiego Postu; 3) Wielkanocy (od Wielkiej Soboty do Zielonych Świątek); 4) Zielonych Świątek (niedziela po Trójcy Św.). Cały r. k. dzieli się także na tygodnie, rozpoczynające się od niedziel, które mogą być większe lub zwykłe. Wśród pozostałych dni tygodnia czyli fery, niektóre dni mogą być uprzywilejowane, np. środa popielcowa, większe dni, np. w Wielkim Poście, i zwykłe, nie będące świętami.

Rok platoński, ob. platoński rok.

Rok przestępny, ob. kalendarz.

Rok święty, ob. jubileuszowy rok.

Roki, **roczki**, w dawnej Polsce sądy, kadencje sądowe.

Rokiciele Nowe, w. w pow. i woj. łódzkim; fabr. pluszu, farbiarnie wyrobów włókienniczych.

Rokiczana Krystyna, Czeszka, wdowa po Mikłuszu Rokiczańskim, rajcy praskim, zaślubiona przez Kazimierza Wielkiego za życia żony jego, Adelajdy w 1356 (najpewniej w Pradze).

Rokiet, polska nazwa rośl. *Hypnum cuspidatum*.

Rok'eta, rodzaj komży, noszonej przez wyższe duchowieństwo katolickie.

Rokita, ob. *Salix*.

Rokita, **Rokicki**, w polskich podaniach ludowych djabeł, przebywający w błotach i gestych lasach, zwłaszcza w rokitowym krzaku.

Rokitansky Karl, lekarz wiedeński, * 1804, † 1878; założyciel nowszej szkoły anatomopatologicznej, profesor w Wiedniu; napisał podręcznik anatomji patologicznej.

Rokitna, l. dopływ Pełtwi, w pow. żółkiewskim (woj. lwowskie), dług. 54 km.

Rokitna, w. w Besarabji (Rumunja), w pow. chocimskim, na pograniczu z Bukowiną, pamiętna szarżą jazdy Legionów polskich 13. VI. 1915.

Rokitnik, ob. *Hippophae rhamnoides*.

Rokitnikowate, ob. *Elaeagnaceae*.

Rokoko (franc. *rocaille*), styl, powstały we Francji za regencji ks. Filipa Orleańskiego i od niego zwany także stylem regencji, rozwinął się i trwał przez czas panowania Ludwika XV. Jedną z głównych przyczyn społecznych wytworzenia się r. była reakcja przeciwko etykietce za Ludwika XIV. Wyras „rocaille“, spopularyzowany od 1780, oznacza grotes, wykonaną z kamyczków, muszli i różnych skamieniałości. R. w architekturze przekształciło formy barokowe, wprowadzając nowe motywy, w znacznej mierze będące transpozycją modnej wówczas chińszczyzny. Ok. 1750 zaczął wchodzić w modę styl „à la grecque“ z pewnymi reminiscencjami antyku, zwany również na cześć królowej Marii Leszczyń-

skiej stylem „à la Reine“. Do najwybitniejszych mecenasów r. należał Stanisław Leszczyński, podejmując żywą akcję na polu architektonicznym (restauracja zamku w Luneville); plas w Nancy, zwany od imienia króla „Place Stanislas“, otoczył gmachami oraz arcydziełem ślusarstwa — kutem w żelazie sztachetami (Jean Lamour), w środku zaś umieścił wdotrysk (rzeźba Barthelemy'ego Guibalda). Do rozpowszechnienia r. przyczyniły się również w wysokim stopniu moźne kurtyzany, M-me de Pompadour i M-me Dubarry, oraz wielu magnatów ówczesnej Francji. R. jest epoką najwyższego rozkwitu sztuki stolarskiej i brzoźwniczo-złotniczej, zastosowanej do meblarstwa; wielu artystów pracowało nad udoskonaleniem i wytworzeniem nowych typów i kształtów mebli. Drewno naturalne mebli i sprzętów obkładano fornirami z drzew egzotycznych lub sztucznie farbowanych; wytworzył się specjalny rodzaj kosztownej mozaiki obrazowej z fornirów.

Rokosz, bunt, powstanie. W dawnej Polsce bunt szlachty przeciwko królowi.

Roksana, żona Aleksandra Wielkiego od 327 przed Chr.; wraz z synem, którego powiła po śmierci męża, zamordowana przez Kassandrosa w 311.

Roksolana, porwana rzekomo z Rusi Czerwonej niewolnica, żona Solimana II, sułtana tureckiego; wyzyskała swój nieograniczony wpływ na męża dla zapewnienia tronu synowi swemu Selimowi II; * ok. 1505, † 1561.

Rokycana Jan, arcybiskup praski, przedstawiciel kościoła utrakwistycznego, uczony, kaznodzieja w kościele Tyńskim w Pradze. Napisał: „Postilla“, „Wykład na tle ewangelij św. Jana“ i in.; * 1397, † 1471.

Rokycany, m. w Czechach zachodnich, 6.700 mieszk.; jeden z ośrodków czeskiego przemysłu metalowego.

Rokyta Jan, ob. Černý Adolf.

Rola, warstwa orna, powierzchnia gleby, uprawiana corocznie.

Roland, legendarny bohater, jeden z dwunastu towarzyszy Karola Wielkiego; zginął w dolinie Roncesvalles w Pirenejach, kryjąc odwrót armji Karola. Bohater ludowego eposu francuskiego z XI w. „Pieśń o Rolandzie“, heroiczno-komicznego eposu Ariosta „Roland Szalony“ i in.

Nadanie lenna Rolandowi. (Heidelberski rękopis „Pieśni o Rolandzie“).

Roland Philippe Laurent, rzeźbiarz francuski, * 1746, † 1816; dzieła: „Śmierć Katarina Utyckiego“, „Condé“, „Homer“.

Roland de la Platière Jean Marie, uczony i polityk francuski, * 1734; 1791 członek Konstytucyjny; zwolennik żyrodystów; 1792 (marzec) min. sprawiedliwości; list R. (dyktowany przez żonę) do króla z przypomnieniem obowiązków konstytucyjnych wywołał dymisję gabinetu 13 czerwca 1792; po 10 sierpnia min. spraw

wewn.; za ostre wystąpienie przeciwko terrorowi i wskutek zarzutu rzekomego pokrywania winy króla w procesie Ludwika XVI, dymisjonowany 1793 i oddany pod sąd; zdołał zbiec, ale na wieść o straceniu żony odebrał sobie życie 10. XI. 1793.

Roland de la Platière Manon Jeanne z domu Philpon, żona popr., * 1754 w Paryżu; prowadziła wpływowo salon polityczny i literacki, była duszą ministerstwa żyrodystów, zwanego żartobliwie „ministerstwem pani R.”, oraz działalności żyrodystów przed i po 10 sierpnia; aresztowana w czasie prześladowania żyrodystów, napisała w więzieniu „Mémoires”; skazana przez Trybunał Rewolucyjny, zgilotynowana 8. XI. 1793.

Rolanda bródza, sulcus centralis Rolandi, szczelina, znajdująca się na powierzchni kory mózgowej między płatem czołowym i potylicznym. Dzieli korę mózgową na dwie strefy, różne pod względem fizjologicznym; ruchowa (psychomotoryczna), znajdująca się z przodu od brzozy R., i czuciowa (psychosensoryczna), znajdująca się ku tyłowi od wspomnianej brzozy.

Rolandowe słupy, figury zbrojnego rycerza, wznoszone na rynkach miast średniowiecznych, zwłaszcza północnych, niemieckich, jako oznaka miejsca odbywania sądów oraz symbol wolności miejskiej.

Roldan Pedro, rzeźbiarz hiszpański, * 1624, † 1700; dzieła: ołtarz kaplicy konwentu Franciszkanów w Sewilli, przedstawiający „Sceny z życia Chrystusa”, kolosalna płaskorzeźba „Złożenie Chrystusa do grobu”, „Św. Józef z Dzieciątkiem Jezus”, „Św. Ferdynand”.

Rolliński Marcin, lekarz, * 1776, † 1839; profesor anatomii opisowej w Warszawie; pozostawił w rękopisach wiele prac anatomicznych.

Roll Alfred, malarz francuski, * 1847, † 1919; dzieła: „Okolice Baccarat”, „Uroczystość 14 lipca”, „Mamka”, portrety Alphanda, Proust'a, Carnot'a, Bourgeois i in.

Rolla, w dawnym wojsku polskim wykaz ścienny składu oddziału.

Rolland Roman, literat francuski, * 1866 w Clamecy; 1896—1904 prof. historii sztuki, potem do 1912 historii muzyki w Paryżu; prace teoretyczne: „Les origines du théâtre lyrique moderne”, „Musiciens d'autrefois”, „Musiciens d'aujourd'hui”; życiorysy artystów: „Beethoven”, „Michelangelo”, „Tolstoj”; dramaty „Les loups”, „Danton”; powieści: „Jean Christophe” (10 t., 1904—1912), „Colas Breugnon”, „Pierre et Luce”, „L'Ame enchantée” i in; 1916 otrzymał nagrodę literacką Nobla.

Rolland d'Erceville Barthélémy, polityk i pedagog francuski, * 1734, † 1794; przeciwnik Jezuitów, domagał się zniesienia ich zakonu, do czego przyczynił się swym pismem „Assertions dangereuses et pernicieuses, soutenues par les jésuites”; jego plan scentralizowania władzy nad szkolnictwem w jednym urzędzie był podstawą poczynań Napoleona przy organizowaniu uniwersytetu cesarskiego;

wydał: „Recueil de plusieurs ouvrages sur l'éducation” (1783).

Rolle Antoni Józef, lekarz i pisarz historyczny polski (pseud. dr. Antoni J.), * 1830 w Henrykowie na Podolu; studja lekarskie w Kijowie i zagranicą; ogłosił: „Materiały do topografii lekarskiej Podola”, „Opowiadania historyczne” na tle dziejów Podola (ogółem 9 seryj), „Zameczki podolskie na kresach multzańskich” (3 t., 1869 i 1880), „Tadeusz Leszczyce Grabianka i Teresa ze Stadnickich, jego małżonka” (1875), „Księga pamiątkowa majora A. Ptaszyńskiego 1769—93” (1881), „Polonica, materiały, dotyczące dziejów Polski, w pismach rosyjskich napotykaną” (1876) i in.; zamieszkiwał i † 1894 w Kamieńcu Podolskim.

Rolle Michał, historyk, literat i dziennikarz, * 1865 w Kamieńcu Podolskim, syn poprzedniego; współpracownik pism we Lwowie; ogłosił m. in.: „Z życia Ormjan kamienieckich”, „Z przeszłości: Okrąg rowski — starostwo barskie”, „Z minionych stuleci”, „Ateny wołyńskie”, „Tadeusz Czacki i Krzemieniec”, „In illo tempore”.

Rollin Charles, historyk i pedagog francuski, * 1661, † 1741; 1683 prof. wymowy w Collège Plessis, 1694 rektor uniwersytetu paryskiego; sprzyjał doktrynie jansenistów; napisał m. in.: „Histoire ancienne” (13 t.), „Traité des études” (1726—1728), traktat pedagogiczny.

Rolna reforma, ob. reforma rolna.

Rolnica, ob. Sherardia.

Rolnictwo, gałąź produkcji, która ma za zadanie wytwarzanie produktów roślinnych i zwierzęcych. Odpowiednio do powyższego w nauce rolnictwa zwykle rozróżniamy dwa zasadnicze działy: uprawę roślin i chów zwierząt. Niekiedy otrzymane w rolnictwie surowe produkty roślinne i zwierzęce podlegają dalszej przeróbce i wtedy rolnictwo wchodzi w związek z przemysłem fabrycznym; wówczas mamy do czynienia z trzecią główną gałęzią rolnictwa — z przemysłem rolnym (np. cukrownictwo, gorzelnictwo, młynarstwo etc.). Te 3 działy obejmują jedną z 2-ych głównych części nauki rolnictwa, mianowicie techniczną, czyli specjalną część tej nauki. Obok niej, jako konieczne uzupełnienie, stoi druga, niemniej ważna, część ekonomiczno-społeczna (polityka agrarna). Specjalne działy nauki rolnictwa traktują o tem, 1) jak należy rolę uprawiać, nawozić jak należy siał, pielęgnować i sprzątać poszczególne rośliny, 2) jak hodować rozmaite rodzaje zwierząt domowych, jak je karmić i pielęgnować, 3) jakiego rodzaju i w jakim zakresie stosować w gospodarstwie przemysł rolny.

Rolnicze maszyny, ob. maszyny i narzędzia rolnicze.

Rolnicze Stacje Doświadczalne są instytucjami, mającymi na celu zarówno torowanie drogi postępowi rolniczemu przez badania naukowe, jako też ich rozpowszechnianie w zastosowaniu praktycznym wśród szerokiej warstw rolniczych. Zakłady Doświadczalne Rolnicze, istniejące w Polsce, podzielić można, co do zakresu ich działania, na następujące typy: a) Insty-

tuty Naukowe (Puławy, Bydgoszcz); b) Stacje Kontrolne chemiczne i botaniczne (Warszawa, Poznań, Kraków, Lwów, Dublany, Toruń), c) Zakłady Doświadczalne rolnicze, rozmieszczone na poszczególnych typach gleb polskich w całym państwie. Stacje Dośw. Roln. byłej Kongresówki złączone są w działalność swej w Wydziale Doświadczalno-Naukowym C. T. R., zaś wszystkie Stacje Dośw. Roln. oraz pokrewne i Zakłady Dośw. Wyższych Szkół Roln. (Warszawa, Poznań, Kraków, Dublany) w Związku Roln. Zakładów Dośw. Rzeczypospolitej Polskiej.

Rolnicze szkoły w Polsce. Niższe szk. r. męskie są 3-letnie, 1½ roczne, dwuzimowe, te ostatnie rozpowszechnione tylko w Poznańskim i na Pomorzu (nauka trwa 2 lata po 5 miesięcy, w lecie praktyka po gospodarstwach), roczne (11 miesięcy), kursy zimowe (4—5 miesięczne); znajdują się w woj. warszawskim: Blich, Niegłosy, Pszczelin, Bratne, Gołdkowo, Ruda, Mieczysławów, Sokołówek, Stary Brześć; woj. lubelskie: Janowice, Deblin, Kigany, Miętne, Oksów, Stara Wieś, Krasnystaw, Nałęczów, Komarówka; woj. kieleckie: Podzamcze Checińskie, Rożnica, Przyciąż, Wacyn, Zwolen; woj. łódzkie: Czarnocin, Dobryszyc, Lisków, Popów, Sędziejowice; woj. krakowskie: Dutczówka; Śląsk Cieszyński: Międzywiesie, Tarnowskie Góry, Rybnik; woj. poznańskie: Bydgoszcz, Chodzież, Inowrocław, Janowiec, Kępno, Kolmin, Leszno, Międzychód, Odolanów, Środa, Wolsztyn, Września; woj. nowogrodzkie: Berdówka, Kuszelewo, Niechniewice; woj. wileńskie: Łuczaj, Bukiszki; woj. pomorskie: Brodnica, Wejherowo, Ryszwałd, Pawłowo, Kościerzyna, Kowalewo, Skórcz, Święcie, Toruń; wojew. lwowskie: Miocin, Suchodół, Gródek Jagielloński; woj. stanisławowski: Bereźnica; woj. tarnopolskie: Zagrobel; woj. białostockie: Krzyżew, Supraśl, Kisielnica; woj. poleskie: Torokanie, Kolpin, Duboja; woj. wołyńskie: Trościaniec, Szubków. Niższe szk. r. żeńskie: woj. warszawskie: Gołotczyzna, Marysin, Mirosłowice, Nowy Przybyszew, Trzepów; woj. lubelskie: Krasienin, Nałęczów, Sitno, Teodorówka; woj. kieleckie: Ibramowice, Mokoszyn, Nieszków, Zagłębianka (Koziegłowy); woj. łódzkie: Kościelec; woj. krak. Bachowice, Podegrodzie, Szynwałd; woj. śląskie: Strumień; woj. poznańskie: Krotoszyn, Niełazków, Tuchorza; woj. pomorskie: Kowalewo, Działdowo; woj. lwowskie: Albigowa, Korczyn, Przemyśl; woj. tarnopolskie: Witków; woj. wileńskie: Antowil, Ustroń; pozatem istnieje wędrowna szk. r. żeńska Tow. Gospod. Wsch. Małopolski w Lwowie na terenie woj. lwowskiego, stanisławowskiego, tarnopolskiego, oraz 30 szkół roln. niż. w studjum organizacyjnym i projektowanych. Szkoły Rolnicze Średnie wyższego typu: Cieszyń — Państwowa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego (wydziały: rolniczy i inżynierski); niższego typu: Bydgoszcz — Państwowa Średnia Szkoła Rolnicza, Bojanów — Państwowa Śr. Szk. R., Czernichów — Państw. Śr. Szk. R., Dębowa Łąka — Państw. Śr. Szk.

Hodowlano-R., Sobieszyn — Śr. Szk. R., Białokrynica—Państw. Śr. Szk. R., Żyrowice—Państw. Śr. Szk. R. Średnie szk. gospodarze żeńskie: Chyliczki — Szk. Gosp. Żeńsk. Seminarja żeńskie gospodarstwa wiejsk.: Warszawa — Państwowe Sem. Nauczycielek Gosp. Domowego, Snopków (pod Lwowem) — Sem. Gospodar., Pniewy — Semin. Gospod. Wyższe zakłady naukowe r.: Warszawa — Szk. Główna Gospod. Wiejskiego, Kraków — Studium R. (wydział filozoficzny) Uniw. Jagiellońskiego. Lwów — wydział rolniczy (filozof.) Uniw. cytetu Jana Kazimierza. Oprócz tego istnieją szk. niższe ogrodnicze i pszczelnicze w Zaleszczykach, Nieszawie, Tarnowie, Częstochowie, Wólce Kapitańskiej, Koźminie, Miłowaniu, Święcianach. Kursy ogrod. żeńsk. w Ignacowie; szk. średnie (państw.) w Warszawie, Lublinie, Wilnie; kursy wyższego typu w Warszawie; szk. leśne niższe w Zagórz, Bolechowie, Margoninie; szk. leśne średnie: Łomża, Białokrynica, Żyrowice; szk. leśna wyższa we Lwowie; szk. mleczarskie niższe: Lisków, Rzeszów. Oprócz tego istnieją Kursy R.-Korespondencyjne im. Staszica w Warszawie.

Roma, iac. i włoska nazwa Rzymu.

Roma locuta, causa finita (iac.), Rzym (papier) wypowiedział swe zdanie, więc sprawa jest zakończona.

Romagna, dawna prow. Państwa Kościelnego, obecnie wsch. część prow. włoskiej (compartimento) Emilji, 10,104 km², 1,427.400 mieszkańców.

Roman, m. pow. w Rumunii, przy ujściu rz. Mołdawii do Seretu, 16.600 mieszk.

Roman, papier w 897.

Roman, syn Mściława, siostrzeniec Kazimierza Sprawiedliwego, książę włodzimierski, osadzony przez Leszka Białego na tronie halickim. Wszczął wojnę z Leszkiem, zginął w bitwie pod Zawichostem 1205.

Roman de la Rose (franc.), starofrancuski romans alegoryczny wierszowany, rozpoczęty ok. 1237 przez Guillaume'a de Lorris, ukończony ok. 1280 przez J. de Meung.

Romana św., męczenniczka w Beauvais w III w.; pamiątka 3 października.

Romancero (hiszp.), nazwa zbiorów poezji hiszpańskich o temacie heroicznym lub lirycznym.

Romanes George John, fizjolog i psycholog angielski, darwinista, * 1848, † 1894; prace z psychologii zwierząt.

Romanesca, taniec włoski, podobny do francuskiej gaillardy, nazywany także saltarello. Tańczono go dla kontrastu po pawanie uroczystej i poważnej, był zatem wesoły i skoczny, w takcie trzyćwiertciowym.

Romania, w średn. nazwa państwa bizantyjskiego, obecnie urzędowa nazwa Rumunii.

Romanie, ludy indo-europejskie, spadkobiercy języka i cywilizacji rzymskiej, powstałe przez zmieszanie się zwyczajnych Rzymian z podbitymi Gallami, Celtami, Germanami; zaliczamy do nich Francuzów, Włochów, Hiszpanów, Portugalczyków, Rumunów, Reto-Romanów i in.

Romanino Girolamo, malarz włoski, * 1485, † 1566; dzieła: „Madonna“, freski w katedrze w Cremonie.

Romanista, znawca i badacz prawa lub języka i literatury romańskiej.

Romano Giulio, ob. Giulio Romano.

Romanones Alvaro Figueroa y Torres hr., hiszpański mąż stanu, * 1863 w Madrycie; przywódca partii liberalnej (romaniści); prezydent ministrów 1912—13, 1915, 1917, 1918—19; stronnik Ententy, zwłaszcza Francji; 1922—1923 min. sprawiedliwości.

Romanow, dynastia, panująca w Rosji od 1613, tj. od chwili obrania carem Michała Fedorowicza, syna metropolity rostowskiego Filareta, nominalnie do 15 marca 1917, tj. do abdykacji Mikołaja II. W rzeczywistości męska linia R. wygasła już w 1730 na Piotrze II, żeńska 1762 na Elżbiecie; następcą Elżbiety został siostrzeniec jej (Piotr III), ks. Holsztyńsko-Gottorpki, od kórego wywodzi się linia tej nazwy (inaczej zwana Oldembursko-R.); po zamordowaniu Mikołaja II i syna jego Aleksandra, pretensje do korony zgłasza w. ks. Cyryl, syn Włodzimierza, brata Aleksandra III.

Romanow, ob. Murmansk.

Romanowicz Antoni, grafik polski, * 1895 w Warszawie; studja w Warsz. Szkole Szt. Pięknych; wybitny karykaturzysta i ilustrator, współpracownik wielu pism humorystycznych (m. in. „Muchy“).

Romanowicz Tadeusz, polityk i publicysta, * 1844, † 1904; za udział w powstaniu 1863 więziony 2 lata w Ołomuńcu, ukończył potem studja na Uniw. Lwowskim; dziennikarz, założyciel „Nowej Reformy“, potem „Słowa Polskiego“; poseł na sejm galicyjski, 1890 członek wydziału krajowego; ogłaszał prace społeczne i polityczne.

Romanowski Jan Nepomucen, historyk polski, * 1831, † 1861; bibliotekarz i towarzysz prac T. Działyńskiego w Kórniku; pisał o Krzyżakach, Braciach Dobrzyńskich, praca „Otia Corniciensia“ i in.

Romanowski Mieczysław, poeta, * 1834 w Żukowie na Pokuciu; poległ pod Józefowem 1863; powieści wierszem: „Choraży“, „Chart watażki“ (1854), „Łużeccy“ (1856), „Dziewczę z Sacza“ (1861); „Popiel i Piast“, tragedia z podań i legend historycznych (1862); „Ostatnie poezje“ (1863); wydanie zbiorowe: „Poezje“ (4 t., 1883).

Romanowski chutor, ob. Kropotkin.

Romans, w lit. to samo, co powieść.

Romans, m. w dep. Drôme (Francja), nad rz. Izera, 17.200 mieszk.; huty żel., wyroby jedwabne.

Romans Jacques, fizyk francuski, * 1713, † 1776; poczynił, przy pomocy latawca, wiele ważnych spostrzeżeń nad elektrycznością atmosferyczną.

Romans instrumentalny, utwór muzyczny, odpowiadający do pewnego stopnia utworowi poetyckiemu tego rodzaju, a więc opiewający jakieś uczucie lub jakąś przygodę sentymentalną. Właściwej formy w muzyce nie posiada, chodzi w nim głównie o pewien nastrój balladowy, który najlepiej wypowiada się melodia

szeroka i śpiewna. W muzyce wokalne francuskiej „romance“ znaczy tyle, co pieśń poważniejsza, gdy nazwa „chanson“ odpowiada lżejszym piosenkom.

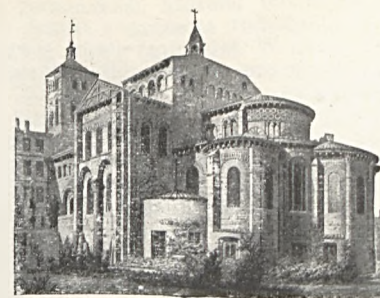
Romanshorn, m-ko port. nad jez. Bodeńskim, w kantonie Turgowji (Szwajcaria), 6.500 mieszk.; uprawa jarzyn, owoców, wyrób serów.

Romantyczna szkoła w muzyce jest, podobnie jak w poezji, przeciwieństwem klasycznej, a więc zwraca się ku nowym prądom, gdy tamta usiłuje naśladować dawne wzory, uznane za doskonałe; poza tem stoi na gruncie subiektywizmu, tj. wyraża przeważnie własne uczucia artysty. Powstanie szkoły romantycznej przypada na pierwszą połowę XIX w.; główni przedstawiciele: Weber, Schubert, Mendelssohn, Schumann i Chopin oraz nieco późniejsi: Berlioz, Liszt, Wagner i R. Strauss (noworomantycy). Gdy muzyka klasyczna uprawiała przeważnie formy cykliczne, tj. symfonie i sonaty, romantycy zwrócili się więcej ku pieśni i formom mniejszym. Operę romantyczną stwórczyli: Weber, Spohr, Marschner i Wagner. Pierwiastek ludowy i narodowy odegrał wielką rolę w szkole romantycznej; ona to wywołała w XIX w. muzykę tak rozlicznych typów, jej zawdzięczamy kompozytorów indywidualnie narodowych, jak Polacy: Chopin i Moniuszko, Rosjanie: Glinka, Czajkowski i Rimskij-Korsakow, Czesi: Smetana i Dwořzak, Norwegowie: Svendsen i Grieg, oraz w. innych.

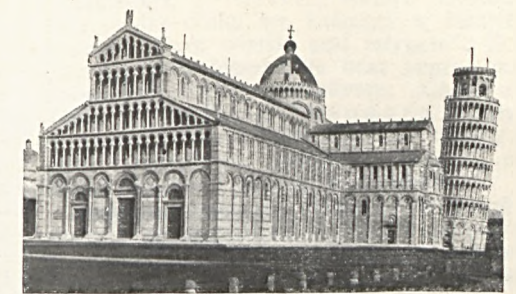
Romantyzm, kierunek, który pojawił się w Europie z początkiem XIX w., jako reakcja przeciw klasycyzmowi; kładł nacisk na indywidualność, na uczucie i wyobraźnię, zwracał się ku przeszłości narodowej, ku średniowieczu i chrześcijaństwu; przywódcy romantyzmu literackiego we Francji: Chateaubriand, pani de Staël, Lamartine, V. Hugo, de Vigny, Musset; w Niemczech: bracia Schlegelowie, Tieck, Novalis, E. T. A. Hoffmann, Kleist; w Polsce: Mickiewicz, Słowacki, Krasiński. Romantyzm był zjawiskiem, obejmującym wszystkie dziedziny duchowej twórczości, a więc i naukę, zwłaszcza historię i filozofję (Schelling) i sztukę (Delacroix).

Romański styl powstał ok. X w. w krajach zachodniej Europy (w Rawennie od 600 r.) ze sztuki starochrześcijańskiej, elementów bizantyjskich i małaazyjskich. W budownictwie kościelnym nawiązuje do typu bazyliki i kościołów armeńskich, z wysoką nawą główną, bocznie oświetloną, rzadziej o założeniach centralnych (kaplice pałacowe); bogate opracowanie portali z rzędami stopniowanych kolumniek; sklepienia krzyżowe, arki półokrągłe, galerieki kolumnadowe, fryzy w archiwoltach, wąskie i małe okna, głowice kostkowe, często bogato rzeźbione; wnętrza malowane. W pierwszej poł. XIII w. zastąpiony stopniowo przez styl gotycki.

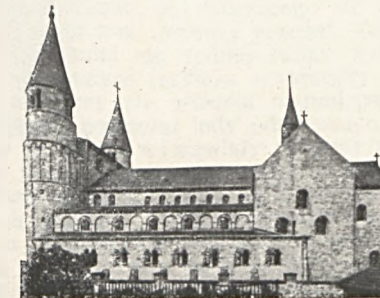
Romańskie języki stanowią grupę ośmiu języków, pochodzących od łaciny; są to: j. włoski, hiszpański, portugalski, kataloński, prowanski, francuski, rumuński i retoromański. Oprócz tych języków literackich istnieje jeszcze mnóstwo na-

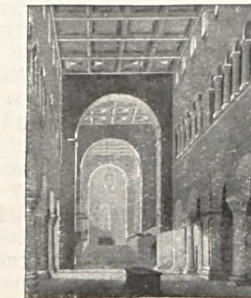
1

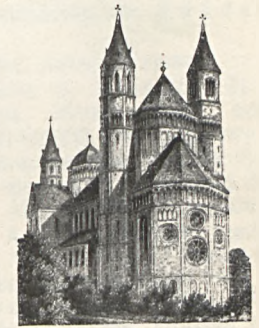
2

3

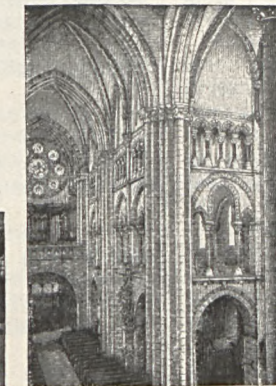
4

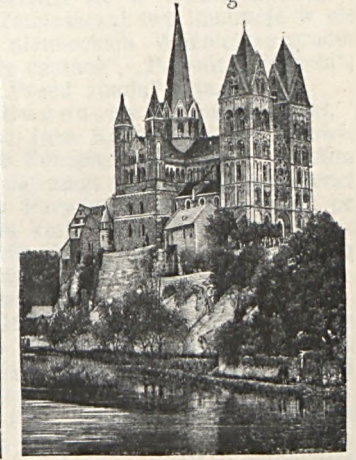
5

6

8

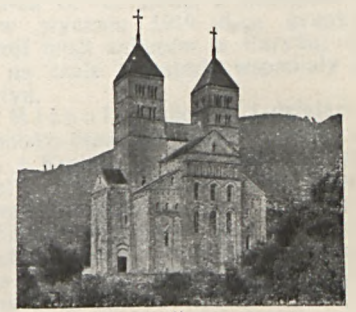
7

9

10

11

1. Notre-Dame du Port w Clermont-Ferrand (IX w.). 2. Katedra w Pizie (1063—1118) z dzwonnica (1174—1350). 3. Zamek Dankwarderode w Brunświku (1150—1160). 4. Wnętrze kościoła w Gernrode (założ. w 961). 5. Katedra w Wormacji (XI do XII w.). 6. Katedra w Bambergu (pośw. 1237). 7. Katedra w Limburgu (XIII w.). 8. Wnętrze katedry w Limburgu. 9. Kościół w Maursrünstere koło Zabern w Alzacji (w. XII). 10. Kościół św. Apostołów w Kolonii (ok. 1200). 11. Kościół Cystersów w Murbach (pośw. w 1216).

rzeczy romańskich, które posługuje się lud prosty. Języki i narzecza romańskie są dalszą fazą żywej mowy łacińskiej. W miarę, jak granice imperjum Rzymskiego posuwały się z Italii na dalsze części Europy, rozpowszechniał się i język łaciński. Przenosili go urzędnicy, żołnierze i kupcy, przybývający do nowo-zdobytých krajów. Podstawą języków romańskich nie była łacina klasyczna, czyli literacka, lecz język powszedni i pospolity, zwany ludowym; z niego to powstał zasadniczy zasób słów rodzimych, zwanych „wyrazami ludowymi”. Równocześnie, za pośrednictwem Kościoła, szkół i sądownictwa, przenikała do krajów zdobytych łacina pisana, albo książkowa, z której wiele słów przeniesiono do tworzącego się nowego języka; są to tzw. „wyrazy uczone”. Zagadnienie rozdzielania się jednej łaciny żywej na wiele odmiennych języków i narzeczy romańskich tłumaczy się głównie warunkami etnograficznymi, ponieważ ludy odmiennego pochodzenia rozmaicie wymawiały te same wyrazy. Nadto obce najazdy i stosunki z sąsiednimi narodami także wpływały na kształtowanie się nowych języków. Z biegiem czasu warunki kulturalne i historyczne pogłębiły jeszcze te pierwotne różnice. Poza pochodzeniem od łaciny, języki romańskie mają wiele cech wspólnych, jak np. użycie rodzajników, dwa rodzaje zamiast trzech łacińskich, brak deklinacji (przypadków), tworzenie czasów złożonych za pomocą słów posiłkowych itd. W drugiej połowie XIX w. powstała nowa gałąź nauki — gramatyka porównawcza języków romańskich, którą stworzyli romaniści niemieccy, Diez i Meyer-Lübke.

Romaszkan Grzegorz, arcybiskup ormiański lwowski, * 1809 we Lwowie, † 1881; 1834 otrzymał święcenia kapłańskie, 1875 mianowany arcybiskupem po Grzegorz Szymonowiczu.

Romb, ob. ukośnik, romboid.

Romberg Moritz Heinrich, patolog niemiecki, * 1795 † 1873; prof. w Berlinie; badania nad chorobami nerwowymi; opisał jeden z wczesnych objawów władu rdzenia, tzw. objaw Romberga.

Romberga objaw, chwanie się przy staniu z zamkniętymi oczami i zbliżonymi do siebie stopami — jeden z wczesnych objawów władu rdzenia (tabes dorsalis) oraz chorób mózdzka.

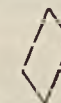
Romboedr, rombościan, wielościan ograniczony sześcioma rombami. Jest to niejako symetrycznie zniekształcony sześcian tak, że mu pozostała tylko jedna oś przystawiania trzykrotnego. Forma ta jest właściwa wielu ciałom krystalicznym, szczególnie znana w kryształach kalcytu.

Romboid czyli równoległobok, czworokąt o bokach, parami równoległych, naogół parami nierównych sobie. Przypadki szczególne: ukośnik, prostokąt, kwadrat. Wysokość r. — odcinek, poprowadzony z jednego wierzchołka prostopadle do przeciwległego boku.

Rombościan, ob. romboedr.

Romboedr.

Romboid.

Rombouts, 1) Gillis, malarz holenderski; 1652 mistrz cechu św. Łukasza w Haarlemie; z dzieł: „Targ wiejski pod młynem”; 2) Salomon, prawdopodobnie brat poprz., malarz holenderski, † 1702; pejzażysta: „Chaty wśród drzew nad wodą”; 3) Thédore, malarz flamandzki, * 1597, † 1637; malował obrazy religijne i rodzajowe: „Zdjęcie z krzyża”, sceny wśród pijaków i graczy w szynkach.

Rombowe kryształy dzielą się w trzech kierunkach prostopadłych na części symetryczne, tj. przód ich jest równy części tylnej, prawa strona stronie lewej, górna dolnej, ale górna nie równa przedniej i bocznej itd.

Rombowy dwunastościan, ob. dwunastościan.

Rome, ang. i franc. nazwa Rzymu.

Rome, m. w stanie N. Jorku (St. Zj. Am. Płn.), nad Mohawk River, 26.400 mieszk. (1.200 Polaków); przemysł metalurgiczny.

Romeo i Julia, bohaterowie tragedji Szekspira, osnutej na tle nienawiści wzajemnej dwóch rodów werońskich, Montecchi'ch i Capuletti'ch.

Romer (Römer) Alfred, malarz, rzeźbiarz i sztycharz polski, * 1832, † 1897; kształcił się w Monachjum; uczestnik powstania 1863.

Romer Edward, malarz polski, * 1848, † 1900; kształcił się w Wilnie, Dreźnie i Monachjum. Zamieszczał swe ilustracje w pismach polskich i niemieckich. Ważniejsze prace: „Pikieta”, „Na czatach”, „Powrót z chrzcin”, „Zadymka”, „Przed stacją” i in.

Romer Eugeniusz, geograf polski, * 1871; prof. uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, podróżnik po Europie, Azji (Japonia) i Ameryce, uczestnik delegacji polskiej na konferencję pokojową w Paryżu (1919), założyciel polskiego zakładu kartograficznego „Książnica-Atlas” we Lwowie (1921), autor „Atlasu Geograficznego” (Lwów, 1908), map szkolnych i „Geograficzno-statystycznego atlasu Polski” (1916, II wyd. 1921), redaktor (od 1924) „Polskiego Przeglądu Kartograficznego”; badacz lodowców w Karpatach i Alpach, klimatologii i fizjografii polskiej.

Romer Jan, generał dyw., * 1869; ukończył austriacką szkołę wojskową i Szkołę Szt. Gen.; do wojska polskiego wstąpił w listopadzie 1918; w 1918 d-ca O. G. Łódź, a następnie O. K. Lublin; w styczniu 1919 d-ca grupy Bug, w 1919 szef misji zakupów w Paryżu; w 1920 wykonał na czele kawalerji wspaniałą zagon na Koziatyn.

Romer Michał, publicysta i działacz polityczny polsko-litewski, * 1880; studja w Petersburgu i Krakowie; 1906 redaktor „Gazety Wileńskiej”, 1911 współzałożyciel „Przeglądu Wileńskiego”; pisywał również do pism litewskich; obecnie przebywa na Litwie kowieńskiej; osobno ogłosił: „Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie” (1906), „Litwa, studjum o odrodzeniu narodu litewskiego” (1908), „Litwini w Prusach Książęcych” (1911).

Römer Olaf, astronom i matematyk duński, * 1644, † 1710; prof. matematyki w Kopenhadze, gdzie założył obserwatorium; w 1676 wyznaczył prędkość światła z obserwacji zaćmień

trzech wewnętrznych satelitów Jowisza; zastosował mikrometr przy obserwacjach kołem południkowym.

Romera lodowiec, lodowiec na Alasce nad Glacier Bay (Am. Płn.), nazwany w 1924 na cześć prof. Eug. Romera przez Urząd Nazw Geograficznych St. Zj. Am. Płn.

Romerowa Anna z Soltanów, współczesna malarka polska; wystawa akwarel w Wilnie i w Warszawie 1926.

Romerswaal (Reymerswaalen) Marinus Claesz van, zw. również Marinus van Zeeuw, malarz flamandzki, * 1497, † po 1567; pracował w Antwerpii: „Św. Hieronim“, szereg „Bankierów“ i „Wekslarzy“, „Powołanie św. Mateusza“ i in.

Romford, m. w hr. Essex (Anglja), 19.500 mieszk.; narzędzia rolnicze.

Romilly-sur-Seine, m. w dep. Aube (Francja), 11.400 mieszk.; wyroby szklane i porcelanowe.

Rominty (niem. Rominten), w. w Prusach Wschodnich, rej. gabińska, nad rz. Rominta, obok puszczy Rominckiej, tworzącej do 1918 obszar łowiecki (210 km²) cesarza niemieckich.

Romme Charles Gilbert, członek Konwentu, twórca kalendarza rewolucyjnego 1793; * 1750; skazany na śmierć za udział w powstaniu Góry, odebrał sobie życie 1795.

Romney George, malarz angielski, * 1734, † 1802; portrecista; z dzieł: „Dzieci ks. Gower“, portrety ks. Hamilton jako Joanny d'Arc, bachantki, odaliski, „Autoportret“, „Perdita Robinson“.

Romny, m. pow. na Ukrainie, gub. połtawska, nad rz. Suła, 24.000 mieszk.; fabr. maszyn rolniczych, wielkie jarmarki.

Romowe, prawdopodobnie gaje, najczęściej u zbiegu dwóch rzek, które były poświęcone Perkunasowi u Prusów, na Litwie i Żmudzi. Właściwie zwał się tak tylko Romów w Nadroviu.

Romuald św., rodem z Rawenny, założył 1018 na górze Camaldoli pod Arezzo osiedle zakonne, z którego powstał związek Kamedułów, † 1027; święto 7 lutego.

Romulus, legendarny założyciel i pierwszy władca Rzymu 753—716 przed Chr.; syn Rei Sylwii i Marsa. Wykarmiony wraz z bliźniaczym bratem Remusem przez wilczycę (stad herb Rzymu: wilczyca, karmiąca 2 dzieci).

Romulus Augustulus, ostatni cesarz państwa Zach.-Rzymskiego 475—6; pozbawiony tronu przez Odoakra.

Roncegno, włoskie zdrojowisko żelazisto-arsenowe w Tyrolu pdł.; najsilniejsza z wód arsenowych, znanych w Europie.

Roncesvalles (franc. Roncevaux), m-ko w prow. Nawarra (Hiszpanja) w Pirenejach; słynne opactwo; pamiętne klęską i śmiercią Rolanda.

Roncevaux, ob. Roncesvalles.

Ronda, m. okręg. w prow. Malaga w Andaluzji (Hiszpanja), 30.400 mieszk.; fabr. broni. kactwo, garbarnie, młyny, wielkie jarmarki.

Rondel (franc.), okrągły bastion w fortyfikacjach średniowiecznych.

Rondelet Jean Baptiste, architekt francuski, * 1734, † 1829; uczeń Soufflot'a, po którego śmierci kierował budową Panteonu w Paryżu.

Rondo (rondeau), 1) forma utworów poetyckich, składających się zwykle z 13 wierszy 10-zgłoskowych, z których dziewiąty i trzynasty powtarzają pierwszy wyraz lub połowę pierwszego wiersza, jako refren; 2) forma kompozycji muzycznej, polegającej na powtarzaniu się głównego tematu; stąd też teoria rozróżnia rozmaite r., stosownie do ilości powtórzeń, przedzielanych grupami przejściowymi, zawierającymi inne tematy. Charakter r. jest zawsze lekki, prawie taneczny, w każdym razie ruchliwy. Forma ta istnieje samoistnie pod nazwą rondo (Hummel, Mendelssohn, Chopin), ale bardzo często stosowana jest w ostatniej części sonaty, koncertu, lub wogóle jakiegoś utworu cyklicznego. R. pojawiło się naprzód w utworach francuskich (Couperin); w muzyce klasycznej występowało bardzo często. Jako forma czysto wokalna, znane był już w XIII w. (rondeau, rondello, rondellus, w Niemczech Rundgesang). W okresie tzw. Ars Nova śpiewano je z towarzyszeniem instrumentalnym. Rode, rota, radel są tem samem; nowoczesne rondo instrumentalne początek swój im zawdzięcza.

Ronge Johannes, założyciel kościoła neokatolickiego czyli katolików niemieckich, * 1813, † 1887 w Wiedniu; ksiądz, zasuspendowany 1843; 1849—61 na emigracji w Londynie, potem kierownik stow. reform.-relig.

Rönne, gł. m. na zach. wybrzeżu wyspy Bornholm (Danja), 10.300 mieszk.; port, budowa statków rybackich.

Rönne Ludwig von, prawnik niemiecki, * 1804, † 1891; sędownik i poseł do sejmiku i parlamentu berlińskiego; ogłosił: „Staatsrecht der preussischen Monarchie“ (5 wydań), „Staatsrecht des Deutschen Reichs“ (2 t., 1876—77).

Ronsard Pierre de, poeta francuski, zwany „księciem poetów“, * 1524, † 1585 w Tours; przywódca „Plejady“.

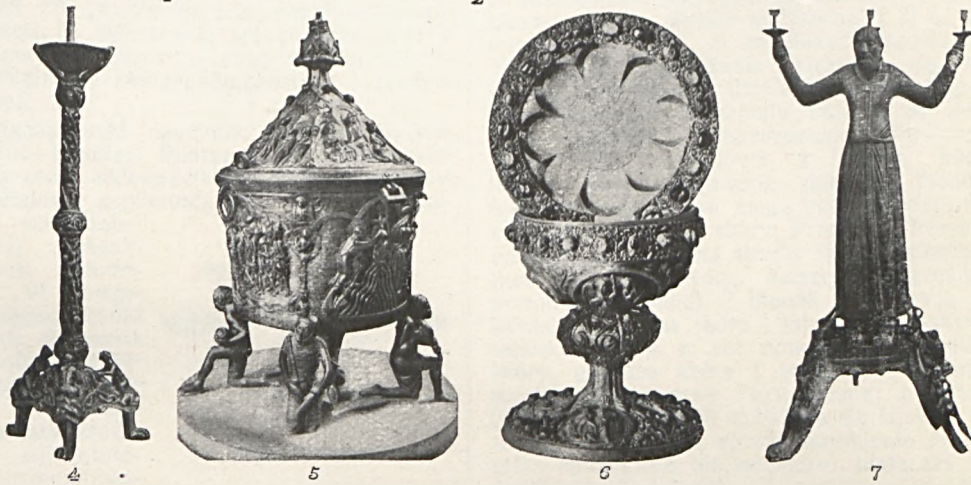
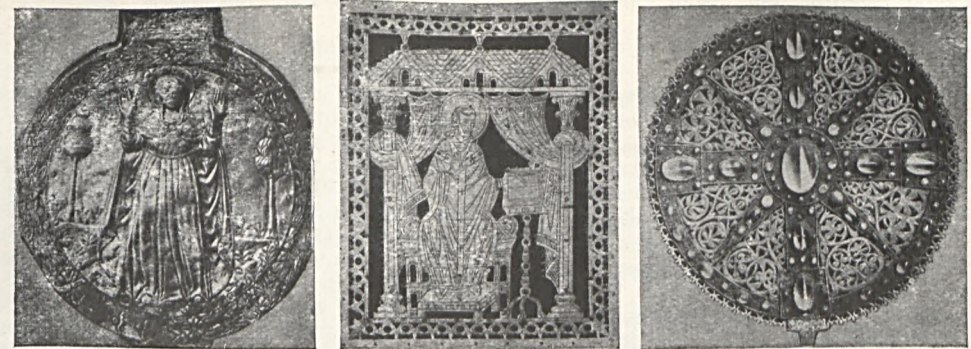
Ronsdorf, m. w Nadrenji (Prusy), rej. düsseldorfka, 14.200 mieszk.; przemysł miedziany i żelazny.

Ronsse, ob. Renaix.

Ront, patrol, przeznaczony do sprawdzania służby na posterunkach w służbie polowej lub krążący w celu utrzymywania porządku w garnizonie.

Röntgen Wilhelm Konrad, fizyk niemiecki, * 1845 w Lennep, † 1925; prof. w Strasburgu, Giessen, Würzburgu, od 1899 w Monachium; wstąpił się odkryciem promieni, jego nazwiskiem oznaczonych (1895); laureat Nobla 1901.

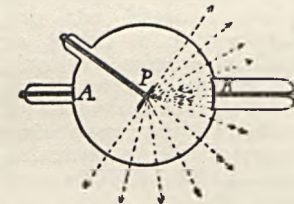
Röntgena promienie albo promienie X, odkryte przez R. w 1895, powstają, gdy promienie katodowe uderzają o ciała stałe. Składają się z dwóch różnych gatunków promieni (Barkla, 1907). Pierwszym gatunkiem jest pro-

1. Środkowa część krzyża srebrnego (ok. 566; Rawenna). 2. Okucie cymborium (ok. 1007 — 1012; Ratybona). 3. Krzyż w tarczy (ok. 1100; Hildesheim). 4. Świętnik brązowy pozłacany (ok. 1020; Hildesheim). 5. Chrzcielnica brązowa (ok. 1250; Hildesheim). 6. Kielich z pateną (ok. 1150; Hildesheim). 7. Świętnik brązowy (ok. 1275; Erfurt). 8. Ława kościelna (XIII w.; Sztuttgart). 9. Fragment szafy „Trzech Królów“ (Nicolaus z Verdun, ok. 1300; Kolonia). 10. Szafa malowana (XIII w.; Halberstadt). 11. Relikwiarz z kości słońiowej (X w.; Brunświk). 12. Krucyfik z drzewa (pocz. X w.; Bamberg). 13. Ołtarz Henryka II (pocz. XI.; Paryż).

mieniowanie, tworzące widmo ciągłe, stanowi zatem bezładną mieszaninę falowań (Laue, 1912); promieniowanie to zależy od czynnej w rurze różnicy potencjałów. Odmiernym rodzajem promieniowania jest promieniowanie, tworzące widmo nieciągłe, linjowe, składające się z kilku seryj; promieniowanie to zależy od natury atomów, z których składa się antykatoda, jest zatem charakterystyczne, czyli atomom tym właściwe. Moseley (1913) stwierdził istnienie zależności prostolinijowej pomiędzy liczbą porządkową N pierwiastka chemicznego a pierwiastkiem kwadratowym z liczby drgań. Długości fal promieni R. zbliżają się z jednej strony ($1,5 \times 10^{-9}$ cm.) do najkrótszej dotychczas znanej długości fal promieniowania gamma, z przeciwnej zaś ($1,3 \times 10^{-7}$ cm.) — do długości fal promieniowania pozafioletowego. Promienie R. odznaczają się znaczną przenikliwością przez materię, skąd wynika ich zastosowanie do röntgenodiagnostyki i röntgenoterapii.

Röntgena rurki, naczynia, służące do wytwarzania promieni Röntgena. W bańce szklanej naprzeciw wklęsłej katody (Rys. b) znajduje się metalowa antykatoda (P), ustawiona ukośnie względem zbliżonej wiązki promieni katodowych. W dowolnym miejscu bańki znajduje się anoda (A), połączona zazwyczaj metalowym przewodnikiem z antykatodą, celem zubożenia naczynia nagromadzających się na niej naboju ujemnych. Promienie R. wychodzą z antykatody i przez szklane ściany bańki wydostają się na zewnątrz.

Rurka Röntgena.

Röntgenodiagnostyka, zastosowanie w celach rozpoznawczych prześwietlenia (röntgenoskopia) lub fotografowania (röntgenografia) przy pomocy promieni Röntgena. Zasadami röntgenodiagnostyki są: 1) niejednakowa zdolność przenikania promieni Röntgena przez tkanki w zależności od spistości tych tkanek i 2) zdolność działania tych promieni na płytę światłoczułą (fotograficzna) lub na ekran fluoryzujący (z platynocyjanku barowego). Im tkanka jest mniej sposta (skóra, mięśnie, tkanka tłuszczowa), tym łatwiej przepuszcza promienie Röntgena. Tkanki zbitte (kości, serce, wielkie naczynia krwionośne, nacieczenia patologiczne) nie przepuszczają promieni R. i zostawiają cienie na ekranie lub płycie fotograficznej. Przy r. chorób przewodu pokarmowego uprzednio wprowadza się doustnie lub drogą lewatywy kaszkę bizmutową lub barytową (metale te, wypełniając żołądek i jelita, nie przepuszczają promieni Röntgena). Podobne sposoby stosowane są w r. urologicznej i ginekologicznej.

Röntgenografia, radiografia, fotografowanie przy pomocy promieni Röntgena na-

rządów wewnętrznych (płuc, serca, przewodu pokarmowego, jelit) lub kośćca (kończyn, czaszki itp.). R. jest ważnym czynnikiem rozpoznawczym w chirurgii, internie, urologii i ginekologii.

Röntgenogram, obraz fotograficzny, otrzymany za pomocą promieni Röntgena.

Röntgenologia, dział medycyny, zajmujący się rozpoznawczym i leczniczym zastosowaniem promieni Röntgena.

Röntgenoskopia, prześwietlanie za pomocą promieni Röntgena.

Röntgenoterapia, zastosowanie naświetlań promieniami Röntgena w celach leczniczych. Promienie Röntgena pod względem leczniczym dzielą się: 1) na miękkie, mało przenikliwe, działające na warstwy powierzchniowe (skórę, tkankę podskórną) i 2) na promienie twarde, o mniejszej długości fali, o zdolności przenikania większej, niż promienie miękkie i o działaniu przeważnie na tkanki głębsze. Promienie twarde od miękkich rozdziela przepuszczanie (filtrowanie) przez płyty metalowe z cynku, miedzi lub z glinu. Promienie miękkie, nieodpowiednio odfiltrowane, mogą być powodem oparzeń lub owrzodzeń skóry. Promienie Röntgena działają zabójczo na tkanki młode, rozmnażające się (nowotwory, nacieczenia gruczłowe, promienicze i inne). Z tkanek normalnych najbardziej czułe są jądra i jajniki. Wskazaniami leczniczymi dla r. są: nowotwory dobrodziejne skóry, gruczlica skóry i gruczołów, mięśniaki macicy, uporczywe krwawienia z macicy (w obu przypadkach naświetla się jajniki), woszczyzna (favus) na głowie (promienie działają tylko epilacyjnie, nie leczniczo), białaczka (naświetlanie śledziony). Z nowotworów złośliwych do r. nadają się tylko rakowce (canceroidy); inne nowotwory winny być usunięte operacyjnie, potem zaś (lub przedtem) naświetlane promieniami Röntgena.

Roodeport-Maraisburg, m. w Transwalu pld. (Unja Afryki Pld.), 24.000 mieszk.; kop. złota.

Roon Albrecht, gen. pruski, * 1803, † 1879; 1859—73 minister wojny; reorganizował wraz z Moltk'em armję pruską; współtwórca potęgi wojskowej Prus; 1873 prezydent ministrów.

Roos Johann Heinrich, malarz niemiecki, * 1631, † 1685; dzieła: „Stado wśród ruin“, „Stado wśród skał“.

Roos Philipp Peter, zw. Rosa di Tivoli, malarz niemiecki, animalista i pejzażysta, * 1651, † 1705; syn i uczeń poprz.; kształcił się we Włoszech; ulubiony temat: pasterze ze stadami ok. Tivoli (gal. Drezdeńska).

Roosebeke, miejscowość w Belgii (Flandria zach.), pamiętna klęską Filipa Artevelde, zadaną przez króla franc. Karola VI w 1382.

Roosevelt Theodor, polityk i mąż stanu północno-amerykański, * 1858 w Nowym Jorku; 1899 prezydent Nowego Jorku, 1900 wiceprezydent, 1901, po zamordowaniu Mac Kinley'a, 26-ty prezydent Stanów Zj. z ramienia republikanów; 1904 wybrany ponownie; 1909

ustąpił; † 1919 w Nowym Jorku; ogłosił: „The naval war of 1812“ (1882), „The winning of the west“ (4 t., 1889—95), „Oliver Cromwell“ (1900), swoje wspomnienia itd.; 1906 otrzymał nagrodę pokojową Nobla.

Root Elihu, mąż stanu Ameryki Płn., * 1845; 1899—1904 min. wojny, 1905—09 sekretarz stanu, 1909—15 senator; pacyfista; otrzymał 1902 nagrodę pokojową (z La Fontaine'm) Nobla.

Roozeboom Hendrik Willem Bakhuis, fizyko-chemik holenderski, * 1854, † 1906; 1874 prof. w Lejdzie; bardzo liczne prace z zakresu chemii fizycznej i nieorganicznej.

Ropa, l. dopływ Wisłoki, wypływa w pow. gorlickim, dług. 79 km.

Ropa, w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie), nad rz. Ropą; kopalnia nafty.

Ropa, p. us, ciecz żółto-zielona, gęsta, śmietanowata, często cuchnąca, o oddziaływaniu alkalicznym, nie krzepnie nigdy. Powstaje pod wpływem działania na tkanki bakterij ropotwórczych. Mikroskopowo składa się ze zwyrodniałych białych ciałek krwi (leukocytów); r. jałowa, r. aseptyczna, powstaje pod wpływem czynników chemicznych (terpentyny, oleju krotonowego, nafty), zastrzykiwanych pod skórę; przy tworzeniu się r. jałowej drobnoustroje nie biorą żadnego udziału. R. zimna, r. gruźlicza, ciecz rzadka, ciekopłynna, jasna, zawiera limfocyty; powstaje pod wpływem działania na tkanki prątków gruźliczych lub ich jadów.

Ropa naftowa, mieszanina różnorodnych węglowodorów, głównie szeregu parafin oraz naftenów i innych; występuje w ilościach olbrzymich w Ameryce Północnej, Kaukazie, Polsce (Podkarpacie), Rumunii, Azji Mniejszej itd. Powstawanie r. n. nie jest wyjaśnione należycie.

Ropczyce, m. pow. (woj. krakowskie), nad rz. Wielopolka, dopływem Wisłoki, 3.000 mieszkańców.

Ropelewski Stanisław, leksykograf i literat, * 1815, † 1865; po 1831 na emigracji; opracował wspólnie z Alb. Kazimirskim „Słownik francusko-polski i polsko-francuski“ (zwany „emigracyjnym“); poeta i krytyk literacki.

Ropianka w. w pow. krośnieńskim (woj. lwowskie), kopalnia nafty, 9 otworów wiertn., roczna produkcja 9 cystern.

Ropica Ruska, w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie), kopalnia nafty, 4 otwory wiertn., produkcja roczna 3 cysterny.

Ropienie, zapalenie ropne, zbieranie się ropy w tkankach lub narządach, spowodowane przez działanie bakterij ropotwórczych lub też przez drażniące substancje chemiczne (terpentyna, olejek krotonowy, kalomel, 5—10% rozczyńn lapisu itp.). Tkanki zropiałe ulegają znacznemu rozpadowi (martwicy — necrosis). R. powoduje gorączkę, bardzo często o typie skaczącym — remitującym. Długotrwałe r. doprowadzają do znacznego wyniszczenia oraz do skrobiowatego (amyloidowego) zwyrodnienia narządów ustroju.

Ropienka, w. w pow. liskim (woj. lwowskie),

kopalnia nafty, 80 otworów wiertn., produkcja gazu ziemnego.

Ropień, absces, abscessus, jama, wypełniona ropą; powstaje wskutek rozpadu tkanek, spowodowanego przez drobnoustroje ropotwórcze. R., w odróżnieniu od ropowicy, jest tworem ściśle odgraniczonym od otoczenia; umiejscawiać się może wszędzie: na skórze, śluzówkach, w mięśniach, w narządach. Zejściem r. jest samorzutne lub operacyjne opróżnienie ropy. R. fiksacyjny, r., powstający wskutek wstrzyknięcia chemicznych substancji drażniących (terpentyny, oleju krotonowego, kalomelu i in.), metoda lecznicza, podana w końcu wieku ubiegłego przez lekarza francuskiego Fochier'a i stosowana przy ogólnych zakażeniach ropnych (pyaemia). R. fiksacyjny ma na celu jakby przyciągnięcie drobnoustrojów, krążących we krwi. R. opadowy, pojawianie się ropy w miejscach odległych od pierwotnego ogniska ropienia Ropa z ogniska pierwotnego opuszcza się ku dółowi, wskutek swojego ciężaru, i łączy drogą anatomicznie istniejących przestworów (kanałów podpowięziowych). Ropnie opadowe zdarzają się przy gruźlicy kręgow, noszą również miano r. zimnych. Umieszczenie najczęstsze: w górnej części uda przy gruźlicy kręgow lędźwiowych, w dolnej części gardzieli przy gruźlicy kręgow szyjnych. R. przerzutowy, r. metastatyczny, r. tworzący się w oddalonych narządach przy krążeniu we krwi drobnoustrojów ropotwórczych (pyaemia). Drobnoustroje te pochodzą zwykle z pierwotnego ogniska ropienia (zakażonej rany, zakażonej śluzówki macicy, z migdałków itp.).

Ropień podokostnowy, ob. osteomyelitis.

Ropne ciałka, zwyrodniałe białe ciałka krwi (leukocyty), główny składnik ropy. Zawierają glikogen oraz ziarenka tłuszczu. Obecność ciałek r. w moczu zdarza się przy zapaleniach pęcherza moczowego (cystitis), miedniczek nerkowych (pyelitis) oraz przy gruźlicy nerek lub roponerczu.

Ropniak opłucny, ob. empyema.

Ropnica, ob. pyaemia.

Roponercze, ob. pyonephrosis.

Ropotok, ob. blennorrhoea.

Ropotok zębodołowy, ob. pyorrhoea alveolaris.

Ropotwórcze drobnoustroje, bakterie chorobotwórcze, których działanie na tkanki żywe powoduje ropienie: gronkowce, pałkowce, prątki rzeżączkowe, prątki nagminnego zapalenia opon mózgowych (meningococi). Bakterje r. wydzielają pewne, bliżej niezbadane substancje chemiczne, które mają własność przyciągania białych ciałek krwi (leukocytów), głównego składnika ropy.

Ropowica, phlegmona, flegmona, zapalenie ropne tkanki podskórnej lub podśluzowej; schorzenie, wywołane przez drobnoustroje ropotwórcze, przenikające bezpośrednio do tkanki podskórnej, względnie podśluzowej (przy ukłuciu, poranieniu), bądź też przenoszące się z otoczenia (z kości, z mięśni).

R. zwykle zajmuje duże przestrzenie podskórne lub podśluzowe; przebieg ma ostry, gorączkowy; powoduje bolesność, obrzęk i zaczerwienienie tkanek chorych oraz ich otoczenia, powiększenie gruczołów chłonnych danej okolicy ciała, fluktuację. Tkanki zropiałe ulegają częściowo martwicy (zgorzeli) i wydzielone zostają wraz z ropą.

Ropówka gazowa, „Gasphlegmona“, zakażenie przyranne, wywołane przez bakterje beztlasowe (Bacillus phlegmonae emphysemactosae), powikłanie ran wojennych lub zanieczyszczonych ziemią; umiejscawia się szczególnie na kończynie dolnej, prowadzi do rozpadu mięśni, obrzęku tkanki podskórnej oraz do tworzenia się zarówno w mięśniach, jak i w skórze, pęcherzyków, wypełnionych gazem (stad charakterystyczne trzeszczenie skóry przy dotknięciu jej). R. gazowa jest schorzeniem bardzo niebezpiecznym, często kończącym się śmiercią lub amputacją kończyny zakażonej.

Ropp Edward baron ks., * 1851; arcybiskup metropolita mohilewski od 1917; poseł do 1-ej Dumy rosyjskiej z gubernji wileńskiej.

Rops Félicien, malarz i rytownik belgijski, * 1833, † 1898; zyskał wielką sławę swemi akwafortami z życia kurtyzan, z dziedziny występku i zgnębionych skutków alkoholizmu; z rycin: „Siewca“, cykle „Diaboliques“, „Sataniques“, „Amusement des dames de Bruxelles“.

Ropucha szara, ob. Bufo vulgaris.

Ropucha zielona, ob. Bufo viridis.

Roquefort, 1) w. w dep. franc. Aveyron, 1.360 mieszk.; 2) gatunek sera z mleka owczego, charakterystyczny przez to, że przekrój jego jest żyłkowany na niebiesko wskutek rozwijających się w nim pleśniaków.

Roqueplan Camille, malarz i litograf francuski, * 1802, † 1855; dzieła: „Lew zakochany“, „Zdrój pod drzewem figowym“, ilustracje do „Confessions“ Rousseau.

Roques (Los), wyspa w grupie Małych Antylów, należy do Wenezueli.

Roraty, nazwa mszy, śpiewanej podczas adwentu rano przed świtaniem, zaczynającej się od słów: „Rorate, coeli“, tj. „Nieba, spuściec rosy“.

Roro, plemię w angielskiej części Nowej Gwinei, należące do kultury melanezyjskiej.

Rorschach, m. w kantonie St.-Gallen (Szwajcaria), nad jez. Bodeńskim, 11.600 mieszk.; przystań parowców, handel zbożem.

Rosa, ob. opady atmosferyczne.

Rosa, róża, rodzaj roślin z rodziny Rosaceae (różowate), obejmujący przeszło 100 gatunków, rosących dziko w płn. umiarkowanej strefie. Są to krzewy, przeważnie cierniste, o liściach nieparzystopierzastych, naprzemianległych, kwiatach dużych, barwnych i wonnych. Owoce — liczne szyczaste niełupki, otoczone zmięśniałem, stożkowatym dnem kwiatowym. W Polsce dziko pospolitsze: R. canina, r. dzika (szypszyna albo eglantyna), krzew ponad 1 m. wys., o pędach licznych, mało rozgałęzionych, pokrytych silnemi, prostemi lub za-

krzywionemi kolcami, liściach 5—7 (9) — dzielnymi, kwiatach różowych lub białych. Kwitnie VI. R. rubiginosa, r. rdzawa, krzew gęsto kolczasty (obok kolców hakowatych, o szerokiej podstawie, ma także kolce szczeciniaste, proste), o liściach zwykle 7 — dzielnymi, listkach pod spodem gęsto gruczołowatych, brunatnawych, kwiatach żywo różowych. Kwitnie VI. Piękne, pełne i wonne róże, hodowane po ogrodach w mnóstwie różnobarwnych form, są najczęściej uszlachetnionymi odmianami R. chinensis, r. chińskiej (z Azji Wsch.), oraz krzyżówkami teje róży z innymi gatunkami, np. z R. gallica, r. francuska (Europa, Azja zach.) albo R. moschata, r. piżmowa (Azja, Afryka płn.-wschod.). Róże te szczepi się lub oczkuje na pędach dzikich róż, najczęściej na R. canina. Z róż, głównie z R. centifolia, R. damascena (Europa wsch., Azja zach.), przez destylację płatków kwiatowych otrzymuje się olejek różany (oleum rosarum).

Rosa Salvator, malarz włoski, poeta satyryczny i muzyk, * 1615, † 1673 w Rzymie; obrazy z życia rozbójniczego i b. w na tle fantastycznych skalistych krajobrazów.

Rosa di Tivoli, ob. Roos Philipp Peter.

Rosa miodowa, ob. mszyce.

Rosaceae (tac.), acne r., choroba skórna, wytwarzanie się na nosie i policzkach drobnych pęcherzyków, wypełnionych cieczą surowiczą lub ropną, znaczenie rozszerzenie naczyń żylnych („siność“) nosa i policzków. Przypuszczalne powody choroby: alkoholizm, zaburzenia w trawieniu. Nie leczona doprowadzić może do znacznych zniekształceń nosa.

Rosaceae, różowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rosales (różowe). Rośliny zielne lub drzewne; liście z przylistkami, skrętoległe, często pierzasto lub dłoniasto złożone; kwiaty zwykle 5 (rzadko 4) -krotne; kielich często otoczony kieliszkiem. Pręcików z reguły wiele, wyjątkowo liczba ich zredukowana (Alchemilla); słupków najczęściej wiele; owoc niełupka lub pestkowiec, rzadziej torebka.

Róża dzika.

Róże hodowane.

Rodzina r. rozpada się na kilka podrodzin: 1) Spiraeoidae (tawulowate), z rodzajem Spirea; 2) Rosoideae (różane), z rodzajami:

Rubus, Fragaria, Rosa, Potentilla; 3) Pomoidae (jabłkowe), z rodzajami: Crataegus, Cydonia, Malus, Pirus i 4) Prunoidae (śliwowe), z rodzajem Prunus.

Rosales, różowe, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Choripetalae (wolnopłatkowe). Rośliny zielne lub drzewne o liściach z przylistkami lub bez, kwiatach zwykle pięciokrotnych, o podwójnym okwiecie; kwiaty zwykle kożozależne lub dolne; pręcików 5, 10, najczęściej wiele; dno kwiatowe zwykle rozszerzone. Ważniejsze rodziny: Crasulaceae, Saxifragaceae, Rosaceae, Papilionaceae, Mimosaceae.

Rosales Eduardo, malarz hiszpański, *1837, †1873; obrazy historyczne: „Izabela Katolicka, dyktująca swój testament“, „Św. Jan“, „Św. Łukasz“.

Rosario lub El Rosario de Santa Fé, m. w prow. Santa Fé w Argentynie (Am. Płd.), nad rz. Parana, 222.600 mieszk.; wywóz zboża, cukru, maki, skór; ważny port rzeczny.

Rosas Don Manuel Ortez de, prezydent Argentyny, *1793, †1877; 1828 przewodził walkom federalistów przeciwko unitaryuszom (centralistom); 1829 gubernator Buenos Aires i naczelnik Rzeczypospolitej Argentynskiej; rządził po dyktatorsku do 1852; obalony przez opozycję, wspartą pomocą Paragwaju i Urugwaju; pobity 1852 przez wojska Urquiza, schronił się do Anglii.

Rosawa, 1) l. dopływ Dniestru na Podolu, dług. 48 km.; 2) l. dopływ Rosi, dług. 43 km.

Roscellinus (Rucelinus), filozof — scholastyk francuski, *ok. 1050, brał żywy udział w sporze o uniwersalja; jeden z twórców nominalizmu, z którego wysnuł konsekwencje, niezgodne z nauką Kościoła; zwalczał dogmat Św. Trójcy, ucząc, że Bóg Ojciec, Bóg Syn i Duch Święty — to trzej bogowie, złączeni ze sobą tożsamością swej woli i mocy; pogląd ten nosił nazwę tritelizmu; na rozkaz kościoła odwołał tę doktrynę w 1093 w Soissons; nauczał ustnie w różnych miastach francuskich.

Roscher Wilhelm, ekonomista niemiecki, *1817, †1894 w Lipsku; przedstawiciel szkoły historycznej w nauce gospodarstwa społecznego. Główne dzieło: „System der Volkswirtschaft“.

Roscoe Henry, chemik angielski, *1833, †1915; profesor uniwersytetu w Manchester. Liczne prace z chemii fizycznej (fotochemia) oraz chemii nieorganicznej (badania nad związkami wanadu itp.).

Roscoe William, historyk angielski, *1753, †1831; dzieła: „The life of Lorenzo de Medici“, „The life and pontificate of Leo X“.

Roscommon, stol. hr. R. w prow. Connaught (Irlandia środk.), 2.000 mieszk.

Rosdzin, ob. Rożdzień.

Rose John Holland, historyk angielski, *1855; dzieła: „Life of Napoleon I“, „The personality of Napoleon“.

Rose, niemiecka rodzina chemików, 1) Valentin, *1736, †1771; wynalazca stopu Rosego; 2) Valentin, syn popr., *1762, †1807; analiza krzemianów; 3) Gustav,

chemik i mineralog, *1798, †1873; 1826 profesor mineralogii na uniwersytecie berlińskim. Liczne prace z mineralogii i chemii analitycznej. Ogłosił „Zasady krystalografii“; 4) Heinrich, brat popr., *1795, †1864; prof. w Berlinie. Odkrył pierwiastek niob (1844); wydał podręcznik chemii analitycznej.

Rose-Croix, ob. Różokrzyżowcy.

Rosebery Archibald Philipp Primrose hr. de, polityk i mąż stanu angielski; jeden z przywódców partii liberalnej, *1847; 1868 członek izby wyższej, 1881—83 podsekretarz spraw wewn., 1885 min. robót publ., 1886 (II—VII) i 1892 min. spraw. zagr., 1894—95 prezydent gabinetu.

Rosegger Peter, popularny powieściopisarz niemiecko-austriacki, *1843, †1918; powieści, opowiadania i nowele z życia ludu w Styrii.

Rosego stop odznacza się niską temperaturą topnienia = 96°5; skład następujący: 2 części bizmutu, 1 cz. cyny i 1 cz. ołowiu.

Rosen Grigorij, baron von, generał rosyjski, *1781, †1841 w Petersburgu; odznaczył się w wojnach z Napoleonem pod Mołajskiem, Lipskiem i Arcis-sur-Aube. W kampanii 1831 dowodził korpusem pod Grochowem, Iganiami, na prawym brzegu Wisły przeciw Ramorinie.

Rosen Jan, malarz polski, *1854 w Warszawie; kształcił się w akad. monachijskiej oraz prywatnie u Brandta; obrazy: „Bitwa pod Stoczkiem“, „Napoleon w Smorgoniach“, „Rewja na placu Saskim“; dla dworu petersburskiego wykonał cykl bitw Suworowskich.

Rosen Jan Henryk, syn popr., malarz; kompozycje, osnute na tle badań o świętych Pańskich.

Rosenberg, 1) ob. Oleśno; 2) ob. Susz.

Rosenberg, v. Orsini Rosenberg, ród czeski i polski, wywodzący się od W. Ursiniego, kasztelana czeskiego z w. XII; nazwisko od zamku R. w Czechach płd. (założ. w w. XIII); wybitniejsi przedstawiciele R.: I (linia czeska): 1) Zawisza O. R., regent królestwa czeskiego, ściety 1290; 2) Henryk, burgrabia król. czeskiego, †1412; 3) Henryk, namiestnik Śląska, poseł do Polski w r. 1453, †1457; 4) Piotr, namiestnik król. czeskiego, †1523; 5) Wilhelm, hetman wojsk czeskich (1566), poseł do Polski 1572, 1576 i 1589; 1575 kandydat do tronu polskiego; †1592; II (linia polska): 1) Mateusz, pułkownik W. P., konfederat barski; †1781; 2) Józef Jacek, sędzia, heraldyk i publicysta (pseudonim Jacek Poraj), †1893.

Rosenfeld-Jędrkiewicz Edwin, literat i poeta, *1889 w Wadowicach; studja w Lwowie; w teatrze lwowskim wystawił „Króla Saula“ i dramat „Czerwony młyn“; zbiór nowel: „Świątki i centaury“ (1921).

Rosenheim, m. pow. w rej. górno-bawarskiej (Bawaria), nad rz. Inn, 17.400 mieszk.; fabryk maszyn, odlewnie cynku; saliny.

Rosenkranz Karl, filozof i estetyk niemiecki, *1805, †1879; prof. filozofii na uniwersytecie w Królewcu, uczeń i zwolennik Hegla; należał do tzw. prawicy heglowskiej.

Rosentreter Augustyn ks., biskup chełmiński, *1843, †1926; 1899 objął rządy diecezji w Pelplinie.

Roseola (fac.), różyczka, wysypka skórna w kształcie małych różowych plamek wielkości główki od szpilki do ziarnka soczewicy; bywa przy kile II-go okresu (r. luetica), przy durze brzuszonym (w II-im tygodniu choroby), przy posocznicy (sepsis), przy gruźlicy prosówkowej (tuberculosis miliaris) i niekiedy przy nagminnym zapaleniu opon mózgowych.

Rosette, ob. Reszid.

Roshaar (niem. Rosshaar), koński włos (włosień) z ogona i grzywy, oczyszczony i przesortowany; służy do wyrobu szczotek, sit, smyczków, wędek itp., przede wszystkim do wyrobu materaców i poduszek, do wyściełania mebli, siodeł itd.

Rosiczka, ob. Drosera.

Rosiczkowate, ob. Droseraceae.

Rosienie lub **Rossienie** (lit. Raseiniai), m. pow. na Litwie, nad rz. Rosianką, 5.300 mieszkańców (50% Polaków).

Rosiński Bolesław ks., doktor filozofii, *1884; w 1921 starszy asystent przy katedrze antropologii i etnologii Uniwersytetu Lwowskiego, w 1925 docent antropologii na wydziale humanistycznym tamże. Prace z zakresu antropologii ogólnej (dziedziczność, dobor), prehistorycznej, fizjologicznej, rasowej i zoologicznej. Członek Międzynarodowego Instytutu Antropologicznego.

Rosiński Stefan, ekonomista, *1888 w Radomiu; studja we Lwowie i Monachium; 1920 zastępca prof. ekonomii na Uniwers. Poznańskim; ogłosił m. in.: „Emigracja polska na zachodzie Prus w świetle cyfr“ (1910), „Struktura własności ziemskiej na Litwie i Rusi“ (1919); redaktor wydawnictwa „Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego“ (1918).

Rositten, ob. Rzeżycza.

Rosja (rosyjsk. Rossija), do 1917 cesarstwo i wielkie mocarstwo europ.-azjat. (Rossijskaja Imperija), w którego skład wchodziły: R. europejska, Król. Polskie, Finlandja, Besarabia, kraj Zakaukaski, Syberja, Bucharą i Chiwą i od połowy XIX w. ros. Azja środkowa, ogółem 22.556.520 km², z czego w Europie 5.510.000 km², w Azji 17.046.520 km²; 166.107.700 mieszk., w tem 131.750.000 w Europie, 13.300.000 na Kaukazie, ok. 11.250.000 w Azji Środk., ok. 300.000 na Syberji. Według narodowości było (spis z 1897): 43,4% Rosjan, 17,5% Rusinów, 6,3% Polaków, 4,6% Białorusinów, 4,0% Żydów, 1,4% Niemców, 1,3 Litwinów i 2,4% Łotyszów i Estów, 0,9% Rumunów i 0,3% Szwedów; na wsch.: 3,2% Kirgizów, 2,9% Tatarów, 1,1% Baszkirów i około 2% Mordwinów, Czuwaszów, Wotjaków i Czeremisów; na płd.: 1% Gruzinów, 0,9% Ormian i 0,8% Czerkiesów, Czeceńców i Lezginów; w Azji środk. około 2,2% Sartów, Uzbeków i Turkmenów, 0,5% Tadżyków, Persów, Kurdów, Jakutów i 3,3% innych. Według wyznania było: 69,9% prawosł., 8,9% rz.-kat., 4% ewang., 10,8% mahom., 3,0% wyzn. mojżesz.

Wskutek wojny światowej odłączyły się i utworzyły samodzielne państwa: Polska, Finlandja, Litwa, Łotwa i Estonia; Besarabia włączona została do Rumunii (ogółem utracone obszary: 900.000 km², 29.000.000 mieszk.). Po rewolucji otrzymała R. 15. III. 1917 nazwę „Ruskaja Republika“; po przewrocie bolszewickim 17. XI. 1917 zmieniono nazwę na „Russkaja Socialistyczeskaja Federatiwnaja Sowietskaja Republika (R. S. F. S. R.), w 1923 nadano obecnie obowiązującą nazwę: „Sojuz Socialistycznych Sowietskich Republik“ (S. S. S. R.) czyli „Związek Socjalistycznych Republik Rad“, ogółem 21.210.500 km², 139.754.000 mieszkańców, obejmujący

Rosja sowiecka.

6 republik: Rosyjska Socjalistyczna. Federacyjna Sowiecka Republika (R. S. F. S. R.), Ukraińska Socjalistyczna Sowiecka Republika (U. S. S. R.), Zakaukaska Socjalistyczna Federacyjna Sowiecka Republika (Z. S. F. S. R.), Białoruska Socjalistyczna Sowiecka Republika (S. S. R. B.), Socjalistyczna Sowiecka Republika Uzbekistan (U. S. S. R.) i Socjalistyczna Sowiecka Republika Turkmenistan (T. S. S. R.). Pod względem ukształtowania powierzchni R. jest wielkim nizinem, do 250 m. wzniesionym n. p. m., wśród którego rozmieszczone są 3 rozległe płaskowyże: 1) na płd.-zach. i płd. płyta Czarnomorska, 2) z płn.-zach. ku płd.-wsch. rozciąga się płaskowyż środkowo-rosyjski, którego najwyższą częścią jest wyżyna Wajdajska (332 m. wys.), pokryty morenami, i 3) na wsch. płaskowyż Nadwołżański, opadający stromą krawędzią (380 m. wys.) ku Wołdze; od Wajdaju po Ural ciągnie się szereg płaskich garbów, tzw. grzęda północna (gl. europ. dział wodny). Góry w R. rozmieszczone są na krańcach: góry Ural, fałdowane, stare i zniszczone (1600 wys.), odgarniają R. europ. od azjatyckiej, na płd. na Krymie góry Jałła czyli Krymskie; na ukształtowanie powierzchni równin ros. wywarła decydujący wpływ epoka lodowcowa, pokrywając je licznymi osadami lodowcowymi; w związku z tem, gleba na płn. i w środk. R. jest piaszczysta (żyźne bielice), na płd. lesowa i czarnoziemna, nadzwyczajnie urodzajna. Klimat wybitnie kontynentalny, na płd. suchy, stepowy, tylko na Krymie śródziemnomorski; wilgotność maleje od zach. ku wsch. (w Astrachaniu 150 mm. opadów atmosfer. rocznie), znaczne różnice temperatur (śr. roczna temperatura: w Archangielsku 0,3°, w Moskwie 3,9°, w Astrachaniu 9,4°, w Jałcie 13,4°). Rzeki należą do typu rzek nizinnych i spływają do czterech zlewisk: oceanu Płn. Lodowatego (Peczora, Mezeń, Dwina), do Bałtyku (Newa), do morza Czarnego (Dniepr, Don) i do m. Kaspijskiego (Wołga); najważniejszą rzeką R. jest Wołga, dług. 3.689 km., o małym spadku; od Tweru spławna; wypływa z wyżyny Wajdajskiej, wpada do m. Kaspijskiego, jest ważną drogą handlową dla przewozu drzewa na płd.,

zboża, soli i nafty w przeciwnym kierunku. Szata roślinna zależna od klimatu: płn. pas nadbrzeżny pokryty tundrą, niżej wielkie lasy szpilkowe (tajga), przechodzące w środk. Rosji w lasy mieszane, ku płd.-wsch. rozciąga się strefa stepów; na żyznych bielicach rozwinięte jest rolnictwo, na płycie czarnomorskiej z powodu żyznych gleb wielki okrąg rolniczy i związany z tem przemysł rolniczy; brak lasów. Ludność składa się z ludów słowiańskich i ludów pochodzenia mongolskiego. Słowianie tworzą ogółem 78,6% ludności: Wielkorusowie czyli Rosjanie (61,8%), Rusini (14,7%), Białorusini (1,7%), Polacy i inni Słowianie 0,4%; ludy pochodzenia mongolskiego: 1) Samojeździ nad oceanem Lodowatym Płn., 2) ludy ugro-fińskie: Karelowie w Karelii, Czeremisi i Mordwini nad Wołgą, Wotjacy nad Kamą, Zyryjanie nad Peczorą, Wogulowie w płn. i środk. Uralu, 3) ludy turskie: Czuwaszę, Tatarzy, Baszkirzy i Kirgizi na wsch., płd.-wsch. i Krymie i 4) Kałmucy między dolną Wołgą a Donem; poza tem na Kaukazie ludy, tworzące odrębną grupę kaukaską (Czerkiesi, Czeceńcy, Gruzini, Lezginowie i Mingrelowie). Gęstość zaludnienia w R. europ. 23 na 1 km², w azjat. 1,9 na 1 km², największą gęstość zaludnienia wykazuje R. płd. (Rep. Ukraińska 61 na 1 km², Zakaukaska 31 na 1 km², Białoruska 31 na 1 km², rep. Rosyjska bez obszarów azjat. 14 na 1 km²); przyrost ludności (stan z 1922) 15‰. Oświata na niskim poziomie, analfabetów w 1910 było 62%; szkół elementarnych (stan z 1 września 1922) 40.287 (z 2.850.000 uczniów i 88.600 nauczycieli), 1383 szkół średnich i 100 szkół zawodowych i wyższych (w 1906 na 15.500.000 dzieci w wieku szkolnym chodziło tylko 5.400.000 do 90.000 szkół powszech., w 1921 na 14.000.000 dzieci chodziło 6 milj. do 95.500 szkół). Głównym zajęciem ludności jest rolnictwo, chów bydła, przemysł rolniczy i drzewny; 30% obszaru zajmują role, 40% lasy, 12% łąki i pastwiska, 18% nieużytki. Bogactwa naturalne: węgiel kamienny i ruda żel. (w zagłębiu donieckim), złoto, platyna (na Uralu), sól kamienna, nafta (na Kaukazie). Przemysł fabryczny: rozwinięty przemysł rolniczy w płd. R. na Ukrainie, liczne cukrownie, gorzelnie, przemysł tkacki (w Rosji środk. od Tuły po Jarosław i Twer, gł. wyroby bawełniane), metalurgiczny, drzewny i papierniczy. Handel zarówno wewnętrzny jak i zagraniczny przed wojną był dosyć znaczny, przede wszystkim wywóz zboża (w 1913 wynosił 651.000.000 pudów, wartości 594 milj. rubli zł.); wywóz wszystkich towarów w 1913 wynosił 1.472.000.000 pudów, wartości 1.485.700.000 rubli zł. W 1921 przywóz wynosił 55.300.000 pudów (z tego 35,2% z Anglii, 24% z Niemiec, 15,8% ze Stanów Zjedn. Am. Płn.), wywóz 13.000.000 pudów (47% do St. Zjedn., 22,7% do Łotwy, 13% do Norwegii, 5% do Niemiec). Stosunki handlowe z Polską: wywóz do Polski w 1924 wynosił 211.436 q., przywóz z Polski 70.739 q. Długość linii kolejowych (Rosja europejska) 57.000 km. (na 100 km² przypada 1,3

km. kol.), dług. linii telegraficzn. 136.173 km., liczba aparatów telef. 172.405, dług. dróg wodnych 40.000 km., w tej liczbie 700 km. kanałów. Stan liczebny wojska około 1.500.000 żołnierzy, obowiązkowa służba wojsk. od 21 roku życia; państwo podzielone na 7 okręgów wojskowych: leningradzki, zachodni, moskiewski, ukraiński, nadwołżański, płn.-kaukaski i syberyjski; prócz tego: kirgiski komisariat wojenny, front turkistański i armja kaukaska; dwie ostatnie organizacje są prowizoryczne. Flota wojenna 35.000 marynarzy. R. jest republiką komunistyczną; na mocy ustawy z 19 lipca 1918 zostały upaństwowione wszystkie źródła produkcji: lasy, kopalnie, fabryki, zakłady przemysłowe i handlowe. Po rewolucji jako jednostkę monetarną wprowadzono czerwoniec = 10 rublom złotym, o nominalnej wartości 5,14 dolara. Najwyższą władzą ustawodawczą jest doroczny zjazd Sowietów czyli rad, złożonych z przedstawicieli robotników, żołnierzy i włościan; na zjeździe tym (do którego rady wysyłają po 1 delegację na 125.000 mieszk., a w miastach na 25.000 mieszk.) wybierany jest Wszechrosyjski Centr. Kom. Wyk. (WCIK) w liczbie 300 członków. Jako władza wykonawcza istnieje Rada Komisarzy ludowych z przewodniczącym czyli prezydentem na czele. Historyczny początek państwa datuje się od IX w., kiedy normańscy Waregowie (zw. po fińsku Rusami) zajęli w 862, pod wodzą Ruryka, ziemie ok. dzis. Nowgorodu. Nazwa Rusów przeszła na Słowian rosnącego (od Dniepru po Dźwinę) państwa Waregów, którego stolicą stał się Kijów (za ks. Olega 879—912). W 988 ks. Włodzimierz kijowski (980—1013) przyjął chrześcijaństwo w obrządku greckim. Wiek XI i XII był okresem rozpadania się R. na dzielnice i walk między rozrodzoną dynastją Rurykowniców, czemu nie zapobiegła zasada senioratu, ustalona przez ks. Jarosława Mądrego w testamencie 1054. Osłabiona R. nie zdołała stawić oporu napadom Tatarów (kleska nad rz. Kałką 1224, napady 1236, 1238, 1270) i uległa Batu-chanowi, stając się lennikiem Złotej Ordy aż po XV w. Ruś południowa, wraz ze zniszczonym Kijowem, straciła dawne znaczenie i odpadła z czasem do Litwy, a z nią do Polski. Ośrodek nowej siły politycznej powstał na północy w Moskwie. Książę mosk. Wasyl I (1389—1425) przestał składać hołd Tatarom; syn jego — Iwan III (1442—1505) zjednoczył rozbite dzielnice, zrzucił jarzmo tatarskie (1480) i przybrał tytuł cara, utrwalony koronacją (1547) przez wnuka jego Iwana IV Groźnego (1533—1582), który rozszerzył znacznie granice R. podbiciem chanatu kazańskiego i astrachańskiego (1552—1556) oraz części Syberji (w 1582), ale nie zdołał zdobyć Inflant (wojna z Polską 1562—1571, 1577—1582) i dostępu do Bałtyku. Był to okres ustalania się bezwzględnego absolutyzmu, despotycznej samowoli władców. Po wymarciu dynastji Rurykowniców (Teodor, syn Iwana Groźnego, 1584—1598) i zamordowaniu wnuka Iwana Groźnego, Dymitra, nastąpiły przewlekłe

walki o tron. (Zjawienie się Samozwańców od 1605, interwencja Polski, zabiegi o tron Zygmunta III i Władysława IV, wojny z Polską 1609—1618), które sprowadziły straszliwe wyniszczenie R. W 1613 ustaliła się nowa dynastia Romanowych (Michał Teodorowicz 1613—1645). Ekspansja R. zwróciła się ku płd.-zach. Wojny o Ukrainę z Polską dały R. lewy brzeg Dniepru z Kijowem (pokój andruszowski 1667), z Turcją — Ukrainę zadnieprzańską i Zaporozie (pokój baczysarajski 1681). Za syna Michała, Aleksęgo (1645—1676), dokonano w 1654 reformy kościoła (patriarcha Nikon), co wywołało odszczepieństwo (roskoł) tzw. starowierców i w dalszych skutkach opozycję przeciwko zwierzchnictwu władzy świeckiej w sprawach religijnych i bunt Stenki Riazina. Wielkomocarstwo R. datuje się od czasów Piotra Wielkiego (1682—1725), który przeniósł punkt ciężkości państwa na płn.-zach., wybiwszy „okno na Europę” zdobyciem od Szwecji (1700—1721) prowincji nadbałtyckich (Liwonia, Estonia, część Karelii i Finlandji) i wybudował nową stolicę, Petersburg. Szeregiem reform wewnętrznych P. W. usiłował europeizować R.; dotyczyło to wyłącznie warstw wyższych, niższych nie tknęła kultura zach. Za wdowy po Piotrze Wielkim, Katarzyny I (1725—27), wnuka Piotra Wielkiego, Piotra II (1727—1730) i jego siostrzeńcy, Anny Iwanówny (1730—1740) nastąpiły rządy nieokreślonej samowoli faworytów. W 1741 za władnęła tronem (rewolucja pałacowa) Elżbieta (1741—1762), córka Piotra I; walczyła pomyślnie z Szwecją i przeciwko Prusom w wojnie 7-letniej. Następca Elżbiety, siostrzeniec jej, ks. Hołszyński-Gottorpski Piotr III, został usunięty od władzy przez żonę (ks. Anhalt-Zerbst) Katarzynę II (1762—96), która posunęła wydatnie naprzód rozwój terytorjalny R. przyłączeniem Krymu 1783 oraz rozbiarami Polski (1772, 1793, 1795), i wprowadziła szereg ważnych reform w dziedzinie administracji i sądownictwa. Syn jej Paweł (1797—1801) został zamordowany za sprawą synów, wnuk Aleksander I (1801—25), początkowo liberał, z czasem uległ wpływowi reakcyjnemu i mistyczno-religijnemu. W 1805 wystąpił z Prusami przeciw Napoleonowi, pozyskany jednak wkrótce przez niego, zawarł z nim pokój w Tylicy 1807. W 1809 zdobył na Szwedach Finlandję, 1812 od Turcji Besarabję. Znaczenie i wpływ R. w Europie wzrosło znacznie dzięki klesce Napoleona w wyprawie na Moskwę 1812 oraz roli R. w pokonaniu Napoleona w wojnie 1813—14. Zwycięski Aleksander I dyktował warunki kongresowi wiedeńskiemu i uzyskał połączenie unją personalną z R. świeżo utworzonego Król. Polsk. (1815). Zawarowaną przez kongres wiedeński odrębność państwową Król. Pol. naruszał i ograniczał nieustannie, a następca jego Mikołaj I (1825—55) złamał ją ostatecznie po powstaniu 1830, znosząc konstytucję i tworząc z Królestwa Polskiego prowincję R. Reakcyjny władca zgniótł krwawo powstanie dekabrystów (1825) oraz powstanie węgierskie 1849. Rუსyfikował pro-

wincje o nierosyjskiej ludności i popierał ruch panslawistyczny. 1826—28 walczył pomyślnie z Persją, uzyskując ziemie w kraju zakaukaskim, w 1828—1829 z Turcją, co dało R. ujście Dunaju, ważne swobody handlowe oraz zneutralizowanie morza Czarnego i ugruntowało wpływ R. w państwach naddunajskich i w Turcji. W 1853 podjął wielką wojnę, zw. wschodnią albo krymską, zakończoną dopiero za Aleksandra II (1855—81) w 1856 pokojem paryskim, którego niepomyślnie dla R. rozstrzygnięcie (zakaz utrzymywania floty wojennej na m. Czarnem) zmieniono na jej korzyść w czasie wojny franc.-prusk 1871 i ostatecznie po wojnie ros.-tureck. (1877—78) na kongresie berlińskim 1878. Al. II posunął granice R. w Azji środk.: przyłączył 1858 kraj Nadamurski, 1864 — Taszkient, 1867 — Samarkandę, 1868 — Buchare, 1873 — Chiwę, 1876 — Kokand. Pod presją opinii publicznej Al. II wprowadził szereg reform (1861 zniesienie poddaństwa chłopów, 1864 wprowadzenie sądów przysięgłych i jawności postępowania sądowego, 1864 wprowadzenie samorządu ziemskiego, 1870 miejskiego), których polowiczność nie zaspakajała wymagań radykałów. 13 marca 1881 Al. II zginął z rąk członków organizacji terrorystycznej. W stosunku do krajów bałtyckich i Polski Al. II prowadził politykę rusyfikatorską (krwawo stłumił powstanie styczniowe 1863—64), zastrzoną jeszcze przez Aleksandra III (1881—94), którego reakcyjne rządy cofnęły szereg reform, wprowadzonych przez jego poprzednika. W polityce zewnętrznej dążył do zbliżenia francusko-ros. (1891), jako przeciwwagi trójprzymierzu (niem.-austrij.-włosk.); niepowodzenia R. na Bałkanach (zbliżenie się Serbji do Austrii, ustalenie się i uniezależnienie się Battenbergów w Bułgarii) usiłował powetować sobie rosnącym wpływem R. na Wschodzie; 1889 rozpoczął budowę kolei transsyberyjskiej. Syn jego, Mikołaj II (1894—1917), kontynuował politykę zagraniczną ojca. Wbrew jednak pacyfistycznym enuncjacjom (konferencja w Hadze z inicjatywy M. II, 1899), doprowadził do wojny z Japonją 1904—5 na tle rywalizacji o wpływy w Mandżurji i Korei. Wojna ta, bardzo niepopularna w R. i przegrana (pokój 5. IX. 1905 w Portsmouth), wywołała wybuch rewolucji; 30 października 1905 car wydał manifest, zwolujący Dumę (przedstawicielstwo narodowe). Zarówno jednak pierwsza (10 maja — 22 lipca 1906) jak druga Duma (5 marca — 16 czerwca 1907) zostały rozwiązane, jako zbyt radykalne, a socjalistyczni członkowie II Dumy postawieni w stan oskarżenia (proces w Wybergu). Premier Stołypin okrojował nowe prawo wyborcze, które dało wreszcie uległy rządowi skład III i IV Dumy (14. XI. 1907 i 1912). Drakoński system zwalczania opozycji przyplacił Stołypin śmiercią (zabity 14. IX. 1911). Nazewnatrz R. usiłowała wzmocnić swe stanowisko przymierzem z Anglią i Francją (1908) i ugodą z Japonją (1910) co do sfery wpływów w Mandżurji. Aneksja Bośni i Hercegowiny przez Austrię odrodziła ruch pan-

slawistyczny w R., która wytrwała jednak w neutralności podczas wojny bałkańskiej 1912—13. Wybuch wielkiej wojny stworzył początkowo jednolity front narodowy w R., ale niepowodzenia wojenne w lecie 1915 oraz posuwanie się Niemców w głąb R. wywołały żądanie lewicy zawarcia pokoju; partie centrowe natomiast („blok postępowy“) domagały się złożenia z tronu Mik. II, powołania brata jego, Michała, wprowadzenia rządów parlamentarnych, ale kontynuowania wojny, jako mającej już charakter obronny. W marcu 1917 na tle rozruchów głodowych wybuchła rewolucja, do której przyłączyła się armia. 15. III. 1917 Mikołaj II abdykował. Rządy objął gabinet parlamentarny z ks. Lwowem na czele; jednocześnie rosło znaczenie tworzących się Rad robotników i żołnierzy (sowiety); mnożyły się bunt, organizowane przez bolszewików (odłam partii socjal-demokr. ros.). W lipcu prezesem min. został Kierenski (socjal-rewolucj.), który próbował oprzeć się na wstępnym parlamencie. 14 września 1917 R. ogłoszono Rzplita; 8 listopada Kierenski został obalony przez bolszewików. R. obwołano „Socialistyczną Federacyjną Republiką Rad“. Na czele rządu stanął Lenin, przewodniczący WCIK'u (Wsirossijski Centralny Iсполnitelnyj Komitet, tj. Wszchrosyjski Centralny Kom. Wykonawczy), sprawami zewnętrznymi kierował Trocki, 20 stycznia rozpedzono siłą konstytuante (zebrana 18. I.), w której bolszewicy nie mieli większości. 3 marca 1918 zawarto w Brześciu Litewskim pokój z mocarstwami centralnymi. R. uznała niepodległość państw krawędziowych. Wojny z Polską (o Wilno i Ukrainę od kwietnia 1919 do 18 marca 1921, tj. do pokoju w Rydze), Estonią i Łotwą (pokój 11 sierpnia 1920), Finlandią (pokój 14 paźd. 1820), akcja kontrrewolucjonistów pod wodzą Koczaka na Syberji, Judenicza na zachodzie, w prowincjach bałtyckich, Denikina, później Wrangla na południu, na Ukrainie i Krymie, wreszcie blokada ze strony Ententy doprowadziły R. do ruiny gospodarczej i ekonomicznej kraju i zmusiły bolszewików (w 1921) do przywrócenia własności prywatnej, do zabiegania o obcy kapitał (dekret o koncesjach 23. XI. 1920), o uznanie nowego rządu R. przez mocarstwa zach.-europejskie (konferencja w Genui w maju 1922; traktat z Niemcami w Rapallo 16. IV. 1922).

Roskilde, ob. **Roeskilde**.

Rosław (ros. Рославль), m. pow. w gub. smołenskiej (Rosja zach.), nad rz. Stanową, 24.000 mieszk., handel zbożem, tytoniem i oliwą.

Rosław, ob. **Rosław**.

Rosmarinus, rozmaryn, roślina z rodziny Labiatae (wargowe). Jedyny gatunek R. officinalis, r. lekarski (Rys.; a kwiat, b słupek, c owoc), zawsze zielona krzewinka o zapachu aromatycznym, właściwa okolicom nadśródziemnomorskim, u nas uprawiana jako roślina ozdobna; liście ma drobne, równowąskie, całobrzegie, z podwinie-

Rosmarinus officinalis.

temi brzegami, spodem sine; kwiaty białe lub błękitnawe. Roślina lekarska, dostarcza liści „folia rosmarini“ (Folia Anthos) oraz oleju rozmarynowego „oleum rosmarini“. Lud nasz używa R. na obrzędy ślubne.

Rosmini-Serbat Antonio, filozof i teolog włoski, * 1797, † 1855; wyznawał pewnego rodzaju platonizm. Dzieła: „Nuovo saggio sull'origine delle idee“, „Il rinnovamento della filosofia in Italia“ (2 t., 1836).

Rosnące funkcje, ob. **funkcja**.

Rosner Aleksander, syn Antoniego, lekarz polski, * 1867; od 1907 prof. położnictwa i ginekologii na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz dyrektor kliniki położniczo-ginekologicznej krakowskiej; prócz rozpraw mniejszych napisał „Ginekologia“ (podręcznik uniw., 1925) oraz „Czynność narządu płciowego“ (wspólnie z E. Godlewskim jun. w zbiorowym podręczniku fizjologii, 1924, wyd. przez A. Becka).

Rosner Antoni, lekarz polski, * 1831 w Tarnowie, † 1896 w Krakowie; prof. chorób skórnych na Uniw. Krakowskim; napisał „Wyniki szczepienia wydzieliną kiłowa“, „O kile w płucach“ itd.

Rosner Ignacy, publicysta i polityk, * 1865 w Krakowie; radca ministerjalny w Wiedniu, 1911 poseł do parlamentu wiedeńskiego, współredaktor „Czasu“ krakowskiego, 1915 komisarz rządu austriackiego w Warszawie; 1919 redaktor „Kurjera Polskiego“, 1926 „Nowego Kurjera Polskiego“; † 1926 w Warszawie.

Rosny J. H., wspólny pseud. braci Boex (Joseph Henri, * 1856 i Justin, * 1859), autorów powieści społecznych: „Le bilateral“ (1886), „Serment“ (1896), „Ames perdues“ (1899), „La vague rouge“ (1910), „L'appel du bonheur“ (1919), „Les pures et les impures“ (1921) i in.

Rosny Léon de, etnograf i orientalista francuski, * 1837, † 1914; prof. języka japońskiego w Paryżu; ogłosił: „Introduction à l'étude de la langue japonaise“ (1856), „Aperçu général des langues sémitiques et de leur histoire“ (1858), „Les peuples de l'Indo-Chine“ (1874) i in.

Rosochy, w. w pow. starsamborskim (woj. lwowski), kopalnia ropy. 3 otwory wiertnicze.

Rosochy, rogi losia i daniela.

Rosolis, nazwa likieru, wyrabianego pierwotnie we Włoszech, zwanego rosoglio, z rosiczki (Drosera), w Polsce znanej p. n. „ziela słonecznego“.

Rosomak, ob. **Gulo borealis**.

Ross, 1) James Clarke, bratanek John'a, marynarz, * 1800, † 1862; kierował wyprawą do bieguna połudn., odkrył 1841 ziemię Wiktorji; 2) John, podróżnik angielski, * 1777, † 1856; kontradmirał floty angielskiej; 1818 i 1829—1831 odbył podróże do krajów arktycznych; w 1831 odkrył półwysep Boothia Felix i północny biegun magnetyczny; 1850—1851 kierował wyprawą w celu odnalezienia Johna Franklina.

Ross and Cromarty, hr. w pln. Szkocji, 7.972 km², 70.800 mieszk.; chów owiec; stol. Dingwall.

Ross Dependency, urzędowa bryt. nazwa części wybrzeży Antarktydy, oblanych morzem Ressa, 2.000.000 km², łącznie z obszarem wodnym 4.778.799 km²; administracyjnie zarządzane przez Now. Zelandję.

Rossano, m. okręg. w Kalabrii, prow. Cosenza (Włochy pd.), 13.000 mieszk.; siedziba arcybiskupa; wywóz oliwy, szafranu, w pobliżu łomy marmuru i alabastru.

Roszbach, w. w Saksonji pruskiej, rej. merseburska; pamiętna bitwa Fryderyka W. z Francuzami 5. XI. 1757.

Rossberg, ob. **Rozbark**.

Rössel, ob. **Reszel**.

Rossellino Antonio, rzeźbiarz florencki, * 1427, † ok. 1478. Z dzieł: „Grobowiec kardynała Jana Portugalskiego“ (San Miniato), pomnik Filipa Lazzari (S. Domenico w Pistoii, 1467), płaskorzeźby ambony w katedrze w Prato, portret arcybiskupa Donato de Medici (1475), „Św. Jan“ (katedra florencka), „Madonna del Latte“ (Santa Croce, 1478).

Rossellino Bernardo, architekt i rzeźbiarz florencki, * 1409, † 1464. Restaurował szereg budowli w Rzymie, m. in. San Stefano Rotondo, Madonna delle Febbre; zbudował pałac Ruccelai (1451) według planów L. B. Alberti'ego; rozpowszechnił typ grobowców w kształcie niszy.

Rosset Aleksander, działacz polityczny, * 1866; studja w Rydze; członek zarządu Polskiej Partii Postępowej, współzałożyciel Stronnictwa Mieszczańskiego, poseł na Sejm ustawodawczy z m. st. Warszawy.

Rossetti Dante Gabriel, malarz i poeta angielski, * 1828 w Londynie, † 1882; jeden z założycieli grupy prerafaelitów; obrazy: „Lorenzo i Izabela“, „Beata Beatryks“, „Lady Lilith“, „Sen Dantego“, „Ecce Ancilla Domini“ i in.; napisał „Poems“ (1870), „Ballads and sonnets“ (1881).

Rossi Ernesto, aktor włoski, * 1827, † 1896; artysta dramatyczny i kierownik teatru, występował głównie w repertuarze szekspirowskim; napisał: „Studi drammatici“ (1885) i „Quarant'anni di vita artistica“ (2 t., 1887 do 1888).

Rossi Francesco (de), ob. **Salviati**.

Rossi Giovanni Battista de, archeolog włoski, * 1822, † 1894; prof. uniw., prezes Akademii Archeologicznej; prace: „Inscriptiones christianae urbis Romae“ (2 t., 1857—88), „Roma sotterranea cristiana“ (3 t., 1864—77) i w. in.

Rossi Karl, architekt rosyjski, * 1775, † 1849; kształcił się we Włoszech; z dzieł: gmach Sztabu Głównego (Petersburg, 1820), Zamek Michajłowski (tamże), teatr Aleksandryjski (1832, tamże).

Rossi Pellegrino hr., prawnik i mąż stanu włosko-francuski, * 1787; prof. Collège de France; francuski radca stanu 1840, poseł

w Rzymie 1845—1848; 1848 minister spraw wewn. państwa kościelnego; zamordowany 1848.

Rossienie, ob. **Rosienie**.

Rossini Gioachino, kompozytor włoski, * 1792, † 1868; 1815 dyr. muz. w Neapolu; opery: „La Cambiale di Martimonio“ (1811), „Tankred“ (1813), „Cyrułik scwłowski“ (1816), „Otello“ (1816), „Sroka złodziej“ (1817), „Semiramida“ (1823), „Wilhelm Tell“ (1829), znane „Stabat Mater“.

Rosslau, m. w rep. Anhalckiej (Niemcy), na pr. brzegu Elby, 11.500 mieszk.; warsztaty statków, odlewnie żelaza.

Rosso Giovanni Battista, malarz florencki, * 1494, † 1541; malował w Rzymie, od 1531 we Francji, gdzie wspólnie z Primaticciem założył tzw. szkołę Fontainebleau; dzieła: „Wychowanie Achillea“, „Walka Lapiłów z centaurami“, „Cleobis i Biton“, „Pietà“, „Les Piérides“.

Rossowski Jan, drukarz polski; założył w Warszawie drukarnię i na mocy przywileju Zygmunta III z 1624 drukował uchwały sejmowe, dzieła konstytucyjne, uniwersały itp. publikacje królewskie.

Rossowski Stanisław, literat, * 1861; studja w Lwowie; napisał: „Moja córka“ (1898), „Kreska na Matyska“ (1898), „Poezje“ (2 serie, 1886—1892), „Psyche“ (1900), „Cyrc“ (1906) i in.

Rossowski Władysław, malarz, * 1857; uczeń Matejki, malował obrazy historyczne: „Wjazd królowej Jadwigi do Krakowa“, „Skazana“ i in.

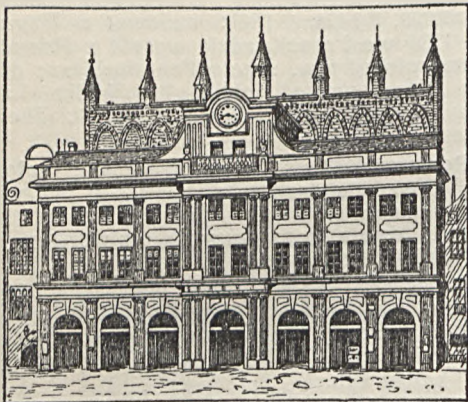
Rostafiński Jan, dr. filozofji, profesor Szk. Gł. Gosp. Wiejsk. w Warszawie, prezes Polskiego Tow. Zootechnicznego, członek Międzynarodowego Instytutu Rolniczego w Rzymie, * 1882; dzieła: „Über den Einfluss der Rasse auf die Behaarung des Rindes“ (Akad. Umiej. w Krakowie, 1907), „O znaczeniu pasz treściwych“ (Kraków, 1909), „Przemiana materji u przeżuwacza wobec pasz naturalnych a sucharów“ (Roczniki Nauk Rolniczych, 1910), „Die Tierzucht Ungarns“ (Wiedeń, 1912), „Rasy bydła domowego, jego hodowla i żywienie“, podręcznik (Warszawa, 1920), „Owce“, podręcznik (Warszawa, 1921), „O krmeni dobytku w Polsce“ (Praga, 1924, w Zemedelsky Archiv), „Mocznik w roli zastępczej białka u przeżuwacza“, część 1-sza (Roczniki Nauk Rolniczych, 1924), „Studja zootechniczne w Anatolji centralnej i zachodniej“ (po turecku, Angora, 1925. Wydawnictwo tur. Ministerstwa Rolnictwa) i in.

Rostafiński Józef, botanik, * 1850 w Warszawie; wychowaniec Szkoły Głównej; docent w Strassburgu (1875), potem prof. botaniki i dyrektor ogrodu botanicznego w Krakowie (1878), od 1910 wykłada w charakterze profesora honorowego. Wydał „Flora polonicae prodromus“ (1872). Opracował monograficznie „Śluzowce“ (1876) i „Listownice“ (1877). Pracował nad historią rozwoju różnych glonów

(od 1871) i morschczynów. Ogłosił prace, odnoszące się do historii naturalnej. Napisał szereg podręczników, z których „Botanika na klasy wyższe” (1886) była nawskróś oryginalną książką, pierwszą w Europie, napisaną na biologicznej podstawie. Stworzył całe prawie nowożytnie polskie słownictwo botaniczne.

Rostand Edmond, poeta francuski, * 1868, † 1918; dramaty: „Cyrano de Bergerac” (tłum. polskie Konopnickiej i Kasprowicza), „Orlątko”, „Księżniczka daleka”, „Chantecler”; komedia ironiczna „Romantyczni”.

Rostock, m. port. w rep. Mecklemburg-Szwecja (Niemcy), nad rz. Warnow, 68.000 mieszk.;

Rostock: ratusz.

kościół N. P. Marji z XV w., gotycki ratusz, uniwersytet, warsztaty okrętowe, fabryki maszyn, chemikalni; m. hanzeatyckie do 1630.

Rostopczin Fiedor hr., generał i mąż stanu rosyjski, * 1763, † 1826 w Moskwie; 1796 min. spraw zagran.; przygotowywał obronę Moskwy, powierzoną sobie 1812 przez Aleksandra I; sporną jest kwestja, czy R. nakazał spalenie Moskwy, czemu zaprzecza w dziele: „La vérité sur l'incendie de Moscou”.

Rostow (zw. dawniej R. Wielikij), m. pow. w gub. jarosławskiej (Rosja środk.), na jez. R., 13.700 mieszk.; jarmarki.

Rostow nad Donem, gł. m. obwodu dońskiego (Rosja pld.), 177.000 mieszk.; politechnika; fabr. mydła, wosku, wyrobów tytoniowych, handel zbożem; przystań rzeczna.

Rostruchan, ob. roztruchan.

Rostrum, zakończenie metalowe przodu okrętu rzymskiego, służące do rozbijania najeżdżanych w czasie walk okrętów nieprzyjacielskich. W 338 przed Chr. otoczono mównicę w Rzymie zdobytymi okuciami statków nieprzyjacielskich i od tego poszła nazwa mównic rzymskich *rostra*. Również kolumny, wznieszone na cześć zwycięstw morskich, ozdabiano r., od czego poszła nazwa *columna rostrata*.

Rostworowski Karol Hubert, poeta i dramaturg, * 1877; sprawozdawca teatralny „Głosu Narodu”; ogłosił osobno: „Tandeta” (1901), „Pod górę” (1910), „Echo” (1911), „Ze-

glarze” (1912), „Judasz z Kariothu” (1913), „Kaligula” (1917), „Bratnie dusze” (1918), „Młóścierdzie” (1920), „Straszne dzieci” (1922).

Rostworowski Michał, prawnik, * 1864 w Dreźnie; studja w Petersburgu i Paryżu; 1896 docent, 1903 prof. prawa narodów i prawa politycznego na Uniwersytecie Jagiellońskim; założył 1911 Szkołę nauk politycznych w Krakowie; ogłosił: „Rada ministrów i Rada stanu Księstwa Warszawskiego” (1912), „Dziennik sejmu z 1830—31 r.” (6 t., 1907—12), „Wojna i traktat pokoju” (1916), „Jak powstaje państwo w naszych czasach” (1916), „Nasza konstytucja” (praca zbiorowa, 1922) i in.

Rostworowski Stanisław, malarz, * 1858, † 1888; kształcił się w Petersburgu, Monachium i Rzymie; z dzieł: „Mojżesz na puszczy”, „Baładyna”, „Lilla Weneda”, „Irydjon”, „Tannhäuser” i in.

Rostworowski Wojciech, działacz polityczny, * 1877; w 1915 współzałożyciel konserwatywnej Partji Narodowej; 1917 dyrektor departamentu politycznego Tymczasowej Rady Stanu, 1918 minister w gab. Kucharskiego.

Roswitha, ob. Hroswitha.

Rosy punkt, temperatura, dla której ciśnienie cząstkowe pary wodnej w powietrzu jest ciśnieniem nasycenia; na powierzchni ciała, oziębionego w powietrzu do punktu rosy, woda osadza się w postaci drobnych kropelek; zjawiskiem tem posługuje się higrometria w celu oznaczania wilgotności powietrza.

Rosyjska literatura do XVIII w. wyrażała się językiem cerkiewnym czyli starosłowiańskim. Poza tem istniała literatura niepisana, tzw. ludowa, którą zaczęto zbierać w końcu XVIII w.; stanowi ona tzw. I-szy okres literatury rosyjskiej. Należą tu pieśni obrzędowe, weselne, żałobne, miłosne, myśliwskie, klechdy (skazki) i baśnie, tzw. byliny czyli powieści epickie o różnych bohaterach starszych i młodszych (Swiatogor, książę Władimir, Ilja Muromiec itd), pieśni historyczne (o Tatarach, o Iwanie Groźnym) i nabożne (o różnych świętych). Pieśni te w XIX w. zbierali: Rybnikow, Hilferding, Bersonow, Kirejewskij. Okres II (od XI do XVIII w.). W 988 Ruś przyjęła chrześcijaństwo z Grecji, czem otwarta została droga dla wpływu bizantyjskich. Istniał już przekład Ewangelji Sw. Cyryla i Metodego; oryginał zaginął, zachowała się tylko kopia, zrobiona dla niejakiego Ostromira z Nowgorodu (tzw. „Ewangelja Ostromirowa”). W XI—XII w. Ruś korzystała głównie z dzieł teologicznych bułgarskich i greckich, jak Złatostruj (Sw. Jana Chryzostoma). Szeszo dniem (podług Bazylego W.) i zbiory różne, jak Szmargd, Margareta, Pszczoła, Cwietosław. Dzieła historyczne, ze źródeł greckich swobodnie przerabiane (Palei, chroniki, chronografy); powieści świeckie (Żywot Aleksandra, Wojna Trojańska); apokryfy, zw. bułgarskimi baśniami, tj. fantastyczne opracowania legend biblijnych, posłania (listy pasterskie), utwory, za których pośrednictwem biskupi przemawiali do książąt; istniały też posłania polemiczne w obronie pra-

wosławia przeciw łacinnikom. Wymowa kościelna miała przedstawicieli w kaznodziejach, jak Łuka Żydiata († 1059), Teodozjusz († 1074), Hilarjon († 1054), Kirył, biskup turowski († 1182), Serafion, bisk. włodzim. († 1275). W XII w. książę Jarosław Mądry zebrał ustawy krajowe w księdze pt. Ruska prawda. W XVI w. metropolita Makary zebrał żywoty świętych, tzw. Pateryki, pod nazwą Wielkie Czetji Mineji; były i Małe Czetji Mineji, które w XVII w. Dymitr Rostworowski wydał w druku; jest to jeden z pierwszych druków w Rosji. Do XI w. należy mnich kijowski Nestor. Oprócz Nestora głośne Latopisy: nowgorodzki, wołyński, suzdalski itd.; Stiepiennaja Kniga, ułożona w XVI w. w Moskwie, stanowi połączenie różnych Latopisów. Dł tegoż okresu należy poemat epicki: Słowo o pułku Igora; odkrył go w 1795 hr. Musin-Puszkina; 1812 rękopis spłonął. Z innych pism od XII do XV w. godne uwagi: Słowo Daniela Zatočznika, prośba skazanego na wygnanie, zwrócona do księcia; Pielgrzymka do Jeruzolimy Daniela Iumena (XII w.); Podróż brata Symeona do Italji; Podróż Afanasja Nikitina, kupca twerskiego, za trzy morza (XV w.). Lżejszą lekturę stanowiły powieści póhitoryczne, jak O Aleks. Newskim, O pobojuwisku Mamaja, O księciu Dymitrze, a również bytowe i satyryczne (Historja Szlachcica Flora Skabejew). W XVI w. przewagę zdobyła Moskwa. Duży wpływ polsko-łaciński. Propaganda łacińska podważała prawosławie, powstała też herezja, tzw. żydostwujuszczych. Ruch ten wywołał żywą polemikę: Sw. Gennadiusz († 1506) i Josif Wołocki pisali gorące posłania. W tym czasie cała Biblia została zebrana w przekładzie cerkiewnym. Zaczął też oddziaływać humanizm. Maksym Grek († 1556) upowszechnił język grecki, pisał wiele przeciw katolikom, uczył retoryki; ogłosił „Psalterz rozumowany”. Ciekawy dokument czasu stanowi lista Iwana Groźnego i ks. Kurbskiego, który uciekł zagranicę i z wygnania pisał przeciw absolutyzmowi cara; Iwan Groźny miał liczne „Przemówienia na Stogławym Soborze”, które zebrano razem. Wynikiem kilku Soborów jest księga pt. „Stogław” (ks. o stu rozdziałach), z tych czasów pochodzą także „Sud’ebnik”. Obraz życia domowego przedstawia dzieło mnicha Sylwestra († 1560) pt. „Domostroj”. Jest to właściwie przeróbka włoskiej książki „Del regno, della famiglia” (Alberti). W. XVII. Gr. Kotosichin, poseł w Szwecji, zmuszony do ucieczki z Rosji w czasie wojny polskiej, na żądanie kanclerza szwedzkiego Delagardie, ułożył dzieło o Rosji, które wyszło po szwedzku; w oryginale wydano je dopiero w 1840; Jury Kryżanicz, z pochodzenia Chorwat, ksiądz katolicki, pierwszy stworzył to, co my nazywamy dziś „panslawizmem”; zajmował się ekonomją i polityką, miał utajoną ideję unji kościołów; zesłany do Tobolska Piotr Mohiła († 1645), rektor akademii kijowskiej, która za jego czasów wysoko się rozwinęła. Z pisarzy kijowskich godni

uwagi: Muzyłowski († 1631), Kirył Trankwilion, Łaz. Baranowicz († 1694), Ant. Radziwiłłowski, Galatowski († 1688). Ten ostatni napisał teorię „sztuki układania kazań”. Pisali wierszem sylabicznym, prozodją polską; układali misterja z międzyaktami komicznymi. W 1649 założono w Moskwie akademię na wzór kijowskiej i sprowadzono z Kijowa dwóch b. czynnych działaczy: Epifana Sławinieckiego († 1675) i Sym. Połockiego († 1682). Ten ostatni słynął jako kaznodzieja, filozof i autor misterjów. Wierszem wydał: „Wertograd raznocwietnyj” oraz „Rytmologion”. W końcu XVII w. szkoła moskiewska została nazwana „słowiano-łacińska” pod kierunkiem S. Jaworskiego. Okres III trwał przez cały wiek XVIII do początków romantyzmu. Reformy Piotra W. miały na celu zbliżenie Rosji do Europy. Piotr W. stworzył nowy alfabet (grażdanke), założył pierwszą gazetę, wybierał książki do przekładów (głównie strategiczne, techniczne, matematyczne). S. Jaworskij i Feof. Prokopowicz w kazaniach swoich uzasadniali reformy cesarza. Za Piotra W. przetłumaczono wiele dzieł literackich, francuskich, niemieckich i klasycznych; ułożono liczne podręczniki szkolne. Język rosyjski oczyścił się z elementów cerkiewnych, małoruskich i polskich, natomiast Piotr W. wprowadził wiele słów niemieckich i holenderskich. Z reformą Piotra W. łączą się dwa nazwiska: Iwan Pasoczokow († 1726), pierwszy ekonomista, napisał: „O bogactwie i nędzy”, a Wasyl Tatiszczew († 1750) ułożył pierwszą krytyczną i pragmatyczną „Historję Rosji”. Powoli i niezgrabnie zaczęła się rozwijać poezja, jeszcze pod wpływem rytmiki polskiej. Tak pisał Antioch Kantemir (1708—43) z rodziny gospodarów wołoskich; tłumaczył Horacjusza i Anakreona, pisał satyry, na wzór Boileau, prozodją polską. Wasyl Tretjakowski († 1769) obmyślił najwłaściwszą rytmikę dla poezji rosyjskiej. Podług jego wzorów, udoskonalony, tworzył M. Łomonosow. Od Łomonosowa zaczął się właściwy rozwój literatury rosyjskiej. G. Dierżawin (1743—1816) wstawił się od „Bóg” i wielu innemi. Pisał też tragedje. Duży wpływ wywarła na literaturę Katarzyna II; popierała teatr, w którym wyróżnili się, na wzór Corneille’a piszący: M. Sumarokow, Jakow Kniażnin, Wład. Ozerow. Bardziej samodzielni byli komicy, zwłaszcza Fon-Wizin, autor „Brygadiera” i „Niedorosła”. Sentymentalizm był w końcu XVIII w. jednym z przejawów powszechnych: Iwan Dmitrijew pisał tkliwe romancy i elegie, Mikołaj Karamzin sentymentalne powieści („Biedna Liiza”, „Marfa Posadnica”), tłumaczył Szekspira i Lessinga; głównym jego dziełem jest „Historja państwa rosyjskiego”. Na granicy klasycyzmu i romantyzmu stoi jeden z najbardziej utalentowanych poetów ros., Iwan Kryłow, bajkopisarz (ob.). Pierwszym zwiastunem romantyzmu był Was. Żukowski (ob.). Aleksander Puszkina (ob.) oraz Michał Lermont-

tow doprowadzili język rosyjski i sztukę poetycką do najwyższej doskonałości. Realizm wyobraża Gogol. Gribojedow napisał doskonałą sztukę: „Gorie ot uma“. Wcześniej rozwinęła się w Rosji krytyka, której przedstawicielem był Wissarjon Bieliński. Plejada najznakomitszych pisarzy ros.: Iwan Gonczarow, Iwan Turgeniew, Dostojewskij, Lew Tołstoj. Inni pisarze tych czasów, godni uwagi: Grigorowicz, Pisemskij, Szczedrin, Al. Ostrowskij, Aleksy Tołstoj. Powieści na tle życia ludu bujnie zakwitła; ważniejsi pisarze tego rodzaju: Reszetnikow, Lewitow, Naumow, Uspienski, Zlatowratskij, Czernyszewskij. Niektórzy autorzy za główny temat wybrali zdekalogowanych; tu należą Pomiatowski, Szeller-Michajłow, Zasadinskij, Feodorow; inni malowali prądy społeczne: Boborikin, Terpigorew, Staniukowicz, Sałow, Niemirowicz-Danczenko, Markiewicz, Kretowski, Awsejienko, graf Salias. Romans historyczny na sposób Waltera Scotta zaczęto pisać już w okresie romantycznym. Łączelnikow, Zagoskin, Kukulnik, Bułgarijn i in. pisali w tym rodzaju; w nowszych czasach Kostomarow, Aleksy Tołstoj, Danilewski i Mordowcew. Modernizm, połączony z pesymizmem, wyobrażają młodszy pisarze: Nowodworski, Wsewołod Garszyn, Wład. Korolenko, Potapenko, Mami-S'birjak. Poeci romantyczni: Niekrasow, Nikitin, Drozzin, Surikow, Pleszczew, Zemużnikow, Kuroczkin, Kolcow, Aleksy Tołstoj, Majkow, Fet („Szensin“), Tiutczew, Szerbina, „Generacja chora“: Nadson, Frug, Mereżkowskij, Minskij, Fofanow, Służewskij, Apuchtin, Andrejewskij, Wieliczko. Najnowszy: Briusow, Balmont, Dobrolubow, Sołłogub, B'etyj, Wołoszin, Koniskoj, Bałtruszajtys, Rozanow, Blok. W prozie ostatnich czasów najgłośniejsi: Czechow († 1906), Gorkij, Leonid Andrejew, Arcybaszew, Bunin, Czirikow, Juszkiewicz, Ługowoj, Kuprin, Amfiteatrow. Z autorów powojennych godni uwagi futuryści: Igor Siewierjanin, Majakowskij, Jesienin, w teatrze Jewreinow. Ważną odgrywała rolę w literaturze rosyjskiej publicystyka i krytyka, którą uprawiali: Gradowskij, Michajłowski, Hercen, Bakunin, Pogodin, Ławrow, Plechanow, Engelhardt, Sołowjew, Karejew i in.

Rosyjska sztuka. Architektura. Do XIV w. wieś drewniana. Dębowa cerkiew św. Zofii w Nowgorodzie (989) z 19 kopułami; cerkiew w Rostowie Jarosławskim z 992. Domy mieszkalne z dekoracyjnie zespolonych piętrowych izb. Budownictwo kamienne pod wpływem bizantyjskim: cerkiew prostokątna z półokrągłą absydą od wschodu. Na południu Rosji: sobór Spasskij w Czernihowie (1040), sobór św. Zofii w Kijowie (1037). W Nowgorodzie i Pskowie pod wpływem romańszczyzny i bizantyjnizm własny typ budownictwa: sobór św. Zofii (Nowgorod, 1052), sobór Spaso-Preobrażenskij (tamże, 1374), sobór Spasskij klasztoru Spaso-Mirowskiego (Psków, 1156). Budownictwo włodzimierzsko-suzdalskie: cerkiew Pokrowa na Nerli (1165), sobór św. Dymitra we Włodzimierzu (1194), sobór Uspienski tamże (1158, przebud. 1185—89). W Mo-

skwie budownictwo rozpoczęło się od XIV w. (sobór Uspienski w Zwienigorodzie). Okres moskiewski. Sobory moskiewskie: Uspienski, Błagowieszczenskij (1490), Archangielski (1509). Powstanie typu świątyni namiotowych pod wpływem form budownictwa drewnianego: cerkiew Wozniesienskaja w Kolomnie (1532), sobór Wasilija Błażennago (1560). Rozpowszechnienie tzw. stylu zdobniczego (wpływ tatarski). Początki baroku za pośrednictwem Polski i Ukrainy. Cerkwie w Filach (1693), cerkiew Uszpienja na Pokrowce. W budownictwie cywilnym dalszy rozwój mieszkalnego budownictwa drewnianego: pałac w Kolomnie (1671). Kamienne budowle Kremlu w Moskwie z udziałem Włochów. Okres baroku, XVIII w. Wpływ Zachodu. Rozkwit baroku pod wpływem działalności B. Rastrelliego (sobór klasztoru Smolnego i pałac Zimowy w Petersburgu, pałac Carskosielski); powstanie „stylu Katarzyny“ i wpływ palladianizmu. Na prowincji budowali: Rastrelli w Kijowie, De la Mott w Twerze, Cameron w Baturinie, Quarenghi na Ukrainie, Starow w Ekaterynosławiu, Kozakow w Twerze, Kałudze, Wołodzie, Woroneżu itd. Pod wpływem Palladia architektura w końcu XVIII w. stała się klasyczną. Okres XIX i XX w. Na początku XIX w. rozkwit rosyjskiego empiru. W Petersburgu: A. Woronichin, A. Zacharow, Tomon, K. Rossi, W. Starow, A. Monferran. Klasycyzm moskiewski: O. B.owe, D. Giraldi, A. Witberg. W środku XIX w. zapanowała pseudo „rodzima“ architektura: K. Ton, W. Hartmann, I. Ropet, W. Szerwud, A. Parland, L. Dal, B. Susłow. Nawrót do tradycji XI—XIV w.: W. Pokrowskij, A. Szczusiew. Współcześni klasycy: I. Fomin, I. Zoltowskij, Peretiatkowicz (Polak). — Rzeźba do XVIII

Cerkiew pod Włodzimierzem.

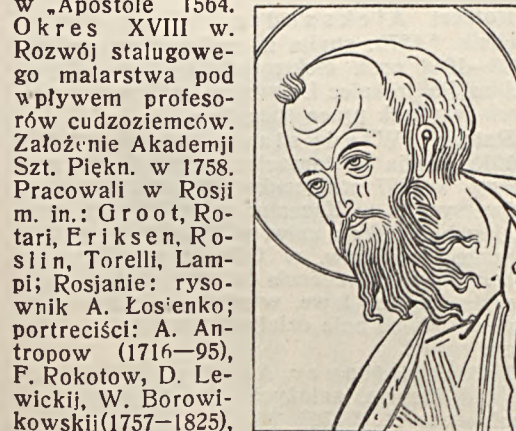
w. istniała tylko wznaczeniu ciętych lub kutych ozdób architektonicznych. W XVIII w. podwalały rzeźby rosyjskiej założyli w Akademii nauczyciele cudzoziemcy: K. Rastrelli, N. Gilet (1709—1790); Rosjanie: T. Szubin, C. Kozłowski i I. Martos. Zrazu romantyczno-barokowa, w końcu rzeźba stała się klasyczna. Okres XIX w., klasycyzm: F. Tołstoj, A. Ługanowski, N. Pimienow, L. Pozen, F. Kamienski. Realizm ideowy: M. Antokołskij (1842—1902), P. Klodt. Impresjonizm: P. Trubeckoj. Archaizm: S. Konienkow. — Malarstwo. Okres od IX—XIII w. Mozaiki,

freski, malowidła ściennie, minjatury pod wpływem Bizancjum. W Kijowie mozaiki soboru św. Zofii z XI w. i soboru Michajłowskiego z XII w. W Nowgorodzie: freski soboru św. Zofii (od IX w. do 1144), cerkwi św. Jerzego w Starej Ładodze (XII w.) i cerkwi Spaso-Niereckiej (koniec XII w.; artyści prawdopodobnie z Armenii i Gruzji). Freski w soborze św. Dymitra we Włodzimierzu (XII w.). W XIV w. przekształcanie wpływów bizantyjskich pod wpływem tradycji miejscowych w Nowgorodzie. Liczne freski, najstarsze w cerkwi Uszpienja na polu Wołotowem (1353 do 1363); freski w cerkwi Fiedora Stratilata (Teofan Grek albo Greczyn). Malarstwo ikon i minjatur; najstarsze w Ewangeli Ostromirowa (1057), w Izborniku Swiatostawa (1073), i w słynnym psalterzu Chłudowa z XII w. Okres XV—XVII w. Szkoły malarstwa ikonowego: nowgorodzka („Ikona Fiedora Stratilata“ w muz. nowgorodzkiem, „Ikona Troicy“ z soboru Troickiego), moskiewska (Rublew i Dionisij), stroganowska (ikony, freski, bardziej zdobniczo traktowane), tzw. „friażskaja“ (styl ikon, powstały pod wpływem Polski i Niemiec; G. Uszakow). Od XVI w. malarstwo ikon stopniowo upadało i przeszło do rzędu wytwórczości chałupniczej. Freski tego okresu pod wpływem Zachodu. Minjatury, jako podrzędna gałąź sztuki. Sztuchy rozwijały się w związku z drukarstwem; najstarsze w „Apostole“ 1564.

Okres XVIII w. Rozwój stalugowego malarstwa pod wpływem profesorskich cudzoziemców. Założenie Akademii Szt. Pięk. w 1758. Pracowali w Rosji m. in.: Groot, Rotari, Eriksen, Roslin, Torelli, Lampi; Rosjanie: rysownik A. Łosienko; portreciści: A. Antropow (1716—95), F. Rokotow, D. Lewickij, W. Borowikowski (1757—1825), malarze rodzajowi: M. Szabanow, I. Firsow; pejzażyści: A. Bielskij (1730—1796), S. Szczedrin, F. Aleksiejew (1753—1824); rytownicy: E. Czemiesow (1737—1765) i G. Skorodumow. Okres XIX-go i XX-go w. Akademiizm: F. Bruni (1800—75), klasyk F. Tołstoj. Romantyzm: A. Kiprenskij, Polak A. Orłowski, K. Briułłow („pierwszy artysta wieku“, 1799—1852), K. Fławickij, A. Iwanow. Realizm (mal. rodzajo-

Rzeźba w drzewie.

Głowa Apostoła Pawła (Nowgorod).

we): A. Wenecjanow, P. Fiedotow. Realizm ideowy: W. Pierow, W. Pukirew, I. Kramskoj, M. Wereszczagin. „Pieredwiżniki“ (zwolennicy realizmu ideowego): G. Miasojedow, W. Maksimow, I. Prianisznikow, N. Niwrew, W. Makowskij, N. Jaroszenko. Realizm artystyczny: W. Polenow, J. Repin. Pejzażyści: M. Worobjew, I. Ajwazowski (1817—1900), M. Lebiediew, F. Wasiljew, I. Szyszkin, A. Kuindzi, A. Sawrasow, I. Lewitan. Poszukiwanie elementu narodowego w sztuce: M. Niestierow, W. Surikow, A. Riabuszkin. Impresjonizm: K. Korowin, W. Sierow, M. Wrubel. Poszukiwanie stylowości („Mir Iskusstwa“): W. Musatow, K. Somow, L. Bakst (* 1866), N. Roerich; graficy: A. Benois, K. Somow, T. Lanserce, M. Dobużyński (Polak). Klasycy XX w.: A. Jakowlew i W. Szuchajew.

Rosynant, imię konia Don Kichota, wysokiego i chudego.

Roszada, 1) równoległa do linii frontu linja kolejowa, służąca do przesuwania wzdłuż niego oddziałów; 2) w szachach ruch podwójny, polegający na postawieniu wieży obok króla, a króla na polu po drugiej stronie wieży; może być wykonana tylko wtedy, jeżeli pole, przez które przechodzi król, nie jest szachowane, i jeżeli ani król ani wieża jeszcze nie wykonywali ruchów.

Roszarstwo wraz z miedlarstwem oznacza technikę przeróbki słomy lnianej na włókno przez rozkładanie lnu, wzgl. konopi, na łakach lub moczydłach, i zraszanie słomy; słomę tę następnie suszy się aż do kruchości i obrabia na terlicach i miedlicach w celu oddzielenia jej od włókna.

Roszkowski Gustaw, prawnik, * 1847, studja w Szkole Głównej; 1871 docent Uniw. Jagiellońskiego; 1878 prof. prawa narodów i filozofii prawa Uniw. Lwowskiego; poseł do parlamentu wiedeńskiego; ogłosił: „O istocie i znaczeniu filozofii prawa“ (1871), „O wiecznym pokoju“ (1873), „O pojęciu prawa natury“ (1879), „O organizacji międzynarodowego związku państw“ (1880) i in.

Roszkowski Wacław, zoolog, * 1887; prof. anatomii porównawczej Uniw. Warsz.; liczne prace specjalne nad mięczakami, płazami, gadami, wyławkami itd., a także z zakresu zoogeografii, zwłaszcza fauny Tatr.

Roszpunka, ob. Valerianella.

Roś, pr. dopływ Dniepru, wypływa w pow. berdyczowski, dług. 386 km.

Roś lub **Rossa**, l. dopływ Niemna, wypływa w pow. wołkowyskim, dług. 80 km.

Rościstaw, książę wielkomorawski (846—870), synowiec Mojmir; dążąc do stworzenia samodzielnej słowiańskiej hierarchii kościelnej, powołał w 862 z Bizancjum greckich misjonarzy Konstantego (Cyryla) i Metodego, twórców obrządku słowiańskiego. W 868 walczył zwycięsko z Ludwikiem niemieckim. Obalony 870 przez synowca swego, Świętośława.

Rośka, pr. dopływ Rosi na Ukrainie, dług. 60 km.

Roślinna kość słoniowa, ob. Phytelphas.

Roślinność, ogół roślin, porastających kulę ziemską lub poszczególne jej krainy.

Rośliny, istoty żywe, pobierające pożywienie w postaci substancji nieorganicznych (dwutlenku węgla z powietrza oraz wody i związków mineralnych z gleby) i kosztem ich budujące złożone związki organiczne. W trakcie całego swego życia wydają coraz to nowe narządy (u roślin wyższych: korzenie, łodygi, liście i kwiaty), zbudowane z komórek obłonionych. Możliwość ścisłego odróżnienia roślin od zwierząt występuje dopiero u istot o wyższej organizacji; u istot o budowie bardzo prostej różnice te zacierają się i dlatego trudno jest przeprowadzić ścisłą granicę pomiędzy państwem roślinnym a zwierzęcym. Nauka, traktująca o roślinach, nosi nazwę botaniki.

Rośliny tkankowe, ob. *Metaphyta*.

Rośliny użytkowe, rośliny, dostarczające człowiekowi płodów, służących do zaspokojenia potrzeb fizycznych i estetycznych. Zależnie od sposobu użytkowania, rozróżniamy: 1) rośliny pokarmowe (zboża, warzywa, drzewa owocowe); 2) r. użytkowe i odurzające (kawa, kakao, herbata, tytuń, chmiel); 3) r. korzenne (pieprz, wanilia, goździkowiec); 4) r. pastewne (trawy, koniczyzny, lucerna); 5) r. oleiste (oliwka, rzepak, słonecznik, maziczka); 6) r. farbiarskie (indygowiec, urzet, marzanna); 7) r. włókniste (len, konopie, bawelna, juta); 8) r. dostarczające kauczuku i gutaperki (gutaperkowiec); 9) r. lekarskie (ch. na, lukrecja, mięta, rumianek, rącznik, rabarbar, wszystkie rośliny narkotyczne, niektóre trujące); 10) r. ozdobne (należą tu wszystkie rośliny o pięknych lub wonnych kwiatach i ozdobnych liściach).

Rot, 1) ob. chorągiew pułkowa; 2) kilku żołnierzy, stojących w jednym rzędzie, w szyku rozwiniętym jeden za drugim; dawniej r. taka liczyła 10—12 ludzi, dzisiaj zazwyczaj 2—6; ogień, prowadzony w XVIII w. przez takie rotę, nazywano ogniem rotowym; 3) ustalony tekst przysięgi; 4) włoska nazwa średnio-wiecznej piosenki w formie kanonu, powtarzającej się w kółko.

Rotacja (łac.), to samo, co ruch obrotowy.

Rotacyjna prasa drukarska, ob. prasy drukarskie.

Rotacyjny, obrotowy.

Rotari Pietro, malarz włoski. * 1707, † 1762; malował na dworach różnych panujących, wkońcu u Katarzyny II w Petersburgu; portrety i obrazy religijne; prace: „Ks. Elżbieta“, „Sw. Magdalena“ i in.

Rotatores (łac.), mięśnie, wykonywujące rotację, mięśnie obrotowe.

Rotatoria, wrotki, nazwa rzędu robaków (*Scolecida*) z gromady *Aschelminthes*. Przeważnie słodkowodne, planktoniczne robaki mikroskopowej wielkości. Ciało bardzo różnorodnej postaci, przeważnie dwubocznie symetryczne, zewnętrznie często obrączkowane, rozpada się na część głowową, tułowiową i nożną. Część głowowa jest opatrzona tzw. aparatem

wrotnym, złożonym z delikatnych rzęsek, znajdujących się w ciągłym ruchu obrotowym i służącym do pływania i napędzania pokarmu. Twardy oskórek często wytwarza pancerz, okrywający zwykle tylko okolice tułowiową. Na dnie gardzieli leży tzw. aparat żujący (*mastax*), bardzo rozmaicie ukształtowany. Do przedniej części przewodu pokarmowego uchodzą dwa gruczoły ślinowe, do żołądka zaś dwa gruczoły żołądkowe. Urzęsione jelito uchodzi do kloaki w nasadzie nogi. Układ wydzielniczy składa się zwykle z 2 rurkowatych przewodów, uchodzących przeważnie do wspólnego pecherza, który otwiera się do kloaki. Rozdzielniczościowe. Samce odznaczają się drobnymi rozmiarami i niedorozwojem przewodu pokarmowego, występują okresowo i w niewielkiej ilości. U licznych gatunków wogóle są dotychczas nieznane. Wrotki są jajorodne lub żyworodne. Pospolicie występuje u nich partenogeneza. Należą tu dwa podrzędy: *Digononta* i *Mogononta*.

Rotenstein Zolner Konrad v., wielki mistrz Krzyżaków od 1382; początkowo sprzymierzeniec ks. litewskiego Jagielly, następnie wspomagał przeciwko niemu Witolda i oblegał Wilno; † 1390.

Rotgus, po polsku odlew czerwony, stop miedzi (83—92%), cynku (8—17%) i manganu (0—0,6%), używany na panewki łożysk.

Rothenburg, m. pow. w rej. środk.-frankońskiej (Bawaria), nad rz. Tauber, 8.600 mieszk.; posiada charakter m. średniowiecznych, otoczone starymi murami; od XI do końca XVIII w. wolne m. Rzeszy Niemieckiej; liczne zabudki.

Rotherham, m. w zach. hr. York (Anglia póln.), nad rz. Don, 68.600 mieszk.; przemysł metalurgiczny.

Rother Aleksander, inżynier-elektrotechnik. * 1870; studja na politechnice ryskiej; 1908—1918 prof. elektrotechniki konstruktywnej na Politechnice Lwowskiej; ogłaszał w różnych językach prace specjalne.

Rother Władysław, botanik, * 1863, † 1916; studja w Dorpacie; w 1889 docent prywatny, w 1897 prof. nadzwyczajny botaniki na uniwersytecie w Kazaniu; od 1900 prof. zwyczajny botaniki na uniw. w Charkowie, w 1902 przeszedł na uniw. w Odesie; w 1908 zmuszono go do porzucenia katedry. Zwiędził następnie Cejlon, Jawę, wreszcie osiadł w Krakowie. Główne pole działania: anatomia i fizjologia roślin.

Rothschild Mayer Anselm, z Frankfurtu nad Menem, założyciel światowego domu bankowego R., * 1743, † 1812.

Rothwell, m. w hr. York (Anglia), 15.200 mieszk.; wyroby wełniane, kop. węgla.

Roti (holend. *Rotti*), wyspa w archipelagu wysp Sundzkich (Indje wsch. holend.). 1.691 km², 50.000 mieszk.; wywóz prosa, trzciny cukrowej.

Rotmistrz, w dawnym wojsku polskim dowódca chorągwi, mianowany przez króla lub hetmana, w XVII w. w chorągwiach powiatowych obierany przez sejmik i często w służbie

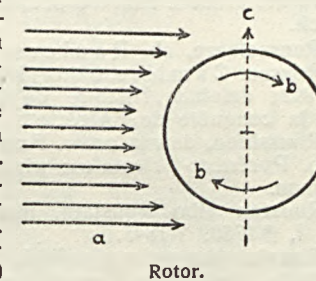
Rośliny użytkowe: 1. Kawa (*Coffea arabica*): a kwiat, b owocostan, c owoc, d owoc nacięty — widoczne 2 nasiona, e nasienie w środkowoci i f uwolnione z niej. 2. Kakao (*Theobroma Cacao*): a kwiat, b otwarty owoc, c ped z owocami. 3. Herbata (*Thea chinensis*): a kwiat, b owoc. **Rośliny odurzające:** 4. Tytuń (*Nicotiana Tabacum*): a kwiatostan, b owoc. 5. Chmiel (*Humulus Lupulus*): a kwiatostan męski, b kwiat męski, c kwiatostan żeński, d kwiaty żeńskie w nasadzie liścia pokrywowego, e szyszczki owocowe. **Rośliny korzenne:** 6. Goździkowiec (*Caryophyllus aromaticus*): a kwiat. 7. Muszkardowiec (*Myristica fragrans*): a kwiat męski, b kwiat żeński, c owoc dojrzały, pęknięty, d nasienie otoczone poprzrywaną osłonką, e nasienie po usunięciu łupiny nasiennej (gałka muszkardowa). 8. Pieprz zwyczajny (*Piper nigrum*): a część owocostanu. 9. Wanilia (*Vanilla planifolia*): a owoc (torebka), b owoc w przekroju poprzecznym. **Rośliny lekarskie:** 10. Lukrecja (*Glycyrrhiza glabra*): a kwiat, b owoc z nasionami. **Rośliny oleiste:** 11. Oliwka (*Olea europea*): a kwiat, b owoc nacięty, widać wewnątrz pestkę.

nieobecny, zastępowany przez porucznika. Obecnie stopień oficerski w kawalerji, odpowiadający stopniowi kapitana.

Rotograwiura, odbitka, sporządzona z płyty drukarskiej miedzianej albo stalowej, na której zostały wryte lub wygrzyzione kwasem odpowiednie znaki; płytę tę pokrywa się farbą drukarską, poczem farbę ściera się z powierzchni płyty, pozostawiając ją w zagłębieniach. W ten sposób otrzymana płyta gotowa jest do druku.

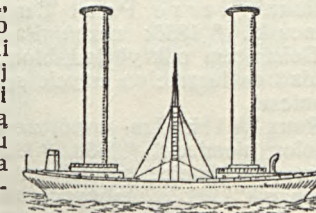
Rotor, 1) obracający się walec prądnicy, który dźwiga zazwyczaj na sobie elektromagnesy; 2) urządzenie, zastępujące żagle na okręcie. ob. rotorowe statki.

Rotorowe statki wynalazł niemiecki konstruktor Flettner w 1924. Opierając się na dawniej już znanych doświadczeniach, zastąpił on żagle wielkimi stalowymi, szybko wirującymi, pionowymi walcami (tzw. rotarami). Wskutek powstałej różnicy ciśnień (ob. rys.) statek porusza się w kierunku prostopadłym (c) do kierunku wiatru (a) w stronę, po której kierunek wiatru jest zgodny z kierunkiem ruchu (b) obrotowego walca (zjawisko, opisane przez Gustawa Magnusa w 1833.). Pierwszy s. r. „Germania” zbudowano w Kiel. Pojemność statku wynosiła 600

Rotor.

tonn, wysoki, każdego z dwóch rotorów 15,6 m., średnica 3 metry. Rotory obracano zapomocą silnika o sprawności 9 HP. Próby dały dobre wyniki. Rozwijał on szybkość taką, jak żałowce o powierzchni żagli 8 razy większej od powierzchni rotorów. Ważną też zaletą statku r. jest b. łatwa jego obsługa (wystarczy jeden człowiek na pokładzie). Poza tem

Statek rotorowy.

same rotory są tańsze od zwykłego ożaglowania. Wynalazek posiada jednak zasadniczą wadę: wielkie zużycie energii na obracanie rotorów. Zużywają one około 30% energii, potrzebnej do poruszania okrętu z tą samą szybkością. Wskutek tego wątpliwą jest rzeczą, czy wynalazek ten, bez znacznych ulepszeń, znajdzie zastosowanie w żegludze.

Rotowy ogień, ob. rota.

Rotta, instrument muzyczny wczesnego średniowiecza, najprymitywniejsza, jak się zdaje, forma skrzypiec. Grano na nim pierwotnie, szczypiąc struny palcami lub uderzając w nie plektronem, później także zapomocą smyczka. Prawdopodobnie rotta i krotta (chrotta, crotth), były tym samym instrumentem.

Rotteck Karl von, historyk niemiecki, jeden z przywódców badeńskiej partji liberalnej, * 1775, † 1840; główne dzieło: „Allgemeine Geschichte“.

Rotten boroughs (ang.), podupadłe miasteczka w Anglii, które w 1832 utraciły prawo wybierania posłów do parlamentu.

Rotterdam, m. port. i stol. prow. Pld. Holandji, nad rz. Mozą, 510.500 mieszk.; szkoła marynarki, budowa okrętów, fabr. maszyn, magazyny; główny ośrodek handlu kawą, cukrem, tytunem i naftą.

Rotthausen, w. w Nadrenji (Prusy), rej. düsseldorfiska, 29.500 mieszk.; kop. węgla.

Rotti, ob. Roti.

Rottmann Karl, malarz niemiecki, * 1798, † 1850; malował kompozycyjne pejzaże; z dzieł: widoki greckie w Nowej Pinakotece (Monachjum) i ścienne malowidła w arkadach monachijskiego Hofgarten.

Rottweil, m. pow. w Szwarzwaldzie (Wirtembergja), na l. brzegu Neckaru, 10.500 mieszkańców; fabr. prochu, zegarmistrzostwo.

Rotulus, zwój pisma papirusowego lub pergaminowego. Zwykły kształt staroż. ksiązek. R. stanowi atrybut pisarzy na rzeźbach rzym. i apostołów, zwłaszcza ewangelistów, na posągach i malowidłach wczesno-chrześcijańskich.

Rotunda (łac.), okrągły budynek, najczęściej zakończony kopułą.

Rotwand Stanisław, finansista i działacz społeczny, * 1839 w Warszawie, † 1916; studja w Petersburgu; adwokat przysięgły w Warszawie, wiceprezes, potem prezes Muzeum Przemysłu i Rolnictwa oraz Muzeum Rzemiosł, prezes Komitetu Giełdowego i Starszych Zgromadzenia Kupców m. Warszawy, założyciel, wspólnik z H. p. Wawelbergiem. Szkoły Mechaniczno-technicznej.

Roty Louis Oscar, rytownik i medalier francuski, * 1846, † 1911; wykonał medale i plakiety: „Wiktor Hugo”, „Pasteur”, „Małżeństwo”, „Semeuse” i in.

Rouba Michal, malarz polski, * 1893 w Wilnie; kształcił się w Wilnie i Krakowie; pejzażysta; z dzieł: „Młyn”, „Droga”, plafon kości. w Żmurlanach.

Roubaix, m. w dep. Nord (Francja ptn.), nad kanałem R., 113.300 mieszk.; wielki ośrodek przemysłu włókienniczego (Inianego, wełnianego i bawełnianego).

Roubina-Adamska Kazimiera, malarka współczesna, kształciła się w Kijowie; grafiki, winjety, ilustracje.

Roudnice, m. nad Elbą w Czechach ptn., 9.000 mieszk.; zamek Lobkowiców z biblioteką.

Rouen, dawna stol. Normandji, dziś stol. dep. Seine-Inférieure (Francja zach.), nad Sekwaną, 123.700 mieszk.; siedziba arcybiskupa, katedra gotycka; główny ośrodek przemysłu włókienniczego (słynne koronki), ważny port handlowy, wóóz zbóż, nafty, węgla i towarów kolonialnych, wywóz skór, tkanin i maszyn; pamiętne spalaniem Dziewicy Orleańskiej w 1431.

Rouergue, dawna prow. Francji środk., obecnie dep. Aveyron.

Rouge et noir (franc.), czerwone i czarne, hazardowna gra w karty, zwana także *trente et quarante*; tytuł słynnej powieści Stendhal'a.

Rouget Mikołaj, inżynier polski, * 1781, † 1847; pułkownik inż. wojsk.; napisał: „Nauka budownictwa praktycznego“ (1827), „Budownictwo wiejskie“ (1828).

Rouget de Lisle Claude, poeta i kompozytor francuski, * 1760, † 1836; autor „Marsylianki“.

Rough riders (ang.), ujeżdźczące; nazwa ochotniczego oddziału konnego Roosevelt'a w wojnie Stanów Zjedn. z Hiszpanią.

Rouher Eugène, mąż stanu francuski, * 1814, † 1884; 1849—52 minister sprawiedliwości; 1855 min. handlu; 1863—69 minister stanu i faktyczny kierownik nawy państwowej; 1869 prezes senatu; 1876—79 poseł do parlamentu; przywódca bonapartystów.

Roulers (flam. Rousselaere), m. w prow. Flandrii Zach. (Belgia), 25.800 mieszk.; przemysł włókienniczy (wyrób koronek).

Rouppert Stanisław, współczesny lekarz wojskowy polski, generał brygady, * 1887; 1914—17 lekarz I-ej Brygady Legionów; 1917 wo 1918 internowany w Benjamińowie; 1918 zastępca, od 1926 Szef Sanit. D. O. K. I.

Rousseau Jean Baptiste, poeta liryczny francuski, * 1670, † 1741.

Rousseau Jean Jacques, filozof francuski, pochodzenia szwajcarskiego, * 1712 w Genewie, † 1778 w Ermenoville (Francja). Po burzliwym i romantycznym okresie młodości przybył do Paryża, gdzie przez czas jakiś pełnił funkcje nauczyciela, sekretarza prywatnego i przepisywacza nut. Zajął się jednocześnie muzyką i wystawił operę; dzięki udziałowi w „Encyklopedii“ wszedł w kontakt z encyklopedystami jak Diderot i in. Impuls do działalności filozoficznej dał mu ogłoszony przez Akademię w Dijon w 1749 konkurs na temat: „Czy odnowienie nauk i sztuk przyczyniło się do uszlachetnienia obyczajów?“ W pracy „Discours sur les sciences et les arts“ na pytanie to dał odpowiedź przeczącą: cywilizacja i kultura wypaczają naturę człowieka i są z tego powodu szkodliwe. Z okazji nowego tematu konkursowego napisał „Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes“ (1753), hymn na cześć stanu natury, zaprzeczający wartości życia społecznego i cywilizacji, która niszczy harmonię pomiędzy potrzebami a zdolnością ich zaspokojenia. Po tych pismach krytycznych nastąpiły prace, w których R. wyklada swoje własne koncepcje pozytywne: 1) „Julie ou la nouvelle Héloïse“ (1761), pochwała silnej a głębokiej miłości, życia rodzinnego, uczuć religijnych i uroku natury — rzeczy podówczas obcych duchowi epoki, jednocześnie zapowiedź romantyzmu, którego R. był zwiastunem; 2) „Émile ou sur l'éducation“ (1762), dzieło, głoszące nowy pogląd na wychowanie, podwalina nowożytnej pedagogiki, opartej na psychologii dziecka. Po ukazaniu się dzieło to zostało publicznie spalane w Paryżu,

i wyszedł rozkaz uwięzienia autora; R. ratować się musiał ucieczką do Genewy, skąd go wydalili władze; 3) „Du contrat social ou principes du droit politique“ (1762), dzieło, zawierające koncepcje takiego ustroju społecznego, któryby zastąpił nieznośny stan tyranii. Oprócz tego napisał: „Confessions“ i in.

Rousseau Henri, malarz francuski, * 1844, † 1910; stworzył specjalny rodzaj prymitywnego obrazowania w malarstwie.

Rousseau Théodore, malarz francuski, * 1812, † 1867; romantyk, pejzażyista, twórca Szkoły Barbizońskiej; dzieła: „Bagna w Wandel“, „Marais des Landes“, „Effet de givre“ i in.

Roussel Albert, kompozytor, przedstawiciel szkoły młodo francuskiej, * 1869; utwory kameralne, symfonia „Poèmes de la forêt“ i „Les évocations“ (na chór z orkiestra).

Roussel Théophile, lekarz francuski, * 1816, † 1903; członek Zgromadzenia Narodowego, senator i promotor praw o ochronie niemowląt; prace z zakresu pedjatrii chorób skórnych.

Rousselaere, ob. Roulers.

Roussel Camille, historyk francuski, * 1821, † 1892; dzieła: „Histoire de Louvois“, „Hist. de la conquête de l'Algérie“.

Roussillon, dawna prow. Francji pld., obecnie dep. Pyrénées-Orientales; winnice; gł. m. Perpignan.

Roustan albo Roustam, mameluk Napoleona I, * 1780, † 1845.

Rouvier Maurice, polityk francuski, * 1842, † 1911; lewicowy republikanin; 1881—1882 i 1884—1885 min. handlu, 1887—1888 prezydent min., min. finansów i poczt; 1889—1892 i 1902 min. finansów; 1905 prezydent min. i min. spraw zagranicznych.

Roux Pierre Paul Emile, bakterjolog francuski, * 1853; uczeń Pasteura; wspólnie z Behringem odkrył jad błonicy oraz wprowadził do lecznictwa użycie surowicy przeciwbłonicy.

Roux Wilhelm, współczesny zoolog i embriolog niemiecki, * 1850, † 1924; twórca nauki o tzw. mechanice rozwojowej („Entwicklungsmechanik“), tj. o wpływach czynników fizycznych (prawo ciężenia, temperatura otoczenia itp.) na rozwój zapłodnionych jaj zwierzęcych; profesor w Lipsku, Innsbrucku i Halli.

Rovere (della), stary ród włoski, władcy księstwa Urbino w latach 1509 (Francesco Maria I della R.) do 1631 (Francesco Maria II). Do rodu R. należeli papież Sykstus IV i Juliusz II.

Rovereto, m. w pow. Venezia Tridentina (Włochy ptn.), 16.100 mieszk.; zabytki średniów. (kościół, pałace), jedwabnictwo, wywóz wina i owoców; pamiętne zwycięstwem Francuzów nad Austriakami 4. IX. 1796.

Rovescio (al rovescio), wyraz muzyczny włoski, oznaczający odwrócenie tematu w ten sposób, że ostatnia jego nuta staje się pierwszą, a pierwsza ostatnią.

Rovetta Girolamo, pisarz włoski, * 1851, † 1910; powieści: „Mater Dolorosa“, „Sott'

Rośliny włókniste: 1. Konopie (*Cannabis sativa*): a pęd kwitnący osobnika męskiego, b kwiat męski, c kwiat żeński, d owoc. 2. Juta (*Corchorus capsularis*): a kwiat, b owocostan, c część włókna widziana pod mikroskopem. 3. Bawełna (*Gossypium herbaceum*): a owoc dojrzwały, pęknięty, b nasienie, 4. Szczmiel biały (*Boehmeria nivea*): a kwiat męski, b kwiatostan żeński. Rośliny farbiarskie: 5. Urzet farbiarski (*Isatis tinctoria*): a kwiat, b pęd kwitnący i owocujący. 6. Indygowiec (*Indigofera tinctoria*): a kwiat, b owoce, c nasienie. Rośliny dostarczające kauczuku i gutaperki: 7. Hevea, drzewo kauczukowe (*Hevea brasiliensis*): a część kwiatostanu, b kwiat męski, c kwiat żeński. 8. Gutaperkowiec (*Palaquium gutta*): a kwiat, b owoc.

acqua“, „Le lacrime del prossimo“, sztuki teatr.: „Romanticismo“, „Un volo dal nido“, „Scellerata“ i in.

Rovigno albo **Trevigno**, m. w Istrii, prow. Venezia Giulia (Włochy ptn.), 10.000 mieszk.; wywóz wina, oliwy. Morska stacja zoologiczna.

Rovigo, stol. prow. R. w Wenecji (Włochy ptn.-wsch.), 14.700 mieszk.; wyroby skórzane.

Rowek Rolanda, ob. m ó z g.

Rower, rozpowszechniony środek lokomocji, złożony z dwóch kół, jedno za drugim, połączonych żelaznym wygiętym prętem z siedzeniem, poruszany przez jadącego zapomocą obracania pedałów nogami.

Rowland Henry Augustus, astrofizyk amerykański, * 1848, † 1906; prow. uniwersytetu w Baltimore; zasłynął z prac nad widmem słońca, które otrzymał zapomocą skonstruowanej przezeń siatki dyfrakcyjnej; wyniki tych prac opublikował pt.: „Map of the Normal Solar Spectrum“ oraz „Preliminary Table of Solar Spectrum Wave-Lengths“.

Rowlandson Thomas, rysownik i rytownik angielski, * 1756, † 1827; karykaturzysta, wyśmiewający w rysunkach satyrycznych moralność i politykę współczesną.

Rowley Regis, m. w hr. Stafford (Anglia środk.), 35.000 mieszk.; kop. węgla, przemysł metalurgiczny; bazalt.

Rowuma, rz. wypływająca z jez. Niassa w Afryce wsch., dług. 500 km., tworzy na dłuższej przestrzeni granicę między terytorjum Tanganiki a Afryką wsch.-portug.

Rowy strzeleckie, inaczej **okopy**, używane są jako rodzaj umocnień polowych. W wojnie polowej budowane są przez łączenie ze sobą gniazd strzeleckich. Stopniowo rowy te są pogłębiane, dając możliwość strzelcowi strzelania z kolana, a następnie stojąc; rowy o pełnym profilu posiadają ławę strzelecką, na której strzelec staje tylko przy strzeleniu; bywają wyposażone w strzelnice i schrony, przekształcając się w dosyć solidne umocnienie. Przeznaczeniem r. strzeleckiego jest zabezpieczenie strzelca przed ogniem przeciwnika; ziemia, w tym celu wyrzucona przed rów, tworzy przedpiersie. W wojnie pozycyjnej rowy strzeleckie łączone są ze sobą zapomocą rowów (chodników) komunikacyjnych; w celu zabezpieczenia strzelców przed ogniem podłużnym budowane są w nich przecznie.

Rowy tektoniczne, w geologii zapadnięcia ziemi na lądach i morzach wzdłuż gór lub wzniesień; na lądzie płyną niemi rzeki (rowem podkarpackim Wisła) lub wypełniają je podłużne jeziora (jez. Genewskie, rz. Jordan i m. Martwe); na oceanie Spokojnym rów Filipiński dochodził do 9.788 m. głębokości, rów Japoński do 8.500 m., na oceanie Atlantyckim rów Portorico głęb. 8.341 m., na cc. Indyjskim rów Sundzki 7.000 m. głęb.

Roxana, ob. **Roksa** n a.

Roxburgh, hr. w Szkocji pd.-wsch. w górach Cheviot, 1.723 km², 45.000 mieszk.; stol. Jedburgh; chów bydła i owiec, tkactwo.

Roxolana, ob. **Roksola** n a.

Roy Marek, ob. **Fidelis** ś w.

Roy Włodzimirz, poeta słowacki, * 1886; ogłosił kilka tomów poezji: „Przez rosę i ciernie“, „Kiedy mgła opada“ i in.

Royal (franc.), królewski.

Royal Canal, kanał w prow Leinster (Irlandja wsch.), łączy morze Irlandzkie z Atlantykiem.

Royan, m. w dep. Charente-Inférieure (Francja zach.), nad Atlantykiem, 8.500 mieszk.; kąpiele morskie.

Royat, miejscowość kuracyjna w Owernii, w dep. Puy-de-Dôme (Francja zach.), 2.000 mieszk.; słynne źródła gorące alkaliczno-słone.

Royer-Collard Pierre Paul, polityk i filozof francuski, * 1763, † 1845; prof. w Collège de France 1811—13 i członek Akademii (1827); wraz z Guizot'em twórca i przywódca tzw. grupy doktrynerów (umiarkowani liberali); świetny mówca; prezydent Izby deputowanych 1828 do 1830.

Royton, m. w hr. Lancaster (Anglia), 17.200 mieszk.; przemysł bawełniany.

Rozalja św., panna, księżniczka normandzka, osiadła w młodym wieku w samotnej grocie na górze Pellegrino w pobliżu Palermo i tu † 1170; święto 4 września.

Rozalja, ironiczna nazwa muzycznej progresji wówczas, gdy trzyma się jakiegoś bardzo pospolitego wzoru i służy tylko do wypełnienia miejsc, w których kompozytorowi zabrakło pomysłu. Pochodzi rzekomo stąd, że pieśni, śpiewane podczas pielgrzymki do grobu św. Rozalji, odznaczały się właśnie takim ubóstwem melodii.

Rozamunda (Kunimunda), córka króla Gepidów, zaślubiona przez zwycięzcę ojca, króla Longobardów, Alboina. Kazała otruć męża (573) za to, że przymuszał ją podczas uczty do picia z czaszki ojca.

Rozanilina, związek organiczny (OH).C(C₆H₅NH₂)₂.C₆H₅NH₂.CH₃, pochodna trójfenylometanu, bezbarwne kryształki, trudno rozpuszczalne w wodzie; b. ważny produkt wyjściowy licznych barwników, np. fuksyny.

Rozbark (niem. Rossberg), w. na Śląsku Górnym (Prusy), pow. bytomski, 21.500 mieszk.; kop. węgla i rudy ołowiu, fabr. maszyn.

Rozbieżne ciągi, ob. **granica ciągu nieskończonego**.

Rozbieżne punkty albo **r. miejsca** na siatkówkach, wszelkie pary punktów albo miejsc, z których jedno znajduje się na siatkówce prawego oka, drugie zaś na siatkówce lewego oka, i które, podrażnione jednocześnie tym samym bodźcem fizycznym, wywołują widzenie tzw. obrazów podwójnych. Pary punktów rozbieżnych przeciwstawia się parom punktów identycznych albo odpowiadających sobie, posiadających tę właściwość, że, podrażnione jednocześnie jednakowymi bodźcami fizycznymi, wywołują widzenie tzw. „proste“ pojedynczego przedmiotu. Takimi parami punktów identycznych są przedewszystkiem miejsca najwyraźniejszego widzenia w żółtych plamkach obydwu oczu. Gdyby nałożyć siatkówkę lewego

oka na siatkówkę prawego oka w ten sposób, by miejsca najwyraźniejszego widzenia przylegały do siebie wzajemnie, i następnie przekłuć szpilką w jakimkolwiek miejscu obie siatkówki, to natrafilibyśmy na pary punktów identycznych; wszelkie inne pary punktów, nie odpowiadających sobie wzajemnie, są punktami rozbieżnymi. O tym fakcie widzenia podwójnego można się przekonać w bardzo prosty sposób: jeżeli wpatrywać się uważnie, nie poruszając oczami, w ołówek, trzymany w odległości 30—40 cm., to umieszczony poza nim drugi, ołówek w odległości jakichś 50—60 cm. będzie drażnił punkty rozbieżne w obu siatkówkach i będzie widziany podwójnie; odwrotnie znów, gdy ześrodkujemy wzrok na dalszym ołówku, ołówek bliższy będzie widziany podwójnie. Gdy przedmiot pojedynczy pada w obu siatkówkach na pary punktów, które, nie będąc już dokładnie identyczne, są bardzo mało rozbieżne. wówczas przedmiot ten będziemy widzieli pojedynczo, ale brylowato, trójwymiarowo, wskutek zlewania się obrazów podwójnych. Widzenie plastyczne, trójwymiarowe, jest więc czemś pośrednim pomiędzy widzeniem pojedynczym a podwójnym.

Rozbiór zwłok, to samo, co autopsja; sekcja.

Rozbiór morski, ob. piractwo.

Rozbrajacz, przyrząd do rozbrajania kondensatorów: dwa pręty metalowe, jednym końcem stykające się z sobą, a na drugim zakończone kulkami metalowymi, osadzone na izolującej raczce.

Rozbrajanie elektryczności, spuszczenie nabożów elektrycznych do ziemi przez łączenie naładowanego ciała z ziemią przy pomocy przewodnika; łączenie się równych ilości nabożów dodatnich i ujemnych, przy połączeniu metalicznym dwóch okładek izolowanego kondensatora itp.

Rozbrojenie, zmuszenie kogoś do oddania broni, np. na podstawie kapitulacji przy podaniu się, lub zmniejszenie ilości posiadanego wojska oraz broni na podstawie traktatu pokojowego. Zwykle warunek r. zostaje narzucony stronie zwyciężonej w celu uniemożliwienia odwetu. R. Niemiec na podstawie traktatu wersalskiego stanowi jeden z przykładów takiego r.

Rozbrojenie państwa, zobowiązanie się państwa drogą umowy międzynarodowej, bądź drogą ustawy krajowej, do nieutrzymywania własnego wojska.

Rozchodnik, ob. S e d u m.

Rozdół, m. w pow. żydaczowskim (woj. stanisławowski), nad Dniestrem. 3.800 mieszk.; pałac Lanckorońskich z biblioteką i zbiorami sztuki. zniszczony w czasie wojny w 1914.

Rozdół, wawóz, jar, parów, dolina wąska i głęboka.

Rozdreb, ob. E u c a l y p t u s.

Rozdwojenie osobowości, zaburzenie psychiczne o typie tzw. amnezji periodycznej. Polega na tem, że wskutek pewnych przyczyn natury patologicznej zostaje przerwana ciągłość wspomnień, cechująca normalne życie

psychiczne. Od pewnej chwili chore, tracąc cały zasób wspomnień dotychczasowego swego życia, rozpoczyna nowy okres, który tworzy odrębną zamkniętą całość i podczas którego nic nie wie o swoim poprzednim życiu normalnym: staje się jakgdyby nową osobowością, która czasami nawet zdradza inne usposobienie i inne upodobania. Niekiedy ta nowa osobowość musi na nowo uczyć się czytać, pisać i.p., to ponownie jednak zdobywanie zapomnianych czynności odbywa się bardzo szybko. Po pewnym czasie „wraca” osobowość pierwsza, normalna, która znów nic nie wie o drugiej, ponieważ łańcuch wspomnień i tu został przerywany. Gdy ponownie występuje na scenę osobowość „druga”, zazwyczaj nawiązuje ona do wspomnień „drugiego” stanu, najczęściej nie wiedząc nic o pierwszym. Zdarza się coś podobnego, tylko na mniejszą skalę, i u ludzi normalnych, gdy np. budząc się ze snu, nie pamiętają swoich marzeń sennych, ale następną noc nawiązują do snów poprzedniej nocy, które kontynuują. Takie amnezje periodyczne (tj. okresowa utrata wspomnień) zdarzają się m. in. przy histerji i przy zamroczeniach epileptycznych. Zjawiska kolejnego rozdwojenia osobowości tłumacza uczeni francuscy Ribot i Janet radykalną zmianą czuć (wrażeń) ustrojowych, innych w każdym z kolejno następujących po sobie stanów. Wskutek różnicy ogólnego stanu fizjologicznego w dwóch okresach, następuje niemożność reprodukcji wspomnień, należących do okresu nacechowanego odmiennym stanem fizjologicznym, i łańcuch skojarzeń zostaje przerywany; zamiast jednego tworzą się dwa. Od tego kolejnego rozdwojenia osobowości należy odróżniać tzw. jednoczesne rozszczepienie osobowości (ob. rozszczepienie osobowości).

Rozdzielnoślakowe, ob. Choripetalae.

Rozdzielność mnożenia względem dodawania, własność, którą wyraża wzór: $a.(b+c) = a.b+a.c$.

Rozdźwięk, dysonans, niezgodne, nieprzyjemne dla ucha współbrzmienie dwóch lub więcej tonów. R. powstaje wtedy, gdy stosunki częstości drgań współbrzmiających tonów nie wyrażają się liczbami prostymi; ob. k o n s o n a n s.

Rozedma, ob. e m p h y s e m a.

Rozejm, przerwa w walkach całych armij lub bardzo znacznych ich części. Rozejm poprzedza zwykle zawarcie pokoju, natomiast zawieszenie broni przerywa walkę tylko przejściowo dla pewnego, określonego celu, np. pochowania zabitych.

Rozendaal, m. w prow. Brabancji Płn. (Holandia), 19.400 mieszk.; cukrownia.

Rozeta (franc.), 1) ornament w postaci róży rozkwitłej, używany w architekturze; niekiedy w kształcie okna kolistego; 2) ob. d i a m e n t.

Rozewie, przylądek nad Bałtykiem, w pow. puckim (woj. pomorskie), latarnia morska; tu wyładował w 1598 Zygmunt III po powrocie ze Szwecji.

Rozgwiadzy, Asteroidea; nazwa rzędu szkarłupni (Echinodermata) z gromady

Echinozoa. Należą tu szkarłupnie pięciokątnej lub gwiazdzistej postaci, o ciele złożonym z tarczy środkowej, z której wybiegają długie, spłaszczone ramiona (radia), zrosnięte z sobą u nasady (różnica od węzowideł, Ophiuroidea); części tarczy, leżące na pograniczu każdego dwóch sąsiednich promieni, stanowią słabo rozwinięte międzypromienie (interradii). Na brzusznej stronie każdego promienia przebiega brzoza, w której są osadzone nóżki ambulakralne. Cało pokryte pancerzem z twardych wapiennych płytek, opatrzone brodawkami i wapiennymi kolcami. Otwór ustny leży pośrodku strony brzusznej, prowadząc do przełyku i żołądka; jelito rozgałęzia się, tworząc ślepe uchylki, zachodzące w ramiona. Otwór odbytowy mieści się ekscentrycznie na grzbietowej stronie ciała. Układ wodny (ambulakralny) dobrze rozwinięty. W każdym promieniu przebiegają na brzusznej stronie ciała: przewód wodny, naczynie krwionośne i pień nerwowy, komunikujące się z kolistym przewodem wodnym, pierścieniem krwionośnym wzgl. z pierścieniem nerwowym, które mieszczą się w środkowej tarczy ciała. Z reguły rozdzielnoślakowe, rzadziej hermafrodyty. Gonady leżą w międzypromieniach. W rozwoju występują dwustronne i symetryczne larwy — Bipinnaria, Brachiolaria itp. Drapieżne, żywią się głównie mięczakami. Asteroidea obejmują dwa podrzędy: Phanerozoia i Cryptozoia.

Rozjazd, urządzenie, służące do przeprowadzania pociągów i wozów kolejowych z jednego toru na drugi bez przerywania jazdy. R. bywają proste i łukowe; składają się ze zwrotnicy, krzyżownicy i toru, łączącego zwrotnicę z krzyżownicą.

Rozjazd, duża sieć do przykrywania przepiórek, kurpaw i bażantów.

Rozjemca albo arbiter, 1) oficer, który podczas manewrów lub ćwiczeń taktycznych w polu przestrzega, aby ćwiczenia te odbywały się w warunkach, możliwie zbliżonych do warunków wojny, a jednocześnie nie dopuszcza do tego, aby starcie stało się niebezpieczne; rozstrzyga też sprawy sporne pomiędzy przeciwnikami i przy omówieniu ćwiczenia wyraża swoją opinię o zachowaniu się oddziału; 2) ob. a r b i t r a ż.

Rozjemcze sądy pomiędzy pracodawcami a pracownikami orzekają o sprawach, dotyczących warunków pracy w przedsiębiorstwach. W sprawach tych należy odróżniać kwestje ogólne, dotyczące zawierania umowy na dłuższy czas, co jest przedmiotem umów zbiorowych, od kwestyj specjalnych, tj. od interpretowania zasad umowy zbiorowej w zastosowaniu do poszczególnego spornego przypadku. W tej mierze istnieje we Francji „rady biegłych” (Conseils de prud'hommes), w Niemczech „sądy przemysłowe” (Gewerbegerichte). Naogół instytucje te składają się z równej liczby przedstawicieli pracodawców i pracowników oraz z przewodniczącego, mianowanego przez rząd. Bywa nim sędzia pokoju (we Francji), inspektor pracy lub specjalny urzędnik. W Australji istnieje przymusowa procedura roz-

jemcza, która zupełnie uniemożliwia strajki i lokauty, traktując je jako przestępstwa.

Rozjemczy sąd (sąd dyzjunktywny), w logice formalnej jeden z trzech rodzajów, na które dziela się sądy z punktu widzenia tzw. relacji. Są do sądy typu: 1) *A* jest albo *B* albo *C* i 2) albo *A* albo *B* jest *C*. Dyzjunkcja może więc mieścić się albo w podmiocie albo w orzeczeniu. Inne rodzaje sądów z punktu widzenia relacji: sądy kategoriyczne i hipotetyczne (warunkowe).

Rozjemczy sylgizm (dyzjunktywny), sylgizm, składający się z większej przesłanki, będącej sądem rozjemczym, i z przesłanki mniejszej, będącej sądem kategoriycznym, twierdzącym lub przeczącym. W ten sposób mamy do czynienia z dwoma trybami sylgizmu rozjemczego; z trybem twierdzącym o formie: *A* jest albo *B* albo *C*; *A* jest *B*, a więc *A* nie jest *C* (tzw. modus ponendo tollens), i z trybem przeczącym o formie: *A* jest albo *B* albo *C*; *A* nie jest *B*, a więc *A* jest *C* (tzw. modus tollendo ponens).

Rozjemstwo, ob. a r b i t r a ż.

Rozkawałkowanie płodu, ob. e m b r i o t o m j a.

Rozkaz, w wojsk. zarządzenie, wydane ustnie lub pisemnie przez dowódcę. R. ustny różni się tem od komendy, że słowa r. nie są przepisane regulaminem. R. pisemne bywają wydawane periodycznie, np. r. dzienne, regulujące bieg służby i wszystkie zmiany w oddziałach, r. bojowe i operacyjne. W celu zwiększenia przejrzystości rozkazy są pisane według ustalonego wzoru.

Rozkład na czynniki, przedstawienie danej liczby (wzgl. wielomianu) jako iloczynu innych liczb (wielomianów). W szczególności rozkład na czynniki pierwsze, przedstawienie liczby jako iloczynu liczb pierwszych, np. $12 = 2 \cdot 2 \cdot 3$; każda liczba złożona daje się rozłożyć na czynniki pierwsze.

Rozkołec (Murex), ob. Gastropoda.

Rozkurcz mięśnia, rozluźnienie włókienek mięśniowych, odwrotna faza skurczu.

Rozkurcz serca, diastole, rozluźnienie mięśni komór sercowych, rozszerzanie światła tych komór i napływanie do nich krwi.

Rozładowanie broni, wyjęcie nabożów z broni palnej.

Rozłogi (stolones), pędy płozące się po ziemi, pokryte liśćmi lub łuskami, i służące do rozmnażania się roślin. Wierzchołki ich posiadają zdolność ukorzenia się i wydawania nowych osobników, np. u poziomki, truskawki.

Rozłożenie wojska, rozmieszczenie, dylokacja.

Rozłupnia, ob. o w o c.

Rozmaryn, ob. R o s m a r i n u s.

Rozmarynowiec, ob. H i p p o p h a e r h a m n o i d e s.

Rozmiękanie mózgowia, ob. e n c e p h a l o m a l a c i a.

Rozmiękanie zwłok, maceratio, ob. m a c e r a c i a.

Rozmnażanie się, ob. r o z r ó d.

Rozmnoż, czas, kiedy zwierzęta mnożą się; polowania wtedy wzbronione są ustawą.

Rozmnożki (bulbilli), pączki, które przed rozwinieniem się odpadają od pędu, na którym powstały, i mogą, padłszy na ziemię, zakorzenie się i wyrosnąć w nowy osobnik roślinny. Spotykamy je np. w kątach liści u *Ranunculus ficaria* (jaskier ziarnopłon), w kwiatostanach niektórych gatunków cebuli (*Allium*) zamiast kwiatów.

Rozoga, pr. dopływ Narwi, wpływa na Mazowszu pruskim, dług. 80 km.

Rozpad, ob. dezyntegracja.

Rozpaki, kije, wkładane w sieć rybacką, by się nie przewracała w miejscach zarosłych i nierównych.

Rozpestlin, ob. *Spondias*.

Rozpiętość, odległość granic obrębu, w jakich wahają się wielkości, wyrażone liczbami, np. rozpiętość cen rynkowych danego produktu.

Rozpiętość mostu, dachu itp., długość od podpory do podpory.

Rozpleciny, obrzęd weselny rozplatania włosów panny młodej.

Rozponka, w rybactwie jedna z obręczy do rozpinania skrzydeł niewodu.

Rozporka, deseczka lub gałąź z dwiema odnogami do rozpinania i suszenia skórek lisich, zających itp.; inaczej widełki.

Rozpornica, w budown. belka, zwykle drewniana, wywierająca na podpory ciśnienie ukośne, nawet przy obciążeniu pionowym.

Rozporządzenie. W myśl art. 3 konstytucji polskiej z 17. III. 1921. rozporządzenia władzy, z których wynikają prawa lub obowiązki obywateli, mają moc obowiązującą tylko wtedy, gdy zostały wydane z upoważnienia ustawy i z powołaniem się na nią. R. władzy musi być w zgodzie z przepisami ustawy, winno być wydane przez właściwą władzę i ogłoszone w przepisany sposób, tj. w „Dzienniku Ustaw”. Rozporządzenia bywają dwóch rodzajów: poszczególnych ministrów i Rady Ministrów. Rozporządzenia, które odpowiadają podanym wyżej warunkom, są obowiązujące dla obywateli, jednakże sądy, nie mając prawa badania ważności ustaw należycie ogłoszonych, są uprawnione do badania legalności rozporządzeń. Nowela konstytucyjna z dnia 2. VIII. 1926 nadała prezydentowi Rzeczypospolitej prawo wydawania rozporządzeń z mocą ustaw. Prawo to przysługuje mu w czasie, gdy sejm i senat są rozwiązane, a więc w przerwach między kadencjami parlamentarnymi. Skorzystał z tego prawa prezydent może w razie nagłej konieczności. Ponadto poza rozporządzeniami z mocą ustawy, wydawanymi w razie rozwiązania parlamentu, nowela z dnia 2. VIII 1926 rozszerza znacznie prawo władzy wykonawczej do wydawania rozporządzeń na podstawie pełnomocnictw, które wszakże nie mogą dotyczyć zmiany konstytucji.

Rozpoznanie, w wojsk. zbadanie, przy pomocy wystanych naprzód oddziałów, terenu oraz sił i położenia przeciwnika w celach strategicznych. R. różni się tem od zwiadu, że ten

ostatni przedsięwzięty jest w celach taktycznych.

Rozpoznawanie, proces psychiczny, w którym doznajemy wrażenia, że przedmiot, z którym się w danej chwili stykamy, jest nam znany, żeśmy się już dawniej z nim stykali. Bywają rozmaite postacie rozpoznawania: bezpośrednie i pośrednie. O rozpoznaniu bezpośrednim mówimy wtedy, gdy sam akt rozpoznania odbywa się od razu z chwilą, gdy przedmiot został postrzeżony, a więc bez pomocy wyobrażeń, odtworzonych na mocy skojarzenia, np. gdy widząc na ulicy jakiegoś człowieka, momentalnie mamy poczucie, że go skądś znamy, albo nawet, żeśmy go niedawno spotkali w tem a tem miejscu. O rozpoznaniu pośrednim mówimy wówczas, gdy do procesu rozpoznania przyczynia się udział doznań dodatkowych, które to rozpoznanie dopiero wywołują. Z innego punktu widzenia rozróżniamy rozmaite typy rozpoznawania: od rozpoznania nieokreślonego aż do rozpoznania zupełnie określonego pod każdym względem. Rozpoznanie jest nieokreślone, gdy ogranicza się jedynie do poczucia, że np. osoba, którą widzimy w danej chwili, robi na nas wrażenie osoby nam znanej, ale nie możemy sobie przypomnieć, gdzie i kiedy już ją raz spotkaliśmy. Najwyższą formę rozpoznania określonego mamy wówczas, gdy nie tylko rozpoznajemy daną osobę, lecz zdajemy sobie sprawę z okoliczności, w których ją widzieliśmy poprzednio. Rozpoznanie pod względem intensywności przeżycia może mieć rozmaite stopnie: najwyższym jego stopniem jest rozpoznanie właściwe, gdy np., będąc w obcym mieście, spotykamy niespodziewanie w tłumie obcych twarzy twarz bliskiego nam człowieka, która się odbija od obojętnych nam ludzi. Stabszym stopniem rozpoznania jest wrażenie „znaności”, swojskości, jakiego doznajemy na widok przedmiotów często napotykanych. Najsłabszym stopniem rozpoznania jest stwierdzenie, że np. pióro, którym zwykle piszemy, do nas należy. Rozpoznanie jest zjawiskiem, zabarwionem zazwyczaj wzruszeniem, przyjemnie. Ten charakter wzruszeniowy stanowi jądro przeżycia, które, według niektórych psychologów, jest wyrazem uczucia ulgi, jakiego doznajemy przy zetknięciu się z przedmiotem znanym, tj. takim, o którym wiemy, czego możemy się po nim spodziewać i z którego strony nie zagraża nam niebezpieczeństwo. Niektórzy psychologowie próbowali tłumaczyć rozpoznawanie mechanizmem skojarzeniowo-odtwórczym. To tłumaczenie jednak nie wyjaśnia wcale przypadków rozpoznawania bezpośredniego. Prawdopodobnie przyjąć należy, że wskutek pozostania w naszym mózgu śladów dawnych postrzeżeń, które to ślady, przy ponownym działaniu na nas tych samych bodźców, bywają odnowione, taki sam proces ponowny odbywa się z większą łatwością i szybkością, czego wyrazem jest wspomniane wyżej przyjemne zabarwienie uczuciowe, charakterystyczne dla całego przeżycia. Rozpoznanie jest podstawą, do której da się również sprowadzić proces przy-

minania, rozumianego jako przeżywanie wspomnień, których istotną cechą jest właśnie rozpoznawanie sytuacji wyobrażeniowych, jako znanych.

Rozpraszanie energii, w fizyce obniżenie wartości użytecznej zasobów energii układu. Termodynamika uczy, że wszelkim, samorzutnie przebiegającym procesom towarzyszy rozpraszanie energii. Gdy energia w stanie końcowym układu dobiegnie kresu rozproszenia, wtedy dalsze przemiany energii, a więc jakiegokolwiek zjawiska fizyczne, nie będą już mogły się odbywać (Lord Kelwin, 1852).

Rozpraszanie światła ma miejsce, gdy światło odbite lub przepuszczone biegnie we wszystkich kierunkach, nie zamykając się w geometrycznych granicach wiązki. Przyczyną rozpraszania bywają chropowatości powierzchni odbijającej albo też niejednorodność budowy wewnętrznej (zawiesiny w ciele przezroczystym). Jeśli światło rozproszone zawiera w jednakowym stopniu wszystkie składniki światła białego, to powierzchnia rozpraszająca jest wtedy biała. Jeśli natomiast w świetle rozproszonym przeważają niektóre składniki światła białego, to powierzchnia wydaje się zabarwiona.

Rozprutki, ob. *Schizophyta*.

Rozprężliwość, własność gazów, polegająca na tem, że mogą one wypełniać wszelką objętość.

Rozpromienienie, ob. *irradjacja*.

Rozproszenie w statystyce: obszar obrębu, na który przypadają wartości liczbowe, wyrażające zmienność jakiegoś zjawiska, dostępnego pomiarom, i których wielkość odbiega w mniejszym lub większym stopniu od średniej arytmetycznej. Najczęściej używaną w statystyce miarą rozproszenia jest tzw. średnie odchylenie, będące średnią arytmetyczną wszystkich poszczególnych odchyień od średniej arytmetycznej, wyliczonej na podstawie wszystkich wartości poszczególnych, otrzymanych z pomiarów bez uwzględnienia znaku (+ albo —); np. jeżeli wartości poszczególne wynoszą: 13, 17, 14, 11, 12, 16, 15, to średnia arytmetyczna wynosić będzie iloraz z sumy tych liczb, podzielonej przez liczbę wypadków (7), tj. $98 : 7 = 14$. Średnie odchylenie otrzymamy, obliczając przedewszystkiem różnice pomiędzy każdą z poszczególnych wartości a średnią arytmetyczną, bez uwzględnienia znaku: 1, 3, 0, 3, 2, 2, 1. Iloraz z sumy tych odchyień, podzielonej przez liczbę wypadków (7), tj. $(1 + 3 + 0 + 3 + 2 + 2 + 1) : 7 = 12 : 7 = 1, 71$, jest to poszukiwane średnie odchylenie, miara rozproszenia. Oprócz tego są w użyciu jeszcze i inne miary rozproszenia.

Rozprysk, wybuch pocisku artyleryjskiego.

Rozpusta czyli *wszeteczność*, zdrożności płciowe, przynoszące szkodę poszczególnym jednostkom lub obrażające moralność publiczną. Każdy rodzaj rozpusty ze stanowiska religii jest grzechem, ze stanowiska prawa postępkem antyspołecznym. R., wykonywana dla zysku, zwie się nierządem lub prostytutką, i jako czyn antymoralny, zwalcz-

na jest odpowiednimi ustawami oraz stosowną akcją społeczną.

Rozpuszczalnik, w chemii składnik, przeważający w roztworze.

Rozpuszczanie, tworzenie roztworów; ob. *roztwór*.

Rozpylacz, pulweryzator, przyrząd do rozdzielania cieczy na bardzo drobne kropelki. Najczęściej stosuje się do tego celu różnice ciśnień w strumieniach gazowych. W r. odśrodkowym prąd cieczy, włączany pod ciśnieniem, obiega skręt śrubowy, wskutek czego rozbija się przy ujściu rurki na kropelki.

Rozrost, ob. *hiperplazja*.

Rozród, *propagatio*, *rozmnazanie* się, *plodzenie*, objaw regulacyjny, charakterystyczny dla ustrojów roślinnych i zwierzęcych, zabezpieczający ciągłość trwania żywej materji, zawartej w organizmach, które jako poszczególne osobniki danego gatunku posiadają tylko ograniczoną zdolność istnienia w czasie i podlegają nieuniknionemu czynnikowi śmierci. Śmierć może być normalnym zjawiskiem fizjologicznym, regulującym równowagę świata organicznego; zjawiskiem przedwczesnym, będącym wyrazem stopniowego współdziałania całokształtu warunków nieprzyjaznych i szkodliwych, tem samem skracających życie; wreszcie może być przypadkowa, związana z nagłym i całkowitym odstępstwem od normy. Zjawisko r. polega na wyodrębnieniu się z całości organizmu cząstki żywej materji, najczęściej zawartej w komórkach rozrodczych, która służy do utrzymania ciągłości życia, rozwijając się w nowe pokolenie danego gatunku. O ile w rozrodzie bierze udział tylko jeden organizm, z którego wyodrębnią się jedna komórka albo pewien kompleks komórek, dających nową generację, rozród nazywa się monogenicznym, bezpłciowym lub wegetatywnym; odbywać się może: przez podział organizmu macierzystego, przez tworzenie się zarodników lub przez pączkowanie (*gemmatio*). W rozrodzie płciowym czyli digenicznym uczestniczą dwa, mniej lub więcej zróżnicowane, elementy płciowe, powstające przeważnie w dwóch, zupełnie odrębnych, osobnikach. Moc twórcza tych elementów rozrodczych, męskich — plemników i żeńskich — jaj, ujawnia się dopiero dzięki zespoleniu się ich w jedną organiczną całość w akcie zapłodnienia (*fecondatio*), polegającym na zmieszaniu się (*amphimixis*) obu substancji rozrodczych. W pewnych przypadkach rozwija się komórka jajowa bez udziału elementu męskiego; tego rodzaju rozród nazywa się partenogenezą czyli dzieworódtwem.

Rozróżnianie, proces psychiczny, który pod względem złożoności może przybierać najrozmaitsze formy i dzięki któremu, przez porównanie dwóch wrażeń, umożliwiające jest wykrycie większej lub mniejszej różnicy pomiędzy nimi, np. pomiędzy dźwiękami o różnej wysokości, barwami o różnej jasności itp. Proces

Rozpylacz.

ten wymaga skierowania uwagi na treści, które mają być rozróżnione. Niekiedy odbywa się przez zestawienie wrażenia, otrzymanego w danej chwili, z wyobrażeniem treści zmysłowej, doznanej przed chwilą; ten sposób różniczenia zachodzi jednak znacznie rzadziej, niż możnaby przypuszczać. Najczęściej odbywa się przez oparcie się na bezpośrednim wrażeniu, które narzuca się wraz z wystąpieniem drugiego człona pary, o którym należy wydać sąd porównawczy; ten sąd często nasuwa się niemal zupełnie automatycznie. Subtelność i dokładność różniczenia mierzymy tzw. promiem różnicowym, którego wysokość jest różna dla różnych zmysłów.

Rozrzut, odchylenie się pocisków przy jednakowych warunkach strzału od toru idealnego; rozróżnia się rozrzut wgląd, wszęzi i na wysokość. Dla pewnej broni na pewnych odległościach r. zazwyczaj bywa ustalony na podstawie doświadczenia. Powstaje, poza odchyleniami, pochodzącymi z winy strzelca, wskutek drobnych różnic w ilości materiału wybuchowego w naboju oraz w wadze pocisku, zmian atmosferycznych itd.

Rozsadniki chorób, popularna, nienaukowa nazwa zarazków chorobotwórczych (bakteryj, pierwotniaków pasorzytnych itd.).

Rozsadek, zdolność wydawania trafnych sądów.

Rozsian'e, termin, używany w statystyce, synonim rozproszenia.

Rozsutki, małe kukielki weselne w Krakowskiem.

Rozsyпка, w wojsk. rozproszenie się oddziały wskutek paniki, braku karność lub braku dowódcy.

Rozsypywanie się w tyraljerkę, przechodzenie z szyku zwartego w szyk rozproszony.

Rozszczepianie się cech, ob. Mendla prawa.

Rozszczepienie, wszelkie działanie fizyczne, skutkiem którego fale złożone zostają rozdzielone na ich składniki czyli fale proste. Ob. rozszczepienie światła.

Rozszczepienie osobowości, zaburzenie psychiczne, polegające na tem, że ulega rozłamowi pewnego rodzaju, rozszczepieniu, jedność samowiedzy, cełująca życie duchowe. Ta jedność samowiedzy przejawia się w tem, że czujemy się zawsze tą samą osobą, że wszelkie nasze myśli, uczucia, namiętności, popędy skłonności itp., które rozwijają się w naszej świadomości, przypisujemy sobie, swemu ja, że przyznajemy się do nich. Rozszczepienie zaś osobowości przejawia się w tem, że pewne przeżycia, stany, jakie przepływają przez naszą świadomość, i czynności, które wykonywamy, zostają wyłączone z obrębu tego, co uznajemy za nasze „ja”. To rozszczepienie osobowości może być albo zupełnie świadome albo też bezwiedne. Rozszczepienie osobowości może przybrać najrozmaitsze postaci, zawsze jednak charakterystyczny dlań jest fakt, polegający na tem, że czynności, myśli, popędy itp., do których się nie przyznajemy i które wydają się obce naszej naturze albo pojęciu, jakie sobie o naturze naszej urobiliśmy, przypisujemy

innemu „ja”, obcemu, nie mającemu z nami nic wspólnego, tak, że uważamy, że są w nas jednocześnie dwa „ja”, dwie osobowości. Jako przejawy takiego drugiego, obcego „ja”, mogą być interpretowane zjawiska tzw. idei natrętnych (idées fixes), które człowiek, dotknięty niemi, traktuje jako podsunięte przez kogoś innego, kto obrał sobie w nim siedlisko. Do takiej samej interpretacji prowadzą niekiedy zjawiska tzw. natchnienia poetyckiego, którego wyniki, jako wymykające się z pod kontroli świadomości twórcy ze względu na to, że powstało ono nieświadomie, przypisuje się albo muzie albo drugiemu „ja”, które z naszym „ja” normalnie ma nic wspólnego. Do tej samej kategorii zjawisk należą fakty tzw. opętania, wilkołactwo itp., fakty tzw. pisma automatycznego i objawy medjumistyczne, jak również i fakty intensywnego wczuwania się w obcą osobę, prowadzące do częściowego utożsamienia się z nią, co zachodzi niekiedy u powieściopisarzy i dramaturgów, tworzących charaktery ludzkie, w które się sami podczas ich tworzenia wcielają. Podstawą tego świadomego rozszczepienia osobowości zdaje się być, narzucający się jakby z zewnątrz, natrętny charakter pewnych idei, uczuć, popędów i czynności. Bezwiedne rozszczepienie osobowości zachodzi wówczas, gdy pewne czynności, wykonywane przez osobnika, wymykają się z pod kontroli jego uwagi, która, z powodu swojej wąskości, niezdolna jest do objęcia naraz wszystkich czynności, wykonywanych jednocześnie. Wskutek osłabienia syntezy psychicznej, pewne czynności psychiczne odszczepiają się od wspólnego pnia i prowadzą żywot samodzielny, o którym „zweżone ja” nic nie wie. Niekiedy z szeregu takich czynności bezwiednych może utworzyć się drugie, dodatkowe „ja”, o którym pierwsze nic nie wie. Fakty te występują niekiedy przy zaburzeniach historycznych i innych. Fakty rozszczepienia bezwiednego psychjatra francuski Pierre Janet nazwał podświadomości. Ob. rozdwojenie osobowości.

Rozszczepienie światła (dispersja), rozłożenie światła złożonego na barwy proste. Fizycznym odpowiednikiem barwy jest długość fali: każdej barwie odpowiada inna długość fali. W przypadku barwy złożonej mamy do czynienia z falą, złożoną z fal prostych. Przez rozkład (rozszczepienie) złożonej fali świetlnej na fale proste, otrzymujemy barwy proste. Światło białe rozszczepia się na 7 barw głównych, tzw. barw tęczy: czerwona, pomarańczowa, żółta, zielona, jasno-niebieska, ciemno-niebieska i fioletowa. Jeżeli równoległą wiązkę światła białego przepuścić przez pryzmat z materiału przezroczystego, otrzymujemy na ekranie, umieszczonym za pryzmatem, szereg barw, tzw. widmo (ob.). Pochodzi to stąd, że każdej barwie, tj. każdej długości fali, odpowiada inny współczynnik załamania. Im fala jest krótsza, tem współczynnik załamania jest większy — r. normalne. Przy r. anormalnym większy współczynnik załamania odpowiada fali dłuższej. Poza tem r., spowodowanym przez załamywanie się światła (Newton), istnieje r. przez uginanie się światła (dyfrakcje). Świa-

ła białe, przepuszczone lub odbite od siatki dyfrakcyjnej, daje szereg widm, które pochodzą od interferencji fal świetlnych, przyczem każdej długości fali odpowiada inny kąs ugięcia; w ten sposób powstają widma interferencyjne, które obserwujemy równie przy odbijaniu się światła od cienkich płytek. R. s. może być wywołane również przez rozpraszanie światła. Pyłki, zawieszane w powietrzu, rozpraszają światło słoneczne, przyczem długość fali światła rozproszonego zależna jest od wielkości pyłków. Niebieska barwa nieba jest wynikiem rozproszenia składników niebieskich i fioletowych światła słonecznego w atmosferze. Zjawiskiem, wynikającym z odbijania się światła słonecznego od kropelek wody, zawieszonych w powietrzu, jest tęcza.

Rozszerzalności współczynnik, miara rozszerzalności cieplnej ciała. Średni współczynnik rozszerzalności liniowej, względnie powierzchniowej lub objętościowej, jest to stosunek przyrostu długości ciała, względnie powierzchni lub objętości, do jego długości, względnie powierzchni lub objętości, początkowej i do ilości stopni, o jaką temperatura ciała wzrosła. S. r. powierzchniowej równa się w przybliżeniu podwojonemu, a s. r. objętościowej potrójonemu s. r. liniowej. Najmniejsze s. r. mają ciała stałe, większe — ciecze, największe — gazy (dla wszystkich gazów w przybliżeniu jednakowy i równy w granicach od 0° do 100° C, około 0,0037).

Rozszerzalności cieplna, własność ciał, polegająca na zmianie ich długości, wzgl. powierzchni lub objętości, pod wpływem zmian temperatury. W zależności od tego, czy przedmiotem badań jest zmiana długości ciała, jego powierzchni lub objętości, rozróżnia fizyka rozszerzalność liniową, powierzchniową i objętościową, miarą zaś rozszerzalności c. jest średni współczynnik rozszerzalności liniowej, powierzchniowej lub objętościowej. Zazwyczaj ciała ogrzewane wydłużają się i rozszerzają, oziębiane zaś skracają się i kurczą. Są jednak wyjątki: jodek srebra ogrzewany kurczy się; woda posiada największą gęstość przy 3,98° C.; podobnie zachowuje się diament; kauczuk ogrzewany staje się krótszy, ale objętość jego wzrasta.

Rozszerzenie serca, dilatatio cordis, zwiększenie objętości komór serca wskutek niewydolności mięśnia sercowego. Powstaje nagle (przy nadmiernym wysiłku fizycznym) lub też powoli (przy wadach zastawkowych, przy miażdżycy tętnic, przy zwyrodnieniach mięśnia sercowego); jest to pierwszy objaw niedomogi serca.

Rozszerzenie toru, zwiększenie szerokości toru kolejowego w łukach. Wielkość jego zależy od krzywizny łuku.

Rozścięgnie, aponeuropa, szeroka płaska błona, utworzona z tkanki łącznej ścięgniętej; służy, jako końcowa część niektórych mięśni: znajduje się np. na dłoni i stopie (aponeuropa palmaris i plantaris) oraz na brzuchu.

Roztargnienie, stan psychiczny, będący przeciwieństwem skupienia uwagi. Często maksym-

malne skupienie uwagi w jednym określonym kierunku pociąga za sobą roztargnienie w stosunku do innych czynności, nie objętych uwagą tak, że r. idzie często w parze ze skupieniem uwagi (przysłowiowe roztargnienie uczonego, zaabsorbowanego swojemi zagadnieniami). R. nie należy mieszać z rozproszaniem uwagi, stanem, podczas którego nie zachodzi skupienie uwagi w żadnym kierunku, np. w stanie znużenia itp.

Roztocze (saprophyty), rośliny niezielone, pozbawione zdolności przyswajania węgla, żyjące kosztem martwych organizmów roślinnych lub zwierzęcych.

Roztocze, Acarina. nazwa rzędu pajęczaków (Arachnida). Niewielkie lub małe pajęczaki, zupełnie pozbawione segmentacji ciała. Głowotułów (cephalothorax) zrosnięty w jedną całość z nierozczłonkowanym odwłokiem (abdomen). Przysadki gębowe rozmaicie wykształcone, typu gryzącego lub przystosowane do ssania. Układ oddechowy złożony z tchawek (tracheae), brak go zupełnie u form pasorzytnych. Układ nerwowy często zredukowany jedynie do pierścienia okołoprętkowego. Układ krwionośny słabo rozwinięty. Oczy często w zaniku. Rozdzielnopłciowe; otwory płciowe u obu płci nieparzyste, leżą na brzusznej stronie ciała. W rozwoju przechodzą metamorfozę. Larwy posiadają tylko trzy pary nóg; u niektórych gatunków larwy przechodzą w stan poczwarki, z której wychodzi zupełnie dojrzałe zwierzę. Należą tu formy swobodnie żyjące, lądowe i wodne, oraz pasorzyty roślin i zwierząt. Acarina obejmują liczne rodziny, np. Gamasidae, Ixodidae, Trombididae, Hydrachnidae, Sarcopidae, Demodicidae, Eriophyidae, Tyroglyphidae, Oribatidae i in.

Roztocze, zwane także Grzbietem Tomaszowsko-Lwowskim, wzniesienie 350 m. wys., łączące wyżynę Lubelską z Podolem; tworzy dział wodny dopływów Wisły, Bugu i Dniestru.

Roztoczka, ob. Saprolegnia.

Roztoczki, ob. Saprolegniaceae.

Roztoka, dolina w Tatrach Wys., między doliną Pięciu Stawów Polskich a doliną Białki, przecięta potokiem R., który tworzy liczne wodospady (Siklawa 67 m. wys. i Wodogrzmoty Mickiewicza).

Roztruchan, rostruchan, starodawny puchar metalowy rozmaitych kształtów, zazwyczaj zwierzęcych.

Roztrzeń żołądka, ob. gastrektazja.

Roztworna Matka Boska, ludowa nazwa święta Zwiastowania N. P. M., kiedy to ziemia się roztwiera i roboty w polu otwierają.

Roztworu stężenie, procentowa ilość ciała rozpuszczonego w roztworze (ob. roztwór).

Rozwory normalne zawierają w litrze równoważnik gramowy ciała rozpuszczonego (ob. roztwór).

Roztwór kołoidalny, ob. koloidy.

Roztwór (chem.), mieszanina jednorodna dwóch lub więcej ciał, nie dająca się rozłożyć sposobem mechanicznym na poszczególne składniki, bez zmiany stanu któregośkolwiek ze

składników; ich własności zmieniają się w pewnych granicach w sposób ciągły wraz ze stonkaniem wzajemnym składników. Rozróżniamy roztwory: molowe (molarne), nasycone, normalne, przesycone, stałe. **R. m o l o w y** zawiera w litrze jeden mol ciała rozpuszczonego. **R. n a s y c o n y** zawiera największą możliwą w danych warunkach ilość składnika rozpuszczonego. **R. n o r m a l n y** zawiera w litrze równoważnik gramowy ciała rozpuszczonego. **R. p r e s y c o n y** zawiera znacznie więcej ciała rozpuszczonego, niż **r. n a s y c o n y**; stan przesyconia nie jest trwały; dodanie niewielkiego odłamka kryształu ciała rozpuszczonego, lub nawet ciała równopostaciowego z rozpuszczonym, wywołuje krystalizację nadmiaru ciała rozpuszczonego; wystarczają do tego ilości wprost znikome. **R. s t a ł e** powstają, gdy ciało stałe pochłania ciecz lub gaz, oraz gdy ciało stałe tworzą z innymi ciałami stałymi mieszaniny jednorodne.

Rozum, zespół dyspozycji intelektualnych, przejawiających się w myśleniu pojęciowym, w wydawaniu sądów i wysnuwaniu wniosków; zdolność ujmowania stosunków logicznych. **R.** przeciwstawiamy w obrębie czynności poznawczych — zmysłowość, pamięć, fantazję itp.

Rozumowanie, czynność umysłu, polegająca bądź na szukaniu następstw dla danych racyj, bądź na szukaniu racyj dla danych następstw (cb. **w y n i k a n i e**); rozumowania dzielą się na dedukcyjne i redukcyjne (ob. **d e d u k c j a**, **r e d u k c j a**).

Rozwadowski Jan Michał, lingwista, * 1867; studja w Krakowie i Lipsku; 1897 docent, 1899 prof. językoznawstwa indoeuropejskiego na Uniw. Jagiell.; 1925 prezes Akad. Umiejętności; ważniejsze prace: „Universitas linguarum Lithuaniae“ (1896), „Questiones grammaticae et etymologicae“ (1897—99), „Ze studjów nad nazwami rzek słowiańskich“ (1900), „Mapa języka litewskiego w gub. wileńskiej“ (1901), „Szkic wymowy (fonetyki) polskiej“ (1901), „Współczesny stan językoznawstwa indoeuropejskiego“ (1910).

Rozwadowski Zygmunt, malarz polski, * 1870 we Lwowie; kształcił się w Krakowie i Monachjum; obrazy treści batalistycznej.

Rozwadowski-Jordan Tadeusz, gen. broni i insp. kaw. * 1866; ukończył szkołę wojskową w Weisskirchen na Morawach, wyższą akademię techniczną i szkołę szt. gen.; 1918 wstąpił do wojska polskiego jako pierwszy szef sztabu generaln.; 20. XI. 1918 dowódca grupy wschód pod Lwowem; 1919 szef. misji wojskowej w Paryżu; 22. VII. 1920 ponownie szef. szt. gen., przyczynił się do zwycięstwa sierpniowego nad Wisłą oraz do zwycięstwa zakończenia wojny; 1921 inspektor armii 2; w 1922 inspektor kawalerji; dymisjonowany 1926.

Rozwadów, m. w pow. tarnobrzeskim (woj. krakowskie), nad rz. Sanem, 2.700 mieszk.; zamek.

Rozwielitka, ob. Cladocera, Daphnia pulex.

Rozwinięcie na szereg, przedstawienie danej funkcji jako sumy szeregu, którego składnikami są funkcje określonego typu (ob. **sze-**

reg). Największe znaczenie posiadają rozwinięcia na szeregi potęgowe, szeregi trygonometryczne, w szczególności szeregi Fouriera.

Rozwód, rozwiązanie związku małżeńskiego za życia małżonków na wniosek jednej lub obu stron. O rozwodzie orzeka sąd. Historia rozwodu u narodów kultury europejskiej pozostawała pod wpływem trzech czynników: prawa rzymskiego, nauki Kościoła oraz wolnomyślnych idei XVIII i XIX w. W Rzymie początkowo rozwód stanowił wyłączną prerogatywę męża, dopiero w ostatnim okresie republiki, w związku z emancypacją kobiet, prawa obojga małżonków w tym względzie zostały zrównane. W okresie cesarstwa prawodawstwo stopniowo zaczęło stosować ograniczenia rozwodowe i za czasów Justyniana nastąpiło zupełne zniesienie rozwodów za wzajemną zgodą stron; dopuszczalność rozwodu uwarunkowana została od szeregu warunków, np. zdrady stanu małżonka, zamachu na życie, choroby zaraźliwej lub umysłowej. Kościół katolicki, upatrując w małżeństwie sakrament, uznał rozwód za niedopuszczalny, natomiast Kościół Wschodni, nie zakazując rozwodów, zajął w stosunku do niego stanowisko podobne do ustawodawstwa Justyniana. Protestantyzm odrzucił dogmat o sakramencie małżeństwa i uznał dopuszczalność rozwodów. Sekularyzacja instytutu małżeństwa udostępniła rozwód dla wszystkich obywateli. Stanowisko przeważającej ilości ustawodawstw jest tego rodzaju, że rozwiązanie małżeństwa nie może być uzależnione od wzajemnej zgody małżonków, lecz że rozwód dopuszczalny jest w przypadkach ściśle przez prawo przewidzianych. Rozwód należy odróżnić od separacji małżeńskiej (ob. **s e p a r a c j a** **o d** **s t o ł u** **i** **ł o ż a**). Stan ustawodawstwa na terenie Rzeczypospolitej w sprawie rozwodu przedstawia się jak następuje: I. W byłej Kongresówce i w województwach wschodnich rozwód nie jest dopuszczalny w stosunku do katolików, natomiast dozwolony jest względem małżeństw innych wyznań, przyczem w stosunku do żydów nawet za wzajemną zgodą stron. II. Podobnie jak w byłym zaborze rosyjskim sprawa przedstawia się w Małopolsce. III. W byłym zaborze pruskim prawodawca pozwala na rozwód dla wszystkich wyznań. Za najważniejsze powody do rozwodu, według praw, obowiązujących na ziemiach polskich, uznać należy: 1) cudzołóstwo, 2) skazanie na ciężkie więzienie, 3) postępowanie gwałtowne i nastawianie na życie małżonka, 4) choroba umysłowa. Ponadto niektóre prawodawstwa wymieniają jeszcze złośliwe opuszczenie, impotencję. Na terenie byłego zaboru rosyjskiego o rozwodzie prawosławnych i ewangelików orzeka sąd duchowny, o rozwodach pozostałych małżeństw niekatolickich sąd cywilny. W innych dzielnicach o wszystkich rozwodach wyrokują wyłącznie sądy cywilne.

Rozwój, ob. ewolucja.

Rozwój wsteczny, ob. inwolucja.

Rozzlew, ob. hiatus.

Rożan, m-ko w pow. makowskim (woj. warszawskie), nad rz. Narwią, 3.200 mieszk.

Rożanice, **rodzenie**, **istoty**, orzekające wedle wierzeń starosłowiańskich, o losie człowieka przy jego narodzinach.

Rożankowski Teodor, współczesny malarz polski; należy do grupy artystów, tworzących pod wpływem najnowszej sztuki francuskiej, a po części rosyjskiej.

Roźdiestwienski Zinowij, admirał rosyjski, * 1848, † 1909; dowódca floty w czasie wojny z Japonją; 28. V. 1905 pobity na głowę i wzięty do niewoli pod Cuszimą; po powrocie do Rosji stawiony pod sąd wojenny i uniewinniony.

Rożek Marcin, współczesny rzeźbiarz i malarz polski; autor pomnika Bolesława Chrobrego w Gnieźnie.

Rożek angielski, ob. **o b ó j**.

Rożmberk, 1) stary zamek nad Wełtawą w południowych Czechach, ongiś własność magnackiego rodu czeskiego panów z Rożmberka (Rosenberga), z którego pochodziło wielu wybitnych polityków i uczonych czeskich wieków średnich; 2) największe jezioro w Czechach w grupie stawów południowo-czeskich, słynnych z racjonalnej hodowli ryb, 721 ha.

Roźniatowska Antonina, rzeźbiarka, * 1860 † 1895; liczne popiersia: Józ. Bliźnińskiego, dra Adrijana Baranieckiego, Heleny Modrzejewskiej i in.

Roźniatów, m. w pow. doliniańskim (woj. stanisławowski), 3.100 mieszk.

Roźniecki Gabriel, kompozytor, * 1815, † 1887 w Warszawie; studja we Francji; walczył 1848—49 we Włoszech; po powrocie dyr. opery i baletu w Warszawie oraz prof. Instyt. Muz.; opery („Krzyż wojskowy“), operetki („Czary“), wiele utworów drobniejszych.

Roźniecki Stanisław, filolog polsko-duński, * 1865 w Kopenhadze, † 1921; studja w Kopenhadze, Pradze, Krakowie i Wiedniu; 1917 prof. filologii słowiańskiej na uniw. kopenhaskim; prace: „Polakerne i Danmark“ (1896), „Det jødiske Problem“ i in.

Rożyński Jan Roman, wojownik polski, * 1575, † 1610; w 1602 rotmistrz kwarciarzy; walczył pod Guzowem, potem przeszedł w 1000 koni do wojsk pierwszego Samozwańca; odznaczył się w kilku bitwach; wspierał na czele swej bandy innych Samozwańców, dając się we znaki zarówno Rosji, jak i wojskom królewskim.

Rożyński Michał, kniaź, ataman Kozaków zaporoskich w 1575—1580; powrócił następnie do Polski, walczył w 1589 z Tatarami i kozactwem; odznaczył się pod Białą Cerkwią niesłychaną odwagą.

Rożyszcze, m-ko w pow. łuckim (woj. wołyńskie), nad rz. Styrem, 3.300 mieszk.

Roździeń (niem. Rosdzin), w. w pow. katowickim (woj. śląskie), 12.500 mieszk.; kop. węgla, huty cynkowe, fabr. kwasu siarczanego.

Ród, związek ludzi, poczuwających się do wspólnego pochodzenia i pokrewieństwa. Przynależność do **r.** stwierdza się pokrewieństwem przez matkę (**r. matryjarchalny**) lub ojca (**r. patrijarchalny**). Ten ostatni występuje u ludów indoeuropejskich. Funkcje prawne

r. u ludów pierwotnych dotyczą solidarnej odpowiedzialności nazwaną, prawa zemsty krwawej w stosunku do obcych rodów itd. U ludów słowiańskich występują rody włościańskie, stanowiące często jednostkę osadniczą (wieś), oraz, w późniejszym czasie, rody rycerskie (szlacheckie). W Polsce te ostatnie, wskutek rozwoju stosunków społecznych (posiadanie ziemi, służba wojskowa), posiadały odrębne znaki (zawołania, herby) i tworzyły większe organizacje rodowe (**r. heraldyczny**). Obok naturalnego rozwoju przez rozrodzenie, **r.** niejednokrotnie zwiększał się przez adopcję lub adyratację (pobratymstwo).

Róg, wyrostek na głowie niektórych zwierząt. Rozróżnia się **r.** puste, osadzone na wyrostkach kostnych kości czołowej, trwające przez całe życie (antylopy, kozy, owce, woły), i **r.** pełne o budowie kościstej (jelenie). **R.** służą zwierzętom do obrony. **R.** używa się do wyrobu różnych przedmiotów, jak niektóre instrumenty muzyczne, grzebienie, spinki, wyroby tokarskie.

Róg myśliwski (trąbka myśliwska), instrument z metalu, rogu, kości lub drzewa, używany do trąbienia podczas polowań. Nazwy trąbek myśliwskich w dawnej Polsce: chrustówka albo charciówka, kniejówka lub borówka i legawka.

Róg skórnny, **cornu cutaneum**, twór patologiczny; wyrosło skórnne w kształcie zaostrego rogu, zbudowane ze zrogowiałego naskórka; dosięga nieraz długości kilkunastu cm.; umiejscowienie: twarz, tułów.

Rój, ob. **p s z c z o ł a**.

Rów, pr. dopływ Bohu na Podolu, dług. 114 km.

Równanie, wzór matematyczny, utworzony przez połączenie znakiem równości (=) dwóch wyrażeń, oznaczających liczby lub inne przedmioty rozważań matematycznych. Równanie właściwe — takie, które zawiera znaki zmienne zwane **n i e w i a d o m e m i** równania (najczęściej „x“, „y“, „z“ itd.); ze względu na ich ilość rozróżniamy równ. o 1-ej niew., o 2-ch niew. itd. Równ. jest **t o ż s a m o ś c i ą**, **r ó w n. w a r u n k o w e m** (narzuconem) lub **r ó w n. n i e m o ż l i w e m**, zależnie od tego, czy jest prawdziwe dla każdej wartości niewiadomej (np. $x + 2 = 2 + x$), czy też tylko dla pewnych ($x^2 = 4$), czy wreszcie nie jest prawdziwe dla żadnej wartości niew. ($x + 1 = x + 2$). **P i e r w i a s t e k** **r ó w n a n i a**, liczba, która, podstawiona zamiast niewiadomej, sprawdza równ. Rozwiązać równ., wyznaczyć wszystkie jego pierw. **R ó w n. r ó w n o w a ż n e**, ob. **r ó w n o w a ż n o ś ć**. Najprostsze kategorie równ.: **r ó w n. a l g e b r a i c z n e**, otrzymane przez połączenie pewnego wielomianu algebraicznego znakiem „=“ z symbolem liczby 0 (ob. **w i e l o m i a n**). Ogólna postać równ. algebraicznego o jednej niewiadomej: $ax^n + bx^{n-1} + \dots + px + q = 0$, gdzie a, b, \dots, p, q — liczby dane, tzw. **s p ó ł c z y n n i k i** **r ó w n.** Liczba naturalna n — **s t o p i e Ń** **r ó w n.** (przyczem $a \neq 0$); mamy więc równ. 1-go stopnia czyli liniowe ($ax + b = 0$), 2-go stopnia czyli kwa-

dratowe ($a x^2 + b x + c = 0$), 3-go stopnia czyli sześciennie itd. W myśl tzw. twierdzenia zasadniczego algebry (Gauss), każde równ. algebraiczne posiada choć jeden pierwiastek, będący naogół liczbą zespoloną. Oprócz równ. rozważa się układy równań o kilku niewiadomych, przyczem ilość równ. jest najczęściej równa ilości niew. Zbiór liczb, których znaki, podstawione za niew., sprawdzają wszystkie równ. układu, tworzy układ pierwiastków danego układu równań. Równ. funkcyjne, takie, w których niewiadoma jest znak pewnej funkcji. Najważniejsze rodzaje równ. funkcyjnych, równania różniczkowe i całkowite, są przedmiotem badań odrębnych teorii matematycznych (ob. teoria równań różniczkowych względnie całkowitych). Równ. krzywej, powierzchni, ob. krzywa, powierzchnia bryły.

Równanie czasu, różnica między kątem godzinnym słońca średniego a kątem godzinnym słońca rzeczywistego, albo różnica między wznoszeniem prostym słońca rzeczywistego a wznoszeniem prostym słońca średniego.

Równanie diofantyczne, ob. Diophantos.

Równanie oddziały (wojsk.) polega na uszykowaniu oddziału w szyku rozwiniętym w ten sposób, aby tworzył front możliwie idealny; przy równaniu na komendę żołnierz, zwracając głowę w prawo lub lewo, powinien widzieć w nakazanym kierunku piersi trzeciego od siebie. Ścisłe równanie obowiązuje tylko przy murze formalnej; w szykach luźnych przestrzega się go tylko tyle, by nie przeszkadzać ruchom i ogniom sąsiednich oddziałów.

Równanie osobiste, termin, używany przez astronomów dla oznaczenia różnicy w szybkości, z jaką jeden obserwator rejestruje zachodzące zjawisko, np. przejście gwiazdy przez nitki mikrometru, w stosunku do innego obserwatora. Np. $A - B = 0,7^s$ oznacza, że obserwator A rejestruje przejście gwiazdy średnio o $0,7^s$ później, niż obserwator B, który ma albo więcej wprawy, albo też którego czas reakcji (ob. reakcja z a s) jest w ogóle krótszy. Równanie to posiada oczywiście wartość jedynie względną, ponieważ wielkość błędu obserwatora B nie jest oznaczona. Istnienie r. o. dało powód do badania psychologicznego czasu reakcji w ogóle.

Równe, 1) m. pow. (woj. wołyńskie), nad rz. Uściem, l. dopływem Horynia, 30.500 mieszkańców; fabr. mechaniczne, zapalek, handel zbożem i bydłem; 2) w. w pow. krośnieńskim (woj. lwowskie), kopalnie ropy, 23 otwory wiertnicze, produkcja roczna 370 cystern.

Równia, płaszczyzna. R. pochyła, płaszczyzna, pochylona do poziomu, służy do podnoszenia lub opuszczania ciał ciężkich. Użyteczność r. p. wynika stąd, że siła, równoległa do równi i równoważąca ciężar ciała na równi się znajdującego, jest mniejsza od ciężaru ciała i równa się iloczynowi z ciężaru ciała przez wstawę kąta nachylenia.

Równik, 1) niebieski, koło przecięcia płaszczyzny, prostopadłej do osi ziemi, ze skle-

pieniem nieba; 2) ziemski, koło płaszczyzny, przecinającej ziemię, jednakowo odległe od obu biegunów ziemi i dzielące jej powierzchnię na dwie półkule: północną i południową; długość równika ziemskiego wynosi 40.070,37 km., promień 6.377,40 km.

Równik termiczny, linia, łącząca wszystkie południki w tych punktach, które wykazują najwyższą średnią temperaturę roczną lub miesięczną; w styczniu przebiega prawie wyłącznie na półkuli pld., w lipcu przechodzi na półkulę pln.

Równikowy pas ciszy, 1) pas wilgotny pomiędzy 5° szer. pln. i 5° szer. pdl., spowodowany słabą, kołową cyrkulacją powietrza przy obfitych opadach atmosferycznych po obu stronach równika; 2) pas suchy, pomiędzy 30° — 35° na pln. i pdl. od równika, spowodowany wpływającymi prądami powietrznymi po pozbyciu się przez nie wilgoci; dawniej dla żaglowców bardzo niebezpieczny.

Równina, płaski obszar ładu, zniwelowany długotrwałymi zjawiskami przyrody; pustynie, stepy, płyty, delty, niże; niż polski powstał skutkiem niwelacyjnych działań lodowców.

Równoboczny trójkąt, ob. trójkąt.

Równokierunkowe albo **izotropowe ciała**, ciała, których własności fizyczne są jednakowe we wszystkich kierunkach.

Równokierunkowe kryształy, ob. optyka kryształów.

Równoległe płaszczyzny, r. proste, ob. płaszczyzna, prosta; równoległy rzut, ob. rzut.

Równoległoboczny mięsień, ob. rhomboidus musculus.

Równoległobok, ob. romboid.

Równoległocian, wielościan, ograniczony sześcioma równoległobokami (graniastosłup, którego podstawy są równoległobokami; ob. graniastosłup).

Równoleżniki, koła równoległe do równika, opasujące ziemię, zwiężające się w miarę przybliżania się do biegunów, służące do określania szerokości geograficznej według stopni, minut i sekund; równoleżniki pod $23^{\circ} 21'$ na obu półkulach nazywają się zwrotnikami, pod $65^{\circ} 39'$ — kołami biegunowymi; bieguny ziemskie leżą pod 90° szer. pln. i pdl.

Równoliczność lub **równość mocy** dwóch zbiorów, w mat. stosunek, polegający na tym, że między elementami tych zbiorów daje się ustalić odpowiedniość doskonałą. Pojęcie to, wprowadzone przez Cantora, jest jednym z najważniejszych pojęć w teorii mnogości, gdyż umożliwia dokładne zbadanie pojęcia nieskończoności. Pojęcie równoliczności jest źródłem wielu pozornych paradoksów: część może być równoliczna z całością, np. prosta, płaszczyzna i cała przestrzeń, rozważane jako zbiory punktów, są równoliczne.

Równonoc, ob. ekwinoks.

Równonocna strefa, okolica ziemi, położona pod równikiem, i mająca przez cały rok noc tej samej długości, co dzień; dlatego równik nazywa się czasami kołem równonocnym.

Równoramienny trójkąt, ob. trójkąt.

Równość, w mat. naogół to samo, co identyczność; w geometrii nieraz tyleż, co przystawanie. Niektórzy matematycy nazywają równościami i inne stosunki, które są, podobnie jak identyczność, zwrotne, symetryczne i przechodnie. Znak równości: " $=$ ". **Równość mocy**, ob. równoliczność.

Równowaga, stan ciała, poddanego działaniu różnych sił, które się nawzajem znoszą. Ogólnym warunkiem równowagi ciała ciężkiego jest znajdowanie się punktu podparcia ciała na pionie, przechodzącym przez środek ciężkości ciała. R. jest stała lub trwała, gdy ciało, wprowadzone niezauważalnie z równowagi i pozostawione samo sobie, wraca do położenia pierwotnego; niestała, nietrwała lub chwiejna, gdy, w powyższych warunkach od tego położenia odbiega coraz bardziej; obojętna, gdy zachowuje miejsce, w którym je pozostawiono.

Równowagi czucia (wrażenia), czucia, w których odbieraniu pośredniczą tzw. mieszki i woreczki w tzw. przedśionku wraz ze znajdującymi się w nich otolitami (mikroskopijne kryształki) oraz tzw. przewody półkoliste (łukowe). Oba te narządy, tj. zarówno dwa woreczki, jak i przewody łukowe, znajdują się w uchu wewnętrznym, lecz nie mają nic wspólnego ze słyszeniem: ich pobudzenia wprawiają w podrażnienie specjalny nerw (przedśionkowy), związany z nerwem słuchowym jedynie zewnętrznie. Uszkodzenie tych narządów u zwierząt wywołuje zaburzenia ruchowe. Czucia r. informują nas o ruchach i położeniu głowy, a pośrednio i o położeniu całego ciała. Gdy obrócimy się kilkakrotnie na pięcie i nagle przystaniemy, to zawrót głowy, jaki wówczas odczuwamy, jest właśnie silnym czuciem, spowodowanym ruchem płynu, wypełniającego jeden z przewodów (poziomy) łukowych. Wrażenia, jakich doznajemy, gdy nagle zatrzyma się winda, idąca w górę lub w dół, pochodzą ze zmiany ucisku otolitów na cieniutkie włoski, w których spoczywają. Czuciami r. kierujemy się również podczas pływania pod wodą: dzięki nim wypływamy na powierzchnię, orientując się, gdzie góra a gdzie dół. Głusi, u których narząd r. jest uszkodzony, nie odczuwają po obrocie ciała naokoło osi pionowej zawrotu głowy. Czuciom r. towarzyszą zazwyczaj czucia kinestetyczne.

Równoważnik, ekwiwalent, nazwa pewnych wielkości stałych w fizyce i chemii, wchodzących jako współczynniki proporcjonalności do wzorów, wyrażających pewne prawa. **Równoważnik dynamiczny** (mechaniczny) ciepła wskazuje, z ilu jednostek pracy mechanicznej powstaje jedna kaloria ciepła. Według badań Jaegera i Steinwehra (1915) r. d. równa się $4,1842 \times 10^7$ erg. **Równoważnik elektrolityczny** albo **elektrochemiczny**, ob. elektrochemiczny równoważnik. **Równoważnik elektrotermiczny**, ob. elektrotermiczny równoważnik. **Równoważnik gramowy**, ob. elektrochemiczny równoważnik. **Równoważnik chemicz-**

ny, taka ilość pierwiastka chemicznego, która może zastąpić 8 części tlenu albo 1,008 wodoru, lub tworzy z nimi związek.

Równoważniki epilepsji, ob. epilepsja.

Równoważność, 1) dwóch figur geometrycznych zachodzi wtedy, gdy można je podzielić na jednakową skończoną ilość części, odpowiednio przystających (ob. przystawanie); 2) dwóch zdań zachodzi wtedy, gdy każde z nich wynika z drugiego (ob. wynikań); 3) dwóch równań zachodzi wtedy, gdy wszystkie pierwiastki tych równań są identyczne (ob. równanie).

Różga lepowa, różga pociągnięta lepem, służąca do chwytania ptaków.

Róża, ostra choroba zakaźna, ob. erysipelas.

Róża, ob. Rosa.

Róża jerychońska (Anastatica hierochuntica), drobna roczna roślina z rodziny Cruciferae (krzyżowe), rosnąca w pustyniach Egiptu, Syrii, Palestyny i Berberji. Ma pędy silnie galęziste, kwiaty drobne, białe. W okresach suszy wysychające pędy zaginają się ku środkowi, tak, że cała roślina przybiera postać kulistą (w tym stanie jest łatwo wrywana z ziemi i przetaczana przez wichry na dalekie przestrzenie). Z chwilą nadejścia deszczów, pozornie obumarła roślina, wskutek higroskopijnych własności żywych komórek, chciwie wchłania wodę i nanowo się rozwija. R. j. miała w średniowieczu znaczenie w medycynie i wieszczbiarstwie.

Róża św., panna, z bogatej rodziny hiszpańskiej w Limie w Am. Pld.; wiodła surowe życie w zakonie Dominikanek, † 1617; pamiątka 30 sierpnia.

Róża wiatrów, rysunek, na którym oznaczone są strzałkami wszystkie kierunki wiatrów, umieszczany zazwyczaj na mapach i na busolach.

Róża złota, dar papieski, udzielany zasłużonym osobom z domów panujących, lub całym korporacjom. R. złota poświęcana bywa w 4-tą niedzielę Wielkiego Postu podług specjalnego ceremonjału. Zwyczaj dawania r. złotej przez papieża pochodzi z czasów Inocentego IV. W Polsce otrzymali ją: Kazimierz Jagiellończyk (1448), Aleksander Jagiellończyk (1505), Henryk Walezy (1574), Anna Jagiellonka (1585), Anna Austriacka (1592), Zygmunt III (1607), Konstancja, żona Zygmunta III, Marja Ludwika (1651), Eleonora, żona Michała Korybuta Wiśniowieckiego, Marja Kazimiera (1683), Marja Józefa, żona Augusta III (1757), Halszka z Radziwiłłów Sapieżyna (ok. 1600).

Różana, m. w pow. kosowskim (woj. poleskie), nad rz. Zelwianką, 3.600 mieszk.; fabryki sukna, kolder wełnianych, garbarnie.

Różana woda, aqua rosae, roztwór wodny olejku różanego, płyn o przyjemnej woni; zastosowanie, jak olejku różanego.

Różanecznik, ob. Rhododendron.

Różanego Krzyża Bracia, ob. Różokrzyżowcy.

Różaniec, koronka, modlitwa ustna, a również sznur z supełkami lub paciorkami, używany przez katolików przy zmaganiu 15 dziesiątków Zdrowaś Marja, poprzedzonych w każdym dziesiątku przez Ojciec nasz. Modlitwie towarzyszy rozmyślanie 3 tajemnic Odkupienia: wesołej, bolesnej i radosnej. R., poświęcony czci N. M. P., pochodzi ze Wschodu; zaprowadzony na początek XIII w. przez św. Dominika, rozpowszechniony przez Bractwa różańcowe.

Różaniec.

Różaniec krzywicy (niem. Rosenkranz), guzkowate wyniosłości, tworzące się u dzieci krzywicznych na przedniej powierzchni klatki piersiowej, na granicy między kostną a chrzęstną częścią żeber, jeden z wczesnych objawów krzywicy.

Różanka, ob. Cyprinidae.

Różany Krzyż (Rose-Croix), ob. Różokrzyżowcy.

Różany olejek, oleum rosae, olejek eteryczny, otrzymywany w Turcji i Bułgarii z płatków róży (Rosa centifolia); olejek barwy błado-żółtej o bardzo silnym przyjemnym zapachu, stosowany do wyrobu cukierków oraz maści i wody do włosów.

Różański Jan, lekarz polski z drugiej połowy XVIII w.; praktykował w Mohylowie nad Dniestrem, założył tam szkołę akuszerki; dzieła: „Sztuka babienia“ (1798) i „O staranności koło kobiet od czasu rozwiązania onych aż do końca połogu“ (1792).

Różnica dwóch liczb (odcinków), taka liczba (odcinek), która, dodana do jednej z nich (odjemnika), daje drugą (odjemną). Różn. dwóch zbiorów, zbiór, utworzony z elementów jednego zbioru po usunięciu wszystkich elementów drugiego. Symbolicznie różnica a i b — „ $a - b$ “.

Różnicy próg, ob. psychofizyka.

Różniczka, w matematyce nieskończenie mały przyrost funkcji lub argumentu. To nieodść jasne pojęcie było źródłem wielu nieporozumień. Odgrywało ono wielką rolę w pracach dawniejszych matematyków (z XVII i XVIII w.), którzy posługiwali się niem m. in. przy definiowaniu pochodnej (pochodna — stosunek różn. funkc. do różn. argumentu, symbolicznie $\frac{df(x)}{dx}$). Matematycy nowsi bądź całkowicie usuwają pojęcie r. poza obręb swych badań, bądź modyfikują i precyzują jego sens; w szczególności nie występuje ono we współczesnych definicjach pochodnej. Ślady znaczenia tego pojęcia przetrwały dotąd w symbolicznej pochodnej i całki oraz w terminologii (różniczkowanie, rachunek różniczkowy itd.).

Różniczkowa diagnostyka, ob. diagnostyka.

Różniczkowa psychologia, ob. psychologia.

Różniczkowalna funkcja, ob. pochodna.

Różniczkowanie, działanie matematyczne, polegające na wyznaczaniu pochodnych (wzgl. różniczek) funkcji danych.

Różniczkowe cło, ob. cło.

Różniczkowe równanie, ob. teoria równań różniczkowych.

Różniczkowy rachunek, ob. rachunek różniczkowy.

Różnielica, ob. Nemophila.

Różnokierunkowe ciała, ob. anizotropowe ciała.

Różnonogi, ob. Heteropoda.

Różnoosiowy układ, w kryształografii ogólna nazwa, obejmująca kryształy układów: trójskośnego, jednoskośnego i rombowego; u wszystkich tych kryształów krawędzie osiowe czworosiłanu jednostkowego są nierówne; ob. kryształy.

Różnoskrzydłe, ob. Heteroptera.

Różnosłupkowość, ob. heterostylia.

Różność, zaprzeczenie stosunku identyczności, równości. Znak różności w matematyce „ \neq “.

Różnowiercy w Polsce, nazwa niekatolików, którzy w większym lub mniejszym stopniu związani byli z ruchem reformacyjnym XVI wieku: ewangelików, luteran, kalwinistów, augustjanów, helwetów, braci czeskich, nowochrześciców, anabaptystów, antytrynitarzy (jednobożan, dwubożan, trójbożan), socynjanów, arjanów, nonadorantów, mennonitów, kwakrów itp.

Różnozardnikowe paprotniki, ob. Heterosporae.

Różokrzyżowcy, Różanego Krzyża Bracia, członkowie tajnego towarzystwa B. R. K. (Frères de Rose-Croix), które wystąpiło na widownię w początkach XVII w., publikując dwa anonimowe pisma (1614): „Powszechna i ogólna reforma całego świata“ i „Fama Fraternalitatis“; pisma te wykazały konieczność polepszenia stanu Kościoła, społeczeństw i jednostek. Towarzystwo miało być założone przez Rosenkreuzera, który żył jakoby w 1378 i przywiózł wiadomości tajemnych nauk ze Wschodu. Zdaje się, że właściwym założycielem B. R. K. był J. V. Andrea (* 1586, † 1654). Towarzystwo to, posiadające za godło krzyż i różę, rozszerzyło się w całej Europie i uważane było za najwyższy stopień wolnomularstwa. Do R. miał należeć A. Cagliostro.

Różowe, ob. Rosales.

Róży Białej i Czerwonej wojna toczyła się w Anglii od 1453 do 1485 między dwiema gałęziami dynastii królewskiej, mianowicie domem Lancaster (herb: czerwona róża) i domem York (herb: biała róża) o posiadanie tronu. Zarazem była to walka społeczna baronów feudalnych (zwolennicy Czerwonej Róży) z drobną szlachtą i mieszczaństwem (zwolennicy Białej Róży). Zatarg zaczął się za panowania Henryka VI (z dyn. lankasterskiej), wywodzącego się w linii męskiej od 3-go syna Edwarda III, gdy pretensje do tronu podniósł wnuk 4-go syna tego ostatniego,

Ryszard ks. Yorku. Po klęsce i śmierci Ryszarda w 1460, walczył o tron syn jego, Edward IV, który zwyciężył stronnictwo Henryka VI w 1471; t. r. zmarł Henryk VI. W 1483, po śmierci Edwarda IV, objął tron jego brat Ryszard III (ks. Gloucester), który zamordował swych małoletnich bratanków (Edwarda i Ryszarda). Ryszard został jednak pobity przez potomka (w linii żeńskiej) domu lankasterskiego, Henryka Tudora (pod Bosworth 1485), w bitwie zginął, i tron objął Henryk (jako VII), który zapoczątkował w Anglii nową dynastję Tudorów (1485—1603).

Różycki Edmund, pułkownik, dowódca powstania 1863 na Wołyniu, syn Karola R. * 1827 w Agatówce pod Żytomierzem, † 1893 w Krakowie; porwany jako 12-letni chłopiec do Petersburga i tam wychowany wojskowo, walczył na Kaukazie; 1863 stanął na czele powstania wołyńskiego, odniósł 26. V. zwycięstwo pod Salichą w pow. zasławskim, musiał jednak potem przejść kordon graniczny; na emigracji przebywał w Paryżu, 1872 osiadł w Krakowie.

Różycki Karol, dowódca pułku jazdy wołyńskiej, pamiętnikarz, * 1789 w Czerniowcach na Podolu; odbył kampanję 1812; 1831 zorganizował pułk jazdy wołyńskiej, który doprowadził do Zamościa; na emigracji we Francji należał do towiańczyków; † 1870 w Paryżu; ogłosił: „Powstanie na Wołyniu czyli Pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej“ (1832) oraz „Uwagi nad wyprawą jen. Dwernickiego na Ruś“ (1837).

Różycki Ludomir, kompozytor, * 1883; utwory symfoniczne: „Stańczyk“, „Pan Twardowski“, „Bolesław Śmiały“, „Kazimierz Wielki“, „Anhelli“; opery: „Bolesław Śmiały“, „Meduza“, „Eros i Psyche“, „Beatrix Cenci“; balet: „Pan Twardowski“; utwory kameralne: „Sonata wiolonczelowa A-moll“, „Trio“; kwintet fortepianowy; nastroje kompozycje na fortepian: „Gra fał“, „Balladyna“, „Ballada“, impromptu, intermezza, nokturny, preludja.

Różycki Stefan, lekarz-anatom, * 1886 w Warszawie; studja w Dorpacie; 1923 prof. anatomji na Uniw. Poznańskim; ogłosił: „Nowy sposób przygotowywania gipsowej masy iniekcyjnej“ (1922), „Morfologia układu mięśniowego szympansa“ (1922).

Różycki Zygmunt, poeta, * 1883; wydał zbiorki: „Tęsknota“, „Liljowe śnienia“, „Wybór poezji“ i in.

Różycka, ob. roseola.

Rp. (łac.), recipe, tytułowy znak, wypisywany na receptach lekarskich.

R. S. F. S. R., skrót Rossijskaja Socjalistyczeskaja Federatiwnaja Sowietzkaja Respublika, t. zn. Rosyjska Socjalistyczna Federacyjna Respublika Rad (ob. Rosja).

Rtęci piorunian, rtęć piorunująca, związek organiczny $Hg(ONC)_2 + \frac{1}{2} H_2O$; ciało krystaliczne, trudno rozpuszczalne w wodzie. Od uderzenia lub ogrzewania wybuchu; z powodu własności detonacyjnych używana jest do wyrobu kapiszonów i zapalników. Otrzymuje się przez działanie alko-

holu etylowego na roztwór rtęci w stężonym kwasie azotowym.

Rtęci związkami otrucie, 1) ostre, najczęściej przypadkowe; objawy: metaliczny smak w ustach, wymioty, bóle brzucha, biegunki z domieszką krwi, bezmocz lub białkomocz, śmierć w ciągu 3 dni; 2) podostre, częste przy nieumiejętnym leczeniu kiły; zapach z ust, rozpułchnienie dziąseł, ślinotok, biegunki; 3) zatrucie przewlekłe, u robotników w fabrykach luster lub w kopalniach rtęci: niepokój, drżenie, depresja, zaburzenia żołądkowe, jelitowe, niedowłady.

Rtęciawe związki, pochodne jednowartościowej rtęci. Zasluguje na uwagę: chlorek (kalomel) $HgCl$.

Rtęciowe związki, pochodne dwuwartościowej rtęci. Zasluguje na uwagę: chlorek (sublimat) $HgCl_2$, bezbarwne kryształki, rozpuszczalne w wodzie; piorunian, ob. rtęci piorunian; chlorek rtęciowo-amonowy $HgNH_2Cl$, biały proszek, używany w lecznictwie; cynober (ob.).

Rtęciowy horyzont, naczynie z rtęcią, służące do wyznaczania miejsca nadiru na kole południkowym.

Rtęć (Hydrargyrum), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 200.6, metal barwy srebrzystej, ciekły w zwykłej temperaturze, temp. topn. — 39°5, temp. wrzenia 357°; ciężar wł. 13.559 (0°). W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek jedno i dwuwartościowy, dając związki typów $Hg X$ i $Hg X_2$; tworzy liczne związki zespolone. Wszystkie związki rtęci są trujące. W przyrodzie r. występuje w stanie rodzimym oraz w większej ilości jako siarczek HgS , tzw. cynober. Ma obszerne zastosowanie; r. znana była za czasów starożytnych.

Rtęć piorunująca, ob. rtęci piorunian.

Ru, symbol chemiczny pierwiastka rutenu.

Ruabon, m. w hr. Denbigh w Walji (Anglia zach.), 22.000 mieszk.; kop. węgla; przemysł metalurgiczny.

Ruanda, kraina wyżynna, do 2.800 m. wys., w Afryce równikowej, około 2.000.000 mieszk.; część dawnej Niem. Afr. Wsch., obecnie należy do Konga Belg. z mandatu Ligi Narodów.

Ruar(us) Marcin, socynjanin, rektor szkoły arjańskiej w Rakowie, później pastor w Straszynie koło Gdańska, * 1587, † 1657.

Rubato, wyraz muzyczny, oznaczający chwiejność tempa przez „odkradanie“ poszczególnej nutom pewnej części rytmicznej ich wartości. Według wyrażenia, przypisywanego Chopin'owi, który w swej grze rubatem posługiwał się często, lewa ręka ma w takich przypadkach ściśle trzymać się rytmu (jak kapelmistrz), gdy prawej pozwala się przyspieszać lub zwalniać melodję lub pasaż. Wyraz ten jednakże był już znany w początkach XVIII w.

Rubczak Jan, współczesny grafik polski, kształcił się w Krakowie i Paryżu; liczne akwaforty.

Rubczyński Witold, filozof, * 1864 we Lwowie; studja w Krakowie, Rzymie, Lipsku i Wiedniu; 1909 prof. filozofii na Uniw. Jagiell.; napisał: „Zarys etyki” (1916), „Studja neoplatonickie” (1900), „John Ruskin, studja nad powiązaniem i uzasadnieniem jego głównych pomysłów” (1901), „O stosunku historii etyki do historii sztuki” (1907) i in.

Rubefacientia (łac.), środki lecznicze, działające drażniąco na skórę i powodujące zaczerwienienie jej (przekrwienie czynne). Wywołując przekrwienie skóry, działają jakby odciągająco na narządy głębiej położone. Stosowane są jako środki przeciwwzapalne, np. przy tworzącym się zapaleniu opłucnej. Do r. należą: spirytus mrówczany, olejek gorczyczny, amoniak, kwas octowy i in.

Rubel, do 1918 srebrna jednostka monetarna w Rosji; w średnich wiekach był zlewkiem srebra o różnej formie i stemplach, dopiero za czasów cara Aleksego Michajłowicza w 1654 robiono próby bicia rubli na talarach zagranicznych; Piotr Wielki wybijał ruble w wielkich ilościach, począwszy od 1707. Odtąd rubel był stale wybijany aż do wybuchu wojny światowej.

Rubelit, ob. turmaliny.

Ruben, pierwotny syn Jakóba i Lii, praojciec plemienia tej samej nazwy, które mieszkało w Zajordaniu.

Rubens Heinrich, fizyk niemiecki, * 1865, † 1922; badania optycznych i elektrycznych własności metali; odkrył długie fale promieniowania cieplnego, wyodrębnione przez wielokrotne odbicie promieni od rozmaitych ciał. W 1911 wyodrębnił fale o długości większej niż 300 μ (promienie Rubensa, zwane również promieniami pozostałymi).

Rubens Peter Paul, malarz flamandzki, * 1577 w Siegen, † 1640 w Antwerpii; czynny od 1600—1608 we Włoszech, głównie na dworze ks. mantuańskiego; pracował przeważnie w Antwerpii; mistrz, od którego w malarstwie flamandzkim rozpoczyna się nowa era (barok rozkwitły); dzieła: „Ustawienie krzyża” (katedra antwerpska), „Bitwa Podpis Rubensa. amazonek” (Monachjum, Pinakoteka), „Perseusz i Andromeda”, „Pijany Satyr” (Pinakoteka), „Ostatnia komunja św. Franciszka z Asyżu”, „Pokłon trzech królów”, portrety Heleny Fourment i in., „Zuzanna w kąpielu”, „Tryptyk św. Ildenfonsa”, „Porwanie Sabinek”, „Kermessa” (Luwr, 1636), „Zachód słońca”, „Pejzaż” (Wiedeń), „Pejzaż z krowami”, „Madonna z Świętymi”, „Niesienie krzyża”, „Sąd Parysa” i w. in. R. wywarł olbrzymi wpływ na malarzy i architektów („Projekty wrót triumfalnych”) współczesnych; wykształcił rzeszę uczniów w swej pracowni, m. in. A. van Dyck’a, Snyder’s’a, Fyt’a, van Thulden’a.

Rubeola (łac.), kur, choroba zakaźna wieku dziecięcego; przebiega z gorączką i wysypką, podobną do odrowej, oraz obrzękiem gruczołów chłonnych na karku.

Ruberoid, materiał budowlany, używany do izolacji od wilgoci i do pokrywania dachów.

Jest to papa wełniana, pociągnięta z obu stron pakim (smolą z ropy naftowej).

Rubeš Franciszek Jaromír, literat czeski, * 1814, † 1854; utwory humorystyczne: „Deklamacie”, „Pan Amanuensis na prowincji”, „Podróż za nowelą” i in.; redagował popularne pismo humorystyczne pt. „Paleček”.

Rübezahl, duch gór Olbrzymich na Śląsku, bohater wielu legend ludowych.

Rubia, marzana, roślina z rodziny Rubiaceae (marzanowate). Ziola trwałe, właściwe okolicom umiarkowanym i zwrotnikowym Europy, Azji, Afryki i Ameryki. Najważniejszym gatunkiem jest *R. tinctorum*, m. farbierska, rosnąca w stanie dzikim w okolicach nadbrzoziemnomorskich i uprawiana w krajach cieplejszych Europy dla korzeni, zawierających barwniki (alizarinę i purpurinę), używane powszechnie do barwienia tkanin.

Rubiaceae, marzanowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rubiales (marzanowate). Rośliny zielne lub drzewne o ulistnieniu naprzeciwległym, krzyżującym się, liściach pojedynczych, z przylistkami. Kwiaty promieniste, 4-krotne; zalążnia 2-komorowa; owoc rozpada się na dwie jednonasienne, orzeszkowate rozłupki. Większość przedstawicieli tej rodziny bytuje w okolicach zwrotnikowych, nieliczni tylko jej członkowie przekraczają tę granicę. Ważniejsze rodzaje: *Asperula* (marzanka), *Cinchona* (China), *Coffea* (kawa), *Galium* (przytulja), *Gardenia* (przepyszlin), *Rubia* (marzana).

Rubiales, marzanowate, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Sympetale (zrosłopłatkowe). Rośliny zielne lub drzewne o liściach naprzeciwległych, nieraz z liściowatymi przylistkami, nierazko pierzastodzielnych lub pierzastozłożonych. Kwiaty promieniste (rzadziej grzbieciste), 4—5 krotne; pręcików tyle co płatków lub mniej; słupek 1—3 krotny i komorowy. Owoc — orzeszek, rzadziej jagoda. Ważniejsze rodziny: *Rubiaceae* (marzanowate), *Caprifoliaceae* (przewiertniowate), *Valerianaceae* (kozlkowate), *Dipsacaceae* (szczeciowate).

Rubiales Miguel, rzeźbiarz hiszpański, * 1642, † 1702; wykonał w Madrycie dla kolegium św. Tomasza „Zdjęcie z krzyża”, poza tem „Vierge de la Solitude”, posąg św. Heleny.

Rubicel, ob. spinel.

Rubicon (Rubikon), staroż. nazwa rzeczki koło Rimini we Włoszech płn.; oddzielała Galję Cyzalpińską od Italji; pamiętna przekroczeniem Cezara w 49 r. po Chr. w czasie wojny domowej.

Rubid (Rubidium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 85,5; metal srebrzysty o temp. topn. 38°5, temp. wrzenia 696°, ciężar wł. 1.52. We wszystkich związkach chemicznych występuje jako pierwiastek jednowartościowy, tworząc związki typu RbX; wykryty przy pomocy spektroskopu przez Bunsena w 1860.

Rubidu związku, pochodne metalu rubidu; praktycznego znaczenia nie posiadają.

Rubież, w jęz. staropolskim granica, zapewne tak zwana od przerabiania liny w lasach.

Rubieżewice, m-ko w pow. stołpeckim (woj. nowogrodzkie), nad rz. Sułą, 1.500 mieszk.

Rubikon, ob. Rubicon.

Rubin, ob. korund.

Rubin spinel, ob. spinel.

Rubinkowski Jakób Kazimierz, pisarz panegiryczny z końca XVII i początku XVIII wieku, sekretarz królewski, rajca, burgrabia królewski i pocztmistrz toruński; ogłosił: „Janina zwycięskich tryumfów” (1739) z dołączeniem na końcu „Kroniki polskiej i historii toruńskiej” i in.

Rubinstein Anton, pianista i kompozytor rosyjski, * 1829, † 1894 w Peterhofie; od 10-go roku życia podróże artystyczne po Europie i Ameryce; od 1859 dyr. konserwatorium w Petersburgu; opery: „Demon”, „Machabeusz”, „Nero” i in.; oratorja: „Raj utracony”, „Budowa wieży babilońskiej”, „Mojżesz”; symfonje: „Ocean” i in.; uwertury, pieśni itd.

Rubinstein Artur, pianista-wirtuoz, * 1886 w Łodzi; uczeń Breithaupta; koncertuje od kilkunastu lat w całej Europie i Ameryce z olbrzymim powodzeniem.

Rublew Andrej, rosyjski malarz ikon z pocz. XV w. Dzieła: freski w soborze Uspieńskim w Włodzimierzu, obraz św. Trójcy w soborze Włodzimierza w Kijowie, „Zdjęcie z krzyża” (kol. Ostrouchowa), „Złożenie do grobu” (tamże). Wywarł silny wpływ na mal. religijne XV i XVI w.

Rubner Max, fizjolog i higienista niemiecki, * 1854 w Monachjum; od 1891 profesor uniwersytetu i dyrektor Instytutu Higieny w Berlinie. Napisał: „Kraft und Stoff im Haushalt der Natur”, „Lehrbuch der Hygiene”, „Nahrungsmittel und Ernährungskunde” i in.

Rubor (łac.), zaczerwienienie, przez anatomopatologów starożytnych uważane za jedną z charakterystycznych cech zapalenia.

Rubrycel (łac.), kalendarz kościelny, zawierający spisy świąt, porządek nabożeństw, wykazy kościołów, klasztorów i duchowieństwa danej diecezji.

Rubryka, ob. hematyt, lubryka.

Rubus, malina, roślina z rodziny Rosaceae (rózowate). Krzewy lub podkrzewy, właściwe półn. umiarkowanej strefie, o pędach zazwyczaj czepnych, kolczastych lub bezbrzoznych, liściach pojedynczych lub 3—7 listkowych, kwiatach białych, rzadziej różowych (czerwonych). Owocki — soczyste pestkowce, zebrane w nibyowoc. Ważniejsze gatunki: *R. idaeus*, m. właściwa, krzew 1—2 m. wysok., o pędach obłych, nieco oszronionych, łukowato wygiętych, okrytych krótkimi, prostymi kolcami. liściach 3 lub 5—7 dzielnymi, listkach pod spodem białofilcowatych, kwiatach białozielonych, w gronach. Kwitnie VI—VII. Owoc czerwony, wonny (po dojrzaniu). Krzew owocowy (owocuje na pędach zeszlaczonych), pospolicie sadzony po sadach i ogrodach. Dziko w lasach, zaroślach. *R. plicatus*, jeżyna fałdowana, krzew do 1,3 m. wys., o pędach łukowato wygiętych, ściela-

cych się, opatrzonych zakrzywionymi kolcami, liściach 3—5, rzadko 7 dzielnymi, spodem miętko owłosionych, kwiatach białych lub czerwonych; owoce czarne, lśniące, z purpurowym sokiem. *R. caesius*, ostrężyna, podobna do poprzedniej, lecz owoce sino oszronione. Jako krzew ozdobny sadza po ogrodach *R. odoratus*, m. pachnąca (Am. Płn.), o pędach bezbrzoznych, do 1,55 m. dług., liściach dużych, pojedynczych, 3—5 kłapowych, ciemnozielonych, miękkimi włoskami pokrytych, kwiatach dużych, pięknych, barwy czerwonej, miłego zapachu. Kwitnie VI—VII.

Rucellai Bernardo, uczonej i polityk włoski, * 1449, † 1514; autor „De urbe Roma”; w ogrodach jego (orti Oricellai) zbierał się świat naukowy florencki.

Rucellai Giovanni, poeta włoski, syn Bernardo’a, * 1475 we Florencji, † 1525 w Rzymie; poemat dydaktyczny „Le api” (1539).

Rucewo, ob. Rzucewo.

Ruch. Dwa ciała znajdują się w ruchu względem siebie, gdy ich położenie wzajemne ulega zmianie. R. jest prostoliniowy, jeśli jedno ciało porusza się względem drugiego po torze prostym, krzywoliniowy, jeśli ruch odbywa się po torze krzywym. R. ciał jest postępowy, jeśli wszystkie punkty ciała zakreślają równe drogi, obrotowy, jeśli drogi punktów, niejednakowo odległych od osi obrotu, są sobie nierówne, a torami są koła. W r. jednostajnym prostoliniowym prędkość jest wielkością stałą, w r. prostoliniowym jednostajnie przyspieszonym wzgl. opóźnionym, przyspieszenie wzgl. opóźnienie jest wielkością stałą. W r. drgającym albo harmonicznym (prostym) przyspieszenie jest wprost proporcjonalne do wychylenia. R. kołowy jest to ruch po okręgu koła.

Ruch ameboidalny, ob. ameboidalny ruch.

Ruch Browna, nieustający ruch cząstek zawieszonych w cieczach, odkryty 1827 przez angielskiego botanika Browna. Ruch ten jest wywołany przez uderzenia cząsteczek cieczy. Według Smoluchowskiego średnia energia kinetyczna cząstki równa się średniej energii kinetycznej otaczających cząsteczek cieczy.

Ruch drgający, ob. drganie.

Ruch pozorny planet bywa prosty i wsteczny; pierwszy odbywa się w kierunku zwiększających się wartości rektascencji, drugi w kierunku przeciwnym. Powstaje wskutek obrotu dookoła słońca ziemi i planet.

Ruch radialny gwiazd, ruch, odbywający się w kierunku promienia widzenia.

Ruch robaczkowy, ob. perystaltyka.

Ruch wirowy ziemi, ruch ziemi dookoła swej osi.

Ruch własny gwiazd, ob. motus parallacticus et peculiaris.

Ruch w utworach muzycznych, zmiana głosu; rozróżniamy: ruch prosty, gdy 2 głosy posuwają się w jednym kierunku; r. ukosny, gdy jeden głos stoi w miejscu, zaś drugi się

posuwa; r. przeciwny, gdy głosy posuwają się w kierunkach odwrotnych; r. równoległy, gdy głosy idą w jedną stronę, znajdując się zawsze w tej samej odległości.

Ruch zawodowy, zmiany, zachodzące w stanie organizacji zawodowych oraz walki tych organizacji o doraźną poprawę bytu członków lub o ideowe podstawy ostatecznych celów walki ekonomicznej klasy robotniczej.

Ruchawka, 1) powstanie partyzanckich oddziałów; 2) niekiedy pospolite ruszenie.

Ruchliwość, własność płynów, warunkująca szybkość zanikania zakłóceń, wywołanych w nich. R. płynów zależna jest od ich gęstości i lepkości. R. jonów, prędkość z jaką jony wędrują pod wpływem różnicy potencjałów elektrycznych. Największą r. posiadają jony wodoru.

Ruhome mosty, ob. most.

Ruchomości, przedmioty, mogące się przemieszczać z miejsca na miejsce, czy to poruszając się same przez się, jak zwierzęta, czy też mogące zmieniać miejsce jedynie skutkiem siły obcej. Ten rodzaj ruchomości prawo nazywa ruchomościami z natury; ponadto istnieją ruchomości z rozporządzenia. Prawo zalicza do nich zobowiązania i skargi, mające za przedmiot sumy wymagalne lub przedmioty ruhome, akcje, udziały w spółkach itp.

Ruchonnet Louis, prezydent rzeczypospolitej szwajcarskiej, * 1834; prawnik z wykształcenia, 1863 wybrany do wielkiej rady kantonu Waadt, przywódca stronnictwa radykalno-demokratycznego; reformator szkolnictwa, założyciel wielu instytucji użyteczności publicznej; 1869 i 1875 prezydent Rady Narodowej szwajcarskiej; 1881 wiceprezydent Rady Związkowej. 1882 prezydent Związku Szwajcarskiego. Przeciwnik rewizji konstytucji w duchu centralistycznym.

Ruchowe (motoryczne) komórki w mózgu, ob. motoryczny.

Ruchowe nastawienie, ob. nastawienie.

Ruchowe (motoryczne) nerwy, ob. motoryczny.

Ruchowe ośrodki mózgowia, ob. psychomotoryczne ośrodki.

Ruchowy, ob. motoryczny.

Ruchu ilość, ob. pęd.

Ruchu składanie wzgl. **rozkładanie** opiera się w mechanice klasycznej na zasadzie niezależności ruchów, sprowadzającej się w przypadku poszczególnym do konstrukcji równoległoboku, którego dwoma bokami są drogi składowe, przekątna zaś — drogą wypadkową. Mechanika relatywistyczna odrzuca postulat niezależności ruchów.

Ruchy automatyczne, ob. automatyczne ruchy.

Ruchy mimowolne, ob. mimowolne ruchy.

Rudziński Justynjan, zesłaniec, pamiętnikarz, * 1810; uczestnik spisku Konarskiego; zesłany 1839 na 20 lat katorgi na Syberję, po powrocie osiadł w Żytomierzu, gdzie † ok.

1880; zostawił pamiętniki pt. „Konarczyk 1838—1878” (1895).

Ruciński Kazimierz, architekt, * 1873; studja w Berlinie, Wiedniu i Dreźnie; od 1920 kierownik wydziału budownictwa naziemnego w Magistracie poznańskim. Z dzieł: przebudowa ratusza w Kościanie, rozbudowa kościoła św. Katarzyny w Poznaniu, liczne dwory, szereg prac regulacyjnych dla m. Poznania. Wydał: „O Ratuszu Poznańskim” (1912), „Dwory i Pałace Wielkopolskie” (zeszyt 1, 1913), „Przewodnik po Poznaniu” (1919).

Rückert Friedrich, poeta i orientalista niemiecki, * 1788, † 1866; 1826 prof. języków wschodnich na uniwersytecie w Erlangen. 1841 w Berlinie; liryki: „Liebesfrühling” i „Oestl. Rosen”, poemat dydaktyczny „Weisheit des Brahmanen” (1836—39); liczne tłumaczenia z języków wschodnich.

Ructus (łac.), ob. odbijanie się.

Ruczka Ludwik ks., działacz polityczny i społeczny, * 1814, † 1896; poseł na sejm lwowski (1861) i do parlamentu wiedeńskiego (1873—96).

Ruda, m-ko w pow. świętochłowickim (woj. śląskie), do 1924 r. siedz. powiatu, 20.000 mieszkańców; kop. węgla, huty żel. i cynk.

Ruda iglasta, igielkowe lub włókniste skupienia getytu.

Ruda legowa, błoto, na którym wywodzi się długodziobe ptactwo, jak dubelty i in.

Ruda Maleniecka, w. w pow. koneckim (woj. kieleckie), nad rz. Czarna, osada przemysłowa; wielki piec, walcownia, odlewnia żelaza, stacja doświadczalna rybacka i in.

Ruda Pabjanicka, m. w pow. i woj. łódzkim, nad rz. Nerem, 5.100 mieszk.; osada przemysłowa (przemysł włókienniczy).

Rudawa, l. dopływ Wisły, wpada pod Krakowem, dług. 10 km.

Rudawka, ob. Pteropus celaeno.

Rudawka Rymanowska, w. w pow. sanockim (woj. lwowskie), nad rz. Wisłokiem, kopalnia nafty, 6 otworów wiertniczych, roczna produkcja 7 cystern.

Rudawski Jan Wawrzyniec, historyk, * 1617, † 1690; kanonik warszawski, potem ołomuniecki; opracował: „Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivivensem usque Libri IX” (1755, przekład polski Wł. Spasowicza, 1855).

Rudawy lub Góry Kruszcowe (niem. Erzgebirge), łańcuch gór, tworzący granicę między Saksonią a Czechosłowacją, do 1.000 m. wys. (najwyższe wzniesienie Klin 1.244 m. w Czechosłowacji, Fichtelberg 1.213 m. w Saksonii), zbudowany z granitów, gnejsów i łupków; wylewy bazaltowe, liczne źródła gorące i mineralne; pokryty lasami tylko w górnej strefie; niegdyś wielkie bogactwa mineralne (srebro, miedź, ołów), obecnie wyczerpane; znaczny przemysł: tkactwo, koronkarstwo, wyroby z drzewa; liczne osady, słynne uzdrowiska (Karlsbad, Marienbad, Francensbad i in.).

Rudbeck Olof, polihistor szwedzki, * 1630, † 1702; prof. anatomii i kurator uniwersytecki w Upsali; napisał fantastyczne prehistorie Szwecji.

Rudbeckia, rudbekja, roślina z rodziny Compositae (złożone). Ziola trwałe Ameryki Płn., u nas rośliny ozdobne. R. lacinjata, r. naga, bylina 8—20 dm. wys., o łodygach prostych, nierozgałęzionych, liściach szorstkich 3—7-krotnie pierzastodzielnych, z listkami lancetowatymi i wcinaniem, kwiatach żółtych. Kwitnie VII—VIII. R. hirta, r. owłosiona, dwuletnia lub trwała, 5—12 dm. wysok., łodygi i liście szorstko owłosione, liście pojedyncze, jajowate, kwiaty żółte. Kwitnie VI—VIII.

Rudbeckia, ob. Rudbeckia.

Rude François, rzeźbiarz francuski, * 1784, † 1855; twórca płaskorzeźby „Marsyljanka” na łuku triumfalnym w Paryżu.

„Rudé Právo”, dziennik czeski kierunku komunistycznego, wychodzący w Pradze.

Rudel, 1) w myślistwie stado sarn, kozic lub jeleni; 2) ob. ster.

Rüdesheim, m. pow. w rejencji wiesbadeńskiej (Prusy), nad Renem, 4.100 mieszk.; słynne winnice.

Rüdiger Teodor hr., generał rosyjski, * 1783, † 1856; odznaczył się 1812, 1828, 1831 (pod Łysobokami), 1846 obsadził Kraków.

Rudimentum (łac.), szczątek, narząd szczątkowy, który utracił swą czynność i znajduje się w stadium zaniku, np. skrzydła u biegusów (strusi), piersi u mężczyzn, wyrostek robaczkowy u ludzi itp.

Rudini Antonio Starrabba margr. de, polityk włoski, * 1839, † 1908; konserwatyista, szef gabinetu 1891 i 1896—98.

Rudka, w. w pow. mińsko-mazowieckim (woj. warszawskie), uzdrowisko dla chorych na płuca.

Rudki, m. pow. (woj. lwowskie), 3.500 mieszkańców.

Rudlonogle, ob. Steganopodes.

Rudnicki Mikołaj, językoznawca, * 1881; studja w Krakowie; 1911 docent językoznawstwa indoeuropejskiego, 1919 prof. językoznawstwa indoeuropejskiego na Uniwersytecie Poznańskim; zorganizował Instytut Zachodniosłowiański; wydał 4 tomy „Slavia Occidentalis”; ogłosił m. in.: „Z zagadnień psychofonetycznych” (Ak. Um.), „Studja psychofonetyczne” (Ak. Um.), „Przyczynki do gramatyki i słownika narzecza słowiańskiego” (Ak. Um.), „Wykształcenie językowe w życiu i szkole” (1920), „Z dziejów polskiej myśli językowej i wychowawczej” (1921).

Rudnik, m. w pow. niskim (woj. lwowskie), nad rz. Sanem, 3.000 mieszk.; szkoła koszykarska.

Rudniki, 1) m-ko w pow. trockim (woj. wileńskie) nad rz. Mereczanka, wśród wielkiej puszczy, 500 mieszk.; 2) w. w pow. będziańskim (woj. kieleckie), kop. rudy żelaznej; 3) w. w powiecie częstochowskim (woj. kieleckie), fabr. portland-cementu, wapienniki, fabryka przetworów chemicznych.

Rudolf I Habsburg, król niemiecki od 1273 do 1291, syn Albrechta IV Habsburga; twórca potęgi domu Habsburgów przez nadanie sy-

nom swym Albrechtowi i Rudolfowi w 1282 Austrii, Styrii i Krainy, odebranych królowi czeskiemu Otokarowi 1278; * 1218, † 1291.

Rudolf II, cesarz niemiecki 1576—1612; syn cesarza Maksymiljana II; * 1552, † 1612; 1572 król Węgier, 1575 czeski i rzymski; 1576 cesarz. Nie dbał o rządy, oddany alchemii; powolne narzędzie w rękach Jezuitów; nietolerancją i reakcją katolicką omal nie wywołał wojny religijnej i musiał w 1609 odstąpić bratu swemu Maciejowi Węgry, Austrię i Morawy, 1611 Czechy, Śląsk i Łużyce.

Rudolf Szwaabski, król niem. 1077—1080, wybrany królem przez przeciwników Henryka IV i ukoronowany w Moguncji 1077; ciężko ranny w wojnie z Henrykiem, † 1080 pod Merseburgiem.

Rudolf, król francuski 923—936.

Rudolf, arcyksiążę austriacki, syn i następcą tronu cesarza Franciszka Józefa, * 1858, zamordowany w zamku Mayerling pod Wiedniem 1889.

Rudolf IV, książę austriacki 1358—65, * 1339, † 1365; syn Alberta II; 1363 otrzymał Tyrol dzięki zapisowi Małgorzaty Maultasch; 1365 założył uniwersytet w Wiedniu (stąd przydomek R. „der Stifter”).

Rudolfa jezioro, Basso Narok, bezodpływowe jezioro w brzt. Afryce wschodniej, 8 m. głęb., 275 km. dług., 60 km. szer.; odkryte przez Telekiego i Höhnela i nazwane na cześć austriackiego następcy tronu.

Rudolfstadt, m. pow. w rep. Turyngijskiej (Niemcy), przed 1918 stol. ks. Schwarzburg — R., na l. brzegu Sali, 12.200 mieszk.; dwa zamki; przemysł zabawkarski, fabr. instrumentów muzycznych, wyroby porcelanowe.

Rudomina Andrzej, misjonarz polski, * 1594, † 1632; 1618 jezuita, apostoł do Indji Wschodnich i Chin.

Rudomina Jan, wojownik, * 1588, † 1646; rotmistrz husarii, walczył z Turkami i Szwedami, potem kasztelan nowogrodzki; opisał wierszem wojnę chocimską; „Djarjusz prawdziwy ekspedycji korony polskiej i wielkiego księstwa litewskiego przeciw Osmanowi cesarzowi tureckiemu w 1621” (1640).

Rudorff Friedrich, chemik niemiecki, * 1832, † 1902; 1870 profesor uniwersytetu berlińskiego, 1882 Wyższej Szkoły Technicznej; liczne prace z chemii nieorganicznej i analitycznej.

Rudra, według mitologii hinduskiej bóg i ojciec wiatrów, wyobrażany w postaci straszliwej, z łukiem i strzałami; później jeden z przydomków boga Szwiu.

Rudy, ob. kruszec.

Rudymantary (łac.), szczątkowy.

Rudzik, ob. raszka.

Rudziński Stanisław, malarz, * 1870; studja w Petersburgu i Monachium; z prac: polichromia kościołów św. Józefa w Kaliszu, w Łodzi, Raciażku, Pińsku.

Rudzki Aleksander, leśnik, * 1837, † 1901; 1880 prof. Instytutu Leśnego w Peters-

burgu, redaktor organów urzędowych ministerstwa dóbr państwowych oraz rosyjskiej Encyklopedji Rolniczej; syndyk kościoła św. Katarzyny w Petersburgu.

Rudzki Konstanty, przemysłowiec, * 1819, † 1899; studja w École Centrale w Paryżu; 1858 założył wspólnie z Andrzejem hr. Zamoyńskim fabrykę wyrobów żelaznych, którą rozwinął w wielkie przedsiębiorstwo.

Rudzki Maurycy, astronom i geofizyk, * 1862, † 1916; 1896 powołany do Krakowa na katedrę geofizyki i meteorologii; 1902 dyrektor Obserwatorium Astronomicznego w Krakowie; członek krakowskiej Akademii Umiejętności, Towarzystwa Sejsmologicznego itd.; liczne prace z zakresu astronomii, geofizyki, sejsmologii, matematyki, geodezji, meteorologii, m. in.: „Fizyka ziemi“ (1909), „Astronomia teoretyczna“ (1914, 2 tomy), „Gwiazdy i budowa wszechświata“, „Meteorologia“.

Rudzki-Weżyk Jan, architekt, malarz i rzeźbiarz polski, * 1792 w Witkowicach, † 1874 we Florencji; członek Akademii Szw. Łukasza w Rzymie; z prac: zabudowania dworskie w Sławsku (pow. koniński), projekt restauracji Sukiennic (1867). Założył w Sławsku fabrykę porcelany.

Ruebenbauer Henryk, farmaceuta, przyrodnik i lekarz polski, * 1881 w Krakowie; studja w Krakowie, Wiedniu, Monachium i Lwowie. Chemik miejski we Lwowie; od 1916 zastępca profesora farmakognozji Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie; od 1926 kierownik Państwowego Zakładu Badania Żywności w Warszawie. Liczne prace z dziedziny farmakognozji i środków żywności.

Rueda Lope de, pisarz dramatyczny hiszpański, † 1567; pisał komedje i krotchwile.

Rufa, tylna część okrętu.

Ruffer Józef, poeta, * 1878; studja we Lwowie i Krakowie; ogłosił: „Posłanie do dusz“ (1903), „Trzy psalmy i hejnał“ (1917) i in.

Rufidzi (ang. Rufiji), rz. na terytorjum Tanganiki (Afryka wsch.-bryt.), wpada deltą ok. 70 km. długo do oceanu Indyjskiego, na przestrzeni 270 km. spławna.

Rufina i Secunda, siostry, męczenniczki za czasów Walerjana w 257; święto 10 lipca.

Rufinus z Eluzu (Akwitania), wódz i mąż stanu za Tedeozjusza i Arkadiusza, 395 zamordowany przez Gainasa.

Rufisk (franc. Rufisque), port w Senegambji (Afryka zach. franc.), 11.500 mieszk.; niezdrowy klimat.

Rufus św., według podania jeden z 72 uczniów Chrystusa, syn Szymona Cyrenejczyka, biskup Awinjonu; święto 12 listopada.

Rufus Festus, historyk rzymski z IV w. po Chr.

Rufus Quintus, historyk rzymski, ob. Curtius R. O.

Ruga, w anat. zmarszczka; rugosus, pomarszczony, rugositas, zmarszczenie, chropowatość.

Rugby, m. w hr. Warwick (Anglja środk.), nad rz. Avon, 21.800 mieszk.; jarmarki.

Ruge Arnold, publicysta i filozof niemiecki, * 1803, † 1880; przedstawiciel skrajnej lewicy w Zgromadzeniu Narodowym 1848; od 1850 na emigracji w Brighton; zostawił m. in. 4-tom. pamiętniki: „Aus früherer Zeit“ (1862 do 1867).

Ruge, 1) Sophus, niemiecki historyk geografii i odkrywcę geograficznych, * 1831, † 1903; 2) Walter, syn popr., * 1865; historyk kartografii.

Rügen, ob. Rugja.

Rügenwalde, ob. Dzierzłów.

Ruggleri, nazwisko dwóch nuncjuszy papieskich w Polsce: 1) Giulio, 1566—68; 2) Fulvio, 1665; obaj napisali „Relacje“ z czasów swej nuncjatury, ogłoszone przez Rykaczewskiego.

Rugl, masowe wydalanie, np. obcych poddańców itp.

Rugl wyborcze, sprawdzanie prawidłowości wyborów. W myśl art. 19 i 37 konstytucji z 17. III. 1921 w Polsce sejm i senat same sprawdzają ważność wyborów niezaprotestowanych, natomiast o ważności wyborów zaprotestowanych rozstrzyga sąd najwyższy.

Rugia (niem. Rügen), wyspa na Bałtyku, należąca do Pomeranii pruskiej; tworzy pow. odrębny wraz z innymi wyspami w rej. stralsundzkiej, 968 km², 50.700 mieszk.; liczne jeziora, lasy bukowe i dębowe, uprawa roli, rybołówstwo, kąpiele morskie; gł. m. Bergen. R. w odległych czasach stanowiła księstwo zach. słowiańskie ze słynną Arkoną; 1168—1282 pod władzą Danji, następnie Niemiec, w 1325 włączona do Pomeranii, od 1648 w posiadaniu Szwecji, od 1815 Prus.

Rühmkorff Heinrich Daniel, mechanik niemiecki, * 1803, † 1877 w Paryżu; wynalazca (1851) przyrządu indukcyjnego, nazwanego od nazwiska R.

Ruhr, pr. dopływ Renu, przepływający zagłębienie węglowe westfalskie, dług. 235 km.; spławny, liczne śluzy.

Ruhrgebiet, ob. Ruhry okręg.

Ruhrort, przedmieście Duisburga, dawniej m. pow., w Nadrenji, rej. düsseldorfska (Prusy), najw. port żeglugi wewnętrznej.

Ruhry okręg (zagłębienie Ruhry), niem. Ruhrgebiet, obejmuje zagłębienie węglowe reńsko-westfalskie, 4.500 km², największy niemiecki ośrodek górnictwa i przemysłu metalurgicznego (produkcja w 1921 r. 90.000.000 tonn węgla, 66% całej produkcji niemieckiej), od 11. I. do sierpnia 1925 okupowany przez wojska francuskie.

Ruisdael Jakob van, malarz holenderski, * 1628 w Haarlemie, † 1682 tamże; pejzażysta. Dzieła ważniejsze: „Droga w dlnach“, „Wiatrak“, „Cmentarz żydowski“, „Polowanie na jelenia“, „Zarośla“, „Promień słońca“, „Bagno“.

Ruisdael Salomon van, malarz holenderski, * w Haarlemie, † 1670 tamże; pejzaży-

Ruisdael

Podpis
J. Ruisdaela.

sta: „Zagroda przy drodze“, „Postój na wsi“, „Prom“, „Wiosna wśród drzew“.

Ruja, oestrum, ob. oestrus venereus.

Rulewit, ob. mitologia słowiańska.

Rukiew, ob. Nasturtium.

Rulada, w śpiewie kunsztownym rodzaj ozdobnika, toczącego się z dołu do góry lub odwrotnie przy ciąglem zaczepianiu jednego stopnia wstecz:

Rule Britannia, Panuj Brytanjo! hymn narodowy angielski, napisany przez Thomsona z muzyką Arne'a w 1738.

Ruleta (franc.), gra hazardowa; obracający się krążek z 37 przedziałami czerwonymi i czarnymi, z liczbami, na które się stawia; krążek wprawia się w ruch i rzuca się kulkę; wygrywa ta liczba, do której przedziału kulka wpadnie. Słynna r. w domu gry w Monte Carlo.

Rulhière Claude de, historyk i poeta francuski, * 1735, † 1791; dzieła: „Histoire de la révolution de Russie“, „Histoire de l'anarchie de Pologne“.

Rulikowski Edward, historyk i archeolog, * 1825, † 1900; prace: „Opis powiatu wasyłkowskiego“ (1853), „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“ (1879), „Mogiła w Helenówce“ (1880), „Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru, ich znaczenie historyczne“ (1878), nadto szereg monografii miejscowości historycznych na Ukrainie w „Słowniku geograficznym“.

Rulikowski Mieczysław, literat i bibliograf, * 1881 w Warszawie; ogłosił: „Literatura polska lub Polski dotycząca z zakresu grafiki“ (1912), „Produkcja wydawnicza polska w latach 1909 do 1911“ (1912), „Księgarstwo i czytelnictwo polskie wobec wojny“ (1915), „Teatr w Pomarańczarni“ (1916); wydał pamiętniki aktora Skibińskiego.

Rulikowski Wacław, historyk, * 1822 w Motowidłowie na Ukrainie, † 1892 w Krakowie; ogłosił wraz z Z. L. Radziwiłłem: „Kniaźcwie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem, Prypecią, Dnieprem, Siniuchą, Dniestrem i północnymi stokami Karpat osiedleni“ (1880).

Rum, trunek mocny, otrzymywany drogą destylacji sfermentowanego syropu lub melasy trzcinowej; w stanie świeżym bezbarwny, przez wystanie w beczkach dębowych nabiera odpowiedniej barwy, aromatu i smaku.

Rumak, ob. drygant.

Rumanowy, szczyt w Tatrach wys. 2.428 m. **Rumburk** (niem. Rumburg), m. pow. w żupie Ceska Lipa (Czechosłowacja), 9.000 mieszkańców; przemysł włókienniczy i metalowy.

Rumelec, koń, pochodzący z Rumelji.

Rumelja, nazwa obszaru i namiestnictwo w dawnej Turcji Europejskiej, pomiędzy Bałkanami a morzem Egejskim, obejmujące całą Trację; w 1878 traktatem berlińskim utworzo-

no prow. pod nazwą Rumelja Wsch., ze stol. w Filipopolu, po rewolucji w 1885 przyłączona do Bułgarii.

Rumen, ob. Ruminantia.

Rumex, szczaw, roślina z rodziny Polygonaceae (rdestowate). Ziola trwałe, właściwe pń. umiark. strefie. W Polsce pospolitsze: R. acetosa, szczaw zwyczajny, rosnący na łąkach, miedzach, niekiedy uprawiany w ogrodach na użytek kuchenny. R. acetosella, szczaw polny, pospolity po pastwiskach, ugorach, wzgórkach piaszczystych. R. crispus, szczaw kędzierzawy, o liściach falisto kędzierzawych, rosnący na łąkach wilgotnych, nad rowami, przy płotach.

Rumford Benjamin Thompson, fizyk amerykańsko-niemiecki, * 1753 w Woburn w st. Massachusetts, † 1814; badania nad zamianą pracy mechanicznej na ciepło.

Rumfordzka zupa, przez B. Rumford'a wprowadzona w Monachjum zupa z odpadków mięsa, grochu, krup.

Rumlan, ob. Anthemis.

Rumiancew Nikołaj, mąż stanu rosyjski, * 1754, † 1826; 1802—7 min. handlu, 1807 min. spraw zagr., 1809 kanclerz; 1810 prezes Rady Państwa; mecenas nauki i sztuki, twórca muzeum im. R.

Rumiancew-Zadunajskij Piotr hr., feldmarszałek rosyjski, * 1725, † 1796; 1757 walczył z Prusami; 1764 gubernator Małorosji; 1769 dowódca armji, wyparł Turków w szeregu bitw z Wołoszczyzny (stał przydomkiem).

Rumianek, ob. Matricaria.

Rumień, ob. erythema.

Rumień lombardzki, ob. pellagra.

Ruminantia, przeżuwające, nazwa porządku ssaków z rzędu Artiodactyla (parzystokopytne); podgromada Monodelphia. Należą tu zwierzęta różnej postaci i wielkości, odznaczające się charakterystycznym użębieniem i skomplikowaną budową żołądka, przystosowanego do przeżuwania pobranego pokarmu. Użębienie niezupełne, w większości brak siekaczów i kłów w górnej szczęce, kły dolne przeważnie podobne do siekaczów, siekacze szczęki dolnej w ilości 6, zęby trzonowe z podłużnymi fałdami typu selenodontycznego. Przeżuwanie odbywa się za pośrednictwem bocznych ruchów żuchwy. Daleko posunięte zróżnicowanie żołądka stoi w związku z pobieraniem wielkich ilości pokarmu roślinnego, ubogiego w substancje białkowe. Tuż za przełykiem (oesophagus) leży tzw. żwacz (rumen), do którego dostaje się twardy, mało pożyty pokarm, połknięty przez pasące się zwierzę. Następny odcinek stanowi czepiec (reticulum), wysłany siateczkowatą błoną śluzową. W obu tych oddziałach pokarm ulega pewnemu rozmiękczeniu, drewnik (celuloza) zaś rozkłada się. Przy pomocy odpowiednich skurczów ścianek żołądka, pokarm wraca stąd małymi porcjami zpowrotem do jamy gębowej, gdzie po raz drugi zostaje przeżuty i zmieszany ze śliną. W stanie na pół płynnym wraca do przełyku, omijając pierw-

sze dwa odcinki, i wzdłuż tzw. rynienki przełykowej (sulcus oesophageus) kieruje się do właściwego żołądka, złożonego z dwóch odcinków — księgi (omasus, psalterium) i trawienca (abomasus), gdzie odbywa się ostateczne trawienie. Inne cechy przeżuwaczy dotyczą budowy kończyn. Kości śródnoża (metatarsus) i śródreżca (metacarpus), odpowiadające palcom 3 i 4, zrastają się, tworząc tzw. os canon; 3 i 4 palec dobrze rozwinięte, są zakończone kopytami; 2 i 5 są szczytkowe i tworzą tzw. ratki. Na głowie u wielu gatunków występują różnego rodzaju rogi. Przeżuwacze zamieszkują w stanie dzikim całą ziemię z wyjątkiem Australii i niektórych wysp. Do Australii dostały się wyłącznie jako zwierzęta domowe. Obejmują 3 grupy systematyczne: Tylopoda, Traguloidea i Pecora.

Ruminatio (łac.), przeżuwanie, powrót miazgi pokarmowej z żołądka do jamy ustnej w jakiś czas po przyjęciu pokarmu. W odróżnieniu od wymiotów przy r. nie występują mdłości; znajdująca się w jamie ustnej miazga pokarmowa zostaje albo wypłuta, albo też połknięta powtórnie; przy połknięciu miazgi zdarza się powtórne żucie jej (u idiotów). R. występuje u osób neuropatycznych, niekiedy jest cierpieniem dziedzicznym; zdarza się nawet u niemowląt (stosunkowo często).

Rummelsburg, ob. Miastko.

Rump-parlament (ang. rump, zadek), pogardliwa nazwa parlamentu angielskiego po usunięciu z niego przez Cromwella w 1648 wszystkich przedstawicieli, nie będących republikanami. R. zwano też radykalną mniejszość Zgromadzenia Narodowego niemieckiego, które obradowało w Stuttgarcie 6—18 czerwca 1879 po zamknięciu parlamentu we Frankfurcie.

Rumunja (rum. Romania), konstytucyjne królestwo w Europie pld.-wsch., położone między dolnym Dunajem, Dniestrem, a morzem Czarnym, obejmowało przed 1919 Wielką i Małą Wołoszczyznę, Mołdawię i Dobrudżę (137.903 km², 7.500.000 mieszk.), po wojnie rozszerzyło swój stan posiadania przez przyłączenie Siedmiogrodu, Bukowiny, części Banatu węg., okręgów węg. Crişana i Maramures oraz Besarabii, ogółem 294.244 km², 17.100.000 mieszk.; stol. Bukareszt. Zjednoczone ziemie rumuńskie przedstawiają obszar o kształcie kolistym; granice naturalne dosyć długie (Dunaj, m. Czarne, Dniestr). Jedyną przeszkodą, utrudniającą łączność krajów, jest silnie wygięty łuk Karpat, przechodzący przez środek Rumunii. Ukształtowanie powierzchni: 1) wyżyna siedmiogrodzka, otoczona łańcuchami Karpat, od pln. góry Marmaroskie, od wsch. Karpaty Siedmiogrodzko-Mołdawskie, od pld. najwyższe Alpy Transylwańskie, od zach. góry Biharskie i Rudawy Siedmiogrodzkie; 2) Bukowina, obejmująca pld. stoki Beskidów Wschodnich i Karpat Mołdawskich oraz część płyty czarnomorskiej na wsch. od Seretu; 3) niziny wołoska, mołdawska i część niziny węgierskiej (tzw. Banat

rumuński); nizina wołoska w pld. części pagórkowata, bezdrzewna, żyzne gleby; nizina mołdawska między Karpatai a Prutem, stepowa, urodzajna; 4) Besarabia między Prutem a Dniestrem, tworząca część płyty czarnomorskiej, stepowa i żyzna, i 5) wyżyna Dobrudży (100—200 m.) o skalistym podłożu z grupą starych, zniszczonych gór (450 m. wys.) i niskim wybrzeżem.

Rumunja.

Klimat wybitnie kontynentalny, gorące lata i ostre zimy, opady atmosferyczne skąpe (572 mm. rocznie). Najważniejszą rzeką jest Dunaj, który wpada do morza Czarnego 3-ma ramionami, tworząc wielką bagnistą deltę; wybrzeże nizinne, pokryte licznymi jeziorami przybrzeżnymi i limanami. Bogactwa mineralne znaczne: sól i nafta w Karpatach, złoto, srebro, żelazo, miedź, ołów i węgiel na wyżynie siedmiogrodzkiej. Ludność: Rumuni (potomkowie zromanizowanych mieszkańców Dacji rzymskiej, zmieszanych później ze Słowianami), 12.700.000; ludności nierumuńskiej przeszło 27%, a mianowicie: Węgrów 8,8%, Żydów 4,8%, Niemców 4,4%, Rusinów 4,4%, Turków 1,5%, Cyganów 1,2%, Bułgarów 0,9%, innych 1,1%. Żywił romański zwartą masą zamieszkuje Mołdawię i Wołoszczyznę, w Siedmiogrodzie, Bukowinie i Besarabii ma względną większość, Węgrzy mieszkają w Siedmiogrodzie i Crişanie (grupa tzw. Szeklerów w pld.-wsch. Siedmiogrodzie), Niemcy w Banacie, Siedmiogrodzie (tzw. Sasi siedmiogrodzcy) i Bukowinie, Rusini na Bukowinie i w Besarabii, Bułgarzy w Dobrudży, Żydzi, Cyganie, Ormianie, Grecy i Serbowie porozrzucaani są w różnych częściach kraju. Gęstość zaludnienia przeciętnie 42 na 1 km²; głównym zajęciem ludności jest rolnictwo; 42% obszaru zajmują role, 25% lasy, 17% łąki i pastwiska. 16% nieużytki; uprawa głównie pszenicy i kukurydzy, następnie żyta, ryżu, tytoniu i wina. Chów bydła, koni i owiec znaczny. Pod względem produkcji nafty R. zajmuje 6-te miejsce i produkuje więcej od Polski, gł. ośrodek nafty Kempina. Przemysł przeważnie rolniczy i drzewny: cukrownie, gorzelnie, browary, wyrób koniaku, papiernie, tartaki; przemysł fabryczny słabo rozwinięty. Handel, bardzo ożywiony, znajduje się przeważnie w rękach Żydów. Wywóz zboża, bydła i nafty, przywóz wyrobów włókienniczych i metalurgicznych; dług. linii kolej. (1923) 12.245 km., dług. linii telegraf. (1921/22) 20.090 km., 1 stacja telegr. iskrowego. Flota handlowa 100.000 tonn brutto; stan liczebny wojska 125.000 żołnierzy. Zarys historyczny. Zaczątkiem państwa rumuńskiego była Mołdawię i Wołoszczyznę, które powstały w XIV w. przez zmieszanie się dawnej ludności zromanizowanych Daków z Rumunami, Gotami, Hunnami, Słowianami i Bułgarami. Mołdawię była przez pewien krótki czas lennem Polski, rządzona była przez gospodarów

i w końcu stała się lennem Turcji, która w 1779 straciła Bukowinę na rzecz Austrii; Mołdawię wraz z Besarabią dostała się pod protektorat rosyjski i dopiero w 1856 połączona została z Wołoszczyzną. Wołoszczyznę wchodziła do 1018 w skład państwa bułgarskiego, od 1247 samodzielna, w 1411 była lennem tureckim, 1770—1856 pod protektoratem rosyjskim a po usunięciu protektoratu rosyjskiego wraz z Mołdawią tworzyła samodzielne gospodarstwo pod kierownictwem Aleks. Cusy (1859). W 1866 Karol Hohenzollern założył nową dynastję. Po wojnie rumuńsko-tureckiej w 1877 R. ogłosiła niezawisłość, uzyskała Dobrudżę, a Besarabię utraciła na rzecz Rosji. Od 1881 należała do trójprzymierza z Austrią i Niemcami; w 1913 wzięła udział w drugiej wojnie bałkańskiej i w sporze bułgarsko-serbskim wystąpiła jako strona rozstrzygająca. W wojnie światowej zachowała z początku neutralność, w 1916 wypowiedziała wojnę Austrii (za króla Ferdynanda i premiera Bratianu). Państwa centralne zajęły prawie cały kraj, wskutek czego R. zmuszona została do zawarcia pokoju w Bukareszcie w 1918; po rozgromieniu Austrii odzyskała dawny obszar. W 1919 wkroczyła na Węgry, okupowała i obsadziła Budapeszt. Interwencja Ententy przywróciła stan dawny. R. związana jest z Polską przymierzem.

Rumuńska literatura zaczęła się rozwijać dopiero w XIX w. z wprowadzeniem alfabetu łacińskiego (poprzednio Rumuni używali cyrylicy). Obficie kwitła pieśń ludowa (diina), zarówno liryczna jak balladowa. W XIX w. zgromadzono wielkie zbiory tych pieśni. Vicarescu, Alexandrescu, Rosetti pierwsi zaczęli tworzyć artystycznie w języku rumuńskim, naśladować Francuzów i Niemców. Na Rumunję wielki wpływ miała Grecja, tak, że w stolicy przez długi czas panował teatr grecki (przekłady sztuk francuskich i włoskich), i dopiero w 1820 zaczęto sztuki tłumaczyć na język miejscowy. Poezję pisali: Konaki († 1849), Jorge Lazar († 1823), poeta ludowy, Alec Beldiman, Mamuleanu, Carlova, Donici i Negruzzi, naśladowca Puszkina. Aleksandri (1821—1890) pierwszy jał zbierać pieśni ludowe. pisał poezje w duchu narodowym; jako dramaturg naśladował Francuzów. Szkoła Aleksandriego wydała kilku zdolnych poetów: Negruzzi (nowele z życia ludu), Bolintineanu (ballady historyczne), T. Majorescu i M. Eminescu. Powieść albo raczej nowela: Creanga, Stefanescu, Slavici, Sirianul, Sandu, Sadoveanu, Ciocarlan, Mille, Vlahutsa i inni. Dramat mało uprawiany; Lecca i R. Rosetti piszą na sposób francuski. Do literatury rumuńskiej należy też pisać po niemiecku b. królowa rumuńska, Carmen Sylva.

Rumuński język jest gałęzią języków romańskich, różniąc się od nich pod względem fonetycznym i leksykalnym; bardzo znaczne wpływy języków słowiańskich, głównie bułgarskiego; j. r. dzieli się na narzecza: północne czyli dako-romańskie i południowe czyli macedo-wołoskie.

Run (ang.), wyrażenie, oznaczające po-

płoch wskutek krachu, niewypłacalności jakiejś instytucji finansowej, banku lub kasy i w następstwie masowe wycofywanie złożonych w danej instytucji pieniędzy, papierów wartościowych, kosztowności, zastawów i in.

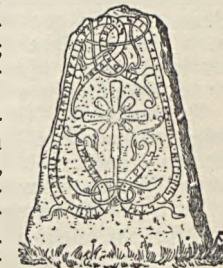
Runcorn, m. w hr. Chester (Anglija), nad rz. Mersey i kanałem Manchesterskim, 17.400 mieszk.

Runeberg Johann Ludwig, poeta szwedzko-finlandzki, * 1804, † 1877; nauczył się łac. i greck. w Borga; pisał w języku szwedzkim powieści romantyczne, ballady, idylle; „Dikter“, „Kung Fialar“, „Fänrik Stals Sägner“ i in.

Runge Philipp Otto, malarz i pisarz niemiecki, * 1777, † 1810; uważany za twórcę kierunku romantycznego w Niemczech; malował portrety pojedyncze i grupowe na tle pejzażu, w których widnieją zaczątki pleneru; z dzieł: cykl „Pory dnia“.

Runge Stanisław, weterynarz, * 1888 we Lwowie; 1920 prof. weterynarii rolniczej na Uniwersytecie Poznańskim; szereg rozpraw specjalnych.

Runiczne kamienie, kamienie, pokryte pismem runicznym (ob. runy), rozpowszechnione w Skandynawii, stawiane dla pamięci zmarłych. Rys. przedstawia kamień runiczny z Upland z XII w.

Runiczny kamień.

Runo lub **Runo**, wyspa na Bałtyku (Łotwa), 10,9 km², 300 mieszk.; rybołówstwo; latarnia morska.

Runo złote, ob. złote runo.

Runy, pismo starogermańskie, powstałe przez zestyliizowanie alfabetu łacińskiego i greckiego, prawdopodobnie nad m. Czarnym w środowisku gockim (200—375 po Chr.); rozwinęło się w Skandynawii, zwłaszcza w czasie 500—700 po Chr.

Rupertus św., ob. Ruprecht św.

Ruphia ob. Alpheios.

Rupia (łac.), brudziec, wykwit skórny w postaci owrzedzenia, pokrytego nawarstwionymi strupami tak, że całość przypomina dach pagody chińskiej; bywa przy kile II-go okresu o przebiegu złośliwym (lues maligna) i nosi miano r. sypilitica.

Rupicapra rupicapra, kozica, gieraż, ssak z podrodziny Rupicaprinae; rodzina Bovidae, podrząd Ruminantia, rząd Artiodactyla. Dług. do 120 cm., wysokość ok. 75—80 cm., waga ok. 45 kg. Obie płci mają nieduże (ok. 25 cm.) rogi, prosto wzniesione i haczykowane wtył wygięte. Ogólne ubarwienie zielone, zależnie od pory roku. Zamieszkuje małymi stadami (od 4 do 20 sztuk) wysokogórskie tereny Europy,

mianowicie Alpy, Karpaty, Pireneje i Balkan, prócz tego żyje w górach Kaukazu. U nas spotyka się tylko w Tatrach i korzysta z ochrony.

Rupja (sansk. rūpya — srebro), wschodnioindyjska moneta złota i srebrna różnej wartości: r. złota czyniła dawniej 16 srebrnych. Przyjęta powszechnie r. kompanijskiej wschodnioindyjskiej (company's rupee), wybijana ze srebra, równa przeszło 2 frankom szwajcarskim, dzieli się na 15 annas po 12 pies; również jednostka monetarna w Afryce wsch. bryt.

Rupja, ob. *Ruppia*.

Rupniewski Jerzy, współczesny malarz polski, * 1888, wystawia widoki miast pomorskich, mieszka na wsi na Pomorzu.

Rupia, *rupia*, rośliny wodne z rodziny Potamogetonaceae (rdzestnicowate). W Polsce: *R. maritima*, r. morska, bylina podwodna, o łodydze w dole po dnie płożącej się, częścią podkwiatostanową pływająca; liście w 2-ch rzędach, naprzemianległe, nitkowate, do 10 cm. dług., u dołu rozszerzone w pochwę; kwiatostan kłos, zawiera tylko 2 kwiaty, po przeciwnych stronach kłosa stojące. Brzegi Bałtyku oraz słone źródło w Owczarach nad dolną Nidą.

Ruprecht św. (*Rupertus*), * 650, † 717, miał pochodzić z frankońskiego rodu królewskiego i założyć biskupstwo w Salzburgu; biskup Wormacji; zorganizował kościół katolicki w Bawarii; pamiątka 27 marca.

Ruprecht, elektor palatynatu, * 1352, † 1410; 1400 wybrany królem na miejsce zrzuconego z tronu Waclawa.

Ruprecht Karol, działacz patriotyczny polski, * 1821 w Puławach, wychowanek uniwersytetu berlińskiego; uczestnik powstania 1846, skazany zrazu na śmierć, przy konfirmacji wyroku do kategorii syberyjskiej; 1858 powrócił do kraju; współredaktor „Gazety Polskiej”; od kwietnia 1863 członek Rządu Narod.; po upadku powstania emigrował; † 1875 w Monachium; ogłosił m. in.: „Zadania obecnej chwili” (1862).

Ruptura (łac.), ob. przepuklina.

Rupununi (Biała rzeka), l. dopływ Essequibo w Gujanie bryt., dług. 370 km.

Rura, walec wydrążony w kierunku osi, wykonany z metalu, gliny, betonu, drzewa, kauczuku, szkła itp. Z poszczególnych odcinków r. składają się rurociągi, tj. przewody do prowadzenia wody, pary, powietrza, gazów i in.

Rurki Crookes'a, ob. *Crookes* William.

Rurki mleczne, dodatkowe (poza wiązkami sitkowymi) drogi krażenia asymilatów u roślin. Mają postać bardzo długich rurek, często silnie rozgałęzionych, przebiegających w tkance zasadniczej korzeni, łodyg i liści. R. mleczne posiadają błony przeważnie niezgrubiałe, elastyczne, błonnikowe, warstwę cytoplazmy ściennej i liczne jądra; wnętrze rurek wypełnia sok mleczny, będący emulsją koloru białego, rzadziej żółtego; zawiesinę stanowią: gumy, żywice, tłuszcze, ziarna proteinowe, a u rodziny Euphorbiaceae także ziarna skrobi; rozpuszczone natomiast są: białka, cukry, garbniki, alkaloidy itp.

Rurki albo strugi sił, w fiz. przestrzenie, objęte pewną liczbą linii sił. Np. przestrzeń naokoło małej naelektryzowanej kulki składa się ze stożkowatych rurek, mających wspólny wierzchołek w środku kulki. Strumień sił, tzn. iloczyn z nateżenia pola przez przekrój poprzeczny rurki, jest wszędzie wielkością stałą. Rurka, w której strumień wszędzie równy jest jednostce, nazywa się rurką jednostkową. Liczba rurek jednostkowych, objętych polem, w którym działają siły (grawitacyjne, elektryczne i magnetyczne), jest miarą tego pola.

Rurki sitkowe, ob. *sitkowe rurki*.

Rurki włoskowate, rurki o wąskim kanale. W r. w. poziom cieczy znajduje się wyżej (poziom wklesły) lub niżej (p. wypukły), niż poziom cieczy nazewną rurki. Różnica wysokości obu poziomów jest wprost proporcjonalna do napięcia powierzchniowego cieczy i odwrotnie proporcjonalna do promienia kanału rurki i gęstości cieczy.

Rurkonose, ob. *Tubinares*.

Rurkopławy, ob. *Siphonophora*.

Rurkowate kości, ob. *kości*.

Rurkowce, ob. *Serpulidae*.

Rurociąg, ob. *rura*.

Ruryk, według kronik założyciel dynastii ksiąząt ruskich, wojownik normandzki, powołany ze Skandynawji na księcia (862—79) Słowian wschodnich; przybył z braćmi Sineusem i Truworem, osiadł w Ładodze i wybudował stolicę swego państwa Nowgorod. Ród Rurkowiczów na tronie rosyjskim wygasł 1598 na Fiedorze, synu Iwana IV Groźnego.

Rus albo **Rusa**, pr. ptn. ramię rz. Niemna, wpada do zalewu Kurońskiego; l. pld. ramię nosi nazwę Gilja.

Rusałki, *Nymphalidae*, nazwa rodziny motyli z grupy *Rhopalocera*. Przeważnie duże motyle, odznaczające się słabo rozwiniętymi przednimi odnóżkami i świetnym ubarwieniem. Bardzo liczne rodzaje, np.: *Apatura*, *Limenitis*, *Pyrameis*, *Vanessa*, *Polygona*, *Argynnis*, *Callima*, *Melitaea*, *Hypolimnys* itd.

Rusałki, w demonologii słowiańskiej nimfy wodne, leśne i polne.

Rusci oleum, *oleum betulae empyreumaticum*, dziegieć brzozowy, środek leczniczy, stosowany w dermatologii.

Ruscus, *myszopłoch*, roślina z rodziny *Liliaceae* (liljowate). Zawsze zielone krzewy okolic śródziemnomorskich, o liściach łuskowatych, pędach rozplaszczonych (gałęziaki liściaste, *phyllocladia*), jajowato lancetowatych, sztywnych, 4—9 cm. dług.; kwiaty zielonawe, krótkoszypułkowe, stoją na górnej stronie w środku gałęziaka, w kącie zielonego lancetowatego liścia. Owoc — jagoda czerwona, jednonasienna. Pospolitsze gat.: *R. aculeatus*, *R. hypoglossus*.

Ruscus hypoglossus.

Rusiecki, 1) *Kanut*, malarz, * ok. 1800, † 1860; studja uniwersytetu w Wilnie; obrazy religijne i widoki („Ostra Brama”); 2) *Bolesław*, syn poprzedniego, malarz, * 1823 w Rzymie, † 1913; studja w Petersburgu; obrazy religijne oraz wielki obraz alegoryczny: „Połączenie Wilji z Niemnem”.

Rusini, inaczej *Małorusini* albo *Ukraińcy*, mieszkają na obszarze od Beskidu wsch. po Don, od Sanu i Bugu po Kaukaz i od morza Czarnego i Azorskiego prawie po Prypeć. Na tem terytorjum żyje około 28 milj. Rusinów. Z tego najwięcej (22,219.200) mieszka na Ukrainie sowieckiej i w tzw. Republice Mołdawskiej; w Polsce 3,898.431, w Czechosłowacji 477.430, w Rumunii 530.000, reszta zaś na Białorusi i w Rosji sowieckiej. Rusini dzielią się na szereg mniejszych grup etnicznych, z których wyodrębniają się szczególnie Rusini Karpaccy, Poleszycy, Rusini właściwi i Ukraińscy.

Ruskie piśmiennictwo datuje się od pierwszych wieków po przyjęciu chrześcijaństwa przez Ruś południową (988). Język utworów, jakie wówczas powstały w Kijowie, nie był wprawdzie ludowy ruski, ale pokrewny mu i wtedy jeszcze zapewne bardzo dostępny dla Rusinów. Wprawdzie literatura pisana nie wchodziła wówczas prawie wcale poza obręb kronikarstwa i kaznodziejstwa, ale powstawać zaczęła niebawem poezja ustna, ludowo-rycerska, która w końcu wieku XII wydała utwór niepospolity: „Słowo o pułku Igora”, którego autentyczność podawana była wprawdzie nie raz w wątpliwość w ciągu XIX w. przez badaczy rosyjskich, niesłusznie jednak — zdaniem prof. J. Tretiaka. Fragmenty tego poematu przekładał już na język polski pułk. Cyprjan Godebski (1806), później całość tłumaczyli: A. Bielowski (1833), biskup A. Krasieński (1856), B. Łepki (1905), J. Tuwim (1927). Później nastąpił na dłuższy okres zanik twórczości oryginalnej rusko-ukraińskiej; jedyną gałęzią poezji kunsztownej, która okazała nieco więcej żywotności i zdołała przeniknąć nawet do sfery ludowej, była poezja dramatyczna; główną siedzibę dramatu religijnego ruskiego i połączonych z nim interludjów stało się, przeobrażone z dawnej szkoły brackiej na wzór kolegów jezuickich, kolegium Mohylańskie w Kijowie, autorami zaś byli tu, niejako z urzędu, profesorowie poetyki („Aleksy, człowiek Boży”, „Rozmowa pokrótce o duszy grzesznej, osądzonej przez sprawiedliwego sędziego Chrystusa Zbawiciela”). Wśród poezji lirycznej XVII i XVIII w., wzorowanej żywcem na analogicznej poezji polskiej, rozróżnić można jako główne rodzaje: utwory panegiryczne, religijne, miłosne i treści historyczne, zabarwione niekiedy humorem i satyrą. Wielki zbiór pieśni religijnych wydali drukiem 1791 Bazyljanie poczajowscy pt.: „Bohohłasnyk” — jest to najważniejszy pomnik twórczości poetyckiej unitów ruskich. Najciekawszą jednak w długim okresie od XVI aż do XIX w. jest poezja ludowa, bezimienna, przechodząca wiekami z ust do ust; historycz-

ne pieśni i dumy kozackie pierwszy spisywać zaczął Adam Czarnocki (Zorjan Dołęga-Chodakowski), zbiór ten jednak pozostał w rękopisie i dopiero w 1827 skorzystał z niego Maksimowicz, ogłaszając: „Ukrainskija narodnyja piesni”. Większe zbiory tych pieśni ogłosili ponadto: ks. Certelew (1819), Srezniewskij (1833—38), Waclaw Zaleski (1833), Łukasiewicz (1836), Żegota Pauli (1839), Mietlinskij (1854), Kulisz (1856), Kostomarow (1859), Hołowackij (1863—78), Czubinskij (1874), Antonowicz i Dragomanow (1874), Kolberg (1882—1889) i Hnatiuk (1914). Nowoczesna twórczość literacka ruska datuje się od Kotlarewskiego (ob.); jego trawestacja „Eneidy” Wergilijusza dała początek wzmoczonemu ruchowi na polu piśmiennictwa, zwanego częściej w nowszych czasach piśmiennictwem ukraińskim (ob. *ukraińska literatura*).

Ruskin John, angielski historyk sztuki i reformator społeczny, * 1819, † 1900; 1870—84 prof. sztuki pięknej w Oksfordzie; zwolennik prerafaelizmu; napisał: „Modern painters” (1843—69), „Stones of Venice” (3 t., 1853), „Lectures on architecture and painting” (1854), „Sesame and lilies” (1865), „The political economy of art” (1867), „Lectures of art” (1875) i in.; pisał w kwestjach społecznych: „Time and tide” (1867), „Fors clavigera” (8 t., 1871), wreszcie swoją autobiografię: „Praeterita” (3 t., 1885—1900). Wpływ jego na rozwój pojęć estetycznych w Europie był bardzo doniosły.

Rusnacy, nazwa, używana na określenie całej grupy ludności łemkowskiej wraz z Zamieszkańcami (ob.).

Russdori Paul, od 1422 Wielki Mistrz Krzyżaków; w 1-ym roku swoich rządów przygotował wojnę z Polską, lecz, nie otrzymawszy posiłków cesarskich, musiał zawrzeć pokój nad jez. Melno, po wkroczeniu wojsk polsko-litewskich do Prus w 1422; † 1441.

Russe, ob. *Ruszczuk*.

Russel Bertrand, matematyk i filozof angielski, * 1872; twórca nowego układu aksjomatów i twierdzeń logicznych (antynomia R.); autor pracy, napisanej wspólnie z A. Whiteheadem: „Principia mathematica” (3 t., 1910, 1912, 1915); szereg prac, m. in.: „The Principles of Mathematics” (1903), „Introduction in Mathematical Philosophy” (1919).

Russel Henry Norris, współczesny astrofizyk amerykański, dyrektor obserwatorium astronomicznego w Princeton; liczne prace z astrospektografii; podał hipotezę ewolucji gwiazd; ob. *Russela hipoteza rozwoju gwiazd*.

Russel William, hr. Oxford, admirał angielski, * 1651, † 1727; pobił flotę francuską koło przylądka la Hogue (1692).

Russela ciątka, komórki okrągłe, szkliste, mające powinowactwo do barwników kwaśnych (fuksyna); występują w tkankach przy zapaleniach przewlekłych.

Russela hipoteza rozwoju gwiazd. Główną podstawą h. R. jest ciężar właściwy gwiazd. Ewolucja gwiazd dokonywa się równolegle do

wzrostu ciężaru właściwego; początkowy stan każdej gwiazdy jest następujący: jest to „olbrzym” o małej gęstości i niskiej temperaturze, należący do klasy widmowej M (ob. gwiazd stan fizyczny); wskutek dużej powierzchni blask takiej gwiazdy jest wielki. Następnie gwiazda zaczyna kurczyć się, powodując wzrost temperatury (prawo Lane — Rittera); tym sposobem dokonują się jej przejścia do następnej klasy widmowej; blask absolutny nie zwiększa się, gdyż równocześnie zmniejsza się jej powierzchnia. Gwiazda w ten sposób przechodzi stopniowo przez klasy widmowe M, K, G, F, A i B; podczas tej ewolucji blask absolutny prawie się nie zmienia, lecz temperatura i ciężar właściwy stopniowo wzrastają. Dalsza ewolucja przebiega w kierunku odwrotnym, gdyż przy klasie widmowej B nastąpiło tak znaczne zżeczenie, że prawo Lane — Rittera nie ma już zastosowania, i dalsze kurczenie się gwiazdy odbywa się z b. małym wzrostem temperatury, która nie może skompensować ciepła wypromieniowywania; temperatura gwiazdy i blask absolutny zaczynają zmniejszać się, i gwiazda jako „karzeł” zmierza ku klasie M.

Russell, stary ród angielski: 1) John, członek regencji za małoletności Edwarda VI; 1549 otrzymał tytuł hr. Bedford; 2) William, * 1639, przywódca opozycji za Karola II, stracony 1683 za udział w spisku ks. Montmouth; 3) John, mąż stanu angielski, * 1792; 1830—34 członek ministerstwa Greya; 1831 przeprowadził bill o reformie parlamentu; 1835 sekretarz stanu spraw wewnętrznych, 1839—1841 kolonij, 1852—55 i 1859 spraw zagranicznych, 1846—52 i 1865—66 premier; † 1878.

Russula, s y r o j a d k a (g o ł a b e k), rodzaj grzybów z podklasy Basidiomycetes (podstawczaki), rodziny Agaricaceae (bedlkowate). Odnóżają się trzonem wałeczkowatym, gładkim, woskowej barwy, osadzonym pośrodku kapelusza, kapeluszem zazwyczaj jaskrawo barwnym, o brzegu niepodwiniętym, gładkim i nagim; spód kapelusza pokryty promienisto rozchodzącymi się blaszkami. Rosną wprost na ziemi. Smak w gat. jadowitych i podejrzanych (np. *R. virescens*, *R. emetica*) ostry, często gorzki, w jadalnych (*R. lactea*, *R. lutea*) przyjemny i słodki. Poszczególne gatunki rodzaju *R.* trudne są do rozróżnienia, stąd częste wypadki zatrucia, spowodowane spożyciem tych grzybów.

Rustan, ob. *Roustan*.

Rustem Jan, malarz polski, * w Konstantynopolu, † w Wilnie 1835; w 10-ym roku życia wzięty pod opiekę ks. A. Czartoryskiego, kształcił się u Norblina i Bacciarellego; 1798 powołany do Wilna na adjunkta, po śmierci Smuglewicza profesor malarstwa; malował portrety, miniatury, wykonał również szereg rysunków, które powtórzone w litografii przez Bachmatowicza, wyszły pt.: „Souvenir pittoresque des petits ouvrages de J. Rustem” (Wilno. 1837).

Rustici Giovanni Francesco, rzeźbiarz florencki, * 1474, † 1554; reprezentant stylu

XVI w. we Florencji: „Kazanie Jana Chrzciciela” (Florencja).

Rustico, w muzyce oznacza: o charakterze wiejskim.

Rüstow Wilhelm Friedrich, pisarz wojskowy niemiecki, * 1821, † 1878 w Zurychu; oficer pruski; za dzieło „Der deutsche Militärstaat” uwięziony, uciekł do Szwajcarii; walczył pod Garibaldim; dzieła „Geschichte des griechischen Heerwesens”, „Geschichte der Infanterie”, „Allgemeine Taktik”, „Militärisches Handwörterbuch” i in.

Rüstringen, m. w rep. Oldenburskiej (Niemcy), nad zatoką Jade, 53.000 mieszk.; znaczny przemysł; obok m. port. Wilhelmshaven.

Rustykalna własność, włościańska czyli drobna własność, w przeciwieństwie do wielkiej czyli tabularnej własności.

Ruszczyk (bułg. Russe), m. okręg. na pr. brzegu rz. Dunaju (Bułgaria), 41.600 mieszk.; handel zbożem.

Ruszczyk Ferdynand, malarz, * 1870; kształcił się w Petersburgu; ważniejsze prace: „Brzegi Wilejski”, „Ruczaj”, „Ziemia”, „Ucieczka”; z chwilą założenia w Warszawie Szkoły Sztuk Pięknych 1904, powołany na profesora pejzażu, poczem przeniósł się do Akademii Krak.; jeden z inicjatorów Uniw. Wileńskiego; prof. i dziekan Wydziału Sztuki.

Ruszkiewicz Kazimierz ks., biskup-sufrağan warszawski, * 1836, † 1925 w Warszawie; prałat-dziekan kapituły metropolitalnej warszawskiej; prof. honorowy Uniw. Warszawskiego; arcybiskup tytularny Berissy.

Rusznica, najstarsza ręczna broń palna. Składała się z żelaznego cylindra, wchodzącego do lufy; proch zapalano knotem lub hubką; 1326 rusznice takie zaprowadzono we Florencji, 1344 w Metz, 1345 w Moguncji.

Rusznikarz, rzemieślnik, wyrabiający lub naprawiający broń palną; puszkarz.

Ruszt, część paleniska, na której układa się paliwo; krata, przez którą od spodu dostaje się niezbędne do palenia powietrze i przez którą popiół spada do popielnika. W dużych instalacjach kotłowych istnieją r. mechaniczne, rozrzucające lub przesuujące automatycznie paliwo (węgiel).

Rusztowanie, prowizoryczna konstrukcja, zwykle drewniana, służąca do wznoszenia budowli (domu, mostu itp.). Po wykonaniu budowli rusztowanie usuwa się.

Ruś, nazwa krajów wschodnio-słowiańskich, niedających się ściśle określić. w IX w. podbitych przez normandzkich Waregów, którzy zawojowali obszary, położone nad górną Wołgą i Dnieprem, budując warowne grody; od grodów tych wzięły nazwy poszczególne księstwa. Po zajęciu przez Olega, następcy Ruryka, krajów na pld. leżących, z gł. m. Kijowem, nazwą Rusi obejmowano nie tylko obszary przez Słowian zamieszkałe. W ciągu wieków z tych licznych księstw wytworzyły się trzy ośrodki narodowościowe: rosyjski nad górną Wołgą, ruskim czyli ukraiński nad środkowym Dnieprem

i białoruski w dorzeczu Dźwiny, górnego Dniepru i górnego Niemna.

Ruś Biała, ob. Białoruś.

Ruś Czerwona, ob. Czerwieńska Ziemia.

Ruś Mała, ob. Małorosja.

Ruś Podkarpacka, autonomiczna prow. Czechosłowacji, dawna Ruś węgierska, zwana także Ruśią Zakarpacką, obejmuje pld. stoki Beskidów Wsch.; ostry klimat, mało urodzajna, zamieszkała przez Rusinów wyznania gr.-kat., 12.694 km², 605.700 mieszk., stol. Użhorod; pod względem administracyjnym tworzy żupę, dzielącą się na 4 okręgi: Beregsasy, Marmaros, Mukaczewo i Użhorod.

Ruś Zakarpacka, ob. Ruś Podkarpacka.

Rut, prababka Dawida, wyliczona w genealogii Jezusa u Mateusza. Od jej imienia nazywa się w Starym Testamencie księga kanoniczna, obejmująca 4 rozdziały, opisująca wypadki z okresu Sędziów.

Ruta, r u t a, roślina z rodziny Rutaceae (rutowate); zioła trwałe lub podkrzewy, rozpoształcone przeważnie w okolicach nadbrzeżnych. R. graveolens, r. zwyczajna, bylina 3—9 dm. wys., szaro-zielona, o silnej woni. liściach 2—3 razy pierzastodzielnych, o odcinkach podługowatych; kwitnie żółto, kwiaty boczne 4, szczytowe 5-krotne. Pochodzi z Europy pld., często uprawiana w ogródkach. Ciągła i żywa zieloność ruty uczyniła z niej u ludu naszego symbol dziewictwa, stąd użycie jej przy obrzędach ślubnych.

Rutaceae, r u t o w a t e, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Therebiniales (terpentynowe). Przeważnie krzewy lub drzewa, rzadziej byliny, o liściach skrętoległych, pierzastodzielnych, kwiatach zazwyczaj promienistych, obupciowych, 4—5 krotnych; pręcików 2 razy więcej niż płatków; słupek 3—5 krotny i komorowy, z 2-ma zalążkami w każdej komorze; owoc — torebka. We wszystkich organach u roślin, do tej rodziny należących, istnieją zbiorniki, zawierające olejki eteryczne. Ważniejsze rodzaje: Citrus, Dictamnus, Pilocarpus, Ptelea, Ruta.

Ruten (*Ruthenium*), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 101.7; metal barwy szarej, o temp. topn. ok. 2000°, ciężar wł. 12.26. W związkach chemicznych występuje jako pierwiastek dwu-, trój-, cztero-, sześci-, siedmio- i ośmiowartościowy, tworząc związki typów RuX₂, RuX₃, RuX₄, RuX₆, RuX₇ i RuX₈, nadto łatwo tworzy związki zespolone; wykryty w rudach platynowych przez Klausssa w 1845.

Ruteniu związki, pochodne metalu ruteny; praktycznego znaczenia nie posiadają.

Rutewka, ob. *Thalictrum*.

Rutewnik, ob. *Peganum*.

Rutherford Ernest, fizyko-chemik angielski, laureat Nobla 1908 za chemię, * 1871; prof. i kierownik pracowni radiofizycznej w Manchesterze, potem w Cambridge. Prace z chemii pierwiastków promieniotwórczych, teorii budowy atomów i in.; przez rozbitcie atomów

azotu otrzymał atomy wodoru. Napisał: „Radioactive Substances and their Radiations” i in.

Ruticilla phoenicura, pleszka, ptak z rodziny Muscipidae; podrodz. Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ok. 15 cm. Upierzenie różne u obu płci. U samca czoło i brwi białe; przód głowy i szyja czarne, piersi rdzawe, tył głowy i wierzch popielate. Samica ubarwiona bardziej jednolicie, z wierzchu szara, od spodu rudawo-szara. Ogon na końcu równo ścięty, rdzawy. Nogi i dziób czarne. Pospolita w całym kraju, przelotna od kwietnia do połowy października. Pożyteczna. Pokrewnym gatunkiem jest *R. tithys*, kopciuszek, dług. ok. 16 cm. Samiec z wierzchu popielaty z czarnym, od spodu czarny, skrzydła w dolnej części białawe. Samica brudno popielata. Przelotny od kwietnia do września. U nas w Tatrach i w okolicach podgórskich, a także w okolicach Ojcowy.

Rutillus Namantianus, poeta łaciński ok. 416 po Chr., autor dzieła „De reditu suo” („O swoim powrocie”), opisu powrotu z Rzymu do Gali.

Rutkowska-Melcer Wanda, literatka, * 1896 w Helsingforsie; ukończyła Szkołę Sztuk Pięknych w Warszawie; poezje: „Płonące godziny” (1917) i „Napewno książka kobiety” (1920), powieść „Józefina” (1921); ponadto: „Turcja dzisiejsza”, „Nad srebrną rzeką” i „Naręczona z Angory”.

Rutkowski Jan, historyk i ekonomista, * 1886 w Warszawie; studia we Lwowie, Rzymie i Paryżu; 1917 docent ekonomii politycznej na Uniwersytecie Lwowskim. 1919 profesor historii gospodarczej na Uniw. Poznańskim; ogłosił: „Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka” (1909), „Klucz brzoźski biskupstwa przemyskiego w wieku XVIII” (1910), „Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI wieku” (1918), „Poddaństwo włościan w Polsce i w niektórych innych krajach Europy Zachodniej” (1921). „Sprawa włościańska w Polsce w XVIII i XIX wieku” (1922), „Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych” (1923) i in.

Rutkowski Leon, lekarz i antropolog, * 1862, † 1917; studia na Uniw. Warszawsk.; ogłosił m. in.: „Szkielety i czaszki z cementarzystyk rzędowych powiatów płońskiego, plockiego, sierpskiego” (1901), „Charakterystyka antropologiczna ludności wiejskiej płońskiego i sąsiednich powiatów” (1901), „Charakterystyka antropologiczna ludności żydowskiej z okolic Płońska” (1910).

Rutkowski Maksymilian, dr. medycyny, prof. chirurgii na Uniwers. Jagiellońskim, * 1867.

Rutkowski Szczęsny, malarz i krytyk, * 1887; kształcił się w Paryżu i Rzymie; członek grupy formistów, wystawia od 1913 kompozycje pejzażowe. Wydał monografie: „Edward Wittig” i „Jacek Mierzejewski”.

Rutland, 1) hr. w Anglii środk., 394 km², 18.400 mieszk.; rolnictwo, chów owiec; stol.

Oakham; 2) m. w stanie Vermont (St. Zjed. Am. Płn.), 15.000 mieszk.; wielkie łomy marmuru.

Rütli (Grütli), polana górską w kantonie Uri (Szwajcaria), na której, według podania, w nocy z 7 na 8 listopada 1307 zawarto pierwszy związek celem wyswobodzenia Szwajcarii z pod panowania Habsburgów (Walter Fürst z Uri, Werner Stauffacher z Schwyz i Arnold z Melchthal).

Rutowate, ob. Rutaceae.

Rutowski Tadeusz, prezydent m. Lwowa, * 1850, † 1918; poseł na sejm lwowski, autor rozpraw ekonomicznych, długoletni wiceprezydent, w końcu prezydent m. Lwowa; dbał o rozwój artystyczny miasta, był założycielem galerii miejskiej, redaktorem „Sztuki polskiej”; zabrany 1915 jako zakładnik w głąb Rosji; po powrocie osiadł w Żółkwi.

Rutski Welamin Józef, metropolita kijowski 1613—37, * 1574, † 1637; wyznawca kalwinizmu, przeszedł na katolicyzm, potem na obrządek unicki; 1607 bazylianin, 1611 biskup halicki, 1613 metropolita; uczestnik ówczesnych polemik religijnych; napisał m. in.: „Wzywanie do jedności katolickiej”.

Rutte Mirosław, literat i krytyk czeski, * 1886; poezje: „Roześniane oczy”, proza pt.: „Wieźci” oraz wybór szkiców krytycznych: „Nowy świat”, „Strach duszy” i in.

Rutwica lekarska, ob. Galega officinalis.

Rutyl, minerał TiO_2 , jeden ze stanów wielopostaciowych dwuwartku tytanu (ob. anataz, brokit), tetragonalny, twardość 6, ciężar właściwy 4,25, barwa brunatna lub czerwona. W postaci mikroskopowych igielkowatych kryształków pospolity w skałach głębinowych. Na ścianach rozpadlin łupków krystalicznych zdarzają się kryształy duże.

Rutyna (franc.), zrzeczność, nabyta wskutek przyzwyczajenia; machinalne wykonywanie pracy.

Ruvo di Puglia, m. w prow. Bari w Apulii (Włochy płd.), 26.300 mieszk.; wywóz oliwy.

Ruvu, ob. Pangani.

Ruwenzori, masyw górski w środk. Afryce, pomiędzy jez. Alberta i Edwarda, 5.125 m. wysok.

Ruxerówna Mieczysława, archeolog klasyczny, * 1891; studja w Krakowie; 1920—1923 asystentka Uniw. Jagiel., 1923 zast. prof. i kierowniczka seminarium archeologii klasycznej na Uniw. Poznańskim; ogłosiła: „Historia naszyjnika na obszarze kultury egejsko-minojskiej” (1922), „Naczynia cypryjskie i mykeńskie w zbiorach gabinetu archeolog. klas. Uniw. Jagiellońskiego” (1922).

Ruyter Michiel Andriaanszonde, admirał holenderski, * 1607, † 1676 w Syrakuzach; 1666 nac. dowódca w wojnie morskiej z Anglikami, 1673 dowódca przeciwko flocie ang.-franc., ciężko ranny pod Agosta.

Ružomberok, m. na Słowaczynie, 14.200

mieszk.; ośrodek przemysłu drzewnego na Podkarpaciu czesko-słowackim.

Ryba latająca, gwiazdozbiór, ob. gwiazdozbiory (tabl.).

Rybacki Półwysep, część półwyspu Kola nad Oceanem Lodowatym Płn.; zach. część należy do Finlandji, wsch. do Rosji.

Rybalnia, ludowa nazwa budki na palach, zanurzonej w wodzie, w której przetrzymuje się żywe ryby.

Rybałt (włosk. ribaldo), śpiewak kościelny, kantor, organista lub żak szkolny; liczni w Polsce w XVI w., śpiewali nie tylko hymny nabożne, ale także dmy historyczne i piosenki świeckie.

Rybarski Antoni, współczesny historyk i archiwista, * 1886 w Kielcach; studja w Krakowie; autor prac: „Pochodzenie i początek rodu Odrowążów”, „Przezwiska kognacyjne”; wyd. „Najdawniejsze księgi sądowe Mazowsza”, t. II, cz. I.

Rybarski Roman, ekonomista i polityk, * 1887; docent ekonomii społecznej, potem prof. skarbowości na Unwers. Jagiellońskim; 1919 podsekretarz stanu Ministerstwa b. dzielnicy pruskiej i Ministerstwa skarbu, 1921 prof. ekonomii i skarbowości na Politechnice Warszawskiej, 1924 prof. skarbowości na Uniw. Warsz.; ogłosił: „Nauka o podmiocie gospodarstwa społecznego” (1912), „Bojkoty ekonomiczne w krajach obcych” (1916), „Prawno-skarbowe podstawy ustroju państw związkowych” (1916), „Idea gospodarstwa narodowego” (1918), „System ekonomii politycznej” (t. I, 1924), „Naród, jednostka i klasa” (1926) i in.

Rybczyński Mieczysław, inżynier, * 1873; studja we Lwowie; kierownik budowy regulacji rzek, potem szef departamentu wodnego w namiestnictwie lwowskim; 1920 prof. budownictwa wodnego na Politechnice Warszawskiej; 1921 wiceminister robót publicznych, 1923—26 kierownik tegoż ministerstwa.

Rybia łuska, ob. squama, ichtyosis.

Rybiarnia, zakład, w którym hoduje się ikre w celu rozmnażania ryb.

Rybicka Ludwika z Dobrzyńskich, uczona polska, * 1868; studja w Zurychu, Paryżu i Oksfordzie; kierowniczka biblioteki Tow. Przyjaciół Nauk., 1919 docentka historii filozofii na Uniw. Poznańskim; ogłosiła: „Etyka Tomusza Browna” (1909), „System etyczny Hugona Kollataja na podstawie źródeł rękopiśmiennych” (1917) i in.

Rybicki Stanisław, lekarz polski, * 1843, † 1920; studja w warsz. Akademii medyko-chirurgicznej oraz w Szkole Głównej (1860—65). W 1863 organizował powstanie w Łęczycy; 1890 lekarz księstwa Łowickiego.

Rybicka Antoni, historyk literatury czeskiej, * 1812, † 1899.

Rybik cukrowy, ob. *Lepisma saccharina*.

RYBY I Ryby słodkowodne

1. Szczupak (0,5—1 m dług.), 2. Lin (20—30 cm), 3. Pstrąg strumieniowy (0,2—1 m), 4. Sandacz (50—90 cm), 5. Ukieleja (10—20 cm), 6. Sum (1—3 m), 7. Brzana (30—70 cm), 8. Wzdręga (15—30 cm), 9. Ślizg (10—15 cm), 10. Okon rzeczny (20—60 cm), 11. Minog rzeczny (30—50 cm), 12. Karp (30—50 cm), 13. Młętus (30—50 cm), 14. Węgorz rzeczny (0,5—1,5 m).

Rybinsk, m. gub. w Rosji środk., nad rz. Wołgą 29.000 mieszk.; przystań rzeczna, handel zbożem i lnem.

Rybiński Maciej, generał polski, *1784 w Sławucie, †1874 w Paryżu; 1806 adjutant Suchet'a, później w służbie Ks. Warszawskiego; brał udział w bitwach pod Smoleńskiem, Możajskiem i Lipskiem (wzięty do niewoli); w 1831 odznaczony się pod Wawrem, Ostrołęką i Warszawą; po upadku Warszawy naczelny wódz; 5. X. t. r. przekroczył w 21.000 granicę pruską; po odzyskaniu wolności zamieszkał we Francji.

Rybitrutka, ob. pikrotoksyna.

Rybitwa, ob. Sterna.

Rybkowski Tadeusz, malarz polski, *1848 w Kielcach, †1926; kształcił się w Krakowie i Wiedniu; profesor Szkoły Technicznej we Lwowie. Wykonał wiele obrazów rodzajowych, widoków miast, ożywionych targami i jarmarkami.

Rybnik, m. pow. (woj. śląskie), nad rz. Rudą albo Rybnicką Wodą, 11.300 mieszk.; zamek, huty żelazne; w okolicy kop. węgla, przemysł górniczy.

Rybojeź, ob. *Diodon hystrix*.

Rybolów, ob. *Pandion haliaëtus*.

Rybolówka, ob. Sterna.

Rybolówstwo, gałąź gospodarstwa, zależna od rodzaju wód: istnieją formy morskie i śródlądowe, przyczem drugie podzielić można na rzeczne, jeziorowe oraz sztuczne, czyli stawową hodowlę ryb. W rybolówstwie morskiem odróżnia się połów ryb na wodach przybrzeżnych (terytorjalnych) od połowu na pełnym morzu; ten ostatni jest wo'ny dla wszystkich i stanowi przedmiot prawa międzynarodowego, wydawanie zaś przepisów prawnych, dotyczących rybolówstwa na wodach przybrzeżnych, leży w zakresie uprawnień państwa morskiego. Szerokość polskich wód terytorjalnych wynosi 3 mile morskie (5,5 km.), rybolówstwo na tych wodach jest dozwolone każdemu obywatelowi polskiemu. Wybrzeże morskie jest największym ośrodkiem produkcji ryb w Polsce. Wody terytorjalne zajmują 431 km² powierzchni, licząc pas szerokości 3-ech mil wzdłuż 60 km. wybrzeża oraz wzdłuż 18,5 km. linii zamknięcia zatoki Puckiej między Helm a Kol'bami; prócz tego do wód wewnętrznych Rzplitej Polskiej, według prawa międzynarodowego, należy powierzchnia zamkniętej zatoki Puckiej o obszarze 338 km². W rybolówstwie morskiem bierze udział ok. 1.300 rybaków. Porty rybackie znajdują się w Helu, Gdyni i Pucku. Najwięcej rybaków liczą gminy Jastarnia i Bóbr. Ogólna liczba łodzi żaglowo-wiosłowych wynosiła w 1923 r. 712 o wartości 550.000 zł. Ogólna ilość sieci (stawnych, pływających, pociągowych, żaków, ości) wynosiła około 21.000 sztuk. Corocznie rybacy nabywają nowe narzędzia i materiały do naprawy starych za ok. 170.000 złotych. Ogólna ilość narzędzi, posiadanych przez rybaków morskich, jest obliczona na

424.000. Ryby, poławiane w naszym morzu, odpowiednio do cech biologicznych podzielić można na ryby śródkowodne i morskie. Połów roczny w 1923 wynosił 4120.570 kg. Główną rybą przemysłową polskiego wybrzeża pod względem ilości połowu jest mały szprot (brentling), pod względem wartości połowu — losoś. Obszar jezior Rzplitej Polskiej wynosi 200.000 ha. Przeciętna wydajność jezior pomorskich i poznańskich może być określona na 40 kg. z 1 ha, wydajność zaś jezior w woj. wschodn. i w byłym Królestwie Kongres. 30 kg. z 1 ha. Ogólna roczna produkcja wszystkich jezior wynosi 6.700.000 kg. Ogólna długość wód bieżących w Polsce wynosi 32.639 km., produkcja rybna 1.950.000 kg. Najdawniejszym sposobem połowu ryb była budowa tzw. „jazów“, tj. plotów, stawianych w poprzek rzeki. Budowa „jazów“, „odjazddek“, „liscie“ jest stosowana do dziś dnia przy połowach na mniejszych rzeczках. W XVI i XVII w. jazy były tak licznie budowane na Wiśle, że utrudniały komunikację wodną. Gospodarstwo rybne stawowe jest gałęzią rolnictwa, technika zakładania gospodarstw r. s. jest jednym z działów techniczno-ziemnej meljoracji rolnej. Gospodarstwa r. s. stanowią swoistą właściwość polskiej produkcji ryb. Niektóre gospodarstwa r. s. istnieją bez przerwy od XIII w. (okolice Oświęcimia), inne od XVI w. (ks. łowickie). Głównym produktem stawowej hodowli ryb jest karp. ubocznie lin, szczupak, pstrąg. Ogólny obszar gruntów, użytkowanych pod rybne gospodarstwo stawowe w całej Rzplitej, oceniać należy na 60.000 ha z ogólną produkcją do 6.500.000 kg. rocznie. W Polsce stosowany jest system 2- lub 3-letniej hodowli karpia. Produktem, pożądanym przez rynek spożywczy, są ryby przedewszystkiem w stanie żywym, wartość ryb śnietych (karpia, lina, szczupaka) obniża się do 50%. Ogólna roczna produkcja ryb w Polsce wynosi ok. 19.000.000 kg.

Rybostan, stan ryb, znajdujących się w danym zbiorniku wodnym.

Ryboza, związek organiczny C₅H₁₀O₅; należy do grupy węglowodanów monoz (pentoz); znane są dwie odmiany: prawoskrętna d-r., ciało krystaliczne o temp. topn. 87°, oraz lewoskrętna l-r. o temp. topn. 86—87°.

Rybożercy, ob. ichtjofagi.

Ryby, gwiazdozbiór; liczne gwiazdy podwójne; ob. gwiazdozbiory (tabl.).

Ryby, Pisces, nazwa gromady bezowodniowców (Anamnia). Należą tu kręgowce o zmiennej temperaturze krwi (poikilotermiczne), żyjące wyłącznie w wodzie i oddychające przez całe życie skrzelami (wyjątek: ryby dwudyszne, Dipnoi, oddychające nie tylko zapomocą skrzel, lecz i pęcherza pławnego). Skrzelu przytwierdzają się dwurzędnie do chrząskowych lub kostnych łuków skrzelowych i są ukryte (u Teleostei) w jamie skrzelowej przysłoniętej ruchomą wieczkiem skrzelowym (operculum), lub mieszczą się (u Elasmobranchii) w tzw. kieszonkach skrzel-

lowych, komunikujących się z gardziela i uchodzących nazewnierz szczelinami skrzeliowymi. Szkielet chrząstkowy lub kostny, zawierający resztki struny grzbietowej. Trzony kręgów są zwykle wkleśte z obu stron. W skład czaszki wchodzi znacznie więcej kości niż u wyższych kręgowców; u spodoustych jednak jest ona całkowicie chrzęstna. Prócz kości, powstałych ze skostnienia pierwotnej czaszki chrząstkowej, występują tzw. kości pokrywające, pochodzenia skór nego, luźno związane z czaszką. Zęby mogą występować na rozmaitych kościach jamy gębowej i gardzieli. Odnóża zmienione w parzyste płetwy (pinnae, ob.), prócz których istnieją płetwy nieparzyste. Fałdy skórne, tworzące płetwy, są podtrzymywane przez chrząstkowe lub kostne promienie, które mogą być w związku z wewnętrznym szkieletem. Żebra zróżnicowane na górne i dolne. Ryby spodouste mają tylko żebra górne, niektóre kosto łuskie i kostnoszkieletowe — górne i dolne. u większości jednak kosto łuskie i kostnoszkieletowych istnieją tylko dolne. Mostka (sternum) brak. Skóra obfituje w gruczoły śluzowe i jest pokryta różnego rodzaju łuskami (ob. squama) łącznotkankowego pochodzenia, rzadziej tarczami kostnymi. Serce ryb (z wyjątkiem Dipnoi) składa się z jednego przedsionka (atrium) i jednej komory (ventriculus). Układ limfatyczny złożony z zatok limfatycznych. Jelito grube uchodzi nazewnierz otworem odbytowym, u spodoustych zaś i dwudysznych otwiera się do kloaki. U spodoustych i kosto łuskich w jelicie cienkim znajduje się tzw. zastawka spiralna, a u niektórych kosto łuskich i kostnoszkieletowych do początkowej części jelita przedniego uchodzi pewna ilość ślepych wyrostków odzwernikowych (appendices pyloricae). Prawie wszystkie ryby (wyjątek: spodouste i niektóre kostnoszkieletowe) posiadają pęcherz pławny (vesica natatoria), który może być pojedynczy lub podwójny i służy do regulowania średniego ciężaru właściwego ciała przy pływaniu, albo (tylko u dwudysznych, Dipnoi) odgrywa rolę narządu oddechowego. U niektórych ryb (Physostomi) pęcherz pławny pozostaje przez całe życie w związku z przewodem pokarmowym, u innych (Physoclistici) łączność ta się zatracza wskutek zaniku przewodu łączącego (ductus pneumaticus). Narządami wydzielnymi ryb są prąnierki (mesonephros). Z wyjątkiem nielicznych kostnoszkieletowych (Serranus, Chrysophrys), wszystkie ryby są rozdzielnopłciowe. Większość jest jajorodna, a zapłodnienie odbywa się w wodzie; niektóre kostnoszkieletowe i większość spodoustych są żyworodne. Zewnętrzne narządy spółkowania (pterygopodium) istnieją tylko u samców spodoustych. Gromada ryb rozpadła się na dwie podgromady — Elasmobranchii i Teleostomi. Elasmobranchii (Plagiosomata) obejmują 2 rzędy: Selachii (spodouste) i Holocephali (zrostogłowe). Do Teleostomi należą rzędy: Dipnoi (dwudyszne), Brachioganoi-

dea (Crossopterygii), Chondroganoidea (Chondrostei), Rhomboganoidea, Cycloganoidea i Teleostei (kostnoszkieletowe).

Ryby dwudyszne, ob. Dipnoi.

Ryby południowe, gwiazdozbiór; najjaśniejsza gwiazda α = Fomalhaut (odegła od ziemi o 23 lata świetlne); ob. gwiazdozbiory (tablica).

Rycerski Aleksander, malarz, * 1825, † 1866 w Paryżu, gdzie przebywał od 1863; malował obrazy rodzajowe i portrety; z prac: „Pożar Moskwy“, „Staruszka nad książką“ (Poznań), „Autoportret“ (Zach. Szt. P. w Warszawie).

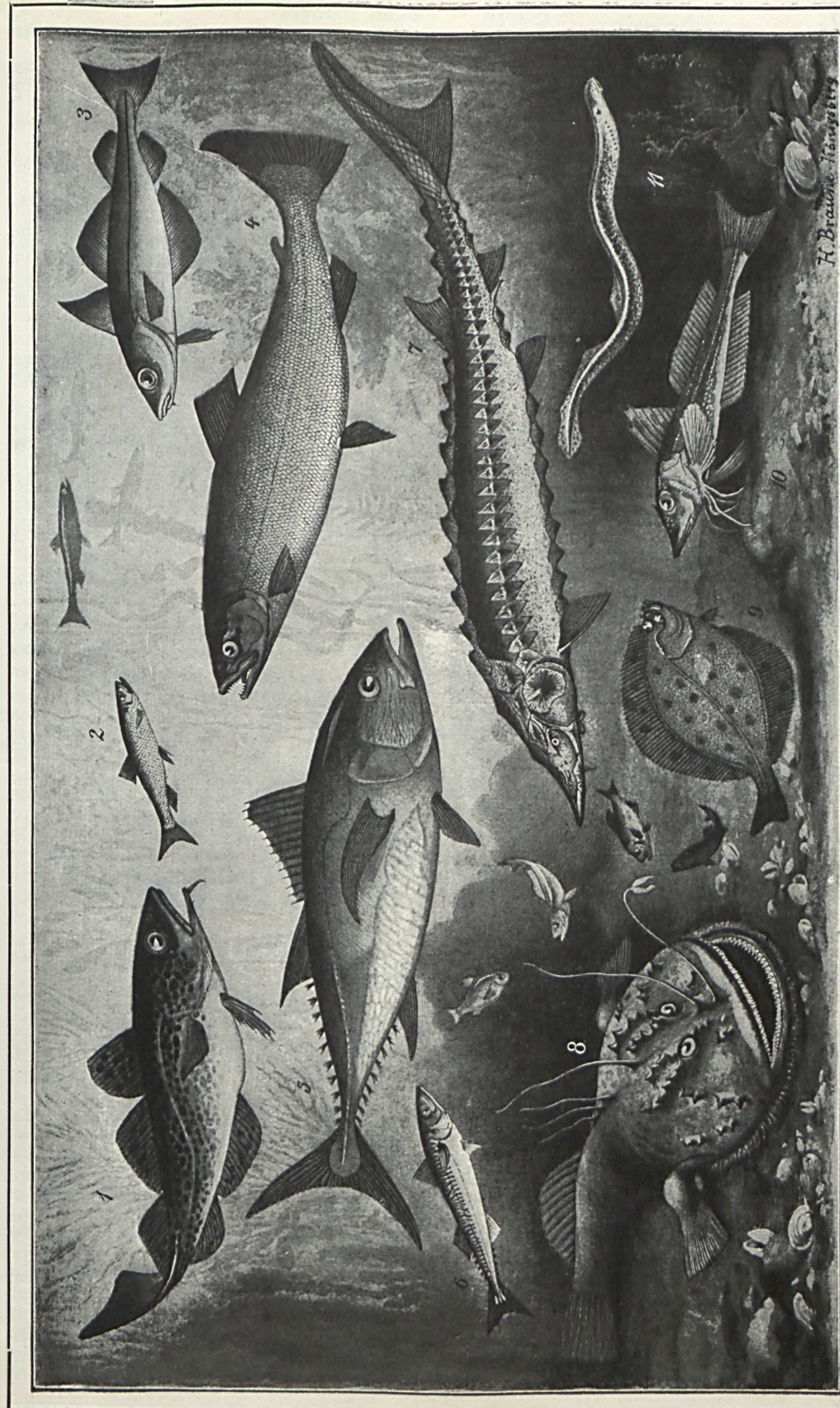
Rycerski stan w Polsce, ob. szlachta polska.

Rycerskie zakony powstały w czasie wypraw krzyżowych. Były to związki rycerstwa, zorganizowane na wzór zakonów duchownych. Zakony te miały podwójny charakter: świecki, ponieważ członkowie ich ślubowali walczyć z niewiernymi, i duchowny, ponieważ ślubowali ubóstwo, czystość i posłuszeństwo. Celem ich była ob. ona miejsc świętych, pielgrzymek wiernych, pielęgnowanie chorych i rannych. Z czasem, wskutek zgromadzenia wielkich bogactw, prostota zastąpiona została przez przepych. naczelnicy zakonów rycerskich stali się możnymi książętami, z którymi panujący musieli się liczyć. Na czele zakonu stał zwykle wielki mistrz, który posiadał władzę wykonawczą i miał przy boku radę wyższych urzędników, na którą składali się: wielki komandor czyli komtur, marszałek, szpitalnik, kanclerz i wielki przeor. Władza prawodawcza należała do kapituły generalnej. Wszyscy członkowie zakonu dzielili się na rycerzy, księży i braci służących. Oprócz tych zakonów rycersko-duchownych, istniały również zakony świeckie, które powstały przed wyprawami krzyżowymi w Hiszpanji i we Francji; nosiły one często dziwaczne nazwy, jak np.: zakon księżycy na nowiu (w Neapolu), zakon starego obcasa (w Lignicy na Śląsku). Istniały zakony żeńskie (zakon siekiery w Hiszpanji). Ważniejsze z r.: 1) Templarjusz, zakon francuski, powstał 1118 w Jerozolimie; na wzór ich zreorganizowano istniejące od 1048 w Jerozolimie bractwo 2) Szpitalników-Joannitów (włoskie); 3) Rycerze Domu Niemieckiego im. św. Marji P. (zwani w Polsce Krzyżakami, ob.). Zakon założony przez Fryderyka Szwabskiego w 1191 w Jerozolimie; 4) zakon Kawalerów Mieczowych, założony w 1204 w Inflantach w Polsce; 5) zakon Rycerzy Chrystusowych albo Braci Dobrzyńskich, zał. 1228 przez Konrada Mazowieckiego.

Rycerstwo, stan wojowników w średniowieczu. Pierwotnie rycerzem był każdy osobiście wolny wojownik, czasem r. zaczęło stanowić uprzywilejowany stan społeczny, dbały o swą stanową wyłączność. Ustanowiło ono pewne kanony obyczajowe, wytworzyło swoją literaturę i metody wychowania. Wiek dziecięcy przepędzał chłopiec pod opieką matki, do 14-

RYBY II

Ryby morskie

1. Dorsz (Gadus morhua, do 1,5 m dług.). 2. Siedź (20–35 cm). 3. Gadus aeglefinus (do 50 cm). 4. Łosoś (Salmo trutta, do 3 m). 5. 1. Rycerz (Lopholatilus chamaeleonticeps, 1–3 m). 6. Makrela (Scomber scomber, 80–60 cm). 7. Jesiotr (Acipenser sturio, 2–6 m). 8. Rybołów czyli ojbęł morski (Lophius piscatorius, 0,6–1,8 m). 9. Flondra (2t–50 cm). 10. Kurek (Trigla lyra 40–80 cm).
II. Minog morski (Petromyzon marinus, do 1 m).

18 lat przebywał na dworze obcego rycerza, ucząc się władania bronią, poezji i śpiewu, następnie pełnił obowiązki giermka, a wreszcie zostawał uroczyście pasowany na rycerza. Do aktu tego przygotowywał się przez spowiedź i słuchanie mszy, ślubował wierność kościołowi, cześć dla kobiet i obronę wdów, sierot i uciemżonych, poczem uroczyście otrzymywał pas rycerski i ostrogi. Do podtrzymania umiejętności władania bronią służyły turnieje. R. walczyło z reguły konno, okryte od stóp do głowy żelazną zbroją. Broń zaczepną stanowiły głównie kopie i miecz. Rycerz przyprowadzał na wojnę poczet zbrojny. Walka r. składała się przeważnie z szeregu pojedynków, przechodzących w starcie dwóch bezładnych, niekierowanych mas.

Rycerz błędny, typ rycerza, który zjawiał się w XIII w. B. r. wyruszał z miejsc rodzinnych do dalekich okolic i obcych krajów, ażeby szukać osobliwych przygód rycerskich, walczył w imieniu swej damy serca ze spotkanymi przeciwnikami, najczęściej nieznanymi, stając w obronie pokrzywdzonych, starając okryć się sławą i uzyskać miano bohatera. Na tle przygód b. r. powstało w tej epoce wiele pieśni i romansów rycerskich. Don Kiszot Cervantesa wyśmiewa przeżytek błędnego rycerstwa.

Rycerze maltańscy, ob. Joannici.

Rycerze pracy, ob. Knights of Labour.

Rycerze rodyjscy, ob. Joannici.

Rycerze Złotej Ostrogi, ob. ostroga.

Rychbach (niem. Reichenbach), m. pow. na Śląsku pruskim (Prusy), rej. wrocławska, 15 200 mieszk.; przemysł włókienniczy; pamiętne zwycięstwem Fryderyka W. nad Austriakami 16. VIII. 1762; kongresem i konwencją 27. VII. 1790 między Prusami, Polską, Anglią, Niderlandami, Holandją i Austrią w celu zachowania nietykalności Turcji i obrony Turcji od zakusów Rosji; traktatem Rosji, Prus i Anglii 1813 w sprawie posiłków przeciwko Napoleonowi.

Rychliński Karol, dr. medycyny, dyrektor zakładu psychiatrycznego w Drewnicy pod Warszawą. * 1864; ważniejsze prace: „Nienormalne szlaki w rdzeniu“, „Okresowa psychoza“, „Istota natręctwa myślowego“, „Przebieg kliniczny bezwładu postępującego“, „Nowotwory mózgu a drgawki połowiczne“.

Rychłowski Franciszek, kaznodzieja. * 1618, † 1680; w młodym wieku wstąpił do zakonu Franciszkanów. 1640 przeszedł do Reformatorów. Był przełożonym różnych klasztorów, przez 11 lat rządził prowincją małopolską. Dwa razy poszedł pieszo do Rzymu i raz do Hiszpanji na kapitułę generalną. Walczył z arjanami. Biskup przemyski, Stanisław Zbąszyński, mianował go egzaminatorem duchownym i wizytatorem diecezji; był gwardianem, profesorem teologii i kaznodzieją katedralnym w klasztorze przemyskim; ogłosił: „Kazania na niedziele całego roku“ (1666). „Kazania na święta całego roku“ (1667), „Kazania na święta Panny Przenajświętszej“ (1667), „Kurs filozofji“, „Kurs teologii“.

Rychtarski Tadeusz, malarz, * 1885; od 1919 kierownik szkoły im. Krzyżanowskiego w Warszawie. Z dzieł: „Weranda“ (Zbiory Państwowe), „Ranek“.

Rychter Józef, inżynier, * 1843; od 1874 prof. budownictwa i encyklopedji inżynierji na Politechnice Lwowskiej; ogłosił: „Nowy system mostów drewnianych“ (1887), „Roboty wodne“ (2 t., 1894—1910) i in.

Rychter Józef Hieronim, literat, * 1860; studja we Lwowie; redagował wiele pism w Czerniowcach i Krakowie; osobno ogłosił: „Jan Czeczot jako poeta“ (1888), „Droga życia“, poemat (1888) i in.

Rychter Tadeusz, malarz polski, * 1873 we Lwowie; kształcił się w Krakowie i Monachjum; wystawia przeważnie krajobrazy.

Rychter-Janowska Bronisława, malarka polska. * 1872 w Krakowie; kształciła się w Krakowie i Monachjum; oprócz obrazów uprawia sztukę stosowaną, tzw. „aplikację“, których wystawę urządziła w Warsz. Tow. Art.

Rychwałd (czes. Rychvald), w. na Śląsku ciesz., w pow. bogumińskim (Czechosłowacja), 6.000 mieszk. (49% Polaków); kop. węgla.

Rycyna, rysunek, również ilustracja; rzadziej nazwa ta stosuje się do sztychu.

Rycyna, jad roślinny, zawarty w nasionach rącznika (*Ricinus communis*); posiada działanie nadzwyczajnie silne, przypominające działanie jądów bakteryjnych; dawka śmiertelna (dla królika) = $\frac{1}{10000}$ mg. na kg. wagi; stopniowe codzienne zastrzykiwanie małych (nie śmiertelnych) dawek r. wywołuje przyzwyczajenie się ustroju i odporność na dawki śmiertelne (badania Ehrlicha w 1891).

Rycynowy kwas (rącznikowy k.) = oksyole nowy związek organiczny $C_{12}H_{34}O_3$, nienasycony oksykwas; ciecz, temp. topn. 4°, temp. wrzenia 250°. Występuje w oleju rycynowym jako główna część składowa.

Rycynowy olej, ob. Ricini oleum.

Rydel Lucjan, lekarz polski, * 1833, † 1895 w Krakowie; studja w Wiedniu; 1869 prof. okulistyki na Uniw. Jagiellońskim.

Rydel Lucjan, poeta i literat, * 1870 w Krakowie, † 1918; studja na Uniw. Jagiellońskim; ogłosił: „Poezje“ (1899), „Z dobrego serca“ (1897), „Zaczarowane koło“ (1900), „Utworki dramatyczne“ (1902), „Na zawsze“ (1903), „Bet'eem polskie“ (1905), „Pan Twardowski“ (1906), „Bodenheim“ (1906), „Ferenike i Pej-sidoros“ (1907), „Madejowe łożo“ (1908), „Królowa Jadwiga“ (1900), „Z greckiego świata“ (1910), „Zygmunt August“ („Królewski jedy-nak“, „Złote wiezy“, „Ostatni“, 1913) i in.

Rydułtowy Górne i Dolne, dw'e wsie w pow. rybnickim (woj. śląskie), 2.200 i 4.500 mieszk.; osady przemysłowe.

Rydwani, okazały pojazd; starożytny wóz dwukołowy, na którym po igrzyskach wjeżdżali triumfatorzy.

Rydygier Ludwik, chirurg polski, * 1850, † 1920; studja w Gryfji, Berlinie i Strassburgu;

1878—79 docent na uniwersytecie jenańskim, 1887 prof. zwyczajny chirurgji na Uniwersyt. Jagiellońskim, 1897 prof. wydziału lekarskiego na Uniw. Lwowskim. Inicjator i dożywotni prezes zjazdów chirurgów polskich; napisał około 200 prac naukowych, przeważnie z zakresu chirurgji żołądka i jelit oraz gruczołu krokowego. Niektóre metody operacyjne (szczególnie wycięcie odźwiernika — pyloroplastomia) zyskały mu wszechświatową sławę.

Rydz, ob. *Lactarius deliciosus*.

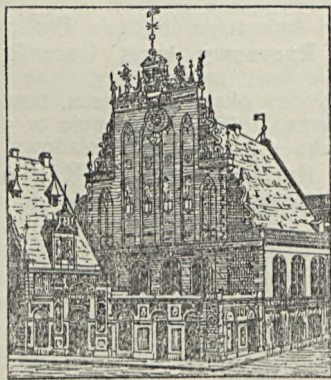
Rydz-Śmigły Edward, generał, *1886; artysta - malarz; wykształcenie wojskowe w szkole oficerskiej Związków Strzeleckich; od 1914 w Legionach 1915 dowódca 1-go pułku piechoty, 1917—1918 komendant P. O. W.; w pocz. 1920 wypędził bolszewików z Inflant Polskich, walczył potem na froncie ukraińskim, od 1922 inspektor armji.

Rydzowski Andrzej, prawnik i polityk, *1829, †1881; studja w Krakowie i Lwowie; wykładał filozofję prawa na Uniw. Jagiellońskim; 1865 poseł na Sejm, 1870 do parlamentu wiedeńskiego; przeprowadził ustawę przeciw lichwie w byłej Galicji.

Rydzyna, m-ko w pow. leszczyńskim (woj. poznańskie), 1.200 mieszk.; pałac z XVIII w., wzniesiony przez Sułkowskich.

Rye-House (ryechuseński) spisak 1683 powstał przeciw królowi ang. Karolowi II i księciu Jorku, Jakóbowi, nazwany od miejsca zebrań Rye-House; zakończony straceniem przywódców.

Ryga (lot. Riga), stol. Łotwy, nad Dźwina, 185.000 mieszk.;

Ryga: dom z XIV w.

gotyck. katedra z XII w., siedz. arcybisk., uniwersytet, katedra, zamek; cukrownie, przemysł metalurgiczny, fabr. tytoniu, wyroby gumowe; niedgdyś m. hanzeatyckie, od 1561 w posiadaniu Polski, od 1621 Szwecji, od 1710 do 1919 Rosji. Tu podpisany został traktat pokojowy między Polską a Rosją 18. III. 1921.

Rygi, podkładka linjowana pod papier do pisania.

Rygiel, 1) w geologii wyniesienie poprzeczne, zamykające dolinę rzeczną lub lodowcowa, albo dzielące jeziora przez nagromadzenie piasku; 2) w wojsk. okop prostopadły do pozycji, którego zadaniem jest uniemożliwienie rozszerzania się oddziałów przeciwnika w razie opóźnienia części pozycji oraz ułatwienie przejścia do przeciwnatarcia; analogiczne znaczenie w strategii posiadają pozycje ryglowe

(w wojnie pozycyjnej); 3) zasuwa do zamykania drzwi.

Rygiel Stefan, historyk literatury, *1887 w Warszawie; studja w Krakowie i Berlinie; 1915—23 bibliotekarz i kustosz Biblioteki Uniw. w Warszawie, od 1923 dyrektor Bibl. Uniw. w Wilnie; prace: „Rzymskie wzory i źródła satyr Krzysztofa Opalińskiego“ (1912), „Puteanus und die Polen“ (1913), „Losy księgozbioru Ignacego Krasickiego“ (1922), „Rewindykacja gabinetu rycin b. Biblioteki publicznej w Warszawie“ (2 cz. 1922—23).

Rygiel Teodor, rzeźbiarz polski, *1841 w Warszawie, †1919 w Rzymie; kształcił się początkowo w Warsz. Szk. Sztuk Pięk.; po 1863 emigrował do Florencji, potem do Rzymu; ważniejsze prace: „Ostatnie chwile Kopernika“, pomnik Mickiewicza w Krakowie, popiersia Kossaka, Matejki, Lenartowicza itd.

Rygiel-Nałkowska Zofja, ob. Nałkowska Zofja.

Rygor (łac.), dyscyplina, posłuszeństwo.

Rygorozum (łac. rigorosum examen), ścisły egzamin; egzamin doktorski.

Rygoryzm (łac. rigor — surowość), surowe trzymanie się prawa ogólnego i przepisów przy postępowaniu, bez dopuszczania wyjątków, nie zbaczając z drogi, wytkniętej przez obowiązek; etyka rygorystyczna uznaje obowiązek jako jedyny motyw postępowania moralnego, nie uznając, a'bo stawiając niżej pod względem etycznym kierowanie się skłonnościami, sympatją i uczuciem; typowym przedstawicielem r. w etyce jest Kant.

Ryjacz, ludowa nazwa kreta.

Ryikowce, ob. *Curculionidae*.

Ryikowiec, coati, to samo, co ostronos albo zdeb towarzyski; ob. *Nasua socialis*.

Ryiówka, ob. *Sorex*.

Rykaczewski Erazm, filolog i historyk, *1803, †1873; wych. Liceum w Krzemieńcu i Uniw. Wileńskiego; po 1831 na emigracji w Paryżu i w Szkocji; ogłosił: „Słownik języka polskiego“ (2 t., 1866), „Relacje nuncjusów apostołskich w Polsce“ (2 t., 1864), przekład dzieł Cyserona (8 t., 1870—79), słowniki i gramatyki języków: angielskiego i włoskiego.

Rykoszet, ob. odbicie.

Rykov Aleksiej, przewodniczący rad ludowego komisariatu sowieckiego, *1881; b. robotnik, od wybuchu rewolucji 1917 współpracownik Lenina, po jego śmierci wybrany na jego następcę.

Rykowisko (bekawisko), miejsce schadzek jeleni w czasie rui.

Ryksa (Rycheza), córka palatyna lotaryńskiego Ernefryda — Ezona i Matyldy, córki Ottona II; siostrzenica Ottona III-go, od 1013 żona Mieszka II, †1063.

Ryksa, córka Bolesława Krzywoustego, żona Magnusa, królewicza duńskiego, późniejszego króla Szwecji (1129—34); 2-o voto żona Włodzimierza, ks. nowogrodzkiego (po 1134), matka Kanuta V, króla duńskiego.

Ryksa, druga żona (po Ludgardzie) Przemysława II (ok. 1286), córka króla szwedzkiego, Waldemara.

Ryksa Elżbieta, jedyna córka Przemysława II i Ryksy szwedzkiej, żona Wacława II, króla czeskiego, po jego śmierci żona Rudolfa Habsburga (1306), †1335.

Rylec, gwiazdozbiór; ob. gwiazdozbiory (tabl.).

Rylejew Konrad, poeta rosyjski, dekabrysta, *1795, †1826; powieszony w Petersburgu; przyjaciel Puszkina; ogłosił: „Dumy“, „Wojnarski“, współwydawca noworocznika „Polarna Zvezda“.

Rylsk, m. pow. w gub. kurskiej (Rosja środkowa), nad rz. Sejmem, 13.700 mieszk.; handel zbożem.

Rylo Maksymilian, kaznodzieja i misjonarz polski, *1802, †1848; 1822 jezuita w Rzymie, 1836 wizytator apostołski w Syrii, 1845 rektor seminarjum propagandy w Rzymie, 1848 misjonarz w Nubji.

Rym bywa wtedy, gdy końcowe brzmienie dwóch wyrazów jest całkowicie podobne; bywa męski i żeński; męski jest wówczas, gdy ostatnia zgłoska jest akcentowana, żeński — gdy jest nieakcentowana; rym stanowi cechę poezji nowożytniej, w przeciwstawieniu do klasycznej starożytności, gdzie rym był ozdobą pewnego typu przy.

Rymanów, m. i uzdrowisko w pow. sanockim (woj. lwowskie), nad rz. Tabą albo Morawą, dopływem Wisłoka, 3.500 mieszk.; kop. nafty, 3 otwory wiertnicze; 3 źródła mineralne, szczyawy słone jodowo-bromowe, kąpiele mineralne.

Rymarkiewicz Jan, filolog i historyk literatury, *1811, †1889; ogłosił: „Nauka prozy“ (1855), „Wzory prozy“ (3 t., 1856), „Kolebka dom i grób Jana Kochanowskiego“ (1880) i in.

Rymarkiewicz Stanisław w ks., działacz patriotyczny i społeczny, *1829, †1912; walczył 1848, potem został księdzem; w 1863 członek organizacji Rządu Nar. w Wielkopolsce, więziony przez 3 lata; założył w Pleszowie pierwszy bank spółdzielczy w Poznańskim; znakomity kaznodzieja.

Rymer Józef, działacz społeczno-narodowy, *1882 na Górnym Śląsku, †1922; początkowo górnik w Westfalji, rzecznik przy najwyższym sądzie do spraw ubezpieczeniowych w Berlinie; 1913 prezes Zjednoczenia Zawodowego Polskiego w Prusach, 1918 komisarz Naczelnej Rady Ludowej poznańskiej, delegat do spraw robotniczych na kongres pokojowy, poseł na Sejm ustawodawczy, przez Naczelnej Rady Ludowej na Śląsku, pierwszy wojewoda śląski.

Rymkiewicz Feliks, lekarz polski, *1799, †1851 w Wilnie; od 1829 prof. Uniwersytetu i Akademii Wileńskiej; prace: „Krótki rys nowej nauki lekarskiej Broussais'a“, „Wiadomość o cholery i sposobie oczyszczenia powietrza“, „Kursa patologji i terapii“ i in.

Rymkiewicz Franciszek, generał polski; 1794 brał udział w obronie Warszawy; po

upadku powstania przebywał w Konstantynopolu, a następnie w Rzymie; szef drugiej legji we Włoszech; zginął w bitwie nad Adyga 1799.

Ryn (niem. Rhein), m. na Mazowszu pruskim (Prusy Wsch.) w pow. leckim, nad jez. Ryńskim, 2.000 mieszk.; zamek, w którym się mieści zakład poprawczy dla kobiet.

Rynek, środkowa część miasta z obszerniejszym placem, gdzie w wiekach średnich stał ratusz i gdzie odbywały się targi i jarmarki.

Rynek pracy, całokształt zmian, zachodzących w podaży siły roboczej i popycie na nią; regulacja rynku pracy polega na ingerencji odpowiednich organów administracji państwowej (państwowe urzędy postr. pracy), związków komunalnych lub związków zawodowych, celem wyrównania na danym terenie popytu i podaży w tej dziedzinie.

Ryngold, książę Litwy, właściwy twórca państwa litewskiego, †1240.

Ryngort, dawna nazwa pasa do kulbaki.

Ryngrań, blacha okrągła, wypukła, zawieszana dawniej poniżej szyi, oznaczająca oficerów na służbie; w dawnej Polsce często z wizerunkiem Matki Boskiej.

Rynienka wargowa, ob. *philtrum*.

Rynna, 1) rura lub kanał do odprowadzania wody; 2) podłużne zagłębienie w jeziorach, toriówiskach lub lodowcach.

Rynologia (rhinologia), nauka o chorobach nosa.

Rynoskop, *rhinoscop*, zwierciadło do oglądania wnętrza nosa.

Rynoskopia, oglądanie wnętrza jamy nosowej; jedna z metod rozpoznawczych rynologii. Daje możliwość obejrzenia przegrody nosowej i przewodów nosowych (r. przednia) oraz nozdrzy tylnych (choanae), okolicy trąbki Eustachjusza i górnej powierzchni gardzieli (r. tylna). Przy r. przedniej wprowadza się do dziurki od nosa (nozdrzy przednich) metalowe zwierciadło w postaci dwóch odwróconych od siebie rynierek, osadzonych na wspólnej rękojeści. Przy r. tylnej wprowadza się do jamy ustnej poza języczek zwierciadło szklane, osadzone pod kątem prostym na długiej metalowej nasadzie.

Rynsztok, ściek uliczny, rowek do odprowadzania wody z jezdni i chodników.

Rynsztunek, zbiór broni i przyborów wojennych dla ludzi i koni.

Rypin, m. pow. (woj. warszawskie), nad rz. Rypienicą; 7.300 mieszk.

Rypne, w. w pow. doliniańskim (woj. stanisławowskie), kop. nafty, 42 otwory wiertn., roczna produkcja 645 cystern.

Ryps, gęsta tkanina z biegnącymi wzdłuż prążkami; r. bywa bawełniany, lniany, półwełniany (meblowy) i jedwabny (na suknie damskie).

Rysak, koń biegający wyciągniętym klusem, rysią; rasa rosyjskich koni.

Rysakow **Nikołaj**, rewolucjonista rosyjski, * 1862; członek partii Narodnej Woli; uczestnik zamachu na Aleksandra II, 13. III. 1881; powieszony.

Rysiński **Andrzej**, satyryk z połowy XVII w.; ogłosił: „Satyr polski“ (ok. 1640) i „Satyr na twarz dworską“.

Rysiński **Piotr**, wierszopis i polemista z XVI w., autor pierwszego opisu Częstochowy: „Historia pulchra et stupendis miraculosa referta imaginis Mariae quo et unde in Clarum montem Częstochoviae et Olsztyn advenit“ (Kraków, 1523); oprócz tego: „Censura in axiomata Joannes Hussi“ (1524) i „Hieraculis philosophi in Pythagorae praecepta“ (1524).

Rysiński **Salomon** (zw. *Pantherus*), pierwszy zbieracz przysłów polskich, przebywał na dworze Radziwiłłów, † 1625 w Delatyczach; ogłosił: „Przypowieści polskie, centurij ośmnaście“, (Lubecz, 1618), „Niektóre psalmy Dawidowe“ (Lubecz, 1614), „Monumenta diversis personis posita“ (1615) i in.

Ryska zatoka, odnoga morza Bałtyckiego w obrębie Łotwy i Estonii, zamknięta od póln. wyspami estońskimi Ozylija, Moonem i Dago, 55 m. głęb; w środku zatoki leży wyspa Runõ; do zat. R. wpadają rzeki: Dżwina, Aa kurlandzka i Parnawa.

Ryski pokój, podpisany 18-go marca 1921 pomiędzy Polską a Rosją i Ukrainą sowiecką, zakończył wojnę Polski z temi państwami i ustalił nową granicę między niemi.

Rysownik, ob. *pisaniki*.

Rysownictwo, 1) umiejętność rysowania; 2) jedna ze sztuk pięknych, posługująca się kreską (linją) lub plamą jednobarwną, blisko spokrewniona z malarstwem; należy do grupy sztuk plastycznych (rysownictwo, malarstwo, rzeźbiarstwo, budownictwo).

Ryssel, ob. *Lille*.

Rysunek, przedstawienie kształtów przedmiotu zapomocą kresek (linij), plam, kropek; bywają r. anatomiczne, geometryczne, topograficzne, techniczne, artystyczne itd.

Ryswijk, ob. *Rijswijk*.

Rysy, najwyższy szczyt w Tatrach Polskich, nad Morskim Okiem, 2.503 m. wys.; przez szczyt przechodzi granica polsko-czeska.

Ryszard **Antoni**, numizmatyk, * 1841, † 1894 w Krakowie; ogłosił: „Bibliografia numizmatyczna“ (1882).

Ryszard, imię 3 królów ang., 1) R. I **L** wie serce, król 1189—99, syn Henryka II, * 1157, † 1199; 1190 podjął wraz z Filipem II francuskim wyprawę krzyżową, przerwana z powodu niezgody między królami i zagrożenia posiadłościom R. w Europie przez Filipa; w powrotnej drodze uwięziony (1192) przez Leopolda ks. austri. i wydany cesarzowi Henrykowi VI, zwolniony za wysokim okupem w 1194; walczył z Francją do 1199; poezja rycerska otoczyła imię R. niezasłużonym według historii urokiem; 2) R. II, król 1377—99, wnuk i następca Edwarda III, syn ks. Edwarda, zwanego Czarnym, * 1367; obalony 1399 przez Hen-

ryka ks. Lancaster (Henryk IV). † w więzieniu śmiercią głodową 1400 na zamku Pomfret (hr. Jork); 3) R. III **G**arbaty, król 1483—85; * 1452; najmłodszy syn Ryszarda, księcia Jorku; po śmierci Edwarda IV objął regencję nad synowcem swym Edwardem V; 1483 zagarnął koronę; kazał zamordować Edwarda i brata jego Ryszarda; poległ w bitwie pod Bosworth 1485, pobity przez hr. Richmond (późn. Henryka VII).

Ryszard Kornwalijski, król niemiecki 1257—1272, * 1209, † 1272; syn Jana bez Ziemi, króla angielskiego, wybrany królem niemieckim przez część tylko elektorów, których reszta opowiedziała się za Alfonsem X Kastylskim.

Ryszkiewicz **Józef**, malarz, * 1856 w Warszawie, † tamże 1925; kształcił się u prof. Gersona, następnie w Petersburgu i Monachium. Ważniejsze prace: „Marudery“, „Zbiornik rannych“, „Śmierć Leszka“, „Przed cyrulkiem“, panoramiczne płótno „Oblężenie Częstochowy“.

Ryś, *Felis lynx*, ob. *Felis leo*.

Ryś, gwiazdozbiór; liczne gwiazdy podwójne i wielokrotne; ob. *gwiazdozbiory* (tablica).

Ryt (łac. ritus), obrządek, ceremonia lub też porządek, w jakim spełnia się czynności kościelne; kościół katolicki rozróżnia obrządek zachodni czyli rzymski i wschodni z licznymi odmianami: grecką, koptycką, ormiańską, słowiańsko-łacińską i in.

Ryt, ob. *druk*.

Ryta, l. dopływ Muchawca, dług. 61 km.

Rytel **Piotr**, kompozytor polski, * 1884; studja muzyczne u Zygmunta Noskowskiego i Aleksandra Michałowskiego w Warszawie; prof. warszawskiego Konserwatorium Muzycznego. Napisał: operę „Ijola“, poematy symfoniczne: „Korsarz“, „Sen Dantego“, „Święty gaj“, „Legenda o św. Jerzym“; ponadto kantata i szereg utworów kameralnych.

Rytm, regularne powtarzanie się w równych odstępach czasu grup wrażeń, tworzących oddzielne całości, w których obrębie występuje charakterystyczny układ elementów akcentowanych i nieakcentowanych, stanowiący o tej czy innej postaci rytmicznej (np. o różnicy pomiędzy rytmem daktylicznym — a rytmem anapestu —). Rytm proste bywają dwuczłonowe, np. jamb: — — , i trójczłonowe np. amfibrach — — — . Rytm złożone (np. czteroczłonowe) dadzą sprowadzić się do rytmów prostych. Bogactwo rytmiki w muzyce polega na kombinowaniu prostych jednostek rytmicznych w wyższe całości zapomocą umiejętności stosowania pauz, akcentów, trwania poszczególnych tonów itp. Szereg całości rytmicznych, urozmaiconych zmianami, tworzy całość wyższego rzędu, zwaną w jedność — w muzyce melodia, w poezji zaś — sensem słów. Rytm w poezji uwidatnia i rozczłonkuje większe okresy rytmiczne; długość okresu rytmicznego ma swoje granice, których nie może przekroczyć bezkarnie, o ile okres ma zostać ujęty jako jednolita całość. Okres ryt-

miczny zbyt długi rozpada się na kawalki: gdy dobiegamy do jego końca, początek już zapadł się w przeszłość i musi zostać zrekonstruowany z pamięci; długość frazesu muzycznego rzadko przekracza sześć taktów, długość wiersza — sześć stóp. Aby szereg elementów mógł zostać ujęty rytmicznie, szybkość, z jaką one po sobie następują, musi wahać się w pewnych granicach, a mianowicie od $\frac{1}{10}$ sek. do 2 sek. O ile szybkość jest większa od $\frac{1}{10}$ sek. lub mniejsza od 2 sek., wrażenie rytmu zanika. Szybkość najbardziej sprzyjająca wrażeniu rytmu waha się w granicach 0,3—0,5 sek. Nie wszystkie szeregi zmysłowe dają się uporządkować rytmicznie, np. zapachy i smaki. Właściwą dziedzinę rytmu stanowią wrażenia kinestetyczne i słuchowe, czego wyrazem w sztuce jest taniec, muzyka i poezja. Co do istnienia rytmu w dziedzinie wzroku (barwy i linie) zdania są podzielone. Źródłem pierwotnym rytmu są prawdopodobnie czucia (wrażenia) mięśniowe. Zjawisko rytmu występuje nie tylko wówczas, gdy jest on warunkowany obiektywnie, lecz nawet i wówczas, gdy kolejno i regularnie w równych odstępach następujące po sobie szmyry nie różnią się pomiędzy sobą, np. przy cykaniu zegarka albo uderzeniach metronomu, które pomimo to ujmujemy rytmicznie. Jest to tzw. rytmizacja subiektywna. Ruchy rytmiczne w pracy zaoszczędzają wysiłku energii i uzgadniają, ułatwiają wykonanie pracy zbiorowej. Na tę społeczno-ekonomiczną stronę rytmu zwrócił uwagę ekonomista niemiecki Karl Bücher.

„**Rytm**“, polskie stowarzyszenie artystyczne, założone w 1922, którego członkami są: W. Borowski, Breyer, Z. Kamiński, R. Kramsztyk, H. Kuna, T. Niesiołowski, T. Pruszkowski, W. Skoczylas, L. Ślodziński, S. Rzecki, E. Wittig; wystawy w Warszawie, Krakowie i Rzymie.

Rytmiczna gimnastyka, ob. *gimnastyka*.

Rytmiczne ruchy serca, *miarowe ruchy* serca, kolejno po sobie w jednakowych odstępach czasu następujące skurcze i rozkurcze serca, zasadnicza własność fizjologiczna mięśnia sercowego kręgowców i bezkręgowców; odbywają się również na izolowanym (tj. wyosobnionem z klatki piersiowej) sercu zwierzęcem. Rytm ruchów serca regulują: 1) ośrodki nerwowe, znajdujące się w samym sercu (tzw. węzeł Keith-Flacka w prawym przedsionku, węzeł Tawary na granicy między przedsionkami a komorami); 2) nerwy, dochodzące do serca (układ nerwów współczulnego i błędnego). Rozkojarzenie rytmu serca, tj. inny rytm przedsionków (70—80 skurczów na minutę) niż komór (35—40 skurczów) prowadzi do tzw. zespołu objawów Adam-Stokes'a.

Rytmika w muzyce, 1) nauka ogólna o ruchy w muzyce, obejmująca takt, właściwy rytm i tempo; 2) specjalny charakter ruchowy utworu, mówimy bowiem: rytmika walca, menueta czy marsza, a'bo r. szesnastkowa, punktowana, triolkowa itp.

Ryton, grecki róg do picia, z głową zwierzęcą przy dolnym wylewie, używany do celów ablucyjnych.

Rytownictwo, technika rycia wzorów na płytach drewnianych lub metalowych w celu sporządzenia z nich odbitek drogą drukarską; ob. *druk*, *drzeworyt*, *kwasoryt*, *międziorytnictwo*.

Rytownictwo polskie. W XV w. rozwój drzeworytnictwa w związku z drukarstwem; wykonywano ilustracje (rys. ilustr. z „Comune incliti Poloniae Regni privilegium“, 1506, Kraków; z Mszału Krakowskiego i in.) i karty tytułowe dzieł oficyn krakowskich: Unglera, Hochfedera, Szarfenberga, Vietora, a zwłaszcza Hallera, Zybenachera i in. Klocki drzeworytnicze stosowano również do wyrobu kołtryn (tapet). Równocześnie powstaje międziorytnictwo (Wit Stwosw w Krakowie, ok. 1485). Za Zygmunta I pracowali sztycharze: Cerglio Hans Sauerdumm; słynne drzeworyty „Raj ziemskich rozkoszy“ z kroniki Bielskiego (1551, Kraków), „Sejm Polski“ ze Statutów Herburta (1570, Kraków). W końcu XVI w. rytowali: Tomasz Treter, Samuel Kochanowski, Adelhauser w Grodnie, Braun i Holzenberg w Zamościu, Jan Ziarnko (około 1600), Tomasz Makowski. W XVII wieku drzeworytnicy: Aleksander Gorczyn, Jacek Jagiełło, Mikołaj Beresniewicz z Krakowa, Antoni Swach Franciszkanin, Herszek Lejbowicz z Nieświeża. Rozpowszechnienie rytowanych portretów wraz z wysokim rozwojem międziorytnictwa; znakomici gdańszczanie: Jeremiasz Falck Polonus i Wilhelm Hondius (w Gdańsku ok. 1633); Jan Engelhardt z Wilna, Maciej Morawa (poł. XVII w.), Szymon Praet, słynny Jan Agrano ze Lwowa, Jan Sabatowicz, Jan Sarmacki, Grzegorz Szymonowicz, Konrad Goethe i in. W XVIII w. z upadkiem drukarstwa upadło i sztycharstwo; pracowali: Jan Spórl z Warszawy (drzeworytnik), sztycharze Wojciech Derpowicz, Jan Urbański, Jakób Labinger w Warszawie, Jan Filipowicz, Jan Kanty Siarczyński, znakomity Daniel Mikołaj Chodowiecki (osiadły w Berlinie). Stanisław August sprowadzał sztycharzy z zagranicy, jak Johna Fryderyka, Bernarda Belotto, J. B. Norblina de la Gourdain, którzy wielki wpływ wywarli na sztycharstwo polskie z 1-ej poł. XIX w.: Prixner, Schmid'er, Marzstaller, Kornachowski, Goczemski, Opacki, Michał Płoński. W drugiej połowie XIX w. drzeworytnictwo istniało tylko jako środek reprodukcyjny dla różnych wydawnictw: Styfi, Gorazdowski, Szymborski, Nicz, Holewiński; rytownicy: H. Redlich, Ignacy Łopieński i in. W końcu XIX w. i na pocz. XX w. ponowny rozkwit artystycznego rytownictwa (różnych technik): J. Ruffer, Pankiewicz, Fr. Siedlecki, Wł. Skoczylas, Bartłomiejczyk, Czerwiński i in.

Ryto, w. w pow. nowosądeckim (woj. krakowskie), nad rz. Popradem; ruiny zamku z czasów Jagiełły; letnisko.

Rytuałny mord, przypisywany Żydom, ma polegać na mordowaniu chrześcijan celem uży-

cia ich krwi do celów obrzędowych, w szczególności do tzw. mac. Oskarżenie Żydów o m. r. pojawiło się po raz pierwszy w 1236. Mord r. nie jest nakazany ani w zakonie ani też w księgach tajemnych Żydów.

Rytm (łac.), oficjalny zbiór liturgicznych formularzy czyli przepisów o spełnianiu religijnych czynności. Należą tutaj: Missale Romanum, zaprowadzone w 1570, Breviarz, Pontificale Romanum, książka liturgiczna, zawierająca przepisy o funkcjach liturgicznych biskupa, Rituale Romanum z 1614 i 1884, normalny zbiór przepisów liturgicznych dla kapłanów. Kościół katolicki w Polsce używa tzw. R. piotrkowskiego, wydane go polecenia arcybiskupa Węzyka w 1631. Jest on właściwie identyczny z R. rzymskim, uwzględnia jednak miejscowe zwyczaje. Kościół ewangelicki używa tzw. agend.

Rytwiany, w. i osada fabr. w pow. sandomierskim (woj. kielecki), nad rz. Czarna; cukrownia, gorzelnia, browar i inne zakłady przemysłowe.

Rywal (franc.), współzawodnik.

Rywalizacja pól widzenia, zjawisko, polegające na tym, że jeżeli umieścić np. w stereoskopie dwa różne rysunki w ten sposób, aby ich odbicia w obydwóch siatkówkach padały na miejsca identyczne, to oba te rysunki nie zjednoczą się i nie będą widziane oba jednocześnie, lecz jeden z nich będzie dominował w polu widzenia, wypierając zeń zupełnie drugi, który znów po pewnym czasie zajmie miejsce poprzedniego itd.

Ryx Franciszek, zaufany i wpływy kamerdyner Stanisława Augusta, potem starosta piaseczyński, † 1799 w Warszawie.

Ryx Marjan, biskup sandomierski, * 1853 w Warszawie; wyświęcony na kapłana 1879, prekonizowany i konsekrowany na biskupa 1910.

Ryza, w rybnictwie wielka sieć stawna, mająca około 100 m. obwodu, której bok w czasie połowu wystają ponad wodę, aby ryby nie mogły uchodzić wierzchem.

Ryza papieru, miara papieru, obejmująca 20 libr.

Ryż, ob. **Oryza**.

Rzeczyński G a b r j e l, przyrodnik i wierszopis, jezuita, * 1664, † 1737 w Gdańsku; ogłosił: „Gemmae antiquorum L. III poetarum stematibus Polonorum omnibus“ (1700), „Historia naturalis curiosa Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae annexarumque provinciarum in tractatus XX divisa“ (1721) oraz tom drugi tegoż dzieła pt. „Auctuarium historiae naturalis“ (wyd. 1742).

Rząd, w znaczeniu personalnem ogół ministrów, kierujących w danym momencie nawa państwowa. W znaczeniu przedmiotowym rząd, jako władza wykonawcza, przeciwstawiany jest parlamentowi, jako władzy ustawodawczej.

Rząd, ob. **or d o**.

Rząd Antoni, lekarz, działacz polityczny i społeczny, * 1865; studja na Uniw. Warsz.; członek stron. Narodowej Demokracji, poseł

z Łodzi do 1-ej i 3-ej Dumy rosyjskiej, założyciel i dyrektor Banku Towarzystw Współdzielczych, poseł na Sejm Ustawodawczy.

Rządy gabinetowe, ob. **p a ń s t w o w s p ó ł c z e s n e**.

Rządy parlamentarne, ob. **p a ń s t w o w s p ó ł c z e s n e**.

Rządza, l. dopływ Narwi, wypływa w pow. mińsko-mazowieckim, dług. 73 km.

Rzazewski A d a m, literat (pseud. **A ě r**), * 1844. † 1885; studja historyczno-literackie w Szkole Głównej; prace: „Jan Gundulicz i poemat jego Osman“ (1868), „Studja nad literaturą polską: Wespazjan Nieczuja z Kochowa Kochowski“ (1871), „Pierwszy romantyk“ (o Książniwie, 1882); wydał pamiętniki kaszt. Dembowskiego i Stan. Barzykowskiego.

Rzecki-Szreniawa S t a n i s ł a w, malarz i grafik, * 1884; studja w Krakowie i Paryżu; od 1926 dyrektor Instytutu Sztuk Plastycznych w Warszawie; z dzieł: „Miłostaw“ (Wł. Kościelski), „Bitwa pod Kościuchnowką“ (Muz. Wojskowe), „Lato“ (Zamek Królewski), inscenizacje „Fircyka w Zalotach“ (Reduta), „Wesela Figara“ i „Księża Niezłomnego“ (Teatr Polski).

Rzecz, 1) w znaczeniu potocznem wszystko, co bywa postrzegane przy pomocy narządów zmysłowych, posiada własności przestrzenne, zajmuje miejsce, trwa w czasie i czemu przypisujemy byt od nas niezależny; 2) w znaczeniu szerszem, wszelka treść postrzeżenia zmysłowego; w tem znaczeniu do rzeczy zaliczyć można tony i zapachy; 3) w znaczeniu najszerszem, wszystko, co może być podmiotem sądu; w tem ostatniem znaczeniu pojęcie rzeczy jest identyczne z pojęciem przedmiotu.

Rzecz sama w sobie, jedno z podstawowych pojęć filozofii Kanta (das Ding an sich), według którego w doświadczeniu dane nam są jedynie zjawiska. Pojęcie zjawiska wymaga logicznie uzupełnienia, tj. pojęcia pewnej podwaliny, czegoś, co jest podstawą obiektywną zjawiska, co się nam w zjawisku ukazuje i czego zjawisko jest przejawem; ta ostatnia obiektywna podwalina jest „rzeczą samą w sobie“, która jako taka jest niepoznawalna według Kanta. Kant zdawał się nie wątpić o tem, że rzecz sama w sobie istnieje realnie; niekiedy jednak uważa ją za fikcję, której n'e obiektywnie nie odpowiada, za tzw. pojęcie graniczne, będące niezbędnym uzupełnieniem pojęcia doświadczenia.

Rzecznik kulisty, ob. **G o m p h r e n a g l o b o s a**.

Rzeczowy kredyt, ob. **k r e d y t**.

Rzeczoznawca, ekspert, biegły.

Rzeczpospolita czyli **republika** (łac. res publica), forma ustroju państwowego, przeciwstawiana monarchji. Według tradycyjnego podziału rozróżnia się rz. arystokratyczne i demokratyczne. Przykładem pierwszego typu rzeczypospolitej w świecie starożytnym była Sparta, natomiast Ateny były republiką demokratyczną, gdyż cała władza należała do narodu, w przeciwieństwie do ustroju arystokratycz-

nego, który opiera się na rządach jednej klasy. W starożytności, bez względu na tę lub inną formę rządów republikańskich, ustroj państwowy i społeczny opierał się na niewolnictwie, skąd udział w rządach i korzystanie z praw politycznych i cywilnych przysługiwało tylko wolnym obywatelom. W średniowieczu arystokratyczne były republiki włoskie (Wenecja, Genua), oparte na rządach patrycjatu miejskiego. Polska, poczynając od panowania Stefana Batorego, stała się w istocie rzeczą republiką szlachecką z elekcyjnym królem na czele. Według innego podziału, republiki dzielą się na bezpośrednie i pośrednie. W pierwszych naród sam przyjmuje udział w rządach (republiki starożytne, niektóre kantony szwajcarskie). w drugich za pośrednictwem obieralnych organów, przyczem ten drugi typ występować może pod podwójną postacią, bądź jako republika ze ściśle przeprowadzonym podziałem władz, bądź jako republika parlamentarna. Przy systemie pierwszym, przyjętym w Stanach Zjedn. Ameryki Płn. i niektórych republikach południowo-amerykańskich, rząd nie jest odpowiedzialny przed parlamentem, lecz tylko przed prezydentem, który jest jego prawnym i faktycznym szefem. W republikach parlamentarnych (Francja, Niemcy, Polska), rząd, będąc emanacją parlamentu, ustępuje na jego żądanie, jeśli nie znajduje w przedstawicielstwie narodem poparcia (rządy większości).

Rzeczpospolita Polska, ob. **P o l s k a**.

Rzeczyca (białorusk. **Reczyca**), m. pow. w gub. homelskiej (Rosja zach.), na pr. brzegu Dniepru, 7.000 mieszk.; przystań rzeczna; znaczny handel.

Rzeczywiste liczby, ob. **l i c z b a**.

Rzegociński Witold, współczesny malarz rodzajowy, * 1883 w Krakowie; kształcił się w Krakowie i w Paryżu.

Rzeka, ob. **r z e k i**.

Rzeka Erydan, gwiazdozbiór, ob. **E r i d a n u s**.

Rzeka Niebieska, ob. **J a n - t s e - k i a n g**.

Rzeka umiędzynarodowiona, rzeka, której nadano mocą układów międzynarodowych zarząd, składający się z przedstawicieli kilku państw.

Rzeki powstają ze źródeł, potoków i strumyków; miejsce, skąd wypływają pierwsze strumyki, nazywa się źródłem rzeki; rzeka, dążąc ku najniższemu poziomowi, tj. do morza, wyłabia sobie łożysko lub koryto; wpadające do niej mniejsze rzeki nazywają się jej dopływami; bieg rzeki dzieli się na: 1) górny — bliżej źródła, 2) dolny — bliżej ujścia, tj. miejsca, gdzie rzeka wpada do morza lub zlewa się z inną rzeką i 3) średni — bieg rzeki pośrodku. Rzeki, wypływające u stóp lodowca, przebiegające zawsze w wodę, nazywają się lodowcowymi; rzeki, biorące początek w górach wskutek tania śniegów, nazywają się górskimi; bywają rzeki niżowe z powodziami na wiosnę z powodu obfitych deszczów i rzeki leśne, powstające z wilgoci leśnej. Rzeki, nie wpadające do oceanu lub mo-

rze, lecz ginące w piaskach lub wpadające do zamkniętego jeziora, nazywają się wewnętrznymi. Rzeka wraz ze swymi dopływami tworzy systemat wodny albo siatkę wodną; okol. ca, zroszona przez dany systemat, nazywa się jego dorzeczem; okolice wzdłuż brzegów nazywają się porzeczem; granica, oddzielająca dorzecza, nazywa się działem wodnym. Jeżeli wskutek tania śniegów i lodów lub z powodu deszczów poziom rzeki się podnosi, nazywamy to przyborem; jeżeli rzeka występuje z brzegów i rozlewa się po okolicznych równinach, nazywamy to wylewem lub powodzią.

Rzekoma białaczka, ob. **p s e u d o l e u k a e m i a**.

Rzekomy dławiec, ob. **p s e u d o k r u p**.

Rzekomy wiad rdzenia, ob. **p s e u d o t a b e s**.

Rzemień, wyprawiona skóra zwierzęca, najczęściej w kształcie pasów, używana na podszwy, wyroby rymarskie, siodlarskie itp.

Rzemieślnik, pracownik, pracujący we własnym warsztacie, własnymi narzędziami, na własny rachunek; rzemieślnik przechodzi trzy stopnie wykształcenia zawodowego: ucznia, czeladnika i majstra; w końcu średniowiecza dla osiągnięcia godności majstra nie wystarczały odpowiednie egzaminy (wyzwolenie, dokonanie „arcydzieła“ — chef d'oeuvre, Meisterstück), lecz potrzebny był i pewien kapitał na założenie warsztatu; później tytuły majstrów często otrzymywali kupcy, posiadający kapitał, lecz nie będący rzemieślnikami; wytworzyło to w początku historii nowożytnej tzw. chałupnictwo.

Rzemiosło, praca przetwórcza, wykonywana bez pomocy maszyn, w małych warsztatach, na specjalne zamówienie lub na potrzeby rynku lokalnego. Rzemiosło organizowało się XI—XII do XVII wieku w organizacjach cechowych. Dopiero rewolucja francuska zniósła przymus cechowy. Najpóźniej zniesiono ograniczenia cechowe w Austrii (1859) i Prusach (1869). W Polsce, stosunki prawne rzemiosła reguluje rozporządzenie o prawie przemysłowem z 7 czerwca 1927. Dla wykonywania rzemiosła potrzebne jest posiadanie dowodu uzdolnienia zawodowego. Za dowód uzdolnienia uważa się: 1) uprawnienie do używania tytułu mistrza rzemieślniczego, 2) świadectwo nauki, zakończone egzaminem czeladniczym i świadectwem trzyletniej praktyki czeladniczej, 3) ukończenie szkoły technicznej i odpowiednia praktyka. Tytułu mistrza ma prawo używać tylko ten rzemieślnik, który złożył egzamin przed odpowiednią komisją egzaminacyjną. Rzemieślnicy mogą się zrzeszać w wolne cechy, czeladnicy wybierają wydział czeladników. Stała reprezentacja interesów rzemiosła są Izby Rzemieślnicze, które współdziałają z władzami w sprawach popierania rozwoju rzemiosła, rozważają i przedstawiają władzom życzenia i wnioski, dotyczące interesów rzemiosła, regulują sprawy terminatorskie itd. Losy rz. w Polsce wiążą się ściśle z historią miast. W dobie po-

rozbirowej stosunki układały się stosownie do panujących prawno-społecznych warunków życia w państwach zaborczych. Na terenie b. Kongresówki dla zakładów fabryczno-hutniczych i rzemieślniczych obowiązywała ustawa rosyjska o przemyśle fabryczno-hutniczym i rzemieślniczym (Zbiór praw ces. ros. t. XI, cz. 2., wyd. 1913), dla cechów postanowienie ks. Namiestnika król., zarządzające zgromadzenia rz., 31. XII. 1816 (Zbiór przepisów admin. Król. Pol., cz. II, t. I, wyd. 1866), na terytorjum dzisiejszych województw wsch. rosyjska ustawa o przemyśle fabryczno-hutniczym i rz. (art. 260—436 z odpowiednimi zmianami). Na terenie b. zaboru pruskiego (województwa: pomorskie, poznańskie, Górny Śląsk) obowiązywała niemiecka ustawa o wykonywaniu zawodu (Gewerbeordnung) z 21 VI. 1869 z uzupełnieniami. Na terenie b. zaboru austriackiego obowiązywała austr. ustawa przemysłowa z 20. XII. 1859 z uzupełnieniami i nowelą z 5. II. 1907. W ramach tych ustaw rękodzielnicy zrzeszały się w cechach i stowarzyszeniach. W całej Rzplitej Polskiej było w 1926 do 2.500 cechów, 125.000 mistrzów, 60.000 czeladników, 62 000 uczniów.

Rzepak, ob. Brassica.

Rzepakowy olej otrzymuje się z nasion rzepaku zapomocą wyciągania i wyciągania siarczkiem węgla lub benzyną. Rz. o. należy do olejów nieschnących, nie posiada smaku ani zapachu; używany bywa do wyrobu mydła, smarów, natłuszczenia wełny i skór i do zafałszowywania masła lub innych olejów droższych.

Rzepecki Karol, działacz polityczny, * 1865 w Poznaniu; księgarz-wydawca; 1918 prezydent policji poznańskiej, 1922 poseł na sejm; ogłosił: „Czarna księga” (1906), „Pobudka wyborcza” (1907), „Naprzód czy wstecz” (1912), „Powstanie wielkopolskie” (1919).

Rzepicha (Rzepka), według podania żona Piasta.

Rzepień, ob. Xantium.

Rzepik, ob. Agrimonia.

Rzepka, patella, ob. kolano.

Rzepko Adolf, muzyk i kompozytor, * 1828 w Pradze, † 1892 w Warszawie; członek orkiestry Teatru Wielkiego w Warszawie. Napisał kilka Mszy na głosy mieszane, polonezy, walce i mazury, ułożył muzykę do „Mariji” Małczewskiego; wydał wiele utworów fortepianowych pod pseudonimem R. Adolfa.

Rzepnikowski Teofil dr., pomorski działacz społeczno-narodowy, * 1843, † 1922; założyciel Banku Ludowego w Lubawie, od 1891 wicepatron Związku Spółdzielni Zarobkowej i Gospod. w Poznaniu. 1890—1893 poseł do sejmiku pruskiego i parlamentu niemieckiego, od 1920 starosta powiatu lubawskiego, od 1921 prezes Rady Nadzorczej Banku Związku Spółek Zarobkowych.

Rzerzucha, ob. Cardamine.

Rzesza niemiecka, związek państw niemieckich, utworzony w 1815 z 35 państw monarchicznych i 4 wolnych miast z wspólnym sejmem

(zw. Bundestag) w Frankfurcie pod przewodnictwem Austrii. Rz. przetrwała do pokoju prusko-austriackiego w Pradze 24. VIII. 1866 w którym Austria zgodziła się na rozwiązanie Związku Niemieckiego i nową organizację Niemiec. Wynikiem traktatu praskiego było utworzenie się Austro-Węgier i Związku Niemiec Półn. pod przewodnictwem Prus.

Rzeszów, m. pow. (woj. lwowskie), na l. brzegu rz. Wisłoka, 25.000 mieszk.; rafinerie nafty, jarmarki końskie, znaczny handel.

Rzewuska hr. Konstancja z Iwanowskich, literatka, * 1821, † 1880; pisała studia literackie, „Wspomnienia” pod pseud. Nehemara.

Rzewuski Adam Wawrzyniec, poseł, mówca i literat, syn Stanisława Ferdynanda, konfederata barskiego, wnuk Wacława, hetmana, poseł na sejmy, poseł Rzplitej w Danii, kasztelan witebski, potem marszałek gub. kijowskiej, † 1825; ogłosił: „Zabawy przyjemne i pożyteczne” (1769—79), „Myśli o reformie rządu republikańskiego” (1790), „O proponowanej przez dwór londyński cesji m. Gdańska cum teritorio, dla dworu berlińskiego uwaga” (1791) i in.

Rzewuski hr. Henryk, powieściopisarz, * 1791 w Sławucie na Wołyniu, † 1866 w Cudnowie; służył zamłodu w wojsku w Księstwie Warszawskim, mieszkał przez lat kilkanaście w Petersburgu i zagranicą, potem w swoim Cudnowie na Wołyniu; od 1851 redaktor „Dziennika Warszawskiego”; ogłosił: „Pamiętki J. Pana Seweryna Soplicy, czesznika parnawskiego” (4 t., Paryż, 1839; w wyd. przerobionem dla cenzury: „Pamiętniki starego szlachcica litewskiego”, 2 t., Wilno, 1844—45), „Mieszaniny obyczajowe” (pod pseud. Jarosza Bejły, 2 t., 1841—43), „Listopad” (3 t., 1845—46), „Zamek Krakowski” (3 t., 1847—48), „Rycerz Lizdejko” (1852), „Zaporożec” (4 t., 1854), „Adam Smigielski” (1851), „Pamiętniki Bartłomieja Michałowskiego” i in.; wyd. zbiorowe: „Dzieła” (6 t., 1877—82).

Rzewuski Seweryn hetman p. k. od 1774, przeciwnik sukcesyjności tronu. W 1788 prosił Berlin o pomoc w celu zdobycia dla siebie dyktatury. Przeciwnik konstytucji majowej. Odegrał wybitną rolę za czasów konfederacji targowickiej. W 1793 złożył buławę; † 1811 w Wiedniu.

Rzewuski hr. Stanisław, literat i pisarz dramatyczny, * 1864, † 1900; nauki w korpusie paziów i uniwersytecie petersburskim; napisał: „Doktor Faustyna” (1885), „Potrzebne grzeszki” (1886), „Na laskawym chlebie”, „Hrabia Witold” (1890), poemat „Ostatni dzień Don Juana”; szereg studjów literackich w języku polskim i francuskim.

Rzewuski Stanisław z Mateusz, hetman wielki kor. Odznaczył się w wojnach Jana III; w 1698 brał udział w wyprawie tureckiej. Walczył ze Szwedami pod Piotrkowem, Kaliszem (1706) i Warszawą. 1726 otrzymał buławę; † 1728 we Lwowie.

Rzewuski Wacław, syn poprz., * 1706 w Rozdole, † 1779 w Siedliszczach; 1752 het-

man polny kor., 1762 wojewoda krak., wywieziony przez Repnina do Kalugi za opozycję na Sejmie 1767; na wygnaniu do 1772; 1773 hetman wielki kor., 1774 kasztelan krak.; napisał: „Zabawki wierszem polskim” (1760), „Mowy i listy” (1761), „Matys i drwale” i in.

Rzewuski Wacław, znany jako Emir Tadz-el-Feher, syn Seweryna, * 1765; służył w wojsku austriackim; 1818 wyruszył w długą podróż na Wschód, skąd przywiózł tytuł Emira, strój i zwyczaje Beduina; 1831 przystąpił do powstania i zginął podobno pod Daszowem; pisał poezję, ogłosił „Podróż do Palmiry” (1821), zostawił rękopis: „Sur les chevaux orientaux” z opisem swych podróży.

Rzewuski Zygmunt Napoleon (pseud. Krzywda), pamiętnikarz, rotmistrz w powstaniu 1863, * 1843 w Kozłowie kieleckim, student politechniki w Puławach, walczył pod Bończa, Chmielnickim i Bosakiem; po powstaniu inżynier w Stryju, gdzie † 1897; ogłosił: „Wspomnienia obozowe z r. 1863 i 1864” (1883).

Rzezaniec, ob. eunuch.

Rzeżączka, gonorrhoea, tryper, wieńcior, choroba zakaźna (weneryczna), wywołwana przez dwoinki Neissera (Gonococcus gonorrhoeae). Występuje u mężczyzn i kobiet, atakuje narządy moczowo-płciowe (cewkę moczową męską i kobiecą, szyjkę maciczną) powoduje w okresie ostrym wydzielanie się z narządów płciowych gęstego śluzu. W okresie przewlekłym ilość śluzu wydzielanego zmniejsza się, dwoinki wędrują ku górze, zajmując u mężczyzn tylną część cewki moczowej, u kobiet służówkę macicy, jajowody, jajniki otrzewną (choroby bardzo uporczywe i długotrwałe). R. przewlekła jest często powodem niepłodności zarówno u mężczyzn, jak i u kobiet. Powikłaniem r. bywa zapalenie stawów i zapalenie wsierdza.

Rzeżyca (lot. Rezekne, niem. Rositten), m. pow. na Łotwie, 10,000 mieszk. (1.400 Polaków), ruiny zamku, gimnazjum polskie; fabr. zapalek, browarnictwo, handel.

Rzeżyca, rz. w Inflantach Polskich (Łotwa), dopływ Ewikszy, dług. 120 km., wpada do jez. Łubań.

Rzeź galicyjska, rzeź powstańców i szlachty w 1846 przez chłopów, podjudzanych przez rząd austriacki, który chwycił się tego środka w celu zwalczenia powstania; ruch ten, zapoczątkowany przez starostę Breinla w Tarnowskim, objął szereg powiatów w b. Galicji zachodniej.

Rzeź humaniska, ob. humaniska rzeź.

Rzeźba, rodzaj dzieła sztuki (ob. rzeźbiarstwo); bywa wolno stojąca, tj. odsłonięta ze wszystkich stron z wyjątkiem punktu oparcia, albo złączona z tłem (plaskorzeźba). Zależnie od treści utworu może być figuralna albo ornamentacyjna. Rz. wolno stojąca zwie się statua, górna jej część biustem albo popiersiem; biust, spoczywający nie na korpusie, lecz wprost na podstawie — herma; połączenie dwóch lub więcej figur — grupa.

Rzeźba fotograficzna, ob. fotoskulptura.

Rzeźba w geografii, ukształtowanie geomorfologiczne danego terenu, ulegające pod wpływem rozmaitych czynników stałej zmianie; rozróżniamy rzeźbę górską, wyżynną, nizinną, brzegu morskiego, pustynną, wulkaniczną, kraśową, polodowcową, równinną itd.

Rzeźbiarstwo, gałąź sztuk pięknych, zajmująca miejsce pośrednie, jako trójwymiarowa, w rzędzie tzw. sztuk pięknych, pozostających w spoczynku (architektura, rzeźba, malarstwo). Rz. posługuje się bądź materiałami twardymi, jak kamień, kość, drzewo, bądź miękkimi, jak glina, wosk, plastylina. Niektóre materiały miękkie zamieniają się w twarde wskutek specjalnego ich traktowania (impregnowanie, wypalanie). Metale służą rz. w dwojaki sposób: jako odlew, wykonany bezpośrednio w specjalnej formie, lub też jako odlew z modelu glinianego. Ob. sztuka, polska sztuka, grecka sztuka i sztuki poszczególnych narodów.

Rzeźnia, zakład, w którym zabijane są zwierzęta dla celów spożywczych. W Polsce w 1923 było 973 rz., z tych 131 prowadzonych racjonalnie.

Rzędna, ob. spólrzędna.

Rzędówka, wieś zbudowana z luźnych domów po jednej lub obu stronach drogi typowa w Niemczech wsch. i Polsce zach., wytwór kolonizacji niemieckiej.

Rzępek, ob. Hippoboscidae.

Rzesa, ob. Lemna.

Rzeszkowiec, ob. trochophora.

Rzesowate, ob. Lemnaceae.

Rzesy, cilia, delikatne, krótkie włoski, zakończone brzegi powicki.

Rześl włosenna (Callitriche verna), ob. Callitrichaceae.

Rześlolate, ob. Callitrichaceae.

Rzętkowski Józef, działacz społeczny, * 1846, † 1919 w Warszawie; wychowaniec Szkoły Głównej; długoletni redaktor „Gazety Rzemieślniczej”, potem „Przeglądu Współdzielczego”, prezes Sekcji Rzemieślniczej w Towarzystwie Popierania Przemysłu i Handlu itd.

Rzętkowski Kazimierz, lekarz * 1870, † 1924; prof. diagnostyki i terapii chorób wewnętrznych Uniw. Warszawskiego. Pozostawił ok. 100 prac fachowych, przeważnie z zakresu przemiany materji; najważniejsza: „Badania nad zachowaniem się kwasów aminowych w ustroju ludzkim” (1916).

Rzętkowski Stanisław, literat (pseudon. Florjan), * 1843, † 1897; dziennikarz, sprawozdawca teatralny, prof. estetyki w Konserwatorium Muzycznym w Warszawie; ogłosił: „Livia Quintilla”, tragedia (1886), „Z pomiędzy ludzi”, utwór powieściowy (1892).

Rzęzenie, ronchi, zjawisko akustyczne, powstające przy obecności jakiegokolwiek wydzieliny w oskrzelach lub ich rozgałęzieniach. Jeżeli wydzielina ta jest gęsta, rz. ma charakter

muzykalny (przy niezycie oskrzeli); przy wydzelinie płynnej ma charakter wilgotny (jakby pęknięcie pęczeryków), najczęściej przy gruźlicy płuc. Rz. ma ważne znaczenie rozpoznawcze.

Rzodkiew, ob. R a p h a n u s.

Rzodkiewka, ob. R a p h a n u s.

Rzucawka, choroba psów na tle nerwowym.

Rzucawka porodowa, ob. e k l a m p s j a.

Rzucawo albo Rucewo, w. w pow. puckim (woj. pomorskie), nad zatoką Pucką, niegdyś własność Jana III Sobieskiego; aleja lipowa, przez niego sadzona.

Rzuców, w. w pow. koneckim (woj. kielecki), kop. rudy żelaznej, wielki piec, walcownie, fabr. gwoździ; pokłady glinki.

Rzut, ciśnienie, oddalenie od siebie jakiegoś przedmiotu siłą, zamachem.

Rzut, w wojsk., przy ugrupowaniu w głąb, oddziały, stojące na jednej wysokości (w jednej linii). Urzutowanie oddziałów posiada ogromne znaczenie, pozwalające na kolejne wykonywanie wysiłków i neutralizowanie poczynań przeciwnika. Jeden z typowych sposobów urzutowania stanowi uszykowanie w schody.

Rzut, wydanie płodu przez zwierzę: cilenie się, kocenie się, prośnienie się, rzucanie, łęg, pomiot.

Rzut figury (figury rzutowanej) na daną płaszczyznę (płaszczyznę rzutową) uzyskujemy w ten sposób, że przez każdy punkt figury prowadzimy promień (prom. rzucający), należący do pewnej wiązki (ob. wiązka); punkty przecięcia tych prostych z płaszczyzną rzutów tworzą nową fig., rzut fig. pierwotnej. W przyp. wiązki właściwej, gdy wszystkie promienie rzucające wychodzą z jednego punktu (środek rzutów), otrzymujemy rzut środkowy; w przyp. wiązki niewłaściwej, gdy promienie są do siebie równoległe, rzut równoległy, mianowicie prostokątny lub ukośny, zależnie od tego, czy promienie są, czy nie są prostopadłe do płaszczyzny rzutów. W geometrii wykresowej rozważa się nadto bardziej specjalne rodzaje rzutów: perspektywę, rz. aksonometryczny, rz. topograficzny. Rzut punktu jest zawsze punktem, prostej — prostą lub punktem, okręgu — dowolnym przecięciem stożkowem. Przekształcenie fig. przy pomocy rzutowania — przekształcenie rzutowe. Własność wspólna figury danej i wszystkich jej rzutów na dowolne płaszczyzny — własność rzutowa; własności te stanowią główny przedmiot badań geometrii syntetycznej (rzutowej).

Rzut stereograficzny, przeniesienie powierzchni kuli na płaszczyznę w ten sposób, że płaszczyzna rzutu jest dowolną płaszczyzną, przechodzącą przez środek kuli, a punktem widzenia jest jeden z biegunów tej płaszczyzny (np. płaszczyzna równikowa i biegun południowy, używając nazw geograficznych). W rzucie tym każde koło na powierzchni kuli jest kołem na płaszczyźnie rzutu. Rzut stereograficzny jest w użyciu powszechnym u krytalografów, a wielu astronomów i żeglarzy często się nim posługuje.

Rzutki, małe krawki asfaltowe, wyrzucane w górę ze specjalnej maszyny, do których strzela się ze strzelby dla wprawy.

Rzutowa geometria, ob. geometria.

Rzutowe włókna, ob. projekcyjne włókna.

Rzuty kartograficzne, sposoby matematycznego odwzorowania kuli ziemskiej na mapie: 1) azymutalne, rz. na płaszczyźnie stycznej do kuli; 2) stożkowe, opisujące kulę w postaci stożka na mapie mniejszych obszarów, w rzucie wielostożkowym dla obszarów wydłużonych lub całej kuli ziemskiej na jednej płaszczyźnie; 3) walcowe, opisujące kulę w postaci walca. Zależnie od nachylenia osi płaszczyzny mamy rzuty biegunowe, równikowe i skośne; zależnie od sposobu rzutowania rozróżniamy rzuty Merkatora, Mollweidego, Flamstedta i Eckerta (walcowe) a'bo Bonna, Gaussa, „pruski“, „amerykański“ (wie'ostożkowe).

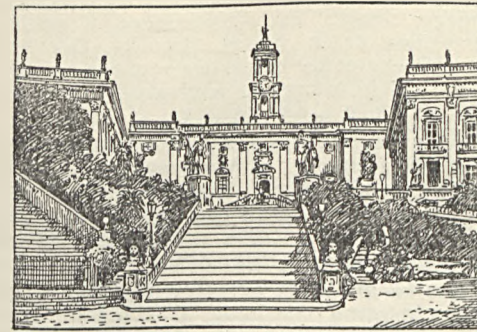
Rzyć, to samo, co otwór odbytowy (a n u s).

Rzym (włosk. i łac. Roma), stol. Włoch i prow. Rz., nad rz. Tybrem, 689 500 mieszk.; rezydencja król. i siedz. papieża, położona na wzgórzach: Monte Palatino (ogrody), M. Capitolino, M. Quirinale (rezydencja król.), M. Esquilino, M. Viminali, M. Caelio (Lateran), M. Aventino; poza tem M. Pincio (ogrody z Villa Medici) i M. Gianicolo. Bezpośrednio od zachodu przytyka rezydencja papieska z VI-go wieku, Watykan, z bazyliką św. Piotra; 13 mostów na Tybrze; 400 kośc., bazylika św. Piotra z kopułą, malowaną przez Michała Anioła, zbudowana w latach 1506—1629, 211 m. dług., 117 szer., 132 wys., 3 nawy, 10 kaplic, 29 ołtarzy; papieska bazylika San Giovanni in Laterano z IV w.; pałace: Kapitol, Watykan z kaplicą Sykstyńską, krużgankami, pokojami z freskami Rafaela; zamek św. Anioła, Kwirynał (rezydencja król.), Lateran (dawna rezydencja pap., liczne zbiory), Barberini (zbiory starożytności, galerje obrazów), Borghese, Corsini (biblioteka i galerja obrazów), Farnese, Colonna (galerja obrazów); wille: Albani, Borghese, Doria Pamfili (galerja obrazów), Farnesina; starożytności i wykopaliska: Forum Romanum (świątynia Wespazjana i Saturna, łuk Sewera), bazylika Konstantyna, łuk Tytusa i Konstantyna, Kołoseum, łaźnie Caracalli, Trajana, Tytusa i Dioklecjana, pałace cesarskie, kolumny Marka Aureliusza i Trajana; wiele zakładów i instytucyj naukowych, uniwersytet z XIV w., Akademia umiejętności, biblioteki itp.; przemysł i handel, związane z dziełami sztuki, miedziarstwo, przemysł tytułowy. Ruch turystyczny bardzo ożywiony. Główne porty: Civitavecchia, Fiumicino. Początki Rzymu nie są znane; według późniejszej legendy miał Rz. założyć Romulus, od którego miasto otrzymało nazwę; po Romulusie miało panować 6 królów (Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Marcius, Tarquinius Priscus, Servius Tullius, Tarquinius Superbus). Historycznie można stwierdzić, że Rzym powstał jako osada latyńska (według naszej rachuby w 753

Rzym.

przed nar. Chr.; w kalendarzu rzymskim początek ery kalendarzowej, ab urbe condita). Okres rządów królewskich poprzedził niewątpliwie okres republikański. Ludność składała się z 2

Kapitol.

grup: 1. pełnoprawnych obywateli, członków rodów rzymskich (patricii) i 2. wolnych osadników, zależnych od patrycjuszów (clientes), zczasem nazywanych plebejuszami (plebs); 10 rodów patrycji (gentes) stanowiło kurję (curio), których miało być początkowo 10, potem 30; zebranie wszystkich patrycji. — comitia curiata; na czele rodów obok króla stała rada starszych, senat. Tzw. reforma serwiańska zmieniła częściowo ustrój, nakładając podatki i pociągając do służby wojskowej zarówno patrycjuszów jak i plebejuszów (podstawa majątkowa: 5 klas: 168 centurij, stad w okresie republiki powstały zebrania centurjalne, comitia centuriata; miasto podzielono na 4 okręgi, tribus). W pocz. VI w. przed Chr. nastąpił okres republiki; odtąd dzieje Rzymu dzieli się na 4 okresy. 1 Okres (walki plebejuszów o prawa polityczne i opanowanie Italji przez Rzym; do 264 przed Chr.); na czele państwa 2-óch konsulów (wybierani na 1 rok; władza zwierzchnia w czasie wojny i pokoju; senat i zebrania ludowe; w czasie wielkich niebezpieczeństw powoływali konsulowie dyktatora na 6 miesięcy); od r. 588 walki z Etruskami, zwycięstwo nad Latynami; walki plebejuszów z patrycjuszami; ok. 494 I secesja pleb na Górę Świętą; utworzenie instytucji trybunów ludowych (początkowo 2, potem 10), opiekujących się plebem, mających prawo weta w stosunku do aktów prawnych senatu; utworzenie zebrań trybunalskich (com. tribu'a): 486 pierwsze prawa ro'ne C. Viscellina; 451 powołanie 10 patrycjuszów (decemviri) do spisania praw; 450 ukończenie prawa 12 tablic; 445 lex Canulcia (uznanie małżeństw między patrycjuszami a plebejuszami); 444 wprowadzenie urzędu trybunów z władzą konsul. (Tribuni militum consulari potestate), którymi mogli być też plebejusze; cenzorowie; 376 leges Liciniae Sextiae (prawo o długach, przywrócenie 2 konsulów, z których jeden miał być plebej.), uchwalone 367; powstanie nowej arystokracji (optimates, nobiles); 337 wprowadzenie 1 plebejusza pretora. Walki o panowanie nad Italją; 405—396

rozbić Etrusków; najazd Gallów; 390 klęska nad Alją, oblężenie Kapitolu, pokój z Brennusem; w ciągu IV wieku dalsze walki z Gallami, Etruskami, Latynami; 343—41 — I wojna samnicka, 340—38 wojna z Latynami; 326—04 II wojna samnicka (i z pozostałymi Italikami); 298—90 III wojna samnicka; 285—82 wojna z koalicją italską; 282—72 wojna z Tarentem i z królem Epiru, Pyrrusem (280 bitwa pod Herakleą, 279 pod Asculum, 275 pod Benewentem; zwycięstwo Rzymian). W 266 opanowanie przez Rzymian całej Italji po Galję Cyzalińską. Organizacja krajów zdobytych (municipia — gminy na prawie rzymskim, bez prawa głosu; coloniae — osady rzymskie obok podbitych, pozbawionych praw; socii — sprzymierzeńcy). 2 Okres (264—146 przed Chr. — wojen punickich i opanowania przez Rzym wybrzeży morza Śródziemnego). Ekspansja Kartaginy i Rzymu przyczyną wojen; 264—41 I wojna punicka; powstanie floty rzymskiej, jej zwycięstwo 260 pod My'ae i 256 pod Eknomos; 248—42 walki w zachodniej części Sycylii (na czele wojsk kartagińskich Hamilkar Ba kas). 241 pokój (zajęcie Sycylii przez Rzymian). 225—222 załęcie przez Rzym an Galji Cyzalińskiej (225 klęska Gallów pod Telamon). 218—201 II wojna punicka; pochód Hannibala do Italji; bitwy (218) nad Ticino i Trebią; 217 klęska Rzymian nad jez. Trazymeńskim i 216 pod Kannami; przeniesienie wojny do Hiszpanji (P. i K. Scypionowie); 207 klęska posiłków kartagińskich nad rz. Metaurus; 202 zwycięstwo Rzymian nad Hannibalem pod Zama, pokój z Kartaginą. W latach 215—205 i 200—197 wojny z Macedonją, zakończone (197 bitwa pod Kinoskefale) oswobodzeniem miast greckich; 192—189 wojna z Antjochem III syryjskim; 171—168 III wojna z Macedonją; jej podbój przez Rzymian (168 bitwa pod Pydna); 149—146 III wojna punicka, zniszczenie Kartaginy; 146 wojna achajska, spalenie Koryntu. Rzym panem m. Śródziemnego. 3 okres (początek opanowania przez Rzym „świata“; upadek republiki). 143—133 wojna numantyjska (opanowanie Hiszpanji); 133—121 działalność Tyberjusza i Gajusa Grakchów (ob.). 111—105 wojna jugurtyńska; zwycięstwo i wybicie się Marjusza; 113—101 wojna z Cymbriami i Teutonami; 102 bitwa pod Agnae Sextiae i 101 pod Vercellae. 100 — upadek Marjusza; 91 — projekty prawne trybuna M. Liwjusza Drususa; 91—88 wojna ze sprzymierzeńcami. 90 i 89 nadanie praw sprzymierzeńcom (C. Julia i C. Plautia Papivia). 88—84 I wojna z Mityrdatem, królem Pontu (L. Corn. Sulla); 83—81 II wojna z Mityrdatem; opanowanie przez Rzymian Azji M.; 88—82 I wojna domowa (między Sullą a Marjuszem), zakończona zwycięstwem Sulii; Sulla dyktatorem; ograniczenie praw instytucyj plebejuszowskich; 73—71 bunt gladiatorów i niewolników (Spartacus); stłumienie go przez M. Licynjusza Krassusa; 78—67 wojna z korsarzami (zwycięstwo C. Pompejusza); 74—64 III wojna z Mityrdatem; dykta-

tura Pompejusza, podbój Pontu, Syrii i Cylicji. 66—62 sprzysiężenie Katyliny, wykryte i stłumione przez M. Tuljusza Cyncerona. Działalność sułnictwa demokratycznego (M. Krassus, i C. J. Cezar, ob.); 60 — I tryumwirat (Cezar., Krassus, Pompejusz), Cezar — konsulem (59), potem prokonsulem w Galji (58—51 podbój Galji); 49—48 walka między Cezarem i Pompejuszem (49 przejście Rubikonu; 48 zwycięstwo Cezara pod Pharsalos); 47—46 — wojna w Afryce, 46—45 wojna z synami Pompejusza; dyktatura Cezara (od 48 tytuł imperatora), 44 zamordowanie Cezara (M. Brutus, Kasjusz, Dec. Brutus); 43 2-gi tryumwirat (Antonjusz, C. Jul. Cezar Oktawjan i Lepidus); 42 bitwa pod Filippi (śmierć Brutusa i Kasjusza); podział państwa m. Oktawjanem (zachód), Antonjuszem (wschód) i Lepidem (Afryka); 31—30 wojna między Oktawjanem i Antonjuszem; 30 bitwa pod Actium (śmierć Antonjusza i Kleopatry (ob.)). 4 okres (okres cesarstwa aż do upadku cesarstwa zachodniego). 31 przed Chr. — 14 po Chr. — rządy Oktawjana (tytuł: Augustus, Imperator); utrzymanie instytucji republik. (senatu, konsułów); złoty okres literatury rzymskiej (Wergiljusz, Horacjusz, Catullus, Owidjusz i in.); szereg wojen zdobywczych (15 po Chr. — zdobycie Recji i Numcji; 9 po Chr. — klęska w lesie teuburskim). Następcy Augusta: Tyberjusz (14—37), Kaligula (37—41), Klaudjusz (Tiberius Nero, 41—54); początek podboju Brytanji; Nero (54—68); po obaleniu Neona wielu cesarów było obranych przez wojsko: Gaba (68—69), Otho (69), Vitellus (69). Od 69 cesarzem został Wespazjan (Titus Flavius do 79), za którego rządów zostało stłumione powstanie Żydów; Jerozolima zniszczona (70); po nim: Tytus (79—81) i Domitian (81—96); wojska rzymskie pod wodzą Agricoli zajęły Brytanję w lat. 81—4). Następcy: Nerva (96—98), Trajan (98—117); w 105—107 zajęcie Dacji; 114—15 wojna z Partami; Hadrian (117—138), Antoninus Pius (138—161), Marcus Aurelius (161—180); 166—180 wojna z Kwadami i Markomanami. Rządy wojska: Commodus (180—192), Pertinax (192), Didius Juljanus (193), Septymjusz Sewerus (193—211); Caracalla (211—17), Macrinus (217), Elagabalus (218—22), Severus Alexander (222—35), Maximinus Trak (235—38), Gordianus I i II (237), Gordianus III (238—44), Filip Arab (244—49), Decjusz (249—51), Gallus (251—53), Aemilianus (253), Valerianus (253—60), Gallienus (260—68), Klaudjusz II (268—70), Aurelianus (270—75), Tacitus (275—76), Probus (276—82), Carus (282—3), Carinus (284), Dioklecjan, ob. (284—305); stworzenie monarchii absolutnej; przeniesienie rezydencji do Nikomedji, podział cesarstwa na 2 części — wschodnią i zachodnią, ta ostatnia pod rządami Maximianusa); 305—23 walki o władzę nad wschodnią i zach. częścią cesarstwa; Konstantyn (323—37) — jedynowładca; stolicą Bizancjum (Constantinopolis): Konstantyn (337—361); Julianus (361—3); Jovianus (363—4), Valentinianus I (364—75); Teodozjusz (379—95); od 395 ostateczny podział cesarstwa na część

wsch. (Arkadjusz) i zachodnią (Honorjusz, 395—423); najazd ludów germańskich: Wizygotów (Alaryk, 400—402; 410 spustoszenie Rzymu) i Wandalów (najazd 455) oraz Hunnów (pod wodzą Attyli, 452); w 476 detronizacja młodego cesarza zach.-rzymskiego Romulusa Augustulusa przez wodza Herulów, Odoakra, i upadek ostateczny cesarstwa zachodnio-rzymskiego; dzieje cesarstwa wschodniego, ob. Bizantyjskie Cesarstwo.

Rzymowski Wincenty, literat i publicysta, * 1883; studja w Warszawie i Odesie; współpracownik „Myśli Niepodległej”, „Prawdy”, „Widnokregu” itd.; ogłosił osobno: „Polskie arcywłoskie” (1919), „Piłsudski” (1920) i in., nadto szereg przekładów.

Rzymska armia. 1) okres od założenia Rzymu do reformy Marjusza (102 przed Chr.) dzieli się na 3 podokresy: A) do Serwiusza Tuljusza, B) od Serwiusza Tuljusza do Camillususa (396 przed Chr.), C) od Camillususa (396 przed Chr.) do Marjusza (reforma z 102 przed Chr.); 2) okres od reformy Marjusza (102 przed Chr.) do Augusta; 3) epoka cesarstwa. 2 podokresy: A) od Augusta do epoki Septymjusza Sewera (około 200 po Chr.); B) od Septymjusza Sewera do Justyniana (VI w. po Chr.). 1) okres A). Wojsko składało się a) z 3.000 piechurów, zorganizowanych w 3 oddziały po 1.000 ludzi pod wodzą tzw. tribuni militum; b) z 300 jeźdźców, patrycjuszy pod wodzą jednego trybuna jazdy, tzw. tribunus caelerum. Całość tworzyła jedna legio, tj. jednorazowy „pobór” (temu odpowiada pierwotne znaczenie słowa „legio”). Zasadniczą bronią zaczepną była lanca względnie włócznia. B) system ten zmieniono w czasie reformy, ogólnie przypisywanej królowi Serwiuszowi Tuljuszowi. Wobec podziału obywateli na klasy majątkowe, zróżnicowano ich służbę wojskową, przydzielając przedstawicieli różnych klas do określonych oddziałów o różnej broni odpornej. Najbogatsi tworzyli korpus jazdy, złożony z 18 centurj (tzw. centuriae equitum) po 100 ludzi — razem 1.800 jeźdźców. Na piechotę składały się centurie obywateli klas od 1 do 3 i „wzorzyły 2 legiony po 4.200, tzw. juniores (od 17 lat do 46), tj. w służbie czynnej, oraz 2 legiony, tzw. seniores (od 46 lat do 60), tj. wojsko rezerwowe. Do każdego legionu przydzielano 100 saperów (fabri), 100 sygnalistów (tibicines) i muzykantów (cornicines). Broń zaczepną stanowiła włócznia i miecz; broń odporna była różna: I-sza klasa nosiła hełmy pancerze, tarcze okrągłe i nagolenice, II-ga — hełmy, długie tarcze i nagolenice, III-cia tylko długie tarcze. Obywatele klasy IV-ej i V-ej tworzyli oddziały lekko-zbrojnych C) Gdy wojsko rzymskie pod wodzą Camillususa oblegało etruskie miasto Weje, zmuszone było do przezimowania w polu. Ten fakt, naogół rzadki w starożytności, nasunął Camillusowi myśl o reformie służby wojskowej (496). Ustalono żołd (stipendium); poprzednio służba była bezpłatna. Zaniechano podziału wojska według klas majątkowych; wprowadzono nowy podział na a) tzw. hastati — najmłodszych i stawia-

nych w pierwszym szeregu (nazwa prawdopodobnie od długiej dzidy — hasta, którą później, jako niedogodną usunięto); b) principes — w drugim szeregu; c) triarii — najstarsi i doświadczeni żołnierze. Oprócz tej piechoty ciężko zbrojnej (milites gravis armaturae) do każdego legionu należeli velites, czyli lekko zbrojni. Jednostką taktyczną był manipuł, pomiędzy manipułami przebiegali lekko-zbrojni (było ich 1.200). Legion więc składał się z 4.200 ludzi w piechocie, którym dodawano 300 jeźdźców. 2 Okres. Już w okresie II-giej wojny punickiej zaczęto odczuwać konieczność stworzenia większej jednostki taktycznej. Potrzebie tej w całej pełni zadośćuczyniła reforma Marjusza (102 prz. Chr.), którą uokreślił Juljusz Cezar. Zniesiono podział na hastati, principes, triarii i velites. Dano wszystkim zbroję jednakową: hełm, tarczę oraz włócznię ciężką dwumetrową, tzw. pilum. Jednostką taktyczną stała się kohorta, równająca się za Marjusza dwóm, a za Cezara trzem manipułom, czyli legion, liczący 30 manipułów, miał 15, a następnie 10 kohort. Szykiem bojowym Marjusza był szereg o dziesięciu ludziach w głębokości; Cezar powrócił do szyku potrójnego, umieszczając 4 kohorty w odstępach równych ich szerokości w pierwszej linii, 3 kohorty w drugiej linii oraz 3 kohorty w trzeciej linii. Ponieważ centurie zwiększono do 100 ludzi, to cały legion, złożony z 10 kohort po 3 manipuły, każdy dzielący się na 2 centurie, liczył 6.000 ludzi. Zmieniono też materiał żołnierski; dopuszczono do służby tzw. proletarii, tj. obywateli, będących poza klasami ze względu na brak majątku; pod koniec rzeczypospolitej wcielono do armji wyzwoleńców. System powszechnej obowiązkowej służby (utrzymany w reformie Camillususa) zamieniono na służbę ochotniczą, zbliżoną do dzisiejszego systemu angielskiego; żołnierz pobierał żołd stosunkowo wysoki i obowiązywał się przysięgą do 20- to letniej służby w piechocie lub 10- cioletniej w konnicy. Później zwiększono okres służby na lat 25. Oficerowie sztabowi, w liczbie 6-ciu na legion, pochodzili z wyższych warstw i byli częściowo wybierani na zgromadzeniu obywatelskim, częściowo mianowani przez wodza naczelnego. Oficerowie linijowi zaczęli od szeregowców, i szczytem ich kariery był stopień tzw. primipilusa, tj. centurjona pierwszej centurji, który brał udział w radzie wojennej. Do czasu nadania wszystkim mieszkańcom Italji praw obywatelskich, przydzielano do każdego legionu oddziały sprzymierzeńców italskich w sile równej ilości obywateli rzymskich w legionie. Walczyli oni na skrzydłach, organizowani we własne kohorty. Część z nich tworzyła specjalną pieszą i konną gwardję wodza, tzw. extraordinarii. Choć zaciągano i mieszkańców prowincyj, zwłaszcza wybitne elementy wojskowe (luczników kreteńskich, proczary z wysp Balearskich), to jednak nie zagrażali oni jednolitości armji, której jądro, legion obywatelski ze swym znakiem, srebrnym orłem, górowało nad wszystkim przez swe wyćwiczenie i niezwykłą dyscyplinę. Dowództwo naczelne nad armją, lub przynajmniej jednym

frontem, sprawował wódz, przeważnie konsul, a więc polityk, a nie wojskowy. Miał on jednak do pomocy swych oficerów sztabu, tzw. legati, a nadto wielką tradycję bojową, która z każdego Rzymianina czyniła żołnierza. Choć de facto służba wojskowa była wyłącznie ochotniczo-zawodowa, de nomine wszyscy obywatele byli do niej po dawnemu obowiązani. 3 Okres. Armja stała epoki cesarstwa. Stworzył ją Oktawjan August; składała przysięgę „imperatorowi”. Dawniej był to tytuł, nadawany zwycięskiemu wodzowi przez wojsko; w tym czasie przysługwał princepsowi, czyli osobie ogólnie zwanej cesarzem. Cesarz był więc wodzem naczelnym, nikt inny nie mógł odbywać triumfu (z drobnymi wyjątkami), czyli uroczystego wjazdu do Rzymu po zwycięstwie. Legiony stały wzdłuż granic imperjum; ich oboje (obozu) stały się początkiem wielu stolic Europy zach. Do czasów Antoninusa Piusa legionista mógł być tylko pełnoprawny obywatel rzymski; zasadę tę stale się jednak łamało; zniósł ją Antoninus Pius, a dzieła barbaryzacji dokonał cesarz Septymjusz Sewer. W okresie tym utworzono gwardję cesarską, odrębną od armji, tzw. pretorjanów. Na czele ich stał praefectus praetorio; w całości tworzyli 10 kohort po 1.000 ludzi. Poza pretorjanami konsystowała w Rzymie, na sposób wojskowy zorganizowana, straż ogniowa, tzw. vigiles, stanowiąca 7 kohort tej samej wielkości. Całość sił zbrojnych imperjum rzymskiego wynosiła za Augusta około 350.000 stałej i zawsze bojowo gotowej armji. Faktyczne dowództwo sprawowali na poszczególnych frontach legaci cesarscy z władzą pretorską (legatus Augusti pro praetore). Żołd w epoce Augusta wynosił dla legionisty 225 denarów (około 400 zł.), dla pretorjanina 720 denarów (około 1.200 złotych). Centurjon otrzymywał podwójny żołd legionisty. Nie brakło częstych podarunków pieniężnych ze strony cesarza, o które głośnie nieraz upominało się wojsko. Po wysłużeniu lat 20-u, weteran mógł pozostać w wojsku w osobnych oddziałach, bardzo szanowanych, tzw. vexilla; jeśli występował, otrzymywał odprawę: legionista 3.000 denarów (około 5.000 złotych), pretorjanin 5.000 denarów (około 9.000 złotych). Nieraz wolał zamiast tego dostać kawałek gruntu; zwykle otrzymywał go w okolicy większych miast prowincjonalnych, w których zamieszkiwał, przeważnie przez tamtejsze władze municypalne szanowany, zwalniany od podatków i wysuwany na godności samorządowe (zwłaszcza b. centurjonowie). Dyscyplina w wojsku była bardzo duża. Podtrzymywano ją przez ciągłe ćwiczenia, marsze itp. oraz przez kary, na które składały się: a) chłosta, wykonana doraźnie przez centurjona; b) zmniejszenie żołdu; c) odmówienie urlopu; d) przedłużenie służby; e) degradacja; f) usunięcie z wojska; g) ścienie toporem; h) chłosta do śmierci, wykonana przez towarzyszy; i) decimatio, tzn. dziesiątkowanie, kara hańbiąca cały oddział, w którym, bez rozpatrzenia stosunku poszczególnych żołnierzy do winy, co dziesiątego ścinano. Równoległe do systemu kar istniał system nagród. Poza

sumami pieniężnymi i ulgami, w służbie był cały szereg odznak honorowych: wieńców lub płytek metalowych, przymocowywanych do pancerza (tzw. phalerae) oraz naramienników (armilla). Wieńce miały nieraz kształt, wskazujący na rodzaj odznaczenia się, np. ten, kto pierwszy wdarł się na mury oblężonego miasta, ctrzymał corona muralis, o kształcie koła z murów (złoty lub srebrny). Niezwykle zaszczytną była odznaka w wieńca w kształcie liści dębowych, nadawana za uratowanie życia obywatela. Uzbrojenie i ekwipunek. A) I. zbroja odporna (arma): a) hełm metalowy (cassis) lub opatrzony skórą (galea); b) pancerz z płatków metalowych (lorica segmentata) lub z łańcuszków (lorica hamata); c) tarcza podłużna (scutum) i okragła (clipeus); d) nagolenice (ocreae). II. zbroja zaczepna (tela): a) miecz (gladius); b) pilum — włócznia z dwóch części złożona, tj. z grotu żelaznego o ostrym końcu i drzewca; c) verrutum — włócznia lżejsza; d) dziryt. B) Żołnierz pod zbroją nosił tunikę. Na północy wśród mrozów Galji i Germanji nieraz wkładał zapożyżone od barbarzyńców spodnie (bracae), okrywał się płaszczem (sagum). Bagaże (sarcina), na które składała się część przyrządów i żywność, nosił przeważnie sam na kij, przełożonym przez ramie. Wprowadził to Marjusz, i stąd złośliwie przeważnie jego żołnierzy: Muli Mariani, Muly Marjuszowe. Ogólne obciążenie sięgało 30 kg. Marsze armji rzymskiej wynosiły przeciętnie 20 rzymskich mil. tj. 30 km. Wojsko, posuwając się w ściśle określonej kolumnie marszowej, zawsze dbało o zabezpieczenie taboru. W pobliżu nieprzyjaciela kolumna pochodowa przechodziła w szyk przygotowawczy do rozwinięcia się do walki; przeważnie były to trzy kolumny na jednej wysokości, tzw. acies instructa. System oblegania miast przejęli Rzymianie od wodzów epoki hellenistycznej. Używali nadzwyczaj precyzyjnych maszyn do wyrzucania ciężkich głazów na mury, tzw. tormenta; były tam maszyny do miotania tych pocisków w rzucie płaskim (catapultae), inne miotały w sposób przrzutowy, tj. ponad murami miasta (pod kątem 45°). „Artylerja” ta mogła razić przeciwnika z odległości 400—450 m. Aby podprowadzić część maszyn bliżej murów oraz zaatakować obrońców z równej murów wysokości, budowano kilkopiętrowe wieże ruchome, zaopatrzone w dolnych kondygnacjach w tarany, w górnych w mosty zwodzone. Z maszyn prostszych używane były: a) tarany, umieszczane w ruchomych szopach i zawieszane na łańcuszkach, które były w mury ruchem wahadlowym, b) różnego rodzaju daszki ochronne dla żołnierzy, czołgających się pod mury, c) żerdzie, świdy itp. do rozbicia i powiększania wyłomów muru. Tak skomplikowana armja wymagała oddziałów pomocniczych. Z tych, obok doświadczonych inżynierów i saperów, na specjalną uwagę zasługują rzymska służba zdrowia; lekarze i oddziały sanitarne; w każdym garnizonie były izby chorych (valetudinaria), urządzone starannie i, jak wykazują wykopaliska, skanalizowane i ogrzewane. Poza gar-

nizomem zwykle na noc rozbijano obóz o jednakowym rozplanowaniu: prostokąt, otoczony wałami, palisadą, rowem; bramy i strażnice, drogi i namioty poszczególnych oddziałów, ambulatorja dla ludzi (valetudinaria) i zwierząt (veterinaria) stałe na określonych miejscach. Armja ćwiczyła się specjalnie w szybkim rozbijaniu obozu i umiano go wykonać w ciągu 4—5 godzin. Obozy stałe były budowane jeszcze solidniej, są one dziś jeszcze ważnymi punktami strategicznymi i miastami, wyrosłymi z owych garnizonów rzymskich, które niosły nietylko przemoc, ale i kulturę. Wojsko w stałych garnizonach dbało o ludność cywilną, budowało drogi i przeprowadzało kanalizację, którą wykopujemy w ruinach na pustynnych dziś, a kwitnących za panowania rzymskiego, obszarach Syrii, Mezopotamji i Afryki północnej. Rzymska flota rozpoczęła swe istnienie od 260, kiedy Rzymianie zbudowali, na wzór zdobytego okręgu kartagińskiego, kilka własnych statków wojennych. Naogół w okresie republikańskim flota wojenna nie doszła do znacznego rozkwitu. To było przyczyną wielkiego rozwoju korsarstwa, przeciw któremu pod koniec republiki wysłano Pompejusza; wyprawa ta na długi czas usunęła piratów z morza Śródziemnego. W okresie cesarstwa flota była również mniej rozwinięta od armji lądowej. Głównymi portami wojennymi były Misenum i Ravenna; później dobudowano stacje morskie w Forum Julii (dzis. Fréjus) i w Akwilei; drobne dowództwa morskie były w Aleksandrii oraz na Renie i Dunaju. Rzymskie okręty wojenne, przeważnie pięcio- i czterorzędowe (po 5 lub 4 rzędy wiosel w kierunku pionowym), mieściły 300 wiosłarzy i 120 wojowników. Rzymianie przywykli do walki lądowej, budowali przy okrętach specjalne pomosty, które przrzucano na okręt nieprzyjacielski, i po nich przechodzono na obcy pomost. August wprowadził lekkie statki, tzw. liburnijskie; dzięki nim odniósł zwycięstwo pod Akcjum w 31 przed Chr.

Rzymska literatura. Podział: Okres I. Związki rodzimej twórczości (w przybliżeniu do połowy III-go wieku przed Chr.). Okres II. Rozwój wpływów greckich (w przybliżeniu od połowy III-go w. do połowy II-go w. przed Chr.). Okres III. Zwycięstwo kultury greckiej w Rzymie (druga połowa II-go w. do lat osiemdziesiątych I w. przed Chr.); Okres IV. Epoka cyceonińska (l. 80—40 przed Chr.); Okres V. Epoka cesarza Augusta. Okres VI. Epoka tzw. srebrnej łaciny (od śmierci Augusta do drugiej poł. II w. po Chr.). Okres VII. Epoka tzw. brązowej łaciny (druga poł. II w. do drugiej poł. III w. po Chr.). Okres VIII. Upadek pogańskiej literatury starego Rzymu. Na kilka wieków przed zetknięciem się z kulturą grecką posiadali Rzymianie własne zaczątki literatury narodowej, które wpłynęły na rozwój języka łacińskiego i umożliwiły rozkwit literatury po zapłodnieniu jej przez elementy helleńskie. Związkami takimi były formułki religijne (carmina) i hymny do bogów, z których zachowały się fragmenty pieśni kapłanów Marsa (salii) i ułamki pieśni bractwa kapłanów polnych (fratres arvales) oraz parę mo-

dlitw. Rytmiczna budowa zdań i układ wyrazów zdradza, że utwory te były wygłaszane z towarzyszeniem melodji i wśród rytmicznych ruchów. Do tego okresu również odnieść należy zaczepne wierszyki (Fescennini versus), którymi Rzymianie obrzucali się wzajemnie w czasie uroczystości rodzinnych (np. podczas wesela) lub świąt dorocznych (np. święta żniwnego), prawdopodobnie w celu odwrócenia uroku lub zazdrości bogów. W utworach tych wystąpiła wyraźnie znamienność dla Rzymian cecha uszczypliwości („ocet italski” — „Italum acetum”). Istniały podobno pieśni żalobne oraz bohaterkie; pierwsze nieraz śpiewane były przez zawodowe płaczkę lub członków rodziny zmarłego przy pogrzebie, drugie, niejednokrotnie śpiewane przy ucztach (carmina convivalia), wywarły wpływ na legendę bohatera starożytnego Rzymu (np. opowieść o Korjolanie). Zbliżone do tych pieśni są elogja, czyli napisy grobowe. Szczególnie charakterystyczne są elogja członków rodu Scypjonów z I-ej poł. III w., pisane starożytnym rodzimym wierszem saturnijskim. Budowa tego wiersza nie została do dziś dnia ostatecznie wyjaśniona. Zabytkiem starożytności prozy V w. przed Chr. jest Prawo XII tablic, które dobitnie świadczy przez swą szorstkość i nieudolność stylistyczną o powolnym ale stałym rozwoju języka łacińskiego. Wśród innego rodzaju zabytków prozy posiadamy szereg inskrypcyj oraz mamy wiadomości o mowach żalobnych lub politycznych (np. Appjusza Klaudivusza Słepego przeciwko Pyrrusowi, o której mówi Cycero) oraz o kronice kapłańskiej w formie zapisków przy kalendarzy (Fasti), tzw. Annales maximi, a nadto o księgach urzędowych konsulów (commentarii consulares) i innych magistratur rzymskich. Drugi okres był okresem wchłaniania dorobku kultury greckiej. Rozpoczął się od przekładu Odysei (pierwszego w ogóle przekładu poetyckiego w literaturze europejskiej), dokonanego przez Greka z Tarentu, Andronikusa (ob. Livius Andronicus), który też w 240 prz. Chr. wystawił pierwszą sztukę grecką w rzymskiej przeróbce. Następny autor, rodem z Kampanji, Nevjusz (ob. Naevius), przerabiał również greckie tragedje i komedje i napisał pierwszą rzymską epopeję: „O wojnie punickiej”, starożytnym wierszem saturnijskim. Tę miarę wierszową zamienił na heksametr prawodawca rzymskiej epiki, również przybysz, Kw. Ennjusz (ob. Ennius Quintus). Ennjusz wywarł silny wpływ na późniejszych autorów, szczególnie na Wergiljusza. W dziedzinie komedji rzymskiej najwybitniejszą była twórczość Plauta (ob. Plautus T. Maccius). Inni komicy, jak Statius Caecilius (pisał ok. 190) i Publijusz Terencjusz Afer (* ok. 190, † ok. 159 przed Chr.), nie mieli już tego talentu komicznego. Byli oni, zwłaszcza Terencjusz, bardziej zależni od oryginałów greckich. Dbalność o czystość języka i elegancję formy zabiła życie i siłę komizmu w jego utworach, co było przyczyną małej ich popularności. Wszystkie komedje wyżej wymienionych autorów rozgrywały się na gruncie

greckim; osoby tam działające ubrane były w stroje greckie, m. in. nosiły grecki płaszcz, zwany przez Rzymian pallium, i stąd nazwa comoedia palliata, w przeciwieństwie do comoedia togata, tj. komedji, rozgrywanej się na terenie rzymskim. Zasadniczo rozkwit jej należy już do okresu III-go. Opierali się jej twórcy, Titinius, T. Quinctius Atta, Afranius, na życiu warstw ludowych Rzymu; do literatury weszły te tematy życia codziennego sfer małomieszczkańskich zapewne jako reakcja przeciw zbyt greckiej twórczości Terencjusza. Z komedji tych zachowały się jedynie drobne fragmenty; większego rozkwitu prawdopodobnie nie doznały, albowiem wyższe warstwy społeczeństwa popierały wpływy greckie. Obok comoedia togata również już w III-im okresie osiągnęła rozwój farsa ludowa, tzw. Atellana lub Oscus ludus (Atella, m-ko w kraju Osków, między Neapolem a Kapuą). W komedji tej, częściowo improwizowanej, występowali amatorzy; akcja, dość różnorodna, opierała się na stałych typach, charakteryzowanych przez maski. Są tu: żartok Maccus, komiczny starzec Pappus, przemyślny garbus Dossennus. Typy te, zwłaszcza Dossennus i Pappus, odżyły we włoskiej commedia dell'arte. Tak w tym przypadku, jak i w poprzednich, komedja łacińska zasługuje na baczniejszą uwagę, wpływ jej bowiem poprzez epokę Odrodzenia, twórczość Szekspira i Moljera, sięga do dni dzisiejszych. Mniejszy jest wpływ tragedji. Jej główni, po Ennjuszu, przedstawiciele: Pacuvius (* ok. 220) i Accius (* ok. 170, należący właściwie do okresu III-go). Dopuszczalne tu były zasadniczo te same odstępstwa od oryginałów greckich, co w komedji (śmiecie zmiany w budowie, rozmiarach, nastrojach poszczególnych scen i całych sztuk), a ilustracja muzyczna i budowa partyj śpiewanych tragedji wpłynęły na analogiczne ożywienie komedji i zamianę ich na gruncie rzymskim na pewnego rodzaju operetki. Niektóre tragedje oparto na tematach rzymskich; nazywano je fabulae praetextatae, ponieważ osoby działające nosiły uroczysty strój rzymski, toga praetexta. Również do okresu III-go należą Lucilius, twórca rzymskiej satyry. Jest to gatunek literacki, do którego Rzymianie chętnie się przyznawali (Kwintyljan oświadczył: „satira quidem tota nostra est” — „satyra jest całkowiec nasza”). Słowo pochodzi może od „lanx satura” — „syne danie” i oznacza utwór, złożony z wielu elementów, od epickich począwszy a na egzortach etycznych kończąc. Niezaprzeczalne są jednak wpływy greckie, zwł. tzw. satyry menippejskiej i diatryb czyli gawęd filozoficznych. Silne wyodrębnienie się pierwsiatka zaoczności nadało satyrze charakter polemiczny i pełen złośliwości. Proza rzymska rozwijała się w kierunku historii i wymowy. Pierwsi historycy (Fabius Pictor i Cincius Alimentus) pisali po grecku. Twórcą historjografji łacińskiej był M. Porcius Cato (ob. Kato) przez swe dzieło „Origines” (Początki), w którego III-iej księdze mówi o założeniu miast italskich; stąd nazwa dzieła, które nie wymienia nazwisk wy-

bitnych postaci, bowiem „rzeczpospolita nie jednego człowieka rozumem, lecz rozumem wielu została stworzona”. Przedstawicielem historiografii łacińskiej tej epoki jest również L. Coelius Antipater (2-ga połowa II w.), autor pierwszej monografii w lit. rzym.; tematem jej była druga wojna punicka. Wymowa rzymska w swej technice i stylu oparła się na greckiej i brała za wzór bądź patetyczny styl azjański, propagowany w szkołach retorycznych w Azji Mniejszej, bądź styl attycki o pełnej wdzięku prostocie, bądź styl rodyjski, łączący udatnie rzeczowość attycką z piękną formą ozdoby. Patoz azjański to styl G. Grakchusa (trybun 123—122). Inni mówcy tej epoki: Marcus Antonius, dziad triumwira (143—99), L. Licinius Crassus (140—91). Około 86 lub 82 ukazał się pierwszy podręcznik rzymskiej retoryki, przypisywany niejakemu Cornificiusowi, znany pt. „Auctor ad Herennium”. Zawiera on ślady walki o stanowisko tej nauki w społeczeństwie rzymskim. Rozwijały się również zamięłowania filologiczne i antykwaryczne — pierwsze, głównie dzięki wpływowi hellenistycznym (na takie tematy wygłaszał w Rzymie w 168 odczyty filozof Krates). Pierwszy rzymski filolog, to Aelius Stilo (* 150, † ok. 90). Zamięłowania filologiczne są późniejszego pochodzenia; krzewili je greccy wychodźcy. Filozofia epikurejska była tematem płomienno-poezmatu Lukrecjusza (prawdopodobnie 90—55 przed Chr.), pt. „De rerum natura”. Jego współczesnym był liryk C. Valerius Catullus z Werony (ob. Katullus). Okres I w. przed Chr. sprawdził zanik w pewnym sensie przedstawień tragedji i komedji; zamiast tych wielkich sztuk cleszyły się powodzeniem farsy, tzw. mimus, o luźnym wątku i niskiej komice. Było tu dużo efektów clownowskich, sceny obyczajowe nie unikały drastyczności, pozwalano sobie również na złośliwe zaczepki wybitnych osób świata politycznego. Główni przedstawiciele mimusa: rycerz Laberius i wyzwolieniec Publius Syrus. Centralną postacią prozaików rzymskich jest Marcus Tullius Cicero. Wśród dzieł jego na pierwszym miejscu stoja mowy. Był on ostatnim wielkim mówcą republiki rzymskiej; hołdował stylowi rodyjskiemu, jako uczeń mówcy tamtejszego Molona; stworzył styl narodowy, którego teorii poświęcił dzieła retoryczne, m. in. „De oratore” (3 księgi), „Orator” (portret idealnego mówcy) i „Brutus” czyli o sławnych mówcach (dzieję wymowy w Rzymie). Niezwykle ważne są zarówno dla historyka jak i dla literata cyceronowskie listy, zachowane w kilku zbiorach. W czasach Petrarki listy znaleziono, z nich nauczyła się Europa pisać prosto, pięknie i zajmująco. Cicero był także pierwszym autorem dzieł filozoficznych w prozie rzymskiej; nie był on twórczym filozofem, jednak dla współczesnych niezwykle był pożyteczny jego eklektycyzm; przyzwyczajał ich do rozumowania o tematach filozoficznych w języku łacińskim i stworzył rodzimą terminologię filozoficzną. Dzieła jego (szczególnie „Rozmowy w Tusculum”) wywarły wielki wpływ na myśl europejską, nietylę przez swa

wartość naukową, ile przez swój urok, który wciągał do zajęcia się głębszą filozofją, i stanowiły umiejętną popularyzację. Historiografia epoki cyceronowskiej miała swych przedstawicieli w Cezarze i Sallustjuszu. Pierwszy — autor „Zapisków o wojnie gallickiej” w 7-iu księgach oraz „Zapisków o wojnie domowej” w 3 księgach (ponadto wiemy o jego dziele z dziedziny gramatyki pt. „De analogia”), pisał z niezwykłą jasnością i prostotą. W dziełach jego, mimo pozornej obiektywności, jest wiele tendencji, a nawet nieścisłości historycznych. Drugi, autor monografii o wojnie jugurtyńskiej i o spisku Katyliny, był nietylko historykiem, ale i poczęści historjografem (zapożyczył swe dzieła we wstępy treści filozoficznej). Dzieło jego zasadnicze „Historiae” zaginęło. W wymienionych monografiach naśladował Thukidydesa. Trzeci historyk, Cornelius Nepos, autor biografii wielkich mężów, nie dorównywał wyżej wymienionym. Nauka rzymska miała przedstawiciela w osobie Marka Terencjusza Warrona (* w Reate 116, † 26 przed Chr.). Brał on udział w wojnie domowej między Cezarem a Pompejuszem, co nie przeszkodziło mu prowadzić życia badacza. Pisał bardzo dużo, zabierał głos we wszystkich niemal działach wiedzy, starając się zaprowadzić określony system. Zachowały się: częściowo „De lingua latina” (z 25 ksiąg — sześć), dzieło, w którym rozpatruje zagadnienia gramatyczne; „Rerum rusticarum I. III” (3 księgi o ziemianstwie), w których omawia gospodarkę wiejską. Okres następny, związany z osobą ces. Augusta, odznacza się wielkim rozwojem poezji, którą popierał cesarz August i możny opiekun literatów, Mecenas. Poezja miała podnosić patriotyzm, wiełbić cnoty przeszłości (stad tendencje, zbliżone do romantyzmu), a nado, po odsunięciu wybitnych jednostek od steru nawy państwowej, dać im w literaturze możliwość wypowiedzenia się. W dziedzinie prozy upadek życia politycznego przyniósł zanik wymowy. Sięganie do wzorów dawnej przeszłości wywołało rozwój historiografii, którego owocem jest dzieło Liwjusza. Czołowi twórcy tej epoki, to Wergilijusz i Horacjusz. Horacjusz dzieła swe rozpoczął od tzw. epod i satyr (sermones—gawędy); pierwsze—to utwory przeważnie jambiczne o charakterze satyrycznym; jest w nich dużo elementu popularnej filozofji życiowej; tego rodzaju popularyzację filozofii w wykładach dla szerokiej publiczności przedsięwziął w Grecji Bion Borysthenita (III w. przed Chr.), zwolennik szkoły cyników. Na terenie rzymskim poprzednikiem Horacego był Lucretius. Gawędy dają nam bardzo dokładny obraz społeczeństwa rzymskiego. Horacjusz przejął się ideą polityczną i społeczną cesarza i dał temu wyraz w swej liryce, zwłaszcza w 6-iu pierwszych odach III księgi. Oprócz tematów politycznych porusza w swych pieśniach tematy religijne, erotyczne i momenty ze współżycia towarzyskiego z przyjaciółmi. Wzory do swej liryki wziął z liryki greckiej VI w. — z twórczości Safony, Alkaeosa i innych. Szczyt rozwoju osiągnęła w tej epoce również i elegja. Kwintyljan stwierdza, że w tej dzie-

dzinie poezja rzymska góruje nad grecką. Jest to zapewne aluzja do rozwinięcia w elegji elementu subiektywnego, podczas gdy elegja grecka, nawet miłosna, zachowywała charakter nieosobisty i obiektywny. Subiektywność przemówiła w Grecji w sposób wybitny w epigramie (krótki wierszyk różnorodnej treści); rozszerzeniem tego epigramu była elegja rzymska, która też zachowała formę wierszową epigramatyczną, tj. heksametr w połączeniu z pentametrem. Wybitniejsi elegicy rzymscy tej epoki: Albius Tibullus (* ok. 54, † 19 przed Chr.), pod którego imieniem doszły do nas cztery księgi poezji; z tych dwie pierwsze są napewno autentyczne. Sextus Propertius (* ok. 49, † ok. 16 przed Chr.), Umbrjczyk z Asyżu, w przeciwieństwie do Tibullusa natura porywcza i namiętna. Elegie jego dają nam obraz jego namiętnej miłości do Cynthji. Pod koniec swej twórczości poeta zwrócił się do tematów narodowo-rzymskich. Szczególnie piękna jest elegja na śmierć szlachetnej Kornelji, w której zmarła sama opowiada o swem cnotliwym (na wzór starorzymski) i pełnym szczęścia życiu rodzinnym. Publius Ovidius Naso (ob. Owidjusz), jeden z najbardziej znanych poetów rzymskich, niedościgniony mistrz słowa i wiersza. Prozę epoki augustowskiej najwybitniej reprezentuje Titus Livius (ob. Liwjuusz). Zainteresowanie historyczne obejmuje również dzieje innych ludów; do tego okresu należy historia powszechna, skreślona w 44 księgach przez Trogusa Pompejusza, Celta z pochodzenia; dzieło to zachowało się w wyciągach. O ile w dziedzinie prozy było żywe źródło twórczości, to wymowa zaczęła tracić już w tej epoce swą żywotność wobec upadku życia politycznego na forum; rozwijała się jedynie teoretyczna retoryka wobec braku popisu w praktyce. Powstały liczne szkoły retorskie, w których uprawiano deklamacje retoryczne; za ich przedmiot brano pewne fakty dziejowe (tzw. suasoriae) lub fikcyjne mowy sądowe (tzw. controversiae). Z retorów najwybitniejszy L. Annaeus Seneka ojciec, który, nasłuchawszy się w życiu wielu słynnych retorów, postanowił okazy tej wymowy zapisać. Dzieło jego zachowało się w wyciągach. Na polu naukowym pracowali: badacz starej łaciny — Verrius Flaccus, antykwarysta i mitograf — Hyginus oraz architekt Vitruwius. Dzieła ich w urywkach i wyciągach, a Vitruwiusa nawet w całości, zachowały się. Warunki polityczne, krępujące swobodny rozwój literatury, spowodowały pewien upadek, którego nie mogły powstrzymać nawet wybitne talenty, tzw. okresu srebrnej łaciny. Osoby sterujące nawą państwową nieraz okazywały literaturze poparcie, ilość autorów wzrastała, malała jednak wielkość literatury. Rzuca się w oczy rozwój retoryki i jej kolosalny wpływ na poezję, nie mówiąc o prozie. Tłumaczy się to również uciskiem politycznym, albowiem literatura, utraciwszy żywe źródło w życiu społecznym, szukała zewnętrznego efektu i patosu. Pierwszy wiek cesarstwa obfituje w eposy, a

Eneida Wergiljusza jest tu wzorem. Są to utwory: „Pharsalia” Lukana (epoka Nerona), „Wyprawa Argonautów” Walerjusza Flaccusa (epoka Wespazjana), „Punica” (dzieje II-jej wojny punickiej) Siliusa Italika oraz „Tcbaida” i „Achilleida” Stacjusza. Jeszcze silniej wystąpiła retoryka w tragedji, która dawała olbrzymie pole do deklamacji. Przeniesienie treści w dziedzinie mitu czyniło tragedję wolną naogół od skrępowania politycznego, choć nieraz w deklamacjach zawierano tendencje polityczne, a nawet aktualne. Zachowało się 10 tragedji Seneki mł., filozofa; są one dla tego gatunku literackiego typowe. Najwybitniejszym zjawiskiem okresu srebrnego była satyra. Przedstawicielem jej, A. Persius Flaccus (34—62) i D. Junius Juvenalis (daty życia dokładnie nieznane, I—II w. po Chr.), ulegali wpływowi retoryki; kontakt z życiem wszakże w dużej mierze ich od niej uniezależnił. Satyra nie wdawała się w oderwane rozważania o występku i cnotce, jak tragedia. Wykoszlawienie form życia społecznego znalazło w satyrykach namiętnych pogramców; znamienne są tu słowa Juvenalisa: „dificile est satiram non scribere”. „Trudno jest nie pisać satyry”. Satyry tej epoki mają wielkie znaczenie jako źródła wiadomości o kulturze i obyczajach; musimy wszakże pamiętać o przesadzie autorów i o tem, że życie Rzymu nie jest miarodajne dla zrozumienia życia Italji i miast prowincjonalnych. Obok satyry stoi epigram. Znalazł on mistrza w osobie Marcialisa (* ok. 42, † ok. 104). Niezwykła siła jego dowcipu i złośliwość, często przeciw osobom, które zawiodły jego nadzieje materialnej natury, skierowane, łączą się z wybitnym kunsztem wypowiedzania się w paru słowach. W dziedzinie poezji pojawia się w tym okresie bajka. Jej przedstawicielem Fedrus, idąc za wzorami greckimi, stworzył typ bajki, której bohaterami są zwierzęta. W zakresie filozofji na pierwszym miejscu stoi L. Annaeus Seneka, syn Seneki, retora. Najoryginalniejszym prozaikiem epoki cesarstwa był historyk Tacitus. Obok drobnych trzech dzieł: Dialogu o mówcach (napisanego pod silnym wpływem cyceronowskim), Agricoli (wspomnienie o zmarłym teściu, namiestniku Brytanji) i Germanji (szkic obyczajów germańskich), wystąpił z dwoma kapitalnymi dziełami: w jednym „Historiae” (napisane dopiero za Trajana), opowiada dzieje lat 68—96 po Chr., w drugim „Annales” opisuje dzieje od śmierci Augusta do śmierci Nerona. Niektóre partie z tych dzieł zaginęły. Tacyt był sumiennym pryncypatu rzymskiego. Pesymizm nadmierny przyciemnia nieco barwy opisu. Okres „brązowy” zaczyna Suetonius Tranquillus, sekretarz cesarza Hadrijana. Pod względem formy zbliża się on do koncepcji historyki współczesnej. Unika dialogów fikcyjnych, powołuje się na dokumenty. Zainteresowania jego głównie skierowały się do spraw dworu cesarskiego. Z dzieł posiadamy „Żywoty cesarzy” (do Domicjana). Wojny rzymskie w ogólnym zarysie opisał P. Annius Florus. Cesa-

rze po Hadrjanie przedstawieni są w dość licznych biografiach, tzw. *Scriptores historiae Augustae*. Najbardziej ciekawe są listy Pliniusza z młodszego. Mają one charakter literacki i, chociaż pisane są do poszczególnych osób, odnosi się wrażenie, że autor miał na myśli szersze koła czytelników. Najbardziej do listów prawdziwych zbliża się korespondencja z cesarzem Trajanem, którą prowadził Plinusz, jako namiestnik Bitynii. Znajdujemy tam znamienne głosy w sprawie chrześcijan. Wuj Pliniusza młodszego, Plinusz starszy (również C. Plinius Secundus, * 23, † 79 po Chr.), jest autorem wielkiej pracy przyrodniczej pt. „Historja naturalna”. Wymowa znalazła w końcu I w. po Chr. wybitnego teoretyka i nauczyciela zarazem w osobie Kwintyljana (ob.). Epoka cesarstwa (zarówno okres „srebrny”, jak „brązowy”) była okresem niezwykłego rozwoju literatury prawniczej. Gajus (II wiek), autor tzw. *Institutiones*, Papinianus (III wiek), Paulus (III w.), Ulpianus (prefekt pretorjanów w 222), oto wybitne postacie tego działu piśmiennictwa, które wyrobiło sobie styl swobody i znalazło ukoronowanie w pomnikowym „Korpusie prawa cywilnego” za Justynjana. Proza epoki tych dwóch okresów obfituje w nowego rodzaju utwory — w romanse obyczajowe. Są one w pewnym związku genetycznym z deklamacjami w szkołach retorów. Powstały mianowicie z niezwykłych i sensorycznych tematów, które mówcy rozwijali w swych ćwiczeniach szkolnych. Należą tu: „Satiricon” Petroniusza ze sławną „uczta Trimalchjona” (epoka Nerona), „Metamorfozy” Apulejusza z Afryki (epoka Antoninów). Apulejusz jest wyjątkowym pisarzem tej epoki; jako stylistą ma znaczenie przełomowe w dziejach języka łacińskiego; rozwija dalej styl azański, ale ożywia go zarówno archaizmami, jak nowotworami, tworząc swoistą mozaikę. Upadek literatury rzymskiej od III w. był stałym zjawiskiem. Treść nie wnosi nowych elementów. Historycy pisali przeważnie compendia (Aurelius Victor i Eutropius). W IV w. pojawiła się jedyna postać wybitniejsza, Ammianus Marcellinus († ok. 330), historyk na miarę Tacyty, choć stylistą o wiele gorszy. Z pochodzenia Grek, zromanizowany duchowo, widział jeszcze w upadającym Rzymie dawną jego wielkość. Z poetów łacińskich IV i V w.: Auzoniusz, rodem z Galji (coraz więcej obcych elementów wśród literatów rzymskich), więcej profesor poetyki niż poeta. Wśród jego dzieł mamy elegie żalobne, drobniutki opisowe oraz mnóstwo „figlików” wierszowych, polegających na takim układzie wyrazów, aby wiersze, pisane jeden pod drugim dawały pewien określony kształt. np. maczugi. Ciekawą jest próba parodji Wergilijusza, dokonana przez dobór takich wierszy i zwrotów z jego dzieł, aby otrzymać lubieżny utwór miłosny.

Rzymska szkoła muzyczna w znaczeniu odrębności stylu powstała w połowie XVI w., jako objaw przeciwdziałania szkole niderlandzkiej, której sucha kunsztowność przeżyła się i wywołała ogólny protest, tak ze względu

na formę, nie odpowiadającą Kościołowi, jak i ze względu na swą treść duchową. Rezydentami rzymskiej szkoły byli kompozytorowie rzymscy Nanini i Palestrina, a po nich cały szereg znakomych twórców, żyjących w XVII w. Styl szkoły polegał na czterogłosowości wokalne bez wszelkiego instrumentalnego towarzyszenia, później jednak ilość głosów znacznie zwiększono, co stało się główną cechą szkoły weneckiej. Styl rzymskiej szkoły, zwany także stylem Palestriny, jako jej największego kompozytora, lub stylem a capella (*stile osservato*), uważany był za najwznioślejszy i najodpowiedniejszy dla Kościoła, przetrwał też zasadniczo aż do dnia dzisiejszego; władze kościelne zalecają go, jako wzór śpiewu figuralnego.

Rzymska sztuka. Budownictwo. Okres 510—338 przed Chr. Bud. kamienne pod wpływem Etrurji: kopuły ze stopniowo zsuwanych warstw poziomych (stare Tullianum), świątynie na wysokim podjum, z wielkim przedsiönkiem, ztyłu zamknięte ścianą, często trójdzielne (św. Jowisza na Kapitolu, 509), na planie kwadratowym; domy mieszkalne — pokoje zgrupowane około atrjum. Okres 338—201 przed Chr. Rozwój inżynierji, budowa dróg (Via Appia), mostów, akweduktów. Od III w. wpływ grecki: wydłużenie planu świątyni, ścięśnienie rozstępu kolumn (św. Eskulapa na wyspie Tyberjusza, 292). Okres 200—80 przed Chr. Zakończenie procesu hellenizacji. Sarkofag Scypiona. Świątynie w proporcjach zbliżają się do perypteru, podjum profilowane, głowice jońskie z przekątniowymi ślimacznikami, ukształtowanie swoistego typu głowicy korynckiej (świątynia w Tivoli, świątynia Fortuny w Palestrina); budowle przeważnie z tufu i peperinu, z marmuru rzadko; świątynia Jowisza Statora i Junony Reginy (Hermodoros z Salamis). W pocz. II w. hellenistyczne rynki (bazyliki) — bazylika Aemilia (179). Rozbudowa Pompei, jako miasta hellenistycznego (teatry, kolumnady, palestry, łaźnie, bazyliki), domy z atrjum i triclinium (dom Ponsa), mozaiki podłogowe. Okres 80—30 przed Chr. Budulec — beton i trawertyn; ukształtowanie właściwej architektury rzymskiej i stosowanie sklepień krzyżowych, połączenie łuku z prostolinijną architekturą kolumnową (Tabularjum, 78), podział elewacji na piętra: doryckie, jońskie i korynckie, słupy do połowy uwieżione w ścianie; Teatr Pompejusza (55), Forum Julium (46), Saepa Julia; normalizacja porządków architektonicznych. W budownictwie mieszkalnym zbytek: pałace i wille z cennych materiałów (marmur, płyty polielane, szkło), bogato zdobione posagami i kolumnami; rozkwit sztuki ogrodniczej (ogród Lukullusa, Sallustjusza, Cezara). Romanizacja Pompei; ozdoby ze stiuku. Okres od 30 przed Chr. do 14 po Chr. Działalność budowlana Augusta, nowe ukształtowanie Rzymu; budulec — marmur włoski. Liczne restauracje zabytków, budowa szeregu nowych świątyni i gmachów państwowych: świątynia Dioskurów na Forum Romanum, Marsa Ultora

na Forum Augustum, Apollina na Palatynie; szereg hal kolumnowych (Forum Augustum), teatr Marcellusa, termy Agrippy na polu Marsowem i in. Panowanie stylu korynckiego; nowe ukształtowanie porządku — głowicy złożonej. Budowle we Włoszech i na prowincji: tzw. „Maison carré” w Nimes, świątynia Augusta w Pola, mosty (ok. Narni), akwedukty (Pont du Gard ok. Nimes), łuki triumfalne (Suza, Aosta, St. Remy, Orange); grobowce: Cecylii Metelli (Via Appia); obeliski; grobowce w Karji, Syrii, Viennie, ok. St. Remy. Okres 14—117. Za Klaudjuszów wzmocnienie wpływów Wschodu, bogata ornamentyka, architektura teatralna, mniej solidna; pałac Tyberjusza na Palatynie, odnowienie świątyni Zgody, zabudowa portu w Ostji. Przebudowa Rzymu po pożarze z 64 za Nerona; Złoty pałac Nerona. Za Flawjuszów po pożarach (69 i 79) uregulowanie planu Rzymu. Szerokie stosowanie sklepień krzyżowych. Bud. monumentalne: olbrzymi pałac na Palatynie (Domicjan), amfiteatr Koloseum (80), świątynia Jowisza, „Forum Pacis”, kolosalna świątynia Augusta, św. Minerwy, termy Tytusa, łuk Tytusa. Architektura bogato zdobiona płaskorzeźbami. Za Trajana rozwój sztuki inżynierijnej: budowa alej, mostów (nad Dunajem), akweduktów, portów, łaźni w Rzymie i na prowincji. Forum Trajana (113, Apollodoros z Damaskos) — połączenie greckiego piękna z fantazją Wschodu. Kolumna Trajana. Okres 117—138. Za Hadrjana epigonizm, akademizm, restauracja zabytków. Przebudowa Panteonu Agrippy (125, Apollodoros?), podwójna świątynia Wenery i Romy (projekt Hadrjana), mauzoleum Hadrjana (138). Rozpowszechnienie cegły palonej. Okres 138—193. Za Antoninów budowa świątyni (Antonina, Faustyny, 145), kolumn pamiątkowych, zabudowa portów (Ostja, Puteoli, Kos, Rodos). Okres 193—235. Severus rekonstruuje spalone gmachy Rzymu; Septizonjum; termy Caracalli (216), termy Severusa Aleksandra (227), Nimeum na Eskwilinie; przeważnie centralny typ budowli; łuki triumfalne (łuk Severusa). W II i III wieku ożywiona działalność Rzymian na Prowincji: w Galji północnej — płyty i wieże nagrobkowe (dolna Mozska, Neumagen, Igel, Ailon), zabudowa Trewiru (Porta Nigra, pałac cesarski, termy, amfiteatr, wille pod miastem); w Germanji — żołnierskie płyty nagrobkowe (Strassburg), płaskorzeźby bóstw (pomnik Mity z Osterburken); w krajach naddunajskich — grobowce; w Brytanji — wille z mozaikowymi podłogami; w Hiszpanji — mosty, akwedukty (Segowla, Mérida, Tarragona), teatr w Saguncie; w Afryce — budowle w Thanugadi (Timgad), „afrykańskim Pompei” (łuk Trajana, amfiteatr, teatr, studnie, cysterny, akwedukty, mosty), świątynie w Dugga i Tebessie, wielopiętrowe grobowce, zakończone piramidkami, wille (Udna), mozaiki; w Grecji — budowle Hadrjana w Atenach (świątynia, gimnazja), biblioteka z olbrzymią halą kolumnową: „Stoa Hadrjana”, Olympeion (129) i „miasto Hadrja-

na” z wrotami; budowle Heroda Attikusa (willa w Kefizji ok. Aten, kryty teatr „Odeion” w Atenach i Koryncie, Exedra ze studnią w Olimpij); w Azji Mniejszej — świątynie Hadrjana i Trajana w Pergamie, świątynia w Aezanol, zabudowa Efezu, Miletu, Pergamu, Smyrny, Assos, Perge, Kremny (rynki, bazyliki, teatry, gimnazja itd.); dominuje styl koryncki; joński, miejscowy, zanika; dorycki tylko w grobowcach skalnych; ściany zdobia się rzędami nisz; w Syrii — świątynia Zeusa w Baalbek (pocz. II w.), także okrągła świątynia, świątynia w Palmirze, Geraza i in.; formy barokowe (wpływ Wschodu), bogactwo ornamentyki, nisz jako motyw zdobniczy, zanik rzeźby postaciowej; w Egipcie — „Kiosk” Trajana w Phile; mieszanina elementów egipskich i greckich. Okres 235—282; stopniowy upadek budownictwa rzymskiego: wpływy krajów ościennych, zwłaszcza ze Wschodu; formy stają się zdobnicze. Termy Dioklecjana, termy, bazylika i łuk Konstantyna, łuk Galerjusza (w Salonikach), pałac cesarski w Trewirze, pałac Dioklecjana w Splicie. Od 330 stolica przeniesiona do Konstantynopola. Pod wpływem kultur wschodnich i północnych architektura rzymska przekształca się z wolna w tzw. starochrześcijańską, bizantyjską, kładzie podwaliny sztuce romańskiej, renesansu i czasów nowożytnych. — Rzeźba. Okres 510—201 przed Chr., wpływ etruski; posagi z gliny świątyni kapitoliańskiej; posagi wotywne spiżowe ze starego miasta Volsinii (Orvieto), „Wilczyca” z bliźniętami na Kapitolu; ozdoby gliniane świątyni Demetri i Dionizosa (Damophileos i Gorgasos); portrety-rzeźby przodków; olbrzymie posagi spiżowe Heraklesa (304), Jowisza na Kapitolu. Od III w. przed Chr. zwiększenie wpływu greckiego ze południa; monety miedziane z Kapui, wyroby ceramiczne z Cales (Kampanja). Okres 200—80 przed Chr., hellenizacja; sprowadzenie olbrzymiej ilości gotowych rzeźb i wyrobów, jako łupów wojennych, z Tarentu, Macedonji, Azji Mniejszej, Epiru, Aten, Delf, Rodosu i Egiptu. Okres 80—30 przed Chr. Działalność w Rzymie rzeźbiarzy greckich: Artesilaosa i Pasitelesa, głowy całej szkoły, Stephanosa, Menelaosa („Grupa Matki z synem”) i in.; kopiści: Antiochos, Apoloniusz, Cerdo, Diogenes, Glykos i in.; samodzielność tylko w portreicie, podkreślającym silnie stronę psychologiczną, — biusty Cicerona, Pompejusza, L. Brutusa. Okres Augusta (30 przed Chr. — 14 po Chr.). Rozwój właściwej rzeźby rzymskiej, nawiązującej do tradycji greckich z IV w.: Salmias, Sasibos, Pontios; płaskorzeźby z gliny zabarwionej; rzeźby dekoracyjne z „Ara Pacis” (9 przed Chr.); posagi portretowe (Augusta z 13 po Chr.), posagi kobiece, siedzące lub stojące (Juno Ludovisi); wyrób kamej i gemm (Dioskurides), wyroby złote i srebrne. Okres 14—117. Za Klaudjuszów i Flawjuszów rozkwit rzeźby gemm; rzeźba na wysokim poziomie; płaskorzeźby, wyobrażające składanie ofiar i sceny żołnierskie; rea-

listyczne płaskorzeźby luku Tytusa; spiżowe konne posagi, postacie w zbroi; biusty portretowe. Z czasów Trajana płaskorzeźby historyczne z kompozycją słońca, podkreślającą literackość tematu (płaskorzeźba 200 m. długości z kolumny Trajana, rzeźby z luku Trajana). Okres 117—138. Za Hadrijana rzeźba eklektyczna - archaizująca; powstaje szablony; liczne posagi i płaskorzeźby Antinoosa. Okres 139—285: płaskorzeźby kolumny Antonina („Apoteoza Antonina i Faustyny”), kolumny Marka Aureliusza i jego konny posąg; biusty portretowe (L. Verusa), posagi Larów, Sylwana, faunów; płaskorzeźby luku Severusa; wreszcie ponowny zwrot do kopjowania greckich wzorów, dla ozdoby Termów; w rzeźbie portretowej naturalizm (biust Caracalli). Malarstwo. Od III w. przed Chr. wiadomości o malarstwie Rzymu; C. Fabius Pictor; malowidła ściennie, wyobrażające bitwy albo triumfy. W II w. przed Chr. Pacuvius (mal. w świątyni Herkulesa), Metrodoros, pejzażysta Demetrios. Malarstwo rozwija się w ściślejszej łączności z architekturą. Rozróżniamy 4 style (zwłaszcza w Pompei): styl pierwszy „wykładankowy”: zdobienie ścian płytami różnobarwnych stiuków, imitujących marmur; styl drugi, zwany „perspektywiczno-architektonicznym” (od 80—30 przed Chr.): rozczłonkowanie ścian malowaną architekturą, zapelnienie pól między częściami konstrukcyjnymi obrazami (wielkie postacie, sceny z mitologią itp.) albo pokrycie całej ściany perspektywicznym wyobrażeniem pejzażu, parku itp. (willa Livii ok. Saxa Rubra, willa w Bo-

scoreale ok. Pompei); trzeci styl „dekoracyjno-perspektywiczny” (okres Augusta) zachowuje arch. podział stylu drugiego, wprowadza płaskie ornamenty, zdobniki na tłach czerwonych i czarnych; w obrazach nawiązuje do greckiego malarstwa z V i IV w. przed Chr. (sceny spokojne, postacie w szatach); styl czwarty „teatralny” (za Nerona): zdobienie ścian fantastyczną architekturą, imitującą najczęściej trójdzielną architekturę antycznej sceny teatralnej, z mnóstwem większych lub mniejszych figur i obrazów. Za Flawjuszów rzymscy malarze: Cornelius Pinus i Atticus Priscus nawracają do II stylu. Typ zdobienia malarskiego ścian wpłynął na zdobnictwo renesansu.

Rzymska waga, rodzaj bezmianu ze stałym punktem podparcia; ob. bezmian.

Rzymskie cyfry, ob. cyfra.

Rzymskie prawo, ob. prawo rzymskie.

Rzyszczewski Leon, badacz historyczny, * 1813, † 1882; przez czas pewien współredaktor „Biblioteki Warszawskiej”; ogłosił przy współudziale Ant. Muczkowskiego „Kodeks dyplomatyczny polski” (3 t., 1847—58).

Rzew, m. pow. w gub. twerskiej (Rosja środkowa), nad rz. Wołga, 25 000 mieszk.; przystań rzeczna. handel konopiami.

Rzewski Aleksy, działacz socjalistyczny, * 1885 w Łodzi; robotnik w przędzalni, członek bojówki P. P. S., przez parę lat na tułaczce zagranicą; maszynista na kolejkach elektrycznych; 1919—22 prezydent miasta Łodzi.

Rznięczka, ob. *Dactylis glomerata*.

S

S, 19-ta litera alfabetu polskiego, spółgłoska twarda, sycząca, mocna, miękcząca się na *ś* lub *sz*; jako liczba u Greków znaczyła 7, w napisach rzymskich: *salus* (zbawienie, ratunek) lub *sanctus* (święty); w logice podmiot sądu (subjectum); *S* symbol chemiczny pierwiastka siarki; *S.* (ang. South), południe; *S. E.* (Sud-Est, franc., lub South-East, ang.), pld.-wsch., *S. W.* (South-West, ang.), pld.-zach.

S romanum, *colon sigmoideum*, *flexura sigmoidea coli*, *flexura iliaca*, okrężnica esowata, *esica*, nazwa esowato wygiętej części okrężnicowej (*colon*) jelita grubego (*intestinum crassum*) u człowieka, znajdującej się pomiędzy częścią zstępującą okrężnicy (*colon descendens*), a odbytnicą (*rectum*).

Sá de Miranda Francisco de, poeta portugalski, * 1495, † 1558, założyciel poetyckiej szkoły włosko-portugalskiej.

Saadi, poeta perski, * 1184, † 1291; pozostawił zbiory poezji: „*Diwān*”, „*Gulistan* (Ogród Różany)”, „*Bostān*” (Ogród Owocowy) oraz „*Myśli i aforyzmy*”.

Saadja Ben Josef, rabin, * 892, † 942;

przełożony akademii żydowskiej w Sara pod Babilonem, filozof religijny średniowiecza, badacz Pisma świętego; główna praca w języku arabskim „*Sefer ha — Emunoth weha — Deoth*”.

Saalach albo **Sala Salzburska**, l. dopływ Salzach w Austrii, dług. 103 km.

Saalburg, ruiny kasztelu rzymskiego w górach Taunus, w pobliżu Homburga (Niemcy), odkopane 1871 i odbudowane; muzeum (1900).

Saale, ob. *Sala*.

Saalfeld, m. pow. w rep. Turynijskiej (Niemcy), nad rz. Sala, dawniej stol. ks. S., 14 600 mieszk.; zamek; fabryki maszyn, zakłady graficzne.

Saane (franc. *Sarine*), l. dopływ Aaru w Szwajcarii, dług. 126 km.

Porta decumana na Saalburgu.

Saar, ob. *Sara*.
Saarbrücken, gł. m. okręgu Sary, przed 1919 należąca do Nadrenji (Prusy), na l. brz. rz. Sary, 105 000 mieszk.; gł. ośrodek górnictwa węglowego; znaczny przemysł.

Saardam, ob. *Zaandam*.

Saaremaa, estońska nazwa wyspy Ozyliji.

Saargemünd, ob. *Sarreguemes*.

Saarlouis, m. w okręgu Sary nad rz. Sarą, 15 400 mieszk. (do 1919 m. pow. w Nadrenji); kop. węgla, fabr. płyt pancernych, wyroby szklane, fajansowe.

Saaz, ob. *Zatec*.

Saba lub **Sabea**, kraj w pld. Arabji, stol. *Marib*; królowa *Saby*, *Bilkis*, miała według podania gościć króla *Salomona*.

Saba, jedna z wysp Pod Wiatrem w okręgu *Curacao* (Holandia), 13 km², 1 700 mieszk., gł. m. *Hellgate*.

Sabac, m. pow. w okręgu *Podrinje* w Serbji (*Jugosławja*), nad rz. *Sawą*, 11 600 mieszk.

Sabadell, m. w prow. *Barcelona* (Hiszpanja zach.), 37 500 mieszk.; przemysł włókienniczy i papierniczy.

Sabadilla, roślina z rodziny *Liliaceae* (liłjowate). Trawiastolistne rośliny cebulkowe, właściwe Ameryce Środkowej i Wenezueli. *S. officinalis* (Meksyk), uprawiana w okolicach *Veracruz*, dostarcza nasion „*Semen Sabadillae*”, zawierających weratrynę i używanych jako środek przeciw wszom.

Sabadylina, związek organiczny *C₂H₃NO₇*, alkaloid; bezbarwne kryształki o temp. topn. 200° C.; występuje w nasionach *sabadylli* (*Sabadilla officinalis*, *Veratrum off. itp.*).

Sabal, rodzaj palm (*Palmae*) o kłodzinie średnio wysokiej, lub bez kłodziny, liściach dużych (do 2 m. średnicy), wachlarzowatych, strzępiastych, kwiatach obupłciowych, drobnych, zebranych w duże kolby; owoc — ciemno-niebieska jagoda z błyszczącymi, półokrągłymi nasionami. Pochodzą z Ameryki Środkowej; niektóre gat., np. *S. Adansonii*, *S. palmetto* (Kalifornia, Floryda), są hodowane jako rośliny ozdobne.

Sabała Krzeptowski Jaśko, góral z *Zakopanego*, przewodnik tatrzański, słynny ze swych opowieści i gry na *geślikach*, † 1896.

Sabat, 7-my dzień tygodnia w kalendarzu żydowskim, trwający od wieczoru piątkowego do następnego wieczoru, jedno z najstarszych świąt żydowskich, poświęcone zupełnie powstrzymaniu się od pracy. Od czasów niewoli babilońskiej stanowi, wraz z obrzezaniem główne znamię żydostwa.

Sabatarianie lub **sabatycy**, **sabatejczycy**, nazwa sekt chrześcijańskich, domagających się święcenia sabatu. Należą do nich: *sabatejczycy* na Morawach i Węgrzech w XVI w., unitarianie siedmiogrodzcy w XVII w., *baptyści* w Ameryce Płn., *święcący sabat* 7-go dnia zamiast niedzieli, *neoizraelici* w Anglii, *adwentyści* 7-go dnia i *subotnicy* w Rosji.

Sabatier Louis Auguste, teolog protestancki i publicysta francuski, * 1839, † 1901; prof. w *Strassburgu*, potem w *Paryżu*; ogłosił: „*Théorie de la connaissance religieuse*” (1893).

„*Esquisse d'une philosophie de la religion*” (1897).

Sabatier Paul, chemik francuski, * 1854; prof. w *Tuluzy*; ogłosił: „*La catalyse en chimie organique*” (1913); otrzymał 1912 wraz z *Grignardem* nagrodę chemiczną *Nobla*.

Sabatier Paul, francuski teolog ewangelicki, * 1858; prof. uniwersytetu w *Strassburgu*; badacz zakonu św. *Franciszka*; autor życiorysu tego świętego.

Sabaudja (franc. *Savoie*), kraina w Alpach zach. franc. i włosk. z masywem górskim *Mont Blanc* i *Chablais*, około 10 000 km², górzysta; żyzne doliny, łąki i lasy, bogactwa mineralne: węgiel i ruda żel., liczne źródła mineralne (*Aixles-Bains* i in.); *S.* należała pierwotnie do *Galji*, 122—407 do *Rzymu*, odtąd do *Burgundji*; w 534 została prowincją frankońską, 879 częścią państwa *Arelatu*, 1032 cesarstwa niemieckiego, rządzona przez namiestników, którzy w 1111 otrzymali tytuł hrabiów państwa niem.; protoplastą dynastji *S.* był hr. *Humbert* (1003—1056); od 1416 dom *S.* nosi tytuł księcia *Rzeszy*, a od 1485 także królów *Cypru* i *Jerozolimy*, wskutek zapisania *Cypru* *Karolowi I* przez królową *Karolinę*; *Wiktor Amadeusz II* przyłączył w 1720 *Sardynję*, przybierając tytuł królewski; starsza linja *S.* wygasła w 1831; linja *S. Carignano* zasiada od 1861 na tronie włoskim (*Wiktor Emanuel II*); na mocy traktatu w *Turynie* 24 marca 1860 *S.* została przyłączona do *Francji*.

Sabaudzkie Alpy, grupa Alp Zach., obejmująca masywy górskie: *Mont Blanc*, *Dent du Midi* i *Rossère*.

Sabloncello lub **Orebić**, chorw. *Peljeszac*, górzysty i skalisty półwysp w *Dalmacji*, dług. 68 km., szer. 5 km.

Sabeizm, oddawanie czci boskiej ciałom niebieskim (słońcu, gwiazdom itd.).

Sabejczycy, ob. *mandejczycy*.

Sabeljanizm, doktryna *Sabelliusa*: Bóg objawiał się w roli *Ojca*, potem *Syna*, a wreszcie *Ducha Św.*, a więc *Trójca Św.* to nie trzy oddzielne osoby, lecz formy objawienia jednej istoty boskiej. Pogląd ten został przez *Kościół* uznany za *heretycki*.

Sabellius, teolog z III w., twórca *sabeljanizmu*.

Sabellowie, lud staroitalski, grupa indoeuropejska, blisko spokrewnieni z *Sabinami*, językowo bliscy *Umbrom*, stąd grupa *umbrosabelska*. Stali się założycielami szeregu ośrodków w *Italji* (*Sannici*, *Hernilowie* itd.).

Sabija, ang. *Sabiyah*, stol. *Asiru* (*Arabja* pld.-zach.), 20 000 mieszk.

Sabina, *Juniperus sabina* (sawina), liście jałowca *sabiny*, ludowy środek, wywołujący poronienie; często powoduje otrucie.

Sabina św., patronka gospodyń, miała być umęczona 126; święto 29 sierpnia.

Sabina Karol, literat czeski, * 1813, † 1877; jeden z pierwszych *byronistów* czeskich; napisał: „*Poezje*”, *powieści* „*Włościanie*”, „*Obrazy z XIV i XV wieku*”, „*Na pustyni*”.

i in., dramat „Czarna róża“, farsy „Ogłoszenie“, „Małomiejskie plotkarki“, „Trefniś króla Wacława“ i in.; autor kilku libret do oper Fr. Smetany; historyk i krytyk.

Sabine, rz. w Ameryce Płn., odgraniczająca stan Luizjany od Teksasu, wpada do zatoki Meksykańskiej, dług. 800 km.

Sabine Edward, fizyk i matematyk angielski, * 1788, † 1883; pracował nad wyznaczeniem długości wahadła sekundowego w różnych miejscach na ziemi oraz nad magnetyzmem ziemskim.

Sabinl (Monti), część Apeninów w prow. rzymskiej, zbudowana z wapieni, najw. szczyt Monte Viglio, 2.156 m. wys.

Sabinianus, papież od 604, miał pierwszy wprowadzić do użytku dzwony kościelne; † 606.

Sabinismus, zatrucie liśćmi sawiny (*Juniperus sabina*).

Sabinowie, lud staroitalski, należący do grupy Indo-europejskiej. Nazwa rzekomo od Sabusa, protoplasty ludu, syna bożka plemiennego Sankusa. Zamieszkiwali okolice głównego łańcucha Apeninów i dolinę Reate (Rieti). Sabinowie z miasta Cures połączyli się z Rzymianami jeszcze za czasów królewskich w Rzymie (legenda o porwanu Sabine). Z pozostałymi Rzym prowadził walki; w w. III przed Chr. podbił ich i następnie nadał obywatelstwo rzymskie.

Porwanie Sabinek. Grupa marmurowa Giovanni da Bologna we Florencji (1583).

Sables-d'Olonne (Les), m. pow. i miejscowość kąpielowa nad Atlantykiem w dep. Vendée (Francja zach.), 14.000 mieszk.; połów sardynek i ostryg.

Sablon, dzielnica m. Metz w Lotaryngii franc., do 1914 wieś, 10.700 mieszk.

Sobotaż (franc.), 1) niszczenie urządzeń fabrycznych lub kolejowych przez strajkujących robotników; 2) wstrzymanie się od istotnej pracy przy zachowaniu jej pozorów (ob. strajk włoski).

Saboty (franc.), drewniane sandały.

Sabowski Władysław (pseud. Wołody Skiba), publicysta i powieściopisarz, * 1837 w Warszawie, † 1888; uczęszczał na wydział budownictwa w Szk. Szt. Pięknych; w powstaniu 1863 kierownik prasy tajnej; na emigracji w Brukseli wydawał pismo „Wytrwałość“, w Krakowie współpracownik „Kraju“; 1882 powrócił do Warszawy; powieści: „Dziwni ludzie“ (1867), „Kanarki“ (1869), „Kwiat z Sumatry“ (1870), „Rodzina Orskich“ (1869), „Na szerokim świecie“ (1870), „Pozory“ (2 t., 1880), „Grześ“ (1884), „Na paryskim bruku“ (1886), „Nad poziomy“ (1887) i in.

Sabulum urinae, piasek moczowy.

Saburra (łac.), *sordes gastricae*, pojęcie medycyny starożytnej: niestrawione

resztki pokarmowe, gnijące w żołądku lub w jelitach i powodujące objawy niestrawności (*dyspepsja*).

Saccardo Pietro, botanik włoski, * 1845; prof. i dyr. ogrodu botanicznego w Padwie; praca: „Sylloge fungorum omnium, hujusque cognitorum“ (10 t., 1882—92), w której zebrał opisy 32.000 gatunków grzybów.

Saccharina (łac.), środki słodzące, używane do poprawy smaku leków stałych lub płynnych; cukier zwykły czyli trzcinowy in substantia lub w roztworze (*sirupus simplex*), soki owocowe, miód, saharyna, elaeosacchara.

Saccharomyces, ob. drożdże.

Saccharum, trawa (Gramineae) okolic zwrotnikowych Azji, Afryki i Europy. Najważniejszy gatunek: *S. officinarum*, trzcina cukrowa, cukrownica (Rys.; a część wiechy, b kłosek, c część źdźbła), pochodzi z Kocinchiny; uprawiana we wszystkich gorących okolicach świata w miejscach niskich i wilgotnych. Ma grube, podługne kłocza, źdźbła do 4 m. wys. i do 6 cm. grub., gęsto ulistnione, z pełnym słodkim (13—20% cukru trzcinowego) rdzeniem, wybiegające w duże (do 1 m dług.) stożkowate wiechy kwiatów; kwiaty nasion nie wydają; rozmnaża się z kłoczków lub źdźbeł, krajanych na kawałki, które zakorzeniają się w ziemi. Plantacja trzciny cukrowej daje co rok jeden sprzęt i może trwać do 20 lat. Ze zmiażdżonych w młynach źdźbeł otrzymuje się sok, a z niego cukier; z soku, przepędzonego po fermentacji, wyrabiana jest wódka czerwona, zwana rumem. Uprawę trzciny cukrowej wprowadzili Arabowie w VII w. do Hiszpanii, a potem w XI w. do Sycylii, następnie Portugalczycy przenieśli ją do Ameryki. Do początku XIX w. wszystkie cukier, który sprowadzano do Europy, pochodził z trzciny cukrowej; obecnie produkcja cukru trzcinowego wynosi 12 milionów tonn (1918—19); 4,3 milj. tonn cukru otrzymuje się z buraków.

Saccharum officinarum.

Sacchi Andrea, malarz rzymski, * ok. 1599, † 1661; z dzieł: „Św. Romuald“ (gal. Watykańu), „Msza św. Grzegorza“ (tamże), „Śmierć św. Anny“ (San Carlo a Catinari), „Portret“ (gal. Borghese).

Sacchini Antonio Maria Gasparo, kompozytor szkoły neapolitańskiej, * 1734, † 1786; współzawodnik Picciniego w zakresie opery włoskiej; opery: „Edyp w Kolonos“ i in.

Sacco, rz. w prow. rzymskiej (Włochy środkowe), źródła w górach Sabińskich, pr. dopływ Garigliano, dług. 70 km.

Sacco (łac. saccus — worek), dawna miara zbożowa we Włoszech: w Toskanji 73, w Genui 158, w Piemontie 175 litrów.

Sacco Giuseppe de, architekt włoski z XVIII w., rodem z Werony; pracował w Polsce jako architekt królewski dla W. Ks. Litewskiego; projektował w Grodnie zamek i pałac zw. Horodnicą.

Sacculina *carcini*, ob. *Rhizocephala*.

Sacculus, ob. ucho.

Saccus (łac.), worek, woreczek, nazwa często stosowana w anatomii opisowej; *s. lacrimalis*, woreczek łzowy; *sacciformis*, workowaty, rozszerzający się w kształcie worka.

Sacer morbus (łac.), średniowieczna nazwa padaczki (*epilepsja*).

Sacerdos (łac.), kapłan; *sacerdotium*, kapłaństwo.

Sachalin (jap. Karafuto), wyspa położona u płn.-wsch. wybrzeża Syberji, górzysta i lesista; klimat ostry, na pld. uprawa żyta i kartofli, wielkie pokłady węgla kam. i nafty, na wybrzeżach rybołówstwo; pld. część do 50° szer. płn. należy do Rosji, 40.660 km²; pld. część (Karafuto), 34.705 km², do Japonji; za czasów carskich S. był kolonią karna.

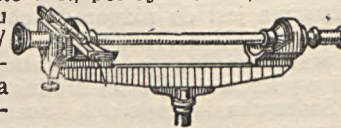
Sacharow Iwan, etnograf rosyjski, zbieracz pieśni i podań ludowych, * 1807, † 1863; ogłosił: „Skazania ruskogo naroda“ (7 t., 1837), „Pieśni ruskogo naroda“ (1841), „Putieszestwja ruskich ludiej w czuzija ziemli“ (1837) i in.

Sacharow Wiktor, generał rosyjski, * 1848; 1904—1905 minister wojny, członek Rady Państwa; 1905 zamordowany w Saratowie.

Sacharoza, cukier trzcinowy, ob. cukry.

Sacharymetr, ob. *sacharymetria*.

Sacharymetria, wyznaczanie zawartości procentowej cukru w ciałach, zwłaszcza w roztworach wodnych. Najdokładniejsze przyrządy, służące do tego celu, są to *sacharymetry optyczne*, które są polarymetrami, zastosowanymi do celu technicznego. W zasadzie sacharymetr składa się z dwóch przyrządów Nicol'a, polaryzatora i analizatora, pomiędzy które wkłada się rurkę, napełnioną roztworem cukru i zamkniętą na obu końcach płaskimi szybkami. Roztwór cukru skręca płaszczyznę polaryzacji światła, przyczem kąt skręcenia jest proporcjonalny do zawartości procentowej cukru w roztworze. Różne typy sacharymetru oparte są na różnych zasadach pomiaru kąta skręcenia płaszczyzny polaryzacji. Najczęściej używane są typy Laurent'a i Soleil'a.

Sacharymetr Soleil'a.

Sacharyna, imina kwasu ortosulfobenzoesowego, związek organiczny $C_6H_5SO_2CONH_2$, biały, krystaliczny proszek o smaku b. słodkim; s. jest 300 razy słodsza od cukru trzcinowego; temp. topn. 223°; w wodzie, alkoholu i eterze trudno rozpuszczalna; łatwiej rozpuszcza się w sód sodowa s., tzw. *kryształina*. S. otrzymuje się z toluolu; własności odżywczych nie posiada. Prawodawstwa niektórych państw ograniczają produkcję i sprzedaż sacharyny ze

względu na groźne współzawodnictwo, jakie stanowi dla przemysłu cukrowniczego. Podczas wojny światowej rozpowszechniło się bardzo używanie sacharyny jako surrogatu cukru nie tylko w spożyciu domowym, lecz także w przemyśle cukrowniczym. W leczeniu sacharyna używana była zamiast cukru przez osoby, cierpiące na chorobę cukrową.

Sachem, naczelnik szczepu Indian w czasie pokoju (zwl. u Irokezów); obok niego szczep ma wodza na czas wojny.

Sacher Masoch Leopold, powieściopisarz austriacki, * 1836 we Lwowie, † 1895; liczne powieści, których bohaterkami są sataniczne kobiety, dreczące i niszczące mężczyzn (mazo-chizm): „Wenus w futrze“, „Hiena puszyty“ i in.

Sachowicz Jacenty, malarz, * 1813, † 1875; studja na Uniw. Warszawskim; portrety i obrazy religijne; odnawiacz dzieł dawnych mistrzów.

Sachs Hans, poeta-szewe niemiecki z Norimbergi, słynny *Minnesänger*, * 1494, † 1576; pieśni, bajki, dramaty.

Sachs Julius, botanik niemiecki, * 1832, † 1897; 1868 prof. w Würzburgu; badania z dziedziny fizjologii; ogłosił: „Handbuch der Experimentalphysiologie der Pflanzen“ (1865), „Geschichte der Botanik vom 16 Jahrh. bis 1860“ (1875), „Gesammelte Abhandlungen“ (2 t., 1892—1893).

Sachsen, ob. *Saksonja*.

Sachsen-Altenburg, do 1918 księstwo i rep. związkowa, do 30. IV. 1920 wolne państwo, potem włączone do Turynji, 1.324 km², 211.300 mieszk.; stol. Altenburg.

Sachsen-Coburg-Gotha, do 1918 księstwo i państwo związkowe, do 1920 rep. Rzeszy Niem., składająca się z dwóch części: Coburgu 562 km², 75.000 mieszk., i Gothy, 1.415 km², 182.500 mieszk.; od 1920 Coburg włączony został do Bawarii, a Gotha do rep. Turynjijskiej, jako odrębny okręg gotajski.

Sachsen-Gotha, ob. *Gotha*.

Sachsen-Meiningen, do 1918 księstwo i państwo związkowe, do 1920 rep. związkowa Rzeszy Niem., 2.468 km², 270.000 mieszk.; obecnie część Turynji, jako okręg Meiningen.

Sachsen-Weimar Eisenach, do 1918 wielkie księstwo, do 1920 rep. Rzeszy Niem., 3.611 km², 433.300 mieszk., stol. Weimar; obecnie część rep. Turynjijskiej, jako okręg wejmarski.

Sack, miara zbożowa w Holandji = 1 hl.; ang. waga mąki (280 f. = 127 kg.), ryżu (168 f. = 76, 2 kg.), wełny (364 f. = 165,1 kg.).

Säckingen, m. pow. w Badenji (Niemcy), na pr. brzegu Renu, 4.200 mieszk.; źródła mineralne, solanki.

Saconnex, nazwa dwóch wsi w kantonie genewskim (Szwajcaria), graniczących od płn.-zach. z Genewą: S-Petit, 15.000, S-Grand, 1.000 mieszk.

Sacra Poenitentiarja, ob. *penitencjaria rzymska*.

Sacra Rota Romana, trybunał papieski, orzekający, jako instancja apelacyjna od wyroków biskupich.

Sacralis (łac.), w anatomji opisowej krzyżowy; plexus s., ob. plexus.

Sacramento, 1) gł. rz. w stanie Kalifornji (St. Zj. Am. Płn.), wpada do zatoki St. Francisco (ocean Spokojny), dług. 600 km.; 2) stol. Kalifornji (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. S., 66.000 mieszk.; cukrownie, młyny, handel zbożem i drzewem.

Sacré coeur (franc.), Towarzystwo Serca Jezusowego.

Sacrificium (łac.), ofiara, nabożeństwo, msza.

Sacrilegium (łac.), świętokradztwo.

Sacro Bosco, matematyk polski, z pochodzenia Włoch, żył w XVI w.; autor podręcznika „Algorytm” (1522).

Sacrum os, krzyżowa kość.

Sacy Antoine Isaac bar. de, orientalista francuski, * 1758, † 1838; prof. w Collège de France, 1815 rektor uniwersytetu, 1832 par; prace: „Grammaire arabe” (2 t.), „Mémoires d'histoire et de la littérature orientales” (1818), „Exposé de la religion des Druses” (2 t., 1838) i in.

Sad, przestrzeń ziemi, zajęta pod uprawę drzew i krzewów owocowych.

Sade Donatien Alphonse François markiz de, powieściopisarz francuski, * 1740, † 1814; powieści, odznaczające się chorobliwym erotyzmem (sadyzm): „Justine”, „Juliette” i in.

Sadebeck Gabriel, urzędnik pruski w Warszawie po trzecim rozbiórce; ogłosił pod pseud. Sirisa „Polens Ende, historisch, statistisch und geographisch betrachtet” (1797), w duchu dla Polski nieprzyjaczny.

Sadeler, rodzina rytowników belgijskich, najbardziej znani: Jan, * ok. 1550, † ok. 1570, i Egidius * 1570, † 1629; portrety i pejzaże według dzieł P. Bri'la.

Sado, japońska wyspa na płn. od wyspy Hondo, górzysta, 869 km², 120.000 mieszk.; kop. złota i srebra.

Sadok, potomek Arona, kapłan za czasów Dawida i Salomona; z jego rodu wywodzili się kapłani Jeruzolimy.

Sadok błogosławiony, Polak, dominikanin, misjonarz na Węgrzech, potem przełożony klasztoru Dominikanów w Sandomierzu; poniósł tu 1260 śmierć męczeńską wraz z 48 towarzyszami podczas drugiego najazdu Tatarów.

Sadowa, wieś w żupie Kralovy Hradec (Czechosłowacja), nad rz. Bystrzycą, pamiętna klęską Austrjaków, zadana im przez wojska pruskie 3 lipca 1866 w bitwie, zwanej również niekiedy pod Kralovym Hradcem (Königsgrätz).

Sadowisko, miejsce, gdzie zapada i usadawia się głuszc dla odbycia parzenia.

Sadownictwo, ob. ogrodnictwo.

Sadowska Antonina z Komierowskich, literatka, * 1859, † 1926 w Warszawie; powieści: „Jasne chwile”, „Basia” (3 t.), liczne nowele, „Obrazki” dla dzieci itd.

Sadowska Marja z Brzeziny, powieściopisarka (pseud. Zbigniew), † ok. 1890; ogłosiła: „Pamiętniki muchy” (1861), „Oksana” (1869), „Niecnota” (1871), „Rocznica” (1873), „Sąsiedzi” (1875), „Pisma” (3 t., 1875).

Sadowski Henryk, publicysta, * 1847, † 1908; prawnik, urzędnik bankowy, dziennikarz; opracował „Ordery i oznaki zaszczytne w Polsce” (2 części, 1905—7); tłumaczył Cyserona.

Sadowski Jan Nepomucen, archeolog, * 1814, † 1897; studja w Berlinie; główne dzieło: „Drogi handlowe greckie i rzymskie przez poręczce Odry, Wisły i Niemna do Bałtyku” (1874).

Saduceusze, arystokracja kapłańska w Jeruzolime, wywodząca swój ród od Sadoka, przeciwnicy faryzeuszów, przewodnicy duchowi i polityczni Żydów do I w. przed Chr. W czasach Chrystusa występowali jako sekta żydowska, nie uznająca nieśmiertelności duszy ludzkiej, opatrności Boskiej, życia przyszłego, istnienia aniołów. W przeciwieństwie do faryzeuszów stanowili partję postępową, ulegającą wpływom greckim.

Sadyk Pasza, ob. Czajkowski Michał.

Sadysta, mężczyzna o skłonnościach sadystrycznych: sadystka, kobieta dotknięta sadyzmem, ob. sadyzm.

Sadyzm, zboczenie płciowe: żądza zadawania udurczeń moralnych lub fizycznych drugiej osobie innej płci podczas aktu płciowego; nazwa pochodzi od nazwiska markiza de Sade, który zboczeniem tem był dotknięty; najwyższym stopniem s. są morderstwa z lubieżności; przeciwstawieniem s. jest pasywizm czyli mazochizm.

Sadz, 1) skrzynia czworokątna lub kształtu elipsowatego, z otworami, zanurzona w wodzie, służąca do trzymania ryb żywych; 2) s. ptaszy, ptaszarnia.

Sadza (kopcę), subtelnie rozdrobniony węgiel, powstający podczas niecałkowitego spalania się różnorodnych substancji organicznych, np.: żywic, naftaliny, ropy naftowej itp.; używana jest do różnorodnych farb, atramentu drukarskiego, szuwaksu itd.; zwykle zawiera niewielkie ilości nierozłożonej substancji wyjściowej oraz jej produkty rozpadu.

Sadzawka, niewielkich rozmiarów jezioro sztuczne, utworzone przez zatamowanie groblami rzek lub przez wykopanie specjalnego dołu.

Sadzewicz Antoni, publicysta i polityk, * 1877; studja uniwers. we Lwowie; współpracownik, potem współredaktor „Gazety Warszawskiej”, naczelny redaktor „Gazety Porannej 2 grosze” od chwili jej założenia (1912), 1922 poseł na sejm ze Związku Ludowo Narodowego.

Sadzonki, części pędu (lodygi, liścia), które, odjęte zupełnie od rośliny macierzystej i zasadzone wprost do ziemi lub piasku, w przyjaznych warunkach zakorzeniają się i wyrastają w nowe rośliny. Sadzonkowanie najpopularniej stosowane bywa do rozmnażania odmian roślin kwiatowych, krzewów owocowych i ozdobnych.

Sadz, ob. opady atmosferyczne.

Saeculares ludi, igrzyska z początkiem nowego wieku w Rzymie. Po raz pierwszy urządzone były w 249 przed Chr. w czasie

I-ej wojny punickiej na cześć Plutona i Prozerpiny, następnie zaś odbywały się w okresach co 100—110 lat. Prawdopodobnie były w związku z kultem greckim, a miały charakter nabożeństw oczyszczalnych. Pieśń uroczystą na I. Saec. w 17 przed Chr. napisał Horacy.

Saeculum (łac.), wiek; in omnia saecula saeculorum, na wieki wieków.

Saemunder, ob. Edda.

Saepe stylum vertas (łac.), często obracaj rylcem (czyli piórem); cytata z Horacego (Sat., ks. I, w. 71), który radzi poetom starannie opracowywać swoje utwory.

Saevis pax quaeritur armis (łac.), pokój utrzymuje się srogą bronią (surowymi środkami).

Saſaki, ob. Prosimiae.

Saſafik Paweł Józef, uczonec czeski, * 1795, † 1861 w Pradze; historyk literatur słowiańskich oraz etnograf i archeolog; dzieła: „Historja języka i literatury słowiańskiej”, „Początki gramatyki staroczeskiej”, „Pamiętki piśmiennictwa glagolskiego”, „Starożytności słowiańskie”; szereg mniejszych studjów językoznawczych, etnograficznych i archeologicznych.

Safed, m. w Galilei (Palestyna), święte miasto Żydów, 14.000 mieszk.

Safes (ang.), kasetki pancerne, wynajmowane osobom prywatnym przez banki w celu przechowywania kosztowności i walorów, w ten sposób zbudowane, że dają maksimum bezpieczeństwa zarówno przed pożarem, jak i włamaniem. Każda kasetka otwiera się dwoma kluczami, z których jeden otrzymuje klient przy najmie, drugi zaś pozostaje na przechowaniu u urzędnika bankowego. Klucze te nie są jednakowe, i ani klient bez urzędnika bankowego, ani urzędnik bez klienta nie są w możności otworzyć kasetki.

Saſi, m. portowe w Marokku zach. (Afryka płn.-zach.), pod protektorem francuskim, 24.400 mieszkańców; wywóz skór safjanowych.

Safjan, skóra kozia, wyprawiona kolorowo, używana do wyrobu obuwia, pokrycia mebli, oprawy książek, robót galanteryjnych itd. Ongiś przywożona do Polski ze Wschodu, potem wyrabiana w kraju; inaczej — skóra marokańska.

Saſforyt, minerał rcmbowy (Co, Fe) As₂, twardość 4,5, ciężar własc. 6,9—7,3; barwa biała do stalowo-szarej; nieprzezroczysty; blask metaliczny. Schneeberg, Bieber.

Safo lub **Safona** (greck. Sappho), poetka grecka, * ok. 600 na wyspie Lesbos; mieszkała w Mytilene w związku kulturowym ze znaczną liczbą przyjaciółek i uczennic; † w połowie VI w. przed Chr.; z licznych jej utworów pozostały tylko ułamki.

Safranboil, m. w Azji Mniejszej (Turcja), 20.000 mieszk.

Saſfránek Jan, pedagog czeski i historyk literatury, * 1852, † 1924; studjum „Czeskie szkoły”, prace o F. L. Čelakovskym i in.

Safranina (safranina T), związek organiczny, S₂₁H₂₀N₄. HCl; kryształki czerwono-brunat-

ne; rozpuszcza się w wodzie z żółto-czerwonym zabarwieniem. Używa się w farbiarstwie oraz w histologii. Barwi jądra komórkowe na kolor czerwony.

Sattleven, 1) Cornelis, malarz holenderski, * 1607, † 1681; pejzaże i obrazy z życia zwierząt, z nich najlepsze w Rijksmuseum w Amsterdamie, w galerji w Pradze i Madrycie; 2) Hermann, malarz i rytownik holenderski, * 1609, † 1685; liczne pejzaże z okolic Renu (w muzeach Akwizgranu, Amsterdamu, Berlina, Brukseli, Drezna, Monachjum i in.).

Saga, w literaturze staroskandynawskiej opowiadanie prozą, zawierające zazwyczaj treść dawnych podań historycznych; spisywane zaczęto w początkach XII w.

Saga, m. na wyspie Kiu-sziu (Japonja), 38.600 mieszk.

Sagajowie, lud pochodzenia tureckiego, koczujący na stepach Syberji płd., 2.000 głów.

Sagalasówka, dawna broń myśliwska.

Sagan, ob. Żegają.

Sagan, ob. Grapa.

Sagar, błotnista wyspa w delcie Gangesu, przy ujściu Hugli, 593 km²; miejsce pielgrzymek Indusów.

Sagar, m. w środk. prow. Indji bryt., 42.300 mieszk.

Sagäsüg (Zagazik), m. w Egipcie Dolnym, w delcie Nilu, 41.700 mieszk.; znaczny handel.

Sagasta Praxedes Mateo, mąż stanu hiszpański, * 1827, † 1903 w Madrycie; do 1874 prezes ministrów, potem przywódca konstytucjonistów w kortezach, 1881—1902 znów prezes ministrów.

Sagatyński Jan, paź króla Stanisława Augusta, przy którym pozostawał aż do jego zgonu w Petersburgu; ogłosił: „Pamiętnik byłego pазia” (1845), † 1849.

Sagina, karmnik, rośliny zielne, roczne lub trwałe, z rodziny Caryophyllaceae (goździkowate); mają lodygi delikatne, liście nitkowate lub szpilkowate, kwiaty drobne, białe, 4—5 krotne, o płatkach całobrzegich; precików 4—10; szyjek słupka 4—5, nadległych płatkom; owoc — torebka. W Polsce pospolitsze: *S. nodosa*, k. kolankowy, 5—20 cm. wys., kępkowo wyrastający, o kwiatach nielicznych, prawie zawsze pięciokrotnych; *S. procumbens*, k. rozestany, 5—10 cm. wys., kępkowy, o liściach zakończonych krótką ością, kwiatach czterokrotnych. Wyrastają na piaszczystych, torfowiskach, łąkach, po brzegach rowów.

Saginaw, m. w Stanie Michigan (St. Zj. Am. Płn.), nad rz. S., 62.000 mieszk.; tartaki i garbarnie.

Sagittaria, strzałka, rośliny wodne z rodziny Alismataceae (zabielnicowate). W Polsce *S. sagittifolia*, s. wodna (Rys.: a kwiat), bylina o liściach podwodnych, wstęgowatych, nadwodnych, długogonkowych, trójkątnostrzałkowych, kwiatach okazywałych, białych, jednopłciowych; kwitnie VI—VIII.

Sago, ob. Metroksylon.

Sagittaria sagittifolia.

Sagowina, ob. Metroksylon.

Sagrada, cascara s., kora szklaku amerykańskiego (Rhamnus Purshiana); środek przeczyszczający, działający przeważnie na jelita grube (drasticum). Zawiera emodyny (pochodne antrachinonu).

Sagua la Grande, port na płn. wybrzeżu Kuby (Antyle), 13.000 mieszk.; wywóz cukru.

Sagum, płaszcz wojenny żołnierzy rzymskich, zamykający się na prawym ramieniu.

Sagunto, m. w prow. Walencji (Hiszpania wsch.), 7.200 mieszk.; uprawa wina, zabytki z czasów rzymskich; zbudowane na miejscu starożytnym.

Sahajdaczny, u kozaków godność wojskowa, która odpowiadała naszemu hetmanowi polnemu.

Sahajdaczny, ob. Konaszewicz Piotr.

Sahajdak albo **sajdak**, ob. koczczan.

Sahara, największa na kuli ziemskiej pustynia, w Afryce płn. 5.200 km. długość, 1.500 km. szer., 6.180 000 km², ok. 2.000 000 mieszk.; obejmuje pod względem ukształtowania pionowego: 1) strefę diun piaszczystych El-Erg albo Areg, płaskowyż niezamieszkały na zach. i wsch.; 2) wyżynę niezamieszkałą Hammada i 3) środkową część górzystą (najw. Ahaggar do 3.000 m. wys.), z górami Tibesti, 3.415 m. wys.; wsch. przedłużenie S. stanowi pustynia Libijska; płn. S. obejmuje S. algiersko-tuniską, pld. S. tworzy kamienną pustynię, przechodzącą w step sudański; zach. S. jest wyżyną, najmniej znaną częścią, środkowa część jest górzysta i względnie urodzajna; klimat wybitnie kontynentalny i suchy, o dużych różnicach temperatury (w dzień +70°, w nocy 0°), częste wiatry piaszczyste i cyklony (samum), minimalne opady atmosferyczne; roślinność tylko w oazach: pomarańcze, cytryny, palmy daktylowe, a na krańcach S. mimozy i akacje; świat zwierzęcy: hieny, lwy, lamparty, lisy, zajęce pustynne, antylopy, gazy, strusie; zwierzęciem pociągającym jest wielbłąd; ludność berberyjska wyznania mahometańskiego (Tuaregowie) zamieszkuje środk. i zach. Saharę, wschodnią S. zamieszkuje murzyńskie plemiona, mieszaną z Berberami (Tibbu), na płn. oprócz Berberów mieszkają Arabowie. Uprawa roli w oazach, chów bydła; handel odbywa się zapomocą karawan; przywóz: zboża, cukier i fabrykaty europejskie; wywóz: sól, daktyle i owoce pld.; sześć dróg karawanowych: Marokko—Timbuktu, Biskra—Timbuktu, Algier (Trypolis) Sokato, Trypolis—Kuka, Bengazi—Uadai, Kair—El Fasz, Siut—Dar Fur. Pod względem politycznym S. podzielona jest na płn.-zach. hiszpańską (płn.-zach. wybrzeża Atlantyku i Rio de Oro), zach. i środk. oraz Algierską S., stanowiącą posiadłość francuską Fezan i pld. część pustyni Libijskiej — posiadłość włoska, wsch. część S. wraz z pustynią Libijską, należąca do Egiptu i Sudanu anglo-egipskiego.

Saharanpur, m. w prow. Agra-Oudh (Indie bryt.), 62.900 mieszk.

Sahib (arab.), pan, tytuł używany w Indjach.

Sahibej, pseudonim Wal. Wołodźki, który pisał również pod pseudonimem Koszczyc Wacław.

Sahm Heinrich, * 1877 w Anklam, 1912 do 1918 burmistrz w Bochum, 1919 burmistrz Gdańska, od grudnia 1920 prezydent senatu Wolnego Miasta Gdańska.

Said-Halim-Pasza, turecki mąż stanu, * 1859 w Kairze; 1913 min. spraw zagr. 1913—17 wielki wezyr.

Said-Pasza, wicekról Egiptu 1854—63, syn Mehmeda Alego, * 1822, † 1863; za jego rządów podjęto budowę kanału Suezkiego (1859); od jego imienia nazwano Port-Said.

Said-Pasza Mehmed, zw. Kuczuk (mały), turecki mąż stanu, * 1835, † 1914; dziewięciokrotnie piastował godność w. wezyra w latach 1882—1912; 1913 prezydent senatu.

Saïda, 1) (staroż. Sidon), m. port. w Syrii środk. (Azja zach.), 11.300 mieszk.; 2) m. w dep. orańskim w Algierji (Afryka płn.), 11.000 mieszk.

Saiga tatarica, suhak, ssak z podrodziny Antilopinae; rodzina Bovidae, podrząd Ruminantia, rząd Artiodactyla. Długość ciała ok. 130 cm., wysokość ok. 80 cm. Budowa niezgrabna, tułów kupy gruby, nogi niskie. Odnacza się charakterystyczną budową nosa, wydatnego ku przodowi i mocno wystającego poza dolną szczękę. Samce wyposażone w przeświecające, lirowato wygięte i zlekką w nasadzie obrączkowane rogi, dochodzące do 30 cm. długości. Uszy szerokie i krótkie. Ogon krótki (ok. 11 cm. długości), uwłosiony. Szerść długa i miękka, żółtawo-szara na grzbiecie i bokach, biała na spodzie ciała. Zamieszkuje stepy pld.-wschodniej Europy (między Donem i Wolgą oraz okolice na wschód od morza Kaspijskiego), oraz wschodn. Azji do gór Altajskich. Do XVII w. spotykany licznie w stepach czarnomorskich na Ukrainie.

Saigon, stol. Kochinchiny franc. (Indochiny), nad rz. Saigon, 72.400 mieszk.; port handlowy, wywóz ryżu.

Saikado, ob. Kiu-sziu.

Sailer Johann Michael, katolicki teolog niemiecki, * 1751 w Bawarii, † 1832; 1829 biskup w Regensburgu; zwolennik pojedynczego kierunku Kościoła; „Sämtliche Werke“ (41 t., 1830—46).

Sailly-Saillisel, w. w dep. Somme (Franca), 9 km. od Bapaume, 690 mieszk.; krwawe bitwy 1916—18 podczas wojny światowej.

Saimaa, fińska nazwa jez. Sajma (ob.).

Saint Albans, m. w hr. Hertford (Anglia płn.-wsch.), 25.600 mieszk.; katedra z X w.; w wojnie białej i czerwonej różny Ryszard ks. Yorku odniósł tu zwycięstwo nad Henrykiem VI (22 maja 1455), 17. II. 1461 Małgorzata Andegaweńska nad hr. Warwickiem.

Saint-Amand, 1) S.-A.-les-Eaux, m. w dep. Nord (Franca płn.), przy ujściu rz. Elnon do Scarpe, 14.800 mieszk.; opactwo z VII w.; kąpiele siarczane; 2) S.-A.-Mont-Rond, m. w dep. Cher (Franca środk.), nad rz. Marmande, 8.600 mieszk.

Saint-André Jacques de, marszałek francuski, * ok. 1505; jeden z przywódców partii katolickiej podczas wojen hugonockich, członek tzw. triumwiratu (z Franciszkiem Gwizjuszem i konetablami de Montmorency), zawiązanego dla obrony katolicyzmu; zginął w bitwie pod Dreux 1562.

Saint Andrews, m. port. w hr. Fife (Szkocja), nad zat. S. A., 9.300 mieszk.; najdawniejszy uniwersytet w Szkocji, założ. 1411.

Saint-Arnaud Jacques Leroy de, marszałek francuski, * 1796, † 1854; odznaczył się w Algierze; 1851 min. wojny i jeden z głównych sprawców zamachu stanu 2 grudnia 1851; wódz armii francuskiej w wojnie krymskiej 1854.

Saint-Assise, zamek nad rz. Sekwana, 40 km. od Paryża, wielka stacja telegrafu iskrowego.

Saint-Aulin, rodzina rysowników i sztuczarzy francuskich: 1) Germain, * 1721, † 1786; akwarele, rysunki sangwina, tuszem i sepją; „Przedstawienie w Tuilerjach“, „Salon 1765 r.“, „Bal d'Auteuil“; 2) Augustin, * 1737, † 1807. Z dzieł: „Koncert“, „Le bal paré“, „La promenade des Remparts“.

Saint-Barthélemy, francuska wyspa w grupie Małych Antylów, 25 km², 2.600 mieszk.; gł. m. Gustavia.

Saint-Brieuc, stol. depart. Côtes-du-Nord w Bretanii (Franca), przy ujściu rz. Gouët do kanału La Manche, 25.000 mieszk.; katedra; chów bydła, handel zbożem, połów ostryg.

Saint-Chamond, m. w dep. Loire (Franca środk.), nad rz. Gier, 15.000 mieszk.; wielkie piece.

Saint Christopher albo **Saint Kitts**, brytyjska wyspa w grupie M. Antylów, 176 km², 26.300 mieszk.; uprawa trzciny cukrowej.

Saint Clair, jezioro pomiędzy jez. Huron i Erie w Am. Płn., do 50 km. szer.

Saint-Cloud, 1) m. w dep. Seine-et-Oise (Franca), nad Sekwana, 9.700 mieszk.; dawna rezydencja królewska; ruiny zamku, park., fabr. porcelany; 2) m. w stanie Minnesota (St. Z. Am. Płn.), 16.000 mieszk.; łomy granitu.

Saint Croix, 1) rzeka w Ameryce Płn., stanowiąca granicę między st. Maine i N. Brunzwik, 120 km. długość; 2) ob. Sainte Croix.

Saint-Cyr Laurent Gouvion, markiz de, marszałek napoleoński i par Francji, * 1764, † 1830; w 1792 dowódca batalionu ochotników, 1794 generał dywizji; odznaczył się w kampaniach 1799 i 1800; 1812 dowódca VI korpusu Wielkiej Armii, odniósł krwawe zwycięstwo pod Połockiem i otrzymał buławę marszałkowską; 1813 wzięty do niewoli pod Dreznem. Za Ludwika XVIII par i do 1819 minister wojny.

Saint-Cyr-l'École, w. pod Wersalem w dep. Seine-et-Oise (Franca), 4.000 mieszk.; słynna szkoła oficerska, założona 1808 w gmachu dawnej szkoły dla paziów (zał. 1686).

Saint-Denis, 1) m. okręg. w dep. Seine (Franca), 76.400 mieszk.; słynne opactwo, kościół gotycki z XII w.; groby królów francuskich; fabr. maszyn i wyrobów chemicznych, budowa statków; 2) stol. franc. wyspy

Réunion, 21.600 mieszk.; siedzi-ba blisk.; port.

Saint-Dié, m. okręg. w dep. Vosges (Franca wsch.), nad rz. Meurthe, 20.400 mieszk.; katedra z XIV w.; przemysł włókienniczy, fabryka maszyn, łomy marmuru.

Saint-Dizier, m. w dep. Haute-Marne (Franca płn.), nad rz. Marną i kanałem Marny, 16.000 mieszk.; huty żel.

Saint-Étienne, stol. dep. Loire (Franca środk.), 168.000 mieszk.; ośrodek górnictwa węglowego, huty żel., fabr. płyt pancernych, broni, fabr. samochodów.

Saint-Eustache (Sankt Eustatius, Statia), jedna z wysp w M. Antylach, należąca do kolonii holend. Curaçao, 21 km², 1.315 mieszkańców; wulkaniczna; gł. m. Orangetown.

Saint Francis, pr. dopływ Mississipi, ujście w stanie Arkansas, długość 610 km.

Saint Gall, ob. Sankt Gallen.

Saint George, 1) m. w hr. Gloucester (Anglia zach.), wsch. przedm. Bristolu, 50.000 mieszk.; 2) stol. bryt. wysp Grenady, siedziba gubernatora bryt. wysp Pod Wiatrem.

Saint-Germain hr. de, awanturnik, najpewniej Żyd portugalski, podający się za cudotwórcę i zażywający sławy na dworze Ludwika XV, potem w Anglii, Rosji i Niemczech, gdzie † 1784. Cagliostro uchodził za jego ucznia.

Saint-Germain Claude Louis hr. de, minister wojny za Ludwika XVI, * 1707, † 1778.

Saint-Germain-de-Calberte, m. w dep. Lozère (Franca), 1.240 mieszk.; wyrób jedwabiu.

Saint-Germain-des-Près, opactwo w Paryżu; w kościele pochowany Jan Kazimierz, gdyż był tam opatem pod koniec życia.

Saint-Germain-du-Plain, m. w dep. Saône et Loire (Franca), 1.530 mieszk.; handel zwierzyzną i drobiem.

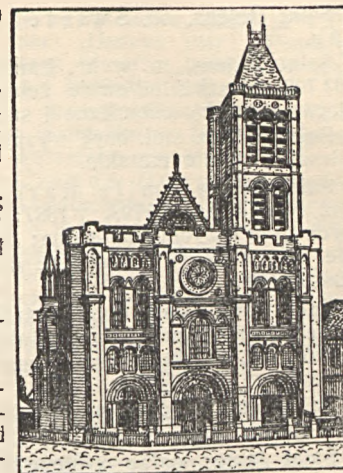
Saint-Germain-en-Laye, ob. Germain St. en Laye.

Saint-Germain-Laval, m. w dep. Loire (Franca), 2.000 mieszk.; wyrób jedwablu.

Saint-Germain-Lembron, m. w dep. Puy-de-Dôme (Franca), 1.850 mieszk.; źródła wód mineralnych.

Saint-Gervais-les-Bains, miejsc. kąpielowa w dep. Haute-Savoie (Franca pld.-wsch.), u podnóża Mont Blanc, 630 m. n. p. m., 2.500 mieszk.; źródła siarczane.

Saint-Gilles (flam. Sint Gillis), gmina w prowincji Brabancji (Belgia), przedmieście Brukseli, 65.000 mieszk.

Saint-Denis: kościół z XII i XIII w.

Saint Helena, ob. Świętej Heleny wyspa.

Saint Helens, m. w hr. Lancaster (Anglia), 102.700 mieszk.; odlewnie żelaza, miedziorytnictwo, wyroby chemiczne i szklane.

Saint Hélier, stol. bryt. wyspy Jersey, 27.900 mieszk.; kąpiele morskie.

Saint-Hilaire Emile Marc (Marco) de paż Napoleona, *1793, †1887; autor popularnych prac o życiu Napoleona: „Souvenirs de la vie privée de N.“, „Histoire de la campagne russe“ i in.

Saint-Imier (Val), dolina wśród Jury w kantonie berniejskim (Szwajcaria), dług. 26 km, m-ko S.-l., 7.000 mieszk.; zegarmistrzostwo, koronki.

Saint-Ives, m. port. w hr. Cornwall (Anglia pld.-zach.), 7.200 mieszk.

Saint James, pałac królewski w Londynie, stąd dwór i ministerjum S. J., dwór ang. i ministerjum angielskie.

Saint-Jean d'Acre, francuska nazwa m. Akki w Syrii.

Saint-Jean-de-Luz, m. port. w dep. Basses-Pyrénées (Francja pld.-zach.), nad zatoką Gaskońską, 5.400 mieszk.

Saint John, 1) m. port. w prow. N. Brunświku w Kanadzie (Am. Płn.), nad rz. Saint John, 46.500 mieszk.; wywóz zboża i drzewa; 2) stol. wyspy Antigua (Antyle), 9.300 mieszk.

Saint John, rz. w Am. Płn., wpada do zat. Fundy, 720 km. dług.

Saint John's, stol. bryt. wyspy Now. Fundlandji (Am. Płn.), 34.000 mieszk.; rybołówstwo, wyrób tranu, znaczny handel.

Saint Joseph, m. w stanie Missouri (St. Zj. Am. Płn.), 78.000 mieszk.; wielkie rzeźnie, handel zbożem i bydłem.

Saint-Josse-ten-Noode, wsch. przedmieście Brukseli, 31.800 mieszk.; wyrób koronek, przemysł chemiczny.

Saint-Junien, m. w dep. Haute-Vienne (Francja środk.), nad rz. Vienne, 11.400 mieszk.

Saint-Just Antoine de, rewolucjonista francuski, *1767; 1792 członek konwencji, marzyciel i teoretyk idealnej republiki wolności i równości, zwolennik terroru, fanatyczny stronnik Robespierre'a, wraz z nim i Couthonem stał na czele Komitetu Ocalenia Publicznego, tworząc tzw. triumwirat, zagarniający faktyczną władzę w kraju; zginął na gilotynie 28. VII. 1794.

Saint Kliss, ob. Saint Christopher.

Saint-Laurent, ob. Świętego Wawrzyńca rzeka.

Saint Lawrence River, ob. Świętego Wawrzyńca rzeka.

Saint-Lô, stol. dep. Manche (Francja pld.-zach.), nad rz. Vire, 12.000 mieszk.; wyroby włókiennicze.

Saint Louis, 1) m. w stanie Missouri (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Mississippi, 773.000 mieszk. (w tem 27.000 Polaków); dwa uniwersytety, handel zbożem, tytułem, wyrób maszyn, browarnictwo, wielkie rzeźnie, wywóz

mięsa; 2) m. na pld.-zach. wybrzeżu franc. wyspy Réunion 14.900 mieszk.

Saint-Louis-du-Senegal, stol. Senegalu (Afr. zach. franc.), na wyspie przy ujściu rz. Senegal do Atlantyku, 23.300 mieszk.; umocniony port.

Saint-Malo, m. okręg. i miejscowość kąpielowa w Bretanii, w dep. Ille-et-Vilaine (Francja zach.), port z 5 fortami, 12.400 mieszk.; fabr. lin, budowa statków rybackich.

Saint-Mandé, przedmieście Paryża, 20.000 mieszk.

Saint-Marc Girardin François Auguste, krytyk i polityk francuski, *1801, †1873; napisał „Kurs literatury dramatycznej“.

Saint-Marceaux René de, rzeźbiarz francuski, *1845, †1915; główne dzieła: „Genjusz cmentarny“ (1879), pomniki Daudet'a i Dumas'a (jun.) w Paryżu, pomnik Związku pocztowego w Bernie (1909).

Saint-Martin, wyspa w grupie Małych Antylów, 99 km², 6.000 mieszk.; wywóz bawełny; pld. część (52 km²) należy do Francji, pld. (47 km²) do Holandji.

Saint-Martin Louis Claude margr. de, mistyk, zwany „Le philosophe inconnu“, *1743, †1803; ogłosił: „De l'esprit des choses“ (1800), „L'homme de désir“ (1802).

Saint Marylebone, pld.-zach. dzielnica Londynu, 104.200 mieszk.; Regent's Park.

Saint Mary's River, 1) połączenie między jez. Górnym a jez. Huron, dług. 96 km., ze spadkiem 6 m. wys. (Sault St. Marie); 2) rz. pld.-amer. w stanie Georgia, ujście do oc. Atlantyckiego, dług. 160 km.

Saint-Maur-des-Fossés, m. w dep. Seine (Francja), nad rz. Marną, pld.-wsch. przedmieście Paryża, 40.200 mieszk.

Saint-Maurice, przedm. Paryża, nad Sekwaną, 9.000 mieszk.; szpital dla obłąkanych.

Saint Michel (Le Mont), ob. Mont Saint-Michel.

Saint-Mihiel, m. w dep. Mozy (Francja wsch.), 10.000 mieszk.; silny fort nad rz. Mozą, zdobyty przez wojska bawarskie w 1914, odzyskany przez armję amerykańską pod wodzą Pershing'a.

Saint-Nazaire, m. w dep. Loire-Inférieure (Francja zach.), nad ujściem rz. Loary, 41.600 mieszk.; nowoczesny port, doki, 4 latarnie morskie.

Saint-Nectaire, miejsc. kąpielowa w dep. Puy-de-Dôme (Francja środk.), nad rz. Fredet, 1.300 mieszk.; 12 źródeł mineralnych kwaso-węglowych.

Saint-Nicolas, 1) m. pow. w prow. Flandrii wsch. (Belgja), 33.700 mieszk.; saliny, przemysł włókienniczy; 2) przedmieście m. Liège (Belgja), nad rz. Mozą, 10.000 mieszk.

Saint-Omer, m. okręg. w dep. Pas-de-Calais (Francja pld.), 20.500 mieszk.; katedra z XV w.; cukrownictwo, przemysł włókienniczy.

Saint-Ouen, pld. przedmieście Paryża nad rz. Sekwaną, 51.000 mieszk.; wyroby gumowe, maszyny, fabr. fortepianów.

Saint Pancras, dzielnica Londynu na l. brzegu Tamizy, 211.000 mieszk.

Saint-Paul, francuska wyspa wulkaniczna na oceanie Indyjskim, na 39° szer. pld., 7 km².

Saint Paul, stol. stanu Minnesota (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Mississippi, 284.700 mieszk. (7.000 Polaków); browary, przemysł włókienniczy, handel drzewem i bydłem.

Saint-Paul, m. na wyspie Réunion, 9.500 mieszk.

Saintpaulia, roślina z rodziny Gesneriaceae (ostrojowate), z jednym tylko gatunkiem *S. ionantha*, fiołek usambara. Roślina zielna, trwała, do 10 cm. wysok., o liściach mięsistych, kwiatach fioletowych; pochodzi z gór Usambara (Afr. wsch.), uprawiana jako roślina ozdobna — szklarniowa.

Saint Peter Port (franc. Saint-Pierre-Port), stol. bryt. wyspy Guernsey, 18.300 mieszk.; port, doki, budowa okrętów.

Saint-Pierre, 1) mała wyspa franc. w Ameryce Płn. obok franc. wyspy Miquelon, na pld. od Nowej Fundlandji; 2) największe m. na franc. wyspie Martynice (Antyle), 26.000 mieszkańców; zburzone wybuchem wulkanu 8. V. 1902; 3) m. na franc. wyspie Réunion, 28.000 mieszk.; port.

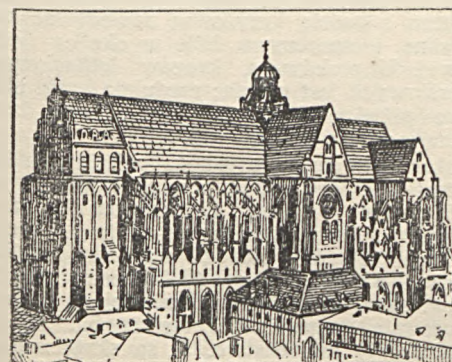
Saint-Pierre Bernardin de, pisarz i przyrodnik francuski, *1737, †1814; autor powieści „Paul et Virginie“, tłum. na wszystkie języki europejskie, „Études de la nature“ i in.

Saint-Pierre-Port, ob. Saint Peter Port.

Saint-Priest Alexis Guignard hr. de, dyplomata francuski, *1805, †1851; autor wielu dzieł treści historycznej i politycznej.

Saint-Privat, w. w Lotaryngji, miejsce bitwy pod Gravelotte-S.-P. 18. VIII. 1870.

Saint-Quentin, m. w dep. Aisne (Francja pld.), nad rz. Somme, 37.000 mieszk.; kościół gotycki z XII—XV w.; znaczny przemysł;

Saint-Quentin: kościół z XII—XV w.

damiętnie zwycięstwem Hiszpanów nad Francuzami 1557, Niemców nad Francuzami 19. I. 1871; 1917—18 prawie zupełnie zburzone przez Niemców.

Saint-Saëns Camille kompozytor francuski, *1835, †1921; 4 poematy symfoniczne (Phaëton, Danse macabre, Kołowrotek Omfali, Młodość Herkulesa), symfonje, suity, kwarte-

ty smyczkowe i fortepianowe, oratoria („Poptop“), szereg oper: „Henryk VIII“, „Proserpina“, „La princesse jaune“, „Le timbre d'argent“ i „Samson et Dalila“ (1877).

Saint-Servan, m. w dep. Ille-et-Vilaine (Francja), obok Saint-Malo, 12.800 mieszk.; port wojenny, warsztaty okrętowe.

Saint-Simon Claude Henri hr., twórca nowego systemu społecznego, *1760 w Paryżu, †1825; walczył o niepodległość Ameryki Płn., po powrocie propagator idei zjednoczenia całej ludzkości w jedną rodzinę pod zwierzchnictwem „ojca“, łączącego w sobie godności: papieską i cesarską; prace: „Système industriel“ (3 t., 1821—22), „Catéchisme industriel“ (1823), „Nouveau Christianisme“ (1825) i in.

Saint-Simon Louis de Rouvroy, książę, pisarz francuski i wysoki dygnitarz na dworze Ludwika XIV, *1675, †1755; słynne pamiątki, dające plastyczne odbicie ducha czasu i życia na dworze.

Saint-Simoniści, uczniowie Saint-Simona, Bazard, Enfantin, bracia Olind i Engeniusz Rodriguez, Augustyn Thierry; po śmierci Saint-Simona (1825) wydawali pismo „Le Producteur“ celem szerzenia jego idei, oraz wydali „Exposé de la doctrine de Saint-Simon“; od mistrza różnią się jednak tym, że własność uważają za przywilej i drogą zrobienia za państwa generalnego spadkobiercy obywateli dają do upaństwowienia własności; byli pierwszymi socjalistami państwowymi; stworzyli również rodzaj sekty religijno-politycznej, która w 1831 została z rozporządzenia władzy rozwiązana. Później niektórzy z Saint-Simonistów (Lesseps, H. Carnot, bracia Pereire, Michał Chevalier) byli wybitnymi działaczami przemysłowymi i handlowymi za czasów Napoleona III.

Saint Thomas, 1) gł. m. na wyspie S. T. w grupie Wyp. Dziewiczych (Antyle), 8.000 mieszk.; 2) m. w prow. Ontario w Kanadzie (Am. Płn.), 20.000 mieszk.; handel zbożem.

Saint-Victor Paul hr. de, krytyk literacki francuski, *1827, †1881; napisał „Hommes et Dieux“, „Deux masques“ i in.

Saint Vincent, bryt. wyspa w grupie Małych Antylów, 360 km², 44.500 mieszk.; wulkaniczna (czynny wulkan La Soufrière 1.130 m.); stol. Kingstown.

Saint Vincent John Jervis baron Meaford hr., admirał angielski, *1734, †1823; 1794 jako kontradmirał zdobył osady franc. Martynikę i środk. Lucję, 1797 pobił na głowę flotę hiszpańską koło przylądka Saint Vincent.

Sainte-Aulaire Louis-Clair de Beaupoil hr. de, dyplomata i historyk francuski, *1778, †1854; autor „Histoire de la Fronde“.

Sainte-Beuve Charles Augustin, krytyk i poeta francuski, *1804, †1869; napisał: „Tableau de la poésie au XVI-e siècle“, „Vie, poésie et pensées de Joseph Delorme“, „Consolations“, „Pensées d'août“; powieść „Volupté“; dzieła krytyczne: „Portraits littéraires“, „Port-Royal“, „Causeries du Lundi“, „Nouveaux Lundis“ i in.

Sainte-Claire-Deville Charles, geolog i meteorolog francuski, *1814, †1876; gen. in-

spektor stacji meteorologicznych we Francji, odkrywca siarki amorficznej; napisał: „Voyage géologique aux Antilles” (1856) i in.

Sainte-Claire-Deville Henri Etienne, chemik francuski, brat poprz., * 1818, † 1881; prace nad dysocjacją związków chemicznych (zasada tzw. „tube chaud et froid”), badania nad gęstością par związków chemicznych, synteza minerałów oraz liczne prace z chemii nieorganicznej.

Sainte-Croix (hiszp. Santa Cruz), obecnie urzędowa nazwa Saint Croix, jedna z wysp Dziewiczych (Antyle), należących do St. Zi. Am. Płn., 218 km², 14.900 mieszk., gł. m. Christiansted; uprawa trzciny cukr.

Sainte-Marie-aux-Mines (niem. Markirch), m. w dep. Haut-Rhin w Alzacji (Francja wsch.), 12.000 mieszk.; kop. rudy żel.

Sainte-Marie-de-Madagascar (Nossi Burah), wyspa francuska na wsch. wybrzeżu Madagaskaru, 150 km², 5.000 mieszk.; gł. m. Port Louis.

Sainte-Menehould, m. w dep. Marne (Francja płn.), nad rz. Aisne, w Argonach, 5.000 mieszk.

Saintes, m. w dep. Charente-Inférieure (Francja) nad rz. Charente, 20.800 mieszk.; katedra, zabytki z czasów rzymskich; handel zbożem i winem.

Saintonge, dawna prow. Francji nad oc. Atlantycznym, ze stol. Saintes, tworzy obecnie wraz z Aunis dep. Charente-Inférieure.

Saintsbury George, angielski historyk literatury, * 1845; prof. w Edyburgu; prace: „History of criticism” (1900—04), „History of English prosody” (1906—10), „History of French novel” (1917—19) i in.

Saipan, japońska wyspa w grupie Marjanów (Mikronezja) na Oceanie Spokojnym, 130 km², 2.000 mieszk.; stol. Garapan.

Sais, staroż. m. w Egipcie Dolnym, świątynia bogini Neith, rezydencja 26 dynastji; ruiny.

Sajama, wulkan w zach. Kordylierach w Boliwji, 6.415 m. wys.

Sajańskie Góry, wsch. odnoga gór Altajskich; tworzą granicę między Syberją a Mongolją (Azja środk.), najwyższy szczyt Mungo Sardyk, 3.490 m. wys.

Sajdak, ob. kołczan.

Sajdak Jan, filolog, * 1882; studia w Krakowie; 1912 docent filologii klasycznej na Uniwersytecie Jagiellońskim. 1917 profesor na Uniwersytecie Lwowskim, 1919 — na Uniwersytecie Poznańskim; 1918—20 redaktor czasopisma „Eos”; ogłosił: „Historia critica scholiastorum et commentatorum Gregorii Nazianzeni. Pars I” (1914) i szereg rozpraw drobniejszych.

Sajma (fin. Saimaa), jez. w Finlandji, odpływa przez rz. Wuokse do jez. Ładoga, 1760 km²; połów łososi; kanałem 59 km. dług. S. połączone z zatoką Fińska.

Sajo, pr. dopływ Cisy, wypływa z Rudaw słowackich.

Sajodyna, sól wapniowa kwasu jodobehenowego [C₂₁H₃₂O₂.COO]₂Ca; biały proszek bez smaku i zapachu; rozpuszcza się łatwo w wodzie. Zawiera 26% jodu. Stosowany jest przy miazdżycy tętnic, kile itp. Nie daje objawów

tzw. zatrucia jodem (jodismus — nieżyty nosa, bóle głowy, wysypki skórne, brak apetytu).

Sak, sieć na ryby, w kształcie worka, rozpiętego na kablakach; sieć na ptaki.

Sakai, m. port. na zach. wybrzeżu wyspy Hondo (Japonja), 85.000 mieszk.; pld. przedmieście Osaki.

Sakalawowie, szczep polinezyjsko-malajski w zach. części Madagaskaru, ok. 142.000 głów.

Sakaria, w star. Sangarius, rz. w Azji Mn., wpada do morza Czarnego, dług. 650 km.

Sakartvelo, miejscowa nazwa Gruzji.

Sakata, m. port. na wyspie Hondo (Japonja), 25.000 mieszk.

Sakatali, wsch. okręg Gruzji, 9.446 km², 700.000 mieszk.; gł. m. S., 3.100 mieszk.

Sake, napój japoński, ob. Oryza.

Sakel, plemię weddoidalne na Sumatrze, zmieszane z Malajczykami.

Sakkara, w. w Egipcie Dolnym, na zach. obramieniu doliny Nilu, powyżej Kairu, naprzeciwko Heluanu, w pobliżu miejsca, gdzie stał dawny Memfis; liczne wykopaliska, zbudane w latach 1851—81 przez Mariette'a, na pobliskim płaskowzgórzu liczne piramidy.

Sakmara, pr. dopływ rz. Uralu (Rosja wsch.), dług. 695 km.

Sakowicz Kasjan, pisarz, * ok. 1576, † 1647 w Krakowie; kształcił się w Akad. Zamojskiej i Akad. Krakowskiej; 1620—24 rektor szkoły brackiej w Kijowie, potem osiadł w Lublinie; wstąpił do zakonu Augustianów; pisał po polsku i rusku; „Kalendarz stary...” (Wilno 1640), „Oskard albo młot na skruszenie kamienia schizmatyckiego” (Kraków 1646) i in.

Sakra (łac.), wyświęcenie i namaszczenie na kapłana; zdjęcie s., pozbawianie godności kapłańskiej.

Sakralizacja (łac.), nieprawidłowość rozwoju: zrośnięcie się ostatniego kręgu lędźwionego z kością krzyżową; powodować może silne i uporczywe bóle w okolicy lędźwiowej. U ptaków s. kręgów lędźwiowych i piersiowych jest regulą; zrośnięte kręgi piersiowo-lędźwiowo-krzyżowe tworzą jedną kość, zwaną synsacrum.

Sakrament (łac.), czynność religijna, której celem i skutkiem jest łaska uświęcająca za pośrednictwem znaków, ustanowionych przez Chrystusa. Na S. składa się materia (rzecz) i forma (słowo). Kościół rzymsko-katolicki uznaje 7 s.: 1) chrzest, 2) bierzmowanie, 3) Najśw. sakr. ciała i krwi Pańskiej, 4) pokutę, 5) ostatnie namaszczenie olejem św., 6) kapłaństwo, 7) małżeństwo. S. są skuteczne ex opere operato, tzn. dzięki czynności jako takiej. Tyleż s. uznaje kościół wschodni. Kościół ewangelicki, uważający s. także za środki do zbawienia, za „słowo widzialne”, uznaje tylko 2 s.: chrzest i wieczerzę Pańską.

Sakramentalja (łac.), rzeczy święte widome (chleb, woda święcona, wino święcone i in.), modlitwy i obrzędy, służące do uświęcenia ludzi wierzących, ustanowione przez Kościół. Jest ich sześć: modlitwa, pokropienie

wodą, pożywanie, spowiedź powszechna, jałmużna, błogosławieństwo.

Sakramentarz (łac.), księga liturgiczna, zawierająca modlitwy, odmawiane przez kapłana podczas Mszy św. i ceremonij (np. procesyj).

Sakramentki czyli **Benedyktynki nieustającej adoracji Najświętszego Sakramentu**, zakon żeński, założony w połowie XVII w. przez Mechtildę († 1614) w Saint-Dié w Lotaryngji; Marija Kazimiera, żona Jana III, założyła dla nich kościół i klasztor w Warszawie.

Sakramentu bractwa, bractwa mające na celu nieustającą adorację Przenajświętszego Sakramentu.

Saksofon (greck.), instrument muzyczny blaszany, dęty, o dźwięku fagotowym.

Saksonja (niem. Sachsen), rep. związkowa Rzeszy niemieckiej (1356—1806 elektorat, 1806—1918 królestwo), pomiędzy Prusami, Turynją a Czechosłowacją, 14.993 km², 4.663.000 mieszk.; stol. Dreżno. Pod względem ukształtowania powierzchni obejmuje pogórze lużyckie, saskie (porfir) i płn. stoki Rudaw czeskich; główna rzeka Elba z Muldą i Elstera; uprawa zboża (przeważnie żyta), leśnictwo (25,8% lasów), górnictwo: kopalnie węgla kamiennego i brunatnego, nieznaczne ilości srebra, miedzi i ołowiu. Przemysł wysoko rozwinięty: wielkie piece, huty, przemysł metalurgiczny i maszynowy (Chemnitz, Lipsk), porcelana (Miśnia), zegarki (Glashütte), przemysł włókienniczy (Chemnitz, Limbach i in.), przemysł chemiczny i księgarski (Lipsk). Podstawą utworzenia się S. były ziemie, kumulowane w rękach Wettynów, którzy w 1089 posiadli Miśnię, 1264 Turynję, Łużyce, w 1423 (po wygaśnięciu linii Askańskiej) przejęli ks. Sachsen-Wittenberg wraz z godnością elektorską i tytułem książąt saskich (Fryderyk Kłótlwy 1381—1428). Nazwa S. przeszła z czasem na wszystkie ziemie Wettynów; w 1485 nastąpił podział S. między książąt: 1) Ernesta (linja Ernestyńska), który otrzymał ziemie saskie i godność elektora saskiego, oraz Turynję i 2) Albrechta, który dostał Miśnię (linja Albertyńska). W 1547 elektorat przeszedł do rąk linii Albertyńskiej (do niej należeli królowie polscy August II i III).

W 1806 ks. Fryderyk August III przystąpił do związku reńskiego i przybrał tytuł króla (Fryd. Aug. I). W 1807 Napoleon oddał mu na własność dziedziczną ks. Warszawskie (odebrane w 1815). Sojuz z Napoleonem okupił Fryderyk mocą uchwały kongresu wiedeńskiego 1815 utratą na rzecz Prus płn. części S. (20.230 km²). Od 1831 monarchja konstytucyjna. Po wojnie 1866, w której S., znajdująca się pod znakiem polityki antypruskiej min. Beusta stanęła po stronie Austrii, musiała przystąpić do związku niemieckiego i poddać się zwierzchnictwu Prus; w 1871 weszła w skład cesarstwa niemieckiego. Rewolucja 1918 doprowadziła (13. XI) króla S. Fryderyka Augusta III do abdykacji. 1. XI. 1920 ogłoszono nową konstytucję S.

Saksonja Pruska (niem. Provinz Sachsen), prow. Prus, 25.267 km², 3.129.000 mieszk. (pre-

ważnie ewang. wyzn.), na płn. i wsch. równin, na zach. i pld. górzysta (Harz, Las Turyngijski), rolnicza, obfitująca w kopaliny (węgiel brunatny, sól, srebro, miedź), źródła solne i siarczane; stol. Magdeburg.

Saksonowie (Sasi), szczep germański; w III w. po Chr. tworzyli w płn. Niemczech związek z Angrywarjami i Chaukami; w V w. zdobyli Brytanję (ob. Anglosasi); w VI posunęli się na południe do Unstrut, rozpadając się na plemiona Westfalów, Engrów i Ostfalów. W VIII podbili przez Karola W. i przymuszeni do chrześcijaństwa. W IX powstało ks. Sakle pod władzą ks. Ludolfa; syn jego Otto przyłączył Turynję. W ciągu X—XII zmieniły się dynastje w S. W 1180 S. została zniesiona jako księstwo po wygnaniu ks. Henryka Lwa. Nazwa i godność przeszła wraz z małą częścią S. na Bernarda, ks. Askanji (syn Albrechta Niedźwiedzia), który posiadał ziemie koło Wittenberga; syn jego zdobył Lauenburg. W 1260 nastąpił podział kraju na S. (Sachsen)-Lauenburg i S.-Wittenberg, która w 1356 otrzymała godność elektorską, a w 1423, po wygaśnięciu linii S.-Wittenberg, przeszła do rąk Fryderyka, księcia Miśni.

Saksońskie fałdowanie w geologii obejmuje szereg fałdowań o biegu południowo-wschodnim i północno-zachodnim; objęło przedewszystkiem średniogórze niemieckie i trwało od jury do trzeciorzędu; najwcześniejszą częścią tego fałdowania, która rozpoczęła się już w jurze, zwie się fałdowaniem kimeryjskiem.

Sakuntala, ob. hinduska literatura.

Sakyamundi, Sakja-Muni, nazwa Buddy (ob.).

Sal, najlżejsza powłoka litosfery, w której najważniejszą rolę odgrywają krzem (Si) i glin (Al), stąd nazwa „sal”. Miąższość tej powłoki ziemi obliczają na 100 km. Niektórzy przypuszczają, że zewnętrzna powłoka (sal) pływa niejako na gęstszej „simie” w podobny sposób, jak lód na wodzie. Związana z tem jest teoria Wegenera przesuwania się kontynentów.

Sal, jedna z wysp Zielonego Przylądka, 224 km², 400 mieszk.; wywóz soli.

Sal carolinum facitium, ob. karlsbadzka sól sztuczna.

Sal Pelletieri, ob. Pelletier Pierre.

Sala (niem. Saale), 1) S. Saska albo Turyngijska, l. dopływ Elby, wypływa z Gór Sosnowych, żeglowny, dług. 442 km.; 2) S. Frankońska, pr. najw. dopływ Menu, dług. 111 km.; 3) S. Salzburska, ob. Saalach.

Sala, m. w okręgu (län) Westmanland (Szwecja), nad rz. Sagą, 7.700 mieszk.; kopalnie cynku, ołowiu i srebra.

Sala Carlos, rzeźbiarz hiszpański, * 1728, † 1788; z dzieł: płaskorzeźby na gmachu Giełdy w Barcelonie i w Pałacu królewskim w Madrycie.

Sala y Gomez, grupa niezamieszkałych skalistych wysepek na oceanie Spokojnym, 4 km²; tworzą najdalej na wsch. wysuniętą część Polinezji; należą do Chile.

Salado (Rio), dwie rzeki w Argentynie (Am. Płd.): 1) pr. dopływ rz. Parany, dług. 1.800

km.; 2) rz. w prow. Buenos-Aires, wpada do Atlantyku, dług. 670 km.

Saladyn, sultan Egiptu i Syrii, syn Kurda Ejuba, * 1137, † 1193 w Damaszku; założyciel dynastji Ejubidów; 1169 w. wezyr Egiptu, 1171 obalił kalifa Fatymidów; po śmierci Nureddina 1174 zagarnął jego państwo (Syrię); w 1187 zajął Jerozolimę i walczył z przybyłą dla odzyskania jej trzecią wyprawą krzyżową.

Salamanca, ob. Salamanka.

Salamandra, herb polski: w polu srebrnym salamandra złota wśród płomieni ognistych; u szczytu w helmie ogon pawi.

Salamandra, ob. Salamandridae.

Salamandridae, nazwa rodziny płazów (Amphibia), z rzędu Urodela (płazy ogoniaste). Ciało wydłużone, głowa wyraźnie wyodrębniona, szczeka górna uzębiona. Dorosłe oddychają płucami. Należy tu *Salamandra maculosa*, salamandra, jaszczur plamisty. Dług. ciała ok. 20—23 cm. Budowa niezgrabna; na grzbiecie dwa szeregi gruczołów; gruczoły zauszne duże. Język jajowaty, silnie przyrośnięty do dolnej szczęki, tak, że tylko tył i brzegi są wolne. Ubarwienie czarne z dużymi żółtymi lub pomarańczowymi plamami. Na bokach i ogonie poprzeczne bruzdy. Zwierzę wyłącznie lądowe, tylko młode rozwijają się w wodzie. Tryb życia nocny. Żywi się małymi mięczakami, robakami itp. U nas pospolita w Karpatach. Pokrewna *S. atra*, jaszczur czarny, dochodzi tylko do 13 cm. dług. Barwa zupełnie czarna, pozbawiona plam. Rozpowszechniona w Alpach, Hercegowinie i w Kraśnie. Podobnie jak poprzednia jest żyworodna i prowadzi ten sam tryb życia. Do tejże rodziny należy rodzaj *Molge* (Triton), traszka, z licznymi gatunkami, z których u nas spotykają się: *Molge alpestris*, traszka górską (Tatry, Karpaty, Podkarpacie, Śląsk), *M. montandoni*, t. karpacka (Karpaty, Tatry), *M. vulgaris*, t. paskowana, pospolita w całej Polsce, podobnie jak *M. cristata*, traszka czarna. W odróżnieniu od jaszczurów, traszki odznaczają się brodawkowatą skórą, płetwowatym, bocznie spleaszczonym ogonem i wybitnym dymorfizmem płciowym.

Salamanka (hiszp. Salamanca), stol. prow. S. w krainie León (Hiszpanja), nad rz. Tormes, 32.400 mieszk.; 2 katedry z XII i XVI w., uniwersytet z XIII w., zabytki budownictwa średniowiecznego; pamiętna zwycięstwem Wellingtona nad Francuzami 22. VII. 1812.

Salami, kielbasa z mięsa wieprzowego, silnie czosnkiem przyprawiona i uwędzona, wyrabiana głównie we Włoszech.

Salamina (greck. Salamis, tur. Kuluri), wyspa na wybrzeżu Attyki (Grecja), ok. 100 km², pamiętna zwycięstwem Greków nad Persami w bitwie morskiej w 480 przed Chr.

Salamis, ob. Salamina.

Salamoniak albo **salmiak**, chlorek amonu, ob. chlorek.

Salamoria, ob. Peneios.

Salandra Antonio, polityk włoski, * 1853, prof. prawa administracyjnego na uniwersytecie rzymskim, 1886 poseł do parlamentu, 1891—1892 i 1894—96 podsekretarz stanu, 1899 minister rolnictwa, 1900—10 minister skarbu; 1914—16 prezes ministrów i minister spraw zagranicznych; 1922 przedstawiciel Włoch w Lidze Narodów.

Salangana, *Collocalia esculenta*, ptak z rodziny Cypselidae; podrząd Cypseli, rząd Coraciiformes. Dług. ciała ok. 10 cm. Upierzenie błyszczące, stalowo-zielone; spód biały. Zamieszkuje Celebes, wyspy Moluckie, w. Bismarcka, Nową Gwineę i Australję płn. Gniazda salangany, zbudowane wyłącznie ze śliny, szybko twardniejącej na powietrzu, są jadalne i uchodzą za przysmak w Chinach; jako produkt handlowy znane są pod nazwą „gniazd jaskółczych“.

Salangor, ob. Selangor.

Salarium (łac.), żółd, jurgiel, płaca.

Salas, m. w prow. Oviedo (Hiszpanja), nad rz. Marcea, 17.100 mieszk.

Salat, pr. dopływ Garonny we Francji, dług. 78 km.

Salatyński Wierch, szczyt w Tatrach Zach., 2.050 m. wys.

Salawatti, druga pod względem wielkości wyspa w grupie Papua, 1685 km², ok. 6 tys. mieszkańców.

Sálda Franciszek Ksawery, literat., twórca nowoczesnej krytyki czeskiej, * 1867, napisał: „Boje o jutro“, „Dusza i dzieło“, „Nowoczesna literatura czeska“, „Sztuka i religia“; powieść: „Robotnicy i lalki boże“; dramaty: „Zastępy“, „Dziecie“ i in.

Saldanha João Carlos, książę de, marszałek i mąż stanu włoski, * 1791, † 1876 w Londynie; od 1825 wielokrotnie członek gabinetu, przez rewolucje wojskowe 1851 (1851—6) i 1870 wynoszony na szefa rządu; 1862—4 i 1866—9 poseł w Rzymie, od 1871 w Londynie.

Saldo, 1) pozostałość rachunku; 2) przy wzajemnych obrachunkach przewyżka należności jednej strony nad należnością drugiego kontrahenta; 3) ob. kasa.

Sale, m. w hr. Cheshire (Anglja), 16.400 mieszk.; przemysł bawełniany.

Salé, m. port. na zach. wybrzeżu Marokka (protektorat franc.), 24.200 mieszk.

Salejjer, wyspa w grupie wysp Sundzkich (Indje Wsch.-Holend.), 703 km², 57.000 mieszk. wyznania mahometańskiego.

Salem, 1) m. w prow. Madras (bryt. Indie wsch.), 52.000 mieszk.; 2) m. w stanie Massachusetts (St. Zjednoczone Am. Płn.), 42.500 mieszk.; przemysł skórzany i futurowy; 3) stol. stanu Oregon (St. Zjedn. Am. Płn.), 17.700 mieszk.

Salep, *Tubera salep*, bulwy storczyków, rosnących w Azji Mniejszej. Zawierają śluz roślinny.

Salerno, stol. prow. S. i m. port. nad zatoką S. (Włochy płn.), 52.000 mieszk.; katedra, ruiny z czasów longobardzkich; przemysł bawełniany; od IX—XI w. stol. księstwa.

Saletra chilijska, ob. saletra sodowa.
Saletra potasowa, azotan potasu, związek chemiczny, KNO₃; jako minerał (s. p. rodzima) zdarza się w niektórych jaskiniach wapiennych.

Saletra sodowa, minerał, azotan sodowy, NaNO₃, zwany też saletrą chilijską. Krystalograficznie godna zaznaczenia, jako ciało do tego stopnia jednopostaciowe z kalcytem, iż nawet dwójtomność ma równie wielką. Heksagonalna; twardość 1,5—2; c. wł. 2,1—2,2; bezbarwna lub nieznacznie zabarwiona. Występuje w pasie bezdżdżystym około Iquique i Taropaca w Chile (departament Arequipa) na przestrzeni około 38 kilometrów, a także w Boliwji około Arané. Są to warstwy naprzemianległe z gipsem, z piaskiem, którym towarzyszy sól kamienna i inne sole morskie. To wszystko spoczywa na porfirach i na skałach osadowych. Bardzo ważna, jako surowiec kwasu azotowego i sztuczny nawóz azotowy.

Salève, pasmo wzgórzy wapiennych w Saubaudji, na pd. od Genewy, do 1379 m. wys. (Piton); słynie z pięknych widoków.

Salezianie, zgromadzenie zakonne, założone przez ks. don Bosco, nazwane tak na cześć św. Franciszka Salezego; zajmuje się wychowywaniem młodzieży w specjalnych zakładach i warsztatach; rozpowszechnione głównie we Włoszech, w Polsce i w Ameryce Płd.

Salford, m. w hr. Lancaster (Anglja płn.), 234.200 mieszk.; przemysł włókienniczy, fab. maszyn.

Salgir albo **Salgir**, gł. rz. na Krymie, dług. 181 km, wpada do Morza Czarnego.

Salgó-Tarján, m-ko w komitacie węgierskim Neogród, w pobliżu granicy Słowacji, 15.300 mieszk.; kp. węgla brunatnego, przemysł żelazny.

Salicaceae, wierzbowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Salicales (wierzbowe). Drzewa lub krzewy z liśćmi pojedynczemi (rzadko wrębnemi), ustawionemi zazwyczaj skrętolegle, z przylistkami, kwiatami rozdzielnopłciowemi, zebranymi w kłosy lub grona (kotki) w pachwinach łuskowatych przysadek; okwiatu brak lub zredukowany — postaci 1—2 gruczołów albo kubkowatego wyrostka; pręcików 2—30 wolnych; słupek dwukrotny z 2 znamionami, jednokomorowy, z licznymi zalążkami; owoc — torebka, pękająca 2 (3, 4) kłapami, z licznymi, owłosionymi i pozbawionymi bielma nasionami. Należą tu 2 rodzaje: *Salix* (wierzba) i *Populus* (topola); prawie wyłącznie mieszkańcy północnej umiarkowanej strefy.

Salicales, wierzbowe, rząd roślin dwuliściennych z podklasy Choripetalae (wolnopłatkowe), z jedną tylko rodziną, *Salicaceae*.

Salicha, w. w pow. zaslawskim, gub. wołyńska (Ukraina Sow.), pamiętna zwycięską bitwą powstańców wołyńskich pod wodzą Edmunda Różyckiego z wojskiem rosyjskiem 26. V. 1863.

Salicional, rejestr organowy o dość słabym dźwięku, najczęściej ośmio lub czterostopowym, używany niekiedy do naśladowania echa.

Salickie prawo (*Lex Salica*), ob. Barbarorum leges.

Salicornia, *Soliród*, rośliny zielne z rodziny Chenopodiaceae (komosowate), pospolite po brzegach morskich i na gruntach słonych. W Polsce (brzegi Bałtyku, Ciechocinek, Inowrocław) *S. herbacea*, s. zielny, roślina mięsista, obficie rozgałęziona, o liściach zredukowanych w postaci naprzeciwległych, zrosłych ze sobą pochewek; kwiaty ukryte we wgłębieniach mięsistej łodygi. Dawniej używana, jak i inne gatunki, do fabrykacji sody.

Salicylany, sole kwasu salicylowego, działają po przyjęciu nawewnątrz jako środek swoisty przeciw gośćcowi (reumatyzmowi) stawowemu oraz jako środek przeciwgorączkowy. Zwiększają wydzielanie żółci, przyspieszają wysysanie płynów patologicznych (wysięków). Najczęściej używany jest salicylan sodowy (*Natrium salicylicum*).

Salicylowy aldehyd (orto), związek organiczny OH.C₆H₄.COH, ciecz o swoistym zapachu; temp. topnienia —7°, temp. wrzenia 193°, ciężar właściwy 1,153; w wodzie rozpuszcza się trudno, z alkoholem i eterem miesza się w każdym stosunku. Występuje w olejkach niektórych roślin (*Spiraeae*).

Salicylowy kwas, ortooksybenzoowy kwas, związek organiczny, OH.C₆H₄.COOH; ciało krystaliczne o temperaturze topnienia 159°; szybko ogrzany rozkłada się na fenol i dwutlenek węgla. W wodzie rozpuszcza się trudno, łatwo w alkoholu i eterze. Syntetycznie otrzymuje się metodą Kolbe'go-Schmidta, polegającą na ogrzewaniu do 130° w zamkniętym naczyniu fenolanu sodu i dwutlenku węgla. Ma zastosowanie w lecznictwie, szczególnie jego pochodne (aspiryna, salipiryna), oraz jako środek przeciwfermentacyjny i przeciwgnilny.

Salicyna, związek organiczny, C₁₃H₁₅O₇, glikozyd; ciało krystaliczne o temp. topn. 198°; występuje w lyku i liściach wierzby (*Salix*); pod wpływem hydrolizy rozpada się na saligeninę i glikozę.

Salieri Antonio, kompozytor włoski, * 1750, † 1825; nadworny kapelmistrz opery wiedeńskiej; słynął jako pedagog; kilkadziesiąt oper („Les Danaïdes“), opery komiczne („Rauchfangkehr“).

Saligenina, związek organiczny OH.C₆H₄.CH₂OH, pochodna salicyny (ob.); ciało krystaliczne o temp. topn. 86°.

Salina (łac.), sole mineralne o działaniu przeczyszczającym: siarczany, fosforany, winiany, cytryniany.

Salipiryna, związek organiczny, połączenie kwasu salicylowego i antypiryny; biały, trudno w wodzie, łatwo w alkoholu rozpuszczalny proszek. Środek przeciwgorączkowy.

Salis, rz. na Łotwie, wpada do zat. Ryskiej, dług. 160 km.

Salisburia adiantifolia, ob. miłorząb.

Salisbury, 1) stol. hr. Wiltshire (Anglja), nad rz. Avon, 22.900 mieszk.; wyroby metalowe i wełniane; 2) stol. bryt. płd. Rodezji (Afryka

płd.), 1.700 mieszk.; 3) m. w stanie Ptn. Karoliny (St. Zj. Am. Ptn.), 14.000 mieszk.

Salisbury Robert Cecil margr., mąż stanu angielski, * 1830, † 1903; od 1853 członek parlamentu; 1866—67 i 1874 minister Indyi, 1878—80 sekretarz stanu do spraw zagranicznych; po zgonie Beaconsfielda przywódca konserwatystów w izbie lordów; 1885—86, 1886—92 i 1891—1902 prezes ministrów (do 1900 również minister spraw zagranicznych).

Salisbury Rollin D., geolog i geograf amerykański, * 1858, † 1922; prof. uniwersytetu w Chicago; autor podręczników geologicznych i morfologicznych.

Salit, ob. diopsyd.

Saliva (łac.), ślina; **salivaris**, ślinowy; **glandulae salivares**, gruczoły ślinowe, ślinianki.

Salivacja (łac. salivatio), nadmierne wydzielanie śliny, ob. ptyalismus.

Salix, wierzba, drzewa lub krzewy z rodziny Salicaceae (wierzbowate). Liście mają pojedyncze, krótkoogonkowe, lancetowate lub jajowate, nagie lub owłosione; kwiatostany, w postaci kłosów stojących w pachwinach liści, ukazują się przed liśćmi lub z nimi równocześnie; kwiaty bez okwiatu, opatrzone u nasady jednym lub kilku miodnikowymi wyrostkami; przysadki kwiatowe całobrzegie; w kwiecie męskim 2—5 pręcików. Rodzaj S. obfituje w gatunki i mieszańce. W Polsce pospolitsze: S. alba w. biała, drzewo do 30 m. wys., o korze żółtej lub jasno-brunatnej, liściach podłużno-lancetowatych, spodem owłosionych; jeden z najpospolitszych gat.; wilgotne lasy, przydroża. S. fragilis, w. krucha, krzew o gałązkach nagich, żółtych, łatwo kruszących się, liściach lancetowatych, nagich, lepkich zamłodu. S. purpurea, w. purpurowa (wiklina), krzew do 6 m. wys., młode pędy (cenne na wyroby koszykarskie) czerwone, nagie, liście odwrotnie lancetowate, nagie, spodem siniozielone. S. viminalis, w. wiciowa, krzew, odznaczający się liśćmi krótkoogonkowymi, lancetowato równowąskimi, o podwiniętych brzegach, pędami cienkimi, zamłodu owłosionymi; jeden z ważniejszych gat. koszykarskich. S. caprea, w. iwa, krzew lub drzewo o korze gładkiej, gałązkach brunatnych, liściach dużych, szeroko eliptycznych; kłosy ukazują się wcześniej, przed liśćmi. S. cinerea w. szara (Izoza), krzew do 2 m. wys., o korze opatrzonej charakterystycznymi wklęsłościami, jednoczesnych pędach, pokrytych gęsto szarym kutnerem, liściach podłużnie jajowatych, bez połysku, spodem filcem pokrytych. S. repens, w. rokita, krzew do 1 m. wys.; liście krótkoogonkowe, podłużnie lancetowate, z wierzchu połyskujące, spodem owłosione, z wyraźnym nerwem głównym. Z gat. obcych: S. babylonica, w. płacząca (z Azji), o długich, wiotkich, zwisających gałęziach. Wierzby najobficiej rosną na glebach wilgotnych, nad brzegami rzek i strumieni. Użytek z nich jest wieloraki: pędy 2—4-letnie używane są na obręczce, na faszynę przy wzmacnianiu brzegów rzek; kora używana jest w garbarstwie (wartość garbnika 8—13%), częściowo w medy-

cynie i fabrykach przetworów chemicznych do wyrobu salicyny; najważniejszy użytek daje pręcie, jako materiał do wyrobu koszyków i plecionek.

Saljany, m. pow. w rep. Azerbejdżańskiej (Rosja sow.), w delcie rz. Kury, 16.500 mieszk.; rybołówstwo.

Saljowie (łac. Salii), prastare kolegium kapłańskie w star. Rzymie, służące bogu wojny. Ośrodki — miasta łatyńskie: Lavinium, Tusculum, Tibur i Rzym. W Rzymie były dwie grupy: S. Palatini i S. Kalliańcy (po 12 osób z naczelnikiem na czele). Strój: czerwona opancza i pełne uzbrojenie, m. in. tzw. ancilia, tj. tarcze, zrobione na podobieństwo jednej, rzekomo spadłej z nieba. Nabożeństwem był pochód ku czci boga wojny dnia 19 marca. Zachowane fragmenty śpiewów Saljów są zabytkiem starej łaciny.

Salkowski Ernst Leopold, chemik-fizjolog niemiecki, * 1844; od 1874 prof. w Berlinie; autor prac z dziedziny chemii fizjologicznej i patologicznej.

Salkowskiego reakcja pozwala wykryć cholesterolinę: wiśniowo-czerwone zabarwienie po dodaniu kwasu siarkowego stężonego (H₂SO₄) do roztworu cholesteroliny w chloroformie. Reakcja S. ma zastosowanie w chemii fizjologicznej.

Salle (La), ob. La Salle.

Salustius Gajus Crispus, historyk rzymski, * 86 przed Chr., † 35 przed Chr.; zwolennik Cezara; z prac jego pozostały: „De conjuratione Catilinae“, „De bello Jugurthino“ i ułamki z „Historiae“.

Saltwürk Ernst, pedagog niemiecki, * 1839; docent politechniki w Karlsruhe; prace z dziedziny teorii i historii pedagogiki: „Die Seele des Menschen“ (1918), „Ethik“ (1920) i in.

Salm, m-ko w prow. luksemburskiej (Belgia). 4.700 mieszk.; zamek rodu hr. i książąt Salm.

Salmanassar, imię królów asyryjskich; naj słynniejszy: S. III (859—825 przed Chr.), syn Assurnazirpala, podbił Armenję, Damaszek, miasta fenickie; S. IV (782—772 przed Chr.); S. V (726—722 przed Chr.).

Salmasius Claudius, ob. Saumaise Claude.

Salmeron y Alonzo Nicolas, hiszp. mąż stanu, * 1838, † 1908; republikanin; 1873—4 prezydent kortezów.

Salmiak, ob. chlorek.

Salmina, ciało białkowe, należące do protein (białek właściwych); wykazuje budowę prostą, gdyż, rozkładając się, daje jeden aminokwas; występuje w gruczołach nasiennych lososia i śledzia.

Salmonidae, lososio wate, nazwa rodziny ryb kostnoszkieletowych (Teleostei) z rzędu Malacopterygii. Głowa nagerzta ciała pokryta drobnymi łuskami. Paszcza uzębiona, przyczem zęby z wiekiem wypadają. Za płetwą grzbietową mieści się płetwa tłuszczowa (pinna adiposa). Jaja dostają się z jajników do jamy ciała i stąd wypadają nazewnatr przez nieparzysty otwór płciowy. Pęcherz pławny komunikuje się z jelitem. Drapieżne. Formy słodkowodne wyma-

gają wody chłodnej, obfitującej w tlen. Żyją w potokach i stawach górskich lub w dużych jeziorach. Liczne gatunki, np. losoś, są wędrownie, większą część zimy przebywają w morzu, na wiosnę zaś wędrują do rzek, posuwając się daleko w górę, przyczem przeskakują nawet wodospady. Po skończonym tarle wracają do morza. Należą tu: Salmo salar, losoś; S. trutta, troć; S. hucho, głowacica; S. fario, pstrąg; Osmerus eperlanus, stynka; Coregonus, głębiel, sieja, sielawa; Thymallus thymallus, lipień.

Salmson Hugo, malarz szwedzki, * 1843, † 1894; z prac: „A la barrière de Dalby“, „Przyjęcie u dziadków“.

Saló, m. nad jez. Garda (Włochy pln.), 5.400 mieszk.; stacja klimatyczna.

Salol, salicylan fenolu, związek organiczny OH.C₆H₄.CO.OC₆H₅; bezbarwne kryształki o temp. topn. 42,5°. Rozpuszcza się w alkoholu i eterze. Używany w leczeniu jako antyseptyk przewodu pokarmowego i dróg moczowych (szczeg. pęcherza moczowego). S. ulega rozkładowi w jelitach cienkich na kwas salicylowy i fenol (kwas karbolowy), działających jako silne środki dezynfekujące.

Salome, 1) królowa machabejska, żona Arystobula I, rządziła 78—69 przed Chr.; 2) siostra Heroda I, mieszkała na jego dworze, słynna z intryg i przewrotności, † 10 po Chr.; 3) córka Herodjasa, wnuczka popr., żona tetrarchy Filipa, potem Arystobula, zwana od imienia ojca Herodjadą; skłoniona przez matkę, zażądała od jej drugiego męża, Heroda Antypasa z Galilei, głowy św. Jana Chrzciciela (Marek, 6,21).

Salomea, córka Leszka Białego i Grzymisławy, * ok. 1211; żona Kolomana, księcia węgierskiego, króla halickiego; zachowawszy w małżeństwie czystość dziewiczą, wstąpiła po śmierci męża 1241 do założonego przez siebie klasztoru św. Klary w Zawichoście, przeniesionego później do Skąły, gdzie † 1268.

Salomon, król węgierski z domu Arpada, koronowany 1057 w 4-tym roku życia za życia swego ojca; 1060 zmuszony do ucieczki, schronił się u swojego wuja Beli I w Niemczech i przy pomocy wojsk niemieckich odzyskał tron 1063; 1074 musiał uciec powtórnie, powrócił przy pomocy Henryka IV, 1087; wzamian za pensję zrzekł się korony; † 1087 w bitwie pod Filipopolem.

Salomon, król izraelski ok. 972—933 przed Chr., syn króla Dawida i Betsabei, żony wodza Urjasza. W polityce zewnętrznej niedość silny, stracił zdobycze ojca; w polityce wewn. zabiegał koło zjednoczenia państwa, ulepszył administrację, podniósł handel; rządził despotycznie, obciążając kraj podatkami na potrzeby świetnego dworu i nowowznoszonych budowli (świątynia jerozolimska, pałac król.). Wschodni przepych, jakim się otaczał, olśniewał lud i przyczynił się do osnucia dołka postaci S. legendy o nadludzkiej wspaniałości i rozumie. Tradycja biblijna niesłusznie przypisywała S. autorstwo utworów. powsta-

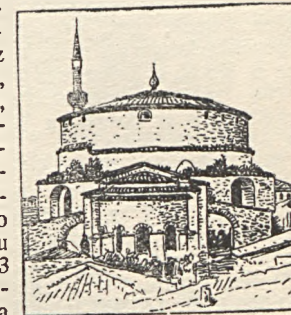
łych później, jak „Pieśń nad pieśniami“, „Przy powieści“, „Kaznodzieja“, „Mądrość“, a z poza Starego Testamentu „Psalmy“. Na Wschodzie tradycja o S. przerozdziła się w „Suleimana“, władcę duchów i utajonych sił przyrody.

Salomona Wyspy, archipelag w Melanezji na oceanie Spokojnym, na wsch. od N. Gwinei, 43.900 km², 167.000 mieszk.; przeważnie wulkaniczny, dobrze zalesiony; klimat wilgotny, podzwrotnikowy; wywóz kopry; odkryty w 1567 przez Mendaña. Pod względem politycznym dawne wyspy niem. (Buka, Bugainville, grupa Nissan i Cartereta) obecnie należą do Związku Australijskiego z mandatu Ligi Narodów, a reszta, 28.400 km², 17.000 mieszk., stanowi brytyjską kolonię.

Salon, m. w dep. Bouches-du-Rhône (Francja płd.), 14.000 mieszk.; wyrób oliwy i mydła.

Salonae, ob. Solin.

Saloniki (tur. Selanik, greck. Thessaloniki), port i stol. prow. w Macedonii greckiej (Grecja) nad zatoką Salonicką, 170.200 mieszkańców; zabytki z czasów rzymskich, przemysł i handel, wywóz zboża, bawełny, tytoniu, opjum; w staroż. należały do ces. bizantyjskiego, od 1430 do 1912 w posiadaniu Turków, od 1913 Greków; w 1915 obsadziły S. państwa sprzymierzone; w 1918 zawieszenie broni z Bułgarią; w 1919 wojska koalicji opuściły S.

Saloniki: Rotunda św. Jerzego.

Salonta Mare, ob. Nagy-Szalonta.

Salop, ob. Shropshire

Salosantolum, 33% rozczynek salolu w oleju sandałowym; środek przeciwwrzęzawkowy.

Salpa, ob. Salpidae.

Salpêtriêre, nazwa wielkiego szpitala kobiecego w Paryżu.

Salpi, jez. nadbrzeżne w prow. Foggia w Apulji (Włochy), dług. 15 km., do 5 km. szer.; saliny.

Salpidae, salpy, nazwa rodziny sprzągli (Thaliacea) z rzędu Desmomyaria; podtyp Tunicata (osłonice). Pelagiczne osłonice, swobodnie pływające w wodzie, o ciele wałkowatym lub baryłkowatym. Mięśnie nie stanowią zamkniętych obręczy, lecz są poprzerywane na brzusznej stronie ciała. Z obszernej jamy skrzelowej prowadzą do kloaki dwie szczeliny skrzelowe; skrzele wąskie. Osłona (tunica) niezbyt gruba. W rozwoju przechodzą przemianę pokoleń, przyczem osobniki bezpłciowe wytwarzają kolonię osobników płciowych. Należą tu różne gatunki rodzaju Salpa, np. S. democratica, S. zonaria.

Salpiglossis, t u j a ł k a, roślina z rodziny Solanaceae (psiankowate). Ziola Ameryki Płd.

(Chile), o kwiatach lejkowatych, z budowy podobnych do kwiatów petunii, zebranych w podbaldachy lub grona. Gatunki: *S. sinuata*, *S. atropurpurea*, *S. straminea*, są uprawiane w licznych odmianach jako rośliny ozdobno-kwiatowe.

Salpingitis (greck), zapalenie jajowodu; choroba, występująca na tle rzeżączki, zakażenia pęcherzowego lub gruźlicy; może mieć przebieg ostry lub przewlekły (częściej).

Salpinx (greck.), oviductus, tuba Fallopii, jajowód, Fallopiusza trąbka.

Salselia, ob. *Tragopogon porrifolium*.

Salsette, wyspa w prow. bombajskiej w Indiach bryt., 624 km², ok. 108.000 mieszk.; starożytna świątynia podziemna; gł. m. Thana.

Salsola, solanka, roślina z rodziny Chenopodiaceae (komosowate). Ziola i krzewy o liściach łuskowatych, mięsistych, często szpilkowatych, zakończonych twardym kolcem; rosną na gruntach solnych, przezważnie na wybrzeżach morskich; wiele gat. stepowych. Z popiołu dobywają sodę. W Polsce S. Kali, s. kolczysta (Rys.), trafia się na piaszczystych wzgórzach w dorzeczu Wisły, na brzegach Bałtyku.

Salsola Kali.

Salt Lake, ob. Wielkie Jezioro Słone.

Salt Lake City, stol. stanu Utah (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Jordanem, 118.100 mieszk.; siedziba sekty mormonów; uniwersytet; rafinerie soli, wielkie rzeźnie, huty szklane.

Salta, prow. w Argentynie (Am. Płd.), 161.099 km², 146.900 mieszk.; górzysta, w dolinach rolnictwo i chów bydła; stolica San Miguel de S.

Salta, gra, polegająca na specjalnym przesuwaniu pionków na tablicy o 100-u polach; grają dwie osoby.

Saltante (włosk.), w muzyce: wesoło, tanecznie.

Saltarella, skoczny taniec ludowy w Neapolu i okolicy.

Saltato, w muzyce skrzypcowej osobliwy ruch smyczka, którego skaczące uderzenia wytworzą specjalny rodzaj staccata.

Salten Felix, pisarz austriacki, *1869; krytyk teatralny; powieści, nowele, dramaty.

Saltenfjord, zatoka w okręgu Nordland (Norwegia).

Saltholm, duńska wyspa w Sundzie, 14 km².

Saltillo, stol. stanu Coahuila w Meksyku (Am. Płn.), 35.400 mieszk.; przemysł bawełniany.

Salto (włosk.), skok; s. mortale, skok śmiertelny (przy popisach cyrkowych).

Salto, stol. prow. S. w Urugwaju (Am. Płd.), nad rz. Urugwaj, 30.000 mieszk.

Salton Lake, jez. słone w stanie Kalifornii (St. Zjedn. Am. Płn.), długość 70 km., 80 m. poniżej poziomu morza.

Saltus in concludendo (łac.), skok w dowodzeniu, błąd logiczny wnioskowania, polegający na posługiwaniu się przy dowodzeniu twierdzeniem, które w toku dowodzenia zostało tylko pozornie dowiedzione.

Saluen (ang. Salween), rz. w Indochinach, wypływa w Tybecie, wpada do zatoki Martaban, długość 2.500 km.

Salus Hugo, poeta liryczny austriacki, *1866; poezje: „Ehefrühling“, nowele: „Schwache Helden“ i in.

Salus rei publicae suprema lex esto (łac.), dobro państwa powinno być najwyższym prawem (Cicero, „De legibus“ III, 3).

Salut (Iles du), grupa 3 wysp, należących do franc. Gujany (Am. Płd.); na Ile du Diable więziony był Dreyfus.

Salutowanie, oddawanie honorów wojskowych, ukłon wojskowy; oddawanie honorów bronią (szablą) wykonywa się przez podniesienie gołej szabli pionowo do góry (rekojęść na wysokości twarzy) i opuszczenie jej następnie w dół; w marynarce wojenne okręty salutują sobie przez oddanie salwy oraz wywieszenie odpowiednich chorągwi.

Saluzzo, m. okręg. w prow. Cuneo (Włochy Płn.), 16.000 mieszk.; katedra z XV w., siedziba biskupa; jedwabnictwo.

Salvador (Republika de El Salvador), republika w środkowej Ameryce, 34.126 km², 1.500.000 mieszk. (w tym 300.000 Indian, reszta meztysów), stol. San Salvador; wewnątrz kraju zajmuje wulkaniczna wyżyna, wybrzeże nizinne, klimat, świat roślinny i zwierzęcy podzwrotnikowe, uprawa zboża, kawy, cukru i indygo, kop. złota, srebra, miedzi i żelaza. S. do 1821 należał do Hiszpanii, do 1839 wchodził w skład środkowo amerykańskiej republiki, w 1859 stał się niezawisłym państwem; nauka obywatelstwa, uniwersytet w San Salvador; 407 km. kol., 170 urzędów pocztowych, 3.867 km. linii telegraficznych; wywóz złota, kawy, indygo, cukru.

Salvador.

Salvandy Narcisse Achille hr., mąż stanu i pisarz francuski, *1795, †1856; poseł do izby deputowanych. 1837 minister oświecenia publicznego, potem poseł w Madrycie i Turynie; ogłosił m. in.: „Histoire de Pologne avant et sous le règne de Sobieski“ (5 wyd., 1855; przekład polski 1862).

Salvarsan, chlorowodorek dwuaminodwuoksyarsenobenzolu, związek organiczny, C₁₂H₁₂N₂O₂As₂.2HCl; żółtawy, łatwo w wodzie rozpuszczalny proszek; na powietrzu brunatnieje, stając się równocześnie bardziej trujący. Odkryty został przez Ehrlicha i Hata (1910). Działa zabójczo na krętki (*Spirochaete*) oraz na świdrowce (*Trypanosoma*). Stosowany jest przy kile, durze powrotnym, zgorzeli płuc, śpiączce afrykańskiej, a nawet przy zimnicy (malarja). Stosuje się w postaci wstrzykiwań dożylnych. Z chwilą odkrycia s. zaczęła się nowa epoka w leczeniu kily. Obecnie zamiast s. („606“) częściej używany jest neosalvarsan.

Salvatierra, m. w stanie Guanajuato (Meksyk), nad Rio Lerma, 10.000 mieszk.; przędzalnie bawełny.

Salvation Army (ang.), armia zbawienia, stowarzyszenie religijne, po wojskowemu zorganizowane (z 20.000 „oficerów“ obu płci), założone w Londynie w 1878 przez W. Booth'a; usiłuje przeciwdziałać nędzy i występkom; rozpowszechnione we wszystkich częściach świata.

Salvator (łac.), zbawca.

Salve (łac.), witaj.

Salve Regina... (łac.), „Bądź pozdrowiona, królowo...“, początkowe słowa jednej z antyfon na cześć Panny Marii; śpiewa się ją w klasztorach i odmawia po każdej mszy św. czytanej.

Salvia, szalwia, roślina z rodziny Labiatae (wargowe). Ziola lub podkrzewy stref zwrotnikowych i umiarkowanych. Cechy charakterystyczne: pręcików 2, w każdym tylko 1 pylnik rozwinięty, drugi znacznie w dół odsunięty i przekształcony w sterzący ku przodowi. Na końcu zwykle rozszerzony trzonek. *S. officinalis*, sz. lekarska (Rys.: a kwiat), pochodzi z Europy płd., dla własności lekarskich (dostarcza Folia Salviae) powszechnie znana i uprawiana; odznacza się liściem podługnym, karbowanym, silnej woni, kwiatem fioletowym, niekiedy białym, tworzącym wierzchołkowe kłosy. Dziko w Polsce: *S. pratensis*, sz. łąkowa, *S. silvestris*, sz. omszona, *S. verticillata*, sz.

okręgowa — kwitnące fioletowo-niebiesko od IV—VIII, — oraz *S. glutinosa*, sz. lepka, kwitnąca żółto od VII—IX, pospolite po suchych łąkach, wzgórzach, widnych zaroślach. Niektóre gatunki amerykańskie, np. *S. coccinea*, sz. ponsowa (Ameryka zwrotnikowa), *S. splendens*, sz. świetna (Rio-Janeiro) i inne, są uprawiane jako rośliny kwiatowe.

Salvati Antonio, malarz włoski, *1816, †1890; tworzył obrazy na szkle, odnowił sztukę mozaiki, 1860—77 dyrektor zakładu mozaik w Murano.

Salvati, zw. Francesco de Rossi, malarz florencki, *1510, †1563; przyjaciel i naśladowca Vasari'ego; pracował we Florencji, Rzymie, Paryżu i Wenecji; malował wielkie kompozycje mitologiczne i religijne oraz wykonywał kartony do gobelinów.

Salvinia, salwinia, rodzaj paproci wodnych (Hydropteridales) z rodziny Salviniaceae (salwinie). Rośliny pływające, o pędach ulistnionych okółkowo; w każdym okółku 2 liście zielone, eliptyczne, rozłożone na powierzchni wody, trzeci liść podwodny, przekształcony w rozgałęziony pęczek korzeniowy (spełnia czynności brakujące tu korzenia). Sporocarpia (nibyowoce), w grupach na rozgałęzieniach liścia podwodnego, zawierają bądź liczne małe (męskie), bądź mniejsza liczbę dużych (żeńskich) zarodni. *S. natans*, s. pływająca (Rys.), w Europie i Azji, bytuje w stawach, jeziorach, łąkach rzecznych.

Salvia officinalis.

Salvinia natans.

Salvus conductus (łac.), bezpieczny przejazd, list bezpieczeństwa, list żelazny.

Salwa, jednocześnie oddanie strzałów przez zwarty oddział wojska na komendę: „pa!“; stosowana była niegdyś jako zasadniczy rodzaj ognia przez piechotę; znaczenie jej miało polegać na działaniu moralnym (przez wykazanie tężyzny oddziału), zwłaszcza skuteczna miała być przeciwko szarżom kawalerii. Obecnie wychodzi z użycia ze względu na słabą skuteczność strzałów; s. honorowa oddawana bywa na uroczystościach wojskowych, pogrzebach itd.

Salwatorjanie lub Stowarzyszenie Boskiego Zbawiciela, założ. w 1881 w Rzymie przez Franciszka M. Jordana, zajmując się misją i ewangelizacją ludu, drukowaniem dzieł i rozpowszechnianiem literatury religijnej.

Salwinia, ob. *Salvinia*.

Salwować (łac.), ratować.

Salz Henryk (pseud. Campanella), poeta i literat polski, *1881; studja we Lwowie, z zawodu adwokat; ogłosił: „Krzyk niewolnika“, „Kwiat bagna“, „Stypa“ i in.

Salza Herman von, wielki mistrz krzyżacki 1210—39.

Salzach, pr. dopływ Innu, wypływa z Alp Kitzbühelskich w Salzburgu, długość 221 km.

Salzbrunn, w. i miejscowość kąpielowa w pow. wałbrzyskim (rej. wrocławska), na Śląsku pruskim, 7.500 mieszk.; źródła mineralne alkaliczno-solankowe.

Salzburg, prow. związkowa Austrii w Alpach wschodnich, 7.153 km², 214.200 mieszk.; górzysta, obejmuje Wysokie i Niskie Tury i Alpy Wapienne; źródła mineralne w dolinie Gasteinu; uprawa roli, chów bydła, górnictwo; kopalnie soli, miedzi, rudy żelaznej, marmuru; przemysł cementowy, wyrób karbidu, celulozy, zakłady drzewne, browary; stol. Salzburg. Biskupstwo S., założone w 696 przez Bonifacego, w 798 zamienione na arcybiskupstwo. w XIII w. udzielne księstwo Rzeszy Niemieckiej, w czasach wojen napoleońskich przechodziło kolejno: w 1802 do Toskanii, w 1805 do Austrii, w 1810 do Bawarii, w 1816 do Austrii; od 1849 kraj koronny, od 1919 prow. związkowa.

Salzburg, stol. prow. związkowej S. (Austria), nad rz. Salzach, 36.500 mieszk.; siedz. arcybiskupa, katedra z XVII w., wiele kościołów i pałaców; zabytki sztuki; ponad miastem zamek Hohen-Salzburg, niegdyś twierdza, obecnie koszary; w pobliżu liczne zamki. **Salzburskie Alpy Wapienne**, grupa płn. Alp Wapiennych między St. Johann w Tyrolu a rz. Salzach; najwyższe wzniesienie Dachstein, 2.996 m. wysok.

Salzkammergut, kraina alpejska, częściowo należąca do Austrii Górnej, częściowo do Stryrii, ok. 680 km², wapienna, obfitująca w jeziora (Traun, St. Wolfgangsee i in.) i bardzo malownicza; kop. soli; gł. m. Ischl.

Salzmann Christian Gotthilf, pedagog niemiecki, *1744, †1811; początkowo nauczyciel w Philanthropinum Basedowa w Des-

sau, od 1784 kierownik własnego zakładu wychowawczego w Schnepfenthal w pobliżu Gotha; z ważniejszych pism: „Krebsbüchlein“ (1790).

Salzmann Jan, budowniczy polski z XIX w.; z prac: dawny teatr hr. Skarbka we Lwowie (1843), pałac arcybiskupów (tamże, 1844), willa na Zofiówce (tamże, 1841).

Salzschlirf, miejscowość kuracyjna w rej. Cassel (Prusy), 1.700 mieszk.; solanki jodowo-bromowo-litowe.

Salzuffen, m. w rep. Lippe (Niemcy), nad rz. Werra, 7.500 mieszk.; źródła słone i żelaziste, saliny.

Salzungen, m. i miejsc. kąpielowa w rej. turyngijskiej (Niemcy), w okręgu Meiningen, nad rz. Werra, 5.300 mieszk.; solanki (13°), saliny; fabr. cygar i wyrobów metalowych.

Salzwedel, m. w rej. magdeburskiej w Brandenbursji (Prusy), nad rz. Jeetze, 14.500 mieszkańców.

Salzy, to samo, co makaluby (ob.).

Salata, ob. Lactuca.

Salgir, ob. Salgir.

Saltykow Michaił, powieściopisarz i satyryk rosyjski (pseud. Szczedrin), * 1826, † 1889 w Petersburgu; lata 1848—56 spędził na zesłaniu w Wiatce; napisał: „Gubernskie ocerki“ (1856), „Satiry w prozie“ (1863), „Istoria odnogo goroda“ (1870), „Gospoda Gołowlew“ (1880) i in.

S. A. M., ob. Berent Wacław.

Samaden, w. w kantonie Gryzonów (Szwajcaria), gł. miejsc. w Engadynie Górnej, nad rz. Inn, u podnóża Piz Padella (2.883 m.), 1.728 m. n. p. m., 1.500 mieszk.; stacja klimatyczna.

Samain Albert, poeta francuski, * 1858, † 1900; jeden z założycieli „Mercure de France“; utwory: „Au jardin de l'Infante“ (1893), „Aux flancs du vase“ (1898) i in.

Samakov, m. w Bułgarii, nad rz. Isker, u podnóża Rilodagh, 10.300 mieszk.

Sámal Przemysław, działacz narodowy czeski, * 1868; jeden z przywódców „mafii“ rewolucyjnej, przygotowującej podczas wojny światowej niepodległość Czechosłowacji; obecnie kanclerz prezydenta Republiki.

Samana, 1) półwysep na płn. wybrzeżu Haiti, należący do Santo Domingo, 17.000 mieszk.; 2) m. na półw. S., 9.000 mieszk.

Samannud, m. w prow. Gharbich (Egipt), nad odnogą Damietty w delcie Nilu, 14.400 mieszk.

Samar, wyspa w grupie Filipinów (Azja płn.-wsch.), 13.386 km², 223.000 mieszk.

Samar (Samarium), pierwiastek chemiczny, należący do grupy tzw. „ziem rzadkich“, ciężar atomowy 150,4; w związkach chemicznych występuje jako pierwiastek trójwartościowy, dając związki typu SaX₃; odkryty przez Lecoq de Boisbaudran'a w 1879.

Samara, 1) l. dopływ rz. Wołgi w gub. samarskiej (Rosja wsch.), długość 560 km.; 2) l. dopływ Dniepru w gub. charkowskiej (Rosja pld.), długość 310 km.

Samara, m. gubern. nad rz. Wołgą (Rosja wsch.), 176.000 mieszk.; młyny, handel zbo-

żem; gubernia samarska, 103.300 km², 2.819.900 mieszkańców.

Samarang albo **Semarang**, port na płn. wybrzeżu Jawy (Indje wsch. holend.), 158.000 mieszkańców; wywóz cukru, kawy, indygo i tytoniu.

Samarin Jurij, publicysta i działacz państwowy rosyjski, * 1819, † 1876; urzędnik senatu, dyrektor kancelarii gen.-gub. kijowskiego, członek komitetu do spraw włościańskich, od 1864 czynny w tym charakterze w Król. Polskiem, zaznaczył się nienawiścią do Polski; prace: „Jeziuity i ich odnoszenie k Rosji“ (1867), „Okrainy Rosji (4 t., 1874—76) i in.

Samarja, dawne miasto w Palestynie, od czasów króla Omri stolica państwa izraelskiego (ok. 200 lat); w 722 przed Chr. zdobyte i zniszczone przez Asyryjczyków (Sargon), odbudowane przez Heroda W. i na cześć ces. rzymskiego Oktawiana przezwanego Augusta (greck. Sebastos). Za Machabeuszów nazwę S. nadawano całej prowincji, a jej mieszkańców zwano Samarytanami; 1918 prow. S. zajęli Anglicy.

Samarkanda, stol. Sow. Rep. Socj. Uzbekistanu (Rosja wsch.), 84.000 mieszk.; liczne meczety; zabytki z czasów mongolskich; wywóz bawełny; w 329 przed Chr. zdobyta przez Aleksandra W., w 1400 była stolicą państwa Tamerlana.

Samarra, m. starożytne w Mezopotamii nad rz. Tygrysem, zał. w r. 836 po Chr.; słynne z monumentalnych budowli; 1911—13 odkrycia i wykopaliska, dokonane przez Herzfelda.

Samarskit, minerał rombowy, pironiobian ziem rzadkich R₄(Nb, Ta)₂O₇ (R = $\frac{Ce, Y}{3}$); twardość 5—6, ciężar wł. 5,6—5,8; jedno z głównych źródeł ziem rzadkich. Miask (Ural), Norwegia pld.

Samarytanie, lud, który powstał z asymilacji osadników asyryjskich z ludnością izraelską po 722 przed Chr. Oddzieliwszy się od Żydów i zachowując ze Starego Testamentu tylko Pięcioksiąg Mojżesza, ustanowili własny kult w świątyni na górze Garizim, na której miejscu odbywają się po dzień dzisiejszy uroczyste ofiary paschalne. Nieliczna grupa S. (ok. 200 osób) w dzisiejszym Nablus pielęgnuje tradycje religijne swych przodków.

Samberk Franciszek Ferdynand, literat i aktor czeski, * 1839, † 1904; napisał: „Jak w domu warjatów“, „Jedenaste przykazanie“, komedje: „Palackiego ulica Nr. 27“, „Ewa Kubanka“ i in.

Sambijska formacja, zwana bursztynową, należy do dolnego oligocenu; bursztyn znajduje się tam w niebieskim ile na stromym wybrzeżu morza. Ponieważ fale morskie niszcza tę warstwę, przeto bursztyn dostaje się do morza, a dzięki swej lekkości daleko unoszony, bywa następnie wyrzucany na wybrzeże;

przez lodowiec północny bursztyny zostały rozniesione daleko na pld. do Wielkopolski, Mazowsza a nawet Śląska.

Sambja (niem. Samland), kraina dyluwialna nad Bałtykiem, pomiędzy Zalewem Świeżym a Kurońskim (Prusy Wschodnie), obejmuje powiat rybacki, królewiecki, część labiawskiego i welawskiego; na wybrzeżach połów bursztynu. S. podbita została przez zakon krzyżacki w 1255; pierwszym zamkiem krzyżackim był Królewiec; biskupstwo sambijskie utworzone zostało równocześnie z warmińskim; z chwilą sekularyzacji Prus zostało zniesione w 1587.

Sambor, m. pow. (woj. lwowskie), nad rz. Strwiążem i Dniestrem, 20.000 mieszk.; tkactwo, jarmarki.

Samborczyk lub z Sambora Grzegorz, pisarz, * ok. 1523, † 1573; mieszczanin; studja w Akad. Krakowskiej; 1561 prof. poetyki i teologii w Akad. Krak.; pisał po łacinie elegje, sielanki, epigramaty i poematy (wyd. zbiorowe: „Ecloga I... Elegiae IX... Epigrama ta...“, Kraków, 1566).

Sambra (franc. Sambre), l. dopływ Mozy, żeglowny, wypływa w dep. Aisne (Francja), długość 180 km., połączony kanałem S., długość 67 km., z rz. Oise.

Sambre, ob. Sambra.

Sambuca, starożytny instrument muzyczny w rodzaju psalterjonu, tj. malej, trójkątnej harfy. I dęte jednak instrumenty nazywano tak samo (od symphonia, samponia, zampogna).

Sambucus, bez, krzew lub bylina z rodziny Caprifoliaceae (przewiertniowate), rozpowszechnione przeważnie w północnej umiarkowanej strefie. Mają liście nieparzystopierzastodzielne, kwiaty o koronie kółkowej, 3—6 (zwykle 5) -płatkowej, zebrane w baldaszko-kształtne kwiatostany; owoc 3—6 nasienny, pestkowaty. Pospolite: S. nigra, b. czarna (Rys.: a kwiat, b owoc), krzew lub niewysokie drzewo, sadzone często w ogrodach, dziko rośnie po lasach i zarostach; liście 5—7-listkowe, kwiatostan płaski, baldaszko-kształtny, o silnym zapachu, owoc czarny; kwitnie VI—VIII. Roślina lekarska, dostarcza „Flores Sambuci“. Biały, gąbczasty, lekki rdzeń ma zastosowanie przy niektórych doświadczeniach naukowych. S. racemosus, b. koralowy, krzew o liściach 3—7-listkowych, rdzeniu brązowym; żółte wczesne (IV—V) kwiaty i koralowo-czerwone owoce są skupione w jajowate wchry; rośnie po lasach i zarostach górskich, poza tem w ogrodach. S. ebulus, b. zielny (hebd.), bylina o silnym niemiłym zapachu, o lodydze prosto wzniesionej, 5—20 dm. wys., brzdawkanej, liściach 5—9-listkowych, kwiatach białych (VI—VIII), o pylnikach purpurowych

Sambucus nigra.

i lśniący czarnym owocem. Brzegi lasów, pola; uprzykrzony chwast.

Samce dopełniające, complementary males (ang.), osobniki samce, odznaczające się znacznym uproszczeniem ogólnej organizacji oraz karłowatością postaci, spotykane u niektórych hermafrodytycznych zwierząt, np. wśród wążonogów (Cirripedia). Samce dopełniające, niezdolne do samodzielnego żywienia się, bytują jako pasorzyty na ciele normalnych osobników obupciowych.

Same, ob. Laponczycy.

Same ädnen, ob. Laponja.

Samica, 1) dawna nazwa w języku flisów Gdańskiej Wisły; 2) l. dopływ Obry; 3) l. dopływ Warty.

Samiel, u Żydów najwyższy z szatanów, zły duch.

Samiseng, japoński instrument muzyczny, zbliżony do lutni, trzystrunowy, pentatoniczny.

Samland, ob. Sambja.

Samnitowie (Samnites), starożytny lud szczepu umbryjsko-sabelskiego, który zamieszkiwał część środkowej Italii między Apulią a Kampanją (Samnium). Wielokrotnie walczyli z Rzymianami, broniąc się przed podbojem (tzw. wojny samnickie 343—341, 326—304, 292—290 przed Chr.). Straciwszy niepodległość po bitwie pod Benewentem 275 i po upadku Tarentu, próbowali wyzwolić się w drodze powstań; w 82—80 przed Chr. pobici i zniszczeni przez Sulę.

Samnium, w staroż. kraina, zamieszkała przez Samnitów, dziś w prow. rzymskiej (Włochy środk.).

Samo, założyciel i władca najstarszego, napół mitycznego państwa zach.-słowiańskiego, którego ośrodek stanowią najpewniej Czechy. Panował 623—658.

Samoa (Wyspy), grupa wysp w Polinezji środkowej na oceanie Spokojnym, pochodzenia wulkanicznego, lesista i urodzajna; klimat morski podzwrotnikowy (średn. temperatura roczna +25°); wywóz kopry, kauczuku i kakao; dzieli się na zach. S., do 1919 niemieckie, obecnie w posiadaniu dominium N. Zelandji z mandatu Ligi Narodów; obejmują: Savaii, (czynny wulkan), Upolu (stol. i port Apia, st. teleg. iskrowego), Manono i Apolima, ogółem 2.572 km², 38.000 mieszk. (Polinezyjczyków); wsch. S. czyli amerykańskie: Tutuila (stol. i port wojenny Pago-Pago), Tan i Ofu, ogółem 199 km², 8.300 mieszk.

Samoanaliza, analizowanie własnych przeżyć i własnej osobowości.

Samobójstwo, suicidium, umyślne pozabawienie się życia. Według statystyk lekarskich większość osób popełniających s., należy do umysłowo lub cielesnie chorych lub też do psychicznie nie zrównoważonych, mało odpornych na przeciwności życia.

Samochoody, samojazdy, automobily. Od czasu wynalezienia pierwszych silników parowych czyniono próby zastosowania ich do pojazdów, poruszających się po zwykłych drogach. W Anglii i Francji zbudowano kilka omnibusów, poruszanych parą. Wozy te jednak oka-

zały się niepraktyczne i rychło je zarzucono. Podobnie i samochody elektryczne, aczkolwiek najłatwiejsze w prowadzeniu, nie znalazły szerszego zastosowania z powodu trudności magazynowania w nich niezbędnego zapasu energii elektrycznej. Wskutek znacznej wagi istniejących akumulatorów, dla przejechania dystansu 70 km. niezbędną byłaby bateria wagi około 500 kg. Jak widzimy więc, główną trudnością w zbudowaniu wozu mechanicznego był brak mocnego, lekkiego i zajmującego mało miejsca silnika. Dopiero silnik, skonstruowany przez inż. niemieckiego Gottlieba Daimlera w 1886, odrazu rozwiązał kwestię motocykli, samochodów, balonów sterowych i aeroplanów. Doniosłość wynalazku Daimlera pierwsza oceniła francuska fabryka Panhard-Levassor i nabyła patent Daimlera, później zaczęła budować samochody niemiecka Benz. W 1890 zjawiał się na rynku pierwszy samochód benzynowy „Panhard-Lavassor”. W 1894 odbyły się pierwsze wyścigi samochodowe między Paryżem a Rouen na przestrzeni 120 km. Konstrukcja pierwszych samochodów w zasadzie została dotychczas niezmieniona. Udoskonalono tylko szczegóły, materiały, z jakich wykonany jest samochód, i nadano mu bardziej estetyczne linie. Silnik samochodowy jest to silnik spalinowy, czterotaktowy (rzadko dwutaktowy). Jako paliwo stosowana jest benzyna, benzol (Niemcy) lub mieszanina benzolu z alkoholem (Francja). Do silników traktorowych używana jest często nafta. Silnik samochodowy obraca zwykle tylko tylne koła, przednie zaś służą do nadawania kierunku i połączone są z kierownicą. Przesył pracy silnika na tylne koła odbywa się przez sprzęgło, tryby skrzynki przekładniowej, przegub i wał Kardana, oraz dyferencjał. Napęd łańcuchowy został już zupełnie zarzucony. Prowadzenie samochodu odbywa się jednocześnie zapomocą rąk i nóg: w tym celu samochód posiada lewarki i pedały. Według obowiązujących w Państwie Polskiem przepisów, samochód winien posiadać dwa niezależne od siebie hamulce. Wymienione mechanizmy samochodu wraz z ramą i kołami stanowią oddzielną całość, zwaną podwozie. Pomieszczenie dla kierowcy i pasażera nazywa się nadwoziem. Ustalonym obecnie typem jest samochód wielocylindrowy (4—8 cyl.) na pneumatykach, bez względu do jakiego celu jest przeznaczony. Do przewożenia większych ciężarów lub przebywania trudnych dróg wchodzi obecnie w użycie samochody 3-osiowe (na tyle 4 koła napędowe). Do uprawy roli stosowane są traktory kołowe. Napęd gąsienicowy stosuje się obecnie głównie w czołgach bojowych. W samochodach osobowych spotykamy najczęściej karoserje typów: torpedo (otwarte); karety (limuzyny, coupé). Jako nadwozie dla dorożek samochodowych w Polsce ustalony jest landaulet, który w Warszawie obowiązuje od 1. IX. 1927. Niezmiernie ważną rolę w komunikacji w Polsce zaczęły odgrywać autobusy, które z coraz większym powodzeniem zastępują ubogą sieć

kolejową. Zawdzięczając wielkiej ilości fabryk na świecie (do 1.000), samochód stał się przedmiotem masowej i doskonałej produkcji, co z kolei znakomicie obniżyło jego cenę. Obecnie prawie wszystkie fabryki świata ze względów konkurencyjnych przeszły na masową produkcję. Zawdzięczając masowej fabrykacji części, kosztowny dawniej remont samochodu stał się dzisiaj tylko zamianą zużytych części na tanie nowe. Ogólna ilość wyprodukowanych na całym świecie samochodów wynosi około 30 milionów. Pierwsze miejsce pod względem kursujących samochodów w zajmują St. Zjedn. Ameryki Północnej — 24 mil., co stanowi 1 wóz na 5 mieszkańców. Drugie miejsce zajmuje Anglia, około 1 milj., trzecie Francja, ok. 1 milj., i 36-te Polska, około 20.000 samochodów (1 samochód na 1.750 mieszkańców). Polska własnych fabryk jeszcze nie posiada. W budowie fabryka Ursus pod Warszawą (półciężarowe syst. Spa). W toku sprawa przeniesienia z Francji fabryki „Ralf-Stetysz” hr Tyszkiewicza. W Wojsk. Centr. Samochod. zbudowano samochód osobowy „C. W. S.” konstruktora polsk. Tańskiego. Samochód ten dał świetne wyniki i obecnie odbywają się kalkulacje fabrykacji „C. W. S.” dla osiągnięcia ceny rynkowej. Samochody w Polsce podlegają państwowej rejestracji co trzy lata i okolicznościowym lub miejscowym podatkom komunalnym. Dowodem rejestracji służy wojewódzki lub stołeczny numer rejestracyjny, ważny w całym państwie, umieszczany na tablicy z przodu i z tyłu samochodu. Automobilklub Polski wydaje czasowe znaki międzynarodowe i prawo kierowania samochodem na wyjazdy zagranicę (tryptyki). Prawo jazdy w kraju otrzymać mogą, po zdaniu odnośnego egzaminu, osoby bez braków fizycznych, po ukończeniu 18 lat. Na drogach polskich ustawione są znaki ostrzegawcze wg. międzynarodowej konwencji. Znaki ustawione są w odległości 250 m. od odnośnego miejsca. Krzyż — skrzyżowanie szosy; płotek — przejazd kolejowy; zygzak — ostry zakręt; falista pozioma linja — niebezpieczna nierówność drogi. Czerwona tablica — niebezpieczeństwo lub objazd.

Samochód pancerny, ob. pancerny samochód.

Samodział, sukno z wełny w domu przedzielonej i w domu tkanej.

Samogitla, łac. nazwa Żmudzi (ob.).

Samogłoski, głoski, które mogą być wymówione bez pomocy innych; powstają, kiedy prąd powietrza z krtani ma wolną drogę przez jamę ustną. Układ ust jest charakterystyczny dla rodzaju s.

Samogwałt, ob. onanizm.

Samoindukcja, zjawisko, polegające na tem, że prąd elektryczny, przy zamykaniu i otwieraniu a również przy wahanich natężenia, wzbudza chwilowe prądy indukcyjne we własnym obwodzie. Prądy te nazywają się ekstrapradami. Przy zamykaniu lub wzroście natężenia prądu głównego, ekstraprad ma kierunek przeciwny mu, a przy otwieraniu lub

spadaniu natężenia prądu głównego, ekstraprad ma kierunek z nim zgodny. Stąd wynika, że prąd po zamknięciu wymaga pewnego czasu do osiągnięcia pełnego natężenia, a po otwarciu — do całkowitego zaniku. Ekstraprad, powstający przy otwarciu, powoduje tzw. iskrę otwarcia w miejscu przerwania obwodu. Dla wielkości s. charakterystyczny jest tzw. spólczynnik s., zależny od geometrycznych właściwości obwodu. Jednostką praktyczną s. jest henry, równy 10⁹ EM. Wymiar w jednostkach EM: [cm.].

Samojedów (Półwysep), ros. Jałmał, półwysep na płu.-zach. wybrzeżu Syberji (Azja płu.), między morzem Karskiem a zatoką Ob-ską, pokryty tundra.

Samojedzi, lud koczowniczy grupy uralo-ałtajskiej w płu. części Rosji Europ. i Syberji, ok. 16.000 głów.

Samolewicz Zygmunt, filolog i pedagog, * 1842, † 1898; studja we Lwowie; nauczyciel, potem dyrektor gimnazjalny tamże; prace: „Studja Platońskie”. „Hippias wikszy” (1874), „Starożytna Greczyna” (1874).

Samolińska Teofila, literatka i poetka polsko-amerykańska, * 1850, † 1910 w Chicago; pisała ulotne poezje, powiastki i nowele, m. in. komedję „Trzy Floiry”, nagrodzoną na konkursie dram. w Warszawie w 1880.

Samolot (aeroplan), przyrząd do latania, cięższy od powietrza, wznoszący się i posuwający się naprzód zapomocą śruby powietrznej (śmigła), poruszany silnikiem i utrzymujący się w powietrzu na tzw. płatach (skrzydłach). Zależnie od ilości płatów rozróżniamy: s. jednopłatowce (monoplany), dwupłatowce (biplany), trójpłatowce (triplany) i wielopłatowce (multiplany). Samoloty, wznoszące się i planujące na powierzchni wody, nazywają się hydroplanami. Istnieją różne typy s., a mianowicie: a) s. małe, jednoosobowe o jednym motorze, lekkie awionetki dwuosobowe (waga 1.000—1.250 kg., motor 250 KM.), oraz cięższe s. dwu- lub trzyosobowe (waga do 2.000 kg., motor do 300 KM.), b) s. duże o dwóch motorach (waga do 6.000 kg., motor do 600 KM.), oraz c) samoloty-olbrzymy z większą ilością motorów (waga 20.000 kg., motory do 2.000 KM.). Zasadniczo s. składa się z następujących części: 1) kadłub, budowany przeważnie z drewna (gruszką lub olszą), 2) płaty, których stelaż składa się z rur stalowych, aluminium, drzewa i drutów stalowych, pokrycie zaś z mocnego żaglowca, 3) podwozie (rury stalowe, osł oraz koła na pneumatykach), 4) ster różnokierunkowy, wprawiany w ruch zapomocą dźwigni lub linek, 5) silnik benzynowy z chłodnicą, 6) zbiorniki na oliwę i benzynę, 7) śmigło (z drzewa mahoniowego, orzecha włoskiego, jesionu lub klonu). O a) rozwoju lotnictwa, b) rekordach, c) linjach lotniczych (pasażerskich i pocztowych), d) lotnictwie wojskowym, e) typach s., używanych w wojsku polskim, f) lotnictwie bezsilnikowym, g) fabrykach lotniczych, h) szkołach lotniczych, ob. lotnictwo oraz tablice: Lotnictwo I i II (t. III, szp. 186—193).

Samolus, jarnik, roślina zielna z rodz. Primulaceae (pierwiosnkowate). W Polsce napotyka się, choć rzadko, S. Valerandi, j. solankowy, bylina 2—5 dm. wys., o łodydze ulistnionej, liściach mięsistych, podługowatych, całobrzegich, kwiatach białych, na długich szypułkach, zebranych w grona, wychodzące z kątów górnych liści. Kwitnie VII—IX. Solniska, rowy, brzegi wód.

Samotówka, samotrzask, ob. potrzask.

Samoobserwacja, ob. introspekcja.

Samopał, gatunek dawnej ręcznej broni palnej, używanej przez wojsko.

Samopław, u ludu rodzaj sieci do łowienia ryb.

Samopomoc, dążenie do poprawy bytu drogą wspólnych wysiłków i wzajemnej pomocy pomiędzy tymi, którzy poprawy tej potrzebują. Samopomoc przeciwstawia się filantropji, tj. oczekiwaniu pomocy ze strony innych osób prywatnych, jak również etatyzmowi, tj. oczekiwaniu pomocy ze strony rządu. Na idei samopomocy oparte są kooperatywy, stowarzyszenia. ubezpieczenia wzajemne, wogóle wszystkie instytucje, które liczą na wysiłki swoich członków.

Samorództwo, ob. generatio spontanea.

Samorząd. Państwo nowożytne oddaje część swej władzy korporacjom publiczno-prawnym do bezpośredniego ich zarządu. Zjawisko to tłumaczy się dwiema przyczynami: 1) rozrostem funkcji państwa i 2) przeświadczeniem, że korporacje te, jako bezpośrednio zainteresowane w zaspokojeniu potrzeb swych członków, lepiej spełnią te funkcje niż organy państwowe, oparte na organizacji biurokratycznej. W najogólniejszym przeto znaczeniu samorządem zwie się sprawowanie administracji przez samych zainteresowanych. Samorząd we współczesnym znaczeniu powołany został do życia w XIX w. Ojczyznę zarządu lokalnego, jako przeciwieństwa centralizmu biurokratycznego, jest Anglja. W zależności od tego, czy pewne zadania są powierzane korporacjom terytorjalnym czy też korporacjom wyznaniowym, zawodowym lub gospodarczym, rozróżnia się kilka rodzajów samorządu. Przykładem samorządu terytorjalnego są gminy wiejskie i miejskie, powiaty itp. Samorząd wyznaniowy znajduje wyraz w gminach wyznaniowych i związkach tych gmin. Zadaniem ich jest zarządzanie wszelkimi sprawami, dotyczącymi zaspakajania potrzeb religijnych ich członków. Przykładem samorządu zawodowego są izby adwokackie, lekarskie, dziennikarskie. Samorząd gospodarczy oparty jest na izbach przemysłowo-handlowych, rzemieślniczych i izbach pracy. W działalności każdego związku samorządowego, a w szczególności samorządu lokalnego, należy rozróżnić zakres własny od zakresu poruczonego. Pierwszy odnosi się do zaspakajania potrzeb danego związku, drugi jest wykonywany w imieniu i na rzecz państwa, np. ściąganie podatków komunalnych i podatków państwowych przez organy samorządu gminnego. Organizacja samorządu

opiera się na istnieniu organów uchwalająco-kontrolnych i wykonawczych. W określonych przez ustawy granicach samorzady mogą swobodnie rozwijać swą działalność, z tem jednak zastrzeżeniem, że państwu przysługują prawa nadzoru.

Samorząd miejski. Szczególne znaczenie, ze względu na rozrost miast i potrzeby gospodarki wielkomiejskiej, posiada dla życia współczesnego organizacja samorządu miejskiego. Pomiedzy organizacją samorządu miejskiego w poszczególnych państwach, a nawet pomiedzy poszczególnymi miastami tego samego państwa, zachodzą dość znaczne różnice organizacyjne. W zasadzie różnice te sprowadzają się do tego, czy dane miasto jest wydzielone czy też włączone do innego związku terytorjalnego (powiatu). Organami samorządu w miastach są: rada miejska — ciało kontrolująco-ustawodawcze i magistrat — organ wykonawczy. Magistrat z reguły jest wybierany przez radę miejską. Na czele jego stoi prezydent, względnie burmistrz, a poszczególnymi działami zarządzają lawnicy.

Samorząd terytorjalny. Poszczególne jednostki administracji państwowej, jak powiaty, województwa, prowincje, tworzyć mogą i w większości państw tworzą samodzielne jednostki czyli powiatowe, wojewódzkie lub prowincjonalne związki komunalne z samodzielną osobowością prawną, własnymi źródłami dochodowymi oraz własną administracją, tj. posiadają samorząd terytorjalny.

Samorzutność, cecha działań, wpływających z własnego popędu, nie będących reakcją na bodźce zewnętrzne, lecz mających źródła w swobodnych pobudkach duszy.

Samorzutny, wyznaczony od wewnątrz, nie powodowany bodźcami zewnętrznymi, nie wymuszony, płynący z głębi ducha.

Samos (tur. Susam-Adassi), wyspa, należąca do Turcji, na wybrzeżu Azji Mniejszej, 468 km², 65.800 mieszk. (Greków); górzysta, kopru rudy żel., wino, rodzyunki, wyroby skórzanne, tytoniowe; stol. Vathy. W starożytności świetne państwo, zwłaszcza za rządów Polikratesa w VI w. przed Chr. Od 1832 księstwo pod zwierzchnictwem Turcji; w 1912 zajęta przez Włochów, potem przez Greków, wypartych w 1922 przez Turków.

Samosierra, ob. Somosierra.

Samostarczalność, dążenie do wystarczania sobie samemu; zwykle pojęcie to stosuje się do kooperatyw, które pragną same wytwarzać wszystko, co ich członkom jest potrzebne, a również do takich państw, które wszystko, czego ich ludność potrzebuje, same u siebie produkują. W tym ostatnim przypadku dążenie do samostarczalności jest równoznaczne z polityką protekcjonistyczną, tj. z usuwaniem z rynku krajowego towarów zagranicznych i z popieraniem produkcji krajowej tak, aby ona najzupełniej zaspakajala potrzeby mieszkańców.

Samostrzał, sposób zabijania zwierzyny przez ukryte nastawienie nabitej broni z odwiedzionym kurkiem, od którego prowadzi sznurek

aż do przynęty. Gdy zwierz poruszy przynętę lub sznurek, wówczas spada kurek i następuje strzał.

Samostrzel, w. wpow. wyrzyskim (woj. poznańskie), nad rz. Rokitną; pałac Bnińskich ze zbiorami i biblioteką.

Samotraki albo **Samotrake,** wyspa w pń. części morza Egejskiego (Grecja), górzysta, 177 km², ok. 5.000 mieszk.; wosk, miód, wyroby safjanowe; gł. m. Kastro; słynne wykopaliska.

Samotrask, ob. potrzask.

Samowar, przyrząd do gotowania wody do herbaty, podpalany węglem drzewnym, rozpowszechniony w Rosji.

Samowiedza, świadomość własnego „ja”, własnej osobowości, przeciwstawiającej się światu zewnętrznemu; zdawanie sobie sprawy z zasadniczych cech własnej psychiki.

Samowładztwo, to samo co absolutyzm (ob.).

Samozachowawczy instynkt, nazwa zbiorowa, obejmująca wszelkie wrodzone mechanizmy odruchowe i instynktowne, służące zachowaniu życia, chroniące organizm przed niebezpieczeństwem i powstrzymujące od działania dłań szkodliwego, np. odruch cofnięcia ręki przed ukłuciem, ucieczka przed niebezpieczeństwem, szukanie pożywienia itp. Samozachowawczy instynkt, jako instynkt odrębny od innych instynktów, nie istnieje.

Samozapłodnienie, zjawisko zapłodnienia jaj danego osobnika przez plemniki tegoż osobnika. Zdarza się u zwierząt bardzo rzadko, gdyż w przypadku normalnego obojactwa, jaja wzgl. plemniki danego zwierzęcia dojrzewają w różnym czasie (ob. protandria i protogynja). Zjawisko s. częściej zdarza się wśród samozapylających się roślin.

Samozapylenie, ob. zapylenie.

Samozatrucie, autointoksykacja, ob. intoksykacja.

Samozwańcy w Rosji, ob. Dymitr Samozwaniec.

Sampson, William Thomas, admirał amerykański, * 1840, † 1902; walczył w czasie wojny secesyjnej; 1898 pobit flotę hiszpańską pod Cervera w pobliżu Santiago de Cuba.

Samsø, wyspa duńska między Jutlandją i Zelandją, 111 km², 6.900 mieszk.; gł. m. Nordby.

Samson, sędzia izraelski z pokolenia Dan, niezwyklej siły, dokonał czynów bohaterskich w walce z Filistynami. Wskutek podstępny Daliły wydany w ręce Filistynów, żył w ich kra-

Samotraki: Ptolemaion.

Samowar.

ju jako niewolnik; zginął w gruzach świątyni Dagona.

Samson, herb polski: w polu błękitnym białej lwa; Samson, rozdzielający rękoma paszczę trzy pióra strusie.

Samsonow Aleksandr, gen. rosyjski, * 1859, † 1914; dowódca 2-ej armii rosyjskiej, która wtargnęła na początku wojny światowej do Prus Wschodnich; rozbity na głowę pod Tannenbergiem, zastrzelił się pod wrażeniem klęski.

Samsonów, w. w pow. i woj. kieleckim; osada fabryczna, wielki piec, zakłady żelazne.

Samsun, port nad m. Czarnem w Azji Mniejszej (Turcja), 23.000 mieszk.; wywóz zboża, tytoniu i opium.

Sam-szui, m. port. w prow. Kuang-tung (Chiny pld.), nad rz. Si-kiang, 189.000 mieszk.

Samuel, prorok z miejscowości Rama na górze Efraim, ostatni sędzia izraelski. Namaścił zwycięskiego wodza Saula na króla izraelskiego, później zaś Dawida po zrzuceniu Saula.

Samuelowe księgi przedstawiają dzieje Samuela, powstanie królestwa i losy dwóch pierwszych królów. W Wulgacie zaliczają się do tzw. ksiąg królewskich (I i II Regum).

Samum lub **simum,** arabska nazwa wiatru gorącego, tzw. trąby powietrznej, która na pustyniach, szczególnie na Saharze, usypuje długie wały ruchomego piasku, stając się często grobem dla podróżników; w Egipcie zwie się chamsin, w Senegambji — harmattan, we Włoszech (w okolicach morza Śródziemnego i Sycylii) — sirocco, w Szwajcarii — Föhn.

Samur, główna rzeka w pld. Dagestanie, źródła w głównym pasmie gór Kaukaskich, ujście do m. Kaspijskiego, dług. 212 km.

Samura albo **locha,** samica dzika, głównie w czasie, gdy się trzyma osobno.

Samuraj, dawna klasa wojowników w Japonii.

Samurzachan, kraina nad m. Czarnem, w kraju Zakaukaskim, między rz. Ingurem i Ochuri, 1.200 km², 30.000 mieszk. Gruzynów, podległych częściowo wpływowi islamu; rozległe lasy, wybrzeże morskie niskie, gdzie niedzicie bagniste.

San (włosk. i hiszp.), święty.

San, pr. dopływ Wisły, wypływa z Beskidu Niskiego w pow. turczańskim, rybny (pstrągi, karasie), dług. 398 km.; ważniejsze dopływy: Wisłok i Tanew.

San Antonio, m. w stanie Texas (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. San Antonio, 161.000 mieszkańców; przemysł bawełniany, fabr. maszyn, handel bydłem.

San Bernardino, m. w stanie Kalifornii (St. Zjedn. Am. Płn.), 18.700 mieszk.; uprawa owoców; w pobliżu źródła siarczane Arrowhead.

San Carlos, stol. stanu Zamora w Wenezueli, 3.000 mieszk.

San Cataldo, m. w prow. Caltanissetta na Sycylii (Włochy), 19.400 mieszk.; w okolicy pokłady siarki.

San Cristobal, stol. wysp Galapagos (Zółwich), st. teleg. bez drutu.

San Cristobal, najw. wyspa w grupie wysp Salomona, 3.050 km².

San Cristobal, stol. stanu Tachira w Wenezueli (Am. Pld.), 21.400 mieszk.

San Cristobal de los Llanos, m. w stanie Chiapas (Meksyk), 2.000 m. n. p. m., 19.000 mieszk.; uprawa kawy.

San Diego, m. port. w stanie Kalifornii (St. Zjedn. Am. Płn.), 74.700 mieszk.; chodowla jedwabników; winnice, pomarańcze, cytryny, rybołówstwo; stacja teleg. iskrowego.

San Domingo albo **Santo Domingo,** ob. Dominikańska Republika.

San Felipe, 1) stol. prow. Aconcagua w Chile środk. (Am. Pld.), 11.600 mieszk.; 2) m. w stanie Varacuí w Wenezueli (Am. Pld.), 15.500 mieszk.

San Felipe de Montevideo, ob. Montevideo.

San Fernando, 1) m. pow. w prow. Cadiz na wyspie Leon (Hiszpanja pld.), 27.000 mieszkańców; wydobywanie soli morskiej; 2) stol. prow. Colchagua w Chile środk. (Am. Pld.), 10.800 mieszk.

San Fernando de Apure, stol. stanu Apure w Wenezueli (Am. Pld.), 10.000 mieszk.

San Francisco (skrót. Frisco), najw. m. portowe w stanie Kalifornii (St. Zjedn. Am. Płn.), nad zatoką S. F. oceanu Spokojnego, 507.000 mieszk.; znaczny przemysł, fabr. maszyn, rafinerie cukru, wywóz cukru, kawy, ryżu, bawełny, węgla, drzewa i owoców.

San Francisco de Macoris, ob. Pacificador.

San Francisco Mountains, pasmo górskie pochodzenia wulkanicznego na wyżynie Colorado w Ameryce Płn., wys. do 3.828 m. (Humphrey's Peak).

San Gennaro, ob. Januariusz św.

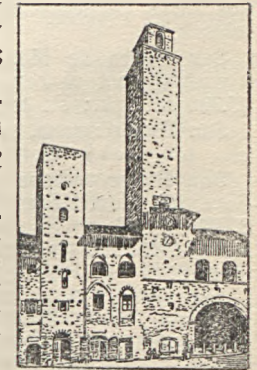
San Gimignano, m. w prow. Siena (Włochy środk.), 10.400 mieszk.; zabytki budownictwa.

San Giovanni a Teduccio, m. nad zatoką Neapolitańską (Włochy), 22.600 mieszk.; wyroby z miedzi.

San Giovanni di Medua, port na pń. wybrzeżu Albanii, obsadzony 1915 przez Czarnogórców, 1916 przez Austriaków, 1918 przez Włochów.

San Giuliano Antonio markiz di, włoski maż stanu, * 1852, † 1914 w Rzymie; 1906 poseł w Londynie; 1910—14 min. spraw zagr.

San José, 1) stol. rep. Costa Rica (Am. Środk.), 39.000 mieszk.; uniwersytet, muzeum, ogród zoologiczny; w 1924 zniszczone przez trzęsie-

San Gimignano: dawny pałac rządu.

nie ziemi; 2) m. w stanie Kalifornii (St. Zjedn. Am. Płn.), 39.700 mieszk.; uprawa winogron i owoców; 3) stol. prow. S. J. w Urugwaju (Am. Płd.), 14.000 mieszk.

San José de Cucuta, ob. Cucuta.
San Juan, odpływ jeziora Nikaragua (Am. Środk.), do morza Karaibskiego, dług. 160 km.

San Juan, 1) stol. i m. port. wyspy Porto Rico (Antyle), 71.000 mieszk., 2) stol. prow. S. J. w Argentynie (Am. Płd.), 16.600 mieszk.; uprawa zbóż, bawełny i tytoniu.

San Juan Bautista, m. w stanie Tabasco w Meksyku wsch., 12.400 mieszk.

San Leocadio Paolo da, malarz hiszpański z XVI w., rodem z Reggio (Włochy). Z dzieł: malowidła ołtarza w kolegiacie w Gandia (1501).

San Luis, stol. prow. S. L. w Argentynie (Am. Płd.), 14.000 mieszk.

San Luis Potosi, stan środk. Meksyku (Am. Płn.), 62.177 km², 420.200 mieszk.; stol. S. L. P., 68.000 mieszk.; fabr. żelaza, handel.

San Marco in Lamis, m. w prow. Foggia (Włochy), 17.400 mieszk.

San Marino, republika na płw. Apenińskim, pod protektoratem Włoch, na płd.-zach. od Rimini (Włochy środk.), 61 km², 12.000 m.; stol. S. M., 2.000 mieszk.; od 1862 pod opieką królów włoskich.

San Martin, m. w prow. Buenos Aires w Argentynie (Am. Płd.), 51.000 mieszkańców.

San Miguel, 1) najw. wyspa w grupie Azorów (Portugalia), na płn.-zach. od Afryki, 777 km², 127.600 mieszk.; gł. m. Ponta Delgada; 2) m. w rep. Salvador (Am. Środk.), 30.400 mieszk.

San Miniato al Tedesco, m. w prow. florenckiej (Włochy), nad rz. Arno, 20.500 mieszk.

San Nicolas de los Arroyos, m. w prow. Buenos Aires (Argentyna), nad rz. Parana, 20.000 mieszk.

San Pedro de Macoris, stol. prow. S. P. i ważny port w rep. San Domingo (Antyle), 25.300 mieszk.; st. telegr. iskr.

San Pier d'Arena, przedmieście Genui (Włochy płn.-zach.), 42.400 mieszk.; doki, fabryki.

San Pietro, wyspa włoska na płd.-zach. od Sardynii, dług. i szer. 9 km., gł. m. Carloforte, 8.100 mieszk.

San Ramon, m. w rep. Nikaragua, 12.300 mieszk.

San Remo, m. i miejscowość klimatyczna w prow. Porto Maurizio w Ligurji (Włochy płn.-zach.), nad zatoką Genueńską (włoska Riviera), 23.000 mieszk.; na konferencji w S. R. w 1920 nastąpił podział Turcji europejskiej.

San Salvador, stol. rep. Salvador (Am. Środkowa), 80.800 mieszk.; uniwersytet; przemysł metalurgiczny.

San Salvador lub **James Island**, jedna z wysp Żółtych (Galapagos).

San Salvador de Bahia, ob. Bahia.
San Salvador de Jujuy, ob. Jujuy.

San José
(w Costa Rica).

San Marino.

San Sebastian, stol. prow. Guipuzcoa (Hiszpanja płn.-zach.) i słynna miejscowość kąpielowa, nad zat. Biskajską, 62.000 mieszk.

San Severino Marche, m. w prow. Macerata (Włochy), nad rz. Potenza, 13.700 mieszk.

San Severo, m. pow. w prow. Foggia w Apulji (Włochy płd.), 32.000 mieszk.

San Stefano, m. port. nad morzem Marmara (Turcja), 2.000 mieszk., pamiętne zawarciem preliminarjów pokojowych 3 marca 1878, zamykających wojnę rosyjsko-turecką.

San Vicente de Austria, m. w rep. Salvador (Am. Środk.), 27.000 mieszk.

San Vito del Normanni, m. w prow. Lecce (Włochy), 13.100 mieszk.

Sana, stol. niezawisłego państwa Jemen (Arabja płd.), ok. 25.000 mieszk.

Sanatogen (łac.), sztuczny środek odżywczy białkowy; kazeina (sernik) mleka z dodatkiem glicerofosforanu sodowego; biały, w wodzie rozpuszczalny proszek.

Sanatorium (łac.), uzdrowisko, stacja lecznicza dla chorych lub ozdrowieńców (rekonwalescentów); s. zakładane są w miejscowościach górskich, podgórskich, lesistych, nadmorskich itp.; przeważnie przeznaczone są dla chorych gruźliczych (w Polsce: Zakopane, Otwock, Oborniki, Smuła, Rudka, Małoryta, Rajcza, Sucha i in.).

Sanchez Franciscus, filozof portugalski, * 1562, † 1632; napisał: „Tractatus de multum nobili et prima universali scientia, quod nihil scitur“ (1581).

Sancho Pansa, postać z powieści Cervantesa „Don Kiszot“, giermek Don K., wcielenie zmysłu praktycznego.

Sancta simplicitas! (łac), o święta prostota! o święta naiwności!

Sancti Spiritus, m. na wyspie Kubie (W. Antyle), 59.000 mieszk.; uprawa kawy i trzciny cukr.

Sanctis Francesco, ob. De Sanctis Francesco.

Sanctissimum (łac.), przenajświętsze; Sakrament Ciała i Krwi Jezusa Chrystusa.

Sanctuarium (łac.), ob. sanktuarjum.

Sanctum officium, ob. inkwizycja.

Sanctum sanctorum (łac.), święte świętych.

Sanctus... (łac.), „Święty, święty, święty“, słowa, odmawiane przez kapłana po prefacji we Mszy św.

Sancyniów, w. w pow. pińczowskim (woj. kieleckie), nad rz. Sancyniówka; pokłady wapienia i gipsu; kopalnie piaskowca.

Sand George, pseud. Aurory Dupin, baronowej Dudevant, powieściopisarki francuskiej, * 1804, † 1876; 1831 rozwiędzona; przyjaciółka Musseta, potem Chopin'a, z którym wyjechała na Majorce; powieści: „Indiana“, „Consuelo“, „Lelia“, „La petite Fadette“ i in.

Sand Karl Ludwig, student niemiecki, * 1795, ściany 1820; zabił komedjopisarza niemieckiego, szpiega rosyjskiego, Kotzebue'go.

Sandacz, ob. *Lucioperca sandra*.

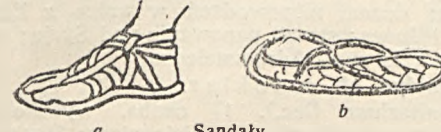
Sandalin, ob. *Pterocarpus*.

Sandałowate, ob. *Santalaceae*.

Sandałowe drewno, drewno roślin zwrotnikowych, używane do kadzideł i na forniry. Sandałowe drewno czerwone otrzymuje się z *Pterocarpus santalinus*; woni prawie nie posiada, wody zimnej nie barwi; roztwór alkaliczny z kwasami daje osad santaliny, barwnika, używanego do barwienia na czerwono i brunatno. S. d. żółte i białe, otrzymywane z *Santalum album* oraz gat. pokrewnych (*S. paniculatum*), zawiera olejek eteryczny, który nadaje drewnu bardzo silną woń, czyniąc je ważnym artykułem handlowym w Azji wsch. i południowej; olejek „oleum santali“, otrzymywany z drewna przez destylację, ma zastosowanie w sztuce perfumeryjnej i medycynie.

Sandałowiec, ob. *Santalum*.

Sandały, obuwie starożytne, podeszwy drewniane, korkowe lub skórzane, przywiązywane

a Sandały.

rzemieniami do nóg (Rys. a s. grecki, b s. rzymski).

Sandaraka, żywica z drzewa *Callitris quadrivalvis* (rosnącego w Afryce płn.), w postaci ziarenek podługnych, blade-żółtych; rozpuszcza się w alkoholu i używana jest do werniksów i kadzideł wonnych, a także w papiernictwie.

Sandberger Fridolin, mineralog niemiecki, * 1826, † 1898; prof. w Würzburgu; główne dzieło: „Land- und Süßwasserkonchylien der Vorwelt“ (1870—74).

Sandeau Jules, powieściopisarz francuski, * 1811, † 1883; napisał: „M-elle de la Seiglière“, „Mariana“ i in.

Sande Bakhuyzen Ernst Frederik van de, astronom holenderski, * 1848, † 1918; zajmował się głównie astronomią południkową (obserwacje gwiazd podstawowych, pas Lejdeński gwiazd).

Sandecki Jan, pisarz z XVI w., autor przedmowy do „Żywotów Pana Jezusa Krysta“, przypuszczalny tłumacz „Żywotów św. Aleksego i Eustachjusza“ (1529).

Sandeczanie lub **Równiacy**, górale polscy, zamieszkujący obszary, położone nad górnym Dunajcem i Popradem po dział grybowski.

Sandeh, ob. *Niam-Niam*.

Sandefjord, m. kąpielowe w Norwegii, nad Kristianiafjordem, 5.200 mieszk.

Sanders Daniel, leksykograf niemiecki, * 1819, † 1897; ogłosił: „Wörterbuch der deutschen Sprache“ (1859—65), i in.

Sandhurst, 1) w hr. Berks (Anglia), szkoła wojskowa; 2) ob. *Bendigo*.

Sandomierska wyżyna tworzy część składową Wyżyny Małopolskiej pod nazwą Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej pomiędzy Pilicą a Wisłą; w części płn. przecinają ją pasma wzgórz kwarcytowych (Łysogóry, ob.), część płd. zaj-

muje żyzna i urodzajna wyżyna, opadająca łagodnie ku Wiśle (gleba popielatka); bogactwa mineralne, ruda żelazna, miedź, glina porcelanowa, marmury, tzw. kieleckie.

Sandomierska Zgoda (Consensus Sandomiriensis), ugoda wyznaniowa, zawarta w Sandomierzu 14 kwietnia 1570 między ewangelikami wyznania augsb., kalwinami i braćmi czeskimi z zachowaniem zupełnej wolności w sprawie obrządków.

Sandomierz, m. pow. (woj. kieleckie), na l. brzegu Wisły, 6.800 mieszk.; zamek, katedra, pałac biskupi, ratusz; garbarnie, tkalnie, handel zbożem; jeden z najstarszych grodów w Polsce; w myśl testamentu Krzywoustego 1139, stolica dzielnicy książęcej; zniszczony w XIII wieku przez Tatarów, dźwignął się za Łokietka. W 1570 odbył się tu zjazd inowierców.

Sandown, m. na wyspie Wight (Anglia płd.), 7.700 mieszk.; kąpiele morskie.

Sandrart Joachim, malarz niemiecki, * 1606, † 1688 w Norymberdze; malował portrety i obrazy religijne; autor obszernej historii artystów: „Teutsche Akademie“ (Norymberga, 1675—79).

Sandringham, zamek królewski w hr. Norfolk (Anglia).

Sandströma ciałka, przytarczyce, gruczoły przytarczyczne, odkryte w 1880 przez S.

Sandur, państwo w Indjach pod protektoratem bryt., należy do grupy państw madrajskich, 418 km², 11.700 mieszk.

Sandusky, m. w stanie Ohio (St. Zjedn. Am. Płn.), nad jez. Erie, 23.000 mieszk.; handel drzewem, rybołówstwo.

Sandwich, 1) ob. Hawai (wyspy); 2) grupa wysp bryt. w Antarktydzie.

Sandwiches (ang.), kromki chleba, obłożone mięsem.

Sandżak (tur. chorągiew), w Turcji nazwa części wilajetu, zarządzana przez kajmakama; w pocz. XX w. w prasie i polityce nazwą tą oznaczano sandżak nowobazarski, wciśnięty klinem między Serbję, Bośnię i Czarnogórze.

Sanfedyści, dawna włoska tajna organizacja polityczna, stworzona przez papieża dla obrony religii oraz świeckiej władzy papieża, używana do walki z karbonariuszami i wszelkim liberalizmem.

Sanga, pr. dopływ Kongo, główna rz. w płd.-wsch. Kamerunie, dług. 1.400 km.

Sangallo Antonio da (Starszy), architekt włoski, brat Giuliano, * 1455, † 1534; twórca kościoła Madonna di San Biagio w Montepulciano (1518—1537).

Sangallo Antonio da (Młodszy), architekt włoski, * 1485, † 1546; uczeń Bramante'go, pracował przeważnie w Rzymie, gdzie wybudował wiele pałaców; od 1520 (po śmierci Rafaela) kierował budową kośc. św. Piotra. Z pośród znakomitych budowli: pałac Farnese, kośc. S. Maria di Loreto, wnetrze kośc. San Spirito i Santa Maria di Monserrato.

Sangallo Francesco, rzeźbiarz florencki, * 1894, † 1576; syn Giuliano, uczeń Andrea Sansovino, z którym współpracował przy o-

zdabianiu Santa Casa w katedrze loretańskiej; wykonywał projekty Rafaela w Palazzo Pandolfini i willi Madama.

Sangallo Giuliano, architekt włoski, przedstawiciel architektury renesansowej, * 1445, † 1516; wznosił zakrystję w kościeł. San Spirito (Florencja), kościół. S. Maria della Carceri (w Pracie); kierownik budowy kościół. Św. Piotra w Rzymie.

Sangay, czynny wulkan w Ekwadorze (Am. Płd.), 5.323 m. wys.

Sangerhausen, m. w rej. merseburskiej w Saksonji pruskiej, 11.300 mieszk.; przemysł żelazny; kościół św. Ulrycha z XI w., ratusz z XV wieku.

Sangi, wysepki pomiędzy Celebes a Filipinami (Indje wsch. holend.), 1.056 km², 90.000 mieszk.; wywóz ryżu i sago.

Sangro, rz. we Włoszech środkowych, wpada do Adriatyku. dług 112 km.

Sanguinaria, plewimaczek, roślina z rodziny Papaveraceae (makowate). Jedyny gat. *S. canadensis* (Ameryka Płn.), bylina 10—15 cm. wys., białe kwitnąca, o krwistoczerwonym soku mlecznym i narkotycznych, trujących nasionach; roślina ozdobna. Korzenie, zawierające alkaloid sanguinarinę, działają przeczyszczająco i nawymiotnie.

Sanguis (łac.), ob. krew.

Sanguisorba, krwiściąg, roślina z rodziny Rosaceae (rózowate). Ziola trwałe, o liściach pierzastych, brunatnych lub zielonawych kwiatach, z okwiatem 4 listkowym, zebranych w kuliste lub podługne główki. W Europie: *S. officinalis*, k. lekarski, kwitnący ciemno-brunatno-czerwono od VI do VIII; wilgojne łąki, brzegi rowów; *S. minor*, k. mniejszy, kwitnie zielono-czerwono od V—VII; suche wzgórza, zwłaszcza wapienne.

Sanguszko, rodzina wołyńska, wywodząca się od kniazia Teodora Olgierdowicza, którego syn, ks. Sanguszko Fedkowicz (1-sza połowa XV w.), władał Ratnem, Kowlem, Lubomlą, Koszyrem. W 2-giej połowie XV w. utworzyły się 2 linje S.: 1) koszyrska i 2) kowelska. Wybitniejsi z tego rodu: 1) Dymitr, starosta czerkaski, mąż Halszki z Ostroga, zabity 1553 przez Marcina Zborowskiego; 2) Roman, wojew. braclawski, hetman polny lit., * 1537, † ok. 1573; zasłużony w walkach z Moskwą, zwycięzca z pod Uly (1568); 3) Hieronim, wojewoda wołyński, przeciwnik konstytucji 3 maja; 4) Eustachy, * 1763, † 1844, syn Hieronima, poseł na sejm 4-letni; 5) Janusz, posiadacz ordynacji ostrogskiej, bezprawnie przeprowadził podział jej w 1752 za namową Czartoryskich (tzw. tranzakcja kolbuszowska); 6) Roman, książę, patriota i działacz społeczny, * 1800, syn Eustachego, wzięty do niewoli pod Łysobykami w rewolucji 1831, zesłany na Sybir, powrócił 1844 do Sławuty, gdzie wzorowo urządził gospodarstwo; założył fabrykę sukna, hodował konie arabskie; † 1881; 7) Eustachy, syn ks. Władysława, synowiec ks. Romana (starszego), * 1842, od 1873 poseł na sejm lwowski i do parlamentu wiedeńskiego, 1890—95 marszałek krajowy Galicji, 1895—98

namiestnik Galicji, † 1903; 8) Roman (młodszy), brat poprz., * 1832, założyciel 1907 ordynacji sławuckiej, zamordowany w Sławucie 1917.

Sanguszkówka, dawna broń myśliwska.

Sangwinik (łac.), człowiek o usposobieniu krewkiem, porywcem, łatwo zapalnym. Cechą temperamentu sangwicznego, obok łatwego i szybkiego występowania silnych uczuć i wzruszeń, jest i to, że one również szybko i łatwo przemijają. Temperament sangwiczny cechuje skłonność do optymizmu.

Sanhedryn (greck. synhedrion), najwyższy trybunał żydowski kościelno-polityczny, złożony z 71 (70) członków, rezydował w Jerozolimie od 200 przed Chr. do 70 przed Chr.; instytucja sądowa i prawodawczo-administracyjna.

Sanherib, król asyryjski 705—681 przed Chr.; syn Sargona II; spustoszył i podbił Babilon; doznał niepowodzeń w walce z Egipsem i Judeą; stracił panowanie nad Syrią; zginął z ręki syna Adrammelecha.

Sanidyn, ob. ortoklaz.

Sanitarjusz (łac.), 1) osoba, wyszkolona w pielęgnowaniu chorych, pielęgniarz; 2) w wojsku żołnierz lub podoficer, przeznaczony do pielęgnowania rannych lub chorych, względnie do zbierania rannych na polu walki („tragarze sanitarni“). **Sanitarjuszka**, pielęgniarka, siostra miłosierdzia.

Sanitarna czołówka, ob. czołówka sanitarna.

Sanitarna policja, sanitarno-obyczajowa policja, policja, mająca nadzór nad prostytutkami.

Sanitarna stacja, stacja zborna dla rannych lub chorych żołnierzy. S. s. istnieją tylko podczas wojny.

Sanitarne oddziały, oddziały wojskowe, szkolące personel sanitarny (lekarzy, felczerów, sanitariuszów, tragarzy sanitarnych) oraz personel sanitarno-administracyjny (intendentów szpitalnych, kwatermistrzów itp.). Jednostkami taktycznymi oddziałów sanitarnych są bataljony i pułki sanitarne.

Sanitarne pociągi, pociągi do przewożenia rannych i chorych wojskowych. Istnieją tylko w czasie wojny.

Sanitarny korpus, korpus oficerski składający się z lekarzy oraz tzw. oficerów sanitarno-administracyjnych.

Sanitarny pies, pies wytresowany do niesienia pomocy rannym na polu bitwy; posiada na sobie w specjalnej torbie materiał opatrunkowy itp.

Sanitarny szef, w wojsku — lekarz, stojący na czele służby sanitarnej w okręgu korpusu („S. S. O. K.“) lub w większym garnizonie wojskowym (S. S. garnizonu).

Sanitas (łac.), zdrowie.

Sankcja (łac.), 1) zatwierdzenie przez najwyższe władze, uprawnienie; w znaczeniu ogólnym wszelkie zezwolenie; 2) nazwa systemu filozoficznego Hindusów, noszącego charakter dualistyczny, ewolucjonistyczny, pesymistycz-

ny i ateistyczny. Jego punktem kulminacyjnym jest doktryna o wyzwoleniu siebie samego.

Sankcja pragmatyczna, ob. pragmatyczna sankcja.

Sankjulości, ob. sans-culottes.

Sankt Bernhard, ob. Święty Bernard.

Sankt Gallen (Saint Gall), kanton w płn.-wsch. Szwajcarii, pomiędzy doliną górnego Renu a jez. Bodeńskim i Zurychskim, 2019 km², 295.500 mieszk.; na pld. górzysty (Alpy Glarneńskie), na płn. pagórkowaty, urodzajny; gospodarstwo mleczne, uprawa wina, owoców, znaczny przemysł; tkactwo bawełniane, jedwabnictwo, fabr. maszyn; stol. S. Gallen.

Sankt Gallen (kanton).

Sankt Gallen, stol. kantonu S. G. (Szwajcarya), 75.000 mieszk.; opactwo Benedyktynów z biblioteką, założone przez św. Gallusa w 614; przemysł maszynowy, tkactwo, koronkarstwo.

Sankt Gallen (miasto).

Sankt Gotthard, ob. Święty Gotard.

Sankt Ingbert, m. pow. w okręgu Sary, 17.700 mieszk.; kop. węgla, wyrób prochu.

Sankt Jakob, w. w pobliżu Bazylei, nad rz. Birs, pamiętna bohaterska walka 26. sierpnia 1444, stoczona przez 1.300 Szwajcarów z 20.000 tzw. armagnac'ów, francuskich wojsk najemnych, wezwanych przez Fryderyka III Habsburga.

Sankt Michel (fin. Mikkeli), gł. m. dep. S. M. w Finlandji, nad jez. Sajmeńskim, 4.800 mieszkańców.

Sankt Moritz, w. i miejscowość kąpielowa w kantonie Gryzonów (Szwajcarya), nad jez. S. M., 2.700 mieszk.; zimowa stacja klimatyczna, sporty zimowe.

Sankt Pietierburg, ob. Petersburg.

Sankt Pölten, m. pow. w Austrii Dolnej, 23.000 mieszk.; siedziba bisk., fabr. maszyn rolniczych, papiernie.

Sankt Veit, m. pow. w Austrii, do 1519 stol. Karyntji (Austria), 6.000 mieszk.; źródła mineralne.

Sankt Wolfgang albo **Abersee**, jezioro w okręgu Traun (Austria), 1.348 ha, 12 km. dług., 112 m. głęb.; nad jez. letniska: St. Wolfgang, St. Gilgen i Strobl.

Sanktuarjum (łac.), w kościołach rz.-kat. miejsce w ołtarzu, gdzie przechowywany jest Najśw. Sakrament; również miejsce przechowywania świętych relikwii.

Sanlúcar de Barrameda, m. pow. w prow. Cadiz (Hiszpanja), nad ujściem rz. Gwadalkiwirem, 27.000 mieszk.; zamek maurytański. port i kąpielisko morskie; winnice, wydobywanie soli.

Sanmicheli Michele, architekt włoski, * 1484, † 1559; dzieła: pałac Bevilacqua, pałac Canossa, pałac Pompei alla Vittoria (ok. 1530), wrota Porta Nuova, kaplica Pellegrini w kościele San Bernardino (1557), fortyfikacje Weroni i Wenecji.

Sanna, pr. dopływ Wisły w pow. janowskim (woj. lubelskie), dług. 28 km.

Sanniki, w. i osada fabr. w pow. gostyńskim (woj. warszawskie), cukrownia, gorzelnia.

Sanok, m. pow. (woj. lwowskie), 9.600 mieszkańców, u ujścia rz. Sanoczki do Sanu; zamek król. (obecnie starostwo), fabr. wagonów; w okolicy kop. nafty.

Sanoka Grzegorz (z), ob. Grzegorz z Sanoka.

Sanokryzyna, *sanocrysin*, związek nieorganiczny, podwójny tiosiarczan żółtawo-sodowy, Au(S₂O₃)₂Nas, białe, w wodzie łatwo rozpuszczalne krystaliczne igielki. Nowy środek leczniczy przeciw gruźlicy, podany w 1924 przez kopenhaskiego prof. weterynarii Holmgrena Moellgarda, stosowany w zastrzykach dożylnych. Surowica Moellgarda, według najnowszych zgodnych badań francuskich, niemieckich i polskich, żadnego działania ochronnego ani leczniczego nie posiada.

Sans-culottes, pogardliwa nazwa, jaką w początkach wielkiej rewolucji francuskiej arystokraci nadali rewolucjonistom (za używanie, uchodzących za strój bardziej demokratyczny, długich spodni, „pantalons“, zamiast krótkich, „culotte“), przyjęta później ogólnie dla oznaczenia patriotów, demokratów.

Sans façon (franc.), bez ceremonii, swobodnie.

Sans gêne (franc.), bez przymusu, swobodnie. Madame Sans-Gêne, bohaterka dramatu Sardou, żona marszałka napoleońskiego Lefébrea, była markietanką, wprawiającą dwór w osłupienie swoją rubaszną szczerością i prostym, zdrowym rozsądkiem.

Sans pareil (franc.), niemający równego.

Sans peur et sans reproche (franc.), bez bójżni i bez zarzutu, godło rycerskie Bayarda.

Sansara, nazwa, oznaczająca w filozofii hinduskiej pełne cierpienia życie, odnowione przez odrodzenie się; wędrówka duszy.

Sansibar, ob. Zanzibar.

Sanskryt (sanskryta, oznacza: „właściwie ukształtowany“). jeden z najstarszych języków świata. starożytny język Hindusów, należący do grupy języków indoeuropejskich, w którym powstały najświetniejsze dzieła starożytnej literatury hinduskiej (ob.).

Sansovino, właściwie **Andrea Contucci**, architekt i rzeźbiarz florencki, * 1460 w Monte Sansovino, † 1529 tamże; z dzieł: rzeźby mauzoleów kardynałów Girolamo Basso della Rovere i Ascanio Sforza (w Santa Maria del Popolo w Rzymie, 1505—07), grupy marmurowe Św. Anny, Madonny i Chrystusa (kościół. San Agostino w Rzymie, 1512), grupa „Chrystus Chrystusa“ (Florencja), rzeźby w Santa Casa w Loreto.

Sanssouci, zamek pod Poczdamem (Prusy), zbudowany w 1745 przez Fryderyka Wielkiego.

Santa Ana, 1) m. w rep. Salvador (Am. Środkowa), 60.700 mieszk.; 2) m. w stanie Kalifornji (St. Zjedn. Am. Płn.), 15.500 mieszk.; handel owocami.

Santa Anna (Santana) Antonio Lopez de, generał i polityk meksykański, * 1797, † 1876 w Meksyku; 1829 min. wojny, 1833—34, 1841—44, 1846—47 prezydent; 1835—36, 1853 do 1855 dyktator.

Santa Barbara, m. w stanie Kalifornii (St. Zjedn. Am. Płn.), 19.400 mieszk.; miejscowość kąpielowa, zimowa stacja klimatyczna.

Santa Catharina, stan pld. Brazylii (Am. Płd.), 92.810 km², 669.000 mieszk.; uprawa zboża, chów bydła; stol. Florianopolis.

Santa Clara, stol. prow. S. C. na wyspie Kuby (Antyle), 63.200 mieszk.

Santa Cruz (wyspy Królowej Szarloty), archipelag bryt. w Melancji na oceanie Spokojnym, na wschód od wysp Salomona, 938 km², 7.000 mieszk.; gł. wyspa Santa Cruz, 560 km².

Santa Cruz, terytorjum Argentyny (Am. Płd.) w Patagonii, 282.750 km², 18.000 mieszk.; stol. Gallegos; chów bydła i owiec.

Santa Cruz, wsch. dep. Boliwii, 366.995 km², 341.640 mieszk.; gł. m. S. C. de la Sierra, 25.800 mieszk.

Santa Cruz, m. w stanie Kalifornii (St. Zjedn. Am. Płn.), nad zat. Monterey, na pld. od San Francisco, 10.900 mieszk.; kąpiele morskie.

Santa Cruz de la Palma, gł. m. na wyspie Palma, 8.000 mieszk.

Santa Cruz de Tenerife, gł. m. na wyspie Teneryfie, 52.400 mieszk.

Santa Fé, 1) stol. prow. S. F. (131.906 km², 1.007.500 mieszk.) w Argentynie (Am. Płd.), nad Rio Salado, 59.600 mieszk.; uniwersytet; 2) stol. stanu Nowy Meksyk (St. Zj. Am. Płn.), 7.300 mieszk.; wydobywanie złota; 3) m. w Andaluzji w prow. Granade (Hiszp. pld.), 7.000 mieszk.; 4) ob. Bogota.

Santa Isabel, gł. m. na wyspie Fernando Pó oraz w całej Gwinei hiszp., 1.400 mieszk.

Santa Lucia, jedna z bryt. wysp w Małych Antylach, 602 km², 51.500 mieszk.; wywóz cukru i kakao; główne m. Port Castries.

Santa Margherita Ligure, m. w prow. genueńskiej (Włochy ptn.), 7.900 mieszk.; kąpiele morskie.

Santa Maria, 1) jedna z wysp Azorskich, 97 km²; 2) mała wysepka na zach. wybrzeżu Chile (Am. Płd.), w zatoce Arauco.

Santa Maria Capua Vetere albo **Capua** (cb.).

Santa Marta de Ortigueira, ob. Ortigueira.

Santa Maura, ob. Leukas.

Santa Monica, m. w stanie Kalifornii (St. Zjedn. Am. Płn.), w pobliżu Los Angeles, 15.300 mieszk.; kąpiele morskie.

Santa Rosa, 1) stol. terytorjum La Pampa w Argentynie (Am. Płd.); 2) m. w rep. Honduras (Am. Środk.), 10.600 mieszk.; 3) S. R. de los Andes, m. w prow. Aconcagua w Chile Środk. (Am. Płd.), 6.900 mieszk.

Santa-Rosa Annibale de Rossi di Pomarolo, hr. Santorre di jeden z przywódców liberalnych w powstaniu Piemontu

1821, * 1783, zginął 1824 w walce o niepodległość Grecji.

Santa Tecla, m. w rep. Salvador (Am. Środkowa), 25.000 mieszk.

Santalaceae, sandałowate, rodzina roślin dwuliściennych, z rzędu Santalales (sandałowe). Drzewa, krzewy lub zioła; półpasorzyty zielone, bytujące na korzeniach lub pędach innych roślin. Ważniejsze gatunki: *Santalum*, *Thesium*.

Santalol oleum, olejek sandałowy, płyn żółtawy, oleisty, gęsty, otrzymywany z drewna sandałowca (*Santalum album*), środek przeciwrzęźczkowy, antyseptyk dróg moczopłciowych.

Santalol, związek organiczny C₁₅H₂₆O, ciecz oleista o temp. topn. 310°, występuje w olejku, otrzymywany z drewna sandałowca (*Santalum album*).

Santalowie, lud w Indjach bryt., pochodzenia drawidyjskiego, zamieszkały w Bengalii, koczowniczy, 1.790.500 głów; służą licznie w policji i wojsku.

Santalum, sandałowiec, roślina z rodziny Santalaceae (sandałowate). Drzewa lub krzewy o liściach skórzastych, wieczniezielonych, właściwie Indjom wsch. i Australji. *S. album*, s. wschodni, dostarcza drewna sandałowego.

Santana Antonio Lopez de, ob. Santa Anna.

Santander, stol. prow. S. w Starej Kastylii (Hiszpanja Środk.), nad rz. Rio S., 72.500 mieszkańców; siedziba bisk., katedra z XIII w.; przemysł żelazny; port i kąpielisko morskie.

Santander, nazwa dwóch depart. (prow.) w Kolumbii (Am. Płd.); 1) S. Norte, 16.200 km², 239.300 mieszk., i 2) S. Sur, 46.200 km², 439.200 mieszk.

Santarem, stol. okręgu S. w Estremadurze (Portugalia), nad rz. Tajo, 8.700 mieszk.; w średniowieczu rezydencja królów portugalskich; zabytki maurytańskie.

Santarem Manuel, geograf i historyk geogr. portugalski, * 1790, † 1856; opracował atlas kartografii średniowiecza.

Santerre Antoine Joseph, rewolucjonista francuski, * 1752, † 1809; 1789 na czele ludu kierował zdobyciem Bastylji, 1793 dowódca armji, działającej przeciw Wandejczykom; pobity przez nich i za to wtrącony do więzienia.

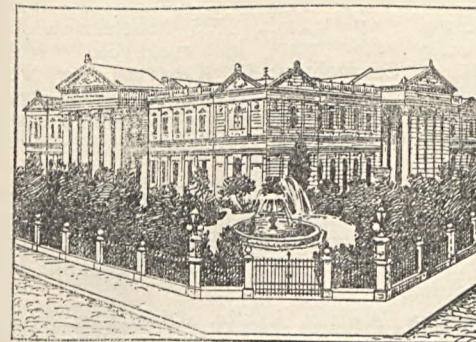
Santi Giovanni, malarz włoski, * ok. 1450, † 1494; ojciec i nauczyciel Rafaela S., pracował w Urbino. Z dzieł: „Sw. Hieronim“ (Watykan), „Madonny“ (w Friedrichs-Museum w Berlinie, w pałacu książęcym w Urbino, w Fano, Grodara i National Gallery), freski w San Domenico w Cagli, „Sw. Sebastian“ (Urbino).

Santi Lazar, budowniczy z XVI w., pracował w Polsce przy budowie zamków w Niepołomicach (1568) i w Łobzowie (1585).

Santi Raffaello, ob. Raffaello Santi.

Santiago, 1) de Chile, stol. rep. i prow. Chile, nad rz. Mapocho, 507.300 mieszk.; ar-

cybiskupstwo, uniwersytet, wiele kościołów; przemysł włókienniczy; fabr. maszyn, młyny; 2) S. de Compostela, m. pow. w prow. Coruña w Galicji (Hiszpanja ptn.-zach.), 25.900 mieszk.; katedra z XIII w. z relikwiami

Santiago de Chile: Kapitol.

św. Jakóba (miejsce pielgrzymek), uniwersytet; wyroby lniane; handel przedmiotami odpustowymi; 3) S. de Cuba, m. port. na pld.-wsch. wybrzeżu Kuby, nad zatoką, 70.300 mieszkańców; dawna stol., arcybiskupstwo; wywóz kawy, kakao, cukru i rumu; 4) S. del Estero, stol. prow. S. d. E. w Argentynie (Am. Płd.), 23.500 mieszk.; 5) S. de los Caballeros, stol. prow. S. d. l. C. w rep. Santo Domingo, 72.000 mieszk.; 6) S. de Guayaquil, ob. Guayaquil.

Santillana Inigo Lopez de Mendoza margr. de, wojownik hiszpański, mąż stanu i poeta, * 1398, † 1458; odznaczył się w walkach z Maurami (1431 i 1438) i Nawarczykami (1445); z dzieł: „Los proverbios“, „Aias contra fortuna“, „Comedieta de Ponza“ i „Obras“.

Santini Giovanni, astronom włoski, * 1786, † 1877; 1806 asystent; 1813 dyrektor obserwatorium w Padwie i profesor astronomji; opracował katalog gwiazd.

Sântis, najwyższy szczyt w pasmie Sântis w Alpach Glarneńskich (Szwajcaria ptn.-wsch.), 2.504 m.

Santo Domingo, San Domingo, ob. Dominikańska republika.

Santok (niem. Santock), w. w Brandenburgji (Prusy), przy ujściu Noteci do Warty, niegdyś zamek piastowski, 1270 zajęty przez margrabiów brandenburskich, odzyskany przez Polskę w 1277, ponownie utracony w 1303.

Santonina, związek organiczny C₁₅H₁₆O₈; bezbarwne kryształki o smaku gorzkim, temp. topn. 170°; występuje w roślinie *Artemisia maritima*. Środek przeciwczerniowy (stosowany przeciw robakom obłym). Większe dawki spowodować mogą zatrucie, którego najcharakterystyczniejszym objawem jest widzenie przedmiotów w barwie początkowo fioletowej, następnie żółtej (xantopsja).

Santorin (Thira, staroż. Thera), pld. wyspa w grupie Cykladów (Grecja), 91 km², 12.100 mieszk.; stol. Phira (Thira).

Santos (Los), m. port. w stanie São Paulo w Brazylii (Am. Płd.), 102.600 mieszk.; najw. brazylijski port wywozowy kawy.

Santos-Dumont Alberto, lotnik brazylijsko-francuski, * 1873 w São Paulo; okrzył 1901 na balonie sterowym własnego wynalazku wieżę Eiffla w Paryżu, za co otrzymał nagrodę 100.000 franków.

San-tu-ao, m. port. na wyspie San-tu w zat. Sam-sa w prow. Fu-kien (Chiny Środk.), 8.000 mieszk.; od 1889 otwarte dla handlu zagranicznego.

Santyl, związek organiczny, ester salicylowy santalolu; płyn oleisty, prawie pozbawiony zapachu, środek przeciwrzęźczkowy, stosowany doustnie.

Sao (port.), święty.

Sao Antao, jedna z wysp Zielonego Przylądka, 690 km², 22.000 mieszk.; urodzajna; gł. m. Ribeira Grande (6.000 mieszk.).

Sao Carlos, m. w stanie São Paulo w Brazylii, 54.200 mieszk.; plantacje kawy.

Sao Francisco, wyspa u wybrzeży stanu Santa Catharina w Brazylii (Am. Płd.), 14.400 mieszk.

Sao Francisco (Rio), najw. rz. w Brazylii wsch., wpada do Atlantyku, dług. 2.900 km., dorzecze 652.000 km², żeglowna.

Sao João del Rey, m. w stanie Minas Geraes (Brazylja), z okręgiem 42.400 mieszk.; kopalnie złota.

Sao Leopoldo, m. w stanie Rio Grande do Sul (Brazylja pld.), nad Rio dos Sinos, z okręgiem 47.500 mieszk.

Sao Luiz, stol. stanu Maranhao w Brazylii, 58.000 mieszk.; port.

Sao Nicolao, jedna z wysp Zielonego Przylądka, 350 km², 11.000 mieszk.

Sao Paulo, 1) stan Brazylii (Am. Płd.), 252.880 km², 4.592.200 mieszk.; uprawa kawy (przeszło połowa światowej produkcji) i bawełny; znaczny przemysł; 2) stol. stanu S. P., drugie co do wielkości m. w Brazylii, 700.000 mieszk.; siedz. arcybisk.; politechnika, uniwersytet; wywóz kawy i skór.

Sao Paulo de Loanda, stol. port. kol. Angola (Afryka zach.), 20.000 mieszk.

Saotliago, najw. z wysp Zielonego Przylądka (Afryka zach.), 928 km², 45.500 mieszk.; gł. m. Porto Praia.

Sao Thomé, wyspa w zatoce Gwinejskiej (Afryka zach. portugalska), 58.900 mieszk.; wulkaniczna, uprawa kakao; stol. Cidade de S. T., 3.000 mieszk.

Sao Vicente, jedna z wysp Zielonego Przylądka, 219 km², 7.300 mieszk.

Saône, pr. dopływ Rodanu (Francja), dług. 455 km.; liczne połączenia kanałami z Loarą, Sekwaną, Marną, Mozą, Mozela i Renem.

Saône (Haute), dep. Francji wsch., 5.375 km², 228.400 mieszk.; stol. Vesoul.

Saône-et-Loire, dep. w Burgundji (Francja), 8.627 km², 554.800 mieszk.; stol. Macon.

Sapa, *Abramis sapa*, ryba z rodziny Cyprinidae, rząd *Ostariophysi*, podgromada *Teleostei*. Dług. ok. 27 cm.

Ciało ścieśnione; pysk tępy, w okolicy nozdrzy garbaty, zakończony nisko osadzonym, zleka skośnym otworem gębowym. Oczy wielkie, tęczywka bladło-żółta. Płetwa podogonowa dochodzi prawie do ogonowej. Ubarwienie srebrzyste, mieniące się. Zrzadka spotyka się w Dniestrze i jego dopływach.

Sapa, 1) nazwa gleby lekkiej i podmokłej, powstałej z osadów rzek lub jezior; 2) rodzaj rowu krytego, zazwyczaj prowadzonego przez saperów w wojnie pozycyjnej lub oblężniczej w kierunku nieprzyjaciela; s. ma na celu podejście jak najbliższe do przeciwnika; posuwać się sapa, budować sapy coraz to bliższe nieprzyjacielu.

Sapalski Franciszek, matematyk, * 1791, † 1838; 1816 prof. geometrii na Uniw. Jagiellońskim, 1825 senator krakowski z grona uniwersytetu; prace: „Rozprawa z teorii stereonomji czyli geometrii wykreslonej“ (1818), „Geometria wykreslna dla użytku szkoły wojskowej aplikacyjnej“ (1822) i in.

Sapalski Józef, przyrodnik, * 1815, † 1888; prace: „O kometach i teorii biegu ciał“ (1843), „Pogląd na historię naturalną gubernji radomskiej“ (1862), „Badania o jestestwach organicznych na kuli ziemskiej“ (1872) i in.

Sapere aude (łac.), miej odwagę być mądrym; cytata z Horacego; dewiza medalu, odbitego 1765 z polecenia Stanisława Augusta dla uczczenia zasług Stanisława Konarskiego.

Saperzy, rodzaj broni, pełniący służbę inżynieryjną w wojsku; do s. należy budowa wszelakich umocnień, mostów, dróg itd., wogóle roboty techniczne.

Sapieha, znakomity ród litewski; pierwszy znany w historii, Semen S., pisarz Kazimierza Jagiellończyka w l. 1440—49. Ród S. rozgałęził się na 2 linje: 1) siewierską i 2) kodeńską. W XVII w. S. uzyskali tytuł książęcy. Wybitniejsi z linii siewierskiej: 1) Lew, kanclerz lit., woj. wileński, hetman w. lit. Zasłużony pracami nad utworzeniem trybunału i statutu litewskiego; pośrednik pokoju w Dywlinie (1618), * 1557, † 1633; 2) Kazimierz Lew, * 1609, † 1656; podkanclerzy litewski; marszałek nadw. za panowania Władysława IV; 3) Jan Piotr, starosta uświacki; odznaczył się pod Kircholmem, * 1569, † 1611; 4) Paweł Jan, wojewoda wileński, hetman wielki litewski; walczył zwycięsko z Chmielnickim, Szwedami, Chowańskim; † 1665; 5) Kazimierz, hetman w. litewski i wojewoda wileński, † 1720 w Grodnie; szef rodu i partji S. (synowie: Aleksander, marszałek litewski, Michał, łowczy litewski; brat Benedykt, podskarbi litewski), na której czele snuł intrygi i spiski przeciw królowi i rodzinie Sobieskich. Zartarg S. z biskupem wileńskim. Brzostowskim doprowadził do zerwania sejmów 1693 i 95. Postrachem i korupcją zdobyli S. hegemonję na Litwie, ukroconą dopiero przez sejm 1697 oraz w wojnie domowej przez konfederację lit., która pobiła S. pod Olkienikami w 1700 i skazała na utratę urzędów i dóbr. S. uciekli do Prus. August II przywrócił ich do godności i majątków; 6) Aleksander Michał,

od 1762 hetman polny lit., od 1775 kanclerz w. lit., marszałek konfederacji targowickiej na Litwie, * 1730, † 1793 w Warszawie. Protoplastą linii kodeńskiej był 7) Iwan Semonowicz, wojewoda witebski 1510, wojewoda podlaski 1514, statysta za Zygmunta I, † 1517; 8) Jan Fryderyk, 1735 kanclerz wielki litewski; autor pism historycznych, * 1680, † 1751 w Czarnobylu; 9) Kazimierz Nestor, * 1750, † 1797 w Wiedniu, generał artylerji litewskiej, wielki mistrz wolnomularstwa polskiego; marszałek konfederacji litewskiej na sejmie 4-letnim.

Sapieha Adam ks., arcybiskup krakowski, * 1867 w Krasiczynie; wyświęcony na kapłana 1893, mianowany księciem biskupem krakowskim 1912; w 1925 otrzymał godność arcybiskupa.

Sapieha Adam książę, działacz polityczny i społeczny, * 1828, † 1903; syn Leona; od 1861 poseł na sejm galicyski; uczestnik ruchu 1863; przez lat parę na emigracji; 1875—1900 prezes galicyskiego Tow. Gospodarczego; prezes wystawy krajowej we Lwowie 1894; od 1879 członek dziedziczny austr. izby panów, prezes wielu instytucji społecznych.

Sapieha Aleksander książę, podróżnik i autor dzieła: „Podróże w krajach słowiańskich, odbywane w latach 1802 i 1803“; * 1773, † 1812.

Sapieha Eustachy, działacz polityczny i społeczny, * 1881; 1916 prezes Rady Głównej Opiekuńczej w Warszawie, 1920—21 min. spraw zagranicznych; jeden z kierowników ruchu monarchistycznego w Polsce.

Sapieha Leon książę, ekonomista i działacz społeczny, * 1802, † 1878; syn Aleksandra; 1828 radca górniczy w Król. Polskiem, kapitan wojsk polskich 1831; od 1843 prezes galic. Tow. Kred. Ziemińskiego; 1861—75 marszałek krajowy Galicji; pozostawił „Wspomnienia“ (1912).

Sapientis sufficit sibi (łac.), mędrzec wystarcza sobie.

Sapientes pacis causa bellum gerant (łac.), przezorni prowadzą wojnę dla (trwałego) pokoju.

Sapientl sat (łac.), mądrymu dość (Plautus).

Sapientiae dentes, zęby mądrości, ob. zęb. y.

Sapientis est mutare consilium (łac.), człowiek rozumny nie wstydzi się odmienić zdania.

Sapieżyski (lit. Zapyškis), m-ko na Litwie w pow. marjampolskim, na lewym brzegu Niemna, 1.000 mieszk.; kościół z XVI w. na ruinach świątyni pogańskiej.

Sapindaceae, mydleńcowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Terebinthales (terpentynowe). Drzewa, krzewy lub pnacza zwrotnikowe.

Sapindus, mydlenieć, roślina z rodziny Sapindaceae (mydleńcowate). Drzewa Azji pld. i Ameryki zwrotn., o liściach pierzastych lub trójlistkowych, kwiatach zebranych w grona; miękisz owoców, z kształtu podobnych do wiśni, zawiera saponinę, dzięki czemu pieni

się z wodą i służy zamiast mydła do prania. Gatunki: S. saponaria (Ameryka zwrotn.), S. trifoliatus (Azja pld.), S. ohahuensis (Polinezja).

Sapo (łac.), mydło; s. kalinus, s. viridis, szare mydło potasowe, masa miękka, mazista brunatno-żółtawa lub żółto-zielonkawa, o oddziaływaniu silnie zasadowym, stosowana: 1) jako środek przeciwpasorzytnicy (przy świerzbie, wszawicy), 2) jako środek, wywołujący przekrwienie skóry, a przeto działający odciągająco na narządy wewnętrzne (wcierańa s. kalinus w skórę brzucha przy gruźliczem zapaleniu otrzewnej).

Saponaria, mydlnica, roślina z rodziny Caryophyllaceae (goździkowate). S. officinalis, m. lekarska, bylina o kłacu walcowatym, łodydze 30—80 cm. wys., liściach jajowato lancetowatych, kwiatach cielistych lub białawych, zebranych w krótkie grono; kwitnie VI do IX. Zarośla, brzegi rzek, rowy. Kłaczy, zawierających saponinę, używa się po wsiach do prania sukna.

Saponifikacja (łac.), ob. zmydlenie.

Saponiny, związki organiczne, glikozydy; ciała przeważnie bezpostaciowe, o odczynie obojętnym lub kwaśnym; rozpuszczają się nieco w wodzie, w alkaljach. Roztwory wodne s. pienią się, jak roztwory mydła. Poza tem s. mają własność utrzymywania w roztworze (emulsji) ciał nierozpuszczalnych (tłuszczów, żywic, olejków eterycznych). S. są bardzo rozpowszechnione w państwie roślinnem (Saponaria officinalis, Polygala senega). Stosowane są jako środek wykrztusny.

Sapor, imię kilku królów nowoperskich z dynastji Sassanidów. 1) S. I, 242—273, zwyciężył i wziął do niewoli ces. rzymskiego Walerjana; 2) S. II, zw. Wielkim, 310—379; wcielił do państwa perskiego Armenię i ustalił panowanie w Mezopotamji; 3) S. III, 385—8.

Sapota, sączynieć, roślina z rodziny Sapotaceae (sączynicowate), drzewo Ameryki Pld. (Antyle), powszechnie sadzone w okolicach zwrotnikowych, dostarcza bowiem jadalnych owoców; kora używana jest jako surrogat kory chinowej. Gatunek Achras balota (A. Mulleri), z Gujany i Antylów, dostarcza soku mlecznego, który po wyschnięciu daje rodzaj gutaperki, napotykaney w handlu pod nazwą „Balata“, „Seve du ballota“; drewno, zw. „Bully trace wood“, lub „Balata rouge“, ma zastosowanie w budownictwie.

Sapotaceae, sączynicowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Diospyrales (przysporowe). Drzewa lub krzewy zwrotnikowe, zaopatrzone w naczynia mleczne. Ważniejsze gatunki: Achras, Bassia, Palaquium, Payena, Sideroxylon.

Sapotoksyny (łac.), trujące saponiny; przyjęte doustnie powodują gwałtowne zaburzenia żołądkowo-jelitowe, przypominające czerwonkę i często kończące się śmiercią. Niektóre s. powodują rozpuszczanie się czerwonych ciałek krwi (hemoliza). S. zawarte są w Quillaia saponaria, Agrostemma Githago, Paris quadrifolia i Cyclamen europaeum.

Sapper Karl, geograf i geolog niemiecki, * 1866; podróżnik po Am. Srodk. i Antylach; prof. w Tubindze, Strassburgu, od 1919 w Würzburgu; napisał: „Die mittelamerikan. Wulkane“, „Geolog. Bau und Landschaftsbild“ i in.

Sappey Marie Philibert Constantin, lekarz francuski, * 1810, † 1896; profesor anatomji; prace: „Traité d'anatomie descriptive“, „Atlas d'anatomie descriptive“ i in.

Saphismus, tribadja, to samo, co lesbijska miłość (ob.).

Sappho, planetoida, odkryta przez Pogsona w 1864; na podstawie obserwacji S., dokonanych podczas opozycji w 1809, Auwers i Gill wyznaczyli paralaksę słońca.

Sappho, ob. Safo.

Sapporo, m. w środk. części wyspy Jesso (Japonja), 102.600 mieszk.; tartaki.

Sapremja (greck.), obecność produktów gnicia (kadaweryna, putrescyna) w krwiobiegu; powoduje zatrucie ustroju, cechujące się znacznym spadkiem temperatury ciała.

Saprofity, ob. roztoctwo.

Saprogeniczne bakterje, bakterje, wywołujące procesy gnilne.

Saprolegnia, roztoctka, rodzaj grzybków pasorzytniczych lub roztoctowatych z rodziny Saprolegniaceae (roztoctki). Niektóre gatunki, jak: S. Thureti, S. dioica, powodują epidemiczne choroby ryb i raków.

Saprolegniaceae, roztoctki, rodzina grzybków z rzędu Oomycetes (łegniowce), podklasy Phycomyces (pleśniaki). Grzybki pasorzytnicze lub roztoctowate; grzybnia bytuje w wodzie na powierzchni żywych lub martwych ciał zwierzęcych, rzadziej roślinnych. Ważniejsze rodzaje: Saprolegnia, Achlya.

Sapropel, muł gnilny, muł, tworzący się na dnie stojących zbiorników wodnych, dzięki obfitemu nagromadzeniu się przegniłych i rozkładających się resztek roślinnych i zwierzęcych. Energiczne gnienie oraz procesy fermentacyjne, odbywające się przy powstawaniu sapropelu, wywołują jednocześnie wydzielanie się mniejszych lub większych ilości gazów (siarkowodor, metan itp.), nader szkodliwych dla większości organizmów wodnych.

Saprophytae, ob. roztoctwo.

Sara (niem. Saar, franc. Sarre), pr. dopływ Mozeli, przepływa węglowe zagłębje Sary, żeglowny, dług. 246 km.; przez kanał Sary łączy się z kanałem Marna-Ren; na brzegach uprawa wina.

Sara (hebr. „księżna“ lub „pani“), żona Abrahama, któremu w 90-tym roku życia pożyła syna Izaaka.

Sarabanda, 1) powolny, podobny do menueta, taniec hiszpański o takcie 3/4; 2) nazwa miarowego chodu konia wierzchowego.

Saraceni, w średniowieczu nazwa, nadawana Arabom, przeniesiona później na wszystkich mahometan i wogóle ludy niechrześcijańskie na Wschodzie.

Saragosa (hiszp. Zaragoza), stol. byłego król. Aragonji, obecnie prow. S. w Hiszpanji,

nad rz. Ebro, 141.400 mieszk.; siedz. arcyb., zamek z czasów arabskich, uniwersytet z XV wieku; przemysł wełniany, jedwabniczy, skórzanym; pamiętna obrona z czasów walk napoleońskich od czerwca do 15 sierpnia 1808 i od 21 grudnia t. r. do 21 lutego 1809, w których brały udział wojska polskie.

Sarajevo (Sarajewo), gł. m. Bośni i Hercegowiny (Jugosławia), w dolinie rz. Miljacki, 60.100 mieszk.; siedz. arcybisk. rz.-kat., metropolity wsch., oraz mahomet. ułemy, wiele meczetów; przemysł domowy (dywany, kilimy, wyroby srebrne), handel; w pobliżu miejscowość kąpielowa Ilidze (źródła siarczane 58°); w S. został 28. VI. 1914 zamordowany następca tronu austriackiego, arcyksiążę Franciszek Ferdynand, wraz z małżonką, co było bezpośrednim powodem wybuchu wojny światowej.

Sarańsk, m. pow. w gub. penzeńskiej (Rosja środk.), nad rz. Saranką, 16.500 mieszk.

Sarapis (Serapis), prawdopodobnie babilońskie bóstwo, wprowadzone po śmierci Aleksandra Wielkiego do świata greckiego przez Ptolemeusza I-go. Kult S. rozprószył się szybko; bóstwo identyfikowano i łączono z wieloma rdzennie greckimi lub rzymskimi, np. z Jowiszem, Neptunem, zwłaszcza z Hadesem. W sztuce typ Sarapisa ustalił Bryaxis. Atrybutem boga był kosz (modius) na głowie, symbol bogactwa, potem kosz z promienną przepaską, ponieważ Ozyrys, egipska identyfikacja Sarapisa, był bogiem słońca.

Sarapul, m. pow. w gub. wiackiej (Rosja pñ.), na l. brzegu rz. Kamy, 20.000 mieszk.; garbarnie, fabr. świec, wyroby żelazne; port rzeczny; jarmarki.

Sarasate P a b l o, skrzypek hiszpański, * 1844, † 1908; obchodził wszystkie stolice; komponował tańce hiszpańskie i in.

Sarasın Fritz, * 1859 i Paul, * 1856; przyrodnicy i podróżnicy szwajcarscy po wyspach Cejlon i Celebes oraz Egipcie i Synaju.

Saraswati, w mitologii hinduskiej bogini nauki i wymowy, żona i córka Bramy, z którego głowy wyszła.

Saratoga Springs, miejscowość kuracyjna w stanie N. Jorku (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Hudson, 13.200 mieszk.; źródła mineralne.

Saratow, m. gub. w Rosji pñ.-wsch., na pr. brzegu Wołgi, 190.000 mieszk.; uniwersytet; młyny, handel zbożem; port rzeczny.

Sarawak albo **Serawak**, sułtanat pod protektorem bryt. w pñ.-zach. części wyspy Borneo, 108.800 km², 600.000 mieszk.; gł. m. Kuching, 30.000 mieszk.; wywóz pieprzu, cukru, łoża i nafty.

Sarblewski Maciej Kazimierz, znakomity poeta łaciński w Polsce z początków ery nowożytnej, jezuita, * 1595 w Sarbiewie pod Płońskiem, † 1640 w Warszawie; nauki w Pułtusku i Wilnie, prof. w Wilnie i Krożach, wysłany do Rzymu, ozdobiony przez papieża Urbana VIII za hymny i pieśni łacińskie wieńcem laurowym, od 1632 nadworny kaznodzieja Władysława IV; liryki „Lyricorum libri IV“ (Kolonja, 1625) miały przeszło 40 wy-

dań; na jęz. polski przełożył je Ludw. Kondratowicz; poza tem poemat „Lechias“, z którego pozostały tylko ułamki, liryki „Silvulidia“ i in.

Sarcey Francisque, krytyk teatralny i powieściopisarz francuski, * 1828, † 1899; zbiór krytyk, drukowanych w „Temps“, pt. „Quarante ans de théâtre“, prócz tego „Comédiens et comédiennes“ i in.

Sarcina, forma (rodzaj) bakterji kształtu ziarniaka, charakteryzująca się podziałem osobnika, dokonywanym w 3 kierunkach, wskutek czego tworzą się sześciennie kolonie. S. ventriculi (Tablica: Bakterje I, 6) występuje w większych ilościach w żołądku ludzkim.

Sarcocystis miescheri, ob. Sarcosporidia.

Sarcoda, nazwa, nadana przez francuskiego zoologa Dujardin'a substancji tworzącej ciało pierwotniaków; w istocie s. jest pojęciem równoznacznym z protoplazmą.

Sarcolemma (greck.), cieniułka bezpostaciowa błonka, otaczająca poszczególne włókienka mięśniowe w tkance mięsnej poprzecznie prążkowanej; stwierdzić ją można tylko pod mikroskopem.

Sarcoma, mięsak, nowotwór złośliwy, zbudowany z atypowej tkanki łącznej w postaci guzów twardych, zlewających się z otoczeniem; daje przerzuty drogą krwionośną. Występuje przeważnie u osobników młodych; nie powoduje wyniszczenia.

Sarcomatosis (greck.), „mięsakowatość“, przerzuty mięsaka (sarcoma) do narządów wewnętrznych lub do skóry (s. cutis).

Sarcomphalus (greck.), fungus umbilici, ziarniniak pępkowy, guz twardy wielkości orzecha, tworzący się u noworodków na resztkach odpadłej pępowiny.

Sarcophaga, ścierniwa, rodzaj owadów z rodziny Sarcophagidae; podrząd Cyclorapha, rząd Diptera (dwuskrzydłe, muchówki). Należą tu liczne gatunki różnej wielkości, np. pospolite u nas S. carnaria, S. haemorrhoa, S. pumila, spotykane zwykle na murach i płotach, rzadziej na kwiatkach. Samice rodzą żywe larwy i umieszczają je na padlinie, na mięsie lub w otwartych ranach u ludzi i zwierząt.

Sarcophilus satanicus (ursinus), diabeł tasmański, ssak z rodziny Dasyuridae; podrząd Polyprotodontia, rząd Marsupialia (torbacze). Długość ciała wraz z ogonem ok. 1 m. Odnacza się wstępnym wyglądem, wielką dzikością i złośliwością. Budowa krępa i niezgrabna. Głowa wielka, rzadko uwłosiona, z nagim nosem i szerokim pyskiem. Uszy krótkie, nazewnatr porośnięte włosami, wewnątrz nagie i pofalowane. Oczy małe; warga górna pokryta licznymi, uwłosionymi brodawkami. Policzki z pęczkami długich szczecin. Szerść czarna, krótka i gęsta, na piersiach biała przęga. Nogi krótkie, nieco skrzywione. Ogon krótki, gruby w nasadzie, stożkowato zaostroszony, ok. 30 cm. dług. Tryb życia nocny; dzień spędza

uśpiony w norach, szczelinach skalnych i między korzeniami drzew. Krwiożerczy i napaściwy; rzuca się nawet na większe ssaki. Ze względu na szkodliwość i drapieżność usilnie tępony; w wielu miejscowościach Tasmacji należy już do rzadkości. Zupełnie nie daje się oswojać.

Sarcoplasma (greck.), cienka warstwa protoplazmy, otaczająca włókienka mięśniowe w mięśniach poprzecznie prążkowanych. Im mniej s. w danym mięśniu, tem mięsień ten wydaje się bielszy (białe mięso ptactwa, królików itp.). Im więcej s., tem mięsień jest ciemniejszy.

Sarcoptes scabiei, świerzbowiec, pasorzyt zwierzęcy z klasy stawonogów (Arthropoda); gromada pajęczaki (Arachnoidea); rząd roztocze (Acarina). Samica długości 0,5 mm., szerokości 0,3 mm., barwy białawej, posiada 4 pary odnóży; przysadki gębowe typu gryzącego. Samce dwa razy mniejsze od samic, giną bezpośrednio po zapłodnieniu. S. scabiei (samice) pasorzytuja w naskórku ludzi i zwierząt ssących, powodując chorobę, zwaną świerzbą (scabies).

Sarcorhamphus gryphus, kondor, ptak z rodziny Cathartidae; podrząd Cathartae, rząd Falconiformes. Największy z ptaków latających, mierzący w siagu 2,5 do 3 m. przy długości, przekraczającej 1 m. Dziób bardzo silny, zwężony u nasady, z niezupełną przegrodą nosową. Upierzenie starych osobników całkowicie czarne, niebieskawo połyskujące; dolna połowa skrzydeł brudno-biała. U dołu szyi znajduje się obroza z puszystych białych piór, poza tem cała głowa i szyja zupełnie nagie. Barwa głowy ciemno-szara, szyja i wole mięsiste czerwone. Samce mają na przodzie głowy duży mięsisty czerwony grzebień, dochodzący do połowy dzioba. Gruczoł kuprowy nagie. Nogi silne, zakończone stosunkowo słabymi i tępymi pazurami. Zamieszkuje Kordyljery, od Ekwadoru do Patagonji. Odnacza się wielką żarłocznością, żywi się padliną oraz napada na zwierzęta, pasące się w górach: lamy, jelenie, cielęta, bary i t. p. Gnieździ się na gołej ziemi.

Sarcosporidia, nazwa rzędu sporoców (Sporozoa) z podgromady Cnidosporidia, pasorzytujących w mięśniach poprzecznie prążkowanych u kręgowców, zwłaszcza u ssaków. Należą tu: Sarcocystis miescheri, z mięśni świni, Miescheria muris, z mięśni myszy.

Sard, ob. Chalcedon.

Sardanapal (asyr.), inne imię Assurbanipala.

Sardegnia, ob. Sardynja.

Sardela, ob. Clupea.

Sardes, stol. Lidji w Azji Mniejszej, nad rz. Paktolem, spalona w 499 przed Chr. przez Jończyków, w 215 zburzona przez Antiocha W.

Sardina Alfonso de, rzeźbiarz hiszpański; 1626 razem z Giovanni Antonio Ceroni wykonał płaskorzeźby w klasztorze i kośc. św. Stefana w Salamance.

Sardoniczny śmiech, ob. risus sardoniacus.

Sardoniks, ob. Chalcedon.

Sardou Victorien, dramaturg francuski, * 1831, † 1908; autor licznych dramatów i komedji: „Madame Sans-Gêne“, „La Tosca“, „La Sorcière“, „Thermidor“ i in.

Sardynja (włosk. Sardegna), wyspa włoska w zach. części morza Śródziemnego, oddzielona od Korsyki cieśniną Bonifacego, 24.075 km², 881.000 mieszk., obejmuje prow. Cagliari i Sassari; stol. i gł. port Cagliari; górzysta, na pñ.-zach. wielka żyzna nizina, łagodny klimat, bujna roślinność; uprawa zbóż, wina, oliwek, owoców pñ., chów owiec, rybołówstwo, górnictwo (kop. cynku i ołowiu, wydobywanie soli). W VI w. przed Chr. należała do Kartaginy, w 238 do Rzymu, następnie niezawisła, w 1297 do Aragonji, w 1713 do Austrii, 1720 do Sabaudji, z którą tworzyła królestwo sardyńskie.

Sardynka, ob. Clupea.

Sarepta (Zarpat), miasto w Fenicji między Sydonem a Tyrem.

Sarepta, ob. Krasnoarmejsk.

Sargasowe morze, część oceanu Atlantyckiego między 25°—35° szer. pñ. a 38°—60° długości, pokryta gromadnie występującymi, swobodnie pływającymi wodorostami, przeważnie z rodzaju Sargassum.

Sargassum, moryzypło, rodzaj wodorostów morskich z rodziny Fucaceae, typu Phaeophyta (brunatnice). Plecha podzielona na liczne liściowate płaty, zaopatrzone w pęcherze pławne (powietrzne). S. bacciferum występuje w cieplejszych strefach oceanów, zwłaszcza w pñ. części Atlantyku, gdzie spotyka się gromadnie na znacznej przestrzeni (morze Sargasowe). S. vulgare (Rvs.), pospolity jak i gat. poprzedni, w Atlantyku i morzu Śródziemnym.

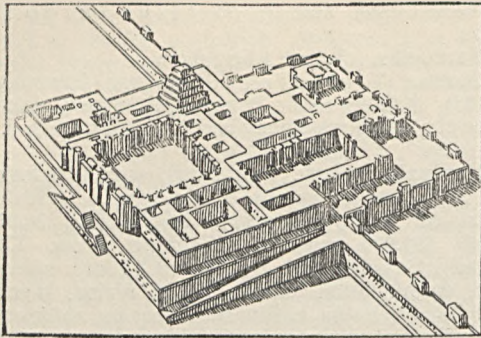
Sargent John Singer, malarz amerykański, * 1856, † 1925; uczył się we Włoszech i Paryżu; portrety, zwłaszcza kobiece. Wykonał malowidła ścienne w Bibliotece Publicznej w Bostonie.

Sargon (Szarukin), imię królów, asyryjskiego i babilońskiego: S. I, król Babilonu ok. 2500 przed Chr.; S. II, król asyryjski 722 do 705 przed Chr.; doprowadził państwo asyr. do szczytu potęgi, rozszerzył jego granice, zniszczył państwo izraelskie, zdobył Samarię. Wybudował nową rezydencję Dur-Szarukin (Chorsabad).

Sargus annularis, złocianka, ryba z rodziny Sparidae; rząd Acanthopterygii, podgromada Teleostei. Ubarwienie rudawo-żółte z srebrzysto-szarym odcieniem na grzbiecie, bokach i brzuchu. Płetwy białe, a ogonowa jaskrawo-żółta, ostatnia posiada charakterystyczną półokrągłą ciemną plamę. Żywi się przeważnie mięczakami i skorupiakami. Zamieszkuje morze Śródziemne,

Sargassum vulgare.

Rezydencja Sargona II w Chorsabad (rekonstrukcja Thomasa i Chipieza).

w którym jest na wielką skalę poławiana. Mięso nie jest zbyt smaczne.

Sarine, ob. Saane.

Sarkazm (greck.), zjadliwe szyderstwo.

Sarkofag (greck.), ozdobny grób kamienny.

Sarkoidy (greck.), guzowate twory patologiczne, stojące na pograniczu między guzami nowotworowymi a guzami (ziarniakami) zapalnymi. Umiejscawiają się w skórze. Według niektórych dermatologów zaliczane są do tuberkulidów. Badania nad s. przeprowadzili Boeck i Darier.

Sarkosporidia (greck.), ob. Sarcosporidia.

Sarkozyna, kwas metyloamidooctowy, związek organiczny CH_3NHCH_2COOH ; bezbarwne kryształki o temp. topn. 210° ; łatwo rozpuszcza się w wodzie; powstaje podczas rozpadu substancji białkowych.

Sarmacja, nazwa obszaru póln.-wsch. Europy między morzem Bałtyckim, Czarnym i Wisłą, używana przez historyków greckich, rzymskich i przez humanistów XV i XVI w. Długosz w swym zarysie geograficznym Polski nazywa Bałtyk morzem Sarmackim, obszar Polski nazywano Sarmacją, ludność Polski — Sarmatami. Późniejsze badania wykazały nikły związek z nieistniejącym dziś ludem sarmackim, a nazwa S. utrzymała się dzisiaj tylko w geologii.

Sarmackie morze rozciągało się w górnym miocenie od kotliny wiedeńskiej poza morze Arabskie; pozostałością jego są pokłady soli na Podkarpaciu, gips na Podolu, rafy koralowe pod Zbruczem.

Sarmackie piętro, w geologii górna część miocenu; twory tego okresu są osadami morskimi tzw. morza Sarmackiego.

Sarmatowie, lud pasterski, koczowniczy, irańskiego pochodzenia, zamieszkujący stepy na póln. od morza Czarnego; znani Grekom (Herodot) i Rzymianom (Pliniusz); podbici przez Hunnów, zniknęli z widowni w V w. po Chr., zmieszani z innymi plemionami.

Sarmiento Domingo Faustino, prezydent republiki argentyńskiej 1868—74, * 1811, † 1888.

Sarna, ob. Cervus (capreolus).

Sarnaki, m-ko w pow. konstantynowskim (woj. lubelskie), nad rz. Sarną, 1.600 mieszk.

Sarnecki Zygmunt, literat i komedjopi-

sarz, * 1837, † 1922; studja w Warszawie i Paryżu; długoletni redaktor „Echa”, właściciel salonu sztuki w Krakowie; ogłosił lub wystawił na scenie sztuki: „Zemsta pani hrabiny” (1867), „Febris aurea” (1869), „Uroczę oczy” (1893), „Harde dusze” (1897), „Evviva l'arte” (1899) i in.; powieści i nowele: „Różni ludzie” (1883), „Owale i profile” (1884), „Złote serce” i in.

Sarnia, m. w prow. Ontario (Kanada), przy ujściu rz. Saint Clair do jez. Huronńskiego, 14.600 mieszk.

Sarniak, śrut na sarny.

Sarnicki Stanisław, dziejopis i geograf, propagator kalwinizmu, * 1530, † 1594; kaznodzieja i minister wyznania helweckiego w Niedźwiedziu pod Krakowem, 1563 superintendent; prace: „Descriptio veteris et novae Poloniae” (1585), „Synopsis brevissima annalium polonicorum” (1582), „Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum libri VIII” (1587), „Statuty i Metryka przywilejów koronnych” (1594) i in.

Sarno, m. w prow. Salerno (Włochy pld.), nad rz. S., 18.200 mieszk.; źródła mineralne.

Sarnowa, m-ko w pow. rawickim (woj. poznańskie), 1.200 mieszk.

Sarnowski Stanisław, biskup przemyski, potem kujawski, † 1680; deputowany od sejmku 1667, zasiadał na trybunale radomskim. Był jednym z egzekutorów testamentu Michała Korybuta Wiśniowieckiego.

Sarny, m. pow. (woj. podolskie), w widłach rz. Horynia i Słuczy, 6.000 mieszk.; węzł. st. kol.

Saron, równina w Palestynie zach. wzdłuż brzegów morza Śródziemnego, między Jaffą a Karmelem, odznaczająca się bujną roślinnością; w historii biblijnej wspomniane są wonne róże z Saronu.

Saros, przez Greków nadana nazwa okresowi kolejności zaćmień słonecznych i księżycowych, wynoszącemu około 6585^d,3. Po upływie tego czasu zaćmienia powtarzają się, z pewnymi odchyleniami, jak w okresie poprzedzającym.

Sáros, dawny komitat na Węgrzech póln. (od 1918 Słowacja wsch.), 3.648 km², 175.000 mieszk., stol. Preszów.

Sárospatak, m-ko w komitacie ziemlińskim (Węgry póln.), nad rz. Bodrogiem, 10.400 mieszk.

Sarosy Ludwik, poeta węgierski, * 1816, † 1861; brał udział w powstaniu 1848; poemat „Złota trąbka”.

Sarothamnus, żarnowiec, roślina krzewiasta z rodziny Papilionaceae (motylkowate). S. scoparius, z. miotlasty (Rys.: a pęd kwitnący, b pęd w stanie bezlistnym), krzew 0,5—1,5 m. wys., od nasady silnie gałęzisty, o lodydze ostrokanciastej, liściach górnych pojedynczych, dolnych trójlistkowych, kwiatach zlocisto-żółtych, dużych, przy wierzchołku po-

Sarothamnus scoparius.

1—2 pędów w kątach liści osadzonych; strąki podługne, spłaszczone, czerwono-brunatne. Kwitnie V—VI. Piaszczyste lasy, wzgórze słoneczne.

Sarpedon, według Homera syn Zeusa, wnuk Bellerofonta (ob. Bellerophon), władca Lidji, sprzymierzeniec Trojan w wojnie z Grekami. Zginął w walce z Patroklosem, a zwłoki jego na rozkaz Zeusa unieśli do ojczyzny bogowie Hypnos (Sen) i Tanatos (Śmierć). Na wazach greckich, szczególnie na tzw. lekytorach, czyli wazach stawianych na grobach, przeniesienie S. było częstym motywem.

Sarpi Paolo, zw. Fra Paolo, Paulus Venetus, historyk włoski, * 1552, † 1623; prokurator gen. Serwitów w Rzymie; bronił Wenecji w sporze z pap. Pawłem V.

Sarpsborg, m. w okręgu Smålenene (Norwegia), nad rz. Glommen, 9.800 mieszk.; wodospad rzeczny.

Sarracenia, kapturzik, rodzaj trwałych roślin zielnych z rodziny Sarraceniaceae (kapturkowate), właściwych torowiskom Ameryki Póln. Rośliny owadożerne, mają dzbankowate (jak u Nepenthes) liście, ułożone w różyczkę przyziemną, służące jako aparaty chwytne.

S. purpurea (Rys.) o kwiatach barwy purpurowej, liściach ciemno-prądkowanych, oraz inne gatunki, są hodowane jako rośliny szklarniowe.

Sarracenia purpurea.

Sarraceniaceae, kapturkowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Polycarpiceae (wielooowocowe). Należą tu rośliny zielne owadożerne, o liściach dzbankowato wykształconych. Ważniejsze rodzaje: Sarracenia, Darlingtonia.

Sarraill Maurice, generał francuski, * 1856; 1914 dowódca armii 3-ej, 1915—17 naczelnik sił sprzymierzonych w Salonikach, 1924—25 dowódca okupacji wojskowej w Syrii; z Salonik i z Syrii usunięty za niezdolność i beczynność.

Sarrazin Jacques, rzeźbiarz francuski, * 1588, † 1660; rzeźby jego znajdują się w wielu kościołach w Paryżu, m. in. w Notre-Dame, Saint-Gervais, Saint-Nicolas-des-Champs; jako oficjalny rzeźbiarz królewski wykonał liczne prace w Chilly, Rueil, Maisons, Luwrze, grobowiec Henryka II de Condé w Chantilly, „Monument du coeur de Louis XIII” (Luwr).

Sarre, ob. Sara.

Sarre Friedrich, archeolog i historyk sztuki niemiecki, * 1865; ogłosił: „Denkmäler pers. Baukunst” (1900—1910), „Erzeugnisse islamischer Kunst” (2 t., 1906—1909) i in.

Sarrebouurg, m. w dep. Moselle (Francja póln.-wsch.), nad rz. Sara, 10.000 mieszk.; winnice.

Sarreguemines (niem. Saargemünd), m. w Lotaryngji (Francja zach.), nad rz. Sara, 15.400 mieszk.; przemysł włókienniczy i porcelanowy.

Sarria, 1) m. w prow. Lugo (Hiszpanja), nad

rz. S., 12.000 mieszk.; 2) przedmieście Barcelony, 6.600 mieszk.

Sarrien Jean Marie Ferdinand, polityk francuski, * 1840, † 1915 w Paryżu; jeden z przywódców partii radykalnej; wielokrotnie członek gabinetu min.

Sarrusofon, instrument muzyczny blaszany dęty, wynaleziony przez francuskiego kapelmistrza Sarrusa w połowie XIX w., konstruowany we wszystkich odmianach wysokości.

Sars Michael, przyrodnik norweski, * 1805, † 1869; prof. zoologii w Kristianji; ogłosił: „Fauna littoralis Norvegiae” (1846).

Sarsaparillae radix, korzenie rozmaitych gatunków kolecowca (Smilax), pnącego krzewu Ameryki Środkowej i Południowej (rodz. Liliaceae), środek leczniczy, stosowany niegdyś przy kile. Działania bakterjobójczego na krętki kiłowe nie posiada. Zawiera saponiny.

Sarthe, dep. Francji zach., 6.245 km², 389.200 mieszk.; stol. Le Mans.

Sarthe, pr. dopływ Loary w póln.-zach. Francji, dług. 276 km.

Sarti Giuseppe, kompozytor włoski, dyrygent na dworze Katarzyny II, * 1729, † 1802; napisał szereg oper „seria” i „buffa” („Fra due litiganti” i in.).

Sarto Andrea del, wł. Andrea Angeli (d'Angelo), malarz florencki, * 1486 we Florencji, † 1531 tamże; ważniejsze dzieła: „Madonna z Janem Ewangelistą i Św. Franciszkiem” (Tribuna w Ufficjach), „Młodzieńcy Jan” (gal. Pitti, Florencja), „Dysputa Św. Trójcy” (tamże), „Portret” (prawd. autoportret, Ufficje), „Św. Rodzina” (Luwr), freski w przedsionku Annunziaty i w refektarzu klasztoru S. Salvi koło Florencji.

Sartorius von Waltershausen Wolfgang, geolog niemiecki, * 1809, † 1876; prof. w Getyndze; główne dzieło: „Atlas des Atna” (1848—59).

Sartoryt, ob. skleroklaz.

Sartowie, lud turecko-tatarski z grupy uralo-alkajskiej, w Turkiestanie (Rosja środk.-azjatycka), ok. 2¹/₄ milj. głów.

Sary okręg, Saargebiet, utworzony w 1919 na mocy traktatu wersalskiego, z zachodniej części Nadrenji i Palatynatu bawarskiego, 1.921 km², 718.400 mieszk., obejmujący pow. niem.: Saarbrücken, Saarlouis, Ottweiler, St. Ingbert, Merzig, Völklingen, Homburg i St. Wendel. Obsadzony przez aliantów; po 15 latach o przynależności obszaru S. rozstrzygnie plebiscyt.

Okręg S. obejmuje całe zagłębie węglowe S. oznacznych zasobach (45.000.000 tonn) i o znacznym przemyśle żelaznym i hutniczym.

Sarzana, m. w prow. genueńskiej (Włochy póln.), nad rz. Magra, 12.600 mieszk.; katedra gotycka.

Sas, herb polski: w polu błękitnym księżyc złoty, rogami w górę zwrócony, z dwiema szcziopromiennymi gwiazdami na każdym rogu; ze środka księżycy strzala żelazcem w górę; u szczytu ogon paw, strzala przesyty.

Sas Berlicz, pseud. Jul. Strutyńskiego.

Sas Pruski, herb polski: w polu błękitnym strzała, żelazcem w górę zwrócona ku półksiężycowi, rogami ku dołowi, z dwiema gwiazdami złotymi po bokach; u szczytu w hełmie także strzała na ognie pawim.

Sasafrazan, ob. *Sassafras*.

Sasanka, ob. *Pulsatilla*.

Sasebo, port wojenny na wyspie Kiu-sziu (Japonja), 123.500 mieszcz.

Saseno, wyspa na pd. wybrzeżu Albanii u wejścia do zat. Walony, 5,7 km²; w 1921 Albania odstąpiła S. Włochom, które tu utworzyły stację marynarki woj.

Sasi, ob. *Saksonowie*.

Saska dynastia cesarzy niemieckich: Henryk I Ptasznik (919—936); Otton I (936—973); Otton II (973—983); Otton III (983—1002) i Henryk II (1002—24).

Saska dynastia w Polsce: August II Mocny (1697—1733), August III (1733—63).

Saska Kępa, dawn. Kawcza Kępa, jedna z łach, utworzonych przez zmienny nurt Wisły pod Warszawą w obrębie Pragi; dawniej były tu wielkie lasy dębowe, olchowe i wierzby, wyrabane w XVII w. przez osadników holenderskich; w 1720 obozowały tu wojska saskie Augusta II w czasie szturmów Karola XII na Warszawę; w 1795 i 1812 wycięto las na fortyfikacje Pragi; obecnie wzniesione tamy zabezpieczają od wylewów Wisły; od 1916 włączona w obręb m. Warszawy.

Saska Szwajcaria, ob. *Szwajcaria Saska*.

Saskaczewan (ang. Saskatchewan), rz. w Kanadzie (Am. Płn.), dług. 1.600 km., wpada do jez. Winnipeg, żeglowna.

Saskaczewan (ang. Saskatchewan), prow. Kanady środk. (Am. Płn.), 651.880 km², 843.500 mieszcz.; wielkie prerie i lasy, uprawa roli, chów bydła, kop. węgla; stol. Regina.

Saskatchewan, ob. *Saskaczewan*.

Saskatoon, m. w prow. Saskaczewan w Kanadzie (Am. Płn.), 24.000 mieszcz.; uniwersytet; handel zbożem.

Saskie zwierciadło (Sachsenspiegel), księga średniów, prawa niemieckiego z XIII w.

Sasolin, minerał trójskośny, rodzimy kwas borny B(OH)₃; twardość 1, ciężar wł. 1,4—1,5, barwy białej; Toskania.

Sasów lub **Sassów**, m-ko nad Bugiem w pow. złoczowski (woj. tarnopolskie), 3.100 mieszcz.; fabryki bibulek do papierosów i papiernia.

Sassafras, **sassafras**, roślina z rodziny Lauraceae (wawrzynowate), drzewa płn.-wsch. Ameryki. Jedyne gat. *S. officinale* dostarcza wonnego drewna, używanego na wyroby stolarskie oraz w medycynie (Lignum Sassafras) niegdyś przeciwko kile. Z drewna dobywają olejek eteryczny „Oleum ligni Sassafras”, mający zastosowanie w sztuce perfumeryjnej.

Sassanidzi, dynastia królów perskich od 226 po Chr. do 642. Założycielem dynastii i twórcą państwa nowo-perskiego był Artakserkses IV, wnuk Sassana.

Sassari, stol. prow. S. w płn. Sardynii (Wło-

chy), 42.500 mieszcz.; uniwersytet; kop. cynku i ołowiu; gł. port Porto Torres.

Sassnitz (słow. Sońnice), w. i kąpielisko morskie na wyspie Rugji (Prusy), nad m. Bałtykiem, 3.500 mieszcz.

Sassoferrato, m. w prow. Ankona (Włochy płn.-wsch.), nad rz. Sentino, 11.100 mieszcz.

Sassoferrato Giovanni Battista Salvi, malarz rzymski. * 1601. † 1685; z dzieł: „Św. Rodzina“ (Pałac Dożów w Rzymie), „Hołd pastuszków“ (Neapol), „Madonna del Rosario“ (S. Sabina w Rzymie), „La Fornarina“ (pałac Borghese).

Sassów, ob. *Sasów*.

Sassuolo, m. w prow. Modena (Włochy środkowe), 8.500 mieszcz.

Sasyk, ob. *Gniłe jezioro*.

Satanów, m. pograniczne nad rz. Zbruczem, w gub. podolskiej (Ukraina sow.), 3.000 mieszcz.; zamek, cukrownia.

Satelita, towarzysz; w astronomii to samo co księżyc.

Satis (łac.), dość.

Satładz (ang. Sutlej), najw. rz. w Pendżabie (Indje Wsch. Bryt.), dług. 1.500 km., wypływa w Tybecie i tworzy z rz. Chenab i Pandżnad rzekę Indus.

Satmar albo **Satumare** (węg. Szatmar-Nemeti), m. w Siedmiogrodzie (Rumunia), nad rz. Samoszem, 35.000 mieszcz.; gorzelnia, wyroby płócienne.

Sátoralja-Ujhely, m. na Węgrzech płn., nad rz. Toplą, 21.000 mieszcz.; handel winem.

Satrapa, namiestnik prowincji w dawnym państwie perskim, posiadający władzę niemal nieograniczoną.

Satsuma, prow. na wyspie Kiu-sziu (Japonja), górzysta; kop. cyny, słynne wyroby porcelanowe, przemysł bawełniany i jedwabniczy.

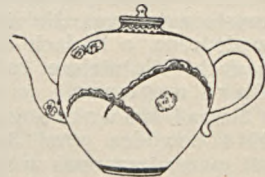
Satumare, ob. *Satar*.

Saturacja, ob. *cukrownictwo*.

Saturator, przyrząd, służący do nasycania roztworów cukru lub piwa dwutlenkiem węgla.

Satureja, **cząber**, roślina z rodziny Labiatae (wargowe). Ziola lub podkrzewy okolic śródziemnomorskich i Azji Mniejszej. *S. hortensis*, cz. ogrodowy, o liściach podługnie równowąskich. całobrzegich, kwiatach drobnych, czerwonych; uprawiany w ogrodach na użytek kuchenny. Pochodzi z pd. Europy.

Saturn, według odległości od słońca szóstą planeta układu słonecznego; odległość od słońca 1425900000 km. (średnia); obrót gwiazdowy 10759^d.2; mimośród orbity 0.056; nachylenie orbity do ekliptyki 2°30'; masa ¹/_{3501.6} masy słońca lub 95,22 razy masy ziemi; średnica równikowa 123026 km.; czas obrotu dookoła osi 10^h14^m28^s.8; średnica równikowa katowa, widoczna z ziemi, 15."3—21."2; gęstość (wo-

Porcelana satsumska.

dy = 1,00) = 0,65; nachylenie równika planety do płaszczyzny ekliptyki 26°49'; spłaszczenie ¹/_{11.5}; natężenie światła słonecznego 0.011 (na ziemi = 1.000). Przeprowadzone badania nad stanem fizycznym planety wykazują, że S. znajduje się jeszcze w stanie nawpół gazowym, na co wskazuje zresztą i niewielka gęstość planety. Dookoła S. krąży 10 satelitów, mających nazwy: Mimas, Enceladus, Tethys, Diona, Rhea, Tytan, Hyperion, Japetus, Teba i Temida, oraz pierścień (ob. *Saturna pierścień*).

Saturna pierścień składa się z ciałek o niewielkich rozmiarach (do kilku kilometrów), rozmieszczonych w kształcie pierścienia niewielkiej grubości (do 30 km.) i krążących dookoła ciała centralnego. P. S. nie jest ciągły, stwierdziły to dociekania teoretyczne i obserwacje, jak np. fakt, że pierścień, pokrywając jakąś gwiazdę, przepuszcza jednak jej światło. P. S. składa się z kilku koncentrycznych pierścieni; przez lunety średnich rozmiarów różniamy trzy pierścienie: dwa jasne zewnętrzne i ciemny wewnętrzny. Między jasnymi pierścieniami jest przerwa, zw. „przerwą Cassini'ego“. Przez większe lunety można zobaczyć jeszcze tzw. „przerwę Encke'go“, dzielącą zewnętrzny pierścień. Dane liczbowe pierścieni są następujące: nachylenie pierścienia do płaszczyzny ekliptyki 28.95; średnica pierścienia = 274220 km.; szerokość pierwszego jasnego pierścienia = 16400 km.; szerokość przerwy Cassini'ego = 2800 km.; szerokość jasnego pierścienia = 26700 km.; szerokość ciemnego pierścienia = około 17000 km.; czas obrotu 10^h 32^m 15^s; masa pierścienia = około ¹/_{100 000} masy Saturna. Z powodu różnych położzeń względem siebie Saturna i Ziemi, pierścień bywa widoczny niezawsze jednakowo, czasami bywa szeroko rozarty, czasami zaś zanika zupełnie, gdyż niewielka grubość jego (30 km.) z tak wielkiej odległości nie daje się prawie zauważyć; płaszczyzna pierścienia jest wtedy równoległa do kierunku promienia widzenia. Zniknięcie pierścienia bywa co 13—16 lat; najbliższe nastąpi w 1936.

Saturnalje, uroczystości staroitalskie, odprawiane w starożytnym Rzymie na cześć Saturna w miesiącu grudniu (około 17-go).

Saturnijski wiersz, najstarsza forma wierszowa w poezji rzymskiej. Jest kwestią sporną, czy opierał się na długości i krótkości samogłosek, czy też na akcencie. Najprawdopodobniej prawidła jego formy nie były ściśle określone tak, jak to widzimy w wielu wierszach poezji ludowej; pewną rolę odgrywała aliteracja; wpływ akcentu jest wyraźny.

Saturnin św., wysłany 245 z Rzymu do Galji, pierwszy biskup Tuluzy, umęczony tamże ok. 250; pamięćka 29 listopada.

Saturnismus, **saturnizm**, ob. *ołowiem zatrucie*.

Saturnus, staro-italskie bóstwo żniw i urodzaju, łączone często z boginią Ops, uważane było za opiekuna rolnictwa; w późniejszych czasach identyfikowane niejednokrotnie z Chronosem.

Satyna, nazwa wszelkich tkanin jedwabnych,

wielnianych, lnianych i bawełnianych, wyrobionych z polyskiem na wzór atlasu.

Satynowany papier, papier gładki, z polyskiem; s. p. otrzymuje się przez przepuszczanie arkuszy papieru między gładkimi cynkowymi blachami w walcach specjalnej maszyny do satynowania, z rodzaju kalandrów. P. s. używa się do wytworniejszych druków.

Satyr, w mitologii greckiej bóg leśny, będący uzmysłowieniem dzikich stron natury ludzkiej, przedstawiany w kształtach potwornych, o koźlich rogach; wielbiciel śpiewu, muzyki i tańca.

Satyr i Menada — relief marmurowy z willi Albani w Rzymie.

Satyra, poemat, atakujący złośliwie i dowcipnie grzechy i śmieszności swego czasu; z polskich najbardziej znane satyry Naruszewicza i Krasicckiego.

Satyriasis (greck.), stan chorobliwie wzmoczonego popędu płciowego u mężczyzn.

Satyrowy dramat, ob. *tragedja grecka*.

Sau, ob. *Sawa*.

Sauerland, kraina uprzemysłowiona w Westfalii (Prusy), między rz. Ruhr a katedrze*, rys. Holbeina Sleg; góry Sauerlandzkie z „Pochwyty Głupoty“ ciągną się jako odnoga gór Łupkowych Reńskich.

Saul, zwycięski wódz izraelski, wyniesiony ok. 1020—1000 przed Chr. na tron królewski; doznawszy klęski od Filistynów na górze Gilboa, odebrał sobie życie.

Saul, ob. *Paweł św. apostoł*.

Sault-Saint-Marie, nazwa dwóch miast w Am. Płn.: 1) w stanie Michigan (St. Zjedn. Am. Płn.), 12.100 mieszcz.; znaczny przemysł; 2) w prow. Ontario (Kanada), 21.300 mieszcz.; fabr. maszyn, przemysł chemiczny.

Saumaise Claude de (Salmasius), polihistor francuski, * 1588. † 1653; główne dzieło: „Plinianae exercitationes in Solinum“.

Saumur, m. w dep. Maine-et-Loire (Francja zach.), 16.200 mieszcz.; zamek z XI w. (obecnie magazyn prochu), słynna szkoła kawaleryjska.

Sauropoda (jaszczury), podrząd Dinosaurów; formy olbrzymie o małej czaczce; żyły w mezozoikum.

Saussure Horace Bénédict, chemik i przyrodnik francuski, * 1740, † 1799; prof. w Genewie, zasłużony w dziedzinach chemii, geologii, geofizyki i umiejętności pokrewnych; jeden z pierwszych wszedł na szczyt Mont-Blanc (1787); napisał „Voyages dans les Alpes“ (4 t., 1779—96), prace z zakresu analizy związków organicznych i in.

Saussure'a higrometr, przyrząd do określa-

Satyra: „Głupota na katedrze“, rys. Holbeina Erazma.

nia wilgotności powietrza. Działanie jego oparte jest na zjawisku wydłużania lub skracania się odfuszczonego włosa ludzkiego, zależnie od większego lub mniejszego stopnia wilgotności powietrza otaczającego. Włos nawinięty jest na kółko, osadzone na osi, do której przymocowana jest wskazówka, wskazująca bezpośrednio na odpowiedniej skali wilgotność względna powietrza.

Sauternes, w. w dep. Gironde (Francja pld.-zach.), 850 mieszk.; słynne winnice.

Sauve qui peut (franc.), ratuj się, kto może.

Sauvegarde (franc.), ochrona, list otwarty.

Savage Richard, poeta angielski, * 1697, † 1743; pisał dramaty i opowieści; bohater tragedji Gutzkova pt.: „Richard Savage“.

Savage Richard Henry, pisarz amerykański, * 1846, † 1903; opowieści humorystyczne, m. in. „My official wife“.

Savaii, ob. Sawa i.

Savannah, m. port. w stanie Georgii (St. Zj. Am. Pln.), nad rz. S., 83.300 mieszk.; wywóz bawełny.

Savannah, rzeka pograniczna między st. Georgią i N. Karoliną (St. Zj. Am. Pln.), wpada do oceanu Atlantyckiego, dług. 720 km.

Savary Anne Jean Marie René, ks. Rovigo, generał francuski, * 1774, † 1833; 1800 adiutant Napoleona, 1802 szef policji tajnej, skazał ks. d'Enghien na rozstrzelanie; odznaczył się w kampaniach 1806 i 1807, 1807 w bitwie pod Ostrołęką, 1807 otrzymał tytuł księcia, 1810—14 minister policji. po upadku Napoleona przebywał zagranicą; 1831 otrzymał naczelne dowództwo w Algierji.

Savate albo **chausson**, boks francuski. Wprowadził go na początek XIX w. Michel Risseux (* 1794). Zbadał on metody walki apaszów paryskich i ułożył je w system samoobrony; w s. zadawano ciosy przeważnie nogami; zczasem, gdy we Francji zaznajomiono się z boksem angielskim, zaczęto posługiwać się rękami i nogami. Boks francuski obecną swą formę zawdzięcza Ch. Charlemont, który wprowadził ciosy znane w boksie angielskim, kombinując je z szeregiem uderzeń i pchnięć, wykonywanych nogami. Jest daleko mniej popularny od boksu angielskiego, gdyż może być traktowany wyłącznie jako ćwiczenie. Mecze są niemożliwe, gdyż noga najsłabszego człowieka może zadać ciosy o sile wystarczającej, żeby przeciwnika bardzo poważnie uszkodzić. Jest zato pewnym środkiem samoobrony; zatrudniają wszystkie grupy mięśni, rozwija harmonijnie całe ciało.

Save, l. dopływ Garonny (Francja), dług. 148 km.

Savery Roeland, pejzażysta i animalista flamandzki, * 1576, † 1639; z dzieł wielokrotnie powtarzany „Raj“. Obrazy w muzeach Amsterdamu, Drezna, Hagi, Londynu, Monachium i in.

Savigliano, m. w prow. Cuneo w Ligurji (Włochy pln.), nad rz. Maira, 17.600 mieszk.; przemysł włókienniczy; pamiętne zwycię-

stwem Rosjan i Austriaków nad Francuzami 5. XI 1799.

Savigny Friedrich Karl, prawnik niemiecki, * 1779, † 1861; prof. w Berlinie, 1842 minister sprawiedliwości; prace: „Geschichte des röm. Rechts im Mittelalter“ (7 t., 1834—51), „System des heutigen röm. Rechts“ (8 t., 1840—49), „Das Recht des Besitzes“ (7 wyd., 1865) i in.

Savitri, córka Savitara, hinduskiego boga słońca, także króla Aśwapati, małżonka Satjawanta, którego wskrzesiła swemi prośbami u boga śmierci, Jamy; jedna z głównych bohaterek Mahā-Bhāraty.

Savitri, pseud. Hanny z Elzenbergów Zahorskiej.

Savoe, ob. Sawa u.

Savoie, ob. Sabaudja.

Savoie, dep. Francji pld.-wsch., 6.188 km², 225.000 mieszk.; stol. Chambéry.

Savoie (Haute), dep. Francji pld.-wsch., 4.598 km², 235.700 mieszk.; stol. Annecy.

Savoir-faire (franc.), zręczność, technika, umiejętność.

Savoir-vivre (franc.), umiejętność życia, dobre wychowanie.

Savoldo Giovanni Girolamo, zwany **Bresciano**, malarz włoski, * ok. 1480 w Brescii, † po 1548; dzieła ważniejsze: „Hołd pastuszków“ (Brescia), „Madonna w obłokach“ (muz. Brera), „Sw. Hieronim“ (kol. Layarda w Wenecji), obraz ołtarzowy w St. Niccolo w Treviso (1521).

Savona, m. port. w prow. Genua w Ligurji (Włochy pln.-zach.), 50.200 mieszk.; przemysł, rybołówstwo, znaczny handel.

Savonarola Girolamo, kaznodzieja włoski, * 1452 w Ferrarze; dominikanin, od 1491 przeor klasztoru San Marco we Florencji; po wypędzeniu Medyceuszów 1494 stał się duszą nowoutworzonej republiki, głosząc hasła teokratyczno-republikańskie; nawoływanie do bezwzględnej ascezy oraz do reformy Kościoła ściągnęło na S. kłatwę papieża Aleksandra VI (1497), proces o herezję (1498) z torturami i śmierć na stosie 23. V. 1498.

Sawa (niem. Sau, węg. Szawa), pr. dopływ Dunaju, wypływa z pld. pasma Alp Wapiennych, wpada pod Belgradem, dług. 712 km.; gł. dopływy z pr. strony: Lublanica, Kulpa, Bosna, Drina.

Sawa, św. serbski, właśc. nazwisko Rastko, założył 1198 klasztor Chilandar na górze Athos, 1219—34 pierwszy arcybiskup serbski, † 1236 w Tirnowa; uważany za twórcę oświaty serbskiej; jego imieniem nazwany został order serbski (obecnie jugosłowiański) św. S., utworzony 1883 za zasługi na polu sztuki i nauki (5 klas).

Sawa Caliński, ob. Caliński Sawa.

Sawa Jan, ob. Konopnicka Marja.

Sawai (ang. Savaii), najw. z wysp archipelagu Samoa, 1.691 km², 13.000 mieszk.; wulkaniczna.

Sawanny (hiszp. sabanas), rozległe wyżynne przestrzenie krain zwrotnikowych o klima-

cie suchym, kontynentalnym, porośnięte przeważnie wysokimi trawami o ostrych i sztywnych liściach; drzewa i krzewy, którym towarzyszą nieliczne liany i rozmaite epifity, wchodzi również w skład roślinności w sawannach, czem różnią się te ostatnie od stepów właściwych.

Sawatch Range, łańcuch gór skalistych w stanie Kolorado w Ameryce Pln., dział wodny między dorzeczem Kolorado i Mississipi, dług. 160 km., z 14 szczytami powyżej 4.000 m. (Mont Elbert 4.395 m.) i wysokimi przełęczami.

Sawczuk Kajetan, chłop-poeta z Komarna, w ziemi podlaskiej, * 1892, † 1920; napisał: „Pieśni (1912).

Sawczyński Henryk, prawnik i historyk, * 1861, † 1923; studja we Lwowie; radca Wydziału Krajowego, główny współpracownik „Bibliografji historii polskiej“ Finkla; ogłosił osobno: „Sprawa reformy sejmowania za Jana Kazimierza“ (1893), „Jan Dekiert, prezydent m. Warszawy“ (1891).

Sawicka Józefa, powieściopisarka (pseud. Ostoja), * 1859, † 1920 w Warszawie; ogłosiła: „Nowele i obrazki“ (1889), powieści: „Królewna“ (1894), „Wychowanka“ (1896), „Nad morzem“ (1903).

Sawicki Bronisław Wilhelm, lekarz, * 1860; studja w Warszawie, Berlinie i Paryżu; od 1919 prof. honorowy chirurgji ogólnej na Uniw. Warsz., członek Rady Zdrowia, członek czynny Akademii Nauk Lekarskich. Prace z zakresu chirurgji, artykuły treści społecznej, o szpitalnictwie, kwestji felczerskiej itd.

Sawicki Kasper, pisarz kościelny, * 1552 w Wilnie, † 1620 w Frankfurcie nad Odrą; 1576 wstąpił w Rzymie do zakonu Jezuitów; prof. Akademii Wileńskiej; towarzyszył Marynie Mniszchównie do Moskwy, jako kaznodzieja przyboczny; więziony przez 3 lata w Moskwie. Po powrocie prokurator zakonny prowincji małopolskiej. Wydał dużo pism polemicznych przeciwko różnowiercom i w obronie Jezuitów w języku polskim i łacińskim.

Sawicki Ludomir, geograf, * 1884; morfolog według teorii i metody Davisa; podróżnik po Europie, Azji (Syjam i Indje, 1923) i Afryce pln.-wsch. (1925); autor prac naukowych i podręczników; od 1910 docent, od 1916 prof. Uniw. Jagiellońskiego; jeden z założycieli Polskiego Tow. Geograficznego; specjalnością jego są zjawiska krasowe.

Sawicki Wojciech, finansista, filantrop, * 1843, † 1918; długoletni dyrektor Banku Handlowego w Warszawie; utworzył fundację „Domu dla dzieci Powiśla“ w Warszawie.

Sawicki-Stella Jan, lekarz, pułkownik w powstaniu 1863, * 1831 w Szawlach, † 1911; kształcił się w korpusie kadetów i w Akademii wojskowej w Petersburgu; 1863 organizator sił zbrojnych w Galicji, jako pułkownik Struś, potem na emigracji; studja lekarskie w Strassburgu; po 1871 osiadł we Lwowie, gdzie pracował jako lekarz i inspektor szpitali krajowych; ważniejsze prace: „Szkiece z powstania 1863 r.“ (1889), „Udział Galicji

w powstaniu 1861—65 r.“ (2 t., 1894), „Moje wspomnienia“ (1831—1910).

Sawicz Franciszek, działacz polityczno-społeczny, poeta i pamiętnikarz, * ok. 1813; uczestnik spisku Konarskiego; skazany „w sądu“ bez wysługi, uciekł z Kaukazu i pod cudzym nazwiskiem osiadł jako felczer w Januszpolu na Wołyniu; pozostawił ciekawy pamiętnik, ogłoszony przez Helenjusza (1876).

Sawiczewski Florjan, lekarz, * 1797, † 1876; 1825—59 prof. farmacji i chemji na Uniw. Jagiellońskim, redaktor „Pamiętnika farmaceutycznego krakowskiego“; napisał kilka prac, m. in. „Opisanie najzupełniejszych roślin lekarskich pod względem ich podobieństwa i różnic z rycinami“ (1850).

Sawiczewski Julian Józef, lekarz, * 1795, † 1854; pld. farmacji, historii medycyny i medycyny sądowej na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Sawiczewski Stanisław, malarz, * 1866 w Krakowie; kształcił się w Krakowskiej Szk. Szt. Piękn. i w Monachjum; ilustrator; maluje również sceny rodzajowe i portrety.

Sawin, m-ko w pow. chełmskim (woj. lubelskie), 1.600 mieszk.

Sawinków Borys, polityk rosyjski, * 1877; członek partji socjalistów-rewolucionistów, skazany na śmierć, uciekł zagranicę, powrócił 1917 i został wiceministrem wojny; zwalczał bolszewików w Rosji, potem w Polsce (wydawca pisma „Za Swobodu“), 1924 pogodził się z nimi; po powrocie do Rosji uwieziony, † 1925 w więzieniu w Moskwie.

Sawrań, m-ko w pow. bałckim, w gub. odeskij, nad rz. Sawronką (Ukraina), 6.500 mieszkańców; tu znajdowała się w 1831 słynna stadnina arabska emira Wacława Rzewuskiego.

Sawu (holend. Savoe), wyspa w Indiach Wsch. Holend., pomiędzy Sumbą a Timorem, 597 km², 26.000 mieszk.

Saxicola oenanthe, opocznik, białorzzytko, ptak z rodziny Muscicapidae; podrząd Oscines, rząd Passeriformes. Dług. ok. 7 cm. Dziób krótki, szeroki w nasadzie, czarny. Upierzenie popielate, z wierzchu, rudawo-płowe od spodu; skrzydła długie, czarne; ogon szeroki, biały z czarnym końcem; przez oko przebiega szeroka czarna pręga. Nogi czarne. Znany z Europy, Afryki pln. i Ameryki Pln. U nas pospolity, głównie w okolicach kamienistych. Gnieździ się w norach ziemnych i w szczelinach skalnych. Na zimę odlatuje.

Saxifraga, skalnica, rośliny z rodziny Saxifragaceae (skalnicowate). Ziola o liściach zazwyczaj przyziemnych, tworzących gęstą różyczkę, właściwe okolicom górzystym pln. umiarkowanej strefy; w Polsce: *S. granulata*, s. ziarenkowata, bylina o łodydze 1—5 dm. wys., skapo ulistnionej, białowłosej, liściach na długich ogonkach, nerkowatych i karbowanych; kwitnie biało V—VI. Dość pospolita na wzgórzach trawiastych i suchych łakach w całej Polsce, z wyjątkiem Podola i Pokucia stepowego. *S. tridactylites*, s. trójpalczasta, roczna, o łodydze 2—18 cm. wys., liściach lo-

patkowych, dolnych 3 wrębnych. Iodygowych 3—5 klapowych, kwitnie białe IV—VI. Suche wzgórze, skały. Niektóre gatunki, przeważnie obcokrajowe, są uprawiane jako rośliny ozdobne, np. pochodząca z Syberji *S. crassifolia*, o dużych, mięsistych liściach i różowych kwiatach. *S. sarmentosus*, pochodząca z Azji wsch. (Chiny, Japonia), i charakteryzująca się długimi ulistnieniem rozłogami, dzięki czemu wysadzana jest jako roślina ampolowa.

Saxifragaceae, skalnicowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Rosales (rózowe). Ziola lub krzewy, właściwe przeważnie płn. strefie umiark. Liście mają często mięsiste, skrętoległe, pojedyncze (całe lub porożciane), bez przylistków, kwiaty 4—5-krotne; pręcików tyle co płatków lub dwa razy więcej; owocolistków 2—5, zrosłych w 1 górny, napół dolny lub dolny słupek; owoc torebka lub jagoda; ważniejsze rodzaje: *Astilbe*, *Deutzia*, *Hydrangea*, *Philadelphus*, *Ribes*, *Saxifraga*.

Saxo Grammaticus, historyk duński, * ok. 1140, † ok. 1206; napisał „Historia Danica“.

Say Jean Baptiste, ekonomista francuski, * 1767, † 1832; jeden z twórców doktryny wolnej wymiany; prace: „Traité d'économie politique“ (1803), „Skrócona nauka o gospodarce państwowej“ (1816), „Katechizm ekonomii politycznej“ (1815), „O Anglii i Anglikach“ (1817) i in.

Say Léon, ekonomista francuski, wnuk poprzedniego, * 1826, † 1896; kilkakrotnie od 1872 min. skarbu, 1880 prezes senatu, ambasador w Londynie; ogłosił: „Dictionnaire d'économie politique“ (2 t., 1890—92), „Le socialisme d'état“ (1884) i in.

Sayce Archibald Henry, filolog i asyriolog angielski, * 1846; od 1876 prof. w Oksfordzie; ogłosił: „Introduction to the science of language“ (1879), „Lectures on the origin and growth of religion“ (1887), „The archaeology of cuneiform inscriptions“ (1907) i in.

Sayn, m-ko i stol. hrabstwa S. w Nadrenji pruskiej, 3.400 mieszk.; zamek książąt S.-Wittgenstein ze zbiorami, zakład dla obłąkanych; huty żelazne.

Saynete, nazwa hiszpańskiej farsy muzycznej.

Sayre Lewis Albert, chirurg amerykański, * 1820, † 1900; *Sayre'a* gorset, „Jury-mast“, gorset ortopedyczny, stosowany przy gruźlicy kręgosłupa (spondylitis tuberculosa). *Sayre'a* opatrunek z lepkiego plastra przy złamaniach obojczyka.

Saysse-Tobiczyk Kazimierz, literat, * 1892; studja we Lwowie; napisał: „Monte Adamello“ (1918), „Stoneczna opowieść“ (1919), „Hindu“ (1919), „W śniegach“ (1921), „Wilczy-sko“ (1927).

Sazawa, pr. dopływ Wełtawy w Czechach, dług. 178 km.

Sazonow Sergiej, dyplomata rosyjski, * 1861; 1904 ambasador w Londynie, 1907 w Rzymie, 1910—16 minister spraw zagranicznych, 1917 ambasador w Londynie, 1918 przedstawiciel rządu gen. Denikina w Paryżu.

Sazeń, rosyjska miara długości, zawierająca 3 dzaszyny czyli 7 stóp = 2, 13358 m. = 3,70413 dawnego łokcia warszawskiego.

Sącz Nowy, ob. Nowy Sącz.

Sącz Stary, ob. Stary Sącz.

Sączki, ob. dreny.

Sączyniec, ob. Sapota.

Sączyniowate, ob. Sapotaceae.

Sąd, myślowa zawartość, sens zdania, w którym wypowiedziamy coś o czymś, stwierdzając jakiś stan rzeczy, albo zaprzeczając jego istnieniu. Gdy stan rzeczy, wyrażony w sądzie, jest zgodny z rzeczywistością, wówczas sąd jest prawdziwy, w razie przeciwnym — fałszywy. Szatę słowną sądu i jej budowę bada gramatyka; jego zgodność, ew. niezgodność z rzeczywistością — poszczególne nauki, zajmujące się przedmiotami, będącymi materią sądu; procesami psychicznymi, prowadzącymi do jego wydania lub zrozumienia — psychologia; jego strukturą formalną, różniącą np. sąd od pojęcia — logika, dla której sąd jest swoistym stosunkiem pojęć, a mianowicie stosunkiem orzeczeniowym. Pojęcie, wyrażające to, o czym orzekamy w sądzie, nazywa się jego podmiotem, pojęcie zaś wyrażające to, co orzekamy, orzeczeniem. Wyrazem stosunku orzeczeniowego jest spójka (copula): jest, są itp. Logika formalna rozpatruje zazwyczaj sądy z czterech punktów widzenia: 1) jakości, 2) ilości, 3) formalności i 4) relacji. Ze względu na jakość sądy są: a) twierdzące, b) przeczące. Ze względu na ilość: a) ogólne, b) szczegółowe. Ze względu na formalność: a) apodyktyczne, b) asertoryczne, c) problematyczne. Ze względu na relację: a) kategoryczne, b) hipotetyczne (warunkowe). c) dyzjunktywne (roziemcze). Wzajemne stosunki logiczne pomiędzy sądami ogólnie-twierdzącymi, ogólnie-przeczącymi, szczegółowo-twierdzącymi i szczegółowo-przeczącymi, rozpatruje się w tzw. „kwadracie logicznym“. Z punktu widzenia treści pojęć, wchodzących w jego skład, sąd polega na przypisywaniu, ewentualnie odmawianiu przedmiotowi, wyrażonemu w podmiocie, cechy, wyrażonej w orzeczeniu. Z punktu widzenia zakresu tych pojęć sąd jest podporządkowaniem zakresu podmiotu zakresowi orzeczenia, ewentualnie wyłączeniem: np. róża jest kwiatem — róża podporządkowana jest klasie kwiatów. Z punktu widzenia psychologicznego istnieje dużo prób teorii sądów, ale każda z nich ma swych przeciwników.

Sąd, ob. sądownictwo.

Sąd apelacyjny, instancja odwoławcza od wyroków I-ej instancji. O zakresie działania sądów apelacyjnych w Polsce, ob. polskie sądownictwo.

Sąd cywilny, ob. prawo procesowe karne i cywilne.

Sąd dla nieletnich powołany jest do rozpoznawania spraw, w których osoby nieletnie występują jako oskarżone. Założeniem sądu dla nieletnich jest przeświadczenie o konieczności stosowania względem tej kategorii prze-

stępców środków wychowawczo-poprawczych, a nie zwykłej represji. Rozwój sądownictwa dla nieletnich na szeroką skalę rozpoczął się w ubiegłym stuleciu w Stanach Zjednoczonych Am. Płn. Rozprawy przeciw nieletnim przestępcom odbywają się przy drzwiach zamkniętych i pozbawione są formalizmu.

Sąd dyzjunktywny, ob. rozjemczy sąd.

Sąd handlowy powołany jest do rozstrzygnięcia sporów, wynikających ze stosunków handlowych. W sądzie handlowym zasiadają przedstawiciele świata kupieckiego, których zadanie polega na ułatwieniu sędziom zawodowym orientowania się w specyficznych stosunkach handlowych.

Sąd kasacyjny, sąd rozpoznający wyrok niższego sądu pod względem jego zgodności z obowiązującymi przepisami. Sądem kasacyjnym jest nasz Sąd Najwyższy. W odniesieniu do wyroków sądów b. dzielnicy rosyjskiej, ob. polskie sądownictwo, kasacja.

Sąd ławniczy składa się z elementu zawodowego, reprezentowanego przez sędziego lub sędziów prawników, i ławników, jako przedstawicieli społeczeństwa; wyrokuje przeważnie w składzie sędziego przewodniczącego i dwóch ławników. Z sądem przysięgłych sąd ławniczy łączy wspólna cecha, polegająca na tym, że wymiar sprawiedliwości oparty jest na współdziałaniu elementu zawodowego i społecznego. Na terenie państwa Polskiego s. ł. wyrokują w b. Kongresówce w postaci sądów pokoju dla okręgów wiejskich oraz w tych przypadkach, gdy sędzia pokoju nie jest prawnikiem.

Sąd ostateczny, według wierzeń chrześcijańskich sąd przy końcu świata, któremu podlegać będą wszyscy ludzie, jacy żyli na ziemi od stworzenia świata. Sąd ten, odbywający się w dolinie Józefata, wykaże w świetle objawienia Jezusa, którzy ludzie przeznaczeni są do żywota wiecznego, a którzy skazani na mękę wieczną.

Sąd polubowny. Strony mogą powierzyć rozstrzygnięcie sporu cywilnego, zamiast sądowi państwowemu, kilku obywatelom, którzy wówczas stanowią sąd polubowny. Aby wyrok tego rodzaju sądu był wykonalny narówni z wyrokami sądów państwowych, prawo wymaga zachowania szeregu formalności przed powierzeniem sprawy sądowi polubownemu. W pierwszym rzędzie strony winny dokonać tzw. zapisu na s. p. W zasadzie wszystkie spory mogą być poddane rozpoznaniu sądów polubownych z wyjątkami, dotyczącymi spraw skarbu państwa, spraw stanu, nieruchomości oraz spraw, mających jakikolwiek związek z przestępstwem.

Sąd przysięgłych tem się różni od zwykłego sądu karnego, iż wyrokowanie podzielone jest między dwa kolegja, z których jedno, składające się z przedstawicieli społeczeństwa (ława przysięgłych), wydaje orzeczenie o winie — werdykt, na którego podstawie drugie kolegjum, złożone z sędziów zawodowych, po ustaleniu wysokości kary na podstawie przepisów kodeksowych, wydaje wyrok. Przyczynę powstania podziału pracy sądu przysięgłych na-

leży upatrywać nie we względach celowości, lecz w warunkach historycznych. W XI w. w Anglii przyjęta się zasada, że oskarżony, który, według ówczesnych poglądów, winien był przeprowadzić dowód swej niewinności bądź przez pojedynkę sądowy, bądź przez ordalje (sądy boże), otrzymywał drogą szczególnego przywileju, później zaś na mocy ogólnej zasady, prawo prowadzenia dowodu uniewinniającego zamiast przez pojedynkę lub sąd, przez powołanie się na zeznania naocznych zaprzysiężonych świadków. Ci świadkowie w dalszej ewolucji stali się sędziami. Ewolucję tę znamionuje kilka etapów. Od czasu, gdy sąd boży został zakazany a pojedynkę sądowy wyszedł z użycia (początek XIII w.), powoływanie się na zaprzysiężonych świadków stało się obowiązkiem oskarżonego, który nie przyznał się do winy. Miejsce zeznań poszczególnych świadków zaprzysiężonych zajęło już przedtem kolektywne świadectwo ławy przysięgłych; w początku XVI w. własne spostrzeżenia przysięgłych zastąpione zostały przez postępowanie dowodowe przed przysięgłymi. W ten sposób przysięgli ze świadków cdciażających stali się sędziami, lecz ze swego charakteru pierwotnego świadków jeszcze po dzień dzisiejszy zachowali jedną właściwość, mianowicie to, że współdziałają tylko w ustaleniu winy, nie zaś kary. Organizacja sądów przysięgłych, wytworzona historycznie w Anglii, przeniesiona została w czasie Wielkiej Rewolucji do Francji i przeszczepiona stamtąd do innych państw europejskich. W okresie ruchów wywoleńskich 1848 zaprowadzenie sądów przysięgłych stało się hasłem politycznym. Sąd przysięgłych, zdaniem wielu wybitnych prawników, stracił swe poprzednie posłannictwo i, jako organ, złożony z niefachowców, stał się dla wymiaru sprawiedliwości instytucją szkodliwą. W myśl art. 83 naszej konstytucji, do orzekania o zbrodniach, zagrożonych ciężkimi karami, i o przestępstwach politycznych, mają być powołane sądy przysięgłych. Odnosna ustawa, jednolita dla całego Państwa, dotychczas nie została wydana, i dlatego w obecnej chwili sądy przysięgłych działają tylko na terenie Małopolski na podstawie dawnych przepisów austriackich. W organizacji sądów przysięgłych w poszczególnych krajach zachodzą dość znaczne, ale nieistotne różnice. Ustrój ich zbudowany jest na następujących zasadach: kandydaci na sędziów przysięgłych są wybierani przez ludność na pewien określony okres czasu. Ława przysięgłych składa się z 12 sędziów i bywa wylosowana dla każdej sprawy z pośród kandydatów, przyczem oskarżonemu bez żadnych motywów przysługuje prawo wyłączenia określonej liczby przysięgłych, którzy mają być zastąpieni przez innych. Rozprawą sądową kieruje przewodniczący kolegjum zawodowego, przysięgli mają prawo zadawania pytań świadkom i biegłym. Po skończeniu przewodu sądowego przewodniczący sądu streszcza przebieg rozprawy (resumé) i formuje listę pytań, na które mają odpowiedzieć przysięgli. Odpowiedź przysięgłych na-

pytania stanowi w e r d y k t, na którego podstawie sąd wydaje wyrok. Od wyroków sądów przysięgłych nie przysługuje apelacja.

Sądny dzień, ob. J o m - K i p u r.

Sądowa medycyna, ob. m e d y c y n a s ą d o w a.

Sądowa Wisznia, m. w pow. mościckim (woj. łwowski), 4.000 mieszk.; kościół z XIV w.

Sądownictwo. Sądy są organami państwa, powołanymi do wymierzania sprawiedliwości. Zadanie ich polega na rozstrzygnięciu sporów cywilnych (sądownictwo cywilne) i orzekaniu o karach za spełnianie przestępstw (sądownictwo karne). Sądy bywają jednoosobowe i kolegialne, w zależności od tego, czy wyrokuje jeden sędzia czy kilku, zwykle w liczbie nieparzystej, przeważnie trzech. Ustrój sądownictwa opiera się na zasadzie instancji, tzn. działalność sądu niższego jest poddana na żądanie stron kontroli sądu wyższego. W większości państw istnieją 2 instancje merytoryczne, tzn. rozpoznające faktyczną stronę spraw, tzn. rozpoznające faktyczną stronę spraw, i trzecia instancja kasacyjna, bądź rewizyjna, sprawdzająca legalność postępowania niższych instancji, wszakże bez prawa zajmowania się zbieraniem nowych dowodów. Zakres i wzajemny stosunek sądów określa się przez właściwość rzeczową, terytorjalną i funkcjonalną. Pozytywne przepisy stanowią, jakie kategorie spraw należą do sądów pokoju lub powiatowych, a jakie do sądów okręgowych. Właściwość terytorjalna polega na tem, że dla określonego terytorjum dla każdego rodzaju spraw istnieje specjalny sąd. W zasadzie spory cywilne wytaczane są według miejsca zamieszkania dłużnika z pewnymi wyjątkami, z których najważniejszy dotyczy sporów o majątek nieruchomy, wytaczanych według położenia tego majątku. W sprawach karnych właściwość sądu określa się przedewszystkiem według miejsca spełnienia przestępstwa. Właściwość funkcjonalna polega na tem, że sąd pierwszej instancji ma inny zakres działania niż sąd drugiej instancji, a sąd karne inny niż cywilny, wojskowy inny niż duchowny itp. Zasadniczą cechą współczesnego ustroju jest zupełna niezawisłość władzy sądowej zarówno od władzy wykonawczej, jak i ustawodawczej. Najważniejsze zasady naszej konstytucji z 17. III. 1921 (art. 77—85), dotyczące sądownictwa, sprowadzają się do następujących postanowień: sądy wymierzają sprawiedliwość w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej; sędziów mianuje Prezydent Rzeczypospolitej, jednakże sędziowie pokoju są z reguły wybierani; kandydat na sędziego musi wykazać się wykształceniem prawniczym i odpowiednią praktyką; sędziowie są w sprawowaniu swego urzędu niezawisli i podlegają tylko ustawom, nie mogą prztem być pociągani do odpowiedzialności karnej ani pozbawieni wolności bez uprzedniej zgody właściwego sądu, o ile nie są schwytani na gorącym uczynku. Sądy nie mają prawa badania ustaw należycie ogłoszonych.

Sądownictwo duchowne i sądy duchowne czyli kościelne (konsystorskie). Według ustawodawstwa justynjańskiego spory między du-

chownymi tudzież skargi osób świeckich przeciw duchownym należały bezwzględnie do sądów duchownych. Do najwyższego rozwoju sądownictwo kościelne doszło w okresie średniowiecza, usuwając na drugie miejsce sądownictwo świeckie państwa. Pod względem podmiotowym uprzywilejowane forum duchowieństwa uznane było w najobszerniejszych granicach. W sprawach karnych duchowny mógł odpowiadać tylko przed sądem duchownym, zaś w sprawach cywilnych należało go pozwać również przed sąd cywilny. Privilegium fori (przywilej sądu) nie miało znaczenia osobistego przywileju, lecz stanowiło prerogatywę stanu, tak, iż prawa tego duchowny nie mógł się zrzec. Ze względu na przedmiot rozciągnięto kompetencję sądów duchownych na sprawy kościelne (causae ecclesiasticae), nadając temu pojęciu nader rozległe znaczenie. W zakres tego pojęcia wchodziły zarówno sprawy ściśle duchowne (causae spirituales), jak również sprawy świeckie, które z religią i stosunkami kościelnymi pozostawały w jakimkolwiek związku (causae spiritualibus annexae), a więc sprawy o beneficja, patronaty, dziesięciny itp. W zakresie prawa karnego pozostawione były wyłącznej kompetencji sądów kościelnych przestępstwa przeciwko wierze lub głównym podstawom społeczności kościelnej, podczas gdy przy innych występkach przeciwko kościołowi lub duchownym, miał oskarżyciel prawo wyboru między sądem duchownym i świeckim (delicta mixti fori), przyczem obowiązywała tzw. zasada prewencji, polegająca na tem, że orzekał ten sąd, który prędzej wszczął śledztwo. Szeroki zakres jurysdykcji kościelnej w wiekach średnich był logiczną konsekwencją ówczesnych faktycznych stosunków i stracił rację bytu ze zmianą tych stosunków, gdy państwo, zarówno w innych dziedzinach, jak i w zakresie sądownictwa, stworzyło należycie zbudowaną organizację. Poczynając od reformacji, ograniczenie jurysdykcji kościelnej, nawet w krajach katolickich, postępowało szybkim krokiem. W obecnej chwili do kompetencji sądów duchownych należą wyłącznie sprawy ściśle kościelne, tyjące się wiary, sakramentów, nabożeństwa, stosunków hierarchicznych itp. Tylko w wyjątkowych przypadkach państwo zgadza się na szerszy zakres sądownictwa kościelnego, np. na terenie byłego zaboru rosyjskiego sprawy, dotyczące ważności małżeństwa, jego rozwiązania oraz separacji od stołu i łoża, należą do zakresu sądów duchownych (konsystorskich), jeśli dotyczą wyznań chrześcijańskich. Pierwszą instancją w diecezjach jest biskup, względnie sąd diecezjalny, w archidiecezjach — metropolita, względnie sąd metropolitalny. Drugą instancją dla sądów diecezjalnych jest metropolita. Papież jest najwyższym sędzią Kościoła katolickiego. W zasadzie sądowi papieskiemu można przedkładać każdą sprawę bez wyczerpania toku instancji. Papież może również własną władzą odwołać przed swój sąd sprawę, rozpoznawaną w niższej instancji. To wyjątkowe stanowisko papieża w zasadniczy sposób odróżnia ustrój sądownictwa Kościoła

katolickiego od sądownictwa świeckiego. Papież sądzi sprawy bądź osobiście, bądź przekazuje je sądowi, zwanemu Sacra Rota Romana. Najwyższym trybunałem papieskim jest sąd, złożony z kardynałów, zwany Signatura apostolica. Trybunał ten jest sądem kasacyjnym i kompetencyjnym i dlatego spraw merytorycznie nie rozpoznaje. Ustrój sądownictwa konsystorskiego w kościele protestanckim (party jest na dwóch instancjach.

Sądownictwo w Polsce przedrozbiorowej, ob. trybunał koronny.

Sądowo-lekarska ekspertyza, ob. e k s p e r t y z a.

Sądy administracyjne. Z istoty państwa prworządowego wynika, że działalność administracji winna być wykonywana w granicach obowiązujących przepisów prawa. To spowodowało konieczność stworzenia takiej organizacji, która zapewniałaby jednostce ochronę przed samowolą administracji i dała jej środki w stosunku do działań i zaniechań administracji, pozwalając na osiągnięcie uchylecia krzywdzących jednostkę zarządzeń. Poza kontrolą aktów administracyjnych w drodze hierarchicznej, powstała potrzeba stworzenia kontroli organów o charakterze sądowym. Kontrola ta może być wykonywana bądź przez zwykłe sądy, rozstrzygające spory cywilne między obywatelami, bądź przez sądy specjalne prawa publicznego, czyli sądy administracyjne. System, przekazujący ochronę jednostki przed działalnością administracji sądom zwyczajnym, jest panujący w świecie anglosaskim (Wielka Brytania, Stany Zjednoczone Ameryki Płn.). System drugi, zupełnego oddzielenia sądownictwa administracyjnego od wymiaru sprawiedliwości, powstał na gruncie francuskim w czasie Wielkiej Rewolucji. W ciągu XIX w. system ten przyjął się na kontynencie europejskim i uważany może być za panujący. Wyjątek stanowią państwa skandynawskie, Holandia i Włochy od 1865, gdzie przyjął się system angielski. W ustroju sądów administracyjnych poszczególnych krajów zachodzą zasadnicze różnice, odnoszące się do zakresu działania, wielostopniowości organizacji, udziału czynnika obywatelskiego itp.; bez względu jednak na odmienność typów organizacyjnych, istota sądownictwa administracyjnego polega na tworzeniu specjalnych organów, mających za zadanie kontrolę działalności administracji. Kontrolę tę wykonywa jednostka przez wniesienie skargi. Przedmiotem skargi jest w zasadzie każde zarządzenie lub zaniechanie władz administracyjnych, z którego powodu jednostka uważa swe interesy za naruszone.

Sądy Boże, ob. o r d a l i e.

Sądy doraźne różnią się od zwykłych sądów karnych pod dwojakiem względem: 1) postępowanie jest wyjątkowo pośpieszne, bardziej uproszczone i zazwyczaj ograniczone do jednej instancji merytorycznej; 2) represja karna jest surowsza w zestawieniu z karami, stosowanymi przez zwykłe sądy. Zarządzenie postępowania dowodowego dopuszczają ustawy tylko w wyjątkowych przypadkach, gdy przeciwko niektórym zbrodniom szybkość i surowość re-

presji okazałyby się jedynym skutecznym środkiem odstraszającym.

Sądy królewskie, ob. a s e s o r j a.

Sądy okręgowe, ob. p o l s k i e s ą d o w n i c t w o.

Sądy pokoju, ob. p o l s k i e s ą d o w n i c t w o.

Sądy wojskowe powołane są do sądenia osób, wchodzących w skład armii. W Państwie Polskim organizacja sądownictwa wojskowego opiera się na Rozporządzeniu Rady Ministrów z dn. 10 maja 1920 (Dz. Ust. Nr. 59. poz. 368). Do właściwości sądów wojskowych należą przestępstwa: 1) osób wojskowych, popełnione w czasie czynnej służby; 2) dezertorów; 3) inwalidów, zatrudnionych w zakładach wojskowych; 4) jeńców i zakładników wojskowych; 5) osób, poddanych właściwości sądów wojskowych z mocy specjalnych ustaw. Ponadto sądownictwu wojskowemu podlegają osoby, nie będące w czynnej służbie, za przestępstwa wojskowe, popełnione w czasie zebrań kontrolnych, oraz oficerowie, nie pozostający w czynnej służbie, za przestępstwa, których dopuścili się w mundurach. W czasie mobilizacji, wojny lub w razie bezpośredniej obawy wybuchu wojny, może Rada Ministrów, na wniosek ministra Spraw Wojskowych w porozumieniu z ministrem Sprawiedliwości, poddać w drodze rozporządzenia sądownictwu wojskowemu i inne osoby, odnośnie przestępstw, mających na celu wyrządzenie szkody polskiej sile zbrojnej lub przysporzenie korzyści nieprzyjacielowi. Sądownictwo wojskowe sprawują sądy rejonowe i sądy okręgowe, tudzież Najwyższy Sąd Wojskowy, jako instancja rewizyjna. Rozpoznaniu sądów rejonowych podlegają sprawy szeregowych o występki i wykroczenia pospolite. Do właściwości sądów okręgowych należą wszystkie pozostałe sprawy.

Sagallo Adolf, matematyk. * 1806, † 1877; po 1831 na emigracji; studja w Tuluzie; prof. w Paryżu; ogłosił: „Wykład zupełny algebry“ (2 t., 1873—74), „Geometria analityczna“ (3 t., 1877), „Wykład mechaniki“ (1881), „Wykład geometrii wykreślnej“ (1882).

Sąsiek, 1) skrzynia na ziarno; 2) część stodoły, przeznaczona do składania snopów, zw. także przysiek.

Sażen, polska jednostka długości; s. nowopolski czyli warszawski równy jest 3 łokciom albo 6 stopom; 1 s. = 1,728 metra = 0,81 sażenia rosyjskiego.

Sb, symbol chemiczny pierwiastka antymonu.

Sbarbori Jan Teofil, budowniczy polski, * 1825, † 1855; restauracja pałacu w Otwocku (1850), wykonanie projektu wodotrysku przy kolumnie Zygmunta III w Warszawie (1853).

Sbirri (z b i r y), dawna policja we Włoszech, zwłaszcza w państwie Kościelnym, zorganizowana po wojskowemu.

Sc., skrót, 1) scilicet (łac.), mianowicie; 2) sculpsit (łac.), wyrył (na sztychach).

Sc, symbol chemiczny pierwiastka skandiu.

Scabies (łac.), ob. ś w i e r z b a.

Scabiosa, drjakiew, roślina z rodziny Dipsaceae (szczeciowate). Ziola bez kolców, właściwie Wschodowi i okolicom nadśródziemnomorskim. W Polsce: *S. columbaria*, d. gołębia, kwitnie czerwono-lila od VII—X. *S. ochroleuca*, d. żółtawa, kwitnie żółto w tej samej porze; pospolite na suchych wzgórzach, miedzach, w zaroślach. *S. atropurpurea*, d. ciemno-purpurowa (okolice nadśródziemnomorskie), uprawiana jest w licznych odmianach jako roślina ozdobna.

Scacchi Marek, kompozytor włosko-polski, kapelmistrz dworu Zygmunta III i Władysława IV; w czasie zaślubin tego ost. wystawił operę „Santa Cecilia“; w Gdańsku na przyjęcie Mariji Ludwiki Gonzagi 1646 wystawił „Les amours de Psyché et de Cupidon“; po 30 latach pracy w Polsce wrócił do Włoch.

Scaduto Francesco, włoski historyk Kościoła i teoretyk prawa kościelnego, * 1858; profesor w Rzymie, Palermo, a od 1886 w Neapolu; napisał wiele dzieł specjalnych; najważniejsze: „Diritto ecclesiastico vigente in Italia 1889—91“.

Scaevola, ob. Mucius Caius Scaevola.

Scaevola, mańkut, człowiek posługujący się wyłącznie lub przeważnie lewą ręką.

Scafati, m. w prow. Salerno (Włochy), nad rz. Sarno, 18.100 mieszcz.; uprawa bawełny.

Scala (Teatro alla S.), gmach opery na Piazza della Scala w Medjolanie, jeden z największych teatrów w Europie (3.600 miejsc), wzniesiony 1788 przez Giuseppe Piermarini'ego.

Scala della... (łac. Scaliger), włoski ród władców Werony 1260—1387, 1) Mastino I, twórca potęgi rodu; 1260 podesta Werony, 1262 capitano del popolo; gibelin; popierał Konradyna przeciwko Karolowi Andegawenskiemu; zamordowany 1279; 2) Francesco Cane, zw. Cangrande I (1311 do 1329), * 1291, † 1329; przywódca i ostoja gibelinów; otrzymał wikariat od ces. Henryka VII; na jego dworze przebywał wygnany z Florencji Dante; ostatni władca rodu S. w Weronie; 3) Antonio, 1387 wygnany z urzędu podesty przez Gian Galeazzo Visconti, władca Medjolanu.

Scalanie gruntów, ob. komasacja.

Scalanova, tur. Kusz-Ada, m. na zach. wybrzeżu Azji Mniejszej, naprzeciwko wyspy Samos, 12.000 mieszcz.

Scaliger Josephus Justus, uczony francuski, jeden z największych filologów świata, * 1540, † 1609; opracował szereg autorów klasycznych, np. Lykofrona, Katullusa, Tibullusa, Propertusza, Maniljusza; studia nad chronologią starożytną.

Scaliger Julius Caesar, właśc. della Scala, lekarz, filolog i krytyk, * 1484, † 1558; ojciec popr.; napisał: „De subtilitate“ (1557), „De sapientia et beatitudine“ (1573), „Poetices libri VII“ (1561) i in.

Scamnum asinorum (łac.), ławka osła; środek pedagogiczny w dawnych szkołach.

Scamozzi Vincenzo, architekt wenecki.

* 1552, † 1616; zbudował w Vicenzy pałac del Municipio (Palazzo Trissino-Barton), pałac Trento (Valmarana), wykończył teatr Olimpijski; w Wenecji — Nowe Prokuracje, pałac Cornaro i in.; napisał wielkie dzieło „Architettura Universale“.

Scanzoni von Lichtenfels Friedrich Wilhelm, ginekolog niemiecki, * 1821, † 1891; profesor w Würzburgu; pozostawił kilka prac. in. „Krankheiten der weiblichen Sexualorgane“.

Scapa Flow, zatoka na wyspie Pomona w grupie Orkney, na pń-wsch. od Szkocji; tu na rozkaz admirała w. Reutera zatopiona została 21. VI. 1919 internowana flota niemiecka.

Scaphopoda (Solenocoelae), 10-dkonogi, walconogi, nazwa gromady wyłącznie morskich mięczaków (Mollusca). Ciało wydłużone, dwubocznie symetryczne, zamknięte w rurkowatej, nieco wygiętej muszli szeroko otwartej na przodzie, z tyłu zakończonej węższym otworem. Głowa niedorozwinięta, pozbawiona oczu, opatrzona w okolicy gębowej tarką (radula), oraz peczęciem czułkowatych wyrostków (captacula). Fałdy płaszczu (pallium), zrosnięte ze sobą na stronie brzusznej, tworzą jamę płaszczową, otwartą na obu końcach ciała. Noga walcowata, kurczliwa, przystosowana do zagrzebywania zwierzęcia w podłożu. Skrzela brak, oddychanie za pośrednictwem płaszczu. Układ krwionośny słabo wykształcony. Nerki parzyste. Rozdzielnopłciowe. W rozwoju przechodzą metamorfozę z larwą, zbliżoną do trochofory. Należą tu dwie rodziny: Dentaliidae i Siphonodentaliidae.

Scapula, łopatką, jedna z kości pasa barkowego, szczególnie rozwinięta u ssaków (Mammalia). Jest to mniej lub więcej szeroka kość, zwięzająca się w kierunku stawu barkowego. Na zewnętrznej stronie łopatki występuje tzw. grzebień łopatkowy (spina scapulae). W związku z grzebieniem stoi specjalny występ zw. acromion, przy którego pomocy łopatką łączy się z obojczykiem (clavicula). W związku z zanikiem kości kruczycy, u wyższych ssaków istnieją tylko tzw. wyrostki krucze łopatki (processus coracoideus scapulae).

Scarabaeus sacer, skarabeusz, poświętnik, pigułowiec, owad z rodziny Scarabaeidae; nadrząd Lamellicornia, rząd Phytophaga, gromada Coleoptera (tego pokroju). Chrzaszczce te sporządają z nawozu kuliście gąłki, które umieszczają w ziemi w niewielkich norach. Gąłki te służą larwom za pokarm. Czczone przez Egipcjan i wielokrotnie wspomniane przez starożytnych historyków. Wizerunki poświętnika często spotykają się na ścianach świątyń i pałaców egipskich. Wykonane w złocie itp., służyły na ozdobę.

Skarabeusz.

Scarborough, 1) m. port. i miejscowość kąpielowa w hr. Jorku (Anglia), 46.200 mieszcz.; 2) gł. m. na wyspie Tabago (Antyle bryt.), 3.000 mieszcz.

Scardinius erythrophthalmus, wzdregaczewionka, ryba z rodziny Cyprinidae, rząd Ostariophysi, podgromada Teleostei. Długość 20—30 cm. Ciało silnie z boków ścięśnione, pysk tępy i gruby, zakończony skośnie ułożonym otworem ustnym. Spód brzucha ścięśniony w ostrą krawędź. Ubarwienie żółtawe, połyskujące. Łuski duże. Tęczówka żółta, czerwono-płamista. Rozpowszechniona w słabo płynących i stojących wodach całego kraju.

Scardona, ob. Skradyn.

Scarlatina, płonica, ostra choroba zakaźna, przeważnie wieku dziecięcego. Okres wylegania 4—7 dni. 1-szy dzień choroby; dreszcze ból głowy, gorączka (do 39°—40°), wymioty; 2-gi dzień: wysypka purpurowa, drobno nakrapiana, zlewająca się, zajmuje całe ciało z wyjątkiem czworokąta ust na twarzy; temp. do 41°. w gardzieli obrzęk i zaczerwienienie migdałków. Między 3-im i 5-ym dniem choroby wysypka zaczyna blednąć, temp. obniża się, język nabiera barwy malinowej. Koło 7-go dnia stan bezgorączkowy i w tym czasie zaczyna się łuszczenie naskórki dużymi płatami. Złuszczenie trwa 6 tygodni. Najczęstsze powikłania: zgorzel migdałków (angina scarlatinosa), zropienie gruczołów szyjnych, zapalenie ucha środkowego, zapalenie nerek (w 3-cim tygodniu choroby), zapalenie wsierdzia (endocarditis) z następstwami wadami serca. Zarazek s. dotychczas nie wykryty.

Scarlatti Alessandro, kompozytor włoski, przedstawiciel szkoły neapolitańskiej, * 1659, † 1725; 1694—1703 przebywał w Neapolu jako nadworny kapelmistrz, do 1709 w Rzymie dyrygent chórów kościelnych, wreszcie dyrektor konserwatorium w Neapolu. Rozwiniął i wytworzył typową formę opery włoskiej, wprowadził do niej „Aria da capo“, składająca się z trzech części (Allegro, Grave lub Andante i znowu Allegro), powiększył znaczenie akompanjamentu Recitativu; pozostawił 114 oper: „Pompeo“, „La Rosaura“, „Teodora“ i in., 200 mszy, oratoria („San Casimiro re di Polonia“), 600 kantat, psalmy, motety, tokkaty organowe i in.

Scarlatti Domenico, kompozytor fortepianowy i wirtuoz włoski, * 1685, † 1757; napisał: „Pièces pour le clavecin“ i „Essercizi per gravicembalo“.

Scarpa Antonio, anatom włoski, * 1747, † 1832; 1772 prof. w Modenie, 1804—12 chirurg Napoleona I; ogłosił: „Anatomicae disquisitiones de auditu et olfactu“ (1789), „Sulle principali malattie dell'occhi“ (2 t., 5 wyd., 1816) i in. Zbiorowe wydanie dzieł ogłosił Baconi (3 t., 1836).

Scarpanto, ob. Karpathos.

Scarpe, lewy dopływ rz. Skaldy we Francji. Długość 112 km.; ujście poniżej Saint-Amand.

Scarron Paul, poeta i pisarz francuski, * 1610, † 1660; utwory komiczne i groteskowe;

„Virgile travesti“, „Roman comique“ i in.; dręczony był chorobami, zwłaszcza reumatyzmem; żoną jego była późniejsza pani Maintenon, kochanka, a potem żona morganatyczna Ludwika XIV.

Scartabellat, połowiczne szlachectwo; pojęcie, odnoszone od XVII w. do świeżo nobilitowanych, którzy dopiero w trzecim pokoleniu mogli się zrównać z resztą szlachty, nie otrzymując na razie pełni praw szlacheckich (np. przystępu do urzędów).

Scartazzini Johann Andreas, szwajcarski badacz dzieł Dantego, * 1837, † 1901; proboszcz w Fahrwangen; prace: „Dante Alighieri, seine Zeit, sein Leben und seine Werke“ (1869, 2 wyd., 1879), „Abhandlungen über Dante“ (1880), „Dante in Germania. Storia litteraria e bibliografica Dantesca alemanna“ (2 t., 1880—83), „Dante, vita et opere“ (2 t., 1883), „Dante-Handbuch“ (1892), „Enciclopedia Dantesca“ (3 t., 1895—1905) i in.

Scaurus Marcus Aemilius, mecenas sztuki, Rzymianin, * 163 po Chr.; dzięki wielkim zdolnościom doszedł do wysokich godności i znacznego majątku; oskarżony o zdradstwo, został skazany na wygnanie; w domu swoim na górze Palatyńskiej zgromadził wiele dzieł sztuki.

Scemando, w muzyce oznacza: słabnąć.

Scena, 1) część sztuki teatralnej, w której występują te same osoby; 2) ob. teatr.

Scenariusz (łac.), 1) w teatrze spis potrzebnych do przedstawienia przedmiotów i urzędzeń, tzw. rekwizytów; 2) w kinematografii szczegółowo opracowana treść filmu.

Sceptrum, ob. berło.

Sceptycyzm, kierunek filozoficzny, którego istotą jest wyrażenie zasadniczej wątpliwości o możliwości jakiegokolwiek pewnego poznania świata. Sceptycyzm bywa radykalny, gdy wątpi o możliwości jakiegokolwiek wiedzy, i częsty albo jednostronny, gdy ogranicza swoje wątpliwości jedynie do możliwości pewnego rodzaju poznania, np. zmysłowego, apriorycznego itp. Od sceptycyzmu właściwego należy odróżniać sceptycyzm metodyczny, np. Descartes'a, który wyraża wątpliwości o prawdziwości twierdzeń filozoficznych, by tem pewnie odnaleźć punkt wyjścia dla filozofowania. nie podlegający już żadnym, według niego, wątpliwościom, który pozwoli zbudować system i przezwyciężyć sceptycyzm. Wybitnymi sceptykami starożytności byli Pyrrhon, Arkesilaos, Aenesidemus, Sextus Empiricus. W czasach nowszych: Montaigne, Pierre Bayle i in. Sceptycy starożytni nazywali różne argumenty, z których pomocą uzasadniali swój s. tropami, których liczba wynosiła dziesięć. Sceptycyzm w etyce polega na wyrażeniu powątpiewania o możliwości ustalenia norm etycznych, powszechnie obowiązujących.

Sceptyk, 1) przedstawiciel albo wyznawca sceptycyzmu filozoficznego; 2) człowiek, żyjący wątpliwości różnego rodzaju, np. religijne, polityczne itp.

Scesaplana, szczyt w Alpach Retyckich, 2.970 m, wysokości.

Schack Adolf hr., poeta niemiecki, historyk literatury i tłumacz, * 1815, † 1894; napisał: „Gedichte“, „Mächte des Orients“, „Geschichte der dram. Kunst und Literatur in Spanien“ i in. Zapisał cesarzowi niemieckiemu wspinał się zbiory obrazów w Monachium.

Schadde Joseph h., architekt belgijski, * 1818, † 1894; rekonstruował gmach giełdy w Antwerpii, zbudował dworzec kolejowy w Bruges.

Schadow Gottfried, rzeźbiarz i rytownik niemiecki, * 1764, † 1850; od 1816 dyrektor Akademii w Berlinie; z dzieł: grobowiec hr. von der Mark (1796, kość. św. Doroty w Berlinie), posągi Fryderyka II, Ziethena, Dessauera, Blüchera, kwadryga na Wrotach Brandenburskich w Berlinie.

Schadow Wilhelm von, malarz niemiecki, * 1769, † 1862; należał do szkoły „nazaretaników“ w Rzymie; od 1826 dyrektor Akademii w Düsseldorfie.

Schaeberle John Martin, astrofizyk amerykański, * 1853, † 1924; liczne prace teoretyczne i obserwacyjne; odkrył satelitę Procyona (α Canis minoris).

Schaerbeek, płn.-wsch. przedmieście Brukseli, 101.500 mieszk.

Schäfer Arnold, historyk niemiecki, * 1819, † 1883; prof. w Bonn; prace: „Demosthenes und seine Zeit“, „Geschichte des Siebenjährigen Krieges“ (2 t., 1867—74).

Schäfer Dietrich, historyk niemiecki, * 1845; prof. w Berlinie; napisał: „Weltgeschichte der Neuzeit“ (2 t., 1907), „Deutsche Geschichte“ (2 t., 1910), „Bismarck“ (2 t., 1917).

Schäfer Karl, architekt niemiecki, * 1844, † 1908; zbud. uniw. w Marburgu i odbudował zamek w Heidelbergu.

Schaffhausen, ob. Szafuza.

Schäffle Albert, ekonomista i polityk niemiecki, * 1831, † 1903; profesor ekonomii w Tubindze, potem w Wiedniu; 1871 austriacki minister handlu; ogłosił: „Quintessenz des Sozialismus“ (16 wyd., 1919), „Bau und Leben des sozialen Körpers“ (2 t., 1896), „Die Aussichtslosigkeit der Sozialdemokratie“ (4 wyd., 1891), „Abriss der Soziologie“ (1906) i in.

Schaffner Max, chemik niemiecki, * 1830, † 1907; dyrektor fabryk chemicznych w Aussig; zasłużony w przemyśle miedzianym i sodowym.

Schaffhäutl Karl Emil, fizyk i geolog niemiecki, * 1803, † 1890; prof. w Monachium; ogłosił: „Geognostische Untersuchungen des südlichen Alpengebirgs“ (1851) i in.

Schalcken Godfried, malarz holenderski, * 1643, † 1706; portrecista i malarz rodzajowy; lubił stosować sztuczne oświetlenie; „Dziewczyna z koszem jaj“, „Chłopak“.

Schalk-Burger Willem, jeden z przywódców walki Burów o niepodległość, * 1853.

Schandau (Bad), m. w Saksonii, nad rz. Elba, 3.200 mieszk.; źródła żelaziste, zakład kąpielowy.

Schanz Georg, ekonomista niemiecki, * 1853; prof. w Würzburgu; dzieła: „Die Steu-

ern der Schweiz“, „Zur Frage der Arbeitslosenversicherung“ i in.

Schanzer Carlo, polityk włoski, * 1865; 1906—9 min. poczty, 1919—20 skarbu, II—XI 1922 spraw zagranicznych.

Scharnhorst Gerhard, generał pruski, * 1775, † 1813; zreorganizował wojsko, wprowadzając tzw. Krümpersystem, według którego żołnierz służył 4 miesiące i zostawał zwalniany, co pozwoliło na wytworzenie potężnych rezerw; zorganizował landwerę.

Schässburg, ob. Sighişoara.

Schaudinn Fritz, zoolog niemiecki, * 1871, † 1906; wykrył 1905 zarazek kity.

Schäuffelein Hans, malarz i drzeworytnik niemiecki, * ok. 1480, † ok. 1540; uczeń Albr. Dürera, pracował w Augsburgu, Norymberdze i Nördlingen, gdzie w ratuszu i kość. św. Jerzego przechowują się najlepsze jego prace.

Schaufal Richard, poeta niemiecki, * 1874; napisał: „Leben und Meinungen des Herrn von Balthesser“, „Sehnsucht“ i in.

Schaumburg, dawne hr. w Westfalji (Niemcy), w 1619 księstwo, podzielone między Brunświk — Lüneburg, Hesję i Lippe.

Schaumburg—Lippe, do 1918 księstwo, obecnie republika związkowa Rzeszy niemieckiej, 340 km², 46.400 mieszk.; stol. Bückeburg; leśnictwo, kop. węgla, toru, kamieniołomy, nieznaczny przemysł.

Scheda, ob. spadek.

Scheele Karl Wilhelm, chemik szwedzki, * 1742, † 1786; odkrył pierwiastki chemiczne: mangan (1774), chlor (1774), który uważano za związek chemiczny, tlen (1774), na kilka miesięcy przed Priestley'em (lecz nie opublikował), liczne związki organiczne, posiadające wielkie znaczenie, np.: glicerynę, kwas winny, kwas pruski itd. Zbiorowe dzieła wyd. w 2 tom., 1703.

Scheelego zieleń, związek nieorganiczny, arsenin miedziowy CuHAsO₃; z powodu własności silnie trujących, jako barwnik używana bardzo rzadko.

Scheerhart Paul, poeta i humorysta niemiecki, * 1863, † 1915; fantastyczno-komiczne opowiadania, „Der Kaiser von Utopia“, „Münchenhausen und Klarisse“, „Perpetuum mobile“ i in.

Scheffel, szefel, dawna miara niemiecka do ciał sypkich; s. pruski po 16 metzen = 54.96 l., s. saski = 103.8 l.

Scheffel Joseph Victor, poeta niemiecki, * 1826, † 1886; pieśni humorystyczne, powieść historyczna ze średniowiecza „Ekkehard“, poemat epicki „Der Trompeter von Saecingen“, poezje, opisy podróży.

Scheffer, 1) Ary, malarz francuski, * 1795, † 1858; przedstawiciel francuskiego malarstwa romantycznego: „Śmierć Gastona de Foix“, „Francesca da Rimini“, „Faust i Małgorzata“, „Św. Monika“; 2) Henry, malarz francuski, * 1798, † 1862; brat poprz.; portrecista.

Scheffer-Boyadel Reinhard, generał niemiecki, * 1851; 1914—18 dowodził XXV korpusem rezerwowym; odznaczył się w bitwie pod Brzezinią; 1915 gubernator Warszawy.

Scheffler Jan, ob. Angelus Silesius.

Scheffler Karl, niemiecki historyk sztuki, * 1869; prace: „Deutsche Kunst“ (1915), „Der Geist der Gotik“ (2 wyd., 1919).

Scheidegg albo **Scheideck**, dwie przełęcze w Alpach Berneńskich (Szwajcaria): 1) Wielki S., 1.961 m. wys., z Grindelwaldu do Meiningen; 2) Mały S., 2.064 m. wys., kolej górska przez Wengen do Lauterbrunnen.

Scheidemann Philipp, polityk niemiecki, * 1865; początkowo zecer, potem redaktor, od 1903 członek parlamentu (socjal-demokrata), w październiku 1918 sekretarz stanu bez teki, 1919 prezes ministrów, kanclerz państwa, od 1920 burmistrz w Cassel; wspomnienia: „Der Zusammenbruch“ (1921).

Scheidemantel Jan Jakób, pierwszy pastor zboru ewang.-augsb. w Warszawie za Stanisława Augusta, założyciel szkoły ewangelickiej, † 1777.

Scheidt Franciszek, fizyk i chemik polski, * 1759, † 1807; 1785 prof. fizyki w Akademii Krakowskiej; ogłosił: „O elektryczności, uważanej w ciałach ziemskich i atmosferze“ (1786), „Kurs elementarny chemii i historii naturalnej“.

Scheidt Samuel, kompozytor niemiecki, przedstawiciel chorału organowego, † 1654; dzieła organowe: „Tabulatura nova“, zawierająca kompozycje kościelne i świeckie, i „Tabulaturbuch 100 geistl. Lieder und Psalmen“ (1650), oraz „Geistliche Konzerte“, wzorowane na włoskich koncertach religijnych.

Scheiner Artuś, malarz czeski, ilustrator i humorysta, * 1863.

Scheiner Christoph, jezuita, astronom niemiecki, * 1573, † 1650; 1610—16 prof. matematyki w Ingolstadt; 1611 niezależnie od Galileusza odkrył plamy słoneczne; 1622 rektor Kolegium jezuickiego w Nissy, 1624—1663 w Rzymie; dzieła: „Rosa Ursina“ (Bracciani, 1630), „Oculus h. e. fundamentum opticum“ (Innsbruck, 1619).

Scheiner Józef, działacz narodowy czeski, długoletni prezes centralnego zarządu organizacji sokolej, * 1861.

Scheiner Julius, astrofizyk niemiecki, * 1858, † 1913; 1881 asystent obserwatorium w Bonn, od 1887 główny obserwator w obserwatorium astrofizycznym w Poczdamie; liczne prace z astrospektroskopii i astrografii.

Scheinpilg Karol, dziennikarz i literat czeski, * 1869; feljetonista dziennika „Národní Listy“; powieści: „Morze“, „Kajdany współzycia“, „Zrywacze szarotek“, „Fachowcy“, „Drzewo iluzji i kryształ prawdy“, dramat „Chmura“ i in.

Scheinpilg Paul, kompozytor niemiecki, * 1875; dyr. muzyczny w Duisburgu; utwory: „Worpswede“, „Frühling“, uwertura szekspirowska i in.

Schelde, ob. Skalda.

Schelenz Hermann, niemiecki historyk farmacji, * 1848 w Kępnie, † 1922; doktor honorowy wydziału lekarskiego we Fryburgu. W 1904 wydał „Dzieje farmacji“.

Scheler Max, filozof niemiecki, * 1874; prof. w Kolonii; prace: „Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik“ (2 wyd., 1921), „Vom Ewigen im Menschen“ (cz. I, wyd. 2, 1923) i in.

Schelling Friedrich Wilhelm Joseph von, filozof niemiecki, * 1775, † 1854; studiował początkowo teologię, potem filozofię i nauki przyrodnicze; pierwsza praca z dziedziny filozofii przyrody: „Ideen zu einer Philosophie der Natur“ (1797). Od 1798 prof. w Jenie. Z okresu tego pochodzą: „Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie“ (1799), „System des transcendentalen Idealismus“ (1800), „Methode des akademischen Studium“ (1803) i in.; od 1803 prof. w Würzburgu; najważniejsza praca: „Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit und die damit zusammenhängenden Gegenstände“ (1809). Od 1827 profesor w Monachium. W 1841 przeniósł się do Berlina. Pisma jego nacechowane są bogactwem symboliki, a pełna śmiałości i poletu romantycznego spekulacja przeważa nad krytyką i chłodną rozważą.

Schemat (greck. schema—figura), 1) figura poglądowa uproszczona, mająca na celu przedstawienie złożonego przedmiotu w ogólnych zarysach, oraz stosunek wzajemny poszczególnych jego części wraz z jego funkcjonowaniem, np. s. maszyn, urzędzenia itp.; 2) przedstawienie poglądowe czegoś niepoglądowego, np. jakiegoś systemu teoretycznego; 3) s. transcendentalny u Kanta jest to odniesienie kategorii do form czystego oglądu, przez co staje się możliwym doświadczenie.

Schemat psychograficzny, ob. psychografia.

Schematyczny, odnoszący się do schematu, noszący cechy schematu, np. model, szkic itp.

Schematyzm, cecha, charakteryzująca schemat; poprzestawanie na ogólnych zarysach.

Schemnitz, ob. Stiavnica Baňská a Bela.

Schenectady, m. w stanie N. Jorku (St. Zjednoczone Am. Płn.), nad rz. Mohawk, 98.700 mieszk.; elektryczne zakłady Edisona, fabr. maszyn.

Schenk Leopold, fizjolog austriacki, * 1840, † 1902; prof. embriologii w Wiedniu; twórca teorii o wpływie odżywiania matki na pęć dziecka; „Einfluss auf das Geschlechtsverhältnis“ (1898). „Lehrbuch der Geschlechtsbestimmung“ (1902) i in.

Schenkendorf Maximilian, poeta niemiecki, * 1783, † 1817; autor wierszy patriotycznych.

Scherer Edmond, francuski teolog protestancki, prof. i historyk literatury, * 1815, † 1889; ogłosił: „Lettres à mon curé“ (3 wyd., 1890), „Études critiques sur la littérature contemporaine“ (7 t., 1863—83).

Scherer Wilhelm, germanista niemiecki, * 1841, † 1886; prof. w Wiedniu, potem w Strassburgu, od 1877 w Berlinie; prace: „Denkmäler deutscher Poesie und Prosa“ (wraz

z Müllenhoffem, 3 wyd. 1892), „Geschichte der deutschen Literatur“ (1883) i in.

Scherr Johannes, historyk niemiecki, * 1817, † 1866; prof. politechniki w Zurychu; ogłosił: „Allgemeine Geschichte der Literatur“ (10 wyd., 1900), „Geschichte deutscher Kultur und Sitte“ (9 wyd., 1887) i in.

Scherzando, określenie muzyczne dla lekkiego, żartobliwego ruchu lub charakteru kompozycji.

Scherzo (włosk., tyle, co żart), forma muzyczna, znana już w pieśniach i kompozycjach instrumentalnych, począwszy od XVI w. Wielką rolę w nowoczesnej twórczości zaczęło scherzo odgrywać dopiero od chwili, gdy Beethoven wprowadził je do symfonii w miejsce dawnego menueta, w celu zastąpienia rytmu tanecznego innym ruchem, również wprowadzając żywym, lecz głębszym w znaczeniu (np. jak w Symfonii V-tej), a nawet dramatyczniejszym. Myśl tę podjął następnie Fryderyk Szopen, tworząc w 4-ch swych Scherzach (H-moll, B-moll, Cis-moll i E-dur) pierwszorzędną arcydzieła, odznaczające się szerokością kompozycji i niezwykłą siłą. Scherzo posiada trzyczęściową wielką formę, której podstawą bywa kontrast między częścią główną a środkowym trio. U Szopena scherzo jest utworem samodzielnym, podobnie pojawiło się u Mendelssohna i u Brahmsa. Inni kompozytorowie używają tej formy w utworach cyklicznych, idąc za wzorem Beethovena, tak w muzyce symfonicznej jak w kameralnej.

Scheüch Heinrich, generał pruski, * 1864, od października 1918 do stycznia 1919 minister wojny.

Scheuchzer Johann Jakob, przyrodnik szwajcarski, * 1672, † 1733; lekarz i prof. matematyki w Zurychu; ogłosił: „Naturgeschichte des Schweizerlandes“ (3 t., 2 wyd., 1752), „Physica sacra iconibus illustrata“ (4 t., 1731—1735).

Scheuren Kaspar, malarz i rytmownik niemiecki, * 1810, † 1887; malował pejzaże w duchu romantycznej szkoły düsseldorfskiej.

Scheurer-Kestner Auguste, polityk francuski i senator, * 1833, † 1899; dał inicjatywę do rewizji procesu Dreyfusa.

Scheveningen, w. rybacka i kąpielisko morskie w prow. Płd. Holandji (Holandja), nad morzem Północnym, 21.000 mieszk.; przedmieście Hagi.

Schlaparelli Giovanni Virginio, astronom włoski, * 1835, † 1910; 1864—1900 dyrektor obserwatorium w Brera pod Medjołanem. Jego teorie meteorów poczytywane były za klasyczne; w 1866 uoźsamiał Perseidy z kometą 1862 III; obserwował powierzchnię planet: Merkurego, Wenus i Marsa; w 1877 odkrył na powierzchni Marsa tzw. „kanały“ (ob. Mars); napisał: „Osservazioni astronomiche e fisiche sulla topografia del pianeta Marte“ i in.

Schiavone Andrea Meldolla, malarz wenecki, * 1522, † 1563; dzieła: „Chrystus przed Piłatem“ (Akademia w Wenecji). „Chry-

stus z Emmaus“ (San Giacomo dell'Orto), „Hold pasterzy“ (gal. Pitti, Florencia).

Schichau Ferdinand, inżynier niemiecki, * 1814, † 1896; założyciel 1837 warsztatów mechanicznych w Elblągu; zbudował 1855 pierwszy niemiecki śrubowiec morski „Borussia“.

Schicka odczyn, zastryknięcie śródkórne jadu płoniczego w odpowiedniej ilości nie powoduje żadnych objawów u osób, odpornych na płonice; u osób nieodpornych powoduje miejscowe objawy zapalne (zaczernienie, obrzęk, bolesność). Odczyn S. pozwala na wczesną izolację osób nieodpornych oraz na zapobiegawcze zastosowanie surowicy przeciwploniczej.

Schickele René, powieściopisarz i poeta niemiecki, * 1883; poezje: „Weiss und Rot“; nowele, powieści: „Der Fremde“; zbiór rozpraw: „Die Genfer Reise“ i in.

Schiedam, m. port. w prow. Płd. Holandji (Holandja), 41.500 mieszk.; gorzelnia, budowa okrętów.

Schiemann Theodor, historyk niemiecki, * 1847, † 1921; od 1883 dyrektor archiwum miejsk. w Rewlu; 1892—1920 profesor w Berlinie; dzieła: „Russland, Polen u. Livland bis ins XVII Jahrh.“ (1886), „Deutschland und die grosse Politik“ (14 t., 1902—15), „Geschichte Russlands unter Nicolaus I“ (1904—13) i in.

Schiermonnikoog, wyspa na morzu Północnym, w prow. Fryzji (Holandja), 31 km², 700 mieszk.; kąpiele morskie.

Schiff Hugo, chemik niemiecki, * 1834, † 1915; profesor chemii na uniwersytecie w Florencji; prace nad teorią wartościowości pierwiastków chemicznych.

Schiffer Eugen, polityk niemiecki, * 1860; narodowy liberał, po rewolucji demokraci; 1919 minister finansów Rzeszy, 1920 i 1921 minister sprawiedliwości.

Schiller Hermann, historyk i pedagog niemiecki, * 1839, † 1902; docent uniwersytecki w Lipsku; prace: „Geschichte der röm. Kaiserzeit bis auf Theodosius d. Gr.“ (2 t., 1883—86), „Weltgeschichte“ (4 t., 1900—01) i in.

Schiller Johann Christoph Friedrich, poeta niemiecki, * 1759, † 1805; studiował prawo i medycynę; 1780 lekarz pułkowy w Stuttgarcie, 1782 opuścił Stuttgart i przebywał kolejno w Mannheimie, w Dreźnie, w Wejmarze; 1789 profesor historii w Jenie, 1799 przeniósł się do Wejmaru. W harmonii z kierunkiem „Sturm und Drang“ był poetą wolności osobistej i politycznej („Zbójcy“, „Fiesco“, „Intryga i miłość“, „Don Carlos“). Po okresie zainteresowań filozoficznych i historycznych („Dzieje oderwania się Niderlandów“, „Historia wojny 30-letniej“, „O estetycznym wychowaniu człowieka“, „O naiwnej i sentymentalnej poezji“), pod wpływem Goethego zaczął holdować ideałowi klasycyzmu w poezji, lecz i w utworach z tego okresu występują wybitne cechy i idee jego twórczości z lat młodych. Dramaty: trylogia „Wallenstein“ z realistycznym wstępem „Obóz W.“, „Marja Stuart“, „Dziewica Orleańska“, „Wilhelm Tell“; ballady i poezje: „Re-

kawiczka“, „Nurek“, „Żórawie Ibikusa“, „Pieśń o dzwonie“ i in.

Schilling Johannes, rzeźbiarz niemiecki, * 1828, † 1910; cztery posągi alegoryczne: „Poranek“, „Dzień“, „Wieczór“, „Noc“ (schody tarasu Brühlowskiego w Dreźnie).

Schilling-Siengalewicz Sergiusz, prof. medycyny sądowej na Uniwersytecie Wileńskim, * 1886.

Schillings Karl Georg, podróżnik i literat niemiecki, * 1865, † 1921; 1907 prof. i współpracownik urzędu kolonialnego, czynny w dziedzinie ochrony przyrody; ogłosił: „Mit Blitzlicht und Büchse im Zauber des Elelescho“ (1910) i in.

Schillings Max, kompozytor niemiecki, brat poprz., epigon stylu wagnerowskiego, * 1868; opery: „Der Pfeifertag“, „Der Moloch“.

Schillingsee, ob. Szelağ (jez.).

Schiltberger Hans, podróżnik niemiecki, * 1381; przebywał od 1396 w niewoli tureckiej i mongolskiej przez 31 lat; zwiedził w tym czasie kraje Azji zach. i opisał je.

Schiltigheim, m-ko w Dolnej Alzacji, dep. Bas-Rhin (Francja wsch.); 16.800 mieszk.; winnice.

Schimelfenig Adolf, architekt polski, * 1834, † 1896; pałac w Krasnem (pow. ciechanowski), kościoły w Myszyncu i Rostkowie, stacje kolejowe w Koluszkach i Łodzi, restauracja pałacu w Łącznej (pow. lubartowski).

Schimitz, ob. Żidenice.

Schimmelpenninck Rütger Jan hr. von, niderlandzki mąż stanu, * 1765, † 1825; 1798 poseł w Paryżu, 1802 w Londynie; 1805 postawiony przez Napoleona I na czele rządu; nie mogąc wywalczyć przetworzenia Holandji w dziedziczną monarchję konstytucyjną, ustąpił w 1807.

Schimper, 1) Karl Friedrich, botanik niemiecki, * 1803, † 1867; jeden z twórców morfologii botanicznej; 2) Wilhelm Philipp, botanik i geolog, * 1808, † 1880; prof. geologii i dyr. muzeum przyrodn. w Strassburgu; ogłosił: „Synopsis muscorum europaeorum“ (2 t., 2 wyd., 1876); 3) Andreas Franz Wilhelm, syn poprz., botanik, * 1856, † 1901; prof. w Bazylei; ogłosił wraz ze Strasburgerem „Lehrbuch der Botanik“.

Schinkel Karl Friedrich, architekt i malarz niemiecki, * 1781, † 1841; dzieła: gmach Komedii w Berlinie, „Königswache“, Stare Muzeum, pałac koło Poczdamu, kośc. św. Mikołaja (tamże).

Schinz Hans, botanik szwajcarski, * 1858; prof. i dyrektor ogrodu botanicznego w Zurychu; odbywał podróże po Afryce; ogłosił: „Deutsch-Südwestafrika“ (1901), „Conspectus florum Africae“ (wraz z Durandem, od 1895), „Flora der Schweiz“ (wraz z Hellerem, 2 wyd., 1905) i in.

Schinznach, w. w kantonie Argowji (Szwajcaria), nad rz. Aar, 1.000 mieszk.; źródła siarczane o temp. 34° C., zakład zdrojowy.

Schio, m. w prow. Vicenza (Włochy płn.), 15.000 mieszk.; wyroby wełniane i szklane.

Schuppenbeil, ob. Szepopel.

Schipper Ignacy, adwokat i historyk żydowski, * 1884; studja w Krakowie i Wiedniu; poseł na sejmy 1919 i 1922; ogłosił: „Anfänge des Kapitalismus bei abendländischen Juden“ (1906), „Dzieje żydów w Tarnowie“ (1905), „Studja nad stosunkami gospodarstwa żydów w Polsce“ (1911) i in.

Schireofon, przyrząd akustyczny, służący do badania miejsc uszkodzonych w metalach; miejsca te rozpoznaje się dzięki zmianom dźwięku, powstającego przy uderzaniu przedmiotów metalowych.

Schirmacher Käthe, literatka i polityczka niemiecka, * 1865; członek Zgromadzenia Narodowego 1919—20, rzeczniczka praw kobiecych, autorka wielu prac społeczno-literackich i historyczno-literackich.

Schirmer Johann Wilhelm, pejzażysta niemiecki, * 1807, † 1863; prof. i dyrektor Akademii w Karlsruhe; obrazy na tematy biblijne.

Schistostega, świetlanka, rodzaj mchów z rzędu Bryales, klasy Musci (mchy właściwe). S. osmundacea (Europa, Ameryka Płn.), bytuje w jamach ziemnych, szczelinach; posiada pędy płodne skrętoległe, bezpłodne dwurzędowo ulistnione; puszka zarodnikowa, pozbawiona rąbka, jest osadzona na długiej szpecince. Spłatek świeci szmaragdowym blaskiem, gdyż soczewkowate jego komórki rozpraszają promienie światła.

Schivelbein, ob. Świdwin.

Schizma, odszczepienie od Kościoła katolickiego, wywołane nieuznawaniem władzy biskupów rzymskich; inicjatorem schizmy był Focjusz, patriarcha konstantynopolitański, który, odrzucając uchwały soboru konstantynopol. z 869, zerwał łączność z Rzymem i utworzył kościół niezależny; narody, które przystąpiły do schizmy, nie utworzyły jednolitej organizacji kościelnej, lecz szereg samodzielnych społeczności, podporządkowanych w znacznej mierze władzy świeckiej; próba połączenia kościoła wschodniego z zachodnim, wszczęta na soborze florenckim (1439), nie dała rezultatów na dłuższą metę, i dziś tylko nieznaczna część narodów wschodnich tworzy tzw. wschodnie obrządku kościoła katolickiego.

Schizma papieska tzw. wielka, rozdwojenie w Kościele i świecie katolickim w latach 1378 do 1417, wynikiem z niezgody kardynałów i równoczesnego obioru dwóch papieży (Urban VI i Klemens VII), z których jeden zasiadał w Rzymie, drugi w Awinionie. Wielką s. zamknął sobór w Konstancji obiosem pap. Marcina V. 11 listopada 1417. Nowa s. (1439) wywołał sobór bazylejski pozbawieniem tiary papieża Eugeniusza IV i obiosem Feliksa V.

Schizocarpium, rozłupnia, ob. owoc.

Schizoid, schizothymia (greck.), pojęcie, wprowadzone przez psychiatrę zurychskiego Bleulera dla oznaczenia charakteru ludzi zamkniętych w sobie, obojętnych względem otoczenia, mało realnych, nieobliczalnych w postępowaniu. Cecha wrodzona, stojąca na po-

graniczu między stanem zdrowia a stanem choroby psychicznej. Pod wpływem czynników zewnętrznych (silnego przestachu, utraty osoby ukochanej, zawiedzionej miłości itp.), lub częściej pod wpływem mało znanych przyczyn wewnętrznych, s. przechodzi w psychozę schizofrenię.

Schizomycetes, grzybki rozszczepkowe, to samo co bakterie.

Schizoneura lanigera, mszyca welniśta, korówka, owad z rodziny Aphididae (mszycowate). Szkodliwy owad, zawleczony z Ameryki Płn., opadający drzewa owocowe, zwłaszcza jabłonie. Zwalczanie nastęrcza dość duże trudności.

Schizophrenia (greck.), „rozszczenie (rozkojarzenie) jaźni“, nazwa, podana przez psychiatrę szwajcarskiego Bleulera dla oznaczenia choroby umysłowej, znanej poprzednio pod nazwą otepienia wczesnego (dementia praecox). Zasadniczą cechą s. jest rozszczenie (rozprzeżenie) psychiczne w zakresie kojarzeń (chaotyczność myślenia, inkoherencja), w zakresie poczucia własnej osobowości (uważanie się za inną osobę, niż się jest w rzeczywistości) oraz w zakresie odczuwań i nastrojów (równoczesne odczuwanie dwóch uczuć sprzecznych; opaczne oddziaływanie na bodźce psychiczne, np. śmieianie się przy rzeczach smutnych, płacz przy wesołych). Do objawów tych dołączają się: odcięcie (odseparowanie) się chorych od rzeczywistości, zamknięcie się w sobie (autyzm), opór, stawianie woli osób innych (negatywizm), oraz stopniowo rozwijające się otepienie umysłowe (dementia). Choroba nieuleczalna. Zaczyna się przeważnie w wieku młodym, niekiedy w okresie pokwitania. Powody powstawania s. nieznane.

Schizophyceae, sinice, klasa roślin z typu Schizophyta (rozprątki). Jednokomórkowe organizmy, żyjące pojedynczo (np. gat. Chroococcus, Gloeocapsa), lub połączone w kolonie (gat. Oscillaria, Nostoc). Protoplast posiada walcowaty lub kulisty chromatofor, zawierający, oprócz chlorofilu, sino-zielony barwnik — phycoocyan. Rozmnażanie odbywa się wyłącznie drogą wegetatywną, przez podział komórki lub kolonii; w wielu gatunkach wytwarzane są zarodniki (powstają ze zwykłych komórek przez ich powiększenie się i otoczenie grubymi błonami). Sinice rozpowszechnione są po całej kuli ziemskiej w licznych gatunkach, wstępują w wodzie lub na wilgotnej glebie, skałach, korze drzew, tworząc galaretowate skupienia.

Schizophyta, rozprątki, w układzie systematycznym Wettsteina typ. obejmujący jednokomórkowe organizmy roślinne, żyjące bądź pojedynczo, bądź połączone w kolonie; różniąc się przeważnie przez podział komórki na dwie pochodne. Typ Schizophyta rozpada się na dwie klasy: Schizophyceae (sinice) oraz Schizomycetes (bakterie).

Schizotrypanum cruzi, wiciowiec z rodziny Trypanosomidae, pasorzytujący we krwi ludzkiej i wywołujący w Brazylii, Argen-

tynie, Peru i Venezueli tzw. chorobę Chagasa (hypothyroidismus), ciężka i groźna, szczególnie dla dzieci, i często kończąca się śmiercią. Pośrednimi żywicielami i przenosicielami Sch. cruzi są pluskwiaki z rodziny Reduviidae, należące do rodzajów Triatoma, Rhodnius i Erathyrus, które zarażają człowieka bądź swemi odchodami, zawierającymi pasorzyty, bądź przez nakłucie skóry wprowadzają zarazki bezpośrednio do krwi.

Schizymenia, wodorost z klasy Floridae, typu Rodophyta (krasnorosty). S. edulis, występujący w wodach przybrzeżnych Anglii, używany jest na sałatę lub warzywo.

Schjellerup Hans Karl Friedrich Christian, astronom duński, * 1827, † 1887; pracował w obserwatorium w Kopenhadze; prace jego dotyczyły głównie katalogów gwiazdnych; opracował katalog arabskiego astronoma Al-Sufi.

Schlaf Johannes, poeta niemiecki, * 1862; napisał wraz z Arno Holzem „Papa Hamlet“, „Familie Selicke“, samodzielnie „Dingsda“, „Weigand“ i in.

Schlagintweit, bracia podróżnicy i badacze naukowcy niemieccy, 1) Adolph, * 1829; badał Himalaje, góry Karakorum, Kuen-lun i Indie; zamordowany 1857 w Kaszgarze; 2) Hermann, * 1826, † 1882; przeszedł 1856 pasmo Kuen-lun; ogłosił: „Reise in Indien und Hochasien“ (1869—80) i in.; 3) Robert, * 1833, † 1885; rezultaty badań, prowadzonych wspólnie z bratem Adolfem, ogłosił w pracy: „Results of a scientific mission to India“ (4 t., 1860—66).

Schlangenbad, w. i miejsc. kuracyjna w rezerwacji wód (Prusy), w dolinie Taunusu, 300 mieszk.; 8 źródeł mineralnych alkalicznych od 28—32° C.

Schlawe, ob. Sławno.

Schlebusch, m-ko w rej. düsseldorfskiej (Prusy), nad rz. Dhünn, 10.700 mieszk.; walcownie żelaza.

Schiechtendal Dietrich Franz Leonhard, botanik niemiecki, * 1794, † 1866; 1828 prof. botaniki i dyr. ogrodu botanicznego w Halli; ogłosił: „Flora berlinensis“ (1823/24), „Flora von Deutschland“ (z Langenthalem i Schenk'em, 1840—73).

Schlegel, 1) Johann Elias, dramaturg niemiecki, * 1719, † 1749; dramaty „Hermann“, „Kanut“; 2) August Wilhelm, znany krytyk literatury, tłumacz i poeta niemiecki, * 1767, † 1845. Wraz z bratem Fryderykiem (3) przywódca teoretyki romantyzmu niemieckiego. Tłumacz Szekspira. Wykłady o dramacie i literaturze; 3) Friedrich, brat poprz., krytyk literacki, pisarz filozoficzny i poeta niemiecki, * 1772, † 1829; 1808 przeszedł z protestantyzmu na katolicyzm; pisma krytyczne i filozoficzne; powieść „Lucinde“.

Schleich Eduard, pejzażysta niemiecki, * 1812, † 1874; malował widoki bawarskie.

Schleich Karl Ludwig, chirurg niemiecki, * 1859, † 1922; lekarz w Berlinie, twórca a-

nestezi infiltracyjnej, wynalazca glutolu; ogłosił: „Schmerzlose Operationen“ (4 wyd., 1899).

Schleicha plyn, plyn, stosowany do znieczulania miejscowego przy zabiegach operacyjnych. Składa się z rozczyynu soli kuchennej (0,2; 100,0) z dodatkiem drobnych ilości kokainy (0,01; 100,0) i morfiny, a często także adrenaliny; zastrzykuje się w miąższ skóry („śródkórnienie“).

Schleicher August, językoznawca niemiecki, * 1821, † 1868; prof. w Jenie; prace: „Kompendium der vergleichenden Grammatik der indogerman. Sprachen“ (1862), „Handbuch der litauischen Sprache“ (2 t., 1856—1857), „Laut- und Formenlehre der polabischen Sprache“ (1871).

Schleiden Matthias Jakob, przyrodnik niemiecki, * 1804, † 1881; początkowo studiował prawo i zajmował się adwokatą, następnie zwrócił się do nauk przyrodniczych; 1839 prof. w Jenie, 1863 w Dorpacie; napisał: „Die Pflanze und ihr Leben“ (6 wyd. 1864), „Das Meer“ (3 wyd. 1887); wraz z C. Nägeli'm wydawał „Zeitschrift für wissenschaft. Botanik“.

Schleiermacher Friedrich Daniel Ernst, filozof i teolog niemiecki, * 1768, † 1834; studja w Halle, 1804 profesor teologii i filozofii w Halle, od 1810 prof. w Berlinie. Twórca nowoczesnej teologii protestanckiej. Ważniejsze dzieła: „Reden über die Religion“ (1779), „Monologen“ (1800), „Der christliche Glaube“ (1821—22) i in.

Schleiz, m. w Turynji (Niemcy), 5.500 mieszkańców; zamek, dawna siedziba ks. Reuss.

Schlemma kanał, canalis Schlemmi lub Lauthi, sinus venosus sclerae, kanał okrężny, znajdujący się w oku, wewnątrz tylnej ściany twardówki. Łączy się z naczykami żylnymi gałki ocznej. Służy do odprowadzania płynu wodnego (humor aquaeus) z komór ocznych.

Schlenker Paul, krytyk niemiecki, * 1854, † 1916; dzieło o Hauptmannie, wydanie niemieckie dzieł Ibsena; 1898—1910 dyrektor wiedeńskiego Burgtheatru.

Schlesien, ob. Śląsk.

Schleswig, ob. Szlezwik.

Schleswig-Holstein, ob. Szlezwik-Holsztyn.

Schlettstadt, ob. Séléstat.

Schleyer Johann Martin, wynalazca „volapücku“, * 1831, † 1912; prałat w Konstancji.

Schlichting Jonasz, arjanin polski, * 1592, † 1661; pastor w Rakowie i Luławicach. Wydalony z kraju, przebywał w Holandii. Autor wielu dzieł polemicznych i apologetycznych.

Schlieffen Alfred hr. von, feldmarszałek niemiecki, * 1833, † 1913; odznaczył się w wojnach 1866 i 1870—71, 1889 kwatermistrz generalny, 1911 feldmarszałek, 1891—1905 szef sztabu generalnego, twórca potężnego planu wojny z Francją i Rosją, spalonego w 1914 przez Moltkego, wybitny teoretyk wojskowy,

stronnik obustronnego oskrzydlenia przeciwnika według wzoru Kann.

Schliemann Heinrich, archeolog niemiecki, * 1822, † 1890; początkowo kupiec; od 1870 rozpoczął poszukiwania na miejscu dawnej Troi, 1877 w Mycenach, 1884 w Atenach; prace: „Ithaka“ (1869), „Trojanische Altertümer“ (1874, z atlasem), „Mykenä“ (1877, z atlasem), „Ilios“ (1881), „Orchomenos“ (1881), „Troja“ (1883) i in.

Schlippego sól, związek nieorganiczny, siarkoantymonian sodowy Na₂SbS₄ + 9H₂O.

Schlochau, ob. Człuchów.

Schlömilch Oskar, matematyk niemiecki, * 1823, † 1901; prof. matematyki w Dreźnie; opublikował kilka prac z zakresu analizy wyższej, m. in. wydał „Tablice logarytmiczne i trygonometryczne pięciocyfrowe“ (tłum. pol.).

Schlossberger Julius Eugen, chemik i fizjolog niemiecki, * 1819, † 1860; profesor uniwersytetu w Tubindze; prace z zakresu chemii fizjologicznej.

Schlosser Friedrich Christoph, historyk niemiecki, * 1776; † 1861; prof. w Heidelbergu; dzieła: „Geschichte des 18 Jahrh.“ (1866—68), „Weltgeschichte für das deutsche Volk“.

Schlözer, 1) August Ludwig, historyk niemiecki, * 1735, † 1809; profesor w Petersburgu, potem w Getyndze; dzieła: „Geschichte von Russland“ (1769), „Allgemeine nordische Geschichte“ i in.; 2) Kurd, wnuk poprz., dyplomata i historyk niemiecki, * 1822, † 1894; dzieła: „Geschichte der deutschen Ostseeländer“, „Friedrich d. Grosse u. Katharine II“ i in.

Schlüter Andreas, architekt i rzeźbiarz niemiecki, * 1664, † 1714; wznosił główne budowle zamku w Charlottenburgu, arsenał (ze znakomitemi maskami umierających wojowników), konny pomnik wielkiego kurfürsta i płn. część królewskiego zamku w Berlinie.

Schmalkalden, m. pow. w rej. kasselskiej (Prusy), 9.700 mieszk.; zamek; solanki; fabr. maszyn, przemysł drzewny; pamiętne wojnami w czasach reformacji (związek schmalkaldencki i wojna schmalkaldencka).

Schmarsow August, niemiecki historyk sztuki, * 1853; prof. we Wrocławiu i Lipsku; prace o Pinturicchim, Donatellu, Boticellim i innych mistrzach włoskich, nadto: „Grundbegriffe der Kunstwissenschaft“ (1905), „Kompositionsgesetze in der Kunst des Mittelalters“ (1915).

Schmerling Anton, austriacki mąż stanu, * 1805, † 1893; w 1848 bronił sprawy Austrii oraz idei Wielkich Niemiec przeciwko Prusom. 1849—51 minister sprawiedliwości; w 1860 jako minister spraw wewnętrznych wypracował program centralistycznej organizacji dla Austrii (patent ces. z 26. II. 1861), obalony przez opór Węgrów i Słowian 1865.

Schmidt Auguste, bojownicza niemiecka o prawa kobiet, * 1833, † 1902; nauczycielka, od 1865 wraz z Luizą Otto-Peters przewodnicząca Powsz. Związku kobiet niem., 1894—1900 Związku niemieckich stowarzyszeń kobiecych.

Schmidt Erich, niemiecki historyk literatury. *1853, †1913. Dzieło o Lessingu, charakterystyki literackie. Odkrył pierwszy tekst Fausta („Urfaust“).

Schmidt Ernst Albert, chemik niemiecki, *1845, †1924; profesor chemii farmaceutycznej w Marburgu; napisał 2-tom. dzieło „Ausführliches Lehrbuch der Pharmaceutischen Chemie“, „Anorganische Chemie“, „Organische Chemie“ (1 wyd., Halle, 1879).

Schmidt Friedrich, architekt austriacki, *1825, †1891; profesor Akademii w Wiedniu; zwolennik stylu neogotyckiego; zbudował gotycki kościół w Grazu, nowy ratusz w Wiedniu (1883).

Schmidt Georg Friedrich, rytmownik niemiecki, *1712, †1775; celował w portretach, wykonanych w stylu Rembrandta.

Schmidt Johannes, językoznawca niemiecki, *1843, †1901; prof. w Berlinie; prace: „Zur Geschichte des indogerman. Vokalismus“ (1871—75), „Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerman. Sprachen“ (1872) i in.

Schmidt Johann Friedrich Julius, astronom niemiecki, *1825, †1884; 1853 kierownik prywatnego obserwatorium w Olomuńcu; od 1858 dyrektor Obserwatorium w Atenach; obserwacje jego dotyczyły wszystkich dziedzin astronomii; wydał wielką mapę księżyca.

Schmidt Julian, niemiecki historyk literatury. *1818, †1886; ogłosił „Geschichte der deutschen Nationalliteratur seit Lessings Tod“ (1853) i in.

Schmidt Kaspar ob. Stirner Max.

Schmidt Ludwig, historyk niemiecki, *1862; dzieła: „Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung“ (1904—18), „Allgemeine Geschichte der germ. Völker bis zum VI-ten Jahrh.“ (1909) i in.

Schmidt O. E., ob. Ernst Otto.

Schmidt Robert, polityk niemiecki, socjalista większości; *1864; z zawodu stolarz; 1893—1903, redaktor gazety „Vorwärts“; 1919 min. aprowizacji, 1920—22 gospodarstwa krajowego.

Schmidt Wilhelm, językoznawca i etnolog niem., *1868. Założyciel i długoletni red. czasopisma etnologicznego „Anthropos“ (1906), profesor uniwersytetu wiedeńskiego i dyrektor Misyjnego i Etnograficznego Muzeum w Lateranie w Rzymie. Prace: „Mon-Khmer-Völker“ (1906), „Pygmäen-Völker“ (1910), „Kulturkreise und Kulturschichten in Südamerika“ (1913), „Völker und Kulturen“ (1924), „Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde“ (1926), „Der Ursprung der Gottes-Idee“ (1926, 2 wyd.) i in.

Schmidtbonn Wilhelm, poeta i pisarz niem. *1876; dramaty: „Mutter Landstrasse“, „Der Graf von Gleichen“, „Die Stadt der Besessenen“; wiersze liryczne i opowiadania.

Schmidtner Leonard, budowniczy polski z XIX w., akademik budownictwa w Monachjum; wydał album: „Zbiór cenniejszych gmachów

miasta stołecznego Warszawy, częścią z natury zdjętych, a częścią podług istniejących planów, rysowane i litografowane przez...“ (Warszawa, 1823 i 1824).

Schmiedeberg, m. w rej. lignicznej na Śląsku pruskim, u podnóża Śnieżki; 7.600 mieszk.; stacja klimatyczna.

Schmitt Florent, kompozytor francuski, *1870; kompozycje, wzorowane częściowo na Debussy'm: „Tragédie de Salomé“, „Psalm 46“, kwintet fortepianowy op. 51, sonata skrzypcowa i in.

Schmitt Henryk, historyk polski, *1817 we Lwowie, †1883 tamże; studja we Lwowie; więziony 1841—44 i 1846—48; od 1850 bibliotekarz w Medyce, członek galicyjskiej Rady Szkolnej; główne prace: „Rys dziejów narodu polskiego do r. 1390“ (3 t., 1855—60), „Dzieje Polski XVIII i XIX w.“ (4 t., 1866—68), „Rokosz Zbrzydowskiego“ (1858), „Pogląd na żywot i pisma ks. H. Kollataja“ (1860), „Ks. Hugo Kollataj i jego prześladowcy“ (1873), „Dzieje panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego“ (3 t., 1868—70).

Schmoller Gustav, ekonomista i historyk niemiecki, *1838, †1917; 1865 prof. w Halli, 1872 w Strassburgu, 1882 w Berlinie; ogłosił: „Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19 Jahrhundert“ (1869), „Grundriss der allgem. Volkswirtschaftslehre“ (1901), „Die soziale Frage“ (1918), „Deutsches Städtewesen in älterer Zeit“ (1922) i in.

Schmölln, m. w Turyni (Niemcy), nad rz. Sprotte, 10.900 mieszk.; guzikarstwo, szewstwo.

Schmorauz Gustav, architekt czeski, profesor Szkoły Sztuki i Przemysłu, długoletni dyrektor Teatru Narodowego.

Schnaase Karl, niemiecki historyk sztuki, *1798, †1875; główne dzieło: „Geschichte der bildenden Künste“ (wraz z Lützowem i in., 8 t., 2 wyd., 1866—79).

Schnabel Johann Gottfried, pisarz niem. *ok. 1690; powieść „Der im Irrgarten der Liebe herumtaumelnde Kavalier“ w stylu Robinsona Crusoe.

Schneckenburger Max, twórca pieśni patriotycznej niemieckiej „Wacht am Rhein“, *1819, †1849.

Schneeberg, nazwa kilku szczytów w Alpach i Sudetach.

Schneeberg, m. górnicze w Saksonii, 8.400 mieszk.; kopalnie srebra, kobaltu, niklu itd.

Schneekoppe, ob. Śnieżka.

Schneidemühl, ob. Piła.

Schneider Alexander (Sascha), malarz i rzeźbiarz niemiecki, *1870 w Petersburgu; prof. w Wejmarze; twórca kartonów i wielkich malowideł ściennych o treści fantastyczno-symbolicznej.

Schneider (lub Sznajder) Antoni, *1825, †1880; urzędnik Wydziału Krajowego we Lwowie; zebrał bogate materiały do krajoznawstwa Polski południowej; ogłosił m. in.: „Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji“ (2 t., 1867—69, litery A—B).

Schneider Eugène, przemysłowiec francuski, *1805, †1875; od 1845 dyrektor zakładów hutniczych żelaznych w Creuzot, 1851 minister handlu i rolnictwa.

Schneider Eulogius, franciszkanin, profesor literatury greckiej w Bonn, *1756; od 1791 działacz rewolucyjny w Strassburgu, terrorysta; zgilotynowany w Paryżu 1794.

Schneider Stanisław Jan, polski filolog klasyczny, *1858, †1917; studja na uniw. lwowski i wiedeński; prace: „Zaginiony biograf Peryklesa“ (1891), „Studja nad Politeją ateńską Arystotelesa“ (1893), „Studja filologiczne nad rozwojem oświaty greckiej w V w. przed Chr.“ (1901), „Nowe poglądy na cywilizację grecką“ (1902) i in.

Schnitzer Eduard, ob. Emin Pasza.

Schnitzler Artur, poeta austriacki, *1862; sztuki: „Der Reigen“, „Anatol“, „Liebele“, „Prof. Bernhardt“; powieści: „Der Weg ins Freie“, nowele.

Schnitzler Jean Henri, historyk i statystyk francuski, *1802, †1871; naucz. pryw. w Rosji, potem prof. w Strassburgu; ogłosił: „Statistique générale de la France“ (4 t., 1842—46), „Histoire intime de la Russie sous les empereurs Alexandre I et Nicolas“ (2 t., 1847) i w. in.

Schnorr von Carolsfeld Julius, rysownik i malarz niemiecki, *1794, †1872; zwolennik kierunku romantycznego; cykl freskowy z „Nibelungów“ (1827, Monachjum), freski z niemieckiego średniowiecza (tamże), ilustracje do biblii.

Schnür-Peplowski Stanisław, ob. Peplowski-Schnür Stanisław.

Schodna strzelba, według zabobonu myśliwskiego strzelba zaczarowana, na którą zawsze zwierzyna wychodzi.

Schodnica, w. w pow. drohobyckim (woj. lwowskie), 2.700 mieszk.; kop. nafty, kilkadziesiąt szybów, dziś już wyczerpanych. S. była pierwszym ogniskiem górnictwa naftowego.

Schody stanowią dogodną komunikację między różnymi kondygnacjami budowli. Stopnie s. mogą być układane na belkach (s. zwykłe), bądź na sklepieniach (s. podskleplone), bądź też mogą być wmurowane jednym końcem w ścianę (s. wiszące); bywają proste i kręcone. Stopnie robi się z drzewa, żelaza, kamienia, betonu.

Schoeck Othmar, kompozytor szwajcarski, *1886, dyr. w St. Gallen; pisze utwory orkiestrowe, koncerty fortepianowe; opery: „Don Ranudo“, „Venus“, „Erwin nud Elmir“.

Schola (lac.), szkoła.

Schola cantorum, szkoła muzyczna, założona w 1896 w Paryżu przez kompozytora V. d'Indy, początkowo w celu uprawiania muzyki liturgicznej, później znacznie rozszerzona. Kształci nie na wirtuozów, lecz na muzyków-artystów, a przy ukończeniu kursów rozdaje świadectwa dorobności.

Scholastyczna filozofia albo **scholastyka** (lac.), filozofia, uprawiana w wiekach średnich. Nauczyciele ówczesni nosili nazwę do-

ctores scholastici, stąd nazwa filozofii scholastycznej. Okres filozofii scholastycznej rozpoczął się w IX w., skończył się w końcu XV w., ustępując miejsca Odrodzeniu i humanizmowi. Charakterystyczną cechą scholastyki jest brak kontaktu z doświadczeniem realnym, a co za tem idzie, wyłączenie niemal poruszanie się w dziedzinie pojęć, analizowanych logicznie, oraz przewaga metody dedukcyjnej, co się przejawia choćby w tem, że tak wielką rolę w rozwijaniu i wykładzie zagadnień i doktryn odgrywała dążność do ujęcia kwestyj w definicje, podziały, klasyfikacje, dystynkcje i syllogizmy. Pod względem zagadnień filozofia scholastyczna cechuje ścisły kontakt z teologią chrześcijańską. Podstawowym celem scholastycznej filozofii było wysługiwanie się teologii: filozofia scholastyczna sama się charakteryzowała jako ancilla theologiae (służebnica teologii). Zagadnienia swoje czerpała głównie z Pisma Świętego i z pism ojców kościoła. To też często roztrząsania scholastyczne są jałowe, oddalone od prawdziwych problemów filozoficznych i gubią się w sztucznych subtelnościach logicznych. Obok tego jałowego operowania pojęciami i syllogizmami, zauważyć się dają prądy głębsze, przeciwne formalistycznemu i intelektualnemu jedynie poruszaniu zagadnień religijnych: kierunek mistycyzmu oraz nieśmiałe próby empiryczno-przyrodnicze. Oba te prądy nie zdołały osiągnąć przewagi w walce z przemożnym wpływem kierunku głównego, z jego bezpłodną dialektyką, dogmatyzmem i prawowiernością. Scholastyka, jako przejaw ruchu filozoficznego budzących się do życia umysłowego narodów Europy Zachodniej, pozyskanych świeżo dla cywilizacji przez przyjęcie chrześcijaństwa i nieposiadających własnych tradycji intelektualnych, musiała z natury rzeczy oprzeć się na dorobku filozoficznym kultury starszej. Tej nici przewodniej dostarczyła scholastyce filozofia grecka z Platoniem i Arystotelesem na czele. Szczególnie potężnie zaznaczył się wpływ Arystotelesa, który od XIII wieku panował niepodzielnie nad scholastyką, jako najwyższy autorytet, podczas gdy wpływ Platona przejawiała się wcześniej i występowały raczej u tych filozofów średniowiecza, którzy zdradzali skłonności w kierunku mistycyzmu. Początkowo Arystoteles zaczął przenikać do filozofii średniowiecznej za pośrednictwem filozofów arabskich i żydowskich, i filozofia jego była uważana za niezgodną z nauką Kościoła. Wkrótce jednak dzięki działalności Tomasza z Akwinu, stał się oficjalnym źródłem mądrości. W filozofii sch. wyróżnić można trzy fazy: 1) fazę rozwoju początkowego, przypadającą na IX—XII w.; 2) fazę najwyższego rozkwitu w XIII-ym w. i 3) fazę jej upadku, przypadającą na XIV i XV w. Do najsławniejszych filozofów scholastycznych należeli: Erigena (Jan Scotus), św. Anzelm z Canterbury, Roscellinus, Abélard, Albert Wielki, św. Tomasz z Akwinu, Duns Scotus, św. Bonawentura, Roger Bacon, Raimundus Lullus, Wilhelm Occam, Mikołaj Kuzańczyk,

mistrz Eckart, Gerson, Raimundus de Sabunda i in.

Scholastyk, przedstawiciel filozofii scholastycznej (ob. scholastyczna filozofia).

Scholastyka św., siostra św. Benedykta, miała założyć na Monte Cassino klasztor żeński, który stał się zawiązkiem zakonu Benedyktynek, † ok. 543; pamiątka 10 lutego.

Scholja (greck. „scholion“), uwaga naukowa, dodatek do tekstu. Nazwa techniczna uwag marginesowych do tekstów starożytnych, poczynionych niejednokrotnie przez komentatorów starożytnych. Tak przechowywały się w rękopisach średniowiecznych, a również odnajdujemy te bardzo cenne dla badań filologicznych uwagi na świeżo wykopywanych papirusach w Egipcie.

Scholtz Jakób, budowniczy polski, † 1612; wznosił wiele domów we Lwowie.

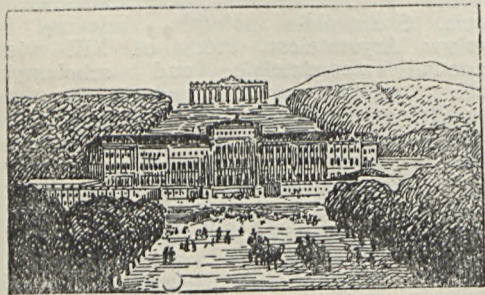
Schomberg Teofil, inżynier budowniczy z XVII w., za czasów Zygmunta III sprowadzony do Polski; naprawił i wzmocnił Kamieniec Podolski (1621), założył twierdzę Kudak, zbudował kilka zamków i pałaców; za Władysława IV poseł do Persji; w 1638 w drodze powrotnej zabity.

Schön Heinrich Theodor von, prezydent Prus Zachodnich od 1816, 1824—42 także Prus Wschodnich, * 1773, † 1856, współpracownik ministrów Steina i Hardenberga w dziele reformy.

Schön Wilhelm von, dyplomata niemiecki, * 1851; 1906 poseł w Petersburgu, 1910—14 w Paryżu; ogłosił „Erlebtes“ (1921).

Schönbein Christian Friedrich, chemik niemiecki, * 1799, † 1868; profesor chemii w Bazylei; liczne prace z chemii nieorganicznej i fizycznej; w 1844 odkrył ozon; napisał „Über das Ozon“ (1844).

Schönbrunn, cesarski pałac letni z XVIII w. pod Wiedniem (Austria) ze wspaniałym par-

Pałac cesarski w Schönbrunnie.

kiem; pamiętny zawarciem pokoju między Francją a Austrią 14. X. 1809 (pokój wiedeński).

Schönebeck, m. w Saksonji pruskiej, rej. magdeburskiej, na l. brzegu Elby, 18.500 mieszk.; wielkie saliny.

Schöneberg, od 1920 przedmieście Berlina, 178.200 mieszk.; przemysł metalurgiczny.

Schöneck, ob. Skarszewy.

Schonen, ob. Skåne.

Schönerer Georg, polityk austriacki, * 1842, † 1921; 1873 poseł do parlamentu; twórca i przywódca ruchu wszechniemieckiego w Austrii.

Schoneus (Schoen) Andrzej, pisarz polsko-laciński, * 1552 w Głogowie na Śląsku; studia w Krakowie. Padwie i Rzymie; 1588 prof. fil. w Akad. Krakowskiej; * 1615; teolog, prawnik, filozof, matematyk, lekarz i poeta; ogłaszał alegoryczne przeróbki eklog Wergiljusza, panegiriki wierszem i prozą itd.

Schönfeld Eduard, astronom niemiecki, * 1828, † 1891; w 1853 asystent obserwatorium w Bonn, 1859 dyrektor obserwatorium w Mannheimie; wynikiem obserwacji jego w Mannheimie był katalog mgławic; główną pracą jest wykończenie „Bonner Durchmusterung“, zainaugurowanej przez Argelanderą.

Schönflies Arthur, matematyk niemiecki, * 1853; wykładał matematykę w Getyndze i Królewcu, obecnie profesor matematyki w Akademii Handlowej w Frankfurcie n. M.; pracuje nad topologią (kierunek S.) i teorią mnogości. Wydał „Entwicklung der Mengenlehre“ (1913), pracę o mnogościach punktowych i in.

Schöngauer Martin, rytownik i malarz niemiecki, * ok. 1445, † 1491; głowa szkoły kolmarskiej i najwybitniejszy przedstawiciel malarstwa niemieckiego w XV w.: „Madonna z krzakami róż“ (Kolmar, kośc. Św. Marcina, 1473), „Pokłon pasterzy“ (Berlin); wydoskonalił szycharstwo; z miedziorytów: cykl „Kuszenia św. Antoniego“, „Niesienie krzyża“, „Chrystus ukazujący się Marji Magdalenie“, „Śmierć N. M. Panny“.

Schönherr Karl, poeta austriacki, * 1869; z zawodu lekarz; autor dramatów z życia chłopów tyrolskich: „Erde“, „Glaube und Heimat“ i in.; nowele i poezje.

Schöningen, m. w Brunświku (Niemcy), 9.200 mieszk.; saliny, kop. węgla brunatnego.

Schönlanke, ob. Trzcianka.

Schönlein Johann Lukas, lekarz niemiecki, * 1793, † 1864; prof. w Würzburgu, Zurychu, Berlinie; napisał „Allgemeine u. spezielle Pathologie und Therapie“.

Schönleina choroba, Henoch — S. choroba, choroba dziecięca, cechująca się trzema objawami: krwawymi wybroczynkami na skórze, bolesnością i obrzękiem stawów oraz zaburzeniami jelitowymi (biegunki, parcie). Ma skłonność do nawrotów. Istota choroby nieznana.

Schönsee, ob. Kowalewo.

Schönthan Franz, komedjopisarz austriacki, * 1849, † 1913; komedje: „Krieg im Frieden“, „Goldfische“, „Raub der Sabinerinnen“ i in.

Schopenhauer Artur, filozof niemiecki, * 1788 w Gdańsku, † 1860; studia w Getyndze i Berlinie. W 1813 wydał swoją pierwszą pracę filozoficzną: „Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde“, której idee użytkował później w swoim dziele podstawowym: „Die Welt als Wille und Vorstellung“

(1819); uważał się za kontynuatora i jedyne go spadkobiercę filozoficznego Kanta; przedstawiciel pesymizmu w filozofii; przyjmował rozróżnienie kantowskie zjawiska i rzeczy samej w sobie, ale znacznie zmodyfikował koncepcję Kanta. Inne dzieła: „Der Wille in der Natur“ (1836), „Die beiden Grundprobleme der Ethik“ (1841), „Parerga und Paralipomena“ (1851).

Schorr Mojżesz, orientalista, * 1874, docent i profesor tytularny Uniwersytetu Lwowskiego, obecnie docent Uniw. Warsz., rabin warszawski. Liczne prace specjalne w języku polskim i niemieckim.

Schott Friedrich Otto, chemik niemiecki, * 1851; założył wraz z Abbe w 1884 w Jenie słynną hutę szklaną.

Schott Gerhard, oceanograf niemiecki, * 1866; z dzieł: „Geographie des Atlantischen Oceans“ (1912) i in.

Schouppé Alfred, malarz polski, * 1812, † 1899; jeden z inicjatorów i założycieli Tow. Zachęty; malował przeważnie przyrodę tatrzańską; pozostawił wiele dzieł pejzażowych oraz album litograficzny.

Schouten W. Cornelius, żeglarz holenderski, pierwszy opłynął Am. Płd. (1616) i dał nazwę przylądkowi Hoorna od miasta rodzinnego.

Schouwen, wyspa w prow. Zeeland (Holandia), 228 km²; gł. m. Zierikzee.

Schrader Eberhard, asyriolog niemiecki, * 1836, † 1908; prof. w Berlinie; ogłosił: „Die Keilinschriften und das alte Testament“, „Keilinschriftliche Bibliothek“ (6 t., 1889—1901) i in.

Schrader François, geograf i kartograf francuski, * 1844, † 1924; wydał mapę Pirenejów i szereg atlasów.

Schrader Julius, malarz niemiecki, * 1815, † 1900; prof. w Akademii berlińskiej; portrety i obrazy historyczne.

Schrader Otto, językoznawca niemiecki, * 1855, † 1919; prof. w Jenie i Wrocławiu; prace: „Sprachvergleichung und Urgeschichte“ (3 wyd., 2 cz., 1906—1907), „Realexikon der Indogermanen. Altertumskunde“ (1901), „Die Indogermanen“ (3 wyd., 1919) i in.

Schramberg, m. w Szwarzwaldzie wirtenberskim, 11.400 mieszk.; wyrób zegarków i majolik.

Schramm Hilary, lekarz polski, prof. chirurgii na Uniw. Lwowskim, * 1857; studia w Krakowie i Wiedniu; 1897 docent we Lwowie; 1903 prof. nadzwyczajny; 1920 prof. zwyczajny i dyrektor kliniki chirurgicznej tamże; 1923—24 dziekan wydziału lekarskiego; napisał ok. 50 prac z zakresu chirurgii.

Schramm Wiktor, rolnik-ekonomista, * 1885; studia na Uniwersytecie Jagiellońskim; 1913 prof. Szkoły Rolniczej średniej w Czernichowie; 1922 profesor ekonomii rolniczej na Uniwersytecie Poznańskim; ogłosił m. in. „Ziemia jako podstawa gospodarstwa wiejskiego“ (1922); od 1923 naczelny redaktor „Roczników Nauk Rolniczych i Leśnych“.

Schreckhorn (Wielki i Mały), dwa szczyty w Alpach Berneńskich, w grupie Finsteraarhorn, 4.080 i 3.497 m. wys.

Schreker Franz, kompozytor niemiecki, * 1878; założyciel 1911 chóru filharmonicznego w Wiedniu, 1920 dyr. Szkoły Muzycznej w Berlinie; opery: „Der ferne Klang“ (1912), „Die Gezeichneten“ (1918), „Der Schatzgräber“ (1920), „Irrelohe“ (1923) i in.

Schreyer Adolf, malarz niemiecki, * 1826, † 1899; obrazy batalistyczne na tle Wschodu.

Schröder Artur, literat polski, * 1882; studia w Krakowie, Berlinie i Monachium; ogłosił: „Chwile“ — poezje, „Ostatni Hamlet“, „Orleńca“, „Śladem błękitnym“ (1921), „Tajemnice teatru“ (1922).

Schröder Friedrich Ludwig, aktor i dramaturg niemiecki, * 1744, † 1816; wprowadził dzieła Szekspira na sceny niemieckie.

Schröder Karl, ginekolog niemiecki, * 1838, † 1887; profesor w Erlangen, następnie w Berlinie; wydał kilka prac specjalnych, m. in. „Handbuch der Krankheiten der weiblichen Geschlechtsorgane“ (tłumacz. na język polski przez dr. St. Kondratowicza, 1876).

Schröder Leopold, sanskrytolog niemiecki, * 1851, † 1920; prof. w Wiedniu; prace: „Indiens Literatur und Kultur“ (1887), „Mysterium und Mimus im Rigveda“ (1908), „Arische Religion“ (3 t., 1914) i in.

Schrötter Adolf, malarz, litograf i rytownik niemiecki, * 1805, † 1875; obrazy rodzajowe i humorystyczne ryciny, jak „Marzenia butelki“.

Schroeger (Schreger) Efraim, budowniczy polski, * 1727 w Toruniu, † 1783; prace: odbudowa katedry w Poznaniu (1772), hełmy na wieżach katedry gnieźnieńskiej (1779), elewacja kościoła OO. Karmelitów w Warszawie (1782), przebudowa pałacu prymasowskiego (tamże, 1784).

Schroeter Adam, poeta polsko-laciński, Ślązak, * ok. 1525 w Nissie; studia w Pradze, Padwie i Krakowie; przebywał na dworze woj. Wojciecha Łaskiego; † ok. 1572; poemat: „Salinarum Vielicensium iucunda ac vera descriptio“ (Kraków, 1553).

Schron, specjalna budowla, przeznaczona w wojnie pozycyjnej do zabezpieczenia oddziałów przed pociskami. S. bojowe są przysposobione do prowadzenia z nich walki, są to niejako blokhauzy; schrony mieszkalne i inne są to często doły, umocowane betonem lub drzewem, posiadające daszki, broniące przed pociskami; schrony dla pogotowia są budowane w pobliżu stanowisk ogniowych, tak, aby ludzie mogli szybko zająć swe stanowiska; specjalny typ s. stanowi, tzw. lisia jama lub lisia nora, schron głęboko wykopany pod ziemią.

Schröter Johann Hieronymus, astronom niemiecki, * 1745, † 1816; zasłynął obserwacjami powierzchni księżyca.

Schrötter Anton v. Kristelli, chemik austriacki, * 1802, † 1875; prof. chemii w Grazu i Wiedniu; odkrył odmianę czerwoną fosforu.

Schrötter Leopold v. Kristelli, lekarz austriacki, * 1837, † 1908; profesor chirurgii. w Wiedniu, współwydawca czasopisma „Monatsschrift für Ohrenheilkunde“.

Schubart Christian Friedrich Daniel, poeta i muzyk niemiecki, * 1739, † 1791; poemat „Die Fürstengruft“ i in.

Schubert Franz, kompozytor niemiecki, przedstawiciel epoki romantycznej, * 1797, † 1828; stworzył odrębny typ pieśni, napisał 600 pieśni solowych z towarzyszeniem fortepianu („Schöne Müllerin“, „Winterreise“ i in.), ballady „Der Erlkönig“, „Gretchen am Spinnrad“, miniatyry fortepianowe: „Moments musicaux“ i „Impromptus“; 10 sonat fortepianowych, tria, fantazję F-moll, kwartety smyczkowe, 9 symfonij, kilka oper, wiele utworów fortepianowych na 4 ręce, rondo, polonezy itd.

Schubring Paul, niemiecki historyk sztuki, * 1869; prof. w Berlinie i Hanowerze; prace o sztuce włoskiej: „Luca della Robbia“ (1903), „Donatello“ (1907), „Hilfsbuch der Kunstgeschichte“ (2 wyd., 1913), „Die Plastik der ital. Frührenaissance“ (1919) i in.

Schuch Jan Chrystian, botanik i architekt polski, * 1752 w Dreźnie, † 1813 w Warszawie; kształcił się w Akademii drezdeńskiej; prace: założenie parku angielskiego w Dęblinie, parku Łazienkowskiego w Warszawie z teatrem i z pomarańczarnią, ogrodów i budowli ogrodowych w Pęcicach i Młocinach.

Schücking Walter, prawnik i polityk niemiecki, * 1875; 1900—21 prof. we Wrocławiu i Marburgu; 1919 członek Zgromadzenia Narodowego i główny delegat na konferencję pokojową w Wersalu; od 1921 prof. w Berlinie; ogłosił: „Das Nationalitätenproblem“ (1908), „Das Werk von Haag“ (1914—17), „Der Bund der Völker“ (1918) i in.

Schüller Teofil, budowniczy polski, * 1820, † 1861; prof. architektury w warszawskiej Szkole Szt. Pięknych; kierował budową Instytutu Szlacheckiego w Warszawie (1852).

Schulte Aloys, historyk niemiecki, * 1857; prof. w Bonn; ogłosił: „Geschichte des mittelalterlichen Handels“ (1900), „Frankreich und das linke Rheinufer“ (1918) i in.

Schultz Alwin, niemiecki historyk sztuki, * 1838, † 1909; prof. w Pradze; ogłosił: „Höfisches Leben zur Zeit der Minnesinger“ (2 t. 2 wyd., 1889), „Allgem. Geschichte der bildenden Künste“ (3 t., 1894—96) i in.

Schultz Arved, geograf i etnolog niemiecki, * 1883; podręcznik po Rosji, Kaukazie, Turkestanie i Pamirze; podczas okupacji niem. w czasie wojny światowej opracował z licznymi błędami dział etnograficzny w „Handbuch von Polen“ oraz wydał w Berlinie (1918) „Etnographischer Bilderatlas von Polen“.

Schultz Johann Karl, malarz niemiecki, * 1801, † 1873; dyr. Szkoły Sztuk Pięknych w Gdańsku; wydał „Danzig und seine Bauwerke“ (54 tablice, 1845—68, wyd. 1872) oraz zbiór widoków Gdańska, Helu, Oliwy i in. (12 tablic).

Schultze Max, anatom niemiecki, * 1825, † 1874; prof. w Halli i w Bonn; prace z zakresu anatomii ogólnej.

Schultzego wahanja, S. bujania, zabieg, podany w 1871 przez Bernharda S., ma na celu przywrócenie do życia dzieci, urodzonych

z objawami śmierci pozorowanej (asphyxia); polega: 1) na ujęciu dziecka do barki w pozycji pionowej z twarzą, zwróconą ku przodowi, 2) na kilkakrotnym silnym rytmicznym podrzucaniu go ku górze (wydech) i 3) na takieżemu opuszczaniu ku dołowi (wdech).

Schulz Ferdinand, literat czeski, * 1835, † 1905; długoletni redaktor czasopism literackich: „Osvěta“, „Zlatá Praha“, wydawnictwo „Poesie světová“, „Matice lidu“ i in.; powieści: „Doktór Johaneke“, „Nymburská rychta“; cykl „Slechtické novely“, „Latinská babička“ i in.

Schulz Józef, architekt czeski, budowniczy muzeów praskich; * 1840, † 1917.

Schulze Ernst, chemik niemiecki, * 1840, † 1912; prof. chemii rolniczej w Zurychu.

Schulze Gottlob Ernst (zw. Aenesidemus), filozof niemiecki, sceptyk, jeden z pierwszych krytyków filozofii Kanta, * 1761, † 1833; główne dzieło: „Aenesidemus oder über die Fundamente der von dem Herrn Professor Reinhold in Jena gelieferten Elementarphilosophie“.

Schulze-Delitzsch Hermann, twórca kooperacji kredytowej, * 1808, † 1883; z zawodu prawnik, poseł do Zgromadzenia Narodowego w 1848; organizator kooperatyw wspólnego zakupu i wspólnej sprzedaży dla rzemieślników oraz kooperatyw kredytowych; od 1859 do śmierci wydawał „Jahresbericht der Vorschuss- und Kreditvereine“. Napisał: „Vorschuss- und Kreditvereine, als Volksbanken“ (1855), „Die Entwicklung der Genossenschaftswesen“ (1870) i in.

Schulze-Gävernitz Gerhart, ekonomista niemiecki, * 1864; prof. we Fryburgu w Bryzgowii, poseł do parlamentu; ogłosił: „Zum sozialen Frieden“ (1880), „England und Deutschland“ (4 wyd., 1911), „Freie Meere“ (1915), „Brit. Imperialismus“ (1915) i in.

Schumacher Heinrich Christian, astronom niemiecki, * 1780, † 1850; prof. astronomii w Kopenhadze; 1821 założył czasopismo astronomiczne „Astronomische Nachrichten“.

Schumann Robert, kompozytor niemiecki, * 1810, † 1856. Do pierwszych kompozytorów S. należał miniatyry fortepianowe: „Papillons“, „Davidsbündler tänze“, „Carneval“, „Scènes mignonnes sur quatre notes“. Z większych form klasycznych napisał sonaty: Fis-moll, F-moll i G-mol, fantazję C-dur (poświęconą Lisztowi), „Das Paradies und die Peri“, „Der Rose Pilgerfahrt“, operę „Genoveva“, sceny z „Fausta“ Goethego, muzykę do „Manfreda“ Byrona i w. in. Pieśni S., oparte na poezji Heinego, Eichendorffa, Rückerta, były zaczątkiem późniejszej pieśni deklamacyjnej; powstały przezważnie w 1840 na tle uczucia S. do Klary Wieck; należą tu: „Frühlingsnacht“, „Mondnacht“, z pieśni o motywach ludowych: „Märienkäferchen“, „Volksliedchen“, z ballad: „Die beiden Grenadiere“, „Der arme Peter“, „Löwenbraut“ i in. Był twórcą związku „Davidsbundu“, którego organem było czasopismo:

„Neue Zeitschrift für Musik“, szerzące nowe hasła i idee w sztuce.

Schumpeter Joseph, ekonomista austriacki, * 1883; prof. w Czerniowcach, Grazu, N. Jorku; 1919 min. skarbu Austrii; prace: „Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung“ (1912), „Zur Soziologie des Imperialismus“ (1919).

Schur Adolf Christian Wilhelm, astronom niemiecki, * 1846, † 1901; prace jego dotyczyły pomiarów skupień gwiazdnych „Praesepae“ oraz h i χ Persei, wyznaczeń paralaks gwiazd itd.

Schurtz Heinrich, geograf i etnolog niemiecki, * 1863, † 1903; autor popularnych dzieł geograficzno-etnologicznych: „Völkerkunde“ (1903), „Urgeschichte der Kultur“ i in.

Schurz Karl, polityk amerykański, * 1829, † 1906; emigrant niemiecki (1852) po powstaniu 1849 w Badenii; jeden z wodzów partii republikańskiej w Ameryce, z czasem przywódca „niezależnych republikańców“; 1862—5 walczył jako generał ze Stanami Połudn.; od 1868 senator, zwalczał politykę gen. Granta; 1877—81 min. spraw wewn.

Schütz, 1) Karol Bogumił, budowniczy polski, * 1739 w Dreźnie, † 1818 w Warszawie; od 1771 budowniczy miasta Warszawy, od 1784 Rzeczypospolitej; budował ratusz na Grzybowie (1786, zburzony w 1830); 2) Adolf, budowniczy polski, syn poprzedniego, * 1782, † 1854; kształcił się w Akademii berlińskiej; 1826—1851 budowniczy Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu; od 1820 prof. Uniwersytetu Warszawskiego; wykładał budownictwo ekonomiczne.

Schütz Heinrich (Sagittarius), przedstawiciel początkowej twórczości oratoryjnej w Niemczech, * 1585, † 1672; nadworny kapelmistrz w Dreźnie; utwory oratoryjne: „Zmartwychwstanie Łazarza“ (1623), „Siedem słów na krzyżu“, cztery pasje wielkanocne.

Schütza reguła, S. — Borysowa reguła, reguła, normująca szybkość działania zaczynów (fermentów) trawiennych. Szybkość ta jest wprost proporcjonalna do pierwiastka kwadratowego ze stężenia użytego zaczynu trawiennego ($v = k\sqrt{f}$ gdzie v — szybkość trawienia, f — stężenie zaczynu, k — pewna wielkość stała, tzw. stała proporcjonalności). Reguła S. dokładna jest tylko w przybliżeniu.

Schütze Hermann, geograf niemiecki, * 1875; badacz jezior wielkopolskich; dzieła: „Die Posener Seen“ (1920), „Das Land Posen“ (1921).

Schwab Gustav, poeta niemiecki ze szkoły poetyckiej szwabskiej, * 1792, † 1850; napisał: „Gedichte“, „Sagen des klassischen Altertums“ i in.

Schwabach, m. pow. w rej. Środk. Frankonii (Bawaria), nad rz. Schwabach, 11.000 mieszk.; wyrób igieł.

Schwaben, ob. Szwabja.

Schwäbisch-Gmünd, ob. Gmünd.

Schwäbisches Meer, nazwa, nadawana przez Niemców jezioru Bodeńskiemu.

Schwaiger Hanuš, malarz czeski, * 1854; cykle na temat bajek i opowieści ludowych.

Schwalbach, to samo, co Langenschwalbach (ob.).

Schwalbe Gustav, anatom i antropolog niemiecki, * 1844, † 1916; praca: „Lehrbuch der Neurologie“.

Schwandorf, m. w Bawarii, nad rz. Naab 8.100 mieszk.; fabryki chemiczne, ceramiczne i żelazne.

Schwann Theodor, anatom i fizjolog niemiecki, * 1810, † 1882; profesor anatomii w Louvain i w Liège; twórca (wraz z botanikiem Schleidenem) teorii komórkowej.

Schwanna otoczka, ob. neurilemma.

Schwanthaler Ludwig, rzeźbiarz niemiecki, * 1802, † 1848; prof. Akademii monachijskiej. Wykonał szereg posągów dla Ludwika I w zamku, Pinakotece i in., oraz posąg „Bawaria“ (Monachium).

Schwartz Eduard, filolog niemiecki, * 1858; prof. w Strassburgu i Monachium; prace: „Charakterköpfe aus der antiken Literatur“ (2 cz., 1902—05), „Thukydides und sein Geschichtswerk“ (1918), „Acta conciliorum“ (1914—22).

Schwarz Adam, inżynier polski, * 1878; prof. Szkoły Głównej Gosp. Wiejsk.; ogłosił: „Własności techniczne drewna“, „Transport drewna“, „Przeróbka mechaniczna drewna“.

Schwarz Karl Leonhard Heinrich, chemik niemiecki, * 1824, † 1890; profesor chemii technicznej na uniw. w Grazu.

Schwarzburg-Rudolstadt, do 1918 księstwo i państwo związkowe; od 1920 rep. Rzeszy Niemieckiej, 941 km², 99.400 mieszk.; włączona następnie do rep. Turynijskiej, stol. Rudolstadt.

Schwarzburg-Sondershausen, do 1918 księstwo i państwo związkowe; od 1920 republika Rzeszy Niemieckiej, 862 km², 93.400 mieszk.; włączona następnie do rep. Turynijskiej, stol. Arnstadt.

Schwarze Elster, ob. Elstera.

Schwarzenberg, stary ród frankoński, wyniesiony 1670 do godności książęcej; najbogatszy ród w b. Austrii aż do czasu skonfiskowania ich dóbr przez Republikę Czechosłowacką; wybitniejsi członkowie: 1) Felix, mąż stanu, * 1800, † 1852; 1848 prezydent min.; zwalczał rewolucję w Austrii; przeciwstawił się „ściślejszej unii“ (tzw. Małe Niemcy prusko-niem. z wyłączeniem Austrii); przywrócił hegemonję Austrii (zjazd w Ołomuńcu 1850 i Dreźnie 1850—51); 2) Karl Philipp, feldmarszałek austriacki, * 1771, † 1820; 1813 do 1814 naczelny wódz sprzymierzonych przeciwko Napoleonowi, zwyciężył w bitwie pod Lipskiem, 1815 przewodniczący nadwornej rady wojennej w Wiedniu.

Schwarzschild Karl, astrofizyk niemiecki, * 1873, † 1916; 1901 prof. astronomii i dyrektor obserwatorium w Getyndze; 1909 kierownik Instytutu Astrofizycznego w Poczdamie; prace: „Göttinger Aktinometrie“, studia z optyki geometrycznej i badania nad ruchem własnym gwiazd (słynna hipoteza elipsoidalna) itd.; wiele prac z dziedziny astrofizyki, astronomii stelarniej i matematyki.

Schwarzwald, ob. Szwarcwald.

Schwarzwasser, ob. Czarna Woda.

Schwechat, m-ko w Austrii Dolnej, 8.500 mieszk.; browarstwo; pamiętne zwycięstwem wojsk cesarskich nad Węgrami w październiku 1848.

Schwechten Franz, architekt niemiecki, * 1841, † 1924; prace: dworzec kolejowy Anhalcki w Berlinie, kościół św. Pawła, kościół św. Symeona, wieża ces. Wihelma („Kaiser-Wilhelm-Thurm“), zamek w Poznaniu.

Schwedt, m. w Brandenburgii (Prusy), nad Odrą, 8.900 mieszk.; 1689—1788 siedziba margrabiów Brandenburg-Schwedt.

Schweidler Egon, współczesny radiolog i fizyk austriacki, prof. uniwersytetu w Innsbrucku; liczne prace z dziedziny pierwiastków promieniotwórczych; wspólnie z S. Meyerem napisał podstawowe dzieło „Radioaktivität“ (1916).

Schweidnitz, ob. Świdnica.

Schweigger Johann Salomo Christoph, chemik i fizyk niemiecki, * 1779, † 1857; prof. w Halle; wydawał czasopismo: „Journal für Chemie und Physik“.

Schweinfurt, m. pow. w rej. Frankonii Dolnej (Bawaria), nad rz. Menem, 31.700 mieszk.; ratusz z XVI w.; fabryk maszyn, przemysł chemiczny (fabryk farb).

Schweinfurth Georg, podróżnik niemiecki po Afryce, * 1836, † 1925; zbadał źródła Nilu; napisał „Im Herzen von Afrika“ (2 t., 1874) i in.

Schweinichen Hans von, pamiętnikarz śląski, * 1552 w Grodzisku na Śląsku; towarzyszył ks. Henrykowi XI lignickiemu w jego podróżach; † 1616 w Lignicy, jako marszałek dworu ks. Fryderyka IV; pozostawił dziennik swych podróży, doprowadzony do 1602; wydał go czasem Büsching pt.: „Leben und Abenteuer des schles. Ritters Hans von S.“ (3 t., Lipsk 1823); w jęz. polskim ogłosił go w skróceniu J. I. Kraszewski w przekładzie H. Feldmanowskiego (Drezno, 1870).

Schweinkopf, starogermański sztyk piechoty; w szyku tym stawały gromady rodów germańskich w zwartej masie, ustawiając się w klin, zwrócony wierzchołkiem ku przeciwnikowi; sztyk ten małoobrotowy, przedstawiał, dzięki wewnętrznej spistości oraz impulsowi zaczepnemu, poważne narzędzie bojowe.

Schweiz, ob. Szwajcaria.

Schwelm, m. pow. w rej. arnsberskiej w Westfalii (Prusy), 19.800 mieszk.; kop. rudy żel., fabryk maszyn, wyroby metalowe, fabryk fortepianów.

Schwendener Simon, botanik niemiecki, * 1829, † 1919; 1867 profesor botaniki i dyrektor ogrodu botanicznego w Bazylei, 1877 w Tubindze, 1878—1910 w Berlinie. Stwierdził, że porosty są złożone ze współżyjących z sobą grzybów i wodorostów z klasy sinic oraz wykazał, że tkanki wzmacniające rozłożone są w roślinach w myśl praw mechaniki. Napisał: „Über den Bau und das Wachstum des Flechtenhallus“ (1866), „Das mechan. Prinzip im anat. Bau der Monokotylen“ (1874), „Die mechan. Theorie der Blattstellungen“

(1878), „Über Bau und Mechanik der Spaltöffnungen“ (1881) i in.

Schwenkfeld Kaspar, mistyk niemiecki, * 1490, † 1561; pierwotnie zwolennik Lutera, zwalczał później poglądy reformatora, podkreślając subiektywną, wewnętrzną wartość religii a odrzucając instytucje, obrzędy kościelne i sakramenty. Grupa zwolenników Sch. żyje w Pensylwanii.

Schweningen, m. w Szwarcwaldzie (Wirttembergja), nad Neckarem, 17.200 mieszk.; fabryk zegarków i narzędzi.

Schwerin, 1) ob. Skwierzyna, 2) ob. Szweryn.

Schwerin Kurt Christoph hr. von, feldmarszałek pruski, * 1684; pierwotnie w służbie holenderskiej i mekleburskiej, 1720 wstąpił do armii pruskiej; 10. IV. 1741 zwycięzca pod Mollwitz; 16. IX. 1744 zmusił Pragę do kapitulacji; † 6. V. 1757 w zwycięskiej bitwie pod Pragą.

Schwerte, m. w rej. arnsberskiej (Prusy), nad rz. Ruhra, 14.100 mieszk.; fabryki maszyn, wyrobów metalowych, drutu itd.

Schwetzingen, m. w Badenji (Niemcy), 8.900 mieszk.; zamek z parkiem w stylu wersalskim, fabryki cygar, konserw.

Schwiebus, ob. Świebodzin.

Schwind Moritz, malarz i sztycharz niemiecki, * 1804, † 1871; od 1847 w Monachium; przedstawiciel niemieckiego romantyzmu, malował obrazy z dziedziny legend, podań i bajek niemieckich; freski w Wartburgu z życia św. Elżbiety, „Meluzyna“ „Bajka o siedmiu krukach“.

Schwyz, kanton w środk. Szwajcarii, nad jez. Czterech Kantonów, 908 km², 59.600 mieszkańców; gospodarstwo mleczne, przemysł włókienniczy; stol. Schwyz.

Schwyz, stol. kantonu S. w środk. Szwajcarii, 8.200 mieszk.; tkactwo.

Sciacca, m. okręg. w prow. Girgenti na Sycylii (Włochy pld.), 21.500 mieszk.; port.

Scialoja Antonio, ekonomista i mąż stanu włoski, * 1817, † 1877; prace: „Principi dell'economia sociale“ (1840), „Industria e protezione“ (1843).

Scialoja Vittorio, dyplomata i mąż stanu włoski, * 1856; prof. uniwersytetu w Rzymie; brał udział w konferencji locarneńskiej; delegat Włoch do Ligi Narodów.

Sciara militaris, pleniówka, owad z rodziny Mycetophilidae; podrząd Orthoptera, rząd Diptera (dwuskrzydłe). Larwy tej drobnej muchówki zbierają się zazwyczaj w olbrzymie, liczące tysiące osobników, gromady, posuwające się po ziemi leśnej, w postaci szerokiej na kilka metrów, węzowato poruszającej się wstęgi (tzw. „pleń“). Przyczyną tego rodzaju masowych wędrówek są bliżej nieznanne. W Polsce zjawisko to zdarza się w Tatrach.

Scilla, oszloch (cebulica), roślina z rodziny Liliaceae (liljowate); rośliny zielne, cebulkowe. W Polsce: S. bifolia, o. dwulistny, bylina o cebuli z 2-ma odziomkowymi lancetowatymi liśćmi. Kwiatami ciemno-niebieskimi,

zebranymi w grona; kwitnie III—IV. Lasy liściaste, zarosła (z wyjątkiem zachodu i płu.); S. cernua (sibirica), o. syberyjski, podobny do poprzedniego, lecz z jednej cebuli wychodzą 2—3 głąbiki i 2—4 liście; kwiaty większe, turkusowo-niebieskie, ukazują się III—IV. Oba gat. uprawiane są jako rośliny ozdobne.

Scilla maritima, ob. Urginea.

Scillae oxymel, wyciąg octowy z łusek cebuli Urginea maritima z dodatkiem miodu (w celu polepszenia smaku), środek moczopędny i wymiotny.

Scilli Wyspy (franc. Sorlingues), grupa 50 wysepek granitowych na pld.-zach. wybrzeżu Kornwalji (Anglia pld.-zach.), 26 km², 1.800 mieszk.; wywóz owoców.

Scincus officinalis, śluga lekarska, elada, gad z rodziny Scincidae; rząd Sauria, gromada Reptilia. Ciało krępe, walcowate, nogi i ogon krótkie, długość do 16 cm., palce przystosowane do grzebania w piasku. Ubarwienie jasno-żółte, lśniąca, z plamkami koloru różowego. Szerokie szare pręgi na grzbiecie. Zagrzebuje się w piasku. Karmi się owadami. Ciało jej wysuszone i sproszkowane uchodziło dawniej za uniwersalne lekarstwo. Zamieszkuje pustynie Afryki płu. i piaszczyste wybrzeża morza Śródziemnego i Czerwonego.

Scio, cui credidi (łac.), wiem, w kogo wierzyłem; dewiza arjan i socynjanów polskich z końca XV i pocz. XVI w.

Sciolto, wyraz muzyczny, wskazujący swobodne, nie krępowane ścisłością rytmu wykonanie.

Scioptikon, ob. latarnia czarnoksięska.

Scipio, przydomek rzymskiej rodziny patrycjuszów, należącej do rodu Korneliuszów. Bracia Publius Cornelius S. i Gnejus C. S. polegli w 211 prz. Chr. w walkach z Kartagińczykami w Hiszpanii. Syn Publiusa — Publius Cornelius S. Africanus Starszy (* 235, † 183 prz. Chr.), wysłany jako prokonsul do Hiszpanii, zdobył posiadłości kartagińskie 210—206; 205 i 194 konsul; w 202 zadał Hannibalowi klęskę pod Zumą (stad przydomek S. Afrykańskiego). Córka jego, Kornelja (ob.). Brat jego Lucius Cornelius S. uzyskał przydomek Azjatyckiego za zwycięstwo w 190 nad Antiochem III, królem Syrii. Publius Cornelius S. Aemilianus Africanus Młodszy, zw. także Numantyńskim (w 133 zdobył Numancję), zdobywca Kartaginy w 146. Zamordowany w 129 za opór przeciwko reformie rolnej Graków.

Scirpus, sitowie, roślina z rodziny Cyperaceae (turzycowate). Zióło roczne lub trwałe, podobne do traw, rozpowszechnione na całej kuli ziemskiej po bagnach i wodach stojących. Pospolitsze w Polsce: S. lacustris, s. jeziorne, oczeret, ma żdźbła 1—3 m. wysok. 1—1,5 cm. grub., obłe, dołem pokryte purpurowymi pochwami; S. silvaticus, s. leśne, żdźbła 6—9 dm. wys., tępo trójkiściste, aż po kwiatostan ulistnione; brzegi wód, łąki mokre, stawy.

Scirrhos (greck.), carcinoma scirrhosum, „skir“, rak włóknisty, nowotwór nabłonkowy złośliwy o dużej zawartości tkanki łącznej w swym utkanu. Ma charakter guza twardego. Umiejszcawia się przeważnie na piersi kobiecej lub w żołądku. Wzrost powolny; trwać może dziesiątki lat.

Scitamineae, z dziesięłcowe, rząd roślin z klasy Monocotyledones (jednoliścienne). Byliny zwrótnikowe, niekiedy olbrzymich rozmiarów, rzadko rośliny drzewiaste. Kwiaty grzbieciorzeczne lub asymetryczne, o okwiecie zróżnicowanym na kielich i koronę; pręciki mocno zredukowane, poczęści prątniczkowe, podobne do płatków korony; zalążnia dolna, trójkomorowa; nasiona z bielmem. Rodziny: Musaceae, Zingiberiaceae, Cannaceae, Maranthaceae.

Sciuropterus russicus, polatucha, ssak z rodziny Sciuridae; grupa Sciuromorpha, podrząd Simplicidentata, rząd Rodentia (gryzonię). Długość ciała ok. 16 cm., ogona ok. 11 cm. Przednie i tylne kończyny połączone ze sobą fałdem skórny, który w stanie rozpiętym służy podczas skoku jako spadochron. Ubarwienie wierzchu płowobrunatne, od spodu białe; skóra lotna i nogi ciemniejsze. Zamieszkuje Rosję płu., Japonię, Finlandję, Łotwę i Estonię. Dawniej spotykała się na Litwie i na Białorusi. Tryb życia nocny.

Sciurus vulgaris, wiewiórka, ssak z rodziny Sciuridae; grupa Sciuromorpha, podrząd Simplicidentata, rząd Rodentia (gryzonię). Długość ciała ok. 25 cm. Głowa zaokrąglona. Uszy duże, zakończone pęczkiem sztywnych włosów. Ogon długi, puszysty, równy prawie długości ciała (ok. 20 cm.). Ubarwienie szeroko zmienne; w miejscowościach nizinnych jest ono czernawo-rdzawe, w górach (np. w Karpatach) brunatne lub ciemno-szare. Karmi się ziarnem, orzechami, żołędziami, buczyną, młodemi pędami i korą, w lecie zjada jaja i młode ptaki. Należy do szkodników leśnych. Na lato buduje kuliste gniazda z gałęzi, zimą gnieździ się w dziuplach.

Sclavus, ob. Gąsiorowski Wacław.

Sclavus saltans (łac.), niewolnik tańczący; symbol lekkomyślności wobec nieszczęścia.

Scleranthus, czerwiec, roślina z rodziny Caryophyllaceae (goździkowate). Zióło roczne lub trwałe, drobne, sztywne, o lodydze widlasto rozgałęzionej, kolankowatej, liściach naprzeciwległych, szpicinowatych, zaokrąglonych, kwiatach drobnych, zielonawych, biało obwiezionych. S. annuus, cz. roczny, S. perennis, cz. trwałe, pospolite na piaszczystych glebach, po polach i lasach. Na korzeniach tych roślin żyje, dawniej w Polsce hodowany i będący przedmiotem handlu, owad — czerwiec polski (Porphyrophora polonica), z którego wyrabiano czerwony barwnik.

Sclerectomia, wycięcie kawałka twardówki, operacja oczna, stosowana przy jaskrze przewlekłej (glaucoma chronicum).

Sclerema neonatorum, twardzina skóry u noworodków, choroba, nic wspólnego nie mająca

z twardziną skóry u dorosłych (sclerodermia); tworzenie się twardego obrzęku skóry u noworodków, zwykle w pierwszych dniach życia.

Sclerenchyma, ob. sklerenchyma.

Scleritis, zapalenie twardówki, przebiegła nawrotowa choroba oczu: tworzenie się na twardówce ograniczonych lub rozlanych, spoistych, żółtawych guzków. Okolica schorzała posiada zabarwienie fioletowe (cecha charakterystyczna). S. powodować może silne bóle.

Sclerodactylia, twardzina palców, twardzina umiejscawiająca się na falangach palców (dłoni); prowadzi do unieruchomienia palców oraz do tworzenia się owrzodzeń na nich.

Scleroderma, tęgoskór, rodzaj grzybów z rzędu Gasteromycetes (purchawki). Grzyby kuliste, brudno-żółtej barwy; skórę zewnętrzną mają tęga, twardawa; wnętrze tworzy tkanka jędrna, mało soczysta, zamłodu blade-żółta, która po dojrzeniu przemienia się w masę czarno-fioletową, złożoną z wstawek i zarodników. Rosną na ziemi. S. vulgare, t. pospolity, trafia się dość często po brzegach lasów, na ugorach, przy drogach, latem i jesienią. Smak posiada ostry, nieprzyjemny, zapach silnie aromatyczny. Tęgoskór, który w stanie niedojrzałym może być wzięty za trufle, należy do grzybów podejrzanych.

Sclerodermia, scleroderma, twardzina skóry, choroba skórna: ogniskowe lub rozlane, niebolesne twarde zgrubienie skóry; choroba o tle nieznanym; na skórze, prócz miejsc zgrubiałych przerosłych, istnieją ogniska ścieńczejące, pomarszczonej zanikającej skóry (atrophodermia). S. występuje przeważnie u kobiet w wieku średnim.

Scleroma (greck.), twardziel, ob. rhinoscleroma.

Sclerosis initialis, stwardnienie pierwotne, nacieki pierwotny, szankier twardy, początkowy (I-szy) okres zakażenia kiłowego: ubytek skórny (nadżerka) o brzegach ostrościących, o dnie zaczerwienionem, sadłowatym. Dno i brzegi nadżerki wykazują chrząstkowatą spoistość. Nadżerka występuje w 4—21 dni po zakażeniu kiłą. Zwykle dołącza się niebolesny obrzęk gruczołów chłonnych okolicy zakażonej (najczęściej gruczołów pachwinowych — bubo inguinalis, dymienica niebolesna). Nadżerka goi się samoistnie, pozostawiając bliznę lub pigmentację. S. initialis umiejscawiać się może na narządach rodnych, na wargach, na sutku, na skórze brzucha itp.

Sclerosis lateralis amyotrophica, choroba nerwowa, opisana w 1865 przez neurologa francuskiego Charcot; cechuje się zanikiem i zwymrodnieniem mięśni kończyn górnych przy równoczesnym wzmożeniu odruchów ścięgniętych i porażeniu kończyn dolnych; stopniowo zaniki obejmują i kończyny dolne; choroba występuje przeważnie u mężczyzn po 50-tym roku życia.

Sclerosis multiplex, s. disseminata, stwardnienie wielogniskowe mózgu i rdzenia, przewlekła, nieuleczalna choroba nerwowa, cechująca się drżeniem kończyn przy ruchach zamierzonych (tzw. drżenie zamiarowe), oczopląsem (nystagmus), utrudnieniem chodzenia, mową skandowaną, niewyraźnym widzeniem, wzniesieniem niektórych odruchów skórnych a wzmożeniem odruchów ścięgniętych. Istotą choroby jest tworzenie się w ośrodkowym układzie nerwowym rozrzuconych ognisk, w których częściowo zanikają właściwe elementy nerwowe.

Sclerotia, sclera, ob. twardówka.

Sclerotinia, rodzaj grzybów z rzędu Discomycetes (młeczniki), podklasy Ascomycetes (workowce). Należą tu wyłącznie gat. pasorzytnicze; grzybnia tworzy przetrwalniki (sclerotia), z których po upływie dłuższego czasu wyrastają lejokowate owocniki (apothecia) z workami. Ważniejsze gat.: S. fructigena, występuje na gruszkach, jabłkach i owocach pigwy. Owoce zysują się i przyjmują brunatne zabarwienie (mumifikacja owoców); w tym samym roku z zepsutych owoców wyrastają konidje w postaci kupek zarodników, rozłożonych na powierzchni owoców współśrodkowymi kołami; po 1—2 latach ze zmumifikowanego owocu wyrastają apothecia. S. Fuckeliana tworzy na jagodach i liściach winorośli czarne, owalne przetrwalniki. S. bulborum powoduje gnicie cebulek hiacyntów, szczypiorku. S. trifoliorum pasorzytuje w pędach i liściach koniczyny, które wskutek tego gniją (rak koniczyny).

Sclerotium, przetrwalnik, utwór spoczynkowy pewnych gatunków grzybów, utworzony ze splecionych i zrosniętych w twarde ciało strzępeków grzybni; po przejściu stanu spoczynku wytwarza organy rozrodcze.

Sclerotomia, operacja oczna, stosowana przy jaskrze (glaucoma): nacięcie twardówki celem zmniejszenia ciśnienia wewnątrz gałki ocznej.

Scolecida, robaki parenchymatyczne, nazwa zbiorowa, obejmująca robaki niższe, odznaczające się silnym rozwojem parenchymy, która mniej lub więcej wypiera pierwotną jamę ciała (blastocoel). Właściwa (w tórna) jama ciała (coeloma) zredukowana, i sprowadza się u większości jedynie do narządów wydzielniczych i gonad. Należą tu gromady: Platyhelminthes, Aschelminthes, Entoprocta i Nemertini.

Scolex, czerwioch, nazwa główkowatego, przedniego odcinka ciała tasiemców (Cestodes), posiadającego specjalne narządy czepne w postaci haczyków, przyssawek lub brzd przyssawkowych. Ku tyłowi scolex zwięża się, tworząc szyjkę, z której wyrastają proglotydy (ob. proglottis).

Scoliosis, ob. skolioza.

Scolopacidae, bekasowate, nazwa rodziny ptaków z podrzędu Limicolae; rząd Charadriiformes. Odnaczają się długim i cienkim dziobem, twardym przy końcu.

miękkim i giętkim w nasadzie. Nozdrza w nasadzie dzioba, wąskie, szparowate, umieszczone w długiej bródzcie. Należą tu: Gallinago major, bekas dubelt, dług. ok. 28 cm., upierzenie z wierzchu pstre (czarne, rude i płowe), spód ciemno-falisto-pręgowany; G. scolopacina, bekas krzyk, dług. 26 cm., upierzenie jak u poprzedniego, tylko spód czysto biały. Scolopax rusticola, słomka, słonka; długość ciała około 35 cm. Dziób długi, prosty, zaokrąglony i twardy na końcu, poza tem okryty miękką, bogato unerwioną skórą. Upierzenie pstre (barwy: płowa, rdzawa, brunatna, czarna i popielata), spód płowy, brunatno-pręgowany. Tył głowy brunatny z trzema poprzecznymi płowymi przepaskami. Skrzydła szerokie, niezbyt długie, z lotkami poprzecznie pręgowanymi. Nogi silne, stosunkowo krótkie, upierzone do przegubu. Na wiosnę słonki odbywają gromadne przeloty (ciagi) ku północy i wówczas spotykają się u nas dość licznie w całym kraju, zwłaszcza w okolicach lesistych i wilgotnych. W lasach żerują wczesnym rankiem, wieczorami i nocami, wyszukując dziobem owady, robaki itp. w mule i wśród liści.

Scolopendra, ob. Myriapoda.

Scolopendrium, jęczyznik, paproć z rodziny Polypodiaceae (paprotkowate). Liście ma całobrzegie, w nasadzie sercowato wycięte, kupki podłużne, parami po obu stronach nerwów ułożone. W Polsce: S. vulgare, j. zwyczajny — zacienione skały, zwłaszcza wapienne w Karpatach oraz na wyżynie Małopolskiej, Podlasiu, Podolu, Wołyniu. Roślina ozdobna.

Scombridae, makrełowate, nazwa rodziny morskich ryb kostnoszkieletowych (Teleostei) z rzędu Acanthopterygii. Ciało wydłużone, mniej lub więcej ścięśnione, wrzecionowato zwiężające się ku ogonowi. Płetwa ogonowa zwykle półksiężycowato wycięta. Skóra srebrzysto połyskująca, naga lub pokryta drobnymi łuskami. Wzdłuż linii bocznych często występują tarczki kostne. Drapieżne. Różne rodzaje makrełowatych są poławiane w wielkich ilościach dla smacznego mięsa. Głównym przedstawicielem jest Scomber scomber, makrela, żyjąca w Atlantyku wzdłuż wybrzeży europejskich i północno-amerkańskich, oraz w morzach Śródziemnym, Niemieckim i Bałtyckim. Dochodzi do 60 cm. dług. i 1 kg. wagi. Z innych rodzajów zasługują na uwagę: Thynnus thynnus, tuńczyk, i Xiphias gladius, miecznik.

Scopolia, lulecznica, roślina z rodziny Solanaceae (psiankowate). S. carniolica, l. odorująca, bylina 26 dcm. wysok., słabo gałęzista, o liściach dużych, jajowato podługowatych, kwiatach o koronie dzwonkowatej, zewnątrz brunatnej, wewnątrz oliwkowo-zielonej; kwitnie IV—V. Karpaty pld.-wsch., Alpy. Roślina lekarska, dostarcza skopolamine, niekiedy uprawiana jako ozdobna.

Scordatura, w muzyce przestrajanie strun skrzypcowych dla ułatwienia wydobycia podwójnych tonów i dla większego efektu brzmienia.

Scorel (Schoorl) Jan van, malarz holenderski, *1495, †1562; dzieła: „Portrety pielgrzymów”, „Portret młodzieńca” (Rotterdam), „Adam i Ewa” (Haarlem), „Betsabea” (Amsterdam), „Tryptyk rodz. Vischera van der Gher” (Utrecht).

Scoresby William, podróżnik i geograf angielski, *1789, †1857; zbadał zach. wybrzeże Grenlandji i wydał jego mapę.

Scorpaena scrofa, złakwa, ryba z rodziny Scorpaenidae; rząd Acanthopterygii, podgromada Teleostei. Dł. 20—25 cm. Kości głowy i wieczka skrzelowego (operculum) zaopatrzone w ostre kolczaste wyrostki. Ubarwienie czerwonawe, brunatno-płamkowane, odznacza się jednak wielką zmiennością i dostosowuje się do barwy otoczenia. Płetwy grzbietowa, odbytowa i częściowo brzuszne, posiadają pewną ilość twardych, kolczasto zaostrzonych promieni, zawierających wewnątrz kanały, do których otwierają się gruczoły jadowe. Przy ukłuciu temi promieniami jad spływa do rany, powodując zatrucie. Tego rodzaju uzbrojenie chroni rybę przed wrogami. Po usunięciu skóry wraz z kolcami, mięso złakwy jest jadalne. Żyje w morzu Śródziemnym i Atlantyku wraz z pokrewnymi gatunkami: S. porcus i S. cirrhosa.

Scorpionida, skorpiony, niedźwiadki, nazwa rzędu stawonogów (Arthropoda) z gromady Arachnida (pajęczaki). Ciało wydłużone, pokryte twardym panzerem i podzielone na głowotułów (cephalothorax), przedodwłok (praeadomen) i zaodwłok (postabdomen). Ostatni człon zaodwłoka zakończony kolcem jadowym, połączonym z gruczołem jadowym. Układ oddechowy złożony z czterech par płucotchawek. Szczękonożki zakończone kleszczami. Tryb życia nocny. Żywią się głównie owadami, które zabijają ukłuciem kolca jadowego. Przeważnie zwrotnikowe i podzwrotnikowe, nieliczne gatunki w Europie w strefie śródziemnomorskiej.

Scorzonera, wężymord, roślina z rodziny Compositae (złożone). Ziola trwałe Europy i Azji, o liściach równowąskich, całobrzegich, kwiatach zazwyczaj żółtej barwy. W Polsce dziko: S. humilis, w. zwyczajny, żółto kwitnący; widne lasy (zwłaszcza sosnowe), łąki; S. purpurea, w. stepowy, odznacza się kwiatalem różowej barwy; stępy, suche zbocza trawiaste w pld. części niżu; kwitną od V do VI. W ogrodach uprawiają dla jadalnych korzeni S. hispanica, w. czarny korzeń, rosnący dziko w Hiszpanii.

Scoto z **Parmy**, budowniczy włoski z XVI w., twórca planu zamku w Grodnie za Stefana Batorego.

Scotoma, mroczek, częściowe wysepkowe przerwy w polu widzenia (w środku lub na obwodzie tego pola, s. centrale lub periphericum); przedstawiają się chorym, jako czarne plamy (s. dodatnie) lub jako puste miejsca (braki) w polu widzenia (s. ujemne). S. centrale świadczy o tzw. pozagalkowym zapaleniu nerwu wzrokowego (neuritis

retrobulbaris), najczęściej na tle prze-
wieklego zatrucia alkoholem lub tytuniem.

Scotophobia, chorobliwe lękanie się ciem-
ności; zdarza się u dzieci i neurasteników.

Scott Robert Falcon, podróżnik angielski, *1868; odbył dwie wyprawy po Antarktydzie; dotarł 18. I. 1912 do bieguna pld. i zginął w drodze powrotnej.

Scott Walter, powieściopisarz szkocki, *1771, †1832; z zawodu adwokat, później księgarz i wydawca; autor licznych powieści historycznych, które wywarły wielki wpływ na całą literaturę europejską: „Waverley”, „Więzienie w Edyburgu”, „Purytanie”, „Rob-Roy”, „Naręczona z Lammermoor”, „Kenilworth”, „Quentin Durward”, „Ivanhoe” i in.

Scott Winfield, generał amerykański, *1786, †1866; 1813—1814 walczył przeciwko Anglii; 1841 naczelny wódz armii pń.-amer.; 1847 zdobył Meksyk; w czasie wojny secesyjnej stanął po stronie unjonistów.

Scotta emulsja tranowa, środek leczniczy, często używany zamiast tranu, od którego posiada lepszy smak; zawiesina tranu w gumie arabskiej z dodatkiem podfosforanu wapnia, $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$. Środek wzmacniający.

Scotus Duns, ob. **Duns Scotus**.

Scotus Erikena (tj. Szkot, pochodzący z Irlandji), filozof z pierwszego okresu scholastyki, *810, †877; główne dzieło: „De divisione naturae”; przetłumaczył z greckiego pisma Pseudo Dionizjusza, chrześcijańskiego neoplatonika, oraz Maksyma Wyznawcy; panteista w duchu neoplatonizmu.

Scouting (ang.), ob. **harcerstwo**.

Scranton, m. w stanie Pensylwanji (St. Zj. Am. Płn.), 137.800 mieszk.; kop. węgla (antracytu), fabr. wagonów, maszyn, wyroby jedwabne.

Scribe Augustin Eugène, sceniczny pisarz francuski, *1791, †1861; sztuki: „Le verre d'eau”, „Adrienne Lecouvreur”, „Les contes de la reine de Navarre” i in.; libretta operowe: „Fra Diavolo”, „Prorok”, „Robert Djabell” i in.

Scribonius, 1) **Cajus S. Curio**, wódz rzymski, w 70 przed Chr. walczył z Trakami jako namiestnik w Macedonji i pierwszy z rz. dowódców dotarł do Dunaju; †53 przed Chr.; 2) **Lucius S. Libo**, dowódził flotą Pompejusza; w 34 przed Chr. konsul.

Scriptores Historiae Augustae, sześciu historyków rzymskich z III i IV. w. po Chr. (Aelius Spartianus, Vulcatius Gallicanus, Trebellius Pollio, Flavius Vopiscus, Aelius Lampridius, Julius Capitolinus); autorzy dziejów cesarzy rzymskich (Historia Augusta) z lat 117—284.

Scriptura, wyraz używany wśród śpiewaków włoskich i impresaryów, równający się umowie w sprawie występów w operze.

Scrophularia, trędownik, roślina z rodziny Scrophulariaceae (trędownikowate). Ziółła trwałe pń. strefy umiark. W Polsce pospolite 2 gat.: *S. nodosa*, t. bulwiasty (Rys.; *a* kwiat, *b* kwiat w przekroju podłużnym, *c*

owoc), odznacza się kłaczem węzłowo zgrubiałym, łodygą kanciastą, kwiatem drobnym o koronie brudno-brunatnej, u dołu zielonawej; kwitnie VI—VIII. Roślina o wstrętnej woni, rośnie w miejscach wilgotnych, cienistych, w zaroślach, nad brzegami potoków; *S. alata*, t. skrzydlaty, o kłacu bez zgrubień, łodydze na krawędziach uskrzydłonej, kwiatach czerwono-brunatnych, w dole żółtawo-zielonych. Brzegi wód, rowy, wilgotne zarośla.

Scrophularia nodosa.

Scrophulariaceae, trędownikowate, rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Tubiflorae (rurkokwiatowe). Ziółła, rzadziej rośliny drzewiaste, o liściach skrętoległych lub naprzeciwległych, kwiatach z reguły grzbietobrzusnych; pręcików cztery lub dwa (rzadko pięć); słupek jedno- dwukrotny, jedno-dwukomorowy. Owoc zawsze torebka. Nasiona z bielmem. Rodzina rozpowszechniona na całej kuli ziemskiej, głównie w strefach umiarkowanych.

Scrophuloderma, skrofuloderma, *tuberculosis colliquativa*, „gomme tuberculeuse”, „rozplywna gruźlica skóry”, tworzenie się w tkance podskórnej zasinionych guzków, rozpadających się i tworzących trudno gojące się owrzodzenia. Bywa przeważnie u dzieci, umiejscawia się na szyi poza kątem szczęki dolnej.

Scrophulosis (łac.), ob. **zółty**.

Scrotum, ob. **moszna**.

Scrub, gęste i twarde krzaki cierniste, zajmujące wnętrza pustynne Australji.

Scudéry Georges de, pisarz francuski, *1601, †1667; członek Akademji Franc.; autor dramatów, eposów („Alaric”), powieści, krytyk literackich („Observations sur le Cyd”).

Scudéry Madeleine de, pisarka, siostra poprzedn., *1607, †1701; powieści rycerskie: „Ibrahim” (4 t., 1641), „Artamène” (10 t., 1650), „Cielie” (10 t., 1659), „Almahide” (8 t., 1660), nadto „Conversations et entretiens” (10 t.).

Scudo (licz. mn. *scudi*), dawna srebrna moneta włoska, wielkości i wartości talara; w Rzymie s. dzielił się na 10 paoli lub 100 bajoków; dziś nazwa monety 5-lirowej.

Sculpsit (łac.), wyrył, sztychował; podpis przy nazwisku autora na sztychach.

Scutellaria, tarczycza, rośliny zielne, trwałe, z rodz. Labiatae (wargowe). W Polsce najczęściej napotykana jest *S. galericulata*, t. pospolita; ma ona kłacze cienkie, pelzające, łodygę 1,5—6 dm. wys., prawie naga, liście lancetowate. krótkoogonkowe, tepe, w nasadzie płytko sercowate, kwiaty niebiesko-fioletowe, w kątach liści, oddalone od siebie; górna warga kielicha z tarczowatą przyczepką na grzbiecie. Kwitnie VI—VIII. Pospolita na mokradłach, po brzegach wód, wilgotnych zaroślach.

Scutellum, tarczka, liścień, którym zarodek traw przylega w nasieniu do bielma, i któ-

ry przy kiełkowaniu służy jako organ ssący, pobierający nagromadzone w bielmie materjały zapasowe.

Scutulum (łac.), kubek woszczynowy, wykwit skórny, charakterystyczny dla woszczyny (parch—favus). Żółtawa okrągła tarczka, przebita środkiem włosem, leżąca na poziomie naskórka. Składa się z czystej hodowli grzybków woszczynowych (*Achorion Schoenleinii*).

Scylla, skała w cieśninie Sycylijskiej, naprzeciwko wiru, zwanego Charybdą, uważana przez żeglarzy starożytnych za groźną przeszkodę; w mitologii wyobrażano ją jako wielogłową poczwarcę.

Scyntylacja (łac.), 1) migotanie światła gwiazd; 2) zjawianie się i zanik iskierki na ekranie fluoryzującym, bombardowanym przez cząsteczki α ; każda cząsteczka wywołuje krótkotrwałą fluoryzację w punkcie ekranu, przez nią trafionym. *S.* daje możność liczenia cząsteczek α ; ob. **promieniotwórczość**.

Scyphomedusae, nazwa podgromady parzydełkowców (*Cnidaria*) z gromady Scyphozoa. Należą tu wielkie meduzy, pozbawione żagielki (*velum*). Brzeg dzwona (*umbrella*) wycięty w liczne płaty. Jama chłono-trawiąca podzielona przegrodami (*septae*) i opatrzona tzw. niemił żółdkowemi i walkami śródjelitowemi (*taeniolae*). Gonady rozwijają się z entodermi. Rozwój prosty lub związany z metagenezą, przyczem meduzy stanowią płciowe, polipy bezpłciowe pokolenie. *Scyphomedusae* obejmują 4 rzędy: *Charybdeida*, *Lucernaria*, *Coronata* i *Discophora*.

Rys. 1. *Aurelia aurita*, jedyna meduza polskich wybrzeży Bałtyku. Rys. 2. Przekrój poprz. meduzy; *ma* — jama trawiąca, *ms* — przelyk, *g* — gonady. Rys. 3. *Rhizostoma pulmo*, Atlantyk, m. Śródziemne. Rys. 4. Rozwój: *a* — urzędzona larwa (*planula*); *b*, *c*, *d* — scyphopolipy (*scyphostomy*); *e*, *f*, *g*, *h* — strobila, produkująca niedojrzałe meduzy (*ephyrae*) — *i*, *k*.

Scyphopolypus, nazwa osiadłych polipów, występujących w bezpłciowej generacji u przedstawicieli *Scyphozoa*.

Scyphozoa, nazwa gromady parzydełkowców (*Cnidaria*). Między ektodermą i entodermą posiadają warstwę mezenchymatyczną. Jama chłono-trawiąca podzielona

przegrodami. Gonady powstają z entodermi. Należą tu podgromady: *Scyphomedusae* i *Anthozoa*.

Scypjon, ob. **Scipio**.

Scypjon, herb polski: w polu czerwonym krata z czterech lasek błękitnych; u szczytu pelikan, karmiący troje piskląt krwią ze swych piersi.

Scysja (łac.), rozdźwięk, rozdwojenie.

Scytowie, nazwa, nadawana przez starożytnych Greków koczowniczym ludom stepów środkowej Azji i połudn. Europy, w szczególności na pń. wybrzeżu morza Czarnego (od ujścia Dunaju); ludy te, według Herodota, nazywały siebie Skolotami. *S.* należeli najpewniej do rasy aryjskiej i grupy języków irańskich. W VII w. przed Chr. *S.* środkowej Azji dokonali najścia na kraje pń.-azjat.; osłabieni w II w. przed Chr., złąli się zczasem z Sarmatami. W czasach rzymskich Scytją nazywano całą Azję pń. aż po Indje.

Szaniecka Emilia, działaczka patriotyczna, *1804, †1896; 1831 siostra miłośniczka w lazaretach warszawskich; po upadku powstania skazana przez rząd pruski na kilkoletnie więzienie, czynna potem na polu pracy społecznej, gorliwa opiekunka Tow. Pomocy Naukowej i wielu innych instytucji.

Szaniecki Ludwik, żołnierz i pamiętnikarz, *1789, †1854 w Paryżu; 1809 oficer sztabowy gen. H. Dąbrowskiego, 1831 pułk. 2-go pułku jazdy kaliskiej, potem na roli w Wielkopolsce; pozostawił „Dziennik” (1863, przedruk, 1904).

Se, symbol chemiczny pierwiastka selenu. *Se non è vero, è ben trovato* (włosk.), (zdanie Giordana Bruno), jeśli nie prawda, to dobrze zmyślone.

Sea (ang.), morze.

Sea Islands, grupa wysp, ciągnąca się wzdłuż wybrzeży stanów Georgia i Płd. Karoliny (St. Zj. Am. Płn.); uprawa bawełny.

Seaham Harbour, m. w hr. ang. Durham, nad m. Północnem, 17.000 mieszk.; huty szklane i żelazne, fabryki chemiczne.

Sealsfield Charles (właściwe nazwisko Karl Postl), powieściopisarz niemiecki, *1793, †1864; opisy życia w Ameryce.

Sealskin, skóra morsa; plusz, który nasładuje tę skórę.

Seans (franc.), posiedzenie.

Seapoys (ang.), ob. **Sipaje**.

Seattle, m. port w stanie Waszyngton (St. Zj. Am. Płn.), 315.300 mieszkańców; uniwersytet; młyny, fabr. maszyn, wywóz mięsa.

Seb, bożek egipski, ojciec Tyfona, przez Greków porównywamy z Chronosem.

Sebaceae glandulae, ob. **łojowe gruczoły**.

Sebald św., według legendy książę skandy-nawski; po rozejściu się z żoną prowadził życie pustelnicze w lesie pod Norymbergą (patron tego miasta), †801; pamiątka 19 sierpnia.

Sebaste, grecka nazwa Samarji (ob.).

Sébastieni Horace hr., marszałek Francji, *1772, †1851; odznaczył się w 1813 w Hi-

Scyphomedusae.

szpanii; 1830 minister marynarki, potem spraw zagranicznych, wreszcie poseł do Neapolu.

Sebastjan św. z Narbonne w Galji, męczennik w czasach Dioklecjana, tysiącem strzał przebitych przez łuczników maurytańskich, gdy wzbraniał się odstąpić od wiary. Pamiątka 20 stycznia; patron strzelców.

Sw. Sebastjan z obrazu Mantegna'.

Sebastjan, król portugalski 1557—78; wnuk Jana III; fanatyk religijny, marzył o wyprawie krzyżowej do Indji. Zginął na wyprawie do Marokka 1578, poniósłszy straszliwą klęskę, która pozabawiła Portugalję stanowiska wielkomocarstwowego i przyczyniła się do utraty samodzielności państwowej.

Sebastopol, ob. Sewastopol.

Sebenico, **Sibenik**, ob. Szybenik.

Sebino, ob. Iseo.

Sebka, nazwa arabska płytkich jezior w Algierji i Tunisie w Afryce pñ.

Sebnitz, m. w Szwajcarii Saskiej, w pobliżu granicy czeskiej, 10.200 mieszk.; fabryki guzików i kwiatów sztucznych.

Seborrhoe, łojotok, specjalna właściwość budowy skóry, występująca u niektórych ludzi, polegająca na nadmiernym natłuszczeniu skóry, na wyraźnych porach skórnych, szczególnie w okolicy nosa, oraz na skłonności do pewnych schorzeń skóry (trądzik, wypryski).

Sebu, najw. rzeka Marokka pñ. (Afryka pñ.-zach.), wpada do Atlantyku, dług. 335 km.

Sebum, ob. łój skórny; s. ovile, łój barani; ciało tłuszczowe stałe o swoistym zapachu; topnieje w 47—50° C; utlenia się łatwo; stosowane jest jako zaprawa do maści leczniczych; s. salicylatum, łój barani z dodatkiem 2% kwasu salicylowego. Zastosowanie, jak s. ovile.

Sebum palpebrale, łój powiekowy, maż powiekowa, łojowata wydzielina gruczołów tarczokowych Meiboma (glandulae tarsales Meibomi), znajdujących się w ilości ok. 30 wewnątrz chrząstkowatej tarczki (tarsus) w każdej powiece ocznej.

Secale, żyto, rodzaj traw (Gramineae) rocznych, właściwych pñ. strefie umiark. S. cereale, ż. zwyczajne, pospolicie w Polsce uprawiane zboże. Pochodzi prawdopodobnie od dzikiej formy S. montanum, rosnącej na wybrzeżach Adriatyku, Azji Mniejszej i środkowej. Zdźbła do 2 m. wysok., pod kłosem krótko i miękko owłosione, liście sino naleciałe, kłos szaro-zielony (w końcu żółknący), mniej lub więcej zwisający, złożony z kłosek 2-kwiatowych oplewach długo i ostro wyciągniętych, 1-nerwowych; plewka dolna lancetowata, 3-nerwowa, z ością 2—3 cm. dług.; ziarniak wyłuskujący się z plew, szarobrunatny lub zielonkawo-szary. Rozróżniamy 2 formy uprawne: ozimą (S. c. hibernum) i jarą (S. c. aestivum); forma jara od ozi-

mej różni się krótszym okresem wegetacji i słabszym krzewieniem. Ze wszystkich zbóż uprawa żyta jest najdalej ku północy wysunięta: w Rosji dochodzi do 65°, w Szwecji do 70° szer. pñ. Żyto w kraju naszym stanowi, obok ziemniaków, główny produkt wyżywienia ludności. W 1922—23 obsiew żyta wynosił 4,644.768 ha, tj. 25,4% ogólnego obszaru ziemi ornej, a 91,4% zasiewu żyta przed wojną. Prawie cała ilość żyta bywa siana jako ozimina, forma jara zajmuje ok. 0,5% ogólnej powierzchni, zajętej pod uprawę żyta. Produkcja żyta wyniosła w 1922—23 — 59,623.876 q, tj. 105,4% przeciętnego zbioru w pięcioleciu 1909—13 (56,591.000 q). Wydajność żyta z 1 ha jest różna w różnych województwach, przoduje tu woj. poznańskie: w 1921—22 — 14,3 q, w 1922—23 — 16,6 q z 1 ha; najniższe plony wykazuje okręg administracyjny wileński: w 1921—22 — 6,3 q, w 1922—23 — 7,5 q z 1 ha.

Secale cornutum, ob. sporysz.

Secans (łac.), sieczna, ob. gonjometrja.

Secchi Angelo, astrofizyk włoski, jezuita, * 1818, † 1878; 1849 dyrektor obserwatorium w Collegio Romano; najwięcej zasług położył dla badań widmowych słońca oraz gwiazd; te ostatnie podzielił na cztery klasy widmowe; była to pierwsza systematyczna klasyfikacja gwiazd; napisał „Le soleil” (2 t.).

Secchia, pr. dopływ rz. Po we Włoszech pñ., ujście w prow. mantuańskiej, dług. 140 km.

Secemin, m-ko w pow. włoszczowskim (woj. kieleckie), 1.600 mieszk.

Secesja, w dziejach Ameryki odłączenie się Stanów Płd. od Unji St. Zł. w 1861.

Secesjonizm, w sztukach plastycznych oznacza kierunek, powstały w końcu XIX w. na północy Europy (Anglja, Holandja, Niemcy), nawiązujący do tradycji zdobnictwa gotyckiego, z charakterystyczną dążnością do stylizacji w linjach krzywych płynnych, nieorganicznych, zwaną niekiedy „stylem secesyjnym”; w malarstwie jest etapem impresjonistycznego malarstwa, akcentującym pleneryzm, nastrojowość i z tendencją do symboliki. Początek s. w sztuce wiąże się z pismami Ruskina. Pierwsze T-wo Secesjonistów w Niemczech powstało w Monachjum w 1892, w Polsce w 1898 r. (Two „Sztuka”). Najwybitniejsi artyści s.: Morris, Crane (Anglja), Toorop (Holandja), Van der Velde (Belgia), Munch (Skandynawja), Liebermann, Stuck, Slevogt, Trübner, Klinger (Niemcy), Klimt, Leistikow, O. Wagner (Austria), Mehoffer, Stanisławski, Wyspiański (Polska).

Seclusio pupillae (łac.), zamknięcie otworu źrenicznego wskutek wzrostów tęczęwki z przednią powierzchnią soczewki, następstwo przebytego zapalenia tęczęwki (iritis); powoduje oślepienie, wzmaga ciśnienie wewnątrz gąłki ocznej, wskutek utrudnienia w krążeniu tzw. cieczy wodnej (humor aquaeus, ob. oko). Wzmożenie ciśnienia wewnątrzgąłkowego powoduje napady bardzo silnego bólu (tzw. jaskra wtórna).

„Secolo” (włosk., wiek), tytuł dziennika włoskiego w Medjolanie, wychodzącego od 1866.

Seconda volta (II-da v.), w muzyce drugi raz.

Secrétan Charles, filozof szwajcarski, * 1815, † 1895; prof. w Lozannie; ogłosił: „Philosophie de la liberté” (2 t., 1848—49), „Les droits de l'humanité” (1890), „Mon utopie” (1892) i in.

Sectio, sekcja, podział, jednostka, używana niekiedy w systematyce zoologicznej i botanicznej.

Sectio alta (łac.), cięcie nadłonowe, operacja urologiczna: otwarcie pęcherza moczowego powyżej spojenia łonowego w celu usunięcia kamieni lub założenia drenu.

Sectio caesarea, ob. cesarskie cięcie.

Secunda, ob. Rufina i Secunda.

Secunda Petri, druga część logiki Piotra Ramusa, traktująca o sędzie (de iudicio); nazwę tę jeszcze w w. XIX (np. Schopenhauer) nadawano władzy sądenia, a o człowieku głupim mówiono, że brak mu „secunda Petri”.

Secundarius (łac.), wtórny; w medycynie objaw dodatkowy, występujący w następstwie innej jakiejś podstawowej choroby, np. anemii secundaria, tzw. niedokrewność wtórna, jako następstwo krwotoków płucnych, żołądkowych lub też długotrwałych wyniszczających chorób. Przeciwstawienie do s.: primarius, genuinus, pierwotny, samoistny.

Secundina (łac.), ob. popiód.

Secundus (łac.), drugi.

Seceze, ob. Seszele.

Se-czuan, prow. Chin zach., 546.800 km², 54,500.000 mieszk.; na zach. górzysta, na wsch. żywna, przecięta rz. Jang-tse-kiang; rolnictwo, chów bydła, kop. węgla, nafty i soli; stol. Czeng-tu-fu.

Sédaine Michel Jean, poeta francuski, * 1719, † 1797; pisał komedje, libretta operowe: „Le philosophe sans le savoir” (1765), „Oeuvres dramatiques” (4 t., 1760—76).

Sedalla, m. w stanie Missouri (St. Zjedn. Am. Pñ.), 21.200 mieszk.; warsztaty kolejowe.

Sedan, m. w dep. Ardennes (Francja pñ.); nad rz. Moza, 20.000 mieszk.; fabr. sukna i maszyn; pamiętne bitwą 1. IX. 1870, kapitulacja wojsk francuskich i wzięciem do niewoli Napoleona III.

Sedativa (łac.), środki uspakajające, kojące; zmniejszają pobudliwość ośrodkowego układu nerwowego; bromki sodu i potasu, woda warzynno-wisniowa (aqua laurocerasi), preparaty kozłka (Valeriana officinalis).

Sedes apostolica (łac.), tron papieski, kurja rzymska.

Sedgley, m. w hr. Stafford (Anglja), 17.300 mieszk.; kopalnie węgla kam. i rudy żelaznej.

Sedillot Louis, orientalista francuski, * 1808, † 1875; prof. w Paryżu; ogłosił „Histoire des Arabes” i in.

Sedláček August, historyk czeski, * 1843, † 1926; historia i opis grodów, zamków i twierdz czeskich (15 t.), szereg monografii

poszczególnych miast; zbiór opowieści historycznych, „Heraldyka czechosłowacka” i in.

Sedlnitzki Leopold hr., od 1835 biskup wrocławski; 1840 rzekł się tej godności, 1863 przyjął protestantyzm; * 1787, † 1871; „Autobiografia” (1872).

Sedum, rozchodnik, roślina z rodziny Crassulaceae (gruboszowate). Ziola lub podkrzewy o liściach mięsistych, kwiatach 5-krotnych, rozpowszechnione w licznych gat. w pñ. strefie umiark. Pospolitsze w Europie: S. acre, r. ostry, o liściach krótko i szeroko jajowatych, ostrego smaku, kwiatach żółtych; tworzy darnie 5—15 cm. wys. na piaszczystych wzgórzach słonecznych, skałach; kwitnie VI do VIII. S. maximum, r. wielki, ma pędy wzniesione, do 50 cm. wys., liście płaskie, jajowate, naprzeciwległe lub po 3 w okółkach, kwiatały żółtawo-białe; zdarza się odmiana z czerwonymi kwiatami, S. purpureum, r. purpurowy; kwitnie VIII; lasy, wzgórze, skały. Wiele gat., szczególnie obcokrajowych, np. S. Sieboldi (Japonja), jest hodowanych jako rośliny ozdobne.

Sedymencja, zjawisko tworzenia się sedymentów czyli osadów; w szczególności opadanie czerwonych ciałek (erytrocytów) w wąskim naczyniu z krwią, niekrzepnącą wskutek dodania rozczyntu cytrynianu sodowego, strącającego sole wapniowe, niezbędne do krzepnięcia (odczyn Biernackiego). Szybkość s. = opadaniu o 6 mm., wynosi około 330 minut dla mężczyzn, około 180 dla kobiet. We wszystkich stanach patologicznych (gruźlica, nowotwory, choroby zakaźne) szybkość s. wzrasta. Również przy ciąży notowano przyspieszenie s. S. jest jedną z pomocniczych metod diagnostycznych, stosowaną szczególnie przy chorobach wewnętrznych.

Sedymencja, powstawanie skał w wodach słodkich i morzach; s. eoliczna — przez nawianie wiatrów (lesy).

Seebeck Thomas Johann, chemik i fizyk niemiecki, * 1770, † 1831; jednocześnie z Berzelusem odkrył ortę amonową.

Seebeck'a zjawisko, ob. termoelektryczność.

Seock Otto, historyk niemiecki, * 1850, † 1921; od 1907 profesor w Munster; dzieła: „Geschichte des Untergangs der antiken Welt” (1895—1921), „Regesten der Kaiser und Pápste 311—476” (1918—19) i in.

Seockt Hans, generał niemiecki, * 1866; 1917 dowódca armji tureckiej; 1920—1926 szef kierownictwa wojskowego w Niemczech.

Seekatz Johann Konrad, malarz niemiecki, * 1719, † 1768; malował obrazy w charakterze rokoka z życia towarzyskiego, ludu wiejskiego i cyganów.

Seeley John Robert sir, pisarz i historyk angielski, * 1834, † 1895; od 1869 prof. historii w Cambridge; prace: „Ecce homo” (1865), „The expansion of England” (1883) i in.

Seeliger Hugo, astronom niemiecki, * 1849, † 1924; od 1882 do śmierci dyrektor obserwatorium w Monachjum; liczne prace z astrono-

mji teoretycznej, mechaniki nieba, fotometrii i statystyki gwiazd.

Seely John, angielski mąż stanu, *1868; 1912—14 minister wojny, 1919 sekretarz stanu w ministerstwie lotnictwa.

Seemann Berthold, przyrodnik i podróżnik niemiecki, *1825, †1871 w Nikaragua; ogłosił: „Narrative of the voyage of H. M. S. Herald to the arctic regions“ (1852).

Seesen, m. w Brunświku (Niemcy), w górach Harzu, 6.200 mieszk.; zamek.

Sefström Nils Gabriel, chemik szwedzki, *1787, †1845; prof. uniwersytetu w Sztokholmie; odkrył pierwiastek wanad.

Segal Jakób, psycholog polski, *1880; profesor Wolnej Szkoły Technicznej w Warszawie; napisał m. in. „O charakterze psychologicznym zasadniczych zagadnień estetycznych“, „Psychologia w szkole średniej“, „Sztuka a iluzja“, „Kolorowe dźwięki“, „Marzenia na jawie a struktura fantazji“ i in.

Segantini Giovanni, malarz włoski, *1858, †1899; odznaczał się specjalną techniką drobnych plamek w malowaniu (pointylizm); obrazy: „Zima w Savognino“, „Wiosna w Alpach“, „Orka“, „Powrót do kraju rodzinnego“ i in.

Seger Hermann, chemik niemiecki, *1839, †1893; zarządca stacji doświadczalnej manufaktury porcelany w Berlinie, wynalazca specjalnego gatunku porcelany; ob. S. stożki.

Segera stożki służą do określania wysokich temperatur w piecach, szczególnie przy wypalaniu wyrobów ceramicznych; wyrabiane są z mieszaniny, w której skład wchodzi: tlenek glinu (Al_2O_3), krzemionka (SiO_2), tlenek żelazowy (Fe_2O_3), tlenek boru (B_2O_3), tlenek sodu (Na_2O), tlenek potasu (K_2O) oraz tlenek ołowiu (PbO). W zależności od ilości poszczególnych składników w mieszaninie zmienia się także temperatura topnienia stożka; stożki o wysokiej temp. topnienia składają się tylko z Al_2O_3 i SiO_2 . Wyrabia się 59 rodzajów (Nr. Nr.) s. S. dla temperatur od 600° (Nr. 022) do 2.000° (Nr. 42); dobierając odpowiedni numer stożka, można określić temperaturę z dokładnością 20°—50°.

Segesta, u Greków Egesta, w starożytności m. w pld.-zach. Sycylii, przez długi czas pod władzą Kartaginy, od czasu pierwszej wojny punickiej rzymskie; ruiny koło Calatafimi.

Segesvár, ob. Sighisoara.

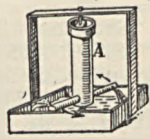
Seghers, 1) Daniel, malarz flamandzki, *1590, †1661; malował przeważnie kwiaty i owoce; 2) Gerard, brat poprz., *1591, †1651; malował przeważnie obrazy biblijne; 3) Herkules, malarz holenderski, *1590, †1640; krajobrazy olejne oraz sztychy kolorowe.

Segment (tac.), odcinek, skrawek; segmentacja: 1) podział ciała na poszczególne odcinki u zwierząt metamerycznie zbudowanych; 2) to samo, co brózdowanie komórki jajowej.

Segmentalne narządy, ob. układ wydalinowy.

Segnera młynek, przyrząd, wykazujący re-

akcję wypływającego strumienia cieczy. Cylindryczne naczynie, mogące obracać się koło swojej osi pionowej, połączone jest u dołu z rurkami poziomymi, zagiętymi w jedną stronę, przez które wypływa woda, nalana do naczynia. Woda na zgięciach rurek wywiera ciśnienie na ścianki rurek, w kierunku przeciwnym wypływowi, wskutek czego młynek wprawiony zostaje w ruch obrotowy.

Młynek Segnera.

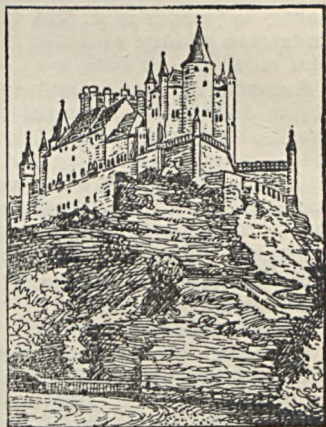
Segneri P., kaznodzieja i misjonarz włoski, *1624, †1694 w Rzymie; ogłosił: „Il Quaresimale“ (1679), „Il Cristiano instruito“ (1686).

Ségoffin Jean Victor, rzeźbiarz francuski, *1867; dzieła: „Danse sacrée“ (1905), „Suppliante“ i in.

Segonzac André, malarz francuski, *1884 w Roussy-Saint-Antoine, eksperymentator, wybitny przedstawiciel kubizmu.

Segovia, ob. Coco Rio.

Segovia, stol. prow. S. w Starzej Kastylii (Hiszpanja środk.), nad rz. Eresma, 15.000 mieszk.; historyczne budowle (wodociąg, zamek Alkazar); fab. sukna.

Alkazar w Segovii.

Segre, l. dopływ rz. Ebro, dług. 210 km., ujście pod Mequinzeną.

Seguidilla, ob. Bolero.

Ségurier, 1) Pierre, prezydent parlamentu paryskiego, *1504, †1580; oparł się w 1555 wprowadzeniu inkwizycji do Francji; 2) Pierre, kanclerz francuski 1635—50, 1651 i 1656—1672; zaufany kardynałów Richelieu i Mazarini'ego; współpracował przy wydawaniu w. ordonansów 1669—70; jeden z założycieli Akademii, *1588, †1672.

Séguin Edouard, lekarz francuski, *1812, †1880; założyciel pierwszej szkoły dla niedorozwiniętych i upośledzonych umysłowo we Francji w 1839. Organizował także szkoły w Ameryce; ogłosił: „Idiocy and its Treatment by the Physiological Method“ (1866), „New Facts and Remarks concerning Idiocy“ (1870) i in.

Ségur d'Aguesseau, 1) Louis Philippe hr. de, dyplomata i historyk francuski, *1753, †1830; autor: „Tableau historique et politique de l'Europe de 1786 à 1806“, „Mémoires, Souvenirs et Anecdotes“; 2) Philippe Paul hr. de, syn poprz., *1780, †1873; generał i historyk francuski, adiutant Napoleona I, 1831 par; ogłosił: „Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant 1812“ (1824), „Histoire de Russie et de Pierre-le-Grand“, „Mémoires“.

Ségur Sophie księżna de, pisarka francuska, *1799, †1874; opowiadania dla młodzieży: „Les mémoires d'un âne“, „Un bon petit diable“ i in.

Segúra, rz. w prow. Murcia (Hiszpanja), wpada do morza Śródziemnego, dług. 240 km.

Segu-Sikoro (franc. Segou-S.), m. w Senegal (Afryka zach. franc.), nad rz. Nigrem, 8.500 mieszk.

Seiches (sejsze), drgania wody w jeziorach, wywoływane nierównym rozkładem ciśnienia atmosferycznego, wiatrem, przesuwającym poziom wody, wzgl. trzęsieniem ziemi.

Seid (arab.), tytuł potomków proroka, którym wolno nosić zielony turban i zieloną suknię.

Seidel Heinrich, poeta niemiecki, *1842, †1906; bajki, humorystyczne opowiadania („Leberecht Hühnchen“), poezje.

Seidel Ludwig Philipp, astronom i matematyk niemiecki, *1821, †1896; prof. uniwersytetu w Monachium; zakres prac: astrofotometria.

Seigneur (franc.), w skróceniu sieur, w dawnej Francji właściciel dziedzicznej posiadłości ziemskiej (seigneurie) albo tylko zwierzchność sądowej (seigneur justicier) na danem terytorjum.

Seignobos Charles, historyk francuski, *1854; profesor Sorbony; prace: „Introduction aux études historiques“ (wraz z Ch. Langlois, 1877), „La méthode historique appliquée aux sciences sociales“ (1911), „Histoire politique de l'Europe contemporaine“ i in.

Seller Georg Daniel, prof. gimn. w Elblagu, żyjący w latach 1700—1765; ogłosił: „Polnisch und preussisches Münz und Medaillen Cabinet“ (1723), „De Elbigensium clarorum memoria“ (1740), „Acta Lyszczyńska“ (Królewiec, 1746), wspólnie z J. P. Schultzem „Alt und neue polnisch-preussische Chronica oder Kriegs und Friedens Geschichte der polnisch-preussischen Länder und Städte“ (2 t., Frankfurt, 1762).

Selle, dwie rz. we Francji: 1) pr. dopływ Mozeli, dług. 130 km.; 2) l. dopływ rz. Saône, dług. 116 km.

Selmin, cyzeler i odlewnik japoński z XIX w., wykonawca zwierząt z brązu, znajdujących się niemal we wszystkich zbiorach Europy.

Seine, ob. Sekwana.

Seine, dep. w Basenie Paryskim (Francja), 480 km², 4.411.700 mieszk.; stol. Paryż.

Seine-et-Marne, dep. w Basenie Paryskim w dawnej prow. Isle de France (Francja), 5.931 km², 350.000 mieszk.; stol. Melun.

Seine-et-Oise, dep. w Basenie Paryskim w dawnej prow. Isle de France (Francja), 5.931 km², 921.700 mieszk.; stol. Wersal.

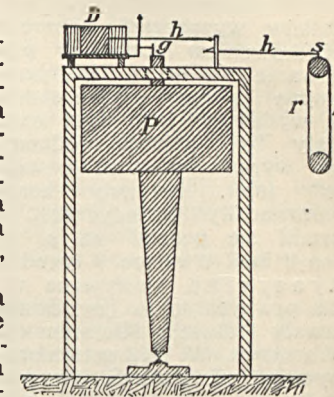
Seine-Inférieure, dep. Francji ptn., utworzony z części Normandji, 6.342 km², 880.700 mieszk.; stol. Rouen.

Selpe Ignaz, polityk i teolog austriacki, *1876; 1909 prof. teologii moralnej w Salzburgu, 1917—18 w Wiedniu; od października 1918 minister opieki społecznej, poseł do par-

lamentu, 1922—24 i od 1926 kanclerz austriacki; przeprowadził sanację skarbu przy pomocy Ligi Narodów.

Seismograf,

przyrząd, notujący siłę, kierunek i czas trwania trzęsienia ziemi. Najprostszym typem, s. wahadłowy, którego wychylenia notują trzęsienia ziemi. Krzywa, wyrysowana przez s., dająca dokładne pojęcie o przebiegu trzęsienia, nazywa się seismogramem. Rys.: g sprężyna, P wahadło, h dźwignia, s sztyft piszący, r taśma papieru, D tłumienie powietrzne.

Seismograf.

Seismogram, ob. seismograf.

Seismonastia, ruchy seismonastyczne, ruchy roślin, spowodowane wstrząśnieniem lub uderzeniem; najlepiej znanym przykładem tego rodzaju ruchów są ruchy rośliny Mimosa pudica — czulek wstydlivy.

Seistan, kraina w Iranie (Azja pld.-zach.); zach. część należy do Persji, wsch. do Afganistanu.

Seltz Karl, polityk socjalistyczny niemiecki w Austrii, *1869; nauczyciel ludowy, poseł do parlamentu; po przewrocie 1918 prezydent Zgromadzenia Narodowego austriackiego, później burmistrz Wiednia.

Seja, l. dopływ Amuru, ujście pod Błagowieszczeńskiem, dług. 1.159 km., żeglowny 690 km.

Sejanus Lucius Aelius, ulubieniec cesarza Tyberjusza, praefectus praetorio; uzyskując ślepe zaufanie cesarza, zagarnął niepodzielnie władzę, bezwzględnie usuwając współzawodników; dążył do objęcia tronu, uwięziony i stracony w 31 po Chr.

Sejda, taniec, polegający niegdyś na rozmaitych skokach i łamańcach.

Sejec, sojec, szojec (Eupatorium cannabinum), roślina, uznawana przez lud za ojca wszystkiego ziela.

Sejm, l. dopływ Desny w dorzeczu Dniepru, dług. 640 km.

Sejm (walny, generalny), w dawnej Polsce organ władzy prawodawczej, który kształtował się w ciągu XV w. i zorganizował ostatecznie w 1493. Konstytucja „Nihil Novi“ 1505 zmieniła praktykę odbywania sejmów w obowiązujące prawo (król nie może postanowić nic nowego bez zgody sejmu) oraz ustaliła skład s. z 3 stanów: króla, senatu i posłów ziemskich (izba poselska). Izba poselska liczyła na początku XVI w. czterdziestu kilku posłów, w XVI w. 172, za Sasów 182, w 1768 — 236. Kompetencje sejmu ustaliły się w praktyce i od XVII w. obejmowały prawie całą

władzę ustawodawczą (prócz spraw miast, Żydów i włościan w dobrach królewskich), część władzy administracyjnej (uchwalanie podatków, wyznaczenie poborców, kontrola nad użytkowaniem dochodów państwowych, nadawanie nobilitacji i indygenatów), decyzje o wojnie i pokoju, władzę sądowniczą. Uchwały s., wydawane jako tzw. konstytucje s., musiały być pobrane jednomyślnie, z czego wyrosła czasem zasada „liberum veto“ (ob.). Artykuły henrycjańskie 1573 wprowadziły periodyczność obrad s., stąd ustalili się podział na s. ordynaryjne (co 2 lata, trwające 6 tygodni) i ekstraordynaryjne, zwoływane w razie potrzeby dla pewnych spraw (zw. dwuniedzielnymi, choć trwały i dłużej). Miejscom odbywania s. była Warszawa. W 1673 uchwalono co trzeci s. odbywać w Grodnie. S. koronacyjne odbywały się w Krakowie. S. elekcyjne zbierały się na czas elekcji, m. in. opracowywały pacta conventa. S. konfederacyjnym nazywano s., odbywane w czasie istnienia w kraju konfederacji generalnej; w 1669 nazywała siebie sejmem konfederacyjnym walna rada konfederacji; w XVIII w. sejmy zawiązywały się niekiedy w konfederacje (s. 1773—75, 1788—92), aby stanowieniem uchwał większością głosów uchronić s. przed zrywaniem.

Sejm w Polsce odrodzonej, ob. Polski Konstytucjonalizm i parlamentarizm.

Sejm Czteroletni, zwany Wielkim, trwał od 6. X. 1788 do 29. V. 1792. Związał się z sejmem konfederacji (pod łaską Stanisława Małachowskiego dla Korony i Kazimierza Nestora Sapiehy dla Litwy), której celem było: pomnożenie wojska, uchwalenie podatków i przeprowadzenie ulepszeń wewnętrznych; ustanowił komisje wojsk., uchwalił aukcję wojska do 100.000 oraz podatki na jego utrzymanie (których jednak nie zdołał ściągnąć); zniósł Radę Nieustającą; wyłonił Deputacje: a) do spraw zagranicznych, b) do poprawy formy rządu (która wypracowała najpierw zasady, potem projekt praw kardynalnych; nierozdzielność ziem Rzeczypospolitej, zniesienie gwarancji i praw, narzuconych 1768 i 1775, wprowadzenie sukcesji tronu i inne), c) do rozważania żądań mieszczan, d) do ułożenia projektu reformy Żydów. Ustanowił komisje porządkowo-cywilne, tj. stały organ władzy administracyjnej na prowincji; zawarł traktat odporny z Prusami (29. III. 1790). Prorogowany i połączony (po wyborach) z nowym kompletem posłów (16. XII. 1790), uchwalił 24. III. 1791 prawo o sejmikach (usunięcie od uczestnictwa szlachty nieosiadłej, nieposesjonatów), 18. IV. prawo o miastach (nadanie mieszczanom miast królewskich „Neminem captivabimus“, wolności nabywania dóbr ziemskich, dostępu do godności duchownych i urzędów cywilnych i wojskowych, reprezentację w Komisjach sejmowych, ułatwienie nobilitacji i zapewnienie samorządu). Całość reform przeprowadzono (za zgodą króla) w drodze zamachu stanu 3. V. 1791, korzystając z nieobecności

na czas feryj wielkanocnych większości posłów, przeciwnych reformom (z ogólnej ilości 500 posłów, na sesji 3 maja było obecnych stu pięćdziesięciu kilku). Główni bojownicy reform (stronnictwo patriotyczne): Ignacy i Stanisław Potoccy, Stanisław Małachowski, ks. Adam Czartoryski, J. U. Niemcewicz, ks. Hugo Kollataj (który grupował koło siebie pisarzy politycznych, tzw. „Kuznica“) i in. O prawa dla miast walczył Jan Dekert, prezydent m. Warszawy. Stronnictwo konserwatywnemu przewodzili: Ksawery Branicki, Szczęsny Potocki, bisk. Kossakowski, kanclerz Jacek Małachowski i in.

Sejm Konwokacyjny, czyli konwokacja, sejm w Polsce przedrozbiorowej, mający na celu zabezpieczenie państwa na czas bezkrólewia i przygotowanie elekcji.

Sejm Niemy, nazwa, nadana sejmowi 1717 za to, że bez dyskusji przyjął dyktowany przez Rosję traktat warszawski (z 1716), który m. in. redukował liczbę i rujnował organizację wojska w Polsce.

Sejm Ustawodawczy, konstytucyjny, w odrodzonej Polsce wybrany 26. I. 1919 (na zasadzie 5-o przymiotnikowego głosowania), ogłosił się 20 II. suwerennym, tj. źródłem wszelkiego prawa i wszelkiej władzy w państwie, wypracował i (17 III. 1921) uchwalił konstytucję; rozwiązał się w listopadzie 1922.

Sejmiki w Polsce przedrozbiorowej powstały z wiece sądowego. Gdy sejm ostatecznie został sformowany, s. utraciły swe pierwotne znaczenie i rola ich ograniczyła się do wyboru posłów (sejmiki przedsejmowe, początkowo zwane również elekcyjnymi). Obok wysłuchania legacji królewskiej i wyboru posłów, sejmiki zajmowały się przygotowaniem instrukcji dla posłów, które początkowo były ustne, a później składane na piśmie. Po odbyciu sejmku posłowie zdawali sprawozdania na sejmikach relacyjnych. Urzędnicy ziemscy (podkomorzowie, sędziowie) wybierani byli również na sejmikach pod przewodnictwem wojewodów (sejmiki elekcyjne w ścisłym znaczeniu). Poczynając od 1578, dla wyboru sędziów do Trybunału koronnego odbywały się tzw. sejmiki deputackie. Pierwsze bezkrólewie przyniosło nowy rodzaj sejmików, tzw. sejmiki kapturowe, które stanowiły rząd województwa lub ziemi. Największe znaczenie zyskały czasem tzw. s. gospodarskie. Zgodę na szereg uchwał w sprawach podatkowych i wojska, poczynając od końca XVI w., posłowie na sejmie niezależni od stanowiska swych mocodawców, i dlatego wybór szafarzy i poborców podatkowych odbywał się oddzielnie na sejmikach. Z biegiem czasu wytworzyły się osobne podatki wojewódzkie. Ponadto sejmik zaczął rozciągać władzę na szafowanie pieniędzmi, nie oddając ich do skarbu, lecz wybierając sam wojewódzkiego szafarza; sam zaciągał żołnierzy i ich opłacał (żołnierz powiatowy). Ten stan rzeczy doprowadził do zupełnego rozbicia państwa i był jedną z przyczyn anarchii i słabości Rzeczypospolitej. Kres tym rządowi sejmiki

powołała konstytucja 1717, która odebrała im znaczną część atrybucji skarbowych i wszystkie wojskowe. Ostateczną reformę ustroju sejmikowego przeprowadził Sejm Czteroletni.

Sejmiki Generalne, ob. Generalne sejmiki.

Sejmowe delegacje, ob. delegacja.

Sejmy polsko-amerykańskie, walne zjazdy poszczególnych organizacji, w przeciwstawieniu do powszechnych, pozaorganizacyjnych zjazdów, które tam nazywają kongresami; sejmy takie odbywają się w odstępach czasu, oznaczonych statutami poszczególnych organizacji.

Sejmy rozbiorowe pod naciskiem państw zabornych były zmuszone do zatwierdzenia rozbiórów Polski: 1) sejm 19. IV. 1773—11. IV. 1775 w Warszawie, skonfederowany (mimo oporu Tadeusza Rejtana) pod łaską Adama Ponińskiego, zatwierdził I rozbiór, powołał do życia Radę Nieustającą; jednocześnie zaś, korzystając z kasaty zakonu jezuitów w 1773, utworzył Komisję edukacyjną 2) sejm 17. VI.—23. XI. 1793, w Grodnie, był zarazem ostatnim sejmem dawnej Rzeczypospolitej Polskiej; obradował pod naciskiem konfederacji targowickiej i mocarstw obcych; zastosowany przez posłów sejmowych bierny opór przeciw żądaniom podziałowym Rosji i Prus nie dał rezultatów i sejm ostatecznie ratyfikował traktaty odnoszące się do II podziału Polski.

Sejny, 1) m. w pow. suwalskim (woj. białostockie), nad rz. Marychą albo Sejną, 2.250 mieszk.; kościół dominikański z obrazem Matki Boskiej, słynącej cudami; 2) jez. w pow. suwalskim (woj. białostockie), 2 km. długi, 0,5 km. szer., odpływ tworzy rz. Marycha.

Sejsze, ob. seiches.

Sekanina Franciszek, literat i publicysta czeski, *1875; autor kilku tomów poezji i przekładów z literatury francuskiej.

Sekcja, w wojsku oddział, złożony z kilku lub kilkunastu żołnierzy; dawniej sekcja była pododdziałem plutonu, składającego się z 2—4 s.; obecnie drużyna bojowa dzieli się na dwie s.: s. strzelecką i s. grenadjerską; s. strzelecka lub fizylijerska składa się z 6 żołnierzy, obsługujących ręczny lub lekki karabin maszynowy; zadaniem jej jest prowadzenie walki ogniowej, przede wszystkim wiązanie przeciwnika ogniem; s. grenadjerska, w składzie 6 żołnierzy, przeznaczona jest do manewru i wykonania uderzenia na bagnety; uzbrojenie jej żołnierzy składa się z 2 garlaczki i czterech karabinów. Wszyscy żołnierze sekcji (grenadjery) uzbrojeni są w granaty ręczne; s. nazywają się również oddziały, przeznaczone do służby pomocniczej przy wyższych jednostkach; z tych ważniejsze: sekcja topograficzna dywizji, zajmująca się pomiarami i zdjęciami topogr.; sekcja zaopatrująca, s. żywnościowa, kierująca zaopatrzeniem.

Sekcja, egzenteracja, dysekcja, badanie narządów wewnętrznych człowieka lub zwierząt. S. z włok, badanie trupa w celu stwierdzenia przyczyny zgonu. S. dokonywane są w celach naukowych lub sądowo-le-

karskich. Sekcyjna sala, sala, w której dokonywane są s.

Sekcyjny (wojsk.), dowódca sekcji, zazwyczaj kapral lub starszy żołnierz.

Sekiel, koń rasy węgierskiej z Siedmiogrodu.

Seklucjan Jan, kaznodzieja przy kościele Marji Magdaleny w Poznaniu, *ok. 1498, †1578; głosił naukę Lutra; później kaznodzieja polski przy kościele katedralnym w Królewcu; tłumacz Nowego Testamentu (1551—52), autor „Wyznania wiary chrześcijańskiej“ i „Pieśni“, reformator ortografii polskiej.

Sekretarz, ob. Serpentarius secretarius.

Sekretarz najwyższy (Supremus Secretarius), w dawnej Polsce urzędnik do pomocy kanclerza w zarządzie kancelarją, duchowny; od 1504 dopuszczony do tajemnic urzędowych; miał pieczęć (sygnetową); sekretarz wielki kor. i lit., urzędnik nadworny, podległy kanclerzom, których nieraz zastępował; duchowny.

Sekretarz stanu, według konstytucji Królestwa Kongresowego 1815, jeden z 6-iu ministrów, przebywający przy osobie monarchy. W Anglii tytuł niektórych ministrów, np. sekretarz stanu dla spraw zagranicznych. W stanach Zjedn. Am. Płn. pomocnicy prezydenta, którzy zarządzają poszczególnymi działami administracji.

Sekrety (łac.), wydzieliny. Przeciwstawienie — ekskreta, wydaliny. Sekrecja, wydzielanie, wynik czynności gruczołów trawiennych, łojowych, potnych itp.; wewnętrzna s., ob. wydzielanie wewnętrzne.

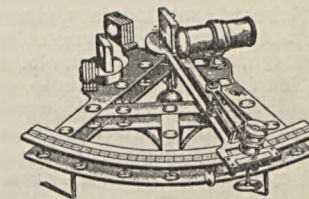
Sekretyna (łac.), ferment trawienny, wydzielany przez gruczoły Brunnera w dwunastnicy, wykryty przez fizjologów angielskich Baylissa i Starlinga. Należy do tzw. hormonów; z jelit zostaje wchłaniana do krwiobiegu i, krążąc we krwi, pobudza inne gruczoły (wątrobę, trzustkę) do wydzielania soków trawiennych.

Seksta, w muzyce: 1) szósty stopień gamy; 2) s. mała, odległość, wynosząca cztery całe tony; s. wielka, odległość 4½ tonu; s. zmniejszona, odległość 3½ tonu; s. zwiększona, wynosi 5 całych tonów; 3) nazwa kompozycji, napisanej na sześć instrumentów.

Sekstans, przyrząd astronomiczny w postaci łuku o 60°, służący do wyznaczania współrzędnych geograficznych miejsca obserwacji; używany głównie na morzu.

Sekstans, gwiazdozbiór, ob. gwiazdozbiory (tabl.).

Sekstola, w muzyce grupa, złożona z sześciu nut.

Sekstans.

Sekstyljon, tysiąc kwintyljonów czyli 1 z 21 zerami.

Sekstyna lub **sestyna**, forma wierszowa, obejmująca pierwotnie 6 zwrotek sześciowierszowych i jedną trzywierszową, używana głównie w piśmiennictwie włoskim i hiszpańskim; później strofa sześciowierszowa.

Seksualne komórki, płciowe komórki, komórki przeznaczone do rozrodu, tj. plemniki i jaja, rozwijające się w gonadach — męskie w jądrach (testes), żeńskie w jajnikach (ovaria).

Seksualny (łac.), płciowy.

Sekt (hiszp. „vino seco”, tj. wino z suszonych winogron), pierwotnie słodkie wino z jagód, wysuszanych częściowo na krzewie winnym; obecnie w Niemczech nazwa win musujących (szampańskich).

Sekta (łac.), grupa osób, która pod względem religijnym i społecznym reprezentuje typ odmienny w obrębie panującej lub narodowej religii; to samo co herezja.

Sekularne ruchy, bardzo powolne ruchy skrupy ziemskiej, powodujące zmiany poziomu mórz i kontynentów; dopiero w ciągu wieków skutki ich stają się widoczne.

Sekularyzacja (łac. zeświecczenie), 1) czasowe lub stałe uwolnienie osób zakonnych od ślubów; 2) zniesienie instytucji duchownych i zabranie dóbr kościelnych przez państwo.

Sekunda, $\frac{1}{60}$ część minuty. S. czasu oznaczamy 1^s , s. łuku — $1''$.

Sekunda, w muzyce odległość dwóch sąsiednich stopni gamy. Rozróżniamy s. wielką — odległość całego tonu, s. małą — odległość $\frac{1}{2}$ tonu, i s. zwięszoną — odległość $1\frac{1}{2}$ tonu.

Sekundariusz (łac.), w Małopolsce młodszy lekarz szpitalny, lekarz-asystent.

Sekundogenitura (drugorodzstwo), prawo młodszego syna do tronu, władzy albo majątku, w przeciwstawieniu do primogenitury, tj. analogicznych praw pierworodnego.

Sekundować (łac.), pomagać, uczestniczyć w pojedynku w charakterze świadka. Sekundant, świadek przy pojedynku.

Sekundowe wahadło, wahadło, którego czas wahań (połowa okresu) wynosi jedną sekundę; długość wahadła sekundowego zależy od przyspieszenia ciężkości, a więc od szerokości geograficznej i od odległości jego od środka ziemi; średnio wynosi 99.353 cm.

Sekuryt, substancja wybuchowa o składzie: 37% azotanu amonowego, 34% azotanu potasowego, 29% nitrobenzolu.

Sekwana (franc. Seine), rz. w płn. Francji, wypływa w Burgundji, wpada do kanału La Manche pod Hawrem, dług. 705 km., żeglowna; dopływy z pr. brzegu: Aube, Marne, Oise, z lewego: Yonne, Eure; połączona kanałami ze Somma, Skaldą, Mozą, Renem, Loarą i Rodanem.

Sekwanowie (Sequani), lud w Galji, który zamieszkiwał wybrzeże rz. Saony (późniejsze Franche-Comté i Burgundję) ze stolicą Visontio (Besançon).

Sekwencja (łac. następstwo), nazwa starych

pieśni kościelnych, powstałych w IX w. z modulacji głosowej przy śpiewie ostatniej zgłoski wyrazu Alleluja. Z dawniejszych sekwencyj zachowało się tylko 5.

Sekwestr, zajęcie, może być umowny i sądowy. S. u m o w n y, złożenie przez jedną osobę lub kilka osób rzeczy spornej do rąk trzeciego, zobowiązującego się zwrócić ją po ukończonym sporze osobie, której rzecz zostanie przysądzona. S. s a d o w y zachodzi z rozporządzenia sądu na skutek wniosku strony, występującej z pozwem.

Sekwestr (łac.), martwak, obumarły odcięk kości przy zapaleniu szpiku kostnego (osteomyelitis), przy gruźlicy lub kile kości. Każdy s. ulega oddzieleniu od otoczenia (demarkacja), a następnie wydaleniu na zewnątrz (w całości lub częściami) przez otwory (przetoki), tworzące się w tkankach miękkich. Po całkowitem wydaleniu s., w kości wytwarza się blizna kostna, a przetoki części miękkich zamykają się. Wydalanie dużych s. trwać może całymi latami. Sekwestrotomia, operacyjne usuwanie s. Synonim — nekrotomia.

Sekwoja, ob. Sequoia.

Selache maxima, ob. Carcharias melanopterus.

Seladon (franc. Céladon), bohater romansu pasterskiego „Astrée”, napisanego przez H. d'Urfé (1619), później wogóle nazwa bohaterów sztuk sielankowych.

Selaginella, widliczka, roślina z klasy Lycopodiaceae (widliczkowate), jedyny rodzaj rodziny Selaginellaceae (widliczkowate), obejmuje około 500 gat., zamieszkujących wilgotne, cieniste miejsca, przeważnie w okolicach zwrotnikowych. Posiadają pocięte, czolągające się, pocięte pionowo wzniesione, widlasto rozgałęzione lodygi, pokryte drobnymi, łuskowatymi, spiralnie w 4 rzędy ułożonymi listkami; liście zarodniowe skupione w wierzchołkowe kłosy, dolne wytwarzają w swych pachwinach zarodnie duże (macrosporangia) z 4-ma dużymi zarodnikami, górne zaś zarodnie drobne (microsporangia) o licznych małych zarodnikach. Liczne gatunki tego rodzaju uprawiane są jako rośliny ozdobne — szklarniowe. Pewne gatunki suchorostowe, np. S. lepidophylla z Ameryki zwrotn., za nastaniem suszy zwijają swe pędy nawewnątrz, trwając w tym stanie przez cały jej okres, za nastaniem zaś pory deszczowej rozpościerają się na nowo.

Selait, minerał tetragonalny, fluorek magnezu MgF₂; bezbarwny; twardość 5, ciężar wł. 2.97. Rzadki.

Selam lub **Salam** (arab.), pokój; S. aleikum, pokój z toba, zwykle pozdrowienie mahometan.

Selamlık, w Turcji część domu, dostępna dla gości; również dawna nazwa uroczystej ceremonii wyjazdu sułtana w piątek do meczetu.

Selangor (Salangor), państwo, należące do Związku Państw Malajskich na płw. Malakka (Azja pld.-wsch.), 8.300 km², 294.000 mieszcz.; kop. cyny.

Selb, m. w Bawarii, rej. górno-frankońska, 12.500 mieszk.; wyroby porcelanowe i bawelniane.

Selby, m. w hr. Jork (Anglja), nad rz. Ouse Płn., 10.000 mieszk.

Seldżukowie (od protoplasty Seldżuka),ród turecki w Bucharze, z którego wyszły dynastje, panujące w XI i XII w. w Mezopotamji, Persji, Syrii i Azji Mniejszej (tu tzw. dynastja ikońska przetrwała do pocz. XIV w.); w XII w. walczyli z Krzyżakami.

Selectio sexualis, dobór płciowy, jedna z zasad teorii descendentji. Według Darwina dobór płciowy tłumaczy powstawanie wtórnych cech płciowych, które same w sobie nie stanowią wartości celowych dla osobnika (przeważnie samca) i wobec tego nie mogą być wyjaśnione zasadą doboru naturalnego. Znaczenie doboru płciowego zaznacza się, zwłaszcza podczas walk samców o posiadanie samicy, kiedy przewagę osiągają samce najsilniejsze i z najlepiej wykształconymi cechami wtórnymi.

Selekcja (łac.), wybór, dobór; 1) w pedagogice i psychotechnice termin, oznaczający czynność wybierania z pośród większej liczby osób (dorośli, młodzieży szkolnej, dzieci), jednostek wybitniejszych pod względem umysłowym wogóle, lub też pod względem jakichkolwiek uzdolnień specjalnych, w celu skierowania ich bądź do szkół średnich lub wyższych, bądź do odpowiednich zawodów. Pierwszej takiej s. młodzieży ze szkół powszechnych, w celu umożliwienia jej dalszego kształcenia się, dokonano w Berlinie podczas wojny europejskiej; 2) uszlachetnianie roślin lub zwierząt, polegające na stopniowym, z pokolenia w pokolenie, wyosabianiu z danej populacji poszczególnych czystych linii. Działanie selekcji nie może prowadzić poza określone granice, kończy się ono z chwilą, gdy linja czysta została izolowana; dalsza selekcja w obrębie linji czystej nic już nowego dać nie może.

Selen (Selenium), pierwiastek chemiczny, ciężar atomowy 79.2; metaloid, należący do grupy VI układu okresowego. Istnieją trzy odmiany s.: 1) s. bezpostaciowy, proszek barwy czerwonej, ciężar wł. 4.27; 2) s. krystaliczny, jednoskośny, barwy czerwonej, temp. topn. 144°, ciężar wł. 4.46; 3) s. metaliczny, barwy ołowiano-szarej, temp. topn. 217°, ciężar wł. 4.80; temperatura wrzenia s. 690°. Własności chemiczne s. są podobne do siarki. S. został odkryty przez Berzeliusa w 1817. W przyrodzie występuje zwykle razem z siarką w pirytach. S. metaliczny przewodzi elektryczność. Przewodnictwo elektryczne zależy w znacznym stopniu od natężenia padającego na s. światła. Na tej zasadzie skonstruowana została selenowa komórka (ob.).

Selene, ob. Luna.

Selenga, rz. w Azji wsch., wypływa w Mongolji, wpada do jez. Bajkalskiego, dług. 1.205 km.

Selenit, ob. gips.

Selenodontyczne zęby, ob. zęby.

Selenografia, dział astronomji, zajmujący się badaniem powierzchni księżycy.

Selenowa komórka, przyrząd, którego działanie oparte jest na własności selenu, polegającej na zależności (opisanej po raz pierwszy przez Smith'a w 1873) przewodnictwa elektrycznego tego pierwiastka od naświetlenia. S. stosuje się do przesyłania na odległość obrazów optycznych (telewizja) i do fotografii na odległość (Korn, 1907).

Selenowodór, związek nieorganiczny, SeH₂, gaz bezbarwny o wstrętnym zapachu, temp. topn. —64°, temp. wrzenia —42°; rozpuszcza się w wodzie; trujący.

Seler Eduard, etnograf niemiecki, *1849, †1923; prof. w Berlinie; liczne podróże do Ameryki Środk. i Płd.; ogłosił „Gesammelte Abhandlungen zur amerikan. Sprach- und Alt-tumskunde“ (t. 1—3 i 5, 1902—15).

Selery, *Apium graveolens*, roślina z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate). Ziele dwuletnie, o korzeniu zgrubiałym, lodydze 3—6 dm. wys., nagiej, gąłzistej, liściach lśniących, dolnych trójdzielnych, częściowo pierzastodzielnych, górnych trójlistkowych; baldachy drobne krótkoszypułkowe, kwiaty żółtawo-białe. Kwitnie VI—IX. Roślina warzywna, uprawiana dla jadalnych korzeni i naci. Pochodzi z okolic nadśródziemnomorskich, — u nas dzicząca.

Selostat (niem. Schlettstadt), m. w Alzacji (Francja wsch.), nad rz. Ill, 12.000 mieszk.; wyroby metalowe, młyny, uprawa wina, owoców.

Seleucja, nazwa kilku miast, założonych przez władcę Syrii, Seleukosa I Nikatora. S. nad Tygrysem w Babilonji, zburzona w 165 po Chr. przez Rzymian; ruiny o 45 km. na pld. od Bagdadu. S. Pieria, w starożytności port m. Antiochji.

Seleucydowie, dynastja panująca w Syrii 312—64 przed Chr., założona przez Seleukosa I Nikatora.

Seleukos (Seleukus), imię kilku królów Syrii: S. I. Nikator (307—280 przed Chr.), założyciel państwa syryjskiego, *358 przed Chr., 323 namiestnik Medji i Babilonji, 307 przybrał tytuł króla; podbił ziemie Hellespontu i morza Śródziemnego aż po Indus i Jaxartes. Zamordowany w 280.

Selim, imię trzech sułtanów tureckich: 1) S. I (1512—20), *1467; zdobył Persję, Syrię, Palestynę i Egipt, podbił Mekkę i Medynę; 2) S. II (1566—1574), syn Solimana II i Roksołany; 3) S. III (1789—1807), syn Mustafy III, *1761; zrzucony z tronu 1807 przez przeciwników reform, któremi S. usiłował zeuropizować swe państwo; zamordowany w więzieniu 1808.

Selim, pseudon. Bukowińskiego Władysława.

Selinum, olszewik, roślina zielne z rodziny Umbelliferae (baldaszkowate). U nas *S. carvifolia*, o kminolistny, bylina o lodydze 5—10 dm. wys., górą rozgałęzionej, kanciasto brzdowanej, liściach dolnych 3-krotnie, górnych 2-krotnie pierzastosięcznych, kwiatkach

białych. Kwitnie VII—VIII. Występuje pospolicie: zarośla, łąki, brzegi lasów.

Selinus, kolonia grecka na zach. wybrzeżu Sycylii, założ. w VII w. prz. Chr.; 409 zdobyta przez Kartagińczyków, zburzona 250 w pierwszej wojnie punickiej. Ruiny świątyni doryckiej.

Ruiny świątyni w Selinus.

Sellwanowa reakcja, reakcja chemiczna, pozwalająca wykryć ketozy, tj. węglowodany (cukry, monosacharydy), zawierające grupę karbonylową ($C=O$; fruktoza, sorboza); po dodaniu do ketozy stężonego kwasu solnego (HCl) i wrzuceniu kilku kryształków rzęzorcyny — $C_6H_5(OH)_2$ — powstaje winiowo-czerwone zabarwienie. Reakcja S. ma zastosowanie w chemii organicznej i fizjologicznej.

Selkirk, stol. hr. S. w Szkocji pld., 5.800 mieszk.; tkactwo; hr. S., 666 km², 22.600 mieszk.

Selkirk Alexander, ob. Robinson Crusoe.

Sella turcica (łac.), ob. siodło tureckie.

Selon, plemię malajskie na archipelagu Mergui, na wybrzeżu birmańskiej prowincji Tennasserim.

Selters, w. w rej. wiesbadeńskiej (Prusy), 1.300 mieszk.; w pobliżu Nieder-Selters, słynne źródła mineralne (woda selterska).

Selterska (selterska) woda mineralna, 1) naturalna, szczawa alkaliczno-słona, otrzymywana w Selters, rozsyłana w butelkach po całym świecie; 2) sztuczna, roztwór wodny, odpowiadający składem chemicznym wodzie s. naturalnej. Zawiera chlorek sodu (NaCl), kwaśny węglan sodu ($NaHCO_3$) i bezwodnik kwasu węglowego (CO_2). Woda s. stosowana jest przy chorobach dróg oddechowych.

Selvas, nazwa obszaru olbrzymich lasów zwrotnikowych w Brazylii pln. (Am. Pld.), w dorzeczu rz. Amazonki.

Sem, jeden z trzech synów Noego, protoplasta narodów semickich, zamieszkałych w Azji zach.

Semafor, ramieniec, stały masztowy sygnał kolejowy. Zależnie od przeznaczenia nosi nazwy: wjazdowy, wyjazdowy, drogowskazowy, odcinkowy. Składa się ze słupa wysokości 10 metrów, jednego, dwóch lub trzech ramion ruchomych i jednej, dwóch lub trzech latarni o silnych reflektorach. Ustawienie ramion, a w nocy kolorowe latarnie, stanowią sygnał dla maszynisty.

Semang, szczep Negrytów na półwyspie Malakka, na obszarach Peraku, Kedahu i Kelantan, oraz w południowej części obszaru syjamskiego. Dzieli się na dwie grupy, zachodnią, zwaną właściwymi Semang lub Menik, i na wschodnią, zwaną Pangan.

Semarang, ob. Samarang.

Semazjologia (greck.), w językoznawstwie nauka o znaczeniu wyrazów.

Sembat Marcel, polityk francuski, * 1862, † 1922; socjalista; od 1833 członek parlamentu; 1914—16 min. robót publ.

Sembra Aloizy Wojciech, historyk i filolog czeski, * 1807, † 1882; brał żywy udział w akcji przeciw autentyczności Rękopisów Kralodworskiego i Zielonogórskiego; napisał „Zasady dialektologii czeskosłowiańskiej” i szereg studiów historycznych.

Sembratowicz Józef ksiądz, * 1821, † 1900; 1870—1882 arcybiskup grecko-katolicki lwowski i metropolita halicki.

Sembratowicz Sylwester, ksiądz, arcybiskup grecko-katolicki lwowski, * 1836, † 1898; studja w Wiedniu i Rzymie; prof. dogmatyki na Uniwersytecie Lwowskim, 1879 biskup sufragan halicki, 1882 arcybiskup, 1895 kardynał.

Sembrich-Kochańska Marcelina, ob. Kochańska-Sembrich.

Semejografja (greck.), nauka pisania nut.

Semel iussit, semper paret (łac.), raz postanowił, wiecznie się objawia; słowa Seneki, wyrażające niezmienną naturę.

Semen, ob. nasienie.

Semen virile, nasienie męskie, sperma.

Semendria, ob. Smederevo.

Semeneńko Piotr ksiądz, generał zakonu Zmartwychwstańców, * 1813, † 1886; żołnierz, po 1831 na emigracji we Francji, jeden z założycieli zakonu Zmartwychwstańców; ogłosił: „Prawda o kościele Bożym” (1843), „Towiański et sa doctrine” (1856), „Obraz słowa polskiego i jego odmian” (1852), „Panégryque de s. Cyrille et de s. Méthode, apôtres des Slaves” (1882) i in.

Semenow Tianszanskij Piotr, geograf, podróżnik i uczonego rosyjski, * 1827, † 1914; badacz Azji środkowej i Rosji, autor i redaktor kilku dzieł specjalnych.

Semenúd, m. w Egipcie Dolnym, nad wsch. ramieniem Nilu, 14.400 mieszk.

Semerau-Slemianowski Mściwój, lekarz polski, * 1885 w Ruszczuku (Bułgaria); studja w Strassburgu; od 1923 docent Uniwersytetu Warszawskiego; wykłada diagnostykę chorób układu krążenia. Liczne prace w języku polskim i niemieckim z dziedziny chorób serca, niemiarowości tętna, zaburzeń w układzie krwiotwórczym; pierwszy wprowadził do klinik polskich elektrokardiograf.

Semestr (łac.), półrocze.

Semgalja, ob. Semigalja.

Semi (łac.), pół (w wyrazach złożonych).

Semici, grupa ludów, których wspólna cecha jest używanie języków semickich (arabski, asyryjski, starosyryjski, hebrajski, fenicki), odrębnych jednak pod względem rasowym i etnicznym. Wychodzą z Arabii pln., podbijali liczne kraje (Asyrię, Babilon, Fenicję, Abisynię, Egipt) i mieszały się z ludnością tubylną, narzucając im swój język.

Semigalja albo **Semgalja** (tot. Zehmegal), część Kurlandji nad dolną Dźwiną (Łotwa).

Semiginowski, ob. Eleuter Jerzy.

Semikarbazyony, związki aldehydów, ketonów i semikarbazydów; zwykle piękne kryształy; służą do wykrywania i wyosobniania aldehydów i ketonów.

Semikarbazyd, związek organiczny $H_2N.CO.NH.NH_2$, pochodna mocznika, ciało krystaliczne o temp. topn. 96°; roztwór posiada reakcję zasadową.

Semilunares valvulae, ob. serce.

Seminarja duchowne, zakłady naukowe, przyspasabiające do stanu kapłańskiego; przepisy kanoniczne różnią się: 1) diecezjalne, prowincjonalne i nacjonalne, zależnie od tego, czy są przeznaczone dla jednej diecezji, prowincji lub państwa; 2) papieskie i biskupie, z których pierwsze podlegają bezpośrednio papieżowi, drugie zaś — miejscowym ordynariuszom; seminarja są wyjęte z pod jurysdykcji proboszczów. Seminarja wprowadził sobór trydencki (1545—1563); odpowiednio do przepisów nowego kod. z 1917 nauka winna trwać 6 lat, w tem cztery teologii, a dwa filozofii; alumni mieszkają w seminarjach przynajmniej w czasie trwania studiów teologicznych. Na czele seminarjów stoją rektorzy, będący jednocześnie rektorami kościołów seminarjalnych.

Seminarja nauczycielskie, zakłady naukowe dla kształcenia fachowców w zawodzie nauczycielskim. W Polsce s. n. podlegają władzy Minist. W. R. i O. P. (Wydział Szkół Średnich). S. dzieli się na 3 typy: S. n., Kursy n., S. ochroniarskie. W 1926—27 ogółem s. n. było 204, K. n. 7, S. o. 14; z tych było zakładów państwowych: S. n. 119, K. n. 4, S. o. 7; zakładów niepaństwowych: S. n. 85, K. n. 3, S. o. 7; uczniów ogółem było w S. n. 37.252, w K. n. 713, w S. o. 651.

Seminarjum uniwersyteckie, jeden z trzech typów zakładów naukowych uniwersyteckich (laboratorium, pracownia, s.), organizowanych w wyższych uczelniach, zależnie od danej katedry. S. u. służy do pogłębiania wiedzy, wykładanej na katedrach, przez stosowną ciągłość samodzielnego i zbiorowego studiowania przedmiotu, ćwiczenia praktyczne, odczyty itd. W s. tych biorą udział studenci pod kierunkiem profesorów lub ich zastępców (asystentów, adiunktów). Niższym stopniem s. są proseminaria.

Seminarjum polskie w Ameryce w Orchard Lake pod Detroit (stan Michigan) założone zostało przez ks. J. Dąbrowskiego w 1884.

Seminolowie, plemię Indian, należące do szczepów Maskoki, zamieszkiwało niegdyś Florydę, obecnie resztki w Oklahoma, na terytorium Indian.

Semipalatyńsk, m. w rep. Kirgiskiej (Rosja środk.-azjatyck.), nad rz. Irtyszem, 32.000 mieszk.; okręg S., 462.633 km², 1.250.000 mieszkańców.

Semipelagianizm, pogląd teologiczny, rozpoznany w V w. w połudn. Francji, utrzymujący, że człowiek z natury jest skłonny do dobrego (nauka Pelagiusza), łaska zaś Boża

umacnia go w wierze i prowadzi do wykonania dobrego czynu. Synod w Orange w 529 potępił tę naukę.

Semiramida, mityczna królowa asyryjska, według legend persko-greckich małżonka króla Ninusa, rządziła po jego zgonie ok. 2000 przed Chr. w imieniu swego syna Ninjasza; ujarzmiła Indie i Afrykę, założyła Babilon i wiele innych miast, wznosiła wspaniałe gmachy, założyła ogrody wiszące w Babilonie, budowała drogi, kanały itd.

Semireczeński okręg, okręg w rep. turkistańskiej (Rosja środk.-azjat.), 75.000 km², 1.750.000 mieszk.; gł. m. Alma-ata (przedtem Wiernyj).

Semiserio, wyraz muzyczny, stosowany zwłaszcza do opery; poważna o. nazywała się operą serio, półpoważna — semiserio.

Semitonium, w muzyce wieków średnich łacińska nazwa półtonu. Wielkie s. równało się półtonowi diatonicznemu (h. c.), małe — chromatycznemu (c-cis).

Semivir (łac.), wykastrowany mężczyzna, eunuch.

Semjotyka (greck.), **semjologia**, nauka o objawach chorób, ważny dział diagnostyki lekarskiej.

Semkowicz Aleksander, historyk, * 1850, † 1913; studja we Lwowie i Getyndze; 1884 docent, 1889 profesor historii powszechnej na Uniw. Lwowskim, 1892 dyrektor biblioteki tamże; redaktor „Kwartalnika Historycznego”; ogłosił osobno: „Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza” (1887), „Opowiadania z dziejów powszechnych dla szkół gimnazjalnych i realnych” (1893—94), „Pamiętnik barona Heykinga” (1899) i in.

Semkowicz Władysław, historyk, * 1878, studja we Lwowie; 1909 docent, potem prof. nauk pomocniczych historii na Uniw. Lwowskim, potem Krakowskim, od 1908 red. „Miesięcznika heraldycznego”; prace: „Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce w XIV i XV w.” (1899), „Drużyna i Srenawa, studjum heraldyczne” (1900), „Ród Pałuków” (1905), „Władcy polscy na tle porównawczem słowiańskim” (1908), „Paleografia w służbie dyplomatyki” (1909), „Przyczynki dyplomatyczne z wieków średnich” (1911).

Semler Johann Salomo, alchemik i teolog niemiecki, * 1725, † 1791; prof. teologii na uniw. w Halli; gł. dzieło: „Abhandlung von freyer Untersuchung des Kanons” (1771—75).

Semmelweis Ignaz Philipp, lekarz-ginekolog węgierski, * 1818, † 1865; prof. w Peszcie; założył podstawy nauki o gorączce pofogowej.

Semmering, przełęcz górską na granicy Austrii Dolnej i Styrii (980 m. n. p. m.), przez którą prowadzi sztuczna droga z Gloggnitz do Mürzzuschlag oraz kolej żelazna (zbudowana 1854) z 15 tunelami i 16 wiaduktami; na przełęczy stacja klimatyczna; sporty zimowe.

Semnonowie, naród starogermański, który zamieszkiwał obszar między Odrą środkową i Elbą; przy końcu II w. po Chr. znikł z kart dziejów.

Semnopithecus (Presbytis) entellus, Hulman, Hanuman, Langur, Entella,

małpa z rodziny Cercopithecidae; podrząd Catarhinae (wąskonosel). Dochodzi do 60 cm. długości, z ogonem do 1 m. Torebek policzkowych nie posiada. Paluch przednich kończyn bardzo krótki. Łatwo oswoja się i odznacza łagodnym usposobieniem. Żyje gromadami w lasach Cejlonu i Indyi Wschodnich. Należy do „świętych małp“, czczonych przez krajowców.

Semois, pr. dopływ Mozy w Belgji i Francji póln., długość 165 km.

Semon Richard, przyrodnik niemiecki, * 1859, † 1918; odbywał liczne podróże do Afryki, Australji i archipelagu Malajskiego; ogłosił: „Im austral. Busch“ (2 wyd., 1903), „Bewusstseinsvorgang und Gehirnprozess“ (1920) i in.

Semonides z Amorgos, pisarz grecki z VII w.; zachowały się dwa jambiczne fragmenty jego dzieł: w jednym żali się na niedolę życia ludzkiego i radzi zrezygnować z oporu, w drugim daje satyrę na kobiety.

Semotls arbitris (łac.), bez świadków, na osobności; tak nazywano w dawnej Polsce posiadzenia sejmów bez udziału publiczności.

Sempach, m. w kantonie Lucerny (Szwajcaria), nad jez. S., 1.200 mieszk.; pamiętne zwycięstwem Szwajcarów nad Leopoldem III austr. 9. VII. 1386.

Semper (łac.), zawsze. *S. fidelis* (o Lwowie), zawsze wierny. *S. aliquid haeret*, zawsze coś pozostanie (o oszczerstwach). *S. avarus eget*, skapemu zawsze za mało. *S. idem*, zawsze to samo, zawsze ten sam. *S. inopis*, quicunque cupit, zawsze jest ubogi ten, kto ciągle czegoś pragnie.

Semper Augustus (łac.), zawsze powiększający — tytuł cesarzy rzymskich od Dioklecjana.

Semper Gottfried, architekt niemiecki, * 1803, † 1879; od 1834 prof. akademii drezdeńskiej; 1849 z powodów politycznych schronił się do Anglii; 1855 prof. politechniki w Zurychu; od 1871 kierownik budowy cesarskich w Wiedniu; autor prac z dziedziny architektury, m. in. o czterech elementach w budownictwie, o stylu tektonicznych i technicznych sztuk pięknych.

Sempervivum, rojnik, roślina z rodziny Crassulaceae (gruboszowate). Zioła lub krzewy o liściach grubych, mięsistych, niepodzielonych, zwykle skrętoległych, na pedach płonnych, skupionych w zbite różyczki, kwiatach 6-, 12-, 20-krotnych. Liczne gatunki rosną w okolicach górzystych Europy i Azji Mniejszej. W Polsce: *S. soboliferum*, r. pospolity. kwitnie żółtawo-biało III—IX; skały, piaski. *S. tectorum*, m. murowy (Rys.: a kwiat), kwitnący różowo; u nas bywa tylko sadzony.

Semplice, wyraz muzyczny, wskazujący prostotę w wykonaniu.

Sempolowska Stefania, działaczka polityczna i społeczna, * 1870 w Poznańskim; na-

Sempervivum tectorum.

uczycielka w Warszawie, przedstawicielka hasła radykalnych; autorka broszur i rozpraw pedagogicznych i społecznych: „Starożytna Grecja i jej urzędzenia“ (1904), „Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej“ (1906), „Żydy w Polsce“ (1906), „Z dna nędzy“ (1919) i in.

Sempolowski Antoni, ziemianin, * 1847; studja w Halli i Lipsku; 1875 prof. w Szkole Rolniczej w Zabikowie, od 1880 dyrektor Stacji oceny nasion w Warszawie, od 1892 dyrektor Rolniczej Stacji Doświadczalnej w Sobieszynie; prof. Wyższej Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego; prace: „Ogólna uprawa roli“ (1884), „Gospodarstwo łakowe“ (1889), „Jak możemy ulepszać nasze zboża“ (1901).

Sempronius, rzymski ród patrycjuszów, później także plebejuszów; do nich m. in. należeli Grakhowie Tiberius i Gaius.

Sen, drobna jednostka monetarna w Japonji, = $\frac{1}{100}$ jena.

Sen, normalna i periodyczna przerwa albo obniżenie świadomych procesów psychicznych, przeciwstawienie stanu czuwania. Z punktu widzenia fizjologicznego, podczas snu przemiana materji jest mniej energiczna, oddech rzadszy, bardziej głęboki i prawidłowy, ilość kwasu węglowego we krwi zmniejszona, ruchy serca wolniejsze, wytwarzanie ciepła słabsze, temperatura organizmu zmniejszona, wydzielanie słabsze, pobudliwość zmysłów osłabiona, wszystkie odruchy zachowane, ale osłabione. Działanie ogólne snu polega na tem, że powoduje wypoczynek cielesny i duchowy. Zbyt silne znużenie przeszkadza snowi, jakkolwiek najważniejszym bodźcem, sprowadzającym s., jest znużenie. S. może posiadać rozmaitą głębokość; mierzymy ją natężeniem bodźca fizycznego, pod którego wpływem następuje obudzenie: im silniejszy musi być ten bodziec, tem głębszy sen. Siła tego bodźca daje tzw. próg obudzenia (ob. próg bodźca). Początkowo sen jest bardzo lekki (w przeciągu pierwszych 15 minut), po jakich 45 minutach dochodzi do maximum głębokości (na przeciągu pół godziny), następnie słabnie, z początku wolno, później coraz szybciej. Znalezione różnice indywidualne: u ludzi pracujących najlepiej zrana (pracowników rannych) sen osiąga maximum głębokości po godzinie, u pracowników wieczornych dopiero po dwóch lub więcej godzinach. Próg przebudzenia jest znacznie wyższy niż próg bodźca dla tego samego zmysłu (dla zmysłu słuchu 100 tysięcy razy). Ilość godzin snu człowieka zmniejsza się z wiekiem: niemowlę śpi niemal bez przerwy, dziecko 12—14 godzin, młodzieniec 8—9 godzin, dorosły 6—7 godzin, starzec 3—4 godzin, ale jest senny przez cały dzień. Zadaniem teorii snu jest wskazanie przyczyn, sprowadzających sen. Przyczyny te mogą być natury fizycznej albo psychicznej, albo też i jednej i drugiej. Co do przyczyn natury fizycznej, to niema powszechnej zgody co do kwestji, która z nich jest najważniejsza: niektórzy podkreślają znaczenie krążenia krwi w mózgu, inni — brak tlenu lub zatrucie substancjami, będącymi produktem zmęczenia, inni znów kładą nacisk na znacze-

nie przyczyn psychicznych, sprowadzających sen, na co wskazuje rola takich czynników, jak wola, która niekiedy może sen sprowadzić, niekiedy znów go przemóc.

Sen zimowy zwierząt, długotrwały (wielomiesięczny) sen, w który zapadają niektóre zwierzęta (niedźwiedzie, borsuki, nietoperze). Przemiana materji podczas snu zimowego prawie zupełnie ustaje, zwierzęta nie przyjmują pożywienia; jedynym widocznym przejawem życia jest oddychanie. Po przejściu okresu snu zimowego następuje przebudzenie się i powrót do normalnych funkcji życiowych.

Sénarmont Henri H., chemik francuski, * 1808, † 1862; prace z chemji nieorganicznej, syntezy minerałów itp.

Senarmontyt, minerał regularny, trójtlenek antymonu Sb_2O_3 , barwy białej lub szarej; twardość 2—2.5, ciężar wł. 5.2—5.3. Algier, Kanada.

Senat (senatus), w staroż. Rzymie rada „starców (senes), złożona początkowo z przywódców znakomitych rodów (senatores, patres), od 312 także z plebejuszów. Liczył 100 do 300, od czasów Sulli 600 członków. Za cesarzy stracił na znaczeniu. Średniowiecze przejęło nazwę s. dla władz magistrackich większych miast. W wielu współczesnych państwach konstytucyjnych s. stanowi izbę wyższą. W Ameryce Płn. nazwa zgromadzenia przedstawicieli (po 2-ch) wszystkich stanów o władzy ustawodawczej, funkcjach rządowych i sądowych. W Polsce, w myśl konstytucji z 17. III. 1921, liczba senatorów odpowiada czwartej części posłów. Aby móc być wybranym na senatora, należy mieć ukończonych lat 40. Przewodniczącym Senatu jest marszałek Senatu. Praca przygotowawcza nad projektami ustaw, uchwalonemi przez Sejm, odbywa się w komisjach senackich: finansowej, zagranicznej, wojskowej itp. Senat nie posiada inicjatywy ustawodawczej, ani nie jest powołany do uchwalania votum nieufności rządowi. Każdy projekt ustawy, uchwalony przez Sejm, winien być przekazany Senatowi do rozpatrzenia. Jeżeli Senat nie podnosi w ciągu 30 dni od dnia doręczenia mu uchwalonego projektu ustawy żadnych przeciwko niemu zarzutów, prezydent Rzeczypospolitej zarządza ogłoszenie ustawy. Jeżeli Senat postanowi projekt uchwalony przez Sejm zmienić lub odrzucić, powinien zapowiedzieć o tem sejmowi w ciągu powyższych 30 dni.

Senat w dawnej Polsce wyłonił się ze zjazdów rady królewskiej, do której król powoływał urzędników, dygnitarzy, duchownych oraz szlachtę. Za Zygmunta I usunięto niższych urzędników ziemskich oraz szlachtę, która zdobyła reprezentację w izbie poselskiej, a senat składał się z arcybiskupów, biskupów, wojewodów, kasztelanów oraz ministrów: marszałka koronnego i nadwornego, kanclerza, podkanclerza i podskarbiego koronnego.

Senatorowie rezydenci, instytucja doradcza przy osobie króla, utworzona w Polsce 1573 (artyk. henrycjańskie), zniesiona 1774.

Senatus Populusque Romanus (S. P. Q. R.)

(łac.), senat i lud rzymski, tzn. państwo rzymskie.

Senckenberg Johann Christian, lekarz niemiecki, * 1707, † 1772; założyciel fundacji S. w Frankfurcie (szpital z instytutem medycznym, biblioteką i ogrodem botanicznym). W 1817 założono ku czci jego towarzystwo przyrodnicze im. S.

Sendał, m. na póln.-wsch. wybrzeżu wyspy Hondo (Japonja), 119.000 mieszk.; wyroby jedwabne i z laki.

Sendzirlil, miasto hetyckie w Syrii póln., odkryte w 1888, obwarowane olbrzymim murem z licznymi i potężnymi wieżami. Odkryto ogromny monolit Asarhaddona, posagi lwów i płaskorzeźby, wyobrażające walki Hetytów z wrogami i z dzikimi zwierzętami. Wyraźne wpływy asyryjskie z IX w. przed Chr.

Sénébier Jean, przyrodnik szwajcarski, * 1742, † 1809; proboszcz i bibliotekarz w Genewie; prace: „Mémoires sur l'influence de la lumière solaire“, „Rapport de l'air atmosphérique avec les êtres organisés“ i in.

Seneca Lucius Annaeus, retor rzymski, * ok. 54 przed Chr. w Kordobie w Hiszpanji, † 39 po Chr.; autor rozpraw krasomówczych pt.: „Controversiae“ i „Suasoriae“.

Seneca Lucius Annaeus, filozof i tragedjopisarz rzymski, rodem z Kordoby (Hiszpanja), * 4 po Chr., † 65; syn Seneki retora. Wyznawca poglądów stoickich. Nauczyciel Nerona. Popadłszy w niełaskę, zmuszony był przeciąć sobie żyły. Z licznych jego dzieł zachowało się przedewszystkiem: 9 Dialogów filozoficznych w 12 księgach, „Naturales Quaestiones“ w 7 księgach (z zakresu fizyki), 124 listy w 20 księgach (Epistulae morales), „Apocolocyntosis“ (satyra na ces. Klaudjusza) i 9 (względnie 10) Tragedji, jedynych, jakie zachowały się w całości w rzymskiej literaturze.

Senecio, starzec, roślina z rodziny Compositae (złożone). Zioła lub rośliny drzewiaste, rozpowszechnione w licznych gatunkach po całej kuli ziemskiej. W Polsce około 27 gatunków; najpospolitszy *S. vulgaris* (Rys.),

Senecio vulgaris.

Senecio Johnstonii.

s. pospolity, chwast ogrodowy i polny, kwitnie żółto przez cały prawie rok. Gatunki drzewiaste: *S. Johnstonii* (Rys.), *S. adnivalis*, *S. Keniodendron*, rosną w górach Afryki zwrotnikowej, na wysokości 3—4.000 m. Niektóre gatunki obcokrajowe, np. *S. cineraria* (okolice nadbrzoziemnomorskie), *S. cruenatus* (wyspy Kanaryjskie), hodowane są pod nazwą cynerarii, w licznych odmianach, jako rośliny ozdobne kwiatowe.

Senefelder Alois, wynalazca litografii, * 1771, † 1834 w Pradze; w 1818 wydał podręcznik litografii z załączonymi wzorami; 1826 wynalazł „druk mozaikowy“, odtwarzający barwne rysunki.

Senegae radix, ob. Polygala.

Senegal, rz. w zach. Afryce franc., dług. 1.430 km., wpada do oceanu Atlantyckiego wielką deltą (1.500 km²).

Senegal albo **Senegambia**, kolonia francuska w zach. Afryce franc., 191.600 km², 1.225.500 mieszk. (przeważnie Murzynów Sudańskich); gł. m. St.-Louis; wybrzeże atlantyckie bagniste, wnętrze kraju płaskie (150 m.), klimat gorący, niezdrowy; uprawa ryżu, prosa, indygo, kukurydzy, orzechów ziemnych (główny artykuł wywozu), produkcja kauczuku i gumy, bogactwa mineralne niewyżyskane.

Senegambja, ob. Senegal.

Seneka, ob. Seneca.

Senes Wawrzyniec, budowniczy, Włoch rodem, pracował w Polsce; 1631 do 1644 budował zamek Krzyżtopór dla Krzysztofa opalińskiego.

Senesowe liście, **senesowe strączki**, ob. Senae folia.

Seneszał, we Francji średniowiecznej wysoki urzędnik dworski, zarządzający domem królewskim, później nazwa kierowników urzędów sądowych.

Senftenberg, m. w Brandenburgii (Prusy), nad Czarną Elsterą, 9.600 mieszk.; wyrobyszkłane, kopalnie węgla brunatnego.

Senigallia, m. port. w prow. Ankona (Włochy środk.), 23.800 mieszk.; siedziba bisk., kąpiele morskie; pod S. Rzymianie zwyciężyli w 207 przed Chr. Hazdrubala.

Senilis (łac.), starczy; atrophia cutis senilis, starczy zanik skóry; marasmus senilis, uwiędnięcie starczy.

Senium (łac.), starość.

Senjen, po Hindō największa z wysp norweskich, 1.666 km², 3.500 mieszk.

Senior (łac.), starszy członek rodziny; przelozony bractwa, cechu, konwiktu, bursy, zgromadzenia itp. S. ciała dyplomatycznego, najstarszy wiekiem z przedstawicieli państw. w danym miejscu (kraju). S-6 w k o n w e n t, posiedzenie mężów zaufania, przywódców partii parlamentarnych pod przewodnictwem prezydenta Izby.

Seniorat, starszeństwo; prawo dziedziczenia następstwa tronu, wedle którego po śmierci panującego (monarchy) tron (władza) przechodzi nie na syna, lecz na najstarszego w rodzie.

Senlis, m. w dep. Oise (Francja), nad rz. Nonette, 7.000 mieszk.; katedra gotycka.

Sennaar (Sennar), kraina w Sudanie Angloegipskim w Afryce póln.-wsch., między Białym a Niebieskim Nilem; dawna stol. S., obecnie Senga (Singa).

Sennae folia, **senes**, liście („strączki“) senesowe, wysuszone liście gatunku Cassia angustifolia (roślina z Afryki, Arabii i Indji Wsch.); środek przeczyszczający o przeważnym działaniu na jelito grube; zawiera emodyny oraz glikozydy.

Sennae infusum compositum, „trunek wiedeński“, „Wiener Trank“, środek przeczyszczający, płyn brunatny o nieprzyjemnym smaku. Zawiera liście senesowe, mannę i sól Seignette'a.

Senne marzenia, ob. marzenia senne.

Sennowóctwo, somnambulizm, ob. lunatyzm.

Senoi, plemię weddoidalne, zamieszkałe w centralnych górach półwyspu Malajskiego, zwłaszcza na obszarach Kelantan, Pahang i Selangor.

Senon, górna kreda, złożona z wapieni, bogatych w skamieliny, margli i piaskowców.

Sens, m. w dep. Yonne (Francja), nad rz. Yonne, 15.000 mieszk.

Sensacja (łac.), 1) silne wrażenie, wywarłe przez jakieś niespodziewane zdarzenia lub wiadomości; 2) w liczbie mnogiej: nieokreślone i przeważnie nieumiejscowione wrażenia ustrojowe, doznawane wewnątrz organizmu.

Sensacyjny, wzbudzający sensację.

Sensburg, ob. Żądzbork.

Sensibilis (łac.), czuciowy; przeciwstawienie: motorius, ruchowy; sensibilitas, czucie.

Sensorium, nazwa zbiorowa całokształtu układu nerwowego (ośrodkowego i obwodowego) i narządów zmysłowych człowieka lub zwierzęcia. W neurologii lekarskiej pojęcia s. używa się często tylko w odniesieniu do mózgu, jako ośrodkowego siedliska świadomości i odczuwania zmysłowego.

Sensoryczny, czuciowy, wrażeniowy; nerwy sensoryczne, nerwy czuciowe, dośrodkowe, prowadzące podrażnienia nerwowe od obwodu (narządów zmysłowych) do centralnego organu nerwowego (mózgu, ośrodków podkorowych); sensoryczna afazja, ob. mowy zaburzenia.

Sensualizm, kierunek filozoficzny, ob. poznania teoria.

Sensus (łac.), myśl, rozsądek; zmysł.

Sensybilizacja (łac.), w biologii uczulanie ustrojów żywych na działanie promieni świetlnych. Substancjami uczulającymi (uczulaczami) są przeważnie barwniki (chlorofil, hematoporfiryna, eozyna). U roślin zielonych dzięki s. przez ciała chlorofilowe odbywa się synteza węglowodanów (skrobi) z dwutlenku węgla (CO₂). W patologii ludzkiej i zwierzęcej s. odgrywa rolę w powstawaniu niektórych chorób skórnych (pellagra, xeroderma pigmentosum i in.).

Sensybilizatory (łac.), uczulacze, w biologii, ob. sensybilizacja; w bakterjologii i serologii — substance sensibilisatrice (Bordet), amboceptor czyli dwóch wytnik, bliżej niezbadane ciała, zawarte w surowicy krwi ludzi i zwierząt, uodpornionych (immunizowanych) przeciw pewnym bakterjom. Mają uczulać dane bakterie na działanie ciał bakterijobójczych, zawartych również w surowicy krwi. S. znoszą ogrzewanie powyżej 56°—60° C.

Senta (niem. i węg. Zenta), m. w prow. Vojvodina (Jugosławia), nad dolną Cisą, 30.700 mieszk.; pamiętne zwycięstwem ks. Eugenjusza nad Turkami 11. IX. 1697.

Sentencja, krótkie zdanie, zawierające głębszą myśl filozoficzną lub moralną, maksyma.

Sentencja wyroku, ob. wyrok.

Sentyment (franc.), uczucie.

Sentymentalizm, czułościwość.

Sentymentalny, czułościkowy.

Senussi (sinussi, senussija), religijne i polityczne bractwo mahometańskie, dążące do islamu pierwotnego, nieskażonego obcymi wpływami, wrogie chrześcijaństwu i cywilizacji europejskiej. Założone 1833 w Meccie przez Sidi-Mohameda-ben Ali es-Senussi, rozpowszechniło się w Afryce; walczyło przeciw Włochom w wojnie trypolitańskiej 1911—1912 i w powstaniach 1914—23, przeciwko Anglikom w zachodnim Egipcie, przeciwko Francuzom w środkowym Sudanie i w Maroku.

Senza sordino, wyrażenie muzyczne: bez tłumików.

Seoul, ob. Seul.

Separacja od stołu i łoża, rozłączenie co do stołu i łoża małżeńskiego, przewidziane przez prawo, może być czasowe z powodu kacerstwa, dokonania zbrodni, groźby, oszczerstw itd., lub dożywotnie, gdy małżonkowie wstępują do zakonu lub gdy małżonek przyjął wyższe święcenia.

Separacji teoria, to samo co migracyjna teoria (ob.).

Separatyzm (łac.), dążność do oddzielenia się. **Seperat**, lub zdrob. **Sepecik** (turec.), skrzynia okuta niewielkich rozmiarów, lub też rodzaj torby ze skóry, tyka lub sitowia.

Sepia officinalis, małwa, mięczak z rodziny Sepiidae; podrząd Myopsida, rząd Decapoda, podgromada Dibranchiata, gromada Cephalopoda (głównonogi). Głowa wielka, wyraźnie wydłużona od spłaszczonego tułowia, opatrzonego z każdej strony skórzastą płetwą. Otwór gębowy otoczony dziesięcioma ramionami, z których dwa są dłuższe od pozostałych. Przysawki ramion zaopatrzony w pierścień chitynowy. Muszla szczałkowa, ukryta pod płaszczem. Gruczoł czernidłowy dobrze rozwinięty. Dług. ciała ok. 30 cm. Żywi się rybami i skorupiakami. Zamieszkuje Atlantyk i m. Śródziemne. Poławiana w dużych ilościach. Muszla znana w handlu jako tzw. os sepiae, używa się w stanie sproszkowanym jako środek do polerowania. Z wydzieliny gruczołu czernidłowego otrzymuje się farbę, zw. sepją. Mięso jadalne.

Sepia officinalis.

Sepik (niem. Kaiserin-Augusta-Fluss), rzeka w póln. części Nowej Gwinei.

Sepjolit, zwany pianką morską, jeden z hydrokrzemianów magnezu, H₂MgSi₃O₁₀, zbity, niekryształiczny, skąpo rozpowszechniony, znany w technice jako materiał miły w dotknięciu, o łagodnej śmietankowej barwie. W starożytności ceniony (wazy samoskie). Dziś

szczególnie używany na fajki i cygarnice. Azja Mniejsza (Eski Szer). W skupieniach niewielkich w Hrubyszycach na Morawach.

Sepsis (greck.), ob. posocznica.

Septyna, związek organiczny, należący do ptomain; trujący; wytwarza się podczas gnicia mięsa.

Septaria, duże konkretne wapienne. Mają we wnętrzu rysy i wyglądają, jakby złożone z licznych komór; częste w łożach trzeciorzędowych.

September (łac.), wrzesień; w kalendarzu rzymskim siódmy, dziś dziewiąty miesiąc w roku.

Septennat (siedmioletnie), nazwa, używana we Francji na oznaczenie okresu prezydentury Mac-Mahona — 1873—9; wogóle trwanie mandatu prezydentów franc. W Niemczech nazwano s. uchwałę parlamentu, który ustalił w 1874 żądany przez Bismarcka kontyngens i budżet wojskowy na 7 lat, ponowiony w 1880.

Septentrio (łac.), północ; u staroż. Rzymian nazwa siedmiu gwiazd Wielkiej Niedźwiedzicy.

Septet, utwór muzyczny na siedem instrumentów. Cykliczna forma sonaty. Słynny septet Beethovena op. 20, napisany w 1800, łączy w sobie cztery instrumenty smyczkowe (skrzypce, altówka, wiolonczela, kontrabas) z trzema dętymi (klarnet, waltornia i fagot).

Septicaemia, ob. posocznica.

Septicaemia haemorrhagica, ob. księgosusz.

Septicopyaemia (greck.), choroba, dająca równocześnie objawy posocznicy i ropnicy.

Septimius Lucius Severus, ob. Severus.

Septuaginta, biblia Żydów aleksandryjskich, przełożona na język grecki w III w. przed Chr., według podania przez 70 wzgl. 72 tłumaczy.

Septum (łac.), w anat. przegroda; s. atriorum, przegroda między przedsionkami serca; s. nasi, przegroda nosowa, składająca się z części kostnej (s. osseum), chrzęstnej (s. cartilagineum) i błoniastej (s. membranaceum); s. ventriculorum, przegroda międzykomorowa w sercu.

Septyczny (greck.), wywołany przez bakterie ropotwórcze: paciorkowce, gronkowce, prątki okrężnicy. Septyczna gorączka, gorączka o dużych wahanach między temp. ranną a wieczorną (36°—40° C.), gorączka skacząca (febris remittens).

Septyljon, tysiąc sekstyljonów czyli 1 z 24 zerami.

Septyma, w muzyce siódmy stopień gamy; s. mała, odległość, równająca się 5 całym tonom, s. wielka, odległość, wynosząca 5½ tonu; s. zmniejszona, odległość 4½ tonu.

Septymanja, część państwa Wizygotów w Galji, oderwana 419 od państwa rzymskiego; później nazwa dawnej prow. rzymskiej, Gallia Narbonensis (Languedoc i Rousillon).

s. mała; s. zmniejszona; akord septymowy.

Septyma.

Septymola, w muzyce grupa, złożona z siedmiu nut.

Sequens (łac.), następny.

Sequola, sekwoja, drzewa iglaste (Coniferae) gór Kalifornijskich. Zna-
ne są 2 gatunki: *S. gigantea*

(*Wellingtonia gigantea*), sosnogrom, drzewo mamutowe (Rys.: a pęd wraz z szyszką), jedno z największych i najstarszych drzew na kuli ziemskiej; poszczególne okazy liczą około 1335 stajów rocznych (np. okaz w British Museum w Londynie), pnie dochodzą do 120 m. wys. i 12 m. średnicy. Mniejszych rozmiarów dorasta *S. sempervirens*. Drewno obu gat., tzw. „Red wood”, jest cennym materiałem stolarskim i budowlanym.

Przekrój pnia sekwoji.

Sekwoja.

Ser, sernik, wydzieleny z mleka pełnego lub chudego, śmietanki, maślanki itp. Zawiera związki białkowe, cukier mleczny i sole, z którego wyciśnięto serwatkę. S. może być świeży lub poddany działaniu pleśniaków albo innych drobnoustrojów. Wyrób serów deserowych rozpada się na 2 czynności: strącanie sernika oraz poddawanie tak otrzymanego twarogu fermentacji. Strącanie sernika odbywa się przeważnie przy pomocy tzw. podpuszczki; fermentację przeprowadza się zapomocą szczepienia specjalnymi drobnoustrojami.

Ser bażancl (ciasto bażancie), pokarm dla wygłędzonych bażantów, przygotowany z jajmleka.

Seradela, ob. *Ornithopus*.

Serafinowicz Leszek, ob. *Lechoń Jan*.

Serafinowie, (hebr. *serafim*), nazwa aniołów w postaci ludzkiej, z 6 skrzydłami, stojących przy tronie Boga i opiewających Jego chwałę.

Anioł — serafin.

Seraing, gmina w prow. Liège (Belgia), nad rz. Mozą, 38.500 mieszk.; przemysł metalurgiczny, szklany; w pobliżu kop. węgla.

Seraj (tur.), pałac w Konstantynopolu, do 1922 rezydencja sułtanów tureckich.

Serajewo, in. *Sarajevo* (ob.).

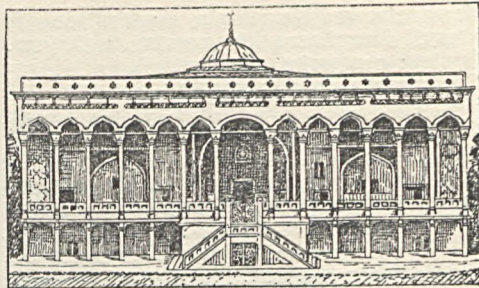
Serampur, m. w prow. Bengalskiej (Indje bryt.), nad rz. Hugli, 44.000 mieszk.

Serang, ob. *Ceram*.

Serao Matilde, pisarka włoska, * 1856; powieści i nowele: „Il ventre di Napoli”, „La conquista di Roma”, „Evviva la vita” i in. Redagowała pismo „Giorno” w Neapolu.

Serapis, ob. *Sarapis*.

Serapion św., zwany *Scholasticus*, opat w Arsnoe w Egipcie, zwolennik i przyjaciel św. Antoniego, uczeń synodu kościelnego w Sardyce, żył w IV w.; pamiętka 21 marca.

Seraj.

Seraskier (persk. *Seri-Asker*, tj. głowa wojska), tytuł wyższych dostojników wojskowych w Turcji: ministra wojny i dowódców większych mas wojska.

Serat, ob. *Jemen*.

Seravezza, m-ko w prow. Lucca (Włochy), nad rz. S., 11.400 mieszk.; tomy marmuru.

Serawak, ob. *Sarawak*.

Serbja (serb. *Srbija*), dawne królestwo, noszące nazwę Starej Serbji, od 1919 prowincja Jugosławji, 42,098 km²; stol. Belgrad. W starożytności zamieszkała przez ludy iliryskie i trackie, w I w. przed Chr. zdobyta przez Rzymian i włączona do Dalmacji i Górnej Mezji, po wędrowce ludów zajęta w VII w. przez słow. Serbów, których władcy (wielcy żupani) byli wasalami ces. bizantyjskich; od 1222 królestwo, zjednoczone pod władzą dynastji Nemanjidów; 1330 Stefan VI Urosz zwyciężył Bułgarów; syn jego, najwybitniejszy władca S., Stefan VII Duszana (1331—55) zdobył Albanję, Macedonję, i 1346 przybrał tytuł „cara”. Walki wewnętrzne po jego śmierci osłabiły S., która częściowo po bitwie na Kosowie 1389, ostatecznie zaś w 1459 dostała się pod panowanie tureckie. Ucisk Turków wywołał wybuch powstań narodowych: w 1804 pod wodzą Kara Georga (ob. *Karadžordża*), w 1815 Miłosza Obrenowicza, którego 6. XI. 1817 wybrano dziedzicznym księciem S. W 1876 i 1877 Serbja toczyła wojny z Turcją, mając oparcie w Rosji. Traktat berliński 1878 uznał niepodległość Serbji; 6. III. 1882 Serbja została ogłoszona królestwem. Obrenowicze przestali panować w 1903, kiedy spiskowcy wojskowi zamordowali (z 10 na 11 czerwca) króla Aleksandra wraz z żoną, Dragą. Skupczyna wybrała na tron ks. Piotra Karadžordżewicza (Piotr I). Biorąc udział w obu wojnach bałkańskich, Serbja uzyskała na zasadzie pokoju w Bukareszcie 1913 większą część Macedonji (32 tys. km²). Wyzyskując antonizm austro-rosyjski na Bałkanach, Serbja podjęła protest przeciwko aneksji Bośni i Hercegowiny (1909). Wzmagał się ruch wielkoserbjski, dążący do zjednoczenia ziem Słowian południowych (tzw. obrona narodowa). Zabójstwo arcyksięcia Ferdynanda w Serajewie z ręki studenta serbskiego 28. VI. 1914, wywołało wojnę austriacko-serbską 28. VII, a ta — światową. W 1915—18 Serbję zajęły wojska sprzymierzonych. Król Piotr opuścił kraj; wrócił w 1918, a w 1919 został królem Jugosławji, tj.

zjednoczonych ziem Słowian południowych (10. IX. 1919).

Serbowie, lud, należący do szczepu Słowian południowych.

Serbowie łużyccy, ob. *Łużycanie*.

Serbska literatura. Najdawniejszy okres literatury serbskiej, od XII w. do bitwy na Kosowie 1389), zaczął się piśmiennictwem religijnym. Wzorem był przekład Ewangelji, dokonany przez Cyryla i Metodego w języku starobułgarskim (cerkiewnym). „Izwady” czyli wyciągi z Ewangelji były pisane cerkiewno-serbskim językiem. Poza tem tak, jak w Bułgarii i na Rusi, powstawały z bizantyjskich źródeł czerpane dzieła, jak *Złatostrój*, *Szestodniew*, *Fizjolog*, powieści (Aleksandria, *Wojna trojańska*), apokryfy bogomilskie, jak „*Żywot Stefana Nemanji*” przez jego synów Stefana i św. Sawę, „*Żywot św. Sawy*” przez Domentjana, drugi „*Żywot św. Sawy*” przez Feodota, „*Żywot Stefana Deczańskiego*” przez Gregora Cambłaka (Bułgara), „*Żywot Stefana Łazarewicza*” przez Konstantyna Filozofa (Bułgara). Z XII—XIII w. datują kroniki dziejowe: „*Carosławnik*” i „*Rodosław*”, dokumenty prawne „*Zakonnik cara Duszana*” z XIII w. oraz ustawa cerkiewna „*Nowokanon Focjusza*”. Okres II, blisko czterysta lat milczenia i upadku, w którym powstała niezmiernie bogata ustna pieśń ludowa, przez guslarów śpiewana i rozpowszechniana: pieśni religijne, liryczne oraz bohaterkie. Z tych ostatnich najważniejsze są dwa cykle: jeden dotyczy Cara Łazara i bitwy na Kosowie 1389 (tzw. *Lazara*), drugi Marka Kralewicza, który za czasów tureckich walczył o chwałę Serbów. Bośniak Matej Divković, jeden z pierwszych zaczął pisać po serbsku dzieła religijne (Nauki chrześcijańskie, Ewangelje na niedziele, Sto cudów). Biskup Paisjusz (XVII w.), znawca starej literatury serbskiej, w dziełach swoich religijnych i moralnych starał się powiazać nowe czasy z dawnymi. Miał on wielu uczniów, którzy przygotowywali odrodzenie narodowe, z nich Jan Raić (1726—1801), którego dzieło „*Historja różnych narodów słowiańskich*, a głównie Bułgarów, Chorwatów i Serbów” stanowi bardzo ważny etap w rozwoju świadomości narodowej Serbów. Literaturę świecką zaczął Słowenec Reljković (1732—78), autor dziełka „*Satir ili ti divi czovik*”. Właściwym ojcem literatury serbskiej i odrodzenia Serbów jest D. Obradović (1739—1811), który wprowadził język czysto serbski, wyzwolony od cerkiewszczyzny; powieści pisali Stojković i Vidaković, biskup Muszicki ody w stylu Klopstocka, Rakić legendy. Okres III zaczął się z chwilą wystąpienia Vuka Stefanovića Karadžića i dlatego zowie się okresem Karadžića. Vuk oczyścił całkowicie język z cerkiewszczyzny i domieszek obcych (tureckich), ustalił zasady gramatyki serbskiej, zamiast kirylicy wprowadził zreformowaną grażdankę, wprowadził nową fonetyczną pisownię, stworzył nowoczesną prozodję serbską, nowy kierunek literacki, rodzaj realizmu. Najważniejsze jego dzieła: „*Srpske narodne pjesma*”, „*Pismenica* (gramatyka) srpkoga jezika”, „*Riecznik*”

(słownik), rodzaj encyklopedji, w której są zawarte liczne wiadomości z mitologii, religji, podań, folkloru, „*Kowceżicz* (skarbiec) za istorje, jezik i obicaje Srpa”; ogłosił narodowe przysłowia serbskie, wydał czysto serbski przekład Ewangelji, wydawał almanach literacki pt. „*Danika*” (Jutrzenka). Do romantyków należeli dwaj książęta czarnogórscy: Petar II Niegosz, napisał „*Gorski vilnac*”, i Mikołaj I Niegosz — „*Balkanska carica*”, „*Kucz Arvanit*”, Jovan Jovanović Zmaj (1833—1904) wydał: „*Róža*”, „*Perły wschodnie*” i in. Vojislav Iljić († 1892) wprowadził do Serbji modernizm. Lazar Kostić (* 1841) tłumaczył i naśladował Szekspira. Powieści pisali: Ljubiša (1824—1878), Bogoboj Atanasković (1826—58), Ignjatović († 1889), twórca realizmu nowoczesnego, Miličević (folklorysta), Lazar Lazarević, Veselinović (1862—1904), Simon Matavulj († 1908), Svetolik Ranković (1863—99) i in. Dramat najnowszy wyobrażają: Matja Ban († 1903), M. J. Morski, Sapčanin, Glišić, Mušić i inni. W językoznawstwie zasłynęli: Daničić, Novaković, Bošković. Historycy: Ruverać, Srečković, Stojanović. Dzieje literatury pisali: Svetozar Vulović i Stojan Novaković. Etnografie uprawiali: Miličević i Bogišić.

Serca choroby, ostre i przewlekłe, dzielą się na choroby w sierdza, choroby mięśnia sercowego, choroby osierdza; s. niedomoga, ob. *niedomoga serca*; s. c. nerwica (*neurosis cordis*), subiektywnie odczuwane zaburzenia w czynności serca bez stwierdzalnych zmian przedmiotowych: bicie serca, uczucie ucisku lub bólu w okolicy serca, uczucie strachu, przyspieszenie tętna itp. Objawy powyższe występuwać mogą napadowo i wywoływane są często przez czynniki psychiczne lub przez zaburzenia w trawieniu. Serca wady: a) wrodzone: luki w przegrodzie międzykomorowej, niezamknięcie otworu owalnego w przegrodzie międzyprzedsionkowej, niezarośnięcie przewodu Botalla. Z niektórymi wadami wrodzonymi możliwe jest życie do 40—50 lat; b) nabyte, inaczej przewlekłe zapalenie w sierdza zwane (*endocarditis chronica*), zniekształcenia (zbliznowacenia) zastawek, prowadzące do niebezpiecznego zamykania się ich (niedomykalność, *insufficiencia valvularum*) lub do zwężenia fizjologicznych otworów wewnątrzsercowych (tzw. zwężenie ujść sercowych, żylnych lub tętniczych). Często występuje równocześnie niedomykalność zastawek wraz ze zwężeniem odpowiedniego ujścia sercowego (wada złożona). Tęm wad s. jest przebycie gościca stawowego, anginy, płonicy, miażdżycy, kiła, zimnica. Następstwem wad s. jest przede wszystkim utrudnienie krążenia i zastój krwi w poszczególnych jamach serca (przedsiionkach, komorach). Początkowo zastój ten ulega wyrównaniu przez przerost odpowiednich odcinków mięśnia sercowego (wady wyrównane czyli *skompensowane*). Następnie mięsień sercowy ulega osłabieniu, jamy sercowe rozszerzają się (*dilatatio cordis*), za-

czyna się wytwarzać zastój w krążeniu obwodowym (niewyrównana wada s., incompensatio: powiększenie wątroby, obrzęki, sinica, duszność). Przy osłuchiwaniu wada s. przejawia się szmerami.

Serca Jezusowego kult, szerzony przez liczne bractwa i czasopisma, powstały pod koniec XVII w. dzięki objawieniom błg. Małgorzaty Alacoque, ma na celu obudzenie w sercach ludzkich miłości dla Jezusa. Czci S. J. poświęcone są: pierwszy piątek miesiąca, cały miesiąc czerwiec i święto S. J.

Sercanki (franc. Dames de Sacré Coeur), zgromadzenie zakonne, inaczej zwane Siostry Najśw. Serca Jezusowego, założ. 1779 w Burgundji; od 1843 mają zakład wychowawczy dla dziewcząt we Lwowie, 1857—73 w Poznaniu.

Serce, cor, centralny organ narządu krążenia; u kręgowców silny wór mięśniowy kształtu spłaszczonego stożka, wierzchołkiem zwróconego ku dołowi i na lewo, zawarty w klatce piersiowej pomiędzy obu płucami. Serce dorosłych ssaków i ptaków składa się z dwóch niekomunikujących się z sobą połów: prawej, inaczej żyłnej, i lewej, inaczej tętnicznej. Każda z tych połów rozdzielona jest niekompletną przegrodą poprzeczną na dwie części: górną, cięszą i słabszą, przedsionek (atrium cordis) i dolną, silniejszą, grubszą, stożkowatą owalną, komora (ventriculus cordis), czyli w całości s. ssaków i ptaków składa się z dwóch przedsionków w: prawego i lewego, i z dwóch komór: prawej i lewej. Przedsionki oddzielone są od siebie przegrodą międzyprzedsionkową, komory — przegrodą międzykomorową. Przedsionki od komór oddzielają zastawki (valvulae), składające się z oddzielnych kłapek (cuspides). Zastawka w prawej połowie s. posiada trzy kłapki (zastawka trójdzielną — valvula tricuspidalis), w lewej dwie (zastawka dwudzielna — valvula bicuspidalis czyli mitralis). Do przedsionka prawego otwierają się dwie wielkie żyły (czcza górna i dolna — vena cava superior et inferior), niosące krew (żylną) z górnej i dolnej połowy ciała. Z komory prawej odchodzi duże naczynie krwionośne, dające do płuc (tętnica płucna — arteria pulmonalis). Do przedsionka lewego uchodzą cztery naczynia żyłne, idące z płuc (żyły płucne — venae pulmonales). Z komory lewej odchodzi jedno wielkie naczynie tętnicze (tętnica główna czyli aorta). Naczynia tętnicze (t. główna i płucna) oddzielone są od odpowiednich komór przy pomocy zastawek, zwanych półksiężycowatymi (valvulae semilunares). S. wykonywa rytmiczne ruchy: skurcze i rozkurcze; oddzielnie kurczy się komory, oddzielnie przedsionki. Czynność s. przedstawia się w sposób następujący: w czasie skurczu przedsionka prawego, zawarta w nim krew żylna przedostaje się do komory prawej; następnie kurczy się komora

prawa i wyrzuca krew do tętnicy płucnej (powrót do przedsionka prawego jest niemożliwy z powodu zamknięcia się zastawki trójdzielniej). Przez tętnicę płucną krew dostaje się do płuc, gdzie ulega utlenieniu, wraca podczas rozkurczu s. przez żyły płucne do przedsionka lewego, skąd podczas skurczu tegoż przedsionka przedostaje się do komory lewej. Podczas skurczu komory lewej krew przedostaje się do tętnicy głównej, skąd płynie do tętnic obwodowych. Powrót krwi do przedsionka lewego podczas skurczu komory lewej jest niemożliwy wskutek zamknięcia zastawki dwudzielnej. Powrót krwi do komór z tętnic (główniej i płucnej) podczas rozkurczu komór uniemożliwiają zamknięcie się zastawek półksiężycowatych. Powrót krwi żyłnej z obwodu ciała przez żyły cześć do przedsionka prawego ułatwiają ruchy oddechowe klatki piersiowej (działanie ssące wdechu). Pod względem mechanicznym s. odpowiada pompie ssaco-tłoczącej. Waga s. ludzkiego = średnio 300 gr. u mężczyzny, 250 gr. u kobiet. Rytmiczna czynność s. regulowana jest przez autonomiczny układ nerwowo-mięśniowy, zawarty w samym sercu (węzeł Keith-Flacka w przedsionku prawym, węzeł Tawary na granicy między prawym przedsionkiem a prawą komorą, pęczek Hisa w przegrodzie międzykomorowej). Odżywiają s. dwie tętnice wieńcowe, odchodzące od tętnicy głównej. S. zawarte jest w worku surowiczym o podwójnych ścianach (osierdzie, worek osierdziowy — pericardium). Ściana s. składa się z trzech warstw: zewnętrznej — nasierdzia (epicardium) = wewnętrznej ścianie osierdzia; środkowej, zbudowanej z tkanki mięsnej (myocardium), i wewnętrznej błoniastej — wsierdzia (endocardium). Z fałdów wsierdzia zbudowane są zastawki sercowe. S. zdrowe wykonywa średnio 70—80 skurczów na minutę. Ilość krwi, wypartej podczas jednego skurczu (objętość wyrzutowa s.) = 43 do 70 cm³, co daje 3.010—4.900 cm³ na minutę, 41—72 hektolitrow na dobę. Praca serca podczas jednego skurczu = 0,16 kilogrammetrów, co odpowiada pracy ok. 16.100 kilogrammetr. na dobę. S. niższych kręgowców nie jest tak dokładnie podzielone na dwie, pod względem czynnościowym różne połowy (tętnicza i żylna), jak s. ptaków i ssaków. Z gadów: żółwie, jaszczurki i węże posiadają dwa przedsionki i jedną komorę, przedzieloną na dwie części niekompletną przegrodą. U krokodyłów podział komory na dwie części jest kompletny, jednak i u nich istnieje przemieszanie krwi tętnicznej z żylną w obrębie naczyń tętnicznych, wychodzących z serca, dzięki istniejącemu między tętnicą główną a płucną połączeniu przez tzw. otworki Panizy. Płazy posiadają dwa przedsionki i jedną komorę. Przedsionki oddziela jednolita (u płazów bezogoniastych — Anura) lub przedziurawiona (u płazów beznogich — Gymnophiona i ogoniastych — Urodela) przegroda międzyprzedsionkowa. S. ryb składa się z 1-ego przedsionka i z jednej komory i odgrywa rolę

serca żylnego. Spokrewniony z kręgowcami lancetnik (Amphioxus lanceolatus) nie posiada morfologicznie zróżniczkowanego serca. S. bezkręgowców (mięczaków, stawonogów) posiada budowę bardzo rozmaistą.

Sercq, jedna z wysp Normandzkich, 5 km², 500 mieszk.

Serdecznik pospolity, ob. *Leonurus cardiaca*.

Serdobsk, m. pow. w gub. saratowskiej (Rosja wsch.), nad rz. Serdobą, 11.000 mieszk.

Seredyński Władysław, historyk i pedagog. * 1841, † 1894; studja na Uniw. Jagiell.; dyr. seminarjum naucz., kustosz zbiorów Akad. Umiejętn., prof. w Tarnowie; prace: „Grzegorz z Sanoka, arcybiskup lwowski“ (1867), „Pedagogika w zarysie“ (1868), „Andrzeja Morsztyna niewydane poezje“ (1874), „Trzy zabytki języka polskiego z XV w.“ (1877), „Zapiski i dokumenty do dzieł instrukcji publicznej w Polsce“ (1878 i 1884) i in.

Seregnó, m. w prow. medjolańskiej (Włochy pñ.), 15.000 mieszk.; przemysł bawełniany i jedwabny.

Serein, pr. dopływ rz. Yonne (Francja), dług. 186 km.

Serena (La), 1) stol. prow. Coquimbo w środk. Chile (Am. Pld.), 15.200 mieszk.; kop. rudy żel; 2) kraina w prow. Badajoz w Estremadurze (Hiszpanja), wyżynna, chów owiec (merynosów).

Serenada, lekki utwór muzyczny, przeznaczony pierwotnie do śpiewania lub grania. W muzyce klasycznej rozszerzono tę lekką muzykę do szerszej formy, nawet cyklicznej; uprawiali ją: Volkmann, Lachner, Robert Fuchs i in. Nazwa s. pochodzi od słowa wł. sereno, czyli pogodnie.

Serenissimus (łac.), jaśnie oświecony.

Seres, m. w Macedonii (Grecja), nad l. dopływem rz. Strumy; 16.700 mieszk.; przemysł bawełniany.

Seret, 1) l. dopływ Dniestru, wypływa z Gologór na pograniczu Podola i Wołynia, dług. 247 km.; 2) l. dopływ Dunaju, wypływa w Beskidach Wsch. na Bukowinie, płynie głębokim jarem, dług. 416 km.

Seret, m. pow. na Bukowinie (Rumunja), na pr. brzegu rz. Seretu, 9.000 mieszk.; targi końskie.

Sergeant de bataille, w dawnym wojsku francuskim jeden z wyższych oficerów, który dopomagał naczelnemu wodzowi do szykowania wojska do bitwy lub szykował je według jego wskazówek; u nas analogiczną funkcję sprawował pod Grunwaldem Zyndram z Maszkowic, później porucznicy hetmańscy.

Sergel Joh. Tobias, rzeźbiarz szwedzki, * 1740, † 1814; kształcił się w Rzymie; przedstawiciel kierunku klasycznego; dyrektor akademii w Sztokholmie; główne dzieło: grupa z marmuru „Amor i Psyche“; liczne rzeźby znajdują się w Muzeum Narodowym w Sztokholmie.

Sergiej Aleksandrowicz, wielki książę rosyjski, czwarty syn Aleksandra II, * 1857; 1891—1905 gen. gubernator moskiewski; zabity bombą w Moskwie 1905.

Sergiejewskie źródło mineralne, zdrojowisko rosyjskie w okręgu samarskim, w pobliżu miasta Sergiejewska; 11 źródeł siarczanych; jezioro siarczane.

Sergiejewsk lub Sergiejewskij Posad, m. w gub. moskiewskiej (Rosja środk.), 15.000 mieszk.; słynny klasztor, Troicko-Sergiejewskaja Ławra, oblegany 1609 przez wojska polskie; o 4 km. w. Deulino, gdzie 1619 zawarto rozejm między Polską a Moskwą.

Sergipe, stan na wybrzeżu Brazylii (Am. Pld.), 39.500 km², 477.000 mieszk.; uprawa trzcinny cukrowej, chów bydła; stol. Aracaju.

Sergiusz, imię 4 papieży; 1) S. I św. (687—701); S. II (844—847); S. III (904—911); S. IV (1009—1012).

Serinda, indyjski instrument muzyczny z rodzaju smyczkowych.

Serinus canaria, kanarek, ptak z rodziny Fringillidae (podrząd Oscines, rząd Passeriformes), żyjący dziko na wyspach Kanaryjskich; ma grzbiet oliwkowo-brunatny z czarno-brunatnymi pręgami, spód zielonawo-żółty, głowę żółto-zieloną. W niewoli występuje tendencja ku jaśniejszemu ubarwieniu, dochodzącemu do jasno-żółtego, wzmocniona przez dobór hodowców. Słynna hodowla w górach Harcu.

Serioso, wyraz włoski, w muzyce używany dość często, wskazuje powagę i skupienie.

Seriphos, wyspa na morzu Egejskim w grupie Cykladów (Grecja), 78 km², 4.000 mieszk.; kop. rudy; stolica S.

Serir (arab.), część zwirowata pustyni Sahary.

Serja, w geologii podział pięt, na które dziela się poszczególne pokłady skał; piętra są podziałami formacji.

Serie linii widmowych, szeregi linii widma linowego, ułożone według pewnej reguły, wyrażonej wzorem matematycznym. Prawidłowości w układzie linii widmowych pierwszy odkrył Balmer (1885), potem Kayser i Runge, Rydberg, Paschen, i in. Balmer znalazł wzór, z którego obliczyć można położenie linii jednej serji (tzw. serji Balmera) w widmie wodoru, mającego jeszcze dwie serie: serię Lymana w części pozafioletkowej widma i serię Paschena w części podczerwonej widma. Dokładnie zbadane są również serie w widmach rozżarzonych par metali alkalicznych i ziem alkalicznych. Metale te, i wiele innych pierwiastków, posiadają w widmach swoich rozżarzonych par 3 serie par: główną, pierwszą poboczną i drugą poboczną, między którymi zachodzą związki liczbowe. Do wszystkich wzorów, z których obliczyć można położenie linii danej serji, wchodzi tzw. stała Rydberga $N = 109677$. Pierwszy Ritz próbował dać teoretyczne uzasadnienie powstawania seryj, udało się to jednak dopiero Bohrowi (1913) na zasadzie stworzonego przez niego modelu atomu (ob. atom model). W widmach promieni rentgenowych występują również serie, oznaczone literami K, L, M, itd.

Serkowski Stanisław, dr. med., bakteriolog, * 1872; 1918—19 prof. Uniw. Warszawskie-

go; ogłosił liczne prace specjalne w języku polskim i francuskim; badania nad bakteriami proteolitycznymi.

Serment du Jeu de Paume, ob. Jeu de Paume.

Sernik, to samo, co kazeina (ob.).

Sernik, 1) domek przewiewny kwadratowy, pokryty gontami lub słomą, na czterech słupach lub jednym, służący do przechowywania i obsuszania serów; 2) worek do wyciskania serów; 3) pierogi z sera, zwane leniwemi.

Sernik roślinny, ob. legumina.

Serock, m. w pow. pultuskim (woj. warszawskie), przy połączeniu Bugu z Narwią, 4.600 mieszk.; kościół, wzniesiony przez ks. mazowieckich.

Serodiagnostyka, rozpoznawanie chorób przy pomocy badania surowicy krwi chorych; ma zastosowanie przy rozpoznawaniu kily (odczyn Wassermana), duru brzuszego i durów rzekomych (odczyn Widala), duru plamistego (odczyn Weil-Felixa), czerwoni i innych chorób zakaźnych; przy rozpoznawaniu nowotworów złośliwych lub ciąży (odczyn Abderhaldena) daje wyniki niepewne. S. jest ważną metodą pomocniczą w medycynie wewnętrznej. S. w biologii stosuje się do oznaczania stosunków pokrewieństwa pomiędzy organizmami.

Serokomla, m-ko w pow. łukomskim (woj. lubelskie), nad rz. Czarną, 1.000 mieszk.

Serologia, dział fizjologii i medycyny, zajmujący się badaniem składu i własności surowic.

Seropneumothorax, odma surowicza powietrzna, równoczesne nagromadzenie się w jamie opłucnej płynu wysiękowego i powietrza, stosunkowo częste powikłanie gruźlicy płuc lub sztucznej odmy piersiowej (pneumothorax artificialis).

Serosa, ob. surowicza biała.

Seroterapia leczenie chorób zakaźnych przy pomocy zastrzykiwania surowic leczniczych. **Autoseroterapia**, zastrzykiwanie surowicy krwi lub płynów patologicznych, pochodzących od danego chorego; najczęściej stosowana jest przy wysiękowym zapaleniu opłucnej (pleuritis exsudativa), jako zastrzykiwanie pod skórę płynu wysiękowego, otrzymanego z opłucnej; przyspiesza ma wchłanianie się produktów patologicznych.

Serotinus dens, ząb mądrości, ob. zęby.

Serowacenie, caseificatio, degeneratio caseosa, przekształcanie się tkanek w masę szaro-żółtawą, suchą, kruchą, rozpadającą się, wyglądem swym przypominającą twaróg; zmiana charakterystyczna dla tkanek gruźliczych. Rozpad zserowaciałych tkanek gruźliczych prowadzi do tworzenia się większych lub mniejszych jam (kawern). Rządziej, niż przy gruźlicy, s. występuje w tkankach nowotworowych lub kilowych (przy kile III-go okresu, przy kilakach gummata). Istota biologiczna i fizyko-chemiczna s., mimo licznych badań (Virchow, Weiger, Schmaus), nie jest dotychczas wyjaśniona.

Serowiec, ob. Tyroglyphidae.

Serpa Pinto Alexander Albert de la Roche, podróżnik i badacz portugalski, * 1846,

† 1900; zwiedził Afrykę pld., szczególnie badał rz. Zambesi i jez. Niasba.

Serpentarius secretarius, sekretarz, sępolan węzójad, ptak z rodziny Serpentariidae; podrząd Accipitres, rząd Falconiformes. Z postaci nieco przypomina żórawia. Głowa ze stojącą kitą piór. Dziób krótki, zgięty u nasady. Ciało smukłe z długą szyją, długimi skrzydłami i ogonem. Nogi długie, szczudlaste, przystosowane do biegania. Lata źle, jakkolwiek gnieździ się na drzewach. Żywi się głównie węzami. Zamieszkuje Afrykę środk. i pld.

Serpentes, węże, synonim nazwy Ophidia (ob.).

Serpentone (włosk.), serpent, dawny instrument dęty, w kształcie węża, zwiniętego w literę S.

Serpentyn, minerał, jeden z hydrokrzemianów magnezu, $H_2Mg_3Si_2O_8$, zbity. Kryształów nie tworzy, lecz masy zbite o przelomie mineralnym lub zadziorowym, rzadziej żyły cienko-włókniste (azbest serpentynowy). Twardość 3—4, ciężar właściwy 2,3—2,8. Bardzo odporny na wysoką temperaturę. Jest to minerał, przeważnie powstały przez wtórne przeobrażenie się oliwinu. Tworzy w wielu miejscowościach duże masy skalne (Ural). Serpentyne uralskie słynne są z zawartej w nich platyny w postaci nieforemnych ziarenek. Serpentyne szlachetnym, używanym na różne wyroby galanteryjne, nazywamy odmianą przeświecającą, jasną, o zabarwieniu czystym, żółtawym lub zielonawym. Serpentyne włókniste cenimy jako azbest, tj. materiał ogniotrwały, używany na tkaniny. Serpentyne włókniste są również minerały zbite a miękkie i niezbyt ciężkie, zwane górką skórą (Norwegia) lub drzewem górskim i korciem górskim.

Serpentina, 1) w dawnej Polsce nazwa krzywej szabli, używanej do codziennego stroju; 2) dawne działo, wyrzucające 34-o funtowe kule żelazne; 3) droga wijąca się wężowo, przeważnie na zboczach gór.

Serpiginosus (łac.), pełzający, nazwa niektórych wykwitów skórnych, gojących się w centrum a szerzących się na obwodzie wykwitu; kształt mają podkowisty lub nerkowaty; najczęściej zdarzają się przy kile III-go okresu.

Serpulidae, rurkowce, nazwa rodzinny pierścienic (Annelida); rząd Polychaeta, podgromada Chaetopoda. Ciało zwykle rozczłonkowane na tułów i odwłok. Żyją w skórzastych lub wapiennych rurkach. Należą tu rodzaje Serpula, Spirobrachis, Sabelia i w. in. S. odegrały ważną rolę w minionych epokach geologicznych, przyczyniając się do wytworzenia pokładów wapieni serpulidowych. (Rys.: przód ciała rurkowca, wystający z rurki ochronnej r; d. wieczko zamykające rurkę; ki, kr, wieniec czułków).

Serpent.

Serpula.

Serra (portug.) lub **sierra** (hiszp.), dosłownie piła, nazwa łańcuchów górskich stromych i skalistych.

Serrano y Dominguez Francisco ks. de la Torre, mąż stanu hiszpański, * 1810, † 1885; 1863 minister spraw zagranicznych; wódz powstania wrześniowego 1868, spowodował upadek królowej; 1869 i 1870 regent hiszpański, potem generał w walkach z karlistami.

Serranus scriba, strępiel, ryba z rodziny Percidae; rząd Acanthopterygii, podgromada Teleostei (kostnoszkieletowe). Dług. ok. 30 cm. Boki ceglasto-czerwone, brzuch żółtawy; od grzbietu do spodu ciała przebiegają szerokie, czarno-niebieskie, poprzecznie ułożone smugi. Całe ciało pokrywają bezładnie rozrzucone cętki i linje, barwy niebieskiej, przypominające kształtem litery. Zamieszkuje kamieniste wybrzeża Śródziemnego.

Serrasalmo (Pygocentrus) piraya, piraja, ryba z rodziny Characinidae; rząd Ostariophysi, podgromada Teleostei. Dług. ok. 30 cm. Ciało silnie bocznie spłaszczone, zakończone z przodu tępym pyskiem, uzbrojonym w szereg długich, trójkątnych, niezmiernie ostrych zębów. Ubarwienie grzbietu błękitne, boki jaśniejsze, ciemno cętkowane, spód ciała żółtawy. Pomimo swej nieznacznej wielkości odznacza się wielką żarłocznością i napada nawet na większe ssaki i człowieka, wyrwywając z ciała całe płaty mięsa. Wobec szerokiego rozpowszechnienia piraj w rzekach Brazylii i Gujany, w wielu miejscach kąpiel jest zupełnie niemożliwa.

Serratula, sierpiak, roślina z rodziny Compositae (złożone). S. tinctoria, s. barwierski, używany do barwienia tkanin na kolor żółty, Ziele pospolite na suchych łąkach, w zarosłach, widnych lasach; kwitnie purpurowo od VII—IX.

Sers el-Lyanah, m. w prow. Menufijeh (Egipt), 15.500 mieszk.

Sertoli'ego komórki, małe, okrągłe komórki, znajdujące się w jądrze męskim; służą prawdopodobnie do odżywiania dojrzewających plemników.

Sertorius (Sertorius) Quintus z Nursji, wódz rzymski, stronnik Marjusza; od 83 przed Chr. jako pretor w Hiszpanii stawiał opór wojskom stronników Sulli i stworzył tam ośrodek rzymskiej partii demokratycznej; wysłany z Rzymu Pompeusz nie zdołał go pokonać; 72 zamordowany przez swego poplecznika Perperne.

Serum (łac.), ob. surowica krwi, surowice lecznicze.

Serumalbumina, albumina surowicza, jedno z ciał białkowych surowicy krwi, występujące ponadto w chłonce (limfie), mleczu (chylus) oraz w wysiękach i przesiekach. Strąca się siarczanem amonu przy pełnym nasyceniu, łatwo krystalizuje; kryształki zawierają zwykle domieszkę soli mineralnych.

Serumglobulina, globulina surowicza, jedno z ciał białkowych surowicy krwi, występujące ponadto w wodach płodowych i w mleku. W wodzie nie rozpuszcza się. Strąca się siarczanem amonu przy półnasyceniu, a siarczanem magnezu przy pełnym nasyceniu. Występuje w dwóch postaciach: 1) łatwiej strącalna euglobulina i 2) trudniej strącalna pseudoglobulina. W surowicy krwi u ludzi normalnych istnieje pewien stały stosunek procentowy między eu-i pseudoglobulina.

Servet Michael, lekarz i antytrynitarz hiszpański, * 1511; z powodu książki swej „Christianismi restitutio“ musiał uciekać z ojczyzny a następnie z Francji; 1553 uwięziony w Genewie i jako kacerz osadzony i spalony.

Servilius Publius Vatia Isauricus, wódz rzymski; w 79 przed Chr. konsul, otrzymał w zarząd Cylicję; pokonał Izauryjczyków, † 44 przed Chr., jako cenzor.

Servius Marius Honoratus, łaciński gramatyk z IV w. po Chr.; autor komentarza do Wergiljusza.

Servius Sulpicius Rufus, rywal Murry o konsulat 63 przed Chr. († 43); konsul 51 przed Chr.; teoretyk prawa; usiłował wprowadzić pojęcia filozofii greckiej do prawa rzymskiego.

Servius Tullius, według legendy szósty król rzymski; przypisują mu podział ludności na centurje i otoczenie Rzymu murami; zamordowany przez swego zięcia Tarkwinjusza Pysznego.

Servum pecus (łac.), trzoda naśladowcza; cytata z Horacego.

Servus (łac.), sługa.

Servus servorum dei (łac.), sługa sług bożych, tytuł papieża.

Serwacy św., biskup w Tongres, zwalczał arjan, † 384 (lub 403); pamiątka 13 maja.

Serwantka (franc.), szafa oszklona, służąca do przechowywania piękniejszych szkieł i wykwintnych drobiazgów.

Serwatka, plyn mętnawy, lekko opalizujący, powstający przy strąceniu kazeiny mleka kwasami lub przy zagotowaniu mleka zsiadłego. Zawiera laktalbuminę, laktoglobulinę, sole mineralne oraz cukier mleczny (przy ścinaniu mleka kwasami) lub kwas mleczny (przy zagotowaniu mleka zsiadłego).

Serwecz, 1) pr. dopływ Wilji, w pow. wilejskim, dług. 75 km; 2) l. dopływ Niemna, w pow. nowogródzkim, dług. 65 km; 3) S. albo Wiesznia, jez. w pow. duniłowickim (woj. wileńskie), ok. 8 km².

Serwilizm (łac.), służalczość.

Serwis (franc.), zastawa stołu, komplet naczyń stołowych ze szkła, porcelany lub srebra.

Serwitut, ob. służebności.

Serycyna, klej z jedwabiu, otrzymuje się przez dłuższe gotowanie jedwabiu surowego z roztworem mydła.

Serycyt, minerał, moskwit żółtawy lub zielonawy w postaci tak drobnołuskowej,

że często robi wrażenie ciała niekrystalicznego, zbitego; tworzy wtrącenia i warstewki w filitach i piaskowcach; bywa w nich jednostajnie rozproszony; w wielu utworach geologicznych prawie samoistnie, bo tylko z niewielką domieszką innych minerałów, tworzy skały łupkowe (łupki serycytowe), do łupków krystalicznych należące. Łuski ich są tak drobne, że łupki takie z pozoru są podobne do steatytu. Pomiędzy łupkami moskowitzem i serycytami a filitami istnieją liczne skały przejściowe.

Serycytowe łupki, ob. serycyt.

Seryna, związek organiczny, aminokwas, $CH_2OH \cdot CHNH_2 \cdot COOH$. Ciało krystaliczne o temp. topn. 246° . Powstaje podczas hydrolizy jedwabiu; występuje w pocie ludzkim; jeden z produktów rozpadu substancji białkowych.

Sesami oleum, ob. sezamowy olej.

Sesamoidea ossa, trzeszczki, dodatkowe lub nadliczkowe twory kostne, rozwijające się wśród tkanki łącznej ścięgien. Trzeszczki występują przeważnie wśród kości nadgarstka (*carpus*) i stępu (*tarsus*); do nich zalicza się również rzepka (*patella*) w stawie kolanowym.

Sesamum, sezam (łogowa), roślina z rodziny Pedaliaceae, ziola Afryki i Azji zwrotnikowej. *S. indicum*, s. wschodni (Rys.: *a* owoc, *b* nasiona w różnym położeniu), do 1 m. wys., o liściach jajowato lancetowatych, kwiatach dzwonkowatych, białych lub różowawych, pojedynczo w kątach liści umieszczonych; roślina oleista, uprawiana od wieków w Indjach i na całym Wschodzie, w Egipcie, Afryce i Ameryce zwrot. Nasiona kształtu jajowatego, płaskie, barwy żółtej lub czarnej, zawierają olej (do 50%) słodki, używany powszechnie na Wschodzie jako pokarm, w Europie, głównie we Francji, do wyrobów perfumeryjnych, fabrykacji mydła. Wytłoczyny (makuchy) sezamowe są wysoce wartościową paszą treściwą dla bydła.

Sesamum indicum.

Sesla, l. dopływ Po, źródła na zboczach Monte Rosa, ujście na wsch. od Casale, dług. 150 km.

Sessa Aurunca, m. w prow. Caserta (Włochy) 20.800 mieszk.; bazylika z XII w.

Sesshu, malarz japoński, *1420, †1506; kapłan buddyjski; dał się poznać rysunkami czarno-białymi; wezwany przez cesarza Chin do dekorowania pałacu, po powrocie poświęcił się malarstwu pejzażowemu.

Sestertius, starorzyska moneta, przeważnie srebrna. Słowo to stanowi skrót słowa semistertius = „półtrzecia“ czyli dwa i pół. Stąd znak IIS (tj. dwa całe asy i pół asa), potem HS. Wartość swą zmieniał i około 15 przed Chr. równał się czterem asom; na dzisiejszą walutę mniej więcej około 20 groszy.

Sesto Cesare da, malarz medjolański, *1477, †1523; jeden z najzdolniejszych uczniów

Leonarda da Vinci; dzieła: „Chrzest Chrystusa“, „Madonna w obłokach“.

Sesto Fiorentino, m-ko w prow. florenckiej (Włochy), 20.700 mieszk.

Seston, w hydrobiologii nazwa zbiorowa resztek roślinnych i zwierzęcych oraz wszelkiego rodzaju stałych ciał nieorganicznych, swobodnie unoszących się w wodzie wraz z żyjącym planktonem zwierzęcym i roślinnym.

Sestri, 1) *S. Levante*, miejscowość kąpielowa w prow. Genui (Włochy ptn.-zach.), 13.000 mieszk.; połów ostryg; 2) *S. Ponente*, m. port. w prow. Genui, 21.500 mieszk.; kąpielisko morskie, zimowa miejscowość kuracyjna.

Seszele albo **Seczele** (ang. Seychelles), bryt. grupa wysp w zach. części oceanu Indyjskiego, 230 km² (razem z sąsiednimi Amirantami i Aldabrą 404 km²), 24.800 mieszk.; najw. wyspa Mahe, stol. wyspa Victoria; wywóz orzechów kokosowych i wanilii.

Set, trzeci syn Adama i Ewy, praojciec Setytów, z których wywodził się Noe.

Setaria, włośnica, rodzaj traw (Gramineae); wiecha wałkowata, gesta; u nasady gałązek, dźwigających kłoski, występują pojedyncze albo liczne, ząbkowane, ostre szczeciny, odpowiadające płonnym gałązkom. W Polsce po polach, ugorach, w ogrodach: *S. glauca*, w. żółtowołosa, wiecha z żółto-brunatnymi szczecinami; *S. viridis*, w. zielona, wiecha o szczecinach zielonych lub fioletowych. Do roślin zbożowych należy *S. italica*, trawa jednoroczna, 1/2—1 m. wys., z wiechą grubą, górą zwieszającą się, ciężką, o szczecinach zielonych lub fioletowych. Pochodzi z Azji, uprawiana w Europie pld., Azji wsch.; ziarno przerabiane jest na kaszę.

Setelik Jarosław, malarz czeski, *1881; krajoznawca i widoki Pragi.

Setonius, ob. Seton.

Sethos, dwaj królowie egipscy; S. I, ojciec Ramzesa II, w XIV w. przed Chr.; S. II, w XIII w. przed Chr.

Sétif, m. w dep. konstancyńskim w Algierze franc. (Afryka ptn.), 30.900 mieszk.

Seton Aleksander (łac. Sethonius), znany pod przydomkiem „Kosmopolity“, słynny alchemik, żył na pocz. XVII w. W 1603 przebywał na dworze elektora saskiego Chrystjana II w Goerenburgu. Chrystjan, chcąc wymusić od S. tajemnicę wyrobu złota, wtrącił alchemika do więzienia i poddał go straszliwym torturom. S. uwolniony został przez Polaka, Michała Sędziwoja, przybyłego wówczas na dwór Chrystjana II, i odtąd dzieje S. wiążą się ściśle z osobą Sędziwoja. Ob. Sędziwój.

Sette Comuni, okolica w ptn. Włoszech, w prow. Vincenza, 260 km², 27.000 mieszk.; gł. miejsc. Asiago.

Settignano Desiderio da, rzeźbiarz włoski, ob. Desiderio.

Setubal, m. w prow. Estremadura (Portugalia), nad zatoką S., 30.400 mieszk.; wyrób korenek, saliny, fabrykacja korków.

Seul (jap. Keidzo, ang. Seoul), stol. Korei nad rz. Hang-kiang, 247.500 mieszk. (64.600 Japończyków).

Seume Johann Gottfried, pisarz niemiecki, *1763, †1810; w 1793 sekretarz Igelströma w Warszawie; napisał: „Gedichte“, „Spaziergang nach Syrakus“ i in.

Sevčik Otokar, prof. gry skrzypcowej w Konserwatorium muzycznym w Pradze. *1852; napisał „Szkole gry na skrzypcach“.

Sevčika kwartet, zespół muzyki kameralnej, założony w 1902 przez uczniów szkoły prof. Sevčika.

Severinus de Monzambano, ob. Pufendorf Samuel.

Severn, 1) najdłuższa rz. w Anglii, wypływa w Walji, uchodzi do kanału Bristolskiego, dług. 330 km.; 2) rz. w bryt. Am. Ptn., wpada do zatoki Hudsonskiej, dług. 480 km.

Severus Aleksander, ob. Aleksander Severus.

Severus Lucius Septimius, ces. rzymski 193—211 po Chr., *146 w Leptis, w Afryce; pokonał współzawodników do tronu; walczył pomyślnie w Mezopotamji; przeprowadzał reformy w administracji, prawodawstwie (przy udziale uczonego Papinianusa), sądownictwie i wojskowości; †211 w Eboracum podczas wyprawy przeciw Kaledończykom.

Severus Sulpicius, ob. Sulpicius Severus.

Sévigné Marie de Rabutin-Chantal markiza de, *1626, †1696; korespondencja z córką, Françoise Marguerite hr. de Grignan (*1648, †1705), wyd. w 14 t., 1862—66.

Sevilla, ob. Sewilla.

Sèvre, rzeki we Francji, 1) *S. Nantaise*, l. dopływ Loary, dług. 138 km.; 2) *S. Niortaise*, w Wandel, wypływa z wyżyny Poitou do oceanu Atlantyckiego, dług. 165 km.

Sèvres, m. w dep. Seine-et-Oise (Francja ptn.), nad rz. Sekwana, 9.500 mieszk.; szkoła i muzeum ceramiczne, słynna fabryka porcelany od 1756; 10. VIII. 1920 zawarto tu traktat między państwami koalicji a Turcją, który nie wszedł w życie, gdyż nie został przez Turcję ratyfikowany.

Sewastopol (obecnie *Achiar*), m. i port wojenny w rep. Krymskiej (Rosja pld.), 465.000 mieszk.; doki, znaczny handel, kąpiele morskie.

Sewenny, franc. Cévennes (ob.).

Sewer, pseud. Ignacego Maciejowskiego.

Sewergin Wasilij, chemik i mineralog rosyjski, *1765, †1826; 1789 adiunkt, 1793 członek Akademii Umiejętności w Petersburgu; napisał i przetłumaczył wiele dzieł chemicznych i mineralogicznych.

Seweryn, papież (640).

Seweryn św., opat, †482; apostoł Noryków; pamiątka 8 stycznia.

Sewilla, stol. prow. S. w Andaluzji (Hiszpania pld.), nad rz. Gwadalkiwir, 205.500 mieszk.; siedziba arcybiskupa, gotycka katedra z XII w., uniwersytet, pałace, wodociąg z czasów rzymskich; fabr. maszyn, szkła, porcelany, tytoniu, korków, wywóz oliwy, wełny, miedzi, ołowiu; słynna arena walki byków.

Sexagesima (łac.), sześćdziesiątnica, w Polsce mięsopust, nazwa 2-ej niedzieli przed środą popielcową.

Sextus Empiricus, filozof, astronom i lekarz grecki, żył w II w. po Chr.; przedstawił sceptycyzmu; napisał „Pyrrhoneae Institutiones“, w których wyłożył m. in. argumenty sceptyków.

Sexus, ob. płeć.

Sexualis, płciowy.

Seyda Marjan, publicysta i polityk, *1879; studja prawnicze i historii sztuki w Berlinie i Monachjum; od założenia (1906) do 1915 naczelny redaktor „Kurjera Poznańskiego“, 1915—17 dyrektor polityczny Centralnej Agencji Polskiej w Lozannie, 1917—1919 członek Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu, poseł na sejmy 1919 i 1922, 1923 minister Spraw Zagranicznych w gabinecie Witosa; ogłosił: „Territoires polonais sous la domination prussienne“ (1919), „Polska na przemianie, fakty i dokumenty“ (1927).

Seyda Władysław, prawnik i polityk polski, *1863; od 1907 poseł do parlamentu niemieckiego, wiceprezes, potem prezes Koła polskiego w Berlinie; 1919—20 pierwszy minister b. dzielnicy pruskiej, następnie pierwszy prezes Sądu Najwyższego.

Seyda Zygmunt, prawnik i polityk polski, *1876, †1925; 1908—18 poseł do sejmiku polskiego, adwokat w Katowicach, 1919 i 1922 min. b. dzielnicy pruskiej i pełnomocnik rządu do pertraktacji w sprawach górnośląskich, delegat górnośląskiego związku właścicieli hut i kopalni w Warszawie.

Seydlitz Włodzimierz dr., działacz społeczny polski, *1890; studja w Berlinie i Wrocławiu; wice-patron Związku Spółdzielni Zaborckich i Gospod. w Poznaniu, prezes Rady Nadzorczej Banku Osadniczego i Związkowej Centrali Maszyn, wice-prezes Unji Związków Spółdzielczych w Polsce, autor wielu prac z dziedziny spółdzielczości kredytowej.

Seymour Jane, 3-a żona Henryka VIII, króla angielskiego, †1537.

Seyne-sur-Mer (La), m. portowe w dep. Var (Francja pld.), nad zat. Tulońską, 23.200 mieszk.; budowa statków, połów ostryg.

Sezam, w opowiadaniach „Z tysiąca i jednej nocy“ miejsce przechowywania niezmiernych skarbów.

Sezam, ob. Sesamum.

Sezamowy olej, oleum Sesami, olej otrzymany z nasion Sesamum indicum. Płyn gęsty, barwy żółtawo-niebieskiej, bez zapachu, o smaku obojętnym, używany zamiast oliwy, od której jest tańszy.

Sezima Karol (właśc. Karol Kolár), powieściopisarz i krytyk literacki czeski, *1876; utwory: „Kouzlo rozchodu“ („Czar pożegnania“), „Passiflora“, „V soumraku srdci“ („Zmierzch serc“), „Host“ („Gość“), „Za preludem“ i in.

Sezostrys, według Herodota imię jednego z królów egipskich.

Sezze, m. w prow. rzymskiej (Włochy), nad rz. Ufento, 12.500 mieszk.

Sędów, w. w pow. opoczyńskim (woj. kielecki), nad rz. Drzewiczką, kop. rudy żel.

Sędzia, członek sądu. Sędziowie są albo mianowani przez króla lub prezydenta Rzeczypospolitej, albo wybierani przez naród. Bywają sędziowie zawodowi (koronni) i ludowi.

Sędziejowice, w. w pow. łaskim (woj. łódzkie), pamiętna zwycięstwem powstańców pod wodzą Edm. Taczanowskiego nad wojskiem rosyjskim 26. VIII. 1863.

Sędziowie izraelscy, żydowski bohaterowie narodowi, którzy uwalniali naród lub dane plemię z niewoli obcej, a w czasach pokojowych sprawowali władzę naczelników i sędziów.

Sędziów księga, siódma z rzędu księga kanonu Pisma Św., podająca dzieje sędziów izraelskich i opisująca stosunki religijne i polityczne Izraela po śmierci Jozuego.

Sędziszów, m-ko w pow. ropczyckim (woj. krakowskie), 2.000 mieszk.

Sędziwół Michał (łac. Sendigovius) alchemik polski, * 1556, † 1636; studiował w Akademii Krak. W 1601 odbył dłuższą podróż po Europie; wszedł w bliskie stosunki ze sławnym wówczas alchemikiem Sethonusem, zw. Kosmopolita; ożenił się z wdową po nim. Cesarz Rudolf II obdarował go dobrami Keszvary na Śląsku. Dzieła ogłoszone drukiem: „Cosmopolitani novum lumen chymicum e naturae fonte et manuali experientia depromptum et in XII tractatus divisum“ (Praga, 1604), „M. Sendigovii Chymische Schriften“ (Norimberga, 1718, 2 wyd. Wiedeń, 1749), „Dialogus mercurii alchymistae et naturae“ (Strassburg, 1659, 4 wyd.).

Sęk A. J., ob. Mieszkowski Antoni.

Sękowa, w. w pow. gorlickim (woj. krakowskie), nad rz. S., dopływem Ropy; kop. nafty.

Sękowski Józef, literat polsko-rosyjski, orientalista, * 1800, † 1858; prof. języka arabskiego na uniwersytecie w Petersburgu; napisał „Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących“ (2 t., 1825); 1830—35 redagował w Petersburgu humorystyczne pismo polskie „Balamut“; po rosyjsku pisywał jako baron Braubeus; 1834—48 redagował pismo „Biblioteka dla Cztienia“.

Sęp brodaty, ob. Gypaëtus barbatus.

Sęp płowy, ob. Gyps fulvus.

Sepolan wężojad, ob. Serpentarius secretarius.

Sepolna, pr. dopływ Brdy, długość 25 km.

Sepólno, m. pow. (woj. pomorskie), nad rz. Sepolną; 3.300 mieszk.

Sfaks (Sfax, Safakis), m. i twierdza na wsch. wybrzeżu Tunisu, nad zatoką Gabes, 28.000 mieszk.; port handlowy i wojenny.

Sfaleryt, ob. blenda cynkowa.

Sfen, ob. tytanit.

Sfenoid, forma krystalograficzna, składająca się z dwóch przecinających się ścian fizycznie równych, symetrycznych względem osi przystawiana dwukrotnego.

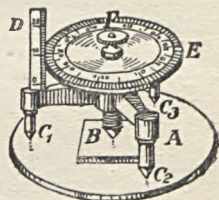
Sfera (łac.), krąg, zakres; kula, przedstawiająca glob ziemski lub pozorne sklepienie niebieskie.

Sfera działania, w fizyce, ob. siły cząsteczkowe.

Steroida, nazwa, nadawana przybliżonej kuli, przedstawiającej w przybliżeniu kształt ziemi. (Ob. geoida).

Steroidalny stan cieczy polega na tym, że ciecz, znajdująca się na bardzo gorącej podstawie, nie paruje ale przybiera kształt kuli. Zjawisko to, zbadane po raz pierwszy przez Leidenfrost (1756), tłumaczy się w ten sposób, że ciecz oddziela się od podstawy warstwą pary, która, jako zły przewodnik ciepła, utrzymuje ciecz w temperaturze niższej od temperatury wrzenia. Ciecz zaczyna gwałtownie parować, kiedy temperatura płyty obniży się. S. s. na powierzchni zetknięcia ścian kotła z wodą może być przyczyną wybuchu kotła.

Sferometr, przyrząd do mierzenia małych grubości, trójnóg mający pośrodku czwartą nóżkę, dającą się opuszczać i podnosić za pomocą delikatnej śruby. Trzy nożki boczne ustawia się na płaszczyźnie, a pod środkową podkłada przedmiot, którego grubość mierzymy. Wzniesienie końca nożki środkowej nad poziomem końców trzech nożek bocznych daje nam grubość przedmiotu. S. służy również do mierzenia promienia krzywizny powierzchni kulistej (soczewki). S. ustawia się w ten sposób, żeby końce czterech jego nożek stykały się z mierzoną powierzchnią. Promień krzywizny oblicza się z wzniesienia nożki środkowej nad poziomem trzech nożek bocznych i z długości boku trójkąta równobocznego, wyznaczonego przez końce nożek bocznych. Rys.: B płytka, której grubość mierzymy; C₁, C₂, C₃ nożki boczne; A płaska płytka szklana; D skala pionowa; E skala katowa; F główka śruby mikrometrycznej.

Sferometr.

Sferosydyryt, ob. sydyryt.

Sferyczna trygonometria, ob. trygonometria.

Sferyczne współrzędne, to samo, co gwiazdowe współrzędne.

Sfigmograf, przyrząd do zapisywania krzywej tętna; istnieje w kilku modyfikacjach (Marey'a, Dudgeona, Jaqueta).

Sfigmomanometr, przyrząd do mierzenia ciśnienia krwi w organizmie.

Sfinks, u dawnych Egipcjan symbol słońca, przedstawiany w postaci lwa z głową ludzką; przed świątyniami ustawiane były całe aleje zesfinksów; najbardziej znany jest s. z Memfis, znajdujący się na tzw. polu piramid. Według mitologii greckiej S. był córką Tyfona i węża Echidny, przebywał na skale pod Tebami, zadawał wszystkim przechodniom zagadki i połykał nieumiejących ich rozwiązać;

Sfinks.

gdy Edyp rozwiązał zagadkę, S. został stracony ze skały.

Sfora, 1) psy gończe, związane rzemieniem; 2) rzemień do wiązania psów gończych.

Sforza, ród włoski, w XV i pocz. XVI w., władcy Medjolanu, 1) Muzio Attendolo, kondotjer, * 1365, † 1424; 2) Francesco, kondotjer, * 1401, † 1466, zięć i następca (od 1450) ks. Filipa M. Visconti, władcy Medjolanu; twórca potęgi rodu S.; 3) Galeazzo Maria (1466—76), znenawidzony za tyranię, zamordowany 1476; 4) Giovanni Galeazzo, zamordowany 1494; 5) Lodovico il Moro, * 1451, † 1508 w więzieniu franc.; 6) Massimiliano, † 1530; 7) Francesco II (1521—35), † 1535; 8) Bianca Maria, córka Galeazzo Maria, żona cesarza Maksymiliana I.

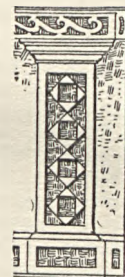
Sforza Bona, ob. Bona.

Sforzando (sforzato), wyrażenie muzyczne; wzmacniające.

Sfragistyka, nauka o pieczęciach; jedna z nauk pomocniczych historii.

Sganarello, postać w ludowej komedji włoskiej, pośrednia między pajacem a pierotem.

Sgraffito, technika zdobnicza, stosowana w architekturze, polegająca na pokrywaniu muru kilkoma (dwoma, trzema) cienkimi warstwami zabarwionego tynku (dolna warstwa ciemna, względnie czarna, górne jaśniejsze, względnie białe) i odpowiednim zeskrobywaniu warstw górnych, przez co obnaża się kolor warstw niższych, tworząc tem dwu lub kilkobarwny motyw zdobniczy, bardzo trwałe. Sposób ten był szeroko rozpowszechniony we Włoszech w XVI w.

Sgraffito.

s'Gravenhage, ob. Haga.

Shackleton Ernest, podróżnik angielski, * 1874, † 1922; przedsięwziął 4 wyprawy do Antarktydy, dotarł do 88° 28' szer. półd., zwiedził szczyt wulkanu Erebus, stwierdził istnienie ładu pół.-pólnego.

Shaftesbury Anthony Ashley-Cooper hr., angielski mąż stanu, * 1621, † 1683; członek Długiego Parlamentu, przywódca opozycji w izbie lordów i bojownik o wprowadzenie Habeas corpus (1679), zwalczał prawa ks. Jorku do następstwa tronu; 1682 uciekł do Amsterdamu.

Shaftesbury Anthony Ashley-Cooper hr., filozof angielski, * 1671, † 1713; dzieła: „Characteristics of Men, Opinions, Times“ (Londyn 1711), „Several Letters, written by a noble Lord to a young man at the University“ (Londyn, 1716).

Sháhjahánpur, ob. Szahdżehánpur.

Shakers (ang.), „trzęsący się“, również shakering-quakers, sekta anglikańska, powstała 1747; przesiedliła się 1774 do Ameryki Płn.; głosiła rozwiązalność małżeństwa i wspólność dóbr materialnych.

Shakespeare (Szekspir) William, poeta angielski, najwybitniejszy dramaturg w li-

teraturze światowej, * 1564 w Stratford nad Avonem, † 1616; 1586 udał się do Londynu, gdzie został aktorem i kierownikiem trupy aktorskiej w teatrze Blackfriars, od 1595 w teatrze Globe, dla których przerabiał cudze utwory dramatyczne i pisał własne; 1613 wycofał się z życia teatralnego i powrócił do Stratford; dramaty: „Romeo i Julia“, „Hamlet“, „Król Lear“, „Makbet“, „Korjolan“, „Otello“, „Juliusz Cezar“, „Henryk VI“, „Ryszard II“, „Henryk V“, „Ryszard III“ i in.; komedje: „Sen nocy letniej“, „Kupiec wenecki“, „Burza“, „Komedja pomyłek“, „Wiele hałasu o nic“, „Jak się wam podoba“ i in. W historii literatury istnieją rozmaite hipotezy, które odmawiają S. autorstwa tych dzieł i przypisują je Baconowi lub Rutlandowi.

Shamokin, m. w stanie Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.), nad S. Creek, 21.200 mieszk.

Shan, ob. Szan.

Shanghai, ob. Szanghaj.

Shannon, gł. rz. Irlandji, wpada ujściem lejkowatym do Atlantyku, przepływa obszar nizinny i tworzy liczne jeziora; żeglowna, długość 350 km.

Shantung, ob. Szantung.

Shaibienie, według ustaw karnych, austriackiej i niemieckiej, wszelkie czynności, podjęte na osobie płci przeciwnej, mające na celu zaspokojenie żądzy płciowej, nie doprowadzające jednak do aktu płciowego; ustawa karna rosyjska zamiast s. wprowadza pojęcie „czynny lubieżny“, którego istota jest identyczna z pojęciem s.; s. jest karane więzieniem.

Sharon, m. w stanie Pensylwanji (St. Zjedn. Am. Płn.), nad S. Creek, 21.200 mieszk.

Sharp, w muzyce angielska nazwa znaku podwyższającego, czyli krzyżyka.

Sharp William, pisarz angielski, * 1855, † 1905; ogłaszał m. in. pod pseud. Fiora Macleod fantastyczne „Opowieści nowo-cełtyckie“.

Sharpey'a włókna, pasma tkanki łącznej, łączące okostną (periosteum) z kością.

Shaw Bernard, komedjopisarz angielski, * 1856; z pochodzenia Irlandczyk, z przekonań socjalista; utwory: „Rzemiosło pani Warrens“, „Bohaterowie“, „Major Barbara“, „Małżeństwo“, „Święta Joanna“, „Cezar i Kleopatra“, „Człowiek i nadczłowiek“, „Candida“ i in.

Shawnee, m. w stanie Oklahoma (St. Zjedn. Am. Płn.), 15.400 mieszk.; wzięło miano od nazwy plemienia indyjskiego Algonkinów (Szawano).

Sheboygan, m. w stanie Wisconsin (St. Zjedn. Am. Płn.), nad jez. Michigan, 31.000 mieszk.; źródła mineralne.

Sheerness, m. port w hr. Kent (Anglja), przy ujściu rz. Medway do estuarjum Tamizy, 18.600 mieszk.; arsenał morski, warsztaty okrętowe, połów ostryg.

Sheffield, m. w hr. Jork (Anglja Płn.), 491.000 mieszk.; uniwersytet (oddział techn.); fabr. płyt pancernych, stalowych płaszczy, noży i kling, wyroby optyczne, fabr. instrumentów.

Shelley Percy Bysshe, poeta angielski, * 1792, † 1822; przyjaciel Byrona; poematy:

„Prometheus unbound“, „Adonais“, „Epipsychidion“; tragedia „The Cenci“.

Shenandoah, 1) rz. w stanie Wirginji (Am. Płn.); wpada do rz. Potomac, dług. 200 km.; dolina jej w latach 1862—65 była widownią wielu bitew; 2) m. w stanie Pensylwanji (St. Zj. Am. Płn.), 24.700 mieszk.; kopalnie antracytu.

Sheppey, żyzna wyspa w zatoce Tamizy (Anglja zach.), 91 km²; gł. m. Sheerness.

Sherardia, rolnica, rośliny zielne z rodziny Rubiaceae (marzanowate). *S. arvensis*, r. polna, pospolita po polach, między zbożem, posiada liczne łodygi rozestane, gałęziste, 5—30 cm. dług., liście lancetowate, dolne po 4, górne po 6 w okółku, kwiaty o koronie jasnofioletowej, skupione po kilka na szczytach gałązek. Kwitnie V—IX.

Sherbrooke, m. w prow. Quebec (Kanada), przy ujściu rz. Magog do Saint Francis, 22.100 mieszk.; przemysł wełniany i bawełniany.

Sheridan Philip Henry, generał płn.-amerykański, * 1831, † 1888; zwycięzca 19. X. 1864 pod Cedar-Greek; 1. IV. 1865 pod Five Forks; od 1883 naczelny wódz armji płn.-amerykańskiej.

Sheridan Richard Brinsley, komedjopisarz angielski, * 1751, † 1816; napisał: „The rivals“, „School for scandal“ i in.

Sheriff (ang.), szeryf, w Anglji i Stanach Zjedn. Am. Płn. najwyższy urzędnik administracyjny w hrabstwie.

Sherlock Holmes, ob. Holmes.

Sherry (ang.), mocne wino białe z okolic Jerez de la Frontera w Hiszpanji.

s'Hertogenbosch, ob. Hertogenbosch.

Shetland Islands, ob. Szetlandzkie wyspy.

Shibin el-Kôm, m. w Egipcie, w delcie Nilu, 24.600 mieszk.

Shields, ob. South Shields.

Shiga-Kruse bakterje, jeden ze szczepów bakterji, wywołujących czerwonkę.

Sildon and East Thickley, m. w hr. Durham (Anglja), 14.200 mieszk.; kopalnie węgla.

Shimmy, taniec z pierwszej ćwierci XX w., wytworzony z foxtrotta.

Shinook, wiatr w górach Skalistych, ob. Föhn.

Shinto, ob. szintoizm.

Shipley, m. w hr. Jork (Anglja), 28.300 mieszkańców.

Shire (ang.), nazwa okręgów w Anglji, równoznaczna z county.

Shock (ang.), szok, ob. wstrząs.

Shocking (ang.), nieprzyzwoity, niewłaściwy.

Sholes Charles Latham, jeden z wynalazców maszyny do pisania. Pierwsze patenty maszyny do pisania były wykupione w 1714 w Anglji, w 1829 w Ameryce (patent W. A. Burta, typograf), około 1833 we Francji. W 1844 i 1846 skonstruowane masz. do pisania w Anglji, były przeznaczone głównie dla użytku ślepych. W 1840—60 S. Charles Wheatstone wynalazł kilka systemów m. d. p. Po-

czątek rozwoju nowożytniej m. d. p. datuje się od wynalazków A. E. Bacha w 1843—1847 w Ameryce; naśladował go S. W. Francis i Th. Hall (1881—1889); Charles Latham Sholes, Samuel W. Soul i Carlos Glidden z Milwaukee zaczęli konstruować nowy model m. d. p., z której wytworzył się typ „Remingtona“ (1867—1873). Pierwszy udoskonalony model firmy „E. Remington & Son“ z Ilionu wykonany został w 1874. Odtąd następowały liczne udoskonalenia w tej dziedzinie i zjawiały się coraz to nowe typy, jak: „Calligraph“ W. N. Yosta, „Hammond“ James'a B. Hammonda (1880—90), „Smith Premier“ (1889), „Blickensderfer“ (1892). Największym powodzeniem cieszył się „Underwood“ (1896), wprowadzający nowość w konstrukcji osadzenia liter; widoczną nazewną i ulepszoną (atrament) konstrukcję m. d. p. wprowadził Williams (1891); M. d. p., w miarę rozwoju, umożliwiły pisanie i wykonywanie mechanicznych rachunków. Maszyna rachunkowa Elliota-Fishera, dodająca i odejmująca, otrzymała patent 15. V. 1906 (wynalazek Elliota & Hatch'a), podobna m. Remingtona ukazała się w 1907, udoskonalona w 1915. Towarzystwo Underwooda i inne kompanie dostosowują się również do tego typu maszyn.

Shorea, roślina z rodziny Dipterocarpaceae (dwuskrzydłowate), drzewa Azji zwrotn. i Archipelagu Malajskiego. *S. robusta*, drzewo leśne, dostarczające żywicy i budulcu. Z gat. *S. Wiesneri* (Sumatra) otrzymywana jest żywica „Dammar“, mająca zastosowanie w technice i medycynie.

Shoreditch, płn. dzielnica Londynu, 104.300 mieszk.

Shoreham by Sea, ob. New Shoreham.

Shreveport, m. w stanie Luizjana (St. Zjedn. Am. Płn.), 43.900 mieszk.; wywóz bawełny.

Shrewsbury, stol. hr. Shropshire (Anglja); nad rz. Severn, 31.000 mieszk.; przemysł żelazny, wyroby szklane, skórzane.

Shrewsbury, tytuł hrabiowski, przysługujący od 1442 rodzinie Talbot; pierwszym hr. S. był John Talbot, wódz armji ang. w wojnie z Francją, * ok. 1373; pobity 1429 pod Patay przez Joannę D'Arc, † w bitwie pod Castillon 1453.

Shropshire albo **Salop**, hr. w zach. Anglji, 3.478 km², 243.000 mieszk.; stol. Shrewsbury.

S. H. S., skrót, oznaczający nazwę państwa Jugosłowiańskiego „Serbów, Chorwatów i Słowenów“.

Shunro, ob. Hokusai.

Shunso Katsukawa, drzeworytnik i malarz japoński, * 1725, † 1793; klasyczny przedstawiciel japońskiego kolorowego ilustratorstwa.

Shunt (ang.), w elektrotechnice bocznica, obwód boczny, włączony pomiędzy dwa punkty obwodu głównego.

Shylock, bohater „Kupca weneckiego“ Szekspira, typ mściwego lichwiarza żydowskiego.

Podpis Shunsa.

書
字
魚

